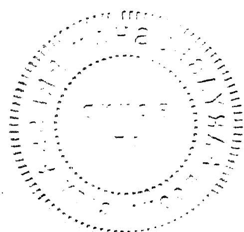
समग्र केळकर वाङ्मय

३ केसरी खंड

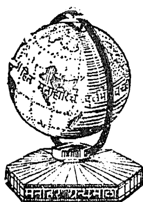

मनोहर ग्रंथमाला, प्रकाशन ७ वें

समग्र केळकर वाङ्मय

३ केसरीखंड

सन १९३८

प्रकाशक
मनोहर महादेव केळकर,
घर नं. १९६/३३ सदाशिव पेठ, पुणें.

मुद्रक
अनंत विनायक पटवर्धन
आर्यभूषण प्रेस, ९१५।१
भांबुर्डा पेठ, पुणें.

प्रकाशकाचें निवेदन

संकल्पाप्रमाणें 'समग्र केळकर वाङ्मया'चे हे बारा खंड छापून आज वाचकांच्या हातीं देतां येत आहेत याविषयीं फार आनंद होतो. हें छपाईचें काम अपेक्षेपेक्षां पुष्कळच लवकर पूर्ण करितां आलें याचें श्रेय पुणें शहरांतील अनेक छापखान्यांनीं केलेल्या सहकारितेलाच दिलें पाहिजे.

हें समग्र केळकर वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची मूळ कल्पना स्वतः केळकरांची नाहीं त्याप्रमाणें ती प्रस्तुत प्रकाशकाचीहि नाहीं. केळकर वाङ्मयाचा अभ्यास आज सुमारें वीस वर्षें सतत करणाऱ्या एका गुणग्राही वाचकाच्या सहृदय अंतःकरणांत त्या कल्पनेचा उगम झाला. आणि त्याच्याच सक्रिय प्रोत्साहनामुळें त्या कल्पनेला हें दृश्य स्वरूप प्राप्त झालें हें सांगणें आम्ही आमचें कर्तव्य समजतों.

वास्तविक केळकरांचें '**समग्र**' वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची वेळ अजून आलेलीच नाहीं! कारण त्यांची लेखणी अजून थांबलेली नाहीं. आणि त्यांची प्रकृति चांगली राहिली तर यापुढें त्यांनीं निर्माण केलेलें आणखीही वाङ्मय वाचकांना वाचावयास मिळेल अशी आशा करण्यास जागा आहे. तथापि बारा हजार पृष्ठें भरतील इतकें वाङ्मय आजच सिद्ध असल्यामुळें, हा पहिला मोठा हप्ता छापून मोकळें व्हावें ही गोष्ट सर्वच दृष्टींनीं इष्ट होती. पण यांत आणखी एक सोय विशेष होती ती अशी कीं, केळकरांच्या छापील ग्रंथांशिवाय त्यांनीं वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें यांत लिहिलेले लेख, इतर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांना लिहिलेल्या प्रस्तावना, प्रसंगविशेषीं त्यांनीं दिलेल्या व्याख्यानांचे लेखी सारांश इत्यादि जें अवांतर वाङ्मयहि बरेंच आहे, तें आठवून मिळवून जुळवून युक्तायुक्त पाहून तपासून देणें हें काम इतरांच्या हातून कसें होणार? तें त्यांचें त्यांनींच करणें शक्य. म्हणून त्यांना श्रम देऊनहि पण तें

त्यांच्या हातून होण्यासारखें आहे तोंपर्यंत करवून घेण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें.

या ग्रंथांतल्या 'वाङ्मय' शब्दाचा अर्थ नेहमीं आपण समजतों त्याहून किंचित् अधिक व्यापक केला पाहिजे. कारण केळकरांच्या लेखांप्रमाणें त्यांनीं दिलेल्या तोंडी व्याख्यानां—भाषणांचाहि समावेश त्यांत केला आहे. पण त्यांपैकीं बरींच, तोंडीं बोलून झाल्यावर, स्वतः त्यांचीं त्यांनीं लिहून दिलेलीं आहेत. इतर वार्ताहरांनीं लिहून घेतलेलीं अशीं थोडीं आहेत.

दुसरीहि एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे ती ही कीं, या बारांपैकीं कांहीं थोड्या खंडांत, केळकरांनीं स्वतः लिहिलें नाहीं किंवा ते बोलले नाहींत असेंहि कांहीं 'वाङ्मय' पुरवणी कागदपत्रांच्या रूपानें समाविष्ट केलें आहे. उदाहरणार्थ, टिळकांचीं मृत्युपत्रें, केसरीवरील खटल्यांतील न्यायमूर्तींचे निर्णय, एखाद्या सभेच्या हकीकतींतील प्रास्ताविक किंवा समारोपाचा असा कांहीं त्रोटक मजकूर इत्यादि. पण त्या ठिकाणीं केवळ तो प्रसंग किंवा तो विषय यांची नीट समजूत पटण्याला तो मजकूर साधनभूत असल्यामुळेंच घालावा लागला आहे. उलट कांहीं वाङ्मय केळकरांनीं लिहिलेलें असेंहि खंड—पृष्ठांच्या मर्यादेमुळें वगळावें लागलें.

हें प्रचंड वाङ्मय जवळ जवळ सारख्या पृष्ठसंख्येच्या बारा खंडांत बसवून देणें हें काम सहजच जरासें अडचणीचें झालें. तथापि शक्य तोंवर विषयानुसंधान साधण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे.

प्रकाशक.

अनुक्रमणिका

केसरीखंड

— ३ —

श्री. न. चिं. केळकर

संचालक केसरी, व ट्रस्टी केसरी संस्था (१९३३)

लो० टिळक व केसरी

खंड ३ रा

भाग १ ला

व्यक्तिविषयक

लो. टिळक यांच्या चरित्रांतील मुख्य गोष्टी व हकीकती येथवर क्रमशः आम्हीं सांगितल्या व प्रसंगोपात निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधानें त्यांच्या धोरणाचें वर्णन होतां होईतों त्यांच्याच शब्दांनीं दिलें. तथापि टिळक ही व्यक्ति, त्यांचें कुटुंब व संसार, त्यांचे स्नेहीसोबती व अनुयायी, आणि सामाजिक व धार्मिक बाबतींतील त्यांचें आचरण व धोरण यासंबंधानें दोन शब्द लिहिण्याचें योजिलें आहे. पांच वर्षांपूर्वीं या ग्रंथाचा पूर्वार्ध लिहिला तेव्हां तो अपूर्ण व टिळकांच्या पूर्व वयाच्या कारकीर्दीचा म्हणून अशा प्रकारचें विवेचन त्यांत करितां आलें नाहीं. दुसरे पक्षीं आतां तें करण्याचें काम इतर रीतीनें कांहींसें अनवश्यकहि झालें आहे. कारण दरम्यान श्री. सदाशिव विनायक बापट यांनीं टिळकांच्या ‘ आठवणी व आख्यायिका ’ यांचे दोन खंड एकंदर सुमारें सातशें पानांचे प्रसिद्ध केले असून त्यांत शेंदोनशें गृहस्थांनीं टिळकांविषयीं सांगण्यासारख्या व लक्षांत ठेवण्यासारख्या शेंकडों गोष्टी स्मरणपूर्वक सांगितल्या आहेत. अशा स्मरणकथांत टिळकांची व्यक्ति, त्यांचा स्वभाव, त्यांचे गुण, त्यांचीं कार्यें, त्यांची कार्य करण्याची पद्धति व महत्त्वाच्या विषयावरील त्यांचीं मतें यांवर अनेक बाजूंनीं उत्कृष्ट प्रकाश पडलेला आहे. यामुळें त्यांत टिळकांचें चित्र जितकें ढळढळीत, मनोवेधक व हृदयस्पर्शी उमटलें आहे तितकें कोणाहि एका चरित्रकाराच्या हातानें, तो कितीहि कुशल असला तरी उठवितां येणें शक्यच नाहीं. म्हणून हा उपसंहार लिहितांना एरव्हीं आम्हांला जितकें लिहावें लागलें असतें व लिहितां आलें असतें तितकें लिहिण्याचें कारण आतां उरलें नाहीं. आमचें काम आठवणी लिहिणाऱ्या शेंकडों टिळकभक्तांनीं परस्पर पुष्कळच केलें आहे. तथापि कोणींहि

देऊळ बांधलें तर त्याचें लहानसें कां होईना शिखरही बांधलेंच पाहिजे. म्हणून आमच्या या चरित्रग्रंथाला या दृष्टीचें अपूर्णत्व राहूं नये येवढ्याकरितां प्रस्तुत प्रकरण लिहित आहों.

(१) व्यक्तिस्वरूप

टिळकांची कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभरच काय पण इतर कांहीं देशांतहि पसरली होती. हिंदुस्थानांतल्या रानाजंगलांतल्याहि मनुष्यांनीं टिळकांचें नांव कर्णोपकर्णीं ऐकलें होतें. आणि टिळक म्हटले म्हणजे कोणी तरी एक 'फार मोठा माणूस' इतकेंच ज्ञान त्यांना असे. देव, भूत, राक्षस यांचें वस्तुरूप कोणींच पाहिलेलें नाहीं. हे तीनहि आहेत किंवा असावेत अशी कबुली मन आंतून देतें. पण या तिघांचेंहि स्वरूप कोणी पाहिलेलें नसतें. त्यांची कल्पना मन करावयासच बसलें तरी प्रत्येकाची वेगवेगळी होईल. किंबहुना त्या एकाच माणसानें निरनिराळ्या वेळीं कल्पना चालविली तरी हीं कल्पनारूपें वेगवेगळीं असूं शकतील. पण भक्तिभावना हें जसें ईश्वराचें अस्तित्व मानण्याला सबळ कारण, तशीच भूतें व राक्षस यांचें अस्तित्व मानण्याचें खरें कारण भीति हें असतें.

'कीर्तिमान्' टिळकांची हजारों लोकांची कल्पना त्यांच्या भौतिक स्वरूपाच्या कल्पनेइतकीच वस्तुस्थितीला सोडून असण्याचा संभव होता. ज्यांनीं टिळक कधीं पाहिले नव्हते अशांनीं त्यांच्या स्वरूपाविषयीं चालविलेल्या कल्पना ऐकण्याचा प्रसंग मला अनेक वेळां आला. त्यांनीं मुद्दाम होऊन टिळकांचें वर्णन केलें नाहीं पण त्यांच्या बोलण्याच्या ओघावरून तें वर्णन न कळत बाहेर पडत असे. सामान्य लोकांची कल्पना अशी कीं, टिळक हे कमींत कमी सहा सात फूट उंच, भले लठ्ठ, कदाचित् गुलमिशावाले, हातांत एखादें भलें मोठें दांडकें वापरणारे असे पुरुष असावे. पण हें वर्णन वस्तुस्थितीला अगदीं सोडून होतें. दुसऱ्या कित्येकांची कल्पना अशी कीं, टिळकांना एखादा साहेब दिसला न दिसला पुरे, ते त्यांच्या अंगावर खेंकसत असतील, त्याला तोंडावर शिव्याशाप देत असतील, त्याचे आईबाप उद्धरीत असतील, किंवा हातांतलें सोडगेंहि त्याच्या अंगावर उगारीत असतील ! ही कल्पना वरच्या इतकीच वस्तुस्थितीला सोडून होती हें सांगणें नकोच. टिळक हे कोणी मोठे विरागी म्हणजे साधुसंतासारखा पोशाख केलेले, किंवा अंगाला भस्म फासलेले, किंवा कपाळाला लाल

शेंदराचें बोट लावलेले, अशी जी कित्येकांची कल्पना तिचीहि गत वरीलप्रमाणेंच; आणि टिळक हे देवासारखे होते, ते नवसाला पावत किंवा मनांतलें ओळखीत किंवा भविष्य सांगत किंवा रोग बरे करीत अशाहि ज्या कल्पना अर्थात् फार थोड्या लोकांचे ठिकाणीं दिसून येत होत्या त्याहि खोट्या होत्या हें सांगावयास नको.

टिळकांचे फोटो, रंगीत चित्र किंवा साधीं छापील चित्रें हीं सर्व हिंदुस्थानभर इतकीं पसरलेलीं आहेत कीं त्यांच्या स्वरूपाची सामान्यहि कल्पना नाहीं असा मनुष्य विरळा. महाराष्ट्रांत तर कांहीं विशिष्ट वर्गांचे लोक सोडले असतां बहुधा असें एकहि मध्यम वर्गांतील घर सांपडणार नाहीं कीं ज्यांत टिळकांचें चित्र कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत नसेल. टिळकांच्या आयुष्यांत अनेक प्रसंग असे आले कीं सर्व देशाच्या तोंडीं त्या वेळीं त्यांचें नांव झालें. आणि या प्रत्येक प्रसंगाचा फायदा घेऊन छापखानेवाल्यांनीं त्यांचीं चित्रें हजारोंनीं काढून विकलीं. त्यांच्या मरणानंतरहि कोणी कॅलेंडरावर, कोणी आल्बममध्यें, कोणी वर्तमानपत्रावर, कोणी पत्रव्यवहाराचे कागद किंवा लिफाफे यांजवर, कोणी पंचांगावर, कोणी रोजनिशींवर अशा रीतीनें त्यांचें चित्र अजूनहि छापतात. कोणी ही गोष्ट स्वार्थदृष्टीनें, कोणी व्यक्तिशः त्यांच्या अभिमानानें, कोणी पक्षाच्या अभिमानानें तर कोणी राष्ट्रीय भावनेची खूण म्हणून करितात. कसेंहि असलें तरी प्रतिमादर्शनाचा मान या देशांत टिळकांना जितका लोकांनीं दिला तितका इतर कोणाहि व्यक्तीला दिला असेल असें वाटत नाहीं.

पण या सर्व चित्रांत व प्रतिमांत टिळकांना परप्रांतीय लोकांनीं हटकून ओळखण्याच्या खुणा म्हटल्या म्हणजे त्यांचा आंगरखा व त्यांची पगडी याच होत. आंगरख्याचा पांढरा रंग व पगडीचा तांबडा रंग हे अखेरपर्यंत पेटंट घेतल्याप्रमाणें अबाधित राहिले. आणि टिळक विलायतेस गेले नसते, तर त्यांचें कोटपाटलोण घातलेलें चित्र कधींच कोणास पाहावयास मिळालें नसतें. या विदेशी पोषाखांत मुद्दाम कोणीं विनंति केली तरी ते फोटो काढून घेण्याला उभे राहत नसत. कारण हा विदेशी पोषाख घालणें हें एक संकट व अनिवार्य दूषण असें त्यांना वाटे. आणि आज अशा पोषाखांत त्यांचीं चित्रें पाहावयास सांपडतात तीं विलायतेंत निघालेल्या फोटोवरून तयार केलेलीं आहेत असें समजावें. विदेशीच काय पण देशी पोषाखांतहि त्यांनीं कधीं फारसा फरक केला नाहीं.

कित्येक तैलचित्रांत त्यांच्या उपरण्याचा कांठ जरीचा दाखविलेला असतो. परंतु तेंहि अपवादाला नियम मानण्यासारखेंच अयुक्त होय. कारण त्यांच्या अंगावर जर कधींकाळीं कोणीं जरीचें उपरणें पाहिलें असेल तर तें लग्नासारख्या समारंभांत व तेंहि भाचानें जरीचेंच उपरणें वेळीं पुढें केलें म्हणून. एखाद्या सभेंत समारंभांत एखाद्या हौशी भक्तानें जरीचें उपरणें अर्पण केलें तर तें त्या समारंभापुरतें त्यांच्या अंगावर राहत असे.

पोषाखाची ही गोष्ट, मग अलंकार किंवा इतर शोभा याविषयीं बोलावयालाच नको. पुरुषाचे स्वाभाविक अलंकार म्हणजे डोक्याचे केस व दाढी-मिशा. यासंबंधानेंहि त्यांची उदासीनवृत्तिच असे. त्यांनीं डोक्यावर घेरा किंवा संजाब कधीं ठेवला नाहीं. मिशा कोरल्याकातरल्या नाहींत. श्मश्रु चांगली वाढल्याशिवाय केली नाहीं. व केली तेव्हांहि न्हाव्याकडून शेंडीला कधीं बोटभर तेल लावून घेतलें नाहीं. आपल्या शरीराला दुसऱ्याचा स्पर्श हें दूषण मानण्याचा त्यांचा स्वभाव असे. यामुळें दमलेभागले किंवा आजारी पडले तरी पाय दाबून घेणें, अंग चेपून घेणें, पाठीवर बुक्या मारून घेणें अशा गोष्टी नोकरांकडून, जवळच्या लोकांकडून किंवा घरच्या मुलांकडूनहि त्यांनीं कधीं करून घेतल्या नाहींत. याच स्वभावामुळें त्यांच्या मित्रानें देखील त्यांच्या खांद्यावर हात टाकून बोलणें चालणें केलें असें कोणास पाहावयास सांपडलें नाहीं. मनुष्यघाणा असा त्यांचा स्वभाव नव्हता; किंबहुना सोबतसंगत त्यांना प्रिय असे. तथापि मनाप्रमाणें त्यांच्या शरीरालाहि स्वातंत्र्याची आवड फारच होती.

टिळकांचा वर्ण निमगोरा होता. उंची पांच फूट पांच इंचांहून अधिक नव्हती. म्हणजे त्यांची गणना ठेंगण्या किंवा फार तर मध्यम उंचीच्या माणसांतच करितां येईल. त्यांचें अंग सडपातळ होतें. उतार वयांतहि त्यांचें पोट सुटलेलें नसून सालीसारखें पातळ असे. लहानपणीं त्यांनीं तालीम केली होती तरी त्यांचे खांदे किंवा छाती यांवर त्या मेहनतीचा विशेष परिणाम झालेला दिसून येत नव्हता. पण उलट अंगाच्या काठीला बाक किंवा पोकहि आलें नव्हतें. चालतांना ते ताठ चालत. मात्र वयोमान झाल्यावर पाय लटपटत असत. तथापि इतर कोणाचा आधार त्यांना घ्यावा लागत नसे. पुढें पुढें दृष्टीला मंदपणा आल्यावर उजेडांतून अंधारांत जातांना किंवा पायऱ्या उतरतांना त्यांना जवळच्या माणसानें हात देण्याची जरूरी वाटे. त्यांची दृष्टि साफ नव्हती तरी

आरशी लावण्याचा त्यांनीं कंटाळाच केला. त्यांच्या चेहऱ्याची व डोळ्यांची ठेवण चित्रांत दिसते, पण डोळ्यांत जें तांबूस पिंगट वर्णाचें तेज असे व ज्यांतून त्यांचे अनेक स्वभावगुण प्रगट होते तें चित्रांत अर्थातच दिसून येत नाहीं. त्यांचा आवाज जात्या मोठा होता. व तें साधा वादविवाद करीत असले तरी भांडतात असें वाटे. आणि रागावून बोलूं लागले म्हणजे मग कांहीं विचारावयासच नको. एकदां थट्टा मस्करी सुरू असतां विषय असा निघाला कीं सर्व पुढाऱ्यांची मिळून एक नाटक कंपनी काढावी. तेव्हां टिळक म्हणाले, ‘ मला पार्ट कोणता द्याल ! ’ त्यावर एक विनोदी मित्र म्हणाला, ‘ तुम्हांला पार्ट देण्याची सोय नाहीं. कारण तुमचें आत्मगत भाषणहि दूर बसून लोकांस ऐकावयाला मिळणार मग पैसे देऊन तिकीट काढून आंत कोण येणार ! ’

टिळकांचा गृहस्थाश्रम—टिळकांचें कुटुंब सात आठ माणसांचें असे. त्यांना वडिलांच्या बाजूचे आप्त म्हणजे चुलते. त्यांच्यासंबंधीं थोडा उल्लेख या ग्रंथांत पूर्वीं एका ठिकाणीं आलाच आहे. या चुलत्यांचे दोघे मुलगे प्लेगनें वारले. एक मुलगी तीहि वारली. फक्त सून राहिली. तिच्याकरितां टिळकांनीं स्वतःचें पितृधन पांच हजार रुपयांचें होतें त्यांत भर घालून तिच्याकरितां कोंकणांत एक घर व बागायती ठिकाण घेऊन ठेवलें, व तिच्या हयातीनंतर तें आपला धाकटा भाचा गंगाधरपंत विध्वंस यांस देणगीदाखल द्यावें असें मृत्युपत्रांत लिहून ठेवलें. टिळक घराण्याची मंडळी कोंकणांत व देशावर बरीच आहेत पण त्यांचें जाणेंयेणें कोणाकडे फारसें नसे. त्याचप्रमाणें टिळकांच्या आजोळचे लोकांचाहि त्यांचा विशेष संबंध राहिला नाहीं. टिळकांच्या सासुरवाडची बाळ घराण्याची मंडळीहि त्यांच्या घरीं कधीं येऊन राहिली किंवा टिळकांचे मुलगे आपल्या आजोळीं म्हणून कधीं विशेष गेले असें घडलें नाहीं. कोंकणाशीं टिळकांचा संबंध राहिला तो त्यांचे दोघे भाचे आणि मामेभाऊ रंगोपंत महाजन यांचा मुलगा गंगाधरपंत यांच्या पुरता. टिळकांचें ममत्व आपल्या बहिणीच्या ठिकाणीं असे. व तिच्या घरची स्वास्था असावी तशी नाहीं म्हणून ते आपल्या मेहुण्याला मधून मधून खर्चाला पाठवीत. आणि सगळे भाचे त्यांनीं एकामागून एक शिकण्यासाठीं पुण्यास आणून घरींच ठेवले.

यांपैकीं दोन धाकटे भाचे अकालीं वारले. वडिलांपैकीं लहान गंगाधरपंत हे पुण्यासच असतात. गंगाधरपंत महाजन हे शेतकी कॉलेजांत शिकून पदवी

घेऊन तयार झाले तेव्हां देशी साखरेचें काम शिकण्याला त्यांना टिळकांनीं परदेशांत पाठविलें. पुढें त्यांना सरकारी नोकरी लागली व मांजरी येथील सरकारी शेताचे ते सुपरिंटेंडेंट होते. ती जागा सोडून त्यांनीं बेलापूर सिंडिकेटकडे नोकरी धरली व हल्लीं हरिगांव येथें कंपनीच्या उंसाच्या लागवडी खात्याचे ते मुख्याधिकारी आहेत. त्यांच्याचकडे कायम राहिले असे थोरले भाचे धोंडोपंत विध्वंस. यांना त्यांनीं लहानपणापासून वाढविलें, शिकविलें, त्यांचें लग्नकार्य केलें, सगळा संसार चालविला. तात्पर्य, जन्मभर मुलासारखें वागविलें. आणि धोंडोपंत यांनींहि टिळकांची सेवा मुलाहून अधिक केली. टिळक न्यू स्कुलांत असतां घरची भाजी आणण्यापासून त्यांची सेवा सुरू झाली. ती घरची भाजी तर ते टिळकांच्या आजन्म आणीतच होते. परंतु पुढें प्रत्येक काम घरच्या संसाराचें, म्हणजे लग्नमुंजीच्या समारंभाची व्यवस्था करणें, घरचें नित्यनैमित्तिक कार्य करणें, उपवर मुलींना स्थळें शोधणें किंवा बाहेरचें म्हणजे छापखान्याचें, वर्तमानपत्राचें, निवडणुकीचें, लातूरच्या गिरणीची व्यवस्था करण्याचें, गुप्त स्वरूपाच्या बातम्या कागदपत्र आणण्या-पोंचविण्याचें, पैशा अडक्याचा व्यवहार करण्याचें-हीं धोंडोपंत विध्वंस यांनींच केलीं. आणि कोलंबो येथें टिळकांनीं मृत्युपत्र केलें त्यांत धोंडोपंत यांना आपल्या छापखानावर्तमानपत्राचे कायमचे व्यवस्थापक व मृत्युपत्राचे एक्झिक्यूटर नेमलें. टिळकांचा धोंडोपंतांवर पूर्ण विश्वास होता व धोंडोपंतांनींहि तो आजन्म व मरणोत्तर संभाळला. खरा हरकामी मनुष्य संसारांत कसा असतो याचें टिळकांच्या घरीं धोंडोपंत हें एक मूर्तिमंत उदाहरण होतें. त्यांनीं कॉलेजचा अभ्यास सोडून घर खातें लवकरच हातीं घेतलें. व तें घेण्याला टिळकांना घरचा असा मनुष्य हाताशीं हवाच होता. आणि जिकडे फेकतील तिकडे बिनबोभाट बिनतक्रार जाणें व पडेल तें काम करणें यामुळें जन्मभर टिळकांना धोंडोपंत यांची फार मदत झाली. टिळकांनीं घरची अशी काळजी फारशी कधीं वाहिलीच नाहीं. पण जी काय त्यांनीं वाहिली तिचा भार धोंडोपंतांवर असल्यामुळें व तो संभाळण्याची पात्रताहि धोंडोपंतामध्यें असल्यामुळें घरांतून पाऊल बाहेर पडल्यापासून परत येईपर्यंत त्यांनीं घरीं कसें होईल ही चिंता कधीं बाळगिली नाहीं. १८९७ सालापर्यंत केसरीछपाईचें, बटवड्याचें व हिशेबाचें सर्व काम आर्यभूषण छापखान्याकडे आणि पैशा—अडक्याचा व्यवहार चित्रशाळेकडे असल्यामुळें धोंडोपंतांना घरखर्चाला लागणारे पैसे आणण्यापलीकडे कांहीं काम नव्हतें. पण १८९७

सालीं चित्रशाळेचे वासुदेवराव जोशी, त्या वेळचे टिळकांचे कुलमुखत्यार हे ब्रह्मदेशांत गेले व तिकडेच फार दिवस राहिले आणि आर्यभूषणचे मालक हरिपंत गोखले यांनीं दगा देऊन केसरी छापीत नाहीं म्हणून सांगितलें, तेव्हां धोंडोपंतांना विंचुरकरांच्या वाड्याच्या पडवींत चार देवद्वारी खोके मांडून कचेरीची स्थापना करावी लागली. व तेव्हांपासून आज तीस वर्षेपर्यंत सर्व प्रकारच्या परिस्थितींतून निभावून त्यांनीं तें काम चालविलें आहे.

टिळकांना एकंदर ८।९ अपत्यें झालीं. पैकीं त्यांच्या मरणकाळीं तीन मुली व दोन मुलगे हयात होते. दोन तीन मुलें लहानपणींच निवर्तलीं. पण एक मुलगा विश्वनाथ हा मोठा म्हणजे वीस वर्षांचा कॉलेजांत शिकत असतां प्लेगनें वारला. टिळकांच्या मरणकाळीं धाकटे दोन मुलगे कॉलेजांत शिकत होते. एक फर्ग्युसन कॉलेजांत बी. ए. च्या वर्गांत व दुसरा मुंबईस ग्रँटमेडिकल कॉलेजांत होता. टिळकांच्या मृत्यूनंतर कांहीं दिवसांनीं या दोघांनींहि कॉलेज सोडलें व हल्लीं ते वडिलांच्या निरनिराळ्या ग्रंथांच्या पुनर्मुद्रणाचें व भाषांतरांच्या छपाईचें वगैरे कामें करीत असतात. टिळकांच्या हयातींत एका मुलाचा विवाह १९२० सालीं झाला. तीनहि मुलींचे विवाह आधीं बरींच वर्षें झालेले होते. सर्वांत थोरली मुलगी कृष्णाबाई नाशिकचे वकील व म्युनिसिपल प्रेसिडेंट विश्वनाथपंत केतकर, बी. ए., एलएल. बी यांना दिली. हा विवाह १८९२ सालीं झाला. दुसरी मुलगी दुर्गाबाई हिचा विवाह १९०२ सालीं पांडुरंगराव वैद्य यांच्याशीं झाला. हे बी. ए., एल्. सी. ई. असून हल्लीं सरकारी इंजिनिअर खात्यांत नोकर आहेत. तिसरी मुलगी मथूबाई इचा विवाह डॉ. प्रो. श्रीरंग मोरेश्वर साने यांच्याशीं १९०५ सालीं झाला. साने हे तेव्हां अलाहाबादेस कॉलेजांत शिकत होते. त्यांचे वाडवडील इकडून बाजीरावशाहींत उत्तर हिंदुस्थानांत गेले ते तिकडेच रहिवासी झाले होते. लग्न झाल्यावर टिळकांनीं साने यांची बुद्धिमत्ता लक्षांत घेऊन त्यांना हिंदु एज्युकेशन फंडाची शिष्यवृत्ति देऊन व त्याचे भरीला स्वतःचे पैसे घालून १९०६ सालीं जर्मनीला रसायन शास्त्राच्या अभ्यासाला पाठविलें. तेथें सुमारें सहा वर्षें राहून पीएच. डी. ची पदवी मिळवून इकडे आल्यावर त्यांनीं मुंबईस एन. पॉवेल कंपनीच्या रसायनशाळेंत कांहीं वर्षें रससंशोधनाचें व प्रयोगाचें काम केलें. कांहीं दिवस लाहोर येथें त्यांनीं प्रोफेसरी केली होती व हल्लीं लखनौ येथील भौतिक शास्त्राभ्यासाच्या युनिव्हर्सिटींत ते कायमचे प्रोफेसर आहेत.

टिळकांच्या पत्नी सौ. सत्यभामाबाई यांचें स्वभाववर्णन आम्ही या चरित्र-ग्रंथाच्या पूर्वीच्या भागांत दिलेंच आहे. त्यांना गृहसौख्य एका प्रकारचें फार चांगलें होतें. तें असें कीं टिळकांनीं त्यांना कधीं कांहीं उणें पडूं दिलें नाहीं व रागाचा एक शब्दहि कधीं बोलले नाहींत. पतीची साधी राहणी व उदात्त चरित्र डोळ्यांपुढें असल्यामुळें त्यांनींहि आपलें चारित्र्य तसेंच ठेवलें होतें. त्यांना साक्षरतेचें शिक्षण नव्हतें. तथापि आपल्या पतीच्या उद्योगाचें मर्म समजण्याइतकी मार्मिकता त्यांच्या अंगीं होती. तसेंच पतीची लोकप्रियता व कीर्तिमत्ता यांचीं नित्य नवीं उदाहरणें डोळ्यापुढें येत असल्याकारणानें सौ. सत्यभामाबाईंना घरप्रपंचांत टिळकांचें लक्ष कमी कां असतें याची पूर्ण जाणीव होती. या बाईंना आपल्या पतीप्रमाणेंच मधुमेहाची व्यथा होती. व त्यांतहि सर्व काळ चिंतेंत व दुःखांत जाई. या कारणानें त्या टिळक हे तुरुंगांतून सुटून येण्याच्या आधींच निवर्तल्या. टिळकांचा संसार उध्वस्त झाला पण या हिंदु स्त्रीनें सौभाग्याची शर्यत जिंकली.

शारीरिक गुण—टिळकांनीं लहानपणीं मेहनत केली तरी मोठेपणीं ते कोणत्याही प्रकारचा व्यायाम घेत नसत. नित्याच्या कामकाजांतली मेहनत व दगदग ही त्यांना पुरेशी होई. शिवाय त्यांचा आहार नेहमीं बेताचा असल्यामुळें शारीरिक श्रमाची विशेष अवश्यकता नव्हती. अगदींच घरीं करमेनासें झालें तर एखादे दिवशीं संध्याकाळीं मित्रमंडळीबरोबर गप्पा मारीत ते लकडीपुलाकडे फिरावयास जात. पण व्यायाम नियमितपणें न घेतला तरी शरीरसामर्थ्य त्यांच्या स्वतःच्या कामापुरतें भरपूर असे. उदाहरणार्थ सिंहगडावर उन्हाळ्यांत त्यांचा मुक्काम असे तेव्हां ते फिरावयाला म्हणून निम्मा डोंगर उतरून चढून जात. पण विशेष प्रसंगीं सबंध गड उतरून एखाद्या गांवीं जाऊनहि परत वर येत. अगदीं पुढें पुढें ते गड चढावयाला खुर्ची करीत.

टिळकांच्या कामाचा व्याप जसा मोठा होता तसेंच विश्रांति न घेतां काम करण्याची त्यांची शक्तिहि जबरदस्त होती. कार्याच्या तन्मयतेनें तहानभूक विसरणें ही गोष्ट अतिशयोक्तीची वाटली तरी कांहीं मर्यादेपर्यंत ती खरी असते. आणि त्याची जास्तींत जास्त मर्यादा टिळकांच्या बाबतींत लोकांना पाहावयाला सांपडली असती. स्वतः त्यांनींच एका स्नेह्याजवळ असे उद्गार काढलेले नमूद आहेत कीं, "मुंबईच्या एका राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं केसरीचे जादा अंक काढण्याकरितां मी एकसारखा एका खुर्चीवर बसून ३६ तास काम करीत होतों."

व ही गोष्ट शब्दशः खरी असली पाहिजे असें मानण्याइतके त्यांचे इतर अनुभव लोकांना आले आहेत. त्यांच्या मोठमोठ्या दौऱ्यांतून ते दिवसभर कसें काम करीत हें लोकांनीं पाहिलेंच आहे. व तें काम दंगलीचें, हालण्याचालण्याचें, बोलण्याओरडण्याचेंहि असे. अर्थात् घरीं खुर्चीवर किंवा फार तर आराम खुर्चीवर बसून लिहिण्यावाचण्याचें किंवा चर्चेचें काम ते तासन्तास न दमतां करीत असतील यांत काय आश्चर्य ! बापट प्रकरणांत रोज कमिशनपुढें हजर राहून शिवाय उरलेल्या वेळांत पांचपन्नास बंद लिहून कमिशनपुढें वाचण्याकरितां ते वकीलाच्या हातांत देत हें या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडांत आम्हीं नमूद केलेंच आहे. चिरोल केसचीं टिपणबुकें तयार करितांना व हकीकती लिहून काढतांना त्यांनीं दिवस कीं रात्र हें पाहिलेंच नाहीं. सिंहगडावर 'आर्यांचें मूल वसतिस्थान' हा ग्रंथ लिहितांना दोन प्रहरीं एकदां लिहावयास बसले, म्हणजे रात्रीं जेवणाचे वेळेपर्यंत ते हालत नसत व एकादा भाग पूर्ण करावयाचा असल्यास जेवणालाहि अवेळ करीत. त्यांच्या या सपाट्यांत सांपडलेले लेखक दमून जात पण टिळक स्वतः दमत नसत. पण या सांगोवांगीच्या गोष्टीचें प्रत्यंतर त्यांच्या गीतारहस्याच्या हस्तलिखित प्रतींत प्रत्यक्षच पहावयास सांपडतें. एरवीं एवढा मोठा ग्रंथ इतक्या थोड्या अवधींत लिहून पुरा होणें शक्य नाहीं. व त्यांतहि विशेष गोष्ट लक्षांत ठेवण्याची ती ही कीं, टिळकांना स्वतः हातानें लिहिण्याचा कंटाळा असे व तोंडानें मजकूर सांगून लिहविण्यांत त्यांनीं सारा जन्म घालविला. असें असतां हा सर्व ग्रंथ त्यांना आपल्या हातानें लिहावा लागला. ताईमहाराजांच्या खटल्याचें काम औरंगाबादेस चालू असतां सकाळीं १० वाजेतों कागदांचें वाचन व चर्चा, संध्याकाळीं ५॥ वाजेपर्यंत कोर्टांत हजेरी, व त्यानंतर घरीं परत आल्यावर कोर्टांतील कामाची रुजुवात, चर्चा, त्याच्या संकलित तारा व पत्रें आणि इतर पत्रव्यवहार अशारीतीनें सकाळीं सातपासून रात्रीं ८–८॥ पर्यंत टिळकांचा सर्व दिवस एकसारखा कामांत जाई. गीतारहस्याची पहिली आवृत्ति छापली जात असतां ते सकाळीं उठून सर्वांच्या आधीं चित्रशाळेंत दाखल होत व कंपाझिटर करेक्टर यांच्यामागें हात धुवून लागत. अशा रीतीनें त्यांनीं ही पहिली आवृत्ति दोनतीन महिन्यांत काढली. कॉंग्रेस परिषदा वगैरे प्रसंगीं ते सबंध बैठकींना हजर राहात व बैठकी संपतांच अपरात्रींपर्यंतहि भेटी देत घेत, चर्चा करीत, भांडत तणतणत, निदान आपलीं मतें मोठमोठ्यानें बोलून लोकांना

पटविण्यांत त्यांचा काल जाई. कंटाळा हा शब्द खरोखरच त्यांना माहित नव्हता व कंटाळा येई तेव्हां तो काम अप्रिय असेल तर त्याचा. श्रमाचा नव्हे. त्यांतल्या त्यांत काम आयत्या वेळीं करण्याची त्यांना विशेष हौस. यामुळेंहि त्यांच्यावर बराच ताण पडे पण ते तो हौसेनें सोशीत. त्यांनीं नियमित रीतीनें स्वस्थपणानें बसून ठरल्या वेळीं मजकूर लिहून हातावेगळा केला व वेळेच्या आधीं बाजूला काढून ठेवला असें क्वचित् घडे. कारण स्वतःचें काम पुढें असलें तरी भेटीला येणाऱ्याच्या कामाला ते अग्रपूजेचा मान देत. त्यांच्या भिडेचा जाच लोकांना न होतां स्वतः त्यांनाच होत असे. पण अशा अनियमितपणानें वागण्यांत जणूं काय एक प्रकारची हौसच त्यांना वाटे.

जेवणाखाण्याच्या वेळेंत ते अनियमितपणा करीत पण जेवणाच्या पदार्थांत तो करित नसत. टिळक इतर कोणाहि प्रमाणें पोटभर जेवीत हें खरें असलें तरी त्यांचें लक्ष जेवणांतील पदार्थांच्या रुचीकडे फारसें नसे. पदार्थ चांगले म्हणून त्यांची स्तुति करणें किंवा वाईट म्हणून त्यांची निंदा करणें या गोष्टी ते सहसा करीत नसत. आणि कोणीं मुद्दाम विचारलें तर मग मुद्दाम चव घेऊन उत्तर देत. हा अनुभव त्यांच्या घरच्या मुलाबाळांचाच नव्हे तर मंडाले येथें त्यांच्या दिमतीला असलेल्या स्वयंपाक्याचाहि होता. वाईट झालेला पदार्थ टिळकांना खावा लागला तरी त्याचा खेद स्वतः त्यांच्यापेक्षां तो पदार्थ करणाऱ्याच अधिक होई. दोन वेळच्या जेवणाशिवाय व चहाशिवाय टिळकांनीं इतर वेळीं खाल्लेलें असें कोणीं सहसा पाहिलें नाहीं. आणि आवडीचा म्हणून अमुक पदार्थ मुद्दाम करावयाला सांगितला आणि स्वस्थ बसून तो रुचीनें व आनंदानें त्यांनीं खाल्ला असें तर कोणासच आठवत नाहीं. चार मंडळींत बसून ते घेत म्हणजे चहा. खाण्याच्या पदार्थांवर त्यांचा इतका ताबा असे कीं भातें सोडून गहूं, गहूं सोडून सातू, आणि तुरुंगांत सातू सोडून गहूं व फिरून गहू सोडून सातू, असे फेरबदल करण्याचें त्यांना कधींहि संकट वाटलें नाहीं. आतां मनुष्यच आहे म्हणून त्याला एकाच अन्नाची अरुचि सहज उत्पन्न होणार. तशी टिळकांना होई. पण त्या अरुचीचा राग ते, तें अन्न कमी खाऊनच त्यावर एखादे वेळीं काढीत. पुढें पुढें सात्त्विक अन्न बरेंच कमी झालें तेव्हां अंगच्या व्याधीला धरून त्यांना कोणी बदाम खाण्याला सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें बदाम कुटून त्यांचा केलेला लहानसा लाडु ते सकाळीं चहाच्या पूर्वीं खात. टिळकांचा आहार सामान्यतः कमीच असे. आणि

पंक्तींत कोणीं आग्रह केला तरी ते त्याला बळी पडत नसत. त्यांना आवड म्हणून मुख्यतः थंड पदार्थांची. गार पाणी, बर्फ घातलेलें सोडा वाटर व लेमोनेड व क्वचित् आइस्क्रीम हे पदार्थ मात्र ते आठवणीनें मागवून घेत. १९२० सालीं त्यांना हे शीतोपचार अखेरीला फार बाधले. मार्चमध्यें त्यांचा दौरा सिंधमध्यें निघाला. आगगाडीचा प्रवास, जाग्रण व रोजचा भरगच्च कार्यक्रम यामुळें त्यांना अतिशय शोष पडे, आणि दौरा संपवून ते सोलापूर परिषदेला निघाले तेव्हां वाटेंत त्यांनीं आगगाडींत कोलड्रिंक किती घ्यावें, याला सीमाच राहिली नव्हती. कांहींचा समज असा आहे कीं या उपचारामुळें त्यांची प्रकृति जी बिघडली ती पुन्हां सांवरली नाहीं.

मनोगुण—टिळकांच्या बुद्धिमत्तेविषयीं लिहिण्याचें कारणच नाहीं. पण बुद्धिमत्तेप्रमाणें त्यांची स्मरणशक्तिहि दांडगी असे. फारा दिवसांनीं भेटलेल्या मनुष्याची ओळख ते जशी हटकून सांगत त्याचप्रमाणें फारा दिवसांपूर्वीं वाचलेल्या ग्रंथांतील उतारा ते चटदिशीं काढून देत. टिपण बुकाचें महत्त्व त्यांना वाटत नव्हतें असें नाहीं. पण या बाबतींत चंदावरकरांच्या अगदीं उलट वृत्तीचे ते होते. चंदावरकरांची अशी ख्याति सांगतात कीं, त्यांच्याजवळ २५-३० वर्षांच्या अध्ययनांतील टिपणबुकें लिहिलेलीं तयार असत. हातांत पेन्सिल घेतल्याशिवाय पुस्तक वाचावयाचें नाहीं व त्यांतील आवडतील ते उतारे टिपल्याशिवाय पुस्तक बाजूला काढावयाचें नाहीं. यामुळें कोठल्या लिहिण्यांत कोणतीं अवतरणें येतील याचा नियम नसे व त्यामुळें कोणत्याहि विषयावर लिहिणें चंदावरकरांना सोपें जाई. पण टिळकांची वृत्ति अशी कीं, पुस्तक वाचतांना हातांत सहसा पेन्सिल घ्यावयाची नाहीं. मग वेळ मोडून टिपण बुकें ठेवून त्यांत उतारे किंवा संदर्भाचे उल्लेख टिपणें ही गोष्ट तर दूरच. आणि जी गोष्ट मनुष्य स्वतः करीत नाहीं ती दुसऱ्यानें केली असतां सहजच त्याची थट्टा करावीशी वाटते. त्याप्रमाणें वकील बॅरिस्टर लोकांची टिळक फार थट्टा करीत. ते म्हणत कीं बॅरिस्टराचें ब्रीफ पाहिलें म्हणजे मला इंद्रधनुष्याची आठवण होते. टेबलावर पांच सात रंगांच्या पेन्सिली व कोणत्या रंगाच्या पेन्सिलीच्या खुणेचा काय अर्थ हें जरी त्यांचें निश्चितच नसलें तरी त्यांतल्यात्यांत वेगवेगळ्या रंगाच्या खुणा करण्याची बॅरिस्टर लोकांना फार हौस. पण कित्येक मुकदम्याचे वेळीं त्यांना स्वतःला ब्रीफस किंवा टिपणें तयार करावीं लागलीं तेव्हां वकील बॅरिस्टरांच्या या खोडींत नाहीं

म्हटलें तरी थोडासा अर्थ आहे हें त्यांना अनुभवाला येऊन कबूल करावें लागलें आणि खुणा करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे मग स्वतः ते आपण बॅरिस्टराविषयीं काय बोलतों याची आठवण होऊन स्वतःची थट्टा करण्याच्या ऐटीनें म्हणत, "आणारे बाबा निळी काळी व तांबडी! ह्या शिवाय आतां कांहीं भागत नाहींसें झालें आहे." पण एकंदरीनें पाहतां त्यांचा विश्वास खुणांपेक्षां आपल्या स्मरणशक्तीवरच अधिक असे. आणि खुणा केलेले आधार लोक जितक्या त्वरित काढून देत तितके हे आपल्या स्मरणानें काढीत असा पुष्कळांना अनुभव आलेला आहे. स्मरणशक्ती-सारखीच टिळकांची ग्रहणशक्तीहि विशेष त्वरित असे. पुस्तक वाचण्याची त्यांची पद्धति इतरांहून भिन्न असे. म्हणजे हातीं पुस्तक पडतांच ते त्याचे आद्यन्त पाहात. नंतर मधलीं कांहीं पानें चाळीत. नंतर प्रकरणाचे मथळे पाहून ग्रंथकारानें ग्रंथसंगती कशी काय बसविली आहे हें पाहात. पण आदिपासून इतिपर्यंत सगळें पुस्तक तर राहोच पण एखादा सगळा भागहि एखाद्या पुस्तकांतील त्यांनीं प्रथम वाचला असेल असें वाटत नाहीं. वैदिक विषयासारखा किचकट विषय असेल किंवा जेथें शब्द अपरिचित म्हणून स्पष्ट व सुवाच्य लिहिण्याचें महत्त्व असेल किंवा जेथें शब्दप्रयोग क्लिष्ट असून साधारणपणें स्मरणांत राहण्यासारखा नसेल तेथें मात्र ते टिपणबुकेंहि करीत व मधून मधून टिपणें लिहून ठेवीत. पण इंग्रजी ग्रंथापेक्षां संस्कृत ग्रंथाचींच टिपणें अधिक आढळत. लोकमान्यांच्या चिरंजीवांनीं अलिकडे एक पुस्तक छापलें आहे. त्यांत टिळकांचीं कांहीं टिपणें दिलेलीं आहेत. तीं पाहिलीं म्हणजे अवतरणें उतरून घ्यावयाचीं झालीं तरी किती सूत्ररूपानें उतरून घेत हें दिसून येतें.

ग्रंथसंग्रह–टिळकांचा ग्रंथसंग्रह कोणीं पाहिला तर त्यांत संस्कृत विद्येच्या खालोखाल कायद्याचीं पुस्तकें अधिक आढळतील. देशमुख यांच्या ग्रंथसंग्रहांतील जुनीं कायद्याचीं पुस्तकें टिळकांकडे आलीं होतीं. तथापि नवीं पुस्तकेंहि ते केव्हां केव्हां घेत. एखाद्या स्वतंत्र विषयावरील पुस्तकापेक्षां न्यायकोर्टाच्या निवाड्यांवरील पुस्तकें ते अधिक चहात. व्यक्तिशः टीकाकाराच्या मताला ते किंमत देत नसत. पण न्यायकोर्टाचे निवाडे हे अंतिम स्वरूपांत जरी व्यक्तीचें मत असलें तरी त्याला कायद्याचें स्वरूप आहे या गोष्टीला ते महत्त्व देत. एखाद्या धंदेवाईक वकीलाप्रमाणें लॉ जर्नल, इंडियन लॉ रिपोर्टर, यांसारख्या क्रमिक मासिक पुस्तकांची ते वर्गणी भरीत. वर्षाअखेर यांचीं पुस्तकें बांधलीं गेलीं कीं

नाहीं व अनुक्रमानें तीं एकापुढें एक लावून ठेवलीं गेलीं कीं नाहीं हेंहि ते मोठ्या आस्थेनें पाहात. कारणपरत्वें हीं न्यायनिवाड्याचीं पुस्तकें ते मधून मधून चाळीतहि. यामुळें अगदीं थेट धंदेवाईक वकीलाइतके नसले तरी सामान्य वकीलाइतकी त्यांना चालू निवाड्यांची उपस्थिति असे. मुद्दाम एखादा आधार पाहावयाचा झाला तर ते डायजेस्टाचें खंड तासनतास चाळीत बसत.

धंदेवाईक नसले तरी टिळक हे कायदेपंडितच होते. या बाबतींत नाशिकचे त्यांचे शिष्य नीलकंठराव पाटणकर लिहितात कीं, हिंदुधर्मशास्त्रांतील वारसाइच्या हक्काचा प्रश्न विंचुरकर घराण्याच्या मिळकतीसंबंधानें निघाला. या मुकदम्यांत टिळकांनीं बाळासाहेब विंचुरकर यांच्या बाजूनें लक्ष घातलें होतें. आणि त्यांनीं शास्त्रग्रंथावरून तयार केलेला युक्तिवाद मीं व नानासाहेब पेंडसे यांनीं खालच्या कोर्टांत समजावून सांगितला व नंतर हायकोर्टांत चंद्रावरकर यांनाहि समजावून दिला. कारण चंद्रावरकर हे जरी कायदेपंडित असले तरी मिताक्षरा ग्रंथांतील मर्म समजावून घेऊन त्यावरून युक्तिवाद करण्याइतकें संस्कृताचें ज्ञान त्यांना नव्हतें. शेवटीं टिळकांनीं सुचवून दिलेल्या युक्तिवादाप्रमाणें चंद्रावरकर यांनीं हायकोर्टापुढें तक्रार सांगितली व ती यशस्वी ठरली. पाटणकर म्हणतात, " टिळकांनीं तयार केलेलें आर्ग्युमेंट धर्मशास्त्र ग्रंथाचा अर्थ बरोबर लावून शास्त्रोय पद्धतीनें तयार केलेलें पाहून त्यावरून त्यांची बुद्धि व विद्वत्ता याबद्दलचा माझा आदर दुणावला. " कोणत्याहि कामांत कायद्याच्या शब्दाचा अर्थ हा कोणालाहि फार मोठा आधार. व तो आधार टाकून देऊन नुसत्या तार्किकपद्धतीनें जाऊन न्यायकोर्टांत काय किंवा राजकारणांत कांहीं चालावयाचें नाहीं ही गोष्ट टिळकांच्या मनांत नेहमीं बिंबलेली असे. राणीच्या जाहीरनाम्याची खरी किंमत किती हें त्यांना माहीत नव्हतें असें नाहीं. आणि कर्झनसाहेबांनीं अशक्य सनद म्हटलें त्याचें मर्म टिळकांना कळत नव्हतें असें नाहीं, पण सनदेचा शब्द हा कोणत्याहि हक्काचा मोठा व पहिल्या प्रतीचा आधार. आणि थोडासा तो असला तरी खंबीर म्हणून त्याच्यावर केवढीहि इमारत रचतां येते. असा तो आधार काढून घेतला याबद्दल टिळकांना लॉर्ड कर्झन यांचा जितका राग आला तितका केवळ बंगालच्या फाळणीच्या कृत्यापासूनहि आला नाहीं. टिळक अराजक नव्हते हें पूर्वीं एका अर्थानें सांगितलें आहे. पण त्याहून विशेष अर्थानें तें सांगावयाचें म्हणजे असें कीं, कायदा करण्याचा अधिकार कोणाला असावा हा प्रश्न

सोडून दिला असतां, कायदा म्हणून प्रत्येक गोष्टीला असलाच पाहिजे व जेथें व्यवस्था नाहीं तेथें प्रगति नाहीं व पराक्रम नाहीं असें त्यांचें ठाम मत असे.

वाङ्मयाभिरुचि—संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास टिळकांचा विशेष पण त्यांत-त्यात्यांत तो शास्त्रीय ग्रंथांचा असे. कॉलेजमध्यें त्यांनीं बी. ए. च्या परीक्षेकरितां ऐच्छिक विषय गणित हा घेतला होता. यामुळें संस्कृत ग्रंथाचें कॉलेजांतील त्यांचें वाचन फार थोडें असलें पाहिजे. तथापि कॉलेजमधून बाहेर पडल्यावर फ़ावलेल्या वेळीं त्यांनीं शास्त्रिय ग्रंथ, टीकाग्रंथ, सूत्रग्रंथ, भाष्यग्रंथ कारणपरत्वें वाचले. आणि तेहि कोणा शास्त्र्याच्या मदतीनें नव्हे तर स्वतःच्या प्रयत्नानें. पण अशा ग्रंथांचें त्यांचें ज्ञान व उपस्थिति वाखाणण्यासारखी असे. भिडे शास्त्री आपल्या एका आठवणींत लिहितात कीं, " एकदां ' शारीर ' हा शब्द वेदांतसूत्रांत कोठें आला आहे असा प्रश्न निघाला तेव्हां माझ्यांत व टिळकांत मतभेद झाला. पण लगेच टिळकांनीं कपाटांतून पुस्तकें काढून संदर्भ शोधून पाहिला तो त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें आढळला." वास्तविक शास्त्रीबुवांना या बाबतींत आपणाकडे कमीपणा घेण्याचें कारण नव्हतें. ते अंध असतांहि त्यांनीं इतकें अध्ययन केलें व उपस्थिति संभाळली याचेंच मुळीं कोणींहि आश्चर्य करील. पण शास्त्रीबुवांना टिळकांच्या स्मरणशक्तीचें आश्चर्य वाटण्याचें कारण हें कीं, सूत्रग्रंथ, भाष्यग्रंथ हा एकच विषय शास्त्रीबुवांच्या नित्य अभ्यासाचा उलट टिळकांच्या वाचनाचे व चर्चेचे विषय अनेक असतां या क्लिष्ट ग्रंथांत अमुक शब्द कोठें आला हें आपणापेक्षां टिळकांनीं अधिक बिनचूक लक्षांत ठेवलें हें होय ! संस्कृत विद्येविषयीं टिळकांना अभिमान व गोडी असली तरी ज्याला वाङ्मय असें समजतात तें वाचण्याची गोडी टिळकांना तितकी नव्हती. ही गोष्ट त्यांच्या लेखांत किंवा भाषणांत जीं अवतरणें येतात त्यावरून कोणासहि दिसण्यासारखी आहे. हीं अवतरणें सामान्यतः शास्त्रीय ग्रंथांतील येत पण वाङ्मय ग्रंथांतील म्हणजे काव्य, नाटक, चंपू यांतील सहसा येत नसत तरी विद्यार्थी दशेंत त्यांनीं वाचलेलें शाकुंतल किंवा शिकविलेलें मेघदूत अथवा प्रौढपणीं अभ्यासिलेलें महाभारत यांतील येत. याचें कारण हेंच कीं कोणतेंहि वाङ्मय घेतलें तरी त्याच्या शब्दसौंदर्यापेक्षां किंवा अर्थसंपत्तीपेक्षां तत्त्वाच्या गहनतेकडे त्यांचें लक्ष विशेष असे.

टिळकांचा लेखनव्यवसाय पाहिला तर त्यांतहि हेंच दिसून येतें. तें असें कीं, त्यांत बनावट किंवा सजावट अशी कांहीं दिसावयाची नाहीं. अलंकाराची वेलबुट्टी फारच थोडी. आधाराकरितां वचन घेतलें तरी तें ठळक व समर्पक असावयाचें. बारीक श्लेष घेतला तरी तो शब्दाचा नसावयाचा तर तर्कपद्धतींतील असावयाचा. त्यांच्या लेखनकलेंतील खरा गुण म्हटला म्हणजे लेखांतील मुख्य कल्पनेचें चित्र इतक्या स्पष्टपणें व रंगाच्या इतक्या थोड्या हातांनीं उमटविलेलें असे कीं तें पाहून मनुष्य कार्याकार्याविषयीं निःशंक तर झालाच पाहिजे पण प्रवृत्तीपरहि बनला पाहिजे. आणि त्याच्या प्रवृत्तीला आधार म्हणून एखादें शिष्ट वचन, एखादा सर्वसम्मत न्याय, एखादें शास्त्रीय सूत्र किंवा नैतिक तत्त्वज्ञानाचा सिद्धांतहि टिळकांनीं त्याला पुरवावा. आणि " तूं हा घेऊन निर्भयपणें प्रवृत्त हो " असेंच जणूं सांगितल्यासारखें त्यांचा कोणचाहि लेख वाचून वाटतें. इतर कित्येक लेखकहि आपल्या परीनें विवेचक असतात. पण त्यांच्यात्यांच्यांत मुख्य फरक असा. ते वाचकाला अरण्याच्या तोंडीं भुलवून नेऊन " यांतून पुढें तूं आपला मार्ग आपण काढ " असें सांगतात अशी कल्पना केली तर, टिळकांचे लेख वाचून अशी कल्पना सुचते कीं तेहि वाचकाचा हात आपल्या हातांत घेऊन घट्ट धरून ठेवतात व त्याला वाट दाखवण्याकरितां बरोबर घेऊन अरण्याच्या तोंडीं जातात, पण तेथें त्याला एकटा सोडून न देतां त्याचा हात आपल्या हातांत तसाच धरून ठेवून मार्गामार्गांतील निवड स्वतः करून पसंत पडलेल्या मार्गानें वाचकाला अरण्याबाहेर काढून पुढील रस्त्याला लावून मग आपण मागें फिरतात. टिळकांच्या लेखनपद्धतीचा महाराष्ट्रांतील वाचकांना चांगलाच परिचय असल्यामुळें त्याविषयीं फारसें लिहिण्याचें कारण नाहीं. टिळकांच्या केसरीनेंच मराठी भाषा जोरदार, शुद्ध व भारदस्त कशी लिहावी हें शिकविलें अशी कबुली महाराष्ट्रांतील वाचकवृंदानें दिलेली आहे. त्यांचें लेखन अनलंकृत सौंदर्यानें मंडित असें येवढेंच सामान्य वर्णन केलें तरी तें समर्पक होईल. त्यांत विशेष गुण म्हटले म्हणजे--विचारांचा ओघ, शुद्ध पण त्याहूनहि अधिक कुशल अशी अनुमानपद्धति, ठसकेदार शब्द, इंग्रजी विचाराचें रूपांतर करणारे हिंदु संस्कृतीचे समर्पक शब्द, विशेषणाच्या जोड्या, स्फूर्तिदायक प्रश्न, उपहासानें लोळविणारे उद्गारयुक्त वाक्यांचे शेवट, अनुरूप अशीं ठेवणींतील संस्कृत अवतरणें, नित्य

व्यवहारांतले दाखले, आणि सर्वांत श्रेष्ठ म्हणजे निर्भयता व सावधगिरी यांचा सुंदर मेळ घालणारी स्पष्टोक्ति हे त्यांच्या लेखनांतील विशेष गुण म्हणतां येतील. त्यांची भाषापद्धति कदाचित् कोणाला प्रयत्नानें अनुसरितां येईल पण त्यांची विवेचनाची जोरदार शैली जवळ जवळ अनुकरणीय होय. टिळकांच्या वक्तृत्वासंबंधानेंहि चालू पिढीला सांगण्याचें कारण नाहीं व पुढील पिढीकरतां वर्णन देऊन ठेवावयाचें तर तें काम मात्र सोपें नाहीं. वास्तविक पाहतां लेखनाप्रमाणें त्यांचें वक्तृत्वहि अनलंकृत–सौंदर्य–मंडित याच शब्दांनीं वर्णिलें पाहिजे. खापर्डे यांनीं एकदां व्याख्यानांत सांगितल्याप्रमाणें टिळकांचा लेख वाचला म्हणजे ते समोर उभे राहून बोलत आहेत असें वाटावें, आणि त्यांचें व्याख्यान ऐकत असतां ते छापण्याकरितां मजकूर सांगताहेत कीं काय असें वाटावें. याचा अर्थ हाच कीं केवळ विषयसंगति, विचारपरिणति, प्रसादयुक्त व पटतील अशा व्यावहारिक शब्दांनीं मनोगत व्यक्त करणें, हाच टिळकांचें लेखन व वक्तृत्व यांचा आत्मा होता. त्याच्या उलट उदाहरण आगरकरांच्या लेखनकलेचें होय. आगरकरांविषयीं टिळक सांगत कीं, केसरीचा लेख कंपॉझिटरकडे देण्याच्या आधीं म्हणजे बहुधा शनिवारीं किंवा रविवारीं सबंध दिवस खपून स्वस्थपणें सुवाच्य लिहिल्याशिवाय आगरकरांना चैन पडत नसे व एक अग्रलेख लिहिण्याला ते दीड प्रहरहि घेत. आगरकरांची भाषा वाचतांना फार मौज वाटते यांत शंका नाहीं. पण त्यांच्या लिहिण्यांत वाङ्मयाच्या अभिरुचीनें केलेली कृत्रिम सजावट व बनावट बरीच असे ही गोष्ट त्यांच्या लेखांतील शब्दांवरूनच दिसून येते. पण टिळकांच्या भाषेवर शृंगार चढविण्याची हौस नसल्यानें किल्ली देतांच जसें यंत्र चालू होतें तसेंच टिळकांनीं एकदा लिहावयास सुरवात केली म्हणजे ते कोणताहि लेख झपाट्यानें लिहून टाकीत. आपल्या सहकारी संपादकांना ते नेहमीं सांगत कीं, "पुढच्या अग्रलेखाचा विषय माझ्या मनांत आठ आठ दिवस घोळत असतो." पण त्या घोळण्यामध्यें शब्दरचना कधींच येत नसली पाहिजे. तर विषयासंबंधानें ठरलेलें मत घणाचे घाव घातल्याप्रमाणें त्यांच्या मनांत विचारांच्या पुनरुक्तीनें सुदृढ सकस बनत असलें पाहिजे. व या विचाराचा घोटीवपणा स्पष्ट, निःशंक, तेजस्वी, प्रवृत्तिपर अशा शब्दांनीं त्यांच्या लेखांतून प्रगट होई. दुसऱ्या एका पुढाऱ्याशीं विरोध किंवा फरक दाखवावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं, गोखले यांचें लेखन किंवा वक्तृत्व रंधा मारून साफ केलेल्या लांकडाच्या पट्टी-

प्रमाणें तुळतुळीत दिसे, तर टिळकांचा लेख किंवा व्याख्यान पाहिलें असतां तें एकाद्या गांठाळ लांकडाच्या ओंड्याप्रमाणें दिसे. पण तें भरीव व जोरकस आहे असा अदमास डोळ्यांना किंवा कानांना सहज करतां येई. इंग्रजींत बोलावयाचें असतां इतर कित्येक प्रसिद्ध वक्त्यांप्रमाणें टिळक बिनचुक साफ किंवा अस्खलित बोलूं शकत नसत. पण मुख्य मुद्याला एकदम हात घालून रंध्यानें लांकडाची बारीक साल काढावी त्याप्रमाणें कोणच्याहि विषयाचें पृथक्करण करून त्यांतील सूक्ष्म विचाराचे पापुद्रे सोलून दाखविणें या कामीं टिळकांचा हातखंडा होता. त्या कामांत परक्या इंग्रजी भाषेनेंहि त्यांना कधीं दगा दिला नाहीं आणि मराठी मायभाषेंत तर त्यांनीं सर्व प्रकारें प्रभुत्व संपादलें होतें याविषयीं वादच नाहीं.

असें करूनहि टिळकांना वाङ्मयाची गोडी देतां घेतां आली नसती असा अर्थ नाहीं. पण अर्थसौंदर्यापेक्षां शब्दाच्या किंवा विवेचनाच्या परिणामकर्तृत्वाकडेच त्यांची दृष्टि अधिक असे. त्यांनीं मंडाले येथें तुरुंगांत असतां जीं पुस्तकें आपल्याभोंवतीं जमविलीं त्यांवरूनहि त्यांची विद्याविषयक अभिरुचीची दिशा दिसून येते. त्या शेंकडों ग्रंथांत निव्वळ वाङ्मयात्मक किंवा उच्च प्रतीचें कां होईना पण मनाला करमणुकीचें असें बहुधा एकहि पुस्तक आढळणार नाहीं. आणि तुरुंगांतील ही आवड देखील केवळ वर्ष सहा महिन्यांची नव्हती. गीतारहस्य लिहून झाल्यानंतर व आधीं त्यांना मोकळा असा बराच वेळ होता. परंतु अशा मोकळ्या वेळांतहि त्यांचीं करमणुकीचीं साधनें म्हटलीं म्हणजे तत्त्वज्ञानाचे किंवा शास्त्रीय ग्रंथ हेच होत. संस्कृत वाङ्मयाचें त्यांचें इतकें तरी वाचन होतें. पण मराठी वाङ्मयाचें वाचन फारच थोडें होतें म्हटलें तरी चालेल. गीतारहस्यामध्यें जरी दासबोध, तुकाराम किंवा ज्ञानेश्वरी यांतील अवतरणें आलीं असलीं तरी यांपैकीं कोणत्याहि ग्रंथाचा सूक्ष्म अभ्यास त्यांनीं केला नव्हता. याचें पहिलें कारण हें कीं, प्राकृत टीकाकार पदरचें असें तत्त्वज्ञान कांहीं सांगत नाहींत म्हणून उसन्यांतून उसनें घेण्यापेक्षां काय घ्यावयाचें तें मुळांतून घेतलेलें बरें असें टिळकांना वाटे. रामदासाच्या प्रवृत्तिपर धोरणाचें टिळक जितकें कौतुक करीत तितकें त्यांच्या पद्यात्मक दासबोधाचें ते करीत नसत. समर्थांकडे ते कवि या दृष्टीनें नाहींच पण साधूपेक्षांहि धर्माभिमानी मुत्सद्दी या दृष्टीनें अधिक पाहात. आणि ज्याला स्वतः वाङ्मयांतील अलंकाराची आवड नाहीं तो ज्ञाने-

श्वरी हें गीताभाष्य असलें तरी त्याच्याकडे बारकाईनें कशाला पाहील ? जुन्या संस्कृत पंडितांचा प्राकृताविषयींचा जो अनादर तोच टिळकांनीं थोडासा उचलेला होता असें म्हणावेंसें वाटतें. ते राजकारणांत पडले व वर्तमानपत्रकार बनले म्हणूनच त्यांनीं मराठी भाषेंत लिहिलें. पण त्यांच्या मूळ कल्पनेप्रमाणें ते निवळ प्रोफेसर होऊन राहते तर कांहीं ग्रंथ त्यांनीं इंग्रजींत व कदाचित् एखादा दुसरा संस्कृतांतहि लिहिला असता. तुकारामाचा एखादा अभंग त्यांच्या तोंडून यदृच्छेनें निघाला असें सबंध ३०–३५ वर्षांत कोणीं पाहिलें नसेल. याचें कारण, तुकारामाच्या ग्रंथांतहि समर्पक किंवा चाबूक उडल्याप्रमाणें कडकडीत अभंगवचनें आढळण्यासारखीं असलीं तरी तो संत कवि एकंदरीनें निवळ निवृत्तिपर व भक्तिमार्गाकडे लक्ष देत होता असा तुकारामासंबंधानें त्यांचा ग्रह असे. संतसांप्रदायाचा धिःकार त्यांनीं रागाच्या भाषेनें कधीं न केला तरी, भाविक जनता त्यांना वंदन करिते म्हणून आपणहि त्यांना वंदन करावें अशी त्यांची वृत्ति असे. तोंडावरील आंकडे व अक्षरें पुसून गेलीं असलीं तरी मैलाचे दगड हे जसे कोणी उपटून टाकीत नाहीं, मार्गदर्शक म्हणून ते उरूं देतात, त्याप्रमाणें असंस्कृत व अतत्त्वज्ञानी जनतेच्या धार्मिक समाधानाचें तें एक साधन म्हणून संतसांप्रदाय उरूं द्यावें आणि आपणहि त्यांना सभ्यतेनें वागवावें असें टिळकांना वाटे. संस्कृत शास्त्रीय ग्रंथ वाचून उरण्याइतका त्यांच्याजवळ वेळ नव्हता, आणि प्राकृत ग्रंथ वाचल्याशिवाय जनतेला बोधप्रद किंवा समर्पक उपदेश करण्याचें त्यांचें काम अडलें नव्हतें. इंग्रजी भाषेंतील ग्रंथासंबंधानेंहि हाच विवेक व हीच आवडनावड. त्यांनीं त्या भाषेंतील काव्य, नाटकें, कादंबऱ्या वाचल्या नाहींत. हें अर्थातच दूषण होऊं शकत नाहीं. पण इतिहास ग्रंथहि त्यांनीं फारसे वाचले नव्हते. म्हणजे इतिहासासारख्या विषयावर लिहितांना त्यांचे दाखले फक्त भारत वगैरे ग्रंथांतून येत. जुन्या ग्रीक, रोमन किंवा आधुनिक इंग्रजी इतिहासांतून सहसा येत नसत.

टिळक व ज्योतिष–टिळकांना ज्योतिषाची आवड होती. पण ती ज्योतिर्गणिताची. फलज्योतिषाची नव्हे. स्वभावानें उद्योगवादी असल्यामुळें त्यांनीं कुंडल्या मांडून प्रश्न पाहण्याची, वर्षफलांचीं भेंडोळीं चाळण्याची, किंवा ग्रहस्थिति पाहण्याकरितां पंचांग उघडण्याची तसदी घेतली नाहीं. तात्त्विक दृष्ट्या फलज्योतिष हेंहि एक शास्त्र असावें असें त्यांना वाटे. पण त्याचे नियम अद्यापि बनावे तसे बनलेले नाहींत आणि गृहीत गोष्टी पुष्कळशा चुकलेल्या असतात

यामुळें नियम बरोबर असले तरी अनुमानें बरोबर येतीलच असें त्यांना वाटत नसे. महाडकर व इतर कांहीं ज्योतिषी यांच्या परिचयानें त्यांना असें दिसून आलें होतें कीं, शरीराच्या कांहीं लक्षणावरून जन्मकाळच्या कांहीं ग्रहांच्या स्थितीचा अंदाज करितां येतो. पण ही विद्या त्यांनीं महाडकर हे त्यांचे परम स्नेही असतांहि त्यांच्यापासून शिकून घेतली नव्हती. यावरून या विद्येनें त्यांना मोहून टाकलें नव्हतें इतकें खचित ठरतें. वास्तविक ज्या बुद्धीला हजारों वर्षांपूर्वींच्या जुन्या काळांतल्या अज्ञात गोष्टींविषयीं अनुमानें बांधण्याची आवड व हौस तिला तीच आवड व तीच हौस पुढें येणाऱ्या काळांतील गोष्टींविषयींची अनुमानें बांधण्याविषयींहि असावी हें स्वाभाविक वाटतें. कारण ज्याला आपण भविष्य म्हणतों तें झालें तरी काय आहे ? ज्ञातावरून अज्ञाताचें अनुमानच होय. पण टिळकांना ती आवड व हौस नव्हती यांत शंका नाहीं. केवळ मिथ्यावादी अज्ञानी अशा अनेक ज्योतिषांशीं नेहमीं गांठ पडे यामुळेंच त्यांची ही अश्रद्धा झाली होती असें मात्र नव्हे. तर ऐतिहासिक वाङ्मयात्मक संशोधनांतील ज्ञात गोष्टी व फलज्योतिषांतील ज्ञात गोष्टी यांच्या स्वरूपांत फरक आहे असें टिळकांचें मत होतें. तसेंच अबाधित नियम बांधण्याला ज्ञात गोष्टींचा जितका दीर्घ व विविध अनुभव लागतो तितका अनुभव ज्योतिषशास्त्रांत मिळालेला नाहीं असेंहि त्यांना वाटे. ग्रहांच्या गति गणक ज्योतिषी व फलज्योतिषी यांना सारख्याच आधारभूत होत. तथापि त्या गतींनीं येणाऱ्या ग्रहांच्या त्या त्या स्थानापासून फल काय मिळतें याविषयीं त्यांचें मत निःसंदेह नव्हतें. टिळक हे निरयन पंचांग पद्धतीचे अभिमानी होते. पण त्याचें कारण ते भारतीय फलज्योतिषाचे अभिमानी होते हे नव्हे, तर भारतीय परंपरागत ज्योतिर्गणितपद्धतीचे अभिमानी होते हेंच होय. जुनें ठेवावें पण तें वाढवावें व सुधारावें याच दृष्टीनें त्यांनीं पंचांगशोधनाची चळवळ केली.

फलज्योतिषावर टिळकांचा विश्वास फारसा नव्हता व हस्तमुद्रा-शास्त्र, मस्तिष्कशास्त्र यांवरहि विश्वास तितकाच होता. तथापि या दोन्ही तिन्ही शास्त्रांचे कांहीं अनुभवसिद्ध असे सिद्धान्त असावे व कदाचित् कांहीं नियमहि बसवतां मुळाशीं येणें शक्य आहे ही गोष्ट टिळकांनीं या शास्त्रांत वावरणाऱ्या कित्येक लोकांना दिलेल्या सर्टिफिकिटावरून दिसून येते. टिळकांसंबंधानें भविष्यें वर्तवण्याची पुष्कळ लोकांची उडी. पण तीं साधलीं असे फार थोडे. तीं फसलीं

असेच पुष्कळ. तथापि अपवादादाखल दोन गोष्टींचा उल्लेख करण्याला आनंद वाटतो. १९०८ सालचा टिळकांचा खटला सुरू असतां एका गृहस्थानें खटला संपण्याचे आधीं थोडे दिवस, आणि खटला केव्हां संपेल याचा अंदाज नाहीं अशा स्थितींत तो अमुक दिवशीं अवेळीं रात्रीं संपेल व शिक्षा होईल असें लिहून पाठविल्याचें आम्हांला स्मरतें. इतर अदमासावरून हें भविष्य खोटें ठर-णार असेंच प्रथम वाटलें. पण तें खोटें ठरण्याऐवजीं खटल्याच्या कालक्रमांतच अभावित रीतीनें फरक झाला आणि भविष्य किंचित् फरकानें पण जुळलें. भविष्य खरें ठरल्याची दुसरी गोष्ट श्री. दत्तात्रय व्यंकटेश बेळवी बेळगांव यांनीं स्वतः अनुभविली तिची हकीकत त्यांनींच आपल्या हातानें आम्हांला लिहून दिली ती जशीच्या तशी खालीं देत आहें.

"सन १९२० सालीं एप्रिल महिन्यांत सोलापुरास मुंबई प्रांतिक परिषदेची बैठक होणार होती. त्यावेळीं बेळगांवाहून परिषदेला जाण्याकरितां आम्ही सुमारें ३० मंडळी निघून सायंकाळीं ५ वाजतां बेळगांव स्टेशनवर आलों. स्टेशनवर धारवाडकडून मेल गाडी आली. या गाडींत आमचे एक स्नेही रा. काशिनाथ गुरुनाथ कुळकर्णी, बी. ए., एल्एल्. बी. हे होते. त्यांनीं मला व गंगाधरराव देशपांडे यांना स्टेशनवर पाहिलें तेव्हां आपल्या डब्यांत येऊन बसण्याबद्दल सांगितलें. परंतु मी त्यांच्या डब्यांत गेलों नाहीं. फक्त गंगाधरराव देशपांडे एक-टेच गेले. गाडी सुरू झाल्यावर कुळकर्णी व गंगाधरराव देशपांडे यांचेमध्यें संभाषण झालें त्यांत कुळकर्णी यांनीं गंगाधररावांना विचारलें कीं, "इतकी मंडळी कोठें निघाली आहे?" गंगाधररावांनीं सोलापुरास जाण्याचा उद्देश कळविला व सोलापुरास परिषदेकरितां लो. टिळक येणार आहेत असें सांगितलें. तेव्हां कुळकर्णी यांनीं गंगाधररावांना ताबडतोब असें म्हटलें कीं, "तुम्ही सोला-पुरास कशाला जातां? या वर्षी जुलै अखेरला टिळक मरणार आहेत! पण गेलांच तर तुम्ही सोलापुरास गेल्यानंतर शनीची कांहीं तरी आराधना करण्याची खटपट करा." गाडी गोकाक रोड स्टेशनवर आल्यावर गंगाधरराव देशपांडे हे मी ज्या डब्यांत बसलों होतों त्या डब्यांत आले व कुलकर्णी यांनीं सांगितलेली हकी-कत त्यांनीं मला सांगितली. मी म्हणालों "त्याचें काय ऐकतां? तो तंबाकूच्या तारेंत असेल?" परंतु दुसऱ्या दिवशीं सोलापुरास गेल्यानंतर माझी व श्री. तात्या-साहेब केळकर यांची गांठ पडली त्या वेळीं मीं ती गोष्ट केळकरांना सांगितली.

तसेंच दुसरे दिवशीं बेळगांवची मंडळी पुणें स्टेशनवर उतरतांच ही गोष्ट त्या सर्व मंडळींनाहि कळली. पुढें जुलैच्या ३१ तारखेस मी मुंबई कौन्सिलच्या बैठकीला हजर राहण्याकरितां बेळगांवाहून निघालों त्या दिवशीं शनिवार होता. दुसरे दिवशीं म्हणजे रविवारीं तारीख १ ऑगस्ट रोजीं मी पुणें स्टेशनवर आलों तेव्हां आदले दिवशीं रात्रीं १२ चे सुमाराला टिळक वारल्याचें मला समजलें. पुढें एक तासाचे आंतच कुलकर्णी यांची व माझी गांठ पडली. त्या वेळीं कुळकर्णी हे पुणें कोर्टात डिस्ट्रिक्ट जज्जाचे पर्सनल असिस्टंट होते. मी कुळकर्णी यांच्या घरीं गेल्यावर त्यांनीं मला विचारलें कीं " कां ? मीं सांगितलेली गोष्ट खरी झाली कीं नाहीं ? रात्रीं टिळक मरणार ही गोष्ट मीं ह्या घरीं राहणाऱ्या एका म्हातारीला काल सांगितली होती. " ह्या गोष्टीची खात्री करण्याकरितां त्यांनीं म्हातारीलाहि बोलावून आणलें व मोघम विचारलें, " मीं टिळकांविषयीं तुम्हांला काल काय सांगितलें होतें ? " ती बाई म्हणाली " आज रात्रीं टिळक मरणार असें तुम्हीं मला सांगितलें. " कुळकर्णी यांनीं लो. टिळकांची जन्मतिथि व कुंडली आपल्या डायरींत टिपून ठेविली होती ती मला त्यांनीं दाखविली, व म्हणाले कीं, " टिळक आधींच ३ दिवसांपूर्वी मरणार होते परंतु त्यावेळीं चंद्रग्रह अनुकूल होता, व आज पहांटे चंद्रग्रह प्रतिकूल होणार तेव्हां टिळक रात्रीं मरणार अशी माझी खात्री झाली. "

अंतरंग व कलाभिरुचि—टिळकांचें अंतरंग जरी उथळ नव्हतें व कित्येक बाबतींत त्याचा निकट परिचितांनाहि सहसा थांग लागत नसे तरी संभाषणाच्या किंवा वादाच्या भरांत आले असतां टिळक अपेक्षेपेक्षांहि स्पष्टपणें बोलून जात. याचें एकच उदाहरण दिलें असतां पुरें होईल. केतकर आपल्या आठवणींत असें लिहितात कीं, सन १९१४ सालीं कॉंग्रेसच्या पूर्वी कॉंग्रेसचा वाद चालू असतां गोखले हे टिळकांना परत भेट देण्याकरितां वाड्यांत आले. दोघे दोघेच मॅनेजरच्या खोलींत बसून बोलले. गोखले गेल्यावर टिळक माडीवर आले तेव्हां खाडिलकरांनीं टिळकांना विचारलें, "गोखले काय म्हणतात" ? टिळक म्हणाले "गोखले म्हणाले कीं तुम्ही कॉंग्रेसमध्यें येऊं नका. आजच्या कॉंग्रेसमधील मंडळींचें व तुमच पटणार नाहीं. त्यावर मीं उत्तर दिलें. " कॉंग्रेस सर्वांचीच आहे. ती कांहीं कोणत्याहि एखाद्या पक्षाला आंदण दिलेली नाहीं. मी प्रथम देश तयार करणार, कॉंग्रेसमध्यें शिरणार व कॉंग्रेस काबीज करणार आहे. " हें ऐकून खाडिलकर

लवाटे वगैरे मंडळी आश्चर्यचकित झाली. त्यांना वाटलें कीं टिळकांनीं इतकें स्पष्टपणें बोलावयास नको होतें. होणें जाणें पुढेंच आहे. मग अशी धमकी कां ? तें पाहून टिळक म्हणाले " पूर्ण विचारांतीं जीं माझीं ठाम मतें झालेलीं असतात तीं मी प्रतिपक्षाला नेहमीं उघड व प्रथमच बजावीत असतों. आपलें धोरण प्रतिपक्षाला उघड करून त्याच्याशीं दोन हात करण्यांतच पुरुषार्थ आहे असें मला वाटतें. "

कलांपैकीं टिळकांना वास्तविक कोणत्याहि एखाद्या कलेचा नाद तर नव्हताच पण मनांतून अभिरुचिहि नव्हती. वेळ नाहीं म्हणून व्यासंग नसेल. अधिक महत्त्वाचीं दुसरीं कामें म्हणून कोणत्याहि कलेकडे ते लक्ष देत नसतील. पण कोणत्याहि कलेंत त्यांना खरी करमणूक अशी वाटत नसावी. मराठी किंवा इंग्रजी किंवा संस्कृत काव्य घेऊन तें ते कधीं वाचीत बसले असें सहसा कोणासहि आढळलें नाहीं. आणि भारत हें जरी श्लोकबद्ध असलें तरी तें काव्य म्हणून टिळक वाचीत नसत. संस्कृतांतील कोणतेंहि शास्त्र श्लोकबद्धच लिहिलेलें असतें. त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. चित्रकलेचेंहि तसेंच. त्यांनीं एखादें चित्र चांगलें म्हणून घरांत लावून ठेवलें असें झालें नाहीं. त्यांच्या घरीं पाहिलें तरी त्यांचा व त्यांच्या बरोबर इतर मंडळींचा काढविलेला व त्यांना नजर केलेला फोटो भिंतीवर आढळावयाचा. स्वतः टिळकांचा एक फोटो फ्रेमेंत घालून त्यांना नजर केलेला त्यांच्या टेबलावर पाहून गांधी यांनीं नाक मुरडलें असा एक प्रवाद आहे. पण ते टेबलावर किंवा भिंतीवर स्वतः आपला फोटो किंवा इतरांचाहि मुद्दाम लावीत नसत. स्वतः देखणें असें मानून आपला फोटो त्यांनीं आपल्या टेबलावर ठेवून दिला हें म्हणणें जितकें खोटें तितकेंच अहंकार बुद्धीमुळें तो त्यांनीं ठेवून दिला हेंहि म्हणणें खोटें आहे. आम्हीं वर सांगितल्याप्रमाणें कोणीतरी नजर केलेला फोटो तेथें ठेवलेला असेल व गांधी येण्याला व तो फोटो तेथें असण्याला एक गांठ पडली असेल याहून दुसरा संभव वाटत नाहीं. टिळकांमध्यें अहंकारवृत्ति नव्हती असें आमचें म्हणणें नाहीं. पण स्वतःचा फोटो टेबलावर ठेवून त्याकडे पाहात बसण्याइतकी ती ग्राम्य नव्हती इतकेंच म्हणावयाचें. नाट्यकलेची हीच गोष्ट. ते आपल्या इच्छेनें कधीं नाटक पाहावयास गेले नाहींत. कॉलेजांत व कॉलेजांतून बाहेर पडल्यावर आर्यक्रीडोद्धारक नामक खाजगी नाटक मंडळीचे खेळ पुण्यास चालू असतां तिच्या हँडबिलावर टिळक सही घालीत, व तरुण मुलाच्या

हौसेनें हे खेळ चालू असतां पडद्यामागें उभे राहून पडदे ओढविण्याचें व सरक-विण्याचें काम त्यांनीं केलें असें सांगतात. पण ही कंपनी धंदेवाईक नव्हती. ती हौशी सभ्यगृहस्थांची होती. तींत शंकरराव पाटकर, गोविंदराव देवल इत्यादि गृहस्थ केवळ नाट्यकलेच्या आनंदाखातर व उद्धारार्थ स्वतः पार्ट करीत. स्वतः विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं कॉलेजच्या दिवसांत वेणीसंहार नाटकांत धर्माची भूमिका घेतली होती व त्यांचे वडील पाहावयास बसले असतां शेवटच्या अंकांतील पितरांना तिळांजली देण्याचें काम त्यांनीं बेमालूम केलें. त्याचप्रमाणें गोपाळराव आगरकरांनीं शेक्सपिअरच्या एका नाटकाचें भाषांतर केलें असून त्या वेळच्या किर्लोस्कर मंडळीच्या हस्तपत्रकावर डॉ. गर्दे यांच्या समवेत व्यवस्थापक म्हणजे पुरस्कर्ते या नात्यानें त्यांची सही असे. याच रीतीनें टिळकहि तरुणपणीं नाट्यविषयाच्या गोडींतून सुटले नव्हते. पण त्यांनीं ती गोडी पुढें टाकून दऊन आयुष्याच्या शेवटल्या ३०–३५ वर्षांत नाटक पाहण्यासहि हौसेनें ते कधीं गेले नाहींत. गेलेच तर एखादे वेळ कोणाच्या तरी आग्रहावरून व कोणाचा तरी सन्मान करण्याला किंवा स्वतःचा सन्मान करण्याची संधि आग्रहाच्या निमंत्रणामुळें देण्याला. त्यांना दूरचें थोडें कमी दिसत असे. म्हणून ते रंगभूमीकडे सारखे टक लावून बसत नसत. ही सबब ठीक होतीच. पण संवाद किंवा गाणें रंगभूमिवर सुरू असतां एकाग्र मनानें त्यांनीं तें कधीं ऐकलें असें नाहीं. रंगभूमिवर पात्रांचा संवाद सुरू असतां शेजारीं बसलेल्या एखाद्या स्नेह्याशीं त्यांचा संवाद सुरू असे. जी गोष्ट कविता वाचनाची तीच कविता करण्याची. त्यांनीं विद्यार्थी दशेंत संस्कृत श्लोक केल्याचें गुरुजी यांनीं आपल्या चरित्रांत लिहिलें आहे. आणि ह्या ग्रंथाच्या प्रथम खंडांत ते आम्हीं उद्धृत केले आहेत. त्यानंतर प्रौढपणीं त्यांनीं कधीं कविता केल्या नाहींत. गीतारहस्याच्या शेवटीं त्यांनीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें आत्मनिवेदनाचे कांहीं श्लोक करून घातले आहेत. आणि टिळक हट्टाला पेटते तर कविताहि करून लोकांना चकित करते यांत शंका नाहीं. मात्र त्यांच्या कविता हल्लींच्या 'लिरिकल' पद्धतीच्या न होतां जुन्या पद्धतीच्या झाल्या असत्या. नाहीं म्हणावयाला पुण्यास काशिनाथपंत छत्रे सरकस घेऊन आले तेव्हां त्यांना कवितावद्ध मानपत्र द्यावें अशी एक टूम निघाल्यावरून गमतीनें श्लोकाचा पहिला निमा भाग केळकरांनीं व दुसरा टिळकांनीं केला. इतकेंच त्यांचें अलीकडचें काव्यकर्तृत्व दाखवितां येईल.

गाण्याची आवड त्यांना नव्हती. त्यांच्या वाड्यांत मेळ्यांतील पदांशिवाय एरवीं कधीं गाण्याचा आवाज किंवा आलाप कोणीं ऐकला नाहीं. स्वतः ते कधींहि गुणगुणत नसत. त्यांच्या तोंडून गुणगुणण्याच्या स्वरूपानें एखादे वेळीं संस्कृत श्लोकच निघावयाचा. स्वतः गुणगुणत नसल्यामुळें वाड्यांत गायनविद्येवर जवळ जवळ बहिष्कार असे. एखाद्या लग्नसमारंभांत सनईवाला चांगलें वाजवीत असला तर लोकांनीं त्याचें कौतुक करावें, पण स्वतः यजमान समोर बसून आनंदानें कधीं वाजवून घेतील असें मुळींच घडावयाचें नाहीं. पंक्तींतून कोणीं श्लोक म्हटला तर सीताकान्त म्हणून मंडळी ओरडतील त्यांत मात्र ते सामील व्हावयाचे ! वाड्यांतील गणपती उत्सवांत केव्हां बालगंधर्व किंवा भास्कर-बुवा अशा गवयांना चालकांनीं पाचारण करावें. पण यजमानानें स्वतः बसून स्वस्थपणें एक दोन चिजा ऐकल्या असें कधीं घडलें नाहीं. आणि टिळकांच्या घरीं जाऊन आपण गायलों व टिळक हजर होते हाच त्यांना बहुमान वाटे. गुणग्राहक शब्दांची तरी बिदागी आपणाला मिळेल अशी कोणाची अपेक्षा नव्हती. पांगा-रकर यांनीं एका आठवणींत असें लिहिलें आहे कीं, “ उत्तर हिंदुस्थानचा एक गायनशास्त्री गायनशास्त्रावर स्वतः लिहिलेला एक ग्रंथ घेऊन टिळकांकडे गेला आणि परत येऊन पांगारकरांना सांगूं लागला कीं काय या पुरुषाची बुद्धि अचाट ! टिळकांना गायनविद्या माहिती नाहीं असें मी तरी कांहीं म्हणणार नाहीं. माझें पुस्तक चाळून पाहतां पाहतां व मजशीं बोलतां बोलतां त्यांनीं मला गाय-नासंबंधीं ज्या मार्मिक सूचना केल्या त्या ऐकून मी तर थक्क झालों ! या शास्त्री-बुवांच्या व टिळकांच्या भाषणांत काय चर्चा झाली असेल हें सांगतां येत नाहीं. पण शास्त्र या दृष्टीनें गायनाची चर्चा झाली असली तर याहि बाबतींत टिळकांनीं कांहीं सूचना केल्या असतील हें संभवनीय आहे. कारण तत्त्वग्राही मनुष्याचें मन व्यापक असतें व कोणत्याहि विषयाचें त्या दृष्टीनें त्याला आकलन करितां येतें. टिळकांनीं सूचना कदाचित् ग्रंथपद्धतीच्या केल्या असतील, किंवा गायनशा-स्त्राला जी गणिताची बाजू आहे त्याहि दृष्टीनें चर्चा झाली असेल. पण कोणीहि अशी खात्री देऊं शकेल कीं एवढा गायनशास्त्री भेटीला आला असतां त्याच्या तोंडून एखादी चीज ऐकण्याची इच्छा टिळकांनीं खचित प्रदर्शित केली नसावी.

स्वभावगुण--टिळकांचा स्वभाव निर्भय व धाडसी होता हें सर्व गोष्टींत सारखेंच दिसून येईल. मग तो प्रसंग रात्रीं बेरात्रीं प्रवास करण्याचा असो, रानां-

तून एकटें हिंडण्याचा असो, गडासारख्या बिकट जागीं चढण्या-उतरण्याचा असो, गर्दी मारामारींतून घुसण्याचा असो, व शेवटीं प्रत्यक्ष प्रसंग आला त्याप्रमाणें युद्धाच्या काळांत आगबोटींतून प्रवास करण्याचा असो. त्यांना पोहण्याची कला चांगली येत असल्यामुळें वाटेल तेथें पोहावयाला पडणें हें त्यांना धाडस वाटत नसे. नामजोशी व करंदीकर यांनीं आपल्या आठवणींत इंग्लंडच्या प्रवासाची बोटीवरील हकीकत दिली आहे. पैकीं करंदीकर लिहितात कीं, 'बोटीवर असतांना त्या दिवसांत पाणसुरूंग व टार्पेडो लागून बोट बुडण्याचा संभव असे म्हणून जहाजावरील उतारूंना गळ्यांत तरते पट्टे बांधून छोट्या होड्यांतून उतरण्याची विद्या त्यांना शिकवीत. एके दिवशीं बोटीवर उतरण्याची रंगीत तालीम झाली तेव्हां उभ्या दोराच्या शिडीवरून एवढ्या वयांत टिळक गळ्यांत पट्टा बांधून भराभर खालीं उतरले आणि होडी वल्हवीत दूर जाण्याचा प्रयोग त्यांनीं स्वतः केला. त्यांनीं दोर सोडला, पडाव खालीं टाकला, तींत उतरून तो वल्हवीत जहाजापासून दूर गेले आणि पुनः परत येऊन बरोबरच्या लोकांकडून ती गोष्ट त्यांनीं करवून घेतली.' १८९३ सालीं पुण्यांतील दंग्याची वार्ता ऐकतांच टिळक नामजोशी वगैरे मंडळीसह थेट दंग्याच्या जागीं गेले. नामजोशींनीं मग दूरदृष्टि पोंचवून टिळकांना काढून दुसरीकडे नेलें. ही गोष्ट या ग्रंथाच्या प्रथम खंडांत आम्हीं सांगितलीच आहे.

सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेंत अध्यक्षाच्या ठरावाला उपसूचना आणण्याचें ठरलें तेव्हां टिळकांनीं तें काम मुद्दाम स्वतःकडे घेतलें. खटले व तुरुंगवास यासंबंधानें त्यांनीं दाखविलेल्या धैर्याची माहिती पुष्कळांना आहे म्हणून त्याचा विशेष उल्लेख करण्याचें कारण नाहीं. याचें खरें प्रत्यंतर म्हटलें म्हणजे फौजदारी खटल्याचें काम चालू असतां आणि त्याचा निकाल होण्याची वेळ आली असतां त्यांना विनोद सुचे हें होय. क्रेमंटसाहेबांपुढील निकालाचे दिवशीं गाडींत बसून निघाले असतां ते बरोबरीच्या मंडळींना म्हणाले, "जातांना आपण चौघे जाणार व परत येतांना तुम्ही तिघे येणार. तेव्हां 'त्रयाणां धूर्तानां' हे शब्द लोक तुम्हाला लावतील संभाळा!" एक मोठा वकील देण्याच्या ऐवजीं दोन मध्यम वकील देण्याच्या मुद्यावर 'वीस वर्षांच्या नवऱ्याऐवजीं दहा दहा वर्षांचे दोन नवरे करून देण्याची कल्पना' मांडून त्यांनीं सूचना करणारांची थट्टा कशी केली हें पुष्कळांना माहीत आहे आणि दुसऱ्या खटल्याच्या शेवटच्या दिवशीं

कांहीं तरी भयंकर शिक्षा होणार असें लोकांना वाटून जवळच्या कांहीं मंडळींच्या डोळ्यांतून पाणी येऊं लागलें तेव्हां ते म्हणाले, " तुम्ही लोक माझ्यापुढें बसून रडणार असलां तर निघून जा कसे ! "

या खटल्याच्या अखेर शिक्षा सांगतांना जज्जांनीं जे गंभीर व भयंकर शब्द उच्चारले ते बुडवून त्यांचें तेज लोपवून टाकण्यासारखे शब्द अखेरीस उच्चारून टिळकांनीं स्वतःला करितां येईल तितका न्यायाधीशाचा पाणउतारा केला ही गोष्ट जगजाहीर आहे. अखेर अखेर ब्राह्मणेतर चळवळींत कोणी त्यांची अप्रतिष्ठा करील किंवा त्यांच्या अंगावर हात टाकील असाहि संभव होता. विलायतेहून ते परत आल्यावर मानपत्राच्या सभेंत दंगा होणार अशी बोलवा होती. त्याचा थोडासा बंदोबस्त स्वयंसेवक मंडळीनें केला होता ही गोष्ट खरी. तथापि दुरून कोणी शेणमाती फेंकणार नाहीं कशावरून ? तेव्हां भुस्कुटे यांच्या आठवणीप्रमाणें टिळक मित्रमंडळीवर रागावून म्हणाले, " मंडईत जाऊन मी उभा राहतों. कोण माझ्या अंगावर शेण फेंकतो हेंच मला पहावयाचें आहे ! " शारीरिक धैर्याची एक गोष्ट सोमण यांनीं लिहिली ती अशी कीं, रायगडावर तळ्यांत मंडळी पोहण्याला उतरली तेव्हां एकजण म्हणाला, ' एकदम तळ्यांत उडी कशी टाकावी दगडबिगड लागावयाचा.' तेव्हां टिळक म्हणाले, ' या तळ्यांतील दगड काढूनच ज्याअर्थी एवढे मोठे वाडे गडावर उठविले आहेत त्याअर्थी खालीं दगड लागण्याची भीति कसली ? ' असें म्हणून त्यांनीं पहिली उडी टाकली. आणि त्याच प्रकारची गोष्ट कृष्णाजीपंत देवल यांनीं सांगितली आहे ती अशी कीं, ' डेक्कन कॉलेजांत एकदां वरच्या मजल्यावर मंडळी जमून गप्पा गोष्टी निघाल्या. त्यांत शारीरिक पराक्रमाच्याहि निघाल्या. मंडळींना आवेश चढला. एक म्हणाला, " यावेळीं येथून एकाएकीं नाहींसें होण्याचा प्रसंग आला तर काय कराल ?' जो तो म्हणूं लागला हें शक्यच नाहीं. इतक्यांत टिळकांनीं काचा मारून एका क्षणाचाहि विचार न करितां मी हें असें करीन असें म्हणत दुमजल्यावरून खालीं उडी घातली. मंडळी म्हणाली याचा बहुधा पाय मोडला असेल पण ते लोक जिन्याकडे जातात तोंच टिळक आपल्या पायांनीं वर चढून येत होते. "

द्रव्य-व्यवहार--याच्या बाबतींत टिळक इतके निर्लेप निस्पृह होते कीं, त्यांच्या हातीं असलेल्या मोठमोठ्या फंडांचें वैषम्य वाटून शत्रूंनीं कांहीं टीका केली पण त्यांनीं कोणाच्या पैशाचा कधीं अपहार राहोच पण दुरुपयोग केल्याचें

कोणालाहि माहित नाहीं. उलट त्यांनीं स्वतः झीज सोसून लोकांना मदत केल्याचें सांगणारेच पुष्कळ भेटतील. त्यांचे नातू ग. वि. केतकर हे आपल्या एका आठवणींत लिहितात कीं, "कोणी त्यांना हे घ्या पैसे म्हणून आणून दिल्यास स्वतः ते न घेतां एखाद्या सार्वजनिक फंडाचें नांव घेऊन तिकडे द्या म्हणून सांगत. कांहीं लोक कोठेंहि दूर प्रवासाला जावयाचे झाल्यास विश्वासानें आपल्या पैशाची थैली टिळकांकडे आणून देत ही ऐकीव गोष्ट नाहीं. एकानें आणून दिलेली चौदाशें रुपयांची थैली मीं मोजून बांधून दिली आहे." उलट, जो कोणी टिळकांकडे येऊन द्रव्यसहाय्य मागेल त्याला टिळक तें यथाशक्ति देत असत. त्यांच्याकडे पैशाच्या मागण्या किती याव्या याचा कांहीं नेमच नव्हता. अर्थात् अशा सर्व मागण्या पुरविण्याइतकें द्रव्यसहाय्य त्यांच्या जवळ नव्हतेंच, पण त्या पुरविण्याला कोणाहि परोपकारी लक्षाधीशाची संपत्ति पुरी पडली नसती. टिळक परोपकारी असले तरी कोणाला कांहीं सल्ला देतील, कोणाचें कांहीं ऐकून सहानुभूति व्यक्त करतील, कोणाचें लिहिलेलें कांहीं वाचतील, कोणाला आधार काढून देतील, कोणाचा एखादा अर्ज लिहून देतील, कोणाला एखादें शिफारसपत्र लिहून देतील, कोणाशीं तात्त्विक चर्चा करतील, कोणाला कांहीं विषय समजला नसला तर समजावून देतील. या गोष्टी वेळ असेल त्याप्रमाणें कंटाळा न करितांहि ते करीत. पण पैशाचें सोंग टिळक झाले तरी कसें उभें करणार? बरें लोकांना तरी हा विचार कोठें असतो? एक गृहस्थ असें म्हणतांना आम्हीं ऐकलें आहे कीं, "टिळक एवढे देशभक्त म्हणवितात मग आपल्या वर्तमानपत्राला वर्गणी कां घेतात? जाहिरातींना पैसे कां घेतात? खऱ्या देशभक्तानें वर्गणीकरितां किंवा जाहिरातीकरितां पैसे घेऊं नये!" पण असें म्हणणारे लोकहि वेळ पडली असतां मला अमुक मदत द्या, अमक्याला अमुक मदत द्या असें म्हणावयाला तयारच असत. त्यांची विचारसरणी अशी कीं, "टिळकांच्या जवळ जर पैशाचें मोजमाप आहे व त्यांच्या संग्रहाला मर्यादा आहे तर त्यांच्या आमच्यामध्यें फरक तो काय? आम्ही त्यांना देवासारखे मानतों तें फुकटच समजावयाचें!" हें बोलणाराला आपण काय बोलतों हें कळत नव्हतें असेंहि नाहीं. पण असा वितंडवाद करणारे लोकहि आढळतात.

त्यांना एक गोष्ट कळे कीं आपणाला हवें तें थेट जाऊन टिळकांजवळ मागावें. कोणी कर्जफेडीकरितां, कोणी शेतीकरितां, कोणी काशीयात्रेकरितां, कोणी

मुलाच्या शिक्षणाकरितां, कोणी मुलाच्या लग्नाकरितां, कोणी औषधोपचाराकरितां, कोणी देवळाच्या जीर्णोद्धाराकरितां, कोणी नवीन धंदा सुरू करण्याकरितां, तात्पर्य कोणी कशाकरितां तर कोणी कशाकरितां, म्हणून टिळकांकडे पैशाची मागणी करीत. त्यांच्या आयुष्यांतील या मागण्यांची बेरीज केली असतां १०-२० लाख रुपये तरी सहज भरेल असें वाटतें. अर्थात् बहुतेक सर्वांना नकार देणें टिळकांना प्राप्तच होई. मात्र ते अशा लोकांना लेखी उत्तरें देण्याच्या भानगडींत फारसे पडत नसत. असलीं पत्रें वाचून सहसा फाडून टाकीत. किंवा शेजारीं कोणी स्नेही सोबती बसला असला तर मौजेनें त्याला तीं दाखवीत. पण याचक समक्षच आला म्हणजे त्याला विन्मुख परत पाठविण्याकरितां त्यांना पांच चार मिनिटें तरी लागत व परोपरीनें त्याचें समाधान करावें लागे. पूर्वी टिळकांजवळ पैसे असल्याचा बोभाटा तरी नव्हता. पण पुढें पुढें त्यांच्या नांवचे कांहीं फंड गोळा झाल्यावर टिळकांच्या संपत्तीविषयींच्या कांहीं लोकांच्या कल्पना कांहीं अद्भुतच होऊन बसल्या. शिवाय आजपर्यंत टिळक नाहीं म्हणाले तरी ते रागावत तरी नसत. पण आतां त्यांना वाटे कीं एवढे मोठे फंड जमलें असूनहि आमची यःकश्चित् मागणी टिळक मान्य करीत नाहींत तें काय म्हणून ! पण त्यांना हें कळेना कीं, अशा प्रत्येक फंडाचा हेतु व कार्य आधीं निश्चित होऊन त्याकरितां फंड जमविण्यांत आला होता. आधीं खर्चाचें कार्य निश्चित न होतां फंड जमविला गेला असा त्यांच्या ६१ व्या वाढदिवसाच्या एक लक्ष रुपयांचा पण त्याचाहि हेतु सार्वजनिक कार्याकडे खर्चणें हाच होता. कसेंहि असो. याचकांची दृष्टि एवढी मोठी कीं 'मला दिलें तर तें जगाला दिलें' असेंहि बहुधा त्यांना वाटे !

स्वतः टिळकांच्या संपत्तिमत्तेसंबंधानें पाहिलें तर असेंच म्हणावें लागेल कीं, ती प्रथम वाईट होती. पुढें हळूहळू सुधारली. पण त्या सुधारणेबरोबर त्यांच्या खर्चाचीं तोंडें वाढलीं. १८९१ सालीं त्यांनीं केसरी मराठा विकत घेतला तो साडे सात हजार रुपयांचें कर्ज करून. हें कर्ज फिटण्यापूर्वींच १८९७ चा खटला उपस्थित झाला. या खटल्याकरितां फंड उभारण्यांत आला तरी खासगी असा खर्च कांहीं करावाच लागला. पुढें दोन वर्षें लॉक्लास बंद राहिल्यानें कुटुंबचरितार्थाचें तें साधन नाहींसें झालें. यामुळें जमाखर्चाचीं तोंडें कशीं तरी मिळविण्यापलीकडे कांहीं करितां आलें नाहीं. १९०१ सालापासून केसरीचें उत्पन्न थोडें वाढूं लागलें

पण त्या वर्षापासून ताईमहाराज प्रकरण उपस्थित झालें व पुढील तीन सालांत त्यांना या कामीं पंधरावीस हजार रुपये पदरचे खर्चावे लागले. १९०४ सालापासून १९०७ पर्यंत बरे दिवस गेले तोंच सुरतेची राष्ट्रीय सभा आली. आणि या व पुढील सालांत त्यांचा सार्वजनिक खर्च सहा सात हजार रुपये झाला. पुढचे सालीं फिरून नवा खटला उपस्थित झाला. आणि टिळक कर्जाचा बोजा अंगावर घेऊनच तुरुंगांत गेले ! तुरुंगांत मृत्युपत्र लिहितांना कर्जाची व्यवस्था करणें हें त्यांत एक मुख्य कलम होतें. आणि मंडाले येथें असतांना टिळक निष्कर्जी नव्हते ही गोष्ट याच ग्रंथांत पूर्वी दिलेली मंडाले येथील पत्रें वाचणाराच्या ध्यानांत आलीच असेल. त्यांच्या पश्चात् १९१२ सालीं केसरीला एकदम पाच हजारांची जामीनकी प्रेस ॲक्टामुळें भरावी लागली त्यावेळीं प्रथम कर्जच काढावें लागलें. १९१२ पासून १९१६ पर्यंत चार वर्षें विशेष खर्च नाहीं अशा स्थितींत गेलीं. व कर्जफेडीकरितांच ही काटकसर टिळकांच्या सांगण्यावरून केली होती हेंहि त्यांच्या मंडाले येथील एका पत्रावरून दिसून येईल. या कर्जफेडीनंतर केसरीच्या उत्पन्नांतून घरखर्च जाऊन शिल्लक उरूं लागली. पण १९१६ सालापूर्वीच चिरोलसाहेबांवर विलायतेंत फिर्याद लावून नव्या खर्चाला एक भलें मोठें तोंड टिळकांनीं पाडून ठेवलें होतें. आणि येथपासून पुढें विलायतच्या या खर्चाकरितां होईल तितकी रकम एका बाजूला काढून ठेवणें हें टिळकांच्या फडणविसाचें काम होऊन बसलें होतें. अखेर चिरोल प्रकरणीं अपयश आल्यामुळें ही बाजूला काढून ठेवलेली रकम तर कोठल्या कोठेंच गेली, पण टिळकांच्या स्नेह्यांनीं व अनुयायांनीं चिरोल फंड उभारला नसता तर टिळक मरणाच्या वेळीं कर्जांत आकंठ बुडून राहिले असते व त्यांच्या केसरी मराठा संस्थेलाहि दहाबारा वर्षें तरी कर्जाचीं व्याजें भरणें व मुद्दलफेड करणें याशिवाय दुसरें कांहीं एक करितां आलें नसतें. टिळकांनीं कोलंबो येथें मृत्युपत्र केलें तें कोणी वाचील तर त्यावेळीं टिळकांची सांपत्तिक स्थिति कशी होती हें तेव्हांच लक्षांत येईल.

टिळक म्हटले म्हणजे त्यांच्या बरोबर त्यांचे फंडहि कांहीं लोक पुढें आणतात. पण टिळकांचा आजवर किती फंडांशीं संबंध आला व त्यांचा काय कसा उपयोग झाला या सर्व गोष्टी वेळोवेळीं स्वतः त्यांच्या व इतर पत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. १८९५ सालीं त्यांच्या प्रयत्नानें रायगड येथील शिवाजी स्मारकफंड सुरू झाला. त्याचें काम टिळकांच्याकडे अखेरपर्यंत होतें. या मुदतींत त्यांनीं त्याचे

हिशेब वेळोवेळीं पैन् पै प्रसिद्ध केले आहेत. सन १८९९ सालीं ता. १८ जुलै रोजीं या हिशेबाचा पहिला हप्ता त्यांनीं प्रसिद्ध केला. या वेळीं फंडाची शिल्लक रक्कम १९६५४ रु. ७ आ. ५॥ पै इतकी होती. यानंतर सन १९०६ सालीं ता. २० एप्रिल रोजीं दरम्यानचा हिशेब त्यांनीं प्रसिद्ध केला. त्यावेळीं शिल्लक २४७५३ रु. १ आ. ० पै इतकी होती. १९०८ सालीं टिळक तुरुंगांत गेले व ते परत आल्यानंतर डेक्कन बँकेचें दिवाळें निघालें व त्यांत शिवाजी स्मारक फंड गुंतला गेला. व बँकेचें लिक्विडेशनचें काम टिळकांच्या मृत्यूपूर्वीं सर्व पुरें झालें नाहीं. यामुळें प्रत्यक्ष पैसे हातांत किती येतात हें समजण्याला मार्ग नव्हता. शिवाय १९१४ नंतर रायगडावर जाऊन त्यांनीं उत्सवहि केला नाहीं. हा एक प्रसंग हिशेब प्रसिद्ध करण्याचा असतो. पण वरील दोन कारणांमुळें १९०६ सालानंतर टिळकांना या फंडाचा हिशेब प्रसिद्ध करतां आला नाहीं तथापि डेक्कन बँकेकडे टिळकांनीं ठेवलेली रक्कम व त्यावर चढलेलें व्याज मिळून एकंदर ३६३७० रु. ५ आ. २ पै. येवढ्या रकमेचा क्लेम टिळकांकडून बँकेच्या लिक्विडेटरकडे आधीं दिवाणी हुकूमनामा मिळवून दाखल करण्यांत आला होता. टिळकांच्या मृत्यूनंतर रुपयांत नऊ आणे याप्रमाणें वसूल लिक्विडेटर यांजकडे आला. आणि पुढें मूळ योजनेप्रमाणें छत्रीचें कामहि टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या हेतूप्रमाणें पुरें करण्यांत आलें. तात्पर्य, शिवाजी रायगड स्मारक फंडाचा १८९५ सालापासून आजतारखेपर्यंतचा सर्व हिशेब रीतसर मांडलेला व हिशेबनिसांनीं तपासलेला तयार आहे व अगदीं अलिकडे म्हणजे ता. ३१ मार्च सन १९२६ अखेरच्या हिशेबाचा शेवटला हप्ता समाधीच्या गेल्या समारंभाचे प्रसंगीं केसरींतून व इतर रीतीनें प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे. आणि टिळकांच्या हातून या फंडाचा जमाखर्च काय झाला त्याचा संकलित वृत्तांत ता. ८ जानेवारी १९२४ च्या केसरीच्या अंकांत सबंध छापला आहे तो कोणासहि पाहतां येईल.

शिवाजी स्मारकासंबंधानें दुसऱ्या एका संस्थेशीं टिळकांचा संबंध आला ती पुण्यांतील श्रीशिवाजी मंदिर ही होय. या संस्थेचें ट्रस्ट डीड ता. २५ माहे मे १९१७ रोजीं झालें. त्यांत ट्रस्टफंड १५००० चा नमूद असून ट्रस्टीमध्यें लो. टिळक, प्रो. हरिभाऊ लिमये व न. चिं. केळकर यांची नेमणूक करण्यांत आली होती. नंतर लवकरच टिळक विलायतेला गेले. त्यानंतर शिवाजी मंदिराकरितां हल्लींची जागा ४ मार्च १९१९ रोजीं केळकर यांनीं ताब्यांत

घेतली. मंदिर कोठें कसें बांधावें याविषयीं टिळकांनीं मृत्यूपूर्वी समक्ष जागेवर जाऊन सूचना केल्या होत्या. पण मंदिराचें काम २६ एप्रिल १९२२ च्या पूर्वी पुरें झालें नाहीं. अर्थात् टिळकांचा या संस्थेच्या प्रत्यक्ष पैशाशीं कांहींच संबंध आला नाहीं. तथापि या संस्थेचा जमाखर्च केसरी कचेरीच्या द्वारेंच बहुतेक करण्यांत आला व या संस्थेच्या फंडाचेहि हिशेब वेळोवेळीं प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत.

टिळकांच्या खटल्यासंबंधानें तीन फंड झाले; पैकीं पहिला १८९७ सालीं. त्याची सर्व व्यवस्था परस्पर मुंबईस डॉ. नानासाहेब देशमुख यांच्याकडे होती. टिळकांच्या हातीं केव्हांहि नव्हती. तथापि या टिळक डिफेन्स फंडाचा हिशेब केसरी व टाइम्स ऑफ इंडिया यांमध्यें प्रसिद्ध करण्यांत आला होता. शिवाय आमच्या टिळक चरित्र ग्रंथाच्या प्रथम खंडांत २५ व्या भागाचें परिशिष्ट ३ म्हणजे पृष्ठ ७०३ यावर या फंडाची हकीकत दिलेलीच आहे ती वाचकांना पाहतां येईल. खटल्यासंबंधीं दुसरा फंड १९०८ सालीं खाजगी रीतीनें काढण्यांत आला. परंतु त्याची परिस्थिति काय होती व त्याचे हिशेब कां प्रसिद्ध झाले नाहींत याचें कारण प्रस्तुत चरित्रग्रंथाचें द्वितीय खंड भाग ३६ पृष्ठ ३४७ या ठिकाणीं आम्हीं दिलें आहे. पण हा फंड जमविणें व खर्च करणें या सर्व गोष्टी टिळकांच्या पश्चातच झालेल्या असल्यामुळें त्यांचा त्याच्याशीं कांहींच संबंध आलेला नव्हता यामुळें त्यांच्यावर कोणतीच जबाबदारी नव्हती. १९१६ सालीं टिळकांवर राजद्रोहाचा तिसरा खटला झाला. परंतु त्या वेळचा सर्व खर्च स्वतः टिळकांच्या खाजगींतून म्हणजे केसरी कचेरीच्या शिलकेंतून झाला. इतर फंडांपैकीं पहिला फंड १९१६ सालीं टिळकांच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त त्यांना अहेर करण्याकरितां जमविला तो. त्यांतहि अहेर एका रकमेनें दिलेला घेण्यापलीकडे टिळकांचा कांहीं संबंध आला नाहीं. या अहेरादाखल जी रक्कम त्यांना देण्यांत आली ती सर्व व तींत स्वतःचें तुळशीपत्र घालून टिळकांनीं मुंबईचे श्री. अण्णासाहेब नेने यांचेकडे दिली. सदर रकमेचाहि रीतसर ट्रस्ट करण्यांत आला असून ट्रस्ट डीड झालें आहे. ट्रस्टी नेमण्यांत आले आहेत व मधूनमधून त्यांचे हिशेब प्रसिद्ध होतात हें केसरीच्या वाचकांना माहीत आहे. चिरोल केसकरतां जो सुमारें तीन लक्षांचा फंड जमविण्यांत आला तो सर्व १९०८ प्रमाणें टिळकांच्याच पश्चात् जमविण्यांत आला. या खेपेस तर तो तिकिटांच्या नंबरवारीनें दर आठवड्यास

प्रसिद्ध होत होता, आणि टिळकांच्या मृत्यूच्या आधीं थोडे दिवस तो फंड त्यांना जाहिर रीतीनें अर्पण करण्याचा समारंभ झाला तेव्हांच त्याचा सर्व हिशेब प्रसिद्ध करण्यांत आला होता. राहतां राहिला होमरूल लीग किंवा स्वराज्यसंघाचा फंड. पण त्याचे हिशेबहि वेळोवेळीं पुस्तकरूपानें व वर्तमानपत्रानें प्रसिद्ध झालेले आहेत व या संघाच्या सभासदांची वार्षिक सभा होऊन बहुधा प्रत्येक वर्षी हिशेब सभेपुढें मांडण्यांत येत. टिळकांच्या हयातींतला शेवटला हिशेब ता. ३१ मार्च १९२० पर्यंतचा त्या सालच्या मे महिन्यांत ता.२३ रोजीं भरलेल्या संघाच्या सभेपुढें मांडण्यांत आला होता. स्वतः फंडाच्या पैशाच्या व्यवहाराशीं टिळकांचा संबंध येत नसे कारण ते नुसते अध्यक्ष होते. खजिनदाराचें काम श्री. अण्णासाहेब नेने व प्रो. शिवरामपंत परांजपे यांच्याकडे असून हिशेब-तपासणीचें काम श्री. गणेश सदाशिव मराठे यांचेकडे असे. ज्या निरनिराळ्या फंडांशीं टिळकांचा संबंध आला त्यांची हकीकत ही अशी आहे. उपरिनिर्दिष्ट फंडांशिवाय टिळकांनीं केव्हांहि कोणापासूनहि देणग्या किंवा वर्गण्या मागितल्या नाहींत व घेतल्या नाहींत. कोणी एकादा त्यांचा भक्त क्वचित् एकादी रक्कम त्यांच्याकडे त्यांच्या हातून एकाद्या संस्थेला देण्याकरितां पाठवी व त्या हेतूप्रमाणेंच तिचा विनियोग टिळक करीत. आणि एकाद्यानें उद्देश न सांगतां तशीच रक्कम त्यांच्या स्वाधीन केली तर आपल्या पसंतीप्रमाणें एकाद्या सार्वजनिक संस्थेला ते ती देऊन टाकीत.

(२) सामाजिक व धार्मिक

टिळकांवर प्रतिपक्षांचा आक्षेप व कटाक्ष येऊन जाऊन हा कीं ते सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला विरोध करीत. या आक्षेपाला टिळकांनीं रँगलर परांजपे यांना उत्तर देतांना उत्तर दिलेंच आहे. तें कोणास पटो वा न पटो. परंतु त्यांत उल्लेखिलेल्या तत्त्वाचा पगडा टिळकांच्या मनावर बसला होता यांत शंका नाहीं. पण राजकारणांत वावरत असतां सामाजिक सुधारणेचेंहि कार्य टिळकांनीं त्याच्या बरोबरीनें केलें नाहीं हा आक्षेप टिळकांवर आणतांना त्यांचे टीकाकार ही गोष्ट विसरतात कीं, अशा प्रकारचा आक्षेप इतर कार्यक्षेत्रांत इतर अनेक लोकांवरहि सहज आणतां आला असता. मग एकट्या टिळकांवरच अशी टीका काय म्हणून ? गोखले हे सामाजिक सुधारणेला अनुकूल व तिचे पुरस्कर्ते होते ना ? मग त्यांनीं सामाजिक सुधारणेवर कितीसे लेख लिहिले व व्याख्यानें दिलीं ? राजकीय सुधारणेच्या आधीं सामाजिक सुधारणा असें जरी

प्रत्यक्ष ते तोंडानें म्हणत नसत, तरी ती कल्पना त्यांना सर्वस्वीं अमान्य नव्हती. मग राजकीय मतप्रसाराच्या आधीं किंवा निदान त्याच्या बरोबर व बरोबरीनें सामाजिक सुधारणेविषयीं लोकांना उपदेश करण्याला त्यांनीं आपलें वक्तृत्व कां खर्चिलें नाहीं ? फेरोजशहा मेथा यांच्या भाषणांच्या किंवा लेखांच्या ग्रंथांत सामाजिक सुधारणेवर कितीसा भर दिलेला आढळेल ? बरें एक आधीं व एक नंतर ही विचारसरणी सोडून देऊनहि निदान सामाजिक व राजकीय सुधारणा, लष्करी शिपायांच्या पायचालीप्रमाणें बरोबरीनें व समांतर चालाव्या असें मानलें तरी आज जे सामाजिक सुधारणेचे पुढारी व पुरस्कर्ते म्हणून मानले गेले आहेत, त्यांनीं राजकीय सुधारणेसंबंधानें आपलीं मतें प्रकट करणें व मतप्रसार करणें हें त्यांचेंहि कर्तव्य नव्हतें काय ? हिंदुस्थानांतील राजकारण कसें आहे व कसें असावें याविषयीं चंदावरकर, भांडारकर, कर्वे यांना योग्य कल्पना नव्हत्या, किंवा निदान स्वतःच्या कांहीं कल्पना नव्हत्या, असें कोण म्हणेल ? पण भांडारकरांनीं पेन्शन घेतल्यावर तरी राजकारणावर कितीशीं व्याख्यानें दिलीं व लेख लिहिले ? कर्व्यांनाही राजकीय स्वराज्य हवें आहे. असें असतां त्यांनीं अवघ्या जन्मांत राजकारणावर असें एकदां तरी व्याख्यान दिलें किंवा एकादा तरी लेख लिहिला असें कोणास दाखवून देतां येईल काय? टिळक वर्तमानपत्रकार असल्यामुळें विविध विषयांवर लिहिण्याचे त्यांना सहजच अधिक प्रसंग हें खरें. तथापि कर्व्यांना उलट थोडे प्रसंग तरी कां साधतां आले नाहींत? पण अवघ्या जन्मांत त्यांनीं एकच एक विषय पत्करला होता. आणि तो तसा पत्करला होता म्हणूनच, म्हणजे त्यांतील कार्य इतर कार्याच्या उपसर्गानें बिघडूं नये म्हणूनच, इतर विषय त्यांनीं टाळले हें कोणीहि सांगेल. त्याच रीतीनें टिळकांनीं जर जाणून बुजून, सांगून सवरून राजकारण हा एकच विषय आपलासा केला होता तर त्यांनीं सामाजिक सुधारणेचें कार्य प्रकट रीतीनें किंवा उत्साहानें हातीं घेतलें नाहीं याबद्दल त्यांना तरी कोणीं दोष कां द्यावा?

१९१६ सालीं आगरकरांच्या पुण्यतिथीच्या प्रसंगानें टिळकांनीं आपल्यांतला व आगरकरांतला भेद केसरींत प्रकट केला होता. तसेंच हेंहि त्यांनीं प्रगट केलें होतें कीं, इतर सुधारकांच्या मानानें आगरकर हे राजकारणांत जहाल मताचे किंवा खऱ्या राष्ट्रीय बुद्धीचे असतां त्यांची पुण्यतिथि करणारे त्यांचे भक्त, केवळ सामाजिक मतांच्या कारणानें आगरकरांचें श्रेष्ठत्व होतें असें भासवितात,

पण ती खरोखर चूक होय. आगरकरांनीं आपला तार्किकपणा सामाजिक सुधारणेप्रमाणें राजकीय बाबतींतहि उपयोगांत आणला होता. शिक्षण व राजकीय बाब या दोहोंमध्यें आपलें व आगरकरांचें मत एकच असतां त्यांच्यांत व आपल्यांत मतभेद कां झाला व आगरकरांना केसरी कां सोडावा लागला हें विशद करून सांगतांना टिळक लिहितात, "मतभेद धार्मिक आणि सामाजिक बाबतींत उत्पन्न झालेला होता. धर्मदृष्ट्या आगरकर केवळ बौद्धिकवादी होते आणि तोच पंथ सामाजिक बाबतींतहि निदान पक्षीं आपल्या लेखांत त्यांनीं स्वीकारलेला होता. आगरकरांची ही पद्धत टिळकांसच नव्हे तर त्यांचे जे दुसरे मित्र केसरीच्या चालकवर्गांत होते त्यांसहि पसंत नव्हती. व त्यामुळेंच अखेर केसरींतून निघून गोपाळरावजींस 'सुधारक' काढावा लागला. सुधारणा नको असें केसरीचें म्हणणें केव्हांहि नव्हतें. पण केवळ बौद्धिकदृष्ट्या किंवा तर्कदृष्ट्या सुधारणेचा विचार करण्यास केसरी तयार नव्हता. अर्थात् हीच पद्धत स्वीकारणें असल्यास आगरकरांस दुसरें वर्तमानपत्र काढणें जरूर होतें व तें त्यांनीं काढलेंहि. सुधारणांचा केवळ तर्कदृष्ट्या विचार करणें योग्य नाहीं हें मत आतां सुधारलेल्या राष्ट्रांतहि ग्राह्य झालेलें आहे. राजकीय बाबतींत राजसत्तेच्या अस्तित्वामुळें केवळ तर्कवश होऊन लिहितां येत नाहीं असा आगरकरांसहि अनुभव आलेला होता. पण हिंदु-समाज अधिकारहीन आणि पंगू असल्यामुळें तशा प्रकारचा अनुभव सामाजिक बाबतींत सध्यां आमच्याकडे येत नाहीं. तथापि तेवढ्यामुळें प्राचीन परंपरा, देशकाल किंवा सद्यःकालीन सामाजिक परिस्थिति यांस सोडून केवळ तार्किकरीत्या सामाजिक सुधारणेचा विचार करणें युक्त आहे असें सिद्ध होत नाहीं. समाजावर तार्किक हल्ले करणें म्हणजे केवळ पाडापाडीचें काम करणें होय. त्यानें समाजाचीं बंधनें शिथिल होतात पण नवीं मात्र उत्पन्न होत नाहींत. मिल्लसारख्या तत्त्ववेत्त्यासहि ही गोष्ट कबूल करावी लागली आहे. आणि कँट या फ्रेंच ग्रंथकारानें जेव्हां निवळ आधिभौतिक पायावर समाजरचना कशी करावी याचें विवेचन केलें, तेव्हां त्यास चातुर्वण्यासारखीच एक पद्धत पसंत पडून ती अंमलांत कशी आणावी याचा त्यानें आपल्या ग्रंथांत सांगोपांग विचार केला. मिल्लला ही पद्धत पसंत पडली नाहीं पण अशी पद्धत पाहिजे ही गोष्ट त्यानें प्रांजलपणें कबूल केली आहे. व या पद्धतीचें विवेचन केल्याबद्दल त्यानें कँटचें अभिनंदन केलें आहे. 'केसरी' आणि 'सुधारक' यांचा जो मतभेद होता

तो तत्त्वाचा होता. आणि 'तर्कटी' 'माथेफिरू' 'गांवाबाहेरचा' किंवा 'सवंग लोकप्रियतेच्छु' इ. वाक्शस्त्रें या वादांत मौजेसाठीं जरी उपयोगांत आलेलीं असलीं तरी मुख्य भेद तत्त्वाचा आहे ही गोष्ट खुद्द आगरकरांच्याहि पूर्ण लक्षांत आलेली होती. पण सुधारणेचेचि ज्यांस री ओढावयाची त्यांस या गोष्टी कशा कळणार! आगरकरांचें तर्कचक्र राजकीय, सामाजिक, शिक्षणविषयक बाबतींत ज्याप्रमाणें एकसारखेंच अप्रतिहत चालत होतें, तसें त्यांच्या सन्मानार्थ जमलेल्या परवांच्या सभेंतील फारच थोड्या लोकांचें चालत असेल. कोणी स्त्रीसुधारणेच्छु तर कोणी प्रार्थना–समाजिस्ट, कोणी विधवाविवाहेच्छु तर कोणी एकेश्वरी, आणि कोणी सरकारी नोकरींत आयुष्य घालवून थकलेले तर कोणी राष्ट्रीय जेवण करून जातिभेद मोडण्याच्या उद्योगास प्रवृत्त झालेले, अशा सरमिसळ समाजांत आगरकरांच्या केवळ सुधारणा तत्त्वांचा जयजयकार करण्यांत यावा यांत कांहीं नवल नाहीं. ज्यांना बाकीच्या बाबती पहावयाच्या नव्हत्या त्यांस सगळा आगरकर नको होता. किंबहुना तो त्यांच्या पचनींहि पडला नसता. म्हणून गोपाळरावजींच्या चरित्रांपैकीं आपणांस पचेल तेवढाच भाग घेऊन त्यांनीं गोपाळरावांची श्राद्धतिथि त्यांच्या एकविसाव्या वर्षीं साजरी करून घेतली."

पुनर्विवाह—सन १९०३ च्या जून महिन्यांत पुण्यास रावबहादूर वामनराव कोल्हटकर यांच्या मुलीचें लग्न झालें. ही मुलगी वामनरावजींच्या पुनर्विवाहित स्त्रीपासून झालेली असल्यामुळें अशा अपत्यांचे लग्नसमारंभ कसे काय होतात याकडे सहजच लोकांचें लक्ष लागतें. त्यांचा विशेष गाजावाजा न करतां तें झालें तर त्यांना प्रतिबंधहि होत नाहीं व पानसुपारीला, जेवणाखाणाला, एरव्हीं यावयाचे ते लोक येतातच पण क्रिया व प्रतिक्रिया या नियमानें कांहीं एका विशेष हेतूनें या लग्नाचा पुण्यास गाजावाजा करण्यांत आल्यामुळें त्याला किंचित् प्रतिकारही झाला. प्रतिकार म्हणजे तरी एरवीं कोणींच कांहीं अडथळा केला नाहीं, तथापि लग्नाच्या अक्षतीची मिरवणूक निघाली ती कसब्याच्या गणपतीपाशीं गेली तेव्हां तेथील पुजाऱ्यांनीं दरवाजे लावून घेतले. मिरवणूक न काढतां अक्षत गेली असती तर हा प्रतिबंध झाला नसता असें दिसतें. पण मिरवणूक काढली. ती गणपतीच्या निमित्तानें नव्हे तर पुनर्विवाहपक्षाचा तो जयोत्सव म्हणून काढली आणि एका उत्साही गृहस्थानें त्याहि पलिकडे जाऊन थोडा अव्यापारेषु व्यापार केला. यामुळें प्रतिपक्षासहि जोर आला. स्वतः टिळकांना या लग्नाच्या पानसुपारीला आमंत्रण होतें

पण ते त्या दिवशीं न जातां दुसरे दिवशीं स्वतंत्रपणानें गेले. या संबंधानें केसरींत स्फुट लिहून टिळकांनीं आपलें म्हणणें खुलासेवार मांडलें आहे. ते लिहितातः— "पुनर्विवाह शास्त्रनिषिद्ध आहे असें आमचेंच नव्हे तर या विषयाचें ज्यांनीं चांगलें अवलोकन केलें आहे अशा आमच्या बऱ्याच संस्कृतज्ञ मित्रांचेंहि मत आहे. तथापि ज्यांनीं पुनर्विवाह केला ते ब्राह्मण्यापासून कायमचे भ्रष्ट होतात असें आम्हांस वाटत नाहीं. शास्त्रानें सप्रवरांचा विवाहहि निषिद्ध आहे. पण अशा विवाहांची संतति ज्याप्रमाणें ब्राह्मणांत गणली जाते त्याप्रमाणेंच पौनर्भव संततीहि मानण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. पुनर्विवाह सशास्त्र समजा कीं अशास्त्र समजा, जेथें जेथें तो प्रचलित आहे तेथें तेथें पहिल्या विवाहापेक्षां त्याची योग्यता कमीच समजतात. फार लांब कशाला कोल्हटकरांचेच घरीं लग्नाकरितां स्त्रियांचा जो समूह गोळा झाला होता त्यांतहि पुनर्विवाहित स्त्रिया व प्रथम विवाहित स्त्रिया असा भेद कांहीं प्रसंगीं करण्यांत आला असें समजतें. सारांश, पुनर्विवाह शास्त्रनिषिद्ध असून पुनर्विवाहित लोक आणि त्यांची संतति पुनर्विवाह न करणारे लोक व त्यांच्या संततीपेक्षां जातीनें जरा कमी आहेत असा लोकांचा समज असल्यास त्यांत कांहीं चूक नाहीं. ही वस्तुस्थिति लक्षांत आणून व कबूल करून पुनर्विवाह पक्षाचे लोक जर वागतील तर त्यांच्या व लोकांच्या दरम्यान परवाप्रमाणें लढा पडणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. परंतु पुनर्विवाह पक्षाचें समर्थन करणें ज्यांच्या हातीं पडलें आहे त्या मंडळींची भिस्त शास्त्र, रूढि आणि सौजन्य यांपेक्षां कायदा आणि पोलिस यांवर जास्त असल्यामुळें 'मुखमस्तीति वक्तव्यं' या न्यायानें त्यांनीं वाटेल तें बडबडण्यास सुरवात केली आहे. स्वतः रा. ब. कोल्हटकर यांना ही गोष्ट संमत नसल्याचें त्यांनीं आपल्या आचरणानेंच दाखविलें आहे व त्याबद्दल आम्ही त्यांचें अभिनंदन करतों. पण शास्त्र व आचार यांची ओळख नसतांना तत्पक्षीय तरतरीतांच्या वर्तनाबद्दल आम्हांस खेद वाटल्यावांचून रहात नाहीं."

केसरीच्या या उद्गारांनीं पुनर्विवाह पक्षाचें बरेंच समाधान झालें. त्याचे पुण्यांतील अध्वर्यू रामचंद्र भिकाजी जोशी यांनीं केसरीला पत्र लिहून कळविलें कीं, "टिळकांचे उद्गार मोठ्या उदारपणाचे व सध्यांच्या देशकालवर्तमानाचा पोक्त विचार करून काढलेले आहेत यांत शंका नाहीं. यासाठीं पुनर्विवाह पक्षांतील सर्व मंडळींच्यातर्फे मी त्यांचे आभार मानतों." ते पुढें म्हणतात, "जो इतका

वाद माजला त्याचें कारण एकतर ही अगदीं नवीन गोष्ट होय. आणि शिवाय आरंभापासून दोन्ही पक्ष अभिमानाला पेटले होते. पुनर्विवाहाची सुधारणा करणारांनीं लोकांना खिजवूं नये हें खरें. पण त्याचप्रमाणें त्यांना जातिभ्रष्ट धर्मभ्रष्ट हीं नांवेंहि कोणीं ठेवूं नयेत. शास्त्र व आचार न कळणाऱ्या लोकांची तरतरी जशी बाधते तशीच शास्त्र व आचार यांची ओळख असणाऱ्यांचें औदासिन्य व मौनवृत्ति याहि सुधारणेला बाधतात." जोशी यांनीं टिळकांना असा उलट अहेर केला. पण मुख्य गोष्ट टिळकांनीं केसरींत लिहिली ती जोशी यांनीं कबूल केली. पुनर्विवाहमंडन पक्षानें देखील पुनर्विवाह हा योग्यतेनें प्रथम विवाहाच्या बरोबरीचा आहे असें म्हटलेलें नाहीं. विष्णुशास्त्री पंडितांच्या पुस्तकाच्या १० व्या अध्यायांत असें लिहिलें होतें कीं, बिजवरापेक्षां जसा प्रथम वर अधिक प्रशस्त त्याचप्रमाणें विधवेपेक्षां प्रथम विवाहाची पत्नी अधिक प्रशस्त होय. ही कबूली देऊन जोशी यांनीं टिळकांना अशी विनंति केली कीं, "आपण संथपणानें व पोक्तपणानें जी तडजोडीची दिशा दाखविली ती पूर्वींहि दाखविली असती तर फार चांगलें झालें असतें. किंवा यापुढें दाखवाल तर तंटा मिटेल." जोशी यांनीं विशेष विनंति एवढीच केली कीं, बालविधवेचा विवाह प्रौढविधवेच्या विवाहाइतका शास्त्रनिषिद्ध मानला जाऊं नये. या पत्रावर टिळकांनीं फिरून उत्तर दिलें. "पण आतां वाद फार थोड्यावर आला होता." टिळकांचें म्हणणें असें कीं, "विष्णुशास्त्री पंडिताप्रमाणें विठोबा अण्णा दप्तरदार यांचाहि अभिप्राय पुनर्विवाहाला फारसें निषिद्ध न मानणारा पण पुनर्विवाहाला दुसरी प्रत देणारा असा होता. पुण्यास जेव्हां पुनर्विवाहाचा वाद झाला तेव्हां तडजोडीची दृष्टि कोणींहि ठेविली नव्हती. एका पक्षाचें म्हणणें हा विवाह बावनकशी सोन्याप्रमाणें शुद्ध व इष्ट आहे. अर्थात् दुसरा पक्ष दुसऱ्या टोंकाला गेला असल्यास नवल नाहीं. हल्लींच्या पूर्वी ५-७ वर्षें मीं कांहीं पुढाऱ्यांजवळ अशा तऱ्हेच्या तडजोडीची वाटाघाट केली होती. पण तिचा तेव्हां उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां असला वाद वर्तमानपत्रांतून करण्यापेक्षां खाजगी झालेला बरा. आणि खाजगी रीतीनें तडजोड करण्यास मी तयार आहें. समाजांत पुनर्विवाहाच्या कारणानें पडलेली तेढ किंवा तंटा मिटावा अशी माझी इच्छा आहे. पण ही गोष्ट खाजगी रीतीनें व्हावी एवढेंच आमचें म्हणणें."

पोटजाती–ब्राह्मणांतील पोटजाती मोडण्याविषयीं टिळक प्रथमपासून अनुकूल होते. चिपळूणकर, आगरकर वगैरे मंडळींचींहि तींच मतें होतीं. केसरी पत्र सुरू झाल्यावर पहिल्या दोन आठवड्यांतच केसरींत या विषयावर लेख आले. आणि कोंकणस्थ, देशस्थ, कराडे यांमधील विवाहाला होणारा प्रतिबंध शास्त्रसिद्ध नाहीं, तो व्यवहारदृष्ट्या व वैद्यशास्त्रदृष्ट्या मोडणें इष्ट आहे, असें मत प्रगट करण्यांत आलें. नंतर मधून मधून या विषयाचे तांत्रिक उल्लेख केसरींतून होत असत. १८८८ सालीं सोलापुरास शृंगेरी येथील जगद्गुरु असतां त्यांच्यासमोर या विषयाची चर्चा झाली. तींत या तीन पोटजातींतील विवाहांना हरकत नाहीं असेंच निष्पन्न झालें. सामाजिक परिषद् सालोसाल या विषयांवर ठराव करीतच होती. सन १९०० च्या नोव्हेंबर महिन्यांत सातारच्या पुढाऱ्यांनीं या कामीं उचल केली. आणि रामशास्त्री गोडबोले या प्रसिद्ध शास्त्र्यासह चाळीस पन्नास गृहस्थांनीं संकेश्वरच्या जगद्गुरूंना एक विनंतिपत्र पाठवून या सुधारणेला त्यांनीं संमति द्यावी असें लिहिलें. या विषयावर केसरींत दोन अग्रलेख लिहून टिळकांनीं आपला स्पष्ट अभिप्राय पुन्हां एकवार दिला. " मिळणारी सर्व माहिती व आधार लक्षांत घेतां या विवाहांना विरोध करण्याला शास्त्रांत कोठेंच आधार नाहीं. सूत्रकालापासून पुराणकालापर्यंत विवाहविषयक वचनांत ब्राह्मणांतील पोटजातींचा कोठेंच उल्लेख नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणाला पूर्वकालीं तिन्ही वर्गांतील कन्या ग्राह्य होत्या, मात्र अनुलोम विवाहाची संतति ब्राह्मण जातींत पडत असे इतकेंच. " सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायंते हि सजातयः " या स्मृतिवचनांत फक्त स्थूल वर्णांचा उल्लेख आहे आतां रूढि उलट पडली असेल पण एकाला रूढि पाडतां येते तशी दुसऱ्याला दुसरी पाडतां येतें. रूढि बदलण्याला प्रायश्चित्त नाहीं. फक्त समाजांतील कांहीं लोक टीका करतील पण ती सोसली म्हणजे झालें. प्रत्येक पोटजातीला इतरांनीं कांहीं तरी नांव ठेवावें अशामुळें आणि मुख्यतः दळणवळण कमी असल्यामुळें परस्पर लग्नव्यवहार मागें पडला याहून निषेधाला दुसरें कारण नाहीं. प्रतिबंधक रूढि देखील सार्वत्रिक नाहीं. फक्त रूढीचें दडपण मनावर असणारा मनुष्य नकार देण्याला कांहींतरी सबब सांगतो. पोटजातींतील विवाह आणि पुनर्विवाह यांमध्यें तत्त्वाचा पुष्कळ भेद असून शास्त्र व तारतम्य यांचाहि भेद आहे. सातारकरांची चूक इतकीच कीं, त्यांनीं अल्प सुधारणेच्या मागें फार व्यापक असा हेतु लावला, व एकंदर जाती मोडून त्यांमध्यें

सर्रास रोटी-बेटीव्यवहार व्हावा असेंहि अनुमान ज्यांतून कदाचित् काढतां येईल अशी शब्दयोजना केली. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांतील तीनहि उपवर्णांत चालीरीति व गृहस्थिति हीं जवळजवळ सारखीं आहेत म्हणून हे व्यवहार रूढ होण्यास फारशी अड-चण नाहीं. नड शास्त्रार्थाची नाहीं तर प्रत्यक्ष कृतीची आहे. शंकराचार्यांकडे विना-कारण विनंतिपत्र पाठविल्यास कदाचित् विरोधी किंवा संशयात्मक निर्णय मिळून उगीच पायावर दगड पडून घेतल्यासारखी स्थिति व्हावयाची. असले विवाह करण्यास तयार असलेल्या लोकांची यादी करावी व पुढील काम चालू करावें. मोठमोठ्या घराण्यांनीं यांत पुढाकार घेतल्यास मार्ग सोपा होईल. 'काशीस जावें नित्य वदावें' इतकें म्हणण्यापुरतेंच विनंतिपत्र असेल तर त्यांत अर्थ नाहीं, " असा अभिप्राय टिळकांनीं या विषयावर दिला. तेव्हांपासून अलीकडे या विषयांत बरीच प्रगति झाली आहे. आणि सामान्य पदवीच्या सुशिक्षितांनीं ही सुधारणा घडवून आणली आहे इतकेंच नव्हे तर मोठ्या घराण्यांतील लोकांनींहि ही गोष्ट अनुसरली आहे. केसरींतील या लेखानें समाजांत प्रगतिपर विचार उत्पन्न झाले आणि कित्येकांनीं या तीन पोटजातींपलीकडेहि कां जाऊं नये असा प्रश्न टिळकांना पत्रद्वारें केला. त्यावर टिळकांनीं पुढें एका लेखांत असें उत्तर दिलें कीं, " देशस्थ, कोकणस्थ, कराडे यांचाच प्राधान्येंकरून जरी आम्हीं निर्देश केला होता तरी आमच्याकडील ज्या ब्राह्मणांत अन्नव्यवहार होतो त्यांच्या दरम्यान विवाह होणें इष्ट आहे असें आम्हीं पूर्वींच स्पष्ट लिहिलें होतें आणि त्या विधानांत देवरुखे वगैरे इतर पोटजातींचा समावेश होतो हें उघड आहे. जेथें अन्नव्यवहारच होत नाहीं तेथेंच खरी अड-चण आहे. आणि ज्या विषयीं प्रत्यक्ष शास्त्रीय निषेध आहे ती बाब सोडून दिली पाहिजे. पण इतरत्र केवळ रूढिनिषेधावर अवलंबून राहणें योग्य नाहीं. नसत्या ठिकाणीं शास्त्रनिषेधाचा अध्यारोप कोणीं करूं नये. शास्त्र आम्हाला प्रमाण आहे असें मानून व तें या कामीं विरोधी नाहीं असें समजून; पुढच्या मार्गाला लागावें " असें सुचवून टिळकांनीं हा प्रश्न तेव्हां निकालांत काढला.

अस्पृश्यता–टिळक स्वतः अस्पृश्यता मानीत नसत व सार्वजनिकच काय पण खासगी जागेंतहि ती मानली जाऊं नये असेंच त्यांचें मत असे. आणि जुन्या समाजाला दमानें घेतलें तर तोहि ती काढून टाकील असें त्यांना वाटत असे. ते अस्पृश्य लोकांच्या निमंत्रणावरून त्यांच्याकडे पानसुपारीला जात. तथापि अस्पृश्यांनीं सत्याग्रहाच्या दंडेलीनें हा प्रश्न सोडवावा असें त्यांचें मत नव्हतें. अस्पृश्यतानिवारणाच्या बाबतींत १९२० सालीं ते मुंबईस परिषदेला

हजर राहिले पण त्यांनीं वि. रा. शिंदे यांनीं तयार केलेल्या एका प्रतिज्ञापत्रकावर सही केली नाहीं, म्हणून त्यांची सहानुभूति ढोंगीपणाची होती असा एक आक्षेप त्यांचेवर आणण्यांत येतो. पण या बाबतींत शिंदे यांचें पत्र व टिळक यांचें उत्तर हीं दोन्हीं खालीं दिलीं आहेत व त्यावरून प्रतिज्ञापत्रकावर सही न करण्याचें टिळकांचें कारण कळून येईल.

विठ्ठलराव शिंदे यांचें टिळकांना पत्र

पुणें २ जुलै १९१८

" ना. पटेल व मुंबई प्रां. काँ. कमिटीचे इतर चिटणीस मला कळवितात कीं, स्पेशल काँग्रेसकरितां तुम्हीं अस्पृश्यांतर्फे कांहीं प्रतिनिधि निवडून पाठवा. प्रतिनिधि वगैरे निवडण्यासंबंधीं काँग्रेसचे काय नियम आहेत हें मला माहीत नाहीं. अस्पृश्यांच्या जाहीरसभा बोलावून प्रतिनिधि निवडले तर चालतील काय? तसेंच काँग्रेससंस्थेविषयीं अस्पृश्यांच्या मनांत आदर व निष्ठा उत्पन्न करण्याकरितां, मोठमोठ्या पुढाऱ्यांच्या सह्या असलेलें एक ' अस्पृश्यतानिषेधक जाहीरपत्रक ' अशा सभांतून वाचून दाखवावें असें वाटतें. जाहीरपत्रक सोबत पाठविलें आहे. त्यावर आपण सही दिल्यास काँग्रेसचें तसेंच अस्पृश्यवर्गाचेंहि हित होणार आहे. तरी कृपा करून मॅनिफेस्टोवर सही करून पाठवावी. "

टिळकांचें शिंदे यांस उत्तर

पुणे २ जुलै १९१८

" तुमचें पत्र पोंचलें. तुमच्या मॅनिफेस्टोच्या शेवटीं कांहीं कार्यक्रम शिरावर घेऊन तो प्रत्यक्ष अमलांत आणण्याची व्यक्तिशः जबाबदारी त्यांत टाकलेली असल्यामुळें सध्यांच्या माझ्या कार्यव्यापृततेमध्यें हें नवीन कार्य मला अंगावर घेतां येईलसें वाटत नाहीं. म्हणून तुमच्या जाहीरपत्रकावर मला सही देतां येत नाहीं याबद्दल माफ करा. मॅंटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्ट पाठविला आहे. त्यांतील २३२ सावा प्यारा वाचा व नंतर रिपोर्ट परत पाठवून द्या. "

पुण्यास नायकांच्या गणपतीपुढें १९०७ सालीं हिंदुधर्मांतील एकी व सहिष्णुता या विषयावर टिळकांचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें कीं, " गणपतीला अंत्यजाचा विटाळ होतो म्हणून सार्वजनिक गणपत्युत्सव नको असें म्हणणें म्हणजे माणसें ईश्वरानें उत्पन्न केलीं नाहींत असें म्हणण्यासारखें

आहे. वेदांत चार वर्ण आहेत. ब्राह्मण मुखाचे ठिकाणीं, क्षत्रिय बाहूचे ठिकाणीं, वैश्य उरूचे ठिकाणीं व शूद्र चरणाचे ठिकाणीं आहेत असें सांगितलें आहे. मग डोक्याला काय पायाचा विटाळ होतो? कीं बाहूला पायाचा विटाळ होतो! असें धरल्यास आधीं डोकें तोडून निराळें ठेवावें लागेल! सर्व धर्मांत हिंदुधर्माइतका सहिष्णुताधर्म सांपडणार नाहीं. महारमांगापासून ब्रह्मवाद्या-पर्यंत सारे हिंदु या सदरांत येतात. म्हणून हिंदु हा शब्द उच्चारल्याबरोबर आपल्यांत एकप्रकारची ईर्ष्या आवेश उत्पन्न झाला पाहिजे. सरकार परधर्मी व समाजांत फूट पाडीत आहे हें लक्षांत घेऊन आपण एकी ठेवली पाहिजे."

वेदोक्ताच्या भांडणांत खरें भांडण वेदाधिकाराचें नव्हतें तर वेदाधिकाराचें निमित्त करून कित्येक संस्थानिक जी उच्छृंखल वृत्ति दाखवून अन्याय करीत होते आणि जी न्याय्य हक्काची पायमल्ली करीत होते त्यासंबंधाचें होतें. मुंबईचे सीताराम केशव बोले यांनीं आपल्या आठवणींत असें लिहिलें आहे कीं, "मीं वेदोक्ताच्या बाबतींत स्वतः टिळकांकडे जाऊन चर्चा केली. तेव्हां ते म्हणाले कीं 'जर्मनींत छापलेले वेद जर आम्ही वाचतों तर ब्राह्मणेतरांस ते वाचण्याचा व त्याप्रमाणें कर्में करण्याचा अधिकार नाहीं या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.' या उद्गारांवरून सामाजिक बाबतींत टिळक उदारमतवादी नाहींत या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. परंतु राजकीय बाबतींत लोकजागृति करण्याचा जो मार्ग आपण पत्करला आहे त्याला अडथळा येऊं नये या विचारानें कदाचित् त्यांनीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत आपल्या मताची विशेष प्रस्फुटता केली नसावी."

धर्माचरण—सन १९०० च्या सप्टेंबर महिन्यांत टिळकांनीं पुण्यांतील गणपति उत्सवांत रे—मार्केटांतील गणपतीपुढें भिंगारकरबुवा यांच्या अध्यक्षतेखालीं '**हिंदुधर्माचें लक्षण**' या विषयावर व्याख्यान दिलें. हें व्याख्यान दीड तास चाललें होतें. त्यांतील विषय महत्त्वाचा आणि प्रतिपादनहि अतिशय विद्वत्तापूर्ण असें झालें यामुळें सभा चित्रासारखी तटस्थ होती. या व्याख्यानाचा सारांश १८ सप्टेंबर १९०० च्या केसरींत दिला आहे तो स्वतः टिळकांनीं मागाहून मुद्दाम लिहून काढला. या व्याख्यानांत त्यांनीं हिंदुधर्मलक्षणाचें वर्णन ज्या एका लहानशा श्लोकांत केलें तो आतां प्रसिद्ध असून त्यांतील लक्षण प्रायः सर्वसंमत झालें आहे. तो श्लोक असाः—

"प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता
उपास्यानामनियमश्चैतद्धर्मस्य लक्षणम् ॥"

यावरून टिळकांची हिंदुधर्माची कल्पना किती समर्पक होती हें दिसून येईल. टिळक हे नुसते तात्त्विकदृष्ट्या आस्तिक नव्हते तर ईश्वरावर त्यांची निष्ठा असे, पण ईश्वर हा पुराणांतरीं वर्णिलेला तसा ते मानीत नसत. तर तर्क व निष्ठा यांच्या मिश्रणानें त्यांची ईश्वराची कल्पना बनलेली होती. ही कल्पना उदात्त होती. तथापि धर्म हा राजकारण व अर्थशास्त्र यांच्याप्रमाणें राष्ट्रीय स्वरूपाचा असा व्यवहारांत मानला पाहिजे असें ते समजत. हिंदु–धार्मिक आचार म्हणून जे गणले जातात त्यांतील फारच थोडे टिळक स्वत: करीत. या दृष्टीनें त्यांची दिनचर्या पाहिली तर ती कर्मठ माणसाची मुळींच नव्हती. स्नानाच्या आधीं खाण्यापिण्याला प्रसंगविशेषीं त्यांची हरकत नसे. स्नान करितांना त्यांनीं आंग स्वच्छ करण्याची जितकी काळजी घेतली तितकी स्नान करितांना तीर्थें व नद्या यांची आठवण करण्याविषयीं कधीं घेतली नाहीं. स्नान करितांना त्यांच्या तोंडून 'गंगा गंगेति यो ब्रूयात्' हें वचन किंवा 'गंगास्तोत्रा'चें कडवें कधीं आलेलें कोणीं ऐकलें नाहीं. स्नानानंतर त्यांनीं प्रौढीनें आचमनें कधीं टाकलीं नाहींत, किंवा गीतेचे पाठ कर्मठ पद्धतीनें वाचले नाहींत, किंवा देवापुढें बसून एखादें फूल कधीं वाहिलें नाहीं, किंवा खरोखर ध्यानस्थ बसून एखादा गायत्री मंत्र कधीं जपला नाहीं. धर्मग्रंथाचें वाचन त्यांचे हातून होई. पण ते देवघरांत आसनावर बसून कधीं झालें नाहीं, तर ते इझीचेअरवर बसून सुपारी खात खात किंवा चार लोकांशीं लौकिक गोष्टी बोलत बोलत. गांवांत तुळशीबागेंत किंवा बेलबागेंत किंवा पर्वतीला देवदर्शनाकरितां म्हणून ते कधीं गेले नाहींत. आणि रस्त्यांतून जातां येतां एखाद्या देवाच्या अंगावरून ते गेले तरी ते हटकून थांबून पायांतील जोडे काढून ठेवून हात जोडून वंदन करतील अशीहि कोणीं अपेक्षा केली नाहीं. अण्णासाहेब पटवर्धनांप्रमाणें त्यांनीं देवाला किंवा पिंपळाला प्रदक्षणा घातल्या नाहींत. प्रार्थना समाजिस्ट माधवरावजी रानडे यांच्याप्रमाणें त्यांनीं पहांटे उठून चिपळ्या घेऊन तुकारामाचे अभंग कधीं गाईले नाहींत. एखाद्या व्यासपीठावर बसून धार्मिक पुराण प्रवचन कधीं केलें नाहीं. ईश्वरभक्तीविषयीं कधीं उपदेश केला नाहीं व स्वतः मुक्तकंठ प्रार्थना म्हटली नाहीं.

पण टिळकांनीं काय गोष्टी केल्या नाहींत हें जसें सांगितलें तसेंच काय काय गोष्टी केल्या हेंहि निश्चयात्मक सांगतां येतें. आणि त्या अशा कीं, त्यांनीं हिंदुधर्मांचे संस्कार पाळण्याचीं व्यक्तिनिष्ठ किंवा कौटुंबिक धर्मकृत्यें सर्व केलीं. घरांत बायकोच्या समाधानाकरितां पांचवी पुजण्यासारखीं धर्मकृत्यें त्यांनीं करूं दिलीं आणि केव्हां केव्हां षष्ठीपूजन स्वतः केलें. मौंजीबंधन, लग्नविधी हे मंगल संस्कार जसे ते यथाविधि करीत तसेच श्राद्धपक्ष किंवा और्ध्वदेहिक असलीं धर्मकृत्यें ते करीत. आईबापांच्या और्ध्वदेहिकाचे वेळीं त्यांनीं सक्षौर विधि केले. आणि ग्रामण्य झालें तेव्हां प्रायश्चित्त घेतलें. मुलांनीं कोणत्या वयापर्यंत काय धर्मकृत्यें करावीं याविषयीं टिळकांची कल्पना काय होती हें त्यांचे जांवई केतकर यांनीं एका आठवणींत सांगितलें आहे. ते म्हणतात, " वाड्यांत आम्ही मंडळी भोजनास बसलों असतां शेजारीं बसलेल्या तरुण मंडळीस उद्देशून टिळक म्हणाले, अरे आज संध्या कोणीं कोणीं केली आहे? संध्येला प्रत्येकानें टाळा दिला असल्याकारणानें जो तो दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागला. हें पाहून लोकमान्य म्हणाले मी स्वतः रोज संध्या करीत नसलों तरी तुम्हांला ती इतक्यांतच सोडण्याचें कारण नाहीं ! " या सर्व गोष्टी एकत्र विचारांत घेतल्या असतां सर्वसाधारणतः असा सिद्धान्त बांधितां येईल कीं, कांहीं एका वयोमर्यादेपर्यंत प्रत्येक हिंदुमात्राच्या मनावर धर्मांचा म्हणून कांहीं बोज असावा याकरितां कांहीं संस्कार व विधी त्यांच्या हातून होणें इष्ट आहे असें टिळकांचें मत असे. तसें कांहीं कांहीं गोष्टी जन्मभर करण्याच्याच आहेत, तथापि मनुष्य कितपत कर्मठ असेल किंवा नसेल हें त्याच्या स्वभावावर व भावनेवर अवलंबून राहील आणि या बाबतींत व्यक्तिमात्राला कांहीं एका मर्यादेपलीकडे स्वातंत्र्य असावें असेंहि त्यांचें मत असे.

लहानपणीं वाणीवर संस्कार व्हावा म्हणून चार वेदाक्षरें प्रत्येक मुलानें म्हणावीं किंवा रूपावली समासचक्रासारखे मूलभूत संस्कृत ग्रंथ प्रत्येक हिंदुमात्रानें शिकावे हें धर्म व संस्कृति यांच्या दृष्टीनें इष्ट. तरी प्रौढपणीं मनुष्यानें किती कर्मठ असावें किंवा नसावें ही त्याच्या आवडीची गोष्ट होय. टिळक स्वतः जरी कर्मठ नसले तरी कर्मठपणानें वागणाऱ्या हिंदूबद्दल त्यांच्या मनांत आदरबुद्धि असे. आणि कोणत्याहि कर्मठ मनुष्याची त्यांनीं कधींहि थट्टा केली नाहीं. पण लौकिक कर्मावर त्यांचा विशेष कटाक्ष असल्यामुळें प्रवृत्ती-

पर कर्मे संभाळून त्यांतल्यात्यांत जो धार्मिक कर्मठपणाहि संभाळलि त्याच्याच-विषयीं त्यांना खरा आदर असे. उलट जे धर्मभावनेच्या भरांत वहावले, लौकिक प्रवृत्तीपर कर्मे ज्यांनीं टाकून दिलीं आणि धार्मिक कर्मकांडांतच जे गुरफटले गेले, त्यांच्याबद्दल मात्र टिळकांना आदर वाटत नसे. धार्मिक कर्मापासून प्रत्यक्ष मुक्ति मिळते ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती. धार्मिक कर्मे ही एक प्रकारची वरिष्ठ नैतिक भूमिकेला पोंचण्याची पूर्वतयारी आहे असें ते म्हणत. पण त्याबरोबर असेंहि म्हणत कीं, अशा तयारीशिवाय कोणी त्या पदवीला पोंचणारच नाहीं असें मात्र नाहीं. तात्पर्य, त्यांची व्यावहारिक धर्मबुद्धि लोकसंग्रहाच्या दृष्टीनें बनलेली होती. म्हणून ज्या धार्मिक आचारानें हिंदु म्हणविणारे अधिकांत अधिक लोक एकत्र जमतील व अभिमानानें एकमेकांना हिंदु म्हणून ओळखतील तो धार्मिक कर्ममार्ग श्रेयस्कर असें त्यांना वाटे.

वैयक्तिकपेक्षां सामुदायिक धर्माचरणाची त्यांना अधिक काळजी असे. कारण अशा सामुदायिक धर्माचरणानेंच समाज निगडित होऊन राहातो. कर्मकांडाबद्दल मनांतून खरा उद्वेग नाहीं, पण कोणत्याहि लौकिक कृत्याला आड न येण्यापुरता तो असावा इतकेंच त्यांचें म्हणणें होतें. धर्माचरणासंबंधानें मनाची ही अनुकूल भूमिका असल्यामुळें, टिळकांनीं किंचित् पुढें जाऊन यमनियमांचें बंधन याहून थोडें अधिक लावून घेतलें असतें तर त्यांची राजकारणी पुढाऱ्याप्रमाणें धार्मिक पुढाऱ्यांतहि गणना झाली असती. ते सामुदायिक हिंदु धर्माला फार जपत आणि त्याचें कसून समर्थन करीत. यामुळें त्यांना धर्माभिमानी ही पदवी मिळाली होतीहि. पण कर्मठ मनुष्यें त्यांच्या आचारासंबंधानें खाजगी रीतीनें बोलतांना सहज नाकें मुरडीत व त्यांना प्रच्छन्न सुधारक असेंहि म्हणत. ही निंदा थोडेसें ढोंग करून त्यांना सहज टाळतां आली असती. त्यांनीं इतर कार्यांचीं बंधनें आपल्या मागें कांहीं थोडथोडकीं लावून घेतलीं नव्हतीं. आणि त्यांतच याहि कांहीं थोड्या बंधनांची भर टाकली असती तर हवीच होती. उदाहरणार्थ स्नानानंतर ते नियमानें संध्या करिते, किंवा गंधाला भस्माची बैठक घालते, किंवा गळ्यांत रुद्राक्षाची किंवा पोवळ्याची माळ धारण करिते, किंवा स्नानानंतर ते कांहीं वेळ ध्यानस्थ बसून कोणाची भेट न घेते, तर लोकांनीं त्यांची धर्मबुद्धि आणखी चौपट वाखाणली असती. आणि सुधारकांकडून मिथ्या पुराणमतवादी अशी टीका करून घेत असतां सच्चे धर्माचरणी असें निदान

पुराणमतवाद्यांकडून म्हणवून घेण्याचें श्रेय त्यांना सहजासहजीं लाभलें असतें! पण तें मिळविण्याला लागणारी यमनियमांची झीज त्यांनीं सोसली नाहीं आणि अशा रीतीनें दोन्ही बाजूंकडून तोटे मात्र पदरीं घेतले! पण याचें कारण हेंच कीं कांहीं एका मर्यादेपलीकडे ठराविक धर्माचरण करण्याचा त्यांचा स्वभाव नव्हता. मग त्याचा फायदा किती व तोटा किती हा हिशेब त्यांनीं आंकडे मांडून कधीं केला नाहीं.

स्नानसंध्यादि कर्मे, देवदेवतार्चन, उपासना या गोष्टी चित्तशुद्धीला उपयोगी पडणाऱ्या आहेत हें त्यांना माहित असल्यामुळें यथोचित स्नानसंध्या करणाराची त्यांनीं केव्हां थट्टा किंवा निंदा केली नाहीं, पण चित्तशुद्धीचा तो एकच मार्ग आहे ही गोष्ट त्यांना कबूल नव्हती. आणि चित्तशुद्धीचे आपले मार्ग आपल्या पसंतीनें स्वीकारण्याचा हक्क प्रत्येकाला आहे व असावा असें त्यांचें मत होतें. " प्रत्युपकाराची इच्छा न ठेवतां परोपकार करण्याच्या संवईनें फार लवकर चित्तशुद्धि होते व मला हा मार्ग पसंत असल्यामुळें मी त्या मार्गानें जात आहें." असें ते म्हणत. या मार्गसंशोधनांत ते इतरांचा हक्क जसा मानीत तसा त्यांचा हक्कहि मान्य करणें इतरांना प्राप्तच आहे. आतां आपल्याकडे कमीपणा घ्यावा याकरितां ते म्हणत कीं, 'मी अनुसरितों तो मार्ग अधिक सोपा म्हणून मीं पसंत केला आहे.' पण दोहोंत अधिक सोपा मार्ग कोणता हें जगांत अनुभवसिद्ध असल्यामुळें त्याविषयीं आम्ही कांहीं लिहीत नाहीं! पण स्वतः स्वीकारलेला मार्ग कोणताहि असला तरी लोकांच्या दृष्टीनें कर्मठपणालाच अधिक किंमत आहे ही गोष्ट लक्षांत घेऊन तसा प्रसंग आल्यास टिळक धार्मिक समारंभांत कर्मठ लोकांनाच अग्रमान देत व देववीत. एकदां कोठें मूर्तीची स्थापना करण्याचा प्रसंग आला तेव्हां त्यांना कोणीं विनंति केली कीं " हा समारंभ तुमच्या हस्तें व्हावा अशी इच्छा आहे." तेव्हां टिळकांनीं सांगितलें कीं, " समारंभ लौकिक स्वरूपाचा असता तर मीं नाहीं म्हटलें नसतें. पण या समारंभाला जुन्या पद्धतीचें धार्मिक स्वरूप आहे म्हणून तो करण्याला मी योग्य नाहीं. प्रत्येक कामाला योग्यता वेगवेगळ्या प्रकारची लागत असते."

त्यांच्याकडे कोणीहि साधुसंत, बैरागी, यति, ब्रह्मचारी किंवा यात्रेकरू आला तरी जुन्या धर्मपद्धतीचा व धर्मभावनेचा तो एक प्रतिनिधि या नात्यानें टिळक त्याला योग्य तो मान देत. कित्येक बुवाजी खुशाल त्यांचे घरीं येऊन पाहुणे

म्हणून राहात आणि कित्येकांचा उपद्रव दुःसहहि होई. पण त्यांचाहि अपमान त्यांनीं केला नाहीं किंवा त्याला आडमुठेपणानें घालवून दिलें नाहीं. कित्येक उपद्रवी असत ही गोष्ट मुळींच खोटी नाहीं. एक साधुबुवा येऊन राहिला त्याचा नियम असा होता कीं, आपल्या हातानें जेवावयाचें नाहीं. त्याला अविवाहित मुलीनेंच भरविलें पाहिजे ! टिळकांच्या घरची अविवाहित मुलगी नव्हती. असती तर तीहि बिचारी कंटाळती. व बाहेरून रोज नवी कुमारिका साधुबुवाला भरविण्याकरितां कोठून पैदा करावयाची ? दुसरे कित्येक असे असत कीं, घरांत आपल्या आधीं कोणी जेवलेलें त्यांना खपत नसे आणि त्यांची लहर लागेल त्याप्रमाणें आन्हिक आटोपून मग ते जेवावयाला यावयाचे. पण शाळेंत जाणारीं मुलें असणाऱ्या घरीं हें कसें निभणार ? गांजा ओढणाऱ्या एका साधूचा मुक्काम टिळकांच्या घरीं पडलेला पुष्कळांना माहित आहे. व एका साधूच्या सामानांत तर मदिरेची एक बाटली होती किंवा कदाचित् त्यांची तलफ एरवीं भागत नाहीं म्हणून तो आल्यावर बाहेरून त्याला कोणीं पुरविली होती. कसेंहि असलें तरी आपल्या सुधारक स्नेह्यांच्या ज्या गोष्टी टिळकांनीं घरीं चालूं दिल्या नाहींत तसल्या गोष्टी त्यांनीं अशा या लोकांच्या चालूं दिल्या.

पण खरे व मोठ्या योग्यतेचे असे महंत, साधुसंत किंवा यति, ब्रह्मचारी, टिळकांच्या घरीं येऊन कधींच्च उतरत नसत. त्यांची यांची भेट स्वतः त्यांच्या निवासस्थानीं किंवा इतर कोठें प्रसंगोपात्त पडे. घरीं येत किंवा उतरत अशांपैकीं कांहीं, इतर चार लोकांच्या कौतुकाप्रमाणें, टिळकांनाहि आपल्या भेटण्याबोलण्याचें कौतुक पुरवण्याकरितां येत, तर कांहीं टिळकांच्या पुढें साधुपणा मिरविण्यास येत. पण त्यांनीं यांचें वैभव पाहिलें यांनीं त्यांचें वैभव पाहिलें याखेरीज या भेटींतून कांहीं अधिक निष्पन्न झालें असेल असें वाटत नाहीं. कारण खुणेच्या अशा गोष्टी परस्परांच्या वेगळ्याच होत्या. एखादा भोळा मनुष्य त्यांना धर्माचरणाचा उपदेश करी. कोणी अनुष्ठानाचें महत्त्व गाई. कोणी खऱ्या मनानें कांहीं जडीबुटी किंवा प्रसाद देई. त्या सर्वांचा स्वीकार ते त्यांच्या समाधानाकरितां करीत. उलट चालूं युगांतील मनुष्याचें खरें कर्तव्य काय, लोकसंग्रह कसा करावा या गोष्टीही अशांपैकीं कोणी समंजस दिसला तर टिळक त्याला सांगत. एकादा भाविक मनुष्य येऊन सांगे कीं तुमच्याकरिता मीं अमुक उपसना केली, अमुक अनुष्ठान केलें, तर त्याविषयीं ते कृतज्ञता दाखवीत. पण एकादा अहंमान्य

असाहि भेटे व त्यांना सांगे कीं तुम्ही तुरुंगांत असतां निराश व उदास झालां तेव्हां आपल्या योगबलाचें सामर्थ्य मी तुमच्याकडे मानसिक व आध्यात्मिक विद्युत्-शक्तीनें पाठवीत होतों! पण त्याचाहि त्यांनीं कधीं उघड अपमान केला नाहीं. फार तर हांसून तुच्छता दाखवीत. अशा कामीं टिळकांच्या अंगीं इतका भिडस्तपणा होता कीं, त्यांचा नेहमींचा तापट स्वभाव माहित असणाराला त्यांचें आश्चर्यच वाटेल. दुसरा एक प्रसंग विशेष सांगण्यासारखा घडला. तो असा. १९१७ सालीं नाशिक येथील परिषदेनंतर टिळक मोटारींतून संगमनेरकडे येण्याला निघाले. वाटेंत कांहीं अंतरावर शेरडी हा गांव लागतो व दादासाहेब खापर्डे, हरि सीताराम दीक्षित वगैरे मंडळी साई महाराजांच्या सन्निध येऊन राहिली होती. खापर्डे यांच्या भेटीकरितां म्हणून टिळक वांकडी वाट करून शेरडीला गेले. साईमहाराजांकरितां म्हणून ते गेले नसते हें निश्चित आहे. तेथें गेल्यावर साई-महाराजांनीं नित्यक्रमाप्रमाणें टिळकांच्या जवळ दक्षिणा मागितली व दिली ती थोडी म्हणून आणखी मागितली. तीहि टिळकांनीं उसनी घेतली पण दिली. साईबाबांचा अंगारा त्यांना कोणीं लावला व प्रसाद म्हणून फुलांची माळ व नारळ दिला तोहि त्यांनीं घेतला. पण याहून कठिण असा एक प्रसंग तेथें टिळकांवर आला व त्यांत त्यांच्या भिडस्त स्वभावाची परीक्षा झाली. टिळक साईमहाराजांचा निरोप घेण्यास गेले असतां साई-बाबांनीं तहान लागली म्हणून पाणी मागितलें. तेव्हां तोटी असलेला कधीं मुसलमानी थाटाचा लोटा एकानें पुढें केला तो घेऊन ते पाणी प्याले. इत-क्यांत एका भाविक शिष्याला अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं, साईबाबांचें उच्छिष्ट तीर्थ मंडळींना द्यावें. झालें! तोच लोटा घेऊन उष्टावलेल्या तोटींतून प्रत्येकाच्या हातावर आचमन घालण्याला सुरवात झाली. हें पाहतांच टिळकांच्या डोळ्यांत संकट उभें राहिलेलें दिसलें. पण त्यांच्यानें तीर्थ नाहीं म्हणवेना व त्यांनीं तोंड वाईट केलेलें दिसूं न देतां आचमन प्राशन केलें. वास्तविक टिळकांना हें टाळतां आलें असतें इतकें प्रसंगावधान त्यांच्या अंगीं खचित होतें. पण या ठिकाणीं युक्ति सुचूनहि ती अमलांत न आणणें याचें कारण एक तर मित्राचें सान्निध्य. त्याची भावना कशी दुखवावी? व दुसरें असें कीं सत्पुरुष म्हणून मानलेल्या एका व्यक्तीच्या घरीं आपण उठून गेलों तेव्हां तेथें त्याचा अपमान होईल किंवा इत-रांची भावना दुखविली जाईल असें आचरण आपण करूं नये असा मनाचा

कल. वास्तविक कोणाला तोडून बोलावयाचें तर टिळकांच्या तोंडांत व हातांत कात्री नेहमीं सज्ज व पाजळलेली असे. पण "घनगर्जिताप्रमाणें डुरकणारा सिंह देखील भावनेनें किंवा भिडेनें कबूतराप्रमाणें स्निग्ध आवाज काढतो आणि त्याचा स्पष्ट शब्दहि बाहेर कोणाला कळत नाहीं इतका तो खोल घुमतो" अशा अर्थाची इंग्रजींत एक म्हण आहे तिची प्रतीति जुन्या संस्कृतीशींच काय पण जुन्या संस्कृतीच्या विकृतीशींहि वागतांना टिळकांची आढळून येत असे. तात्पर्य, धार्मिक म्हणून समजल्या जाणाऱ्या आचरणाच्या बाबतींत त्यांनीं नित्यक्रमाविषयीं स्वतःला व्यक्तिस्वातंत्र्य हक्कानें ठेवून घेतलें होतें, तथापि दुसऱ्याचा हक्कहि ते तितक्याच प्रांजलपणानें मानीत; एवढेंच नव्हे तर या दोन हक्कांच्या सरहद्दी एकमेकांत घुसत असत तेथें अंगुळभर जागा दुसऱ्याला झुकती देऊन ते सरहद्दीचा तंटा मिटवून घेत व क्वचित् प्रसंगीं स्वतःच्या हक्कापेक्षां सात्त्विक शेजारधर्माला अधिक महत्त्व देत. बाबा पटवर्धन लिहितात कीं, "माझ्या वडिलांच्या स्नानसंध्येसंबंधानें गोष्टी सहज निघाल्या म्हणजे टिळक थट्टेनें म्हणत कीं, या बाबतींत आमच्या वांटण्या झाल्या आहेत. त्यांनीं स्नानसंध्या करून राजकारण करावें व मी लोकजागृति करून राजकारण साधावें." आणि ही वांटणी खरीच होती. गणपतिउत्सवाला राष्ट्रीय हें सर्वसाधारण नांव आहे. पण अण्णासाहेब पटवर्धन या उत्सवाकडे त्यांतल्यात्यांत धार्मिक दृष्टीनें पाहात व टिळक त्याच उत्सवाकडे लोकजागृतीच्या दृष्टीनें पाहात.

टिळक व धर्मगुरूंचीं पीठें यांचा संबंध एकंदरीनें पाहतां मोठ्या गुंतागुंतीचा होता. एका बाजूनें या पीठांना ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येत होती कीं, सनातन धर्माचा अभिमान धरून त्याचा पुरस्कार करणें या बाबतींत टिळक व केसरी यांची मदत सर्वश्रेष्ठ आहे. इतर धर्मांचे हल्ले परतविणें व हिंदुधर्माचें वैभव इतरांपुढें प्रगट करणें ही गोष्ट टिळक जितक्या विद्वत्तेनें व तीव्रतेनें करितात तितकें इतर कोणीहि करीत नाहीं. सुशिक्षितांच्या नवीन पिढींत विद्वत्ता, विचार, विवेक असला तरी हिंदुत्वाचा असा अभिमान थोडा. कोणी विश्वबंधुत्वाचा उपदेश करील, कोणी सामाजिक सुधारणेविषयीं कळकळ दाखवील, कोणी प्रार्थनासमाज व ब्रह्मोसमाज काढून निर्लेप ईश्वरपूजा व ईश्वरभक्ति यांचें सप्रमाण समर्थन करील. तथापि हिंदुत्वाचा अभिमान धरून हिंदुधर्माच्या भूमिकेवर या नवीन विचारांचीं कलमें करून उदार व उदात्त विचार तर घ्यावयाचे, पण हिंदुधर्माची ओळख

स्वतःच्या व जगाच्या दृष्टीनें घालवूं द्यावयाची नाहीं ही गोष्ट आचार्यपीठांना कळून चुकली होती. तथापि दुसऱ्या बाजूला प्रत्यक्ष आचाराचा संबंध आला म्हणजे टिळकांवरहि फिर्यादी व ग्रामण्यें होत आणि यांचा निकाल लावण्याची वेळ आली म्हणजे आचार्यपीठांना तें एक मोठें संकट वाटे. फिर्याद आली कीं, तिची चौकशी केलीच पाहिजे व टिळकांविरुद्ध निकाल दिला पाहिजे. पण टिळकांना आपलें म्हणणें खरें वाटलें तर ते त्याकरितां जसें सरकाराशीं तसें धर्मगुरूंशींहि झगडण्यांस कमी करणारे नव्हते. एखाद्या राजाकडे त्याच्या आवडत्या सरदाराविरुद्ध फिर्याद जाऊन न्याय करण्याचा प्रसंग आला असतां तो जसा घोटाळ्यांत पडेल तशाच घोटाळ्यांत आचार्यपीठेंहि टिळकांच्या बाबतींत पडत. लोकांवरील आपलें वर्चस्व जात चाललें आहे हें धर्मगुरूंना उघड दिसत होतें. तथापि कांहीं जुनें राखावें कांहीं नवें करावें असें दुहेरी धोरण कोणाला स्वीकारावयाचें झाल्यास तें टिळकांच्या मदतीशिवाय पार पडणार नाहीं व तें पार पडूनहि आपलें वर्चस्व राहावयाचें तें टिळकांच्या चतुर सल्लामसलतीशिवाय होणार नाहीं असें त्यांना वाटूं लागलें होतें. पुढें कांहीं कांहीं धर्मनिर्णयाच्या कामीं आचार्यांनीं मंडळें नेमलीं त्यांत टिळकांना नेमलें होतें. परंतु प्रथम प्रथम टिळकांना या आचार्यपीठापुढें प्रतिवादी किंवा आरोपी म्हणून जाण्याचे प्रसंग अधिक आले.

चहाप्रकरणांतील ग्रामण्याची हकीकत चरित्रग्रंथाच्या पहिल्या खंडांत दिलीच आहे. परंतु त्या ग्रामण्याचें शेपूट अजून उरलेंच होतें. तें १९०४ व १९०६ सालीं लग्नमुंजीच्या अक्षतीच्या बाबतींत पुनः उमटलें. पुण्यांतील एक गृहस्थ विनायक नारायण जोशी यांनीं १९०४ सालीं अर्ज केला कीं टिळकांवर पूर्वीचें ग्रामण्य शिल्लक असतां त्यांच्या मुलाच्या मुंजीची अक्षत देवळांत गेली यामुळें गांवांत घोटाळा जास्त झाला. तरी त्याची चौकशी होऊन बखेडा मोडून प्रकरणाचा निकाल लावावा. या अर्जावरून शंकराचार्यांनीं टिळकांना जाब विचारला. त्यांत त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, मजवर निग्रह मुळींच शिल्लक नाहीं. अक्षतीमुळें गांवांत बखेडा झालेला नाहीं. आणि हल्लींचे वादी हे पूर्वीच्या ग्रामण्यांत पक्षकार नसल्यामुळें जुन्या प्रकरणांतील पक्षकार नातू व खाजगीवाले यांना नोटिसा काढून विचारण्यांत यावें. त्याप्रमाणें नोटिसा निघून तीन शास्त्र्यांचें एक न्यायमंडळ व त्यांच्या मदतीला खेडचे गोळे वकील अशा नेमणुका करण्यांत आल्या. त्यांजपुढें सुनावणी सुरू झाली तेव्हां जोशी यांनीं अर्ज केला कीं, हें काम खुद्द

श्रींपुढें चालावें, या मंडळापुढें चालूं नये. त्यावरून एक दिवसाची मुदत दिली. पण श्रींकडे अर्ज न गेल्यामुळें मंडळानेंच पुढें काम चालविलें. नातू व खाजगीवाले हजर झाले पण त्यांनीं पक्षकार होण्याचें नाकारलें. तेव्हां अर्जदार जोशी यांचा पुरावा व म्हणणें ऐकून घेण्यांत आलें. शेवटीं मंडळानें असा निकाल दिला कीं, टिळकांच्या कैफियतीवरून व पूर्वीच्या ग्रामण्यांतील कागदपत्रांवरून असें दिसतें कीं, पूर्वी टिळक यांनीं पंचहौद मिशनमध्यें चहा घेतल्यामुळें श्रीक्षेत्र काशी येथें सर्व प्रायश्चित्त घेतलें व पुण्यासहि दोन कृच्छ्रें प्रायश्चित्त केलें. त्यावर पुनः नातू यांनीं तक्रार केली होती त्यावरून पुनः चौकशी होऊन असें ठरलें कीं, "नवीन प्रायश्चित्ताची प्राप्ति होत नाहीं. व तो निकाल अद्यापि कायम आहे. जोशी यांचे या अर्जांतील आरोप चुकीचे आहेत व टिळक दोषमुक्त आहेत. आणि नवीन प्रायश्चित्त देण्याची त्यांना कोणी तजवीज करील तर तें गैरशिस्त होईल." यानंतर टिळकांची आचार्यपीठांत थोडी बढतीच झाली आणि आरोपीला स्वतः आचार्यांच्या गादीच्या तंत्र्यांत न्यायाधीश किंवा मंत्री होण्याचा मान मिळाला. दरबारच्या कलहांत राजनिष्ठ बंडखोरांचें साधून जावें ही रीतच आहे. स्वतः गुरुस्वामी व शिष्यस्वामी यांचें बनेनासें झालें तेव्हां नवीन शिष्य करण्याचें त्यांनीं ठरविलें व इतर चार लोकांबरोबर टिळकांना पंच नेमून या प्रकरणीं गुरुस्वामींना सल्ला देण्याची आज्ञा ता. १ ऑगस्ट १९०६ रोजीं करण्यांत आली. पळशे-ब्राह्मण प्रकरणांत टिळकांना कमिटीचे चिटणीस नेमण्यांत आलें. पुढें गुरु व शिष्य दोघे पुण्यास आले असतां संस्थानचें काम कसें चालावें यासंबंधानें टिळकांच्याच सूचनेवरून अधिकारविभागणीची घटनाहि त्यांनीं सुचविली. ता. ५ सप्टेंबर १९०६ रोजीं टिळकांना शिष्यस्वामी यांच्याकडून अशी आज्ञा झाली कीं, "गुरुस्वामी यांनीं संस्थानचे धर्मसंबंधीं अधिकार, मिळकत व उत्पन्न आमचे ताब्यांत दिलें आहे. तरी तुमच्यासारख्या धर्माभिमानी ब्रह्मवृंदांचे पुढारी शिष्यवर्गाची अत्यंत अवश्यकता आहे. आणि संस्थानदेवतेचा मनोदय असा आहे कीं, संस्थानच्या उत्पन्नाची योग्य व्यवस्था लावणें व ज्ञातीधर्मसंबंधीं कामें चालविणें तें धर्मशास्त्रास व देशकालास अनुसरून करावें. या सर्व गोष्टी त्या त्या विषयांतील विद्वान्, निस्पृह व कार्यदक्ष अधिकाऱ्यांकडून कशा करवाव्या इत्यादि गोष्टींचा विचार करण्याकरितां तुम्ही व तुम्हांस योग्य वाटतील ते इतर गृहस्थ घेऊन संकेश्वर मुक्कामीं दर्शनास यावें." अशा रीतीनें टिळकांची प्रतिष्ठा व मान्यता

आचार्यपीठाचे ठिकाणीं वाढली व ती त्यानंतर अजूनहि कायम आहे ही गोष्ट हल्लींचे शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी हे टिळकांना सल्लागार मानतात इतकेंच नव्हे तर त्यांचें राजकारण व त्यांचें गीताभाष्य यांचें बहुमानपूर्वक जाहीर समर्थन करतात यावरून दिसून येतच आहे.

धर्मगुरूंना योग्य सल्लामसलतीची अपेक्षा असे तेव्हां ती टिळकांकडूनच मिळे. आणि ही सल्लामसलत कोणी धर्मगुरूच्या गादीवर बसल्यानंतर जशी मिळत होती तशी कित्येक व्यक्ती धर्मगुरु होण्याच्या आधींपासूनच ती त्यांजकडून घेत असत. श्रीशंकराचार्य (डॉ. कुर्तकोटी) यांनीं आपल्या आठवणींत असें सांगितलें आहे कीं, आश्रम घेण्यापूर्वी कोल्हापूरच्या स्वामींचें शिष्यत्व स्वीकारावें कीं नाहीं याविषयीं मीं टिळकांचा सल्ला घेतला. तेव्हां टिळक मला म्हणाले " कोणाचें ऐकूं नका. सरळ उठा. आणि कोल्हापूरला जाऊन आश्रम घ्या. आतां काळ वेळ जाणणाऱ्या धर्मगुरूंचीच गरज आहे. मिशनऱ्याप्रमाणें हिंदुधर्मासाठीं काम करणारांची जरूरी आहे. ह्याच्याचसाठीं प्रोफेसर विजापूरकर आणि प्रोफेसर काशीनाथ बापूजी पाठक यांना तुम्ही पीठावर बसा असें मी म्हणत होतों. पण तो योग जुळून आला नाहीं. "

आचार्यपीठाकडून टिळकांना जी मान्यता मिळाली होती ती फुकट द्यावी असें त्यांच्या मनांत नव्हतें म्हणून त्यांना नित्य अशी चिंता असे कीं, आचार्य मंडळींनीं आपल्या संस्थेची व्यवस्था नीट लावावी, कर्ज फेडावें, पूजाद्रव्याचा हिशेब नीट ठेवावा, त्याचा उपयोग केवळ अन्नसंतर्पणाकडे न करितां जुन्या विद्यावृद्धीकडे करावा, कांहीं धर्मस्थापनेचें कार्य करावें, आणि त्याकरितां कांहीं घटना करून, आपले अधिकार संभाळून पण त्यांतल्यात्यांत थोडेसें लोकमतहि पाहून म्हणजे प्रवृत्ति व निवृत्ति यांचा मेळ घालून निग्रह, अनुग्रह व धर्मकार्य करावें. ते म्हणत, " मठदेवता स्वयंसिद्ध आहे. स्वतः तिला पैशाची जरूरी नाहीं. पण मठाचा कारभार पैशावांचून चालत नाहीं. आचार्यपीठाविषयीं लोकांचा आदर पूर्वीपेक्षां कमी झाला असला तरी अजून तो बराच शिल्लक आहे आणि लोकहि पूजाद्रव्य देऊन व इतर सत्कार करून संस्था चालवितात व बहुमान करतात. म्हणून हातचें गमावलें असें धर्मगुरूंनीं समाजाविषयीं मानूं नये. पण दिवसेंदिवस लोकमत प्रभावी होणार म्हणून संस्थानाचा कारभार निर्विवाद, उपयुक्त व प्रगतिपर व्हावा हें श्रेयस्कर. आणि तसें न होईल तर

आचार्यपीठें कालांतरानें नष्ट होतील." पण त्यांच्या या चिंतेला खुद्द आचार्यपीठाकडून मिळावा तसा जबाब मिळत नव्हता. टिळकांनीं कोणतीहि योजना सुचविली तरी तोंडापुरती स्तुति करावी, त्यांना मोठेपणा द्यावा, भलेपणा द्यावा पण शेवटीं प्रत्यक्ष कांहीं करूं नये. इतर कोणाहि अंहकारयुक्त लौकिक मनुष्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या हातचा अधिकार काडीइतकाहि गमाविण्याला तयार होऊं नये हा अनुभव टिळकांना अखेरपर्यंत आला व त्याचें त्यांना वाईट वाटे.

धर्मगुरूंचा अधिकार टिळक मानीत. अधिकार मानणें ही नुसती पहिली खूण आहे आणि ती टिळकांनीं पटविली होती. कारण पूर्वीच्या ग्रामण्यांत त्यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें होतें. आणि विलायतेहून परत आल्यावर देखील त्यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें. या दुसऱ्या वेळीं त्यांचा लौकिक इतका वाढला होता कीं, ब्रह्मवृंदांनीं त्यांना आपण होऊन माफी केली असती. तरी पण शास्त्रमर्यादा रक्षणासाठीं आग्रह दाखवावयाचा, मर्यादा वाढवून घ्यावयाच्या पण त्या असत तोंपर्यंत पाळावयाच्या, हें राजकारणाप्रमाणें धर्मांतहि टिळकांचें तत्त्व होतें. मर्यादेचें उल्लंघन आपल्या हातून होणार नाहीं अशी बढाई त्यांनीं कधीं मारली नाहीं. कारण "मनुष्य चुकीला पात्र आहे त्याप्रमाणें माझ्या हातून सरकारी कायद्याचें किंवा धर्माच्या कायद्याचें उल्लंघन चुकूनहि होणार नाहीं असें नाहीं. ईर्षेंत तशी गोष्ट होऊनहि जाईल. तरी पण राजकारणांत किंवा धर्मांत मी अराजक नाहीं. कांहीं व्यवस्था म्हणून हवी, नियम म्हणून हवे व त्यांचें उल्लंघन झालें तर शिक्षा सोसण्याला मनुष्यानें तयार असावें" असें टिळकांचें म्हणणें असे.

(३) टिळकांचा सांप्रदाय

टिळकांनीं गो. कृ. गोखले यांच्याप्रमाणें एखादी सोसायटी काढली नाहीं असा आक्षेप कांहीं लोकांकडून घेण्यांत येतो. पण त्याचें उत्तर इतकेंच कीं, अशी संस्था स्थापण्याशिवायहि तिजपासून होणारें इष्ट कार्य पुढाऱ्याच्या पदरांत पडणें शक्य आहे. आणि सूक्ष्मपणें पाहणाराला हें फळ टिळकांच्या पदरांत पडत असे असेंच दिसून येईल. एखाद्या नियमावलीवर प्रतिज्ञेदाखल सही करून एखाद्या संस्थेचा कोणी सभासद असला तरी त्याच्या हातून संस्थेचें कार्य पार पडणें किंवा न पडणें ही गोष्ट त्याच्या कर्तेपणावर व उत्साहावरच अवलंबून राहते. प्रतिज्ञालेख व नियम यांनीं एक प्रकारचें बंधन उत्पन्न होऊं शकतें हें खरें. पण हें बंधन दिसण्यापुरतेंच असतें. सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीचा उद्दिष्ट हेतु किती साधला किंवा

तडीस गेला याविषयीं आम्ही कांहीं म्हणूं इच्छित नाहीं. तथापि इतकें मात्र म्हणूं शकतों कीं अशी एखादी संस्था न काढतांहि टिळकांना मनुष्यबळ कधींहि कमी पडलें नाहीं. त्यांचीं वर्तमानपत्रें चालविण्याला माणसें मिळालीं यांत कांहीं विशेष नाहीं. पण त्यांच्या आयुष्यांत वेळोवेळीं जेव्हां त्यांना कोणचेंहि इतर काम पडलें त्यावेळीं प्रतिज्ञालेख किंवा नियमाचें बंधन नसतांहि केवळ हौसेनें व अभिमानानें त्यांचें काम तडीस नेण्याला माणूस वाटेल तेथें व वाटेल तितकें उभें राही. सद्दीच्या दिवसांत एखाद्या संस्थेकरितां त्यांना भरपूर माणसें व पैसाहि मिळाला असता. तथापि सहकारिता ही सहानुभूतीनें व खऱ्या मनानें करण्याची गोष्ट आहे. ती केवळ नियमांनीं सिद्ध होत नाहीं असें टिळकांना पूर्वी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींत व बाहेरहि आढळून आल्यामुळें त्यांनीं अशी संस्था स्थापली नाहीं. वेळेला निघेल तें काम व हाताशीं मिळेल तो मनुष्य अशीच त्यांची पद्धति असे. पण या दोहोंचीहि त्यांना वाण पडली नाहीं. लोकसंग्रह करणारा कोणी असला तर त्याला नियमांचा पाश टाकल्याशिवाय मनुष्यबल आपणाकडे ओढतां येतें. व नियमबद्ध संस्था तयार असली तरी तिला लोकांनीं येऊन मिळावें अशी स्फूर्ति संस्थेच्या चालकांमध्यें असेलच असें नाहीं. टिळकांचें सहकारी सैन्य हें खड्या फौजेसारखें नव्हतें. तर त्याला नॅशनल मिलिशिया सारखें स्वरूप होतें. टिळकांचीं वर्तमानपत्रें म्हणजे केसरी मराठा हेंच त्यांच्यासांप्रदायाचें मुख्य घटनासाधन. यांची स्थिति व प्रगति हीं लोकांना विदितच आहेत म्हणून त्याविषयीं विशेष लिहिण्याचें कारण नाहीं. तथापि नमूद करण्यासारख्या कांहीं थोड्या गोष्टी खालीं दिल्या आहेत.

१८९८ सालीं तुरुंगांतून सुटून आल्यावर थोडी विश्रांति घेऊन ता. ३ जुलै १८९९ रोजीं टिळकांनीं केसरी आपल्या नांवानें हातीं घेतला तो १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा होईपर्यंत म्हणजे ता. २२ जुलै १९०८ पर्यंत त्यांचेच नांवावर सतत होता. ता. २८ जुलै १९०८ पासून केसरीवर कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांचें नांव दाखल झालें तें ता. ४ जानेवारी १९१० पर्यंत होतें, पुढील अंका-पासून केळकर हे केसरीचे संपादक झाले ते १२ मार्च १९१८ पर्यंत संपादक होते. या सुमारास स्वराज्य संघातर्फें शिष्टमंडळ विलायतेस जाण्याकरितां कोलं-बोस निघालें तेव्हां ता. १९ मार्च १९१८ रोजीं फिरून केसरीचे संपादक म्हणून खाडिलकर यांचें नांव दाखल झालें. विलायतची ही सफर पासपोर्ट न मिळाल्या-

मुळें कोलंबोहून परत फिरली व त्यानंतर केळकर १९१९ च्या एप्रिल अखेर विलायतेस जाईपर्यंत पुण्यासच होते. तथापि ते पुन्हां विलायतेस जाण्याकरितां निघण्याचा संभव होता यामुळें खाडिलकर यांचेच हातीं केसरीचें संपादकत्व ठेवण्यांत आलें होतें. पण टिळक व केळकर हे विलायतेहून परत आल्यावर फिरून पूर्वीप्रमाणें तारीख २२ जून १९२० पासून केसरीचें संपादकत्व केळकरांकडे देण्यांत आलें. तात्पर्य, १९०८ सालीं टिळकांचें नांव केसरीवरून संपादक या नात्यानें निघालें तें कायमचेंच निघालें. तथापि पुढें अखेरपर्यंत टिळक केसरीवर देखरेख ठेवीत इतकेंच नव्हे तर एखादे वेळीं केसरीकरितां लिहिलेले लेख तपासून देत, व त्यांनीं स्वतःहि वेळोवेळीं अनेक लेख केसरींत लिहिले आहेत.

१८९१ च्या पूर्वी कांहीं वर्षें केसरीवर टिळकांचें नांव असलें तरी प्रत्यक्ष त्या पत्राची मालकी किंवा देखरेखहि त्यांच्याकडे नसे. पण १८९१ पासून १९२० पर्यंत म्हणजे सुमारें २९ वर्षें टिळकांचा केसरीशीं प्रत्यक्ष किंवा जिव्हाळ्याचा किंवा निकट संबंध होता. या मुदतींत केसरीच्या स्वरूपांत अनेक स्थित्यंतरें झालीं. तशींच वर्गणी वगैरे इतर बाबतींतहि झालीं. १९०२ सालापासून टिळकांनीं केसरीचा आकार तोच ठेवून पानें दुप्पट केलीं. ही क्रांति पूर्वीच्या क्रांतीनंतर ११ वर्षांनीं घडून आली. १८९१ सालीं क्रांति झाली होती ती इतकीच कीं (वर्गणी तीच म्हणजे १ रु. १३ आ. ठेऊन व पृष्ठसंख्या तीच म्हणजे बाहेरील दोन व आंतील दोन मिळून चार पानें इतकीच ठेवून) मोठ्याऐवजीं लहान टाइप घातला, म्हणजे मजकूर वाढविला. पण १९०२ सालीं ही सुधारणाहि अपुरी ठरल्यानें आकार व टाइप तोच ठेवून पानें दुप्पट वाढविलीं त्यामुळें संपादकीय लेखाप्रमाणेंच लिहून आलेले लेख, पत्रव्यवहार, बातम्या, बिनसंपादकीय लेख, जाहिराती वगैरेची पुष्कळच अधिक सोय झाली. पण इतका मजकूर वाढविल्यावर छपाईच्या व इतर खर्चाच्या दृष्टीनें वर्गणी वाढविणेंहि अवश्य होतें म्हणून पूर्वीची वर्गणी १ रु. १३ आणे होती ती २ रु. ५ आणे करण्यांत आली. १९०२ सालीं जो आकार व मजकुराची जी बांधणी टिळकांनीं निश्चित केली ती १९१२ पर्यंत तशीच चालू होती. या सुमारास केळकर यांनीं केसरींत वाढत्या मजकुराच्या सोयीकरतां पुरवणी घालण्याला सुरवात केली. व कर्मधर्मसंयोगानें ज्या वर्षी प्रेस ॲक्ट अमलांत आला त्याच वर्षी या पुरवणीलाहि सुरवात झाली. मात्र ही पुरवणी कायमची किंवा वर्गणीदारांच्या हक्काची अशी समजली

जात नसे. संपादकाच्या इच्छेप्रमाणें, म्हणजे मजकूर अधिक असेल किंवा नसेल त्याप्रमाणें, पुरवणी घालावी किंवा न घालावी असा क्रम सुरू होता. पण त्यांतल्या त्यांत पुरवणी घालणें हा नियम व न घालणें हा अपवाद होऊन बसला. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर बाजार किंमती सर्वंच बेसुमार वाढल्या त्यांत कागदाची किंमतहि भडकली. त्यामुळें टिळकांना केसरीची वर्गणी वाढवावी लागली ती १ आक्टोबर १९१६ पासून २ रुपये १३ आणे करण्यांत आली. त्यानंतर तारीख १ जानेवारी १९१८ पासून ३ रुपये १३ आणे करण्यांत आली. आणि ती टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत व त्यानंतरहि तशीच कायम राहिली. १३ आणे टपाल हंशिल हें केसरीच्या पहिल्या दिवसापासून आजवर तसेंच कायम राहिलें आहे, पण वर्गणीच्या रकमेंत प्रथम एक रुपया, नंतर दीड रुपया, नंतर दोन रुपये व नंतर तीन रुपये याप्रमाणें वाढ झाली. पण केसरींत मजकुराचीहि वाढ त्याच मानानें झाली व वाचकांनींहि या तीन्ही वाढींचें प्रमाण योग्य मानलें याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, वर्गणी वाढली असतांहि वर्गणीदारांची संख्या देखील वाढती राहिली. तारीख १ जानेवारी १९१८ पासून केसरीची वर्गणी ३ रुपया १३ आणे असतां मध्यंतरीं प्रथम दोन पानांची नंतर कांहीं दिवस चार पानांची पुरवणी घालण्यांत येऊन वाढत्या वर्गणीचा मोबदला वर्गणीदारांना देण्यांत आला आणि त्यापुढें नुसती पुरवणीच नव्हे तर केसरीचीं पानेंहि बरोबर दुप्पट वाढवून म्हणजे ८ चीं १६ करून केसरी त्याच वर्गणींत ता. १ जानेवारी १९२५ पासून आजवर सतत देण्यांत येत आहे. ही वाढ व सुधारणा टिळकांनाहि हवी होती, परंतु कागदाची किंमत वगैरे अनेक कारणांनीं आपल्या हयातींत त्यांना ती करतां आली नाहीं.

केसरीबरोबरच मराठा पत्रहि टिळकांच्या मालकीचें होऊन त्यांच्या हातीं आलें. १८९७ सालीं सप्टेंबरच्या १२ तारखेपर्यंत टिळकांचें नांव मराठ्यावर संपादक म्हणून होतें पण पुढील अंकापासून केळकरांचें नांव त्यांचे ठिकाणीं दाखल करण्यांत आलें व यानंतर पुढें केव्हांहि टिळकांनीं संपादक म्हणून आपलें नांव मराठ्यावर घातलेंच नाहीं. तरी केसरीप्रमाणें मराठ्यावरहि त्यांची सतत देखरेख असे. व त्यांचेंच धोरण म्हणजे केसरीचेंच धोरण केवळ भाषांतर रूपानें नसलें तरीं युक्तिवादाच्या व तत्त्वाच्या दृष्टीनें मराठ्यांतून प्रकट व्हावें अशी शिस्त होती. मराठ्याच्या स्वरूपांत व वर्गणींत या सर्व अवधींत एकदांच म्हणजे १९०३ सालीं फरक झाला. तो असा कीं पूर्वीं मराठ्याचा आकार मोठा होता तो लहान कर-

ण्यांत येऊन वर्गणी ७ रु. ४ आणे टपालहंशीलासह होती ती ४ रुपये करण्यांत आली. हा बदल झाला तेव्हां प्रथम मराठ्यांत आठच पानें घालण्यांत येत असत. पुढें तीं कायमचीं १२ करण्यांत आलीं व प्रसंगविशेषीं १६ हि पानें घातलीं जात. १९०२ सालीं केसरीचा आकार वाढविला त्यापूर्वीच टिळकांनीं फडणिसांच्या वाड्यांत आर्यभूषण प्रेसला लागून स्वतंत्र इमारत बांधून नवें मोठें छापण्याचें यंत्र बसविलें होतें. पुढें १९०४ सालीं टिळकांनीं गायकवाड सरकाराकडून त्यांचा पुण्यांतील वाडा विकत घेतला. व १९०६ पासून छापण्याचें काम, टाइप जुळविण्याचें काम आणि केसरीमराठ्याचे संपादक व व्यवस्थापक यांच्या कचेरीचें काम तेथें सर्व एकत्र चालूं लागलें. टिळकांच्या ह्यातींत महायुद्धापासून केसरीच्या वर्गणीदारांची संख्या विशेष वाढूं लागली तेव्हां हें जुनें यंत्रहि अपुरें पडूं लागलें. टिळक मंडालेहून परत आल्यापासून छापखान्याची अंतर्बाह्य सुधारणा करण्याचा विचार त्यांचे डोक्यांत एकसारखा घोळत होता. १९१४ च्या पत्रव्यवहारावरून असें दिसतें कीं, या सालीं विलायतेंतील वॉकर कंपनीशीं पत्रव्यवहार करून टिळकांनीं आपल्या नव्या छापखान्याकरितां विजेचे दिवे लावण्याची योजना केली होती व त्याकरितां मोटर डायनेमो बॅटरी ऍक्युम्युलेटर दिवे, तारा, लहानसे पंखे वगैरे सर्व आणविण्याचा बेत केला होता. फक्त इंजिन मात्र नवें न घेतां जुन्यावरच भागविण्याचा त्यांचा विचार होता. या सर्वाला सुमारें १५०० रुपये खर्च येणार होता. परंतु जुन्या इंजिननें काम पुरें पडणार नाहीं, आणि या कारणाकरितां जुनें काढून टाकून नवें मोठें घ्यावयाचें तर आवांक्याबाहेर खर्च जाणार असा एकंदर अंदाज झाल्यामुळें त्यावेळीं गायकवाडवाड्यांत व कारखान्यांत विजेचे दिवे लावण्याचा बेत रहित करण्यांत आला. यानंतर चिरोल केसचा खर्च व वेळ खाणारे अनेक उद्योग निघाल्यामुळें नवीन छापाईचें यंत्र घेऊन बसविण्याची टिळकांची कल्पना तशीच राहिली. पण टिळक विलायतेस गेल्यावर अनायासेंच ती त्यांना फलद्रूप करतां आली, व त्याप्रमाणें तेथें समक्ष पाहून त्यांनीं नव्या प्रकारचें एक छापाईचें यंत्र सुमारें २०००० रु. किंमतीचें विकत घेतलें. या यंत्राचें वर्णन टिळकांनीं स्वदस्तुरचें पत्र धोंडोपंत विध्वंस यांना लिहून त्यांत दिलें आहे तें खालीलप्रमाणें:—

" आतां जें मशीन घेणार तें सुटे कागद छापण्याचें नाहीं. कागदाचीं वाटोळीं जुडकीं (rollers) लावून दर तासास ६००० कॉपी (८ पेज एकदम) छापून

व घड्या पडून तयार होतील असें मशीन आहे. तसेंच सुट्या टाइपाचा उपयोग न करितां stereo दर पेजास एक याप्रमाणें तयार करून आठ stereo वरून छापावें लागेल. stereo ची मशीनरी मशीनबरोबरच विकत घेतलेली आहे. मशीन रवाना झालें म्हणजे कागदाचे रोलरना ऑर्डर देतों. मशीन सेकंड हँड आहे पण अगदीं नव्यासारखें असून ज्या कंपनीनें मशीन तयार केलें, त्याच कंपनीनें तें सर्व तपासून नीट केलें आहे. करितां काळजी नाहीं.

"हल्लीं केसरीचा आकार ४५×३० आहे. पण या मशीनवर ४०×३० पासून ४०×६० पर्यंत (म्हणजे क्राड सब रॉयल किंवा क्रॉड रॉयल) कागद छापला जाईल.

"मशीन सुमारें १२ फूट लांब, ९ फूट रुंद व फक्त ६ फूट उंच आहे म्हणजे आटोपशीर आहे. खालीं खड्डा खणण्याची जरूर नाहीं.

"हें मशीन चालविण्यास ऑईल इंजिन दहा हॉर्स पॉवरचें लागेल. सध्यांचें चालणार नाहीं. नवें घेतलें पाहिजे. रा. पारधी यांस विचारून तिकडे दहा हॉर्स पॉवरचें इंजिन मिळेल कीं नाहीं व केवढ्यास मिळेल तें उत्तरीं कळवावें. नसल्यास येथें विकत घेऊं.

"आतां फक्त एक लहान मशीन मराठ्याकरितां व लिनो अगर मोनो टाइप घेणें आहे. चौकशींत आहे.

"१९०१ सालीं टूफीडर घेऊन त्याप्रमाणें आज १८।१९ वर्षें काम चाललें तद्वतच यापुढें वीसपंचवीस वर्षें पूर्ण उपयोगाला येईल असें हल्लींचें मशीन आहे. आठी पेज एकदम छापून व घड्या पाडून तासास ६ हजार प्रती डझनवार मोडून बाहेर पडतील. पुढें केसरी आठवड्यांतून दोनदां किंवा तीनदां निघाला तरी दुसरें मशीन घ्यावयास नको. हल्लींचा केसरी म्हणजे ३२ हजार प्रती ६ तासांत सर्व छापून होतील. रात्रीं बारा वाजतां सुरू केलें कीं दोन्ही फर्मे एकदम छापून व घड्या पडून सकाळला तयार !"

या पत्रांत उल्लेखिल्याप्रमाणें मराठ्याकरितां स्वतंत्र लहानसें छपाई यंत्र १९१९ सालीं घेण्यांत आलें व हल्लीं मराठा त्यावरच छापण्यांत येतो. १९१४ च्या संकल्पाप्रमाणें केसरी छापखाना व कचेरी यांच्याकरतां ऑइल इंजिनला डायनेमो जोडून विजेचे दिवे लावण्याची व्यवस्था १९२२ पासून करण्यांत आलेली

आहे. लायनो टाइपवर केसरीचे टाइप जुळविण्याची व्यवस्था ही मात्र परतंत्र असल्यामुळें ती टिळकांना आपल्या हयातींत अमलांत आणतां आली नाहीं व त्यापुढेंहि ती आजवर अंमलांत आलेली नाहीं. तथापि लायनो टाइपवर केसरी निघावयाचा तर त्याला आधीं त्या यंत्रावर बसवितां येतील असे अखंड टाइप बनवावे लागणार, व असे टाइप आपण करून दिले तरच विलायतेंतील कारखानदार ते स्वीकारून लायनो टाइप बनवून देणार, म्हणून टिळकांनीं आपल्या कारखान्यांत हे अखंड टाइप तयार केले. ही योजना टिळकांच्या मनांत १९०६ सालापासून घोळत होती व त्यांच्या अखंड टाइपांचा एक संपूर्ण संच त्याच सालीं तयार झाला. फिरून त्याची सुधारणा १९१४ सालीं त्यांच्याच देखरेखीखालीं झाली. आणि त्यानंतर त्यांत आणखी सुधारणा १९२६ पासून सुरू आहे. या अखंड टाइपांत कंपोज केलेला मजकूर केसरींत वेळोवेळीं देण्यांत येत असतो ही गोष्ट त्या टाइपांचें वळण व इतर टाइपांचें वळण यांतील फरकांवरून वाचकांच्या लक्षांत आलीच आहे. या टाइपांतील सुधारणा पूर्ण झाली म्हणजे पुढेंमागें कदाचित् तोच टाइप सबंध केसरी करतां वापरण्याचा विचार आहे. आणि वाचकांच्या दृष्टीनें तो रूढ झाला म्हणजे तोच लायनो टाइप यंत्रावर बसवून घेण्याची योजना होईल. वर दिलेल्या टिळकांच्या पत्रांत असें लिहिलें आहे कीं, "पुढें केसरी आठवड्यांतून दोनदां किंवा तीनदां निघाला तरी दुसरें मशीन घ्यावयास नको." वरील शब्दांत जी सुधारणा सुचविली आहे तिजपैकीं केसरी आठवड्यांतून दोनदां काढण्याची योजना हल्लीं विचारांत असून कदाचित् पुढील वर्षापासून ती फलद्रूप होईल.

भाग २ रा

गीतारहस्य व इतर प्रबंध

(१) प्रास्ताविक

रिकाम्या हातांना कांहीं तरी चाळा हा लागतोच. तो मनुष्यस्वभावच आहे. पण तो चाळा आसुरी असेल कीं दैवी असेल हें ‘ देणें ईश्वराचें. ’ टिळकांचे हात फक्त तुरुंगवासाशिवाय मोकळे असे केव्हांहि फारसे नसत. पण ते मोकळे असत तेव्हां त्यांचा चाळा कोणत्या प्रकारचा असे हें आम्ही या ग्रंथाच्या चरित्राच्या प्रथम खंडांत सांगितलेंच आहे. तुरुंगवासांत हातांना चाळा करण्याला वेळ पुष्कळ पण तेथें साधनें कमी. १८८२ तली कैद साधी होती. तरी लिहिण्या-वाचण्याचें साधन नव्हतें. पण स्नेही आगरकर हे ‘ सांगाती ’ असल्यामुळें त्यांनीं ते एकांतवासाचे व निरुद्योगीपणाचे चार महिने वादविवाद व चर्चा करून घालविले. १८९७–८ च्या तुरुंगवासांत टिळकांना शिक्षा सक्तमजुरीची असल्यामुळें त्यांच्या हातांना चाळा जेलरनें नेमून दिलेल्या कामाचाच असे. म्हणून काथ्या खोलणें, रंग तयार करणें असलीं कामें त्यांनीं केलीं. १९०८ च्या खटल्यांत शिक्षा काळेपाण्याची म्हणून प्रथम सक्तमजुरीची. पण पुढें ती साधी करून टिळकांना सरकारानें मंडाले येथें नेऊन ठेवल्यावर लेखनवाचनाच्या व्यवसायाचीं साधनेंहि त्यांना देण्यांत आलीं. यामुळें त्यांना हाताचा चाळा मनाच्या आवडीप्रमाणें करितां आला. व तो त्यांनीं कोणता केला हें आतां पाहूं. हें पाहणाराला मुख्य सहाय टिळकांच्या चिरंजीवांनीं तीन वर्षांपूर्वीं प्रसिद्ध केलेल्या नांवाच्या इंग्रजी पुस्तकाचें होईल. कारण या पुस्तकांत आम्हीं पुढें निर्दिष्ट केलेल्या कांहीं ग्रंथांचा उल्लेख, कांहींचीं टिपणें व वेदांग-ज्योतिषावरील सबंध निबंध अशीं छापलेलीं आहेत. पुस्तकांत उल्लेखिलेले कांहीं निबंध व ग्रंथ टिळकांनीं तुरुंगांतून सुटून आल्यावर स्वतः छापविले. पण ‘ वेदांगज्योतिष ’ हा निबंध त्यांच्या हातून छापून झाला नाहीं. म्हणून तो प्रसिद्ध करून त्यांच्या चिरंजीवांनीं वाचक वर्गावर मोठा उपकार केला आहे.

मंडाले येथील तुरुंगांत हातीं असलेल्या साधनांचा उपयोग करून जे ग्रंथ-प्रबंध टिळकांनीं लिहिले त्यांची माहिती आम्ही पुढें देणारच आहों. तथापि रिकाम्या वेळांत जे कोणकोणते ग्रंथ लिहावयाचे म्हणून टिळक मनन करीत होते अशांची एक यादी उपलब्ध आहे. तींत खालील नांवें मूळ इंग्रजींत लिहिलेलीं आहेत.

(१) हिंदुधर्माचा इतिहास– वैदिक श्रौत उपनिषदें इतिहास पुराणें दर्शनें भक्ति. ऐतिहासिक कालापूर्वींचे–इतर धर्म व उपसंहार. (२) हिंदु राष्ट्रधर्म (वृत्तांत व त्याच्या निरनिराळ्या अंगांचें वर्णन) (३) रामायण महाभारत यांच्या पूर्वींचा हिंदुस्थानचा इतिहास. (४) शांकरदर्शन (अद्वैत) (५) प्रांतिक राज्यव्यवस्था. (६) हिंदु लॉ किंवा हिंदुधर्मशास्त्र. (७) इन्फिनिटेसिमल कॅलक्युलस. (८) भगवद्गीतारहस्य–नीतिशास्त्र. (९) शिवाजीचें चरित्र. (१०) खाल्डिया व हिंदुस्थान.

भाग—(राजकीय विषयक)

(१) प्रास्ताविक (२) वर्णाधिराज्य–चातुर्वर्ण्य (३) (हिंदु) राज्य व साम्राज्य (४) बुद्ध युग–शक राजे. पुनरुज्जीवन (५) मुसलमानांच्या आधींचीं राज्यें व मुसलमानी साम्राज्य. (६) मुसलमानी राज्याचा ऱ्हास–मराठे शिख वगैरे (७) इंग्रजांची राज्यस्थापना (८) इंग्लंडच्या राजाच्या अमलाखालचा कारभार (राज्यघटना) (९) राज्यसत्तेचें एकीकरण (१०) नोकरशाही व तिचें ध्येय (स्पेन, आस्ट्रिया, रशिया वगैरे देशांतील नोकरशाहीशीं तुलना) (११) सुधारणा व प्रगति (दोन निरनिराळीं मतें) (१२) हितविरोधाचा परिहार.

ही यादी एरवींच एवढी मोठी आहे कीं, तींत लिहिलेले ग्रन्थ टिळकांच्या पद्धतीनें संपूर्ण सांगोपांग लिहावयाचे तर त्याला कोणाचा एक जन्महि पुरता ना. वरील यादीच्या मथळ्यावर इतकाच मजकूर आहे कीं, " खालीं लिहिलेले ग्रन्थ योजले आहेत किंवा ते लिहावे असें मनांत येतें. " यादींत ' वेदांगज्योतिष ' या ग्रंथाचा उल्लेख नाहीं. तथापि त्याच प्रबंधावर कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा शके १८३५ व तारीख ३० आक्टोबर १९१३ हा दिवस स्वतः टिळकांच्या हातानें लिहिलेला आढळतो. पण ही तारीख ' गीतारहस्य ' लिहून झाल्यानंतरची आहे.

उलट खुद्द गीतारहस्य हें याच यादींत क्रमांक ८ ला दिलेलें आहे. आणि त्याच ग्रंथापुढें Ethics किंवा नीतिशास्त्र असा आणखी स्पष्ट उल्लेख असल्यामुळें टिळकांनीं लिहिलेलें व हल्लीं प्रसिद्ध झालेलें हेंच तें पुस्तक होय, दुसरें कोणतें नव्हे यांत शंका राहात नाहीं. दुसरे पक्षीं क्रमांक १० या ठिकाणीं उल्लेखिलेल्या म्हणजे 'खाल्डिया व हिंदुस्थान' या विषयावरचा निबंध टिळकांनीं मंडालेहून पुण्यास परत आल्यानंतर १९१७ सालीं डॉ. भांडारकर यांच्या स्मरणार्थ प्रसिद्ध झालेल्या निबंधसंग्रहाकरितां लिहिला. तात्पर्य, या यादीवरून निर्णायक असें अनुमान कांहीं निघत नाहीं. कसें तें पहा. वेदांगज्योतिष हा प्रबंध गीतारहस्य लिहून झाल्यावर मंडाले येथील तुरुंगांतच लिहिला. पण त्याचा यादींत उल्लेख नाहीं. गीतारहस्याचा उल्लेख यादींत आहे पण योजलेला किंवा मनांत आलेला ग्रन्थ असाच त्याचा उल्लेख आहे. व खाल्डिया आणि हिंदुस्थान हा प्रबंध पुढें १९१७ सालीं लिहून झाला त्याचाहि याच यादींत उल्लेख आहे! तथापि त्यांतल्या त्यांत निश्चित अनुमान काढावयाचें तर तें असें वाटतें कीं ही यादी हातानें लिहितांना वेदांगज्योतिषावर ग्रंथ प्रबंध लिहिण्याचें टिळकांच्या मनांत नसावें. मात्र गीतारहस्य लिहून झाल्यावर तोच प्रबंध लिहावासा वाटला व यादींत नव्हता तरी तो लिहिला. उरलेल्या वेळांत कदाचित् यादींतिल आणखी कांहीं ग्रंथ लिहून झाले असते. पण इतक्या ग्रंथांना लागणारीं साधनें तुरुंगांत कोठून मिळणार? आधींच गीतारहस्याकरितां व वेदांगज्योतिषाकरितां मागविलेल्या ग्रंथांचा संग्रह शेंकड्यांनीं मोजण्याइतका झाला होता. तेव्हां आणखी पुस्तकें किती मागवणार! वेदांगज्योतिषाला लागणारीं पुस्तकें थोडीं व तो विषय मनांत तयार म्हणून गीतारहस्यानंतर टिळकांनीं तोच प्रबंध लिहून पुरा केला असावा असें वाटतें.

वरील यादीशिवाय लेखनविषयक अशा दोन संकल्पांचाहि उद्देश मंडाले येथील कागदोपत्रांत व टिपणांत उल्लेखिलेला आढळतो. एक संकल्प ओरायन (अग्रहायन) किंवा वेदांचें प्राचीनत्व या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति तयार करण्याविषयींचा. व दुसरा संकल्प आर्यांचें वसतिस्थान या ग्रंथाच्या सुधारून काढण्याच्या दुसऱ्या आवृत्तीविषयींचा.

या प्रत्येक नव्या आवृत्तीला उपयोगी पडणारे ग्रंथ निबंध इत्यादिकांचें टिपण टिळकांनीं तपशीलवार केलेलें आढळतें. मंडालेहून परत आल्यावर दुसरे वर्षीं

१९१५ सालीं ' संस्कृतसंशोधन ' नामक पुस्तकाकरितां " एक अनुपलब्ध सांख्यकारिका " या विषयावर टिळकांनीं एक निबंध इंग्रजींत लिहिला तोहि हल्लीं छापून प्रसिद्ध झाला आहे. या विषयाचा उल्लेख वर दिलेल्या यादींत नाहीं. तथापि हा विषय मंडाले येथें असतांना व तत्पूर्वींहि टिळकांच्या डोक्यांत नव्हता असें म्हणवत नाहीं. कारण या विषयावर डॉ. गर्दे वगैरे लोकांशीं त्यांचीं केव्हां केव्हां झालेलीं संभाषणें अनेकांच्या ऐकण्यांत आहेत.

असो. प्रस्तुत जें प्रकरण आम्ही लिहित आहों त्याशीं वरील यादीचा संबंध केवळ प्रस्तावनात्मक आहे. त्या यादीवरून इतकाच अर्थ घ्यावयाचा कीं, आम्हीं प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें, तुरुंगांत रिकामा वेळ सांपडल्यामुळें टिळकांच्या ग्रंथकर्तृत्वाची व प्रबंधरचनेची बुद्धि विशेष स्फुरण पावूं लागली होती. किंबहुना किंचित् ग्राम्य शब्दाची योजना करून आम्ही असेंहि म्हणूं कीं उपवासग्रस्त मनुष्याला जसें हें खाऊं का तें खाऊं असें होऊन जातें त्याप्रमाणें रिकाम्या फुरसतीचा अवधि अवचित लाभलेल्या टिळकांच्या प्रतिभेला संशोधक बुद्धीला आणि प्रतिष्ठितप्रज्ञेला हें लिहूं का तें लिहूं असेंच बहुधा झालें असावें.

कोणाहि चांगल्या ग्रंथकाराची स्थिति अशीच असते कीं त्याच्या मनानें योजिलेले सर्व ग्रंथ लिहून होण्याइतकें आयुष्यच त्याला लाभत नाहीं. आणि टिळकांनीं जरी तुरुंगांतील रिकामेपणांत बसल्या बसल्या संकल्पित ग्रंथांची लांबलचक माळ तयार केली असली तरी ती व्यर्थ होती हें त्यांचें त्यांनाहि माहीतच होतें. कारण तुरुंगांत असे तोंपर्यंत अवश्यक तीं सर्व साधनें मिळणारीं नव्हतीं व तुरुंगांतून सुटून बाहेर गेल्यावर इतर कामाचा व्याप सहजच इतका वाढणार कीं त्यांत एखाद्या संकल्पित ग्रंथाकडे पहाण्याला वेळ मिळणें अशक्य. मंडाले येथें गीतारहस्याखेरीज त्यांतल्यात्यांत मोठा असा प्रबंध टिळकांनीं हातीं घेतला तो वेदांगज्योतिषाचा. पण तुरुंगांत असतां तो जितका लिहून झाला तितकाच तो पुढेंहि राहिला. बाहेर आल्यावर तो त्यांनीं पुरा केला नाहीं. ' खाल्डिया व हिंदुस्थान ' व ' अनुपलब्ध सांख्यकारिका ' हे निबंध तुरुंगांतून सुटून आल्यावर त्यांनीं लिहिले पण ते फारच लहान आहेत. ते प्रत्यक्ष लिहिण्याला त्यांना चारदोन दिवसांपेक्षां अधिक वेळ लागला नसावा. सुटून आल्यावर त्यांनीं ग्रंथविषयक काम केलें तें फक्त गीतारहस्यासंबंधीं.

पण हा ग्रंथ बहुतेक तुरुंगांतच लिहून झाला होता. बाहेर आल्यावर टिळकांनीं मुख्यतः काम केलें तें इतकेंच कीं, छपाईकरिता सर्व ग्रंथ नीट लिहून काढला. कांहीं टीपा लिहिल्या. तुरुंगांत असतांना जे कांहीं ग्रंथ संदर्भ हाताशीं आले नव्हते ते हुडकून काढून तपासून जागच्या जागीं नोंदवून घेतले. व हस्तलिखित प्रत निरनिराळ्या लोकांना वाचावयास देऊन किंवा तोंडानें मुद्दे सांगून त्यांतील विषयांची चर्चा केली. टिळकांनीं १९०८ चा खटला होण्यापूर्वीं काम पुष्कळच केलें. तथापि १९१४ सालीं सुटून आल्यावर त्यांनीं तें अधिक केलें. व परिस्थितिहि अशींच होती कीं, पूर्वींपेक्षां अधिक काम करणें त्यांना अवश्यक झालें. हा आमचा तुलनात्मक सिद्धांत बरोबर आहे किंवा नाहीं हें प्रस्तुत चरित्रग्रंथांतल्या पहिल्या खंडांतील हकीकत व दुसऱ्या खंडांतील हकीकत वाचणाऱ्याच्या लक्षांत येईल. होमरूलची चळवळ, कॉंग्रेसची चळवळ, विलायतेंतील चळवळ, दौरे, चिरोल केस इत्यादि कामें इतकीं मोठीं होतीं कीं त्यांनीं टिळकांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या सहा वर्षांतील बहुतेक सगळा वेळ खाल्ला. आणि मंडालेच्या तुरुंगांत बसून त्यानीं ज्या संकल्पित ग्रंथांची भली मोठी याद तयार केली त्यांतील एखाद दुसरा ग्रंथ नवीन लिहिण्याचें काम तडीस नेण्याच्या त्यांच्या आवडत्या कामाला वेळच मिळाला नाहीं.

कामकरी व उद्योगप्रिय मनुष्याला कोणतेंहि काम केलें तरी तेंच समाधान व तोच आनंद असतो ही गोष्ट एका अर्थीं खरी. पण कामकरी मनुष्याची देखील स्वतःची हौस म्हणून कांहीं असतेच. परेच्छेचें नियंत्रण कांहीं नसतां, परिस्थितीचा पाश मुळींच न पडतां, केवळ स्वतंत्र इच्छेनें व अभिरुचीनें जर मनुष्याला काम करावयाला मिळेल तर प्रत्यक्ष तो जें काम करतो त्याहून एखादें वेगळें काम त्यानें उचललें असतें असें अनेक ठिकाणीं आढळतें. मनुष्याची आवड, अभिरुचि, हौस यांच्यावर वैयक्तिक धर्माचें किंवा राष्ट्रधर्माचें वर्चस्व पडून सार्वजनिक कर्तव्य म्हणून एखाद्या कामाला श्रेष्ठ प्रतीचा मान तो देईल. पण त्यावरून त्याची अभिरुचि किंवा आवड हीं ठरत नाहींत. प्रोफेसर होऊन ग्रंथ लिहिणें व शिकविणें या कामाकडे टिळकांचें मन राजकारणाच्या ऐन गर्दींत एखादे वेळीं जाई. व तें तिकडे गेलें असें दिसण्यासारखा एखादा उद्गार त्यांच्या तोंडून निघे. यावरून वरील सिद्धांतच सिद्ध होतो. गिरणींतील मजुरी करणारी स्त्री आपल्या व आपल्या बाळाकरितां

अवश्यक संसारकृत्य म्हणून गिरणी खात्यांत कोठेंहि काम करीत असली तरी, घरीं राहिलेल्या मुलाला पाजावयाचें अगर जेऊं घालावयाचें ही आकांक्षा जशी तिच्या मनांत सदैव जागृत रहाते व कामाच्या धुमश्चक्रींत त्याची तिला मधून मधून आठवण होते, त्याप्रमाणेंच कर्तव्य व अभिरुचि या दोहोंच्या कात्रींत सांपडलेल्या ग्रंथकाराची स्थिति असते. ग्रंथविषयक अपत्यप्रेम अगर वात्सल्य याविषयीं प्रतिभासंपन्न विद्वान् ग्रंथकार आणि गिरणींत मोलमजुरी करणारी स्त्री हीं दोन्ही एकाच भूमिकेवर उभीं असतात असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

असो. चालू प्रकरणांत मुख्य स्थान गीतारहस्य या ग्रंथालाच येत आहे. परंतु त्याविषयीं लिहूं लागण्यापूर्वीं ज्या इतर दोनतीन प्रबंधांचा उल्लेख आम्हीं वर केला आहे त्यांच्याशींहि वाचकांचा थोडा फार परिचय करून देणें योग्य आहे म्हणून प्रथम तें करितों.

(२) खाल्डियन व भारतीय वेद

या विषयावर टिळकांनीं पूर्वीं १९०४ सालींच मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या दिवाणखान्यांत व्याख्यान दिलें होतें. तो दिवस ६ डिसेंबर १९०४ हा होता. सभा ‘ पदवीधर संघा ’ च्या विद्यमानें भरली होती. अध्यक्षाचे जागीं पारशी पंडित के. आर. कामा हे होते. त्याच विषयावर पुढें १३ वर्षांनीं भांडारकर स्मारक ग्रन्थाकरितां संपादकांच्या विनंतीवरून टिळकांनीं एक निबंध लिहिला. त्याचा थोडक्यांत सारांश असाः—“ १९ व्या शतकांत एक मोठी गोष्ट घडली ती अशी कीं, मेसोपोटेमियाच्या प्राचीन इष्टिका, म्हणजे मातीच्या भाजलेल्या विटा, यांवर कोरलेले अनेक लेख संशोधकांना सांपडले. आणि युरोपियन पंडितांनीं मोठ्या चातुर्यानें, कल्पकतेनें व परिश्रमानें ते लावून वाचले व त्यांचीं भाषांतरें केलीं. त्या लेखांवरून असें दिसतें कीं, ख्रिस्ती शकापूर्वीं सुमारें पांच हजार वर्षें युफ्रेटिस नदीचे कांठीं तुराणियन वंशाचे लोक राहात होते. हे मूळ उत्तर आशियाखंडांतून तिकडे गेले असावे. त्या लोकांच्या या लेखांना युरोपियन पंडितांनीं खाल्डियन लोकांचे वेद अशी संज्ञा दिली आहे व ती यथार्थहि आहे. या लोकांची संस्कृति व सुधारणा उत्तरेकडे पसरली व तिच्याशीं हिंदुस्थानांतील लोकांचा संबंध आसीरियन समाजाचे द्वारें आला.

तें कसेंहि असो. मीं भारतीय वेदाचा काल सुमारें पांच हजार वर्षांइतका जुना ठरविला आहे व खाल्डियन लोकांच्या या वेदाचा कालहि युरोपियन पंडितांनीं तोच ठरविला आहे. या दोन समकालीन वेदांमध्यें म्हणजे वेद निर्माण करणाऱ्या लोकांमध्यें समुद्र किंवा भूमि यांच्या द्वारें कांहीं तरी दळणवळण असलें पाहिजे व तें असल्याचा पुरावा वेदांतील कांहीं शब्दांवरून मिळतो. असा एक शब्द सिन्धू हा होय. प्रो. साईस यांच्या मताप्रमाणें बाबिलोनियन भाषेंत सिन्धू या शब्दाचा अर्थ पातळ विणलेलें वस्त्र असा आहे. आणि हिंदुस्थानांतील सिन्धू नदीच्या द्वारें खाल्डियामध्यें हीं वस्त्रें व्यापारी नेत असतील म्हणून त्या वस्त्राला लक्षणेनें सिन्धू हाच शब्द लावण्यांत आला असेल. याच्या उलट खाल्डियन लोकांपासून वेदकालीन लोकांनीं घेतलेला 'मण' हा शब्द असावा. १९०७ सालीं एशियामायनरमध्यें संशोधकांनीं खणती लावून कांहीं वस्तू काढल्या त्यांत 'हितिती' लोकांचा राजा व 'मितानी' राजा यांच्यामध्यें झालेला एक तहनामा निघाला आहे. त्याचा काल ख्रि. पू. १४०० वर्षांचा असावा. या तहांत उभय राष्ट्रांच्या देवतांचीं नांवें आहेत. त्यांत मित्र, वरुण, इन्द्र, अश्विन वगैरे वैदिक नांवें आहेत. वरील राजे पर्शियन होते. भारतीय नव्हते. तथापि देवांचीं नांवें वैदिक यांत शंका नाहीं. याच क्रमानें १४०० च्या पूर्वीहि बरेंच जातां येतें. आणि असें आढळतें कीं आपल्या अथर्ववेदांतील पुष्कळसे शब्द या खाल्डियन वेदसंहितेंतील आहेत. भारतीय लोक देवपूजक व सत्‌विभूतिपूजक. याच्या उलट खाल्डियन वगैरे लोक हे भूतपिशाच्च राक्षस यांची पूजा करणारे आढळतात. अथर्व वेदांत मंत्र, तंत्र, जारण, मारण, उच्चाटन, विषप्रयोग, जादूटोणा अशा प्रकारच्या आचारविचारांचा भरणा पुष्कळ आहे. आणि अथर्व वेद हा मूळचा भारतीय नसावा, कारण ऋक्, यजुः, साम हेच तीन मुख्य वेद होत व या तिहींना मिळून वेदत्रयी म्हणतात. आणि त्यांतील धर्म तो त्रयी धर्म. अथर्ववेद हा तिहींहून अर्वाचीन आहे, तरी ब्राह्मणें व उपनिषदें यांत अथर्वाचा उल्लेख असल्यामुळें तो दोनतीन हजार वर्षांपूर्वीचा असला पाहिजे. या अथर्ववेदांत तैमात आलिगी, विलिगी, उरुगुलाय, ताबूव वगैरे शब्द सांपडतात. त्यांचा उच्चारच विदेशीय असा कानाला लागतो. तैमात वगैरे शब्द येणारे मंत्र विष उतरविण्याच्या प्रयोगांत म्हणतात. हे कित्येक शब्द सर्पवाचक आहेत. मात्र या पलिकडे या शब्दांचें ज्ञान नव्हतें, पण इष्टि-

कालेख सांपडल्यापासून याविषयीं ज्ञान अधिक झालें आहे. तैमात, अपोदक वगैरे शब्द सर्पवाचक होत. पण सृष्टीच्या उत्पत्तीसंबंधींच्या कथांतून ते येतात. हे शब्द वैदिक लोकांनीं घेतले तेव्हां ते आणि खाल्डियन लोक हे बरेच निकट रहात असावेत, निदान त्यांच्यामध्यें व्यापाराचें दळणवळण असावें. या संसर्गानें तिकडचे शब्द व मंत्रहि आले आणि यज्ञात्मकधर्म अपभ्रष्ट होतांना त्यांत ते मंत्ररूपानें शिरले असावे. जारणमारणादि विद्या अर्थात् हीन मानली गेली आहे. त्यांतूनहि ती विदेशी म्हणून अथर्व वेदाला कमीपणा सहजच येतो. अथर्व वेदांत असे इतर अनेक विदेशीय शब्द आहेत. कैरात हा शब्द असाच म्हणजे किरात नांवाच्या रानटी लोकासंबंधींचा असून तोहि सर्पवाचक आहे. बायबलांतील जुन्या करारामध्यें सांगितलेल्या सृष्टीच्या उत्पत्तीचा व प्रळयाचा प्रकार खाल्डियन लोकांपासूनच घेतलेला आहे व हा शोध लागला तेव्हां ख्रिस्ती भट पंडितांत मोठी चळवळ झाली. पण बायबलांतील इतर कांहीं प्रसंग म्हणजे स्वर्गांतील मनुष्याचा अधःपात, सर्पानें ईव्हला केलेला वामोपदेश इत्यादि हेहि खाल्डियन लोकांपासून घेतलेले असावे. ख्रिस्ती जिहोव्हा हा शब्द खाल्डियन यव्हे हाच होय. व या शब्दाजवळजवळ असणारे असे अनेक शब्द संस्कृत वेदांतहि आहेत. म्हणून यव्ह हा शब्द मूळ वैदिक असावा व खाल्डियन लोकांनीं तो संस्कृत आर्यांपासून घेतला असावा. सिन्धू हा शब्द असा घेतला हें सिद्धच आहे. पाताळांतील समुद्रांत देवदानवांचीं युद्धें झाल्याची कथा संस्कृत वेदाप्रमाणें खाल्डियन वेदांतहि आहे. इकडे वृत्र तसा तिकडे तैमात. संस्कृत वेदांतील अप्सुजित् हा शब्द खाल्डियन वेदांतील अफजू या शब्दाजवळजवळ आहे. अफजू हा खाल्डियन दैत्य व मारदुक हा खाल्डियन इंद्र. त्यांचें युद्ध पाताळांतील समुद्रांतच झालें. उरू हा शब्द खाल्डियन व संस्कृत वेदांत एकच आढळतो. 'सिनि वाली' हा शब्द तसाच आहे. खाल्डियन इतू व वैदिक ऋतू हेहि लक्षणार्थानें असेच जवळजवळ आहेत. आणि शब्द जवळजवळ असण्याचें कारण त्यांच्या कल्पना जवळजवळ हें होय. आमच्याइकडील सप्त पाताळ व सप्त स्वर्ग यांची कल्पना खाल्डियन वाङ्मयांत आढळते. शेषाप्रमाणें खाल्डियन तैमात सर्पालाहि सात डोकीं होतीं. व इन्द्र हा जसा सप्ताहन् म्हणजे सात डोक्यांच्या सर्पाला मारणारा तसाच मार्दुक हाहि तैमाताला मारणारा आहे.

या निबंधांतील विचारसरणी व मुख्य विषय वरीलप्रमाणें आहे. तथापि

त्यांत विचार केलेले व विचिकित्सिलेले सगळे शब्द येथें दिले नाहींत. वरील शब्दार्थावरून निघणारीं अनुमानें बरोबर असतील तर त्यांवरून खाल्डियन व संस्कृत आर्य या दोन्ही वंशांचें मूळ वसतिस्थान एकच असावें असें अनुमान करण्यास जागा आहे व खाल्डियन वेद आणि भारतीय वेद यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला तर दोहोंनींहि परस्परांपासून शब्द व कल्पना घेतल्या असल्या पाहिजेत हें अधिकाधिक दिसून येईल.

(३) सांडलेली सांख्यकारिका

या लहानशा निबंधांत टिळकांनीं अनुमानानें स्वतः एक सांख्यकारिका बनवून दिली आहे. ती अशी—

कारणमीश्वरमेके पुरुषं कालं परे स्वभावं वा ।
प्रजाः कथं निर्गुणतो व्यक्तः कालः स्वभावश्च ॥

ही कारिका नवीन बनविण्याचें कारण सांगणें हाच या निबंधाचा हेतु आहे व तीं कारणें अशीं.

"ईश्वरकृष्ण यांच्या सांख्यकारिका हा सांख्य तत्त्वज्ञानावरील सर्वांत जुना ग्रंथ होय. कित्येकांच्या मतें सांख्य प्रवचनसूत्रें हीं कारिकांहून जुनीं आहेत. पण दोहोंची तुलना करितां त्यांतील अर्थ शब्दशः सारखाच आढळतो. फरक इतकाच कीं, सूत्रें गद्यात्मक आहेत आणि कारिका या आर्यावृत्तांत आहेत. सांख्य तत्त्वज्ञान हें जगाची उत्क्रांति वर्णन करणारें शास्त्र असल्यामुळें युरोपियन पंडितांनीं त्याकडे पुष्कळ लक्ष दिलें आहे. कारिकांचीं भाषांतरें लॅटिन, जर्मन, फ्रेंच, इंग्लिश या भाषांत झालीं आहेत. या कारिकांवर भाष्य लिहिणारा गौडपाद हा शंकराचार्यांचा गुरु जो गौडपाद तोच असावा किंवा काय याविषयीं मतभेद आहे. तें कसेंहि असो. या कारिका व त्यांवरील एक भाष्य यांचें चिनी भाषेंत भाषांतर 'परमार्थ' यानें केलेलें आहे. हा भाषांतरकार बौद्धधर्मी होता. गौडपादाचें भाष्य उपलब्ध आहे पण हें दुसरें उपलब्ध नाहीं. सांख्यतत्त्वकौमुदी या नांवाची एक टीका याच कारिकांवर आहे ती 'वाचस्पति मिश्र' यानें लिहिली आहे. ती तितकी प्राचीन नाहीं. वुइल्सन-साहेबानें छापलेल्या कारिकांच्या प्रतींत एकंदर ७२ आर्या आहेत. त्यांतील शेवटल्या तिहींत ईश्वरकृष्ण याची गुरुपरंपरा वर्णिलेली आहे. आणि 'मी

ईश्वरकृष्ण यानें षष्ठितंत्रावरून सत्तर आर्यांत सांख्यशास्त्र आणलें' असें लिहिलें आहे. पण या उल्लेखावरून एक विरोध उत्पन्न होतो. एकंदर छापलेल्या कारिका ७२. स्वतः ईश्वरकृष्ण म्हणतो कीं, मूळ ग्रंथ ७० आर्यांचा आहे. पण वरीलप्रमाणें तीन आर्या अवांतर म्हणून सोडून दिल्या तर फक्त ६९ उरतात. तसेंच गौडपादाचें भाष्य पाहिलें तर तो स्वतः त्यांत ७० कारिका आहेत असें स्पष्ट लिहितो. पण त्याच्या भाष्याची शेवटची कारिका संख्येनें ६९ वी आहे. अर्थात् या सत्तरांतील एक कारिका अनुपलब्ध खरी. मग ती कोणत्याही रीतीनें सांडली, गहाळ झाली असो. पण शेवटल्या तीन कारिकांतील एक जमेला धरून ७० कराव्या हें कोणाहि संपादकास किंवा संशोधकास मान्य नाहीं. दुसरे पक्षीं चिनी भाषांतरांत फक्त ७१ कारिका आहेत पण वुइल्सनच्या प्रतींतील ६३ वी कारिका त्यांत नाहीं ती अर्थातच चुकीनें गळलेली असावी व तसें मानलें असतां चिनी भाषांतरांतील मूळ कारिकाहि ७२ च असाव्यात. पण संस्कृतांत जसें या कारिकांना आर्यासप्तति असें नांव आहे तसेंच चिनींत सुवर्णसप्तति असेंच आहे. यावरून मुख्य विषयात्मक ग्रंथाच्या सत्तर आर्या असाव्या हें निर्विवाद सिद्ध होतें.

मग ही सांडलेली गळलेली कारिका कोणची असावी ! टिळकांच्या मतें ती हल्लींच्या ६१ व्या व ६२ व्या कारिकांच्या मध्यंतरीं असावी व ती गळली किंवा सांडली नसती तर हल्लींच्या ६२ कारिकेला ६३ हा आंकडा मिळून पुढें त्या क्रमानें क्रमांक चालू झाला असता. ६१वी कारिका अशी आहे—

> प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीतिमे मतिर्भवति
> या दृष्टास्मीतिपुनर्नदर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

याचा अर्थ असा कीं, "प्रकृतीहून अधिक सुकुमारतर (सूक्ष्म) असें कांहीं नाहीं. सांख्यतत्त्वज्ञानाप्रमाणें प्रकृति हेंच जगाचें मूळ कारण आहे. पण सुकुमारतर हा शब्द तुलनात्मक असल्यामुळें तुलनाविषयक अशीं इतर कांहीं जगत् कारणें असलीं पाहिजेत. म्हणजे तीं आहेत असें इतर कोणी म्हणत असलें पाहिजे व त्या म्हणण्याचा परिहार करून तुलनात्मक अनुमानपद्धतीनें प्रकृति हेंच खरें जगत्कारण शिल्लक उरतें असा सिद्धांत बांधला गेला असला पाहिजे. अशीं इतर कारणें म्हणजे ईश्वर, पुरुष, काल आणि स्वभाव हीं कोणी मानीत

असल्याचें गौडपादाच्या भाष्यावरून दिसतें. पण पहिलीं दोन म्हणजे ईश्वर व पुरुष हे निर्गुण असल्यामुळें सगुण अशा जगताच्या उत्पत्तीचें तें कारण होऊं शकत नाहीं. आणि काल व स्वभाव हे व्यक्त असल्यामुळें तेहि अव्यक्त अशी जी प्रकृति तिच्या पूर्वी असणें शक्य नाहीं अशी ही अनुमान-परंपरा आहे.

टिळक म्हणतात, " हें भाष्य वाचतांना मला अशी कल्पना आली कीं वर जीं चार इतर मानीव कारणें सांगून त्यांचा परिहार केला तीं भाष्यकारानें आपल्याच जबाबदारीवर उल्लेखिलीं नसलीं पाहिजेत. उलट ' तत्र सुकुमार-तरं वर्णयति ' या भाष्यांतील शब्दांवरून वर्णन करणारा हा स्वतः भाष्यकार असा अर्थ अभिप्रेत नाहीं तर मूळ कारिका रचणारा असाच असला पाहिजे. शिवाय भाष्यांत ' इतर कारणें इतर कोणी मानतात ' अशा अर्थाचे शब्द आहेत. व ते प्रतीकात्मक असावेत. म्हणून असें वाटतें कीं हल्लीं नष्ट असलेली एकादी कारिका गौडपादाच्या डोळ्यांपुढें असावी व तींत इतर मानीव कारणांचा उल्लेख असल्यामुळें ६१ व्या कारिकेंत तुलनात्मक असा ' सुकुमार-तर ' हा शब्द घातला असावा. २७ व्या कारिकेवरील भाष्यांतहि या चार कारणांची चर्चा आलेली आहे. परंतु तेथें ' सुकुमारतरं वर्णयति ' असे शब्द आलेले नाहींत. व त्या ठिकाणीं या चार कारणांचें पद्धतशीर खंडनहि नाहीं. यावरून हल्लींच्या ६१ व्या कारिकेपुढें हल्लीं अनुपलब्ध असलेली कारिका असावी. या कारिकेचे शब्द प्रत्यक्ष कोणते असतील हें सांगणें कठीण आहे. तथापि खालीं दिल्याप्रमाणें ती कारिका असावी निदान तशी ती लिहिली असतां लुप्त कारिकेंतील अर्थ बरोबर येईल असें वाटतें. व ती नवी रचलेली कारिका वर सांगितल्याप्रमाणें ' कारणमीश्वरमेके ' इ० ही असावी. कारण या दोन ओळींत इतर चारी कारणांचा उल्लेख असून परिहारहि येतो. आणि अशी कारिका नसेल तर सांख्यांच्या मुख्य सिद्धांताचा उल्लेख अपुरा व अस्पष्ट राहणार. नवीन सुचविलेली कारिका ही केवळ संख्येची भरती करण्याकरतां नव्हे तर विषयपूर्ततेकरतांहि अवश्य आहे. भाष्याचा हा भाग प्रक्षिप्त नाहीं. चिनी भाषांतरांत हा सर्व विषय स्पष्ट व अधिक सविस्तरहि आहे. व पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष दर्शक शब्द म्हणजे ' अपरे ब्रुवते ' ' अत्र आहुः ' या शब्दांचीं भाषांतरें चिनीवरून केलेल्या फ्रेंच भाषांतरांत आहेत. फक्त त्या भाष्याचे मूळचे

संस्कृत शब्द आज उपलब्ध नाहींत. श्वेताश्वतर उपनिषदांमध्यें स्वभाव काल ईश्वर इत्यादि कारणांचा उल्लेख असून फक्त ईश्वर हेंच कारण उपनिषदानें निश्चित केलें आहे. पण ईश्वरकृष्ण हा निरीश्वरवादी आहे. म्हणून तो ईश्वर हें कारण मानीत नाहीं. तें कसेंहि असो. अशा प्रकारची चर्चा जी उपनिषदांत आहे ती सांख्यकारिकांतहि असणारच. आणि ती चर्चा हल्लींच्या ६९ मुख्य कारिकांत कोठेंहि नाहीं. म्हणून सांडलेली सत्तरावी कारिका 'कारणमीश्वरमेके' या किंवा त्याच अर्थाच्या शब्दांनीं रचलेली मुळांत असली पाहिजे."

(४) वेदांग ज्योतिष

'वेदांग ज्योतिष' हा प्रबंध वरील दोन प्रबंधांहून पुष्कळच मोठा आहे. त्याचीं सुमारें छापील १०० पानें झालेलीं आहेत. पहिल्या भागांत या विषयाची प्रस्तावना टिळकांनीं लिहिली आहे तींत ते म्हणतात– "वेदोत्तरकालीन इतिहासाच्या व वाङ्मयाच्या अनुपूर्वीचा निश्चय करण्याला अनेक खुणा मिळतात तशा वेदकालासंबंधीं मिळत नाहींत. युरोपियन पंडितांनीं वैदिक वाङ्मयाचे निरनिराळे थर पृथ्वीच्या पोटांतील थराप्रमाणें मानलेले असून प्रत्येक थर बनण्याला अमुक एक वर्षें लागतील असें गृहीत धरून कालगणना केली आहे. पण त्याप्रमाणें वेदकाल ख्रि. पू. २५०० वर्षांहून मागें जात नाहीं. म्हणून ओरायन किंवा अग्रहायन या नांवाच्या ग्रंथांत यांतील चूक मीं दाखवून दिली आहे. प्रो. जॅकोबी यांनींहि माझ्याप्रमाणें वेदाचा काल ४॥ ते ५ हजार वर्षांइतका जुना ठरविला आहे. दोघांनींहि मुख्यतः आधार घेतले ते वेदांतील ज्योतिर्गणितवाचक शब्दांचे. अनेक युरोपियन पंडितांनीं भारतीय ज्योतिषशास्त्रासंबंधानें लेख लिहिलेले आहेत. अर्थात् वेदांग ज्योतिष हा जो त्यांतील सर्वांत प्राचीन ग्रंथ त्याचाहि त्यांनीं विचार केला. पण त्याच्याहि पूर्वी ज्योतिर्गणितासंबंधीं विचार करणारे किंवा उल्लेख करणारे अनेक प्रबंध असले पाहिजेत. या विषयावर निरनिराळ्या युरोपियन पंडितांचे झालेले वाद सांगण्याचें कारण नाहीं. त्यांतील चर्चा मुख्यतः वेदोत्तरकालीन ज्योतिषग्रंथांविषयीं आहे. प्रत्यक्ष वेदांतील ज्योतिषविषयक उल्लेखांची चर्चा थोडी आहे. प्रो. वेबर यांनीं वैदिक नक्षत्रावर १८६०–६२ सालीं दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्यांनीं बहुतेक

सर्व उल्लेखांचा संग्रह केला आहे. व त्यानंतर आणखी सांपडलेले ज्योतिष-विषयक उल्लेख फारच थोडे आहेत. फक्त नक्षत्रचक्राचा प्रारंभ कृत्तिकापासून असल्याचें वेबर यानें मानिलें तें चूक असून मृगशीर्षापासून तो प्रारंभ मानिला पाहिजे. व तसें झालें असतां वेदाचें प्राचीनत्व ४।५ हजार वर्षांपर्यंत मागें जातें ही गोष्ट निराळी. इतकें सांगितल्यावर टिळकांनीं इकडील पंचांगशोध-नाचा थोडासा इतिहास दिला आहे, पण तो पूर्वी अनेक ठिकाणीं आल्यानें आम्ही येथें त्याचा पुनः उल्लेख करीत नाहीं.

दुसऱ्या भागांत टिळकांनीं वेदकालीन पंचांगाची माहिती दिली आहे. हें पंचांग वेदाचें एक अंगच मानितात. आणि वेदपठणामध्यें संहितेनंतर जीं अंगें वेदपाठी म्हणतात त्यांत वेदांग ज्योतिषाचाहि भाग म्हणतात. युरोपियन पंडि-तांनीं वेदांग ज्योतिष छापलें आहे. पण त्यांतील कांहीं थोड्या श्लोकांखेरीज बाकीच्यांचा त्यांना अर्थ कळला नाहीं. त्यामुळें त्यांनीं त्याला योग्य तें महत्त्वहि दिलें नाहीं. परंतु कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, लाला छोटेलाल, पं. सुधाकर द्विवेदी यांनीं त्यांतील पुष्कळसे श्लोक लावून दाखविले व त्यावरून वेदकालीन पंचांग कसें होतें हें चांगलें कळून येतें. वेदांग ज्योतिष हा मोठा सिद्धांत ग्रंथ नव्हे परंतु त्यावरून वेदकालीन ज्योतिष्याला सामान्य गणितानें तिथी, नक्षत्र वगैरे गोष्टी काढतां येत असत. तसेंच त्यामध्यें स्तवन, चांद्र, नाक्षत्र व सौर अशा निरनिराळ्या कालगणनांचा मेळ घालण्याची व्यवस्था केलेली आहे. सूर्य व चंद्र हे धनिष्ठामध्यें असतां तेथून गणनारंभ करावा व राशिचक्राचे २७ सारखे भाग कल्पून त्या प्रत्येकांतील मुख्य तारकेला वेगवेगळें नक्षत्रनाम द्यावें वगैरे व्यवस्था वेदांग ज्योतिषांत आहे. या ग्रंथांत निरनिराळ्या ऋतूंचा प्रारंभ केव्हां होतो हें दिलें आहे. पण त्याच्या कर्त्याला अयनगतीची माहिती नव्हती. यामुळें ऋतूंचीं आरंभस्थानें या ग्रंथांत सांगितलीं तशींच अनुभवाला येत नाहींत. राशि हा शब्दहि वेदांग ज्योतिषांत येतो. पण ज्यांना आपण बारा राशी असें म्हणतों त्याच्या कल्पनेशीं त्या शब्दांचा कांहीं संबंध नाहीं. तर तो शब्द केवळ संख्यावाचक आहे! वेदांग ज्योतिषांतील ग्रहगतीचें मान व तदनुसार कालगणना हीं अर्थात् फार स्थूल होतीं. यामुळें त्यावरून कालगणना चालू ठेवणारांना चुका आढळून येऊं लागल्या, विरोध दिसूं लागले व फरक पडूं लागले. परंतु शं. बा. दीक्षित यांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, वेदकालीं जें पंचांग

सुरू होतें तेंच त्यानंतर वैदिक वाङ्मयाच्या ब्राह्मण निर्दिष्ट कालांतहि प्रचलित होतें. दोन्ही काळीं नक्षत्रांची संख्या क्रम एकच होता. फक्त वेदांग ज्योतिषांत धनिष्ठा नक्षत्रीं युगारंभ मानिलेला आहे तो ब्राह्मणकालीं व संहिताकालीं तसा मानिलेला नाहीं.

*ऋग्वेदीय व यजुर्वेदीय असे वेदांग ज्योतिषाचे दोन पाठ आहेत. पैकीं ऋग्वेदी पाठ वैदिकांच्या म्हणण्यांत आहे तसा यजुर्वेदी नाहीं. भारतीयांच्या ज्योतिषविषयक ग्रंथांत वेदांग ज्योतिषाइतका प्राचीन ग्रंथ उपलब्ध नाहीं. यामुळें ऐतिहासिक दृष्टीनें प्राचीनत्वाचा मान तर या ग्रंथास आहेच. पण यांतील अयनविषयक उल्लेखांमुळें त्याचा रचनाकाल ठरविण्याचेंहि साधन मिळतें, ही त्यांतील विशेष महत्त्वाची बाब आहे. या विशेषामुळेंच कोलब्रुक, जोन्स वगैरे युरोपियन संशोधकांचें लक्ष वेदांग ज्योतिषाकडे फार पूर्वींपासून वेधलें. जर्व्हिसनें इ. स. १८३४ मध्यें ऋग्वेदी पाठ Indian Metrology या ग्रंथांत छापला आणि वेबरनें १८७२ मध्यें दोनहि पाठांच्या हस्तलिखित पोथ्या मिळवून या ग्रंथाची संहिता लोकांपुढें मांडली. परंतु व्याकरणदृष्ट्या या ग्रंथांत अनेक अशुद्ध पाठ फार पूर्वींपासून शिरले आहेत. यामुळें व ग्रंथांतील भाषेंत संक्षेपाकडे विशेष लक्ष दिलें गेल्यामुळें यांतील फारच थोड्या श्लोकांचा अर्थ त्या वेळच्या संशोधकांना लावतां आला. त्यानंतर डॉ. थिबो यांनीं इ. स. १८७७ मध्यें वेदांग ज्योतिदांतील कांहीं श्लोक लावले. आणि कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं यापुढें बरीच मजल मारून इ. स. १८९६ मध्यें बऱ्याच श्लोकांचा अर्थ लावला व वेदांगज्योतिषांतील गणिताची उपपत्ति 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' या ग्रंथांत प्रसिद्ध केली. तथापि वेदांग ज्योतिषांतील १२ श्लोक त्यांनाहि लागले नव्हते. त्यांतले बरेच लावण्याचा प्रयत्न लाला छोटेलाल यांनीं केला आणि १९०६ मध्यें त्यांनीं 'बार्हस्पत्य' या टोपण नांवानें हिंदुस्थान रिव्ह्यूमध्यें आणि १९०७ मध्यें ग्रंथरूपानें सर्व श्लोकांचा अर्थ देऊन प्रसिद्ध केला. अर्थात् त्यांनीं दिलेल्या

---

* वेदांग ज्योतिषावरील टिळकांच्या निबंधाचा यापुढील सारांश या विषयाचा परिश्रमपूर्वक व आवडीनें अभ्यास करणारे आमचे स्नेही श्री. **दत्तोपंत आपटे** यानीं आमच्या विनंतीवरून लिहून दिला ही गोष्ट येथें नमूद करणें अवश्य आहे आणि हें सहाय्य केलें याकरितां आम्ही त्यांचे आभारी आहों. **ग्रंथकर्ता.**

अर्थावर आक्षेप घेण्यास अनेक ठिकाणीं जागा होती तिचा फायदा घेऊन काशीस्थ पंडित सुधाकर द्विवेदी यांनीं वेदांगज्योतिषाची नवी आवृत्ति काढली. त्यांत श्लोकाखालीं 'सुधाकरभाष्य' या नांवाची नवीन अर्थबोधिनी टीका देऊन 'सोपाकरभाष्य' नांवाची जुनी टीकाहि संग्रहित केली. ही टीका १९०८ मध्यें प्रसिद्ध झाली. तिच्यांत लाला छोटेलाल यांच्या ग्रंथांतील दोषस्थळें सांगण्याचा प्रयत्न ठिकठिकाणीं केलेला आहे. द्विवेदी यांनीं सुचविलेले नवीन अर्थ मान्य करण्यास मुख्य अडचण ही आहे कीं, त्यांनीं प्रचलित पाठ सोडून नवीन काल्पनिक पाठ घेऊन अर्थ लावला आहे. तथापि द्विवेदी यांच्या ग्रंथामुळें लाला छोटेलाल यांच्या ग्रंथावर कोणकोणत्या ठिकाणीं आक्षेप घेण्यास जागा आहे हें समजून घेण्यास एक चांगलें साधन निर्माण झालें. वेदांगज्योतिषाच्या वादास वर सांगितल्याप्रमाणें स्वरूप आलें त्या सुमारास टिळकांना मंडालेच्या तुरुंगाकडे रवाना करण्यांत आलें. कैदेंत जाण्यापूर्वी वरील दोनहि विद्वानांचीं पुस्तकें त्यांच्याकडे अभिप्रायार्थ आलीं होतीं. यामुळें त्या ग्रंथाचें सूक्ष्म अध्ययन करून वादविषयक बारा श्लोकांचा अर्थ लावण्यासंबंधीं आपलें मत काय आहे तें टिळकांनीं आपल्या या पर्यालोचनात्मक व अभिप्रायात्मक लेखांत नमूद केलें आहे.

वेदांग ज्योतिषाचें सूक्ष्म अध्ययन करतांना टिळकांनीं प्रथम सर्व श्लोकांची वर्णानुक्रमसूची तयार करून त्यांत शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांच्या वेळेपर्यंत कोणते श्लोक लागले होते व वाद कोणत्या श्लोकांसंबंधीं राहिला होता हें नक्की ठरविलें. त्या वेळचें टिळकांच्या हातचें एक टिपण कित्येकांच्या पाहण्यांत आहे तें येथें देतों. त्यांत पहिल्या रकान्यांत अक्षरानुक्रमानें श्लोकांचा प्रथम चरण, दुसऱ्या रकान्यांत याजुष ज्योतिषांतील श्लोकाचा अनुक्रमांक, तिसऱ्यांत ऋक् ज्योतिषांतील अनुक्रमांक आणि चौथ्यांत दीक्षितांना कोणता श्लोक लागला होता हें स्पष्टपणें दाखविण्यासाठीं 'दि' हें अक्षर योजलें आहे. त्याचप्रमाणें टिळकांनीं विवेचिलेले श्लोक कोणते हें समजण्यासाठीं डावीकडील अनुक्रमांक जाडया टाईपांत घेतला आहे.

वेदांग ज्योतिषांतील श्लोकांची सूचि

	यअ	ऋअ			यअ	ऋअ	
१ अग्निः प्रजापतिः सोमो	३२	२५	दि	२६ पंचत्रिंशं शतं पौष्णं	३०	—	दि
२ अतीतपर्वभागेभ्यः शोध	२२	२०	—	२७ पंचसंवत्सरमयं	१	१	दि
३ इत्युपायसमुद्देशो भूयो	४२	२४	दि	२८ पलानि पंचाशदपां	२४	१७	दि
४ इत्येतन्मासवर्षाणां	—	२९	दि	२९ प्रणम्य शिरसा कालं	—	२	दि
५ उग्राण्यार्द्रा च चित्रा च	३६	—	दि	३० प्रथमं सप्तमं चाहुरय	९	८	दि
६ उदया वासवस्य स्युः	२९	—	दि	३१ प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्या	७	६	दि
७ एकादशभिरभ्यस्य पर्वाणि	२५	—	दि	३२ भांशास्युरष्टकाः कार्या	१५	१०	—
८ एकांतरेऽन्हि मासे च	११	—	दि	३३ माघशुक्लप्रपन्नस्य	५	३२	दि
९ कला दश सविंशा	३८	१६	दि	३४ यथा शिखा मयूराणां	४	३५	दि
१० कार्या भांशाष्टकास्थाने	१९	११		३५ यदर्धं दिनभागानां	४१	२३	दि
११ धर्मवृद्धिरपां प्रस्थः	८	७	दि	३६ यदुत्तरस्यायनतो	४०	२२	दि
१२ चतुर्दशीमुपवसथस्तथा	—	३४	दि	३७ याः पर्वभादानकलाः	२१	२१	दि
१३ जावाद्यंशैः समं विद्यात्	१७	१५		३८ विषुवंतं द्विरभ्यस्तं	२३	—	दि
१४ जौद्रागः खेश्वेहिरोषा	१८	१४	दि	विषुवं तद्गुणं द्वाभ्यां	—	३१	दि
१५ ज्योतिषामयनं कृत्स्नं	२	३	दि	३९ विष्णुर्वसवो वरुणो	३४	२७	दि
१६ तिथिमेकादशाभ्यस्तां	२०	—	—	४० वसुस्त्वष्टाभवोजश्च	१०	९	दि
१७ तृतीयं नवमीं चैव	—	३३	दि	४१ वेदाहि यज्ञार्थं	३	३६	दि
१८ त्रिंशत्यन्हां सषट्षष्टिरब्दः	२८	—	दि	४२ श्रविष्ठाभ्यां	—	१९	दि
१९ त्र्यंशी भशेषो दिवसांश	२७	१२	दि	४३ सविता त्वष्टाथ	३३	२६	दि
२० दुहेयं पर्वचेत्पादे पादः	१२	—	—	४४ ससप्तकं भयुक्	३९	१८	दि
२१ द्व्यूनं द्विषष्टिभागे	३७	—	दि	४५ सावनेंदुस्तृमा	३१	—	दि
२२ नक्षत्रदेवता ह्येता	३५	२८	दि	४६ सूर्यर्क्षभागान्न	२६	—	—
२३ नवकैरुद्गतोंशः स्याद्गूनः	१६	—	—	४७ सोमसूर्यस्तृ	४३	३०	दि
२४ निरेकं द्वादशाभ्यस्तं	१३	४	दि	४८ स्युःपादोर्ध्वं	१४	—	—
२५ पक्षात्पंचदशाद्रूर्ध्वम्	—	१३	—	४९ स्वराक्रमेते सो	६	५	दि

दोनहि वेदांगांतील मिळून श्लोकसंख्या ४९ आहे. त्यापैकीं थिबोच्या वेळेपर्यंत २३ श्लोक लागले होते. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं आणखी १४ श्लोक लावले. मिळून न लागलेले श्लोक (४९–३७)=१२ होते. त्यांतील बरेच श्लोक व पूर्वी लागलेल्यांपैकीं कांहीं यांचें विवेचन लोकमान्यांनीं आपल्या लेखांत केलें आहे. त्यांतील मुद्दे समजण्यास हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं वेदांगज्योतिषांत सूर्य व चंद्र यांचें मध्यमगणित तेवढें दिलेलें आहे. स्पष्ट व सूक्ष्म गणित त्यांत दिलेलें नाहीं. त्यांतहि प्रथम पर्वांतीं आणि नंतर तिथ्यंतीं सूर्यचंद्राचें स्थान काय होतें; म्हणजे ते कोणत्या नक्षत्राच्या कोणत्या अंशावर

होते व त्या नक्षत्रांत त्यांनीं प्रवेश केल्याचा काळ कोणता हें त्यांत ठरविलें आहे. सारांश, सूर्यचंद्रांच्या नक्षत्र प्रवेशकालापासून पर्वांत व तिथ्यंत होईपर्यंतचा कलात्मक काल सांगणें हा या गणिताचा विषय आहे. पैकीं चंद्रसूर्यांचे नक्षत्रांश काढण्याची रीति सांगणारा श्लोक असा आहे.

भांशास्युरष्टकाः कार्याः पक्षा द्वादशकोद्गताः ।
एकादशगुणस्योनः शुक्लेर्धं चैंदवा यदि ॥

ऋ. १०; य. १५.

वरील श्लोकांत ऋक्पाठ ‘गुणस्योनः’ असा आहे त्याजागीं यजुःपाठ ‘गुणश्चोनः’ असा आहे व तोच बहुतेकांनीं ग्राह्य ठरविला आहे. पण द्विवेदी यांनीं ‘स्योनः’ बद्दल ‘श्चेन्दोः’ ‘अष्टकाः’ बद्दल ‘इष्टका’ असा नवीन काल्पनिक पाठ घेतला आहे. आणि ‘द्वादशक’ याचा अर्थ (बारा महिन्यांचें), वर्ष असा केला आहे. इतकी ओढाताण करूनहि द्विवेदी यांना ‘इंदवा यदि’ हे शब्द निरर्थक आहेत असें म्हटल्यावांचून श्लोक लावतां येत नाहीं. लोकमान्यांच्या मतानें हे काल्पनिक पाठ तर अग्राह्य आहेतच पण याखेरीज बार्हस्पत्य व द्विवेदी यांनीं लावलेला अर्थहि बरोबर नाहीं. त्यांतल्यात्यांत या श्लोकांतील ‘ऊन’ या शब्दाचा अर्थ दोघांनींहि ‘उणा=कमी’ असा केला आहे; त्याऐवजीं भागाकारांत शेवटीं जी बाकी राहते तिचा पर्याय म्हणून ‘ऊन’ हा शब्द या ठिकाणीं वापरला आहे असें लोकमान्यांनीं आपलें मत दिलें आहे. उदाहरणार्थ.

९३ पक्ष = ७ द्वादशक + ९ ऊन

असें या परिभाषेचें स्वरूप ठरतें. तें लक्षांत ठेवून वरील श्लोकाचा अर्थ असा होतो “ पक्षांच्या ‘द्वादशकांना’ आठांनीं गुणून व ‘ऊनां’ना अकारांनीं गुणून (त्यांची बेरीज केली असतां), (पर्वांतींचे) नक्षत्रांश होतात. परंतु शुक्लपक्षांतींच्या चंद्राचे नक्षत्रांश पाहिजे असल्यास निमे नक्षत्रांश (=१२४ ÷ २ = ६२) त्यांत आणखी मिळवावे.” यावरून या श्लोकांतील पहिल्या ३ चरणांत सामान्य नियम दिला आहे व चौथ्या चरणांत या नियमाचा अपवाद सांगितला आहे. उदाहरणार्थ ९३ व्या पक्षांतीं चंद्रसूर्यांचें स्थान निश्चित करावयाचें असल्यास

१३ पक्ष = ७ द्वादशक + १ ऊन
∴ नक्षत्रांश = ७ × ८ + ९ × ११
= ५६ + ९९ = १५५
= (१५५ – १२४) = ३१

हे सूर्याचे पर्वांश झाले; परंतु १३ वा शुक्लपक्ष असल्यामुळें चंद्राचे पर्वांश काढावयाचे असल्यास ते ३१ + ६२ = ९३ येतील. अशा रीतीनें कोणत्याही पर्वाच्या अंतीं चंद्र व सूर्य यांचें (नक्षत्रांश म्हणजे) स्थान सहज ठरवितां येतें. पंचसंवत्सरात्मक एका युगांत १२४ पर्व असतात व प्रत्येक पर्वांतीं चंद्रसूर्य कोणत्या अंशावर असतात याचें साद्यंत गणित कै. दीक्षित यांनीं दिलें आहे व त्यांतील तत्त्व बार्हस्पत्य व द्विवेदी यांनाहि मान्य आहे. पण गणिताची रीत निर्विवाद असली तरी ती या श्लोकांतून कशी निघते हें कोडें पूर्वीच्या संशोधकांना उलगडलें नव्हतें; याचें कारण 'ऊन' या शब्दाचा अर्थ त्यांच्या लक्षांत आला नव्हता हें आहे. 'ऊन' याचा अर्थ भागाकारांत राहणारी 'बाकी' असा या ठिकाणीं केला पाहिजे ही लोकमान्यांची सूचना मान्य केल्यास आणखी कांहीं श्लोकांची संगति लावणें सोपें जातें.

चंद्रसूर्यांचें पर्वान्तीचें स्थान निश्चित केल्यानंतर या पर्वांशावरून चंद्राच्या पर्वनक्षत्राचा 'कलात्मक' प्रवेशकाल काढण्याची रीति अशी आहे.

कार्याः भांशाष्टकास्थाने कला एकान्नविंशातिः ।
ऊनस्थाने द्विसप्ततीरुद्वपेद् ऊनसंमिताः ॥

ऋ. ११; य. १९

याचा अर्थ " नक्षत्रांशाच्या प्रत्येक आठक्यास १९ कला आणि ऊनाच्या आंकड्यांत ऊनाची ७२ पट मिळवावी. " यांत श्लोकांच्या पूर्वार्धाबद्दल वाद नाहीं. कारण एका युगांत १२४ पक्ष व तेवढ्यांत चंद्र १८०९ नक्षत्रें चालतो; तेव्हां १२ पक्षांत तो $\frac{१८०९ + १२}{१२४}$ = १७५ $\frac{८}{१२४}$ नक्षत्रें चालतो. चंद्रास १ नक्षत्र चालण्यास १ दिवस ७ कला लागतात; त्या अर्थी १७५ नक्षत्रें संपवून १७६ व्या नक्षत्राचा प्रवेशकाल १७७ दिवस व १९ कला असा येतो. यावरून पुरे दिवस सोडून कलांचा हिशेब करावयाचा असल्यास बारा पक्षांच्या अंतींच्या नक्षत्राचा प्रवेशकाल १९ कला असा सांगतां येईल. अशा रीतीनें या श्लोकांतील पूर्वार्धाची उपपत्ति चांगल्या रीतीनें लागते व त्यांत 'भांशाष्ट-

कास्थानें ' याचा संबंध पूर्वी दिलेल्या ' पक्षद्वादशकोद्गत ' ' भांशाष्टका'शीं आहे असेंहि ठरतें.

या श्लोकांतील उत्तरार्धाची उपपत्ति मात्र बार्हस्पत्य यांना चांगली लावतां आली नाहीं; याचें कारण त्यांत दोन वेळां आलेला ' ऊन ' शब्द त्यांना समजला नाहीं. लोकमान्यांच्या मतें ' ऊन ' याचा अर्थ ' बाकी ' असा घेऊन या उत्तरार्धांत चंद्राचा नक्षत्र प्रवेशकाल काढण्याची रीत अर्धीच दिली आहे; व तिची पूर्ती पुढच्या श्लोकांत झाली आहे.

उदाहरणार्थ १८ व्या पक्षांच्या अंतींच्या नक्षत्रांचा प्रवेशकाल काढावयाचा आहे असें समजल्यास

१८ पक्ष = १ द्वादशक + ६ ऊन

पैकीं श्लोकाच्या पूर्वार्धावरून १ द्वादशका अखेरचा नाक्षत्रप्रवेशकाल १९ कला हा आला; तेव्हां ऊन पक्षापुरतेंच गणीत करावयाचें राहिलें. त्यास प्रारंभीं उत्तरार्धांत सांगितलेला संस्कार करून (६ + ६ × ७२ =) ६ × ७३ हा आंकडा आला. यास ' भशेष ' अशी संज्ञा देतां येते. या भशेषावरून नक्षत्राचा कलात्मक प्रवेशकाल काढतां येतो. तो प्रकार लक्षांत येण्यासाठीं थोडी उपपत्ति लक्षांत घेतली पाहिजे ती अशी.

चंद्र एका युगांत (१२४ पक्षांत) १८०९ नक्षत्रें चालतो. यावरून एका पक्षांत त्याची गति $\frac{१८०९}{१२४} = १४\frac{७३}{१२४}$ नक्षत्रें (एक नक्षत्र = १२४ अंश हें लक्षांत ठेवल्यास) = १४ नक्षत्रें + ७३ भांश अशी ठरते. केवळ भांशाचाच विचार केल्यास एका पक्षाचे भांश म्हणजे (७३ = ६२ + ११ =) $\frac{१}{२}$ नक्षत्र + ११ अंश अशी मांडणी करतां येईल व ऊनपक्षांची संख्या बारापेक्षां नेहेमीं कमी असल्यामुळें पक्षांच्या निंपट नक्षत्रें व ११ पट अंश असा नियम देतां येईल. पण ७।९।११ या पक्षांच्या वेळीं नक्षत्राचे अपूर्णांक व पुढले ११ पटीचे अंश मिळून एक पूर्ण नक्षत्र होऊं शकतें. शिवाय श्लोकाच्या पूर्वार्धांत सांगितल्याप्रमाणें द्वादशकांच्या आठपटीनें येणारे भांश लक्षांत घेतले असतां पूर्ण नक्षत्रांची संख्या काढतांना केवळ पक्षांची निंपट करून भागत नाहीं हें लक्षांत येण्याजोगें आहे. अशा रीतीनें भशेष म्हणजे काय व पूर्ण नक्षत्रांची संख्या कशी काढावी हें ध्यानांत आल्यावर

त्र्यंशी भशेषो दिवसांशभागश्चतुर्दशस्याप्यपनीतभिन्नम् ।
भार्धेधिके चाधिगते परेंशे द्वावुत्तमैकं नवकैरवेद्यम् ॥
ऋ. १२; य. २७

यांतील पूर्वार्धाचा अर्थ असा. "भशेषाचा व दिवसांश भागाचा चारतृतीयांश घेतला असतां अपूर्णांक सोडून १४ व्या नक्षत्राच्या (पक्षांतीच्या) कला येतात." याची उपपत्ति अशीः—वेदांगांतील परिभाषेप्रमाणें चंद्रास एक नक्षत्र चालण्यास एक दिवस + ७ कला हा काल लागतो. तेव्हां १४ नक्षत्रें चालण्यास १४ दिवस + ९८ कला लागतील. पण मागें सांगितल्याप्रमाणें एका पक्षाचा भशेष ७३ आहे. आणि भशेषाचा $\frac{४}{३}$ म्हणजे ($\frac{७३}{१} \times \frac{४}{३} = ९७\frac{१}{३}$ जवळजवळ) ९८ येतो. यामुळें वरील श्लोकांतील पूर्वार्धात भशेषावरून कालगणित काढण्याची रीति सांगितली आहे. अर्थात् ऊन पक्षापुरतें गणित करण्यास वरील नियम उपयोगी पडेल. पण पक्षांची संख्या जास्त असल्यास त्यांची निंपट घेऊन मागें सांगितलेलें गणित करतांना पूर्ण नक्षत्रें येऊं शकतील याकरितां त्याचा हिशेब करतांना चंद्रगणितांत दिवसांश भाग म्हणजे ७ कला यांचा $\frac{४}{३}$ घ्यावा म्हणजे या योगानें ९ कला गति घेतल्याप्रमाणें होतें. किंवा रवीची गति ९ कला असल्यामुळें दिवसांश भाग याचा अर्थ ९ कला असाहि करतां येईल. अशा रीतीनें १४ व्या पक्षांतीच्या नक्षत्राचा प्रवेशकाल काढावयाचा असल्यास १४ पक्ष = १ द्वादशक + २ ऊन.

पैकीं १ द्वादशकाच्या १९ कला झाल्या. राहिलेल्या २ ऊनाच्या काढण्यासाठीं

२ × ७३ = १४६ भशेष व त्यांच्या $\frac{४}{३}$ = १९४ कला शिवाय २ पक्षाची निंपट १ व याच्या दिवसांश भाग ९ कला; यामुळें १४ व्या पक्षांतीच्या नक्षत्रप्रवेशाच्या (१९ + १९४ + ९) = २२२ कला येतील.

आतां वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ असा आहे. "जेव्हां परांश अर्ध्या नक्षत्राइतके किंवा त्याहून अधिक असतात तेव्हां दोन अर्धे मिळून एक पुरें नक्षत्र झाल्यास त्याबद्दल नऊ कला धराव्या." यांची उपपत्ति लक्षांत येण्यास १९ व्या पक्षांतीच्या नक्षत्राच्या प्रवेशकला काढूं.

१९ पक्ष = १ द्वादशक + ७ ऊन.

१ द्वादशकाच्या १९ कला.

७ ऊन × ७३ = ५११ भशेष.

$\therefore \frac{५११}{१} \times \frac{४}{३} =$ ६८१ (अपूर्णांक सोडून).

७ ऊन याची निंपट ३॥ नक्षत्रें; पण ७ व्या ऊनाचे अंश ७ × ११ = ७७ = ·॥· नक्षत्र + १५ अंश. ∴ पूर्ण नक्षत्रांची संख्या (३॥ + ·॥· =) ४ धरली पाहिजे; आणि एका नक्षत्रास ९ कला या हिशेबानें (९ × ४ =) ३६ कला होतात. ∴ एकंदर कलांची संख्या १९ + ६८१ + ३६ = ७३६. परंतु ६०३ कला = १ दिवस ∴ ७३६–६०३=१३३. ∴ १९ या पक्षांतीच्या नक्षत्राचा प्रवेशकाल पर्वाच्या दिवशीं १३३ कला लोटल्यानंतर येतो.

चौदा पक्षांपर्यंतचें गणित सांगितल्यानंतर पुढील पक्षांचें गणित सांगणारा श्लोक असा आहे.

पक्षात्पंचदशाच्चोर्ध्वं तद्भुक्तमिति निर्दिशेत् ।
नवकैरुद्धतोंशः स्यादूनांशं द्व्यधिकेनतु ॥

ऋ. १३

याचा अर्थः "१५ व्या व पुढील पक्षाच्या वेळीं मागल्या नियमाअन्वयें काढलेली संख्या 'भुक्तकला' समजावी. सूर्यांशांत एका दिवसांत ९ अंशांची वाढ होते; आणि ऊनपक्षांत ११ (= ९ + २) अंशांची वाढ होते."

पर्वांतींच्या नक्षत्राच्या प्रवेशकला काढल्यानंतर दिननक्षत्राच्या कला काढणें सोपें आहे. कारण चंद्रास १ नक्षत्र चालण्यास १ दिवस ७ कला लागतात. यामुळें पर्वनक्षत्राच्या कलांत तिथीची ७ पट मिळविली म्हणजे इष्टदिन नक्षत्राच्या कला येतात. हें गणित

याः पर्वभादानकलास्तासु सप्तगुणां तिथिम् ।
प्रक्षिपेत् कलासमूहस्तु विद्यादादानकीः कलाः ॥

ऋ. २१; य. २१

या श्लोकांत सांगितलें आहे.

यानंतर तिथिनक्षत्र निश्चित करणारा नियम

तिथिमेकादशाभ्यस्तां पर्वभांशसमन्विताम् ।
विभज्य भसमूहेन तिथिनक्षत्रमादिशेत् ॥ य. २०

असा दिला आहे. त्याचा अर्थ हाः—"तिथीस ११ नीं गुणून त्यांत पर्वनक्षत्राचे अंश मिळवावे; आणि बेरजेस नक्षत्रसंख्येनें (२७ नीं) भागून तिथिनक्षत्र ठरवावें.

चंद्राचें गणित सांगितल्यानंतर इष्ट तिथ्यंतीचें रवीचें स्थान काढण्याची रीति

एकादशभिरभ्यस्य पर्वाणि नवभिस्तिथिम् ॥
युगलब्धं सपर्व स्याद्वर्तमानार्कभं क्रमात् ॥ य. २५

या श्लोकांत दिली आहे. त्याचें तात्पर्य " गतपर्वसंख्येची ११ पट व वर्तमान तिथीची ९ पट यांची बेरीज घेतली असतां (धनिष्ठादि क्रमानें) वर्तमानरविनक्षत्र येतें. " असें आहे.

यानंतर रवीचें पर्वनक्षत्र अगर दिननक्षत्र यांचा प्रवेशकाल आणि पर्वान्त व तिथ्यंत यांचा काल यांमधील अवधि निश्चित करावयाचा राहिला. त्यासंबंधींचा नियम शोधतांना हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं एक नक्षत्र क्रमण्यास रवीला १३$\frac{५}{६}$ दिवस लागतात आणि एका तिथींत तो ९ नक्षत्रांश चालतो (क्र. २४) याचप्रमाणें १ दिवस = १२४ अंश आणि १ तिथि = १२२ अंश.

१ तिथि = १ दिवस – २ अंश. (ह्या अंशसंख्येला दिनोपभुक्ति म्हणतात.) किंवा १२४ अंशात्मक (नक्षत्र) चालण्यास रवीला १३$\frac{५}{६}$ दिवस लागतात तर इष्ट अंश चालण्यास किती दिवस लागतील ? या त्रैराशिकानें उत्तर काढतां येईल. याविषयींचा नियम

सूर्यर्क्षभागान् नवभिर्विभज्य शेषं द्विरभ्यस्य दिनोपभुक्तिः ।
तिथिर्युता भुक्तिदिनेषु कालो योगो दिनैकादशकेन तद्गम् ॥ य. २६

असा आहे. त्यांत ' तिथिः ' च्या जागीं तिथेः असा पाठ घेऊन श्लोकाचा सारांश हा. " सूर्यनक्षत्राच्या अंशांना ९ नीं भागावें (भागाकार गततिथिसंख्यानिदर्शक असतो). नंतर बाकीची दुप्पट करून तिथीची दिनोपभुक्ति मिळवावी. म्हणजे रोजचे ११ अंश या नियमानें नक्षत्राचा प्रवेशकाल येतो. "

बार्हस्पत्य व सुधाकर यांचें ऐकमत्य असून लोकमान्यांचा मतभेद असलेला श्लोक असा आहे.

दुहेयं पर्वचेत्पादे पादस्त्रिंशत्तु सैकिका ।
भागात्मनावपृज्यांशान् निर्दिशेदधिको यदि ॥ य. १२

या ठिकाणीं ' दुहेयं ' या जागीं लोकमान्यांच्या मतें ' द्यु हेयं ' असा पाठ मानला पाहिजे. आणि हा पाठ घेऊन श्लोकार्थ असा सांगतां येईल. "(द्यु)

एक अहोरात्र (हेयं) सोडावा. केव्हां ? उत्तरः–पादांतीं पर्व असेल तेव्हां. पाद म्हणजे काय ? उ.:–पाद म्हणजे ३१ अंश. अंशांची मोजणी कशी करावी ? उ.:–१२४ अंशांनीं भागून बाकीच्या अंशानें पादमापन करावें. "

अशा रीतीनें एक दिवस सोडण्याचा परिपाठ वेदकालीन पंचांगांत होता हें तैत्तिरीय संहितेंतील उल्लेखावरूनहि दाखवितां येतें. हा एक दिवसाचा संस्कार करून दृक्प्रत्यय साधण्याचा योग कधीं येत होता ? या प्रश्नाचें उत्तर ९३व्या पक्षांतींच्या रात्रीं असें देतां येतें. म्हणजे पंचसंवत्सरात्मक युगांतील अनुवत्सराच्या कार्तिकी पौर्णिमेस हा संस्कार करीत असत. याचा अर्थ त्या दिवसाची तिथी अगर नक्षत्र पंचांगांत मांडीत नसत. अर्थात् या दिवसाची गणना मागल्या पर्वांत करावयाची किंवा प्रत्यक्ष चंद्र ज्या नक्षत्रांत दिसेल तें नक्षत्र त्या दिवसाचें मानावयाचें याचा निर्णय याज्ञिकांना करणें प्राप्त होतें. तो निर्णय

स्युः पादोर्ध्वं त्रिपद्यायास्त्रिद्व्येकेह्नः कृते स्थितिम् ।
साम्येनेन्दोस्तृणोऽन्ये तु पञ्चकाः पर्वसंमिताः ॥

य. १४

या श्लोकांत आहे. त्यांत 'गतपर्वाचे चतुर्थपाद आणि त्रिपद्येचे (= प्रतिपदेचे) १ २ ३ हे पाद यांत चंद्राचें नक्षत्र एकसारखें मानावें असें कित्येकांचें मत आहे. पण पांचहि पादांची गणना पर्वांत करावी असें दुसरे कांहीं लोक मानतात." अर्थात् हा मतभेद मागें सांगितलेल्या अधिकादिन विषयक प्रतिपदेच्या वेळचाच आहे.

शेवटचा वादविषयक श्लोक असा आहे.

श्रविष्ठाभ्यां गुणाभ्यस्तान् प्राग्विलग्नान् विनिर्दिशेत् ।
सूर्यान्मासान् षडभ्यस्तान् विद्याच्चांद्रमसानृतून् ॥ ऋ. १९

यांत उत्तरार्धाच्या अर्थाबद्दल वाद नाहीं. कारण 'सौर मासांची साहापट केली असतां चांद्रऋतु येतात' हें ठोकळमानानें खरें आहे. पण सूक्ष्म गणिताच्या दृष्टीनें हें चुकीचें आहे. ही गोष्ट दीक्षितानीं आपल्या ग्रंथांत स्पष्ट करून सांगितली आहे. मुख्य वाद पूर्वार्धांतील ' गुणाभ्यस्तान् ' व ' प्राग्विलग्नान् ' या शब्दाबद्दल आहे. गुण याचा अर्थ तीन असा बहुधा करतात. पण बार्हस्पत्यानें या ठिकाणीं गुण = ८ असा अर्थ मानला आहे. तो ओढाताणीचा आहे. त्याचप्रमाणें 'लग्न' म्हणजे पूर्वक्षितिजबिंदूशीं संलग्न असा राशिचक्राचा

चिंदू हा अर्थ घेतल्यास; व लग्न निश्चित करण्याची पद्धति त्यावेळीं होती असें मानल्यास, त्यावेळीं लग्नांची संख्या १२ नसून ९ असण्याचा संभव पुष्कळसा आहे. व या कल्पनेप्रमाणें " श्रविष्ठेपासून तीन नक्षत्रांचें एक लग्न " असा अर्थ पूर्वार्धाचा घेतां येईल. पण हा निर्णय करण्यास वेदकालीन पंचांगविषयक माहिती आज उपलब्ध आहे त्यापेक्षां जास्त सांपडली पाहिजे. तोंपर्यंत वेदांगज्योतिष बहुतेक समजलें असें म्हणण्यास हरकत नसली तर त्यांत शंकास्थान कोठेंहि राहिलें नाहीं असें म्हणण्याची वेळ अद्याप आली नाहीं. तो काळ भावी संशोधकांच्या वांट्यास येईल असें मत लोकमान्यांनीं व्यक्त केलें आहे.

(५) तीन ग्रंथांची तुलना

टिळकांनीं जे मोठे तीन ग्रंथ लिहिले त्या प्रत्येकांत एक एक गुण विशेष रूपानें नजरेस पडतो. ' ओरायन ' मध्यें ज्योतिष विषयक ज्ञान, ' आर्यांचें वसतिस्थान ' यामध्यें रम्य कल्पनाचातुर्य आणि गीतारहस्यांत खोल तात्त्विक विचार. पहिला ग्रंथ विशिष्ट ज्ञानप्रचुर, दुसरा प्रतिभोद्दीपित आणि तिसरा पांडित्य मंडित असा आहे. दुसऱ्या दृष्टीनें असें म्हणतां येईल कीं पहिला व दुसरा ग्रंथ सात्विक राजस व तिसरा शुद्ध राजस गुणदर्शक आहे. एकाच रत्नावर एकाच किरणानें तीन पैलूंतून तीन निरनिराळ्या रंगांची छटा चमकावी त्यांप्रमाणें टिळकांच्या एकाच बुद्धिमत्तेनें तीन निरनिराळ्या प्रकारचे हे ग्रंथ टिळकांकडून लिहविले आहेत. पहिल्या दोन ग्रंथांत प्रतिपाद्य विषय जवळ जवळ एकच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तो विषय म्हटला म्हणजे वेद-कालाचें प्राचीनत्व ठरविणें हा होय. ओरायनमध्यें ज्योतिर्गणिताच्या सहायानें प्रथम वेदांचा काल ४।५ हजार वर्षांपर्यंत मागें नेऊन कोणत्याहि युरोपियन राष्ट्राच्या संस्कृतीपेक्षां आर्य (वैदिक) संस्कृति प्राचीनतर आहे हें टिळकांनीं ठरविलें. पण 'वसतिस्थाना'च्या ग्रंथांत वेद अनादि म्हणजे आदि न समजून येण्याइतके प्राचीनतम कसे ठरतात हें दर्शवून प्राचीनत्वामुळें प्राप्त होणारी श्रेष्ठता आर्य संस्कृतीकडे घेतली आहे. हे दोनहि ग्रंथ वाद-बुद्धिमूलकच आहेत. पण ती बुद्धि आरोयनमध्यें जितकी स्पष्ट दिसते तितकी ' वसतिस्थान ' या ग्रंथांत दिसत नाहीं.

बॉक्सिंगच्या युद्धांत दोघे सामनेवाले समोरासमोर उभे असतांना त्यांच्या-

मध्यें जी युद्धयमान बुद्धि व जिगीषा प्रेक्षकांना दिसते ती ओरायनमध्यें दिसून येते. कारण वेदांना हजार दोन हजार वर्षांहून अधिक प्राचीनत्व लाभूं न देणारे प्रतिपक्षी युरोपियन पंडित हा ग्रंथ लिहितांना टिळकांच्या डोळ्यासमोर उभे आहेत. पण वेद हे चार पांच हजार वर्षांपूर्वीचे असें एकदां सिद्ध केल्या-वर व प्रतिपक्षी आपल्या राष्ट्राच्या तुटपुंज्या अडीच हजार वर्षांच्या संस्कृतीला उराशीं घेऊन वादरणक्षेत्राच्या टोकाशीं कोलमडून पडल्यावर अधिक ठोसे लगावण्याचें कारण उरत नाहीं. बॉक्सिंगच्या खेळांत असा एक नियमच आहे कीं प्रतिपक्षी जमीनदोस्त केल्याबद्दल विजयाचा दाखला पंचाकडून मिळावयाला हवा असेल तर विजयी गड्यानें पड्या गड्याला सोडून दूर रंगणाच्या दुसऱ्या टोकाला जाऊन स्वस्थ उभें राहिलें पाहिजे. याचा अर्थ असा कीं विजयाचा पूर्ण आत्मविश्वास व तन्मूलक निःशंक भावना त्याच्या ठिकाणीं प्रगट झाली पाहिजे. तोच दाखला येथें लावला असतां असें म्हणतां येईल कीं, जाकोबीसारख्या पंडितानें वेदांचा काल ४।५ हजार वर्षांपूर्वीचा आहे हें ओरायनवरून किंवा स्वतंत्रपणें कबूल केल्यावर मुष्टि-मल्लयुद्धांतील विजयी वीराप्रमाणें टिळकांची मनःस्थिति विजयासंबंधानें निःशंक आणि आत्मविश्वासामुळें येणाऱ्या समाधानानें प्रसन्न झाली होती. त्यांना यापुढें युद्ध चालविण्याचें कारण उरलें नव्हतें. असें असल्यानें 'वसतिस्थान' नामक ग्रंथांत ते जे मागें जात जात उत्तर ध्रुवापर्यंत गेले आणि ऋषिपूर्वजांच्या दिव्य दृष्टीनें सभोंवार चाललेलें क्षितिजावरचें उषा देवींचें नृत्य कौतुकानें पाहत राहिले याचें कारण युध्यमान बुद्धि हें नसून केवळ प्रतिभाविलास हेंच होय.

आर्य संस्कृति युरोपिअन संस्कृतीहून प्राचीनतर ठरल्यावर वादाला प्रतिपक्षी शिल्लक नव्हता. आर्यांची वसती मूळ उत्तर ध्रुवाजवळ नव्हती असा प्रतिपक्ष घेऊन कोणीं म्हटलेलें होतें असें नाहीं. अर्थात् या संबंधाचें पुस्तक हें कोणाला उत्तर होऊं शकत नाहीं. पण गीतारहस्य हा ग्रंथ सर्वस्वीं वादाच्या भूमिकेवर उभें राहून लिहिलेला आहे. त्यांतील पूर्वपक्ष आज शेंकडों वर्षें परंपरेनें चालू आहे. त्याविरुद्ध उत्तर देण्याची बुद्धि क्वचित् कोणाला झाली तर ती त्यानें भीतीनें जाग-च्याजागीं दडपून टाकली किंवा आपल्या सिद्धान्ताकडे अर्थवादाचें स्वरूप घेऊन मुग्धता स्वीकारली. पण सत्यान्वेषणांत निर्वीरमुर्वीतलम् असें कां व्हावें? कोणाला एखादें सत्य प्रतीत झालें तर त्यानें तें बोलून कां दाखवूं नये? परंपरेला विरोध

करण्याचें भय कां बाळगावें? अधिकारप्रामाण्याला वश कां व्हावें? आचार्य पीठाविषयीं आदर असणाऱ्यानेंहि असा जुलूम कां चालूं द्यावा? अशा विचारानें स्वकीयांशींच वाद करण्याकरितां ह्या ग्रंथांत टिळक सज्ज झाले. पूर्वींच्या ग्रंथांतील वाद परकीयांशीं होता व हा स्वकीयांशीं होता यामुळें त्यांच्या वादपद्धतींत किंवा आवेशांत कांहीं कमी पडलें नाहीं. उलट असेंच कदाचित् म्हणतां येईल कीं, ओरायन ग्रंथासंबंधानें युरोपिअन पंडितांचीं मतें खोडून काढतांना टिळकांनीं जितकें वाग्दाक्षिण्य दाखविलें तितकें या 'गीतारहस्य' ग्रंथांत स्वकीय प्रतिपक्षाविषयीं दाखविलें नाहीं!

(६) गीतारहस्य

गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र हा टिळकांचा ग्रंथ त्यानीं मराठींत लिहिलेला असा पहिलाच होय. पूर्वींचे दोन ग्रंथ इंग्रजी भाषेंत लिहिले होते व त्याचें कारण काय असावें याची चर्चा या चारित्र ग्रंथाच्या पहिल्या खंडांत आम्हीं केलीच आहे. तें कसेंहि असो. वर्तमानपत्रकार या नात्यानें महाराष्ट्रांतील लोकांचा व टिळकांचा जरी फार दिवसांचा परिचय असला तरी ग्रंथकार या नात्यानें तो पूर्वीं आलेला नव्हता. पण हा ग्रंथ मराठींत असल्यामुळें सर्व प्रकारच्या व सर्व दर्जाच्या वाचकवर्गाला तो समक्ष वाचावयास सांपडला. टिळकांच्या विद्वत्तेविषयीं लोकांची जी एक निर्विकल्प भावना होती ती या ग्रंथवाचनानें सविकल्पक झाली. वर्तमानपत्रांतील विषय प्रायः चालूं राजकरणाचे. ते लिहिण्याला सामान्य विद्वत्ता पुरते. लोकोत्तर विद्वत्ता लागत नाहीं. किंवा कोणत्याहि एका विषयाचें गूढ सांगोपांग असें ज्ञान लागत नाहीं. सामान्य वाचकांचेच विचार पण त्यांच्यापेक्षां थोडे अधिक कल्पकतेनें, थोड्या अधिक माहितीनें व थोड्या अधिक निश्चितार्थानें कोणास लिहितां आले म्हणजे संपादक हा वाचकांपेक्षां अधिक शहाणा ठरतो! पण टिळकांच्या विद्वत्तेविषयीं याच्याहि पलीकडे जाऊन कांहीं एक प्रकारची लोकांची कल्पना होती व ती यथार्थ होती. ज्यांनीं त्यांचीं वर्तमानपत्रें हातीं धरलीं नाहींत त्यांनीं त्यांचे ग्रंथ निर्विकार बुद्धीनें हातीं घेऊन वाचले व त्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयीं प्रांजल कबुली दिली. युरोपियन पंडितांनीं तर टिळकांना वेदविद्येंतील पंडितांत गणलें तें त्यांच्या केसरी मराठ्यांतील लेखांवरून नव्हे. तेव्हां अशा रीतीनें देशांत व परदेशांत कीर्ति पावलेली टिळकांची ही विद्वत्ता होती तरी कसली हें पाहाण्याला मराठी वाचकवर्ग सदैव उत्सुक असला पाहिजे. व त्याचें समाधान या ग्रंथानें खाचित केलें.

पण ग्रंथ मराठींत लिहिल्यामुळें स्वकीयांतलेच प्रतिपक्षी टिळकांना या ग्रंथापुरते तरी अधिक भेटले. ओरायन ग्रंथांतील सिद्धांत अमान्य करणाऱ्या हिंदु पंडिताचें नांव आम्हीं आजवर ऐकलेलें नाहीं. आर्यांच्या वसतिस्थानासंबंधानें एक नानासाहेब पावगी यांखेरीज दुसऱ्या कोणीं विद्वानानें अमान्यता दाखविलेली आमच्या आढळांत नाहीं. पण गीतारहस्यांतील टिळकांचे सिद्धांत अमान्य म्हणणारे पुष्कळ लोक आढळले. व त्या इतर दोन ग्रंथांप्रमाणें या ग्रंथाचें यश निःसंदेह मानलें जात नाहीं. मराठी भाषेंत ग्रंथ लिहिल्याचा एक फायदा तर एक तोटा झाला. पण आमच्या दृष्टीनें फायद्यापेक्षां तोटा फारच थोडा. कोणाहि ग्रंथकाराला चार सिद्धांतिक प्रतिपक्षी भेटणें यांत विशेष हानी नाहीं. पण 'गीतारहस्या' सारख्या महत्त्वाच्या ग्रंथांतील आपल्या मनानें मानलेलें रहस्य हजारों स्वकीयांच्या मनांत बिंबवून देण्याची संधि लाभणें हा फारच मोठा फायदा होय. आणि हा ग्रंथ मराठी भाषेंत लिहिल्यामुळें टिळकांना तो फायदा लाभला खरा.

हा ग्रंथ मराठी भाषेंत लिहिला असल्यामुळें हें प्रकरण लिहिण्याचें आमचें कामहि पुष्कळच सुलभ झालें आहे. तें असें कीं त्यांत स्पष्ट लिहिलेल्या कोणत्याहि गोष्टीसंबंधानें आम्हाला वाचकांना या ग्रंथांत माहिती देण्याचें कारण नाहीं. एरवीं लिहितांना केसरी पत्रांतील टिळकांच्या लेखांतील कित्येक उतारे आम्हीं मधून मधून दिले आहेत. तसेंच त्यांच्या व्याख्यानांचीं जीं पुस्तकें उपलब्ध आहेत त्यांतूनहि कांहीं उतारे आम्हीं प्रसंगविशेषीं दिले आहेत. पण त्याचें कारण हेंच कीं ते ते केसरीचे अंक त्या त्या वेळीं लोकांनीं वाचले असले तरी केसरीचीं जुनीं 'फाइलें' कोणाला सुलभ नसतात. तीच गोष्ट जप्त झालेल्या व्याख्यानांच्या पुस्तकासंबंधानें. केसरीचा कोणचाहि अंक जप्त किंवा सरकारजमा झालेला नसला तरी केसरीचीं फाइलें एका निराळ्या कारणानें कोणी फारशीं ठेवीत नाहीं. व ठेविलीं तरी कांहीं दिवसांनीं तीं अवजड होतात व फुकट जातात. याकरितां केसरीचे अंक दुर्मिळ. व्याख्यानांचीं पुस्तकें लहान सुटसुटीत असल्यामुळें तीं वाचावयास मिळणें हें इतकें दुष्कर न व्हावें. पण मराठींत छापलेलीं टिळकांच्या व्याख्यानांचीं पुस्तकें सरकारजमा असल्यामुळें पुष्कळशा ग्रंथसंग्रहालयांतून त्यांचें उच्चाटन झालें व त्यांचा हातोहात होणारा प्रसारहि थांबला. पण गीतारहस्य ग्रंथाची गोष्ट तशी नाहीं. खुद्द मराठी भाषेंतील या ग्रंथाच्या तीन चार आवृत्त्या आजवर निघाल्या आहेत. व इतर देशी भाषांतूनहि त्यांचीं भाषांतरें होऊन त्यापैकीं कोणाची दुसरी तर

कोणाची तिसरी आवृत्ति निघाली आहे. तात्पर्य, जो ग्रंथ मराठी वाचकांना सहज सुलभ आहे त्याच्या विषयीं पुष्कळशी माहिती देऊन आम्ही या पुस्तकाची जागा अडवूं इच्छीत नाहीं. म्हणून ग्रंथ व ग्रंथकार यांच्यासंबंधानें जी अवांतर माहिती म्हणजे या ग्रंथांत न मिळणारी माहिती तीच थोडीबहुत देणार आहों.

ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत टिळकांनीं आपला व भगवद्गीतेचा प्रथम परिचय केव्हां झाला व पुढें तो कसा वाढला याविषयीं माहिती स्वतःच लिहिली आहे. प्रथम निर्विकार पठण किंबहुना निर्विचारपूर्वक पठण. नंतर अर्थप्रतीतीचा प्रकाश. नंतर शंका व संशय. नंतर गीतेवरील टीका व भाष्यें यांचें अध्ययन. नंतर स्वतःच्या सिद्धांताची खात्री पटणें. व नंतर योग्य संधि मिळाल्यानें स्वतःची टीका व भाष्य लिहिणें. अशा क्रमानें हा ग्रंथ निर्माण झाला. व वयाच्या १६ व्या वर्षापासून ६० वर्षापर्यंत जर कोणत्याहि एका विषयाच्या परिशीलनाचें सूत्र टिळकांच्या अंतःकरणांत अखंड गोंवलें गेलें असेल तर तो हाच ग्रंथ होय. टिळकांनीं लिहिल्याप्रमाणें लहान वयांत मनावर घडणारे संस्कार टिकाऊ असतात हें खरें. पण पुष्कळ वेळां शिक्षण व प्रौढपणांतील अनुभव यांच्या योगानें बालपणांतील संस्कार बदलूंहि शकतात. ही गोष्ट लक्षांत घेतां गीता प्रवृत्तीपर आहे, कर्मयोगपर आहे हा सिद्धान्त इतक्या अल्पवयीं त्यांना पटला व इतक्या उतारवयापर्यंत तो दृढमूल होऊन राहिला—किंबहुना विशेष बलवत्तर होऊन त्यानें सिद्धान्त ग्रंथाचें स्वरूप धारण केलें—ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. टिळकांना पटलेला सिद्धान्त इतर कोणाला पटलेला नसेल असें नाहीं. पण टिळकांच्यासारखीं साधनें त्यांना नव्हतीं असें म्हणा. किंवा तें धैर्य प्रगट करण्याला अनुकूल अशी जी प्रतिष्ठेची व मान्यतेची भूमिका टिळकांना लाभली ती त्यांना लाभलेली नव्हती म्हणून म्हणा. कोणत्याहि कारणानें असो. परंपरेच्या विरुद्ध जाऊन वादाच्या रणांगणांत दण्ड थोपटून उभें राहण्याचें धैर्य टिळकांनीं केल्यामुळें, आपल्या मनाशीं विचार करून पण भिऊन गांगरून राहिलेल्या लोकांचेंहि कार्य त्यांनीं केलें. टीका व भाष्यें हीं एखादा ग्रंथ समजण्याला उपकारक असतात. पण अंधारांतून बाहेर पडण्याकरितां म्हणून एखाद्याचा हात धरावा व त्यानें आपल्या इच्छेप्रमाणें भलत्या मार्गाला न्यावें तशी गति टीका व भाष्यें वाचणारांची होते. पण टीका व भाष्यें बाजूला ठेवून आधीं मूळ ग्रंथ वाचून आपलें मत बनविणें हीच टिळकांची अभ्यासपद्धति होती. व एल्‌एल्‌. बी. च्या परीक्षेचा अभ्यास करितांना ती जशी

दिसून आली तशीच ती गीतेच्या अध्ययनांतहि दिसून आली. आपल्या नवीन कल्पनेचा पहिला उच्चार टिळकांनीं १९०२ सालीं नागपुरास एका व्याख्यानांत केला. पण त्यांच्याशीं यापूर्वी परिचय असणाऱ्या पुष्कळ लोकांना त्यांची ही कल्पना तुटक उद्गारांतून बाहेर पडलेली ऐकावयाला मिळाली होती. आतां याच विषयावर अशीं व्याख्यानें टिळकांनीं दिलेलीं नमूद नाहींत, ही मात्र किंचित् आश्चर्याची गोष्ट आहे. कारण अनेक प्रकारच्या उत्सवांत अनेक प्रकारच्या धार्मिक चर्चेचे विषय निघणें स्वाभाविक. व अशा विषयावर व्याख्यानें देण्याचे प्रसंग पुष्कळच. तसेंच एखादें मत आपलें म्हणून तें लोकांच्या गळीं उतरेपर्यंत त्याची टाकी सुरू ठेवण्याची टिळकांना संवय. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां या विषयावरील त्यांचीं व्याख्यानें आहेत त्याहून अधिक उपलब्ध असावयास पाहिजे होतीं पण तसें घडलें नाहीं खरें. आणि या विषयावर त्यांनीं पुस्तक लिहावें म्हटलें तरी त्याला वेळ मिळणें सर्वच बाजूंनीं कठीण. अशा रीतीनें प्रवृत्तिमार्गाचा उपदेश करणारा हा ग्रंथ प्रवृत्ति–प्रवाह–पतित कर्मांत रात्रंदिवस घातलेल्या टिळकांना निवृत्तकार्य अशी तुरुंगांतील सवड अनिच्छेनें लाभली तेव्हांच लिहितां आला हा योग विलक्षण नव्हे काय !

(७) गीतारहस्याचें तात्पर्य

गीतारहस्य हा ग्रंथ सुलभ असला तरी त्याचें बिनचूक तात्पर्य काढणें ही गोष्ट कांहीं तितकी सुलभ नाहीं. पण सुदैवानें स्वतः टिळकांनींच हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यापूर्वी त्याचें तात्पर्य पुण्यास १९१४ च्या सप्टेंबर महिन्यांत स्वतःच्या वाड्यांत गणपत्युत्सवांत व्याख्यानरूपानें सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर नंतर तें स्वतः सांगून लिहवून घेऊन व तपासून केसरींत प्रसिद्ध केलें. अर्थात् या तात्पर्याहून अधिक अधिकृत असें तात्पर्य दुसरें कोणतें असणार ! म्हणून तेंच आम्ही या खालीं उतरून देतों. टिळक म्हणतातः—

" गीतारहस्यासंबंधीं मीं जें प्रवचन केलें तें ' गीतारहस्य ' नामक मीं लिहिलेल्या नव्या ग्रंथाचा सारांश होय. या ग्रंथांत प्रथम पंधरा सोळा प्रकरणांत गीतारहस्याचा शास्त्रीय रीत्या सांगोपांग विचार केल्यावर मग या प्रकरणांत गीतेचें जें तात्पर्य निश्चित केलें त्यास अनुसरून गीतेचें मराठी भाषांतर जोडलेलें आहे. एवढ्या समग्र ग्रंथाचा पुरा सारांशहि तीन चार प्रवचनांत सांगणें शक्य नव्हतें. तथापि एकंदर ग्रंथाचें मुख्य धोरण काय असा मला पुष्कळांनीं प्रश्न केला असल्या

मुळें तोच विषय प्रवचनासाठीं मी घेतलेला होता. या प्रवचनांनीं माझ्या ग्रंथांतील मुख्य मुद्दा कळला तरी त्यावरील शंका व त्यांचीं समाधानें कळण्यास मूळ ग्रंथच पहावा लागेल हें सांगावयास नको. गीतेवर अनेक भाषेंत टीका व निरूपणें झालीं असतां तुम्ही गीतेसंबंधानें नवें असें काय सांगणार ? असा पहिल्यानेंच प्रश्न निघणें अगदीं साहजिक आहे. या प्रश्नास माझें असें उत्तर आहे कीं, गीतेवर जीं भाष्यें व टीका सध्यां उपलब्ध आहेत त्या निरनिराळे सांप्रदायिक आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्या आहेत. व त्यामुळें ज्यानें त्यानें गीतार्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल होईल अशा रीतीनेंच निरूपिला आहे. उदाहरणार्थ, श्रीमत् आद्य शंकराचार्य यांच्या भाष्यांत गीतेचा अर्थ अद्वैतपर व संन्यासप्रतिपादक लावला असून रामानुजाचार्यांच्या मतें तीच गीता विशिष्टाद्वैतपर व भक्तिप्रतिपादक आहे आणि मध्वाचार्यांच्या मतें गीतेंत भक्ति प्रधान असली तरी ती द्वैतमूलक आहे. किंबहुना शंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्याच्या आरंभींच असें म्हटलें आहे कीं, "गीतेवर अनेकांनीं पूर्वीं टीका केल्या पण त्यांस गीतेचा अर्थ नीट कळला नसून सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो हेंच काय तें खरें गीतेचें तात्पर्य होय हें सिद्ध करण्यासाठीं हें भाष्य लिहिलें आहे." वल्लभ व निंबार्क यांच्या सांप्रदायांच्या गीतेवर ज्या टीका आहेत त्यांत अशींच विधानें केलीं आहेत. कोणी कर्मसंन्यासपूर्वक अद्वैत तर कोणी विशिष्टाद्वैतयुक्त भक्ति, कोणी द्वैती भक्ति तर कोणी ज्ञानपूर्वक पातंजल योग, कोणी सगुणभक्ति तर कोणी ज्ञान व भक्ति, यांचा मिलाफ गीतेंत प्रतिपाद्य आहे असें म्हणतात. केवळ माझेंच असें मत आहे असें नाहीं तर प्रसिद्ध मराठी कवि वामन पंडित यांची गीतेवर यथार्थदीपिका नामक जी टीका आहे तिच्या आरंभीं " या कलियुगामाजिं । जो तो गीतार्थ योजी । मतानुसार ॥ " असें म्हटलें आहे. यावरून गीतेवरील सर्व टीका प्रायः त्या त्या टीकाकारांचा जो सांप्रदाय त्याला अनुसरून आहेत. सांप्रदायनिरक्षेप म्हणजे कोणत्याहि सांप्रदायाचा आग्रह न ठेवितां केवळ सर्व गीता वाचून तिचा सरळ अर्थ काय लागतो हें सांगण्याचा या टीकाकारांचा हेतु नाहीं असें दिसून येईल. सांप्रदायिक दृष्ट्या गीतेचीं हीं जीं निरनिराळीं तात्पर्यें ठरविलेलीं आहेत तीं त्या त्या सांप्रदायांतील लोकांस मान्य असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. प्रस्थानत्रयींतील सर्व ग्रंथ आपल्याच सांप्रदायास अनुकूल आहेत असें दाखविल्याखेरीज लोकांत कोणताहि सांप्रदाय मान्य होत नाहीं त्यामुळें असे अर्थ लावणें भाग पडतें. पण हे सर्वच

अर्थ यथार्थ असणें ज्या अर्थी शक्य नाहीं त्या अर्थी त्या सर्वांची छाननी करून गीतेचें कोणतें तात्पर्य यथार्थ आहे हें पाहणें जरूर पडतें. ही शंका माझ्या मनांत येऊन आज बरींच वर्षे झालेलीं आहेत. व या कालांत मनांत घोळत असलेले विचार व्यवस्थित रीतीनें एकत्र करून माझ्या गीतारहस्य नामक ग्रंथांत नमूद केलेले आहेत. माझे सिद्धांत एकदमच सर्वांस ग्राह्य होतील असें मी म्हणत नाहीं. पण गीतार्थासंबंधानें विचार करण्यास आधुनिक चिकित्सकदृष्ट्या त्यांचा बराच उपयोग होईल अशी मला आशा आहे.

ग्रंथपरीक्षणाचे प्रकार

सांप्रदायिक दृष्टि सोडली तर ग्रंथाचें परीक्षण कसें करावें हा यापुढला प्रश्न होय. ग्रंथपरीक्षण दोन प्रकारचें असतें. एक अंतरंगपरीक्षण व दुसरें बहिरंगपरीक्षण. अंतरंगपरीक्षणांत ग्रंथाचें तात्पर्य ठरविण्यांत येतें. आणि बहिरंगपरीक्षणांत ग्रंथ कोणीं, कोठें व केव्हां केला, त्या ग्रंथांत दुसऱ्या ग्रंथांचा कोणता उल्लेख आला आहे इत्यादि बाह्यांगाचाच विचार करीत असतात. माझ्या गीतरहस्यांत या दोनहि प्रकारें गीतेचा विचार केलेला आहे. पण या लेखांत फक्त अंतरंग-परीक्षणाबद्दलच माहिती दिली आहे. कारण बहिरंगपरीक्षण ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी महत्त्वाचें असलें तरी ऐतिहासिकच नव्हे तर धार्मिक, नैतिक वगैरे अनेक दृष्टींनीं अंतरंगपरीक्षण म्हणजे ग्रंथ–तात्पर्य निर्णयच सर्व लोक अधिक महत्त्वाचा समजतात व सध्याच्या कालीं तर तो विशेष महत्त्वाचा आहे. कारण वरील द्वैती अद्वैती पंथाखेरीज कांहीं मिशनरी लोक गीता अत्याचारास प्रवृत्त करणारी आहे अशीहि दीर्घ शंका आतां काढूं लागले आहेत. ही शंका खोटी व सर्वस्वीं निर्मूल होय असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. गीतेंतच काय पण सामान्य हिंदु धर्मासहि अत्याचाराचे प्रकार केव्हांच मान्य झालेले नाहींत व ते मान्य असणें शक्यहि नाहीं. असो. गीता महाभारताचें एक आवश्यक अंग आहे किंवा त्यांत घुसडून दिलेली आहे ? अथवा मूळ गीता लहान असून त्यांत प्रसंगाप्रमाणें मागाहून अनेकांनीं अनेक क्षेपक श्लोक घातलेले आहेत ? आणि असल्यास ते कोणते ? इत्यादि प्रश्न या बहिरंगपरीक्षणाच्या वर्गांतच पडतात. पण त्याचा सविस्तर विचार या लेखांत करणें शक्य नाहीं. पण माझ्या मतें या सर्व शंका निर्मूल होत. आणि हल्लींचा गीता–ग्रंथ पौराणिक पद्धतीनें व संवादरूपानें लिहिला असला तरी तो सुसंगत असून त्यांतील सर्व विषय शास्त्रीय प्रतिपादनास अवश्यक आहेत एवढा माझा सिद्धांत येथें सांगून अंतरंगपरीक्षणाच्या मुख्य विषयाकडे वळतों.

अंतरंगपरीक्षणाची रीति

एखाद्या ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निर्णय कसा करावा याबद्दल आधुनिक ग्रंथ-परीक्षाशास्त्रज्ञांनीं जे नियम घालून दिले आहेत ते कांहीं नवीन नाहींत. आमच्या मीमांसकांनीं हजारों वर्षांपूर्वीं असें ठरविलें आहे कीं, ‘ कोणत्याहि ग्रंथाचें तात्पर्य ठरविण्यास (१) त्या ग्रंथाचा आरंभ व शेवट कसा आहे (२) त्यांत वारंवार काय सांगितलें आहे (३) त्यांत अपूर्वता कोणती (४) त्याचा परिणाम किंवा फल काय घडलें (५) त्यांत उपपत्ति कोणती सांगितली आहे आणि (६) त्या उपपत्तीच्या दृढीकरणार्थ किंवा अन्य कारणासाठीं दुसऱ्या कोणत्या कोणत्या प्रासंगिक गोष्टी त्यांत आहेत ! या सहा गोष्टींचा विचार करून ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निर्णय केला पाहिजे. ग्रंथतात्पर्यनिर्णयाची मीमांसकाची ही कसोटी गीतेस लावून गीतेचा आरंभ व शेवट काय हें पाहूं लागलें म्हणजे असें दिसून येतें कीं, भारती युद्धाच्या आरंभीं समोर आलेल्या बांधवांस पाहून अर्जुनास आपल्या कर्तव्याचा मोह पडला अशी गीतेची सुरुवात आहे. युद्ध करावें तर कुलक्षय होणार इतकेंच नव्हे तर पितामह भीष्म व गुरु द्रोण यांचा वध करावा लागणार. आणि न करावें तर क्षात्र धर्म सुटल्यामुळें तिकडूनहि नरकवास प्राप्त होणार. एकीकडे आड तर दुसरीकडे विहीर अशी स्थिति झाल्यावर तो श्रीकृष्णास शरण गेला आणि श्रीकृष्णांनीं गीता सांगून त्याला ताळ्यावर आणला व युद्ध करण्यास लावलें. हा गीतेचा उपसंहार आहे. हा उपसंहार केवळ वाचनिक किंवा ग्रंथांत लेखी आहे इतकेंच नव्हे तर पुढें तसा साक्षात् परिणामहि घडलेला आहे. तसेंच सबंध ग्रंथांत जागोजाग अनेक कारणें सांगून ‘तस्माद्युद्धयस्व भारत’ ‘ हे अर्जुना म्हणून तूं युद्ध कर ’--असा उपदेश केलेला आहे. यांतील ‘ म्हणून ’ हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याचा अर्थ असा होतो कीं, निरनिराळीं कारणें दाखवून अनेक बाजूंनीं “ या वेळीं युद्ध करणें हेंच तुझें कर्तव्य होय ” या सिद्धांताबद्दल अर्जुनाची न्यायदृष्ट्या खात्री करून दिली आहे. अर्जुनानें संन्यास घ्यावा किंवा सर्वकाल भक्तींत गढून राहून दुसरें कांहीं कर्म करूं नये, असें श्रीकृष्णाच्या मनांतून त्यास सांगावयाचें नव्हतें. तसें असतें तर गीता सांगण्याचीच जरूरी नव्हती. कारण अर्जुन संन्यास घेण्यास तयारच झाला होता तेव्हां “ तूं म्हणतोस तसेंच माझें मत आहे आपण दोघेहि संन्यास घेऊन आपल्या आत्म्याचें कल्याण करूं ” असें उत्तर त्यास दिल्यानें काम भागत होतें. पण तसें कांहीं एक न करतां ‘हा

हिजडेपणा (क्लैब्य) तुला शोभत नाहीं ' अशी दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं श्रीकृष्णांनीं त्याची निर्भर्त्सना केली आहे व ' नियतं कुरु कर्म त्वम् ' असें त्यास सांगितलें आहे. यावरून गीतेचें जर कांहीं तात्पर्य असेल तर तें अखेर प्रवृत्तिपर म्हणजे कर्मपरच असलें पाहिजे हें उघड होतें. भक्तींत किंवा ज्ञानांत गढून जाऊन सर्व कर्मांचा स्वरूपतः संन्यास करणें हें मत गीतेंत प्रतिपाद्य असणें शक्य नाहीं.

गीतेचे पहिले पांच अध्याय

गीतेच्या उपक्रमोपसंहारावरून गीतेच्या तात्पर्याचा जो निर्णय केला त्याचें उपपादन गीतेच्या अठरा अध्यायांत कसें केलें आहे हें आतां आपण पाहूं. पैकीं पहिले पांच अध्याय प्रथम घ्या. यांतील पहिल्या अध्यायाचें तात्पर्य वर सांगितलेंच आहे. दुसऱ्या अध्ययांतील " अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् " येथपासून भगवंताच्या उपदेशास सुरुवात झाली आहे व यांतील पहिले कांहीं श्लोक वेदांतपर असल्यामुळें गीतेंत हाच वेदांत प्रतिपाद्य आहे असें कित्येक समजतात ! पण खरा प्रकार तसा नाहीं असें थोड्या सूक्ष्म विचारांतीं दिसून येईल. ' अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् ' येथपासून ' एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ' येथपर्यंत सांख्यमार्गाचें ज्ञान सांगून पुढें याच अध्यायांत योगाचें म्हणजे कर्मयोगमार्गाचें ज्ञान सांगण्यास सुरुवात केली आहे. म्हणजे गीतेंतील उपदेशास सांख्य व कर्मयोग या दोन मार्गांपासून सुरुवात आहे. नुसत्या वेदांतापासून नाहीं असें निष्पन्न होतें. युद्ध सोडून देऊन सांख्य मार्गांतील संन्याश्याप्रमाणें भिक्षा मागत रानांत राहूं किंवा युद्ध करूं ? ज्ञानी पुरुषांस यांपैकीं उचित काय ? हा अर्जुनाचा प्रश्न होता. म्हणून ज्ञानी पुरुषांच्या आचरणाचे या जगांत आढळून येणारे जे दोन मार्ग किंवा ' निष्ठा '–सांख्य व कर्मयोग–या दोहोंपासूनच गीतेस सुरुवात झाली आहे व या दोन मार्गांपैकीं ग्राह्य कोणता हें ठरविणें हाच गीतेंतील मुख्य विषय आहे. योग म्हणजे पातंजल योग नव्हे. सहाव्या अध्यायांतील कांहीं श्लोक खेरीजकरून योग म्हणजे कर्मयोग हाच अर्थ गीतेंत विवक्षित आहे हें ' समत्वं योग उच्यते ' आणि ' योगः कर्मसु कौशलम् ' या गीतेंतील व्याख्येवरूनच उघड होतें. किंबहुना ' योग ' या शब्दाचा कर्मयोगाखेरीज दुसरा भलतासलता अर्थ कोणीं करूं नये एतदर्थच या व्याख्या दिलेल्या आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. पुरुष ज्ञानी झाला म्हणजे तो (१) शुक्राचार्यांप्रमाणें कर्में

सोडील किंवा (२) जनक–श्रीकृष्णाप्रमाणें सर्व व्यावहारिक कर्में निष्कामबुद्धीनें करील असे दोन पक्ष संभवतात व यांसच अनुक्रमें सांख्य व योग या संज्ञा आहेत. पण हे दोनहि पक्ष अर्जुनाला सांगून काय उपयोग ? 'तदेकं वद निश्चित्य'– यांपैकीं कांहीं तरी एक मला निश्चयेंकरून सांगा असें भगवंताजवळ याचें मागणें होतें. म्हणून त्यास उत्तर देतांना पांचव्या अध्यायांत 'कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोनहि जरी एकसारखेच निःश्रेयस्कर म्हणजे मोक्षप्रद आहेत तरी 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते'–या दोहोंत कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोगाची मातब्बरी अधिक–असें भगवंतांनीं स्वच्छ सांगितलें आहे. आणि ही योग्यता अधिक कां ? याचीं कारणें तिसऱ्या व चौथ्या अध्यायांत आहेत. या अध्यायांमध्यें भगवान् असें सांगतात कीं, कोणी मनुष्य कितीहि ज्ञानी झाला तरी निजणें, बसणें, उठणें इ. कर्में त्याला कधींच सुटत नाहीं. सृष्टि उत्पन्न झाली तेव्हां यज्ञचक्र उत्पन्न झालें आणि यज्ञ तर कर्माखेरीज होत नाहीं तर कर्म सोडणें म्हणजे यज्ञचक्र बुडवून ब्रह्मदेवाची गुन्हेगारी करणें होय ! आतां कोणी असें म्हणेल कीं, ज्ञानी झाला म्हणजे त्याला मोक्ष मिळाला मग त्याचें कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं (कार्यं न विद्यते) किंवा त्यानें कांहीं केलें काय न केलें काय सारखेंच असतें (अ. ३ श्लोक १७–१८). कित्येकांच्या मतें हाच गीतेचा सिद्धांत पक्ष होय. पण हा अर्थ प्रकरणास जुळत नाहीं. प्रकरण कर्मयोगाचें आहे आणि ज्ञानी पुरुषानेंहि कर्म केलें पाहिजे हा अर्थ (अ. ३–२५) या ठिकाणीं प्रतिपाद्य असून तत्सिद्ध्यर्थ जनकादिकांचा व पुढें खुद्द भगवंतांनीं आपलाहि दाखला दिला आहे. म्हणून ज्ञानी पुरुषानें कांहीं करूं नये असें मध्येंच विधान करणें शक्य नाहीं. यासाठीं 'ज्ञानी पुरुषाचें कांहीं कर्तव्य शिल्लक राहिलें नसतें. त्यानें एखादी गोष्ट केली काय न केली काय सारखेंच' हा पूर्वपक्षाचा किंवा हेतूंचा अनुवाद घेतला पाहिजे. आणि त्याचें उत्तर काय हें पुढील श्लोकांत 'तस्मात्' हें कारण-बोधक पद घालून सांगितलें आहे. ज्ञानी पुरुषाला कर्म करणें न करणें जर सारखेंच तर न करण्याचा तरी आग्रह कां ! केव्हांहि झालें तरी "कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः—" अकर्मापेक्षां कर्म श्रेष्ठ हा सिद्धांत होय. 'तस्मात्' ज्ञानी पुरुषानेंहि निष्कामबुद्धीनें कर्म केलें पाहिजे असा गीतेंतच सिद्धान्त असून त्याचप्रमाणें लागलीच अर्जुनास उपदेशहि केला आहे. गीतेंतच नव्हे तर योगवासिष्ठांतहि हा अर्थ स्पष्ट केला आहे. अर्जुन अज्ञानी म्हणून निष्काम कर्म करण्यांस सांगितलें ही

कोटी ग्राह्य धरितां येत नाहीं. असो. कर्म करण्यास शेवटचें म्हणून जें कारण सांगितलें आहे तें लोकसंग्रह होय. लोकसंग्रह म्हणजे अडाणी लोकांस न दुखविण्यासाठीं त्यांच्याप्रमाणें वागण्याचें सोंग करणें असा अर्थ नाहीं. व्यावहारिक कर्मैं कशीं करावयाचीं याचा लोकांस प्रत्यक्ष आपल्या निष्काम वर्तनानें धडा घालून देऊन केवळ पृथ्वीवरील लोकांचीच नव्हे तर देवादि लोकांचीहि (अ. ३ श्लोक ११) सुस्थिति उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व कायम करणें हा लोकसंग्रहाचा खरा अर्थ होय. साधूंचें संरक्षण व दुष्टांचा निग्रह—'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्'—हा त्यांतलाच एक भाग आहे; व तो करण्यासाठीं खुद्द भगवानाहि जर वेळोवेळीं अवतार घेतात तर ज्ञानी पुरुषानेंहि तेंच काम करून लोकसंग्रह केला पाहिजे, असा गीतेंतील उपदेशाचा इत्यर्थ आहे. सारांश 'कर्म मोक्षाला कारण होत नाहीं, ज्ञान हेंच मोक्षाचें कारण आहे. ज्ञानाचा उजेड पडल्यावर कर्माचा अंधकार त्या ठिकाणीं राहूं शकत नाहीं' इत्यादि जो संन्यासपक्षीयांचा कोटिक्रम आहे तो भगवद्गीतेंत स्वीकारलेला नाहीं. मोक्ष ज्ञानानेंच मिळतो हें तत्त्व भगवद्गीतेस मान्य आहे. पण मनुष्य कितीहि मोठा ज्ञानी किंवा भगवद्भक्त झाला तरी निष्काम कर्म त्याला सुटत नाहीं, मोक्षाकरितां नको असेल तरी लोकसंग्रहार्थ त्यानें तें अवश्य केलें पाहिजे असें भगवद्गीतेचें विशेष सांगणें आहे. किंबहुना मनुष्य ज्ञानी झाला म्हणजे अज्ञानी जनास निष्काम कर्म करण्याची प्रत्यक्ष उदाहरणानें संवय लावून देण्याची एक नवीन जबाबदारी त्याचेवर पडते असें 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' या श्लोकाचें तात्पर्य आहे म्हटलें तरी चालेल. निरनिराळे आचार्य आपापल्या भाष्यांतून असा अर्थ करीत नाहींत हें मला माहीत आहे व हे आचार्य मोठे विद्वान्, धार्मिक व सत्त्वशील होते हेंहि मला मान्य आहे. विशेषतः श्रीशंकराचार्यासारखा तत्त्वज्ञानी पुरुष आजपर्यंत या जगांत झाला नाहीं असें मी समजतों व शांकरभाष्यांत प्रतिपादन केल्याप्रमाणें गीतेंतील वेदांतहि अद्वैतपरच आहे असें माझें मत आहे. पण निरनिराळ्या आचार्यांचें मत काय आहे हें आपणांस सध्यां पाहावयाचें नसून सांप्रदायिक दृष्टि सोडली तर गीतेचें अखेर ध्येय काय ठरतें एवढाच आपल्यापुढचा प्रस्तुत प्रश्न होय. म्हणून या बाबतींत अनेक आचार्यांशीं माझा मतभेद असल्यास त्यावरून या आचार्यांस मी कमी पूज्य समजतों असें कोणीहि समजूं नये. याला उत्तम उदाहरण म्हटलें म्हणजे आचार्यांच्या मागून त्यांच्या सांप्रदायिक अनुयायांनींहि आपापल्या टीकांत प्रसंगानुसार निरनिराळे अर्थ

केले आहेत हें होय. किंबहुना गीतेचे असे अर्थ करण्यास सवड नसती, तर गीतेवर अनेक टीका होणेंहि शक्य झालें नसतें. गीतेमध्यें निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, याबद्दल दुसरा पुरावा म्हणजे चौथ्या अध्यायांत दिलेली गीताधर्माची परंपरा होय. भगवान–विवस्वान–मनु–इक्ष्वाकु अशी ही परंपरा सांगितली आहे. पातंजलयोगांत ही परंपरा कोठेंच दिलेली नाहीं. महाभारतांत शांतिपर्वाच्या अखेर नारायणीयोपाख्यानांत नारायणीय किंवा भागवतधर्माची सात कल्पांतील जी एक मोठी परंपरा दिली आहे, त्यांतील हल्लींच्या महायुगांतील त्रेतायुगाच्या परंपरेशीं मात्र गीतेची परंपरा जुळते व त्यावरून नारायणीय किंवा भागवतधर्म 'योग' या नांवानें गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें सिद्ध होतें. हा नारायणीय धर्म प्रवृत्तिपर असून शिवाय मोक्षप्रदहि आहे, असें याच म्हणजे नारायणीयोपाख्यानांत पुढें वर्णन आहे. गीतेवरील टीकाकारांनीं गीता–धर्माच्या या परंपरेसंबंधानें विचार केला असल्याचें मला अढळून आलें नाहीं.

गीतेचे पांचव्यापुढले अध्याय

गीतेंतील उपदेशास सांख्य व योग या दोन मार्गांपासून सुरुवात झाली असून, या दोहोंपैकीं निष्काम कर्मयोगच श्रेष्ठ, असा निकाल झाल्यावर पुढें दुसरे कांहीं प्रश्न साहजिकरीत्याच उपस्थित होतात; व त्यांचें उत्तर पांचपासून सतराव्या अध्यायापर्यंत दिलेलें असून गीतेंतील शेवटल्या म्हणजे अठराव्या अध्यायांत एकंदर सर्व विषयांचा उपसंहार केला आहे. गीतेंतील अठरा अध्यायांची अशा प्रकारें वांटणी न करतां कर्म, भक्ति व ज्ञान या तिहींना किंवा तत्, त्वं, असि या "तत्त्वमसि" वाक्यांतील तीन पदांना यथानुक्रम सहा सहा अध्याय वांटून देण्याची कांहीं टीकाकारांची रीत आहे. पण माझ्या मतें ही रीत बरोबर नाहीं. कर्म, भक्ति व ज्ञान हीं स्थूल मानानें तीनहि गीतेंत प्रतिपाद्य असलीं, तरी एकेकाच्या वांटणीस बरोबर सहा सहा अध्यायच येतात असें नसून हे तीन विभाग स्वतंत्र म्हणजे परस्परनिरपेक्ष आहेत, असेंहि मानतां येत नाहीं. पण त्वं, तत् आणि असि या तीन पदांचें निरूपण करणारे सहा सहा अध्याय आहेत असें म्हणणें याहून विचित्र आणि निराधार आहे. गीतेंतील नऊ, दहा, अकरा व बारा हे चार अध्याय भक्तिपर आहेत असें म्हणतां येईल. पण जरा सूक्ष्म विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, या अध्यायांतूनही ज्ञानाचा व विशेषतः कर्माचा धागा कायम ठेवला असून भक्तितत्त्वाचा उल्लेख मागें म्हणजे चौथ्या अध्यायांतच

" श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् " या श्लोकांत झालेला आहे. सारांश, वर सांगितलेली त्रिविध वांटणी सयुक्तिक नसून सहाव्या अध्यायांत पातंजल योग आणि पुढील अकरा अध्यायांत सामान्यतः भक्तियुक्त ज्ञानविज्ञान वर्णिलें आहे, असें म्हणावें लागतें. हें ज्ञानविज्ञान कां वर्णिलें ? स्वतंत्र म्हणून किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणासाठीं ? याचा आतां विचार केला पाहिजे. हा विचार करूं लागलें असतां असें आढळून येईल कीं, पातंजलयोगाचें किंवा ज्ञानविज्ञानाचें हें निरूपण स्वतंत्र नाहीं. निष्काम कर्मयोगाची मातब्बरी कर्मसंन्यासापेक्षां अधिक असें सांगितल्यानंतर निष्काम कर्मयोगाचे सिद्ध्यर्थ अवश्य लागणारी निष्कामबुद्धि संपादन करण्यास साधनें कोणतीं आणि संन्यासमार्गाप्रमाणें निष्काम मार्गानेंहि मोक्ष कसा मिळतो, हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविणें जरूर होतें. पैकीं निष्कामबुद्धि संपादन करण्याचें साधन म्हणून अर्जुनाच्या प्रश्नांवरून पातंजलयोगांतील आसनांचें व चित्तनिरोधनांचें सहाव्या अध्यायांत निरूपण आलें आहे. पण चित्तनिग्रहाचें हें काम एकाच जन्मांत सिद्ध न झाल्यास मनुष्य बुडालाच समजावयाचा कीं काय, अशी अर्जुनास शंका आल्यामुळें निष्काम कर्मयोगांत कांहीं फुकट जात नाहीं, यथाशक्ति प्रयत्न करीत गेलें म्हणजे पूर्वजन्मींचे संस्कार पुढें कायम राहून आज नाहीं तर उद्यां, या जन्मीं नाहीं तर पुढील जन्मीं तरी, कर्मयोगानें अखेर खास सिद्धि प्राप्त होते, असें भगवंतांनीं आश्वासन दिलें आहे. परंतु बुद्धि निष्काम होण्यास पातंजल योगापेक्षांहि अध्यात्मचिंतन आणि अध्यात्मचिंतनापेक्षांहि भक्ति हीं महत्त्वाचीं व सुलभ साधनें होत व यांचा विचार ७ पासून १७ अध्यायापर्यंत केला आहे. अध्यात्मविचार करण्याची पद्धत अशी आहे कीं, प्रथम बाह्य सृष्टीचा विचार करून त्याच्या बुडाशीं काय तत्त्व आहे हें ठरवावयाचें यास **क्षराक्षर-विचार** असें म्हणतात. हा विचार कापिल-सांख्यशास्त्रांत केलेला आहे. म्हणून तदनुरोधानें गीतेंतील ७-८-९ व पुढें चौदापासून सतरा अध्यायांतील वर्णनें केलेलीं आहेत. क्षराक्षरांचा याप्रमाणें विचार केल्यावर मनुष्याच्या देहांत चालक शक्ति कोण याचा विचार करावा लागतो व तो तेराव्या अध्यायांत केला आहे. यास क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विचार असें म्हणतात. क्षराक्षर व क्षेत्रक्षेत्रज्ञ यांचा याप्रमाणें विचार झाल्यावर दोहोंकडे अखेर जीं तत्त्वें निष्पन्न होतात तीं दोन नसून एकच आहेत. जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं-असें सिद्ध करावें लागतें. व हेंच सर्व वेदांताचें रहस्य होय. यासच परब्रह्म किंवा भक्तिशास्त्रांतील परिभाषेंत पुरुषोत्तम असें

म्हणतात. या परमत्वाचें अनुभवात्मक ज्ञान होऊन बुद्धि आत्मनिष्ठ किंवा ब्रह्मनिष्ठ म्हणजे सर्वभूतीं सम व शांत होणें हाच खरा मोक्ष होय. मोक्ष ही एक विशिष्ट प्रकारची आध्यात्मिक मनोवस्था आहे; इह लोकाच्या पलीकडे ठेवलेला गड्डा नव्हे—मोक्षस्य न हि वासोस्ति न ग्रामांतरमेव वा । अज्ञानहृदयग्रंथिनाशो मोक्ष इतिस्मृतः ॥—असें शिवगीतेंत म्हटलें असून भगवद्गीतेचा व उपनिषदांचा सिद्धांत तसाच आहे. ही आध्यात्मिक स्थिति ज्या पुरुषांस प्राप्त झाली त्यांस जीवन्मुक्त असें म्हणतात व अशा प्रकारची जीवन्मुक्तावस्था संपादन करून त्यांत सिद्ध झालेल्या निष्काम बुद्धीनें लोकसंग्रहार्थ आमरणांत निष्काम कर्मे करीत राहणें हेंच गीतेंतील सर्व उपदेशाचें सार होय. अशा ज्ञानी पुरुषांस त्यानें केलेल्या निष्काम कर्मांचें पापपुण्य लागत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर त्याची कर्म करण्याची जी रीत तीच इतरांस कित्त्यासारखी होऊन त्यामुळें लोकांची स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत जात असते. हाच खरा लोकसंग्रह होय व तो निष्काम बुद्धीनें करणें म्हणजे लोकोपकारहि निरभिमान बुद्धीनें करणें हेंच मनुष्याचें इहलोकांतील परम ध्येय होय. ही स्थिति प्राप्त होणें अत्यंत दुर्घट आहे खरें, पण अभ्यासानें तीहि साध्य होते, असें गीतेचें सांगणें आहे. निष्काम बुद्धि किंवा **फलाशात्याग** याचा अर्थ बराच खोल असल्यामुळें त्याचाहि येथें थोडासा खुलासा केला पाहिजे. फलाशात्याग म्हणजे फलत्याग किंवा कर्मांचें फल मिळालें तरीहि तें सोडून देणें असा अर्थ नव्हे. गीतेला या जगांतील जीवमात्राचें सर्व कर्म काढून टाकावयाचें नाहीं. जें सामान्यतः काम्य असतें तें मात्र निष्काम करावयाचें आहे. कर्म सोडण्यास गीता कोठेंच सांगत नाहीं. अर्थात् कर्म करण्याची इच्छा मनुष्यास असली पाहिजे इतकेंच नव्हे तर त्या कर्मापासून पुढें काय परिणाम होण्याचा संभव आहे याचें त्यास ज्ञान असून तदनुसार त्या कर्माची योजना करणेंहि मनुष्याचें काम आहे. एरवीं त्याच्या सर्व क्रिया वेड्यासारख्या होतील म्हणून कर्म करण्याची इच्छा अगर हेतूचें ज्ञान किंवा योजना सोडून द्या असा फलाशात्याग या शब्दाचा अर्थ करतां येत नाहीं किंबहुना या सर्व मनोवृत्ति मनुष्यास परिणामीं दुःखकारक किंवा बंधनकारक होऊं शकत नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल. दुःखाचें मूळ फलाच्या ठायीं जी मनुष्याची ममत्वयुक्त आसक्ति असते त्यांत आहे. कर्मांत नाहीं. व कर्म करण्याच्या इच्छेंतहि नाहीं. 'कर्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फलेषु कदा च न' या कर्मयोगाच्या

गीतेंतील चतुःसूत्रीचा अर्थ हाच होय. यासच इंग्रजींत Duty for duty's sake म्हणजे केवळ कर्तव्य म्हणून (कार्यमित्येव) जें काय करावयाचें तें करावें असें म्हणतात. गीतेचा सर्व कटाक्ष याच तत्त्वावर आहे आणि असें करीत असतां हत्येसारखी घोर क्रिया करावी लागली तरीहि त्याचा लेप कर्त्यास लागत नाहीं. उदाहरणार्थ, भ्रूणहत्येसारखें दुसरें पाप नाहीं पण आडवें आलें असतां कापून काढणाऱ्या डॉक्टरांस कोणी दोष देत नाहीं. परोपकारासाठीं औषध देणाऱ्या डॉक्टरांस रोगी बरा न झाल्यास त्याचें दुःख होत नाहीं हें याच तत्त्वाचें उदाहरण होय. पण त्याच डॉक्टरांचा मुलगा आजारी पडला असतां त्याची बुद्धि कशी गुंग होते हें पाहिलें म्हणजे निष्काम किंवा फलाशारहित कर्म कशाला म्हणावें हें ध्यानांत येईल. बुद्धि फलाशारहित झाली म्हणजे कर्मच होणें शक्य नाहीं असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ज्यांची बुद्धि संसारांत गुंतली आहे त्यांस ही गोष्ट शक्य वाटत नाहीं म्हणून ती नाहींच म्हणणें म्हणजे आंधळ्यास सूर्य दिसत नाहीं म्हणून तो नाहींच म्हणण्यासारखें आहे. बुद्धि अशा प्रकारची निष्काम झाली म्हणजे त्या मनुष्यास 'पुष्कळ मनुष्यांच्या पुष्कळ कल्याणाकरितां प्रयत्न कर' असा उपदेश करण्याची जरूरच रहात नाहीं. मनुष्य म्हटला म्हणजे तो आपल्या कृत्याच्या बाह्य परिणामाचा सारासार विचार करणारच एरवीं तो मनुष्यच नव्हे. पण बाह्य परिणामाचा सारासार विचार करणें एवढेंच कांहीं सदाचरणाचें तत्त्व नाहीं; कारण एखाद्या गरीबानें एखाद्या सत्कृत्याकडे दोन पैसे आणि त्याच कामासाठीं एखाद्या लक्षाधिशानें शंभर रुपये दिले तरी त्याची नैतिक योग्यता आम्ही एकच समजतों. यावरून शुद्ध निष्काम व सर्वांभूति सम झालेली अतएव फलासंगविरहित बुद्धि हेंच काय तें गीतेंत वर्णिलेलें सदाचरणाचें मूळ होय असें सिद्ध होतें. 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं' याचा भावार्थ हाच असून अशा रीतीनें जो आपलें कर्तव्य करतो त्यास कर्माचें बंधन न लागतां स्वधर्मानें लोकसंग्रह केल्याचें श्रेय संपादन करून त्याच कर्मानें अखेर त्यास मोक्ष मिळतो, म्हणून मोक्षासाठीं साधन म्हणूनच नव्हे तर ज्ञानोत्तरहि निष्काम कर्में अवश्य केलीं पाहिजेत असें गीतेचें पुनः पुनः सांगणें आहे व याचमुळें अखेर स्वधर्माप्रमाणें युद्ध करण्यास अर्जुन प्रवृत्त झाला आहे.

भक्तिमार्ग

वर जी बुद्धीची निष्काम अवस्था वर्णन केली ती अध्यात्मविचारानें प्राप्त होते

हें खरें. पण ती सिद्ध होण्यास अध्यात्मविचार हा मार्ग क्लेशमय असून भक्तिमार्गानें तोच हेतु सुलभ रीतीनें प्राप्त होतो. आणि हा मार्ग प्रत्यक्ष असल्यामुळें त्याचें आचरणहि सुखानें घडतें असें गीतेचें यापुढें दुसरें महत्त्वाचें सांगणें आहे. पण यावरून निष्कामकर्मविरहित भक्तीच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे असें होत नाहीं. भक्ति हें साधन आहे. साध्य नव्हे. व सर्व साधनांत हें साधन जरी सुलभ असलें तरी त्यानें निष्काम व समबुद्धि संपादन करून कर्मे सोडावीं असें सिद्ध न होतां उलट त्या बुद्धीनें जगांतील सर्व व्यवहार करीत रहावें हेंच गीतेचें अखेरचें सांगणें आहे. यानें मोक्षप्राप्ति होते इतकेंच नव्हे तर जगांतील सुस्थितिहि कायम रहाते. यासच ज्ञानकर्म–समुच्चयपक्ष असें म्हणतात व तोच गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय होय. केवळ म्हणजे कर्मत्यागपूर्वकज्ञान किंवा केवळ भक्ति हें गीतेंतील अंतिम ध्येय नव्हे. हा ज्ञानकर्म–समुच्चयपक्ष गीतेंतच नव्हे तर ईशावास्यादि उपनिषदांतहि वर्णिलेला आहे. किंबहुना गीता हें मोक्षदृष्ट्या संसार कसा करावा याचें शास्त्र आहे. संसार सोडून देण्यासाठीं गीता सांगितलेली नाहीं. आधुनिक पाश्चिमात्य पंडित आपलीं संसारशास्त्रें केवळ आधिभौतिक पायावर रचीत असतात. पण हा पाया अपुरा असल्यामुळें तो सोडून देऊन संसारशास्त्राचा मोक्षशास्त्राशीं म्हणजे अध्यात्मशास्त्राशीं गीतेनें उत्तम मेळ घालून दिला आहे. गीतेंत जर कांहीं अपूर्वता असेल तर ती हीच होय. नुसता वेदांत किंवा नुसती भक्ति प्रतिपादन करणारे ग्रंथ पुष्कळ आहेत. पण त्यांतून प्रायः अखेर कर्मसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम प्रतिपादिलेला असतो. पण गीतेचा कटाक्ष तसा नाहीं. संन्यास या शब्दाचा अर्थ व्यापक करून कर्मांचा संन्यास न करितां फलाचा संन्यास करा किंवा संन्यास बुद्धींत ठेवून केवळ इंद्रियानेंच जगांतील सर्व व्यवहार करीत जा. कर्मे सोडणें इष्ट नाहीं. तीं अवश्य केलीं पाहिजेत असा गीतेचा भावार्थ आहे. यासच भागवतधर्म असें म्हणतात. भागवत व स्मार्त या शब्दाचे अर्थ व्यवहारांत कांहीं लोक अनुक्रमें वैष्णव व शैव असा करितात. पण हे अर्थ खरे नव्हत. भागवत भगवंताची उपासना करणारे असतात हें खरें, पण शिवाची उपासना भगवंतास अमान्य नाहीं हें ' येप्यन्यदेवताभक्ता ' या गीतेंतील श्लोकावरून उघड होतें. तसेंच स्मार्त म्हणजे केवळ शिवोपासकच असतात असेंहि नाहीं. कारण आमच्याकडील स्मार्तामध्यें पंचायतनाची पूजा चालू असून स्मार्त मार्गाचे प्रवर्तक जे आद्यश्रीशंकराचार्य त्यांच्या मठांतील उपास्य दैवतहि शिव नसून शारदा आहे. यावरून स्मृत्युक्त

आश्रमव्यवस्थेप्रमाणें चालून अखेर कर्मत्यागरूपी संन्यासाश्रम घेणें हें मनुष्याचें कर्तव्य असें मानणारे लोक स्मार्त आणि अखेर कर्मत्यागरूप संन्यास घेण्याची जरूर नसून ते काम फलाशासंन्यासानेंहि तितकेंच सिद्ध होतें असें जें भगवंताचें मत तें जे ग्राह्य मानतात ते भागवत—असे या दोन शब्दांचे मूळ अर्थ असावे हें उघड होतें. पहिल्या पंथास स्मार्त किंवा सांख्यभागी हें नांव आहे आणि दुसऱ्या पंथास भागवतधर्म किंवा कर्मयोग असें म्हणतात. वस्तुतः पाहिलें तर गीता भागवत मार्गाची आहे स्मार्त मार्गाची नव्हे. तथापि या दोन मार्गांबद्दल तंटा करीत बसण्यांत हंशिल नाहीं. कर्मांचा संन्यास केला काय आणि फलाशेचा संन्यास केला काय, संन्यासाचें म्हणजे निवृत्तीचें तत्त्व दोनही ठिकाणीं एकसारखेंच कायम राहतें—एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति—अशी समबुद्धीनें या दोन मार्गांची एकवाक्यता गीतेंत केली आहे. भागवतपुराण हा भागवत धर्मा-वरील हल्लीं मुख्य ग्रंथ समजतात पण ऐतिहासिकदृष्ट्या तो भारतानंतरचा आहे हें त्यांतील पहिल्या अध्यायाच्या कथेवरूनच उघड होतें. म्हणूनच मूळचा भागवत धर्म गीतेचाच होय. त्यांत केवळ भक्तीला प्राधान्य दिलेलें नसून भक्तीनें अंतः-करणशुद्धि झाल्यावर निष्काम कर्म केलेंच पाहिजे—मामनुस्मर युद्ध्य च—असा दुहेरी उपदेश आहे. भागवतांत निष्काम कर्मांचें हें प्राधान्य न राहतां भक्तीला प्राधान्य आलें असा फरक झाला आहे. भागवत धर्माचें हें दुसरें स्वरूप होय. यांत अद्वैतवेदांत कायम होता. पण तोहि पुढें काढून टाकून गीतेंत अद्वैता-ऐवजीं विशिष्टाद्वैताचा भक्तीशीं मेळ घातला आहे असें रामानुजांनीं ठरविलें आहे आणि अद्वैत किंवा विशिष्टाद्वैतहि गीतेंत प्रतिपाद्य नसून द्वैतवेदांतच गीतेंत प्रति-पाद्य आहे असें मध्वाचार्यांचें म्हणणें आहे. पण आमच्या मतें हे सांप्रदाय एक-देशी असून अद्वैतज्ञानमूलक भक्तिप्रधान निष्कामकर्मयोगच गीतेंतील मुख्य प्रति-पाद्य विषय होय. केवळ ज्ञान व संन्यास अगर केवळ भक्ति गीतेंत प्रतिपाद्य नाहीं.

उपसंहार

सारांश, गीतेंतील उपदेश परलोक आणि इहलोक या दोहोंतील कार्य साध-ण्यासाठीं सांगितलेला आहे. नुसत्या परलोकासाठीं नव्हे हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्या-सारखें आहे. कर्मसंन्यासानें मोक्ष मिळत नाहीं असें नाहीं. परंतु लोकसंग्रहासाठीं शास्त्रतः प्राप्त होणारें आपलें कर्तव्य तुम्हीं केलेंच पाहिजे असें गीतेचें सांगणें

आहे. नुसती भक्ति या दृष्टीनें पाहिलें तर नामस्मरण करण्यांतच सर्व वेळ घालविणें हाच भक्तीचा परम उत्कर्ष ठरतो. पण कर्मावांचून अशा तऱ्हेची भक्ति करण्याबद्दल गीतेमध्यें कोठेंहि वचन नाहीं. हें जग कांहीं आम्हीं केलेलें नाहीं. म्हणून यांतील व्यवहारहि आमचे नसून ईश्वरनिर्मित आहेत असें म्हणावें लागतें. हे व्यवहार काम्य बुद्धीनें किंवा स्वार्थबुद्धीनें केले म्हणजे बंधाला कारण होतात. पण उत्कट भगवद्भक्तीबरोबर जगांतील सर्व कामें परमेश्वराचींच आहेत किंवा त्यांतील कांहीं विशिष्ट भाग करण्याकरितांच ईश्वरानें मला जन्म दिला आहे या भावनेनें म्हणजे आपण जें कांहीं करतों तें परमेश्वरार्पण करून जगाचे सर्व व्यवहार चालविणें हें प्रत्येक मनुष्याचें काम आहे असा गीतेचा उपदेश आहे. किंबहुना विराटरूपी परमेश्वराची ही एक उपासनाच होते असें म्हटलें तरी चालेल व याच हेतूनें ' स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः' हा श्लोक गीतेच्या अखेर आला आहे. ' सर्व भूतांच्या हितामध्यें रत ' होऊन स्वार्थाचा सर्वस्वी परार्थांत लय करणें व अशा आत्मौपम्य बुद्धीनें फलाशाविरहित जगांतील कामें करणें हा भक्तियोग सर्व भक्तियोगामध्यें श्रेष्ठ होय व हाच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे. लोककल्याणाची किंवा परोपकाराची उपपत्ति इतक्या सुंदर रीतीनें पाश्चिमात्य पंडित म्हणतात त्याप्रमाणें नुसत्या आधिभौतिक मार्गानें कधींहि लागत नाहीं. म्हणून गीतेंतील कर्मयोग पाश्चिमात्य कर्मयोगापेक्षां अधिक श्रेष्ठ व उदात्त आहे असें माझें मत आहे. अर्जुन अशा तऱ्हेनें कर्म करण्यास तयार झाल्यावर ज्याप्रमाणें भगवंतानें त्याचें सारथ्य केलें त्याप्रमाणें तुम्हींहि हा योग आचरण्यास लागल्यावर तुमचें भगवान साहाय्य करतील यांत शंका नाहीं. ज्ञान आणि काम्य कर्म यांचा विरोध आहे खरा; पण ज्ञान व निष्काम कर्म यांत कोणताहि विरोध नाहीं. म्हणून निष्काम कर्म हें ज्ञानप्राप्तीचें नुसतें साधन न मानतां ज्ञानोत्तर कर्म गीतेंत विहित धरलें आहे. सर्वांभूतीं समबुद्धि झाल्यानें कुलाभिमान, देशाभिमान वगैरे सद्गुण नाहींसे होतात, असा कित्येकांचा आक्षेप आहे. पण तोहि माझ्या मतें खरा नाहीं. गाय व ब्राह्मण यांच्या ठिकाणीं समबुद्धि झाल्यावर गाईच्या पुढला चारा ब्राह्मणास व ब्राह्मणाचें अन्न गाईस ज्याप्रमाणें कोणी घालीत नाहींत, तद्वतच सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि व देशाभिमान यांची गोष्ट आहे. स्पेन्सर वगैरे आधुनिक आणि भौतिक पंडितहि सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि हेंच इहलोकींचें परम श्रेय मानतात. पण ही बुद्धि कायम ठेवूनहि प्रसंगविशेषीं सारासार विचारांतीं देशाभिमानच

पतकरावा लागतो, असें जें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे त्यास कोणी हरकत घेत नाहीं. मग वेदांतासच ती हरकत लागू कां करावयाची ? वेदांत तुम्ही देशाभिमानानें वागतां किंवा कुलाभिमानानें वागतां हें पहात नाहीं. सारासार विचारांतीं ज्या प्रसंगीं शास्त्रतः जें योग्य दिसेल तें तुम्ही करा, त्यास वेदांत नको म्हणत नाहीं. पण या सर्वांचें मूळ सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि असल्यामुळें ती बुद्धि प्रथम संपादन करा आणि मग व्यवहारांत जीं कर्में प्राप्त होतील त्यांचा समबुद्धीनें विचार करून तीं करीत जा, असें गीताधर्म कंठरवानें सांगत आहे. आणि मनुष्यमात्राच्या अंगीं असणाऱ्या बुद्धि (ज्ञान), श्रद्धा (भक्ति) आणि कर्म या तीन वृत्तींची अशा रीतीनें जितकी सुंदर जोड घालतां येते तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि पद्धतीनें घालतां येत नाहीं, असें माझें मत आहे. माझ्या ग्रंथाचा सारांश काय हें यावरून सामान्यतः लक्षांत येईल. यावर पुष्कळ शंका घेण्यासारख्या आहेत, नाहीं असें नाहीं. कारण निष्काम कर्मयोगाला मी देतों तितकें महत्त्व टीकाकार देत नाहींत हें मला माहीत आहे पण माझ्या मतावरील सर्व शंकांचीं उत्तरें येथें देणें शक्य नाहीं; त्यासाठीं समग्र ग्रंथच वाचला पाहिजे व तो शक्य तितका लवकर प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था मी करीत आहें. थोडक्यांत सांगणें असल्यास ब्रह्मविद्यामूलक भक्ति गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, इतकेंच नव्हे तर त्याबरोबर तितक्याच योग्यतेचा निष्काम कर्मयोगहि अवश्यक म्हणून प्रतिपादिला असल्यामुळें गीता हें ब्रह्मविद्यामूलक भक्तिसहचारी नीतिशास्त्र होय असें माझें मत आहे. ''

(८) गीतारहस्यावरील अभिप्राय व टीका

गीतारहस्याविषयीं जे निरनिराळे अभिप्राय प्रगट झाले त्यांत जमीनअस्मानचें अंतर आहे असें म्हटल्यास खरोखरच यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं. कारण गीतारहस्यांत ' दगड देखील ' विशेष कांहीं नाहीं असें म्हणणारे भेटले ही जमीन ! आणि गीतारहस्य ही ' भगवंताचीच वाणी पुन्हां एक वेळ टिळक मुखांतून अवतीर्ण झाली ' असें म्हणणारे भेटले हें अस्मान होय ! वस्तुवर्णन करितांना मनुष्य गुणदोषांच्या दृष्टीनें तें वर्णन यथार्थ रेखीव मापीव कसें होईल याकडे लक्ष देत नाहीं. तर आपली भावना अधिकांत अधिक ठसकेदार शब्दांनीं कशी व्यक्त होईल याकडेच त्याचें लक्ष असतें. गीतारहस्य हा ग्रंथ गीतेइतकाच पवित्र मानणारांनीं, तो छापखान्यांत बांधवितांना पृष्ठभागीं त्याला चामड्याचा तुकडा लावला याबद्दलहि टिळकांना प्रेमानें दूषण दिलें. आणि आपण घेतलेली प्रत

पुन्हां उसवून ती सोवळ्यांत वापरण्याकरितां रेशमी पुठ्यानें बांधवून घेतली. याच्या उलट गीतारहस्याला नांवें ठेवण्याच्या भरांत केवळ त्यांत गीतेला सर्वोत्कृष्ट-पणा दिला तोहि न खपून मूळ गीतेला निकृष्ट व कवडीमोल ठरविण्याचा हिसकाहि कित्येकांना आला. कित्येक भाविकांनीं असें म्हटलें कीं श्रीकृष्णाचा अवतार तुरुंगाच्या बंदिवासांत झाला तसाच गीतारहस्याचा अवतार मंडाले येथील तुरुं-गांत झाला हें ठीकच झालें. कारण भारतकालीन पिढीला जसा श्रीकृष्ण हा कर्तव्यप्रेरक झाला तसेंच गीतारहस्य हें हल्लींच्या भारतीय पिढीला कर्तव्यप्रेरक होणारें आहे. 'भगवान टिळक' हें नांव एकूण अगदींच फुकट गेलें नव्हतें! उलट कित्येक निंदकांनीं असें म्हटलें कीं, तुरुंगवासानें प्राप्त झालेल्या खोट्या मोठेपणामुळें अंगीं आलेल्या अहंकारांत भर पाडण्याला गीतारहस्य ही टिळकांना आणखी एक टूम झाली खरी! आपणासंबंधानें तीव्र लोभाप्रमाणें तीव्र द्वेष लोकांच्या मनांत उत्पन्न करण्याची पात्रता टिळकांच्या अंगीं होती याचें गीतारहस्यावरील अभिप्राय हें एक प्रत्यंतरच होय.

गीतारहस्याची स्तुति करणारांमध्यें किती प्रकारचे लोक होते व कोणत्या निर-निराळ्या कारणांनीं त्यांनीं गीतारहस्याची स्तुति केली याचा थोडासा खुलासा करून नंतर त्यांच्या टीकाकारांकडे वळूं. मात्र गीतारहस्याची स्तुति करणारांपेक्षां त्याची निंदा करणारांनीं किंवा त्यावर टीका करणारांनीं तो ग्रंथ अधिक काळजी-पूर्वक वाचला होता यांत शंका नाहीं. असो. स्तुति करणारांपैकीं पहिला व मोठा वर्ग तो 'ग्रंथ टिळकांचा' म्हणून स्तुति करणारांचा. दुसऱ्या कोणी हा लिहिला असता तर त्याची त्यांनीं इतकी स्तुति केली नसती. टिळक मोठे त्यांचा ग्रंथहि मोठा. मोठ्या मनुष्याच्या हातून मोठाच ग्रंथ निर्माण व्हावयाचा. ग्रंथ इतक्या महत्त्वाचा नसता तर तो लिहिण्यांत टिळकांनीं आपला वेळ खर्चलाच नसता. वेळ मोकळा असला म्हणून काय झालें? सिंहाला कितीहि भूक लागली तरी तो कांहीं गवत काडी खाणार नाहीं. अशा अनुमानिकांना अर्थात् ग्रंथ पाह-ण्याचेंहि कारण नाहीं. याच्या पुढची पायरी म्हणजे ग्रंथ नुसता पाहून त्याची स्तुति करणारांचा. आणि खरोखर गीतारहस्य हा 'ग्रंथ इतका मोठा' आहे कीं, तो नुसता पाहूनहि त्याच्याबद्दल आदरबुद्धि उत्पन्न व्हावी. मराठी भाषेंत एका मनुष्यानें एकदम लिहिलेला येवढा मोठा ग्रंथ बहुधा पाहावयास सांपडत नाहीं. नाहीं म्हणावयाला वे. शा. सं. बापट शास्त्री यांचा 'गीताभाष्यार्थ व रहस्यपरी-

क्षण ' हा ग्रंथ याच विषयावर असून तो याहून सव्वादीडपट एवढा मोठा आहे. बापट शास्त्री हे गीतारहस्यापुरते टिळकांचे प्रतिपक्षी. त्यांचा जवळ जवळ सर्व जन्म श्रीमदाचार्यांचे ग्रंथ वाचण्यांत व त्यांचें मनन करण्यांत गेला. टिळकांच्या गीतारहस्यानें परंपरेचा व सत्याचा उच्छेद मांडला असें वाटून प्रतिकारबुद्धीनें हा ग्रंथ लिहिण्यास ते प्रवृत्त झाले. आणि थोड्या कालावधींत त्यांनीं सुमारें १३०० पानांचा ग्रंथ लिहून छापून प्रसिद्ध केला. बापटशास्त्री यांच्या ग्रंथाला त्या ग्रंथाच्या महत्त्वाच्या मानानें प्रसिद्ध लाभली नाहीं असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. पण व्यक्ति-महात्म्याचें अधिष्ठान ग्रंथाला लाभावें ही गोष्ट स्वाभाविकच आहे. त्याविषयीं तक्रार करण्यांत अर्थ नाहीं. शिवाय उपोद्घातरूपानें टिळकांनीं जीं ५००।६०० पानें, गीतेचें भाषांतर, टीका व टीपा यांच्या आधीं, दिलीं आहेत त्यांतच खरोखर टिळकांच्या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य आहे. यामुळें बापट व टिळक यांच्या ग्रंथाच्या तुल-नेला समान अधिष्ठान आहे असें म्हणतां येत नाहीं. मुख्य मुद्दा हा कीं एवढा मोठा ग्रंथ पूर्वी कोणाहि ग्रंथकारानें लिहिलेला नव्हता. असो. यानंतरची पायरी म्हणजे एवढा मोठा ग्रंथ ' गीता विषयावर लिहिला ' याविषयीं कौतुक करणारांची. टिळक राजकीय विषयावरील वर्तमानपत्राचे लेखक म्हणून लोकांना माहीत होते. धर्मबुद्धीनें ते आस्तिक पुराणमतवादी व वेदशास्त्र पाहिलेले इतकी लोकांना कल्पना होती. परंतु गीतेवर हजार पांचशें पानांचा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिण्याइतका व गीते-वर नुसतें भाष्यच नव्हे तर तुलनात्मक तत्त्वज्ञानाचा निबंध लिहिण्याइतका असा धर्मविषयाचा टिळकांचा अभ्यास होता ही गोष्ट लोकांच्या प्रत्ययाला प्रथमच आली. म्हणून त्यांच्या विद्वत्तेच्या पैलुदारपणाचेंच त्यांना आश्चर्य वाटलें. यानंतरची पायरी एवढा ग्रंथ ' तुरुंगांत लिहिला ' याबद्दल कौतुक करणारांची. आणि हें त्यांचें कौतुक मात्र खरोखरच योग्य प्रकारचें होतें. कारण तुरुंगांतून स्मरणानें व शेंकडों पुस्तकें मागवून तीं वाचून असा ग्रंथ लिहिणें ही मोठीच गोष्ट होती. आणि याहि पेक्षां कौतुक करण्याची खरी एक गोष्ट अशी कीं टिळकांनीं हा ' सर्व ग्रंथ पेनसिलनें व स्वहस्तें' लिहिला. जी गोष्ट म्हणजे हातानें मजकूर लिहिण्याची गोष्ट टिळकांनीं जन्मांत केली नाहीं ती तुरुंगांत यावेळीं केली. तुरुंगांत कंटाळा येण्या-इतका वेळ मोकळा होता. तेथें लिहिण्याला लेखकच नव्हता. पेनसिलीनेंहि कागदावर अक्षर उमटत नाहीं असें नाहीं. या सर्व गोष्टी खऱ्या. पण प्रतिकूल स्थितींत इतर मनुष्य कंटाळतो तसे टिळक कंटाळले नाहींत ही कौतुकाची गोष्ट कांहीं लहानसहान नाहीं.

गीतारहस्यांत इतर भाष्यग्रंथांवर व टीकांवर स्वतः टिळकांनीं केलेली प्रतिटीका, त्या टीकेवर टिळकांनीं दिलेलीं उत्तरें त्या उत्तरांवर इतरांनीं दिलेलीं प्रत्युत्तरें आणि या सर्व वादांत पुढें आलेल्या शंका व त्यांचें समाधान, कोट्या व प्रतिकोट्या, निंदा व प्रतिनिंदा, अपशब्द व प्रत्यपशब्द यांचा संभार इतका मोठा आहे कीं तो सर्व एकत्र छापला असतां जवळ जवळ एक हजार पृष्ठें भरतील. या सर्वांचा परामर्ष स्थूलपणानेंहि घेणें या ग्रंथांत शक्य नाहीं. शिवाय तो घेण्याचें फारसें प्रयोजन नाहीं. कारण आपण इतकें खोलांत गेलों तरी हाताला काय लागणार ? फक्त चार दोनच महत्त्वाचे मुद्दे. पण तेच इतर रीतीनें सांगतां येण्यासारखे आहेत. पण वादाचें मुख्य कारण हें कीं, कोणताहि ग्रंथ लावतांना मनुष्य असें घेऊन चालतो कीं लिहिणारानें तो कांहीं एका विशिष्ट हेतूनें लिहिलेला असतो. इतकेंच नव्हे तर त्यांतील प्रत्येक शब्द त्या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ असतो. या समजुतींत फारशी चूक नाहीं. पण जेव्हां निरनिराळ्या वृत्तीचे, निरनिराळ्या मतांचे लोक प्रामाण्य बुद्धीनें त्या ग्रंथाला आदरितात, व तसें करितांना तो ग्रंथ आपल्याच विशिष्ट वृत्तीच्या किंवा मताच्या सिद्ध्यर्थ किंवा समर्थनार्थ मूळ लिहिला गेला आहे असें मानून चालतात तेव्हां अनवस्था प्राप्त होते.

ग्रंथकाराच्या लिहिण्यांत प्रसाद म्हणजे स्वच्छता, निर्मळता कितीहि असली तरी ग्रंथ हें चित्र आहे तो आरसा नव्हे. अगदीं दोनप्रहरच्या उन्हाचें चित्र किंवा अंधकारानें व्यापिलेल्या गडद आभाळाचें चित्र म्हटलें तरी तें कोणत्या तरी एका रंगानें एकजात सारविलेलें असणार. त्यांत अनेक आकृती फक्त मनानें कल्पण्या-सारखीच भूमिका असते. परंतु आरसा जसा कोणाहि पाहणाराला त्याचेंच तोंड बिनचूक प्रामाणिकपणानें व निरपवादरीतीनें दाखवूं शकतो तसें कर्तृत्व कोण-ताहि ग्रंथ कितीहि प्रसादयुक्त असला तरी त्यांच्यामध्यें असत नाहीं. दुसरे पक्षीं ग्रंथांमध्यें प्रसादांच्या स्वच्छपणापेक्षां प्रतिभेचें तेज अधिक चमकत असेल; तथापि प्रकाशांत निरनिराळ्या बाजूंनीं धरला असतां निरनिराळे रंग प्रकट करण्याची जी शक्ति पैलुदार हिऱ्यांमध्यें असते ती प्रतिभोद्दीपित ग्रंथांत असूं शकणार नाहीं. प्रतिभेची व्याख्या कित्येक साहित्यशास्त्रकारांच्या मताप्रमाणें जरी ‘ प्रतिक्षणीं नवीन कांहीं तरी उन्मेष विकास किंवा रमणीय रूप दाखविणारी शक्ति ’ अशी असली तरी ग्रंथ म्हटला म्हणजे तो सर्वच कांहीं शब्दशः असा विचित्रदर्शन किंवा अनंत-दर्शन होऊं शकणार नाहीं. त्यांतील मुख्य सिद्धांतांच्या आजूबाजूनें इतर अनेक

सिद्धांत डोकें वर काढून दाखवूं शकोत किंवा सुचविले जावोत. पण मूळ ग्रंथकाराला अभिमत असा कांहीं तरी एक सिद्धांत स्थिर व आधारभूत अशा स्थाणूप्रमाणें असावाच लागतो. पण आपल्या इकडील कांहीं प्रकारच्या धार्मिक वाङ्मयांत सूत्ररूपानें लिहिण्याची पद्धति व त्यांच्या जोडीला निरतिशय शब्द-प्रामाण्यबुद्धि असल्यामुळें, एका शब्दांतून अनेक लोक आपापल्या परी अर्थ काढण्याचा प्रयत्न करितात. यामुळें त्यांची स्वतःची आणि ते ज्याचा अर्थ करितात त्याची बेसुमार ओढाताण सहजच होते. जुनें वैदिक वाङ्मय आज इतक्या दिवसांनीं शिल्लक उरलें हीच मोठी गोष्ट. पण त्यांचा अर्थ आजच्या भाषेनें लावून दाखविणारे शब्द–कोश किंवा भाष्यें, वार्तिकें उपलब्ध नाहींत. कांहीं असलीं तरी तीं निराळ्या हेतूनें लिहिलेलीं आहेत. पुढें येणाऱ्या अनंत पिढ्यांना मध्यंतरीं येणारीं गंडांतरें–म्हणजे अपभ्रंश, लक्षणा, रूढी–वगैरे सर्वांतून उत्तीर्ण होऊन प्रत्येक पिढीला त्या त्या काळीं पटणाऱ्या शब्दांनीं अर्थ समजावून देण्याकरितां तीं लिहिलेलीं नाहींत खास. यामुळें जुन्या शब्दप्रयोगांचा आम्ही नवीन अर्थ आपल्या आजच्या रूढिप्रमाणें बसविणार. आणि या रूढिभेदांत मतवैचित्र्याची व हेतुवैचित्र्याची भर पडली म्हणजे मग मूळच्या शब्दार्थांत विकृति किती होत असेल हें सांगावयास नको. वेदांगसूत्राचें उदाहरण घेतलें तर असें दिसून येईल कीं, एकाच सूत्राचा अर्थ चार मतांच्या भाष्यकारांनीं चार प्रकारचा लाविलेला आहे. सूत्रें त्रुटित म्हणून कदाचित् ही युक्ति साधली असेल असें म्हणावें तर ज्यांत तो दोष नाहीं अशा सरळ सबंध भरपूर शब्दांच्या वाक्यांनीं लिहिलेल्या कांहीं प्रमाण ग्रंथांची गोष्टहि तशीच झालेली आहे. व भगवद्गीता हेंच त्यांचें एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. कारण या ग्रंथांत शब्द कमी किंवा अपुरे पडले आहेत असा आक्षेप कोणालाहि काढण्याला जागा नाहीं. उलट शब्द-प्राचुर्य व पुनरावृत्ति या दोषांचा आरोप करण्यासहि गीतेंत थोडीशी जागा आहे. असें असतां संक्षिप्त किंवा त्रुटित स्वरूपाच्या वेदांत–सूत्रावर जितकीं अनेक मत-प्रदर्शक भाष्यें झालीं आहेत तितकीं किंवा त्याहून अधिक सरळ, सोप्या प्रासादिक किंबहुना पाल्हाळिक अशा गीतेवर झालीं आहेत. व त्याचें कारण अनेक मतांच्या लोकांनीं प्रामाण्यबुद्धीमुळें "गीता हा ग्रंथ आमचेंच मत प्रतिपादन करणारा आहे, आमचेंच मत सहेतुक व निर्भेळ प्रतिपादन करणारा आहे", असा आग्रह धरिला हें होय.

या आग्रहामुळें प्रत्येक सिद्धांतवादी आपल्या प्रतिपक्षावर नेमका तोच–म्हणजे शब्दांची ओढाताण केल्याचा व अर्थ विपरीत लावल्याचा–आक्षेप घेत असल्याचें दिसून येईल. आणि या बाबतींत टिळकांनीं जसा पूर्वींच्या टीकाकारांवर हा आक्षेप घेतला तसाच गीतारहस्याच्या टीकाकारांनीं तो टिळकांवर घेतलेला आहे. आणि कांहीं ठिकाणीं तो लागूंही पडतो. याचें कारण टिळक हे आधुनिक शास्त्र-संस्कृतीनें युक्त असले तरी गीतेच्या बाबतींत त्यांनीं पुरातनांइतकीच प्रामाण्यबुद्धि ठेविली आहे. यामुळें इतरांप्रमाणें स्वतः टिळकांनाहि गीतेचा अर्थ बसवितांना नडणारे शब्द निरर्थक म्हणून गाळावे लागले आहेत. किंवा त्यांचा अर्थ विपरीत किंवा रूढीविरुद्ध करावा लागला आहे. किंवा जेथें त्यानेंहि भागलें नाहीं तेथें कांहीं विशिष्ट शब्द किंवा विशिष्ट परिस्थिति किंवा विशिष्ट शंका–समाधान किंवा विशिष्ट हेतु गृहीत धरावा लागला आहे. यामुळें टिळकांना आपला सिद्धांत निःशंक किंवा निरपवाद रीतीनें सिद्ध करतां आलेला नाहीं. आतां हे सर्व आक्षेप जमेस धरले तरी टिळकांची विद्वत्ता, बहुश्रुतपणा, कुशाग्रबुद्धि आणि समाजोप-कारित्व इतक्या गोष्टी गीतारहस्य ग्रंथांत शिल्लक उरतात म्हणून निःपक्षपाती मनुष्य याच दृष्टीनें या ग्रंथाची वाहवा करितो. पण एकंदरीनें येवढी गोष्ट खरी कीं, हा ग्रंथ लिहिल्याबद्दल टिळकांची कसून स्तुति करणारापेक्षां त्यांची कसून निंदा करणारे किंवा टीका करणारे लोकच अधिक निघाले. ‘अस्फुट’ रीतीनें टिळकांचा या ग्रंथाबद्दल गौरव करणारे शेंकडों किंवा हजारों लोक झाले व आहेत यांत शंका नाहीं. किंबहुना सरसकट रीतीनें असेंहि म्हणतां येईल कीं, यच्च-यावत् नव्या पिढीला कोणत्याहि कारणानें कां होईना पण गीतेचा प्रवृत्तिपर अर्थ लावणारा हा ग्रंथ मान्य व आदरणीय झाला आहे. पण हा बहुतेक करभार गुप्त दानाच्या स्वरूपाचा आहे. उलट ग्रंथासंबंधानें मत व्यक्त करण्याकरितां म्हणून ज्यांनीं शाईत लेखणी बुडविली अशांची गणति केली असतां गीतारहस्यावर टीका करणारे किंवा आक्षेप घेणारेच लोक अधिक निघाले यांत शंका नाहीं. याचें कारण ज्याचें पोट दुखेल तोच ओवा खाईल ही म्हण होय. ज्यांना मान्यता दर्शवावयाची, आदर प्रकट करावयाचा, स्तुति करावयाची त्यांना खोल पाण्यांत शिरण्याचें कारणच नव्हतें. त्यांच्या कार्याला कांहीं सामान्य ठराविक शब्दच पुरे पडण्यासारखे होते. पण या ग्रंथानें आपल्या जुन्या समजुतींना धक्का दिला असें ज्यांना भासलें त्यांनाच खोल पाण्यांत शिरावें लागलें, चर्चेची उठाठेव करावी

लागली व मनांतला अभिप्राय कागदावर लिहिण्याचे श्रम करावे लागले. नाहीं म्हणण्याला रहस्यदीपिकाकार भिडे शास्त्री यांच्यासारखा एकादा जुन्या पद्धतीचा विद्वान् किंवा चिंतामणराव वैद्य यांच्यासारखा नव्या पद्धतीचा विद्वान् गीतारहस्याला समर्थनपर लेख लिहिण्याला पुढें आला नाहीं असें नाहीं. पण प्रत्यक्ष लेख लिहिणारांत प्रतिकूल टीका करणारेच अधिक.

इतकी प्रस्तावना करून या ग्रंथावरील साधक बाधक टीकेचे कांहीं थोडे नमुने या खालीं देतों. या नमुन्यांची वर्गवारी लाविली असतां असें आढळून येईल कीं, कांहीं थोडे निवळ बौद्धिक टीकाकार आहेत पण पुष्कळसे भावनाप्रधान आहेत. पण त्यांतहि एक पोटभेद असा कीं, बौद्धिक म्हणजे अश्रद्धावान् अशा टीकाकारांनींदेखील पुष्कळ ठिकाणीं विकारवश होऊन स्वतः टिळक किंवा वेदांत किंवा हिंदु धर्म यांच्याविषयीं नापसंतीची भावना उत्कट रीतीनें प्रकट केली आहे. तशीच उलट श्रद्धाळू व भावनाप्रधान टीकाकारांमध्येंहि ग्रंथसंगति लावितांना, अर्थ करतांना किंवा अनुमान रचितांना कांहींनीं पुष्कळच चिकित्साबुद्धि व शुद्ध तर्क-प्रेम दाखविलें आहे. या उभय टीकाकारांत जसे सात्त्विक, रजोगुणी व तामस टीकाकार आहेत, तसेच सांप्रदायिक किंवा बुद्धिस्वातंत्र्याविषयीं प्रेम बाळगणारेहि टिकाकार आढळतात. कारण सांप्रदाय म्हटला म्हणजे त्याचा प्रकार एकच. मग तो पुराणमतवादी असो किंवा नवमतवादी असो. तसेंच अनुकूल टीकेंत कांहीं टीका इतक्या वीट येणाऱ्या स्तुतीच्या आहेत कीं खुगंधी हें नांव घेऊन एक मैलावरून कपाळ उठविणाऱ्या किंवा वांति करविणाऱ्या दर्पयुक्त जर्मन सेंटची किंवा ओटो दिलबहारच्या कार्डांचीच उपमा त्यांना साजेल. उलट प्रतिकूल टीकेंतहि असे कांहीं मासले आढळले कीं, जणू कांहीं डिकेमाली किंवा आयडोफार्म यांच्या रसानें बनविलेल्या शाईतच वरचेवर लेखणी बुडवून लेखकानें लिहिलें असावें.

अतिशयोक्तिपूर्ण स्तुतीचा नमुना पाहिजे असेल तर मुंबईच्या एका पत्रांतील खालील उतारा वाचाः—

" लो. टिळकांचा गीतारहस्याचा हा ग्रंथ प्रकट झाला. ज्या ग्रंथानें एका असामान्य विद्वान् पुरुषाच्या बुद्धि–कुक्षींत सहा वर्षें गर्भवास केला त्यानें महाराष्ट्र-वाङ्मयाचा पाळणा गेल्या आठवड्यांत पाहिला. ज्या ग्रन्थरवीचा अरुण–प्रभा आपल्या रुचिर कल्पना–कान्तीनें गेलीं दोन वर्षें महाराष्ट्रावर मन्द परन्तु सौख्य-कर प्रकाश पाडीत होती त्या बालसूर्यानें मुद्रणकल्पाच्या उदय–गिरीवरून गेल्या

आठवड्यांत आपलें कमनीय शीर्ष व्यक्त केलें. ज्या कोहिनूर हिऱ्यावरील सन्देह-स्थितीच्या पेटीचें झांकण एक वर्षापूर्वीच उघडलें गेलें होतें त्याचेवरील मुद्रणसंस्काराचे किनखाबी वेष्टन गेल्या आठवड्यांत दूर सारलें जाऊन त्याचें नेत्रानन्द-कारक तेज झळकूं लागलें. भगवान् श्रीकृष्णाच्या मुरलीचा ध्वनि ज्ञानेश्वर आणि वामनपण्डित ह्यांच्या वेळेपासून ह्या महाराष्ट्रांत घुमण्याचे जें बन्द पडलें होतें त्याला गेल्या आठवड्यांत पुन्हां सुरवात झाली. नन्दकिशोराचीं जीं हृद्यवेणूगीतें पूर्वी यमुना-तटावरील गोधनें व खिल्लारें ह्यांच्या कर्णप्रान्तावर आदळून त्यांनाहि सहजानन्द-स्थिति प्राप्त करून देत असत त्या वेणु-गीतांचा उत्साह-प्रवर्तक-नाद गेल्या आठवड्यांत महाराष्ट्राच्या पुन्हां कानावर आला. कर्तव्या-कर्तव्याच्या व्यामोहांत पडलेल्या अर्जुनास छिन्नसंशय करून त्यास जन्म-सार्थक्याचा मार्ग दाखविणारी कृष्णवाणी गेल्या आठवड्यांत पुन्हां जागृत झाली. गीताक्षरांचें अक्षरत्व गेल्या आठवड्यांत पुन्हां प्रस्थापित झालें. गीता-वाक्यांना गेल्या आठवड्यांत फिरून वाचा फुटली. गीतार्थ संदोहनाच्या अमृतधारा गेल्या आठवड्यांत पुन्हां वर्षावूं लागल्या. इतके दिवस फक्त आकाश-जीवनाच्या वृष्टीसच आरंभ करणाऱ्या मृगनक्षत्रानें गेल्या आठवड्यांत आपली प्रतिवार्षिक जलसेवा थाम्बवून प्रथम गीता-न्तर्गत ज्ञानजीवनाच्या मृग-झडीस आरंभ केला. जलवृष्टीच्या कार्याची प्रतिवर्षी चिन्ता वाहणाऱ्या वृत्र-हंत्या इन्द्रानें गीतार्थ-तुंदिल ज्ञानमेघांना पाहून आपले जल-मेघ व्योममार्गांतून एक क्षणभर दूर केले. पर्जन्य-वृष्टीच्या कृष्णमेघांनो, ह्या महाराष्ट्राला जल-वर्षावापेक्षां ज्ञान-वर्षावाची जास्ती अवश्यकता आहे अशी तुमचीहि समजूत झाली काय ? अचेतन वापींना आणि चंचल नद्यांना भरपूर भरून टाकून क्षार जलाची भरती करण्यापेक्षां महाराष्ट्रांतील चेतन परंतु निश्चल लोकप्रवृत्तींत ज्ञानाचें जीवन ओतणें हेंच तुम्हांस जास्ती महत्त्वाचें वाटलें काय ? निसर्गतः मृदु व कृष्णा-वेण्यासारख्या पवित्र सरितांच्या योगानें तर जास्तीच मृदुहृदय झालेल्या ह्या महाराष्ट्र भूमींत आकाशांतील पाणी वाटेल तसें बेअंदाजानें ओतून कर्दम व पंक ह्यांचीच निष्पत्ति करण्यापेक्षां, अज्ञानाच्या योगानें पाषाणतुल्य बनलेल्या महाराष्ट्रीय लोकांच्या अन्तःकरणावर स्वर्गांतील बोधामृताचा मारा करून त्यांना पाझर फोडणें हेंच तुम्हांला आपलें सद्यःकर्तव्य वाटलें काय ? खरोखर तुम्हांला जर असेंच वाटलें असेल तर तुम्ही महाराष्ट्राची स्थिति बरोबर ओळखलीत, तुम्हांला महाराष्ट्राच्या अवश्यकतेची खरी जाणीव झाली, भगवद्गीतारहस्य तुम्हाला खरें समजलें ! ''

प्रतिकूल टीकेंत वरील स्तुतीप्रमाणें निंदेचा एकाच ठिकाणीं मारा केलेला असा लेख सांपडत नाहीं तथापि ग्रंथकार व ग्रंथ यांच्याविषयीं जे शेलके शब्द वापरण्यांत आले आहेत त्यांची कंथा बनविली असतां ती त्या दोघांनाहि पुरून उरेल इतकी मोठी होईल.

गीतारहस्याच्या टीकाकारांमध्यें सर्वांत प्रमुख स्थान पुण्याचे आचार्यभक्त विष्णुशास्त्री बापट यांना दिलें पाहिजे. यांचा बहुतेक जन्म शंकराचार्यांच्या ग्रंथांचें पठण व पाठण करण्यांत गेला. व आचार्य या नांवाचें मासिक पुस्तक काढून त्यांनीं आपली आचार्यभक्ति विशेष रीतीनें प्रकट केलेली होती. टिळकांनीं मंडालेहून परत आल्यावर गीतारहस्य छापण्यापूर्वी गायकवाडवाड्यांत गीतारहस्यावर चार व्याख्यानें दिलीं. पण त्याबरोबर पांचव्याच दिवशीं त्याच जागीं स्वतः टिळकांच्याच अध्यक्षतेखालीं बापटशास्त्री यांनीं व्याख्यान देऊन गीतारहस्यावर आक्षेप प्रकट केले. नंतर शांकरभाष्यानुसार गीतारहस्य, सांख्ययोग, शास्त्र वगैरे लेख लिहून व पुस्तकें प्रसिद्ध करून त्यांनीं गीतारहस्यावर आणखी पद्धतशीर टीका केली. पण एवढ्यानेंहि न भागतां त्यांनीं गीताभाष्यार्थ अर्थात् रहस्यपरीक्षण या नांवाचा पूर्वी सांगितलेला प्रचंड ग्रंथ १९२१ सालीं प्रसिद्ध केला. त्यांत गीतारहस्यांतील जवळ जवळ शब्दन् शब्द खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. इतर रीतीनें टिळकांविषयीं आदरबुद्धि किंबहुना पूज्यभाव असतांहि विषयानुरोधानें टीका करण्याचा प्रसंग आला असतां भाडभीड न धरतां जशास तसें उत्तर देण्याचें एक नमुनेदार उदाहरण बापटशास्त्री यांचें होय. पण या टीकेंतील प्रखर असा जो भाग आहे त्याचें कारण, बापटशास्त्री यांच्या म्हणण्याप्रमाणें, स्वतः टिळकांनीं शंकराचार्यांवर टीका करितांना जो प्रखरपणा दाखविला तोच होय. बापटशास्त्री यांचें म्हणणें असें कीं, " टिळकांनीं संन्यास मार्गीय टीकाकारांचें नांव पुढें करून आचार्य भाष्यावरच दोषारोपाचे सर्व हल्ले केले आहेत. तसेंच गीतेला कर्मयोगशास्त्र हें नांव देऊन नवीन शास्त्र किंवा सांप्रदाय बनविण्याचा वृथा प्रयत्न त्यांनीं केला आहे. आणि पुष्कळसे लोक टिळकांच्या नव्या ग्रंथाला जो मान देतात तो त्यांच्या इतर गुणावर व योग्यतेवर भुलून केवळ पक्षपातानें व विषयाच्या अज्ञानामुळें देतात." ते म्हणतात, "गीतारहस्याच्या अनुकूल बोलणें सोपें आहे व तें दृष्टफल देणारें आहे! टिळकांच्या प्रतिपक्षीयांना त्यांच्यावर टीका करण्याला योग्य तो वाव किंवा संधि

मिळत नाहीं. टिळकांचा जन्मसिद्ध विषय राजकारणाचा. पण जो त्यांचा जन्मसिद्ध विषय नव्हे त्यांत त्यांनीं वृथा प्रवेश करून व निराधार सिद्धान्त प्रतिपादन करून आपल्याविषयींची आदरबुद्धि गमावली व अप्रीतिला पात्र झाले ! गीतारहस्य हें त्यांनीं उगाच फावल्या वेळीं दुसरें कांहीं काम नाहीं म्हणून केलेलें काम आहे. म्हणून त्याची योग्यता तितपतच. वाईट इतकेंच कीं त्यांच्या उदाहरणानें व उत्तेजनानें ज्या लोकांना पूर्वीं शंकराचार्याविरुद्ध लेखणी किंवा जीभ उचलण्याला छाती नव्हती त्या लोकांना सहजच सवड मिळाली. टिळकांशिवाय दुसऱ्या कोणीं गीतारहस्य लिहिलें असतें तर जनतेनें त्याची उपेक्षाच केली असती. असल्या योग्यतेच्या ग्रंथाला लोक 'ग्रंथराज' म्हणूं लागले हा केवळ कालमहिमा व व्यक्तिमहिमा होय ! किंबहुना टिळकांची गौतमबुद्धाच्या अल्प प्रमाणांत नवी आवृत्ति आहे. गीतारहस्याचा उपयोग इतकाच कीं, सुशिक्षित लोक गीतेपासून पूर्वीं पराङ्मुख झाले होते, तरी त्यांचें तोंड आतां या ग्रंथाकडे वळण्याला थोडीशी मदत झाली. व ज्यांनीं गीताभाष्याचें अध्ययन करण्यांत जन्म घालविला त्यांनाहि गीतारहस्याला उत्तर देण्याकरितां अधिक खोलांत जाऊन अधिक अभ्यास करावा लागला. टिळकांनीं सांप्रदाय तर सोडलाच पण पाश्चात्यांचा चष्मा लावून गीतेकडे पाहिलें यामुळें त्यांचा ग्रंथ पदोपदीं आक्षेपार्ह झाला आहे." बापटशास्त्री टिळकांना येऊन जाऊन भलेपणा देतात तो इतकाच कीं, 'या ग्रंथांत टिळकांचा बहुश्रुतपणा दिसून येतो व आपल्या पक्षाचें समर्थन करण्याची त्यांची शैली इतकी विलक्षण आहे कीं उत्तर देतांना प्रत्येक मुद्याचा विचारच करावा लागतो !'

बापटशास्त्र्यांच्या नंतर प्रतिकूल टीकाकारांत वाईचे भाऊशास्त्री लेले यांचा क्रम लागतो. लेलेशास्त्री यांनींहि गीताभाष्याचें अध्ययन चांगलें केलेलें होतें. गीतारहस्याची लेखी प्रत लेलेशास्त्री यांनीं वाचली होती आणि 'बऱ्याच उपयुक्त व मार्मिक सूचनाहि केल्या होत्या' असा टिळकांनीं ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत त्यांचा उल्लेख केला आहे. तथापि या ज्या सूचना त्यांनीं टिळकांना केल्या त्या टिळकांच्या दृष्टीनें केल्या असें म्हणावें लागतें. निदान त्या करितांना विरोधक टीकाकाराची भूमिका लेलेशास्त्र्यांच्या मनांत विशेष स्पष्टपणानें प्रकट झाली नव्हती. लेलेशास्त्री हे एक खंदे लेखक होते. त्यांचा लेखनव्यवसाय जसा मोठा जबर तसा त्यांचा युक्तिवाद व भाषाहि उघड व अप्रतिहत असे. शिवाय

भाषेचा कडकपणा, खवचटपणा, वाटेल त्यावर व वाटेल तसें तोंड बेगुमान टाकण्याची त्यांची संवय या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां त्यांनीं गीतारहस्यावर जी टीका केली ती त्यांच्या नेहमींच्या मानानें पाहतां बरीच सौम्य होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. 'धर्मनिबंधमाला' या मासिक पुस्तकाच्या पहिल्या अंकांत 'भगवान् श्रीशंकराचार्य व लोकमान्य टिळक' या मथळ्याखालीं त्यांनीं लेखमाला सुरू केली आणि पुढें पांचव्या अंकापासून कित्येक अंक त्यांनीं गीतारहस्याच्या परीक्षणानें भरून काढिले आहेत. तेव्हां अशा टीकाकाराचें म्हणणें गीतारहस्यासंबंधानें काय आहे हें थोडक्यांत दिलें पाहिजे. लेलेशास्त्री लिहितात, "गीतेचें रहस्य टिळकांनीं काढलें तें शंकराचार्यांच्या रहस्याहून एका गोष्टींत भिन्न होतें. पण टिळकांचा शंकराचार्यांशीं जो विरोध होता तो सप्रमाण आहे व त्यामुळें समाजाचें कांहींएक नुकसान न होतां झाला तर फायदाच होणार आहे. वर्णाश्रमविहित कर्मे केल्याशिवाय अंतःकरण–शुद्धि नाहीं व त्या शुद्धीशिवाय ज्ञानप्राप्ति नाहीं व ज्ञानप्राप्तीशिवाय मोक्ष नाहीं हा शंकराचार्यांचा सिद्धांत टिळकांनाहि मान्य आहे. परंतु शंकराचार्यांचें जें मत टिळकांना मान्य नाहीं तें हें कीं, संन्यासाश्रम स्वीकारल्याशिवाय मोक्ष प्राप्त होण्याचा संभव नाहीं. फक्त टिळकांचें म्हणणें असें कीं, ज्ञानोत्तर संन्यासाश्रमानें मोक्षप्राप्ति होईल तशीच ज्ञानोत्तर कर्मानुष्ठानानेंहि होईल. टिळकांचें हें मत जुन्या शास्त्रीलोकांना मान्य होणें शक्य नाहीं. परंतु ज्या श्रुतिस्मृतिप्रमाणांवरून टिळकांचें हें मत झालें होतें, तीं प्रमाणें मात्र जुन्या पंडितांना खोडतां येणें शक्य नाहीं. उलट खुद्द शंकराचार्यांचें जें मत आहे तें जुन्या मताच्या पंडितांना व शंकराचार्यांच्या अनुयायांना सर्वस्वीं मान्य आहे." अशा रीतीनें जुन्या पंडितांचा आचार्यांशीं कांहीं मुद्यावर विरोध व टिळकांचा आचार्यांशीं कांहीं मुद्यावर अविरोध त्यांनीं दाखविला. पण गीतारहस्य परीक्षणांत त्यांनीं गीतारहस्याच्या विरोधाला प्रारंभ केला व पूर्वीच्या लेखाबद्दल असें म्हटलें कीं, "टिळकांनीं आपल्या ग्रंथाची हस्तलिहित प्रत आम्हांला दाखविली त्यावेळीं ज्या सूचना टिळकांच्या मताला अनुकूल होण्यासारखा होत्या त्याच त्यांना केल्या. तसेंच पहिल्या लेखांत टिळकांना अनुकूल अशीं वचनें आम्हीं दिलीं तींहि टिळकांना अनुकूल अशीं भासणारींच दिलीं आहेत. पण तें करितांना शंकराचार्यांचें मत बरोबर नाहीं असें आम्हीं कोठें म्हटलेलें नाहीं. अर्थात् टिळकांच्या ग्रंथावर टीका करावयाची तर त्यांना अनुकूल वचनें कोणतीं हीं

सर्व आधीं पाहून पारखून घ्यावीं, तीं नीट लावावीं, व अशा रीतीनें अनुकूल असणारी सर्व बाजू लक्षांत घेऊन नंतर मग त्याच्यावर टीका केली तर ती अधिक खंबीर होते. म्हणून सकृद्दर्शनीं टिळकांना अनुकूल असें मत मीं प्रकट केलें " असा त्यांनीं खुलासा केला. या द्राविडी प्राणायामाला एक मौजेचें कारण घडलें होतें असें दिसतें. द्रव्यलोभाचा आरोप हा ह्या जगांत प्रतिपक्षावर करण्याच्या आरोपांत पहिल्या नंबरचा गुणकारी असतो. त्याप्रमाणें टिळकांवर टीका करण्याला बापटशास्त्री यांना कोणा संस्थानिकानें पैशाची मदत केली हा आरोप जसा त्यांच्यावर कांहीं लोकांनीं केला तसाच, भाऊशास्त्र्यांनीं प्रथम टिळकांना अनुकूल असा लेख लिहिलेला पाहून तोच आरोप बापटशास्त्र्यांनीं लेलेशास्त्र्यांवर केला व असें सुचविलें कीं, टिळकांनीं लेलेशास्त्र्यांना पांच चार हजार रुपये दिले म्हणून ते गप्प बसले व त्यांनीं गीतारहस्याला मान्यता दिली. बापटशास्त्र्यांच्या ग्रंथांतील एक उतारा पूर्वी दिला आहे त्यांत 'गीतारहस्याचें समर्थन केल्यानें दृश्यफल मिळण्यासारखें होतें,' असें जें एक विधान आहे त्याचा उलगडा या आक्षेप–प्रत्याक्षेपानें होईल. वरील प्रकारचा खुलासा करून भाऊशास्त्री यांनीं गीतारहस्यावर टीका करण्याला प्रारंभ केला. ही टीका पुढें कित्येक दिवसपर्यंत सुरू होती. लेलेशास्त्री यांचें म्हणणें असें कीं, शंकराचार्यांचें गीताभाष्यच बरोबर आहे व टिळकांनीं गीतारहस्यांतील मजकूर समजून उमजून विपरीत लिहिला नसला तरी तो ठिकठिकाणीं विपरीत म्हणून खोडून टाकला पाहिजे. हें काम सौम्य शब्दांत करावयाचें असा त्यांचा प्रथम संकल्प होता. पण पुढें लवकरच तो सुटला व आपल्या स्वभावाप्रमाणें त्यांनीं टिळकांवर कडकशब्दयोजना करितांना बापटशास्त्र्यांनाहि मागें टाकलें आहे. त्यांनीं टिळकांच्या ग्रंथांतील निरनिराळीं वचनें एकत्र करून त्यांची विसंगति दाखवली. आपण स्वतंत्र विचारपूर्वक गीतेचीं अनेक पारायणें केलीं या टिळकांच्या विधानाचा त्यांनीं उपहास केला. नीटसा बोध न होण्यासारखीं अनेक विधानें टिळकांनीं केलीं असें म्हटलें आहे. टिळक हे ग्रंथांत लिहिलेल्या मजकुरांतून कोठेंहि बांधले जाऊं न शकण्यासारखे म्हणजे 'धंदेवाल्या साक्षीदारा' प्रमाणें मोघम अनेकार्थी शब्दयोजना करतात ! ग्रंथांत नडले तर टीपेकडे बोट दाखवतात, टीपेंत नडलें तर ग्रंथावर सांवरून घेतात. 'पण' 'किंवा' असल्या शब्दांच्या आधारानें पळवाट

निर्माण करून ठेवतात. आपल्याला अनुकूल असतील तेवढेच शब्द जमेला धरतात. बाकीच्यांचा खुलासा करीत नाहींत. त्यांची भाषाहि कित्येक ठिकाणीं शुद्ध नाहीं. शब्दयोजनेमध्यें धरसोडीचा प्रकार फार झाला आहे. हातीं केसरी आहे म्हणून टीकाकारांवर ते मुलुखमैदान सोडून टीकाकारांचा उपहास करितात! टिळकांनीं घेतलेल्या आधारभूत संस्कृत वचनांचा अर्थ त्यांना लागला नव्हता. कित्येकांचें भाषांतर चुकलें आहे. आणि कित्येक ठिकाणीं टिळकांचा अर्थ घेतला तर भगवान् श्रीकृष्णच असंबद्ध प्रलाप करणारे होते असें ठरेल. तात्पर्य, अमुक एका बाजूनें गीतारहस्यावर आक्षेप घेतां येणार नाहींत अशी बाजू त्यांनीं ठेवलेलीच नाहीं. किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल कीं, " टिळकांनीं पांच चार हजार रुपये देऊन तुम्हांला गप्प बसविलें व तुमची मुग्ध अनुकूलता मिळविली " हा आरोप जितक्या प्रकारांनीं खोटा ठरवितां येईल तितक्या प्रकारांनीं लेले शास्त्री यांनीं गीतारहस्याला नांवें ठेवून त्यांतील दोष दाखविले आहेत! एवढ्यानें समाधान न होतां बापटशास्त्र्या-प्रमाणें लेले शास्त्री यांनींहि अर्थासह गीता प्रसिद्ध करण्याचें योजलें. गीतारह-स्याचें खंडन भरतखंडांतील लोकांनीं करावें म्हणून तें एका संस्कृत ग्रंथाच्या रूपानें सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध करण्याचा शास्त्रीबुवांचा विचार होता. व त्या लेखांचा पूर्वभाग १९१६ सालच्या मार्च महिन्यांत त्यांनीं पुणें येथील 'वाग्व-र्धिनी' सभेमध्यें वाचूनहि दाखविला. हें करितांना ज्या विद्वान् लोकांनीं गीतारहस्याचें समर्थन केलें त्यांचीहि हजिरी लेले शास्त्री यांनीं घेतली आहे. उदाहरणार्थ, चिंतामणराव वैद्य यांनीं 'चित्रमय जगतां' त गीतारहस्यावर टिळ-कांना उघड अनुकूल असा एक लेख लिहिला त्यावर लेले शास्त्री यांनीं खालील शब्दांनीं टीका केली आहे. " गीताभाष्यांतील सिद्धान्त रा. ब. वैद्यांना न कळणें स्वाभाविक आहे. पण वाचकांनीं मात्र तसें समजणें योग्य नव्हे. प्रत्येक परीक्षेंत बक्षिसें मिळविलेल्या रावबहादूरासारख्या जंगी एम्. ए., एल्एल्. बी. ना शारीरभाष्य समजणें शक्य असतें तर मोठमोठ्या कॉलेजांतून विद्या-र्थ्यांना नव्हे परंतु प्रोफेसर लोकांना विषय समजावून सांगण्याकरितां शास्त्री लोक ठेवण्याचें कांहीं प्रयोजनच उरलें नव्हतें." वरील अवतरण देण्याचा आमचा हेतु इतकाच कीं, गीतारहस्यावर अनुकूल प्रतिकूल टीकेचा वाद सुरू झाल्यानंतर लवकरच या धार्मिक विषयाला सामान्य राजकीय विषयाचें स्वरूप

आलें. बापट शास्त्र्यांची टीका केवळ टिळकांनीं शंकराचार्यांवर टीका केली या रागामुळेंच प्रवृत्त झालेली होती. पण भाऊशास्त्री लेले यांची टीका म्हणजे वाऱ्याच्या वावटळीसारखी असावयाची. ती कोणीकडून येईल, कोणीकडे जाईल कोणावर हल्ला करील, कोणाला जातां जातां विनाकारण धक्का देईल व कोणाविषयीं किती क्षुद्रता बुद्धि प्रकट करील याचा नेमच नव्हता. आणि त्याप्रमाणेंच त्यांची या विषयावरील टीका अनुभवास आली.

आतां नव्या पद्धतीच्या चिकित्सक टीकाकारांकडे वळूं. गीतारहस्यासंबंधानें प्रोफेसर भानू यांनीं टिळकांना तारीख ८ जून १९१५ रोजीं खालीलप्रमाणें पत्र लिहिलें आहे.

" आपण कृपा करून माझ्याकडेहि आपलें गीतारहस्य पाठविलें याबद्दल आपला फार आभारी आहें. पुस्तकाचें बाह्यांग पुष्कळच चांगलें आहे. अंतरंगामध्यें यद्यपि आपली विचारसरणी भिन्न आहे, तथापि व्यवहारांत फरक पडणार नाहीं असें आपण प्रसिद्ध केलेल्या गीतेच्या प्रवचनावरून मला वाटलें होतें. व त्याच दृष्टीनें मी आपलें पुस्तक वाचीत आहें. आपला बहुश्रुतपणा असामान्य आहे. यद्यपि त्याचा विनियोग कसा करावयाचा यांत तीव्र मतभेद पडेल तथापि आपल्या अगाध वाचनाची व त्याचा उपयोग वकिली थाटानें करण्याची आपली बुद्धिहि कौतुकास्पद आहे असें सर्टिफिकीट देण्याचा जरी मला अधिकार नाहीं तथापि तेंहि देतों. "

प्रोफेसर वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं तर टिळकांचा सूड त्यांच्या गीतारहस्यावर न उगवतां भगवद्गीतेवरच उगवून घेतला आहे. त्याचा प्रकार असा. टिळकांच्या गीतारहस्यांतील पहिल्या प्रकरणांत विषयप्रवेश करितांना टिळकांनीं गीतेचें महत्त्व वर्णिलें आहे. व तें वर्णन करितांना असें म्हटलें आहे कीं, " गीता हा ग्रंथ परमपुरुषार्थाची ओळख करून देणारा, आत्मविद्येचीं गूढ तत्त्वें स्पष्ट करून सांगणारा, भक्ति, ज्ञान, व्यवहार यांची सांगड घालून कर्तव्याला प्रवृत्त करणारा, व मनाला शांतता मिळवून देणारा असा आहे. पण काव्य या दृष्टीनेंहि जरी त्याचें परीक्षण केलें तरी आत्मज्ञानाचे गहन सिद्धांत प्रासादिक भाषेनें आबालवृद्धांना सुगम करणारा हा ग्रंथ उत्तम काव्यांत गणला जाईल." हें स्तुतिपूर्ण वर्णन प्रोफेसर राजवाडे यांना खपलें नाहीं. म्हणून गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यानंतर दोन वर्षांनीं म्हणजे १९१७ सालीं कै. डॉ. भांडारकर यांच्या वयाला ८० वर्षें पूर्ण झा-

त्याबद्दल अभिनंदन व्यक्त करण्याकरितां ‘ भांडारकर संशोधक मंडळा ’ नें प्रबंधावलीचा एक मोठा ग्रन्थ प्रसिद्ध केला त्यांत, संस्कृत वाङ्मयासंबंधानें अनेक विषयांवर निरनिराळ्या विद्वानांनीं लेख लिहिले आहेत. त्यांतच राजवाडे यांनीं गीतेवर एक लेख लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं गीतेचें परीक्षण वाङ्मयशास्त्र व व्याकरणशास्त्र यांच्या दृष्टीनें केलें आहे. या लेखाच्या पहिल्याच वाक्यांत असें म्हटलें आहे कीं, “ गीता हा ग्रंथ तत्त्वज्ञानपर किंवा नीतिशास्त्रपर असून शिवाय जगांतील उत्कृष्ट काव्यांपैकीं तो एक आहे असा हक्क कित्येक लोकांकडून पुढें आणण्यांत येतो. म्हणून हा हक्क कितपत साधार किंवा न्याय्य आहे याची चर्चा मी या लेखांत करितों. ”

गीता हें उत्तम काव्य म्हणणाऱ्या टिळकांचा प्रत्यक्ष उल्लेख यांत नाहीं. तथापि राजवाडे यांची टीका लिहून होत असतांना त्यांच्या डोळ्यापुढें टिळक व त्यांचें गीतारहस्य हा ग्रंथ होता यांत मुळींच शंका नाहीं. राजवाडे यांची टीका प्रत्यक्ष गीतारहस्य या ग्रंथावर नसल्यामुळें तिचा विशेष परमार्ष या ठिकाणीं घेण्याचें आम्हांला कांहीं कारण नाहीं. तथापि टिळकांच्या गीतारहस्यानें लोकमत कित्येक ठिकाणीं किती मुळापासून ढवळून काढलें होतें हें लक्षांत यावें एवढ्याकरितां या टीकेंतील १०–२० वाक्यें आम्ही खालीं देतों. राजवाडे म्हणतातः—

“ मम्मट, जगन्नाथ इत्यादि संस्कृत-साहित्य-शास्त्रकार किंवा ड्रायडन, कॉलेरिज, वर्डस्वर्थ इत्यादि इंग्रज साहित्यशास्त्रकार यांची काव्याची व्याख्या लक्षांत घेतली तर गीता हें काव्य म्हणण्याच्या लायकीचेंहि ठरत नाहीं. त्या लहानशा ग्रंथांत व्याकरणाच्या शेंकडों चुका आहेत. क्रियापद आत्मनैपदी कीं परस्मैपदी हेंहि गीता लिहिणाराला चांगलेंसें माहित नव्हतें. शब्दांचे संधि पदोपदीं चुकले आहेत. विभक्तिप्रयोग अनेक ठिकाणीं चुकले आहेत. गीतेंतील संस्कृतावर प्राकृताची छाया पडली आहे. श्लोकांचे भाग योग्य सांधा न जोडतां विस्कळीत असे लिहिले आहेत. वाक्यरचनेमध्यें गोंधळ व गुंतागुंत झाली आहे. संबंधी सर्वनामें व नामें यांचा जाब बरोबर राहिलेला नाहीं. एका वाक्यांतले शब्द दुसऱ्या वाक्यांत गुंतून गेलेले आढळतात. पुष्कळ समास चुकीनें जोडले आहेत. कित्येकांचा विग्रहहि करितां येत नाहीं. कित्येक ठिकाणीं हा समास आहे कीं तद्धित आहे हें कळत नाहीं. च वै तु हि पूरक पदें वाटेल तशीं दडपून दिलीं आहेत. कोणताहि विशेष अर्थ नसतां एव हें पद ऐशी ठिकाणीं निरर्थक वापरलें आहे. संबोधनार्थ

निरर्थक विशेषणें घातलीं आहेत. एकीकडे शब्द निरर्थक घातले तर दुसरीकडे अवश्यक शब्दांची अपेक्षा असतां ते वगळले आहेत. रसभरित अशीं वर्णनें कोठेंच नाहींत व तीं तर काव्यांत अवश्य हवींत. गीतेंत तत्त्वज्ञान सांगितलें असेल पण उत्प्रेक्षा दृष्टांत अशा रूपानें तें सांगितलेलें नाहीं. तिजमध्यें पहावें तर युक्तिवाद आहे, अनुमानपद्धति आहे पण प्रतिभाजन्य अद्भुत कल्पना नाहींत. उदात्त वर्णन करण्याला आत्म्यासारखा दुसरा विषय कोणता असणार ? पण तत्संबंधीं गीतेंतील श्लोक फारच किरकोळ व तुटपुंजे असे आहेत. कालिदास, भवभूति, शेक्सपियर, शेले यांनीं हें वर्णन अधिक चांगलें केलें असतें. विभूतिवर्णनांत तारतम्य कांहींच ठेवलें नाहीं. लहानमोठ्यांची सरमिसळ झालेली आहे. अनुप्रास साधण्याकरितां भलत्याच शब्दांच्या जोड्या एकत्र बांधल्या आहेत. सुव्यवस्था अशी कोठेंच नाहीं. श्लोक पुरा झाला म्हणजे झालें. मग कोठला चरण कोठें कां बसेना ! विश्वरूपप्रदर्शनांत क्षुद्र गोष्टी घुसडून दिल्या आहेत. साधा व्यंकटेशस्तोत्रकार व मिल्टन यांना विश्वावर रचलेलीं विश्वें दिसलीं तींहि गीताग्रंथकाराला दिसलीं नाहींत. तात्पर्य, गीतेंत प्रतिभा नाहीं, कल्पना नाहीं, भाषासौंदर्य नाहीं, शुद्ध व्याकरण नाहीं मिळून कांहींच नाहीं. केवळ श्रद्धेमुळें गीता हा ग्रंथ आदरणीय म्हटला तर म्हणावा. " अशी टीका करून प्रो. राजवाडे हे शेवटीं म्हणतात, " श्रद्धाळु लोकांची भावना दुखविण्याकरितां मीं हें लिहिलेलें नाहीं. पण गीता हें काव्यांतील उत्तम काव्य व नीतिशास्त्रावरील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ अशी भूमिका जेव्हां कोणी घेतात व तिचें समर्थन युक्तिवादानें किंवा टीकेनें करूं पाहतात, तेव्हां त्यांच्यावर अशी टीका करणें प्राप्तच होतें. त्यांनीं मीं दाखविलेले दोष नाहींत असें सिद्ध करावें असें माझें त्यांना आव्हान आहे. जें यश कालिदासादिकांना मिळालें तें तुमच्या व्यासाला कां मिळूं नये ? माझें म्हणणें असें कीं पूर्वीं हिब्रू भविष्यवादी लोक ईश्वराचें म्हणून आपल्याच मनचें बोलत त्याप्रमाणें कृष्ण किंवा शिव यांचें नांव घेऊन आपल्या जुन्या ग्रंथकारांनीं आपल्याच मनचें दडपून देण्याला कमी केलें नाहीं. पण बोलून चालून तीं माणसें. त्यांना आपल्या मर्यादा कशा उल्लंघितां येणार ? म्हणून गीतेमध्यें जुन्या लोकांचा श्रद्धाळूपणा व त्याचबरोबर त्यांचें अज्ञान वगैरे गोष्टी दिसून येतात. " ही टीका करतांना टिळकच राजवाड्यांचे डोळ्यापुढें होते यांत संशय नाहीं. आणि अशा रीतीनें गीतारहस्य लिहून टिळकांनीं गीतेवर उपकार करण्यापेक्षां राजवाड्यांच्या या टीकेमुळें अपकारच केले असें ठरतें.

एक म्हणतो, "टिळक 'आचार्यपदारुरुक्षु' आहेत. ते 'आचार्यबुभूषु आहेत. त्यांनीं कांहीं तरी नवें सांगतों असें भोळ्या लोकांना भासवून उगीच ५०० पानें खरडलीं." दुसरा म्हणतो, "टिळकांनीं गीतेचें रहस्य तर सांगितलें नाहींच पण जुने आचार्य व साधुसंत यांवर निवळ पुष्पांजली वाहण्याचा अतिप्रसंग मात्र केला." निळकंठराव सहस्त्रबुद्धे या नांवाचे एक साहेबी थाटाचे पण अण्णासाहेब पटवर्धनांचे भक्त म्हणविणारे एक पेन्शनर आहेत. वेदांत शास्त्रावर लिहिण्याचा त्यांचा अधिकार कोणींहि कधींहि मानलेला नाहीं. तथापि त्यांनीं सुधारक पत्रांत अशी प्रौढी मिरविली कीं, "टिळकांच्या कर्मयोग शास्त्रग्रंथांतील हजारों प्रमाद लोकांपुढें साधार सादर करण्यास मला बरेचसे ग्रंथ लिहावे लागतील ! व इतकें मोठें कार्य वर्तमानपत्रांतून होणें शक्य नाहीं म्हणून शितावरून भाताची परीक्षा या न्यायानें कांहीं ढोबळ चुका दाखवितों !" पण शेवटीं प्रत्यक्ष चुका नमूद करितांना भाताचा हंडा अदृश्य होऊन नमुन्याचें तेवढें एकच शीत निळकंठरावजींना वाचकांना जेवू घालतां आलें. सहस्त्रबुद्धे लिहितात, "टिळकांनीं शंकराचार्यांवर टीका करून सूर्यावर थुंकण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'अहंभाव ज्या मानसींचा सरेना तया ज्ञान तें अन्न पोटीं जिरेना' अशी टिळकांची गत झाली आहे. म्हणून टिळकांनीं विद्वत्तेचा टेंभा मिरवून शंकराचार्यांवर अज्ञानाचा टेंभा मिरविल्याबद्दल त्यांनीं पुन्हां एकवार प्रायश्चित्त घ्यावें. पण तेंहि श्रद्धापूर्वक न घेतलें तर त्यांच्या पापकर्माचें क्षालन होणार नाहीं."

सुधारकांत टीका करणाऱ्या 'पट्ट शिष्या'नें टिळकांच्या बरोबर गीता सांगणाऱ्या श्रीकृष्णाचीहि खूप हजेरी घेतली. ती इतकी कीं त्या बिचाऱ्याच्या सगळ्या चरित्राची झडती निघाली ! आणि ती वाचून श्रीकृष्णाला कदाचित् असेंहि वाटलें असेल कीं 'असंगाशीं संग व प्राणाशीं गांठ.' कोणी या उपद्व्यापी टिळकांना माझ्या गीतेवर एवढा ग्रंथ लिहावयास सांगितला कोणास ठाऊक ! "संपादक टिळक व इतर टिळक एक नव्हत त्याचप्रमाणें गीता सांगणारा श्रीकृष्ण व गोकुळांतला श्रीकृष्ण एक नव्हत आणि या अनैक्याचा सबबीवर दोघांनाहि सारखाच धिंगाणा घालितां आला, या बोटावरची थुंकी त्या बोटावर करतां आली. कपट करूनच्या करून त्याचें समर्थन करतां आलें. आणि म्हणूनच जशास तसें वागावें आणि लोकसंग्रहार्थ काय वाटेल तें करावें हें तत्त्व टिळकांना पटलें असावें" असें या पट्टशिष्यानें लिहिलें आहे. तो म्हणतो, "जर तेच हे भगवान असतील तर

धर्माला संदिग्ध बोलावयास लावणारे, जयद्रथाचा वध अद्भुत युक्तीनें करविणारे, भीष्मावर रथचक्र उगारणारे, व प्रतिज्ञाभंग झाला नाहीं अशी मुजोरी करणारे, जरासंधाच्या वेळीं वचनभंग करणारे, गदापर्वांत अधर्मयुद्ध करूं लावणारे, आणखी पुनः कर्णावर मुजोरी करून अर्जुनाला बाण सोडावयास लावणारे, वगैरे वगैरे जे भगवान ते एकच असतील तर ' लोकसंग्रहार्थं वाटेल तें करावें ' हाच निर्णय सामान्य जन काढतील. याकरितां तरी जनकाच्या तोडीला या श्रीकृष्ण ऊर्फ भगवानांना रा. टिळकांनीं बसवावयाचें नव्हतें, शिवाय ' दोग्धा गोपालनंदनः ' यावरून हा भगवान् गोकुळांतील ' यशोदेचा कान्हा ' जर मानावा लागला तर निष्काम कर्मयोगाची रा. टिळकांनीं जी एवढी तरफदारी चालविली आहे ती धुळीस मिळाल्यासारखी होईल ! "

टिळकांनीं गीतारहस्यांत आधिभौतिक सुधारणांना कमी महत्त्व देऊन अध्यात्मिक सुधारणांना वरिष्ठपणाचा मान दिला हें पाहून 'पट्टशिष्या'चें पित्तच अगदीं खवळलें. तो लिहितो, "दांताला दांत व हाताला हात, बुक्कीला बुक्की व लाथेला लाथ हें तत्त्व रानटी असें वाटतें. पण ज्यांना ' अरे तर कारे ' करण्यावांचून चैनच पडत नाहीं त्यांना ही उत्तम नीति वाटेल हें खरें. ' एका गालांत मारली तर दुसरा गाल पुढें करावा ' या ख्रिस्तवचनाची विल्हेवाट 'तसें वागला आहे कोण ?' एवढ्यानेंच लावणारे ' आपलें ध्येय फार उत्तम असलें पाहिजे ' असें एकदांचें बोलणें विसरतात यांत आश्चर्य आहे. पण आश्चर्य कसचें ? जेव्हां जें प्रतिपादन लागू पडेल तेव्हां तें योजावयाचें व प्रतिपक्षाची टवाळी करावयाची हाच ज्यांचा धंदा त्यांनीं कांहीं केलें तरी आश्चर्य नाहीं. ' अरे तर कारे ' ही नीति असें घटकाभर कबूल केलें तरीहि आधिभौतिक शास्त्राचा अभ्यास करून त्यांत नवे नवे शोध लावणारीं पाश्चिमात्य राष्ट्रें आपली आधिभौतिक उन्नतिच संपादतात. ते तुम्हांला काय करतात ? त्यांचा उत्कर्ष—पुनः आधिभौतिकच उत्कर्ष—हा तुम्हाला पाहावत नाहीं काय ? इतका तुम्हांला त्यांचा मत्सर वाटतो काय ? हेंच का तुमचें अध्यात्मज्ञान गुरुजी ? समजलों, गुरुजी, तुम्ही म्हणाल " पण तीं पाश्चिमात्य राष्ट्रें आपलाच ऐहिक उत्कर्ष करून राहात नाहींत. रावणानें तपश्चर्या करून शिव प्रसन्न करून घेतला व सर्व देवांस बंदिवान केलें व माजला. तशीं हीं राष्ट्रें येऊन त्या आधिभौतिक ज्ञानाच्या साह्यानें आमची स्वतंत्रता हरण करून आमच्यावर राज्य करतात. एकंदर मनुष्यजातीला पीडा देतात. म्हणून 'जशास तसें' या न्यायानें

त्यांचीं तीं शास्त्रें शिकायचीं, नवे शोध लावावयाचे व आपली स्वतंत्रता परत मिळवावयाची." तथापि माझी शंका अशी आहे, गुरुजी, अध्यात्मज्ञानप्रवीण जे आपण त्यांनीं या खटाटोपांत कां पडावें ? आपली स्वतंत्रता पाश्चिमात्य राष्ट्रांनीं घेतली किंवा घेतील. पण त्याबद्दल आपणांस हळहळ हवी कशाला ? ती स्वतंत्रता आधिभौतिकच ना ? त्यांनीं आपल्याला जिवें मारिलें तरी काय झालें ? 'हन्यमाने शरिरे नायं हन्यते.' आपला आत्मा दुसऱ्या साली पांघरील. त्यांची बुद्धि सम नसल्यामुळें ते फार तर पापी ठरतील. 'येथें कोणाचें काय बा गेलें ? ज्याचें त्यानेंच अहित केलें.' एवंच शंका अशी रहाते कीं हीं आधिभौतिक शास्त्रें पढून आपला त्या पाश्चिमात्यांशीं टिकाव लावावयाचा तो कशाकरितां ?" 'पट्टशिष्य' हा बहुधा एक विद्वान् प्रोफेसर असावा. पण टिळकांच्या निमित्तानें गीतेला, गीतेच्या निमित्तानें कृष्णाला, कृष्णाच्या निमित्तानें हिंदुधर्माला नांवें ठेवतांना तो शब्दानें किती बहकला हें दाखविण्याला आम्ही खालील उतारा देतों.

'अर्जुन अगदीं आयत्या वेळीं क्लीब होऊन बसला हें कोणाचें दुर्दैव ? तुमचें आमचें ! कीं केवळ त्या द्रौपदीचें ? कीं कृष्णाचें ? कीं अर्जुनाच्या काळापर्यंत होऊन गेलेल्या धर्मव्याख्यानाचें ? अगर तीं व्याख्यानें करणाऱ्यांचें ? अगर लोकसंग्रहकारांचें ? किंवा हें खापर केवळ कर्मसंन्यास सांप्रदायावर फोडावयाचें ! रा. टिळकांना मोंगलाईच्या काळीं कर्मयोगाचें पुनरुज्जीवन फार वेळ टिकलें नाहीं म्हणून आमचें दुर्दैव असें वाटतें. ज्या धर्मानें महाभारतासारख्या मार्मिक काळांत सूक्ष्म विचारी ऋषिमुनींच्या सहवासांत व श्रीकृष्णभगवंताच्या नित्यसाहचर्यांत राहणाऱ्या महाभारत लिहिणाऱ्यांच्या अर्थात् श्रीकृष्णाकडून उपनिषदांचें अमृततुल्य सार काढवून अर्जुनाच्या तोंडांत बळजबरीनें ओतणाऱ्या श्रीव्यासमुनींच्या दर्शनाचा लाभ घडलेल्या, व त्या श्रीमद्व्यासमुनींच्या हयातींत जिवंत असणाऱ्या त्याच व्यासमुनींच्या नातवाला अशा आणीबाणीच्या वेळीं क्लीब करून सोडलें त्या धर्मातच क्लैब्य असलें पाहिजे.'

याहीपेक्षां प्रखर उतारा खालील आहे. "रा. टिळक म्हणतात 'हा (कर्मयोग) आमच्या देशांत अनादिकालापासून चालत आला आहे असें सिद्ध होतें.' (गी-र. ४९४) सिद्ध होत असेल व चालत आला असेल. पण तो कर्मयोग–कर्मसंन्यासच केवळ नव्हे–क्लीब आहे. आपलें कर्मसंन्यासाचेंच नव्हे तर निष्कामकर्मयोगाचेंहि ध्येय घेऊन बसा. अध्यात्माचे गोडवे गाऊन आधिभौतिकाची हवी

तितकी टवाळी करा. पण मग इतिहासाकडे व वर्तमानकाळाकडे पाहून बालवैध-व्यदग्धेसारखे रडत तरी बसूं नका. एखाद्या स्थविराविधवेसारखे उदासीन राहून आमरणान्त दासीचें काम आनंदानें करा. ख्रिस्तधिर्म कसाहि असला, त्याच्या अनुयायांना अध्यात्मज्ञानाचा गंधहि नसला, स्वतः ख्रिस्तानें जरी 'एका गालफडांत मारली तर दुसरा गाल पुढें करा' असा उपदेश केला असला तरी या कर्मभूमींतच-या दृश्य सृष्टींतच–त्याच्या अनुयायांनीं सत्याचा शोध चालविला आहे. मनुष्याला एखादें सहावें इंद्रिय उत्पन्न होईल काय म्हणून तो वाट पहात आहे. कालगणना दृश्यसृष्टींतील भूगर्भविद्येवरून व आकाशगणना त्याच दृश्यसृष्टींतील ज्योतिर्विद्येवरून करण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत. आधिभौतिक दुःखांतून आधिभौतिक-सुखांत नेण्याचा स्वार्थनिरपेक्ष अगर सर्व भूतहितदृष्टीनें प्रयत्न करीत आहेत. त्यांच्या प्रयत्नानें पुष्कळ सुख–होय! अगदीं निव्वळ आधिभौतिक ज्यांत अध्यात्माचा गंधहि नाहीं असें सुख भोगीत आहेत. दुःख नाहीं असें नाहीं. दुःख आहे. पण तें कमी करण्याच्या विचारांत व प्रयत्नांत ते गढले आहेत. इकडे प्रकृति तन्मात्रें लिंगशरीर, आत्मा, परमात्मा, मोक्ष, ब्रह्म या पोकळ शब्दांच्या जाळ्यांत गुरफटून ब्रह्मानंदीं टाळी लागली नाहीं म्हणून ते रडत बसत नाहींत. तसेंच निष्काम कर्मयोगाची कांस धरून आधिभौतिक सुखाला व ज्ञानाला ते लाथ मारीत नाहींत. तरुणपणींच संन्यास घेऊन एखाद्या बाईच्या प्रश्नांचीं स्वानुभवपूर्ण उत्तरें देतां येत नाहींत म्हणून परकायाप्रवेशाच्या ढोंगानें सुरतरसाचा आस्वाद घेत नाहींत. अगर सोळा सहस्रनारींचा उपभोग घेऊन वरतीं मी ब्रह्मचारी असला लोकसंग्रह करीत नाहींत. 'दही खाऊं मही खाऊं कीं चाकवताची भाजी तोंडाला लावूं' अशी त्या आधिभौतिकवाद्यांची स्थिति नाहीं. तुम्हांला तें सुख व ज्ञान कनिष्ठ वाटतें ना? त्याच्याकरितां हळहळूं नका. सर्व हिंदुधर्माच्या लोकांना निदान त्यांतील ज्ञानाचा गड्डा पदरीं बांधलेल्या ब्राह्मणांना, त्यांतल्या त्यांत सध्यांच्या आचार्यपंडितांना, अगर आचार्यपदारुरुक्षूंना इतिहासदृष्टीच्या मिषानें तरी कर्मयोगाचें पुनरुज्जीवन फार वेळ टिकलें नाहीं म्हणून हळहळ कां वाटावी? हळहळीचें कारण उघडच आहे. मुसलमानांनीं आमचा देश जिंकला. वाटलें वाईट. रामदासशिष्य शिवाजीनें स्वराज्य स्थापना केली झाला आनंद. अटकेला ब्राह्मणी झेंडा नेला झाला आनंद! सोनपतपानपत गेलें झाला विषाद. माधवरावाला रामशास्त्र्यांनीं स्नानसंध्या करीत बसूं नको म्हटलें झाला आनंद. पाजी बाजीचेंहि

राज्य इंग्रजांनीं घेतलें झाला विषाद. सत्तावन साल बरें वाटलें पण शस्त्रें गेलीं म्हणून वाईट वाटलें. काँग्रेस झाली आनंद उत्पन्न झाला. भिक्षांदेहि करतात वाटलें वाईट. निर्भेळ स्वराज्य शब्द पुढें आला आनंदांत झाले मग्न. वसाहतींचें स्वराज्य पुरें म्हणतांच झाला खेद. खुदिरामबोसच्या कृत्यानें वाटली मजा. मन्डालेच्या एकान्तिक तपानें झाला खेद. रा. टिळकांनीं गीतारहस्य लिहिलें लागले आनंदसागरांत पोहावयाला. अध्यात्मज्ञान्यांना असला हर्षखेद हवा कशाला? गुरुजी, राग करूं नका. ‘शिष्यस्तेहं शाधि मा त्वां प्रपन्नम्’. ख्रिस्ताच्या उपदेशाला तुम्ही वाटेल तितके हंसा. पण त्याच्या अनुयायांनीं दोन हजार वर्षांच्या आंत जवळ जवळ सर्व जग पादाक्रांत केलें आहे तें कशानें? तर ख्रिस्ताला ‘आमचा गुरूच नव्हे’ असें म्हणून का? कीं, त्याच्या उपदेशाचा जेवढा भाग जरूर आचरणांत आणण्यासारखा व येण्यासारखा तेवढा आणून आणि बाकीचा निमूटपणें मागें सारून? त्यांचा बायबलावर कितीहि विश्वास असला तरी त्यांतील सृष्ट्युत्पत्ति प्रकरणाला ते कोठें चिटकून राहिले आहेत? पण आम्ही प्रकृति–पुरुष प्रकृति–पुरुष आत्मा–परमात्मा आत्मा–परमात्मा करीत बसलों आहों. गीता-रहस्यांत सुद्धां कर्मसंन्यास नव्हे तरी निष्काम – कर्मयोग हें सार काढलें. त्याच्या अनादित्वाचे व परमश्रेष्ठत्वाचे वाटेल तितके गोडवे गाइले आहेत. व आधिभौतिकत्वाची वाटेल तितकी हेटाळणी केली आहे. पण त्यानें समाधान होत नाहीं.”

असो. याखालीं सर्व इतर टीका! कारण त्यांत गीतारहस्याचे दोष दाखविले असले तरी कांहीं गुणहि घेतले आहेत. दरम्यानच्या इतर टिका करणाऱ्यांमध्यें प्रो. बेलवलकर, प्रो. रानडे, छापखाने वकील यांसारखे कांहीं टिळकांचे चहातेहि आहेत. त्यांनीं गीतारहस्याची वाहवा केली आहे. पण मधून मधून कांहीं शंकाहि प्रकट केल्या आहेत. हे निव्वळ बौद्धिक टीकाकार म्हणण्याला हरकत नाहीं. कारण यांच्या ठिकाणीं शंकराचार्यांविषयीं जसा आदर तसा टिळकांविषयींहि होता. त्यांना येऊन जाऊन दोष दिसला तो टिळकांनीं क्वचित् ठिकाणीं शंकराचार्यांच्या भाष्याचें विकृत स्वरूप दाखविलें याकरितां. त्यांतल्या त्यांत छापखाने यांची टीका विशेष विस्तृत व समर्पक आहे. त्यांची उभयविध टीका थोडक्यांत खालील शब्दांत देतां येईल. “गीतार्थांची संगति व एकवाक्यता ‘गीतारहस्यांत’ ज्या सरळ पद्धतीनें केली आहे तींत जें ज्ञानगांभीर्य व वाचन प्रकट होत आहे त्याहून अधिक

ज्ञान व अधिक पांडित्य या विषयावर इंग्रजींत, प्राकृतांत व मराठींत क्वचितच प्रयुक्त झालें असेल. व हा ग्रंथ लोकमान्य होण्यास इतर कारणें नसतीं तरी स्वयंप्रकाशानेंच तो योग्य मानास चढला असता व इतउत्तर चढेलहि यांत तिळमात्र शंका नाहीं. परंतु लो. टिळकांसारख्या स्वभावतः तीव्र बुद्धीच्या पुरुषाकडून 'संन्यास' व 'कर्म' या दोन निष्ठांच्या सात्त्विक क्रमाविषयीं व व्युत्पत्तीविषयीं जो सांगोपांग विचार गीतारहस्या-सारख्या अध्यात्मविषयपर ग्रंथांत सहजच अपेक्षित होता तो त्यांच्या या ग्रंथांत ठळकपणें केलेला दिसून येत नाहीं. यामुळें एवढ्या शुद्ध अंतःकरणानें, समबुद्धीनें व कल्पकतेनें लिहिलेल्या ग्रंथासहि पक्षमंडणार्थ लिहिलेल्या व्याख्यानाचेंच अंशतः स्वरूप येत आहे ही किंचित् खेदाची गोष्ट आहे." छापखाने यांचा निर्णय असा कीं, "भारतांत वर्णिलेल्या प्रसंगाची कल्पना लक्ष्यांत दृढ धरली म्हणजे श्रीकृष्णाचें गीतेंतील कर्मप्रवृत्तींविषयींचें उत्साहप्रधान वचन यथायोग्यच वाटतें. व सांप्रतच्या हिंदुस्थानच्या स्थितीस उद्देशून जरी गीतेचा अर्थ टिळकांनीं मुद्दाम लाविला असता तरी तो याहून भिन्न झाला नसता. हें जरी खरें आहे तरी मोक्षाचें सोपें साधन कोणतें या प्रश्नाचा 'आचार्य' (रिलिजस टीचर) या अधिकारास अनु-सरून अधिकारी शिष्यासाठीं परमार्थतः उत्तर देणें झाल्यास शंकराचार्यांचें भाष्य अधिक श्रेयस्कर होईल असें म्हटलें तर तें केवळ गैर होणार नाहीं."

गोविंदसुत चिंचाळकर यांनीं टिळकांविषयीं आदर दाखविला आहे, तरी एकं-दरीनें ग्रंथाला नाकच मुरडलें. त्यांचा मुख्य आक्षेप असा कीं, "टिळकांना आत्मा-नुभव (!) नसल्याकारणानें अशा विषयावर लिहिण्याची व शंकराचार्यांसारख्यांवर टीका करण्याची त्यांची पात्रताच नाहीं. ठिकठिकाणीं कर्मच करावें असें वेळीं अवेळीं सांगून टिळकांनीं वाचकांच्या मागें 'च' काराची विनाकारण टोंचणी लावली. लोकसंग्रह या शब्दांचें महत्त्व उगीच वाढविलें. सर्व कर्म—संन्यास म्हणजे स्वरूपतः संन्यास असा अर्थ शंकराचार्यांवर त्यांनीं उगाच लादला. कारण आचार्यांचा मूळ अर्थ संकाल्पित संन्यास असा होता." पण मौज ही कीं पुराण-मतवादिन्वाच्या पठाडींपैकींच भाऊशास्त्री लेले यांनीं शंकराचार्यांचें खरें मत म्हणून काय होतें व त्याविषयीं त्यांचा आग्रह कसा होता, हें दाखविलें असल्या-कारणानें त्यांच्याकडून गोविंदसुत चिंचाळकरांना परस्पर उत्तर मिळालें आहे. आणि अशा रीतीनें प्रत्येकाचे आक्षेप टिळकांवर वेगळे पण एकाचा आधार दुसरा ढांसळतो व दुसऱ्याचा आधार तिसरा ढांसळतो असाच प्रकार झालेला या टीकेच्या क्षेत्रांत पहावयास सांपडेल.

प्रो. भानु यांचा आक्षेप असा कीं, " शंकराचार्यांनाहि लोकोद्धाराची उत्कट इच्छा असतांना त्यांना टिळकांनीं विनाकारण सांप्रदायिक असें ठरविलें. टिळकांचा सांप्रदाय व शास्त्रीय आर्यसंस्कृति यांचा विरोध आहे. अपरोक्ष ज्ञानानंतर बुद्धिपूर्वक कर्म उरत नाहीं आणि त्याला कर्म करा असें सांगण्याचा कोणालाहि अधिकार रहात नाहीं. कुंभाराच्या चक्राप्रमाणें तो केवळ संवयीनें कर्म करील व तें केवळ लोकसंग्रहकारकच असेल. पण तें लोकसंग्रहकारक असलें म्हणून करणाऱ्यांची इच्छा लोकसंग्रहाचीच असते असें ठरत नाहीं. ब्रह्मस्वरूपता व कर्म हीं एकत्र नांदूं शकत नाहींत म्हणून खरें ज्ञान ज्याला झालें त्याला कर्म करावयास सांगणें हें विपरीत आहे. टिळकांना अपरोक्ष ज्ञान नाहीं म्हणून त्यांच्या लिहिण्याला महत्त्व नाहीं. त्यांच्या अंगीं विवेक मुरला असता तर त्यांनीं गीतारहस्य लिहून शंकराचार्यांशीं विरोध केला नसता. टिळकांनीं शास्त्रविरोधी तत्त्वें प्रतिपादिलीं आहेत. गीता प्रवृत्तिपर नसून निवृत्तिपर आहे." पण दुर्दैवानें त्यांची टीका प्रसिद्ध झाली, त्याच वेळेस स्वतः त्यांच्या गीतेवरील व उपनिषदांवरील प्रचंड मराठी भाष्यांतील उतारेच एकानें प्रसिद्ध करून भानूंनीं वेदांत प्रवृत्तिपर लावला असें दाखविलें.

'वऱ्हाड–समाचार' पत्रांत अशींच जुन्या मताच्या दृष्टीची टीका आली होती. हा टीकाकार भक्तिमार्गी म्हणून त्याला असा राग आला कीं, टिळकांनीं 'भक्तीची' तिसरी निष्ठा मानिली नाहीं तर केवळ निष्ठेचें साधन मानिलें. अर्थात् भक्तीला गौणत्व आणिलें. वास्तविक गीता सांगणारानें जर दोनच निष्ठा मानिल्या तर टिळक आपल्या पदरची तिसरी निष्ठा कोठून मानणार ? आणि मौज ही कीं तिसरी निष्ठा न मानल्याबद्दल टीकाकार टिळकांना दोष देतो पण 'लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा' असें स्पष्ट म्हणणाऱ्या भगवंताला मात्र दोष देत नाहीं. हा टीकाकार भक्तिमार्गी अर्थात् त्याचें ब्रह्म भगवद्गीतेंतील ब्रह्म म्हणजे सगुण ब्रह्म होय. या टीकाकारानें 'भक्ति' ही 'ज्ञाना' पेक्षांहि श्रेष्ठ ठरविली. मग ती तो 'कर्मयोगा' पेक्षां श्रेष्ठ कां ठरविणार नाहीं ? पण मौज ही कीं, येथेंहि त्याचा दावा टिळकांविरुद्ध आहे. शंकराचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्याविरुद्ध नाहीं !

मिरजेचे डॉक्टर जोशी यांनीं इंदुप्रकाशांत सुमारें १४।१५ लेख लिहून टीका केली आहे. टिळकांविषयीं त्यांची आदरबुद्धि निःसंदेह आहे. पण टिळकांनीं आपला सिद्धान्त मांडण्याकरितां वकिली बाणा बराच दाखविला व आडरानांत ते शिरले असें त्यांचें मत झाल्याचें दिसतें. त्यांचें म्हणणें असें कीं, "टिळकांनीं

भगवद्भक्तींची, मुमुक्षूंची व संन्याशांची विनाकारण टवाळी केली. केवळ गीतेंतील शब्दबलावर त्यांनीं गीतेचें तात्पर्य काढलें. टिळकांचा सांप्रदाय हा शुद्ध वैदिक सांप्रदाय नाहीं. गीतेचा अर्थ लावतांना श्रुतिसंगति जितकी ठेवावयास पाहिजे तितकी त्यांनीं ठेविली नाहीं. टिळकांनीं जनकाचें उदाहरण दिलें पण त्याची संसिद्धि ही कर्मयोगाची संसिद्धि नसून निवळ चित्तशुद्धि होय. श्रीकृष्णानें दिलेलीं म्हणून स्वतःचीं उदाहरणें टिळकांनीं कर्मयोगपर घेतलीं. पण तीं केवळ परमार्थावस्थेंतील नाहींत. कारण शुद्ध परमार्थांत व्यवहार उरत नाहीं. शंकराचार्यांनीं मुंडनरूप स्मार्त संन्यासाला खरें महत्त्व दिलें नसतां त्यांच्यावर तसा वृथा आरोप करण्यांत आला. 'जशास तसें' हें टिळकांचें तत्त्व राजकारणांतलें आहे. ब्रह्मवादांतलें नाहीं व ईश्वरप्राप्तीच्या दृष्टीनें तें गौण आहे." इत्यादि इत्यादि.

'दीनमित्र' वर्तमानपत्रांत एक नांगऱ्याहि टीका करण्याला पुढें सरसावला. दुसऱ्या एकानें असा आक्षेप घेतला आहे कीं, 'न बुद्धिभेदं जनयेत् अज्ञानाम् कर्मसंगिनाम्' ॥ याच्या आधारावर आपल्या कर्मयोगाची उभारणी करण्यांत टिळकांचा खरा हेतु असा कीं, हल्लींच्या काळांत जे अशिक्षित लोक शिक्षणाशिवाय आपलीं नित्य कर्मे करीत आहेत त्यांना अज्ञानांत तसेंच राहूं द्यावयाचें. शिकूं द्यावयाचें नाहीं. जागृति होऊं द्यावयाची नाहीं. सुधारूं द्यावयाचें नाहीं. अर्थात् टिळकांचा कर्मयोग म्हणजे ती ब्राह्मणांची लबाडी होय."

सुबोधपत्रिकेला असा राग आला कीं, "टिळक राजकारणांत मिरवीत होते ते ठीक होते. पण धर्म व तत्त्वज्ञान यांच्या क्षेत्रांतील मूर्धाभिषिक्त राजे म्हणजे रानडे, भांडारकर इत्यादि लोकच होत. अर्थात् गीतारहस्य लिहून टिळकांनीं या मोठ्या गृहस्थांच्या पायरीला पाय लावला व इतकेंहि करून सांगितलें त्यांत नवें कांहींच नव्हतें. कारण जें टिळकांनीं आज सांगितलें, तें रानडे, भांडारकर, यांनीं पूर्वींच सांगितलेलें आहे. फक्त टिळकांना त्याची आठवण राहिलेली नाहीं इतकेंच काय तें. पत्रिका म्हणते, "टिळकांनीं नवें तें काय सांगितलें! गीता प्रवृत्तिपर आहे कीं निवृत्तिपर आहे ही शंका आम्हां प्रार्थनासमाजिस्टांना कधींच आलेली नाहीं. टिळक कर्मयोगपर गीता ठरविण्याला परवां परवांचे मिस्टर ब्रूकस यांचा आधार घेतात. पण एकाहि प्रार्थनासमाजांतील आचार्यांचा आधार घेत नाहींत."

गिरीराव अण्णा हे तुकारामाचे भक्त त्यांनीं असा आक्षेप घेतला कीं, 'जशास तसें' हें तत्त्व गीतेंत नाहीं. टिळकांनीं तें उगाच घुसडून दिलें आहे. 'समत्व' झालें म्हणजे 'जशास तसें' उरतच नाहीं.

'ज्ञानोदया' नें टीका केली तींत त्यानें असें म्हटलें कीं, "वर्णाश्रमधर्माभिमानी लोकांना टिळकांचें विवेचन प्रामाणिक वाटणार नाहीं. आणि गीतारहस्य वाचून तरुण लोकांची शंकराचार्यांविषयीं आधींच झालेली अप्रीति व अनादरबुद्धि शिथिल न होतां अधिक वाढली. कारण टिळकांनीं जरी आचार्यांचा तत्त्ववेत्ते वगैरे म्हणून गौरव केला आहे, तरी आचार्य हे आग्रही आहेत व गीतेच्या भाष्यांत त्यांनीं पदरचे शेरे लिहिले असें म्हणून टिळकांनीं त्यांना पायाखालीं तुडविण्याचा प्रकार केला आहे. यामुळें आचार्यांविषयीं आदरबुद्धि दाखवून वरून उगाच दाढीला हात लावण्याचा जो प्रकार त्यांनीं केला तो यशस्वी होणार नाहीं." रामदुर्गचे कारभारी कोल्हटकर हे भागवतधर्मी असून त्यांनींहि गीतारहस्यावर बरीच टीका केली होती. शिवाय ती बरीच व्यक्तिविषयकहि होती.

असो. अशा रीतीनें प्रतिकूल टीकांचे उतारे देत बसलों तर जागा पुरणार नाहीं. परंतु वरील उताऱ्यांवरून कांहीं कांहीं वर्गांत गीतारहस्याची संभावना कशी झाली हें दिसून येईल. अनुकूल टीकाकारांपैकीं दोन ठळक उदाहरणें सांगतां येतील. एक 'रहस्यदीपिका' लिहिणारे भिडेशास्त्री हे जुन्या वर्गांपैकीं व चिंतामणराव वैद्य हे नव्या वर्गांपैकीं. या दोहोंच्या ठिकाणीं शंकराचार्यांविषयीं आदरबुद्धि असली, तरी टिळकांविषयीं तशीच होती. म्हणून भिडेशास्त्री यांनीं होतां होईतों दोघांनाहि संभाळून घेतलें आहे व वैद्य यांनीं तर टिळकांच्या इतकेंच किंबहुना टिळकांपेक्षांहि आपण कांकणभर अधिक प्रवृत्तिमार्गी आहों असें भासविलें आहे. कर्मपक्ष वा अकर्मपक्ष या दोहोंनाहि गीतेंत प्राधान्य दिलेलें नाहीं. फक्त त्यांतल्या त्यांत एक दुसऱ्याहून श्रेष्ठ असें टिळकांनीं म्हटलें. पण वैद्यांच्या मताप्रमाणें कर्मपक्ष व अकर्मपक्ष हे दोन्ही प्रधान मानावे ही गोष्ट देखील भगवंतांना गीतेंत मान्य नव्हती असें वैद्य यांनीं प्रतिपादिलें आहे

(९) टीकाकारांना टिळकांचें उत्तर

असो. या व इतर टीकांतील प्रत्येक मुद्दा घेऊन टिळकांनीं दिलेलें उत्तर आढळत नाहीं. टीकेला उत्तर देत बसण्याला त्यांना वेळहि नव्हता व ते उत्तर देत गेले असते तरी तें केव्हांहि न संपणारें असेंच काम होतें. पण स्वतः टिळकांच्या शब्दांनींच गीतारहस्याचें तात्पर्य आम्हीं मागें या प्रकरणांत दिलें आहे. त्याचप्रमाणें विशिष्ट टीकाकारांना टिळकांनीं दिलेलें एक उत्तर उपलब्ध आहे. हें उत्तर टीकाकारांना जशास तसें याच न्यायानें दिलेलें आहे. तथापि तसें करतांना इतर

अनेक आक्षेपहि टिळकांच्या डोळ्यांपुढें होते व त्यांनाहि उत्तरें त्यांनीं ह्याच उत्तरांत दिलीं आहेत. म्हणून तें एक उत्तर वाचलें असतां कोणत्याहि टीकाकाराच्या मुख्य मुद्याला त्यांत उत्तर मिळतें असें वाटतें. म्हणून तें समग्र उत्तर आम्ही खालीं देत आहोंः—

कोल्हटकर-ज्ञानप्रकाश-योग.

पहिलें प्रवचन रा. कोल्हटकर यांच्या विचारसरणीवर होतें, व प्रथमतः त्यांचा ग्रंथ कसा निर्माण झाला, याबद्दल रा. टिळक यांनीं थोडी माहिती सांगितली. ते म्हणाले कीं, गीतारहस्याचें एक पुस्तक ज्ञानप्रकाशकारांकडे प्रथमच अभिप्रायार्थ पाठविलें होतें. पण चरचरीत टीका करण्यास इंदुप्रकाशकारांस ज्याप्रमाणें प्रो. भानु मिळाले तसा गीतारहस्यावर विरुद्ध लिहिणारा कोणी इसम ज्ञानप्रकाशकारांस पुण्यक्षेत्रीं मिळेना. प्रो. भाटे, प्रो. रानडे, डॉ. गुणे वगैरे गृहस्थांकडे त्यांनीं खेपा घातल्या असें त्यांनींच प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे पण काय झालें कोणास ठाऊक ! या गृहस्थांस सोडून ज्ञानप्रकाशकारांनीं यमाच्या दिशेकडे धांव घेतली. तेव्हां शोधतां शोधतां अखेरीस रहस्यावर प्रहार करण्यासाठीं त्यांनीं सज्ज केलेल्या धनुष्यास बाण लावण्यास दत्तभक्त रा. कोल्हटकर हे त्यांस रामदुर्गीस सांपडले. मागें ज्ञानप्रकाशकारांची लघट असल्यामुळें त्यांनीं "शक्य त्या तांतडीनें ग्रंथ वाचून चरचरीत टीका तयार केली, पण मध्यें कोठें तरी खो येऊन अखेरीस रहस्यानंतर एक वर्षानें ती प्रसिद्ध झाली आहे. कोल्हटकरांची भाषाच पहावयाची तर ती बरीच चरचरीत व गालिप्रचुर आहे याबद्दल कोणासच शंका यावयाची नाहीं. रहस्यकारांच्या कृतीस 'आसुरी' ठरवून 'हे 'राजस' गृहस्थ कलियुगांत ब्राह्मणयोनींत राष्ट्रभक्तिमिषानें धर्म बुडविण्याकरितां उत्पन्न झाले आहेत,' इत्यादि कांहीं संस्कृत व कांहीं प्राकृत शेलक्या शिव्यांचा रा. कोल्हटकर यांनीं ठिकठिकाणीं उपयोग केला आहे. किंबहुना जेथें जेथें प्रमाणांची उणीव पडली, तेथें तेथें रामदुर्ग संस्थानांतील कारभाऱ्यांच्या जागेवर असणाऱ्या या गृहस्थांनीं ती उणीव अशाच प्रकारें भरून काढली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण दुर्दैव ज्ञानप्रकाशकारांचें कीं, रामाशीं स्पर्धा करणाऱ्या या धनुर्धराचे बाण गालियुक्त असूनहि बोथट झाले आहेत. गीतारहस्यावरील या टीकेंत तुरुंगाचाच नव्हे तर राजकीय पक्षांतील जहाल–मवाळांचाहि उल्लेख केलेला आहे, व रहस्यांतील सिद्धांताची मोठ्या कुत्सिपणानें राजकीय जहाल पक्षाशीं कोल्हटकरांनीं

जोड घालून देऊन मवाळ ज्ञानप्रकाशकारांचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. टीका करण्याच्या असल्या पद्धतीस काय नांव द्यावें हें आम्ही सांगूं इच्छित नाहीं. रा. कोल्हटकरांस आम्ही इतकेंच सांगतों कीं, राजकीय बाबतींत जहाल आणि मवाळ हे पक्ष होण्यापूर्वी वीस पंचवीस वर्षे गीतारहस्यांतील विचाराचा उगम झालेला आहे.

अनुकरण

" असो. कोल्हटकरांच्या ग्रंथाची उत्पत्ति जरी याप्रमाणें असली तरी त्यांनीं आपल्या ग्रंथाची अर्पणपत्रिका व प्रकरणें लिहितांना व सामान्यतः मांडणी करितांना गीतारहस्याचेंच अनुकरण केलेलें आहे. आपणांस कोणतीहि गोष्ट प्रिय असल्यावरच आपण तिचें अनुकरण करितों या न्यायानें पाहिलें तर रा. कोल्हटकर यांनीं पर्यायानें अजाणतेपणानें या बाबतींत रहस्याची स्तुतिच केली आहे असें म्हटलें पाहिजे. किंबहुना गीतारहस्याची एक प्रत प्रथमतः पंढरीच्या विठोबास ज्याप्रमाणें अर्पण करण्यांत आली, त्याप्रमाणें वाडीच्या दत्तास आपल्या ग्रंथाची एक प्रत प्रथमतः अर्पण करून त्यांतहि कोल्हटकर यांनीं आपली अनुकरणेच्छा तृप्त करून घेतली आहे. पण या गोष्टी विशेष सांगत बसण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. ग्रंथांतील चरचरीत शिव्या बाजूला ठेवून त्याचें आपणास परीक्षण केलें पाहिजे. तशा दृष्टीनें कोल्हटकरांच्या ग्रंथाचा विशेष काय तो आतां थोडक्यांत सांगतों.

गुरुपरंपरागत अर्थ

" कोल्हटकरांना गीतेचा अर्थ आपल्या गुरुसंप्रदायाप्रमाणें लावावयाचा आहे आणि रहस्यकारांना तो सर्वसंप्रदाय–स्वतंत्र पद्धतीनें लावावयाचा आहे. दोघांचे मार्गच भिन्न. एक जाणार पूर्वेस तर दुसरा पश्चिमेस. मग दोघांची एकवाक्यता होणार कशी ? कोल्हटकरांनीं गीतारहस्यांतील पहिलें प्रकरण जर नीट लक्ष लावून वाचलें असतें तर त्यांची चूक त्यांचे नजरेस आली असती. टिळक चुकले का कोल्हटकर चुकले हा प्रश्न नाहीं. ग्रंथाचा अर्थ कसा लावावयाचा हा मुख्य मुद्दा आहे. गुरूनें चतुर्थी सांगितली म्हणजे चतुर्थी म्हणावयाची किंवा व्याकरण, न्याय वगैरे पाहून ती चतुर्थी आहे का षष्ठी आहे हें ठरवावयाचें ? या बाबतींत गुरूपेक्षां पाणिन्यादिकांचा अधिकार अधिक असल्यामुळें गुरुपरंपरा म्हणजे एक प्रकारें अंधपरंपरा होय. आधुनिक ग्रंथचिकित्सक ग्रंथाचा अर्थ करतांना ही पद्धत स्वीकारीत नाहींत हें एल एल. बी. झालेल्या कोल्हटकरांस आम्हीं

सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. सांप्रदायिक अर्थ संप्रदायसिद्धयर्थ अवश्य असतात हें गीतारहस्यकारांनींहि कबूल केलें आहे. पण ते ग्रंथाचे खरे अर्थ नव्हत. शिवाय कोल्हटकर यांस अशीहि शंका आली नाहीं कीं, गुरुपरंपरा पहावयाची तर एकाच संप्रदायाची कां पहावी ? शंकराचार्यांनीं गीतेचा जो अर्थ केला आहे, तो रामानुजाचार्यांनीं किंवा मध्वाचार्यांनीं केला आहे काय ? नाहीं. किंबहुना शंकराचार्यांना वाट पुशीत आपली टीका लिहिणारे ज्ञानेश्वरमहाराज यांनींहि कांहीं अर्थ शांकरभाष्याहून निराळे केले आहेत. मग गुरुपरंपरा राहिली कोठें ? गुरूचा उपदेश घ्यावा, गुरूला मान द्यावा, गुरूचा अनुभव शक्य तितका आपल्या अंतःकरणांत उतरून घ्यावा, त्यांची शांति, त्यांचें सदाचरण, त्यांचें ब्रह्मज्ञान, होईल तितकें संपादन करण्याची उमेद बाळगावी इ. गोष्टी रहस्यकारांसहि मान्य आहेत. पण जो ग्रंथ सर्व संप्रदायास सामान्य आहे त्याचा अर्थ एका विशिष्ट संप्रदायानें अमुक प्रकारें केला तर जगांतील इतर सर्व मनुष्यांनींहि तसाच अर्थ लावला पाहिजे असें म्हणणाऱ्या पुरुषास " तातस्य कूपोयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति " या कोटींत आधुनिक चिकित्सक काढीत असतात. गुरुपरंपरा तंतोतंत स्वीकारणें म्हणजे चिकित्सकबुद्धीस खो घालणें होय. आणि असा खो घातला, म्हणजे ज्ञानाचीच नव्हे तर जगाचीहि प्रगति बंद होईल. एखाद्या शास्त्र्यानें असें सांगितलें असतें तर आम्हांस त्याचें नवल वाटलें नसतें पण ज्ञानप्रकाशप्रेरित एखाद्या एलूएलू. बी. नें असें साहस करणें आमच्या मतें अत्यंत अनुचित योय. गीतारहस्यकारांना ही पद्धत मान्य नाहीं किंवा ती स्वीकारून त्यांनीं आपला रहस्यग्रंथहि लिहिला नाहीं. गीतेचा स्वतंत्ररीत्या खरा अर्थ काय निघतो हें सांगण्याकरितां गीतारहस्य प्रवृत्त झालें आहे आणि ही गोष्ट लक्षांत न ठेवतां गुरुपरंपरेचा पडदा डोळ्यास बांधूनच जर कोणास परीक्षण करावयाचें असेल तर त्याचा हात धरण्याची आमची बिलकुल इच्छा नाहीं एवढेंच आमचें याबद्दल रा. कोल्हटकर यांस उत्तर आहे. आधुनिक ग्रंथचिकित्सकाचा हा मार्ग नव्हे.

" कोल्हटकरांच्या ग्रंथाचा तीनचतुर्थांश भाग वर सांगितल्याप्रमाणें सणसणीत पण दोषार्ह आंधळ्या पद्धतीचा परिणाम असल्यामुळें त्या पद्धतीसंबंधानें दोन शब्द सांगावे लागले. टीका करण्यास शिव्याच द्याव्या लागतात असें नाहीं, कारण वे. शा. सं. हुपरीकरशास्त्री हे जरी संप्रदायानुयायी आहेत तरी कोल्हटकरांचा शिवराळपणा त्यांच्या ग्रंथांत कोठेंहि दिसून येत नाहीं. पण कोल्हटकरांस

शिष्याहि गुरुपरंपरागतच वाटतात असें दिसतें. आपल्या ग्रंथाच्या पहिल्याच प्रकरणांत अधिकारयोग सांगून रहस्यकारांस गीतार्थ सांगण्यास त्यांनीं अनधिकारी ठरविलें आहे. पण आम्ही या रामदुर्गच्या कारभाऱ्यास असें विचारतों कीं त्यांनीं तरी कोठें पंचाग्निसाधन केलें होतें ? सरळ व रसाळ संस्कृत भाषेंत अर्जुनाला निमित्त करून लोकोद्धारार्थ सांगितलेल्या गीतेचा अर्थ करण्यास तपश्चर्येशिवाय दुसरा मार्ग नसेल तर हा ग्रंथच महाभारतांत घालण्याचें कांहीं कारण नव्हतें असें आम्ही म्हणतों. 'इदं ते नातपस्काय' इत्यादि श्लोक कोल्हटकर प्रमाणार्थ घेतात, पण या श्लोकाचा अर्थ त्यांस कळला नाहीं असें आम्ही सांगतों. नास्तिकाला गीता सांगूं नये हें खरें पण त्याचें कारण त्याला त्याची गोडी नसते हें होय, अर्थ समजत नाहीं हें नव्हे. कोल्हटकर तपस्वी नसून जर टीका करतात तर इतरांसहि तसें करण्यास हरकत काय ? श्रीकृष्णापासून कोल्हटकरांपर्यंत अविच्छिन्न गुरुपरंपरा लागलेली आहे काय ? नाहीं. किंबहुना आद्य शंकराचार्यांपासून कोल्हटकरांपर्यंतहि ती अविछिन्न लागलेली नाहीं. ग्रंथावरूनच जर अर्थ लावावयाचा तर तो अधिकार अमक्याला आहे आणि तमक्याला नाहीं इत्यादि रिकाम्या गप्पा मारण्यांत अर्थ काय ? किंबहुना कोल्हटकरांना देखील त्यांची गुरुपरंपरा कळलेली नाहीं आणि या परंपरेच्याच नव्हे तर वेदांत शास्त्राच्याहि विरुद्ध त्यांनीं कांहीं सिद्धांत प्रतिपादिले आहेत असें आम्ही दाखविणार आहों. कोल्हटकरांचा गुरु जिवंत असल्यास त्याचा त्यांनीं कोठें उल्लेख केला नाहीं. शंकराचार्यांसच ते गुरु समजतात व तें गुरुत्व ग्रंथद्वारां जसें कोल्हटकरांस तसें आम्हांसहि ग्राह्य आहे. पण वैश्वदेवाच्या वेळीं बापाचा कासोटा कांहीं कारणामुळें सुटत होता म्हणून मुलानेंहि पुढें तसें करण्याचा आग्रह धरावा असें म्हणण्यास कोल्हटकरांप्रमाणें आम्ही तयार नाहीं. हा मूर्खपणा होय असें आम्ही समजतों; मग तें कोणास पसंत पडो वा न पडो.

संन्यासमार्गीयावर टीका

"आतां कोल्हटकरांच्या मुद्याकडे वळूं. त्यांनीं आपल्या ग्रंथाच्या अखेरीस २१ मुद्दे काढले आहेत परंतु त्यांची छाननी केली असतां त्यांतील ७।८ च खरे मुद्दे निघतात, व ते केवळ कोल्हटकरांचेच आहेत असें नाहीं तर वे. हुपरीकर, बापट, लेले यांनींहि त्यांचाच पुनः पुनः खल केलेला आहे. सबब या मुद्याला सामान्यतः उत्तर दिलें म्हणजे तें सर्वांनाच लागूं पडेल, प्रत्येकास निराळें उत्तर द्यावयास नको. कोल्हटकरांच्या मुद्यांत विशेष काय तो चरचरीतपणा. त्यास उत्तर

वर आलेंच आहे. या मुद्यांपैकीं पहिला मुद्दा म्हटला म्हणजे संन्यासमार्गाची रहस्यांत निंदा करून त्यास गेंडे म्हटलें हा होय. संन्यासमार्गीयांची ही निंदा ऐकून बापटशास्त्र्यांचें डोकें फिरलें आहे पण दुःखाची गोष्ट ही कीं, संन्यासमार्गीयांबद्दलचें हें विवेचन कोणास उद्देशून आहे हें बापटांसहि कळलें नाहीं, व कोल्हटकरांसहि कळलें नाहीं. आचार्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें 'अंगं गलितं पलितं मुंडं' अशी स्थिति प्राप्त झाल्यावर जे संन्यास घेतात, त्यांबद्दल अगर नुसते अविवाहित अगर ब्रह्मचारी राहणाऱ्यांबद्दल रहस्यकारांचें कांहीं एक म्हणणें नाहीं हें प्रथमतः लक्षांत ठेविलें पाहिजे. (गी. र. पृ. ३०१।२ पहा). गीतारहस्यांत ज्या संन्यासमार्गावर टीका केलेली आहे त्यांत केवळ वैदिकच संन्यासी येतात असेंहि नाहीं. बौद्ध, जैन व ख्रिस्ती संन्यासमार्गीहि येतात. शंकराचार्यांच्या मार्गासच उद्देशून तो शब्द घातलेला नाहीं. उलट निष्काम कर्म हें अकर्म होतें असें जें आचार्यांचें मत त्याचाहि उल्लेख रहस्यांत केलेला आहे. ज्ञानोत्तर जगाचा कंटाळा येणें किंवा ब्रह्मबुद्धीनें सर्व व्यवहार करणें या दोहोंपैकीं पहिल्यास उद्देशून संन्यास या शब्दाचा गीतारहस्यांत उपयोग केलेला आहे. गीतेंत जो संन्यास सांगितला आहे, तो दुसऱ्या प्रकारचा म्हणजे बुद्धिस्थ संन्यास होय. तो रहस्यकारांस संमत आहे इतकेंच नव्हे तर त्याचें रहस्यांत सर्व प्रकारें समर्थन केलें आहे. गीतारहस्यकारांचा संन्यासावर जो कांहीं कटाक्ष आहे, तो स्वरूपतः कर्मसंन्यासावर, बुद्धिस्थ संन्यासावर नाहीं. कोल्हटकर म्हणतात आचार्यांस हा बुद्धिस्थ संन्यास संमत आहे ठीक आहे. असें असल्यास इष्टापत्तीच म्हणावयाची आणि रहस्यकारांनींहि तिचा उल्लेख केला आहे. पण शांकरभाष्य लक्षपूर्वक वाचल्यास आचार्यांचा विशेष कटाक्ष कर्मसंन्यासावर आहे असें कोणासहि दिसून येईल. गीतेस हा संन्यास पसंत नाहीं आणि हेंच काय तें रहस्यकारांचें सांगणें आहे. गीतेंत कर्मसंन्यास कोठेंहि सांगितलेला नाहीं. हुपरीकर म्हणतात कीं सर्व कर्में सोडावीं असें गीता म्हणते, पण तो श्लोक व त्यासारखे इतर श्लोक पाहतां हा स्वरूपतः कर्मत्याग नव्हे फलत्याग आहे असें कोणासहि सहज कळून येईल. स्वरूपतः कर्मत्याग करून रानांत राहणें यासच गेंड्यासारखें राहणें असें म्हणतात व याप्रमाणें संन्याश्यांनीं रहावें म्हणून " एको चरे खग्गविसाणकप्पो " (गी. र. ५७६) असा सुत्तनिपातांतील एका पालीसूत्रांत ४१ या बौद्ध संन्याश्यास उपदेश केलेला आहे. खग्गविसाण याचा अर्थ पाली भाषेंत गेंडा असा

आहे, पण संस्कृतांत गेंड्याच्या शिंगालाच नव्हे तर खुद्द गेंड्यालाहि खड्ग म्हणतात आणि मेदिनी व विश्व या संस्कृत कोशांत खड्ग = गेंडा हा शब्द बौद्ध संन्याश्यासहि लागतो असें म्हटलें आहे. एका पंथाचे का होईना पण खुद्द संन्यासी लोकच जर आपणांस गेंडा म्हणण्यांत भूषण मानीत होते तर रहस्यकारांनीं त्यांच्याच शब्दांनीं त्याची संभावना केल्यास कोल्हटकरादिकांस संताप कां यावा याचें कारण आम्हांस समजत नाहीं. संन्याश्यांपैकीं एका पंथांतील लोकांस 'गेंडे' हें नांवच संस्कृतांत रूढ झालेलें आहे. असला पंथ गीता प्रशस्त मानीत नाहीं आणि रहस्यकारहि प्रशस्त मानीत नाहींत. मग कोल्हटकरांस त्याबद्दल कांहींहि वाटो.

योग-शब्दार्थ

"दुसरा मुद्दा गीतेंतील योग शब्दाच्या अर्थाबद्दलचा होय आणि याबद्दल चर्चा करतांना आपण काय म्हणतों याचेंच नव्हे तर आपले गुरु काय म्हणतात याचेंहि भान कोल्हटकरांना राहिलेलें नाहीं हें सहज दिसून येण्याजोगें आहे. योग शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत म्हणून एखाद्या ग्रंथांत त्या शब्दाचा काय अर्थ आहे हें त्या ग्रंथांतील व्याख्येवरूनच ठरविलें पाहिजे. दुसऱ्या ग्रंथांतील व्याख्या घेऊन उपयोगी नाहीं. गीतेंत 'समत्वं योग उच्यते' अशी योग शब्दाची स्पष्ट व्याख्या केलेली आहे (गी. २. ४८) आणि तेथेंच समत्व म्हणजे काय हें 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' या शब्दांनीं सांगितलें आहे. 'सिद्ध्यसिद्धि' यांतच मानापमान, लाभालाभ, जयापजय इत्यादींचा समावेश होतो हें सांगावयास नको. आचार्यांनीं शांकरभाष्यांत समत्वाचा असाच अर्थ केलेला आहे आणि गी. २.५० श्लोकांत सांगितलेलें 'कर्मसु कौशलम्' याचा अर्थहि समत्वरूप कौशल असाच शांकरभाष्यांत केला असून तोच गीतारहस्यांत घेतलेला आहे. सारांश, या बाबतींत शंकराचार्यांचाच अर्थ गीतारहस्यांत स्वीकारला आहे किंवा कोल्हटकरांची गुरुपरंपरा रहस्यकारांस अनुकूल आहे! पण या सर्वांचा विपर्यास कौशल म्हणजे सुतार लोहार इत्यादिकांचें काम करण्याचें प्राविण्य असा कोल्हटकरांनीं अर्थ करून तो रहस्यकारांच्या माथीं मारला आहे आणि मग गुरुपरंपरेच्या विरुद्ध जाण्याबद्दल रहस्यकारांस निष्कारण दूषणें दिलीं आहेत! इंग्रजींत अशी एक म्हण आहे कीं, 'एखाद्या कुत्र्यास फांशीं द्यावयाचें असल्यास त्यास प्रथम तो पिसाळला आहे वगैरे कांहीं तरी वाईट नांव द्यावें व मग त्यास फांशीं द्यावें.' कोल्हट-

करांची कृति याच मासल्याची झाली आहे. मग रहस्यग्रंथ तांतडीनें वाचला असल्यामुळें त्यांच्या हातून हा प्रमाद होवो किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें होवो. वरील श्लोकावरचें शांकरभाष्य त्यांनीं एक तर लक्षपूर्वक वाचलें नसावें किंवा वाचून त्यांना कळलें नसावें किंवा कळूनहि विपर्यास केला असावा याखेरीज इतर अनुमान निघूं शकत नाहीं. गीतेंतील योग म्हणजे लाभालाभ, जयापजय वगैरेबद्दल समदृष्टि किंवा सारखी बुद्धि ठेवून कर्में करण्याचा योग होय आणि हाच अर्थ 'योगस्थः कुरु कर्माणि' 'योगमातिष्ठोत्तिष्ठ' वगैरे श्लोकांत सांगितला असून 'योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन' या ठिकाणींहि तोच योग विवक्षित आहे आणि खुद्द शांकरभाष्यांतहि 'साम्य' म्हणजे 'समत्व' असाच अर्थ केलेला आहे. योग शब्दाच्या अर्थाचा शांकरभाष्य प्रमाण धरूनच याप्रमाणें निर्णय झाल्यावर 'तस्माद्योगी भवार्जुन' याचा अर्थ काय करावा त्याबद्दल शंकाच रहात नाहीं. या ठिकाणीं शांकरभाष्यांत कांहींच खुलासा केलेला नाहीं हें खरें आहे. पण 'योगस्थः कुरु कर्माणि' 'योगमातिष्ठोत्तिष्ठ' 'तस्माद्योगाय युज्यस्व' आणि 'कर्मयोगेन योगिनाम्' हीं वचनें लक्षांत आणलीं म्हणजे योगी होण्याचा जो उपदेश भगवंतांनीं अर्जुनास केला आहे तो कर्मयोगी होण्याचाच उपदेश आहे. पातंजल योगी होण्याचा नव्हे, असें स्पष्ट होतें. योगशब्दघटित उपदेश एकाच ठिकाणीं आहे असें नाहीं; तीन चार ठिकाणीं आहे. पैकीं तीन ठिकाणीं योग म्हणजे कर्मयोग असा अर्थ जर निर्विवाद आहे, तर चवथ्या ठिकाणीं योगी म्हणजे पातंजल योगी असा अर्थ करणें म्हणजे सरळ, सामान्य, सर्वमान्य व शास्त्रीयग्रंथार्थनिर्णयपद्धतीचा त्याग करणें होय हें संप्रदायदूषित बुद्धीच्या माणसाखेरीज कोणाच्याहि लक्षांत येईल. योगशब्दघटित जो उपदेश तीन ठिकाणीं केला आहे तोच चवथ्या ठिकाणीं असला पाहिजे. शिवाय 'सांख्य' आणि 'योग' अशा ज्या दोन निष्ठा गीतेंत सांगितल्या आहेत, त्यांसच पर्याय शब्द म्हणून 'संन्यास' आणि 'कर्मयोग' हे शब्द जर गीतेंतच (गी. ५. २) वापरलेले आहेत, तर गीतेंतील 'योग' म्हणजे कर्मयोग याबद्दल कांहींच शंका रहात नाहीं. रहस्यकारांचा व सांप्रदायिक टीकाकारांचा जो मुख्य मतभेद आहे तो हाच होय, आणि ज्या चिकित्सापद्धतीनें गीतारहस्यांत त्या मताचें समर्थन केलें आहे ती चिकित्सापद्धति सदोष आहे, असें न दाखवितां नुसत्या गुरुपरंपरेच्या आधारावर हें मत खोडून टाकण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे डोळे बांधून उजेडाची चिकित्सा करण्याइतकेंच असंमजसपणाचें होय.

सुखदुःखविवेचन

"गीतारहस्याच्या पांचव्या प्रकरणांत सुखदुःखाच्या स्वरूपाचें जें विवेचन केलें आहे त्यांतील मर्म कोल्हटकरांच्या बिलकुल लक्षांत आलें नाहीं. आधिभौतिक सुखाची व्याख्या करून नंतर त्यांतूनच मानासिक किंवा आध्यात्मिक सुखाच्या पायरीवर कसें जातां येतें याचें या प्रकरणांत आम्हीं विवेचन केलें आहे आणि हें विवेचन बऱ्याच अंशीं नव्या पद्धतीनें केलेलें आहे. पण त्यांतील अखेरचा सिद्धांत वेदांतशास्त्रास धरून आहे हें सांगावयास नको. तथापि गुरुपरंपराच ज्यास प्रमाण किंवा गुरुपरंपरेहून भिन्न असें विवेचनच असणें शक्य नाहीं अशी ज्यांची समजूत त्यांना हें विवेचन कसें रुचणार ! त्यांतूनहि सर्व सुखदुःखाभावरूप आहे अशी जी कित्येक संन्यासमार्गीयांची व्याख्या ती वस्तुस्थितीवरून सिद्ध होत नाहीं असें गीतारहस्यांत दाखविलें असल्यामुळें इतर सांप्रदायिकाप्रमाणें कोल्हटकरांसहि राग आला आहे. ते म्हणतात कीं मुलाच्या तोंडांत खडीसाखरेचा खडा घालण्याच्या पूर्वी खडीसाखरेबद्दलची व्यक्त इच्छा जरी त्याच्या मनांत नसली तरी पुनर्जन्मवादाप्रमाणें बीजरूपानें ती त्याच्या मनांत असली पाहिजे असें मानावें लागतें. आमच्या मतें ही कोटी शुद्ध तर्कटपणाची आहे. आधिभौतिक सुखाचा हा वाद आहे आणि या ठिकाणीं आधिभौतिकरीत्या व्यक्त होणारी इच्छा जर दाखवितां येत नाहीं, तर केवळ काल्पनिक बीजरूपी इच्छा गृहित धरणें म्हणजे पर्यायानें प्रतिपक्षाचें मत कबूल करण्यासारखेंच होय. जें दिसत नाहीं तें बीजरूपानें कोठेंहि आणि केव्हांहि असूं शकेल, कारण त्यास दृश्य पुरावा केव्हांच मिळणार नाहीं, म्हणून असल्या काल्पनिक कारणापेक्षां आधिभौतिक शास्त्री दृश्य कारणांचाच विचार करीत असतात. आणि आधिभौतिक सुख कशाला म्हणावयाचें याचा विचार करतांना हाच न्याय आम्हींहि स्वीकारला पाहिजे. इंद्रियांच्या ठिकाणीं तत्तद्विषयाबद्दलचे रागद्वेष व्यवस्थित म्हणजे मुळचेच स्वभावसिद्ध असतात असें जें गीतेंत म्हटलें आहे तें याच अभिप्रायानें होय. आणि गीतेचा हा स्पष्ट सिद्धान्त सोडून देऊन बीजवासनेच्या कल्पनेनें संन्यास मार्गाचें प्रतिपादन करणें म्हणजे गीतेचा उपमर्द करून संन्यासमार्गाच्या कल्पनेस बळी पडण्यासारखें होय. रागद्वेषच बीजरूपानें असतात असें जर कोल्हटकरांचें म्हणणें असेल तर त्यांत कांहीं विलक्षण नाहीं. पण तसें म्हटलें म्हणजे राग आणि द्वेष या दोनहि वृत्ति स्वतंत्र होऊन संन्यासमार्गीय म्हणतात त्याप्रमाणें केवळ दुःखाभावासच सुख

मानतां येत नाहीं असें प्राप्त होतें, किंवा गीतारहस्यांत दिलेला सिद्धांतच अधिक दृढ होतो.

ज्ञान्यास कर्म करणें अशक्य आहे काय ?

"कोल्हटकरांनींच नव्हे तर दुसऱ्या टीकाकारांनींहि ज्ञान्याच्या हातून कर्म घडणें अशक्य असल्यामुळें कर्मयोग त्यास संभवत नाहीं असें प्रतिपादन केलें आहे. ज्ञानी म्हटला म्हणजे त्याच्या सर्व वासनांचा क्षय झालेला असून सर्व जग त्याला मिथ्या भासत असतें आणि सदैव तो निर्विकल्प समाधींत रत असतो इत्यादि विधानें प्रथम करून ज्ञान्याला कर्म करतां येणें शक्य नाहीं व कर्म रहातहि नाहीं असें हे टीकाकार निक्षून प्रतिपादन करीत असतात. जणुं काय यांना त्या स्थितीचा अनुभवच आलेला आहे! पण आमच्या मतें ही सर्व टीका आचरटपणाची आहे. आचरटपणा हा शब्द कित्येकांस कठोर वाटेल पण तो शब्द अगदीं यथार्थ आहे. कारण या टीकाकारांच्या गुरुपरंपरेंतले जे स्थितप्रज्ञ ज्ञानी पुरुष—उदाहरणार्थ शंकराचार्य किंवा ज्ञानेश्वरमहाराज—यांनींहि कर्मे केलीं ही गोष्ट या टीकाकारांस सर्वथैव कबूल आहे. आणि यांनीं जर कर्मे केलीं तर सर्व वासनांचा क्षय झाल्यानंतर कर्मे होत नाहींत वगैरे ज्या तार्किक कोट्या हे टीकाकार लढवतात त्यांची वाट काय? जनकाचें उदाहरण घ्या, शंकराराचार्यांचें घ्या, ज्ञानेश्वराचें घ्या, वसिष्ठाचें घ्या किंवा श्रीकृष्णाचें घ्या. पूर्ण स्थितप्रज्ञ असूनहि जर यांनीं कर्मे केलीं तर जे या स्थितीस पोंचले नाहींत अशा लोकांनीं वासनाक्षयानंतर कर्म अशक्य आहे अशा जरी हजारों कोट्या केल्या तरी त्या सर्व व्यर्थ व तर्कटीपणाच्या होत. कारण त्या सर्व स्थितप्रज्ञांच्या प्रत्यक्ष कृतीशीं पूर्ण विसंगत आहेत. कोल्हटकरांनीं 'विहाय कामान्यः सर्वान्' हा गीतेंतला श्लोक मोठ्या डौलानें पुढें आणला आहे. पण या श्लोकांतच पुढें चरति=वागतो असें जें पद आहे त्याचा त्यांनीं मुळींच विचार केला नाहीं. सारांश, ज्या लोकांच्या सर्व वासना म्हणजे काम्यवासना नष्ट झाल्या, ज्यांना जग स्वप्नवत् भासूं लागलें किंवा ज्यांची चित्तवृत्ती सदैव ब्रह्मभूत झाली, त्यांच्याच आचारणावरून त्यास कर्म करतां येतें व तेंहि धृतीनें व उत्साहानें करतां येतें हें निर्विवाद सिद्ध आहे. मग आपल्या अज्ञानानें व भ्रांतीनें या सिद्धांताच्या असंभवतेबद्दल लोकांच्या डोळ्यांत विनाकारण धूळ फेकून रणें माजविण्यांत हंशील काय ! कोल्हटकर यांनीं या बाबतींत अमृतानुभवाचे उतारे घेतले आहेत. आणि यावरून ज्ञानो-

त्तर ज्ञान्याला कर्म राहत नाहीं असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण खुद्द ज्ञानेश्वर महाराज यांनीं गीता ३.२० वर टीका करीत असतां " देखें आप्तार्थ जाहले, जे निष्कामता पावले, तयाहि कर्तव्य असे उरले, लोकालागी " असें जें स्पष्ट विधान केलें आहे तें कोल्हटकरांच्या लक्षांत आलें नाहीं. तुकारामबुवांचें मत असेंच आहे आणि योगवासिष्ठांतहि सप्तभूमिकेंतून वर गेल्यावर रामास लोकसंग्रहार्थ निष्कामपणानें सर्व व्यवहार करण्याचा उपदेश केला आहे. गीतेंत अर्जुनास तोच उपदेश आहे. ज्ञान्यास कर्म करतां येणेंच जर शक्य नाहीं तर या सर्व उपदेशकांची वाट काय ? अर्थात् ज्ञानी कर्म करतो इतकेंच नव्हे तर लोकसंग्रहासाठीं हें त्याचें कर्तव्य शिल्लक राहतें असें यावरून सिद्ध होतें.

ज्ञान्यास विधि कोण सांगणार ?

ज्ञान्यास कर्मे करतां येतात हें आपल्या ग्रंथांतून अन्य ठिकाणीं कोल्हटकरादिकांनींहि कबूल केलें आहे. अर्थात् ज्ञान्यास कर्मे अशक्य हा वाद त्यांनीं होऊनच सोडून दिला आहे. पण यापुढें त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, ब्रह्मज्ञान्याला कर्मे कर असें टिळक कोण सांगणार ? आणि हा प्रश्न विचारून तो निरुत्तर आहे अशा कल्पनेवर या टीकाकारांनीं रहस्यकारांचा उपहास करण्याची बरीच खटपट केलेली आहे. पण हा त्यांचा प्रयत्नहि मागच्याप्रमाणेंच निष्फळ आहे. स्थितप्रज्ञाचें वर्तन सामान्य जनांस विधिनिषेध घालून देण्यास समर्थ असतें, स्थितप्रज्ञ त्यानें बांधला गेला नाहीं तरी इतर लोक बांधले जातात, किंवा स्थितप्रज्ञ विधिनिषेधाचा किंकर नसून जनक असतो, हा सिद्धांत गीतारहस्यांत विस्तृत रीतीनें प्रतिपादिला आहे, (गी. र. पा. ३७०). अर्थात् रहस्यकारांस तो संमत आहे हें सांगावयास नको. रहस्यावरील टीकाकारांस जी गोष्ट कळत नाहीं ती निराळीच आहे. कायद्यांत असें सांगतात कीं (आणि हें निदान कोल्हटकरांस तरी माहीत असलें पाहिजे) राजानें केलेल्या कायद्यानें प्रजा जरी बांधली गेली तरी राजा बांधला जात नाहीं, पण त्यावरून असें होत नाहीं कीं राजानें आपण होऊन प्रजेच्या कल्याणार्थ आपल्यावर कांहीं निर्बंध घालून घेऊं नयेत. उदाहरणार्थ, वाटेल त्या मनुष्यास वाटेल ती शिक्षा करण्याचा राजास अधिकार आहे. पण तो तसें करूं शकत नाहीं; कांहीं विशिष्ट कारणाकरितांच त्यास शिक्षा करावी लागते ही गोष्ट सर्वसंमत आहे. स्थित-

प्रज्ञासहि हाच न्याय लागू आहे. ‘ तेषां याः स्वरकथास्ता एव भवंति शास्त्राणि ” त्याचें जें वर्तन तेंच विधिनिषेधरूपी शास्त्र होय हें खरें. पण लोकांच्या हुकुमानें नव्हे तर विधिनिषेधाचे जनक या नात्यानेंच सदर विधिनिषेध लोकसंग्रहार्थ त्यास पाळावे लागत असतात; आणि हाच अर्थ ‘ यद्यदाचरति श्रेष्ठः ’ या गीतावचनांत स्पष्ट केलेला आहे. विधिनिषेध घालणारे गृहस्थ जर त्याप्रमाणें वागणार नाहींत तर दुसरे लोक तरी कसें वागणार ? यासाठीं स्थितप्रज्ञांनीं आपण होऊनच—टिळकांच्या सांगण्यावरून नव्हे—विधिनिषेधाचीं बंधनें आपणांस लावून घेतलेलीं असतात. किंबहुना हीं बंधनें पाळूनच जनकादिकासारख्या ज्ञानी पुरुषांनीं लोकसंग्रह केलेला आहे, आणि त्यांच्या या कर्मांपासून जगाचें कल्याणहि झालेलें आहे असें कोल्हटकर यांनींच आपल्या ग्रंथांत (पृ० १३०) कबूल केलें आहे. मग वाद राहिला कोठें ? तुम्ही कर्में करा असें ज्ञान्यास अज्ञानी लोक सांगत नाहींत ज्ञानीच सांगतात, एवढें लक्षांत ठेवलें म्हणजे वाद मिटला. मग टिळकांना शिव्या द्यावयाच्या असल्यास त्या दुसऱ्या कोठें तरी देतां येतील. त्याला हेंच निमित्त पाहिजे असें नाहीं. स्थितप्रज्ञ जगासच विधि लावतात असें नव्हे, तर लोकसंग्रहार्थ—लोकैषणेनें नव्हे—तोच विधि आपणहि पाळतात हेंच तत्त्व “ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तः ” “ जोषयेत्सर्वकर्माणि ” “ जिजीविषेत्शतं समाः ” इ० वाक्यांत कुर्यात् (करावे), जोषयेत् (करवावे), जिजीविषेत् (जिवंत राहाण्याची इच्छा धरावी) इ० विध्यर्थक प्रयोगांनीं प्रतिपादिलें आहे. ‘ कुर्यात् ’ वगैरे शब्द विधीचे दर्शक होत असा मीमांसकांचा स्पष्ट न्याय आहे; व तींच पदें जर वरील श्लोकांत आहेत तर उडवाउडवीनें तीं कशीं तरी अर्थवादात्मक समजून गीतेचा विपरीत अर्थ करणें अगदीं गैरशिस्त होय असें आमचें मत आहे. तुम्ही कांहीं बडबड करा सर्व ज्ञान्यामध्यें श्रेष्ठ भगवान् ते आपल्या प्रिय भक्तास म्ह० ज्ञान्यास लोकसंग्रहार्थ कर्में करावीं असें स्पष्ट सांगत आहेत. इतक्या उपरहि भगवंतास असें सांगण्याचा काय अधिकार ? अशा बाष्कळ कोट्या करून गीतेचा उपमर्द करणें आमच्या मतें अत्यंत अनुचित व साहसाचें होय. यापेक्षां गीता मला मान्य नाहीं असें जर कोणी म्हणेल तर निदान तो प्रामाणिक आहे असें तरी आम्ही समजूं. फार काय सांगावें कोल्हटकरांचे गुरु शंकराचार्य देखील लोकसंग्रहार्थ ज्ञानी पुरुषानें कर्म केल्यास चालेल असें

म्हणतात. गीतेचा आणि त्यांचा भेद् काय तो एवढाच कीं, गीतेचा ओढा निष्कामकर्माकडे आणि आचार्यांचा ओढा कर्मसंन्यासाकडे आहे. कोल्हटकरांस ही गोष्ट कळली नाहीं अगर कळत नाहीं असें नाहीं पण वादाच्या या मुख्य मुद्द्याचा याप्रमाणें निर्णय होतो असें कबूल केल्यावर टिळकांची निंदा करावयास कसें सांपडणार ? आतां कदाचित् कोणी असें म्हणतील कीं स्थितप्रज्ञांनीं अशा रीतीनें आपणांस बांधून घेणें ज्याअर्थी त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून आहे त्याअर्थी कदाचित् ते आपणांस हा निर्बंध लागूं करून घेणार नाहींत. होय, पण त्यांनीं असें करणें लोकसंग्रहदृष्ट्या गीता (टिळक नव्हे) प्रशस्त मानीत नाहीं आणि हाच काय तो गीता आणि संन्यासमार्ग यांतील भेद् आहे. ‘ कर्म ज्यायोह्यकर्मणः ’ ‘ कर्मयोगो विशिष्यते ’ यांतील बीज हेंच होय. हे अर्थवाद नसून गीतेचे सिद्धांत आहेत.

वेदाविरोध

“ आचार्यांचा कर्मसंन्यासाकडे जो ओढा आहे तो उपनिषदांच्या आधारें असल्यामुळें या उपनिषदांना अनुकूल असा गीतेचा अर्थ त्यांनीं केला आहे. पण त्यामुळें गीतेचा कर्मयोगपर अर्थ लावणें वेदविरुद्ध आहे असें जें कोल्हटकरप्रभृति प्रतिपादन करतात तें मात्र खरें म्हणतां येत नाहीं. शंकराचार्यांनीं उपनिषदाचे जे अर्थ केले तेच सरळ व खरे असून तद्विरुद्ध कोणताहि अर्थ करतां येत नाहीं असें ज्यांचें मत असेल त्यांना गीतेचा कर्मयोगपर अर्थ लावणें अप्रशस्त वाटेल नाहीं असें नाहीं. पण वेदांचा सर्वजण एकच अर्थ करतात असें नाहीं. रामानुजाचार्यादिकांनीं याच वचनांचे निराळे अर्थ केलेले आहेत आणि त्यांपैकीं सरळ कोणता आणि सांप्रदायिक कोणता हें ठरविण्याचीं साधनें आज आपल्यास उपलब्ध आहेत. या साधनांचा उपयोग करून उपनिषदांचे अर्थ लावल्यास त्यांत संन्यासमार्गाबरोबरच कर्मयोगमार्गहि विकल्पानें प्रतिपादिला आहे, असें गीतारहस्यांत स्पष्ट दाखविलें आहे. गुरुपरंपरेनें अंध झालेल्या दृष्टीस तें दिसत नसल्यास आमचा इलाज नाहीं. आमचें एवढेंच म्हणणें आहे कीं, संन्यास जितका श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित तितकाच कर्मयोगहि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित आहे. रहस्यकार श्रुतिस्मृति प्रमाण मानीत नाहींत वगैरे जीं कुत्सित विधानें कोल्हटकरांनीं केलीं आहेत तीं सर्व निर्मूल होत अशीं निर्मूल विधानें करण्यांत त्यांचा काय हेतु असावा हें त्यांचें त्यांसच माहीत. अथवा गीता-

रहस्य लिहिण्याचें प्रयोजन ज्यांस कळलें नाहीं व कळत नाहीं त्यांच्या हातून सदर ग्रंथावर अशा प्रकारची विपर्यस्त टीका झाली असल्यास त्यांत नवल तरी कसलें ?

प्रयत्नवाद व दैववाद

'कर्मविपाक व आत्मस्वातंत्र्य' असें जें गीतारहस्यांत प्रकरण आहे त्यावर कोल्हटकरांनीं जी टीका केली आहे ती चुकीचीच नव्हे, तर खऱ्या वेदांत सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे. आत्मस्वातंत्र्य आणि आत्मकर्तृत्व या शब्दांचा भेदच त्यांस कळला नाहीं. वेदांत शास्त्राप्रमाणें आत्मा अकर्ता आहे हें गीतारहस्यांतहि स्पष्टपणें नमूद केलेलें आहे. त्याचप्रमाणें सर्व कर्तृत्व जड प्रकृतीचें, हा सिद्धांतहि रहस्यांत दिलेला आहे. पण वेदांत शास्त्राप्रमाणें पाहिलें तर प्रकृतीच्या ठायीं हें जें कर्तृत्व येत असतें, तें परमेश्वराच्या (किंवा आत्म्याच्या) अध्यक्षतेखालीं येत असतें. (गीता ९. १०). नुसती प्रकृतिच घेतली तर ती आंधळी होय. तेव्हां आतां असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, आत्मा देहांत बद्ध झाल्यावर देहाकडून जीं मोक्षानुकूल कर्में होतात तीं देहाचे धर्म म्हणून होतात किंवा आत्म्याकडून देहप्रकृतीला तशी प्रेरणा होते ? देहाकडूनच होतात म्हटलें तर सर्वांस मोक्ष मिळाला पाहिजे. शिवाय प्रकृतीला स्वतंत्र कर्तृत्वहि नाहीं; म्हणून अशा स्थळीं म्हणजे आत्मा देहांत बद्ध झाल्यावर प्रकृतीकडून मोक्षानुकूल कर्में करविण्यास तो समर्थ आहे असा सर्व वेदांतशास्त्राचा सिद्धांत आहे व हाच सिद्धांत जीवकर्तृत्वाधिकरणांत व गीतारहस्यांत स्वीकारलेला आहे. किंबहुना हा सिद्धांत स्वीकारल्याखेरीज मोक्ष मिळणेंच अशक्य होय. मोक्ष मिळविणें हा प्रकृतीचा धर्म नव्हे, आत्म्याच्या स्वातंत्र्यामुळें त्याच्या भोंवतालच्या प्रकृतींत तो ही प्रेरणा करीत असतो. याचें नांव प्रयत्न आणि हा प्रयत्न मनुष्यानें एकसारखा केला पाहिजे. प्रकृति हट्टी असली तरी हळुहळू तिचें दमन करतां येतें, हे सिद्धांतच "प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" किंवा 'यतते च ततो भूयः' इत्यादि गीता-श्लोकांत सांगितलें आहेत. गीता प्रयत्नवादी नाहीं हें म्हणणें सर्वस्वीं चुकीचें होय. योगवासिष्ठकारांनीं हाच सिद्धांत मुमुक्षु-व्यवहार-प्रकरणांत दिला असून तेथें "मूर्ख मनुष्यांना दैव म्हणून कांहीं आहे असा भ्रम होतो" आणि "प्राक्तनकर्मानें आपली सध्यांची स्थिति नियमित झाली असली तरी आपल्याला मुळींच स्वातंत्र्य नाहीं अशी तुझी जी भावना झाली आहे ती बरोबर नाहीं," असें वसिष्ठांनीं रामास सांगितलें आहे, (योगवासिष्ठ मराठी भाषां-

तर पान ८३ व ८६), योगवासिष्ठाचें आतां सुलभ मराठींत भाषांतर झालें असल्यामुळें तेंच मीं आपल्यास वाचून दाखविलें. कोल्हटकर यांनीं या बाबतींत सर्व भिस्त हेकेलवर ठेवली आहे. पण हेकेल अनात्मवादी आहे आणि वेदांत आत्मवादी आहे; आणि अनात्मवाद्यांचा सिद्धांत आत्मवाद्याला सर्वस्वीं स्वीकारतां येत नाहीं हें रहस्यावर टीका करण्याच्या भरांत कोल्हटकरांच्या लक्षांत राहिलें नाहींसें दिसतें. जीवकर्तृत्व अधिकरण आत्म्याबद्दल नाहीं जीवाबद्दल आहे असें ते मोठ्या डौलानें सांगत आहेत, पण या अधिकरणांत कर्तृत्व या शब्दानेंच स्वातंत्र्याचा बोध होतो ही गोष्ट पुष्कळ शास्त्री लोकांप्रमाणें त्यांच्याहि लक्षांत आलेली नाहीं; आणि ब्रह्मसूत्रासच नव्हे तर त्यांचे गुरु जे आचार्य त्यांच्या भाष्यास आणि योगवासिष्ठादि प्रतिष्ठित वेदांतग्रंथास किंबहुना सर्व वेदांतशास्त्रासहि विरुद्ध असा अपसिद्धांत त्यांनीं आपल्या कर्मविपाकयोगप्रकरणांत ठासून प्रतिपादला आहे! गुरुपरंपरा व सांप्रदाय यांच्याबद्दल त्यांचें किती अज्ञान आहे हें ह्या एकाच गोष्टीवरून स्पष्ट होईल.

अर्जुन ज्ञानी का अज्ञानी ?

' कोल्हटकरांनींच नव्हे तर दुसऱ्याहि टीकाकारांनीं अर्जुन ज्ञानी का अज्ञानी असा एक प्रश्न उपस्थित करून अर्जुन अज्ञानी होता म्हणून त्याला कर्मयोग उपदेशिला अशा कोट्या केल्या आहेत. पण आमच्या मतें हा विचार सर्वथैव असंबद्ध व अप्रयोजक आहे. गीता हें एक शास्त्र आहे आणि स्वधर्मांप्रमाणें आचरण करूनहि मनुष्य कृतकृत्य कसा होतो याचें त्यांत थोडक्यांत पण सांगोपांग व पूर्ण विवेचन आहे. गीता ही कांहीं विशिष्ट प्रसंगाला उद्देशून ' ताकापुरतें रामायण ' सांगितलेली नव्हे. ' एतद् बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत '–हें समजून घेतल्यानें मनुष्य कृतकृत्य होतो असें भगवंतांनीं गीतेंत स्वच्छ म्हटलें आहे. भागवतांत उद्धवास निराळ्या प्रकारचा उपदेश केला असल्यामुळें गीतेंतील उपदेश अपुरा मानला पाहिजे अशी रा. बाबा गर्दे यांनीं एक शंका काढली होती. पण तीहि बरोबर नाहीं. कारण दोनहि ठिकाणीं भगवंताचें जरी नांव असलें तरी गीतेनंतर कित्येक शतकांनीं झालेल्या भागवताची व गीतेची एकवाक्यता करणें इष्ट नाहीं असें गीतारहस्यांतच आम्हीं दाखविलें आहे. कोल्हटकर म्हणतात कीं, ही ऐतिहासिक पद्धत धर्मविषयक चर्चेंत कामाची नाहीं. पण हीहि चूक होय आणि या चुकीच्या समजामुळेंच धर्मविषयक चर्चेंत अनेक घोंटाळे उत्पन्न होऊन

एकवाक्यता म्हणजे भात, भाजी व आमटी वगैरे सर्व जिन्नस कुटून एकरस बनविणें असा भ्रम उत्पन्न झालेला आहे. एकवाक्यता करणें ती अशा प्रकारें न करतां कधीं कालभेदानें तर कधीं विकल्प कल्पूनहि करावी लागते हें तत्त्व पूर्वीच्या मीमांसकांसहि मान्य झालेलें आहे; आणि तेंच हल्लींचे मीमांसकहि प्रमाण धरून चालतात. किंबहुना कोणत्याही विषयाची ऐतिहासिक पद्धत म्हणजेच कालभेदानें व रुचिभेदानें व्यवस्था लावणें होय; आणि हीच पद्धत आम्ही गीतेसहि लावूं इच्छितों. धर्माचीं मुख्य तत्त्वें व प्रमाणग्रंथ एक असतांहि त्यांत निरनिराळे संप्रदाय निघण्याचें हेंच कारण होय. अशा दृष्टीनें विचार केला म्हणजे गीता हें कर्मयोगपर स्वतंत्र, सुगम व पूर्ण शास्त्र आहे असें मानणें भाग पडतें; आणि असें मानलें म्हणजे अर्जुन अज्ञानी का ज्ञानी या प्रश्नाचें कांहींच महत्त्व रहात नाहीं. शाळेंतील वर्गामध्यें भूमिति–शास्त्र शिकवीत असतां अमुक विद्यार्थी चलाख आणि अमुक मंद इ. गोष्टींचा जसा गुरु विचार करीत नाहीं, सर्व शास्त्र सर्वांस नीट समजावून देतो, तद्वतच गीतेची गोष्ट आहे. अर्जुनाला मोह झाला म्हणून गीताशास्त्र सांगितलें हें खरें. पण अर्जुन अज्ञानी म्हणून तितक्यापुरतेंच त्याला सांगितलें, आम्ही ज्ञानी अतएव कर्मसंन्यासच केला पाहिजे या कोट्या सर्वथैव पोकळ अभिमानाच्या अतएव अग्राह्य होत. अशा कोट्या करण्यापेक्षां गीतेचा पंथ निराळा, आमचा निराळा. गीताशास्त्र प्रमाण खरें पण आमची अभिरुचि निराळी असें प्रतिपादन करणें अधिक सरळपणाचें आणि प्रामाणिकपणाचें होईल. आपली अभिरुचि भिन्न म्हणून बलात्कारानें गीतेसहि संन्यास देणें युक्त नाहीं. कित्येक म्हणतात युद्धाचा प्रसंग होता म्हणून कर्मयोग सांगितला पण हेंहि योग्य नाहीं. कोणतेंहि शास्त्र कां होईना तें प्रसंगानेंच सांगितलें जातें हें खरें, पण प्रसंगाला प्रसंगापुरतेंच उत्तर देऊन काम भागविणें म्हणजे एकप्रकारें श्रोत्यांस फसविणें होय. भगवानांनीं असें केलें नाहीं व त्यांची तशी इच्छाहि नव्हती. संन्यास व कर्मयोग अशा ज्या जगांत चालत आलेल्या दोन निष्ठा त्यांपैकीं कर्मयोगनिष्ठा लोकसंग्रहदृष्ट्या अधिक श्रेयस्कर हें शास्त्रोक्त रीतीनें भगवंतांनीं प्रतिपादन केलें आहे; आणि प्रसंग जरी युद्धाचा असला तरी या शास्त्रोक्त प्रतिपादनास त्यामुळें कांहीं वैगुण्य किंवा कमीपणा येत नाहीं. प्रसंगानें जरी बोलावयाचें असलें तरी भगवान् नेहमींच खरें बोलतात हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

वर्णाश्रमधर्म

" गीतेंत कर्मयोग प्रतिपाद्य नसून वर्णाश्रमधर्म प्रतिपाद्य आहे असें कोल्हटकर म्हणतात आणि त्यांस 'श्रेयान्स्वधर्मः' इ. वचनांचा आधार देतात. पण आमचा त्यास एवढाच प्रश्न आहे कीं, नुसता वर्णाश्रमधर्मच जर भगवंतांस गीतेंत सांगावयाचा होता तर ज्ञान सांगण्याचा एवढा खटाटोप कशाला ? क्षत्रिय आहेस म्हणून युद्ध कर, एवढें म्हटलें म्हणजे संपलें. भिक्षा ब्राह्मण मागतात, तूं मागूं नको. इत्यादि कोट्या टीकाकारांनीं लढवलेल्या आहेत, भगवंतांच्या नव्हत. प्रत्येकाचीं कर्में चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें विभागलेलीं आहेत. किंबहुना भगवंतांनींच गुणकर्मानुरूप तीं निर्माण केलीं आहेत, ही गोष्ट गीतेस मान्य आहे. पण ही चातुर्वर्ण्यव्यवस्था पाळ किंवा स्नानसंध्यादि अगर यज्ञयागादि कर्में कर, हें सांगण्याचा गीतेचा मुख्य हेतु नव्हे. ही कर्में आजन्म करीत असतांहि मोक्ष कसा मिळेल हा गीतेंतला प्रश्न आहे. पूर्वशास्त्रें पाहूं गेलें असतां यज्ञयागादिकांनीं मोक्ष मिळतो असें एक शास्त्र, तर कर्मसंन्यास केल्याखेरीज मोक्ष मिळत नाहीं असें दुसरें शास्त्र; आणि यज्ञयाग किंवा संन्यास ब्राह्मणासच विहित. मग सगळ्या वर्णांतील लोकांस मोक्ष कसा मिळणार ? त्यांनीं आपलीं कर्में सोडून संन्यास घ्यावा काय ? आणि सर्वांनीं आपलीं स्ववर्णविहित कर्में सोडलीं तर जग तरी कसें चालणार ? उपनिषदांत अगर पूर्व मीमांसेंत या गोष्टीचा मुळींच विचार केलेला नाहीं, निदान उपेक्षा तरी केलेली आहे हें निश्चित होय. तेव्हां हा दोष दूर करून सर्व वर्णांतील लोकांना आपापलीं कर्में करीत असतांच कोणत्या युक्तीनें तद्द्वारां मोक्ष प्राप्त करून घेतां येतो, याचें भगवंतांनीं गीतेंत विवेचन केलेलें आहे. स्मृतिग्रंथांत चातुर्वर्ण्यविभागाचें नुसतें वर्णन असून मोक्ष पाहिजे असल्यास संन्यास घ्या असें स्मृतिकार सांगतात. गीता तसें सांगत नाहीं. आश्रमसंन्यास गीतेंत कोठेंहि वर्णिला नाहीं. गीतेचा संन्यास म्हणजे फलसंन्यास होय. हा आश्रम संन्यासाहून भिन्न आहे. किंबहुना याचमुळें स्मार्त आणि भागवत हे संप्रदाय भिन्न झालेले आहेत असें गीतारहस्यांत स्पष्ट म्हटलेलें आहे. पण कोल्हटकरांची दृष्टि तिकडे जाते कशाला ? मनुस्मृतींत वर्णिलेल्या संन्यासाश्रमाची व गीतेंतील फलत्यागरूपी संन्यासाची तुलना करण्याचे परिश्रम त्यांनीं घेतले आहेत असें दिसत नाहीं; आणि ते परिश्रम तरी त्यांनीं कां घ्यावे ? सर्व भिस्त जेथें गुरुपरंपरेवर तेथें स्वतः एवढी खटपट करण्याचें कारण काय ? खाटि-

काला निष्काम कर्मयोग कसा सिद्ध होणार ? अशी त्यांस शंका आली आहे आणि ग्रंथाच्या आरंभीं एका शेतकऱ्याचा संवाद देऊन त्यांनीं निष्कामकर्माची टर उडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण कोल्हटकरांना असें कळेना कीं, ही टर किंवा निंदा टिळकांची होत नसून भगवंतांची होते; कारण गीतेंत निष्काम-कर्मयोग सांगितला आहे ही गोष्ट त्यांसहि मान्य आहे. मग निष्कामकर्माची थट्टा कशाला ? सर्वच स्थितप्रज्ञ होणें शक्य नाहीं हें गीतेस माहीत नव्हतें असें नाहीं. 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ' हा सिद्धांत गीतेंतच सांगितला आहे. स्थितप्रज्ञ थोडेच असणार. पण या स्थितप्रज्ञाखेरीज इतर लोकांच्या डोळ्यापुढें चातुर्वर्ण्यविहित कर्मे करतांना जें ध्येय मांडावयाचें तें स्थितप्रज्ञाच्या समबुद्धीचेंच असलें पाहिजे असा गीतेचा सिद्धांत आहे; आणि कोल्हटकरांच्या शेतकऱ्यास जरी हा सिद्धांत न समजला–किंबहुना कोल्हटकरांसहि न समजला –तरीहि गीतेंत अनुकरणीय म्हणून लोकांपुढें मांडलेल्या या ध्येयास यत्किंचितहि कमीपणा येत नाहीं.

नीतीची उपपत्ति

"सरतेशेवटीं रामदुर्गचे कारभारी असें म्हणतात कीं, नीतीची उपपत्ति ब्रह्म-ज्ञानानें लागत नसून किंवा गीतेंत लावलेली नसून ही उपपत्ति लावण्यास पुन-र्जन्मवादाचाच स्वीकार केला पाहिजे. परंतु त्याबद्दल गुरुपरंपरेचा साक्षात् आधार कोल्हटकरांनीं कांहींएक दिला नाहीं. जसें करावें तसें भोगावें; चांगलें केलें चांगलें भोगावें; वाईट केलें वाईट भोगावें हा पुनर्जन्माचा सिद्धांत. चांगलें कोणतें आणि वाईट कोणतें याचा विचार पुनर्जन्मवाद करीत नाहीं. तो नीतीचा प्रश्न आहे आणि त्याचा विचार मोक्षशास्त्रदृष्ट्याच करावा लागतो; कारण मोक्ष ही सर्वांत चांगली व अत्यंत हिताची गोष्ट होय आणि ती सिद्ध होण्यास कर्म करणें तेंहि अत्यंत चांगलें करावें लागतें म्हणून मोक्षप्रद कर्मयोगशास्त्रांत कर्माचें बंधन घालविण्यास निष्कामता किंवा समत्वबुद्धि हाच एक उपाय असें प्रतिपादन करीत असतात आणि मोक्षशास्त्रदृष्ट्या हा उपाय सिद्ध झाल्यावर कर्माच्या चांगुलपणाचीहि तीच कसोटी बनते. गीतेंत हे सर्व विचार आलेले आहेत व शेवटीं 'ध्रुवानीतिर्मतिर्मम' यांतच नव्हे तर 'किं कर्म किमकर्मेति' इ० श्लोकांतहि भगवंतांनीं नीतीचें तत्त्व सुचविलें आहे. कार्याकार्यव्यवस्थिती-साठीं शास्त्र प्रमाण मानावें असें नुसतें गीतेंत म्हटलें नाहीं तर 'तस्मात्' हा शब्द

मार्ग असल्यामुळें शास्त्राला हें प्रामाण्य कां आलें याचेंहि विवेचन गीताकारांस इष्ट होतें असें दिसून येतें. पूर्वीचे शास्त्री नीति हा स्वतंत्र विषय मानीत नसल्यामुळें गीतेवरील पूर्वटीकांतून या विषयाला विशेष महत्त्व दिलेलें नाहीं हें खरें. पण पूर्वीच्या शास्त्रापेक्षां आमची दृष्टि तुलनात्मक शास्त्रीय अभ्यासानें जर अधिक व्यापक बनलेली आहे, तर गीतेंतील निष्काम कर्मयोग हें एक नीतिशास्त्राचेंच आध्यात्मिक रूपांतर आहे ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगण्यास आम्ही कचरलों म्हणजे आपल्या कर्तव्यास विसरणें होय. येथें केवळ गुरुपरंपरेवर राहून चालावयाचें नाहीं आणि चालूंहि नये. इंग्रजी तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ वाचलेल्या कोल्हटकरांस ही गोष्ट थोडया विचाराअंतीं सहज कळली असती. पण अंध गुरुपरंपरेच्या भपक्यावर एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीची निंदा करण्यासाठींच जो ग्रंथ लिहिला लिहविला व प्रसिद्ध झाला त्या ग्रंथांत असले विचार कोठून येणार ! "

(१०) समारोप

शेवटीं गीतारहस्यावरील टीकेचा हा विषय सोडून देऊन सामान्यपणें दोन शब्द लिहून हें प्रकरण पुरें करूं. गीतारहस्यावर कोणीहि कितीहि प्रतिकूल टीका केली तरी त्यांत दिसून येणाऱ्या टिळकांच्या विद्वत्तेविषयीं व धार्मिक वाङ्मयांतील त्यांच्या प्राविण्याविषयीं कोणीहि शंका घेऊं शकला नाहीं. प्रतिपक्षीयांनींहि प्रतिकूल टीका करण्याच्या आधीं हा ग्रंथ अपूर्व आहे, आपल्या परीनें उत्तम आहे असेच उद्गार काढले आहेत. पूर्वीचे त्यांचे दोन इंग्रजी ग्रंथ ज्यांनीं वाचले आहेत त्यांना टिळकांच्या पांडित्यासंबंधानें शंकाच उरली नव्हती. इतकेंच नव्हे तर अभ्यास केला असतां बुद्धिमत्तेच्या जोरावर ते कोणत्याहि शास्त्रांत ग्रंथ लिहूं शकतील अशीहि कबुली नवीन पद्धतीच्या सुशिक्षित लोकांनीं दिली असती. पण टिळकांनीं गीतेवर मराठींत भाष्य लिहिलें ही गोष्ट जुन्या परंपरेच्या लोकांना मनापासून फारशी आवडली नाहीं. किंबहुना बुद्धिमत्तेच्या बलावर टिळकांनीं एकप्रकारें मर्यादा सोडली, दुसऱ्याच्या राखीव क्षेत्रांत पाय टाकला, अतिक्रमण केलें, टिळकांच्या अहंमन्यतेला ही वाचा फुटली, महत्त्वाकांक्षेचा कळस झाला, व लोकप्रियतेचा दुरुपयोग झाला असेंहि कित्येकांना वाटलें. याचीं कारणें दोन. एक शंकराचार्यांच्या भाष्याशीं व तात्पर्याशीं त्यांचा विरोध, व दुसरें जुने सांप्रदायिक भक्तिमार्गी लोक संन्यासी वगैरेसंबंधानें त्यांच्या लिहिण्यांत कोठें कोठें आलेले अनादरदर्शक शब्द. पैकीं या दुसऱ्या

आक्षेपासंबंधानें पाहिलें तर टिळकांचें टीकाकारांना जें उत्तर वर छापलें आहे त्यांत या आक्षेपाला उत्तर आलेंच आहे. शिवाय साधुसंत किंवा संन्यासी यांच्याविषयींच्या निंदेचीं वचनें अशीं काढून पाहिलीं तर तीं फारच थोडीं व सौम्यपणाचीं ठरतील. निदान इतकें निश्चित म्हणतां येईल कीं, निवृत्तिमार्गी लोकांनीं प्रवृत्तिमार्गी संसारी लोक व व्यवहारी जग यांची जितकी तीव्र निंदा आपल्या ग्रंथांतून आजवर केलेली आहे तितकी टिळकांनीं केलेली ही निंदा खाचित भरणार नाहीं.

पहिल्या आक्षेपासंबंधानें शंकराचार्यांचें मत व स्वतःचें मत यांत भेद किती सूक्ष्म आहे हें टिळकांनीं स्वतःच दाखविलें आहे. गीतारहस्याचें अकरावें प्रकरण 'संन्यास व कर्मयोग' या विषयींचें आहे. त्यांत एक कोष्टक मांडून आयुष्यक्रमणाच्या मार्गांच्या प्रती व त्यांना मिळणारी गति यांची फोड टिळकांनीं केली आहे. केवळ आत्मसुखासाठीं कर्म करणें अधम प्रत. यथार्थ ज्ञान नसलें तरी शास्त्राज्ञेप्रमाणें काम्य कर्म करीत राहणें ही मध्यम प्रत. यथार्थ ज्ञान झाल्यावर वैराग्य बुद्धीनें कर्में सोडून देऊन केवळ ज्ञानानें तृप्त होऊन राहणें ही उत्तम प्रत. व यथार्थ ज्ञान झाल्यानंतरहि लोकसंग्रहार्थ शुद्ध बुद्धीनें निष्काम कर्म करीत राहणें ही सर्वोत्तम प्रत. अशी टिळकांनीं वर्गवारी लाविली आहे. अर्थात उत्तम व सर्वोत्तम या पदवीचाच काय तो झगडा आहे. या दोन्ही प्रतींना शेवटीं मोक्ष ही एकच उत्तम गति मिळते हें टिळकांना नाकबूल नव्हतें. आपल्या कर्मयोग्याला मोक्ष देण्यासाठीं त्यांनीं संन्यासमार्गीयांचा मोक्ष काढून घेतला नाहीं. अर्थात् गतीच्या दृष्टीनें नव्हे तर मनुष्यकर्तव्याच्या दृष्टीनें ज्ञानोत्तर कर्म करण्याची 'शिफारस' किंवा ' सूचना ' गीतेंत आहे किंवा नाहीं इतकाच सूक्ष्म वाद उरतो. टिळकांच्या मतें अशी शिफारस स्पष्ट दिसून येते. शंकराचार्यांच्याहि मताप्रमाणें ज्ञानोत्तर कर्म कोणीं केलें तर तें निषिद्धाचरण ठरत नाहीं. लोकसंग्रहार्थ कर्म करणें हें मनुष्यकर्तव्य असें एखाद्या ज्ञानी संन्याशानें म्हटलें तर शंकराचार्यांच्या मतेंहि त्याला अपवाद नाहीं. पण एखादा ज्ञानी संन्यासी हें मनुष्य-कर्तव्य आहे असें न म्हणेल तर शंकराचार्यांच्या मताप्रमाणें तें बरोबर ठरेल व टिळकांच्या मताप्रमाणें त्यांत विचाराअंतीं दुरुस्ती करण्यासारखी कांहीं जागा राहील. तात्पर्य, न केलें तर चूक नाहीं पण केलें तर अधिक बरें इतका हा सूक्ष्म विवेक आहे. नुसता गीतेचा प्रसंग लक्षांत घेऊनच

जर टिळक मोघम म्हणते कीं, 'गीता प्रवृत्तीकरितां सांगितली आहे ' तर त्यांना कोणीं नांवें ठेवलीं नसतीं अशी सवलतहि संन्यासमार्गीयांपैकीं कांहींनीं आपल्या टीकेंत सुचविली आहे. पण त्यांच्या मतें टिळकांचें चुकलें तें हें कीं आपला सिद्धान्त सिद्ध करण्याच्या भरांत त्यांनीं शंकराचार्यांच्या भाष्याला नांवें ठेवलीं. एका बाजूला टिळकांचा जसा आग्रह तसाच शंकराचार्यांचा आग्रह दुसऱ्या बाजूला असल्याची ही कबुली पुष्कळांनीं दिली आहे. यामुळें टिळकांच्या बाजूला जो ऐन दोष शिल्लक उरतो तो आग्रहाशीं आग्रह लढवितांना शब्दार्थांच्या ओढाताणीचा. शंकराचार्यांनीं जो दोष केला तोच टिळकांनींहि केला.

अशा दृष्टीनें पाहिलें तर फिटास फिट होऊन अधिक कांहीं टिळकांनीं केलें नाहीं. क्रियेला प्रतिक्रिया झाली इतकेंच काय तें. पण आपला गीता हा धर्मग्रंथ जर सनातन आहे तर निरनिराळ्या युगाला व प्रत्येक युगांतील निरनिराळ्या पिढीला तो सारखाच उपयोगी पडला पाहिजे व तो तसा उपयोगी पडावयाचा तर कालमानाप्रमाणें जी वृत्ति समाजांत विशेष प्रबल होईल तिला उपकारी व उद्बोधक असा अर्थ या सनातन धर्मग्रंथांतून काढतां आला पाहिजे. शंकराचार्यांच्या वेळीं किंवा बुद्धकालीं संन्यासमार्गाविषयीं काय प्रवृत्ति असेल ती असो. पण ती प्रवृत्ति आज या विसाव्या शतकांत नाहीं. यज्ञकर्मांच्या अतिरेकामुळें अहिंसेची प्रतिक्रिया, अहिंसेच्या अतिरेकामुळें कुमारिल भट्टादि मीमांसकांची प्रतिक्रिया, फिरून मीमांसक मार्गाच्या अतिरेकामुळें भक्तिमार्गीयांची प्रतिक्रिया, अशा क्रमानें क्रिया व प्रतिक्रिया यांच्या लाटांवर लाटा उठलेल्या आपण भारतीय इतिहासांत पाहतों. आणि टिळकांनीं कर्मयोगाचें समर्थन करून उठविलेली लाट ही जुन्या सांप्रदायिक भक्तिमार्गाच्या अतिरेकामुळें उठलेल्या प्रतिक्रियेचीच लाट होय. प्रत्येक प्रतिक्रिया ही क्रियेंतील अतिरेकानें होणारें समाजाचें अनहित थांबविण्याकरितांच प्रवर्तित झालेली असते. यामुळें कोणत्याहि प्रतिक्रियेच्या समर्थनांत तत्पूर्वीच्या मार्गाची थोडीबहुत प्रगट किंवा प्रच्छन्न निंदा किंवा दूषण देण्याची बुद्धि ही असावयाचीच. कोणत्याहि सुधारणेचें पहिलें कार्य दिसण्यांत विध्वंसक व निंदेच्या कर्तव्यामुळें अप्रिय असेंच असतें. पण तेवढा अपरिहार्य दोष वजा घातला असतां प्रतिक्रिया होते ती चांगल्या करितांच होते म्हणून तिचें समाजाकडून शेवटीं स्वागतच झालेलें आढळतें. पण कोणत्याही हिंदी धार्मिक प्रतिक्रियेंत हीच मौज आहे कीं, तिला

सनातन धर्मग्रंथांच्या पायावर उभें राहतां येऊं शकतें. आणि ज्या आधारावर संन्यासमार्गाची त्या कालीं तो योग्य म्हणून प्रतिष्ठा झाली त्या आधारावर वर्तमानकालीं कर्मोपदेश हा योग्य म्हणून त्याचीहि प्रतिष्ठा सहजच होणार. हल्लींचा काल प्रवृत्तिपर आहे निवृत्तिपर नाहीं. ज्ञानोत्तर कर्म न करणें हें सर्वोत्तम मानलें तरी ज्ञान्याला कर्म करण्यासाठीं जी शास्त्रांनीं ऐच्छिक सवड ठेवली आहे तिचा उपयोग करून सर्व ज्ञानी मनुष्यांनीं पुढें येऊन समाजसेवेला सादर झालें पाहिजे असाच काल आतां आला आहे. अशा स्थितींत 'गीतारहस्या'वर प्रथम प्रथम अनेक आक्षेप आले तरी एकंदरीनें लोकांना उत्तेजन देणारा, कर्मप्रवण करणारा, उद्योगी बनविणारा, नशिबाला दोष देऊन कपाळाला हात लावून स्वस्थ बसणारांचा निषेध करणारा, जशास तसें वागणें ही नीति आहे असें सांगून धीर देणारा असाच आजहि गीतारहस्य ग्रन्थ नवीन पिढीला वाटेल याविषयीं दुमत नाहीं. व तसें फल या ग्रन्थापासून मिळालें तर कोणत्या शब्दाची टिळकांनीं किती ओढाताण केली याकडे कोणी लक्ष देईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. त्यांची चूक असली तरी ती शास्त्रीय चूक असेल. पण त्या चुकीपासूनही समाजाचें हितच होईल याविषयीं कोणास शंका वाटत नाहीं.

गीतारहस्य प्रसिद्ध होतांच त्यावर टीका करण्याकरितां मंडळें निर्माण झालीं आणि Extremes meet या न्यायानें या मंडळांत पुराणमतवादी लोक व प्रागतिक प्रोफेसर लोक एकत्र जुळले! तथापि आपला ग्रंथ शेवटीं मान्य व स्थिरपर होईल असा टिळकांना भरंवसा होता त्याप्रमाणें त्याचीं अनेक देशी भाषांतून भाषांतरें झालीं व परप्रांतांतूनहि त्याला मान्यता मिळाली.

असो. गीतारहस्य ग्रंथाचें महत्त्व दुसऱ्या एका दृष्टीनें लोक मानतात. मात्र ही दृष्टि इंग्रजी शिकलेल्या लोकांचीच आहे हें नमूद केलें पाहिजे. यांच्या दृष्टीनें गीतारहस्य ग्रंथांतील पूर्वार्धाचें महत्त्व उत्तरार्धापेक्षांहि अधिक आहे. गीतेच्या श्लोकांचा शब्दार्थ व त्यावरील टीका किंवा भाष्य यापेक्षां पहिल्या १५-१६ प्रकरणांत टिळकांनीं तुलनात्मक नीतिशास्त्र व गीतेचें अंतरंग व बहिरंग परीक्षण केलें आहे तें खरोखर अपूर्व होय. त्यांतल्यात्यांत महत्त्वाची बाब आमच्या मतें ही कीं पाश्चात्य तत्त्वज्ञान व गीतेंतील नीतिशास्त्र यांची सांगड टिळकांनीं फार चांगली घालून दाखविली.

मुंबई युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यापासून तत्त्वज्ञान हा विषय इकडील लोकांच्या वाचण्यांत थोडथोडा येऊं लागला. अलीकडे त्याचें अध्ययन व अध्यापन वाढलें आहे. तथापि मराठी वाङ्मयाकडे पाहिलें तर असा एकहि ग्रंथ गीतारहस्यापूर्वींचा दाखवितां येणार नाहीं कीं ज्यांत मराठी वाचकांना युरोपियन तत्त्वज्ञानाचा थोडासा तरी परिचय करून दिलेला आहे. आजहि नाहीं म्हणावयाला वामन मल्हार जोशी यांचें एक पुस्तक 'नीतिशास्त्र–प्रवेश' या नांवाचें आहे. त्यांत तत्त्वज्ञानाचीं मूलभूत कांहीं सूत्रें सोप्या भाषेंत समजावून सांगितलीं आहेत. पण तत्त्वज्ञानमंदिराची पहिली पायरी चढूं लागणाऱ्यांनाच तें उपयुक्त आहे. इंग्रजी वाङ्मयाच्याद्वारें थोडेंबहुत झालेलें युरोपियन तत्त्वज्ञानाचें शिक्षण मराठी वाङ्मयांतून प्रतिबिंबित होतें. पण शास्त्र या दृष्टीनें युरोपियन तत्त्वज्ञानाचा परिचय मराठींतून मिळण्याचें कांहींच साधन नव्हतें. आमच्या समजुतीप्रमाणें टिळकांच्या गीतारहस्याचा अभ्यासी विद्यार्थ्यांला मुख्य उपयोग असला तर त्यांत सोपी परिचित परिभाषा योजून तुलनात्मक पद्धतीनें पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचें सार टिळकांनीं उपलब्ध करून दिलें हाच होय. तत्त्वज्ञान या शब्दाचा थोडासा आणखी खुलासा करणें जरूर आहे. आमच्या इकडील वेदांत हेंहि तत्त्वज्ञानच होय. परंतु वेदांतशास्त्रांत नीतिशास्त्राचा अंतर्भाव नाहीं. नीतिशास्त्राचा अंतर्भाव आमच्या इकडे धर्मशास्त्रांत होत असल्याकारणानें आमचे स्मृतिग्रंथ हेच मुख्य नीतिग्रंथ होत.

पण स्मृतिग्रंथांत विधि, नियम, परिसंख्या अशा प्रकारांनीं फक्त आचरणाचे ठराविक नियम सांगितलेले असतात. त्यांत कर्तव्याकर्तव्याची विचिकित्सा नसते. स्मृतिग्रंथावरील टीकांचाहि उद्देश ही विचिकित्सा करण्याचा नसून फक्त शब्दार्थ स्पष्ट व सुसंगत करून देण्याचा असतो. दुसरे पक्षीं वेदांत शास्त्र घेतलें तर त्यांत जीवात्मा व परमात्मा यांचें स्वरूप व परस्परसंबंध इतक्यापुरताच मुख्य विचार असतो. परंतु जीवात्मा धारण करणाऱ्या देही जीवांनीं प्रत्यक्ष सृष्टींत कसें वागावें याविषयीं गमक मिळत नाहीं. अर्थात् येथेंहि कर्तव्याकर्तव्याची विचिकित्सा संभवत नाहीं. म्हणून नीतिशास्त्ररूप तत्त्वज्ञान आमच्या सनातन धार्मिक वाङ्मयांतून काढावयाचें तर त्याला भगवद्गीतेसारखा दुसरा ग्रंथ मिळणें शक्य नाहीं. कारण तींत वेदांत हा उपपत्तीदाखल किंवा शास्त्रादाखल येऊन प्रत्यक्ष व्यवहारासंबंधींच्या नियमांचें दिग्दर्शन कर्मयोगाच्या विवेचनांत

दिलेलें आहे. गीतेंत Theory व Practice, Science व Art किंवा शास्त्र व व्यवहार यांचा एकत्र विचार अशा रीतीनें केलेला सांपडतो कीं, जो नुसत्या वेदांतांत सांपडत नाहीं व नुसत्या स्मृतिग्रंथांतहि सांपडत नाहीं. टिळकांनीं गीतेला जें महत्त्व दिलें तें याच कारणाकरितां व गीता म्हणजे नीतिशास्त्र असें जें वर्णन टिळकांनीं पदोपदीं केलें आहे त्याचें कारण हेंच होय. पण नीतिशास्त्र हा तत्त्वज्ञानाच्या अनेक भागांपैकीं एक भाग होय. म्हणून सामान्यतः तत्त्वज्ञानाचा विषय गीतेंतील नीतिशास्त्र समजून सांगतांना आधीं मांडणें अवश्य. याकरितां प्रस्तावनेंत टिळकांनीं तो मांडला आहे.

पण त्यांना हेंहि माहित होतें कीं, आपल्या इकडील सुशिक्षित लोकांचें मन असें तयार होऊन बसलेलें आहे कीं, त्यांना तो युरोपियन तत्त्वज्ञानाच्या पद्धतीनें किंबहुना परिभाषेनें सांगितल्याशिवाय त्यांची समजूत पडणार नाहीं व समजूत पडली तरी मनाचें समाधान होणार नाहीं. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानानें त्यांच्या मनावर तशी छापच पडलेली आहे व ती कांहीं अंशा सकारणहि आहे. कां कीं, तत्त्वज्ञानविषयक संशोधन, चिकित्सा व सिद्धांत ग्रंथाची उत्पत्ति या गोष्टी युरोपांत व अमेरिकेंत सारख्या वाढत्या प्रमाणावर सुरू आहेत. आणि आमचेकडे खास आमच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास खुंटलेला असून तो इतका मागें पडलेला आहे कीं विद्यामंदिराच्या तळघरांत त्याला हुडकावें लागेल. पण टिळकांचा आत्मविश्वास असा कीं समजून सांगणारा, नीट मांडून दाखविणारा, चतुर विचिकित्सक भेटल्यास त्याला गीतेंतील नीतिशास्त्र पाश्चात्य नीतिशास्त्राच्या बरोबरीचेंच काय पण कांहीं दृष्टीनें श्रेष्ठ आहे असें सिद्ध करतां येईल! कार्याकार्यव्यवस्थेच्या विचारप्रसंगीं आमच्या लोकांनीं युरोपियन पंडितांच्या ओंजळीनें काय म्हणून पाणी प्यावें ! 'आमचेंच पण कळेल तेव्हां' अशी स्थिात असल्यामुळें जें कळेल तें तरी आपण कळवूं अशी उमेद टिळकांना मनांतून वाटत होती. म्हणून सवड सांपडतांच त्यांनीं ती गोष्ट करून टाकली.

मनुष्य ज्या वृत्तीचा असेल त्या वृत्तींत विशेषतः आपत्तींत व संकटांत, त्याला आधार देणें हाच सनातनधर्मीय वाङ्मयाचा व शब्दप्रामाण्यबुद्धीचा एक मोठा उपयोग आहे हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. आणि टिळकांची वृत्ति उद्योगशील, संकटांत न डगमगणारी, आपत्तीशीं झगडणारी, अडचणींतून कुशाग्र बुद्धीनें व कार्यकुशलतेनें मार्ग काढणारी असल्यामुळें, चालू राजकारणाच्या झगड्यांत व

एकंदर जीवनकलहांत हिंदु लोकांना प्रवृत्तिधर्मच शिकविला पाहिजे असें त्यांच्या मनानें घेतलें. 'पण प्रवृत्तिधर्म हा चांगला असला तरी तो सांगणारे टिळक कोण? त्यांना काय अधिकार? या कामीं खरा अधिकार पुरातन धर्मग्रन्थांचा आहे.' व त्यांतून सशास्त्र उपपत्ति काढून दाखविली तरच ती लोकांना पटेल. म्हणून टिळकांना गीतेवर मराठींत भाष्य लिहावें लागलें. "हें भाष्य त्यांनीं केवळ आचार्य म्हणवून घेण्याकरितां लिहिलें. लोकमान्यतेच्या बिरुदावळींत ही एक वाण होती ती भरून काढण्याकरितां लिहिलें. आपल्या पैलुदार बुद्धिमत्तेचें प्रदर्शन करण्याकरितां हे नीतिशास्त्राचे कोंबडे उगाच सजवून मांडले" असे आक्षेप कांहीं लोकांनीं काढल्याचें वर सांगितलेंच आहे. पण खऱ्या सहृदय मनुष्याला गीतारहस्याचा हा उगम पटणार नाहीं. त्याच्या हें तेव्हांच लक्षांत येईल कीं सहा वर्षें काळेपाण्याची शिक्षा भोगणारा मनुष्य बंदिवासांत अहंकारबुद्धीनें प्रेरित होण्यापेक्षां, तो आत्मौपम्य बुद्धीनें तशाच प्रकारच्या आपत्तींत सांपडलेल्या तुरुंगांतल्याच काय पण तुरुंगाबाहेरच्याहि आपल्या देशी बान्धवांना मार्गदर्शक असें कांहीं तरी सांगावें या सद्भावनेनेंच प्रेरित होण्याचा संभव अधिक. ज्यां गीतारहस्य ग्रन्थ छापला म्हणजे "केवढा हा ग्रन्थ टिळकांनीं तुरुंगांत लिहिला असें म्हणून आमचे लोक वाहवा करतील" असला क्षुद्र विचारच टिळकांच्या मनांत आला असेल काय? किंवा हिंदुस्थानांत एक प्रकारचें रणक्षेत्रच सजून व गजबजून राहिलेलें आहे, या रणक्षेत्राच्या अनेक भागांत सरकार व प्रजा यांच्यामध्यें विविध प्रकारचें युद्ध सुरू आहे, काल सरकारला अनुकूल आहे, विषाद व उदासीनता वाढण्याचीं सर्व कारणें लोकांच्या बाजूला आहेत, व राजनीतीचें शौर्य किंवा पराक्रम अंगीं नसल्याकारणानें प्रजा या राजकारणाच्या युद्धांत पडण्याला कचरण्याचा संभव आहे. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां त्यांचें खरें कर्तव्य कोणतें व तें कशा बुद्धीनें त्यांनीं करावें हें सांगणें हेंच आपलें कर्तव्य होय असें टिळकांना वाटलें असेल? या दोहोंपैकीं कोणती कल्पना अधिक ग्राह्य हें वाचकांच्या सहृदयतेवरच अवलंबून राहील.

भाग ३ रा

राजकारणाचे मार्ग व अत्याचार

टिळकांच्या राजकारणाचा व्याप मोठा. त्यांचा लोकसंग्रह मोठा. आणि चळवळीची तीव्रता कायदेशीरपणाच्या मर्यादेला थेट जाऊन भिडलेली. यामुळें त्यांच्या साधनासंबंधानें अगर मार्गासंबंधानें शत्रूंच्याच काय पण मित्रांच्याहि कल्पना सोळा आणे स्पष्ट नसाव्या यांत आश्चर्य नाहीं. पाहणाराला केव्हां ते जहाल, केव्हां ते मवाळ, केव्हां कायद्याबद्दल आदर बाळगणारे तर केव्हां कायद्याला झुगारून देणारे, केव्हां सनदशीरपणाचे भोक्ते तर केव्हां बंडखोरीचे गुण आळविणारे असे दिसत. पण एकाच स्वभावाचीं तीं निरनिराळ्या प्रकारचीं दृश्यें होतीं. आंतून प्रतिष्ठित-प्रज्ञ व सुस्थिर धोरणाचे असतां टिळकांचीं स्वरूपें इतक्या निरनिराळ्या प्रकारचीं दिसत याचें कारण ज्या ज्या विशेष प्रसंगीं त्यांच्या विशेष भावनांचा आविर्भाव तीव्रतेनें दिसत असे त्या त्या विशेष प्रसंगीं त्यांचे विचार, त्यांची वागणूक, त्यांचें लिहिणें, त्यांचें बोलणें हें एकाच कल्पनेभोंवतीं फिरतें राहीं. यामुळें त्या कल्पनेचे ते एकनिष्ठ उपासक असा भास होई. पण हे आविर्भाव नैमित्तिक म्हणून कांहीं मर्यादित काल टिकणारेच असत. त्या आविर्भावांवरून नित्य स्वरूपाच्या अशा त्यांच्या धोरणाची कल्पना बांधणें चुकीचें होतें. व ही चूक ज्यांची झाली त्यांच्या हातून टिळकांना परस्परविरोधी अशीं निरनिराळीं विशेषणें मिळालीं. पण त्यांचें नित्य स्वरूपाचें धोरण काय होतें याचा निर्णय नैमित्तिक प्रसंगावरून होण्यासारखा नव्हता तर त्यांच्या एकंदर चारित्र्याचें सामग्र्यानं अवलोकन करणारालाच देतां येईल. व तो निर्णय हाच कीं, टिळकांचें नित्यस्वरूपाचें राजकारण हें कायदेशीर व सनदशीर असून दांडगाई, उद्धटपणा, हुल्लड, शारीरिक प्रतिकार, भाषेचा अत्याचार, धाडस, धोका सोसण्याची तयारी, कायदेभंग, बंडखोरी या गोष्टी त्यांच्यासंबंधीं नैमित्तिक या सदराखालींच पडतात. टिळक बंडखोर नव्हते, अराजक नव्हते, अत्याचारी नव्हते असें असतांहि त्यांचें वर्तन प्रसंगविशेषीं इतकें बाणेदार, तेजस्वी व धडाडीचें असें कीं, त्यामुळें प्रतिपक्षाला व सरकारालाहि ते काय करतील अशाविषयीं एक प्रकारची दहशत बसे!

(१) टिळकांचा जाहीरनामा

१९१५ सालीं टिळकांनीं आपल्या धोरणाचा जो जाहीरनामा काढला त्यांत अत्याचारी वर्गाची निंदा किंवा सनदशीर मार्गांनीं जाणाऱ्या वर्गाची स्तुति विशेष रीतीनें करण्याचा त्यांचा हेतु दिसत नाहीं. तर सर्वसाधारणरीत्या देशांत चळवळीचें धोरण काय असलें पाहिजे हें दर्शविण्याचाच दिसतो. सहा वर्षांनीं परत येऊन पाहतात तों त्यांना १९०८ तली सर्व स्थिति बदलून क्षीणतेची शांतता देशावर पसरलेली होती असें दिसलें. ज्या गोष्टी होऊं नयेत त्या झाल्या व ज्या होणें अवश्य होत्या त्या झाल्या नाहींत. जॅक्सनसाहेबांच्या खुनाची बातमी परत आल्यावर त्यांना कळली. ती ऐकून त्यांना मनापासून वाईट वाटलें असेल याविषयीं कोणीच शंका घेणार नाहीं. जॅक्सनसाहेबांचा अधिकारी या नात्यानें दुर्लौकिक नव्हता हें त्यांना माहित होतें. इतकेंच नव्हे तर ते शांत स्वभावाचे, सात्त्विकवृत्तीचे, आणि त्याहिपेक्षां टिळकांसारख्यांना विशेष सादर सहानुभूति वाटण्याचें कारण म्हटलें म्हणजे ते अखंड विद्याव्यासंगी व संस्कृत पंडित होते. अर्थात् त्यांच्या खुनाला त्यांच्याविषयीं राग किंवा अप्रीति वाटण्यासारखी पार्श्वभूमिका मुळींच नव्हती. आणि ज्या मुलानें खून केला तो कोण कसा होता हें जेव्हां टिळकांना कळलें असेल तेव्हां दैवाच्या विपरीत लीलेचा त्यांना अचंबाच वाटला असला पाहिजे.

चाफेकरांनीं रँडसाहेबांचा खून केला तो वध व गुन्हा या दोन्ही दृष्टींनीं अनिष्ट असला तरी, शिस्तीच्या नांवाखालीं कां होईना पण रँडसाहेबांनीं केलेला जुलूम पांच सहा महिने गाजत होता. व सहेतुक नसलें किंवा अजाणतां असलें तरी त्यांच्या कारकीर्दीनें अनेक लोकांना पीडा झाली होती. शिवाय प्लेगच्या जुलुमाविरुद्ध अत्याचाराचा प्रतिकार एकट्या पुण्यासच झाला असें नव्हे. तर सिन्नर, मुंबई तसेंच इतर अनेक ठिकाणीं दंगे होऊन खून पडले होते. अशा गोष्टींचें तारतम्य टिळकांना कळत नव्हतें असें नाहीं. तात्पर्य, कोणीं कांहीं तरी केलें आणि कांहीं तरी झालें व दडपशाहीचें पाऊल मात्र पुढें पडलें या गोष्टीचें त्यांना मनापासून वाईट वाटत असलें पाहिजे हें कोणीहि कबूल करील. आणि ज्या गोष्टी होत राहाव्या अशी त्यांची इच्छा, त्या होत नव्हत्या हें पाहूनहि टिळकांना तितकेंच वाईट वाटलें असलें पाहिजे.

कारण प्रत्यक्ष स्थिति काय होती ती पहा. नेमस्त फुटून निघाले व त्यांनीं आपली काँग्रेस आपल्या मतें सुरक्षित केली. पण तिचा प्रवाह उन्हाळ्यांतील नदीप्रमाणें तेज व बळ यांनीं अगदीं सूक्ष्म झाला होता. राष्ट्रीयपक्षानें स्वतःची काँग्रेस भरविण्याचा प्रयत्न केला ती सरकारी हुकुमानें बंद पडली. आणि इतर परिषदा व सभा या बंद पडून एकंदर नित्य राजकीय चळवळीला उन्हाळ्यांत नदीला खांडवे पडतात तसे खांडवे पडले. प्रेस-ॲक्टानें वर्तमानपत्रांचे जीव संकटांत घातले आणि लोकमत स्पष्ट रीतीनें प्रगट होण्याचा तोहि मार्ग निरुंद झाला. ही एकंदर स्थिति पाहून प्रवृत्तिमार्गी टिळकांना किती वाईट वाटलें असेल याची कोणालाही कल्पना करतां येईल.

धड हेंहि नाहीं धड तेंहि नाहीं मिळून जाग्यावर कांहींच नाहीं. अशी राजकारणाची एकंदर स्थिति झाली. अशा रीतीनें पुढें कोरी पाटी आल्यावर त्यावर जवळ जवळ श्रीगणेशाच लिहावयास पाहिजे होता. आणि राजकारणांत श्रीगणेशा म्हणजे कायदेशीर सनदशीर चळवळ हाच होय. मनुष्यवृत्तीप्रमाणें राष्ट्रहि विशेष निमित्तानें रागाऊं शकेल. पण राग हें कांहीं मनःस्थितीचें नित्य स्वरूप नव्हे. म्हणून बंगालची फाळणी, प्लेगचा जुलूम असल्या गोष्टींनीं कोणत्याहि जिवंत समाजाला कांहीं काळ राग येणें स्वाभाविक हें जरी टिळकांना मान्य होतें तरी नित्यप्रवृत्तीचें तें लक्षण नव्हे हेंच त्यांचें स्वतःचें पूर्वचरित्र दाखवितें. झोपेंतून मनुष्य जागा झाला तर त्याची मनःस्थिति प्रथम तरी समाधानाची व शांतवृत्तीची असते. सहा वर्षांच्या निद्रेंतून टिळक परत आले व रिप वॅन विंकलप्रमाणें त्यांना आपला जुना समाज व जुनें राष्ट्र ओळखूं न येण्यासारखें दिसलें तेव्हां त्यांची प्रथमची वृत्ति झोपेंतून उठलेला मनुष्य जसा हळूहळू पावलें टाकीत चालतो व आजूबाजूला बघत जातो तशीच झाली असल्यास नवल नाहीं. समाजानें तेज किंवा ओज दाखवावयाचें त्याला झालें तरी नैमित्तिक क्षोभ व त्यांतूनहि राष्ट्रांत जवळजवळ ऐकमत्य असावें लागतें ही गोष्ट त्यांच्या मनाला नेहमीं पटलेली असे. जहाल लोकांच्या भूमिकेवर नेमस्तांचें शहाणपण व मुत्सद्देगिरी खुलून दिसो, किंवा नेमस्तांच्या भूमिकेवर राष्ट्रीय पक्षाचा स्वार्थत्याग व तेज खुलून दिसो. पण तापत्यावरील रंग चकाकण्याला जसे दोन रंगांचे धागे म्हणजे एक रेशमि व एक सूत यांचा एक जीव होऊन अखंड वस्त्र बनावें लागतें, त्याप्रमाणें त्रिगुणात्मक गुणांच्या विलासाचें कौतुक, स्वकीयांना

काय किंवा परकीयांना काय, वाटावयाचें तर त्रिगुणात्मक गुणांचा समाज एकजीव व एकाच कार्यांत प्रवृत्त असला पाहिजे असें त्यांचें मत असे.

शिवाय महायुद्ध सुरू झालें होतें त्यामुळें तर टिळकांना दिसून आलें असलें पाहिजे कीं, नेहमींच्या धोरणापेक्षांहि प्रजेनें या वेळीं सरकारशीं थोडें अधिक सामोपचारानें वागणें हेंच श्रेयस्कर. सरकार अडचणींत सांपडलें याचा फायदा तामसी वृत्तीपेक्षां राजसवृत्तीच अधिक मिळवील असें त्यांच्या कार्यकुशल मनाला वाटलें असलें पाहिजे. तिकडे महायुद्ध पुकारलें गेलें असतां इकडे बंड यशस्वी होण्याची आशा असती तर एक गोष्ट वेगळी होती. पण ती आशा टिळकांनाच काय पण कोणत्याहि प्रांतांतील अत्याचारीवर्गालाहि वाटत नव्हती. उलट कोठें तशा प्रकारची थोडीशी हालचाल झाली तर, त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या देशांत डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्ट लावून अधिकारीवर्गाला बेसुमार अधिकार दिले ते लोक इकडे युद्धाच्या निमित्तानें तसेच अधिकार नोकरशाहीला देणार हें उघड होतें.

टिळकांनीं यावेळीं महायुद्धाचा फायदा घेऊन एखाद्या बंडाचें पुढारी व्हावयास पाहिजे होतें असें एका दोघां 'शहाण्या' विद्वानांचें मत असल्याचें आम्हांला ठाऊक आहे. पण खोलींत बसून कल्पनेचे तारे तोडणाऱ्यांचे ते विचार होते. स्वतः त्यांचें धैर्य पाहिलें तर इतकें होतें कीं, चुकून मोकळेपणानें सरकाराविरुद्ध लिहि-लेले त्यांचे एक दोन कागद दुसऱ्याच्या हातीं राहिले ते परत मागण्याकरितां त्यांनीं जिवाचें रान केलें आणि ते कागद जाळले गेले असें जेव्हां त्यांना कळलें तेव्हां त्यांचा जीव थंडा झाला! देशांत बंड शक्य आहे कीं नाहीं याचा खरा अंदाज अशा लेखनीपंडितांच्या अभिप्रायापेक्षां ज्यांनीं तामसीवृत्तीचीं कां होईना पण कांहींतरी धाडसाचीं कृत्यें केलीं होतीं व आपला जीव धोक्यांत घालून दाखविला होता त्यांच्या अभिप्रायावरूनच कळला असता. आणि अशाहि लोकांनीं मनानें व कृतीनें कबुली दिली होती कीं फुटकळ अत्याचारी कृत्यांनीं दहापांच लोकांच्या तेजस्वी वृत्तीचें समाधान होत असलें तरी एकंदर समाजाला उपदेशण्यासारखा तो मार्ग नव्हे कारण तो त्याला झेंपण्यासारखा नाहीं.

किंबहुना आज एकान्तिक अनत्याचाराच्या उपदेशाविषयीं राष्ट्राचा जो अभिप्राय तोच त्या पूर्वींच्या दहा पांच वर्षांतील अत्याचाराच्या उपदेशाविषयींहि होता. उगाच तात्त्विकदृष्ट्या बोलावयाचें किंवा नुसती बोलण्याची हौस फेडा-

वयाची तर एखाद्या वाक्पंडिताला असें म्हणतां आलें असतें कीं, " देशांत गोरा शिपाई एकहि उरला नाहीं, काळें सैन्यहि परदेशांत पाठविण्यांत आलें, यापेक्षां बंड करण्याला अधिक सोयीची संधि दुसरी कोणती मिळणार!" पण बंड हें तोंडानें होत नसतें किंबहुना निःशस्त्र प्रजेच्या मनानेंहि होत नसतें. १८५७ चें बंड झालें तें ज्यांच्या हातांत हत्यारें व लष्करी सामुग्री मिळाली होती त्यांनीं केलें; तें शिपायांचें बंड होतें नागरिकांचें नव्हतें. ही गोष्ट कोणालाहि माहित आहे. त्या सशस्त्र बंडखोर शिपायांना नागरिक साहाय्य झाले असते व संस्थानिक अनुकूल असते तर बंड यशस्वी होण्याचा थोडा तरी संभव होता असें म्हणतां येईल. पण त्यावेळचें सैन्य आज जागेवर नाहीं. संस्थानिकांची तेव्हांची मनोवृत्तीहि आज नाहीं. आणि नागरिक तर जुनीं राज्यें मोडून इंग्रजांच्या हातीं गेलीं त्यावेळीं होते तसेच ते आज. किंबहुना जुन्या स्वराज्याची आठवणहि विसरलेले भौतिक सुधारणांनीं अधिक सुखावलेले. चैनीच्याच काय पण अवश्यक परदेशी वस्तूंनीं घेरलेले. पिढ्यानपिढ्या तेजोहीन झालेले. आणि पूर्वींहून अधिक निःशस्त्र बनलेले. अर्थात् महायुद्धाचा फायदा घेऊन बंड करावें हें म्हणणें लहरी, तर्कटी, विक्षिप्त लोकांशिवाय इतर कोणालाहि पटण्यासारखें नव्हतें. येऊन जाऊन उरला मार्ग मामुली राजकारणाचा. पण त्यांतहि यावेळीं सामोपचारानेंच अधिक लाभ होण्यासारखा असें टिळकांच्या धूर्त बुद्धीला दिसत होतें.

याचीं कारणें आमच्या मतें उघड आहेत. बंगालची फाळणी रद्द होऊन बंगाल थंड पडला होता. ज्याच्याशीं सहानुभूति दाखविण्याकरितां म्हणून इतर प्रांतांत तेव्हां चळवळ झाली त्या प्रांताचाच राग शांत झाला व गाऱ्हाणें मिटलें असें झाल्यावर, स्वतःचें तसेंच कांहीं गाऱ्हाणें असल्याशिवाय शिळ्या कढीला ऊत आणून कसा येणार? बहिष्काराची चळवळ तेव्हांहि सार्वत्रिक नव्हती व होती तीहि थंडावली होती. राष्ट्रीय शिक्षण बंगाल्यांत फार पुढें गेलें नव्हतें. आणि इकडे वऱ्हाडांत नुसत्या धाकदपटशानें आणि मुंबई इलाख्यांत समित्यांचा कायदा लावून सरकारनें बंद केलें होतें. तात्पर्य, १९०७–०८ सालीं क्षोभाचीं जीं कारणें होतीं तीं टिळकांच्या सुटकेच्या वेळीं कमी झालीं होतीं. येऊन जाऊन चतुःसूत्रीपैकीं स्वराज्याचें ध्येय हें उरलें होतें. पण टिळकांनीं या जाहीरनाम्यांत तें सोडून दिलें नव्हतें; इतकेंच नव्हे तर स्पष्ट उचारून दृढच केलें होतें. नुसतें स्वराज्य द्या असें म्हणण्यापेक्षां आम्हीं युद्धांत मदत केली आहे म्हणून द्या हें

सहजच अधिक सयुक्तिक ठरणारें होतें. याकरितां कलकत्त्याच्या चतुःसूत्रींतील स्वराज्याचें सूत्र तेवढें अखंड राखून बाकीचीं सूत्रें त्यांनीं आवरून प्रसंगावधानाच्या कांडीभोंवतीं गुंडाळून ठेवलीं होतीं. १९०६ सालीं देखील ते अत्याचाराचा उपदेश करीत नव्हते हें नाशिक व बेळगांवच्या पुराव्यांवरून सिद्ध होत असल्याचें आम्हीं पूर्वींच दर्शविलें आहे. मग जे टिळक क्षोभाच्या उत्कट स्थितींत व चळवळीच्या ऐन जोरांत अत्याचाराविरुद्ध बोलत होते ते मंडालेहून परत आल्यावर वरच्यासारख्या बदललेल्या परिस्थितींत त्याचा उपदेशच नव्हे तर मनांत विचारहि करणार नाहींत ही गोष्ट स्वाभाविक होय.

जॅक्सनसाहेबांचा खून आणि बारा पिस्तुलांचा खेदास्पद इतिहास लक्षांत घेऊनच त्यांनीं अत्याचारांचा निषेध केला असला पाहिजे. हा खून व हा इतिहास न घडतां व महायुद्धाची एक वेगळ्या प्रकारची संधि न येती तर टिळक जाहीरनाम्यांत अत्याचारांचा निषेध अशा रीतीनें नच करते. पण परिस्थितिच अशी होऊन बसली कीं, त्यांना आपलीं खरीं तत्त्वें प्रगट करणें भाग पडलें. जो तो आपल्या स्वभावानुसार वर्तन करीत असल्यामुळें कोणाचा कोणाला व्यक्तिशः निषेध करण्याचा अधिकार नाहीं असेंच टिळकांचें सामान्य मत होतें. एखाद्यानें चुकीनें कां होईना पण देशाकरितां कोणत्याहि प्रकारचा स्वार्थत्याग केला तर निंदेनें त्याला दुखवावयाचें नाहीं असेंच त्यांचें नेहमींचें धोरण होतें. आणि या जाहीरनाम्यांत अत्याचाराचा निषेध करतांनाहि अशा कोणा व्यक्तीची निंदा करणें त्यांच्या मनांत नव्हतें, तर हिंदुस्थानांत राजकारणी पुरुषांचें धोरण सामान्यतः व या विशेष प्रसंगीं काय असावें हेंच त्यांना विशेषतः सांगावयाचें होतें. बरें, एखाद्या अत्याचारी देशभक्ताला जाहीरनाम्यांतील या निषेधाचें वाईट वाटलें असें घेऊन चाललें तरी त्याचा तरी टिळकांवर असा काय शक होता कीं, योग्य वाटल्यास टिळकांनीं त्याचा निषेध करूं नये ? त्याला टिळकांनीं अशी काय भर दिली होती व व्यक्तिशः उत्तेजन दिलें होतें कीं, त्याची भीड किंवा भीति टिळकांनीं मानावी ? एखादी गोष्ट एखाद्याला कर म्हणून सांगितलें तरच त्यामुळें त्याचा निषेध करण्याच्या कामीं मिंधेपणा येतो, कारण गोष्ट करावयाला सांगून वरती निषेध करणें हें अधमपणाचें ठरतें. तसेंच भ्याड लोक जो निषेध करतात तसाहि टिळकांचा होता असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांच्यावर इतर दोषारोप केले गेले पण टिळक भित्रे असें कोणीं कधींच म्हटलें नाहीं. ते एकदां सोडून तीनदां तुरुंगांत

जाऊन आले होते व या शेवटल्या वेळीं तर पूर्ण सहा वर्षे. म्हणून टिळकांना अत्याचारीपणा वाईट असें म्हणावयाचें असल्यास कोणाच्या देवाचीहि भीति नव्हती.

(२) कडक टीका हा अत्याचाराचा उपदेश नव्हे

त्यांना मनांत तसें खरोखर वाटत नसतें तर त्यांनीं तसें बोलावें याला कांहीं कारण नव्हतें. टिळक सरकारावर कडक टकिा करीत, टाकून बोलत हें सगळें खरें असलें तरी त्यांच्या लेखांत किंवा भाषणांत अत्याचाराचा उपदेश कोणासहि काढून दाखवितां येणार नाहीं. म्हणजे प्रगट तर नव्हेच पण प्रच्छन्नहि नाहीं. येऊन जाऊन दोन खटल्यांतील झालेल्या शिक्षेवरून तसें कोणी अनुमान काढील तर त्याला इतकेंच म्हणावयाचें कीं खटले कोणत्या परिस्थितींत झाले व टिळकांना कोणाच्या बहुमतानें दोषी ठरविण्यांत आलें हें प्रसिद्धच आहे. सरकारनें टिळकांविषयीं काय म्हटलें किंवा अँग्लोइंडियनांनीं काय म्हटलें या दृष्टीनें या चर्चेच्या प्रसंगीं आपणांस पाहावयाचें नाहीं. तर सूज्ञ जनता काय म्हणते या दृष्टीनें पाहावयाचें आहे. ज्या लेखाकरितां १८९७ चा खटला टिळकांवर झाला ते लेख किंवा टिळक हे अत्याचारी आहेत असें लोकांना वाटतें तर त्यांच्याकरितां जाहीर रीतीनें एवढा डिफेन्स-फंड झालाच नसता. किंवा रँडसाहेबांच्या खुनांत टिळकांचें अंग आहे असा कोणास संशय असता तरीहि एवढा फंड जमला नसता व त्यांत नेमस्त लोकांनीं वर्गणी दिली ती तरी दिली नसती. १८९७ च्या खटल्यांतील लेखांना सद्‌भिरुचीच्या दृष्टीनें कोणी नांवें ठेवो किंवा त्यांना ग्राम्य अथवा फाजील भावनाप्रधान म्हणो. परंतु ते अत्यारप्रवर्तक असें कोणींच म्हटलें नाहीं. दुसऱ्या खटल्याच्या वेळीं थोडें दुमत होतें. व दुमतापेक्षांहि भीति अधिक होती. तथापि नुसतें दुमत म्हटलें तरी मुद्द्याची एक गोष्ट लोकांना माहीत होती कीं, पहिल्या लेखांत नांव ठेवण्यासारखें कांहींच नव्हतें व दुसरा लेख १८९७ च्या लेखाप्रमाणेंच स्वतः टिळकांनीं लिहिलेला नव्हता. सरकारी खटल्यांत ही गोष्ट पुढें कशी येणार ? व सरकारास ती कदाचित् माहीत असली तरी ते टिळकांना काय म्हणून सोडतील ?

पण फिरून हेंच सांगतों कीं ही चर्चा आम्ही सरकारच्या दृष्टीनें करीत नाहीं तर लोकांच्या दृष्टीनें करतों. म्हणून लोकांच्याच दृष्टीनें असें म्हणतों कीं दोन वेळां टिळकांना शिक्षा झाली येवढ्यावरून ते अत्याचारी असें कोणासहि

म्हणतां येणार नाहीं. स्वतः त्यांचा असा लेख किंवा त्यांचें असें भाषण दाखलच नाहीं कीं, ज्यांत त्यांनीं लोकांना अत्याचाराचा उपदेश केला आहे. तसें असतें तर सरकार त्याकरितां खटला केल्याशिवाय कधींच न सोडतें. व ज्याकरितां खटले झाले ते लेख त्यांचे नव्हते. टिळकांच्या लेखांतलें किंवा भाषणांतलें एखादें वाक्य अत्याचाराच्या दृष्टीनें कडकपणाचें म्हणून काढून दाखविलें तर तशीं वाक्यें इतर पुष्कळांच्या फार काय पण कित्येक नेमस्तांच्याहि भाषणांतून व लेखांतून काढून दाखवितां येतील. दिनशा वाच्छा हे आतां नेमस्त गणले जातात पण त्यांचे पूर्वीचे लेख कोणीहि काढून पाहावे. कडक लिहिणें बोलणें हा त्यांचा हातखंडा होता. डॉ. राशबिहारी घोस हे नेमस्त पण 'सिडिशिअस मीटिंग्स बिला'चे वेळीं त्यांनीं भर कौन्सिलांत सरकारला बजावलें कीं, "सांभाळा अशानें तुम्ही हिंदुस्थानाला आयर्लंड बनवाल." येथें त्यांनीं 'आयर्लंड' हा शब्द कोणत्या अर्थानें वापरला ? राजनिष्ठेचें गाणें गाणाऱ्या बेलफास्टमधील लोकांना उद्देशून ? किंवा सहकारितेची चळवळ करून आयर्लंडची सांपत्तिक सुधारणा करणाऱ्या सर होरेस प्लंकेटला उद्देशून ? कीं शिक्षणाचा प्रसार करणाऱ्या रोमन कॅथोलिक पाद्र्यांना उद्देशून ? कीं कृषिशास्त्रांत नव्या कल्पना काढून आयर्लंडच्या लोकांना दोन घास अधिक खावयाला मिळावे अशा सात्त्विक परोपकारकर्त्यांना उद्देशून ? कीं ग्रॅटनसारख्या निवळ तरतरीत वाक्पंडिताला उद्देशून ? कीं आयझॅक बट सारख्या शुद्ध पार्लमेंटरी चळवळ करणाऱ्याला उद्देशून ? कीं पार्नेलसारख्या लँडलीगची चळवळ करणाऱ्या इंग्रजद्वेष्ट्याला उद्देशून ?

असे कितीहि प्रश्न विचारले तरी ते व्यर्थ होत. कारण त्यांपैकीं एकांतूनहि खरें उत्तर मिळणार नाहीं. खरें उत्तर हेंच कीं हिंदुस्थानला तुम्ही दुसरा आयर्लंड बनवाल असें म्हणणाऱ्या डॉ. घोस यांच्या डोळ्यापुढें आयर्लंडांतील अत्याचारी लोकच असले पाहिजेत. एका 'आयर्लंड' या शब्दांत सरकारच्या डोळ्यापुढें त्या दुर्दैवी देशांतील भांडखोरी, जाळपोळ, हाणमार, खून या विविध अत्याचारांचेंच शब्दचित्र डॉ. रासबिहारी यांना ढळढळीतपणें उभें करावयाचें होतें. मग त्यांना अत्याचारप्रवर्तक कां म्हणूं नये ? ते हे शब्द कांहीं एकाद्या अधिकाऱ्याच्या कानांत कुजबुजले नव्हते. त्यांनीं त्या शब्दांचा डंका भर कौन्सिलांत उभें राहून वाजविला होता. सर्व देशांतल्या वर्तमानपत्रांनीं तें भाषण छापलें. बंगाल्यांतील यच्चयावत् भावनाप्रधान तरुण लोकांनीं तें

वाचलें. बंगाल्यांतील अत्याचारी लोकांनीं तें वाचलें. मग तें भाषण काय फुकट गेलें असेल? कल्पनाच करावयाची तर निदान चार दोन तरुण लोकांची तरी नाडी तें वाचून अधिक जलद चालू लागली नसेल काय? चार दोन लोकांनीं तरी पिस्तुलांची किंवा बॉंब गोळ्यांची उठाठेव केली नसेल काय? चार दोन लोकांनीं तरी पिस्तुलें पैदा करण्याचा प्रयत्न केला नसेल काय? 'हिंदुस्थान आयर्लंड होईल सांभाळा' ही दहशत काय फुकट गेली असेल? मग बोलण्याला अर्थच नाहीं म्हणावयाचा.

पण हें सर्व घडलें असलें तरी रासबिहारी यांना कोणी अत्याचारप्रवर्तक म्हणत नाहीं. पेटलेल्या चुलींतील ठिणगी वाऱ्यानें गंजीतल्या एखाद्या पेंढीवर जाऊन पडावयाचीच. पण ती पडली म्हणून स्वयंपाक्याला कोणी आगलाव्या म्हणत नाहीं. कारण तेथें तसा हेतु नाहीं. रासबिहारी घोस यांनीं आयर्लंडचें नांव घेतलें तसेंच इतर नेमस्तांनीं तीच गोष्ट अनेक वेळां पर्यायानें म्हटलेली आहे असें दाखवतां येईल. कोणी म्हणतो "असंतोष माजेल." कोणी म्हणतो "असंतोष भुईंत खोल जाईल." कोणी म्हणतो "परिणाम भयंकर होतील." पण सगळ्यांचा अर्थ एकच. तो हाच कीं, 'तुम्ही असें असें कराल तर लोक असें असें करतील.' अमुकच व्यक्ति असें मात्र नव्हे. सरकारला उद्देशून नेमस्त कौन्सिलांत हें बोलले म्हणून गांवांत तें कोणीं ऐकलें नाहीं असें झालें कां? आणि ज्यांनीं ज्यांनीं तें ऐकलें त्या सर्वांच्याच कानावरून तें वाऱ्याच्या झुळकेप्रमाणें निघून गेलें काय? कोणाच्याहि मनांत तें शिरलें नसेल? कोणाच्याहि तामसी वृत्तीला त्यानें यत्किंचितहि उत्तेजन दिलें नसेल? पण असें मानणें म्हणजे नेमस्तांची ती स्तुति होत नाहीं तर निंदा होते. मुद्दा हा कीं असले शब्द नेमस्त बोलले तर ते अत्याचारी ठरत नाहीं व टिळक तेवढे अत्याचारी ठरतात हें कसें? ते कौन्सिलांत एकदां बोलतात व टिळकांना दहा वेळां वर्तमानपत्रांत लिहावें लागतें किंवा दोन्यांत व्याख्यानें द्यावीं लागतात. पण हेतूशिवाय अशा निव्वळ पुनरुक्तीनें दोषारोप सिद्ध होत नाहीं. टिळकांचा धंदा वर्तमानपत्राचा व स्वीकारलेला उद्योग चळवळीचा म्हणून त्यांना ही पुनरुक्ति करावीच लागत होती.

(३) अत्याचारी लोक व टिळक

राहतां एकच मुद्दा राहिला तो हा कीं अत्याचारी चळवळींत सांपडलेले लोक नेमस्तांपेक्षां टिळकांच्या सान्निध्यांत अधिक आढळत. कांहीं अंशीं ही गोष्ट

खरी आहे. पण तिचाहि विचार थोडा सूक्ष्मपणानेंच केला पाहिजे. पहिला विचार असा कीं, जे असे लोक टिळकांना भेटत त्यांना टिळक बोलावणें तर पाठवत नसतच. पण पुष्कळदां ते त्यांच्या परिचयाचेहि नसत. मग ते नेमस्तांकडे न जातां टिळकांकडेच कां जात ? तर याचें उत्तर असें कीं, टिळकांचें धैर्य, टिळकांचें सरकारशीं बाणेदार वर्तन, टिळकांचा स्वार्थत्याग व टिळकांची राजकारणांतील धडाडी हे त्यांचे गुण पाहून असले लोक मोहून जात. शिवाय स्वभावतः टिळक मनुष्यघाणे नव्हते. त्यांच्या घरीं पहारा नव्हता. त्यांना व्हिझिटिंग कार्ड पाठवून भेटावें लागत नसे. किंवा आधीं वेळ ठरवून मग जावें लागत नसे. आपला वेळ खर्चून प्रत्येकाचें ऐकून घेऊन त्याच्याशीं शक्य तितकें समरस होऊन व त्याच्याकरितां शक्य तितकी झीज सोसून टिळक त्यांजकडे जाणाराचें काम करीत म्हणूनच लोक त्यांजकडे जात. याविरुद्ध सर्व गुण ज्यांच्यामध्यें त्यांच्याकडे हे लोक कशाला जातील ! टिळकांना दोहोंच्या ऐवजीं चार हात नव्हते किंवा त्यांच्या दिवसाचे तास चोविसाऐवजीं अठ्ठेचाळीस नव्हते म्हणून लोकांचेंहि काम करण्याला त्यांना कांहीं मर्यादा होत्या ही गोष्ट खरी. तरी पण पुष्कळ शिक्षितच काय पण अशिक्षित लोकांनाहि असा आपल्या ठिकाणीं दृढ विश्वास होता कीं, आपण टिळकांकडे गेलों तर ते आपलें कांहीं तरी काम करतील. अर्थात् ज्या भावनेनें संसारव्यवहारांतील आर्त लोक टिळकांकडे जात त्याच भावनेनें देशाभिमानी अत्याचारी लोक टिळकांकडे जात. पण स्वार्थी लोकांचें काम तडीस न्यावयाला जितकी मर्यादा होती तितकीच अत्याचारी लोकांचें काम होण्यालाहि. ही भावना टिळकांच्या लोकसंग्राहक बुद्धीमुळें व ते लोकसंग्रह करतात या कीर्तीमुळें उत्पन्न होत असे. कायद्याचा मुद्दा विचारायला कोणी गला तर टिळक लगेच उठून सगळे लॉ रीपोर्टस धुंडाळून त्याला कांहीं आधार काढून देत नव्हते. तर संथपणें त्याची हकिकत ऐकून घेत व चांगलासा वकील पाहून त्याच्याकडे काम दे असें त्याला सांगून वाटेस लावीत. तशीच कल्पना त्यांना कोणी अत्याचारी मनुष्य भेटावयाला गेला असतांना टिळक कसे वागत असतील याबद्दल आपण केली पाहिजे. अर्जावर विश्वास ठेवणारा मनुष्य जसा टिळकांकडे जाऊन कृतार्थ झालोसें वाटून येई तसेंच अत्याचारी मनुष्यहि आपल्या स्वार्थत्यागी व देशाभिमानी वृत्तीचें कौतुक करणारा भेटला असें म्हणून कृतार्थ मानून परत येत असावा. नेमस्त लोकांकडेहि ते गेले असते पण कांहींनीं त्यांना

एकदम दरवाजा दाखविला असता व कांहींनीं त्यांना कदाचित् पोलिसच्या स्वाधीन केलें असतें. मग ते त्यांच्याकडे कशाला जातील ? आपलें दुसऱ्याला न पटो, कदाचित् तो आपल्याला मोडूनहि काढो, पण आपलें ऐकून घेतलें, आपल्याशीं युक्तिवाद केला येवढ्यानेंहि मनुष्याचें समाधान होत असतें व तितकें समाधान अत्याचारी लोकांना टिळकांपासून मिळत असेल असें कोणीं म्हटलें तर तें मात्र योग्य होईल. पण या वरील सर्व विवेचनांत अत्याचारी याचा अर्थ एखादा घातपात करून खासगी संरक्षणासाठीं आलेला किंवा प्रत्यक्ष अत्याचाराच्या कृत्याला निघालेला असा घ्यावयाचा नाहीं. आणि खरें पाहिलें असतां असा मनुष्य दुसऱ्याकडे सहसा जातहि नाहीं. खरे कार्यप्रवण लोक दुसऱ्याचा सल्ला घेत बसत नसतात. आत्मस्फूर्ति हाच त्यांचा खरा गुरु असतो. आणि ज्यांनीं प्रत्यक्ष गुन्हा केला ते लोक पकडले तरी जातात किंवा दडून छपून बसतात किंवा देशत्याग करतात. टिळकांच्या घरच्यासारख्या खुल्या दरबाराला ते कशाला जातील ? येऊन जाऊन तीव्र प्रतिकाराचा मार्ग हा देशसेवेचा एक मार्ग असे विचार ज्यांच्या डोक्यांत घोळत असतील—म्हणजे जे अजून विचाराच्या, विवेकाच्या, सल्लामसलतीच्या, युक्तिवादाच्या किंवा उपदेशाच्या कक्षेंत असतील असेच लोक कदाचित् टिळकांकडे जावयाचे. व असे लोक त्यांच्याकडे गेले असतांना रजोगुणी व प्रवृत्तिमार्गी टिळक, नित्य कर्माला महत्त्व देणारे टिळक त्याला अत्याचाराला प्रवृत्त न करतां बहुधा निवृत्तच करीत असावे असें अनुमान कोणीहि करील. हीच गोष्ट थोडीशी खुलासेवार सांगण्याकरितां अशा लोकांशीं होणाऱ्या त्यांच्या संभाषणाचें एक वर्णन आम्ही खालीं देतों. पण तें वास्तविक घडलेलें असेंहि आम्ही सांगत नाहीं किंवा निव्वळ काल्पनिक अशीहि खातरजमा आम्ही करीत नाहीं !

एके दिवशीं परदेशाहून आलेला एक पाहुणा टिळकांकडे उतरण्याला आला. गांवांत कोणाची ओळख नाहीं आणि टिळक सर्वांचा परामर्ष घेणारे म्हणून तो त्यांच्याकडे जाऊन उतरला. पाहुणा घरीं आला तेव्हां यजमानाचें कर्तव्यच कीं, त्याला उतरून घेऊन जेवावयाला घालावें. जेवणखाण झाल्यावर स्वस्थपणें टिळकांनीं तुम्ही कोण कुठले वगैरे अधिक विचारपूस केली. तेव्हां खालील संभाषण झालें.

पाहुणा—मी गेलीं दोन तीन वर्षें युरोप, अमेरिकेंत गेलों होतों.

टिळक—कशाला गेलां होतात ?

पाहुणा—कांहीं नवीन उद्योग धंदा किंवा विद्या शिकावी म्हणून.

टिळक—मग काय काय शिकलांत ?

पाहुणा—कांहीं थोडी यंत्रकला शिकलों, कांहीं रसायनशास्त्र शिकलों.

टिळक—मग आतां पुढें काय करणार ?

पाहुणा—परत आपले गांवीं जाऊन किंवा इतर कोठें मिळविलेल्या विद्येचा उपयोग होतो कां पाहून संसारयात्रा सुरू करणार.

टिळक—तुम्ही परदेशांत आपल्या खर्चानें गेलां होतात ? किंवा तेथें उद्योग-धंदा शिकतां शिकतांच नोकरी वगैरे करून आपलें पोटहि भरलेंत !

पाहुणा—केवळ स्वावलंबनाच्या तत्त्वावर मी विद्या शिकलों व उदरनिर्वाहहि केला.

टिळक—मग इतके दिवस तुम्ही परदेशांत हिंडलां फिरलांत तेव्हां इकडच्या व तिकडच्या स्थितींत तुम्हाला काय अंतर दिसलें ?

पाहुणा—अंतर हेंच दिसलें कीं,आहे या स्थितींत आमच्या देशाला आणखी पांचशें वर्षें डोकें वर काढण्याची आशा नको.

टिळक—पण तुम्हीं गेलांत ते देश आधींच स्वतंत्र व स्वराज्याचा उपभोग घेणारे असतील. हिंदुस्थानसारखे ते परकी लोकांच्या ताब्यांत नसतील. तेव्हां आम्हांला वर येण्याला कांहीं दिवस लागणारच.

पाहुणा—पण परकी देश झाले तरी ते पूर्वी केव्हां परतंत्र नव्हते असें नाहीं. त्यांना आज स्वातंत्र्य आहे तें त्यांनीं स्वतः मिळविलेलें आहे.

टिळक—तें कोणते उपायांनीं ?

पाहुणा—आपण असला प्रश्न कसा करतां ? परतंत्र स्थितींत असतां स्वातंत्र्य मिळविण्याचा मार्ग एकच. तो अर्ज विनंत्या हा नव्हे. तर स्वातंत्र्याकरितां प्राण देण्याला व प्राण घेण्याला तयार होणें हाच.

टिळक—तुम्ही स्वातंत्र्य म्हणतां तें व्यक्तीचें कीं देशाचें !

पाहुणा—प्राण देऊन किंवा घेऊन व्यक्तिस्वातंत्र्य मिळविणें ही सोपी गोष्ट आहे. पण माझ्या म्हणण्याचा रोख देशाच्या स्वातंत्र्याबद्दलच होता.

टिळक—तात्त्विकदृष्ट्या तुम्ही म्हणतां हें बरोबर आहे व निरनिराळ्या

देशांचा इतिहास पाहिला म्हणजे त्यांत अशी एक पायरी कोठें तरी पायाला लागते ही गोष्ट खरी.

पाहुणा--म्हणूनच म्हणतों कीं तशी खटपट करून त्या पायरीपर्यंत मजल नेल्याशिवाय हिंदुस्थानचा तरणोपाय नाहीं.

टिळक--पण हिंदुस्थानच्या स्थितीसारखा देखावा तुम्हाला इतर कोणत्या देशांत आढळला काय ?

पाहुणा--खरेंच नाहीं. संख्येनें इतके पुष्कळ लोक इतक्या थोड्या लोकांकडून आपल्यावर राज्य करून घेतात असा दाखला इतर ठिकाणीं मिळणें शक्य नाहीं. आणि याच मुद्द्यावर तर जगांतले लोक आम्हांला हंसतात !

टिळक--पण ज्या राष्ट्रांनीं बंडें करून स्वातंत्र्य मिळविलें त्यांना इतर एखाद्या राष्ट्राची तरी सहानुभूति नव्हती काय ? व त्या सहानुभूतिपूर्ण राष्ट्राकडून युद्धाचीं साधनें मिळालीं नव्हतीं काय ? उदाहरणार्थ, इटलीला ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढण्याच्या कामीं फ्रान्सची मदत झाली. आज युरोपखंडांत लहान सहान राष्ट्रें जिवंत आहेत तीं इतर मदतगार राष्ट्रांच्या बळावरच नाहींत काय ? आयर्लंडला पूर्वीं फ्रान्सची मदत झाली व अलीकडे अमेरिकेची झाली आहे. दुर्दैवानें हिंदुस्थानाला कोणत्याच राष्ट्राची आज तशी मदत नाहीं. म्हणून हिंदुस्थानच्या लोकांनीं बंड करण्याला तयार झालें तरी लढण्याचीं साधनें कोठून मिळणार ?

पाहुणा--साधनें मिळविण्याच्याच नादाला मनुष्य लागला म्हणजे त्याला तीं मिळतात. हें पाहा. माझ्या ट्रंकेंत मीं सर्व अधिकाऱ्यांचा डोळा चुकवून एक पिस्तुल आणलेलें आहे.

टिळक--पण हें मिळविण्याला तुम्हांला परदेशांत जावें लागलें तेव्हां तेथून तुम्हीं तें आणलें. तुम्हांला परदेशीं जाऊन येण्याला खर्च किती लागला ?

पाहुणा--सुमारें तीन हजार रुपये.

टिळक--मग या पिस्तुलाची किंमत तीन हजार रुपये व शिवाय परदेशचा प्रवास हें ठरत नाहीं का ? असा खर्च करून प्रवास करणारे लोक हिंदुस्थानांत किती ?

पाहुणा--पण सर्वांना कांहीं असा खर्च आणि असा प्रवास करावा लागणार नाहीं. बंगाल्यांत दरोडेखोरांना पिस्तुलें कशीं मिळतात ? बंगाल्यांतील अराजक चळवळींत किती तरी पिस्तुलें बाहेर निघालीं होतीं !

टिळक--पण इतकीं पिस्तुलें बाहेर पडून परिणाम काय झाला? हे पिस्तुल-वाले घरच्या म्हातारीचेच काळ ठरले कीं नाहीं? बंगाल्यांतील दरोड्यांचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे त्यांत तरुण पिढीचें तेज चमकलें असा सकृद्दर्शनीं भास होतो. पण त्या दरोड्यांचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे निरपराधी धनिक लोकांवर झालेल्या क्रूर अत्याचारांचीहि आठवण होते. ती विसरून कसें चालेल? इतकीं पिस्तुलें बाहेर पडलीं म्हणतां व जर्मनींतून युद्धाच्या वेळीं कदाचित् कमीज्यास्त आलींहि असतील. पण स्पष्टच बोलावयाचें तर ज्यांच्यापासून स्वातंत्र्य मिळवावयाचें असें म्हणतां अशा लोकांचे बळी किती घेतले गेले? आमच्या इकडे एकदां १९०९ सालीं एक डझन पिस्तुलें आलीं पण त्यांचा इतिहास काय झाला हें ऐकाल तर त्या पिस्तुलांनीं स्वातंत्र्य मिळण्याला एक रतीभरहि साहाय्य झालें नाहीं. उलट अशा एका अधिकाऱ्याचा खून झाला कीं ज्याच्या मरणानें हळहळ वाटली नाहीं असा मनुष्य विरळा. पूर्वीं बंडखोरीच्या कल्पनेला जो तात्त्विक तजेला होता तोहि या निव्वळ खेदकारक खुनानें जाऊन अशा मार्गाविषयीं लोकांच्या मनांत खंतीच उत्पन्न झाली.

पाहुणा—मग अशा पिस्तुलांचा कांहींच उपयोग नाहीं असें म्हणतां कां?

टिळक--मी तसें म्हणत नाहीं. स्वाभिमानाचें संरक्षण करण्याचे प्रसंग हिंदी प्रजेवर अनेक वेळां येतात. अशा वेळीं म्हणजे एखाद्या न्याय्य प्रसंगीं सर्वांना खरोखर जुलमी वाटणाऱ्या अधिकाऱ्याविरुद्ध, पण तेंहि प्रत्यक्ष जुलमाच्या कृत्यांत प्रतिकार करतांना, जर एखाद्या पिस्तुलाचा उपयोग झाला तर तो लोकांना पटेल आणि मग पिस्तुल कोणीं कसें मिळविलें याचा विचार लोक करणार नाहींत.

पाहुणा—पण पिस्तुलाचें एक असो. इकडे लोकांना बॉंबगोळे करतां येऊं लागले होते त्याला तर परदेशीं जाण्याचें कारण नाहीं ना!

टिळक—पण जो प्रश्न मीं पिस्तुलाबद्दल विचारला तोच मला या बॉंब-संबंधींहि विचारतां येईल. जनरल डायर सारख्यावर कोणीं तो फेंकून दाखविला असता तर लोकांना त्याचें कांहीं कौतुक वाटलें असतें. उलट लॉर्ड हार्डिंज यांच्या-सारख्या हिंदुस्थानाविषयीं खरी सहानुभूति बाळगणाऱ्या व्हाईसरॉयवर तो टाक-ल्यानें अद्भुतरस आळविणारीं कांहीं वर्णनें लोकांना वर्तमानपत्रांत वाचावयाला सांपडलीं, पण सुज्ञ जनतेच्या मनावर त्याचा काय परिणाम झाला? याची कांहीं कल्पना आहे काय? आणि मुझफरपुरच्या अत्याचारांत तर बिचाऱ्या दोन गोऱ्या

बायाच मेल्या! माझ्या म्हणण्याचा मुद्दा हाच कीं, ज्या लोकांच्या हातीं हीं साधनें जातात त्या सर्वांचेंच शील चांगलें असतें असें नाहीं व शहाणपणा तर फार थोड्यांच्या ठिकाणीं असतो. म्हणून त्याचा परिणाम विपरीत होतो.

पाहुणा—म्हणून सुशिक्षित लोकांनींच या गोष्टी स्वतःच्या हातीं घेतल्या पाहिजेत.

टिळक—पण त्यांत अडचण ही कीं बंडाची कल्पना सुशिक्षिताला एक वेळ मानवते पण वैयक्तिक अत्याचार त्याला मानवत नाहींत. याला काय करणार?

पाहुणा—पण पाण्यांत पडल्याशिवाय पोंहतां तरी कसें येणार? अंग भिजेल म्हणून पाण्यांत पडावयाचें नाहीं. आणि पाण्यांत पडल्याशिवाय पोहत यावयाचें नाहीं. एकदम प्रथमच पाण्यांत पडलेला मनुष्य बुडतो. तो तेथें पोहायला शिकूं शकत नाहीं.

टिळक—हें खरें आहे. पण बंडें हीं तुम्हीं सांगितलेल्या देशांतहि आकस्मिक उद्भवलीं! कीं पुढें केव्हांतरी बंड करावयाचें म्हणून रोज त्यांची थोडथोडी कोणी तयारी करीत होते? १८५७ सालीं बंड झालें तें 'उद्भवलें' असेंच म्हणतात. तें आधीं तयारी करून कोणीं केलें नव्हतें. आणि जो नानासाहेब पेशवा गोरे लोकांना मेजवान्या देण्यांत व बॉलमध्यें नाचण्यांत दंग असे असें म्हणतात तोच प्रसंग पडल्याबरोबर बंडवाल्यांचा पुढारी झाला कीं नाहीं? झांशीच्या राणीचाहि इतिहास पाहाल तर तिनें इंग्रज सरकारकडे अर्ज करण्याकरितां जितकी लेखणी झिजवली तितकी कांहीं धार येण्याकरितां १८५७ पर्यंत तरवार घासली नव्हती. पण प्रसंग आला तेव्हां ती वीरा ठरली कीं नाहीं? इतिहासांतील पुष्कळ बंडांचें असेंच असतें. तीं 'उद्भवतात.' तुम्हांला मी दैववादी असा वाटेन—पण त्यांना साधनेंहि तशींच आयत्या वेळीं तयार होतात. पाण्याचें बर्फ होतांना त्याची थंडी एकेक डिग्रीच्या क्रमानें कडेपर्यंत खालीं येत नाहीं तर कांहीं एका मर्यादेला थंडपणा पोंचल्याबरोबर व धक्का लागल्याबरोबर 'क्रिस्टलायझेशन' होतें. ज्यांना तुम्ही बंडें म्हणतां त्यांचा प्रकार बहुधा असाच असतो.

पाहुणा—तर मग दैवावर हवाला ठेवून नुसती वाटच बघत बसावयाची काय?

टिळक—मुळींच नाहीं. प्रत्यक्ष बंडाच्या बाबतींत मी दैववादी असलों तरी त्याची मला जी तयारी म्हणून वाटते त्या बाबतींत मी पक्का उद्योगवादी

आहे. माझ्या मतें हल्लींच्या स्थितींत कधीं काळीं जें बंड होईल किंवा न होईल त्याची तयारी म्हणजे आजच्या आज पिस्तुलें आणवून तीं तरुण लोकांत वांटून देणें किंवा बाँबचे कारखाने काढणें ही नव्हे. तर सार्वत्रिक व सामुदायिक असंतोष उत्पन्न करणें ही होय. असंतोष हा शब्द सरकारला वाईट लागो पण तो सर्वथा न्याय्य आहे. देशाच्या आजच्या स्थितींत आम्हांला असंतोष वाटूं नये तर काय संतोष वाटावा? पण तो असंतोष आजच्या घटकेला तरी काडी ओढून पेटविण्यासारखा नसावा तर पाणी तापवून हळूहळू तें अधिकाधिक उष्ण करण्यासारखा असावा. काडी पेटविल्यानें हात भाजेल व लागलीच तर कोठें थोडीशी आग लागेल. तिनें कदाचित् डोळे दिपले तरी काम होणार नाहीं. आग न लागतां व डोळे न दिपतां पाणी अधण येण्यापर्यंत तापवितां येतें व त्यानेंच पाकनिष्पत्ति होते. आजच्या बंडाची माझी कल्पना इतकीच आहे कीं, देशांतील शक्य तितक्या अधिक लोकांनीं सकारण रीतीनें असंतुष्ट बनावें, आणि जो लहानसहान स्वार्थत्याग करावा लागेल तो करण्याला शिकून ज्या ज्या ठिकाणीं परकी राज्याच्या देहाचा स्पर्श होईल तेथें तेथें त्याच्या शक्तीचा प्रतिकार करावा. व्यक्तिपराक्रमानें व्यक्तिस्वभावाचें समाधान होतें. उलट देशांतील दहावीस लक्ष लोक लढाईला उभे राहण्याला एकदम सिद्ध होणार नाहींत व सिद्ध झाले तरी त्यांना साधनें एकदम मिळणार नाहींत. म्हणून पहिल्या पायऱ्या आपल्या स्वाधीन व शेवटची दैवाच्या स्वाधीन असें समजून लोकांना असंतुष्ट, धीट, बाणेदार, स्वाभिमानी व स्वार्थत्यागी होण्याला शिकविलें पाहिजे. अशा गुणांनीं केलेल्या चळवळींत व्यक्तिपराक्रमाला जागा असते, संधि सांपडते व पराक्रमाचें चीजहि होतें. पण पुढें बंड करण्याकरितां आज अत्याचार शिकवावयाचे ही गोष्ट मला सयुक्तिक वाटत नाहीं. तुम्हीच सांगा कीं, हें पिस्तुल रसायनविद्या व यंत्रविद्या अशा तीन गोष्टी घेऊन तुम्ही आज आपल्या गांवीं परत चालला आहांत. मग तुम्ही स्वतः त्यांचा उपयोग काय करणार आहांत?

पाहुणा--प्रथम मी यंत्रकलेचा उपयोग करून पाहणार. कारण कांहीं असलें तरी मला जगलें हें पाहिजे. आणि चरितार्थ चालवितां चालवितां इतर दोन विद्यांचा उपयोग मला किंवा लोकांना काय करून देतां येईल तो देईन.

टिळक--पण तुम्ही तरी ही बंडाची तयारी करतां आहांत असें मी म्हणूं का? पण मी हें आज कशाला बोलूं? तुम्ही आज गांवीं जा. यांत्रिक कारखाना

सुरू करा. संसाराच्या मागें लागा. आणि पांच वर्षांनीं पुनः भेटा म्हणजे याच विषयावर बोलूं. असें मात्र समजूं नका कीं, तुमच्या अंगांतील तेज व धाडसीपणा यांची किंमत मी करीत नाहीं. पण तुमचे विचार कृतींत उतरण्याला या देशांत किती मोठ्या मर्यादा आहेत, तुमचें पिस्तुल गंज खात कसें पडेल, आणि तुमच्या रसायनविद्येला लायक विद्यार्थी किती मिळतील हें तुमचें तुम्हांलाच कळून येईल हाच माझ्या बोलण्याचा अर्थ. आमच्या वेदांतांतलेंच उदाहरण तुम्हांला देतों. आत्मा हा शुद्ध बुद्ध व चैतन्यात्मक आहे ही गोष्ट खरी. तथापि त्याला जड देहाचाच आश्रय करावा लागतो. त्याप्रमाणें बंडखोरीची बुद्धि हा स्वातंत्र्याचा आत्मा खरा. तरी पण त्याला नित्यस्वरूपाच्या राजकारणाच्या जडदेहाचाच आश्रय करावा लागतो. राजकारणाचें हें नित्यकर्म सहजच रुक्ष, नीरस, नाशवंत असें वाटतें. पण त्याचा आधार घेतल्याशिवाय बंडखोरी ही फळाला येत नाहीं. आतां मनुष्यात्मे तितके सगळे देहधारीच असले तरी मनुष्यामनुष्यांत फरक असतोच. म्हणूनच अधम तो अधम व साधू तो साधू. त्या रीतीनें राजकारणांतहि सर्वच कांहीं एका माळेचे मणी असत नाहींत व असून चालणारहि नाहीं. मीं जन्मांत पिस्तुलाला किंवा बंदुकीला हातहि लावलेला नाहीं. तरी पण सात वर्षें तुरुंगांत जाऊन येऊन मीं एवढें तरी सिद्ध केलें असेन कीं अत्याचारीपणा नसतांहि राजकारण थोडेंबहुत तीव्र होऊं शकतें. मी हें अहंकारानें बोलत नाहीं. पण राजकारणाच्या नित्यकर्माला मी किती महत्त्व देतों हें दर्शविण्याकरतांच हें बोललों. खरोखर मनांत भीति न धरतां मी स्पष्टपणें प्रजेच्या न्यायनिष्ठ हक्कासंबंधानें बोलत आलों यापेक्षां मीं वास्तविक अधिक पराक्रम तरी कोणता केला ! पण लोकांमध्यें अजून ही साधी गोष्टहि आली नाहीं. येवढ्याचकरितां ते मला मोठा म्हणतात. माझी इच्छा इतकीच कीं, हा माझा मोठेपणा निघून जावा व मी करतों इतकें पुष्कळ लोकांनीं करावें. कारण माझ्याइतके व माझ्याहून अधिक बुद्धिमान् असे लोक या देशांत कितीतरी आहेत. मीहि तामसीवृत्तीचा आहें. नाहीं असें नाहीं. तुमच्यासारखें माझ्या हातीं पिस्तुल असलें आणि मी कोठें न सोसवेल असा प्रत्यक्ष वैयक्तिक जुलूम पाहिला तर माझा किंवा इतरांचा स्वाभिमान व अब्रू रक्षण करण्याकरितां मीहि हटकून त्याचा उपयोग करीन व अत्याचारी या नांवाला पात्र होईन. व तसा झालों तर त्याचें भूषणच मानीन. तुम्ही देखील अशा उप-

योगाकरितां हें तुमचें पिस्तुल जरूर राखून ठेवा. पण तुम्ही बंडखोरीच्या ज्या कल्पना परदेशाहून घेऊन आलेले आहांत त्यांचा उपयोग आज या देशांत नाहीं इतकें मात्र मी तुम्हाला म्हणेन. न्याय्य मार्गानें झालेल्या सशस्त्र प्रतिकाराला अत्याचार कोणीच म्हणत नाहीं. पण असे सशस्त्र सत्याग्रही यदृच्छेनें कोठें कोठें निर्माण झाले तरी त्याला मी बंडाची तयारी मात्र म्हणणार नाहीं.

अत्याचारी लोकांशीं टिळकांचा संबंध येत असे याविषयीं आणखी दोन शब्द सांगतों. कोणतीहि चळवळ करणारा कंपू घेतला असतां त्याला एकप्रकारें सैन्याचें स्वरूप असतें. म्हणजे सैन्यांत जशीं निरनिराळीं पोटदळें असतात तशींच चळवळ करणाऱ्या कंपूंमध्येंहि असतात. आणि सैन्यांतील प्रत्येक पोट-दळाच्या वर्तनाची जबाबदारी सेनापतीवर असते त्याप्रमाणें चळवळी कंपूंतील प्रत्येक भागाच्या वर्तनाची जबाबदारी पुढाऱ्यावर असते ही गोष्ट तात्त्विक दृष्ट्या खरी आहे. दोहोंत फरक इतकाच कीं सैन्यामध्यें शिस्तीचे नियम अधिक कडक असतात, पण खाजगी पक्ष किंवा कंपू यांच्यामध्यें शिस्तीची अवश्यकता असली व ती त्यांतील लोकांनीं सामान्यतः मानली तरी लष्कराइतक्या परिणामका-रकरीतीनें त्या शिस्तीचा अंमल होऊं शकत नाहीं. ऑलिव्हर क्रॉमवेल याच्या चळवळींत त्याच्या हाताखालील लोकांना कांहीं लष्कराचें व कांहीं राष्ट्रीय चळ-वळ करणाऱ्या खाजगी कंपूचें स्वरूप होतें. आणि त्याला वरील दोन्ही स्थितींतला अनुभव आला होता. त्यासंबंधानें त्यानें उद्गार काढले ते लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. तो म्हणतो, " हल्लींच्या परिस्थितींत मी जें कांहीं स्वतः करतों त्याची जबाबदारी मी घेतच आहें. पण ज्या गोष्टी मी स्वतः करीत नाहीं त्यांचीहि जबाबदारी मला घ्यावी लागत आहे. याचें कारण मी पुढारी बनलों आहें म्हणून. एखादे वेळीं पहावें तो असें घडतें कीं भावना अतिशय तीव्र वाढते, मूर्ख वेडे बनतात, आणि शहाण्यांना देखील असे प्रसंग येतात कीं हे लोक बोलतांना व वागतांना शुद्धीवर तरी आहेत कीं नाहीं कोण जाणें !" क्रॉमवेल याचा चरित्र-कार जॉन मोर्ले यानें या गोष्टीला उद्देशून असें म्हटलें आहे कीं, " पुष्कळदां अशा पुढाऱ्याचें काम म्हणजे अनुयायांनीं उत्पन्न केलेल्या परिस्थितीशीं झगडत बसणें हेंच होऊन बसतें. अनुयायांनीं कांहीं असें सुचवावें कीं त्याला प्रत्यक्ष मोडून तर काढतां येत नाहीं. पण फारच झालें तर तें लांबणीवर टाकणें, त्याला थोडी कलाटणी देणें, अंगावर घेतल्यासारखें दाखवून परतवणें, समजूत घालून

मोडून काढणें, इतकेंच त्याला करतां येतें. यामुळें तो परिस्थितीचा कांहींसा दासच होऊन राहतो. पण ही अडचण खरी म्हणून जर तो पुढारी बनणार नाहीं, अनुयायांचा कंपू जुळवून तयार करणार नाहीं, तर त्याच्या हातून कोणचेंही कार्य तरी कसें होईल ! अर्थात् अशा मनुष्यावर टीका करतांना टीकाकारांनीं थोडी सूक्ष्मदृष्टि चालवावी लागते व त्या दृष्टींत सहानुभूतीहि असावी लागते." कोणताही सरकारी नोकर जी एखादी चूक करतो तिची तात्त्विक जबाबदारी सरकारवर असते तितकीच अनुयायांच्या कृत्याबद्दलची जबाबदारी पुढाऱ्यावर आहे अगर नाहीं असें समजलें पाहिजे. म्हणजे तात्त्विक दृष्ट्या ती आहे खरी पण प्रत्यक्ष व्यवहारदृष्ट्या ती नाहीं. एखाद्या सैनिकाच्या अत्याचाराबद्दल जर सेनापतीला फांशी देत नाहींत तर अनुयायांच्या अत्याचाराबद्दल पुढाऱ्याला फांशी देण्याला कां काढावें ! कांहीं एका मर्यादेपलीकडे जबाबदारी ही प्रत्येक व्यक्तीच्या कृत्यावरूनच ठरवावी लागते. एरवीं समाजांत देखील लोक एकत्र राहतात त्याप्रमाणें राहतां येणें शक्य नाहीं. राजकीय पक्ष घेतले असतां त्यांच्या घटनेंत व कार्यांत फरक काय असतो हें वर दर्शविलेंच आहे. अर्थात् अशा पक्षांतील एखाद्यानें स्वतंत्र रीतीनें व आपल्या जबाबदारीवर जर एखादी गोष्ट केली आणि ती सामुदायिक उद्देशांत पडत नसली तर तिजकरतां पुढाऱ्याला जबाबदार धरणें किंवा दोष देणें हा अन्याय होय.

(४) आयर्लंडचा दाखला

हिंदी राष्ट्रीय चळवळींत अत्याचार झाले हें वाक्य शब्दशः घेतां येत नाहीं. व्याकरणदृष्ट्या या वाक्याचा जो अर्थ तो कायदेशीर किंवा नैतिकदृष्ट्या योग्य ठरत नाहीं. हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय चळवळींत कांहीं अत्याचार घडले याचा अर्थ ते अत्याचार हा त्या चळवळीचा एक भाग होता असा नाहीं. तर ज्या काळांत ही राष्ट्रीय चळवळ चालू होती त्या काळांत ते अत्याचार घडले इतकाच त्या वाक्याचा अर्थ घ्यावयाचा. आणि याला एखादा दाखला घ्यावयाचा तर आयर्लंडमधील राष्ट्रीय चळवळीचा देतां येईल. ही चळवळ पांचपन्नास वर्षें चालू असली तरी माळेंत ज्याप्रमाणें फुलें निरनिराळीं पण दोरा एकच त्याप्रमाणें कृत्यें निरनिराळ्या प्रकारचीं पण राष्ट्रीय भावना एकच प्रकारची होती. केवळ पार्लमेंटमध्यें राहून आयरिश राष्ट्राचें पाऊल पुढें टाकवणें हेंच काय तें एकटें खरें राजकारण असें मानणाऱ्या आयझॅक बटपासून प्रत्यक्ष बंडाशिवाय राजकारणाचा दुसरा कोणताहि प्रकार संभवतच नाहीं असें मानणाऱ्या वुल्फटोनपर्यंत एकच

माळ किंवा सांखळी लागून राहिलेली दिसते. आणि याच्या दरम्यान गरमनरम, सरसनिरस, कायदेशीर, बेकायदेशीर सनदशीर बिनसनदशीर वगैरे सर्व प्रकार समाविष्ट होतात. पैकीं दोन टोकांच्या या दोन माणसांची स्थिति एक प्रकारें सुखाची असते. मनुष्याच्या मनाचा एकेरीपणा कार्याच्या दृष्टीनें परिणामकारक नसतो तथापि त्याच्या मनाला तो नेहमीं सुख देतो व त्याची अनेक प्रकारची दगदग आणि चिंता वांचवितो. आयझॅक बटला फक्त एकच गोष्ट माहीत असे ती ही कीं, पार्लमेंटमध्यें आयर्लंडतर्फे निवडून यावें आणि तेथें जें कोणचें प्रधान-मंडळ ज्यावेळीं अधिकारारूढ असेल त्याच्याशीं स्नेहभावानें वागून, त्याची मर्जी संपादून, त्याला थोडीशी भीड मोहबत घालून किंवा एखादे वेळीं त्याच्या विरुद्ध मत देण्याचा धाक दाखवून किंवा प्रत्यक्ष विरुद्ध मत देऊन जें काय आयर्लंडचें हित साधेल तें साधावें. यापुढची चळवळीची कोणतीहि पायरी त्याला मान्य नव्हती. आणि बाहेर कितीहि लोकमताची खेती केली तरी प्रत्यक्ष पीक पदरांत पडावयाचें तें कोणत्या तरी प्रधानमंडळाच्या हातून ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां आयझॅक बट याची उपपत्ति तितक्यापुरती बरोबर आहे. पण दुसऱ्या बाजूला पाहिलें असतां वुल्फटोन याचीहि उपपत्ति तितक्यापुरती बरोबर असल्यानें त्यालाहि चूक म्हणतां येत नाहीं. आणि आयझॅक बट यानें प्रधानमंडळाला खुष करणें हा जसा एकेरी मार्ग पत्करला तसाच वुल्फटोन यानेंहि बंडाच्या खटपटीचा एकेरी मार्ग पत्करला व त्या दोघांनाहि अपयश आलें तरी मनाचें सुख लाभलें. आयर्लंडच्या राष्ट्रीय पक्षांत शुद्ध अत्याचारी म्हणून जे वर्ग होऊन गेले त्या सर्वांना आम्ही वुल्फटोन याच्याच वर्गात ढकलतों. त्यांचा वेगळा विचार करण्याचें कारण नाहीं. कारण वुल्फटोनप्रमाणें तेहि एकेरीच विचाराचे होते. फरक इतकाच कीं वुल्फटोन याची चळवळ सामुदायिक स्वरूपाची व या अत्याचारी लोकांची चळवळ व्यक्तिमर्यादित. पण दोघेहि शुद्ध दंडनीतीचेच भोक्ते. वुल्फटोन याचा विचार असा कीं डब्लिन कॅसलमधील अधिकारी मंडळच्या मंडळ सगळें कैद करून विलायतेला पाठवावें आणि या प्रयत्नांत जे आड येतील त्यांना कैद करून किंवा मारून टाकून वाट मोकळी करावी. व्यक्तिशः अत्याचार करणारांची येवढी व्यापकदृष्टि नव्हती. तर पायाला कांटा लागला म्हणजे तेवढाच जसा काढून टाकावयाचा तसें जो कोणी आयर्लंडांतील इंग्रज अधिकारी किंवा जमीनदार दुःसह होईल तेवढा काढून

किंवा कापून टाकावयाचा इतकेंच ते जाणत. तात्पर्य, वर सांगितलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांना डोळ्यापुढें एकच मार्ग दिसत असल्यानें त्यांच्या मनाला व्यग्रता आली नाहीं.

पण 'युनायटेड आयर्लंड' पत्राचा संपादक वर्ग किंवा लँडलीगचा पुरस्कर्ता पार्नेल अशा लोकांची स्थिति मात्र अनुकंपनीय होती. कारण त्यांचें मन पूर्णपणें एकेरी नव्हतें. निखालस एकेरी धोरणानें त्यांचें कार्य साध्य होण्यासारखें नव्हतें पण उलट याच कारणामुळें त्यांच्या मनाला व्यग्रताहि अधिक जाचीत असे. आयझॅक बटप्रमाणें ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें राहून तेथील कार्यपद्धतीच्या द्वारें आयर्लंडचा जो फायदा होईल तो करून घेणें हें त्यांना हवें होतें, पण त्यांजबरोबर अपरिहार्य अशा कारणांनीं आणि स्वतंत्र स्फूर्तीनें जे कांहीं अत्याचार घडतील त्यांच्या धाकदहशतीमुळें प्रधानमंडळाच्या किंवा इंग्रज जनतेच्या मनावर जो वचक बसेल त्याचाहि फायदा घ्यावा अशा मताचे ते होते. एका बाजूला आयझॅक बटप्रमाणें ते अत्याचारांचा किंवा दंडनीतीचा एकांतिक निषेध करणारे नसत, व दुसऱ्या बाजूला क्रांतिकारक फेनियनिस्ट मूनलायटर्स वगैरे अत्याचारी सांप्रदायाप्रमाणें पार्लमेंटरी चळवळीचा एकांतिक निषेध करणारेहि ते नव्हते. पण या दुहेरी चळवळीचा फायदा विकत घेण्याकरितां त्यांना अनेक प्रकारची किंमत द्यावी लागत असे. पहिली गोष्ट स्वतः त्यांच्या चित्ताची अखंड व्यग्रता व दुसरी गोष्ट म्हटली म्हणजे त्यांच्या हेतूविषयीं सर्व लोकांचा नेहमीं होणारा गैरसमज आणि त्यामुळें इतर सर्व पक्षांच्या मिळणाऱ्या शिव्या! लँडलीगच्या एकंदर चळवळींतील कायदेशीरपणाचा भाग किती व बेकायदेशीरपणाचा किंबहुना अत्याचारीपणाचा भाग किती हें उकलून काढणें ही गोष्ट कोणालाहि अशक्यप्रायच होती. पार्नेलप्रभृति अनेक आयरिश राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचा कांहीं वेळ व कांहीं श्रम हेही गुंतागुंत सोडवून दाखविण्याच्या प्रयत्नांत सतत खर्च होत असे आणि सुप्रसिद्ध पार्नेल कमिशनचा रिपोर्ट जो कोणी वाचून पाहील, त्याला या पुढाऱ्यांची स्थिति किती बिकट होती हें बरोबर कळून येईल.

कोणत्याही समाजांत असा कोणीहि मनुष्य नसतो कीं जो वरखालीं निरनिराळ्या मतांच्या लोकांच्या कात्रींत सांपडलेला नसतो. नेमस्तांना सरकार मनांतून म्हणत असतें कीं, हे लोक झाले तरी काय तोंडानें स्पष्ट बोलत नाहींत इतकेंच काय तें! पण अंतरंगांत ते व जहाल एकच आहेत. आणि

सरकार नेमस्तांना उघड असें म्हणत असतें कीं, तुम्ही नेमस्त म्हणवितां, राजनिष्ठ म्हणवितां, पण टिळकांसारखे राजद्रोही किंवा सर्वसामान्यपणें राष्ट्रीय पक्षाचे लोक यांच्याशीं संबंध कां ठेवतां ? पण स्वतः जहाल लोक झाले तरी या कात्रींतून सुटले आहेत असें नाहीं. त्यांना एकीकडून मवाळ लोक म्हणत असतात कीं हे अत्याचारी लोकांशीं संबंध ठेवतात म्हणून ते अत्याचारप्रवर्तक होत. आणि दुसऱ्या बाजूनें अत्याचारी लोक त्यांना म्हणत असतात, कीं टिळकांसारखे लोक झाले तरी ते एकप्रकारचे मवाळच. कारण यांचा कायद्यावर व कायदेशीर मार्गांवर विश्वास निदान भिस्त खरी. मवाळ लोकांप्रमाणें आम्हाशीं ते फटकून वागत नाहींत, प्रसंगविशेषीं आम्हाशीं ते सहानुभूतिहि दाखवितात हें खरें. पण हा प्रश्न व्यक्तिमात्राशीं भलेपणा ठेवण्याचा नाहीं. तर राष्ट्राला स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य खरें कोणत्या मार्गानें मिळेल याच्या निर्णयाचा आहे. टिळकांसारखे लोक तेजस्वी, बाणेदार किंवा स्वार्थत्यागी असले तरी त्यांनाहि राष्ट्रीय चळवळींचें खरें मर्म समजलेलें नाहीं व समजलें असलें तरी उमजलें नाहीं. कार्यसिद्धीला जी उडी घालावी लागते ती यांच्या हातून घातली जात नाहीं. नेमस्तांहून अधिक स्वार्थत्यागी व धीट एवढ्याचकरितां त्यांना आदरानें वागविणें प्राप्त नाहींतर निवळ साधन, मार्गाच्या दृष्टीनेंच पाहिलें तर त्यांनाहि मूर्खांच्या मालिकेंतच बसविणें योग्य होईल. अशाच रीतीनें एकीकडे सरकार व दुसरीकडे स्वतःला एकांतिक म्हणविणारे अत्याचारी लोक हेहि मतविरोधाच्या कात्रींत कसे सांपडलेले असतात याची वाचकांना मनानें कल्पना करतां येते.

आतां या कात्रीचा अर्थ केवळ त्यांच्याबद्दल कांहीं लोकांचें मत वाईट होणें इतकाच असल्यास तो फारसा जाचक होत नाहीं; पण याचा अर्थ असाहि असतो कीं, अमुक एका प्रकारच्या लोकांशीं तुम्हीं संबंध ठेवूं नये व तो तुम्ही ठेवला तर तुम्हीहि त्याच मताचे किंवा तींच कृत्यें करणारे असें आम्ही समजूं. मग प्रश्न असा येतो कीं, हा आक्षेप दूर करण्याकरितां अशा लोकांचा संबंध व्यवहारांत टाकून द्यावयाचा कीं काय ? व टाकून द्यावयाचा म्हटलें तरी तो टाकून कसा देतां येणार ? अगदीं मूलग्राही उदाहरण घ्यावयाचें तर असें कीं एक भाऊ तीव्र राजकीय चळवळींत पडून सरकाराला अप्रिय झालेला आहे व दुसरा भाऊ सरकारी नोकरींत प्रथमपासून गेला असल्यानें तो रीतीप्रमाणें आपलें काम करीत आहे व बढती मिळवीत आहे. यावर प्रश्न हा कीं एका बाजूनें सरकाराला

एक आवडत नाहीं म्हणून व दुसऱ्या बाजूनें लोकांना एक आवडत नाहीं म्हणून या भावांनीं आपला संबंध तोडून टाकावयाचा कीं काय ? व तो तोडणें शक्य आहे काय ? ही अडचण गेल्या वीस वर्षांत आपल्या देशामध्यें पुष्कळ भावाभावांना अनुभवावी लागलेली आहे. आणि जी गोष्ट भावाभावांची तीच स्नेह्यास्नेह्यांची आणि जी खासगी स्नेह्यांची तीच सार्वजनिक कार्यांत पडलेल्या सहचर व सहकारी लोकांची. नुसतें बोलणाराला तुम्ही अमक्याशीं संबंध ठेवूं नका म्हणणें सोपें असतें. तसेंच ज्याला कार्य असें कांहींच करावयाचें नाहीं त्यालाहि, मनानें एखादा मनुष्य अयोग्य ठरविला तर त्याच्याशीं संबंध न ठेवणें किंवा तोडून टाकणें ही गोष्ट सोपी असते. पण ज्याला कांहीं तरी कार्य म्हणून करावयाचें असेल त्याला स्वतःशीं मतें न जुळणाऱ्या किंवा अयोग्य व अपात्र अशा लोकां-शींहि संबंध ठेवावा लागतो. कारण तो न ठेवला तर कार्यच होत नाहीं. ही अडचण एखाद्या खासगी कामांतहि येते मग ती सार्वजनिक कार्यांत आल्यास काय नवल ? बुद्धिबळाच्या पटांत निरनिराळ्या शक्तींचीं व चालींचीं मोहरीं असतात आणि आपला डाव साधावयाचा तर तत्क्षणीं उपयोगी पडेल, त्या मोहऱ्याचाच खेळणाराला उपयोग करावा लागतो. मग तेथें उच्चनीच भाव किंवा आवडनिवड ही ठेवून चालत नाहीं. वेळीं नाकासमोर आणि एकच घर चालणारें प्यादें राजा-वजीराचें घर रोखूं शकतें व त्यावर हल्ला करून मारून काढूं शकतें किंवा शह देऊं शकतें. अर्थात् प्यादें क्षुद्र म्हणून तें वर्ज करून चालत नाहीं. उंट पल्लेदार पण सरळ मार्गी. त्याला मागेंपुढें जातां येतें पण आजूबाजूला जातां येत नाहीं. हत्ती असाच पल्लेदार पण तोहि सरळमार्गी, मात्र तो उंटापेक्षां अधिक कार्यक्षम कारण त्याला नुसता पुढें मागेंच नव्हे तर चौफेर मारा करतां येतो. आणि त्यानें एकदां मोहरें विरेला धरलें म्हणजे खुद्द राजानें स्थलांतर केल्या-शिवाय त्याची सुटका होत नाहीं. याच्यापुढची पायरी वजीराची. कारण त्याच्यामध्यें प्यादें, उंट, हत्ती या सर्वांचे गुण सांठविलेले असतात. पण मूळ खेळाची योजना करणारानें अशी करामत करून ठेवली आहे कीं, घोड्याला जी एक विलक्षण शक्ति आहे ती खुद्द वजीरालाहि नाहीं. त्याचा मारा फक्त अड-चाव्या घरांतच होतो. प्याद्यासारखीहि दोन घरांत हल्ला करण्याची शक्ति त्याला नाहीं. पण या तिरकसपणाच्या शक्तीमुळेंच घोड्याचा पराक्रम कांहीं विशेष प्रकारचा घडतो. सार्वजनिक कार्यांत कधींहि सरळबुद्धि न चालविणारीं,

तिरकस आडव्या तिडव्या चालीचीं म्हणजे केवळ कुत्सित मनाचीं, अल्प मर्यादित शक्तीचीं पण इतर कोणालाहि न करतां येण्यासारखें काम एखादे वेळीं साधणारीं माणसें उपयोगी पडतात. अशा रीतीनें स्वभाव, गुण, बुद्धि, कर्तृत्व, कल्पना, योजना, पराक्रम, स्वार्थत्याग वगैरे विविधगुणांच्या माणसांचा उपयोग सार्वजनिक कार्यांत होत असतो. म्हणून तूं अमुक मनुष्याशीं संबंध ठेव, अमक्याशीं ठेवूं नको, अमुक मनुष्याचा उपयोग कर अमुकाचा करूं नको असा निर्बंध कोणी घालूं लागल्यास कार्यासक्त म्हणून लोकसंग्रहेच्छु असणाऱ्या पुढाऱ्यांना त्याचा जाच दुःसह होतो; हा निर्बंध तो पाळीत नाहीं व त्याकरितां दुसऱ्याचा गैरसमज झाला तरी सोसण्यास तयार होतो. हिंदुस्थानांतील परिस्थिति वाचकांच्या डोळ्यापुढें सर्व बाजूंनीं आहेच. यामुळें इकडील उदाहरणें घेऊन वरील सिद्धांत स्पष्ट करण्याचें कारण नाहीं. किंबहुना अशीं उदाहरणें आम्ही देऊं लागलों असतां त्यांत अनेक अप्रिय अशा गोष्टी बोलाव्या लागतील. म्हणून वरील भानगडीच्या तत्त्वावर किंवा गुंतागुंतीच्या प्रश्नांवर सर्व बाजूंनीं प्रकाश पाडणाऱ्या अशा एका परराष्ट्राच्या इतिहासांतलेंच एक ठळक उदाहरण घेऊं. आरशांत प्रतिबिंब पाहिल्यानें मनुष्याच्या प्रत्यक्ष तोंडाकडे न पाहतां कार्यभाग होतो. त्याप्रमाणें इकडील उदाहरणें न देतां परस्पर दुसऱ्या एका राष्ट्राच्या पुढाऱ्याची हकिगत वाचली असतां वरील प्रश्नाचें स्पष्टीकरण सहज होऊन त्या प्रश्नाचें उत्तरहि समर्पक मिळेल.

हिंदी राजकारणाला आयरिश इतिहासाचे दाखले जितके तंतोतंत लागू पडतात तितके दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्राच्या इतिहासांतील लागू पडत नाहींत ही गोष्ट आतां पुष्कळांना माहीतच आहे. आम्हीं पूर्वीं आयर्लंडच्या इतिहासावर जें एक पुस्तक १९१० सालीं प्रसिद्ध केलें तें ज्यांनीं वाचलें असेल त्यांना चालू प्रश्नाची चर्चा त्यांत थोडीबहुत केलेली आढळलीच असेल. तथापि कार्यानुरोधानें या पुस्तकांतही तोच विषय मांडणें पुनः प्राप्त म्हणून तो पुनः थोडासा मांडीत आहों. त्यावेळीं टिळकांवर राजद्रोहाचा दुसरा खटला होऊन त्यांना शिक्षा झाली होती तरी तिला आधार फक्त केसरींतील कांहीं लेखांचाच होता. स्फोटक द्रव्या-संबंधानें दोन पुस्तकांचीं नांवें लिहिलेलें एक कार्ड खटल्यांत पुढें आलें होतें; पण त्यावर मुख्य भर कोणीं दिला नाहीं. पण त्या खटल्यांत जो एक मुद्दा टिळकांचे विरुद्ध आणण्यांत आला नाहीं तो चिरोल खटल्यांत आणला गेला, हें

त्या खटल्याची दुसऱ्या एका प्रकरणांत दिलेली हकीकत वाचणारांच्या लक्षांत आली असेल. हा मुद्दा म्हटला म्हणजे असा कीं, 'टिळक हे अत्याचारी लोकांशीं संगत व संबंध ठेवतात अर्थात् ते स्वतः एकप्रकारें अत्याचारी असें समजण्याला हरकत नाहीं. आणि त्यांचें कोणीं तसें वर्णनहि केलें तरी ती कांहीं बेकायदेशीर बेअब्रु होत नाहीं'. हाच निकाल लंडनच्या ज्यूरीनें या खटल्यांत टिळकांविरुद्ध दिला. चिरोल काय किंवा ज्यूरींतील लोक काय,यांचा बहाणा असा कीं A man is known by the company he keeps किंवा Things which are equal to a third thing are equal to one another या तत्त्वाप्रमाणें टिळक हे अत्याचारीच होत. पण चिरोलसाहेब किंवा लंडनची ज्यूरी यांचा हा निकाल हिंदुस्थानच्या लोकांना कितपत मान्य होण्यासारखा आहे इतकाच विचार प्रस्तुत चर्चेत आम्हाला कर्तव्य आहे. स्वतः टिळकांना हा निकाल मान्य नव्हता ही गोष्ट त्यांनीं इतका खर्च सोसून व उलटतपासणीची जोखीम पत्करून चिरोलसाहेबांवर फिर्याद लावली यावरूनच उघड होत आहे आणि त्यांच्या मित्रमंडळींनीं त्यांच्या खर्चाकरितां तीन लक्ष रुपये जमविले व लोकांनीं ते दिले यावरून त्यांनाहि हा निकाल मान्य नव्हता हें दिसून येतें. पण आपल्या समाजांत असे पुष्कळ लोक आहेत कीं, त्यांना या गोष्टीचा निर्णय आपल्या मनाशीं बरोबर करतां येत नाहीं. अशा लोकांना परराष्ट्राच्या इतिहासांतील एखादा दाखल घेऊन सांगितलें असतां कदाचित् विचाराला मदत होईल म्हणून तो दाखला खालीं वाचकांपुढें मांडित आहों.

टिळक स्वतःला राजद्रोही म्हणवून घेण्याला तयार किंवा त्यांत कमीपणा न मानणारे होते. पण अत्याचारी म्हणणें ही त्यांना आपली बेअब्रू वाटत होती. व अत्याचारी याचा अर्थ स्वतः अत्याचार करणारे नव्हेच पण अत्याचारांना प्रवृत्त करणारे असें अप्रत्यक्ष वर्णनहि त्यांना बेअब्रूकारक वाटत होतें. हा प्रश्न कायदेशीर जबाबदारीचा नव्हता तर नैतिक जबाबदारीचा होता. टिळक हे कोणत्याहि अत्याचाराला कायदेशीर रीतीनें जबाबदार नव्हते याचें प्रमाण हेंच कीं तो गुन्हा सरकारला त्यांचे अंगीं केव्हांहि भिडवितां आला नाहीं. गुप्तपणानें समाजांत हजारों ठिकाणीं वावरणारें व हजारों डोळ्यानीं पाहणारें सरकार तसा कांहीं पुरावा मिळता तर तो पुढें आणल्याशिवाय राहतें ना. आणि टिळक वर्तमानपत्रकर्ते नसते तर व्यक्तिशः त्यांनीं केलेल्या सर्व खटपटी व चळवळी करूनहि त्यांच्यावर कधीं

खटला झाला नसता व त्यांना तुरुंगांत जावें लागलें नसतें. पण एखादी जबाबदारी क़ायदेशीर नसली तरी नैतिक असूं शकते. तीच टिळकांच्या गळ्यांत बांधण्याचा प्रयत्न चिरोलसाहेबांनीं पुढें केला व ती झिडकारून टाकण्याचा प्रयत्न टिळकांनीं केला. याचें कारण टिळकांचें मन त्यांना असें सांगत असावें कीं, अत्याचारांची नैतिक जबाबदारी अंगावर येत असेल तर मनुष्यानें ती स्वीकारली पाहिजे. पण ती गोष्ट अंगावर येण्याला अत्याचारी लोकांशीं, अत्याचारी कृत्यांचा पूर्वी किंवा नंतर, अमुक एक प्रकारचा व अमुक एका मर्यादेपलीकडे संबंध मनुष्यानें ठेवलेला असला पाहिजे तसा माझा नाहीं. म्हणून ती नैतिक जबाबदारीहि मजवर नाहीं व ती आहे असें जो म्हणतो तो माझी बेअब्रू करतो. चिथावणी करणें, उत्तेजन देणें हे शब्द फार व्यापक व भ्रामक होत. व कोणी कोणाशीं किती संबंध ठेवल्यानें चिथावणी दिली असें होतें किंवा देऊं नये तितकें उत्तेजन दिलें असें ठरतें हाच काय तो वादग्रस्त प्रश्न असतो. व या नाजूक सरहद्दीवरच सर्व ओढताण व खेचाखेच चालू असते. टिळकांच्या या नाजूक स्थितीला दाखला द्यावयाचा तर तो आयर्लंडच्या इतिहासांतील पार्नेलप्रभृति पुढाऱ्यांचा म्हणजे पार्लमेंटांतील लँड लीगच्या पुढारी सभासदांचा. आयर्लंडमध्यें राष्ट्राकरितां म्हणून काम करणाऱ्या लोकांची उतरत्या चढत्या भांजणीनें बिनशर्त राजनिष्ठांपासून बंडखोरांपर्यंत एक अखंड माळ लागलेली होती व या माळेंतील मध्यमेरूचें स्थान लँड लीगची चळवळ करणाराकडे होतें. लँड लीगचा उद्देश आयरिश शेतकऱ्यांना स्वतंत्र करणें हा होता. सर्व शेतजमिनींचे मालक इंग्रज जमीनदार हेच जवळजवळ होऊन बसले होते. आयरिश लोक हीं उपरीं कुळें बनलीं होतीं. शेतीची सुधारणा नाहीं, उत्पन्न कमी, खंड फार व जमीनदार केव्हां घालवून देईल आणि बेकारी केव्हां पदरीं येईल याचा नेम नाहीं. अशा स्थितीमुळें आयरिश शेतकरी वर्ग अगदीं गांजून गेला होता. त्याच्या दारिद्र्याचीं व दुःस्थितीचीं वर्णनें वाचलीं असतां कोणाच्याहि अंगावर शहारेच उभे राहतील. आयरिश जनतेंतील फार मोठी संख्या शेतकरी वर्गाची आणि आधीं खाण्याला पोटभर घास मिळवून दिल्यावर मग आयर्लंडला स्वातंत्र्य कसें मिळवितां येईल याचा विचार. म्हणून आयर्लंडला पूर्ण स्वतंत्र किंवा निदान अर्धं स्वतंत्र अशी पार्लमेंट मिळण्याची सर्वसाधारण चळवळ सुरू असतांच शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याची ही एक वेगळीच स्वतंत्र चळवळ त्याबरोबर चालू होती. नुसती ही

स्थिति सुधारावयाची म्हटली तरी त्याला कायदा करावा लागणार आणि तो कायदा होणें हें कर्म महाकठीण. कारण सगळ्या पार्लमेंटांत आयरिश सभासद असे साठ सत्तर आणि बहुमतवाल्या मोठ्या म्हणजे लिबरल किंवा कान्झर्व्हेटिव्ह पक्षांतून असा कायदा करण्याचें काम स्वतः उचलण्याला कोणी तयार नाहीं. यामुळें स्वराज्य नाहीं म्हणून सुराज्य नाहीं व सुराज्य नाहीं म्हणून स्वराज्यहि नाहीं अशी–म्हणजे ज्याचे पाय त्याच्याच पायांत घालून कोलदांडा बसवावा अशी–हिंदुस्थानाप्रमाणें आयर्लंडचीहि स्थिति झाली होती. ही स्थिति सुधारण्याचें निर्णायक साधन कोणाचेच हातीं नव्हतें. पण ज्याचा पाय जेथें रोवला जाई तेथें तो आपल्याकडून होईल ती खटपट करीत होता. या खटपटीचे प्रकार अर्थात् वेगवेगळेच असावयाचे. जे आयरिश सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटांत निवडून जात ते तेथल्या रीतीप्रमाणें साम दाम दण्ड भेद योजित. बाहेर देशांत जुलमी जमीनदार व गांजलेला शेतकरी यांची गांठ पडली असतां तेथेंहि साम दाम दण्ड भेद या नीतीचाच अवलंब होत असे. पण नीति तीच असली तरी तिचीं कृत्यें वेगळ्या ठिकाणीं वेगळ्या प्रकारचीं होतात. पार्लमेंटांतील साम म्हणजे आयझॅक बटसारखा संभावित दाक्षिण्यपूर्ण उदार स्वभावाचा देशभक्त गोड बोलून युक्तिवाद चालवून आणि इंग्रजांच्या औदार्यबुद्धीला आळवून करीत असे तो. दामनीति अनुसरण्याला व भेदनीति अनुसरण्याला आयरिश सभासदांजवळ त्यांच्या पांच पन्नास मतांच्या गटाशिवाय दुसरें कांहींच साधन नव्हतें. आपलें काम साधण्याची किंमत किंवा मोबदला म्हणून या पांचपन्नास मतांचा लांच त्यांना लिबरल किंवा कान्झरवेटिव्ह पक्षाला देतां येई. आणि स्वतःचें काम न साधलें तरी एका पक्षाला तीं मतें देऊन दुसऱ्याचा पाडाव करण्याची दहशत घातल्यानें एखादे वेळीं आयरिश पुढाऱ्यांची भेदनीति सिद्धीस जाऊं शके. पण साम दाम व भेद उपयोगी पडतना म्हणून दण्डनीति अनुसरावी म्हटलें तर आयरिश पुढाऱ्यांना इतकेंच करतां येत असे कीं, अनेक प्रकारें अडथळा करून वादविवाद लांबवून पार्लमेंटाचें इंग्लंडसंबंधाचें कांहीं काम सरळ होऊं द्यावयाचें नाहीं किंवा तडीस जाऊं द्यावयाचें नाहीं. आमचें काम नीट होत नाहीं तर तुमचेंही नीट होऊं देत नाहीं असें म्हणणें, किंवा प्रतिपक्षाला टाकून बोलणें, अध्यक्षाची अवज्ञा करणें, बाहेर जा म्हटलें तरी हातानें धरून घालवून दिल्याशिवाय न जाणें–हेंच येऊन जाऊन पार्लमेंट-

मधील दण्डनीतीचें अधिकांत अधिक स्वरूप होतें. पार्नेल, बिगर, हीली, ओब्रायन, डिलन वगैरे लोक या अडवणुकीच्या धोरणामुळें प्रबळ ठरले व प्रसिद्धीला आले.

पार्लमेंटांतील चंडखोरी म्हणजे फक्त असभ्य वर्तन. त्यांत शिवी देण्यापेक्षां मोठा घातपात नाहीं व सभेंतून बाहेर घालवून देण्यापेक्षां अधिक शिक्षा किंवा स्वार्थत्याग नाहीं. पण पार्लमेंटबाहेरील चळवळींत दण्डनीतीची मर्यादा फार पुढें जाऊं शकते. जुलमानें गांजलेले शेतकरी किंवा माथेफिरू देशभक्त यांना पार्लमेंटमधील ही लढाई लटुपुटीची वाटल्यास आश्चर्य नाहीं. गुलाल गोट्यांचें युद्ध खेळल्यानें कपडे व अंग लाल होतात पण तें रंगानें रक्तानें नव्हे. गुलाल गोट्यांच्या खेळाप्रमाणें बाँबगोळे, पिस्तुलें, तोफा, बंदुका, घातक शस्त्रें यांच्या खेळाला युद्ध हेंच नांव–पण तेथें अंग रंगतें तें रंगानें नव्हे तर रक्तानें रंगतें हाच खरा भेद आहे. पार्लमेंटांत बसणारा आयरिश पुढारी कायद्याचें बिल पुढें आणील पण बिचाऱ्या शेतकऱ्याजवळ हाताशिवाय आणि प्रसंगविशेषीं हातांतील हत्यारा-शिवाय पुढें आणण्याला काय मिळणार ? पार्लमेंटांतील शिव्या देण्याची भाषा झाली तरी तिला मर्यादा आहे. पण शेतकरी रागावून शिव्या देऊं लागला म्हणजे त्याला छापील शब्दकोशाचीहि मर्यादा नाहीं. पूर्वी कधीं कोणीं न ऐकल्या अशा नव्या शिव्या बनवून तो देणार आणि ऐकणारालाहि त्या प्रमाणानेंच राग येणार. पार्लमेंटांतील पुढारी पट्टेवाल्यानें अंगाला हात लावल्यावर आपल्या पायानें बाहेर जाणार, पण शेतकरी जमीनदाराला म्हणणार माझ्या अंगाला हात लावण्याची कोणाची माय व्यायली आहे ! मी जिता शेतांतून बाहेर निघणार नाहीं, माझें प्रेत बाहेर न्याल तर कोणास ठाऊक ! पण जीवच द्यावयाचा तर तो सुखासुखी कां देईन ? घेऊन जाऊन गेला तर माझा एक जीव जाणार पण माझ्यासारख्या इतर अनेकांना छळणारे जितके अधिक जीव मला घेतां येतील तितके जीव मीं आपला जीव देण्यापूर्वी कां घेऊं नयेत ! पार्लमेंटांतील सभासदांची व बाहेरच्या शेतकऱ्यांची ही तुलना झाली. पण त्या सभासदाला सहानुभूति दाखवून त्याला निवडून देऊन त्याच्या दंडनीतीला उत्तेजन किंवा चिथावणी देणारे जसे मतदार तसेच, या आडदांड शेतकऱ्याला सहानुभूति दाखवून उत्तेजन देणारे, पैसा पुरविणारे, हत्यारें पुरविणारे, त्याला छपवून आश्रय देणारे, त्याला पळून जाण्याला मदत करणारे, आणि कोर्टांत त्याचा खटला भांडून त्याला सोडवूं पाहणारे अनेक लोक असणारच.

अशा रीतीनें दोन ठिकाणीं पार्लमेंटांत व बाहेर एकच प्रयत्न एकाच हेतूनें दोन प्रकारांनीं एकाच वेळीं चालू होता. सरकारचा दोघांनाहि सारखाच विरोध. पण सरकारच्या मनावर या प्रयत्नाचे परिणाम मात्र निरनिराळ्या प्रमाणानें होत होते. ते असे कीं, पार्नेलनें पार्लमेंटांत शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीचें कितीहि हृदय-द्रावक वर्णन केलें तरी प्रधानमंडळ तें एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून देई. पण एखाद्या जुलमी जमीनदाराचा खून एखाद्या गांजलेल्या शेतकऱ्यानें केला किंवा त्याचा वाडा जाळला किंवा त्याच्या गुराढोरांना जखमी करून निकामी केलें अशी बातमी प्रधानमंडळानें ऐकली तर त्याला खरा क्रोध येई. आयर्लंडच्या कारभारांत कोठें कांहीं बिघडलें आहे खास इतकें ज्ञान त्याच्या मनाला होई! अशा रीतीनें देशांत चालू असलेल्या एकाच चळवळीच्या दोन प्रकारांचें व परिणामांचें ज्ञान त्या प्रयत्नांत असलेल्या दोन्ही प्रकारच्या पुढाऱ्यांना व अनुयायांना परस्पर असणारच. आणि नुसतें ज्ञानच काय म्हणून? एक प्रकारची सहानुभूतिहि वाटणार, आणि लँन्ड लीगसारखी संस्था काढली म्हणजे या दोन्ही परंपरेचे लोक तींत सहजच मिसळणार, व ते असे मिसळले असतां त्यांनीं परस्परसंबंधाची मर्यादा किती ठेवावी व किती ठेवूं नये हें कोण ठरवणार? गंगा आणि यमुना यांचा संगम होतो त्या ठिकाणीं काळसर पाणी तें काळसरच व पांढुरकें तें पांढुरकेंच दिसतें. पाणी आपला रंग कांहीं बदलीत नाहीं. पण कोणत्या ठिकाणीं यमुनेच्या पाण्यानें गंगेच्या पाण्याला आंत घेऊं नये, उलट कोणत्या ठिकाणीं गंगेच्या पाण्यानें यमुनेच्या पाण्याला आंत घेऊं नये अशी मर्यादा कोणी घालून देऊं शकेल काय? त्याच रीतीनें पार्नेलनें अत्याचारी शेतकऱ्यांशीं किंवा अत्याचारी शेतकऱ्यांनीं पार्नेलशीं कोणत्या मर्यादेपर्यंत संबंध ठेवावा याचा लेखी नियम करणें किंवा मर्यादा घालणें शक्य नव्हतें.

शेतकऱ्यांची अशी खात्री कीं, पार्लमेंटांतील पार्नेलची सनदशीर चळवळ फुकट आहे. व पार्नेलची अशी खात्री कीं, जुलमी जमीनदारांचे कितीहि खून पडले तरी त्या दोन्ही वर्गांचे संबंध जुने जाऊन व नवे कांहीं व्हावयाचे तर पार्लमेंटांत बिल येऊन त्याचा प्रत्यक्ष कायदा बनल्याशिवाय होणें नाहीं. तथापि कोणताहि एक प्रयत्न स्वतंत्रपणें यशस्वी म्हणजे पूर्णफलदायी होऊं शकत नाहीं, हें दोघांनाहि दिसून येत होतें. आणि केवळ स्वभावाप्रमाणें किंवा परिस्थिती-

प्रमाणें कोणी पार्नेलसारखा इकडे लँड लीगचा सभासद होऊन पार्लमेंटांत जाऊन अडवणूक करी, कोणी मायकेलसारखा मनुष्य पार्लमेंटच्या निवडणुकीच्या भानगडींत न पडतां, स्वतः शेतकरी नसतांहि शेतकऱ्यांचा जमीनदाराविरुद्ध पाठपुरावा करी आणि अमेरिकेहून पैसा व हत्यारें आणून त्यांना पुरवी, तर कोणी स्वतः शेतकरी म्हणून जमीनदारांच्या जुलुमाला हातांत दंडा किंवा हत्यार घेऊन प्रतिकाराला उभा राही. या तिघांचाहि हेतु एकच म्हणून ते तिघेहि लँड लीगचे सभासद होत. पण त्यांचीं प्रत्यक्ष कार्यें वेगवेगळ्या स्वरूपाचीं असत. तथापि पार्लमेंटांतील अडवणुकीबद्दल शेतकरी हा जसा जबाबदार नाहीं किंवा त्याला शिक्षा नाहीं, त्याच न्यायानें एखाद्या गांजलेल्या शेतकऱ्यानें आत्मसंरक्षणासाठीं किंवा सूड घेण्यासाठीं अत्याचार केला तर त्याकरितां पार्नेल हा जबाबदार धरला जाऊं नये हें न्यायाचेंच ठरेल. पण आपल्या प्रतिपक्षाची जबाबदारी वास्तविक असते त्याहून मोठी मानणें, करून दाखविणें, नसते दोष किंवा गुन्हे त्याच्या गळीं बांधणें, साधली तर त्याला त्याकरितां शिक्षा देऊन निकामी करणें, व तें न साधलें तर त्याच्याबद्दल नुसता गवगवा किंवा गैरसमज तरी पिकवून ठेवणें, हें सरकार आपलें काम असे समजत असे. पार्नेल व लँड लीग हे विषय अप्रिय व गैरसोईचे असल्यानें ब्रिटिश प्रधानमंडळाचा नेहमीं त्याला संकटांत आणण्याचा प्रयत्न असे.

अशा कामीं विशिष्ट वर्तमानपत्रांची मदत प्रधानमंडळाला हिंदुस्थानाप्रमाणें इंग्लंडांतहि होती. लंडन टाइम्स हें विलायतेंतील प्रमुख वर्तमानपत्र व तें आयरिश राष्ट्राला व राष्ट्रीय पक्षाला पाण्यांत पहाणारें. त्यामुळें त्यानें लँड लीगच्या स्थापनेपासून त्यावर हल्ले चढविण्याला सुरवात केली होती. टाइम्सनें १८८७ सालीं आयर्लंडांतील राष्ट्रीयपक्षाविरुद्ध एक लेखमाला सुरू केली. त्या मालेचा मथळा 'पार्नेलची चळवळ व आयर्लंडांतील अत्याचार' असा होता. या मालेमध्यें लँड लीग, तिचे पुरस्कर्ते व अनुयायी यांच्या विरुद्ध वाटतील ते खोटेनाटे आरोप करण्यांत आले होते. जो खरा झाला असेल तो गुन्हा यांच्या पदरीं, झाला नसेल तोहि गुन्हा यांच्या पदरीं आणि कोणीं तिऱ्हाईतानें केला असला तरी त्याच्या पापाचे धनी हेच. टाइम्स म्हणजे अस्सल कॉन्झर्व्हेटिव्ह पत्र. इंग्रज जमीनदारांचा तो कट्टा वकील. आणि आयरिश जनतेविषयीं त्याच्या मनांत पक्का द्वेष. पण कोणत्याहि जनतेला दोष द्यावयाचा तर तो पुढाऱ्यांच्या नांवानें देणें

फार सोईचें असतें. जनतेचा पुढारीपणा हेंच सरकारच्या व सरकारी बगल-बच्चांच्या रागाचें सहजच कारण होतें. आयर्लंडामध्यें यावेळीं अत्याचार होत नव्हते असें नाहीं. पण त्याचें कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जुलमी जमीन-दारांचा छळ. आयरिश शेतकऱ्याला खायला अन्न नाहीं, अंगावर वस्त्र नाहीं, निजायला अंथरूण नाहीं, पोरें भुकेनें व्याकूळ, गुरें रोडकीं, तात्पर्य आयरिश शेतकरी म्हटला म्हणजे तो दुःख व दुर्दशा यांचा मूर्तिमंत पुतळा होऊन राहिलेला. आणि आपल्या या स्थितीला खरे जबाबदार इंग्रज जमीनदार व त्यांचे पगारी नोकर ही गोष्ट या दुःखी शेतकऱ्याला कळून चुकलेली. यामुळें छळाचें नेहमीं जें पर्यवसान होतें तें आयर्लंडामध्यें सुरू होतें. म्हणूनच मधून मधून अत्याचारहि होत ही गोष्ट खरी. पण आयरिश पुढारी या अत्याचाराचा दोष जमीनदारी पद्धतीवर लादीत होते, त्याचप्रमाणें टाइम्स पत्र या अत्याचारांचा सर्व दोष लँड लीग व पार्नेलची चळवळ यांवर लादीत असे. आणि हें सिद्ध करण्याकरितां ही लेखमाला सुरू होती. पण शिंतोडे उडवावयाचे म्हटले तरी कोरडे शिंतोडे उडवितां येत नाहींत. ते ओले असावे लागतात. त्याचप्रमाणें पार्नेलवर दोषारोप करावयाचे तर त्याला कांहीं तरी पुरावा पाहिजे एरवीं दोषारोप लागू कसा पडणार ? पण वाईट विचार सुचूं लागले म्हणजे वाईट साधनेंहि सुचूं लागतात. तसें याहि ठिकाणीं घडलें. टाइम्सची लेखमाला जोरांत आली आहे असें पाहून, एका कलमबहाद्दर गड्याला अशी कल्पना सुचली कीं, पार्नेलची खोटी सही घालून कांहीं बनावट पत्रें तयार करावीं व तीं टाइम्सला विकून पैसे मिळवावे. टाइम्सचें म्हणणें असें होतें कीं, पार्नेल वगैरे लँड लीगचे लोकच खून वगैरेंना उत्तेजन देतात, पैसा पुरवतात. अर्थात् बनावट पत्रें करणाऱ्याला हा विषय सोयीचा वाटला. यापूर्वी पांच वर्षें फिनिक्स पार्कमध्यें दोघां इंग्रजी अधिकाऱ्यांचे खून झाले होते. सुमारें एक वर्षानंतर खुनी लोक सांपडले व त्यांना शिक्षाहि झाल्या. खून झाल्याची बातमी ऐकून पार्नेलला अतिशय वाईट वाटलें. आणि या अत्याचाराचा परिणाम आपल्या या चळवळीवर फार वाईट होईल ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत आली. " अशा गोष्टी घडणार असतील तर आपण ही चळवळ टाकून देऊं ' असेंहि त्यानें खासगी व जाहीर रीतीनें उद्गार काढले. आणि एका ग्रंथकर्त्यानें तर असेंहि लिहिलें आहे कीं, " अत्याचारांच्या निषेधाबद्दल सतत बोललों तर

आपला एखादेवेळीं खून होईल अशी पार्नेल याला भीति वाटत असे व यामुळें आपल्या खिशांत तो पिस्तुलहि बाळगी ! त्याचा निषेध अतिशय तीव्र व कळकळीचा होता व त्यानें खुद्द ग्लॅडस्टनला लिहून कळविलें होतें कीं, "अशा गोष्टी घडतात यामुळें मीं राजकारण सोडून द्यावें असा तुमचा सल्ला असला तर मी तसेंहि करणार आहें." पण स्वतः ग्लॅडस्टननेंच त्याला उलट असें कळविलें कीं, "असें करणें चांगलें नव्हे. त्यापासून अत्याचार कांहीं थांबणार नाहींत. पण तुम्हीं पुढारीपण सोडल्यानें अशा तुमच्यासारख्याचा जो थोडा दाब असतो तो मात्र निघून जाईल." खुनी लोकांचे जाबजबाब झाले सर्व कांहीं झालें. पण त्यांत पार्नेलप्रभृति लोकांचा कांहीं एक संबंध उमटला नाहीं कारण तो मुळीं नव्हताच. ह्या खुनामुळें दडपशाहीचें बिल प्रधानमंडळाकडून पार्लमेंटपुढें आणलें गेलें. त्याला पार्नेल वगैरेंनीं अर्थात् विरोध केला. आणि १८ सभासदांना अध्यक्षांनीं 'गैरशिस्त वर्तन करणारे' म्हणून काढून लाविलें. या विरोधाच्या वेळीं आयर्लंडांतील अत्याचारांचें रसभरित वर्णन सरकारतर्फे करण्यांत आलें. पण त्यांत पार्नेलप्रभृति लोकांवर दोषारोप करण्यांत आले नव्हते हीहि गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे इकडे बिलाला विरोध केला पण त्याबरोबर पार्नेलनें अत्याचारी लोकांविरुद्ध जाहीर रीतीनें निषेध चालविला. स्वतः त्याची बहीण त्याच्याहिपेक्षां अत्यंत जहाल व भावनाप्रधान होती. तिचा व इतर आयरिश बायांचा एक स्त्रीसंघ होता. आणि यांतील कांहीं स्त्रिया गुप्तपणानें शेतकरी लोकांना हत्यारें वगैरे पुरवीत असत असें पार्नेल यास कळल्यावरून त्यानें या क्लबाला मिळणारी सर्व वर्गणी बंद करविली व क्लब मोडून टाकविला.

तात्पर्य, अशा रीतीनें एखाद्या पुढाऱ्याला जितक्या गोष्टी अत्याचाराविरुद्ध खाजगी रीतीनें करितां येतील तितक्या त्यानें केल्या. पण प्रधानमंडळाचे कैवारी व टाइम्ससारखीं पत्रें यांची बडबड चालूच असे कीं, पार्नेल वगैरे लोक हेच अत्याचाराचे खरे उत्पादक होत व त्यांची अत्याचारी लोकांना सहानुभूति व मदत असते आणि याच अर्थाचीहि लेखमाला सुरू होती. ही संधि साधून पिगट नांवाच्या एका साक्षर बदमाषानें पार्नेलच्या सहीचीं कांहीं बनावट पत्रें तयार केलीं आणि त्यांची बातमी टाइम्सच्या कानावर घालविली. आपल्या लेखमालेला जोर येण्याला अशा पत्रांचा उपयोग अतिशय होईल, व असल्या एका पत्रानें जें काम होईल तें इतर वीस लेखांनीं होणार नाहीं किंवा प्रधानमंडळाच्या पार्लमेंटरी

निषेधानेंहि होणार नाहीं असें टाइम्सला वाटून, ईषणेला बळी पडून टाइम्सनें तीं पत्रें फार मोठी किंमत देऊन विकत घेतलीं. १८८२ प्रमाणें १८८७ सालीं दडपशाहीचे कांहीं कायदे पार्लमेंटांत घाटत होते. आणि बिलाच्या दुसऱ्या वाचनाचे वेळीं आयरिश सभासदांचा विरोध सुरू होता. अशा वेळीं टाइम्सनें पार्नेलच्या सहीचें म्हणून एक पत्र त्याचा अस्सल छाप बनवून १८ एप्रिल १८८७ च्या अंकांत प्रसिद्ध केलें. तें पत्र खालीं दिल्याप्रमाणें:—

१५ एप्रिल १८८२

"वि. वि. तुमच्या स्नेह्याचा मजवर राग झाला असें तुम्ही लिहितां पण त्याचें मला आश्चर्य वाटत नाहीं. पण आम्हांला तरी खुनांचा निषेध करण्याशिवाय दुसरा कोणता मार्ग मोकळा होता ? याचा तुम्हीं व त्यांनींहि विचार करावयाला पाहिजे. खुनाचा ताबडतोब व स्पष्ट निषेध करणें हेंच त्यावेळीं आम्हांला योग्य असें धोरण नव्हतें काय? पण तुम्ही कृपा करून त्यांनाहि व इतरांना कळवा कीं, लॉर्ड कॅव्हेन्डिश यांचा खून झाल्याबद्दल जरी मला वाईट वाटतें तरी बर्क याचा खून झाल्याबद्दल मला वाईट वाटत नाहीं. कारण त्याला झालें तें शासन योग्यच होतें. तुम्ही हें पत्र तुमच्या स्नेह्यांना दाखवा. तसेंच ज्या इतर कोणाला तें विश्वासानें दाखवितां येईल त्यांनाहि तें दाखवा. मात्र माझा खाजगी पत्ता त्यांना सांगूं नका, त्यांना पत्र लिहावयाचें तर तें मला त्यांनीं पार्लमेंटच्या पत्त्यावर लिहावें."

हें पत्र सहजच खरें वाटण्यासारखें होतें. कारण फिनिक्स पार्कमधील खून झाल्यानंतरची तारीख त्यावर होती. पत्रांतील मजकूर किती सूचक होता हें वेगळें सांगावयास नको. आणि तसें तें बनविण्याचें कारण हें कीं पांच सहा आठवड्यांपूर्वीं टाइम्समध्यें पार्नेलविरुद्ध जो एक लेख आला होता, त्यांत असें म्हटलें होतें कीं, "१८८२ सालीं ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं पार्नेलवगैरेंना तुरुंगांतून सोडलें ही चूक केली. कारण सुटका होतांच 'अजिंक्य' हें नांव धारण करणाऱ्या खुनी टोळीच्या पुढाऱ्यांशीं पार्नेलनें खलबतें केली. अर्थात् या टोळीच्या चळवळी काय चालल्या आहेत आणि त्यांनीं कोणाचे खून करण्याचें योजिलें याची बातमी पार्नेलला होती." अशा प्रकारचीं पत्रें प्रसिद्ध झाल्यावर मग काय विचारतां ! ज्यानें त्यानें पार्नेलवर एवढा डोळा केला. पण 'ज्याला कर नाहीं त्याला डर कुठली ?' या न्यायानें पार्नेलनें ती गोष्ट प्रथम तुच्छता दर्शवून नुसत्या

धिःकारावरच घालविली. त्यानें दडपशाहीच्या बिलांना विरोध करतांना जाहीर रीतीनें असें सांगितलें कीं, टाइम्समधील पत्र सर्वस्वीं बनावट आहे. पण हें त्याचें बोलणें प्रधानमंडळानें उघडपणें त्याला हंसूनच निकालांत काढलें. त्यांच्या हसण्याच्या अर्थ असा कीं, "लंडन टाइम्ससारखे अनुभविक कसलेले धंदेवाईक जबाबदार पत्रकार हे पुरी खात्री करून घेतल्याशिवाय बेअब्रूकारक पत्रें कधींहि छापणार नाहींत. पार्नेल हाच खरा बदमाष. कारण करून सवरून वरती तो परत निषेधाला तयार; पण त्यानें एकवेळ त्याचा निढावलेला निर्लज्जपणा मात्र प्रगट होतो, टाइम्सचें कांहींच वांकडें होत नाहीं." मुख्य प्रधान लॉर्ड सॅलिस्बरी यांनीं या पत्रावर विश्वास ठेविला आणि बोलतां बोलतां ते असेंहि वाक्य बोलून गेले कीं, "पार्नेलच्या स्नेह्याच्या स्नेह्यांनीं बर्कचा खून केला ही गोष्ट आतां पार्लमेंटला कळलेली आहे." 'पार्नेलच्या स्नेह्याच्या स्नेह्यांनीं' खून केला या शब्दांचा अर्थ अगदीं उघडच होता. तो असा कीं पार्नेलला ह्या खुनाची पक्की माहिती होती. पण लॉर्ड सॅलिस्बरी हे नुसत्या पार्नेलचा निषेध करून थांबले नव्हते. त्यांनीं निषेधाचा पेंड खुद्द ग्लॅडस्टनसाहेबांपर्यंत पोंचविला. कारण ग्लॅडस्टनसाहेब यांनीं पार्नेलचा स्नेह संपादिला होता! पार्नेलचा स्नेही कोणी क्ष आणि त्याचा स्नेही बर्कचा खून करणार. अर्थात् ग्लॅडस्टन हा खुनी मनुष्याचा एक प्रकारें चुलत भाऊ झाला. "जगाच्या इतिहासांत मुख्य प्रधानाच्या जागीं असणाऱ्या किंवा येणाऱ्या मुत्सद्यानें अशा खुनी मनुष्याच्या स्नेही मनुष्याशीं स्नेह ठेविल्याचें उदाहरण क्वचितच सांपडेल!"

अशा रीतीनें टाइम्समध्यें छापलेल्या पत्रानें आपलें आगलावें काम केलें. पण मग सहजच लोक विचारूं लागले कीं, "पत्र बनावट आहे अशी जर स्वतः पार्नेल याची खात्री होती तर तो अब्रुनुकसानीबद्दल टाइम्सवर एकदम फिर्याद कां करीत नाहीं!" या प्रश्नाचें उत्तर जॉन मोर्ले यांनीं दिलें आहे तें फार बोधप्रद आहे. ते लिहितातः—"पार्नेलनें फिर्याद करावयाची तर स्वाभाविकपणें लंडन येथील कोर्टांत व लंडन शहरच्या ज्युरीपुढें आणि लंडनमधील कोणतेहि १२ लोक घेतले असतां ते पार्नेलच्या विरुद्ध निकाल देणार ही गोष्ट एखाद्या पोरानेंहि झोंपेंतून सांगितली असती. इतकीं इंग्रज लोकांचीं मनें पार्नेलविरुद्ध झालीं होतीं. बरें लंडनमध्यें फिर्याद न करतां आयर्लंडमध्यें केली तरी तेथेंहि टाइम्सपत्र प्रसिद्ध केलें जातें. पण तिकडूनही उलटी अडचण अशी कीं, कोणतीहि

१२ आयरिश लोकांची ज्युरी टाइम्सविरुद्ध व पार्नेलच्यातर्फे निकाल देणार ही गोष्ट देखील एखाद्या पोरानेंहि तशीच सांगितली असती. इतकीं आयरिश लोकांचीं मनें इंग्रजांविरुद्ध बिथरलीं होतीं. असा हा दुहेरी कोलदांडा होता. पार्नेलच्यातर्फे पहावयाचें तर लंडनमध्यें फिर्याद करून फुकट. एक तर निकाल हटकून विरुद्ध व्हावयाचा आणि बनावट पत्रें खरीं ठरून जावयाचीं. उलट डब्लिनमध्यें फिर्याद केली तरी फुकट. कारण पार्नेलला जय मिळाला तरी लोक म्हणणार बोलून चालून ज्यूरी पार्नेलसारखा निकाल देणार." अशा रीतीनें फिर्यादीचा मार्ग हा व्यर्थ ठरला. आणि या फिर्यादीच्या कामावर एक पौंड देखील खर्च करूं नये असें मोर्लेप्रभृति स्नेह्यांनीं पार्नेलला सांगितलें.

पण या प्रकरणाला पुढें एका वेगळ्या रीतीनें तोंड फुटलें. टाइम्समधील लेखमालेविरुद्ध पार्नेलनें फिर्याद केली नाहीं तरी, आयरिश पक्षांतील एक गृहस्थ ओडोनेल यानें टाइम्सवर आपली बदनामी झाल्याची फिर्याद केली. त्यांत कैफियत देतांना टाइम्सनें असें सांगितलें कीं, "ही लेखमाला लिहितांना आमच्या मनांत हल्लींचे फिर्यादी मुळींच नव्हते असें आम्ही जाहीर रीतीनें सांगावयास तयार आहों." आणि ज्यूरीनेंहि असा निकाल दिला कीं हा फिर्यादी या लेखमालेंतील विधानें स्वतःवर ओढून घेत आहे. पण टाइम्स पत्राच्या बॅरिस्टरानें फिरून भाषण करितांना नसती कुरापत काढून असें म्हटलें कीं, "ओडोनेल यांच्याविरुद्ध आमचें कांहीं म्हणणें नसलें तरी, आयरिश पक्षाविरुद्ध आमचें म्हणणें खरेंच होतें. इतकेंच नव्हे तर पार्नेलचें म्हणून जें पत्र प्रसिद्ध झालें तें खरेंच आहे." अशा अर्थाचा टाइम्सनें कांहीं पुरावाहि दिला. आणि भरीला भर म्हणून पिगटकडून विकत घेतलेलीं इतर अशींच आणखी कांहीं बनावट पत्रें होतीं तींहि टाइम्सनें छापिलीं. पूर्वीचें पत्र छापलें असतां 'पार्नेलनें फिर्याद वगैरे कांहीं केलें नाहीं याचा अर्थ पार्नेलचें मन त्याला खात होतें आणि बेअब्रूची फिर्याद करण्याची त्याला छाती होत नव्हती' या विचारानें पिगटला आणखी पत्रें बनावट करण्याला व टाइम्सला त्या पत्रांचा उपयोग करण्याला अधिक धैर्य आलें होतें.

एका वर्षानंतर फिरून तोच बदनामीचा प्रकार सुरू झालेला पाहून, पार्नेलला असें दिसून आलें कीं, कांहीं तरी इलाज आपण केलाच पाहिजे. कोणाकडून तरी आपल्या आरोपाची चौकशी करविली पाहिजे. नाहीं तर टाइम्समधील सर्व

पत्रें खरीं असाच लोकांचा कायमचा ग्रह होऊन बसेल. म्हणून तारीख ६ जुलै १८८८ रोजीं पार्नेलनें प्रधानमंडळाला असें सुचविलें कीं, पार्लमेंटच्या सभासदावर ज्या अर्थी विशेष प्रकारचे आरोप करण्यांत आले आहेत, त्या अर्थी पार्लमेंटनें एक सिलेक्ट कमिटी नेमून ही चौकशी करावी. पण प्रधानमंडळानें ही गोष्ट नाकारली. तेव्हां ही सूचना स्वतः पुढें आणण्याची नोटिस पार्नेलनें दिली. तेव्हां उलट उत्तर म्हणून प्रधानमंडळानें असें सांगितलें कीं, "आम्ही सिलेक्ट कमिटी नेमूं इच्छित नाहीं. पण तीन स्वतंत्र न्यायाधीश चौकशीला नेमण्याला तयार आहों. मात्र ह्या कमिशनपुढें नुसत्या टाइम्समधील पत्रांची चौकशी होईल असें नाहीं, तर ज्या लेखमालेच्या समर्थनार्थ हीं पत्रें झालीं होतीं त्या लेखमालेंत जितक्या लोकांविरुद्ध जितके आक्षेप आणण्यांत आले आहेत त्या सर्वांची चौकशी एकत्र होईल." हें प्रथम पार्नेलला कबूल असेल तर हें कमिशन आम्ही नेमूं असा बहाणा प्रधानमंडळानें केला. आणि पार्नेल ही गोष्ट कबूल करीत नाहीं असें दिसतांच, यांत कांहीं तरी पाणी मुरतें आहे असें समजून, प्रधानमंडळानें जी गोष्ट पार्नेलला 'देऊं केली' ती नाकबूल झाल्यावर त्याच्यावर 'लादण्याचें' ठरविलें. कमिशनच्या या योजनेला पार्लमेंटरी बिलाचें स्वरूप देण्यांत आलें होतें. कारण न्यायाधीश एरवीं कायदेशीर अधिकारी कसें होणार? पार्नेल व त्याचे मित्र यांनीं या बिलाला विरोध केला. त्यांचें म्हणणें असें कीं, "आम्हीं मागितलें एक आणि आम्हावर लादलें जात आहे भलतेंच. एकंदरीनें लँड लीगची चळवळ कशी होती याविषयीं टाइम्सनें काय वाटेल तें लिहिलें पण आम्हीं तक्रार केली नाहीं. आणि त्याची आज आम्हाला चौकशी नको आहे. कारण टाइम्सचे या बाबतींतले आक्षेप कोणीं खरे मानले तरी आमचें कांहीं बिघडत नाहीं. ते सोसण्याला आम्ही तयार आहों. पण प्रत्यक्ष खुनाला उत्तेजन देणें हा आरोप असा तसा नाहीं. तो आरोप व्यक्तिशः कांहीं पत्रव्यवहारांतील आधारानेंच करण्यांत आला आहे. म्हणून फक्त तीं पत्रें खरीं कीं खोटीं इतकी चौकशी पार्लमेंटनें करावी. एरवींची चळवळ व एरवींचा वाद हा पार्लमेंटमधील आपला नित्याचाच आहे." परंतु प्रधानमंडळानें या तक्रारीला न जुमानतां बिल पास केलें व कमिशन नेमलें आणि चौकशीला सुरवात झाली. अर्थात् पार्नेल व इतर आयरिश सभासद यांना प्रतिवादी होऊन या चौकशींत सामील व्हावें लागलें. प्रधानमंडळाचा डाव असा होता कीं, एकंदर आयरिश चळवळीची चौकशी

उपस्थित झाली म्हणजे एखाद्या ना एखाद्या प्रतिवादीवर अत्याचाराचा संसर्ग कोठून ना कोठून तरी चिकटेल आणि त्याच्या संपर्कानें इतर प्रतिवादी आपोआपच खोटे ठरतील. कारण सर्वांचे हेतु व कार्य एकच असल्यामुळें एकाची जबाबदारी ती दुसऱ्याची जबाबदारीच आहे. या कमिशनच्या कार्यांचा व्याप केवढा वाढला हें लक्षांत येण्याला एवढें सांगितलें असतां पुरे कीं कमिशनची बैठक १८ सप्टेंबर १८८८ पासून २२ नोव्हेंबर १८८९ पर्यंत सुरू होती. यापैकीं प्रत्यक्ष काम १२८ दिवस चाललें. साक्षीदारांची संख्या ४५० वर गेली. तीन वकीलांचीं भाषणें मिळून एकसारखीं २४ दिवस चालू होतीं. पुराव्याच्या कागदाचे ११ मोठमोठे ग्रंथ बनले. आणि त्यांच्या परिशिष्टांची संख्या सुमारें ८००० भरली. आणि साक्षीदारांना विचारलेल्या प्रश्नांची संख्या सुमारें ९८,००० होती. एकंदर १२ मुद्दे चौकशीला निघाले होते. त्यांतील ३ पार्नेलच्या विषयींचे असून बाकीच्या ९ चा कटाक्ष असा होता कीं, सर्व आयर्लंडभर मिळून पुढारी, अनुयायी, सहचर, सहकारी, स्नेही, सोबती, संबंधी, संसर्गी सर्व लोकांचा मिळून एक गुप्त कट आहे. आण त्या कटामुळें आयर्लंडमध्यें अत्याचार घडून येतात. वास्तविक हें कमिशन टाइम्सच्या लेखांवरून उद्भवलें. पण कमिशनची नेमणूक सरकार-कडून झाल्यामुळें फिर्यादी तर्फेचें काम हें मुख्यतः आपलेंच आहे असा बाहणा प्रधानमंडळाला करितां आला. आणि टाइम्सतर्फे पुराव्याची वगैरेची जी खटपट झाली ती सर्व सरकारनें स्वतः केली. प्रगट पोलिस, गुप्त पोलिस, चहाडखोर, हस्तक, सरकारी अधिकारी, ऑनररी मॅजिस्ट्रेट, शेरीफ—तात्पर्य जितक्या लोकां-कडून पुराव्याचे कामीं मदत मिळण्यासारखी होती तितक्यांच्या कडून सरकारनें ती देववून नाहीं नाहीं तेथून म्हणजे अमेरिकेसारख्या परदेशांतूनही मिळतील ते साक्षीदार सरकारनें आणविले व कमिशनपुढें उभे केले. पार्नेलविरुद्ध पत्रें प्रथम बाजूलाच राहिलीं. आणि लँडलीगच्या चळवळीच्या इतिहासापासूनच पुराव्याला सुरवात झाली. पार्नेलविरुद्ध जो कांहीं प्रत्यक्ष तोंडी पुरावा म्हणून आला तो कमिशनच्या ४४ व्या बैठकींत ! या दिवशीं आयरिश चळवळींत गुप्त रूपानें आपण राहून कटवाल्यांचे सर्व बेत ऐकत होतों असें सांगणारा एक पोलिसवजा मनुष्य अमेरिकेंतून साक्ष देण्याला आला. पण त्यानें सांगितलें तें इतकेंच कीं, “ १८८१ सालीं एके दिवशीं मी पार्लमेंटच्या सभागृहाजवळच्या दालनांत उभा होतों. तेथें पार्नेलची व माझी गांठ पडली. पार्नेल मला म्हणाला कीं,

आयर्लंडमधील फिनीअन म्हणजे अत्याचारी लोक आमच्या सनदशीर पार्लमेंटरी चळवळींत सामील होतील अशी गोष्ट मला घडवून आणावयाची आहे तरी अमेरिकेंतील कटवाल्यांच्या मुख्य पुढाऱ्यांला तुम्ही आयर्लंडांत बोलवा व त्याची माझी गांठ घालून द्या. कारण त्याची खात्री करून देऊन इकडील अत्याचारी लोकांचें मन या सनदशीर चळवळीकडे वळवावयाचें आहे. त्याच्या सांगण्यानेंच ते ऐकतील. पण चमत्कार हा कीं पार्नेलशीं असें तें बोलणें झालें असतांहि या गुप्त हेरानें पुढें त्याविषयीं कांहीं केलें नाहीं आणि प्रकरण तितकेंच राहिलें. स्वतः पार्नेलला कमिशननें विचारलें तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं "अशा एखाद्या गृहस्थाशीं अशा विषयावर माझें कदाचित् संभाषण झालेंहि असेल. पण मला पक्कें असें कांहींच स्मरत नाहीं. आणि या मुद्यावर कमिशननेंहि पुढें इतकेंच लिहिलें कीं पार्नेल आणि हा गृहस्थ यांच्या दरम्यान ही भेट व हें संभाषण झालें असेल असें दिसतें. आणि पार्नेलच्या भाषणावरून या साक्षीदाराचा कदाचित असा ग्रह झाला असेल कीं पार्नेल हा उघडपणें अत्याचाराचा निषेध करीत नाहीं." पण केवढ्या मोठ्या कटाचा केवढा आरोप आणि त्याला तोंडी पुरावा हा इतका! जॉन मोर्ले यांचें म्हणणें असें कीं ही भेट खरी म्हटली तरी इतकेंच संभवनीय दिसतें कीं तो गृहस्थ बोलला आणि पार्नेलनें नुसतें त्याचें म्हणणें ऐकून घेतलें; कारण पार्नेलच्या स्वभावाचें त्याच्या चरित्रग्रंथकारानें या बाबतींत वर्णन केलें तें असें कीं, सनदशीर चळवळ करणारे लोक व अत्याचारी यांचे मध्यें एक प्रकारची झुंज लागून राहिलेली असे. अत्याचारी लोकांची व पार्नेलची गांठ पडली असतां तो त्यांच्याशीं हुजत घालीत बसत नसे. त्यांनीं बोलावें व यानें फक्त ऐकून घ्यावें आणि आपल्याला काय हवें इतकेंच त्यांच्यापुढें मांडावें असें घडे पार्नेल लँड लीगकरितां वर्गणी गोळा करण्याला गेला त्यावेळीं त्याच्यावर असे प्रसंग फार आले. कारण आयर्लंडांत व अमेरिकेंत देशभक्त पुष्कळ पण सनदशीर चळवळीचा भोक्ता एकहि नव्हता. अशा लोकांशीं बोलण्याचा प्रसंग आला म्हणजे ते पार्नेलला जवळजवळ वेड्यांत काढीत आणि आपल्या गुप्त चळवळीला येऊन मिळण्याविषयीं सांगून पहात. पण त्यांना दाद न देतां त्यांच्याशीं हुजत न घालितां तो आपल्या प्रस्तुत कार्यापुरता त्यांच्याशीं बोले. पार्नेलविरुद्ध वर सांगितलेला एवढाच तोंडी पुरावा.

कमिशनच्या ५० व्या बैठकीच्या दिवशीं टाइम्समध्यें प्रसिद्ध केलेल्या बनावट

पत्राबद्दल पुरावा सुरू झाला. प्रथम टाइम्सच्या व्यवस्थापकांनीं हीं पत्रें आपणांला कोठून कशीं मिळालीं व त्याकरितां आपण २५०० पौंड कसे दिले वगैरे सांगितलें. नंतर एक तज्ज्ञ बोलावून पत्रावरील सहीचें अक्षर हें पार्नेलचें असावें असें शाबीत करण्याचा प्रयत्न झाला. शेवटीं मूळ ज्या गृहस्थाकडून पत्रें मिळालीं त्याला पुढें आणणें भाग पडलें; कारण मनुष्य जिवंत होता व पुढें येण्याला कबूल होता. असा साक्षीदार पुढें येऊन तो टिकला म्हणजे फिर्यादीचें काम झालें असें समजून पिगट याची साक्ष घेण्यांत आली. पिगट यानें तारीख २१ फेब्रुवारी रोजीं पुढें येऊन जबानी दिली. पण आयरिश पक्षाचे बॅरिस्टर सर चार्लस रसेल यांच्या उलटतपासणींत तो कोसळला. त्यानें लॉ बुशेरपुढें आपण पत्रें बनावट केल्याची कबुली लिहून दिली. आणि कोर्टाचें समन्स असतां तें चुकवून तो स्पेन देशाला पळून गेला. पोलिसांना पहातांच तुम्ही बाहेर बसा मी येतों असें सांगून तो आंत गेला. आणि पिस्तुलानें त्यानें कपाळमोक्ष करून घेतला. अशा रीतीनें पार्नेलविरुद्ध टाइम्सनें प्रसिद्ध केलेलीं पत्रें बनावट ठरलीं आणि अत्याचारी लोकांना सहानुभूति दाखविल्याचा लेखी म्हणून जो पुरावा पुढें आला होता तो फुकट गेला. तरीहि अर्थात् कमिशनचें काम पुढें चालूंच होतें. आणि तारीख १३ फेब्रुवारी १८९० रोजीं कमिशनचा रिपोर्ट पार्लमेंटपुढें दाखल करण्यांत आला. कमिशननें निरनिराळ्या मुद्यांवर काय काय निकाल दिला हें येथें थोडक्यांत सांगितलें असतां हें एकंदर प्रकरण काय होतें, आरोप कसले होते, त्यांतून पार्नेल कशा रीतीनें बाहेर पडला आणि कोणते दोषारोप त्याच्यावर चिकटले हें लक्षांत येईल. कमिशनच्या निर्णयाचा सारांश खालीलप्रमाणें:—

(१) प्रतिवादी पार्लमेंटचे सभासद हे आयर्लंडला स्वातंत्र्य मिळविणारांच्या कटांत सामील नव्हते. पण त्यांतील कांहीं व मायकेल डेव्हिड यांनीं आयरिश लँड–लीग स्थापन केली. आणि त्यांचा मात्र हेतु आयर्लंडला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा होता.

(२) प्रतिवादी यांनीं असें ठरविलें होतें कीं, जमीनदारांना धाक दाखवून व बळजबरी करून शेतकरी लोकांची चळवळ चालवावयाची, आणि इंग्रजी जमीनदारांना खंड देण्याचें थांबवून त्यांना भिकेला लावून इंग्लंडला परत पाठवावयाचें. लँड–लीग स्थापणारांचा व तिचे सभासद होणारांचा या बाबतींत कट होता.

(३) प्रतिवादींवर एक आरोप असा होता कीं, सोईप्रमाणें ते अत्याचाराचा निषेध करीत आणि फिरून आम्हीं निषेध केला तो खऱ्या मनानें नव्हे असेंहि अत्याचारी लोकांना सांगत. परंतु हे आरोप खोटे आहेत. पार्नेलच्या सहीचें पत्र बनावट होतें आणि फिनिक्स पार्कमधील खुनाचा त्यानें व इतरांनीं जो निषेध केला तो खऱ्या मनाचाच होता.

(४) 'आयरिश वर्ल्ड' नांवाचें पत्र प्रतिवादीनें काढून चालविलें त्याचा हेतु राजद्रोह पसरविण्याचा, फैलावण्याचा व राजद्रोहाचे गुन्हे करविण्याचा होता.

(५) प्रतिवादींनीं प्रत्यक्ष गुन्हेगारांना चिथवणी कधींहि दिली नव्हती. पण इंग्रज लोकांना धाक बसेल अशीं कृत्यें करणारांनाहि उत्तेजन ते देत व त्या उत्तेजनाचा परिणाम खुनांत होई. पण कोणताहि गुन्हा करणाराला पैसे देऊन वगैरे मदत केली ही गोष्ट मुळींच शाबित झाली नाहीं.

(६) प्रतिवादींनीं गुन्हे थांबविण्याचे प्रयत्न केले नव्हते असा त्यांचेवर आरोप होता. पण आम्हीं असा निर्णय देतों कीं, कित्येक प्रतिवादी व विशेषतः मायकेल डेव्हिड यांनीं अत्याचारांचा निषेध केला होता तो खऱ्या मनाचा होता. पण धाकदपटशाहीचा परिणाम खुनांत होई तरी धाकदपटशाही करणारांचे प्रयत्न थांबविण्याचे प्रयत्न केले नव्हते. आणि धाकाचा परिणाम गुन्ह्यांतच होतो हें त्यांना माहीत होतें.

(७) प्रतिवादींनीं गुन्हेगारांचा कोर्टांत बचाव करण्याकरितां मदत केली ही गोष्ट खरी. तसेंच तुरुंगांत जाणाऱ्या लोकांच्या कुटुंबांना त्यांच्या पश्चात् पैशाची मदत देऊन जगविलें हेंहि खरें. पण गुन्हेगारांचा सत्कार करणें किंवा त्यांना पळून जाण्याला मदत करणें अशा गोष्टींना त्यांनीं पैशाची मदत केली हे आरोप खरे नाहींत.

(८) ज्या गुन्हेगारांना गुन्हेगारींत जखमा वगैरे झाल्या व ज्यांच्या कामगिऱ्या वगैरे बुडाल्या त्यांची नुकसानभरपाई करण्याकरितां कांहीं प्रतिवादींनीं पैशाची मदत केली हें खरें आहे.

(९) अत्याचारी लोकांपासूनहि प्रतिवादींनीं आपल्या कार्याला वर्गण्यांची मदत घेतली ही गोष्ट खरी आहे. तसेंच ही गोष्टहि खरी आहे कीं, अमेरिकेंतील अत्याचारी पक्षाकडून आपल्या पार्लमेंटमधील चळवळीला साहाय्य मिळावें या-

विषयीं प्रतिवादींनीं त्यांच्याकडे मदत मागितली. आणि ती मदत मागत असतां व मिळावी म्हणून त्यांनीं त्यांच्या अत्याचारांचा उघड निषेध केला नव्हता.

(१०) फिनिक्स पार्कमधील खुनी लोकांशीं पार्नेल याचा आगें मागें कसलाहि संबंध नव्हता आणि हे खुनी लोक लँडलीगचे सभासद् तेव्हांहि नव्हते.

हें पार्नेल कमिशन कोणत्या कारणानें नेमलें गेलें ? त्यापुढें चौकशीचा विषय केवढा मोठा होता ? पुरावा किती घेतला गेला ? आणि अखेर कमिशननें निर्णय काय दिला हा सर्व वृत्तांत लक्षांत घेतला म्हणजे आयर्लंडमध्यें पार्नेलसारखे पार्लमेंटरी पुढारी व अत्याचारी पक्ष यांचा परस्पर संबंध कसा होता हें इतकें स्पष्ट रीतीनें वाचकांना दिसून येईल कीं, त्यावर वेगळी टीका करण्याचें कारणच नाहीं. आणि जे सहृदय वाचक या वरील सर्व वृत्तांताचें वाचन व मनन करतील त्यांना राजकारणी पुढाऱ्याला दोन्ही अंगच्या मतभेदाच्या कात्रींतून स्वतःला कसें बचावावें लागतें, व हा बचाव करितां करितांहि होणाऱ्या लहान सहान जखमा व ओरखाडे कसे सोसावे लागतात, हें सहज दिसून येईल.

आतां शेवटीं या दोन पक्षांतील संबंध खरा काय असतो हें सांगितल्यावर त्यांतील पुढाऱ्यांचें एकमेकांशीं प्रत्यक्ष वर्तन कसें असतें हेंहि थोडेसें सांगून हें प्रकरण पुरें करूं. या वर्तनासंबंधानें पहिली गोष्ट सांगण्याची ती अशी कीं, तीव्र मतभेदाचा परिणाम अखेर विद्वेषांत झाल्याशिवाय कोठेंहि राहात नाहीं. आयर्लंडांतहि ही गोष्ट ठळक रीतीनें दिसून आली आहे. कोणाहि पुढाऱ्याला आपलें मत प्रभावी व्हावें व इतर सर्व पुढाऱ्यांनीं तेंच ग्राह्य समजून त्याचाच अंमल करावा असें वाटणें स्वाभाविक असतें. कल्पनेच्या वाऱ्यानें उठलेला कांहीं तरी विचारतरंग म्हणून नव्हे, तर कार्याकार्य युक्तायुक्त पाहून इष्टसाधक म्हणून एखादा मार्ग ठरवून त्यावर निश्चयाचें एकीकरण त्यानें केलें आहे व त्या मार्गाविषयीं त्याची त्या वेळेपुरती अढळ निष्ठा बनली आहे असाच अर्थ ' जबाबदार पुढाऱ्याचें मत ' या शब्दांचा करावा लागतो. पण जी गोष्ट एका पुढाऱ्याची ती इतर पुढाऱ्यांचीहि असते. निष्ठेचा गुण हा देशभक्तीप्रमाणें ईश्वरानें एकालाच दिलेला नसतो. यामुळें निरनिराळ्या मार्गांच्या निष्ठांमध्यें कलह होतो व वेळीं युद्धहि जुंपतें. तसेंच लोकमत व लोकप्रियता या गोष्टी पुष्कळशा नित्य स्वरूपाच्या किंवा निष्ठेच्या नसतात तर वाऱ्यानें उठणाऱ्या लाटेच्या आंदोलनाप्रमाणें त्यांची गति असते. एकाच दिशेनें जात असतांहि लोकांना एका वेळीं एक मार्ग श्रेयस्कर वाटतो व

हुल्लड उठते तर दुसऱ्या वेळीं दुसराच एकदा मार्ग त्यांना पटूं लागतो व मग त्याचीहि हुल्लड उठूं लागते. आयर्लंडच्या इतिहासांत अर्जांपासून अत्याचारापर्यंत निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे मार्ग लोकांना पसंत पडले व त्यावर झोड उठाविली गेली. पण त्याच्या अनुषंगानें हीहि गोष्ट घडली कीं, एक उत्सवदेवता नव्या सणाकरितां पुजारी पुढें मांडून बसला म्हणजे पूर्वीची दुसरी उत्सवदेवता तो उचलून ठेवतो. आणि ती मोडून फेकूनच न दिली तरी अडगळींत टाकून देतो व मग ती धूळखात पडते किंवा आपोआप मोडते. त्याप्रमाणें कोणताहि एकादा राजकारणाचा नवा मार्ग लोकांना पटला म्हणजे त्या मार्गाच्या पूजकांचे त्यावेळीं देव्हारे माजतात आणि जुन्या पुढाऱ्यांनीं पूर्वी कितीहि लौकिक मिळविला असला तरी तो विसरला जाऊन त्यांच्या सेवेविषयींची कृतज्ञताबुद्धिहि दुर्दैवानें नष्ट होते. आयर्लंडच्या इतिहासांत शार्लमॉंट, ग्रॅटन फ्लड, वुल्फटोन, डानियल, ओकानेल, स्मिथ, ओब्रायन, आयझॅक बट, आकॉनर, पावर, पार्नेल, रेडमंड, मॅकस्विनी, डी व्हॅलेरा, कॉजग्रेव्ह वगैरे पुढाऱ्यांची अशीच स्थिति झाल्याचें आढळतें. एक वेळीं ब्रिटिश पार्लमेंटशीं संबंध ठेवून, तदंकित व तदंगभूत असें आयरिश पार्लमेंट लोकांना बरें वाटलें. एक वेळीं फक्त इंग्लंडच्या राजाला मान्यता द्यावी पण बाकी सर्व आयरिश कारभार स्वतंत्र चालविणारें वेगळें पार्लमेंट असावें असा ध्यास लोकांनीं घेतला. एक वेळीं ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें आयझॅक बट यांचें सामोपचाराचें धोरण त्यांना आशाजनक म्हणून बरें वाटलें. एक वेळीं स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याचीच चळवळ पण ती ओकॉनेलनें चालविण्याप्रमाणें ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कायद्यानें मिळविण्याची चळवळ लोकांना पसंत वाटली. एक वेळीं पार्नेलच्या अडवणुकीच्या धोरणावर लोक खुष होते. एक वेळीं बंडाशिवाय कांहीं होणें नाहीं असें त्यांच्या मनानें घेतलें. एक वेळीं लँडलीगसारखी चळवळ यशस्वी करून शेतकरीवर्ग सुखी केला म्हणजे त्यांत सगळें आलें असा त्यांना भास झाला. अशा रीतीनें रत्नाच्या निरनिराळ्या अंगांतून निरनिराळे रंग दिसावे त्याप्रमाणें आयरिश जनतेच्या ध्येयाचीं व साधनांचीं निरनिराळीं रूपें लोकांना दिसून आलीं.

पण राजकारणांतील विचाराची ही क्रांति होण्याला लहरी जनता व निरनिराळ्या स्वभावाचे पुढारी हे दोघेहि मिळून कारणीभूत झाले. जनतेच्या मनाचा रागरंग पाहून पुढाऱ्यांनीं जसें आपलें धोरण बनविलें तसेंच त्यांचें कर्तृत्व पाहून

जनतेनेंहि वेळोवेळीं आपलीं मतें बदलण्याची तयारी दाखविली. पण कोणतीहि क्रांति म्हटली म्हणजे तींत नवी उत्सवमूर्ति मांडून जुनी फेकून देणें हा क्रम अबाधितच राहिला. शिवाय या मूर्तिभंगाच्या कामांत नवीन नवीन पुढाऱ्यांनीं स्वतः हातभार लावलेला होता. याचें कारण असें कीं, एका म्यानांत दोन तलवारी एकाच वेळीं भावत नाहींत त्याचप्रमाणें कोणत्याहि एका वेळीं एकच राजकारणाचें धोरण प्रभावी होऊं शकतें. एकाच वेळीं निरनिराळीं धोरणें प्रभावी होत नाहींत. यामुळें नव्या पुढाऱ्याला जुन्या पुढाऱ्यांची निंदा हेटाळणी करणें प्राप्त होतें, व त्याला अहंकाराची भर पडली म्हणजे मग अनिष्ट भावना सहजच विकोपास जातात. बरें परिस्थिति व लोकमताचा रागरंग पाहून जुना पुढारी नव्याला मान देऊन त्याच्या तंत्रानें वागेल व दोघे मिळून काम करतील असें म्हणावें तर मनुष्यस्वभावामुळें तेंहि शक्य नसतें. पण व्यक्तिला व्यक्तीनें कितीहि वाईट रीतीनें वागविलें तरी एका समग्र वर्गाच्या मनांत दुसऱ्या समग्र वर्गासंबंधानें सर्वस्वीं अनादर असतो असें नाहीं. ही गोष्ट निरनिराळ्या प्रकारांनीं सिद्ध करतां येईल.

पण विस्तार टाळून प्रस्तुत मुद्यापुरतेंच बोलावें म्हणून आयर्लंडांतील सनदशीर चळवळीचे पुरस्कर्ते अत्याचारी लोकांविषयीं कसे उद्गार काढीत याचेच फक्त कांहीं मासले देतों. आयझॅक बट याला अत्याचारी चळवळच काय पण पार्लमेंटांतील पार्नेलचें अडवणुकीचें धोरणहि मान्य नव्हतें. ही अडवणूक म्हणजे व्यक्तीच्या व राष्ट्राच्या संभावितपणाला दूषण, तो केवळ ग्राम्यपणा, म्हणून त्याज्य असें मानण्यापर्यंत त्याची मजल जाई. पण या इतक्या सोंवळ्या माणसाची भावना अत्याचारी देशभक्तासंबंधानें काय होती हें त्याच्याच शब्दानें पाहूं. हें सांगण्यापूर्वीं आणखीहि एक गोष्ट सांगणें अवश्य ती ही कीं, अत्याचाराचा निषेध करणारा आयझॅक बट अत्याचारी गुन्हेगारांचा ठराविक वकील असे. आणि त्याचें मवाळ धोरण मनांतून पसंत नसलें तरी सहानुभूतिपूर्वक केलेल्या या मदतीबद्दल अत्याचारी लोकहि त्याच्याविषयीं मनांत आदरबुद्धि व कृतज्ञता बाळगीत. वकिलींत आपलें खरें मतच बोलून दाखविलें पाहिजे असें नाहीं. पण पार्लमेंटच्या सभागृहांत मनुष्य जें बोलेल तें तरी त्याचें व्यक्तिशः मत खरोखर असतें असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. म्हणून आयझॅक बट यानें म्हणजे या अत्यंत सोंवळ्या मुत्सद्यानें पार्लमेंटमध्यें अत्याचारी देशभक्तासंबंधानें काय

उद्गार काढले तेच देतों. तो म्हणाला " ग्लॅडस्टनसाहेब म्हणतात कीं फीनिअन नामक अत्याचारी लोकांनीं आयरिश जनतेचा असंतोष किती तीव्र आहे हें मला शिकविलें. पण मी म्हणतों कीं याहूनहि कित्येक अधिक चांगल्या गोष्टी फिनिअन लोकांनीं मला शिकविल्या. परराज्यानें लोक किती नाखुष होतात, त्यांची निराशा कशी होते, निराशेनें ते तामसी कसे होतात, व अत्याचाराकडे वळतात हें तर मी शिकलोंच. पण अशा लोकांचें मातृदेशावरचें प्रेम किती थोर, किती व्यापक व किती तळमळीचें असतें हेंहि पण मी शिकलों. त्यांच्यापैकीं कित्येक लोकांनीं मरणाची शिक्षा किती धैर्यानें व गांभीर्यानें सोसली हें पाहून कोणाचीहि तेव्हांच खात्री झाली असेल कीं, या व्यक्ति अधम नसून त्यांना खुनी किंवा गळेकापू म्हणणें हाच उलट अधमपणा होय. आपलें सर्वस्व देशाला वाहणाऱ्या मनुष्यानें आणखी निःस्वार्थीपणा तो दाखविण्याचा काय उरला? त्यांच्या तत्त्वांचा उच्चपणा, त्यांच्या अंगीकृत कार्याची थोरवी हीच त्यांच्या तोंडून मृत्यूच्या प्रसंगींहि प्रतिष्ठेचे व भलेपणाचे शब्द वदविते आणि हा प्रकार पहाणाराला त्यांच्याविषयीं दया व प्रेम वाटून त्यांच्या चरणीं आदरबुद्धीचा करभारही वाहावासा वाटल्यास नवल काय ! "

पार्नेलसंबंधानें त्याचा चरित्रकार याविषयीं असें म्हणतोः—" फिनिअन लोकांची कळकळ व उद्योगशीलता पाहून पार्नेल त्यांचा गुणच घेई. पण या सद्गुणांचा उपयोग आपल्या सनदशीर चळवळीला कसा होईल एवढ्याच दृष्टीनें तो त्यांजकडे पाही. फिनिअन लोकांच्या आवेशाचा जोर कमकुवत करण्याचा प्रयत्न पार्नेलनें कधीं केला नाहीं. पण त्या शक्तीचा उपयोग आपण पसंत करूं त्या मार्गानें कसा करून घेतां येईल हेंच तो पाही. फिनिअन लोक अत्याचारप्रिय म्हणून त्यांचा पक्ष मोडून काढण्याच्या फंदांत पार्नेल पडता तर ता स्वतःच मोडला जाऊन निकामी झाला असता. म्हणून पार्नेलनें असें धोरण ठेवलें कीं, फिनिअन लोकांना आपला आधार द्यावयाचा नाहीं पण त्यांच्या आधारावर जर आपलें धोरण टेकविल्यानें ताठर व जोरकस करतां येईल तर ती गोष्ट खुशाल करावयाची. म्हणून दिसण्यांत तो अत्याचाराच्या सरहद्दीवर उभा आहे असें दिसे. इंग्रज लोक त्याकरितां त्याचा द्वेष करीत. पण आयरिश जनता त्याचकरितां त्यावर प्रेम करी. फिनिअन लोकांबद्दल त्याला अतिशय सहानुभूति वाटे, त्यांना आपण हार जावयाचें नाहीं असा त्याचा निश्चय असे. त्यांच्या

चळवळीची मदत आपल्या उद्योगाला होईल ती घ्यावी पण आपल्या पक्षांत येऊन त्यांनीं बहुमत करून आपलें धोरण बिघडवावें ही गोष्ट त्याला संकटासारखी वाटत असे. ही गोष्ट न घडावी असा त्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्नहि असे. फिनिअन चळवळीचा तापट घोडा आपल्या सनदशीर चळवळीच्या धिम्या घोड्याबरोबर जोडून राजकारणाची गाडी हांकण्याला तो तयार होता. पण आपल्या धिम्या घोड्याचा लगाम तर आपल्या हातून जाऊं नयेच पण तापट घोड्याचाहि लगाम आपल्याच हातीं रहावा या शर्तीवर ही जोडी बनविण्याची त्याची तयारी असे." वुइल्यम् ओब्रायन यानें असें लिहिलें आहे कीं, "पार्नेलचें हें धोरण पुढें यशस्वी झालें आणि फिनिअन चळवळींतील कांहीं पुढारी हेच त्याचे सर्वांत कट्टे व विश्वासू अनुयायी ठरले. व असें होणेंच स्वाभाविक होतें. पार्लमेंटमधील सामोपचाराची चळवळ अप्रामाणिक, स्वार्थी, भित्र्या लोकांच्या हातीं गेल्यामुळें ती अप्रिय झाली होती. जे लोक हूं कीं चूं केल्याशिवाय फासांत आपला गळा अडकविण्याला किंवा तुरुंगांत राहून जन्मभर आपलें स्वातंत्र्य गमावण्याला तयार झाले त्यांना या पार्लमेंटरी चळवळीबद्दल तिटकारा वाटावा हें अगदीं स्वाभाविक होतें. हा त्यांचा तिटकारा पुढें निघून गेला पण तो कशानें तर ही चळवळ खरोखर प्रामाणिक व धीट अशा पार्लमेंटरी पुढाऱ्यांच्या हातीं गेल्यानें. पण अशा लोकांना ही विचारक्रांति घडवून आणण्याला अनेक वर्षें सतत परिश्रम करावे लागले. ते करितांना नैतिक शक्ति व शारीरिक शक्ति या दोहोंचा समानतेनें स्वीकार करून, उदात्त अशा राष्ट्रीय भावनेनें राष्ट्रीय कार्यांत त्या दोहोंचा उपयोग करून घेतला, व अत्याचाराचा मार्ग हा खरा राजकारणाचा योग्य किंवा यशस्वी मार्ग नव्हे अशी खात्री करून देतांना सनदशीर म्हटल्या जाणाऱ्या मार्गाचा अवलंब करणारानें, स्वतः अप्रियता सोसण्याची, तुरुंगांत जाण्याची व वेळीं मृत्युमुखीं पडण्याचीहि तयारी दाखविली व आपला प्रामाणिकपणा सिद्ध केला म्हणूनच ही गोष्ट घडून आली. त्यांना जवळ जवळ असें सिद्ध करून दाखवावें लागलें कीं, तुमच्या आमच्यांत फरक इतकाच कीं तुम्हीं हातांत हत्यारें घेतां आणि आम्ही तीं हातांत घेत नाहीं किंवा घ्या म्हणून सांगत नाहीं. एरव्ही तुम्ही आम्ही एकच." आणि या धोरणांतील फरक स्वतः ग्लॅडस्टन यानें एके प्रसंगीं स्पष्ट शब्दांनीं व्यक्त केला. तो म्हणाला "माझ्या हयातींत पार्लमेंटमध्यें आयझॅक बट यानें जी होमरूलची मागणी केली तीच पुढें पार्नेल यानेंहि

केली, पण आयर्झॅक बट यांची मागणी मीं उचलून धरली नाहीं आणि पार्नेलची उचलून धरली याचें कारण बट हा जरी आयरिश राष्ट्राकरितां म्हणून बोलत होता तरी त्याच्या मागें राष्ट्राचें संगीन लोकमत नव्हतें. पण पार्नेलची गोष्ट वेगळी होती. त्यानें व त्याच्या अनुयायांनीं जो निकराचा करारीपणा दाखविला तो पाहिल्यावर तें मागतील तें त्यांना देणें योग्य आहे असेंच कोणालाहि वाटावें." राष्ट्राचें हें संगीन लोकमत आयर्झॅक बटच्या मागें नसण्याचें कारण त्यानें अत्याचारी लोकांच्या सहकारितेचें बळ तुच्छ मानलें आणि पार्नेलच्या मागें तें असण्याचें कारण त्यानें दुरून कां होईना पण त्या बळाची अपेक्षा ठेवली व त्याला स्वतंत्रपणाचा योग्य तो मान दिला.

फिनिक्स पार्कमधील खून झाल्यानंतर लॉर्ड मोर्ले यांचे स्नेही सर आल्फ्रेड लायल यांनीं मोर्ले यांना रागावून पत्र लिहिलें व असा आरोप केला कीं, "या खुनांना भिऊन दडपशाहीचे कायदे तुम्हीं मागें घेतले व आयरिश होमरूलचें पाऊल पुढें टाकविलें. पण तुमच्या हें लक्षांत येत नाहीं कीं इंग्लंडच्या शेजारीं झालेल्या खुनांना अशा प्रकारें उत्तेजन मिळाल्यानें हिंदुस्थानांतील लोकांनाहि असें वाटूं लागलें कीं, असल्या दडपशाहीनें सरकार भितें" अर्थात् हे आरोप नेहमींचेच होते. आणि त्याला मोर्ले यांनीं उत्तर दिलें तेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे, "कोणत्याहि देशांतील सरकारला अत्याचार थांबवितां येणें शक्य नसतें. रशियन लोकांना निहिलिस्ट लोकांचा निःपात करितां आला नाहीं. ऑस्ट्रेलियालाहि कार्बोनारी गुप्तमंडळ्या नष्ट करितां आल्या नाहींत. आयर्लंडांतील अत्याचार थांबत नाहींत याबद्दल तुम्हांला मलाहि अधिक दोष देतां येणार नाहीं. बंडवाल्यांशीं सामोपचाराचें बोलणें करण्याचा निषेध तुम्हीं केला. पण आधीं शरण या मग तुमचें काय म्हणणें असेल तें पाहूं ही भाषा फक्त जुलमी सुलतानांनींच बोलावी. पण मुत्सद्दी अशी भाषा बोलणारे नाहींत. ते सामोपचारानेंच प्रतिपक्षाचें समाधान करण्याचा प्रयत्न करतील. पूर्वी लॉर्ड चॅथम यांना बंडवाल्या अमेरिकन लोकांनीं शाबासकी दिली, तसेंच मीहि हे खून झाल्यावर म्हणतों कीं आयर्लंडनें जुलमाची प्रतिक्रिया केली याचा मला आनंद वाटतो. कारण आमच्या हातून न्यायाची तशी हेळसांडच झाली आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतींत कांहीं रक्तपात व अन्याय झाले ही गोष्ट खरी. तथापि गरिबांना छळणाऱ्या फ्रेंच जमीनदारांना बंडवाल्यांपुढें मुठींत जीव घेऊन पळत सुटावें लागलें ही गोष्ट एकंदरीनें चांगलीच

झाली. तुमचें म्हणणें असें काय कीं, हिंदुस्थानांत जुलूम करितां यावा, धाक दाखवितां यावा म्हणून आयरिश लोकांनाहि आम्हीं तसेंच वागवावें ! तुम्हीं अफगाण युद्धासारखीं नसतीं युद्धें उपस्थित करून घरच्या लोकांना धाक दाखवितां तो पुष्कळ झाला, पण इकडे इंग्लंड व आयर्लंड यांचा संबंध कसा रहावा, त्यांचा तंटा कसा तुटावा, याचा विचार करीत असतां इकडची कृति पाहून हिंदुस्थानांतील लोकहि उठतील व अत्याचार करतील या म्हणण्यानें न्याय करण्याविषयीं आम्हीं आपले हात मागें घ्यावे काय ! युद्ध पुकारलें म्हणजे त्यांत असे अत्याचार व्हावयाचेच ! "

हिंदुस्थानांत प्रथम सरकारकडून निरनिराळ्या वर्गांत फूट पाडण्याचे अनेक प्रयत्न सुरू झाले. पण त्यांना फारसें यश आलें नाहीं. तसेंच नवें राजकारणहि सुरू झालें. निरनिराळ्या वर्गांचे लोक एकत्र येण्याचे प्रसंग उद्भवूं लागले तेव्हां पुढारी लोकांच्या अंगांतहि बरीच बूज होती. काँग्रेससारख्या सभा घेतल्या तरी जी एकंदर राष्ट्राच्या नांवावर विकण्याला तयार होती व जीमध्यें प्रवेश करण्याला कोणत्याहि तऱ्हेचा मुळांत निर्बंध ठेवलेला नव्हता, अशा ह्या सभेंत कोणीं यावें कोणीं येऊं नये याविषयीं प्रथम प्रथम बरीच छाननी होई. नेमस्त वगैरे पुढाऱ्यांचा बाहणा असा असे कीं राजद्रोहाचा ज्यांना दुरूनहि संपर्क झाला असेल अशा लोकांनीं राष्ट्रीय सभेंत येऊं नये. पण मौज ही कीं अशा सोंवळ्या वृत्तीनें सभेंत बसणाऱ्या लोकांना सरकारी अँग्लोइंडियन पत्रें व सरकारी बगलबच्चे हे सरसकट राजद्रोही म्हणण्याला तयारच होते ! अशा रीतीनें अनिष्टदर्शनत्वाचें पेंड वरपासून खालपर्यंत पोंचत होतें. सरकारनें नेमस्तांना म्हणावें ' तुम्ही काँग्रेसवाले अनिष्ट. 'काँग्रेसवाल्यांनीं टिळकांसारख्या जहाल लोकांना म्हणावें ' तुम्ही आनिष्ट आणि कदाचित् जहाल म्हणविणाऱ्या कांहीं लोकानीं त्यांच्यापुढें जाणाऱ्या लोकांना म्हणावें ' तुम्ही अनिष्ट.' १८९८ सालच्या मद्रास राष्ट्रीय सभेला टिळक गेले यांत वास्तविक वावगें काय होतें ! ते पूर्वी पुष्कळ काँग्रेसना हजर असत. पुण्याच्या काँग्रेसचे प्रथम ते सेक्रेटरीच होते. काँग्रेसचें उपांग अशी जी प्रांतिक परिषद तिचेहि ते पूर्वी सेक्रेटरी होते. अशा मनुष्याला राजद्रोहाची शिक्षा झाली तरी त्यांनीं ती सोसली येथेंच तिचा संबंध तुटावयास पाहिजे होता. पण शिक्षेमुळें डागळलेल्या टिळकांनीं राष्ट्रीय सभेंत जाऊन बसावें कीं नाहीं याच्या चर्चेनें त्या वेळीं कित्येक विचारी लोकांच्या

डोक्यांत किडे पडले होते. मद्रासच्या सभेला टिळक व गोखले दोघेहि हजर होते. या गोष्टीचा विलायतेंतील ग्लोब पत्राला इतका विषाद वाटला कीं सांगतां पुरवत नाहीं. तें पत्र लिहितें, "चळवळे टिळक व गोखले दोघेहि राष्ट्रीय सभेला हजर राहिले. झालें! यावरून आम्हीं राष्ट्रिय सभेपासून काय अपेक्षा करावी हें उघडच दिसतें. आम्हाला इतकेंच वाईट वाटतें कीं, टिळक व गोखले यांच्या बरोबर दोघे खुनी चाफेकर बन्धू यांना काँग्रेसला हजर राहतां आलें नाहीं ही!" यावरून ग्लोबच्या दृष्टीनें गोखले, टिळक व खुनी चाफेकर बन्धू हे सगळे एका माळेला बसले. म्हणजे असंबद्धतेची ती एक कमालच झाली. पण या टीकेला खरें प्रत्युत्तर पुढें दैवानें दिलेंच. आणि तें असें कीं टिळक हे पुढें राष्ट्रिय सभेंत बसूं लागले एवढेंच नव्हे तर एक वर्षी त्यांना काँग्रेसचे अध्यक्षहि निवडण्यांत आलें आणि सरकार दरबारीं काँग्रेसचे नियोजित अध्यक्ष या नात्यानें टिळकांनीं कामहि केलें. स्टेट सेक्रेटरी यांनीं पुढें एके काळीं टिळकांच्या गांठी-मुलाखतीहि घेतल्या.

तेव्हां आतां सरकार बाटावयाचें काय उरलें? ही गोष्ट इतकी रूढ होऊन बसली होती कीं, या गांठीभेटी झाल्याबद्दल विलायतेंतील किंवा इकडील पत्रांनीं एक चकार शब्दहि काढला नाहीं. १९ व्या शतकाच्या मध्यभागीं आयर्लंडचे पुढारी डॅनिअल ओकोनेल हे टिळकांसारखेच लोकांचे पुढारी होते. आणि टिळकां-इतकेच ते इंग्रजांना अप्रिय होते. पण हिंदुस्थानचें राजकारण १९१९ सालीं ज्या थराला आलें होतें त्या थराला आयरिश राजकारण तेव्हां पोंचलें नव्हतें. म्हणून आयर्लंडचे व्हाइसरॉय लॉर्ड मलग्रेव्ह यांनीं ओकोनेल याला जेवावयास बोलविलें, या गोष्टीचा लंडन टाइम्स पत्रानें मोठा गवगवा केला आणि असें लिहिलें कीं, "लॉर्ड मलग्रेव्ह यांनीं डॅनिअल ओकोनेलसारख्या इंग्रज विद्वेषी व घाण तोंडाच्या आयरिश पुढाऱ्याला प्रत्यक्ष जेवावयाला बोलाविलें ही गोष्ट निःसंशय सिद्ध झाली आहे. तेव्हां आतां काय म्हणावें!" पण हेहि दिवस निघून गेले व पुढें आणखी अशीहि वेळ आली कीं, ग्लॅडस्टन व पार्नेल यांची गट्टीच जमावी! कारण दोघांचेंहि कांहीं काळपर्यंत एकच ध्येय होतें. आणि याच गोष्टीला उद्देशून लॉर्ड सॅलिस्बरी यांनीं वर एका ठिकाणीं लिहिल्याप्रमाणें ग्लॅड-स्टनसाहेबांवर निंदेचे कोरडे ओढले. मुख्य प्रधानाच्या योग्यतेच्या माणसानें पार्नेलशीं संबंध ठेवणें या पलीकडे अनुचितपणा तो काय राहिला? पण एका वेळच्या मुख्य प्रधानानें निंद्य मानलेली ही गोष्ट दुसऱ्या एका वेळच्या मुख्य

प्रधानानें प्रत्यक्ष केली यावरून कोणी कोणाशीं कसा किती संबंध ठेवावा याच्या कल्पना बदलत चालल्या होत्या हें उघड दिसतें. १८९८ सालीं टिळकांना राष्ट्रीय सभेंत बसूं दिलें याबद्दल गहजब झाला. आणि कित्येक पत्रांनीं असें ध्वनित केलें कीं, टिळक राष्ट्रीय सभेला जाणार म्हणून त्यांचा संसर्ग चुकविण्याकरितां मेथा वगैरे लोक गेले नाहींत! या पत्रानें दिलेलें हें कारण बहुधा खोटें असावें; कारण मेथा यांचे मनांत असा किंतू आला असता तरी त्यांनीं तो बाहेर दिसूं दिला नसता. शिवाय तो आला असला तरी तो पुढें निघून गेला हें खचित, कारण त्यापुढें झालेल्या दोन तीन राष्ट्रीय सभांचीं उदाहरणें अशीं देतां येतील कीं तींत मेथा, टिळक हे राष्ट्रीय सभेंत एकाच मंडपांत बसले.

येऊन जाऊन खुनी लोकांपुरता प्रश्न राहिला. पण त्याचाहि प्रश्न आतां सोपा झाला आहे. कारण खुनाचा गुन्हा शाबित झाला तरच तो खुनी. तो गुन्हा शाबित होऊन तो फांशीं गेला तर तो राष्ट्रीय सभा व त्यांतील कांहीं सोंवळे लोक यांना विटाळावयास येऊंच शकत नाहीं. पण समजा, त्याला काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली व ती भोगून तो परत आला तर आज स्थिति अशी आहे कीं, राष्ट्रीय सभेच्या नियमाप्रमाणें त्याला मज्जाव नाहीं. अशा मनुष्याला सभेंत कां येऊं दिलें? असें म्हणण्याइतके सोंवळे लोक आतां हिंदुस्थानांत कोणी उरलेले नाहींत. राजद्रोहाच्या दोनदोनदां शिक्षा झालेले लोक स्टेट सेक्रेटरीच्या मुलाखती घेऊं लागले–किंबहुना स्टेट सेक्रेटरी अशा लोकांच्या मुलाखती घेऊं लागले हें म्हणणें अधिक शोभेल–व काळेपाण्याची शिक्षा झालेले लोक आयरिश देशभक्त गॅव्हिन डफी यांच्याप्रमाणें साम्राज्यांतील प्रधानमंडळाची प्रधानकी करूं लागले. इतकेंच नव्हे तर अशा लोकांच्या सान्निध्यानें किंवा समावेशानें राष्ट्रीय सभेला भूषणच येतें अशी समजूत होऊं लागली आहे. कारण आतां तुरुंगांत गेले कोण असा प्रश्न नसून जाण्याचे राहिले कोण! सुटले कोण! चुकले कोण? असेच प्रश्न खाजगी रीतीनें विचारण्यांत येऊं लागले आहेत!

(५) रौलेट कमिटीचा रिपोर्ट

सन १९०६ सालीं जी क्रांतिकारक चळवळ सुरू झाली ती पुढें बरेच दिवस चालूं होती. कांहीं दिवस ती विशेष तीव्र असून तिजमध्यें अत्याचारहि घडले. कांहीं दिवस तिचें स्वरूप सौम्य होतें तरीहि त्या काळीं परकी राजसत्तेचा निषेध जोरानें सुरू होता. शेवटीं शेवटीं हे अत्याचार थांबले. निषेधप्रदर्शनहि

कमी झालें. परंतु हिंदुस्थानांतील एकंदर वातावरणच स्वातंत्र्यबुद्धीनें इतकें भरून गेलें आणि ही बुद्धि सरकारच्याहि इतकी पचनीं पडली कीं, साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य हे जुन्या राष्ट्रीय सभेच्या उद्देशविधानांतील शब्द काढून टाकून स्वराज्य हा एकच मोघम शब्द त्याऐवजीं घालण्यांत आला. तरीं सरकारनें कांहीं पारिपत्य केलें नाहीं. समित्यांचा कायदा जिवंत असतांहि राष्ट्रीय सभा त्यामुळें राजद्रोही संस्था ठरविण्यांत आली नाहीं. आणि आम्हांला स्वराज्य हवें, मिळेल तर तें साम्राज्यांत हवें पण तेथें तें न मिळेल तर साम्राबाहेरहि चालेल, असें लोक सरसकट बोलत व लिहीत. पण त्याकरितां कोणावर विशेष खटलेहि करण्यांत आले नाहींत. ही क्रांतिकारक चळवळ १९१९ च्या बादशाही जाहीरनाम्यानें व सुधारणांच्या कायद्यानें थोडीबहुत मऊ पडली, परंतु ती अद्यापि लुप्त झालेली नाहीं व कायमची लुप्त होणारहि नाहीं. तिचे उद्योग वर्षांतील ऋतुमान बदलावें त्या प्रकारानें केव्हां स्पष्ट तर केव्हां अस्पष्ट, केव्हां गरम तर केव्हां नरम असे बदलतात ही गोष्ट खरी. तथापि स्वराज्य मागण्याला आतां कायदेशीर स्वरूप आलें आहे. आणि स्वराज्याच्या मागणीच्या योजनाहि व्यापक व विस्तृत होऊन त्या सरकारनें मान्य केल्या नसल्या तरी त्यांचा बेकायदेशीरपणा नाहींसा झाला आहे. अजूनहि इकडे तिकडे कोठें बॉंबचें नांव ऐकूं येतें. एखादा बॉंब दृष्टीस पडतो. एकादा भ्रामक ठरतो. एकादा उडतो. एकादा खटला होतो. धरपकडहि होते. आणि अजूनहि बिनचौकशीनें कांहीं राजकीय कैदी तुरुंगांत किंवा नजरकैदेंत आहेत. तथापि एका बाजूनें सुधारणांच्या विधायक कार्यक्रमाला अल्पसा कां होईना प्रारंभ झाल्यामुळें, आणि दुसऱ्या बाजूनें गांधी यांनीं अनत्याचारी वर्तनाचा उपदेश जोरानें फैलाविल्यामुळें अत्याचाराचीं कर्मे बहुतेक नाहींशीं झालीं आहेत व क्रांतिकारक चळवळ म्हणून उरली असली तरी तिचें स्वरूप बरेंचसें सात्त्विक होऊन राहिलें आहे. सरकारच्या दृष्टीनेंहि क्रांतिकारक चळवळीचें तीव्र स्वरूप १९१७ सालीं संपलें असें त्यांना वाटल्यामुळेंच त्या सालीं त्यांनीं या चळवळीचा एकंदर आढावा घेण्याकरितां रौलेट कमिटी नेमली. तिचा रिपोर्ट १९१८ सालीं झाला. त्यानंतर कुप्रसिद्ध ‘ रौलट ॲक्ट ’ नांवाचे कायदे करण्यांत आले. खरें पाहिलें तर ते तेव्हां अनवश्यक होते व सरकारलाहि ते अनवश्यक असेच वाटत असावे. परंतु पुष्कळसा कापूस पिंजून ठेवल्यावर त्यांतून थोडेसें तरी सूत काढावें अशी बुद्धि

होते त्याप्रमाणें रौलेट कमिटीच्या संशोधनांतून निघणाऱ्या सिद्धांताचा कांहीं सक्रिय उपयोग न केला तर तें संशोधन फुकट झालें अशा बुद्धीनेंच रौलेट कायदे घडविण्याचा सरकारनें आग्रह धरला. रौलेट कमिटीच्या या रिपोर्टांत एकंदर क्रांतिकारक चळवळीचें संशोधन व वर्णन दिलेलें आहे. त्याचा सारांश पुष्कळांना विदितच आहे. तथापि ही चळवळ व टिळक यांचा लोकांच्या मनांत आणि सरकारच्या मनांत कांहीं संबंध आहे म्हणून तितक्यापुरता त्याचा उल्लेख थोडासा येथें करतों.

प्रथम ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, या चळवळीचें सर्व श्रेय रौलेट कमिटीनें पुण्याच्या ब्राह्मणांकडे दिलेलें आहे. उद्यां इतिहासांत पुण्याच्या ब्राह्मणांचा हा एक बहुमान ठरेल. परंतु या मानांतील यथान्याय जितका अंश पुण्यांतील ब्राह्मणांकडे येऊं शकेल तितकाच त्यांनीं घ्यावा, आणि रौलेट कमिटीच्या रिपोर्टांत केवळ ऐतिहासिक न्यायबुद्धीनेंहि काकपद लिहून जरूर तो शोध घालावा हें योग्य असल्यामुळें तसें करणें आम्हांला प्राप्त आहे. रौलेट कमिटीच्या रिपोर्टाच्या प्रस्तावनेंत प्रारंभ हिंदुशास्त्रांतील राजधर्माच्या उपपत्तीपासून केला आहे आणि संशोधनाची ही गाडी येथून जी निघाली ती वाटेंत ईस्ट इंडिया कंपनी, मुसलमानी रियासत, शिवाजी महाराजांचें हिंदवी राज्य, व पेशवे या स्टेशनांवरून अखेर पुणें जिल्ह्यांतील चित्पावन ब्राह्मणांच्या घराशीं येऊन ती बोरीबंदरावर कायमची थांबावी त्याप्रमाणें थांबली आहे. पुढें रिपोर्टांत बंगाल्यासुद्धां सर्व प्रांतांतील क्रांतिकारक व अत्याचारी चळवळीचा परामर्ष कमिटीनें घेतला असला तरी प्रस्तावनेंत इतर कोणत्याहि प्रांतांतील लोकांचा उल्लेख केला नसून, ब्राह्मण, चित्पावन ब्राह्मण, आणि पुणें जिल्ह्यांतील चित्पावन ब्राह्मण, या क्रमानें या चळवळीचें कर्तृत्व पुण्याकडे आणून ठेवलें आहे. कमिटीनें दिलेला हा मान नाकारण्याची पुण्याच्या ब्राह्मणांची इच्छा नाहीं. तथापि बंगाल वगैरे इतर प्रांतांतील पुढाऱ्यांना यामुळें थोडासा अन्याय होतो इतकेंच आम्ही म्हणतों. याचें कारण असें कीं पुण्यांतील गणपती व शिवाजी उत्सवांना या चळवळींत उगमस्थानाचें महत्त्व कमिटीनें दिलें असलें तरी अशा स्थूल राष्ट्रीय बुद्धीचे उद्योग महाराष्ट्राप्रमाणें इतर प्रांतांतहि होत नव्हते असें नाहीं. पुणें शहरांत गणपति उत्सवांत झालेला दंगा आणि रायगडावरील शिवसमाधीच्या जीर्णोद्धाराची चळवळ या गोष्टी महाराष्ट्राला खऱ्या स्वरूपानें विदित आहेत. समाधीच्या

दुरुस्तीची चळवळ ही महाराष्ट्राला भूषणभूत होती व पुण्यांतील गणपत्युत्सवांत झालेला दंगा हा मामुली स्वरूपाचा होता. पण त्या दोहोंतहि जिला क्रांतिकारक चळवळ आपण मानतों तसें स्वरूप कांहींच नव्हतें. नंतर १८९७ सालीं रँडसाहेबांचा खून झाला त्याला राजकीय हेतु होता असें म्हटलें तरी शिवाजी व गणपति उत्सव सुरू झाले नसते तरी तो खून झाला असता इतकें दुःसह दुःख पुणेंकरांना रॅन्डशाहीचें झालें. पण रौलेट कमिटींत इतका सूक्ष्म विचार करणारा एकहि सभासद् नव्हता. पोलीस खात्याच्या सर्व प्रांतिक रिपोर्टांतून निरनिराळे उतारे काढून त्याचा एक भला मोठा गठ्ठा या कमिटीपुढें ठेवण्यांत आला व त्याची वर्गवारी करून ठाकठीकपणाचें स्वरूप देऊन कमिटीनें आपला रिपोर्ट लिहिला. याहून अधिक संशोधन असें तिनें केलें नाहीं. खरा कार्यकारणभाव पाहिला नाहीं, आणि मानसशास्त्रदृष्टीनें जी पृच्छा करावी तीहि केली नाहीं.

रॅन्ड व द्रविड बंधु यांच्या खुनांच्या उल्लेखानें रिपोर्टाची सुरवात झाली आहे. पण रॅन्डचा खून कशामुळें झाला तें प्रसिद्ध आहे आणि द्रविड बंधूंचा खून हा क्रांतिकारक चळवळीचा पुरावा मुळींच नाहीं. पैशाच्या बक्षिसाच्या लोभानें चहाडी करणें आणि चहाडखोराचें पारिपत्य होणें या गोष्टी एरवींहि कितीतरी होतात. "रॅन्डच्या खुनानंतर टिळकांवर खटला झाला व टिळकांना शिक्षा झाली तरी त्यांच्या अभावीं केसरी मराठा पत्राचें धोरण बदललें नाहीं. १८९९ सालीं काळकर्ते परांजपे यांना सावधगिरीची सूचना दिली. १९००,१९०४, १९०५,१९०७ या सालीं काळकर्त्यांवर खटला भरण्याचा सरकारचा विचार होता व शेवटीं १९०८ सालीं तो प्रत्यक्ष भरण्यांत आला. १९०६,१९०७, व १९०८ या सालीं विहारी पत्राच्या संपादकांवर खटले होऊन तीन संपादक ओळीनें तुरुंगांत गेले." वरील उदाहरणांत खटले तरी झाले होते व इकडचीं तिकडचीं चार वाक्यें काढून तीं च खोटीं किंवा तामसी किंवा सरकारची निंदा करणारीं असें कांहीं दाखवितां तरी येऊं शकलें. पण नातुबंधूंना चौकशीशिवाय सरकारनें कैदेंत ठेवलें ही गोष्टहि क्रांतिकारक चळवळीचा पुरावा म्हणून कमिटीनें उल्लेखिली हें पाहून कोणाला आश्चर्य वाटणार नाहीं ! सरकारनें धडधडीत अन्यायाचीं व असमर्थनीय कृत्यें केलीं तीं लोकांच्या चळवळीचा पुरावा म्हणून कशीं देतां येतात ! सरकारला उगीच भीति वाटून किंवा खोटा संशय येऊन त्यांनीं उचलून एकाद्याला तुरुंगांत टाकलें तर ही स्थिति व हा संशय लोकांविरुद्ध पुरावाच काय !

यानंतर रिपोर्टात कमिटीनें शामजी कृष्णवर्मा, त्यांचें इंडिया हौस, इंडिअन सोशिआलॉजिस्ट हें पत्र आणि प्रतापसिंह, शिवाजी इत्यादिकांच्या नांवानें ठेवलेल्या शिष्यवृत्त्या यांचा उल्लेख आहे. कृष्णवर्मा यांच्या बोर्डिंगांत ही शिष्यवृत्ति घेऊन राहिलेल्या सावरकरांचा संबंध सहजच येतो आणि सावरकरांचा व टिळकांचा सबंध मित्रमेळ्याच्या द्वारें आल्याचें रिपोर्टात लिहिलें आहे. पण मेळ्यांत खासगी गुप्त पोलिस शिरला असतांहि, व टिळकांनीं तेथें मेळ्याला काय उपदेश खरोखर केला हें प्रसिद्ध झालें असतांहि, त्याचा मात्र उल्लेख रिपोर्टात नाहीं. विलायतेंत १९०८ सालीं हिंदी विद्यार्थी बाँबच्या गोष्टी उघडपणें बोलूं लागून १९०९ सालीं लंडनमध्यें कर्झन वायली यांचा खून मदनलाल धिंग्रा यानें केला. त्याच सालीं जूनमध्यें गणेश दामोदर सावरकर यांच्यावर खटला झाला. डिसेंबरांत जॅक्सनसाहेबांचा नाशकास खून झाला. ग्वालेर येथें नवभारत नांवाची गुप्त मंडळी स्थापण्यांत आली. अहमदाबाद येथें लॉर्ड मिंटो यांच्या मिरवणुकीच्या वाटेवर बाँब ठेवण्यांत आले. १९१० सालीं सातारा जिल्ह्यांत गुप्त मंडळीचा कट झाला. १९१४ सालीं पुण्यांत कांहीं राजद्रोहकारक छापील समकूर व बाँबचे लेखी फार्म्युले सांपडले. या सर्व गोष्टी एकत्र जमेला धरून कमिटीनें असा निष्कर्ष काढला कीं, "यांतील बहुतेक गुन्हेगार चित्पावन ब्राह्मण होते. चाफेकर बंधू हे स्वराज्यवादी नव्हते पण इंग्रजद्रोही कट्टे पुराणमतवादी होते. सावरकर तर बोलून चालून क्रांतिकारक होते. या सर्व चळवळींचें एक जाळें होतें आणि कोळी जसा आपल्या तंतुजालाच्या मध्यभागीं बसून हालचाली करतो त्याप्रमाणें टिळक हे या सर्वांच्या मुळाशीं असून या सर्व चळवळीला उत्तेजन देत होते"! पण १९१४ सालापर्यंत गोष्ट आणून भिडविल्यावर, त्या सालीं टिळकांनीं जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व अत्याचारी चळवळीचा निषेध केला ही गोष्टहि जगजाहीर असल्यामुळें, तिचा उल्लेख केल्याशिवाय कमिटीला गत्यंतर नव्हतें. म्हणून पहिल्या म्हणजे महाराष्ट्र प्रकरणाच्या शेवटीं तो उल्लेख कमिटीनें केला आहे. पण तो केवळ उल्लेखच आहे. कमिटीनें त्यावर कोणत्याहि प्रकारची टीका केली नाहीं हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे.

यानंतर कमिटीनें आपल्या रिपोर्टात प्रथम बंगाल, नंतर बहार, ओरिसा, वायव्य प्रांत, मध्यप्रांत, पंजाब, मद्रास, ब्रह्मदेश आणि जर्मन चिथावणीनें झालेले कट या सर्वांचें परीक्षण क्रमानें केलें आहे. आणि शेवटीं निष्कर्ष म्हणून लिहिला

आहे तो असा कीं, बंगाल्यांतील अत्याचारी चळवळे ब्राह्मण नव्हते पण सुशिक्षित होते. त्यांची चळवळ मोठी पद्धतशीर, कल्पक, चतुराईची आणि सतत चाललेली होती. आणि तींत दरोडे व खून पुष्कळ झाले. पंजाब व ब्रह्मदेश खेरीज करून इतर प्रांतांत ही चळवळ मुळींच रुजली नाहीं व दंगे किंवा इतर गुन्हे अगदीं तुरळक झाले. पण या प्रांतांतील हे लोक ब्राह्मण अब्राह्मण, सुशिक्षित अशिक्षित कोण कसे होते याचें वर्णन किंवा कांहीं सिद्धांत कमिटीनें दिला नाहीं. पंजाब व ब्रह्मदेश या प्रांतांत चळवळ झाली ती अमेरिकेहून आलेल्या बंडखोर शीखांनीं केली. पण या चळवळींत अर्थात् कोणी ब्राह्मण नव्हते व सुशिक्षितहि नव्हते. मुसलमान लोकांचीहि चळवळ अगदींच थोड्या व धर्मवेड्या लोकांची होती. कमिटी म्हणते, "या सर्व चळवळीचा हेतु बंड करून इंग्रजांना हिंदुस्थानांतून घालवून देण्याचा होता. पण चळवळींतील निरनिराळ्या प्रांतांच्या लोकांचा परस्पर संबंध होताच असें नाहीं. कांहीं ठिकाणीं देशाच्या बाहेरून म्हणजे जर्मनीहूनहि चिथावणी आली. ही सर्व चळवळ राजनिष्ठ जनतेच्या सहाय्यानें हाणून पाडतां आली. सरकारला त्याकरितां वेळोवेळीं असामान्य असे कायदे करावे लागले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. पण पुरावा हवा तसा मिळाला नाहीं. मिळाला त्यावर विश्वास बसला नाहीं. कबुलीजबाब पुष्कळ वेळां खोटे होते व कांहीं पोलिसांपुढें झाल्यामुळें जुलमानें दिले होते. खटले फार लांबत." वगैरे कारणांमुळें आणखी नवीन दडपशाहीचे कायदे करावे लागतील अशी शिफारस करून कमिटीनें रिपोर्ट संपविला आहे.

(६) टिळक व अत्याचार

अत्याचारी लोक हे जिवावर उदार होतात याविषयीं टिळकांना मनांतून खरोखर कौतुक वाटे. पण आपल्या देशांतील अत्याचारी लोकांचेचसे काय, निःस्वार्थीपणानें कोणींहि आत्माहुति दिली असें आपण एखाद्या युद्धासंबंधानें किंवा परदेशांतील घातपातासंबंधानें वाचलें, ऐकलें, तर कोणाचीहि मनोवृत्ति अशीच कौतुकाची होईल. त्यांतूनही अशा लोकांनीं आपल्या देशाकरितां आत्माहुति दिली असें मनाला पटल्यावर त्याच्याबद्दल कोणाला कौतुक वाटणार नाहीं? मग तें तो बोलून दाखवो वा न दाखवो. अत्याचाराला कोणाला मुद्दाम प्रवृत्त करणें ही गोष्ट वेगळी आणि त्याचें कौतुक वाटणें किंवा बोलून दाखविणें ही गोष्ट वेगळी. रँडसाहेबांचा खून झाला आणि तो प्लेगच्या जुलुमाच्या त्रासामुळेंच

झाला ही गोष्ट ज्या नेमस्तांना पटली त्यांनींहि खुनी मनुष्याचें मनांतून कौतुकच केलें असेल. त्याचें कौतुक याचा अर्थ व्यक्तिशः रँडसाहेबांचा द्वेष नव्हे तर हा मनुष्य आपले प्राण जाण्यासारखें कृत्य करून लोकांच्या रागाचा त्यानें उपशम केला आणि ही गोष्ट निःस्वार्थीपणानें केली इतक्याबद्दलच न्यायबुद्धीनें त्याचा योग्य तो गुण घेणें. असा उघड गुण घेतला म्हणजे सरकारला वाईट वाटणार ही गोष्ट खरी एवढेंच काय पण स्वतः गुण घेणाऱ्यालाहि दुसरा मनुष्य प्राणाला मुकतो याचें वाईटच वाटतें. तरी पण जनतेचा जो वैरी, तो आपलाहि वैरी असेंहि थोडेंबहुत वाटल्याविवाय राहात नाहीं. पण मग प्रश्न असा येतो कीं जर अत्यचारी मनुष्याचे तुम्ही गुण घेणार तर असा अत्याचार तुम्ही स्वतःहि कां करीत नाहीं ? त्यावर उत्तर इतकेंच कीं आमचा स्वभाव तसा नाहीं. वाटेल तर धैर्य आमच्यामध्यें नाहीं असेंहि म्हणा. पण तसा स्वभाव मुद्दाम आणूं म्हणून यत नाहीं आणि तसा स्वभाव किंवा तें धैर्य असल्याशिवाय तसलें कृत्यहि कोणाच्या हातून होत नाहीं. कोणाच्याहि सहानुभूतीच्या भावनेला अशीच मर्यादा असते. एखाद्याला दुःख झालें तर आपण हळहळतों ही गोष्ट खरी. पण तें दुःख कदाचित् द्रव्यदानानें भरून येणारें आहे असें कोणीं पाहिलें आणि आपल्याला म्हटलें कीं, 'कायहो, तुम्ही हळहळतां तर तुमच्याजवळचें सर्व द्रव्य त्याला देऊन त्याचें बरें कां करीत नाहीं व आपली हळहळ वांचवीत नाहीं ! ' तर त्याला उत्तर हेंच कीं, हळहळ वाटली म्हणून स्वार्थत्यागाची उडी कोठपर्यंत जाईल याला मर्यादा आहेच. व जी गोष्ट दुःखी मनुष्याच्या हळहळीला लागूं तीच निःस्वार्थी शूर हुतात्म्याच्या कौतुकालाहि लागू. पण सर्वस्व देण्यास तयार नाहीं म्हणून हळहळ वाटणें किंवा बोलून दाखविणें हें जसें चूक नाहीं तसेंच आपल्या हातून देशभक्तिप्रेरित अत्याचार होत नाहीं म्हणून दुसऱ्या कोणीं तो केला तर त्याबद्दल कौतुक वाटणें किंवा बोलून दाखविणें हेंहि चूक नाहीं. याचें तात्त्विक समर्थन दुसरेंहि असें आहे कीं, जो तो आपल्या कर्मांचा धनी असल्यामुळें आपल्या कर्मांचें सुख किंवा दुःख भोगतो. त्यांत आपला संबंध नसला तर आपल्यावर जबाबदारीहि नाहीं. कौतुक करणें हें फक्त एक प्रकारचें मत व्यक्त करण्यासारखें आहे. समजा, लोकपक्षाकडील एखाद्या मनुष्याचा सरकारी मनुष्यानें घात केला, आणि ज्याचा घात झाला तो सरकारच्या दृष्टीनें वाईट मनुष्य होता व शिक्षेला योग्य होता असें कोणा अधिकाऱ्यास वाटलें, तर तो त्या

घाती मनुष्याचें कौतुक केल्याशिवाय राहणार नाहीं, पण स्वतः मात्र तो घात करण्याला प्रवृत्त होणार नाहीं. जनरल डायर यानें गोळीबार करून पुष्कळ लोकांचे प्राण घेतले त्यांचें ओड्वायरसाहेबांनीं आपल्या पुस्तकांत उघड उघड समर्थन केलें आहे. व जनरल डायर यानें आपलें कर्तव्य तेंच केलें असें म्हणून त्याचें एकप्रकारें कौतुकच केलें कीं नाहीं? पण डायरच्या जागीं ओड्वायर असते तर त्यांनींहि तेंच केलें असतें असें आम्हांस म्हणवत व वाटतहि नाहीं. बाजू सरकारची असली म्हणून अशा घातकी मनुष्याचें कौतुक करणें हें जितकें समर्थनीय ठरेल तितकेंच जनतेची बाजू म्हणून अत्याचारी मनुष्याचेंहि कौतुक करणें योग्य ठरेल. यासंबंधानें टिळकांनीं माधवराव अणे यांच्याशीं एकदां जी तात्त्विक चर्चा केली ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ते म्हणाले, परोपकारी वृत्ति ही निरनिराळ्या प्रकृतीच्या मानानें निरनिराळ्या रूपानें प्रगट होत असते. परोपकारी वृत्तीच्या मनुष्यानें देशाच्या सांप्रतच्या विपन्नावस्थेचा विचार करावयास सुरवात केली तर त्याच्या प्रकृतिमानाप्रमाणें तो तीन मार्गांपैकीं एका मार्गाचा स्वीकार करतो. दया, करुणा, श्रद्धा इत्यादि गुण ज्याचे ठिकाणीं निसर्गतः विशेषत्वानें वास करितात व प्रापंचिक सुखाविषयीं जो स्वभावतः उदासीन असतो तो साधुत्वाच्या मार्गास लागतो व देशावरील संकटपरिहारार्थ परमेश्वरी कृपेची याचना करतो. ज्यांच्या स्वभावांत मूळचीच तामसी वृत्ति अधिक व क्रोधादिकांचा आविर्भाव विशेष असे लोक अराजक मार्गानें व अत्याचारी कृतीनें आपला कार्यभाग साधण्याचे उद्योगास लागतात. परंतु ज्यांच्या ठिकाणीं सर्वच वृत्ती कांहीं प्रमाणबद्ध अतएव व्यवहारसन्मुख स्थितींत असतात अशीं माणसें सद्यःप्राप्त साधनांनींच प्रस्तुत संकट निवारण्याचा प्रयत्न करतात. या सर्वांचा हेतु एकच असल्यामुळें या मध्यम मार्गानें जाणाऱ्या माणसांवर दोन्ही बाजूच्या प्रमुख व्यक्तींचा प्रसंगविशेषीं रोष होतो. परंतु कार्याची गति जशी वेगवान् होत जाते तशी सर्वांचीच आक्रमणकक्षाहि कमी कमी दूर होत जाते. व एक काळ असा येतो कीं, या तीनहि मार्गांचे लोक मध्यम मार्गाला प्रामुख्य देऊन त्याच्याच आश्रयानें व नेतृत्वाखालीं आपापले उद्योग त्या मार्गाला पोषक होतील अशा रीतीनें करावयास लागतात." या विवेचनांत टिळकांच्या राजकारणांतील मार्गाचें व नित्य नैमित्तिक आचरणाचें मर्म आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अणे यांच्याशीं बोलतांना त्यांनीं या

तीन मार्गांतील ठळक व परिचित लोकांचीं उदाहरणें तेव्हां दिलीं असतील कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं. परंतु त्यांच्या मनापुढें त्यावेळीं तशीं ठळक नांवें असावीं असें आम्हांला वाटतें. पहिल्या मार्गाचें उदाहरण अण्णासाहेब पटवर्धन, दुसऱ्या मार्गाचें उदाहरण चाफेकर धिंग्रा, सावरकर वगैरे लोक, व तिसऱ्या मार्गाचें उदाहरण स्वतः टिळक अशींच नांवें त्यांच्या डोळ्यापुढें त्यावेळीं असावीं. या तीनहि मार्गांतील लोकांची देशभक्ति एकसारखीच गाढ व तीक्ष्ण परंतु केवळ स्वभावभेदामुळें त्यांचे मार्ग वेगळे झाले. अण्णासाहेब पटवर्धन हे साधुत्वाच्या मार्गाला लागले त्याचें कारण देशाविषयीं निराश होतांच त्यांची सत्त्ववृत्ति इतकी उत्कट दशेला पोंचली कीं ते धर्माचार हेंच आपलें कर्म असें स्वीकारून ईश्वरकृपा संपादनाच्या उद्योगाला लागले. चाफेकर, धिंग्रा वगैरेंनीं त्याच उत्कट स्थितींत तामसी वृत्तीला वश होऊन त्यांनीं अत्याचारी कृत्यांत उडी घेतली व सावरकरांनींहि त्याच उत्कट तामसी वृत्तीनें अत्याचारी लोकांना मदत केली व त्यांचें समर्थन केलें. टिळकांमध्येंही सात्त्विक किंवा ही तामसी वृत्ति इतक्या उत्कट स्थितीला कधींच पोंचली नाहीं. सत्त्व, रज व तम हे तिन्ही गुण त्यांच्यामध्यें प्रमाणबद्ध असून त्यांना ते नेहमीं व्यवहारोन्मुख अशाच स्थितींत ठेवीत. म्हणजे कांहीं निमित्तानें त्यांच्यामध्यें सात्त्विक गुण क्षणभर विशेष उत्कट झाला तरी तो टिकत नसे व पुनः ते रजोगुणी बनत. उलट त्याच रीतीनें त्यांच्यामध्यें कित्येक वेळीं तामसी वृत्ति क्षणभर उत्कट झाली तरी तो क्षण जातांच ते पुनः रजोगुणी बनत. अशा रीतीनें व्यवहारात्मक रजोगुणाची त्यांची भूमिका कधींहि क्षणमात्रापलीकडे ढळलीच नाहीं. म्हणून ते नित्य व्यवहाराला योग्य ठरले व नित्य व्यवहारच त्यांनीं केला. आणि सद्यःप्राप्त साधनांनींच प्रस्तुत संकटें निवारण करण्याचा प्रयत्न केला. पण रजोगुण हा स्थितिस्थापक स्वरूपाचा असल्यामुळें त्याची भूमिका दृढमूल असते. आणि ती सहसा ढळत नाहीं. आणि जगांतले व्यवहारहि मुख्यतः रजोगुणानेंच पार पडत असल्यामुळें इतर दोन गुणांचीं मनुष्येंहि अखेर या मध्यम वृत्तीलाच मान देतात. अण्णासाहेब पटवर्धन हे धर्ममार्गीय असले तरी टिळकांनीं उचललेला नित्य व्यवहार हाच टिकाऊ व अंतिम फलदायी असें वाटून ते त्यांच्या राजकारणांत सहकारिता करीत. उलट सावरकर वगैरे लोकांनाहि आपल्या क्षणिक वृत्ती ओसरल्यावर टिळकांचा धोपट पण चिरस्थायी मार्ग हाच युक्त वाटून

त्यांनींहि शेवटीं टिळकांच्या राजकारणांतील नित्य व्यवसायाचें व त्यांच्या प्रयत्नानें मिळालेल्या राजकीय सुधारणांचें समर्थन केलें. टिळकांची दृष्टि नैमित्तिकापेक्षां नित्यावर अधिक असे. प्राप्तकर्म व सद्यःफल याच त्यांना मुख्य अशा गोष्टी वाटत. आणि साधुत्वाचे मार्ग व अत्याचाराचे मार्ग हे कौतुकास्पद असले तरी वृत्तीला क्षणभरच उज्वल करून उपशम पावणारे आहेत म्हणून त्यांचा नित्याचार होऊं शकत नाहीं, असेंच टिळकांचें मत होतें. वर्तमानपत्रें चालविण्यासंबंधाच्या धोरणासंबंधानेंहि त्यांचें असेंच मत असें. यामुळें धर्मप्रवृत्तीविषयीं त्यांना कौतुक व आदर असून तिचें प्रसंगविशेषीं ते समर्थन करीत, तरी आपल्या वर्तमानपत्रांना निव्वळ सात्त्विक व धार्मिक असें स्वरूप त्यांनीं ठेवलें नाहीं तसेंच पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें निःस्वार्थी हुतात्म्याविषयीं त्यांनीं प्रसंगविशेषीं जरी सहानुभूति व कौतुक प्रगट केलें तरी आपल्या पत्रांतून त्या गोष्टींचें प्रमाणाबाहेर समर्थन केलें नाहीं. वर्तमानपत्र हें राजकारणाच्या नित्य व्यवहाराचें साधन असें ते मानीत असल्यामुळें मंडालेहून केळकरांना त्यांनीं लिहिलेल्या एका खाजगी पत्रांत वर्तमानपत्राला ताजव्याची उपमा दिली आहे.ते म्हणतातः--'A newspaper must be like a good balance stable and sensitive at the same time." राष्ट्रांत कोणतीहि नवी व तेजस्वी भावना उत्पन्न झाली असतां तिचा परामर्ष अवश्य घ्यावा व तिचा फायदा आपल्या द्वारें जनतेला मिळवून द्यावा. पण त्या भावनेंत श्रेयस्करपणाचें थोडेसें तत्त्व आहे म्हणून सर्वस्वी त्याच भावनेंत वर्तमानपत्रानें गुरफटून जाऊं नये. चांगल्या ताजव्यांत एका बाजूला लहानसें वजन पडलें तरी त्यानें त्या बाजूला कांटा झुकता दाखविलाच पाहिजे. पण तें क्षणिक वजन पारड्यांतून निघून जातांच त्यानें आपला कांटा फिरून मध्य बिंदूवर आणून ठेवला पाहिजे. म्हणजे मूळची स्थिर स्थिति पुनः स्थापित केली पाहिजे. पारड्यांत एकदां वजन पडलें पण तें निघालें तरी ज्याचा कांटा ढळलेला राहतो तो ताजवा चांगला नव्हे. त्याचप्रमाणें वजन एका पारड्यांत कितीहि घातलें तरी ज्याचा कांटा तिकडे ढळत नाहीं, नुसता मध्यबिंदुच धरून राहतो, तोहि ताजवा तोलण्याच्या कामाला निरुपयोगी समजावा.

स्वार्थत्यागी किंवा हुतात्मे या लोकांच्या देशभक्तीचा गुण घेणें किंवा त्यांचें कौतुक करणें ही गोष्ट टिळकांच्या मनाला पटत असल्यानें, व त्याहिपेक्षां वर्तमानपत्रांत लिहिण्याचा नित्य प्रसंग त्यांना असल्यानें, अत्याचारासंबंधानें

त्यांच्या खऱ्या मताचा गैरसमज व विपर्यासहि झाला आहे. या गोष्टीला आमच्या मतें तीन गमकें आहेत. पहिलें गमक टिळकांनीं मंडालेहून आल्यानंतर जो जाहीरनामा काढला त्यांत अत्याचाराच्या विरुद्ध आपलें मत प्रगट केलें आहे. कित्येक लोकांना असें वाटतें कीं, अत्याचारांना उत्तेजन दिल्याबद्दल टिळकांना शिक्षा झाली म्हणून तुरुंगवासाला भिऊन सरकारला खूष करण्याकरितां आणि आपल्या घरावरील पाहारा उठविण्याकरितां त्यांनीं तसें मत प्रगट केलें. पण या म्हणण्यांत स्वारस्य नाहीं. भरपूर सहा वर्षे कैद भोगून परत आल्यावर त्यांना भिण्याचें कारण काय उरलें होतें ? १९०८ पासून त्यांच्या गैरहजेरींत जे अनेक अत्याचार झाले त्यांत त्यांचा संबंध कोणी ओढून ताणून आणूं म्हटलें तरी न येण्यासारखा बंदोबस्त त्यांच्या तुरुंगवासानें केलेलाच होता. म्हणून अत्याचाराविरुद्ध मत प्रगट करून पुढें एखादा होणारा खटला वांचवावा अशा आपत्तींत ते सांपडलेले नव्हते. सरकारच्या दृष्टीनें त्यांचीं जीं कांहीं पापें असतील त्यांची झडती १९०८ सालीं व पूर्वीं १८९७ सालीं होऊन गेली होती. बरें, त्यांच्यावर एखादा नवा खटला उपस्थित करण्यासारखी सामुग्री सरकारजवळ जर असती तर त्यांनीं ती पुढें काढण्याला केव्हांहि कमी केलें नसतें. कारण टिळकांची कटकट चुकवावयाची तर बेळगांव नगरच्या भाषणावर फुसका खटला रचून त्यांचा जामीन घेऊन किंवा त्यांना बोलण्याची बंदी करून सरकारानें खचित भागविलें नसतें, तर आपल्या संग्रहांतील पुरावा दाखवून त्यांना पुनः ऐनजिनसी शिक्षा मिळण्याच्या खटल्याची भीति घालूनच गप्प केलें असतें. घरावरचा पहारा उठणें याचा अत्याचारविषयक मताशीं कांहीं एक संबंध नव्हता. आणि टिळकांचा वेगळा कांहीं हेतु नसता तर त्यांनीं या पाहाऱ्याला मुळींच भीक घातली नसती. जे लोक त्यांना भेटणारे नाहींत ते पाहारा नसता तरी येऊन भेटले नसते, व जे भेटणारे होते किंवा भेटावयास पाहिजे होते ते या नाहीं तर त्या मार्गानें त्यांना भेटल्याशिवाय कधींहि राहिले नसते. शिवाय पाहारा ठेवल्यानें स्वतः त्यांना कांहींच जाच नव्हता व इतरांनाहि किती जाच होऊं शकेल याच्य मर्यादा त्यांना चांगल्या कळत होत्या.

अत्याचाराविरुद्ध मत प्रगट केलें म्हणून सरकार दरबारीं त्यांची अशी कोणती घडी बसावयाची होती किंवा राजकारणांत तरी त्यांना असा कोणता फायदा

व्हावयाचा होता ! कारण ते अत्याचारांना उत्तेजन देणारे नसले तरी राजद्रोही तर खरेच. एकदां सोडून दोनदां राजद्रोही. आणि राजद्रोही असणें ही सरकाराशीं वांकडेपणाची अप्रीतीची पराकाष्ठाच होय. अत्याचाराविरुद्ध मत प्रगट केल्यानें राजद्रोहीपणाचा त्यांच्यावरचा छाप कसा निघून गेला असता ? कित्येकांना असें वाटतें कीं पुढें चिरोलसाहेबांवर टिळकांना फिर्याद करावयाची होती आणि आपली बेअब्रू साफ करून घ्यावयाची होती म्हणून अत्याचाराविरुद्ध हा जाहीरनामा काढून त्यांनीं पुराव्याची पूर्व तयारी केली, याहि म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. या जाहीरनाम्यांत चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकाचा उल्लेख आहे ही गोष्ट खरी, तथापि बेअब्रूची फिर्याद लावण्याचा त्यांचा यावेळीं पक्का निश्चय झाला होता असें म्हणण्याला आधार नाहीं. शिवाय न्यायकोर्टात कोणतीहि कबुली ती कबुली देणाऱ्याच्या हिताविरुद्ध असेल तरच पुराव्यांत ग्राह्य होते हें कायद्याचें तत्त्व टिळकांसारख्या कायदेपंडिताला माहित नसेल असें संभवत नाहीं. चिरोलसाहेबांचा सगळा भर रँडचा खून व जॅक्सनचा खून या प्रकरणीं जे कागदपत्र उपलब्ध होते त्यावर होता, व तो १९१४ सालीं टिळकांनीं प्रसिद्ध केलेल्या जाहीरनाम्यांतील एखाद्या सात्त्विक मतानें नाहींसा थोडाच होणार होता !

अत्याचाराविरुद्ध मत प्रगट केल्यानें अत्याचारी लोकांची एक प्रकारें गर्भित निंदा होते. म्हणून टिळकांनीं जर कोणाला खरोखरच प्रत्यक्ष चिथावून अत्याचारांना प्रवृत्त केलें असतें तर, ते बिचारे तुरुंगांत असतां किंवा शिक्षा भोगून परत आले असतां त्यांच्याविरुद्ध सरकारजवळ मत प्रगट करणें हा कृतघ्नपणा किंवा अधमपणाहि ठरला असता. व टिळकांच्या स्वभावाची ज्याला माहिती असेल तो ते असा अधमपणा करतील असें कधींहि म्हणाला नसता. तात्पर्य, टिळकांनीं जाहीरनामा काढला तो जितका सरकाराला उद्देशून तितकाच वास्तविक लोकांना उद्देशून होता. युद्धाच्या विशेष परिस्थितींत, म्हणजे जमलें तर सरकारच्या या संकटांतून, देशाला कांहीं लाभ करून घेण्याच्या बुद्धीनें त्यांनीं जाहीरनामा काढला असला तरी, चळवळींत पडणाऱ्या लोकांशीं प्रथमच बोलावयाचें व साधनाविषयीं सर्वसाधारण उपदेश त्यांना करावयाचा म्हणून अत्याचाराविषयीं एकंदरीनें आपलें खरें व प्रामाणिक मत काय हें प्रगट करण्याचा तो योग्य प्रसंग असेंच त्यांना वाटलें असलें पाहिजे. शिवाय असा उपदेश त्यांनीं कोणाला पूर्वी खाजगी रीतीनें केला नसता, तर प्रसिद्धपणें तो करण्याची त्यांना अडचण वाटली असती.

पण पूर्वी ते जें प्रसंगविशेषीं खाजगी बोलले तेंच प्रसिद्धपणें बोलण्याची त्यांना चोरी कां असावी ? १९०६ सालीं नाशिकच्या मुलांना त्यांनीं काय उपदेश केला हें तत्कालीन त्रयस्थाच्या स्वतंत्र पुराव्यावरून म्हणजे हिंदु पंचांतील लेखावरून १९०६ सालींच प्रसिद्ध झालें होतें, आणि त्याचेंच दुसरें प्रत्यंतर गंगाधरराव देशपांडे यांच्या आठवणींत आढळतें. ते लिहितात "बेळगांवास १९०६ सालीं गणपतीच्या उत्सवाकरितां प्रथमच टिळक बेळगांवास आले. गोविंदराव याळगी हे स्वयंसेवकांचे पुढारी असून त्यांच्याबरोबर शेंदोनशें उत्साही व तालीमबाज असलेले तरुण त्यांच्या दृष्टीस पडले. मिरवणूक संपल्यानंतर लोकमान्यांनीं मला एकीकडे म्हटलें 'मी नाशिकाहून आतां नुकताच आलों आहें. तेथेंहि मला अशीच तरुणमंडळी दिसली व कांहीं मला भेटली. त्यांचा उत्साह व महत्त्वाकांक्षा अपूर्व आहे पण त्यांच्यामध्यें थोडा मूर्खपणा आहे. तुमच्या तरुणांना सांभाळा. अशा मूर्खपणामुळें कार्यहानि होते!" टिळकांनीं जाहीरनामा काढला ती वेळ समालोचनाची व नवीन धोरण आंखण्याची होती. अशाहि वेळीं समजा एखादें उदाहरण वीरनवालीसारखें किंवा दुसरें घडतें व एखाद्या जुलमी दुष्ट चांडाळ निर्दय मनुष्याचा एखादा निःस्वार्थी हुतात्मा वीर वध करता तर त्याहि वेळीं टिळकांनीं असेंच म्हटलें असतें कीं वध झालेल्या मनुष्यानें आपल्या कर्माचें फळ भोगलें, आणि घाती मनुष्यानें जरी अत्याचार केला तरी तो त्यानें निःस्वार्थी बुद्धीनें केला व केवळ जुलमाचा प्रतिकार करण्याकरितां केला. तथापि असें म्हणणें म्हणजे त्या तर नाहींच पण तशा अत्याचाराला त्यांनीं उत्तेजन दिलें असें म्हणणें चूक होईल. नुकतें परवां कलकत्त्यास एक उदाहरण घडलें. कलकत्त्यांतील एक बदमाष श्रीमान मनुष्य पैशाच्या बळावर नेपाळांतील मुली आणवून त्यांना नुसत्या भ्रष्टच करीत नसे तर त्यांचा छळहि करी. ही गोष्ट एका नेपाळी तरुणाला सहन न होऊन त्यानें त्या बदमाष मनुष्याचा खून केला. कोर्टापुढें सर्व हकिकत आल्यावर शिक्षा तर देणें प्राप्तच पण न्यायाधिशानें थोडी दिली व तीहि त्याची शिक्षा माफ व्हावी म्हणून कलकत्त्यास वर्तमानपत्रांतून व इतर रीतीनें चळवळ झाली. याचा अर्थ सरळच असा नव्हे काय कीं घाती मनुष्याबद्दल लोकांना व स्वतः न्यायाधिशालाहि सहानुभूति वाटली व क्षमा करण्याची थोडी तरी बुद्धि झाली ? मग हे लोक व हा न्यायाधिश खुनाला उत्तेजन देणारे म्हणावयाचे कीं काय ? किंवा त्यांच्या जागीं स्वतः हे असते तर त्यांनीं तीच गोष्ट केली असती असें त्यांनीं मानावयाचें कीं काय !

आमचा मुद्दा हा कीं व्यक्तिशः अशा एखाद्या असाधारण प्रसंगीं खुनी अत्याचारी मनुष्याचा कोणी गुण घेतला किंवा त्याला सहानुभूति प्रगट करण्याच्या रीतीनें ती केली तर तो अत्याचारप्रवर्तक ठरत नाहीं. विशेष परिस्थितींत खुनी मनुष्याला, अत्याचारी मनुष्याला तामसीपणाच्या पराकोटीला जाण्याचा मोह आवरला नाहीं असें म्हणण्याचाच त्याचा अर्थ असतो. असे जुलुमी निर्दय लोक सरकारी नोकरींत कधीं असतच नाहींत असें सरकारनें तरी कां मानावें? जनरल डायर याचा कोणीं खून केला असता आणि जर एखाद्या वर्तमानपत्रानें लिहिलें असतें कीं 'ठीक झालें. अत्याचाराचा मोबदला मिळाला.' तर तें अत्याचाराला उत्तेजन ठरलें असतें काय? अशा प्रसंगीं ईश्वरा घरीं न्याय आहे' असेंच कोणीहि म्हटलें असतें आणि ईश्वरा घरचा न्याय हा पुष्कळ वेळां असाच कठोर असतो, तो अत्याचारांच्या रूपानें प्रगट होतो. दयाळू ईश्वराच्या घरचा न्याय झाला म्हणून तो कांहीं नेहमीं गुलाबपाणी शिंपडूनच होत नाहीं तर गुलाबाच्या काट्यानें ओरखडूनहि होतो. ईश्वराघरचा न्याय म्हणणें ही श्रद्धाळू भाषा झाली, पण तिला खरें तत्त्वज्ञानाचें बौद्धिक स्वरूप आहे. म्हणजे कार्यकारण संबंधाच्या विधानाचें स्वरूप आहे. आणि कार्यकारणसंबंध दिसतो तो बोलून दाखविणें हें उत्तेजनाच्या सदरांत येऊं शकत नाहीं. कां कीं कार्य यांच्या घरचें नाहीं व कारणहि यांच्या हातचें नाहीं. दोन्ही परस्पर आहेत. ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं जेव्हां आयर्लंडमधील तुरुंग लोकांनीं डायनामाईटनें उडवून दिला असें ऐकिलें तेव्हां ते म्हणाले म्हणतात कीं 'यानें तरी इंग्रज लोकांचे डोळे उघडतील.' या म्हणण्याचा काय अर्थ? ईश्वरा घरचा न्याय झाला असाच याचा अर्थ. जुलूम असह्य झाला हें कारण व डायनामाईटचा अत्याचार हें कार्य. म्हणून कांहीं ग्लॅडस्टन हा वरील अत्याचाराला उत्तेजन देणारा होता असें कोणी म्हणत नाहीं. बंगालच्या अत्याचाराबद्दल टिळकांनीं संमति दर्शविली असा आरोप ठेवून त्यांना शिक्षा देण्यांत आली पण कोणत्या बंगाली तरुणानें केसरी किंवा मराठा वाचला होता? किंवा अत्याचारांचा उपदेश करण्याला बंगाल्यांत टिळकांनीं कोण दूत कधीं पाठविले होते? बरें त्यांच्या कक्षेंत येण्यासारखे जे लोक त्यांना टिळक प्रत्यक्ष कसा उपदेश करीत हें वर नाशिक व बेळगांव यांसंबंधीं जें सांगितलें त्यावरून दिसून आलेंच आहे. हिंदुपंचानें त्यावेळीं लिहिलें तें टिळकांना पुढें खटल्यांत उपयोगी पडावें म्हणून लिहिलें

नाहीं, तर 'टिळक असावे तितके जहाल नाहींत' असें म्हणून त्यांना मूर्खांत काढू पाहणाऱ्या लोकांना त्यांनीं उलट उपदेश काय केला हें सांगून टिळकांच्या अभिमानानें त्या लोकांचा निषेध करण्याकरितां ! तेव्हां टिळक जिवंत तरी होते. पण टिळक वारल्यावर गंगाधरराव देशपांडे यांनीं जी आठवण लिहिली ती तर टिळकांच्या बचावाकरितां नाहीं ना ? आतां टिळक मेल्यावर त्यांच्यावर कोण खटला करतो ? अर्थात त्यांनीं दिलेलें संभाषण यथार्थच होय.

टिळकांशीं अनेक प्रकारच्या स्वभावांच्या लोकांचा संबंध येत होता ही गोष्ट खरी. पण पुष्कळ लोकांशीं संबंध आला म्हणून टिळक आपला स्वभाव कसा सोडणार ? एखादा भाविक श्रद्धाळू मनुष्य जर टिळकांना येऊन म्हणूं लागला कीं "ईश वर येण्याकरितां मी सर्वसंगपरित्याग करून जपाला अनुष्ठानाला बसतों" तर ते त्याला म्हणाले असते "तूं चूक करितोस. निष्कामकर्मप्रवृत्ति व सदिच्छा हा ईश्वराराधनेचा एक मार्गच आहे. लोकसंग्रहकारक व लोकोपयुक्त कर्म मनुष्यानें करीत राहिलें पाहिजे. हा ईश्वराचाच गीतेंत उपदेश आहे. म्हणून तुझ्यासारख्या निष्ठावंत माणसाचा उपयोग नुसता माळ ओढीत बसण्यापेक्षां आम्हा चार लोकांनीं आरंभिलेल्या कार्याकडेच व्हावा." तसेंच उलट आततायी अत्याचारी माणसें टिळकांकडे येऊन 'एष पन्थाः एतत्कर्म–' असें म्हणतीं तर "अति तामसवृत्ति ही नाशाला कारण होते म्हणून तुम्ही ती टाकून देऊन नित्यकर्मप्रवृत्त व्हा" असेंच टिळकांनीं त्यांना सांगितलें असतें अशा कल्पना कां करूं नये ? टिळक केव्हांहि आपल्या स्वभावाप्रमाणेंच उपदेश करणार व आपल्या मार्गालाच येऊन लोकांनीं मिळावें आणि आपला रजोगुणी संप्रदाय वाढावा अशीच त्यांची इच्छा असली पाहिजे. अत्याचारी प्रवृत्तीचे अनेक लोक त्यांना येऊन भेटले असतील हें खरें आहे. त्यांची कीर्ति व देशभक्तिच अशी होती कीं, त्यांचें दर्शन घ्यावें किंवा त्यांना भेटावें किंवा त्यांच्याशीं चर्चा करावी किंवा त्यांचा सल्ला घ्यावा असेंच कोणालाहि वाटावें. त्या काळांत युरोप अमेरिकेंत जाऊन अनेक लोक परत येत. तेथें चाललेल्या चळवळी पाहात. तेथें मिळणाऱ्या विद्या शिकून येत व तेथील स्वतंत्र विचाराच्या लोकांच्या उपदेशांनीं कान भरून व मन भारून घेऊन येत. असे लोक टिळकांना भेटल्याचा पुरावा गुप्त पोलिसखात्याच्या दफ्तरीं पुष्कळ असेल असें आम्हांस वाटतें. कारण हे असले लोक आले म्हणजे आपली गुप्त–पोलिसरूपी पडछाया बरोबर घेऊन येत. पण ते टिळकांना भेटले

हा कांहीं टिळकांनीं त्यांचें मानलें किंवा उत्तेजन दिलें याचा पुरावा होत नाहीं. असल्या दरवाजाबाहेर कितीतरी पुराव्यानें सरकारचें मन कलुषित झालें असलें पाहिजे.

आतां टिळकांना जर अत्याचारप्रवर्तन करावयाचें नव्हतें तर त्यांना तरुणपिढीच्या शक्तीचें, बलवर्धनाचें, तेजाचें, ओजाचें इतकें कौतुक कां वाटावें ?— असा भोळा प्रश्न कित्येकांना सुचेल. पण हे वरील गुण फक्त अत्याचाराचें साधन होत असें समजणें हीच मुळांतली चूक होय. चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकांत टिळकांनीं आखाडे काढण्याला उत्तेजन दिलें असा एक त्यांच्यावर आरोप केला आहे. पण याहून हास्यापद आरोप दुसरा कोणता असणार ? कारण हा आरोपच होऊं शकत नाहीं. टिळक एक राजकारणांत पडले व जहाल मताचे होते म्हणून त्यांच्यावर हा आरोप करणें चिरोलसाहेबांना सोईचें वाटलें. पण कोल्हापूरकर महाराजांनीं आखाडे, कुस्त्या, पहिलवानगिरी यांना एकंदरीनें जितकें उत्तेजन दिलें त्याच्या एक दशांशहि टिळकांनीं दिलें नसेल. गांवोगांव आखाडे असतातच व नवे निघतातच. शरीरसामर्थ्य संपादण्याच्या त्या शाळाच होत. व इतर शाळांप्रमाणें वडील पिढीचीं माणसें आपल्या खर्चानें त्या काढून देतात किंवा तरुण पिढीचीं माणसें आपल्या हौसेनें काढतात. आणि आखड्यांना उत्तेजन म्हणजे अत्याचरांना उत्तेजन हें खरें असलें तर सगळ्या जगालाच अत्याचारी म्हणावें लागेल. विलायतेंतहि बलवर्धनाचे असे आखाडे नसतील असें नाहीं. तेथें 'शूटिंग क्लब्स' तर खास आहेत. मग त्या क्लबांत सर्व अत्याचारी लोकच निर्माण होतात काय ? तात्पर्य, मनुष्य बलवान असणें हा त्याचा स्वाभाविक धर्म व हक्क आहे व त्याच्या हितचिंतकाला तो हक्क त्याला मिळवून देण्याच्या कामीं मदत करावीच लागते. पण स्वतःच्या आरोग्याशिवाय शरीरबलाचा दुसराहि उपयोग असतो. कालिदासानें रघुवंशांत म्हटलेंच आहे.

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतं ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥

म्हणजे "या राजाचें बल दुसऱ्याचें भय निवारण करण्याकरितांच होतें, दुसऱ्याला पीडा करण्याकरितां नव्हतें. त्याचा बहुश्रुतपणा हा विद्वान् लोकांचा सत्कार करण्याकरितां होता, स्वतःची विद्वत्ता गाजविण्याकरितां नव्हता. तसेंच त्याचें द्रव्य दुसऱ्याच्या उपयोगाकरितां होतें, स्वतःच्या चैनीकरितां नव्हतें.

व त्याचे गुण इतर गुणीजनांचा परामर्ष घेण्याकरितां होते, स्वतःच्या वैभवाकरितां नव्हते." तात्पर्य मनुष्याचा प्रत्येक गुण किंवा त्याची प्रत्येक शक्ति हीं नेहमींच आपल्याला उपयोगी पडण्याकरितां असतात असें नाहीं तर तीं परप्रयोजन म्हणजे दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याकरितांहि केव्हां केव्हां असतात. अशा बलसंपन्न तरुणपिढीचा उपयोग कोठें नजरेसमोर अन्याय घडत असला तर त्याचें निवारण करण्याला उपयोगी पडावा अशी अपेक्षा टिळकांनीं केली असल्यास त्यांत काय गैर? हिंदुस्थानांत अत्याचारी तरुण नसोत, पण समोर दिसणारा अन्याय निवारण करतील असेहि तरुण नसावे काय? पण टिळकांकडे अशा तात्त्विक दृष्टीनें किंवा राष्ट्रीय दृष्टीनें चिरोलसाहेब कसे पाहणार व सरकार तरी कसें पाहणार! म्हणून तेजस्वी, ओजस्वी असे कांहीं लोक अत्याचारी आणि त्यांच्यावर टिळकांचें प्रेम म्हणून टिळक अत्याचारप्रवर्तक अशीं सरळ अनुमानें त्यांनीं बसविलीं. एखाद्या पोलिस रिपोर्टांत ही विचारसरणी शोभेल. पण मुत्सद्दी म्हणविणाऱ्या अधिकाऱ्यांना ती शोभत नाहीं आणि विलायतेंतील ज्युरी तर काय त्यांच्यापुढें सर एडवर्ड कार्सन यांनीं खुनाच्या नांदीपासून जें नाटक सुरू केलें तें खुनाच्या भरतवाक्यांत संपविलें. आणि त्यांत गणेशोत्सव कोंबले, आखाडे कोंबले, शिवाजी उत्सव कोंबले काय वाटेल तें कोंबलें. टिळकांची मजल अशा तरुणांशीं फार तर आत्मसंरक्षक किंवा स्वाभिमानदर्शक कृत्यांचा उपदेश करण्यापर्यंत गेली असेल. पण 'ऊठ जा आणि उच्च राजकीय हेतूकरितां, नाहक अत्याचार कर' असें त्यांनीं कोणाहि तरुण मुलाला सांगितलें असणें शक्यच नाहीं. आणि पहिलीं दोन प्रकारचीं कृत्यें करण्यास सांगितलीं असलीं तर तीं वावगींहि नाहींत.

भाग ४ था

लो० टिळकांचें पुण्यस्मरण

१ लो० टिळकांच्या यशाचें मर्म

(रत्नाकर, आगस्ट १९२६)

लो० टिळकांइतका 'यशस्वी' पुरुष महाराष्ट्रांत गेल्या शें-पन्नास वर्षांत झाला नाही याविषयीं बहुधा एकमत आहे. पण त्या यशाचें मर्म काय? असा प्रश्न निघाला असतां त्याचीं उत्तरें मात्र निरनिराळीं येण्याचा संभव आहे. याचें कारण यश या शब्दाचा सर्वांचा अर्थ एकच असत नाहीं. यश याचा अर्थ कोशकार कीर्ति असा देतो. पण मनुष्याची कीर्ति ज्यावरून होते तेंही यशच असतें. कार्यदर्शक शब्द कारणालाहि लक्षणेनें लागतो. यश या शब्दाचा हा दुसरा अर्थ अपूर्व कार्यसिद्धि असा आहे. टिळकांचें कार्य अपूर्व व त्याची सिद्धिहि अपूर्व!

कीर्ति या अर्थानें यश हा शब्द मनांत आणून टिळकांच्या यशाचें मर्म काय या प्रश्नाचें जें उत्तर मिळतें, तें कार्यसिद्धि हा अर्थ घेऊन येणाऱ्या उत्तराहून वेगळें आहे. टिळकांचें यश म्हणजे कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभरच काय, पण इतर कांहीं देशांतहि पसरली होती. हिंदुस्थानांतल्या रानाजंगलांतल्याहि मनुष्यांनीं टिळकांचें नांव कर्णोपकर्णीं ऐकलें होतें. आणि टिळक म्हटले म्हणजे कोणी तरी एक 'फार मोठा माणूस' इतकेंच ज्ञान त्यांना असे. देव, भूत, राक्षस यांचें वस्तुरूप कोणींच पाहिलेलें नाहीं. हे तीनहि आहेत किंवा असावेत अशी कबुली मन आंतून देतें; पण या तिघांचेंहि स्वरूप कोणीं पाहिलेलें नसतें. त्यांची कल्पना मन करावयासच बसलें तरी प्रत्येकाची वेगवेगळी होईल. किंबहुना त्याच एकाच माणसानें निरनिराळ्या वेळीं कल्पना चालविली तरी हीं कल्पनारूपें वेगवेगळीं असूं शकतील. पण भक्ति भावना हें जसें ईश्वराचें अस्तित्व मानण्याला सबळ कारण, तशींच भूतें व राक्षस यांचें अस्तित्व मानण्याचें खरें कारण भीति हें असतें.

कीर्तिमान् टिळकांची हजारों लोकांची कल्पना त्यांच्या भौतिक स्वरूपाच्या कल्पनेइतकीच वस्तुस्थितीला सोडून असण्याचा संभव होता. ज्यांनीं टिळक कधीं पाहिले नव्हते अशांनीं त्यांच्या स्वरूपाविषयीं चालविलेल्या कल्पना ऐकण्याचा प्रसंग मला अनेक वेळां आला. त्यांनीं मुद्दाम होऊन टिळकांचें वर्णन केलें नाहीं, पण

त्यांच्या बोलण्याच्या ओघावरून तें वर्णन न कळत बाहेर पडत असे. सामान्य लोकांची कल्पना अशी कीं, टिळक हे कमींत कमी सहा सात फूट उंच, भले लठ्ठ, कदाचित् गुलमिशावाले, हातांत एखादें भलें मोठें दांडकें वापरणारे, असे पुरुष असावे. पण हें वर्णन वस्तुस्थितीला अगदीं सोडून होतें. दुसऱ्या कित्येकांची कल्पना अशी कीं, टिळकांना एखादा साहेब दिसला न दिसला पुरे, ते त्याच्या अंगावर खेंकसत असतील, त्याला तोंडावर शिव्याशाप देत असतील, त्याचे आई-बाप उद्धरीत असतील, किंवा हातांतलें सोडगेंहि त्याच्या अंगावर उगारीत असतील. ही कल्पनाहि वरच्या इतकीच वस्तुस्थितीला सोडून होती हें सांगणें नकोच. टिळक हे कोणी मोठे विरागी म्हणजे साधुसंतासारखा पोशाख केलेले, किंवा अंगाला भस्म फांसलेले, किंवा कपाळाला लाल शेंदराचें बोट लावलेले, अशी जी कित्येकांची कल्पना तिचीहि गत वरीलप्रमाणेंच. आणि टिळक हे देवासारखे होते, ते नवसाला पावत, किंवा मनांतलें ओळखीत, किंवा भविष्य सांगत, किंवा रोग बरे करीत अशाहि ज्या कल्पना—अर्थात् फार थोड्या लोकांचे ठिकाणीं—दिसून येत होत्या त्याहि खोट्या होत्या हें सांगावयास नको.

पण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, देव—भूत—राक्षस यांची भौतिक कल्पना प्रत्येकाची वेगवेगळी असली तरी भक्ति व भीति या भावना जशा सर्वसामान्य व सत्यस्वरूप असतात, तशीच कीर्तीनें टिळकांना ओळखणाऱ्या दूरदूरच्या लोकांच्या मनांत त्यांजविषयीं एक भावना सर्वसामान्य होती. ती अशी कीं, टिळक हे मोठे देशभक्त असून देशाच्या शत्रूपासून त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. अर्थात् टिळक हे आपले मित्र, उपकारकर्ते व आपल्या शत्रूंचे शत्रु. अशा लोकांना देश किंवा त्याची सुटका या शब्दांच्या व्याख्या बरोबर करितां आल्या नसत्या; पण देशाची व त्याच्या सुटकेची कल्पना प्रत्येकाची वेगळी असली तरी, या सर्व कल्पना ज्यांत बसूं शकतील असा कांहीं गुण टिळकांमध्यें होता म्हणूनच त्यांच्या मोठेपणाची कीर्ति पसरली व मान्य झाली.

अशा कीर्तीचें निर्णायक कारण असामान्यत्व. कीर्ति ही समुद्राच्या लाटांसारखी आहे. एक लाट उठली म्हणजे ती दुसऱ्या लाटेला उठविते, दुसरी तिसरीला, असा क्रम पुढें सुरू होतो. पण पहिली लाट उठण्यालाहि कांहीं तरी सबळ क्षोभ—कारण लागतेंच. टिळकांच्या कीर्तीची लाट प्रथम महाराष्ट्रांत उठली व मग ती हळूहळू इतर प्रांतांत पसरली हें खरें; पण मूळ महाराष्ट्रांत तरी लाट

उठण्याला कारण काय झालें ? टिळकांवरील खटले व त्यांना झालेली शिक्षा हें त्यांच्या अखिल भारतीय कीर्तीचें खरें कारण आहे असें कित्येक टकिाकार म्हणतात. ठीक आहे. खटले होणें, शिक्षा सोसणें, आणि या दोहों प्रसंगीं निर्भय धीरोदात्त अशी वृत्ति ठेवणें यामुळें होणारी कीर्ति क्रमाक्रमानें वाढणारी असून सर्व हिंदुस्थानाला एकदम पटणारी अशा प्रकारची आहे ही गोष्ट मान्य करण्यास हरकत नाहीं. परंतु यांत देखील वर दर्शविलेलें टिळकांचें कांहींतरी असामान्यत्व हेंच कारण मानलें पाहिजे. राजकीय गुन्ह्यांकरितां टिळकांहून अधिक शिक्षा झालेले किंवा तुरुंगांत अधिक दिवस काढलेले लोक आहेत; पण त्यांच्या खटल्यांच्या व शिक्षांच्या बातमीनें त्यांची 'कीर्ति' सर्व हिंदुस्थानभर पसरली नाहीं किंवा टिकूनही राहिली नाही. अर्थात् हें असामान्यत्व कोणतें ? याचा विचार करितां यश या शब्दाचा जो दुसरा म्हणजे कार्यसिद्धि हा अर्थ, त्याकडे वळावें लागतें. टिळकांची कार्यसिद्धि कांहीं विशेष होती म्हणूनच त्यांची कीर्ति कांहीं विशेष झाली. मग ही कार्यसिद्धि कोणची ? तर **सरकारशीं राजकारणाचें भांडण सतत भांडत राहून त्या भांडणांत जास्तींत जास्त लोक सामील करून घेऊन त्याची दहशत सरकारास बसविणें, हें होय.** आणि ही कार्यसिद्धि कां झाली तर टिळकांच्या आंगचे **लोकोत्तर गुण या एका कार्यावर खर्च झाले** म्हणून.

कार्यसिद्धि या शब्दामध्यें क्रियापूर्णत्वाचा ध्वनि असला तरी, टिळकांनीं देखील केलेलें कार्य शेंकडा शंभर इतकें पूर्णत्वाला गेलें होतें असें कोणीच म्हणत नाहीं. किंबहुना १९२१ सालीं असा एक क्षण खचित आला होता कीं, राजकारणाची चळवळ टिळकांच्या चळवळीपेक्षांहि अधिक तीव्रतेला पोंचली होती. टिळकांच्या चळवळीपेक्षां त्या चळवळींत त्या वेळीं अधिक लोक सामील होते, आणि टिळकांच्या कोणच्याहि चळवळीपेक्षां त्यावेळच्या चळवळीची सरकारला क्षणभर अधिक दहशत वाटली. पण या गोष्टी झाल्या, तरी क्षणभर झाल्या ! त्या तशा टिकल्या नाहींत. त्यांमध्यें सातत्य राहिलें नाहीं. उलट टिळकांविषयीं सरकारची जी शत्रुत्वाची भावना १८९५-९६ सालीं होती तीच १९२० सालापर्यंत एकसारखी टिकली. चिरोलसाहेबानें टिळकांचें 'Father of Indian unrest' हें जें वर्णन केलें आहे तें त्यांच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभाला जसें लागतें तसें, 'सरकारचे शत्रु' हें जें त्यांचें वर्णन सरकारनें केलें तें त्यांच्या कारकी-

र्दीच्या जवळ जवळ अखेरच्या काळांत उद्भवलेलें होतें. म्हणजे अशा रीतीनें टिळकांच्या कारकीर्दीचे आद्यंत हे सुसंवादी स्वर असून या कारकीर्दीच्या मध्य-भागीं झालेले त्यांच्यावरील खटले हे अनुवादी–स्वरानें टिळकांचें धोरण एकाच प्रकारचें राहिलें असें सांगतात. ग्रंथपरीक्षा जशी उपक्रमोपसंहार व मध्यवर्ती सिद्धान्त यांच्या साहाय्यानें करितात, त्याच रीतीनें टिळकांच्या चरित्राचें परीक्षणहि या तीन प्रकारच्या कसोट्यांनीं करावें लागतें. सरकारशीं झुंज ठेवणें, केव्हांहि त्या झुंजेंत जास्तींत जास्त लोक सामील करणें, व सरकारास दहशत वाटेल अशा रीतीनें झुंज लढविणें, या तिहींनाहि अवश्य लागणारी अशी एक गोष्ट म्हणजे धोरणाचा सुसंगतपणा व उद्योग-सातत्य हें होय. सतत सुसंगतपणें अधिकांत अधिक लोक मिळवून सरकारला दहशत पडण्यासारखी राजकीय झुंज करणें हेंच टिळकांच्या यशांतील खरें मर्म होय, असें विचारांतीं कोणासहि समजून येईल. लो० टिळकांची कीर्ति क्रमानें वाढतच गेली केव्हांहि कमी झाली नाहीं. पण त्याचें कारणहि हें कीं, वरील अर्थाची कार्यासिद्धिहि यथाप्रमाण वाढत गेली आणि या कार्यसिद्धीला टिळकांच्या अंगचे सर्व गुण एकाग्रतेनें खर्ची पडले.

वरील कसोटी लावून पाहिली असतां टिळक हे त्यांच्या आधींच्या समकालीन व नंतरच्या त्यांच्या बरोबरीच्या लोकांहून वेगळे पण अधिक यशस्वी कसे ठरले तें कळून येईल. आपण निरनिराळीं उदाहरणें घेऊं म्हणजे कळेल. महाराष्ट्र घेतला तर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर बुद्धिवान् व विद्वान् पण त्यांना राजकारणाची दृष्टिच नव्हती. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना राजकारणाची दृष्टि भरपूर होती. टिळकांनीं त्यांचीच दृष्टि व स्फूर्ति घेतली. पण शास्त्रीबोवांमध्यें टिळकांच्याइतकी उद्योगशीलता, बहुजनसमाजांत मिळून मिसळून वागण्याची आवड आणि राज्य-कारभाराचे किरकोळ वाद हे चळवळीच्या चरांत इंधनासारखे घालून स्वयंपाका-सारखें प्रत्यक्ष कार्य करून देणारी आग पेटत ठेवणें ही कला नव्हती. ते अवघ्या बत्तिसाव्या वर्षींच वारले हें खरें. तथापि त्यांची समक्ष माहिती असलेले लोक सांगतात त्यावरून टिळकांसारख्या चालू राजकारणाचा राडा उरकण्याला लाग-णारा स्वभाव शास्त्रीबोवांच्या ठिकाणीं नव्हता. प्रो० जिनसीवाले हे विद्वान् व बहुश्रुत, पण ते अगदींच एककल्ली. हातून कधीं एक अक्षरही हुकमी लिहून व्हावयाचें नाहीं; आणि कोणी एक विषय पुढें आणला तर दुसराच कांहींतरी काढून मुळावर कांहींच उरूं न देण्याची त्यांची वादपद्धति असे. राजकारणांत

विधायक सूचना करून, कानामात्राइंतकें सूक्ष्म पाहून प्रतिपक्षाशीं धांवतें युद्ध करण्याची कला जिनसीवाले यांना मुळींच अवगत नव्हती. डॉ. अण्णासाहेब पटवर्धन यांची बुद्धि अत्यंत कुशाग्र. पण ते चालू राजकारणांत मुळीं पडलेच नाहींत, व पडते तरी त्यांची दिनचर्या व स्वभाव यांच्यामुळें त्यांच्या हातून चाल-चलाऊ काम चारदोन दिवसदेखील झालें नसतें. कोणास कधीं न सुचतील असेहि मुद्दे एकादवेळीं ते काढीत. पण पुष्कळ वेळां कोणी कधींहि मानणार नाहींत असेच ते असत. डॉ० नानासाहेब देशमूख यांची बुद्धिमत्ता जबर आणि त्यांचें अंतःकरण राष्ट्रीयत्वानें पूर्ण भरलेलें; परंतु राजकारणांतील प्रत्यक्ष व पुढारी-पण टिळकांवर सोंपवून, आपला आशीर्वाद आणि सल्लामसलतीची व इतर हरएक प्रकारची मदत त्यांना देऊन, नानासाहेबांनीं चालू राजकारणापासून स्वतःस मोकळें ठेवलें होतें.

आतां दुसऱ्या पक्षांतील महाराष्ट्रीय पुढारी घेऊं. रा० ब० गोपाळराव हरि देशमुख हे बहुश्रुत व लेखनव्यासंगी. परंतु त्यांचा बहुतेक जन्म सरकारी नोकरींत गेला. उरलेल्या वेळांत देखील त्यांनीं जें लिहिलें सवरलें त्याचा रोख आधुनिक शास्त्रें, कला, भौतिक सुधारणा वगैरेविषयीं आपल्या समाजांत अभिरुचि उत्पन्न करणें व जुन्या धार्मिक, सामाजिक कल्पनांचें मनावरलि बंधन कमी करणें यांतच गेला. हें काम त्यांच्या परीनें चांगलेंच होतें. पण राजकारणांत इंग्रजांची सत्ता शहाणपण यांनीं त्यांची दृष्टि दिपून व बुद्धि थिजून गेल्यासारखी झाली होती. यामुळें राजकारणांतील झगडा करण्यास ते फारसे पात्र नव्हते. रावबहादुर रानडे यांची बुद्धि टिळकांच्या बुद्धीइतकी किंवा तिजहूनहि अधिक विशाल होती. आणि त्यांची व्यापक कामगिरी, एकंदर समाजाला उद्योगशील बनविण्याविषयींची आतु-रता, विषयाभ्यासाची आस्था, तात्त्विक विचारांचा खोलपणा, सार्वजनिक पुढाऱ्याला लागणारी मनःसमता यांविषयीं लो० टिळक हे स्वतः इतके आदरयुक्त उद्गार काढीत कीं, त्यांच्या मतें अखिल हिंदी पुढाऱ्यांत श्रेष्ठपणाचा मान एकट्या रानड्यांना मिळतो. परंतु रानडे यांचेंहि सर्व आयुष्य नोकरपेशांत गेलें आणि राष्ट्रीयत्वाची प्रखर भावना जनतेंत उत्पन्न करण्याला जो तापटपणा अवश्य असतो तो त्यांचे अंगीं मुळींच नव्हता. रानड्यांना 'फादर ऑफ पॉलिटिक्स् इन् महाराष्ट्र' हें नांव यथार्थतेनें देतां येईल. पण हें वर्णन, आणि चिरोलसाहेबांनीं केलेलें टिळकांचें वर्णन, हीं जोडून पाहिलीं—अर्थात् राजकारण व असंतोष या दोन शब्दांतील सूक्ष्म

व गहन फरक लक्षांत घेतला—म्हणजे रानडे व टिळक यांच्यांतील फरक कोणाच्याहि तेव्हांच लक्षांत येईल. आणि रा० ब० रानडे यांचीहि कीर्ति जरी सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली आहे तरी त्यांच्यापेक्षां टिळकांची कीर्ति समाजाच्या वरिष्ठ वर्गाप्रमाणें मध्यम व कनिष्ठ वर्गांतहि कां अधिक पसरली होती हें समजेल. अधिकांत अधिक जनता आपल्याबरोबर सामील करून घेण्याची कला रानड्यांपेक्षां टिळकांना अधिक हस्तगत झाली होती यांत शंका नाहीं. कै० गोखले व टिळक हे दोघे तर पुढारी या नात्यानें एकाच काळीं समाजांत वावरत होते. त्या दोघांचें चरित्र आजच्या पिढीच्या डोळ्यांपुढें ढळढळीत असल्यामुळें दोघांतील फरक काय व गोखल्यांपेक्षां टिळकांचें कीर्तिरूप यश देशांत अधिक कां पसरलें हें स्पष्ट करून सांगण्याचें कारण नाहीं.

मुंबईच्या पुढाऱ्यांपैकीं कीर्तिमत्तेच्या दृष्टीनें टिळकांशीं फक्त फिरोजशहा मेथा यांचीच तुलना करतां येईल. मेथा हे रानड्यांपेक्षां अधिक तापट व राजकारणाची झुंज कसून खेळणारे होते. पण त्यांचें वास्तव्याचें ठिकाण, भाषा, राहणी, स्वभाव, सर्वच गोष्टी, त्यांचें राजकारण व सामान्य जनता यांचा संबंध जुळण्याला प्रतिकूल होत्या. इतर प्रांतांतील पुढाऱ्यांपैकीं लाला लजपतराय हे टिळकांच्या बरेचसे जवळ येतात; पण पंजाबाची स्थितिच अशी आहे कीं, तेथें लजपतरायांसारख्या पुढाऱ्यासहि हवा तेवढा अनुयायीवर्ग संघटित असा मिळूंच नये. त्यांतल्या त्यांत लजपतराय यांच्या सेवेचा कल राजकारणापेक्षांहि धार्मिक, सामाजिक बाबींकडे अधिक असे, व राजकारणांत आपणासहि दोन गोष्टी अधिक सांगण्यासारखे टिळक होते असें स्वतः लजपतरायच म्हणत. पं० मदन मोहन मालवीय हे उद्योगशीलतेंत कदाचित् टिळकांनाहि मागें सारण्यासारखे आणि हिंदुसमाजापुरतें पाहिलें तर निदान उत्तरहिंदुस्थानांत टिळकांची जी कीर्ति तिच्याहून पंडित मालवीय यांची कीर्ति अधिक प्रसृत आहे यांत शंका नाहीं; पण दीर्घसूत्रीपणा, अनिश्चितता वगैरे व्यक्तिगत अवगुण पंडितजींमध्यें असून, शिवाय त्यांचें मन जात्या मृदु असल्याकारणानें राजकरणांत टिळकांइतकी तीव्रता ते आणूं शकले नाहींत. अगदीं अलीकडल्या काळापर्यंत त्यांची वृत्तिहि बरीचशी नेमस्तपणाकडे असे. बंगालचे पुढारी सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं टिळकांप्रमाणेंच आपल्या प्रांतांत अनभिषिक्त राजसत्तेचा उपभोग घेतला; परंतु निःस्वार्थीपणांत त्यांच्या प्रांतांतलेहि लोक सुरेंद्रबाबूंना टिळकांइतका मान देत नसत. आणि उपयुक्ततेहून अधिक वयोमान त्यांना मिळाल्यामुळें

सुरेंद्रबाबूंची कीर्ति त्यांच्या हयातींतच उताराला लागलेली पाहाण्याचा त्यांना प्रसंग आला. टिळकांच्याइतकी सर्व हिंदुस्थानभर कीर्ति झालेला एकहि पुढारी मद्रास इलाख्यांत झाला नाहीं. पूर्वी जी. सुब्रह्मण्य अय्यर व अलीकडे न्या० मू० सुब्रह्मण्यं अय्यर यांना लोकप्रियता पुष्कळच लाभली; पण ती बरीचशी प्रांतिक होती. बिहारप्रांत, मध्यप्रांत यांजमध्यें टिळकांशीं तुलना करण्यासारखा कीर्तिमान् पुढारी झालाच नाहीं.

गुजराथेंत म० गांधींच्या पूर्वी नांव घेण्यासारखा कीर्तिमान् राजकारणी पुढारी कोणीच झाला नव्हता. पण म० गांधी यांनीं त्याचा सगळा वचपा भरून काढून आपल्या प्रांताला कीर्तिमान् पुढाऱ्यांच्या गणनेंत सर्व हिंदुस्थानांत अग्रमान मिळवून दिला. टिळकांच्यापेक्षांहि म० गांधी हे एके वेळीं अधिक कीर्तिमान् ठरले यांत शंका नाहीं. मीं मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे कीं, चार पांच वर्षांपूर्वी एक काळ असा येऊन गेला कीं, तेव्हां तीव्रतेच्या दृष्टीनें म० गांधींचें राजकारण टिळकांच्या राजकारणापुढें बरेंच गेलें होतें. सर्वसाधारण विद्वत्तेच्या दृष्टीनें टिळक हे गांधींपेक्षां श्रेष्ठ असले तरी, इंग्रजी भाषा लिहिण्याबोलण्यांत गांधींनीं टिळकांवर ताण केली. शिवाय जनतेचें साहाय्य मिळविण्याच्या दृष्टीनें परप्रांताची कोणचीहि देशभाषा अवगत नसणें ही एक टिळकांच्याहि मध्यें मोठी उणीव राहून गेली होती, ती म० गांधी यांनीं भरून काढली. निर्भयतेंत टिळक व गांधी यांजमध्यें डावें उजवें कांहींच म्हणतां येण्यासारखें नाहीं. राहणीच्या साधेपणांत गांधींनीं टिळकांच्याहि पुढें मजल मारली, व एकाद्या विशिष्ट गोष्टीविषयीं आग्रहाची व करारीपणाची कड, एका विशिष्ट क्षणीं, कोण अधिक पोंचवूं शकला ही बाब घेतली तर टिळकांपेक्षां गांधीच अधिक मान्यता पावतील. पण विशिष्ट प्रसंगीं टिळकांपेक्षांहि जनतेचें अधिक पाठबळ मिळविण्याची पात्रता म० गांधी यांनीं सिद्ध केली असली तरी ती टिकविण्याची पात्रता त्यांनीं सिद्ध केली नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. गांधींचा करारीपणाबद्दल लोकांना जितका विश्वास वाटतो तितकाच, ते आपलें राजकारणी धोरण लहरीपणानें वेळोवेळीं केवळ आत्मसंतोषार्थ बदलूं शकतील असा संशयहि जनतेला येत असतो. आपल्या धोरणाला प्रसंगानुसार मुरड घातली पाहिजे असें टिळकांचें मत व कृतिहि होती. पण फरक असा कीं, म० गांधी यांची मुरड इतकी ढोबळ असणें संभवनीय कीं, तिनें मूळच्या वस्तूचें स्वरूपच सर्वस्वीं पालटल्याचा भास व्हावा, आणि टिळक देखील मुरड घालीत पण ती इतकी सूक्ष्म बेमालूम असे कीं, त्यांच्या

मूळच्या धोरणाचें स्वरूप फारसें बदललें असें कोणास म्हणतां येत नसे. यामुळें टिळकांनीं सुरू केलेलें सरकाराशीं राजकारणी झुंज म० गांधी यांनीं परिणत स्वरूपाला आणलें व एकवेळीं टिळकांपेक्षां अधिक जनतेचें पाठबळ चळवळींत मिळवून टिळकांपेक्षांहि त्यावेळेपुरती सरकारला अधिक दहशत उत्पन्न केली तरी चळवळीच्या तीव्रतेचें सातत्य व दहशत म० गांधी यांना टिळकांप्रमाणें राखतां आली नाहीं. येवढ्याच बाबतींत टिळक व महात्मा गांधी यांच्या यशाच्या मर्मांत फरक पडतो. म० गांधींच्या गुणांच्या अंगभूत असलेले जे प्रतियोगी दोष तेच कदाचित् या गोष्टीला कारणीभूत असतील. किंवा उलट कोणीकोणी असेंहि म्हणतात कीं, टिळक आणखी पांचसात वर्षे जगते तर त्यांच्याहि लोकप्रियतेचें काय झालें असतें कोणास ठाऊक ? पण कल्पनिक गोष्टी सोडून प्रत्यक्ष घडून आलेल्या गोष्टीपुरतें पाहिलें तर, टिळक व गांधी यांच्यामध्यें जो फरक वर दर्शविण्यांत आला तो मान्य केल्याशिवाय, माझे मतें, गत्यंतर नाहीं.

असो. अशा रीतीनें टिळकांच्या कीर्तिरूपी यशाची मीमांसा करतां येते. यश म्हणजे कार्यसिद्धि या अर्थानें टिळक काय, गांधी काय, कोणासहि ती सिद्धी सोळा आणे आपल्या पदरांत पडली किंवा आपलें कार्य पूर्ण होऊन आपण कृतार्थ झालों असें यथार्थतेनें म्हणतां आलें नाहीं किंवा येत नाहीं. दोघांच्याहि कार्यसिद्धीची कल्पना विशाल असल्यानें, इतरांपेक्षां स्वतः त्यांनाच आपल्या कार्यसिद्धीची अपूर्णता व आपल्या कर्तृत्वाचा उणेपणा भासला असला पाहिजे व भासत होताहि. पण एका माणलाला देशाच्या विद्यमान बिकट परिस्थितींत जितकें करतां आलें तितकें टिळक व गांधी या दोघांनीं केलें यांत शंका नाहीं. त्यांतल्या त्यांत टिळकांचा भर प्रत्यक्ष राजकारणावर विशेष होता, व गांधींचा भर सद्गुणसंवर्धनावर आहे ही गोष्ट जनतेला दिसत असल्याकारणानें, म० गांधींइतकेच टिळकांना आपले व आपल्या देशाचे मित्र असें जनता मानीत असली, तरी आपल्या शत्रूंचे शत्रु या दृष्टीनें गांधींपेक्षां टिळकांस जनता अधिक मान्यता देत होती व आहे असें मला निःसंशय वाटतें. कित्येकांच्या दृष्टीनें शत्रुत्वाच्या कसोटीनें देशभक्तीची किंमत करणें हें हीनतेचें ठरेल, व सात्त्विक गुणांचे जे एकांतिक समर्थनकार असतील त्यांनीं असें म्हटलें असतां त्यांत वावगें कांहीं नाहीं. पण जनता ही जशी आहे तशी सामान्यपणें घेतली असतां टिळकांच्या यशाचें मर्म काय अनुमानितां येतें इतकेंच दर्शविण्याचा मीं येथें प्रयत्न केला आहे.

टिळकांपेक्षां निरनिराळ्या एकेकट्या गुणांनीं श्रेष्ठ असे अनेक लोक हिंदुस्थानांत होऊन गेले. पण टिळकांमध्यें जो गुणसमुदाय संघटित झाला होता तो इतर थोड्यांमध्यें होता, व तो असाच होता कीं, त्यामुळें टिळकांची कीर्ति इतरांपेक्षां अधिक व्हावी.

---

२ केसरीवरील खटल्यासंबंधीं विलायतेंतील लोकमत

(केसरी, ता. १८ ऑगस्ट १९०८)

लो० टिळक यांच्या खटल्याचा निकाल होऊन आज जवळ जवळ चार आठवडे होत आले. दरम्यान सदर खटल्याचे निकालासंबंधानें हिंदुस्थानांतील प्रमुख लोकांचें व वर्तमानपत्रांचें मत काय आहे हें प्रसिद्ध झालेंच आहे; व त्यावरून पाहतां टिळकांवरचा खटला केवळ आकसानें करण्यांत आला, दोषारोप केलेल्या लेखांत राजद्रोहात्मक असें कांहीं एक नव्हतें; आणि खटल्याचे आद्यंत व न्या० दावर यांनीं दिलेली घोर शिक्षा या गोष्टी न्यायदेवतेच्या तोंडास काळोखी आणसारख्या होत्या. हे सिद्धान्त आतां हिंदुस्थानांतील लोकमतानें सिद्ध झाले आहेत असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. विशेषतः ध्यानांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, ज्यूरींतील बहुमतास कायद्याचे व न्यायाचे दृष्टीनें जें महत्त्व आहे असें मानण्यांत येतें त्याहून अधिक महत्त्व या लोकमतास दिलें पाहिजे. व वस्तुतः तें तसें आहेहि. ज्यूरींतील साता तोंडांच्या न्यायदेवतेकडे बोट दाखवून टिळक दोषी ठरले हा न्याय झाला. आतां त्यावर कोणी कांहीं बोलतां कामा नये, असें जर सरकार म्हणूं लागेल, तर त्याला लोकांसही असें उत्तर देतां देईल कीं, 'एक तर ही ज्यूरीस्वरूपी न्यायदेवता आपसांत दुमत होऊन भंग पावलेली आहे, व कोणचीहि भंगलेली मूर्ति हिंदु लोकांस आदरणीय होत नाहीं; व दुसरें असें कीं, फक्त सात व्यक्तींनीं निवडलेला न्याय जर लोकांचे तोंड बांधूं शकतो, तर ज्या लोकसमाजाचें ज्युरी हें एक केवळ उपलक्षण आहे त्या सहजासन विराटस्वरूपी न्यायदेवतेनें निवडलेल्या न्यायानेंहि सरकारचें तोंड तितक्याच प्रमाणानें अधिक बांधलें गेलें पाहिजे हें उघड आहे. न्याय दोन प्रकारचे असतात. एक कायदेशीर न्याय व दुसरा परमेश्वराचे घरीं रुजूं होईल तो न्याय. पैकीं हल्लींच्या खटल्यांत टिळक यांस जर न्याय मिळाला असें म्हणतां आलेंच तर तो फक्त 'कायदेशीर' न्याय

होय; व कायदेशीर न्यायाची मीमांसा केली असतां असें दिसून येईल कीं, बहुधा तो सर्व गुळाचाच गणपती व गुळाचाच नैवेद्य अशांतला प्रकार असतो. टिळकांस 'कायदेशीर' न्याय देणारा न्यायाधीश सरकारनें नेमलेला असून सरकारचें निमक खाणारा होता; तसेंच तो न्याय देणारे सात ज्यूरर्स लोक परकीय, विधर्मी, विदेशी आणि हिंदुस्थानांतील लोकांचें हितशत्रुत्व करणाऱ्या वर्गांपैकीं म्हणजे अँग्लोइंडियन होते हें विसरतां कामा नये. १२४ (अ) कलमाचे दृष्टीनें पाहतां ज्यूरींतील सात लोक राज्यकर्त्यांचे जातभाई आणि म्हणून अंगांगीभावानें सरकारशीं एकजीव व एकरूप असलेले असे होते. व १५३ (अ) कलमासंबंधानें पाहतां हे लोक वस्तुतः स्वतःच फिर्यादी असून क्षणभर न्यायासनावर आरूढ झाले होते असेंच म्हणावें लागतें. या न्यायाधीशानें व या ज्यूरीनें अंमलांत आणलेल्या कायद्याच्या कलमाची भाषा लोकमतास कधींहि संमत नव्हती व ती ठरवितांना लोकांचें मत घेतलेलें नव्हतें. एवंच अशा प्रकारचा 'कायदेशीर' न्याय हा मुळीं न्यायच नव्हे असें मानण्यास हरकत नाहीं. लोकमतानें दिलेला न्याय याहून वरच्या पायरीचा असतो. लोकसमाजामध्यें जर कांहीं दैविक अंश आहे असें मानलें तर टिळक यांचे खटल्यासंबंधानेंहि लोकसमाजानें दिलेला न्याय व तोच काय तो परमेश्वराचे घरीं रुजूं होईल असें म्हणणें प्राप्त होतें. केवळ कांहीं एका विशिष्ट रंगाचा व आकाराचा झगा आंगांत घातल्यानें ज्याप्रमाणें कोणीहि मनुष्य सर्व मानवी विकारांपासून अलिप्त होऊन निःपक्षपाती न्यायाधीश बनूं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें आरोपीसंबंधाच्या बातम्या नित्य कर्णोपकर्णीं ऐकून त्याचें शत्रुत्व करणाऱ्या व स्वतःच्या व आप्तइष्टांनीं चालविलेल्या वर्तमानपत्रांतील विषारी लेख प्रत्यहीं वाचवाचून ज्यांच्या मनावर प्रतिकूल ग्रह व अभिनिवेश यांचीं पुटावर पुटें चढलीं आहेत अशा लोकांस न्यायमंदिरांत एका विशिष्ट ठिकाणीं उभारलेल्या लांकडी पिंजऱ्यांत बसविल्यानें ते ईश्वराचे घरीं पटण्यासारखा चोख न्याय करण्यास पात्र होतील हेंहि अशक्य आहे. परंतु अशाच लोकांनीं केलेला न्याय हा जर ' कायदेशिर ' व म्हणून ग्राह्य असें म्हणतां आलें तर, ज्या अखिल जनसमाजापैकीं न्यायमूर्ति दावर व टिळकांस दोषी ठरविणारे सात युरोपियन ज्यूरर्स हे मिळून केवळ आठ रजःकण भरतात त्या जनसमाजानें आपल्या इतर अनंत मुखांनीं वदविलेला न्याय तोही यथाप्रमाण अधिक ग्राह्य कां मानतां येऊं नये ?

हिंदुस्थानांतील लोकमतानें रा० टिळक हे निर्दोषी आहेत व त्यांस न्याय

मिळाला नाहीं हें सिद्ध असल्याचें वर दर्शविलेंच आहे. परंतु गेल्या विलायतच्या डांकेनें जे कागदपत्र इकडे आले आहेत त्यांवरून पाहतां तिकडेहि बहुमतानें रा० टिळक निर्दोषी आहेत असेंच लोकमत असल्याचें उघड दिसून येतें. हिंदुस्थानांतील इंग्रजी पत्रें हीं ज्यांचें प्रतिबिंब मानितां येईल अशीं राजपक्षपाती व प्रजाद्रोही वर्तमानपत्रें विलायतेंत आहेत. परंतु त्यांत देखील टिळकांचे लेखांतील भाषा, त्यावर केलेला दोषारोप सर्वस्वीं व बिनतक्रार शाबीत होण्यासारखीं होतीं असें कोठेंहि म्हटलेलें नाहीं. अशा वर्तमानपत्रांपैकीं मूर्धाभिषिक्त म्हटला म्हणजे लंडन टाइम्स. सरकारचे तर्फेनें व टिळकांचे विरुद्ध जें कांहीं कधीं म्हणतां येण्यासारखें असेल तें सर्व शक्य नितक्या जोरानें व शेलक्या शब्दांनीं लंडन टाइम्समध्यें हटकून सांपडावयाचेंच हा सिद्धांत. असें असतां टिळकांस शिक्षा झाल्याच्या दुसरेच दिवशीं लंडन टाइम्समध्यें जो विस्तृत व व्यापक असा अग्रलेख प्रसिद्ध झाला त्यावरून पाहतां टिळकांच्या शत्रूंच्या या अग्रणीस देखील गुळमुळीत भाषा वापरावी लागली, व आपल्या युक्तिवादांतला कमीपणा त्यास केवळ रागाच्या आविर्भावानें व असंबद्ध अशा गप्पा झोंकून भरून काढावा लागला. टाइम्स म्हणतो कीं, टिळकांस झालेली शिक्षा कांहींशी कडक दिसते खरी. कारण मुंबई व कलकत्ता येथील कित्येक पत्रांतून, युरोपियन लोकांचा रक्तपात करण्याची लालसा प्रकट करणारे उघड लेख प्रसिद्ध होत होते, तशांतला टिळकांचा हा लेख नव्हता. पुराव्याच्या कायद्याच्या दृष्टीनें पाहतां टाइम्सचें हें विधान कबुलीदाखल व टिळकांस अनुकूल म्हणून ग्राह्य धरलें पाहिजे. व शिक्षेच्या कडकपणासंबंधानें लोक व टाइम्स यांचीही अशी एकवाक्यता आहे. परंतु सहा वर्षें काळ्या पाण्याची शिक्षा ही कडक नाहीं असें म्हणण्याची जरी टाइम्सची छाती होत नाहीं तरी या बाबतींत ज्या इतर असंबद्ध गोष्टींचा टाइम्सनें उल्लेख केला आहे त्यावरून त्याच्या मनाचा विषारीपणा उघड दिसून येत आहे. टिळकांचे लेख जर इतर लेखांसारखे वाईट नव्हते तर टिळकांसच इतर लेखकांहून अधिक शिक्षा कां ? या प्रश्नाचें उत्तर जें टाइम्सनें दिलें आहे तें मासलेवाईक आहे. टाइम्सला हें कबूल आहे कीं, बंगाल्यांतील अत्याचारांचें ज्ञान टिळकांस यत्किंचित्‌हि होतें असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं; त्यांनीं आपल्या टेबलाच्या खणांत सांपडलेल्या कार्डांचा खुलासा केला तो कांहीं वावगा नव्हता; अरविंद बाबू वगैरेवरील गुप्त मसलतीच्या आरोपाची जी चौकशी चाल-

ल्लेली आहे तिजमध्यें फक्त टिळक यांचें एकच पत्र सांपडलें. व त्यांत झालें तरी राष्ट्रीय सभेंचे प्रसंगीं सुरतेस कांहीं चांगले वक्ते पाठवावे एवढा मजकूर होता; आणि राजद्रोह फैलावण्यासारखी भाषा वापरण्याच्या तोहमती-शिवाय त्यांजविरुद्ध इतर बाबतींत कोणास ब्रही काढतां यावयाचा नाहीं, हें लंडन टाइम्सला कबूल आहे. टिळकांच्या लेखांतील भाषेंत राजद्रोह नव्हता किंवा युरोपियन लोकांचा रक्तपात करण्यास उत्तेजन दिलेलें नव्हतें; परंतु जें शब्दांत नव्हतें तें तात्पर्यांत होतें. लेखांची भाषा नेमस्त होती, पण हें नेमस्तपणाचें सोंग होतें, व या कारणाकरितां युगांतरापेक्षांही केसरीचे लेख लंडन टाइम्सला अधिक भयंकर वाटतात! लेखांतील भाषेंत राजद्रोह मुळींच नाहीं, पण टाइम्स तो वस्तुतः आहे असेंच गृहीत धरणार! कारण काय तर पौर्वात्य लोक हे कोण-तीही गोष्ट उघड बोलत नाहींत, ते पर्यायोक्तींत फार प्रवीण असतात, असें लोक म्हणतात म्हणून! जें भाषेंत नसतें तें त्यांच्या मनांत असतें; ते गूढार्थप्रिय असतात; म्हणूनच त्यांचें लिहिणें स्पष्टोक्तीपेक्षां अधिक घातक असतें. टिळ-कांनीं जागजागीं आपल्या विधानांच्या मर्यादा उत्तम रीतीनें रेखाटल्या आहेत; व अशा रीतीनें त्या विधानाची खरी व्याप्ति काटेतोलपणानें लोकनिदर्शनास आणिलेली आहे ही गोष्ट लंडन टाइम्सला कबूल आहे; परंतु या पत्रका-राच्या दृष्टीनें पाहतां टिळकांच्या या सूक्ष्मपणाच्या लेखनकलेंतच काय ती पठाडी गोम आहे! लेखक या नात्यानें टिळकांचें कौशल्य तेंच त्यांच्या पापी मनाचें मुख्य द्योतक! त्यांच्या कलमाच्या सफाईचा जो गुण तोच त्यांच्या मनाचा व कृतीचा मुख्य दोष! टिळकांनीं जपून लिहिलें आहे; पण तें कां? तर त्यांना जपण्यासारखें कांहीं आहे असें वाटलें म्हणून! टिळकांनीं बंगाल्यांतील अत्याचा-चारांचा उघडपणें निषेध केला आहे, पण तो कां! तर तो आपण अत्याचारास अनुकूल आहोंत असा संशय येऊं नये म्हणून! तात्पर्य, टाइम्सच्या एकंदर लेखांत या अशाच तऱ्हेच्या युक्तिवादाचा अंगिकार केलेला आहे, व त्याचा माथि-तार्थ एका वाक्यांत सांगावयाचा असतां तो असा सांगतां येईल कीं, लंडन टाइ-म्सच्या मताप्रमाणें रा. टिळक यांनीं राजद्रोहाचा आरोप लागू होईल असे लेख ता० १२ मे व ९ जून या तारखांचे केसरींत कां लिहिले नाहींत? तर असे लेख लिहिल्यानें आपल्या राजद्रोही मनाचा सुगावा सरकारास लागेल म्हणून! म्हणजे लेख जरी राजद्रोहात्मक नाहींत, तरी मन राजद्रोही आहेना? व असें मान-

ण्यास कारण काय ? एकंदरीनें एशिया खंडांतील लोक पर्यायोक्तिप्रिय आहेत हें ! लंडन टाइम्सच्या युक्तिवादाच्या या वरील वर्णनांत आम्हीं काडीइतकीही अतिशयोक्ति केलेली नाहीं. अर्थात् हा युक्तिवाद इतका अन्याय्य आहे कीं, त्याच्या योगानें वाटेल त्या मनुष्यावर वाटेल त्या गुन्ह्याचा आरोप करून त्यास अपराधी ठरवितां येईल; व म्हणूनच आमच्या मतें तो युक्तिवाद इतका बेशरमपणाचा आहे कीं, ज्या कोणाच्या मनांत यत्किंचित्‌ही सत्यप्रियता किंवा न्यायबुद्धि जागृत असेल त्याच्या मनास अशा प्रकारच्या युक्तिवादाची खंतीच वाटली पाहिजे. आमच्या मतें या युक्तिवादामुळें लंडन टाइम्सनें एकाऐवजीं दोन गुन्हे केले आहेत. एक तर पौर्वात्य लोकांबद्दल ते 'पर्यायोक्तिप्रिय' आहेत असें म्हणून स्वत: पर्यायोक्तीनेंच त्यांस अप्रामाणिक म्हटलें आहे; व दुसरें असें कीं, अशा त-हेनें सबंध राष्ट्राची अब्रू खराब करण्यासारख्या कल्पनेचा आधार घेऊन केवळ त्याचे जोरावर रा. टिळक यांनीं लिहिलेल्या विवक्षित लेखांत राजद्रोहकारक भाषा नसतांहि ते लेख राजद्रोहीमनानें प्रेरित झाले होते असें दर्शविलें आहे. जणूं काय मीमांसाशास्त्राचे नित्य व अबाधित नियम युरोपियन लेखकांच्या लेखांसच लागूं होतात व त्यांसच ते समजतात, आणि पौर्वात्य लोकांस मात्र अर्थमीमांसा कशाशीं खावी हें देखील कळत नाहीं ! लंडन टाइम्सचा हा युक्तिवाद खुद्द इंग्लंडमध्यें देखील पुष्कळ लोकांना पसंत पडणार नाहीं, हें तो पक्कें जाणून होता असें दिसतें. कारण अशा लोकांस उद्देशून म्हणून त्यानें असें लिहिलें आहे कीं, इकडील म्हणजे विलायतेंतील लोकांस टिळकांच्या लेखांत राजद्रोह नव्हता असें भासेल. परंतु तो विषयच मुळीं त्यांना कळण्यासारखा नाहीं. जणूं काय राजद्रोहाची खरी कसोटी लावणारी व टिळकांच्या अंतरंगाच्या अंतरंगांतील हितगुजाचा बिनचूक वेध करणारी दिव्य दृष्टि सातासमुद्रांपलीकडे असणाऱ्या फक्त एका टाइम्सच्या लेखकास, व मुंबई हायकोर्टाच्या मुख्य दालनांतील लांकडी पिंजऱ्यांत तारीख १३ ते २२ जुलैपर्यंत बसणाऱ्या साततोंडी युरोपियन ज्यूरीसच काय ती ईश्वरानें दिली होती, व बाकीच्या सर्वांचे डोळे फुटले होते, आणि या दिव्य दृष्टीस ईश्वरानें त्यांस मुकविलें होतें. परंतु या सर्व युक्तिवादाचें मर्म ज्यास कळणार नाहीं असा दुधखुळा कोणी असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. हें सर्व मर्म टाइम्सकाराच्या एका वाक्यांत सांठविलेलें आहे. तें वाक्य असें कीं, रा. टिळक यांस

जी शिक्षा झाली तिचें 'महत्त्व' ते जहालपक्षाचे मूर्धाभिषिक्त पुढारी आहेत या गोष्टींत आहे. आमच्या मतें ज्या गोष्टीवरून टिळकांस झालेल्या शिक्षेचें महत्त्व टाइम्सला वाटतें तीच गोष्ट सर्वस्वीं त्यांचे शिक्षेस कारणीभूत आहे. म्हणजे त्यांस शिक्षा झाली ती त्यांचे लेख राजद्रोहात्मक होते म्हणून झाली नाहीं तर राष्ट्रीय पक्षाचे ते खरे पुढारी होते म्हणून! टाइम्सनें कार्यकारण-भावाची अदलाबदल केलेली दिसते. टाइम्स म्हणतो त्याप्रमाणें, टिळकांस शिक्षा झाली म्हणून, त्या शिक्षेचें महत्त्व आहे असें नव्हे; तर खरें बोलावयाचें म्हटलें म्हणजे टिळकांचें महत्त्वच तसें होतें म्हणून त्यांस असली शिक्षा देण्यांत आली. टिळकांच्या शिक्षेस महत्त्व असेल, परंतु तें महत्त्व आमच्या मतें या कारणामुळेंच प्राप्त होतें. सर्व हिंदुस्थानांत टिळक हेच या क्षणीं सर्वांत प्रबळ असे पुढारी होते. राजकीय संग्रामांत त्यांचा हात धरणारा दुसरा कोणी दिसत नव्हता; व सर्व हिंदुस्थानांत त्यांच्या इतका लोकप्रिय किंवा वजनदार गृहस्थ प्रजापक्षाकडे नव्हता हें लंडन टाइम्सनें उघड म्हटलें आहे व त्यांच्या शिक्षेचें झालें तरी तेंच कारण होय.

लंडन टाइम्सचें मत वगळलें असतां मात्र बाकी विलायतचें लोकमत बहु-तांशीं रा. टिळक यांस अनुकूल आहे. त्यांतल्यात्यांत मि. कॉटन, मि. हिंडमन, मि. केरहार्डी वगैरेंनीं आपापल्या रीतीनें उघडपणें रा. टिळक यांचें समर्थन केलें असून मॉर्निंग लीडर, स्टार वगैरे पत्रांनीं मार्मिक लेख लिहून केसरीवरील खट-ल्याचे दोष दाखविले आहेत. मि. कॉटन यांनीं 'न्यूएज' नामक लिबरल पत्रांत एक स्वतंत्र लेख लिहून टिळक यांचें व आयर्लंडचे प्रसिद्ध दे. भ. मि. पार्नेल यांचें साम्य दाखविलें आहे. ते म्हणतात इंग्लिश लोकांना स्वातंत्र्यप्रीति आवडते खरी, पण त्यांना ती कोणी आपल्या स्वतःच्या अंमलाखालीं प्रकट केलेली खपत नाहीं. "परभारें आणि पावणेबारा" असें असलें म्हणजे मग ते स्वातंत्र्यप्रीतीचें कौतुक करतात. पण हिंदुस्थानांत पहावें तों 'निर्दोष व परमन्याय,' अशा ब्रिटिश अंमलाखालीं पार्नेलच्या बरोबरीचा असा टिळकां-सारखा देशभक्त खुनी, बदमाष व खिसेकापू लोकांच्या संगतींत काल काढण्या-करितां सहा वर्षें अंदमानांत पाठवला जातो!

टिळकांसारखा वक्ता व धीरोदार महात्मा इतर कोणत्याहि युरोपियन राज्यांत असता तर; त्याची देशभर वाहवाच झाली असती; पण टिळक पडले इंडियन व

यामुळें टिळकांना झालेल्या अन्यायाची कल्पना इंग्लिश मनुष्यांस कशी करतां येणार! टिळक बंडखोर नव्हते, परंतु इंग्रजांच्या मनःसमुद्राला उदारपणाचें भरतें आपल्या आपण होऊन येईल तेव्हां येवो, तोंपर्यंत हात जोडून स्वस्थ बसावयाचें असें म्हणण्याचे दिवस आतां उरले नाहींत असें मात्र त्यांचें मत आहे व या त्यांच्या मतास देशांतील सर्व तरुण पिढीकडून मान मिळूं लागला आहे. मि. हिंडमन यांनीं तर खुद्द लंडनटाइम्सला पत्र लिहून त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, टिळकांच्या लेखासारख्या लेखाकरतां जर लेखकास ६ वर्षें काळें पाणी भोगावें लागणार तर हिंदुस्थानांत आमच्या राज्यकारभाराविरुद्ध मुळीं एका शब्दानेंही कसलीच टीका करण्याची परवानगी आम्ही देत नाहीं असेंच सरकार एकदम कां सांगून टाकित नाहीं. टिळकांस झालेली शिक्षा अन्यायाची आहे व हा सर्व खटला ब्रिटिशन्यायपद्धतीच्या विरुद्ध आहे, असें सांगून इंग्रजी न्यायाच्या नांवाखालीं असलीं निर्लज्जपणाचीं कृत्यें दिवसाढवळ्या घडून येत आहेत हें पुढील दोनचार महिनेपर्यंत इंग्लंडांतील मोठमोठ्या शहरांमधून कंठरवानें मी सांगत फिरणार आहें असें हिंडमन यांनीं टाइम्सच्या द्वारें सर्वांस बजावलें आहे. मि. केरहार्डी यांनीं लेबरलीडर नामक आपल्या पत्रांत टिळकांवरील खटल्यास नांवें ठेवून असें ध्वनित केलें आहे कीं, राजद्रोह हा टिळकांचा खरोखर गुन्हा नसून हिंदुस्थानांतील मजूरपक्ष व प्रचंड शेतकरी वर्ग यांच्याशीं सहानुभूति बाळगून त्यांची उन्नति करण्याची खटपट रा. टिळक यांनीं केली, हाच त्यांचा मुख्य गुन्हा दिसतो. स्टार नामक लिबरल पत्रानें असें लिहिलें आहे कीं, “ टिळकांसारखे प्रसंग राष्ट्रांतील पुढाऱ्यांवर यावयाचेच. फिनिक्स पार्कमधील खुनानंतर पार्नेलची खुनी लोकांशीं सहानुभूति नव्हती हें खरें मानणें इंग्लिश लोकांस पुढें कित्येक दिवसपर्यंत अवघड वाटत असे व हिंदुस्थानांत बॉम्ब उडाल्यामुळें टिळकांचीही तीच स्थिति झाली. परंतु टिळकांनीं शिक्षा सांगतेवेळीं उच्चारलेले गंभीर शब्द प्रामाणिक व उदार मनुष्यास शोभतील असेच आहेत. शिवाय, टिळकांचा गुन्हा केवढाही मोठा असला तरी सरकारची जबाबदारी त्यामुळें कमी होत नाहीं. बॉम्ब गोळे उडण्याचे थांबावें असें असेल तर खटले करून भागणार नाहीं, राजकीय सुधारणा करून लोकांस हक्क दिले पाहिजेत. इंडिया पत्रानें असें म्हटलें आहे कीं, इंग्रजी न्यायदेवतेच्या निःपक्षपातीपणाचें उदाहरण म्हणून केसरीवरील खटला हा कोणालाही पुढें आणतां यावयाचा नाहीं. या

खटल्याचे योगानें पश्चिम हिंदुस्थानांत तरी सनदशीर चळवळ व सुधारणा यांचे कार्यास भयंकर हानि झालेली आहे. मॉर्निंगलीडर नांवाच्या लिबरल पत्रानें असें मत दिलें आहे कीं, टिळक ही एक व्यक्ती नसून त्यांजमध्यें दैवी प्रेरणेचें बीज आहे. त्यामुळें त्यांना आपल्या मार्गांतून कांहीं काळ जरी सरकारास दूर करतां आलें तरी त्याचा काय उपयोग ? पुण्यांत टिळक असल्यानें जर ते सरकारास भयप्रद वाटले असतील; तर अंदमानमध्यें घालविल्यानें त्यांजपासून उत्पन्न होणारी भीति कमी न होतां तिचीं पाळेंमुळें खोल शिरतील व तिचें स्वरूप अधिक सूक्ष्म परंतु अधिक भयंकर होईल ! वर जें हें विलायतेंतील लोकमत सांगितलें तें लंडनटाइम्ससारख्या प्रतिपक्षीय वर्तमानपत्राच्या द्वारें टिळकांच्या लेखांचें जें स्वरूप व त्यांच्या खटल्याची जी हकीकत प्रसिद्ध झाली तेवढ्यावरूनच बनलेलें आहे; रा. टिळक यांचे हे लेख आणि खटल्याची समग्र हकीगत अक्षरशः विलायतेंतील लोकांच्या हातीं पडेल तर सरकाराविषयीं प्रतिकूल व टिळकांविषयीं अनुकूल असा त्यांचा आधींच असलेला ग्रह दुणावेल, याबद्दल आम्हांस तरी शंका वाटत नाहीं. यासंबंधानें पार्लमेंटांत जीं प्रश्नोत्तरें झालीं त्यांमध्यें मि. केरहार्डी व सर हेन्री कॉटन यांनीं असिस्टंट सेक्रेटरी मि॰ बुकॅनन यांस "रा. टिळकांच्या लेखांचीं भाषांतरें पार्लमेंटपुढें ठेवण्यांत येतील काय ?" असें विचारलें, परंतु त्यांस निवळ नकारार्थी जबाब मिळाला; व या एका गोष्टीवरूनहि सरकारचा या खटल्याचे निकालावर कितपत भरंवसा आहे हें दिसून येणार आहे. असो, शेजीबाईनें कोंबडा झांकला म्हणून सूर्य उगवावयाचा रहात नाहीं, या न्यायानें सरकारी रीतीनें नाहीं तर खासगी रीतीनें तरी रा. टिळकांचे समग्र लेख व खटल्याची हकीकत पार्लमेंटाच्या सभासदांपुढें जाईल, व विलायतेंतील अनुकूल लोकमताचा प्रवाह लवकरच अधिक प्रबळ होईल यांत शंका नाहीं.

---

३ टिळक सुटले !

(केसरी ता॰ २३ जून १९१४)

गेल्या आठवड्याचा केसरी जेव्हां, आमच्या हातावेगळा झाला तेव्हां, पुढील अंक निघण्यापूर्वीं लो॰ टिळक यांची सुटका होईल आणि ती आनंददायक

वार्ता या अंकीं प्रसिद्ध करावयास मिळेल, अशी आम्हांला कल्पनाहि नव्हती. पण ती गोष्ट अवघ्या चोवीस तासांचे आंतच घडून आली. टिळक लवकर सुटणार अशाविषयीं जरी स्पष्ट चिन्हें दिसत होतीं, तरी त्यांच्या सुटकेची नक्की तारीख कोणासच कळलेली नव्हती. टिळक मंडाले येथून जरी ता. ८ रोजीं निघाले तरी, ते पुण्यास ता. १७ रोजीं मध्यरात्रीनंतर त्यांच्या घरच्या दरवाजापुढें येऊन उभे राहीपर्यंत त्यांच्या सुटकेची विश्वसनीय अशी बातमी कोणासच कळली नाहीं; आणि ही 'गुप्त बातमी' सर्वस्वीं गुप्त ठेवण्याचें यश सरकारी अधिकाऱ्यांनीं संकल्पाप्रमाणें पदरांत पाडून घेतलें याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे. कोणत्याही पद्धतीप्रमाणें हिशोब केला तरी पुण्यास १७ व्या तारखेस टिळकांचें येणें व्हावें हें भविष्य वर्तवितां येण्यासारखें नव्हतें. लोकांची अपेक्षा सफशेल फसविणें ही राजकारण्यांतर्गत एक उपकला आहे; व तिचाच अनुभव प्रस्तुत प्रसंगीं आला. कसेंहि असो; मागच्या शिक्षेपैकीं राहिलेले सहा महिने सरकार भरून घेईल ही जी सकारण किंवा निष्कारण भीति कित्येकांस होती ती खोटी ठरून, शिवाय शिक्षेच्या तारखेपासून मोजली असतां भरणाऱ्या सहा वर्षांच्या आधीं पांच आठवडे तरी टिळकांची सुटका सरकारानें केली ही तितक्यापुरती सरकारची मेहेरबानीच म्हटली पाहिजे. टिळकांस शिक्षा देतांना न्यायमूर्ति (त्यावेळचे साधे मिस्टर व त्यानंतरचे सर) दिनशा दावर यांनीं टिळकांस उद्देशून असे शब्द वापरले होते कीं, "ज्या देशावर प्रीति करण्याचा तुमचा बाणा किंवा बहाणा आहे (Profess या शब्दाचा बाणा किंवा बहाणा करणें यापैकीं वाटेल तो अर्थ होतो), त्या देशाच्या कल्याणाकरितांच तुम्ही 'कांहीं थोडा काळ' देशाबाहेर राहणें इष्ट आहे." तो इष्ट काल ता. २२ जुलै रोजीं संपणार होता; पण त्याच्या आधीं पांच आठवडे टिळकांस सोडल्यानें 'टिळकांच्या देशाच्या' कल्याणास कांहीं मोठासा विघात होणार नाहीं असें ठरविण्यांत सरकारानें उदारपणाच दाखविला म्हणावयाचा! कारण गेल्या सहा वर्षांत अनेक बऱ्या वाईट प्रसंगांनिमित्त अनेक कैदी सोडण्यांत आले. इतर कित्येकांना शिक्षेची स्पेशल सूट देण्यांत आली; व दहा वर्षें शिक्षा झालेला कैदी अवघ्या तीन साडे तीन वर्षांत सुटून घरीं आल्याचेंहि उदाहरण दाखवितां येईल, नाहीं असें नाहीं. स्वतः टिळकांची शिक्षा काळे पाण्याची, असें मानलें

तरी त्यांना दरमहा कांहीं दिवस बाद मिळून सहा वर्षांत त्यांचे सहा महिने कमी व्हावयास पाहिजे होते. पण टिळक असामान्य व्यक्ति या सबबीवर, त्यांच्याशीं कैदेचे दिवस भोगण्यांतही अनन्यसामान्य अशीच वागणूक ठेवण्याचा सरकारचा नियम मुळापासून असून तो त्यांनीं पाळलाहि.

न्या. दावर यांनीं काळेपाण्याच्या शिक्षेचा संकल्प सोडतांना 'कांहीं थोडा काळ' अशा साध्या व मृदु शब्दांची योजना आपणाकडून केली होती खरी; परंतु कोणताहि न्यायाधीश ज्या सर्व परिस्थितीचा विचार करून शिक्षा देतो, त्या परिस्थितींत आरोपींचें वय व शिक्षेचें स्वरूप यांचा परस्पर संबंध मात्र तो विसरतो असें मानतां येत नाहीं. यामुळें ५२ वर्षांचें वय झालेला टिळकांसारखा मनुष्य सहा वर्षें काळेपाणी भोगून जिवंत परत येईल, असें न्यायमूर्ति दावर यांस वाटलें असल्यास त्यांची मनोरचना खरोखर सर्वस्वीं आनंदाकांक्षी (optimistic) असली पाहिजे असेंच म्हणावें लागतें. व सहा वर्षें देशाबाहेर तुरुंगाच्या सक्त एकांतवासांत काढूनहि टिळक जिवंत परत आले ही बातमी ऐकून इतरांप्रमाणें न्यायमूर्तींसहि मनापासून साश्चर्यानंद होईल यांत शंका नाहीं. असो. टिळक सहा वर्षेंपर्यंत देशांत राहिलेले सरकारास नको होते, व त्यांनीं तो आपला हेतु तडीस नेलाहि! पण टिळकांनीं सहा वर्षें केवळ शरीरानें देशत्याग करावा इतकीच सरकारची इच्छा नव्हती; तर त्यांनीं देशाला व देशानें त्यांना या मुदतींत पुरें विसरून जावें अशीहि त्यांची इच्छा असावी असें दिसतें. कारण या दोघांमध्यें जितकी उंच व अभेद्य भिंत बांधतां येईल तितकी बांधण्याची सरकारनें खबरदारी घेतली होती. इकडे, टिळकांचीं चित्रें बाळगणें, त्यांचीं पद्यें म्हणणें वगैरे गोष्टींना गुन्ह्याचें स्वरूप आणलें असून, त्यांच्या संबंधानें बरेंचसें स्फुट वाङ्मय सरकारजमा करण्यांत आलें होतें, तर तिकडे टिळकांना फक्त घरच्या माणसांच्या खुशालीपलीकडे बाहेरच्या जगाची कांहीं एक बातमी मिळूं नये, असा सक्त बंदोबस्त कसा करण्यांत आला होता, हें दुसरीकडे दिलेल्या त्यांच्या संभाषणांतील हकीकतीवरून दिसून येईलच. गुन्हा राजकीय स्वरूपाचा असला म्हणजे कैद्याला सरकारनें जांवयाप्रमाणेंच वागविलें पाहिजे असें कोणीहि म्हणत नाहीं. पण देशांतील कोणतीहि सार्वजनिक माहिती कैद्यास मिळूं नये असा सक्त निर्बंध घालण्याचेंहि कारण आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. असो; इतर रीतीनें टिळकांस कशा रीतीनें वागविण्यांत आलें याविषयीं

त्यांनीं स्वतः सांगितलेली हकीकत दुसरीकडे दिलीच आहे. व एका शब्दांत सांगावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, टिळकांस नुसती काळेपाण्याचीच नव्हे तर त्याचबरोबर एकांतवासाचीहि कैद भोगावी लागली. सरकारानें टिळकांचे खाण्यापिण्याचे हाल केले नाहींत ही गोष्ट खरी; व तेवढ्याबद्दल सरकारचे आभार मानले पाहिजेत. पण इतर बाबतींत त्यांचा बंदोबस्त फार सक्तीचा होता असें दिसून येईल.

आयर्लंदच्या इतिहासांत हिंदुस्थानच्या इतिहासाला ठिकठिकाणीं दाखले मिळतात; व ज्यांना आयर्लंदचा वृत्तांत माहीत असेल त्यांना टिळकांचें नांव घेतांच डॅनियल ओकॉनेल यांची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. डॅनियल ओकॉनेल यांसही सरकारच्या अवकृपेमुळें राजकीय गुन्ह्याकरितां शिक्षा झालेली होती. पण त्याला शिक्षेनंतर कसें वागविण्यांत आलें याची हकीगत मौजेची व बोधप्रद असून आजच्या प्रसंगीं तिचा उल्लेख केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. ओकॉनेल यास एक वर्षांच्या साध्या कैदेची शिक्षा झालेली होती; पण केवळ दोषारोप शाबीत होऊन शिक्षा झाल्यानें आपणांस जें काय हवें तें मिळालें असें समाधान वाटून शिक्षा भोगण्याच्या बाबतींत मात्र त्यास सर्व प्रकारची सवलत द्यावयाची असें सरकारनें ठरविलें. सर्व आयर्लंदांतील वाटेल तो तुरुंग तुम्ही पसंत करा असें ओकॉनेलच्या मित्रांस खासगी रीतीनें सांगण्यांत आलें, व त्यांनीं पसंत केलेल्याच तुरुंगांत त्यास ठेविलें. तुरुंगांतील सोईची जागा त्यास मिळावी म्हणून जेलरलाच दुसरीकडे रहावयास सांगून जेलरचा बंगला या कैद्यास दिला. ओकॉनेलबरोबर शिक्षा झालेल्या इतर लोकांसही त्याजबरोबरच राहूं देण्यांत आलें होतें. या सर्व कैद्यांस बाहेरून हरतऱ्हेचा उत्तम खाना, चहा, फळफळावळ येत असे. ओकॉनेलकडून फक्त पळून न जाण्याचें वचन घेऊन सर्व तुरुंगाच्या आवारांत हिंडण्या-फिरण्यास त्याला मोकळीक दिली होती. व्यायाम घेण्याकरितां व करमणुकीकरितां तुरुंगांतील बगीचा त्यास बहाल करण्यांत आला होता. तेथें तो आपलीं नातवंडें घेऊन फुलझाडांच्या ताटव्यांत खेळत बसे! त्याला भेटण्याकरितां लोक नित्य येत; व बागेंत बसून तो त्यांच्या भेटी घेई, आपलें टपाल वाची व चहापार्ट्या देई! रोज नवा धर्मोपदेशक येऊन त्याची सकाळ-संध्याकाळची धर्मोपासना चालावी. तुरुंगांतील कैद्यास मानपत्रें घेऊं देणें म्हणजे शिक्षेची थट्टा होते, एवढ्याच हेतूनें सरकारनें त्याला तुरुंगांत फक्त

मानपत्रें घेऊं दिलीं नाहींत ! ओकॉनेलबरोबर तुरुंगवास भोगणाऱ्या लोकांत वर्तमानपत्राच्या धंद्यांतले लोकच अनेक असल्यामुळें त्यांनीं तुरुंगांत 'जेलखाना-गॅझेट ' नांवाचें वर्तमानपत्र सुरू केलें. जाहीरसभांची हौस भागण्याकरितां बागें-तल्या एका उंचवट्यास ' तारागड ' (Tara Hall) असें नांव देऊन फावल्या वेळीं एकानें त्यावर उभें राहून बोलावें व बाकीच्यांनीं ऐकावें असा खेळ ते खेळत! बाहेरच्या भक्त व मित्र मंडळाकडून त्यांच्यावर देणग्यांचा वर्षाव होत असे. एका संगीतप्रिय मित्रानें तुरुंगांतील आपल्या या मित्राचा आत्मा संगीतामृताच्या ओलाव्याविणें सुकून जाईल कीं काय अशा भीतीनें या नऊ कैद्यांस प्रत्येकीं एकेक हार्मोनियमची पेटी पाठविली ! इतक्या अगत्यानें पाठविलेल्या भेटीचा सत्कार तसाच होणें योग्य होतें. म्हणून या हार्मोनियमच्या पेट्या तुरुं-गांत जाऊन पोंचतांच, त्या नऊच्या नऊ उघडून या राजकीय कैद्यांनीं एक-दम वाजविण्यास सुरुवात केली; तेव्हां आपल्या बंदिवानांच्या आपत्तीची ही सुरेल गोड वार्ता कानीं पडतांच, हा काय प्रकार आहे म्हणून पहावयास तुरुंगाचे अधिकारी धांवून आले ! वरील वर्णनांतील विनोद वगळला तरी, कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या अपराध्यांची तुरुंगवासांतही विशिष्ट प्रकाराचीच व्यवस्था ठेवणें जरूर व न्यायाचें असतें हें सुधारलेल्या समाजांनीं मान्य केलेलें तत्त्व अनुभवसिद्ध करण्याइतका पुरावा वरील हकीकतींत आहे.

तथापि, झाल्या गेल्या गोष्टी बोलण्यांत आतां फारसा अर्थ नाहीं. पुढें काय ? हा फक्त एकच प्रश्न शिल्लक राहतो. सर्वांच्या अंतर्यामीं या प्रश्नाचीच स्फूर्ति होत असेल, व अनेकांच्या तोंडून तोच प्रश्न निघतही आहे; पण टिळ-कांनीं पानसुपारीचे वेळच्या आपल्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें या प्रश्नाचें उत्तर त्यांना आज देतां येणें शक्य नाहीं. कारण आधीं सहा वर्षांचा काळ हा कांहीं लहान–सहान नाहीं; व त्यांतील बहुतेक वर्षें लॉर्ड सिडेनहॅम यांज-सारख्या तरतरीत व उत्पातप्रिय राज्यकर्त्यांचे कारकीर्दींत गेलेलीं असल्यामुळें, सर्व परिस्थिति पाहून तिचें मनाशीं समालोचन करण्यास टिळकांसारख्या तीक्ष्ण व व्यापक दृष्टीच्या मनुष्यासही कांहीं काळ लागल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. परेच्छाप्राप्त अशा षड्वार्षिक योगनिद्रेंतून जागृत होऊन पुण्यास परत आपल्या-वर ' रिप व्हॅन विंकल ' प्रमाणें आपली स्थिति झाल्याचें टिळकांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलेंच आहे. पण ' रिप व्हॅन विंकल' च्या दृष्टीस पडणारे फेर-

बदल बहुतेक मानव चरित्राच्या सामान्य नियमांनीं स्वाभाविकपणें घडून येणारे असे होते. पण टिळक परत आल्यावर त्यांना जे फेरबदल दिसले असतील त्यांना असलें सौम्य वर्णन साजेल असें आम्हांस वाटत नाहीं तर एखाद्या ज्वालामुखी पर्वताच्या स्फोटानें सृष्टिरचनेंत जें स्थित्यंतर होतें तसेंच कांहींसें हें स्थित्यंतर होय. जळाचें स्थळ व स्थळाचें जळ, बगीच्याचें वाळवंट व वाळवंटाचा बगीचा, स्मशानाचें घर व घराचें स्मशान—असलें स्थित्यंतर पाहून कोणी मनुष्य धैर्याचा म्हणून जरी भेदरला नाहीं, तरी तो आश्चर्यस्तंभित झाल्यावांचून मात्र राहूं शकणार नाहीं. एखादी मोठी बोट फुटली असतां एखादा प्रवासी बुडतां बुडतां बचावला जावा व पाण्यामधील उंचशा खडकावर जागा मिळाल्यानें स्वतः बोट, तींतील मनुष्यें व सामानसुमान यांच्या वाताहतीचे अनेकविध स्थिर व चल प्रकार त्याला आपणाभोंवतीं पहाण्यास सांपडावे; आणि असें असतां त्याचें समालोचन जसें दुःखद होईल तसेंच टिळकांचेंही झालें असल्यास नवल नाहीं; तथापि एका अँग्लोइंडियन पत्राच्या प्रतिनिधिजवळ त्यांनीं उद्गार काढल्याप्रमाणें त्यांच्या आयुष्यक्रमाशीं संबंध असलेलें हेंही वादळ शांत होईल अशी त्यांना आशा वाटते आणि परवा संध्याकाळच्या सभेंतल्या भाषणांत उल्लेखिल्याप्रमाणें 'दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं' या नीतिवचनाप्रमाणें वागून पुढील मार्गावर पाऊल टाकिलें असतां आपणांस पूर्वीप्रमाणेंच लोककल्याणाचें काम करितां येईल, असा त्यांचा दृढविश्वास दिसतो.

असो; तूर्त लोकांत फिरून येऊन पडल्यानें टिळकांना जसा आनंद होत आहे, तसाच सर्व लोकांसही टिळक आपणामध्यें परत आल्यानें आनंद होत आहे. आणि केसरी व टिळक यांचा जरी अंगांगी संबंध असला, तरी त्यांच्या सुटकेबद्दल स्वतः केसरीनें उद्गार काढल्यास औचित्यभंग होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. म्हणून टिळक स्वस्थानीं सुखरूप परत आल्याबद्दल आम्ही त्यांचें सप्रेम स्वागत करितों. आम्ही केसरी हातीं घेतल्यानंतर नऊ महिन्यांतच नवीन प्रेसॲक्टाचा अंमल केसरीवर होण्याचें पूर्वचिन्ह दिसून आलें आणि 'इशारती' च्या रूपानें मखमाली पिशवींत घातलेल्या प्रेस ॲक्टाच्या पंजाचा आघात केसरीवर घडला; त्यावेळीं आम्हीं भावी संकटाचा उल्लेख करितांना खालील उद्गार काढिले होते:—

"केसरी बंद पडावा अशी ज्याप्रमाणें अधिकारी वर्गास उत्कट इच्छा अस-

णार, त्याप्रमाणें तो बंद न पडावा, आज तीस वर्षें चालू असलेली महाराष्ट्राची ही एक संस्था पुढेंही चालू रहावी, निदान आजपर्यंत या संस्थेचें चालकत्व मुख्यतः ज्यांच्याकडे होतें ते गृहस्थ म्हणजे लोकमान्य टिळक हे कारागृहांतून परत येऊन आपला खाजगी व सार्वजनिक कारभार फिरून आपल्या हातीं घेई-पर्यंत तरी ती नष्ट होऊं नये, अशी केसरीच्या हल्लींच्या संपादकाची, त्याच्या सहकारी वर्गाची व केसरीच्या हजारों वाचकांची उत्कट इच्छा असावी, हेंही स्वाभाविकच आहे. पण जगांतील प्रत्येक विषयसंबंधांत परस्परविरुद्ध असणाऱ्या अनेक इच्छाशक्तींपैकीं कोणती एक सफल करावयाची, अथवा त्या सर्व इच्छा-शक्तींचा मेळ घालून त्यांस कांहीं निराळीच दिशा दाखवयाची हें ठरविणारी एक वरिष्ठ व सर्वंकष अशी स्वतंत्र इच्छाशक्ति जगांत वावरत असते, आणि केसरीच्या अस्तित्वासंबंधाचा निर्णयही अर्थात् या वरिष्ठ इच्छाशक्तीवरच अवलंबून आहे. ''

टिळकांनीं परत येऊन केसरी जिवंत पहावा या आमच्या वैयक्तिक व इत-रांच्या समवायिक आकांक्षेस यश दिल्याबद्दल त्या वरिष्ठ व सर्वंकष इच्छा-शक्तीचे आम्ही ऋणी आहों; व अशा प्रकारचे खऱ्या प्रामाणिक नम्र भावनेचे उद्गार काढून आम्ही हा लेख पुरा करितों.

---

४ प्रयत्नांतीं परमेश्वर !

(केसरी ता. २७ एप्रिल १९१५)

सुप्रसिद्ध ताईमहाराजांच्या खटल्यांतलि टिळकांच्या अपीलाचा निकाल प्रिव्हि कौन्सिलनें टिळकांच्या इतर वादींच्यातर्फे दिल्याची बातमी आम्हीं चार आठवड्यांपूर्वीं प्रसिद्ध केलीच होती, व त्यावेळीं सबंध निकाल पुढें प्रसिद्ध करूं असें आश्वासन दिलें होतें. ह्या आश्वासनाप्रमाणें आज दुसरीकडे प्रिव्ही कौन्सि-लच्या ठरावाचा विस्तृत गोषवारा दिला आहे. ठरावाचा हा सारांश वाचून टिळकांच्या हितचिंतकांपैकीं जे कित्येक धड आठवणीचे असतील त्यांना आजच्यासारखा आनंदाचा एक प्रसंग अकरा वर्षांपूर्वीं आला होता त्याची आठवण होईल; कारण ता. ८ मार्च सन १९०४ च्या केसरीच्या अंकांत, मुंबई हायकोर्टाचे न्यायमूर्ति ना. सर लॉरेन्स व ना. बॅटी यांनीं टिळकांना खोट्या

प्रतिज्ञेच्या व इतर अनेक फौजदारी आरोपांतून दोषमुक्त करून सोडून दिल्याचा ठराव आम्हीं प्रसिद्ध केला होता. पूर्वीचा सुप्रसंग मुंबई हायकोर्टाच्या न्यायबुद्धीमुळें आला, व हल्लींचा हा त्याच हायकोर्टानें केलेला अन्याय खोडून काढणाऱ्या प्रिव्हि कौंसिलच्या न्यायबुद्धीमुळें आला. असा जरी एका अंगानें फरक असला तरी, या दोनही प्रसंगीं एकाच व्यक्तीस म्हणजे टिळकांना अखेर 'ब्रिटिश न्यायकोर्टा' कडूनच योग्य न्याय मिळाला ही गोष्ट दुसऱ्या बाजूनें ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. आणि ता. २० मार्च १९०४ रोजीं येथील रेमार्केटच्या पटांणांत भरलेल्या अभिनंदनपर जंगी जाहीरसभेंतील हजारों लोकांपुढें ब्रिटिश न्यायदेवतेच्या ठिकाणीं, निदान कित्येक बाबतींत तरी आपला दृढ विश्वास असल्याचें जें टिळकांनीं बोलून दाखविलें तेंच फिरून आजहि या दुसऱ्या अनुभवानंतर त्यांना जो कोणी विचारील त्याजपाशीं, ते अधिक दृढ विश्वासानें व आनंदानें कबूल करतील, हें अगदीं उघड आहे; पण या न्यायदेवतेची आराधना करणें, फार कष्टाचें व कालगतींचें काम आहे; विशेषतः ज्या ब्रिटिशांशीं न्यायनीति प्रसंगविशेषीं इतकी निःपक्षपाती अतएव दैवी स्वरूपाची म्हणून वाखाणणें जरूर आहे, त्याच ब्रिटिशांची खुद्द याच ताईमहाराज प्रकरणांत अनुभवास आलेली पोलिटिकल राजनीति मात्र तद्विरुद्ध आहे असें टिळकांस विषयपूर्ततेकरितां म्हणावें लागेल यास नाइलाज आहे.

असो; प्रिव्हि कौन्सिलच्या प्रस्तुतच्या ठरावानें ताईमहाराज प्रकरणाचा अखेरचा व कायमचा निकाल लागला, असें आतां मोकळ्या मनानें म्हणतां येत आहे. वर सांगितलेल्या न्या. जेंकिन्स व बॅटी यांच्या ठरावानें, खोटी प्रतिज्ञा करणें, खोटे दस्तऐवज करणें वगैरे टिळकांवर सरकारनें आणलेल्या अनेक भयंकर काल्पनिक आरोपांतून त्यांची मुक्तता झाली हें खरें; पण तेवढ्यानें अर्थात्च कायमचा निकाल लागण्यासारखा नव्हता. 'औरंगाबादेस शारीर–दत्तविधान झालें' असे जे शब्द टिळकांनीं मि. आस्टन यांजपुढें शपथेवर उच्चारले ते " खोटेच आहेत असें नाहीं. " इतकें फार तर फौजदारी खटल्यांतील अपिलांत हायकोर्टानें ठरविलें. पण ते शब्द " खरेच आहेत" असें ठरविणें ही गोष्ट फक्त दिवाणी न्यायकोर्टाच्या हातीं आहे. अमुक एक शब्द 'खोटे नाहींत' व 'खरे आहेत' या दोन विधानांत कायदेशीर दृष्टीप्रमाणें लौकिकदृष्ट्याही अर्थात्च फार फरक आहे. व या फरकामुळें कायद्याच्या कुशींत व

लोकांच्या मनांत सलत राहणारें सल हल्लींच्या प्रिव्हि कौन्सिलच्या निकालानें समूळ काढून टाकलें, हेंच या ठरावाचें विशेष महत्त्व होय. १९०१ च्या जून महिन्यांत औरंगाबादेस टिळकांनीं दत्तविधान ठरविलें असतांहि, पुण्यास परत येतांच अपक्क बुद्धीमुळें कुटाळ व उपद्व्यापी लोकांच्या सल्ल्याला बळी पडून ताईमहाराजांनीं पुण्यास दुसरा दत्तक घेण्याचा घातलेला घाट टिळकांच्या दक्षतेमुळें व निश्चयीपणामुळें फसल्यावर, आणि ताईमहाराजांनीं करवीर छत्रपतींच्या छत्राचा आश्रय करून दुसरा दत्तक घेण्याचा आपला हेतु १९ आगष्ट रोजीं कोल्हापुरास तडीस नेल्यावर, पहिलें दत्तविधान शाबीद व कायदेशीर व दुसरें दत्तविधान झालें असलें तरी बेकायदेशीर ठरविण्याकरितां टिळकांना दिवाणी कोर्टांत फिर्याद मांडणें हा मार्ग प्राप्त झाला; व ता. २१ सप्टेंबर १९०१ रोजीं त्यांनीं हल्लींच्या कज्ज्यांतील मूळ फिर्याद दाखल केली. दिवाणी कोर्टांतील कामाचा विलंब लक्षांत घेऊन अपील कोर्टाचे साता समुद्रापलीकडील चारी धाम पुजून यावयाचें म्हटलें तरी या प्रकरणाचा निकाल कित्येक वर्षांच्या पूर्वींच लागला असता. दिवाणी कोर्टांत रीतीप्रमाणें टिळकांची जबानी जरी झालीच असती तरी जगन्नाथमहाराजांचें दत्तविधान शाबीद का नाशाबीद येवढ्याच मुद्याला लौकिकदृष्ट्या महत्त्व आलें असतें; 'टिळक खरे कीं खोटे' अशा स्वरूपाचा मुद्दा लौकिकदृष्ट्या पुढें आला नसता. पण जगन्नाथमहाराजांचें दत्तविधान व पर्यायतः आपला शब्द खरा ठरण्याकरितां दिवाणी कोर्टांत फिर्याद मांडण्याचा अगदीं सरळ व उघड मार्ग टिळकांनीं पत्करिला असतां, तो सोडून देऊन न्यायाची गाडी फौजदारी कोर्टाच्या विषम व कंटकमय अशा आडरानांत नेऊन घालण्याचा प्रयत्न टिळकांच्या सर्व प्रतिपक्षांनीं मिळून केल्यामुळें 'कांट्याचा नायटा' या म्हणीप्रमाणें या प्रकरणास भलतेंच स्वरूप आलें. दत्तविधानाबद्दल वाद माजणें, किंबहुना वर्षानुवर्ष काम चालवून व प्रिव्हि कौन्सिलपर्यंत मजल जाऊन दत्तक शाबीद अगर नाशाबीद होऊन त्याचा अखेर निकाल लागणें, या गोष्टी हिंदु समाजास आतां पुऱ्या परिचित व नित्य पाठांतल्या झाल्या आहेत. खुद्द बाबामहाराज यांच्याच दत्तकाचा खटला कोर्टांत जाऊन तेथें त्यांचा हक्क शाबीद करून घ्यावा लागला होता, ही गोष्ट थोड्या फार लोकांस माहीत असेलच. परंतु प्रस्तुतच्या प्रकरणांत केवळ टिळक आहेत म्हणून मुकदम्याची गाडी फौजदारी कोर्टाकडे

खेंचून नेऊन सांपडल्यास या आडरानांत त्यांना गारद करावें, व अशा अप्रत्यक्ष रीतीनें, दिवाणी कोर्टांत यश मिळविण्याचा पाया टिळकांच्या हाडावर रचावा, अशी सल्ला त्यांच्या प्रतिपक्षांना कित्येक काळ्या व गोऱ्या सल्लागारांनीं दिली, आणि ती त्यांनीं घेतली हें कांहीं क्षुद्र मनुष्यस्वभावाविरुद्ध नाहीं. पण या अपकृत्यांत खुद्द मुंबईसरकारहि सामील झालें हें मात्र आश्चर्य होय; व त्यामुळेंच प्रस्तुतच्या दत्तक प्रकरणास कांहीं भलतेंच महत्त्व प्राप्त झालें. अर्थात् टिळकांच्या बाजूनेंहि दत्तक शाबीद का नाशाबीद यापेक्षां टिळक खरे कीं खोटे याच मुद्यास विशेष महत्त्व आलें. एरवींहि केवळ न्यायाची कड पोंचविण्याकरतां म्हणून जरूर तर टिळकांनीं प्रिव्हि कौन्सिलपर्यंत मजल नेण्यास सोडलें नसतें, हें ज्या कोणास टिळकांचा निश्चयी स्वभाव माहीत आहे ते सहजच कबूल करतील. तसें झालें असतां टिळकांस फक्त थोडीबहुत पैशाची घस सोसावी लागली असती इतकेंच काय तें. पण सरकार मध्यें पडून न्यायाचा गाडा फौजदारी आडरानांत खेंचून नेल्यामुळें, ज्यांच्या मानानें द्रव्यहानि ही कांहींच नव्हे अशीं भयंकर संकटें टिळकांना सोसावीं लागलीं. पण ईश्वरी कृपा किंवा दैव अनुकूल असल्यास शत्रू अपकार करावयाला गेला असतां त्याचा उलट उपकारच होतो, असें जें म्हणतात तें प्रस्तुत प्रकरणीं अनुभवास आलें! कारण टिळकांना मूर्तिमंत असत्य ठरविण्याच्या हेतूनें त्यांच्या प्रतिपक्षांनीं व सरकारनें हजारों मोहोरा खर्च करून त्यांच्या अंगास फासण्याकरतां जो काजळाचा लेप तयार केला तो फुकट गेला येवढेंच नव्हे तर, त्या विषारी काजळाचें औषधी अंजन बनून त्यानें टिळकांच्या शीलाचें व सत्यव्रताचें शरीर अधिकच उज्वल केलें. दिवाणी कोर्टांत प्रथम फिर्याद मांडतांना 'मी खरा' अशा तऱ्हेचा अहंकार त्यांच्या मनाला शिवलेला नसला तरी, त्यानंतरच्या शत्रुकृत इतिहासाची समाप्ति झाल्यानंतर आपला शब्द खरा ठरल्याचा आनंद स्वतः टिळकांस झाल्यास व लोकांनीं त्यांच्या सत्यप्रियतेच्या यशाचा पुकारा केल्यास, ती मानहानि सोसण्यास प्रतिपक्षांनीं उघडच तयार झालें पाहिजे!

अमुक एक दत्तक शाबीत–नाशाबीद झाल्यानें मुंबईसरकारच्या उत्पन्नांत चार आठ आण्यांचीहि भर पडण्याचा संभव नसतां, त्यांना ताईमहाराजप्रकरणांत पडण्याची काय आवश्यकता होती? असा प्रश्न जर कोणा भोळ्या वाचकांच्या मनांत आला तर त्यांस हेंच स्पष्ट व सरळ उत्तर दिलें पाहिजे कीं सर-

कारास या कामीं पैशाचा लोभ नव्हता इतकेंच नव्हे तर उलट लाखों रुपये खर्चण्यासहि तें तयार झालें होतें; व या स्वार्थत्यागानें त्यांना एकच गोष्ट साधावयाची होती ती ही कीं, शक्य तर टिळकांना खोटें ठरवून व एका अनीतिमूलक गुन्ह्याकरतां त्यांना तुरुंगांत पाठवून त्यांची मान्यता लोकांच्या दृष्टीनें होईल तितकी कमी करावी! सरकारनें टिळकांचा इतका पाठलाग करावा असें त्यांनीं सरकारचें काय घोडें मारलें आहे हें आम्हांस कळत नाहीं. पण इतका पैसा व स्वतःची इभ्रत आणि वजन प्रतिपक्षाच्या पारड्यांत घालून टिळकांचें पारडें हलकें करण्याचा सरकारनें कां प्रयत्न करावा याचा लोक जेव्हां विचार करतात, तेव्हां साहजिकरीत्याच ते असें म्हणूं लागतात कीं, टिळकांच्या चारित्र्यावर यशस्वीरीतीनें घाला घालतां आला असता तर तो सरकारास हवा होता, व म्हणूनच त्यांनीं या कामीं केवळ खाजगी पक्षकारांस हातीं धरून त्यांना मदत केली. लोकांचें हें म्हणणें कसेंहि असो; या सर्व खटाटोपास प्रिव्हि कौन्सिलच्या प्रस्तुतच्या ठरावानें खमंग चपराक बसली आहे, आणि ज्या जोरानें टिळकांच्या प्रतिपक्षांनीं ही मोहीम त्यांच्यावर केली त्याच जोरानें त्यांनीं आतां माघार घेणें रास्त आहे. मग ईश्वर त्यांस काय बुद्धि देईल तें पहावें. असो; विशेष दुःखाची गोष्ट इतकीच कीं, दिवाणी प्रकरणांत फौजदारी प्रकरणाप्रमाणें मुंबई हायकोर्टाकडूनच टिळकांस न्याय मिळावयास पाहिजे होता, पण तो मिळाला नाहीं. येवढेंच नव्हे तर १९०४ सालीं न्या. जेंकिन्स व बॅटी यांनीं टिळकांस निरपराधी ठरवून त्यांच्यावरील जे भयंकर आरोप काढून टाकले त्याच आरोपांचा एक प्रकारें अप्रत्यक्ष अनुवाद न्या. चंदावरकर व हीटन यांच्या दिवाणी अपिलांतील निकालानें केल्यासारखा झाला. टिळकांची ग्रहदशा त्यावेळीं न संपल्यामुळें म्हणा अगर इतर कारणामुळें म्हणा, उभयतां न्यायमूर्तींच्या हातून कायद्याच्या केवढ्या ढोबळ चुका झाल्या, पुराव्यांत सरस-निरस व खरें-खोटें शोधण्याची त्यांची दृष्टी कशी ढळली, पुराव्याच्या कायद्याच्या केवळ सामान्य तत्त्वांचाहि त्यांच्या हातून किती उपमर्द झाला, आणि हिंदुस्थानांत मनुष्याची मान्यता जितकी अधिक तितकें त्याचें शील हीणकस, असला वस्तुतः खोटा इतकेंच नव्हे तर मनुष्यस्वभावाशीं सर्वस्वीं विरुद्ध सिद्धांत आपल्या मनाशीं बनवून केवळ त्याच्या सहाय्यानें त्यांनीं टिळकांविरुद्ध कसा निकाल दिला, इत्यादि गोष्टींची चर्चा खुद्द प्रिव्हि कौन्सिलच्या

निकालांतच मुद्देसूद रीतीनें केलेली असल्यामुळें त्यावर आम्हांस स्वतंत्र टीका करण्याचें कारणच उरलें नाहीं. हायकोर्टाची ही चुकी प्रिव्हि कौंसिलनें आपल्या अधिकारानें व अधिकारयुक्त वाणीनें सर्वस्वीं खोडून काढून, व या बाबतींत १४ वर्षेपर्यंत झालेल्या छळानें तावून सुलाखून निघालेल्या टिळकांच्या सत्यनिष्ठेवर सात्त्विक मान्यतेची जिल्हई देऊन त्यांनीं ती टिळकांच्या स्वाधीन केली याकरितां प्रिव्हि कौंसिलचे धन्यवाद गावे तितके थोडेच होणार आहेत !

प्रिव्हि कौंसिलच्या निकालानें ताईमहाराजप्रकरणाचा कायमचा निकाल लागला असल्यामुळें श्रमपरिहाराचा सुखाचा सुस्कारा टिळकांना व त्यांच्या हितचिंतकांस आतां टाकण्यास हरकत नाहीं. बिकट पर्वत चढून गेल्यावर त्याच्याच डोक्यावर पाय देऊन उभे राहून दुःखानें आक्रमिलेल्या मार्गाकडे मागें वळून पाहण्यांत प्रवाशाला जास्त सुख होतें व आनंद वाटतो. त्याचप्रमाणें प्रिव्हि कौन्सिलचा निकाल हा वज्रलेप असल्यामुळेंच १४ वर्षें माजलेल्या या ताईमहाराज–प्रकरणाच्या वक्रगतीकडे दृष्टी देऊन सिंहावलोकन करण्यास केसरीसहि मन मोकळें वाटल्यास नवल नाहीं. या सिंहावलोकनांत जर एक गोष्ट ठळकपणें दिसून येत असेल तर ती हीच कीं, जितका जितका प्रसंग बिकट व भयंकर तितकें तितकें टिळकांचें धैर्य व त्यांचा उद्योग मोठा असून, या प्रकरणीं निष्पन्न झालेल्या प्रत्येक मुद्यावर ब्रिटिश न्यायदेवतेवर एकाग्र निष्ठा ठेऊन अखेर त्यांनीं आपल्याच बाजूनें निकाल मिळविलेला आहे. प्रिव्हि कौन्सिलचा ठराव जो वाचील त्याला हें उघड दिसून येईल कीं, असा एकहि मुद्दा अगर पोटमुद्दा नाहीं कीं, ज्यावर प्रिव्हि कौन्सिलनें टिळकांचें म्हणणें खरें धरून त्यासारखा निकाल दिला नाहीं. या प्रकरणीं टिळकांचा काडीइतकाहि स्वार्थ नव्हता; केवळ मृत्युपंथास लागलेल्या एका स्नेहाच्या विनंतीला मान देऊन त्याचें ऐहिक, व धर्मसमजुतीप्रमाणें पारलौकिक कल्याण होण्याकरितां ज्या गोष्टी करण्याचीच जबाबदारी टिळकांवर लादली गेली ती तडीला नेण्याला अवश्य त्याच गोष्टी टिळकांनीं केल्याः–या गोष्टी शिक्षा देणाऱ्या कोर्टांनींहि मान्य केल्या होत्या व आतां प्रिव्हि कौन्सिलनें त्या ग्राह्य धरिल्याच आहेत. पण "दत्तकाच्या बाबतींत टिळकांनीं जें धोरण ठेविलें तें ठेविलें नसतें तरच उलट त्यांजकडे मित्रद्रोहाचा दोष आला असता" अशा आशयाचा जो शेरा प्रिव्ही कौन्सिलनें अखेर मारला आहे त्याची किंमत आमच्या दृष्टीनें विशेष आहे. लांडी–लबाडी,

फसवेगिरी, कपट, खोडसाळपणा अगर अन्यायरूप व अनीतिमूलक असे आचरणाचे कोणतेहि अशिष्ट प्रकार टिळकांच्या अंगीं चिकटविण्याचें न्या. चंदावरकर यांनीं बाकी ठेवलें नव्हतें. परंतु ते सर्व निरर्थक व निराधार असून, या बाबतींत हायकोर्टाच्या निवाड्याचें समर्थन करण्यास काडीइतकी देखील जागा नाहीं, असाहि स्पष्ट शेरा प्रिव्ही कौन्सिलनें दिला आहे हें वाचकांस दिसून येईलच. पण टिळकांनीं केवळ मुख्य मुद्याचीच गोष्ट जिंकली असें नाहीं, तर गेल्या १४ वर्षांत उपस्थित झालेला प्रत्येक मुद्दा त्यांनीं जिंकलेला आहे. उदाहरणार्थ, बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राचें प्रोबेट हा टिळकांच्या अधिकाराचा व कारभाराचा मुख्य पाया असल्यामुळें, ता. २९ जून १९०१ रोजीं ताईमहाराजांनीं हें प्रोबेटच रद्द व्हावें असा ॲस्टनसाहेबांकडे अर्ज केला, व तो त्यांनीं बहालहि केला. पण अखेर हायकोर्टानें ॲस्टनसाहेबांचा निकाल रद्द करून ऑगस्ट १९०२ मध्यें प्रोबेट कायम केलें. ॲस्टनसाहेबांनीं पुणें सिटी मॅजिस्ट्रेटाकडून नागपूरकर यांजवर खोटी फिर्याद केल्याचा खटला सप्टेंबर १९०२ मध्यें भरविला. पण तो प्रथम पुण्यास बीमनसाहेबांनीं व पुढें हायकोर्टांत न्या. तय्यबजी व रसेल यांनीं काढून टाकविला. मि. ॲस्टन यांनीं टिळकांवर एकंदर ५६ गुन्ह्यांचे आरोप आणविले. पैकीं मॅजिस्ट्रेट मि. क्लेमंटस यांनीं दोन मुद्यांवर खोट्या प्रतिज्ञेचा आरोप शाबीद धरून त्यांस शिक्षा दिली. पुढें एक आरोप सेशनजज्ज मि. ल्यूकस यांनींच खोडून टाकून एकावर शिक्षा कायम केली; पण तीहि न्या. जेंकिन्स व बॅटी यांनीं रद्द केली, आणि त्याच अपिलांत जेंकिन्ससाहेबांनीं इतर सर्व आरोपहि ॲडव्होकेट जनरल यांजकडून काढून घेवविले. तात्पर्य, कायदा, न्याय व नीति या तिहींच्या विरुद्ध वर्तन केल्याच्या दोषारोपांच्या धुळीची जी वावटळ टिळकांच्या प्रतिपक्षांनीं त्यांजवर उठविली तिजपैकीं एकहि कण त्यांच्या अंगाला अखेर चिकटला नाहीं; किंबहुना " प्रतिपक्षाच्या अंगावर पुष्कळसा चिखल फेंकावा म्हणजे त्यांतला एखादा कण तरी अंगावर राहतोच " या इंग्रजी भाषेंतील दुर्जननीतिवचनाला टिळकांनीं मूर्तिमंत अपवादच उत्पन्न केला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हें सर्व होण्याला टिळकांना १४ वर्षें रात्रंदिवस काळजींत काढावीं लागलीं व ३५–४० हजार रुपये पदरचे खर्चावे लागले, याचा जाब या लोकीं व परलोकीं कोण देईल तो देवो! पण तूर्त तरी शत्रूचें शासन कसें होईल या विचारापेक्षां आपला

शब्द अखेर खरा ठरला व यश मलीन होणार होतें तें वांचलें येवढाच विचार त्यांचे सर्व श्रम परिहार करण्यास पुरेसा आहे. म्हणून हा दिवस आणून दिल्याबद्दल अमूर्त ब्रिटिश न्यायनीति व तिला प्रेरणा देणारा अमूर्त परमेश्वर यांचे कृतज्ञता बुद्धीनें आभार मानण्याच्या कामीं टिळकांना त्यांच्या हजारों हितचिंतकांचीहि जोड मिळणार आहे, येवढें सांगून हा लेख पुरा करितों.

---

५ पुणें कोर्ट ऑफ वॉर्डसचा कारभार

(केसरी ता. ३ आक्टोबर १९१६)

ब्रिटिश सरकारच्या न्यायबुद्धीला दुसऱ्या कोणी नांवें ठेविल्यास आमच्या मुंबई सरकारास अतिशय राग येईल हें सांगावयास नकोच. पण स्वतः त्यांनींच ब्रिटिश न्यायदेवतेचा अपमान आपल्या अधिकारांत केला तर तो चालतो, असें त्यांच्याच कृतीवरून आम्हांस म्हणण्यास फारशी हरकत वाटत नाहीं. दिवाणी कोर्टाचे हुकूमनामे अंमलबजावणीकरतां मुलकी अधिकाऱ्यांकडे आले असतां कलेक्टर लोक ते हुकूमनामे आपल्या अधिकाराच्या बारीक चाळणींत घालून इतके सावकाश चाळूं लागतात कीं, पक्षकारांच्या पदरांत न्यायाचें पीठ पडलेंच तर फार थोडें पडतें, व तेंहि पडतां पडतां वाऱ्यानें बहुधा उडून जातें, हा पुष्कळ लोकांना अनुभव आहेच. पण अलीकडे पुणें कोर्ट ऑफ वार्डसनें ताईमहाराजांच्या खटल्यांत प्रिव्हि कौन्सिलनें दिलेल्या निकालासंबंधीं जें वर्तन चालविलें आहे तें पाहिलें म्हणजे न्यायकोर्टांचा याहून अधिक अपमान कोणी करणेंच शक्य नाहीं असें दिसून येईल. या प्रकरणाची हकीकत सांगण्यास फारसा पाल्हाळ करण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, या खटल्यांतील कच्ची हकीकत व अखेर प्रिव्हि कौन्सिलनें दिलेला निकाल या गोष्टी केसरीच्या वाचकांस पूर्ण माहीत आहेतच; सांगावयाची हकीकत ती कोर्ट ऑफ वॉर्डसच्या वर्तनापुरतीच; व ती थोडक्यांत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

सन १९०३ सालीं सप्टेंबर महिन्यांत कै. बाबा महाराज यांचें कुटुंब ताईमहाराज या वारल्या. यापूर्वींच म्हणजे सन १९०१ सालीं दोन दत्तकांच्या बाबतींत पुणें फर्स्टक्लास कोर्टांत टिळक व इतर ट्रस्टी यांच्यातर्फे औरंगाबाद येथील दत्तविधान शाबीद करण्याचा दावा दाखल करण्यांत आलेला होता; तरी

दाव्याच्या सुनावणीस सुरुवातहि झालेली नव्हती. सर्व कागदपत्र टिळकांवर सुरू असलेल्या फौजदारी मुकदम्याच्या कामाकरितां फौजदारी कोर्टांकडे मागून नेण्यांत आलेले होते. अर्थात् हायकोर्टापर्यंत फौजदारी काम व प्रिव्हि कौन्सिलपर्यंत दिवाणी काम चालून कोणता तरी एक दत्तक निर्विवाद रीतीनें शाबीद ठरून बाबामहाराजांच्या इस्टेटीला धनी होण्यास पुष्कळच अवकाश लागणार होता. पण या अवधींत इस्टेटीची व्यवस्था कोणा तरी जबाबदार माणसाच्या हातीं राहणें अवश्य होतें, म्हणून टिळक वगैरे ट्रस्टींनीं आपण होऊन पुणें डि. कोर्टांकडे असा अर्ज केला कीं, अशा वादग्रस्त स्थितींत सरकारच्या हातीं दाव्यांतील मिळकतीची व्यवस्था राहावी. या हेतूनेंच १८२७ चा ८ वा रेग्युलेशन सरकारनें केला आहे म्हणून कलम ९ प्रमाणें ही इस्टेट स्वतः कोर्टानें आपल्या ताब्यांत घ्यावी. डि. जज्ज मि. ल्यूकस यांना हें म्हणणें रास्त वाटलें, व त्यांनीं स्थावर मिळकतीसंबंधानें पुणें, सातारा व बेळगांव या जिल्ह्यांच्या कलेक्टरांना व जंगम मिळकतीसंबंधानें पुणें डि. कोर्टाचे नाझर यांस ॲडमिनिस्ट्रेटर नेमलें. बाळामहाराज यांना ताईमहाराज यांनीं अंगावर घालण्यास दागिने पूर्वींच दिले होते ते व पुण्यांतील राहण्याचा वाडा एवढी मिळकत कोर्टानें त्यांजकडे राहूं दिली; मात्र कांहीं दागिन्यांपुरता त्यांजकडून जामीन घेतला. वास्तविक ही सवलतसुद्धां देणें पक्षपातीपणाचें होतें; पण ती वेळच अशी होती कीं, कोर्टानें बाळामहाराजांपासून जामीन घेतला हीच गोष्ट मोठी म्हणावयाची.

असो; पुढें दोन वर्षांनीं मुंबई-कोर्ट ऑफ वार्ड्स ॲक्ट सरकारनें केला, तेव्हां भागानिहाय कोर्ट ऑफ वार्ड्स नेमले गेले. त्यांत मध्यभागास रेव्हिन्यू कमिशनर यांनाच नेमलें व त्यांनीं आपले अधिकार निरनिराळ्या कलेक्टरांना वांटून दिले. तेव्हां पुणें-कलेक्टर यांनीं आपण होऊन दाव्यांतील इस्टेट आपल्या ताब्यांत कोर्ट ऑफ वार्ड्स या नात्यानें यावी अशी डि. कोर्टाकडे विनंति केली; व ता. १ ऑगस्ट १९०८ रोजीं कोर्टानें ती मंजूर केली. या योगानें वास्तविक इस्टेटीच्या वहिवाटीसंबंधानें फरक असा कांहींच झाला नाहीं. पुणें-कलेक्टर हेच पूर्वी १८२७ च्या रेग्युलेशनप्रमाणें ॲडमिनिस्ट्रेटर म्हणून वहिवाट करीत होते तेच आतां कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स या नात्यानें वहिवाट करूं लागले. एका अर्थानें कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स यांची जबाबदारी ॲडमिनिस्ट्रेटरपेक्षांहि भारी आहे; कारण ॲडमिनिस्ट्रेटरचें काम फक्त इस्टेट

संभाळण्याचें असतें. पण कोर्ट ऑफ वॉर्डस ॲक्टाप्रमाणें कलेक्टर इस्टेट ताब्यांत घेतात ती तिची कायदेशीर व्यवस्था लावण्याकरितां व तिला कर्ज असल्यास कर्जमुक्त करण्याकरतांच. कोर्ट ऑफ वार्डस ॲक्टाचा मूळ हेतुच हा आहे व त्याप्रमाणें न घडेल तर तें अर्थात् अक्षम्यच मानलें पाहिजे. पण या इस्टेटीच्या बाबतींत पाहावें तों पुणें कोर्ट ऑफ वार्डसची दृष्टि इस्टेटीची काय-देशीर व्यवस्था करण्याकडे मुळींच नसून; या प्रकरणांत टिळकांचा संबंध येत असल्यामुळें त्यांचे कायदेशीर प्रयत्न कसे हाणून पडतील, व करवीर सरकारच्या प्रेमामुळें मुंबई सरकारच्या आश्रयास पात्र झालेल्या बाळामहाराजांस हरप्रकारच्या सवलती कशा देतां येतील एवढें पाहण्याकडेच होती. म्हणून प्रारंभापासून या कोर्टाचा सर्व कारभार नागमोडीसारखा वांकडा सुरू झाला. इस्टेट मूळ बाबामहाराजांची, पण पहिलाच जाहीरनामा काढतांना त्यांत 'ताईमहाराजांची इस्टेट' आम्हीं ताब्यांत घेतली आहे असे शब्द कोर्ट ऑफ वार्डसनें दडपून दिले. अर्थात् टिळकांच्या वकिलांनीं या गोष्टीस हरकत घेतल्यामुळें कोर्ट ऑफ वार्डसनें तो जाहीरनामा रद्द केला. पण मौज ही कीं, चुकीची खरी दुरुस्ती म्हणजे 'बाबामहाराज यांची इस्टेट' असे शब्द घालून फिरून जाहीर-नामा काढावयास पाहिजे होता. पण तसा जाहीरनामा त्यांनीं पुढें चार वर्षें-पर्यंत काढला नाहीं. तो १९१२ सालीं 'बाळामहाराजांची इस्टेट' असे शब्द घालून काढला. याहि गोष्टीस टिळकांच्या वकिलांनीं हरकत घेतली, पण ती सरकारनें मानली नाहीं. बाळामहाराज यांचें नांव जाहीरनाम्यांत घालण्याचें कारण या वेळीं कदाचित् असें दाखवितां येण्यासारखें होतें कीं, यापूर्वीं मुंबई हायकोर्टानें औरंगबादचें दत्तविधान नाशाबित ठरवून पुणें डि. कोर्टानें बाळा-महाराज यांचें दत्तविधान शाबीद ठरविलें होतें. पण हायकोर्ट ही कांहीं न्याय-कोर्टपरंपरेची अखेरची पायरी नव्हे व डिस्ट्रिक्ट कोर्ट तर नव्हेच नव्हे. मुंबई हायकोर्टाच्या निकालावर प्रिव्हि कौन्सिलकडे अपील करण्याचा टिळकांचा अर्ज मंजूर होऊन अपील यापूर्वीं दाखलहि झालें होतें, व पक्षकारांबरोबर कलेक्टर-साहेबांसहि नोटीस देण्यांत आली होती. अर्थात् बाळामहाराज यांच्या नांवानें जाहीरनामा काढण्याची घाई करण्याचें कारण नव्हतें. बरें, प्रिव्हि कौन्सिल-च्या निकालापर्यंत न थांबतां खालच्या कोर्टाचा जसजसा निकाल होईल तस-तसा त्याचा अंमल करण्याचीच कोर्ट ऑफ वार्डसला प्रामाणिकपणें इच्छा होती

असें म्हणावें, तर पुणें फर्स्ट क्लास कोर्टाचा निकाल टिळकांतर्फे झाल्यावर व हायकोर्टाचा निकाल होईपर्यंतच्या अवधींत जगन्नाथमहाराजांचें नांव इस्टेटीस दाखल करून जाहीरनामा काढण्याची बुद्धि कोर्ट ऑफ वार्डसला कां झाली नाहीं? पण बोलून चालून पक्षपात करण्याची जेथें प्रतिज्ञा तेथें अशी बुद्धि कशी व्हावी? तेव्हांचेंहि एक वेळ असो, पण आतां तरी प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल टिळकांतर्फे होऊन दोन वर्षे झालीं तरी त्या निकालाचा अंमल करण्याची बुद्धि कोर्ट ऑफ वार्डसला होत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय? पण आश्चर्य तरी कसलें? टिळकांविरुद्ध द्वेषाग्नीची खाईच सरकारच्या मनांत पेटलेली आहे. तेव्हां प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालालाहि त्यांनीं तींत कां टाकूं नये? प्रिव्हि कौन्सिलच्या ठरवाला वास्तविक उदात्त व पवित्र स्वरूप आहे; कारण त्या ठरावावर सह्या न्यायाधिशांच्या असल्या तरी त्याची भाषा न्यायाधिशांच्या सल्ल्यावरून स्वतः बादशहांनीं फर्माविलेल्या हुकुमाची असते. अर्थात् प्रिव्हि कौन्सिलच्या ठरावाच्या अंमलबजावणीस अडथळा करणें म्हणजे तो खुद्द बादशहांचा अपमान नाहीं काय? या कामीं टिळकांस खुद्द बादशहांनीं न्यायाचा प्रसाद दिला असतां कोर्ट ऑफ वार्डस तो त्यांच्या पदरांत पडूं देत नाहीं मग त्यास कोणी श्रीमंताच्या घरच्या कोठावळ्याची, किंवा देवस्थानांतील बडवे व उत्पात यांची उपमा दिल्यास नाकास मिरच्या कां झोंबाव्या? प्रस्तुत प्रकरणीं प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालाचा उपयोग टिळकांस घेऊं न देणाऱ्या कोर्ट ऑफ वार्डसला गंजीवरील कुत्र्याचीहि उपमा सुचते. पण ती देण्यास गंजीवरील कुत्र्यासच अन्याय केल्यासारखा होतो म्हणून ती आम्ही देत नाहीं. गंजीवरील कुत्र्यास स्वतः गवत खातां येत नाहीं असें असतां तो परक्या बैलासहि खाऊं देत नाहीं एवढ्याचकरितां तो दूषित ठरतो. पण गंजीवरील कुत्रा स्वतः गंजीवाला गंजींतील पेंढ्या काढून घेऊं लागल्यास त्याला तरी हरकत करीत नाहीं. प्रस्तुत प्रकरणीं स्वतः कोर्ट ऑफ वार्डसला इस्टेटींतील एक पैचा फायदा किंवा अभिलाषबुद्धि नाहीं हें आम्ही प्रांजलपणें कबूल करतों. बाळामहाराज यांस इस्टेट खाऊं देण्याचें त्याच्या मनांत आहे; पण प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालानें त्याचा नाइलाज होऊन बसला. असें असतां इस्टेटीचे कायदेशीर मालक जगन्नाथमहाराज व टिळक वगैरे त्यांचे ट्रस्टी यांनाहि तें इस्टेटीचा ताबा घेऊं देत नाहीं. मग या इस्टेटीचें तें करणार तरी काय?

प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालानंतर लगेच ट्रस्टींनीं इस्टेट ताब्यांत मागण्याचा अर्ज केला, पण कोर्ट ऑफ वार्डस आधीं उत्तरच देत नाहीं; दिलेंच तर मुंबई सरकारची सबब सांगतें; व मुंबई सरकार तर कांहींच बोलत नाहीं. मग तें गुप्त खलबतें काय काय करीत असेल तें त्याचें त्यासच माहीत. विनंति अर्ज निष्फळ ठरल्यामुळें शेवटीं जगन्नाथमहाराज यांच्या वकिलांना सरकारास कायदेशीर नोटीस द्यावी लागली व नोटीशीची मुदत संपतांच त्यांना सरकारावर दिवाणी दावा लावावा लागणार व ते लावणार. मग दिवाणी कोर्टांत काय ठरेल तें ठरेल.

बरें कोर्ट ऑफ वॉर्डसच्या हातांत इस्टेट असतांना तिची व्यवस्था तरी कोर्ट ऑफ वॉर्डसनें कायद्याच्या हेतूप्रमाणें फायदेशीरपणानें करावयास पाहिजे होती तीहि केलेली दिसत नाहीं. बाबामहाराजांच्या इस्टेटीचें प्रोबेट काढल्यानंतर, व १८२७ च्या रेग्युलेशनप्रमाणें डि. कोर्टाच्या हातीं इस्टेट जाईपर्यंत ट्रस्टींनीं कोर्टाच्या परवानगीनें पण आपल्या सह्या गुंतवून हलक्या व्याजाचीं कर्जें काढून भारी व्याजाचीं कर्जें तरी फेडलीं होतीं; पण कोर्ट ऑफ वॉर्डसूच्या हातीं इस्टेट गेल्यापासून त्यांनीं कर्जफेडीची कांहीं व्यवस्था केली असेल तर शपथ. इस्टेटीविरुद्ध कर्जांच्या याद्या कोर्ट ऑफ वॉर्डसूच्या हातीं १९०७ सालींच जाऊन पडल्या. असें असतां त्यांनीं कर्जफेड अगर मोबदला कांहींच केला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर सावकारांनीं कंटाळून कंटाळून अखेर फिर्यादी लावून इस्टेटीवर हुकूमनामे मिळविले असें असतां, त्यांच्या अंमलबजावणीस मात्र कोर्ट ऑफ वॉर्डसनें अडथळा घातला. कांहीं सावकारांचे हुकूमनामे टिळक वगैरे ट्रस्टींवर बजावण्याची सावकारांनीं घाई केल्यामुळें टिळकांना आजवर कित्येक हजार रुपये इस्टेटीच्या कर्जफेडीकरितां पदरचे भरावे लागले आहेत; व कांहींची अंमलबजावणी अजून चालूच आहे. पण कांहीं हुकूमानामे इस्टेटीवर दिले गेले असतांहि कोर्ट ऑफ वॉर्डस पैसे देत नाहीं, म्हणून ते अजून खडेच राहिले आहेत. कोर्ट ऑफ वॉर्डसच्या हातीं इस्टेटीचा पैसा नाहीं असें नाहीं. हजारों रुपये आहेत. एवढेंच नव्हे तर त्या पैशानें ३॥ टक्यांच्या कांहीं प्रॉमिसरी नोटा विकत घेण्याचा शहाणा कारभारहि कोर्ट ऑफ वॉर्डसनें केला आहे. पण इस्टेटीवरील हुकुमनाम्यांस ६ टक्के व्याज चालू असतां एक पैचीहि कर्जफेड त्यांचे हातून होत नाहीं! नाहीं म्हणावयास आनंदाश्रमाच्या एका हुकूमनाम्याची मात्र त्यांनीं फेड केली; पण

तोहि पक्षपातच; कारण बाकीच्या सावकारांनीं पैसे मिळूं नयेत असें काय पाप केलें होतें ? पण याहून मौज ही कीं, प्रिव्ही कौन्सिलचें अपील चालविण्याकरितां खुद्द बाळामहाराजांस १५ हजार रु. कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सनें दिले आणि टिळकांना मात्र अपिलाचा हजारों रुपये खर्च केवळ पदरचा करावा लागला. आतां प्रिव्ही कौन्सिलनें टिळकांसारखा निकाल देऊन जगन्नाथमहाराज यांस खरा दत्तक ठरविलें, व इकडे मुंबई हायकोर्टानेंहि निकालाचा अनुवाद करून बाळामहाराजांचें दत्तविधान स्पष्ट बेकायदेशीर ठरविलें. तेव्हां आतां कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सनें हे १५ हजार रुपये वाटेच्या वाटसरास उचलून दिले असेंच ठरतें कीं नाहीं ? आपल्या ताब्यांत इस्टेट असतां इस्टेट संभाळून फक्त कर्जफेडीची कसोशी करणें व दोनहि दत्तक मुलांसंबंधानें सर्वस्वीं तटस्थपणा पत्करणें हेंच कोर्ट ऑफ वॉर्डसच्या ब्रीदास शोभण्यासारखें होतें. पण जी गोष्ट त्यांनीं करावयास पाहिजे होती ती मुळींच केली नाहीं व जी मुळींच करावयास नको होती तीच त्यांनीं बरोबर केली. ब्रिटिश राज्यांत जर खरोखरच न्याय असला तर या दुहेरी अपराधाचा जाब त्यांना द्यावा लागेल, तो चुकणार नाहीं. सरकार सर्व शक्तिमान् आहे हें आम्हांस माहीत आहे; तथापि तें कायदे करून व न्यायकोर्टें स्थापून स्वतःला बंधन लावून घेतें म्हणून तरी आम्ही बोलणार; हीच मोगलाई असती तर मग आम्ही काय म्हणणार होतों ?

असो; कोर्ट ऑफ वॉर्डसूचा हा सर्व कारभार झाला अशा रीतीनें होण्यास मुख्य कारण टिकळ हे या प्रकरणांत आहेत व जगन्नाथमहाराज यांचें दत्तविधान त्यांनीं करविलें एवढेंच काय तें. पण राजकीय बाबतींत टिळकांविरुद्ध असलेला द्वेष सरकारनें खाजगी पक्षकारांच्या न्यायमनसुब्याच्या कामीं घुसडावा हें सरकारच्या लौकिकास, अब्रूस किंवा इभ्रतीस मुळींच शोभण्यासारखें नाहीं. प्रस्तुतच्या प्रसंगीं विवेक करण्याइतकें स्वतः त्यांना जर आपलें डोकें ठिकाणावर ठेवतां येत नाहीं, तर विवेकशीलतेचा उपदेश लोकांना करण्याचा त्यांना काय अधिकार आहे !

---

६ टिळकांचा एकसष्ठावा जन्मदिवस

(केसरी, ता. २६ जुलई १९१६)

गेल्या रविवारीं टिळकांच्या घरीं जो अभिनंदनसमारंभ झाला तो अनेक दृष्टींनीं अपूर्व होय. टिळकांचा एकसष्टावा जन्मदिवस त्यांच्या हयातींत उगवेल अशी अपेक्षा खुद्द टिळकांनीं किंवा त्यांच्या स्नेह्यांनीं केव्हांहि केली असेल असें म्हणण्याचें धाडस आम्हांस करवत नाहीं. टिळकांची प्रकृति पहिल्यापासून सुदृढ असली तरी त्यांच्या बरोबरीची बहुतेक सर्व मित्रमंडळी दुर्दैवानें अल्पायुषी ठरून त्यांच्या देखत गेली, या गोष्टीचा परिणाम त्यांच्या मनावर न होणें अशक्य होतें. सन १८९६ सालच्या मार्च महिन्यांत प्रस्तुत लेखक टिळकांच्या बोलावण्यावरून सातान्याहून वकिलीचा धंदा सोडून व 'मराठा' पत्राचें संपादकत्व पत्करून पुण्यास आला त्या वेळीं टिकळांनीं त्यास लिहिलेल्या पहिल्या पत्रांतील एक वाक्य त्यास अद्यापि चांगलें आठवतें. तें वाक्य असें होतें, "I want in you not a servant but a friend for the last days, as it may be, of my life" "तुम्हीं येथें येणार ते नोकर या नात्यानें नव्हे, तर माझ्या शेवटच्या दिवसांत मला (सहकारी) स्नेही पाहिजे म्हणून!" वास्तविक या वेळीं टिळकांचें वय अवघें चाळीस वर्षांचेंच होतें. 'केसरी' व 'मराठा' पत्रें हातीं घेऊन त्यांना या वेळीं फक्त पांच वर्षें झालीं होतीं. त्यांचा वकिलीचा वर्ग जोरांत सुरू होता. पुणें शहर म्युनिसिपालिटींतील व मुंबई कायदे-कौन्सिलांतील त्यांच्या पहिल्या निवडणुकीस पुरें एक वर्षहि झालें नव्हतें, आणि खासगी किंवा सार्वजनिक अशी कोणतीहि आपत्ति त्यांच्यावर अद्यापि आलेली नव्हती. असें असतां त्यांना 'शेवटच्या दिवसा' ची छाया आपणावर पडूं लागली आहे असा भास, किंबहुना भीति वाटूं लागण्याचें कारण त्यांच्या अंगांतील जीवनसत्व खरोखर कमी झालें होतें हें नव्हे, तर आपल्या बरोबरीचे 'स्नेही-सोबती' अल्पायुषी झालेले त्यांनीं पाहिले हेंच होय. त्यांच्या स्नेह्यांपैकीं चिपळूणकर, आपटे, धारप हे १८९५ पूर्वी चाळिशीच्या आंतच वारले. प्रो. केळकर हे १८९५ च्या मे महिन्यांत आपल्या वयाच्या ३५ व्या वर्षी वारले. त्यांना वारून अवघे पांच आठवडे झाले नाहींत तोंच जून महिन्यांत प्रो. आगरकर हे वयाच्या ३९ व्या वर्षी वारले. पुढें सहा सात महिन्यांच्या आंतच प्रो. नामजोशी हे वयाच्या ४३ व्या वर्षी वारले. या अकाल-मृत्युपरंपरेचा परिणाम

टिळकांच्या मनावर काय झाला हें केसरींतील नामजोशांच्या मृत्युलेखांतील एक दोन वाक्यांवरून दिसून येण्यासारखें आहे. या लेखांत टिळक लिहितात, "सन १८८० सालीं ज्या पांच सात लोकांनीं लोकसेवेंत आपलें आयुष्य खर्चण्याचा निश्चय केला त्यांपैकीं आज हा मृत्युलेख लिहिणाराखेरीज दुसरा कोणीही शिल्लक नाहीं हें त्याचें व राष्ट्राचें केवढें दुर्दैव होय याची कल्पना करणें अशक्य आहे." एखाद्या संस्थेचे आधारस्तंभ असे एकामागून एक ढांसळून पडण्यास सामान्य कारण पुरेसें नाहीं, तर त्यास खरोखरच कांहीं तरी "गूढ कारण" असावें, असल्या दैववादाचा अनुवाद करण्याची जरूरी टिळकांस या वेळीं भासावी यांत आश्चर्य कसलें ! केसरीचे संपादक या नात्यानें टिळकांना वरील गृहस्थांचे मृत्युलेख जेव्हां एकावर एक लिहावे लागले तेव्हां त्यांच्या मनावर सहजच उदासीनतेचें आवरण आलें. न्या. रानडे व डॉ. भांडारकर यांच्या दरम्यान 'महाराष्ट्रीय पदवीधर अल्पायुषी कां होतात' याविषयींचा एक वाद यापूर्वीं नुकताच माजला होता; व उभयतांपैकीं प्रत्येकाचीं कारणें जरी वेगवेगळीं होतीं तरी दोघांच्याहि मतप्रतिपादनानें महाराष्ट्रीय पदवीधरांचें अल्पायुषित्व मात्र जोरानें सिद्ध होत होतें !

असो; ही उदासीनतेची छटा कर्तव्य–प्रवाहांत लवकरच धुवून गेली; व टिळकांचें कार्य बहुधा सर्व यापुढेंच व्हावें असा योगायोग होता ! १८९७ सालीं म्हणजे टिळकांच्या ४२ व्या वर्षीं त्यांच्यावरील राजद्रोहाचा पहिला खटला झाला; व तुरुंगवासांतील पहिल्या सात आठ महिन्यांमध्यें त्यांना ज्या रीतीनें वागविण्यांत आलें त्यावरून पाहतां टिळक कारागृहांतून जिवंत परत येतील असें कोणासहि वाटलें नसावें. १८९७–९९ सालच्या तुरुंगवासाचे परिणाम त्यांस बरेच दिवस भोगावे लागले, पण त्यानंतरहि त्यांचे दिवस सुखाचे गेले असें नाहीं. १९०१ च्या अखेरीस त्यांच्यामागें एक हृद्रोग लागला तो त्यांस पुरा बारा वर्षें भोंवला. व हल्लीं जरी तो बराच हटला आहे, तरी त्याची बाधा सर्वांशीं नाहींशी झालेली नाहीं. हा हृद्रोग म्हणजे ताईमहाराजांचा खटला होय. १९०१ पासून, म्हणजे ॲस्टनसाहेबांपुढें बाबामहाराजांच्या इस्टेटीच्या प्रोबेटच्या कामीं टिळकांची जबानी सुरू झाल्यापासून, तों १९०४ सालापर्यंत, म्हणजे मुंबई–हायकोर्टांत सर्व फौजदारी आरोप नाहींसे होईपर्यंतचीं तीन वर्षें टिळक यांना अत्यंत चिंतेचीं गेलीं. कारण राजकीय गुन्ह्याकरितां तुरुंगवास

भोगावा लागणें वेगळें व खासगी गुन्ह्याकरितां भोगावा लागणें वेगळें. हीं तीन वर्षें टिळकांना आरोपी या नात्यांत काढावीं लागलीं. खालच्या दोन कोर्टांत त्यांना गुन्हेगार ठरविलें व चार दिवस त्यांना प्रत्यक्ष हकनाक तुरुंगवासहि भोगावा लागला. १९०४ नंतर खटल्याला दिवाणी दाव्याचें स्वरूप आल्यानें टिळकांच्या मनावरील ताण बराच कमी झाला; पण पुणें फर्स्ट क्लास कोर्टानें त्यांच्यातर्फे दिलेला हुकूमनामा न्या. चंदावरकर व हीटन यांनीं फिरवून त्यांना फिरून चिंतेंत पाडलें. १९१४ सालीं प्रीव्ही कौन्सिलनें त्यांचा पक्ष हाच सत्पक्ष आहे असें ठरवून मुकदम्याचा कायमचा निकाल लावून टिळकांना खरें केलें; तरी शक्य तर प्रीव्ही कौन्सिलच्याहि निकालास धाब्यावर बसवून अन्यायानें व कांहीं अधिकाऱ्यांच्या पाठिंब्याच्या जोरावर तो निष्फळ करण्याचा त्यांच्या प्रतिपक्षाचा प्रयत्न अद्यापि चालूच आहे!

सार्वजनिक बाबतींत १८९८ पासून पुढील नऊ वर्षें टिळकांना सुखाचीं गेलीं, परंतु सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेपासून फिरून त्यांच्यावर आपत्तिचक्र उलटलें, व तें पुढें सहा वर्षेंपर्यंत टिकलें. १९०८ सालीं त्यांच्यावर राजद्रोहाचा दुसरा खटला होऊन त्यांना सहा वर्षांची काळेपाण्याची शिक्षा झाली. ही शिक्षा देतांना न्या. दावर यांनीं त्यांच्या उतारवयाचा उल्लेख केलेला पुष्कळांच्या स्मरणांत असेलच. न्यायाधिशांनीं कमी म्हणून दिलेली सहा वर्षांची शिक्षा वास्तविक पाहतां भारीच होती; व सर जॉर्ज क्लार्क यांना सुबुद्धि सुचून जर मंडालेस टिळकांची बरदास्त बरी ठेवली गेली तशी ठेवली गेली नसती तर टिळकांची इतिश्री बंदिवासांतच झाली असती. असो; वयाच्या अठ्ठावन्नाव्या वर्षी टिळक तुरुंगांतून सुटून आले व तेव्हांपासून त्यांचें वर्ष दीड वर्ष शांततेंत गेलें. तरी शरीरव्याधीमुळें अलीकडे ते बरेच जेरीस आलेले आहेत. पूर्वी प्रकृति त्यांच्या आधीन असे; ती स्थिति पालटून आतां ते प्रकृतीच्या आधीन झालेले आहेत! वरील सर्व हकीकतीवरून टिळकांचीं गेलीं वीस वर्षें बहुशः दगदगींत गेल्यामुळें त्यांचें आयुष्य पांच दहा वर्षांनीं तरी कमी झालें असावें हें उघड दिसून येईल. पण पुष्कळांना वरील हिशेबाचें कांहींच वाटणार नाहीं; म्हणजे टिळकांच्या आयुष्याचीं साठापुढचीं किती वर्षें कमी झालीं या गोष्टीला महत्त्व न देतां टिळक साठ वर्षें होईपर्यंत तरी जगले या गोष्टीचेंच त्यांना सानंद कौतुक वाटेल, आणि तें खरेंहि आहे. आमच्या प्रांतांतच काय पण इतर प्रांतांतूनहि

प्रमुख अशा सार्वजनिक पुढाऱ्यांनीं वृद्धपण गांठल्याचीं उदाहरणें फारशीं सांपडत नाहींत. दादाभाई व डॉ. भांडारकर हे दोघेहि सुदैवानें अद्यापि हयात असून एक नव्वदांच्या घराला व दुसरे ऐंशीच्या घराला पोंचले आहेत; पण हीं उदाहरणें केवळ अपवादात्मक मानण्यास हरकत नाहीं. शिवाय दादाभाईचा मेहनतीचा उद्योग सुमारें वीस वर्षांपूर्वीच संपलेला असून ते १९०६ सालीं कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेस अध्यक्ष म्हणून आले तेव्हांच अगदीं क्षीण असे झाले होते. व आज जरी ते पांच चार मिनिटें कोणाशीं संभाषण करूं शकतात, किंवा चार दोन पत्रें वाचलेलीं ऐकून किंवा सांगून सही करूं शकतात तरी ते केवळ शरपंजरींच पडलेले आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भांडारकर हे जरी उद्योगशील आहेत तरी सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या मनुष्याला दैवाशीं जी धक्काबुक्की किंवा जो झगडा करावा लागतो तो त्यांस केव्हांहि करावा लागलेला नाहीं. तथापि तेहि आतां क्षीणच झालेले आहेत. असो; दादाभाई व भाण्डारकर यांच्या वयांत विलायतेंत ग्लॅडस्टनसाहेबासारखे मुत्सद्दी मुख्य प्रधानकीसारखीं दगदगचीं, व होमरूलच्या लढायांसारखीं जबर मेहनतींचीं कामें करूं शकतात. तसेंच हल्लींच्या प्रधानमंडळांतील मुख्य प्रधान ॲस्क्विथसाहेब ६३ वर्षांचे आहेत, लॉर्ड लॅन्सडाऊन हे ७१ वर्षांचे आहेत, लॉर्ड मोर्ले ७७ वर्षांचे आहेत आणि लॉर्ड हॉल्डेन हे ५९ वर्षांचे आहेत; फक्त हरकामी व सर्वाधिकारी लॉईड जॉर्ज व ऑस्टिन चेंबर्लेन हे ५३ वर्षांचे आहेत. या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे हिंदुस्थान व इंग्लंड या देशांच्या हवेंतील फरक हाच त्यांतील सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या आयुर्दायमानांतील फरकास कारणीभूत आहे असें मानावें लागतें. तें कसेंहि असो; आपल्या इकडील सुशिक्षित व उद्योगी लोकांनीं साठ वर्षांपर्यंत मजल मारली म्हणजे पुष्कळ झाली, एवढी गोष्ट खरी.

अशा रीतीनें टिळकांचा एकसष्टावा जन्मदिवस उगवणें ही गोष्ट विशेष आनंदाची असल्यानें तो आनंद व्यक्त करण्याचें साधनहि कांहीं तरी विशेषच असलें पाहिजे—कोरडें अभिनंदन हें टिळकांची योग्यता व लोकांचें प्रेम या दोहोंनाहि शोभणार नाहीं, त्या अभिनंदनांत स्वार्थत्यागपूर्वक प्रत्युपकार करण्याची बुद्धि दिसून आली पाहिजे—असें कोणासहि वाटणें स्वाभाविक होतें. यामुळें टिळकांना कांहीं तरी अहेर करावा अशी कल्पना निघाली, व ती इतकी

सर्वसंमत ठरली कीं, ज्या शेंकडों लोकांपाशीं तिचा उच्चार झाला त्यांतील एकानेंहि तिच्याविरुद्ध एक अक्षरहि काढलें नाहीं. आहेर हा सन्मानदर्शक तर असतोच, पण टिळकांना एकसष्टाव्या जन्मदिवशीं देण्याचा आहेर पोकळ सन्मानदर्शकच नसावा, तर तो भरीव व मौल्यवान असा असला पाहिजे; किंबहुना त्या आहेरास त्यांच्या आजपर्यंतच्या सार्वजनिक कामगिरीचें बक्षीस असेंहि स्वरूप आलें तरी शोभेल असें लोकांस वाटूं लागलें. टिळकांची उपजीविका सुदैवानें आज स्वतंत्र साधनांनीं होऊं शकते, तिजकरितां त्यांना लोकांनीं प्रत्यक्ष दिलेल्या तनख्यावर अबलंबून राहावें लागत नाहीं ही गोष्ट खरी. तरी पण सरकार ज्याप्रमाणें आपल्या नोकरांस तीस वर्षांच्या नोकरीच्या अखेर पेन्शन देतें, त्याप्रमाणें राष्ट्रानेंहि राष्ट्रसेवकांस त्यांच्या उतारवयांत पेन्शन कां देऊं नये ? टिळक सरकारी नोकरींत असते तर त्यांना आज सालिना पांच हजार रुपये पेन्शन मिळणें अशक्य नव्हतें हें तर झालेंच; पण टिळकांनीं राष्ट्राची सेवा जितक्या इमानानें व मनोभावानें केली तितक्या इमानानें व मनोभावानें किती सरकारी नोकर ती करीत असतील ? सालाचे पांच हजार रुपये उत्पन्न म्हटलें म्हणजे त्याला सव्वा लाखाचें तरी भांडवल पाहिजे. अर्थात् टिळकांना सालिना राष्ट्राकडून पांच हजार रुपये पेन्शन मिळावें असें असेल तर त्याकरितां एक किंवा सव्वा लक्षाची तरतूद होणें जरूर. अशा उघड्या हिशेबानें आहेराची रक्कम या कल्पनेच्या उत्पादकांकडून एक लक्ष ठरविली गेली. ही रक्कम जुळल्यास त्यांना ती ६१ व्या जन्मदिवशीं नजर करावी व खरोखरच त्यांनींहि ती केवळ खाजगी म्हणून स्वीकारावी अशी कांहींची अत्यंत उत्कट इच्छा होती. तथापि त्याबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, ज्यांना अशी उत्कट इच्छा होती त्यांनादेखील मनांतून अशी पक्की भीति होती कीं, टिळक हे आहेराच्या रकमेपैकीं कांहीं झालें तरी एका पैलादेखील शिवणार नाहींत; तर उलट त्यांत कदाचित् पदरची यथाशक्ति भरच घालून ती सार्वजनिक कार्याकडे लावतील. असो; रकमेचा उपयोग टिळकांनीं कसा करावा याबद्दल जरी मतभेद किंवा मतवैचित्र्य असलें तरी निदान एक लक्ष रुपये तरी जमवून टिळकांना सन्मानार्थ आहेरादाखल द्यावे या गोष्टीबद्दल सर्वांचें ऐकमत्यच होतें; व ही रक्कम अवघ्या दोन तीन आठवड्यांत जुळली याहून या कल्पनेच्या पसंतीचा आणखी पुरावा तो कोणता ?

आम्ही इकडे ज्याला आहेर म्हणतों त्याला इंग्रजींत पर्स (पैशाची थैली अर्थात् पैशाची देणगी) असें नांव आहे व मोठ्या कामगिरीबद्दल मोठें बक्षीस म्हणून ही ‘ पर्स ’ दिल्याचीं उदाहरणें परदेशांच्या इतिहासांत अनेक आढळतात. लॉर्ड किचनेर यांना खार्टूमच्या लढाईत यश मिळविल्यानंतर व लॉर्ड रॉबर्टस यांना बोअर–युद्धसमाप्तिनंतर ब्रिटिश पार्लमेंटनें लाखों रुपयांच्या देणग्या दिल्याचें प्रसिद्धच आहे. पण प्रस्तुत प्रकरणीं याहून समर्पक अशीं उदाहरणें आम्हांस आठवतात तीं आयरिश पुढारी ग्रॅटन व पार्नेल यांना आयरिश राष्ट्रानें बक्षिसादाखल मोठमोठ्या रकमा नजर केल्याविषयींचीं होत. आयरिश पार्लमेंटला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची मोठी चळवळ सन १७८२ सालीं यशस्वी झाल्यानंतर लोकपक्षाचा पुढारी हेनरी ग्रॅटन यांस आयरिश पार्लमेंटनें पन्नास हजार पौंडांची देणगी मंजूर केली. यापूर्वी ग्रॅटन हा उपजीविकेकरितां वकिलाचें काम करून राष्ट्रसेवा करीत असे. पण केवळ उपजीविकेचें साधन निर्माण करण्यांत कर्त्या राष्ट्रसेवकाचा जो वेळ जातो, तो व्यर्थ जातो त्याचा अपव्ययच होतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; याकरितां राष्ट्रानें राष्ट्रसेवकाच्या पोटापाण्याची तरतूद करावी व राष्ट्रसेवकानें दिवसाचे चोवीसच्या चोवीस तास राष्ट्रसेवेच्या विचारांत व आचारांत घालवावे ही योजना खरोखरच सोपपत्तिक व समंजसपणाची आहे आणि हीच गोष्ट लक्षांत आणून आयरिश पार्लमेंटनें ग्रॅटनला पन्नास हजार पौंडांची म्हणजे साडेसात लक्ष रुपयांची देणगी दिली. ग्रॅटन हा प्रथम ही देणगी घेईना, पण अखेर त्यानें ती घेतली. त्या रकमेंतून त्यानें एक जमीनदारी खरेदी केली; व वकिली सोडून देऊन त्यानें पुढील सर्व आयुष्य केवळ राष्ट्रसेवेंतच घालविलें. या देणगीच्या वेळीं ग्रॅटन हा अवघ्या छत्तीस वर्षांचा होता ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. दुसरें उदाहरण पार्नेलचें होय. पार्नेल यानें पुष्कळ वर्षांच्या श्रमानें व साहसानें आयर्लंदची राष्ट्रीय चळवळ यशस्वी केल्यानंतर त्याला चाळीस हजार पौंडांची म्हणजे सहा लक्ष रुपयांची देणगी देण्यांत आली; व हा पैसा त्याचा जमीनजुमला सावकाराकडे गहाणांत पडला होता तो सोडविण्याकडे खर्चण्यांत आला. अशा प्रकारचीं उदाहरणें इकडेहि घडलेलीं आहेत. सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी मुंबई टाईम्सपत्राचे संपादक रॉबर्ट नाईट हे मुंबई सोडून कलकत्त्यास ‘स्टेटसमन’पत्राचें संपादकत्व पत्करून जाऊं लागले तेव्हां त्यांच्या कामगिरीबद्दल मुंबईच्या लोकांनीं एक लक्ष रुपये नजर

केले होते. तसेंच प. पू. दादाभाई नौरोजी हे जेव्हां सर्व धंदा सोडून देशाचें काम करण्यास विलायतेस जाऊं लागले तेव्हां त्यांनाहि त्यांच्या मित्रमंडळींनीं बरीच रक्कम जमा करून नजर केली होती असें सांगतात. लॉर्ड रॉबर्टस, किचनेर, ग्रॅटन, पार्नेल, रॉबर्ट नाईट वगैरे लोकांना दिलेल्या आहेराचा उपयोग, अर्थात् तो देणारांच्या इच्छेनुरूपच कां होईना, त्या गृहस्थांनीं खासगी कामाकडे केला. टिळकांनीं दिलेल्या अहेराचा उपयोग अशा खासगी नात्यानें करावा अशी पुष्कळांची इच्छा होती हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. पण अशा देणगीचा उपयोग खासगी कामाकडे करण्याची टिळकांची इच्छा नाहीं, व सुदैवानें त्यांना अद्यापि तशी जरूरीहि नाहीं. त्यांना एखादी जमीनदारी विकत घेण्याची हौस नाहीं, किंवा त्यांचें घरदार ईश्वरकृपेनें अद्यापि गहाण पडलेलें नाहीं. शिवाय आज 'केसरी'मुळें टिळकांना निर्वाहाचें जें स्वतंत्र साधन आहे तेंहि 'केसरी'चे वर्गणीदार, म्हणजे एका दृष्टीनें लोकच, त्यांना मिळवून देतात ही गोष्टहि कांहीं खोटी नाहीं. तेव्हां लोकांनीं आहेर म्हणून दिलेल्या देणगीच्या पैशाचा खासगी रीतीनें उपयोग करूं नये असा जो टिळकांनीं निश्चय केला तो सर्व दृष्टींनीं योग्यच होय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

तथापि, आहेराचा खाजगी उपयोग न करितां केवळ ट्रस्टी या नात्यानें त्याचा स्वीकार करण्यानें या आहेरास टिळकांनीं एक निराळें व नवीन स्वरूपच दिलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तें स्वरूप म्हटलें म्हणजे राष्ट्रकार्यार्थ उभारलेल्या कायमफंडाचें होय. स्वतःस दिलेल्या आहेराचें टिळकांनीं स्वत्व-परिवर्तन केल्यानें व त्यांत पदरचें एखादें तुळसीपत्र टाकण्याचेंहि ठरविल्यानें या कायमफंडास लोकांनीं आणखी वर्गणी देऊन तो वाढवावा, अशी जाहीर विनंति करण्यासहि आतां हरकत उरलेली नाहीं. टिळकांनीं आपल्या उत्तरांत आश्वासन दिल्याप्रमाणें प्रस्तुत फंडाचें ट्रस्ट डीड होऊन त्याची योजना व नियम प्रसिद्ध झाल्यावर या फंडास पुनः एक उचल आपोआपच मिळेल. केवळ सार्वजनिक व सर्वस्वीं कायदेशीर अशा कार्याकरितां आपल्या देशबांधवांकडे द्रव्ययाचना करण्यास मनुष्यास जो जोम व उत्साह वाटतो, त्या जोमानें व उत्साहानें कदाचित् टिळकहि पुढेंमागें या फंडाच्या वृद्धीकरितां याचना करतील व ती केल्यास लोक त्या याचनेस त्यांच्या व टिळकांच्या नात्यास योग्य असाच जबाब देतील याविषयीं कोणीहि खातरजमा देऊं शकेल. कारण प्रस्तुत आहे-

राच्या बाबतींत लोकांनीं जो उदारपणा व स्वार्थत्याग करण्याची तत्परता दाखविली ती खरोखरच अवर्णनीय होती. इतक्या थोड्या वेळांत बिनबोभाट एवढी मोठी रक्कम जमा झाल्याचीं उदाहरणें पुष्कळशीं सांपडतील असें वाटत नाहीं. सरकार, उदार संस्थानिक, धनिक लोक वगैरेंची गोष्ट स्वतंत्र आहे; कारण लाखांचा आंकडा त्यांच्या खिसगणतींत नसतो. पण टिळकांच्या आहेराची रक्कम केवळ मध्यम वर्गांतील लोकांकडूनच जमलेली आहे; सरकार, संस्थानिक, सरदार, लक्षाधीश यांचा या रकमेस नुसता चुकून किंवा दुरूनहि स्पर्श झालेला नाहीं ही विशेष गोष्ट या कामीं लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. प्रस्तुतच्या आहेराची मूळ कल्पना शुक्रवार ता. ३० जून रोजीं रात्रीं आठ वाजतां सार्वजनिक सभेच्या माडीवर कांहीं मित्रमंडळी टिळकांचा ६१ वा जन्म-दिवस कसा साजरा करावा याची चर्चा करीत असतां निघाली; व रविवार ता. २३ जुलै रोजीं रात्रीं आठ वाजेपर्यंत ८७३३६॥८॥३८१ रुपये नगद वसूल झाले ही गोष्ट चिरस्मरणीय होऊन राहील यांत शंका नाहीं. कल्पना निघाल्यावर पहिले तीन चार दिवस पुण्यांतील वर्गणीचा अंदाज कायम करण्यांत गेले. कारण पुण्यास चांगलासा आंकडा जुळल्याशिवाय बाहेगांवच्या मित्रमंडळीपुढें ही कल्पना ठेवून वर्गणी मागण्यास पुणेकरांस अधिकार पोंचलाच नसता. पुण्यानंतर मुंबई येथील मित्रमंडळींमध्यें चर्चा व अंदाज करण्यांत चार दिवस गेले, व यानंतर बाहेरगांवच्या मंडळीस ही बातमी कळविण्यास सुरुवात झाली. अर्थात् पुण्यामुंबईच्या लोकांच्या वर्गण्या गोळा करण्यास कदाचित् पुरे दोन आठवडे मिळाले असले तरी बाहेरगांवच्या लोकांस पुरता एक आठवडाहि मिळाला नाहीं. आणि बऱ्याच ठिकाणच्या लोकांना तर आहेराची कल्पना ता. १८ जुलैचा केसरी हातीं पडल्यावर आणि ती देखील मोघम शब्दांनींच कळली. अर्थात् त्यांना वर्गणी पाठविण्यास अवघे दोन तीन दिवसहि नव्हते. हें तारेनें आलेल्या मनीऑर्डरींच्या संख्येवरून उघड होत आहे. असो; आहेरासंबंधीं पहिली एक हजारांची रक्कम मुंबई बँकेंत ता. ४ जुलै रोजीं जमा झाली. त्यानंतर पुढें कांहीं तारखांस येथें खजिनदाराकडे पैसे रोख वसूल कसकसे झाले हें खालील आंकड्यांवरून दिसून येईल.

तारीख	जमा.
ता. १८ (जुलै)	४९३१

तारीख	जमा
ता. १९	१०७४५
,, २०	४७८७
,, २१	७८५५
,, २२	१९८०
,, २३	४९४६२

रविवारीं तर रुपये मोजून घेण्यास फुरसत नाहीं असाहि कांहीं काळ गेला. नक्की वटबेरिज करण्याचे प्रयत्न प्रत्येक वेळीं फुकट जात; कारण बेरीज करितां करितां नवीन रक्कम जमा झाल्यानें बेरीज फुकट जाई. संध्याकाळीं सभेंत आहेराचा नक्की आंकडा जाहीर करण्यास रा. केळकर उभे राहिले. ते बोलत असतां मध्येंच त्यांच्या हातांत सातशें रुपयांचें एक पाकीट एका गृहस्थानें आणून दिलें! आहेराची कल्पना अगदीं आयत्या वेळीं निघालेली, पैसे देण्यास वेळ थोडा व जागजागीं सरकारी अधिकाऱ्यांचा तीव्र विरोध, असें असतांहि सोमवार ता. २४ जुलै रोजीं रात्रीं आठ वाजेपर्यंत एकंदर जमा ८८९७४ रु. झाली; याचें कारण केवळ लोकांची टिळकांवर असलेली भक्ति हेंच होय; असल्या भक्तीमुळें आपणावर उतार वयांत न उचलण्यासारखें नवीन ओझें लोक घालीत आहेत असें टिळकांना वाटणें स्वाभाविक आहे. पण परवांच्या समारंभांत मानपत्र वाचल्यानंतर रा. गंगाधरराव देशपांडे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें लोकांनीं टिळकांना जो हा आहेर केला तो भावी सेवेच्या किंवा उपकाराच्या अपेक्षेनें नव्हे, तर त्यांजकडून पूर्वीं होऊन गेलेल्या सेवेच्या उपकाराच्या आठवणीनेंच होय. या आहेरानें टिळकांकडून लिहून घेतल्या जाणाऱ्या एखाद्या नव्या कर्जरोख्याचा स्टँप विकत घेतला गेला नसून, त्यांच्याकडून पूर्वींच झालेल्या कर्जफेडीच्या पावतीतिकिटाची ती किंमत आहे.

अशा कौतुकास्पद रीतीनें टिळकांच्या ६१ व्या जन्मदिवसाचा समारंभ साजरा झाला. उतार वयाला वाढदिवस म्हणजे सुखाच्या कोंदणांत बसविलेलें दुःखच होय. तरण्याला म्हातारा हो म्हणून आशिर्वाद देतांना ज्या वृद्धपणाची कल्पना मनांत असते तिच्यापेक्षां वेगळ्या वार्धक्याचा अनुभव स्वतः वार्धक्याला पोंचलेल्या मनुष्यास येत असतो. त्याला दीर्घायुष्याची इच्छा असते, पण तेवढ्यानें वार्धक्यपीडा सुसह होत नाहीं; म्हणून दीर्घायुष्याचा आशीर्वाद कोणीं

कोणास दिल्यास तो स्वीकारणारास दीर्घायुष्यापेक्षां मला यानें नुसत्या आरोग्याचा आशीर्वादच कां दिला नाहीं, असेंहि वाटण्याचा संभव असतो. पण टिळकांना वृद्धपणीं नुसतें आरोग्यच नव्हे तर इतर उपाधीहि जाच करीत आहेत. त्यांच्या ६१ व्या जन्मदिवशींच जामीनकी मागण्याच्याच कां होईना पण एका नव्या खटल्याची नोटीस बजाविली जावी हा योगायोग खरोखर विलक्षण नाहीं असें कोण म्हणेल ? पण संकटानें टिळकांस नवीन स्फुरण येत असल्यामुळें या नवीन खटल्यामुळें त्यांच्या प्रकृतीस अपकारापेक्षां उपकारच अधिक होण्याचा संभव आहे. पण हें नवें संकटहि जुन्या अनेक संकटांप्रमाणेंच नाहींसें होऊन टिळकांना पूर्ण आरोग्यासह आयुष्य लाभो अशा प्रकारची आशा केसरीच्या सर्व वाचकांतर्फे प्रकट करून हा लेख पुरा करितों.

---

७ टिळकांची विलायतची सफर

(' अरविंद ' १९२०)

लो. टिळकांचा इकडील वर्तनक्रम सर्व लोकांना परिचितच होता. कारण, बाहेर कोठेंहि चारचौघांत मिसळून सर्वस्वीं त्यांच्यापैकीं एक असल्याप्रमाणेंच ते वागत. प्रत्यक्ष त्यांच्या खासगी घरींही ते असतील तेथपर्यंत सर्व तऱ्हेच्या लोकांचा सर्व काल प्रवेश असे. म्हणून त्यांना प्रेक्षकांपासून खासगी असें कांहींच राखून ठेवितां येत नसे व तसें ठेवण्याची त्यांची फारशी इच्छाहि नसे. परंतु सुमारें चौदा महिने ते हिंदुस्थानाबाहेर म्हणजे विलायतेंत होते. त्यावेळचा त्यांचा वर्तनक्रम कसा असेल याविषयीं लोकांना एक प्रकारचें कुतूहल वाटत असे, असें अनेक लोकांनीं विलायतेस मला पाठविलेल्या पत्रांवरून व इकडे आल्यावर विचारलेल्या प्रश्नांवरून दिसून आलें होतें. ' अरविंद ' मासिकाच्या संपादकांनीं " लो. टिळकांविषयीं कांहीं अपूर्व असें लिहा. " अशी विनंति केल्यावरून टिळकांची विलायतेंतील रहाणी ही गोष्ट बऱ्याच वाचकांना ' अपूर्व ' वाटण्यासारखी आहे अशा समजुतीनें ती खालीं देतों.

टिळक विलायतेस गेले त्यावेळीं पुष्कळांना अशी शंका वाटत असे कीं, टिळकांची रहाणी पूर्णपणें देशी पद्धतीची असल्यामुळें त्यांचें तिकडे पदोपदीं नडेल. ते लोकांना हंसतील ! लोक त्यांना हंसतील ! मिळून त्यांच्या सफरीचा

सगळा गोंधळ उडेल. पण अनुभवांतीं ह्या अंदाज सर्वस्वीं फसला. टिळकांची राहणी देशी रिवाजाची असली तरी युरोपिअन लोकांच्या राहाणीची त्यांना ऐकून व वाचून फार सूक्ष्म माहिती होती. यामुळें त्यांनीं तिकडील लोकांविषयीं उपहासबुद्धि दर्शविली नाहीं. तसेंच आपण परक्या समाजांत गेलों असतां कसें वागावें, ह्याचीही त्यांना पूर्ण जाणीव असल्यानें त्यांचें इंग्लिश समाजांतील वर्तन तिकडील शिष्टाचारास अनुसरून राहिलें व ज्या गोष्टी देशी रिवाजाच्या त्या तशाच तिकडेही त्यांना राखाव्या लागल्या. त्या लोकांना पटतील असाच त्यांचा आत्मविश्वास असे. सभ्यता ही केव्हांही व कोठेंही झालें तरी शिष्टाचाराचा आत्मा आहे व देशदेशच्या रीतीभाती कितीहि भिन्न भिन्न असल्या तरी सभ्यता म्हणून म्हणतात ती कोणच्याही देशांत एकाच स्वरूपांत आढळते. नम्रता, आदरबुद्धि, लीनपणा, सहिष्णुत्व, मनाचा मोठेपणा, कांहीं मर्यादेपर्यंत वाईटही चांगल्याच बुद्धीनें झालेलें आहे असें मानण्याची तयारी, व साधारणतः शारीरिक स्वच्छतेविषयीं अगत्य, इतक्या सर्व गोष्टी मिळून सभ्यता बनते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आणि या दृष्टीनें इंग्लड फ्रान्सपासून तों चीन जपानपर्यंत कोणच्याही देशांत तुम्ही जा, तुम्हांला खरी सभ्यता व शिष्टाचार फारसे वेगवेगळ्या स्वरूपांत दिसणार नाहींत. विदेशी मनुष्यांचा संबंध आला असतां आत्मविश्वासाचें तत्त्वही बरेंच महत्त्वाचें ठरतें. कारण एकाकरितां दुसरा रीतरिवाज किंवा पोषाख बदलीत नाहीं. तरी पण आपला स्वतःचा पोषाख चांगला आहे, त्याला नांव ठेवण्यासारखें कांहीं नाहीं असा आत्मविश्वास मनुष्याच्या ठिकाणीं असला तरच तो दुसऱ्याशीं वागतांना शरमिंदा होत नाहीं-आणि माझें तें निदान माझ्यापुरतें तरी बरोबर आहे अशी स्थिर बुद्धि ज्याच्या मनांत असते तोच मिथ्यानुकरणापासून अलिप्त राहतो. दुसऱ्याचें अनुकरण करण्यास जाऊन जो फसला त्याच्यासारखी फजिती मात्र दुसऱ्या कोणाची नाहीं.

लो. टिळक विलायतेस गेले त्यापूर्वी बॅ. बॅप्टिस्टा हे तेथें डेप्युटेशनच्या कार्याकरितां गेले होते व त्यांनीं टिळकांकरितां घर भाड्यानें घेऊन चालचलाऊ बिऱ्हाड सजवून ठेविलें होतें. त्यांचें पहिलें वसातिस्थान लंडनच्या पश्चिम भागांत 'मैदाव्हेल' या मोहल्ल्यांत होतें. घर स्वतंत्र असून त्यांत सर्व सोयी होत्या. पण हिंदी मनुष्याला हिंदी रिवाजानें रहावयाचें असल्यास विलायतेंतहि फारशा सोयी

लागत नाहींत. साध्या रहाणीचा फायदा मनुष्याला जगभर मिळतो. हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणेंच लंडनमध्येंही टिळक दोन वेळ चहा व दोन वेळ जेवण याशिवाय कांहींही खात नसत. येऊन जाऊन त्यांच्या जेवणाचीच थोडीशी अडचण पडण्यासारखी होती. कारण शरीररोगामुळें त्यांना सातूच्या पिठाच्या पुऱ्यांशिवाय दुसरें कांहीं खावयाचें नव्हतें. पण ही अडचण लवकरच भागली. कारण टिळकांनीं शुश्रूषेकरितां बरोबर नेलेल्या गृहस्थांनीं सैंपाकीण इंग्रज बाईला हा पदार्थ तयार करण्याला लवकरच शिकविलें. ही सैंपाकीण बाई, तिची मुलगी व तिचा नवरा असें सर्व कुटुंबच्या कुटुंब टिळकांच्या नोकरीस असल्यामुळें टिळकांची सर्व परिचर्या त्यांजकडून होई. हिंदी लोकांशीं कसें वागावें, हें त्यांना शिकावयास मिळाल्यामुळें टिळक दुसरीकडे राहावयास गेल्यावरही या इंग्रज नवराबायकोंनीं (मि. आणि मिसेस मॅकनल्टि) तीच जागा आपणांकडे ठेवून तेथें हिंदी लोकांकरितां बोर्डिंग काढलें. या कुटुंबानें टिळकांची परिचर्या केली ही त्यांना एक शिफारसच होऊन राहिली होती. टिळक घर सोडून गेल्यानंतर त्यांनीं टिळकांचा फोटो जेवणाच्या दिवाणखान्यांत सजवून ठेवला होता.

टिळकांच्या पोषाखाच्या दृष्टीनें बूट व पाटलोण व लांब कोट एवढा फरक विलायतेंत पडला होता. उपरण्यास रजा मिळाली होती, पण शिरोभूषण पगडी ही मात्र डोक्यावर राहिली. बूट पाटलोण हे विलायतेंत अपरिहार्यच आहेत. कोणत्याही देशाचा पोषाख पुष्कळसा तेथील हवामानावरूच बनलेला असतो. इंग्लंडांत लोंकरीचे स्टॉकिंग्स् व बूट न घालतां ऐन उन्हाळ्यांत भर दोन प्रहरीं घरांत कांहीं वेळ असतां येईल; नाहीं असें नाहीं. पण मोकळ्या पायानें किंवा जोडा घालून उन्हाळ्यांतही सर्व दिवसभर वावरतां येणार नाहीं. तीच गोष्ट पाटलोणीची. पाय चांगले लपेटणारें असें लांबलचक धोतर नेसून उन्हाळ्यांत लंडनच्या रस्त्यांतून फिरतां येईल; पण तेथील हवा इतकी चंचल आहे कीं, केव्हां गारठा पडेल याचा नेम नाहीं. व गारठ्याच्या हवेला विजार पाटलोणीसारखा बंदिस्त कपडाच हवा. दक्षिणी पगडी व साहेबी टोपी यांत अधिक कुरूप कोणतें हा प्रश्नच आहे. पण तुमची हेंगाडी टोपी जशी तुम्हांला वाईट वाटत नाहीं तशीच आमची पगडी आम्हांला; अशा आत्मविश्वासानें मान ताठ करून मनुष्य चालला तर लंडनच्या रस्त्यांतही कोणी सहसा हंसणार नाहीं. नेकटाय वगैरे बाबींना टिळकांनीं सर्वस्वीं फांटा दिलेला होता. हवामान लक्षांत घेतां बूट पाटलोण या गोष्टी केवळ सोयीच्या म्हणतां

येतील, पण नेकटाय ही मात्र अनुकरणाच्या दास्यत्वाची पक्की खूण आहे. खुद्द विलायतेंतही नेकटाय न घालणारे असे धर्मोपदेशक वगैरे लोक असतात; त्यांचें पाहून नेकटाय न घालणारे टिळक हेही एक प्रीस्ट किंवा धर्मोपदेशक आहेत असें प्रेक्षक मानीत व हंसत नसत.

घरच्या वागणुकींत टेबलावर जेवणें ही एक गोष्ट वगळली असतां टिळकांच्या इकडच्या व तिकडच्या वागणुकींत कांहींच फरक नव्हता. जेवतांना ते जिंजर किंवा सोडा वॅाटर घेत; पण हे पदार्थ ते केव्हां केव्हां घेत असल्यामुळें या बाबतींत फरक असा कांहींच नव्हता.

इंग्लंडांत बारा चौदा महिन्यांत टिळकांनीं काय काय काम केलें हें येथें सविस्तर मी सांगत नाहीं. मुख्य मुद्दा वागणुकीसंबंधाचा आहे. इकडेहि गव्हर्नरपर्यंत लहान थोर दर्जाच्या युरोपियन लोकांशीं भेटण्याबोलण्याचा टिळकांना परिपाठ असल्यामुळें तिकडे इंग्रज लोकांशीं वागतांना टिळकांचें कोठेंच अडलें नाहीं. दिवाणखान्यांत शिरतांना आधीं कोणीं शिरावें, मागून कोणीं जावें, बाहेर पडतांना आधीं मागें कोण असल्या सूक्ष्म रितीरिवाजांकडे टिळकांनीं जसें इकडे केव्हांहि लक्ष दिलें नाहीं तसेंच तिकडेहि. भेटणें बोलणें अर्थात् कामापुरतें व कामहि ठराविक म्हणजे राजकीय विषयाचा वादविवाद करणें हें असल्यामुळें आणि टिळकांचें बोलणें मुद्देसूद व कुशाग्रबुद्धि दिसून येणारें असल्यामुळें परक्या मनुष्यावर त्यांची छाप तेव्हांच हटकून पडे; व बुद्धीची छाप मनावर पडल्यानंतर किरकोळ गोष्टींकडे लक्ष देण्याला सभ्य मनुष्याला अवसरच मिळत नाहीं. शिवाय कारणाखेरीज या बारा चवदा महिन्यांत कोणाकडे ते गेले आले नाहींत. कोरड्या शिष्टपणाच्या संभाषणांत उगाच बोलून हवेंत सोडण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी असतात; पण या दृष्टीनें टिळकांचें विलायतेंत एकाही इंग्रजाशीं भाषण झालें असेल असें वाटत नाहीं. टिळकांना उपाहाराचीं व जेवणाचीं क्वचित् आमंत्रणें येत व या प्रसंगीं इतर लोक जेवीत असतां टिळकांना स्वतः एखादुसरें फळ तोंडांत उचलून टाकण्याखेरीज दुसरा उद्योग नसल्यामुळें रिकाम्या गप्पागोष्टी बोलण्याला वेळ होई व त्याचा मात्र या कामीं उपयोग होत असे. टिळकांना दूरचें न्याहाळत नसे हें प्रसिद्ध आहे, पण इकडच्याप्रमाणें तिकडेहि या शारीरिक अदूरदृष्टीची वाण त्यांनीं चाणाक्षपणें भरून काढली होती. लंडनच्या नकाशाचा व लंडनच्या गाईडचा त्यांनीं एक प्रकारें अभ्यासच केला होता. यामुळें एकाद्या नवीन ठिकाणच्या

पत्त्यासंबंधानें ते एकाद्या माहितगारासारखे वागत; पण लंडनचे रस्ते, आगगाड्या वगैरे इतक्या गोंधळून टाकण्यासारख्या आहेत कीं तेथें टिळकांपेक्षांही चाणाक्ष मनुष्य प्रथम गोंधळूनच जावयाचा. पण अंग कमकुमवत झालेलें, पाय लटपटणारे अशी स्थिति असल्यामुळें कोणीतरी बरोबर घेतल्याशिवाय ते कधींही बाहेरच पडत नसत. यामुळें टिळकांचा अंदाज कोठें चुकला तर तो सुधारून घेण्यास जोडीदार असे.

बारा चौदा महिने लंडनमध्यें राहून तें शहर इतकें थोडें पाहिलेला मनुष्य टिळकांप्रमाणें दुसरा क्वचितच मिळेल. कामाशिवाय टिळक सहसा बाहेर पडत नसत व काम होतांच घरीं परत येत. सहज खेप टाकावयाची तर ती हेरल्ड पत्राच्या कचेरीकडे म्हणजे लॅन्सबरींना किंवा वृद्ध सोशियालिस्ट हाइंडमन यांना भेटण्याकरितां. इंडिया ऑफिसच्या लायब्ररींत ते एक दोन वेळा गेले होते, कारण तेथें संशोधक विद्वान् गृहस्थ थॉमस हा लायब्ररीयन आहे. एरवीं त्यांनीं नाटकगृहें, बगीचे, इमारती, फार काय पण ऐतिहासिक महत्त्वाचीं स्थळें हींसुद्धां वर्ज्यच केलीं होतीं. 'ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति' या न्यायानें सभांना किंवा आगाऊ मुलाखती ठरलेल्या गृहस्थांच्या भेटीला जातांना त्यांनीं जें लंडन पाहिलें असेल तेवढेंच ! निवृत्तिपर मनाला शरीराच्या दुर्बळतेची जोड मिळाल्यामुळें अमुक एक गोष्ट म्हणून आपण पहावयास जाऊं अशी उत्सुकता त्यांना केव्हांच वाटली नाहीं. लौकिक मनुष्याच्या दृष्टीनें टिळकांची विलायतची खेप बहुधा फुकटच गेली. पण टिळक 'विलायते' ला गेलेच नव्हते; ते कांहीं एक अवश्य कर्तव्य करण्याला गेले होते !

८ कै. लो. बाळ गंगाधर टिळक.

(केसरी, ता० ३ ऑगस्ट १९२०)

"We all feel the loss as national. He has died fighting disease as bravely as he fought for his country courageously. He has made his mark in history." —Sir N. G. Chandavarkar.

सर नारायणराव चंदावरकर यांनीं काल आम्हास जें सहानुभूतिपूर्वक दुखवट्याचें पत्र लिहिलें त्यांत ते म्हणतातः— "टिळकांच्या मृत्यूनें राष्ट्रीय हानि झाली

असें सर्वांसच वाटत आहे. ज्या धैर्यानें त्यांनीं आपल्या देशाकरितां युद्ध केलें तेंच धैर्य अखेर मृत्युसमयीं रोगाशीं झुंजतांना त्यांनीं दाखविलें. टिळकांनीं आपलें नांव इतिहासांत स्मरणीय करून ठेविलें आहे. ”

लो. टिळकांच्या चरित्राला खाजगीपेक्षां सार्वजनिक बाजू किंवा पैलूच अधिक आहेत. लोकांना माहित नाहींत अशा त्यांच्या चरित्रांतील गोष्टी इतक्या थोड्या आहेत कीं, एखाद्या संशोधकाला त्या कदाचित् मुद्दाम शोधूनच काढाव्या लागतील. टिळकांच्या चरित्रांतील संस्मरणीय अशा बहुतेक प्रत्येक गोष्टीचा संबंध जनतेशीं आलेला असल्यामुळें ती प्रत्येक गोष्ट घडली त्या त्या वेळीं ती लोकांना जाहीर झाली होती इतकेंच नव्हे तर तिनें आपल्या परीनें त्या वेळीं लोकांना चटकाहि लावून सोडला होता. अशाहि गोष्टी कालांतरानें विस्मरणांतून जाऊं शकतात. परंतु एक तर त्यांचीं लहानसहान चरित्रें वेळोवेळीं त्यांच्या हयातींत लिहिलीं गेलीं. शिवाय खळबळीच्या प्रसंगीं त्यांच्या चरित्रविषयक गोष्टींचा पाढा मित्रांनीं वाचलेला व त्यांचा आढावा शत्रूंनीं काढलेला आहे यामुळें टिळकांचें चरित्र आतां महाराष्ट्रीयांनाच काय पण परप्रांतीय हिंदी लोकांनाहि अवगत आहे.

कोणत्याहि उद्योन्मुख राष्ट्राच्या बाळपणाच्या चळवळींत छापखाने, लेखनकला, वक्तृत्व यांचीच आवड विशेष दिसून येते. डोक्यांतच कांहीं कल्पना नसली तर हाताशीं लिहिण्याचें सामान, समोर श्रोतृगण व देशभर पसरलेले लोक असले तरी स्फुट असा उद्गार निघूं शकत नाहीं. याच्या उलट डोक्यांत विचार खळबळूं लागले व ते लोकांना सांगून त्यांना शहाणे करून त्यांजकडून समाजोपयुक्त कार्य करवून घेण्याची मनांत तीव्र इच्छा असली म्हणजे ओंठ आपोआप हालूं लागतात, बोटें लिहूं लागतात व पाण्यांत टाकलेल्या तेलाच्या बिंदूप्रमाणें आपले विचार आटोक्यांतील सर्व मनुष्यमात्रावर पसरण्याच्या इच्छेनें छापखाने, वर्तमानपत्रें यांसारख्या साधनांचा हव्यास सुचतो. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं या बाबतींत निबंधमालेच्या द्वारें दिलेलें उदाहरण सर्वांच्या डोळ्यांपुढें होतेंच; म्हणून त्याच दिशेनें संघटित प्रयत्न करण्याकरितां केसरी हें मराठी व मराठा हें इंग्रजी अशीं दोन पत्रें काढण्याचें ठरून तीं स्वतःच्या मालकीच्या छापखान्यावर सन १८८१ च्या जानेवारीपासून म्हणजे न्यू इंग्लिश स्कूल निघाल्यापासून एक वर्षाच्या आंतच प्रसिद्ध होऊं लागलीं. हीं वर्तमानपत्रें प्रचलित विषयांची चर्चा करण्याकरितां

निघाल्यामुळें त्यांत त्या वेळीं लोकांच्या तोंडीं होऊन राहिलेल्या कोल्हापुर—प्रकरणावर कडक लेख आले, व त्याचा शेवट फौजदारी खटल्यांत होऊन टिळक व आगरकर यांना जबाबदार संपादक या नात्यानें चार महिन्यांच्या साध्या कैदेची शिक्षा झाली. खटल्याच्या रूपानें सरकारनें टिळकांवर १८८१ पासून जें शस्त्र उचललें तें १९१६ सालापर्यंत खालीं ठेवलें नाहीं. या अवधींत टिळकांवर जे तीन फौजदारी खटले झाले ते राजद्रोहाच्या गुन्ह्याकरितां म्हणून झाले. पैकीं दोहोंत मिळून टिळकांना सात वर्षें तुरुंगांत काढावीं लागलीं. तिसरा खटला तुरुंगांत घालण्याकरितां केलेला नसून राजद्रोह फिरून न करण्याबद्दल जामिनकी मागण्याच्या स्वरूपाचा होता. त्यांत अखेर टिळकांस यश आलें. पण पुढें लॉर्ड डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाअन्वयें आपले अधिकार गाजवून टिळकांना भाषणाची बंदी करून सरकारनें त्यांच्या शरीराला नसला तरी मनाला तुरुंगवास घडविला. सांगण्याचें तात्पर्य हेंच कीं, टिळकांनीं शिक्षक, प्रोफेसर होण्याकरितां म्हणून संस्था काढली तिच्या दुसऱ्या वर्षापासून त्यांची शाळेबाहेरील म्हणजे समाजविषयक चळवळच सरकारास अधिक तीव्र व दुःसह अशी ठरली. आणि या शाळेंतून पुढें निघालेलें फर्ग्युसन कॉलेज त्यांनीं पुढें चार वर्षांत सोडलें तरी राजकीय व राष्ट्रीय चळवळ ही त्यांनीं जन्मभर सोडली नाहीं. पौराणिक कथेंतील मनूनें उचलून प्रथम चुळकाभर पाण्यांत टाकलेल्या पण होतां होतां समुद्रहि व्यापून तो अपुरा पाडणाऱ्या माशाप्रमाणें टिळकांची बुद्धि व चळवळ हीं न्यू इंग्लिश स्कूलच्या दहावीस विद्यार्थ्यांच्या एका वर्गांत प्रथम १८८० सालीं जी प्रकट झाली तिनें हां हां म्हणतां एकामागून एक आपलें शहर, आपला जिल्हा, आपला प्रांत व आपला देश आक्रमून तिनें त्यांची कीर्ति परदेशांतहि पसरविली.

सरकारास टिळक हे जोरदार प्रतिपक्षी भासूं लागल्यामुळेंच वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं टिळकांवर कायद्याचें शस्त्र निरंतर उगारलेलें ठेवलें असून राजद्रोहाकरितां तीन वेळ खटले करून सात वर्षें तुरुंगांत लोळविलें. तसेंच श्री. बाबामहाराजांच्या दत्तक पुत्राच्या संबंधानें हें शस्त्र अप्रत्यक्ष रीतीनें चालवून सरकारानें टिळकांवर फौजदारी खटला भरला व दिवाणी दाव्यांत कसून व सर्व शक्ति एकवटून विरोध केला. टिळकांविरुद्ध सरकारनें आरंभिलेल्या या गनिमी काव्याच्या युद्धास सन १९०१ सालीं सुरुवात झाली असून तें अद्यापहि संपलेलें नाहीं. या १९ वर्षांच्या युद्धांत मात्र टिळक हे सर्वस्वीं यशस्वी झाले व यांतील एक मोठी

लढाई त्यांनीं आपल्या मरणापूर्वीं अवघ्या दहा दिवसांपूर्वीं जिंकली. या युद्धाला झालें तरी टिळक व सरकार यांचा बेबनाव, म्हणजे अर्थात् टिळकांची राष्ट्रभक्ति व राजकीय चळवळ हींच कारणीभूत होत. गणित करून पाहतां टिळकांचे तुरुंगवासांत जितके दिवस फुकट गेले तितके दिवस या निष्कारण खासगी युद्धाच्या विचारांत, काळजींत व भांडणांत टिळकांना घालविण्याला सरकारनें भाग पाडलें. राष्ट्राच्या दृष्टीनें हा फारच मोठा अपव्यय झाला. तथापि टिळकांच्या अंगचे व्यक्ति या नात्यानें अनेक गुण म्हणजे धैर्य, चिकाटी, इमानी व करारी स्वभाव, धाडस, स्वार्थत्याग, आपल्या शब्दाचा अभिमान वगैरे सिद्ध करण्यापलीकडे या चरित्रखंडाचा संबंध त्यांच्या सार्वजनिक चरित्राशीं येत नाहीं म्हणून त्याचा या ठिकाणीं आम्ही विशेष उल्लेखहि करीत नाहीं.

न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज यांच्याशीं असलेला संबंध अंतस्थ कलहामुळें १८९० सालीं त्यांना सोडावा लागला; पण शाळेंत जन्मलेल्या 'केसरी,' 'मराठा' पत्रांशीं त्यांचा पूर्वीं तुरळक असलेला संबंध सन १८९१ पासून अधिक निकट जडला. याचेंहि कारण टिळकांना संपादक होण्याची हौस होती हें नव्हे, तर सार्वजनिक चळवळ व स्वमतप्रस्थापनेकरितां युद्ध करण्याची हौस त्यांना होती हें होय. केसरीचा फैलाव होऊन त्यांच्या व्यवहारांत थोडी बहुत बचत होऊन टिळकांचा प्रपंच त्यावर चालूं लागला ही गोष्ट आज सुमारें वीस वर्षें खरी आहे. पण त्यापूर्वीं आठ वर्षें तरी ती खरी नव्हती. १८९१ सालीं 'केसरी–मराठा' आपल्याकडे घेण्याची इच्छा टिळकांना होण्यास योगक्षेमाची काळजी हें कारण नसून, सार्वजनिक चळवळीचें एक उत्कृष्ट व जोरदार साधन आपल्या हातीं रहावें अशाविषयीं इच्छाच होय आणि प्रपंच भागविण्याकरितां पुण्यास वकिलीचे विद्यार्थी शिकविण्याचा वर्ग आणि मोंगलाईंत लातूर येथें कापूस पिंजण्याचा एक कारखाना अशीं स्वतंत्र साधनें तयार करून केवळ सार्वजनिक कार्याच्या हौसेनें टिळकांनीं १८९१ सालीं 'केसरी' व 'मराठा' हीं पत्रें मालकी हक्कानें सात हजार रुपायांच्या बोजासह आपणाकडे घेतलीं! हें कर्ज पुढें दहा वर्षेंपर्यंत टिळक फेडीत होते. दरम्यान १८९७ सालीं त्यांच्यावर राजद्रोहाचा पहिला खटला झाला त्यावेळीं या वर्तमानपत्रांत कर्ज व पदरच्या गांठीस शिलकी एक रुपयाहि नाहीं अशी टिळकांची स्थिति होती! १८९१ सालीं 'केसरी' पत्राचे वर्गणीदार सुमारें चार हजार होते ते टिळकांनीं 'केसरी' हातीं घेतल्यापासून वाढूं

लागले, व पहिल्या राजद्रोहाच्या खटल्याचे वेळीं ही संख्या जवळ जवळ सात हजारांपर्यंत गेली होती. टिळक तुरुंगांतून १८९८ सालीं सुटून आल्यानंतर वर्तमानपत्राच्या मालकीचें जुनें कर्ज फिटलें होतें. पण लातूर येथील कारखाना दुसऱ्याच्या स्वाधीन असल्यामुळें तो आंतबट्ट्याचा व्यापार ठरला, आणि पुण्यांतील प्लेगामुळें लवकरच वकिलीचा वर्गहि बंद करावा लागला. अर्थात् 'केसरी' हें एकच निर्वाहाचें साधन होऊन राहिल्यामुळें त्याच्या अन्तर्व्यवस्थेकडे टिळकांना जातीनें अधिक लक्ष घालावें लागलें व यामुळें घरीं स्वतंत्र कचेरी व बाहेर आपल्या मालकीचा छापखाना काढून केसरीचा सर्व व्यवहार आपले भाचे रा. धोंडोपंत विद्वांस यांच्या हातानें सुरू केला. पुढें खासगी मालकीच्या घरांतच कचेरी छापखाना वगैरे एकत्र करण्याची सोय झाली. कालांतरानें या जागीं म्हणजे श्री. गायकवाड सरकार यांजकडून खरेदी घेतलेल्या वाड्यांत नव्या इमारती यंत्र वगैरे सुधारणा सुरू झाल्या व त्यांतल्या अद्यापहि कांहीं पुऱ्या व्हावयाच्या आहेत; टिळकांनीं विलायतेहून येतांना स्वतः पाहून पारखून दर ताशीं हजारों प्रती छापणारें एक मोठें यंत्र आणविलें असून तें नुकतेंच उभें करण्यांत आलें आहे. त्यावर पुढील वर्षापासून आठवड्यांतून दोन वेळां केसरी काढण्याची त्यांची योजना लोकांस विदित आहेच. ही योजना सिद्धीस जाऊन नव्या यंत्रावर नवा केसरी त्यांच्या डोळ्यां देखत निघाला नाहीं याविषयीं मात्र सर्वांनाच हळहळ वाटत असेल.

सन १८९९ पासून केसरी हें चरितार्थाचें एकच साधन असतां त्यावर टिळकांचा गृहप्रपंच तर चाललाच, पण ताईमहाराजांच्या खटल्यासारखीं व चिरोल खटल्यासारखीं खर्चाचीं प्रकरणें निस्तरण्याची त्यांना हिंमत आली व आधार मिळाला. याशिवाय सार्वजनिक चळवळींमध्यें टिळकांना स्वतांकरितां व दुसऱ्या अनेकांकरितां अनेक प्रकरणीं जो खर्च करावा लागला त्यालाहि आधार केसरीच होय. अशा रीतीनें न्यू स्कूलमधून बाहेर पडल्याबरोबर जें राष्ट्रीय चळवळीचें साधन टिळकांनीं हातीं घेतलें तें त्यांनीं सर्वांगांनीं पूर्ण यशस्वी करून दाखविलें हें त्यांच्या खासगी व्यावहारिक ज्ञानाचें व चातुर्याचें लक्षण तर खरेंच, पण राष्ट्रभक्तिप्रेरित कर्मयोगित्वालाहि भूषणावह आहे. केसरी पत्र मराठी भाषेंत असल्यामुळें केवळ एका प्रांतांतल्या निम्याहून कमी भागांत त्याचा प्रसार आहे. तथापि त्याच्या वाचकांची संख्या हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याहि तीनचार वर्त-

मानपत्रांच्या वाचकांहून अधिक भरावी असा आमचा अंदाज आहे. शिवाय हिंदी, गुजराथी वगैरे इतर भाषांतून केसरीच्या बरोबर भाषांतराच्या आवृत्त्या निघतील तर त्यासहि सदर भाषा प्रचलित असणाऱ्या प्रांतांतील इतर कोणत्याहि वर्तमानपत्रांपेक्षां अधिक वाचकवर्ग मिळतील असें कित्येक तज्ज्ञ बोलतांना ऐकण्यांत आलें आहे. मात्र ही योजना अनेक अडचणींमुळें अमलांत आली नाहीं ही गोष्ट वेगळी. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच कीं, ज्या हेतूंनीं टिळकांनीं केसरी काढला तो त्यांनीं केसरी हातीं घेतल्यापासून पुढें वीस वर्षांत पूर्णपणें यशस्वी करून दाखविला, व हा हेतु म्हटला म्हणजे सार्वजनिक चळवळ व राष्ट्रीय जागृति. तथापि केवळ राष्ट्रीय हेतूच्या सिद्धीचें एक साधन यापलीकडे वर्तमानपत्राची योग्यता ते मानीत नसत. लेखांनीं लोकांना नवीन कल्पना शिकवितां येतात व जागृति उत्पन्न करितां येते. पण त्या कल्पनांना दृश्य स्वरूप यावयाचें व ती जागृति परिणामकारक व्हावयाची तर लेख लिहिण्याप्रमाणें इतर उद्योग करणें हेंहि साधन नव्हे—महत्त्वाचें साधन—आहे असें ते मानीत. वर्तमानपत्रांतून नव्या कल्पनांचा ध्वनि निघाला तरी वाचकवर्गांतून त्याच्या उलट संवादी प्रतिध्वनि शब्दानें व कृतीनेंहि निघाला पाहिजे. शिकवणीच्या आघाताला शिक्षितांच्या कणखर मनोभूमींतून तितक्याच प्रत्याघाताचें पाठबळ मिळालें पाहिजे, म्हणजे त्या दोहोंच्या दाबांत कार्य यशस्वी होतें, अशा समजुतीनें टिळकांनीं अवांतर कामहि पुष्कळच केलें. 'सर्व आठवडाभर पुढच्या केसरींत लिहिण्याचा विषय माझ्या डोक्यांत घोळत असतो' असें ते म्हणत. पण केसरींत लिहिण्याचें काम फार तर एखाद्दुसरा दिवस पुरून बाकी जो वेळ उरे त्याचें टिळकांसारखा उद्योगी मनुष्य काय करीत असेल याचा कोणीं विचार करूं लागल्यास त्याला असेंच दिसून येईल कीं, प्रत्यक्ष लेख लिहिण्यापेक्षांहि अवांतर उद्योगाचाच त्यांचा व्याप अधिक होता व हा व्याप असा होता म्हणूनच केसरी ज्यांनीं जन्मांत कधींहि वाचला नाहीं अशा परप्रांतीय लोकांचेंहि मन त्यांनीं आकर्षण करून घेतलें होतें. लेखनकला हें त्यांच्या आंगच्या गुणांचें फक्त एक उपलक्षण होय व हिंदुस्थानांतील सर्व आबालवृद्धांना त्यांचें नांव जें केवळ परिचित नव्हे तर प्रियहि झालें होतें त्याचें कारण त्यांच्या अंगचे अनेक गुण होत. हे गुण म्हटले म्हणजे मुख्यतः देशभक्ति, धैर्य, करारीपणा, स्वार्थत्याग हे होत. या गुणांपुढें त्यांचें लेखनचातुर्य, वक्तृत्व हीं केव्हांहि फिकींच पडतात.

राष्ट्रीय दृष्टि व मर्मज्ञान हीं सोडलीं तर टिळकांच्या लेखांत चित्ताकर्षक असें

फारसें उरत नाहीं असें म्हणणारे अनेक टीकाकार आम्हीं पाहिले आहेत. तसेंच त्यांचें वक्तृत्व प्रसंगोपात्त त्यांतील आवेशामुळें व मनाच्या निर्भयतेमुळें फारच परिणामकारक होत असलें तरी खऱ्या वक्तृत्वकलेचें ढंग किंवा नटवेपणा त्यामध्यें नव्हता म्हणून प्रसिद्ध वक्त्यांच्या मालिकेंतून त्यांचें नांव वगळणारे त्यांचेच कांहीं स्नेही आम्हांला आढळले आहेत. पण त्यांच्या उपरिनिर्दिष्ट गुणचतुष्टयासंबंधानें मात्र त्यांच्या मित्रांतच काय पण शत्रूंतहि मतभेद नाहीं ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. सरकारी अधिकारी, सरकारी नात्यानें अर्थातच त्यांची कोणत्याहि गुणाकरितां स्तुति करूं शकत नाहींत हें ठीकच आहे. पण खासगी रीतीनें बोलण्याचा प्रसंग आला असतां वरील किंवा इतर अनेक गुणांसंबंधानें अधिकाऱ्यांनीं आदरच दर्शविलेला आहे, असें अनेक प्रत्यक्ष माहितगार माणसांच्या तोंडून आम्हीं ऐकलें आहे. इतकेंच नव्हे तर ही गोष्ट स्वानुभवानें आम्हांसहि माहित आहे. कालच मुंबईच्या ' टाइम्स ' पत्रानें टिळकांच्या मृत्यूसंबंधानें एक स्फुट लेख लिहिला आहे. त्यांत अर्थात् टिळकांच्या राजकीय चारित्र्याबद्दल वाटेल तीं अद्वातद्वा व प्रस्तुत प्रसंगाला अत्यंत अनुचित अशीं विधानें केलीं आहेत. पण खुद्द टाइम्सला तो कट्टा शत्रु होऊनहि टिळकांचे कांहीं गुण नाकबूल करतां आले नाहींत. त्याबद्दल कबुलीच द्यावी लागली आहे. टाइम्स म्हणतो, ' टिळकांची बुद्धिशक्ति वाखाणण्यासारखी होती. त्यांच्या संशोधक ग्रंथांची मोठमोठ्या प्रसिद्ध विद्वान् पंडितांनीं मान्यतादर्शक स्तुतिच केली आहे. जें चळवळीचें काम त्यांनीं जन्मभर केलें त्यांत त्यांचें धैर्य, धाडस व अखंड उत्साह दिसून आला. त्यांचीं भाषणें व लेख ऐकणारांना व वाचणारांनाहि त्यांच्या पुनः पुनः आवृत्त्या किंवा रूपांतरें झालीं तरी त्यांच्या मनावर त्यांचा परिणाम किती होतो याचें कोणालाहि आश्चर्य वाटतें. त्यांची भाषापद्धति अननुकरणीय आहे" अशा कर्तृत्ववान्, धैर्यशील व उद्योगी पुरुषाच्या हातून (टाइम्सकाराच्या मताप्रमाणें) अनेक अनिष्ट गोष्टी घडाव्या याबद्दल त्यानें खेद प्रदर्शित केला आहे. तसें तो म्हणणारच, व त्यास उत्तर देणेंहि फारसें कठीण नाहीं. प्रस्तुत आपणाला ग्राह्य मुद्दा हाच कीं, टिळकांच्या वैऱ्यांना देखील त्यांच्या कांहीं बिनमोल गुणांची स्तुति केल्याशिवाय आपल्या निंदेला यावा तितका उठाव येत नाहीं असें वाटतें यावरूनच त्यांचे गुण किती खरे व सर्वसंमत होते हें दिसून येईल.

अशा गुणांचा उपयोग कशा प्रकारें व्हावा हा मुद्दा अर्थात् वादग्रस्तच

असणार. किंबहुना टिळक व त्यांचे प्रतिपक्षी यांच्या दरम्यान जें आजन्म युद्ध चालू होतें त्याचे कारण हा मतभेदच होय. सरकारला वाटे कीं, असला बुद्धिमान्, धाडशी व कर्तृत्ववान् पुरुष आपल्याला लाभता तर काय बहार झाली असती. किंबहुना सरकार व टिळक यांच्यामधील मतैक्याचा क्षणिक व किंचिन्मात्र स्पर्श ज्या एखाद्या विषयाला चुकून कधीं काळीं झाला त्यांत सरकारनें या मतैक्याला किंमत देऊन त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग करून घेण्याचीच इच्छा दर्शविली. समाजसुधारकांना समाजसुधारणा हा विषय प्रिय असल्यामुळें त्यांनाहि सहजच वाटे कीं, अशा धीट व कर्तबगार मनुष्यानें सुधारणांचा प्रश्न हातीं घेतला असता तर त्यानें त्याची अपूर्व प्रगति केली असती. सरकाराप्रमाणें समाजसुधारकहि प्रसंगविशेषीं टिळकांविषयीं आदर प्रदर्शित करीत व त्यांच्याकडून चुकून लाभणाऱ्या सहानुभूतिलेशाचा शक्य तो उपयोग करून घेत. फार काय स्वतः टिळकांना असें अनेक वेळां म्हणतांना आम्हीं ऐकलें आहे कीं, " सुधारणा कां होईना पण तिचाहि फैलाव करण्याचा उपयोग यशस्वी होण्यास जो उत्साह व चिकाटी लागते ती सुधारक दाखवित नाहींत; हे गुण अंगीं असणाऱ्या लोकांच्या संख्येच्या मानानें सुधारणेचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें आहे असें त्यांनीं मानलें पाहिजे. मी स्वतः सामाजिक सुधारणेच्या उद्योगांत पडलों असतों तर त्यांतहि मीं काम करून दाखविलें असतें. सर्व सुधारकांचें मिळून एखादुसरें वर्तमानपत्र, पण त्यालाहि यशस्वी करण्यास जो संघटित उद्योग व उत्साह लागतो तो त्यांच्यांत दिसून येत नाहीं. यामुळेंच केवळ सुधारणामतवादी वर्तमानपत्रें मागें पडतात " इत्यादि. पण टिळकांनीं सरकारी नोकरी न करण्याचें जें कारण तेंच त्यांनीं समाजसुधारणा हातीं न घेण्याचें कारण. या मतभेदामुळें त्यांचें चरित्र सरकारला व समाजसुधारकांना अनेक प्रसंगीं व अनेक बाजूंनीं अत्यंत अप्रिय झालें, व कित्येक प्रामाणिक मताच्या व सच्चारित्र्याच्या सुधारकांना टिळकांशीं निकट स्नेहसंबंध ठेवतां आला नाहीं ही गोष्ट अगदीं खरी. तथापि टिळकांवर एकांगी उद्योगाचा आरोप करणाऱ्या लोकांनाहि, टिळक हे टिळकांनीं ग्राह्य मानलेल्या देशभक्तीच्या साध्याकरितांच आपलें आयुष्य खर्चीत होते हें नाकबूल करतां आलें नाहीं. उदाहरणार्थ, सर नारायणराव चंदावरकर यांचीं व टिळकांचीं मतें जुळण्याचा योग साऱ्या जन्मांत क्वचितच आला असेल. तथापि अलिकडे त्यांच्याहि तोंडून टिळकांविषयीं ' ग्रेट ' म्हणजे ' महानुभाव ' असें व्यक्तिवर्णन निघतें. त्याचें कारण हेंच कीं, टिळकांच्या

अंगीं दोष असले तरी ते मोठ्या माणसाचे दोष आहेत व त्यांचा हा मोठेपणा त्यांच्या देशभक्तिवर व स्वार्थत्यागावर अधिष्ठित झालेला आहे !

लोकोत्तर देशभक्तीला लोकमत 'शंभर खून माफ' करीत असतें. खून याचा अर्थ ढोबळ चुका. टिळकांवर प्रेम करणाऱ्या लोकांना ते निर्दोष दिसतात व त्यांच्या हातून आजवर एकहि चूक झाली नाहीं असें प्रामाणिकपणानें वाटतें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. उलट टिळकांच्या प्रतिपक्षांना ते दोषपूर्ण दिसतात; पण लोकमताचीं डोळे फिरविणारीं हीं उंच दोनहि टोकें सोडून देऊन स्थिर बुद्धीच्या भूमीवर उभा राहून कोणी विचार करूं लागला तर त्याला टिळकांच्या अंगचे गुण त्यांजवर आरोपित झालेल्या दोषांपेक्षां किती तरी पटीनें अधिक भरतात असें दिसून येईल; इतकेंच नव्हे तर या लोकोत्तर, गुणसंपन्न, बुद्धिमान्, देशभक्त मनुष्याच्या अंगीं सद्यः-स्थितींत देशाला सर्वांत अत्यंत उपयोगी पडणारा व खरोखरच दुर्मिळ असा एक गुण होता असेंहि त्याला कबूल करावें लागेच. हा गुण म्हणजे सरकाराशीं वागतांना टिळकांनीं दाखविलेला पराकाष्ठेचा निर्भिडपणा. सरकाराविषयीं प्रजाजनांच्या मनांत अनेक वर्षांच्या संवयीमुळें भिनलेली फाजील नम्रता व फाजील आदबशीरपणा नांगरून टाकून, टिळकांनीं राष्ट्रीय स्वाभिमानाच्या वाढत्या वृक्षांच्या मुळ्यांना मनोभूमि हवी तशी उलथीपालथी करून दिली ही त्यांची कामगिरी बिनमोल व बिनतोड आहे. टिळक लेखांत व व्याख्यानांत सरकारचा अधिक्षेप करीत तेव्हां लोकांना असें कधींच वाटलें नाहीं कीं, हा अधिक्षेप अयोग्य आहे. पण त्यांना नेहमीं एकच नवल वाटे व तें हेंच कीं, आजपर्यंत इतके लोक होऊन गेले. विद्वान् झाले, पंडित झाले, व्यवहारज्ञ झाले, समयज्ञ झाले, देशभक्तहि झाले, तरी पण सरकारला असें निर्भिडपणें व टाकून बोलणारा मनुष्य हाच पहिला. सरकारविरुद्ध स्पष्ट बोलण्याचें व्रत टिळकांनीं प्रथमपासून धरलें तें अखेरपर्यंत पाळलें होतें. टाइम्सकारांनींहि टिळकांचे दोष दाखवितांना त्यांच्या चरित्राचें वर्णन "I life of campaigning terrorism to which we know no parallel in constitutional history" अशा शब्दांनीं केलें आहे. याचा सोप्या शब्दांत अर्थ असा कीं, "टिळकांच्या राजकीय मोहिमेचा दरारा मोठा कठिण; कोणत्याही देशाच्या राजकीय घडामोडीच्या इतिहासांत त्याला तोड सांपडावयाची नाहीं." आपल्याहून वेगळ्या दृष्टीनें कां होईना पण टाइम्सकारांनीं केलेलें टिळकांचें हें वर्णन टिळकांना खरोखरच अत्यंत भूषणास्पद आहे असें आम्ही तरी

मानतों. राजकीय चळवळीची मोहीम करावी तर सर्व हिंदुस्थानांत एक टिळकांनींच करावी. सरकार इतर अंगांनीं सामर्थ्यवान् असेल पण टिळकांच्या राजकीय मोहिमेची त्याच्या मनांत धडकी भरत असे. टाइम्सनें याचा अजाणतः पुरावाच वरील वर्णनांत दिला आहे. सरकार प्रबळ असतां या मोहिमांची भीति वास्तविक त्यांना इतकी कां वाटावी ? त्याचें कारण हेंच कीं, त्या मोहिमेंत निर्भयता व धाडसीपणा हीं तर असतच, पण कायद्याच्या दृष्टीनें अत्यंत सुबक असें कौशल्यहि त्यांत असे. सरकारच्या बाजूला सर्व साधनें भरपूर, पैसा वाटेल तितका, पैशानें वश होणारीं बुद्धिवान् व धाडसी मनुष्यें पदरीं हवीं तितकीं, अधिकाराचें शस्त्रागार नेहमीं भरलेलें, हिंदुस्थानाच्या आंत बाहेर सद्दी जोरावर, साम्राज्याचे ग्रह उच्चीचे आलेले व बिचाऱ्या हिंदुस्थानचे ग्रह नीचीचे व पुरे अधःपतन पावलेले; याच्या उलट बिचाऱ्या टिळकांजवळ कांहीं नाहीं. येऊन जाऊन डोकें, जीभ व एक लेखणी असें असतां या निर्धन, निःशस्त्र, निःसैनिक वीराच्या मोहिमेचें भय टाइम्सनें म्हटल्याप्रमाणें कोणाला कां वाटावें ? पण तें वाटत होतें खरें. सरकार अशा गोष्टी स्वतः तोंडानें बोलून न दाखवितां नेहमीं आपल्या हस्तकांच्या किंवा तिऱ्हाइतांच्या तोंडून बोलून दाखवितें. ध्वनिभ्रम उत्पन्न करण्याची ही जी कला त्यांना पुरी साध्य झाली आहे, तिला अनुसरून त्यांनीं टाइम्सकारांप्रमाणें इतर अनेकांच्या तोंडून त्यांचें वर्णन केलेलें आहे. चिरोलसाहेबांनीं आपल्या "हिंदुस्थानांतील असंतोष" या प्रसिद्ध पुस्तकांत टिळकांना "Father of Indian unrest" म्हणजे "एकंदर हिंदुस्थानांतील प्रक्षोभाचे जनक" अशी पदवी दिली आहे. तसेंच रौलेट कमिटीच्या रिपोर्टांतही क्रांतिकारक चळवळीचें मंथन करून त्यांतून काढलेल्या श्रीखंडाचा टिळा टिळकांच्या कपाळीं लावून त्यांचीच अग्रपूजा केली आहे. यावर फिरून आमचें म्हणणें हेंच कीं, दोष देण्याच्या हेतूनें जरी हें वर्णन करणारानें केलें तरी राष्ट्राच्या दृष्टीनें आणि टिळकांच्या अभिमानी भक्तांच्या दृष्टीनें खरोखरच हें वर्णन टिळकांना बहुमानाचें पदक दिल्याप्रमाणें आहे. हिंदुस्थानांत असा एकहि मनुष्य आज नसेल कीं, कर्तृत्वाच्या दृष्टीनें अशा प्रकारच्या स्तुतीचा हा उंची दागिना, बहुमानाची ही थोर पदवी मिळणार असेल तर त्याबरोबर सरकारकडून येणारे हे व असले इतर शेंकडों दोषारोप खुषीनें पतकरणार नाहीं ! टिळक व सरकार यांजमधील संबंधाची ही गोष्ट ज्यानें जाणली नाहीं व तिचें कौतुक केलें नाहीं त्याला टिळकांच्या चरित्रांतील मर्मच कळलें

नाहीं असें आम्ही म्हणतों ! ! सरकारकडून अशी निंदा करून घेण्याचें भाग्य अनेक शतकांतून एखाद्यालाच लाभतें. ज्यानें आपलें चारित्र्य परिट-घडीप्रमाणें संभाळून सरकाराशीं व इतर अनेक शत्रूंशीं जन्मभर युद्ध करून एकंदर राष्ट्रीय प्रक्षोभाचा जन्मदाता किंवा आद्यगुरु ही पदवी सरकारकडून मिळवून आमरण टिकविली त्याची स्तुति करण्याला त्याच्या मित्रांनीं निराळे शब्द कधीं खर्ची घालण्याचा प्रयत्नहि करूं नये असें आम्हांला वाटतें. लोकमान्य ही पदवी एका अर्थानें स्पृहणीय आहे, पण ' राष्ट्रीय चळवळीचें आद्य कारण ' ही पदवी तिच्या-हूनहि खरोखर अधिक स्पृहणीय नाहीं काय ? "Father of Indian unrest" हा शब्द टिळकांना स्वतःलाहि स्पृहणीयच असला पाहिजे. त्यांनीं चिरोलसाहेबांवर फिर्याद मांडली तेव्हां वरील शब्दांनीं आपली बदनामी झाली अशी तक्रार केली नाहीं. केवळ खासगी चारित्र्यावर शिंतोडे उडविण्यासारखीं व त्यांतूनहि खोटीं अशीं जीं विधानें चिरोलसाहेबांच्या बुकांत ग्रथित आहेत त्यांपुरतीच त्यांची फिर्याद होती. " फादर ऑफ इंडियन अनरेस्ट " " राष्ट्रीय प्रक्षोभाचे आद्य गुरु " हे शब्द कोणीं कितीहि घोळघोळून म्हटलें तरी त्यांतून निंदेचा लव-लेशही निघूं शकत नाहीं. कोणीं कितीहि लावून बोलण्याच्या अर्थानें ते म्हटले तरी त्यांनीं टिळकांच्या कीर्तिरूप देहाला टांचणी टोंचण्याइतकीहि इजा होऊं शकत नाहीं. लोकमान्य हा शब्द प्रौढ असला तरी तो लिवलिवीत (passive) आहे, आणि " फादर ऑफ इंडिअन अनरेस्ट " या शब्दांत टिळकांच्या पराक्र-माचें जें खोल व गंभीर गुणवर्णन आहे, तें लोकमान्य या शब्दांत खचित नाहीं. या चार इंग्रजी शब्दांतून निघणारा जोरकस अर्थ समर्पक रीतीनें प्रगट कर-णारा एकच सुटसुटीत व ठसठशीत शब्द कोणी सुचवील तर आम्ही महारा-ष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षातर्फे त्याचे ऋणी होऊं; व यापुढील टिळकांचा उल्लेख लोक-मान्य या शब्दांनीं न करतां त्याहूनही उज्ज्वल अशा या नवीन पदवीनेंच शक्य तर करीत जावा अशी महाराष्ट्रास विनंति करूं. राष्ट्राच्या स्वाभिमानबुद्धीला त्यांनीं क्षोभ उत्पन्न केला म्हणूनच ते लोकमान्य झाले ही गोष्ट खरी, परंतु मान्यता, व मान्यतेचें कारण जो पराक्रम, यांचा जो दूरान्वय लोकमान्य या साध्या नांवांत घडतो तो आमच्या मनाला पटत नाहीं. तरुण महाराष्ट्रापुढें टिळ-कांचें उदाहरण ध्येयरूपानें राहिलें पाहिजे. पण तें ठेवितांना टिळकांना मिळत असलेल्या बहुमानापेक्षां त्यांनीं राजकारणांत जो पराक्रम केला तोच तरुण पिढीच्या नजरेपुढें त्यांच्या पदवीच्या रूपानें विशेष ठळकपणें आला पाहिजे.

टिळकांचें गेल्या ४० वर्षांतील चरित्र लोकांच्या डोळ्यांपुढें आरशांत पाहि-ल्याप्रमाणें स्वच्छ आहे. क्वचित् त्यांची विचारसरणी, क्वचित् त्यांचा एखादा स्वभावगुण, क्वचित् त्यांच्या एखाद्या प्रसंगाची कार्यपद्धति याविषयीं कोणाचा मतभेद होऊं शकेल पण टिळक हे कांहीं झालें तरी लोकोत्तर पुरुष होते या-विषयीं कोणाचा मतभेद होणार नाहीं. गेल्या १०० वर्षांचा विचार केला असतां त्या अवधींत असा दुसरा एकहि मनुष्य झाला नाहीं कीं, ज्याला टिळकांइतकी लोकप्रियता लाभली व टिळकांइतकें लोकांच्या तोंडीं नांव झालें. बद्रिका-श्रमाच्या यात्रेंत भेटणारा हिमालयाच्या पहाडांतील वनचर ज्या कौतुकानें यात्रे-करूंस टिळकांची माहिती विचारतो त्याच कौतुकानें कोलंबो व कँडी या शहरां-तील सिंहली लोक त्यांची विचारपूस करतात. जंगलांतील किंचित् माणसा-ळलेले भिल्ल व बेरड यांनीं टिळकांचें नांव कानीं पडतांच आपल्याशीं हात जोडून त्यांना नमस्कार केल्याचें लोकांनीं पाहिलें आहे. टिळकांच्या अनुयायी-गणांत फक्त सामान्य प्रतीच्या किंवा अशिक्षित मनुष्यांचीच गणना होते अशी एक वेळ समजूत होती. अलीकडील अनुभवावरून तरी या भ्रामक कल्पनेचा उच्चार त्यांचे सरकारी वैरीही करीनासे झाले आहेत. प्रथम राजश्री, नंतर नामदार, नंतर लोकमान्य, नंतर महात्मा अशा चढत्या परंपरेनें त्यांना उपपदें लागत आलेलीं असून एकादा त्यांचा वेडा भाविक भक्त त्यांचा उल्लेख करतांना भगवान हें विशेषणहि दडपून देतो. कित्येक लोकांना टिळकांची लोकोत्तर मान्यता कबूल असूनहि लोकमान्य म्हणण्यांत येणारा गतानुगतिकत्वाचा दोष न आवडून त्यांना ते 'विद्वन्मान्य' असें नांव देतात. कोणाला त्यांची विद्वत्ता पटत नाहीं; पण त्यांचें विभूतिमत्त्व पटतें म्हणून ते त्यांना 'धि ग्रेट' किंवा 'महानुभाव' अशा शब्दांनीं उल्लेखितात. पण रुचिभेदानें वैचित्र्य पावलेलीं हीं सर्व उपपदें परस्परां-विरुद्ध लावलीं तरीहि त्यांतून लोकोत्तरपणाचाच अवशेष निघतो! अर्थात् एकाद्या शतकांत क्वचित् निर्माण होणारा असा हा पुरुष नाहींसा झाल्यामुळें या देशाची किती हानि झाली असेल याची कल्पना वाचकांस सहसा करतां येणार नाहीं. टिळकांचा सन्मान करणें, टिळकांना प्रिय किंवा देणाऱ्याला प्रिय अशा वस्तु त्यांना समर्पण करण्याचा आनंद उपभोगणें, त्यांचें काव्यमय गुणवर्णन करणें वगैरे बाबतींत अचाट कल्पना खर्च करूनहि अतिशयोक्तीचा दोष आपल्या हातून घडत नाहीं, उलट आपले शब्दच आपणांस अपुरे पडतात अशा प्रेमळ पण

प्रामाणिक भावना बाळगणारे हजारों लोक आज प्रांतोप्रांतीं आढळतात. राजाच्या शब्दालाहि मान नाहीं तो टिळकांच्या शब्दाला आज मान होता. शहाणे व समंजस लोकहि 'uncrowned king' म्हणजे 'ज्याच्या राजवैभवांत केवळ मुगटच कमी आहे असा राजा' असें टिळकांचें वर्णन विशिष्ट अभिप्रायानें करीत, आणि हरएक प्रांतीं झालेला त्यांचा अश्रुतपूर्व सत्कार ज्यांनीं डोळ्यांनीं पाहिला असेल त्यांना हें वर्णन अवास्तविक आहे असें मुळींच वाटणार नाहीं; उलट राजाच्या सत्कारसमारंभांत जो कृत्रिमपणा दिसून येतो तो टिळकांसंबंधानें कोठेंहि दिसून येत नसे. टिळकांना जसा राजा या नात्यानें मुगुट नव्हता तसेंच टिळकांना राजा या नात्यानें सिंहासनहि नव्हतें. सनदी राजांची परंपरा अखंड चालत असली तरी राजा हें त्यांचें केवळ आडनांव होऊन बसतें. राजा या शब्दांत जें खरें तेज आहे तें त्यामध्यें आढळत नाहीं, व राजा या शब्दाला जो खरा आदर आहे तोहि त्यांना लाभत नाहीं. टिळकांसारख्या राजाचें सिंहासन लोकांच्या मनोमंदिरांत अक्षय स्थापलेलें असतें. अशा सिंहासनावर बसणाऱ्या लोकांना जशी पूर्वपरंपरा नसते, तसेंच त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या सिंहासनावर परंपरेनें म्हणून कोणीहि बसूं शकत नाहीं. अशांच्या निधनप्रसंगीं "The King is dead, Long live the King" हा दुतर्फी जयजयकार खोटा ठरतो. त्यांचें सिंहासन मोकळें राहणें हेंच त्यांच्या लोकोत्तरपणाचें वैशिष्ट्य व त्यांची आठवण ठेवून तें सिंहासन तसेंच मोकळें ठेवणें हेंच लोकांनाहि भूषण ! टिळकांवर लोकांचें जर खरें प्रेम असेल तर 'लोकमान्य' ही पदवी त्यांनीं यापुढें अनंत कालपर्यंत अनन्यसामान्यच ठेविली पाहिजे. लोकमान्य या शब्दानें या पुढील हिंदुस्थानच्या इतिहासांत कोणाहि कितीहि मोठ्या व्यक्तीचा उल्लेख होतां कामा नये. 'लोकमान्य म्हणजे बाळ गंगाधर टिळक' हें समीकरण मराठी भाषा हयात असेपर्यंत अबाधितच राहिलें पाहिजे.

असो. टिळकांविषयीं लिहावें तितकें थोडेंच होणार. लिहितांना प्रस्तुत लेखकाला स्वतः त्याच्या मनांत येतें त्यापैकीं एक दशांशहि या लेखांत लिहितां आलें नाहीं, मग हजारों लोकांच्या मनांत आजच्या प्रसंगीं येणारे हजारों विचार तो कसे रेखाटणार ! टिळकांचें सर्व यथातथ्य चरित्र आजच्या काळांत कोणी लिहूं शकेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. तथापि त्यांच्या खासगी व सार्वजनिक चरित्राचे एकेक विषयावर पैलू पाडले असतां कमींतकमी ५० प्रकरणात्मक तरी त्यांचें

चरित्र होईल असें आम्हांस वाटतें. कोणी टिळकांचीं चरित्रें पुढेंमागें लिहितील-हि, व हजारों लाखों लोक तीं वाचीत राहतील, तथापि आज त्यांच्या मृत्यू-मुळें देशाची जी हानि झाली ती मात्र भरून येणें सर्वथा अशक्य आहे. सर्वां-प्रमाणें टिळक हे मर्त्यभूमींतच वास करीत होते. त्यांनीं ६४ वर्षेंपर्यंत आयुष्य व चांगल्या प्रकारचें आरोग्य भोगलें ही गोष्ट आम्हांस नाकबूल नाहीं, फार काय, पण खुद्द टिळकांनाहि आपणांस इतकें आयुष्य कसें लाभलें याविषयीं एक प्रकारचें आश्चर्य वाटत असे आणि त्यांनीं जन्मभर स्वदेशाकरितां केलेले कष्ट, सोसलेले हाल व वाहिलेली चिंता हीं सर्व लक्षांत घेतां त्यांनीं बालपणीं कमा-वलेली पोलादी शरीरप्रकृतिच त्यांच्या उपयोगी पडली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. सन १८९६ सालच्या मार्च महिन्यांत प्रस्तुत लेखक टिळकांच्या बोलावण्या-वरून सातान्याहून वकिलीचा धंदा सोडून व 'मराठा' पत्राचें संपादकत्व पत्करून पुण्यास आला त्यावेळीं त्यांस टिळकांनीं लिहिलेल्या पत्रांतील एक वांक्य असें होतें, 'I want in you not a servant but a friend of the last days, as it may be of my life." म्हणजे "तुम्ही येथें येणार ते नोकर या नात्यानें नव्हे तर माझ्या या शेवटच्या दिवसांत मला सहकारी स्नेही पाहिजे म्हणून," ही २४ वर्षांपूर्वींची गोष्ट. या वेळीं टिळक अवघे ४० वर्षांचे होते, पण बरोबरीचे सर्व स्नेही मृत्यु पावले असल्यामुळें आपल्या तारुण्याच्या ऐनउमेदींतच आपल्यावर 'शेवटच्या दिवसांची' छाया पडली असें वाटून कदा-चित् आपल्या गतस्नेह्यांप्रमाणें आपणांसही आपलें काम अर्धवट टाकून जावयाचें आहे कीं काय अशी शंका त्यांना मधून मधून येत असावी हें उघड दिसतें. सुदैवानें त्यांची ही शंका व्यर्थ ठरली, व पुढें २४ वर्षें आयुष्य लाभलें इतकेंच नव्हे तर पूर्वी झाली नाहीं अशी लोकोत्तर व भरीव कामगिरी करण्याचें समा-धानहि त्यांना मिळालें हें सर्व खरें. पण टिळकांचें चरित्रच असें आहे कीं, त्यांना कितीहि आयुष्य मिळालें तरी आम्हांस तें अपुरेंच वाटणार, याला आमचा इलाज नाहीं. मृत्यु आमची मागणी बेताल म्हणो, पण आम्हांलाहि मृत्यूला उलट विचारतां येईल कीं ८०-९० वर्षांपर्यंत देखील वांचलेलीं मनुष्यें जर आम्ही प्रत्यक्ष पहातों तर तुझा कृपणपणा येऊनजाऊन आमच्या भोंवतींच कां ? एकाचें आयुष्य दुसऱ्यास देण्याच्या मोबदल्याचा व्यवहार यमाच्या पेढीवर होत नाहीं म्हणूनच नाइलाज; पण तसा होऊं शकता तर महाराष्ट्रांतील शेंकडें

मनुष्यांनीं आपापल्या आयुष्यांतील एकेक वर्ष टिळकांना देऊन त्यांना शेंकडों वर्षे जगविलें असतें. पण हे विचार कितीहि मनांत आले व कितीहि बोललों तरी टिळकांच्या मृत्यूनें देशाची जी आज हानि झाली ती नक्की आहे, ती कांहीं परत येत नाहीं.

सर्व देशाचीच जेथें एवढी हानि झाली तेथें केसरीच्या वाचकांच्या हानीची गोष्ट बोलण्याचें अवघड होऊन बसतें; पण तिचा उल्लेख केल्याशिवाय मात्र आम्हांस राहवत नाहीं. टिळक स्वतः केसरीचे संपादक होते तोंपर्यंत वाचकांना खुद्द टिळकांच्या हातचे स्फूर्तिदायक लेख वाचावयास मिळत. पुढें त्यांनीं संपादकत्व प्रत्यक्ष सोडलें तरी त्यांची स्फूर्ति, त्यांचें ज्ञान, त्यांचा अनुभव, त्यांची सल्लामसलत, यांचा फायदा माझे मित्र रा. कृष्णाजीपंत खाडिलकर यांना व मला यथाप्रसंग मिळून त्याचा लाभ परावर्तनरूपानें केसरीच्या वाचकांस मिळत असे. यापुढें या लाभाला आम्ही व केसरीचे वाचक अंतरलों ही गोष्ट लक्षांत आली म्हणजे छाती भरून येते व एक प्रकारची खेदकारक शून्यता सभोंवार अवतरली असें वाटतें. पण लोकमान्यांची स्मृति हा यापुढें केसरीचे संपादक व वाचक यांना एकच आधार असून या आधारावर नजर देऊन आपण उभयतां शक्य ती परस्परसेवा करूं एवढेंच सुचवून हा लेख पुरा करतों.

९ लो. टिळकांचें स्मारक

(केसरी, ता. १७ ऑगस्ट १९२०)

‘ अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ’

—याज्ञवल्क्य.

प्रायश्चित्ताध्यायाच्या पहिल्या प्रकरणांत स्मृतिकार याज्ञवल्क्य यानें मृतासंबंधानें अशौचनिर्वापनप्रकार कथन केला आहे. त्यांत गृहस्थाश्रमी लोकांनीं मृताला उदकदान देईपर्यंत शोकनिरसनार्थ पुरातन इतिहास वगैरे श्रवण करण्याचा उपदेश केला आहे. उद्देश हा कीं, मनुष्याचें नश्वरत्व लक्षांत येऊन मृताविषयीं त्यांना दुःख आवरतां यावें. ‘ गंत्री वसुमती नाशं उदधिर्दैवतानि च । फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ’ ॥ सर्व पृथ्वी नाश पावणारी आहे, तसेंच समुद्र व दैवतें सुद्धां. मग केवळ फेसाची उपमा शोभेल असा जो मर्त्यलोक त्यांतील मनुष्यदेह नाश पावला तर त्यांत आश्चर्य तें काय '? असा युक्तिवाद करून नंतर मृताच्या आप्तांना यथाशक्ति क्रिया करण्याचा उप-

देश केला आहे. अर्थात् या क्रिया म्हणजे श्राद्धदानादि होत. तथापि क्रिया या शब्दाचा दुसराहि एक अर्थ विहित आहे. व आज आम्हांला त्यासंबंधानेंच लिहावयाचें आहे. धार्मिक आचार या नात्यानें श्राद्धदानादि क्रिया करणें अवश्य आहेच. पण तेवढ्यानें आपलाच काय पण मृताच्या आत्म्याचाहि निर्वाह होऊं शकत नाहीं. पुरातन इतिहास वगैरेंच्या श्रवणानें क्षणभर वैराग्यबुद्धि उत्पन्न होऊं शकते; कारण त्यावरून सर्वभक्षक कालाचें प्राबल्य व मनुष्याचा कमकुवतपणा दिसून येतो. पण इतिहासाच्या अध्ययनाचा उपयोग विधायक रीतीनेंहि करितां येण्यासारखा आहे. इतिहासांत केवळ निवृत्ति-चोदना म्हणजे कर्मत्यागाचाच उपदेश आहे असें म्हणतां येत नाहीं. फार काय ज्या अशौच–प्रकरणांत श्राद्धादि क्रिया सांगितल्या आहेत त्यांचा उद्देशहि गृहस्थाश्रमी मनुष्याच्या नित्यनैमित्तिक व्यवहारांत कुटुंबामध्यें घडलेल्या मृत्यूमुळें जो व्यत्यय येतो तो दूर करून फिरून सर्व व्यवहार पूर्ववत् चालू करणें हाच आहे. म्हणून अशौचाचा शेवट शुभ कृत्यांनींच करावा असें सांगितलें आहे. मृताचाहि हेतु आपल्यामागें सर्व व्यवहार नीट सुरळीत चालावे असाच असतो. ‘ आप मेलें जग बुडालें ’ असें कोणीही सुज्ञ मनुष्य म्हणत नाहीं. आपण मेलों तरी हरकत नाहीं, पण जग बुडतां कामा नये, त्यानें चाललेंच पाहिजे, असें कोणीहि झाला तरी समंजस मनुष्य म्हणतो. येवढेंच नव्हे तर आपल्या कांहीं वासना आपल्या हयातींत पूर्ण झाल्या नसतील त्या आपल्या पश्चात् तरी पूर्ण व्हाव्या अशी इच्छा तो धारण करितो; व त्याच्या इच्छा शक्य तितक्या पूर्ण कराव्या असा त्याच्या मागें उरणाऱ्या त्याच्या आप्तांचाहि प्रयत्न असतो, निदान तसा तो असला पाहिजे.

लो. टिळकांचा आप्तवर्ग सर्व देशभरच काय पण परदेशांतहि पसरलेला आहे. त्यांत अधिकारभेदाप्रमाणें सपिंड समानोदक वगैरे सर्व कांहीं आहेत. त्या सर्वांनीं त्यांच्या मृत्यूबद्दल कळकळीचें दुःख प्रदर्शित केलें येवढेंच नव्हे तर ज्या हजारों लोकांना पुण्यास ओंकारेश्वरावर येऊन टिळकांना तिलांजली देतां आली नाहीं त्यांनीं आपल्या खऱ्याखुऱ्या अश्रूंनीं त्यांना उदकदान केलें. पण त्या उदकदानानंतरहि क्रिया करावयाच्या उरतात, व त्या कोणत्या रीतीनें कराव्या याला मात्र एकच नियम नसल्यानें हल्लीं स्मारकाच्या रूपानें तो विषय पुढें आलेला आहे असेंच आम्ही समजतों. क्रियांचा उपयोग मृताला पर-

लोकांत होणारा असतो ही धार्मिक कल्पना होय. पण लो. टिळकांचें सुकृतहि इतकें खंबीर व विपुल होतें कीं, त्यांच्या आत्म्याला उत्तम गति मिळण्याला मागें राहाणारांच्या आचारविधींची गरज नाहीं. शिवाय टिळकांची जगाला आजवर जी माहिती होती तिजवरून पाहतां त्यांचा आत्मा स्वतः या वैयक्तिक मुक्तीपेक्षां हिंदुस्थानची पराधीनतेपासून मुक्ति कशी होईल याच्याच विचारांत गुंतला असला पाहिजे. टिळकांच्या स्मारकाचा उपयोग स्वतः टिळकांना काय होणार ? भूलोकावर त्यांचीं कोट्यवधि रुपयांचीं स्मारकें होतील. वैतरणी नदी ओलांडण्याला परलोकच्या चलनी नाण्याची जर एकच दिडकी पडत असेल तरीहि या सर्व स्मारकांची किंमत त्या दिडकीच्या मोबदल्यादाखल तेथें स्वीकारली जाणार नाहीं. त्या नदीवरचा होडीवाला उतारूंच्या सुकृताशिवाय दुसरें कांहींच भाडें घेत नाहीं; तें घेण्याला त्याला वरचा हुकूम नाहीं. टिळक जर वैतरणी पार होणार असतील तर ते स्वतः त्यांच्या त्यांनीं जोडलेल्या पुण्यांशाच्या जोरावरच होतील. त्यांनीं इहलोकीं आपलें चारित्र्य जर निर्मळ ठेवलें नसतें किंवा परोपकार केला नसता तर इकडे त्यांचीं इतकीं स्मारकें होत असतांना त्यांना वैतरणी नदीच्या ऐलतीरावरच कुडकुडत बसावें लागलें असतें. पण हल्लीं त्या नदीच्या पैलतीराला गेल्यावर ते तुमच्या स्मारकांकडे ढुंकून तरी बघतील कीं नाहीं याची शंकाच आहे.

तुम्ही कराल त्या स्मारकांचा उपयोग तुम्हांलाच होणार आहे. बुभुक्षित काळाच्या हातून आपला सर्व नाश होऊं नये म्हणून योजण्याचा एकच उपाय हाच स्मारकाचा अर्थ होय. काळाला टिळकांचा देह नेतां आला, पण एकपक्षीं त्याला टिळकांचा आत्मा जसा टिळकांकडेच ठेवावा लागला, काढून घेतां आला नाहीं, त्याप्रमाणें आम्हा त्यांच्या भक्तांचें स्मरणहि काळाला हिरावून नेतां येत नाहीं. हें स्मरण आमचें आम्हांजवळ नित्य रहावें म्हणून तें गुंतवून ठेवण्याकरितां स्मारकें करावयाचीं. टिळकांच्या आठवणीचा हा मौल्यावान् निधि सुरक्षित रहावा याकरितां स्मारकांचे डांब रोवावयाचे, स्मारकाच्या भिंती घालावयाच्या, स्मारकाचे किल्लेकोट उभारावयाचे, स्मारकाच्या तिजोऱ्या बांधावयाच्या, स्मारकाचीं कुलुपें घालावयाचीं व स्मारकाचे जागते पहारेहि ठेवावयाचे. टिळकांचें विस्मरण होण्यापासून झालें तर आमचेंच नुकसान होणार आहे, तें न व्हावें म्हणूनच हीं स्मारकें करावयाचीं. स्मारकाशिवायही स्मरण अखंड राहूं

शकतें तर फार चांगलें झालें असतें. पण मनुष्यस्वभावच असा आहे कीं; नुसत्या मनानें त्याला ज्ञान होत नाहीं. कोणत्या तरी एका ज्ञानेंद्रियाचा व बाह्य वस्तूंचा संबंध घडावा लागतो. हिंदुस्थानांतील किंवा बाहेरील सर्व मूर्तिपूजा याच तत्त्वावर अधिष्ठित आहे. मूर्तिपूजक नसणारे लोकहि देवाची प्रत्यक्ष मूर्ति ठेवीत नाहींत; तथापि देवाचें देऊळ व देवळांतही एक पवित्र अशी जागा राखून ठेवतातच. सर्व विश्वांत सबाह्याभ्यंतर भरून राहिलेल्या ईश्वराला मूर्तीचें स्वरूप देणें हें जर अप्रयोजकपणाचें तर त्याच कारणाकरितां मंदिर किंवा देवघर बांधणें हेंहि अयुक्तच ठरेल. मूर्तिपूजेचा उपहास करणाऱ्या लोकांना प्रतिमा किंवा तसबीर मात्र चालते; याचें कारण त्यांनाही झालें तरी स्मरणीय वस्तूंचें स्मरण करण्याचें काम केवळ मनावर विसंबून चालत नाहीं. फक्त काय ती योग्याच्याच मनाला इंद्रियपदार्थसंनिकर्षाची गरज नसते. पण मनुष्यसृष्टींत असे योगी किती असूं शकतात ? जी गोष्ट ईश्वराची तीच मानवी उपास्याची. प्रेमविषयाचें स्मरण हें ब्रह्माप्रमाणें अव्यक्त म्हणजे निराकार आहे पण तें तसें आहे म्हणूनच छांदोग्योपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मासारखें तें स्मरणहि " प्राण, शरीर, सत्यसंकल्प, सर्व गंध, सर्व रस, सर्व कर्म याप्रमाणें मनाला गोचर होणाऱ्या गुणांनीं युक्त पाहिजे." पण स्मरणविषय सगुण किंवा साकार केल्यानें केवळ स्मरणशक्तीला मदत होते इतकेंच नाहीं तर योजनाकार कुशल भेटल्यास त्याच गोष्टीपासून स्मारक करणारास व्यावहारिक उपयोगहि होऊं शकतो. घरांत देवघर केल्यानें ईश्वरस्मरणाला मदत होतेच; पण त्यामुळें शिवाय अशीहि एक जागा निर्माण होते कीं, तींत आपल्या शक्तीप्रमाणें जास्तींत जास्त स्वच्छता, सुगंध व रुचिरदर्शक वस्तु ठेवल्या जातात; तींत बसल्यानें नित्य व्यवहाराव्यतिरिक्त विचार मनांत येतात, निदान ते आणण्याची बुद्धि उत्पन्न होते. हे सर्व उपयोग व्यावहारिक म्हटले तरी महत्त्वाचे आहेत. तसेंच देवळांचा उपयोग व्यवहारांत समाजाला किती होऊं शकतो हेंहि आपण पाहतों.

दैविक उपास्यांच्या उपासनेची जर ही गोष्ट तर लौकिक उपास्यांच्या उपासनेपासून सर्वच उपयोग व्यावहारिक असणें यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं व याच दृष्टीनें लो. टिळकांच्या स्मारकाचा विचार आपणांस कर्तव्य आहे. या स्मारकाविषयीं किती निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळ्या रीतीनें विचार केला आहे हें

आजच्या अंकांत पृष्ठ २ वर 'स्मारकासंबंधीं सूचना' या मथळ्याखालीं दिलेल्या मजकुरावरून लक्षांत येईलच. त्यांत उल्लेखिलेल्या पत्रांखेरीज आणखी कित्येक पत्रें आमचेकडे आलेलीं आहेत. पण त्या सूचना वैयक्तिक असून स्मारक या शब्दास अनुरूप नसल्यानें त्यांचा उल्लेख केला नाहीं. त्यांपैकीं एकांत असें म्हटलें होतें कीं, टिळकांच्या स्मारकाचें वैशिष्ट्य कांहीं एक स्मारक न करण्यानेंच राखावें ! या कूट वाक्याचा अर्थ हाच कीं, टिळक व इतर लोक यांच्यांत फरक आहे. अर्थात् तो फरक राहण्याकरितां, इतरांचीं स्मारकें होतात म्हणूनच, टिळकांचें स्मारक करूं नये. म्हणजे स्मारक नसतां टिळकांचें स्मरण होणें यांतच त्यांची लोकोत्तरता दिसून येईल. हा युक्तिवाद मोठा धीटपणाचा असून त्यांत मार्मिकपणाहि आहे. तथापि लोकांना तो पटेल असें वाटत नाहीं. आम्हीं प्रसिद्ध न केलेली दुसरी सूचना अशा शब्दांनीं आम्हांकडे पाठविण्यांत आली आहे—" टिळकांचें स्मारक जें पूर्ण हिंदी स्वराज्य आहे तें मिळवावें म्हणजे त्यांचें स्मारक सर्वत्र अखंड राहील. " ही सूचनाहि धाडसी व खोंचदार आहे. पण पहिल्या सूचनेप्रमाणेंच ती तूर्त अव्यवहार्य आहे. रोग्याला पथ्य सांगतांना 'सगळ्या जन्माचें एकदांच जेवून घे म्हणजे तुला अपचनाची बाधा होणार नाहीं' असें सांगण्यासारखीच वरील सूचना आहे. अर्थात् टिळकांचें कोणतेंहि स्मारक असें मुळींच न करणें व संपूर्ण स्वराज्य मिळवूनच तें करणें हीं दोनहि मतें अंतिम व अव्यवहार्य कोटीचीं दोन टोकें म्हणून वगळून यांच्या दरम्यान उपयुक्त व विचारार्ह अशा सूचना कोणत्या हें पाहिलें पाहिजे.

वर स्मारकासंबंधीं ज्या सूचनांचा उल्लेख केला त्यांवरून पाहतां सर्व प्रकारचा रुचिभेद त्यांत प्रगट झाला आहे. एकाच साध्याचे साधनमार्ग रुचिवैचित्र्यामुळें किती भिन्न होऊं शकतात हें त्यावरून दिसून येईल. अर्थात् हीं सर्व स्मारकें होण्यास लागण्याइतका पैसा एकत्र असा कोठेंच मिळणार नाहीं, व सर्व हिंदुस्थानांत मिळून तो तितका जमला तरी तो एकाच ठिकाणीं खर्च होणें शक्यहि नाहीं. यामुळें सर्वांचें मिळून केवळ एकटें एकच स्मारक करण्याची कल्पना त्याज्यच ठरते. अर्थात् अनेक स्थळीं हीं स्मारकें झालीं पाहिजेत; व ज्या ठिकाणीं जें स्मारक होणार तें त्या ठिकाणच्या लोकांच्या पैशानें व त्यांच्या आवडीप्रमाणेंच होणें शक्य व इष्टहि आहे. आम्हांकडे आलेल्या कित्येक पत्रांवरून पाहतां बहुतेक प्रत्येक मोठा व चळवळीचा गांव आपआपलें वेगळें टिळ-

कांचें स्मारक करण्यास उद्युक्त झालेला दिसतो, पण असें झालें तरी सामुदायिक स्मारक होणें इष्ट नाहीं असें मात्र नाहीं. कांहीं गोष्टी व्यक्तिशः गांवांना आपल्या द्रव्यबलावर करितां येतील तर कांहीं संघशक्तीच्या जोरानेंच साध्य होतील. आम्हांस तर असें वाटतें कीं, टिळकांचें स्मारक प्रत्येक खेडेगांवीं होणें जसें योग्य आहे तसेंच सर्व हिंदुस्थानचें मिळून होणेंहि शक्य आहे. खेडेगांवांत अर्थात् वर्गणी थोडीच जमणार; पण ती कितीहि कमी जमली तरी टिळकांच्या नांवाची तीन खणाची चावडी किंवा धर्मशाळा बांधण्यास लागण्याइतकी सहज जमेल; व प्रत्येक खेडेगांवीं सार्वजनिक चर्चा म्हणून जी जी व्हावयाची ती ती सर्व "टिळकांच्या चावडींत" बसून होण्याचा प्रघात पडला तर तो अत्यंत इष्ट आहे. टिळक हे मोठ्या शहरांत राहणारे होते तरी त्यांचें अंतरंग शहरवासीयांपेक्षां खेडवळ लोकांच्या चित्तवृत्तीशींच अधिक तादात्म्य पावत होतें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे, म्हणून यापुढें गांवोगांव 'टिळक चावडींत' गांवचा सार्वजनिक कारभार चालूं लागेल तर तें टिळकांचें एक अपूर्व पण अत्यंत उचित असें स्मारक होईल. खेडेगांव गरीब असलें तरी त्यांत एखादें लहानसें देऊळ असतेंच. म्हणून यापुढें प्रत्येक गांवांत जसें एकेक रामसेवक बलभीमाचें तसेंच देशसेवक बलवंताचें म्हणजे टिळकांचें देऊळ असण्यास काय हरकत? या देवळाला धार्मिक स्वरूप मात्र कांहींच असूं नये, फक्त जिवंतपणीं त्यांना नमस्कार करण्याकरितां लोक जसे जात तसेच मृत्यूनंतर त्यांना केवळ बंधुभावानें (सेव्यसेवक भावानें नव्हे) नमस्कार (वंदन नव्हे) करण्याला जाण्याची जनतेला प्रत्येक खेडोखेडीं देखील सोय कां निर्माण होऊं नये !

खेडीं सोडून शहरांकडे आपण वळलों असतां तेथें त्या स्मारकाचें याहून वेगळें स्वरूप दृग्गोचर व्हावें लागेल. शहर गांवची चळवळ जशी अधिक संघटित तसाच त्यांजजवळ पैसाहि अधिक, म्हणून त्यांना टिळकांच्या स्मरणाचीं साधनेंहि अधिक मोठीं व उपयुक्त निर्माण करतां येतील. आम्हांकडे आलेल्या पत्रांवरून पाहतां एखादें सभागृह व त्याला जोडून एखादें वाचनालय अशा प्रकारचें स्मारक प्रायः प्रत्येक मोठ्या गांवीं होईल असा अंदाज आहे. स्वतः टिळकांना जाहीर सभा या लोकशिक्षणाचें साधन म्हणून अत्यंत प्रिय होत्या; व सामुदायिक चळवळीचें या दिवसांतलें एक अवश्यक साधन या नात्यानें लोकांनाहि स्मारकाचा हा प्रकार सहजच प्रिय वाटेल. मुंबईसारख्या राजधानीच्या शहराकडे पाहिलें

तरी त्यांनाहि जाहीर सभांकरितां सोईचीं सभागृहें व प्रशस्त मैदानें यांची उणीव अद्यापिहि भासतच आहे, व टिळकांच्या स्मारकाच्या निमित्तानें त्यांना ती दूर करतां आली तर हवीच आहे. उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें वाचनालयें हीं सभागृहां-इतकींच जरूर आहेत. अर्थात् यांपैकीं जेथें जें नसेल तेथें तें करावें व उणीव भरून काढावी हें सांगणें नकोच. याशिवाय शिक्षणसंस्था, औद्योगिक संस्था व कारखाने, बोर्डिंगें, 'कॅनव्हासिंग ब्यूरो' 'इन्फरमेशन ब्यूरो', रात्रीच्या शाळा, ज्योतिष शाळा, गोरक्षण, मतदारसंघ संस्था, शिष्यवृत्त्या, वगैरे अनेक सूचना झाल्या आहेत. त्याच जातींच्या पण विशेष व्यापक सूचना म्हटल्या म्हणजे टिळकांच्या नांवानें एखादी युनिव्हर्सिटी, सर्व काल व सार्वत्रिक राजकीय चळवळ चालविणारीं वर्तमानपत्रें, विद्यार्थीगण, प्रौढ प्रचारक, आजन्म स्वयंसेवक वगैरेंचा उपयोग करून घेणाऱ्या सोसायट्या काढणें या होत. यांत आवड निवड करण्यासारखें सरसनिरस आमच्या मतें कांहींच नाहीं. या सर्वच गोष्टी चांगल्या आहेत, पण त्या सर्व किंबहुना त्यांतील एखादीहि अस्तित्वांत येऊन टिकाऊ होणें हें राजधानीसारख्या एकट्या शहराच्याहि शक्तींतलें काम आहे असें वाटत नाहीं. फार झालें तर प्रत्येक प्रांत वरील कल्पनांपैकीं एखादी मोठी कल्पना शक्य करून दाखवूं शकेल. त्या कामीं सर्व प्रांतांचें द्रव्यबल एकवटावें लागेल.

मात्र या बाबतींत एक गोष्ट स्पष्टपणें सांगावीशी वाटते कीं, हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीस लागणें हें सद्बुद्धीनें घडणार असलें तरी या प्रसंगीं इष्ट नाहीं. जसें एका बाजूस एका व्यक्तीला कितीहि हौस असली तरी एकट्याला टिळकांचें स्मारक करतां येणार नाहीं, तसेंच दुसरे पक्षीं सर्व प्रांतांचें किंवा देशाचें मिळून स्मारक करण्याचे कामीं कोणी पुढारीपण घेईल, मग तो वर्गणी मागेल, मग ती आपण देऊं, व मग तें स्मारक होईल असा घोळ मनाशीं घालून बसूं नये. असें करणें म्हणजे आळसाला व त्याचे पाठोपाठ अपयशाला निमंत्रण देण्यासारखें आहे. म्हणून एकीकडे व्यक्ति व एकीकडे सर्व देश या दोनही कल्पना तूर्त टाकून देऊन प्रत्येक लहानमोठ्या गांवानें आपल्या स्फूर्तीनें व स्वावलंबनानें, आपल्या रुचीप्रमाणें व जरूरीप्रमाणें जें स्मारक करतां येईल तें एकदम करून टाकून मोकळें व्हावें हाच उत्तम मार्ग. 'बडा देख कर छोटा गमाया' असें होऊं न देण्याची प्रत्येक गांवानें खबरदारी घ्यावी. पुढेंमागें मोठें स्मारक

होणार आहे म्हणून आज धाकट्या स्मारकाला शक्य तीहि वर्गणी देण्याचें थांबवा असा बुद्धिभेद करणारा मनुष्य स्मारकाचा शत्रु आहे, किंवा त्याला स्वतःला स्वार्थत्यागाची खरी बुद्धि नसल्यानें तो आपली कृपणता सार्वजनिक औदासिन्याच्या आच्छादनाखालीं झांकून ठेवूं पहात आहे असें स्पष्ट ओळखावें. आतां प्रत्येक गांवानें आपल्या स्वतःपुरतें स्मारक करितांना दूरदृष्टि व व्यापक बुद्धि ठेवून प्रत्यक्ष जमलेल्या पैशांतला कांहीं अंश मोठ्या स्मारकाकरितां म्हणून वेळींच बाजूला काढून ठेविला तर तें अर्थात् योग्य होईल; किंबहुना तसें करावेंहि. परंतु वर्गणी जमविण्यास प्रारंभ करण्याचें अगर शक्य तितके मोठे आंकडे वसूल करण्याचें काम 'प्रचंड' स्मारकाच्या भ्रांतीनें किंवा आशेवर लांबणीवर टाकूं नये. 'त्वरित दान महापुण्य' ही म्हण या कामीं डोळ्यापुढें ठेवावी. मोठें स्मारक निघेल तेव्हां त्याला योग्य अशा वर्गण्याहि जमतील. मोठ्या वर्गण्यां-शिवाय मोठें स्मारक होऊं शकणार नाहीं, मोठ्या वर्गण्या फक्त श्रीमंतच देऊं शकतात, व श्रीमंत लोकांच्या मनांत सद्बुद्धि असेल तर असल्या आवडत्या कामाकरितां खिशांतून एकादी मूठ भरून काढावयाची ती दोनदां भरून काढणें त्यांना जड जाणार नाहीं. श्रीमंती व देणगी यांचें प्रमाण पाहिलें तर खरोखर गरीबच अधिक देतात, व श्रीमंत लोकांचा आंकडा मोठा दिसला तरी वस्तुतः ते अंगचोरपणाच करतात हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखवितां येईल. म्हणून या प्रसंगीं गरीब, मध्यम व श्रीमंत या सर्वांनीं मिळून पहिल्या झपाट्यासरशीं स्थानिक स्मारकाचें काम हौसेनें व तडफेनें उरकून घ्यावें अशी आमची त्यांस आग्रहाची विनंति आहे. काल हा जसा चांगल्या व्यक्तींना ओढून नेतो, तसाच चांगल्या कल्पना निष्फळ करण्यालाहि तो केव्हां केव्हां कारण होतो असा अनुभव आहे. व जी कल्पना एकदां जन्मून तिच्या पायावरून वारें गेलें तो फिरून जन्मांत पायावर धडधाकटपणें उभी राहूं शकणार नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. स्मारकाची मोठी कल्पना बाजूस टाकून तिचें नांवहि आज घेऊं नये असें आम्ही म्हणत नाहीं, पण वर्गणी जमविण्याला अशानें जो विलंब होतो तो होऊं देऊं नये एवढेंच आमचें सुचविणें आहे.

स्मारकासंबंधीं सर्वसामान्य विचार आम्हीं वर दिले ते बहुधा सर्वांस ग्राह्य वाटतील असा आम्हांस भरंवसा आहे. तथापि स्वतः आमची आवड काय असें जर सांगावयाचें तर मात्र आम्ही असें स्पष्ट म्हणूं कीं, लो. टिळकांचें कोणतेंही

स्मारक स्वतः त्यांच्यासारखेंच असावें, म्हणजे त्यांत दिखाऊपणा, भपका वगैरे नसून साधेपणा व जिवंतपणाची चिकाटी हींच त्यांत शक्य तितकीं अनुभवास यावीं. मूर्तिपूजेचा प्रकार शक्य तितका कमी करावा, व पुतळे वगैरेसारख्या स्मारकांवर खर्च न करितां उपयुक्ततेकडेच विशेष लक्ष द्यावें. टिळकांच्या नांवानें एखादें सभागृह बांधलें तर त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाकरितां म्हणून एखादी तसबीर किंवा लहानसा बस्ट वगैरे ठेवणें हें सदभिरुचीस सोडून होणार नाहीं. पण जमलेली सर्व वर्गणी एखाद्या मोठा पुतळ्यावर खर्च करून अचेतन स्थितींत त्यांच्या डोक्यावर कावळ्यांनीं बसण्याचा प्रसंग प्राप्त होऊं देऊं नये. टिळकांनीं जिवंतपणीं जे टाकीचे घाव सोसले व त्यांना जो अध्यात्मिक देवपणा आला तेवढा पुरे आहे. त्यांच्या नांवानें दगड फोडण्याचा प्रसंग मित्रांनीं स्वेच्छेनें स्वतःवर आणणें यांत फारसें स्वारस्य नाहीं. असा उपदेश केल्यामुळें देशी शिल्पकार कदाचित् आमच्यावर रागवतील. परंतु या प्रसंगीं आम्ही शिल्पकलेचे भोक्ते या नात्यानें लिहीत नसून टिळकांचें योग्य स्मारक कोणचें या दृष्टीनेंच लिहीत आहोंत. त्यांच्या स्मरकांत त्यांनीं जन्मभर केलेल्या देशसेवेच्या उद्योगानें येणारा जिवंतपणा, किंवा निदान त्या जिवंतपणाला पोषक अशी उपयुक्त साधनसामुग्री, याच गोष्टींचा मुख्यतः समावेश व्हावा आणि शेंकडा निदान नव्वद रुपये तरी बिनदिखाऊ अशा कामावरच खर्च व्हावे असें आम्हांस वाटतें तें स्पष्टपणें लिहिलें आहे.

याहून कमी वादग्रस्त व निराळ्या प्रकारच्या किरकोळ सूचना आहेत त्यांचा विचार करीत बसण्याचें कारण नाहीं. खुद्द केसरीच्या मुखपृष्ठावर लोकमान्य टिळक यांचें चित्र निरंतर कसें राहावें, अवतरण श्लोक कोणता घालावा, वर्तमानपत्रांत फरक कोणते करावे याबद्दल सूचना आमच्याकडे आल्या आहेत व त्यांचाहि योग्य साभार स्वीकार करून आम्हांस योग्य दिसेल तें करूंहि; तसेंच लो. टिळकांचें चरित्र प्रसिद्ध होण्याविषयीं आम्हांकडे अनेक सूचना आल्या आहेत व त्यांचाहि योग्य विचार झाल्याचें आजच दुसरीकडे दिलेल्या पत्रांवरून व बाहेरील जाहिरातीवरून दिसून येईल. टिळकांच्या नांवानें युनिव्हर्सिटी काढण्याची कल्पना चांगली असली तरी तिला लागणाऱ्या प्रचंड द्रव्यबलाच्या अडचणीमुळें ती तूर्त शक्य होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि टिळकांच्या नांवानें सार्वजनिक शिक्षण देण्याकरितां एखादी ‘ टिळक मास एज्युकेशन सोसायटी ’ अशा-

सारखी संस्था निघाल्यास ती आज युनिव्हर्सिटीपेक्षांहि अधिक ग्राह्य व शक्यहि वाटते. तसेंच सर्व हिंदुस्थानाकरितां म्हणून टिळकांच्या नांवानें राजकीय चळवळ करणारी संस्था असावी ही सूचनाहि उत्कृष्ट आहे, व सुदैवानें टिळकांनीं स्थापिलेल्या हिंदी स्वराज्यसंघास जन्मभर काम करणारे स्वार्थत्यागी लोक येऊन मिळतील तर तीहि कल्पना शक्य कोटींतली आहे. मात्र या कामीं हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतील पुढाऱ्यांचें आज तपशीलवार एकमत होईल किंवा तें आज झालें तरी यापुढें निरंतर टिकेल अशी खात्री वाटत नाहीं. याकरितां कर्नाटक, महाराष्ट्र, वऱ्हाड व नागपूर इतक्या प्रांतांनीं मिळून जर अशी सोसायटी काढण्याचें मनांत आणलें तर तें शक्य आहे, व या दृष्टीनें या चारहि उपप्रांतांतल्या पुढाऱ्यांनीं विचार करावा. या सर्वांना प्रिय असे लो. टिळक गेले तरी त्यांचा परस्परांतील बंधुभाव जोंपर्यंत कायम आहे तोंपर्यंत वरील उपक्रमास अडचण पडणार नाहीं. औद्योगिक बाबतींत एखाद्या कारखानदारानें आपल्या कारखान्यास टिळकांचें नांव दिलें तर तें शक्य आहे. पण त्यानें मोठीशी औद्योगिक प्रगति होऊन टिळकांचें बडें स्मारक झालें असें म्हणतां येणार नाहीं. पण टिळकांनीं वाढविलेल्या पैसाफंडाची कल्पना त्यांच्याच नांवानें जर सर्व प्रांतांतून पसरली गेली तर, मोठ्या भांडवलवाल्यांच्या नव्हे, पण सामान्य जनतेच्या दृष्टीनें टिळकांच्या औद्योगिक स्मारकाचा चांगला फायदा होईल.

शेवटीं फक्त एकाच सूचनेसंबंधानें लिहावयाचें. ही सूचना अत्यंत धाडसी आहे. यांत शंका नाहीं. ती टिळकांच्या नांवाचा 'शक' चालू करण्याची ! टिळकांना Uncrowned King म्हणजे ' अनभिषिक्त राजे ' अशी रूपकात्मक पदवी पुष्कळ समंजसहि लोक देतात ही गोष्ट खरी, तथापि विक्रम व शालिवाहन यांचें नांव बुडवून टिळकांचा शक चालू करावा या सूचनेंतील उन्मत्तपणाचा दर्प इतका निंद्य आहे कीं, त्याचा अंगिकार कोणत्याहि खऱ्या टिळकभक्तानें क्षणभरहि करूं नये. टिळक हे प्राचीनांचें नांव बुडविण्याकरितां जन्मास आले नव्हते हें एकच उत्तर वरील सूचनेचा विध्वंस करण्यास पुरेसें आहे. तथापि ही सूचना करणारावर इतका गहजब करूनहि त्याचें किंचित् समाधान होण्यासारखें आम्हांस कांहीं म्हणतां येईल व तें मात्र आम्ही खुल्या दिलानें म्हणतों; लो. टिळकांहून अधिक विद्वान् ज्योतिषि अनेक आहेत; पण पंचांग-

शोधनाच्या बाबतींत केवळ त्यांच्यामुळें आज इतकें तरी यश लाभलें आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन आम्ही असें सुचवितों कीं, नवीन 'करण ग्रंथ' होऊन त्याप्रमाणें वर्तविल्या जाणाऱ्या पंचांगांत, किंवा इतर पंचांगांतहि, निरनिराळ्या शकांचा उल्लेख करितांना एक नवीन रकाना घालण्यांत यावा, व त्यांतून टिळकांचा हा 'ज्योतिष शक' प्रवर्तित करण्यांत यावा. आमच्या पंचांगांत ख्रिस्ती व मुसलमानी शक जर देतात तर टिळकांचाहि देण्यास कांहीं हरकत नाहीं. हे परकी संस्थापकः मोठे असतील, पण आमच्या पंचांगांत ते कां? व ते जर चालतात तर टिळक कां चालूं नयेत? टिळकांना कोणीं राज्यपद दिलें नव्हतें. त्यांना तें कोणीं तोंडानें दिलें तर मस्तवाल अधिकारी थट्टा करितांनाच देत. तथापि टिळकांसंबंधानें

"नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने
विक्रमार्जितसत्वस्य स्वयमेव मृगेंद्रता ॥"

या अन्योक्तिश्लोकांतील ध्वनि यथार्थ नाहीं असें कोण म्हणेल? अन्यकालीं आजचा हा 'अनभिषिक्त राजा' चतुरंगदलबलवान झाला असता. पण आजच्या दुर्दैवी कालांत जन्मलेला असतांहि पंचांग बलवान या नात्यानें तरी त्याचा शक ज्योतिषी लोकांनीं कृतज्ञता बुद्धीनें चालविण्यांत कांहींच अप्रयोजकपणा नाहीं.

१० अधिकाऱ्यांचा टिळकद्वेष

(केसरी, ता. १० ऑगस्ट १९२०)

लो० टिळक यांच्या मृत्यूच्या दुसऱ्याच दिवशीं पुणें येथें मुंबई कायदे-कौन्सिलची बैठक होती. अर्थात् सर्व हिंदी जगांत दुःखोद्गार निघाले त्याप्रमाणें कायदे-कौन्सिलांतहि निघणें योग्य असें वाटून ना. बेळवी यांनीं दुःखप्रदर्शक ठराव कौन्सिलपुढें मांडण्याविषयीं गव्हर्नरसाहेबांना परवानगी मागितली. पण त्यांनीं ती नाकारली. वास्तविक लो. टिळक हे पूर्वीं दोन वेळां याच कायदे-कौन्सिलांत निवडून आलेले सभासद होते. ठरावाची भाषा देखील कोणालाहि संमत होण्यासारखीच होती. "टिळक हे पूर्वीं या कौन्सिलचे सभासद होते, ते जाडे विद्वान् व ग्रंथकार होते आणि देशांतील फार मोठ्या वर्गाला ते प्रिय व मान्य होते. असा प्रमुख पुरुष मृत्यु पावल्याबद्दल या सभेला वाईट वाटतें." या शब्दांत टिळकांच्या शत्रूंनाहि नाकबूल करितां येईल, असें एक देखील विधान नाहीं. परवा-

नगी मागण्याच्या पत्रावर ना. बेळवी यांजबरोबर इतर सोळा गृहस्थांनीं सह्या केलेल्या असून, ज्यांना टिळकांचे राजकीय प्रतिपक्षी म्हणतां येईल असेहि बरेच लोक त्यांत होते. असें असतां नियमाबरहुकूम ठरावाची आगाऊ नोटीस नाहीं, नोटिशीची मुदत कमी भरते, असलें क्षुद्र कारण लावून गव्हर्नरसाहेबांनीं परवानगी नाकारली. प्रस्तुतचे गव्हर्नर याहून अधिक उदार दिलाचे असतील अशी आमची समजूत होती. पण संधि येतांच त्यांनीं आपले गुण पाघळले !

ना० बेळवी यांनीं या ठरावाची परवानगी मागण्यांत पुढाकार घेतला होता व ते याकरितां मुद्दाम गव्हर्नरसाहेबांच्या भेटीलाहि गेले होते. अर्थात् त्यांना साहेबमजकुरांच्या बिनमुरवतखोरपणाचा राग आला, व ते त्यांना उपरोधिक स्वरानें तोंडावर म्हणाले, "आपण म्हणतां तें खरें आहे साहेब; टिळकांनीं योग्य मुदतीची नोटीस देतां येईल असा बेत राखूनच मरायला पाहिजे होतें !" जसे कांहीं कौन्सिलचे हे अधिकारी कमी मुदतीच्या नोटिशीनें कधीं निर्वाह करून घेतच नाहींत. बरें, ठरावांत तरी असा काय वादग्रस्त मुद्दा होता कीं, कोणाला वादाची पूर्वतयारी करावी लागली असती ! किंबहुना हा वादाचा विषयच नव्हता. सामान्यरीत्या गुणवर्णनपर आदरयुक्त चार दुःखोद्गार औपचारिक रीत्या काढावयाचे होते. अमक्यांनींच बोलावें असा आग्रह नव्हता. युरोपियन सभासदांना टिळकांच्या स्तुतींत अंशभागी व्हावयाचें नसल्यास त्यांना गैरहजर राहूनहि आपली अडचण टाळतां आली असती. आधीं सहसा कोणी विरुद्ध बोलला नसता आणि बोलला असता, किंबहुना ठराव बहुमतानें नामंजूर झाला असता, तरी त्याची जबाबदारी बेळवीप्रभृतींवरच होती. तात्पर्य, कायदेशीर मुदतीपेक्षां यांत परवानगी देण्यास दुसरी अडचण कांहीं नव्हती. ही नियमभंगाची किंचित् कळ गव्हर्नरसाहेबांनीं सोसली असती तर त्यांना परस्पर भलेपणा पुष्कळ मिळाला असता. पण सहजासहजीं मिळणाराहि असला भलेपणा न घेतां लोकपक्षाच्या सहकारितेची मात्र इच्छा सरकार करणार ! पण मुदतीची ही सबब अप्रामाणिकपणाची होती. गव्हर्नरसाहेबांच्या मनांतून हा ठराव न यावा असेंच होतें, असें आम्ही स्पष्ट म्हणतों. कां तर कौन्सिलला टिळकांच्या नांवाचा विटाळ होईल ! नवा मनु अवतरला तरी कायदे-कौन्सिल ही सरकारी सभा, तिचे मुख्य अधिकारी आम्ही, लोकांच्या हातीं कांहीं नाहीं, ही सरकारची बुद्धि अद्यापि गेली नाहीं, याचाच हा पुरावा होय, दुसरें काय ! पण सर्व जगानें टिळकांची इतकी स्तुति केली व दुःखोद्गार काढले

असें असतां हें तेज दुस्सह होऊन गव्हर्नरसाहेबांनीं दुर्मनस्क घुबडाप्रमाणें नियमावलीच्या अंधारांत आपलें तोंड खुपसलें यापासून सरकारचा फायदा न होतां तोटाच होईल. ठरावाची परवानगी मागणारे कित्येक गृहस्थ खचित हा मनोभंग, हा अपमान, विसरणार नाहींत. याचें उट्टें काढण्याचे प्रसंग अनेक येतील, व तेव्हां ना. बेळवीप्रभृति तें उट्टें काढल्याशिवाय गप्प बसणार नाहींत असा आम्हाला भरंवसा आहे.

* * *

लो. टिळकांच्या मृत्यूसंबंधानें दुःख प्रदर्शित करण्याकरितां सोमवार ता. २ ऑगस्ट रोजीं या इलाख्यांतील बहुतेक सर्व शाळा व कॉलेजें बंद होतीं, व इतर इलाख्यांतूनहि बहुधा हाच प्रकार झालेला असला पाहिजे. शाळा सरकारी म्हणून कोणीं आग्रहानें चालूच ठेवली असली तरी प्रायः मुलांनीं स्वतःला बिनपरवानगीनें सुटी घेतली असेल. असो. कोठें एखादी शाळा बंद न झाली तरी शाळा बंद झाल्याबद्दल तक्रार तरी फारशी कोठें झालेली ऐकिवांत नाहीं. शेंकडों ठिकाणच्या म्युनिसिपल व लोकलबोर्डाच्या शाळा बंद झाल्याचें आम्हांस माहीत आहे. असें असतां धारवाडचे कलेक्टर मि० इमॅन्युएल यांनाच नसता उपद्व्याप कां सुचला कळत नाहीं. त्यांनीं धारवाड म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षांना एक मासलेवाईक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत ते म्हणतात कीं, 'धारवाड म्युनिसिपालिटीच्या शाळा टिळकांच्या मृत्यूसंबंधानें बंद केल्या होत्या कीं नाहीं? असल्यास कां? टिळक हा दुष्कीर्तिमान् व पश्चात्ताप न पावलेला असा गुन्हेगार (notorious and unrepentant criminal) होता. शाळा बंद केल्या असल्यास म्युनिसिपालिटी सस्पेंड कां करूं नये?' म्युनिसिपल अध्यक्षांनीं या पत्रास पाठविलेलें उत्तर हातीं आल्यावर यासंबंधानें अधिक लिहूं. पण कलेक्टरमजकुरांचा तीव्र निषेध केल्याशिवाय मात्र आज राहवत नाहीं. टिळकांनीं मिळविलेली कीर्ति सत्कीर्ति होती कीं दुष्कीर्ति होती, हें सर्व जगानें आतां बोलून दाखविलें आहे, व साहेबमजकुरांचे डोळे धड असतील तर त्यांना तें पक्क्या शाईनें लिहिलेलें वाचावयासहि मिळेल. ख्रिस्ती धर्मशास्त्रापुढें पश्चात्ताप न पावलेले आत्मे जेथें जातात तेथें इमॅन्युएलसाहेब जिवंतपणींच जाऊन पाहून आले कीं काय न कळे! टिळकांना पश्चात्ताप व्हावा तरी कां व कशाबद्दल? निःस्वार्थी देशसेवेबद्दल? पण साहेबमजकुरांना अधिकारमदामुळें हिंदुस्थानांत देशभक्ति ही वस्तु दिसणेंच शक्य नाहीं. ज्या राज्यांत,

टिळकांचे जोडेहि पुसण्याची ज्याची योग्यता नाहीं अशा नादान मनुष्याला, एवढ्या अधिकाराची व ओंझेभर पगाराची जागा मिळूं शकते व टिळकां-सारख्या तेजस्वी कर्त्या पुरुषास गुन्हेगार हा शब्द लाविला जातो, त्या परकी राज्याचा धिक्कार करण्याला अधिक सबळ पुरावा दुसरा कोणता हवा !

११ टिळक व स्वराज्य

[टिळक-स्वराज्य-संघाचा सातवा वाढदिवस शुक्रवार, ता. २८ एप्रिल सन १९२२ रोजीं शिवाजी मंदिरांत पार पडला, त्या प्रसंगींचें अध्यक्षीय भाषण.]

स्वराज्य-संघाचा वाढदिवस ही राजकीय पंचांगांतील एक विशिष्ट शुभातिथि म्हणून पाळण्याची असल्यानें इतर वादग्रस्त बाबींची चर्चा आजच्या प्रसंगीं अनुचित होय. स्वराज्य अत्याचारीपणानें किंवा अनत्याचारीपणानें मिळेल हा वाद केव्हांच संपावयाचा नाहीं. निदान भारताचा तरी उल्लेख कोणी या कामीं करूं नये. धर्मराज शांतीचा व अनत्याचारीपणाचा उपदेश करीत होता हें खरें आहे; पण भिम या उपदेशावर जळफळत होता हेंहि तितकेंच खरें आहे. ' रे सह-देवा सत्वर पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा । जाळूं याचे हे कर आम्हां हा सोसवेल जाच कसा । ' असा मयूरपंतांनीं भीमाचा क्रोध वर्णिला आहे ! भीमाचा क्रोध खरा असला तरी धर्मालाच शहाणा म्हणतात व तें बरोबरहि आहे. पण शांतिप्रिय धर्म शहाणा म्हटला तरी अखेर युद्धच झालें ! बरें श्रीकृष्णानें युद्धप्र-वर्तन केलें म्हणावें तर ' यानें मारलें नाहीं व हाहि मेला नाहीं ' ' नायं हंति न हन्यते, ' असें म्हणून तत्त्वज्ञानाचा बोळा युद्धकर्मावर फिरवून समत्वाचा उपदेश करणार श्रीकृष्णच ! तात्पर्य, हा वाद दाखल्यांनीं मिटणार नाहीं. ज्यानें त्यानें आपापली पात्रता पाहून व आपण ज्याला योग्य समजतों तेंच आचरणांत आणून आपल्यापुरता हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. कित्येकांना वाटतें कीं, टिळक १९१५ सालापर्यंत राष्ट्रीय सभेंत नव्हते; म्हणून स्वतःच्या वर्चस्वाकरितां त्यांनीं हा संघ काढला. पण हें खरें नाहीं. बेझंटबाईंना राष्ट्रीय सभेंत प्रवेश असतां त्यांनींहि एक होमरूल लीग काढली हाच वरील गोष्टीचा अप्रत्यक्ष पुरावा. महायुद्ध सुरू होऊन जगांतील सर्व लहानमोठ्या राष्ट्रांना स्वयंनिर्णयाचें आश्वा-सन इंग्लंडनें दिलें तरी, राष्ट्रीय सभेंत हिंदुस्थानाकरितां स्वराज्य असें कोणी मागेना. म्हणूनच बेझंटबाई व लो. टिळक यांनीं आपापले संघ स्थापन केले व तेहि राष्ट्रीय सभेकडून स्वराज्याची मागणी मागण्यास मदत करण्याकरितां! तें

इष्ट काम घडूनहि आलें. टिळक स्वराज्यसंघाचें डेप्युटेशन घेऊन विलायतेस गेले. तेथेंहि त्यांनीं स्वयंनिर्णयावरच जोर दिला होता. स्वयंनिर्णयाचा शब्द इंग्लंडच्या मुख्य प्रधानाच्या तोंडून निघाला या परिस्थितीचा भरपूर फायदा घेऊन त्याच शब्दाचा कोलदांडा इंग्रज सरकारला घालण्यांत लोकमान्यांनीं बुद्धिकौशल्य दाखविलें व हा पक्का वकिली कावा पुरा करण्याकरितां हिंदी लोकांनीं त्यावेळीं सैन्यांत शिरावें असाहि त्यांनीं उपदेश केला. टिळक, बेझंटबाई, गांधी या प्रत्येकाचा एकएक स्वराज्य–संघ होता व आहे. या संघाची चळवळ एवढी मोठी झाली कीं, खुद्द बादशहाहि एखाद्या आठमुठ्या पोरासारखे अखेर 'स्वराज्य' हा संस्कृत अवघड शब्द उच्चारावयास शिकले! प्रथम प्रथम टिळकांसारखे लोक प्रयत्न करीत असतांहि स्वराज्य-संघाचे सभासद होण्यास लोक कचरत; पण पुढें टिळक स्वराज्य संघाचे पन्नास हजार सभासद झाले व म. गांधींनीं तर स्वराज्यवादी असे एक कोटि राष्ट्रीय सभेचे सभासद करण्याची आकांक्षा धरली. अर्थात् व्यक्तिमाहात्म्य तर खरेंच; पण ध्येयाला परिस्थितीचीहि मदत होत असते. स्वराज्य गेलें त्या दिवसापासून फिरून स्वराज्य मिळविण्याची आकांक्षा लोकांत उत्पन्न झाली हें खरें. तरी पण प्रत्येक पंचवीस वर्षांतील पुढाऱ्यांच्या तोंडचे शब्द परिस्थित्यनुरूप वेगवेगळे होते. दादाभाईच्याहून अधिक नेमस्त लोक म्हणत, 'आम्ही राजनिष्ठ आहों व थोडेंफार मागत असलों तरी स्वराज्यच मागतों असें कांहीं नाहीं.' दादाभाई म्हणूं लागले, 'मी राजनिष्ठ आहें पण स्वराज्य मागतों.' पुढें लो० टिळक म्हणूं लागले, 'मी अराजनिष्ठ नाहीं, तरी पण स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व मी तें घेणार.' शेवटीं म० गांधी पुढें येऊन म्हणाले, 'होय, स्वराज्य न मिळाल्यामुळेंच मी राजनिष्ठाचा अराजनिष्ठ बनलों आहें व स्वराज्य घेतल्याशिवाय मी राहणार नाहीं.' हीं चार वाक्यें एकापुढें एक मांडलीं असतां स्वराज्याच्या चळवळीची प्रगति दिसून येते."

१२ लो. टिळकांच्या धोरणाची मीमांसा

(केसरी, ता. १९ डिसेंबर १९२२.)

[यवतमाळ येथील स्वराज्य–संघ परिषदेंत ता. १० डिसेंबर १९२२ रोजीं लो. टिळकांचें स्मारक करण्याचा ठराव पुढें आला. त्याला अनुमोदन देतांना केलेलें भाषण.]

या ठरावाला समर्थनपर अशीं कारणें श्री. दादासाहेब खापर्डे यांनीं कांहीं सांगितलींच आहेत. मीहि आणखी एकदोन सांगतों. स्वराज्य-संघाचे संस्थापक

असें टिळकांना या ठरावांत म्हटलें आहे तेंच खरोखर मुख्य कारण आहे. कल्पना सुचणें व कल्पना सिद्धीस नेणें यांत महदंतर आहे. वीस वर्षांपूर्वी बॅरि. बॅप्टिस्टा यांनीं होमरूल लीग स्थापावी, अशी टिळकांना सूचना केली होती; पण तो काळ या कार्याला मुळींच अनुकूल नव्हता. पण तीच कल्पना फिरून महायुद्धानंतर निघतांच, टिळकांनीं योग्य समय जाणून संघ स्थापला. पण उलट अध्यक्षपदाचा मान त्यांनीं बॅरि. बॅप्टिस्टा यांनाच दिला. अध्यक्षापेक्षां संस्थापकाचें महत्त्वच विशेष हें बॅप्टिस्टा यांच्या भाषणावरून दिसून आलेंच आहे. राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाला तर सोडावयाचें नाहीं व आपलें स्वातंत्र्यहि गमवावयाचें नाहीं, असें टिळकांचें धोरण, या संघासंबंधानें प्रथमपासून आहे. तेंच यापुढेंहि त्यांच्या स्मारकाच्या रूपानें चाललें पाहिजे. पुरांत सांपडलेला मनुष्य एका हातानें प्रवाहपतित लांकडी तराफ्याचा आश्रय घेतो, पण तरून जाण्याची दिशा ठरविण्याकरितां आपल्या दुसऱ्या हातानें पाणी तोडीत असतो. असाच कांहींसा प्रकार टिळकांचा होता. स्वराज्य-संघाच्या हेतूमध्यें त्यांचें धोरण सांठविलेलें आहे; व ते त्यांचे धोरणी शब्द पूर्वींचे तसेच आजहि संघानें कायम ठेविले आहेत. स्वराज्यासंबंधाचें टिळकांचें सर्व धोरण त्यांच्या बीजमंत्ररूप एकाच वाक्यांत सांठविलें आहे. तें वाक्य म्हणजे **स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे** हें होय. स्वराज्य हें अखेरचें ध्येय, व प्रत्येक हिंदी मनुष्याला तें भोगण्याचा हक्क जन्मसिद्धच प्राप्त होतो; या दोन महातत्त्वांमुळें टिळकांचें हें वाक्य इतकें चिरस्मरणीय होईल कीं शेंदोनशें वर्षांनीं मराठी भाषेचा कोश तयार करणारा एखादा ग्रंथकार "स्वराज्य" या शब्दाखालीं या वाक्याचें अवतरण देऊन टिळकांचें नांव आधारादाखल तेथें लिहील.

"टिळकांनीं 'स्वराज्य' हा शब्द सरकार व हिंदी जनता या दोघांनाहि महाप्रयासानें शिकविला. वास्तविक हा शब्द उच्चारतां न येईल इतका कठीण नाहीं. पण स्वराज्य देण्याचें मनांत नाहीं म्हणून सरकार तो शब्द उच्चारीना, व पीनल कोडाची भीति वाटे म्हणून स्वराज्याची अपेक्षा असतांहि लोकांच्या तोंडून तो सहसा निघेना. 'स्वराज्य' हा शब्द मूळ प्रचारांत कोणीं आणला हा राजकीय इतिहाससंशोधकाला एक मोठा मनोरंजक विषयच आहे व या शोधांत मागें जात, जातां टिळकांचेंच नांव बरेंच आधीं हातीं लागेल असें मला वाटतें. मवाळ लोक १९०५ पर्यंत स्वराज्याचें नांव घेत नव्हते. महर्षि दादाभाईंनीं देखील-त्यांची

हृदयस्थ भावना स्वराज्यमय असतांहि–१९०६ सालींच 'स्वराज्य' हा शब्द प्रथम उच्चारला. हायकोर्टाच्या निकालांतून याच सुमारास या शब्दाची वादग्रस्त चर्चा उमटूं लागली. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतरहि प्रथम हा शब्द लवकर रूढ होईना, पण होमरूल लीग संस्था निघाल्यानंतर तो रूढ झाला; व अखेर इंग्रज बादशहांनींदेखील 'स्वराज्य' हा संस्कृत शब्द आपल्या जाहीरनाम्यांत घातला ! सरकार हा शब्द एखाद्या हट्टी पोपटाप्रमाणें उच्चारावयाचें टाळीत होतें; पण अखेर तो त्यांना उच्चारावाच लागला. आज 'स्वराज्य' हा शब्द अत्यंत स्वस्त झाला आहे व 'सहीनिशीं स्वराज्य मागणारीं' एक कोटि माणसें हिंदुस्थानांत आहेत म्हणून टिळकांच्या पूर्वींच्या प्रयत्नांची किंमत कोणाला कदाचित् वाटणार नाहीं. पण अहमदनगर मुक्कामीं १९१६ सालीं टिळकांनीं स्वराज्य संघाकरितां दोनदोन दिवस व्याख्यानें देऊन घसा फोडला तरी सभेंत वीस लोक देखील सभासद होण्यास तयार झाले नाहींत ! टिळकांचे तेव्हांचे वीस व गांधींचे आजचे एक कोटि स्वराज्यवादी लोक अशा तुलनेनें टिळकांपेक्षां म. गांधी हे पांच लक्ष-पट मोठे असा कोणीं हिशेब केल्यास त्याला माझी हरकत नाहीं ! पण वर्तमान-काळीं भूतकाळ विसरणें ही अज्ञानाची व कृतघ्नतेची परमावधि होय ! टिळकांनीं या कामीं पूर्वीं सोसलेलीं संकटें विसरूं नका. त्यांनीं किती दुरुत्तरें सहन केलीं व परप्रांतीय लोक टिळकांना पूर्वीं कशी कशीं नांवें ठेवीत आणि कसे वागवीत याची आठवण विसरूं नका. लखनौच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळकांची सर्वमान्यता अबाधित ठरली असेल; पण त्यांच्याविषयीं पूर्वीं किती वाईट ग्रह कित्येक प्रांतांचा होता हें लक्षांत घेणारास असें दिसून येईल कीं, महात्माजींच्या धोरणासंबंधानें क्वचित् एखादा मतभेदाचा शब्द आज कोणी बोललें असतां त्याच्यावर गहजब करण्याचें कारण नाहीं. व्यक्तिद्वेष नसतांहि मतभेद तीव्र असूं शकतो. असो. 'स्वराज्य' हा शब्द सरकारला व जनतेला पढविण्याकरितां टिळकांनीं हा संघ काढला व तें काम तडीस नेलें. एवढ्याकरितांच

स्वराज्य–संघ हें टिळकांचें स्मारक

असें समजून, केवळ त्यांचेंच असें जें राजकीय धोरण तेंच या संघामार्फत आपण पुढें चालविलें तरच त्यांचें खरें स्मारक होईल. या संघाचा द्रव्यनिधिहि त्यांनीं जिवंतपणीं स्वतःच्या श्रमांनीं मोठमोठे दौरे काढून व देह झिजवून मिळविला, तेव्हां तो केवळ त्यांचेंच असें धोरण पुढें चालविण्याकडे खर्च झाला तर त्यांत

ठावगें कोणतें ? या स्मारकाच्या योजनेकरितां त्यांच्याबरोबर काम केलेला असा प्रत्येक उपप्रांतांतला एकेक प्रमुख मनुष्य कमिटीवर नेमण्यांत आला आहे, व टिळकांचें खरें राजकीय धोरण कोणतें हें ठरवून त्यांची परंपरा चालविणें, हेंच या स्मारक कमिटीचें खरें कर्तव्यकर्म होईल.

टिळकांनीं सरकारला 'स्वराज्य' हा शब्द शिकविला तसाच तो लोकांनाहि शिकविला; व तो शिकवितांना किती विस्तृत पाया रचला हें 'जन्मसिद्ध' या एका शब्दावरून दिसून येतें. हिंदु भूमींत जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला केवळ जन्मामुळेंच स्वराज्य मागण्याचा, मिळविण्याचा व भोगण्याचा हक्क प्राप्त होणें, याहून हिंदी राजकीय तत्त्वज्ञानांत अधिक उदात्त सिद्धांत कोणता असूं शकेल ? वरील तिन्ही गोष्टींकरितां टिळकांनीं कधींहि अटक अशी मानली नाहीं. केवळ जन्म हीच मुख्य पात्रता, मग तेथें लहानथोर, स्त्रीपुरुष, गरिब-श्रीमंत, शिक्षित-अशिक्षित, स्पृश्य-अस्पृश्य, असा भेद कोठून येणार ? व या स्वाभाविक पात्रतेवर कोणतीहि कृत्रिम पात्रतेची अटक त्यांनीं कधींहि घालूं दिली नाहीं. स्वराज्यवादी हा अमुक असाच असला पाहिजे, त्याचे आचारविचार, मनोरचना, पोषाख अमुकच असले पाहिजेत, अशीं कृत्रिम बंधनें टिळकांनीं कधींहि घातलीं नाहींत. आत्मशुद्धीचें स्तोम माजविणारांना मी विचारतों कीं, टिळकांना आत्म-शुद्धि ही गोष्ट म. गांधींहून कमी प्रिय होती काय ? मूर्तिमंत टिळक हे स्वतः आत्मशुद्धीच होते. आत्मशुद्धीच्या बाबतींत ते एकच महावाक्य जाणत. तें हें कीं,

'अनाचारोहि मालिन्यं अत्याचारस्तु मूर्खता'

अत्याचार व अनाचार या दोन टोकांच्या दरम्यान खरा आचार, किंवा सदा-चार हा मध्यबिंदू-(Golden mean) सारखा असतो हें ओळखून त्या मध्यबिंदूचा छेद करण्याचें धोरण टिळकांनीं नेहमीं जागृत ठेविलें होतें. व्यापक दृष्टीच्या मनुष्याला असेंच करावें लागतें. व्यष्टीप्रमाणें समष्टीवरहि त्याची दृष्टि असते. प्रसिद्ध इंग्रजी म्हणीविरुद्ध, समग्र वृक्षारण्य (Wood) व व्यक्तिशः वृक्ष या दोनहि गोष्टी टिळकांना एकसमयावच्छेदेंकरून दिसत होत्या. सर्वांना शक्य किंवा सुलभ काय आहे हें पाहूनच व्यक्तिमात्रावरचीं बंधनें त्यांनीं मनाशीं ठरविलीं होतीं. शिस्त किंवा अटक चांगली; पण तिलाहि मर्यादा आहे; व त्या मर्यादेचें उल्लंघन झालें असतां रोकडा अपमानच आपल्या पदरीं पडतो हें ते पूर्णपणें

ओळखीत होते. ' प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ' या न्यायानें, एखाद्या चाणाक्ष पित्याप्रमाणें, स्वराज्याच्या चळवळींतील सहकारी लोकांशीं ते वागत, स्वराज्याच्या कार्याला ज्याला जें देतां येईल तें समाधानानें घेण्याला त्यांचा हात नेहमीं पुढें असे. जगाची म्हणजे मनुष्यस्वभावाची रचना त्रिगुणात्मक आहे हें गीताशास्त्री टिळक कधींहि विसरणें शक्य नव्हतें. ते सामान्यतः राजसवृत्तीचे असले तरी, केव्हां तामस तर केव्हां सात्त्विक असे स्वतःच असल्याचें स्वतः त्यांचें त्यांनाच जर कबूल करावें लागलें असता, तर नुसत्या सात्त्विक भावनेचा जुलूम त्यांनीं जनतेवर कसा चालविला असता ! त्रिगुणात्मकतेमुळें एकच मनुष्य निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळा दिसूं शकतो. ' एक्स्ट्रीमिस्ट ' हें त्यांचें विशेषण जगत्प्रसिद्ध आहे. पण विलायतेंत त्यांनीं ' मॉडरेट ' म्हणवून घेतलें; व १९०७।८ च्या चळवळींत कित्येक तीक्ष्ण भावनेच्या आपल्याच अनुयायांकडून त्यांनीं ' टिळक मूर्ख आहेत, त्यांना खरें राजकारणच कळत नाहीं ' असें म्हणवून घेतलें ! या दोनहि गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. टिळकांना कांहीं लोक (व्हायोलन्ट) अत्याचारी मानित. हें चिरोलसाहेबांच्या आरोपावरून उघड होतें. पण हें दूषण मानूनच टिळकांनीं चिरोलवर फिर्याद केली. उलट, त्यांना सोळा आणे अनत्याचारित्व सर्वकाल मान्य होतें म्हणावें तर सन १९०७।८ च्या चळवळींत त्यांनीं सभा भरवून बंगाल्यांतील किंवा इतरत्र बॉंबगोळे फेंकणारांचा कधीं निषेध केला नाहीं; व मींहि आज उघड म्हणतों कीं, तसा निषेध आम्हीं काय म्हणून करावा ? हें आमच्या डोक्यावरचें ऋण मानण्याइतका सरकारनें तरी आमच्यावर उपकार काय केला आहे ! तात्पर्य, आपापल्या आचारविचारापुरतेच आपण धनी आहोंत व असावें आणि त्याचे परिणाम स्वतः भोगावेत, मग ते सुखकर असोत वा दुःखकर असोत. पण निःस्वार्थी बुद्धीनें इतर कोणी इतर मार्ग अनुसरल्यास त्याची निंदा किंवा निषेध करण्याची जबाबदारी आपण कां घ्यावी ? पूर्वीं कधीं कोणीं अत्याचाराचा उपदेश हिंदुस्थानांत केला होता, म्हणून आज अनत्याचारित्वाच्या उपदेशाचें इतकें स्तोम माजवावें ? टिळकांनीं सुखासुखी कोणासच अत्याचाराचा उपदेश केला नसता, पण आज कित्येक म्हणतात त्याप्रमाणें, आयाबहिणींवर जुलूम झाले असतां अत्याचारास कोणी प्रवृत्त झाल्यास त्याचाहि हात धरला नसता. याचेंच नांव मी म्हणतों खऱ्या मध्यबिंदूचा छेद. हें कार्याकार्यविषयक व्यावहारिक

खरें शहाणपण व राजकारण

याच कारणामुळें जनतेंतले सर्व प्रकारचे लोक टिळकांच्या संग्रहीं होते व उलट सर्व प्रकारचे लोकहि टिळकांना आपले मानून अतिशय चाहत. राजे लोकहि त्यांना गुप्तपणें भेटत असत. त्यांना ते आपल्या प्रजेला स्वराज्य देण्याचाच उपदेश करीत. उलट संस्थानिक प्रजा भेटली म्हणजे संस्थानिकांशीं भांडून स्वराज्य मिळविण्याचा उपदेश ते त्यांना करीत. पंडितांतले महापंडित हे जितके त्यांना जवळ, तितकेच तेली–तांबोळीहि होते. टिळकांनीं सनदशीर चळवळ जन्मभर केली; पण रामोशी, बेरड वगैरे लोकांनाहि असा भास असे कीं, स्वराज्याच्या कामीं गरज पडली तर वेळीं अवेळीं आम्हालाहि हांक मारण्याला ते कमी करणार नाहींत. व त्यांना ते समक्ष सांगतहि कीं, 'दादा, आमचा तुम्हाला उपयोग काय होणार म्हणा, पण आमचीहि आठवण ठेवा.' कोणी तरुण मुलगा कधीं त्यांच्या दृष्टिपथांत आला कीं ते त्याच्या डोळ्यांतील तेजाकडे पहात असत. अंगावरील पेहरावाकडे पहात नव्हते. माणसाचा पोषाकहि नीट हवा, पण पोषाकापेक्षां तेजाला ते अधिक महत्त्व देत. उपवर मुलीचा बाप सत्पात्र तरुण अविवाहित मुलाकडे ज्या लोभी दृष्टीनें पाहतो त्याच दृष्टीनें स्वराज्याच्या चळवळीकरितां तरुण पिढीकडे टिळक पाहत असत. तात्पर्य, जनता त्रिगुणात्मक आहे हें महातत्त्व आणि 'अनाचारोहि मालिन्यं अत्याचारस्तु मूर्खता' हें महासूत्र लक्षांत ठेवून ते सर्वव्यापक व सर्वकल्प असाच पाया रचीत. यामुळें उभयपक्षीं उलटसुलट असे आरोप त्यांजवर येत. पण हें नेहमीं लक्षांत ठेवावें कीं, असे आरोप घेणारा मनुष्यच मध्यबिंदूला (Golden mean) चिकटून आहे, याचाच तो उत्कृष्ट पुरावा होय.

स्वदेशांतील चळवळीप्रमाणेंच परराष्ट्रीय चळवळहि टिळकांना हवी होती. दोहोंनाहि ते यथाप्रमाण महत्त्व देत. म्हणूनच ते दोनहि चळवळी करण्याचें धोरण ठेवीत. स्वकीयांच्या उद्योगाबरोबर परकीयांचीहि सहानुभूति अवश्य हवी असेंच ते मानीत. परराष्ट्रीय चळवळ ही अंशतः वाईट मानली तरी, विलायती खताप्रमाणें, आपल्या राजकीय बागेंत फळेंफुलें उगवण्याकरितां झाडांच्या मुळांत तें खत थोडथोडें टाकलेंहि पाहिजे इतकेंच ते समजत. त्यांची चळवळ ही दुतोंडी कपलिंग (संधिजोड) असणाऱ्या आगगाडीच्या एंजिनासारखी होती. कोठें ट्रेन तयार दिसली, कीं तिला जोडून ओढून नेऊन आपल्या

कामाला ते हटकून लावीत; मग त्या गाडीला कितीहि डबे असोत; व त्या डब्यांत अत्तरांपासून तों सोनखतापर्यंत आणि शालजोड्यापासून तों गोधडयां-पर्यंत कोणताहि उपयुक्त व्यापारी माल सांठविलेला असला तरी चालेल. असो. या सर्व गोष्टींवरून टिळकांच्या धोरणांत वैशिष्ट्य म्हणून कांहीं होतें. स्वराज्य-संघांतील त्यांच्या सहकारी लोकांना तें वैशिष्ट्य पूर्णपणें माहीत आहे व असलेंच पाहिजे; व टिळकांचें पवित्र स्मारक म्हणून जर ही स्वराज्य-संघ संस्था त्यांना टिकवावयाची व चालवावयाची असेल, तर त्यांनीं तेंच त्यांचें धोरण चालविलें पाहिजे. तसें न करतील तर कृतघ्न ठरतील. कित्येकांना आज इतर कांहीं गोष्टी प्रिय वाटत असल्या तरी निदान या संस्थेपुरतें त्यांना तेंच धोरण चाल-विणें योग्य होईल. कॉंग्रेस-कमिट्या व खुद्द राष्ट्रीय सभा यांत मतभेदाचा खेळ खेळण्याला पुष्कळ वाव आहे. पण स्वराज्य-संघाच्या क्षेत्रांत टिळकांच्या धोरणाविषयीं मतभेदाला जागा असणें शक्य आहे असें मला वाटत नाहीं. म्हणून या संघाच्या सभासदांतील कोणाहि मनुष्याला मी हेंच म्हणेन कीं '**घर ओळख !**'

१३ टिळकांच्या जन्मस्थानाचें स्मारक

[१९२३ सालीं रत्नागिरी येथें भरलेल्या प्रांतिक परिषदेनें जो ठराव मंजूर केला तो पुढें मांडतांना केलेलें भाषण.]

लो. टिळकांच्या जन्मस्थानाचें स्मारक करण्याच्या योजनेचें सर्व श्रेय रत्ना-गिरीकरांसच आहे. टिळकांच्या मृत्यूनंतर लवकरच ही योजना अमलांत याव-याची, परंतु इतर ठिकाणांप्रमाणें, रत्नागिरी येथील स्थानिक स्मारक टिळक स्वराज्य फंडामुळें मागें पडलें. तो मोठा राष्ट्रीय फंड हें अर्थात् टिळकांचें स्मारकच होय. पण स्थानिक-स्मारक हातचें गमावल्यानें अनेक ठिकाणच्या लोकांना 'बडा देख कर छोटा गमाया' असें वाटलें असल्यास नवल नाहीं. जन्मभूमीचें महत्त्व ही सर्वमान्य गोष्ट आहे. 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' या वाक्यावरून तें स्पष्टच होतें. पण या वाक्यामध्यें अवमानिलेल्या स्वर्गांत मोठीं मनुष्यें जातात तेव्हां वाटेंत यम किंवा काल नामक जो एक मोठा टोल नाकेदार--दस्तुरीवाला बसलेला असतो त्याला मृत्युरूपी जकात मोठ्याहि माणसांना द्यावी लागते. पण मृत मनुष्याचें स्मारक करून किंवा इतर रीतींनें त्याची स्मृति रक्षून कालावरहि सूड उगविण्यांत येतो. स्मारकाचा विचार उत्पत्ति-

स्थिति-लय या अवस्थात्रयीच्या अनुरोधानें करावा लागतो. स्थिति म्हणजे जीवनचरित्र या दृष्टीनें पाहतां महाराष्ट्रांतील प्रत्येक स्थान टिळकांचें स्मारक करण्यास योग्य आहे. कारण टिळकांच्या स्फूर्तीनें जेथें आपलें कार्य केलें नाहीं असें एकहि ठिकाण महाराष्ट्रांत सांपडावयाचें नाहीं. लयाच्या म्हणजे मृत्यूच्या दृष्टीनें पाहतां स्मारकस्थानाचा मान मुंबईनें मिळविला. पण त्यांच्या दहनाची जागा पराधीन असल्यानें मुंबईकरांस त्यासंबंधीं अद्यापि कांहींच करतां आलें नाहीं. पण जन्मभूमीचा अग्रमान रत्नागिरीनें मिळविला, व तो यथार्थ करण्याकरितांच रत्नागिरिकरांनीं ही स्मारकाची योजना केली आहे.

जन्मभूमीला सर्व शास्त्रांनींहि महत्त्व दिलेलें आहे. जन्मपत्रिका मांडणारा ज्योतिषी जन्मभूमिस्थानाचे अक्षांशरेखांश नक्की काढूनच जन्मवेळ ठरवितो; व व अशा पत्रिकेंत पडलेल्या ग्रहांवरूनच या शास्त्रावर विश्वास ठेवणारे लोक भविष्यें वर्तवितात. रोग्याला कसलेंच औषध लागू होईनासें झालें, कीं डॉक्टर वैद्य त्याला 'चार दिवस जन्मभूमीची हवा खाऊन ये' म्हणून सांगतात व हा उपाय कित्येक वेळां लागूहि पडतो. मनुष्याचे प्रथमचे धर्मसंस्कार जन्मभूमीवरच होत असल्यानें धर्मदृष्ट्याहि तिला महत्त्व येतें हें उघड आहे. टिळकांनीं स्थानमहात्म्याचा हा मान रत्नागिरीसच कां दिला याची एक भोळी उपपत्ति मीं परवां एका भाविकाचे तोंडून ऐकली. तो म्हणाला, 'आपले परकी राज्यकर्ते पश्चिम समुद्राकडून आले म्हणून त्यांच्या तोंडावर स्वराज्याचें ठाणें मांडण्याकरितां टिळकांनीं रत्नागिरीस जन्म घेतला !' रत्नागिरीच्या जन्मभूमीपासून टिळकांनीं कोंकणच्या विशिष्ट लक्षणांपैकीं प्रत्येकाचा थोडाथोडा स्वीकार केलेला आहे. मी जुन्या पद्धतीचा कवि असतों तर असें वर्णन केलें असतें. कोंकणस्थ तांबूस व स्निग्ध मातीच्या तेजाचें अनुकरण टिळकांच्या डोळ्यांनीं केलें. समुद्रापासून त्यांनीं खोल स्वभाव व सर्वसंग्राहकपणा घेतला होता. समुद्राच्या बाहेर जितकी सृष्टि तिच्याहून समुद्राच्या उदरांत अधिक सृष्टि असते असें म्हणतात. या न्यायानें टिळकांचेंहि अर्ध्याहून कमी असेंच राजकीय अंतरंग प्रकट होत असे. त्यांचें सर्व अंतरंग कोणींच जाणलें नाहीं. कोंकणच्या सह्याद्रि पर्वतापासून टिळकांनीं आपल्या आकांक्षांचा उत्तुंगपणा घेतला होता. कोंकणी खडकाळ कातळापासून त्यांना निश्चयी मनाचा कठोरपणा मिळाला होता. खडक फुटेल; पण टिळकांचा निश्चय ढळणार नाहीं याचा अनुभव सर्वांसच असे. कोंकणच्या किंचित् पित्तकर पण

एकंदरीनें निरोगी अशा हवेचें अनुकरण त्यांच्या स्वभावानें केलें होतें. नारळा-प्रमाणें त्यांच्या अंतरंगांतील गुणग्राहकतेचें व कृपेचें मधुर जल त्यांच्याशीं निष्ठा-पूर्वक वादाची टक्कर खेळणारासच अधिक मिळे; वरवर लोभाच्या किंवा हांजी-हांजीखोरपणाच्या तोंडदेखल्या गोष्टी बोलणारास प्रसादसमर्पणाच्या बाबतींत ते टणकच होते. फणसाप्रमाणें त्यांची रीतभात वरून खडबडीत होती. 'पॉलिश्ड जंटलमन' म्हणजे रंधून साफ केलेला किंवा घासल्यापुसल्यानें आंगावर विकार-वशतेची लवहि न उगवणारा महाशिष्ट ही संज्ञा त्यांचा वेष व भाषा पाहून कोणासच देतां आली नसती. पण कांटेरी फणसांत जसे रसाळ गरे असतात तसेच त्याच्या पोटांत शिरणाराला सरळ युक्तिवाद व प्रेमळ भावना सांपडत असत. शेवटीं एकच अस्सल कोंकणी पदार्थ सांगावयाचा राहिला. व तें विहिरीवरचें रहाटगाडगें! कोंकणांत मी आलों म्हणजे निजून उठण्याच्या वेळीं रहाटगाडग्याचा करकरणारा पण उत्साहवर्धक आवाज ऐकतों तेव्हां वाटतें कीं, कोंकणी जनतारूपी राजपुरुषाला निद्रेंतून कवनाच्या हांकेनें जागें करणारा हा कोणी पिढीजात भाट, चारण किंवा शाहीर असावा! रहाटगाडगें म्हटलें म्हणजे त्याचे पोहरे मोघे कधीं धड नसावयाचे. त्यांतल्या निम्याच पाण्याचा उपयोग व्हावा निम्में सांडावें अशी स्थिति हटकून असावयाची. त्याप्रमाणें लो. टिळकांच्या सर्व संग्रहांतील मंडळींत रहाटाच्या मडक्यांप्रमाणें कोणांत कांहीं न्यून तर कोणांत कांहीं न्यून असें; पण त्यांनीं त्या सर्वांना आपल्या राजकीय वळणाच्या वळ-लेल्या जोरकस दोरावर बांधून त्यांच्याकडून ओंजळ ओंजळ पाणी काय मिळेल तें घेऊन त्यांतूनच राष्ट्रीय चळवळीचा अखंड जलप्रवाह निर्माण केला व देश-कार्याचा मळा शिंपून घेतला. तात्पर्य, टिळकांनीं जन्मभूमीपासून घेण्यासारख्या अनेक गोष्टी घेतल्या; पण उलट तिला कीर्तीचा मोबदला भरपूर परत दिला यामुळें रत्नागिरीकरांचें ऋण कमी न होतां वाढलेंच आहे व तें ऋण अंशतः तरी फिटावें म्हणूनच त्यांनीं ही स्मारकाची योजना केली आहे.

१४ लो० टिळकांचें पुण्यस्मरण

(केसरी, ता. ११ ऑगस्ट १९२३)

लोकमान्य टिळक हे निवर्तल्याला इंग्रजी तारखेनें उद्यां तीन वर्षें पुरीं होतात. तथापि ती गोष्ट जणुंकाय आज घडली अशा मनःस्थितीनें उद्यां हिंदुस्थानांत सर्वत्र सभा भरतील आणि प्रायः सर्व वर्तमानपत्रें त्यांच्यासंबंधीं गुणवर्णनपर लेख

लिहितील. याहि गोष्टीला अपवाद आढळणार नाहींत असें मात्र नाहीं. कारण टिळकांसारख्या तेजस्वी लढाऊ पुरुषाला प्रतिस्पर्धी व शत्रु नसतील तरच आश्चर्य! टिळकांचें वर्णन कोणीं इतर रीतीनें कितीहि केलें तरी त्यांना 'अजातशत्रु' हें विशेषण मात्र त्यांच्या मित्रांनाहि देतां येणार नाहीं. टिळक अजातशत्रु नव्हते; इतकेंच नव्हे, तर शत्रूशीं झगडून यश मिळविण्यांतच त्यांचा पुष्कळसा जन्म गेला. टिळक सहा वर्षें तुरुंगवासांत राहून परत आल्यावरहि त्यांचें तेज, त्यांचें महत्त्व व त्यांच्यावरील जनतेचें प्रेम अणुरेणूइतकेंहि कमी झालें नाहीं; उलट त्यांच्या कारागृहतपश्चर्येनें तें वाढलें असें पाहून प्रबळ किंबहुना सर्व-शक्तिमान् अशा ब्रिटिश सरकारला देखील 'टिळक हा आमचा शत्रु आहे, याच्याशीं कोणी कसलाहि व्यवहार ठेवील तर तो आमचा शत्रु ठरेल' असें जाहीर फर्मान काढावेंसें वाटलें हें प्रसिद्धच आहे. टिळकांच्या खासगी शत्रूं-विषयीं तर बोलावयासच नको. कित्येकांनीं जन्मभर टिळकांची नालस्ती केली, त्यांच्यावर कुभांडें रचलीं, त्यांना तुरुंगवास घडविण्याला मदत केली, त्यांच्या सुटकेला शक्य तितका प्रतिबंध केला, व इतकेंहि करून टिळक हे हतप्रभ होत नाहींत असें पाहून दांत ओंठ चावीत प्राण सोडले.

टिळकांच्या प्रतिपक्षीयांनींहि कांहीं कांहीं बाबतींत जवळ जवळ हाच क्रम ठेविला होता. टिळकांचें कोणतेंहि लोकप्रिय कार्य म्हणजे आपणावर ती एक अप्रत्यक्ष पण सक्रिय टीका, असें मनानें मानून जन्मभर त्यांनीं टिळकांच्या हेतूंचा विपर्यास केला. आणि कित्येकांची विरोधी भक्ति तर इतक्या परमावधीला पोंचलेली आढळते कीं, एखाद्या चरित्रग्रंथाच्या परीक्षणाचें नुसतें निमित्त करून त्यांनीं चालू टिळक-सप्ताह टिळकांची ओतप्रोत निंदा करूनच साजरा केला. जणुं काय अशा निंदेंत, स्वतः त्यांच्या पुढाऱ्यांचीं चरित्रें लिहिण्याची त्यांच्या कोणाहि भक्तास आजवर बुद्धि झाली नाहीं. या उणेपणावर झांकण पडेल; किंवा जणुं काय उसन्या ईर्षेनें उद्यां तीं कोणीं लिहिलीं तर त्या चरित्राविषयाच्या अंगच्या वैगु-ण्याविषयीं लोकांना भुरळ पडेल! पण जिवंतपणीं जर या सरकारी व खासगी शत्रूंना किंवा प्रतिपक्षीयांना टिळकांच्या कीर्तीला हटवितां आलें नाहीं, तर टिळकां-च्या मरणोत्तर त्यांच्या या निंदेनें टिळकांच्या यशाच्या शिखरावरलें एकादें कौलहि ढांसळून पडणार नाहीं; मग मुख्य इमारतीला धक्का तो कोठून लागणार! अनायासानें मरण येण्याप्रमाणें तें कीर्तीच्या अखंड ओघांत प्राप्त होणें यालाहि

एक प्रकारची पुण्याई लागते. ती टिळकांची होती खास. मरणसमयीं सर्व हिंदुस्थानांत टिळकांइतका लोकप्रिय पुढारी टिळक हा एकच होऊन गेला. त्यांनीं या जगांतील लौकिकाची शर्यत जिंकली खरी. त्यांच्या मरणोत्तर आज सरकार त्यांचे गुणच घेत असतें असा पुष्कळांना अनुभव आहे. आणि त्यांचे प्रतिपक्षी जरी खुनशीपणानें त्यांच्या कीर्तीला डसतांना दिसले तरी पोलादी कानशीवर सर्पानें दांत घासला असतां कानशीला तर धक्का लागतच नाहीं, उलट स्वतः सर्पाचा विषारी दांत मात्र पडतो, तशीच टिळकांच्या प्रतिपक्षीयांच्या या टीकेची स्थिति होणार याविषयीं कोणासच शंका नाहीं.

या सर्व स्थानिक पण अस्थानीं निंदेला व टीकेला खरें उत्तर उद्यां हिंदुस्थानभर होणाऱ्या टिळकांच्या चरित्रपठणानें व गुणवर्णनानें आयतें परस्पर मिळणारें आहे. तेव्हां आम्ही तेंच उत्तर निराळें देण्याचें कारण नाहीं. टिळकांचे निंदक त्यांच्यावरील बारीकसारीक, खरेखोटे आक्षेप जितके अधिक कोरकोरून काढतील तितकी त्यांच्या आंगच्या स्थूल गुणांची मूर्ति अधिकच उठावदार बनेल. मार्मिक चितारी प्रकाशगुणवर्धनाकरितां छायेलाहि महत्त्व देतो, त्याचप्रमाणें टिळकांच्या चरित्राचें कौतुक करणारांनीं त्यांवर होणाऱ्या प्रतिकूल टीकेचेंहि कौतुकच केलें पाहिजे, किंबहुना टीका जितकी अधिक क्षुद्र असेल तितकें कौतुक अधिक !

असो. टिळकांना परलोकवासी झाल्यास जितका काळ अधिक लोटेल तितकी त्यांची कीर्ति अधिकच वाढेल, ती कमी होऊं शकणार नाहीं याविषयीं आतां कोणास फारशी शंका नाहीं. ही कीर्ति जशी त्यांच्या शत्रूंच्या कुत्सित टीकेच्या माऱ्यापलीकडे जाऊन सुरक्षित बसली आहे, तशीच ती त्यांच्या भाविक मित्रांच्या अतिशयोक्तिपूर्ण अशा स्तुतिशब्दावरहि अवलंबून नाहीं. त्यांचें चरित्र म्हणजे जिवंतपणीं त्यांनीं केलेले राजकीय पराक्रम व साधलेले लौकिक पुरुषार्थ, हाच त्यांच्या कीर्तीचा खरा आधार असल्यानें तो कधींहि डळमळूं लागणार नाहीं. टिळकांच्या पश्चात् हिंदुस्थानचें राजकारण चालूच आहे व कदाचित् टिळकांची विस्मृति पाडतील असे पुरुष या देशांत निरवधि भविष्काळांत निपजूंहि शकतील. टिळक मोठे असले तरी हिंदुस्थान देश टिळकांहून मोठा आहे. प्रत्येक प्रांताला आपणांमध्यें टिळकांसारखा लोकोत्तर पुढारी होत जावा अशी आकांक्षा असणें

स्वाभाविक आहे; व प्रांतानिहाय असे पुढारी लाभण्यावरच या देशाचें उज्ज्वल भवितव्य अवलंबून आहे. तथापि गतकालाकडे दृष्टि फेंकली असतां क्षितिजावर टेकलेल्या पर्वताशिखराची सापेक्ष उत्तुंगता जशी नुसत्या डोळ्यालाहि दिसूं शकते त्याप्रमाणें टिळक व इतर अनेक लोकप्रसिद्ध हिंदी पुढारी यांच्या उंचीचें माप सामान्य मनुष्यहि आपल्या मनानें घेऊं शकतो. टिळकांचें चारित्र्य व त्यांच्या आकांक्षा या जशा अत्यंत उच्च त्याप्रमाणें त्यांचें राजकीय धोरणहि महनीय असेंच होतें व त्याची महनीयताहि त्यांच्या स्थिरबुद्धित्वावर अधिष्ठित होती.

टिळकांनीं मित्रमंडळींशीं खासगी संभाषण करतांना राजकारणांत, नेहमीं योग्य ठरणारें असें धोरण कोणतें, या विषयावर दिलेलें मत अनेकांनीं ऐकलेंच असेल. अशा धोरणाला ते नाजूक ताजव्याची उपमा देत. उत्कृष्ट कारागिरानें बनविलेला ताजवा तोच कीं, ज्याच्या पारड्यांत एकादा लहानसाहि रजःकरण पडला असतां त्याचा कांटा तितक्यापुरता झोंक खाऊन मूळ स्थितींत बदल झाला असें दर्शवितो. पण दुसऱ्या पक्षीं, वजन कितीहि भारी व कितीहि वेळ पारड्यांत घालून ठेवलें तरी, तें निघतांच अंगच्या स्थितिस्थापकत्वाच्या मूळ गुणामुळें ताजवा फिरून आपली समतोल वृत्ति पुनः स्वीकारतो. राजकारणी पुढाऱ्यांचें धोरणहि स्थिरतम पण सूक्ष्म भावनाव्यंजक असेंच असावें लागतें. राष्ट्रीय विचारक्रान्तीच्या या युगांत हिंदी जनतेवर अनेक प्रकारचीं संकटें ओढवणार, तिला अननुभूत असे अनेक प्रसंग पहावे लागणार, आणि विविध प्रकारच्या परिस्थितींत तिला उपायहि विविध प्रकारचे योजावे लागणार. तथापि शहाणा खलाशी हा जसा आपल्या शिडाची रचना हवी तशी बदलून, वारा कोणत्याहि दिशेला वहात असला तरी त्याला थोडाबहुत आपल्या शिडांत घेऊन, साधल्यास जवळून व न साधल्यास निदान वळसा घालून, तरी तो आपलें बंदर हटकून गांठतोच, त्याप्रमाणें शहाणा राजकीय पुढारी देखील वाटेल त्या परिस्थितींतून आपलें ध्येय यत्किंचित् तरी साध्य करण्याचा प्रयत्न करतोच करतो. पण यांतच गर्भित असलेली दुसरी गोष्ट अशी कीं, वारा प्रतिकूल म्हणून खलाशी प्रवास थांबवीत नाहीं किंवा हटातटानें वाऱ्याशींच भांडून त्याचा मारा ऐनतोंडावर घेऊन आपली होडी बुडवीत नाहीं.

लो० टिळकांच्या राजकीय धोरणांत धाक, दहशत, गोडी, थोडासा मायावीपणा, एवढेंच काय पण प्रांजलपणा व कपट यांचा मेळ उत्कृष्ट बसला असल्या-

मुळेंच, लोकांना तर तें धोरण एखाद्या कुशल शिंप्यानें शिवलेल्या आंगरख्याप्रमाणें आपल्या मनःशरीरावर कोठेंहि मुरड न पडतां तुस्त बसल्यासारखें स्वाभाविक सुखप्रद वाटत होतें. आणि खुद्द सरकारलाहि आपल्या तोडीला तोड मिळाली, किंवा आपल्या पावलांचा माग बिनचूक शोधून काढणारा गुप्त हेर भेटला असा दरारा वाटत असे. टिळकांनीं राजकारणाचें वर्णन परब्रह्म स्वरूपाप्रमाणें 'नेति नेति' अशा शब्दांनीं कधींच केलें नाहीं. त्यांची राष्ट्रीय भावना ही एकाद्या सगुण मूर्तीच्या उपासनेसारखी मनाला भासण्याप्रमाणें डोळ्यालाहि स्पष्ट दिसणारी व हाताशीं मिळतील त्या व्यक्त साधनांनीं संपादिली जाणारी अशी होती. टिळकांचा हा गुण खुलवून दाखविण्याकरितांच कीं काय त्यांच्या मरणोत्तर तीन वर्षांच्या आंत राष्ट्रीय सभेचे धिंडवडे उडाले, व राजकारणाचें खोबरें झालें. मुंबईस भरण्याची म्हणून योजिलेली स्पेशल कॉंग्रेस आतां बहुधा होतच नाहीं, व झाली तरी तींत विधायक असें कोणतेंच धोरण स्वीकारलें जाणार नाहीं असें आम्हांस उघड दिसतें. पण औचित्याच्या दृष्टीनें हिंदी जनतेच्या मनाला बरोबर पटणारी अशी जर कोणती एकादी गोष्ट आज व्हावयाची तर, १९२० सालीं जादा कॉंग्रेस भरून टिळकांच्या प्रतियोगी सहकारितेची किंवा असहकारितेची जी घडी विस्कटली तीच १९२३ सालीं भरणाऱ्या जादा कॉंग्रेसमध्यें फिरून बसावी हीच ती उचित गोष्ट होय! कांहीं हटवादी लोकांच्या दुराग्रहामुळें राष्ट्रीय सभेच्या प्रत्यक्ष ठरावांत ही गोष्ट घडून न येणार तर न येवो; परंतु जनतेचें खरें मत प्रगट होण्यास यापूर्वींच प्रारंभ झालेला आहे; व येत्या निवडणुकीच्या वेळीं असहकारितावाद्यांच्या तोंडांतील आवडता गोड पण विषारी घांस बळानें काढून घेऊन, खंड पडलेल्या राजकारणाचा ओघ फिरून अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेशीं जनता जोडून देईल, याविषयीं आम्हांस शंका वाटत नाहीं. आणि हें घडून आलें म्हणजे राष्ट्राकडून होणारें लो. टिळकांचें गुणग्रहण अधिकच सार्थ होईल.

१५ कै. लो. टिळकांचा पुतळा
अपूर्व अनावरण समारंभ

[कै. लो. टिळकांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ पुणें येथें पं. मोतीलाल नेहरू यांचे हस्तें मंगळवार ता. २२ जुलै १९२४ रोजीं टिळकजयंतीच्या

दिवशीं सकाळीं पार पडला. त्याप्रसंगीं पुणें म्यु. चे अध्यक्ष या नात्यानें श्री. केळकर यांनीं केलेलें भाषण.]

" पुण्याचे एक अत्यंत थोर नागरिक लो. बाळ गंगाधर टिळक यांच्या स्मरणार्थ या शहर म्युनिसिपालिटीनें जो पुतळा तयार करविला आहे त्याच्या अनावरण समारंभार्थ आपण येथें जमलों आहों. या शहर म्युनिसिपालिटीनें उभा केलेला हा पहिलाच पुतळा होय. या शहराला ललामभूत असे जे थोर पुरुष आजपर्यंत होऊन गेले, त्यांचा पुतळा उभारण्याइतकी त्या वेळीं म्युनिसिपालिटीच्या सभासदांत उत्कटता प्रकट झाली नाहीं म्हणा, किंवा म्युनिसिपालिटीच्या कर्तव्याधिकाराचें क्षेत्र किती विविध व विस्तृत आहे याची कल्पना आली नव्हती म्हणा, कारण कांहींहि असो, आजपर्यंत पुणें शहरांत पुतळ्याच्या स्वरूपाचें स्मारक झालेलें नाहीं एवढें खरें. आतां मात्र हा प्रारंभ झाला आहे. आणि यापुढें ही म्युनिसिपालिटी आपलें हें नवें कर्तव्य बजावण्यांत कसूर करणार नाहीं; मात्र त्यांत कर देणाऱ्यांच्या पैशाचा दुरुपयोग न होईल इतकी खबरदारी घेणें हेंहि कर देणाऱ्या लोकांच्या प्रतिनिधींचें कर्तव्यच आहे.

" या पुतळ्याचा पूर्वेतिहास आज छापून वांटण्यांत आला आहे त्यावरून या स्मारकाला सर्व पक्षांच्या लोकनियुक्त सभासदांची कशी सहानुभूति आहे तें कळून येईल. त्याचप्रमाणें कांहीं थोड्याशा सरकारनियुक्त सभासदांनीं या कार्याला विरोध केला असला तरी प्रारंभींच्या तैलचित्राच्या कल्पनेपासून वाढत वाढत जाऊन पुढें पूर्ण आकाराच्या संगमरवरी पुतळ्यापर्यंत या स्मारकाची उत्क्रान्ति कशी होत गेली याचाहि वृत्तांत त्यांत पहावयास मिळेल. म्युनिसिपालिटीनें लोकमान्यांचें असें अपूर्व स्मारक करण्याचें ठरल्यापासून तें सरकारच्या डोळ्यांत सलूं लागलें व त्यास सरकारी विरोध सुरू झाला. ज्या सभासदांनीं पुतळ्याच्या स्मारकाच्या कल्पनेला अनुमति दिली त्यांच्यावर पुतळ्याच्या प्राथमिक खर्चाकरितां शिल्पकार श्री. वाघ यांस जी सहा हजार रुपयांची रक्कम देण्यांत आली ती भरून देण्याविषयीं दिवाणी कोर्टांत फिर्याद झाली आहे; आणि या कामीं आणखी अधिक खर्च न करण्याविषयीं मनाई हुकूमहि देण्यांत आला आहे. उलट असलें स्मारक करण्याचा म्युनिसिपालिटीला हक्कच आहे व आपण जो खर्च केला तो यथायोग्य आहे असें म्युनिसिपल सभासदांचेंहि ठाम मत आहे.

"अशा रीतीनें हा वाद कोर्टांत घोटाळत असला तरी आजच्या कार्याला त्याचा उपसर्ग पोंचूं शकत नाहीं. सरकारच्या या अडथळ्यामुळें म्युनिसिपालिटी ज्या गोत्यांत पडली आहे, त्यांतून तिची सुटका करण्यासाठीं **केसरी व मराठा** संस्थेनें पुतळ्याच्या खर्चाची राहिलेली रक्कम ९ हजार आणि पुतळा उभारण्याला लागणारा सर्व खर्च देण्याचें कबूल केलें व कमिटीचा मार्ग मोकळा करून दिला. अर्थातच कोर्टाच्या मनाईहुकमाची तलवार कमिटीवर लटकत असली तरी आज आम्ही या ठिकाणीं हें कार्य पार पाडण्याकरितां निर्धास्तपणें जमलों आहों.

"लोकमान्यांच्या जन्मकाळचा असाच गुणच आहे कीं, त्यांच्या प्रत्येक कार्यांत प्रारंभीं विघ्नें व अडथळा यांचा डोंगर येऊन पडावा. परंतु असले डोंगर बाजूस ढकलून ते कृतकार्य होत असत म्हणूनच त्यांची कीर्ति शुक्लेंदुवत् वृद्धिंगत होत गेली. आणि हा दैवाचा योगायोग त्यांच्या पश्चात्‌हि त्यांच्या मार्गांत विघ्नें आणीतच आहे. पण तीं विघ्नेंहि पूर्वीसारखींच विरघळून जात आहेत.

"असो. पुणें शहर म्युनिसिपालिटीकडून **लोकमान्य टिळकांचा** बहुमान होण्याचा हाच कांहीं पहिला प्रसंग नव्हे. विलायतच्या शिष्टाईहून टिळक परत आले त्या वेळीं याच म्युनिसिपालिटीनें त्यांस प्रथम मानपत्र दिलें; आणि बड्या सरकारी अधिकाऱ्यांव्यतिरिक्त इतरांना मानपत्र देण्याचा पहिला पायंडाहि त्याच वेळीं घातला. म्युनिसिपालिटी म्हणजे कांहीं केवळ नागरिकांकडून कर वसूल करणारें व त्या कराचा दिवाबत्ती, रस्तेदुरुस्ती एवढ्याच कामांकडे खर्च करणारें खराट्याचें स्वराज्य नव्हे. नागरिकांच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक आकांक्षांशीं म्युनिसिपालिटीचें जर तादात्म्य न होईल तर ती स्थानिक-स्वराज्य या नांवाला पात्रच ठरणार नाहीं. या संबंधांत सरकार व जनता यांच्यांतला विरोध आतां अगदीं निकरावर आला आहे. या झगड्यांत कायदे-कौन्सिलें कमिटीला साहाय्य करण्यास पुढें सरसावतील; आणि तूर्त जरी आपल्या म्युनिसिपालिटीवर सरकारच्या विरोधाची छाया पसरली तरी अखेरीस आम्ही हा दावा जिंकूं असाच माझा पूर्ण भरंवसा आहे.

"पंडितजी, आपण आजमितीला ले. असेंब्लींतील लोकपक्षाचे पुढारी व नेते आहां, आणि त्या असेंब्लीच्या रचनेंत कितीहि दोष किंवा अपूर्णता असली तरी आजमितीला या देशांतील अखिल जनतेचें तें एक सनदशीर मुख आहे. अशा असेंब्लीच्या पुढाऱ्यास या समारंभाचें अध्वर्युत्व देण्यांत पुणें म्युनिसिपालिटीनें

आपला गौरव केला असें म्हणण्यापेक्षां स्वतःचाच गौरव करून घेतला असें म्हटल्यास तें अधिक शोभेल. लोकमान्यांच्या हयातींत आपणांस प्रत्यक्ष त्यांच्या सहवासांत कार्य करण्याचा प्रसंग आला नाहीं; व आज जरी ते हयात असते तरी इतक्या वृद्धापकाळीं ते स्वतः असेंब्लींत शिरलेहि नसते. तथापि कौन्सिलांत असो अगर कौन्सिलाबाहेर असो, राजकारण व स्थानिक-स्वराज्य-व्यवस्था हीं दोनहि परस्परांस पूरक व पोषक अशींच आहेत असेंच त्यांचें मत होतें. स्वराज्याची त्यांची आकांक्षा अतृप्त राहिली असून आज या पुतळ्याच्या रूपानें आम्ही त्यांच्याविषयीं आपली भक्ति व्यक्त करीत आहोंत, आणि या स्वरूपांत लोकमान्यहि स्वराज्याची मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत. अशा रीतीनें भूतकाल व भविष्यकाल यांची सांगड घालणारा हा पुतळा आपण आतां अनावृत करा अशी मी आपणास विनंति करतों."

१६ टिळक-चरित्राच्या टीकाकारांस उत्तर

—: १ :—

ज्ञानप्रकाशची टीका

(केसरी, ता. २९ जुलै १९२४)

गतवर्षीं याच सुमारास मीं लिहिलेल्या टिळक-चरित्राचा पहिला खंड प्रसिद्ध होऊन तो वाचकांच्या हातीं पडला. तेव्हांपासून त्यावर अनुकूक प्रतिकूल असे बरेच अभिप्राय प्रगट झाले. कांहीं मजकडे खासगी पत्रद्वारें आले व कांहीं वृत्तपत्रांतून व मासिकांतून प्रगट झाले. पैकीं अनुकूल अभिप्राय ज्यांच्याकडून आले त्यांचा मी आभारी आहेंच; पण अनुकूल अभिप्रायांपेक्षांहि प्रतिकूल अभिप्रायांचें महत्त्व मला एका दृष्टीनें अधिक वाटतें. कारण माझी अशी पक्की खात्री आहे कीं, ज्यांनीं माझें पुस्तक टीका करण्याच्या दृष्टीनें वाचलें त्यांनीं तें जितक्या बारीक नजरेनें वाचलें असेल तितकें अनुकूल अभिप्राय देणारांनींहि कदाचित् वाचलें नसेल. प्रतिकूल टीकांमध्यें दोन टीकांचा मुख्यतः समावेश होतो. एक दैनिक ज्ञानप्रकाशांत १४+३ अंकांत आलेली श्री. आंबेकर यांची व दुसरी विविध-ज्ञानविस्तारांत गेल्या जानेवारी ते मेचे दरम्यान चार अंकांत आलेली श्री. नरहर रघुनाथ फाटक यांची. या दोनहि टीकांना यथाक्रम उत्तर देण्याचें योजिलें आहे.

ज्ञानप्रकाश व कै. टिळक यांचें त्यांच्या हयातींत विळ्याभोपळ्याइतकें सरळ होतें हें प्रसिद्धच आहे आणि प्रस्तुत ग्रंथांत टिळकांचें सार्वजनिक चरित्रच

विशेषतः लिहिलेलें असल्यानें, तो ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्याबरोबर ज्ञानप्रकाशकारांनीं टीका लिहिण्यास लेखणी हातीं घेतली व ग्रंथावर टीका करण्याच्या निमित्तानें चारित्रविषयावर पुनः एकवार सडकून वाक्प्रहार करण्याची संधि साधली यांत नवल नाहीं. किंबहुना ही टीका माझ्या ग्रंथावर अशी फार थोडी असून टिळकांवर अशीच पुष्कळ आहे. यामुळें टीकेला उत्तर देण्याचें माझ्या स्वतः-पुरतें काम थोडें हलकें झालें आहे. कारण टीकेंत ग्रंथकाराची अमुक एक चूक अशीं विशेष न दाखवितां टीकाकारांनीं चरित्राधारें केवळ टिळकांविषयीं स्वतःचें मतप्रतिपादनच केलें, आणि अशा मतांना उत्तर देणें व तीं बदलूं पाहणें हें अशक्य असतें.

असो. स्वतः चरित्रग्रंथासंबंधानें ज्ञानप्रकाशकारांची मुख्य तक्रार अशी आहे कीं "तो विनाकारण मोठा व बेढब झाला असून शिवाय त्यांत चरित्राचें तात्त्विक विवेचन केलेलें नाहीं, तें चरित्रसमाप्तीवरच अवलंबून ठेवलेलें आहे. टिळकांभोंवतीं जो चळवळीचा परिवार उभा केला आहे तो एरवीं व्यक्तिशः टिळकांच्या चरित्राला वाचकवर्ग भरपूर मिळाला नसता म्हणून! कित्येक जुन्या वादांच्या कढीला विनाकारण ऊत आणला आहे." इ.

बेढब कीं विस्तृत ?

याला उत्तर इतकेंच कीं, टिळकांच्या व्यक्तिशः चरित्राबरोबर त्यांचा सार्वजनिक इतिहास पुढील पिढ्यांना कळवा म्हणून मीं चरित्रग्रंथाची मांडणी मुद्दाम विस्तृत अशीच केली आहे आणि याच कारणानें अनेक जुन्या चळवळींचा त्रोटक इतिहासहि देणें जरूर झालें आहे. जुन्या गोष्टी चालू पिढीला माहीत आहेत आणि पुढच्या पिढीला त्या कंटाळवाण्या वाटतील. ही विचारसरणी ग्राह्य धरली तर कोणाचेंच चरित्र लिहिण्याचें कारण उरणार नाहीं. पण हें चरित्र कदाचित् टिळकांचें म्हणूनच त्याचा व्यापकपणा हा ज्ञानप्रकाशकारांना बेढब लठ्ठपणा दिसतो, व जुन्या हकीगती लिहिणें हें शिळ्या कढीला ऊत आणण्यासारखें वाटतें. ही टीका लिहिणारे श्री. आंबेकर यांनीं स्वतः कै. हरि नारायण आपटे यांचें 'संक्षिप्त' म्हणून चरित्र लिहिलें आहे तेंच ११० पानांचें भरलें आहे. टिळकांच्या मानानें आपट्यांच्या चरित्रांत सार्वजनिक चळवळींना मुळांतच पुष्कळ अधिक संक्षेप पडलेला होता ही गोष्ट देखील लक्षांत ठेवली पाहिजे. तसेंच ज्ञानप्रकाशकारांनीं वाखाणलेल्या फाटककृत माधवरावजी रानडे यांच्या

चरित्रांत, त्यांनीं या बाबतींत माझ्या पुस्तकास नांवें ठेविलेल्या गोष्टी, तशाच आहेत कीं नाहींत हेंहि वाचकांनीं पहावें.

विरोधबुद्धीचा दृष्टिदोष

टिळक व केळकर या दोनहि व्यक्ति मनांतून नापसंत असल्यामुळेंच केवळ ज्ञानप्रकाशकारांनीं अशी विरोधी टीका केली हें उघड आहे. याच कारणानें टिळकांच्या उद्योगांना उपद्व्याप, तेजस्विपणाला कलहप्रियता, टिळकांनीं जिंकलेल्या सुप्रसिद्ध वादांना परोपजीवि चळवळी वगैरे विशेषणें लावलीं आहेत. "कलहानें प्रेरणा न मिळालेल्या टिळकांच्या चळवळीचें वर्णन देऊन टिळकांचें चरित्र कोणी लिहील तर त्याला दहापांच पानेंहि लिहितां येणार नाहींत !" असें स्पष्ट विधान ज्ञानप्रकाशकारांनीं टीकेच्या भरांत केलें आहे. येवढें सांगितलें म्हणजे त्यांच्या टीकेच्या धोरणाविषयीं वेगळें कांहींच सांगावयास नको. टिळकांच्या प्रत्येक कार्याला विध्वंसक हें विशेषण त्यांचें ठेवलेलेंच आहे. राष्ट्रीय उत्सवांचें मुख्य श्रेय टिळकांना असतां "या उत्सवांची जबाबदारी आपोआपच टिळकांच्या अंगाला येऊन चिकटली" असें विकृत वर्णन त्यांनीं दिलें आहे ! टिळकांचा लोकसंग्रह अमान्य करवेना म्हणून टिळकांनीं तो स्वतांच्या बडेजावीच्या हेतूनें केला व रानड्यांनीं मात्र लोकसंग्रह शुद्ध समाजोन्नतीच्या हेतूनें केला असें म्हणण्यापर्यंत ह्या टीकाकारांची धाव गेलेली आहे ! रानडे मात्र आपल्या सर्व परिवाराला संभाळून घेऊन जात ! आणि टिळक हे जसे कांहीं आपल्या मित्रांना दगा देत असत किंवा सरकारच्या स्वाधीन करीत असत ! एकाच गोष्टीचा उल्लेख करावयाचा तर ती अशी कीं, रानड्यांच्याजवळ कोणतीहि गोष्ट सहसा गुप्त रहात नसे व एकाचें बोलणें दुसऱ्याला सांगून व त्याचें याला सांगून दोघांनाहि तोंडघशीं पाडावें या रानड्यांच्या स्वभावाची पुष्कळ परिचित लोक साक्ष देतील असें आम्हांस वाटतें.

टिळकांची इस्टेट !

टीकेच्या भरांत ज्ञानप्रकाशकारांनीं टिळकांविषयीं याहीपेक्षां अधिक वाईट विधानें केलेलीं आहेत. उदाहरणार्थ, "टिळकांनीं मागें इस्टेट राखली व एखाद्या विड्यांच्या कारखान्याप्रमाणें केसरीचा कारखाना हा व्यक्तीच्या मालकीचा केला आहे" असें हे टीकाकार लिहितात ! पण वस्तुस्थिति लोकांना माहितच आहे.

टिळकांनीं केसरी घेतल्यापासून सात-आठ वर्षेपर्यंत तो कर्जांत होता व त्यांतील एक पैहि त्यांनीं संसाराला लावली नाहीं. १८९७ सालच्या खटल्यांत त्यांच्याजवळ स्वतःचा बचाव करण्यास पैसा नव्हता म्हणून तो सार्वजनिक वर्गणीनें परप्रांतीय लोकांनीं जमविला. १९०० पासून पुढें अनेक वर्षांत त्यांनीं केसरीच्या शिलकेंतून पन्नास-साठ हजार रुपये केवळ मित्रकार्यार्थ, ताईमहाराजांच्या खटल्यांत खर्चिले. कारण टिळक हे दत्तकाचें भांडण अंगाबाहेर टाकण्यास तयार होते तर त्यांच्यावर खटलाहि झाला नसता. हे पैसे त्यांना पुढें खटला जिंकला गेल्यामुळें परत मिळाले. हा अर्थात् त्यांचा दोष नव्हे. पण खटला अखेर बुडता तर या सर्व रकमेला त्यांना मुकावें लागलें असतें. सन १९०० पासून १९२० पर्यंत टिळकांनीं केवळ खासगी मालकीच्या असलेल्या त्यांच्या केसरीच्या उत्पन्नांतून सार्वजनिक कामावर किती हजार रुपये खर्च केले याची एकदां ज्ञानप्रकाशकारांनीं खासगी चौकशी करावी म्हणजे त्यांचें त्यांनाच आश्चर्य वाटेल ! आम्हांला या रकमेचा अंदाज आहे व जरूरच पडेल तर तो आम्ही प्रसिद्धहि करूं. चिरोल-केस उपस्थित झाली तेव्हां प्रथम कोर्टखर्चाकरितां टिळकांनीं आपला वाडा गहाण लावून कर्ज काढलें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. केसरीच्या उत्पन्नांतून त्यांनीं ऐंशीचशी रक्कम गायकवाडवाड्यांतील छापखाना व वर्तमानपत्रांच्या कचेऱ्यांच्या इमारती बांधण्याकरितां व छापखान्याची यंत्रसामुग्री वगैरे घेण्याकरितां खर्च केली. मरणापूर्वीं आधीं दोन वर्षे केलेल्या मृत्युपत्रांत त्यांनीं केसरी व मराठा ही संस्था ट्रस्टींची मिळकत करून ठेवली होती; व १९२० सालचे अखेर आपल्या चिरंजीवांची स्वतंत्र व्यवस्था करून केसरी मराठ्याचा चाळीस वर्षांचा समारंभ करून जाहीर रीतीनें तीं पत्रें, छापखाना व त्यासंबंधीं सर्व मिळकत मनानें योजलेल्या ट्रस्टींच्या स्वाधीन ते करणार होते ही गोष्ट त्यांच्या टीकाकारांनींहि ऐकली असेल. पण त्याच सालीं ऑगस्टमध्यें टिळक वारले, व त्यांची ही इच्छा माहीत असल्यानें त्यांच्या चिरंजीवांनींहि ती इच्छा पूर्ण करण्याकरितां केसरी–मराठ्याचें ट्रस्टडीड केलें व या मिळकतीवर स्वत्वनिवृत्ति केली. टीकाकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें केसरी हा इतका फायदेशीर असतां टिळकांना अखेर आपल्या चिरंजीवांना जी मिळकत खासगी म्हणून ठेवतां आली ती माधवरावजी रानडे यांनीं मागें ठेवलेल्या मिळकतीपेक्षां फारच कमी आहे हें सहज सिद्ध करतां येईल. या वादांत आम्ही खोल शिरूं इच्छीत नाहीं; पण

प्रसंगच पडला तर दोनेहि आंकडे आम्ही प्रसिद्ध करूं. तसेंच ज्ञानप्रकाशकरांचे गुरु कै. गोखले यांना मागें फक्त दोन मुलीच वारस असतां गोखल्यांनीं त्यांना किती मिळकत मागें ठेवली याचाहि विचार प्रस्तुत टीका करतांना ज्ञानप्रकाश-कारांनीं करावयास पाहिजे होता. आमच्या समजुतीप्रमाणें रानडे यांनीं धर्मार्थ म्हणून ज्या देणग्या दिल्या त्यांवरील स्वतःची पूर्ण मालकी न घालवितां त्यावरील फक्त नक्त व्याजच दरसाल देऊं केलें होतें. रानडे यांनीं सार्वजनिक देणग्यांकरितां ठेवलेल्या रकमांचें व्याज दरसाल फार तर आठनऊशें रुपये होत असेल. टिळकांना नित्य लिहीत बसण्याच्या केसरीचें उत्पन्न होतें तर गोखल्यांना एकदांच करून ठेव-लेल्या अंकगणिताबद्दल मॅकमिलन कंपनीकडून मोठें वर्षासन चालू होतें. केसरीच्या कारखान्याला विड्यांचा कारखाना म्हणणाऱ्यांना मी असें जाहिर आव्हान करतों कीं, रानड्यांनीं आणि गोखल्यांनीं दिलेल्या सार्वजनिक देणग्यांच्या आणि मागें वारसास ठेवलेल्या इस्टेटीच्या रकमा त्यांनीं प्रसिद्ध कराव्या व तसें कर-ण्यास ते तयार असतील तर टिळकांनीं सार्वजनिक कार्यांत पैसा किती खर्चला व मुलांस काय ठेवलें याचे आंकडे प्रसिद्ध करण्यास आम्हीहि तयार आहों. तसें झाल्यास अधिक स्वार्थत्यागी कोण होते याची जगच परस्पर पारख करील. हें सर्व लिहिणें मनाला अप्रिय वाटतें; पण ज्ञानप्रकाशकारांनीं टिळकांच्या मरणोत्तर केलेल्या विषारी टीकेला उत्तर म्हणून हें करणें जरूर आहे. टीकेच्या भरांत सार्वजनिक मतांचा प्रश्न सोडून टिळकांवर धनलोभाचा मिथ्या आरोप करून हल्ला केला म्हणूनच हें लिहिणें आम्हांस प्राप्त झालें व ज्ञानप्रकाशकारांची इच्छा असेल तर त्यांनीं वर दर्शविल्याप्रमाणें माहिती लोकांपुढें मांडून टिळक-रानडे व टिळक-गोखले यांच्या तुलनेस सिद्ध व्हावें व तसें करण्यास त्यांची तयारी नसेल तर आपले आरोप परत घ्यावेत. ही मळमळ एकदां केव्हां तरी निघून गेलीच पाहिजे !

रानडे-टिळकांचा लोकसंग्रह

टिळकांनीं स्वतःच्या अंगावर घेऊन एकादें काम केलें असें क्वचित् घडलें असें ज्ञानप्रकाशकार म्हणतात. हें विधान किती खोटें आहे याची जग परस्पर साक्ष देईल. हिंदुस्थानांत टिळकांची कीर्ति झाली ती सार्वजनिक कार्यांच्या आयत्या शिधोरीवर ताजा स्वयंपाक करून खाल्ल्यानें किंवा नुसत्या भांडखोरप-णानें खचित झाली नसती. टिळकांचा जर "नुसता हातावरील प्रपंच" तर रान-

ड्यांनीं तरी अशी काय चळवळीची किंवा उद्योगाची गर्भश्रीमंती आपणाबरोबर आणली होती ? रानडेहि आपल्या परीनें अत्यंत उद्योगी होते ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. पण त्यांनीं तरी अशा कोणत्या नव्या कायमच्या संस्था निर्माण केल्या ? व स्वतः अंगावर कामें घेऊन तीं निश्चयानें पार पाडलीं ? रानड्यांचा लेखन-वाचनाचा व्यवसाय प्रचंड होता, त्यांची सल्लामसलत अनेक सार्वजनिक कामांत घेतली जाई, व जो कोणी नवा मनुष्य भेटेल त्याला माहिती देणें व त्याजकडून ती घेणें या गोष्टी करण्याची त्यांना मोठी हौस असे हें आम्हांला ठाऊक आहे. पण अमुक एक मोठी गोष्ट किंवा चळवळ त्यांनीं स्वतः केली किंवा संस्था चालविली असें असेल तर कोणीहि सांगावें ! गोखल्यांनीं सर्व्हंट्स् ऑफ इंडिया सोसायटी काढली व शपथ देऊन त्या सोसायटीचे कांहीं सभासद केले, आणि एक मोठी इमारत बांधून ग्रंथसंग्रह केला हें त्यांना भूषणावह आहे. पण टिळकांनीं एखादी सोसायटी या नांवानें कायमची संस्था काढली नसली तरी सर्व्हंट्स् ऑफ इंडियाचे मूठभर सभासद गोखल्यांविषयीं जो प्रेमादर बाळगतात व त्यांचें जें कार्य करतात तसा प्रेमादर टिळकांविषयीं बाळगणारीं व पडेल तेव्हां त्यांच्या कामास हजर असणारीं भक्तिनिष्ठ माणसें बिनपदवीधरांप्रमाणें पदवीधरहि सर्वत्र शेंकडों पसरलीं आहेत. टिळकांनीं होमरूल लीग काढली. ही संस्थाच नव्हे काय ? शिवाय टिळकांचा सांप्रदाय ही टिळकांची एक मोठी सोसायटीच आहे. फक्त हुजुरकचेरींत राजिस्टर ठेवून शपथविधीनें त्यावर नांवें नोंदण्यांत येत नाहींत इतकाच काय तो फरक. रानड्यांनीं संस्थानिकांपासून कारकुनांपर्यंत लोकसंग्रह केला असें सांगण्यांत आलें आहे ! टिळकांच्या तीव्र राजकारणामुळें संस्थानिक लोक त्यांच्याशीं उघड संबंध ठेवण्यास पुढें अर्थातच भिऊं लागले. पण १८९७ पूर्वी संस्थानिक लोक टिळकांच्या घरीं उतरून पाहुणचार घेत हें मी सिद्ध करून देईन. दुसऱ्या टोंकाला कारकूनच काय पण शेतकरी लंगोटेदेखील टिळकांच्या लोकसंग्रहांत असत. सरकारी नोकर टिळकांनाहि मनांतून वश होते. उलट ज्ञानप्रकाशकारांच्या गुरूंचा म्हणजे गोखल्यांचा लोकसंग्रह कशा प्रकारचा होता हेंहि लोकांना विदित आहे. गोखल्यांइतकेच टिळकहि कामांत गढलेले असत पण वेळ ठरवूनच भेटणें, चिठ्या लिहून वर्दी लावणें व देवडीवर प्रतिष्ठित लोकांनींहि तिष्ठत बसणें या ज्या गोष्टी, गोखल्यांच्या रानांतल्या बंगल्यांतहि दिवसादेखील घडून येत, त्या भरवस्तींतल्या टिळकांच्या घरांत मध्यरात्रींहि घडून येत नसत. स्वतः टिळक

राजेलोकांच्या कच्छपीं कधीं लागले नाहींत किंवा आपला लोकसंग्रह सजविण्याकरितां त्यांनीं कुणबी शेतकरी यांनाहि कधीं मुद्दाम निमंत्रणें दिलीं नाहींत. पण मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांपासून कनिष्ठ जातीच्या बेरड लोकांपर्यंत अशी खात्री वाटे कीं, आमच्या हिताकरितां टिळक सरकारशीं जीव तोडून भांडत आहेत व तसेंच आजन्म भांडत राहतील. या गोष्टीची साक्ष चंदावरकरांनींच दिली आहे.

टिळकांचीं 'जेजुइटिकल' तत्त्वें

टिळकांनीं आपल्या राजिनाम्यांत जेजुइटिकल तत्त्वांचा उल्लेख केल्यामुळें त्यांच्यावर ज्ञानप्रकाशकार फार घसरले आहेत. जेजुइटिकल याचा स्थूल अर्थ घेतल्यास तो न्यू स्कूलच्या स्वार्थत्यागी विद्वान् लोकांनीं काढलेल्या संस्थेला लागू होण्यास हरकत नाहीं. सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटीचें वर्णन अशाच स्थूल शब्दांनीं लोक करतात. गोखल्यांच्या कित्येक इंग्रज स्नेह्यांनीं त्यांच्या सोसायटीचें वर्णन हाच दाखला देऊन केल्याचेंहि प्रसिद्ध आहे. पण 'टिळकांनीं आपलें पांच हजारांचें पितृधन न्यू स्कूलला देऊन टाकलें नाहीं' म्हणून जर त्या संस्थेचें तें वर्णन खोटें, तर सर्व्हंट्स् ऑफ इंडियाच्या सभासदांनीं तरी आपली वडिलार्जित इस्टेट सोसायटीला कितीशी देऊन टाकली आहे ! मग आपल्याहि सोसायटीचें साहेब लोकांनीं केलेलें हें वर्णन खोटें असा पुकारा सोसायटीवाल्यांनीं कधीं केला आहे काय ! आगरकर निर्धन जन्माला आले आणि निर्धनच मेले ही गोष्ट खरी; परंतु त्यांच्या 'विकारविलसित' नाटकांत किंवा 'वाक्यमीमांसें' त किंवा 'सुधारकां'त जर पुष्कळसा फायदा झाला असता तर तो सर्व त्यांनीं तरी सार्वजनिक कार्यालाच सगळा दिला असता कीं नाहीं याचें उत्तर कोणीहि सहज देऊं शकेल. गरिबी होती तेव्हां टिळकांनीं गरिबीप्रमाणें दिवस काढले व पुढें वर्तमानपत्रांत फायदा उरूं लागला तेव्हां आपला खासगी खर्चहि थोड्या अधिक सढळ हातानें केला, ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत हंशील नाहीं. पण साधनें जसजशीं अधिक अनुकूल होतील तसतसा त्यांचा अधिक उपयोग केल्यानें स्वार्थत्यागाचें मुळांतलें तत्त्व अजीबात सुटतें किंवा त्याला धनलोभ असें नांव प्राप्त होतें ही गोष्टच खोटी आहे. या बाबतींत टिळकांना नांवें ठेवावयाचीं तर रानड्यांची गोष्टच नको, पण गोखले तरी स्वार्थत्यागी कसे ठरतात ? न्यू स्कुलांतील गोखले, फर्ग्युसन कॉलेजांतील गोखले, व

कौन्सिलांतील गोखले यांच्या खाजगी राहाणींत क्रमानें कसा फरक पडत गेला हेंहि सर्वश्रुतच आहे. म. गांधी हे हल्लीं मोटारशिवाय हिंडत नाहींत किंवा त्यांच्या रोजच्या खुराकाला मध्यम स्थितींतील मनुष्याच्या भाजीभाकरीच्या आहाराच्या खर्चापेक्षां अधिक पैसे पडतात म्हणून त्यांचा स्वार्थत्याग फुकट गेला असें कोण म्हणेल ? नेसलेल्या फडक्याची किंमत आणे आठ पण वाहनाची किंमत १०,००० रुपये हें व्यस्त प्रमाण काय दर्शवितें ? रानड्यांचा स्वार्थत्याग तर प्रसिद्धच आहे ! तीस वर्षांच्या उमरीच्या आंत त्यांना महिना ८०० रुपये पगार होता व अखेर तो ३७५० पर्यंत वाढला. त्या मानानें रानड्यांनीं सार्वजनिक रीत्या किती खर्च करावयाला पाहिजे होता ? पण खर्चाच्या बाबतींत रानड्यांची मूठ घट्ट होती हें सर्वश्रुत आहे. तपकिरीची डबी रुप्याची ठेवण्याइतके पैसे त्यांजजवळ नव्हते असें नाहीं. पण जेथें जस्ती डबीनें भागेल तेथें रुप्याची कोण घेतो ! यांतच त्यांच्या संसारविषयक अर्थशास्त्राची खरी खुणगांठ आहे. सार्वजनिक खर्चाच्या योजना किंवा छपाईचीं बिलें वगैरे बाबी उत्पन्न झाल्या असतां आपली ऐपत व आपलें महत्त्व यांना अनुसरून व शोभेल अशी खर्चाची जोखीम धडाडीनें आपल्या शिरावर न घेतां रानडे हे परस्पर बोटें दाखवीत, व छापखानेवालेहि त्यांनीं सांगितलेलें इतरांचें काम जरा जपूनच पत्करीत. मितव्यय हा चांगला खरा, पण मितव्ययानें सांठविलेला पैसा कोणी उदार हातानें परोपकारार्थ खर्चला तरच त्या मितव्यायाचें कौतुक होतें. प्रो. कर्वे हे हजारों रुपये संस्थेकरितां जमवीत असतां जरूर तेथेंच तांगा करतात, व प्रसंगविशेषीं शहरांतूनहि बैलाच्या एक्क्यांत देखील बसून जातात, हें पुष्कळांनीं पाहिलें आहे. या तुलनात्मक सर्व अप्रिय गोष्टीदेखील, ज्ञानप्रकाशकारांनीं टिळकांना खोटा दोष देऊन खपली काढली; म्हणूनच मला लिहाव्या लागत आहेत. एरवीं इतर दृष्टींनीं रानडे व गोखले यांचेसंबंधानें माझी किती आदरबुद्धि आहे हें लोक जाणतातच.

होळकरांची देणगी

टीकेच्या नवव्या लेखांत ज्ञानप्रकाशकारांनीं होळकरांच्या देणगीबद्दल चर्चा केली आहे. त्यांत ते परस्परविरोधी अशीं विधानें करतात. एक विधान असें कीं, आगरकर व टिळक या दोघांना होळकरांनीं समक्ष बोलावून सातशें रुपये दिले. त्यांत चारशें रुपये आगरकरांना खासगी म्हणूनच दिले व लगेच ते दुसरें विधान असें करतात कीं, टिळकांनीं न्यू स्कूलकडे आपली रक्कम देऊन टाकली तों

मुळीं त्यांची नव्हतीच. पण कोणासहि केवळ क्षणभर विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, हें बोलणें असंबद्ध आहे. टिळक व आगरकर या दोघांनाच होळकरांनीं बोलावण्याचें कारण असें कीं, संस्थानिक प्रकरणीं त्यांना शिक्षा भोगावी लागली याकरितां कांहीं तरी देणगीनें त्यांचा सत्कार करावा असें होळकरांस वाटलें असावें. ही गोष्ट खरी असेल तर सातशें रुपयांत टिळक व आगरकर या दोघांचा सारखाच हिस्सा उघड ठरतो, आणि टिळकांनीं आपली रक्कम सोसायटीला दिली हा स्वार्थत्यागहि ठरतो. आतां टिळकांपेक्षां आगरकरांना या वेळीं रकमेची गरज अधिक असेल हेंहि खरें आहे. कोणी म्हणतात कीं, त्यांच्या मातोश्रीला काशीयात्रेला पैसे पाहिजे होते म्हणून ते त्यांनीं खासगीकडे घेतले. सोसायटींत भरले असते तर तिकडून अशा कामाकरितां एवढी रक्कम त्यांना मिळतीना. पण देणगी खाजगी रीतीनें दिली असेल तर आगरकरांनीं आपला हिस्सा घेतला यांत कांहीं चूक नाहीं. टिळकांनीं, सद्बुद्धीनें म्हणा किंवा कुबुद्धीनें म्हणा, आपली रक्कम सोसायटीला दिली; पण ती त्यांच्या हिश्शाची नव्हतीच असें मात्र ठरत नाहीं. उलट सगळीच रक्कम संस्थेला होळकरांनीं दिली असें असेल तर टिळकांचा या बाबतींत स्वार्थत्याग राहत नाहीं खरा; पण आगरकरांनीं मात्र, विशेष गरजेमुळें कां होईना, पण ती देणगी चुकून खासगी मानली असें सहज ठरतें. असो. या बाबतींतला खरा प्रकार स्वतः आम्हास कांहींच माहीत नाहीं. पण त्याची हकीकत टिळकांच्या राजिनाम्यांत आहे; व कै० वासुदेवशास्त्री खरे वगैरे लोकांनीं सांगितलेली प्रसिद्ध आहे. ज्ञानप्रकाशकारांच्या टीकेला आमचें उत्तर इतकेंच कीं, त्यांचींच विधानें परस्परविरुद्ध आहेत. टिळकांनीं या बाबतींत काय केलें हें प्रसिद्ध आहे. फक्त तें कुत्सितपणानें केलें होतें कीं काय, इतकाच प्रश्न उरतो व याचें उत्तर वाचकवर्ग आपापल्या मनोभावनेप्रमाणेंच देईल.

टिळक-गोखल्यांची तुलना

१८९७ सालीं खटला सुरू असतां टिळक माफी लिहून देण्यास तयार होते असें ज्ञानप्रकाशकारांनीं लिहिलें आहे, पण त्याला त्यांनीं कांहीं पुरावा दिला नाहीं. टिळक माफी मागण्यास तयार होतेच तर मग ती कां पटली नाहीं ? व खटला पुढें कां चालला ? टिळक जी माफी मागण्यास तयार होते तिच्याहून आणखी कोणते शब्द सरकारला पाहिजे होते ही माहिती ज्ञानप्रकाशकारांनीं

दिली नाहीं. टिळक माफी मागण्यास तयार होते असेंहि मानलें तरी अखेर त्यांनीं माफी मागितली नाहीं व शेवटीं त्यांना शिक्षा झाली येवढ्या गोष्टी सिद्ध आहेत. या व्यतिरिक्त पुढें मांडलेला मुद्दा शाबीत करण्याची जबाबदारी ज्ञानप्रकाशकारांवरच पडते. "मी कांहीं असा गोखल्यांच्यासारखा कच्चा नाहीं" असें टिळकांनीं मोतिलाल घोस यांस लिहिल्याचें तेव्हांच प्रसिद्ध झालें होतें. या लिहिण्यांत अहंकाराचा दोष येत असेल पण आपण अपमानास्पद माफी मागण्यास तयार आहों अशी टिळकांची भावना असती तर असे उपरोधिक शब्द त्यांच्या हातून लिहूनच गेले नसते, हेंच खरें प्रत्यंतर होय. गोखल्यांनीं मागितलेली माफी सरकारनें स्वीकारण्यासारखी होती, व स्नेह्यांच्या माफी मागण्याच्या सल्ल्याला टिळकांनीं प्रथम रुकार दिला होता असें घेऊन चाललें तरी ते जी माफी मागण्यास तयार होते ती मात्र सरकारास पटण्यासारखी नव्हती म्हणून स्वीकारली गेली नाहीं, असें उघड ठरत नाहीं काय ! या दोन माफीच्या मसुद्यांतील अंतर हेंच टिळक व गोखले यांच्यांतील अंतर असें कोणी म्हटल्यास त्यांत काय वावगें ?

टिळकांचे परस्परविरुद्ध गुण

उपसंहाराच्या लेखांत, ज्ञानप्रकाशकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "टिळकांसंबंधीं निरनिराळ्या लेखकांनीं त्यांचे इतके निरनिराळे गुण वर्णिले आहेत कीं, इतके परस्परभिन्न गुण धारण करणारी व्यक्ति खरोखरच झाली असेल कीं नाहीं असाहि भावी पिढ्यांना संशय येईल." पण अशानें टिळकांच्या गुणांची यादी फुगते याचें वाईट वाटूनच ज्ञानप्रकाशकारांनीं हें विधान केलें असावें. कारण हे टीकाकार म्हणजे आंबेकर यांनीं त्यांचे मित्र हरि नारायण आपटे यांचें चरित्र लिहिलें आहे त्यांत कर्मधर्मसंयोगानें स्वतःच **आपट्यांचे परस्परविरुद्ध गुण** वर्णिले आहेत. पृष्ठ ६३ वर **परस्परविरोधी गुण** असा मथळा जबऱ्या टाइपांत देऊन खालीं हा मजकूर लिहिला आहे. "त्यांच्या (आपटे यांच्या) स्वभावांत स्थिरता व अस्थिरता, ढिलाई व निश्चय यांचें विलक्षण संमिश्रण झालेलें दिसे. एकदां गोष्ट मनांत आली, कीं ती घडेल केव्हां असें त्यांना होऊन जात असे, तर इतर कित्येक बाबतींत त्यांची विलक्षण दिरंगाई दिसून येत असे; त्यांचा स्वभाव कांहीं बाबतींत अगदीं ढिला असे तर कांहीं बाबतींत तें पराकाष्ठेचा निग्रह दाखवीत." ज्ञानप्रकाशकारांनीं टिळकांसंबंधानें वर दर्शविलेली अनुमानपद्धति खरी म्हणून

जर ती कोणीं येथें आपटे यांनाहि लावली तर, आंबेकर यांनीं चरित्र लिहिलेले हरिभाऊ आपटे ही व्यक्तिदेखील खरोखर झाली असेल कीं नाहीं असा भावी पिढ्यांना कां संशय येऊं नये ? टिळकांच्या निरनिराळ्या भक्तांनीं वर्णन केलेला त्यांचा 'शांत मायावीपणा' व 'सत्यनिष्ठा', किंवा त्यांची 'शांतवृत्ति' व 'तापटपणा' या गुणांच्या जोड्या स्वतः आंबेकरांनीं वर्णन केलेल्या "स्थिरता व अस्थिरता" "ढिलाई व निश्चय" या गुणांच्या जोड्यांपेक्षां अधिक असंबद्ध किंवा अशक्य कशा ठरतात ? दुसरें असें कीं, टिळकांचे परस्पर-विरोधी गुण निरनिराळ्या लोकांनीं वर्णन केले याचें कारण त्यांना तसा निर-निराळा अनुभव आला म्हणून. पण आंबेकर यांच्या वर्णनांत हीहि सबब उरत नाहीं. त्यांनीं आपटे यांचे परस्परविरोधी गुण लक्षांत घेऊन त्यांतला एकंदरीनें अधिक कोणता हें मनानें ठरवून निर्णायक असेंच गुणवर्णन द्यावयास पाहिजे होतें ! पण तसें त्यांनीं केलें नाहीं. टिळकांना सर्वगुणसंपन्न असें कोणीच म्हणत नाहीं. त्याहून विशेष हें कीं, टिळकांनीं कारागृहवास भोगला म्हणून ते सर्वगुणसंपन्न होते असें लोक मानीत असल्याचें प्रकाशकार समज-तात तसें तर कोणींच म्हटलेलें किंवा मानलेलें नाहीं. पण अशी असंबद्धता जनतेच्या मुद्दाम गळ्यांत बांधून तिनें केलेल्या टिळकांच्या गुणवर्णनावर संश-याचा शिंतोडा उडविण्याचा टीकाकाराचा हेतु अगदीं उघड दिसतो. कारागृह-वास सोसणें म्हणजे सर्वगुणसंपन्न असणें असें जरी नव्हे, तरी अंगीं तेच गुण असतां एकानें कारागृहवास धैर्यानें सोसला व दुसऱ्यानें तो टाळला असें असेल तर ज्यांनीं तो सोसला त्यांच्या ठिकाणीं तेच गुण तो टाळणाऱ्यांच्या अपेक्षेनें अधिक खुलून दिसतात व डोळ्यांत भरतात ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. आणि एवढेंच जर ज्ञानप्रकाशकार म्हणते तर त्यांना जनतेवर मूर्खपणाचा आरोप न करतां टिळकांच्या गुणवर्णनांत जो आंकडा अतिशयोक्ति म्हणून करितां बाद घालावयाचा तोहि घालतां आला असता.

सीतारामपंत देवधरांची टीका

ज्ञानप्रकाशच्या टीकेला पुरवणीदाखल श्री. सीतारामपंत देवधर यांनींहि तीन लेख लिहिले आहेत. त्यांत टिळक-आगरकरांचें ग्रामण्यप्रकरणीं भांडण व आगरकरांची माफी यांचा फारच चांगला खुलासा दिला आहे. देवधर यांचें म्हणणें इतकेंच दिसतें कीं, शिक्षा भोगण्याचा दुर्धर प्रसंग टाळण्यासाठीं माफी

मागण्याचा अपमानहि सोसण्यास ते (आगरकर) राजी झाले असें मीं टिळक-चरित्रांत प्रतिपादिलें आहे ! पण माझ्या पुस्तकाचें पृष्ठ ३५३ हें कोणी वाचून पाहील तर त्याला देवधरांचें हें म्हणणें बरोबर नाहीं असेंच आढळून येईल. मीं फक्त इतकेंच म्हटलें आहे कीं, " कोल्हापूर-प्रकरणानंतर बेअब्रूच्यॉं आरोपावरून शिक्षा होण्याचा आगरकरांचा हा दुसरा प्रसंग त्यांच्या माफीमुळें वांचला. " गोष्ट अखेर काय घडली तीच मीं दिली आहे, पण आगरकरांनीं माफी मागितली ती शिक्षा टाळावी या हेतूनें म्हणजे भ्याडपणानें मागितली असें मीं म्हटलें नाहीं किंवा ध्वनितहि केलें नाहीं. या कामीं रानडे यांनीं मध्यस्थी केली व म्हणूनच केवळ त्यांच्या भिडेखातर आगरकरांनीं माफी मागितली असेंच मीं स्पष्ट शब्दांनीं दर्शविलें आहे. आतां टिळकांवर आपण केलेला आरोप, म्हणजे मिरजेच्या स्टेशनवर मेसमनच्या हातचा भात खाल्ल्याचा आरोप, चौकशी-अंतीं खरा नाहीं हें आगरकरांस इतर रीतीनें किंवा खुद्द रानड्यांकडून कळलें असावें. या गोष्टीची भर रानड्यांच्या भिडेला पडली असल्यास नवल नाहीं. रानड्यांसारख्या मध्यस्थाची भीड न पडती तर, टिळकांवरील आरोप खोटा असल्याची जाणीव असतांहि कदाचित् दुराग्रहामुळें आगरकरांनीं माफी मागितली नसती. आपण माफी मागूं किंवा लेख परत घेऊं तर तो शिक्षेच्या भीतीनें असें लोक म्हणतील, म्हणून खरी वस्तुस्थिति माहीत असतांहि आग्रहानें ते अखेरपर्यंत आपल्या लेखाला चिकटून बसले असते, व कोर्टाच्या प्रतिकूल निकालाची त्यांनीं पर्वा केली नसती, हें आगरकरांच्या बाणेदार स्वभावावरून कोणीं म्हटल्यास चूक होणार नाहीं. पण आमचें म्हणणें इतकेंच कीं, ज्या हेतूनें आगरकरांनीं माफी मागितली असें म्हटल्याचा आरोप देवधर मजवर करतात तो हेतु खरा नाहीं. आपण लिहिलें तें बरोबर नाहीं ही गोष्ट मात्र आगरकरांना कळून चुकली होती यांत शंका नाहीं. कारण त्यांनीं 'सुधारकां'-तील माफीच्या लेखांत असें स्पष्ट लिहिलें आहे कीं, " टिळकांनीं स्टेशनवर मेसमनच्या हातचा भात खाल्ला ही गोष्ट असिद्ध म्हणून परत घेतली. " याला दुसरेंहि प्रत्यंतर असें कीं, याच माफीच्या लेखांत टिळकांनीं स्टेशनावर मेसमनच्या हातचा चहा घेतला ही गोष्ट मात्र सिद्ध असें प्रतिपादून त्यावर कांहीं मखलाशी केली आहे. पण ती मखलाशी योग्य कीं अयोग्य हा आजचा मुद्दा नसून, ' टिळकांनीं चहा घेतला हें सिद्ध व भात खाल्ला हें असिद्ध ' असा स्पष्ट

व अर्थपूर्ण भेद स्वतः आगरकरांनींच माफीच्या लेखांत केला आहे. आणि हा भेद आम्हीं पान ३५४ तील हकीकतींत दर्शविला असल्यामुळें, या सत्यज्ञानाची भर रानड्यांच्या भिडेला पडूनच आगरकरांनीं माफी मागितली, शिक्षेच्या भितीमुळें नव्हे, असाच आमच्या लिहिण्याचा खरा भावार्थ कोणासहि दिसून येईल. माफी मागितल्यामुळें आगरकरांची दुसरी शिक्षा टळली असें आम्हीं म्हटलें खरें; पण हा माफीचा नुसता परिणाम म्हणून आम्हीं दिला आहे. आगरकरांच्या हेतूचा त्यांत संबंध येत नाहीं. मला आगरकरांवर तसा आरोप करावयाचा असता तर आगरकरांनीं ' शिक्षा टाळली ' असा शब्द मीं वापरला असता. आणि स्वतः माझ्या मनांत आगरकरांविषयीं आदरबुद्धि असल्याची उदार कबुली स्वतः देवधर यांनींच या टीकालेखांत दिलेली असल्यामुळें त्यांनीं माझे लिहिण्याचा गैरसमज करून घेण्याचें कारण नव्हतें.

— २ —

विविधज्ञानविस्तारांतील टीका

(केसरी, ५ ऑगस्ट १९२४)

ज्ञानप्रकाशांतील टीका सुमारें एकशेंअठरा पृष्ठांची आहे. त्याचे खालोखाल विस्तृत टीका म्हटली म्हणजे श्री. नरहर रघुनाथ फाटक यांची होय. या टीकेनें विविधज्ञानविस्ताराचीं ३५ पृष्ठें व्यापलीं आहेत. या दोन टीकांत मुख्य फरक हा कीं, ज्ञानप्रकाशकारांनीं टीकेचें धोरण चरित्रग्रंथापेक्षां चरित्रविषयावर हल्ले करण्याचें ठरविलें आहे. फाटक यांच्या टीकेंत टिळकांवर तर हल्ले आहेतच; परंतु चरित्रग्रंथावर बरीचशी टीका आहे. ज्ञा. प्र. कार म्हणजे आंबेकर व फाटक यांचीं राजकीय व सामाजिक मतें एकच, व तदनुरोधानें टिळकांवरील दोघांची गैरमर्जी सारखीच तीक्ष्ण आहे. पण आंबेकर हे स्वतः एक चरित्रलेखक असतांहि, फाटक यांच्यामध्यें ते चरित्रलेखक असल्याकारणानें जी एक प्रकारची प्रच्छन्न अहंकारिता दिसते तशी आंबेकर यांजमध्यें दिसत नाहीं. असो; फाटक यांच्या मतें माझ्या चरित्रग्रंथाची हिनता किती आहे हें दर्शविण्याकरितां प्रथम याखालीं स्वतंत्र प्यारा करून त्यामध्यें फाटकांचीं टीकात्मक विधानें संक्षिप्त रीतीनें संग्रहीत करतों.

फाटकांच्या टीकेचा सारांश

"केळकरांच्या चरित्रासंबंधीं लोकांची अपेक्षा होती ती फसली. टिळकांचा चारित्रग्रंथ केळकर लिहिणार तो त्यांनीं लिहिला व स्वस्त किंमतींत दिला यामुळें मराठी वाङ्मयांत मोठी भर पडेल असें ग्राहकांनीं समाधान मानलें असेल ! पण ती त्यांची चूक आहे. केळकरांनीं साधनें मिळवावीं तितकीं मिळविलीं नाहींत. त्यांचें पुस्तक एकांगी झालें आहे. केसरीशिवाय दुसरीं वृत्तपत्रें त्यांना मिळालीं असतीं; पण तीं त्यांनीं मिळविलीं नाहींत. यामुळें त्यांनीं अनेक चुकीचीं विधानें व विवेचनें केलीं आहेत. त्यांनीं चरित्राचें ध्येय आपल्यासमोर ठेविलें तें संकुचित आहे. पुढें लोकांनीं नांवें ठेवूं नयेत, म्हणून आधींच आपण होऊन साधनांच्या कमतरतेविषयीं त्यांनीं तक्रार केली व या दृष्टीनें आपल्या ग्रंथाविषयीं आपणच असमाधान व्यक्त केलें ! पण अशानें लोक फसणार नाहींत ! उगाच टिळकांच्या संपादकीय लेखांतील सारांश किंवा उतारे एकत्र देऊन गाथा केली म्हणजे तिला कांहीं चरित्र म्हणत नाहींत. वर पहावें तों टिळकांच्या चरित्राचें नांव, आणि आंत त्यांच्या हयातींतल्या काळाचा इतिहास ! जुन्या प्रसिद्ध झालेल्या गोष्टीहि कांहीं त्यांनीं दिल्या आहेत, पण केळकरांना स्वतःला असलेल्याहि सगळ्या माहितीचा त्यांनीं उपयोग केलेला दिसत नाहीं. तितऱ्या भागांत टिळकांपूर्वींच्या महाराष्ट्रीय घडामोडींचा इतिहास दिला आहे. पण त्यांचा टिळकांच्या 'आयुष्याशीं' संबंध पोंचत नाहीं. केळकरांनीं नुसत्या केसरीच्या फायलांचा उपयोग केला. पण तीं फायलेंहि त्यांनीं धड वाचलीं नाहींत ! मराठ्याचींहि फायलें वाचलीं नाहींत ! त्यांनीं नांवांच्या व तारखांच्या पुष्कळ चुका केल्या आहेत. परिश्रमाशिवायहि टाळतां येणाऱ्या चुका टाळल्या नाहींत ! दिलेल्यांतील कांहीं माहिती चुकीची आहे तर देण्यासारखी पुष्कळ माहिती वगळली आहे. दिलेली हकीकतहि कित्येक ठिकाणीं व्यवस्थित दिली नाहीं. विसंगतीचे दोष त्यांचे हातून फार घडले आहेत. केळकरांनीं कित्येक ठिकाणीं मोघम शब्दांनीं अज्ञान झांकण्याचा प्रयत्न केला आहे. केळकरांना माहीत नाहीं अशी किती तरी हकीकत मला माहीत आहे ! ! पुस्तक अगडबंब आहे; पण केळकरांनीं किती काळजी घेतली व बारकाई पाहिली या भ्रमाचा भोपळा तेव्हांच फुटतो ! त्यांनीं कित्येक भाकडकथा इतकेंच नव्हे तर सपशेल खोट्या गोष्टींची आरास मांडून टिळकांच्या कर्तृत्वाची शोभा वाढविण्याचा व

त्यांचें चरित्र सजविण्याचा प्रयत्न केला आहे ! आपण लिहूं तेंच खरें, या गैर-भरवंशाच्या भरांत केळकरांनीं जें सुचलें किंवा मनास आलें तें पुस्तकांत दडपून देऊन टिळकांचें चरित्र अविश्वसनीय करून ठेविलें आहे ! त्यांनीं आगरकरांच्या चरित्रावर शिंतोडे उडविले आहेत व कुत्सित शंका व्यक्त केल्या आहेत. टिळ-कांच्या चरित्रांतील उद्दिष्ट ध्येय व धोरण यांची चर्चा केळकरांनीं केली नाहीं. गोखल्यांसंबंधानें निष्कारण गैरसमज पसरविले आहेत. चरित्र लिहितांना त्यांची बुद्धि विपरित हेलकावे खात होती. केळकर समतोल बुद्धीचे, विवेकशील व निःपक्षपाती धोरणाचे लेखक आहेत अशी त्यांची ख्याति आहे ती या चरित्रा-वरून अगदीं खोटी ठरते. " आणि चरित्रग्रंथांतील हे इतके दोष दाखविण्याचें व त्याचबरोबर टिळकांचेहि दोष दाखवून चरित्रग्रंथ व चरित्रविषय हे दोनहि अगदीं नादान आहेत हें सिद्ध करण्याचे इतके श्रम फाटक यांनीं कां घेतले तर केवळ एका सत्यान्वेषणासाठीं ! ! फाटकांच्या भाषेंत बोलावयाचें तर केळकर हे श्रेष्ठ आहेत, टिळक हे श्रेष्ठतर आहेत, पण सत्य हें श्रेष्ठतम आहे ! हा मुद्दा पूर्ण करण्याकरितां एक गोष्ट मुद्दाम वाचकांना सांगितली पाहिजे ती ही कीं, फाटकांच्या या सर्व टीकालेखांत माझ्या सातशें पानांच्या ग्रंथाविषयीं चुकून एकहि गोष्ट त्यांना चांगली दिसली नाहीं; व त्यांच्या सत्यनिष्ठेला शोभण्यासारखा माझ्या कृतींतला एकहि गुण त्यांना घेतां आला नाहीं !

वरील सर्व दोष खरे असतील तर असलें चरित्र लिहिण्याच्या भानगडींत मी पडलों कशाला असेंच मला वाटावयास पाहिजे ! फाटक यांची माहिती ते समजतात तशी बिनचूक आणि त्यांची सत्यनिष्ठा त्यांच्या पुकाऱ्याप्रमाणें निर्दोष असती तर त्यांनीं दाखविलेले सर्व दोष मला पदरांत घेणें अर्थात् प्राप्त होतें. पण आपण पूर्ण माहितगार व बिनचूक अनुमानें काढणारे अशा प्रकारच्या निवळ घमेंडीची बाधा त्यांना झालेली आहे, व हीच गोष्ट पुढील उत्तरांत मी सिद्ध करून देणार आहें. सुदैवानें किंवा दुर्दैवानें स्वतः फाटकांनींहि एक चरित्र नुकतेंच लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. यामुळें जे दोष त्यांनीं माझ्या पुस्तकांत म्हणून दाखविले ते स्वतः त्यांनीं आपल्या कृतींत किती टाळले हेंहि यथाप्रसंग मधून मधून मला दाखवितां येईल.

फाटक यांच्या टीकेस उत्तर देतांना त्याचे दोन भाग करणें जरूर आहे— (१) खुद्द माझ्या पुस्तकावर घेतलेल्या आक्षेपांचें खंडन, व (२) चरित्रविषय लो. टिळक यांच्यावर घेतलेल्या आक्षेपांचें खंडन.

आक्षेपांस उत्तर

फाटक यांनीं या आक्षेपांचें वर्गीकरण न करतां त्यांना ते सुचतील तसतसे दिले आहेत, म्हणून त्याच क्रमानें मींहि उत्तर देण्याचें योजिलें आहे. यामुळें 'विविध-ज्ञानविस्तारा'चे अंक ज्यांचे हातीं असतील त्यांना आक्षेप व उत्तर हीं ओळीनें वाचावयास सांपडतील व पानांची उलटापालट करीत बसावें लागणार नाहीं.

१ आक्षेप—ग्रंथाचें ध्येय संकुचित आहे.

उत्तर--माझ्या चारित्रग्रंथाचे तीन भाग करण्याचें मीं योजिलें आहे. हल्लीं प्रसिद्ध झाला हा त्यांतला फक्त पहिलाच भाग होय. तो सन १९०० पर्यंतचा आहे. टिळकांच्या आयुष्यांतील व कारकीर्दींतिल खरा महत्त्वाचा भाग पुढील वीस वर्षांतच घडलेला आहे, यामुळें या पहिल्या भागांत मला टिळकांचेसंबंधीं तात्त्विक विवेचनात्मक असें कांहीं लिहितां आलें नाहीं. पुढील भागांतील गोष्टी आधीं जमेस धरून असें विवेचन केल्यास तें सहजच हास्यास्पद झालें असतें. बरें, पहिल्या भागांत हें विवेचन घातलें आणि पुढच्या भागांच्या अखेरसि काय घाला-वयाचें तेंहि घातलें तर पुनरुक्तीचा दोष येणार आणि तीन भाग एकत्र घेऊन वाचणारास तर ही असंबद्धता फारच वाटणार. मुळांत खरी गोष्ट ही आहे कीं, मला टिळकांच्या चरित्राचे सर्व भाग एकदम प्रसिद्ध करतां आले नाहींत. पण याला चुकीपेक्षां अडचण हेंच नांव अधिक शोभेल. ग्लॅडस्टनचें चरित्र लिहिण्या-कारितां लॉर्ड मोर्ले हे जसे सर्व उद्योग टाकून दोन वर्षें चरित्रलेखनाचें एकच काम हातीं घेऊन एकांतांत बसले होते, तसें मला करतां आलें असतें तर मींहि सर्व चरित्र एकदम लिहून संपविलें असतें. मला स्वतःला तर ही गोष्ट करणें फारच आवडलें असतें. पण मला हें कां व कसें अशक्य होतें याची कल्पना ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत मीं वाचकांना करून दिलीच आहे. वर्तमानपत्रें चालविणें, केसरी-मराठा संस्थेची इतर व्यवस्था पाहणें, म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षाचें काम करणें, व चालू राजकारणाच्या चळवळींत योग्य तो भाग घेणें, यांपैकीं एकहि गोष्ट मला टाकतां किंवा टाळतां येणें शक्य नव्हतें. आणि अशा स्थितींत दोन वर्षांचें जुनें अभिवचन फुकट गेल्यामुळें, शक्य ती अधिक मेहनत घेऊन मीं पुस्तक लिहिलें. या जाणिवेचा निदर्शक असा सहानुभूतिपर एक शब्द जरी फाटक यांच्या लिहिण्यांत आला असता तर त्यांनीं दाखविलेल्या दोषांचें मला कांहींच वाटलें असतें. शिवाय हीहि गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, दोन किंवा तीन खंड एकदम लिहून प्रसिद्ध

करण्यास मला वेळ मिळता तरी, ते थोड्या दिवसांत एकदम छापविण्याची अडचण पडली असती; व तीन खंड एकदम विकत घेण्याला लोकांनाहि सोयीचें झालें नसतें. माझ्या योजनेप्रमाणें यापुढील दुसरा व तिसरा खंड लिहून झाल्यास तेथपासून पुढें तरी मराठी वाचकांना सर्व चरित्र एके ठिकाणीं वाचावयास मिळून पहिल्या खंडांत नसलेलीं सर्व विवेचनें यथास्थलीं त्यांना वाचावयास मिळतील. आजच्या वाचकांची थोडी निराशा होईल हें मी जाणून होतों; पण माझ्या डोळ्यापुढें केवळ आजचा वाचक नसून यापुढें पांच किंवा दहा वर्षांनीं येणाऱ्या पिढीचा वाचक आहे. तात्पर्य, फाटक म्हणतात त्याप्रमाणें माझें चरित्रग्रंथाचें 'ध्येय' खचित संकुचित नाहीं; किंबहुना तें संकुचित नाहीं म्हणूनच पहिला खंड सन १९०० पर्यंतचा आहे, व म्हणूनच त्या खंडांत त्यांना पाहिजे तें सर्व विवेचन एकत्र नाहीं.

२ आक्षेप—टिळकांच्या केवळ संपादकीय लेखांचे सारांश व उतारे देऊन पुस्तक भरलें आहे.

उत्तर—उतारे असे मीं फारच थोडे दिले आहेत. बरें, केसरींतील माहितीचा आधार, तो टिळकांचा केसरी म्हणून, टाकून द्यावा हें तरी योग्य कसें ठरेल ? टिळकांच्या सर्व चरित्रक्रमाला सार्वजनिक स्वरूप होतें, व जवळ जवळ सर्व आयुष्यभर त्यांचे हातीं स्वतःचीं अशीं वर्तमानपत्र होतीं. अर्थात् त्यांच्या हरएक सार्वजनिक कृतीचें व विचाराचें प्रतिबिंब त्यांच्या लेखांतून दिसणें हें स्वाभाविक नव्हे काय ! स्वतः फाटक यांनीं तरी आपल्या रानड्यांच्या चरित्रांत रानड्यांचे लेख, व्याख्यानें, निबंध यांच्यांतील उतारे व टिपणें यांशिवाय व्यक्तिविषयक अशी अवांतर माहिती कितीशी दिली आहे ? "गेल्या तीसचाळीस वर्षांतला इतिहास येवढ्या दृष्टीनें या (टि. च.) पुस्तकाचें महत्त्व महाराष्ट्र वाङ्मयांत राहील" असें फाटक लिहितात. यालाच " टिळकांचा ज्यांत संबंध आला असा इतिहास " येवढे शब्द जोडले म्हणजे मग माझी कांहीं तक्रार नाहीं.

३ आक्षेप—चरित्राच्या तिसऱ्या भागांत टिळकांपूर्वींच्या महाराष्ट्राची माहिती दिली आहे. पण त्यांतील कित्येक गोष्टींचा टिळकांच्या ' आयुष्याशीं ' संबंध पोंचत नाहीं. उदाहरणार्थ, डॉ. भाऊ दाजी यांचें चरित्र.

उत्तर—भाऊ दाजी मुंबईचे असले तरी महाराष्ट्रीय होत. भाऊ दाजींचा वृत्तांत दिला त्यांत टिळकांचा संबंध नाहीं, पण टिळकपूर्वकालीन महाराष्ट्राची

माहिती देतांना त्या काळांतील ‘ नमुनेदार गृहस्थां’चे वृत्तांत देणें जरूर होते. महादेवशास्त्री कोल्हटकर, गोपाळराव देशमुख, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, वगैरे इतर अनेक लोकांचे वृत्तांत दिले त्यांतहि टिळकांचा संबंध नव्हता. मग या नांवांनाहि फाटकांनीं हरकत कां घेतली नाहीं ? पण तसेंच बोलावयाचें तर रानडे यांच्या चरित्रांत स्वतः फाटकांनीं अशाच संबंधांत भाऊ दाजी यांचें वृत्त दिलें आहे त्याचें तरी काय कारण ! रानडे यांचे डोळे डॉ. भाऊ दाजी यांनीं एकदां तपासले याहून त्यांचा अधिक संबंध फाटक यांनीं तरी कांहीं लिहिला नाहीं व लोकांनाहि माहीत नाहीं.

४ आक्षेप—भाऊ दाजींचा जन्म १८२२ सालीं झालेला असून तो १८१८ सालीं झाला असा केळकरांच्या ग्रंथांत उल्लेख आहे ती चूक आहे.

उत्तर—वास्तविक भाऊ दाजींचा जन्म १८१८ सालीं झाला काय, किंवा १८२२ सालीं झाला काय, ती स्वतः फारशी महत्त्वाची गोष्ट ठरत नाहीं. परंतु केळकरांची चूक दाखविण्याची हौस म्हणून फाटकांनीं या गोष्टीला नुसतें महत्त्व दिलें आहे ! बरें, त्यांतूनही त्यांचीच माहिती बरोबर असें असतें तरी गोष्ट वेगळी. त्यांचा आधार कदाचित् ‘ सारस्वत रत्नमाला ’ हा असेल. मीं मुळांत तो पाहिलेला नाहीं. परंतु माझा आधार ‘ महाराष्ट्र–सारस्वत ’ त्रैमासिकाचा १९२२ च्या एप्रिलचा अंक होय. या अंकांत गोपाळ व्यंकटेश पाणंदीकर यांनीं ‘ भाऊ दाजी यांच्या कांहीं आठवणी ’ दिल्या आहेत. त्यांत पृष्ठ ३४ वर पुढील वाक्यें आहेत—“ डॉ. भाऊंचा जन्म १८१८ मध्यें झाला. म्हणजे मृत्युसमयीं त्यांचें वय ५५ वर्षांचें होतें. त्यांचें निधन २ जून १८७४ मध्यें झालें. ” इतका स्पष्ट उल्लेख बाजूस ठेवून फाटक यांनीं दिलेलें १८२२ हेंच साल काय म्हणून घ्यावयाचें ? ‘ सारस्वत–रत्नमाले’चें साल कोणतें हें आम्हांस माहीत नाहीं; पण ‘ महाराष्ट्र–सारस्वत ’ १९२२ चें म्हणजे ‘ सारस्वत–रत्नमाले ’ नंतरचें असावें. बरें, सारस्वत रत्नमाला खरी असेल किंवा पाणंदीकर खरे असतील. पण या अनिश्चित तारखेच्या चुकीवर फाटक यांनीं खालील शब्दांत मजवर भाष्य केलें आहे ! “ ब्रह्मदेवाला ज्या गोष्टी करतां आल्या नाहींत त्या पेनाच्या नव्हे तर जिभेच्या फटकाऱ्यासरशीं करून टाकल्या आहेत. ब्रह्मदेवावर त्यांनीं कडी केली आहे. ” चूक असली तर किती क्षुद्र व तीहि खरी चूक नाहीं, असें असतां टीकेचे शब्द किती कडक आहेत हें वाचकांनींच पाहावें. पण फाटक

यांच्या दुर्दैवानें ते माझ्यावर "परिश्रमावांचून टाळतां येण्याजोग्या चुक्या टाळल्या नाहींत" असा आरोप करीत असतां, याच मुद्द्याच्या विवेचनांत त्यांनीं स्वतःच एक अक्षम्य चूक केली आहे. भाऊ दाजी यांचा जन्म मीं १८१८ सालीं दिला आहे व तोच खरा आहे, फाटक तें साल १८२२ असें म्हणतात. त्यांचें खरें मानलें तरी माझी चूक चार वर्षांची ठरते. पण ही चूक माझ्या गळ्यांत बांधतांना फाटक काय लिहितात तें पाहा—"केळकरांनीं त्यांना पुस्तकांत सहा वर्षें अगोदर जन्मास घातलें व ब्रह्मदेवावर कडी केली." पण १८२२ व १८१८ यांची वजाबाकी ४ यावयाची ती ६ मानणें ही फाटक यांनीं ब्रह्मदेवाच्या बापावर कडी केली नाहीं काय ? भाऊ दाजींचें जन्मवर्ष हुडकून काढण्यापेक्षां १८२२ व १८१८ यांची वजाबाकी करण्यास फारच कमी परिश्रम लागतील ! असें असतां केळकर हे परिश्रमाशिवाय टळणाऱ्याहि चुका टाळीत नाहींत असा आरोप करण्यास मजवर फाटक फिरून तयारच ! वास्तविक हा सर्व मुद्दा अगदीं क्षुद्र आहे हें वर सांगितलेंच आहे. पण फाटक यांनीं कोणत्या दृष्टीनें माझें पुस्तक वाचलें व टीका करतांना किती तोल संभाळला हें वाचकांना दिसून यावें म्हणूनच हें इतकें स्पष्ट विवरण केलें आहे.

५ आक्षेप—वासुदेव बळवंत फडके हे फांशीं गेले असें केळकरांनीं लिहिलें आहे.

उत्तर—फडके फांशीं गेले नाहींत. काळ्यापाण्यावर गेले हें फाटक यांचें म्हणणें बरोबर आहे. लहानपणीं ऐकलेली व पुढें तशीच मनांत राहिलेली गोष्ट म्हणजे फांशीं दिलें ही गोष्ट, तशीच घातली. फडके फांशीं गेले कीं काळ्या पाण्यावर गेले हें पडताळून पाहण्याचें सुचलें नाहीं हें खरें आहे.

६ आक्षेप—इंदुप्रकाश १८६४ सालीं विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं काढला असें केळकरांनीं लिहिलें पण तो १८६२ सालीं सुरू झाला.

उत्तर—'इंदुप्रकाशा' संबंधाचें विधान मीं बहुधा 'बालबोधा'च्या एका जुन्या अंकावरून घेतलें असावें असें स्मरतें. १८६४ सालीं 'इंदुप्रकाश' पत्र 'चालवूं लागले' असें लिहिण्याऐवजीं 'सुरू केलें' असे शब्द पडले. इंदुप्रकाश प्रत्यक्ष १८६२ सालीं सुरू झाला असला तरी पुढें दोन वर्षांनीं विष्णुशास्त्री यांनीं त्यास हातीं घेईपर्यंत त्याला कांहीं महत्त्व नव्हतें, यामुळें विष्णुशास्त्री यांचें संपादकत्व व इंदुप्रकाशाचा प्रारंभ लोक समकालीन मानतात. 'इंदुप्रका-

-शा'वर कितवें वर्ष लिहिलें जातें हें पाहूनच प्रारंभाचें साल ठरविलें असतें तरीहि १८६२ साल आलें असतें असें फाटक म्हणतात. परंतु ज्यांचें वर्तमानपत्र त्यांच्याच हातून स्वतःविषयीं अशा गमतीच्या चुका होतात, मग दुसऱ्यानें लिहितांना अशी चूक झाल्यास नवल नाहीं. उदाहरणार्थ, 'ज्ञानप्रकाश' हें पत्र १८४९ सालीं सुरू झालें असतां, त्याच्या कित्येक जाहिरातींत १८४६ सालीं तें सुरू झालें असें लिहिल्याचें आपणास आढळतें असें बार्शीचे श्री. साने यांनीं आम्हांस लिहिलें आहे. हल्लीं ज्ञानप्रकाशाचे डोक्यावर त्याचें चालू वर्ष सत्त्याहत्तरावें असें लिहिलेलें आहे. याचा अर्थ ७६ वर्षें पुरीं झालीं. व त्याप्रमाणें हिशेब केला तर ज्ञानप्रकाश १८४८ सालीं निघाला असें ठरेल. पण तो वस्तुत: १८४९ सालीं निघाला ही गोष्ट निश्चित आहे. गेल्या शतकांतलीं ५२ व चालू शतकाचीं २३ वर्षें मिळून ७५ पुरीं धरलीं म्हणजे ज्ञानप्रकाशाचें हल्लींचें ७६ वें वर्ष चालू आहे असें लिहिलें पाहिजे ! तसेंच आर्यभूषण छापखाना हा १८८० सालीं निघाला असतां, तत्संबंधीं आर्यभूषण छापखान्यांतूनच निघालेल्या एका जाहीर पत्रकांत तो १८७९ सालीं निघाल्याचें आढळलें. तात्पर्य, अशी किरकोळ चूक होऊं शकते. निदान अमुक एक गोष्ट केव्हां घडली असा जेव्हां प्रत्यक्ष मुद्दा असतो तेव्हांच कालनिश्चयाची चूक अक्षम्य ठरते, एरवीं ती उपेक्षणीयच होय.

असो. धडधडीत चुकांची म्हणून संबंध तीन चुकांची जी मोठी 'जंत्री' फाटकांनीं येथवर दिली त्यांतील एक चूकच नाहीं, एक खरी चूक, होय व तिसरीचा खुलासा वरीलप्रमाणें देतां येण्यासारखा आहे. पण ही जंत्री पुरी करण्यापूर्वी पुढें त्यांनीं काढलेल्या दोनतीन चुकाहि येथेंच नमूद करूं. टिळकांच्या दुष्काळी चळवळीच्या हकीकतींत ज्या गृहस्थावर खटला झाला त्याचें नांव देण्यांत चूक झाली आहे. गोविंदराव आपटे यांचेऐवजीं दत्तोपंत असा शब्द पडला आहे खरा. तोंडानें मजकूर सांगत असतां चित्तविभ्रमानें एकादा शब्द चुकून उच्चारला जातो, व लेखकास त्याची माहिती नसल्यास तोच तो बिनतक्रार लिहून जातो. अशा चुका शुद्धिपत्रांत निघून जाऊं शकतात. पण अशा चुकीमुळें सगळ्या टिळक चरित्रावर अविश्वसनीय असा छाप मारणें किती योग्य होईल हें वाचकांनींच पाहावें. आगरकर हे कोंकणस्थ असतां ते कऱ्हाडे असें मी लिहून गेलों ही चूक फाटक यांचे आधीं इतरांनीं माझे लक्षांत आणली होती.

पण या चुकीचा खुलासा असा आहे कीं, भागवत आणि आगरकर हे आमसं-बंधी हें माहित असल्यानें, व हे भागवत कऱ्हाडे (भागवत कऱ्हाडे व कोंकणस्थ असतात) अशी चुकीची समजूत महाजनींच्या कारणानें मनांत बसून गेली असल्याकारणानें आगरकर हे कऱ्हाडे असेंच मी चूक दाखवीपर्यंत मानीत होतो. ग्रामण्य-प्रकरणांत १८९० चे ऐवजीं १८९१ हा आंकडा पडल्याचें फाटक यांनीं दाखविलें आहे. पण हातांत वर्तमानपत्राचें प्रत्यक्ष फाईल घेऊन लिहित असतां माझी येवढी चूक होणें सहसा शक्य नाहीं. अर्थात् शून्याच्या ऐवजीं एकाचा आंकडा पडला ही छपाईतील चूक होय; पण असली छपाईची चूक पुढें ठेवून ही पहा केळकरांची चूक असें म्हणून दाखविणें यांत नुसती चूक दाखविण्या-पेक्षां दुसरा कांहीं हेतु सहज असूं शकेल.

७ आक्षेप—फडक्यांचें बंड व टिळक आगरकरांची देशाभिमानजागृति या बाबतींत दडपशाहीचा संबंध येतो त्याची हकीकत केळकरांनीं दिली नाहीं.

उत्तर—पृष्ठ ७९ वर टेंपलसाहेबांच्या कॉन्व्होकेशन ॲड्रेससंबंधानें जो उल्लेख आहे त्यांत वर्तमानपत्रांच्या मुस्कटदाबीचा कायदा वगैरे गोष्टींचा उल्लेख आहे, तो दडपशाहीच्या संबंधाचाच आहे! “ टेंपलसाहेब भाषण करीत असतां ॲंग्लो-इंडियन पत्रांनीं रंगविलेलें सुशिक्षित तरुण महाराष्ट्रीयांचें विकृत भेसूर चित्र त्यांच्या मनश्चक्षूपुढें उभें नव्हतें असें कोण म्हणेल ? ” या माझ्या एका वाक्यांत त्या वेळची राजकीय परिस्थिति मीं दिली आहे ती दडपशाहीला उद्देशूनच नव्हे काय? फडक्यांच्या बंडाचा सूक्ष्म परिणाम टिळकांच्या बालपणाच्या भावनांवर झाला असल्याचें मीं पृष्ठ ९८ वर स्पष्ट दर्शविलें आहे.

८ आक्षेप—गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका यांच्या चरि-त्राच्या गोषवाऱ्यांत व्यंगें राहिलीं आहेत.

उत्तर—याचा अर्थ चरित्रांतील सर्व गोष्टी दिल्या नाहींत. पण नमुनेदार गृहस्थांचीं चरित्रें देतांना कोणीहि केवळ स्थूल गोष्टींचाच उल्लेख करणार. टिळ-कांपेक्षां रानड्यांशींच सार्वजनिक काकांचा संबंध अधिक व प्रत्यक्ष सहकारी म्हणून आला. पण स्वतः फाटक यांनीं रानडे यांचे चरित्रांत सार्वजनिक काकां-ची जी माहिती दिली आहे तिनें मीं दिलेल्या त्यांच्या माहितीपेक्षां अधिक जागा खास व्यापलेली नाहीं. फाटकांनीं दिलेल्या त्यांच्या एकदोन गोष्टीहि मीं दिल्या नसल्या तर मीं दिलेल्या एकदोन गोष्टी फाटकांनीं दिलेल्या नाहींत. पण

त्रोटक वृत्तान्तांत असलीं अपूर्णत्वें राहाणारच. दोष आहे तो अपूर्णत्वाचा नाहीं, तर केवळ दोष काढण्याकरितां म्हणून दोष काढणाऱ्यांच्या दृष्टीचा !

९ आक्षेप—१८७९ सालीं सप्टेंबरांत टिळक व आगरकर यांचे शाळा काढण्याचे बेत पक्के झाले असें केळकरांनीं लिहिलें या विधानाला आधार नाहीं.

उत्तर— या बाबतींत फाटक यांनीं गोंधळ करून शुद्ध अद्वातद्वा विधानें केलीं आहेत. चरित्रग्रंथाचें पृष्ठ ३८ मध्यें मीं असें विधान केलें आहे कीं, १८७९ च्या सप्टेंबरांत टिळकांचे व आगरकरांचे बेत पक्के झाले. याला आधार फाटक यांनीं माझ्याच बुकांतून दिलेल्या ११९ पृष्ठावरील विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या पत्राचाच आहे, कारण हें पत्र १८७९ च्या सप्टेंबरांतलेंच आहे. पृष्ठ २४१ वर मीं लिहिलें तें टिळकांच्या राजीनाम्यावरून लिहिलें ही गोष्ट पानांतील अवतरणावरून कळून येण्यासारखी आहे. राजीनाम्यांत १८७९ च्या जुलै-ऑगस्टमध्यें शाळा काढण्याच्या बेताचा उल्लेख आहे. पण त्यांत विष्णुशास्त्र्याचा उल्लेख नाहीं व असणें शक्यहि नव्हतें.

१० आक्षेप—टिळक-आगरकरांचे बेत चालू असतां त्यांनीं रानड्यांचा सल्ला घेतला ही माहिती केळकरांनीं दिली नाहीं, वगैरे.

उत्तर—टिळक-आगरकर यांनीं रानडे यांचा सल्ला एक वेळ घेतला होता ही गोष्ट टिळकांच्या चरित्रांत घालणें जर महत्त्वाचें व अवश्य तर रानड्यांच्या चरित्रांतहि ती घालणें अवश्य होतें. पण स्वतः फाटक यांनीं तसें केलेलें आढळत नाहीं. किंबहुना डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व रानडे यांच्या संबंधाच्या उल्लेखाचा फाटकांच्या चरित्रग्रंथांत जवळ जवळ अभावच आहे, म्हटलें तरी चालेल. टीकेंत मला दोष द्यावयाचा म्हणून हा संबंध त्यांना आठवला, पण खुद्द रानड्यांचें चरित्र लिहित असतांना तो त्यांना कां आठवला नाहीं? पण त्यांतूनहि माझ्या पुस्तकाचें पान २४१ हें फाटकांनीं सूक्ष्म दृष्टीनें वाचल असतें तर त्यांतील दुसऱ्या पॅऱ्यांत "आम्हीं आमचे बेत एका पुढारी गृहस्थाला कळविले; परंतु तुम्हीं कार्याला सुरुवात करून दाखविल्याशिवाय लोक मदत देण्याला पुढें येणार नाहींत, या उत्तरानें आमची निराशा झाली." हीं टिळकांचीं वाक्यें खुद्द रानड्यांनाच उद्देशून आहेत हें त्यांच्या लक्षांत तेव्हांच आलें असतें. खुद्द टिळकांच्या राजीनाम्यांतूनच तीं वाक्यें मला देतां आल्याकारणानें मीं ती माहिती वेगळी कशाला देऊं ! टिळकांनीं लिहितांना निराशा करणाऱ्या या थोर गृह-

स्थाचें नांव मुद्दाम गुप्त ठेविलें असेल; मग मी तें कशाला प्रगट करूं? असें वाटूनच मीं रानड्यांच्या नांवाचा उल्लेख केला नाहीं इतकेंच. बाकी 'पुढारी गृहस्थ' म्हणजेच रानडे! तसेंच पृष्ठ ११७ यावर भावे-स्कूल चिपळूणकरांना प्रथम देऊं केल्याचा स्पष्ट उल्लेख मीं केलाच आहे. त्यांत फाटक यांनीं नवें असें कांहींच सांगितलेलें नाहीं. भावेस्कूल ताब्यांत घेण्याचा सल्ला टिळक-आगरकरांना रुचला असें फाटक यांनीं लिहिलें आहे पण ती गोष्ट खोटी आहे.

११ आक्षेप—टिळकांना मिळालेली स्फूर्ति आगरकरांपासून मिळाली; ती स्वयंभू नव्हती!

उत्तर—हें विधान अगदीं बेजबाबदार व निराधार आहे. दोघांची स्फूर्ति स्वतंत्र असूं शकेल व दोघांची स्फूर्ति जुळली म्हणूनच त्यांनीं सहविचार व सह-निश्चय केला. पण प्रत्यक्ष किंवा प्रत्यंतर–पुराव्याशिवाय टिळकांनीं आपली स्फूर्ति आगरकरांपासून घेतली हें म्हणणें धाडसाचें व उदमर्दकारक आहे असें मी स्पष्ट म्हणतों.

१२ आक्षेप—'न्यू इंग्लिश स्कूल' ही शाळा सुरुवातीस विष्णुशास्त्री चिप-ळूणकरांच्या मालकीची होती. ही माहिती केळकरांनीं दिली नाहीं.

उत्तर—ही माहितीच मुळीं सर्वस्वीं खोटी आहे. मग मी ती देईन कशी? फाटक लिहितात कीं, टिळक, आगरकर वगैरे मंडळी शास्त्रीबुवांस फक्त मदत करणारी पण 'भाडोत्री' होती. (पण चुकलों, आगरकरांना फाटक भाडोत्री कसे म्हणतील? अर्थात् भाडोत्री फक्त टिळकच असले पाहिजेत! म्हणावयास वाईट दिसतें म्हणून आगरकर भाडोत्री नाहींत आणि स्वतः फाट-कांनींच शास्त्रीबुवांना शाळेचे एकटे मालक ठरविल्यामुळें आगरकर मालकहि नाहींत. अशा स्थितींत आगरकरांचा शाळेशीं संबंध काय होता हें एक कोडेंच आहे!) असो. टिळकांना निवळ 'भाडोत्री' म्हणण्याची लाज वाटल्यामुळेंच कीं काय, पुढें फाटकांनीं टिळकांना "स्वार्थत्यागाची भावना असलेले भाडोत्री" असें गौरवपर विशेषण लावून मूळच्या निंदाव्यंजनाला थोडी मुरड घातली आहे. तथापि शाळेचें सर्व उत्पन्न घेणारे शास्त्रीबुवा व टिळक आगरकरसुद्धां सर्व सह-कारी लोकांस आपल्या मनाला येईल तो पगार ठरवून देणारे शास्त्रीबुवा ही कल्पना त्यांनीं कायमच धरली आहे. पण त्यांनीं या गोष्टीस बिलकूल पुरावा

दिलेला नाहीं. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या दप्तरांत चिपळूणकरांच्या मालकीचा पुरावा असेल असा नुसता हवाला फाटक देतात. पण या धाडसी विधानानें त्यांच्यावरील पुराव्याच्या बोजाचें ओझें हलकें होत नाहीं. या बाबतींत फाटकांनीं एका अनामिक वृद्ध गृहस्थाचाहि हवाला दिला आहे. पण तो वृद्ध गृहस्थ कोण व त्याचीं मतें कशा प्रकारचीं आहेत हें आम्हांस पूर्ण माहीत आहे, व त्याचें नांव आम्हीं स्पष्ट उच्चारलें तर त्याच्या पुराव्याला वाचकवर्ग काडीचींहि किंमत देणार नाहीं हें आम्हांस माहीत आहे. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या दप्तरीं पुरावा असेल तर त्यांनीं तो प्रसिद्ध करावा असें आमचें आव्हान आहे.

आतां फाटक यांचें विधान असंबद्ध मानण्याचीं माझीं कारणें सांगतों-- (१) टिळक एलएल. बी. झाल्यावर शाळा काढणार, झाले तर ते दुसऱ्या कोणाचे पगारी नोकर होऊन राहतील हें त्यांचा स्वभाव माहीत असणारा मनुष्य कधींहि कबूल करणार नाहीं. (२) बरें पगार काय तर ३० रुपये ! (३) हा पगारहि एक वर्षभर टिळकांनीं प्रत्यक्ष घेतला नाहीं. भाडोत्री नोकर असें पोट काम बांधून करीत नसतात ! ३० रुपयांची नोकरी पत्करून एक वर्षभर पगार न घेऊन शिवाय भाडोत्री संबंध कबूल करून राहाणारा मनुष्य टिळक असूं शकत नाहीं. उष्टें खाल्लें व तूपहि नव्हतें अशी लाजिरवाणी स्थिति फाटक टिळकांच्या गळ्यांत बांधूं पाहातात. (४) टिळकांनीं नोकरी म्हणून पत्करली नव्हती येवढेंच नव्हे तर पहिल्याच वर्षीं शाळेकडे पदरचें थोडेसें भांडवलहिं घातलें होतें ही गोष्ट फाटकांनाहि माहीत असेल. कदाचित् हें भांडवल शाळेच्या मालकीचा छापखाना करण्याकरितां म्हणून वेळेवर दिलें असेल. पण तें टिळकांच्या नांवें शाळेच्या हिशेबांतच जमा असलें पाहिजे. पगार न घेतां भांडवल घालणारा भाडोत्री नोकर लोकविलक्षणच समजला पाहिजे. (५) टिळक न्यू इंग्लिश स्कूलचे भाडोत्री नोकर होते तर संस्थापकांत त्यांचें नांव पहिल्यापासून कसें समाविष्ट झालें असतें ? व शाळेच्या कोणत्याही रिपोर्टांत पाहा, चिपळूणकरांच्या बरोबरीनें टिळक-आगरकरांचा संस्थापक म्हणून उल्लेख आढळेल. (६) टिळक जर भाडोत्री नोकर तर ते व इतर खालचे मास्तर यांत अंतर कोणतें ? आणि प्रारंभींच शाळेला येऊन मिळाले म्हणून ते संस्थापक, मग ते भाडोत्री नोकर कां असेनात, असें जर म्हणावयाचें तर इतर

शिक्षकांचीं नांवें संस्थापकांत कां दाखल नाहींत? तात्पर्य, हा आक्षेप केवळ टिळकांचें महत्त्व कमी करण्याच्या उद्देशानें म्हणजे दुष्ट बुद्धीनें काढलेला आहे. येवढ्या मुद्द्यापुरता विष्णुशास्त्र्यांना मोठेपणा देण्याचा दोष फाटकांना न कळत जडला खरा; पण त्याचें कारण त्यांना एका 'अविचारणीयचरित' अशा वृद्धाची संगत या कामीं घडली म्हणून.

१३ आक्षेप--१८८० सालीं टिळकांनीं शाळेंत मेकॅनिक्स शिकविण्याकरितां मुलांची समजूत घालणारें एक शालोपयोगी पुस्तक छापलें होतें ही गोष्ट केळकरांना माहीत नाहीं.

उत्तर--होय. ही गोष्ट मला माहीत नव्हती. पण फाटकांच्या जबरदस्त संशोधनांत त्यांनाहि माहीत नसलेली एक गोष्ट, किंबहुना त्यांच्याच बाजूची, अशी मलाहि एक माहीत आहे ती मी त्यांस नजर करतों. येथील इनामदार श्रीमंत आबासाहेब मुजुमदार यांचे संग्रहीं टिळकांच्या सहीचें एक छापील कार्ड आहे. त्यांत टिळकांनीं तेव्हां (१८८०)बनलेल्या इनामदार असोसिएशनचे सेक्रेटरी म्हणून सही केली आहे. अर्थात् या असोसिएशनचें थोडेंबहुत काम करावयाचें त्यांच्या मनांत आलें असेल. पण हें शालोपयोगी पुस्तक व हें कार्ड दोनहि जमेस धरून मी असेंच म्हणतों कीं, मुख्यतः शाळेच्या व वर्तमानपत्रांच्या कामास वाहून घेण्याच्या टिळकांच्या ध्येयाला त्यांनीं बाध येऊं शकत नाहीं. 'जेजुइटिकल' हा शब्द लाक्षणिक अर्थानेंच घ्यावयास पाहिजे. सन १८८१ सालीं जुलै महिन्यांत टिळकांनीं वकिलीची सनद काढली असें फाटक लिहितात. पण न्यू इंग्लिश स्कूल सुरू झाल्यावर १८ महिन्यांनीं व केसरी-मराठा सुरू झाल्यावर ६ महिन्यांनीं काढलेली सनद कोर्टांत वकिलीचा धंदा करून पैसे मिळविण्याच्या हेतूनें काढली नसली पाहिजे हें कोणीहि कबूल करील. या अठरा महिन्यांत टिळकांचें शाळेंतील अधिष्ठान डळमळलें होतें असा पुरावा नाहीं. शास्त्रीबुवांचा व त्यांचा बेबनाव झाला होता असाहि पुरावा नाहीं. किंबहुना या अवधींत शास्त्रीबुवांनीं शाळेकडील लक्ष हळूहळू कमी केलें व मुख्य शासनाधिकार इतरांकडे दिला असाच पुरावा आढळतो. छापखाना व वर्तमानपत्रें हीं काढण्यांत टिळकांनीं किती हौस दाखविली होती व टाइपांच्या केसी खांद्यावर रात्रीं वाहून कशा नेल्या होत्या हें प्रसिद्ध आहे. टिळक वर्तमानपत्रांतून लिहूंहि लागले होते. अशा स्थितींत त्यांनीं वकिली करण्याची कल्पना मनांत आणणें हें असंभाव्य दिसतें.

१४ आक्षेप—टिळकांच्या राजीनाम्यासंबंधीं सोसायटीच्या दप्तरांतील ठराव वगैरे पाहण्याची केळकरांनीं तसदी घेतली नाहीं.

उत्तर—तसदी घेतली होती, पण फुकट गेली. डे. ए. सोसायटीच्या एका अधिकाऱ्यास मीं सांगितलें कीं, सोसायटीचें दप्तर पाहण्याची परवानगी द्या त्यांतील जे उतारे घेईन ते तुम्हास दाखवून मग बाहेर नेईन, व त्यांचा उपयोग करून जो मजकूर चरित्रांत लिहीन त्याचीं प्रुफेंहि तुम्हांस दाखवीन. इतक्या अटी स्वतः होऊन घालून दप्तर पाहण्याची परवानगी मागितली; पण ती मिळाली नाहीं! ज्याचे हातीं ससा तो पारधी या न्यायानें फाटक आतां गोखल्यांचें चरित्र लिहितील तेव्हां त्यांना ती सर्व माहिती मिळेलच. मला राजीनाम्याची नक्कल अशीच परस्पर वाचावयास मिळाली तेवढ्याचा होईल तो उपयोग मीं केला आहे. तेवढ्यापुरतें मीं कांहीं अविश्वसनीय लिहिलें असल्यास फाटक यांनीं सांगावें.

१५ आक्षेप—नागपूर येथील सामाजिक परिषद् हीच टिळक हजर असलेली अशी बहुधा दुसरी व शेवटची परिषद् होय, असें मोघम विधान केळकरांनीं केलें आहे, म्हणजे नक्की माहिती काढण्याचे श्रम त्यांनीं घेतले नाहींत.

उत्तर—होय. सामाजिक परिषदेचे सर्व रिपोर्ट मीं चाळून पाहिले नाहींत हें खरें. एरवीं मिळाली त्या माहितीवर मीं हें लिहिलें आहे. पण माझी ही माहिती अपूर्ण असूं शकेल हें दर्शविण्याकरितांच 'बहुधा' हा शब्द मीं मुद्दाम घातला आहे. पण माझ्यावर टीका करतांना फाटक यांनीं स्वतःहि तोच गुन्हा केल्याचें बिंग न कळत बाहेर पडलें आहे. कारण ते लिहितातः "टिळक कमींत कमी तीनदां सामाजिक परिषदेच्या बैठकींना हजर होते." आतां मी वाचकांस विचारतों कीं, माझा 'बहुधा' हा शब्द व फाटक यांचा 'कमींत कमी' हा शब्द यांत फरक तो काय झाला? असलें तर दोहोंतहि सारखेंच चांचपडतें विधान आहे. मोघम शब्दानें अज्ञान झांकण्याचा प्रयत्न असेल तर तो दोहोंत सारखाच आहे!

१६ आक्षेप—१८९० सालीं सामाजिक परिषद् राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत भरवूं नये अशा अर्थाचा पुण्याच्या शास्त्रीवृंदांचा ठराव टिळकांनीं स्वतः कलकत्त्याच्या परिषदेस पोंचविला. पण इकडे केसरी पत्रांत या ठरावावर त्यांनीं प्रतिकूल टीका केली असें दुटप्पी वर्तन टिळकांनीं केलें!

उत्तर—हा आक्षेप सर्वस्वीं खोटा आहे. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेहून या सालीं पुण्यास परत आल्यावर मगच टिळक केसरींत संमतिबिलासंबंधानें लिहूं

लागले. पण तेव्हांहि त्यांचे प्रत्यक्ष हातीं केसरी नव्हता. व पुढें रमाबाईच्या प्रकरणीं कै. प्रो. केळकर व टिळक यांचा पुरा बेबनाव झाल्यावर मगच निर्विवाद रीतीनें टिळकांनीं केसरी आपल्या हातीं घेतला. शास्त्र्यांच्या ठरावावरील निषेधपर लेख टिळकांचा नाहीं हें मला पक्कें माहीत आहे. अर्थात् टिळकांच्या वरील दुटप्पी वर्तनाचा हा आरोप सर्वस्वीं खोटा आहे.

१७ आक्षेप—१८९१ सालांतल्या पुष्कळशा हकीकती केळकरांनीं दिलेल्या नाहींत.

उत्तर—नक्की कोणत्या द्यावयाच्या राहिल्या व स्वतः फाटक यांनीं त्यांच्या पुस्तकांत त्या कितीशा दिल्या हें कळलें म्हणजे उत्तर देण्यास बरें पडेल. १८९१ सालीं टिळक व रानडे दोघेहि पुण्यासच होते व एकाच वातावरणांतहि होते.

१८ आक्षेप—पंडिता रमाबाईच्या सदनाला हिंदुसमाज मुकल्यानंतर नवें सदन उघडण्याच्या उद्देशपत्रिकेवर टिळकांची सही आहे हें केळकरांनीं केसरी चाळून पाहिलें नाहीं.

उत्तर—हें मीं पाहिलें नाहीं असें फाटक कशावरून म्हणतात? वरील उद्देशपत्रिकेवर टिळकांबरोबर इतर कित्येक मोठ्या गृहस्थांच्या सह्या आहेत. मग नवीन सदन उघडण्याची विधायक कामगिरी करण्याची जबाबदारी सर्वांवरच पडते, व ती न पार पडल्यास सर्वच सारखे दोषी ठरतात, एकटे टिळक कसे?

१९ आक्षेप—क्राफर्ड-प्रकरणीं कबुतरखान्यांतील सभेंत टिळकांनीं अगदीं प्रथम वक्तृत्व केलें हा केळकरांचा गैरसमज आहे व तो होण्याचें कारण त्यांचें पूर्वीच्या हकीकतीचें अज्ञान!

उत्तर—हा अज्ञानाचा आरोप खोटा आहे. यापूर्वीं प्रांतिक परिषदांतून किरकोळ ठरावांवर टिळकांनीं लहानसहान भाषणें केलीं हें मला पूर्ण माहीत आहे, व त्यांचें दिग्दर्शन पुढें प्रांतिक परिषदांत टिळकांनीं घेतलेल्या भागाचें वर्णन करतांना मीं केलेंच आहे. क्राफर्ड-प्रकरणीं जाहीर सभेसंबंधानें माझे नक्की शब्द असे आहेतः "कित्येक लोकांच्या मतें टिळकांनीं गेल्या ९ वर्षांत जाहीर सभेंत खरोखर भाषण असें केलें तें याच सभेंत पहिल्यानें, यापूर्वीं एखाद्या काँग्रेसमध्यें किंवा कान्फरन्सच्या बैठकींत टिळक दहावीस वाक्यें बोलले असतील; पण जाहीर सभेंत असे ते कधीं फारसे आले नव्हते. टिळकांचें नांव वसंत-व्याख्यानमालेच्या यादींत किंवा उपवक्त्यांत कोठेंहि आढळत नाहीं."

इतकें स्पष्ट लिहिल्यावर फाटक यांना भ्रम कां पडावा ? वरील अवतरणांत 'कित्येक लोकांच्या मतें' आणि 'खरोखर भाषण असें' हे शब्द सूचक आहेत तें फाटक विसरतात. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, याच मुद्द्यावर पुढें याच त्यान्यांत फाटक लिहितात कीं, "टिळकांच्या प्रस्तुत भाषणासारखा गोखल्यांच्या त्या वेळच्या (कबुतरखान्याच्या सभेंतील) भाषणासंबंधीं एक सार्वत्रिक गैर-समज आहे. त्यांनींहि प्रथम याच सभेंत भाषण केलें असें लोक समजतात." पण वरील माहिती देऊन फाटक यांनीं माझेंच उलट समर्थन केलें नाहीं काय ? मीं टिळकांसंबंधानें लोकांची समजूत दिली. व त्यांनीं त्याच बाबतींत गोखल्यां-संबंधीं असलेली समजूत दिली. पण अशा लोकांच्या समजुती होत्या हीच गोष्ट त्यांनीं सिद्ध केली; व मीं झालें तरी "कित्येक लोकांच्या मतें" असेंच विधान केलें आहे. बरें, ही 'समजूत' चुकीची म्हणणार फाटक कोण ! प्रांतिक वगैरे परिषदांतील भाषणें लहान, त्या सभाहि लहान, फक्त प्रतिनिधींपुर-त्या आणि क्राफर्ड-प्रकरणांतील या सभेचा गाजावाजा झालेला व अशा सभेंत लांब व महत्त्वाचीं भाषणें टिळक-गोखल्यांनीं केलेलीं समाजानें पहिल्यानेंच ऐकलीं असल्यास वरील प्रकारची समजूत होणें स्वाभाविकच आहे. या बाबतींत फाटक मला दोष देतात, एवढेंच नव्हे पण ज्यांच्या समजुतीचा आधार घेऊन मीं लिहिलें त्या लोकांशीं त्यांच्या समजुतीबद्दलहि भांडण्यास फाटक तयारच ! पुण्याचे त्या वेळचे लोक खरोखरच वेडे. त्यांनीं आपली तशी समजूत करून घेण्यापूर्वीं फाटकांसारख्या जाडया संशोधकास आधीं विचा-रावयास हवें होतें. म्हणजे प्रांतिक परिषदेंतील टिळक-गोखल्यांच्या भाषणाची माहिती देऊन फाटकांनीं त्यांची वेडी समजूत खोडून टाकली असती; पण फाटक त्या वेळीं जन्मलेच नव्हते म्हणून नाइलाज झाला !

२० आक्षेप—सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत रानडयांनीं पंचवार्षिक करारावर लिहिलेले लेख निनांवी होते असें सांगण्यांत केळकरांनीं चूक केली. कारण रानडयांची लेखमाला त्रैमासिकांत सुरू झाली तेव्हांच एका टीपेंत लेख-काच्या नांवाचा स्पष्ट निर्देश आहे इ०

उत्तर—या बाबतींत फाटकांचें विधान सर्वस्वीं चूक आहे. रानडयांची ही लेखमाला ' डीसेंट्रलायझेशन ऑफ प्रॉव्हिन्शिअल फिनॅन्स ' या मथळ्याखालीं सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाच्या १८९३ च्या जुलै महिन्यांत प्रथम छापण्यास

सुरुवात झाली. ती तेव्हां निनांवीच सुरू झाली. पुढें १८९४ च्या एप्रिलच्या अंकांत ती संपली. तेथपर्यंत, म्हणजे या लेखाचीं १५० पानें हप्त्यानें छापून होईपर्यंत तीं रानड्यांनीं लिहिलीं असा त्रैमासिकांत कोठेंच उल्लेख नव्हता. १४९ पानांत तीं त्या वेळीं पुरतीं समाप्त झाल्यावर त्रै. मा. च्या पुढील पानांत या लेखांची प्रस्तावना छापलेली आहे, त्या प्रस्तावनेंत रानडे व मुंबईचे अकौंटंट-जनरल यांचा या लेखासंबंधीं झालेला पत्रव्यवहार छापण्यांत आला; त्यांत रानडे यांचें नांव प्रथम आलें. अर्थात् लेखकाचें नांव आजपर्यंत जें गुप्त होतें तें असें अचानक रीतीनें वाचकांपुढें आल्यामुळेंच. त्रैमासिकाचे संपादक गोपाळरावजी गोखले यांना हा लेख रानड्यांनींच लिहिला असें टीपेंत अर्थात्च प्रसिद्ध करावें लागलें व नंतरच त्या लेखांचें पुस्तक रानड्यांच्या नांवानें निघालें. तात्पर्य, लेखमाला त्रैमासिकांत 'सुरू झाली तेव्हांच एका टीपेंत रानड्यांच्या नांवाचा निर्देश होता' ही फाटकांनीं दिलेली माहिती धडधडीत खोटी आहे. लेखमाला संपल्यानंतर पुस्तकाच्या प्रस्तावनेच्या वेळीं तें नांव प्रथम प्रसिद्ध झालें. अर्थात् जुलै १८९३ पासून एप्रिल १८९४ पर्यंत म्हणजे सर्व लेख छापून होईपर्यंत ते 'निनांवीच' होते. अशा रीतीनें फाटकांनीं दाखविलेली चूक खोटी ठरते. दुसऱ्या आक्षेपाचें उत्तर असें कीं, रानड्यांनीं १८९४ च्या एप्रिलांत लेखमाला संपविली ती अपूर्ण होती, व ती तेव्हां पूर्ण होणें शक्यच नव्हतें. कारण विषय जमाखर्चविभागणीचा म्हणजे 'पंचवार्षिक'करारांच्या पद्धतीचा. १८७१ पासून या पंचवार्षिक करारांना सुरुवात झाली होती. दर पांच वर्षांनीं मुंबईसरकारशीं नवे करार होत असें रानडे यांनीं एप्रिल १८९४ च्या म्हणजे शेवटच्या लेखांत ज्या पंचवार्षिक कराराची तपासणी सुरू केली तो पांचवा पंचवार्षिक करार असून त्यांतील पहिल्या वर्षाचे म्हणजे १८९१ चेच तेवढे पक्के हिशेब त्यांना मिळाले होते व १८९२ चे आंकडे त्यांनीं त्या सालच्या केवळ अंदाजपत्रकावरून घेतले होते. रानडे आणखी दोन वर्षे ही लेखमाला चालविते तर अर्थात् त्यांनींच सर्व पंचवार्षिक करारांची तपासणी पुरी केली असती. परंतु कारण कांहीं असो. हे लेख १८९४ च्या एप्रिलच्या अंकांतच त्यांना संपवावे लागले. अर्थात् पंचवार्षिक करारांची तपासणी अपुरीच राहिली. मुंबईचे अकौंटंट-जनरल मि० कॉक्स यांनीं रानड्यांना जें पत्र लिहिलें, व जें प्रस्तावनेंत रानडे यांनीं छापलें आहे त्यांत मि० कॉक्स यांनीं ही गोष्ट नजरेस आणली कीं, ज्या सालांचे केवळ

अंदाजी आंकडे घेऊन तुम्ही तपासणी करीत आहांत त्या सालांचे पक्क्या हिशेबांचे आंकडे हातीं आल्यावर केलेली पंचवार्षिक करारांची तपासणीच अधिक बरोबर होईल. यावरून हें दिसून येईल कीं, पंचवार्षिक करारांच्या १८९१ ते ९५ या पांच सालांपैकीं जवळ जवळ तीन वर्षांचे आंकडे घेऊन तपासणी करण्याचें काम शिल्लक उरलें होतें; व तेंच काम टिळकांनीं कायदे-कौन्सिलांत गेल्यावर पुरें करून तो लेख १८९६ च्या एप्रिलच्या अंकांत प्रसिद्ध केला. पूर्वींच्या रानड्यांच्या लेखांप्रमाणें टिळकांनींहि या लेखावर आपलें नांव न घालतां तो निनांवीच प्रसिद्ध केला होता. या दोन लेखमालांचा सांधे-जोड असें जें मीं म्हटलें त्याची निनांवी लेख ही एक बाब तर झालीच; पण दुसरी बाब विषयसंगतीची. ती अशी कीं, पंचवार्षिक करारांपैकीं पक्के आंकडे मिळण्याची मजल टिळकांनीं लेख लिहिला तेव्हां दोन वर्षें सहजच पुढें गेली होती. टिळकांच्या लेखांत ही गोष्ट नमूद केलेलीहि आहे ! एका अर्थानें टिळकांचाहि परीक्षणलेख अपूर्ण होता ! कारण १८९५ सालचे पक्के हिशेब प्रसिद्ध झाल्यानंतर १८९७ सालीं जर कोणीं तो विषय पुढें लिहिला असता तरच तो पूर्ण होऊं शकता, पण टिळकांनीं अशा पद्धतीनें लेख लिहिला होता कीं, रानडे यांचे लेख व हा टिळकांचा लेख एकत्र वाचले असतां पद्धतीच्या दृष्टीनें 'मागील अंकावरून पुढें चालू' असेंच वाचकांस वाटलें असतें. अशा रीतीनें फाटक यांचे दोनहि आक्षेप निर्मूल ठरतात. रानड्यांनीं अपुऱ्या विषयाचें पुस्तक छापून काढलें म्हणून तो विषय संपला असें होत नाहीं. व रानड्यांसारखेंच टिळकांनाहि सरकारी फडनिशी खात्याचें ज्ञान होतें एवढेंच मला दाखवावयाचें होतें. यांत फाटक म्हणतात त्याप्रमाणें गौडबंगाल कांहींच नाहीं !

२१ आक्षेप—गणपत्युत्सवामुळें टिळकांवर खटले झाले हें केळकरांचें म्हणणें खरें नाहीं.

उत्तर—कायदेशीर भाषेनेंच बोलावयाचें तर शिवाजी-उत्सवामुळेंहि टिळकांवर खटला झाला असें म्हणतां येत नाहीं. रँडसाहेबांचा खून झाला नसता तर शिवाजी उत्सव आणखी कित्येक वर्षें असाच खटला झाल्याशिवाय चालू राहिला असता. पण खटले करण्यास सरकार प्रवृत्त होण्यापूर्वीं टिळकांचें जें संचित सांठत आलें होतें त्यांत शिवाजीउत्सावाबरोबर गणपत्युत्सव हाहि होता. मींहि या दोन राष्ट्रीय उत्सवांचें मिळूनच विधान केलें आहे. याला प्रत्यंतर हेंच कीं, चिरोलसाहेबांनीं असंतोषाचें

जनकत्व टिळकांचे पदरीं बांधणाऱ्या पुस्तकांत गणपत्युत्सवालाहि महत्त्व दिलें आहे. 'टिळकांनीं या उत्सवाच्या योगानें खटले अंगावर ओढून घेतले' या शब्दांचा अर्थ फाटक यांची बुद्धि सरळ असती तर त्यांना कळला असता. पण 'ओढवून घेतले.' या शब्दांना 'हेतुपुरस्सर व मुद्दाम' हे पदरचे शब्द लावून फाटकांनीं नसती असंबद्धता माझ्या गळ्यांत बांधण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्या ४९४ पृष्ठांचा फाटकांनींच उल्लेख केला आहे त्यांत 'हेतुपुरस्सर व मुद्दाम' हे फाटकांचे शब्द मीं कोठें लिहिलें आहेत तें त्यांनीं दाखवावे. टिळकांनीं मॅजिस्ट्रेट कोर्टांत जाऊन स्वतःविरुद्ध फिर्याद दाखल केली नाहीं हें अगदीं खरें ! पण या उत्सवानें आपण सरकारला अधिक अप्रिय होत आहों हें त्यांना उमजल्याशिवाय कसें राहील ? व असा समज पडल्यावरहि उत्सवांची चळवळ पुढें नेटानें चालविणें याचेंच नांव खटले ओढवून घेणें.

२२ आक्षेप--टिळकांनीं १८८० सालीं मुन्सफीच्या जागेचा अर्ज केला व सरकारी नोकरी मिळाली नाहीं म्हणून १८८१ सालीं वकिलीची सनद काढली ही गोष्ट केळकरांनीं सांगितली नाहीं !

उत्तर--टिळकांनीं वकिलीची सनद १८८१ मध्यें काढली. तिचा उपयोग माझ्या माहितीप्रमाणें सर्व जन्मांत त्यांनीं एकच वेळ केला. तो १८९६ सालीं त्यांचे स्नेही सरदार विंचूरकर यांच्या एका दिवाणी दाव्यांत पुणें फर्स्टक्लास सबजज्ज कोर्टांत हिंदुधर्मशास्त्राची एक भानगडीची तक्रार सांगण्याकरितां केला. हातांत पडलेल्या सनदेविषयीं टिळकांची जर इतकी आस्था, तर मुन्सफीच्या जागेकरितां टिळकांनीं अर्ज केला होता असें फाटक म्हणतात, त्या मुन्सफीविषयीं त्यांची किती आस्था असेल हें दिसतच आहे. पण आधीं टिळकांनीं मुन्सफीच्या जागेकरितां अर्ज केला या गोष्टीला प्रत्यक्ष पुरावा काय ? माझ्या समजुतीप्रमाणें त्या वेळीं अशी चाल होती कीं, कोणीहि एलएल. बी. झाला म्हणजे त्यानें आपलें नांव गव्हर्नरसाहेबांच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीकडे कळवून ठेवावयाचें व मुन्सफीची इच्छा असणारे व नसणारेहि सर्वच तो एक नुसता परिपाठ समजून तें करीत. बरें, टिळकांची इच्छा मुन्सफी करण्याची असती तर त्यांना ती न मिळण्याला, स्वतः त्यांच्या इच्छेशिवाय, तेव्हां दुसरी आडकाठी कोणती होती कीं जीमुळें टिळकांनीं नोकरी मागावी य त्यांना ती मिळूं नये ! ४५ वर्षांपूर्वीं एलएल. बी. इतके थोडे होते कीं, त्यांना मुन्सफी मागण्याचा नुसता अवकाश

कीं ती मिळत असे. तीन वर्षे वकिली केलीच पाहिजे असा नियम नंतर झाला. कै. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांनीं एक वेळ मला असें सांगितलें कीं, "माझ्या जिल्ह्याचा डि. जज्ज मला एलएल. बी. होतांच मुन्सफी देऊं लागला. मी म्हणालों, मला दोनतीन वर्षें वकिली करूं द्या. तेव्हां साहेब रागावले म्हणून मीं वकिली सोडून मुन्सफी स्वीकारली." टिळकांची 'इच्छा असतां' त्यांना मुन्सफी मिळाली नाहीं हें अनुमान निघण्यासारखीं कांहीं तरी कारणें फाटक यांनीं दाखवावयास पाहिजे होतीं. कोणत्या एका चळवळींत एलएल. बी. पडला म्हणून त्याला मुन्सफी मिळाली नाहीं अशी गोष्ट घडण्यासारखी तेव्हां परिस्थितीच नव्हती. तात्पर्य, टिळकांनीं मुन्सफीकरितां अर्ज केला होता, असें म्हटलें तरी त्यांची मुन्सफी करण्याची खरी इच्छा होती हें विधान त्यांना उगीच कांहीं तरी कमीपणा आणण्याकारितां फाटक यांनीं केलें आहे हें उघड ठरतें.

२३ आक्षेप--१८८० सालीं केसरी-मराठा काढण्याचें ठरल्यावर छापखाना घेतला गेला असें केळकर म्हणतात तें चूक आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं छापखाना १८७९ सालींच विकत घेतला होता.

उत्तर--फाटक यांचीं विधानें चूक आहेत. १९१६ सालीं 'बालशिक्षण-माले'चा टिळक-अंक निघाला त्यांत मी म्हणतों त्याप्रमाणेंच हकीकत आहे. १८८० सालीं आपटे यांचे घरीं श्राद्धानिमित्त न्यू स्कूलची मंडळी एके दिवशीं जेवावयास गेली, त्या दिवशीं वर्तमानपत्रें काढण्याची कल्पना निश्चित झाली, व त्यानंतर त्याच्या छापखान्याची योजना झाली. फाटक समजतात तसा यापूर्वी एक छापखाना होता त्याचें नांव 'किरण', आर्यभूषण नव्हे. शिवाय या छापखान्याशीं चिपळूणकरांचा संबंध पूर्वींचा असला किंवा तो संबंध जोडण्याचा त्यांचा इरादा असला, तरी एक गोष्ट निश्चित आहे कीं, न्यू स्कूलचीं म्हणून जीं वर्तमानपत्रें निघावयाचीं होतीं त्यांच्याकरितां लागणारा छापखाना आधीं तयार नव्हता. माझ्या पुस्तकाच्या १३५ व्या पृष्ठावर मीं काय लिहिलें हें फाटकांनीं वाचलेलें दिसत नाहीं. माझे शब्द असे आहेत: "ज्यांचीं वर्तमानपत्रें त्यांचाच छापखाना असणें अधिक इष्ट असा विचार करून ही मंडळी प्रथम छापखाना उभारण्याच्या प्रयत्नास लागली. केसरी-मराठा पत्रें निघण्यापूर्वीं, म्हणजे न्यू स्कूल मंडळींच्या समाईक मालकीचीं पत्रें निघण्या-पूर्वीं त्या मंडळींच्या मालकीचा छापखाना नव्हता, व तो तसा हवा म्हणून पत्रांची कल्पना ठरल्यावर मग तशा छापखान्याची जुळवाजुळव झाली, हें माझें विधान

चूक कसें आहे हें फाटक यांनीं दाखविलें नाहीं. लक्ष्मणराव चिपळूणकरांनीं लिहिलेल्या विष्णुशास्त्र्यांचे चरित्रांत १८८० सालचे अखेर आर्यभूषण छापखान्याची स्थापना झाली असें स्पष्ट लिहिलें आहे (पृष्ठ २६३). वर्तमानपत्र काढण्याची कल्पना आधींच ठरली होती, पण छापखान्याची योजना झाल्यावर मग अँग्लो-मराठी कीं नुसतें मराठी, पानें किती, आकार काय वगैरे गोष्टी नक्की ठरल्या. फाटक म्हणतात कीं, १८७९ सालींच चिपळूणकरांनीं छापखाना विकत घेतला, पण या छापखान्याच्या आधारावर केसरी-मराठ्याची योजना निश्चित झाली नाहीं हें खास. चिपळूणकरांनीं कदाचित् आपल्या मालकीची निबंधमाला छापून निघण्यापुरती व्यवस्था केली असेल. ती व्यवस्था इंग्रजी–मराठी साप्ताहिकें चालविण्याला अर्थात्‌च पुरी पडणें शक्य नव्हतें. शिवाय चिपळूणकरांची मालकी म्हणजे न्यू इं. स्कूलच्या मंडळींची समाईक मालकी नव्हे.

२४ आक्षेप--टिळकांनीं न्यू स्कूलच्या पहिल्या वर्षीं पगार घेतला नाहीं असें केळकर म्हणतात तें खोटें, कारण पुढें हिशेब करून त्यांना तो पगार देण्यांत आला होता.

उत्तर--टिळकांनीं पहिल्या वर्षींचा पगार सोडला किंवा त्याची सूट दिली असे मीं म्हटलें असतें तर आक्षेप खरा होता. ' पहिल्या वर्षींचा पगार घेतला नाहीं असेंहि मीं म्हटलें नाहीं. फक्त ' पहिल्या वर्षीं पगार घेतला नाहीं' इतकेंच मीं म्हटलें आहे व तें अबाधित आहे.

२५ आक्षेप--स्वतः केळकरांनींच टिळकांना कलहप्रिय अर्थात् भांडखोर म्हटलें आहे.

उत्तर--आक्षेप खोटा आहे. पृष्ठ २९४ यांत कलहप्रिय हा शब्द आहे. पण तें सर्व वाक्य खालीं दिल्याप्रमाणें आहेः--" टिळकांच्या स्वभावाला कलहप्रिय हें दूषणास्पद नांव योग्य असो वा नसो, त्यांच्या मनाची ठेवण मात्र अशी होती कीं, प्रतिपक्षी जितका अधिक जोरदार व वादाची बाजू जितकी अंगावर अधिक कोसळलेली तितकें त्यांचें तेज, धैर्य व बुद्धिमत्ता हीं अधिक चमकत असत यांत मात्र शंका नाहीं." हें माझें लिहिणें कोणीकडे व मीं टिळकांना कलहप्रिय म्हटलें हा फाटकांचा आक्षेप कोणीकडे ! या एकाच उदाहरणावरून फाटकांनीं माझे शब्दसुद्धां धादांत रीतीनें विकृत भासविले हें उघड होतें.

२६ आक्षेप—आगरकरांच्या अंगीं कर्तेपणा नव्हता असें केळकर म्हणतात पण आगरकर संपादक असतां केसरीचा खप वाढला असें केळकर लिहितात ही विसंगति आहे.

उत्तर—आगरकर हे केसरीचे संपादक होते तरी न्यू स्कूलची पुष्कळ मंडळी त्यांत लेख लिहीत. अर्थात् केसरीचे वाचक वाढल्याचें सर्व श्रेय आगरकरांस देतां येत नाहीं. आगरकर संपादक असतां त्यांनीं छापखान्याकडे एक दिवसहि ढुंकून पाहिलें नाहीं. छापखान्याच्या कामांत अडचण आली किंवा हिशेबाची भानगड निघाली तर तें काम न्यू स्कूलची मंडळी आपल्यातर्फे टिळकांकडे देत, हें मीं पुस्तकांत दर्शविलेंच आहे. आगरकरांच्या कर्तेपणांत मीं दोष काढला त्याचा अर्थ असा आहे कीं, छापखान्याची जबाबदारी किंवा कर्जाच्या बोजासह वर्तमानपत्रें अंगावर घेऊन चालविण्याची धमक आगरकरांत नव्हती व त्याला लागणारें व्यवहारज्ञानहि त्यांना नव्हतें. आगरकरांना लिहिण्याची कला उत्कृष्ट येत होती, याविषयीं कोणासच शंका नाहीं. पण लेखन व मतप्रतिपादन यांची हौस असतांहि हातीं असलेलें वर्तमानपत्र कर्जाच्या धाकानें (व तें कर्जहि इतरांबरोबर त्यांच्याच अमदानींत झालेलें) त्यांनीं सोडलें. आगरकर हे केसरी घेण्यास पुढें झाले असते तर, ते पहिल्या फारकतीचे वेळीं संपादक असल्यामुळें, त्यांनाच तें प्रथम मिळालें असतें; व तें देऊं करण्यांतहि आलें असतां त्यांनीं तें नाकारलें हा कर्तेपणाचा पुरावा खचित नव्हे. सुधारक पत्राचा इतिहासहि याचीच साक्ष देतो. टिळकांनीं आगरकरांच्या मृत्युलेखांत आगरकरांच्या विद्वत्तेचें व मार्मिकतेचें वर्णन करून देशी वर्तमानपत्रांना त्या वेळीं आलेल्या महत्त्वाचें श्रेय आगरकरांना दिलें आहे; पण ही स्तुति प्रस्तुत मुद्याला लागू नाहीं.

२७ आक्षेप—केळकरांनीं आगरकरांसंबंधानें " मनुष्य चुकला असला तरी प्रामाणिक होता " या वाक्यानें आगरकरांच्या चरित्रावर शिंतोडा उडविला आहे.

उत्तर—नुसते हेच शब्द घेतले तरी चरित्रावर शिंतोडा त्यांतून कसा निघतो ! एखादा मनुष्य चुकला तरी त्याला प्रामाणिक म्हणणें ही त्याची स्तुतीच नाहीं काय ! ज्ञानप्रकाशांत देवधरांनीं आगरकरांच्या माफीचा इतिहास दिला त्यांत ते आपल्या पहिल्या लेखांत लिहितात, " केळकरांनीं अवघ्या आठ ओळींत आगरकरांच्या अनुकरणीय चरित्राचें संकलित दिग्दर्शन करून त्यांच्या चरित्रास पूर्णपणें साजेसे प्रशंसापर उद्गार काढले." तात्पर्य, ' आगरकरांसंबंधानें अनादर ' या माझ्यावरील आरोपास कोठेंच आधार मिळणार नाहीं.

२८ आक्षेप--केळकरांची समतोल बुद्धि व निःपक्षपातीपणा हीं टिळक-चरित्र लिहितांना राहिलीं नाहींत.

उत्तर--याला उत्तर म्हणून ' टिळकजीवनरहस्यांत ' म्हणजे ज्ञानप्रकाश-कारांनीं लिहिलेल्या टीकालेखांत यासंबंधानें जो अभिप्राय लिहिला आहे तो नजर करतों व तेवढें उत्तर पुरें आहे. " कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणानें टिळकांचें प्रतिपक्षीयत्व ज्यांच्याकडे आलें त्यांचेंहि यथाप्रसंग गुणग्रहण करण्यास चरित्रकारांनीं (केळकरांनीं) नाखुषी दाखविली नाहीं हें कोणासहि कबूल करावें लागेल. चरित्रनायकाचें महत्त्व कमी न होतां तोहि असामान्य असला तरी मनुष्यप्राणीच होता ही जाणीव वाचकांच्या मनांत सदैव जागृत राहील, अशीच त्यांनीं आपल्या वृत्तकथनाची व विवेचनाची सुबक रीतीनें मांडणी केली आहे. त्याचप्रमाणें टिळकांच्याहून ज्यांचीं भिन्न मतें होतीं त्यांनाहि आपल्या आयुष्य-क्रमांत निश्चित असा कार्यभाग करावयाचा होता आणि त्याकरितां त्यांचे हातून झालेले प्रयत्नहि प्रामाणिकपणाचे होते, हीहि गोष्ट वाचकांच्या नजरेस आणण्या-ण्याची (केळकरांनीं) सावधगिरी बाळगिली आहे. टिळक व त्यांचे प्रतिप-क्षी यांच्यासंबंधानें चरित्रकारानें दिलेलीं मतें व त्यांनीं अंगिकारलेल्या पद्ध-तीची चरित्रकारानें केलेली मीमांसा हीं आम्हांला अर्थातच सर्वस्वीं मान्य होणार नाहींत; पण याहि बाबतींत उलटसुलट बाजूंचा चरित्रकारांनीं समन्वय लावण्यास यथामति प्रयत्न केलेला दिसतो. चरित्र म्हटलें कीं, त्यांत थोडीफार पक्षपातबुद्धि ही असावयाचीच. प्रस्तुत चरित्रांतहि त्या बुद्धीचें जागजागीं आविष्करण झालेलें दिसतें; तरी पण ती अमर्याद न होऊं देण्याबद्दल चरित्रकारांनीं बरीच खबरदारी घेतलेली दिसते. "

२९ आक्षेप--रानड्यांवर सरकारची मेहेरनजर होती व टिळकांवर नव्हती, म्हणून रानड्यांच्या वेळीं सार्वजनिक सभेवर गंडांतर आलें नाहीं व टिळकांच्या वेळीं सभेवर तें आलें असें केळकर म्हणतात तें चूक आहे.

उत्तर--रानड्यांवरहि सरकारची इतराजी झाली होती. पण ती १८७७-७८ चे सुमारास. पण त्याला विशेष कारणें होतीं. शिवाय इतराजी हा शब्द सापेक्ष असतो. १८९६सालीं रानड्यांच्याहूनहि सरकारास अधिक पसंत असे लोक असतील. पण टिळक व रानडे यांच्या तुलनेनें बोलावयाचें म्हटलें तर तेव्हां रानड्यां-वर कृपा व टिळकांवर इतराजी होती, असेंच म्हटलें पाहिजे. रानड्यांनीं काढ-

लेल्या डेक्कन सभेलाहि सार्वजनिक सभेपेक्षां अधिक लभ्यांश मिळाला नाहीं हें खरें. परंतु सरकार असें खमंग आहे कीं, त्याच्या कृपेंतल्या मनुष्यालाहि राजकीय दृष्टया तें फारसा लभ्यांश मिळूं देत नाहीं. तथापि त्याच्या इतराजीचें फळ मात्र तेव्हांच पदरांत पडतें. म्हणून डेक्कन सभा कांहींएक लभ्यांश न मिळतां नुसती वांचली, आणि कांहीं तरी निमित्त काढून टिळकांचा संबंध लक्षांत ठेवून सार्वजनिक सभा सरकारनें बहिष्कारांत बुडविली. १८९७ सालीं रानडे हायकोर्टांत न्यायाधीश होते व टिळक तुरुंगांत कैदी होते, यावरून सरकारची मर्जी कोणावर व गैरमर्जी कोणावर हें सहज सिद्ध होतें.

३० आक्षेप—युनिव्हर्सिटीचे फेलो या नात्यानें केलेली टिळकांची कामगिरी टिळकांवर उलटणारी आहे.

उत्तर—ती कशी काय उलटणारी आहे याचें दहापांच वाक्यांनीं तरी फाटक यांनीं दिग्दर्शन करावयास पाहिजे होतें. मला तर हें गूढच आहे.

३१ आक्षेप—प्लेगचे दिवसांत टिळकांनीं मुलाबाळांसह पुण्यास राहून लोकांना मदत केली हें विशेष केलें असें केळकर म्हणतात. पण इतर शेंकडों माणसें तशींच राहिलीं होतीं.

उत्तर—प्लेगचे दिवसांत पुणें शहर सोडून बाहेर न पडलेलीं खालच्या प्रतीचीं पुष्कळ माणसें होतीं. परंतु टिळकांच्या प्रतिपक्षी लोकांपैकीं पुष्कळ लोक बाहेर जाऊन राहिले होते व त्यांनीं लोकांस फारशी मदत केली नाहीं येवढेंच मला दर्शवावयाचें होतें. टिळकांनीं हिंदु इस्पितळ काढलें ही त्या वेळीं खरोखरच फार मोठी गोष्ट केली हें त्यांच्या कट्ट्या वैऱ्यांखेरीज कोणीहि नाकबूल करणार नाहीं. टिळकांच्या प्रतिपक्षियांचा या कामगिरींत कांहींच भाग नव्हता म्हटलें तरी चालेल.

३२ आक्षेप—१८९८ सालीं तुरुंगांतून सुटका व्हावी म्हणून टिळकांनीं कांहीं 'अपमानास्पद' अटी लिहून दिल्या होत्या त्या केळकरांनीं लपविल्या आहेत.

उत्तर—माझ्या माहितीप्रमाणें टिळकांनीं दोनच अटी कबूल केल्या होत्या. एक अशी कीं, 'फिरून माझ्यावर राजद्रोहाचा गुन्हा शाबीत झाला तर मला आज सोडल्यामुळें उरलेली सहा महिन्यांची शिक्षा भोगून देईन;' व दुसरी ही कीं, 'मला सोडल्यामुळें होणाऱ्या उत्सव समारंभांत मी प्रत्यक्ष भाग घेणार नाहीं.' या अटीं-

तच जर कांहीं अपमानास्पद असेल तर असेल, याहून अधिक अपमानास्पद किंवा वेगळ्या अटी कोणत्या टिळकांनीं लिहून दिल्या होत्या हें फाटक यांस माहीत असल्यास फाटक यांनीं त्या प्रसिद्ध कराव्या. साधल्यास टिळकांकडून सरकारास असें लिहून हवें होतें कीं, 'मी यापुढें राजकारणांत पडणार नाहीं.' परंतु ती अट टिळकांनीं मान्य केली नाहीं. ही गोष्ट पृष्ठ ७२९-३० वर मीं स्पष्ट दिलीच आहे. टिळक सरकारच्या अटी मान्य करीनात, म्हणून सरकारला टिळकांच्या सुटकेसंबंधाचा ठराव बदलून दुसरा काढावा लागला हें मीं पृष्ठ ७३०-३१ वर स्पष्ट दर्शाविलें आहे. पृष्ठ ७३२ वर मीं हें सांगितलें आहे कीं, पुढें राजकारणांत न पडण्याची अट स्वतः दाजीसाहेब खरे यांनाच इतकी अप्रशस्त वाटली कीं ती मान्य करावी असा सल्ला खऱ्यांनाही देववेना मग स्वतः टिळक ती अट कसची मानणार? व ही अट टिळक मान्य करीनात म्हणूनच, पुढें राजद्रोहाचा गुन्हा घडल्यास उरलेली शिक्षा भोगण्याच्या दुरुस्तींत तिचें पर्यवसान झालें.

३३ आक्षेप--चिरोल खटल्यांत टिळकांनीं वकिलाच्या माहितीकरितां चार दोन पानांचें त्रोटक आत्मचरित्रपर टिपण तयार केलें होतें असें केळकर म्हणतात पण तें टिपण चार दोन पानांचें नव्हतें.

उत्तर--फाटकांच्या धाडसाची कमाल आहे! माझ्या संग्रहीं असलेल्या कागदांसंबंधानेंहि ते बेधडक विधान करतात व मला खोटा किंवा निष्काळजी ठरवूं पाहातात! फाटकांच्या संग्रहीं हें टिपण असलें तर त्यांनीं तें पुढें मांडावें.

३४ आक्षेप-केळकरांनीं मुंबईच्या इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या फायली पाहिल्या नाहींत.

उत्तर—फाटकांइतकें मला रिकामपण असतें तर मीं या इंग्रजी पत्रांच्या फायलीपेक्षांहि आणखी पुष्कळ कागद चिवडले असते. व्यक्तिशः टिळकांसंबंधीं मुंबईच्या इंग्रजी दैनिक पत्रांत सामान्यतः असा कोणता मजकूर सांपडणार कीं, ज्याचा परामर्श केसरी वगैरेंतून घेतला गेला नसेल!

३५ आक्षेप--समकालीनांच्या आठवणीला केळकरांनीं फांटा दिला आहे.

उत्तर—मीं फांटा दिला नाहीं, इतकेंच नव्हे तर त्या साधनाला मी फार महत्त्व देत होतों. टिळकांच्या समकालीन स्नेह्यासोबत्यांपैकीं पुष्कळांना मीं लिहून पाहिलें. त्यांतील एकदोघांकडून कांहीं लेखी टिपणें मिळालीं त्यांचा उपयोग मीं केलेला आहे. टिळकांच्या कॉलेजांतील वर्तनासंबंधाची माहिती

अशा टिपणांतून मीं घेतली आहे. बापट-प्रकरणीं देखील बडोद्यास स्नेही मंडळींना लिहून लेखी माहिती आणविली. हल्लीं सदाशिवराव बापट यांनीं टिळकांच्या आठवणींचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत त्यांच्या परिश्रमाची सीमा प्रस्तावनेंत पहावयास सांपडेल. पण १८९९ पर्यंतच्या टिळकांच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणाऱ्या आठवणी या पुस्तकांतील शेंकडों आठवणींपैकीं किती थोड्या निघतील तें वाचकांनींच पाहावें.

३६ आक्षेप—केळकरांनीं शारंगपाणी यांच्या आठवणी 'नवयुग' मासिकावरून घेतल्या असतां त्या मासिकाचें नांव घेण्याचें औदार्य दाखविलें नाहीं.

उत्तर—मीं त्या आठवणी नवयुगावरून जर घेतल्याच नाहींत तर मी त्याचें नांव कसें घालीन ! रा. ब. शारंगपाणी यांनीं स्वहस्तें कांहीं आठवणी लिहून खुद्द माझ्याकडे पाठविल्या होत्या त्यांतूनच कांहीं आठवणी सारांशरूपानें मी पृष्ठ ४५ वर दिल्या आहेत.

३७ आक्षेप—हिंदु-मुसलमानांच्या प्रकरणांत हिंदु लोकांच्या सभेसंबंधानें लिहितांना टिळकांनीं लिहिलें कीं, पुढारी हे लोकांचे धनी नव्हेत तर चाकर होत. या सिद्धांताची उपपत्ति केळकरांनीं सांगितली नाहीं.

उत्तर—टिळकांच्या सिद्धांताची मला न उमजलेली उपपत्ति सांगून टिळकांचें समर्थन करण्याचा फाटक यांचा हा केवढा कळवळा ! 'पुढारी हे लोकांचे धनी नव्हत तर चाकर होत' या वाक्यावर मी भर दिला असता तर उलट फाटकच म्हणाले असते, 'हें पाहा टिळकांचें लोकच्छंदानुवर्तित्व'. तात्पर्य, फाटकांचा आक्षेप टिळकांच्या खऱ्या सहानुभूतीनें काढलेला नसून उगाच माझी एखादी किरकोळ उणीव दाखविण्याच्या बुद्धीनें काढलेला आहे.

३८ आक्षेप–'ब्रूट-फोर्स'च्या वादांत 'जनावरें कोण' या केसरींतील लेखाची केळकरांना दादहि नसावी असें दिसतें.

उत्तर—फिरून फाटकांच्या धाडसाची ही कमाल होय ! माझ्या पुस्तकाचें ५४९ वें पान त्यांनीं पाहिलें असतें तर त्यांना असें आढळलें असतें कीं, 'केसरी हा जात्याच जनावरांचा राजा असल्यानें' हे जे शब्द मीं तेथें उतरून घेतले आहेत ते ज्या लेखाची मला दादहि नाहीं असें फाटक म्हणतात त्याच लेखाचीं शेवटचीं वाक्येंच होत. व तीं ५४९ पानावर अवतरण देऊन प्रत्यक्ष उद्धृत

केलीं आहेत. 'परिश्रमावांचून टाळतां येणाऱ्या चुका' स्वतः फाटक किती करतात, याचें हें आणखी एक उदाहरण आहे.

३९ आक्षेप—१८९७ तले विभूतिपूजेवरील लेख टिळकांच्या लेखणींतून उतरलेले नाहींत असें असतां ते त्यांचे म्हणून निक्षून सांगितलें आहे.

उत्तर—त्या लेखांची माहिती फाटक समजतात त्यापेक्षां मला अधिक आहे. ते लेख प्रत्यक्ष टिळकांच्या लेखणींतूनच उतरले असें मीं म्हटलें नाहीं. ते लेख टिळकांनीं एका मदतनिसाकडून लिहविले. पण त्यांनीं त्याला परोपरीनें सर्व माहिती कशी तयार करून दिली, समजावून कशी सांगितली, लिहिण्याच्या सूचना कशा व किती दिल्या व त्यांत सुधारणा किती केली यांचें ज्ञान फाटकांपेक्षां मला खचित अधिक आहे.

४० आक्षेप—१८८९ सालीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं कॉंग्रेसकरितां कांहीं वर्गणी जमविली. त्याचा टिळकांनीं केसरींत निषेध केला व कॉंग्रेसच्या अधिकाऱ्यांनीं ती स्वीकारूं नये असें स्पष्ट सुचविलें. हेच टिळक पुढें विद्यार्थ्यांनीं राजकारणांत पडावें व हे आमचे गुरूच नव्हत, असें केसरींत लिहूं लागले. इ०

उत्तर—या आक्षेपांत दोन चुका आहेत. पहिली ही कीं, १८८९ सालीं टिळकांचेच हातीं केसरी होता त्या वेळीं केसरी हा आपला नव्हे अशा समजुतीनेंच ते लातूर येथील जिनिंग फॅक्टरी व लॉ क्लास या दोन उद्योगांत गढले होते, हें मीं पृष्ठ २७८ वर लिहिलें आहे. २८० पृष्ठावर सन १८९१ पर्यंत केसरी टिळकांच्या मालकीचा झाला नाहीं असेंहि लिहिलें आहे. १८९० च्या कॉंग्रेसनंतर रमाबाई-प्रकरण धसास लागलें तेव्हां म्हणजे १८९१ च्या आरंभापासून टिळकांनीं संपादकीय हक्काच्या बळावर केसरी हातीं घेतला. पण फाटक यांची दुसरी व पहिलीहून फार मोठी चूक ही कीं, विद्यार्थ्यांच्या वर्गणीचा टिळकांनीं निषेध केला असें ते समजतात. या वर्गणीला वास्तविक आपटे यांनीं शिस्तीच्या सबबीवर हरकत घेतली. टिळकांची विद्यार्थ्यांना सहानुभूतीच होती, व विद्यार्थ्यांनीं टिळकांचाच आधार या बाबतींत धरला होता. आपटे हे प्रिन्सिपॉल व शिस्तीचे धनी म्हणून टिळक या बाबतींत फारसे पडले नाहींत. यासंबंधानें स. वि. बापट यांनीं प्रसिद्ध केलेला टिळकांच्या आठवणीचा ग्रंथ याचें पान १९५ फाटक यांनीं पहावें म्हणजे त्यांना खरा प्रकार समजून येईल, व त्यांचें संशोधन किती सदोष असतें हेंहि कळून येईल. १९५ पानावरील हकीकत

श्री. शंकरराव लवाटे यांनीं लिहिली आहे. तात्पर्य, १८८९ सालांतील केसरींतील विद्यार्थ्यांच्या निषेधाचा लेख वासुदेवराव केळकर यांचाच असला पाहिजे, तो टिळकांचा नाहीं.

असो. अशा रीतीनें फाटक यांनीं माझ्या ग्रंथावर जे आक्षेप काढले त्यांतील कांहींचीं मीं उत्तरें देऊन ते खोडून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे, याहूनहि आणखी आक्षेप बरेच आहेत; किंबहुना फाटकांच्या टीकालेखांत प्रत्येक ओळींत एकेक आक्षेपच आहे म्हटलें तरी चालेल. पण त्या सर्वांना उत्तरें कोठवर देत बसावें ! ज्या आक्षेपांना मीं उत्तरें दिलीं आहेत तेच किती किरकोळ, क्षुद्र व किचकट सांधीकोपऱ्यांतले आहेत हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच; व त्यावरूनच मी ज्यांना उत्तरें देण्याच्या भानगडींत न पडलों ते आक्षेप कसे असतील याची कोणासहि कल्पना करतां येईल. या आक्षेपांच्या प्रकारावरून या ग्रंथाकडे फाटकांनीं कोणत्या दृष्टीनें पाहिलें हें आपोआपच कळून येणार आहे. उत्तर न देतां सोडलेल्या आक्षेपांत पुष्कळ असे आहेत कीं, त्यांत केळकरांनीं हें लिहावयास पाहिजे होतें, तें लिहावयास पाहिजे होतें, हें अधिक लिहावयास पाहिजे होतें, तें कमी लिहावयास पाहिजे होतें असलेच आक्षेप पुष्कळ आहेत. पण असलेच दोष कोणाहि ग्रंथकाराला टाळतां येणें शक्य नाहीं. शिवाय ते खरे दोष नसतात, रुचिभेद होत. स्वतः फाटक यांनीं लिहिलेल्या रानड्यांच्या चरित्रांत त्यांनीं लिहाव्या पण लिहिल्या नाहींत अशा गोष्टींची जंत्रीची जंत्री मला देतां येईल. एकच उदाहरण देतों. कोल्हापूर-प्रकरणीं बर्व्यांचीं बनावट पत्रें टिळक-आगरकरांनीं पूर्वीं रानड्यांना दाखविलीं होतीं व तीं त्यांनीं विश्वसनीय म्हणून अभिप्रायहि दिला होता, असें असतां त्यांनीं टिळकांतर्फे साक्ष देण्याचें नाकारलें ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. पान १६५ वर मीं ही गोष्ट विस्तारपूर्वक लिहिली आहे. अर्थात् ही माहिती फाटक यांना नसणें शक्य नाहीं; व ते स्वतःला म्हणतात त्याप्रमाणें खरेच सत्यनिष्ठ असते तर रानड्यांवरील हा आक्षेप त्यांनीं खोटा म्हणून खोडून तरी काढावयास पाहिजे होता, किंवा 'सत्यप्रियते' मुळें तो रानड्यांविरुद्ध मान्य तरी करावयास पाहिजे होता. त्यांनीं तो असिद्ध ठरविला असता तरीहि माझें कांहीं म्हणणें नव्हतें. पण ज्या माझ्या चरित्रग्रंथाचें अक्षरन् अक्षर फाटकांनीं धुंडाळलें त्यांत रानड्यांवरील या आक्षेपानें एक पान भरलें असतां त्या मुद्याला बगल देऊन, निघून जातात. तेव्हां त्यांची संशोधनाची व पुऱ्या

माहितगिरांची बढाई तरी खोटी, किंवा त्यांची सत्यनिष्ठा तरी खोटी. या दोन्हीं-पैकीं कोणतें तरी एक त्यांना मान्य केलेंच पाहिजे. वाचकांच्या डोळ्यांत भरणाऱ्या व या रानड्यांच्या भक्तांच्या डोळ्यांत खुपणाऱ्या या ठळक आक्षेपांविषयीं एक शब्दहि न लिहिणारे फाटक मला मुंबईतील टाईम्स गॅझेटच्या फायली न चाळल्याबद्दल दोष देणार ! टिळक हे रानड्यांचे मुख्य प्रतिपक्षी. असें असतां स्वतः टिळकांचा उल्लेख रानड्यांच्या चरित्रांत त्यांनीं कितीसा केला आहे ? रानडे व टिळक यांचा समाईक संबंध असणाऱ्या कित्येक महत्त्वाच्या आठवणी टिळकांच्या मृत्यूनंतर इंदुप्रकाशांत छापलेल्या होत्या व त्यावेळीं फाटक हे स्वतः इंदुप्रकाशाचे संपादक किंवा उपसंपादक होते ! असें असतां त्यांचा उपयोग फाटकांनीं मुळींच केला नाहीं. बापट यांच्या टिळकांच्या आठवणी आहेत. फाटक हे जर माहिती मिळविण्याविषयीं इतकी बढाई मारतात तर या आठवणी जशा बापटांना मिळाल्या तशा त्यांनाहि कां न मिळत्या ? रानड्यांचे चरित्रांत समकालीन पुण्यांतील रँडच्या खुनासंबंधीं व चाफेकर बंधूंसंबंधीं उल्लेख नाहीं. रानड्यांनीं लिहिलेल्या त्या धामधुमीच्या काळांतलें एक जज्जमेंट चोरीला गेलें ही हकीकत त्यांना रमाबाईसाहेबांनीं सांगितली असती. टिळक–आगरकर यांचीं भांडणें मिटविण्याचा रानड्यांनीं प्रयत्न केला, याचा उल्लेख फाटकांच्या चरित्रग्रंथांत नाहीं. फर्ग्यूसन कॉलेजाच्या लोकांना सरकारनें डेक्कन कॉलेज देऊं केलें त्या वेळीं रानड्यांनीं जें धोरण स्वीकारलें त्याचाहि उल्लेख नाहीं. रानड्यांच्या चरित्रांत समकालीन व्यक्तींचा उल्लेख कितीसा आहे तें वाचकांनींच पाहावें. खुद्द गोखल्यांसंबंधानें हकीकत किती त्रोटक आहे हें पाहिलें म्हणजे आश्चर्यच वाटतें. युनिव्हर्सिटींत मराठी भाषेच्या प्रश्नावर टिळकांनीं रानड्यांना विरोध केला (!) असा उडता आक्षेप फाटक व ज्ञानप्रकाशकार यांनीं घेतला आहे, पण त्याचा पुरावा दोघांच्याहि टीकेंत नाहीं. पण आधींच माझें हें उत्तर वाढलें असल्याकारणानें ही जंत्री वाढवीत नाहीं. माझा उद्देश असे अकरणरूपी आक्षेप घेणें हें किती अयुक्त होय हेंच दर्शविण्याचा होता. फाटकांच्या पुस्तकावर टीका करण्याचा नाहीं. पण एक गोष्ट सांगितल्याशिवाय राहवत नाहीं ती ही कीं, फाटक हे ज्या मला टिळकांचे पक्षपाती म्हणतात त्या मीं टिळकांचे कांहीं स्वभावदोष ओझरते तरी दाखविले आहेत. पण फाटक यांचा निष्पक्षपातीपणा व सत्यप्रीति येवढी जबरदस्त, कीं सबंध रानड्यांच्या चरित्रांत त्यांचा एकहि दोष फाटकांना दिसला

नाहीं. फाटकांचा माझ्या पुस्तकावर एक मोठा आक्षेप असा कीं, त्यांची माझ्यासंबंधीं अपेक्षा फसली ! पण सर्व टीकाकारांच्या सर्व अपेक्षा एकाच ग्रंथकाराला कशा भागवितां येणार ! एकच ग्रंथ अनेक दृष्टींचें समाधान होण्यासारखा लिहितां येत नाहीं हें मीं आपल्या प्रस्तावनेंत अत्यंत स्पष्ट करून ऐच्छिक रीतीनें आपणाकडे थोडासा कमीपणाहि घेतला आहे. पण तेंच फाटकांना तक्रारीचें कारण होऊन बसलें ! आपल्या पहिल्या टीकालेखांत ते लिहितातः—“ केळकरांना आपल्या लेखांत न्यूनें राहिल्याची जाणीव होती. वाचकांची टीकाबुद्धि नरम पडून लेखकांविषयीं सहानुभूति उत्पन्न व्हावी हा उद्देश प्रस्तावनेंत त्यांनीं सिद्धीस नेला आहे. ” मीं माझी प्रस्तावना अहंकारबुद्धीनें लिहिली असती तर तो उघडच दोष घडला असता. पण मी आपणाकडे कमीपणा घेऊन व माझ्या ग्रंथांतील उणेपणा मीच कबूल करून प्रांजळपणानें लिहिलें तरी तेंहि फाटकांना खपत नाहीं ! फाटकांची टीकाबुद्धि नरम पडली हीच त्यांची तक्रार ! अर्थात् त्यांना हें हवें होतें कीं, मीं प्रस्तावनेंत स्वतःच्या ग्रंथाविषयीं अहंकारबुद्धि दाखवावी आणि मग फाटकासारख्यांना खूप सडकून टीका करण्याला वाव ठेवावा. पण माझ्या लीनतेनें मी त्यांच्या हातचा लोण्याचा गोळा काढून घेतला. त्यांची शिकार दवडली ! तथापि वर जें फाटकांच्या आक्षेपांचें प्रदर्शन मीं उत्तरासकट मांडून दाखविलें आहे त्यावरून हें स्पष्टच होईल कीं, हातचा लोण्याचा गोळा निघून गेला तरी मडक्याची कडा चाटीत बसण्याला त्यांनीं कांहीं कमी केलें नाहीं. हातची शिकार गेली तरी होता नव्हता तेवढा सर्व दारूगोळा वायबार काढण्यांत खर्च करून आपली मृगयेची हौस त्यांनीं भागविलीच.

असो. टीकांना उत्तर देण्याच्या कारणानें टिळक-चरित्राच्या वाचकांची केसरीद्वारां फिरून एक वेळ गांठ घेण्याची संधि मिळाली याबद्दल टीकाकारांचे आभार मानून हा लेख पुरा करतों.

१७ लोकमान्य-स्मारक-मंदिरसमारंभ

[ता. १ ऑगस्ट सन १९२५ रोजीं लोकमान्य स्मारक-मंदिर उघडण्याच्या समारंभाचे प्रारंभीं स्मारकट्रस्टचे चिटणीस या नात्यानें केलेलें भाषण.]

टिळक-स्मारकसंस्थेच्या ट्रस्टींच्यातर्फे मीं आपणांस या प्रसंगीं या ठिकाणीं येण्याचें निमंत्रण दिलें, तें स्वीकारून आपण आलां याबद्दल मी आपले सत्कार-

पूर्वक आभार मानतों. आजचा हा प्रसंग एका अर्थानें दुःखकारक व एका अर्थानें आनंददायक, म्हणून मिश्रभावनात्मक आहे. लो. टिळक हे निवर्तल्यामुळें सर्व हिंदुस्थानाची व त्यांतूनहि विशेषतः महाराष्ट्राची जी हानि झाली आहे तिच्या आठवणीमुळें हा प्रसंग दुःखद वाटतो. पण त्याचबरोबर त्या लोकोत्तर पुढाऱ्याची स्मृति आपल्या नजरेसमोर मूर्त स्वरूपानें ठेवण्याचा एक प्रयत्न आज या इमारतीच्या रूपानें सिद्धीस जात आहे, यामुळें त्यांतल्या त्यांत किंचित् समाधान वाटतें. सर्वभक्षक काळ हा आपणाला प्रिय अशा वस्तु बलात्कारानें ओढून नेण्यास सिद्ध झाला असतां, स्मृतिरूपानें तरी त्या वस्तु आपल्या नजरेसमोर कायम ठेवण्याचा मनुष्यप्रयत्न नेहमीं सुरू असतो. कोणाचेंहि स्मारक करणें म्हणजे वरील हेतूनें काळाविरुद्ध केलेला सक्रिय सत्याग्रहच होय.

लो० टिळक यांच्या मृत्यूपासून आज पांच वर्षांचे अवधींत त्यांचीं जीं स्मारकें अनेक ठिकाणीं झालीं त्यांचा इतिहास सांगण्याचें या ठिकाणीं प्रयोजन नाहीं. तथापि इतकें सांगितलेंच पाहिजे कीं, हिंदुस्थानांत असे प्रांत किंवा मोठीं शहरें थोडींच असतील कीं, ज्यांनीं आपापल्या परीनें शक्य त्या मार्गानें लो० टिळकांचें स्मारक केलें नाहीं. खुद्द पुणें शहरानें येथील मंडईपुढें टिळकांचा पुतळा उभारून गतवर्षी हें स्मारक केलेंच आहे. त्याच बुद्धीनें बृहन्महाराष्ट्रानेंहि प्रथम टिळक विद्यापीठ व महाविद्यालय आणि नंतर प्रस्तुतची स्मारक-संस्था स्थापन केली. सन १९२२ मध्यें डिसेंबरच्या १० व्या तारखेस यवतमाळ येथें 'इंडियन होमरूल लीग' ऊर्फ 'टिळकस्वराज्यसंघ' या संस्थेची सहावी वार्षिक परिषद् भरली होती. मुंबईचे सुप्रसिद्ध नागरिक व टिळकांचे परम स्नेही बॅ. बॅप्टिस्टा हे परिषदेचे अध्यक्ष होते. सदर परिषदेंत नं. ३ चा ठराव सर्वसंमत होऊन असें ठरलें कीं, "संघाचे संस्थापक व अध्यक्ष लो. टिळक यांच्या स्मारकाचें काम सध्यांच्या कार्यकारी मंडळानें ताबडतोब हातीं घेऊन तें पूर्ण करावें." हें काम करण्याकरितां बॅप्टिस्टाप्रभृति सात गृहस्थांची कमिटी नेमण्यांत आली. कमिटीकडून स्मारकाची योजना पूर्ण होतांच ती विचारांत घेऊन, तिला मूर्त स्वरूप येण्याकरितां संघाच्या निधींतून जरूर तो पैसा खर्च करून, पुढील कायम व्यवस्थेकरितां त्याचा ट्रस्ट करावा, असेंहि या ठरावांत सांगितलें होतें.

स्मारकाची योजना

सदर ठरावान्वयें या कमिटीनें स्मारकाची योजना मुक्रर केली. तिचा विचार ता. २८ जानेवारी १९२३ रोजीं मुंबई येथें सरदारगृहांत कार्यकारी मंडळाची जी सभा भरली तिनें केला, व मूळ योजनेंत आपल्या मनाप्रमाणें कांहीं फेरफार करून ती मंजूर केली. पुढें तारीख ७ जून १९२३ रोजीं स्मारकसंस्थेचा ट्रस्ट मुंबई येथें नोंदण्यांत आला. टिळकस्वराज्यसंघापाशीं जी रक्कम होती तिच्यापैकीं एक लक्ष रुपये वेगळे ठेवून स्मारकसंस्था बनवावी, व ही रक्कम सदर ट्रस्टच्या अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन करावी अशी मंजुरी मिळाली होती, त्याप्रमाणें ट्रस्टींनीं ती रक्कम आपले स्वाधीन करून घेतली. या एक लक्ष रुपयांपैकीं तीस हजार रुपयांच्या रकमेंतून पुण्यास स्मारकाची इमारत व तींत ठेवण्याकरितां लो. टिळकांचा अर्धपुतळा करावा असें ट्रस्टडीडमध्यें एक कलम आहे. त्यास अनुसरून हल्लींची ही इमारत बांधण्यांत आलेली आहे. परंतु ट्रस्टींचे या कामांतील तज्ज्ञ सल्लागार श्री. विनायक त्रिंबक आगाशे, पेन्शनर इंजीनियर, यांच्या सल्ल्यानें इमारतीचें काम पुढें वारंवार होणार नाहीं म्हणून, वेळींच कांहींसें वाढविण्यांत आलें व मूळ योजनेंत विशेष सोईकरितां बऱ्याच दुरुस्त्याहि करण्यांत आल्या. या कारणानें मूळच्या अंदाजापेक्षां इमारतीस सुमारें दीडपट खर्च लागणार असें दिसतांच तोहि कार्यकारी मंडळानें पुढें मंजूर केला.

श्रीमंत जगन्नाथमहाराजांची देणगी

हल्लींच्या इमारतीवर यापूर्वींच सुमारें चाळीस हजार रुपये खर्च झाला असून यापुढील अवश्य खर्च आणखी सुमारें पांचसहा हजार होईल असा अंदाज आहे. तथापि एक गोष्ट मुद्दाम सांगितली पाहिजे ती ही कीं, इतर कोठेंहि नवीन जागा घेऊन, असली व येवढी इमारत बांधावयाची असती तर ही रक्कम फारच अपुरी पडली असती. परंतु श्री. जगन्नाथमहाराज यांनीं या विस्तृत प्राकारासह आंतील बहुतेक जागा या स्मारकाकरितां दिली आणि या जागेंतील पहिल्या जुन्या चबुतऱ्यावर ही इमारत बांधतां आली म्हणूनच एवढ्या रकमेंत हें काम झालें. कांहीं तज्ज्ञ लोकांचा असा अभिप्राय पडतो कीं, हल्लींची विस्तृत मोकळी जागा, तिच्या भोंवतालचा मजबूत तट व हा जुना चौथरा या सर्वांची किंमत सुमारें एक लक्ष रुपये होईल. यावरून श्रीमंत जगन्नाथमहाराज यांनीं या स्मारककृत्यास अर्पण केलेल्या मौल्यवान् मिळकतीच्या मानानें स्मारक-कमिटीनें इमारतीवर खर्च

केलेली रक्कम फारच अल्प आहे आणि इमारत उठावदार व शोभिवंत अशा परिस्थितींत आज जी दिसते तिचें श्रेय मुख्यतः श्री जगन्नाथमहाराज यांसच दिलें पाहिजे. इमारतीचा नकाशा मंजूर करण्यापूर्वी जुना पाया कितपत मजबूत आहे हें पाहण्याकरितां इंजिनियरसाहेब यांनीं खोदून पाहिलें. तेव्हां दहा पंधरा फूट खालीं खणलें तरी तो संपत नाहीं असें आढळून आल्यावर मगच जुन्या पायावर इमारत बांधण्याला त्यांनीं संमति दिली. अशा रीतीनें या स्मारक-मंदिरांत जुन्या नव्याचा उत्कृष्ट मेळ पडलेला असून, कोणत्याहि कामांत नव्याला जुन्याचा आधार कसा असावा याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण म्हणून दाखवितां येण्यासारखें झालें आहे.

उरलेलें कार्य

स्मारक-संस्थेचें एक कार्य म्हणजे ही इमारत आज आपणास दिसते अशा स्थितींत, प्रवेशसमारंभ करण्यापुरती, पुरी झाली आहे; तथापि अद्यापि खुद्द इमारतींत व इमारतबाहेरच्या जागेंत सुधराई-सफाईचें काम व्हावयाचें उरलें आहे व तें महिना-पंधरा दिवसांत पुरें होईल. तें झाल्यावर इमारत व भोंवतालची मोकळी जागा यांचा निरनिराळ्या सार्वजनिक कार्यांकरितां कसा उपयोग व्हावयाचा याचा विचार ट्रस्टी लवकरच करतील. स्मारक ट्रस्टमध्यें नमूद केलेलीं आणखी तीन कामें आहेत तीं अशीं:— १ लो. टिळकांच्या आवडत्या विषयांना अनुलक्षून या इमारतींत ग्रंथसंग्रह करणें. २ वरील प्रकारच्या विषयांसंबंधाचें व लो. टिळक यांचीं मतें प्रतिपादन करणारे ग्रंथ मुद्दाम लिहून प्रसिद्ध करणें व दुसऱ्या कोणी ते लिहिलेले असल्यास त्यांच्या प्रसिद्धीस व प्रसारास मदत करणें. आणि ३ राष्ट्रोपयोगी कार्य करण्यास तयार असणाऱ्या कांहीं थोड्या तरुण विद्यार्थ्यांस या कार्यास लागणारें शिक्षण देणें. हीं तीनहि कामें स्मारक-ट्रस्ट लवकरच हातीं घेणार आहे; व त्यांच्या कचेरीला ही इमारत मुख्यतः उपयोगी पडणार आहे. हीं तीनहि कार्यें पुष्कळ दिवस चालणारीं असून त्यांना पुष्कळ पैसा व पुष्कळ लोकांची मदत लागेल हें उघड आहे. पण हीं दोनहि साधनें यथाकाल मिळतील अशी ट्रस्टींना आशा वाटत आहे.

शेवटीं मुख्यतः एक गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, प्रस्तुत स्मारक-संस्थेची इमारत, जरी कोठें तरी एका ठिकाणींच होणें शक्य म्हणून मध्यवर्ति अशा आणि लो० टिळकांचें वसतिस्थान झालेल्या पुण्यांत बांधली गेली आहे, तरी तिच्या-

विषयीं ममत्व बाळगण्याचा हक्क मुंबई शहर, छोटामोठा महाराष्ट्र व कर्नाटक या सर्व प्रांतांना आहे. खुद्द या इमारतीवर खर्च झालेला पैसा व पुढें या इमारतींत स्थापल्या जाणाऱ्या कचेरीवर व तिजकडून होणाऱ्या कार्यांवर खर्चिला जाणारा पैसा हा मूळ 'इंडियन होमरूल लीग' किंवा त्यानंतर नामांतर पावलेल्या 'टिळक स्वराज्य-संघ'याच्या तहाहयात व इतर सभासदांच्या वर्गणीच्या रकमेंतूनच संघाकडून दिला गेला आहे. होमरूल लीग किंवा टिळक स्वराज्य-संघ या संस्थेच्या शाखा मुंबई, मध्यप्रांत, वऱ्हाड, दक्षिण-महाराष्ट्र व कर्नाटक या प्रांतांत पसरलेल्या होत्या व या सर्व प्रांतांत मिळून त्याचे सुमारें एक हजार तहाहयात सभासद प्रत्येकीं १०० रुपये देऊन झालेले होते. अर्थात् स्वामित्व किंवा ममत्व यांपैकीं कोणत्याहि दृष्टीनें हा स्मारकट्रस्ट व त्याचें जुनें—नवें कार्य या अनेक प्रांतांत पसरलेल्या राष्ट्रीय भावना प्रेरित सद्गृहस्थांचेंच आहे यांत काय संशय !

स्मारक संस्थेच्या कार्यासंबंधानें पाहतां यवतमाळ येथील परिषदेचे अध्यक्ष बॅरि० बॅप्टिस्टा यांनीं आपल्या भाषणांत खालील उद्गार काढलेले नमूद आहेत.

प्रतियोगी सहकारिता

"लोकमान्यांनीं अमृतसर येथें प्रतियोगी सहकारिता महात्माजी व बेझंट या जोडीनें सुचविलेल्या पूर्ण सहकारितेच्या ऐवजीं सुचविली. अमृतसरहून परत आल्यावर काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पार्टीची संघटना करण्याचा त्यांचा विचार होता व त्यांनीं तूर्तातूर्त एक योजना प्रसिद्ध करून निवडणुकी करण्याची तयारी चालविली होती. जिकडे तिकडे यशाची आशा दिसत होती. अशा वेळीं कलकत्त्याची स्पेशल काँग्रेस भरली. लोकमान्यांना आपल्यांतून घेऊन जाणें ईश्वरास इष्ट वाटलें. कलकत्त्यास या "सैतानी सरकारा" कडून स्वराज्य हिसकावून घेण्याचा कृतनिश्चय झाला त्यावेळीं एकाहि टिळकभक्तानें कौन्सिलबहिष्काराकरितां आपलें मत दिलें नाहीं. आणि कौन्सिलांत शिरणें हें काँग्रेसचें वैर होऊं शकत नाहीं असें जरी महात्माजींनीं सांगितलें तरी एक खेरजि करून बाकी कोणताहि टिळकानुयायी कौन्सिलांत गेला नाहीं. स्वराज्य एका वर्षांत देऊं असें आश्वासन देण्यांत आलें, परंतु आज तें एका पिढीमागें ढकलण्यांत आलें आहे. नॉन्-को-ऑपरेशनच्या शस्त्रागारांतलीं मुख्य हत्यारें म्हणजे कायदेभंग व कर न देण्याची चळवळ, परंतु हीं दोनहि आज एकमतानें दूर फेंकून दिलीं गेलीं आहेत. कोणीहि तीं

साधनें हातीं धरण्यास तयार नाहीं. अशा परिस्थितींत कौन्सिलांत शिरावें कीं न शिरावें हा प्रश्न राष्ट्रापुढें येऊन पडला आहे. ह्या संघाचें त्याला काय उत्तर आहे ? संघाचे सभासद या नात्यानें आपल्याला स्वराज्यसाधनाकरितां कोणताहि उपाय टाकून देणें इष्ट नाहीं, मग तें को-ऑपरेशन असो, रिस्पान्सिव्ह को-ऑपरेशन असो किंवा नॉन्-को-ऑपरेशन असो."

बॅप्टिस्टा यांनीं आपल्या भाषणांत वरील उद्गार निराशाजनक अशा परिस्थितींत काढले होते. तथापि, होमरूल लीग काय किंवा टिळकस्वराज्यसंघ काय, यांच्या उद्देशाविषयीं व कार्यांच्या धोरणाविषयीं त्यांना किंवा संघाच्या इतर सभासदांना विस्मरण पडलें नव्हतें किंवा कायमची निराशाहि वाटत नव्हती. यवतमाळ येथील सभेनंतरच्या दोन वर्षांत या दृष्टीनें दिशा अधिक उजळूं लागल्या आहेत, आणि मुख्यतः तो हेतु व तें कार्य यांच्या संरक्षणार्थ संघानें स्थापन केलेली ही स्मारकट्रस्टची संस्था आपल्या अंगावर पडलेली जबाबदारी पार पाडण्यास लवकरच समर्थ होईल असा भरंवसा वाटतो.

केवळ इमारती बांधून व पुस्तकसंग्रह करून टिळकांसारख्या तेजस्वी पुढाऱ्याचें खरें स्मारक होऊं शकत नाहीं ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. तथापि अशा विभूतींचें अल्पस्वल्प सक्रिय अनुकरण होण्यासहि त्यांचा स्मृतिप्रसाद अवश्य असतो, हें हिंदुस्थानांत झालेल्या टिळकांच्या अनेक स्मारकांनीं सिद्ध केलें आहे; आणि प्रस्तुतची इमारत उभारून उपरिनिर्दिष्ट कार्यें तींत घडवून आणण्याचा स्मारकसंस्थेचा उपक्रमहि वरील सिद्धान्तास धरूनच आहे.

१८ लो. टिळकांची प्रथम श्राद्ध-तिथि

(केसरी, ता. १९ जुलै १९२१)

लो. टिळकांनीं सुरू केलेल्या पंचांगाप्रमाणें त्यांची प्रथमश्राद्धतिथि उद्यां पडते. ही तिथि महाराष्ट्रभर व इतरत्रही श्राद्धतिथीप्रमाणें पवित्र म्हणून पाळली जाईल यांत शंका नाहीं. प्रत्यक्ष श्राद्धाप्रमाणें विधि न होतां फक्त दानधर्म व पुण्यस्मरण वगैरे गोष्टी ठिकठिकाणच्या लोकांच्या अनुकूलतेप्रमाणें केल्या जातील असें दिसतें व तसेंच होणें योग्यहि आहे. लो. टिळक व महाराष्ट्रजनता यांचा संबंध पितापुत्रासारखा नसून गुरुशिष्यासारखा किंवा पूज्यपूज्यकांसारखा आहे. यामुळें त्यांच्या स्मरणार्थ केलेल्या कृत्यास श्राद्ध असें नांव लाक्षणिक अर्थानें दिलें तरी,

पुत्रकृत श्राद्धाप्रमाणें त्यांत पिंडदानादि क्रिया असूं शकणार नाहीं हें उघड आहे. शिवाय हें श्राद्धहि टिळकांना सद्गति मिळावी अशा इच्छेनें करावयाचें नसून (कारण त्यांच्या सुकृतानें त्यांना ती मिळालेलीच आहे) त्यांच्या स्मरणबलानें आपल्या सर्व समाजाला सुस्थिति मिळावी अशा उद्देशानेंच तें करावयाचें आहे. श्राद्धकर्माचे शेवटीं पितरांकडून जो आशीर्वाद मागावयाचा असतो तोहि टिळकांच्या श्राद्धप्रसंगीं केवळ ठराविक स्मृत्युक्त शब्दांनीं मागावयाचा नसून अधिक व्यापक असाच मागितला पाहिजे. 'दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च। श्रद्धाच नो मागमद्बहुधेयं च नोस्त्विति ॥' हाच आशीर्वाद पण थोड्या निराळ्या अर्थानें मागावयाचा आहे. आपणालाहि दात्यांची अवश्यकता आहे, संततीची इच्छा आहे, श्रद्धेची अपेक्षा आहे व धनादि साधनांची जरूरी आहे पण या सर्व गोष्टी केवळ व्यक्तिनिष्ठ किंवा कुलनिष्ठ राहिल्यानें भागणार नाहींत. त्या सर्व राष्ट्राकरितां मिळून हव्या व त्या विषयीं सर्व राष्ट्रोपयोगी असा आशीर्वाद जर टिळकांच्या आत्म्यापाशीं मागितला तर तो आपणांस खचित मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

एक वर्षापूर्वी आपल्या देशाची स्थिति जितकी बिकट होती तितकीच ती आजहि आहे. पंजाबासंबंधीं मुख्य तक्रारी अद्यापि दूर झाल्या नाहींत आणि होण्याचा रंगहि दिसत नाहीं. लष्करी कायद्याच्या अमलामुळें तुरुंगांत पडलेले कांहीं निरपराधी लोक कदाचित् लॉर्ड रेडिंग हे बंधमुक्त करितील. परंतु या पलीकडे, म्हणजे खऱ्या गोऱ्या गुन्हेगारांना शासन करण्याचे बाबतींत, कांहीं होईल अशी अपेक्षा न करण्याबद्दल त्यांनीं बजावूनहि सोडलें आहे! खिलाफत-प्रकरण अद्यापि जवळ जवळ आहे तेथेंच असून, उलट इंग्लंड फिरून तुर्कांविरुद्ध युद्ध पुकारतें कीं काय अशी शंका वाटूं लागली आहे. स्वराज्यासंबंधानेंहि पाऊल बहुधां आहे तेथेंच आहे. हिंदी लोकांना लष्करी सत्ता देण्याचें बाजूसच राहो, पण लष्करी खर्चहि कमी न करण्याचा सरकारचा निश्चय दिसतो व या धोरणाला संमति मिळविण्याकरितां बड्या कौन्सिलांत भोळ्या सभासदांना मोटारींत घालून सरहद्दीचा अपूर्व देखावा दाखविणें, आणि सरहद्दीपलीकडील फक्त कल्पनागम्य शत्रूचें दर्शन घडवून मनांत भीति उत्पन्न करणें या गोष्टी सुरूच आहेत. लष्करी सत्ता दूरच राहो, पण मुलकी जमाखर्चावरील वरिष्ठ सत्ताहि देण्याची इच्छा अद्याप सरकाराला होत नाहीं. दरम्यान इकडे सुधारलेल्या कायदे-कौन्सिलांतील सभासदांची पाठ थोपटून "तुम्ही

साळसूद, निरुपद्रवी, बिनतक्रारखोर निघालां हीच तुमच्या सत्पात्रतेची खूण होय," असें त्यांना सांगण्यांत येत आहे. अशा वेळीं टिळकांसारखा स्वराज्यवादी राष्ट्रीय पुढारी असता तर हवा होता, असें प्रत्येक हिंदी मनुष्यास वाटत असल्यास नवल नाहींच. पण दैवगति अशी विचित्र आहे कीं, टिळक जिवंत असते तर बरें झालें असतें अशा प्रकारचे उद्गार मवाळ पुढाऱ्यांच्या आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्याहि तोंडून निघालेले ऐकण्याचें सद्भाग्य कित्येकांना लाभतें असें आमच्या कानावर आलें आहे. मग महात्मा गांधींसारख्या स्वराज्यवादी कर्त्या पुढाऱ्याला टिळकांची गरज भासावी यांत आश्चर्य नाहीं.

मवाळ व वरिष्ठ गोरे अधिकारी यांना टिळक कां आठवतात याचें कारण उघडच आहे. 'पुढचा येतो तो मागच्याला बरा म्हणवितो' ही मुळीं म्हणच आहे, व त्या म्हणीप्रमाणें येथेंहि प्रकार घडून आला आहे. टिळक जिवंत असतां त्यांना सरकारनें शत्रुवत् लेखलें. पण आतां ते वारल्यावर सरकारच्या प्रत्ययाला असें आलें कीं, टिळक सर्वस्वीं सहकारी होणें शक्य नसलें तरी ते कदाचित् प्रतियोगी सहकारी तरी राहिले असते. ' जशास तसें वागणें ' ही टिळकनीति असल्यानें, आपण एखादा बरा शब्द बोललों किंवा बरी कृति केली तर, तेवढ्यापुरता जपूनच कां होईना, बरा शब्द टिळकांनीं बोललेला ऐकूं येता, मग पुढच्या क्षणीं ते किती का शिव्या देईनात ! शिवाय टिळकांचें नांव एकदां बद्दू होऊन राहिलें असल्याकारणानें, त्यांनीं दिलेल्या शिव्यांच्या बिब्यावरां तो उतूं नये म्हणून त्यांच्यावरील शत्रुत्वाच्या आरोपाचा चुना सरकारास फासतां येत होता, पण आतां गांधीमहाराज पाहावें तों टिळकांच्याहि हातभर पुढें ! सरकारला त्यांच्याकडून प्रतियोगी सहकारिताहि लाभावयाची नाहीं. सदा हातांत 'सैतानी' शिवीचा सोटा घेऊनच ते उठलेले ! त्यांना शत्रू या नांवानें बाटवावें तर पूर्वीं सरकारी मित्र म्हणून स्वतः सरकारनेंच त्यांचा गौरव केलेला. त्यांना अराजनिष्ठ म्हणण्याची सोय नाहीं; कारण टिळकांप्रमाणें त्यांना कधीं न्यायकोर्टांत शिक्षा झालेली नाहीं. त्यांना शांतताभंग करणारे म्हणावें तर 'अनत्याचारी' हा शब्द त्यांनीं आपल्या निशाणावर लिहिलेला ! अशा रीतीनें गांधींनीं सरकारची कुचंबणा करून त्यांना टिळकांचें स्मरण करावयास लावलें आहे.

मवाळांचीहि स्थिति कांहीं अंशीं अशी झाली आहे. तेहि एखाद वेळ 'टिळक पुरवले, पण गांधी नकोत' असें म्हणण्याचा आव घालण्याचें धाडस करतात.

त्यांचेंहि झालें तरी कारण हेंच, कीं टिळकांना बरें म्हटल्यानें ते पुनः जिवंत होऊन थोडेच त्रास द्यावयास येतात ! उलट गांधींचें प्रकरण मवाळांना 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोताला काळ' असें होऊन बसलें आहे. गांधींना टिळकांप्रमाणें शिवी देण्याचीहि सोय नाहीं. कारण स्वतः गांधी हे मवाळांना कधींहि प्रेमाच्या शब्दाशिवाय बोलत नाहींत, आणि त्यांनीं गांधींना तिरस्कारानें दूर झिडकारून टाकावें म्हटलें तर अजूनहि ते नामदार गोखल्यांना गुरु म्हणून जिव्हाळ्यानें जवळ येऊन चिकटूं पाहतातच. मवाळांना टिळक हे शत्रु पुरवले असते; कारण रागीटपणानें यांच्या तोंडून एखादा अपशब्द निघाला असतां तो उचलून घेऊन जन्मभर त्यांच्या नांवानें तोच उगाळीत बसण्याचा मानभावी उद्योग त्यांना लाभता. टिळक बरे, कारण ते कायदे कौन्सिलांमध्यें शिरून त्यांचा उपयोग करावा असेंहि म्हणत असत. टिळकपक्षानें कौन्सिलांत घुसून सोयीच्या जागा अडवाव्या अशी मवाळांची इच्छा असण्याचें वास्तविक कांहींच कारण दिसत नाहीं; पण 'कौन्सिलांत जावें' इतकी मोजक्या शब्दांची पडत्या फळाची आज्ञा तरी टिळकांकडून मवाळांना मिळणारी होती; आणि एरवीं टिळकांच्या प्रत्येक शब्दाला जरी त्यांची हरकत असली तरी कौन्सिलांत शिरण्याविषयीं टिळकांची संमति ही त्यांनीं आज्ञेप्रमाणें शिरसावंद्य मानली असती. तात्पर्य, टिळक आज जिवंत असते तर बरें झालें असतें, असें मवाळ म्हणतात; पण तें, त्यांच्या तुलनेनें, गांधींना नांवें ठेवण्याला किंचित् काल्पनिक जागा मिळते म्हणून !

पण टिळक आज जिवंत असते तर हवे होते हे शब्द मवाळ लोक किंवा गोरे वरिष्ठ अधिकारी यांच्या तोंडून निघाले तरी ते, टिळकांना गुरूप्रमाणें पूज्य व वंदनीय मानणाऱ्या राष्ट्रीयपक्षाच्या तोंडून ज्या अर्थानें निघतील, त्या अर्थानें निघणें शक्य नाहीं, हें उघड आहे. फार काय, पण गांधी हे स्वतः टिळकांना गुरु न मानितां गोखल्यांनाच गुरु मानणारे आहेत; तरींहि त्यांच्या तोंडून ज्या अर्थानें टिळकांच्या स्तुतीचे शब्द निघतात त्या अर्थानें मवाळ व गोरे अधिकारी यांच्या तोंडून ते निघणें शक्य नाहीं. ता. १३ जुलैच्या 'यंग इंडिया' च्या अंकांत अभावितपणें गांधींनीं टिळकांसंबंधानें कांहीं उद्गार खुल्या दिलानें काढले आहेत. कोणा एका टिळकभक्तानें महात्मा गांधींना नुकतेंच एक निनांवीं पत्र पाठवून त्यांत टिळकांसंबंधीं खालील मजकूर लिहिलेला होता--

" लो. टिळकांच्या अंतःकरणाला जें कार्य नेहमीं प्रियतम वाटत होतें तेंच तुम्हीं उचललें आहे याबद्दल तुमची मी तारीफ करतों. तुमच्या ठिकाणीं टिळकांचेंच आत्मचैतन्य वास्तव्य करीत आहे व तुम्ही टिळकांचे खरे अनुयायी आहां यांत शंका नाहीं. टिळकांचे अनुयायी असल्यामुळें तुम्हांला स्वराज्यप्राप्तीविषयीं निराश होण्याचें कारण नाहीं. मात्र एक गोष्ट तुम्हीं करूं नये ती ही कीं, अशा रीतीनें टिळकांचेंच कार्य करीत असतां आपण गोखल्यांचेच शिष्य आहां असें मिथ्या भासवून तुम्हीं लोकांची फसवणूक करूं नये ! " 'अनामिक बहादुर' कोणास काय लिहितील नियम नाहीं, याचा पुष्कळांना अनुभव असतो. पण गांधींचें गांधीत्व यांतच दिसून येतें कीं, त्यांनीं या निनांवी भ्याड लेखकाचा सन्मान जाहीर परामर्षानें घेतला आहे !

या गृहस्थाला उत्तर देतांना गांधी 'यंग इंडियां'त लिहितात, " लो.टिळकांचा अनुयायी म्हणवून घेण्याचा मान स्वीकारण्याचा मला हक्क नाहीं. टिळकांच्या अंगीं दुर्दम इच्छाशक्ति होती, त्यांची विद्वत्ता अगाध होती, त्यांची देशप्रीति अतुल होती, विशेषतः त्यांचा स्वार्थत्याग व त्यांचें खासगी वर्तन अत्यंत शुद्ध होतें; या सर्व गोष्टींबद्दल इतर लोकांप्रमाणें मी त्यांची तारीफ करतों. आधुनिक काळीं झालेल्या सर्व लोकांत स्वकीयांच्या कल्पनाशक्ति जिंकून हस्तगत करणारा टिळकांयेवढा पराक्रमी पुरुष दुसरा कोणीहि झाला नाहीं. त्यांनींच आम्हां सर्वांच्या मनांत स्वराज्याच्या कल्पनेची खरी प्रेरणा केली. हल्लींच्या राज्यपद्धतीच्या दोषांचें खरें विज्ञान टिळकांइतकें दुसऱ्या कोणाला केव्हांहि झालें नाहीं. आणि टिळकांचा कोणताहि खास सच्छिष्य टिळकांचा स्वराज्यविषयक आदेश जितक्या यथार्थ व विश्वसनीय रीतीनें लोकांस शिकवीत आहे, तितकाच मीहि पण शिकवितों असें म्हणण्याचा हक्क मीं नम्रपणें मागून घेतों. पण हें सर्व होत असतां अशी एक जाणीव पूर्णपणें माझ्या मनांत उभी राहाते कीं, टिळकांचे मार्ग व माझे मार्ग हे कांहीं एकच नाहींत. ते भिन्न आहेत ! आणि म्हणूनच अद्यापि महाराष्ट्रांतील कांहीं पुढाऱ्यांच्या मनाला माझे मार्ग पटविण्याची अडचण मला भासते. पण मला अशी खात्री वाटते कीं, माझ्याहि मार्गावर टिळकांचा अविश्वास नव्हता. त्यांचे अंतःकरणांतील खोल विचार ते मला सांगत. टिळकांच्या मृत्यूपूर्वीं अवघे पंधरा दिवस त्यांच्यापाशीं माझें शेवटचें संभाषण झालें त्यावेळीं अनेक मित्र हजर होते. त्यांच्या देखत ते मला म्हणालें कीं, " तुमचे मार्ग लोकांना पटविनां आले तर ते फारच उत्तम ठरतील. पण

त्याबद्दल मला अनेक शंका येतात!" इतकें सांगून गांधी पुढें लिहितात "पण मला तर अनत्याचारी असहकारितेशिवाय दुसरा मार्गच माहीत नाहीं, व परीक्षेची वेळ जेव्हां अखेर केव्हां येईल तेव्हां राष्ट्राच्या गळीं माझे मार्ग उतरून वचनींहि पडले असेंच आढळून येईल, अशी मला आशा आहे."

लो. टिळक व महात्मा गांधी या उभयतांचा संबंध वर्णन करणारे याहून समर्पक व सत्यस्वरूप असे उद्गार अन्यत्र मिळणें अशक्य आहे. या उद्गारांवरून पहिला बोध घेण्याचा तो हाच कीं, टिळक व गांधी यांचे मार्ग कितीहि भिन्न असले तरी त्या उभयतांच्याहि मनांत परस्परांविषयीं पराकाष्ठेचा आदर वसत होता. गांधींनीं टिळकांविषयीं किंवा टिळकांनीं गांधींविषयीं एकहि वावगा शब्द कोठें काढलेला कोणासहि दाखवितां येणार नाहीं. उभयपक्षींहि अहंभाव निघून गेल्याचा, किंवा परस्परांविषयीं मन निःशंक व निर्मळ झाल्याचाच हा परिणाम होय. टिळक वयानें थोर, अनुभवानें प्रौढ, गांधींपेक्षां आधीं बरींच वर्षें राजकारणाच्या आखाड्यांत उतरून सक्रोध विधीचे तडाखे खाल्लेले व स्वार्थत्यागानें पुनीत झालेले असल्यामुळें गांधींना त्यांच्याबद्दल वडील भावाप्रमाणें आदर वाटत होता. उलट गांधी वयानें लहान व हिंदी राजकारणाच्या कक्षेबाहेर अनेक वर्षें असले तरी त्यांचा सात्त्विक स्वभाव, त्यांची कार्याची चिकाटी, अलौकिक स्वार्थत्याग व स्वभावधैर्य या गोष्टींचा पगडा टिळकांच्या मनावर न बसणें अशक्य होतें. म्हणून तेहि त्यांना आपल्या धाकट्या भावाप्रमाणें मानीत. उपरिनिर्दिष्ट लेखांत म. गांधींनीं म्हटलें आहे कीं, "पहिल्याच भेटींत टिळकांनीं दाखविलेली प्रेमळपणाची सलगी पाहून त्यांच्याविषयीं माझ्या मनाला वाटणारी सर्व भीति एकदम निघून गेली." गांधी हिंदुस्थानांत आल्यावर 'सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया' सोसायटीचे सभासद होते तर या उभयतांचे संबंध कसे राहिले असते हा एक प्रश्नच आहे; पण गोखले जिवंत असतां, व गोखल्यांना गांधी गुरुस्थानीं मानीत असतांहि, सर्व्हंटस् ऑफ इंडियाच्या गुरुकुलांत जाऊन गांधींनीं आपली पडशी उतरली नाहीं, यावरून ते तोंडानें एका नेमस्ताग्रणीचे शिष्य म्हणवीत होते तरी स्वतः त्यांचा नेमस्तपणा कांहीं वेगळ्या प्रकारचा होता हें टिळकांना तेव्हांच दिसून आलें आणि अमृतसरसारख्या ठिकाणीं गांधी व टिळक यांचा जरी मतभेद झाला तरी गांधी हे राष्ट्रीयसभावाले आहेत, नेहमींच्या चिरपरिचित मवाळांपैकीं खास नाहींत–ते थोडे लहरी किंवा

व्यक्तिस्वातंत्र्याचे विशेष भोक्के दिसले तरी ते मवाळ नाहींत, अस्सल जहाल आहेत; अशी टिळकांची खात्री दृढ झाली. व राष्ट्रालाहि दिसून आलें कीं, हिंदुस्थानचें चित्त आकर्षून घेईल असा आज टिळकांच्या खालोखाल किंवा बरोबरीचा एकच पुढारी आहे व ते महात्मा गांधी हे होत.

अशी स्थिति असल्यामुळें या उभयतांचे संबंध पुढें कसे काय राहतात याविषयीं लोकांना कुतूहल वाटणें स्वाभाविक होतें. पण या अनिश्चित स्थितींतच टिळकांना मृत्यु आला. ता. ३१ जुलै व १ आगस्ट १९२० या संधिकालीं ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या काय अपूर्व योग असतील हें ज्योतिषांनीं सांगितलें तर बरें होईल. त्या दिवशीं पंचांगांत तर पौर्णिमाच होती. पण लौकिकदृष्ट्याहि लोकांना असें भासलें कीं, हिंदी जगाला राजकीय शिक्षणाचा प्रकाश देण्याचें आपलें कार्य सारून टिळकरूपी प्रखर प्रवृत्तिसूर्य दुसऱ्या गोलार्धावर प्रकाशमान होण्याकरितां पश्चिम क्षितिजावर टेकला, आणि शीतळ प्रकाश देणारा शांततावादी निवृत्तिपर गांधीरूपी चंद्रमा पूर्वक्षितिजावर उगवला. महात्माजी कितीहि शांततावादी असले तरी आज एक वर्ष लोटल्यावर त्यांना ही चंद्राची उपमा कायम ठेवणारीं माणसें क्वचितच भेटतील, इतकी राजकीय चळवळीची आग गांधी यांनींहि पसरवून सोडली आहे. पण टिळकांचा ज्या दिवशीं मृत्यु त्याच दिवशीं गांधींच्या असहकारितेच्या प्रचंड चळवळीचा पहिला दिवस हा योग लक्षांत घेतला असतां फक्त पौर्णिमेच्या दिवशीं आकाशांत एकाच वेळीं व तेंहि तुल्यबलानें दिसून येणाऱ्या अस्तोदयोन्मुख सूर्यचंद्राची उपमा लोकांच्या मनाला पछाडून राहिली असल्यास नवल नाहीं. कोणी लोक असें म्हणूं लागले कीं, पौर्णिमेचा चंद्र अत्यंत तेजस्वी असतो खरा, पण त्याचें सर्व तेज सूर्यापासूनच मिळालेलें असतें व सूर्य अदृश्य झाल्यामुळेंच तें चमकतें. कोणी, अमेरिकन तत्त्ववेत्ता एमरसन याच्या वाक्याचा आधार घेऊन,म्हणूं लागले कीं, "Nature never sends a great man into the planet without confiding the secret to another," म्हणजे "एका महात्म्याच्या आध्यात्मिक किमयेचा मंत्र पूर्णपणें दुसऱ्याला शिकवून होईपर्यंत त्याला निसर्गदेवता या भूगोलावरून दुसऱ्या जगांत पाठवीतच नाहीं." अर्थात् टिळकांनींच गांधींना असहकारितेचा मंत्र शिकविला, व त्यांचीच शिकवणी गांधी हे आज घटवीत आहेत ! पण हें निवळ पक्षाभिमानाचें बोलणें झालें, व तें कोणींहि बोलूं नये. कारण गांधी हे स्वतंत्र

विचाराचे व स्फूर्तीचे गृहस्थ आहेत. हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीपासूनच या असहकारितेचा मार्ग त्यांनीं पसंत करून चोखळलाहि होता. हा मार्ग त्यांनीं टिळकांपासून उचलला नाहीं. तसाच पण ज्यांना ते गुरुस्थानीं मानीत त्या गोखल्यांपासूनहि, त्यांना तो मिळालेला नाहीं.

उपरिनिर्दिष्ट 'यंग इंडिया'तील लेखांतच गांधी यांनीं असें जाहीर केलें आहे कीं, १८९६ सालीं ते गोखल्यांना भेटले त्या वेळीं 'आत्यंतिक शांतताप्रधान मार्गावर आपला विश्वास नाहीं' असें गोखल्यांनींहि त्यांना प्रांजलपणें सांगितलें. तात्पर्य, गांधी हे स्वतंत्र बुद्धीचे गृहस्थ असल्यामुळें त्यांनीं हिंदुस्थानांत आल्यावर गोखले किंवा टिळक यांपैकीं कोणाहि एकाचें शिष्यत्व न पत्करतां आपला स्वतंत्र असा पंथ काढला व ही गोष्ट त्यांना भूषणभूतच आहे. 'My method is not Mr. Tilak's method' माझा मार्ग तुमच्याहून भिन्न आहे हें जसें गांधींना टिळकांस सांगतां आलें असतें तसेंच तें त्यांना गोखल्यांसहि सांगतां आलें असतें. "गोखले आज हयात असते तर मी आज त्यांच्या हाताखालीं काम करीत राहिलों असतों" असें जें गांधींनीं आपल्या लेखांत म्हटलें आहे तें ते खुशाल म्हणोत. कारण गांधींचा तसा विश्वास आहे व कोणाच्या विश्वासाला कोणीं दुखवूं नये. परंतु गोखल्यांचें व त्यांचें मुळींच बनलें नसतें असें आम्हांस तरी प्रामाणिकपणानें वाटतें. आज ना० शास्त्र्यांचें व त्यांचें जितपत पटत आहे तितकेंच गोखल्यांचें पटलें असतें. गोखल्यांचें गुरुत्व पत्करून गांधी हे जर आपल्या उद्योगास लागते तर त्यांना लवकरच, समर्थांनीं म्हटल्याप्रमाणें, पण किंचित् शब्दाचा फरक करून असें आढळून आलें असतें कीं, " गुरूची मर्यादा राखतां । विवेकबुद्धि क्षोभे तत्त्वतां । तेथें विवेक रक्षुं जातां । गुरुक्षोभ घडे ॥ ऐशीं सांकडीं दोहींकडे । तेथें व्यर्थ परतावा घडे । अन्यमार्गीयां गुरुत्व न घडे । याकारणें ॥ आतां असो हा विचारू । स्वयातीचा पाहिजे गुरु । नाहीं तरी भ्रष्टाकारु । नेमस्त घडे ॥ जरी आवडली घेतली जीवें । तरी आपणचि भ्रष्टावें । बहुत जनांसि भ्रष्टवावें । हें तों न घडे ॥" असें म्हणून गांधींना गोखल्यांशीं फक्त व्यक्तिशः गुरुबुद्धि ठेवून असहकारितेचा मार्ग स्वीकारल्यावर झगडावेंच लागलें असतें.

हें गोखल्यांविषयीं झालें. पण स्वतः टिळक आज हयात असते तर त्यांचें व गांधींचें कसें काय बनलें असतें हा प्रश्न राहतो व त्याचेंहि उत्तर देणें जरूर आहे.

आम्हांला तर असें वाटतें कीं गांधी हे गोखले आपले गुरु मानीत असले, व आपले आणि टिळकांचे मार्ग भिन्न आहेत असें प्रतिपादीत असले, तरी गोखल्यांपेक्षां टिळकांशींच त्यांचें अधिक पटलें असतें. याचीं कारणें अगदीं उघड आहेत. पहिलें हें कीं, राष्ट्रीय सभा हें गांधी व टिळक यांना समानाधिष्ठान होतें. या संस्थेची शक्ति वाढवून तिच्या द्वारें राष्ट्रकार्य करावयाचें हा दोघांचाहि निश्चय दृढ होता. गांधींची असहकारिता ही टिळकांच्या 'प्रतियोगी' ऊर्फ शबल असहकारितेहून भिन्न असली तरी गोखल्यांच्या शुद्ध सहकारितेपेक्षां पुष्कळच जवळ होती. टिळकांचें म्हणणें कायदेकौन्सिलांत घुसावें असें असलें तरी असंतोषजन्य क्षोभच या प्रवेशाच्या मुळाशीं असतो; उलट गोखले हे 'झाल्या त्या सुधारणा पुष्कळच आहेत' असें म्हणणारे असते हें त्यांच्या अनुयायांच्या उदाहरणावरून दिसून येतें. अर्थात् गुरुशिष्य गोखले–गांधी हे दोन टोकांना, व टिळक दोहोंच्या दरम्यान पण त्यांतल्यात्यांत गोखल्यांहून गांधींना अधिक जवळ असेंच दिसलें असतें. सर्वांत मोठें कारण हें कीं, असहकारितेची जी चळवळ आज गांधींनीं सुरू केली तीच थोड्या पर्यायानें व मर्यादित स्वरूपांत बारा वर्षांपूर्वीं टिळकांनीं सुरू केली होती. पूर्वीं केसरीच्या एकदोन अग्रलेखांत बहिष्कारयोगासंबंधानें टिळकांनीं खालील उद्गार काढले आहेतः—

'बहिष्कार' हा मूळ शब्द जरी धार्मिक शिक्षेचा वाचक असला तरी 'काळें-पाणी' या रूपानें त्याचा राजकीय शिक्षाग्रंथांत म्हणजे पीनल कोडांत समावेश झालेला आहे. या राजकीय रूपांतराप्रमाणेंच त्याचें व्यावहारिक रूपांतर व्हावयास पाहिजे; असें केसरींत पहिल्या वर्षीं, म्हणजे सन १८८१ सालीं; आयर्लंडच्या लँड लीगसंबंधानें लिहितांना आम्हीं लिहिलें होतें. 'एकदां बहिष्कारास व्यावहारिक शिक्षेचें स्वरूप मिळाल्यास त्यापासून आपणांस पुष्कळ उपयोग करून घेतां येईल, व ज्या हजारों गोष्टी आपल्या नुकसानीस कारण होतात त्यांचा चांगला बंदोबस्त करतां येईल' असें त्यावेळीं आम्हीं म्हटलें होतें. पंधरा दिवसांपूर्वीं लिहिलेल्या राष्ट्रीय बहिष्कार या लेखांत हेंच मत प्रतिपादन केलें आहे; आणि तेंच बरोबर आहे अशी आमची खात्री आहे. हिंदुस्थानसारख्या सर्वतोपरी पंगु झालेल्या देशास आपलें म्हणणें तडीस नेण्यास जर कांहीं साधन किंवा योग राहिला असेल तर तो 'राष्ट्रीय बहिष्कार' हाच होय. (केसरी ५-९-०५)

"इंग्लंडचे लोकांस आमच्यावर प्रेम करावयास शिकविण्यास या बहिष्कार-योगाच्या साधनाशिवाय दुसरें साधन आम्हांस तरी दिसत नाहीं. जे आपल्यावर प्रेम करीत नाहींत त्यांचा संबंध होतां होइल तों टाळणें ही जगाची सहज प्रवृत्ति आहे. मँचेस्टरनें आपल्या मालाची किंमत कमी करून आम्हांस या योगापासून भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तरी आम्हीं त्याच्या प्रयत्नास भुलतां कामा नये. जेथें प्रेम नाहीं त्या ठिकाणीं अपरिहार्य प्रसंगाशिवाय जाणें निंद्यच मानलें जाईल. भारतीय युद्धास आरंभ होण्यापूर्वीं श्रीकृष्ण शिष्टाईस गेले असतां दुर्योधनानें उत्तम थाटमाट करून श्रीकृष्णास अन्नग्रहण करण्यास पाचारण केलें. त्यावेळीं श्रीकृष्णांनीं दिलेलें उत्तर आम्हीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे—

संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः।
न च संप्रीयसे राजन् न चैवापद्गता वयम् ॥

म्हणजे एक तर प्रेमानें मेजवानीचा उपभोग घ्यावयाचा असतो किंवा नाइलाज म्हणून पोट भरावयाचें असतें. हे राजा, तुझें आमचें प्रेमहि नाहीं व आम्हीहि अन्नान्नगत झालों नाहीं. तर तुझ्या अन्नाचें ग्रहण काय म्हणून करावें!" (केसरी १९-९-०५.)

वरील उताऱ्यांवरून टिळक हेहि बहिष्कारवादी म्हणजे असहकारितावादी होते हें उघड दिसून येईल. टिळकांनीं झालें तरी आजन्म असहकारितेच्या तत्त्वाचेंच आचरण केलें; याला साक्ष म्हणजे सरकारनें त्यांना 'सरकारचे शत्रू' हें नांव देऊन ठेवलें होतें. शत्रू हा कधीं तरी सहकारी असूं शकेल काय? टिळकांनीं वंगभंगाच्या चळवळीच्या वेळीं नुसत्या परदेशी कापडावरच बहिष्कार घातला होता असें नाहीं, तर केसरींतून त्यांनीं 'राष्ट्रीय' बहिष्काराचेंच समर्थन केलें होतें, व या बहिष्कारांत परदेशी माल, विदेशी सरकाराची सेवा वगैरे सर्व प्रकारच्या तत्त्वांचा समावेश त्यांनीं केला होता. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंत पालबाबूंनीं बहिष्काराच्या चळवळीच्या ठरावावर भाषण करितांना "जी एका मुद्यावरून दुसऱ्यावर व दुसऱ्यावरून तिसऱ्यावर चळते व वळते तीच खरी बहिष्काराची चळवळ" अशी कोटी केली होती व टिळकांनीं बहिष्काराला राष्ट्रीय हें जें विशेषण लावलें तेंहि याच अर्थानें. त्यावेळीं तत्त्व आजचेंच होतें, पण शब्द निराळे होते. आज ज्याला आपण असहकारिता म्हणतों त्यालाच त्यावेळीं बहिष्कार, स्वावलंबन वगैरे प्रतिशब्द होते. भिक्षां-

देहीचा राष्ट्राला कंटाळा आला होता व याचनाधर्माचा वीट आला म्हणजेच अयाचित धर्म सुचतो. हा 'अयाचित धर्म' फार पुरातन आहे व त्याचा उल्लेख उपनिषदांतहि आढळतो.

"एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति एवं ह वास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमनायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषत् न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा अलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति त एवैनमुपमन्त्रयन्ते ये पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्नेष धर्मोऽयाचतो भवत्यन्नदास्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति !"

वर दिलेला तेजस्वी संस्कृत मंत्र कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषदाच्या दुसऱ्या अध्यायांत आहे. त्याचा सारांश असा—"या प्राणरूप ब्रह्माला सर्व देवता तो न मागत असतांहि बलि आणून देतात. त्याचप्रमाणें सर्व भुतें तो मागत नसतांहि त्याला आणून देतात. हें जो जाणतो तो 'मी मागणार नाहीं' असाच मनांत गुप्त संकल्प करितो. (कां कीं, व्यवहारांत तसेंच घडून येतें.) एखादा भिकारी प्रथम गांवांत जाऊन भिक्षा मागतो, पण ती त्याला मिळत नाहीं. तेव्हां तो निश्चयानें (मांडी घालून) बसतो व भासवितो कीं, यापुढें कोणीं अन्न आणून वाढलें तरी मी तें खाणार नाहीं. असें झालें म्हणजे मग, पूर्वीं ज्यांनीं त्याला भिक्षा वाढली नाहीं ते आपण होऊन त्याजकडे येतात, त्याला अन्न देऊं लागतात, व म्हणूं लागतात 'महाराज, ही अन्नभिक्षा आम्हीं आपणांकरितां आणली आहे ती कसेंहि करून घ्याच, नाहीं म्हणूं नका'. हा श्रुतिमंत्र धर्मग्रंथांतला आहे. त्याचें पर्यवसान तत्त्वज्ञानात्मक आहे. ज्यानें तो मंत्र "पाहून लिहिला' त्यानें तो आध्यात्मिक सत्य सांगण्याकरितांच लिहिला. तथापि सत्य हें जसें त्रिकालाबाधित असतें त्याप्रमाणें तें विषयानें मर्यादितहि होत नाहीं. यामुळें जें व्यवहारांत खरें तेंच वेदांतांत खरें व जें वेदांतांत खरें तेंच व्यवहारांत खरें ठरतें. आत्मस्वरूपाची चर्चा करितांना अयाचित धर्माचा जो दाखला किंवा दृष्टांत ऋषींनीं दिला तो राजकारणांतहि सारखाच लागूं पडतो.

अयाचित धर्म म्हणजेच असहकारिता. मागितल्यानें जें न मिळालें तें नंतर दिलें असतां प्रथम न घेणें याचेंच नांव अयाचित धर्म, व राजकारणांतील असहकारितेचें मर्महि तेंच आहे. याचनेनंतर अयाचित धर्म प्राप्त होतो. सहकारितेनंतर असहकारिता सुरू होते. याचनाविफलेंत अयाचित धर्माचा जन्म आहे.

सहकारिता निष्फल झाली म्हणजे असहकारिता सहजच सुचूं लागते. याचना व सहकारिता हें प्रवृत्तीचें लक्षण आहे. अयाचितपणा व असहकारिता हें निवृत्तीचें लक्षण आहे. ही निवृत्ति मात्र उपजत किंवा जन्मसिद्ध नव्हे तर प्रवृत्तीची विटंबना झाल्यावर सुचलेला निवृत्तिरूप अयाचितपणा किंवा असहकारिता ही वैराग्यासारखी आहे. शेंकडा नव्याण्णव मुमुक्षूंना वैराग्य हें उपजतांच स्फुरत नाहीं. तर संसारांतील दुःखें भोगावयास लागल्यानंतर स्फुरतें. श्रीरामदासांनीं

'जन्म दुःखाचा अंकुर। जन्म शोकाचा सागर।
जन्म भयाचा डोंगर। चळेना ऐसा॥'

असें जन्माचें वर्णन केलें आहे. पण हें वर्णन पटूं लागण्यापूर्वी मनुष्यानें त्रिविध तापाचीं दुःखें कसकशा प्रकारचीं भोगलेलीं असतात याचें जें वर्णन त्यांनीं केलें आहे तें वगळून चालावयाचें नाहीं. त्याच न्यायानें असहकारितारूप वैराग्य हिंदी लोकांना सुचण्याचे आधीं त्यांनीं सहकारितेचीं सर्व दुःखें सोसलीं आहेत व सहकारितेची अखेर विटंबना झाल्यावरच त्यांना उपरति झाली हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. हिंदी सहकारितेचा इतिहास जवळ जवळ हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याच्या इतिहासाइतकाच जुना आहे. आज सुमारें दीडशें वर्षें हिंदी लोकांनीं सरकारशीं सहकारितेशिवाय दुसरें काय केलें ? ही दीडशें वर्षांची सहकारिता फुकट गेल्यामुळेंच असहकारिता प्राप्त झाली कीं नाहीं ?

हें सर्व खरें; तथापि टिळक आज हयात असते तर त्यांनीं काय केलें असतें हा प्रश्न शिल्लक राहतोच. याचें उत्तर महात्मा गांधी यांनीं स्वतः जें दिलें आहे तें आम्हीं वर उद्धृत केलेच आहे; 'टिळक व मी यांचे मार्ग भिन्न आहेत. माझा मार्ग हा टिळकांचा मार्ग नव्हे, ही जाणीव गांधींच्या मनांतून ता. १३ जुलै १९२१ पर्यंत गेलेली नाहीं हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे! व ते म्हणतात तें खरेंच आहे. गांधींनीं टिळकांच्या शेवटच्या संभाषणांतील जे उद्गार दिले, त्यांवरून टिळकांच्या व गांधींच्या मार्गांत तत्त्वतः सूक्ष्म भेद आहे याची जाणीव टिळकांनाहि अखेरपर्यंत होती. टिळक गांधींना म्हणाले कीं, "लोकांना पटवून देतां येईल तर तुमचा मार्ग उत्कृष्ट आहे यांत शंका नाहीं." याचा उघड अर्थ असा होतो कीं, तो मार्ग लोकांना ताबडतोब पटवून देतां येईल कीं नाहीं याची शंका टिळकांना होती. **किंबहुना आपल्याला शंकाच आहे असें टिळक स्पष्ट शब्दांनीं गांधींना म्हणालेहि.** आतां टिळक हयात असते तर त्यांनीं महात्मा गांधींना कोणत्याहि रीतीनें

प्रत्यक्ष विरोध न करितां, त्यांच्या आपल्या दरम्यान कांहीं तरी मध्यम मार्ग काढून राष्ट्रीय चळवळीचा गाडा पुढें हांकला असतां यांत शंका नाहीं, तथापि या उभयतांच्या मार्गांतील सूक्ष्म भेद त्यामुळें नाहींसा झाला असताच असें मात्र नाहीं. व जी गोष्ट गांधींना माहीत आहे ती स्वतः टिळकांच्या अनुयायांना माहीत नसेल असें कसें होईल ?

टिळकांचे विचार त्यांच्या अनुयायांना माहीत होते म्हणूनच त्यांनीं कलकत्याच्या जादा सभेंत असहकारितेच्या ठरावास विरोध केला. पण बहुमत आपल्याविरुद्ध गेल्यावर राष्ट्रीय सभेचा मान ठेवणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें टिळकांनीं मानलें असतें हेंहि माहीत असल्यामुळेंच त्यांच्या अनुयायांनीं कायदेकौन्सिलावर जाणूनबुजून बहिष्कार घातला. कौन्सिलावर बहिष्कार घालूं नये, त्यांत घुसून लढावें अशी टिळकांची इच्छा होती ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करितां यावयाची नाहीं. तीच गोष्ट कोर्टावरील बहिष्कारासहि लागू आहे. योग्य असो वा अयोग्य असो, टिळकांचा जन्म न्यायकोर्टांतून सरकारशीं झगडण्यांत गेला हें प्रसिद्ध आहे. त्यांची मुंबईची अखेरची खेप, असहकार पुकारला जाण्याच्या आधीं एकच आठवडा, न्यायकोर्टांतिल भांडणासंबंधाची होती. अर्थात् कोणीहि बोटानें खुणावल्याबरोबर उठून तुरुंगांत जावें किंवा दुष्ट प्रतिपक्षाच्या हातावर सर्वस्वाचें दान घालावें हें मत टिळकांना कसें ग्राह्य झालें असतें ? तात्पर्य, आपल्या व टिळकांच्या मार्गांत भेद आहे या गांधींच्या विधानांत इतरांनीं समजून घेण्यासारखें पुष्कळ मर्म आहे; व या भेदामुळेंच महाराष्ट्राच्या कांहीं पुढाऱ्यांची समजूत अद्यापि आपणांस घालतां आली नाहीं हें गांधींना कळून चुकलें आहे. ज्या मार्गभेदामुळें, टिळकांबद्दल अत्यंत आदर असतांहि, गांधींना टिळकांचे अनुयायी किंवा शिष्य म्हणवून घेतां येत नाहीं त्याच मार्गभेदामुळें अनेक महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनाहि महात्मा गांधींबद्दल टिळकांइतकाच आदर असतांहि, गांधींचे शिष्य किंवा अनुयायी म्हणवून घेतां येत नाहीं.

राष्ट्राचें खरें हित व राष्ट्रीय सभेविषयीं एक प्रकारची निष्ठा यावर नजर देऊनच, व असहकारितेपैकीं कांहीं कांहीं कलमें महाराष्ट्रीयांना पटतात म्हणूनच ते त्यांची अंमलबजावणी करितात; गांधींचे अनुयायी म्हणून नव्हे. यामुळें तपशिलाच्या बाबतींत त्यांचा महात्मा गांधींशीं मतभेदहि होऊं शकतो. असहकारितेच्या सामान्य तत्त्वासंबंधानें गांधींचा व टिळकांच्या अनुयायांचा मतभेद

नाहीं. पण तपशिलासंबंधानें खचित आहे. उदाहरणार्थ, परदेशी कापडावरील बहिष्कारासंबंधीं त्यांचें व गांधींचें मत भिन्न नाहीं. पण न्यायकोर्टें व स्थानिक स्वराज्याच्या संस्था, किंबहुना कायदेकौन्सिलें, यांच्यासंबंधानें त्यांचीं मतें सर्वस्वीं जुळती नाहींत व केव्हांहि पूर्णपणें जुळतील असें वाटत नाहीं. फार काय पण बहिष्कार हा देखील एक महिन्यांत घडवून आणतां येईल असें गांधींना वाटतें तसें महाराष्ट्रीयांना वाटत नाहीं. पण ही गोष्ट नुसती महाराष्ट्रीयांचीच आहे अशी कोणाची समजूत असेल तर ती चूक आहे. महाराष्ट्रांत असहकारितेवर दृढ विश्वास नाहीं असें अविचारानें म्हणण्यांत येतें तें येवो. पण विश्वास असणाऱ्या गुजराथेच्या मानानें पाहू जातां महाराष्ट्र असहकारितेच्या बाबतींत कितीसा मागें आहे हें कोणी सप्रमाण दाखवून देईल तर तें हवें आहे. उगाच महाराष्ट्राच्या नांवानें खडे फोडण्यांत अर्थ नाहीं. खुद्द गुजराथेंत किती लोकांनीं वकिली सोडली, गुजराथेंतल्या कायदेकौन्सिलाच्या किती जागा रिकाम्या पडल्या? किती राष्ट्रीय शिक्षणाचीं कॉलेजें निघालीं? किती लोक चळवळीकरितां खटले होऊन तुरुंगांत गेले? किती न्यायकोर्टें बंद पडलीं? परदेशी कापडाची आयात किती प्रमाणानें बंद झाली? या सर्व बाबतींत महाराष्ट्र फारसा मागें राहिला आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं; व राहिला असें घेऊन चाललों तरी, महाराष्ट्राची मार्गपरंपरा भिन्न आहे हें स्वतः गांधीच कबूल करितात, यामुळें ती गोष्ट सकारणच ठरेल. महाराष्ट्राकडे पाहावयाचें तें महाराष्ट्र गांधींचा अनुयायी नसतांहि त्यानें काय केलें, भिन्नमार्गी टिळकांचा तो अनुयायी असतांहि, त्यानें राष्ट्रीय सभेच्या आज्ञेनुसार काय केलें, या दृष्टीनेंच पाहावयाचें आहे.

मद्रास, बंगाल, बहार, संयुक्त प्रांत याहि प्रांतांच्या मानानें महाराष्ट्र मागें आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. विठ्ठलभाई पटेल, जम्नादास मेथा, हे गुर्जर पुढारी खचित महाराष्ट्रीय नाहींत. पण त्यांनाहि महाराष्ट्रीयांप्रमाणेंच असहकारितेचें तत्त्व मान्य असतां महाराष्ट्रीयांप्रमाणें कित्येक तपशिलाच्या बाबी अमान्य आहेत. पटेल यांना स्थानिक स्वराज्यावरील बहिष्कार मान्य नाहीं, व ते स्वतः अद्यापि म्युनिसिपालिटीचे व लोकल बोर्डाचे मेंबर आहेत. जम्नादास मेथा यांनीं कायदेकौन्सिलावर बहिष्कार घातला तरी त्यांना तो कायम राहावा असें वाटत नाहीं. अंबालाल साराभाई यांना स्वदेशी चळवळ पूर्णपणें मान्य आहे, पण असहकारिता पसंत नाहीं. मुंबईच्या गुजराथी व्यापाऱ्यांना असहकारिता मान्य

आहे, पण एका महिन्यांत विलायती कापडाचा नायनाट करतां येईल असें वाटत नाहीं. गांधींप्रमाणें टोपी घालणाऱ्या त्यांच्या कित्येक अनुयायांनीं आपल्या परदेशी व्यापाराचीं सर्व वळणें (Foreign trade relations) अद्यापि बुजवून टाकलीं नाहींत असें सहज सिद्ध करितां येईल. तात्पर्य, असहकारितेचें तत्त्व मान्य असून तें पदोपदीं पुढें ढकलण्याची इच्छा असणाऱ्या लोकांच्याहि मनांत तपशिलाच्या बाबतींत मतभेद होण्याचा संभव असतो. हा सर्व प्रश्न नुसत्या तात्त्विक विश्वासाचा नाहीं. तत्त्वावर अखेर विश्वास असतांहि, तपशिलाची कोणती गोष्ट केव्हां किती व्यवहार्य आहे याबद्दल एकाच्या मनावर दुसऱ्याचा अविश्वास असूं शकेल. गांधी व टिळक यांच्या मार्गांमध्यें फरक आहे असें गांधी म्हणतात, तो मुख्यतः तपशिलाच्या व्यवहार्यतेच्याच बाबतींत. टिळकांनीं गांधींना बोलूनच दाखविलें कीं, 'तुमचा मार्ग लोकांना एकदम पूर्णपणें पटेल कीं नाहीं याविषयीं मला शंका वाटते' व टिळकांचें म्हणणें खरें कीं खोटें हें एक वर्षाच्या चळवळीचा आढावा काढून कोणींहि ठरवावें.

टिळक गांधींपेक्षां अधिक व्यवहारज्ञ म्हणा किंवा गांधी टिळकांपेक्षां अधिक ध्येयाभ्यासी म्हणा, 'एकदम सर्वस्वीं सर्वस्वत्याग करण्यास सांगितलें तर तें कोणासहि पटणार नाहीं व कोणाच्याहि हातून तें सहसा घडणार नाहीं, हें मनुष्यस्वभावाचें मर्म गांधींपेक्षां टिळक अधिक जाणत होते ही गोष्ट स्वतः गांधीहि कदाचित् कबूल करितील. पुढाऱ्याच्या हांकेला ओ देऊन कांहीं नियमित मर्यादेपर्यंतचा स्वार्थत्याग लोक केव्हांहि करूं शकतात. पण वृत्तिछेदाचा प्रसंग सर्वस्वीं येऊन व सर्व जुनी परंपरा एकदम मोडून मनुष्याला दारें लावलेल्या खोलींत कोंडलेल्या मांजरासारखें झालें म्हणजे तो उलट फिरतो हा अनुभव गांधींना परवां मुंबईस कापड–मार्केटमध्यें आलाच आहे. तोच अनुभव वकील व विद्यार्थी यांच्याहि बाबतींत इतरत्र आला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. टिळकांच्या व गांधींच्या मार्गांत असला तर मुख्य फरक हाच कीं, टिळकांनीं सर्व द्वारें एकदम कोंडून घेण्यास विशेषतः विवक्षित वर्गाच्या नांवानें राष्ट्रीय सभेच्या आज्ञा सोडण्यास केव्हांहि संमति दिली नसती. वाहत्या प्रवृत्तिनदीच्या पाण्याला राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांच्या फळ्या घालून तें सर्व एकदम कोंडून टाकणें ही गांधींची रीत आहे. उलट वरच्या बाजूस जागोजाग पाट काढून देऊन हळुहळू नदी कोरडी पाडणें ही टिळकांची रीत आहे असें म्हणतां येईल. 'माझ्या व टिळकांच्या मार्गांत

भिन्नता आहे' असें गांधी म्हणतात तें कदाचित् या अर्थानेंच म्हणत नसतील कशावरून ?

असो. असहकारितेच्या तपशिलाबद्दल मतभेद असला तरी असहकारितेच्या नुसत्या उच्चारानें बरेंचसें काम झालें आहे. 'का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव याज्जिनः' ! मतभेदाच्या कांहीं बाबी वर्ज्य केल्यातरी इतरांच्या योगानें हिंदी लोकांचा स्वराज्यप्राप्तीचा दृढ निश्चय सरकारास कळून येण्यासारखा आहे. म्हणून सर्वसाधारण असहकारितेच्या तत्त्वाची जी प्रचंड चळवळ गांधींनीं केली तिनें देशाचें पाऊल पुढेंच पडलें यांत शंका नाहीं. कोणी गांधींना आपले गुरु मानोत वा न मानोत, ते या सर्वसामान्य तत्त्वाच्या उपदेशापुरते तरी गांधींवर अढळ निष्ठा ठेवून वागतील यांत शंका नाहीं. टिळक व गांधी यांच्या मार्गांत फरक असला तरी, राष्ट्रीय स्फूर्ति व तपस्या यांच्या दृष्टीनें पाहतां टिळकांनंतर टिळकांचें राष्ट्रप्रधानपद घेण्यास व संभाळण्यास, विशेषतः हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत एकसमयावच्छेदेंकरून उत्साहाचें असें भरतें आणण्यास, गांधींसारखा योग्य पुरुष दुसरा कोणीच नव्हता ! कालिदासानें म्हटल्याप्रमाणें 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' एका दिव्याच्या ज्योतीला लावून दुसऱ्या दिव्याची ज्योत पहिल्याइतकीच तेजोमय निर्माण करावी त्याप्रमाणें टिळक मालवले व गांधी उगवले असा लोकोत्तर चमत्कार घडून आला खरा ! स्वतः टिळकांनींहि आनंदानें मान डोलविली असती इतक्या स्फूर्तीनें, उत्साहानें, उद्योगानें व नेटानें महात्मा गांधींनीं ही प्रचंड राष्ट्रीय चळवळ सतत सुरू ठेवली आहे. शिवाय टिळकांनीं सजीव देहानें नसला तरी आपल्या नामाचा आधार देऊन या चळवळीला हातभारच लावला आहे. महात्मा गांधींना ही जाणीव असून त्यांनीं स्वराज्य-फंडाला टिळकांचें नांव जोडलें यांत त्यांची समयसूचकता व आदरबुद्धि हीं दोनही दिसून येतात. अशा रीतीनें या उभय थोर विभूतींनीं सहकारितेनें चालविलेल्या राष्ट्रकार्याला सर्व देशानें जोरानें पुढें ढकलणें हें त्याचें कर्तव्य आहे. गांधी व टिळक हे सामान्य मनुष्याला तरी हरिहरांच्या अवतारांसारखेच आहेत. आणि हरिहरांत भेद मानणें हें जितकें पाप तितकेंच टिळक व गांधी यांच्यांत भेद मानणें हेंहि पापच होईल. टिळकांच्या प्रथम श्राद्धतिथीच्या दिवशीं सर्व टिळकभक्तांनीं वरील सर्व गोष्टी मनांत ठेवून कार्यनिश्चय केल्यास तो राष्ट्राला आजच्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं खचित उपयोगी पडेल.

१९ लो० टिळकांची द्वितीय श्राद्धतिथि

(केसरी, ता. १ ऑगस्ट १९२२)

लो. टिळकांच्या द्वितीय श्राद्धतिथीनिमित्त प्रसिद्ध होणाऱ्या आजच्या या जादा अंकाकरितां लेख लिहिण्याविषयीं आम्हीं अनेक गृहस्थांना विनंति केल्याप्रमाणें त्यांनीं ते लिहून पाठविले याजबद्दल आम्ही त्यांचे फार ऋणी आहों. त्यांच्या या मदतीमुळें स्वतः आम्हांला आजच्या मुख्य विषयावर लिहावयासारखें कांहींच शिल्लक राहिलें नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. आम्हांला आज एकच गोष्ट प्रमुखपणें सांगावयाची ती ही कीं, लो० टिळकांच्या प्रथम श्राद्धतिथीच्या वेळीं देशाची जी स्थिति होती, तिच्याहूनहि ती आजच्या या द्वितीय श्राद्धतिथीस अधिक बिकट झाली आहे. राजकारणाच्या दृष्टीनें, म्हणजे सरकारच्या मनःप्रवृत्तीच्या दृष्टीनें यंदां देशस्थिति गतवर्षाहून कोणत्याहि प्रकारें कमी बिकट झालेली नसून, दुसऱ्या एका दृष्टीनें म्हणजे म० गांधी हे कैदेंत पडल्यामुळें ती अधिकच नाजूक झाली आहे. असहकारितेच्या तपशिलासंबंधानें यंदासारखाच गतवर्षींहि लोकांत मतभेद होता, नाहीं असें नाहीं. तथापि गतवर्षीं महात्मा गांधी हे मोकळे असून सर्व चळवळीची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेऊन ती नेटानें तशीच पुढें चालविणें किंवा परिस्थित्यनुरूप तींत फेरफार करणें यांविषयीं ते स्वतः समर्थ होते. पण यंदा ते कारागृहांत पडल्यामुळें लो० टिळकांच्याहून वेगळ्या कारणानें कां होईना, पण लो० टिळकांसारखेच ते केवळ स्मरणविषय होऊन राहिले आहेत. गतवर्षीं आजच्याच प्रसंगीं लिहितांना आम्हीं असें म्हटलें होतें कीं, 'गांधी व टिळक हे सामान्य मनुष्याला तरी हरिहराच्या अवतारासारखेच आहेत ! व हरिहरांत भेद मानणें हें जितकें पाप तितकेंच टिळक व गांधी यांच्यांत भेद मानणें हें पापच होईल.' पण भक्तिभावनेच्या दृष्टीनें उभयतांतील जी अभेद स्थिति आम्हीं तेव्हां वर्णिली, ती दुर्दैवानें आज इतर रीतीनेंहि, म्हणजे त्यांना भेटून सल्ला विचारण्याच्या दृष्टीनेंहि, अनुभवास येऊन बसली आहे. आणि कोणच्याहि रीतीनें कां होईना, विद्यमान स्थितीला कलाटणी मिळाल्याखेरीज महात्माजी सहा वर्षांपूर्वीं येऊन भेटतील अशी आशा कोणास करितां येत नाहीं. लो० टिळकांच्या शिक्षेचें माप सरकारनें बहुतेक पुरें पदरांत ओतून घेतलें, तसेंच तें म० गांधींसंबंधानेंहि करणार, अशी गूढ सूचना त्यांना शिक्षा देणाऱ्या न्यायाधिशाच्या तोंडूनच

निघाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पूर्वींच्या एका प्रसंगाप्रमाणें आजच्या या दुसऱ्या प्रसंगींहि हिंदुस्थानांतील लोकांनीं यथाशक्ति व यथाबुद्धि आपला मार्ग आपणच आक्रमिला पाहिजे. पण हा मार्ग आक्रमितांना जे स्वाभाविक मतभेद उत्पन्न होणार त्यांचें निदर्शन किंवा प्रतिपादन करितांना, त्या उभय महात्म्यांचीं नांवें वादांत गोंविलीं न जावीं हेंच अधिक बरें. कारण शब्द-प्रामाण्यपद्धतीनेंच चालल्यास मुख्य दोन धोरणांतील किंवा पक्षांतील विरोध तर दुस्तर होईलच, परंतु प्रत्येक धोरणाच्या किंवा पक्षाच्या कक्षेंतहि परस्पर-विरोधी वचनें घोंटाळा उडवून दिल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहींत ! गंगाप्रवाहांतील वाळूप्रमाणें राजकारण हें पायांखालून क्षणोक्षणीं झरून जाणारें असल्यामुळें देशाचें धोरणहि प्रतिभेप्रमाणें नवनवोन्मेषशाली असावें लागतें. याचा अर्थ मनाचें स्थैर्य सुटतें असा मात्र नाहीं. केवळ याच कारणाकरितां लो० टिळक किंवा म० गांधी हे स्थितप्रज्ञ व स्थिरबुद्धि असतांहि, टिळकांच्याच निरनिराळ्या वेळच्या उद्गारांनीं टिळकांना व गांधींच्याच उद्गारांनीं गांधींना विरोध करून प्राकृत जनांना दिङ्मूढ बनविण्याइतकें दुसरें कांहींच सोपें नाहीं असें झालें आहे. पण असे आधार घेण्यापासून अनुयायी म्हणविणारांना ऐन असा फायदा कांहींच नसतां या उभय महात्म्यांचीं नांवें मात्र परस्परांशीं झगडत असल्याचा आभास उत्पन्न होतो. आम्हांला एकाच शब्दांत सर्वांना येवढीच प्रार्थना करावयाची आहे कीं, कोणी कोणाचेहि अनुयायी म्हणविणारे असोत, पण सर्व मिळून तिसऱ्याच एका देवतेचे म्हणजे देशदेवतेचेहि भक्त आहेत. प्रत्येक ग्रहोपग्रह सूर्याभोंवतीं फिरत असला तरी या सर्व ग्रहांसह सूर्यालाहि आपल्या कक्षेंत ओढणारी सर्वंकष अशी एक वेगळी जबरदस्त शक्ति आहे हें सर्वांनींच लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. व या सर्वांनीं मिळून दाखला घ्यावयाचा तर गोकुळांतील श्रीकृष्णाच्या अनुचरांचा घ्यावा. द्वारकेंतील श्रीकृष्णाच्या अनुचरांचा घेऊं नये. गोकुळांतील अनुचरांनीं आपापल्या लहानशा काठ्या वर उचलून धरल्यानें गोवर्धन पर्वत उचलला गेला, द्वारकेंत यादव भांडूं लागले तेव्हां हातांत पडलेल्या लव्हाळ्याचीं मुसळें बनलीं ! लो० टिळकांच्या तेजस्वी असतांहि मनमिळाऊ राहणाऱ्या धोरणाचें व आचरणाचें रहस्य लक्षांत घेतल्यास आम्ही म्हणतों या गोष्टीचेंच समर्थन होईल.

---

२० लो. टिळक व असंतोषात्मक देशभक्तीची मीमांसा

(केसरी, ता. १ ऑगस्ट १९३१)

लो. टिळक निवर्तल्याला तारखेनें बरोबर अकरा वर्षे झालीं. सर्व हिंदुस्थान आज त्यांची मृत्युतिथि निरनिराळे कार्यक्रम करून पाळीत असून, त्यांना आपण विसरलों नाहीं हें सर्व लोक अहमहमिकेनें प्रगट करीत आहेत. आणि खरोखर लो. टिळक हे एकच पुढारी असे होऊन गेले कीं, ज्यांची मृत्युतिथि अखिल हिंदुस्थान हें घरच्या वडिलांच्या श्राद्धतिथीसारखी नियमानें पाळीत आहे. याचें एक कारण असें दिसतें कीं, महानुभाव असे जनतेचे राजकीय पुढारी जरी टिळकांचे पूर्वी व नंतर अनेक होऊन गेले, तरी " राजकारणाचें खरें बीज लोकमान्यांनींच आपल्या मनोभूमींत प्रथम रुजत घातलें " अशी हिंदी जनतेची भावना आहे. त्या बीजाची जात ' असंतोषमूलक अस्वास्थ्य ' अशी आहे. आणि व्हॅलेंटाईन चिरोलसारख्या मार्मिक चिकित्सकानें हीच गोष्ट बरोबर ओळखून " हिंदुस्थानाच्या असंतोषाचे जनक " अशी पदवी जिवंतपणींच टिळकांना अर्पण केली होती. " हिंदुस्थान हें अठरा जातींचें कडबोळें आहे असें सतत म्हणत राहण्याचा अट्टाहास करणाऱ्या, आणि हिंदुस्थानाला राष्ट्र म्हणून संबोधल्यास आपलें सगळेंच्या सगळें भांडवल गमावतें अशा सावधगिरीनें बोलणाऱ्या, हिंदविरोधी ब्रिटिश मुत्सद्यांचा एक इरसाल नमुना " असें चिरोलसाहेबांचें वर्णन अनेकांनीं केलें आहे. पण टिळकांचें यथार्थ वर्णन करण्याच्या मोहांत व झोकांत, एकटे टिळक व सगळें हिंदुस्थान असा भेद दाखवून साहेबमजकुरांनीं हिंदुस्थानला ' राष्ट्र ' ही पदवी न कळत दिली ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

मग टिळकांनीं ज्या असंतोषाचें बीज हिंद्राष्ट्रभूमींत प्रथम रुजत घातलें असें म्हणण्यांत येतें, तो असंतोष ही चिज तरी अशी काय लोकोत्तर होती कीं, जिचा ठसा चिरोलसाहेबांसारख्यांच्या मनावर उठावा ? ' असंतोष ' हा शब्द इतका व्यापक व अनेकार्थी आहे कीं, त्यापैकीं कोणत्याना कोणत्या तरी एका अर्थश्लेषानें, गेल्या पाऊणशें वर्षांतले यच्चयावत हिंदी राजकीय पुढारी, विद्यमान परिस्थितीशीं, असंतुष्ट होते असें प्रतिपादितां येईल. पण त्या अर्थश्लेषांच्या रंगछटा एकमेकांपासून इतक्या दूर जाऊं शकतात कीं शेवटीं कदाचित् काळा व पांढरा इतकी विसदृशता त्यांतून निघूं शकते. हिंदी

राजकारणांतला गेल्या पाऊणशें वर्षांतला असा कोणताहि पुढारी दाखवितां येणार नाहीं कीं तो खरोखर ' संतुष्ट ' होता असें म्हणतां येईल ! तो 'असंतुष्ट' च होता. पण तो असंतुष्ट असला तर खरोखर कुणावर होता ? कां होता ? व असंतोषाच्या शमनाचे त्याचे नियोजित किंवा उद्दिष्ट मार्ग कोणते होते ? याचा विचार हाच महत्त्वाचा ठरतो.

असंतुष्टांचे तीन वर्ग

पैकीं या असंतुष्टांच्या वर्गांत पहिलाच विभाग ' स्वतःवर म्हणजे स्वकीयांवर असंतुष्ट ' आणि ' परक्यांवर असंतुष्ट ' असा पडतो. आणि असा विभाग केला असतां कांहीं एक प्रकारचे पुढारी पहिल्या विभागांत पडणारे, कांहीं दुसऱ्या विभागांत पडणारे, व कांहीं दोनहि विभागांत थोडथोडे पडणारे होते किंवा आहेत असें सहज दाखवितां येईल. आणि हें नीट चांगलें समजण्याकरितां किंचित् चौफेर दृष्टि व तीहि निर्विकार मनानें टाकली पाहिजे. म्हणजे मग असें दिसून येईल कीं, रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख, न्या. माधवरावजी रानडे, न्या. काशिनाथपंत तेलंग, न्या. नारायणराव चंदावरकर इत्यादि पुढारी हे ' स्वतःवर म्हणजे स्वकीयांवर असंतुष्ट ' या सदरांत पडतात. ना. गोपाळराव गोखले व त्यांचे शिष्य म. गांधी हे उभयविध असंतुष्टतेखालीं पडतात. आणि सर फेरोजशहा मेथा, टिळक, दास बाबू, नेहरू हे ' परक्यांवर असंतुष्ट ' या सदराखालीं पडतील.

मग या अशा प्रकारच्या तीन वर्गांच्या मनोवृत्तींत मुख्य फरक कोणता, हा प्रश्न उरतोच. पण त्याचें उत्तर फारसें कठीण नाहीं. असंतुष्ट मनाचा आघात पडावयाचा तो पडतोच; पण तो आघात कोणावर पडतो यावरून उत्तर ठरतें. स्वतःवर असंतुष्ट असणारे पुढारी आपला राग आपल्या जनतेला नांवें ठेवण्यांत खर्च करितात. त्यांची कर्तृत्वशक्ति काय असेल ती आपल्या लोकांची सुधारणा करण्याकडे खर्च होते हें खरें, व या दुसऱ्या म्हणजे विधायक कामगिरीचा उपयोग अर्थात् कोणास नाकबूल करतां यावयाचा नाहीं. पण जें काय रागानें बोलावयाचें तें आपल्याच लोकांना बोलावयाचें यामुळें, आणि त्याचबरोबर परक्याबद्दल भलेपणानें गुणग्रहण बुद्धीनें बोलावयाचें यामुळें, समाजाची राजकीय दृष्टि नुसती अंतर्मुख होते. त्याचा आत्मविश्वास नष्ट होतो.

आणि विद्यमान व भावी स्थितींतील जें महदंतर त्याला दाखविण्यांत येतें तें आपल्या हातून कसें तुटणार असें वाटून तो केवळ निराश होतो.

एक घरगुती दाखला

कांहीं आईबाप असे असतात कीं, आपल्या मुलाला दुसऱ्या मुलानें निष्कारण अन्यायानें मारलें तर ते त्या दुसऱ्या मुलाचा प्रतिकार किंवा त्याला शिक्षा न करतां स्वतःच्या मुलालाच उलट बदडतात. आणि "तूं असाच आहेस, तूं तसाच आहेस, म्हणून तुला त्यानें मारलें हेंच ठीक केलें. आणि त्यानें तुला आणखी मारायला पाहिजे होतें तें मारलें नाहीं म्हणून हें घे तुला आम्हीच मारतों;" असें बोलून दुःखावर डागण्या देतात. दुसरे कोणी आईबाप आपल्या मुलाला मारीत नाहींत, पण इतकेंच म्हणतात कीं "तूं मार कां खाल्लास? तुझे हात काय केळीं खायला गेले होते! मला मारलें मला मारलें म्हणून रडत घरीं येऊन सांगण्याची तुला लाज वाटली पाहिजे. पुनः प्रसंग आला तर त्याला असा खरपूस मार दे कीं याद राहील." पण तिसऱ्या प्रकारचे आईबाप आपल्या मुलाला इतकेंहि बोलणार नाहींत; तर मुलाला कोणीं अन्यायानें मारिलें असें पाहतांच, धांवत जाऊन, त्याचे हात धरून दोन तोंडांत मारतील. वरील दाखल्यांचें मर्म राजकारणाला लाविलें असतां 'असंतुष्ट' म्हटल्या जाणाऱ्या तीन वर्गांचे लोक कसे वागतात हें उमजेल.

गोपाळराव हरि म्हणत, "हिन्दी लोक अज्ञानी, मूर्ख, भोळे, जगाचें ज्ञान त्यांना नाहीं, दैवावर त्यांचा हवाला म्हणून त्यांनीं राज्य घालविलें. म्हणून त्यांनीं आधीं इंग्रजांसारखे ज्ञानी व्हावें व मग स्वराज्य मिळविण्याची आकांक्षा धरावी." अशा असंतुष्ट पुढाऱ्यांवर इंग्रज कशाला रागावेल? तो उलट म्हणेल "ठीक आहे. ज्ञानी उद्योगवादी माणसांशिवाय इतरांना राज्यें मिळत नसतात." न्या. रानडे हे गोपाळराव हरीपेक्षां अधिक संभावित व सुसंस्कृत. म्हणून त्यांनीं आपल्या लोकांना कधीं 'मूर्ख' म्हटलें नाहीं. पण आमच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा नाश व इंग्रजांच्या राज्याची या देशांत स्थापना ही गोष्ट आधिदैविक चमत्काराखालीं किंवा ईश्वरेच्छेच्या सदराखालीं घालून, स्वतःची सामाजिक अधोगति करणारांना देव अशीच शिक्षा देतो व अशा निष्ठुरपणानेंच शहाणपण शिकवितो असा तत्त्वज्ञानात्मक युक्तिवाद केला, व राजकीय अधो-

गतीची कार्यकारणमीमांसा रानड्यांनीं चतुरपणानें लावून दाखविली. असल्याहि असंतुष्टांवर इंग्रज कशाला रागावेल ? तो म्हणेल, " बाबांनों, रानडे म्हणतात त्याप्रमाणें ईश्वरानेंच आम्हांला तुमच्यावर राज्य करण्याला पाठविलें आहे. त्याची उलट इच्छा होईल तेव्हां आम्ही जाऊं. तोंपर्यंत असंतुष्ट राहून स्वतःला दुःखी कां करून घेतां व आम्हांला त्रास कां देतां ? आम्ही गुरु तुम्ही शिष्य. आमच्यापासून शिकावयाचें तें शिकून घ्या. तुम्ही शहाणे झाल्यावर—तुम्हाला राज्य करतां येऊं लागल्यावर—राज्य तुमचेंच आहे. "

गोखले व गांधी यांचा असंतोष

त्यानंतर गोखले किंवा गांधी यांची विचारसरणी पाहिली तर त्यांचा असंतोष दुतर्फी होता. गोखल्यांनीं जन्मभर राजकीय चळवळच केली. मात्र त्याचबरोबर राष्ट्रांतील सामाजिक दोषहि दाखविले. पण ही चळवळ करितांना गोखल्यांनीं इंग्रज हे गुरु व आपण हिंदी लोक हे शिष्य ही रानड्यांचीच भावना कायम ठेवली. यामुळें त्यांनीं इंग्रजांवर कधींहि आंतड्यांला पीळ पाडून टीका केली नाहीं व शिव्या तर दिल्या नाहींतच नाहींत. म्हणूनच इंग्रजांनीं जरी गोखल्यांना असंतुष्टांच्या सदरांत घातलें, त्यांच्या युक्तिवादाला आपण भितों असें दाखविलें, तरी त्यांना एकप्रकारें मित्र असेंच मानलें, शत्रु असें मानलें नाहीं. आणि महात्मा गांधी यांचाहि प्रकार गोखल्यांसारखाच पण थोडा वेगळा होय. ते रागाच्या भरांत इंग्रज सरकारला सैतान असें तरी म्हणूं शकतात. गोखल्यांनीं असलें खाष्ट विशेषण सरकारला कधींच लाविलें नसतें. पण आपल्या असंतोषाचा मोर्चा लोकांकडे वळला म्हणजे गांधी जवळजवळ असें भासवितात कीं, खरोखर हिंदी राजकारण म्हणजे तें फक्त वाढतें सद्गुणसंवर्धन होय. त्याशिवाय दुसरें कांहीं एक नाहीं. गांधी व गोखले यांच्यांत आणखी एक फरक असा आहे कीं, गोखल्यांप्रमाणें गांधी हे इंग्रजाला गुरुस्थानीं मानीत नाहींत. आध्यात्मिक सामर्थ्यावर ते स्वतःलाच जगाचे गुरु मानतात ! पण इंग्रजांविषयीं त्यांना मित्रत्वाचें प्रेम वाटतें तें इतकें कीं, सर्व हिंदुस्थानभर राजकीय चळवळीचा धुमाकूळ माजला व अत्याचार सुरू असले, तरी कोणताहि इंग्रज गांधीजी किंवा त्यांचा कोणताहि कट्टा पट्टशिष्य यांच्या मांडीवर निर्धास्तपणें मान ठेवून निजेल. यामुळेंच गांधींबद्दल इंग्रजाला एक प्रकारचा जिव्हाळा वाटतो, व व्यक्तिशः त्यांची भीति कशी ती वाटतच नाहीं. इंग्रजांची लाठी गांधींच्या अन-

त्याचारी अनुयायांच्या पाठीवर हाणण्याकरितां सदा सज्ज आहे. पण स्वतः गांधींना मात्र ते फुलासारखे झेलावयाला सदा तत्पर असतात. गांधी हे आपलें एक तत्त्व म्हणून अनत्याचारित्वाचा अंगिकार करितात हें खरें. पण अत्याचारीपणांत डोईबुड बुडालेल्या इंग्रजांचा त्या तत्त्वावर विश्वास नसला तरी, गांधींचा अनत्याचारित्वाचा आग्रही उपदेश, व त्यांच्यावरील निष्ठेमुळें जनतेनें यथाशक्ति चालविलेलें त्याचें आज्ञापालन, हें इंग्रजाला आपल्यामुढें या महात्म्यानें उभी केलेली ढाल आहे असें वाटतें. आणि गांधीजी अनत्याचारित्वाबद्दल बोलूं लागले म्हणजे इंग्रज जरी मनांतून हंसेल, तरी या अव्यवहार्य तत्त्वोपदेशापासून होणाऱ्या सोयीचा तो मुत्सद्दीपणानें उपयोगच करील.

असंतुष्टांचा तिसरा वर्ग

अशा रीतीनें सूक्ष्म चिकित्सा केली म्हणजे गोपाळराव देशमुखांपासून गांधींपर्यंतच्या असंतोषाला इंग्रज कां भीत नव्हता हें आपोआप कळून येईल. आतां तिसऱ्या वर्गांतले फेरोजशहा मेथा किंवा नेहरूसारखे पुढारी लोक घेतले, तर ते राजकारणांत सर्वस्वीं सरकारला दोष देणारे होते हें खरें. तथापि त्यांच्या असंतोषाच्या विषाचा उतारा त्यांच्या स्वभावांतच आढळत असल्यामुळें, इंग्रज त्यांच्याहि असंतोषाला फारसा भ्याला नाहीं. मेथा हे तेजस्वी होते पण आळशी होते. ते इंग्रजांशीं जितक्या मानी स्वभावानें वागत त्यापेक्षां स्वकीयांशींच ते अधिक मानी स्वभावानें किंबहुना आढ्यतेनें व उद्दामपणानें वागत. त्यांनीं इंग्रजाला कधीं मित्र म्हटलें नाहीं तरी शत्रुहि मानलें नाहीं. त्यांनीं राजकारणांत सरकारलाच दोष दिला, तथापि दरवर्षांअखेर एकदोन दिवस भरणाऱ्या, मार्मिक पण रंगेल व खुशालचेंडू मुत्सद्यांच्या, मजलशींतील शाब्दिक ठरावांपेक्षां या दोषदर्शनाला त्यांनीं अधिक किंमत स्वतः दिली नाहीं व शक्य तेथवर दुसऱ्यालाहि ती देऊं दिली नाहीं.

पंडित मोतीलाल नेहरू यांच्या असंतोषाचीहि तीच गत. पंडितजी हे राजकारणांत उच्च ध्येय रंगवूं शकतील. सभांतून किंवा कायदेमंडळांत बोलतांना एखादा शब्द फार जहाल म्हणून त्यावर अडखळणार नाहींत. सापाला चिमट्यांत धरावें त्याप्रमाणें, कायदेबाज युक्तिवादाच्या चरकांत सरकाराला चिरडून त्याच्या अंगांतून बेइमानी दुष्टपणाचा विषबिंदु गाळून लोकांना दाखवितील. आणि आपल्या करारीपणाचा पुरावा म्हणून स्वार्थत्यागाची व वैराग्याची चुणू-

कहि मधून मधून प्रगट करतील. पण लगेच चार घटकांनंतर हे व यांचे प्रतिपक्षी इंग्रज एका टेबलाशीं बसले म्हणजे, किरीटकुंडलें फेकून देऊन रंगपटांत चहाकॉफी किंवा पार्थिव अमृत पीत बसणाऱ्या नाटकी रामरावणांप्रमाणें, हे राजकीय देवदानव एकमेकांच्या अंगाचा घाम पुसून, रंगभूमीवरील युद्धाचा शीण घालवित आहेत असेंच पाहणाराला वाटे. खासगी व्यवहारामध्यें कोणाहि परकीयाशीं समरस होण्याची पंडितजींची पात्रता, इंग्रज समाजाविषयीं व त्यांच्या चालीरीतीविषयीं त्यांची स्वाभाविक आवड व अनुकरणलालसा, त्यांच्या अंगांत मुरलेल्या जागतिक संस्कृति, एखाद्या नमुनेदार दरबारी मुत्सद्याला शोभेल असला त्यांचा नाजूक विनोद व गुदगुल्या करणाऱ्या नर्मकथा, या सर्वांचा निकट परिचय घडणाऱ्या इंग्रजाला पंडितजी हे गंगा नदीला आग लावतील असें कधींहि न वाटलें तर त्यांत काय आश्चर्य !

मेथा–नेहरू यांच्याप्रमाणें दासबाबू व टिळक हे असंतोषाची धार सर्वस्वीं सरकारवर चालविणारे. त्यांनीं हिंदी जनतेवर कधींहि तोंडसुख घेतलें नाहीं. पण त्या दोघांत व या दोघांत मुख्य फरक काय होता, हें मेथा व नेहरू यांचें जें वर्णन वर दिलें त्यावरून सहज लक्षांत येईल तथापि उरलेल्या जोडींतील टिळक हेच घेऊं, व त्यांच्या असंतोषालाच तेवढा खरा असंतोष असें इंग्रज कां मानीत हें पाहूं.

टिळकांचा सर्वांगीण असंतोष

थोडक्यांत बोलावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, कोणतीहि एखादी बाब अशी नव्हती कीं जींत टिळकांचें व इंग्रजांचें जुळलें असतें. इंग्रजांबद्दल त्यांना वाटत असलेला असंतोष सर्वस्पर्शी, सर्वतोमुख असा होता. धर्म, सामाजिक स्थिति, संस्कृति या सर्व बाबतींत इंग्रज हा टिळकांना आपल्यापेक्षां कमी व हीन दर्जाचा वाटे. आणि हिंदी राजकारणांत तर एका उद्योगप्रियतेशिवाय इंग्रजांत सारेच्या सारे अवगुणच आहेत असें टिळकांना वाटत असल्यामुळें, असल्या हीन मनुष्यांनीं आपल्यावर राज्य करावें हें त्यांना विपरीत गमे व त्याचा पराकाष्ठेचा राग येई. ईश्वराचा हा दुहेरी अन्याय होय असेंच ते म्हणत म्हणूनच रानड्यांच्या, गोखल्यांच्या ‘ ईश्वरी योजना ’ या शब्दांत ईश्वराचा जो न्यायीपणा ध्वनित होतो तो टिळकांना मुळींच मान्य नव्हता. हिंदुस्थानची गुलामगिरी ही त्याच्या कर्माचें फळ म्हणण्यापेक्षां, इंग्रजांविषयीं ईश्वराच्या

अन्यायी पक्षपाताचें फळ असें मानण्याची त्यांची तयारी होती. म्हणून इंग्रजांशीं त्यांचा चौफेर दावा सुरू होता. सुधारणा व संस्कृति यांची गोष्ट निघाली असतां " आम्ही रामराज्यें करीत होतों व उपनिषदांसारखे ग्रंथ लिहीत होतों तेव्हां या इंग्रजांचे पूर्वज अंगाला रंग फांसून व कातडीं पांघरून उत्तर–जर्मनीच्या अरण्यांतून अर्धनागवे भटकत होते, मग यांची आमच्यापुढें काय किंमत ! " असें ते अभिमानानें म्हणत. मॅक्समुल्लरप्रभृति आधुनिक विद्वानांबद्दल त्यांच्या मनांत आदर वसत असला तरी, ते व त्यांच्या विचारांचे इतर इंग्रज पंडित हे वेदग्रंथांच्या पुराणत्वांतून हजारों वर्षें चोरून घेऊन त्यांना अन्याय व त्यांचा अपमान करतात याबद्दल टिळक मनांतून जळफळत; व या भावनेनेंच आपले 'अग्रहायण' व 'आर्यांचें वसतिस्थान' हे दोन ग्रंथ इंग्रजांपर्यंत थेट जाऊन भिडावे म्हणून त्यांनीं मुद्दाम इंग्रजींत लिहिले. इंग्रजांच्या सामाजिक नीतीविषयीं तर त्यांना पराकाष्ठेचा तिटकारा वाटे, व त्यांच्या चालीरीति आपल्या लोकांनीं अंगीं लागू दिल्यास राष्ट्रीयत्वाचा ऱ्हास झाल्याशिवाय राहणार नाहीं असेंच त्यांचें मत होतें.

हिंदी राजकारणांत तर इंग्रज हा बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् असला तरी दुष्ट, निर्दय, अन्यायी, कपटी, स्वार्थी, उलट्या काळजाचा, ढोंगी, मायावी आहे असा त्यांचा दृढविश्वास असे. म्हणून उलट लोकांच्या दृष्टीनें पाहतां, त्यांना इंग्रजांशीं साधेल तेथें साधेल त्या उपायांनीं लढावें, व कोणीकडून तरी त्यांचा पाडाव करावा या मताचे ते होते. " स्वार्थाविषयीं फकिरी आणि साधनाविषयीं बेफिकिरी बाळगली " तरच इंग्रजांवर मात होऊं शकेल, त्यांच्याशीं धर्मयुद्धाच्या गोष्टी बोलण्यांत अर्थ नाहीं, अशा मताचे टिळक असल्यामुळें, त्यांनीं स्वतः कोणालाहि अत्याचारप्रवृत्त न केलें तरी कोणा तरुणांनीं अत्याचार कोठें केला तर म. गांधींप्रमाणें ते त्याच्या निषेधाला धावून जात नसत. सत्त्व, रज, तम या त्रैगुण्यानें जग भरलेलें असून, हिंदुस्थानावर आलेल्या आपत्कालांत यांपैकीं कोणत्याहि गुणाचें वर्चस्व असणाऱ्या हिंदी मनुष्यानें आपआपल्या स्वभावानुसार देशासाठीं जें करतां येईल तें खुशाल करावें. त्याला नांवें ठेवण्याचा इतरांना अधिकार नाहीं, असें ते म्हणत. यामुळें इकडे अत्याचारी तरुणांनीं टिळकांना मवाळांत ढकललें तर तिकडे सरकारनें त्यांना अत्याचारप्रवर्तक या सदरांत घातलें.

लो. टिळक व म. गांधी

तात्पर्य, हा आपल्यासारखा पोषाख करीत नाहीं, आपल्या पंक्तीला बसून जेवणाखाणांत भूषण मानीत नाहीं, आपल्या आचारविचारांकडे तुच्छता व तिरस्कार या भावनेनेंच सदा पाहतो, आपल्या संसर्गाला जवळ उभा राहत नाहीं, आपल्या राजनीतीबद्दल पूर्ण खंती बाळगतो, आपल्या वर्चस्वाबद्दल जळफळतो, आपलें कधीं निसंतान होईल हें पाहण्याला टपून बसतो, आपल्या राजसत्तेबद्दल जळता द्वेष बाळगतो, आणि आम्ही इंग्रज परके म्हणून, एरवीं, कितीहि गुणवान् असलों तरी आम्हांला जितकें दूर करतो, तितकेंच आपले राष्ट्रबांधव निर्गुण किंवा सदोष वाटत असले तरी ते स्वकीय म्हणून हा जवळ करतो, अशी टिळकांविषयीं समजूत करून घेऊन इंग्रजानें त्यांना खरा इंग्रज-द्वेष्टा, खरा शत्रु असें मानल्यास त्यांत काय आश्चर्य ?

निव्वळ चळवळीच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां लो० टिळकांपेक्षां म० गांधींनीं केलेली चळवळ अधिक व्यापक व अधिक परिणामकारक भासते. इंग्रजांच्या कट्ट्या शत्रूच्या हातून झालेल्या चळवळीपेक्षां त्यांचा खरा मित्र म्हणविणाराच्या हातून झालेली चळवळ अधिक यशस्वी व्हावी हा चमत्कारसा वाटतो. पण त्याला अनेक कारणें आहेत. एक कारण आधीं काळाचा ओघ व परिणति. सर्वच गोष्टी संवयीनें वाढत असतात. एकाचें पाहून दुसरा तयार होतो. स्वार्थत्यागासारख्या सात्त्विक गोष्टींतहि ईषणेसारख्या तामसी वृत्ति प्रगट होतात, आणि अहमहमिका सुरू होते. याहून अधिक निर्णायक कारण म्हटलें म्हणजे टिळकांपेक्षांहि महात्मा गांधींनीं केलेला सामान्य हिंदी जनतेच्या अंतरंगांतील प्रवेश. फेरोजशहा मेथा यांच्या मानानें लो. टिळक जनतेला फारच अधिक विनयानें वागवीत. तथापि पोषाख, खाणेंपिणें व राहणी या तिहींच्या दृष्टीनें ज्या तेल्या-तांबोळ्यांचे पुढारी असें टिळक आपणाला म्हणवीत त्यांच्या खासगींत ते सर्वस्वीं मिसळून समरस होऊं शकले नसते. या तीनहि गोष्टींत टिळकांचा देखील साधेपणा अत्यंत वाखाणण्यासारखाच होता. पण स्वतः हातानें स्वयंपाक करून खाणें, जातिनिर्बंध झुगारून सर्रास अशनपानादि नित्य व्यवहार करणें, किंवा स्वतःच्या हातानें भंग्याप्रमाणें घरचें शुद्धिकार्य संपादणें, अशा गोष्टी करण्याला स्वभावानें टिळक प्रवृत्त किंवा अनुकूल नव्हते ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं. हिंदुधर्माच्या अभिमानामुळेंहि टिळकांना मुस-

लमानादिकांत गांधीजींइतक्या मोकळ्या मनानें वावरतां आलें नसतें. म. गांधींच्या आश्रमांत ज्याप्रमाणें स्त्री–पुरुष हा भेदभाव मुळींच पाळला जात नाहीं, व पुरुषांप्रमाणें मिस स्लेड किंवा बेन यासारख्या शिष्यिणी, सेविका, परिचारिका व मिसेस नायडूसारख्या मैत्रिणी यांचा घोळका जसा म. गांधी यांच्या भोंवतीं पडूं शकतो, तसा टिळकांभोंवतीं पडणें शक्य नव्हतें. तुमचा धंदा काय तर "विणकराचा" असे शब्द टिळकांच्या तोंडून कधींहि निघाले नसते आणि साधेपणाचें किंवा कपड्याच्या मितव्ययाचें उदाहरण लोकांना घालून देण्याकरितां, लंगोटी नेसून उघड्या अंगानें व बोडक्या डोक्यानें राष्ट्रीय सभेसारख्या जनसमूहांत वावरणें हें त्यांच्या उत्कट स्वदेशी बहिष्काराच्या चळवळींतहि त्यांना शक्य झालें नसतें.

गृहस्थ व बुवा यांतील फरक

कांहीं मनुष्यांचा स्वभावच असा असतो कीं, वागणूकसवरणूक रीतरिवाज यांविषयींच्या त्यांच्या मर्यादा ठरून गेलेल्या असतात; व त्या उभ्या जन्मांत केव्हांहि बदलूं शकत नाहींत. लो. टिळक जर अशा वर्गांत पडत, तर म. गांधी हे दुसऱ्या एका अशा वर्गांत पडतात कीं, त्याला वरील गोष्टींत वाटेल तितका फेरबदल करण्याला मुळींच दिक्कत वाटत नाहीं, हें गांधींचें जीवनचरित्र वाचणाराला तेव्हांच दिसून येईल. या दोन्ही प्रकारांत नैतिकदृष्ट्या अमुक चूक व अमुक बरोबर किंवा अमुक श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ असें कांहींच म्हणण्यासारखें नसतें. तो फक्त स्वभावाच्या ठेवणीचा परिणाम असतो. पण म. गांधींच्या स्वभावाची ही ठेवण त्यांना सामान्य जनतेच्या अंतरंगांत प्रवेश करण्यास उपयोगी पडली यांत शंका नाहीं. त्यांनीं एकदां असहकारितेच्या चळवळींत व दुसऱ्यानदां सत्याग्रहाच्या चळवळींत जें जनतेचें रान उठविलें तें त्यांच्या या विशिष्ट गुणांच्याच जोरावर यांत बिलकुल शंका नाहीं. पण साधेपणाची परमसीमा हा जसा गांधींचा राष्ट्रोपयोगी असा एक गुण आहे तसाच, पण त्याहूनहि अधिक परिणामकारक असा त्यांचा दुसरा गुण म्हणजे त्यांचा सर्वसंगपरित्यागी फकिरी बाणा हेंहि नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं. टिळक साधे होते पण गृहस्थ होते. गांधी त्यांच्याहून साधे आहेत पण बुवा आहेत. आणि अत्यंत नमुनेदार गृहस्थालाहि जी जनता वश

नसते ती एखाद्या बुवाला सहज वश होते अशी आम्हां हिंदी लोकांचीच काय पण सर्व जगांतील जनतेची ख्याति आहे.

वर गांधींनीं जें जनतेचें रान उठवून सरकारामागें लाविलें म्हणून सांगितलें, त्यांत देशभक्त होतेच पण त्याप्रमाणें बुवाभक्तहि पुष्कळच होते. सामान्य प्रतीचे सांप्रदायिक बुवा आपल्या अनुयायांना देशकार्याच्या मार्गानें चालवीत नाहींत, तर आपण मोठेपणा दिलेलें दैवत किंवा देवस्थान आणि त्याबरोबर स्वतःची व्यक्ति यांची पूजाअर्चा, आरती, भजन-पूजन व हरतऱ्हेची सगुणसेवा यांच्या-कडेच त्यांची भाविक बुद्धि खर्च करतात. पण म. गांधी यांनीं तसें केलें नाहीं. त्यांनीं देश हेंच दैवत असें मानण्यास आपल्या शिष्यांना–अनुयायांना–शिक-विलें. हा त्यांचा मोठेपणा किंवा त्यांची अलौकिकता झाली. तथापि बुवा म्हणून एखाद्याच्या मागें लागण्याचा जो जनतेचा धर्म तोच गांधींसंबंधानेंहि तिनें अनुसरला असें बिनधोक म्हणतां येईल. बुवा म्हणवून घेण्यासारखा तऱ्हेवाईकपणा टिळकांसंबंधींच्या कोणत्याहि गोष्टींत नव्हता. पण अशा किती तरी गोष्टी गांधींना संलग्न झालेल्या आढळतात. आणि त्यांचें कौतुक हिंदीच नव्हत तर इंग्रज व इतर युरोपियन लोकहि फार करितात.

म. गांधींच्या कौतुकाचे प्रकार

गांधी हे शेळीचें दूध पितात असें ऐकून लंडनांत उद्यां ते ज्या मोहोल्यांत राहणार तेथें, इरसाल शेळ्यामेंढ्यांचा एक लहानसा कळपच त्यांचे इंग्रज भक्त आणून उभा करणार आहेत! ते थर्ड क्लासांतून प्रवास करतात म्हणून ते विलायतेंत प्रवास करतील त्या फर्स्ट क्लासच्या कंपार्टमेंटावर थर्ड क्लास अशी पाटी रेल्वे कंपनी लावण्याचा संभव आहे! कारण गांधींच्या लहरी संभाळून त्यांतल्यात्यांत त्यांच्या सुखसोई कराव्या अशी इंग्लंडांतील इंग्रजांनाहि इच्छा दिसते. ते संध्याकाळानंतर कांहीं खात नाहींत हें माहीत, यामुळें व्हाइसरीगल लॉजमध्येंच त्यांच्या सायंप्रार्थनेची व फराळाची तजवीज ठेवण्यांत येते. आणि त्यांचा थाळा धरण्यास जवळ कोणी नाहीं म्हणून लाटसाहेबांनीं स्वतः तो उच-लून धरला असेंहि त्यांचे कांहीं भक्त सांगतात! कृत्रिम दातांची कवळी दुसऱ्या देखतां काढून धुणें हें सभ्यपणाचें मानलें जात नाहीं. पण महात्माजींनीं, म्हणतात, तेंहि लाटासाहेबांसमक्ष केलें! गांधींच्या मौनव्रताचें कौतुक करण्या-करितां त्यांचा सोमवार संभाळून आपला रविवार मोडण्यांत लाटसाहेबांस आनंद

वाटतो ! गांधींच्या खादीव्रताचा परिणाम लेडी–अमुक यांच्यावर इतका झाला म्हणे कीं, स्वतः गांधींनीं कातलेल्या सुताची मागणी त्यांनीं केली असून, त्याचें कापड विणून त्यांतून आपली चोळी बेतून स्वतः शिवून घालण्याची इच्छाहि त्यांनीं गांधींना बोलून दाखविली आहे ! त्यांचा टीचभर लंगोट पाहून, एका साहेबानें " आमच्या शॉर्टसचाच हा एक नवा प्रकार आहे " असें बोलून दाखविलें, व या पद्धतीचा लंगोट शिवून देण्याला आपल्या शिंप्याला सांगितलें असल्याचेंहि प्रसिद्ध केलें ! महात्माजी माणसांनीं ओढलेल्या रिकशा गाडींत बसत नाहींत हें कळल्यामुळें सिमल्यास त्यांच्या मोटारीला फिरण्यास स्पेशल परवाना दिला. आतां वास्तविक गांधी काय खातात, काय पितात, ते कोणते नियमधर्म पाळतात, याचा व त्यांच्या राजकारणाचा कांहीं संबंध नाहीं. इंग्रजांचें काय ? त्यांना गांधींना सुखासुखी फुकटांत खूष करतां आलें, व आपणांस महामित्र म्हणणाराचा प्रत्युपकार फेडतां आला तर हवाच आहे. तथापि या गोष्टींवरच दिलखूष होऊन गांधींना आपले बुवा मानून त्यांचा गुरूपदेश घेऊन, त्यांच्या अनुयायांच्या मेळ्यांत सामील झालेले किती तरी भोळे हिंदी देशभक्त आढळतील !

बिचाऱ्या टिळकांजवळ, परक्यांकडून अशा मायावी पद्धतीनें कौतुक करून घेण्यासारखें, व भोळ्या श्रद्धाळू सांप्रदायिक भावनेनें स्वकीयांकडून बुवा किंवा महंत म्हणवून घेण्यासारखें कांहीं नव्हतें. त्यांचें खाणें पिणें, त्यांच्या फर्मासी, त्यांचे यमनियम, त्यांचीं व्रतें, त्यांचें तत्त्वज्ञान यांत लोकविलक्षण असें कांहींच नव्हतें. आपल्या या खासगी गोष्टींचा उच्चारहि स्वतः टिळकांनीं कधीं केला नाहीं, मग त्यांच्या सयुक्तिकतेचें प्रतिपादन वर्तमानपत्रांत करून त्याच्या जाहिराती फडकविणें तर दूरच राहिलें. हिंदुस्थानांत ते इतर चार सद्गृहस्थांच्या रीतीप्रमाणेंच राहिले. आणि विलायतेला ते गेले तरी, एकपक्षीं इंग्रजांत समरस होऊन जरी फारसे मिसळले नाहींत तरी दुसरेपक्षीं लोकविलक्षण असें कांहीं न करतां, सभेंत किंवा भोजनसमारंभांत इंग्रजांची गांठ पडली असतां संकटाप्रमाणें त्यांनीं ते प्रसंग कोरड्या हातानेंच पण कसेतरी निभावून नेले. हिंदी राजकीय पुढाऱ्यांची परीक्षा इंग्रज जेव्हां करितो तेव्हां, ती प्रायः मार्मिक असते. टिळक वारले तेव्हां त्यांना पाण्यांत पाहणारा चिरोलसाहेब यानें त्यांच्यावर लिहिलेल्या लेखांत खालील उद्गार काढले आहेत. " हल्लींच्या काळीं

टिळकांइतका लोकोत्तर पुरुष कोणीच झाला नाहीं. कदाचित् गांधी हे त्यांच्या बरोबरीला येतील. गांधींचा सौम्यपणा व विनय टिळकांच्या अंगीं नव्हता. पण बुद्धिमत्ता व राजकारणांतील मार्मिकपणा हा गुण गांधींपेक्षां टिळकांच्या अंगीं फार अधिक प्रमाणानें होता."

संप्रदायविरहित टिळक

पण ही बुद्धिमत्ता व हा मार्मिकपणा यांच्याहि योगानें टिळकांना गांधी यांच्याइतका अनुयायांचा मेळा लाभला नाहीं ! त्यांची देशभक्ति, स्वार्थत्याग व धैर्य या अमूर्त गुणांखेरजि कौतुक करण्यासारखें असें टिळकांजवळ दुसरें काय होतें ? आणि अमूर्त गुण हे संप्रदाय बनविण्याला फारसे उपयोगी पडत नाहींत. टिळकांचा संप्रदाय असा कांहीं नव्हताच; व संप्रदाय असला तरी तो बाहेरून ओळखण्यासारखा नव्हता. मुसोलिनीचा काळा शर्ट, ग्यारिबाल्डीचा तांबडा झगा, रामदासांची भगवी कफनी, आणि गांधीजींची शुभ्र खादी टोपी व पिशवी, यांसारखें टिळकांनीं आपल्या संप्रदायाचें कांहींएक बाह्य लक्षण ठरविलें नव्हतें; आणि जे स्वतः बुवा बनूं इच्छित नाहींत ते दुसऱ्याला सांप्रदायिक चेलेहि बनवूं इच्छित नाहींत. संनिध उपस्थित झालेल्या खऱ्या भावनेच्या भक्तांच्या पोषाकाकडे टिळकांनीं कधींच आपली दृष्टि रोखली नाहीं, किंवा अमुकच द्वारानें मठांत प्रवेश करावा म्हणून क्रीडचीं तोरणें बांधून ठेविलीं नाहींत. अर्थात् टिळकांवर निष्ठा ठेवणें म्हणजे कांहीं चार दोन ढोबळ राष्ट्रीय गुणांवर विश्वास ठेवणें इतकाच अर्थ होई. यामुळें त्यांच्या परिवारांत सर्व स्वभावाचे, सर्व विचारांचे, सर्व कार्यपद्धतीचे लोक असलेले आढळून येत. आणि टिळकांचाहि स्वभाव असा कीं, वेळीं हातीं सांपडेल त्याकडून त्याच्या लायक असें आपलें सार्वजनिक कार्य करून घ्यावयाचें. त्यांनीं ना. गोखल्यांसारखी, शपथा घेऊन सामील झालेल्या लोकांची, एखादी सोसायटी काढली नाहीं. किंवा म. गांधींप्रमाणें आश्रम स्थापले नाहींत. त्यांच्या सोसायट्या व आश्रम हे राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांत सर्व प्रांतांतून पसरलेले होते. फक्त स्वराज्य-संघ काढला तेव्हांच त्याचें खास असें एक प्रतिज्ञापत्रक त्यांनीं तयार केलें. आणि काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पार्टी निघाली तेव्हां त्याच्या कार्यक्रमाचा जाहीरनामा काढला.

टिळकांचें ब्रीदवाक्य

पण या प्रतिज्ञापत्रकांत व्यक्तिशः आचरण करण्याचीं विशिष्ट बंधनें नाहींत; व जाहीरनाम्यांत कार्यक्रम असा आहे कीं, तो कोणासहि आचरतां यावा. पण हीं दोनहि विचारपुरःसर लिहिलेलीं असलीं तरी, त्यांच्या तोंडून प्रथम सहज-स्फूर्तीनें निघालेलें, व नंतर सुंदर समर्पक म्हणून लोकांनींच पुनरुक्तीनें टिळकांच्या बिरुदावळीस बांधलेलें, ब्रीदवाक्यहि असेंच व्यापक स्वरूपाचें आहे. 'अनत्याचारी रहा व खादी वापरा' याशिवाय म. गांधींचें खास असें एखादें ब्रीदवाक्य (कीं जें त्यांच्या पुतळ्यावर उद्यां कोरून ठेवतां येईल) नाहीं असें आम्हांला वाटतें. टिळकांचें ब्रीदवाक्य प्रसिद्धच आहे तें असेंः– "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे म्हणून तें मी मिळवीनच मिळवीन." आणि खरोखरच हें वाक्य हिंदुस्थानांत हल्लीं चालू असलेल्या स्वराज्याच्या चळवळीचा समाधानकारक निकाल लागेपर्यंत अबाधित राहील.

या सूत्रवाक्यांत राष्ट्राचें साध्य व तें मिळविण्याचा निश्चय या गोष्टी प्रमुख आहेत; मात्र तें साध्य मिळविण्याच्या साधनांचा उल्लेख नाहीं हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. साध्याविषयीं पाहतां त्यांत 'स्वराज्य' हा अगदीं साधा शब्द आहे. स्वराज्य या शब्दाचा अर्थ परिस्थितीप्रमाणें निरनिराळा होऊं शकतो असें टिळकांचें मत होतें. तें हप्त्यांनीं प्राप्त होणारें आहे, म्हणून त्यांना त्यांच्या ह्यातींतच स्वराज्य म्हणजे आंग्लनिर्मक्षिक लोकशाही असा त्याचा अर्थ सांगतां आला नाहीं. गोरे लोक अधिकारांच्या जागांवरून हटत जात जात त्यांच्या जागीं काळे लोक यावयाचे, म्हणून टिळक प्रथम स्वराज्य म्हणजे काळ्या–गोऱ्यांचें स्वराज्य असें म्हणत असत. नंतर हळूहळू ते स्वराज्य हा शब्द स्वातंत्र्यार्थी वापरूं लागले, म्हणजे स्वातंत्र्य हें परम ध्येय, पण तूर्त स्वराज्य म्हणजे काळ्या-गोऱ्यांचें व वसाहतइतकें स्वतंत्र स्वराज्य असा अर्थ ते सांगत आणि हें योग्यच होतें. कारण आज मोठ्यांत मोठें तोंड उघडून स्वराज्य मागितलें तरी त्याची घटना प्रथम पदरांत पडावयाची ती पार्लमेंटाच्या कायद्यानें, बंड करून व स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा काढून नव्हे, असें ते उघडपणें घेऊन चालत. त्यांत आत्मवंचना किंवा परवंचना करण्याची इच्छा नव्हती. आणि आज जरी दहा वर्षांत स्वराज्याच्या चळवळीची मजल टिळकांच्या पुढें पुष्कळच गेली आहे तरी स्वराज्याची योजना पूर्वींच्याच जागीं आहे.

टिळकांचा जाहिरनामा व नेहरू रिपोर्ट

१९२८ च्या नेहरु रिपोर्टांत वसाहतींच्या स्वराज्याचीच घटना असून, तिला कायद्याचें स्वरूप यावयाचें तें पार्लमेंटांत कायदा होऊनच यावयाचें ही टिळकांची योजना त्यांत गृहीत धरल्यासारखीच होती. पण लाहोर कॉंग्रेसनें नेहरु-रिपोर्ट रावी नदींत फेकून दिला व स्वातंत्र्याचें निशाण उभारलें. असें झालें, तरी आज, कॉंग्रेसच्या अनुज्ञेनें, गांधीप्रभृति जे गोलमेज परिषदेला जाणार आहेत ते काय संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या सनदेचे नक्की शब्द ठरविण्या-करतां ? हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा लिहिण्याचा सुप्रसंग येईल तेव्हां त्याचा मसुदा अखेरच्या युद्धावर निघालेले किंवा तें युद्ध जिंकून विजयी झालेले, हिंदी पुढारीच लिहितील. "तो मसुदा पार्लमेंटाकडून लिहून घेण्या-करितां इकडून शिष्टमंडळ जाईल व त्याची चर्चा गोलमेज परिषदेसारख्या सभेंत होईल" ही कल्पना करणें म्हणजे हास्यास्पदतेची परमसीमा गांठण्या-सारखेंच होय. तात्पर्य, टिळकांनीं आपल्या सूत्रांत 'स्वराज्य' हा जो मोघम शब्द वापरला तो सर्वार्थसंपादक असून, लखनौच्या कॉंग्रेस–लीग स्कीमपासून तों भावी स्वातंत्र्याच्या जाहिरनाम्यापर्यंत एकसारखाच लागू पडणार आहे.

आतां 'माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे' या शब्दांचें स्वारस्य काय आहे तें पाहूं. माझा यांतील मी हा शब्द पुरुष व स्त्री या दोहोंचाहि सारखाच वाचक आहे. अर्थात् स्वराज्य मिळविण्याचें कर्तव्य व तें भोगण्याचा अधिकार हिंदी पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांनाहि आहे, त्यांत अणुमात्र कमीपणा नाहीं, हें सिद्ध होतें. 'जन्मसिद्ध हक्क' याचें स्वारस्य तर फारच आहे. तें असें कीं, स्वराज्य भोगण्याचा हक्क आम्हांला कोणीं बाहेरून दान म्हणून दिलेला किंवा देण्याचा नाहीं. किंवा सज्ञान झाल्यावर परक्यांशीं करार करून, मोबदले देऊन, विकत घ्यावयाचा नाहीं. स्वराज्योपभोगांत अर्थातच मतदारी व जबाबदारी दोनहि येतात. आणि टिळकांच्या सूत्रानेंहि Fundamental Rights आणि Adult Franchise म्हणजे "मूलभूत नागरिकत्वाचे हक्क व केवळ वयांत आल्याबरोबर आपोआप मतदारीच्या हक्काची प्राप्ति" या गोष्टी ध्वनित होतात. मूलभूत हक्क हे जन्माबरोबरच जन्मतात. याचा अर्थ एक दिवसाचें मूल व एक्याण्णव वर्षांचा म्हातारा या दोहोंनाहि जगण्याचा, क्रियास्वातंत्र्याचा, आत्मसंरक्षणाचा व राष्ट्रसरकारकडून संरक्षण मिळविण्याचा हक्क सारखाच

असतो. नव्या स्वराज्यघटनेंत या मूलभूत हक्कांचा भाग फार महत्त्वाचा ठरेल. कारण आजपर्यंत त्यांचा तशा रीतीनें उल्लेख झालेला नाहीं. या दृष्टीनें टिळकांचें सूत्र मतदारीच्या परिणतस्थितीला केव्हांहि लागू पडण्यासारखें आहे.

' साधनानामनेकता '

यानंतर ' तें (स्वराज्य) मी मिळवीनच मिळवीनच ' हे शब्द. यांत राष्ट्रीय चळवळीच्या मुळाशीं लागणारा निश्चय, निर्धार व प्रतिज्ञा हीं आलीं. पण अमुकच रीतीनें स्वराज्य मिळवीन अशा प्रकारचें साधनासंबंधीं निष्कारण बंधन मात्र यांत घालून घेतलेलें नाहीं. याचें कारण पूर्वी सांगितलेंच आहे. आणि तें हें कीं, टिळकांचा त्रिगुणात्मक मनुष्यस्वभावावर विश्वास अढळ असल्यानें ज्या वेळीं ज्याला जें युक्त व शक्य वाटेल तें त्यानें करावें, पण आपल्या कृत्याच्या फळाची आसक्ति धरूं नये. मिळेल त्या बहुमानाप्रमाणें होईल त्या शिक्षादिक संकटांनाहि तयारच असावें असें त्यांचें मत होतें. हिंदुधर्माची त्यांनीं जी व्याख्या केली ती एका शब्दाच्या फरकानें राजकारणाच्या त्यांच्या कल्पनेलाहि लागूं पडण्यासारखीच आहे. ' प्रामाण्यबुद्धिः स्वाराज्ये साधनानामनेकता, उपास्यानामनियमः ' हें वर्णन टिळकांच्या राजकारणाच्या तत्त्वज्ञानाला समर्पक लागू पडत नाहीं असें कोण म्हणेल ? " कोणी मेथांना भजा, कोणी गोखल्यांना भजा, कोणी अरविंदांना भजा, कोणी सुरेंद्रांना भजा; पण एकंदर जनता मनांत धरील तेंच बरोबर, व जें करील तेंच देशाचें भवितव्य, अशा प्रकारची प्रामाण्यबुद्धि धरा. आणि ईश्वरदत्त गुणाचें जें हत्यार या परकी राजसत्तेवर तुम्हांला फेंकून मारतां येईल तें मारा. म्हणजे केव्हां तरी तुम्हां देश दास्यमुक्त करण्याचें श्रेय मिळालेंच पाहिजे. " हाच टिळकांचा संदेश राष्ट्राला केव्हांहि होता.

त्यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचें हें सूत्र त्यांचें त्यांनींच बनविलें, आणि जन्मभर त्यांनींच त्यावर आपल्या लेखांतून व भाषणांतून भाष्य केलें. गांधींना ज्याप्रमाणें आपल्या गेल्या चळवळीनें हजारों लोक तुरुंगांत घालतां आले तसे कदाचित् टिळकांना घालतां आले नसते. म्हणजे एका अर्थानें टिळकांपेक्षां गांधींचा अनुयायीवर्ग अधिक मोठा आहे हें उघड आहे. तथापि गांधींपेक्षां टिळकांना सरकार अधिक भीत होतें हें मात्र कोणालाहि मान्य करावें लागेल. टिळक विलायतेला गेले तेव्हां त्यांच्याकरितां कोणीं स्वागतमंडळ बनविलें नाहीं.

" आमच्या घरीं तुमची उतरण्याची व्यवस्था करतों " असें म्हणणारा कोणी इंग्रज त्यांना भेटला नाहीं. टिळक जहाल जातील म्हणून राष्ट्रीय सभेनें प्रथम त्यांना आपले प्रतिनिधि नेमले नाहींत. त्यांना अमेरिकेचीं निमंत्रणें आलीं नाहींत. व्हाइसरॉय गांधींशीं मुलाखतीचे सप्ताह बसवितात. पण ज्या सिलेक्ट कमिटीपुढें साक्ष देण्यास स्वतः होमरूल लीगचे अध्यक्ष व प्रतिनिधि म्हणून टिळक गेले, त्या कमिटीनें त्यांच्याशीं एक शब्दहि न बोलतां त्यांचें म्हणणें तेवढें ऐकून घेऊन त्यांना परत पाठविलें. ते विलायतेस असतां एकहि बडा इंग्रज त्यांना आपण होऊन भेटावयाला आला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर अनेकांनीं कांहींना कांहीं सबब सांगून त्यांना भेटण्याचें टाळलें. येऊन जाऊन उदयोन्मुख अशा नव्या मजूर पक्षानें त्यांच्याशीं उघड स्नेहसंबंध ठेवला. पण त्या पक्षाच्या मुखपत्राला तीस हजार रुपये दिले असतांहि आपला अमुक एक इतका मजकूर डेली हेरल्डमध्यें येईलच येईल अशी त्यांना खात्री वाटण्यासारखी स्थिति नव्हती. याचें कारण टिळकांना इंग्रज हा आपला खरा शत्रू मानीत होता. व टिळकांनींहि इंग्रजांना आपले मित्र असें कधींहि म्हटलें नाहीं हेंच होय.

सादर चिकित्साबुद्धि असावी

म. गांधींचें याच्या उलट आहे. त्यांनीं इंग्रज सरकार व इंग्रज लोक यांमध्यें आपण जमीन–अस्मानाइतकी तफावत मानतों हें इतक्या परोपरीनें निदर्शनास आणलें आहे कीं, ज्या उद्गारवाहक हजाऱ्यांतून आज इंग्रजी राज्यपद्धतीवर सैतानी या शब्दाच्या दुर्गंधाचा वर्षाव व्हावा, त्यांतूनच उद्यां ती राज्यपद्धति चालविणाऱ्या इंग्रजांवर स्तुतिमिश्रित स्नेहाच्या सुगंधी गुलाबपाण्याच्या धारा वर्षाव्या. यामुळें गांधींनीं शिव्या देणें म्हणजे घरच्या लाडक्या मुलानें वडील माणसाच्या तोंडांत मारणें किंवा मिशा उपटणें यासारखें इंग्रजांना वाटल्यास नवल नाहीं. याशिवाय सांप्रदायिक महंताच्या नात्यानें त्यांच्या लोकाविलक्षण लहरी आचारांचें कौतुक कसें होतें हें वर सांगितलेंच आहे. आतां हिंदुस्थानाला उद्यां स्वराज्य मिळावयाचें तें कोणी एखाद्या योग्यानें आपल्या योगशक्तीच्या साधनानें इंग्रजांना भुरळ पाडून मिळवून दिलें तर तें नको असें कोण म्हणेल ? ' साधनानामनेकता ' असेंच आम्हीं टिळकसंमत सूत्राचा आधार देऊन वर म्हटलेंच आहे. तथापि साधनांची विविधता मान्य असली तरी त्याबरोबर कोणत्या साधनाचें कोणतें खरें वैशिष्ट हें समजण्याइतका विवेकहि बुद्धींत

असावा लागतो. याच दृष्टीनें, टिळक व गांधी हे दोघेहि भारतजनतेला सारखेच वंद्य असतांहि, टिळकांचें वैशिष्ट्य खरें कोणतें आहे आणि गांधींचें कोणतें आहे याचा विवेक करण्याच्या हेतूनेंच हें विवेचन केलें आहे. त्यावरून टिळक हे असंतोषाचे जनक कसे आणि त्या असंतोषाचें स्वरूप काय व उद्दिष्ट काय याचा वाचकांस स्पष्टपणें बोध होईल.

---

२१ लोकमान्य टिळक आज असते तर?

[लो. टिळकांच्या पुण्यतिथीनिमित्त शनिवार ता. १ ऑगस्ट १९३६ रोजीं टिळक स्मारक मंदिरांत श्री. ल. ब. भोपटकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं श्री. न. चिं. केळकर यांचें वरील विषयावर व्याख्यान झालें. त्याचा विस्तृत सारांश याखालीं दिला आहे.]

"माझ्या व्याख्यानाचा विषय 'आज (१९३६ सालीं) टिळक असते तर–' इतकाच घेतला आहे. प्रश्नाची समस्याहि मीं पुरी केली नाहीं. कारण कल्पनेला थोडा वाव उरावा. प्रश्नाचें माझें उत्तर देण्यापूर्वीं परीक्षेंत विद्यार्थी चुकीचीं उत्तरें देऊन नापास कसे होत असतात हें एक रूपक बनवून मौज म्हणून थोडें सांगतों. परवां 'नवलपूर'च्या युनिव्हर्सिटींतील मॅट्रिक परीक्षा झाली. तींत हाच एक प्रश्न म्हणून मीं घातला व त्याला उत्तरें मिळालीं तीं सांगतों; म्हणजे पुष्कळसे मॅट्रिक विद्यार्थी नापास कां होतात हें कळेल.

टिळकांचें अंतरंग

पहिल्या एका विद्यार्थ्यानें टिळक आज असते तर? याचें उत्तर दिलें कीं, "ते आज ८० वर्षांचे झाले असते!" यावर अर्थात् असाच शेरा पडला कीं, "तुझें गणित बरोबर आहे. पण एरवीं तूं मूर्खशिरोमणि ठरतोस म्हणून नापास." दुसऱ्या विद्यार्थ्याचें उत्तर असें, "टिळक खादीचा लांडा पंचा नेसून एकाद्या ग्रामोद्धाराच्या केंद्रांत, स्वतः हातानें टकळीवर सूत काढीत, तोंडानें गीतापाठ म्हणत, आणि दळण्याच्या उद्योगावर देखरेख करीत बसले असते." हें उत्तर देणाराहि विद्यार्थी मीं मूर्खच ठरविला. त्याला तारतम्य नाहीं. व टिळकांच्या अंतरंगाचें ज्ञान त्याला दिसत नाहीं. कारण आपणाला आवडेल तशा प्रकारची खादी मिळाली असतां ती वापरणारच नाहीं असा दुराग्रह टिळकांनीं धरला नसता. पण खादीच वापरीन अशी शपथहि त्यांनीं घेतली नसती. गांधी टोपी कधीं घातली नसती. पोषाकाचें दास्य पत्करलें नसतें.

बुद्धिप्रधान टिळक

या बाबतींत टिळकांचें वर्तन व बंगाली पुढाऱ्यांचें वर्तन वेगळें झालें. पण बंगाल्यांत पोषाक साधा व खादीचा करण्याची लाट आली आहे ती भावनामूलक आहे बुद्धिमूलक नाहीं. स्वदेशी चळवळीपूर्वी बंगाली सुशिक्षित लोक इतका विदेशी कापडाचा व पद्धतीचा पोषाक करीत कीं त्याविरुद्ध प्रतिक्रिया सृष्टिनियमानें येऊनच ठेपली होती. तोंडीं स्वदेशी चळवळ व अंगावर विलायती पोषाक अशी त्यांची स्थिति होती असे–याची लज्जास्पद जाणीव होऊन प्रतिक्रियेच्या लंबकाबरोबर ते थेट दुसऱ्या टोंकाला गेले. टिळक प्रथमपासूनच मध्यबिंदूवर उभे. त्यांनीं केव्हांहि स्वदेशी पोषाकच ठेवला. यामुळें स्वदेशी चळवळ स्वीकारतांना त्यांना आचारांत प्रतिक्रिया करावी लागली नाहीं. याच भावनावशत्वामुळें दासबाबूसारखे लोक, त्यांचें तत्त्वज्ञान टिळकांचेंच असतां, गांधींच्या आहारीं कांहीं वेळ जाऊन त्यांनीं गांधीशिष्य म्हणवून घेतलें. पण हें फारच थोडा वेळ. तात्पर्य, हें दुसरें उत्तर देणारा विद्यार्थीहि नापास.

प्रवचनापेक्षां चळवळीवर भर

तिसरें उत्तर असें कीं, " गीताधर्म मंडळांत ऐकूं न जाईल अशा हलक्या आवाजांत गीतेवर प्रवचनें करीत ते बसले असते." हें उत्तर देणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यापुढें वर्ध्याचे विनोबाजी भावे यांचें चित्र बहुधा असावें. स्वतः मी त्यांचें गीताप्रवचन एकदां ऐकायला बसलों तेव्हां पांच हातांवरहि मला तें नीट ऐकूं येईना, व बसल्याजागीं मला माझे कानही लांब करतां येईनात. आवाज इतका हलका ठेवण्याचें कारण मोठ्या आवाजानें हिंसा होते हेंच कदाचित् असेल ! या आश्रमांत हिंसा होऊं नये म्हणून दिव्याची ज्योतहि नेहमीं बारीक ठेवतात म्हणतात ! टिळकांचा आवाज सहज किती मोठा होता हें पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल ! पण मुख्य मुद्दा गीताप्रवचनाच्या उद्योगाचा. त्यांचे कित्येक अनुयायी हल्लीं सर्वप्रकारच्या चळवळींतून मुक्त झालेले, किंबहुना ज्यांनीं चळवळ किंवा उद्योग असा स्वतः कधीं कांहींच केला नाहीं असे प्रवचनें करीत असतात हें मला माहीत आहे. पण टिळकांनीं असें कधींच केलें नसतें. अगदीं बसल्या बसल्या देखील कांहीं तरी चळवळ चालू ठेवली असती.

कॉंग्रेसचे अध्यक्ष ?

चौथें उत्तर असें कीं, " राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होऊन निवडणुकी यशस्वी

करण्याच्या दौऱ्यावर ते निघाले असते." हें उत्तर कांहींसें समंजसपणाचें आहे. पण त्यांत चूक अशी आहे कीं, टिळकांना आज काँग्रेसचें अध्यक्षपद खास लाभलें नसतें! तथापि पूर्वी लजपतराय यांना अध्यक्ष करण्याचें सुचवून त्यांनीं निःस्वार्थीपणें काँग्रेसची निवडणुकीची चळवळ केली तशी आज केली असती किंवा काँग्रेसशीं न बनल्यानें स्वतःच्या होमरूल लीगच्यातर्फे निवडणुकीची चळवळ त्यांनीं केली असती. दोन्ही गोष्टी संभवनीय वाटतात. टिळकांना काँग्रेसचें अध्यक्षपद न मिळण्याचें कारण असें कीं, गांधींचें व त्यांचें कधींच बनलें नसतें. दोघांच्या तत्त्वज्ञानांत जमीनअस्मानाचा फरक. आणि गांधी हे आपले गुरु नाहींत असें जो म्हणेल त्याला काँग्रेसचें अध्यक्षपद लाभणेंच शक्य नाहीं. किंबहुना टिळकांचें तत्त्वज्ञान नष्ट व्हावें म्हणूनच माझा अवतार आहे असें गांधी समजतात! यामुळें टिळक असते तर त्यांना अध्यक्षपद मिळालें नसतें. इतकेंच काय, आज गांधींना जितके अनुयायी लाभले आहेत तितके टिळकांच्या मागें राहिले नसते. टिळकांनीं इतर प्रांतांतील कांहीं पुढारी बरोबर घेऊन झुंज चालविलें असतें. पण त्यांच्या पूर्वचरित्रांत त्यांना नेमस्त काँग्रेसमध्यें जशी मान्यता मिळाली नाहीं, तशीच या गांधी-युगांतील काँग्रेस-मध्येंहि मान्यता मिळाली नसती. ते आमच्यापेक्षांही सहजच अधिक तीव्रतेनें लढत राहिले असते. पण शिरगणतींत तेहि कमी भरले असते. असो.

समाजसत्तावाद व टिळक

पांचवें उत्तर असें कीं, "काँग्रेसला विरोध करण्यांत यश यावें म्हणून त्यांनीं समाजसत्तावादी अशा तरुण पक्षाला हातीं घेऊन त्यांच्या पुढारीपणानें काँग्रेस-वर हल्ला चढविला असता." हें उत्तर देणाराचा तर्क धूर्तपणाचा खरा. कारण त्याची समजूत अशी कीं, राष्ट्रांत नेहमीं ताजें बळ कोणत्या पक्षांत किंवा तत्त्व-ज्ञानांत आहे हें पाहून टिळक त्यांशीं एकजीव होऊन विजय मिळवूं पाहणारे होते. टिळकांच्या हयातींत विलायतेंत त्यांनीं तत्कालीन पार्लमेंटरी सोशॅलिस्ट मजूर पक्षाशीं सहकार्य केलें. पण सकलातवाल्यासारख्या कम्युनिस्टांना त्यांनीं थारा दिला नाहीं. आणि हॉर्निमन, चमनलाल इत्यादि प्रसंगसाधु अविचारी जहाल लोकांनीं टिळकांना गोत्यांत आणण्याचा प्रयत्न केला तोहि त्यांनीं हाणून पाडला. आज हिंदुस्थानांत देखील सोशॅलिझमचीं कांहीं तत्त्वें त्यांनीं मान्य केलीं असतीं, व मजूर-वर्गाच्या दुःखांचा परिहार होण्याला सर्वस्वीं मदत केली असती. तरी

रशियन कम्युनिझम, विशेषतः त्यांतील सामाजिक जीवनाचें धोरण, त्यांना आणांतींहि मान्य झालें नसतें. तथापि स्वयंस्फूर्तीनें तेजस्वी चळवळ करणारा कोणी भेटला असतां त्याचा तेजोभंग होईल असा निषेध त्यांनीं कधींहि केला नसता.

दुहेरी धोरण

बंगाल्यांतील क्रांतिकारक अत्याचारी चळवळींशीं ते कधींच समरस झाले नव्हते. तथापि म. गांधींप्रमाणें त्या पक्षाचा निषेध व निंदाही त्यांनीं कधीं केली नाहीं, हा फरक लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. टिळकांच्या या दुहेरी धोरणामुळें सरकाराच्या मनांतील संशय कधींच गेला नाहीं व त्यामुळें त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. पण ते स्वतः अत्याचारप्रवर्तक होते ही गोष्ट सरकारालाहि पुराव्यानें शाबीत करतां आली नाहीं. उलट हिंसावादी क्रांतिकारक देखील टिळक आपल्यांतलेच आहेत असें कधीं मानीत नव्हते; तथापि ते आपली निषेध–निंदा तरी करीत नाहींत ना असला अकरणरूपी आशीर्वाद भिन्नमतवादी पण थोरामोठ्या देशाभिमानी पुरुषाचा आपणाला पुरे आहे असें ते मानीत. तात्पर्य, आज टिळक असते तर ते तरुण समाजसत्तावादी पक्षाला अनेक प्रकारचें साहाय्य करते. तथापि त्यांचे सेनापति होऊन काँग्रेसशीं लढते हें संभवनीय वाटत नाहीं.

नजरकैदेंत असते !

आतां सहावें उत्तर असें कीं, " टिळक सिंहगडावर सरकारच्या नजरकैदेंत स्थानबद्ध होऊन पडले असते. " हें उत्तर मला सर्वांत अधिक बरोबर असें वाटतें. कारण टिळकांचीं मतें गांधींशीं किंवा कम्युनिस्टांशींहि सर्वस्वीं जुळतीं नव्हतीं, म्हणून ते काँग्रेसविरोधी पक्षांतच असते. पण त्यांनीं सरकारलाहि आपल्या परीनें शांतता लाभूं दिली नसती, यामुळें सरकारनें त्यांना नजरकैदेंत स्थानबद्ध करून ठेवलें असतें.

शेवटचीं उत्तरें

त्यानंतर आणखी एकदोन उत्तरें आहेत तींहि सांगून टाकलीं पाहिजेत. सातवें उत्तर असें कीं, " टिळक आज असते तर काय करते हें सांगणें कठीण. त्यांच्या जिवंतपणाचे इतर फायदे काय झाले असते ते असोत. पण आम्हां

परलोकविद्यावादी लोकांची बेसुमार हानी झाली असती. ती अशी कीं आज प्लँचेट चालवून खुद्द त्यांचे संदेश म्हणून जीं विधानें आम्हांला जाहीर करतां येतात तीं करतां आलीं नसतीं. कारण जीवंत टिळकांचा आत्मा प्लँचेटवर कसा येणार ? " पण शेवटचें आठवें उत्तर एकानें दिलें त्यानें या सातव्या उत्तरवाल्याचें समाधान होण्यासारखें आहे. हा आठवें उत्तर देणारा म्हणतो, "टिळकांची प्रकृति १९२० सालींच किती क्षीण झाली होती, आणि शिवाय आपल्या आवडत्या कामाकरितां केव्हांहि सर्व शक्ति खर्ची घालून जिवापाड मेहनत करण्याचा त्यांचा स्वभाव लक्षांत घेतां, ते १९३६ सालापर्यंत जगलेच नसते. अर्थात् उत्तर देण्याला प्रश्न उरत नाहीं व परीक्षकानें प्रश्न घातला तोच मुळांत बरोबर नाहीं. " हा विद्यार्थी फारच धूर्त व बुद्धिमान् दिसतो. पण परीक्षेंत सांकेतिक प्रश्न घालतां येतात, आणि म्हणून तसे घातले असतां त्यांचीं उत्तरें द्यावीं लागतात, व तीं न दिलीं तर नापास व्हावें लागतें हें या विद्यार्थ्याच्या लक्षांत असलेलें दिसत नाहीं.

स्वातंत्र्याचा पुरस्कार

असो. ही प्रश्नोत्तराचिकित्सा थोडी मौजेची म्हणून मीं केली तरी तींत आपणांला कांहीं तरी स्वारस्य लाभलेंच असेल, कांहीं मर्म आढळलें असेल. व्याख्यानाकरितां मीं घेतलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना मुख्य गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही कीं, आज टिळक असते तर ते ८० वर्षांचें झाले असते तरी त्यांच्या बुद्धीनें आपला सूक्ष्म विवेक सोडला नसता. नित्य नैमित्तिक भेद संभाळला असता आणि आपलें धैर्य अढळ ठेवून त्यांनीं एका पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें आभाळ कोसळलें असतें तरी उलट त्यापासून घ्यावयाचा तो फायदाच घेतला असता. चिरडून गेले नसते ! मृत्युपूर्वीं अवघे २ महिने त्यांनीं कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाचा जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्यांतील विचारसरणी, म्हणजे उत्क्रांतितत्वाची विचारसरणी, त्यांची कायम रहाती. १९२९ सालीं कॉंग्रेसनें नेहरू रिपोर्ट फेंटाळून देऊन स्वातंत्र्य हा शब्द घालून तिनें जें ब्रीदवाक्य नवें तयार केलें त्यांतील गांधीप्रणीत शांततामार्गाला हरकत घेतली असती, तरी स्वातंत्र्य अमान्य केलें नसतें. उलटपक्षीं स्वातंत्र्य हा शब्द ब्रीदवाक्यांत घातला म्हणून राजकीय व्यवहारांत खरोखरीची क्रांति सिद्ध झाली असेंहि त्यांनीं मानलें नसतें. निदान गांधींप्रमाणें स्वातंत्र्य शब्दाचें आपल्या सोयीप्रमाणें व

लहरीप्रमाणें पातळ लाहीपीठ त्यांनीं केलें नसतें; व स्वातंत्र्य तें काय ! मनानें मानलें तें मिळूनच चुकलें, असला कोटिक्रम, त्यांनीं केला नसता ! त्यांना स्वातंत्र्य ' सिद्धावस्था ' जशी माहीत होती तसाच राजकारणांतील ' व्यवहार ' हि माहीत होता. म्हणून हल्लीं राजकीय सुधारणांचा शक्य तितका उपयोग, प्रतिकाराची बुद्धि सदा जागृत ठेवून, प्रतिसहकारी रीतीनें करून घेतला असता.

काँग्रेसला पूर्ण वाव दिला असता

येथें मात्र दोन प्रश्न सुचतात ते असे कीं, निवडणुकींत त्यांनीं काँग्रेसला पाठबळ दिलें असतें कीं काँग्रेसला विरोध करून निवडणुकी लढविल्या असत्या याचें उत्तर मला असें वाटतें कीं, प्रथम त्यांनीं सर्वस्वीं काँग्रेस पक्ष हा, अधिकारग्रहणाच्या नव्या इष्टापत्तीला किंवा आपद्धर्माला अनुसरून आज वाढवून प्रबळ केला असता. कारण अधिकारग्रहणाला लागणारें बहुमत, अर्थात् इतरांची मदत घेऊन काँग्रेस पक्षालाच मिळवून द्यावें असें त्यांनीं ठरविलें असतें. आजहि ते स्वतः काँग्रेसमध्ये आमच्यासारखेच अल्पमतवाले असते. शिवाय आपण राष्ट्रीय सभेचें तोंड कौन्सिलाकडे फिरविलें, व अधिकारग्रहणालाहि काँग्रेस पक्ष तत्पर दिसतो, त्याअर्थी त्याला अधिकारग्रहणाची इच्छा दुर्दम व्हावी अशी स्थिति जाणूनबुजून उत्पन्न करण्याकरतां कां होईना, पण काँग्रेस पक्ष कौन्सिलांत सबळ करावा असेंच त्यांनीं ठरविलें असतें. घोडा पाणी पित नव्हता तो पाणवठ्यावर गेला आणि पाणी पिण्याकरितां तोंडहि उघडूं पाहतो असें झाल्यावर, कोणता धनी त्यावर चाबूक उगारील किंवा त्याला बुजवील ! हट्टी मूल फार वेळ हट्ट करून जेवलें नाहीं, पण शेवटीं जेवावयाला तयार झालें, तर त्याला इतर मुलांपेक्षां गोड घांस अधिक मिळतो. लग्नाला तयार नसलेला व संन्यासी होऊं घातलेला मुलगा जर लग्नाला तयार झाला तर त्याला नांवें ठेवणारे लोकहि त्याच्या लग्नाच्या तयारीला अधिक हौसेनें मदत करतात.

स्वार्थत्यागाची वेळ

आज टिळकांचा एखादा लोकशाही स्वराज्य पक्ष असता तरी वरील धोरणानें निवडणुकीचें रान त्यांनीं खचित काँग्रेसला सगळें मोकळें सोडलें असतें. आणि आपण इतर स्वार्थत्याग करतों, त्याप्रमाणें या वेळीं व्यक्तिविषयक महत्त्वाकांक्षा किंवा काँग्रेसमध्यें समाविष्ट असलेल्या म्हणून स्व-पक्षाचा अभि-

मान सोडणें हाहि एक सात्त्विक स्वार्थत्यागच आहे असें टिळकांनीं आपल्या अनुयायांना सांगितलें असतें असें मला वाटतें. मग टिळकांचें हें उदार धोरण पाहूनहि, त्यांना व त्यांच्या पक्षाला तुच्छतेनें वागविण्याची दुर्बुद्धि काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना झाली असती, तर अखेर काय झालें असतें हें मी निश्चयात्मक सांगूं शकत नाहीं. पण प्रथम तरी त्यांनीं हें उदार धोरण स्वीकारलें असतें. एकंदर राष्ट्रीय राजकारणाच्या दृष्टीनें त्यांनीं असें धोरण स्वीकारणें हें योग्य व संभवनीय वाटतें. कांहीं वेळां स्वतःची महत्त्वाकांक्षा किंवा पक्षाचा अभिमान बळी देण्याच्या असतात, तशीच आजचीहि वेळ आहे. कारण त्यामुळें अधिकारग्रहणाचें व प्रतिसहकारितेचें तत्त्वज्ञान प्रस्थापित होऊन आपसांतील वाद बहुतेक मिटला असता. म्हणून आज आमचा लोकशाही पक्ष निवडणुकी लढविण्याला तयार असतांहि मीं त्याला प्रथम तरी या उदार राष्ट्रीय धोरणाचाच सल्ला दिला आहे व अजूनहि देत आहें. मग तें लक्षांत घेऊन आमच्या पक्षाशीं सन्मान्य रीतीनें सलोखा करण्याची सुबुद्धि काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना होवो; किंवा मदांधतेनें जुनें तुच्छतेचें धोरण पुढें चालविण्याची दुर्बुद्धि त्यांना होवो.

अराष्ट्रीय नकोत

आज टिळक हयात असते तर, ते काय करते व त्यांचें मत काय असतें हें अशा मोठ्या राष्ट्रीय धोरणाचे प्रश्न उभे करूनच सांगावें लागतें. किरकोळ गोष्टींत टिळकांनीं काय केलें असतें यावर तर्क चालविण्यांत स्वारस्य नाहीं. त्यांनीं केसरी-कचेरी कशा प्रकारची बांधली असती किंवा केसरी अर्ध-साप्ताहिक आहे तो दैनिक केला असता कीं नाहीं, असल्या गोष्टी किरकोळ आहेत. आज कायदेकौन्सिलाविषयीं त्यांनीं काय धोरण स्वीकारलें असतें, किंवा त्याहीपेक्षां सोशॅलिझम, कम्यूनिझम, फॅसिझम, डिक्टेटरशिप अशा विषयांसंबंधानें त्यांचें मत आज काय असतें, याविषयीं तर्क चालविणें हेंच खरें महत्त्वाचें. पैकीं पहिल्या विषायासंबंधानें माझी कल्पना मीं सांगितली. टिळकांनीं आज काँग्रेसला अधिकारग्रहणाचा मोह दुस्तर होण्याकरितां तिच्या नांवाचें बहुमत कायदेमंडळांत सिद्ध होण्याला मदत केली असती असें मीं म्हटलें. यावर कोणी मला म्हणतील कीं, हा फक्त पत्रपंडितगिरीचा, कांहीं न करण्याच्या आवडीचा उपदेश आहे; पण ही टीका रास्त नाहीं.

१९२० सालीं मी निवडणुकीला उभा राहिलों व १९३० मध्यें मीं असेंब्ली सोडली. परंतु आज १५ वर्षें जी एकच चळवळ केली ती काँग्रेसचें तोंड कौन्सिल-प्रवेशाकडे वळविण्याची; व ती अशा रीतीनें आज सफल झाली असतां वेगळा पक्ष म्हणून उभा करून निवडणुकी लढविणें हें खरोखरच, मोठ्या व्यापक राष्ट्रीय दृष्टीनें, मला चुकीचें धोरण वाटतें. शिवाय आमच्या दोघांच्या भांडणांत तिसरा अनिष्ट अराष्ट्रीय मनुष्य आंत शिरणार याची मला सर्वांत अधिक भीति वाटते! त्या मानानें आमच्या पक्षाचे उमेद्‌वार कोठें पराभूत झाले तरी त्याची भीति तितकी वाटत नाहीं. काँग्रेस व आमचा पक्ष यांत समेट झाला, तर हजारों रुपये अनाठायीं खर्च होणार ते वांचतील. पण मी हें सर्व म्हणून उपयोग काय ! सलोखा करण्याची उदार बुद्धि राष्ट्रीय सभावाल्यांना सुचली पाहिजेना ?

खरा गुरु कोण ?

वास्तविक आम्हीच काँग्रेसला अधिक जवळ आहों. पण गांधीपक्षवाले एक वेळ तिसरा अनिष्ट अराष्ट्रीय मनुष्य आपला म्हणून घेतील, पण आमचा मनुष्य घेणार नाहींत. तें कां ? तर गांधींचा अवतार टिळकांचें तत्त्वज्ञान मारण्याकरितां झालेला आहे म्हणून, आणि असें त्यांनीं कां न समजावें ? कारण स्वतः गांधी हे गोखल्यांना आपले गुरु मानतात, टिळकांना मानीत नाहींत. गोखले हे मोठे कर्ते पुरुष, देशभक्त, उद्योगी मुत्सद्दी होते, व भारतसेवक समाज काढून त्यांनीं स्वार्थत्यागाची प्रतिमा आपल्या कल्पनेप्रमाणें उभी केली हें खरें. तथापि तीव्र स्वरूपाची चळवळ करणें या दृष्टीनें पाहतां टिळक हेच गोखल्यांपेक्षा गांधींचे गुरु शोभतात कीं नाहीं ? पण तसें म्हटलें तर आजच्या टिळक सांप्रदायी पक्षाच्या द्वेषाला बाध येतो. अशाहि स्थितींत काँग्रेसला बहुमत मिळावें असें म्हणतों याचें कारण कांहीं टीकाकार असें देतील कीं, टिळकांच्या आजच्या अनुयायांत किंवा शिष्यांत टिळकांचें तेज व विभूतिमत्त्व नाहीं. पण ही गोष्ट लोकांनीं म्हणण्याचें काय कारण ? ती आमची आम्हीच म्हणतों कीं ! दिव्याला दिवा लावून दिव्यासारखा दिवा प्रज्वलित करतां येतो, त्याप्रमाणें गुरूसारखा शिष्य होतोच असें नाहीं. आणि हा न्याय हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांतहि दिसून येत आहे. पंजाबांत लजपतरायांचा शिष्य त्यांच्यासारखा कोण झाला ? बंगाल्यांत दासबाबूंनंतर त्यांची जागा कोणीं घेतली ? आणि मद्रासेंत तर अमुक अमक्याचा शिष्य म्हणण्यासारखा पुढारी गुरुच झाला नाहीं ! या

बाबतींत मला हिणविण्यापेक्षां एकंदर महाराष्ट्रानें स्वतःलाच हिणविलें पाहिजे. पण विभूतीसारखी विभूति निर्माण होत नाहीं, म्हणूनच सर्व अनुयायांनीं मिळून ती उणीव भरून काढली पाहिजे. श्रीकृष्णाच्या करांगुलीनें गोवर्धन पर्वत खरो-खर उचलला असो वा नसो, त्याच्या सहकारी बालगोपालांनीं आत्मविश्वासानें आपल्या काठ्या गोवर्धनाखालीं लावल्याच कीं नाहीं ! महाराष्ट्रांतील लोकांनीं टिळकांची आठवण ठेवून संघटित कार्य केलें तर त्या बळावर टिळकांचें कार्य त्यांच्या मार्गेंहि कांहींसें होऊं शकेल. म्हणून मी पुनः म्हणतों कीं, काँग्रेस-वाल्यांना सलोख्याची सुबुद्धि सुचेल तर माझा पक्षहि त्यांना म्हणेल कीं, तुमचेंच बहुमत होऊं द्या, आम्ही तुम्हांला सर्वस्वीं मदत करतों. टिळकांनीं १९१६ सालीं लखनौच्या राष्ट्रीय सभेंत मुसलमानांना जसें अधिक देऊं केलें तसेंच आमचाहि पक्ष काँग्रेसला देऊं करील. कारण तेव्हांप्रमाणें आतांहि सरकारा-विरुद्ध एक अखिल राष्ट्रीय पक्ष प्रबल करणें हेंच खरें राष्ट्रीय धोरण होईल व बलिष्ठ राजकारणहि होईल.

व्यावहारिक तत्त्वज्ञान

टिळकांचें ध्येय नेहमीं परमोच्च असे. परंतु व्यवहारांत ते अगदीं खालच्या पातळीवरहि येऊ शकत. साध्याला धक्का न लावतां साधनाच्या कमाल व किमान मर्यादांमध्यें ते पुष्कळच वाव ठेवीत. कर्म विधियुक्त झालें म्हणजे पुरे, मग त्यांत थोडें कमी होवो, जास्त होवो. परवां प्रो. दांडेकर म्हणाले त्याप्रमाणें संध्येंत आचमन करणें हा विधि. तो केलाच पाहिजे, पण उन्हाळ्यांत पाणी गोड लागतें म्हणून एका फुलपात्राचीं तीनच आचमनें करावीत असें वाटतें तर हिंवाळ्यांत थंड पाणी नको वाटतें; म्हणून एका पळींतहि तीन आचमनें आपण बसवितों. याच रीतीनें टिळकांच्या व्यवहारानें त्यांच्या ध्येयवादाला कमी-पणा आला असें कधीं घडलें नाहीं. मोर्ले सुधारणांच्या वेळीं किंवा माँटेग्यु सुधारणांच्या वेळीं ‘ उजाडलें पण सूर्य कोठें आहे ’ असें त्यांनीं विचारलें; पण सूर्य क्षितिजावर येण्याच्या अपेक्षेनें त्यांनीं १९२० सालीं जाहीरनामा लिहिला त्यांत उत्क्रांतितत्त्वानें म्हणजे क्रमानें राजसत्ता पदरांत पाडून घेण्याचाच कार्यक्रम त्यांनीं आंखला होता. टिळकांच्या या व्यवहारकुशलतेमुळें त्यांनीं कोणत्याहि लहरीचा वेडाचा स्वीकार केला नव्हता. लोकविलक्षण गोष्टी करून प्रसिद्धीला येण्याची त्यांना हाव किंवा संवय नव्हती. तसेंच ते ईश्वराचें अस्तित्व

मानीत असतांहि आपण बोलतों तें ईश्वरप्रणित संदेशाचें बोलतों, असें त्यांनीं रोज रोज म्हटलें नाहीं. धार्मिक बृत्ति राजकारणांत आणल्यानें राजकारणाला खोडा पडतो. यमनियमांच्या जाळ्यांत पाय अडकतात. म्हणून टिळकांनीं यतिधर्मांच्या यमनियमांना राजकारणांत स्थान दिलें नाहीं. याचाच अर्थ हा कीं टिळक हे राजकारणांत गृहस्थ होते व गांधी हे बोवा आहेत !

नवमताचा स्वीकार

आतां आणखी दोन मोठ्या प्रश्नांसंबंधानें टिळकांचें मत आज काय असतें याविषयीं दोन शब्द सांगतों. हे दोन प्रश्न म्हणजे सोशॅलिझम व कम्युनिझम् हा एक भाग व फासिझम–डिक्टेटरशिप हा दुसरा भाग. [येथें केळकरांनीं राजा, राजपद, स्वातंत्र्य, लोकमत, क्रांति, साम्राज्य, साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य, साधन-विवेक, समता, साम्य बुद्धि इ. मुद्यांसंबंधानें टिळकांचे विचार बीजरूपानें काय होते हें श्रोत्यांना समजून देण्याकरितां बापटकृत टिळक सूक्तिसंग्रह ग्रंथांतील कांहीं निवडक वेचे वाचून दाखविले व पुढें म्हणाले कीं], टिळकांनीं कोणत्याहि नवमताला केवळ तें नवमत म्हणून दूर लोटलें नसतें. त्यांतील तेजस्वी व उपयुक्त असें जें दिसेल त्याचा स्वीकार त्यांनीं केला असता. ते जुन्यामताचे असले तरी, नव्याकडे तें नवें म्हणूनच पाठ फिरवावी असें त्यांनीं केलें नसतें. सोशॅ-लिझम, कम्युनिझम हे प्रश्न त्यांच्या वेळीं तसे पुढें आलेच नव्हते. तेजस्वी तरुणाचें तें केव्हांहि कौतुकच करीत; पण ज्या पद्धतीनें आज नवमतवादी म्हणविणारे तरुण वागतात तीहि त्यांना पटली नसती. या तरुणांनीं आपल्या एकांतिक विचारांनीं त्यांना कदाचित् किंचित् भिवविलेंहि असतें. वर जे नव-मतवादाचे म्हणून चार प्रश्नांचे मिळून दोन गट सांगितले ते खरोखर एकमेकां-पासून उत्तर दक्षिण ध्रुवाइतके दूर व विरोधी असतांहि, एकाच कारणांतून कार्यरूपानें निघाले आहेत. म्हणजे त्यांची उत्पत्ति सृष्टिधर्मानुसार झाली आहे. मात्र एका देठांतून कण्हेरीचें व गुलाबाचें अशीं दोन्हीं फुलें निर्माण व्हावीं इतकें तें विपरीत दिसतें. या कार्याचें कारण, गेल्या दोनतीनशें वर्षांत व्यक्तिस्वातं-त्र्याच्या तत्त्वानें अतिशयोक्तीची कड पोंचविली हें होय. आणि महायुद्धानंतर सोडविण्याचे प्रश्न तर एवढे मोठे उत्पन्न झाले कीं लोकमतानुसारी राज्यपद्धति कितीहि चांगली म्हटली तरी तिच्या पदरीं निष्क्रियता येऊं लागली.

क्रिया व प्रतिक्रिया

चक्रव्यूहांत शिरतां येतें पण बाहेर पडतां येत नाहीं याप्रमाणें डेमोक्रॅटिक राज्यपद्धतीची स्थिति झालेली दिसून आली. लोकमत हें इतकें पातळ झालें कीं, त्यावर कशाचेंहि अधिष्ठान ठरेना आणि कोणत्याहि गोष्टीची अतिशयोक्ति झाली म्हणजे तिजविरुद्ध प्रतिक्रिया होणें हीच सुधारणा. अमुक एक गोष्ट चांगली म्हणून तीच सुधारणा असें ठरवावें तर, ती कितीहि पुढें जात चालली असतां तिला कोठें तरी थांबवून धरणें हें इष्ट कसें म्हणावें? असा कोलदांडा येऊन पडतो. पण कोणतीहि गोष्ट फक्त कांहीं मर्यादेपर्यंतच चांगली असते. ती तशीच अमर्याद रीतीनें पुढें वाढत गेली तर चांगली हें नांव तिला राहत नाहीं. आपणांत पूर्वीं बालविवाह इतका बोकाळला कीं, कांहीं जातींत पाळण्याला बाशिंगें बांधून लग्नें होत, किंवा गर्भारशा बायकाहि—एक आपणाला मुलगा होईल व दुसरी आपणाला मुलगी होईल असें समजून—वाग्दान करीत; मग फक्त लग्नविधि उरे. ही बालविवाहाची अतिशयोक्ति झाली, तेव्हां तिला प्रतिक्रिया म्हणून प्रौढ-विवाह सुधारणारूपानें पुढें आला. पण या प्रौढविवाहाच्या सुधारणेला गेल्या पिढींतच फिरून प्रतिक्रियेचा आळा पडूं पहात आहे. ह्याच रीतीनें जगांतील व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेविरुद्ध प्रतिक्रिया होऊन हें स्वातंत्र्य निष्क्रिय, निष्फळ म्हणून अनिष्ट असें दिसूं लागलें.

फॅसिस्ट पण केव्हां

या स्वातंत्र्याला आळा घालणारे दोन वेगवेगळे पंथ झाले. एका भांडवल-शाहीला नामोहरम करूं पाहणारा कम्युनिझम पक्ष, व दुसरा कम्युनिझम किंवा सोशॅलिझमला नामोहरम करूं पाहणारा फॅसिस्ट पक्ष किंवा झोटिंगशाही पक्ष. पण त्यांत फिरून फरक असा कीं, सोशॅलिझम ही समाजाच्या हिताकरितां समाजाच्या नांवानें व्यक्तिस्वातंत्र्याला आळा घालणार, तर झोटिंगशाही ही समाजाच्या हिता-करितांच म्हणून पण एकतंत्री सत्तेनें आळा घालणार. मग यांपैकीं आज टिळ-कांनीं कोणता पक्ष स्वीकारला असता? मला वाटतें कीं, प्रथम कांहीं वेळ त्यांनीं कोणालाच थारा दिला नसता. डेमॉक्रसीचे कांहीं दिवस जाऊं देऊन लोक-मताला शिक्षण व वाव देऊन नंतर कम्युनिझमच्या ऐवजीं त्यांनीं डिक्टेटराशिप किंवा फॅसिझमच्या तत्त्वाचा स्वीकार केला असता. टिळकांची संस्कृति, स्वभाव व तत्त्वज्ञान या तीनहि दृष्टींनीं कम्युनिझमपेक्षां फॅसिझम त्यांना अधिक पटला

असता. हिंदुस्थानांत आपणाला झोटिंगशाहीचा फार जुना अनुभव आहे; कारण सगळी राजपरंपरा ही झोटिंगशाहीचीच परंपरा होय! दोन युगांपूर्वी रामराज्य होऊन गेलें; पण विक्रमाचा शक जाऊन जसा शालिवाहन शक इकडे सुरू झाला, त्याप्रमाणें राजधर्म पाळून रामाची कीर्ति मागें टाकणारा तसा दुसरा राजा झाला नाहीं. युरोपांतील झोटिंग झाले तरी त्यांच्यामागें लोकमताचें पाठबळ असतें. फक्त तें पार्लमेंटच्या दैनंदिन कार्यांतून प्रकट होत नाहीं इतकेंच काय तें. एरवीं झोटिंगशाहींतहि मधूनमधून निवडणुकी होतात, तेव्हां झोटिंगशहाच्या बाजूला शेंकडा ८०–९० इतकें मत पडतें तें कसें पडलें असतें! शिकलेल्या, डेमॉक्रसीचा अनुभव घेतलेल्या, राष्ट्रांतील इतकें प्रचंड बहुमत झोटिंगशहाला अनुकूल पडतें, त्याला थोडेसें कारण गुप्त भीति हें असलें तरी, झोटिंगशहा हा एकंदरींत राष्ट्राचेंच हित साधत आहे अशी खात्री त्यांची असते. आम्ही हिंदुस्थानांतील लोक जे राजेरूपी झोटिंगशहाविरुद्ध चळवळ करितों, त्याचें कारण हेंच कीं, इटालीचा मुसोलिनी किंवा जर्मनीचा हिटलर यांच्याप्रमाणें आमचे राजे, संस्थानिक, जनतेच्या कल्याणाकरितां आपली सत्ता गाजवतात असें दिसत नाहीं, तर ते ती सत्ता स्वतःच्या व स्वकीय व्यक्तींच्या फायद्याकरितां गाजवतात असें अनुभवाला येतें. आमचे राजेरजवाडे, हिटलर–मुसोलिनी यांच्या खऱ्या अंतरंगानें जर झोटिंगशहा बनतील, तर आम्ही देखील संस्थानी राजकारणाची चळवळ सोडून देऊं.

आधीं स्वातंत्र्य

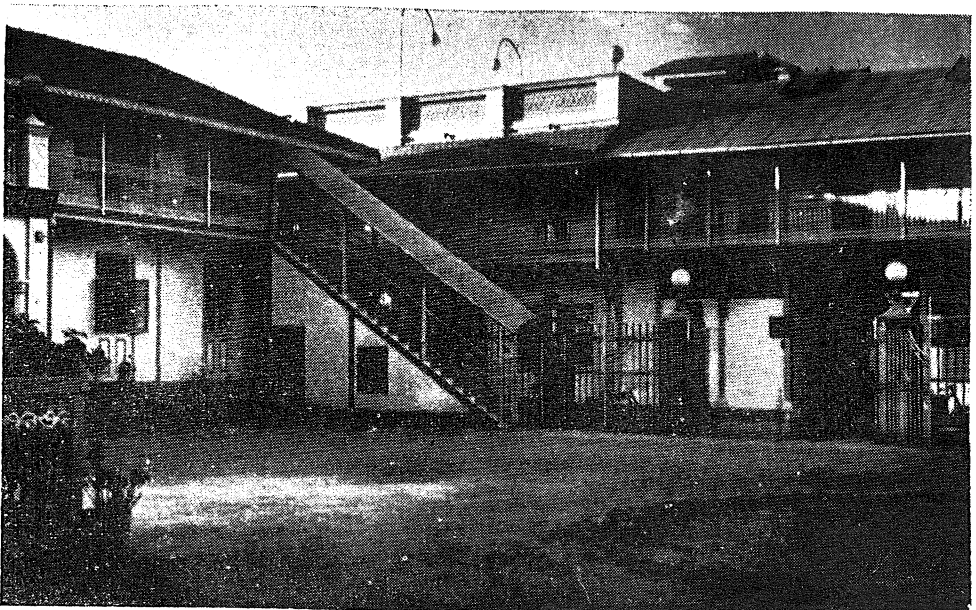
आधीं स्वातंत्र्य कीं आधीं समाजशाही–कम्युनिझम, या प्रश्नाचीं उलटीं सुलटीं उत्तरें जवाहरलाल नेहरू यांनीं अलीकडे दिलेलीं आहेत. टिळकांनीं आधीं स्वातंत्र्य व सत्ता व मग प्रजेला वाटल्यास कम्यूनिझम असें निश्चित उत्तर दिलें असतें असें मला वाटतें. टिळक-साम्यवादी नव्हते असें नाहीं, पण साम्यवादांत–समबुद्धींतहि तारतम्य कसें सांभाळावें लागतें हें टिळकांनीं कर्मयोगाच्या विवेचनांत गीतारहस्यामध्यें सांगितलें आहे. नवमतवादी साम्यसिद्धांताला राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अशा तीन बाजू आहेत; त्यांपैकीं पहिली टिळकांना केव्हांहि मान्य होती व झाली असती. आर्थिक बाजूचें साम्यहि त्यांना सर्वस्वीं अमान्य झालें नसतें, परंतु कांहीं सिद्धांतिक अपवाद वगळून नवमतवादांतील सामाजिक बाजूपैकीं स्त्रीस्वातंत्र्य व तदनुषंगिक इतर स्वातंत्र्यें टिळकांना मान्य झालीं असतीं असें वाटत नाहीं.

नित्सेचें तत्त्वज्ञान मान्य

जर्मन तत्त्ववेत्ता नित्से याच्या तत्त्वज्ञानावर टिळकांचा फॅसिझम अधिष्ठित झाला असता. टिळकांनीं गीतारहस्य ग्रंथ लिहून छापला तेव्हां महायुद्ध सुरू होऊन नित्सेच्या तत्त्वज्ञानाचा बोलबोला झाला होता. आणि खालील मुद्द्यासंबंधीं नित्सेच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार प्रत्यंतरादाखल टिळकांनीं गीतारहस्यांत घेतलेला आढळेल-(१) नित्से कर्मशक्तीचा पुनर्जन्म मानतो. (२) नित्से कर्मत्यागी लोकांची निंदा करतो. (३) नित्से लोकोत्तर मनुष्यकोटी (सुपरमॅन) मानतो. (४) नित्से म्हणतो कीं, सुपरमॅन किंवा विभूति हिला सामान्य मनुष्यांचीं नीतितत्त्वें लावतां येत नाहींत; त्याची शुद्ध व्यवसायात्मिकाबुद्धि व इच्छाशक्ति हाच त्याचा नीतिधर्म होय. (५) नित्से म्हणतो कीं, युद्ध्यमान इच्छाशक्ति, सत्ताकांक्षी इच्छाशक्ति व विजिगीषु इच्छाशक्ति हेंच खरें जीवनरहस्य आहे. (६) नित्से म्हणतो कीं, कर्मयोग, गृहस्थाश्रम व राजधर्म हे निर्वैर निर्द्वेष असूंच शकत नाहींत; तसेच अहिंसात्मकहि असूं शकत नाहींत. (७) नित्सेनें स्त्री-दाक्षिण्यवादाची थट्टा केली आहे. स्त्री ही पराक्रमी पुरुषाच्या गळ्यांतील धोंड असें मानणारा तो होता ! (८) नित्सेच्या मतें डेमॉक्रसी हें निर्बळतेचें प्रतिरूप आहे. तिला नेहमीं जो ताब्यांत ठेवील तोच राज्य यशस्वी करील. यांपैकीं फक्त शेवटचा सिद्धांत टिळकांना कदाचित् प्रथम कांहीं दिवस मान्य झाला नसता; परंतु अखेर तोहि मान्य होऊन त्यांनीं फॅसिझमचा स्वीकार केला असता. बाकीचे सर्व सिद्धांत नित्सेप्रमाणें टिळकांना मान्य होते असें मला वाटतें. टिळक हे एखाद्या सैन्याचे सेनापति अशी कल्पना जितकी शोभते, तशी ते लोकमत अजमावित बसणारे मुत्सद्दी अशी कल्पना शोभत नाहीं. पण या दिवसांत सैन्य आाणि सेना या गोष्टी कशा बोलाव्या ? या गोष्टीचा टिळकांनाहि मोठा विषाद वाटे आणि तें खरेंच. परिस्थितिच अशी आहे कीं, आज शिवाजी जन्मास येता, तर फार तर तो डॉ. मुंजे यांच्या लष्करी शाळेंत जाऊन चांगला विद्यार्थी ठरता. कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं नाना फडणविसांचें सुंदर चरित्र लिहिलें. त्याच्या शेवटच्या परिच्छेदांत 'त्यांचा नातु आज बेलबागेंत राहून मॅट्रिकचा अभ्यास करतो' असें खरे यांनीं लिहिलें तें वाचून टिळकांनीं पुस्तक फेंकून दिलें. ते म्हणाले, ही गोष्ट पुण्यांत आम्हांला माहीत आहे. परंतु अशा थोर पुरुषाच्या चरित्राचा शेवट अशा अपकर्षानें न होतां स्फूर्तिदायक उत्कर्षभावनेनेंच व्हावयास पाहिजे.

असो. पण हेहि दिवस जातील. अकबर बादशहाच्या हातांत आंगठी होती तिजवर लिहिलेले शब्द आपणहि आज ध्यानांत ठेवावे. "हेहि दिवस जातील" असे ते शब्द होते. जसे उत्कर्षाच्या वेळीं तसेच अपकर्षाच्याहि वेळीं सारखेच उपयोगी पडणारे, असेच ते शब्द नाहींत काय !

केसरी मराठा कचेरी (१९३७)

भाग ५ वा

केसरीविषयक

१ लो. टिळकांचें पहिलें मृत्युपत्र (१९०९)

[हें मृत्युपत्र पुढें, ता. ५ एप्रिल १९१८ रोजीं, टिळकांनीं कोलंबो येथें केलेल्या मृत्युपत्रानें रद्द झालें. तथापि पहिल्या मृत्युपत्राला कायदेशीर नसलें तरी ऐतिहासिक स्वरूप असल्यामुळें, किंबहुना तेथूनच या ट्रस्टच्या मूळ कल्पनेचा अस्पष्ट पण निश्चित असा उगम असल्यामुळें तें येथें दिलें आहे.]

मेकटिला येथील तुरुंग, उत्तर ब्रह्मदेश

ता. २० ऑगस्ट १९०९.

१ माझें वयाला चोपन्नावें वर्ष सुरू आहे. सहा वर्षांच्या कैदेंपैकीं फक्त एकच संपलें आहे. म्हणून आतां हें मृत्युपत्र करून ठेवतों. त्या पूर्वींचीं लेखी किंवा तोंडी सर्व प्रकारचीं असतील तीं मृत्युपत्रें या लेखानें मी रद्द करीत आहें.

२ माझी बहुतेक सर्वच मिळकत स्वार्जित आहे.

३ माझी एकंदर मिळकत खालीलप्रमाणें आहे—

१ कोंकणांतील चिखलगांव येथील लहानसें ठिकाण.

२ पुण्यांतील गायकवाडा म्हणतात ती जागा व इमारत.

३ सिंहगड येथील बंगला.

४ लातूर येथील जिनिंग फॅक्टरींपैकीं तिसरा हिस्सा.

५ छापखाना, यंत्रें, टाइप, फौंडरी इत्यादि.

६ कुटुंबाचे दागिने व इतर जिन्नस.

७ मुंबई स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह कंपनीचे १० शेअर्स व पोस्टल बँकेंतील लहानशी रक्कम.

८ ग्रंथसंग्रह.

९ घरांतील कपडालत्ता, सामानसुमान, भांडींकुंडीं इ.

१० केसरी व मराठा या दोन वर्तमानपत्रांचे मालकीचे हक्क, गुडवुईल व त्यासंबंधीं मालमिळकत.

११ विम्याची पॉलिसी.

१२ वर उल्लेख झाला नाहीं अशी किरकोळ मिळकत.

४ माझें येणें (१) बाबामहाराज यांचे इस्टेटीकडून सुमारें रु. २० हजारांवर हिशेबी निघेल तें, (२) कोंकणांत जमिनीच्या तारणावर कर्जाऊ दिलेली लहानशी रक्कम व (३) इतर लोकांकडून किरकोळ हिशेबी घेणें निघेल तें असें आहे.

मी लोकांचें देणें आहे त्या रकमा--

रु. ७००० चित्रशाळेचे रा. वासुदेवराव जोशी यांचे.

रु. १५०० कै. माधवराव नामजोशी यांच्या मुलीची मजजवळ असलेली ठेव व हिशेबी कांहीं इतर किरकोळ देणें निघेल तें.

५ मी बाबामहाराजांचे इस्टेटीचा एक ट्रस्टी आहें. तसेंच पुणें डेक्कन बँकेंत सरदार बाळासाहेब नातू यांचे नांवें जमा असलेली रक्कम रु. २५००० व आर्यभूषण प्रेसकडे असलेली लहानशी रक्कम—या दोहोंचा मी एक ट्रस्टी आहें, व या दोन रकमा रायगड स्मारक फंडाच्या आहेत.

६ बाबामहाराजांच्या इस्टेटीच्या ट्रस्टींतून माझें नांव काढून घ्यावें. इतर ट्रस्टींनीं रा. यशवंतराव कुलकर्णी, इस्टेटीचे कारकून, यांना त्यांच्या चांगल्या नोकरीबद्दल, श्री. जगन्नाथ-महाराज हे इस्टेटीचे मालक झाल्यावर, कांहीं बक्षीस देववावें अशी माझी शिफारस आहे.

७ रा. दाजी आबाजी खरे यांना मीं कळविल्याप्रमाणें, त्यांनीं सरदार नातू यांजकडून रायगड फंडांतील रक्कम घेऊन रायगडावरील श्रीशिवाजीमहाराजांचे छत्रीचें कार्य उरलें आहे तें करावें.

८ चित्रशाळेचें कर्ज लातूर फॅक्टरीच्या नफ्यांतून हळुहळु फेडावें. पण त्यांतून तें फिटत नसल्यास फॅक्टरींतील माझा हिस्सा योग्य किंमतीला रा. वासुदेवराव जोशी यांचे नांवें खरेदी करून द्यावा.

९ बाबामहाराज यांच्या इस्टेटीकडून माझे येण्याची रक्कम सर्व वसूल झाल्यास त्यांतील अर्धी माझ्या मुलांना द्यावी व अर्धी रक्कम केसरी-मराठा प्रेस इन्स्टिट्यूटकरितां ' इशुअरन्स फंड ' म्हणून, किंवा आकास्मिक कारणाकरितां खर्चाला ट्रस्ट मिळकत म्हणून बाजूला काढून ठेवावी.

१० कुटुंबाचे दागिने तिचे तिला स्त्रीधन म्हणून द्यावे.

११ माझ्या नांवें असलेल्या रु. १५०० च्या प्रॉमिसरी नोटांच्या व्याजांतून माझी विधवा भावजय बहिणाबाई हिला दरसाल रु. ७० पोटगी म्हणून आणि माझ्या इतर मिळकतींतून एकदां रु. ५०० काशीयात्रेचा खर्च म्हणून द्यावे.

१२ कोंकणांतील खोती इस्टेटीवर माझ्या चुलतीच्या अन्न-वस्त्राचा हक्क आहे. तिच्या मरणोत्तर माझ्या हिश्याची वांटणी न करतां त्याच्या उत्पन्नाचा कायमचा ट्रस्ट करावा; व त्याचें उत्पन्न कुलस्वामी लक्ष्मीकेशव यांचे पूजे-अर्चेकडे खर्च करीत जावें. तसेंच रु. २०० रकमेवरील व्याज दरसाल देवळाच्या दुरुस्तीकरितां देत जावें. वाड्यांतील गणपत्युत्सव पूर्वींसारखाच चालू ठेवावा व त्याचा खर्च प्रेस इन्स्टिट्यूटनें सोसावा.

१३ हल्लीं नुकतेंच, माझा वाडा, त्यांतील सामान व ग्रंथसंग्रह यांचें बक्षिसपत्र मुलांचे नांवानें मीं करून दिलें आहे. तथापि आमच्या राहात्या घरभागाखेरीज इतर इमारत ग्रंथसंग्रह व सामानसुमान वगैरे हें प्रेस इन्स्टिट्यूकरितां; माझे मुलांनीं ट्रस्ट मिळकत म्हणून सांभाळावें. पुढें मागें वाड्याची वांटणी करण्याचा प्रसंग आल्यास मुलांनीं पूर्वेकडील राहता घरभाग; समोरील मोठा दिवाणखाना, पिंपळाचा पार वगैरे भाग स्वतःकडे घ्यावा.

१४ प्रेस इन्स्टिट्यूटशिवाय बाकीची सर्व मिळकत मुलांनीं घ्यावी. विम्याच्या पॉलिसीची रक्कमहि त्यांनाच मिळावी. प्रेस इन्स्टिट्यूटकडे वर सांगितल्याप्रमाणें लावून दिलेल्याशिवाय इतर सर्व मिळकत दोघां मुलांना द्यावी. त्यांना इकडे किंवा परदेशांत जाऊन मिळण्यासारखें असेल तें उत्तम उच्च प्रतीचें शिक्षण द्यावें. व श्री. जगन्नाथमहाराज यांजकडील कर्ज वसूल न झालें तरी दोघां मुलांना प्रत्येकीं दहा दहा हजार रुपये वरील शिक्षणाकरितां देतां यावे म्हणून वीस हजारांची रक्कम बाजूला काढून ठेवावी. ही रक्कम त्यांच्या परदेशांतील शिक्षणाला किंवा इकडे एखादा स्वतंत्र धंदा करण्याला सुरवातीचें भांडवल म्हणून उपयोगी पडेल.

१५ या मृत्युपत्राचे एक्झिक्यूटर म्हणून मी खालील गृहस्थ नेमीत आहें:—

१ रा. धोंडोपंत विद्वांस	४ रा. पांडुरंग गोपाळ बाळ
२ ,, विश्वनाथपंत केतकर	५ ,, दादासाहेब खापर्डे
३ ,, वासुदेवराव जोशी	६ ,, दाजीसाहेब खरे

यांनीं रीतसर अधिकारपत्र मिळवून, किंवा माझ्या मुलांची पालनकर्त्री म्हणून माझ्या कुटुंबाचे सल्ल्यानें, सर्व व्यवस्था करावी.

१६ केसरी व मराठा या वर्तमानपत्रांची मी ' इन्स्टिट्यूट ' करीत आहें. व त्याच्या उपयोगाकरितां, ट्रस्ट मिळकत म्हणून छापखाना, यंत्रें, टाईपफौंड्री, सामान, पुस्तकें व केसरी—मराठा पत्रांवरील स्वामित्वाचे हक्क इत्यादि मी लावून देत आहें. या ट्रस्टला ' प्रेस इन्स्टिट्यूट ' किंवा इतर कोणतेंहि योग्य तें नांव द्यावें.

१७ या ट्रस्टकरितां दोन किंवा अधिक ट्रस्टी असावेत. त्यांच्या ताब्यांत वरील सर्व मिळकत राखीव रिझर्व्ह फंड म्हणून असावी. वाडा मुलांचेकडे राहावा. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांतील कांहीं भाग या इन्स्टिट्यूटकरितां ट्रस्ट मिळकत म्हणून त्यांनीं समजावा. माझ्या मुलांपैकीं जर कोणी एखादा सज्ञान व लायक असेल तर त्याला ट्रस्टींपैकीं एक ट्रस्टी नेमण्यांत यावा.

१८ केसरी—मराठा वर्तमानपत्रांची व्यवस्था, वरील ट्रस्टान्वयें, श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर व श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांजकडे द्यावी. त्यांनीं ती नाकारल्यास मगच दुसऱ्या कोणाला द्यावी. श्री. केळकर खाडिलकर हे स्वतः किंवा त्यांचे वंशज यांचा इन्स्टिट्यूटच्या मिळकतीवर कोणत्याहि प्रकारचा खासगी हक्क राहणार नाहीं.

१९ श्री. धोंडोपंत विद्वांस यांना, वरीलप्रमाणेंच, मॅनेजर म्हणून त्यांजकडे व्यवस्थापकाचें काम द्यावें.

२० केसरी पत्र, मराठा पत्र, व फौंडरी हीं तीन स्वतंत्र खातीं करावीं, जरूर तर त्यांना स्वतंत्र नांवेंहि द्यावींत.

२१ हल्लींप्रमाणें महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षाचीं मुखपत्रें या स्वरूपानेंच केसरी व मराठा हीं वर्तमानपत्रें चालविलीं जावींत. संपादकांना पत्रांचें धोरण बदलण्याचा अधिकार नाहीं. त्यांच्यामध्यें मतभेद झाल्यास खालीं दिलेल्या बोर्डानें निर्णय द्यावा व तो अखेरचा समजला जावा.

२२ या सल्लागार बोर्डांत किंवा मंडळांत सातापेक्षां कमी नाहींत व दहाहून अधिक नाहीं इतके प्रमुख राष्ट्रीय वृत्तीचे गृहस्थ नेमावे. ते मध्यमहाराष्ट्र, नागपूर प्रांत, वऱ्हाड या सर्वांतून मिळून नेमावे. संपादक हे एक्सऑफिशिओ म्हणून राहावे. हें बोर्ड नेमण्याचा हक्क प्रथमतः मजकडे राहील. व या नेम-

णुकी मीं न केल्यास खालीं दिलेल्या गृहस्थांच्या बोर्डानें त्यांची नेमणूक करावी.

२३ इन्स्टिटयूटची व्यवस्था व पत्रांचें धोरण याविषयीं संपादकांनीं मागितल्यास, किंवा बोर्डाला आपण होऊनहि, सल्ला देण्याचा अधिकार राहील. तसेंच बोर्डाला लागेल ती माहिती मागण्याचा हक्क राहील.

२४ बोर्डाचे सभासदानें त्याला वाटल्यास आपल्या जागीं दुसरा मनुष्य नेमून घ्यावा किंवा तसें न झाल्यास इतरांनीं तो नेमावा.

२५ इन्स्टिटयूटची अंतर्गत सर्व व्यवस्था दोन संपादक व छापखान्याचे व्यवस्थापक यांचे हातीं राहील; व त्यांनीं हिशेब ठेवणें, स्वतःचे व इतर लोकांचे पगार ठरविणें, व सर्वसामान्य व्यवस्था चालणें यासंबंधानें पद्धतशीर नियम करावे. यांत मतभेद झाल्यास किंवा झालेले नियम ट्रस्टच्या हेतूविरुद्ध आहेत असें वाटल्यास सल्लागार बोर्डानें त्यांत वाटेल ती योग्य ती दुरुस्ती करावी.

२६ कांहीं असलें तरी, प्रेस इन्स्टिटयूटच्या उत्पन्नांतून ट्रस्टींनीं, माझे मुलगे २५ वर्षांचे होईपर्यंत; त्यांच्या शिक्षणाकरितां दरमहा ७५ रुपये घरीं पोहोंचते करावे. त्यांचें वय २५ वर्षांचें झाल्यावर दरसाल ट्रस्ट इस्टेटींतून ५०० रुपये रिझर्व्ह फंडादाखल काढून ठेवावे.

२७ माझ्या एखाद्या मुलाची इच्छा इन्स्टिटयूटमध्यें काम करण्याची असल्यास व तो कामाला लायक असल्यास, त्या कामावर त्याचा पहिला हक्क आहे असें समजावें. तथापि केव्हांहि संस्थेच्या इतर सभासदांहून खास किंवा खासगी असा कोणताही हक्क माझे मुलाचा इन्स्टिटयूटच्या मिळकतीवर राहणार नाहीं.

२८ ट्रस्ट इन्स्टिटयूटचें काम चालणें अशक्य झाल्यास त्याची मिळकत माझे मुलगे किंवा त्यांचे वंशज आणि खालील सभासदांचें बोर्ड यांजकडे परत जावी. मग ती त्यांनीं विकून येईल त्या रकमेचा स्वतः उपयोग करावा. किंवा ती मिळकत वाटल्यास दुसऱ्या एखाद्या शिक्षणविषयक किंवा सार्वजनिक कार्याकडे लावावी.

२९ 'ट्रस्ट इन्स्टिटयूट' संबंधीं या मृत्युपत्रांत जो भाग आहे त्याची अंमलबजावणी करण्याकरितां मी खालील गृहस्थ ट्रस्टी किंवा एक्झिक्यूटर नेमीत आहें.

१ रा. दादासाहेब खापर्डे	४ रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर
२ ,, दादासाहेब करंदीकर	५ ,, वासुदेव गणेश जोशी
३ ,, नरसिंह चिंतामण केळकर	६ ,, वासुदेव सदाशिव बापट

या सर्वांनीं ट्रस्ट इस्टेट आपल्या ताब्यांत घेऊन तिची व्यवस्था करावी.

३० मला वाटल्यास या मृत्युपत्रांत फेरबदल करणें किंवा तें रद्द करणें त्यांविषयीं सर्व अधिकार मीं स्वतःकडे राखून ठेविले आहेत.

---

२ लो. टिळकांचें दुसरें व अखेरचें मृत्युपत्र (१९१८)

कोलंबो, ता. ५-४-१९१८.

मी बाळ गंगाधर टिळक, राहणार पुणें, हल्लीं मुक्काम कोलंबो, या लेखानें शेवटची व्यवस्था किंवा मृत्युपत्र करून ठेवितों तें येणेंप्रमाणें--या मृत्युपत्रांत सामान्य दिग्दर्शन केलें आहे. विशेष बाबी निघाल्यास त्यांचा निकाल या सामान्य दिग्दर्शनाप्रमाणें करावा.

१ चि. गं. भा. बहिणाबाईस मी हयात आहेंपर्यंत दरसाल रुपये शंभर देणें. माझेनंतर दोन हजार रुपयांच्या प्रॉमिसरी घेतलेल्या आहेत. त्याचें व्याज रुपये सत्तर येईल तें व भरतीस पांच रुपये घालून एकंदर पाऊणशें देणें; व तिला आगर व घर बांधून केळशी येथें दिलें आहे. त्याचा उपभोग तिनें हयात आहे पर्यंत घेणें. नंतर सदर आगर व घर चिरंजीव गंगाधर वासुदेव विद्वांस माझा भाचा यांस देणें. याचेवर दुसरा कोणाचा हक्क नाहीं.

२ चिखलगांवची सर्व इस्टेट तेथील देव श्रीलक्ष्मीकेशव यांस ट्रस्ट करून देणें व देवास १०००-१५०० (हजार ते पंधराशें) रुपयेपर्यंत निराळे देणें.

३ लातूर जिनिंग, सिंहगडचा बंगला ही इस्टेट मुलांस म्हणजे चिरंजीव रामभाऊ व बापूस देणें. राहतें घर त्यांचे नांवें केलेलेंच आहे.

४ घरांतील दागिने व पॉलिसी मुलांस देणें.

५ दोनशें रुपये दरमहा चि. रामभाऊ व बापूस मिळतील अशी तजवीज करणें व चि. धोंडूस दहा हजार मिळतील (एकदम) अशी तजवीज करावी.

६ चि. गणपति व अंतू केतकर यांची बी. ए. अगर एलएल. बी. होईपर्यंत विद्या माझे खर्चानें करणें. यांत अंतर करूं नये.

७ चि. श्रीरंगराव साने यांस माझ्या घरची सर्व व्यवस्था करून झाल्यावर नंतर निदान पांच हजार रुपये तरी देणें. शिवाय मुंबई को. ऑ. स्टोअरचे दहा

शेअर आहेत ते चि. सा. मथूस तिची खाजगी रक्कम म्हणून तिला बक्षिस दिले आहेत.

८ श्री. जगन्नाथमहाराज यांचेकडील लवादाची रक्कम चि. रामभाऊ व बापूस देणें. दुसरे कोणीं घेऊं नये. कलम ५ मध्यें त्यांस दिलेल्या रक्कमेच्या भरतींत ही रक्कम धरावी.

९ कै. प्रो. जिनसीवाले यांची लायब्ररी कोणते तरी संस्थेस त्यांचे नांवानें देणें.

१० आर्क्टिक होम, ओरायन, व सर्व भाषांतील गीतारहस्य यांचा कॉपीहिक्क चि. रामभाऊ व बापूचा आहे.

चिरोल केस

१ चिरोल केस जिंकल्यास यापेक्षां अधिक पैसे शिल्लक राहतील. ह्याचा विनियोग कसा करावयाचा तो मागाहून मी ठरवीन.

१ परंतु केस हरल्यास त्याचें कर्ज फेडणें आहे. तें खालीं लिहिल्याप्रमाणें फेडावें:—

१ सगळा ज्युबिली फंड या कर्जास देणें.

२ कै. रा. दाजीसाहेब खरे यांचेकडील रक्कम रुपये अडीच हजार व रा. एल्. सी. बापट यवतमाळ यांचेकडील रक्कम रु. ३००० व रा. सेटलूर यांचेकडील माझी असलेली रक्कम सदर कर्जाचे भरतीस देणें.

३ बाकी सर्व खर्च झालेला आहेच. करितां निराळी तजवीज करणें नको.

छापखाना

१ वर्तमानपत्रें, ऑफिस, छापखाना, व मशीन व फौंडरी, वर्तमानपत्राची लायब्ररी व वर्तमानपत्राचे जामिनकीचे पैसे ह्यांचा मीं पब्लिक ट्रस्ट केला आहे.

२ छापखाना, पत्रें व ऑफिस हीं वाड्यांत असेपर्यंत भाड्याबद्दल मुलांस निदान ७५ रुपये दरमहा तरी भाड्याबद्दल देणें.

३ चि. धोंडूस तो असेपर्यंत छापखाना व ऑफिसचा मॅनेजर ठेवणें व त्यास पगार एडिटरइतका देणें; त्यांत कमी नसावा.

४ पेपरांची पॉलिसी (Editorial Policy) आहे तशीच ठेवणें. कांहीं झालें तरी बदलूं नये.

५ गायकवाडचे वाड्यापैकीं निम्मे भाग, म्हणजे पुलापासून छापखान्यापर्यंतचा भाग, छापखान्याकडे भाड्यानें असावा व त्याचें भाडें दरमहा निदान पाऊणशें तरी द्यावें, व तो म्हणजे छापखाना बाहेर काढूं नये.

६ वाड्याचे इन्शुअरन्सकरितां कांहीं रक्कम केसरी ऑफिसनें निराळी ठेवावी; व वाड्याची दुरुस्ती व सर्व पट्ट्या (म्युनिसिपल टॅक्स) ऑफिसनें भराव्या.

७ या लेखानें मागील केलेलीं सर्व मृत्युपत्रें व्यवस्थापत्रें रद्द समजावीं.

८ या व्यवस्थापत्रासंबंधानें कांहीं भानगड पडल्यास कोर्टांत न जातां रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर व चि. विश्वनाथ गंगाधर केतकर व श्रीरंग मोरेश्वर साने या तिघांनीं निकाल करणें व तो सर्वांनीं मान्य करावा.

घरव्यवस्थेच्या कलमांत एक व्यवस्था करणें राहिली होती. ती चि. रा. विश्वनाथ गंगाधर केतकर यांचेकडे घरासंबंधीं रक्कम येणें आहे ती मागूं नये. मीं त्यांस ती बक्षिस दिली आहे.

वरील मृत्युपत्राप्रमाणें व्यवस्था करण्याचा अधिकार चि. धोंडो वासुदेव विद्वांस यांस दिला आहे. तो नसेल तर चि. रा. रामचंद्र बळवंत टिळक यांनीं करावा.

साक्ष
नरसिंह चिंतामण केळकर. (सही) **बाळ गंगाधर टिळक.**
कोलंबो, ता. ५ एप्रिल सन १९१८. कोलंबो, ता ५-४-१८.

---

३ केसरी-मराठा संस्थेचें ट्रस्ट डीड

ट्रस्ट डीड शके १८४२ रौद्रनाम संवत्सरे माहे श्रावण शुद्ध २ रोज सोमवार ता. १६ आगस्ट सन १९२० इसवी ते दिवशीं—

१ रामचंद्र बळवंत टिळक, जात ब्राह्मण, धंदा शिकण्याचा, उमर वर्षे २६, राहणार पुणें पेठ नारायण घ. नं. ५६८.
२ श्रीधर बळवंत टिळक, जात ब्राह्मण, धंदा शिकण्याचा, उमर वर्षे २४, राहणार पुणें पेठ नारायण घ. नं. ५६८.
३ धोंडो वासुदेव विद्वांस, जात ब्राह्मण, धंदा मॅनेजर केसरी ऑफिस, उमर वर्षे ५३, राहणार पुणें पेठ नारायण घ. नं. ५६८
} लिहून ठेवणार

या लेखानें आम्ही **ट्रस्ट डीड** लिहून ठेवतों ऐसाजे—

आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांचे वडील व नं. ३ चे मामा परमपूज्य **लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक** हे मुंबई येथें ता. १ ऑगस्ट सन

१९२० इसवी रोजीं कैलासवासी झाले. त्यापूर्वी कोलंबो येथें ता. ५ एप्रिल सन १९१८ इसवी रोजीं त्यांनीं आपले स्वसंपादित मिळकतीचें एक मृत्युपत्र केलेलें आहे. त्यानंतर त्यांनीं दुसरें मृत्युपत्र केलेलें आहे. सदरचें कोलंबो येथें झालेलें मृत्युपत्र अलाहिदा आज रोजीं नोंदविलें आहे. सदर मृत्युपत्र आम्हां त्रिवर्गास सर्व प्रकारें मान्य आहे. आम्हांपैकीं नं. ३ यांस सदरचे मृत्युपत्रांत एक्झिक्युटर नेमिलें आहे. व आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ हे मयताचे वारसपुत्र आहोंत. त्या मृत्युपत्रांत केसरी छापखाना, वर्तमानपत्रें वगैरे संबंधाची जी व्यवस्था आमच्या वडिलांनीं व मामांनीं केली तिलाच संमति देऊन त्यांचे हेतु पूर्ण होण्याकरितां व मृत्युपत्राची पूर्तता होण्याकरितां आम्ही त्रिवर्ग हें **ट्रस्ट डीड** लिहून ठेवित आहोंत. त्याचीं कलमें येणेंप्रमाणें:--

१ कै. **लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक** यांनीं **'केसरी'** व **'मराठा'** वर्तमानपत्रें हातांत घेतल्यापासून त्या पत्रांचे द्वारें राजकीय शिक्षणाचा प्रसार करून लोकांत राजकीय हक्कांची जाणीव उत्पन्न करणें व राष्ट्रीय ध्येयास पोषक, अशा इतर अनेक अंगांच्या सार्वजनिक चळवळी करणें वगैरे सर्व कामें ज्या हेतूनें केलीं तोच त्यांचा हेतु त्यांचे पश्चात् निरंतर व अबाधित अमलांत येण्याचें साधन म्हणून हें ट्रस्ट डीड करण्यांत आलें आहे.

२ 'केसरी' व 'मराठा' ही एक संस्था असें यापुढें मानण्यांत यावें.

३ 'केसरी' व 'मराठा' हीं पत्रें व त्यासंबंधाची सर्व मिळकत व हक्क म्हणजे वर्तमानपत्रें, पुस्तकसंग्रह, त्याचें सर्व सामान, टाईप-फौंडरी, टाईप, छापखाना, छापण्याचीं यंत्रें, ऑइल इंजिनें, शिलकी कागद, ऑफिस, छापखाना व कंपोझिंग रूम्स यांतील सर्व सामान व पुढें कलम ५ मध्यें वर्णन केलेली खुली जागा व इमारतीसुद्धां त्याच कलमांत नमूद केलेल्या शर्तीप्रमाणें वापरण्याच्या हक्कासह, हिशेबी वह्या व कागदपत्र, चालू तारखेची रोख शिल्लक, मागील सर्व देणें-घेणें, व पुढील देणें-घेणें, तात्पर्य छापखाना व वर्तमानपत्रें हीं स्वतः व त्यांस लागणारं (वर स्पष्ट लिहिलें नसलें तरी) सर्व प्रकारचें सामान, त्यांची गुडवुईल व मालकी हक्क या एकंदर सर्व मिळकतीचा ट्रस्ट करण्यांत आला आहे. या एकंदर सर्व मिळकतीची किंमत आज अजमासें रुपये १०८००० एक लक्ष आहे.

४ या ट्रस्ट डीडप्रमाणें व्यवस्था करण्याकरितां निदान दोन ट्रस्टी असावेत. या संस्थेचे पहिले ट्रस्टी रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर व आम्हांपैकीं नं. ३

चे धोंडो वासुदेव विद्वांस यांस या ट्रस्ट डीडनें ट्रस्टी नेमिलें आहे. वर कलम ३ यांत नमूद केलेली सर्व मिळकत आजपासून या उभयतां ट्रस्टींच्या स्वाधीन करण्यांत आली आहे. ती मिळकत ट्रस्टचे कारणाकरितां त्या उभयतांनीं वरील संस्थेचे ट्रस्टी या नात्यानें आपल्या ताब्यांत ठेवून ट्रस्टी या नात्यानें सांभाळावी व तिची वहिवाट करावी. या संस्थेच्या व ट्रस्टच्या व्यवस्थेचे बाबतींत म्हणजे अंतर्व्यवस्था, वर्तमानपत्राचें धोरण, छापखाना, वर्तमानपत्रें, व सार्वजनिक चळवळीवरील खर्च या बाबतींत आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांनीं यापुढें स्वतः आपणाकडे कोणताहि अधिकार राखून ठेविला नाहीं. सर्व अधिकार व हक्क ट्रस्टी या नात्यानें वर नमूद केलेले ट्रस्टी यांस दिले आहेत. त्यांनीं वर्तमानपत्रांचे धोरणासंबंधानें कै० लोकमान्य टिळक यांचे मृत्युपत्रांतील 'छापखाना' या मथळ्याखालील कलम ४ यांत लिहिल्याप्रमाणें वर्तण्याचें आहे.

५ छापखाना, वर्तमानपत्रें, कचेऱ्या वगैरेंची जागा व इमारती खालीं लिहिल्याप्रमाणें सदर संस्थेच्या उपयोगाच्या असल्यामुळें सदर ट्रस्टमध्येंच समाविष्ट केल्या आहेत व त्या जागा व इमारती सदरचे ट्रस्टी यांनीं ट्रस्टी या नात्यानें वहिवाटण्याच्या आहेत. या जागा व इमारती म्हणजे शहर पुणें येथील नारायण पेठेंत म्युनिसिपल कमिटी नंबर ५६८ तुकडी पुणें पोटतुकडी हवेली सब-रजिस्ट्रार यांचे हद्दींतील व सिटी सर्व्हेनंबर ५६८ चा वाडा ज्यास 'गायकवाडवाडा' म्हणतात त्या वाड्यांत आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांचे खासगी राहण्याचे जागेंत जाण्याचा दरवाज्यावर जो पूल आहे त्याच्या पश्चिम अंगची सर्व जागा व त्यांतील सर्व जुन्या व नव्या इमारती व खुली जागा यांसुद्धां (यांत आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांचे खाजगी जागेंत जाण्याचा जिना व शौचकूप आहेत त्या लाइनीचे आंतील जागा म्हणजे खाजगी इमारतीच्या भिंतीपासून पश्चिमेकडील बारा फूट रुंदीची व जिन्याजवळ आंत जाण्यास जें लोखंडी फाटक आहे तेथपासून दक्षिणेकडील वाड्याचे भिंतीपावेतोंच्या लांबीची जागा सोडून बाकीची पश्चिमेकडील जागा) याची लांबी पूर्व-पश्चिम फूट १४८ व दक्षिण उत्तर फूट १८० ची जागा व त्यांतील नव्या व जुन्या इमारती व खुली जागा यांच्या उपयोगाबद्दल सदर ट्रस्टींनीं आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांस मिळून तारीख १ ऑगस्ट सन १९२० इसवीपासून दरमहा रुपये १०० (शंभर) भाडें

द्यावें. व त्याबद्दल सदरचे ट्रस्टी यांनीं आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांस निरंतरची भाडेचिठी लिहून द्यावी. ही भाड्याची रक्कम कोणत्याहि सबबीवर कमी करण्याचा ट्रस्टींना अधिकार नाहीं व कोणत्याही कारणाकरितां आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांस वाढविण्याचा अधिकार नाहीं. सदरची जागा व इमारती 'केसरी—मराठा' संस्था (छापखाना वर्तमानपत्रें वगैरे) अस्तित्वांत असेपर्यंत सदरचे ट्रस्टी अगर त्यांचे पश्चात् त्यांचे जागीं या ट्रस्ट डीडप्रमाणें जे जे ट्रस्टी वेळोवेळीं काम करण्यास नेमिले जातील त्यांचे ताब्यांत निरंतर व अबाधित रहावयाच्या आहेत.

६ सर्व गायकवाडवाड्याची रिपेरी व शाकारणी करण्याचा व म्युनिसिपालिटचे सर्व कर देण्याचा बोजा वर लिहिलेल्या ट्रस्ट इस्टेटीनें सोसण्याचा आहे. त्याचप्रमाणें सदरचे ट्रस्टी यांनीं सर्व वाड्याचें ताबडतोब इन्शुअरन्स करून त्याचे हप्ते सदरचे ट्रस्ट इस्टेटींतून द्यावे. दुरुस्ती व शाकारणी आजपर्यंत ज्याप्रमाणें व जितक्या मुदतीचे अंतरानें करीत आले आहेत त्याप्रमाणेंच पुढें करावी.

७ आह्मांपैकीं नं. १ व नं. २ पैकीं अगर त्यांचे वंशजापैकीं कोणीहि वरील संस्थेंत एडिटोरियल स्टाफमध्यें अगर इतर काम करण्यास तयार असेल व मुख्य एडिटर यांचे मतानें तो त्या कामास लायक असेल तर ट्रस्टी ठरवितील त्या पगारावर व त्यांना पसंत पडेल तोंपर्यंत त्यास त्या कामावर अवश्य घेतलें जावें. परंतु यामुळें त्यास वर्तमानपत्रें व कारखाना यासंबंधीं कोणताही अधिक स्पेशल हक्क प्राप्त होणार नाहीं.

८ सदर ट्रस्टींपैकीं कोणीहि ट्रस्टचें काम करण्यास कोणतेहि कारणानें असमर्थ झाल्यास ही संस्था व ट्रस्ट कायम चालण्याकरितां उभयतां ट्रस्टींचे विचारें लो. टिळक यांच्या इच्छेप्रमाणें काम करण्यास जो लायक आहे असें वाटेल तो ट्रस्टी नेमावा. कदाचित् ही नेमणूक करण्यास एकच ट्रस्टी शिल्लक असेल तर त्यानें वरील धोरणास अनुसरून ट्रस्टी नेमावा. व त्याप्रमाणें नेमलेल्या ट्रस्टीस या ट्रस्ट डीडअन्वयें सदर संस्थेच्या ट्रस्टींचे सर्व अधिकार प्राप्त होतील. कोणत्याहि कारणानें नवीन ट्रस्टी नेमिले गेले नाहींत, व पूर्वींचे ट्रस्टींपैकीं कोणीच उरला नाहीं तर लो. टिळक यांचे मृत्युपत्रांतील ' छापखाना ' या मथळ्याखालील कलम ८ यांत लिहिलेले पंचांनीं (नवीन ट्रस्टींची नेमणूक) अगर त्यांनीं आपल्या जागीं नेमून दिलेल्या पंचांनीं नवीन ट्रस्टींची नेमणूक करावी.

परंतु वरील प्रकारें ही नवीन ट्रस्टींची नेमणूक केली गेली नाहीं तर ट्रस्टची मिळकत अम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांचेकडे अगर त्यांचे वारसाकडे Primarily (प्रथमतः) ट्रस्टी याच नात्यानें परत येईल. ही संस्था कांहीं कारणानें तात्पुरती बंद झाल्यास, पण फिरून ती संस्था सुरू करणें शक्य झाल्यास सदर ट्रस्ट डीडअन्वयें ती संस्था चालविण्यास जे ट्रस्टी हजर व लायक असतील त्यांना ट्रस्ट डीडअन्वयें ती संस्था फिरून चालविण्याचा अधिकार आहे. परंतु ही संस्था कोणतेहि कारणानें नष्ट झाल्यास व ती पुढें केव्हांहि सुरू करणें अशक्य आहे असें वाटल्यास ट्रस्टची मिळकत आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांची अगर त्यांचे वारसांचे मालकीची होईल. संस्थेच्या ट्रस्टींना व्यक्तिशः अगर त्यांचे वारसास या मिळकतीवर कोणताहि खाजगी हक्क राहाणार नाहीं.

९ आज तारखेपासून ' गीतारहस्य ' मराठी व त्याचीं सर्व भाषांतील भाषांतरें, ' ओरायन ' व ' आर्क्टिक होम इन दी वेदाज ' या पुस्तकांच्या व्यवहारांत वरील ट्रस्टींना कांहींहि हक्क नाहीं. परंतु पूर्वीच्या व्यवहारासंबंधीं जो वसूल सदर ट्रस्टींकडे येईल तो त्यांनीं आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांचेकडे द्यावा. तसेंच पूर्वीच्या व्यवहारासंबंधानें जीं बिलें येतील अगर जो खर्च येईल तो आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांजकडून घ्यावा. सदर पुस्तकांच्या कॉपी राईट-संबंधाच्या अगर इतर व्यवस्थेच्या संबंधानें सदरचे ट्रस्टी यांस कोणताहि अधिकार नाहीं. अगर त्यांजवर कोणतीहि जबाबदारी नाहीं.

१० आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांचे वडील लो. टिळक यांस पूर्वीं निरनिराळ्या ठिकाणीं मिळालेल्या व लोकांनीं नजर केलेल्या मौल्यवान् अगर सन्मानाच्या वस्तू आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ यांनीं आपल्या ताब्यांत ठेवलेल्या असून त्यांजवर सदरचे ट्रस्टी यांचा कोणताहि हक्क नाहीं अगर त्यासंबंधानें त्यांचेवर कोणतीहि जबाबदारी नाहीं.

११ आजपर्यंत गायकवाडवाड्यांत श्रीगणपत्युत्सव केसरी ऑफिसचे खर्चानें होत आला आहे त्याप्रमाणें तो उत्सव यापुढेंहि ही संस्था कायम आहे तोंपर्यंत ट्रस्टी यांनीं ट्रस्ट मिळकतींतून खर्च करून साजरा करावा.

१२ सदरचे उभयतां ट्रस्टींमध्यें अगर पुढें त्यांचे जागीं नेमलेल्या ट्रस्टींमध्यें ट्रस्टचे मिळकतींतून ट्रस्टचे कामासाठीं कोणताहि खर्च करण्याच्या कामांत

अंतर्व्यवस्थेंत संस्थेच्या हितासाठीं फेरबदल करण्याच्या कामांत अगर संस्थेच्या संबंधानें दुसरे कोणत्याहि कामांत मतभेद अगर वाद उत्पन्न झाल्यास त्याचा निकाल कै. लो. टिळक यांनीं आपले मृत्युपत्रांतील 'छापखाना' या मथळ्यांतील कलम ८ यांत लिहून ठेविल्याप्रमाणें रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर, राहणार पुणें, रा. रा. विश्वनाथ गंगाधर केतकर, राहणार नाशिक व रा. रा. श्रीरंग मोरेश्वर साने, राहणार मुंबई या त्रिवर्गानीं अगर त्यांनीं नेमलेल्या पंचांनीं बहुमतानें करावा, व तो निकाल अखेरचा समजून सर्वांनीं वर्तावें. तसेंच आम्हांपैकीं नं. १ व नं. २ व सदर संस्थेचे ट्रस्टी यांमध्यें कांहीं वाद उत्पन्न झाल्यास त्याचाहि निकाल वरील त्रिवर्ग पंचांनीं अगर त्यांनीं नेमिलेल्या पंचांनीं बहुमतानें करावा व तो ट्रस्टींनीं मान्य करावा व आम्हीहि मान्य करूं.

१३ आमच्यापैकीं नं. १ व नं. २ यांचे वडील लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचें खाजगी स्वरूपाचें एक स्मारक खुद्द गायकवाडवाड्यांत होणें इष्ट आहे, या स्मारकाकरितां 'केसरी–मराठा' संस्थेच्या हद्दींतील वाड्याचे दक्षिण अंगास होत असलेल्या नव्या इमारतीच्या वरील दिवाणखान्याची जागा या कार्याकरितां ट्रस्टींनीं उपलब्ध करून देणें शक्य असल्यास तेथें कैलासवासी लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचें या जागेस शोभेल असें कांहीं तरी चांगलें दृश्य स्मारक करण्याची जबाबदारी आम्हां उभयतां चिरंजीवांवर आहे.

हें ट्रस्ट डीड आम्हीं त्रिवर्गांनीं स्वसंतोषानें आज रोजीं लिहून ठेविलें आहे. तारीख मजकूर दस्तुर कृष्णाजी पांडुरंग करंदीकर दस्तुर खुद्द.

साक्षी

१ कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

२ अनंत वासुदेव फडणीस

सह्या

(सही) **रामचंद्र बळवंत टिळक**

(सही) **श्रीधर बळवंत टिळक**

(सही) **धोंडो वासुदेव विद्वांस** दस्तुर खुद्द.

४ केसरीवरील खटला.

तारीख ६ मे १९२४ च्या केसरीच्या अंकांत दोन स्फुट सूचना प्रसिद्ध झाल्या होत्या. त्यांतील विषय असा होता—पुण्याजवळ लोहगांव येथें कांहीं सोल्जर लोक शिकारीला गेले असतां त्यांपैकीं प्रायव्हेट वॉकरच्या बंदुकीची गोळी लागून अर्जुना नांवाचा एक मनुष्य ठार झाला. त्या कामीं पुण्याचे जिल्हा मॅजिस्ट्रेट मॉंटीथ, सेशन जज्ज मि. वाइल्ड यांच्या मतें आरोपीवर निदान अविचाराचा व निष्काळजीपणाचा गुन्हा शाबीत होत असतां ज्यूरीनें त्यावर कोणताहि गुन्हा शाबीत होत नाहीं, असा निकाल दिला. सेशन जज्ज यांना तो निकाल न पटून त्यांनीं तो मुकदमा अखेरच्या इनसाफाकरितां हायकोर्टाकडे पाठविला. मुख्य न्यायमूर्ति सर नॉर्मन मॅक्लाऊड व न्यायमूर्ति फॉसेट यांजपुढें तो ता. ३० एप्रिल रोजीं निघून त्यांनीं ज्यूरीचेंच म्हणणें ग्राह्य धरलें व आरोपी वॉकर यास सर्वस्वीं निर्दोषी ठरवून सोडून दिलें. या विषयावर केसरीला योग्य वाटली ती टीका करण्यांत आली होती. परंतु सरकारच्या दृष्टीनें ती टीका अयोग्य ठरल्यानें सरकारी वकील मि. पाटकर यांनीं केसरीचे संपादक श्री. न. चिं. केळकर यांस नोटीस काढण्याविषयीं पुढीलप्रमाणें अर्ज केला.

सरकारी वकिलांचा तक्रार-अर्ज

(१) नरसिंह चिंतामण केळकर हे 'केसरी' वर्तमानपत्राचे संपादक, मुद्रक व प्रकाशक आहेत.

(२) या पत्राच्या ता. ६ मे १९२४ च्या अंकांतील नं. ४ व ५ या पत्रकर्त्यांच्या स्फुट सूचनांमध्यें, हायकोर्टापुढें आलेल्या सोल्जर वॉकर नांवाच्या सोल्जरासंबंधींच्या (नं. १९ सन १९२४) च्या फौजदारी खटल्यासंबंधीं मजकूर होता.

(३) वर दिलेले संपादक, मुद्रक व प्रकाशक, यांनीं या स्फुट सूचना प्रसिद्ध करून कोर्टाच्या बेअदबीचा गुन्हा केला आहे.

(४) सबब नामदार हायकोर्टाकडे असा अर्ज आहे कीं, सदर संपादकांवर कोर्टाच्या बेअदबीबद्दल हायकोर्टानें काम चालवावें.

आक्षिप्त लेख

" गेल्या नोव्हेंबर महिन्यांत कांहीं गोरे सोल्जर्स पुण्यानजीक लोहगांव येथें शिकारीस गेले असतां त्या खेडेगांवांतील लोकांशीं त्यांची बाचाबाची झाली आणि

वॉकर नांवाच्या सोल्जराची गोळी लागून एक खेडवळ ठार झाला. या गुन्ह्याच्या आरोपावरून वॉकर याजवर येथील सेशन्स कोर्टांत खटला चालला आणि युरोपिअन ज्यूररांनीं आरोपी निर्दोषी आहे असा अभिप्राय दिला! हा निकाल मान्य करणें सेशन्स जज्ज मि. वाइल्ड यांसहि गैर वाटून त्यांनीं हायकोर्टाकडे शास्त्रार्थ विचारला आणि हायकोर्टांतले सरन्यायाधीश व न्या. मू. फॉसेट या उभयतांनीं ज्यूरीचें मत ग्राह्य धरून आरोपी सोल्जर वॉकर यास निर्दोषी ठरवून सोडून दिलें! न्यायासनावरून होणाऱ्या गोऱ्या आरोपीच्या चौकशीचे असले फार्स कांहीं आजकालचे नवीन नाहींत; वॉरन् हेस्टिंग्जच्या काळाइतके ते जुने आहेत. खेदाची गोष्ट एवढीच कीं, असलीं उदाहरणें धडधडीत डोळ्यासमोर घडत असून देखील आमच्यांतले कांहीं बृहस्पति इंग्लिशांचे भाट बनून त्यांच्या न्यायाची तारीफच करीत असतात, हा देखावा पाहिला म्हणजे इंग्लिशांच्या मायावीपणाचें कौतुक अधिक करावें का या भाटांच्या विवेकहीनतेची कींव अधिक करावी हें एक कोडेंच येऊन पडतें.

"खुनी आरोपी वॉकर याला निर्दोषी ठरवितांना न्यायमूर्तींनीं तर्कशास्त्राचा मात्र दिवसाढवळ्या खून केला आहे. वॉकरनें मुद्दाम रोख धरून गोळी झाडली, का रोंख न धरतां केवळ दहशत बसविण्याकरितां हवेंत गोळी झाडली अथवा बंदुकीचा घोडा अकस्मात् दाबला जाऊन बंदूक आपोआप उडाली या तिहींपैकीं बंदूक अकस्मात् उडाली असण्याचा संभव जास्त आहे असें न्यायमूर्ति म्हणतात! संभव तोलण्याचा हा ताजवा कोर्टानें कोठून पैदा केला कोण जाणें! न्याय जोखण्याच्या ह्या तराजूचीं दोनहि पारडीं एकाच रंगाचीं नसून एक पारडें काळें व एक गोरें असल्यामुळें गोरें पारडें काळ्या पारड्यापेक्षां जड ठरून खालीं बसावें यांत नवल तें काय? असल्या खोट्या मापानें मिळालेला न्याय योग्य समजून समाधान मानणारे कांहीं पक्षांध लोक या देशांत आहेत ही मात्र मोठ्या शरमेची गोष्ट होय. असो. मनुस्मृति जाळून टाकावी असें म्हणणाऱ्यांनीं ब्रिटिश राज्यांत हिंदी प्रजाजनांच्या प्राणाची किंमत किती आहे व त्यांना न्याय किती चोख व निःपक्षपातीपणानें मिळतो याचें स्मारक म्हणून लोहगांवास एखादा न्यायस्तंभ उभारावा आणि त्यावर या खटल्याची साग्र हकीकत कोरून ठेवावी!"

हा अर्ज रुजूं होऊन केळकर यांजवर नोटिस बजावण्यांत आली. चौकशीची तारीख प्रथम २४ जुलै ठरली होती. पण केळकर यांनीं पुणें कोर्टांतील कागदपत्रांच्या सहीशिक्क्याच्या नकला मिळण्यास थोडा अवधि पाहिजे म्हणून मुदत

मागितली. त्यावरून ३० जुलै ही तारीख ठरली. परंतु ती कोर्टाच्याच कांहीं कारणानें आणखी एक आठवडा पुढें ढकलण्यांत आली. त्याप्रमाणें ता. ६ रोजींच खटला निघावयाचा. परंतु कोर्टापुढील इतर कामें संपल्यावर अखेर ता. ७ रोजीं सायंकाळीं साडेचार वाजतां खटला न्या. मार्टेन व न्या. किंकेड यांजपुढें सुनावणीस निघाला, व दुसरे दिवशीं फिरून सकाळीं बारा वाजतां सुनावणीस सुरुवात होऊन अडीच वाजतां सुनावणीचें काम संपलें. ता. ८ शुक्रवार रोजीं सायंकाळीं साडेचार वाजतां उभयतां न्यायमूर्तींनीं तोंडीच निकाल सांगितला. त्यांत त्यांनीं केळकर यांजवर कोर्टाच्या बेअदबीचा गुन्हा शाबीत धरून ५००० रु. दंड व कोर्ट–खर्चाकरितां २०० रु. मिळून एकूण दंड ५२०० रु. भरावा अशी शिक्षा सांगितली. दोनहि दिवशीं प्रेक्षकांची गर्दी इतकी झाली होती कीं, कोर्टांत प्रेक्षकांनाच काय पण वकील-बॅरिस्टरांनाहि उभें राहण्यास जागा मिळेना!

न. चिं. केळकर यांचें प्रतिज्ञापत्रक

हायकोर्टाच्या नोटिशीला उत्तर म्हणून केळकर यांनीं आपलें लेखी प्रतिज्ञापत्रक ता. ६ रोजींच कोर्टापुढें सादर केलें. त्याचा सारांश पुढें दिला आहे—

" मी केसरीचा संपादक व प्रकाशक असून ता. ६ मे रोजींच्या अंकांत छापलेल्या स्फुट सूचनांची सर्व जबाबदारी माझेवर आहे. याच स्फुट सूचनांबद्दल कोर्टानें मजवर बेअदबीचा आरोप केलेला आहे. दोनहि स्फुट सूचनांचा विषय एकच असून त्यांत एकंदर तीन मुद्दे आहेत. **पहिला** मुद्दा म्हणजे आरोपी वॉकर यांस दोषमुक्त करण्याच्या हायकोर्टाच्या निकालावरील टीकेचा. **दुसरा** मुद्दा, हिंदुस्थानांतील सदोष न्यायपद्धतीची सामान्य चर्चा, हा होय. हल्लींच्या कायद्यांत सुद्धां वर्णभेद व वर्णवैशिष्ट्य असल्यामुळें त्याचा सरळ परिणाम या न्यायपद्धतीवर होऊन खरा न्याय मिळत नाहीं, व सध्यांचा खटला माझ्या मतानें असल्या अन्यायाचेंच एक समर्पक उदाहरण होय. माझा **तिसरा** मुद्दा म्हटला म्हणजे हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश न्यायपद्धतीवर अंधपणें विश्वास ठेवणारांसंबंधीं आहे. हे लोक (मनुस्मृतीसारख्या) जुन्या हिंदुधर्मशास्त्रांतील विषमतेवर टीका करीत असतात. सर्व समाज चार वर्णांत विभागून तो समतोल ठेवण्याचें ध्येय पुढें धरल्यामुळें ही विषमता उत्पन्न झालेली आहे हें खास; मग तें ध्येय बरोबर असो किंवा चुकीचें असो. पण त्यावर टीका करतांना हे लोक धर्मसहिष्णु म्हणविणाऱ्या, जात न मानणाऱ्या व केवळ ऐहिक ध्येयवादी अशा सरकारच्या कायद्यांतील वर्णभेदांकडे डोळेझांक करतात !

यांपैकीं नं. २ व ३ हे मुद्दे कोर्टाच्या बेअदबीसंबंधीं कायद्याच्या कक्षेबाहेरचे आहेत. नं. १ च्या मुद्यांत हायकोर्टाच्या निकालावर मीं जी टीका केली आहे तीहि कायदेशीर आहे. न्यायाधिशांच्या मनावर अजाणतपणें वर्णभेदाचा पगडा बसला होता, अशी या टीकेमध्यें व्यंजना आहे हें मी कबूल करतों. परंतु मुद्दाम जाणूनबुजून पक्षपात केल्याचा आरोप त्यांजवर करण्याचा माझा बिलकूल उद्देश नव्हता हें मी सत्य प्रतिज्ञेवर सांगतों. याउपर कोर्टानें काय ठरवावयाचें असेल तें ठरवावें. "

खटल्याचा पहिला दिवस

खटल्यास गुरुवार ता. ७ रोजीं दुपारीं ४॥ वाजतां सुरुवात झाली. प्रथम श्री. शिंगणे हायकोर्ट वकील यांनीं कोर्टास अर्ज केला कीं, माझें वकीलपत्र केळकर यांचेतर्फे पूर्वी या कामीं दाखल झालें होतें, परंतु केळकर यांनीं स्वतःच आपला खटला चालविण्याचें ठरविल्यानें माझें वकीलपत्र यापुढें रद्द करण्यांत यावें. कोर्टानें त्याप्रमाणें तें रद्द केलें. नंतर माझा खटला मी स्वतःच चालविणार आहें, असें केळकर यांनीं उठून कोर्टास कळविलें.

नंतर सरकारी वकील श्री. पाटकर यांनीं आपली तक्रार मांडण्यास सुरवात केली. वॅकरला दोषमुक्त करणारा हायकोर्टाचा निकाल व त्यावरील केसरीची टीका यांचा उल्लेख करून ते म्हणाले–" केसरींतील ही टीका अयोग्य आहे. चौथ्या स्फुट सूचनेंत असे शब्द आहेत कीं, " न्याय जोखण्याच्या या तराजूचीं दोनहि पारडीं एकाच रंगाचीं नाहींत. एक पारडें काळें व एक गोरें असल्यामुळें गोरें पारडें काळ्या पारड्यापेक्षां जड ठरून खालीं बसावें यांत नवल तें काय ! " यावरून स्पष्ट असें दिसतें कीं, जज्जांवर वर्णविषयक पक्षपाताचा आरोप केला आहे. यांत " एक पारडें " या शब्दानें सोल्जरच्या गोळीनें जखमी झालेला मनुष्य व " दुसरें पारडें " या शब्दानें त्या सोल्जरचा उल्लेख केला आहे. याच्यापुढील वाक्यांत असें म्हटलें आहे कीं, " न्यायासनावरून होणाऱ्या गोऱ्या आरोपीच्या चौकशीचे असले फार्स कांहीं आजकालचे नवीन नाहींत. वॉरन् हेस्टिंग्जच्या काळाइतके ते जुने आहेत. खेदाची गोष्ट एवढीच कीं, असलीं उदाहरणें धडधडीत डोळ्यासमोर घडत असून देखील आमच्चांतले कांहीं बृहस्पति इंग्लिशांचे भाट बनून त्यांची तारीफ करीत असतात. हा देखावा पाहिला म्हणजे

इंग्लिशांच्या मायावीपणाचें कौतुक अधिक करावें का या भाटांच्या विवेकहीनतेची कींव अधिक करावी हें एक कोडेंच येऊन पडतें. "

या गुन्ह्यासंबंधाचा कायदा स्पष्ट आहे. (२४ बॉम्बे लॉ-रिपोर्टर पृष्ठ १२४ पाहा.)

न्या. मॉर्टन—वॉकरच्या प्रकरणांतील हकीकतीशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. पण त्याचेजवळ रायफल जातीची बंदूक होती कीं साधी बंदूक होती ?

पाटकर—रायफल होती.

न्या. मॉर्टन—गोळी झाडली गेली त्या वेळीं ती रायफल कोठें कशी होती ?

पाटकर—ती त्याच्या कमरेशीं होती.

न्या. मॉर्टन—वॉकरवर कोणत्या कलमाखालीं गुन्हा शाबीत धरावा असें सेशनजज्जांचें मत होतें ?

पाटकर—पिनलकोड ३०३ अ.

न्या. मॉर्टन—ज्यूरीनें तर हा गुन्हा नाशाबीत हें मत सर्वानुमतें दिलें आहे.

पाटकर—होय. ज्यूरींत चार युरोपियन होते, पण एक इंडियन होता.

न्या. मॉर्टन—मुंबई शहरासंबंधानें तरी हायकोर्टाचा रिवाज असा नाहीं काय कीं, ज्यूरीनें सर्वानुमतें दिलेला निकाल कोर्टानें सहसा अमान्य करूं नये ? फक्त कायद्याचाच प्रश्न असेल किंवा सेशन जज्जानें ज्यूरीचा कांहीं गैरसमज करून दिलेला असेल तरच तो फिरवावा ? पण मुंबईशहराबाहेरील निकालासंबंधानें काय रिवाज आहे ?

पाटकर—क्रि. प्रो. ३०७ कलमाप्रमाणें हायकोर्टाला ज्यूरीचा निकाल अयोग्य वाटल्यास तो फिरविण्याचा अधिकार आहे.

न्या. मॉर्टन—आरोपी वॉकर याला ज्यूरींत युरोपियन लोकांचें बहुमत असावें असें मागण्याचा अधिकार होता, व नवीन कायद्याप्रमाणें आतां हिंदी मनुष्यालाहि तोच अधिकार प्राप्त झाला नव्हे काय ?

पाटकर—होय. लेख लिहिण्यांत कोर्टाचा अपमान करण्याचा आपला हेतु नव्हता असें केळकर म्हणतात. परंतु लेखाचा उद्देश काय हें तो लेख वाचून त्यावरूनच ठरविलें पाहिजे. आरोपी वॉकरच्या वर्तीनें कोर्टानें पक्षपात केला असाच लेखाचा रोख आहे. निकाल देण्यांत एकाद्या कोर्टाची तारतम्यबुद्धि चुकली असें कोणीं म्हटलें तर त्यांत कांहीं वावगें होत नाहीं. परंतु जज्जांनीं ' खोट्या मापानें ' न्याय दिला असा त्यांजवर आरोप करणें ही रास्त टीका नव्हे.

यानंतर पाटकर यांनीं पूर्वींच्या अनेक खटल्यांच्या निकालांतील उतारे वाचून दाखवून कोर्टाची बेअदबी झाली असें केव्हां मानण्यांत येतें याविषयीं चर्चा केली. त्यांत १९०८ सालच्या 'मराठा' पत्रावरील खटल्याचाहि उल्लेख केला. शेवटीं पाटकर म्हणाले, केसरींतला हा लेख रास्त टीकेच्या मर्यादेंत आहे कीं काय हें ठरविण्याचें काम न्यायमूर्तींचें आहे. असल्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या खटल्यावर टीका करण्याचें वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य आहे, परंतु या **लेखनस्वातंत्र्याची मर्यादा व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याहून अधिक नसते,** असा ४१ इंडियन अपील्स पृ. १६९ यांत अभिप्राय दिलेला आहे. केसरींतील टीकेनें जनतेचा कोर्टाच्या न्यायीपणावरील विश्वास डळमळतो असें कोर्टाचें मत झाल्यास कोर्टानें प्रतिवादीवर काम चालवावें.

न. चिं. केळकर यांचें भाषण

यानंतर न. चिं. केळकर हे आपल्या बचावाचें भाषण करूं लागले. प्रथमतः त्यांनीं आपल्या कैफियतीचा उल्लेख केला. ते म्हणाले, मीं एक प्रतिज्ञालेख कोर्टांत दाखल केला आहे, तो पाटकर यांनीं वाचलाच आहे. त्याबरोबर मी आपली लेखी कैफियतहि दाखल करून तिच्या प्रती उभयतां न्यायमूर्तींस देण्याकरितां शिरस्तेदार यांजजवळ दिल्या होत्या त्या आपणांस मिळाल्या असतीलच.

न्या. मार्टेन—मीं तुमची कैफीयत काळजीपूर्वक वाचली. त्यांतला बराच भाग गाळावा लागेल असें माझें मत आहे. लॉर्ड कर्झन काय बोलले अगर रंगाचार्य काय म्हणतात हें पाहाण्याचें आम्हांस येथें प्रयोजन नाहीं. फक्त हायकोर्टाचे लॉ-रिपोर्टच येथें मंजूर आहेत. कोर्ट ही एखादी राजकीय सभा किंवा डिबेटिंग सोसायटी नाहीं. आमच्यापुढील मुद्दा अगदीं मर्यादित आहे. तुम्ही आपल्या लेखांत जज्जांवर अप्रामाणिकपणाचा आरोप केला कीं नाहीं, एवढाच विचार आम्हांस कर्तव्य आहे.

केळकर—ठीक आहे; माझी लेखी कैफियत मी परत घेतों. पण माझ्या भाषणांत त्यांतलेच आधार मी देणार आहें. त्यांत एकादा मुद्दा गैरलागू असल्यास तो आपण कळवालच. कोर्टाच्या व सरकारी वकिलाच्या व माझ्या माहितीकरितां मीं हें 'ब्रीफ' म्हणून तयार केलें होतें.

न्या. मार्टेन—तोंडी तक्रार सांगतांनाही अमुक असें म्हणतो, तमुक असें

म्हणतो असे आधार तुम्हांस दाखवितां येणार नाहींत. मुख्य मुद्दा फारच सूक्ष्म आहे.

केळकर—ठीक आहे. पण लागू कोणतें, गैरलागू कोणतें याविषयीं कोर्टाचें मत मला आधीं कसें कळणार होतें ? तरी मी बोलत जाईन तेव्हां कोर्टानें वेळोवेळीं लागू-गैरलागू याविषयीं योग्य ती सूचना मला करावी, ती मी खचित मान्य करीन. माझें म्हणणें मांडण्याची अर्थात् मी कसोशी करणार, पण त्यावरील कोर्टाचा निर्णय केव्हांहि मला मान्यच करावा लागणार.

न्या. मार्टेन—(हंसून) तुमची लेखी कैफीयत फार मोठी आहे. इतके कागद खर्ची कां घातलेत ?

केळकर—या कामीं माझा सॉलिसिटर मी व माझा बॅरिस्टरहि मीच असल्याकारणानें कागदाच्या खर्चाकडे मला दुर्लक्ष करतां आलें ! कैफियत लांब खरीच. पण माझ्या धंद्यांत पुष्कळसें लिहिण्याची मला संवय आहे. मीं एलएल. बी. असून सनदहि घेतली आहे. पण मी वकिलीचा धंदा करीत नसल्यानें " चटावर " तक्रार सांगण्याची-मोजकें बोलण्याची-वकिली खुबी मला साधलेली नाहीं. पण हा मुद्दा निघाला म्हणून येथेंच हें सांगतों कीं, या कामीं केवळ वकिली तक्रारच कोर्टास सांगावयाची असती तर माझ्या प्रतिष्ठित स्नेही मंडळीपैकीं कोणींहि तें काम मजकरितां आनंदानें केलें असतें. पण या कामीं वकिलांना तसदी देण्याची माझी इच्छाच नव्हती. शिंगणे यांचें वकीलपत्र प्रथम दाखल असतांहि मागाहून तें रद्द करण्यांत आलें याविषयीं एरवीं न्यायमूर्तींचा कदाचित् गैरसमज झाला असता म्हणून ही गोष्ट मला उघड सांगावी लागत आहे.

न्या. मार्टेन—त्यांत गैरसमज कसला ? आरोपी या नात्यानें तुमची इच्छा असल्यास जातीनें हजर राहून खटला चालविण्याचा तुम्हाला अधिकारच आहे. शिंगणे काम चालविते तर कायदेशीर मुद्द्यांच्या चर्चेत आम्हांला अधिक मदत मिळाली असती ती आतां मिळणार नाहीं इतकेंच काय तें !

केळकर—त्याचीहि काळजी आपणांला फारशी नको. मींहि हा कायदा थोडाबहुत पाहिला आहे हें लवकरच आपल्या नजरेस येईल. शिवाय माझे मित्र म्हणून तरी शिंगणे हे मजजवळ बसणार आहेत. त्यांची मदत कोर्टाला न झाली तरी मला खास होईल. मीच जातीनें 'डिफेन्स' देणार याबद्दल

दुसरीहि एक विनंति मला कोर्टाला करावयाची आहे. ती अशी कीं, वकील न देण्यांत वकिलीच्या धंद्यासंबंधानें माझा अनादर आहे किंवा जातीनें काम चालविण्यांत माझी यत्किंचित्‌हि अहंकारबुद्धि आहे, अशी समजूत कोर्टानें कृपा करून, करून घेऊं नये. बाहेर इतर लोकांनाहि माझी तीच विनंति आहे. वकिलीच्या धंद्यासंबंधानें माझी फार आदरबुद्धि आहे. स्वतः मीहि एक सनदी वकील आहें, परंतु वर्तमानपत्रकाराचा धंदा मला अधिक आवडतो येवढ्याकरितांच त्यांत शिरलों. अहंकारबुद्धीमुळें मीं माझा खटला स्वतः चालविला तर कदाचित्‌ त्यानें माझा तोटा काय होईल हेंहि मी जाणतों. मला वकिली कामाची संवय नसल्यानें, आपण जरी कृपा करून वेळोवेळीं संभाळून घ्याल, तरी कांहीं कांहीं चुका माझे हातून होणारच. येवढी जबर किंमत देण्याइतकी माझी अहंकारबुद्धि वर आलेली नाहीं. पण स्वतः खटला चालविण्याचें माझें खरें कारण हेंच कीं, हा खटला मजवर व्यक्तिशः आहे असें मी मानीतच नाहीं. माझ्या धंद्यांतील इतर भाऊबंदांचें कामहि याच कामांत थोडेंबहुत मजकडून होण्याचा प्रसंग आहे म्हणूनच हें काम मीं अंगावर घेतलें आहे. हें काम म्हणजे वर्तमानपत्राचें स्वातंत्र्य अधिक प्रस्थापित करण्याविषयींचें. माझ्या स्नेही वकीलमंडळींनींहि, याच कारणामुळें, माझी तक्रार मींच मांडावी हें योग्य आहे असा सल्ला मला दिला. आक्षिप्त लेख म्हणून जीं दोन माझीं स्फुटें आपणांपुढें आलीं आहेत त्यांच्याच अनुरोधानें अवांतर विषयांची चर्चा आपणांपुढें मला करतां येऊन, ज्या मनःस्थितीवरून मीं लेख लिहिले ती मला कोर्टापुढें मांडतां येईल. आपण ती मनःस्थिति जरूर तपासून घ्यावी. व मला वाटतील ते प्रश्न विचारावे. आतां मी स्वतःच आरोपी असल्याकारणानें माझ्या मनांतील सर्वच विचारांचा गोळीबार मला कोर्टावर करतां येणार नाहीं. पण कोर्टाच्या विचारांचा गोळीबार होईल तो तूर्त आपल्या अंगावर मला घेतलाच पाहिजे व तो घेण्याची माझी तयारीहि आहे."

याप्रमाणें भाषण चालूं असतां कोर्टापुढें दुसरा एक खटला त्याच वेळीं चालावयाचा असल्यानें या खटल्याचें काम शुक्रवारपर्यंत तहकब ठेवण्यांत आलें.

दिवस दुसरा

शुक्रवार ता. ८ ऑगस्ट

दुसऱ्या दिवशीं कोर्टांतील इतर किरकोळ काम झाल्यावर १२ वाजण्याचे सुमा-

दुसरीहि एक विनंति मला कोर्टाला करावयाची आहे. ती अशी कीं, वकील न देण्यांत वकिलीच्या धंद्यासंबंधानें माझा अनादर आहे किंवा जातीनें काम चाल-विण्यांत माझी यत्किंचित्हि अहंकारबुद्धि आहे, अशी समजूत कोर्टानें कृपा करून, करून घेऊं नये. बाहेर इतर लोकांनाहि माझी तीच विनंति आहे. वकिलीच्या धंद्यासंबंधानें माझी फार आदरबुद्धि आहे. स्वतः मीहि एक सनदी वकील आहें, परंतु वर्तमानपत्रकाराचा धंदा मला अधिक आवडतो येवढ्याकरितांच त्यांत शिरलों. अहंकारबुद्धीमुळें मीं माझा खटला स्वतः चालविला तर कदाचित् त्यानें माझा तोटा काय होईल हेंहि मी जाणतों. मला वकिली कामाची संवय नस-ल्यानें, आपण जरी कृपा करून वेळोवेळीं संभाळून घ्याल, तरी कांहीं कांहीं चुका माझे हातून होणारच. येवढी जबर किंमत देण्याइतकी माझी अहंकारबुद्धि वर आलेली नाहीं. पण स्वतः खटला चालविण्याचें माझें खरें कारण हेंच कीं, हा खटला मजवर व्यक्तिशः आहे असें मी मानीतच नाहीं. माझ्या धंद्यांतील इतर भाऊबंदांचें कामहि याच कामांत थोडेंबहुत मजकडून होण्याचा प्रसंग आहे म्हणूनच हें काम मीं अंगावर घेतलें आहे. हें काम म्हणजे वर्तमानपत्राचें स्वातंत्र्य अधिक प्रस्थापित करण्याविषयींचें. माझ्या स्नेही वकील-मंडळींनींहि, याच कारणामुळें, माझी तक्रार मींच मांडावी हें योग्य आहे असा सल्ला मला दिला. आक्षिप्त लेख म्हणून जीं दोन माझीं स्फुटें आपणांपुढें आलीं आहेत त्यांच्याच अनुरोधानें अवांतर विषयांची चर्चा आपणांपुढें मला करतां येऊन, ज्या मनःस्थितीवरून मीं लेख लिहिले ती मला कोर्टापुढें मांडतां येईल. आपण ती मनःस्थिति जरूर तपासून घ्यावी. व मला वाटतील ते प्रश्न विचा-रावे. आतां मी स्वतःच आरोपी असल्याकारणानें माझ्या मनांतील सर्वच विचारांचा गोळीबार मला कोर्टावर करतां येणार नाहीं. पण कोर्टाच्या विचा-रांचा गोळीबार होईल तो तूर्त आपल्या अंगावर मला घेतलाच पाहिजे व तो घेण्याची माझी तयारीहि आहे."

याप्रमाणें भाषण चालूं असतां कोर्टापुढें दुसरा एक खटला त्याच वेळीं चाला-वयाचा असल्यानें या खटल्याचें काम शुक्रवारपर्यंत तहकूब ठेवण्यांत आलें.

दिवस दुसरा

शुक्रवार ता. ८ ऑगस्ट

दुसऱ्या दिवशीं कोर्टांतील इतर किरकोळ काम झाल्यावर १२ वाजण्याचे सुमा-

न्या. मार्टेन—या खटल्यांत वॉरंट केस कसली काढतां ? ज्या पद्धतीनें हें काम चाललें आहे तीच बरोबर आहे.

केळकर—खुद्द ही केस वॉरंट केस आहे असें मीं म्हटलें नाहीं. ऑस्वोल्ड यानें अशा खटल्यांत "आरोपीविर चार्ज असेल तो स्पष्ट करून मांडावा" असें म्हटलें आहे. या कामीं मुद्द्यांचा संकोच झाला तर मलाहि इष्टच आहे असें जें मीं पूर्वी म्हटलें त्याचा अर्थ आपणांला आतां कळेल. चार्जांत जीं वाक्यें आलीं नाहींत त्यांसंबंधानें आरोप नाहीं असें अर्थात् होईल, आणि मग त्यांसंबंधाची तक्रारहि मला सांगण्याचें कारण राहणार नाहीं. मला संकोच हवा, पण तो तक्रारींतील हकीकतींचा नको, तर आरोपांतील वाक्यांचा पाहिजे. माझ्या लेखांतील अथपासून इतिपर्यंत सगळेच शब्द म्हणजेच चार्ज असें मी कसें मानूं ?

न्या. मार्टेन—मि. केळकर, आम्ही दोनहि गोष्टी करणार आहोंत. सर्व लेखाचा साकल्येंकरून विचार करूं. निरनिराळ्या वाक्यांचाहि विचार करूं. मीं जातां जातां तीं वाक्यें तुम्हांला खुणा करून देणारच आहें. उगाच त्याची तक्रार करूं नका.

केळकर—वाक्यांच्या खुणा तुम्ही सांगत जाल, पण चार्ज ठेवल्याशिवाय तुमचा भर कशावर हें मला कसें समजणार ?

न्या. मार्टेन—खुणा केलेलीं जीं जीं वाक्यें तीं सर्व चार्जांतील वाक्यें असेंच समजाना !

केळकर—ठीक आहे. पण अशानें डिफेन्सचा संकोच मात्र होणार नाहीं येवढें मी आपणांस आतांच सांगतों. आतां आपण लेख वाचूं. दुसऱ्याच वाक्यांत 'युरोपियन ज्यूररांनीं अभिप्राय दिला' यांतील 'युरोपियन' या शब्दावर मी जोर देतों. कारण या कामीं मुख्य दोष ज्यूरर लोकांचा आहे. ते युरोपियन होते असें मी म्हणत आहें.

न्या. मार्टेन.—तें वाक्य सत्याला थोडें सोडून आहे. ज्यूरींत चार युरोपि-पियन असले तरी एक हिंदी गृहस्थ होता.

केळकर—पण बिचारा सरकारी पेन्शनर होता ! तें कसेंहि असो. लेखांत प्रथमदर्शनींच 'युरोपियन ज्यूरर्स' हा शब्द आल्यावरून मीं कोणत्या दृष्टीनें या प्रकरणीं पाहिलें हें कळून येईल.

न्या. मार्टेन--पुढें चला. "गोऱ्या आरोपींच्या चौकशीचे असले फार्स" या वाक्यांतील 'फार्स' याचा अर्थ काय समजावयाचा ?

केळकर--मी सांगतों. फार्स म्हणजे हास्यास्पद नाट्यप्रकार. कोणती एकादी गोष्ट एकदम अनपेक्षित रीतीनें व गांभीर्यभंग करण्यासारखी घडणें हें हास्याचें विभाव कारण होय.

न्या. मार्टेन--मी या (वॉकरच्या) खटल्याला (मॉक ट्रायल) "लुटपुटीच्या चौकशीचा" प्रकार असें म्हणूं काय ?

केळकर--तसेंच केवळ नाहीं. कारण निकालापर्यंत खटल्याचा विषय गंभीर वृत्ति उत्पन्न करण्यासारखाच होता. निकाल अनपेक्षित झाला तेव्हांच त्यांत हास्यबीज निर्माण झालें. हायकोर्टांत वॉकर निर्दोषी ठरून सुटेपर्यंत गंभीर विचारांनींच लोकांचें मन व्यग्र होतें. आणि शेवटीं एकदम पहावें तों हायकोर्टानें त्यांच्या अदमासाच्या अगदीं उलट निकाल दिला! मग हा प्रकार हास्यास्पद कां न वाटावा ? मी आपणांला स्पष्ट सांगतों कीं, हा निकाल ऐकून लोक हंसलेच असले पाहिजेत. लोक म्हणजे मात्र दूर इलाख्यांतील लोक नव्हत, तर लोहगांवचे लोक, पुण्याच्या आसपासचे लोक, म्हणजे ज्यांना सर्व प्रकार माहीत होता व अखेर निकाल काय होतो याकडे ज्यांचे डोळे लागले होते असे लोक. वॉकरच्या गोळीनें लोहगांवचा मनुष्य मेला हा विषय लोकांच्या एकसारखा तोंडीं होता. आदल्या नोव्हेंबरपासून पुढच्या मार्चपर्यंत मॅजिस्ट्रेटपुढें, सेशन जज्जापुढें खटला चालू असल्यानें विषय ताजा. पुष्कळ लोकांना या अपघातामुळें फार दुःख वाटलें. पुष्कळ लोकांची अशी समजूत असते कीं, युरोपियनांवर अशा बाबतींत खटला झाला म्हणजे तो आपला शेवटीं सुटावयाचाच! म्हणूनहि कांहीं लोक काय होतें तें पाहात होते. वरील समजूत कांहींच्या मतें चुकीची असेल. पण मी न्यायमूर्तींना स्पष्ट सांगतों कीं, ही समजूत माझ्या तरी मतें अगदीं बरोबर आहे व ती कशी हें मी पुढें दाखवून देईन. ज्यांनीं वॉकरला सोडून दिला त्यांचीं कारणें त्यांच्या दृष्टीनें कदाचित् बरोबर असतील; परंतु लोकांपुरतें बोलायचें तर आधीं सर्व गंभीर विचाराची भूमिका तयार झालेली आणि शेवटीं पाहावें तों हा अनपेक्षित हास्यास्पद प्रकार म्हणूनच लोकांना तो "फार्स" वाटला व मीं त्याला तसें नांव दिलें.

न्या. मार्टन—मि. केळकर, मद्रासेकडून येथील हायकोर्टाकडे **"डीलाहे"** यांच्या खुनाचा खटला आला तो चीफ जस्टिस यांनीं चालविला, त्यांत दोघेहि आरोपी सुटले. तो जसा "फार्स" झाला तसलाच हाहि एक फार्स असेंच तुम्ही म्हणालना ?

केळकर—अलबत होय ! आरोपी हिंदी असून ते अशाच प्रकारानें सुटले तर त्यालाहि अलबत फार्सच म्हणावें. मीं नको कधीं म्हटलें ! असले फार्स अनेक होतात. यांतलाच, पण युरोपियन आरोपींचा असा हा एक, येवढेंच मीं लिहिलें. असो. आपण आतां पुढें जाऊं. 'असले फार्स वॉरन हेस्टिंग्जच्या वेळेपासून होत आले आहेत हें इतिहासच सांगतो. त्याबद्दल मी अधिक कशाला बोलूं ? नंदकुमाराचा खटला हा एक फार्सच झाला व तो पार्लमेंटपर्यंतहि गेला. असो. "असलीं उदाहरणें धडधडीत डोळ्यासमोर घडत असून" वगैरे हें वाक्य आतां घ्या. या वाक्याचा हायकोर्टाच्या बेअदबीशीं संबंध येत नाहीं. तें सर्वसाधारण विधान आहे.

न्या. किंकेड—'बृहस्पति' या मराठी शब्दाचें भाषांतर 'वाईजएकर्स' हें आहे काय व तें कसें ?

केळकर—तें असें. बृहस्पति हा एक प्रज्ञासंपन्न ब्राह्मण व देवांचा गुरु होता. राज्यावर बसणारापेक्षां राज्यावर बसविणाराचा मान केव्हांहि मोठाच असतो. तसाच या देवगुरूला देवांपेक्षां अधिक मान होता. वाच्यार्थानें बृहस्पति म्हणजे प्रज्ञासंपन्न, खरा शहाणा मनुष्य असा आहे. पण रूढीनें शब्दार्थ बदलून 'शहाण्या'चा 'स्वतःस शहाणा समजणारा' व नंतर 'दीड शहाणा' म्हणजे 'पक्का मूर्ख' असा अर्थविपर्यास क्रमानें झाला ही गोष्ट निदान न्या. किंकेड यांना समजेल. भाषेंतील रूढि म्हणतात ती हीच. असो. या वाक्यासंबंधानें मी एवढेंच म्हणतों कीं, ब्रिटिश न्यायासंबंधानें आमच्यांतील शहाण्यावेड्यांचा हा एक नेहमींचाच वाद आहे. सार्वजनिक दृष्टीनें अशा मुद्यावर आम्हांला नेहमींच लिहावें लागतें. केसरीच्या ४४ वर्षांत असला विषय निदान हजार वेळ तरी आला असेल. यावर कोणी म्हणेल, इतके वेळ तोच विषय लिहिण्यासारखे संपादक लोक स्मृतिभ्रष्ट कसे ? पण याला उत्तर हें कीं, वर्तमानपत्र तेंच असलें तरी लेखकांची दरपिढी नवी, वाचकांची दरपिढी नवी, व अशा घडणाऱ्या प्रकारांची पिढीहि पण नवीच असते ! नवा प्रसंग, नवा लेख, हें चाललेंच आहे. पण

आम्ही वर्तमानपत्रकार कोर्टांतील वकिलापेक्षां अधिक स्मृतिभ्रष्ट खास नाहीं. आज खटल्याचा निकाल झाला कीं उद्यां त्याची हकीकत वकील विसरले! असो. प्रस्तुत वाक्याचा प्रस्तुत आरोपाशीं संबंध पोंचत नाहीं. हें वाक्य लिहितांना मुख्य मुद्यावरील टीकेला शाखा फुटत चालली होती असें आपणांस दिसेल.

न्या. मार्टेन--"इंग्लिशांच्या मायावीपणाचें कौतुक" यांतील 'मायावीपणा' म्हणजे काय?

केळकर--हेंच कीं, दिसण्यांत मात्र न्यायाच्या बाबतींत समता. इंग्रज लोक तोंडानें बोलतांना हिंदुस्थानांत सर्वांना सारखा न्याय असें म्हणत असतात. पण प्रत्यक्ष पहावें तर जातिविषयक भेदाभेदांचीं कलमें कायद्यांत आहेतच.

न्या. मार्टेन--इल्यूझरी (मायावी) याला शॅम (दिखाऊ) असा प्रतिशब्द चालेल काय?

केळकर--'मेक-बिलीव्ह' असा प्रतिशब्द मी सुचवीन. वरील दोनहि वाक्यें मिळून, ब्रिटिश न्यायाविषयीं मतभेद असलेल्या आमच्या लोकांमधील आपापसांतील वादाचा तो एक खेळ आहे. कोर्टाच्या बेअदबीशीं त्याचा काय संबंध? मुद्दा इतकाच कीं, न्यायाची खरी समता नाहीं, भेदाभेद आहेच!

'खुनी आरोपी' म्हणजे काय?

न्या. मार्टेन--बरें, पुढील वाक्यांत "ॲक्यूज्ड मर्डरर वॉकर" (खुनी आरोपी वॉकर) असें आहे. या शब्दानें कोर्टांत निर्दोषी ठरलेल्या मनुष्याला तुम्हीं फिरून खुनी म्हणतां; तसें म्हणण्याला तुम्हांस काय हक्क? त्यानें तुमच्यावर उद्यां दिवाणी दावा लावला तर?

न्या. किंकेड-- 'खुनी आरोपी' या तुमच्या शब्दांचें भाषांतर 'मर्डरर ॲक्यूज्ड' (खून किंवा खुनांची संवय असणारा आरोपी) असा होत नाहीं काय?

केळकर--कायद्याच्या दृष्टीनें तें भाषांतर करावयाचें तर 'खुनी आरोपी' म्हणजे 'खुनाचा आरोप आला असलेला आरोपी' असेंच केलें पाहिजे.

न्या. किंकेड--तसें कसें होईल?

केळकर--कसें होईल म्हणत असाल तर आतांच एखाद्या सरकारी दुभाष्याला (इंटरप्रीटराला) बोलवा पाहूं; तो जरूर माझ्यासारखेंच मत देईल.

न्या. किंकेड--छे, छे, मि. केळकर, तुमच्या मराठी भाषेच्या ज्ञानाविरुद्ध माझें स्वतःचें भाषाज्ञान मी लढवितों असें मानूं नका. तुम्ही कराल तोच अर्थ मी ग्राह्य मानीन.

न्या. मार्टेन--या वाक्यांत न्यायमूर्तीनीं 'दिवसाढवळ्या तर्कशास्त्राचा खून केला' असें तुम्ही म्हणतां, याचा अर्थ त्यांनीं जाणून-बुजून अप्रामाणिकपणें निकाल दिला, असा होत नाहीं काय ?

केळकर--आपलें मत मला ग्राह्य वाटत नाहीं. एखाद्या गोष्टीचा "दिवसाढवळ्या खून केला" असें म्हणणें ही एक जोरानें निषेध दाखविण्याची भाषारूढि आहे. या मुद्द्यावर न्या. किंकेड हे तरी माझ्यासारखें मत देतील असें मला खात्रीनें वाटतें.

न्या. मार्टेन--"पण तर्कशास्त्राचा दिसवसाढवळ्या खून केला" याचें काय ?

केळकर--हीहि एक भाषारूढि आहे. तिचें भाषांतर व अर्थ शब्दशः करूं जाल तर तें हास्यास्पद होईल.

न्या. मार्टेन--तें मलाहि कळतें. कारण वाच्यार्थानें खून म्हणण्याला तर्कशास्त्र हा मनुष्यप्राणी खचित नव्हे. पण न्यायमूर्तीनीं मुद्दाम जाणूनबुजून खोटा तर्क लढविला, असा अर्थ तरी होतो कीं नाहीं ?

केळकर--तोहि अर्थ बरोबर नाहीं. दुसऱ्याकडून अहेतुक रीतीनेंहि झालेल्या तर्कदोषाला बोलणारा आपल्या दृष्टीनें खून म्हणेल. पण मीं मघांशीं सांगितल्याप्रमाणें केवळ ठांसून बोलण्याचा तो एक प्रकार इतकेंच समजावयाचें व त्यांतला ठांसलेपणा काढला म्हणजे 'तर्क लढवितांना घोडचूक केली' इतकाच अर्थ उरतो.

हत्यारांचें ज्ञान नाहीं

न्या. मार्टेन--मि. केळकर, तुम्हाला बंदुकी वगैरे उडविण्याचा परिचय आहे काय ?

केळकर--नाहीं.

न्या. मार्टेन--पण तुम्हीं रायफल बंदूक कधीं पाहिली आहे काय ?

केळकर--हो, पाहिली आहे.

न्या. मार्टेन--हें विचारण्यांत माझा मुद्दा हा आहे कीं, सर न्यायाधीश मॅक्ली-

ऑड यांनीं सर्व जन्मभर अशा हत्यारांचा उपयोग केलेला आहे. वॉकर प्रकरणीं साधी बंदूक नसून रायफल होती व ती त्याच्या मांडीजवळ असतांना उडाली. रायफल बंदूक उडाली म्हणजे मोठा धक्का बसतो म्हणून ती खांद्याशीं धरून उडवितात. ती कोणी मांडीशीं धरून उडवील तर त्याला प्रायः इजाच होईल. नेम धरून मारणारा तर मांडीशीं बंदूक धरून कधींच उडविणार नाहीं. तात्पर्य, वॉकरला ज्यांनीं दोषमुक्त केलें त्यांना अशा हत्यारांची चांगली माहिती असल्यामुळें, कोणीहि मनुष्य दुसऱ्याला गोळी घालणार झाला तर मांडीशीं बंदूक धरणार नाहीं हें त्यांना व्यवहारांत चांगलें कळण्यासारखें होतें. वॉकरनें गोळी झाडली असती तर त्याला स्वतःला इजा झाली नसती काय ?

केळकर—या हत्याराविषयीं माझें अज्ञान मीं कबूल केलेंच आहे. पण माझ्या ज्ञानावर माझी भिस्त नाहीं. वॉकरला सेशनकमिट करणारे मॅजिस्ट्रेट मि. मॉंटिथ व सेशन्स जज्ज वाईल्ड हे दोघेहि युरोपियन असून त्यांना तरी या हत्यारांची माहिती होती ना ! मॅजिस्ट्रेटचा निकाल मला वाचूं द्या म्हणजे मग काय तें कळून येईल !

न्या. मॉर्टन—मि. केळकर, सरन्यायाधीश व न्यायमूर्ति फॉसेट यांच्या निकालावरचें अपील ऐकण्याला आम्ही येथें बसलों नाहीं, हें तुम्हीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तो निकाल बरोबर किंवा चूक हें आम्ही येथें ठरविणार कोण ? मी एवढेंच म्हणत होतों कीं, बंदुक मांडीशीं होती ती उडविली गेली यावरून नेम धरून गोळी मारली नसावी.

केळकर—त्या न्यायमूर्तींच्या निकालाची चर्चा करणें हाच तर माझा मुख्य मुद्दा आहे. रायफलविषयीं माझ्या अज्ञानाचा आपण उल्लेख केला म्हणून तेवढ्यापुरता मींहि मॅजिस्ट्रेटच्या निकालाचा येथें उल्लेख केला. त्याचा खरा उल्लेख व त्याची खरी चर्चा मी पुढें करणारच आहें. असो. " संभव तोलण्याचा हा तावजा कोर्टानें कोठून पैदा केला कोण जाणें ? " हें वाक्य आतां घेऊं. त्याचा अर्थ हा ताजवा खोटा होता इतकेंच सुचविण्याचा आहे. हा उत्तरगर्भ प्रश्न आहे; याला " विधानार्थी प्रश्न " असें म्हणतां येईल. प्रश्नच स्वतः आपलें उत्तर देतो. त्याचें उत्तर हेंच कीं, असला ताजवा जगांत सहसा कोठेंहि मिळणार नाहीं. याचाच अर्थ ताजवा खोटा. मात्र मूळ वाक्य वाच्यार्थानेंच घ्यावयाचें नाहीं. स्वतः प्रश्नानें दिलेल्या उत्तराला भर म्हणून पुढच्या वाक्यांत

लेखकहि म्हणतो कीं, " ताजव्याचें एक पारडें गोरें व एक पारडें काळें आहे; तेव्हां एक अधिक जड होऊन खालीं बसणारच यांत आश्चर्य काय ! "

न्या. मार्टन—याचा मला आणखी खुलासा हवा.

केळकर--तो मी आणखी पुढें करणारच आहें. तूर्त आपण पुढें वाचूं. असल्या खोट्या मापानें मिळालेला न्याय इत्यादि, हें वाक्य घ्या.

न्या मार्टन--" खोटा ताजवा " हे शब्द महत्त्वाचे आहेत त्यांवर खूण करा.

केळकर--कमी अधिक जड अशीं ज्याचीं पारडीं तो ताजवा खोटा, व त्या ताजव्याचें मापहि खोटें, यांत अवघड तें काय ! असो; यापुढील वाक्यांत मनुस्मृति जाळण्याचा वाद व लोहगांवीं स्तंभ उभारण्याची चर्चा आहे.

न्या. मार्टन--पण त्याच वाक्यांत ब्रिटिश राज्यांतील न्याय व हिंदी प्रजाजनांच्या प्राणाची किंमत हेहि शब्द आहेत हें लक्षांत ठेवा.

केळकर--त्या शब्दांचें जोखीम मी पुरें जाणून आहें. पण तुमच्या कोर्टाच्या बेअदबीशीं त्यांचा संबंध काय ! राजकीय वादांतील तें सर्वसामान्य विधान आहे. त्याविषयीं माझ्या मनांत हजारों उदाहरणें येतात. प्रस्तुतच्या एकट्या एक उदाहरणावर अशा भारी अनुमानांची जड इमारत मी कशी उभारीन ! मला ही साधी गोष्ट कळत नाहीं काय ! मला परवानगी द्याल तर मी शेंकडों उदाहरणें सांगेन. लोकमत मी म्हणतों असेंच आहे. तें मत कसें मांडावें हा प्रश्न वेगळा. पण त्या मताबद्दल आपणाला शंका नको.

असो. आतां मी सर्व लेख एकत्र घेऊन त्याचा आशय सांगतों. या लेखाचे तीन विभाग स्वाभाविकपणें पडतात ते असेः--

१ हायकोर्टाच्या निकालावर टीका.

२ हिंदुस्थानांतील सर्वसामान्य न्यायदानपद्धतीवर टीका, अर्थात् त्यांतील युरोपियन लोकांचा संबंध लक्षांत ठेवून.

३ न्यायपद्धतीला अनुलक्षूनच पण आमच्या-आमच्यांतील वाद. (या ठिकाणीं केळकर यांनीं आक्षिप्त लेखांतील निरनिराळीं वाक्यें घेऊन तीं कोण कोणत्या सदराखालीं कशीं पडतात हें दाखविलें.)

एका उपमेचा अनर्थ !

प्रथम ही गोष्ट आपण लक्षांत घ्या कीं, जी काय सर्व जिकीर वाटते ती फक्त एका उपमेमुळें. ती उपमा ताजव्याची. लिहिण्याबोलण्यांत उपमादिकांच्या मोहाचा

पगडा मनुष्यमात्रावर किती असतो हें आपण जाणतच असाल. उपमांच्या उपयोगाचे परिणामहि कित्येक वेळां न कळत वाईट होतात. एक तर उपमा समर्पक करण्याकरितां अंगें-उपांगें सजविण्याचा मोह पडतो, व मग त्यांतून लिहिणाराच्या मनांत नाहींत असेहि अर्थ निघूं शकतात. आणि हा दोष माहीत असतांहि उपमा घेतातच. पण सुदैवानें न्यायाचे बाबतींत ताजव्याचीच उपमा सर्वत्र घेतली जाते.

न्या. मार्टेन--यालाहि तुम्ही आतां आधार दाखविणार कीं काय ? या हायकोर्टाच्या इमारतीच्या डोक्यावर पाहा म्हणजे तेथें तुमचीच उपमा मूर्तिमंत आढळेल !

केळकरः--खरें आहे. असो. आतां वर सांगितलेल्या तीन विभागांपैकीं आमच्या-आमच्यांतील वादाचा विभाग घेऊन टाकूं. या वादांतून कोर्टाच्या बदनामीचें असें कांहींच निघत नाहीं.

न्या. मार्टेन—मी तुम्हांला एकदांच सांगतों कीं, या तुमच्या ' मनुस्मृती ' च्या वादाशीं प्रस्तुत मला कांहींच कर्तव्य नाहीं.

केळकर—ठीक आहे, तर नंबर दोनचा विभाग घेऊं. त्यांतहि या न्यायकोर्टाची बेअदबी होण्यासारखें फारसें कांहीं निघणार नाहीं. तथापि त्यांतील प्रत्येक गोष्टीचें समर्थन करण्यास मी तयार आहें. फार तर ती एक प्रकारची सरकारवर टीका होईल, व सरकारला ती बदनामीची वाटली तर सरकार तिला फार तर राजद्रोहात्मक लेख म्हणेल, पण ती या कोर्टाची बदनामी खास नव्हे. सर्व सरकारापैकीं न्यायखातें हा एक भाग व त्या खात्यापैकीं हायकोर्ट हा एक पोटविभाग. या विभागांतील टीका लिहितांना माझे डोळे हायकोर्टाच्या निकालावरून क्षणभर अजीबात निघाले होते. तो विषय मी क्षणभर अजीबात विसरलों होतों असेंहि हवें तर म्हणतां येईल. तो वाद काय आहे हें सांगण्याची परवानगी दिलीत तर मात्र सर्व सांगेन.

न्या. मार्टेन—पण आपण कांहीं या ठिकाणीं लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींत बसलेलों नाहीं, म्हणून तुम्हांला सरकारच्या राज्यकारभारावर येथें टीका करूं देणें मला शक्य नाहीं, हें मीं तुम्हांला कालच सांगितलें. आपल्या पुढला मुद्दा फारच थोडका आहे आणि कोर्टाची बेअदबी काय केल्यानें होते अगर न केल्यानें होते याविषयीं हायकोर्टाच्या निकालांतून वर्तमानपत्रांना कायदा नीट समजावून

सांगून ताकीद देण्यांत आली आहे. आमच्यापुढें प्रश्न इतकाच आहे कीं, तुमचा लेख वाचून त्यांतून सरळ अर्थ काय निघतो असें सामान्य प्रतीच्या समजूतदार माणसास जें वाटेल याचा विचार करावयाचा.

केळकर—फिरून आपण मुद्दा अति संकुचित करीत आहां, व हें आधीं लक्षांत घेऊनच मीं या गोष्टीचा अतिरेक होऊं नये असा इशारा आज प्रारंभींच दिला होता. आपण म्हणतां तोच मुद्दा मी घेतों. माझा सर्व लेख एकत्र घेऊन मीं प्रातिज्ञा लेखांत सांगितल्याप्रमाणें, फिरून एकदम सांगून टाकतों कीं, हायकोर्ट जज्जांनीं न कळत स्वजातिपक्षपात केला आहे असें मी कबूलच करतों. अर्थात् आतां आपण म्हटल्याप्रमाणें मीं येवढेंच करावयाचें उरलें कीं, जो पक्षपात मी न कळत केला म्हणतों तो, तुम्हीं म्हटल्याप्रमाणें, जाणूनबुजून केला, हें नव्हे कसें, हें सिद्ध करावयाचें. पण 'अजाणतां' व 'जाणूनबुजून' यांतील भेद मी कोणत्या साधनांनीं दाखविणार ? मजजवळचें साधन म्हणजे मी जे अवांतर विषय आपणांपुढें मांडणार आहे ते, आणि त्यांची चर्चा करण्याला तर कोर्टच हरकत घेतें ! म्हणून फिरून मी म्हणतों कीं, मूळ नक्की चार्ज नेमक्या शब्दांनीं ठरविला गेला नाहीं हेंच गैर झालें.

न्या. मार्टेन--तो विषय फिरून काढूं नका. तुमच्या लिहिण्याचा सरळ अर्थ काय होतो येवढेंच पाहावयाचें आहे.

अर्थ करण्याची जबाबदारी

केळकर--आणि तो सरळ अर्थ आपण ठरविणार ! हायकोर्टानें जाणूनबुजून पक्षपात केला असा अर्थ माझ्या शब्दांतून निघतो असें म्हणण्याचाच आग्रह आपण धरला तर मी तरी नाहींच असें कसें म्हणणार ? उलट, मी म्हणतों असा अर्थ निघतच नाहीं, असें आपण तरी कसें म्हणणार ? मला वाटतें, कोर्टाच्या म्हणण्याप्रमाणें अर्थ निघतच नाहीं, हें शाबीत करण्याची मजवरची जी जबाबदारी असेल त्यापेक्षां, मी म्हणतों तसा अर्थ कांहीं केल्या निघूंच शकत नाहीं, निघतो तो त्याहून अधिकच निघतो, हें सिद्ध करण्याची जबाबदारी सरकारी वकिलांवरच अधिक पडते. तरीहि पण अवांतर म्हटल्या जाणाऱ्या गोष्टींच्या चर्चेनें माझी जबाबदारी पार पाडण्यास मी तयार आहें. उदाहरणार्थ, हायकोर्टाच्या त्या निकालावर मी सरळ हल्ला चढविणार आहें. पण जातिभेदविषयक व्यवस्था हिंदुस्थानच्या कायद्यांत अद्यापि आहे असें मी शाबीत करून

देतों म्हटलें त्याला मघाशीं हरकत घेतलीत व हायकोर्टाचा निकाल चूक, अगदीं चूक, अतिशय चूक असें मी परोपरीनें दाखवीन म्हणतों त्यालाहि आपली हरकतच !

न्या. मार्टेन--मि. केळकर, कायद्यांतील जातिविषयक दोष दाखविण्याचें स्थान हें कोर्ट नाहीं.

केळकर--जातिविषयक भेदामुळें अन्याय होतो हें दाखविणें हा मुख्य मुद्दा असला तरी देखील—?

न्या. मार्टेन--होय. याविषयीं रंगाचार्य काय म्हणतात, लॉर्ड कर्झन काय म्हणतात, किंवा सरकारी ठराव व खलिते काय म्हणतात, किंवा फलाणा गृहस्थ काय म्हणतो हें येथें आम्ही ऐकून घेणार नाहीं. याविषयीं सर्वसामान्य चर्चा फुकट आहे. युरोपियन लोकांप्रमाणें हिंदी लोकांनाहि ज्यूरीमध्यें आपल्या जातीचें बहुमत असावें असें मानण्याचा हक्क देणारा कायदा अलीकडे झाला तोहि तुम्हांला माहीत नाहींसें दिसतें.

केळकर--पण हें आपण कशावरून म्हणतां ? आपल्याच हायकोर्टाचे सर-न्यायाधिश सर लल्लुभाई शहा हे 'रेशल डिस्टिंक्शन्स' कमिटीचे सभासद होते. त्यांनींच आपल्या मिनिटांत असें लिहिलें आहे कीं, न्याय मिळविण्याची एक-सारखी सोय ज्याला त्याला देतां आली असें म्हटलें तरी जातिभेदावर (काळे-गोरे या भेदावर) कायद्याची रचना अद्यापि शिल्लकच आहे. थोड्या वेळापूर्वीं ' मायावी ' (इल्यूझरी) या शब्दाचा खुलासा देतांना मी हेंच सांगत होतों.

न्या. मार्टेन—तें कांहीं नाहीं. तुमच्यावर आरोप आहे त्यासंबंधींचीं वाक्यें मीं तुम्हाला फिरून वाचून दाखवितों व त्यांचें उत्तर द्या.

केळकर--त्यांचें खरें उत्तर वर सांगितलेले मुद्दे नंबर १ व २ यांच्या चर्चेंत आहे. ती चर्चा मी म्हणतों तशी मला करूं द्या. तिसरा मुद्दा मनुस्मृतीसंबंधाचा, मी फार तर सोडून देईन.

न्या. मार्टेन--मि. केळकर, मी तुम्हांला पुनः सांगतों कीं, तुमचें राजकीय विषयावरचें भाषण येथें मी तुम्हांला करूं देणार नाहीं. लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींत पीनल कोड व प्रोसीजर यांची चर्चा निघेल तेव्हां तुम्ही तें करा. आम्ही येथें कायदा करीत नाहीं. फक्त कायद्याचा अंमल करतों. कोर्टाच्या बेअदबीचा कायदा व कोर्टाचा अधिकार यांचीं तत्त्वें तुम्हांला पूर्वीं समजावलीं आहेतच.

केळकर--दुर्दैवानें आपलें म्हणणें मला पटत नाहीं. मीं काढलेले तीन मुद्दे एकांत एक असे जोडले गेलेले आहेत. हायकोर्टाचा निकाल किती व कां चूक आहे हें मला सविस्तर दाखविलेंच पाहिजे. अशा चुका ज्या कारणानें होतात तीं विद्यमान न्यायदानपद्धतींतील कारणेंहि मला आपणांस दाखविलीं पाहिजेत. हायकोर्टाच्या निकालासंबंधानें त्या जज्जांपेक्षां ज्यूरीकडे अधिक दोष कसा येतो हें मला दाखविलें पाहिजे. तें आपण गैरलागू कसें म्हणतां ? खोट्या न्यायाचें माप दिलें येवढेंच आपण धरून बसतां, आणि येथें हातांत ताजवा धरणारापेक्षां स्वतः ताजव्याचा दोषच अधिक कसा आहे हें मी दाखवूं लागलों तर हरकत घेतां ! ताजव्याचीं दोन पारडीं सारख्या वजनाचीं नाहींत हें हल्लींच्या पद्धतीची चर्चा केल्याशिवाय मी कसें सिद्ध करूं ! ज्यूरर लोक हे सर्व जगभर कसा न्याय देतात, व त्यांच्या निकालासंबंधानें म्हणजे त्याच्या पक्षपातबुद्धी-संबंधानें सगळ्या जगांतले लोक काय म्हणतात, हें दाखविल्याशिवाय पुण्याच्या युरोपियन ज्यूरीचा निकाल पक्षपातिपणाचा असूं शकेल हें अनुमान मी कसें सिद्ध करणार ?

चर्चा करूं द्या मग पाहा

न्या. मार्टेन—जातिनिष्ठ भेदाभेदासंबंधानें मी तुम्हांस चर्चा करूं देणार नाहीं.

केळकर—ती सोडली. पण हायकोर्टाचा निकाल किती व कसा चूक होता हें तरी सांगूं द्याल कीं नाहीं ! तो निकाल चूक होता म्हणून तो तुम्ही आज फिरवा, असें म्हणावयास का मी येथें आलों आहें ? तुम्हांला तो फिरवावासा वाटला तरी तो आतां फिरणार नाहीं, ही साधी गोष्टहि मला कळत नाहीं असें आपण समजतां काय ? निकाल झाला तो झाला. वॉकर सुटून खुशाल घरीं गेला आणि गोळी लागून मेलेला लोहगांवचा अर्जुना निजधामाला गेला ! त्याचें आतां काय ? पण त्या निकालाची चूक शिल्लकच राहाते; व ती चूक केवढी आहे, किती मोठी आहे, हें मी दाखवूं शकलों तर माझ्या लिहिण्याच्या हेतूप्रमाणेंच निकाल देणारांच्या मनःस्थितीवर प्रकाश पडेल. तो निकाल अधिक चूक असल्याचें मला ठरवितां येईल. तितका पक्षपाताच्या आरोपाचा मजवरील आरोप त्या प्रमाणानें हलका होईल. तें दाखवूं न द्याल तर मला एरवीं तक्रार सांगावयाला जागा ती काय उरणार !

न्या. मार्टेन—पंचवीस बॉंबे लॉ-रिपोर्टरचें पान २३-२५ काढून पाहा. तो आधार येथें लावून तुम्ही तो निकाल चूक आहे असें एकदम म्हणून टाकाना ? पण चूक नसलेला निकाल तुम्हीं चूक म्हटला हा तुमच्यावर आरोप नाहीं, तर युक्तायुक्त न पाहतां गोऱ्या आरोपीला पक्षपात करण्याकरितां तसा निकाल दिला असें तुम्ही म्हणतां हा आरोप तुमचेवर आहे.

केळकर—आपणास मीं असा प्रश्न विचारूं नये, पण आतां मी विचारतोंच कीं, आपण म्हणतां तो आरोप मी म्हणतों ती पद्धति वगळून मला नाशाबीत कसा करतां येईल हें उदाहरणार्थ सांगण्याची कृपा करा म्हणजे त्या रीतीनें तरी तें करून पाहीन.

न्या. मार्टेन—ती रीत हीच कीं, तुम्हीं योजलेल्या शब्दांतून जाणत्या पक्षपाताचा ध्वनि निघत नाहीं हें शाबीत करणें.

खोटी तराजू, खोटें माप

केळकर—काळें पारडें कोणतें, गोरें कोणतें, एक खालीं कां, एक वर कां, ज्यूरीचा निकाल झाला असा कां व्हावा, हें खुलासेवार सांगण्याला परवानगी द्या म्हणजे माझ्या शब्दांचा खुलासा होईल.

न्या. मार्टेन—एक पारडें पांढऱ्या रंगाचें म्हणूनच तें दुसऱ्या रंगापेक्षां जड आहे, असें तुमच्या लेखांतच आहे.

केळकर—होय. पण त्या ' म्हणूनच ' या शब्दाचाच अर्थ मला खुलासेवार सांगावयाचा आहे. पारडें पांढरें खरें, पण पांढरें म्हणूनच अधिक जड हे नुसते शब्द झाले. पण त्या शब्दांची सयुक्तिकताच दाखवावयाला मी परवानगी मागतों.

न्या मार्टेन—ठीक आहे. पण जातिनिष्ठ भेदाची सामान्य चर्चा करूं नका.

केळकर—हायकोर्टाचा निकाल चूक खरा. पण ती त्यांची चूक कां घडली असें मला वाटतें तें कारण मीं खुलासेवार सांगितलें तरच माझें म्हणणें सयुक्तिक ठरेल; व माझी टीका वर्तमानपत्रकार या नात्यानें अवश्य व जरूरीची कां हेंहि त्यांतल्यात्यांत समजेल. हा प्रकार अगदीं पुण्याजवळ घडला यामुळें त्यावर टीका करण्याचें टाळणेंच शक्य नव्हतें. याचा अर्थ पुढें असा कीं, ज्या स्थितींत मीं टीका केली त्या स्थितींत अशीच ती करावयास पाहिजे होती. शिवाय

हायकोर्टाला झालें तरी मीं इतकेंच म्हटलें आहे, न्यायाचा कांटा त्यांनीं सरळ ताठ हातानें धरला असला तरी स्वतः पारड्यांच्या विषमतेमुळें माप खोटें दिलें गेलें. खोटेपणा पारड्यांचा, दांडी हातांत धरणारांचा नव्हे. पारडीं विषम म्हणून तराजू खोटी असली तर, माप देणारा जें माप देतों तें तो न कळत खोटें देतो पण खोटें देतो असेंच म्हणावें लागतें. ताजवा खोटा असेल तर पारडीं सारखीं करण्याकरितां हलक्या पारड्यांत पासंगाकरितां मुद्दाम वेगळें लहानसें वजन टाकावें लागतें हें प्रसिद्ध आहे. आरोपी गोरा व ज्यूरी गोरी हाच गोऱ्या पारड्याचा जडपणा; म्हणून हायकोर्टानें ज्यूरीचा निकाल सेशनजज्जाच्या शिफारसीप्रमाणें, अमान्य करणें यालाच मी मेलेल्या काळ्या मनुष्याच्या पारड्यांत पासंगाचें वजन घालणें असें म्हणतों; व तें वजन त्यांनीं घातलें नाहीं म्हणून न्यायाचें माप खोटें झालें ! या देशांत काळ्या गोऱ्यांच्या विरोधप्रसंगीं गोऱ्या ज्यूरीच्या निकालाकडे करड्या नजरेनें पाहण्याची जी जबाबदारी हायकोर्टावर येऊन पडते ती त्यांनीं या प्रसंगीं ओळखली नाहीं, हें मला आपणापुढें होईल तितक्या तीव्र भावनेनें मांडावयाचें आहे.

एका महत्त्वाच्या तत्त्वाची चर्चा

इंग्लंडांत पूर्वीं ज्यूरींनीं न्यायाधिशाविरुद्ध आपलें स्वातंत्र्य स्थापन करण्याकरितां केवढा मोठा झगडा चालविला होता हें प्रसिद्ध आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य यांकरितां तो झगडा चालू होता. म्हणजे एका अर्थानें ब्रिटिश लोकसत्तेचा आत्मा विकास पावण्याचा तो काल होता. अशा वेळीं ज्यूरीच्या निकालांत न्यायाधिशांनीं हात घालून तो फिरवूं नये हें इष्ट व योग्य होतें. हिंदुस्थानांत त्याच्या अगदीं उलट स्थिति आहे. विशेषतः हिंदी लोकांचा जीव व स्वाभिमान यांविरुद्ध गुन्हे केल्याबद्दल युरोपियन लोकांचा इनसाफ होत असतो तेव्हां तर ज्यूरीच्या निकालासंबंधीं न्यायाधिशांनीं फार दक्षता ठेविली पाहिजे. कारण युरोपियन आरोपीला आपल्या जातभाईचें बहुमत ज्यांत आहे अशी ज्यूरी मागण्याचा अधिकार असतो. शिवाय येथें हिंदी लोकांना प्रतिकूल व युरोपियन लोकांना अनुकूल अशाच अनेक गोष्टी असतात. गोऱ्या लोकांना आपण काळ्या लोकांपेक्षां श्रेष्ठ व या देशांतील सर्व गोरे लोक म्हणजे एक बंधुमंडळ आहों असें मनांतून वाटत असतें. राजकीय वर्चस्वाची भावना कळत न कळत त्यांच्या मनांत खेळत असते. गोरे लोक हिंदुस्थानांत थोडे म्हणून ज्या ज्या रीतींनें त्यांना संरक्षण मिळेल व येथील त्यांची जीवितयात्रा सुखासमाधानाची होईल

त्या त्या रीतीनें तें मिळविणें योग्य व रास्त आहे अशी त्यांच्या मनाची सहजच समजूत होते. व सर्व दर्जांच्या अधिकाऱ्यांकडून युरोपियन अपराध्यांना मदतच होते. या सर्व गोष्टी हें काळ्या लोकांना न्याय मिळण्याच्या मार्गांत आधींच विघ्न असल्यानें युरोपियन ज्यूरीचा निकाल न्यायाधिशांनीं वेदतुल्य मानला तर वरील विषम स्थितींत आणखी भरच पडावयाची 'पांचा मुखीं परमेश्वर ' हें तत्त्व चांगलें खरें. पण हिंदुस्थानांत गोऱ्या ज्यूरींच्या निकालांना तें सरसकट लावणें हें हास्यास्पद व अन्यायाचें होईल. काळ्या-गोऱ्यासंबंधानें येथील परिस्थिति विशेष प्रकारची असल्यामुळें वरील तत्त्वाला स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें जरूर ती मुरड घातली पाहिजे. काळा फिर्यादी, काळा आरोपी व काळी ज्यूरी असें असेल, किंवा फिर्यादी, आरोपी व ज्यूरी सर्व गोरेच असतील, तेथें ज्यूरीचा निकाल अबाधित ठेवणें हें हिंदुस्थानांतहि अन्यायाचें होणार नाहीं. पण आधींच जड होऊन बसलेल्या गोऱ्या लोकांना काळ्या लोकांचे जीव घेण्याच्या खटल्यांतहि या तत्त्वाचा फायदा डोळे मिटून देणें, म्हणजे ज्याचेजवळ आधींच आहे त्यालाच फिरून देव अधिक देतो अशासारखें होईल ! अशा मुकदम्यांत हायकोर्टानें डोळ्यांत तेल घालून व नेहमींच्या उलट मुद्दाम दृष्टि ठेवूनच वागलें पाहिजे. क्रि. प्रो. कोडाच्या १७६ कलमानें ज्यूरीचे निकाल न्यायाकरितां फिरविण्याची पूर्ण मोकळीक सुदैवानें ठेविली आहे, सर्व खटला जणूं काय ज्यूरीशिवाय आपल्याच पुढें चालला आहे असें त्यांनीं समजावें व खालच्या कोर्टांत ज्यूरीनें सर्वानुमतें निकाल दिला असला तरी तो फिरवावा असा अधिकार ह्यांना दिलेला आहे. इं. लॉ. रि. १५ मुंबई पान १५ या ठिकाणीं न्या. मू. वेस्ट हे लिहितात कीं, 'या देशांत गोष्ट न्यायाची असेल तर ज्यूरीचा निकाल फिरविण्यास हायकोर्टानें मुळींच मागेंपुढें पाहूं नये. निकाल ज्यूरीचा म्हणून जज्जांनीं कानाडोळा केला तर तो न्यायाचा विश्वासघात होईल.' मी या कोर्टाला उघड व स्पष्ट बजावतों कीं, वॉकरच्या मुकदम्यांत या हायकोर्टानें ज्यूरीचा निकाल फिरविण्याच्या कामीं कानाडोळा केला त्यामुळें न्यायाचा धडधडीत घात झाला आहे. ज्यूरीचा निकालहि विपरीत असूं शकतो, व तसा तो या प्रकरणीं झाला असल्याचें पुण्याच्या सेशन्स जज्जांनीं स्वतःच वर लिहून धाडलें. इं. लॉ. रि. १ व १५ मुंबई आणि ३६ कलकत्ता, यांत माझ्या म्हणण्यास पूर्ण आधार मिळतो. एक गरीब बिचारा हिंदी खेडवळ

प्राणाला मुकतो, व गोऱ्या आरोपीला गोरे ज्यूरर धडधडीत सोडून देतात, हा डोळ्यांपुढील प्रकार पाहून तरी हायकोर्टाला दुःखितांना न्याय देण्याची उदार बुद्धि व्हावयास पाहिजे होती. या प्रकरणांतील विशेष परिस्थितीनें हायकोर्टाच्या सदसद्विवेकबुद्धीला " ईश्वराला स्मरून तुला खरें वाटतें तें बोल " असा जणूं काय खडा सवालच टाकला होता. त्याचें उत्तर देण्याचें जबर नीतिधैर्य न्यायमूर्तींनीं दाखविलें नाहीं, आणि " जाऊं दे कीं, ज्यूरीचा निकाल बदला व तो बदलण्याचीं कारणें लिहित बसा, येवढी यातायात कोण करतो ? " असा देखावा या ठिकाणीं दिसला !

गोष्ट मूळपदावर आली ।

न्या. मार्टेन—वॅाकरचा उद्देश गोळी घालण्याचा असणें शक्य नाहीं हें मी म्हणतों तें कसें, हें अद्यापि तुमच्या लक्षांत येत नाहीं, काय करावें ? तुम्हांला बंदुका वगैरे हत्यारांची फारशी माहिती नाहीं यामुळेंहि तें अंशतः घडत असेल, नाहीं असें नाहीं.

केळकर—हत्यारांच्या बाबतींतल्या माझ्या अज्ञानाचा आपण फिरून विनाकारण उल्लेख करतां याचें वाईट व आश्चर्य वाटतें. कमिटिंग मॅजिस्ट्रेट मि. मॉंटीथ व सेशन्स जज्ज मि. वाईल्ड या दोन गोऱ्या अधिकाऱ्यांना हत्यारें वापरण्याचें ज्ञान आहेना ? मग सेशन्स जज्जाच्या मताचा खास मी आधार घेत असतां आपण तो मान्य करीत नाहीं, खोडूनहि टाकीत नाहीं, व मी सेशन्स जज्ज व मॅजिस्ट्रेट यांचे अभिप्राय वाचून दाखवीन म्हणतों तर तेहि आपण मला वाचूं देत नाहीं याला काय उपाय ?

न्या. मार्टेन—मॅजिस्ट्रेटच्या अभिप्रायाशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. तुम्हां वर्तमानपत्रकर्त्यांना एकाच बाजूचें समर्थन करण्याची संवय असते. आम्हां न्यायाधिशांना सर्व बाजू व सर्व प्रकारचे संभव पाहावे लागतात.

केळकर—पण मी म्हणतों, ज्या बंदुकींतून गोळी उडाली ती मॅ. मि. मॉंटीथ यांनीं स्वतः हातांत घेऊन तपासून पाहिली आहे. तशी ती आपण पाहिली नाहीं ! मॉंटीथसाहेब म्हणतात, " या बंदुकीचा घोडा इतका जड आहे कीं, तो आकस्मिक रीतीनें न कळत पडून गोळी उडावयाची तर एकाच्या हातानें तें काम होणार नाहीं. चार माणसांचा हात चुकून पडण्याइतका जोर बंदुकीच्या घोड्यावर पडला तरच तो पडून गोळी उडेल. " पण ही गोष्ट मी पुनः पुनः किती वेळ सांगूं ? ही गोष्ट मी सांगतों तें कोर्टाला आवडत नाहींसें दिसतें.

न्या. मार्टेन—मॅजिस्ट्रेटचें मत सांगून हायकोर्टानें निकाल अप्रामाणिकपणें दिला असा अर्थ तुमच्या लिहिण्यांतून निघतो कीं नाहीं तें बोला !

केळकर—तें बोलूं नका तर संपलें. नेणत्या पक्षपाताचा आरोप मीं हायकोर्टावर केला असल्याचें मीं प्रतिज्ञालेखांतच सांगितलें आहे. सरकारी वकिलांनीं झालें तरी यापलीकडे जाऊन जाणतेपणानें पक्षपात केल्याचा अर्थ माझ्या शब्दांतून कसा निघतो व तोच तेवढा अर्थ त्यांतून निघेल दुसरा निघणारच नाहीं, असें शाबीत केलें नाहीं. जज्ज व मॅजिस्ट्रेट यांचा आधार घ्यावयाचा नाहीं तर माझें बोलणेंच खुंटलें. माझ्या शब्दांतून कोणता अर्थ निघतो व कोणता निघत नाहीं हें आपणांस दिसेल तसें आपण ठरवालच. या कामीं तुम्हीच माझे न्यायाधीश व तुम्हीच माझी ज्यूरी आहां.

अप्रामाणिक टीका कोणती ?

हायकोर्टावर आरोपित केलेला अप्रामाणिकपणा व माझ्या लिहिण्यांतील अप्रामाणिकपणा अशा दोन प्रकारच्या अप्रामाणिकपणाचे आरोप खोडून टाकण्याचा बोजा आपण मजवर टाकीत आहां. पैकीं हायकोर्टाचा निकाल प्रामाणिक कीं अप्रामाणिक हें सर्व खोल जाऊन व सर्व पुरावा पाहून मि. मॉंटीथ व मि. वाइल्ड यांच्या अभिप्रायाचा आधार देऊन मला ठरवावयाचें आहे. तो माझा मार्ग आपण बंद करून टाकला. तो मार्ग मोकळा असता तर पक्षपातबुद्धीशिवाय ज्याला दुसरें कांहीं कारण सांपडूंच शकत नाहीं इतका चुकीचा हायकोर्टाचा निकाल होता असें मीं सिद्ध करून दिलें असतें. स्वतः माझ्या प्रामाणिकपणासंबंधानें मीं येवढेंच सांगतों कीं, या कामीं माझा व्यक्तिशः हितसंबंध कांहींच नाहीं. माझें लिहिणें फक्त सार्वजनिक हितदृष्टीचें होतें. गोष्टी पुण्याजवळच घडलेल्या होत्या. सगळा गांव याबद्दल बोलत होता. ३–४ महिने प्रकरण चालून एक प्रकारचें लोकमत बनलें होतें. या कारणानें इच्छा नसली तरी या अप्रिय व नाजूक विषयावर लिहिणें हें माझें कर्तव्य होतें. हायकोर्टानें दिलेला निकाल अगदीं चूक असें मला नुसतें तेव्हांच वाटत होतें असें नाहीं तर आतां त्याहीपेक्षां अधिक पक्कें वाटतें. हें सर्व असें असतां मीं अजाणत्या पक्षपाताचा आरोप न्यायमूर्तींवर केला यांत माझ्या हातून अप्रामाणिकपणा तो काय झाला ? कोर्टाची बेअदबी ही जवळ जवळ खासगी व्यक्तीच्या बेअदबीसारखीच समजली पाहिजे. एक खासगी व्यक्ति व दुसरा सरकारी अधिकारी असें असलें तरी बेअदबी किंवा बेअब्रू यांच्या

गुन्ह्याच्या कायद्याचें शास्त्र जवळजवळ एकच असणार. खासगी बेअब्रूंत विलायतेंत ज्यूरीनें निकाल करावयाचा असतो, व कोर्टाच्या बेअदबींत तिकडे व इकडे कोर्ट सर्वाधिकारसंपन्न आहे. विलायतेंत ज्यूरीचे बारा लोक हा आरोपी व सरकार यांचें दरम्यान संरक्षणाचा एक प्रकारचा बुरूज असतो. इकडे आम्हांला मात्र तसा बुरूज नाहीं. त्यांतून कोर्टाच्या बेअदबीचा सर्वच प्रकार वेगळा. त्या गुन्ह्याची व्याख्या नाहीं, त्याला ठरीव शिक्षा नाहीं. त्याचें काम चालण्याची ठरीव पद्धत नाहीं. असा तो सर्व आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ आहे. अशा स्थितींत कोर्टाची बेअदबी मीं केली असें कोर्टानें एकदां मनांत घेतलें तर मी तें नाशाबीत तरी कसें करणार ? लोकांचा न्यायकोर्टावरील विश्वास ढळूं नये, व तसें झाल्यामुळें जनतेला आपण कोणत्याहि राज्यांत निराधार झालों असें वाटूं नये, म्हणून हल्लींसारखे खटले भरण्यांत येतात, असें काल व आज न्यायनिवाडे वाचतांना मला सांगण्यांत आलें आहे. हें म्हणणें सर्व ठीक आहे.

विश्वास कशानें ढांसळतो ?

पण मी आपणांला असें स्पष्ट सांगतों कीं, माझ्या लिहिण्यापेक्षांहि खुद्द हायकोर्टाच्या निकालानेंच या न्यायपीठावरील जनतेचा विश्वास अधिक ढळून गेला आहे ! न्यायकोर्ट आपल्या हातानेंच आपली बेअदबी करून घेणार असल्यावर वर्तमानपत्रांनीं गप्प बसून तरी काय होईल ! काल आज असें सांगण्यांत आलें कीं, कोणीं न्यायाधीशांना इतर हवीं तीं नांवें ठेवावीं. उदाहरणार्थ, त्यांना कायद्याचें ज्ञान नाहीं, त्यांचा निकाल मूर्खपणाचा आहे, असें टीकाकारांस म्हणतां येईल. पण त्यांना अप्रामाणिक म्हणून त्यांची बेअब्रू करतां कामा नये. प्रस्तुत टीकेंत मीं झालें तरी न्यायाधिशांची बेअब्रू केलेली नाहीं बॉंबे लॉ. रि. २८ पा. १९५ यावरील सुरजमल वि. हॉर्निमन या खटल्यांतील न्या. मू. सर फ्रेंच बीमन यांच्या निकालाचा आधार घेऊन मी असें म्हणतों कीं, बेअब्रूच्या खटल्यांत प्रतिवादीला शब्दाचे अर्थ लावण्याचे कामीं व अनुकूल प्रतिकूल अनुमानें काढण्याच्या कामीं ज्या सवलती मिळतात त्या कोर्टाच्या बदनामीच्या आरोपांत मला आरोपीलाहि मिळाल्या पाहिजेत.

न्या मार्टेन—पण तो बेअब्रूचा दिवाणी दावा होता. हा फौजदारी खटला आहे.

केळकर—खटला दिवाणी किंवा फौजदारी असला तरी बेअब्रूकारक शब्द कोणते ठरतात व कोणते ठरत नाहींत याविषयींचें मीमांसाशास्त्र एकच असणार.

माझ्या टीकेंतील आधारभूत गोष्टी सर्व खऱ्या आहेत, व त्या हकीकतविरून मीं काढलेलीं अनुमानेंहि सरळ व शुद्ध आहेत, तीं असंभाव्य नाहींत. शिवाय टीका म्हटली म्हणजे तिला थोडीबहुत आजूबाजूला मोकळी जागा वापरण्याला सोडली पाहिजे. आणि माझ्या शब्दांतून माझा अर्थ निघतच नाहीं, व जाणत्या पक्षपाताचाच अर्थ हटकून निघतो, असें दाखविण्यास कोणाला साधन नाहीं.

न्या. मार्टेन--अजाणता पक्षपात म्हटलें तरी त्याचा अर्थ हाच ना कीं काळ्या-गोऱ्यांचा खटला निघाला म्हणजे गोऱ्या न्यायाधिशांना न्यायबुद्धीचा निकाल देतां येऊं नये असा त्यांचा स्वभाव किंवा त्यांचें मनच बनलेलें असतें!

केळकर--होय. मी तसेंच म्हणतों. न्यायाधिशानें स्वाभाविकपणें अजाणता पक्षपात केला असें म्हटलें तर त्यांत काय बिघडलें ? न्यायाधीश झाले तरी माणसेंच आहेत कीं नाहींत ? आणि अजाणता पक्षपात हातून होणें हा मनुष्यस्वभाव नाहीं म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? मनुष्यप्राण्याच्या चुका न्यायाधिशांच्याहि हातून होतीलच. न्यायाधीश हे ‘ सुपरमन ’ आहेत म्हणजे स्वर्गांतून अवतरतात असें थोडेंच आहे ! हायकोर्टावरील अजाणत्या पक्षपाताचा आरोप रतिमात्रहि कमी करण्यास किंवा मागें घेण्यास मी बिलकूल तयार नाहीं.

न्या. मार्टेन--हिंदी व युरोपियन लोक यांच्या वादांत निःपक्षपातीपणाचा निकाल देण्याला इंग्रज लोक अपात्र आहेत असें तुम्ही म्हणतां. पण हिंदी न्यायाधीश असतील तर तुम्ही काय म्हणाल ?

केळकर--हल्लीं सारखा अन्याय त्यांनीं केला तर त्यांच्यावरहि मी अशीच टीका करीन. ते हिंदी म्हणून मी कांहीं कमी करणार नाहीं.

खरा न्याय कसा मिळणार ?

न्या. मार्टेन--मग या जगांत हिंदी व युरोपियन उलट सुलट बाजूला असले तर त्याचा निकाल लावावयाचा तरी कसा ?

केळकर--विलायतेप्रमाणें दिवाणी व फौजदारी सर्व खटल्यांत ज्यूरीचा अधिकार लोकांना देऊन ! हल्लीं ज्यूरी आहे पण ती फक्त फौजदारी खटल्यांत त्यांतूनही कांहीं थोड्या जिल्ह्यांत व त्यांतूनहि जातिजातिविषयक संमिश्र ज्यूरी असा प्रकार आहे, तो बदलला पाहिजे. कोर्टांतील सर्व दावे ज्यूरीपद्धतीनें म्हणजे पंचायतपद्धतीनें निकालांत निघाले पाहिजेत व ज्यूरी सर्व सरकट निवडली पाहिजे. त्यांत काळ्यानें काळा मागावा, व गोऱ्यानें गोरा मागावा, असा अधि-

कार असूं नये. (कांहीं संख्येपर्यंत चिठी निघालेली ज्यूरर व्यक्ति मला नको असें म्हणण्याचा मात्र अधिकार असावा.) हल्लींच्या सरन्यायाधिशांचें मतहि असेंच आहेसें दिसतें. विलायतेंत झालें तरी ज्यूरीच्या निकालांना लोक नांवें ठेवीत नाहींत असें नाहीं; पण अखेर आपल्याला न्याय आपल्याच लोकांनीं दिला, मग तो बरा असो वाईट असो, इतकें तरी समाधान उरतें. शिवाय असें असूनहि इंग्लंडांतहि ज्यूरी किंवा न्यायाधीश यांच्या चुका झाल्या तर वर्तमानपत्र-कर्ते त्यांना नांवें ठेविल्याशिवाय रहात नाहींत. नुकतेंच न्या. मॅकार्डी यांनीं नायर-ओडवायर खटल्यांत जें अप्रशस्त वर्तन केलें त्याबद्दल मँचेस्टर गार्डियन व इतर पत्रें यांनीं त्याच्यावर टीका केली ती केसरीच्या प्रस्तुत टीकेहून अधिक कडक आहे. तात्पर्य, न्यायाच्या पद्धतींचा प्रश्न शिल्लकच आहे; पण न्यायपद्धति चांगली असली तरी त्यांत पक्षपाताचे प्रकार केव्हां घडणारच व ते घडले म्हणजे लोक टीका करणारच

न्या. मार्टेन--तुम्ही म्हणतां तसे प्रकार विलायतेंत शक्य नाहींत. कारण विलायतेंत इथल्यासारखी जातींची खिचडी नाहीं. म्हणून तेथें न्यायाधिशांकडून जातिविषयक पक्षपात होण्याचा संभव नाहीं. इकडे अनेक जातींची खिचडी असल्यामुळें न्यायाधिशांचें काम अवघड होऊन बसतें.

केळकर--आपण म्हणतां तें मला मान्य नाहीं. विलायतेंत जन्मसिद्ध जातींची खिचडी नसली तरी, इंग्रज, स्कॉच, आयरिश वगैरे जातींच्या मनांत स्वाभिमानाच्या तीव्र भावना असतातच. मी १९१९ सालीं विलायतेस गेलों होतों व मी म्हणतों ही गोष्ट तेथें डोळ्यानें पाहिलेली आहे.

न्या. मार्टेन--पण तो वाद पुरे झाला.

वर्तमानपत्रें व लोकमत

केळकर—माझ्या लेखांत मिथ्या विधान नाहीं ही पहिली गोष्ट. त्या विधानावरून पुढें मीं अनुमानें काढलीं तीं युक्तिसिद्ध आहेत, चुकीचीं नाहींत ही दुसरी गोष्ट. इतकें झाल्यावर मग त्या विधानांतून काय ध्वनि निघतो हें पाहण्याचें काम माझें नाहीं; व न्यायमूर्तींना अप्रामाणिकपणाचा आरोप लावण्याचा ध्वनि त्यांतून निघाला तरी, मी म्हणतों तो माझा अप्रामाणिकपणा ठरत नाहीं. माझ्या अप्रामाणिकपणाचा आरोप काय तो सरकारी वकिलांनीं प्रत्यक्षपणें सिद्ध केला पाहिजे. काल कोर्टाच्या बेअदबीच्या तत्त्वासंबंधानें जे उतारे वाचण्यांत

आले ते मला अमान्य नाहींत. वर्तमानपत्रकारांचें स्वातंत्र्य झालें तरी तें इतर कोणाहि व्यक्तीच्या किंवा अधिकाऱ्याच्या स्वातंत्र्याहून अधिक नाहीं. जो तो आपल्या हक्कमर्यादेपुरता स्वतंत्र असतो. एकानें दुसऱ्यावर अतिक्रमण करूं नये पण सामान्य मनुष्यावर जी टीका केल्यानें बेअब्रूचा गुन्हा घडत नाहीं ती टीका न्यायाधीशावर केल्यानेंहि बेअब्रूचा गुन्हा घडत नाहीं. न्यायाधीश लोकांनीं सामान्य समंजस माणसाप्रमाणें वागण्यास व टीका करून घेण्यास मनाची तयारी ठेविली तरच कोर्टाविषयीं खरी आदरबुद्धि व त्यांच्या न्यायकार्यावर लोकांचा विश्वास बसेल. सामान्य मनुष्याचे सामान्य दोष न्यायाधिशांतहि असतात असें मानणें गैर नाहीं व टीकाकारांच्या टीकेपेक्षां आपल्या चुकीच्या निकालांनींच आपण हा विश्वास ढळण्यास अधिक कारणीभूत होतों हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावें. ज्यावर मीं टीका केली त्या निकालाइतका चुकीचा, सर्वस्वीं अयोग्य, असा निकाल देऊन वरती लोकांचा विश्वास ढळूं नये म्हणून बेअदबीचा खटला करण्यांत येतो, त्यानें काय साधणार ? लोकांचा विश्वास ढळला तो निकाल ऐकून परस्पर ढळला. मीं या बाबतींत टीका करून फक्त लोकमत प्रगट केलें. आतां मी वर्तमानपत्रकार नसतों तरीहि या निकालाविषयीं हेंच बोललों असतों; मात्र तें खाजगी संभाषणांत बोललों असतों. पण **लोकमताला वाचा फोडण्याकरितांच वर्तमानपत्राचा जन्म आहे.** मनुष्य मेला तो विसरून गेला, ज्याची गोळी लागली तो सुटून गेला ! मृताच्या कुटुंबाला नुकसानभरपाई तरी मिळावी. पण तें काम म्हणे वरिष्ठ सरकारचें! मेलेला मनुष्य हा मुंबई सरकारचा प्रजाजन नव्हता काय?

न्या. मार्टेन—हें पहा, या विषयाची चर्चा येथें आम्हांला नको. त्यांत या कोर्टाचा काय संबंध !

केळकर—संबंध हाच कीं लोकांचा न्यायावर विश्वास बसावा म्हणतां तो कसा बसणार हें या हकीकतीनें मीं दर्शविलें. सेशन्स जज्जाच्या शिफारशीप्रमाणें वॉकर यानें अविचार व बेसावधगिरी केल्याचा गुन्हा शाबीत धरून थोडी कां होईना, पण हायकोर्टानें त्याला शिक्षा दिली असती तर लोकांचें थोडेंबहुत समाधान झालें असतें. वॉकर फांसावर चढला पाहिजे अशी मागणी कोणींच केली नाहीं, व नसती. पण ज्यूरीनें त्यावर कोणताहि गुन्हा शाबीत नाहीं तो सर्वस्वीं निर्दोषी आहे, असें ठरवून सोडून दिलें हेंहि लोकांना पटलें नाहीं. ज्यूरीच्या निकालाचा हा अडथळा मार्गांत नसता तर स्वतः हायकोर्टानें वॉकरला

थोडीतरी शिक्षा दिली असती असा माझा भरंवसा आहे. तीच गोष्ट ज्यूरीचा निकाल पुढें असतांहि त्यांनीं केली असती, तर हलक्या पारड्यांत पासंगापुरतें वजन घालून त्यांनीं ताजव्याचा खोटेपणा काढून टाकला असें झालें असतें. तें करण्याला जी एक न्यायबुद्धीची आंतून उठावणी लागते ती तेथें दिसली नाहीं इतकाच हायकोर्टाला मीं येथें दोष दिला. हें ज्यामुळें घडलें तो पक्षपात अजाणतां होता. स्वजातीचा पक्षपात खरा होता तो ज्यूरीच्या निकालांत, असा माझा लिहिण्याचा आशय होता. सेशन्स जज्जाच्या व मॅजिस्ट्रेटच्या निकालानें आठदहा ठळक प्रश्न हायकोर्टाच्या डोळ्यापुढें उभे राहण्यासारखे होते. व त्यांचीं उत्तरें समर्पक देऊन मग त्यांनीं असा निकाल दिला असता तर कोणीं असें लिहिलें नसतें. माझ्या अहेतुक शब्दांचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून तो मला भोंवावा, आणि हायकोर्टाच्या हयगयीच्या कृत्याचा परिणाम त्याला कां भोंवूं नये?

बेअदबीच्या कार्याची चर्चा

असो. आतां या बेअदबीच्या कायद्यासंबंधानें थोडें सांगतों. हा कायदा निर्गुण, निराकार व म्हणून मोठा गमतीचा आहे. असें असून त्याला शिक्षा पाहावी तर अमर्यादित. न्यायकोर्टाला ही केवढी सत्ता!

न्या. मार्टेन--होय, ही सत्ता फार मोठी आहे, म्हणूनच तिचा उपयोग फार जपून केला जातो.

केळकर--बॉंबे लॉ-रिपोर्टर २५ पान १९ यांतील एका अवतरणाचा आधार घेऊन मी असें म्हणतों कीं, केवळ सार्वजनिक हितदृष्टीनें जर न्याय-कोर्टाच्या निकालावर टीका केली असेल तर तो बेअदबीचा गुन्हा होत नाहीं. माझ्या टीकेंत सार्वजनिक हितबुद्धीशिवाय मुळांत दुसरें काय आहे? हें म्हणणें आपणांस पटलें तर, पूर्वीं एका खटल्यांत आपण निकाल दिल्याप्रमाणें, या प्रसंगींहि बेअदबीच्या कायद्याचा पुनः एकदां नुसता स्पष्ट खुलासा लोकांच्या समजुतीकरितां करून मला दोषमुक्त करावें. रास्त टीका व अप्रामाणिक टीका यांतील अंतर केव्हां सुटलें, व अतिक्रमण नक्की कोठें झालें, हें ठरविणें कठीण असल्यानें आमच्यासारख्या टीकाकारांना मर्यादेची किंचित् तरी सवलत मिळाली पाहिजे. पण ती न देतां कायद्याच्या नांवानें करडा अंमल झाल्यास, व काळ्या

गोऱ्यांच्या विरोधी हितसंबंधांत न्यायकोर्टांनीं अधिक काळजी न घेतल्यास, लोकांचा विश्वास न्यायकोर्टांवर खचित राहणार नाहीं.

शेवटीं आतां या गुन्ह्याच्या शिक्षेसंबंधानें दोन शब्द सांगून मी आपलें भाषण पुरें करतों. हा मुद्दा नाजूक तर खराच, पण तो आतांच सांगितला पाहिजे. न्यायकोर्टाच्या बेअदबीच्या कायद्यांतील शास्त्री व सिद्धान्तवादी, मनाशीं अशी कल्पना बांधून बसलेले दिसत आहेत कीं, बेअदबीच्या पापाला माफी-शिवाय दुसरें प्रायश्चित्त नाहीं. पण हें तत्त्व सर्वस्वीं अन्यायाचें आहे. इतर कोणत्याहि गुन्ह्यांच्या शास्त्रार्थांचा आधार याला मिळणार नाहीं. पिनल कोडां-तील काय, किंवा इतर कोणताहि काय, गुन्हा झाला तरी त्याला लहान किंवा मोठी पण निश्चित शिक्षा सांगितलेली असते. यामुळें आरोपीची इच्छा असेल तर त्याला ती शिक्षा भोगल्यानें, अप्रामाणिकपणाचा डिफेन्स देणें किंवा माफी मागून स्वाभिमानहानि करणें या गोष्टी टाळतां येतात. पण हा बेअदबीचा गुन्हा माफी मागितल्याशिवाय निस्तरतच नाहीं असें मानलें, व माफी मागण्यास कोणी मनानें तयार नसला, तर त्यानें कोर्टाची इच्छा असे तोंपर्यंत—म्हणजे कदाचित् आरोपीच्या जन्मभरहि—तुरुंगांत राहिलें पाहिजे ! मतस्वातंत्र्यावर हा कोण जुलूम ! जन्मठेप काळेपाण्याची शिक्षा म्हटली तरी तिची मुदत वीस वर्षें मानली जाते. बरें, 'कांद्याकरितां भिसमिल्ला' म्हणजे कोर्टाच्या बेअदबी-करितां जन्मभर तुरुंगांत कोणीं रखडावें, जुलमानें माफी लिहून घेतील तर ती त्यांची त्यांनाच लखलाभ असो ! अशा विचारानें कोणी माफी देण्यास अखेर तयारहि होईल. पण ती केवळ शाब्दिक, औपचारिक, खोटी, ढोंगी, मनाला न पटलेली अशीच असणार ! असल्या माफ्या अधिकाराच्या जोरावर वाटतील तितक्या कोर्टास मिळवितां येतील. पण त्यांनीं त्यांचा मानमरातब किंवा त्यांच्या न्यायकार्यावरील लोकविश्वास या गोष्टी कोर्टांना कशा लाभणार ? म्हणून या प्रकरणीं माझें असें म्हणणें आहे कीं, ज्याच्या योगानें कोर्टाचा अधिकार व आरोपीची सदसद्विवेकबुद्धि व स्वाभिमानबुद्धि यांचा मेळ पडूं शकतो, अशी निश्चित व समर्याद, मग ती कोणतीही असो, शिक्षा देणें हेंच युक्त होईल. अशा शिक्षेनें दोघांचेंहि इष्ट कार्य घडण्यास वाव राहील; व न्यायपीठ हें अमर्यादित राजसत्तेचें प्रतीक होय, व ही राजसत्ता देखील ईश्वरप्रणीत, अशा प्रकार जुन्या काळच्या वेड्या समजुतींचें सल कोर्टाच्या बेअदबीच्या कायद्याच्या पोटांत अजून जिवंत राहिलेलें आहे तेंहि निघून जाईल.

अखेरचे शब्द

शेवटीं मी माझें म्हणणें फिरून एकदां स्पष्ट करतों. तें असें:--माझ्या लेखापैकीं बराचसा भाग म्हणजे विद्यमान न्यायपद्धतीवरील माझी टीका रास्त हक्काची आहे. जाणत्या पक्षपाताचा आरोप मीं केला नाहीं हें प्रतिज्ञेवर सांगतों. नेणत्या पक्षपाताचा आरोप केला हें मीं प्रतिज्ञालेखांतच कबूल केलें आहे. तें माझें मत कायम आहे व बदलणें शक्य नाहीं. असलें मत प्रगट करणें यानेंहि बेअदबी होते म्हणून तें प्रगट करण्याची मला परवानगी नाहीं म्हणाल तर आपण न्यायबुद्धीनें या प्रकरणीं जी शिक्षा योग्य म्हणून ठरवून द्याल ती मी आनंदानें सोशीन. कारण जन्मभर जें काम मीं खुषीनें पत्करलें व केलें म्हणजे लोकमत दिसतें तें माझ्या बुद्धीप्रमाणें वर्तमानपत्रें वगैरेंतून प्रगट करणें-तें करण्याच्या अनुषंगांत अशा तऱ्हेची जोखीम असणारच हें मला पूर्णपणें माहीत आहे. तथापि ही गोष्ट देखील कोर्टाचा अधिकार जुमानूं नये किंवा घडलेल्या कृत्यांत पुनः आग्रहानें भर टाकावी, या बुद्धीनें केली नाहीं. न्यायकोर्टाचा अधिकार व कर्तव्य हीं दोनहि उच्च दर्जाचीं असल्यानें त्यांना लोकांनीं योग्य तो मान दिला पाहिजे हें मी जाणतों, परंतु लोकमतप्रदर्शक वर्तमानपत्रकार या नात्यानें मला ही टीका करावी लागली, व या नात्यानें वर्तमानपत्रकारालाहि कांहीं विशेष हक्क असतात ते न्यायपीठापुढें व जनतेपुढें यावे एवढाच माझ्या वरील भाषणांतील मुख्य हेतु आहे.

सरकारी वकिलाचें उत्तर

अशा रीतीनें केळकर यांचें भाषण अडीच वाजण्याचे आधीं कांहीं थोडा वेळ संपलें. ते खालीं बसल्यावर सरकारी वकील पाटकर हे उठून म्हणाले, "मीं नेमकीं आक्षिप्त वाक्यें काढून दाखविलीं नाहींत असें केळकर म्हणाले पण तशीं दाखविलीं असतीं तर तेच उलट म्हणाले असते, 'तुटक वाक्य घेऊन काय उपयोग ! सर्व लेख घेतला पाहिजे' केळकरांचे बाजूला झुकता कांटा कितीहि दिला तरी त्यांच्या लेखांत कोर्टाची बेअदबी व्हावी असा अर्थ निघाल्याशिवाय रहातच नाहीं. न जाणत्या पक्षपाताचा आरोप स्वतः त्यांनींच कबूल केला आहे. पण न जाणता पक्षपात याचा अर्थ 'न्याय बरोबर न देतां येण्यासारखें विकृत मन'. पण केवळ अजाणत्या पक्षपाताचा आरोप येथें नाहीं, जाणत्या पक्षपाताचा आरोप येथें आहे, असें मी म्हणतों. या खटल्यांतल्या

न्यायाधीशांना जज्ज व ज्यूरी या दोघांचेहि अधिकार आहेत असें केळकर म्हणाले, व त्याप्रमाणें मीहि म्हणतों. बेअदबीचा अर्थ केळकरांच्या लेखांतून निघतो कीं नाहीं, व निघाला तर तो गुन्हा आहे कीं नाहीं, हें कोर्टानेंच ठरवावें. "

इतकें झाल्यावर या खटल्याच्या सुनावणीचें काम संपलें. नंतर ' विनोद ' पत्रावरील खटल्याची सुनावणी सुरू झाली व ती मधल्या सुटीनंतर सुमारें साडेचाराच्या सुमाराला संपली. त्या नंतर न्या. मार्टेन व किंकेड यांनीं जागचे जागींच एकमेकांचा सल्ला घेऊन प्रथम न्या. मार्टेन यांनीं व नंतर न्या. किंकेड यांनीं आपआपले निकाल तोंडानें सांगितले व ते सरकारी शार्टहँड रिपोर्टरानें उतरून घेतले. निकाल सांगतांना केळकर स्वतः कोर्टांतच बसले असल्याकारणानें त्यांना उद्देशून असें कोर्टानें वेगळें कांहीं भाषण केलें नाहीं. निकाल सांगत असतां, शिक्षा सांगण्यास सुरुवात झाली तेव्हां सर्व कोर्टांत इतकी एकाग्रता झाली होती कीं, टांचणी खालीं पडती तरी ऐकूं येती; व शिक्षा सांगून पुरी होतांच एकदम गर्दी मोडण्याला सुरुवात झाली व लोकांच्या जाण्याचा गोंगाट इतका होऊं लागला कीं, पुढें न्या. किंकेड हे आपला निकाल तोंडानें सांगूं लागले तो एकूं जाण्याचीहि मुष्कील पडली !

न्या. मार्टेन व न्या. किंकेड यांचे निकाल पुढें दिले आहेत. दोनहि निकालांत शब्दयोजना किंचित् वेगवेगळी असली तरी **पांच हजार रुपये दंड व दोनशें रुपये कोर्टखर्च** अशी शिक्षा देण्यासंबंधानें उभयतांचें एकमतच होतें. दंडाची रक्कम दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं भरण्यांत आली.

न्या. मार्टेन यांचा निकाल

जस्टिस मार्टेन यांनीं कोर्टाचा निकाल सांगतांना प्रथम मूळ खटल्याची थोडक्यांत हकीकत सांगितली. नंतर ज्यूरीनें आरोपी ' निर्दोषी ', असा निकाल दिला तरी सेशन्स जज्जाला आरोपीकडून पि. को. कलम ३०४ अ प्रमाणें अविचाराचें व निष्काळजीपणाचें कृत्य घडलें असें वाटून त्यांनीं हायकोर्टाकडे खटला धाडला. त्यावर चीफ जस्टिस यांनीं तीन प्रकारांपैकीं मुद्दाम नेम धरून गोळी झाडणें, किंवा गांवकऱ्यांना भिवविण्याकरितां कशीतरी हवेंत बंदूक उडविणें, या दोनहि गोष्टी असंभवनीय वाटतात असा अभिप्राय देऊन ज्याअर्थी अमुकच एक प्रकार घडल्याचें पुराव्यावरून सिद्ध होत नाहीं; त्याअर्थी

ज्यूरीनें दिलेला निकाल आम्हीं मान्य करतों व आरोपीस दोषमुक्त करतों असा निकाल दिला असें सांगितलें.

नंतर जस्टिस मार्टेन म्हणाले—अपेलेट कोर्टाचा निकाल बरोबर आहे कीं चुकीचा आहे हें पाहणें आपलें काम नाहीं. केसरींतील लेखानें कोर्टावर अप्रामाणिकपणाचा अथवा लांचलुचपतीचा आरोप केला कीं काय एवढेंच पाहावयाचें आहे. त्याचा विचार करण्यापूर्वी '**कोर्टाची बेअदबी**' म्हणजे काय हें सांगितलें पाहिजे. 'कोर्टाची बेअदबी' हा व्यक्तिशः कोणा जज्जाच्या मानापमानाचा प्रश्न नाहीं. हा जनतेच्या संरक्षणाचा प्रश्न आहे, असें इंग्लिश खटल्यांत दर्शविलेलें आहे. कोर्टाच्या बेअदबीचे दोन प्रकार असतात. कज्जा चालू असतां त्यावर टीका करून न्यायाचे कामांत अडथळा करणें हा पहिला होय, व निकालानंतर जज्जांच्यावर भलते आरोप करणें हा दुसरा प्रकार होय. प्रस्तुतच्या खटल्यांत पहिला प्रकार घडला नसून दुसऱ्या प्रकाराचाच विचार करावयाचा आहे.

खटल्याच्या निकालावर प्रामाणिक टीका करावयाला कोणालाहि अधिकार आहे; मग तो वृत्तपत्रकार असो वा नसो. मात्र यांत सामान्य व्यक्तींना जेवढा अधिकार आहे त्याहून पत्रकर्त्यांना अधिक सवलत नसते हें २३ मुंबई (पिकथॉल यांचा खटला) यांत जस्टिस क्रंप यांनीं दाखविलें आहे.

प्रतिवादीचें म्हणणें असें आहे कीं, आक्षिप्त लेखावरून फार तर जज्जांचा आरोपीच्या बाजूला न कळत कल झाला असेल असें म्हणतां येईल यासंबंधांत २४ मुंबई–पृष्ठ १२८ यांत सगळ्या आधारांचा विचार करून निष्कर्ष काढला आहे. ३३ मुंबई–पृष्ठ २४० हा आधार त्यासच पुष्टि देतो. आक्षिप्त लेखांत "युरोपिअनांच्या विरुद्ध चालणारे खटले हे 'फार्स' आहेत; हा मायावीपणा आहे. जज्जांनीं दिवसाढवळ्या तर्कशास्त्राचा खून केला; तराजूचें एक पारडें गोरें व एक काळें असलें म्हणजे गोरें पारडें जड ठरून खालीं बसनें,यांत नवल तें काय !" अशीं विधानें आहेत. त्यानंतर 'खोट्या मापा' नें न्याय दिला जातो असें म्हणून "लोहगांवास स्तंभ उभारून त्यावर या खटल्याची हकीकत कोरून ठेवावी, म्हणजे ब्रिटिश राज्यांत हिंदी प्रजेच्या जिवाची किंमत किती मानली जाते आणि न्याय किती निःपक्षपातानें दिला जातो हें समजेल" असेंहि म्हटलें आहे.

आपल्या प्रतिज्ञापत्रकांत व बचावाच्या भाषणांत प्रतिवादी प्रतिज्ञेवर असें

सांगतों कीं, " हायकोर्टजज्जावर जाणून बुजून पक्षपात केल्याचा आरोप करण्याचा आपला उद्देश नव्हता; तराजूचीं पारडीं समतोल राखण्याचा न्यायमूर्तींनीं प्रयत्न केला; परंतु सेशन्स कोर्टांत ज्यूरीनें आरोपिस अनुकूल निकाल देऊन त्याचें पारडें आधींच जड करून ठेवलें असल्यानें हायकोर्टाला तें समतोल करतां आलें नाहीं. " प्रतिवादीचें हें म्हणणें मला मान्य करवत नाहीं. जज्जांनीं जाणूनबुजून पक्षपात केला; वॉकर हा निर्दोषी आहे असें त्यांस वाटलें म्हणून त्यांनीं त्यास सोडलें नसून तो गोरा आहे म्हणून त्यास सोडलें असें भासविण्याचा या लेखाचा उद्देश दिसतो. बरें, जज्जांचे हांतून नकळत पक्षपात झाला एवढाच या लेखाचा अभिप्राय धरला तरी तेवढ्यानें प्रतिवादीचा फारसा बचाव होऊं शकत नाहीं. जे जज्ज आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्च करून रोजच्यारोज निःपक्षपातीपणानें न्यायदानाचें काम करीत असतात त्यांच्यावर होणारा शिव्यांचा वर्षाव बंद करावा हें जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनेंच इष्ट आहे, आणि तेवढ्यासाठींच 'कोर्टाच्या बेअदबी 'च्या हत्याराचा कोर्टाकडून उपयोग होत असतो.

त्यांतूनहि हल्लींच्या दिवसांत कोर्टावर कामाचा बोजा जबर असतो. शिवाय प्रस्तुत काळीं युरोपियन व इंडियन, हिंदु व मुसलमान, ब्राह्मण व ब्रह्मद्वेष्टे अशा विविध वर्गांतून एकमेकांविषयीं धुसफूस चालू असून हातघाईचेहि प्रसंग येतात. अशा परिस्थितींत न्यायाधिशांच्या निःपक्षपातीपणावर पडणारे अप्रशस्त घाले बंद पाडणें जरूर आहे.

श्रीयुत केळकर यांनीं आपल्या तीन तासांच्या भाषणांत अनेक मुद्यांचा खल केला. त्यांतले बरेच मुद्दे अप्रस्तुत असल्यानें प्रस्तुत मुद्द्यावरच नजर ठेवण्यास त्यांस आम्हीं बजावलें. हें भाषण ऐकूनहि आमचें असें मत झालें आहे कीं, या लेखानें ' **कोर्टाची बेअदबी** ' झाली आहे व तो गुन्हा फारच गंभीर स्वरूपाचा आहे त्यावर निकाल देण्यापूर्वी केळकर यांच्या हातून एकदां असाच गुन्हा घडला होता ही गोष्ट दृष्टीआड करतां येत नाहीं. तथापि त्या गोष्टीला सोळा वर्षें होऊन गेलीं हें आमच्या लक्षांत आहेच. शिवाय पूर्वीच्या लेखांतल्याप्रमाणें प्रस्तुतच्या लेखांत न्यायाधिशावर वैयक्तिक आरोप केलेले नाहींत हेंहि आमच्या नजरेस आल्यावांचून राहिलें नाहीं. तथापि या कज्जांत शिक्षा भरपूर दिली पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. याकरितां आम्ही असें फर्मावितों कीं प्रतिवादी केळकर यांनीं ५००० रुपये दंड आणि २०० रुपये कोर्टखर्च द्यावा. सदरहू रक्कम वसूल न झाल्यास त्याबाबत पुनः दुसरा हुकूम देण्यांत येईल.

न्या. किंकेड यांचें जजमेंट

'केसरीवरील' हायकोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्यांत न्या. किंकेड यांनीं आपला निकाल स्वतंत्र सांगितला त्याचा सारांश असाः—

न्या. मार्टेन यांनीं दिलेल्या जजमेंटमध्यें मला फारशी भर घालावयाची नाहीं. सरन्यायाधीश लॉर्ड जस्टिस रसेल यांनीं सन १९०० मधील 'सरकार वि. ग्रे' या सुप्रसिद्ध खटल्यांत (२ क्वीन्स बेंच ३६ मध्यें) कोर्टाच्या बेअदबीच्या गुन्ह्याची व्याख्या केली आहे ती अशी " कोर्टाबद्दल अगर कोर्टाच्या न्यायाधिशाबद्दल तिरस्कार उत्पन्न करण्यासारखें किंवा त्यांच्या सत्तेला कमीपणा आणण्यासारखें कोणतेंहि कृत्य करणें किंवा लेख प्रसिद्ध करणें ही कोर्टाची बेअदबी होय." यापुढें हे सरन्यायाधीश लिहितात कीं, " अशा परिस्थितीत व अशा उद्देशानें प्रसिद्ध केलेल्या प्रतिकूल टीकेकडे कायद्यानें बारकाईनें पाहूं नये. पण अशा प्रसंगीं वृत्तपत्रांचें स्वातंत्र्य हें प्रजेच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यापेक्षां जास्त नाहीं आणि कमीहि नाहीं." आणि शेवटीं त्या खटल्यांत आक्षेपित लेखास उद्देशून ते लिहितात कीं, "न्यायाधिशाची न्यायाधीश या नात्यानें त्यांत ग्राम्य निंदा केली आहे हें मी पुनः सांगतों."

हीं विधानें लक्षांत घेऊन मी प्रस्तुत प्रकरणाचा विचार करतों. वॉकर नांवाच्या एका सोल्जरावर लोहगांव येथें केलेल्या गुन्ह्याबद्दल ३०४ कलमाखालीं पुण्यास ज्यूरीपुढें खटला निघाला. ज्यूरीनें त्यास एकमतानें निर्दोषी ठरविलें. ज्यूरीच्या या एकमुखी निकालावर सेशन जज्जाचें भिन्न मत पडल्या-मुळें त्यानें क्रि. प्रो. ३०७ कलमान्वयें हा खटला हायकोर्टाकडे धाडला. तो सरन्यायाधीश व न्या. फॉसेट यांच्यापुढें निघून त्यांनीं असा निकाल दिला कीं, हायकोर्टानें ढवळाढवळ करण्याइतका ज्यूरीचा निकाल विपरीत नाहीं.

या खटल्यांतील मुद्द्याच्या या गोष्टी झाल्या. आतां प्रतिवादी केळकर यांच्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या 'केसरी' पत्रांत आलेल्या आक्षेपित लेखाचा विचार करूं. त्यांत त्यांनीं घडलेल्या गोष्टी देखील बरोबर दिलेल्या नाहींत. ज्यूरीपुढें आरोपीवर पिनल कोडाच्या ३०४ कलमान्वयें सदोष मनुष्यवधाचा आरोप ठेविला होता, पण केळकरांनीं आपल्या लेखांत बऱ्याच ठिकाणीं त्याचा खुनी आरोपी असा उल्लेख केला आहे. दुसरे ठिकाणीं या केसरीकर्त्यांनीं आरोपीला युरोपियन ज्यूरीनें निर्दोषी ठरविलें असें म्हटलें आहे. पण वस्तुतः ज्यूरीमध्यें ४ युरोपियन होते व एक हिंदी होता, आणि तिनें एकमतानें

आरोपांतून निर्दोषी ठरविलें. ही गोष्ट या कोर्टांत केळकरांचे नजरेस आणून दिली असतां त्यांनीं येवढाच खुलासा केला कीं, एक हिंदी ज्यूरर होता तो सरकारी पेन्शनर होता. केळकरांनीं या खटल्यांत आरंभापासून अखेरपर्यंत कशी बेमूर्वतखोर वृत्ति ठेविली त्याचें हें एक उदाहरण म्हणून मी नमूद करीत आहें.

आक्षेपित लेख समग्र वाचून हाच निष्कर्ष निघतो कीं, जो मनुष्य, खटल्यांतील खरी वस्तुस्थिति माहीत नसतां, हा लेख वाचील, त्याच्या मनांत केळकरांनीं वर्णन केल्याप्रमाणें वागणाऱ्या जज्जांबद्दल त्वेष, तिरस्कार व तुच्छता या भावना तीव्रतेनें जागृत होतील. जज्जांवर जातिविषयक पक्षपाताचा आरोप त्यांत केला आहे. याबद्दल खुलाशादाखल केळकर यांनीं असें समर्थन केलें कीं, ते अजाणतपणें पक्षपातग्रस्त होते. पण माझ्या सहकारी न्यायमूर्तींनीं सांगितल्याप्रमाणें जज्जाचा पक्षपात हा न कळत असो व जाणूनबुजून केलेला असो, पक्षकाराच्या दृष्टीनें त्यांत कांहींच फरक होत नाहीं. कोणत्याहि तऱ्हेचा पक्षपात झाला तरी तो त्याच्या हितसंबंधास सारखाच विघातक होणार. भाषांतरांत लेखकाच्या उद्दिष्ट अर्थाचें कदाचित् विकृत स्वरूप झालें असेल अशा आशेनें मीं मूळ पत्राच्या अंकांतून तो लेख वाचला, आणि तो काळजीपूर्वक वाचून, माझें असें मत झालें कीं, मूळ लेख तीव्र करण्याच्या ऐवजीं एके ठिकाणीं तरी, म्हणजे "मायावीपणा" याला 'इल्युझरी मेथड्स' असा पर्याय योजल्यानें पत्रकर्त्यांच्या मनांतील रोख भाषांतरांत थोडा सौम्यच झालेला आहे. मी पुण्याला पुष्कळ दिवस न्यायाधीशाचें काम करीत होतों व त्या वेळीं टिळकांनीं चालविलेल्या या वृत्तपत्राची मला चांगलीच माहिती होती. या पत्राइतका मोठा वाचकवर्ग हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही पत्राला नाहीं असें म्हणण्यास बिलकुल हरकत नाहीं. पत्राच्या प्रत्यक्ष खपापेक्षां वाचकांची संख्या कितीतरी पटींनीं अधिक असते. सरन्यायाधीश व न्या. फॉसेट यांच्यावरील केळकरांची टीका कमींत कमी एक लक्ष लोकांनीं वाचली असेल असें म्हणण्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाहीं. लॉर्ड चीफ जस्टिस यांनीं म्हटल्याप्रमाणें "अशा परिस्थितींत व अशा उद्देशानें प्रसिद्ध केलेल्या प्रतिकूल टीकेकडे कायद्यानें बारकाईनें पाहूं नये" हें खरें; पण त्याच न्यायमूर्तींच्या म्हणण्याप्रमाणें, केळकरांचा हा लेख म्हणजे 'टीका' नव्हे. ती व्यक्तिशः सरन्यायाधीश व न्या. फॉसेट यांची न्यायाधीश या नात्यानें ग्राम्य निंदा आहे.

यासंबंधांत यापूर्वी याच कोर्टाची बेअदबी केल्यामुळें केळकरांना एकदां शिक्षा झालेली आहे हेंहि मी विसरूं शकत नाहीं. केळकरांना ५००० रु. दंड व २०० रु. खर्चादाखल देण्याबद्धल झालेला हुकूम मलाहि मान्य आहे.

लोहोगांव येथें घडलेली हकीकत

[जिल्हा मॅजिस्ट्रेट यांच्या जजमेंटावरून घेतलेली]

ता. २९ नोव्हेंबर १९२३ रोजीं श्रॉपशायर लाइट इन्फन्ट्रीचे चौघे सोजीर लोहोगांव येथें शिकारीला गेले. त्यांचेजवळ शिकारीचा परवाना होता. या शिकारी मेळ्याचा मुख्य अधिकारी कॉर्पोरल शार्मन नांवाचा होता. इतर तिघांचीं नांवें रिचर्ड वॉकर, जॉन व्हाइट व जॉन वॉकर, अशीं होतीं. त्यांचेजवळ एक ट्रूक्षिट मॅगेझिन रायफल, एक जोड नळ्यांची शिकारी बंदूक, व एक एकेरी नळीची शिकारी बंदूक होती; व हे सर्व शिकारी मिळून हीं सर्व हत्यारें लागतील तसतशीं वापरीत होते. लोहोगांवच्या हद्दींत गेल्यावर एक तळें लागलें, तेव्हां दोन शिकारी तळ्याचे एका बाजूनें व दुसरे दोन दुसऱ्या बाजूनें जाऊं लागले. शार्मन व जॉन वॉकर हे एका बाजूस पण एकमेकांपासून जरा दूर होते. शार्मन यानें एक बदक मारलें तें तळ्यांत पडलें. तें बाहेर काढण्याकरितां तळ्यांत शिरण्याबद्धल शार्मननें एका तरुण मराठ्याला सांगून पाहिलें. पण तो तळ्यांत शिरेना, कारण तळ्यांत शेवाळें माजलेलें असून त्यांत शिरणें घातक आहे अशी गांवच्या सर्व लोकांची समजूत होती. त्यावरून बाचाबाची झाली व शार्मननें त्या मराठ्याला (नारायणाला) मारलें; त्यामुळें त्याला तोंडावर थोडी दुखापत झाली, हें पाहून आसपास कांहीं लोक उभे होते त्यांना सहजच थोडा राग आला; व 'मला मारलें, मला मारलें' असें म्हणून नारायण ओरडूं लागला तेव्हां दुसरेहि कांहीं लोक धांवून येऊन कज्जांत सामील झाले. शार्मनला भीति वाटली व त्यानें इतर तिघां सोजिरांना हांका मारल्या. ते आल्यावर ते चौघे मिळून तेथून निघून जाऊं लागले. तेव्हां जमलेले गांवकरीहि त्यांच्या मागें चालले; व 'असे जाऊं नका, थांबा' असें म्हणून ओरडूं लागले. कांहीं वाट अशीच चालल्यावर शार्मननें आपली पडशी रिचर्ड वॉकर याचेजवळ दिली व तो स्वतः पळून जाऊं लागला. तेव्हां त्याचेमागें तिघे गांवकरी धावूं लागले व बाकीचे उरल्या तीन सोजिरांमागें जाऊं लागले. व्हाइट यानें सांगितल्यावरून असो किंवा स्वतः तोच बावरल्यामुळें असो, असें पळून जाणें मूर्खपणाचें होतें व पुढील तंटा

यामुळेंच झाला. गांवकरी शार्मनला पकडीत, पण तो फिरून त्यांना झुकांडी देऊन पळून जाई; असें बरेच वेळां झालें. तो स्वस्थ राहता तर कांहींच वाईट घडलें नसतें.

इकडे या तिघां सोजिरांच्या मागें लागलेले लोक (हे सुमारें १०।१२ असावेत) त्यांना ' तुमचीं नांवें व पत्ते टिपून द्या ' असें म्हणत होते. होतां होतां सोजीर एकदांचे थांबले, पण त्यांचेजवळ कागद व पेन्सिल नव्हती. तेव्हां एक गांवकरी म्हणाला, ' मी गांवांत जाऊन कागद पेन्सिल आणतों व त्याबरोबर पाटील व तलाठी यांनाहि घेऊन येतों ', असें म्हणून तो गेला. या सुमारास आरोपी वॉकर यानें मागून येणारे लोकांच्या डोक्यावरून हवेंत एक गोळी झाडली. हें कृत्य अर्थात् मूर्खपणाचें होतें, कारण त्यामुळें गांवकरी अधिक रागावले. व नांवें दिल्याशिवाय आम्ही तुम्हांस जाऊं देत नाहीं असें म्हणूं लागले. एका गांवकऱ्यानें एक दगडहि फेंकला, पण तो कोणास लागला नाहीं. तथापि या गांवकऱ्यांची वागणूक एकंदरीनें भांडखोरीची किंवा धमकीची नव्हती, फक्त सोजिरांचीं नांवें व पत्ते टिपून घेऊं येवढाच त्यांचा निश्चय होता. कागद-पेन्सिल आणण्याला गेलेला गांवकरी परत येण्यापूर्वीं, नारायण माघारा येऊन या गांवकऱ्यांना सांगूं लागला कीं, शार्मनला पकडून जवळच्या एका झोंपडींत ठेवलेला आहे. तेव्हां उरलेले तिघे सोजीर व हे लोक झोपडकिडे जाऊं लागले. पण एक-दोन झोपड्यांत शार्मन न भेटल्यामुळें, हे लोक आपणांला फसवून कांहींतरी संकटांत घालीत आहेत असें वाटून, हे तिघे सोजीर बराकीकडे जाण्याकरितां निघाले. इतक्यांत पाटील व तलाठी येत असलेले दिसूं लागले. तेव्हां गांवकरी त्यांना समजावून सांगूं लागले कीं, थोडे थांबा, जाऊं नका. सोजीर न ऐकतां जबरदस्तीनें जाऊं लागले. तेव्हां लोक त्यांना दंडाला किंवा बाह्यांना धरून थांबवूं लागले. या सुमारास आरोपी वॉकर हा मागें वळला, त्याबरोबर त्याच्या कंबरेशीं असलेली परंतु त्यानें दोनहि हातांनीं धरलेली रायफल बंदूकहि मागें फिरली व गोळी उडाली; ती एका गांवकऱ्याला लागून तो खालीं पडला व पुण्यास नेत असतां वाटेंत सुमारें १॥ तासानें मेला. गोळी उडतांच गांवकऱ्यांनीं सोजिरांमागें जाण्याचें टाकून दिलें व ते जखमी मनुष्याच्या भोंवतीं बसले. तेव्हां सोजीर कांहीं अडथळा न उरल्यानें बिनत्रासानें आपल्या बराकींना परत गेले व झालेली हकीकत त्यांनीं अधिकाऱ्यांना कळविली.

जिल्हा मॅजिस्ट्रेट यांचा अभिप्राय.

" आरोपीचें म्हणणें, मीं आपल्या बचावाकरितां बंदूक झाडली, असें असेल तर तें त्याच्याच जबाबानें अग्राह्य ठरतें. आरोपीला स्वतःचा बचाव करण्यासारखी स्थिति उत्पन्न झाली होती कीं नाहीं, किंवा आपल्यास इजा होईल असें मानण्यास त्याला सबळ कारणें होतीं कीं नाहीं, याचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. एकंदर पुराव्यावरून असें दिसतें कीं, सोजिरांच्या मागें लागलेल्या लोकांची फार गर्दी नव्हती, व होते तेहि चवताळलेले व भय उत्पन्न करण्यासारख्या मनःस्थितींत नव्हते. शार्मनला पकडून उभा करणें हें कायदेशीर हक्कमर्यादेपलीकडे असलें तरी, नंतरच्या त्यांच्या वागणुकीनें वरील गोष्टच सिद्ध होते. त्यांतील कांहीं लोक वयानें पोक्त असल्यामुळें, त्यांनीं इतरांना अधिक रागावूं न देतां शांत करणें व थोपवून धरणें हें स्वाभाविक होतें; व तेंच त्यांनीं बहुधा केलेंहि. फक्त भाषा वेगळी पडल्यानें आपण काय म्हणतों हें त्यांना नीट समजावून देतां न आल्यामुळें त्यांच्या ओरड्यानें थोडा गोंगाट झाला असेल; व भाषा समजेना म्हणून कृतीनें त्यांनीं सोजिरांचे अंगाला हात लावून थांबवून धरण्याचा प्रयत्न केला असेल. आरोपीचा गुन्हा ३०४ कलमाखालीं येत नाहीं. परंतु त्यानें गोळी झाडली त्यावेळीं आपण काय करतों हें त्यास माहीत नव्हतें, किंवा भीतीमुळें आपण जें काय करतों त्याचे स्वाभाविक परिणाम त्याच्या लक्षांत क्षणभर न यावे, ही गोष्ट झालेल्या पुराव्यावरून खरी मानतां येत नाहीं. आधीं त्याला भीति वाटण्यासारखी स्थितीच नव्हती. थोड्याच वेळापूर्वीं लोकांच्या डोक्यावरून कां होईना पण त्यानें जाणूनबुजून गोळी झाडली होती; व यानंतरहि लोक आपल्या मागें लगट करीत आहेत व आपणांस सोडीत नाहींत असें पाहून तो मागें फिरला. त्याचे ढुंगणाशीं त्याची बंदुक असतां त्यानें ती आपल्या दोहों हातांत धरली होती, त्याचें बोट बंदुकीच्या चापावर ठेवलेलें होतें, व बंदुकीचा रोख सामान्यतः गांवकऱ्यांकडे होता; अशा स्थितींत त्यानें बंदुकीचा चाप ओढला. आरोपी तरुण आहे तरी तो शिपाई आहे. त्याला 'सर्व्हिस रायफल' वागविण्याची संवय आहे. त्याच्या हातीं या वेळीं होती ती बंदूक जवळ जवळ सर्व्हिस रायफलसारख्याच घडणीची होती. ती मीं स्वतः हातांत घेऊन पाहिली तों मला असें आढळलें कीं, बंदुकीचा चाप हलका नसून बराच जड आहे, व कदाचित् चार माणसांच्या हाताइतका भारी जोर त्यावर पडल्याशिवाय तो चाप पडणार

नाहीं व गोळी सुटणार नाहीं. तेव्हां आपण इतक्या जोरानें चाप खेंचला, मात्र आपण काय करीत होतों याची शुद्धि आपणाला नव्हती, हें शाबीत करण्याचा बोजा आरोपीवर होता. म्हणून मी असें घेऊन चालतों कीं, आपण प्राणघातक गोष्ट करीत आहों हें आरोपीस माहीत होतें, व या क्षणास तरी ३०४ कलमाखालच्या गुन्ह्याचा आरोप त्याजवर ठेवून मी त्याला इनसाफाकरितां सेशन्स कोर्टांत पाठवितों."

सेशन्स जज्ज यांचा अभिप्राय

(अ) **ज्यूरीस खटला समजावून देतेवेळीं सेशन्स जज्ज वाईल्ड** म्हणाले, आरोपीचें म्हणणें कीं, आपल्या बेशुद्धीनें म्हणजे जाणीव नसतां मीं चाप ओढला, बंदूक उडाली आणि अर्जुना याला अपघातानें चुकून गोळी लागली. त्याचे साथीदार सोजीर हल्लीं हेंच सांगत आहेत. परंतु त्यांनीं मॅजिस्ट्रेट कोर्टांत हें कांहींच सांगितलें नाहीं; व आतां आपल्या सोबत्याच्या बचावाकरितां ते तसें सांगत आहेत म्हणून तुम्ही त्यांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवूं नका. शिवाय आरोपी म्हणतो तें संभवनीय आहे कां, हें पहा. या रायफल बंदुकीला तटणीचा कोयंडा आहे. तो उपयोगांत असेल वा नसेल, परंतु आरोपी हा सोजीर असून त्याला रायफल बंदूक वापरण्याची संवय आहे. अर्थात् त्याच्या मनांत असल्याशिवाय बंदूक उडाली हें आपण कसें खरें मानावें ! तो सांगतो तसा त्यावर गहजब झाला असला म्हणून तरी काय झालें ? त्यानें बंदूक उडविली ती गांवकऱ्यांना भिवविण्याकरितां असेल; कारण पूर्वीं एकदां त्यानें हवेंत बंदूक उडविली, पण त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं असा पुरावा आहे. म्हणून आतां गांवकऱ्यांच्या बाजूला पण त्यांना न लागेल इतक्या दूर त्यानें बंदूक उडाविली असावी. तात्पर्य, अर्जुनाला गोळी चुकून लागली हें शक्य आहे; पण बचावांत आरोपीनें ही तक्रार (बंदूक जाणूनबुजून उडविली पण गोळी अर्जुनाला लागली ती उद्देश नसतां लागली) केलेली नाहीं.

(आ) **सेशन्स जज्ज** यांनीं ज्यूरीचा दोषमुक्ततेचा निकाल अमान्य करून वॉकर यास निदान **३०४ अ–कलमाखालीं शिक्षा व्हावी अशी शिफारस** करून मुकदमा हायकोर्टाकडे पाठविला; त्यावेळीं आपल्या पत्रांत त्यांनीं खालीलप्रमाणें अभिप्राय लिहिला आहे:—

आरोपी वॉकर याचा डिफेन्स असा आहे कीं, गांवकरी लोकांचा त्याला मोठा धाक वाटूं लागला, त्याच्या मनाची फार चलबिचल झाली, व अशा स्थितींत उद्देश नसतां त्याचे हातून बंदूक उडली गेली. ज्यूरींत चार युरोपियन व एक हिंदी असे पांच इसम होते. त्यांना आरोपीची ही तक्रार बरोबर वाटली व झाला तो निवळ अपघात असें ठरवून त्यांनीं आरोपीला सर्वस्वीं दोषमुक्त केलें. परंतु माझ्या मतें ही निवळ अपघाताची कल्पना सर्वस्वीं असंभवनीय कोटींतली आहे. तिजवर विश्वास ठेवणें शक्यच नाहीं. आरोपी हा लष्करी शिपाई असून त्याला हत्यारांची माहितगारी आहे. मला असें वाटतें कीं, गांवकरी लोक पिच्छा सोडीनात, एकदां हवेंत गोळी झाडून पाहिली तरी ते थांबेनात, असें पाहून आरोपीनें पुनः त्यांना भिवविण्याच्या उद्देशानें गोळी झाडली. अर्जुनावर किंवा इतर कोणावर त्यानें नेमका नेम धरलेला नसेल; परंतु दुर्दैवानें एका गांवकऱ्याला ती गोळी लागली. मनुष्याला ही गोळी लागणें हा अपघात असें मानलें तरी, त्यानें कलम ३०४ अ-प्रमाणें अविचाराचें कृत्य केलें इतकें तरी मानलेंच पाहिजे, याहून त्याचा गुन्हा कमी मानतांच येणार नाहीं. याकरितां क्रि. प्रो. कलम ३०७ प्रमाणें अखेरच्या निकालाकरितां हायकोर्टाकडे हा खटला मी पाठवीत आहें.

न्या. मॅकलाऊड व फॉसेट

या खटल्यांतील पुराव्यावरून तीन संभव उपस्थित होतात. गोळी अर्जुनावर मुद्दाम मारली, सरसकट गांवकऱ्यांकडे बंदूक रोखून धरली पण गोळी अर्जुनालाच चुकून लागली, किंवा चापावर बोट ठेवलें असतां वॉकर एकदम मागें वळल्यानें बंदूक उडाली. यांपैकीं अमुक एकच संभव खरा असें निश्चित मानण्यास साधन नाहीं. पण सर्व संभव तोलून पाहतां आकस्मिक अपघाताचा संभवच आम्हांला पटतो. सेशन्स जज्जाला ज्यूरीचा निकाल निःसंशय चूक वाटला. पण आम्हीं तो अमान्य करावाच, इतका कांहीं तो चूक नाहीं.

न्या. मार्टेन व किंकेड

केसरीकार केळकर यांना बंदुका वगैरे हत्यारांची माहिती नसल्याचें त्यांनीं कबूल केलें आहे. उलट चीफ जस्टिस मॅकलाऊड यांना अशा हत्यारांची माहिती फार चांगली होती हें आम्हांला माहीत आहे. ज्यावर केळकरांनीं

टीका केली तो हायकोर्टाचा निकाल चूक आहे कीं बरोबर आहे हें ठरविण्याचें आमचें काम नाहीं. फक्त केळकरांच्या लेखानें कोर्टावर अप्रामाणिकपणाचा हेतु लादला गेला कीं नाहीं येवढाच प्रश्न आहे. तो लादला गेला, आणि अप्रामाणिकपणाचाच हेतु नसला तरी अजाणत्या पक्षपाताच्या आरोपानेंहि बेअदबी होऊं शकते असें आमचें मत आहे.

खटल्यावरील केसरीचें मत

--१--

केसरी पत्रावर मुंबई हायकोर्टाकडून बेअदबीचा आरोप ठेवण्यांत येऊन त्याच्या इन्साफाकरितां नोटीस निघाल्याची बातमी केसरींत ओझरती आल्यानें वाचकांस प्रथम त्याचें विशेष महत्त्व वाटलें नाहीं. परंतु खटल्याची समग्र हकीकत व बावनशें रुपये दंडाच्या शिक्षेची बातमी वाचल्यानंतर, केसरीवर हें एक केवढें मोठें गंडांतर अकस्मात् येऊन गेलें याविषयीं वाचकांच्या मनांत एकदम भीतीचा धक्का बसल्यासारखा झाला, असें आम्हांकडे आलेल्या सहानुभूतिपर अशा अनेक पत्रांवरून, उघड दिसतें. राजद्रोहाचे खटले आतां लोकांच्या चांगल्या परिचयाचे झाले आहेत. शिवाय त्या खटल्यांची प्रारंभींची रीत या खटल्याहून वेगळी असते. राजद्रोहाच्या खटल्यास वर्तमानपत्रकाराला वॉरंटावरून पकडण्यापासून सुरवात होते व ही धरपकड झाल्यामुळें खटल्यांतील प्रत्यक्ष चौकशीचें किंवा इन्साफाचें काम होण्याच्या आधींपासून कांहीं दिवस तरी या संकटाची भीतिप्रद छाया लोकांचे मनावर पडलेली असते. कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्याचें तसें नाहीं. त्याचा प्रारंभ साध्या नोटिशीनें होतो. एवढेंच नव्हे तर विशेष कारणानें नोटिशीच्या ऐवजीं हायकोर्ट रजिस्ट्रारकडून सामनेवाल्याला यादी किंवा शिष्टाचाराचें पत्रहि जातें! केसरीवरील प्रस्तुतच्या खटल्यांत, संपादक केळकर हे ले. असेंब्लीचे सभासद असल्यामुळें, त्यांना नोटीस न पाठवितां शिष्टाचाराचें पत्रच जावयास पाहिजे होतें; व तें न पाठवितां नोटीस पाठविली गेली या गोष्टीची तक्रारहि केळकर यांस कोर्टापुढें करतां आली असती; पण असली क्षुद्र तक्रार सांगण्यांत अर्थ नाहीं अशा विचारानें त्यांनीं हायकोर्टाच्या ऑफिसविरुद्ध ही तक्रार केली नाहीं. असो. अशा कामीं जी नोटीस निघते तींत झालें तरी, सामनेवाल्यानें वाटल्यास ठरल्या तारखेस स्वतः

हजर न राहतां वकील देऊन काम चालवावें अशीहि सवलत देण्यांत आलेली असते. तात्पर्य, कोर्टाच्या बदनामीचा खटला प्रथमदर्शनीं असा सौम्य स्वरूपांत असतो. पण परिणामाच्या दृष्टीनें पाहतां त्याचें स्वरूप राजद्रोहाच्या खटल्याहूनहि अधिक भयंकर होऊं शकतें.

कारण, एक तर बेअदबीच्या खटल्याचें काम कोर्टाला झटपट चौकशीनें, म्हणजे कोणताहि पुरावा वगैरे न घेतां निकालांत काढतां येतें; राजद्रोहाच्या खटल्यांत सर्व काम खुलासेवार साक्षीपुरावा घेऊन करावें लागतें. राजद्रोहाच्या खटल्यांत मॅजिस्ट्रेटाच्या शिक्षेवर हायकोर्टाकडे अपील, व हायकोर्टापुढें खटला चालल्यास ज्यूरीमार्फत इन्साफ, अशा सवलती मिळतात. कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्यांतील शिक्षेवर अपील होऊं शकत नाहीं अशी आतांपर्यंत तरी समजूत आहे. राजद्रोहाच्या गुन्ह्याप्रमाणें या बेअदबीच्या गुन्ह्यास दंड किती करावयाचा याला मर्यादा नाहीं, व शिक्षा देणें तर ती साधी किंवा सक्तमजुरीचीहि देतां येते. परंतु राजद्रोहाला काळेपाण्याची शिक्षा असली तरी ती व्यवहारापुरती समर्याद म्हणजे वीस वर्षांहून अधिक भोगावी लागत नाहीं. पण या बेअदबीच्या गुन्ह्याला शिक्षा किती हें कोठेंच सांगितलेलें नाहीं; व कोर्टाला वाटल्यास कोर्टाच्या मर्जीपर्यंत म्हणजे आरोपिताच्या जन्मभरहि त्याला कैदेंत ठेवण्याचा अधिकार न्यायकोर्टाला असतो. शिवाय पिनल कोडांत कोणत्याहि गुन्ह्याला न सांगितलेली अशी एक अपमानास्पद शिक्षा बेअदबीच्या गुन्ह्यास कोर्टाला देतां येते. ती शिक्षा माफी मागण्याची! किंबहुना अशी ही अपूर्व व लोकोत्तर शिक्षा भोगावयास लागल्याशिवाय आम्ही आमच्या गुन्हेगाराला कैदेंतून मुक्त करीतच नाहीं असें कोर्टास म्हणतां येतें! आमची समजूत या बाबतींत बरोबर असेल तर असल्या या जुलुमी माफीच्या शिक्षेचा अंमल आजवर हिंदुस्थानांत फक्त एकच वेळ घडला, व तो सन १९०८ सालीं स्वतः केळकर त्या वेळचे 'मराठा' पत्राचे संपादक असतां यांचेसंबंधानेंच घडला; कारण त्या खटल्यांत दिलेल्या शिक्षेचा प्रकारच मुळीं असा होता.—"एक हजार रुपये दंड, कोर्टखर्चाबद्दल दोनशें रुपये, चौदा दिवसांची साधी कैद व कोर्टाला पसंत पडेल अशी लेखी माफी केळकर देईपर्यंत पुढेंहि अमर्याद तुरुंगवास." अर्थात् अशा कामीं जन्मभर तुरुंगवास भोगण्याची केळकर यांची इच्छा नसल्यानें, त्यावेळीं त्यांनीं चौदा दिवसांची शिक्षा भोगल्यानंतर ही सक्तीची माफी लिहून दिली व आपली बंधमुक्तता करून घेतली.

हल्लींच्या खटल्यांतहि केळकर यांनीं कोणत्याहि प्रकारें माफी न मागत आपल्या लेखाचें समर्थनच केलें, यामुळें फिरून तशाच जुन्या प्रकारची शिक्षा त्यांना सांगण्यांत येते कीं काय, अशी शंका सहज येणारी होती. आणि या गोष्टीला उद्देशूनच केळकर यांनीं, आपल्या बचावाचें भाषण संपविण्याचे आधीं, अशा जुलुमाच्या माफीवर व अमर्याद शिक्षेवर कडक शब्दांनीं टीका करून घेतली होती. पण सुदैवानें तो प्रसंग टळला. आणि आपल्या भाषणाच्या या भागांत केळकर यांनीं म्हटल्याप्रमाणें दंडाची शिक्षा दिल्यानें व तो दंड भरल्यानें हायकोर्टाला आपल्या अधिकाराचें समर्थन आणि केळकरांना आपल्या स्वाभिमानाचें रक्षण या दोनहि गोष्टी साधतां आल्या किंवा केळकर यांनीं मुंबईच्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें 'कन्व्हिक्शन्' म्हणून आरोपशाबिती व शिक्षा, आणि 'कन्व्हिक्शन्स' म्हणजे प्रामाणिक मतें या दोन गोष्टींचा मेळ पडूं शकला. तें कसेंहि असो. राजद्रोहाच्या खटल्यांत सामान्यतः अधिक कडक शिक्षा दिल्याचा अनुभव येत असला तरी तात्त्विक दृष्ट्या कोर्टाच्या बेअदबीचा हा नवा व बहुतांशीं अपरिचित असा आरोप राजद्रोहाच्या आरोपाहूनहि अधिक अनर्थकारक व संकटमय कसा होऊं शकतो एवढीच गोष्ट या ठिकाणीं आम्हांस सांगावयाची होती, व ती या विवेचनानें वाचकांच्या लक्षांत आली असेलच. याच मुद्दयाचें या लेखमालेंत पुढेंहि एके ठिकाणीं आम्हांस विवेचन करावें लागेल, तथापि हा गुन्हा अनोळखी असल्याकारणानें, प्रारंभीं केसरीवरील खटल्याचें विशेष कांहीं न वाटतां, त्याची हकीकत व दंडाची रक्कम ऐकतांच हिंदुस्थानांतील मतस्वातंत्र्यावर हें कोण नवें संकट, असा जो दचका वाचकांच्या मनाला एकदम बसला, त्याची मीमांसा करण्याकरितां हा प्रास्ताविक खुलासा येथें केला आहे. 'कोर्टाच्या बेअदबीचा कायदा' हें मतस्वातंत्र्यावर एक नवें संकट वाटत खरें; पण तें अपरिचित म्हणून नवें वाटतें; त्याविषयीं एकादा नवीन कायदा अलीकडे झाला या अर्थानें तें नवें नाहीं. तें अस्तित्वांत असतांहि तशा प्रकारचे खटले आजवर फारसे झाले नाहींत ही गोष्ट वेगळी, तथापि तसे खटले यापुढें अधिक होण्याचा कदाचित् संभव दिसतो. याकरितां कोर्टाच्या बेअदबीच्या कायद्यासंबंधानें आमच्या वाचकांना थोडीशी माहिती देण्याचा आमचा विचार आहे.

तथापि तें करण्यापूर्वी, या प्रास्ताविक लेखांत केसरीवरील खटल्यासंबंधानें दोन शब्द लिहिणें हें आमचें कर्तव्य आहे असें आम्हांस वाटतें. पहिली गोष्ट

ही कीं, १ हा खटला निष्कारण करण्यांत आला, २ केळकरांनीं बचावाचे वेळीं हायकोर्टांत योग्य तेंच धोरण स्वीकारलें व ३ न्यायमूर्तींनीं नुसत्या दंडाची कां होईना पण शिक्षा बेसुमार दिली; अशाविषयीं सर्व लोकांत जवळजवळ एकमत आहे. केसरीकडे गेल्या आठवड्यांत वाचकांकडून जीं पत्रें आलीं, व अजूनहि येत आहेत, त्यांवरून हें लोकमत आमच्या निदर्शनास प्रत्यक्ष आलें. त्यांपैकीं कित्येक पत्रांतून, केसरीस झालेला दंड हा लोकांनीं वर्गणी करून भरावा म्हणजे तेंच हायकोर्टाच्या निकालाला उत्कृष्ट उत्तर होईल असें लिहिलेलें असून, त्यांतील कित्येकांनीं तर आपल्या वर्गणीच्या मनीऑर्डरीहि पाठविल्या आहेत! वाचकांनीं दाखविलेल्या या सहानुभूतीबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों. तथापि हा दंड केसरीनें स्वतःच सोसणें योग्य आहे, त्याचा बोजा लोकांवर पडूं देणें बरोबर नाहीं, असें आमचें मत असल्याकारणानें आम्हीं त्या रकमा ज्यांच्या त्यांस आभारपूर्वक परतहि केल्या. केसरीला अशा कामीं केव्हां अडचणच पडली व ती दूर करण्यास केसरीनें जाहीर रीतीनें मदत मागितली तर केसरीचे वाचक ती देण्यास केव्हांहि माघार घेणार नाहींत असा आमचा दृढ भरंवसा आहे. तथापि अशी मदत होतां होईतों न मागतां, जेथपर्यंत निभावेल तेथ-पर्यंत, केसरीनें स्वतःच्या आधारावर हा प्रसंग निभावणें हेंच योग्य होय हें लक्षांत घेऊन, ज्यांच्या रकमा आम्हीं परत केल्या ते सद्गृहस्थ आमचेवर नाराज होणार नाहींत अशी आशा आहे. पूर्वीं प्रेस ॲक्ट पास झाल्यावर सिडेनहॅमशाहींत केसरीनें पांच हजार रुपयांची रक्कम जामिनकीदाखल सरकारांत ठेवली होती. पण ती सरकारजमा न होतां, प्रेस ॲक्ट रद्द झाल्यावर, आपल्या पायानें परत केसरीकडे आली. ही रक्कम त्या कायद्याचे अमलांत सरकारजमा झाली असती तर केसरी काय करणार होता? अर्थात् ती तेव्हां सरकारजमा न होतां आज या दंडाच्या रूपानें सरकारच्या खजिन्यांत परत गेली अशा विचारसरणीनेंहि मनाचें समाधान करून घेतां येण्यासारखें आहे. या जगांत ज्याचा जो अंश असेल तो त्याचा त्याला दिलाच पाहिजे.

कोणी कदाचित् असेंहि म्हणेल कीं, बावनशें रुपयांचा भूर्दंड बसला खरा, पण तीहि केसरीनें खैर झाली असेंच मानलें पाहिजे. कारण दंडाबरोबर त्या-शिवाय ऐनजिनसी शिक्षा कोर्ट देतें तर केळकरांनीं काय केलें असतें? या प्रश्नाचें उत्तर उघडच आहे. कैदेची शिक्षा कोर्टानें दिली असती तर केळ-

करांनीं काय केलें असतें, याचें दिग्दर्शन केळकरांनीं कोर्टापुढील भाषणांत केलेंच आहे. तथापि हेंहि कबूल केलें पाहिजे कीं, ऐनजिनसी निश्चित शिक्षा किंवा माफी मागेपर्यंत कैद, असली अमर्याद शिक्षा कोर्टानें दिली नाहीं ही न्यायमूर्तींची कृपाच मानली पाहिजे खरी. जन्मभर कैदेची शिक्षा देतां येण्याचा अधिकार असतां मुळींच कैद दिली नाहीं, व सगळा केसरी कारखाना विकून भरीला घातला असतांहि जो पुरा पडणार नाहीं इतका भारी दंड करण्याचा अधिकार असतां अवघा पांच हजारच दंड केला हे एका दृष्टीनें न्यायमूर्तींचे केसरीकारांवर व केसरीवर मोठे उपकारच होत. इसापनीतींतील एक गोष्टहि या म्हणण्यास आधार म्हणून देतां येईल. एका कोल्ह्याच्या गळ्यांत त्यानें मारून खाल्लेल्या प्राण्याचें हाडूक अडकलें. तें काढण्याकरितां बगळ्यानें आपली लांब मान कोल्ह्याच्या घशांत खुपसून चोचीनें तें हाडूक उपसून बाहेर काढलें. या शस्त्रोपचाराबद्दल बगळा आपली फी किंवा बक्षीस मागूं लागला, तेव्हां कोल्ह्यानें त्याला उत्तर दिलें, “ बाबा, बक्षीस कसचें मागतोस ? तूं आपली मान जेव्हां माझ्या जबड्यांत दिली होतीस तेव्हांच आपले दांत आवळून मीं ती कापून टाकली असती तर तूं प्राणासच मुकला असतास. तेव्हां तुझे प्राण वांचविले याबद्दल उलट तूंच माझे आभार मानणें योग्य आहे ! ” न्यायकोर्टाच्या हातून अयोग्य निकाल होऊन अन्याय घडतात व त्यामुळें लोकांचा विश्वास न्यायपीठावरून ढळतो म्हणून केसरीनें हायकोर्टाच्या निकालावर टीका केली. पण तो हेतु लक्षांत न घेतां कोर्टाला राग आल्यामुळें त्यानें नुसत्या दंडाची, व तीहि बावनशें रुपयांचीच शिक्षा केसरीला दिली हे त्यांचे उपकारच नव्हत काय ?

पण न्यायमूर्तींनीं केसरीला एवढा दंड करून काय मिळविलें ? असा प्रश्न यापुढें अर्थातच सुचतो. या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वीं आम्ही हें आधींच म्हणून ठेवतों कीं, केसरीला अपराधी ठरवून व येवढी जबरदंडाची शिक्षा करून न्यायमूर्तींना व्यक्तिशः स्वतःला कांहीं एक मिळवावयाचें नव्हतें. केसरीची टीका त्यांच्या निकालावर नव्हती, यामुळें स्वतःचा सूड घेण्याच्या बुद्धीनें त्यांनीं असा निकाल दिला असें म्हणण्याचें मुळींच कारण नाहीं. बरें व्यक्तिशः केळकर यांजवर न्यायमूर्तींचा राग होता म्हणावें तर तेंहि नाहीं. कारण न्यायमूर्ति मार्टेन यांची व केळकर यांची गांठ प्रथमच या खटल्याचे

वेळीं पडली. न्या. किंकेड व केळकर यांची फार वर्षांची ओळख आहे; तथापि व्यक्तिशः एकमेकांच्या मनांत एकमेकांविषयीं इतकी अढी बसावी असा त्यांचा संबंध पूर्वीं कधीं आलेला नाहीं. अर्थात् उभयतां न्यायमूर्तींनीं हा जो निकाल दिला तो कर्तव्यबुद्धीशिवाय इतर कोणत्याहि कारणानें दिलेला असण्याचा संभव नाहीं. मग त्यांचें मन त्यांना त्यांचें कर्तव्य कोणतें आहे असें सांगत होतें ? आमच्या मतें न्यायमूर्तींना केसरीच्या टीकेनें राग आला तो त्यांच्या इतर न्यायमूर्तिबंधूंची, व त्यांच्या कारणानें हायकोर्टाची, इभ्रत थोडी कमी झाली असें वाटल्यावरूनच आला असला पाहिजे. व्यक्तिशः केळकरांचें किंवा केसरीचें नुकसान करण्याचा त्यांचा इरादा नसून, आपल्या न्यायपीठाची बेअब्रू झाली अशी त्यांनीं समजूत करून घेतल्यानें त्यांना आलेल्या रागाचा उपशम कर्तव्य म्हणून त्यांनीं तो या जबर दंडानें केला असावा हें उघड दिसतें. कालिदासानें लंकेहून परत येणाऱ्या श्रीरामचंद्राच्या तोंडीं असें एक वाक्य घातलें आहे कीं, " अमर्षणः शोणितकांक्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिव्हः "—याचा अर्थ, सर्प मनुष्याला जो डसतो तो रक्त पिऊन तहान भागविण्याकरितां नव्हे तर शेपटीवर पाय दिल्याच्या रागाचा उपशम व्हावा म्हणून !

असो. न्यायमूर्तींना मनांतून आलेल्या केसरीवरील रागाचा परिहार अशा रीतीनें झाला असेल. पण ही शिक्षा देण्यांत आणखीहि त्यांचा एक हेतु असावा. तो हा कीं, या शिक्षेमुळें केसरीची टीका खोटी अशी लोकांना खात्री पटावी, आणि न्यायपीठाच्या न्यायदानावर लोकांचा दृढ विश्वास बसून त्याची अब्रू वाढावी. पण या बाबतींत मात्र न्यायमूर्तींचा हेतु साधला असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. दुसऱ्यावर अधिकार गाजविल्यानें स्वतःस तो अधिकार आहे असें फार तर सिद्ध होतें; पण **अधिकाराची सिद्धि** म्हणजे **अब्रूची वृद्धि** असें समीकरण बसत नाहीं. त्या एका दिवशीं हायकोर्टानें दोन खटल्यांत मिळून सात हजार रुपये वसूल केले. या सात हजार रुपये दंडाच्या चुन्यानें हायकोर्टाची अब्रूच काय पण मुंबई इलाख्यांतील यच्चयावत् कोर्टाच्या इमारती देखील मशिदीसारख्या पांढऱ्या शुभ्र रंगवून काढतां येतील. पण अब्रू ही अशा चुन्याच्या सफेतीनें शुद्ध व निष्कलंक होणारी नाहीं. लोकांचीं मनें जेव्हां विश्वासपूर्ण व प्रसन्न होतील तेव्हांच ती साफ होईल. वास्तविक कोर्टाची

बेअब्रू किंवा बेअदबी करण्याचा केळकरांचा इरादाच नव्हता. वॉकर-प्रकरणीं लोकांना काय वाटतें हें जाहिर रीतीनें बोलून दाखविण्याचाच त्यांचा उद्देश होता. आणि या लोकमतावर खटल्याचें दडपण घालून तें आंतल्या आंत दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यानें तें तर दडपलें गेलें नाहींच, पण दाबलेल्या पाण्याप्रमाणें, या खटल्यावरील वर्तमानपत्रांच्या टीकांच्या द्वारें, तें शेंकडों वाटांनीं बाहेर पडलें. उदाहरणार्थ, महात्मा गांधी यांनीं गेल्या '**यंग इंडिया**'च्या अंकांत खालीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत, "या शिक्षेमुळें केळकर किंवा जनता यांचें मत न्यायाधिशांविषयीं अधिक चांगलें होईल काय? अजाणता पक्षपात न्यायमूर्तींनीं केला असें जें केळकरांनीं लिहिलें त्यांत त्यांनीं लोकमताचा अनुवादच केला होता. युरोपियन व इंडियन यांच्या दरम्यान खटले उपस्थित झाले म्हणजे पक्षपात होतो अशी लोकांची दृढ समजूत आहे. माझा स्वतःचा दक्षिण आफ्रिकेंतील व इकडचा अनुभव असाच आहे. आपल्या मनांत डोकावणारा अजाणता पक्षपातहि दडपून टाकला जावा अशी युरोपियन न्यायाधिशांची खरी इच्छा असेल तर त्यांनीं आपणांवर हिंदी वर्तमानपत्रांतून येणाऱ्या टीकेचें उलट स्वागतच केलें पाहिजे......असला दंड करण्यानें केळकर व केसरी यांचें कितीसें नुकसान होणार! दंड पचनीं पाडून पुनः ते डोकें वरच काढणार! केळकरांनीं जो निर्भय धैर्याचा झगडा केला त्याबद्दल वृत्तपत्रकार व सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालणारे इतर लोक यांजकडून त्यांचें अभिनंदनच होणें रास्त आहे. केसरी हा आधींच मोठा वजनदार आहे. हल्लींच्या निकालानें त्याचें वजन उलट वाढेलच." म. गांधी यांच्या या अभिप्रायाचा अहेर तर न्यायमूर्तींना आम्ही करतोंच; पण केसरी व केळकर हा विषय वगळून म. गांधी यांच्याबरोबर आम्हींहि न्यायमूर्तींना असें विचारितों कीं, "हल्लींच्या शिक्षेनें लोकांना जरब बसविण्याचा तुमचा विचार असल्यास तो कदाचित् साधेल. पण लोकसंरक्षण व त्याकरितां न्यायकोर्टावरील भरवंसा हे जे दोन हेतु तुम्हांला या खटल्यानें साधावयाचे होते ते तुम्हांला खरोखर साधतां आले काय?" असो. प्रस्तुत खटल्याची चर्चा येथें सोडून देऊन पुढील लेखांत न्यायकोर्टाच्या बदनामीच्या कायद्याच्या सर्वसामान्य चर्चेकडे वळूं.

— २ —

न्या. मार्टेन व न्या. किंकेड यांनीं बेअदबीचा गुन्हा शाबीत धरून केसरीला जबर दंड ठोठावला यांत लोकांना जरब लावण्याचा त्यांचा हेतु साधला असेल,

परंतु न्यायकोर्टाच्या न्यायदानपद्धतीवर जनतेचा पूर्ण विश्वास प्रस्थापित करावा हा त्यांचा दुसरा हेतु तितका साधला असें मानतां येणार नाहीं, याविषयीं मागील लेखांत आम्हीं दिग्दर्शन केलेंच आहे. न्यायमूर्तींनीं दिलेला निकाल त्यांच्या मताप्रमाणें बरोबर असला तरी आमच्या मताप्रमाणें तो तितका बरोबर कां वाटत नाहीं, तसेंच खटल्याचें काम चालू असतां ज्या कित्येक गोष्टी त्यांच्या नजरेला आणणें जरूर होतें त्या आणण्याच्या प्रयत्नांत श्री. केळकर यांना अडथळा कसा झाला व तो अयोग्य कां होता, या गोष्टींचें आज आम्ही थोडक्यांत विवेचन करणार आहों.

याच पुस्तकांत पृष्ठ ४४९ व पुढें लोहोगांव येथें घडलेला प्रकार व त्यानंतर त्यांतील गुन्हेगारीसंबंधानें निरनिराळ्या न्यायाधिकाऱ्यांचीं मतें आम्हीं एकत्र दिलीं आहेत; त्यावरून वाचकांच्या ध्यानांत प्रथम ही गोष्ट येईल कीं, न्या. मार्टेन व किंकेड यांनीं केळकर यांना आपल्या बचावाच्या भाषणांत अवांतर गोष्टी आणण्यास प्रतिबंध केला असतां त्यांनीं स्वतः मात्र तें बंधन मानलें नाहीं ही आश्चर्याची गोष्ट होय ! केळकरांचें भाषण चालू असतां न्यायमूर्तींनीं असें दर्शविलें कीं, या खटल्यांत अजाणत्या पक्षपाताची केळकरांनीं दिलेली कबुली व जाणत्या सहेतुक पक्षपाताचा सरकारी वकिलांनीं केलेला आरोप, या दोन बिंदूंच्या दरम्यान जें पडूं शकेल तेवढेंच कोर्टास ग्राह्य मानतां येईल; इतर सर्व गोष्टी गैरलागू मानल्या पाहिजेत. या दोन बिंदूंमध्यें आक्षिप्त लेखाच्या शब्दांची सशास्त्र अर्थमीमांसा एवढीच गोष्ट उरूं शकते. पण तीहि खरोखर समर्पक व्हावयाची तर लिहिणाराच्या मनःस्थितीवर ज्या अवांतर गोष्टींचा परिणाम झाला त्याहि लक्षांत घ्यावयास नकोत काय ? परंतु फोटोग्राफ काढतांना कॅमेऱ्याच्या आंत व बाहेर अंधार राखून फक्त एका म्हणजे लेन्सच्या भिंगाच्या द्वारें येईल तितकाच प्रकाश आंत घेतात, त्याप्रमाणें न्यायमूर्तींनीं आपण अवांतर सर्व गोष्टींविषयीं अज्ञान किंवा विस्मरण ठेवून वरील अर्थमीमांसेच्या द्वारें येणाऱ्या प्रकाशानेंच केळकरांच्या गुन्हेगारीसंबंधाचें चित्र आपल्या मनांत प्रगट करूं देऊं असें सकृद्दर्शनीं ठरविलें होतें. शिवाय खटला समरी पद्धतीनें चालावयाचा असल्यानें कोर्टापुढें सरकारी वकिलाचा अर्ज; केसरींतील आक्षिप्त लेख, व केळकरांचा प्रतिज्ञालेख यांशिवाय पुरावा असा कांहींच नव्हता. असें असतां न्या. किंकेड पुण्यास आल्यावेळेपासूनची त्यांची केसरीसंबंधानें माहिती व केसरीच्या आजच्या

वाचकांच्या संख्येविषयींचीं अनुमानें हीं त्यांनीं आपला निकाल लिहितांना उपयोगांत आणिलीं हें योग्य कसें ठरतें ? हायकोर्ट ही डिबेटिंग सोसायटी किंवा कायदे कौन्सिलची सभा नाहीं हें जितकें खरें, तितकेंच हायकोर्टाचा न्यायाधीश हा गुप्त पोलीस नव्हे हेंहि खरें असलें पाहिजे ! ' पण धन्याचा धनी कोण ' या प्रश्नाइतकाच न्यायाधिशाचा न्यायाधीश कोण, हा प्रश्न निरुत्तर म्हणून खेदजनक ठरतो.

न्या. मार्टेन यांनीं तर याहिपुढें मजल मारली. " वॉकरच्या खटल्यांत न्या. मॅकलाऊड व फॉसेट यांनीं दिलेला निर्णय जितक्या प्रकारांनीं व जितका अधिक चूक आहे असें मी दाखवूं शकेन तितका माझ्यावरील आरोप हलका होऊन या न्यायमूर्तींवरील जबाबदारीचें पारडें अधिक जड होईल हें मला माझ्या बचावाकरितां दाखविलें पाहिजे " असें श्री. केळकर आग्रहानें प्रतिपादीत असतां, ती गोष्ट न्यायमूर्तींनीं त्यांना करूं दिली नाहीं. " तो निकाल वाटेल तर तुम्ही चूक म्हणा, परंतु तो वस्तुतः चुकीचा होता कीं बरोबर होता हें ठरविण्याचें काम आमचें नाहीं " असें न्यायमूर्तींनीं त्यांना सांगितलें. परंतु अखेर निकाल देतांना हायकोर्टाचा पूर्वीचा निकाल बरोबर होता हें शाबित मानण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. श्री. केळकरांना हत्यारें वापरण्याची माहिती नाहीं ही कबुली स्वतः केळकरांनींच दिली होती; पण न्या. मॅकलाऊड यांनीं जन्मभर अशीं हत्यारें वापरलीं असल्यानें त्यांना वॉकरची बंदूक कशी उडाली असेल याचें बिनचूक अनुमान करतां येण्यासारखें होतें अशा अर्थाचें जें विधान न्या. मार्टेन यांनीं केलें आहे त्याला पुरावा कोणता ? न्या. मॅकलाऊड हे कांहीं साक्षीच्या पिंजऱ्यांत आलेले नव्हते. त्यांच्या हत्याराच्या ज्ञानाला उलट तपासणीची कसोटी लागलेली नव्हती, किंवा वॉकरची बंदूक उडण्यासंबंधानें त्यांनीं जे संभव तोलून पाहिले ते कसे काय पाहिले याचीहि छाननी झालेली नव्हती. अशा स्थितींत न्या. मार्टेन यांनीं श्री. केळकरांना हरकत करतां करतां या सर्व अवांतर ज्ञानाचें गांठोडें स्वतः मात्र अचानकपणें आंत फेंकून दिलें हें पाहून कोणास विचित्र वाटणार नाहीं !

पुराव्यांत कोठेंच दाखल नसलेलें न्या. मॅकलाऊड यांचें हत्याराचें ज्ञान न्या. मार्टेन यांनीं बेधडक जमेस धरून त्यावर आपल्या निकालाचा पाया तर रचलाच, पण त्याहून मौजेची गोष्ट ही कीं, " पुण्याचे सेशन जज्ज मि. वाईल्ड व डि. मॅजिस्ट्रेट मि. मॉंटीथ यांना तरी हत्याराचें ज्ञान असलें

पाहिजे व तें ज्ञान त्यांना असतांहि वॉकरच्या विरुद्ध त्यांनीं अभिप्राय दिला तो कसा ? " हा प्रश्न केळकरांनीं स्पष्टपणें पुढें मांडला असतां त्याला मात्र न्यायमूर्तींनीं कांहीं एक उत्तर दिलें नाहीं, त्या मुद्यावर अगदीं मूग गिळले. मि. वाईल्ड व मि. मॉंटीथ यांना श्री. केळकरांप्रमाणेंच हत्याराचें ज्ञान नव्हतें असें न्या. मार्टेन यांना म्हणावयाचें असतें तर त्यांनीं आपल्या निकालांत तसें स्पष्ट लिहावयासहि पाहिजे होतें. उलटपक्षीं मि. वाईल्ड व मि. मॉंटीथ याचें हत्याराचें ज्ञान न्या. मार्टेन यांना नाकबूल करतां येत नव्हतें तर, त्या दोघांनीं वॉकर याचेविरुद्ध तसा अभिप्राय कां दिला असेल याची चर्चा तरी न्यायमूर्तींनीं करावयास पाहिजे होती. परंतु मि. वाईल्ड व मि. मॉंटीथ यांच्या हत्याराविषयींच्या ज्ञानाचा किंवा अज्ञानाचा त्यांनीं कांहीं एक उल्लेखच केला नाहीं; न्या. मॅकलाऊड यांचें हत्याराचें ज्ञान मात्र पुराव्यांत पुढें आलें नसतां गृहीत धरलें गेलें. पण खटल्याच्या कागदपत्रांत वॉकर विरुद्ध नमूद असलेले त्या दोघांचे अभिप्राय गैरलागू म्हणून ते मोडून काढले नाहींत, त्यांचा उल्लेख सुद्धां केला नाहीं, व त्याचा आधारहि श्री. केळकर यांस आपल्या तक्रारींत घेऊं दिला नाहीं, ही गोष्ट कितपत बरोबर झाली याचा वाचकांनींच विचार करावा.

जातिविषयक भेदभावासंबंधानेंहि तीच गोष्ट. विद्यमान कायद्यांत हे भेदभाव आहेत असें केळकर यांचें म्हणणें होतें, व तें केळकर यांना सप्रमाण दाखवून देण्यास कोर्टानें हरकत घेतली नसती तर ज्यूरीचे निकाल चूक कसे होतात व त्याचीं स्वाभाविक कारणें काय हें त्यांना दाखवितां आलें असतें. आणि हें दाखवितां आलें असतें तर न्यायाच्या तराजूचीं पारडींच मुळीं सारखीं कशीं नसतात व त्यामुळें ताजवाच बेतोल कसा होतो हें आपोआप सिद्ध झालें असतें. पण हीहि गोष्ट त्यांना न्यायमूर्तींनीं करूं दिली नाहीं. केळकरांची मुख्य तक्रार अशी होती कीं, पुण्यांतील ज्यूरी काय किंवा इतर ठिकाणची ज्यूरी काय, चूक ही तिच्या हातून होणारच; पण तिच्या हातून झालेली चूक दुरुस्त होण्यास सवड राहावी म्हणूनच क्रि. प्रो. कोडाचें कलम ३०७ यांत कायद्यानें हायकोर्टाला ज्यूरीचा निकाल फिरविण्याला भरपूर अधिकार ठेवलेला आहे. न्या. मार्टेन यांनीं म्हटल्याप्रमाणें विलायतेंत जातिभेदभाव कमी असतील व हिंदुस्थानांत ते अधिक अस-

तील तर विलायतेंत ज्यूरीचा निकाल फिरविणें ही गोष्ट जितकी जड तितकी हिंदुस्थानांत ज्यूरीचा निकाल फिरविणें ही गोष्ट जड होऊं नये. विशेषतः काळे व गोरे लोकांची विषम परिस्थति व विरोधी हितसंबंध लक्षांत घेतां, वॅाकरच्या सारख्या खटल्यांत हायकोर्टानें ज्यूरीचा निकाल फिरविणें अगदीं योग्य होतें, एवढेंच केळकरांचें म्हणणें होतें. आणि तें सिद्ध करून देण्याला ज्यूरी—पद्धतीच्या गुणदोषांची अवांतर चर्चा थोडी बहुत तरी करणें अगदीं जरूर होतें. पण त्याला आडकाठी करण्यांत आली.

न्यायाच्या आड जातिभेद येत नाहीं असें म्हणावें तर युरोपियन लोक नेटिव्ह न्यायाधिशाच्या हातून न्याय घेण्यास कां तक्रार करतात ? किंवा ज्यूरींत युरोपियन लोकांचें बहुमत असलेंच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह कां चालूं शकतो ? सन १८३६ सालीं लॉर्ड मेकॉले यांनीं न्यायपद्धति सर्वांना सरसकट सारखी करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां अँग्लो–इंडियन लोकांचा त्यांच्यावर गहजब झाला. ते म्हणूं लागले कीं, गोऱ्या आरोपींना काळ्या न्यायाधिशां-कडून न्याय मिळेल अशी अपेक्षा करणें म्हणजे बाभळीला द्राक्षें लागणें किंवा तरवडाला अंजीर येणें यासारखेंच अशक्य होय ! मग तोच न्याय गोरे न्यायाधिश व काळे आरोपी यांनाहि कां लागूं नये ? बरें, जो प्रकार न्यायाधिशां-चा तोच ज्यूरीचाहि असणारच. ज्यूरी म्हणजे फार तर एकाचे ऐवजीं पांच न्यायाधीश. हे पांच न्यायाधीश सरमिसळ वर्णाचे असले तर सरमिसळ तरी न्याय मिळूं शकेल. पण ते किंवा त्यांतील बहुमत विशिष्ट वर्णाचें असलें, किंवा तें विशिष्ट वर्णाचेंच हवें म्हणून तसें मागून घेण्याचा अधिकार आरोपीस असला तर त्यांजकडून मिळणाऱ्या न्यायाविषयीं कोणी शंका घेतल्यास त्यांत गैरशिस्त काय होईल ? ज्यूरीच्या न्यायावर हटकून विश्वास बसत नसला तरी अखेर ज्यूरीपद्धति हीच न्यायनिवाडे करण्याचें सर्वोत्कृष्ट साधन आहे, व विलायतेप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि दिवाणी व फौजदारी दोनहि प्रकारचे दावे ज्यूरीपद्धतीनेंच निका-लांत निघतील तर तें हवें आहे.—ज्यूरी विशिष्ट वर्णाची नसून सरसकट निव-डली जावी म्हणजे ती संकीर्ण स्वरूपाची असावी म्हणजे झालें—असें उत्तर न्यायमूर्तीच्या एका अडवणुकीच्या प्रश्नास केळकर यांनीं दिलें. इतकी ही अवांतर चर्चा होत असतां ज्यूरीच्या निकालासंबंधींहि या किंवा इतर देशांत लोक साशंक कसे असतात, व तिच्या हातून न कळत पक्षपात कसा होऊं शकतो, हें केळकर

दाखवून देत असतां तें मात्र न्यायमूर्तींनीं त्यांना करूं दिलें नाहीं. एके ठिकाणीं तर असेंहि घडलेलें प्रेक्षकांच्या ध्यानांत असेल कीं, न्यायमूर्तींनीं अवांतर विषय बोलण्याची स्वतःला मुभा घेऊन विलायतेंतील ज्यूरीपद्धति निर्दोष असूं शकते असें विधान केलें. त्यावर केळकर हे स्वतःचा विलायतेचा अनुभव व पुस्तकी दाखले देणार असें दिसतांच न्यायमूर्तींनीं तो विषय तितकाच छाटून टाकला व ते दुसऱ्या विषयाकडे वळले ! तात्पर्य, कोर्टाच्या बेअदबीचा खटला चालविण्याला ठराविक अशी कायदेशीर पद्धत कांहींएक नाहीं. न्यायमूर्ति ठरवितील तीच पद्धत खरी असा अनुभव परवांच्या खटल्यांत पुरेपूर आलाच. पण त्यांतल्या त्यांत जीं बंधनें न्यायमूर्तींनीं केळकरांना घातलीं तींहि स्वतः त्यांचीं त्यांनीं पाळलीं नाहींत असेंच कष्टानें म्हणावें लागतें !

५ गुजराथी केसरी

[ता. १ ऑगस्ट १९२४ रोजीं मुंबईस गुजराथी केसरी हें साप्ताहिक पत्र सुरू झालें त्याच्या पहिल्या अंकांतील प्रास्ताविक परिचय.]

हिंदुस्थानच्या हितशत्रूजवळ हिंदुस्थानाला नांवें ठेवण्याचीं व नाउमेद करण्याचीं अनेक साधनें आहेत. त्यांतील एक मोठें साधन असें आहे कीं, हिंदुस्थान हें एकराष्ट्र नाहीं असा त्याजवर सरळ आरोप करावयाचा. या आरोपाचा हेतु उघडच आहे. ज्या देशांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना नाहीं त्या देशाला सर्व प्रांत मिळून समग्र स्वराज्य मागण्याचा अधिकार कसा पोंचणार ? आणि सर्व देशाला मिळून नाहीं तर मग प्रांताला अर्थात्च कोण विचारणार ! या हितशत्रूंना कोणत्या तरी एका प्रांताचा विशेष अभिमान असतो म्हणून ते एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेला हरताळ फासतात असेंहि नाहीं. त्यांना त्यांपैकीं कोणताच प्रांत प्रिय नसतो. परंतु सर्व प्रांत मिळून हिंदुस्थानाविषयीं मोठेपणाची जी एक स्वराज्यपोषक कल्पना येऊं शकते तीहि परकीयांच्या मनांत येऊं नये एवढाच त्यांचा कावा असतो. ' फोडा झोडा ' या कुटिलनीतीचेंच हें एक प्रतिबिंब होय.

दुर्दैवानें आमच्यांतलेच कांहीं शहाणे या कुटिलनीतीला मोठेपणाच्या खोट्या भावनेनें बळी पडतात. कित्येकांना अशा गोष्टींत स्वार्थहि साधावयाचा असतो. आपण हिंदी संस्थानिकांचेंच उदाहरण घेऊं. ज्या राजेरजवाड्यांना व्यक्तिशः आपण ईश्वराचेच अवतार किंवा अंश आहों असें वाटतें, आणि वेद हे जसे

ईश्वराचे निश्वसित तसेंच संस्थानांतील कायदेकानू हेहि आपले निश्वासित असें मानण्याइतकी ज्यांची व्यक्तिकल्पना विराटस्वरूप धारण करूं शकते, त्यांनाच प्रजाहिताच्या दृष्टीनें ' आपल्या संस्थानांत एखादें कायदेकौन्सिल स्थापा ' असें कोणीं म्हटल्यास लगेच त्यांची कल्पना संकुचित होते; व जगांत असेल नसेल ती लीनता व स्वकीयांविषयींचा क्षुद्रपणा त्यांना भासूं लागतो ! "आम्ही काय लहान, आमचें संस्थान लहान, आमचे प्रजाजन लहान; सर्वच क्षुद्रपणाचा मामला असल्याकारणानें संस्थानांत कायदेकौन्सिलें बनविण्याची कल्पना कशाला काढतां ! " असे उद्गार ते काढूं लागतात. समाजसुधारकांची स्थिति कांहीं अंशीं तशीच आहे. हिंदुस्थान अखंड असला काय किंवा त्रुटित असला काय, यांच्या समाजसेवेची धमक कुंपणापर्यंत धांव जाणाऱ्या सरड्याइतकीच. पण हिंदुस्थानला कोणीं अखंड किंवा मोठा म्हटलें, किंवा त्याला एकराष्ट्र अशी संज्ञा दिली कीं, लगेच यांच्या पायाची तिडीक त्यांच्या कपाळाला जाऊन पोंचते.

पण हे संस्थानिक काय किंवा हें समाजसुधारक म्हणविणारे काय, दोघांच्याहि लक्षांत एक गोष्ट येत नाहीं ती ही कीं, मनुष्याला किंवा देशाला मोठेपणा येणें किंवा अखंडपणा येणें ही गोष्ट त्यांच्या शरीरावर अवलंबून नसून सर्वस्वीं त्यांच्या मनावर अवलंबून आहे. आकांक्षा ही यदृच्छेनें जसें लहान किंवा मोठें स्वरूप धारण करील तशी व्यक्ति लहान किंवा मोठी होईल, अथवा देशांतील लोक स्वतःला एक मानतील किंवा अनेक मानतील. संस्थानांतील प्रजाजन हा मात्र लिलिपुट देशांतील अंगुष्ठमात्र मनुष्याप्रमाणें गुणांनीं व कर्तृत्वानें ठेंगू, व हद्दीस हद्द भिडलेल्या ब्रिटिश राज्यांतील प्रजाजन हा मात्र ब्राबडिंगनॅग यांतील मनुष्याप्रमाणें गुणांनीं व कर्तृत्वानें ताडामाडाइतका उंच असें थोडेंच आहे ! दोनहि इलाख्यांतील मनुष्य शरीरानें व गुणानें तोच, परंतु एक आकांक्षाविकास, निदान त्या विकासाला क्षेत्र नसल्यानें, खुजट राहतो व दिसतो; आणि दुसऱ्याची आकांक्षा मोठी व ती पसरण्याला क्षेत्रहि मोठें मिळत असल्यानें तो मोठा होतो व दिसतो, इतकाच दोहोंमध्यें फरक. समाज-सुधारकांच्याहि ही गोष्ट लक्षांत येत नाहीं कीं, केवळ चालीरीति किंवा भाषा हीं बदलल्यानें हिंदुस्थानांतील उपराष्ट्रांचे लोक वेगळे होऊं शकत नाहींत. अनेक दुव्यांची सांखळी व एक दुवा यांत जोडाशिवाय दुसरें अंतर कांहीं नाहीं. सांखळींत झालें तरी अनेक दुवेच असतात. प्रश्न इतकाच कीं, हे दुवे सांधले तर

सांखळी, न सांधले तर डुबे. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील निरनिराळे उपराष्ट्रीय लोक मनानें एकच आहेत अशी ज्यांची दृढभावना असेल त्यांच्या मनोनेत्रा-समोर हिंदुस्थान हा शब्द उच्चारतांच, एकवीस उपप्रांतांचा मिळून एक अखंड देहधारी पुरुष उभा राहतो. ज्याला ही व्यापक दृष्टि नाहीं त्याला मात्र या विराटस्वरूप दर्शनाचें सुख लाभणें शक्य नाहीं. देहामध्यें अवयव वेगवेगळ्या स्वरूपाचे व वेगवेगळें कार्य करणारे असले म्हणून देहाचें समष्टिस्वरूप जसें नष्ट होत नाहीं, तसेंच भाषावार प्रांतरचनेनें किंवा परंपरागत चालीरीतींनीं हिंदुस्था-नचे एकवीस खंड पडत असले तरी ते शरीराच्या अवयवांप्रमाणें राष्ट्राचें समष्टि-रूप सिद्ध करण्यालाच उपयोगी पडतात.

राष्ट्रीय सभेची नवीन घटना करण्याचे वेळीं महात्मा गांधी यांनीं पहिली गोष्ट केली ती, हिंदुस्थानचे भाषावार एकवसि प्रांत बनविण्याची. पण असें करण्यांत फोडण्यापेक्षां जोडण्याचीच कल्पना त्यांचे मनांत अधिक स्फूर्त झाली असली पाहिजे हें कोणीहि कबूल करील. सरकारी नऊ प्रांतांचे काँग्रेसकरतां एकवीस प्रांत बनवितांना हिंदुस्थानांत पूर्वीपेक्षां एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पनाच अधिक स्थिर करण्याचा त्यांचा इरादा होता. हिंदुस्थानांत एकवीस उपराष्ट्रें किंवा प्रांत बनविणाऱ्या गांधींपेक्षां तीं उपराष्ट्रें किंवा प्रांत नऊच ठेवणाऱ्या सरकारची राष्ट्राभिमानाची बुद्धि अधिक होती असें कोणी म्हणेल काय? पण या नऊच उपराष्ट्रांत सरकारनें कारणपरत्वें जातीजातींत फूट पाडून एकाचे एकवीस बनविले, तर उलट म. गांधींनीं हिंदी भाषा ही सर्व हिंदुस्थानला एकभाषा म्हणजे जवळ जवळ मातृभाषा अशी बनवून एकवि-सांचा एक संघ केला ही गोष्टी लक्षांत ठेवली पाहिजे. म. गांधींप्रमाणें लो. टिळक यांनींहि हिंदी भाषेला पूर्वीपासून असेंच महत्त्व दिलें होतें. बनारस येथील नागरी-प्रचारिणी सभेमध्यें लो. टिळकांचें हिंदी भाषेवरील १९०५ सालीं झालेलें व्याख्यान हें म. गांधी यांच्या १९२० सालच्या आधीं पंधरा वर्षें झालें, व गांधीकृत हिंदीच्या पुरस्काराच्या सूर्योदयाचा खरा अरुणोदय म्हटला म्हणजे लो. टिळकांचें बनारस येथील हें व्याख्यान होय.

आतां अशा रीतीनें एका हिंदी भाषेच्या द्वारें एकराष्ट्रीयत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न अनेक लोक प्रत्यक्ष एकत्र येतात तेव्हांच विशेष उपयोगी पडण्यासारखा आहे. पण एकाच भावनेची वृद्धि होत असतांहि निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांनीं प्रत्यक्ष एकत्र जमणें ही गोष्ट फारच थोड्या वेळां घडून येणारी आहे. गेल्या

चार वर्षांत एकाच भावनेनें सर्व देशभर राष्ट्रीय चळवळ झाली हें जरी खरें, तरी वर्षांतून राष्ट्रीय सभा भरण्याचा एक प्रसंग व ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी भरण्याचे फार तर चारदोन प्रसंग, यांखेरीज अवांतर सर्व चळवळ झाली ती ज्या त्या प्रांतांतूनच झाली. म्हणजे मुख्य भावना एकच, परंतु तिचें उद्घाटन निरनिराळ्या भाषांतूनच होत आलें आहे. जितक्या भाषा तितक्या भावना असत्या तर ही संघटना बनलीच नसती. या विवरणावरून बोध हाच घ्यावयाचा कीं, सर्व हिंदुस्थानला मिळून केव्हां एकभाषा होईल तेव्हां होवो, किंवा न झाली तरी न होवो; परंतु तीच एक भावना व तिला पोषक असे तेच विचार जवळ जवळ त्याच पद्धतीनें सर्व उपप्रांतांतून खेळत राहिले पाहिजेत, तरच सर्व उपप्रांतांची परिणति समान होईल. किंबहुना सर्व प्रांतांतून घराबाहेर व घरांत. लिहिण्यांत व बोलण्यांत, हिंदी ही एकच भाषा हिंदुस्थानभर होईल ही कल्पना अतिशयोक्तिदूषित ठरण्याचाहि बराच संभव आहे. झाड वाढतें तें एकाच बुंध्यावर, अनेक खांद्या सारख्या प्रमाणांत पोसल्या जाऊन; सर्व खांद्यांचें मिळून एकच खोड होऊन नव्हे. मनुष्यशरीर वाढतें तेंहि निरनिराळे अवयव यथाप्रमाण पण आपल्याच ठिकाणीं पुष्ट व परिणत होऊन. झाड वाढणें म्हणजे सर्व खांद्यांचें मिळून, एकच मोठें खोड होणें नव्हे; किंवा मनुष्यशरीर वाढणें म्हणजे सर्व मिळून एकच मोठा अवयवांचा लादा बनणें नव्हे. त्याचप्रमाणें एकराष्ट्रीयत्वाची वृद्धि होणें म्हणजे उपराष्ट्रीय सर्व भाषांचा एस्पेरेंटोप्रमाणें निर्गुण असा रांधा बनणें नव्हे.

मग व्यष्टीची वृद्धि होऊन शिवाय समष्टीचीहि वृद्धि होणें ही गोष्ट कशानें घडते, तर तोच जीवनरस वृक्षांच्या अनेक खांद्यांतून किंवा मनुष्यदेहाच्या अनेक अवयवांतून खेळत राहून अखेरच्या टोंकापर्यंत पोंचल्यामुळें तोच दाखला घेऊन आम्ही असें म्हणतों कीं, नैसर्गिक रीतीनें हिंदुस्थानांत एकराष्ट्रीयत्वाची वाढ व्हावयाची तर आकांक्षारूपी एकच जीवनरस पण तो निरानिराळ्या भाषांच्या धमन्यांतून, सर्व देशभर पसरला पाहिजे. सर्व हिंदुस्थानांत एकट्या हिंदी भाषेंतीलच वर्तमानपत्रें छापलीं व वाचलीं जातील तेव्हां तो सोन्याचा दिवस असेंहि आपण वाटेल तर म्हणूं ! पण त्याच्या खालोखाल म्हणजे आजच्या स्थितीहून वरच्या दर्जाची सुधारणा म्हटली म्हणजे तीच भावना व तेच विचार ज्या त्या प्रांतांतील भाषांच्या द्वारें प्रसृत होणें ही होय. हें कसें घडेल याचीं उदाहरणें द्यावयाचीं तर आम्ही असें म्हणूं कीं, स्वदेशामित्रम् हा तामीलप्रमाणेंच बंगालींतहि निघाला पाहिजे. आनंदबझार पत्रिका ही बंगालीप्रमाणें केरळ भाषेंतहि

निघाली पाहिजे. मुंबईचा गुजराथी हा शिखांच्या गुरुमुखींतहि निघाला पाहिजे. तेज व वंदेमातरम् हीं पत्रें उर्दूप्रमाणेंच मराठींत निघालीं पाहिजेत. अभ्युदय व आज हीं पत्रें हिंदीप्रमाणें तामिलमध्येंहि निघालीं पाहिजेत. आंध्रपत्रिका ही उरीया भाषेंतहि निघाली पाहिजे. कानडींतील स्वदेशाभिमानी हा कानडीप्रमाणें सिंधींतहि निघाला पाहिजे. सिंधु, समाचार हा सिंधीप्रमाणें तेलगू भाषेंतहि निघाला पाहिजे आणि ही अद्‌भुतरम्य कल्पना जर अप्रशस्त नसेल तर केसरी हा गुजराथींत आणि हिंदींत निघावा यांत लोकविलक्षण तें काय ?

वरील इतर कल्पना अद्यापि गर्भकोषांतच गुरफटून राहिल्या असतील. केसरीनें मात्र हें कवच विदारण करून पूर्वी हिंदी भाषेंत आपलें स्वरूप प्रकट केलें तसेंच तो आज गुजराथींत करीत आहे इतकाच काय तो फरक ! यांत भाषावर्चस्वाची बुद्धि नाहीं, उपप्रांतीय स्पर्धा नाहीं, द्रव्यलोभाची बुद्धि नाहीं, तर स्वस्वरूपविस्ताराची सात्विक इच्छाच मुळाशीं असणार. पाणीदार घोड्याला कांटेलगामाचा जसा राग येतो, तसेंच तेजस्वी विचारांना भाषाबंधन दुःसह वाटतें. हें बंधन दूर होण्याला दुसऱ्यांना आपली भाषा शिकविणें हा एक मार्ग कल्पनागम्य असला तरी, त्याहून अधिक सोपा व तूर्तातूर्तचा असा दुसराहि एक मार्ग आहे, व तो आत्म्यानें परकायाप्रवेश करावा त्याप्रमाणें एका भाषेंतील विचारांनीं दुसऱ्या भाषेंत शिरून तिचें रूप धारण करून तेथें आपला खेळ मांडणें हा होय. कोणत्याहि सरहद्दीवरील लोकांना लगतच्या दोन भाषा येत असल्यामुळें दोन-दोन प्रांतांतील वर्तमानपत्रें व मासिकें वाचण्याचें सुख त्यांना लाभतें. पण वर दर्शविल्याप्रमाणें अनेकविध वर्तमानपत्रें निघालीं असतां सरहद्दीवरील लोकांना मिळणारें हें सुख प्रांताच्या कोनाकोपऱ्यांत राहणाऱ्या लोकांनाहि सहज मिळेल. केसरी गुजराथींत निघणें यांत स्वतः केसरीची किंवा तो काढणारांची कोणत्याहि प्रकारें स्पर्धेची बुद्धि नाहीं हें आम्ही एकदांच सांगून ठेवतों तर 'बहुस्यां प्रजायेय" ही जी परब्रह्माची सात्विक इच्छा तीच, म्हणजे आपण अनेकविध व्हावें अशीच सात्विक इच्छा या कामीं केसरीची आहे.

अशा प्रकारचे प्रयत्न वाङ्मयांत पूर्वी होत आलेच आहेत. पण वाङ्मयांतील विषय चालू वादासंबंधानें नसल्यामुळें एका ग्रंथाचीं अनेक भाषांत रूपांतरें झाल्यास त्याचें कोणास वैषम्य वाटत नाहीं. पण वर्तमानपत्रांत चालू राजकारणाचा संबंध येत असल्यामुळें अविचारी मनाला अहंकारी

स्पर्धेचा भास होण्याचा संभव म्हणूनच हा इषारा आम्ही मुद्दाम देत आहों. कितीतरी बंगाली वाङ्मय ग्रंथांचीं भाषांतरें नित्य मराठींत होतात व मराठी वाचक तीं आनंदानें वाचतात, त्यांत त्यांना आपल्या प्रांतावर दुसऱ्या कोणीं स्वारी किंवा चढाई केली असें वाटत नाहीं. उलट रामदास किंवा तुकाराम यांचें भाषांतर हिंदींत झाल्यास हिंदी लोकांना वाईट वाटूं शकत नाहीं. लो. टिळकांच्या गीतारहस्याचीं भाषांतरें निरनिराळ्या देशभाषांतून होऊन त्यांना मागणी एकसारखी सुरू असते. येथेंहि 'टिळकांनीं अतिक्रमण केलें किंवा लुटारू मराठ्यांनीं आपल्या प्रांतावर स्वारी केली' असें वाटून या ग्रंथाचे आड कोणी खंदक खणीत नाहीं; तर असलेल्या खंदकावर उलट सोईसवलतीचे पूल बांधून हातानें त्याचा आदर करून त्याला आपल्याकडे घेतात. आणि परप्रांतीय लोकांची जी भावना टिळकांच्या गीतारहस्याविषयीं तीच लोकमान्यांच्या केसरीविषयींहि त्यांनीं उदारपणें ठेवावी अशी आमची त्यांना सविनय विज्ञप्ति आहे. बाजारांत एकाच जिनसाचीं दुकानें होतां होईतों एकाच ठिकाणीं बसावीं असेंच व्यवहारचतुर दुकानदारांना वाटत असतें. याहि दृष्टीनें गुजराथी केसरीला व्यवहारज्ञ असे त्याचे गुजराथी व्यवसायबंधु शेजारी बसवून घेण्याची इच्छा कां न धरतील ? महात्माजींनीं नवजीवन हें सुंदर पत्र प्रथम गुजराथींत काढलें, नंतर तें हिंदींत चालूं लागलें. त्यानंतर त्याचा प्रवेश मराठी भाषेच्या द्वारेंहि थोडा वेळ झाला—पण पुढें मराठी नवजीवन बंद पडलें ही गोष्ट वेगळी. नवजीवनाचा प्रसार अनेक भाषांतून करण्यांत जी सात्त्विक बुद्धि दिसून येते तीच गुजराथी केसरी काढण्यामध्येंहि त्याच्या चालकांची आहे. व या प्रतियोगी सहकारितेच्या प्रेमळ दृष्टीनेंच गुजराथी वाचकवर्ग गुजराथी केसरीकडे पाहतील अशी आशा प्रगट करून हा लेख संपवितों.

---

६ केसरी-मराठा ट्रस्टींचा खुलासा

(केसरी, ता. २७ सप्टेंबर १९२७)

केसरी व मराठा या पत्रांचा ट्रस्ट झालेला असून हीं पत्रें छापखाना वगैरेबद्दलची सर्व वहिवाट आमचेकडे ट्रस्टी या नात्यानें सोंपविण्यांत आलेली आहे. या ट्रस्टच्या उपयोगाकरितां गायकवाडवाड्याचा एक भाग आम्हांकडे ट्रस्टडीडअन्वयें व निरंतरच्या भाडेचिठ्ठीवरून आहे. अलीकडे या जागेच्या वहिवाटीस अनेक प्रकारांनीं बाध येऊं लागला, तेव्हां लोकमान्य टिळक व त्यांचे

चिरंजीव यांनीं नेमून दिलेल्या पंचांकडे आमचेपैकीं धोंडो वासुदेव विद्वांस यांनीं गेल्या मे महिन्यांत तक्रारी अर्ज गुदरून पंचकयास होण्यासाठीं आपली तयारी दर्शविली. परंतु लोकमान्यांच्या चिरंजिवांनीं लोकमान्यांची इच्छा व स्वतः ट्रस्टडीडमध्यें केलेली योजना यांस न जुमानतां पंचांसमोर हजर होण्याचें व आपलें म्हणणें मांडण्याचें नाकबूल केलें. तेव्हां नाइलाज होऊन वहिवाटीच्या हरकती कायमच्या दूर करून घेण्यासाठीं आम्हांस पुणें फर्स्ट क्लास कोर्टांत लोकमान्यांच्या चिरंजिवांवर दावा करणें भाग पडलें. या दाव्याचें काम चालू असून त्याचा निर्णय व्हावयाचा आहे. दरम्यान या वादासंबंधानें कित्येक वर्तमानपत्रांतून अयथार्थ निराधार लेख लिहिले जात आहेत, त्यांतील प्रत्येक मुद्द्यावर भरपूर व समर्पक उत्तर आम्हांस देतां येईल. तथापि न्यायकोर्टाचा निकाल होईपर्यंत या बाबतींत कांहीं लिहिण्याचा आमचा विचार नाहीं. जे लोक आमच्याविषयीं पूर्वग्रहदूषित नसतील, त्यांना सर्व खुलासा आजच करीत बसण्याचें कारण नाहीं. आणि जे तसे असतील त्यांच्यापुढें खुलासा करण्यापासूनहि कांही फायदा नाहीं. तात्पर्य, कोर्टांत गेलेलें प्रकरण कडेला लागेपर्यंत या वादाविषयीं विशेष कांहीं लिहिण्याचा आमचा विचार नाहीं. तरी आमच्याविषयीं सहानुभूति असणारांनीं व हितचिंतकांनीं कोणत्याहि प्रकारचा गैरसमज करून घेऊं नये अशी विनंति आहे. निंदकांना आमची कसलीच विनंति नाहीं. त्यांनीं आपलें कर्तव्य खुशाल करीत राहावें.

न. चिं. केळकर,
धों. वा. विद्वांस,
ट्रस्टी, केसरी–मराठा संस्था.

---

७ गायकवाडवाड्यांतील गणेशोत्सव

(केसरी, ता. २१ ऑगस्ट १९२८)

ट्रस्टींविरुद्ध दंडेलीचा निष्फळ प्रयत्न

केसरी-मराठा संस्थेचे ट्रस्टी आणि लो. टिळकांचे चिरंजीव यांच्यामध्यें अलीकडे दोन वर्षें वाद उत्पन्न झाल्याचें वाचकांना माहीत आहेच. या वादाचा निकाल कोर्टामार्फत करून घेणें गतवर्षीं ट्रस्टींना अगदीं प्राप्त झालें तेव्हां ता. १६ ऑगस्ट १९२७ रोजीं ट्रस्टींनीं वादी होऊन पुणें फर्स्ट क्लास कोर्टांत टिळक बंधूंविरुद्ध निरंतरच्या ताकिदीबद्दलचा दावा मांडला. याच सुमारास वार्षिक गणपत्युत्सव येणार होता म्हणून याच दाव्यांत ट्रस्टींनीं टिळक बंधूंविरुद्ध

तूर्तातूर्त ताकिदीची दाद मागितली व त्याप्रमाणें कोर्टानें समक्ष जागेवर येऊन तात्पुरती व्यवस्था केली. त्यामुळें गायकवाडवाड्यांतील गतवर्षीचा गणपत्युत्सव ट्रस्टींना कसा तरी पार पाडतां आला. परंतु यंदा टिळकांच्या चिरंजीवांची मजल ट्रस्टींना हरकत करण्याच्या मार्गांत आणखी पुढें गेली व तिचा परिणाम काय झाला याची हकीकत वाचकांना कळावी याकरितां संक्षेपानें ती खालीं दिली आहे.

कोर्टानें टिळक बंधूंना गतवर्षी दिलेली ताकिद त्या उत्सवाबरोबर संपली. कारण ती तात्पुरती होती. त्यानंतर या उत्सवापर्यंत वादींच्या मुख्य दाव्याचा निकाल लागेल अशी ट्रस्टींना अपेक्षा होती. पण मध्यंतरीं घडलेल्या अनेक गोष्टींमुळें या दाव्याची मजल येथपर्यंत येऊं शकली नाहीं. यंदाच्या गणत्युत्सवांतील तंटा रामभाऊ टिळक यांनींच ता. २८ जुलै रोजीं ट्रस्टींना नोटीस देऊन उपस्थित केला. या नोटिशींत " उत्सवासंबंधीं कोणताहि हक्क तुम्हांला नाहीं. आज नाहीं, उद्यां नाहीं, केव्हांहि नाहीं. आणि मी जो कार्यक्रम ठरवीन त्यांत तुम्हीं हरकत आणल्यास त्याचा खर्च व परिणाम तुम्हाला भोगावे लागतील " असें लिहिलें होतें. अर्थात् गतवर्षाच्याच कारणाकरितां यंदाहि फिरून कोर्टाकडे तूर्तातूर्त मनाईताकिदीची दाद मागणें ट्रस्टींना प्राप्त झालें. त्याप्रमाणें ता. २-८-२८ रोजीं अर्ज करण्यांत आला. त्याची सुनावणी फर्स्ट क्लास सबजज्ज यांचेपुढें होऊन ता. १६-८ रोजीं त्या कोर्टानें ट्रस्टींतर्फे निकाल देऊन रामभाऊ टिळक यांना तात्पुरती मनाईची ताकीद दिली. या निकालांतील मुख्य भागाचा सारांश आज दुसरीकडे पृष्ठ २ वर दिला आहे; हा निकाल अमान्य म्हणून त्यांनीं दुसरेच दिवशीं मुंबई हायकोर्टांत अपील दाखल केलें व त्याच दिवशीं ट्रस्टींतर्फेचा वकीलहि कोर्टांत हजर राहिल्यामुळें अपिलाची सुनावणी व त्याचा निकाल त्याच दिवशीं झाला. (या निकालाचा त्रोटक सारांश त्याच पृष्ठावर आम्हीं दिला आहे.) त्यावरून आजच्या घटकेला तरी कोर्टांत दाखल झालेल्या कागदपत्रांवरून केसरी-मराठा संस्थेचा अधिकार व तिच्या ताब्यांत असलेल्या स्थावर-जंगम मिळकतीची वहिवाट ही कायदेशीर रीतीनें ट्रस्टींचीच आहे ही गोष्ट पुणें फर्स्ट क्लास कोर्ट व हायकोर्ट यांनीं सिद्ध मानली आहे हें वाचकांना दिसून येईल.

फर्स्ट क्लास कोर्टाचा मनाईताकिदीचा हुकूम झाला तरी तो आपण मानणार नाहीं अशी वृत्ति रामभाऊ टिळक यांनीं प्रथमापासूनच प्रकट केली होती. प्रथम-

कोर्टानें एकदां निकाल दिल्यावर, आणि विशेषतः हायकोर्टानें तो कायम केल्यावर तरी, ते सुविचारानें वागतील अशी थोडीशी आशा कोणाकोणाला वाटत होती. परंतु तीहि व्यर्थ ठरली. फर्स्ट क्लास कोर्टाचा हुकूम झाल्यादिवशीं तो आपल्यावर बजावूं न देण्याची त्यांनीं तजवीज केली आणि हायकोर्टाचा निकाल होऊन ते पुण्यास परत आल्यावर कोर्टाचा हुकूम बजावण्याला बेलीफ आला असतां तो मी सही देऊन लागूं करूं घेत नाहीं असें त्यांनीं बेलिफला सांगितलें. तेव्हां तो हुकूम त्याला रीतीप्रमाणें दरवाजावर चिकटवावा लागला. पण रामभाऊ यांनीं लगेच तो फाडूनहि टाकला. फर्स्ट क्लास कोर्टाचा निकाल होतांच त्यांनीं असे उद्गार एकदोन ठिकाणीं प्रकट केले कीं, मी गायकवाडवाड्यांत बसवलेली गणपतीची मूर्तीच उचलून फेकून देईन! आणि रामभाऊ टिळक हे गायकवाडवाड्यांतच रात्रंदिवस राहात असल्यामुळें आणि केसरी-मराठ्याचीं कोणीहि माणसें वाड्यांत कायम राहात नसल्यामुळें रामभाऊ हे आपलें बोलणें खरें करून दाखवितील आणि उत्सवाचा भंग करतील अशी भीति सहजच उत्पन्न झाली. यामुळें ट्रस्टींनीं पोलीस अधिकाऱ्यांकडे अर्ज करून उत्सवाच्या सर्व दिवसांत हजर राहण्याकरितां व मूर्तीचें संरक्षण करण्याकरितां चार पोलीस शिपायांची पार्टी मागितली व त्याप्रमाणें ती देण्यांत आली.

रविवारीं ता. १९ रोजीं सकाळीं सुमोरें ११ वाजतां उत्सवमूर्ति आणून वाड्यांत बसविली व रीतीप्रमाणें पूजा-अर्चा होऊन तिची प्राणप्रतिष्ठा झाली. वाड्यांत मूर्ति आल्यापासून रामभाऊ टिळक यांच्या येरझारा मंडपांत व इतर भागांतून हेतुपुरस्पर टेहळणीच्या दृष्टीनें सुरू झाल्या. पुढें १२-१२॥ वाजतां इतर सर्व मंडळी आपआपल्या ठिकाणीं गेली असें पाहून रामभाऊ टिळक यांनीं प्रथम आपली किल्ली चालवून मखराचें बाजूचें दार उघडण्याचा प्रयत्न केला. पण तो निष्कळ झाला. तेव्हां समोरून मखराच्या मुख्य उघड्या भागांतून उडी घेऊन गणपतीच्या बैठकीखालीं त्यांनीं हात घातला. परंतु जवळ पोलीस शिपाई उभा होता त्यानें त्यांचा हात धरून त्यांस खेंचून मागें ओढलें व त्यांना अटक केली. अर्थात् हा प्रकार पाहून व ऐकून बरीच मंडळी वाड्यांत व वाड्याबाहेर जमली. नंतर पोलीस शिपायांच्या बोलावण्यावरून फरासखान्यांतून पो. इन्स्पेक्टर व नंतर डे. सुपरिंटेंडेंट हे आले. पो. इन्स्पेक्टर यांनीं रामभाऊजवळ बसून अनेक प्रकारांनीं त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला व तुमचें म्हणणें

काय आहे तें लिहून द्या असें म्हटल्यावर, रामभाऊ यांनीं झाल्या प्रकाराची लेखी कबुली दिलीच, पण आणखी असेंहि लिहून दिलें कीं, " मखरांत शिरून गणपतीची मूर्ति उचलून नेण्याचा माझा उद्देश होता व मला क्षणभर मोकळें सोडलें तर फिरून मी तीच गोष्ट करीन. " हें पाहतांच रामभाऊ यांना यापुढेंहि अटकेंत ठेवल्याशिवाय इलाज नाहीं असें समजून पो. अधिकारी त्यांना फरासखान्यांत घेऊन गेले; व तेथें त्यांनीं असें ठरविलें कीं, कि. प्रो. कोड कलम १०७ प्रमाणें शांततेचा भंग न करण्याबद्दल जामीन घेण्याचें काम चालवावें. त्याप्रमाणें सुमारें तीन वाजतां पोलीस अधिकारी व त्यांचे वकील हे रामभाऊ टिळक यांना घेऊन डि. मॅजिस्ट्रेट ट्यूडर ओवेन यांजकडे गेले व त्यांच्यापुढें पोलिसांनीं स्वतःची म्हणून फिर्याद मांडली. त्याप्रमाणें मॅजिस्ट्रेट यांनीं कच्चा हुकूम लिहून तुमच्याकडून जामीन कां मागूं नये याचीं कारणें दाखवा असा जाब विचारला. परंतु समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यामुळें पुढील रीतसर कामास सुरवात झाली. रामभाऊ टिळक यांनीं आपल्या वकिलाचा सल्ला घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून स्वतः पोलीस इन्स्पेक्टर हे गेले व रामभाऊचे वकील ॲड. चक्रनारायण यांना त्यांनीं कोर्टांत आणून दाखल केलें, तेव्हां तुम्ही रामभाऊंना एका बाजूस नेऊन चांगला सल्ला द्या असें डि. मॅजिस्ट्रेट यांनीं सांगितलें. परंतु सुमारें दहा मिनिटांनीं परत येऊन वकिलांनीं कांहींच उत्तर न दिल्यामुळें खाजगी तडजोडीचा प्रयत्न निष्फळ झाला असें समजून ट्रस्टी धोंडोपंत विद्वांस व पो. इन्स्पेक्टर यांच्या शपथेवर जबान्या घेतल्या. तसेंच रामभाऊ टिळक यांचाहि जबाब घेऊन त्यांनीं पूर्वी आपल्या हातानें लिहून दिलेला मराठींतील जबाब दाखल करून घेतला. यानंतर जामीन घेणें तो किती मुदतीपर्यंत घ्यावा याबाबत मॅजिस्ट्रेट, पोलीस व वकील यांच्यामध्यें चर्चा होऊन मॅजिस्ट्रेट यांनीं असा लेखी हुकूम दिला कीं, रामभाऊंनीं ता. १९ ऑगस्टपासून ता. २९ ऑगस्टअखेरपर्यंत म्हणजे गणपत्युत्सवाच्या दहा दिवसांच्या मुदतींत आपण फर्स्ट क्लास कोर्टाचा हुकूम तोडणार नाहीं किंवा शांतताभंग करणार नाहीं अशाकरितां एक हजार रुपयांचा जातमुचलका व प्रत्येकीं एक हजार रुपयांचे दोन जामीन द्यावे आणि हें घडून येईपर्यंत सरकारी अटकेंत राहावें.

हा हुकूम लिहिण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी व तो लिहून होत असतांहि मॅजिस्ट्रेट यांनी परोपरीनें रामभाऊ यांस असें सांगितलें कीं, "तुमच्याकडून जामीन मागणें हें

तुम्हींच मला अपरिहार्य करीत आहां. दोन दिवाणी कोर्टांचे हुकूम झाले ते तुम्हाला तूर्त मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. उद्यां ऐनदाव्याचा निकाल तुमच्यासारखा झाला तर तुमची तक्रार कायमचीच दूर होईल. पण तोंपर्यंत आहे त्या स्थितींत समाधान मानून राहणें हेंच समजूतदारपणाचें होईल. तुमच्यावर असलें काम चालवावें यांत ट्रस्टींना, पोलिसांना किंवा मला बरें वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. उलट याबद्दल आम्हाला खेदच होतो. तुरुंगांत राहिल्यानें तुमच्या कार्याला कसलीच मदत होणार नाहीं. आमची ही खटपट तंटा मिटावा, बखेडा होऊं नये, दंगाधोपा होऊं नये येवढ्याकरितांच आहे. तुम्ही यापुढें तरी पूर्वींसारखा प्रकार करणार नाहीं किंवा ट्रस्टींच्या उत्सवाला इतर प्रकारांनीं अडथळा करणार नाहीं असें प्रामाणिकपणानें आश्वासन द्याल, किंवा या उत्सवाच्या दहा दिवसांत मी पुण्यास न राहतां बाहेर जाईन असें सभ्य गृहस्थाच्या इमानदारीचा शब्द म्हणून मला आश्वासन द्याल, तर तें स्वीकारण्याची माझी अजूनहि तयारी आहे व मग मी जामिनकीचा पक्का हुकूम देणार नाहीं." अशा रीतीनें सांगूनहि कांहीं उपयोग झाला नाहीं तेव्हां मॅजिस्ट्रेट यांनीं अखेरच्या हुकुमावर सही केली, व केवळ जामीन किंवा तोंडी आश्वासन देण्याचें नाकारल्यामुळें रामभाऊ टिळक यांना दहा दिवस सरकारच्या अटकेंत राहणें प्राप्त झालें. मूळ मनाई-हुकूम दिवाणी कोर्टाचा, प्रत्यक्ष राखण सरकारी पोलिसांची, असें असतां मनाई-हुकूम तोडून ट्रस्टींचा गणपति उचलून नेण्याच्या कृत्याचा उघड व बेमुर्वतखोर प्रयत्न झाल्यामुळें पोलीस शिपायांना रामभाऊंना प्रथम अटक करावी लागली. आणि आतां मोकळें सोडलें तरी पुढें प्रतिक्षणीं तोच तोच प्रकार घडून येण्याची भीति उघड दिसून येते, तेव्हां जामीन घेणें किंवा अटकेंत ठेवणें याखेरीज आपल्यावरील कायदेशीर जबाबदारी पार पाडण्याला दुसरा उपाय नाहीं असें, स्वतः रामभाऊ यांच्या लेखी जबाबावरून व नंतरच्या तोंडी संभाषणावरून, ठरल्यामुळें पोलिसांनाच मॅजिस्ट्रेटपुढें फिर्याद करावी लागली. यापुढील मुदतींत तरी कांहीं सुविचार सुचून रामभाऊ हे जामीन देतात किंवा अटकेंतच राहूं इच्छितात हें आपोआप दिसूनच येईल. अशा रीतीनें हा खेदकारक प्रकार घडून आला म्हणून, रविवारीं सायंकाळीं गायकवाड-वाड्यांत श्री. गंगाधररावजी देशपांडे यांचें व्याख्यान जाहीर झालें होतें व श्रोतृसमाजहि जमला होता तरी, सर्वांनाच खेदकारक व विमनस्क करणाऱ्या या प्रकारामुळें

व्याख्यानाचा दिवसाचा कार्यक्रम रहित करावा असें ट्रस्टींनीं ठरवून, केळकर यांनीं ट्रस्टींतर्फे त्या दिवसाचा व तत्पूर्वीचाहि चालू वादांतील वृत्तांत सांगितला व सभा बरखास्त झाली.

आतां चालू वादासंबंधानें विशेष महत्त्वाच्या अशा एक दोन मुद्द्यांच्या गोष्टी वाचकांना नीट समजणें अवश्य आहे म्हणून त्या येथें देत आहों. ट्रस्टी व रामभाऊ टिळक यांच्यामध्यें आज मुख्य वाद केसरी-मराठा संस्थेच्या वहिवाटीसंबंधाचा आहे. या संस्थेसंबंधानें झालेलें ट्रस्टडीड हें टिळक-बंधू व ट्रस्टींपैकीं धों. वा. विद्वांस अशा त्रिवर्गानीं करून दिलेलें आहे. टिळक बंधू यांनीं १९२० सालीं ट्रस्टडीड रजिस्टर्ड करून देऊन, लो. टिळकांचे मृत्युपत्रांत लिहिल्याप्रमाणें तें कार्य स्वतःच्या नात्यानेंहि करून देऊन, वडिलांचे हेतु सफळ करण्याचें श्रेय घेतलें आणि केसरी-मराठा संस्थेवरील स्वत्वनिवृत्ति केली. इतकेंच नव्हे तर १९२१ सालीं त्यांनीं असा स्वच्छ बेदावा ट्रस्टींना लिहून दिला कीं, लो. टिळकांच्या मृत्युपत्राप्रमाणें आम्हाला जें कांहीं मिळावयाचें त्याची स्वतंत्र रीतीनें व्यवस्था झाल्यामुळें यापुढें केसरी–मराठा संस्थेकडे आमचें येणें किंवा त्यावर आमचा कांहीं एक बोजा राहिलेला नाहीं. उलटपक्षीं केळकर व विद्वांस यांच्या नांवें ट्रस्टडीड झालें असलें तरी स्वतः ते किंवा त्यांच्यामागून येणारे इतर ट्रस्टी यांना केसरी–मराठा संस्थेंत खासगी किंवा व्यक्तिशः असा कोणताच हितसंबंध मिळालेला नाहीं. लोकमान्यांच्या मृत्युपत्रामुळें टिळक बंधूंकडे या संस्थेवर कांहीं स्वत्व उरतच नव्हतें; व कोणत्याहि तऱ्हेच्या अर्थानें किंवा संबंधानें जें कांहीं उरलेंसुरलें अशी टिळक-बंधूंची समजूत असेल त्याचीहि निवृत्ति त्यांनीं ट्रस्टडीड व बेदावा पत्र (रिलीज डीड) यांनीं करून दिली. अशा रीतीनें ट्रस्ट ही स्वतंत्र अधिकाराची व वहिवाटीची संस्था झाली. आणि याहि-उपर सहा वर्षांनीं झाली गोष्ट ही आपली चुकली किंवा ट्रस्टडीड उलथून टाकून देऊं, अशी बुद्धि स्वतः किंवा कोणा दुष्ट बदसल्लागारांच्या सल्ल्यामुळें टिळक-बंधूंना नवी उत्पन्न झाल्यास त्यांना न्यायकोर्टाचा मार्ग खुला आहे; व कांहीं बाबतींत त्यासंबंधानें उलट–सुलट दावे दाखल होऊन सुनावणी होण्यापर्यंतहि मजल आली आहे. तेव्हां अर्थातच मध्यंतरीं कोणताहि बखेडा न करणें हेंच टिळक-बंधूंना योग्य होतें. परंतु बखेडा केल्यानें आपल्यास कांहीं फायदा होईल अशा खोट्या समजुतीनें त्यांनीं मालकी वहिवाटीच्या मुद्द्याला जोड म्हणून इतर कांहीं भलत्या वादाच्या दिखाऊ गोष्टींचा आश्रय केला आहे.

गतवर्षी त्यांच्या ह्या उपद्व्यापाच्या प्रयत्नास त्यांनीं गायकवाडवाड्यांतील उत्सवांत अस्पृश्यांना येऊं देणें न देणें या प्रश्नाचें स्वरूप दिलें व ट्रस्टींच्या कार्यक्रमाची वाट न पाहतां आपणच, मालकी हक्क बजावण्याचा पुरावा करण्याच्या हेतूनें, त्यांनीं अस्पृश्यांच्या मेळ्याला स्वतःचें निमंत्रण दिलें. पण अस्पृश्यांचा मेळा मंडपांत येऊं देण्याला ट्रस्टींची अमान्यता केव्हांच नव्हती ! तर फक्त निमंत्रण द्यावयाचें झालें तर तें ट्रस्टी देतील इतकेंच चालू वादाला अनुलक्षून हक्कसंरक्षणाचे दृष्टीनें ट्रस्टींचें म्हणणें होतें. व त्याप्रमाणें अस्पृश्यांचा मेळा आला, त्याचा कार्यक्रम झाला, व त्याचा सत्कारहि ट्रस्टींनीं केला. पण गतवर्षींचसें काय, खरी गोष्टच अशी आहे कीं, टिळकांच्या हयातींत केव्हांहि व त्यानंतर केव्हांहि गायकवाडवाड्यांतील गणपतीच्या मंडपांत अस्पृश्यांना किंवा त्यांच्या मेळ्यांना येण्याला कांहींच बंदी नव्हती. थेट मखरापर्यंत त्यांचा प्रवेश होत असे. त्यांना मुख्य बैठकीवर बसूं देण्यांत येई, आणि गुलाल लावणें किंवा पानविडा देणें अशा प्रकारें रीतीप्रमाणें त्यांचा सत्कारहि होई. येथील अस्पृश्यांच्या श्रीकृष्ण मेळ्याचे चालक राजभोज यांनीं सन १९२७ सालीं जी पद्यावलि प्रसिद्ध केली तिच्या अहवालांत खालील वाक्य आहे–" गतवर्षीं (१९२६) शिवाजी मंदीर, जोगेश्वरी, गायकवाडवाडा, व्यापारी मंडळ, रास्ता, शुक्रवार, सोमवार, बुधवार पेठ नेनेघाट, अस्पृश्य वस्ती वगैरे ठिकाणीं स्पृश्यांनीं मेळ्याला बोलावून सहानुभूति दाखविली." राजभोज यांची ही कबुली १९२६ सालीं घडलेल्या गोष्टीबद्दलची आहे ! आणि तेव्हां कोर्टांतील वादहि उपस्थित झाला नव्हता ! अर्थात् गतवर्षी (१९२७) अस्पृश्यांना गायकवाडवाड्यांत येण्याला ट्रस्टी मज्जाव करतात व आमचा मालकी हक्क म्हणूनच आम्ही ते आणूं शकतों असा टिळक-बंधूंनीं बाहणा केला तो अगदीं खोटा होता. तसेंच आणखी एक पायरी उंच उडी मारण्याकरितांच कीं काय, यंदा रामभाऊ टिळक यांनीं गायकवाडवाड्यांतील गणपति आम्ही प्रत्यक्ष पूजेलाहि अस्पृश्यांना मोकळा ठेवूं अशी जाहिरात दिली. पण अशा बतावणीच्या झाकणाखालीं मालकी हक्काचें घोडें पुढें दामटण्याचा जो एक हेतु होता तो कसा फसला हें जामिनकीच्या खटल्याची हकीकत वर दिली त्यावरून दिसून येईल.

तसेंच प्राणप्रतिष्ठा झालेल्या मूर्तीची पूजाहि करण्याला अस्पृश्यांना नसलेली मोकळीक देण्याचा रामभाऊंचा जो औदार्याचा जाहिरनामा प्रगट झाला तोहि

फुकट होता. या बाबतींत नुकतीच घडलेली वर्धा येथील श्रीलक्ष्मीनारायणाच्या देवळासंबंधींची हकीकत सांगून व शे. जमनलाल बजाज यांचें उदाहरण देऊन लोकांची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न झाला तोहि पण व्यर्थच होय. कारण श्रीलक्ष्मीनारायणाच्या देवळांत आजहि अस्पृश्यांना नवी सवलत म्हणून जी देण्यांत आली आहे ती देखील सभामंडपांत जाऊन दुरून दर्शन घेण्याची. प्रत्यक्ष मूर्तीला स्पर्श करून पूजा करण्याची नव्हे ! उलटपक्षीं गायकवाडवाड्यांतील टिळकांच्या हयातींत काय किंवा त्यानंतर काय, हीच पद्धत चालू आहे. म्हणजे मखरापर्यंत अस्पृश्यांनाहि जाण्याची मोकळीक, पण प्रत्यक्ष आंत जाऊन मूर्तीला स्पर्श करून पूजा करण्याची परवानगी फक्त एका नियोजित पण पुजाऱ्यालाच. मखराच्या आंत अस्पृश्यच काय, पुजाऱ्याखेरीज इतर कोणी म्हणजे ब्राह्मणहि सोंवळा असला तरी त्याला मूर्तीची पूजा करण्याचा अधिकार नाहीं. रामभाऊ टिळक यांना खरोखर उपास्यमूर्तीला अस्पृश्यांच्या हातूनच मुद्दाम पूजा घडवावयाची असती तर स्वतःच्या घरीं देव ठेवून एखादा अस्पृश्य पुजारी मुद्दाम नेमण्याला त्यांना कांहींच हरकत नव्हती. पण लो. टिळकांच्या वेळचे घरचेच देव फडक्यांत बांधून खुंटीला कायमचे ठेवण्यांत आल्यावर हे पूजा कोणाची करणार ! तेव्हां गायकवाडवाड्यांतील ट्रस्टींच्या गणपतीला अस्पृश्यांची पूजा मोकळी ठेवण्याचा जाहिरनामा काढल्यास घरीं देवांचा उपद्रव होऊं न देतां ईश्वरभक्तीचें पुण्य लाभलें, हलवायाच्या घरावर ब्रह्मार्पण या न्यायानें अस्पृश्योन्नतीच्या औदार्याचें सोळा आणे माप त्या वर्गाच्या पदरांत टाकतां आलें, आणि या दोन फायद्यांच्या मिषानें स्वतःचा मुख्य तिसरा फायदा सहज साधला तो असा कीं, ट्रस्टींच्या हातीं असलेल्या उत्सवावर मालकी हक्क गाजविण्याचा पुरावा सिद्ध झाला. पण असले दुहेरी तिहेरी फायदे स्वार्थीपणानें साधण्याची कल्पकता सुचण्यासारखी असली तरी ती सफळ होण्याइतकी सोपी नसते हें घडलेल्या प्रकारावरून दिसून येईलच.

गतवर्षी जोडभांडण म्हणून अस्पृश्यांच्या निमंत्रणाचें निमित्त सांपडलें. यंदा त्यांच्या सुदैवानें पंचांगवादाचें आणखी एक निमित्त रामभाऊ टिळक यांना मिळालें. वास्तविक पंचांगाचा वाद किंवा अभिमान असेल तर तो जाणत्या पुढाऱ्यांमध्यें किंवा पंचांगशोधनाचें कार्य आपापल्या परीनें करीत राहणाऱ्या

लोकांमध्यें असणार. या कामीं केसरीचे ट्रस्टी हे स्वतः ज्योतिषी गणक नसले तरी त्यांच्या प्रामाणिक समजुतीनें लोकमान्यांनीं स्वीकारलेल्या अयनांशाप्रमाणें व त्यांनीं मान्य केलेल्या संस्कारपद्धतीप्रमाणें शुद्ध पंचांग एक टिळकांचें स्मारक समजून व त्यांच्या हेतुसिद्ध्यर्थ ते आज आपल्या खर्चानें सात आठ वर्षें छापवीत आहेत. शिवाय आधारभूत करणग्रंथ करण्याकरितां टिळकांनीं नियोजित केलेल्या ज्योतिष्यांस देणगी म्हणून १००० रु. केसरी-ट्रस्टींनीं टिळकांच्या मरणोत्तर दिले. या गोष्टी लक्षांत घेतां नव्या पंचांगाचा अभिमान धरून ट्रस्टींनीं गायकवाडवाड्यांतील उत्सव नव्या म्हणजे टिळक पंचांगाप्रमाणें केला तर तें कोणीहि सयुक्तिकच म्हणेल. पण रामभाऊ टिळकांनीं जुन्या पंचांगाचा अभिमान धरून व नवें पंचांग हें थोतांड म्हणून तो उत्सव आम्ही जुन्या पंचांगाप्रमाणें पुढें करणार व आज नव्या पंचांगाप्रमाणें करूं देणार नाहीं असा आग्रह धरणें यांत खरी नजर पंचांगाच्या गुणदोषावर आहे किंवा फिरून मालकी हक्काचें घोडें पुढें दामटून पुरावा उत्पन्न करण्याकडे आहे हें कोणासहि दिसून येईल. पण या असंबद्ध प्रकाराच्या सूक्ष्म वर्णनांत आम्ही शिरत नाहीं. कारण त्यांत आम्हाला व्यक्तीवर टीका करावी लागेल व ती करण्याची आमची इच्छा नाहीं. तात्पर्य, टिळक-बंधु आणि केसरी-मराठा संस्थेचे ट्रस्टी यांच्यांतील वादाचें खरें स्वरूप काय होतें व आहे आणि अवांतर वाद आगंतुक रीतीनें उपस्थित करून बेकायदा दामटल्या जाणाऱ्या मालकी हक्काच्या घोड्याच्या खुरांनीं धूळ उडवून बाहेर लोकांची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न कसा चालू होता व आहे, याची हकीकत केव्हां तरी एकदां लोकांच्या कानावर घालणें अवश्य झालें होतें. म्हणून या प्रसंगानें आज ती थोडी दिली आहे.

लोकमान्यांच्या इच्छेप्रमाणेंच केसरीसंस्थेची व्यवस्था करण्याकरितां स्वतः टिळकबंधूंनीं सर्व कागदपत्र केले. पण आतां ते खोटे व अप्रामाणिकपणें करविलेले आहेत असें सिद्ध करून ही व्यवस्था उलथून पाडण्याचा रामभाऊ टिळक यांचा स्पष्ट इरादा आहे! हा उद्देश साध्य करून घेण्याच्या प्रयत्नाचाच एक भाग "गणेशोत्सव आम्हीं करणार व ट्रस्टींना करूं देणार नाहीं" हा आहे. वस्तुतः मूर्तिपूजा मी धार्मिकदृष्ट्या मानीत नाहीं असें रामभाऊंनीं गतवर्षींच एका जबाबांत कोर्टापुढें सांगितलें होतें! ट्रस्टडीडमध्यें गणेशोत्सव साजरा करण्याचा हक्क व कर्तव्य ट्रस्टींकडे स्पष्ट शब्दांत सोंपविलें आहे, व तें कर्तव्य व हक्क सोडल्यास या ट्रस्टडीड-

मधील एका कार्याला बाध येणारा आहे हा यांत एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. असो; मूळ दाव्यांचा निकाल लागेपर्यंत आम्हीं टीकाकारांच्या टीकांना कोणत्याही प्रकारें उत्तर न देण्याचें ठरविलें होतें. तोच आमचा विचार बहुतांशीं आजहि कायम आहे. तथापि अखेर निकाल होईपर्यंत आम्हांस स्वस्थच बसूं न देण्याचा कोणीं निश्चय केल्यास जरूरीपुरता तरी खुलासा करणें आम्हांस प्राप्तच आहे. पण तोहि खुलासा म्हणून, टीकाकारांना उत्तर म्हणून नव्हे. तें देण्याची वेळ येईल तेव्हां रीतसर देऊंच देऊं हें टीकाकारांनीं लक्षांत ठेवावें.

शेवटीं मुद्याची अशी आणखी एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे ती सांगतों. ती ही कीं, गेल्या रविवारीं घडलेल्या प्रकारांत ट्रस्टींचा प्रत्यक्ष संबंध कांहींच नाहीं. उत्सवमूर्तीचें संरक्षण व्हावें इतकेंच त्यांना हवें होतें, आणि झाला तो सर्व प्रकार हायकोर्टाच्या हुकुमानें बांधले गेलेले पोलिस अधिकारी व मॅजिस्ट्रेट यांच्या दरम्यानच परस्पर घडलेला आहे. रामभाऊंनीं हुकूम मोडला तो कोर्टाचा, दंडेली केली ती पोलिस शिपायांशीं. फिरून हरघडी हीच गोष्ट करीन असें लिहून दिलें तें पोलिसांनाच, फिर्याद पोलिसांनींच केली व जामिनाचा हुकूमही याच फिर्यादीवरून मॅजिस्ट्रेटांना द्यावा लागला. हा वाद खाजगी रीतीनें तुटला तर तोडण्याची ट्रस्टींची इच्छा व तयारी होती. आणि मुनसफसाहेब मि. पारेख यांनीं तशी संधी दिली तेव्हां पुण्यांतील तीन गृहस्थ म्हणजे बापूसाहेब काळे, पेन्शनर डि. जज्ज, रा. ब. लक्ष्मणराव देशपांडे, पे. डे. कलेक्टर, आणि बाबासाहेब देशपांडे, पे. डे. पो. सु. हीं तीन नांवें वकील भोपटकर यांनीं सुचविलींहि. पण रामभाऊ टिळक यांनीं यांपैकीं कोणतेंच नांव मान्य केलें नाहीं. तेव्हां स्वतः कोर्टानें रा. ब. राळे, फ. क्लास स्पे. मॅजिस्ट्रेट व पेन्शनर यांचें नांव सुचविलें. परंतु तेंहि त्यांनीं मानलें नाहीं. अशा रीतीनें तडजोडीच्या प्रयत्नास ट्रस्टी हे कबूल होते, पण स्वतः रामभाऊ टिळक हे नाकबूल होते ही गोष्ट लोकांना कळणें अवश्य आहे.

दुसरें असें कीं, गतवर्षीं कोर्टानें ट्रस्टींच्या अर्जावरून वेळोवेळीं टिळकबंधूंना कित्येक गोष्टी न करण्याबद्दल तात्पुरत्या ताकिदी दिल्या त्या मोडून रामभाऊ यांनीं कडीकोयंडे तोडले, मखर कापलें, मखराचें कुलूप तोडलें, योजनेविरुद्ध कार्यक्रम घुसडले व ते कोर्टाच्या हुकुमानें होत आहेत अशीं खोटीं हस्त-

पत्रकें काढलीं. अर्थात् या गोष्टी ट्रस्टींचे वकील यांनीं अर्ज करून कोर्टाच्या नजरेस आणल्या व त्यावर काम चालू झालें असतें तर रामभाऊ टिळक यांजवर गतवर्षीच कोर्टानें खटला भरला असता. परंतु उत्सव होऊन गेल्यामुळें झाल्या गोष्टीबद्दल काम चालवून खटला भरला जावा, रामभाऊ टिळक यांस शिक्षा किंवा दंड व्हावा अशी ट्रस्टींची इच्छा नसल्यानें ट्रस्टींच्या वकिलांनीं कोर्टास लिहून दिलें कीं, आम्हाला याबाबत काम चालवावयाचें नाहीं. तसेंच दिवाणी दावे दाखल होण्यापूर्वी गतवर्षी टिळक-बंधूंनीं ट्रस्टींना बेजाबता धमक्या देण्याचे अत्यंत भयंकर असे कांहीं उद्गार काढल्यावरून ट्रस्टींनीं सहीसाक्षीनिशीं पोलिस सुपरिंटेंडेंट यांजकडे बंदोबस्तासाठीं अर्ज केला होता. त्यासंबंधीं पुढें त्यांजकडून विचारण्यांत आलें तेव्हांहि आजच्यासारखा जामीन घेण्याचा प्रसंग असतांहि, वाईटपणा होईल तितका टाळावा या हेतूनें, ट्रस्टींनीं पोलिस अधिकाऱ्यांस कळविलें कीं, आम्ही पुढें काम चालवूं इच्छित नाहीं. तुम्ही समजुतीच्या चार गोष्टी सांगून, जें कांहीं घडत आहे त्याची दखलगिरी सर्वांना आहे असा इषारा टिळक-बंधूंस दिल्यानें तूर्त काम भागेल असें सांगून ट्रस्टींनीं पुढील काम चालविलें नाहीं. फार काय गेल्या जून महिन्यांतच आपसांत समजुतीनें या वादाचा निकाल झाला तर अजूनहि व्हावा या इच्छेनें दोघांहि ट्रस्टींनीं रामभाऊ टिळक यांना सामोपचाराचें पत्र लिहून त्यांचें म्हणणें विचारलें असतां "चोराशीं तडजोड कोण करतो?" असा अपमानास्पद जबाब ट्रस्टी यांना देण्यांत आला. उलट टिळक-बंधूंनीं पूर्वीं ए… कामांत विश्वासघाताची खोटी फौजदारी फिर्याद ट्रस्टींवर करून त्यांना शिक्षा करण्याचा प्रयत्न कोणत्याहि प्रकारें खासगी खुलासा न विचारतां किंवा लो. टिळकांनीं नेमलेल्या पंचांकडे फिर्याद न देतां, केला होता पण तो फसला. ही व अशा इतर अनेक गोष्टी ट्रस्टींतर्फे लोकांना सांगतां येतील. परंतु आम्हीं त्यांत आज अधिक खोल जाऊं इच्छित नाहीं. या वादांत कित्येक टीकाकारांनीं बारीकसारीक गोष्टींसंबंधानें खोटी व गैरसमज उत्पन्न करणारी टीका आजपर्यंत चालविली आहे. अशा लोकांच्या बारीकसारीक सर्व शंकाकुशंका आमच्या येवढ्या खुलाशानेंहि कदाचित् नाहींशा होणार नाहींत हें आम्ही जाणून आहोंत. पण आम्हीं पूर्वी प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें कोर्टाचा निकाल झाल्यावरच या गोष्टी साधार–सप्रमाण व संगतवार सर्व लोकांपुढें मांडतां येतील. कोर्टांत काम चालू असेपर्यंत कांहीं गोष्टी कायदेशीर दृष्ट्या तितक्या खुलासेवार मांडतां येत नाहींत.

लो. टिळकांच्या प्रत्यक्ष चिरंजिवांशीं वाद असल्यामुळें निरुपाय म्हणून ज्या गोष्टी कराव्या लागल्या तितक्याच सरळ कायदेशीरमार्गानें आजपर्यंत ट्रस्टींनीं केल्या आहेत व पुढें त्याच ते करतील. आडमार्गानें एक पाऊलहि टाकणार नाहींत, असें आजवर अनुभवास आलें आहे व पुढेंहि येईल अशी आम्हाला खात्री वाटते. एकदां कोर्टांत पाऊल पडल्यावर अखेर कोर्टाचा निकाल होईल तोच मान्य करण्याची तयारी ठेवणें सरळ बुद्धीचें होय. आतां येऊं नयेत असले खेदकारक व नाजुक प्रसंग जगाच्या व्यवहारांत सर्वांवरच नशिबानें येत असतात, तसलाच याहि वादाचा प्रकार होय ही गोष्ट लक्षांत घेऊन वाचकांनीं आजवर जशी मनाची धीरवृत्ति व समता ठेवली तशी याहिपुढें ठेवावी, व केसरी-मराठ्याचे चालक व या पत्रांचे वाचक यांच्यामध्यें एक विशेष जिव्हाळ्याचें नातें आहे हें लक्षांत ठेवून शक्य तर ट्रस्टींना या कामीं सहानुभूतिहि द्यावी, अशी विनंति आहे.

* * * *

गणपत्युत्सवाचा वाद

(केसरी, ता. ४ सप्टेंबर १९२८)

गायकवाडवाड्यांतील गणपत्युत्सवाच्या वादासंबंधानें गेल्याच्या मागील केसरींत आम्हीं कांहीं खुलासा केला आहे. त्यावरून पुष्कळच वाचकांचें समाधान झालें असें दिसतें. तथापि पुण्या–मुंबईच्या बाहेरच्या वाचकांना, वादांतील कित्येक मुद्द्यांच्या गोष्टींची, असावी तितकी कल्पना नाहीं असें कित्येकांनीं आमच्याकडे विचारलेल्या माहितीबद्दलच्या प्रश्नांवरून दिसतें. म्हणून या वादांतील मुद्दे व वस्तुस्थिति पुनः एकवार त्रोटक रीतीनें वाचकांचे पुढें मांडण्याचा विचार केला आहे.

(१) गायकवाडवाड्याचे दोन भाग आहेत. [१] पूर्वेकडील राहता अर्धा भाग. यांत पूर्वी लोकमान्य राहात असत व हल्लीं तो त्यांच्या मुलांकडे आहे. या भागाला त्यांचा एक उत्तराभिमुख थेट रस्त्यावर स्वतःचा असा स्वतंत्र दरवाजा असून, वाड्याच्या मुख्य दरवाजांतूनहि पण फक्त आपल्या घरांत जाण्या–येण्याच्या वहिवाटीचा त्यांना हक्क आहे. वाड्याच्या या राहत्या भागांत पूर्वी सार्वजनिक उत्सवांतील गणपति कधींच बसविलेला नव्हता. लो. टिळक यांच्या हयातींत फक्त घरचा खासगी एक गणपति दोन दिवस घरांत बसविला जाई. [२] याच वाड्यांतील पश्चिमेकडील निमा भाग हा पहिल्यापासून राहण्याच्या घरासारखा उपयोगांत येत नसून, यांतील इमारती मोकळी जागा वगैरे सर्वांचा उपयोग

लो. टिळकांच्या वेळेपासून आतांपर्यंत केसरी कचेरी, छापखाना, कागद, कंपोझिंग खातें, केसरीची लायब्ररी व राष्ट्रीय किंवा सार्वजनिक स्वरूपाच्या संस्था अथवा चळवळी यांच्या कचेऱ्या यांसाठीं उपयोगांत येई. टिळकांच्या वेळीं ह्या भागांत 'होमरूल लीग' कचेरी होती. हल्लीं तेथें प्रांतिक-काँग्रेस कमिटी, वसंत-व्याख्यानमाला, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, वगैरे संस्थांच्या कचेऱ्या असतात. याच पश्चिमार्धांतील आवारांतच १९०६ पासून म्हणजे टिळकांनीं वाडा घेतल्यापासून उत्सवांतील गणपति बसविला जातो. या गणपतीचा पोलीस-पास जसा टिळकांच्या हयातींत तसाच त्यानंतरहि आज ८ वर्षे, केसरीचे मॅनेजर व एक ट्रस्टी धोंडोपंत विद्वांस यांच्याच नांवें काढण्यांत येत असतो. आणि या उत्सवाचा खर्च आजवर केसरी संस्थेच्या पैशांतून केला जातो. टिळकांच्या हयातीपर्यंत या खर्चाची कमी--अधिक मंजुरी स्वतः टिळक देत असत, पण त्यांच्या मरणोत्तर ह्या खर्चाचा सर्वस्वीं अधिकार केसरी संस्थेकडे आलेला आहे. आणि या बाबतींत स्वतः आपणाला कांहीं अधिकार आहे असा हक्क लोकमान्यांच्या चिरंजिवांनीं गेल्या वर्षापर्यंत सांगितलाहि नव्हता.

(२) जी गोष्ट खर्चाची तीच उत्सवांतील कार्यक्रमांचीहि. गेल्या सालापर्यंत म्हणजे टिळकांच्या मृत्यूनंतर सतत सात वर्षेपर्यंत, या कार्यक्रमांत अमुक एक गोष्ट करा न करा म्हणण्याचा अधिकार आपणास आहे अशी मागणी टिळक-बंधूंनीं कधींहि केलेली नव्हती. कार्यक्रम ट्रस्टी हेच ठरवीत. आणि पानसुपाऱ्यांच्या निमंत्रणावर केसरीच्या व्यवस्थापकांचीच सही असे. गतवर्षी या कार्यक्रमांत हात घालण्याची बुद्धि टिळक-बंधूंना झाली असें पाहतांच, ट्रस्टींनीं मनाई-ताकिदीचा हुकूम कोर्टाकडे मागितला व कोर्टाकडून तो देण्यांतहि आला. यंदा रामभाऊ टिळक यांनीं एक पायरी वर मजल मारली, व एकंदर उत्सवालाच प्रतिबंध करण्याचे हेतूनें ऐनजिनसी उत्सवांतील गणपतीची मूर्तिच उचलून नेण्याचा प्रयत्न केला. पण तो बेकायदेशीर असल्यामुळें कोर्टानें धुडकावून लावला. आणि रामभाऊंविरुद्ध मनाई--ताकिदीचा हुकूम दिला असतां तोहि जाणूनबुजून त्यांनीं मोडला म्हणून त्यांना सरकारी अटकेंत राहावें लागलें.

(३) गतवर्षापर्यंत असला कोणताच हक्क टिळक-बंधूंनीं न सांगण्याचें कारण उघड आहे. त्यांना ही जाणीवच होती कीं, तारीख १६ ऑगस्ट १९२० रोजीं टिळक--बंधू व मृत्युपत्राचे एक्झिक्यूटर धोंडोपंत विद्वांस अशा तिघांनीं लो.

टिळकांच्या मृत्युपत्राला अनुसरून व इतर रीतीनें तें पूर्ण करण्याकरितां जें ट्रस्ट-डीड लिहून दिलें त्यांत उत्सवासंबंधानें एक स्पष्ट कलमच घालण्यांत आलेलें आहे, तें कलम असें:—

ट्रस्टडीड कलम ११

" आजपर्यंत गायकवाडवाड्यांत श्रीगणपत्युत्सव केसरी ऑफिसचे खर्चानें होत आला आहे त्याप्रमाणें तो उत्सव यापुढेंहि ही संस्था कायम आहे तोंपर्यंत ट्रस्टी यांनीं ट्रस्ट मिळकतींतून खर्च करून साजरा करावा. "

यावरून हें लक्षांत येईल कीं ' केसरी ' व ' मराठा ' पत्रांबरोबरच केसरा-मराठा संस्थेचें एक निश्चित कार्य म्हणून, गणपत्युउत्सव ट्रस्टींकडे गेला. या उत्सवासंबंधानें टिळकांच्या चिरंजिवांना खास असा कोणताच हक्क राखून ठेवण्यांत आलेला नाहीं. अशा रीतीनें टिळकांच्या हयातींत एकाच वेळीं गायकवाडवाड्यांत दोन गणपती बसत असत. एक खासगी. तो त्यांच्या वाड्याच्या राहत्या भागांत असे व त्यांतील मूर्तीचें आवाहन, विसर्जन, पूजाअर्चा वगैरे सर्व खासगी रीतीनें दोन दिवस होत असे, त्याचबरोबर पुण्यांतील दहा दिवसांच्या सार्वजनिक गणपत्युत्सवांतील एक गणपति म्हणून वेगळी मूर्ति गायकवाड-वाड्याच्या पश्चिमार्धांतील छापखान्याच्या आवारांत बसविण्यांत येत असे, आणि तिला केवळ खासगी किंवा घरगुती असें स्वरूप नसे. केसरी-व्यवस्थापकांच्या कामांतीलच तें एक काम समजलें जाई, म्हणून ट्रस्टडीडमध्येंहि या कार्यांचा अंतर्भाव ट्रस्टींचें कार्य म्हणून करण्यांत आला.

(४) गायकवाडवाड्यांतील या पश्चिमार्धासंबंधानें आणखी एक गोष्ट वाचकांनीं लक्षांत ठेवावी ती ही कीं, त्यांतलि इमारतींसह ही जागा केसरी संस्थेकडे भाड्यानें रहावी अशी टिळकांचीच योजना होती व ती त्यांच्या मृत्युपत्रांत स्पष्टपणें नमूद केलेली आहे. आणि त्याप्रमाणें १९२१ सालीं ' केसरी ' संस्थेनें ह्या आवाराची निरंतरची भाडेचिठ्ठी टिळक-बंधूंना लिहून दिली असून त्याकरितां केसरी संस्था यांना दरमहा १०० रुपये भाडें देतें. व टिळक-बंधु तें भाडें स्वीकारतात. इतकेंच नव्हे तर याच जागेंतील एक लहानसा भाग टिळक-बंधूंना वापरावयास हवा लागला तेव्हां त्यांनींहि उलट ' केसरी ' संस्थेला भाडेचिठ्ठी लिहून ती रजिस्टर करून दिली व त्या भाडेचिठ्ठीप्रमाणेंच तो त्यांना देण्यांत आला. अशा रीतीनें वाड्यांतील दोनहि भागांचे हक्क कायमचे

व पृथक् करण्यांत आलेले आहेत. अर्थात् टिळक-बंधूंच्या खासगी जागेंत त्यांच्या परवानगीशिवाय जाण्याचा केसरी संस्थेच्या ट्रस्टींना व इतर लोकांना जसा कोणताहि हक्क नाहीं, तसेंच केसरी संस्थेकडे कायमच्या भाडेचिठ्ठीनें असलेल्या या जागेंतहि स्टटींच्या परवानगीशिवाय येण्याजाण्याचा किंवा ती जागा वापरण्याचा कोणताहि हक्क (मुख्य दरवाज्यांतून त्यांच्या राहत्या घरांत जाण्यायेण्याच्या वहिवाटीशिवाय) टिळक-बंधूंना उरलेला नाहीं.

(५) तात्पर्य, अशा रीतीनें उत्सवाची जागा ट्रस्टींच्या पूर्ण सत्तेची आहे, ट्रस्टींकडे उत्सवाचें कार्य हें एक त्यांचें काम म्हणून सोंपविण्यांत आलेलें आहे. उत्सवांत होणारा सर्व खर्च केसरी ऑफिसमधूनच व्हावयाचा असतो, आणि या उत्सवांत टिळकबंधूंना राखून ठेवलेले असे कोणतेहि अधिकार नाहींत. इतक्या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे रामभाऊ टिळक यांनीं उत्सवाच्या मंडपांत परवानगीशिवाय शिरावें, हिंडावें, मखराचें कुलूप काढण्याचा प्रयत्न करावा, मखराच्या पुढील दारांतून आंत जाऊन गणपतीच्या बैठकीला हात घालावा ही शुद्ध दंडेली नव्हे तर काय ? परवानगीशिवाय रामभाऊ टिळक यांनीं या जागेंत शिरणें हाच मुळीं ट्रेसपसचा (अतिक्रमणाचा) गुन्हा आहे. आतां जोंपर्यंत सख्य व सामोपचार हीं नांदतात तोंपर्यंत कोणाचाहि हक्क व अधिकार कसाहि असला तरी एकमेकांनीं एकमेकांच्या जागेंत भलेपणानें येणें जाणें ह्या गोष्टी चालूं शकतात. परंतु आम्ही " ट्रस्टडीड मानीत नाहीं ! आठ वर्षांची वहिवाट मानीत नाहीं ! भाडेचिठ्ठी मानीत नाहीं ! कोर्टाचा हुकूम मानीत नाहीं ! तात्पर्य, कांहींच मानीत नाहीं. मनाला येईल तेंच दंडेलीनें करणार " अशी वृत्ति रामभाऊ टिळकांची दिसूं लागल्यावर ट्रस्टींना कोर्टाकडे मनाईहुकूम मागणेंच प्राप्त होतें. अशा प्रकारच्या हक्कासंबंधाचे प्रश्न केसरीच्या हजारों वाचकांच्या स्वतःच्या अनुभवांतहि उपस्थित झाले असतील व पुढेंहि होतील. आणि अशा बिकट प्रसंगीं स्वतः त्यांनीं पूर्वी काय केलें असेल व यापुढेंहि ते स्वतः काय करतील, म्हणजे वाद उपस्थित झाल्यावरहि स्वतःच्या कायदेशीर हक्कांचें अतिक्रमण करूं देतील कीं काय, हें मनांत आणून, मगच केसरी ट्रस्टींनीं केलें तें बरोबर कीं चूक याचा निर्णय त्यांनीं मनाशीं द्यावा. स्वतःवर संकट नाहीं तोंपर्यंत लोकांना उपदेश करण्याचें पांडित्य कोणालाहि असतें. परंतु अशा गोष्टींत दुसऱ्याला दोष देतांना आत्मौपम्य दृष्टीनेंच पहावें लागतें.

(६) आपल्या मनासारखा कांहीं विशेष कार्यक्रम व्हावा; किंवा अस्पृश्यादिकांना प्रत्यक्ष मूर्तीची पूजा करूं द्यावी, एवढीच गोष्ट रामभाऊ टिळक यांना हवी असली तर ती त्यांना स्वतःच्या राहत्या जागेंत गणपतीची दुसरी मूर्ति आणून स्थापून सहज करतां आली नसती काय? त्याकरितां ट्रस्टींचा गणपति उचलण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. दुकानांतून दुसरा गणपति त्यांना मिळूं शकला असता, आणि जेथें आज आठ वर्षांत गणपतीचें नांव नाहीं, तेथें त्यांनीं यंदा उत्सव केला असता तर त्यालाहि एक प्रकारें त्यांना 'आमच्या गायकवाडवाड्यांतील गणपत्युत्सव' असें म्हणवून घेतां आलें असतें. पण बोलूनचालून आडमार्गांत शिरावयाचें, पंचांगवाद व अस्पृश्यतानिवारण यांचें निमित्त करून पर्यायानें केसरी ट्रस्टींच्या जागेंत होणाऱ्या उत्सवावर मालकी प्रस्थापित करावयाची, व यावर मालकी म्हणून मग इतरांवरहि मालकी असा आपमतलबी क्रम सुरू करावयाचा असा रामभाऊ टिळक यांचा हट्ट उघड दिसून आल्यामुळें आपल्या हक्कसंरक्षणाकरितां ट्रस्टींना दिवाणी कोर्टाकडे जाण्याशिवाय मार्ग राहिला नाहीं. "उत्सव ट्रस्टींचा, तो करणार मी, पण खर्च मात्र द्यावा ट्रस्टींनीं" असला विचित्र कोटिक्रम कोर्टास पटला नाहीं हें साहजिकच आहे. टिळक-बंधूंना ट्रस्टींच्या कारभारांत ढवळाढवळ करण्याला कोणत्याही प्रकारें वावच राहूं नये म्हणून त्यांच्या विरुद्ध कायम मनाई हुकुमाचा दिवाणी दावा ट्रस्टींनीं गतवर्षीं मांडला आहे. त्यांत मुद्दे निघून आतां मुकद्दमा पुराव्यापर्यंत आला आहे व लवकरच त्याचा निकालहि होईल. तेव्हां तो निकाल होईपर्यंत थांबणें हेंच रामभाऊ टिळकांना सरळपणाचें झालें असतें. पण तशी वाट न पाहतां केवळ मनाच्या हक्कावर व अधिकारावर आपण वाटेल तें करूं असें वर्तन रामभाऊ टिळक यांनीं चालविल्यावर ट्रस्टींनींहि आपल्या कायदेशीर हकांचें संरक्षण करणें हेंच त्यांचें कर्तव्य होतें.

(७) कित्येकांना अशी कल्पना सुचते कीं, या वादामुळें केसरी ट्रस्टींनीं यंदा उत्सवच अजीबात न केला असता तर काय झालें असतें? पण त्याला उत्तर हेंच कीं, या बाबतींत ट्रस्टींना नेमून दिलेलें काम जर त्यांनीं केलें नाहीं तर उलट त्यांच्यावरच कित्येक लोकांनीं शब्द ठेवला असता. आणि ट्रस्टींच्या हक्काला एक बाधक पुरावा म्हणून त्याचा चालू खटल्यांत उपयोगहि केला गेला असता. आज गणपत्युत्सव करूं नका म्हणाले, उद्यां 'आमची मालकी आहे'

असें म्हणून केसरी–मराठा पत्र काढण्याच्या बाबतींतहि जर रामभाऊ टिळक असाच हक्क सांगू लागले तर तो ट्रस्टींनीं मानावा कीं काय ?

(८) असो. एकदां मनाईहुकूम मिळाल्यावर मग खरा विरोध रामभाऊ टिळक व ट्रस्टी यांच्यामध्यें उरला नव्हता. तो रामभाऊ टिळक व दिवाणी कोर्टांचे अधिकारी यांच्यामध्यें उरला. म्हणून पोलिसांना ही गोष्ट हातीं घेऊन मॅजिस्ट्रेटपुढें मांडावी लागली. बरें पोलिसांनीं रामभाऊ टिळक यांना प्रथम अटक केल्यानंतर जरी त्यांनीं माघार घेतली असती तरी देखील पुढील दहा दिवसांची अटक उपस्थित झाली नसती. पण पोलिस अधिकाऱ्यांना रामभाऊ टिळक यांनीं आपल्या हातानें जी जबानी म्हणून लिहून दिली तींत त्यांनीं असें स्पष्ट लिहून दिलें आहे कीं, यापुढें मी क्षणभरहि जरी मोकळा राहिलों तरी गणपति उचलून नेण्याचा हट्ट मी पुरा करीन असें त्यांनीं निक्षून लिहून दिल्यानंतर त्या दिवशीं नाहीं तरी पुढें उत्सवांतील दहा दिवसांत हा प्रसंग क्षणोक्षणीं उद्भवणारच अशी पोलिस अधिकाऱ्यांना परस्पर खात्री पटली म्हणूनच त्यांनीं तसें न करण्याविषयीं जामीन मागितला. अशा जबानीनंतर जामीन घेतल्याशिवाय त्यांना मोकळें ठेवणें ही गोष्ट पोलिस किंवा मॅजिस्ट्रेट यांना अधिकारी या नात्यानें शक्यच नव्हती. यावरून रामभाऊ टिळक यांना दहा दिवसांचा जो कारागृहवास घडला तो त्यांनीं आपण होऊन आपल्या हातानें ओढवून घेतला, पोलिस व मॅजिस्ट्रेट हे नको नको म्हणत असतांना ओढवून घेतला, हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

रामभाऊ टिळक यांची सुटका

(९) कोर्टांचा व पोलिसांचा हुकूम मोडून केसरी ट्रस्टींच्या उत्सवांत दंडेली करण्याचा हट्ट धरल्यामुळें, व मॅजिस्ट्रेटांनीं परोपरीनें सांगितलें असतां अखेर-पर्यंत जामीन देण्याचें नाकारल्यामुळें, रामभाऊ टिळक यांना दहा दिवस येरव-ड्याच्या तुरुंगांत रहावें लागलें. तेथें त्यांस युरोपियन वॉर्डमध्यें ठेवण्यांत आलें होतें. गुरुवार ता. ३० ऑगस्ट रोजीं सकाळीं त्यांची सुटका होणार त्या दिवशीं त्यांची मिरवणूक काढण्याचें पुण्यांतील केसरीचा द्वेष करणाऱ्या कांहीं मूठभर मंडळींनीं ठरविलें. रामभाऊ टिळकांची दंडेली ही वास्तविक केवळ ट्रस्टींविरुद्ध मालकी हक्काच्या भांडणासाठीं आहे ही गोष्ट आतां सर्व समंजस लोकांना कळून चुकली आहे. तथापि पंचांगवाद व

अस्पृश्यता–निवारण या गोष्टी मुद्दाम कांहीं अर्धवट लोकांची दिशाभूल करण्यासाठीं, व कांहीं केसरी संस्थेशीं साधेल त्या मार्गानें विरोध करण्यास नेहमीं तयार असलेल्या लोकांचें साह्य मिळविण्यासाठीं, या मालकी हक्काच्या भांडणांत घुसडण्यांत आलेल्या आहेत. रामभाऊंच्या दंडेलीला 'सत्याग्रह' हें नांव देऊन त्यांचा पाठपुरावा करणाऱ्या लोकांपैकीं प्रत्यक्ष सत्याग्रहास कोणीहि पुढें आलें नाहीं, व लिखाणानें पाठपुरावा करणाऱ्या ज्ञानप्रकाशाच्या कंपूंतील मंडळी या मिरवणुकीच्या बाबतींतहि उदासीन राहिली. मिरवणुकीचें हस्तपत्रक निघालें त्यावर ज्ञानप्रकाश कंपूपैकींहि कोणाच्या सह्या नव्हत्या. मिरवणुकीच्या हस्तपत्रकावर चार मुसलमान, कांहीं अस्पृश्य, कांहीं सत्यसमाजिस्ट ब्राह्मणेतर, कांहीं दुराराध्य कट्टर, कांहीं नवीन समतासंघवाले ब्राह्मण व रामभाऊ टिळकांचे नातेवाईक वि. दा. परांजपे अशा अनेक रंगी अनेकविध ४० लोकांच्या सह्या होत्या. व पुढें ' आणखी दीडशें लोक ' असें मोघम म्हटलें होतें ! हस्तपत्रकांत रामभाऊ टिळकांना ' सत्याग्रही ' म्हटलें आहे. त्यांना तुरुंगवास पत्करावा लागला त्यांत " जुन्या पंचांगाचा खरेपणा व विशेषतः अस्पृश्यतानिवारण या दोन गोष्टींचा प्रामुख्यानें समावेश होतो " असें म्हटलें असून रामभाऊंच्या दंडेलीला ' प्रशंसनीय नीतिधैर्य ' म्हणून संबोधिलें होतें ! पण वास्तविक या सत्याग्रहाच्या मुळांतलें सत्य काय आहे हें वर स्पष्ट करून सांगितलेंच आहे !

(१०) रामभाऊ टिळक यांनीं पोलिसाला लिहून दिलेल्या जबाबांत त्यांनीं आपण गणेशोत्सवाचे मालक आहोंत म्हणून व ट्रस्टींना उत्सव करण्याचा हक्क नाहीं म्हणून मीं गणपतीची मूर्ति उचलून नेण्याचा प्रयत्न केला असें स्पष्ट म्हटलें आहे. जुन्या पंचांगाच्या खरेपणासाठीं अगर अस्पृश्यतानिवारणाचें तत्त्व प्रस्थापित करण्यासाठीं आपल्याला ही गोष्ट करावी लागली असें त्यांनीं जबाबांत अगर मॅजिस्ट्रेटपुढेंहि म्हटलेलें नव्हतें. पण ज्यांना केसरीविरुद्ध येनकेन प्रकारेण हुल्लड उठविण्याची संधि साधावयाची होती त्यांना या गोष्टीची चौकशी करावयाचें कारणच नव्हतें ! यांतील कट्टर म्हणविणारांना गांधींच्या अनत्याचारी सत्याग्रहाच्या व्याख्येंत रामभाऊंच्या दंडेलीचा अंतर्भाव करून सत्याग्रहाच्या तत्त्वाची आपण विटंबना करीत आहोंत याचेंहि भान राहिलें नाहीं. आणि अस्पृश्यतानिवारण करावयाचें तें हिंदूंनीं करावें असें म. गांधी वारंवार सांगत असतां गणेशोत्सव, पंचांग–शुद्धि व अस्पृश्यतानिवारण या वादांत मुसलमानांना

पाचारण करण्यासहि त्यांना कांहीं हरकत वाटली नाहीं ! यावरून त्यांची वेळीं अवेळीं प्रगट होणारी गांधीभक्ति केवळ केसरीच्या द्वेषासाठीं पांघरलेली आहे हें उघड झालें आहे. ज्यांना पंचांगवादांत कांहीं ओ चें ठोहि कळत नाहीं, गणेशोत्सवाशीं ज्यांचा धर्मदृष्ट्या कांहीं संबंध नाहीं, ज्यांनीं सत्याग्रहहि जन्मांत कधीं केला नाहीं, अशा अनेकविध लोकांचा मेळा जमवून त्यांनीं केलें काय ? तर रामभाऊ टिळकांच्या मानीव वैयक्तिक हक्कशाबितीच्या दंडेलीला सत्याग्रहाचें स्वरूप देऊन, पण स्वतः प्रत्यक्ष 'सत्याग्रहांत' सामील न होतां अभिनंदन करण्याच्या मिषानें केसरीविरुद्ध द्वेष उगवून घेतला ! खादीप्रेमाकरितां म्हणून खादीचें कार्य करतों असें म्हणणारें पुण्याचें खादीभांडारहि या केसरीद्वेष-प्रदर्शनांत सामील होतें हेंहि लक्षांत ठवण्यासारखें आहे.

(११) रामभाऊंची गुरुवार ता. ३० रोजीं सकाळीं ८ वाजतां येरवड्याच्या तुरुंगांतून सुटका झाली. तेथें बाबुराव जेधे, श्रीपतराव शिंदे, जवळकर, राज-भोज, पोतनीस इ. मंडळी मोटार घेऊन गेली होती. जेधे यांनीं रामभाऊंना हार घातला. तेथून मोटार पुणें स्टेशनाजवळ आल्यावर मिरवणूक सुरू झाली ती ससून हॉस्पिटल, रास्ता पेठ, या रस्त्यानें 'डिप्रेस्ड मिशन'जवळ आली. तेथें जेधे यांच्या अध्यक्षतेखालीं रामभाऊंचें अभिनंदन करण्यांत आलें. तेथून नाना पेठ व गणेश पेठ या भागांतून मोतीचौकांतून बुधवार चौकांत मिरवणूक आली. वाटेंत वस्ताद हमजेखान यांच्या तालमीतर्फे रामभाऊंना हार घालण्यांत आला ! बुधवार चौकांत व मार्केटांतहि रामभाऊंना कांहीं ठिकाणीं हार घालण्यांत आले. खादीभांडारातर्फे रामभाऊंना हार घालण्यांत आल्याचें ज्ञानप्रकाशांत प्रसिद्ध झालें आहे. तें खरें असेल तर आश्चर्य होय. कारण रामभाऊंचे अंगाला आजपर्यंत कोणीं कधींहि खादीच्या कपड्याचा विटाळ झालेला पाहिला नाहीं. मिरवणुकीला बुधवारांत साधारणतः दोनशें मंडळी दिसत होती. पत्रकावर सह्या करणाऱ्यां-पैकींहि कित्येक इसम मिरवणुकींत दिसत नव्हते. गायआळींत 'स्वराज्य' पत्राच्या कचेरीतर्फे श्री. ललीत यांनीं रामभाऊंना हार घातला ! मिरवणुकीचा रस्ता आंखतांना त्यांत श्री. न. चिं. केळकर यांचें घर न वगळण्याची व्यवस्थापकांनीं खबरदारी घेतली होती व त्यांच्या घरावरून जातांना "केसरी कंपूचा" धिःकार करण्याची हौस कित्येकांनीं भागवून घेतली. केसरी कचेरींतील कारकून श्री. यशवंतराव कुलकर्णी यांचे घरावरून जातांनाहि हाच प्रकार झाला. गाय-

कवाडवाड्यांत मिरवणूक ११॥ चे सुमारास आली. तेथेंहि केसरीच्या मंडळींचा नांवानिशीवार धिःकार करण्यांत आला. शेवटीं वाड्यांतील ट्रस्टींच्या ताब्यांतल्या आवारांत अनधिकृत रीतीनें सभा भरगिण्यांत आली. त्या ठिकाणीं श्री. जवळकर यांनीं रामभाऊंच्या अभिनंदनपर भाषण केलें. ते म्हणाले, "मी जन्मभर टिकळांना शत्रु मानीत असलों तरी 'बापाची इस्टेट मुलाला मिळावी' या न्याय्यतत्त्वासाठीं रामभाऊ हे भांडत आहेत म्हणून मी त्यांना मदत करीत आहें." म्हणजे पंचांगवाद व अस्पृश्यतानिवारण हीं निमित्त मात्र घेतलेलीं सोंगें बाजूस राहून या अभिनंदनांतील खरें अंतःकरणाजवळ बाळगलेलें बिंग जवळकरांच्या तोंडून बाहेर पडलें! एकूण हा बहुरंगी मेळा रामभाऊंना वडिलांची संपत्ति मिळवून देण्यासाठीं जमला होता म्हणावयाचा! पण ज्यानें संपत्ति मिळविली त्याच्या इच्छेप्रमाणेंच ती खर्च व्हावी हें अधिक न्याय्य तत्त्व होय. वडिलांची संपत्ति मुलास मिळावी या सर्वसामान्य गोष्टीचा प्रचार आज कायदा कोर्ट वकील इ. करीतच आहेत. त्या बाबतींत सार्वजनिक चळवळ करण्याची आजपर्यंत कोणाला जरूर भासलेली नाहीं. असो. रामभाऊ उत्तर देतांना म्हणाले, "खालच्या कोर्टानें व हायकोर्टानें माझ्याबद्दल अन्याय केला आहे. दहा दिवस येरवड्यास राहून मीं जो सत्याग्रह केला तो पुढील सत्याग्रहाचा प्रारंभ आहे! पुढील महिन्यांत जुन्या पंचांगाप्रमाणें उत्सव होऊन अस्पृश्यांसाठीं सत्याग्रह होणार त्या वेळीं आपणां सर्वांचें साह्य मला मिळावें."

(१२) तात्पर्य, रामभाऊ टिळक यांच्याभोंवतीं या वादांत किती कोणत्या दर्जाचे व कोणत्या मताचे लोक जमा झालेले दिसतात हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. ज्यांनीं लो. टिळकांना जन्मभर उघड शिव्या दिल्या, जे कित्येक अजूनहि त्यांना अपशब्दाशिवाय उल्लेखित नाहींत, जे टिळकांची निंदा प्रत्यक्ष त्यांच्या मुलाच्या तोंडावर करतात, केसरी संस्थेचें वाटोळें झालेलें पाहिल्याशिवाय आपणाला हायसें वाटणार नाहीं असें जे म्हणतात अशा कित्येक लोकांची संगत केल्यानें आज रामभाऊ टिळकांना आपल्याला बाहेर जगांत कोणी साहाय्यकर्ते या 'असत्याग्रहां'त आहेत असें वाटत असेल. पण या त्यांच्या कृत्यानें अप्रत्यक्ष टिळक-द्रोहाच्या पातकाशिवाय दुसरें कांहीं त्यांच्या पदरीं पडणार नाहीं हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावें. टिळकांना अस्पृश्यतानिवारण मान्य होतें असें जर स्वतः रामभाऊ कबूल करतात तर टिळकांना मान्य असलेला असा कोणता

अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रकार आज केसरीला अमान्य आहे किंवा ट्रस्टींना अमान्य आहे, हें तरी त्यांनीं सांगावें ! नव्या पंचांगाच्या विरोधकांपैकीं चिंतामणराव यांनीं असें कबूल केलें आहे कीं, सांगलीसंमेलनांत कांहीं ठरलें असो अगर नसो, पण स्वतः टिळकांना १८ अयनांश इष्ट होते असें असतां रामभाऊ टिळक यांनीं तेवढें आपल्या वडिलांचा नव्या पंचांगाशीं कांहीं संबंध नाहीं असें कां म्हणावें ! तात्पर्य, रामभाऊंना नवें पंचांग काय जुनें काय दोहोंचीहि गरज तितपतच आहे. तसेंच अस्पृश्यतानिवारणासंबंधानें त्यांना आपले वडिलांचीं मतें व केसरी ट्रस्टींचीं मतें यांत फरक दाखवितां येणार नाहीं. अर्थात् हे दोन वाद आडमार्गांत शिरतांना रामभाऊंच्या पायाला लागले तेच ट्रस्टींवर फेकण्याकरितां त्यांनीं उचलून घेतले. याहून त्यांच्या तत्त्ववादित्वाला अधिक किंमत नाहीं हें केसरीच्या वाचकांना सहज कळून येईल.

---

८ पिसाळलेल्या कुत्र्याचा दंश !

(केसरी १९२८)

केसरी–मराठा संस्थेचे ट्रस्टी व श्री. रामभाऊ टिळक यांचे दरम्यान तडजोडीचें बोलणें सुरू असल्याचें वाचकांस विदितच आहे. त्याचा निकाल होईल तो वाचकांस योग्य वेळीं कळविण्यांत येईलच. या वादांत बाहेरचे अनेक लोक अनेक हेतूंनीं व अनेक दृष्टींनीं लक्ष घालीत असतात ! पैकीं पुण्याचे डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर हेहि एक होत. यांनीं, पूर्वीं त्यांचें अल्पायुषी वर्तमानपत्र 'पुणें समाचार' हें चालू असतां, केसरी–मराठा ट्रस्टींवर व विशेषतः केळकर यांचेवर कशा प्रकारची टीका केली होती हें केसरीच्या वाचकांना ठाऊक नसलें तरी, स्वर्गवासी 'पुणें समाचार' पत्राच्या मूठभर वाचकांना तरी तें माहीत असेलच. डॉ. केतकर यांचा स्वभाव कसा काय आहे याचा पूर्वींचा थोडाबहुत परिचय केसरीच्या वाचकांनाहि नाहीं असें नाहीं. शिवाय तोच परिचय टिळक चरित्रांत छापलेल्या त्यांच्या एका नामांकित पत्रानें दृढच झाला असेल, व केवळ त्याच हेतूनें तें पत्र छापलें असलें पाहिजे हें कोणीहि सांगेल. असो. हल्लीं डॉक्टरसाहेबांनीं श्री. न. चिं. केळकर यांना ट्रस्टच्या वादासंबंधीं पाठविलेलें एक पत्र खालीं देत आहों तें वाचून व त्यांत प्रकट झालेल्या मनुष्यस्वभावाचा मासला पाहून वाचकांना कौतुक वाटल्याशिवाय राहाणार नाहीं. हें पत्र असें—

Dr. Shridhar V. Ketkar,
21 Kahun Road Poona,
१३-९-२८

" वि. वि. आजपासून चाळीस दिवसांनीं तुमचा मृत्यु आहे असें समजून तुम्हीं आतां काय करावें याच्या तरतुदीला लागावें अशी तुम्हास माझी सूचना आहे. तुम्हास मी हें स्नेहबुद्धीनें लिहित आहें. मला पिसाळलेलें कुत्रें चावलें तेव्हां आपणांस कदाचित् लवकरच इहलोक सोडावा लागेल असें वाटलें. त्याचा मनावर फार इष्ट परिणाम झाला. कोणतेंहि शत्रुत्व वाढविण्यांत अर्थ नाहीं असें वाटूं लागलें. प्रेम व द्वेष या दोनहि गोष्टींचा फोलपणा अशा वेळेस वाटूं लागतो व निराळी दृष्टि उत्पन्न होते. सांगितलेला विचार लक्षांत घ्यावा हे विज्ञापना.

आपला,
श्री. व्यं. केतकर

ता. क. " आपल्या तडजोडीच्या प्रयत्नास यश येवो आणि आपली अप्रियता न वाढो. आम्हीं तुमच्यावर खुषीनें हल्ला केला नाहीं. आपली तडजोड झाली म्हणजे राजकारण अधिक स्वस्थ चित्तानें करतां येईल व आम्हीहि आपणांस मदत करूं. "

*
* *

या जगांत आचरट रिकामटेकडे लोक अव्यापारेषु व्यापार कसा करीत असतात याचें हें एक उत्तम उदाहरण नाहीं काय? दुसऱ्याला सदुपदेश करणारानें स्वतःची उपदेशक होण्याची पात्रता कांहीं थोडी तरी पाहिली पाहिजे. केळकर यांचें राजकारण डॉ. केतकर यांच्या मदतीच्या अभावामुळें कधींच खोळंबलेलें नव्हतें. ट्रस्टसंबंधाच्या वादाची आग भडकविण्याचें श्रेय डॉ. केतकर यांच्याकडे किती आहे याची अंतस्थ माहिती ज्याला असेल त्याला डॉक्टरसाहेबांनीं केळकरांना केलेल्या या पत्रांतील उपदेशाच्या मायावीपणाची खरोखर किळसच वाटेल. डॉक्टरसाहेबांना पिसाळलेलें कुत्रें कधीं चावलें याची तारीख त्यांनीं लिहिली नाहीं ती ठरविणें अवश्य आहे. कारण त्यांना श्वानदंशाची बाधा होऊन पुष्कळ पावसाळे लोटले असले पाहिजेत असाच त्यांचे अनेक लेख व ग्रंथ पाहून पुष्कळ वाचकांचा समज झालेला आहे. डॉक्टरसाहेबांना 'स्मशानवैराग्या' ऐवजीं 'श्वानवैराग्य' उत्पन्न झाल्याचा उल्लेख या पत्रांत आहे व त्यांना प्रेम व द्वेष दोनहि व्यर्थ वाटूं लागल्याचें ते लिहितात. पैकीं प्रेमाचें वैयर्थ्य त्यांना वाटूं

लागलें असल्यास तें कधींपासून व कशामुळें याची माहिती आम्हास नाहीं. पण द्वेषाचें वैयर्थ्य ते तोंडानें बोलून दाखवीत असले तरी तो द्वेष अजूनहि त्यांच्या मनांत जळत आहे हें त्यांच्या पत्रावरूनच दिसून येण्यासारखें आहे. केळकरांच्या भावी मृत्यूसंबंधीं डॉक्टर केतकर यांनीं आपल्या पत्रांत नक्की भविष्य केलें आहे. त्या बाबतींत आम्हाला इतकेंच म्हणावयाचें कीं, डॉक्टरसाहेबांच्या घरांत भुताटकीची विद्या निर्माण झाल्याचें टाईम्स वगैरे पत्रांतून पूर्वीं जगजाहीर झालें आहे. पण या विद्येबरोबरच जारणमारण उच्चाटन आणि भविष्य वर्तविण्यासारखी योग–विद्या त्यांच्या घरीं प्रगट झाल्याचें कोणास माहीत नाहीं. केळकर यांच्या मुदतबंद मृत्यूच्या भविष्याबरोबरच त्या मृत्यूचा प्रकार व प्रसंग याचें भविष्यहि त्यांनीं आपल्या पत्रांत लिहिलें असतें तर ते केसरी ट्रस्टच्या वादांत आणि समेटाच्या प्रयत्नांत किती सूक्ष्म व कोणत्या बाजूनें लक्ष घालतात हेंही लोकांना समजलें असतें!

---

९ केसरीचें छोटें फाईल अर्थात् “ सारसंग्रह ”

केसरींतील महत्त्वाचा व संगाह्य असा थोडाबहुत तरी मजकूर आपल्याला कायमचा संग्रहीं ठेवतां आला तर बरें, असें अनेक वाचकांना नेहमीं वाटत असतें. तथापि ही गोष्ट जितकी इष्ट वाटते तितकी ती कठीणहि असते. केसरीचीं काय किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि वर्तमानपत्रांचीं काय फाइलें नीट बांधून संग्रहीं ठेवणारे वाचक फारच थोडे असतात. त्याचें कारण प्रथम असें कीं, एका वर्तमानपत्रावर अनेक वाचकांची भूक भागावयाची असते यामुळें कोणताहि अंक एकदां हातोहात गेला म्हणजे सहसा परत येत नाहीं. आला तर फाटून, विसकटून, मळून परत येतो. आणि मग तो फाइलींत ठेवावासा वाटत नाहीं. बरें कोणाच्या अंकावर इतरांच्या उड्या नसल्या तरी प्रत्येक अंक वाचून, वेळींच नीट बाजूला काढून शिल्लक ठेवला जातो असें क्वचितच घडतें. कोणी वर्षाचे सर्व अंक अशा रीतीनें ठेविले तरी केसरीच्या ५१ अंकांचें फाईल इतकें जड व अवजड होतें कीं, तें पुठ्ठा घालून बांधवून घेण्याला बराच खर्च येतो. तसेंच कोणताहि विषय हुडकून काढण्याकरितां अंक चाळीत बसण्याला फार वेळ व श्रम लागतात याशिवाय महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, कोणतेंहि वर्तमानपत्र घेतलें तरी त्यांतील सगळाच्या सगळाच मजकूर संग्रहीं ठेवण्यासारखा असतो असें नाहीं. अर्थात् ज्याच्या त्याच्या आवडीप्रमाणें कांहीं थोडा मजकूर बाजूला काढून ठेवण्यासारखा असतो. पण तो तसा कातरून काढून व चिकटवून ठेवणें हें देखील

तितक्याच परिश्रमाचें काम असून तसें करण्याला लागणारी चिकाटी, फुरसत, किंवा व्यवस्थितपणा पुष्कळांना असत नाहीं. संग्रहालयें वगैरे संस्था ज्या काय समग्र फाइली ठेवतील तितक्याच. पण अशांच्याहि हातून हें काम नेहमीं तडीस जातें असें नाहीं. इतिहासदृष्ट्या जुनी माहिती कारणपरत्वें ज्यांना काढण्याचा प्रसंग येतो, त्यांना हा अनुभव पूर्णपणें अवगत आहे. वरील कारणामुळें केसरीच्या दरअंकांतील कांहीं निवडक मजकुराचा टाईप बाजूला काढून घेऊन केसरी छापखान्यांतच त्याच्या कांहीं वेगळ्या प्रती छापवाव्या व त्याचें पुस्तक बांधून वर्षाअखेर तें केवळ छपाईचा खर्च घेऊन फक्त केसरीच्या वाचकांना द्यावें अशी कल्पना घरच्याच एका केसरीच्या हितचिंतकानें गतवर्षीच्या जुलै महिन्यांत सुचविली. आणि प्रयोगादाखल ती तावडतोब अमलांतहि आणण्यांत आली.

वरील कल्पनेप्रमाणें, तारीख २ ऑगस्ट १९२७ च्या अंकापासून, केसरीच्या दरअंकापैकीं सुमारें ८ कॉलम, म्हणजे रॉयल साईझचीं सुमारें ८ पृष्ठें, इतका मजकूर निवडून बाजूला काढून तो वेगळा छापण्यास आम्हीं सुरवात केली. परंतु केव्हांहि डिसेंबर अखेर वर्षाचा मेळ पडावा म्हणून या सारसंग्रहाचें अथवा छोट्या फाइलाचें पहिलें वर्ष दिडकें धरून १९२८ च्या डिसेंबरच्या शेवटल्या अंकापर्यंत हा क्रम आम्ही चालू ठेवणार आहों आणि त्याप्रमाणें होणारें **सुमारें सहाशें पृष्ठांचें पुस्तक** छापून पुरें करून बांधून आम्ही विक्रीस काढणार आहों. सदर पुस्तकांत घेतलेले वेंचे अर्थात् केसरीच्या संपादक मंडळानेंच आपल्या निवडीप्रमाणें व पसंतीप्रमाणें काढले आहेत. यामुळें कोणाहि वाचकाला आवडेल तोच व हवा तितका मजकूर या पुस्तकांत मिळेलच असें नाहीं. परंतु सुमारें १७ महिन्यांतील केसरीच्या अंकांतून निवडून काढलेल्या मजकुराचें पुस्तक ६०० पानांचें झालें आहे, यावरून सामान्य वाचक प्रायः जितका मजकूर संग्रहीं ठेवूं इच्छील तितका तरी बहुधा यांत आला असेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कसेंहि असलें तरी केसरींतील मजकूर प्रत्येक वाचकानें स्वतः कातरून, चिकटवून ठेवून, त्याचें पुस्तक स्वतः बांधण्यापेक्षां या पुस्तकानें उपलब्ध केलेला सारसंग्रह त्याला अधिक सोईचा वाटेल यांत शंका नाहीं.

पुस्तक वेगळें काढण्यांत दुसरी एक सोय करतां आली ती अशी, केसरी वर्तमानपत्र ज्या यंत्रावर छापलें जातें त्यावर त्याच्या सोईकरितां कागदाचीं कांहीं एक प्रकारचीं वाटोळीं भेंडोळींच उपयोगांत आणावीं लागतात; व हा कागद

सामान्यतः पुस्तकाच्या कागदापेक्षां अधिक खरखरीत व मळकट असतो. परंतु प्रस्तुतच्या सारसंग्रह पुस्तकाच्या प्रती कांहीं थोड्या मर्यादित धरल्यामुळें आम्हाला हें पुस्तक वेगळ्या एका यंत्रावर छापून घेतां आलें; व त्यामुळें सामान्य रीमांचा चौरस कागद वापरतां आला. म्हणून तो केसरीच्या कागदापेक्षां स्वच्छ व सफाईदार घेतला आहे.

या ६०० पानांच्या पुस्तकाची किंमत फक्त छपाईचा खर्च भागण्यापुरती म्हणजे १। रुपया ठेवण्यांत आली आहे. शिवाय या पुस्तकाची सोय प्रथमतः तरी फक्त केसरीच्या वाचकांपैकीं एक हजारापुरतीच योजलेली असल्यामुळें, या खेपेस आम्हीं पुस्तकाच्या प्रती अवघ्या एक हजारच काढल्या आहेत. तरी केसरीच्या वर्गणीदारांच्या यादींत नोंदलेल्या लोकांपैकीं, ज्यांच्याकडून या पुस्तकाची किंमत केसरीच्या ऑफिसकडे **तारीख १ जानेवारी १९२९** पर्यंत रोख जमा होईल त्यांचीं नांवें वेगळीं नोंदवून, हा सारसंग्रह अनुक्रमानें त्यांना देण्यांत येईल. पुस्तक मोठें झाल्यामुळें टपाल व पॅकिंग याचाच खर्च कमींत कमी १२ आणे येतो तरी ज्या ग्राहकांना पुस्तक टपालांतून मागवावयाचें असेल त्यांनीं दोन रुपये केसरी कचेरीकडे रोख भरल्यास त्यांना पुस्तकें टपालमार्गें पाठविण्यांत येतील. अर्थात् पुण्यास केसरी कचेरींतून हीं पुस्तकें कोणां स्नेह्याकडून येतां जातां नेल्यास हा मोठा खर्च वांचण्यासारखा आहे. पुण्यास केसरी कचेरींतून हीं पुस्तकें नेणारांस फक्त १। रुपया एवढीच किंमत पडेल.

असलें पुस्तक काढण्याचा हा पहिलाच प्रयोग म्हणून पुस्तकाची आवृत्ति आम्हीं फक्त एक हजार प्रतींचीच धरली आहे. यामुळें अनेकांची निराशा होण्याचा संभव आहे, तथापि या प्रयोगाचा अनुभव तारीख ३१ जानेवारी १९२९ पर्यंत जसा येईल, त्याप्रमाणें दुसऱ्या वर्षाच्या पुस्तकाच्या प्रती किती काढाव्या याचा अंदाज करतां येईल. या पुस्तकानें केसरीच्या वाचकांना एका नव्या दिशेनें थोडाबहुत तरी उपयोग होईल अशी आम्हांस आशा आहे.

न. चिं केळकर
धों. वा. विद्वांस
ट्रस्टी, केसरी व मराठा.

---

१० आत्मनिवेदनाचे दोन शब्द

(केसरी, ता. ३ ऑगष्ट १९२९)

लो. टिळकांची नववी पुण्यतिथि परवां झाली. आज द्विसाप्ताहिक केसरीचा पहिला अंक निघत आहे. ही गोष्ट टिळकांच्या हयातींतच घडली असती तर त्यांना किती तरी आनंद झाला असता. कारण त्यांचें सर्वच आयुष्य केसरीचें संगोपन व संवर्धन करण्याकडे गेलें. स्वराज्यसंपादन हें टिळकांचें साध्य होतें. आणि जसें ज्यांचें साध्य त्या मानानें त्यांचें साधनहि असावें लागतें. म्हणूनच टिळकांनीं केसरी पत्र हातीं घेऊन त्याची कार्यक्षमता निरनिराळ्या रीतीनें वाढविली. त्यांनीं त्याचा आकार वाढविला, पानें वाढविलीं, थोडया वेळांत पुष्कळ प्रती निघाव्या म्हणून अवश्य ती यंत्रासामुग्री जुळविली, सोयीच्या इमारती बांधल्या, नवीन माणसें हाताशीं घेतलीं. तात्पर्य, केसरीचा वाचक वर्ग व त्या द्वारें पत्राचा लोकोपयोग वाढावा म्हणून जो जो प्रयत्न अवश्य तो तो सर्व त्यांनीं केला.

कारागिरीसंबंधानें इंग्रजींत ज्या दोन अर्थपूर्ण म्हणी प्रसिद्ध आहेत त्या टिळकांनीं स्वतःसंबंधानें खऱ्या करून दाखविल्या होत्या. Only a bad workman quarrels with his tools याला मराठींतील "नाचायला येईना तर म्हणे अंगण वांकडें" ही म्हण बरीच जवळ येते. नाचणारा कुशल असेल तर तो अंगणाचा वांकडेपणा किंवा कोस आपल्या कौशल्यानें काढून टाकतो. त्याप्रमाणें टिळकांनीं कोणत्याहि स्थितींत साधनांच्या कमतरतेबद्दल रडगाणें गाइलें नाहीं, तर आपल्या गुणांनीं त्यांजकडून त्यांच्या मगदुराबाहेर काम करून घेतलें. स्पार्टन इतिहासांत अशी गोष्ट आहे कीं, एकदां रणांगणावर निघतांना सेनापतीनें सैनिकांना जवळ बोलावून त्यांना आपल्या हातानें तलवारींची वांटणी करून दिली. पैकीं एकाच्या हातीं तलवार गेली ती दोन अंगुळें आखूड होती. हें पाहून "मला तलवार आखूड दिली" अशी तक्रार त्यानें केली. तेव्हां सेनापति हंसून म्हणाला, "गड्या, तलवार दोन अंगुळें आंखूड असली म्हणून काय बिघडलें ? तूं इतरांपेक्षां केवळ एकच पाऊल पुढें अधिक उचलून टाक म्हणजे पहा तुझी हीच तलवार इतरांच्या बरोबरीची किंबहुना त्यांच्याहून थोडी लांबच होईल !"

टिळक व त्यांचीं साधनें

अशाच रीतीनें टिळकांनीं साधनांचा उणेपणा आपल्या कौशल्यानें भरून काढला. कारकिर्दीच्या प्रारंभीं टिळकांची गरिबी होती. तेव्हां 'एडिटरी'चा

थाट तर कोठला ? पण स्वतंत्र टेबलखुर्चीहि नव्हती ? अशा वेळीं अंथरुणाच्या वळकटीचेंच टेबल करून त्यांनीं केसरीकरितां लेख लिहिले. पण पुढें टेबलावर लिहिलेल्या लेखांपेक्षां ते खचित कमी प्रतीचे नव्हते. पदरीं कारकून नव्हता तेव्हां टिळकांनीं, कंटाळा करीत करीत कां होईना, स्वतः हातानें लेख लिहिले. पण पुढें कारकुनाकडून, किंवा एखादे वेळीं तावडींत सांपडल्यास एम. ए. किंवा एलएल. बी. अशा श्रेष्ठ पदवीधराकडून स्वतः तोंडानें सांगून लिहून घेतलेल्या लेखांपेक्षां ते पूर्वीचे लेख खचित कमी सरस नव्हते. कारकिर्दीच्या सुरुवातीला केसरी चार पानांचा होता म्हणून कांहीं तेव्हांचे लेख, पुढें तो ८ किंवा १२ पानांचा झाला तेव्हांच्या लेखांपेक्षां, कमी परिणामकारक होते असें नाहीं. केसरी किंवा तदनुषंगिक इतर साधनें आपल्या कार्याला अपुरीं पडतात असें मनांत वाटत असलें तरी त्यांना टिळकांनीं केव्हांहि उघडपणें नांवें ठेविलीं नाहींत. त्यांची सेवा घ्यावी, त्यांचा उपयोग करून घ्यावा, व वरतीं त्यांची निंदा करावी असला कृतघ्नपणा टिळकांनीं केव्हांहि केला नाहीं.

हें सर्व एका म्हणीसंबंधानें झालें. पण दुसरी जी एक इंग्रजी म्हण आहे, तीहि टिळकांना लागू पडते. ती अशी A Good workman makes his own tools–"तोच खरा चांगला कारागीर कीं जो आपलीं हत्यारें आपणच तयार करतो." आतां एकेकट्या धंद्याला दहावीस यंत्रें लागावीं, आणि एकेकट्या यंत्राचे पांचपन्नास भाग वेगवेगळे तयार करावे लागावे, अशा हल्लींच्या काळीं वरील म्हण अर्थातच अक्षरशः लागू होणार नाहीं. कारण हेन्री फोर्डसारख्या स्वावलंबी व सर्वसंपन्न कारखानदारालाहि अजून कांहीं वस्तूंकरितां परक्यावर अवलंबून राहावें लागतें. श्रमविभाग आणि विशेषीकरण हा आधुनिक अर्थशास्त्रांतला एक नियमच होऊन राहिला आहे. तथापि हल्लींच्या काळांतसुद्धां कांहीं मर्यादेपर्यंत प्रत्येक धंदेवाला आपलीं हत्यारें व साधनें आपणच तयार करतो. आपण सुताराचेंच उदाहरण घेऊं. त्याच्या धंद्याला लागणारीं लोखंडी हत्यारें हीं कांहीं तो स्वतः बनवीत नाहीं. पण ह्या हत्यारांच्या मुठी, रंध्याची चौकट, फूटपट्टी असले जिन्नस तो स्वतःचे स्वतः बनवितो. आपलीं हत्यारें सोईप्रमाणें शक्य तितकीं ज्याचीं त्यानेंच बनवावीं लागतात, व सुतारापासून घड्याळजीपर्यंत पुष्कळसे देशी धंदेवाले तीं आज तयार करतातहि. टिळकानीं आपल्या चळवळीचीं साधनें पुष्कळशीं आपणच निर्माण केलीं व त्यांत केसरी वर्तमानपत्र हें मुख्य होय.

साधनांची जुळवाजुळव

साध्य किंवा ध्येय हें मात्र आपलें, आणि तें साधण्याला लागणारीं साधनें मात्र दुसऱ्याचीं, अशा स्थितींत कोणाचाहि उद्योग यशस्वी होऊं शकत नाहीं. आणि ह्या अनुभव टिळकांना प्रारंभापासूनच आला. डे. ए. सोसायटी कायमची सोडून देऊन सार्वजनिक चळवळींत पडावयाचें व स्वमतप्रसार करावयाचा हें टिळकांनीं निश्चित केल्याबरोबर, त्यांनीं पहिली गोष्ट केली ती ही कीं, छापखाना व वर्तमानपत्रें यांच्या वांटणींत कर्जासकट वर्तमानपत्रें आपल्या वांटणीला घेतलीं, छापखाना दुसऱ्या भागीदाराला दिला, व स्वतः जबाबदार संपादक होऊन अखत्यारीनें मतप्रसार सुरू केला. यानंतर १८९७ सालीं आर्यभूषण छापखान्यानें टिळक तुरुंगांत असतां, केसरी छापीत नाहीं असें म्हणून दगा दिला तेव्हां टिळकांना स्वतःचा छापखाना काढण्याची सहजच इच्छा झाली.

प्रथम केसरीच्या बटवड्याची व जमाखर्चाची व्यवस्थाहि आर्यभूषणाकडेच होती. पण उभयतांतील हितविरोधाचा परिणाम केसरीच्या उपयुक्ततेवर होतो असें दिसून येतांच त्यांनीं आपली स्वतंत्र कचेरी स्थापिली. केसरीच्या पुष्कळ प्रती काढाव्या लागूं लागल्या, तेव्हां छपाईचें मोठें यंत्र त्यांनीं आणिलें. व असलें धूड चालावयाचें म्हणून त्याला ऑईल इंजिनाची जोड द्यावी लागली. पुष्कळ प्रती निघावयाच्या म्हणजे अर्थात् टाईप वरचेवर झिजावयाचा म्हणून टिळकांनीं स्वतःची टाईप फाउंडरी काढली. आणि पुढें त्यांनीं अखंड टाईपाची योजना केली तेव्हां तर घरची स्वतंत्र फाउंडरी असणें आवश्यकच झालें. महायुद्धानंतर स्वराज्याच्या चळवळींत केसरीची लोकप्रियता इतकी वाढली कीं, त्यांना पूर्वीचे ' डबल फीडर ' यंत्रहि पुरेना. म्हणून तासाला सात आठ हजार प्रती छापून घड्या घालून देईल असलें मोठें यंत्र आणावें लागलें. व या नव्या यंत्रावर चौकोनी रिमाचे कागद निरुपयोगी म्हणून वाटोळे रीळचे कागद आणावे लागले. आणि छपाईचें यंत्र ' रोटरी ' पद्धतीचें म्हणून ' स्टीरिओ ' करण्याचें यंत्र जोडावें लागलें.

साधनांचें गौणत्व

पण याबरोबर सांगण्याची मुद्याची गोष्ट ही कीं, अशा रीतीनें टिळक छापखान्याच्या उपद्व्यापांत क्रमानें पायरीपायरीनें गुंतत गेले तरी, अखेरपर्यंत ते छापखानेवाले असे केव्हांहि बनले नाहींत. आणि केवळ चळवळीकरितां

वर्तमानपत्र व केवळ वर्तमानपत्रांकरितां छापखाना, ही विचारसरणी त्यांची केव्हांहि नाहींशी झाली नाहीं. एका संन्याशाची गोष्ट सांगतात कीं, उंदीर आपली वाळत घातलेली लंगोटी खातो म्हणून त्यानें मांजर पाळलें, मांजराला दूध पाहिजे म्हणून गाय ठेवली, गाईला चारा पाहिजे म्हणून शेत घेतलें, शेताला रखवाली पाहिजे म्हणून एक मुलगी नोकरीला ठेवली, आणि शेवटीं त्या मुलीच्या गुणांवर मोहून त्यानें तिच्याशीं लग्न केलें व आश्रमधर्म दूषित केला. पण याच्या उलट टिळकांनीं घरचा छापखाना मोठा व समृद्ध केला तरी वर्तमानपत्राव्यतिरिक्त त्याचा कांहीं उपयोग कधींच केला नाहीं, व केसरी फाउंडरीचा टाईप त्यांनीं कधींच विकावयास ठेवला नाहीं. त्यांच्या घरच्या लग्नमुंजीच्या चिठ्याहि ते दुसऱ्या छापखान्यांतून छापवून आणीत. कारण या खाजगी उपयोगाला लागणारें सामान, वास्तविक अगदीं थोडी किंमत पडणारें होतें तरी, त्यानीं छापखान्यांत ठेवलेंच नाहीं. वर्तमानपत्रा-बरोबरच ते चार माणसें अधिक ठेवून छापखान्याचा धंदा करते तर सहज होण्यासारखा होता. पण चळवळ हें ध्येय व वर्तमानपत्र हें जसें त्याचें साधन, त्याचप्रमाणें या साधनरूपी वर्तमानपत्राचें उपसाधन छापखाना इतकीच त्यांची दृष्टि होती. एरवीं छापखान्याचा दुय्यम धंदा करण्याला त्यांना काय कमी होतें!

असो. या नव्या मनूंत मतप्रसाराच्या दृष्टीनें पाहातां, स्वतंत्र वर्तमानपत्रासारखें दुसरें परिणामकारक साधन नाहीं ही गोष्ट सामान्य माणसालाहि जर कळते, तर ती टिळकांना उमगली नाहीं हें कसें होईल ? ती त्यांना तेव्हांच उमगली. आणि म्हणूनच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्यानीं केसरीपत्र घेऊन सार्वजनिक कार्यांत प्रवेश केला. केसरीची लोकप्रियता यापूर्वींच सिद्ध झाली होती. पण त्यांनींच पत्र हातीं घेतल्यापासून ती श्रेढीनें एकसारखी वाढतच गेली. केसरीच्या या लोकप्रियतेंत टिळकांच्या चळवळीची लोकप्रियता व उपयुक्तता पूर्णपणें प्रति-बिंबित झाली होती.

इतर देशांची गोष्ट कशाला ? पण हिंदुस्थानांतहि नांव घेण्यासारख्या चळवळ्या म्हणजे मतप्रसाराची आस्था बाळगणाऱ्या, प्रसिद्ध पुढाऱ्यानें आजवर या दृष्टीनें वर्तमानपत्राचा अभिलाष केला होता. मतप्रसार धावावयाचा तर त्याला स्वार होण्याला हा कागदी घोडा अवश्य असतो. व ज्यांना हा घोडा पदरीं बाळगतां येत नाहीं तेहि मधून मधून तो दुसऱ्याचा मागून घेतात. म्हणजे दुसऱ्याच्या

वर्तमानपत्राचा आश्रय करून मतप्रसार करतात. मनुष्य कितीहि उद्योगी, चपळ, बोलतांना न दमणारा व मोठ्या आवाजाचा असला, तरी व्याख्यानें, प्रवचनें देऊन किंवा शाळा काढून शिष्य पढवून तो किती लोकांना शिकविणार ? तेंच केसरीसारखें वर्तमानपत्र हातीं असल्यास, दर आठवड्यास हजारों लाखों लोकांशीं मनमुराद अनेक विषयांवर बोलतां येतें. या गोष्टीचें स्वारस्य टिळकानीं ओळखलें असल्यामुळें सर्व चळवळी करतांना त्यांनीं केसरीच्या संगोपनाकडचें व संवर्धनाकडचें लक्ष कधींहि ढळूं दिलें नाहीं.

दैनिक कीं अर्ध साप्ताहिक

साप्ताहिक वर्तमानपत्राचा जर इतका उपयोग तर तें पत्र द्विसाप्ताहिक केल्यास त्याचा उपयोग त्या प्रमाणानें वाढणारा आहे ही गोष्टहि टिळकांना अवगत होती. म्हणूनच केसरी अर्धसाप्ताहिक करण्याची कल्पना त्यांच्या विचारकक्षेंत घोळत असे. पण हें उपयुक्ततेचें प्रमाण त्यांनीं मनानें केसरी दैनिक करण्यापर्यंत वाढविलें नव्हतें हें आम्हांस निश्चित माहीत आहे. व ती गोष्ट सकारण होती. अर्थशास्त्रांतील एका प्रसिद्ध सिद्धांतांत सांगितल्याप्रमाणें कोणत्याहि गोष्टीची उपयुक्तता केवळ त्रैराशिकाच्या हिशेबानें वाटेल तेथपर्यंत वाढत नसते. या सिद्धांताला The Law of diminishing returns असें म्हणतात. कोणत्याहि धंद्यांत अशी एक मर्यादा कोठें तरी येऊन पोंचते कीं त्यापलीकडे त्रैराशिकाचा हिशेब उपयोगी पडत नाहीं. तो हटकून चुकतो. ही मर्यादा केसरीच्या बाबतींत टिळकांनीं आपल्या आवडत्या ग्राहकांना पडणाऱ्या टपालखर्चावरून व वर्गणीवरून निश्चित केली होती. कारण दैनिक पत्र एक पैशाच्या तिकिटानें वांटलें जात असलें तरी, वर्षभर दैनिक पत्र घेणारास नुसता टपालखर्चच साडेचार रुपये पडणार. आणि वर्गणी कितीहि कमी म्हणजे दर अंकाला अर्धा आणा ठेविली तरी तिचा वार्षिक खर्च नऊदहा रुपये पडणार. मिळून वर्गणीदाराला दैनिक पत्राकरितां ते साडेचार व हे साडेनऊ मिळून चौदा रुपये दरसाल खर्चावे लागणार. पण खेडेगांवच्या किंवा शहराच्याहि लोकांपैकीं येवढी रक्कम खर्चण्याची ऐपत असणारे लोक किती ? अर्थात् केसरी दैनिक करणें म्हणजे त्याचा प्रसार पुष्कळच कमी होणार, व वाचकवर्ग कमी झाला म्हणजे केसरीची नियोजित उपयुक्तताहि कमी होणार, ही गोष्ट टिळकांना दिसत होती. आणि त्यांचें तर

ध्येय असें कीं, आपला केसरी खेड्यापाड्यांतल्या गरीब लोकांनींहि वाचावा ! म्हणून केसरीच्या प्रगतीची टिळकांची कल्पना अर्धसाप्ताहिकापलीकडे दैनिकापर्यंत गेली नाहीं. असें असतां त्यानीं 'राष्ट्रमता' सारखें पत्र कां काढविलें ? याचें उत्तर हेंच कीं त्याचा खरा उपयोग त्यांनीं शहरापुरताच मानला. शिवाय दैनिक पत्र काढावयाचें तरी तें दुसरें एकादें काढावयाचें, पण केसरी दैनिक करावयाचा नाहीं असें धोरण त्यांनीं मनाशीं पक्कें केलें होतें.

असो. अशा रीतीनें टिळकांची केसरीच्या प्रगतीची कल्पना आवृत्तीच्या दृष्टीनें काय होती याचें विवेचन येथवर केलें. आतां आज आम्ही केसरी अर्धसाप्ताहिक करीत आहों याचें खरें श्रेय कोणाला आहे एवढेंच सांगावयाचें उरलें. व तें श्रेय आम्ही केवळ टिळकांच्या पुण्याईला आणि वाचकवर्गाच्या उदार आश्रयाला देतों. तें प्रस्तुत चालकवर्गाला आपणाकडे घ्यावयाचें नाहीं. त्याला आज आनंद व अभिमान वाटण्यासारखा असला तर तो इतक्यापुरताच कीं, लोकमान्यांच्या मनांत असलेल्या केसरीसंबंधीं निदान एका कल्पनेला त्यांना मूर्त स्वरूप देतां आलें आहे. तथापि १९०२ सालीं टिळकांनीं केसरीच्या दोन पानांचीं चार केलीं त्यावेळीं त्यांनींच म्हटल्याप्रमाणें 'आनंदापेक्षां किंवा अभिमानापेक्षां आम्हाला जबाबदारीची जाणीव अधिक होत आहे.'

हितशत्रूंचा समाचार

आम्हीं केसरी आठवड्यांतून दोन वेळां काढण्याचें ठरविल्यामुळें ज्यांना विषाद वाटला असे कित्येक लोक आहेत हें आम्ही जाणून आहों. कारण टिळक निवर्तल्यापासून त्यांची एकच अपेक्षा होती. ती ही कीं आतां तरी केसरी बुडावा. टिळकांच्या हयातींत केळकर दहा वर्षें केसरीचे संपादक होते, तथापि त्याला तेव्हां टिळकांचा आधार होता म्हणून तो चालला व उत्कर्ष पावला हें सरळच आहे. ते निवर्तल्यावरहि कांहीं दिवस लोकांनीं केवळ टिळकांच्या स्मरणार्थ आपला उदार आश्रय चालू ठेवला असेंहि कोणास म्हणतां येण्यासारखें होतें. कारण आकाशांतून तारका मूळ स्थानापासून भ्रष्ट व नष्ट झाल्या तरी त्यांचा पृथ्वीवरील प्रकाश कांहीं काळ टिकतोच. पण पुढें असहकारितेच्या धकाधकीचा मामला सुरू झाला तेव्हां टिळकांचा आधार तुटलेल्या केसरीच्या शत्रूंना सोन्याचीच संधि प्राप्त झाली असें वाटलें, व स्वतः त्यांनींही त्याचा पाडाव करण्याला शक्य तितका हातभार लाविला. कोणी राजकारणांत केसरी मवाळ

बनला असें म्हणून, कोणी त्याला म. गांधींचें शत्रुपद देऊन, कोणी तो खादीचा विरोधी असें म्हणून, कोणी प्रांतवार किंवा भाषावार विरोधी अभिमान जागृत करून, कोणी तो ब्राह्मणपक्षाचा असें ठरवून, तर कोणी उलट पक्षीं तो सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करतो म्हणून. तात्पर्य, ज्याला जें कारण सुचलें तें त्यानें पुढें करून केसरीचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न शिकस्तीनें केला. पण या खुळ्यांना हें कळेना कीं, एक अकालीं मेला तरी त्याचें उरलें आयुष्य दुसऱ्याला मिळत नाहीं! मग केसरी जाग्यावर जिवंत आहे तोंपर्यंत त्याचें आयुष्य इतर कोणाच्या भरतींत कसें पडणार? ज्याला त्याला आपल्या स्वतःच्या गुणाप्रमाणेंच या जगांत स्थान मिळतें. यामुळें केसरीची निंदा कर-करून शिणून भागून ही मंडळी आतां हताश होऊन बसली आहेत!

केसरीचा खप

केसरीचा खप कमी झाला, वर्गणीदार कमी झाले, अशा विविध-वार्ता कोणी व्यवसायबंधु उठवितो. केसरी अर्धसाप्ताहिक झाला तेव्हां तो मरणार, कारण दिवा मालवतांना मोठा होतो, असें अशुभ भविष्य वर्तवून कित्येक काशीकर पंडितांनीं आपल्या द्वेषाच्या लहरींचा उपशम केला. कोणी 'केसरी' या नांवानें सहज सुचणाऱ्या बिचाऱ्या शब्दावर 'ग्राम्य' कोट्या करून स्वतःलाच लोकांकडून ग्राम्य ठरवून घेतलें. स्वतःच्या शीलाला व संस्कृतीला शोभण्यासारखीं कुरूप व बेढव चित्रें काढून कित्येक कुडबुड्या जोशांनीं राज-कारणांत नसती लुडबुड केली. या सर्वांच्या दाताओठांची किंबहुना ओंठा-मनगटांची आम्हाला कींव येते. पण आम्ही तरी काय करणार? त्यांच्या इच्छेप्रमाणें टिळकांच्या मृत्यूनंतर केसरी हा एक दोन वर्षांत मृत्यु-पंथाला लागावयाचा तो न लागतां, अजून जिवंत आहे; नव्हे आपल्यापरी उत्कर्ष पावत आहे, शत्रूंच्या कंबरेंत लाथा घालीत आहे, व इतक्यानेंच न थांबतां अर्धसाप्ताहिक बनून पुढें पाऊल टाकीत आहे. याचें कारण, केसरीच्या शत्रूंचा द्वेष व मित्रांची सहानुभूति याच नुसत्या दोन शक्ति घेतल्या तरी, त्यांत ही दुसरी शक्तिच अधिक प्रभावी ठरली. व या सर्वांना फिरून टिळकांच्या पुण्याईचा पाठिंबा मागें आधार देतच आहे हें होय. आपले वर्गणीदार किंवा वाचक किती आहेत हें आंकडेबंद जाहीर करण्याचा शिरस्ता नाहीं म्हणून तो संभाळून आम्ही इतकेंच सांगतों कीं, कित्येक चिल्लर निंदक वर्तमानपत्रांच्या

दसपट वीसपटीपर्यंत, आणि त्यांतल्या त्यांत ज्यांना आपण फार पुढारलों असें वाटत आहे त्यांच्या तिप्पट चौपट केसरीचा खप आज होत आहे. प्रसंग पडल्यास हें सहज सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. सगळ्या हिंदुस्थानांत खपाच्या दृष्टीनें आजहि केसरीचा नंबर पहिल्या दोहोंतिहींत येईल.

टिळकांची पुण्याई

पण प्रत्यंतरानेंच कित्येक वेळां यथार्थ ज्ञान होत असतें म्हणून दुसऱ्याहि एका रीतीनें हेंच सांगणें प्राप्त आहे. गेल्या नऊ वर्षांत घडलेल्या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे टिळकांची पुण्याईच अलौकिक खरी असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. द्वेष, विरोध व अडचणी यांना लोकमान्यांनीं जिवंतपणीं सतत तोंड दिलें, विरोधाला पचनीं पाडलें. द्वेषाची धार बोथट केली, व अडचणींना त्यांनीं बाजूस सारलें. मरणोत्तरहि त्यांच्या यशाला अशाच प्रकारें कमीपणा आणण्याचे प्रयत्न झाले. पण त्यांची पुण्याई अखेर याला पुरून उरली असेंच गेल्या नऊ वर्षांचा अनुभव सांगतो. पुणें, नागपूर, अहमदाबाद, कराची, येथें स्वपर–विरोधाला बाजूस सारून त्यांचे पुतळे उभारले गेले. त्यांनीं शिक्षण घेतलेल्या संस्थेंत, व त्यांनीं काढलेल्या शिक्षण–संस्थेंतहि, त्यांचीं स्मारकें उभारलीं गेलीं. त्यांचीं लहान इंग्रजी मराठी चरित्रें प्रसिद्ध झालींच. पण विस्तृत असें त्यांचें चरित्र, आठवणीसारखे अपूर्व असे तीन ग्रंथ, त्यांचे अनेक लेखसंग्रह, सूक्तिसंग्रह, त्यांच्या धर्मविषयक मतावरील निबंध, इंग्रजी व हिंदी विस्तृत चरित्रग्रंथाचा पहिला भाग हीं प्रसिद्ध झालीं. याशिवाय त्यानीं आपल्या ह्यातींत प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांच्या व त्यांच्या भाषांतरांच्याहि आवृत्त्या निघाल्या. पुण्यास त्यांचें स्मारकमंदिर स्थापन झालें, आणि मुंबईच्या चौपाटीवरील पुतळाहि लवकरच उभारला जाईल. धार्मिक दृष्ट्या त्यांच्या पुण्यतिथीच्या उत्सवाची स्थिरनिधीनें चिरकालिक व्यवस्थाहि जमत आली आहे. त्यांच्या गांवोगांवच्या लहानसहान स्मारकांची यादी तर फारच मोठी होईल. त्यांची रायगड स्मारकाची योजना पूर्ण झाली. त्यांनीं योजलेला ' करणग्रंथ ' पुरा होऊन त्यांच्या योजनेनुसार पंचांगें काढण्याची व्यवस्था झाली. कर्मयोगाच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसाराची व्यवस्था झाली. त्यांच्या सामाजिक व हिंदुसमाजविषयक मतांची परिणति आज हिंदुसंघटनेच्या रूपानें महाराष्ट्रांत दृग्गोचर झाली आहे. आणि राजकारणांतहि त्यांच्या अनेक धोरणांची उपयुक्तता लोकांना अनुभवानें पटली आहे. असें अलौकिक यश किंवा पुण्याई फारच थोड्या पुरुषांना लाभते.

याच न्यायानें गेल्या नऊ वर्षांत अनेक अडचणींना, विरोधांना व उच्छेदक प्रयत्नांनाहि न जुमानतां केसरीची उन्नतिच होत गेली आणि लो. टिळकांच्या संकल्पाप्रमाणें आज आठवड्यांतून दोनदां वाचकांच्या भेटीला जाण्याचा योग त्याला आला ही आम्हीं टिळकांची पुण्याईच कां मानूं नये ? महात्मा गांधींसारखा पुरुष अगदीं तावून सुलाखून योग्यता पाहून माणसांचा संग्रह करणारा; पण तो तुरुंगांत गेला असतां तेवढ्या अवधींत त्यांच्या वर्तमानपत्राचे तीन संपादक झाले, व त्याचा खप पंचवीस हजारांच्याहि वर होता तो तीन हजारांवर आला हें स्वतः म. गांधींनींच एकदां जाहिर केलें होतें ! हा तुलनात्मक विचार मांडण्याचें कारण हेंच कीं टिळकांची पुण्याई आम्ही कां व कोणत्या दृष्टीनें म्हणतों हें ध्यानांत यावें. आणि टिळकांचें स्मरण ठेवून, प्रामाणिक तत्त्वनिष्ठेनें, आपल्यांत असेल ती शक्ति व कर्तृत्व या कामांत वेंचून, टिळकांनीं निर्माण केलेल्या या 'केसरी' पत्राला व 'केसरी' संस्थेला चिरस्थायी, उपयुक्त व संग्राहक स्वरूप देण्याचा जसा गेलीं नऊ वर्षें आमचेकडून प्रयत्न होत आला आहे, तसाच तो पुढेंहि चालू राहील व केसरी आठवड्यांतून दोनदां निघण्यानें त्यांत भरच पडेल. यामुळें वाटणाऱ्या समाधानांत आमच्याप्रमाणें आमचे हजारों हितचिंतक व टिळकांचे भक्त, अनुयायी, चहाते हेहि सहभागी असल्यामुळें, आमच्या मनांत या प्रसंगीं आलेल्या विचारासारखेच विचार त्यांच्याहि मनांत उद्भूत होत असतील यांत शंकाच नाहीं. कित्येकांनीं ते आम्हांस मित्रभावानें लिहूनहि कळविले आहेत, अर्थात् "बोधयंतः परस्परम्" याच न्यायानें आम्हीं ते आजच्या प्रसंगास उचित व अनुरूप म्हणून व्यक्त केले आहेत.

---

११ केसरीची दुप्पट दौड

अथवा

अर्धसाप्ताहिक केसरी

(केसरी, जुलै १९२९)

केसरी हल्लीं आठवड्यांतून एक वेळ वाचकांची भेट घेतो. त्याऐवजीं ती दोनदां घेण्याची व्यवस्था करावी असें चालकांच्या मनांत पुष्कळ दिवसांपासून आहे. स्वतः लो. टिळकांच्या मनांत ही कल्पना होती. आणि १९१९ सालीं विलायतेहून परत आल्यानंतर, आधीं छपाईचें नवीन यंत्र

उभें करूं व मग ही कल्पना हळूहळू रुतींत आणूं असा त्यांचा विचार होता. परंतु दुर्दैवानें त्यानंतर टिळकांच्या आयुष्याचे दिवस थोडे उरले, व उरले ते इतर कार्यांच्या गर्दीमुळें या कार्याच्या वांटणीला आले नाहींत. त्यांच्या मृत्यू-नंतर त्यांनीं विलायतेहून आणिलेलें छपाईचें नवीन यंत्र आम्हीं चालू करून जरूरीप्रमाणें केसरीचा आकार किंचित् बदलला व केसरीच्या पानांची संख्या वाढविली हें वाचकांना विदितच आहे. मात्र केसरी अर्धसाप्ताहिक करण्याला जीं साधनें विशेषतः जी सवड व स्वस्थता अवश्य, तीं मध्यंतरीं अनेक कारणांनीं मिळालीं नाहींत. पण कोणतीहि गोष्ट करण्याला अगदीं मनाला हवी तशी तंतोतंत परिस्थिति मिळेल तेव्हांच ती करूं असें म्हणत गेल्यास ती परिस्थिति बहुधा मिळतच नाहीं व त्यामुळें कार्य होत नाहीं, असा मनुष्यमात्राचा अनुभव असल्यामुळें, केसरी आठवड्यांतून दोन वेळां काढण्याचा प्रयोग आतां अधिक लांबणीवर टाकावयाचा नाहीं, व लोकमान्य टिळकांच्या या नवव्या पुण्यतिथीपासून केसरी आठवड्यांतून दोन वेळां काढावा असें ठरविलें आहे. त्याप्रमाणें शनिवार तारीख ३ ऑगस्ट १९२९ रोजीं अर्धसाप्ताहिक केसरीचा पहिला अंक निघेल.

ही नवी योजना खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे. आठवड्याच्या दिवसांची संख्या सात म्हणजे विषम असल्याकारणानें बरोबर सारख्या अंतरानें दोन अंक निघणें शक्य नाहीं. ता. ३० जुलै रोजीं नेहमींप्रमाणें मंगळवारचा केसरी १६ पानांचा अंक निघाल्यानंतर पुढें तीन दिवस टाकून शनिवार ता. ३ ऑगस्ट रोजीं अर्धसाप्ताहिक केसरीचा पहिला बारा पानांचा अंक व त्यानंतर दोन दिवस टाकून पुनः मंगळवार ता. ६ ऑगस्ट रोजीं अर्धसाप्ताहिकाचा दुसरा बारा पानांचा अंक काढण्यांत येईल, आणि नंतर तेथपासून मंगळवार-शनिवारचा हा क्रम तसाच सतत पाळला जाईल.

हल्लीं केसरीची ऐन वर्गणी तीन रुपये आहे. केसरी आठवड्यांतून दोन हप्त्यांनीं निघूं लागल्यावरहि ती तितकीच राहील. परंतु टपालहंशील मात्र वर्गणीदारांना हल्लींइतकेंच पुनः एक वेळ भरावें लागणार. फक्त टपालहंशिलापुरतें आठवड्यास एक पैसा या हिशेबानें, वर्षाचे तेरा आणे केसरीच्या वर्गणीदारांना अधिक द्यावे लागतील. पूर्वीचे तीन रुपयांवरील तेरा आणे हे जसे ग्राहकांपासून घेतले तरी परस्पर खर्च होत होते, तसेच यापुढें घेतले जाणारे दुसरे तेरा

आणेहि पोस्टखर्चाकडेच जातील. तात्पर्य, केसरी आठवड्यांतून दोन वेळां काढण्याकरितां व ग्राहकांकडे पाठविण्याकरितां एक पैसाहि अधिक वर्गणी आकारली जाणार नाहीं.

केसरीची हल्लींची तीन रुपये वर्गणी ही ता. १ जानेवारी १९१८ पासून प्रथम आकारण्यांत येऊं लागली व ती आजहि कायमच आहे. तथापि ती प्रथम आकारण्यांत येऊं लागली तेव्हां केसरीचीं पानें केव्हां आठ तर मधून मधून केव्हां बारा अशीं मजकुराच्या सोयीप्रमाणें सवडीनुसार घालण्यांत येत असत. पुढें कांहीं दिवसांनीं बारा पानांचा केसरी नियमानें काढण्यांत येऊं लागला. नंतर मधून मधून चार पानांची पुरवणी घालण्यांत येई. व १९२५ पासून तर आम्ही सोळा पानांचाच केसरी नियमानें काढूं लागलों. या गोष्टीला केव्हां अपवाद घडलाच तर तो उलट पृष्ठसंख्या वाढविण्याच्या दिशेनेंच घडला आहे. म्हणजे ग्राहकांशीं मूळ संकेत तीन रुपयांत आठ पानें देण्याचा असतां आम्ही नियमानें सोळा पानें तर देऊं लागलोंच. पण प्रसंगविशेषीं वीस, केव्हां चोवीस, व केव्हां केव्हां तर बत्तीस पृष्ठें देत असतों ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आलेलीच आहे.

असो; अर्धसाप्ताहिकाची ही नवी व्यवस्था वर्ष संपण्यापूर्वी मध्येंच म्हणजे ता. १ ऑगस्टपासून करण्यांत येणार असल्यानें, ऑगस्टपासून डिसेंबर १९२९ अखेर पांच महिन्यांचें जादा टपालहंशिल पांच आणे होतें. तें ग्राहकांनीं केसरीकडे आपल्या सवडीप्रमाणें भरून पावती घ्यावी. जे कोणी न भरतील त्यांच्या पांच आण्याची ही रक्कम त्यांजकडून पुढील सालच्या वर्गणीबरोबर वसूल केली जाईल.

शेवटीं एकच व्यवस्था सांगण्याची उरली. ती कायम वर्गणीदारांनीं टपालमार्फत केसरी न घेतां एजंटामार्फत घेण्याची. ही व्यवस्थाहि पूर्वीप्रमाणेंच चालू राहील. म्हणजे वर्गणीदारांनीं केसरी कचेरीकडे ४ रु. १० आणे भरावे, आणि एजंटकडून अंक घेण्याची स्वतःची कबुली एजंटमार्फत केसरी कचेरीकडे पाठवावी म्हणजे त्यांना एजंटमार्फत आठवड्यांतून केसरी दोन वेळां घरपोंच मिळेल.

सारांश

१ यापुढें केसरी आठवड्यांतून दोन वेळां निघत जाईल.

२ एक अंक दरमंगळवारीं बारा पानांचा निघेल.

३ दुसरा अंक दरशनिवारीं बारा पानांचा निघेल.

४ वार्षिक वर्गणीदार हा दोन्ही अंकांचा मिळूनच वर्गणीदार समजला जाईल. एकट्या मंगळवारच्या किंवा एकट्या शनिवारच्या अंकाकरितां कोणासहि वर्गणीदार म्हणून नोंदलें जाणार नाहीं. वार्षिक वर्गणीदारांस दोनही अंकांची मिळून तीन रुपये वर्गणी एकदमच आकारली जाईल व एकदमच वसूल केली जाईल.

५ वार्षिक वर्गणीदारांनीं पूर्वींचे तेरा आणि व नवे तेरा आणे मिळून रु. १आ. १० टपालहंशील भरल्यास त्यांना टपालमार्गें घरपोंच दोनहि अंक दिले जातील.

६ कायम वर्गणीदारांना एजंटमार्फत अंक घ्यावयाचे असल्यास ज्या गांवीं एजंट आहेत त्या गांवच्या एजंटामार्फतहि अंक घेतां येतील.

७ मंगळवारच्या किंवा शनिवारच्या कोणत्याहि किरकोळ अंकाची किंमत एक आणा घेतली जाईल.

न. चिं. केळकर,
धों. वा. विद्वांस,
ट्रस्टी केसरी–मराठा.

---

१२ केसरीकडून आणखी एक हजाराचा जामीन मागितला

(केसरी, ता. ३० आगस्ट १९३०)

मंगळवार ता. २६ रोजीं मुंबईसरकारची एक नवी नोटीस पुणें डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांचे मार्फत केसरीचे संपादकांवर बजावण्यांत आली. या नोटिशींत केसरीचे प्रकाशक या नात्यानें श्री. न. चिं. केळकर यांजकडून नव्या प्रेस ऑर्डिनन्सअन्वयें जामिनीदाखल एक हजार रुपयांची रक्कम मागण्यांत आली व ती गल्या गुरुवारीं भरण्यांतहि आली.

केसरी–मराठा संस्थेकडून या नव्या प्रेस ऑर्डिनन्सखालीं जामिनकीची रक्कम मागण्याचा हा तिसरा प्रसंग किंवा हप्ता होय. पहिली रक्कम दोन हजारांची मराठा पत्राचे नवीन संपादक व प्रकाशक रा. दि. वा. दिवेकर यांचेकडून ता. २४ मे रोजीं घेण्यांत आली. वास्तविक ही रक्कम मागण्याचें तेव्हां कांहींच कारण नव्हतें. रा. दिवेकर यांच्यापूर्वींचे संपादक रा. दा. वि. गोखले हे

कायदेभंगाच्या चळवळींत तुरुंगांत गेले! म्हणून त्यांच्या जागीं रा. दिवेकर यांच्या नांवाचें डिक्लेरेशन करणें प्राप्त होतें. परंतु केवळ या अदलाबदलीचा प्रसंग साधून ती पहिली जामिनकी मागण्यांत आली. यानंतर ता. ७ जून रोजीं केसरी छापखान्याचे मॅनेजर रा. धोंडोपंत विद्वांस यांजकडून पंचवीसशें रुपयांची जामिनकी घेण्यांत आली. पण ही घेण्यांत आल्यावर निदान मराठा पत्राकरितां पूर्वीं घेतलेली दोन हजारांच्या जामिनकीची रक्कम परत द्यावयास पाहिजे होती किंवा या पंचवीसशेंत ती जमा धरावयास पाहिजे होती. केसरी 'छापखान्या' ची जामिनकी घेण्यांत उघडच कल्पकता दिसून येते. कारण त्या एकाच छापखान्यांतील यंत्रांवर केसरी व मराठा हीं दोनहि पत्रें निघत असल्यानें छापखान्याकडून घेतलेल्या जामिनकीनें आपोआप एकदम नाकेबंदी होणारी होती. मग लिहिलेला आक्षेपार्ह मजकूर मराठ्यांत असो कीं केसरींत असो! व त्याप्रमाणें रा. दिवेकर यांनीं डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांस पत्र लिहून "मराठ्याची जामिनकी परत द्यावी" असें सुचविलेंहि. परंतु उलट जबाब असा मिळाला कीं, "झालें हें कायदेशीर तर आहेच. परंतु केसरी–मराठा पत्रांसारख्या द्वाड पत्रासंबंधानें तें तसें केलें जावें असाच ऑर्डिनन्सचा उद्देश आहे!" व बहुधा त्यालाच अनुसरून हल्लींची ही तिसरी जामिनकी एक हजाराची फिरून मागण्यांत आली असावी.

अशा रीतीनें येथें जास्तींत जास्त पांच हजार रुपयांची जामिनकी घेतां आली असती व अडीच हजारांच्या जामिनकीनेंहि काम भागलें असतें तेथें आतां साडेपांच हजारांची जामिनकी घेण्यांत आली आहे! अर्थात् यानंतरची पायरी कोणती याची कल्पना जाणत्या लोकांना करतां येईलच! स्पष्ट करून सांगण्याचें कारण नाहीं. मौजेनें असें म्हणावेसें वाटतें कीं, या ऑर्डिनन्सखालीं जामिनकी मागणाराचा व ती देणाराचा संबंध कांहींसा रोगी व वैद्य यांच्यासारखा आहे! रोग्याची नाडी पाहण्याकरितां वैद्यानें रोग्याचा हात धरावा आणि रोग्यानेंहि वैद्याच्या नाडीवर हात ठेवून बसावें!

---

१३ केसरीचें अर्धशतकाचें सिंहावलोकन

(केसरी, ता. ३० डिसेंबर १९३०)

केसरीचा जन्म ता. ४ जानेवारी १८८१ रोजीं झाला. अर्थात् वर्षगणनेनें

उद्यां म्हणजे ता. ३१ डिसेंबर १९३० रोजीं केसरीच्या आयुष्याचीं पहिलीं पन्नास वर्षें पुरीं होतात. पूर्वी लो. टिळक हे केसरीचे संपादक असतां त्यांचा एक संप्रदाय असा असे कीं, नव्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत गतवर्षीच्या हकीकतीचा आढावा थोडक्यांत सिंहावलोकन पद्धतीनें द्यावयाचा. प्रथम कांहीं वर्षें हा परिपाठ अखंड चालला. पण पुढें पुढें तो बंद पडला. याचें एक कारण असें दिसतें कीं, वर्षाच्या बारा महिन्यांत घडणाऱ्या हकीकती व उलाढाली या लवकरच इतक्या वाढल्या कीं, त्यांचा आढावा एखाद्या अग्रलेखाच्या जागेंत घेऊन मांडणें अशक्य झालें. वार्षिक सिंहावलोकन हें देखील जरी अवघड होऊन बसलें असलें तरी आम्हाला आज जें सिंहावलोकन करावयाचें आहे तें अखिल हिंदुस्थानच्या सर्व प्रांतांचें नाहीं, किंबहुना एकंदर मुंबई इलाख्याचेंहि नाहीं, तर महाराष्ट्राशीं संबंध आलेल्या केसरीपत्रासंबंधाचें असल्यामुळें ती गोष्ट आम्हास शक्य वाटतें, निदान ती तशी केली पाहिजे. म्हणून आजच्या अग्रलेखाला वाचकांकडून नेहमींहून थोडी अधिक जागा मागून घेऊन आमचे विचार थोडक्यांत संकलित रीतीनें मांडण्याचें योजिलें आहे.

१८८० ते १९३० या ५० वर्षांच्या कालावधीला एका विशेष दृष्टीनें हिंदुस्थानचें 'चमत्कार युग' असें नांव देतां येईल. या अवधींत इतर देशांतूनहि कांहीं चमत्कार घडले नसतील असें नाहीं. पण हिंदुस्थानांत जो चमत्कार घडला तसला मात्र तिकडे कोठें या काळीं घडला नसेल. याचें कारण अशा प्रकारचा चमत्कार तिकडे पूर्वीच होऊन गेला होता. या गेल्या पन्नाशींतील मुख्य चमत्कार म्हणजे हिंदी राष्ट्राच्या मनांतील राष्ट्रीय जागृति ! या दृष्टीनें या कालावधींत पश्चिमेकडे तुर्कांचें राष्ट्र व पूर्वेकडे जपान विशेषतः चीन यांचींहि नांवें घ्यावीं लागतील. पण युरोप अमेरिका वगैरे देशांत ही जागृति १८८० च्या पूर्वी शंभर वर्षें होऊन गेली होती. फ्रान्समधील राज्यक्रांति, इंग्लंडमधील लोकशाहीचा विजय आणि अमेरिकेचें स्वातंत्र्य या गोष्टी अठराव्या शतकाच्या अखेरीसच घडून आल्या होत्या. या राष्ट्रजागृतीच्या नंतर लाभलेल्या शांततेच्या, महत्त्वाकांक्षेच्या भरभराटीच्या अशा पुढच्या म्हणजे एकोणिसाव्या शतकांत. या पाश्चात्य राष्ट्रांनीं आपलें सर्व लक्ष भौतिक शास्त्रांच्या संशोधनाकडे लावलें. व त्या संशोधनांत लाभलेल्या अचाट अद्भुत कल्पनांना प्रत्यक्ष व्यावहारिक स्वरूप देऊन, अखिल जगावर सत्ता व वर्चस्व स्थापण्याचीं साधनें त्यांनीं निर्माण केलीं. या शोधांचें

व साधनांचें महत्त्व आमच्याहि इकडे जाणत्या लोकांनीं अलीकडे ओळखलें आहे. कांहीं नीरस लोकांच्या दृष्टीनें गतकालीन इतिहासाचीं थडगीं व कबर-स्थानें उकरीत बसणारे इतिहासाचार्य राजवाडे यांनाहि एकदां अशी घोषणा करण्याची लहर आली होती म्हणतात कीं, " हें सर्व इतिहाससंशोधन लोकांनीं टाकून द्यावें, भाषाशास्त्र चुलींत घालावें आणि भौतिक म्हणजे पदार्थ विज्ञान शास्त्राचें संशोधनच हिंदुस्थानांतील बुद्धिमान् तरुण पिढीनें या पुढें हातीं घ्यावें " आणि " याकरितां बाकीचे उद्योग टाकून एक प्रयोग शाळा काढतों पहा " असें म्हणून उठून ते डोक्याला रुमाल घालून निघाले सुद्धां. या दंतकथेंतील तात्पर्य इतकेंच कीं, बुद्धिमान् हिंदी पुढाऱ्यांना भौतिक पदार्थविज्ञान शास्त्राचें महत्त्व कळतें, त्याची जाणीव नाहीं असें नाहीं. पण एक तर आपल्या भौतिक संस्कृतीची जुनी परंपरा खंड पडून भंग पावलेली. तिचे धागेदोरे आतां पुनः जुळवून, नवा पट निर्माण करण्याला जी स्वस्थता, जी सांपत्तिक अनुकूलता व विशेषतः जी राष्ट्रसत्ता अवश्य असते ती नसल्यामुळें, भौतिकशास्त्रसंशोधन, शिक्षण व त्यांच्या अनुषंगानें जोमदार होऊन वाढणारी देशी कामगिरी सहज मागें पडली आहे. त्याहि स्थितींत एखादा जगदीशचंद्र बोस, एखादा प्रफुल्लचंद्र रॉय, एखादा रमण, एखादा मेघनाद सहा निर्माण होतो. परंतु त्याचें हातून हिंदुस्थानाला होणारा उपयोग मर्यादित; व त्यांचा उपयोग पुरा करून घेण्याला लागणारी सरकारी सत्ता अद्याप मिळालेली नाहीं. ती मिळविल्या-शिवाय सर्व व्यर्थ आहे. कारण तिच्यांतच विविध उत्कर्षांचीं बीजें रुजून फोफावूं शकतात. म्हणून हरप्रयत्नानें ती सत्ता प्रथम हस्तगत केली पाहिजे. अशी हिंदुस्थानांतील जाणत्या पुढाऱ्यांची खात्री होऊन चुकली आहे. स्वतः शास्त्रसंशोधक लोकहि ही गोष्ट कबूल करतात. असो. यामुळें भौतिक शास्त्रा-विषयीं या देशाची गुणग्राहकता कमी आहे असा भास होतो इतकेंच.

वर सांगितल्याप्रमाणें पाश्चात्य राष्ट्रांनीं १९ व्या शतकांतील शांततेचा व समृद्धतेचा फायदा घेऊन, भौतिक शास्त्रांत इतके शोध लावले कीं, या शत-काला चमत्कार शतक (Wonderful century) हें नांवच ऑल्फ्रेड वॉलेस यानें प्रथम दिलें, व तेंच सर्वांनीं मान्य केलें आहे. पण गेल्या ५० वर्षांच्या अवधीला ' हिंदुस्थानचें चमत्कार-(अर्ध) शतक ' म्हणण्याचें आमचें कारण असें कीं, ते शोध म्हणजे शास्त्रीय पराक्रम हे जसे त्या देशांना अपूर्व

ठरले त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत झालेली या अर्धशतकांतील राष्ट्रीय चळवळ ही देखील या देशाला अपूर्वच होय! कल्पनेनें म्हणजे रूपकादिकांनीं या दोन प्रकारच्या गोष्टींचें साम्य प्रस्थापित करूं पाहणें हा एक प्रकारचा 'खेळ' असें कोणी वाटेल तर म्हणो. परंतु आम्हांला तर खरोखरच असें वाटतें कीं, समग्र हिंदुस्थानांत या पन्नास वर्षांत एकंदर वर्तमानपत्र संस्थेनें ज्या अद्भुत गोष्टी आपल्या शिकवणीनें, उत्तेजनानें स्फूर्तीनें घडवून आणल्या त्या खरोखरच रूपकाहे होत. कांहीं थोडीं उदाहरणें द्यावयाचीं तर आम्ही असें म्हणूं कीं, तिकडील 'खलाशाच्या होकायंत्रा' प्रमाणें हिंदी वृत्तपत्रांनीं राष्ट्रीय प्रगतीची दिशा व तिचा ध्रुव तारा हा नेहमीं बरोबर दाखविला. तिकडील 'दीपगृहां' (लाइट हाउसेस) प्रमाणें हिंदी वर्तमानपत्रांनीं राष्ट्रहिताची नौका कोणत्या खडकावर फुटण्याचा संभव आहे याविषयीं सावधगिरीची सूचना कायम प्रदीप्त ठेवली. 'बॅरोमीटर' प्रमाणें त्यांनीं लोकमत केव्हां किती सरदलें, व 'थर्मामीटर' प्रमाणें लोकमत केव्हां किती ऊष्णांशानें वर चढलें हें बिनचूक दर्शविलें. तिकडील संशोधनानें निघालेल्या 'छापखान्या'चा तर हिंदी वर्तमानपत्रांनीं स्वतःच पुरा उपयोग करून लोकशिक्षण फैलावलें. 'सूक्ष्मदर्शक यंत्रा' प्रमाणें सरकारी रुपेच्या छायेंत व लांचलुचपतीच्या कर्दमांत राष्ट्रहितघातक असे पूर्ण विषारी अर्धविषारी कृमिकीटक कशा विविध प्रकारचे जन्मून पोसले जातात हें जसें लोकांना दाखविलें, तसेंच तिकडील 'दुर्बिणी' प्रमाणें इकडील वृत्तपत्रांनीं दूर आभाळांत अदृश्य असणारे ध्येयांचे तारे नुसत्या डोळ्यांत दिसणाऱ्या सूर्यचंद्राप्रमाणें लोकांना दाखविले. लहानमोठ्या 'घड्याळा' प्रमाणें त्यांनीं स्वतः वक्तशीरपणा ठेवून, पद्धतशीर काम करण्याची थोडीबहुत संवय लोकांना लावून दिली. निरर्थक वाटणाऱ्या चर्चेंतून व बडबडींतूनहि 'गॅसलाइट' प्रमाणें ज्ञान-प्रकाश उत्पन्न केला. 'बंदुकी दारू' व 'गन-कॉटन' यांच्याप्रमाणें, राष्ट्रीय भावनेवर लोकमताचा दाब पाडून किंवा स्फूर्तीची ठिणगी लावून, लहानमोठ्या चळवळींच्या रूपानें स्फोटक द्रव्यें निर्माण केलीं. 'आर्टिशियन वेल्स' प्रमाणें कवडीचुंबक धनिकांच्या गुप्त विवरांना भोंकें पाडून हिंदी वर्तमानपत्रांनीं शंभर मजल्यांवरील उच्च सार्वजनिक कार्यांना द्रव्यसाहाय्याच्या अखंड धारा (अर्जुनाच्या बाणानें भीष्माला गंगोदक दिलें त्याप्रमाणें) मिळवून दिल्या. तिकडील 'स्टीम इंजिनां'नीं डब्यांची गाडी बनवून, वाहतुकीचें अद्भुत काम सुरू केलें, त्याप्रमाणें हिंदी वर्तमानपत्रा-

नींहि अनुयायांच्या डब्यांच्या सांखळ्या बनवून, त्यांतून ज्याच्या त्याच्या योग्यते-प्रमाणें भरलेला सुगंधी, स्फोटक व घाणेरा खंडोगणपती माल एकट्यादुकट्या पुढाऱ्याच्या हातून वाहविण्याला शिकविलें. आणि तिकडील 'तारायंत्रा' प्रमाणें किंवा 'बिनतारी विद्युत्' संदेशाच्या शोधाप्रमाणें इकडील वर्तमानपत्रांनीं देशाच्या या टोंकाची बातमी व भावना त्या टोंकाला यथाशक्ति पण सत्वर कळ-विण्याचें काम चालविलें आहे.

विलायतेंतील वर्तमानपत्रांना १७७४ सालीं सुविख्यात एडमंड बर्क यानें राज्यघटनेच्या इमारतीचा चौथा चोक असें नांव प्रथम दिलें. यापूर्वी दोन वर्षांपर्यंत पार्लमेंटांतील भाषणें प्रसिद्ध करण्याला मनाई होती. तोंपर्यंत वर्तमानपत्रांचे बातमीदार (रामायणाच्या पोथीला मारुति पाटावर येऊन बसतो त्याप्रमाणें) अदृश्य रूपानें पार्लमेंटगृहांत येऊन बसत. याचा अर्थ रिपोर्ट छापीत ते केवळ मनपसंत किंवा कपोलकल्पित असत. किंवा हक्कानें हजर असणारे पार्लमेंटचे सभासद खासगी रीतीनें माहिती देत किंवा टिपणें पुरवीत त्यावरून ते लिहिले जात. पण १७७४ सालीं ही मनाई जाऊन खुद्द सभागृहाच्या गॅल-रींत वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टर प्रथम येऊन बसले तेव्हां सांगतात कीं, बर्कनें गॅल-रीकडे हात दाखवून म्हटलें, "पाहा हे स्वराज्यांतले आपले चौथे भागिदार! एव-ढेंच नव्हे तर, इतर तिघांहून त्यांना मी अधिक मानतों!" कॅक्सटननें वेस्ट-मिन्स्टरमध्यें पार्लमेंट सभागृहाजवळ प्रथम छापखाना काढला तेव्हांच हा चौथा भागीदार निर्माण झाला. तेव्हांपासून पहिले दोन भागिदार म्हणजे राजा व उमराव सभा. यांचे हक्क व मानमरातब कमी होऊं लागून दुसरे दोन भागीदार म्हणजे कॉमन्स सभा, वर्तमानपत्रकार छापखानेवाले यांना वाढतें महत्त्व प्राप्त झालें. मध्ययुगांतील शतकांत इंग्लंडाच्या राजांनीं मस्तवाल अमीर उमराव यांची रग जिरवली; व ते हतबल होतां होतां मिस्टर आस्किथ यांच्या पार्लमेंटरी ॲक्टामुळें १०-२० वर्षांपूर्वी ते जिवंत उरले असले तरी ते मेल्यासारखेच झाले आहेत. उलट कॉमन्स सभेनें प्रथम कांहीं दिवस जरी वर्तमानपत्रांची बाधा आपणाला होतीसें वाटून त्यांना बहिष्कृत ठेवलें होतें, तरी त्यांचा उपयोग लव-करच तिला कळून आल्यानें, व राजाशीं उभ्या राहिलेल्या युद्धांत वर्तमानपत्रांच्या दोस्तीचें महत्त्व पटल्यामुळें वर्तमानपत्रांवरील बंधनें हळूहळू पार्लमेंटानेंच मोडून काढलीं म्हणजे उदाहरणार्थ, स्टँपचा कायदा रद्द केला व राज्यद्रोहाच्या खट-

ल्यांत ज्यूरीला न्यायाधिशांपेक्षां जास्त महत्त्व देऊन वर्तमानपत्रांना स्वातंत्र्य मिळवून दिलें. आणि आज, पहावें तों त्या स्वातंत्र्याचा उपयोग करून विलायतें-तील पत्रें शिरजोर होऊन पार्लमेंटालाहि वचक बसवितात. किंबहुना प्रधान-मंडळाच्याहि संघटना विघटना करूं शकतात.

अशीच कांहींशी गोष्ट आपल्या इकडेहि अलीकडे घडून आलेली आहे. पार्लमेंटाच्या गॅलरीत विलायती वर्तमानपत्रकाराला जें स्वरूपतः उच्च स्थान किंवा अर्थतः महत्त्व तेंच आज इकडील कायदेकौन्सिलांच्या दुमजल्याच्या गॅलरींत बसणाऱ्या हिंदी पत्रकारांनाहि जवळ जवळ प्राप्त झालें आहे. विलायतेंत जसा एखादा नाणावलेला वृत्तपत्रकार पार्लमेंटामध्यें शिरतो व क्वचित प्रधानपदादि पावतो त्याप्रमाणें, सी. वाय. चिंतामणी सारख्या एखाद्या संपादकानें आज संपादक उद्यां प्रधान, परवां फिरून संपादक असें उदाहरण घडविलें आहे. पण एकंदरींनें प्रधानमंडळांत न शिरतां राज्य-कारभारावर दुरूनच जी छाप किंवा जें वजन वृत्तपत्रकारांना पाडतां येतें तिेंचेच महत्व व उपयोग अधिक समजला जातो. लंडन टाइम्सचा मालक लॉर्ड नॉर्थक्लीफ याच्या मनांत प्रधानमंडळांत शिरावयाचें असतें तर त्याला ती गोष्ट असाध्य नव्हती. पण स्वतः मंत्री होण्यापेक्षां मंत्री खेळविणें व भिव-विणें हीच अधिक बहुमानाची गोष्ट समजून तो त्या फंदांत पडला नाहीं. वर्त-मानपत्रांचें राजकारणांतील महत्त्व समजण्याला दुसरा एक पुरावा असा देतां येईल कीं, विलायतेंत १५ व्या शतकापासून २० व्या शतकापर्यंत राजकर्त्यांनीं वर्तमानपत्राचेंच भय बाळगिलें आहे. आठव्या हेन्रीच्या वेळीं त्याचा नर्म-सचिव कार्डिनल वुल्से यानें असे उद्गार काढले कीं “ आम्ही जर वर्तमान-पत्रांचा नाश न करूं तर उद्यां वर्तमानपत्रें आमचाच नाश केल्याशिवाय रहाणार नाहींत ” आणि महायुद्ध सुरू असतां, विलायती वर्तमानपत्रांवर सेन्सॉरशिप प्रस्थापित झाली तेव्हांहि ॲस्क्विथसाहेबांच्या प्रधानमंडळांत हेच शब्द उच्चारले गेले असें म्हणतात.

चित्ताकर्षक बातम्या पुरविणें, मतें बनविण्याला मदत करणें, राजकीय शिक्षण फैलावणें, प्रसिद्धीनें कोणत्याहि सत्कार्याला, उद्योगाला, चळवळीला, संघटनेला मदत करणें, किंबहुना लोकाश्रयानेंच जी संपन्नता आपल्याला लाभली तिचा यथोचित अंशानें परत लोकांना उपयोग करून देणें, इत्यादि गोष्टींनीं

वर्तमानपत्रें व लोकसमाज यांचा ऋणानुबंध जडला व दृढ होत गेला. व उपकाराची नसली तरी उपयोगाची जाणीव ठेवून, या ऋणानुबंधाच्या पाशांत गुरफटून गेल्यानें, नकळत किंचित् पारतंत्र्य आलें तरी तें समाजानें मानलें नाहीं.

आतां ही गोष्ट खरी कीं, वर्तमानपत्र यशस्वी होण्याला केवळ सुविचारपरिप्लुत लेख लिहिणारे गाढ विद्वानच उपयोगी पडतील असें नाहीं. तर एकानें थट्टेनें असेंच म्हटलें आहे कीं, " ग्रीकांचा सॉक्रेटीस, इंग्रजांचा बर्क व फ्रेंचांचा सेंट बूव्ह असलेच लोक केवळ वर्तमानपत्रांचे संपादक नेमले तर त्या पत्रांचा प्रसार एक वीतभरहि वाढणार नाहीं. " पण वर्तमानपत्रें हीं केवळ विद्वानांनीं बनविलेलीं तयार मतें प्रतिपादन करण्याकरितांच असतात असें नाहीं; तर मतप्रसाराचा स्वरूपतः किंवा तत्त्वतः ज्याच्याशीं अर्थाअर्थी संबंध नाहीं अशी जी बातमी किंवा वृत्त तें पुरविणें हेंच खरीं वर्तमानपत्रें आपलें एक मुख्य काम समजतात. व तें चटकदार किंवा चित्ताकर्षक रीतीनें पुरविण्याची तजवीज करतात. आणि अशा बातमीनें आकर्षण केले गेलेले लोक सहजच पत्रांतील मतेंहि वाचतात. यामुळें मूल जसें मध चाटण्याच्या गोडीमुळें औषध घेतें, त्याप्रमाणें चटकदार बातम्यांच्या अनुपानांतून सुविचार किंवा पक्षाभिमानाचीं मतें वाचकांच्या गळीं उतरवितां येतात. अशा मेळानें घेतलें असतां कवि, नाटककार, निबंधकार, किंबहुना वक्ते या सर्वांचा उपयोग वर्तमानपत्रांना होतो. आणि विलायतेप्रमाणें हिंदुस्थानांत देखील असे पुष्कळ संपादक दाखवून देतां येतील कीं, संपादक म्हणून त्यांचें महत्त्व तात्पुरतें मानलें गेलें किंवा पुढील पिढीच्या स्मरणांतून संपादक म्हणून ते नाहींसे झाले तरी, ग्रंथकार या नात्यानें ते उरतीलच उरतील. पण विलायतेपेक्षां आज हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांत कांहीं कांहीं दोष कमी आढळतात. यामुळें विलायतेंतील वर्तमानपत्राच्या धंद्याइतका इकडील वर्तमानपत्रांचा धंदा द्रव्यदृष्ट्या कमी फायदेशीर असला तरी, उलट कमी अपवादास्पद आणि अधिक भूषणास्पद आहे.

तपश्चर्येच्या दृष्टीनें पाहतांहि हिंदी वर्तमानपत्रें विलायती वर्तमानपत्रांपेक्षां कमी नाहींत. कारण गेल्या ५० वर्षांत सरकारच्या हातून त्यांनीं पुष्कळच छळ सोसलेला आहे. जुन्या काळच्या विलायतेंतील संपादकांच्या छळांच्या कांहीं हकीकती वाचल्या असतां, त्यांना इकडे तंतोतंत जोड अशी कदाचित् मिळणार नाहीं. पण छळाच्या प्रकाराच्या बाबतींत सगळें जगच सुधारत चाललें आहे

त्याला काय करणार ? एरवीं राजद्रोहाचे खटले, जप्त्या, बहिष्कार या प्रकारांनीं होणाऱ्या छळाला कसल्याहि हिंदी संपादकांनीं भिऊन केव्हांहि पाठ फिरविली नाहीं. केसरी जन्माला आला तेव्हां लॉर्ड लिटन यांच्या व्हरनॅक्युलर प्रेस ॲक्टाची आठवण बुजलेली नव्हती. १८९७ नंतर प्रेस कमिट्यांचा चिमटे घेण्याचा जाच सुरू होता. १९१० सालीं प्रत्यक्ष प्रेस ॲक्ट होऊन पुष्कळ पत्रें बंद पडलीं किंवा नुकसानींत आलीं. असहकारितेच्या चळवळींत प्रेस ॲक्ट असा झाला नाहीं, पण खटल्यांनीं त्याची जागा भरून निघाली. १९३० सालीं प्रेस ॲक्टच्या दोन आवृत्त्या ऑर्डिनन्सच्या रूपानें निघाल्या व आतां १९३१ सालीं तर या कायद्याला असेंब्लीच्या द्वारें कायमचें स्वरूप देण्याचा सरकारचा संकल्प आहे! अर्थात् छळ सोसणें याचा समावेश तपश्चर्येंत होत असेल तर हिंदी वर्तमानपत्रांची तपश्चर्या कांहीं कमी नाहीं असेंच म्हणावें लागेल.

सामान्यतः असें विधान करतां येईल कीं, वर्तमानपत्रांतील लेखांबद्दल राजद्रोहाची शिक्षा होऊन तुरुंगांत गेलेल्या लोकांची गणती कदाचित् हजारांनीं करितां येईल. पण राजद्रोहाकरितां खटला होणें वेगळें. आणि वर्तमानपत्रांचाच समूळ नाश होणें वेगळें. आपल्या इकडील कित्येक वर्तमानपत्रें अशीं सांगतां येतील कीं, बकासुराला पाळीनें बळी द्यावा त्याप्रमाणें त्यांचे अनेक संपादक एकामागून एक खटला होऊन तुरुंगांत गेले. परंतु ऐनजिनसीं वर्तमानपत्र बंद पडणें ही गोष्ट त्यांना मान्य झाली नसती. जाणूनबुजून आत्महत्या करणें याला रणांगणीं देह ठेवण्याइतकेंच धैर्य लागतें, किंबहुना अधिक ! पण आत्महत्येचा विचार धैर्याच्या किंवा पराक्रमाच्या दृष्टीनें करण्याचा नसून युक्तायुक्ततेच्या दृष्टीनेंच करावा लागतो. चालू चळवळींत आम्हांला असेंहि म्हणणारे भेटले कीं, "सरकारनें प्रेस ॲक्टाप्रमाणें जामिनकी मागितली तर ती पहिल्याहि खेपेस न भरतां, पत्रेंच बेलाशक बंद ठेवावीं." पण या 'बेलाशक' शब्दांत पराक्रम किंवा युक्तता यांपैकीं एकहि आहे असें आम्हांला वाटलें नाहीं. दुसरा एक प्रकाराचा उपदेश 'इस्से बी जादा' अशा लोकांचा ! अशा लोकांना वर्तमानपत्रांनीं कितीहि कडक लिहिलें तरी त्याची जामिनकी जोंपर्यंत बुडाली नाहीं तोंपर्यंत त्यांनीं योग्य तितकें कडक लिहिलें असें त्यांना वाटतच नाहीं ! पत्र सहजासहजीं किंबहुना जाणूनबुजून बंद पाडणें हाच पराक्रमाचा एक मोठा प्रकार असें समजून, ते म्हणतात कीं, " मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं

चिरम् " जन्मभर तापून धुमसत राहिल्यापेक्षां एक वेळ जाळ करून विझलेलें काय वाईट ? त्यांना बायबलांतील सुप्रसिद्ध वाक्यः—

"And behold ! the bush was burning bright but was not consumed" त्यांना पटूं शकत नाहीं. त्यांची कसोटी हीच कीं, ज्याची जळून राख झाली नाहीं तें तापलेंच नाहीं !

कदाचित् याहि तत्त्वज्ञानांत सत्यांश असेल. नाहीं कोणीं म्हणावें ? पण आम्हांला तरी तो पटत नाहीं. म्हणून त्या प्रकारचें धोरण ठेवावें असें आम्हांस वाटत नाहीं. लोकमान्य टिळकांनीं केसरीच्या बाबतींत व इतर संपादकबंधूंना उपदेश करतांनाहि हें धोरण अंगिकारलें नव्हतें. 'इस्सेबी जादा' या म्हणीप्रमाणें 'ततः किम्' हें वेदान्ती वचन त्यांना माहीत होतें. तथापि व्यवहारांत एखाद्या संस्थेच्या दृष्टीनें, या दोनहि प्रश्नांनीं सूचित होणाऱ्या स्थितीला त्यांनीं कांहीं मर्यादा म्हणून मानली होती. आणि याचमुळें त्यांनीं वर्तमानपत्रांत लिहिणें याला तारेवरील नाचाची उपमा दिली होती. तिचा त्यांचा अभिप्रेत अर्थ हाच कीं, कायदा वेळोवेळीं जी मर्यादा घालून देईल ती मर्यादा यथामति यथाशक्ति पाळून वर्तमानपत्रानें आपलें कार्य करीत राहिलें पाहिजे. क्रम व आक्रम यांना मर्यादा नाहीं. पण पराक्रमाला 'प्रेस लॉ' सारख्या कायद्याची मर्यादा संभाळली पाहिजे. कारण वर्तमानपत्रानें स्वाभिमान संभाळून 'जगलें' पाहिजे. " A river makes its own bed " ही म्हण तत्त्वतः टिळकांना वर्तमानपत्राच्या बाबतींत पटली होती. नदीला वाहतांना केव्हां कोठें खडक भेटेल तर केव्हां कोठें मऊ मातीचें मैदान लागेल. अर्थात् ज्या त्या परिस्थिती-प्रमाणें तिनें आपलें कार्य केलें पाहिजे. खडक भेटला म्हणून ती मनांतून रुष्ट होवो, पण ती वाहण्याचें बंद करीत नाहीं. पण निरुंद का होईना, पाणी वाहात राहाण्याइतका तरी खडक ती आपल्या कौशल्यानें व जोरानें फोडीलच. व या मर्यादित जागेंत तिचा प्रवाह संकुचित झाला, या रागाची जाणीव ती गंभीर शब्द करून पटवून देईल. दुसऱ्या पक्षीं मऊ मातीचें मैदान तिला लाभलें तर ती गंगा किंवा सिंधु यासारखें आपलें पात्र विस्तृत करील. किंवा पात्राची दिशा वेळोवेळीं बदलून आपली वैचित्र्याची हौस फेडूनहि घेईल. वर्तमानपत्रानें नदीचें अनुकरण केलें पाहिजे असें टिळक म्हणत. तोच त्यांचा विचार ते कित्येक वेळां ' A newspaper must bs sensitive and

stable at the same time ' या शब्दांनीं व्यक्त करीत. याचा अर्थ ताजवा हा वजनाचा सूक्ष्महि कमीजास्तपणा ओळखतो. पण ही जाणीव दाखवितांना त्याची जरी थोडीबहुत चलबिचल झाली व त्यानें हेलकावे खाल्ले तरी त्यानें ताजव्याच्या दांडीशीं काटकोन करूनच राहिलें पाहिजे. म्हणजे हीच त्याची स्थितिस्थापकत्वाची जाणीव. अर्थात् नदीची काय किंवा ताजव्याची उपमा काय, तारतम्यानेंच घेतली पाहिजे हें खरें. तथापि त्यावरून तत्त्वबोध होण्यास अडचण पडत नाहीं.

असो. हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रसंस्थेसंबंधानें अनेक अवांतर गोष्टी आम्हीं ज्युबिली अंकांत दिल्या आहेत, त्या वाचक वाचतीलच. पण केसरीपुरतें बोलावयाचें तर आज आम्ही इतकेंच म्हणतों कीं, जो उद्देश डोळ्यांपुढें ठेवून मूळ संस्थापकांनीं केसरी काढला तो आज पन्नास वर्षें अखंड चालून; बऱ्याच अंशानें पार पडला आहे इतकें आम्हींहि म्हटलें तरी त्यांत फाजील आत्मस्तुति झाली किंवा अहंकार उमटला असें कोणीहि विचारी मनुष्य म्हणणार नाहीं असें आम्हाला वाटतें. राजकारणाशिवाय इतर अनेक अंगेंहि वर्तमानपत्रांना असतात. आणि त्या दृष्टीनें पाहिलें असतांहि केसरीनें आपलें कर्तव्य थोडेंबहुत केलें असें समाधान त्याच्या चालकांना मानतां येईल असें वाटतें. वाङ्मय, इतिहास, अर्थशास्त्र, सामाजिक प्रगति, औद्योगिक प्रगति इत्यादि अनेक गोष्टींत कोणाहि एकाच पत्राला सर्वच कांहीं करावें तें करतां येत नाहीं. तथापि त्या त्या देशहिताच्या गोष्टींना, उद्योगांना, चळवळींना, हस्तें परहस्तें द्रव्यसहाय्य देऊन, जाहिराती देऊन, लेख लिहवून, समालोचन करवून, माहिती पुरवून, सरकारला सूचना देऊन व त्यांजवर टीका करून, जितकी मदत करतां आली तितकी करण्याचा प्रयत्न केसरीनें केला आहे. आणि उपकार-प्रत्युपकार यांच्या परस्परानुबंधित्वानें जनतेनेंहि केसरीला अनेक रीतींनें साहाय्य केलें आहे. टिळकांनीं ज्या स्वार्थत्यागबुद्धीनें इतर सहकारी लोकांबरोबर केसरी स्थापला तिची पूर्ण सफलता, तो वाढवून, सवरून, सुदृढ करून, त्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रानें त्यावरील स्वत्वनिवृत्ति केली त्याच दिवशीं झाली. तेथपासून पुढें केसरीविषयीं त्यांनीं कवीच्या खालीं दिलेल्या शब्दांत वर्णन केल्याप्रमाणें वैराग्यपूर्ण ममत्वाची भावना ठेविली होती. कवि म्हणतोः—

" What if another sit beneath the shade
Of the broad elm I planted by the way
What if another heed the beacon-light
I set upon the rock that wrecked my keel
Have I not done my task and served my kind ? "

कवि म्हणतोः--

" हौस मनाला वाटो मार्गी वृक्षादिक लावाया ।
तच्छाया जरि मीं न सेविली जाई न ती लव वाया ॥
पथिक अन्य जरि तरुतालें बसुनी शांत सुखी होतील ।
तेंच आत्मसुख मानिल मन मम अन्य न फल वांछील ॥
नौका माझी खडकावरि ज्या फुटली कुदैवयोगें ।
ठेविन लावुनि रात्रदीप मी त्या मार्गी त्या जागें ॥

केसरी वर्तमानपत्ररूप जो आक्रोडाचा वृक्ष टिळकांनीं लावला त्याचीं स्वराज्य-रूपी फलें स्वतःला खावयाला मिळतील असें त्यांना कधींच वाटलें नाहीं. " माझ्या हयातींत स्वराज्य स्थापलेले पाहावयास मिळणार नाहीं " असें ते खेद-युक्त मनानें म्हणत. तथापि मनुष्यव्यक्तीपेक्षां संस्थेचा व संस्थेपेक्षां राष्ट्राचा आयुर्दाय अधिक असतो हें त्यांच्या विवेचक बुद्धीला माहीत होतें, व यामुळें त्यांचें समाधान कधींहि भंग पावलें नाहीं. त्यांच्या पुण्याईवरच केसरी-संस्था आजवर टिकून आहे व पुढें केव्हांहि हीच आठवण व भावना बाळगून तिचे चालक आपलें कर्तव्य करीत राहतील तर त्यांना ईश्वर कांहीं कमी पडूं देणार नाहीं असा आमचा दृढ भरंवसा आहे.

---

१४ केसरीचा एक्कावन्नावा वाढदिवस

(केसरी ज्युबिली अंक जानेवारी १९३१)

ईश्वरकृपेनें आज केसरीच्या आयुष्यचीं पहिलीं पन्नास वर्षें पूर्ण होऊन त्याच्या एकावन्नाव्या वर्षाला प्रारंभ होत आहे. याबद्दल आम्ही स्वतःचें व केसरीचा वाचकवर्ग यांचें अभिनंदन करितों.

कोणाचा कोणताहि 'वाढदिवस' म्हटला म्हणजे तो एक आनंदाचाच प्रसंग. अभ्युदय किंवा निःश्रेयस् यांची एक सामान्य खूण म्हटली म्हणजे वाढ व क्रमिक परिणति होय. पण मनुष्यानें आपल्या अनुभवानें आयुष्याच्या मार्गावरच्या कांहीं कांहीं मुक्कामांना विशेष महत्त्व देऊन ठेवलें आहे. उदाहरणार्थ, बाळपणाचा पहिला वाढदिवसच समारंभानें पाळला जातो. पुढील वाढदिवस मामुली समजले जातात व त्यांचे समारंभ फारसे होत नाहींत. यानंतर दुसऱ्या टोंकाला हिंदुधर्मशास्त्रानें महत्त्वाचा मानलेला वाढदिवस एकसष्टावा होय. या दिवशीं उदकशांत, दानें इत्यादि धार्मिक विधि होतात, व ज्याच्या त्याच्या महत्त्वाप्रमाणें किंवा परिवाराप्रमाणें इतर लौकिक समारंभहि साजरे करण्यांत येतात.

मुलाचा पहिला वाढदिवस अर्थातच अपत्यवत्सलतेच्या कौतुकानें व प्रेमानें करण्यांत येत असला तरी, पहिल्या बारा महिन्यांत लहान मुलांच्या प्रकृतीला अपाय फार, यामुळें 'ती मुदत निभावली म्हणजे एक पहिलेंच गंडांतर निभावलें' अशी गुप्त जाणीवहि त्या प्रथम वाढदिवसाच्या समारंभांत असतेच. आयुर्दायाचें एक आधुनिक शास्त्रच बनलेलें आहे. त्याच्या अभ्यासकांनीं मृत्यु व अपमृत्यु यांच्या अंदाजाचे कांहीं नियम, हजारों उदाहरणांच्या अवलोकनानें, बनविले आहेत. यावरून पाहतां मनुष्याला पहिल्या बारा महिन्यांत व पुढें साठ ते पासष्ट या वयांत मृत्यूचें जितकें भय तितकें इतर वयांत नसतें. विमा कंपन्या देखील मनुष्य लहानपणीं कांहीं वयाचा होईपर्यंत त्याच्या आयुष्याचा विमा उतरीत नाहींत, तसाच कांहीं एका वयानंतरहि तो उतरीत नाहींत. या दोन मर्यादेंतल्या मनुष्याचेंच जीवित हिशेबांत धरलें जातें.

"शतायुर्वै पुरुषः' या वचनावरून असें दिसतें कीं वैदिक पद्धतीनें मनुष्याचा पूर्ण आयुर्दाय शंभर वर्षांचा मानला गेला आहे. आशीर्वाद मागणारा 'जीवेऽहं शरदः शतं' या शब्दांनीं तो मागेल; व देणाराहि 'जीव शरदः शतं' या शब्दांनीं तो देईल. अर्थात् मनुष्य साठ वर्षांचा झाला म्हणजे त्यानें निम्याहून अधिक एक दशक इतकी मजल मारली असा अर्थ असतो. म्हणून तो अभिनंदनाला पात्र होतो. षष्ट्यब्दि विधीमध्यें उदकशांत, होमहवन हीं केलीं जातात त्यांचा अर्थ एका दृष्टीनें, गंडांतर–परिहार असा घेतला, तर वानप्रस्थ नामक तृतीय आश्रमांत प्रवेश असाहि दुसऱ्या दृष्टीनें घेतां येईल.

असो. अशा रीतीनें धर्मविधीच्या दृष्टीनें एकसष्टाव्या वाढदिवसाचें महत्त्व असतां, आम्हीं केसरीच्या एकावन्नाव्या वाढदिवसाचा आनंदोत्सव करीत आहों हें अर्थात् लौकिकच काय पण त्यांतूनहि परकीय आंग्लपद्धतीलाहि अनुसरून होय ही

गोष्ट अगदीं उघड आहे, आणि ती आम्ही प्रांजलपणें कबूल करतों. कितीहि नाहीं म्हटलें तरी 'राजा कालस्य कारणम्' ही म्हण खोटी कशी ठरेल? इंग्रज लोकांमध्यें कोणत्याहि जीवाच्या आयुष्याच्या सव्विसाव्या, त्यानंतर एक्कावन्नाव्या, व त्यानंतर एकसष्टाव्या वाढदिवसाला क्रमानें अधिकाधिक महत्त्व दिलें जातें. त्यांच्यांत या वाढदिवसांकरितां कोणताहि धार्मिक विधि सांगितलेला नाहीं. परंतु या तीन वाढदिवसांच्या समारंभाला त्यांच्यामध्यें ज्युबिली (आनंदमहोत्सव) असें म्हणतात. आणि या तीन समारंभांचें क्रमानें वाढतें महत्त्व दर्शविण्याकरितां सव्विसाव्या वाढदिवसाच्या ज्युबिलीला 'रौप्य,' एक्कावन्नाव्या वाढदिवसाच्या ज्युबिलीला 'सुवर्ण' व एकसष्टाव्या वाढदिवसाच्या ज्युबिलीला 'हीरक' अशीं वाढतीं उज्ज्वल नांवें त्यांनीं दिलेलीं आहेत. या पद्धतीप्रमाणें आज आम्ही हा केसरीचा विशिष्ट अंक काढून त्याची 'सुवर्ण–ज्युबिली' साजरी करीत आहों. आणि त्याबरोबरच अशी प्रार्थना करीत आहों कीं, आणखी दहा वर्षांनीं याच विदेशी पद्धतीप्रमाणें केसरीचा 'हीरक' ज्युबिलीचा उत्सव, आणि हिंदुधर्मशास्त्रपद्धतीप्रमाणें षष्ट्यब्दिसमारंभ, यथाविधि व आनंदपूर्ण रीतीनें करण्याचा सुदिन उगवेल तेव्हां, त्यांत सामील होण्याकरितां, आज हयात असलेल्या केसरीच्या सर्व ऋणानुबंधी लोकांना अवश्य तें आयुष्य ईश्वरानें द्यावें.

पुढें दहा वर्षांनीं होणाऱ्या केसरीच्या समारंभाला आजच्यापैकीं कोण कोण आप्त प्रत्यक्ष हजर राहतील ते दैववान् खरेच. पण केसरीच्या आजच्या समारंभाला जे हजर नाहींत त्यांचें स्मरण अवश्य केलें पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां प्रथमच एक ठळक गोष्ट दुर्दैवानें नमूद करावी लागते. ती ही कीं, 'केसरी' व 'मराठा' पत्रांच्या मूळच्या संस्थापकांपैकीं एकहि कोणी आज विद्यमान नाहीं. त्यांतले कोणी आज असते तर त्यांना किती आनंद वाटला असता हें सांगण्याचें कारणच नाहीं! पण ते आज हयात राहावयाचे तर त्यांतल्या कोणाचीं वयें किती असतीं हेंहि पाहिलें पाहिजे. या संस्थापकांच्या जन्ममृत्यूचीं वर्षें खालीं दिलीं आहेत.

	जन्म	मृत्यु	आयुर्दाय
१ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	१८५०	१८८२	३२
२ महादेव बल्लाळ नामजोशी	१८५३	१८९६	४३
३ बाळ गंगाधर टिळक	१८५६	१९२०	६४
४ गोपाळ गणेश आगरकर	१८५६	१८९५	३९
५ वामन शिवराम आपटे	१८५८	१८९२	३४
६ गणेश कृष्ण गर्दे	१८५५	१९१६	६१

यावरून हें दिसून येईल कीं, या संस्थापक मंडळींपैकीं सर्वांत जो लहान तो आज ७२ वर्षांचा व सर्वांत जो वडील तो ८० वर्षांचा असावयाचा. अर्थात् हे लोक केसरीच्या या ज्युबिलीच्या प्रसंगीं विद्यमान हवे होते असें म्हणणें हें ठीक आहे, पण या समारंभाच्या प्रसंगीं तें मनचे मांडे करून खाण्यासारखेंच होय. केसरीचे संस्थापकच काय पण केसरीच्या अगदीं पहिल्या वर्षांचे वर्गणीदार किंवा वाचक तरी आजमितीला किती हजर असतील याची शंकाच आहे. या संबंधानें आम्ही आजचा प्रसंग मनांत धरून कांहीं दिवसांपूर्वीं केसरींत मुद्दाम एक जाहीर विनंति प्रसिद्ध केली होती. पण तिजवरून आमच्याकडे फारच थोडीं नांवें आलीं. १८८१ सालीं केसरीचा वर्गणीदार होणारा मनुष्य कर्तासवरता, शिकलेला, मिळविता असाच असणार. म्हणजे त्यावेळीं त्याचें वय जर सुमारें पंचवीस वर्षांचें असलें तर आज तो पाऊणशें वर्षांचा असला पाहिजे. इतकीं वृद्ध माणसें आज कितीशीं हयात असणार! त्यांतून कोणी असले तरी तेव्हां केसरीचे वाचक नसतील. वाचक असले तरी वर्गणीदार नसतील. नाहीं म्हणावयाला सुमारें पांच सहा गृहस्थांनीं आपण केसरीच्या पहिल्या वर्षाचे वर्गणीदार असल्याचें कळविलें आहे. अशा ऋणानुबंधी लोकांना आजचा वाढदिवसाचा अंक वाचून फार आनंद होईल यांत शंका नाहीं. सत्तराहून अधिक वयाचीं माणसें हिंडतीं, फिरतीं, वावरतीं आढळतच नाहींत असें नाहीं. मि. ग्लॅडस्टन, मिसेस बेझंट या इंग्रजांप्रमाणें म. दादाभाई नवरोजी, डॉ. भांडारकर; व आज ८३ वर्षांचे असतां एखाद्या तरुण मनुष्याप्रमाणें सार्वजनिक कामें दक्षतेनें करणारे दि. ब. गोडबोले यांच्यासारखे गृहस्थ आम्हा हिंदी लोकांतहि झाले. पण या व्यक्ती अपवादादाखलच समजल्या पाहिजेत. हिंदी लोकांचा आयुर्दाय पाश्चात्यांपेक्षां कमीच. त्यांतूनहि महाराष्ट्रीय लोकांत तो आणखी कमी.

आधुनिक सुशिक्षित महाराष्ट्रीयांत तर तो इतका कमी वाटतो कीं, पस्तीस-चाळीस वर्षांपूर्वीं एके काळीं आमच्यांतील विचारवंत पुढाऱ्यांना तो मोठ्या काळजीचा म्हणून मोठ्या चर्चेचाहि विषय होऊन राहिला होता. या विषयावर १८९४ सालीं मुंबई विद्यापीठाचे दोन धुरीण, म्हणजे डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे, यांचीं उत्तरें-प्रत्युत्तरें मोठ्या जोराचीं झालीं होतीं. मात्र या वर्गाच्या अल्पायुषित्वाची मीमांसा दोघांची दोन प्रकारची असली तरी, तें अल्पायुषित्व त्यावेळीं तरी इतकें सिद्धप्राय होतें कीं दोघांनींहि तो नियमच मानिला होता. त्याला बाध आणणारीं

उदाहरणें खुशाल अपवाद म्हणून ते समजत. वास्तविक त्यानंतर अलीकडे हा वाद पुनः कधीं उमटला नाहीं. याचें एक कारण खरोखरच असें कीं, त्यानंतर महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांत अल्पायुषित्व अनुभवास येण्याचें कमी होऊन ते मध्यम वयापर्यंत सामान्यतः जगतात असें दिसून आलें; व पूर्वीं गृहीत धरलेली मृत्यु-काळची ३५ वर्षांची मर्यादा जवळ जवळ पन्नास–पंचावन्नापर्यंत वाढलेली दिसून येऊं लागली. अर्थात् त्या जुन्या वादांत आतां फारसा अर्थ नाहीं, व पूर्वीं केलेली मीमांसा डळमळली असेंच सर्वांना वाटूं लागलें. कारण जुनी कोणतीहि स्थिति न बदलतां परिणामांत मात्र फरक दिसूं लागला. परंतु त्या जुन्या काळीं अल्पायुषि-त्वाच्या मीमांसेचा वाद निघण्याला कारण झालें तरी, न्यू. इं. स्कूल व केसरी–मराठा यांचे संस्थापक मंडळींपैकीं अनेक व्यक्ती अल्पवयांत मृत्यु पावल्या ही मनाला चटका लावणारी गोष्टच कारणीभूत झाली यांत शंका नाहीं. या वादांत टिळकांना रानड्यांची विचारसरणी भांडारकरांच्या विचारसरणीपेक्षां अधिक ग्राह्य वाटली होती. तें असो. पण महाराष्ट्रीय सुशिक्षित हे अल्पायुषी असतात खरे ही गोष्ट त्यांनींहि मान्य केली होती. आणि आपल्याबरोबरीचे व आपल्याच संस्थेंतले सहकारी चिपळूणकर, आपटे, वासुदेवराव केळकर, आगरकर हे अल्पवयी मेले हें पाहिल्यावर ते त्याहून वेगळें काय मानणार ?

शिशिर ऋतु एकाएकीं उपस्थित होऊन, वृक्षाचीं पानें अकालीं पिकावीं व तीं आपल्याभोंवतीं पटापट गळून पडलेलीं दिसावीं, असें झालें असतां यदृच्छेनें उर-लेल्या, पण बंधुविरहानें व्यथित झालेल्या, एकाद्या वृक्षपर्णाला आपण स्वतः जगलों कसें याचेंच आश्चर्य वाटतें ! आणि त्याच्या प्राणाचा देठ अजून हिरवा व रसाळ असला, तरी त्याला मनानें वाटूंच लागतें कीं, "वाऱ्याची यापुढची झुळूक येईल ती मलाहि पतन न पाववील कशावरून "? लो. टिळकांची मनःस्थिति पस्तीस वर्षांपूर्वीं एकदां अशीच झाली होती. स. १८९६ सालीं, म्हणजे केसरीला नुकतें सोळावें वर्ष लागलें असतां, केसरी स्वतः टिळकांच्या खास मालकीचा होऊन अवघीं पांचच वर्षें झालीं असतां, व टिळकांच्या वयाला पुरीं चाळीस वर्षेंहि झालीं नव्हतीं तेव्हां, "आपला आतां काय भरंवसा ? आपल्या वर्तमानपत्रांचे कामीं मदतनीस घेऊन त्यांची कायमची कांहीं व्यवस्था करावी" असें टिळकांना वाटूं लागलें होतें. या सालीं मार्च महिन्यांत त्यांनीं रा. न. चिं. केळकरांना मदतनीस म्हणून घेतलें त्या वेळीं त्यांना लिहिलेल्या पहिल्याच पत्रांत टिळक लिहितातः——
'तुम्हाला मी बोलावीत आहें ते केवळ नोकर म्हणून नव्हे. तर मित्र, स्नेही,

सहकार्यकर्ता म्हणून. कारण न जाणो माझेंहि आयुष्य लवकरच संपणार नाहीं व माझे हे दिवस शेवटचेच न ठरतील कशावरून?" (I want a friend for, as it may be, the last days of my life) टिळकांची प्रकृति सुदृढ व निकोप असतां, त्यांच्या दैदीप्यमान मनावर अशा प्रकारची उदास छाया पाडणारा ढग कोणता असावा? तर आपल्याच वयाचे इतर अनेक समव्यवसायी लोक मरण पावले हा विचार होय. असो. परंतु टिळकांचा या एका बाबतींत तरी अदमास सपशेल चुकला. कारण ते यापुढें आणखी पंचवीस वर्षें जगले. पूर्वी कधीं केले नाहींत असे श्रम सायास या अवधींत त्यांनीं केले. पूर्वी कधीं कोणीं मिळविली नाहीं अशी कीर्ति त्यांनीं मिळविली. आणि प्रस्तुत विषयाला धरून बोलावयाचें तर, केसरी पूर्वी होता त्याच्या दुसपट अधिक लोकप्रिय व परिणामकारक असा त्यांनीं याच अवधींत केला. टिळकांना स्वतःच्या देहाप्रमाणें पुढें पुढें केसरीचीहि अशाश्वतता वाटूं लागली होती. कारण खटले, दंड, शिक्षा होऊं लागल्या. राजकीय वातावरण प्रदीप्त होऊन सर्वांनाच चटके बसूं लागले. शेवटीं प्रेसॲक्ट होऊन जामिनक्या मागण्यांत व जप्त करण्यात येऊं लागल्या. तेव्हां 'केसरी' आज आहे उद्यां नाहीं असें एक दिवस व्हावयाचें असें टिळकांना वाटे! परंतु त्यांचें व केसरीचें नशीब थोर. म्हणून स्वतः त्यांना पासष्टवर्षांइतकें भरपूर आयुष्य लाभलें,* व त्यांच्या मृत्यूपर्यंतच काय

*टीप—या प्रसंगानें थोडेंसें विषयांतर करून मराठ्यांच्या इतिहासांतील अठराव्या शतकांतील कांहीं स्त्री–पुरुषांची आयुर्मर्यादा काय ठरली हें येथें सहज सांगावेंसें वाटतें. या काळांत ७० ते ८० मर्यादेपर्यंत जीं माणसें जगलीं तीं:–(१) दुसरा बाजीराव (२) मालोजी घोरपडे (३) मानाजी फाकडे (४) मल्हारराव होळकर (५) ताराबाई भोसली.

६० ते ७०	(१) महादजी शिंदे (२) हरिपंत फडके (३) सखाराम बापू (४) अहिल्याबाई होळकर (५) मोरोबा दादा फडणीस
५० ते ६०	(१) दादासाहेब पेशवे (२) नाना फडणीस (३) गोपाळराव पटवर्धन (४) जिऊबाईदादा बक्षी.
४० ते ५०	(१) पहिला बाजीराव (२) नानासाहेब पेशवे (३) परशुरामभाऊ पटवर्धन.
३० ते ४०	(१) चिमणाजीअप्पा (२) भाऊसाहेब पेशवे
२० ते ३०	(१) सवाई माधवराव (२) पहिले माधवराव

अमरसिंग जाधवराव माळेगांवकर हा एकच पुरुष शंभर वर्षेंपर्यंत जगल्याचा मराठ्यांच्या इतिहासांत दाखला मिळतो. दुसऱ्या बाजीरावाखेरीज इतर सर्व पेशवे, स्वाऱ्या–शिकाऱ्या मुलुखगिऱ्या इत्यादि प्रकारें उघड्या हवेंतील व्यायाम करीत असतांहि पन्नाशीच्या आंतच निवर्तले. फक्त दुसऱ्या रावबाजींनीं सगळ्या पूर्वजांचें राज्य घालविलें आणि त्यांचें आयुष्य मात्र स्वतःला घेतलें!

पण त्यानंतर आज दहा वर्षें तरी, केसरी राहिला आहे. म्हणूनच त्याची 'सुवर्ण ज्युबिली' करण्याचा सुप्रसंग लाभत आहे.

पण संस्था म्हटली म्हणजे ती व्यक्तिनिरपेक्ष असावयाची. आणि वर्तमानपत्र हीं एक संस्था असल्यामुळें, वर्गणीदारच काय पण संपादकहि आले गेले किंवा जुन्याचे नवे झाले, तरी टिकून चालू राहणें हा तिचा धर्म आहे. आणि हा धर्म अबाधितपणें जितके दिवस अधिक पाळला जाईल तितका त्या संस्थेचा गुण अधिक असें समजतात. नदीचा प्रवाह कवीला म्हणतो--

कोणी येवो कोणी जावो मी वाहत राहीन ।
प्रवाह माझा अखंड मजला ना खेद न वा शीण ॥

वर्तमानपत्रासारखी व्यक्तिनिरपेक्ष संस्थाहि आपल्या वाचकांना हेंच सांगते. केसरी जन्मल्यापासून आजपर्यंत त्याचे सुमारें २५०० अंक निघाले. यांत केव्हां फक्त कांहीं तास अंक आगेंमागें निघाला असेल. पण ठराविक दिवस कधींच चुकला नाहीं. मंगळवारीं सकाळीं टेबलावर केसरीचा ताजा अंक येऊन पडला व तो उचलून उघडून कोणी स्नेही वाचूं लागला तर, एखादे वेळीं टिळक त्याला विनोदानें म्हणत "See my weekly miracle is performed!" (कां ! आमचा साप्ताहिक चमत्कार घडून आला कीं नाहीं !) आणि एका अर्थानें वर्तमानपत्राचा अंक वेळेवर निघणें हें एखाद्या चमत्काराप्रमाणें कौतुकास्पद वाटावें अशीहि कित्येक वेळां स्थिति वर्तमानपत्रांच्या कारखान्याची होऊन जाते. विद्यार्थ्यांच्या अनुभवाचा दाखला द्यावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं, वर्तमानपत्र छापून बाहेर पडलें म्हणजे, परीक्षा पास झाल्याचा नव्हे पण परीक्षेंतील उत्तरांचा कागद लिहून होऊन तो परीक्षकाच्या हातांत दिल्याचा, जो आनंद किंवा सुटकेची जी भावना विद्यार्थ्याला प्रतीत होते तीच, आपल्या वर्तमानपत्राचा अंक छापून बाहेर पडला म्हणजे संपादकालाहि प्रतीत होते. पुढें परीक्षक तो कागद वाचून काय पास नापास म्हणावयाचें तें म्हणो, पण आज आपण तर आपलें काम करून टाकलें असें विद्यार्थ्याला वाटतें. तसेंच संपादकालाहि वाटतें कीं पुढें वाचक तो अंक वाचून काय शाबासकी किंवा शिव्या देणार असेल त्या देवो, पण आपण तर आज आपलें काम करून टाकलें खरें ! मग एका आठवड्याचा एक अंक पार पडला असतां जर इतकें व्हायसें वाटतें, तर आपल्या संस्थेचीं पन्नास वर्षें अबाधित पार पडलीं, व तिच्या

कार्यात एक वेळहि खळ पडला नाहीं, हें पाहून कोणत्याहि संस्थेच्या चालकाला किती धन्यता वाटावी हें कोणींहि सांगेल. असो.

आजच्या या अंकांत केसरी-मराठा संस्थेसंबंधीं शक्य तितकी माहिती एकत्र करून वाचकांच्या हातीं देण्याचें योजिलें आहे. हेतु हा कीं, ती त्यांच्या संग्रहीं सुलभ रीतीनें राहावी. वास्तविक यापूर्वी ही किंवा यांतील बरीचशी माहिती इतक्या निरनिराळ्या रूपांनीं प्रसिद्ध झाली आहे कीं, पुनरुक्ति केल्याशिवाय कांहींहि लिहिणें आतां कठीणच. लो० टिळक व केसरी यांची व्याप्ति इतकी व्यापक व सर्वांगपूर्ण आहे कीं, टिळकांवेगळें केसरीसंबंधानें व केसरीवेगळें टिळकांसंबंधानें लिहितां येणें फारसें शक्यच नाहीं. लोकमान्यांचीं छोटीं मोठीं चरित्रें सन १८९७ पासून प्रसिद्ध होत आहेत. त्यांच्यावर १८९७ व १९०८, सालीं झालेले राजद्रोहाचे खटले केसरीसंबंधानेंच असल्यामुळें त्या त्या खटल्यांच्या हकीकतींतून व त्यांचीं समग्र पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं त्यांतून टिळकांनीं केसरीची अभिवृद्धि कशी केली व लोकमत बनविण्याकडे त्याचा उपयोग कसा केला हें प्रसिद्ध झालेंच आहे. १९०८ सालीं रा. आप्पा कुळकर्णी यांचें 'टिळकांचीं गेलीं आठ वर्षें' हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. १९१६ सालीं टिळकांचा व्यक्तिशः एकसष्टावा वाढदिवस झाला त्याच्या समारंभप्रसंगीं एक पुस्तक [टिळक अंक] प्रसिद्ध झाला. त्यांत केसरीसंबंधीं तोंपर्यंतची हकीकत निरनिराळ्या लेखकांनीं व्यवस्थित लिहिली होती. पुढें प्रस्तुत लेखकानें लिहिलेले टिळकचरित्राचे तीन खंड, केसरी संस्थेनें प्रसिद्ध केलेल्या टिळकांच्या केसरींतील निवडक लेखांचे चार खंड, व रा. सदाशिव विनायक बापट यांनीं प्रसिद्ध केलेले टिळकांच्या आठवणींचे तीन खंड व टिळक सूक्तिसंग्रहाचा एक खंड, इतकीं पुस्तकें मिळून पांच सात हजार पानांइतका मजकूर टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्यासंबंधाचा गेल्या दहा वर्षांत प्रसिद्ध झाला आहे. टिळकांनीं केसरी सोडून दुसऱ्या कोणत्याहि पत्रांत मासिकांत कधीं कांहीं लिहिलें नाहीं. व त्यांनीं लेखनाशिवाय आणखी जे उद्योग व ज्या चळवळी केल्या त्यांचें खरें व उत्कृष्ट प्रतिबिंब त्या त्या उद्योगांविषयीं व चळवळींविषयीं स्वतः टिळकांनींच केसरींत वेळोवेळीं लिहिलेल्या लेखांतून, किंवा त्यांच्या व्याख्यानांचे सारांश व सभांचीं वर्णनें इत्यादि दुसऱ्यांनीं लिहिलीं त्यांतून प्रगट झालेलेंच आहे. म्हणजे टिळकांच्या तीस वर्षांच्या ऐन उमेदीच्या, ऐन बहराच्या, ऐन यशस्वितेच्या, ऐन प्रगतिपर वैभवाच्या सार्वजनिक चरित्राचा जो इतिहास तोच केसरीचा इतिहास असें स्थूलपणें म्हणतां येण्यासारखें आहे. यामुळें आतां

तात्त्विक विवेचनापेक्षां किंवा विचारतरंग उठविण्यापेक्षां अधिक कांहीं करणें कोणासहि शिल्लक उरलें नाहीं. हा विषय इतका मोहक व व्यापक आहे कीं, पुढेंमागें अशीं विवेचनात्मक किंवा विचारतरंगात्मक पुस्तकें लिहिणारे उद्योगी किंवा प्रतिभासंपन्न लेखक निघतीलहि अशी आमची खात्री आहे. पण आजचा ज्युबिली अंक हें असलें विवेचन करण्याचें किंवा विचारतरंग खेळवित बसण्याचें स्थळ नव्हे. बरें जागाहि अगदीं मर्यादित. म्हणून शक्य तितकी केसरी–मराठा संस्थेसंबंधाची माहिती 'नवी व जुनीहि' एकत्र व सुसंगत करून देण्याकडेच त्या मर्यादित जागेचा उपयोग करणें आम्हाला इष्ट वाटतें.

दुसरीहि एक गोष्ट आहे ती सांगण्याला संकोच करण्याचें कारण नाहीं. ती ही. कोणत्याहि संस्थेचा ज्युबिली समारंभ होण्याचा सुप्रसंग येण्याला, म्हणजे तिचें कार्य पन्नास वर्षें अखंड चालू राहण्याला किंवा त्याची सर्वांगीण प्रगति होण्याला, अनेक व्यक्तींची सेवा, श्रम, बुद्धि, चातुर्य इत्यादि अनेक उपजत किंवा कर्मार्जित गुण उपयोगी पडलेले असतात. तथापि अशा प्रसंगीं अशा व्यक्तींपैकीं मृतांचा, व तोहि त्यांच्या गुणांचाच, उल्लेख कृतज्ञतापूर्वक करणें हें अधिक उचित ठरतें. जित्यांचा उल्लेख होऊंच नये असें नाहीं! पण त्यांची ती वेळ येण्याला स्वाभाविक अवधि असते. निदान असें खरें कीं, त्यांनाहि आपण संस्थेला उपयोगी पडलों असें थोडेंबहुत वाटण्याला किंबहुना थोडाबहुत तसा अभिमान बाळगण्यालाहि योग्य कारण असलें तरी, त्यांनीं स्वतःविषयीं एक शब्द उच्चारणेंहि अनुचित किंबहुना हास्यास्पद ठरेल. त्यांनीं खरोखरच जर संस्थेची कांहीं सेवा केली असेल व लोकांना ती पटली असेल तर पुढची पिढी त्यांची आठवण का न ठेवील? किंवा यथाप्रसंग त्यांच्या संबंधीं योग्य ते दोन शब्द कां न लिहील किंवा कां न बोलेल! कृतज्ञता बुद्धीचा असा मक्ता कोणीहि आपणा एकट्याकडेच आहे असें मानूं नये. ती सर्व पिढ्यांना सारखीच वांटलेली असते. तसेंच एक पिढी जाऊन दुसरी तिच्या जागीं आली म्हणजेच, डोळे दिपविणारा संकुचित करणारा किंवा दृष्टि भ्रम उत्पन्न करणारा, फालतुक आडव्या तिडव्या ज्ञान किरणांचा व विकार किरणांचा, दोषी प्रकाश लुप्त होऊन, दुर्बिणींतून तेजोमय तारा किंवा शबाल रूप ढग पाहावा व त्याचें यथार्थ वर्णन बिनचुक करतां यावें त्याप्रमाणें पुढच्या पिढीच्या विवेचक बुद्धींना व न्यायी मनांना गत पिढींतील मृत व्यक्तींच्या गुणदोषांची चर्चा बिनचूक निदान निर्भयतेनें करितां येते. आम्ही तर असेंच समजतों कीं, हा ज्युबि-

लीचा अंक म्हणजे केसरीच्या हल्लींच्या सेवकांनीं कृतज्ञता बुद्धीच्या खांद्यावरून पूर्वींच्या सेवकांना वाहण्याची पालखी आहे. अर्थात् पालखी वाहावयाची ती वाहतांना पालखी वाहणारा स्वतःच पालखींत बसूं शकत नाहीं हें अगदीं उघड आहे.

ही दृष्टि चालवून आम्ही या अंकांत स्मृति-शेषभूत झालेल्या अशाच केसरी-कार्यकर्त्यांचे विशेष उल्लेख केले आहेत. यामुळें वाचकांनीं हे उल्लेख अपूर्ण वाटल्यास, त्याबद्दल सहृदयतेनें क्षमा करावी. विद्यमान सेवकांच्या यथार्थ असेल अशाही स्तुतीला जर ही मर्यादा तर पूर्वीं त्यांच्याबरोबर केसरीची सेवा केलेल्या पण पुढें त्यांच्याशीं मतभेद झालेल्या किंवा फुटून निघालेल्या किंवा त्याचे प्रतिपक्षी होऊन त्याच्याशीं झगडणाऱ्या इतर गृहस्थांची निंदात्मक किंवा दोषात्मक चर्चा करून वाद उकरून वाढण्याचें तर ज्युबिली अंक हें स्थळ नव्हेच नव्हे. तात्पर्य, हा विशेष आनंदाचा प्रसंग समजून, त्या आनंदाच्या दुधांत मिठाचा खडा पडेल असले कोणतेही उल्लेख किंवा विधानें करणें योग्य नव्हे अशा बुद्धीनें, आम्हीं त्यापासून अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न केला आहे. केसरीसारख्या संस्थेचें चालकत्व टिळकांच्या पसंतीनें त्यांच्याच हयातींत आमच्या हातीं येणें व तें त्यांच्या नंतर दहा वर्षें टिकविणें या एका गोष्टीनेंच आमच्या टीकाकारांच्या सर्व टीकांचा सहज परिहार होणार आहे. मग जीभ व्यर्थ विटाळण्याचें काय कारण?

सन १९२० सालापर्यंत म्हणजे लो. टिळक हयात असेपर्यंत, त्यांचे मदतनीस किंवा सहकारी म्हणून ज्या इतर व्यक्तींनीं केसरी-मराठा संस्थेचें कांहीं कार्य केलें त्यांना त्याबद्दल स्वतंत्र श्रेय अर्थातच नाहीं. त्यांची स्फूर्ति स्वतंत्र नव्हती पण त्यांच्या मृत्यूनंतर दहा वर्षांनीं अजूनहि लो. टिळकांचीच स्मृति लोकांच्या मनांत असल्यामुळें, या दहा वर्षांतील चालकांकडून केसरीचें जें कांहीं कार्य झालें असेल त्याबद्दलहि त्यांना फारसें श्रेय देतां येत नाहीं. सूर्य अस्ताला गेला व क्षितिजावर दिसतनासा झाला तरी, जो संध्याप्रकाश उरतो व ज्यांत माणसांना तोंडास तोंड दिसतें तो परिवर्तित असला तरी प्रकाश सूर्याचाच! त्याप्रमाणें लोकांना टिळकांच्या केसरीची अद्यापि तोंडओळख उरली असली तरी ती टिळकांच्या स्मरणानें परिवर्तित केलेल्या त्याच तेजामुळें होय. ही गोष्ट निश्चित असल्यामुळें गेल्या दहा वर्षांतील केसरीसंबंधानें स्वतः आम्ही जसें कांहीं बोलूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणेंच इतरांनीं त्याविषयीं कांहीं बोलण्याही ती एक मर्यादाच आहे.

---

१५ केसरीची वाढ

ता. २५ ऑक्टोबर १८८७ रोजीं टिळक हे आगरकरांऐवजीं केसरीचे प्रकाशक म्हणून जाहीर झाले. आगरकरांनीं केसरीचें प्रकाशकत्व सोडून दिलें तरी स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढण्याचा त्यांचा विचार एकदम ठरला नाहीं. पुढें कांहीं दिवस आगरकर हे लिहून आलेला मजकूर या सोईच्या सदरांत केसरींत लेख लिहीत. अशा प्रकारचीं स्वतंत्रता लाभल्यावर त्यांच्या लेखांत निर्भीडपणा पूर्वींहूनहि अधिक विनटला यांत आश्चर्य नाहीं. पुढच्याच म्हणजे त्रेचाळिसाव्या अंकांत 'लिहून आलेला मजकूर' म्हणून "फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम" या मथळ्याखालीं केसरीच्या अग्रलेखाहूनहि मोठा असा आगरकरांचा एक लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत सदर हायस्कुलांतील शिक्षणक्रमावर पूर्वीं केसरींत ओळीनें जे चार टीकात्मक अग्रलेख आले होते, त्याला मोठें वक्तृत्वपूर्ण असें उत्तर दिलें आहे. या लेखांतील चारदोन वाक्यें कोठेंहि पाहिलीं कीं, 'अरे, नांव नसलें तरी ही आगरकरांची लेखणी' असें कोणीहि एकदम उद्गारल्यावांचून रहाणार नाहीं. पुढील वर्षांत आगरकर यांनीं स्वतंत्रपणें 'सुधारक' हें वर्तमानपत्र काढलें. यापुढील त्यांचे वाद सुधारक व केसरी यांतून सुरू झाले. त्या वेळच्या छापखान्यांच्या कायद्याच्या उदासीन वृत्तीमुळें हल्लींप्रमाणें वर्तमानपत्रांवर प्रकाशकाचें किंवा संपादकाचें नांव स्पष्टपणें लिहिण्याचें कारण नव्हतें. टिळक केसरीचे प्रकाशक झाले तरी पत्राच्या चौथ्या पानाच्या शेवटीं नेहमींप्रमाणें "आर्यभूषण छापखान्यांत मालकाकरितां छापून प्रसिद्ध केलें" एवढेच शब्द येत असत. ज्यानें ता. २५ चा अंक वाचला नाहीं त्याला टिळक हे केसरीचे प्रकाशक झाल्याची बातमी कर्णोपकर्णीं किंवा खुद्द केसरींतलि अंतर्गत पुराव्यावरून मिळेपर्यंत अर्थांतच थांबावें लागणार होतें. तथापि याच अंकापासून केसरीच्या दृश्य व जड स्वरूपांत एक फेरफार घडून आला. तो हा कीं यापूर्वीं अग्रलेख व स्फुट सूचना यांपुरता ग्रेट-प्रायमर म्हणजे किंचित् ठळक टाईप घालण्यांत येत होता; परंतु लिहावयाचें पुष्कळ व जागा थोडी असें भासूं लागल्यामुळें, वरील मजकुरालाहि पायका म्हणजे बारीक टाईप वापरण्यांत येऊं लागला. आर्यभूषण छापखान्याची स्वतःची टाईप फौंडरी होती; पण बारीक चांगल्या वळणाच्या टाइपाला लागणाऱ्या मेट्रिसा नव्हत्या. परंतु मुंबईच्या गणपत कृष्णाजी प्रेसच्या मालकांनीं आपल्या जवळील पायक्याच्या ठशांनीं, म्हणजे पंचांनीं नवीन मेट्रिसा तयार करून त्या आर्यभूषणला विकत

दिल्या, व अशा रितीनें आर्यभूषण छापखान्यांत लागेल तेव्हां हवा तितका पायका टाइप पाडण्याची व्यवस्था झाली. केसरीच्या वाचकांना ग्रेटप्रायमर टाईप वाचावयास अधिक सोयीचा असला तरी, बारीक टाइप घातल्यानें तेवढ्याच जागेंत थोडा अधिक मजकूर मावतो ही हौशी वाचक व हौशी लेखक या दोघां-च्याहि दृष्टीनें सोयच झाली म्हणावयाची.

१८८७ सालीं, टिळक हे केसरीचे कायदेशिर संपादक झाले तरी १८९१ पर्यंत केसरी त्यांच्या मालकीचा पूर्णपणें झाला नव्हता. आगरकर केसरींतून निघाल्यानंतर आर्यभूषण छापखाना आणि केसरी व मराठा हीं वर्तमानपत्रें मिळून संयुक्त कारखाना मानला जात असून वासुदेराव केळकर, हरि नारायण गोखले, व स्वतः टिळक असे तीन संयुक्त भागीदार त्यांत होते. १८८८ च्या सुमारास केसरीचे वर्गणीदार सुमारें पांच हजारांपर्यंत वाढले होते; व नुसत्या केसरची प्राप्ति बरी होती. पण इंग्रजी पत्र मराठा हें प्रथमपासूनच आंतबट्ट्याचें मूळ होतें. शिवाय, छापखान्याचे टाईप व इतर सामान वरचेवर बाहेरून विकत आणण्यास खर्च पडे. याकरितां केसरीला स्वतःचें एक मशीन असावें, व स्वतः मालकीची टाईप फाउण्डरीहि असावी असें वाटूं लागलें. अर्थात् अधिक भांडवल म्हणजे अधिक कर्जाचा बोजा. शिवाय पूर्वी टिळक व वासुदेवराव केळकर यांचीं मतें जरी एक होतीं तरी १८९१ मध्यें 'रमाबाई' प्रकरणानें व इतर अनेक गोष्टींनीं उभय-तांचीं मतें तंतोतंत जुळेनाशीं झालीं. आणि केसरींत मुख्यत्वेंकरून लिहिणार टिळक व मराठ्यांत मुख्यत्वेंकरून लिहिणार वासुदेवराव केळकर असें असल्यामुळें एकाच विषयावर केसरी व मराठा पत्रांत परस्पर विरुद्ध असेहि लेख मधून मधून येत असत. यामुळें हीं दोन पत्रें कोणाच्या तरी एकाच्याच मालकीचीं केलीं पाहिजेत हें उघड दिसून येऊं लागलें. इकडे हरिपंत गोखले हे निवळ छापखान्याच्या दृष्टीनें कार-खान्याकडे पाहणारे. त्यांना मराठ्याच्या बुडेत खात्याचें वैषम्य वाटूं लागलें. मिळून दोन्हीं वर्तमानपत्रें कोणी तरी एकानें घ्यावीं व छापखाना एकानें किंवा इतर दोघांनीं मिळून घ्यावा असें ठरलें. गोखले वर्तमानपत्रें घेऊं शकतच नव्हते; व तो त्यांना छापखान्यावर बोजाच वाटे. तेव्हां ते छापखाना घेणार हें ठरलेंच. पण त्यांच्या जोडीला टिळक येणार किंवा प्रोफेसर केळकर येणार ही गोष्ट अद्यापि ठरावयाची होती. टिळकांप्रमाणेंच प्रो. केळकर हेहि सव्यसाची म्हणजे इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषा लिहिण्यांत वाकबगार आणि संपादकीय कामांत दर्दी व हौशी, या-

मुळें दोन्हीं पत्रें घ्यावयाचीं तर टिळक व प्रो. केळकर हे दोघेहि तीं घेण्याला आपापल्या परीनें पुरे लायक ! पण हाहि लढा सुटण्यास दोन कारणें होतीं. एक असें कीं, केळकर हे अद्यापि कॉलेजांत प्रोफेसरीचें काम करीत असून त्यांच्या संसारापुरता त्यांना पगार तिकडून मिळत होता. शिवाय कारखान्याचें धडेवांटप करण्यांत आलें तेव्हां, फायदेशीर, पण भांडवल वरचेवर थोडथोडें नवें घालावें लागणारा, छापखाना एका बाजूस, व आढाव्यांत निघालेलें एकंदर तिसऱ्या हिश्शाचें सात हजार कर्ज व दोनहि पत्रें मिळून दुसऱ्या बाजूस, अशी वांटणी झाली. शिवाय स्वमतप्रसाराची ही जर स्वतंत्र गोष्ट म्हणून विचारांत घेतली तर वासुदेवराव केळकर यांच्यापेक्षां टिळकांच्या अंगीं ती अधिक होती ही गोष्ट निर्विवाद होय. तात्पर्य, वांटणी उचलतांना कर्जासह वर्तमानपत्रें उचलण्यास टिळकच पुढें आले व १८९१ पासून तीं त्यांनीं आपल्या मालकीचीं केलीं. तथापि टिळकांना यापुढें कॉलेजचा पगार चालू राहिला नाहीं; व कर्जफेडीकरितां व मराठ्याचा खर्च चालविण्याकरितां केसरींतील नफाहि कांहीं वर्षें परस्पर तोडून देणें भाग होतें. याकरितां दोन्ही वर्तमानपत्रांचा छपाईचा खर्च, मराठ्याच्या संपादकाचा पगार, केसरीच्या चटवड्याचा वगैरे सर्व खर्च, या गोष्टी या नफ्यांतून वजा करून कर्जफेड व्हावी म्हणून हें सर्व काम आर्यभूषण छापखान्याकडे म्हणजे गोखले यांजकडेच ठेवावें लागलें. कारण कर्ज फिटेपर्यंत टिळकांना स्वतंत्र छापखाना काढणें शक्य नव्हतें. उरला छापखाना, तो गोखले व केळकर यांनीं कर्जाच्या वांट्यासह समायिक मालकी हक्कानें घेतला, व टिळकांना आपल्या वर्तमानपत्रांचें कर्ज फेडण्यास पांच-सहा वर्षें तरी लागणारीं असल्यामुळें केसरीव्यतिरिक्त स्वतंत्र अशीं उपजीविकेचीं साधनें त्यांना अर्थातच पहावीं लागलीं.

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीशीं वर्तमानपत्रांचा संबंध राहावा किंवा नाहीं हा वाद सुरू झाला तेव्हां आपटे हे हा संबंध तोडण्यास प्रथमच तयार झाले. व हा संबंध तोडूं नये असें म्हणणारांत टिळक, केळकर व नामजोशी हे प्रमुख होते. आगरकर हे वर्तमानपत्रांत लिहिण्याला हौशी, तथापि कारणपरत्वें सोसायटींतून वर्तमानपत्रांस पैसे देण्याला ते प्रतिकूल असत. तसेंच छापखाना व वर्तमानपत्रें चाललीं पाहिजेत खरीं पण तीं निदान निष्कर्जी तरी चाललीं पाहिजेत अशी त्यांची अपेक्षा असल्यामुळें छापखान्यांत मंडळी बसून कर्जाच्या भानगडी निघाल्या म्हणजे त्यांचें पित्त खवळे. यामुळें, कांहींही होवो पण वर्तमानपत्रें व छापखाना

हीं जिवंत ठेवावींच अशा मताचे टिळक, केळकर व नामजोशी एवढेच उरले. आगरकरांनीं केसरींतून आपलें अंग काढून घेतल्यानंतर टिळक व वासुदेवराव केळकर यांची गट्टी वर्तमानपत्रांचे बाबतींत तरी पुढें तीनचार वर्षे कायम टिकली. सोसायटी व छापखाना-वर्तमानपत्रें यांची फारकत झाली तेव्हां छापखान्याला कर्ज होतें, व हें कर्ज टिळक व केळकर या दोघांनींही पत्करून वर्तमानपत्रें चालू ठेवण्याचा निश्चय केला. ही फारकत होण्यापूर्वीं सोसायटीतर्फे छापखान्यावर देखरेख ठेवण्याकरितां टिळकांचीच नेमणूक झाली व हें घडून आल्यावर अर्थात् टिळकांची जबाबदारी अधिकच वाढली. केळकरांनीं पत्रें सांभाळावीं व टिळकांनीं छापखाना सांभाळावा असा एक प्रकारें आपसांतील समजुतीनें श्रमविभागच ठरल्यासारखा झाला होता; व ही वाढलेली जबाबदारी सांभाळण्याकरितां टिळकांना जुना व्यवस्थापक काढून नवा नेमावा लागला. जुने व्यवस्थापक गणपतराव सोहोनी यांचा कारभार थोडा ढिला असे. त्यांनीं जमाखर्चाचीं नोंदें मिळनीं ठेवण्याची खबरदारी घ्यावयाची नाहीं, उधार वसुलीची हयगय करावयाची, खर्च मात्र हवा तसा चालू ठेवावयाचा, आणि कारखान्यांतील पगाराची तारीख आली म्हणजे टिळकांकडे जाऊन पैशाची कांहीं तरी सोय लावा म्हणून तगादा करावयाचा. अर्थात्‌च ही जिकीर कोणासहि सोसण्यासारखी नव्हती. "आम्ही कोणी पैसा न घेतां वर्तमानपत्रांत लिहितों, व फुकट चालविलेल्या वर्तमानपत्रांसह एवढा छापखाना तुमच्या स्वाधीन केला असतां, फिरून पगाराकरितां लागणारें कर्ज उभारण्याची चिंता आम्हींच वहावी, ही कारभाराची रीत कोणती?" असें टिळक नेहमीं म्हणत. अखेर सोहोनी यांनीं व्यवस्थापकाचें काम सोडून दिलें व त्यांचे जागीं हरि नारायण गोखले यांची नेमणूक करण्यांत आली.

हरिपंत गोखले हे मूळ मुरुडगांवचे रहिवासी. त्यांनीं लहानपणापासून मुंबईस येऊन गणपत कृष्णाजी, नेटिव ओपिनियन वगैरे छापखान्यांत कारकुनीचीं व इतर कामें केलेलीं होतीं. त्यांचा व टिळकांचा जुना स्नेहसंबंध, यामुळें टिळकांची त्यांना मदत असे. न्यू स्कुलांत आल्यावर वामनराव आपट्यांनीं आपलें संस्कृत गाइडचें पुस्तक बाहेर काढलें. तें मुंबईस हरिपंत गोखले यांनीं नेऊन आपल्या जबाबदारीवर छापलें. त्यावेळीं टिळकांनींच त्यांना सात आठशें रुपये कर्ज दिलें होतें व त्यांत गोखल्यांना फायदाहि झाला होता. गोखल्यांनीं इतर कांहीं पुस्तकेंहि अशींच छापविलीं होतीं. या माहितीमुळें आर्यभूषण छापखान्याची व्यवस्था गोखले यांचे

स्वाधीन केली असतां, आपल्या देखरेखीखालीं ती चांगली चालेल अशा समजु-तीनें टिळकांनीं गोखल्यांना पुण्यास आणून छापखाना त्यांचे स्वाधीन केला. गोखले यांचेजवळ घालण्यास भांडवल नव्हतें. तथापि कर्जाचा हिस्सा पत्करण्यास ते तयार झाल्यामुळें त्यांना भागीदारींत घेण्यांत आलें; व टिळक, केळकर, गोखले असे तिघेमिळून छापखाना व दोन्हीं वर्तमानपत्रें यांचे मालक व त्यांजवरील कर्जाला जबाबदार असें ठरून, छापखाना व वर्तमानपत्रें ही निवळ खाजगी इस्टेट बनली. मात्र न्यू इंग्लिश स्कूलचा त्यांच्याशीं असलेला जुना परस्पर संबंध अगदींच तुटूं नये म्हणून तो वासुदेवराव केळकर यांच्या द्वारें शिल्लक ठेवण्यांत आला. तो असा कीं, केळकर हे मोबदल्याची अपेक्षा न ठेवतां दोन्हीं वर्तमानपत्रें चालविणार त्याअर्थी कॉलेजांतील इतर प्रोफेसरांइतकाच त्यांनाहि पगार द्यावा, पण कॉलेजांत शिकविण्याचें काम त्यांना इतरांहून कमी ठेवावें. या व्यवस्थेस सोसायटीच्या सभासदांनीं संमति दिली. अशा रितीनें टिळक व वासुदेवराव केळकर यांची जूट सन १८९० पर्यंत टिकली. पण टिळकांनीं सोसायटीचा राजिनामा देऊन सार्वजनिक कार्यांत अधिक लक्ष घालण्याचें ठरविलें तेव्हांपासून, छापखान्याप्रमाणें वर्तमानपत्राच्या अंतरंगाच्या व्यवस्थेंतहि आधिक लक्ष घालणें त्यांना प्राप्त झालें; व यामुळें या उभयतांच्या मतांमध्यें जी भेदरेषा लहानशी होती ती दिवसेंदिवस मोठी होऊं लागली किंवा निदान ती उभयतांना अधिकाधिक दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागली.

त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तीव्र मतभेदाचा पहिलाच प्रसंग आला त्याबरोबर उभयतांना व्यवहारांतील फारकत करून टाकावी असें वाटलें. हरिपंत गोखले आल्यानें छापखान्याची प्रगति झाली ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं; तथापि, छापखाना व पत्रें निष्कर्जी झालीं नाहींत, जुन्या फरफटीनें ओढत आलेलें कर्ज कांहीं शिल्लकच होतें. शिवाय हरिपंत गोखले यांना वर्तमाननपत्रें हीं सावत्र मुलांप्रमाणें वाटत. आणि आढावा काढतां एकवीस हजार रुपयांचें कर्ज निघालें तें कोणीं घ्यावें असा प्रश्न उपस्थित झाला; छापखाना व केसरी हीं दोन्हीं नफ्याचीं खातीं असल्यामुळें कर्ज दोघांवरहि वांटून जाण्यास हरकत नव्हती. त्याप्रमाणें छापखान्यावर चौदा हजार व वर्तमानपत्रांवर सात हजार याप्रमाणें कर्जाची वांटणी झाली. छापखाना व वर्तमानपत्रें यांची अशी वांटणी होण्याचें ठरल्यावर, एकानें वांटण्या केल्या म्हणजे हवी ती वांटणी उचलण्याचा हक्क दुसऱ्यास येतच असतो म्हणून प्रथम टिळक कर्जासह छापखाना घेण्यास तयार झाले. " वर्तमानपत्रें हींच जर निवळ नफ्याची बाजू असें

तुम्ही म्हणतां तर ती तुम्हीच घ्या व सातहजार रुपये कर्ज द्या, मी छापखाना घेतों" असें टिळक म्हणूं लागले. पण गोखले व वासुदेवराव केळकर यांना पक्कें माहीत होतें कीं, टिळकांना निवळ छापखान्याचीं आवड नसून त्यांना खरी गोडी वर्तमानपत्रांची व या साध्याचें अवश्य साधन म्हणूनच त्यांना छापखाना हवा होता. तात्पर्य, टिळकांनीं छापखाना घेतला कीं ते स्वतःचीं वेगळीं वर्तमानपत्रें काढतील व ते तीं लोकप्रिय करतील याविषयीं शंका नसल्यामुळें, आपल्या हातचीं केसरी–मराठा वर्तमानपत्रें निस्तेज होतील व त्यामुळें त्यांचें उत्पन्नहि घटेल, असें पाहून गोखले व केळकर यांनीं एक नवीनच शर्त घातली कीं, छापखाना घेईल त्यानें स्वतःचीं वर्तमानपत्रें काढूं नयेत. या नव्या अटीनें पारडें एकदम फिरलें व टिळकांना सात हजार रुपयांच्या कर्जासह वर्तमानपत्रें स्वतःला घेऊन चौदा हजार कर्जासह छापखाना इतर भागीदारांस सोडून देणें प्राप्त झालें.

---

१६ केसरी छापण्याची व्यवस्था

१८९१ पासून १८९७ पर्यंत केसरी ऑफीस आर्यभूषण छापखान्यांतच असल्यामुळें टिळकांचे घरीं कारखाना असा कांहीं नव्हता. खटल्यानंतर केसरीचें ऑफीस स्वतंत्रपणें धोंडोपंत विद्वांस यांनीं प्रथम राहत्या घरीं म्हणजे विंचूरकरांच्या वाड्यांत सुरू केलें. पण बिन्हाडांतील जागा या कामास अपुरी असल्यामुळें पुढें गायकवाडवाडा खरेदी होईपर्यंत सदाशिव पेठच्या हौदानजिक कोपऱ्यावरील राहत्या घरीं केसरीचें ऑफीस ठेवण्यांत आलें होतें. पण खुद्द केसरी छापण्याचें काम हातानेंच होत असल्यामुळें केसरीची कचेरी लहानच होती. संपादकमंडळापैकीं केळकर, खाडिलकर, मुख्य व्यवस्थापक धोंडोपंत विद्वांस व दोनतीन कारकून अशी लहानशीच ही कचेरी होती. कारणपरत्वें टिळक येथेंच येऊन केसरीचा मजकूर वगैरे सांगून लिहीत. पैशाअडक्याची व्यवस्था या वेळीं करण्यासारखी अशी फारशी नव्हती. यापूर्वीं चित्रशाळा हीच टिळकांच्या बँकेचें म्हणजे बहुतेक सर्व देवघेवीचें काम करी. पण स्वतंत्र कचेरी व स्वतंत्र ऑफीस केल्यापासून हा व्यवहार इकडे सुरू झाला.

खटल्याचे वेळीं केसरीचे वर्गणीदार सुमारें सात हजार होते, ते खटल्यापासून वाढण्यास सुरुवात झाली, व १८९९ अखेर हा आंकडा दहाअकरा हजारांपर्यंत गेला होता. मराठ्याचे वर्गणीदार एक हजाराच्या आंतबाहेर प्रथमपासूनच

असत. ते कधीं फार वाढले नाहींत व कधीं फार कमीहि झाले नाहींत. केसरीची वर्गणी एक रुपया होती. मराठ्याची वर्गणी टपालहंशिलासह बाहेरगांवीं सवासात, शहरांत सहा रुपये सहा आणे व फुटकळ अंकास चार आणे अशी असल्यामुळें, आणि पत्र इंग्रजी असल्यामुळें, त्याचा प्रसार अर्थातच पुष्कळ कमी होता. पण केसरीचीं मतें परप्रांतांतून फैलावण्याकरितां केसरीचेंच एक पुडितखातें म्हणून टिळकांनीं केसरीला कर्ज असतांहि हें पत्र चालू ठेविलें होतें, हें पूर्वी एका ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. टिळकांच्या गैरहजेरींत केळकर यांनीं मराठा, व केळकर आणि खाडिलकर यांनीं केसरी चालविला, टिकविला, व त्यांच्या लोकप्रियतेंत कमीपणा येऊं दिला नाहीं. यामुळें हे दोघेहि कायमचे मदतनीस म्हणून टिळकांनीं यापुढेंहि योजले. स्वतः टिळक व हे दोन मदतनीस एवढ्यांत मिळून हीं दोन्हीं पत्रें चालण्यासारखीं होतीं. १८९६ पासून १८९९ पर्यंत टिळकांना लॉ क्लासांत केळकर हे जोडीदार असत. पण १८९९ पासून पुढें लॉ क्लास प्लेगामुळें बंद झाला. तो फिरून उघडावयाचा नाहीं असें टिळकांनीं ठरविलें. नित्य नियमानें केसरीचें एखादें आर्टिकल लिहिणें व जरूरीप्रमाणें मराठ्यांतहि एखादें आर्टिकल लिहिणें या गोष्टीला टिळकांना विशेष वेळ लागत नसे. त्यांचा अवांतर कामांतच यापेक्षां अधिक वेळ पुढें जाऊं लागला.

ता. ४ जुलै १८९९ पासून टिळकांनीं केसरी पुन्हां हातीं घेतला. १८९७च्या सदतिसाव्या अंकापर्यंत केसरी टिळकांच्या नांवानें निघत होता. अडतिसाव्या अंकापासून टिळक यांचें नांव त्यांच्या शिक्षेमुळें केसरीवरून निघालें होतें, तें १८९९ च्या सत्ताविसाव्या अंकावर फिरून केसरीवर दिसूं लागलें. दरम्यानचे केसरीचे ९१ अंक टिळकांच्या नांवाला अंतरले होते.

त्या वेळचा केसरी अवघ्या दहा कॉलमांचा असल्यामुळें व त्यांतच पत्रव्यवहार, लिहून आलेला मजकूर, एखाद्या कारकुनानें काढून दिलेलें वर्तमानसार वगैरे मजकूर, व नव्या पुस्तकांच्या वगैरे महत्त्वाच्या जाहिराती समाविष्ट होत असल्यामुळें केसरी लिहिण्याचें काम टिळकांना एक दिवस पुरे. रविवारीं आठ दिवसांच्या वर्तमानपत्रांचा भारा घरीं येऊन पडला म्हणजे ते गरुड पक्षाच्या नजरेनें त्यांतील उपयुक्त मुद्दे तेवढे तव्हांच निवडून काढीत, व काय चार कॉलम मजकूर लिहावयाचा असेल तो हाताशीं लेखक घेऊन एकदम लिहून टाकीत.

प्रुफें वाचण्याचें कामहि रात्रीं अपरात्रीं उरकून जाई. अशा रीतीनें आठव-ड्यांतून कमींत कमी पांच दिवस त्यांना आपल्या इतर व्यवसायाला मोकळे मिळत. कधीं गांवीं जावयाचें असल्यास एखाद्या स्नेह्यावर किंवा वेळीं कारकुना-वरहि केसरी सोंपवून जात. मग टेबलांत पडलेलें एखादें कोणाचें शिलकी आर्टिकल तो घालो, किंवा ठराविक स्नेह्यांपैकीं एखाद्याच्या खणपटीस बसून तें त्याजकडून लिहून घेववो. त्या काळीं बदली संपादकाचें काम बरेंच सोपें असे. आधीं वादग्रस्त काय तो एकच म्हणजे सामाजिक विषय. त्यावरहि कांहीं विशेष वाद चालू नसल्यास केसरींत सहसा लेख येत नसत, व तेवढा विषय वगळला म्हणजे राजकीय बाबतींत लिहिण्याला सगळें रान मोकळें. राजद्रोहाचें कलम तेव्हां बहुधा योगनिद्रेंत पडलेलें होतें व आजकाल राजकीय चळवळींतील मतभेद सुईच्या अग्रासारखे तीक्ष्ण झालेले आहेत ते तेव्हां तसे झालेले नसल्यामुळें, कोणीहि कांहीं विषयावर लिहिलें तरी चाले. वाचक-वर्गाची दृष्टि स्तिमित असल्यामुळें संपादकालाहि आपल्या अग्रलेखाची विशेष खाडाखुडी करण्याचें कारण नव्हतें. हेमंतव्याख्यानमालेचे रिपोर्ट, स्पेन्सरमत-प्रकाशन, विलायतचा किंवा उत्तर-हिंदुस्थानचा प्रवास, तंड्या भिल्ल किंवा शहाजहान बेगम यांचें चरित्र, असल्या अवांतर लेखांनीं केसरीच्या दहा कॉल-मांतील निम्मी-अधिक जागा अडविली गेली तरी कोणास त्याचा विषाद वाटत नसे. तसेंच आजचा अग्रलेख आणि उद्यांचा अग्रलेख यांच्या भाषेंत महदंतर दिसून आलें तरी हल्लींप्रमाणें वाचकांत चिकित्साबुद्धि जागृत होत नसे. त्या वेळचा केसरी चालविणें हें टिळकांखेरीज इतरांनाहि थोड्या मेहनतीचें काम असे; व एकाच वर्षांत आळीपाळीनें केसरीचे अनेक 'संपादक' होऊं शकत. तात्पर्य, टिळकांना तर हें काम फारच थोड्या वेळांत होण्यासारखें असून पूर्ण स्वतंत्रपणानेंहि करितां येण्यासारखें होतें. टिळक नेहमीं म्हणत कीं, मी केसरी आठव-ड्यांतून एक दिवस लिहितों खरा, पण त्या एका दिवशीं काय लिहावयाचें याचे विचार माझ्या डोक्यांत आठवडाभर घोळत असतात. अनेक उद्योग एकदम चाल-विण्याची पात्रता जरी त्यांच्या अंगीं असे, तरी त्यांचें बहुधा सगळें चित्त व्यग्र करून टाकणारा असा कांहीं तरी एखादा विशिष्ट उद्योग कोणत्याहि वेळीं त्यांच्या हातीं असे. यामुळें त्या वेळचा केसरी पाहिला असतां तो टिळकांनीं लिहि-ल्याची खूण म्हणजे एखादें चटकदार आर्टिकल किंवा एकाच विषयावर लिहि-

लेलीं दोन तीन चरचरीत स्फुटें येवढाच. पण तो भाग त्यांत वाचनीय असावयाचा. लेख लिहिणें हें काम त्यांना न आवडणारें, असें ते प्रायः म्हणत. पण कोणत्याहि विषयावर त्यांचे विचार मनांत इतकी खळबळ करून सोडीत कीं, त्यांवर लेख लिहिणें हें श्रमाला कारणभूत न होतां त्यापासून त्यांना उलट विरामच वाटत असे.

तारीख ७ जानेवारी १९०२ च्या केसरींत केसरीपत्राच्या स्वरूपांत घडणाऱ्या क्रांतीची सूचना टिळकांनीं दिली होती. ही क्रांति म्हणजे केसरीचा आकार तोच ठेवावयाचा पण पानें दुप्पट करावयाचीं ही होय. या सालच्या पहिल्याच अंकापासून केसरी नव्या स्वरूपांत निघणार होता. परंतु छापखान्याच्या अडचणीमुळें ती गोष्ट घडूं शकली नाहीं. नवा केसरी प्रथम ता. ४ फेब्रुवारी रोजीं निघाला. आणि ११ फेब्रुवारीच्या अंकांत या क्रांतीला उद्देशून टिळकांनीं एक मोठा अग्रलेख लिहिला. त्यांत ते म्हणतातः—" एकवीस वर्षांपूर्वी आम्हीं दहा पांच मंडळी मिळून केसरीपत्र काढण्याचें ठरविलें. त्यावेळच्या व आतांच्या स्थितींत पुष्कळ फरक पडला आहे. एकविसाव्या वाढदिवसाच्या प्रसंगीं आनंदापेक्षांहि जबाबदारीची जाणीवच अधिक होते. केसरी सुरू करण्याच्या वेळची सर्व सहकारी मंडळी नामशेष झाली. निवळ मराठी पत्र यशस्वी होईल कीं नाहीं याची १८८० च्या सुमारास लोकांना शंका वाटत असे. आणि दोन भाषेंत काढलेल्या पत्रांतील इंग्रजी मजकुराला लोक अधिक मान देत. वर्तमानपत्राची वर्गणीहि तेव्हां जास्त होती. केवळ मराठींतून पत्र चालविण्याचा प्रयत्नच तेव्हां व्हावा तितका झाला नव्हता. विष्णुशास्त्री यांनीं भाषेला विलक्षण तेज आणलें होतें. परंतु तें अद्याप मासिक पुस्तकच होतें. गेल्या तीस वर्षांत शिक्षण सर्वच बाजूंनीं वाढलें आहे. केसरीला प्रारंभीं ७०० पासून हजार वर्गणीदार होते. पुढच्या सालीं टपाल हंशील कमी झाल्यामुळें ती संख्या एकदम दुप्पट झाली. व १८८४ सालीं ही संख्या बेचाळीसशेंवर येऊन ठेपली. यापुढें झालेल्या चळवळीमुळें १९०२ सालीं वर्गणीदारांची संख्या तेरा हजार झाली व वाचकांची संख्या सुमारें पाऊण लाखापर्यंत गेली. या काळांत केसरीबरोबर इतर कांहीं वर्तमानपत्रेंहि उदयाला आलीं. यावरून केसरीनें स्वतःची अभिवृद्धि केली इतकेंच नव्हे तर एकंदरीनें मराठी वर्तमानपत्रांच्या अभिवृद्धीला तो कारणभूत झाला. वाचनाच्या अभिरुचीचा जो वृक्ष

केसरीनें लावला त्याला अनेक फळें यावीं हें स्वाभाविक होतें. एकाच बागेंत निरनिराळीं फळझाडें व फुलझाडें होतात त्याप्रमाणें ही गोष्ट आहे.

" केसरीची भूक वाढली त्याप्रमाणें त्याचे भक्ष्य पदार्थहि वाढले. १८८१ सालीं केसरींत मजकूर येत होता तो हल्लींच्या केसरीच्या पांच कॉलमाइतका असे. १८८४ सालीं आकार वाढला तेव्हांपासून त्यांतील मजकूर दुप्पट झाला. १८९१ सालीं केसरीची वर्गणी वाढवून आकार आणखी वाढवावा किंवा कसें हा प्रश्न उपस्थित झाला. पण वर्गणी तीच ठेवून टाईप लहान घालावा म्हणजे मजकूर अधिक वाढेल असें ठरलें. केसरीचें हें असें स्वरूप पुढें सुमारें अकरा वर्षे टिकलें. केसरीच्या स्वरूपांत क्रांति करण्याची जाहिरात दिली तेव्हां अनेकांनीं अनेक सूचना केल्या. त्यांत केसरी दररोजचा काढावा अशाहि सूचना होत्या. पण तो तसा केला असतां त्याची वर्गणी कमींत कमी बारा रुपयांपासून पंधरा रुपयांपर्यंत ठेवावी लागेल म्हणून ती सूचना केवळ अग्राह्य ठरली. किंमत वाढवून वर्गणीदार कमी झाले तरी नफा एकंदरीनें जास्ती होईल. पण खेडेगांवांतल्या लोकांनींहि केसरी घ्यावा व वाचावा अशी इच्छा व उद्देश असल्यामुळें वर्गणी वाढवून वाचकांची संख्या कमी करणें इष्ट नाहीं. वाचक तर कमी न व्हावे आणि केसरीची उपयुक्तता तर वाढावी या हेतूनेंच पूर्वींच्या सुधारणा झाल्या. केसरीची वर्गणी दीड रुपयाहि न ठेवतां एक रुपया ठेवावी, अशाहि लोकांनीं सूचना केल्या. पण केसरी दुप्पट केल्यास नुसत्या कागदाचाच खर्च नऊ आणे येतो. बाकीचा खर्च सात आण्यांत झेंपणें शक्य नाहीं. परदेशी गवताचा कागद केसरीला घालण्याचें कारण हेंच कीं त्याची किंमत कमी ठेवतां यावी. बारीक टाईप ही गैरसोय देखील त्यांतल्यात्यांत वाचकाला अधिक मजकूर देण्याकरितां पत्करावी लागली. केसरीचा आकार मोठा करावा अशा कांहींनीं सूचना केल्या. पण तसें करण्यांत छापखान्याची फार गैरसोय म्हणून मध्यम आकारच पसंत केला. केसरी छापखान्याला यंत्र आणलें तें चार हजारांवर वर्गणीदार झाले तेव्हां, पण वर्गणीदारांची संख्या हल्लीं वाढल्यामुळें त्या यंत्रानें भागत नाहीं. याकरितां एका दिवसांत वीसपासून चाळीस हजारापर्यंत प्रती ज्यावर निघतील असें एक नवीन यंत्र सध्यां आणविलें आहे व तें चालविण्याला तेलाचें एंजिन घेतलें आहे. याचे सहाय्यानें केसरीची एक बाजू दर ताशीं तीन हजाराप्रमाणें छापतां येते. ही व्यवस्था अपुरी पडेल तेव्हां

आणखी नवें यंत्र आणूं. आंतील मजकुरासंबंधानें पाहतां जागेच्या अभावामुळें बातमी वर्तमान वगैरेसंबंधानें केसरीचें दुर्लक्ष झालें. पण यापुढें आकार दुप्पट वाढविल्यामुळें संपादकीय लेख यत्किंचितहि कमी न करतां अवांतर पुष्कळशी माहिती केसरींत देतां येईल. लायब्रऱ्यांतून वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें वगैरे वाचून जी माहिती मिळते ती वाढलेल्या दहा कॉलमांत देण्याचा विचार आहे. कांहीं ठिकाणीं बातमीदारहि ठेवण्याचा विचार आहे. केसरी हें कांहीं एका जिल्ह्याचें वर्तमानपत्र नव्हे. तरी सर्वसाधारण कोठेंहि गोष्टी घडतात त्या केसरींत देतां याव्यात अशी योजना आहे. केसरींत मुळींच जाहिराती घालूं नयेत अशा कांहींच्या सूचना होत्या. पण जाहिरात छापण्याचा खर्च भागून जी कसर उरते तिची मदत खर्चाला बरीच होते. जाहिरातीचे दर फार कमी नसले तरी जाहिरातवाल्यांना खर्चाचा मोबदला भरपूर मिळतो. कारण केसरीच्या प्रती खपतात इतक्या जाहिराती दर आठवड्याला काढून त्यांना इतक्या खर्चांत वाटतां येणार नाहींत. जाहिरातीच्या उत्पन्नाच्या मदतीशिवाय केसरीचा आकार वाढविणें शक्य नव्हतें. ”

१८९८ सालीं तुरुंगांतून सुटून आल्यावर थोडी विश्रांति घेऊन ता. ३ जुलै १८९९ रोजीं टिळकांनीं केसरी आपल्या नांवानें हातीं घेतला तो १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा होईपर्यंत, म्हणजे ता. २२ जुलै १९०८ पर्यंत त्यांचेच नांवावर सतत होता. ता. २८ जुलै १९०८ पासून केसरीवर संपादक कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांचें नांव दाखल झालें, तें ता. ४ जानेवारी १९१० पर्यंत होतें. पुढील अंकापासून श्री. न. चिं. केळकर हे केसरीचे संपादक झाले. ते ता. १२ मार्च १९१८ पर्यंत संपादक होते. या सुमारास स्वराज्य संघातर्फे शिष्टमंडळ विलायतेस जाण्याकरितां कोलंबोस निघालें तेव्हां ता. १९ मार्च १९१८ रोजीं फिरून केसरीचे संपादक म्हणून खाडिलकर यांचें नांव दाखल करण्यांत आलें. विलायतेची ही सफर पासपोर्ट न मिळाल्यामुळें कोलंबोहून परत फिरली व त्यानंतर केळकर १९१९ च्या एप्रिलअखेर विलायतेस जाईपर्यंत पुण्यासच होते; तथापि ते पुन्हा विलायतेस जाण्याकरितां निघण्याचा संभव होता, यामुळें खाडिलकर यांचेच हातीं केसरीचें संपादकत्व ठेवण्यांत आलें होतें. पण टिळक व केळकर हे विलायतेहून परत आल्यावर फिरून पूर्वीप्रमाणें तारीख २२ जून १९२० पासून केसरीचें संपादकत्व केळकरांकडे देण्यांत आलें. तात्पर्य, १९०८ सालीं

टिळकांचें नांव केसरीवरून संपादक या नात्यानें निघालें तें कायमचेंच निघालें. तथापि पुढें अखेरपर्यंत टिळक केसरीवर देखरेख ठेवीत, इतकेंच नव्हे तर एखादेवेळीं केसरीकरितां लिहिलेले लेख तपासून देत, व त्यांनीं स्वतःहि वेळोवेळीं अनेक लेख केसरींत लिहिले आहेत. सन १९२० पासून १९२८ पर्यंत केळकर हे केसरीचे जबाबदार संपादक होते. या वर्षीं केळकरांनीं कांहीं दिवस प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें व विश्रांतीच्या जरूरीमुळें रजा घेतली. तेव्हां त्यांचे जागीं रा. गजानन विश्वनाथ केतकर, बी. ए., एलएल. बी. यांचे नांवें केसरीचें डिक्लेरेशन करण्यांत आलें. पण फिरून १९२९ च्या पहिल्या आठवडयांत केळकर यांनीं आपल्या नांवाचें डिक्लेरेशन केलें तें आज तारखेपर्यंत त्यांच्याच नांवचें आहे.

१८९१ च्या पूर्वी कांहीं वर्षें केसरीवर टिळकांचें नांव असलें तरी प्रत्यक्ष त्या पत्राची मालकी किंवा देखरेखहि त्यांच्याकडे नसे. पण १८९१ पासून १९२० पर्यंत, म्हणजे सुमारें २९ वर्षें टिळकांचा केसरीशीं प्रत्यक्ष किंवा जिव्हाळ्याचा किंवा कूर्मदृष्टीचा संबंध होता. या मुदतींत केसरीच्या स्वरूपांत अनेक स्थित्यंतरें झालीं. तशींच वर्गणी वगैरे इतर बाबतींतहि झालीं. १९०२ सालापासून टिळकांनीं केसरीचा आकार तोच ठेवून पानें दुप्पट केलीं. ही क्रांति पूर्वीच्या क्रांतीनंतर ११ वर्षांनीं घडून आली. १८९१ सालीं क्रांति झाली होती ती इतकीच कीं (वर्गणी तीच म्हणजे १ रु. १३ आ. ठेवून व पृष्ठसंख्या तीच म्हणजे बाहेरील दोन व आंतील दोन मिळून चार पानें इतकीच ठेवून) मोठ्या ऐवजीं लहान टाइप घातला, म्हणजे मजकूर वाढविला. पण १९०२ सालीं ही सुधारणाहि अपुरी ठरल्यानें, आकार व टाईप तोच ठेवून पानें दुप्पट वाढविलीं. त्यामुळें संपादकीय लेखाप्रमाणेंच लिहून आलेले लेख, पत्रव्यवहार, बातम्या, बिनसंपादकीय ‘ लेख ’, जाहिराती वगैरेंची पुष्कळच अधिक सोय झाली. पण इतका मजकूर वाढविल्यावर छपाईच्या व इतर खर्चाच्या दृष्टीनें वर्गणी वाढविणेंहि अवश्य होतें; म्हणून पूर्वीची वर्गणी १ रु. १३ आणे होती ती २ रु. ५ आ. करण्यांत आली. १९०२ सालीं जो आकार व मजकुराची जी बांधणी टिळकांनीं निश्चित केली ती १९१२ पर्यंत तशीच चालू होती. या सुमारास प्रथम केळकर यांनीं केसरींत वाढत्या मजकुराच्या सोयीकरितां पुरवणी घालण्याला सुरवात केली; व कर्मधर्मसंयोगानें ज्या वर्षीं प्रेस ॲक्ट अमलांत आला त्याच वर्षीं या पुरवणीलाहि सुरवात झाली.

मात्र ही पुरवणी कायमची किंवा वर्गणीदारांच्या हक्काची अशी समजली जात नसे. संपादकाच्या इच्छेप्रमाणें, म्हणजे मजकूर अधिक नसेल त्याप्रमाणें, पुरवणी घालावी न घालावी असा क्रम सुरू होता. पण त्यांतल्यात्यांत पुरवणी न घालणें हा अपवाद होऊन बसला ! महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर बाजारकिंमती सर्वच बेसुमार वाढल्या. त्यांत कागदाची किंमतहि भडकली. त्यामुळें टिळकांना केसरीची वर्गणी पुन्हां वाढवावी लागली. ती ता. १ ऑक्टोबर १९१६ पासून २ रुपये १३ आणे करण्यांत आली. त्यानंतर तारीख १ जानेवारी १९१८ पासून ३ रुपये १३ आणे करण्यांत आली. आणि ती टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत व त्यानंतरहि तशीच कायम राहिली. १३ आणे टपालहंशील हें केसरीच्या पहिल्या दिवसापासून आजवर तसेंच कायम राहिलें आहे; पण वर्गणीच्या रकमेंत प्रथम एक रुपया, नंतर दीड रुपया, नंतर दोन रुपये, व नंतर तीन रुपये याप्रमाणें वाढ झाली. पण केसरींत मजकुराचीहि वाढ त्याच मानानें झाली म्हणून वाचकांनीं या तीनहि वाढींचें प्रमाण योग्य मानलें. याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, वर्गणी वाढली असतांहि वर्गणीदारांची संख्या देखील वाढती राहिली. तारीख १ जानेवारी १९१८ पासून केसरीची वर्गणी ३ रुपये १३ आणे असतां, मध्यंतरीं प्रथम दोन पानांची, नंतर कांहीं दिवस चार पानांची पुरवणी घालण्यांत येऊन वाढत्या वर्गणीचा मोबदला वर्गणीदारांना देण्यांत आला. आणि त्यापुढें नुसती पुरवणीच नव्हे तर केसरीचीं पानेंहि बरोबर दुप्पट वाढवून, म्हणजे ८ चीं १६ करून, केसरी त्याच वर्गणींत ता. १ जानेवारी १९२५ पासून ग्राहकांना देण्यांत येऊं लागला. ही वाढ व सुधारणा टिळकांनाहि हवी होती, परंतु कागदाची भारी किंमत वगैरे अनेक कारणांनीं आपल्या हयातींत त्यांना ती करतां आली नाहीं.

१९०२ सालीं केसरीचा आकार वाढविला त्यापूर्वींच टिळकांनीं मोरोबा फडणिसांच्या वाड्यांत, आर्यभूषण प्रेसला लागून स्वतंत्र इमारत बांधून, नवें मोठें छापण्याचें यंत्र बसविलें होतें. पुढें १९०४ सालीं टिळकांनीं गायकवाड-सरकारकडून त्यांचा पुण्यांतील वाडा विकत घेतला. व १९०६ पासून छापखान्याचें काम, टाईप जुळविण्याचें काम, आणि केसरी-मराठ्याचे संपादक व व्यवस्थापक यांच्या कचेरीचें काम, तेथें सर्व एकत्र चालूं लागलें. टिळकांच्या हयातींत महायुद्धापासून केसरीच्या वर्गणीदारांची संख्या विशेष वाढूं लागली, तेव्हां हें नवें यंत्रहि अपुरें पडूं लागलें. टिळक मंडालेहून परत आल्यापासून छाप-

खान्याची अंतर्बाह्य सुधारणा करण्याचा विचार त्यांचे डोक्यांत एकसारखा घोळत होता. १९१४ च्या पत्रव्यवहारावरून असें दिसतें कीं, या सालीं विलायतेंतील वॉकर कंपनीशीं पत्रव्यवहार करून टिळकांनीं आपल्या नव्या छापखान्याकरितां विजेचे दिवे लावण्याची योजना केली होती व त्याकरितां मोटार डायनेमो बॅटरी, ॲक्युम्युलेटर दिवे, तारा, लहानसे पंखे वगैरे सर्व आणविण्याचा बेत केला होता. फक्त इंजिन मात्र न घेतां जुन्यावरच भागविण्याचा त्यांचा विचार होता. या सर्वाला सुमारें १५०० रुपये खर्च येणार होता. परंतु जुन्या इंजिननें काम पुरें पडणार नाहीं, आणि याकारणाकरितां जुनें काढून टाकून नवें मोठें घ्यावयाचें तर आवांक्याबाहेर खर्च जाणार, असा एकंदर अंदाज झाल्यामुळें त्यावेळीं गायकवाडवाड्यांत व कारखान्यांत विजेचे दिवे लावण्याचा बेत रहित करण्यांत आला. यानंतर चिरोल केसचा खर्च व वेळ खाणारे अनेक इतर उद्योग निघाल्यामुळें नवीन छपाईचें यंत्र घेऊन बसविण्याची टिळकांची कल्पना तशीच राहिली. पण टिळक विलायतेस गेल्यावर अनायासेंच ती त्यांना फलद्रूप करतां आली. त्याप्रमाणें तेथें समक्ष पाहून त्यांनीं नव्या प्रकारचें एक छपाईचें यंत्र सुमारें २०००० रु. किंमतीचें विकत घेतलें. या यंत्राचें वर्णन टिळकांनीं स्वदस्तुरचें पत्र धोंडोपंत विद्वांस यांना लिहून त्यांत दिलें आहे तें खालीलप्रमाणें:—

"आतां जें मशीन घेणार तें सुटे कागद छापण्याचें नाहीं. कागदाचीं वाटोळीं जुडकीं (रीळ) लावून दर तासांत ६००० कॉपी (८ पानें एकदम) छापून व घड्या पाडून तयार होतील असें मशीन आहे. तसेंच सुट्या टाइपाचा उपयोग न करतां स्टिरिओ दर पेजास एक याप्रमाणें तयार करून, आठ स्टिरिओ करून छापावे लागेल. स्टिरिओची मशीनरी मशीनबरोबरच विकत घेतलेली आहे. मशीन रवाना झालें म्हणजे कागदाचे रोलरना ऑर्डर देतों. मशीन सेकंडहँड आहे. पण अगदीं नव्यासारखें असून ज्या कंपनीनें मशीन तयार केलें त्याच कंपनीनें तें सर्व तपासून नीट केलें आहे, करितां काळजी नाहीं.

"हल्लीं केसरीचा आकार ४५-३० आहे. पण या मशीनवर ४०-३० पासून ४०-६० पर्यंत (म्हणजे क्रॉड सब रॉयल किंवा क्रॉड रॉयल) कागद छापला जाईल.

"मशीन सुमारें १२ फूट लांब, ९ फूट रुंद व फक्त ६ फूट उंच आहे म्हणजे आटोपशीर आहे. खालीं खड्डा खणण्याची जरूर नाहीं.

" हें मशीन चालविण्यास ऑईल इंजिन दहा हॉर्स पॉवरचें लागेल. सध्यांचें चालणार नाहीं. नवें घेतलें पाहिजे. रा. पारधी यांस विचारून तिकडे दहा हॉर्स पॉवरचें इंजिन मिळेल कां नाहीं व केवढ्यास मिळेल तें उत्तरीं कळवावें. नसल्यास येथें विकत घेऊं.

" आतां फक्त एक लहान मशीन मराठ्याकरितां व लिनो अगर मोनो टाइप घेणें आहे. चौकशींत आहे.

" १९०१ सालीं टूफीडर घेऊन त्याप्रमाणें आज १८-१९ वर्षे काम चाललें तद्वतच यापुढें वीस पंचवीस वर्षे पूर्ण उपयोगाला येईल असें हल्लींचें मशीन आहे. आठी पेज एकदम छापून व घड्या पाडून तासास ६ हजार प्रती डझनावर मोजून बाहेर पडतील. पुढें केसरी आठवड्यांतून दोनदां किंवा तीनदां निघाला तरी दुसरें मशीन घ्यावयास नको. हल्लींचा केसरी म्हणजे ३२००० प्रती ६ तासांत सर्व छापून होतील. रात्रीं बारा वाजतां सुरू केलें कीं, दोन्ही फर्मे एकदम छापून व घड्या पडून सकाळला तयार ! "

या पत्रांत उल्लेखिल्याप्रमाणें मराठ्याकरितां स्वतंत्र लहानसें छपाईचें यंत्र १९१९ सालीं घेण्यांत आलें व हल्लीं मराठा त्यावरच छापण्यांत येतो. १९१४ च्या संकल्पाप्रमाणें केसरी छापखाना व केसरी यांच्याकरतां ऑईल इंजिनला डायनेमो जोडून विजेचे दिवे लावण्याची व्यवस्था १९२२ पासून करण्यांत आलेली आहे. लायनो टाइपवर केसरीचे टाइप जुळविण्याची व्यवस्था ही मात्र परतंत्र असल्यामुळें ती टिळकांना आपल्या हयातींत अमलांत आणतां आली नाहीं. व त्यापुढेंहि ती आजवर अमलांत आलेली नाहीं. तथापि लायनो टाइप-वर केसरी निघावयाचा तर त्याला आधीं त्या यंत्रांवर बसवितां येतील असे अखंड टाइप बनवावे लागणार; व असे टाइप आपण करून दिले तरच विलायतचे कारखानदार ते स्वीकारून लायनो टाइप बनवून देणार, म्हणून टिळकांनींच आपल्या कारखान्यांत हे अखंड टाइप तयार केले. ही योजना टिळकांच्या मनांत १९०६ सालापासून घोळत होती व त्यांच्या अखंड टाइपांचा एक संपूर्ण संच त्याच सालीं तयार झाला. फिरून त्याची सुधारणा १९१४ सालीं त्यांच्याच देखरेखीखालीं झाली. आणि त्यानंतर त्यांत आणखी सुधारणा १९२६ पासून सुरू आहे. या अखंड टाइपांत कंपोज केलेला मजकूर केसरींत वेळोवेळीं देण्यांत येत असतो ही गोष्ट त्या टाइपांचें वळण व इतर टाइपांचें वळण

यांतील फरकावरून वाचकांच्या लक्षांत आलीच आहे. या टाइपांतील सुधारणा पूर्ण झाली म्हणजे पुढेंमागें कदाचित् तोच टाइप संबंध केसरीकरतां वापरण्याचा विचार आहे आणि वाचकांच्या दृष्टीनें तो रूढ झाला म्हणजे तोच लायनो टाइप यंत्रावर बसवून घेण्याची योजना होईल. वर दिलेल्या टिळकांच्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, "पुढें केसरी आठवड्यांतून दोनदां किंवा तीनदां निघाला तरी दुसरें मशीन घ्यावयास नको." वरील शब्दांत जी सुधारणा सुचविली आहे तिजपैकीं केसरी आठवड्यांतून दोनदां काढण्याची योजना फलद्रूप झालीच आहे.

---

१७ केसरी-मराठ्यावरील आपत्तींचे प्रसंग

मनुष्य व्यक्तीचें काय किंवा संस्थेचें काय पन्नास वर्षांचें आयुष्य बिलकूल अपघाताशिवाय पार पडण्याची अपेक्षा करणें हें गैरच होय. मनुष्याला आजार अपघात होतो तसें संस्थेलाहि घडतें. त्याप्रमाणें केसरी-मराठ्यावर पन्नास वर्षांत आपत्ति आल्या त्या कांहीं अस्मानी व कांहीं सुलतानी होत्या. पैकीं अस्मानी आपत्ति आल्या त्या अशा. प्रथम केसरीशीं संबंध ठेवणें धोक्याचें असें वाटून आर्यभूषण छापखान्याचे मालक व मॅनेजर कै. हरि नारायण गोखले यांनीं आपल्या छापखान्यांत केसरी छापण्यास हरकत सांगितली त्यामुळें केसरी तेथून बाहेर काढून न्यावा लागला तो कांहीं दिवस विठ्ठल प्रेसमध्यें छापला जात असे. सदरहू छापखाना रविवार पेठेंतील फडके यांचे वाड्यांत होता. त्याला ता. १४ मार्च १८९८ रोजीं अकस्मात् आग लागली. त्यामुळें केसरीचें थोडें नुकसान झालें. आगींतून निम्या केसरीचा कंपोज झालेला टाइप बचावला; परंतु दुसरेच दिवशीं मंगळवार असल्यामुळें तो निमा केसरीच कसा तरी छापून घेऊन वांटावा लागला. केसरीच्या या पन्नास वर्षांत असला अपघात हा एकच घडला म्हणजे निम्मा केसरी वांटला गेला हा पन्नास वर्षांत एकच प्रसंग. तथापि सांगण्यासारखी अभिमानाची गोष्ट अशी कीं, त्याहि अपघातांत मंगळवारीं केसरी प्रसिद्ध होण्याचा राहिला नाहीं.

दुसरी अशा प्रकारची अस्मानी आपत्ति म्हणजे केसरीच्या कागदांच्या गोदामाला लागलेली किंवा कोणीं लावलेली आग. ही ता. १० मे १९२१ रोजीं रात्रीं अकस्मात् लागली. तींत केसरीच्या नव्या इमारतीचा कांहीं भाग व बहुतेक सर्व शिलकी कागद जळून गेला. कागदाचा विमा उतरलेला होता, तथापि विमा कंपनीकडून मिळालेल्या रकमेनें सर्व नुकसान भरून आलें नाहीं.

व्यक्तिशः अपघात असा एकच झाला. तो असा कीं एकदां छापण्याचें यंत्र चालू असतां एका कामगाराचा पाय पट्ट्यांत सांपडून तो मरावयाचाच पण थोडक्यावर निभावून पायमोडीवर मरण गेलें. त्याची सर्व प्रकारची निगा केसरीनें केली व सुदैवानें हा कामगार बरा होऊन हल्लीं तो मुख्य प्रिंटरचें काम करीत आहे.

तसेंच एका गणपतिउत्सवांत एके रात्रीं मेळे आले असतां पुष्कळ लोक केसरीच्या आवारांतील एका इमारतीच्या पत्र्याच्या छपरावर मेळ्यांचीं गाणीं ऐकत व रोषनाई पहात असतां तें छप्पर एकदम कोसळून पडलें. त्यांत लहान मोठीं बरींच माणसें खालीं पडून दुखावलीं. पण सुदैवानें कोणीहि दगावलें नाहीं.

अशा रीतीच्या अस्मानी आपत्ती केसरीवर फार थोड्या आल्या. पण सुलतानी आपत्तीमात्र बऱ्याच आल्या. पैकीं पहिली म्हटली म्हणजे सन १८८२ सालीं झालेला अब्रुनुकसानीचा खटला. त्या खटल्याची सविस्तर हकीकत लो. टिळक चरित्राच्या पहिल्या खंडाच्या ६ व्या भागांत वाचकांना वाचावयास मिळेल. त्याची थोडक्यांत हकीकत अशी कीं, "कोल्हापूरचे कै. शिवाजी महाराज यांना संस्थानचे दिवाण कै. माधवराव बरवे यांनीं निष्ठुरपणानें वागविलें व त्यांत त्यांना महाराजांच्या सावत्र आईची फूस होती," अशा अर्थाचे लेख केसरींत व मराठ्यांत प्रसिद्ध झाले. त्यावरून कै. बरवे यांनीं मुंबईस प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटपुढें दोन्ही पत्रांच्या संपादकांवर फौजदारी फिर्याद केली. केसरीचें डिक्लेरशन आगरकर यांचें होतें म्हणून त्यांच्यावर व मराठ्याचें डिक्लेरेशन टिळकांचें होतें म्हणून त्यांच्यावर फिर्यादी झाल्या. मॅजिस्ट्रेटकडून खटला हायकोर्टात सेशन कमिट झाला व अखेर उभयतांना चार महिन्यांची साधी कैद झाली. हे कैदेचे दिवस त्यांनीं मुंबई येथील डोंगरीच्या तुरुंगांत काढले. एकंदर शिक्षा १२० दिवसांची तथापि चांगल्या वर्तणुकीमुळें १९ दिवसांची सूट मिळून त्यांची बंधमुक्तता १०१ दिवसांनींच झाली. या मुदतींत टिळकांचें २४ पौंड व आगरकरांचें १६ पौंड वजन कमी झालें.

यानंतरचा दुसरा सुलतानी आघात म्हणजे १८९७ च्या केसरीवरील खटल्याचा. या खटल्याचा निकाल लो. टिळकांच्याविरुद्ध होऊन त्यांना १८ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. त्या निकालावर प्रिव्ही कौन्सिलकडे

अपील करण्यांत आलें होतें. पण त्यांत यश आलें नाहीं. तथापि विलायतेंतील प्रो. मॅक्समुलर वगैरेंनीं खुद्द राणीसरकाराकडे अर्ज केल्यामुळें टिळकांची ५१ आठवड्यांनंतर सुटका झाली.

यानंतर ताईमहाराज प्रकरणांत टिळकांना पुन्हां दीड वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा व दंड झाला. परंतु हायकोर्टानें अखेर त्यांना दोषमुक्त करून सोडून दिलें. हा खटला व्यक्तिशः टिळकांवर होता. केसरी पत्रावर नव्हता. केसरी पत्राचे संपादक या नात्यानें टिळकांचें धोरण सरकारला अप्रिय होतें व त्यांच्या सार्वजनिक चारित्र्याला कमीपणा यावा अशा हेतूनें या खटल्यांत कांहीं कारवाई झाली. तथापि प्रत्यक्ष केसरीशीं त्याचा कांहीं संबंध नव्हता. मात्र इतर रीतीनें व अप्रत्यक्ष रीतीनें हा फौजदारी खटला, व एकंदरीनें हें ताईमहाराज प्रकरण, केसरीला अनेक रीतीनें भोंवलेंच. त्याचा एक प्रकार असा कीं, या खटल्यांतील कामकाज चालू असतांना टिळकांना तितक्यापुरतें केसरीकडे दुर्लक्ष करावें लागलें; व दुसरा प्रकार असा कीं, केसरीच्या उत्पन्नांतून हजारों रुपये जे केसरीच्या सुधारणेकडे, अभिवृद्धीकडे किंवा सार्वजनिक चळवळीकडे टिळकांना तेव्हांच खर्च करितां आले असते ते फौजदारी खटल्यांतील स्वतःचा बचाव व दिवाणी मुकदम्याचें अखेर प्रिव्ही कौन्सिलपर्यंतचें काम चालविण्याकडे त्यांना खर्च करावे लागले. सुदैवानें हे पैसे पुढें परत मिळाले ही गोष्ट वेगळी. परंतु केसरीला ते पैसे पुष्कळ वर्षे खर्चीं घालून बसावें लागलें.

यानंतरचा केसरीवरील सुलतानी आघात सन १९०८ सालच्या खटल्याचा. या खटल्याची हकिकतहि लोकांना चांगली माहीत आहे. यामुळें ती विस्तारानें सांगण्याचें कारण नाहीं. या खटल्यांत तर लो. टिळकांना ६ वर्षे काळेपाण्याची म्हणजे हद्दपारीची शिक्षा व एक हजार रुपये दंड झाला. पैकीं दंड मात्र बेकायदेशीर ठरल्यामुळें परत मिळाला. परंतु टिळकांना सहा वर्षांची हद्दपारीची शिक्षा बहुतेक सर्व भरून द्यावी लागली. ही शिक्षा टिळकांनीं व्यक्तिशः भोगली असली तरी ती एक प्रकारें प्रत्यक्ष केसरीलाच शिक्षा झाली. कारण टिळकांसारख्या संपादकाचा संबंध सहा वर्षे तुटणें ही केसरीसारख्या वर्तमानपत्राला किती मोठी आपत्ति होय, याचें वर्णन करून सांगण्याचें कारण नाहीं. यानंतर १९१७ सालीं टिळकांवर राजद्रोहाच्या कलमाखालीं पुनः खटला झाला. मात्र तो फक्त जामीन घेण्यापुरता होता. याही खटल्याचा ताईमहा-

राज खटल्याप्रमाणें केसरीशीं प्रत्यक्ष संबंध नव्हता. म्हणजे खटला केसरींतील लेखामुळें झाला नव्हता. परंतु होमरूल लीगच्या चळवळीकरितां लो. टिळकांना केसरीद्वारें मिळणारा पाठिंबा हें एक कारण होतेंच. शिवाय या खटल्यांतील बचावाकरितां खर्च झाला तो केसरीच्या उत्पन्नांतून करावा लागला. त्याकरतां वेगळी तजवीज झालेली नव्हती. यानंतर फिरून १९२४ सालीं केसरीवर हायकोर्टाची बेअदबी करण्याचा खटला झाला. तो प्रत्यक्ष केसरींतील लेखाकरितांच होता व त्यांत संपादक श्री. न. चिं. केळकर यांना पांच हजार रुपये दंड व बाराशें रुपये कोर्टखर्च मिळून ६२०० रुपये दंड झाला. तो अर्थातच केसरीला झाला. तसेंच १९०८ सालींहि टिळकांच्या खटल्यानंतर मराठा पत्रांत आलेल्या मजकुरावरून श्री. न. चिं. केळकर यांजवर असाच हायकोर्टाच्या बेअदबीचा खटला झाला होता. व त्यांत त्यांना १४ दिवस साधी कैद व १२०० रुपये दंड झाला होता. हा दंड अर्थात् केसरी संस्थेनेंच भरला. याशिवाय सुलतानी आपत्ति म्हटली म्हणजे १९१० च्या प्रेसॲक्टानंतर केसरीकडून सरकारनें घेतलेली ५००० व मराठ्याकडून घेतलेली १००० रुपयांची जामिनकी ही होय. पण सुदैवानें ही जामिनकीची रक्कम सरकारजमा होण्याचा प्रसंग आला नाहीं. १९२२ सालच्या कमिटीच्या शिफारशीनंतर प्रेस ॲक्ट रद्द झाल्यावर दोनहि पत्रांच्या जामिनकीची रक्कम संस्थेला परत मिळाली. त्याचप्रमाणें १९३० सालीं प्रेस ऑर्डिनन्स निघाल्यावर केसरीकडून पत्र व छापखाना मिळून ३५०० रुपयांची व मराठ्याकडून २००० रुपयांची जामिनकी घेण्यांत आली. तीहि हल्लीं परत मिळाली आहे.

अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या आपत्तींतून पार पडून केसरी—मराठा हे आजचा आनंदाचा दिवस पाहत आहेत. केसरीचा आजचा हा एक्कावन्नावा वाढदिवस टिळकांच्या हयातींत पडता तर त्याबद्दल त्यांनाच काय, पण केसरीशीं संबंध असलेल्या सर्वांना किती तरी आनंद झाला असता. कारण टिळकांचें सर्वच आयुष्य केसरीचें संगोपन व संवर्धन करण्याकडे गेलें. स्वराज्य—संपादन हें टिळकांचें साध्य होतें. आणि जसें ज्यांचें साध्य त्या मानानें त्यांचें साधनहि असावें लागतें. म्हणून टिळकांनीं केसरी पत्र हातीं घेऊन त्याची कार्यक्षमता निरनिराळ्या रीतींनें वाढविली. त्यांनीं त्याचा आकार वाढविला, पानें वाढविलीं, थोड्या वेळांत पुष्कळ प्रती निघाव्या म्हणून अवश्य ती यंत्रसामुग्री

जुळविली, सोयीच्या इमारती बांधल्या, नवीन माणसें हाताशीं घेतलीं. तात्पर्य, केसरीचा वाचकवर्ग व त्याद्वारें पत्राचा लोकोपयोग वाढावा म्हणून जो जो प्रयत्न अवश्य तो तो सर्व त्यांनीं केला.

कोणत्याहि कारागिरीसंबंधानें इंग्रजींत ज्या दोन अर्थपूर्ण म्हणी प्रसिद्ध आहेत त्या टिळकांनीं स्वतःसंबंधानें खऱ्या करून दाखविल्या होत्या. Only a bad workman quarrels with his tools याला मराठींतील "नाचायला येईना तर म्हणे अंगण वांकडें" ही म्हण बरीच जवळ येते. नाचणारा कुशल असेल तर तो अंगणाचा वांकडेपणा किंवा कोस आपल्या कौशल्यानें काढून टाकतो. त्याप्रमाणें टिळकांनीं कोणत्याहि स्थितींत साधनांच्या कमतरतेबद्दल रडगाणें गाइलें नाहीं, तर आपल्या गुणांनीं त्यांजकडून त्यांच्या मगदुराबाहेर काम करून घेतलें. स्पार्टन इतिहासांत अशी गोष्ट आहे कीं, एकदां रणांगणावर निघतांना सेनापतीनें सैनिकांना जवळ बोलावून त्यांना आपल्या हातानें तलवारींची वांटणी करून दिली. पैकीं एकाच्या हातीं तलवार गेली ती दोन अंगुळें आंखूड होती. हें पाहून "मला तलवार आंखूड मिळाली" अशी तक्रार त्यानें केली. तेव्हां सेनापति हंसून म्हणाला, 'गड्या तलवार दोन अंगुळें आंखूड असली म्हणून काय बिघडेल? तूं इतरांपेक्षां केवळ एकच पाऊल पुढें अधिक उचलून टाक, म्हणजे पहा तुझी हीच तलवार इतरांच्या बरोबरीची किंबहुना त्यांच्याहून थोडी लांबच होईल!"

अशाच रीतीनें टिळकांनीं साधनांचा उणेपणा आपल्या कौशल्यानें भरून काढला. कारकीर्दीच्या प्रारंभीं टिळकांची गरिबी होती. तेव्हां 'एडिटरी'चा थाट तर कोठला! पण स्वतंत्र टेबलखुर्चीहि नव्हती! अशा वेळीं अंथरुणाच्या वळकटीचेंच टेबल करून त्यांनीं केसरीकरितां लेख लिहिले. पण पुढें टेबलावर लिहिलेल्या लेखांपेक्षां ते खचित कमी प्रतीचे नव्हते. पदरीं कारकून नव्हता तेव्हां टिळकांनीं, कंटाळा करीत करीत कां होईना, स्वतः हातानें लेख लिहिले. पण पुढें कारकुनाकडून, किंवा एखादे वेळीं तावडींत सांपडल्यास एम. ए. किंवा एलएल. बी. अशा श्रेष्ठ पदवीधरांकडून, स्वतः तोंडानें सांगून लिहवून घेतलेल्या लेखांपेक्षां ते पूर्वींचे लेख खचित कमी सरस नव्हते. कारकीर्दीच्या सुरुवातीला केसरी अवघ्या चार पानांचा होता म्हणून कांहीं तेव्हांचे लेख, पुढें तो ८ किंवा १२ पानांचा झाला तेव्हांच्या लेखांपेक्षां, कमी परिणामकारक होते असें नाहीं.

केसरी किंवा तदनुषंगिक इतर साधनें आपल्या कार्याला केव्हां केव्हां अपुरीं पडतात असें मनांत वाटत असलें तरी त्यांना टिळकांनीं केव्हांहि उघडपणें नांवें ठेविलीं नाहींत. त्यांची सेवा घ्यावी, त्यांचा उपयोग करून घ्यावा, व वरती त्यांची निंदा करावी असला कृतघ्नपणा टिळकांनीं केव्हांहि केला नाहीं.

हें सर्व एका म्हणीसंबंधानें झालें. पण दुसरी जी एक इंग्रजी म्हण आहे तीहि टिळकांना लागू पडते. ती अशी A Good workman makes his own tools–"तोच खरा चांगला कारागीर कीं जो आपलीं हत्यारें आपणच तयार करतो" आतां एकेकट्या धंद्याला दहावीस यंत्रें लागावीं, आणि एकेकट्या यंत्राचे पांचपन्नास भाग वेगवेगळे तयार करावे लागावे, अशा हल्लींच्या काळीं वरील म्हण अर्थातच अक्षरशः लागू होणार नाहीं. कारण हेनरी फोर्ड-सारख्या स्वावलंबी व सर्वसंपन्न कारखानदारालाहि अजून कांहीं कांहीं वस्तूं-करितां परक्यावर अवलंबून राहावें लागतें. श्रमविभाग आणि विशेषीकरण हा आधुनिक अर्थशास्त्रांतला एक नियमच होऊन राहिला आहे. तथापि हल्लींच्या काळांतसुद्धां कांहीं मर्यादेपर्यंत प्रत्येक धंदेवाला आपलीं हत्यारें व साधनें आपणच तयार करतो. आपण सुताराचेंच उदाहरण घेऊं. त्याच्या धंद्याला लागणारीं लोखंडी हत्यारें हीं कांहीं तो स्वतः बनवीत नाहीं. पण या हत्यारांच्या मुठी, रंध्याची चौकट, फूटपट्टी असले जिन्नस तो स्वतःचे स्वतः बनवितो. आपलीं हत्यारें सोयीप्रमाणें शक्य तितकीं ज्याचीं त्यानेंच बनवावीं लागतात, व सुतारा-पासून घड्याळजीपर्यंत पुष्कळसे देशी धंदेवाले तीं आज तयार करतातहि. टिळकांनीं आपल्या चळवळीचीं साधनें पुष्कळशीं आपणच निर्माण केलीं व त्यांत केसरी वर्तमानपत्र हें मुख्य होय.

साध्य किंवा ध्येय हें मात्र आपलें, आणि तें साधण्याला लागणारीं साधनें मात्र दुसऱ्याचीं, अशा स्थितींत कोणाचाहि उद्योग यशस्वी होऊं शकत नाहीं. आणि हा अनुभव टिळकांना प्रारंभापासूनच आला. डे. एज्यु. सोसायटीची काय-मची सोडून देऊन सार्वजनिक चळवळींत पडावयाचें व स्वमतप्रसार करावयाचा, हें टिळकांनीं निश्चित केल्याबरोबर, त्यांनीं पहिली गोष्ट केली ती ही कीं, छाप-खाना व वर्तमानपत्रें यांच्या वांटणींत कर्जासकट वर्तमानपत्रें आपल्या वांटणीला घेतलीं, छापखाना दुसऱ्या भागीदाराला दिला, व स्वतः जबाबदार संपादक होऊन अखत्यारीनें मतप्रसार सुरू केला. यानंतर १८९७ सालीं आर्यभूषण छापखा-

त्यानें, टिळक तुरुंगांत असतां, केसरी छापीत नाहीं असें म्हणून दगा दिला, तेव्हां टिळकांना स्वतःचा छापखाना काढण्याची सहजच इच्छा झाली.

प्रथम केसरीच्या बटवड्याची व जमाखर्चांची व्यवस्थाहि आर्यभूषणकडेच होती. पण उभयतांतील हितविरोधाचा परिणाम केसरीच्या उपयुक्ततेवर होतो असें दिसून येतांच त्यांनीं आपली स्वतंत्र कचेरी स्थापिली. केसरीच्या पुष्कळ प्रती काढाव्या लागूं लागल्या, तेव्हां छपाईचें मोठें यंत्र त्यांनीं आणिलें. आणि असलें धूड चालावयाचें म्हणून त्याला ऑईल इंजिनची जोड द्यावी लागली. पुष्कळ प्रती निघावयाच्या म्हणजे अर्थात् टाईप वरचेवर झिजावयाचा, म्हणून टिळकांनीं स्वतःची टाईप फाउंडरी काढली. आणि पुढें त्यांनीं अखंड टाईपाची योजना केली तेव्हां तर घरची स्वतंत्र फाउंडरी असणें अवश्यकच झालें. महा-युद्धानंतर स्वराज्याच्या चळवळींत केसरीची लोकप्रियता इतकी वाढली कीं, त्यांना पूर्वीचें 'डबल' फीडर यंत्रहि पुरेना. म्हणून तासाला सात–आठ हजार प्रती छापून घड्या घालून देईल असलें मोठें यंत्र आणावें लागलें. व या नव्या यंत्रावर चौकोनी रिमाचे कागद निरुपयोगी म्हणून वाटोळे रीळचे कागद आणावे लागले. आणि छपाईचें यंत्र 'रोटरी' पद्धतीचें म्हणून "स्टीरिओ" करण्याचें यंत्र जोडावें लागलें.

पण याबरोबर सांगण्याची मुद्याची गोष्ट ही कीं, अशा रीतीनें टिळक छाप-खान्याच्या उपद्व्यापांत क्रमानें पायरीपायरीनें गुंतत गेले तरी, अखेरपर्यंत ते छापखानेवाले असे केव्हांहि बनले नाहींत. आणि केवळ चळवळीकरितां वर्त-मानपत्र व केवळ वर्तमानपत्राकरितां छापखाना, ही विचारसरणी त्यांची केव्हांहि नाहींशी झाली नाहीं. एका संन्याशाची गोष्ट सांगतात कीं, उंदीर आपली वाळत घातलेली लंगोटी खातो म्हणून त्यानें मांजर पाळलें, मांजराला दूध पाहिजे म्हणून गाय ठेवली, गाईला चारा पाहिजे म्हणून शेत घेतलें, शेताला रखवाली पाहिजे म्हणून एक मुलगी नोकरीला ठेवली, आणि शेवटीं त्या मुलीच्या गुणावर मोहून त्यानें तिच्याशीं लग्न केलें व आश्रमधर्म दूषित केला. पण याच्या उलट टिळकांनीं घरचा छापखाना मोठा व समृद्ध केला तरी वर्तमानपत्राव्यतिरिक्त त्याचा कांहीं उपयोग कधींच केला नाहीं, व केसरी फाउंडरीचा साधा टाईप त्यांनीं कधींच विकावयास ठेवला नाहीं. त्यांच्या घरच्या लग्न--मुंजीच्या चिठ्याहि ते दुसऱ्या छापखान्यांतून छापवून आणीत. कारण या खासगी

उपयोगाला लागणारें सामान, वास्तविक अगदीं थोडी किंमत पाडणारें होतें तरी, त्यांनीं छापखान्यांत कधीं ठेवलेंच नाहीं. वर्तमानपत्राबरोबरच ते चार माणसें अधिक ठेवून छापखान्याचा धंदा करते तर तो अगदीं सहज होण्यासारखा होता. पण चळवळ हें ध्येय व वर्तमानपत्र हें जसें त्याचें साधन, त्याचप्रमाणें या साधनरूपी वर्तमानपत्राचें उपसाधन छापखाना इतकीच त्यांची दृष्टि होती. एरवीं छापखान्याचा दुय्यम धंदा करण्याला त्यांना काय कमी होतें ?

असो. या नव्या मनूंत मतप्रसाराच्या दृष्टीनें पाहातां, स्वतंत्र वर्तमानपत्रासारखें दुसरें परिणामकारक साधन नाहीं ही गोष्ट सामान्य माणसालाहि जर कळतें, तर ती टिळकांना उमगली नाहीं हें कसें होईल ? ती त्यांना तेव्हांच उमगली. आणि म्हणून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं केसरी पत्र घेऊनच सार्वजनिक कार्यांत प्रवेश केला. केसरीची लोकप्रियता यापूर्वीच सिद्ध झाली होती. पण त्यांनीं तें पत्र हातीं घेतल्यापासून ती श्रेढीनें एकसारखी वाढतच गेली. केसरीच्या या लोकप्रियतेंत टिळकांच्या चळवळीची लोकप्रियता व उपयुक्तता पूर्णपणें प्रतिबिंबित झाली होती.

इतर देशांची गोष्ट कशाला ? पण हिंदुस्थानांतहि नांव घेण्यासारख्या चळवळ्या म्हणजे मतप्रसाराची आस्था बाळगणाऱ्या, प्रत्येक प्रसिद्ध पुढाऱ्यानें आजवर या दृष्टीनेंच वर्तमानपत्राचा अभिलाष केला होता. मतप्रसार धावावयाचा तर त्याला स्वार होण्याला हा कागदी घोडा अवश्य असतो. व ज्यांना हा घोडा पदरीं बाळगतां येत नाहीं ते निदान मधून मधून तो दुसऱ्याचा मागून घेतात. म्हणजे दुसऱ्याच्या वर्तमानपत्राचा आश्रय करून मतप्रचार करतात. मनुष्य कितीहि उद्योगी, चपळ, बोलतांना न दमणारा व मोठ्या आवाजाचा असला तरी व्याख्यानें, प्रवचनें देऊन किंवा शाळा काढून शिष्य पढवून तो किती लोकांना शिकविणार ? तेंच केसरीसारखें वर्तमानपत्र हातीं असल्यास दर आठवड्यास हजारों लाखों लोकांशीं मनमुराद अनेक विषयांवर बोलतां येतें. या गोष्टीचें स्वारस्य टिळकांनीं ओळखलें असल्यामुळें सर्व चळवळी करतांना त्यांनीं केसरीच्या संगोपनाकडचें व संवर्धनाकडचें लक्ष कधींहि ढळूं दिलें नाहीं.

आम्हीं केसरी आठवड्यांतून दोन वेळां काढण्याचें ठरविल्यामुळें व केसरीचा आजचा हा एकावन्नावा वाढदिवस उजाडलेला पाहून ज्यांना विषाद वाटेल असे कित्येक लोक आहेत हें आम्ही जाणून आहों. कारण टिळक निवर्तल्यापासून

त्यांची एकच अपेक्षा होती. ती ही कीं, आतां तरी केसरी बुडावा. टिळकांच्या ह्यातींत केळकर दहा वर्षे केसरीचे संपादक होते, तथापि त्याला तेव्हां टिळकांचाच आधार होता म्हणून तो चालला व उत्कर्ष पावला हें सरळच आहे. ते निवर्तल्यावरहि कांहीं दिवस लोकांनीं केवळ टिळकांच्या स्मरणार्थ आपला उदार आश्रय चालू ठेवला असेंहि कोणास म्हणतां येण्यासारखें होतें. कारण आकाशांतून तारका मूळ स्थानापासून भ्रष्ट व नष्ट झाल्या तरी त्यांचा पृथ्वीवरील प्रकाश कांहीं काळ टिकतोच. पण पुढें असहकारितेच्या धकाधकीचा मामला सुरू झाला तेव्हां टिळकांचा आधार तुटलेल्या केसरीच्या शत्रूंना सोन्याचीच संधि प्राप्त झाली असें वाटलें, व स्वतः त्यांनींहि त्याचा पाडाव करण्याला शक्य तितका हातभार लाविला. कोणी राजकारणांत केसरी मवाळ बनला असें म्हणून, कोणी त्याला म. गांधींचें शत्रुपद देऊन, कोणी तो खादीचा विरोधी असें म्हणून, कोणी प्रांतवार किंवा भाषावार विरोधी अभिमान जागृत करून, कोणी तो ब्राह्मणपक्षाचा असें ठरवून, तर कोणी उलटपक्षीं तो सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करतो म्हणून—तात्पर्य, ज्याला जें कारण सुचलें तें त्यानें पुढें करून केसरीचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न शिकस्तीनें केला. पण या खुळ्यांना हें कळेना कीं, एक अकालीं मेला तरी त्याचें उरलें आयुष्य दुसऱ्याला मिळत नाहीं! मग केसरी जाग्यावर जिवंत आहे तोंपर्यंत त्याचें आयुष्य इतर कोणाच्या भरतींत कसें पडणार? ज्याला त्याला आपल्या स्वतःच्या गुणाप्रमाणेंच या जगांत स्थान मिळतें. यामुळें केसरीची निंदा करकरून शिणून भागून ही मंडळी आतां हताश होऊन बसली आहेत!

केसरीचा खप कमी झाला, वर्गणीदार कमी झाले, अशा विविध—वार्ता कोणी व्यवसायबंधू उठवितो. केसरी अर्धसाप्ताहिक झाला तेव्हां तो मरणार, कारण दिवा मालवतांना मोठा होतो, असें अशुभ भविष्य वर्तवून कित्येक काशीकर पंडितांनीं आपल्या द्वेषाच्या लहरींचा उपशम केला. कोणी ‘केसरी’ या नांवानें सहज सुचणाऱ्या बिचाऱ्या शब्दावर ‘ग्राम्य’ कोट्या करून स्वतःलाच लोकांकडून ग्राम्य ठरवून घेतलें. स्वतःच्या शीलाला व संस्कृतीला शोभण्यासारखीं कुरूप व बेढब चित्रें काढून कित्येक कुडबुड्या जोशांनीं राजकारणांत नसती लुडबुड केली. या सर्वांच्या दाताओठांची किंबहुना ओठा—मनगटांची आम्हांला कीव येते. पण आम्ही तरी काय करणार? त्यांच्या इच्छेप्रमाणें टिळकांच्या

मृत्यूनंतर केसरी हा एक दोन वर्षांत मृत्युपंथाला लागावयाचा तो न लागतां, अजून जिवंत आहे, नव्हे आपल्यापरी उत्कर्ष पावत आहे, शत्रूंच्या कंबरेंत लाथा घालीत आहे, व इतक्यानेंच न थांबतां अर्धसाप्ताहिक बनून एक्कावन्नाव्या वर्षांत पुढें पाऊल टाकीत आहे. याचें कारण, केसरीच्या शत्रूंचा द्वेष व मित्रांची सहानुभूति याच नुसत्या दोन शक्ती घेतल्या तरी, त्यांत ही दुसरी शक्तीच अधिक प्रभावी ठरली. व या सर्वांना फिरून टिळकांच्या पुण्याईचा पाठिंबा मार्गे आधार देतच आहे हें होय. आपले वर्गणीदार किंवा वाचक किती आहेत हें आंकडेबंद जाहिर करण्याचा शिरस्ता नाहीं म्हणून तो संभाळून आम्ही इतकेंच सांगतों कीं, कित्येक चिल्लर निंदक वर्तमानपत्रांच्या दसपट वीसपटपर्यंत, आणि त्यांतल्यात्यांत ज्यांना आपण फार पुढारलों असें वाटत आहे त्यांच्या तिप्पट चौपट केसरीचा खप आज होत आहे. प्रसंग पडल्यास हें सहज सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. सगळ्या हिंदुस्थानांत खपाच्या दृष्टीनें आजहि केसरीचा नंबर पहिल्या दोहींतिहींत येईल.

पण प्रत्यंतरानेंच कित्येक वेळां यथार्थ ज्ञान होत असतें म्हणून दुसऱ्याहि एका रीतीनें हेंच सांगणें प्राप्त आहे. गेल्या दहा वर्षांत घडलेल्या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे टिळकांची पुण्याईच अलौकिक खरी असें म्हटल्यावांचून राहावत नाहीं. द्वेष, विरोध व अडचणी यांना लोकमान्यांनीं जिवंतपणीं सतत तोंड दिलें, विरोधाला पचनीं पाडलें, द्वेषाची धार बोथट केली, व अडचणींना त्यांनीं बाजूस सारलें. मरणोत्तरहि त्यांच्या यशाला अशाच प्रकारें कमीपणा आणण्याचे प्रयत्न कित्येकांचे झाले. पण टिळकांची पुण्याई अखेर त्यांना पुरून उरली असेंच गेल्या दहा वर्षांचा अनुभव सांगतो. पुणें, नागपूर, अहमदाबाद, कराची येथें स्वपर-विरोधाला बाजूस सारून त्यांचे पुतळे उभारले गेले. त्यांनीं शिक्षण घेतलेल्या संस्थेंत व त्यांनीं काढलेल्या शिक्षण-संस्थेंत त्यांचीं स्मारकें उभारलीं गेलीं. त्यांचीं लहान इंग्रजी मराठी चरित्रें प्रसिद्ध झालींच. पण विस्तृत असें त्यांचें चरित्र, आठवणीसारखे अपूर्व असे तीन ग्रंथ, त्यांचे अनेक लेखसंग्रह, सूक्तिसंग्रह, त्यांच्या धर्मविषयक मतावरील निबंध, प्रस्तुत चरित्रग्रंथाचा इंग्रजी व हिंदी पहिला भाग, हीं प्रसिद्ध झालीं. याशिवाय त्यांनीं आपल्या हयातींत प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांच्या व त्यांच्या भाषांतराच्याहि आवृत्त्या निघाल्या. पुण्यास त्यांचें स्मारक मंदिर स्थापन झालें, आणि मुंबईच्या चौपाटीवरील पुतळाहि लव-

करच उभारला जाईल. धार्मिकदृष्ट्या त्यांच्या पुण्यतिथीच्या उत्सवाची स्थिर-निधीनें चिरकालिक व्यवस्थाहि जमत आली आहे. त्यांच्या गांवोगांवच्या लहानसहान स्मारकाची यादी तर फारच मोठी होईल. त्यांची रायगड स्मारकाची योजना पूर्ण झाली. त्यांनीं योजलेला 'करणग्रंथ' पुरा होऊन त्यांच्या योजनेनुसार पंचांगें काढण्याची व्यवस्था झाली. कर्मयोगाच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसाराची व्यवस्था झाली. त्यांच्या सामाजिक व हिंदुसमाजविषयक मतांची परिणति आज हिंदुसंघटनेच्या रूपानें महाराष्ट्रांत दृग्गोचर झाली आहे. आणि राजकारणांतहि त्यांच्या अनेक धोरणांची उपयुक्तता लोकांना अनुभवानें पटली आहे. असें अलौकिक यश किंवा पुण्याई फारच थोड्या पुरुषांना लाभते.

याच न्यायानें गेल्या दहा वर्षांत अनेक अडचणींना, विरोधांना व उच्छेदक प्रयत्नांनाहि न जुमानतां केसरीची उन्नतीच होत गेली. आणि लो. टिळकांच्या संकल्पाप्रमाणें केसरी आठवड्यांतून दोनदां वाचकांच्या भेटीला जाण्याचा योग आला ही आम्हीं टिळकांची पुण्याईच का मानूं नये ! महात्मा गांधींसारखा पुरुष अगदीं तावून सुलाखून योग्यता पाहून माणसांचा संग्रह करणारा; पण तो तुरुंगांत गेला असतां तेवढ्या अवधींत त्यांच्या वर्तमानपत्राचे तीन संपादक झाले, व त्याचा खप पंचवीस हजारांच्याहि वर होता तो तीन हजारांवर आला हें स्वतः म. गांधींनींच एकदां जाहीर केलें होतें ! हा तुलनात्मक विचार मांडण्याचें कारण हेंच कीं, टिळकांची पुण्याई आम्ही कां व कोणत्या दृष्टीनें म्हणतों हें ध्यानांत यावें. आणि टिळकांचें स्मरण ठेवून, प्रामाणिक तत्त्वनिष्ठेनें, आपल्यांत असेल ती शक्ति व कर्तृत्व या कामांत वेंचून, टिळकांनीं निर्माण केलेल्या या ' केसरी ' पत्राला व ' केसरी ' संस्थेला चिरस्थायी, उपयुक्त व संग्राहक स्वरूप देण्याचा जसा गेलीं दहा वर्षें आमचेकडून प्रयत्न होत आला आहे, तसाच तो पुढेंहि चालू राहील. केसरीच्या ज्युबिलीच्या आनंदांत आमच्याप्रमाणें आमचे हजारों हितचिंतक व टिळकांचे भक्त, अनुयायी, चहाते हेहि सहभागी असल्यामुळें, आमच्या मनांत या प्रसंगीं आलेल्या विचारासारखेच विचार त्यांच्याहि मनांत उद्भूत होत असतील यांत शंकाच नाहीं. कित्येकांनीं ते आम्हांस मित्रभावानें लिहूनहि कळविले आहेत. अर्थात् " बोधयंतः परस्परम् " याच न्यायानें आम्हीं ते आजच्या प्रसंगास उचित व अनुरूप म्हणून व्यक्त केले आहेत.

१८ केसरी टाईप फाउण्डरी

सन १८८८ च्या सुमारास केसरीचे वर्गणीदार सुमारें पांच हजारांपर्यंत वाढले होते. छापखान्यास लागणारें टाईप व इतर सामान वरचेवर बाहेरून विकत आणण्यास खर्च पडे. याकरितां केसरीला छापखान्याबरोबर स्वतःचे मालकीची टाईप फाउण्डरीहि असावी असें वाटूं लागलें. म्हणून आर्यभूषण छापखान्यांत कै. सहदेवराव पिंपळे, टाईप पंचमेकर, या अनुभवशीर व इमानी कामगारास ठेवून, त्यांस वेळोवेळीं टाईपसंबंधीं व फाउण्डरीसंबंधीं माहिती देऊन, लो. टिळकांनीं छापखान्याची फाउण्डरी सुरू करून चांगली नांवारूपास आणली. १८९१ सालीं केसरीच्या स्वरूपांत एक क्रांति झाली. ती म्हणजे पृष्ठसंख्या तितकीच कायम राहिली परंतु मोठ्या टाइपाऐवजीं लहान टाईप घातला. हाच लहान टाईप (म्हणजे गणपत कृष्णाजीचा पायका टाईप) केसरीकरितां प्रथम पाडला; व अजूनहि आर्यभूषण फौउंडरीमध्यें 'केसरी पायका' या म्हटल्यास हाच गणपत कृष्णाजीचा टाईप पुढें करतील. पुढें कांहीं काळानें कारखान्याचें धडे-वांटप होऊन आर्यभूषण छापखान्याची मालकी कै. वासुदेवराव केळकर व कै. हरिपंत गोखले यांचेकडे गेली; व केसरी–मराठा वर्तमानपत्रें व त्यांवरील ७॥ हजार रुपयांचें कर्ज लो. टिळकांचे वांटणीस आले; अशा रीतिनें टाईप फाउंडरी वांटपांत दुसऱ्याच्या मालकीची झाल्यामुळें, सन १९०५ सालीं, केसरी कचेरी गायकवाडवाड्यांत आल्यावर, टिळकांनीं खास केसरीकरतां फाउंडरीची पुन्हां जुळवाजुळव करण्यास घेतली, व विलायतेस टाईप कास्टिंग मशीन व तदंगभूत लागणाऱ्या सामानाची ऑर्डर दिली. केसरी ज्या टाइपांत अगोदर छापत होता तोच पायका टाईप आपल्याला गणपत कृष्णाजी यांचेकडून आणावा असें ठरलें; व त्यांचेच हातचा ग्रेटप्रायमर, ग्रेटप्रायमर जब्रा, वन्निक, थ्रीलाईन पायका अशा हेडिंग टाइपांकरितां मेट्रिसा ठोकून आणल्या. विलायतेहून टाईप कास्टिंग मशीन येईपर्यंत टिळकांनीं दुसरी एक गोष्ट केली. ती अशी; मुंबई येथील निर्णय-सागर प्रेसमधील कै. राणोजी रावजी आरू, टाईप फाउंडर, यांचेसारखा वळण-दार टाईप करणारा या हिंदुस्थानांत कोणी नव्हता असें म्हणतात. निर्णयसाग-रचा सर्व टाईप त्यांचेच हातचा आहे. तेव्हां निर्णयसागर छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी यांस 'आमचे फाउंडरींत पाडण्याकरितां आपलेसारखा टाईप द्याल का' म्हणून विचारण्यास लोकमान्य मुंबईस गेले. वास्तविक निर्णयसाग-

रचे मालक अशा मेट्रिसा दुसऱ्या कोणासच देत नाहींत. परंतु त्यांनीं केसरी-करितां म्हणून केसरी फाउंडरींत टाईप पाडण्यासाठीं त्यांचेच हातून मेट्रिसा ठोकून उदार मनानें दिल्या हे त्यांचे केसरीवर फार उपकार होत. सहा महिन्यांनीं कास्टिंग मशीन आल्यावर, आर्यभूषण टाईप फौंडरीचे मुख्य कामगार कै. सह-देव दाजी पिंपळे यांस टिळकांनीं मागवून घेतलें. पहिल्या प्रथम त्यांनीं निर्णय-सागरच्या पायका टाइपाच्या मेट्रिसा 'फीट' करून केसरीकरितां १००० पौंड टाईप १९०७ च्या जुलै महिन्यांत दिला. त्यामुळें विक्रीचा पायका टाईप बाहे-रून घेण्याचा त्यापुढें बंद करतां आला. नंतर हेडिंग टाईपांकरितां मोल्डही येथेंच तयार केले, व पहिल्याचप्रमाणें मेट्रिसा फिट् करून एकेक बाहेरचा इतरहि टाईप घेण्याचें बंद केलें. पुढें पायका जब्रा याची अतिशय उणीव भासूं लागली तेव्हां, पंचाच्या मेट्रिसा ठोकून घेणें खर्चाच्या दृष्टीनें अधिक म्हणून टिळकांनीं बॅटरी व त्यास लागणारे इतर सामानाची तयारी केली व आर्यभूषणचा पायका जब्रा नं. १ बॅटरीवर लावून केसरीकरितां पाडून घेतला.

मराठ्याकरितां इंग्रजी लॉंग प्रायमर हाही, बॅटरीवर मेट्रिसा काढून, १९११ ला टाईप पाडून घेतला. केसरीकरितां १९०१ सालीं आणलेल्या टूफीडर मशिनवर सहा सहा महिन्यांनीं टाईप बदलावा लागत असे. तेव्हां आलटून पालटून एकदां गणपत कृष्णाजीचा पायका दिला तर दुसरे सहामाहीस निर्णयसागरचा टाईप दिला जाई. बाकी हेडिंग टाईप तोच नवीन पुनः पाडण्यांत येई. कै. सहदे-वराव पिंपळे यांचेकडून केसरीकरितां त्यांचे घरगुती पंच लॉंग प्रायमर साधा नं. २ व बर्जेस साधा असे विकत घेऊन मेट्रिसा ठोकून टाईप तयार केले. विलाय-तेहून आणलेल्या एका मशीनवर २ पॉइंटपासून २४ पॉइंटपर्यंत बरींच वर्षें टाइ-पाचें काम झालें. थ्रीलाईन व फोरलाईन हे हॅन्डमोल्डवर पाडून घेतले. फक्त पांच व सहालाईन तेवढे अजून बाहेरचा विक्रीचा घेतला जाई. परंतु १९२६ ला मोठी कास्टिंग मशीन विकत घेतली व हल्लीं त्यावर मोठे हेडिंग टाईप पाडले जातात. सध्यां केसरीकरितां मराठी बर्जेस, बर्जेस जब्रा, लॉंगप्रायमर नं. १ व नं. २, लॉंगप्रायमर जब्रा नं. १, पायका निर्णयसागरचा, गणपत कृष्णाजीचा पायका, पायका जब्रा नं. १ व नं. २ चा, इंग्लिश बॉडी, ग्रेटप्रायमर, ग्रेटप्रायमर जब्रा, वन्निक नं. १ व नं. २ चा, टूलाइन, थ्रीलाईन, फोरलाईन, पांचलाईन व सहालाईन म्हणजे एकंदर १९ निरनिराळे जातींचे फौंड तयार

आहेत. मराठ्याकरितां इंग्रजी बर्जेस, लाँगप्रायमर, लाँगप्रायमर ब्लॉक, पायका, पायका ब्लॉक, टूलाईन वगैरे फौंड तयार आहेत. ह्याशिवाय जाहिरातीकरितां थोड्याफार बॉर्डरी व पंचांगाकरितां पंच करवून मेट्रिसा ठोकून टाईप तयार केला आहे. टाईप फाउंडरींत तयार होणारें इतर सामान म्हणजे लेडा, कोटेशन्स, फर्नीचर वगैरे वगैरे सर्व येथेंच तयार करतों. सध्यां फाउंडरीमध्यें दोन लहान कास्टिंग मशीन्स म्हणजे २ पॉइंटपासून ते १८ पाइंटपर्यंत पाडणारीं, व एक मोठी २४ ते ७२ पॉइंटपर्यंत कोटेशनसह पाडणारी, अशा तीन कास्टिंग मशिन्स चालू आहेत. आतां अजून मध्यम मशीनची म्हणजे १८ पॉइंटपासून थ्रीलाईन पडेल अशा मशीनची जरूरी भासूं लागली आहे. आज केसरीकरितां बाहेरील विक्रीचा टाईप आणण्याची गरज उरली नाहीं असें म्हणण्यास कांहींएक हरकत वाटत नाहीं.

लो. टिळकांचें ह्या टाईप फाउंडरीवर किती ममत्व होतें याचें एकच प्रत्यंतर म्हणून श्री. बाबासाहेब विद्वांस यांना मंडालेहून १९०९ चे जानेवारींत लिहिलेल्या टिळकांच्या पत्रांतील उतारा देतों:–'आपली टाईप फाउंडरी वाड्याबाहेर कोठें तरी दुसऱ्या एखाद्या घरीं ठेवावी, तिचे हिशेब स्वतंत्र ठेवावे, प्रेस ॲक्टामुळें असें करणें अगदीं अवश्य आहे'! म्हणजे टाईप फाउंडरीकरितां केलेले परिश्रम, व गणपत कृष्णाजी व निर्णयसागरचे मालकांस आपण टाकलेले शब्द, हे फुकट जाऊं नयेत याविषयीं टिळकांना पराकाष्ठेची चिंता वाटे.

केसरी वर्तमानपत्राचा मजकूर थोड्या वेळांत लाइनो अगर मोनो टाइपाप्रमाणें कसा कंपोज करतां येईल व या यंत्राचा मराठी टाइपाकडे उपयोग करण्यास टाइपांत काय फेरबदल करावा लागेल ह्या गोष्टींकडे लो. टिळकांचें लक्ष सन १९०४ मध्यें लागलें होतें. त्या वेळचे आर्यभूषण फाउंडरीचे मुख्य कै. सहदेवराव पिंपळे यांचेकडून अर्ध्या अक्षरांचे पंच करवून बरींच अक्षरें कान्यावर घेतलीं, व त्याचा टाईप पाडून तो केसरींत १९०४ डिसेंबरमध्यें घालूनहि पाहिला. मुंबईस निर्णयसागरचे मालकांस सांगून कै. राणोजी आरू यांचेकडून हाच वळणदार टाईप तयार करविला. फिरून त्याची सुधारणा १९१४ सालीं लोकमान्यांच्याच देखरेखीखालीं झाली. मोनो मशीनवर केसरीचे टाईप जुळविण्याची व्यवस्था परतंत्र असल्यामुळें ती लोकमान्यांना आपल्या हयातींत अंमलांत आणतां आली नाहीं! पण त्यानंतर आणखी त्यांत सुधारणा १९२६ पासून सुरू आहे. या अखंड टाइपाची १९२६ मध्यें सुधारणा केली त्याचे पंच कै. सहदेवराव पिंपळे

यांचे चिरंजीव रा. नारायणराव पिंपळे यांनींच तयार करून दिले. तसेंच इंग्लिश बॉडी हा सर्व फाउंड यांचेच हातचा आहे; व केव्हांहि किरकोळ लागणारे इतर पंच ते आपला जुना वडिलांचा संबंध लक्षांत ठेवून केसरीला उदार मनानें तयार करून देतात हें त्यांस भूषणावह आहे. सध्यां ते आपल्या वडिलांचे जागेवर म्हणजे आर्यभूषण टाईप फाउंडरीमध्यें पंचमेकर म्हणूनच आहेत. असो; हल्लींच्या या प्रसंगीं, ज्यांनीं ज्यांनीं केसरी फाउंडरीला हस्तेंपरहस्तें मदत केली त्यांना कृतज्ञताबुद्धीनें प्रणाम करून ही माहिती संपवितों.

---

१९ केसरीट्रस्टच्या दाव्याचा निकाल

(न्यायाधीशांच्या निकालाचीं कारणें)

प्रथम वादींची फिर्याद, प्रतिवादींची कैफीयत व त्यावरून निघणारे मुद्दे यांचा रीतसर निर्देशकरून कोर्ट म्हणतें:—" चालू दावा खूप जोरानें लढविण्याचा प्रयत्न रामभाऊ व श्रीधरपंत यांनीं केला. पुढें श्रीधरपंत यांनीं ता. २५ मे १९२८ रोजीं आत्महत्या केली. यामुळें त्यांच्या अज्ञान मुलाचें नांव त्यांचे जागीं प्रतिवादी पक्षकार म्हणून दाखल करण्यांत आलें व रामभाऊ यांस सदर मुलांचा पालनकर्ता म्हणून नेमण्यांत आलें. रामभाऊ यांनीं श्रीधरपंत यांच्या मृत्यूनंतरहि उभय प्रतिवादींतर्फें अतिशय चुरशीनें दावा लढविला. गणपत्युत्सवासंबंधानें वादींचा वहिवाटीचा हक्क शाबीद धरून, त्यांना प्रतिवादींनीं हरकत करूं नये अशी कोर्टानें प्रतिवादींना ताकीद दिली. त्याविरुद्ध रामभाऊ यांनीं हायकोर्टाकडे अपीलहि केलें पण तें फुकट गेलें. नंतर समेटाचीं बोलणीं सुरू झालीं. परंतु अखेर समेट झालाच नाहीं. शेवटीं रामभाऊ यांनीं अकस्मात् कोर्टाला अर्ज देऊन कळविलें कीं, आपणाला प्रतिवादी म्हणून हा दावा चालवावयाचा नाहीं. वाटल्यास त्याचा एकतर्फी निकाल व्हावा. आपल्या बंधूच्या मृत्यूमुळें आपल्या मनःस्थितींत फरक पडला, असें कारण रामभाऊ यांनीं आपल्या अर्जांत लिहिलें खरें, पण तें कारण कितपत खरें आहे याविषयीं मला जबर दस्त शंका आहे. कसेंहि असो. प्रतिवादींनीं पुरावा दिला नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. कारण यांत अज्ञानाचा हितसंबंध येत होता, परंतु आहे त्या पुराव्यावरून निकाल देणें मला भाग आहे.

दाव्याची आकारणी बरोबर केलेली नाहीं या प्रतिवादींच्या प्राथमिक तक्रारींत अर्थ नाहीं. किंबहुना दाव्यांतील मूळ मिळकतीच्या किंमतीला अनुसरून

वकीलफीकरितां तरी, वादींना चढी आकारणी करतां आली असती; व ज्या अर्थी फिर्यादीचा निकाल त्यांना आपल्यासारखा होईल असें वाटत होतें व तसा तो झालाहि त्या अर्थी ही आकारणी कमी लावण्यांत त्यांना आपलें नुकसान आहे असें दिसत असतांहि, त्यांनीं ती उलट कमीच लावली, हें खरोखर लक्षांत घेण्यासारखें आहे. दाव्यांचीं कारणें वेगवेगळ्या स्वरूपाचीं असतां तीं फिर्यादींत एकत्र मांडलीं या प्रतिवादींच्या तक्रारींतहि अर्थ नाहीं. ट्रस्टडीड, भाडेचिठ्ठी व कै. टिळकांचें मृत्युपत्र या दस्तऐवजांवरच वादींचे विवादित हक्क व त्यांनीं मागितलेल्या ताकिदी अवलंबून होत्या, व हे कागद शाबीत झाले आहेत.

प्रतिवादींची मुख्य तक्रार अशी कीं, ट्रस्टडीड, भाडेचिठ्ठी वगैरे कागद वादींनीं प्रतिवादींपासून, त्यांची भलती समजूत करून देऊन व त्यांच्यावर गैरशिस्त वजन पाडून, करून घेतले. परंतु स्वतः टिळकांचेच जांवई नाशिकचे वकील विश्वनाथपंत केतकर यांच्यासमक्ष हे सर्व कागदपत्र झाले; व त्यांत गैरसमजुतीचा किंवा गैरशिस्त वजनाचा कांहींही भाग नव्हता असें त्यांच्या साक्षीवरून व वादी नं. २ विद्वांस यांच्या साक्षीवरून दिसून येतें. टिळकांच्या मृत्यूनंतर सोळाव्या दिवशीं कांहीं कागद झाले ही गोष्ट खरी. परंतु ट्रस्टडीड व भाडेचिठ्ठी हे दोनही कागद प्रतिवादींनीं स्वतः रजिस्ट्रारपुढें जाऊन कबूल करून नोंदवून दिले ! भाडेचिठ्ठी तर टिळकांच्या मृत्यूनंतर पुष्कळ महिन्यांनीं झाली व रामभाऊ टिळक यांनींच स्वतः ती रजिस्ट्रारपुढें नोंदण्याकरितां दाखल केली. शिवाय अनेक वर्षेपर्यंत वादी हे भाडेकरी या नात्यानें त्यांजकडे असलेल्या वाड्याचें भाडें रीतसर देत असून, प्रतिवादी तें भाडें आजवर बिनतक्रार घेत आले आहेत. तसेंच प्रतिवादींनीं करून दिलेल्या ट्रस्टडीडनंतर, बऱ्याच काळपर्यंत व बऱ्याच काळानंतरहि ट्रस्टडीड अन्वयें प्रतिवादींना मिळणाऱ्या रकमा प्रतिवादी खुशाल घेत आले आहेत. म्हणून या मुद्याचा निकाल प्रतिवादींविरुद्धच केला पाहिजे. ही भाडेचिठ्ठी अनियमित मुदतीची आहे. आणि आजचे वादी व त्यांचे जागीं पुढें येणारे इतर ट्रस्टी यांना भाडेचिठ्ठींत नमूद केलेला वाड्याचा भाग सर्वस्वीं आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा हक्क आहे. त्यांनीं फक्त प्रतिवादींना महिना शंभर रु. भाडें दिलें म्हणजे संपलें ट्रस्टींनीं आपल्या ताब्यांतील इमारतींत नवें जुनें केलें किंवा त्याचें स्वरूप बदललें किंवा त्या वाढविल्या तरी भाड्याची रक्कम वाढवावयाची नाहीं. घरपट्टी वगैरे सर्व देणें, दुरुस्ती ठवणें हीं सर्व कामें ट्रस्टींच्या जबाबदारीचींच आहेत. वादी यांनीं गाय-

कवाडवाड्याच्या मुख्य दरवाजांतून आपल्या घरांत सरळ वाटेनें जावें. ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपर्टी ॲक्टाच्या १०८ व्या कलमाप्रमाणें ट्रस्टींकडे भाड्यानें असलेल्या जागेंत मालक या नात्यानें प्रतिवादींना कांहीं ठराविक पद्धतीनें व योग्य वेळींच जातां येईल, परंतु वादी ट्रस्टी यांच्या ताब्याला, वहिवाटीला, भोगवट्याला प्रतिवादींना हरकत करतां येणार नाहीं, अडथळा करतां येणार नाहीं, किंवा ट्रस्टी आपल्या जागेंत करीत असलेल्या कामाला किंवा त्यांच्या नोकरांना कोणत्याहि प्रकारें व्यत्यय करण्याचा अधिकार प्रतिवादींना नाहीं. या जागेंत काम करणारे नोकर हे वादी ट्रस्टी यांचे नोकर आहेत, प्रतिवादींचे नाहींत. प्रतिवादींना वादींकडून भाडें घेण्यापलीकडे दुसरा कोणताहि हक्क नाहीं.

वादी ट्रस्टी यांच्या वहिवाटीला प्रतिवादी टिळकबंधु यांनीं ज्या हरकती व आगळिकी केल्या असें फिर्यादीअर्जांत लिहिलें आहे त्या सर्व पुराव्यानें रीतसर शाबीत झाल्या आहेत. " नवीन इमारत बांधण्याचें काम ट्रस्टींनीं काढलें त्याला आपण हरकत केली त्याचें कारण वादी यांना इमारत बांधण्याचा हक्क नव्हता, अशी तक्रार प्रतिवादींनीं सांगितली आहे. परंतु तींत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण विद्यमान इमारतींना जोडून नव्या इमारती बांधण्याचा अधिकार भाडेचिठ्ठीनें वादी ट्रस्टी यांना दिलेला आहे. आतां वाड्यांतील मोकळी जागा नवीन इमारतींनें किती अडवावी, हा काय तो प्रश्न असूं शकेल. म्हणजे सगळी मोकळी जागा इमारतींनीं अडवितां येणार नाहीं, तर कांहीं वाजवी मोकळी जागा वादींनीं सोडली पाहिजे. इतकेंच फार तर प्रतिवादींना म्हणतां येईल, याहून अधिक म्हणतां येणार नाहीं. मोकळ्या जागेंत वादी यांनीं पूर्वीं कागद ठेवण्याकरितां एक पत्र्याची इमारत बांधली ती काढून टाकण्याविषयीं प्रतिवादींनीं वादींवर उलट फिर्याद केली होती, पण ती फिर्याद त्यांची त्यांनींच काढून घेतली.

वादी ट्रस्टी यांच्या आवारांतील पायखान्यासंबंधानें प्रतिवादी यांस कोणत्याहि प्रकारचे हक्क नाहींत. ट्रस्टींकडील मोकळ्या जागेंत आपलें कोणतेंहि सामान टाकण्याचा किंवा ठेवण्याचा अधिकार प्रतिवादींना नाहीं. म्हणून हल्लीं त्यांनीं सदर जागेंत जें आपलें सामान ठेवलें असेल तें त्यांचें त्यांनीं काढून न्यावें, किंवा तसें न झाल्यास वादी यांनीं कोर्टामार्फत तें काढवून त्याचा खर्च प्रतिवादींकडून घ्यावा. वादी-ट्रस्टींच्या भरयाच्या हातून रामभाऊ टिळक यांनीं किल्ल्या काढून घेतल्या, वाटेंतील फरशी काढली, वगैरे गोष्टी त्यांनीं स्वतःच

कबूल केल्या आहेत. पण तसें करण्याचा त्यांना अधिकार नव्हता. वाड्याचा मुख्य दरवाजा ट्रस्टींकडे असलेल्या भागांत आहे. यामुळें तो दरवाजा लावणें, कुलूप घालणें, वगैरे गोष्टी ट्रस्टींना करणें अवश्य आहे. दारावरील भय्या हाहि त्यांचाच नोकर आहे. म्हणून प्रतिवादींना या दरवाजांतून स्वतःच्या हक्कानें असें सकाळीं ६ वाजण्यापासून रात्रीं ९ वाजेपर्यंत वावरतां येईल. त्यानंतर जरूर पडल्यास क्वचित् प्रसंगीं भय्याला हाक मारून त्यानें दरवाजा उघडल्यास प्रतिवादींनीं आंत जावें. तात्पर्य, ट्रस्टींचे हक्क व अधिकार वर दर्शविल्याप्रमाणें असल्यामुळें त्यांना कोणत्याही तऱ्हेनें बाध करूं नये अशी निरंतरची ताकीद कोर्ट प्रतिवादींना देत आहे. प्रतिवादी रामभाऊ टिळक यांना तर ती ताकीद सहजच देतां येते. परंतु हल्लीं प्रतिवादी नं. २ श्रीधरपंत यांचे जागीं त्यांचा अज्ञान मुलगा आहे तरी अज्ञानाविरुद्धहि अशी ताकीद देतां येते. शिवाय अशी ताकीद देऊन हें प्रकरण निकालांत न काढलें, तर अज्ञानाचे पालनकर्ते म्हणून उद्यां स्वतः रामभाऊ टिळक हेच किंवा दुसरे कोणी पुढें येऊन वादींना हरकत करूं लागतील व मग ट्रस्टींना फिरून पहिल्यापासून हें भांडण कोर्टांत भांडावें लागेल. परंतु तसें होऊं देणें योग्य नाहीं. त्यांतल्या त्यांतच हें कायमचें ठरवून घेतलें पाहिजे. म्हणून रामभाऊ टिळक व श्रीधरपंतांचा अज्ञान मुलगा या दोघांच्या विरुद्ध ही ताकीद समजावी. गणपत्युत्सवासंबंधानें या कोर्टानें रामभाऊ टिळक यांना गतवर्षी ताकीद दिली होती. ती हायकोर्टापर्यंत जाऊनहि कायम झाली आहे. शिवाय हा उत्सव-प्रसंग दरवर्षी येणारा आहे म्हणून आतां ताकीद कायम स्वरूपांत देण्यांत येत आहे. तसेंच वाड्याच्या दरवाज्याला लावलेला कडी-कोयंडा काढणें, दिंडी उघडणें वगैरे कोणत्याहि गोष्टी प्रतिवादींनीं करूं नयेत."

---

२० टिळक पर्स-फंडाची परतफेड

(केसरीची तीन लक्ष रुपयांची देणगी)

ट्रस्टडीड शके १८५५ प्रमोदनाम संवत्सरे मिति श्रावण शुद्ध अष्टमी रोज शुक्रवार तारीख १ माहे ऑगस्ट सन १९३० इसवी ते दिवशीं ट्रस्टडीड लिहून ठेवणार खालीं सही करणारः—

(१) नरसिंह चिंतामण केळकर, जात ब्राह्मण, वय ५८, ट्रस्टी केसरी मराठा संस्था, राहणार पुणें, पेठ सदाशिव

आणि

(२) धोंडो वासुदेव विद्वांस, जात ब्राह्मण, वय ६३, ट्रस्टी केसरी मराठा संस्था, राहणार पुणें, पेठ नारायण

कारणें ट्रस्टडीड लिहून ठेवतों ऐसाजेः—

१ आम्ही उभयतां केसरी–मराठा संस्थेचें पहिले व विद्यमान ट्रस्टी आहों. सदर संस्थेचें ट्रस्टडीड मूळ तारीख १६ माहे ऑगस्ट सन १९२० रोजीं झालें आहे. त्यांत लिहिल्याप्रमाणें आजतागायत आम्ही सदर संस्थेची व्यवस्था व वहिवाट ट्रस्टी या नात्यानें करीत आलों आहों. आणि त्या ट्रस्टच्या एका उद्देशाला अनुसरूनच हल्लीं हें प्रस्तुतचें स्ट्रस्टडीड आम्ही करून ठेवीत आहों. मूळ ट्रस्टला हल्लींचा ट्रस्ट आनुषंगिक आहे.

२ आम्ही करून ठेवीत आहों त्या प्रस्तुतच्या ट्रस्टडिचें कारण खालीं लिहिल्याप्रमाणेः—

सन १९१४ सालीं लोकमान्य टिळक मंडाले येथील तुरुंगांतून परत आले. त्यांच्या गैरहजेरींत सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांनीं लोकमान्यांना बदनामीकारक असा मजकूर घातलेले लेख प्रसिद्ध केले. त्यावरून सन १९१६ सालीं त्यांनीं विलायतेंतील न्यायकोर्टांत सदर सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांजवर बेअब्रूकरितां नुकसानभरपाईचा दिवाणी दावा केला. त्याचा निकाल अखेर ता. २१ फेब्रुवारी १९१९ रोजीं लोकमान्य टिळकांच्या विरुद्ध झाला. या दाव्याचे कामीं लोकमान्य टिळकांना एकंदर सुमारें तीन लक्ष रुपये इतका खर्च आला. यांपैकीं कांहीं थोड्या रकमेची तजवीज लोकमान्य टिळकांनीं स्वतः खाजगी म्हणजे केसरीच्या पैशांतून प्रथम केली होती. परंतु हा दावा वस्तुतः सार्वजनिक स्वरूपाचा असल्यामुळें त्याचा कोणताहि खर्च व्यक्तिशः लो. टिळकांना सोसावा लागूं नये असें लोकमान्य टिळकांच्या मित्रांनीं व अनुयायांनीं ठरविलें व जाहीर रीतीनें फंडवर्गणी जमा केली. या फंडाला शेवटीं ‘ पर्स–फंड ’ असें नांव देण्यांत आलें. त्या फंडाची रक्कम रुपये २,८६,३५७०७०२ ही तारीख २२माहे मे सन १९२० रोजीं जाहीर समारंभ करून, ‘ लोकमान्य टिळकांना अर्पण करण्यांत आली. हा फंड जमविण्याची कल्पना लोकमान्य टिळक हे विलायतेस असतांना तारीख ४

माहे मार्च सन १९१९ रोजीं, म्हणजे चिरोल खटल्याचा निकाल लोकमान्य टिळकांविरुद्ध जाहीर झाल्यानंतर ताबडतोब निघाली.

परंतु तत्पूर्वी म्हणजे विलायतेस जाण्याचे आधीं कोलंबो येथें लोकमान्य टिळकांनीं ता. ५ एप्रिल १९१८रोजीं मृत्युपत्र केलें त्यांत या खटल्याच्या खर्चा-संबंधानें खालील कलमें लिहून ठेविलीं होतीं. (उतारा).

" चिरोल केस जिंकल्यास यापेक्षां अधिक पैसे शिल्लक राहतील, त्यांचा विनियोग कसा करावयाचा तो मागाहून मी ठरवीन. परंतु केस हरल्यास त्याचें कर्ज फेडणें आहे तें खालीं लिहिण्याप्रमाणें फेडावें.

(१) सगळा ज्युबिली फंड या कर्जास देणें.

(२) कै. रा. दाजीसाहेब खरे यांचेकडील रक्कम रुपये अडीच हजार व रा. एल. सी. बापट यवतमाळ यांचेकडील रक्कम व रा. सेटलूर यांचेकडील माझी असलेली रक्कम सदर कर्जाचे भरतीस देणें.

बाकी खर्च जाहलेला आहेच. करितां निराळी तजवीज करणें नको.

पण अखेर खर्च झाला तो एकंदरीनें यावरील अदमासापलीकडे बराच गेला.

वरील कलमांवरून स्पष्टच होत आहे कीं, चिरोल खटल्याचा निकाल प्रतिकूल झाल्यास त्यामुळें येणाऱ्या खर्चाची तजवीज करणें त्यांत प्रथम ज्युबिली फंडाची रक्कम सर्व खर्चीं घालून उरेल ती लो. टिळकांच्या खाजगी मिळकतींतून, म्हणजे केसरीच्या शिलकेंतून व उत्पन्नांतून भागवावी असा लो. टिळकांचा हेतु होता. आणि त्याप्रमाणेंच घडतें तर १९१६ सालीं टिळकांना अर्पण केलेला सर्वच्या सर्व ज्युबिली फंड खर्चीं पडून, शिवाय उरलेली रक्कम म्हणजे सुमारें दीड दोन लक्ष रुपयांची रक्कम आणखी उभारावयास पाहिजे होती. परंतु लो. टिळकांच्या मृत्युपत्राच्या वेळची, किंबहुना त्यांच्या मृत्यूच्या वेळचीहि, केसरीची सांपत्तिक स्थिति लक्षांत घेतली असतां असें दिसून येईल कीं, बहुतेकच सर्व रक्कम केसरीला कर्जाऊच उभारावी लागली असती. एवढें कर्ज लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर मिळणें केसरीला केव्हांहि शक्य नव्हतें. फार काय स्वतः लोकमान्यांच्या हयातींतच या चिरोल प्रकरणीं जें एक लक्ष रुपये कर्ज त्यांनीं काढलें त्याकरितां त्यांना प्रॉमिसरी नोट लिहून देऊन, त्याशिवाय इतर मिळकतीवर त्यांना बोजा उत्पन्न करावा लागला. तात्पर्य, पर्स—फंडाची रक्कम परस्पर व अभावितपणें सार्वजनिक वर्गणीनें जमा झाली नसती तर, न जाणों,

कदाचित् आजमितीलाहि केसरी—मराठा संस्थेला न फिटण्याइतक्या कर्जांत रहावें लागलें असतें; व व्याजमुद्दलाच्या फेडींत दरसाल बहुतेक उत्पन्न घालवावें लागल्यानें, केसरी–मराठा संस्थेची सांपत्तिक उपयुक्तता अगदींच कमी होऊन, सांपत्तिकदृष्ट्या ती जगते किंवा मरते अशी स्थिति आली असती.

लोकमान्य टिळकांच्या डोळ्यांपुढें ही स्थिति ढळढळीत दिसत असल्यानें, 'पर्स–फंड' त्यांना नजर करण्यांत आला त्या वेळीं त्यांना गहिंवर आला; व त्यांच्या तोंडून असे शब्द निघाले (उतारा) "या खटल्याच्या निमित्तानें माझ्या खिशांत तीन लाख रुपये पडले अशी आपली समजूत करून घेऊन Mr. Tilak willl chuckle over the three lacs असें एकानें म्हटलें आहे. पण Chuckle over करण्यासारखी ही आनंदाची गोष्ट नाहीं. दुसऱ्या जवळून पैसे घेणें ही खरोखर दुःखाची गोष्ट आहे. या खटल्यांत मी बुडालों तर माझ्या आयुष्यांतलीं जीं काय दोन–चार वर्षें राहिलीं असतील त्यांत थोडी जास्त खटपट करून मी पैसे फेडीन, अशा हिंमतीनें हा खटला केला होता. पण खर्चाचे पैसे मला देऊन तो वेळ, तें काम व ती हिम्मत आपण विकत घेतली आहे. आतां हें सारें आयुष्य मला तुमच्याकडे लावलें पाहिजे. त्यांत मला 'चकल' होण्यासारखें कांहींच नाहीं. तुम्हाला आयतें गिऱ्हाईक सांपडलें आणि मींहि मला विकून घेतलें. हा व्यवहार माझ्या स्मरणांतून जाणें शक्य नाहीं. चिरोल केसमध्यें जय मिळून जरी माझा खर्च मला मिळाला असता तरीहि ते पैसे मीं तुम्हांलाच दिले असते." याचा अर्थ आम्हीं ट्रस्टी असा समजतों, व लोकहि तेव्हां असाच समजले कीं, टिळकांनीं पर्सफंडाची रक्कम स्वतःला व केसरीलाहि कर्जासारखी मानली, तें कर्ज फेडण्याची इच्छा त्यांच्या मनांत होती, व ते हयात असते तर त्यांनीं हरप्रयत्नानें फेडलेंहि असतें. परंतु पुढें दोन सव्वादोन महिन्यांतच त्यांना मृत्यु आला व ती त्यांची इच्छा तशीच राहून गेली. म्हणून त्यांची ही इच्छा शक्य तर आपण पूर्ण करावी हा हेतु, आम्हां उभयतांकडे केसरी–मराठा संस्थेच्या ट्रस्टीचें काम आलें तेव्हांपासून, आम्ही नेहमीं उराशीं बाळगून ठेवला होता. रक्कम लहान नव्हती. आम्ही संस्थेच्या जबाबदारीला नवीन होतों. आणि देशांतील परिस्थिति दिवसेंदिवस अधिकाधिक बिकट होत चालली होती. यामुळें आम्हांला या गोष्टीचा आजपर्यंत उघडपणें उच्चार करतां आला नाहीं. पण ती मनांत दृढ ठेवून,

संस्थेचा खर्च होईल तितका कमी ठेवून, काटकसर करून आम्हीं पर्स-फंडाची ही रक्कम हळुहळू जुळवून संग्रहीं ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला होता. आणि या दहा वर्षांच्या अखेर आज तो हेतु सिद्धीस नेण्यासारखी स्थिति ईश्वरकृपेनें व लो. टिळकांच्या आशीर्वादानें आम्हांस प्राप्त झाली याबद्दल आनंद वाटतो. लोकमान्य टिळकांच्या आशीर्वादानेंच केसरी-मराठा ही संस्था अनेक संकटें आलीं असतां आजपर्यंत जिवंत राहून तिची आर्थिक स्थिति बरी टिकली. आणि येत्या जानेवारींत केसरी व मराठा या पत्रांना पन्नास वर्षें पुरीं होऊन त्यांची 'ज्युबिली' करण्याचा प्रसंग येत आहे, अशा वेळेपूर्वी लो. टिळकांना वर सांगितल्याप्रमाणें, आम्हांस ऋणमुक्त करतां आलें तर त्यांच्या आत्म्याला बरें वाटेल अशी आमची प्रामाणिक समजूत असल्यानें तसें करणें हें आम्ही ट्रस्टी या नात्यानें आमचें पवित्र कर्तव्य समजतों.

या रकमेसंबंधानें लो. टिळकांना ऋणमुक्त करणें म्हणजे पर्सफंडाकरितां ज्या ज्या लोकांनीं वर्गणी दिली त्याच सर्वांना किंवा त्यांच्या वारसांना व्यक्तिशः ती परत देणें असा मात्र अर्थ आम्ही समजत नाहीं. कारण ज्यांनीं ती वर्गणी दिली त्यांनीं ती सार्वजनिक हितबुद्धि मनांत ठेवूनच दिली. स्वतःला परत घेण्याच्या आशेनें दिली नाहीं. शिवाय परत द्यावयाची म्हटली तरी, ती देणारांची नांवनिशी-वार यादी कांहीं मिळाली तरी, पुष्कळ लोकांनीं आपलें नांव प्रगट न करतां गुप्त रूपानेंच वर्गणी देऊन पावतीतिकीटें घेतलीं आहेत. अर्थात् ही रक्कम परत देणें म्हणजे ती बाजूला काढून ठेवून तिचा सर्वस्वीं सार्वजनिक हितबुद्धीनें उपयोग करणें हेंच होय. आणि या रकमेचा अशा रीतीनें कायमचा निश्चितपणें उपयोग आम्हीं केला असें जाहीर झाल्यास, पर्सफंडाच्या सर्व वर्गणीदारांना लो. टिळक हे आपल्या ऋणांतून मुक्त झाले असेंच वाटेल यांत शंका नाहीं. पर्सफंडाची वर्गणी जमली इतकी मोठी जमली नसती, तर केसरी-मराठा संस्था आजपावेतों ऋणांत बुडून राहिली असती. ज्युबिली फंड सर्व खर्चून गेला असता. आज त्याच्या व्याजांतून जो लोकोपयोग होतो तो झाला नसता. आणि लोकमान्यांच्या चिरंजिवांना जी खाजगी म्हणून मिळकत राहिली तीहि मुळींच राहिली नसती. अशा रीतीनें तीन मार्गांनीं तिघांवर येणारीं संकटें पर्सफंडाच्या द्वारें लोकांनीं उदारपणानें वांचविलीं. यामुळें आम्हीं योजल्याप्रमाणें, लो. टिळकांना ऋणमुक्त करून पर्सफंडाची रक्कम सर्व आज ट्रस्ट करून, वेगळी लोकोपयोगाकरितां काढून ठेवल्यास,

व तिच्या व्याजांतून लो. टिळकांच्या इच्छेनुरूप किंवा धोरणानुसार, आणि मूळच्या ट्रस्टडीडमध्येंहि सांगितल्याप्रमाणें, सालोसाल सत्कारणीं व सार्वजनिक कार्यांत तिचा खर्च करीत गेल्यास, तें लोकमान्य टिळकांचें एक मोठें कायमचें स्मारक होईल, व ज्यांनीं पर्सफंडाची वर्गणी दिली ते व इतर लोकहि अत्यंत संतुष्ट होतील असा आम्हांस दृढ भरंवसा वाटतो. मूळ ट्रस्टडीडमध्यें कलम (१) यांत खालील शब्द आहेत. " कै. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनीं केसरी व मराठा वर्तमान-पत्रें हातांत घेतल्यापासून त्या पत्रांचे द्वारें राजकीय शिक्षणाचा प्रसार करून,— लोकांत राजकीय हक्कांची जाणीव उत्पन्न करणें व राष्ट्रीय ध्येयास पोषक अशा इतर अनेक अंगांच्या सार्वजनिक चळवळी करणें वगैरे सर्व कामें ज्या हेतूनें केलीं तोच त्यांचा हेतु त्यांचे पश्चात् निरंतर व अबाधित अमलांत येण्याचें साधन म्हणून हें ट्रस्टडीड करण्यांत आलें आहे. " ही गोष्ट लक्षांत घेऊन, वरील कलमांतील उद्देश तडीस नेण्याकरितां, प्रस्तुतच्या या नव्या ट्रस्टडीडमधील योजना आम्हीं केली आहे. आणि एवढ्याचकरितां ही सर्व विस्तृत हकीकत देऊन आमचा या ट्रस्टचा हेतुनिर्देश मुद्दाम केला आहे. तो मूळचा म्हणजे ता. १६ ऑगस्ट १९२० चा ट्रस्ट दस्त जॉ. सबरजिस्ट्रार हवेली नं. २ चे कचेरींत पहिले नंबराचे बुकाचे ११३६ व्हॉल्युमाचे ३३२ ते ३३४ पानावर ३०३७ नंबरीं तारीख १९।८।१९२० रोजीं नोंदला आहे.

३ वरील हेतूप्रमाणें आम्ही आज रोजीं केसरी—मराठा संस्थेच्या शिलकेंतून इष्टांकी रक्कम रुपये तीन लक्ष (पर्स-फंडाच्या रकमेइतकी रक्कम व त्यांत संस्थेच्या पदरचे १३६४२०८०१० रुपये घालून निर्देश होण्याकरितां सोयीची म्हणजे तीन लक्ष करून) वेगळी काढून त्या रकमेचा ट्रस्ट निर्माण करीत आहों व ती रक्कम स्वतंत्र अशी ठेवीत आहों. म्हणजे मूळचे ट्रस्ट मिळकतीपैकीं कांहींची Appointment of property या ट्रस्टनें करीत आहों.

४ सदरहु रक्कम, या ट्रस्टडीडच्या पोटीं, ट्रस्ट-फंड व कायमनिधि या स्वरूपानेंच राहावयाची असून, त्यांतील मुद्दल न खर्चतां फक्त व्याजांतून खालीं लिहिल्याप्रमाणें वेळोवेळीं खर्च होण्याचा आहे.

५ या ट्रस्ट फंडाची रक्कम राहणें ती केसरी-मराठा संस्थेचे जे विद्यमान ट्रस्टी वेळोवेळीं असतील त्या सर्वांच्या मिळून नांवें राहावी. म्हणजे त्या सर्वांनीं मिळून संयुक्त रीतीनें ती धारण करून आपल्या ताब्यांत ठेवावी. तिजवरील

व्याज वगैरे वसूल करणें तें त्यांपैकीं कोणाहि एकास अधिकारपत्र देऊन वसूल करण्यास हरकत नाहीं. परंतु ऐनजिनसी नोटांची देवघेव, विक्री, अगर इतर कोणताहि व्यवहार विद्यमान सर्व ट्रस्टींच्या मिळून सह्यांनिशींच झाला पाहिजे.

६ सदरहु ट्रस्ट-फंडाचे पहिले ट्रस्टी केसरी-मराठा संस्थेचे विद्यमान ट्रस्टी म्हणून आम्ही खालीं सही करणार हेच राहतील. आमच्या मागून आमच्या या जागीं मूळ ट्रस्टडीडमधील नियमानुसार, वेळोवेळीं जे दुसरे कोणी ट्रस्टी येतील, किंवा त्यांचे जागीं फिरून जे कोणी येतील ते आपोआप, म्हणजे नवीन मुद्दाम नेमणूक न करतांहि (Ex-officio) या ट्रस्ट मिळकतीचे ट्रस्टी नेमले गेले असें समजण्यांत येईल.

७ या ट्रस्ट–फंडाच्या मुद्दलावर दर सालांत जें व्याज प्रत्यक्ष वसूल होईल त्यांतील शेंकडा पांच इतकी रक्कम त्या खात्यांतील कामगिरी (कचेरी) खर्चांकरितां बाजूस ठेवून कामगिरीखातीं जमा करावी. व कामगिरीसंबंधानें नेमण्यांत येणाऱ्या ऑफिस एस्टॅब्लिशमेंटवर व कामगिरीसंबंधानें जरूर त्या इतर साधनांवर खर्च करावी. आणि उरलेली पंचाण्णव टक्के रक्कम ही कार्योपयोगी समजून तींतून खर्च करावा.

८ लो. टिळकांना पर्सफंडाची जी रक्कम अर्पण करण्यांत आली, तींत निरनिराळ्या प्रांतांतील अनेक लोकांच्या देणग्या समाविष्ट होत्या. म्हणून हल्लीं ती रक्कम जर ऋणविमोचनाकरितां सार्वजनिक खर्चासाठीं परत द्यावयाची तर त्या त्या प्रांतांतील कोणाहि व्यक्तीला नव्हे पण जनतेला किंवा समाजाला, या परत दिलेल्या रकमांचा कांहीं तरी सामुदायिक रीतीनें व राष्ट्रीय कार्याकरितां उपयोग होईल अशी व्यवस्था होणें इष्ट आहे. पूर्वीच्या हिशेबावरून पाहातां पर्सफंडाच्या वर्गणीच्या रकमेपैकीं उत्तर महाराष्ट्र, म्हणजे वऱ्हाड व नागपूर प्रांत, यांनीं मिळून सुमारें नव्वद हजार रुपये वर्गणी दिली. तशीच कर्नाटक प्रांतानें सुमारें बावीस हजार रुपये वर्गणी दिली. अर्थात पर्स–फंडाच्या परतफेडीचा जो उपयोग व्हावयाचा तो या प्रांतांना त्यांच्या मूळच्या देणगीच्या रकमेच्या प्रमाणानें करून देणें योग्य होय म्हणून आम्हीं असें ठरविलें आहे कीं, परत कर्जफेडीच्या रकमेवरील वार्षिक व्याजांतून सुमारें एक लक्षावरील व्याज म्हणजे हल्लींच्या दरानें रु. पांच हजार इतकी रक्कम नागपूर–वऱ्हाड प्रांतांच्या उपयोगाकरितां दरसाल मिळावी. तसेंच कर्नाटक प्रांताच्या उपयोगाकरितां

सुमारें पंचवीस हजारावरील व्याज म्हणजे दरसाल साडेबाराशें रुपयांची रक्कम दिली जावी. या रकमा आम्हा ट्रस्टींकडून घेऊन त्या आपल्या प्रांतांना योग्य कामीं खर्च करण्याकारितां नागपूर-वऱ्हाडकरितां एक, व कर्नाटक प्रांताकरितां एक, अशीं कायमचीं अधिकारी मंडळें स्थापण्यांत आलीं पाहिजेत मग तीं ट्रस्टडीडनें निर्माण व्होवोत किंवा रजिस्ट्रेशन ऑफ सोसायटीजच्या कायद्याच्या आधारें निर्माण व्होवोत. परंतु हीं मंडळें अशा रीतीनें स्थापण्याच्या कामीं पुढें होऊन अधिकारयुक्त रीतीनें उपक्रम करण्यास निश्चित नामनिर्देश पाहिजे म्हणून, आम्ही तीं नांवें खालीलप्रमाणें ठरवितों--

९ नागपूर-वऱ्हाड प्रांताकरितां वरील योजना करून ती अमलांत आणण्याचा अधिकार आम्हीं खालील गृहस्थांस विनंतिपूर्वक दिला आहे—

१ रा. माधव श्रीहरी अणे, यवतमाळ
२ डॉ. बाळकृष्ण शिवराम मुंजे, नागपूर
३ रा. चिंतामण विश्वनाथ गर्दे, बुलढाणा
४ रा. रामराव देशमुख (मिनिस्टर), उमरावती
५ रा. गोपाळ अनंत ओगले, संपादक-महाराष्ट्र, नागपूर

वरील गृहस्थांनीं ट्रस्टडीड करून किंवा सोसायटी रजिस्टर करून कार्यकारी मंडळ नेमावें; व तसें झाल्यावर प्रस्तुत ट्रस्टच्या ट्रस्टींनीं या कार्यकारी मंडळाला दरसाल पांच हजार रुपयांची रक्कम (खर्चाचे पांच टक्के वजा करून) देत जावी. त्याचप्रमाणें कर्नाटक प्रांताकरितां अशाच प्रकारची व्यवस्था करण्यासाठीं आम्ही खालील गृहस्थांना विनंतिपूर्वक अधिकार देत आहों:--

१ रा. गंगाधरराव बाळकृष्ण देशपांडे, बेळगांव
२ रा. दत्तात्रय व्यंकटेश बेळवी वकील, बेळगांव
३ रा. श्रीनिवास व्यंकटेश कौजलगी वकील, विजापूर
४ रा. विठ्ठल व्यंकटेश जोशी वकील, धारवाड
५ रा. विश्वनाथ नारायण जोग वकील, धारवाड

वरील गृहस्थांनीं ट्रस्टडीड करून किंवा सोसायटी रजिस्टर करून कार्यकारी मंडळ नेमावें; व तसें झाल्यावर प्रस्तुत ट्रस्टच्या ट्रस्टींनीं या कार्यकारी मंडळाला दरसाल साडेबाराशें रुपयांची रक्कम (खर्चाचे पांच टक्के वजा करून) देत जावी.

वर लिहिलेल्या रकमा नागपूर–वऱ्हाडप्रांत व कर्नाटक प्रांत यांतील जनतेच्या उपयोगाकरितां खर्चण्यासंबंधीं तपशिलाची निश्चित योजना करण्याचा सर्व अधिकार वरील गृहस्थांस राहील.

तथापि नागपूर–वऱ्हाड प्रांत व कर्नाटक या प्रांतांत वरील रकमांचा खर्च खालील तीन हेतूंना अनुसरूनच व्हावा.

(१) वरील क्षेत्रांतील संघटनात्मक राजकारण.

(२) वरील क्षेत्रांतील प्रत्यक्ष राजकारणाशिवाय राष्ट्रोपयोगी अशा इतर चळवळी.

(३) परराष्ट्रीय राजकारण.

१० नागपूर–वऱ्हाडप्रांत व कर्नाटकप्रांत यांजकरितां वरीलप्रमाणें खर्च होणारी रक्कम वगळून उरणारी, ट्रस्ट–फंडाच्या वार्षिक व्याजाची रक्कम मध्य व दक्षिण महाराष्ट्र मिळून दहा मराठी जिल्हे व त्यांतील संस्थानें येवढ्या क्षेत्रांत दरसाल खर्चण्याची आहे. ती खर्चण्याचा अधिकार या प्रस्तुत ट्रस्टच्या ट्रस्टींना राहील. या रकमेंतूनहि खालील गोष्टींवरच खर्च करावा.

(१ वरील क्षेत्रांतील संघटनात्मक राजकारण.

(२) वरील क्षेत्रांतील प्रत्यक्ष राजकारणाशिवाय राष्ट्रोपयोगी अशा इतर चळवळी.

(३) परराष्ट्रीय राजकारण.

वरील रक्कम खर्चण्यासंबंधीं खालील योजना निश्चित केली आहे. ही रक्कम सालोसाल खर्चण्याची ती वार्षिक अंदाजपत्रक करून,–होतांहोईतों त्या पत्रकाप्रमाणें खर्च करण्यांत यावी. हें पत्रक एका अधिकृत मंडळानें दरसाल ता. १ ऑगस्ट रोजीं प्रसिद्ध करावें. या मंडळाचे पांच सभासद असावे. पैकीं दोन प्रस्तुत ट्रस्टचे ट्रस्टी हे असावे. व या दोघांनीं दरवर्षी निरनिराळ्या जिल्ह्यांतील कोणी तरी तीन पुढारी आपल्या मदतीला विनंतिपूर्वक नेमून घेऊन पांच सभासदांचें त्या वर्षापुरतें मंडळ बनवावें, व या मंडळानें वर सांगितलेलें अंदाजपत्रक तयार करावें.

११ लो. टिळकांच्या स्मरणार्थ पर्सफंडाचें ऋण कृतज्ञतापूर्वक फेडून ती रक्कम राष्ट्रकार्याकडे लावून देण्यापूर्वी आम्हीं ही खबरदारी घेतली आहे कीं, ट्रस्टरूपानें केसरी व मराठा आमच्या हातीं येतांना त्याची मालमत्ता गुड वुइल इत्यादींची

जी किंमत इष्टांक रूपानें संकल्पिली किंवा अदमासें धरली गेली होती ती सर्व तशीच्या तशी अबाधित राहिली आहे. तिला कोणत्याहि रीतीनें कमीपणा आलेला नाहीं. किंबहुना कांहीं अंशीं त्या ट्रस्ट मिळकतीची किंमत व तिचें उत्पन्न हें पूर्वींहून अधिकच झालें आहे. ही खबरदारी घेऊनच ही कर्ज-फेडीची व्यवस्था, व उपयोगाच्या दृष्टीनें ती कायम बांधली जाण्याकरितां, मूळ ट्रस्टला अनुषंगिक असा हा ट्रस्ट आम्हीं केला आहे. त्याचा सर्व व्यवहार ' लोकमान्य पर्सफंड ट्रस्ट ' या नांवानें होण्याचा आहे.

येणेंप्रमाणें ट्रस्ट डीड लिहून ठेवलें आहे. तारीख १ माहे आगस्ट सन १९३० इ.

साक्ष

१ **जनार्दन सखाराम करंदीकर** (सही) **नरसिंह चिंतामण केळकर**
२ **यशवंत गणेश कुळकर्णी** (सही) **धोंडो वासुदेव विद्वांस**

ट्रस्टी केसरी-मराठा संस्था, पुणें.

---

२१ केसरी संस्थेची सांपत्तिक स्थिति.

गेल्या दहा वर्षांत केसरी-मराठा संस्थेचा जमाखर्च काय झाला हें तपशीलवार प्रसिद्ध करणें अतिविस्ताराचें काम असून शिवाय तसें करण्याचें कारणहि नाहीं. टिळकांनीं संस्थेचा ' पब्लिक ट्रस्ट ' केला असला तरी पब्लिक ट्रस्टांचे जमाखर्च व हिशेब, आणि खासगी ट्रस्टांचे जमाखर्च व हिशेब यांच्या स्वरूपांत वस्तुतः कांहींच फरक नसतो. दोहों ट्रस्टांतील ट्रस्टींना सर्वाधिकार बहुधा सारखेच दिलेले असतात व त्यांच्यावरील जबाबदारीहि बहुधा सारखीच असते. कोणत्याहि प्रकारच्या ट्रस्टीला ट्रस्ट मिळकत आपल्या खासगी कामाकरितां वापरतां येत नाहीं. पण ट्रस्टच्या या दोन प्रकारांत मुख्य फरक असा आहे कीं, खासगी ट्रस्टची मिळकत किंवा उत्पन्न हें खासगी व्यक्तींच्या उपयोगाकडे म्हणजे त्यांची उपजीविका, सांभाळ, संरक्षण, अभ्युदय इत्यादिकांकडे लावून दिलेलें असतें, आणि सार्वजनिक ट्रस्ट करण्याचा हेतु ट्रस्टची मिळकत व उत्पन्न यांचा उपयोग मुख्यतः खाजगी व्यक्तींच्या हितसंवर्धनाकडे करण्याचा नसून, सार्वजनिक, निम-सार्वजनिक अशा संस्था व कार्यें यांच्याकडे करण्याचाच असतो. मात्र सार्वजनिक ट्रस्ट करतांनाहि त्यावर खाजगी स्वरूपाचे असलेले किंवा निर्माण केलेले बोजे व खर्च आधीं

भागवावे, व मग उरलेल्या निवळ उत्पन्नांतून किंवा मिळकतींतून सार्वजनिक खर्च करावा, असा निर्बंध मूळ मालकाला घालतां येतो. म्हणजे फिरून याहि दृष्टीनें खाजगी व सार्वजनिक ट्रस्ट यांचें मिश्र स्वरूप सिद्ध होतें. ‘ सार्वजनिक ट्रस्ट ’ या शब्दाची व्याख्या करणें कठीण आहे, परंतु तशी व्याख्या नसली तरी ट्रस्ट निर्माण करणारे, ट्रस्टांची वहिवाट करणारे व न्यायाधिकारी यांना तारतम्यानें त्या शब्दाची व्याप्ति निश्चित करतां येते. त्यांत अवघड असें कांहीं नाहीं.

असो. या अंकांत केसरी–मराठा संस्थेचें मूळचें ट्रस्ट–डीड आम्हीं समग्र छापलें आहे. त्यावरून हा ट्रस्टहि मिश्र स्वरूपाचा कसा आहे, म्हणजे त्याचा उपयोग खाजगी व्यक्तींच्या हिताकडे कोणत्या बाबतींत किती व्हावा व सार्वजनिक कार्यांकडे किती व कसा व्हावा, हें वाचकांना सहज समजण्यासारखें आहे. हा ट्रस्ट लोकमान्यांच्या चिरंजीवांनींच प्रथम तपशीलवार लिहून निर्माण केला असला तरी, तो लो. टिळकांच्या कोलंबो येथील मृत्युपत्रावर अधिष्ठित किंवा रचना केलेला आहे ही गोष्ट या अंकांत दिलेलें टिळकांचें शेवटचें मृत्युपत्र वाचणारांच्या लक्षांत येईल; व लेखी ट्रस्ट निर्माण करणारांनीं ती गोष्ट स्पष्टच लिहिलेलीहि आहे. लो. टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत त्यांची केसरी-मराठा ही मिळकत सर्वस्वीं खासगी स्वरूपाची होती; तथापि तिलाहि एक प्रकारें निम-सार्वजनिक स्वरूप आहे असेंच ते मनानें मानीत व तें त्यांच्या कृतीवरूनहि दिसून येई. १९०८ च्या खटल्यापासून, किंवा १९०९ सालीं ब्रह्मदेशांत केलेल्या मृत्युपत्रापासून, आपल्या या विशिष्ट मिळकतींचें स्वरूप टिळकांनीं एखाद्या ट्रस्टप्रमाणें मानलें होतें. म्हणजे त्या मिळकतीच्या उत्पन्नाच्या कांहीं भागावर मनानें त्यांनीं स्वत्वनिवृत्ति केल्यासारखी होती. अर्थात् ते मालक असल्यामुळें जो कांहीं सार्वजनिक खर्च करणें तो ते आपल्या एकट्याच्या इच्छेनें व अखत्यारीनेंच करीत. पण प्रवास, देणगी, धर्मादाय, मतप्रसार, सत्कार्योत्तेजन व राजकीय चळवळी इत्यादिकांवर जो खर्च ते करीत त्यावरून त्यांनीं आपल्या मिळकतीच्या साधनाचें, म्हणजे केसरी पत्राचें, उत्पन्न हें कसें व किती सार्वजनिक स्वरूपाचें मानलें होतें हें दिसून येतें. वरील बाबींवर टिळक खर्च कसकसा करीत हें त्यांच्या चिरंजिवांना, इष्टमित्रांना व निकट परिचितांना नेहमीं माहीत असे. म्हणूनच वरील

अनेक बाबींसंबंधानें कोणतेहि खर्च ट्रस्टडीडमध्यें निश्चित रकमांनीं किंवा हिस्से-रशीनें बांधून दिलेले नसून, त्यांचें तारतम्य ट्रस्टींवरच सोंपविण्यांत आलेलें आहे. आणि म्हणूनच ट्रस्टडीडमध्यें त्या अर्थाचे शब्द योजण्यांत आलेले आहेत.

असो. केसरी–मराठा संस्थेला वर दर्शविल्याप्रमाणें मिश्र ट्रस्टचें स्वरूप आहे, व म्हणून ट्रस्ट ॲक्टाप्रमाणें या संस्थेचे हिशेब पद्धतशीर ठेवण्यांत आलेले असून योग्य अधिकृत हिशेबनिसांकडून त्यांची कायदेशीर तपासणी करून त्यांचें सर्टिफिकेट घेण्यात आलेलें आहे. हे हिशेब पहाण्याचा ज्यांना 'कायदेशीर अधिकार' आहे त्यांना ते केव्हांहि पाहावयास मिळतीलच.

केसरी संस्थेच्या सांपत्तिक स्थितीसंबंधानें प्रारंभींच एक दोन गोष्टी समजुतीकरितां स्पष्ट केल्या पाहिजेत. १९१६ सालाचा 'ज्युबिली फंड' केसरी ट्रस्टपासून अगदीं स्वतंत्र आहे व तो सर्वच्या सर्व शिल्लकहि आहे. होमरूललीग फंडापैकीं खर्च झाला तो कांहीं दहा वर्षांपूर्वीं सर्वस्वीं त्याच कार्याला झाला, व उरलेल्या शिलकेचा ट्रस्ट करण्यांत आला असून तोहि स्वतंत्र आहे. केसरी संस्थेशीं त्याचाहि संबंध कांहीं नाहीं. कांहीं नैमित्तिक प्रसंगीं, म्हणजे टिळकांवरील खटले वगैरे झाले त्यावेळीं वर्गण्या झाल्या त्यांचा खर्च त्याच विशिष्ट कामांवर झाला. आणि १९१९ सालीं चिरोल केसकरितां सुमारें तीन लक्षांचा जो फंड लोकांनीं टिळकांसाठीं उभारला त्याची परतफेड गेल्या ता. १ ऑगस्ट सन १९३० रोजीं स्वतंत्र ट्रस्टडीडनें करण्यांत आलेलीच आहे. म्हणजे त्या ट्रस्ट फंडाच्या रकमेचाहि आतां केसरी संस्थेशीं कांहीं संबंध उरलेला नाहीं. अशा रीतीनें टिळकांच्या हयातींत त्यांना उद्देशून किंवा त्यांच्या मदतीनें उत्तेजनानें उभारलेल्या फंडांचा परस्पर विनियोग झालेला असून, त्यांतील एक पै देखील स्वतः टिळकांच्या किंवा केसरी–मराठा पत्रांच्या खास उपयोगाकडे केव्हांहि खर्च झालेली नाहीं. याहि दृष्टीनें पाहतां केसरी–मराठा संस्थेचे हिशेब छापून प्रसिद्ध करण्याचें कारण नाहीं.

केसरी–मराठा मिळून एकच संस्था असली तरी तिच्या खऱ्या उत्पन्नाची बाब म्हटली म्हणजे केसरीपत्र हीच होय. 'मराठा' पत्र हें उत्पन्नाचें म्हणजे 'फायद्याचें' कलम आज पन्नास वर्षांत कधींहि नव्हतें. मग वेळोवेळीं संपादक कोणीहि असोत. निरनिराळे लेखक व कालमान यांना अनुसरून मराठ्याच्या वर्गणीच्या

उत्पन्नांत वटघट कांहीं प्रमाणांत होत आली आहे; परंतु एकंदरीनें कोणत्याहि सालीं मराठा पत्राच्या जमाखर्चाचा वाजवी हिशेब केला असतां त्याजवर दर-साल कांहींतरी रक्कम उलट केसरीच्या उत्पन्नांतूनच घालावी लागते. मात्र ती घालण्यांत हेतु हाच असतो कीं, मराठा पत्राची भाषा इंग्रजी असल्यामुळें त्याच्या-द्वारें केसरीच्या धोरणाचा व मतांचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानभर व्हावा; व तसा तो यथाशक्ति गेल्या पन्नास वर्षांत होत आलेला आहे. म्हणून संस्थेच्या जमाखर्चांतून, निदान जमेच्या बाजूला तरी, मराठा वर्तमानपत्र ही बाब वाचकांनीं मनानें प्रथमपासूनच वगळून चालावें.

उरला केसरी. त्याच्या उत्पन्नाच्या मुख्य दोन बाबी. किंबहुना अवघ्या दोनच बाबी म्हटलें तरी चालेल. म्हणजे वर्गणीदारांची वर्गणी व जाहिरातींचें उत्पन्न. केसरीला कोणी कधीं देणगी उचलून देत नाहीं, व केसरी घेतहि नाहीं. केसरी स्वतःच्या छापखान्यांत बाहेरचें छपाईचें कामहि करीत नाहीं. आपल्या फौंडरींतील टाईपहि बाहेर विकीत नाहीं. मग अर्थात् कोणाची एजन्सी दलाली करीत नाहींच नाहीं. वर्गणीदार व जाहिरातदार हेच काय ते केसरीच्या उत्पन्नाचे मुख्य आधारस्तंभ. वर्गणीदार पोस्टेज देतात तें परस्पर पोस्टालाच जातें. यामुळें केसरीच्या वार्षिक ' निवळ ' म्हणजे तीन रुपये वर्गणीची रक्कम जमा धरून, त्यासमोर वर्गणीदारांस मिळणाऱ्या पूर्वीच्या ५१ व हल्लींच्या १०२ अंकांवर होणारा खर्च हिसेरशीनें मांडला तर असें दिसून येईल कीं, निवळ वर्गणीच्या पैशांतून केसरीला बचत अशी फारच थोडी होते.

हल्लीं वर्षांतून केसरीचे १०२ अंक आम्ही केसरीच्या वर्गणीदारांना देतों. या प्रत्येक अंकाचीं पानें कमींत कमी १२ असतातच. पण केव्हां १६ हि अस-तात. नेहमींच्या एका अंकाचीं १२ पानें घेतलीं तरी त्यांच्या नुसत्या काग-दाचें वजन ७ तोळे होतें. या मानानें १०२ अंकांच्या कागदाचें वजन ७१४ तोळे म्हणजे १८ पौंड भरतें. आणि दर पौंडास सुमारें २ आणे किंमत धरली तर १८ पौंडाला ३६ आणे म्हणजे २। रुपये तरी पडतात. अशा रीतीनें वर्गणीच्या ३ रुपयांपैकीं, २। रुपये आम्ही वर्गणीदाराला कागदा-च्याच रूपानें परत देतों. या १०२ अंकांचें फाईल कोणी नीट बांधून ठेवल्यास पुढें कालांतरानें वर्गणीदाराला व त्याच्या पुढच्या पिढीला राजकारण व वाङ्मय यांच्या दृष्टीनें किती मौल्यवान माहिती ठेवीदाखल लाभेल हें सांगण्याचें कारण

नाहीं, परंतु १०२ अंकांची नुसती रद्दी विकली तरी वर्गणीदाराला ८-१२ आणे येण्याला हरकत पडणार नाहीं. असो. वर्गणीदार आपल्या १०२ अंकांचें काय वाटेल तें करो. पण वरील हिशेबानें एवढी गोष्ट निश्चित ठरते कीं, वर्गणीच्या तीन रुपयांतून उरलेल्या १२ आण्यांत केसरी लिहून, छापून, तयार होण्याच्या अनेक खात्यांचा सर्व खर्च करावा लागतो. हा हिशेब अशाप्रकारें स्पष्ट करून लिहिण्याचा हेतु इतकाच कीं, केसरी काढतांना उत्पादकाचा जो मूळ हेतु होता व पुढें जो लोकमान्य टिळकांनीं चालविला तो हेतु म्हणजे केसरी वर्तमानपत्र शक्य तितक्या कमी किंमतींत वाचकांना मिळावें हा हेतु, ट्रस्टच्या रूपानें केसरीची व्यवस्था आमचे हातीं आल्यापासून, आम्हींहि अबाधित ठेवला आहे. इतकेंच नव्हे तर यथाशक्ति अधिक सफळहि केला आहे. कारण ता. १ ऑगस्ट १९२९ पर्यंत जेवढ्या म्हणजे ३ रुपये वर्गणींत वाचकांना आम्ही दर आठवड्यांत फार तर १६ पानें मजकूर देत होतों, तेथें सदर तारखेपासून आम्ही दर आठवड्याला कमींत २४ पानें इतका, व मधून मधून जास्तीहि पानें मजकूर वाचकांस देऊं लागलों आहों. १८८१ सालीं केसरीची वर्गणी १ रुपया होती व आज ३ रुपये आहे ही गोष्ट खरी असली तरी, वाचकांना एकंदरीनें तेव्हांपेक्षां तिपटीहून पुष्कळच अधिक मोबदला, व तोहि आठवड्यांतून एका ऐवजीं दोन हप्त्यांनीं म्हणजे सात दिवसांऐवजीं ३-३॥ दिवसांच्या अंतरानें, देत आहों. वाचकांना केसरी स्वस्त करण्याचा दुसराहि एक प्रकार संभवेल तो असा कीं, 'केसरी साप्ताहिकच ठेवावा, पण केसरीची वर्गणी १॥ रुपया करावी म्हणजे मूळचें ध्येय अधिक गांठल्यासारखें होईल !' पण ही विचारसरणी विपरीत असून, ती आम्हांलाच काय पण शेंकडा ९९ वाचकांनाहि पटणार नाहीं. वर्तमानपत्राच्या प्रगतीचें सामान्य धोरण लक्ष्यांत घेतलें असतां, आठवड्यांतून दोन वेळां मिळणारा केसरी एक वेळ मिळाला तरी चालेल असें तर कोणी म्हणतच नाहीं. पण केसरी दैनिक करावा अशा सूचनाच आमचेकडे पुष्कळ येतात. परंतु केसरी दैनिक केल्यास वाचकाला वार्षिक खर्च कमींत कमी किती येईल ह्याचा हिशेब करितां, हा खर्च सर्व खेडेगांवांतील गरीब लोकांना झेपणार नाहीं. म्हणून केसरी दैनिक करण्याची कल्पना आम्हीं अजून स्वीकारली नाहीं. याविषयीं केसरी अर्धसाप्ताहिक करितांना आम्हीं जें म्हटलें होतें तेंच म्हणणें आमचें आजहि कायम आहे. केसरी दैनिक करावयाचा झाल्यास त्याला

लागणारीं सर्व साधनें आमचे जवळ आहेत. एकहि कमी नाहीं. तथापि वरील विचारसरणीमुळेंच आम्हीं अद्यापि ती मजल मारलेली नाहीं.

केसरीच्या मुख्य उत्पन्नाचा भाग जाहिरातींचा असतो. आतां जाहिरातींना लागणारा कागद, छपाई, टपाल या नात्यानें होणारा खर्च जाहिरातींच्या उत्पन्नाच्या मानानें थोडा कमी असतो हें खरें, तथापि वर्गणीदारांप्रमाणें जाहिरातदारांनाहि मोबदला भरपूर मिळतोच. मात्र तो वेगळ्या स्वरूपानें मिळतो इतकेंच. वर्गणीदारांना मोबदला मिळतो तो बातमी व इतर वाचनीय मजकूर हा होय. आणि जाहिरातदारांना जो मोबदला मिळतो तो व्यापारी मालाची प्रसिद्धि हा होय. केसरीचा कोणताहि अंक सुमारें एक लक्ष वाचक तरी वाचतात असें मानण्यास हरकत नाहीं. या दृष्टीनें पाहिल्यास जाहिरातींच्या आकाराचींच, व त्या छपाईचींच कां होईना, पण एक लक्ष हँडबिलें किंवा निदान पाऊण लक्ष हँडबिलें छापून तीं महाराष्ट्रभर गांवगन्ना वांटण्यास इतर कोणत्याही रीतीनें किंवा एजन्सीनें काय खर्च लागेल, याचा स्वतः जाहिरातदारच जर कागदावर हिशेब मांडून पाहतील तर त्यांचें त्यांनाच असें आढळून येईल कीं, जाहिरातींचें उत्पन्न एकंदरीनें वर्गणीपेक्षां अधिक असलें तरी, केवळ आपल्याच बळावर केसरी चालतो अथवा आपल्याच जिवावर वाचकवर्ग जगतो व त्याचा मोबदला मात्र आपणास कांहीं मिळत नाहीं असें सुज्ञ जाहिरातदारांना मुळींच वाटावयाचें नाहीं. केसरींतील जाहिरातींच्या पैशाचा मोबदला किती मिळतो हें दुकानाच्या वहींतील मालविक्रीचें खातेंच त्यांचें त्यांना सांगू शकेल.

---

२२ केसरी–मराठा संस्थेचा निर्लोभीपणा

केसरीच्या गुणदोषांची चर्चा अर्थातच तिऱ्हाइताकडून होणें योग्य. तथापि एक गोष्ट अशी आहे कीं, तिची माहिती बाहेरच्या लोकांना फारशी असण्याचा संभव नसतो. आणि तिच्याविषयीं काढलेल्या यथार्थ उद्गारांत जर आत्मस्तुति किंवा प्रौढी यांची थोडीशी झांक उमटली तर ती क्षम्य मानतां येईल. ही गोष्ट म्हटली म्हणजे केसरी–मराठा संस्थेची निरपेक्षता.

सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध पुस्तकांत टिळक व केसरी यांच्यासंबंधानें पुष्कळ खोटीं विधानें केलीं आहेत. पण त्यांतल्या त्यांत खोटेपणांत व खोडसाळपणांत पहिला नंबर पटकावणारें जर एखादें विधान असेल तर तें

लोकांकडून धाक दाखवून पैसे व वर्गण्या काढण्यासंबंधाचें होय. चिरोलसाहेबांना आपल्या देशांतील पुष्कळ वर्तमानपत्रांचा व हिंदुस्थानांतील कांहीं वर्तमानपत्रांचा अनुभव असेल. त्यावरून त्यांनीं हें विधान अनुमान-धपक्यानें केलें असलें पाहिजे हें उघड आहे. केसरी-मराठा संस्थेचा निकट परिचय असणारा कोणताहि मनुष्य वरील आरोप खोटा असल्याचें कबूल करीलच करील.

हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रें सामान्यतः द्रव्यवश नसतात ही गोष्ट प्रसिद्ध व मान्य आहे. तथापि विलायतेप्रमाणें इकडेहि थोडथोडे अनुभव येतात, नाहीं असें नाहीं. कित्येक वर्तमानपत्रकार प्रत्यक्ष पैसा घेत नसतील. परंतु त्या पत्राच्या प्रती पुष्कळशा विनाकारण विकत घेणें व आपल्या कचेऱ्यांतून लोकांना फुकट वाचावयास देणें, त्यांच्याशीं संलग्न असलेल्या छापखान्याचीं बेसुमार चिलें भरून आपले रिपोर्ट वगैरे छापवून घेणें, व रिपोर्टांचें समालोचन वगैरे लिहविण्याकरितां दरबारखर्च करणें अशा निरनिराळ्या प्रकारांनीं कांहीं दरबारांतून कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रांना मदत होत असते असें लोक बोलतात. शिवाय हॉर्निमनसाहेबांचा डेली हेरल्ड व नाभाचे पदच्युत महाराज यांच्यांतील पैशाच्या देवघेवीचा व मतप्रसाराचा संबंध काय होता हें सुप्रसिद्धच आहे.

याच्या उलट १८८२ च्या कोल्हापूर खटल्यांत करवीरकर छत्रपतींचा पक्ष उचलून धरून त्यांच्याशीं सहानुभूति दाखविली याबद्दल केसरी-मराठा पत्रांच्या संपादकांना तुरुंगवासाची शिक्षा भोगावी लागली, माफी मागावी लागली, व खर्चहि सोसावा लागला. या खर्चाला थोडीशी मदत त्या वेळीं लोकांनीं उभारलेल्या डिफेन्स फंडांतून झाली पण ज्या दरबारी लोकांनीं टिळक-आगरकरांना या प्रकरणाविषयीं वर्तमानपत्रांतून लिहिण्याच्या भरीस घातलें त्यांनीं व्यक्तिशः टिळक-आगरकरांची नुकसानभरपाई कांहीं केली नाहींच, पण त्यांच्या वर्तमानपत्रांना कांहीं थोडेंफार द्रव्यसाहाय्य केलें असेल अशी कोणाची समजूत असल्यास तीहि चुकीची आहे. कोणीं फार तर इतकें म्हणावें कीं, "या खटल्यामुळें, केसरी-मराठ्याची प्रसिद्धि झाली, अब्रू वाढली यामुळें वर्गणीदार वाढले असतील!" तर तेवढीमात्र गोष्ट थोडीशी खरी म्हणतां येईल. पण वाढत्या 'वर्गणीदारां' कडून परस्पर मिळणारा आश्रय हा सर्वस्वीं रीतसर न्याय्य असाच आहे.

संस्थानांपैकीं इंदूरसंबंधानें केसरी-मराठा पत्रांचें धोरण संस्थानिकांना अनुकूल म्हणजे होईल तितकें त्यांच्या हक्कांचें समर्थन करणारें व त्याकरितां सरकार-

वर टीका करणारें असेंच नेहमीं होतें. कै. सर शिवाजीराव होळकर व विद्यमान सर तुकोजीराव होळकर या दोघांवर पदच्युतीचे प्रसंग आले, त्या वेळीं केसरी मराठा पत्रांनीं त्यांची बाजू कोणाहि अत्यंत राजनिष्ठ प्रजाजनांइतकी उचलून धरली. परंतु या दरबारापासून या पत्रांनी कधीं एक पैचाहि अभिलाष केला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर हस्तें किंवा परहस्तेंहि एक पैचाहि फायदा या दरबाराकडून केसरी–मराठा पत्रांना झालेला नाहीं. जेथें महाराष्ट्रांतील हरदास, कथेकरी, पुराणिक, ग्रंथप्रकाशक इत्यादिकांना या दरबारांतून हजारों रुपये आपापल्या कामाकरितां मिळवितां आले, तेथें केसरी–मराठा पत्रांच्या चालकांनीं आपल्या संस्थेला कांहीं मदत मिळविण्याची इच्छा धरली असती तर ती निष्फळ झाली असती असें नाहीं, परंतु या संस्थेच्या कोणत्याहि चालकांची आजपर्यंत तशी दृष्टि केव्हांहि नव्हती. केसरी-मराठ्याच्या चालकांप्रमाणेंच या संस्थानिकांचाहि गुण घेतला पाहिजे. कारण सुदैवानें या संस्थानांच्या अधिपतींनींहि या चालकांना द्रव्याचें आमिष दाखवून आपलें काम करून घेण्याची बुद्धि कधीं ठेवली नाहीं. हा त्यांचाहि थोरपणाच होय!

केसरी–मराठा पत्रें व ग्वालेर दरबार यांचा कधींच कोणताही संबंध इंदूरइतकाहि आलेला नाहीं. या दोनहि संस्थानांत केसरी–मराठा पत्रांना एका काळीं बंदी होती. ती कालांतरानें निघाली इतकेंच काय तें! तशी बंदी इतर पुष्कळ पत्रांचीहि निघाली. त्यांत केसरी–मराठा पत्रांवर कांही विशेष कृपा झाली असें नाहीं. कारण देशी संस्थानें झालीं म्हणून त्यांत इकडील वर्तमानपत्रांना बंदी झालीच पाहिजे असा कांहीं नियम नव्हता. फाजील भित्रे किंवा तोंडपुजे अधिकारी संस्थानांत निघाले त्यांनीं बंदी केली व समंजस अधिकारी आले तेव्हां त्यांनीं बंदी खुली केली! मोंगलाईंत या पत्रांना १९०९ सालीं जी एकदां बंदी झाली ती अजूनहि निघत नाहीं. उलट कित्येक ब्राह्मणेतर पक्षाच्या संस्थानिकांचा या पत्राशीं पुरा बेबनाव असतांहि त्यांनीं या पत्रांना आपल्या राज्यांत कधींहि बंदी केली नाहीं.

लो. टिळकांकरितां १८९७, १९०८, १९१६, व १९१९ या सालीं जे कांहीं फंड उभारण्यांत आले त्यांची मूळ कल्पना, त्यांचा हेतु, त्यांच्या एकूण रकमा, त्यांचा विनियोग व त्यांची हल्लींची स्थिति व हिशेब या सर्व गोष्टी महाराष्ट्रांत लोकांना विदितच आहेत. यापैकीं कोणत्याही फंडाचा उपयोग लो.

टिळकांनीं व्यक्तिशः खाजगी रीतीनें किंवा केसरीकडेहि केला नाहीं. १८९७, सालचा फंड त्या वेळच्या खटल्यांत बहुतेक संपून गेला व जो थोडा उरला त्याचा उपयोग केसरी-मराठा संस्थेकडे करण्यांत आला नाहीं. फक्त पर्स-फंडाचा उपयोग मात्र लो. टिळकांना व्यक्तिशः व केसरी-मराठा संस्थेलाही झाला असें म्हणतां येईल. कारण चिरोल केसवर टिळकांचे म्हणजे केसरीचे जे रुपये खर्च झाले होते त्यांची फेड यांतून झाली, व हा फंड जमला नसता तर केसरीला जें कर्जात रहावें लागलें असतें तें रहावें लागलें नाहीं. अशा रीतीनें या फंडाचा उपयोग टिळकांच्या वारसांना काय-मचा झाला व केसरीला सुमारें दहा वर्षें झाला. पण केसरीच्या ट्रस्टींनीं दहा वर्षें आपल्या उपयोगीं पडलेली ही रक्कम थोडेबहुत व्याजहि देऊन सर्वच्या सर्व परत केली, ही गोष्ट ता. २ ऑगस्ट १९३० च्या केसरीच्या अंकांत वाचकांना सविस्तर कळून आलीच आहे. सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, केसरी-मराठा संस्था सर्वस्वीं स्वावलंबनाच्या तत्त्वावर आजपर्यंत उभी आहे व जगली आहे.

केसरी-मराठा व आर्यभूषण छापखाना यांचे उत्पत्तीचे वेळीं लागणारी रक्कम उत्पादकांपैकीं कांहींनीं खासगीच उभारली होती. त्याकरितां सार्वजनिक वर्गणी झाली नव्हती. पुढें १८९७ सालीं छापखाना व वर्तमानपत्रें यांची फारकत होऊन टिळकांनीं फक्त वर्तमानपत्रें आपल्या हिश्शादाखल उचललीं. पण तींही बरोबर सात हजार रुपये कर्ज घेऊन ! (या संबंधाची हकीकत लो. टिळक चरित्रांत (खंड १ मध्यें) येथें कोणासही वाचावयास मिळेल.) सन १८९७ नंतर टिळ-कांच्या हयातींत प्रथमप्रथम जें कर्ज काढावें लागलें तें सर्व त्यांचें त्यांनीं केस-रीच्या उत्पन्नांतून फेडलें, व आपल्या मृत्युपत्राच्या वेळीं केसरी-मराठा पत्रें मागें निष्काळजी करून ठेविलीं. देणगीच्या रूपानें केसरी-मराठा संस्थेकडे पन्नास वर्षांत एक पैहि कोणाची आलेली नाहीं असें आम्हांस स्वच्छ म्हणतां येईल. वर्गणीदार व जाहिरातदार व किरकोळ अंकाचे खरेदीदार यांच्याच आश्रयावर केसरी डोक्यावर कर्ज घेऊन निघाला व त्यानें कर्जफेड केली. कायदेशीर कर्जें तर फेडलींच पण नैतिक कर्जेंही फेडलें. व सुमारें एक लक्ष रुपये किंमतीची मिळकत स्वामित्व व गुडवुइल यासुद्धां मिळून आज या संस्थेची म्हणून केसरीला अबाधित राखतां आली आहे. तात्पर्य, वरील रीतसर उदाराश्रयाशिवाय केसरी कोणाच्या एक पैलाहि ओशाळा झालेला नाहीं. १९२१ सालीं केसरी-कचेरीं-

तील कागदांच्या गोदामाला आग लागली व कित्येक हजारांचें नुकसान झालें. तेव्हां कित्येक स्नेह्यांनीं मदतीदाखल फंड उभारण्याकरितां, आधीं न विचारतां, मनीऑर्डरी केसरीकडे पाठविल्या; परंतु त्या केसरी ट्रस्टनें साभार परत केल्या. तसेंच १९०८ सालीं व १९२४ सालीं असे केसरीवर कोर्टाचे बेअदबी केल्याचे दोन खटले होऊन दोनही मिळून दंड व खर्चरूपानें सुमारें पंधरावीस हजार रुपये खर्च झाले. ती रक्कमहि सर्व केसरीच्या पैशांतूनच खर्चली गेली, त्याकरितां बाहेरून कोणाची एक पैहि घेण्यांत आली नाहीं, व लोकांची मदत करण्याची इच्छा असतां तीहि यावेळीं आभारपूर्वक नाकारण्यांत आली. केसरीच्या चालकांची अशी मनःस्थिति असल्यामुळें, चिरोलसाहेबांनीं कितीहि म्हटलें तरी केसरींतून टीकेचे कोरडे ओढून टिळकांनीं पैसे मिळविले या गोष्टीवर या देशांतील एक पोरहि कधीं विश्वास ठेवणार नाहीं; मग जाणत्या लोकांची गोष्टच बोलावयास नको. रायगडस्मारक फंड, पैसाफंड, वगैरे सारख्या अनेक वर्गण्या जमविण्यास केसरीच्या द्वारें पुष्कळच मदत झाली. या वर्गण्यांची पोंच देण्यांत येई व मधूनमधून उत्तेजनपर शब्द वर्गणी देणार व गोळा करणार यांना उद्देशून लिहिण्यांत येत. हे लेख अर्थात् सहानुभूतिपर व सर्वस्वीं मित्रभावाचेच होते. पण विशेष सांगण्याची गोष्ट ही कीं, वर्गणी न देणाऱ्या विरोधी कुत्सित किंवा कंजुष लोकांवरहि टीकेचे कोरडे कधींहि ओढण्यांत आले नाहींत. म्हणून या दृष्टीनेंहि चिरोलसाहेबांच्या टीकेला कांहीं आधार नाहीं.

लो. टिळकांची वृत्ति किंवा केसरीचें धोरण लोभी असतें तर पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें इंग्लंडांतील किंवा इकडीलहि एखाद्दुसऱ्या वर्तमानपत्राप्रमाणें ब्लॅकमेलिंगनें किंवा कुचेष्टेनें किंवा साध्या स्नेहभावाच्या मदतीनेंहि केसरीला द्रव्यलाभ होणें अशक्य नव्हतें. पण केसरीनें कोणाचीहि बाजू कधीं उचलून धरली तर ती फक्त कर्तव्य म्हणून किंवा आपलेपणानें. अशा कार्यांत मतप्रसारार्थ झालें तर उलट केसरीचेच चार पैसे केव्हां केव्हां खर्च झाले असतील. आपल्या कामाला मदत झाली म्हणून पैशानें उपकाराची फेड करणारा सधन वर्ग तरी महाराष्ट्रांत कोणता ! संस्थानिक, अमीरउमराव, सरदार, जहागीरदार. हे १८९७ पासून लो. टिळकांच्या वाऱ्यालाही उभे राहात नसत. मग ते केसरीला द्रव्यसाहाय्य करणार ही गोष्ट दूरच! १८८२ सालीं कोल्हापूर महाराजांचा पक्ष उचलून धरून लो. टिळकांनीं व आगरकरांनीं स्वतः तुरुंगवास सोसला. पण

केसरी–मराठा पत्रांच्या डिफेन्सला कै. शिवाजी महाराजांच्या विषयीं सहानुभूति बाळगणाऱ्या संस्थानिकांनीं मदत केली नाहीं. त्या खटल्याला वर्गणी मिळाली ती इकडच्या सामान्य लोकांकडूनच. केसरींतून नेहमीं संस्थानिकांची तरफदारीच ब्रिटिश सरकार विरुद्ध केली जाई. पण त्याकामीं एक पैदेखील इकडे तिकडे झाली नाहीं हें आम्ही निश्चयात्मक जाहिर रीतीनें सांगतों. शिवाजीराव होळकरांनीं आपले ठिकाणीं लो. टिळकांच्या गुणांची पुष्कळ चहा केली असेल; कारण महाराजांच्यामध्येंहि एक प्रकारचा देशाभिमान होता हें प्रसिद्ध आहे. तथापि त्यांनीं केसरीला कधीं एक पैचाहि आश्रय दिला नाहीं. १८९३-९४ च्या बडोदें प्रकरणांत केसरीनें सयाजीराव महाराजांची बाजू चांगलीच उचलून धरली होती. पण त्याचा मोबदला फक्त परस्पर आदरबुद्धींतच होता. कदाचित् कोणाला एकाच गोष्टीचा यासंबंधांत उल्लेख करतां येईल. ती म्हटली म्हणजे महाराज सरकारांनीं लो. टिळकांना म्हणजे पर्यायानें केसरीला, हल्लींचा गायकवाडवाडा दिला. परंतु तोहि खरेदीच दिला ही गोष्ट कित्येकांना खरी वाटत नसली तरी अगदीं अक्षरशः खरी आहे. कारण केसरीच्या प्रस्तुत संपादकांनींच स्वतः बडोद्यास जाऊन या वाड्याच्या पावतीची किंमत वटविली होती. याविषयीं सरकारी पोलिटिकल खात्यालाहि प्रथम संशय होता. पण तो पूर्ण चवकशीं अंतीं फिटून गेला. वाडा विकण्यापूर्वी सरकारी इंजीनियरांनीं त्याची किंमत केली तींत सवलत म्हणून कदाचित् हजार पांचशें रुपये महाराजांनीं मनानें सोडले असले तर तें त्यांच्या मनालाच ठाऊक. पण त्यावेळीं पुण्यांत जागा व इमारती यांना फारशी किंमतच नव्हती. प्लेगमुळें शेंकडों घरें ओस किंवा बिनवारशी राहिलीं होतीं. तीं अशीं कीं, घरपट्टी वगैरे म्युनिसिपल कर भरण्यास कूळ जागेवर नाहीं म्हणून दिवाणी हुकूमनामे मिळवून म्युनिसिपालिटीला घरांचे लिलांव करावे लागले. आज गायकवाडवाड्याची किंमत अर्थात् त्या वेळेपेक्षां पुष्कळ अधिक आहे. परंतु तो घेतल्यापासून आजतारखेपर्यंत, पूर्वी टिळकांचे व त्यानंतर टिळकांच्या चिरंजीवांचे व केसरी–मराठा ट्रस्टचे मिळून कमींत कमी लाख—पन्नास हजार रुपये–त्यांतल्या नव्या इमारती किंवा रिपेरी वगैरेसाठीं खर्ची–पडले आहेत हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे.

---

२३ केसरी संस्थेचे अवांतर उद्योग

केसरी संस्थेनें आजवर वर्तमानपत्रें चालविण्यापेक्षां अवांतर उद्योग, कारखानदारीच्या स्वरूपाचे असे, विशेष केले नाहींत. तिनें स्वतःचेच असे ग्रंथ फारच थोडे प्रसिद्ध केले, व केलेल्यांपैकीं स्वतःच्या छापखान्यांत कंपोज करून छापले असे त्याहून थोडे. गेल्या दहा वर्षांत केसरी संस्थेनें टिळकांच्या केसरींतील लेखांचे चार खंड प्रसिद्ध केले. पण ते सर्व बाहेर छापून घेतले. केसरी-सारसंग्रह (केसरीचें छोटें फाईल) हें पुस्तक केसरींतीलच कांहीं निवडक लेखांचें पुनर्मुद्रणात्मक असल्यामुळें तेथेंच तें केसरीच्या छापखान्यांत छापणें अर्थातच सुलभ असतें. तें आज तीन वर्षें छापलें जात आहे. पुस्तकछपाईचा एक प्रयोग म्हणून रा. स. वि. बापट यांच्या 'टिळकांच्या आठवणी व आख्यायिका' या ग्रंथांचा एक खंड केसरी छापखान्यानें, रीतसर छपाईचा आकार घेऊन, छापून दिला. पण मतप्रसाराच्या दृष्टीनें केसरी छापखान्यांत शुद्ध पंचांग मात्र छापून दिलें जातें. त्याची हकीकत थोडक्यांत अशीः—

शुद्ध पंचांग

सांप्रत बहुतेक सर्वच रूढ असलेल्या ग्रहलाघवीय पंचांगांतील गणित स्थूलमानाचें असतें. त्यामुळें अयनाशांत वाजवीहून सुमारें पावणेचार अंश अंतर अधिक पडलें आहे. आणि इतर बाबतींतहि पंचांगांचा दृक्प्रत्यय येत नाहीं. यास्तव पंचांग गणित सूक्ष्म व शुद्ध करावें असा विचार कै. केरूनाना छत्रे यांच्या वेळेपासून पुढें येऊं लागला. कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं त्यासंबंधीं कांहीं विचार आपल्या भारतीय ज्योतिःशास्त्राच्या इतिहासांत प्रकट केले; पण ते सायनवादी असल्यानें त्यांनीं ग्रहलाघवीय पंचांग-सुधारणेच्या बाबतींत विशेष लक्ष घातलें नाहीं. कै. व्यंकटेश बापूजी केतकर यांनीं शके १८०० च्या वेळच्या अयनांशाला जुळणारें चित्रारंभस्थान घेऊन तेथून पुढें सूक्ष्म गणित करण्यासाठीं केतकी ग्रहगणितादि केलें आणि केतकी पंचांग शके १८२२पासून चालू केलें. त्यानंतर मुंबईत १९०४ सालीं राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं कै. डॉ. भा. कृ. भाटवडेकर यांनीं पंचांगपरिषद् भरविली; आणि त्या परिषदेंतून कांहींच निष्पन्न होणार नाहीं असें जेव्हां डॉ. भाटवडेकर यांना वाटूं लागलें त्या वेळीं त्यांनीं टिळकांना त्या परिषदेच्या कामांत लक्ष घालून पंचांगशुद्धीच्या कार्याला चालना देण्याविषयीं विनंति केली. त्या वेळेपासून लो. टिळकांचें लक्ष पंचांगशुद्धीच्या कार्याकडे वेधलें. परंतु त्यानंतरच्या

राजकीय चळवळीच्या दंगलींत त्यांना या कार्याकडे लक्ष देण्यास फुरसतच मिळाली नाहीं.

पुढें टिळक मंडालेहून आल्यावर पं. रघुनाथशास्त्री, बाबा पटवर्धन प्रभृति मंडळींनीं पुण्यास पंचांग परिषद् भरविण्याचा बेत केला, आणि शके १८३९ च्या आश्विनांत पंचांग प्रवर्तन कमिटी स्थापन झाली. त्या कमिटीच्या विद्यमानें पुण्यास दुसरी पंचांग परिषद भरली, आणि तींत अयनगती शुद्ध घ्यावयाची, पण अयनांश पूर्वींचेच चालूं ठेवावयाचे, असा ठराव झाला. त्या ठरावास अनुसरून शके १८४० पासून केसरी संस्थेमार्फत शुद्ध--निरयण पंचांगें छापवून प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात झाली. शके १८४०, १८४१ व १८४२ या तीन सालचीं पंचांगें केसरी संस्थेच्या खर्चानें जगदीश्वर प्रेसमध्यें छापवून प्रसिद्ध करण्यांत आलीं. शके १८४१ च्या अखेरीस सांगलीस तिसरी पंचांग परिषद् होऊन त्या परिषदेंत, जशी अयनगति शुद्ध घ्यावयाची त्याप्रमाणेंच त्या अयनगतीवरून येणारे शुद्ध अयनांशहि स्वीकारावयाचे असा ठराव झाला, आणि कै. केरूनाना छत्रे यांच्या वेळेपासून जो शुद्ध पंचांग चालू करण्याचा विचार उद्भूत झाला होता त्याला परिषदेची संमति मिळाली. या करितांच सांगली परिषदेहून पुण्यास परत येतांच लो. टिळकांनीं केरूनाना छत्रे यांचे चिरंजीव कोंडोपंत छत्रे यांना स्वदस्तूरचें पत्र लिहून कै. केरूनाना यांनीं आरंभिलेलें कार्य आज तडीस गेलें असें कळविलें. सांगलीच्या परिषदेंत झालेल्या ठरावास अनुसरून शुद्ध पंचांग तयार करण्यास करणग्रंथ पाहिजे म्हणून लगेच टिळकांनीं एक हजार रु. बक्षीस देऊं करून करणग्रंथ मागविला. आणि नागपूरचे श्री. के. ल. दप्तरी यांनीं तो ग्रंथ करून देण्याचें कबूल केल्यावरून त्यांच्याकडे तें काम सोंपविलें. रा. दप्तरी यांचा ग्रंथ तयार झालेला पाहण्यास टिळक जगले नाहींत; तथापि त्यांच्या इच्छेस अनुसरून दप्तरी यांना त्यांच्या ग्रंथाबद्दलचें पारितोषिक केसरी संस्थेंतून देण्यांत आलें, आणि दप्तरी यांनीं तयार केलेला करणग्रंथ सुमारें तीन हजार रुपये खर्च करून केसरी संस्थेंतून छापून प्रसिद्ध केला. सांगली-परिषद् शके १८४१ मध्यें झाली तरी तत्पूर्वींच शके १८४२ चें पंचांग तयार होऊन गेलें होतें. यास्तव सांगलीच्या ठरावानुसार पंचांगें छापण्यास सुरुवात शके १८४३ पासून झाली. शके १८४३ ते १८४७ अखेर पांच वर्षें हीं पंचांगें जगद्धितेच्छु छापखान्यांतून छापवून घेतलीं जात. पण शके १८४८ पासूनचीं पंचांगें

केसरी छापखान्यांतूनच छापून घेण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. पंचांगें कोठेंहि छापलीं तरी शके १८४० पासून पंचांग तयार करविण्याच्या व पंचांग छपाईच्या खर्चांची जबाबदारी केसरी संस्थेनें आपल्याकडेच घेतलेली आहे. हें पंचांग तयार करण्याला सुलभ साधन मिळावें म्हणून तिथिनक्षत्रादिकांच्या सुलभ सारण्या तयार करण्याचें काम सध्यां चालूं असून त्या सारण्या छापण्याचें कामहि केसरी संस्थेमार्फत होईल. अशा रीतीनें पंचांग प्रवर्तन कमिटीच्या स्थापनेपासून शुद्ध पंचांगप्रसाराच्या कामाच्या खर्चांची जबाबदारी केसरी संस्थेनें आपल्याकडे घेतली आहे, व त्या कामीं आतांपर्यंत हजारों रुपये खर्चं केले आहेत.

सह्याद्रि–मासिक (निवेदन)

(सह्याद्रि जानेवारी १९३५)

मासिक पुस्तक काढण्याचा आजचा हा उपक्रम, केसरी संस्थेच्या दृष्टीनें अपूर्वं म्हणजे नवा असाच होय. लो. टिळकांच्या बोलण्यांत ‘ पुण्यास एखादें चांगलें मासिक नाहीं ’ याविषयीं खेदात्मक उद्गार केंव्हां केंव्हां ऐकूं येत. परंतु केसरी छापखाना हा साप्ताहिक केसरी वर्तमानपत्रापुरताच ठेवणें हें टिळकांना सोयीचें वाटत असल्यामुळें, स्वतः केसरी संस्थेचें असें मासिक काढण्याचें त्यांच्या मनांत अखेरपर्यंत आलें नाहीं. परंतु त्यांच्या मरणोत्तर केसरी ट्रस्टनें केसरी द्विसाप्ताहिक केला. शिवाय स्वतःच्या मालकीच्या छपाईचे असे कांहीं उद्योग केले. त्यामुळें केसरी छापखान्याची आपोआप थोडीशी वाढ झाली. उदाहरणार्थ, शुद्ध पंचांग हें टिळकांच्या स्मरणार्थ केसरी छापखान्यांत हल्लीं दरवर्षी छापलें जातें. टिळकांच्या लेखांचे कांहीं ग्रंथ केसरी छापखान्यांतच छापण्यांत आले आहेत. केसरी–सारसंग्रह हा कायमचाच होऊन बसला आहे. मध्यंतरीं केसरीचा ज्युबिली अंक व परवांचा औद्योगिक विषयाचा विशेष अंक हे काढल्यापासून, संस्थेच्या छापखान्याकडून केवळ केसरी पत्र छापण्यापेक्षां कांहीं अधिक काम घेण्याचें योजलें तर तें घेतां येतें हें अनुभवाला आलें. यामुळें यंदा केसरीच्या मालकीचें असें एखादें मासिकच काढावें असें मनांत आलें, आणि त्याप्रमाणें हल्लींचा हा नवा उपक्रम केला आहे.

हें करतांना फक्त आहेत त्या मासिकांत आणखी एकाची भर घालावी इतक्याच हेतु मनांत धरला आहे. म्हणजे कोणच्याहि जुन्या मासिकाची जागा भरून काढणें किंवा नव्याची जागा अडविणें असा आमच्या उपक्रमाचा हेतु नाहीं. महाराष्ट्रांतील वाचकवर्गाची गरज व अभिरुचि इतकी निरनिराळ्या प्रकारची आहे कीं, आणखीहि अनेक व विविध स्वरूपाचीं मासिकें निघालीं तरी तीं हवींच आहेत. याला मर्यादाच पाडावयाची तर ती वाचकवर्गाच्या आर्थिक परिस्थितीनेंच पडेल. कसेंहि असो, आम्हीं हें मासिक पुस्तक काढतांना फक्त इतकीच दृष्टि ठेवली आहे कीं, उच्च प्रतीचें ज्ञान–विज्ञान जें वाचकांना वर्तमानपत्रांतून देणें सामान्यतः शक्य होत नाहीं तें द्यावें, आणि ही गोष्ट मध्यम स्थितींतील लोकांना सहज देतां येईल एवढ्या वार्षिक वर्गणींत बसवावी.

प्रस्तुत मासिक पुस्तक काढतांना त्यांतून केसरी संस्थेला आर्थिक मदत व्हावी असा हेतु धरलेला नाहीं. यामुळें जमाखर्चाच्या हिशेबानें वर्षाअखेर कांहीं नफा उरतोसा वाटला तर, सह्याद्रि मासिक अधिक चित्ताकर्षक व अधिक उपयुक्त करण्याकडेच त्याचा व्यय करण्यांत येईल. उलट या उपक्रमांत तोटा येतो असें आढळल्यास, तो कांहीं मर्यादेपलकिडे सोसावयाचा नाहीं असाहि पण मनाशीं निश्चय आहे. तात्पर्य, वर्गणीदारांकडून मिळणारा आश्रय व मासिकाच्याद्वारें होणारी त्यांची सेवा यांचा होतां होईतों पूर्ण मेळ घालावा अशी इच्छा मनांत धरली आहे.

‘सह्याद्रि’ मासिकांत कशा प्रकारचे विषय येतील याचें नक्की आश्वासन आम्ही कोणत्याहि प्रकारें आगाऊ देऊं इच्छित नाहीं. याविषयीं वाचकवर्गाच्या अनुभवास शेवटीं जें येईल तेंच खरें. तथापि सामान्यतः आश्वासन द्यावयाचें तर तें असें कीं, व्यापक दृष्टीनें राष्ट्रीय, राजकीय व सामाजिक हिताच्या बहुतेक विषयांचा संग्रह काळजीपूर्वक करण्यांत येईल. केवळ अमुकच एक परंपरा असें समजून, वाङ्मयाला भूषणभूत व वाचकवर्गाला उपयुक्त अशा कोणत्याहि विषयाला ‘सह्याद्रीं’त मज्जाव होणार नाहीं. ललितवाङ्मयाच्या सर्व प्रकारांचा आदर करण्यांत येईल. पण औद्योगिक किंवा व्यापारी विषय रुक्ष म्हणून त्यांचा अव्हेर करण्यांत येणार नाहीं. किंबहुना अशा विषयांतील उच्च तात्त्विक भूमिका साधून, त्यांतील गहन तत्त्वें शक्य तितक्या सुगम व चित्ताकर्षक भाषेनें वाचकवर्गापुढें ठेवण्याचा प्रयत्न आस्थापूर्वक केला

जाईल. चित्रकलेचेंहि साहाय्य शक्य तितकें घेतलें जाईल; पण त्यावर सर्वस्वीं भिस्त ठेवण्यांत येणार नाहीं. महाराष्ट्रीय समाज डोळ्यापुढें ठेवून, त्याचा प्राचीन इतिहास, त्याची सद्यःस्थिति व त्याचा भविष्यकालीं होणारा उदय याविषयींच्या उज्ज्वल पण सयुक्तिक भावना अंतरंगांत ठेवून, त्यांना पोषक अशाच कोणत्याहि विषयाच्या चिकित्सेला पूर्णपणें वाव देण्यांत येईल. महाराष्ट्राला अभिमानभूत व आधारभूत असें 'सह्याद्रि' हें जें नांव आम्हीं या मासिक पुस्तकाकरितां पसंत केलें त्याचें मर्म लक्षांत घेणारांना, त्यांतील विषयांसंबंधीं आमच्या अंतरंगाची कल्पना याहून अधिक स्पष्ट करण्याचें कारण नाहीं.

तथापि स्पष्टच सांगावयाचें तर तें असें कीं, प्रस्तुत मासिकांत निबंध, चर्चा, परीक्षण, संशोधन, लघुकथा, विनोद, संभाषणें, कल्पित प्रसंग, कादंबरी, नाट्यरचनात्मक छोटेखानी प्रबंध, कविता, प्रवास व इतर हरएक प्रकारचें ज्ञान–विज्ञान यासंबंधाचे लेख घालण्यांत येतील. मात्र मासिकाचीं पृष्ठें थोडीं यामुळें, संपादकाकडे आलेल्या लेखांतून निवड करण्याकरितां चाळण बरीच चाळवावी लागेल. मासिक होतां होईतों पक्षभेदातीत ठेवण्यांत येईल, व उच्च विचारात्मक सदभिरुचि संभाळणाऱ्या कोणत्याहि मतमतांतराच्या लेखाला तो अमुक पक्षाचा किंवा परंपरेचा आहे एवढ्याकरितां मज्जाव होणार नाहीं. प्रचलित किंवा इतर विषयांवरहि कोणी विनोदी भावनाव्यंजक किंवा वर्णनात्मक चित्रें पाठविल्यास त्यांचाहि स्वीकार केला जाईल. वाङ्मयलेखन हें केवळ ललितवाङ्मयात्मक असतें किंवा असावें अशी आमची समजूत नाहीं. खरें वाङ्मय सर्वांगीण व सर्वस्पर्शी असतें व असलें पाहिजे. वाङ्मयोपासनेला आर्थिक अशीहि एक बाजू असते म्हणजे वाङ्मयलेखन हें आज कोणालाहि उपजीविकेचें अगदीं स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असें साधन होत नसलें तरी, हळूहळू, निदान वरच्या प्रतीच्या साहित्यिकांपुरतें तरी तें होण्याच्या मार्गाला लागेल असें वाटतें. या दृष्टीनें पाहतां मोबदला घेतल्याशिवाय हुकमी लेख द्यावयाचे नाहींत, असा जो कांहीं साहित्यिकांनीं संप्रदाय पडण्याचा उपक्रम केला आहे तो सर्वस्वीं योग्य आहे. स्वतः वाङ्मयावर जगणारांनीं वाङ्मयावर लिहिणाऱ्या इतरांनाहि जगविलेंच पाहिजे. तरच धंद्याच्या दृष्टीनें वाङ्मय हें सुप्रतिष्ठित होईल. हें लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, प्रस्तुत मासिक पुस्तकांतील लेखांकरितां तारतम्य दृष्टीनें लेखकांना अवश्य मोबदला दिला जाईल. तरी वरील सर्व खुलासा लक्षांत घेऊन

आपले लेख वगैरे पाठवून साहित्यिक, कवि व चित्रकार यांनीं प्रस्तुत मासिकास उपकृत करावें अशी विनंति आहे.

हल्लीं महाराष्ट्रांतील छापखानेवाले व प्रकाशक यांजकडून ग्रंथप्रसिद्धीचें काम बरेंच होत असतें, त्याची ठळक माहिती महिन्याच्या महिन्याला वाचकांना मिळावी अशी योजना या मासिक पुस्तकांत करण्याचा आमचा विचार आहे. त्याला बाहेरून हींच मदत लागेल कीं, छापखानेवाले व प्रकाशक यांनीं चालू महिन्यांत कोणत्या तारखेस कोणतें पुस्तक आपण प्रसिद्ध केलें याची माहिती थोडक्यांत लिहून आमचेकडे पाठवावी. ती मासिकांत घालणें योग्य वाटल्यास, जाहिरात न समजतां मजकूर समजून जंत्रीदाखल तिचा उपयोग करण्यांत येईल.

आधुनिक कालांत आमच्या समाजानें नवीन कांहीं शिकावयाचें तर, नियमितपणा म्हणजे वक्तशीरपणा, व सयुक्तिक हिशेबी स्वभाव, या गोष्टींचा प्रथमच प्रामुख्यानें निर्देश करतां येईल. त्या दृष्टीनें आमचें मासिक पुस्तक वाचक-वर्गाच्या हातीं दर महिन्याच्या पहिल्या तारखेस बिनचूक पडेल अशी व्यवस्था काळजीपूर्वक करण्याचें योजिलें आहे. या बाबतींत मॉडर्न रिव्ह्यू, किर्लोस्कर मासिक, व चित्रमय जगत् यांचें यश वाखाणण्यासारखें आहे. उलट महाराष्ट्रांतील कांहीं चांगलीं व होतकरू मासिक पुस्तकें अकालीं नष्ट झालीं याचें कारण, त्यांच्या विशेष परिस्थितीनें त्यांच्यावर आणलेली, अवक्तशीरपणाची आपत्ति हें होय. केसरी व मराठा हीं दोनहि वृत्तपत्रें ठरल्या दिवशीं प्रसिद्ध झालीं नाहींत अशी गोष्ट गेल्या त्रेपन्न वर्षांत एकदांहि घडून आली नाहीं, ही गोष्ट अभिमानानें उल्लेखितां येण्याजोगी आहे. आणि तेंच धोरण या नव्या मासिक पुस्तकासंबंधानेंहि आम्ही ठेवूं इच्छितों.

याबरोबरच उलट वाचक–वर्गालाहि आम्हाला एक विनंति करावयाची आहे ती ही. आजवर केसरी–मराठा पत्रांनीं वर लिहिल्याप्रमाणें वक्तशीरपणा संभाळला, व कोणाच्या वर्गणीची एक पैहि अन्यायानें घेतली नाहीं, असें असतां कांहीं वर्गणीदारांनीं मात्र तीनतीन चारचार महिने, कांहींनीं तर कित्येक वर्षें, या वर्तमानपत्रांचे अंक घेऊन, अखेर आपण होऊन वर्गण्या भरल्या नाहींतच, पण व्ही. पी. च्या बंग्या मागवून त्या परत केल्या; व वर्गणी मागितली याबद्दलच राग मानून गहजब केला! अशीं उदाहरणें अनेक देतां येतील. हा वर लिहिलेल्या

बिनहिशेबी स्वभावाचा परिणाम होय. पण अशा स्वभावानें कोणता धंदा यशाला पोंचेल ? ही गोष्ट लक्षांत घेऊन आम्हीं असें ठरविलें आहे कीं, कोणाच्याहि नुसत्या मागणीनें, म्हणजे त्याजकडून वर्गणी (मग ती वार्षिक, सहामाही अगर तिमाही असो) रोख आल्याशिवाय कोणालाहि 'सह्याद्रि'चा अंक सुरू करण्यांत येणार नाहीं. तसेंच चालू वर्गणी संपून नव्या वर्गणीची पोंच न झाल्यास त्या वर्गणीदारांकडे पुढील अंक रवाना होणार नाहीं. मुदतीपूर्वी कोणालाहि वर्गणी मनी-ऑर्डरीनें किंवा इतर रीतीनें भरतां येईल. आणि व्ही. पी. नें कोणी मागणी करून मग ती नाकारल्यास, त्यांचीं नांवें मासिकांत प्रसिद्ध करण्यांत येतील. तरी या रास्त हिशेबीपणाबद्दल आम्हांस कोणीं नांवें ठेवूं नये.

शेवटीं वाचकवर्गास एवढीच प्रार्थना करावयाची कीं, त्यांची सहकारिता मिळाल्यास 'सह्याद्रि' हें मासिक पुस्तक केसरी-मराठ्याचें एक कायमचें भावंड होऊन राहील अशी आम्हाला उमेद वाटते. म्हणून त्यांनीं ही सहकारिता द्यावी अशी आम्ही प्रार्थना करतों.

सह्याद्रीविषयीं कांहीं माहिती

(सह्याद्रि जानेवारी १९३५)

कोणत्याहि नवीन वस्तूचें नामकरण करणें हें एखाद्या सट्ट्यासारखें किंवा सोडतीसारखें आहे. म्हणजे त्यांत यश हटकून येईल असें कोणीहि समजूं नये. नांव ठेवावयाचें तें एक ठेवणाराची केवळ मनाची आवड म्हणून, किंवा तें गुणदर्शक व्हावें म्हणून. पैकीं सह्याद्रि हें नांव या मासिकाला आम्हीं योजिलें तें दुसऱ्या दृष्टीनें. प्रस्तुत मासिक हें एकांगीं न होतां अनेकांगीं व्हावें असा हेतु. आणि पर्वताइतका अनेकांगीपणा दुसऱ्या कशांत आढळणार ? छाया व प्रकाश यांचीं सर्व प्रकारचीं मिश्रणें, उत्तुंग शिखरें व खोल दऱ्या, दाट झाडीनें वेष्टिलेले व अगदीं उघडे बोडके पार्श्वभाग, घातक व निरुपद्रवी अशा दोन्ही प्रकारच्या विविध प्राण्यांचा अधिवास, शिखरावरील थंडी व पायथ्याजवळील उष्णता, विषारी व गुणकारी अशा दोहों प्रकारच्या औषधींची समृद्धि, तीर्थासन्निध बसून आकंठ स्नानपान करणारे तपस्वी व वाटेल त्याला कंठस्नान घालणारे वाटमारे व दरोडेखोर यांचा गुप्तवास—तात्पर्य पर्वत म्हटला म्हणजे त्याचें अनेकांगित्व कोण किती वर्णन करूं शकणार ? वरील प्रमाणें वर्णन करूनहि आणखी कोणाची जितकी

म्हणून काव्यबुद्धि किंवा प्रतिभा असेल तितकी खर्ची घालण्याला पुरेल व शिवाय उरेल अशी कौतुकास्पदता पर्वतामध्यें असते. शिवाय काव्यकल्पना सोडून व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी धर्म, इतिहास, राजकारण या सर्वांसंबंधीं महाराष्ट्राचे मनांत मनोभावनांचे तरंग उठविण्याची पात्रता सह्याद्रि या नांवाखेरीज दुसऱ्या कोणत्या शब्दांत अधिक असणार ? महाराष्ट्राच्या गत इतिहासाला सह्याद्रि हा जसा आधारभूत झालेला आहे, तसाच भावी इतिहासालाहि तो परिचित किंवा अकल्पित रीतीनें आधारभूत होणार नाहीं म्हणून कशावरून ? हें आमचें सांगून झालें. पण वाचकांच्या कल्पनाशक्तीलाहि संचार करण्याला वाव रहावा म्हणून या नामकरणाचा खुलासा आम्ही येथेंच आवरतां घेतों. आम्हीं स्वीकारलेल्या या नांवाच्या सार्थकतेबद्दल कदाचित् मतभेद होईल. पण सह्याद्रि हें नांव ज्याला प्रिय नाहीं असा वाचक बहुधां महाराष्ट्रांत किंवा महाराष्ट्राबाहेरहि निघणार नाहीं, अशी आमची खात्री आहे; म्हणूनच तें प्रिय व उदात्त नांव आम्हीं या मासिकाला ठेविलें आहे.

हिंदुस्थानामध्यें ज्या पर्वतांच्या अनेक रांगा आहेत त्यांत सह्याद्रीची दुसरी प्रत लागते. या रांगेची लांबी तापीच्या उत्तरेपासून कोचीन त्रावणकोरपर्यंत हजार अकराशें मैल आहे. पैकीं तापी नदी ते पालघाट येथपर्यंत लांबी ८०० मैल. पुढें दहा कोस खिंड व त्यापलीकडे तीच रांग सुमारें २०० मैलांवर गेली आहे. उत्तरेचें टोंक, तापी नदीचें खोरें व दक्षिणेचें टोंक केपकन्याकुमारी हें आहे. उंचीच्या मानानें हा पर्वत मध्यम आहे, म्हणजे हिमालय किंवा नीलगिरि यांच्या इतका तो उंच नाहीं. परंतु त्याचीं कांहीं शिखरें ५००० फूट उंच भरतात. महाबळेश्वर ४००० फूट, पुरंदर ४४७२ फूट आणि सिंहगड ४१६२ फूट अशी मध्यसह्याद्रीच्या कांहीं टोंकांची उंची मोजण्यांत आली आहे. हा पर्वत पश्चिम समुद्राला बहुधा समांतर असा गेला आहे. क्वचित् एखादे ठिकाणीं त्यांच्यांतील अंतर १०० मैल भरण्याइतका तो पूर्वेकडे वळला आहे; तर क्वचित् हें अंतर १५–२० मैलच भरेल इतका तो पश्चिमेकडे वळला आहे. त्याच्या घाटमाथ्याची रुंदी सुमारें ३०–३५ मैल भरते; व तेथून देशविभागाचा उतार लागतो. या पर्वताच्या माथ्यावर विस्तीर्ण अशीं सपाट मैदानें नाहींत. उलट तुटलेले कडे, उंटाच्या पाठीवरील मदारीसारखे मध्येंच आलेले उंचवटे, आणि उच्चनीच विभागांचें पूर्ण मिश्रण झालेल्या अशा दऱ्या व खोरीं, अशी त्याची रचना आहे. या

८००–१००० मैलांपैकीं ३५०–४०० मैल एवढा भाग महाराष्ट्राचा असून, त्याच्या पश्चिम अंगें कोंकणांत व पूर्व अंगें देशविभागांत मराठी भाषाच बहुतांशीं चालते.

या पर्वताची घडण, भूगर्भशास्त्र जाणणारांच्या मतें, फार प्राचीन काळीं झालेली आहे. पर्वतालगत मध्यमहाराष्ट्राचा पूर्वेकडचा भाग, व घाटपायथ्यापासून खालीं समुद्रापर्यंत सर्वच भाग, एकवेळ अरण्यमय होता. देशभाग जुन्या दंडकारण्यांत मोडतो. पण आतां तेथें बरीच वस्ती आणि शेतीची लागवड झाल्यामुळें, घाटमाथ्यापर्यंत झाडी पुष्कळच तुटली. आणि सह्याद्रीच्या कांहीं पश्चिम उतारावरील झाडी देखील तशीच तुटली आहे. ही झाडी तुटली असली तरी सावित्री नदीच्या दक्षिणेपासून दक्षिण कोंकणापर्यंत तिच्याऐवजीं नारळी, पोफळी व आंब्यांचीं झाडें यांच्या लागवडीमुळें सृष्टिसौंदर्य थोडेसें उरलें आहे. पण खालीं कारवार, मलबार, कोचीन व त्रावणकोर या भागांत तर झाडी व जंगलें दाट असून शिवाय वर सांगितलेली लागणीची, लागवडीची झाडीहि पुष्कळच आहे. पर्वताच्या डोक्यावर आहे तेथें झाडी पुष्कळच आहे. पण नाहीं तेथें ती नसण्याचें कारण या पर्वतांतील खडकाची जात फार कठीण असून त्यावर पाणी टिकत नाहीं व आंत मुरत नाहीं. या अंतर्रचनेच्या दृष्टीनें सह्याद्रि हा हिमालयासारखा नाहीं.

हिमालय पर्वत फार मोठा व उंच खरा. पण बराचसा भुसभुशीत आहे. त्यांतील खडक सह्याद्रीच्या कातळासारखा टणक नसून मुरमाड म्हणजे खणावयाला फार सोपा असतो. सह्याद्रीचे कांहीं भाग टाकीवर घणाचे घाव घातल्याशिवाय, किंवा सुरुंग लावल्याशिवाय, दाद देणारे नाहींत. सह्याद्रीचा घाटमाथा अशा टणक शिळांची एक अखंड भिंतच बनल्यामुळें, घाटमाथ्यावर कृत्रिम तलाव पुष्कळ होण्यासारखे असले तरी नैसर्गिक तलाव नाहींत. किंचित् खालीं उतरणीवर गेल्यावर झरे निघतात. या लांबलचक पर्वतरांगेच्या माथ्यावर पडणारें पाणी बहुतेक पूर्वसमुद्राला जाऊन मिळतें. तें मिळण्याचे मुख्य तीन मार्ग म्हणजे गोदावरी, कृष्णा, कावेरी या नद्या होत. यांच्याद्वारें, आज हजारों वर्षें, मध्य महाराष्ट्र व कर्नाटकचा कांहीं भाग यांतील सुपीक माती व खनिज संपत्ति मद्रास इलाख्याकडे वाहून नेली जात आहे. कृष्णा व गोदावरी यांचीं मुखें समुद्राच्या एखाद्या फाट्यासारखीं विस्तृत आहेत. आणि पूर्वेकडील सपाट मुलुखांतून तीनहि नद्यांचे मोठमोठाले कालवे काढून त्यांच्या योगानें लाखों एकर शेती व बागायती तिकडे होते. उलट

सह्याद्रीच्या पश्चिम अंगानें वाहणाऱ्या नद्या अल्पप्रमाण. आणि त्यांचा कालवा काढतां येईल असा सपाट मुलूख तिकडे मुळींच नाहीं. या लहान नद्यांनीं किंवा प्रवाहांनीं घाटमाथ्याकडून पश्चिमेकडे ज्या वाटा काढल्या त्यांचेच घाट बनले. आणि मुंगीनें चुनेगच्ची भिंतीच्या किंवा लांकडाच्या केसाइतक्या फटींतून वाट काढावी त्याप्रमाणें, देशावरून कोंकणांत व कोंकणांतून देशावर संचार करणाऱ्या यात्रेकरूनीं, बेलदारांनीं, लमाणांनीं घाटांतील पायवाटा मळविल्या. अर्थात् त्याला अनुसरूनच प्रथम बैलगाड्या व आतां मोटारी जाण्याइतक्या मोठ्या रस्त्यांचे सोपे घाट झाले आहेत. पैकीं घाटाखालीं उतरून संचार करणाऱ्यांपेक्षां घाटांतून वर येऊन संचार करणाऱ्यांचीच संख्या केव्हांहि अधिक होती. याचें कारण कोंकण भागांतील दाट वस्ती व निर्वाहाच्या साधनांची कमतरता. तीर्थें क्षेत्रें घाटमाथ्यावर आहेत तशींच ती सह्याद्रीच्या डाव्याउजव्या अंगाला पसरलेलीं आहेत. यामुळें प्रवाशाच्या संचाराला तें एक कारण आहेच. पण कोंकणी लोकांचें दारिद्र्य हें कारण अधिक प्रबल. कोंकणांतून देशांत येऊन वसाहत करणाऱ्या एक हजार कुटुंबांगणिक, दोनतीन कुटुंबें तरी देशावरून खालीं कोंकणांत जाऊन वस्ती केलेलीं केव्हां आढळलीं असतील कीं नाहीं कोणास ठाऊक ! कोंकणांत सुंदर वनश्री, गोड पाणी व समुद्रकांठची शुद्ध हवा यांची संपत्ति विपुल आहे. पण तेवढ्यावर वाढत्या कुटुंबाचा कोणाचाही संचार चालत नाहीं. आणि महत्त्वाकांक्षी मनुष्याला तर कोंकणांत कोंडमारा झालासाच वाटतो. देशविभाग हें प्रशस्त नांदतें घर, व कोंकण हें परडें किंवा फुलबाग. मुख्य घर किंवा वाडा ज्याच्या ताब्यांत त्याच्याच ताब्यांत त्याखालचें परडें किंवा फुलबाग हीं असावयाचीं. परंतु संसार व सरकारदरबार यांचा ऐश्वर्यसंपन्न व्यवहार देशावरच चालावयास मुबलक क्षेत्र होतें. कोंकणांत राजांचा अंमल होता, उत्पन्नाच्या बाबी होत्या, पण राजधान्या नव्हत्या ! यामुळें सरदार, मुत्सद्दी, दरकदार, इनामदार यांच्या अधिकारसंपन्न अशा अखंड वंशावळी, किंवा त्या कारणानें लाभलेलीं मोठमोठीं वतनें, हीं शाहूमहाराजांच्या कारकीर्दीपर्यंत देशावरील समाजांतच आढळतात. ऐश्वर्याची ही खानदानी कोंकणी समाजाला लाभणें अशक्य होतें. म्हणून कोंकणस्थांना देशावर " उपरी लोक " मानतात तें एका अर्थानें खरेंच आहे. किंबहुना मनुष्यस्वभावाच्या दृष्टीनेंहि कोंकणांतील लोक व देशावरील लोक यांच्यामध्यें जे ठळक भेद आहेत, ते स्थानपरत्वेंच बनले आहेत असें सरकारण दाखवितां येईल.

सह्याद्रीच्या विशिष्ट घडणीचमुळें त्यावर प्रशस्त मैदाने व तलाव नाहींत, हें वर सांगितलें. पण त्या विशिष्ट घडणीचा एक गुण म्हणूनच घाटमाथ्यावर, व पर्वताच्या इतर भागावरहि, लहानमोठे गड बनलेले आहेत. आणि वेळोवेळच्या राज्यकर्त्यांनीं त्याच गडांचे लढाऊ किल्ले बनविले आहेत. जुन्याकाळीं युद्धाची साधनें हल्लींहून वेगळीं होतीं. एका किल्लेकोटाचा आश्रय असला म्हणजे तें एक लष्करी केंद्र बनून आसपास अनेक कोसपर्यंत मुलुखावर सत्ता चालवितां येत होती. सोंगट्यांच्या पटांत "कटींना" जें महत्त्व तेंच मुलुखांत किल्ल्यांना. आतां त्यांचा उपयोग राजसत्तेला होई त्याप्रमाणेंच स्वाभाविकपणें तो पुंड व बंडखोर यांनाहि होई. शिवाजीमहाराजांच्या पूर्वीं वर देशाकडून खालीं कोंकणाकडे मुसलमानी बादशाहांचा अंमल पसरला, तेव्हा डोंगरी किल्ले कांहीं बांधिले गेले. ते तर मराठ्यांनीं हस्तगत केलेच; पण स्वतः नवीनहि कांहीं बांधिले. शिवाजीमहाराजांची सर्व कारकीर्द 'रायगड' व 'राजगड' या दोन डोंगरी किल्ल्यांत स्थापिलेल्या राजधान्यांतूनच झाली. सातारकर महाराज अखेरपर्यंत डोंगरी किल्ल्यावरच राहात. अगदीं इंग्रजशाहीच्या सुमारास ते प्रथम गडाखालीं माचीला व मग मैदानांत उतरले; व मग त्यांनीं राजवाडे बांधिले.

सन १७१६ सालीं रामचंद्रपंत अमात्य यांनीं "राजनीति" हा प्रबंध लिहिला. त्यांत हे जे गड म्हणजे डोंगरी किल्ले यांचें महत्त्व खालीलप्रमाणें वर्णिलें आहे.

"संपूर्ण राज्याचें सार तें दुर्ग. दुर्ग नसतां मोकळा देश परचक्र येतांच निराश्रय होऊन—उध्वस्त होतो. थोरले स्वमींनीं (शिवाजी) हें राज्य तर गडांवरूनच निर्माण केलें. औरंगजेबासारखा महाशत्रू चालून येऊन विजापूर भागानगरासारखीं महा संस्थानें आक्रमिलीं. परंतु या राज्यांत किल्ले होते म्हणून अवशिष्ट राहिले, गडकोटविरहित जें राज्य त्याची स्थिति अभ्रपटलन्याय आहे. गडकोट हेंच राज्य. गडकोट म्हणजे राज्याचें मूळ, गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्याचें बल, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपलीं वसतिस्थळें, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार, किंबहुना गडकोट म्हणजे आपलें प्राणसंरक्षण !"

ज्वालामुखीच्या परिस्थितींत असलेल्या आपल्या या पृथ्वीवरील अगदीं प्राचीन घडामोडींत उफाळणाऱ्या तप्त रसांतून आपलें हें दख्खनचें पठार बनल्यावर, त्याच्या डाव्या उजव्या कडा धुवून जाऊन पूर्वघाट व पश्चिमघाट म्हणजे आपला सह्याद्रि

बनला, असें भूगर्भशास्त्रज्ञ सांगतात. हजारों वर्षांपूर्वींच्या या बनावानंतर कितीतरी शतकेंपर्यंत, आपण कांहींशा अस्पष्ट अशा प्राचीन इतिहासकालांत येतांना, सह्याद्रीच्या आसमंतांत जें निबिड दंडकारण्य पहातों, त्याचेंच साम्राज्य सर्वत्र असलें पाहिजे यांत शंका नाहीं. अगस्त्यऋषींचें दक्षिणपथाप्रत आगमन, श्रीरामचंद्राचें लंकेप्रत गमन, इत्यादि पुराणकालीन कथांत या प्रांतांत अगदीं प्राथमिक वसाहती करण्याच्या प्रयत्नांचें दिग्दर्शन केलेलें आहे ही गोष्ट आतां सर्वमान्य झालेली आहे. वसाहतीच्या या फुटकळ प्रयत्नांनीं पुढें सुधारलेला महाराष्ट्राचा प्रदेश इतिहासकालांत अनुक्रमें सम्राट अशोक, व त्यानंतर आंध्रवंशीय शालिवाहन, अभीर, राष्ट्रकूट, चालुक्य व यादव आदिकरून वंशांच्या आधिपत्याखालीं गेल्याचा शोध लागतो. तथापि अगदीं सह्याद्रीच्या लगत्याचा भाग या सर्व काळांत बहुतांशीं दुर्गम असला पाहिजे असेंच वाटतें. मात्र ' पेरिप्लुस ' सारख्या प्राचीन व्यापार व दळणवळण सिद्ध करणाऱ्या ग्रंथांवरून, या सर्व काळांत कोंकण किनारा व देश यांमधील माल ने आण करण्यापुरते कांहीं सह्याद्रींतील हमरस्ते सुरक्षित राखण्याचा प्रयत्न यशस्वी झालेला दिसतो.

अल्लाउद्दीन खिलजीनें यादवांच्या राजवटीचा नाश केल्यानंतर महाराष्ट्रांत बह्मनी, त्यानंतर त्यांतून फुटलेल्या पांच शाखा, त्यांच्यामागून जबरदस्त मोंगल, आणि अगदीं शेवटीं मराठे यांचीं राज्यें झालीं. हा सर्वांच्या परिचयाचा इतिहास, महाराष्ट्राच्या कण्याप्रमाणें राहिलेल्या, सह्याद्रीनें पाहिला आहे. परंतु बारकाईनें विचार केल्यास, महाराष्ट्रांतील अहिंदूंच्या सुमारें तीनशें वर्षांच्या कारकीर्दींत, सह्याद्री आणि त्याचा निकटचा प्रदेश यांवर, मुसलमानांची सत्ता फारशी स्थिर झालेली आढळत नाहीं, ही अभिमानाचीच गोष्ट आहे. त्यावेळीं सह्याद्रीचीं मावळें आणि मुऱ्हीं हे जंगली भाग रानवट लोकांनीं गजबजलेले असून त्यांवर आधिपत्य गाजविणारे छोटे छोटे राजे कडवे व बेदरकार असल्यामुळें, त्यांच्याशीं सलोख्यानें राहण्यांतच तत्कालीन अधिसत्तेचें हित आहे हें लक्षांत बाळगूनच मोठमोठे सुलतान रहात. कधीं काळीं या केवळ नांवाच्या ताबेदारींत असलेला मुलूख वांटणीमध्यें आपल्याकडे आल्यास तो घेण्याचेंहि मोगलांनीं टाळलेलें आहे असें आढळून येईल. आदिलशाही निजामशाहीच्या ऐन भरभराटीच्या काळांत महमद गवानसारख्या सरदारांची या मावळी बंडखोरांनीं रानांत फसवून लांडगेतोड केलेली आहे.

सह्याद्रीच्या लगत्यास खरी वसाहत आणि खरें स्वयंपूर्ण राज्य हें शिवाजीच्या वेळेपासून आणि मराठ्यांचेंच झालें. ह्या खास प्रदेशाशीं दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचा जितका संबंध नसला तरी, त्यानंतरच्या काळांतील राज्य, संस्था, त्यांच्या राजधान्यांचें सह्याद्रीपासूनचें अंतर लक्षांत घेतां हळूहळू सह्याद्रीकडे झुकतांना दिसतात. राष्ट्रकूटांची राजधानी मालखेड, चालुक्यांची कल्याण, यादवांची देवगिरी ही अर्वाचीनांतील प्राचीन परंपरा नष्ट झाल्यानंतरची बहामनी शाहींतील गुलबर्गा, बेदर, गोवळकोंडा, गाविलगड, अहमदनगर, विजापूर ही कक्षा; आणि शेवटीं शिवशाहीची पुरंधर, रायगड, सातारा ही अगदीं पर्वतसंन्निकर्षांतलि श्रेणी; यांची परस्पर तुलना केल्यानें ही गोष्ट स्पष्ट होणार आहे. सह्याद्रींतील असंख्य किल्ले म्हणजे महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासांत वज्रलेप होऊन बसलेले शिलालेखच होत. शिवशाहीच्या स्वराज्यस्थापनेंत तिच्या भक्तांनीं केलेले पराक्रम याच पर्वताच्या आश्रयानें झालेले आहेत. आणि मराठशाहीची दृष्टि अखिल भारतवर्षीय अधिसत्ता मिळविण्याकडे वळल्यानंतर, त्यांची राजधानी रायगडाहून साताऱ्यास व तेथून पुण्यास अशा अधिकाधिक उघड्या मुलखांत उतरली असली, तथापि मराठ्यांची खास युद्धपद्धति आणि खास शिबंदी अखेरपर्यंत सह्याद्रींतील मावळे व हेटकऱ्यांचीच होती. सह्याद्रीच्या ओबडधोबडपणाचें प्रतिबिंब अखेरपर्यंत मराठ्यांच्या संस्कृतींत पडल्यामुळेंच, त्यांच्या पदरीं वैभवशाली इमारती व मूल्यवान् प्रासाद बांधल्याचें श्रेय पडत नाहीं.

सह्याद्रि हा जसा महाराष्ट्राचा इतिहासादर्श आहे तसाच तो धर्मबंधहि आहे. महाबळेश्वर, भीमाशंकर अशांसारखीं अनेक धर्मक्षेत्रें, आणि गोदावरी, कृष्णा, भीमा आदिकरून पवित्र नद्यांचे उगम साहजिकच या पर्वतांत झालेले आहेत. महाराष्ट्रांतील मनोहर सृष्टिशोभा येथेंच पहावयास मिळत असल्यामुळें अलीकडे हवा खाण्याचीं नामांकित ठिकाणेंहि सह्याद्रींतच वसविण्यांत आलीं आहेत. तात्पर्य, अगदीं प्राचीन इतिहासकालापासून आजतागायत, महाराष्ट्रीय वैशिष्ट्याचें आणि महाराष्ट्राचा इतिहास, समाज, रचना, धर्मभावना, उत्पादनशक्ति आदिकरून जें जें महाराष्ट्राचा अभिमान बाळगण्यासारखें अगर नितान्त आपुलिकीच्या भावनेनें संभावना करण्यासारखें वाटत असेल, त्या सर्वांचा आश्रय आणि आधार म्हणून ‘ सह्याद्रि ’ हें या मासिकानें घेतलेलें नांव सर्वांच्या आदराला पात्र होईल अशी खात्री वाटते.

---

२४ केसरीचा व तुरुंगाचा ऋणानुबंध

केसरी–मराठा पत्रांशीं निरनिराळ्या वेळीं कमी–अधिक संबंध आलेल्या लोकांपैकीं बहुतेकांस राजकीय गुन्हेगार म्हणून तुंरुगवास घडलेला आहे किंवा त्यांजवर खटले झालेले आहेत. ते कसे हें खालील यादीवरून दिसून येईल.

१ **लो. टिळक**–१८८२ चार महिने कैद, १८९७ दीड वर्ष सक्तमजुरी, १९०८ सहा वर्षें काळेपाणी.

२ **प्रो. आगकर**–१८८२ चार महिने कैद.

३ **न. चिं केळकर**–१९०८ चौदा दिवस कैद व १२०० रु. दंड. १९२५ बासष्टशें रुपये दंड.

४. **कृ. प्र खाडिलकर**–१९२८ तीन हजार रु. दंड. १९२९ एक वर्ष कैद.

५ **ज. स. करंदीकर**–१९२२ तीन महिने सक्तमजुरी.

६ **दा. वि. गोखले**–१९३० आठ महिने कैद.

७ **ग. वि. केतकर**–१९३० नऊ महिने कैद.

८ **वा. कृ. भावे**–१९०८ एकशेंपसतीस रु. दंड.

९ **वामन मल्हार जोशी**–१९०९ तीन वर्षें सक्तमजुरी.

१० **पांडुरंग महादेव बापट**–१९२३ सात वर्षें सक्तमजुरी.

११ **डॉ. वि. म. भट**–१९१० पांच वर्षें सक्तमजुरी.

या बाबतींत लो. टिळकांच्या मनाच्या मोठेपणाची म्हणून एक गोष्ट सांगण्याची ती अशी कीं, पूर्वी तुरुगांतून सुटका होऊन बाहेर आलेल्या मनुष्यांचा म्हणजे राजकीय गुन्हेगारांचा, छळ सरकार फार करीत असे. त्याचा प्रकार असा कीं, त्यांच्यामागें पोलिसांचा ससेमिरा लावून द्यावयाचा. यामुळें कोणास त्यांना मनांतून थारा द्यावासा वाटला तरी तसें करण्यास ते सहजच भीत. या कारणानें आधींच तुरुंगवासांतून यावें व नंतर बेकार व्हावें, अशी आपत्ति पुष्कळांवर तेव्हां येई. म्हणून टिळकांनीं साधारणपणें असा क्रम ठेवला होता कीं, राजकारणाच्या चळवळींत शिक्षा भोगून आलेला मनुष्य आपल्या साहायक उपसंपादक मंडळांत घेऊन, त्याला कांहीं तरी कायमचा असा इतर उद्योग लागेपर्यंत, त्याचा

चरितार्थ चालवावयाचा. डॉ. भट, पांडुरंग महादेव बापट, वामन मल्हार जोशी हे गृहस्थ वरील प्रकाराचीं उदाहरणें होत.

२५ केसरी महोत्सव
केळकरांचें भाषण

"श्रीशंकराचार्य, केसरी महोत्सव मंडळाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, संपादक-व्यवस्थापक व उपस्थित सर्व सज्जन बंधुभगिनी—

"आजचा हा समारंभ अनेक दृष्टींनीं अपूर्व व केसरी संस्थेला अभिमानास्पद असा आहे. म्हणून हा समारंभ योजिल्याबद्दल, घडवून आणल्याबद्दल, व प्रत्यक्ष उपस्थित होऊन तो साजरा करण्याबद्दल, मी व माझे सहकारी मित्र धोंडोपंत विद्वांस हे आपणा सर्वांचे यथाक्रम आभार मानितों.

"सभा, अभिनंदन व सत्कार या दृष्टीनें या समारंभाला महत्त्व आहेच; पण त्याला अपूर्वत्व आहे असें जें मीं वर म्हटलें त्याचें कारण हें कीं, आपण जो 'केसरी प्रबोध' नांवाचा ग्रंथ आम्हांला अर्पण केला तोच खरा अपूर्व असून, त्याच्या योगानें सत्काराला जें विशेष प्रकारचें औचित्य येत आहे तें इतर कोणत्याहि गोष्टीनें आलें नसतें.

"आजच्या समारंभाची कल्पना आपणाला सुचण्याचें कारण केसरीला पन्नास वर्षें पूर्ण होऊन एकावन्नावें वर्ष लागलें हें होय. या गोष्टीचा आनंद व महत्त्व हीं आपणाप्रमाणेंच आम्हां ट्रस्टींनाहि वाटलीं. म्हणून आम्हीं तन्निदर्शक अशा दोन गोष्टी यापूर्वीं केल्या. पहिली गोष्ट म्हणजे गेल्या ता. १ आगस्ट रोजीं आम्हीं, केसरीच्या शिलकेंतून तीन लक्ष रुपयांचा ट्रस्ट करून, पर्सफंडाच्या ऋणांतून कै. लो. टिळक यांना अनृणी केलें, व राष्ट्रीय स्वरूपाच्या सार्वजनिक कार्यांना दरवर्षीं एखादी मोठी रक्कम खर्चाला हमखास व निर्वेध मिळावी अशी योजना केली. या योजनेनें नागपूर, वऱ्हाड, कर्नाटक व मध्यमहाराष्ट्र या प्रांतांत मिळून दरसाल सुमारें चौदा पंधरा हजार रुपये सार्वजनिक कार्यांवरील खर्चाला मिळत जातील. स्वतः केसरीचा यापुढील सांपत्तिक उत्कर्ष किंवा अपकर्ष ईश्वरेच्छेप्रमाणें कसाहि होणार असला तरी, ही तीन लक्षांची रक्कम अबाधित राहूं शकेल, शक्य तर वाढेल पण कमी होणार नाहीं, असा विश्वास सहजच वाटतो. म्हणून इतर सर्व गोष्टी बाजूस ठेवल्या तरी, पन्नास वर्षांच्या केसरीच्या वाढत्या जीवनवृक्षाचें हें एक फळ म्हणून तें केसरीच्या आश्रयदात्या अखिल जनतेला आमच्याकडून अर्पण

करितां आलें याबद्दल आनंद वाटणें साहजिक आहे. या तीन लक्ष रुपयांच्या ट्रस्टची प्रथम प्रसिद्धि एकावन्नाव्या वाढदिवशींच करण्यांत आली असती तर त्यांत औचित्य व स्वारस्य अधिक आलें असतें असें कांहीं सहृदय मित्रांना वाटतें. ती गोष्ट आधीं पांच महिने करण्याला बलिष्ठ अशीं आमचीं अनेक कारणें होतीं. परंतु तीं सर्व जाहीर रीतीनें येथें सांगण्याचें कारण नाहीं. एक दोनच सांगावयाचीं तर तीं अशीं कीं, प्रेसऑर्डिनन्स, राजकीय परिस्थिति व उतारवयांत स्वतःच्या जीविताविषयीं व्यक्तिशः आम्हां ट्रस्टींना वाटणारा बेभरवंसा.

असो. ता. १ आगस्ट १९३० रोजीं केलेलें हें ट्रस्टडीड ता. १ जानेवारी १९३१ रोजीं केसरीला लागणाऱ्या ५१ व्या वर्षाच्या वाढदिवसाला अनुलक्षूनच होतें. पण वाढदिवस हा मात्र आधीं ओढतां येत नसल्यामुळें आम्हीं तो योग्य दिवशींच पाळला; व ता. ३ जानेवारी रोजीं केसरीचा ज्युबिली अंक प्रसिद्ध केला. हा अंक नेहमींहून वेगळ्या प्रकारचा काढून त्यांत केसरीचा पन्नास वर्षांतील स्थित्यंतराचा इतिहास, जुने नवे संपादक उपसंपादक, कारखान्यांतील कामगार, इतर मदतगार, प्रेमी व ऋणानुबंधी लोक यांचें चित्रदर्शन, केसरीचें धोरण व तत्त्वें यांचें दिग्दर्शन, व कारखाना या नात्यानें केसरीच्या अंतर्व्यवस्थेची माहिती, इत्यादि गोष्टी यथावकाश यथाशक्ति त्या ज्युबिली अंकांत आम्हीं दिल्या. हा एक अपूर्व प्रसंग असें समजून आम्हीं केसरीच्या वाचकांची जिज्ञासा अनेक अंगांनीं सफळ करण्याचा प्रयत्न केला, आणि या अंकाला आलेल्या मागणीवरून तो अंक लोकांना बरा वाटला असें दिसतें.

या ज्युबिली अंकाची रूपरेखा ठरवितांना आम्ही कांहीं प्रमुख हितचिंतकांचे अभिप्राय विचारले होते. त्यांत एक अभिप्राय असा मिळाला कीं, या अंकांत आम्हीं केसरीच्या पन्नास वर्षांच्या समग्र लिखाणाचें समालोचन करावें. सूचना सर्वस्वीं योग्यच होती. तथापि तो अंक केसरीच्या वर्गणीदारांना फुकट द्यावयाचा, म्हणजे नेहमींप्रमाणें पंचवीस हजारांवर प्रती काढावयाच्या, शिवाय वर्गणीदार नसणाऱ्या वाचकांनाहि तो घ्यावासा वाटणार म्हणून आणखी दहा-पांच हजार प्रती काढावयाच्या, शेंदीडशें चित्रें घालावयाचीं व शेंपन्नास पानें मजकूर तयार करून छापावयाचा; परंतु नुसतें हेंच काम थोड्या मुदतींत व त्या वेळच्या विशेष परिस्थितींत आवरणें शक्यच नव्हतें. आम्हीं काढला असाच व काढला येवढाच ज्युबिली अंक काढणें हें काम देखील आम्हांला अत्यंत परिश्रमाचें व जिकिरीचें

होऊन बसलें. किंबहुना अनेक स्नेही, हितचिंतक व व्यवसायबंधु यांचें जें निष्ठापूर्वक सहाय्य मिळालें तें मिळालें नसतें तर तो अंक याहून रोडका व नीरस असा काढावा लागला असता! सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, ज्युबिली अंकांत पन्नास वर्षांतील केसरीच्या विविध लिखाणाचा परामर्ष घेण्याची कल्पना चांगली असली तरी, त्या अंकाच्या स्वाभाविक मर्यादा व याबाबत आमचीं साधनें दोन्ही प्रतिकूळ होतीं. म्हणून ती कल्पना आम्हांला अमलांत आणतां आली नाहीं.

पण केसरीविषयीं आजवरचा आमचा अनुभवच असा आहे कीं, केसरीचें कोणतेंहि न्यून पडलें कीं, ते केसरीचे स्नेही, ऋणानुबंधी व हितचिंतक भरून काढतात. अशा समयोचित साहाय्याचा अनुभव केसरीला त्याजवरील अनेक संकटसमयीं आलाच होता; व तोच आज या आनंदाचे प्रसंगीं यावा यांत आश्चर्य काय! केसरीच्या संकट–काळीं मनुष्यबळ व द्रव्यबळ यांची लोकांकडून मदत नेहमीं झाली. आणि त्याच्या एकावन्नाव्या वाढदिवसाच्या आनंदोत्सवाला उद्देशून, त्या वाढदिवसानंतर अवघ्या दहाच आठवड्यांत ज्युबिली अंकांतलें तें न्यून भरून काढणारा हा एवढा नऊशें पानांचा ग्रंथ योजून, लिहवून, छापून प्रसिद्ध करण्याचें प्रचंड काम आपल्या मंडळानें पार पाडलेलें पाहून, केसरीवरील आपल्या प्रेमाबद्दल जितकी कृतज्ञता वाटते तितकेच आपल्या कर्तृत्वशक्तीबद्दल धन्यवाद द्यावेसे वाटतात. आपण सत्काराच्या व अभिनंदनाच्या ज्या ज्या म्हणून वस्तू आम्हांला आज दिल्या त्या सर्वांत 'केसरी–प्रबोध' ग्रंथ हीच खरोखर अधिक मौल्यवान् व स्पृहणीय अशी वस्तू आहे. आणि तिचा आम्ही अत्यंत आनंदानें स्वीकार करितों. विद्यादानाप्रमाणें वाङ्मयदान हेंहि सर्व दानांपेक्षां अधिक श्रेष्ठ व श्रेयस्कर होय. आणि अशा दानाला शारदावरद श्रीमत् शंकराचार्यांचा हस्तस्पर्श झाल्यानें त्याला विशेषच महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

आपण दिलेला हा ग्रंथ समग्र वाचून त्याचा बोधानंद उपभोगण्याला आम्हांला अर्थातच अवधि आहे. तथापि त्यांतील कांहीं लेखकांचीं नांवें, त्यांनीं लिहिण्याकरितां घेतलेले विषय, व ग्रंथाचें सामान्य वर्णन पूर्वीं वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालें आहे. त्यावरून आम्हीं काढलेल्या ज्युबिली अंकांत जें न्यून राहिलें होतें तें या ग्रंथांत भरून निघणार अशी अपेक्षा उत्पन्न झाली, व ती सफळ होणार अशी खात्रीहि वाटते. वास्तविक कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या पन्नास वर्षांतील लिखाणाचा आढावा काढून कोण किती काढणार! कितीहि वाचलें, व त्यावरून कितीहि

लिहिलें, तरी तें थोडेंच वाटावयाचें. पण लेखक व वाचक या दोघांच्याहि दृष्टीनें या अवीट कामालादेखील स्वाभाविकच मर्यादा पडतात. आढावा हा ढोबळ व स्थूलच असावयाचा. स्वतः सिंहानें केलेल्या सिंहावलोकनांतहि, तो चालून आलेल्या जागेंत उमटलेलें त्याचें प्रत्येक पाऊल, मागें वळलेल्या त्याच्या दृष्टीला दिसूं शकत नाहीं. तात्पर्य, आपल्या ग्रंथानेंहि समाधान न होतां, पुष्कळ वाचकांची केसरीप्रबोध सेवनाची भूक शिल्लक उरेल हें खरें. तरी पण ती केव्हांहि तशी उरणारच. आपण केलें हेंच खरोखर पुष्कळ झालें. अपरिचितांना केसरीविषयीं दिग्दर्शन करण्याला, त्यांतील नमुने पटविण्याला, त्याच्या होकायंत्रांतील कांट्यांची स्थिति व त्याच्या घड्याळांतील कांट्यांची गति दर्शविण्याला, हा साडेआठशें पानांचा ग्रंथ ज्यांना पुरेसा न वाटेल त्यांना केसरीच्या सर्वच्या सर्व लिखाणाचें पुनर्मुद्रण केलें तरी तें पुरें पडेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे.

या ग्रंथांतील लेखक कांहीं वृद्ध, कांहीं प्रौढ व कांहीं तरुण असे आहेत. पैकीं पहिल्या दोघांचा केसरीशीं परिचय पुष्कळ वर्षांपासूनचा असणार. तरुणांचा परिचय अलीकडचा आहे. तथापि ग्रंथाची भूमिकाच अशी ठेवण्यांत आलेली दिसते कीं, कोणचाहि विषय कोणींहि आपल्या आवडीप्रमाणें पसंत करून घेतलेला असला तरी, त्याविषयीं केसरींत पूर्वापर काय काय लिहिलें गेलें तें वाचून संगति लावून त्यावरून सुचतील तीं सामान्य अनुमानें काढावयाचीं व तत्समर्थक उतारे द्यावयाचे. अर्थात् लेखकांनीं आपलीं स्वतंत्र मतें सांगण्यापेक्षां केसरीचीं मतें सांगण्याचें बंधन अधिक पडल्यामुळें, त्यांचा उपयोग स्वतःचें तेज पाडणाऱ्या सूर्यापेक्षां, सूर्याचें तेज घेऊन तें जगाला पुरविणाऱ्या चंद्रासारखा सुखदायक झाला आहे. पण यांतच त्यांनीं केसरीकडे थोरपणा देऊन स्वतःकडे लहानपणा घेतला आहे हें उघड होतें, व हें त्यांच्या विनयशीलतेला शोभण्यासारखेंच आहे.

पण या विनयशीलतेलाहि एक योग्य व समर्पक असें कारण आहे. तें हें कीं केसरीचा अनुवाद करणें म्हणजे तो कोणाहि एका व्यक्तीचा अनुवाद करण्यासारखें नसून एका समष्टीचा अनुवाद करण्यासारखें आहे. या समष्टिदृष्टीनेंच, केसरीला कोणीं बरें म्हटलें तर तें टिळकांनाहि व्यक्तिशः स्वतःला बरें म्हटल्यापेक्षां अधिक अभिमानास्पद वाटे. स्वतःच्या मोठेपणापेक्षां स्वतःच्या अपत्यरूप कृतींचें मोठेपण लोकांनीं वाखाणलें तर तें कोणालाहि अधिक आवडतें. शिवाय कृतींचें मोठेपण वाखाणलें तर तें मोठेपण सकारण म्हणून विवेचक व प्रांजलपणाचें ठरतें!

दुसरेंहि एक कारण असें कीं, केसरी म्हटला म्हणजे त्यांत अनेकांचे अनेक गुण एकत्रित झालेले असतात. पुरुषसुक्तांतील सहस्र हा शब्द काढून टाकून अनेक हा शब्द त्या जागीं घातला तर, " अनेकशीर्षा पुरुषः अनेकाक्षः अनेक पाद " हें वर्णन केसरीचें यथार्थ ठरेल. केसरीचेंच काय पण त्याच्या दर्जाच्या कोणत्याहि वर्तमानपत्राचे संपादक स्वतःला 'आम्ही' हा शब्द लावतात तो एका दृष्टीनें अहंकारार्थी पण इतर दृष्टीनें सत्यवचनार्थी असतो. एका फोटोवर दुसरे कांहीं फोटो उमटविले असतां संकीर्ण चित्र निर्माण होतें, त्यांत परिणामीं जो चेहेरा प्रकट होतो तो खास कोणा एकाचाच असत नाहीं. पण लक्षांत भरणारा असा प्रत्येकाचा एखादा अवयव त्यांत प्रमुखपणें उमटतो. एकदां रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यूजमध्यें ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या तत्कालीन प्रधानमंडळाचा असा संकीर्ण फोटो करून दिला होता. त्यांत ग्लडस्टनचें नाक, ॲस्क्विथचें कपाळ, मोर्लेचे डोळे हे प्रमुख दिसत असून एकंदर चेहऱ्याचा रुबाब त्यापैकीं कोणाहि एकट्या व्यक्तीच्या चेहेऱ्यापेक्षां अधिक उठावदार दिसत होता असें मला स्मरतें. वर्तमानपत्रांचेंहि तसेंच असतें. पन्नास वर्षांचा केसरी म्हटला म्हणजे त्यांत किती तरी निरनिराळ्या लेखकांचे प्रमुख गुण प्रकट झालेले असणार ! कोणाचें तेज, कोणाचा आवेश, कोणाचा प्रसाद, कोणाचा युक्तिवाद, कोणाचा विनोद, कोणाचा बहुश्रुतपणा, कोणाची तत्त्वज्ञानाची लकेर, कोणाचें गहन विषयविज्ञान, कोणाचा न्यायनिष्ठ रागिटपणा, कोणाचा मार्मिक कुत्सितपणा, कोणाचें अभिजात दाक्षिण्य. तात्पर्य, हे आपापल्या परीनें स्पृहणीय गुण एकाच विषयाच्या चर्चेत पण अर्थातच निरनिराळ्या वेळीं प्रतिपादनांत प्रगट होऊन, विषयप्रतिपादनांत जी अखंडता जी पूर्णता व सर्वांगीणता येते तेंच वर्तमानपत्राचें खरें सामर्थ्य होय. केसरीचें सरकारविषयक धोरण पाहिलें तर तें पन्नास वर्षांच्या प्रारंभीं जें तेंच तत्त्वतः इतक्या वर्षांच्या अखेरीस आढळणार. एकेवेळीं केसरीच्या संपादकानें सरकारला दैत्य म्हटलें व दुसऱ्या वेळीं त्यानें देव म्हटलें असें झालें नाहीं. स्वराज्य हेंच ध्येय. विद्या, उद्योग, धैर्य, साहस, स्वार्थत्याग हींच तें मिळविण्याचीं साधनें. हाच एक सिद्धांत या पन्नास वर्षांत सतत प्रतिपादिलेला आढळेल. तथापि तो किती तरी निरनिराळ्या रीतीनें व निरनिराळ्या लोकांच्या मनाला पटेल असा ! कोणी एकानें केसरीला 'महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी' किंवा विद्यापीठ असें एकदां म्हटलेलें आठवतें; व त्याला तसें वाटण्याचें कारण कदाचित् हें असावें कीं, एकाच हेतूनें विविध प्रकारची विद्या विविध

प्रकारच्या ज्ञानेच्छु लोकांना विविध गुणांच्या शिक्षकांनीं केसरीच्या द्वारें पन्नास वर्षांत मिळून शिकविली !

असो. 'केसरी-प्रबोध' हा ग्रंथ सर्वस्वीं वाचकांच्या दृष्टीनें लिहिला गेला हें उघड आहे. म्हणजे त्यांतील प्रत्येक लेखकानें अशी दृष्टि ठेवली कीं, "मला केसरीच्या लेखांचा पूर्वीचा परिचय असला नसला तरी, आज हीं जुनीं फाइलें म्हणजे अंकसंग्रह प्रथम वाचणाऱ्या वाचकाला, अमुक एका विषयावर केसरीचें मत काय आहे याची जी कल्पना येईल, ती थोडक्यांत मांडावयाची." आणि अशा रीतीनें पाहिलें असतां इतर वाचकच काय, पण केसरीशीं कमी अधिक वर्षें संबंध असलेल्या आम्हां संपादक उपसंपादक मंडळापैकींहि कित्येकांना या पुस्तकांतील कांहीं कांहीं माहिती नवी वाटेल असा माझा अदमास आहे. वर्तमानपत्रांचीं समग्र फाइलें आधीं फार थोडे लोक ठेवतात. व ठेवलेलीं समग्र अशीं फार थोडे लोक वाचतात. याकरितां केसरींतील थोडथोडा निवडक भाग संग्रहीं ठेवतां यावा म्हणून आम्हीं अलीकडे 'सारसंग्रह' किंवा 'केसरीचें छोटें फाईल' छापून विक्रीस ठेवीत असतों. याच प्रयत्नाचा दुसराहि एक प्रकार असून तोहि उपयोगी पडेल; व मजजवळ कांहीं लोकांनीं उद्गार काढले त्यांवरून गेल्या पन्नास वर्षांत केसरींत आलेल्या एकेका महत्त्वाच्या विषयावरलि लेखांचे सुसंगत सारांश देणारीं, किंवा ऐनजिनसी लेख पुनर्मुद्रित करणारीं, कांहीं पुस्तकें निघण्याचाहि संभव आहे. इतिहास व आयुर्वेद या दोन विषयांसंबंधानें तशा प्रत्यक्ष सूचना मजकडे आल्याहि आहेत. पहावें त्यांतून काय निघतें तें.

स्वतः केसरीच्या संपादकीय मतांना महत्त्व असलें तरी, संपादक उपसंपादक नसलेल्या अशा अनेक विद्वान् गृहस्थांनीं केसरींत गेल्या पन्नास वर्षांत लेख लिहिले आहेत त्यांचेंहि महत्त्व कांहीं कमी नाहीं. या लेखांचा उपयोग केसरी हा मनोरंजक व बोधप्रद करण्याकडे झालेला आहे. उलट लेखकांनाहि केसरीचा उपयोग आपल्या लेखांना म्हणजे मतांना प्रसिद्धि मिळण्याचा झाला. असें हें एक प्रकारें उपकाराचें देवाण-घेवाण असतें. पण त्यांत एकंदर जनतेचें फार मोठें काम होतें.

प्रस्तुतचा ग्रंथ वाचकांच्या दृष्टीनें तयार करण्यांत आला आहे व हेंच योग्य आहे असें म्हणण्याचें कारण, वाचकांचें समाधान होणें यांतच लेखकाच्या श्रमाचें समर्थन व चीज होत असतें. पण या ग्रंथाचे लेखकचसे काय, गेल्या पन्नास

वर्षांत निघालेल्या केसरीच्या सुमारें अडीचतीन हजार अंकांत ज्या लेखकांनीं हरएक प्रकारचे लेख लिहिले, त्यांनीं तरी वाचकांव्यतिरिक्त दुसरा कोण आपल्या डोळ्यापुढें ठेवला होता ? अभ्यास, विचार, मनन व फार तर स्मरणार्थ टिपणें या गोष्टी स्वतःकरितां असतात. पण लेखन हें स्वरूपतःच परसापेक्ष आहे. वाचकांची काल्पनिक मूर्ति डोळ्यांपुढें ठेवल्याशिवाय कोणीहि लेखक हातांत लेखणी घेत नाहीं. आपल्या लेखानें समानधर्म अशा वाचकांना आनंदवूं व संतुष्ट करूं, तो विषम–धर्म असेल तर त्याचीं मतें बदलून आपलीं मतें त्याला पटवून स्वीकारावयास लावूं, किंवा ज्याला स्वतःचीं अशीं मतेंच नसतील त्याला नवी माहिती देऊन मतें बनवण्याला समर्थ करूं यांपैकीं कोणता तरी एखादा, पण वाचक–सापेक्ष असाच, हेतु केसरींतील प्रत्येक लेखकाच्या मनांत होता. हरिदास कथेच्या शेवटीं 'श्रोता तोच वक्ता' असें म्हणून कथेच्या बरेवाईटपणाचें श्रेय श्रोत्याला देतो. त्यांत विनय असला तरी सत्य अगदींच नाहीं असें नाहीं. कारण श्रोत्यांच्या प्रसादानेंच वक्त्याची प्रतिभा पल्लवित होते. वर्तमानपत्रांतील लेखकांचेंहि असेंच आहे. वाचकांची प्रगट किंवा अनुमित अशी पसंती हेंच लेखकाच्या स्फूर्तीचें कारण असतें. व पसंतींतूनच प्रामाण्यबुद्धि हळूहळू उत्पन्न होते. अशाच रीतीनें चिपळूणकर–आगरकर–टिळक अशा केसरीच्या संपादकांनीं केसरींतील लेखांसंबंधानें वाचकांच्या मनांत एक प्रकारची प्रामाण्यबुद्धि उत्पन्न करून ठेवली होती यांत शंका नाहीं. मग तो लेख अग्रलेख असो किंवा बातमीच्या चार ओळी असोत. मोठ्या गोष्टींचा दाखला फक्त सोयीकरितां लहान गोष्टींना लावावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं, वैदिक धर्मवाङ्मयांतील प्रत्येक प्रकार वाचकांना केसरींत आढळण्यासारखा होता. संहिता, पदपाठ, क्रम, जटा, घन, सूत्र, वृत्ति, वार्तिक, भाष्य, टीका, निबंध. तात्पर्य, श्रद्धाशील वाचकाच्या मनाला पटणाऱ्या किंवा प्रिय वाटणाऱ्या अशा वरीलपैकीं कोणत्याना कोणत्या तरी प्रकाराचा आश्रय करून केसरीनें वाचकांना विविध विषयांचें ज्ञान दिलें, व त्यांनीं तें त्या त्या प्रकाराला योग्य अशा श्रद्धाबुद्धीनें आपलेंसें केलें.

असो. केसरींतील लेखकवर्गापैकीं चिपळूणकर, आगरकर, टिळक हीं नांवें सर्वांत अधिक महत्त्वाचीं म्हणून मीं वर उल्लेखिलीं. तरी 'केसरी' हा शब्द अशा कोणत्याहि एका नांवापेक्षां वाचकांना अधिक प्रिय असतो. To see the wood for the trees अशी एक म्हण इंग्रजींत आहे. ती व्यापक दृष्टीची

प्रशंसा करणारी आहे व यथार्थ आहे. दुरून पाहण्याला बन किंवा राई दिसते, फुटकळ वृक्ष दिसत नाहींत. केसरी–प्रबोध ग्रंथांतील लेखकांनींहि प्रायः 'केसरी' ह्याच शब्द वापरला आहे, व्यक्तिशः लेखकांचीं नांवें फारशीं घेतलीं नाहींत असें मला सांगण्यांत आलें आहे, व तसें असेल तर तें योग्यच आहे.

या सत्कारासंबंधीं एक गोष्ट मला विशेष रीतीनें सांगितली पाहिजे ती ही कीं, आपण ' केसरी–प्रबोध ' ग्रंथ तर तयार करून केसरीला अर्पण केलाच पण हा ग्रंथ तयार करण्याचें पूर्वसाधन म्हणून जी सूची, अनुक्रमणिका व वर्षवार घडलेल्या गोष्टींची जंत्री तयार केली तीहि या ग्रंथाबरोबरच अर्पण केली. या साधनांचें महत्त्व अभ्यासकांना फार आहे. म्हणून या देणगीबद्दल आम्हीं आपले विशेष प्रकारें आभार मानतों. जसें कांहीं एखाद्या पाहुण्याला घरीं भोजनास बोलवावें, त्याच्याकरितां शिधा चांगला निवडून पाखडून त्याचा स्वयंपाक चांदीच्या भांड्यांत करावा, आणि भोजन घालून वरतीं तीं स्वयंपाकाचीं भांडीं फिरून शिध्यानें भरून पाहुण्याला नजर करावीं, अशासारखा कांहींसा हा प्रकार झाला आहे. किंवा तीर्थोदकाचा अर्घ्य घेऊन परत तो तीर्थालाच वाहिला–पण चांदीच्या अर्घ्यपात्रा-सह–असेंहि हवें तर म्हणावें.

असो. आपण आम्हां उभयतां ट्रस्टींचा सत्कार केला तो अर्थातच संस्थेच्या दृष्टीनें. त्यांत आमचा व्यक्तिशः कांहींएक संबंध नाहीं असेंच आम्ही समजतों. कारण केसरी हा मोठा म्हणून सन्मानाला–सत्काराला पात्र असेल. पण व्यक्तिशः आमची योग्यता कोणताहि मानसन्मान घेण्याची नाहीं. किंबहुना ट्रस्टी व संपादक हीं नातींहि वेगळींच आहेत. मुंबईस केसरीच्या ज्युबिलीसंबंधानें ब्लॅव्हेटस्की लॉजमध्यें भरलेल्या सभेंत या नात्याच्या पृथक्पणाची जाणीव कांहीं वक्त्यांनीं व्यक्त केली तीच बरोबर होती. आजहि केसरीचा संपादक या नात्यानें माझा या समारंभाशीं कांहीं संबध नाहीं. फक्त ट्रस्टी या नात्याचाच आहे. आणि ट्रस्टी हा सर्वांकरितां सामुदायिक शब्द असें समजून, केसरीचे जुने नवे सर्व संपादक, उपसंपादक, व्यवस्थापक किंबहुना संपूर्ण लेखकवर्ग–म्हणजे ज्यांचा ज्यांचा हात-भार केसरीला गेल्या पन्नास वर्षांत लागला ते सर्व–केसरीच्या आजच्या यशाच, योग्यतेचे, उत्कर्षाचे अंशभागी आहेत असें समजून या अविभक्त कुटुंबातर्फे (वाटलें तर घराण्यातर्फे असेंहि म्हणा) आजच्या या सत्काराचा मी स्वीकार करतों. आणि

या कुटुंबांत किंवा घराण्यांत आज जे वयानें म्हणून मानानें लहान आहेत तें उद्यां मोठे होऊन, त्यांच्या हातून केसरीसंस्थेची अशाच सेवा घडावी, व यापुढें यथाकाल आणखी अशा प्रकारचे समारंभ होऊन संस्थेतर्फें मानाचा विडा त्यांना मिळावा अशी प्रार्थना करून मी आपलें भाषण संपवितों.

राज्य शास्त्र

प्रस्तावना

'राज्यशास्त्र' या विषयावरील हें पुस्तक मीं, प्रो. श्री. ना. बनहट्टी, अभिनव भारत ग्रंथमालेचे मुख्य चालक, यांच्या विनंतीवरून मुद्दाम त्या मालेकरितांच लिहिलें आहे. या नवीन ग्रंथमालेची कल्पना मजपुढें मांडण्यांत आली तेव्हां ती मला फार पसंत पडली. तिच्या कार्यप्रारंभीं प्रो. बनहट्टी यांच्याशीं मीं बराच विचारविनिमय केला व मजकडून शक्य तितकें त्यांना प्रोत्साहन दिलें. पण प्रोत्साहनाचें फळ म्हणून, मालेकरितां मींहि एक ग्रंथ लिहून द्यावा अशी जबाबदारी ओघानेंच मजवर येऊन पडली! अर्थात् ती जबाबदारी कर्तव्यबुद्धीनें व आनंदानें मीं स्वीकारली. आणि त्याप्रमाणें, वेळांत वेळ काढून, स्वतः प्रो. बनहट्टी यांनींच मजकरितां सुचविलेल्या विषयावर हें पुस्तक लिहून देऊन मी त्या जबाबदारींतून उत्तीर्ण झालों आहें.

हें पुस्तक लिहिण्याला हल्लींहून वेगळी वेळ, कांहीं अधिक मुदत, व हल्लींहून अधिक स्वस्थता लाभती तर ती मला हवी होती. परंतु तशी स्वस्थता मिळे-पर्यंत वाट पाहावयाची तर ती किती पाहावी लागेल याचा नियम नाहीं. शिवाय मालेच्या चालकांनीं, त्यांच्या शिरस्त्याप्रमाणें, इतर पुस्तकांबरोबर माझ्या पुस्तकाचीहि जाहिरात दिल्याकारणानें वाचकांचा एकप्रकारचा तगादाच त्यांनीं आपल्या मागें लावून घेतल्यासारखा झाला. तेव्हां वाचकांची अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठीं सवडींत सवड काढून मी हें पुस्तक आज लिहून हातावेगळें करीत आहें. अशा रीतीनें मीं त्यांना दिलेल्या अभिवचनांतून, व ते स्वतः वाचकांना दिलेल्या अभिवचनांतून, असे दोघेही आज मोकळे होत आहों याविषयीं आम्हां उभयतांना सारखाच आनंद होत आहे.

प्रस्तुत मालेच्या नियमाप्रमाणें हें पुस्तक लहान आकाराच्या अवघ्या दोनशें पानांतच लिहून संपवावें लागत आहे. आणि विषय तर इतका मोठा यामुळें लिहितांना बरीच कुचंबणा झाली. म्हणजे विषयांतील मुद्दे थोडेच घ्यावे पण तेच खुलासेवार सांगावे ही पद्धति अनुसरावी लागली. तथापि वाचकांची ती एक निराळ्या प्रकारें सोयच होईल असें वाटतें. राज्यशास्त्राच्या विषयावर

जितकें वाचावें किंवा लिहावें तितकें थोडेंच होणार हें उघड आहे. आणि या विषयाचा सूक्ष्म सांगोपांग सविस्तर असा अभ्यास करणाराला इतर साधनें वाटतील तितकीं आहेतच. पण 'शास्त्रें फार अपार जीवित तुझें अत्यल्प रे मानवा' या वचनाप्रमाणें लिहिणारा व वाचणारा यांना अल्पसंतुष्ट बनावें लागतें. किंबहुना या वचनाचें रहस्य लक्ष्यांत घेऊनच या ग्रंथमालेंतलि ग्रंथांच्या विस्तारासंबंधींचे हल्लींचे नियम ठरवावे लागले. तथापि, कोणत्याहि विषयावर हल्लींच्या ग्रंथाच्या आकाराच्या सवा दोनशें पृष्ठाइतका मजकूर वाचून सामान्य वाचकांची (अभ्यासू विद्यार्थ्यांची नव्हे) ज्ञानार्जनाची साधारण भूक भागण्यासारखी आहे, असें म्हणण्यांत फारशी चूक होणार नाहीं असें वाटतें. आणि तसें या पुस्तकानें घडल्याचें दिसून आलें तर माझा श्रमपरिहार झाला असें मी मानीन.

या पुस्तकाचीं मुद्रितें तपासण्याचे कामीं रा. सदाशिव विनायक बापट यांनीं साहाय्य केल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

पुणें, रविवार, वैशाख
शुद्ध तृतीया
ता. ८ माहे मे सन १९३२

न. चिं. केळकर.

राज्य–शास्त्र

भाग १ ला

प्रास्ताविक

(१) राज्य–शास्त्र म्हणजे काय ?

'राज्य-शास्त्र' हें इतर शास्त्रांप्रमाणेंच एक शास्त्र आहे. 'शास्त्र' शब्दाच्या सहजच मोठा बाऊ वाटतो. कोणत्याहि विषयाचें शास्त्र सांगोपांग घेतलें तर तें गहन व कठीण असणारच. कोणत्याहि शास्त्रांत मुख्यतः येतात त्या गोष्टी खालीलप्रमाणें:- १ शास्त्रविषयासंबंधानें ज्ञानेंद्रियांच्याद्वारें अनुभवाला आलेल्या तुटक गोष्टी. २ त्यांवरून बांधलेले पक्के नियम. पक्के म्हणजे हजार हिश्शांनीं कधीं खोटे न ठरणारे. ३ अनुभवावरून बांधलेले कच्चे नियम. (या कच्चेपणाचें कारण असें कीं, अनुभव असावा तितका पुरा व विस्तृत किंवा हुकमी नसतो.) ४ अनुभव नसतांहि केवळ उपजत बुद्धीनें सुचणारे सिद्धांत किंवा कल्पना. यांना 'कच्चे नियम' इतकेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण त्या कल्पना अद्यापि अनुभवांत उतरलेल्या नसतात. ५ शास्त्र–विषयासंबंधानें कालांतरानें, परंपरेनें बनलेली प्रक्रिया व रूढ परिभाषा. ६ शास्त्रविषयांतील कूट प्रश्न. ७ शास्त्रविषयाची ऐतिहासिक माहिती. कोणतेंहि 'शास्त्र' म्हटलें कीं, त्यासंबंधीं या सहा सात गोष्टींची विचिकित्सा असावयाचीच. राज्य-शास्त्राचेंहि तसेंच आहे.

(२) राज्य–शास्त्र व कर्मयोग

राज्यशास्त्र हा विषय किती तरी अवघड असा प्रथम वाटतो. पण खरोखर तो तसा नाहीं. प्रत्यक्ष राज्य करणें हें अवघड असेल. पण राज्यशास्त्राचीं मूलतत्त्वें सोपीं आहेत. बरें राज्य करणें अवघड म्हणून तरी केवळ त्या कारणानें कोणीं तें हातचें टाकलें आहे काय ? आपली सत्ता चालते तोंपर्यंत तें सोपेंच म्हणावयाचें. आणि हातीं सत्ता नसेल तर तें एकाद्याला सोपें वाटून तरी काय उपयोग ? आजपर्यंत हजारों लाखों राज्य-सत्ताधीश जगाच्या पाठीवर

होऊन गेले. पण एक तरी छातीवर हात ठेवून सांगू शकला असता काय, कीं मीं अमलांत आणिली तीच सर्वोत्कृष्ट राज्यपद्धति ! तिच्याहून अधिक चांगली पद्धति शक्यच नाहीं ! पण पद्धतीचा तात्त्विक उत्तमपणाचसा काय, नुसत्या यशापुरतें पाहिलें तरी या हजारों लाखोंपैकीं एकहि म्हणूं शकला नसता, कीं माझें राज्य यशस्वी होण्यांत बाकी म्हणून कांहीं राहिलें नाहीं. मनुष्यप्राणी हा जसा पूर्णता पावलेला नाहीं, तशीच त्याची राज्यपद्धति, तसाच त्याचा राज्यकारभार, आणि तसेंच त्याच्या राज्यकारभारांतलें यश !

(३) शास्त्र फारसें कठीण नसतें

'राज्य' या शब्दाचा बाऊ वाटतो तसाच तो 'शास्त्र' या शब्दाचाहि वाटत असतो. पण शास्त्राचींहि मूलतत्त्वें फारशीं कठीण नाहींत. राज्यपद्धतीप्रमाणेंच शास्त्राच्याहि पद्धति अनेक असतात. त्यांपैकीं अमूक एकच सर्वोत्कृष्ट असें म्हणतां येत नाहीं. शास्त्राभ्यासी व शास्त्रसंशोधक असे जगांत आजवर हजारों लोक होऊन गेले. पण त्यांपैकीं कोणींहि छातीवर हात ठेवून असें म्हणूं शकला नाहीं कीं माझीच शास्त्रपद्धति सर्वोत्तम ! किंवा मला इतकें यश आलें, कीं त्यांत कांहीं बाकी उरलें नाहीं. राजे लोकांत अहंकारबुद्धि असते तितकीहि शास्त्री लोकांत नसते. कारण राजे हे सत्तेचे भोक्ते व उपासक असतात; पण शास्त्राभ्यासी शास्त्रसंशोधक हे केवळ सत्याचे उपासक असतात. आज जगांत शास्त्राला जें यश; जी प्रतिष्ठा लाभली आहे तिचें कारण हेंच कीं, राजे लोकांप्रमाणेंच त्यांची सत्ता, अर्थात् ज्ञान-सत्ता, ही परस्परविरोधी नसून परस्परोपकारक आहे. एक राजा दुसऱ्या राजाला आपलें असें कांहींहि उचलून देणार नाहीं. पण शास्त्राभ्यासी व शास्त्रसंशोधक आपलें ज्ञान दुसऱ्याला न देण्याचा कृपणपणा करीत नाहींत, किंवा दुसऱ्याचें ज्ञान उपयोगाला घेण्यांत कमीपणा मानीत नाहींत.

(४) शास्त्र व कला

शास्त्र म्हटलें कीं त्याचा प्रतियोगी शब्द 'कला' हा डोळ्यापुढें उभा राहतोच राहतो. शास्त्राचा संबंध ज्ञानाशीं तसा कलेचा कृतीशीं असतो. शास्त्रज्ञानाशिवायहि मनुष्य कलेचा व्यासंग करूं शकतो, याचें कारण उपजतबुद्धि ! कलावंत हा कलेचीं बीजें मनांत रुजलेलीं घेऊनच जन्मतो. त्यानंतर त्यानें

त्या कलेच्या शास्त्राचा अभ्यास केला तर चांगलेंच. त्या दुधांत ती साखरच पडली म्हणावयाची. शास्त्रांतील तत्त्वाभ्यासानें कलावंताला आपलीं ध्येयें, आपली अभिरुचि, आपलीं साधनें सुधारतां येतात. तो परिणतप्रज्ञ, प्रतिष्ठितप्रज्ञ महानुभाव होतो. बरें, शास्त्रालाहि कलेचा उपयोग आहेच. कारण, तत्त्व कितीहि चांगलें वाटलें तरी त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग कलेच्या कृतींत झालेला दिसल्याशिवाय व लोकांना तो पटल्याशिवाय काय उपयोग? तें तत्त्व किंवा तें ज्ञान नुसतें कल्पना-सृष्टींतच भ्रमण करीत राहावयाचें! कलावंत म्हणजे हात चालविणारे व शास्त्री म्हणजे बुद्धि चालविणारे–हे लोक प्रायः वेगळे वेगळे असतात. शास्त्र व कला या दोनहि घोड्यांवर एकदम बसणारा स्वार विरळा. ईश्वर बहुधा चांगल्या गुणांचा मक्ता एकालाच न देतां त्यांची वांटणी करीत असतो. हें मनांत ओळखून मनुष्यानें शास्त्र व कला यांचा विरोध न मानतां त्यांचा शक्य तितका एकत्र उपयोगच करून घेतला पाहिजे.

(५) ज्ञान व कर्म यांचा ऋणानुबंध

असो. प्रस्तुत आपण सर्वसामान्य शास्त्र व सर्वसामान्य कला यांचा खोल विचार करीत नसून फक्त राज्यशास्त्र व तदनुषंगानें राज्यकला यांचाच विचार करीत आहों. तथापि, जें जातिसामान्याविषयीं सांगितलें तें व्यक्तिविशेषा-विषयींहि समजावयाचें आहे. राज्याचा व्यासंग कला या नात्यानें करणारे लोक, राज्याचा विचार शास्त्र या नात्यानें करणाऱ्या लोकांपेक्षां, प्रायः वेगळेच असतात; पण उभयतांनींहि मनांत आणलें तर ज्ञान व कृति यांचा ऋणानुबंध त्यांना पुष्कळसा जोडतां येईल. मात्र एकाकरतां दुसऱ्याला हात आखडून थांबण्याचें केव्हांहि कारण नाहीं. राज्यशास्त्र व राज्यकला यांचे प्रवाह नदीच्या फाट्यांप्रमाणें सतत समांतर व जवळजवळ वाहत असतात. राजकीय राष्ट्रां-तील मनुष्यसमाज हा या दोन प्रवाहांच्या मध्य प्रदेशांत वावरत, खपत, श्रमत असतो; व त्याला जरूरीप्रमाणें या प्रवाहांपैकीं केव्हां एकाचें तर केव्हां दुस-ऱ्याचें पाणी पिण्याला मिळण्यासारखें असतें. स्वतंत्र सत्ताधिकारी राजांच्या राज्यांत राज्य–शास्त्रांत निष्णात असणाऱ्या पंडितांना दरबाराकडून बहुमानाचें निमंत्रण येऊन त्यांचा सल्ला घेतला जातो. लोकसत्ताक राज्यांत असले हे तज्ज्ञ व पंडित लोकमताच्या बळावर कायदेमंडळांत स्वतःच निवडले जाऊन प्रधानपद पावतात. मिळून एकच.

(६) राज्य-शास्त्राचे दोन प्रकार

राज्य-शास्त्र व राज्य-कला हीं दोनहि कांहींशीं कल्पनासिद्ध पण पुष्कळशीं अनुभवसिद्ध असतात. विद्वान् बुद्धिवान् लोक हे एका अर्थानें अंतर्ज्ञानी. यामुळें अनुभवाकरितां न थांबतां, डोळे मिटून पण डोकें चालवून, आपल्या कल्पनेनेंच ते राज्यशास्त्रें बनवितात. आणि त्यांत राजा कसा असावा, प्रजा कशी असावी, दोघांनीं परस्परांशीं कसें वागावें, राज्यकारभाराची पद्धति कशी राहावी, तिचा अंमल कसा करावा, इत्यादि गोष्टी ते मनच्या-म्हणजे त्यांना इष्ट वाटतात अशा-लिहितात. चाणक्यानें अर्थशास्त्रांत कल्पना व अनुभव या दोहोंचाहि उपयोग केला आहे. ॲरिस्टॉटल यानें राज्य-शास्त्रावरील ग्रंथांत ग्रीसच्या नगरमित राष्ट्रांतील राज्यांच्या अनुभवाचा उपयोग केला आहे, पण स्वतःच्या कल्पनेनेंहि कांहीं सुचविलें आहे. उलट प्लेटो यानें आपल्या रिपब्लिक नामक राजशास्त्रीय ग्रंथांत, पुष्कळसा कल्पनेचा खेळ चालवून, त्याला वाटणारें नमुनेदार राज्य कसें असावें याचें रम्य चित्र रंगविलें आहे. पण तो राज्याचा नमुना बहुधा त्याच्या पुस्तकांतच पडून राहणार! मॅकिव्हेली यानें आपल्या राजाला बोध करण्याकरितां 'प्रिन्स' या पुस्तकांत नमुनेदार राजाची कुटिल राजनीति कशी असावी हें लिहिलें. पण त्या पुस्तकाचा त्या राजाला प्रत्यक्ष उपयोग झाल्याचें कोणीं लिहून ठेवलेलें नाहीं.

(७) अनुभवसिद्ध व कल्पनासिद्ध

प्रत्येक शास्त्राप्रमाणें राज्यशास्त्रांतहि पंथ, सांप्रदाय, पीठें, परंपरा आहेतच. आणि राज्यसत्ता हातीं असणारे किंवा हातीं आणूं इच्छिणारे लोक आपल्या सोईला पडेल तोच पंथ प्रायः स्वीकारतात. म्हणजे त्यामुळें मनाच्या आवडीला शास्त्राची जोड सहजच लाभते. पण बिचारें राज्यशास्त्र कुणालाहि कधीं असा आग्रह करीत नाहीं, कीं अमुक एका पद्धतीनेंच तुम्हीं राज्य केलें पाहिजे किंवा करवून घेतलें पाहिजे. आधुनिक राज्यशास्त्र तरी स्वतःसंबंधानें "मी सर्वस्वीं अनुभवसिद्ध व अनुभवनिष्ठ आहें" असेंच म्हणतें. "अनुभवानें सिद्ध झालेल्या पद्धतीच होतां होईतों घ्याव्या व जरूरीप्रमाणें त्यांत कल्पना चालवून सुधारणा करावी" असेंच तें म्हणतें. स्लेट पाटीवर लिहावयाचें तें सगळेंच्या सगळें, पहिलें पुसून टाकून, नवेंच्या नवें लिहितां येतें. पण कागदावर पेन्सिलीनें चित्र काढावयाचें तर, पहिलें काढलेलें सगळें पुसून नवें न रेखाटतां, जुन्यांतल्या रेघा

जरूर तितक्या रबरानें घासून घेऊन, त्या जागीं नव्या रेघा काढावयाच्या, असें केल्यानें भागतें व तें करणेंच सोईचें असतें. यामुळें जगांत नवी म्हटली जाणारी अशी कोणतीहि राज्यघटना, राज्यपद्धति घ्या, ती कोणत्या तरी जुन्या नुकत्याच अनुभवांत येऊन गेलेल्या घटनेची पद्धतीची 'प्रत' मुख्यतः असून, फक्त तींत किंचित् कांहीं नवें पदरचें घातलेलें असतें.

(८) राज्य-कर्म-कौशल्य हें स्वयंभू जातिवंत असतें

राज्यकारभार करणाराला, त्याच्या संग्रहीं पढीकपणा असला तर तो उपयोगी पडेल कदाचित्. पण नसला तर त्याविणें कोणाचें फारसें अडून राहणार नाहीं. ज्यानें आपल्या सुखप्रद राज्यानें, 'रामराज्य' हा प्रतिशब्दच, राज्याच्या सर्वोत्तम नमुन्याला मिळवून दिला तो—राजा रामचंद्र—यानें राज्यशास्त्राचे कोणते ग्रंथ वाचले होते? शिवाजी महाराज हे आपलें युद्धकौशल्य कोणत्या लष्करी कॉलेजांत जाऊन शिकले होते! किंवा आपल्या मुलकी दिवाणी राज्यव्यवस्थेबद्दल त्यांनीं तज्ज्ञाकडून जे धन्यवाद मिळविले ते मिळण्याला कोणत्या कचेरींत त्यांनीं उमेदवारी केली होती! थोरल्या माधवरावांचीहि तीच गोष्ट. उलट सवाई माधवरावाला शिक्षण देण्याकरितां नाना फडणविसांनीं किती तरी योजना केल्या होत्या; पण त्यांचा कांहीं उपयोग झालेला दिसून आला नाहीं. जगाच्या इतर देशांतहि हाच प्रकार आढळतो. इंग्लंडचे प्रसिद्ध पितापुत्र मुत्सद्दी पिट यांना अल्प वयांतच राज्यकारभाराचें ज्ञान झालें तें कसें? अलेक्झांडर हा अल्प वयांतच राज्यकारभार करूं लागला. कायसर विल्यम यानें अनुभविक प्रौढ मुत्सद्दी प्रिन्स बिसमार्क याला सक्तीनें घरीं बसविलें तेव्हां जगानें त्याला "अविचाराचें धाडस' असें नांव दिलें. पण त्याच कायसरनें पुढें केवढा आटोप दाखविला?

(९) वयांत आला, सत्पात्र झाला!

हल्लीं आपल्या देशांत प्रत्येक संस्थानांतूनहि तोच प्रकार आढळतो. तो असा कीं, संस्थानिक एकवीस वर्षांचा होतो न होतो तोंच तो राज्यकारभार चालविण्याला लायख झाला अशा समजुतीनें, सरकार त्याला वस्त्रें व कुलमुखत्यारी देतें. तोहि बिचारा ती कुलमुखत्यारी नको असें कधींच म्हणत नाहीं. पण अशा अल्पवयांत अधिकारसंपन्न झालेल्या राजांतूनच बिकानेरचे महाराज, ग्वालेरचे माधवराव महाराज शिंदे, बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड असे राज्यकर्ते

निपजले आहेत. दुसरेपक्षीं ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील स्वराज्यसंस्थांच्या अधिकाराचीहि तीच गोष्ट आहे. कारण जबाबदारीच्या स्वराज्यांतहि खरा धनी अखेर मतदार ह्राच समजला जातो. हिंदुस्थानांत अजून खरी जबाबदारी प्रांतिक सरकारपर्यंतहि पोंचली नाहीं म्हणा! परंतु उद्यां मध्यवर्ती सरकारहि जबाबदार झालें तरी मतदाराचाच धनीपणा कायम राहणार व अधिक प्रभावी होणार. पण हा मतदार खरोखर कोण आहे? तर वयानें २१ वर्षांचा झालेला व अमुक इतका कर सरकारला देणारा. म्हणजे मग तो ठोंब्या, अशिक्षित, निरक्षर, मूर्ख, व्यसनी, कसाहि असला तरी हरकत नाहीं. उपपत्ति हीच कीं, जो सज्ञान होतांच घरचा कारभार जबाबदारीनें पाहण्याला–घरचें संसाराचें नफानुकसान करण्याला–लायख होतो तो राज्याच्या कारभारांत लक्ष घालण्यालाहि लाखखच होतो.

(१०) करूनच फार येतें, नुसतें शिकून थोडें येतें

खरोखर ही विचारसरणी बरोबर नाहीं असें कोण म्हणेल? नव्या होतकरू राजाला किंवा मतदाराला राज्यशास्त्र शिकवून तयार करावयाचा म्हटलें तरी त्याला कोणचें शास्त्र, कोणती उपपत्ति, कोणता ग्रंथ शिकवावयाचा? किंवा केव्हांहि, अडीअडचणीच्या कसल्याहि प्रसंगीं, कशाहि प्रकारचा कूट प्रश्न उपस्थित झाला असतां, त्याचें बिनचूक हुकमी उत्तर आगाऊच पढवून ठेवून आपल्या शिष्याच्या पदरांत अविनाशी पाथेय किंवा ताजी शिदोरी बांधून ठेवून देईल असा गुरु तरी कोण भेटणार? तो आजवर कोणालाहि लाभलेला नाहीं व पुढेंहि केव्हां लाभेल असें वाटत नाहीं. याचें कारण असें कीं, राजकारणांत प्रत्यक्ष अनुभवासारखा गुरु नाहीं. अनुभवानंतरचा महत्त्वाचा गुरु म्हणजे स्वतः त्याची प्रज्ञा किंवा प्रतिभा. आणि त्यानंतर तिसऱ्या दर्जाचा महत्त्वाचा गुरु म्हणजे ग्रंथ किंवा पढिक विद्या हा होय. राज्य करूं इच्छिणाऱ्या राजानें, अधिकाऱ्यानें किंवा प्रजेनें या विद्येचा म्हणजे अशा ग्रंथांचाहि संग्रह केलाच पाहिजे. कारण अनुभव घेतां घेतां त्याबरोबर, व प्रसंग पडेल, जरूरी उत्पन्न होईल त्याप्रमाणें, राज्यशास्त्रबोधक ग्रंथांचा उपयोग केल्यास त्यांचेंहि साहाय्य होण्यासारखें असतें. तात्पर्य, राज्यशास्त्राला महत्त्व आहे, पण तें कमी दर्जाचें!

(११) एकच मुक्काम पण अनेक वाटा

राज्यशास्त्र हें 'अनुभवसिद्ध' व 'कल्पनासिद्ध' अशा दोन्ही प्रकारचें असतें.

पण कोणतेहि दोन प्रकार म्हटले म्हणजे वाद आलाच. कारण एकेरी प्रश्न व एकेरी उत्तर यांची मोहनी लोकांच्या मनावर फार असते. आणि राज्यशास्त्रा-संबंधानें हे दोन प्रकार सांगितले म्हणजे पुष्कळ लोक असें विचारणार कीं– "दोन प्रकार सांगणें म्हणजे दुटप्पी बोलण्यासारखें आहे. श्रीकृष्णासारखा समजून सांगणारा गुरु व अर्जुनासारखा ज्ञानी समजूतदार शिष्य–असें असूनहि, श्रीकृष्ण गीता सांगत असतां, अर्जुनाला वरचेवर म्हणावें लागलेलें आढळतें कीं, 'तदेकं वद निश्चित्य'! ज्याचें चरित्र लिहावयास घ्यावें त्याची योग्यता स्वर्गाला नेऊन भिडवावी हा चरित्रकाराचा अभिनिवेश झाला. पण अनेक चरित्रें दृष्टीस पडल्यानें मन घोटाळ्यांत पडतें. कारण हाच एक चरित्रनायक जर सर्वोत्तम पुरुष, तर मग बाकीचे ह्याच्यापेक्षां कमी प्रतीचे हें उघडच ठरलें. उत्तम या शब्दाचा अर्थच हा आहे. उत्तम म्हणजे तुलनेनें सर्वोत्तम. मग बाकीच्यांचीं चरित्रें लिहा तरी कशाला! चरित्रें लिहावयाचीं तीं लोकांनीं त्यांचें अनुकरण करावें म्हणून. पण एकाचेंच चरित्र सर्वोत्तम ठरलें तर, अनुकरण करणारानें त्याचेंच अनुकरण करावें म्हणजे काम संपलें. कारण दुय्यम प्रतीच्या मनुष्याच्या चरित्राचें अनुकरण करावयाचें म्हटलें तरी तें अनुकरण पूर्ण व यशस्वी होतें काय? होत नाहीं. आणि कोणाचाहि अनुकरणाचा प्रयत्न जर इतका अपुरा व अयशस्वीच नसला तरी अल्पयशस्वी होणार, तर उत्तम पुरुषाचेंच अनुकरण करावें. मग त्यांतूनच कांहीं फायदा झाला तर होवो."

(१२) गीताशास्त्राचा दाखला

श्रीकृष्णानें अर्जुनाला क्रमानें सांख्ययोग, ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग वगैरे मोक्षप्राप्तीचे मार्ग म्हणून सांगितले. पहिला मार्ग सांगितला तेव्हां अर्जुनाला वाटलें असेल, "चला! एक मार्ग डोळ्यापुढें उभा राहिला तेव्हां आपलें त्यानेंच जावें म्हणजे मोक्षाला पोंचूं." पण श्रीकृष्णानें हळूच सांख्य ज्ञानांतून कर्मयोगांत प्रवेश केला. तेव्हां दोन वाटा फुटलेल्या दिसल्या असतां मनुष्य भांबावून जातो तसें अर्जुनाला झालें. पण रस्त्यांचीं नांवें लिहून त्यांकडे बोटें दाखवून रंगविलेल्या पाटीच्या खांबाप्रमाणें श्रीकृष्ण जवळच होते, व दुसराहि रस्ता पहिल्याप्रमाणेंच मोक्षाला पोंचतो असें श्रीकृष्णांनीं सांगितलें. पुढें भक्तिमार्गाचेंहि त्यांनीं असेंच वर्णन केलें. अशा रीतीनें सगळे मार्ग निरनिराळे परंतु एकाच मुक्कामाला जाऊन पोंचणारे असें सांगून, श्रीकृष्णांनीं

त्यांची एकवाक्यता केली. मग अर्जुन म्हणाला " आहेत! तीन मार्ग आहेत! तें सर्व ठीक आहे. ते वेगळे कोणाकरितां कां केले हेंहि मी समजलों. पण श्रीकृष्णा, आतां चल, तूं नेणार त्याच मार्गानें जातों. मला सर्वच मार्ग सारखे, कारण एकाच मुक्कामाला पोंचविणारे. पण आयती तुझी संगत सोबत कर्मयोगाच्या मार्गावर आहे ती सोडून दुसऱ्या मार्गानें कशाला जाऊं ? खुद्द वाटाड्याचाच हात धरून गेलेलें बरें." पुढें कदाचित् श्रीकृष्ण व अर्जुन कर्मयोगमार्गानें मुक्कामाला पोंचले तेव्हां तेथें त्यांना इतर मार्गांनीं आलेले प्रवासीहि भेटले असतील. आणि मग " श्रीकृष्णानें तीन मार्ग सांगितले ते बरोबर होते. ज्यानें त्यानें फक्त आपल्या स्वभावाप्रमाणें व हौसेप्रमाणें एक पसंत केला" हें अर्जुनाला दिसून आलेंच असेल. तीनहि मार्गांनीं एकालाच एकाच वेळीं जाणें शक्य नसतें. त्याच मुक्कामाला निरनिराळ्या तीन वेळीं जावयाचें असेल तर एखादा प्रवासी कौतुकानें चिकित्सनें एकदां हा, एकदां तो दुसरा, व एकदां तो तिसरा अशा तीन मार्गांनीं प्रवास करील. दुर्दैवानें एकदां मनुष्य मोक्षाला पोंचला म्हणजे मग पुनर्जन्म नाहीं! आणि मग मनांत आलें तरी दुसऱ्या मार्गानें प्रवास करण्याची हौस फेडून घेण्याकरितां मागें परत येणें शक्य नाहीं हा भाग वेगळा ! पण या तीनहि मार्गांची उपयुक्तता व फलद्रूपता अर्जुनाला कळली व पटली असेल यांत शंका नाहीं; व " तदेकं वद निश्चित्य " असें आपण उगीच म्हणालों असें त्याला वाटलें असेल !

(१३) दोन राजमार्गांमधील पाऊलवाट

हा मर्मसूचक दाखला सोडून आतां आपण राज्यशास्त्राकडे वळूं. ज्ञानाचा परिणाम मोक्ष आहे असें म्हटलें तरी केवळ राज्यशास्त्राच्या ज्ञानानें त्या शास्त्रांतला मोक्ष मिळत नाहीं. त्या ज्ञानानें मनुष्याला किंवा समाजाला फार तर उपमोक्षापर्यंत पोंचल्यासारखें होतें. म्हणून पुनर्जन्म प्राप्त होतो. आणि म्हणूनच श्रीकृष्णार्जुनाच्या उदाहरणांत जें घडलें नाहीं तें राज्यशास्त्र—ज्ञानाच्या संबंधानें घडूं शकतें. म्हणजे कोणच्याहि एका पद्धतीनें (उदाहरणार्थ अनुभवपद्धतीनें) राज्यशास्त्राचें ज्ञान मिळविलें तर त्यानें सुराज्याचा मोक्ष लोकांच्या पदरीं पडलेला दिसत नाहीं. त्याला परत येऊन पुनः दुसऱ्या म्हणजे कल्पनामार्गानें राज्यशास्त्राचें ज्ञान मिळवावें लागतें. कोणत्याहि एका मार्गानें गेलें असतां, मनुष्य फक्त मोक्षाजवळ जवळ जातो. प्रत्यक्ष मोक्षाला जाऊन

भिडत नाहीं. यामुळें अनुभवाचा ज्ञानमार्ग, व कल्पनेचा ज्ञानमार्ग, हे दोनहि त्याला आलटून पालटून चोखाळावे लागतात. सुदैवानें राज्यशास्त्रावर आज शेंकडों ग्रंथकारांनीं दोनहि मार्गांनीं जाऊन लिहिलेले, म्हणजे अनुभव व कल्पना यांच्या साहाय्यानें राज्यशास्त्राचें संशोधन व परीक्षण केलेले ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यामुळें नवीन ग्रंथ रचणाराला दोनहि पद्धति सारख्याच प्रमाण वाटूं लागतात. मात्र तो मनाशीं असें म्हणतो कीं "दोन राजमार्ग दोहोंकडून जातात. पण त्या दोहोंमधून एक पाऊलवाटहि मळलेली अशी दिसते कीं, त्या पाऊल वाटेनें मी गेलों असतां, दोनहि मार्गांच्या जवळून मी प्रवास करीत राहीन. आणि जेथें मला पाऊलवाट अडचणीची वाटेल तेथें, तिचा तितका भाग टाकून, केव्हां अनुभवाच्या डाव्या हाताच्या राजमार्गानें तर केव्हां कल्पनेच्या उजव्या हाताच्या राजमार्गानें मी प्रवास करीन. मीं दोन मार्गांपैकीं कोणाएकाचाच गुलाम कां व्हावें ? कदाचित् माझी मला तिसरीच वाट काढतां येईल ! आणि तिनें जातांना जरूर तेव्हां दोनहि राजमार्गांचा फायदाहि मला मिळेल."

(१४) राज्यशास्त्र हा समाजशास्त्राचा भाग आहे

इतका विस्तार करून लिहिण्याचें कारण असें कीं, पूर्वीं एक वेळ राज्यशास्त्र हें नुसतें अनुभवसिद्ध असा आग्रह धरणारे, व उलट तें शास्त्र केवळ कल्पनासिद्ध आहे असा आग्रह धरणारे, दोनहि प्रकारचे लेखक होऊन गेले. पण आतां जे ग्रंथकार राज्यशास्त्राविषयीं लिहितात ते अनुभव व कल्पना या दोहोंच्या साहाय्यानें, पण त्यांतल्यात्यांत अनुभवाला अधिक महत्त्व देऊन आपले सिद्धान्त मांडतात. मात्र क्वचित् त्यांतल्या एकाविषयीं त्यांचा पक्षपात थोडासा दिसून आला तरी, दुसरी पद्धति सर्वस्वीं टाकाऊ आहे असें ते म्हणत नाहींत. राज्यशास्त्राला इतिहासाच्या शास्त्रांत घालावें कीं, समाजशास्त्रांत घालावें, किंवा तें स्वतंत्र कल्पनेनें रचावें, असा जो वाद होता तोहि आतां नाहींसा झालेला आहे. तो असा कीं, समाजशास्त्र हें आतां "सर्व शास्त्रांवर व्याप्ति करून शिल्लक उरणारें शास्त्र" असें मानतात. आणि या व्यापक शास्त्रांत, इतिहासशास्त्रच काय पण मानसशास्त्र देखील समाविष्ट होतें असेंहि मानतात. राज्यशास्त्र हेंहि समाजासंबंधीं असल्यामुळें, तें एकंदर समाजशास्त्राखालींच पडणार हें उघड आहे. पण त्यांतूनहि मानसशास्त्र व इतिहासशास्त्र या दोहोंचाहि त्याला आधार

आहे असें देखील मानलें जातें. राज्यशास्त्र लिहावयाला बसावें व सर्व इतिहास विसरावा, आणि मग मनाला विचारावें कीं, " मीं अशी कोणती नवी कल्पना सुचविणार कीं, जिला इतिहास-ज्ञानाचा आधार नाहीं ? कारण माझ्याच स्वतःच्या कल्पनेंतून जरी मी नवा म्हणून सिद्धान्त काढावयाला बसलों तरी, माझी कल्पना ही अगदीं स्वतंत्र अशी आहे कोठें ? अगदीं नवी म्हणून कल्पना काढावी व पृथक्करण करून पाहावें तों, तिचा प्रत्येक भाग पूर्वींच्या अनुभवाचाच आहे असें आढळतें. "

(१५) भूत हेंच खरें अद्भुत

अगदीं अद्भुत म्हणून कल्पना चालविली तर अजूनहि एखादा नवा देव उत्पन्न करितां येईल. पण दहा तोंडांचा रावण, हजार हातांचा सहस्रार्जुन, घोडतोंड्या तुंबरू, अर्धमनुष्य अर्धपशु असला अवतारी नरसिंह, हीं चित्रें घेतलीं तरी त्यांत आपणाला पूर्वीं माहिती असलेले अनुभवसिद्ध असेच निरनिराळे अवयव एकत्र जोडलेले आढळतात कीं नाहीं ? गणपति हा प्रथम झाला तेव्हां नवा. पण मनुष्य देह व हत्तीची सोंड यांपैकीं नवें कांहींच नव्हतें ! तसेंच हौसेनें, अभिरुचीनें, वैचित्र्यबुद्धीनें कमाल केली तरी पांच पन्नास निरनिराळ्या परिचित वाहनांवर बसलेले किंवा निरनिराळ्या स्थितींतले व पोशाखांतले, गणपति दाखवितां येतील इतकेंच. तसेंच, व्याकरणांतील सकर्मक क्रियापदाचें वाक्य म्हटलें म्हणजे कर्ता, कर्म व क्रियापद हीं तीनहि त्यांत स्पष्ट किंवा अध्याहृत आलींच पाहिजेत, मग कोणी कर्त्यापासून, कोणी कर्मापासून, कोणी क्रियापदापासून वाक्याचा प्रारंभ करो; किंवा कोणी क्रियेवर, कोणी कर्त्यावर, कोणी कर्मावर विशेष जोर देवो. राज्यशास्त्रांतील संस्थांचें व सिद्धान्तांचें असेंच आहे.

(१६) कल्पना व अनुभव परस्परोपकारीच होत

राज्यसंस्था म्हटली म्हणजे हुकूम करणारा असा कोणी तरी सत्ताधारी पाहिजे. ज्याला उद्देशून हुकूम केला, ज्यानें तो हुकूम मानावा अशी अपेक्षा व ज्यानें तो हुकूम मानला नाहीं तर त्याला शिक्षा करूं असा सत्ताधाऱ्याचा अभिनिवेश असेल असा कोणी तरी प्रजाजन पाहिजे. निश्चित हुकूम पाहिजे. आणि तो अमान्य केल्यास तो बजावून घेण्याची व शिक्षा करण्याची शक्ति पाहिजे. या चार गोष्टी असल्याशिवाय राज्यसंस्थेची बनावट किंवा कल्पनाहि

होऊं शकत नाहीं. या चारहि गोष्टींच्या प्रकारांचें ज्ञान मनुष्याला इतिहासावरूनच झालेलें आहे. हल्लींचे जे राज्यसंस्थेचे प्रकार अंमलांत आहेत ते कांहीं वळणावळणांनीं जुन्या बीजसंस्थांतूनच रूपांतर होत होत परिणत झालेले आहेत. आणि भावी राज्यसंस्था अमुक एक प्रकारच्या असाव्या व त्याच इष्ट होत असें वर्णन किंवा शिफारस कोणाला करावयाची असेल तरी, या जुन्या अनुभवाचीच कसोटी घेऊन (व्याकरणांतील वाक्याच्या दाखल्याप्रमाणें) त्याचें निरनिराळ्या पद्धतीनें मिश्रण करून, किंवा त्यांना निरनिराळें स्थान देऊन, किंवा त्यांना निरनिराळें महत्त्व देऊन, ती कल्पना किंवा बनावट सिद्ध केली पाहिजे. म्हणजे अर्थात् अनुभव व कल्पना यांचा सरमिसळच उपयोग केला पाहिजे; त्यांतील कोणतेंहि एक वगळूंच असें म्हटलें तर चालणार नाहीं.

(१७) विशेषतः समाजशास्त्रांत

समाजशास्त्राला भौतिक शास्त्राचा दाखला अर्थातच देतां येत नाहीं. कारण भौतिक पदार्थांचे गुणधर्म निश्चित स्वरूपाचे असून त्यांचा हुकमी प्रयोग करून पाहतां येतो, त्याप्रमाणें समाजशास्त्रांत असे हुकमी प्रयोग करून पाहतां येत नाहींत. पण भौतिक शास्त्रांतहि जुने अनुभव लक्षांत घेऊन व पुढें कांहीं तरी कल्पना मनांत बसवून (अनुभवाच्या साहाय्यानेंच पण थोडेसें अनमानधपक्यानेंच) शास्त्रज्ञानी लोक प्रयोग करतात. समाजशास्त्रांत व त्यांतील अंगभूत राज्यशास्त्रांतहि याच रीतीनें जुना इतिहास आधाराला घ्यावा लागतो, व मग अनुभवानें एखादी नवी कल्पना रचून अनुभवसिद्ध मार्गांनीं ती अंमलांत आणण्याचा प्रयोग करावा लागतो. पण तो साधेलच अशी जामिनकी कोणी मागत नाहीं व कोणी देत नाहीं. अशी जामिनकी मिळती तर सुराज्याचा प्रश्न हटकून सुटून सगळें जग सुखी व संतुष्ट झालें असतें. पण " वांझोटी रडे, एकपुती रडे व सातपुती रडे " या म्हणीप्रमाणें, मात्र ती प्रत्येक वेगवेगळ्या कारणांकरितां रडते या न्यायानें, जगांतील कोणताहि समाज आज कमी अधिक असंतुष्टच आहे.

(१८) रोज नवा शिधा, नवा स्वयंपाक

कोणी जुन्या सुवर्णयुगांतील सुटसुटीत अल्पप्रमाण राज्यसंस्थांचा लोप झाला म्हणून ! कोणाचा खरा विश्वास एकतंत्री राजसत्तेच्या यशावरच आहे पण

ती सत्ता आज लोपली म्हणून ! आणि कोणी नवी लोकाधीन राजसत्ता अस्तित्वांत आहे पण ज्याच्या हातीं ती सत्ता ते लोकच अपात्र नादान ठरूं पाहातात म्हणून ! मिळून कोणाचेंहि समाधान नाहीं. मात्र सर्व गुण पूर्ण अशा राजसंस्थेचा शोध सुरूच आहे, प्रयोग होतच आहे, उलथापालथ होतच आहे. ताजव्याचें पारडें वरखालीं ढळतच आहे. आणि एकंदरीनें असा प्रकार चाललेला आहे कीं, अंधाऱ्या खोलींत लोकांना डोळे बांधून सोन्याचा गोळा हुडकून काढून हस्तगत करण्याकरितां सोडून दिलें आहे, पण कोणा दुष्टानें हळूच सोन्याचा गोळा तेवढा तेथून काढून लांबविला आहे. असें असून, शोध, धांगडधिंगा, बदाबदी, गर्दी, गोंधळ, मारामारी सुरूच आहे. पण हें सर्व आहे म्हणून शास्त्रविचार करण्याचा मोह कांहीं कोणाचा सुटलेला नाहीं. ज्ञानाची इच्छा आणि जगण्याची इच्छा या दोनहि बरोबरच वाट चालतात. राज्यसंस्था कितीहि प्रयत्न केला तरी यशस्वी होत नाहीं असें पाहूनहि राज्यसंस्थाच मुळीं नको असें कोणी आज म्हणत नाहीं. “ कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ?” आणि यंत्रें जशीं एकच हेतु सिद्ध करण्याकरितां शेंकडों निरनिराळ्या प्रकारचीं बनत आहेत, त्याप्रमाणें राजकीय सुखाकरितां व नमुनेदार सुराज्य व्यवस्थेकरितां प्रयत्न करण्याचें कोणीं सोडलें नाहीं. इतिहास इतका जुना झाला असला तरी जी नवी पिढी येते तिला सर्वच नवें असतें. दूर दिसणाऱ्या क्षितिजाच्या रेघेपर्यंत आपण प्रवास करून पोंचलों म्हणजे तितक्या दूर अंतरावर पुनः दिसणाऱ्या क्षितिजाची रेघ उमटूं लागते. आणि तेथपर्यंत पोंचण्याचा मार्गहि पूर्वीप्रमाणेंच चालून गेलें पाहिजे असें दिसून येतें. रोज नवा मुक्काम, रोज नवा सिधा, रोज नवा स्वयंपाक, त्याचप्रमाणें रोज नवे वाचक व रोज नवे लेखक. राज्यघटनांची व राज्यशास्त्रावरील ग्रंथांचीहि गोष्ट तशीच आहे.

(१९) राज्य-शास्त्राचा इतर शास्त्रांशीं संबंध

राज्यशास्त्र हें कल्पनासिद्ध किंवा अनुभवसिद्ध यांपैकीं कसेंहि मानलें तरी, इतर अनेक शास्त्रांशीं त्याचा त्या त्या रीतीनें संबंध येतो. हीं अनेक शास्त्रें म्हणजे समाजशास्त्राशीं चिटकून असलेलीं शास्त्रें. मात्र शुद्ध बौद्धिक शास्त्रें नव्हेत. उदाहरणार्थ, जमाखर्ची हिशेब ठेवणें हें राज्यकारभारांत अवश्य असल्यामुळें व्यवहारापुरतें गणित त्याला लागतें; म्हणून कांहीं गणितशास्त्राशीं राज्य-

शास्त्राचा संबंध आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. राज्यांतलीं घड्याळें बरोबर वेळ देणारीं अशीं लावितां यावीं याकरितां राज्यांत एखादी वेधशाळा हवी; म्हणून कांहीं ज्योतिषशास्त्राशीं राज्यशास्त्राचा संबंध आहे असें म्हणतां येत नाहीं. भौतिक शास्त्रांच्या, म्हणजे पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र यांच्या परिणतीवर राज्यकारभाराला अवश्य असणाऱ्या सैन्याची सुस्थिति व युद्धपात्रता अवलंबून असते; तरी पण राज्यशास्त्राचा व भौतिक शास्त्रांचा प्रत्यक्ष संबंध आहे असें म्हणतां येत नाहीं. याच रीतीनें आणखी असेंहि दाखवितां येईल कीं, इतर अनेक शास्त्रांच्या शोधांचा व प्रक्रियेचा उपयोग राज्यकारभाराच्या निरनिराळ्या खात्यांकरितां करून घ्यावा लागतो, व तज्ज्ञांच्याद्वारें तो करूनहि घेतला जातो, पण राज्यशास्त्राचे सिद्धांत या इतर शास्त्रांवर अवलंबून आहेत असें म्हणतां येत नाहीं.

(२०) राज्य–शास्त्र व धर्मशास्त्र

आतां धर्मशास्त्र व नीतिशास्त्र हीं घेऊं. यांचा राज्यशास्त्राशीं प्रत्यक्ष फारसा संबंध पोंचत नाहीं. पूर्वीं एकेकाळीं राजसत्ता व धर्मसत्ता हीं एकाच ठिकाणीं संघटित झालीं असल्यानें त्यांचा संबंध उघड होता. परंतु दिवसेंदिवस या दोन सत्ता वेगवेगळ्या होऊं लागल्या आहेत; व राज्यसत्ता ही शिरजोर होऊन तिनें धर्मसत्तेचा उच्छेद करण्याचा सपाटा चालविला आहे. यामुळें धर्मसत्तेचा सामान्य समाजसत्तेंत अंतर्भाव होऊन येथेंहि धर्माला सत्ता म्हणून कांहीं उरणार नाहीं असा संभव वाटतो. आर्य हिंदु लोकांच्या जुन्या संस्कृतींत राज्यशास्त्र हें सगळेंच्या सगळें धर्मशास्त्रांत अंतर्भूत झालेलें होतें. राजधर्म, राजनीति हा धर्मग्रंथांतलाच एक अध्याय असे आणि राजा हा विष्णूचा अवतार ही भावना असल्यामुळें, राजाचे अधिकार व त्याचीं कर्तव्यें यांना धर्मसिद्धांतांचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. पण त्याबरोबर प्रजाधर्मालाहि धर्मसिद्धांतांचें स्वरूप असून, स्वधर्मानुसार वागणाऱ्या प्रजेला स्वातंत्र्याचा हक्क होता, व त्यापुरता राजा हा प्रजेच्या हुकुमांची अंमलबजावणी करणारा मुख्य अधिकारी सेवक असें त्याचें नातें होतें. पण या नव्या मनूंत ते जुने सिद्धांत सर्व मागें पडून जगांतील इतर राष्ट्रसमाजाप्रमाणें राजधर्म व प्रजाधर्म यांना निवळ व्यावहारिक व कायदेबाजपणाचें स्वरूप येऊं लागलें आहे.

(२१) राज्य–शास्त्र व अर्थशास्त्र

दुसरे पक्षीं इतर कांहीं शास्त्रांचें तसें नाहीं. उदाहरणार्थ, अर्थशास्त्र. अर्थ–

शास्त्रांतील मुख्य तत्त्व असें आहे कीं, मनुष्य व मनुष्यसमाज हा स्वार्थी असून द्रव्यसंपादनार्थ तो हरएक प्रकारच्या खटपटी करीत असतो. या सर्व खटपटींच्या विचारांचें संशोधनाचें शास्त्र म्हणजे अर्थशास्त्र. तसेंच देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर राज्यकारभाराची सुस्थिति, व उलट देशांतील राज्यकारभारावर त्यांतील लोकांची सांपत्तिक सुस्थिति हीं अवलंबून असल्यामुळें राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचा अत्यंत निकट संबंध येतो. राज्यांतल्या फडणिशी व व्यापारी खात्यांचा कारभार चांगला किंवा वाईट होणें, आणि त्यामुळें प्रजेला सुख किंवा दुःख होणें हें, त्या दोन खात्यांत अर्थशास्त्र जाणणारे निष्णात लोक अधिकाराच्या जागांवर असण्यावरच अवलंबून आहे. हल्लींचें हिंदुस्थान सरकार परकी आहे, व स्वदेशांतील म्हणजे विलायतेंतील लोकांचें कल्याण हिंदुस्थानच्या संपत्तीनें करणारें आहे असा प्रवाद प्रसिद्ध व सर्वसंमत आहेच कीं नाहीं ? स्वदेशी बहिष्काराच्या चळवळी प्रथम त्यामुळेंच निघाल्या. आणि हिंदुस्थानच्या लोकांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालें तरच खरें स्वराज्य मिळालें असें जें म्हणण्यांत येतें तेंहि याच कारणामुळें.

(२२) अर्थशास्त्राचें वाढतें महत्त्व

पण याहिपलीकडे जाऊन अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र यांचा संबंध दाखवितां येतो. तो असा कीं, हिंदुस्थानांत सरकार परकी असो, पण इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, जर्मनी, अमेरिका या देशांतून तरी तें स्वकीयांचेंच आहे कीं नाहीं ? मग त्या देशांतल्या लोकांचें आर्थिक कल्याण व सरकारचें धोरण यांचा बेबनाव झाल्याची जी ओरड कित्येक वेळां आपण ऐकतों ती कां ? तर त्याचें कारण हें कीं, प्रधानमंडळ स्वकीय ऋणानुबंधी व देशप्रेमी लोकांचेंच असलें तरी, स्वकीयांचेंहि आर्थिक कल्याण साधण्याच्या मार्गासंबंधानें स्वकीयांतच मतभेद होऊं शकतो, व या मतभेदावर प्रधानमंडळाची उलथापालथहि होते. उदाहरणार्थ, देशांत भांडवलशाही वरचढ असावी किंवा कामकरी वर्ग वरचढ असावा, व्यापार खुला असावा कीं बंदिस्त असावा, देशांतले कारखाने किंवा उद्योगधंदे हे सरकारच्या मालकीचे असावे कीं खाजगी मालकीचे असावे, चलनपद्धति कशी असावी, इत्यादि अनेक अर्थ-शास्त्रविषयक बाबी या प्रत्यक्ष राज्यकारभाराच्या धोरणांत समाविष्ट होऊं शकतात आणि बोल्शेव्हिजम किंवा कम्यूनिझमच्या अर्थशास्त्रीय उपपत्तीला तर राजकारणांत हल्लीं इतकें स्थान

आलें आहे कीं, तिच्या पायीं राशियांत राज्यक्रांति होऊन बादशाही तर नष्ट झालीच, पण भांडवलशाहीहि नष्ट होऊन राष्ट्राचें सैन्य हें या नव्या सिद्धांतिक अर्थशास्त्रीय मतप्रसाराचा दूतगण असें स्वरूप त्याला आलें आहे.

(२३) राज्य-शास्त्र व इतिहासशास्त्र

अशा रीतीनें इतर अनेक शास्त्रांचा उल्लेख केला असतां आम्हीं इतिहास-शास्त्र मात्र अद्यापि वगळलें. पण त्याचें कारण हेंच कीं इतिहासशास्त्र व राज्य-शास्त्र यांचा संबंध आम्ही इतका निकट मानतों कीं त्या दोहोंची जवळ जवळ समान व्याप्तिच होते. विशेषतः जे लोक राज्यशास्त्र हें मुख्यतः अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे असें मानितात, त्यांना इतिहास व राज्यशास्त्र यांची समव्याप्ति मानल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. इतिहासाला सामाजिक हेंहि एक अंग असतें व इतिहासशास्त्र हें समाजशास्त्र या व्यापक सदराखालीं पडतें. पण राज्य-शास्त्र हेंहि समाजशास्त्राचेंच मुख्य अंग मानावें लागतें. यामुळें इतिहासशास्त्र व राज्यशास्त्र यांची समव्याप्ति मानण्यास कांहींच प्रत्यवाय येत नाहीं. जगाचा इतिहास म्हणजे मनुष्यस्वभावाचा इतिहास. राज्यशास्त्र परिणत होण्याला जो अनुभव लागतो तो सर्व ज्याला आपण ‘ इतिहास ’ म्हणतों त्यांतच ग्रथित झालेला आहे. किंबहुना इतिहासांत राज्यसंस्थांच्या हकीकतीला जितकें महत्त्व दिलेलें आढळतें तितकें समाजाच्या इतर अंगांच्या हकीकतीला दिलेलें आढ-ळत नाहीं. यावरूनहि इतिहास व राज्यशास्त्र हीं किती एकजीव आहेत हें दिसून येईल. राज्यकारभारांतून इतिहासवृक्षाचीं बीजें निर्माण होतात व फिरून त्या इतिहास—वृक्षाला राज्यसंस्थारूपी फळें येतात.

(२४) इतिहास हा मुख्यतः राज्यसंस्थांचाच इतिहास !

कोणताहि इतिहास घेऊन पहा. त्यांत राज्यसंस्थांच्या पूर्वकालीन किंवा तत्कालीन घडामोडींचीच हकीकत मुख्यतः दिलेली असते. जुन्या काळीं स्वतंत्र वागणारे जुलमी सत्ताधीश राजे होते, तेव्हां इतिहासाचा मुख्य विषय त्या राजांनीं व्यक्तिशः किंवा त्यांच्या घराण्यांनीं केलेले पराक्रम, युद्धें, कीर्तिलाभाच्या इतर गोष्टी, सुखलालसेनें केलेले खेळ, चोचले, व्यवस्था, प्रधानमंडळें, सेनापति यांच्या अदलाबदली, बंडें, क्रांत्या, उत्पात, धाडसाचे किंवा लोकोपयोगार्थ किंवा धर्मसाधनार्थ केलेले उद्योग, शास्त्रकलादिकांचा घेतलेला परामर्ष विद्यावृद्धीचे प्रयत्न—इत्यादि विविध पण राजे लोकांनीं केलेल्या गोष्टींच्या वर्ण-

नाचा असे. रोमच्या राज्यासारख्या राज्याचा इतिहास घेतला तर त्यांत आलटून पालटून प्रथम राजे, मग सुलतानी पद्धतीनें व अधिकारानें वागणारे लोकप्रतिनिधी, व मग खुद्द जुलमी बादशहा कसकसे झाले याची, व या सर्वांच्या कारकीर्दींत घडलेल्या राज्यकारभाराची हकीकत वाचावयास मिळते. अथवा अमेरिका स्विट्झरलंडसारख्या राष्ट्रांचा इतिहास घेतला तर लोकशाही राज्यकारभाराची हकीकत वाचावयास मिळते. पण नुसता ' इतिहास ' म्हटला म्हणजे तो राज्य–संस्थांचा इतिहास हाच अर्थ कोठेंहि आढळतो. राजकीय इतिहास हेंच ' राज्यशास्त्रा 'चें प्रधान अंग होय.

(२५) भविष्यपुराण इतिहास नव्हे

तथापि प्रस्तुत पुस्तकांत कोणत्याहि एका किंवा अनेक देशांचा राजकीय इतिहास समग्र किंवा संक्षिप्त असाहि सांगण्याचा आमचा हेतु नाहीं. इतिहासाचें महत्त्व राज्यशास्त्राच्या या प्रस्तावनेंत उल्लेखिण्याचें मुख्य कारण इतकेंच कीं, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें राज्यशास्त्र हें प्रायः अनुभवसिद्ध असें शास्त्र आहे व हा अनुभव इतिहासांतच सांपडतो. मग तो इतिहास लेखी, गद्य, ग्रंथ, काव्यें, पवाडे, प्रशस्त्या, दंतकथा किंबहुना अर्धवट अद्भुत वर्णनात्मक आधिदैविक संस्कृतीचीं पुराणें–कोणत्याहि स्वरूपांत असो. मात्र इतिहासाचा विषय भविष्य वर्णन करण्याचा नसतो. पूर्वेतिहासाच्या ज्ञानानें पुढील काळच्या स्थितीविषयीं अनुमान करितां येण्यासारखें असतें; आणि अनुमान व भविष्य यांत म्हणण्यासारखा फरक नाहीं. भविष्य या शब्दांत कांहीं दैवी चमत्काराच्या सामर्थ्याचा अंश असल्याविषयीं लोकभ्रम आहे. परंतु पद्धतशीर केलेलीं, म्हणजे अनुभवावरून सिद्ध झालेले पक्के नियम लावून बनविलेलीं अनुमानें हीं ' भविष्या ' इतकींच खरीं ठरूं शकतात. राज्यशास्त्राहून इतर शास्त्रांनाहि इतिहासग्रथित अनुभव हाच मुख्य पाया आहे. पण त्याला नुसतें ' इतिहास ' हें नांव नसून त्या त्या विषयाचें नांव त्या शब्दाच्या मागें जोडावें लागतें. उदाहरणार्थ, चित्रकलेचा इतिहास, वैद्यकशास्त्राचा इतिहास, प्राणिशास्त्राचा इतिहास इत्यादि.

(२६) इतिहासज्ञान व शहाणपण

जें फल इतिहासाच्या अध्ययनानें तेंच राज्यशास्त्राच्या अध्ययनानें मिळेल. इतिहासावरून राजकीय शहाणपण शिकण्याचें मनुष्य मनांत आणील तर तें त्याला शिकतां येईल. पण मनुष्यानें इतिहास हा जर केवळ मनोरंजक वाङ्मय

म्हणूनच वाचला, त्यांतील अद्भुत कथा वाचण्यापुरतीच त्यानें आस्था ठेवली, त्यांतील चटकदार गोष्टी हाच काय तो मनुष्यस्वभावाचा खरा किंवा संपूर्ण नमुना मानला, किंवा मन याहून थोडें मोठें करून कां होईना, ऐतिहासिक मानवचरित्रांतल्या आनंदायक प्रसंगांनीं आनंद व दुःखदायक प्रसंगांनीं दुःख मानलें, व अशारीतीनें सहानुभवच घेतला, तरी तेवढ्यामुळें मनुष्यानें इतिहासाचा खरा उपयोग करून घेतला असें होत नाहीं. कारण हे उपयोग वरवरचे आहेत. अंतरंगस्पर्शी नाहींत. भोळ्या श्रद्धाळू लोकांनीं अद्भुत रसपोषक भाग उचलला, सात्विकांनीं सहानुभूतीचा भाग उचलला, आणि वाङ्मयप्रेमी लोकांनीं इतिहासाच्या भाषेंतील वक्तृत्वाचा आनंदरस लुटला, तरी इतिहासाच्या गाभ्यांत अंतरंगांत बोध, शहाणपणाची शिकवण, ही कांहीं बाकी उरतेच. पण त्या दृष्टीनें इतिहास वाचील त्यालाच ती लाभेल. पंचांगभर सण लिहिले आहेत. पण अभागी कपाळकरंट्याला त्यांतला एकहि वांट्याला येत नाहीं. शकुनवंतींत अशुभ शकुनाइतकेच शुभ शकून असतात. पण दुर्दैवी मनुष्याला अशुभ शकुनावरच सुपारी ठेवण्याची बुद्धि होते त्याला काय करणार ?

(२७) इतिहासांत पुनरुक्ति पण वैचित्र्य असतें

अशा रीतीनें इतिहसांतून अनेकांनीं आपापल्या अभिरुचीप्रमाणें पात्रतेप्रमाणें अनेक भाग उचलले म्हणजे जें सत्व खालीं तळाशीं उरतें तेंच राज्यशास्त्राचें मुख्य घटकद्रव्य होय. विद्यमान सर्व देशांतील राज्यसंस्था पाहिल्या असतां त्या, याच ऐतिहासिक सत्वानें, मात्र पुटावर पुटें बसून व संस्कारावर संस्कार होऊन बनलेल्या आहेत असेंच आढळून येईल. इतिहास हा त्याच त्या प्रसंगांनीं पुनरुक्त झालेला आहे असें दिसतें. त्याचें कारण मनुष्यस्वभाव अनेक युगांतरें झालीं तरी फारसा बदललेला नाहीं. परंतु या पुनरुक्त प्रसंगांतहि बारिक नजरेला हें आढळून येईल कीं, एकसारखा तंतोतंत सोळा आणे प्रसंग दुसरा असत नाहीं. त्यांत फरक असतोच. सर्व मनुष्यें हीं एकच जाति असतां, एकच घराण्यांत काय, पण एकाच आईबापांच्या पोटींहि आलेल्या मुलांचे चेहरे सर्व हुबेहूब सारखे नसतात. एकत्वांत अनेकत्व, सामान्यांत विशेषत्व, व एकजिनसीपणांत वैचित्र्य हीच खरी ईश्वरी किंवा निसर्गकृत लीला होय. आणि जगांत आज शेंपन्नास लहानमोठ्या व कमीअधिक स्वतंत्र अशा देशांत ज्या राजसंस्था अमलांत आहेत, त्यांतील वैचित्र्य पाहून

याच ईश्वरी किंवा निसर्गकृत लीलेचा प्रत्यय येतो. राज्यशास्त्राच्या मूल तत्त्वांच्या वर्णनांत त्या संस्थांचा उपयोग उदाहरणादाखल फार होणारा आहे.

(२८) राज्यशास्त्राची फलश्रुति

राज्यशास्त्राला 'शास्त्र' हें नांव दिलें म्हणजे, जुन्या हिंदी पद्धतीप्रमाणें त्याची फलश्रुतिहि सांगितली पाहिजे. ती अशी आहे. या शास्त्राचा मूळ प्रणेता ईश्वर होय, कारण त्यानेंच मनुष्यस्वभाव उत्पन्न केला; आणि मनुष्यस्वभावानेंच राज्यसंस्था उत्पन्न केली, म्हणून राज्यशास्त्राचें अध्ययन करणाराला ईश्वरोपासनेचें पुण्य लाभतें. ती ईश्वराचीच एकप्रकारची सगुणोपासना होय. मनुष्यस्वभावांत त्रैगुण्य आहे. परंतु त्यापैकीं सत्वगुणाचा अनुभव देणारे घेणारे लोक थोडेच असतात. मुख्य खेळ रजोगुणाचा असतो. तामस गुण हाहि अपवाद स्वरूपाचाच समजावा. कारण मनुष्यमात्राचे हेतु किंवा चतुर्वर्ग (धर्मअर्थकाममोक्ष) केवळ सत्वगुणपालनानें साधत नाहींत; उलट रजोगुणपालनानें जोंपर्यंत त्याचें कार्य साधतें तोंपर्यंत तामसगुणाचा अंगीकार तो करीत नाहीं. रजोगुणांत स्वार्थ व स्वातंत्र्यबुद्धि हीं प्रमुख आहेत. या दोहोंचाहि लाभ मनुष्याला राज्यसंस्थेपासून मिळू शकतो. राज्यशास्त्राच्या अध्ययनापासून अदृष्टफल काय मिळेल हें सांगणें कठिण; कारण तें अदृष्टच. पण धन, धान्य, संपत्ति, यश, कीर्ति, अखंड राष्ट्रीय संततिपरंपरा, परोपकारादि मनुष्यसेवादि मानीव ऐहिक पुण्यमार्गाची प्राप्ती, इत्यादि हीं राज्यशास्त्राध्ययनाचीं दृष्ट फलें होत.

भाग २ रा

राजसंस्थांचा उगम व आधार

(२९) मनुष्याचें व्यक्तित्व व सामुदायिकत्व

मनुष्याचा जीवात्मा आणि त्याच्या देहाला मिळालेलें व्यक्तिनाम व व्यक्तिरूप एवढीच काय ती मनुष्यप्राण्याची या जगांत खास मालकीची अशी मत्ता आहे. बाकी हवा, पाणी, भूमि यांपासून तों त्याच्या देशांतल्या राज्यसंस्थेच्या

मालकीच्या संपत्तीपर्यंत सर्वांमध्यें तो यथांश सहभागी असला तरी, त्याची त्यां-वर स्वतंत्र्य मालकी नाहीं. त्याला इतर अनेक भागीदार आहेत. व्यक्ति-नामाच्या पलीकडे जाऊन त्याला आईचें किंवा बापाचें नांव लावावयाचें झालें तरी, आपलीं भावंडेंहि तींच नांवें लावतात, व हक्कानें आणि न्यायानें लावतात, असें त्याला आढळतें. स्वातंत्र्याबुद्धि-प्रधान मनुष्यप्राण्याच्या पारतंत्र्याला, वरील उपाधीच्या त्याच्या बंधनाला, येथून प्रारंभ होतो. पण या उपाधीला कंटाळून तो आपण होऊन वनवास एकांतवास पतकरीत नाहीं. इतकेंच काय पण आश्रयाकरितां, रक्षणाकरितां, सुखवृद्धीकरितां, आनंदवर्धनाकरितां, भागीदारीच्या तत्त्वानें दुःखभार हलका होण्याकरितां, तो होऊन इतरांची संगति स्वेच्छेनें पत्करितो. मनुष्य हें समाजाचें मूलच आहे. आणि मुलें जशीं आई-च्या कुशींत शिरतात, किंवा तिच्या पाठोपाठ तिला चिटकून वावरत असतात, त्याप्रमाणें मनुष्य हा समाजाला सहसा सोडून जात नाहीं व केव्हां केव्हां तर त्याला तो अगदीं बिलगून चिटकून राहतो.

(३०) सामुदायिक संबंधाचा नफातोटा

उपयोगामुळें किंवा कृतज्ञतेमुळें ममत्व वाटतें व वाढतें. त्याप्रमाणें प्रथम सर्वांत जवळच्या उपयोगाचें म्हणून आपलें कुटुंब म्हणजे आई बाप भावंडें, व तेढ्या नात्याचेहि कांहीं कांहीं आप्त, हे आपलेसे वाटतात. त्यांच्याविषयीं ममत्व व अभिमान वाटतो, व त्यांच्या करितां थोडासा स्वार्थत्याग करण्या-लाहि मनुष्य प्रसंगविशेषीं तयार होतो. मग एकाहून दुसरा अधिक लांब, त्याहून तिसरा कोणी अधिक लांब, या क्रमानें देशाच्या सरकारापर्यंत कमी अधिक ऋणानुबंधी अशा सामाजिक घटकांची साखळी लागते. आपला परका, जव-ळचा, लांबचा, ही भावना सापेक्ष व तुलनात्मक अशीच असते. सर्वात्मतेनें किंवा निखालस आपला व निखालस परका असें कोणालाहि म्हणतां येतच नाहीं. विरोध दर्शविण्याला, म्हणजे व्यवच्छेदकत्वाचें ज्ञान करून देण्याला, केव्हां या साखळींतला हा दुवा तर केव्हां तो दुवा उपयोगी पडेल, इतकेंच. व्यक्तिनाम, पितृनाम, कुटुंबनाम, कुलनाम, गोत्रनाम, जातिनाम, ग्रामनाम, प्रांतनाम, देशनाम या सर्वांचा उपयोग आपलेपणा दाखविण्याप्रमाणें परकीपणा दाखविण्यालाहि यथाप्रसंग उपयोगी पडतो. पण यांपैकीं कोणालाहि कारणपरत्वें तो आपला म्हणो किंवा परका म्हणो, त्या सर्वांचा व त्याचा संबंध न तुटण्या-

सारखा जोडलेला असतो. गोताचा रक्तसंबंध तोडणें अशक्यच आहे. आणि देशांतील सरकारचा राग आला तरी देशत्याग केल्याशिवाय सरकारचा संबंध तुटूं शकत नाहीं.

(३१) मनुष्यदेह व राज्यसंस्था यांचें रूपक

प्रस्तुत राज्यशास्त्राच्या पुस्तकांत आपणाला कुटुंब किंवा जातिधर्म यांविषयीं फारसा विचार करावयाचा नाहीं. तर एका टोंकाला मनुष्यव्यक्ति, व दुसऱ्या टोंकाला तो ज्या देशांत, राष्ट्रांत, राज्यांत राहतो तद्विषयक राज्यसंस्था, या पुरताच विचार करावयाचा आहे. आतां व्यक्ति घेतली तरी तेंहि वास्तविक एक राज्यच आहे. कारण व्यक्तिचरित्र पूर्ण होण्याला राज्याप्रमाणेंच व्यक्ती-लाहि घटना व चालकशक्ति असावी लागते, ती असते व ती राज्ययंत्राप्रमाणें राज्यतंत्राप्रमाणें कार्यहि करिते. कोणी तत्त्वज्ञानी इंद्रियांना रथाचे घोडे म्हणतो, व त्यांचा सारथी मन अशी कल्पना करून जीवयात्रा व रथयात्रा यांची सांगड बसण्यासारखें रूपक बनवितो. कोणी मनाला राजा अशी संज्ञा देऊन इंद्रियांना त्याची प्रजा ठरवितो, आणि मन व इंद्रियें यांच्या परस्पर-संबंधाला राज्यकारभाराचें स्वरूप देतो. कोणी म्हणतो शरीर हें वाफेचें यंत्र असून मन हा त्या यंत्रांतला 'गव्हर्नर' आहे. मिळून काय एकच. तीनहि रूपकांत एक स्वतंत्र सत्ताधीश, व इतर त्याची आज्ञा पालन करणारी प्रजा, हीच गोष्ट मानलेली दिसून येते. पण प्रस्तुत आपणाला मनुष्य-व्यक्तिरूप राज्यसंस्थेचाहि विचार करावयाचा नाहीं. तें काम प्राणिशास्त्रवेत्ते व मानस-शास्त्रवेत्ते यांजवरच सोंपविलें पाहिजे.

(३२) राज्यसंस्था म्हणजेच राष्ट्रपुरुष

मनुष्यप्राण्याविषयीं ज्याप्रमाणें "तेंहि एक राज्य आहे" असें म्हणतां येतें त्याप्रमाणें उलट, राज्यसंस्था घेतली तरी तो मनुष्यासारखाच प्राणी आहे, असें त्याविषयीं म्हणतां येईल. त्याला समष्टि हें रूप, व राज्यसंस्था हें नांव असलें तरी प्राण्याप्रमाणेंच जगणें, चलनवलनादि करणें, इच्छा आकांक्षा तृप्त करणें, आत्मरक्षण करणें, इत्यादि सर्व गोष्टी प्राण्याप्रमाणेंच राज्यालाहि करावयाच्या असतात. म्हणून राज्यसंस्था हा एक राष्ट्रपुरुष असा कल्पून, त्याचें चरित्र तदनुरूप शारीरशास्त्र व मानसशास्त्र यांच्या सहाय्यानें पाहिलें तपासलें पाहिजे. व्यक्तीऐवजीं संघटित समाज हा गणनेंतील मूळांक असें मानावयाचें इतकाच

फरक. मनुष्यप्राण्याचीं मृत शरीरें चिरून फाडून आंत पाहून शारीरशास्त्र्यांनीं आपलें शास्त्र बनविलेलें आहे. आणि जिवंत मनुष्याचे गुणधर्म पाहून प्राणशास्त्र रचलें गेलें आहे. त्याचप्रमाणें राज्यशास्त्राचीहि गोष्ट होय. हें शास्त्र तयार करणारांना मृत राज्यसंस्थांचा इतिहास तर उपयोगी पडतोच, पण जिवंत राज्यसंस्थाहि या कामीं त्यांना बिनमोल साहाय्य देतात. जिवंत मनुष्यप्राण्याचें अंतरंग अपारदर्शक अशा चामड्यानें मढविलेलें असल्यामुळें, आंतल्या प्राणात्मक क्रिया निरीक्षकाला दिसत नाहींत. पण राष्ट्रपुरुषाचें शरीर अंतर्बाह्य दृष्टीस पडत असतें. चारीं अंगांनीं कांचा लावून बनविलेल्या एखाद्या घड्याळांतल्या चक्राप्रमाणेंच जिवंत राज्यसंस्थांच्या अंगांतील सर्व भागांचीं कामें दूर असून स्वस्थपणें पाहतां येतात.

(३३) रूपकाचा खुलासा

आतां राष्ट्रपुरुष म्हटला म्हणजे तें रूपक शक्य तितक्या अंगांनीं पुरें करणें आलें. पण तें तसें पुरें करण्यांत हानि नसून ज्ञान व स्वारस्य यांची वृद्धिच होण्यासारखी आहे. राष्ट्रपुरुषाला शरीर देह म्हणून कांहीं मुलख किंवा भूमिप्रांत पाहिजे. त्या देहांत रक्तपिंडांप्रमाणें कांहीं लोकसंख्या पाहिजे. या लोकसंख्येचा परस्पर संबंध जोडणाऱ्या शिरा, धमन्या, स्नायू, संवेदनाशील तंतु ही सामग्री हवीच; व ती राज्यसंस्थांतर्गत उपसंस्थांनीं बनविली जाते. रक्तपिंड समृद्ध ठेवण्याला पौष्टिकरस लागतो त्याप्रमाणें राष्ट्रपुरुषाच्या शरीरसंवर्धनाला द्रव्य धन संपत्ती हीं लागतात. शरीराच्या एका भागाचा संदेश निरोप दुसऱ्या भागाला पोंचविण्याला ज्ञानतंतूंचें जाळें लागतें त्याप्रमाणें राष्ट्रपुरुषाच्या शरिराला पोस्ट, तार हीं खातीं किंवा दूतगण लागतात. ज्ञानतंतूवर हुकमत चालवून त्यांच्या साहाय्यानें ज्ञानेंद्रियांकडून कामें घेण्याचें काम राष्ट्रशरीरांत करण्याला अधिकाऱ्यांचीं मंडळें असतात. देहसंरक्षणाला जसे हातपाय पुढें सरसावतात त्याप्रमाणें राष्ट्रसंरक्षणाला पोलीस व सैन्य हें असावें लागतें. आणि राष्ट्रशरीर निरोगी तेजस्वी राहण्याकरितां, सुसंस्कृत शुद्ध मेंदूप्रमाणें, राज्यसंस्थेला न्यायखातें, धर्मखातें, शिक्षणखातें इत्यादि लागतात व असतातहि.

(३४) राष्ट्रसृष्टींतील भीम व वालखिल्य

आम्हीं राज्यसंस्थेला ' राष्ट्रपुरुष ' हें नांव दिलें आहे. परंतु त्याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, मनुष्यसृष्टींत माणसें म्हटलीं म्हणजे तीं सर्वं सारख्या

आकाराचीं, उंचीचीं, वजनामापाचीं, स्वभावाचीं व गुणावगुणांचीं असतात असें नाहीं. त्याप्रमाणें राज्यसंस्था झाल्या म्हणून त्या कांहीं सगळ्या सारख्याच असत नाहींत. वृकोदर भीम हा मनुष्य होता, तसेंच वालखिल्य ऋषी हीं देखील माणसेंच होतीं. पण कोणीकडे तो एकाचा पर्वतप्राय देह, व प्रचंड वृक्ष उपटून खांद्यावर घेऊन त्यांनीं दुसऱ्यांना तडाखे देण्याची शक्ति ! आणि कोणीकडे ती मानवनामधारी, पण गाईच्या खुरानें पडलेल्या खळग्यांत गटंगळ्या खाणारीं, अंगुष्ठमात्र देहधारी वालखिल्यें ! कोणीकडे आधुनिक सँडो गामा ! आणि कोणीकडे सर्कशींत विनोदाकरितां खेळावयास बाहेर काढलेले ठेंगू बटुवामन विदूषक ! असें असतां या सर्वांना 'मनुष्य' हें एकच नांव दिलें जातें, किंबहुना त्या नांवावर त्या सर्वांना सारखाच हक्क सांगतांहि येतो. तसेंच मुंगी आणि हत्ती हे दोघेहि 'प्राणि' या एका सदराखालींच घालावे लागतात. त्याप्रमाणें राज्यसंस्थांचीहि गोष्ट आहे. अंकगणितांत (१) या आंकड्याला गणिताच्या दृष्टीनें कोठेंही सारखीच किंमत. मग तो 'एक' म्हणजे रत्नांचा हार असो किंवा बजरबटू असो; राजा असो किंवा रंक असो; गरूड असो किंवा गांधिल असो ! त्याचप्रमाणें राज्यसंस्था म्हटली म्हणजे तिला अंकगणितांतील 'एकीएके एक' ही किंमत आलीच. आकार, क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, उत्पन्न, खर्च, भांडवल, संपत्ती, विद्यासंपन्नता, लष्करी बलाढ्यता, इत्यादि बाबतींत एक राज्यसंस्था किंवा संस्थान दुसऱ्याहून कितीही मोठें असो, त्याची गणति एकाच सदरांत करावी लागते. स्वतंत्रता, स्वाधीनता, अधिकारपूर्णता या गोष्टी दोघांनाहि समान होत.

(३५) कांहीं उदाहरणें

आम्ही म्हणतों हें खरें कसें ठरतें हें दाखविण्याकरितां दोन टोंकांचीं अशीं कांहीं उदाहरणें देतों. क्षेत्रफळानें रशिया, संपत्तीनें अमेरिका, अखंडित परंपरेनें व साम्राज्यवैभवानें इंग्लंड, कर्तृत्वानें जर्मनी, इत्यादि राज्यें पहिल्या प्रतीचीं मोठीं आहेत. पण त्यांच्या जोडीला 'आइल ऑफ मॅन' किंवा 'मोनॅको' हीं संस्थानें, राज्यें किंवा राज्यसंस्था बसविणें म्हणजे हास्यास्पदतेचा कळस होतो असें कोणासहि वाटेल. पण तें अनिर्वाह्य ठरतें. कसें तें पहा. मोनॅको या संस्थानचें क्षेत्रफळ फक्त आठ चौरस मैल आहे. एकंदर लोकसंख्या पंचवीस हजाराच्या आंत आहे. तिची वांटणी अवघ्या तीन शहरांत मिळून

झालेली आहे. त्यांतलें सर्वांत मोठें शहर अकरा हजार वस्तीचें असून राजधानीची लोकसंख्या दोन हजार आहे. या राज्याचें मुख्य उत्पन्न जुगारीच्या अड्ड्यांपासून आहे, व तें जास्तींत जास्त एक लक्ष पौंडांपर्यंत असतें. हें संस्थान पोलीस, न्यायाधीश, विद्याधिकारी वगैरे अधिकारी ठेवीत असेल कीं नाहीं, किंवा ठेवीत असेल तर ते कोणत्या दर्जाचे ठेवीत असेल, त्याची कल्पना कोणीहि सहजच करावी. प्रसंग पडल्यास हें संस्थान शत्रूपासून आत्मरक्षण कितपत करूं शकेल याचीहि कल्पना सहज होईल. तथापि, स्वतंत्र राजाच्या अनियंत्रित अंमलाखालीं असलेल्या अशा ॲबिसीनिया, मोरोक्को, इराण, रशिया, तुर्कस्थान, अफगाणिस्तान वगैरे राज्यांच्या जोडीला या मॉनॅकोच्या राज्याला बसवून राज्यशास्त्रवेत्त्याला त्याची गणति व वर्गवारीनें उल्लेख त्या इतरांच्या बरोबरीनें करावा लागतो.

(३६) कांहीं गमतीचे प्रकार

मॉनॅकोच्या छोट्या बंदरांत कस्टम खात्याचे अधिकारी कचेरीचा थाट मांडून बसतात, व मोठ्यामोठ्या युरोपियन राष्ट्रांच्या ऐटीनें परदेशी मालावरील जकात सक्तीनें वसूल करितात, हें पाहिलें म्हणजे कोणाला कौतुक वाटणार नाहीं ! तसेंच या संस्थानचे शेंपन्नास शिपाई, ज्यांचें नेहमीचें काम जुगारी टेबलांच्या आसपास घिरट्या घालून एखादेवेळीं एखाद्या दारुड्या बदफैली भामट्याला अटक करण्याचें असावयाचें, तेच एखादवेळीं लष्करी थाटाचा पोषाख करून, एखाद्या प्रतिष्ठित पाहुण्याचा 'गार्ड ऑफ ऑनर' म्हणून सत्कार करितांना, व लगेच 'लष्करी फौज' म्हणून परेडच्या मैदानावर सलामी देतांना घेतांना पाहून किती मौज वाटेल ! पण हा सर्व अधिकारस्वातंत्र्याचा गुण होय. दुसरें उदाहरण इंग्लंडजवळील 'आइल ऑफ मॅन' या बेटाचें. या संस्थानचें ऐन उत्पन्न सुमारें दोनतीन लक्ष पौंड इतकेंच आहे. यांत एकच मोटें शहर सुमारें वीस हजार लोकसंख्येचें व हजार दोन हजार लोकसंख्येची दुसरीं एकदोन आहेत. यांत त्रेचाळीस प्राथमिक शाळा, दोन हायस्कुलें व पोलिससंख्या पासष्ट जवान असें असतां, एरवींचें ऐश्वर्य इतकें कीं, एक गव्हर्नर, एक अटर्नी जनरल, एक मुख्य कायदेकौन्सिल, एक दुय्यम कायदेकौन्सिल, व स्त्रीपुरुष मिळून सुमारें अडतीस हजार मतदार आहेत. पण ब्रिटिश साम्राज्यांत युद्ध

इंग्लंडच्या खालोखाल याचा नंबर लागतो. कारण या बेटाचे कायदे सर्वस्वीं या बेटांतील कायदेमंडळाकडूनच केले जातात.

(३७) जार्सी बेटाचें उदाहरण

अशाच रीतीनें ब्रिटिश साम्राज्यांतील दुसऱ्या एका बेटाला, म्हणजे जार्सी या छोटेखानी बेटाला, स्वातंत्र्य किती आहे याचा एक गमतीदार उल्लेख लॉर्ड हॉलडेन यांच्या चरित्रांत आम्हांला नुकताच वाचावयास मिळाला. या बेटाचें क्षेत्रफळ अवघें अठ्ठावीस हजार एकर, व लोकसंख्या पन्नास हजारांच्या आंत आहे. त्याचें उत्पन्न अडीच लक्ष पौंडांच्या आंत भरेल. तथापि कायद्याच्या दृष्टीनें हें राज्य स्वतंत्र आहे तें असें कीं, ब्रिटिश पार्लमेंटचे कायदे या संस्थानला लागूं होऊं शकत नाहींत. त्याविषयीं लॉर्ड हॉलडेन यानें आपल्या बॅरिस्टरीच्या अनुभवांतील एक अनुभव म्हणून खालील हकीकत दिली आहे:—

" जार्सी बेटांत कांहीं दिवस राहत असलेल्या एका फ्रेंच स्त्रीला, बेटांतील कायद्याविरुद्ध घडलेल्या कांहीं एका गुन्ह्याबद्दल, मुख्य न्यायाधिशानें फांशीची शिक्षा दिली. हें ऐकून फ्रान्सच्या सरकारानें इंग्लंडला लिहिलें कीं " या बाईचा गुन्हा पोलिसांनीं खटला भरून फार तर दंड होण्याइतका हलका आहे. तेव्हां हा ' न्यायापवाद ' तुम्ही कसेंहि करून होऊं न द्यावा " ! तेव्हां इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय मंत्र्यानें जार्सी बेटच्या अधिकाऱ्यांना तसें लिहिलें. पण ते दाद देईनात. तेव्हां सगळ्यांत मोठा हुकूम म्हणून, खुद्द राजाज्ञा काढवून ब्रिटिश प्रधानमंडळानें त्या फ्रेंच स्त्रीला परस्पर माफी जाहीर केली ! पण जार्सी बेटाच्या कायद्याप्रमाणें, इंग्लंडच्या राजाचाहि हुकूम कां होईना पण तो जार्सी राज्याच्या पार्लमेंटच्या दप्तरीं मंजूर व नमूद झाल्याशिवाय त्याचा अंमल होऊं शकत नाहीं. आणि योग तर असा आला कीं, या पार्लमेंटची एक बैठक पूर्वींच खलास झालेली असून दुसऱ्या बैठकीची तारीख या बाईच्या फांशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणी तारखेच्या नंतर ठरली होती. तेव्हां कायदेशीर असा कांहीं इलाज चालत नाहीं असें पाहून, शेवटीं इंग्लंडच्या प्रधानमंडळानें राजरोसपणें आडमार्ग स्वीकारला ! तो असा कीं ब्रिटिश आरमारांतील एक छोटें लढाऊ जहाज जार्सी बेटांकडे पाठविण्यांत आलें; फांशीच्या शिक्षेची बाई ज्या तुरुंगांत होती तो समुद्रकांठीं असल्यामुळें लढाऊ जहाजांतील सशस्त्र खलाशी किनाऱ्यावर उतरले; बेधडक तुरुंगांत शिरले; त्यांनीं त्या बाईला उचलून जहा-

जावर आणलें; आणि अशा रीतीनें तिला जार्सी सरकारच्या हद्दींतून पळवून लावल्यामुळें बेटाच्या अधिकाऱ्यांना अधिक कांहीं करितां आलें नाहीं! या भानगडीमुळें इंग्लंडचे न्यायाधिकारी व जार्सीचे न्यायाधिकारी यांचें मोठेंच रण जुंपलें. या मुद्याच्या हजारों कागदपत्रांचीं अनेक जाड फायलें झालीं. मुख्य प्रधान लॉर्ड रोजबरी यांच्या पुढें हाऊस ऑफ लॉर्ड्समध्यें मुकद्मा चालला.

जार्सी बेटातर्फे वकीलपत्र घेणाऱ्या लॉर्ड हॉलडेन याला मुकद्म्याची प्रास्ताविक सुनावणी करण्यासच दोन दिवस लागले! आणि शेवटीं निकाल इंग्लंडविरुद्ध झाला! बिचारी फ्रेंच बाई मृत्यूच्या शिक्षेंतून बचावली. पण तिचा जीव घेणें न घेणें हा या वादांत मुख्य मुद्दा नसल्यानें, 'फॅक्टम व्हॅलेट' म्हणजे 'वस्तुसिद्धि' (झालें गेलें सशास्त्र ठरलें) या तत्त्वाचा आधार घेऊन हें शिक्षेचें प्रकरण पुढें कोणीं धसाला लावलें नाहीं!

(३८) सांगली दरबार व गणपति संस्थान!

असेंच एक गमतीचें उदाहरण केवळ तत्त्वदृष्ट्या आमच्या इकडीलहि सांगतां येण्यासारखें आहे. तें एका दाक्षिणी संस्थानिकाचें आहे. सांगली संस्थानचे अधिपति पटवर्धन हे गणेशभक्त असून, त्यांनीं आपल्या राज्यांतून उत्पन्न तोडून देऊन संस्थानच्या पोटांतलेंच पण स्वतंत्र संस्थान म्हणून 'गणपति संस्थान' या नांवाचें राज्य उत्पन्न केलें. या नव्या संस्थानांत फौजदारी असा अधिकारी नाहीं, पण गणपति संस्थान हें मुलकी व जमाखर्चाच्या दृष्टीनें पूर्ण स्वतंत्र आहे. तो अधिकार सांगली संस्थानच्या दरबारकारभाऱ्याच्या हातीं असतो; पण स्वतः या संस्थानिकांनाच वहिवाटदार म्हणून कांहीं ठराविक पगार आहे. जुन्या अमदानींत एकदां तात्यासाहेब सांगलीकर यांनीं आपल्या प्रेमांतले दरबार कारभारी आण्णासाहेब पटवर्धन यांना गणपति संस्थानचे मुख्याधिकारी नेमलें. पुढें गणपति संस्थानचे वहिवाटदार म्हणून आपणांला जो पगार मिळत असे तो वाढविला जावा अशी इच्छा संस्थानिक तात्यासाहेब यांना झाली! ही इच्छा अर्थात् दरिद्रीच होती! पण ती सफळ होण्याकरितां संस्थानिकाला (गणपति संस्थानचा वहिवाटदार म्हणून) दरबार–कारभाऱ्याकडे अर्ज करावा लागला! पण त्यानें तो नामंजूर केला!! आतां तात्यासाहेब संस्थानिक व आण्णासाहेब दरबार-कारभारी हे प्रेमानें गळ्यांत गळा घालणारे, व श्रीमंतांनीं आण्णाला "आण्णा मला पगार वाढीव कीं रे!"

असें म्हणण्याच्या परस्पर संबंधांतलेच होते ही गोष्ट वेगळी. पण या गमतीदार उदाहरणानें मोनॅको किंवा जार्सी या संस्थानांच्या म्हणजे राज्यांच्या उदाहरणाप्रमाणेंच, एक मोठेंच तत्त्व प्रस्थापित होतें. तें असें कीं कोणत्याहि राज्यसंस्थेचा मोठेपणा तिला अंतिम अधिकाराचें स्वातंत्र्य किती आहे यावरून ठरवावयाचा व ओळखावयाचा असतो.

(३९) आमचीं देशी संस्थानें

हिंदुस्थानचे बादशहा व हिंदुस्थानांतील देशी संस्थानें यांचीं परस्पर नातींहि या दृष्टीनेंच बोधप्रद आहेत. फांशीच्या शिक्षेपर्यंत ज्या संस्थानिकांना स्वतंत्र अधिकारानें गुन्हेगारांना संस्थानच्या न्यायकोर्टात शिक्षा देतां येते असे संस्थानिक हिंदुस्थानांत आज पुष्कळ आहेत. आणि जार्सी किंवा आइल ऑफ मॅन यांप्रमाणें तत्त्वतः आमच्या या देशी संस्थानांना खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटचेहि कायदे बंधनकारक होत नाहींत ! फांशी देण्याच्या अधिकाराप्रमाणें संस्थानाच्या प्रजेकरितां कायदे करण्याचा स्वतंत्र अधिकार कांहीं छोट्या संस्थानिकांनाहि आहे; व तो इतका कीं त्यांच्या राज्यांत कायदेकौन्सिलें नसल्यास, पार्लमेंटचे कायदे खुद्द इंग्लंडच्या राजावर जितके बंधनकारक आहेत तितकेहि ते या संस्थानिकांवर नाहींत ! म्हणजे ते आपल्या मर्जीनें तोंडानें बोलतील तो व हातानें लिहितील तो कायदा होऊं शकतो. अशा संस्थानिकांनीं, आपलीं राज्यें स्वतंत्र आहेत व आपण त्या स्वतंत्र राज्यांचे अनियंत्रित राजे आहों, असें म्हटल्यास कायद्याच्या दृष्टीनें त्याला हरकत कोणती ? हे संस्थानिक व इंग्लंडचे राजे यांचे मित्रभावाचे करार व मित्रभावाचे तह झाले असले तरी, इतर स्वतंत्र राष्ट्रांतील परस्पर तहाइतकेंच त्यांना त्यांचें बंधन आहे. म्हणजे " आम्ही हे तह यापुढें मानणार नाहीं असें एकानें दुसऱ्यास म्हटलें " तरी तत्त्वतः चालण्यासारखें असतें.

(४०) श्वा युवा मघवा !

आतां हीं संस्थानें झालीं काय, मोनॅको झालें काय, जार्सी झालें काय, हीं मुठींत मावतील एवढीं राज्यें. परराष्ट्रांनीं किंवा इंग्लंडनें चिरडून टाकावयाचें मनांत आणल्यास त्यांना काय उशीर ? येऊन जाऊन राष्ट्रसंघासारख्या त्रयस्थ न्यायाधीशाकडे रडगाणें गावयाचें. पण त्याचा तरी उपयोग कितपत होऊं शकतो हें हल्लींच्या चीन व जपान यांच्या प्रकारणावरून दिसलेंच आहे.

हीं लहान राज्यें जगतातच कशीं ? असा कोणीं प्रश्न केल्यास त्याचें उत्तर खरें असें आहे कीं, तीं बुडविण्यापासून शेजारच्या मोठ्या राष्ट्रांचा म्हणण्यासारखा कांहीं प्रत्यक्ष फायदा नाहीं म्हणून ! किंवा मोठ्यामोठ्या राष्ट्रांच्या स्पर्धेत हीं सांपडल्यानें आयताच परस्पर त्यांचा बचाव होतो. किंवा हिंदुस्थानांतल्या संस्थानांप्रमाणें, तीं खालसा झाल्यापेक्षां स्वतंत्र राहूनच अधिराजाला अधिक उपयोगी पडतात. पण यांतलें कोणतेंहि उत्तर खरें म्हटलें तरी तीं राज्यें स्वतंत्र आहेत म्हणून जगतात असें म्हणण्यापेक्षां, अद्यापि नाश पावलीं नाहींत म्हणून स्वतंत्र आहेत व जोंपर्यंत तीं स्वतंत्र आहेत तोंपर्यंत "श्वानं युवानं मघवानमाह" या पाणिनीच्या सूत्राप्रमाणें कां होईना, तीं राष्ट्रमालिकेंत इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीनें बसूं पाहतात व बसूं शकतात हें कांहीं खोटें नाहीं. तात्पर्य, तात्त्विकदृष्ट्या पाहिलें तर एकाद्या राज्यसंस्थेला राज्य म्हणावयाला किंवा त्यांतील सर्वाधिकाऱ्याला राजा म्हणावयाला स्वतंत्र व संपूर्ण अधिकाराशिवाय दुसरें गमकच नाहीं. इतर गोष्टी गौण होत त्या निर्णायक नव्हत.

(४१) मूलभूत मानवी कुटुंब

उत्क्रांतिवादाचें सर्वच तत्त्वज्ञान खरें नसेल, पण मूळचा सृष्ट जीव हा अणुपरिमाण असून, त्यांतूनच पुढें सर्व विविध जीवसृष्टी परिणत होत गेली ही उपपत्ति बरीचशी खरी वाटते. त्याचप्रमाणें राज्यसंस्था ही मूळ दोन तीन साडे तीन मनुष्यप्राण्यांच्या कुटुंबापासून निघून, आजच्या जगड्व्याळ अशा साम्राज्यापर्यंत क्रमानें परिणत होत आली आहे हीच उपपत्ति इतिहासावरून सिद्ध होते. पण राज्यसंस्थेचे जे अनिवार्य गुणधर्म तेच बीजरूपानें व वृक्षारूपानें अवतरतात. राज्याला कमीत कमी जें लागतें तेंच बाप आई व मुलें मिळून बनणाऱ्या मानवी कुटुंबाला लागतें. साडेतीन माणसांच्या कुटुंबाला निदान सात पावलांनीं आक्रमणारी इतकी भूमि लागतेच. मग ती डोंगराच्या कपारींत सांपडो, किंवा छपरी बंदिस्त बांधिव घरांत सांपडो. या अणुपरिमाण राज्यांतील प्रजा म्हणजे तींच साडेतीन माणसें; किंवा त्यांतला बाप हा राजा म्हणून वगळलाच, तर अडीच माणसें. या तीन साडेतीन माणसांचे हितसंबंध एकजीव झालेले असतात. तीं वेळ पडल्यास सर्व मिळून परक्याशीं भांडतात, झगडतात. या तीन माणसांपैकीं बाप हा प्रबळ म्हणून सत्ताधारी असतो. तो हुकूम करितो ते इतरांना आज्ञाधारकपणें मानावे लागतात; व कोणी न

मानिले तर तो आपल्या अधिकारानें त्यांना शिक्षा सांगून अमलांतहि आणूं शकतो. जें पिंडीं तेंच ब्रह्मांडीं.

(४२) कुटुंबाचीच नगरसंघामध्यें परिणति

पुढें कुटुंबाची वाढ होऊन त्याच्याजागीं एकजीव असें कुळ किंवा घराणें आलें. पूर्वींचा जनक बाप म्हणून जो राजा होता तोच आतां कुलपति म्हणून राजा झाला. कुटुंबावर त्याची जी सत्ता तीच या कुळावर किंवा घराण्यावर चालूं लागली. पशूंचा जसा कळप असतो व त्या कळपाचा एक म्होरक्या असतो, तसेंच माणसाच्या घराण्याचें. या घराण्याचें पुढें मोठें घराणें म्हणजे गोत्र बनतें. पण हळू हळू या घराण्याचा इतर घराण्यांशीं हितसंबंध व स्नेहसंबंध जडतो. त्यामुळें रक्तसंबंधाहून वेगळा म्हणजे स्थलसंबंध हाहि सहजीवित्वाचा आधार होतो. गरजा वाढतात, व त्या एकाच कुळांतील लोकांच्या बुद्धीनें व प्रयत्नानें पुऱ्या पडत नाहींत. इतर अनेकांच्या बुद्धीची व श्रमाची सहकारिता हवीशी वाटते व ती मिळूं शकते. देवाण घेवाण सुरू होतें. वस्तुविनिमय वस्तुव्यापार वाढतो. शिकारी पेशानंतर स्थायिक शेतकरीपेशा आला म्हणजे जी सहकारिता दूरदूर राहून मिळते व घ्यावी लागते; तीच उद्योगधंदे कलाकौशल्य वाढलें म्हणजे एकाच चतुःसीमेंतील नगरांत राहून मिळूं लागते. आणि कुटुंबांची परिणति अशा रीतीनें नागरिक समूहांत झाली म्हणजे मग त्या व्यापाच्या मानानें संघटना व व्यवस्था हीं ओघानेंच प्राप्त होतात.

(४३) कुटुंब-राज्यांतला राजा

ज्या प्राचीन काळापासून इतिहास म्हणून उपलब्ध आहे त्या काळीं मानवी सहवासाची सहकारितेची परिणती ग्रामसंस्थेपर्यंत आलेली होती. आणि अशा काळांतहि उदाहरणार्थ रोमच्या राज्यांत, जर बापाची सत्ता मुलांवर व बायकांवर अमर्याद होती असें आढळतें तर त्याहून प्राचीनकाळीं, म्हणजे इतिहास–पूर्वकाळीं कुलपति किंवा कुटुंबांतला बाप यालाहि ती अनियंत्रित अबाधित सत्ता असावी असें अनुमान सहजच करितां येते. दरवेशी लोक माकडावानराचें कुटुंब बरोबर फिरवून त्याचे खेळ करीत असतात. त्यांतला बाप माकडीवानरीशीं व पिलाशीं कसा वागतो हें आपण पाहतोंच. त्याचा वचक इतरांना फार असतो. त्यानें इतरांवर रागवावयाचें; त्यांनीं त्याच्यावर रागवावयाचें नाहीं. वेळीं हवा तर इतरांच्या तोंडांत देण्याचा

अधिकार त्याला ! या वानरकुटुंबांतल्या धन्याला ' देवजी धसाड्या ' म्हणतात. आणि म्हटलें तर वाईट दिसेल, पण खरोखर राजा, बादशहा, झार, सुलतान, अध्यक्ष कोणीहि घेतला तरी तो या ' देवजी धसाड्याचा ' च लहानमोठा अवतार होय. माकडवानरांच्या खेळांत प्रजेचें बंड व राज्यक्रांति झालेली दिसत नाहीं. पण मानवी कुटुंबांत ती केव्हां केव्हां होत असते, व राज्यांत तर ती झालेली आपण नित्य पाहतोंच.

(४४) ग्रामसंस्था हें प्राथमिक राज्य

उसाचा रस काहिलींत किंवा साखर करण्याचा भांड्यांत घालून खूप तापविला, म्हणजे मग त्या रसांतील पाण्याचा अंश कमी होत जाऊन गुळासाखरेचे कण बनूं लागतात. आणि ते मग इतर कणांशीं मिळून त्यांचा संघटित दाणेदार रवा बनलेला डोळ्याला दिसूं लागतो. त्याप्रमाणें इतिहासांस प्रथम राज्यसंस्थेचें जें स्वरूप दृग्गोचर होतें तें ग्रामसंस्थांतून. या ग्रामसंस्था आपल्यापुरत्या सर्वाधिकारपूर्ण असून त्यांत, प्राथमिक राज्यापासून तों अगदीं आजच्या सुधारलेल्या राज्यसंस्थांपर्यंत मुख्य लक्षणें दिसून येतात, त्यांतलीं कोणतींहि कमी नव्हतीं. गांवच्या सुधराई सफाईपासून तों परक्या ग्रामसमाजाशीं किंवा ग्रामसंघाशीं युद्धतह करण्यापर्यंतचा कारभार ग्रामसंस्था आपला आपण करीत. राज्यसंस्थेच्या उपपत्ति अनेक तत्त्ववेत्त्यांनीं अनेक प्रकारच्या बसाविल्या आहेत. कोणी म्हणतो राज्य हें निवळ जुलमी सत्तेवर अधिष्ठित असतें. कोणी म्हणतो कौटुंबिक प्रेमावर असतें. कोणी म्हणतो परस्परोपयोगित्वावर असतें. कोणी म्हणतो परस्पर करारावर असतें. कोणी म्हणतो आर्थिक गरजेवर असतें. कोणी म्हणतो स्वार्थसामान्यावर असतें. कोणी म्हणतो आध्यात्मिक सहानुभावावर असतें पण यापैकीं प्रत्येक उपपत्तीला आधारभूत अशी एक ना एक ग्रामसंस्था इतिहास दाखवूं शकेल.

(४५) ग्रामसंघ हें मुख्य अनुभवक्षेत्र

गांव आणि राव यांचा मेळ नुसत्या यमकानें घातलेला नाहीं तर प्रत्यक्ष अनुभवानें. कारण संघटित ग्रामसंस्थेचें बळ राजालाहि भारी होऊं शकतें. म्हणूनच म्हण पडली कीं, " गांव करील तें राव करणार नाहीं. " ग्रामसंस्थांतून प्रबळदुर्बळांचे नित्य संबंध, विभूतिपूजा, चढाईबढाईचें यशअपयश, अधिकारविभागणीचें तत्त्व, समतोलपणांची साम्यावस्था, उत्कट स्वार्थ, उत्कट परोपकार-

भावना, गुणदुर्गुणांचीं द्वंद्वें—तात्पर्य, त्रिगुणात्मक मनुष्यस्वभावाचे सर्व खेळ सर्व लीला पहावयास सांपडत. दोन हजार वर्षांपूर्वीचा काळ घेतला तर युरोपांतील ग्रीस देशांत व आशिया खंडांतील हिंदुस्थानांत ग्रामसंस्थाच सर्वत्र आढळून येत. याचें कारण दळणवळण जवळच्या जवळ संपत असें. सामाजिक गरजा थोड्या असत. व्यक्तिविषयक ऐषआरामाच्या ख्यालीखुशालीच्या कल्पना मोजक्या मर्यादित विषयापुरत्या असत. ग्रामांतराचा व्यापार बेताचा असे. पण अशाहि स्थितींत खरोखर चवचाल काळाइतकेंच मनुष्याला सुख मिळण्यासारखें असल्यामुळें तो ग्रामसंस्थेच्या राज्यकारभारावर संतुष्ट असून तिचा अभिमान आजच्या राष्ट्रप्रेमी देशभक्ताइतकाच मानी व त्याकरितां स्वार्थत्याग करण्यासहि तयार असे.

(४६) सर्व उपपत्ति तेथें तपासून घ्याव्या

वर सांगितल्याप्रमाणें राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तिविषयक प्रत्येक उपपत्तीचें उदाहरण प्राचीन ग्रामसंस्थेंत सांपडण्यासारखें आहे. इतकेंच काय पण हीं निरनिराळीं उपपत्तिमूलक तत्त्वें एकाच ग्रामसंस्थेंत बहुधा एकाच वेळीं आढळण्यासारखीं होतीं. कोणतीहि ग्रामसंस्था त्यांतल्या एकाद्या पण एकट्या एक तत्त्वावर पूर्वापार रचलेली किंवा कारभार करणारी अशी आढळली नसती. ग्रामसंस्थेचा पुढारी पाटील जितकी सत्ता चालवी तितकेंच तो गांवच्या लोकांचें ऐकेहि. स्वार्थाला जपणाऱ्या व्यक्तींप्रमाणें परार्थाला झटणाऱ्याहि व्यक्ति ग्रामसंस्थेंत आढळत. एकानें दुसऱ्याचा हक्क संभाळण्याचें व सर्वांनीं मिळून सर्वांशीं जणूं कांहीं एखादा करार असल्याप्रमाणें वागण्याचें ठरविल्याशिवाय ग्रामसंस्था टिकणेंच शक्य नव्हतें. कायद्यासंबंधानें ग्रामसंस्थांतील समाज तर आजच्यापेक्षां अधिक सुरक्षित व सुप्रतिष्ठित असे. कारण या संस्था स्वतःचे कायदे करण्यापेक्षां परंपरागत आलेले कायदे म्हणजे चालीरीती, दाखले, निवाडे मानण्यावरच अधिक भिस्त ठेवीत. यामुळें आजच्या राज्यसंस्थाप्रमाणें तेव्हां बेसुमार नव्या कायद्याचें पीक पिकत नसे, व रद्दी कायद्यांच्या वाळलेल्या कडब्याचे पाल्यापाचोळ्याचे ढीग सांचत नसत. मात्र सनातनत्वाच्या वृक्षावर नवी पालवी केव्हां फुटते व जुनीं पानें केव्हां गळतात हें जवळ जवळ लक्षांतहि येण्यासारखें नसतें.

(४७) राज्य म्हणजे अनेक इच्छाशक्तींचा मेळ

कुटुंबापासून साम्राज्यापर्यंत कोणतीहि राज्यसंस्था घेतली तरी तींत तत्त्वतः एकाच इच्छाशक्तीनें सर्व कारभार चालतो हें जरी खरें, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत अनेक इच्छाशक्तींचा मिश्र खेळ एकसारखा सुरू असतो हेंहि कांहीं खोटें नाहीं. कुटुंबांत बाप हा सत्ताधीश असला म्हणून नेहमीं त्याचीच इच्छा प्रभावी होईल असें नाहीं. त्याची स्त्री व मुलें यांनाहि स्वतःची इच्छाशक्ति असतेच, व आपणांस अनुकूल अशा साधनांनीं ती इच्छाशक्ति प्रभावी करण्याचा तींहि आपापल्या परीनें प्रयत्न करीत असतात. एखाद्या कुटुंबांत बाप दुबळा असून आई हीच तेजस्वी प्रबळ असूं शकते. अशा स्थितींत तीच नवऱ्याला बाजूला बसवून आपल्या मनचें करील. बरें, स्त्री जबरदस्त नसून गरीब असली तर कदाचित् आपल्या गुणांनींच ती पतिप्रेम साध्य करून पतीला वश करूं शकेल. आणि मुलें हीं तर काय आई व बाप या दोघांनाहि प्रिय. त्यांच्याखातर तीं दोघें स्वार्थत्यागहि करितात. हट्ट करून आपलें मनोगत साधणें हा मुलांचा हक्कच आहे. त्यांतून मुलें सद्गुणी व तेजस्वी निघालीं तर बाप त्यांच्या मताला बहुमान देतो, व आपल्या अधिकारांत त्यांना अंशभागी करितो; आणि ही गोष्ट आधुनिक काळाप्रमाणें प्राचीन काळींहि घडत असली पाहिजे. आज आईबाप मुलांना विकूं शकत नाहींत, किंवा देवाला बळी देऊं शकत नाहींत. जुन्या काळीं तो हक्क कायदेशीर रीतीनें त्यांना होता. म्हणून कांहीं तेव्हांहि अपत्यवत्सलता जगांत नव्हती असें नाहीं.

(४८) इच्छाशक्ती परस्परांना मान देतात

जी गोष्ट कुटुंबाला लागू तीच समजांतील इतर घटकांनाहि. म्हणजे आपलेपणा परकेपणा या भावना तीक्ष्ण असतांहि जुन्याकाळीं परस्परोपकारित्वाची जाणीव मुळींच नव्हती, किंवा कृतज्ञतेनें, भूतदयेनें एक इच्छाशक्ति दुसऱ्या इच्छाशक्तीला कधींच मान देत नव्हती असें नाहीं. राजा म्हटला म्हणजे तो आपला नेहमींच ताठलेला, रागावलेला, हातांत दंड सरसावलेला असा असे ही कल्पना चुकीची आहे. त्यालाहि प्रजेचें प्रेम व भीति ही असतेच. रोमच्या इतिहासांत पॅट्रिशिअन्स म्हणजे श्रेष्ठवर्गीय व प्लीबिअन्स म्हणजे हीनवर्गीय लोक होते. प्रथम प्रथम त्यांच्यामध्यें फार भांडणें व वेळीं युद्धें होत. आज सनातनी हिंदु व अस्पृश्यवर्गांतहि नाहीं का अशींच भांडणें सुरू ! पण पुढें पुढें हे कलह मिटले. हीनवर्णीयांची

छाप उच्चवर्णीयांवर पडूं लागली. दोघेहि वर्ग देशाच्या सेवेला उपयोगी पडतात हेंहि दिसून येऊं लागलें. तेव्हां (आज सनातनी स्पृश्यांपैकींच कांहीं जसे अस्पृश्यांचे पुरस्कर्ते झाले आहेत त्याप्रमाणें) अधिकारसंपन्न पॅट्रिशिअन असेहि कांहीं पुढारी प्लीबियन लोकांकरितां स्वकीयांशीं भांडूं लागले. यामुळें राष्ट्रांत एकजीवता उत्पन्न होऊन सत्तेचा तोल संभाळला जाऊं लागला.

(४९) विभूतिपूजा राज्यांत आहेच

राज्यसंस्थेंत मनुष्याच्या विभूतिपूजाप्रियत्वाचा प्रत्यय नेहमीं येतो. घटना कशीहि असो, कोणाहि व्यक्तींत किंवा वर्गात विभूतिमत्व, श्रीमत्त्व किंवा ऊर्जितत्व, दिसून आल्यास तें फुकट जात नसतें. आपला हिंदु धर्म वर्णव्यवस्थेचा पुरस्कर्ता व वर्णांमध्यें उच्च नीच भेद मानणारा असतांहि, अनेक हीनवर्णीय लोक उच्चवर्णीय ब्राह्मणांच्या आदराला व पूजेला पात्र झाले याचें कारण, ते साधुत्वाच्या कोटीला जाऊन पोंचले होते. येथें विभूतिपूजेचें तत्त्वच सिद्ध होतें. त्याचप्रमाणें राज्यसंस्थेंतहि केव्हां प्रधान, केव्हां सेनापति, केव्हां एखादा सैनिक, केव्हां एखादा व्यापारी, केव्हां एखादा धर्मोपदेशक, किंवा साधा प्रजाजनहि आपल्या गुणांनीं पुढारीपण पावून, राज्यक्रांतीच नसली तरी सत्तेचें संक्रमण एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात करितो. अशा वेळीं राज्यघटना नुसत्याच टणक असल्या तर मोडतात व लवचिक असल्या तर तितक्यापुरती उशी खातात किंवा दबतात, व कांहीं वेळानें पुन्हां पूर्ववत् शांततेची घडी बसवून देतात. तात्पर्य, स्वार्थाची स्वाभाविक चढाओढ असतेच; पण तिच्या जोडीला विभूतिगुणांचा उत्कर्ष व मनुष्याच्या उच्च भावना ह्याहि राज्यसंस्थेच्या परिणतीला उपयोगी पडतात.

(५०) मुख्य सत्ताधारी हा राज्याचा आत्मा

असो. अशा रीतीनें राज्यसत्तेची वांटणी निरनिराळ्या वर्गांमध्यें कशीहि होवो किंवा न होवो, पण राज्यसंस्था म्हटली म्हणजे तत्त्वतः कोणी तरी एक मुख्य सत्ताधारी म्हणून आज्ञा करणारा असावा लागतो; आणि आपल्या आज्ञा लोकांनीं पाळाव्या अशाविषयीं त्यांजवर सक्ती करण्याची किंवा कोणी आज्ञा मोडील तर त्याला शिक्षा करण्याची पात्रता त्याच्यामध्यें असावी लागते. त्याशिवाय ती राज्यसंस्था या नांवाला पात्र होऊं शकत नाहीं. राज्यसंस्थेचा म्हणून जो मुलूख असेल त्या मुलखाच्या सर्व भागांतील लोकांवर ती आज्ञा सारखीच प्रभावी व्हावी

लागते. मग ती आज्ञा त्यांना आवडो वा न आवडो; किंवा न्यायाची असो वा अन्यायाची असो. ही आज्ञा म्हणजे दरएक वेळीं वेगवेगळा काढण्याचा हुकूम असा अर्थ नाहीं, तर राज्यसंस्थाविषयक सर्वच कायदेकानूंचा त्यांत समावेश होतो. या आज्ञापालनाला अपवाद करून ठेवले असतील, तर ते स्वतः त्या कायद्यांनींच करून ठेवले असले पाहिजेत. मोबदला ठरविला असला तरी तो कायद्यानेंच ठरविला असला पाहिजे. तो अपवाद किंवा तो मोबदला व्यक्तिमात्र-प्रजाजनाला आपल्यापुरता किंवा आयत्या वेळीं निर्माण करितां येत नाहीं. राजाच्या या अंतिम अधिकाराचा व व्यक्तिस्वातंत्र्याचा मेळ बसूं शकतो. पण ईश्वरी संकेत आणि जीवात्म्याचें कर्मस्वातंत्र्य यांचा मेळ तत्त्वज्ञानी घालूं शकतात त्याच तत्त्वावर या मुद्याचें विवेचन पुढें सविस्तर करण्यांत येईल.

(५१) जुन्याकाळच्या राजाचें धर्मगुरुत्व

सुधारणायुगाचा प्रारंभ केव्हां झाला हें नक्की ठरवितांच येत नाहीं. तथापि या सुधारणायुगापूर्वीं राज्यसंस्था या कुटुंब कुलगोत्र अशा मर्यादित स्वरूपांत होत्या. त्या स्वरूपांतील राज्यसंस्थांमध्यें बाप किंवा कुलपति हा तरी राजा होता, किंवा धर्मगुरु हा राजा होता. धर्माच्या कारभाराला त्या काळीं हल्लींच्या राज्याच्या कारभाराइतकें महत्त्व होतें. आधिदैविक संस्कृतीच्या काळांत धर्ममंत्र, धर्मतंत्र, देवदेवस्की, यज्ञयाग, बलिदान, कौल लावून देवाचे हुकूम घेऊन नंतर कार्योपक्रम करणें यापलीकडे त्या लहान समाजांचा कारभारच फारसा जात नसे. इंग्रजींत अशा संस्थेला Theocratic State म्हणतात. आधिदैविक संस्कृति अगदीं पूर्वींच्या स्वरूपांत नाहींशी झाल्याला पुष्कळ दिवस झाले हें खरें. तथापि ख्रिस्ती धर्मगुरु जो पोप त्याच्या अधिकारांत व बादशहा व सुलतान यांच्या अधिकारांत एकवेळीं फारसा फरक नव्हता हें अगदीं आधुनिक इतिहास सांगतो. पोपमहाराजांची अनुग्रहाची लहर लागली असतां, ते आपल्या राजशिष्यांत सर्व जगाच्या मुलखाची वांटणी करून देत; व निग्रह किंवा शिक्षा करण्याची लहर लागली असतां ते ऐहिकच काय पण पारलौकिकहि शिक्षा देत. या शिक्षेंतून मुक्त होण्याला द्रव्यदान पुरें होत असे ही गोष्ट निराळी! पण दृष्टादृष्ट फलांची सांगड घालण्याची ही सत्ता राजसत्तेहूनहि मोठीच म्हटली पाहिजे नव्हे काय ?

(५२) राजाला सद्धर्मपालक म्हणण्याची रीत

पुढें पुढें पोपमहाराजांनींहि वाईट दिवस आले. पृथ्वीवरचे राजे पोपांसारखेच

उन्मत्त होऊन पोपमहाराजांच्या आज्ञा जुमानीतनासे झाले. या राजांनीं धर्माधिकार पोपमहाराजांकडून काढून आपणाकडे घेतला. पण ते अदृष्ट फलांच्या भानगडींत मात्र पडेनातसे झाले ! पापी अपराध्याला स्वर्गाऐवजीं नरकांत पाठविण्याचा व तेथून सोडविण्याचा पराक्रम करण्याचा पोपचा बहाणा राजांनीं चालू ठेवला नाहीं. फक्त धर्मसंरक्षक ही पद्‌वी त्यांनीं आपल्या बिरुदावळींत सामिल करून घेतली. अजूनहि इंग्लंडच्या राजाला Defender of the Faith ही पद्‌वी आहे. इतकेंच नव्हे तर इंग्लंडच्या राज्यकारभारांत धर्माचें म्हणून एक खातें अद्यापि आहे. आणि त्यांतील धर्माधिकाऱ्यांच्या नेमणुका राजाच करतो. शिवाजीमहाराजांना गोब्राह्मणप्रतिपालक, सद्धर्मप्रतिपालक ही पद्‌वी याच अर्थानें होती. पण युरोपियन राष्ट्रांच्या पूर्वींच धर्म व राजकारण यांची फारकत आपल्या इकडे झाली होती. धर्मगुरु हा स्वतंत्र असून राजानेंहि त्याला मान लववायाची पण धर्मगुरूनें राजकारणांत कांहीं अधिकार सांगावयाचा नाहीं, किंवा ढवळाढवळ करावयाची नाहीं; अशी पद्धति आमच्याकडे कृत-त्रेतयुगां-पासूनच चालू आहे.

(५३) आधुनिक राज्यांतून धर्माची हकालपट्टी

इस्लामी राज्य हें तर मूळ धर्माच्या पायावरच सर्वस्वीं रचलें गेलें. सातव्या शतकांत या धर्मभावनेनेंच अरबस्थानांतील टोळ्यांना एकजीव व बळकट केलें. तें इतकें कीं, या भावनेच्या स्फूर्तीवर त्यांनीं नवीं शहरें, नवीं राज्यें, नवी संस्कृति स्थापिली, व जुनीं साम्राज्येंहि मोडून टाकिलीं. ज्यू लोकांचें जें राज्य म्हणून स्थापलें गेलें, तें या धर्मभावनेच्या बळावरच. जर्मनींत धर्माधिकाऱ्यांच्या पाठबळावरच टिकाऊ अशा राज्यसंस्था प्रथम स्थापल्या गेल्या. क्लोव्हिसनें फ्रँकिश साम्राज्य याच बळावर स्थापलें, व तें एकदां मोडल्यावर पेपिन यानें त्याच बळावर त्याला पुन्हां जिवंत केलें. कालांतरानें ही स्थिति पालटली. लोकसमाज नास्तिक (!) बनत चालला हा आक्षेप जरी खरा नाहीं, तरी धर्मगुरूंवरील श्रद्धा कमी होत चालली हें खरें आहे. आणि हल्लीं तर, धर्मरक्षण करणें हें ईश्वर व मनुष्यसमाज यांचें काम आहे, त्यांत राज्याधिकाराची लुडबुड उपयोगी नाहीं, हा सिद्धांत लोकसमाजाला अधिकाधिक पटूं लागला आहे. धर्मभावनेनें ज्या समाजांत आपलीं मुळें सर्वांत अधिक खोल रुजविलीं होतीं अशा रशियन व तुर्की समाजांतहि धर्माचें बंड मोडून, राज्यांचें रक्षण आपण करितों

असें म्हणणाऱ्या धर्माला राज्यांकडून रक्षणहि मिळेनासें झालें आहे! खिलाफत व तुर्की सुलतान यांची फारकत झाली; व आज अंगोरा येथील तुर्की प्रजासत्ताक राज्यांत खुद्द धर्मावरच बहिष्कार पडला आहे.

(५४) राज्याचें नवें गमक—सामुदायिक उपयुक्तता

अशा रीतीनें प्राचीनकाळीं प्रेम, ममता, गोत, कुळाचा ऋणानुबंध व धर्मभावना यांच्या आधारावर कुटुंब, गोत्र व धर्मगुरूचें राज्य या संस्था रचल्या गेल्या व टिकल्या. पण पुढें हे तीनहि हेतू मागें पडून सार्वजनिक उपयुक्तता हा हेतु राज्य-संस्थांच्या घडामोडींत प्रभावी होऊं लागला. त्याचें कारण राज्यसंस्थांची स्थलमर्यादा व त्यांत समाविष्ट होणाऱ्या लोकांची संख्या या गोष्टी वाढल्या. एका कुटुंबांतले, एका गोतांतले, किंवा एका धर्मपंथांतले अशा लोकांहून अन्य, म्हणजे विजातीय परधर्मीय परभाषा बोलणारे असेहि लोक राज्यसंस्थेच्या कक्षेंत येऊं लागले. याचें कारण केवळ आत्मरक्षणात्मक धोरण सुटून त्या ठिकाणीं आक्रमणाचें धोरण विजिगीषा हीं येऊं लागलीं.

(५५) राज्याधिकाराचा तात्त्विक एकसूत्रीपणा

राज्यसंस्थेचें मुख्य लक्षण हें कीं, ' कायदेशिर ' अंतिम राजसत्ता म्हणजे शासनाधिकार कोणा तरी एका उपसंस्थेच्या किंवा एका व्यक्तीच्या हातीं असला पाहिजे. आणि उलट ती सत्ता त्या राज्यांत असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीवर 'तत्त्वतः' तरी चालली पाहिजे. ' कायदेशिर ' किंवा ' तत्त्वतः ' हें म्हणण्याचें कारण असें कीं, कायदेशिर तात्त्विक राजसत्ता एकाच्या हातीं नांवाला असून वास्तविक सत्ता खरोखर जो राज्याधिकारी नाहीं अशाहि कोणा एकाद्याच्या हातीं असते. पण त्या गोष्टीनें मुख्य शास्त्र—सिद्धान्ताला बाध येत नाहीं. आपण एकाद्या राजाचें उदाहरण घेऊं. राजे लोक छांदिष्ट, लहरी, अहंमन्य, मनोमनस्वी असतात तसेच ते मूर्ख, परप्रत्ययज्ञेय असेहि असल्याचें अनुभवाला येतें. कित्येक राजे स्त्रैण म्हणून बायकोच्या आधीन, कित्येक श्रद्धाळू म्हणून धर्मगुरूंच्या आधीन, कित्येक बेअकली म्हणून कदाचित् सत्—सल्लागाराप्रमाणें बद्—सल्लागारांच्या आधीन, कित्येक ग्राम्यस्त्रीपुरुषसंगतीचे प्रेमी म्हणून आपल्या रखेल्या किंवा पैलवान किंवा खुषमस्कऱ्ये यांचे आधीन असतात. आणि त्या त्या ठिकाणीं राजा हा कळ-सूत्री बाहुलीप्रमाणें पडद्याबाहेर आज्ञा सोडीत असल्यासारखा दिसला तरी, पडद्या-

आड कळ फिरविणारा म्हणून खरा सत्ताधारी असा दुसराच कोणी असतो. पण दरवेशानें किंवा रिंग मास्तरानें गुप्त सूचना केली तरी खेळ केला अस्वलानें किंवा घोड्यानें असेंच म्हणावें लागतें !

(५६) कळसूत्री बाहुलीचा प्रकार

आतां राजा ही एक व्यक्तीच मुख्य राजसत्ताधारी असली तर हा गुप्त 'सूत्रधार' हा पत्त्यांच्या डावांतला 'चोर' हुडकून काढणें सोपें असतें. पण ती सत्ता राज्याच्या कायदेशिर घटनेनेंच अनेक उपसंस्थांतून वांटून गेली असली म्हणजे मग तो हुडकून काढण्याचें काम सहजच कठीण होऊन बसतें. 'लंडन-टाइम्स' पत्र हें सर्व वर्तमानपत्रांत वजनदार, पण त्याचा खरा संपादक कोण हें बाहेर लोकांना कधींच माहीत होत नाहीं असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें विलायतचें प्रधानमंडळ हें प्रसिद्ध असतें. पण प्रधानमंडळांतल्या व्यक्ति पुष्कळ वेळां अज्ञ अननुभवी असल्यामुळें त्यांना सल्ला देणारे कायमचे खातेवारीचे मुख्याधिकारी हेच मंडळाचें धोरण ठरवून देतात, म्हणून त्यांनाच 'वास्तविक' सत्ताधारी म्हणतां येईल. रॅम्से मॅक्डोनाल्ड हे गेल्या उलथापालथींत वाईटपणाचे धनी ठरून त्यांना मजूरपक्षानें शिव्य दिल्या. पण राष्ट्रावरील ज्या आर्थिक संकटामुळें मॅक्डोनाल्ड यांनीं स्वकीयांना नाखूष नाराज करून जुन्या प्रतिपक्षीयांच्या हातांत हात घालून निवडणुकीच्या महापुरांत उडी घेतली, त्या संकटाची कल्पना आणून देऊन त्याच्या परिहाराची तोड सुचविणाऱ्या तज्ज्ञ अर्थशास्त्रपंडित सल्लागारांपैकीं कित्येकांचीं नांवेंहि शेंकडा पंचाण्णव मतदारांना माहीत नसतील. तथापि कायदेशिर सत्ता चालविली प्रधानमंडळानें म्हणजे मुख्य प्रधानानेंच !

(५७) पण तो फार वेळ टिकत नाहीं

इतिहासांत कळसूत्री राजांचीं अनेक उदाहरणें आहेत. अशा प्रकारांत असें दिसून येतें कीं, हा कळसूत्री खेळ फार दिवस चालला म्हणजे तो आपोआप उघडकीला येतो. आणि पत्त्यांच्या एका डावांत ज्याप्रमाणें चोर जरी लपून बसला तरी, शेवटीं कोणाच्या हातांत तो सांपडतो आणि बाकीचे सगळे खेळिये त्यावर तुटून पडतात, त्याप्रमाणें राज्यांतहि प्रजा या खेळानें प्रथम गोंधळून गेली तरी, पुढें मागें राज्यसत्तेची कळ फिरविणारी व्यक्ति उघडी पडते आणि मग सर्व लोकांचे हात तिच्यावर पडून तिचा खून तरी होतो किंवा तिच्यावर खटला होऊन ती तुरुं-

गांत पडते किंवा बडतर्फी हद्दपारी होऊन ती नामशेष होते व आपला कुटिल कारभार पुढें चालविण्याला असमर्थ होते. जगांत राजे लोकांच्या हस्तकांपैकीं शेंकडा नव्वद लोकांना हें प्रायश्चित्त भोगावें लागलें आहे. पहिल्या चार्लस राजाच्या प्रधानाचा इनसाफ होऊन त्याचा शिरच्छेद झाला. राणी मेरी स्टुअर्ट इचा प्यारा सारंगीवाला डेव्हिड रिझिओ याचा तिच्याच दिवाणखान्यांत खून झाला. संभाजीमहाराजांचा नाश होण्यापूर्वींच त्यांचा बदसल्लागार कलुषा कबजी हा प्रधानमंडळानें व प्रजेनें हुडकून हेरून काढला होता. आपल्या आधुनिक देशी संस्थानिकांच्या दरबारींहि असले खेळ पुष्कळ चालतात, व वर सांगितल्याप्रमाणें अखेर मोडतात हें प्रसिद्धच आहे.

(५८) कनिष्ठ हा वरिष्ठाचा प्रतिनिधि

राजसत्तेची योग्य मार्गांनीं व अवश्य तितकी विभागणी झाली असतां, कनिष्ठ अशा कोणत्याहि उपसंस्थांनीं अगर अधिकाऱ्यांनीं हुकूम काढला तरी ते वरिष्ठ राजसत्तेचेच ठरतात. म्हणून कायदेशीर प्रश्न निघाला असतां त्या हुकमांना थेट राजाज्ञेइतकाच मान द्यावा लागतो. आणि न्यायकोर्टें तो देतातहि. पण अधिकारविभागणी ही एकसूत्रतेला बाधक नसते, व योग्य अधिकारविभागणीनें वांटून गेलेल्या सत्तेला कळसूत्री म्हणत नाहींत. प्राचीन काळीं राज्यें विस्तारानें व कारभाराच्या व्यापानें लहान होतीं तेव्हां राजाला माहित नाहीं अशा स्थितींत त्याचा हुकूम निघणें शक्यच नव्हतें. पण राज्याचा विस्तार वाढला म्हणजे मग, स्वतः एकट्या राजाला सर्व आज्ञा लिहून नव्हेच पण वाचूनहि सह्या करितां येत नाहींत असें होतें. आणि मोठमोठ्या राज्यांत तर, राजाचे खातेवार सेक्रेटरी व शिक्केनवीस नेमलेले असतात. त्यांचें कामच हें कीं, राजाज्ञेचा म्हणून शिक्का त्यांनींच आज्ञेच्या कागदावर उठवावा. कोणत्याहि मोठ्या कारभारांत मग तो राज्याचा नसला तरी असेंच होतें. मग राज्यांत होईल यांत नवल काय ? सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वीं मुंबई गव्हर्नरच्या एका हिंदी एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलराशीं कांहीं कामानिमित्त माझें बोलणें झालें तेव्हां मुंबई सरकारच्या नांवानें निघालेल्या एका ठरावाचा मीं उल्लेख केला. त्यांना तो माहित नव्हता असें दिसलें. मीं विचारलें कीं, " तुमच्यापुढें प्रत्यक्ष कामाची तपशिलवार सुनावणी न होवो, पण मुंबई सरकारचे म्हणून जे वटहुकूम निघतात, ते तरी प्रसिद्ध होण्यापूर्वीं तुम्हांला पाहण्याची संधि असतेच कीं नाहीं ? " त्यावर ते हंसून इतकेंच म्हणाले कीं, " तुमच्या वर्तमानपत्रांत छापून गेलेली अशी

एखादी बातमी किंवा लेख मी सहज काढून दाखवूं शकेन कीं, जो मजकूर तुम्हीं संपादक असतांहि कधीं वाचला अगर पाहिला नव्हता ! ”

(५९) अधिकारविभागणी ही स्वाभाविक

हें त्यांचें उत्तर मला थोडेंसें पटलें. कारण पुष्कळ वेळा संपादक जाग्यावर हजर नसतां, त्याचे जागीं काम करणारे जबाबदार दुय्यम सर्व व्यवस्था करून त्याच्या नांवचा अंक नेहमींप्रमाणें काढतात. एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर मला पुढें म्हणाले, “गव्हर्नर-इन्-कौन्सिल यांच्या आज्ञेनें ठराव निघाला अशी भाषा ठरावांत वापरली असली तरी केव्हां केव्हां खुद्द माझ्या खात्याचे वटहुकूम किंवा ठराव, आपल्या अखत्यारीनें खात्याचा सेक्रेटरी काढतो; व तें करण्यांत त्याला आपण कांहीं कपट करितों किंवा मला फसवितों असें वाटण्याचें कारण नसतें. कारण अधिकार-विभागणी-तत्त्वाप्रमाणें या गोष्टी घडत असतात. राजाची दखलगिरी ही दहा हजार रुपयांच्या चलनी नोटेसारखी आहे. खुद्द तेवढ्या मोठ्या रकमेच्या नोटेची देवघेव व्हावयाची तेव्हां ती नोट बँकेच्या किंवा पेढीच्या मुख्य अधिकाऱ्याच्या दखलगिरीनें दिली घेतली जाईल. पण दहा हजारांच्या नोटेच्या पोटीं जितके चलन-विभाग आहेत तितक्या सर्वांच्या किंमतीच्या नोटा, नाणीं, परचुरण खुर्दा यांचा व्यवहार बँक किंवा पेढी यांच्या दुय्यम व्यवस्थपकांपासून तों खालीं सराफापर्यंत बँकेचे अधिकारीच करितात. हिंदुस्थानसरकारच्या नांवानें या देशांत जो जगड्व्याळ व्यवहार चालतो तो सर्व खडान्‌खडा स्वतः गव्हर्नर जनरलला माहिती असणें शक्यच नसतें. तथापि तात्त्विक किंवा कायदेशीर दृष्ट्या तो सर्व आधिकार स्वतः त्यानें बजाविल्याइतकाच प्रजेवर बंधनकारक होतो.

(६०) अधिकाऱ्यांचा गंज अवश्य असतो

तात्पर्य, राज्यसंस्थेचा विस्तार होऊन एखाद्या वृक्षाप्रमाणें त्याला मोठ्या फांद्या फुटाव्या, त्यांना पानें फुटावीं, फुलें यावीं, व फळें येऊन त्यांत भावी वृक्षाचें बीज तयार व्हावें हें सर्व स्वाभाविक नव्हे तर अवश्यच आहे. या शाखापल्लवविस्तारानें, वृक्षाच्या मूळ बीजाचें कार्य विफल होत नसून उलट सफलच होतें. तसेंच राज्यकारभाराचेंहि आहे. खुद्द राजा हा आपल्या राजवाड्यांतील दिवाणखान्यांत एकांतांत बसला व देशाच्या अगदीं टोंकाला वावरणारी प्रजा आपल्या घरीं बसली तरी तो त्या प्रजेचा राजा व ती त्या राजाची प्रजा हा संबंध सिद्धच होणारा आहे. नखाला लागलेली जिव्हाळी मेंदूंत संवेदना उत्पन्न करते ती या दरम्यान पसर-

णाऱ्या शरीरवृक्षाच्या असंख्य शाखा—पल्लवांमुळेंच होय. आणि काळजापासून शुद्ध रक्त बाहेर पोंचविण्याला व बाहेरचें अशुद्ध रक्त शुद्ध करण्याकरितां काळजाला नेऊन पोंचविणाऱ्या शिरा व धमन्या नसतील, व वाटेंत स्नायू, अस्थि, चर्म, ज्ञानतंतू वगैरेंचीं ठाणीं किंवा टपालह्यापिसें नसतील तर हें सुस्थिर चाललेलें रुधिराभिसरणाचें कार्य होऊं शकणार नाहीं. म्हणून गव्हर्नर जनरलपासून तों तहत गांवचा पाटील, पटवारी, तराळ येथपर्यंत दरम्यान हजारों अधिकाऱ्यांचा गंज सारखा लागलेला असतो.

(६१) हिंदुस्थानचें उदाहरण

हिंदुस्थानचा कारभार पार्लमेंटच्या संमतीनें होतो म्हणून, पार्लमेंटनें असे कांहीं स्थूल कायदे केले आहेत कीं, ज्यांत या हिंदुस्थानांतील कारभाराच्या कायदेशीरपणाचीं बीजें सांठविलेलीं आहेत. पण हीं बीजरूपी कायद्याचीं कलमें फारच थोडीं असतात. हिंदुस्थानांत कायदेकौन्सिल अमुक एक प्रकारचें व त्या कायदेकौन्सिलनें केलेल्या कायद्यांना आपल्या इच्छेस येईल तर गव्हर्नर जनरल यांनीं आपल्या कौन्सिलच्या विचारानें संमति द्यावी किंवा न द्यावी एवढ्या लहानशा मंत्रानें अधिकारविभागणीचें उदक पार्लमेंटमध्यें सुटतें. पण गंगोत्री—यमुनोत्री यांच्या उगमांतून निघणाऱ्या पाण्याच्या प्रवाहांना पुढें नद्या व नद यांचें प्रचंड स्वरूप यावें त्याप्रमाणें, कायद्याच्या या मंत्रोदकाचे पुढें प्रचंड प्रवाह होतात, व अधिकारदानांतून अधिकारदान, फिरून अधिकारदानांतून अधिकारदान, अशा क्रमानें अगदीं खालपर्यंत पेंड पोंचतो. याचें एक प्रत्यक्ष उदाहरण आपण घेऊं. शेतकरी चावडीवर जाऊन जो चार आठ आणे सारा भरतो तो अद्यापि विलायतेंतल्या स्टेट सेक्रेटरीच्या नांवानें हिशेबी जमा होत असतो. आणि उलट वर्षांतून एकदां चावडी सारवण्याला पाटलाच्या सादिलवारांतून जर एका आण्याचें शेण खर्चीं पडलें तर तो खर्च विलायतेंतल्या स्टेट सेक्रेटरीच्याच नांवें जमा झालेल्या पैशांतून व त्याच्या हुकमानें झाला असेंच कायदेशीर दृष्टीनें मानलें जातें. आणि फिरून स्टेट सेक्रेटरीचा अधिकार हा स्वतंत्र नव्हे तर तो खुद्द राजाचाच ! कारण राजाचा अधिकार स्टेट सेक्रेटरींनीं बजवावा अशाविषयीं पार्लमेंटच्या कायद्याचा किंवा निदान अलिकडच्या राज्यघटनेच्या एका कलमाचा आधार आहे.

(६२) ' संमतार्थे अनुज्ञा '

इंग्रजींत ज्याला सॉव्हरेंटी म्हणतात त्या संकीर्ण, सर्वंकश व बीजभूत वरिष्ठ राज-

सत्तेचें हें वरील उदाहरण म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. हें उदाहरण अर्थात् राजानें केलेल्या कायद्याचें झालें. पण राजानें न केलेले असेहि कांहीं कायदे राज्यांत चालूं शकतात व राजसत्तेला प्रजा संमति देते म्हणून राजसत्ता चालते असा जो राज्यशास्त्रांत एक सिद्धान्त गृहीत घेऊन चालतात त्याचाच पूरक सिद्धान्त असा कीं, राजानें न करितां प्रजेनें केलेल्या कांहीं कायद्यांना म्हणजे तिच्या प्रजासत्तेला राजाहि संमति देतो म्हणून राज्यसंस्था चालते. प्रजासत्तेनें निर्माण केलेल्या कायद्याचें उदाहरण म्हणजे, आज हिंदुस्थानांत चालू असलेल्या कित्येक वर्गांना लागणारा ' पर्सनल लॉ ' म्हणजे त्या त्या वर्गांचें व्यवहारधर्मशास्त्र. हिंदु लोकांच्या व मुसलमान लोकांच्या धर्मशास्त्राचा उगम त्यांच्या सनातन चालीरितींत आहे. याला ' कस्टमरी लॉ ' असें म्हणतात. हिंदुसमाजाला आधारभूत असे धर्मसंस्कार किंवा विवाह, दत्तविधान, दायभागाची वांटणी, स्त्रीधन वगैरे व्यवहार कसे व्हावे हें कोणत्याहि पार्लमेंटनें झालेल्या कायद्यानें ठरविलेलें नाहीं. व इंग्रजांनीं हिंदुस्थान जिंकून किंवा इतर रीतींनीं स्वाधीन करून घेऊन, आपलें राज्य विलायतेंतला राजा किंवा पार्लमेंट यांच्या कायद्याच्या आधारावर स्थापलें असलें तरी, 'हिंदुधर्मशास्त्र' हें त्यांच्या हिंदु प्रजेनेंच स्वतः बनविलेलें आहे. आणि प्रत्यक्ष हायकोर्टें, प्रिव्ही कौंसिल हीं न्यायपीठें देखील त्यांच्या चालीरितींच्या कायद्याची अंमलबजावणी करतात. त्याला कोणत्याहि विलायती कायद्याचा आधार घेत नाहींत.

(६३) दंड हाच सत्तेचा खरा आधार

असो; " जग कसें चालतें ? कशानें चालतें ? " असा प्रश्न शंभर माणसांना करा. नव्वद तरी एकच उत्तर देतील. ' जग ना ! ईश्वरी सत्तेनें चालतें. ' बरें, जग चालावयाला ईश्वराला सत्ता लागते तसें शहाणपणहि लागतें कीं नाहीं ? आणि सत्ता व शहाणपणा हीं दोन्हीं असलीं तरी, अंतःकरणांत जगाविषयीं प्रेम असल्याशिवाय त्याचा उपयोग ईश्वर तरी कां करील ? प्रेमाशिवाय, ममतेशिवाय एवढी उठाठेव, एवढा उपद्व्याप कोण करतो ? असले प्रश्न विचारून त्याला आणखी थोडें खोलांत नेलेंच तर मग माणूस कबूल करील कीं, जग हें ईश्वराच्या सत्तेप्रमाणें त्याच्या शहाणपणामुळें, प्रेमामुळें, ममतेमुळें चालतें. पण या दुसऱ्या प्रश्नाचीं उत्तरें त्याला सुचवावीं तेव्हांच तीं तो देईल. एरवीं नुसतें मोघम विचारा ' जग कसें चालतें, कशानें चालतें ? ' त्याचें ताबडतोब ठरीव उत्तर तो देणार—" जग

ईश्वराच्या सत्तेनें चालतें." जग चालवावें अशी 'इच्छा' ईश्वराला कोणत्याहि कारणानें होवो. पण त्याला 'सत्ता' आहे म्हणूनच ती इच्छा सफल होते.

(६४) दंडाचें सर्वव्यापित्व

कुटुंबांतील 'आई' हें नांव व 'प्रेम' यांचें अर्थातच अखंड साहचर्य असतें. पण बापाची गोष्ट तशी नाहीं. मुलांना बापाच्या प्रेमापेक्षां, निदान प्रेमाच्या बरोबरीनें तरी, त्याच्या सत्तेचा दरारा जाणवत असतो. शाळेंत पंतोजी शिक्षण देण्याकरितां असतो, पण विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यांपुढें त्याची मूर्तिमंत छडी जशी उभी असते तशी त्याची अमूर्त बुद्धि किंवा कळकळ ही कशी असणार ? आपली जात संघटित प्रयत्नानें जातीला उपकारक असे कांहीं उद्योग करील या आशेपेक्षां, आपण जातीची चालरीत सोडून कांहीं केलें तर आपणाला वाळींत पडावें लागेल, आपलें हुक्कापाणी बंद होईल, लग्नाला मुली-मुलगे मिळणार नाहींत ही भीतिच अधिक प्रतीत होते. पोलीस चोरी उमगून देतात व रात्रीं गस्त घालून रक्षण करतात. पण पोलीस म्हटला कीं त्याजकडून अधिकारानें अनधिकारानें होणाऱ्या छळाची, जुलमाचचि आठवण होते. आणि राजाची अब्रू तर बोलावयासच नको. कारण राजा या शब्दाबरोबर 'दंड' हा शब्द जोडलेला जितका आढळतो तितका दुसरा कोणताहि आढळत नाहीं.

(६५) वांटून गेली तरी सत्ता शिल्लकच

जी साऱ्या जगाची गोष्ट तीच कोणत्याहि संघटित समाजाची पण आहे असें समजावें. मग तो समाज, कुटुंब, ज्ञाति, नगर, उपराष्ट्र, राष्ट्र किंवा राष्ट्रसंघ-म्हणजे कोणत्याहि आकाराचा किंवा स्वरूपाचा असो. अशा संघटित समाजांत सत्ता मुख्यतः कोणा एकाच्या हातीं असली, तरी ती अंतिमस्वरूपांत सूक्ष्मरूपानें इतरांमध्येंहि कांहीं कांहीं अंशांनीं वांटली जावी लागतेच हें खरें. तथापि स्थूलरूपानें बोलावयाचें असतां एकंदर विश्वाप्रमाणें, जगाप्रमाणें, जगांतला कोणताहि संघटित समाज सत्तेच्या बळावर चालतो असेंच ठळकपणें दिसतें हें कांहीं खोटें नाहीं. ही सत्ता सर्वत्र सर्वस्वीं बळजोरीनेंच मिळविलेली किंवा बळजोरीनेंच टिकविलेली असते असेंहि नाहीं. प्रेम, आदर, कृतज्ञता, श्रेष्ठकनिष्ट भावनेची जाणीव, स्वार्थबुद्धि, अवश्यकता किंवा साधी सोय, इत्यादि गोष्टींनीं सत्तेला मान्यता मिळूं शकते. पण 'सत्ता म्हणजे सत्ता' ही गोष्ट अखेर खरी असें मानल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

(६६) अवमानली गेली तरी राजाज्ञाच

तात्पर्य, सर्वांत वरिष्ठ राज्यसत्ता ज्या कोणाच्या हातीं आहे त्यांच्याच नांवानें व त्यांच्याच हातून हुकूम सुटला म्हणजे तो राजाचा हुकूम झाला. मग तो वास्तविक स्वरूपांत इतर कोणाच्या इच्छेचा परिणाम आहे हें पाहण्याचें कारण नाहीं. उदाहरणार्थ, विलायतच्या पार्लमेंटनें कायदा केला; पण राजानें त्याला संमति दिली नाहीं तर तो कायदेशीर कायदा म्हणजे राजाज्ञा नव्हे. उलट राजाच्या मनांत नसतांहि त्यानें मुख्य प्रधानाच्या धाकानें, भिडेनें, मोहबतीनें, कशीहि त्याला संमति दिली म्हणजे तो क़ायदा झाला. दुसरे पक्षीं अशा रीतीनें राजाज्ञा निघाली तर ती कोणी अवमानणार नाहीं असेंहि नाहीं. ज्या लोकांनीं तुरुंग गजबजलेले दिसतात ते सर्व राजाज्ञा उल्लंघिलेलेच लोक असतात. ज्याला राजसत्तेच्या कायद्याचें स्वरूप प्राप्त झालेलें नाहीं असा शिष्टाचार किंवा नियम मोडल्याबद्दल कोणावर खटला होत नाहीं किंवा कोणाला तुरुंगांत जावें लागत नाहीं. पण तुरुंगांत गेलेल्या लोकांपैकीं कांहीं असें म्हणणारे असतात कीं आम्ही राजाज्ञा मोडण्याचें कृत्यच केलें नाहीं; तर दुसरे कांहीं असें म्हणणारे असतात कीं, आरोपित कृत्य आम्हीं केलें, पण त्याविषयीं तशी राजाज्ञा नसल्यानें तो गुन्हाच होत नाहीं. फक्त सत्याग्रही हा मात्र मुद्धाम गुन्हा करतो व शिक्षा भोगतो. पण त्यामुळें त्यानें मोडली अवमानिली ती मूळ राजाज्ञा नव्हे असें होत नाहीं. कुटुंबापासून साम्राज्यापर्यंत राज्यसंस्थांची धारणा मध्यवर्ती स्वतंत्र सत्तेवरच होते.

भाग ३ रा

राज्यसंस्थांच्या घटना व वर्गीकरण

(६७) राज्यघटना म्हणजे राज्याचें व्याकरण

राज्यसंस्थांचा उगम व आधार यांचा विचार झाल्यानंतर त्याच्या स्थितीचा म्हणजे जीवयात्रेचा विचार ओघानेंच येतो. स्थिति या शब्दांत दोन गोष्टी येतात. १ अस्तित्व किंवा जिवंतपणा, आणि २ कार्यक्षमता. या दोहोंची धारणा एकाच आधारावर होऊं शकते. आणि तो आधार म्हणजे राज्याची कायदेशीर घटना. घटनेची कल्पना ही मनामध्यें सुप्रतिष्ठित होण्याला, व तिचें

मर्म समजून तिची अंमलबजावणी व्हावी असा आग्रह धरण्याला, लोकांची, प्रजाजनांची मनःसंस्कृति बरीच परिणत व्हावी लागते. घटनेसंबंधीं कायदेशीर भाषा सुरू होण्याच्या आधीं पुष्कळ काळ ती घटना अस्तित्वांत असते, व तिचा व्यवहारहि होत असतो. भाषाव्यवहार सुरू झाल्यानंतर फार काळानें व्याकरण उत्पन्न होतें; व तें उत्पन्न झाल्यावरहि व्याकरण न समजतां लहान मुलेंच काय, मोठे प्रौढ वयाचे लोकहि, शुद्ध भाषा बोलत असतात. याचें कारण परंपरागत ज्ञान (पढिक किंवा अभ्यासानें प्राप्त करून घेतलेलें नव्हे). त्याचप्रमाणें राज्यांतील अधिकारी व प्रजाजन हेहि आपापल्या हक्कांचें व्याकरण समजल्याशिवाय ते हक्क परस्परांविरुद्ध बजावीत असतात, याचें कारण उभयपक्षांची उभय पक्षांना परंपरागत संमति! राजकीय हक्क कोणते हे, सामाजिक चालीरीतीप्रमाणें, प्रथम कसे केव्हां जन्माला आले हें कोण सांगूं शकणार? रानांतील पाऊलवाटेची उत्पत्ति कोणीं नक्की सांगितली आहे काय? पण त्याची माहिती नसतां मळलेल्या पाऊलवाटेनें लोक चालतच असतात.

(६८) हक्कांच्या विरोधांत घटनेचा जन्म

मळलेल्या पाऊलवाटेनें चालत असतांहि त्या वाटेनें चालण्याचा हक्क आपणाला आहे अशी जाणीव लोकांना नसते. पण समजा कीं, ती वाट मध्येंच कोणीं बुजविली किंवा बंद केली तर मग लोकांना चालू वहिवाटीच्या हक्काची जाणीव उत्पन्न होते, ती कोणीं बुजविली बंद केली याची चौकशी सुरू होते, अपराधी सांपडला तर त्याचें पारिपत्य होतें आणि या भांडणांत दुतर्फी हक्कांचा संबंध आला तर मग पंचायतीनें किंवा न्यायकोर्टाच्या सहाय्यानें, त्याचा निर्णय लावून घेण्यांत येतो. पण हें करितांना, व पुढील बंदोबस्ताकरितां, वादग्रस्त हक्काच्या लेखी विधानांची आवश्यकता उत्पन्न होते. राज्यघटना देखील सर्व राष्ट्रांतून प्रथम अशाच अलिखित होत्या. लेखाशिवाय व्यवहार करण्याची जुन्या काळीं रीतच होती. आणि लेखाशिवायहि तो नीट होत असे. मग व्यवहाराची गुंतागुंत थोडी म्हणा, किंवा त्यांची स्मरणशक्ति आधुनिकांपेक्षां अधिक धड व तीक्ष्ण होती म्हणा, किंवा शब्द थोडे पण इमानदारी, विश्वास पुष्कळ होता म्हणा, किंवा शब्दच्छलाला लागणारी कुटिल नीति, कुटिल बुद्धि तेव्हां नव्हती म्हणा—कारण कोणतेंहि असो, जुन्याकाळीं राजे व प्रजा दोन्ही असतां, लेखी राज्यघटना नव्हत्या ही गोष्ट मात्र खरी आहे; पण पुढें समाजस्थिति

बदलून लेख हाच इतर अनेक व्यवहारांचा मुख्य आधार होऊन बसला तसाच तो राजकीय व्यवहारांत राज्यघटनेसंबंधींहि मुख्य आधार होऊन बसला.

(६९) फ्रान्सचें उदाहरण

गेल्या दोन तीन शतकांतच जगांतील सर्व लेखी राज्यघटनांना लेखांचें स्वरूप आलें आहे. त्याचीं कारणें दोन तीन प्रकारचीं घडलीं. फ्रान्समध्यें राज्यक्रांति होऊन प्रजासत्ताक राज्य स्थापन करण्यांत आलें व राजा नामशेष झाला. मग तेथें जुनी परंपरागत घटना कशी उपयोगी पडणार ? जुन्या घटनेंत तरी राजानें प्रजेवर जुलूम करावा असें तत्त्व कोठें होतें ? "त्यांचा संतोष हेंच आमचें सुख" ही राजे लोकांची भाषा कायम ठशांनीं छापल्यासारखी जगाच्या प्रारंभापासून सुरूच आहे ! पण मिजास साधूची व वागणूक सैतानाची ही म्हण फ्रान्समध्यें लोकांच्या अनुभवाला येऊं लागली तेव्हां बंड व क्रांति झाली. राजाच गेला तेव्हां घटनेंतलीं निम्मीं कलमें आपोआपच नाहींशीं झालीं. तथापि लोकांच्या हातीं आलेलें राज्य तरी पुढें कोणत्या पद्धतीनें चालावें हा प्रश्न विचाराचाच होता. "दुधानें तोंड भाजलें तेव्हां ताकहि फुंकून घ्यावें," असें लोकांना वाटूं लागलें. नवी घटना सुचविणें हा प्रजापक्षांतील सुपीक मेंदूना एक उद्योगच होऊन बसला. 'आबे साईस' नांवाचा एक क्रांतिकारक रोज रात्रीं बसून एक नवी राज्यघटना तयार करून ती आपल्या क्रांतिबांधवांपुढें मांडी. तात्पर्य नवी राज्यघटना हवी, व ती लेखीच असावी, असें ठरून त्याप्रमाणें घटना मंजूर करण्यांत आली. स्वातंत्र्यवादी क्रांतिकारकांनीं आपल्याच उरांत मारून घेण्याकरितां सोन्याची सुरी बनविली ! कारण घटना म्हणजे बंधन व नियंत्रण !

(७०) अमेरिकेंतल्या राज्यघटना

अमेरिकेंत याच शतकांत लेखी राज्यघटना बनविण्यांत आली. तिला तर फ्रान्सपेक्षांहि अधिक सयुक्तिक कारण घडलें. फ्रान्समध्यें राजा गेला तरी बाकी जुनी परंपरा चालण्यासारखी होती. पण अमेरिकेनें इंग्लंडचें स्वामित्व झुगारून दिलें, व अगदीं कोऱ्या कागदावर मनाला वाटेल तो मजकूर लिहिण्याच्या भावनेनें घटनेला हात घातला. शिवाय फ्रान्सचें राष्ट्र पूर्वींप्रमाणें एकत्र अखंडच राहिलें; पण अमेरिकेंत स्वातंत्र्ययुद्धांत सामील होऊन स्वातंत्र्य मिळविलेलीं अनेक संस्थानें म्हणजे उपराष्ट्रें होतीं, त्या सर्वांना आपण आपापसांत देखील स्वतंत्र राहावें अशी इच्छा सहजच उत्पन्न झाली. अर्थात् स्वातंत्र्य हें

सर्वांना समान असलें तरी संयुक्त घटना करणें अवश्य होतें. म्हणून लेखी घटना करणें प्राप्त झालें; व या लेखी घटनेंत त्यांनीं आपल्यापुरतें अंतर्गत कारभाराचें स्वातंत्र्य ठरवून घेऊन सर्वांकरितां म्हणून जी घटना केली ती निरगांठीसारखी घट्ट व न सुटण्यासारखी केली. संयुक्त राष्ट्राचें एकच पार्लमेंट, संयुक्त राष्ट्राचें सर्वाधिकारी एकच वरिष्ठ न्यायकोर्ट, सर्वांचा एकच मुख्याधिकारी अध्यक्ष, व परराष्ट्रीय राजकीय संबंधांत सर्वांचें एकच द्वार व मुख अशी ती घटना झाली आणि पुढें एकोणिसाव्या शतकांत कांहीं संस्थानें या निरगांठींतून सुटून जाण्यास पाहूं लागलीं तेव्हां युद्ध होऊन ती निरगांठ अधिकच घट्ट झाली.

(७१) महायुद्धानंतरच्या राज्यघटना

नव्या लेखी राज्यघटना तिसऱ्याहि एका कारणानें युरोप खंडांत झाल्या. तें कारण महायुद्धानंतर स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व लावून विजयी राष्ट्रांनीं आपल्या हिताकरितां पण परार्थाचा बहाणा करून, नवीं राज्यें निर्माण केलीं हें होय. नवीं राज्यें निर्माण केलीं याचा अर्थ, नवा मुलूख हुडकून काढून, नवे लोक बाहेरून आणून, नव्या वसाहती करून त्यांचीं नवीं राज्यें स्थापलीं असा नव्हे. तर या नव्या राज्यांतले लोक पूर्वी ज्या सरकारच्या अमलाखालीं होते त्यांच्या अमलाखालून त्यांना सोडवून, स्वतः त्यांचीं त्यांच्या पुरतीं स्वतंत्र राज्यें स्थापून सर्वाधिकार त्यांचा त्यांना दिला. तात्पर्य, राज्यच नवें म्हटलें म्हणजे घटनाहि नवी आलीच; व त्याप्रमाणें ती करण्यांतहि आली. या नव्या राज्यांची रचना करितांना त्यांतील सर्व प्रजेला एकसारखीच संमत होईल अशी व्यवस्था अर्थातच झालेली नाहीं. एकाचें बरें करावयास जावें तर दुसऱ्याचें वाईट व्हावें हा अनुभव आला, व या नव्या राज्यांत कांहीं लोक जुन्या सरकारचे अभिमानी तर पुष्कळसे जुन्या सरकारचा द्वेष करणारे असे सर्व एकच राज्यांत कोंबले गेले. यामुळें हितविरोध शिल्लक उरलाच. आणि अल्पसंख्य, बहुसंख्य हा प्रश्न उत्पन्न झाला. म्हणून त्याची व्यवस्था लावण्याकरितांहि नवी लेखी राज्यघटना करावी लागली.

(७२) इंग्लंडची राज्यघटना

याच्या उलट इंग्लंड देश घेतला तर त्याच्या घटनेचा कांहीं भाग अलिखित, कांहीं लिखित असें तें मिश्रण आहे. (१) अलिखित भागांत ‘ कॉमन लॉ ’ म्हणजे परंपरागत कायदेशीर चालीरीति यांचा समावेश होतो. या रूढिस्वरूपी

कायद्यावर अनेक ग्रंथकारांनीं टीका लिहिल्या असून, न्यायकोर्टें तो कायदा जणूं कांहीं लिखित असावा त्याप्रमाणें मानून त्यावर सर्रास निर्णय देतात, व हे निर्णय फिरून या अलिखित कायद्यांचें जीवित व कार्यक्षेत्र वाढवितात. फक्त त्या कायद्यांचें प्रत्यक्ष लेखी ' कोड ' (संग्रह) सरकारी कायदेमंडळानें बनविलेलें नाहीं. (२) अलिखित कायद्यांच्या जोडीला अलिखित संकेत हेहि राज्यघटनेंत अढळपद मिळवून बसले आहेत, हे संकेत राजा व पार्लमेंट यांच्या वाढत्या व बदलत गेलेल्या संबंधांत निर्माण झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, प्रधानमंडळ हें कोणत्याही घटनेच्या कलमान्वयें अस्तित्वांत आलेलें नाहीं. पण तो आतां घटनेचा भागच झाला आहे. (३) याशिवाय लिखित राज्यघटनेंत पूर्वींचे चारटर (सनदा) व स्वतः पार्लमेंटनें केलेले घटनाविषयक कायदे (अॅक्ट, स्टॅट्यूट) यांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, मॅग्नाचार्टा (स. १२१५), बिल ऑफ राइट्स (१६८९), अॅक्ट ऑफ सेटलमेंट (१७०१) आणि १८३२, १८६७, १८८५ इत्यादि सालचे मतदारी वाढविण्यासंबंधाचे स्टॅट्यूट. हे सर्व लिखित राज्यघटनेचे भाग होत.

(७३) ही मुख्यतः अलिखितच आहे

तथापि एकंदरीनें इंग्लंडची राज्यघटना लिखितापेक्षां अलिखितच अधिक भरेल. त्या घटनेचें मुख्य तत्त्व प्रजास्वातंत्र्याचे हक्क प्रस्थापित करणें हेंच आहे. आणि अलिखित घटनेच्या कलमांचें उल्लंघन झालें तरी तें उल्लंघनच होय. 'घटने'चें उल्लंघन म्हणजे 'कायद्या'चें उल्लंघन असें मात्र नाहीं. उदाहरणार्थ, पार्लमेंटमध्यें मुख्य प्रधानावर किंवा प्रधानमंडळावर 'अविश्वासाचा ठराव' मंजूर झाला तरी तो आपण मानूं नये असें त्यांनीं ठरविलें व आपल्या जागांचे तावडतोब राजीनामे दिले नाहींत तर त्याकरितां कोर्टांत फिर्याद चालूं शकत नाहीं. कारण 'कॉमन लॉ' मध्यें प्रधानमंडळ येत नाहीं, व प्रत्यक्ष कायदा म्हणावा तर प्रधानमंडळासंबंधीं स्टॅट्यूट नाहीं. येऊन जाऊन संकेत आहे! तो दोनशें वर्षें अमलांतहि आहे, तथापि त्याच्या आधारावर कोणाला न्यायकोर्टांत फिर्याद करून प्रधानमंडळाला हाकून लावितां येत नाहीं. त्यांना मूळ नेमणाऱ्या राजानेंच बडतर्फ केलें पाहिजे. पण ज्या इतर देशांत प्रधानमंडळाच्या कारभारासंबंधीं प्रत्यक्ष कायदा आहे तेथें न्यायकोर्टांत जाऊन त्याची बडतर्फी मिळवितां येतें. उद्यां हिंदुस्थानांत स्वराज्यघटनेचा कायदा

झाल्यास त्यांत प्रधानमंडळासंबंधानें स्पष्ट कलमच घालावें लागेल. त्या संबंधानें पूर्वीची रूढि किंवा संकेत नाहीं.

(७४) राज्यघटना व मनुष्यदेह

राज्य म्हटलें म्हणजे त्याला शरीर आहे, प्रकृति आहे. कोणत्याहि भौतिक शरीराप्रमाणें राज्याच्याहि शरीराची रचना सामान्यतः ठरल्यासारखीच असते. नुसता मानवअस्थींचा सांपळा समग्र जोडून उभा केला असतां, तो मूळचा मनुष्य, देहधारी व जिवंत असा, जगांतल्या कोणत्या देशाचा होता हें सांगणें कठीण. डोकें, तोंड, जबडा, नाक वगैरेंच्या मोजमापावरून अलीकडे शास्त्रज्ञांनीं मानवकुळ ओळखण्याचे कांहीं नियम बांधलेले असून, मनुष्य कोणत्या देशांतील असावा याविषयीं कल्पना चालविण्यास त्यांपासून अगदीं स्थूलपणानें मदत होते. परंतु खरोखर नक्की असें कांहींच सांगतां येत नाहीं. याचा अर्थ मनुष्यदेह हा मुळांत सर्व जगभर रचनेच्या दृष्टीनें सारखाच आहे. सर्व अवयवांची ठेवण एकच, तशीच त्यांची संख्या. पण या मूळच्या सांगाड्यावर मांस, स्नायू, रुधिर, त्वचा वगैरेंचे थर पसरत गेले म्हणजे हळूहळू विषमता प्रगट होऊं लागते. आणि शेवटीं तोंडाकडील भागाची रचना पूर्ण झाली म्हणजे तर स्पष्टीकरण इतकें होतें, भिन्नता व विषमता इतक्या परमावधीला जाऊन पोंचतात, कीं जगांतील कोट्यवधी माणसांत एक व्यक्ति तंतोतंत दुसऱ्यासारखी आढळणें अशक्य होतें. एकाच आईच्या उदरांतून आलेल्या दोन जुळ्या भावंडांचे चेहरेहि हुबेहुब एकासारखे एक नसतात. मग जगांतील दूरदूरच्या भागांतील माणसांचे चेहरे एकसारखे कसे असणार ? (१) सगळ्या मानव जातीचा मूळचा हाडांचा सांपळा एकाच प्रकारचा, पण (२) शेवटीं एका व्यक्तिसारखी दुसरी व्यक्ति असूं शकत नाहीं—या दोन गोष्टी एकत्र केल्या असतां विधात्याचें सृष्टिचातुर्य लक्ष्यांत येतें. आणि समता संभाळून पृथक्पणाची ओळख पटण्याइतकी विषमता उत्पन्न करणें, हाच त्या सृष्टिचातुर्यांतील मुख्य भाग होय असें मनाला वाटूं लागतें.

(७५) घटनेचा लिंगदेह

राज्यघटनेला मनुष्यदेहाचा दाखला दिला असतां, वरील गोष्टीचें मर्म राज्यघटना या वस्तूला कसें लावतां येईल याची कल्पना सहज होते. आणि ती अशी कीं, जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रांत राजा व प्रजा यांची मूलभूत

कल्पना, तसेंच त्या दोघांमधील संबंधाची मूलभूत कल्पना, एकच आहे. पण प्रत्यक्ष तपासणीच करूं लागल्यास असा अनुभव येतो कीं परिस्थिती-प्रमाणें राजधर्म व प्रजाधर्म यांचें स्वरूप राज्यकारभाराच्या द्वारें इतकें कांहीं वेगवेगळें बनलेलें असतें कीं, कोणत्याहि एका राष्ट्रांतील राज्यघटना दुसऱ्या राष्ट्रांतील राज्यघटनेशीं तंतोतंत मिळूं शकत नाहीं. नुसती ओठाची ठेवण किंवा डोळ्याचा रंग एवढ्यावरून मनुष्याचा स्वभाव वेगवेगळा ओळखतां येतो त्याप्रमाणें, प्रत्येक राष्ट्राच्या राज्यघटनेमध्यें अशी कांहींना कांहीं तरी विलक्षणपणाची बाब असतेच कीं, तिच्या योगानें त्या घटनेचा स्वभाव व प्रकार इतरांपासून वेगळा दिसून यावा. इंग्रजींत 'स्पिरिट' किंवा 'जीनियस' याचा वाचक म्हणून लिंगदेह हा संस्कृत शब्द घेतला तर असें म्हणतां येईल कीं, प्रत्येक राष्ट्रांतील राजकीय समाजाचा लिंगदेह वेगवेगळा आहे. समग्र राज्यघटनेला समर्पक असा पारिभाषिक शब्द संस्कृतांत बनलेला नाहीं. तो आतां नवीन बनवून रूढ करावयाचा आहे. इंग्रजींत राज्यघटनेला कॉन्स्टिटयूशन हा शब्द लावतां येतो. पण त्या शब्दाचा अर्थ कालांतरानें खुद्द इंग्लंडांतच बदल-लेला असून, निरनिराळ्या देशांत तर त्या शब्दाला निरनिराळेच अर्थ आहेत.

(७६) घटना शब्दाचे रूढार्थ

राज्यघटनेला मनुष्यदेहाची जी उपमा वर दिली आहे ती अगदीं आधुनिक आहे असें नाहीं. कारण दोन हजार वर्षांपूर्वीं सिसेरो या रोमन राज्यशास्त्रवि-शारदानें राज्यघटनेला 'कान्स्टिटयूशियो' हा शब्द लावलेला होता; व तोच शब्द मनुष्याच्या शरीराला व राज्यघटनेला अशा दोहोंनाहि रोमन भाषेंत लावला जातो. पुढें खुद्द रोममध्येंच त्या शब्दाचा अर्थ वरिष्ठ राजसत्तेनें केलेल्या एकंदर कायदेकानूंचा भारा किंवा गांठोळें असा होऊं लागला. म्हणजे हल्लीं 'कोड' हा शब्द इंग्रजी व फ्रेंच या भाषेंतून वापरला जातो त्या अर्थानें कॉन्-न्स्टिटयूशन हा शब्द रोममध्यें वापरला जाई. इंग्रजी कायदेपंडितांनीं तोच शब्द पुढें घेतला. मात्र त्यांच्याकडून त्याचा अनेक रीतीनें उपयोग करण्यांत आला. बाराव्या शतकांतील कॉन्स्टिटयूशन्स ऑफ क्लॅरेंडन याचा अर्थ "पूर्वीं अलिखित असलेल्या कायदेकानूंचा राजानें करविलेला अधिकारयुक्त संग्रह" असा आहे. इंग्रजींतील 'असाईज' 'चार्टर' 'स्टॅटयूट' 'ऑर्डिनन्स' हे शब्दहि असेच संग्रहवाचक आहेत.

(७७) घटनेला महत्त्व येण्याचीं कारणें

पुढें अठराव्या शतकांत कॉन्स्टिट्यूशन या शब्दाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालें, कारण इंग्लंडखेरीज इतर सर्व राष्ट्रांतील प्रजेनें बंडें करून, दंगाधोपा करून, किंवा इतर रीतीनें राजावर चढाई व मात करून, राजधर्म व प्रजाधर्म यांचे पूर्वीं जे अलिखित असे कायदे होते ते लिहून काढून जाहिर करण्याला राजे लोकांना भाग पाडलें. आणि अशा रीतीनें लिहून काढवून जाहिर केलेल्या कायद्यांत प्रजेच्या हक्कासंबंधींचे जे नियम होते त्यांचाच विशेषतः उल्लेख होता. याचें कारण उघडच आहे. तें असें कीं, राजा हा अनादि कालापासून सर्व अधिकारांचें व हक्कांचें उगमस्थान असून, त्यांतून जेवढें काढून व तोडून राजा प्रजेला देईल तेवढेच हक्क प्रजेचे अशी समजूत होती. यामुळें राज्यघटना लेखी नसली तरी राजांचें कांहींच बिघडत नसे. कारण त्यामुळें राजानें कसें वागावें याला कांहींच धरबंद पडत नव्हता. पण आपले अधिकार व हक्क प्रजेला लेखी सनदांनीं मिळवितां आले तर त्या आधारावर मात्र प्रजेला राजाशीं सनदशीर रीतीनें भांडतां झगडतां येई. विशेषतः राज्यांतील वरिष्ठ न्यायकोर्टाचे व न्यायदानाचे अधिकार राजा मानीत असला तर ती सनद न्यायकोर्टापुढें दाखल करून राजानें केलेली अमुक एक गोष्ट ही न्यायाची आहे कीं अन्यायाची आहे सांगा ! असा निर्णय प्रजेला लावून घेतां येतो. यामुळें लेखी हक्कांच्या सनदेबद्दल (म्हणजे कॉन्स्टिट्यूशनबद्दल) युरोप खंडांत प्रजेनें चळवळ केली; व पूर्वीं एके ठिकाणीं सांगितल्याप्रमाणें, सन १८४८ च्या सुमारास बहुतेक राष्ट्रांत राजांनीं जुन्या अलिखित सनदा तरी लेखी करून दिल्या, किंवा जुन्या सनदा लेखी असल्या तर त्या वाढवून दुरुस्त करून दिल्या. खुद्द इंग्लंडमध्यें राजाच्या अधिकाराला नियंत्रण घालण्याची चळवळ झाली पण त्यांत नवीन लेखी कॉन्स्टिट्यूशन किंवा राज्यघटना करून देण्याची मागणी नव्हती. लोकांचें म्हणणें असें होतें कीं, " राज्यघटना नवीन लेखीच करून पाहिजे असें नाहीं; परंतु पूर्वपरंपरेनें जे हक्क आम्हाला मिळालेले आहेत असें आम्ही समजतों त्यांचा उपमर्द राजाकडून होतो तो न व्हावा. " कसेंहि असलें तरी कॉन्स्टिट्यूशन या शब्दाचा अर्थ, इंग्लंडांत इतका अनिश्चित होता किंवा आहे कीं, खालीं दिलेलीं अगदीं परस्परविरोधी अशीं दोन विधानें या मुद्यावर आढळतात. १७ व्या शतकांत लॉर्ड चेस्टरफिल्ड यानें

असें लिहिलें आहे, "England is the only monarchy in the world, that properly can be said to have a constitution." पण यानंतर १०० वर्षांनीं डी टॉकेव्हिली या फ्रेंच राज्यशास्त्रविशारदानें इंग्लंडच्या राज्यघटनेविषयीं लिहितांना असें म्हटलें आहे कीं, "England was the only country which had got *no* constitution at all." पण अशा रीतीनें 'constitution' या शब्दाची फजिती झाली तरी वरील दोन्हीं विधानें आपापल्यापरीनें खरीं असून त्यांचा समन्वय करितां येतो.

(७८) इतक्या वैचित्र्याचें कारण

जगांत राज्यघटना पूर्वी कधीं अगदीं सोळा आणे एकाच नमुन्याच्या नव्हत्या व हल्लीं तर नाहींतच नाहींत. असलाच तर त्यांच्यांत पूर्वीच्या काळींच अधिक सारखवटपणा होता. याचें कारण समाजाची शारीरिक व मानसिक रचना पूर्वीच्या काळीं हल्लींहून अधिक सोपी व साधी होती. राज्यांत सत्ताधारक एकच, व आज्ञाधारकांचीहि संख्या थोडी, कारण राज्याचा मुलूख थोडा. हल्लीं राज्यांचा स्थलविस्तार बेसुमार वाढला आहे. तसाच त्यांतील लोकसंख्येचाहि. यामुळें त्यांत राज्यांचे उपराज्यांचे नमुने फार निरनिराळे. पृथ्वीचें क्षेत्रफळ ५२३ लक्ष चौरस मैल आहे. पण त्यांतल्या ११५ वर ब्रिटिश साम्राज्य, ८६ वर रशियन साम्राज्य, ४२ वर चिनी साम्राज्य व ३५ वर अमेरिकन साम्राज्य पसरलें आहे म्हणजे अवघ्या चारच राज्यांत मिळून या ५२३ पैकीं २७८ लक्ष चौरस मैल खर्ची पडले आहेत. एवढ्या मोठ्या राज्यांचे नमुने बाहेर दिसायला किंवा आंतल्या कारभाराला सर्व सारखे असणें शक्यच नाहीं. अगदीं अंगठीच्या खड्याएवढें राज्य ही कविकल्पनेची अतिशयोक्ति झाली ! पण "चार वेशींच्या आंतलें व एकाच अखंड तटबंदीच्या प्राकारांतलें" असें वर्णन करण्यासारखीं राज्यें प्राचीनकाळीं होतीं तरी त्यांतहि एकच नमुना फार काळ टिकला नाहीं. तर मग वरच्यासारख्या मोठ्या राज्यांत तो कोठून टिकणार !

(७९) जो पहावा तो वेगळाच नमुना

राज्यांच्या उत्पत्तीच्या कल्पना व प्रकार जर एकाच नमुन्याचे नाहींत, तर त्यांच्या प्रौढ दशेच्या व तारुण्याच्या म्हणजे सुस्थितीच्या व भरभराटीच्या काळांतले नमुने एकाच प्रकारचे कसे राहतील ! दिसण्यांत सत्ताधारी एक असला तरी त्याचे अंशभागी कितीतरी निरनिराळ्या स्वभावाचे व निरनिराळ्या पात्रतेचे

असतात! तसेंच दिसण्यांत आज्ञाधारक अशी एकच प्रजा एखाद्या राज्यांत दिसली तरी, सत्तेचा शक्य तेवढा मोठा अंश आपल्या हातीं यावा ही त्या प्रजेंतल्या विविध वर्गांची आकांक्षा असल्यामुळें त्यांचा सतत प्रयत्न त्या दिशेनें सुरू असतो. अर्थात् राज्यसत्तेच्या शरीरांत कोठें खळगे पडलेले तर कोठें टेंगळें उठलेलीं दिसतात. याचा अर्थ नमुना बिघडत असतो, बदलत असतो. पत्र्याचीं भांडीं किंवा शाडूचे गणपती एकाच दाबांतून व छापांतून काढतां येतात. तरी त्यांत कोण वैचित्र्य? गणपतींच्या चित्रांचें प्रदर्शन पहा म्हणजे कळून येईल! तसेंच मोटारींचे नमुने पन्नास, तर त्यांच्या इंजिनाच्या तोंडाशीं पाण्याचे नळांवर बसविलेल्या झाकणाचे नमुने दहा हजार तरी असतील! राज्यें हीं जिवंत माणसें आपल्या सुखाकरितां बनवितात. तेव्हां इच्छा व अभिरुचि यांच्या चळवळींतून वळवळींतून अनेक नमुने निघणारच!

(८०) वर्गवारीचीं नांवें थोडीं व ठराविक असणार

राज्यसंस्थांचें वर्गीकरण आपण करितों तें केवळ लहानमोठेपणावरून न करितां मुख्यतः त्याच्या बाह्यस्वरूपावरूनच म्हणजे घटनेवरून करितों व तसें करण्याशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं. हें बाह्यस्वरूप जोंपर्यंत टिकून असतें तोंपर्यंत त्याला ठराविक वर्गवारीचें नांव द्यावें लागतें. बाह्य स्वरूप कायम राहून आंतल्या व्यवस्थेंत सत्ता आज एकाच्या हातीं अधिक तर उद्यां दुसऱ्याच्या हातीं अधिक असें होत असतें. पण त्यामुळें नांव बदलतां येत नाहीं. शिवाय हे फरक केव्हां इतके सूक्ष्म तर केव्हां इतके अस्थिर असतात कीं कदाचित् दर शेंपन्नास वर्षांनीं तत्स्थितिदर्शक वेगळें नांव हुडकून बनवून द्यावें लागेल. पण इतकीं वर्गवारीचीं नांवें तरी कोठून आणावयाचीं? विमानांत "हवेहून जड व हवेहून हलकीं" ह्या नांवानेंच मुख्य वर्गवारी केली जाते. पण या प्रत्येक वर्गांत इतर कितीतरी वर्ग आहेत. जसें एकपंखी, दुपंखी, सीप्लेन, सेलप्लेन, बायप्लेन, ग्लाइडर, इत्यादि. मोटारींची अंतर्रचना किती वेगवेगळी आहे. पण नुसत्या मोटार बनविणाऱ्या कंपन्यांच्या नांवानेंच त्यांची वर्गवारी बनते. त्यांच्या रचनेंतील फरक एका शब्दानें, एका शब्दसमूहानें सांगतां येत नाहीं; तर त्याकरितां वर्णनात्मक वाक्यांच्या वाक्यें, छेदकच्या छेदक खर्चीं घालावे लागतात! आगबोटींचेंहि तसेंच. स्क्रू टरबाइन असल्या दोन चार पारिभाषिक शब्दांनीं त्यांची वर्गवारी संपते.

(८१) उचित पारिभाषेचें दारिद्र्य

राज्यसंस्थेची वर्गवारी दर्शविणारे दहा पांच सुटसुटीत शब्द तरी इंग्रजी भाषेंत आहेत. मराठींत तेहि नाहींत. कारण त्या विषयाची मराठींत शास्त्रीय चर्चाच अद्यापि नाहीं. इंग्रजी भाषेंतले हे शब्द देखील पुष्कळसे जुन्या ग्रीक भाषेवरून घेतलेले आहेत. डेस्पॉटसी, मॉनर्की, ॲरिस्टॉक्रसी, ऑलिगार्की, डेमॉक्रसी, टिमॉक्रसी, ब्युरॉक्रसी, थिऑक्रसी, रिपब्लिक, इ० पण यांपैकीं बरे-चसे शब्द आज उपयोगांतून गेलेले असून मॉनर्की, डेमॉक्रसी हेच काय ते दोन शब्द व दोन वर्ग मुख्य असून पोटभेद सर्व कांहींना कांहीं विशेषण लावूनच बनवावे लागतात. जसें राजा उग्रबल असला तर नुसता मॉनर्की किंवा डेस्पॉ-टसी हा शब्द लावावयाचा. आणि राजा हीनबल असून प्रजा उग्रबल असेल तर लिमिटेड हें विशेषण 'मॉनर्की'च्या मागें लावावयाचें. राज्याचा विस्तार मोठा व त्याचे घटक निरनिराळ्या दर्जाचे असले तर त्यांचा संयोग दाखविणारा शब्द फेडरल हें विशेषण आणि एकतंत्रीपणा दाखविणारा शब्द युनिटरी हेंहि विशेषणच आहे. त्याच्यापुढें गव्हर्नमेंट हें नाम लावावें तेव्हां शब्द खरा पुरा झाला. प्रजासत्तेचा उत्कर्ष दाखविणारा शब्द डेमॉक्रसी. पण यानें राजा मुळींच नाहीं असा बोध हटकून होत नाहीं, म्हणून त्याकरितां रिपब्लिक हा शब्द योज-तात. इंग्लंडांत डेमॉक्रसी आहे पण रिपब्लिक नाहीं.

(८१) नांवें व वस्तुस्थिति यांत फरक असतो

पूर्वीच्या काळीं राज्याधिकाराची वांटणी निरनिराळ्या विभागांत हल्लीं इतकी झालेली नसे. तथापि होते तेच भेद निखालस स्पष्ट व तुटक होते. ॲरिस्टॉ-टलच्या वेळीं पर्शिया व मॅसिडोनिया हीं राजशासित राज्यें अशीं होतीं कीं, तेथें खरोखरच 'राजा बोले दळ हाले' ही म्हण अक्षरशः खरी ठरे. ग्रीसमध्यें 'एकलेशिया' हा नगरसंघ इतका प्रबळ होता कीं एकट्या दुकट्या लहानसान नगरसंस्थानानें त्या संघाविरुद्ध तोंडांतून ब्र काढण्याची छाती नव्हती. याच्या उलट इंग्रज राष्ट्र घ्या. त्यांतून अमेरिका आयर्लंड हीं तुटून निघालीं व स्कॉट-लंड जोडलें गेलें असलें तरी (ऑलिव्हर क्रॉमवेलची वीस वर्षांची कारकीर्द वगळली असतां) इंग्लंडचें राज्य हें राजशासित आहे. कारण राज्याचा राजा कधींहि नाहींसा झाला नाहीं. त्याच्या जोडीला आज निदान आठशें वर्षें पार्ल-मेंट सभा आहे. आणि असें एकहि शतक गेलें नाहीं कीं त्यांत केव्हां राजानें

केव्हां उमरावसभेनें, तर केव्हां लोकांनीं डोकें मध्येंच एकदम वर काढून सत्ता-विभागणीच्या ताजव्याला जोराचा धक्का देऊन तो उलथापालथा करण्याच्या बेतांत आणिला नाहीं. पण आठशें वर्षें इंग्लंडचें राज्य मॉनर्की, फार तर लिमिटेड मॉनर्की या सदराखालींच पडत आहे. विधवेच्या कपाळाचें कुंकू प्रत्यक्ष पुसलें जाईपर्यंत ती सधवाच. नवरा नापत्ता झाला असला तरी ती सुवासिनीच !

(८३) याविषयीं कांहीं उदाहरणें

जर्मनी, पोर्तुगाल, स्पेन, ऑस्ट्रिया इत्यादि कांहीं राष्ट्रें थोड्याच वर्षांपूर्वी मॉनर्की (राजशासित) या सदरांत पडत होतीं. आतां तीं लोकशासित (रिपब्लिक्स) झालीं आहेत. पण त्यांच्या अंतर्व्यवस्थेंत अधिकाराची वांटणी सर्वस्वीं वरील नव्या नांवाला शोभण्यासारखी नाहीं. आणि फ्रान्स व अमेरिका या नमुनेदार समजल्या जाणाऱ्या रिपब्लिक्समध्यें लोकसभेच्या मानानें सेनेट (वरिष्ठ) सभा थोड्या लोकांची असून, स्वतः दोहो राज्यांचे अध्यक्ष तर इतके मोठे सत्ताधारी आहेत कीं राजशासित म्हटल्या जाणाऱ्या इंग्लंडच्या बिचाऱ्या दुबळ्या राजापेक्षांहि त्यांना अधिक प्रभावी सत्ता आहे. तशीच अमेरिकन सेनेटला इंग्लंडच्या हाऊस ऑफ लॉर्ड्सपेक्षां अधिक सत्ता आहे. इटालींत राजा आहे आणि पार्लमेंटहि आहे. पण प्रत्यक्ष सत्ता एकट्या मुख्य प्रधानाच्या हातीं आहे. कारण 'राजा व्हिक्टर एमॅन्युअल बोले दळ हाले' असें नसून 'प्रधान (डिक्टेटर) मुसोलिनी बोले दळ हाले' हे शब्द इटालींत आज खरे आहेत. मुसोलिनीच्या फॅसिस्ट पंथाच्या लोकांना निवडणुकींत चारशें उमेदवार उभे करितां येतात व मतदारांनीं यांतील निम्याहून अधिक पसंत न केले तर एक महिन्यानें फेर निवडणुकी व्हाव्या लागतात.

(८४) नावें स्थूल, फरक सूक्ष्म

राज्यसंस्थांचें वर्गीकरण इतकें अवघड होऊन बसण्याचें कारण त्या संस्था सजीव प्राण्याप्रमाणें, विकारक्षम, प्रगतिक्षम, परिवर्तनक्षम आहेत. निर्जीव पदार्थांचें वर्गीकरण सोपें असतें. पण राज्यसंस्था ही जर जिवंत माणसांचीच केव्हांहि असणार तर तीहि स्वतः जिवंत म्हणण्याला काय हरकत किंवा असली तर काय आश्चर्य ! व्यक्तींची समष्टि बनली असतां व्यक्तिगुण तर नष्ट होत नाहींतच, पण कदाचित् समष्टीचे म्हणून कांहीं नवीन गुण तिज-मध्यें प्रगट होत असूं शकतील. नवीन गुण प्रगट होऊन फिरून समष्टीच्या

स्वरूपांत फेरफार झाला म्हणजे तत्त्वतः फिरून वर्गीकरण बदलतें. पण लगेच नवें नांव कोठून आणावयाचें? म्हणून मग जुनेच शब्द वापरावयाचे. पण अर्थात् ते तंतोतंत जुन्या अर्थानें नाहीं; तर बदललेल्या लाक्षणिक अशा नव्य अर्थानें. शास्त्रांतील चमत्कारांच्या किंवा पदार्थांच्या मानानें शास्त्रपरिभाषेचे शब्द कोणत्याहि भाषेंत अपुरेच पडतात. बरें राज्यांतल्या एका घटकाची थोडीशी सत्ता गेली व दुसऱ्या घटकाला थोडी अधिक मिळाली, तर तो सूक्ष्मभेद दाखविणारीं, स्टेशनावरलि माल जोखणारासारखीं शेर अच्छेरहि फरक दाखविणारीं यंत्रें कोठें मिळणार? तात्पर्य, वर्गीकरण व नामकरण हें ज्ञानाचें साधन असलें तरी स्थूल शब्दांनींच निर्वाह करून घेणें प्राप्त आहे.

(८५) वर्गीकरणापुरती समानता

राज्यशास्त्रांत वर्गीकरण करितांना ज्याप्रमाणें मोठ्या राज्यांबरोबर अगदीं लहान अशा राज्यांचा परामर्ष घ्यावा लागतो म्हणून मागें सांगितलें त्याचप्रमाणें सुधारलेल्या राज्याबरोबर अगदीं मागासलेल्या प्राथमिक स्थितींतल्या किंवा रानटी राज्यांचाहि परामर्ष घ्यावा लागतो. कारण राज्य म्हणजे राज्य. त्याची श्रीमंती गरीबी, सुधारणा कुधारणा ही त्याची त्याला व त्यांतल्या प्रजेला! राज्य-शास्त्र्याला त्याचें काय होय? गरीब व कुरूप झाला तरी तो, श्रीमंताप्रमाणें व सुस्वरूपांप्रमाणें मनुष्यच. त्याला मान कमी असेल व त्याचें अनुकरण कोणीहि करणार नाहीं. परंतु खानेसुमारींत, न्यायकोर्टांत, व कायद्याच्या दृष्टीनें सर्व माणसें सारखींच. शरीराची ठेवण लहानमोठी असली तरी इंद्रियें तींच व तितकींच असणार. राज्यसंस्था कशा असाव्या असलें तात्त्विक विवेचन करणें व उत्कृष्ट तेवढेच नमुने कल्पनेनें सुचविणें हाच राज्यशास्त्राचा हेतु मानला तर, त्या शास्त्रांत असल्या लहान मागासलेल्या रानटी राज्यसंस्थांना जागा मिळणार नाहीं. पण समाजशास्त्र म्हटलें म्हणजे समाजांत माणसें आहेत तशीं घेऊनच चाललें पाहिजे. माणसें देवदूतासारखीं किंवा देवासारखीं सर्वगुणसंपन्न असावीं असें म्हटलें तरी ते गुण कोणते हें सांगणें सोपें आहे. पण त्याचा काय उपयोग? मानवी जग म्हणजे बोलून चालून अपूर्णावस्थेंतल्या माणसांचें जग.

(८६) घटनेवरून वर्गीकरणाचीं उदाहरणें.

[अ] केवळ अनियंत्र राजसत्ता चालते अशीं राज्यें.

(१) अबिसीनिया (२) अफगाणिस्तान (३) मोनॅको (४) मोरोक्को (५) ओमान (६) हिंदी संस्थानें इ०

[आ] संमिश्र---राजसत्ताक व प्रजासत्ताक (प्रकार १ ला.)

(१) बेल्जियम (२) बल्गेरिया (३) डेनमार्क (४) इटाली (५) जपान (६) नेदरलँड्स (७) नॉर्वे (८) रुमेनिया (९) स्वीडन (१०) युनाइटेड किंग्डम म्हणजे इंग्लंड, स्कॉटलंड, उत्तर आयर्लंड (११) ऑस्ट्रेलिया (१२) कॅनडा इ०. वरील सर्व राष्ट्रांत पार्लमेंटसभा आहेत.

[इ] संमिश्र---राजसत्ताक व प्रजासत्ताक (प्रकार २ रा.).

(१) लक्सेंबर्ग (२) मॉन्टिनीग्रो (३) सयाम (४) सर्विया इ० वरील राष्ट्रांत पार्लमेंट नाहीं, पण राजानें प्रजेला सनद (कॉन्स्टिटयूशन) देऊन स्वतःवर बंधन घालून घेतलें आहे.

[ई] पूर्ण प्रजासत्ताक (रिपब्लिक).

(१) रशिया (२) टर्की (३) ग्रीस (४) पोर्तुगाल (५) स्पेन (६) जर्मनी व प्रशिया (७) ऑस्ट्रिया (८) फ्रान्स (९) चीन (१०) स्विट्झरलंड (११) बोलिव्हिआ (१२) चिली (१३) कोलंबिआ (१४) कोस्टारिका (१५) क्यूबा (१६) इक्वेडोर (१७) ग्यूएटेमला (१८) हयाटी (१९) होंडूरास (२०) लिबेरिया (२१) निकारागुआ (२२) पनामा (२३) पॅराग्वे (२४) पेरू (२५) सालवाडोर (२६) सँटो डोमिंगो (२७) युराग्वे (२८) आरजेंटिना (२९) ब्राझिल मेक्सिको (३०) व्हेनिझुअेला (३१) युनाइटेड स्टेट्स (अमेरिका) इ.

वरील राष्ट्रांत पार्लमेंट आहेत व त्यांचे अध्यक्ष हेच मुख्याधिकारी आहेत.

आज बहुतेक सर्व राज्यांत (अ वर्गांतील राज्यें वगळून) घटनेदाखल लेखी सनदा किंवा पार्लमेंटनें मंजूर केलेले कायदे आहेत. त्या सनदांप्रमाणें किंवा कायद्याप्रमाणें अंमल होत असतो. पण जेव्हां उत्पात क्रांति वगैरे होते तेव्हां राजा किंवा अध्यक्ष हा ती सनद किंवा तो कायदा बाजूला गुंडाळून ठेवून एकतंत्री अमल चालवितो, अथवा बंड होऊन प्रजा किंवा लष्करी अधिकारी हे राजा किंवा अध्यक्ष यांना गुंडाळून ठेवून नव्या निवडणुकी किंवा घटना बनवितात.

वरीलप्रमाणें कांहीं उदाहरणें केवळ स्पष्टीकरणाकरितां घेतलीं आहेत. पण एकंदर जगांतील राज्यांच्या घटनांचें सामुदायिक स्वरूप लक्षांत यावें म्हणून एक सबंधच्यासबंध कोष्टकच खालीं देतों म्हणजे त्यावरून राज्यघटनांचे कोणते प्रकार आज विद्यमान आहेत हें लक्षांत येईल.

(८७) निरनिराळ्या राष्ट्रांतील राज्यांच्या

राष्ट्र	राजधानी	क्षेत्रफळ चौ. मै. (हजार)	लोकवस्ती लक्षसंख्या	राजा किंवा मुख्य सत्ताधीश
अल्बोनिया	तिराना	१७.३	८.३	प्रेसिडेंट
अर्जेटिना	ब्यूनॉस, आयर्स	११५३	१०३	प्रेसिडेंट
ऑस्ट्रेलिया	कॅंबेरा	३०६५	६१	गव्हर्नर–जनरल
ऑस्ट्रिया	व्हीएन्ना	३२	६५	प्रेसिडेंट
बेल्जियम्	ब्रुसेल्स	१२	७८	राजा
बोलिव्हिया	सुक्रेलापाज्	५१४	२९	प्रेसिडेंट
ब्राझिल	रियोडिजानिरो	३२८५	३६८	प्रेसिडेंट
बल्गेरिया	सोफाया	३९	५४	राजा
कॅनडा	ओटावा	३७९७	९५	गव्हर्नर–जनरल
चिली	सॅन्शिआग्रो	९०	४२	प्रेसिडेंट
चीन	पेकिन	४२७८	४४४६	सेनापति
चीन	नानकिन			पोलिटिकल कौन्सिल (कोमिन्टन)
कोलंबिया	बोगोटा	४४०	६६	प्रेसिडेंट
कोस्टारिका	सान्जोसे	२३	५	प्रेसिडेंट
क्यूबा	हॅव्हना	४४	३४	प्रेसिडेंट

घटनांची माहिती

लोकसभा (वरिष्ठ)		लोकसभा (कनिष्ठ)		राजकीय पक्षांचीं नांवें
निवडलेले	नेमलेले	निवडलेले	नेमलेले	
१२	६	६०	०	एकच सरकारी पक्ष
३०	०	१५८	०	(१) कॉंझर्वेटिव्ह, (२) रॅडिकल, (३) सोशिॲलिस्ट
३६	०	७५	०	(१) नॅशनॅलिस्ट, (२) मजूर, (३) देशी
५०	०	१६५	०	(१) ख्रिश्चन सोशिॲलिस्ट (२) सोशल डेमोक्रॅट, (३) किसान वर्ग
१५३	०	१८७	०	(१) कॅथोलिक, (२) सोशिॲलिस्ट, (३) लिबरल
२८	०	७२	०	(१) लिबरल, (२) युनिअनिस्ट, (३) रिपब्लिकन
६३	०	२१२	०	(१) कॉन्झर्वेटिव्ह रिपब्लिकन, (२) डेमोक्रॅटिक
२७३	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) डेमोक्रॅटिक, (२) शेतकरी, (३) नॅशनल लिबरल
०	९६	२४५	०	(१) कॉन्झर्वेटिव्ह, (२) लिबरल, (३) प्रोग्रेसिव्ह
४५	०	१३५	०	(१) रॅडिकल, (२) कॉन्झर्वेटिव्ह, (३) लिबरल
०	०	०	०	
०	५२	वेगळी सभा	नाहीं	(१) शांततावादी, (२) सुधारणावादी, (३) कम्युनिस्ट
६८	०	११२	०	(१) कॉन्झर्वेटिव्ह, (२) लिबरल
४३	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) नॅशनॅलिस्ट, (२) रिपब्लिकन
२४	०	१२७	०	(१) कॉन्झर्वेटिव्ह, (२) लिबरल

निरनिराळ्या राष्ट्रांतील राज्यांच्या

राष्ट्र	राजधानी	क्षेत्रफळ चौ. मै. (हजार)	लोकवस्ती लक्षसंख्या	राजा किंवा मुख्य सत्ताधीश
चेकोस्लोव्हाकिया	प्राग	५४	१४३	प्रेसिडेंट
डेन्मार्क	कोपेनहेगेन	१६	३४	राजा
डोमिनिका	सॅन्तोडोमिंगो	१९	१०	प्रेसिडेंट
इक्वेडोर	क्विटो	११६	१५	प्रेसिडेंट
इजिप्त	केरो	३८३	१४१	राजा
एस्टोनिया	टॅलिन्	१८	११	प्रेसिडेंट
फिनलंड	हेल्सिंगफोर्स	१४९	३५	प्रेसिडेंट
फ्रान्स	पॅरिस	२१२	४०७	प्रेसिडेंट
जर्मनी	बर्लिन	१८१	६३१	प्रेसिडेंट
ग्रेटब्रिटन	लंडन			राजा
ग्रीस	अथेन्स	५०	७०	प्रेसिडेंट
ग्वायटेमाल	ग्वायटेमाल	४८	२०	प्रेसिडेंट
हायाती	पोर्टऑप्रिंस	१०	२०	प्रेसिडेंट
होंडुरास	तेग्युसीगाल्पा	४६	७	प्रेसिडेंट

घटनांची माहिती.

लोकसभा (वरिष्ठ)		लोकसभा (कनिष्ठ)		राजकीय पक्षांचीं नांवें
निवडलेले	नेमलेले	निवडलेले	नेमलेले	
१५०	०	३००	०	सात आठ राजकीय पक्ष आहेत. (मुख्य पक्ष शेतकरी) दुसरा कम्युनिस्ट
७६	०	१४९	०	(१) लिबरल, (२) सोशल डेमोक्रॅट, (३) कॉन्झरव्हेटिव्ह
१२	०	३२	०	(१) नॅशनल, (२) प्रोग्रेसिव्ह
३२	०	४८	०	(१) लिबरल, (२) कॉन्झरव्हेटिव्ह
१२१	०	२१०	०	(१) वफाद, (२) लिबरल
१००	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) शेतकरी, (२) सोशिॲलिस्ट, (३) वसाहती
२००	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) सोशल डेमोक्रॅट, (२) शेतकरी (३) स्वीडिश, (४) युनियन, (५) मजूर
३१४	०	५६५	०	(१) रॅडिकल, (२) रिपब्लिकन व इतर तीन.
४९३	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) सोशल डेमोक्रॅट, (२) राष्ट्रीय, (३) कम्युनिस्ट, इतर दोन तीन
०	७४०	६१५	०	(१) कॉन्झरव्हेटिव्ह, (२) लिबरल, (३) मजूर.
२८७	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) रिपब्लिकन, (२) रॉयलिस्ट, (३) नेमस्त, (४) कम्युनिस्ट
६९	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) डेमोक्रॅट, (२) प्रोग्रेसिव्ह, (३) युनियनिस्ट
२१	०	वेगळी सभा	नाहीं	पक्षभेद नाहीं
४६	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) नॅशनल, (२) लिबरल

निरनिराळ्या राष्ट्रांतील राज्यांच्या

राष्ट्र	राजधानी	क्षेत्रफळ चौ. मै. (हजार)	लोकवस्ती लक्षसंख्या	राजा किंवा मुख्य सत्ताधीश
हंगेरी	बुडापेस्त	३५	८३	रीजंट
हिंदुस्थान	दिल्ली	१८०५	३१८९	बादशहा
आयर्लंड	डब्लिन	२६	२९	गव्हर्नर–जनरल
इटाली	रोम	११९	४०५	राजा
जपान	टोकियो	२६०	८३४	बादशहा
जुगोस्लोव्हिया	बेलग्रेड	९६	१२०	राजा
लॅट्व्हिया	रिगा	२५	१८	प्रेसिडेंट
लिबेरिया	मॉनरोव्हिया	४३	१५	प्रेसिडेंट
लिथ्यूॲनिया	कॉव्हनो	२१	२२	प्रेसिडेंट
मेक्सिको	मेक्सिको	७६७	१४२	प्रेसिडेंट
नेदरलँड्स्	आमस्टरडॅम् (हेग)	१२	७४	राणी
न्यूफाउंडलंड	सेंटजॉन	१६२	२	गव्हर्नर
न्यूझीलंड	वेलिंग्टन	१०३	१४	गव्हर्नर–जनरल

घटनांची माहिती

लोकसभा (वरिष्ठ)		लोकसभा (कनिष्ठ)		राजकीय पक्षांचीं नांवें
निवडलेले	नेमलेले	निवडलेले	नेमलेले	
१५२	९८	२४५	०	(१) युनियन, (२) ख्रिश्चन नॅशनॅलिस्ट, (३) सोशल डेमोक्रॅट
३४	२६	१०३	४१	(१) नॅशनॅलिस्ट, (२) इन्डिपेन्डंट, (३) युरोपियन, (४) मुसलमान
६०	०	१५२	०	(१) सरकारी, (२) पूर्ण स्वराज्यवादी, (३) मजूर, (४) स्वतंत्र
०	४३०	३९६	०	(१) लिबरल, (२) कॅथोलिक, (३) सोशिऑलिस्ट, (४) कम्युनिस्ट
२२०	१८७	४६४	०	(१) मिनेसिटो, (२) सायुकाय, (३) कुराबू, (४) स्वतंत्र.
३१५	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) रॅडिकल, (२) क्रोट शेतकरी, (३) डेमोक्रॅटिक, (४) स्वतंत्र, (५) मुसलमान
१००	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) सोशल डेमोक्रॅटिक मजूर, (२) शेतकरी
१०	०	२२	०	(१) व्हिग, (२) लोकपक्ष
८५	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) सोशल, (२) डेमोक्रॅट, (३) ख्रिश्चन डेमोक्रॅट, (४) शेतकरी
५८	०	२७१	०	तत्त्वनिष्ठ पक्ष नाहीं
५०	०	१००	०	(१) कॅथॉलिक, (२) सोशल डेमोक्रॅट, (३) कॅलव्हिनिस्ट, (४) ख्रिश्चन
०	२१	३६	०	(१) कॉन्झरव्हेटिव्ह, (२) लिबरल.
०	४२	८०	०	(१) सुधारणापक्ष (२) मजूर (३) नॅशनॅलिस्ट.

निरनिराळ्या राष्ट्रांतील राज्यांच्या

राष्ट्र	राजधानी	क्षेत्रफळ चौ. मै. (हजार)	लोकवस्ती लक्षसंख्या	राजा किंवा मुख्य सत्ताधीश
निकारागुवा	मॅनॅग्युवा	५१	६	प्रेसिडेंट
नॉर्वे	ऑसलो	१२४	२६	राजा
पानामा	पानामा	३२	४	प्रेसिडेंट
पॅरॅग्वे	असन्‌शिअन्	६१	१०	प्रेसिडेंट
पर्शिया	तेहरान्	६२८	१००	राजा (लोकनियुक्त)
पेरू	लिमा	५३२	५५	प्रेसिडेंट
पोलंड	वारसा	१४९	२९२	प्रेसिडेंट
पोर्तुगॉल	लिस्बन	३५	६०	सेनापति
रुमानिया	बुखारेस्ट	१२२	१७५	राजा
रशिया	मॉस्को	८१८७	१४६३	संयुक्त-अध्यक्ष मंडळ
साल्व्हाडोर	साल्व्हाडोर	१३	१६	प्रेसिडेंट
सायाम	बँगकॉक्	२००	९८	राजा
दक्षिण-आफ्रिका	प्रिटोरिया	४७१	७६	गव्हर्नर-जनरल
स्पेन	माद्रिड	१९०	२२१	प्रेसिडेंट
स्वीडन	स्टॉक-होम	१७३	६०	राजा

घटनांची माहिती.

लोकसभा (वरिष्ठ)		लोकसभा (कनिष्ठ)		राजकीय पक्षांचीं नांवें
निवडलेले	नेमलेले	निवडलेले	नेमलेले	
२४	०	४३	०	(१) कॉन्झरव्हेटिव्ह, (२) लिबरल, (३) रिपब्लिकन
१५०	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) मजूर, (२) रॅडिकल् (३) कॉन्झरव्हेटिव्ह, (४) शेतकरी
४६	०	वेगळी सभा	नाहीं	(१) लिबरल, (२) कॉन्झरव्हेटिव्ह
२०	०	४०	०	(१) लिबरल, (२) रिपब्लिकन
१३६	०	वेगळी सभा	नाहीं	निवडणुकीच्या आयत्यावेळीं बनतील ते पक्ष.
३५	०	११०	०	(१) डेमोक्रॅटिक, (२) कॉन्स्टिट्यूशनल
१११	०	४४४	०	(१) लोकपक्ष, (२) ज्यूइश्, (३) शेतकरी (४) ख्रिश्चन (याशिवाय अनंत पक्ष आहेत)
७०	०	१६१	०	(१) मॉडरेट, (२) नॅशनॅलिस्ट (३) इन्डिपेन्डंट, (४) राजपक्ष
२१९	०	३८६	०	(१) नॅशनल लिबरल, (२) शेतकरी, (३) हंगेरियन, (४) जर्मन
४५०	०	१३५	०	(१) कम्युनिस्ट
४२	०	वेगळी सभा	नाहीं	तत्त्वनिष्ठ पक्ष नाहीं
पांचाचें राजमंडळ		प्रीव्हि कौन्सिल		राजकीय पक्ष नाहीं.
४०	०	१३५	०	(१) नॅशनॅलिस्ट, (२) दक्षिण आफ्रिकन, (३) मजूर
१५०	०	२३०	०	(१) सोशल डेमोक्रॅट, (२) कॉन्झरव्हेटिव्ह, (३) स्वतंत्र, (४) शेतकरी

निरनिराळ्या राष्ट्रांतील राज्यांच्या

राष्ट्र	राजधानी	क्षेत्रफळ चौ. मै. (हजार)	लोकवस्ती लक्षसंख्या	राजा किंवा मुख्य सत्ताधीश
स्वित्झर्लंड	बर्न	१५	३९	प्रेसिडेंट
तुर्कस्थान	अंगोरा	४९४	१३६	प्रेसिडेंट
युरुग्वे	मॉंटेव्हिडियो	७२	१६	प्रेसिडेंट
व्हेनिझुएला	कॅव्हॅकस	३९३	३०	प्रेसिडेंट

टीप--एकट्या इंग्रजी साम्राज्यांतालच वैचित्र्य पहा

इंग्रजी साम्राज्याच्या घटनेचें उदाहरण घेतल्यास त्यासंबंधीं खालील गोष्टी ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत. हें साम्राज्य क्षेत्रविस्तारानें खुद्द इंग्लंडपेक्षां एक्याण्णव पट मोठें आहे. इंग्लंड हा त्याचा $\frac{1}{90}$ अंश आहे ! या साम्राज्याची लोकसंख्या बेचाळिस कोटी आहे. यांतील अवघे साडेपांच कोटी लोक वंशानें युरोपियन आहेत. साम्राज्याच्या घटकांचे सहा मुख्य गट होतात. (१) युरोपमधील--इंग्लंड, स्कॉटलंड, आईल ऑफ मॅन, चॅनल आयलंड्स, जिब्राल्टर, माल्टा, सायप्रस. (२) उत्तर अमेरिकेंतील कॅनाडा, न्यूफाउंडलंड, लाब्राडोर, ब्रिटिश ग्वायाना, होंडूरास, फॉकलंड बेटें, व बरम्यूडा. (३) ऑस्ट्रेलियांतील--ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, फिजीन्यूग्वायना. (४) आफ्रिकेंतील--नाताल, ट्रान्सवाल,

घटनांची माहिती

लोकसभा (वरिष्ठ)		लोकसभा (कनिष्ठ)		राजकीय पक्षांचीं नांवें
निवडलेले	नेमलेले	निवडलेले	नेमलेले	
४४	०	१९८	०	(१) रॅडिकल डेमोक्रॅट, (२) सोशल डेमोक्रॅट, (३) कॅथॉलिक, (४) शेतकरी
३१६	०	वेगळी सभा	नाहीं	लोकपक्षाशिवाय दुसरा पक्ष नाहीं
१९	०	१२३	०	(१) भांडवलवाला, (२) कोलोरेडो
४०	०	६८	०	मुख्य लष्करी सत्ता, पक्षभेद नाहीं

केप कॉलनी, ऑरेंजरिव्हर स्टेट, ऱ्होडेशिया, नायजेरिया, सेंट हेलिना, मॉरिशिअस व संरक्षित संस्थानें इ० (५) आशिया खंडांतील—हिंदुस्थान, सिलोन-हाँगकाँग, स्ट्रेट सेटलमेंटस, मलाया संस्थानें, लॅन्युअन, बोर्निओ, सारावाक, (६)वेस्टइंडिआ बेटें—जमेका, बहामा, बारबेडॉस, त्रिनिदाद, टोबॅगो, विंडवर्ड व लीवर्ड बेटें. इ०. अशा या प्रचंड साम्राज्याच्या घटकांचें वर्गीकरण करणें फार कठीण आहे. पण त्याचे चार गट होतात. (१) जबाबदारीचें स्वराज्य मिळालेल्या वसाहती (२) अद्यापि तसलें स्वराज्य नसलेल्या पण कायदे-कौन्सिलें असलेल्या (३) वसाहतमंत्र्याचा अमलाखालच्या. (४) बादशहाच्या सत्तेखालचें पण कायदेकौन्सिलें असलेंलें हिंदुस्थान.

(८८) वैचित्र्यावरून बोध

निरनिराळ्या राष्ट्रांतील राज्यांच्या घटनांच्या माहितीचा हा तक्ता निरनिराळ्या पुस्तकांच्या आधारानें तयार करून दिला आहे. तो बारीक दृष्टीनें पाहणाराला फार बोधप्रद होईल असा भरंवसा आहे. कोठें क्षेत्रफळ पुष्कळच पुष्कळ व त्या मानानें लोकवस्ती फार कमी, तर कोठें क्षेत्रफळ बेताचें असून त्यांतील लोकवस्ती खूप दाट. राज्यांतील मुख्य सत्तेसंबंधानें असें दिसून येईल कीं, आजच्या घटकेला फक्त बेलजिअम्, बल्गेरिया, डेन्मार्क, इजिप्त, ग्रेटब्रिटन, इटाली, जुगोस्लेव्हिया, नेदरलँड्स, नार्वे, रुमानिया, सयाम व स्वीडन इतक्या राष्ट्रांत राजा हा मुख्य व अर्धनियंत्रित सत्ताधारी आहे. पर्शियाचा राजा हा अनियंत्रित सत्ताधारी असला तरी तो लोकनियुक्त आहे. ज्या देशांवर बादशहा राज्य करतो असे फक्त दोनच. एक हिंदुस्थान व दुसरा जपान. तथापि या दृष्टीनें या दोन देशांत सारखेपणा दिसला तरी जपानचा बादशहा हा सर्वस्वीं स्वकीय व राष्ट्रीय असा आहे. हिंदुस्थानचा बादशहा हा केवळ नांवाचा व परकी बादशहा असून सर्व कारभार त्याच्या नांवानें संयुक्त प्रधानमंडळ व प्रधानमंडळाच्या नांवानें खास हिंदुस्थानाकरितां नेमलेला एक स्टेट सेक्रेटरी करितो. वरील कोष्टकांत गव्हर्नर-जनरल असलेले असे देश पांच आहेत. त्या इंग्लंडच्या वसाहती होय. (न्यू फाउंडलँड हीहि एक वसाहतच आहे. पण तेथील सत्ताधाऱ्याला गव्हर्नर म्हणतात.) हिंदुस्थानांतील मुख्य सत्ताधाऱ्यालाहि गव्हर्नर-जनरलच म्हणतात; पण हिंदुस्थान हें बादशहाच्या अमलाखालील असल्यामुळें येथील गव्हर्नर-जनरलला व्हाइसरॉय म्हणजे राजप्रतिनिधि अशीहि पदवी आहे. वरील देश वगळले असतां बाकी सर्व देशांत आज लोकसत्ताक राज्यें आहेत; व त्यांच्या अध्यक्षांच्या जागीं ' सिव्हिलियन ' अध्यक्ष आहेत. परंतु स्पेन, पोर्तुगॉल, चीन वगैरेसारख्या राज्यांत अजून लोकसत्ता स्थिर झालेली नसल्यामुळें तेथील अध्यक्ष हे लष्करी असतात व ते अध्यक्षपदाबरोबर सेनापतिपदाचा अधिकार गाजवितात. रशियामध्यें अर्थात् सर्व लोकसत्ताक राज्येंच आहेत. पण मुख्य राज्य निरनिराळ्या लोकसत्ताक राज्यांचें संयुक्तमंडळ असून वरिष्ठ राजकीय सत्ताहि संयुक्त अध्यक्षमंडळाच्या हातीं आहे. त्याचप्रमाणें चीनमध्येंहि दोन राजधान्या व दोन प्रजासत्ताक राज्यें असून मुख्य राजसत्ता पोलिटिकल कौन्सिलच्या हातीं आहे.

(८९) वैचित्र्याचा तपशील

कार्यकारी अधिकाऱ्यांसंबंधानें असें दिसतें कीं, प्रायः एक मुख्य प्रधान व त्याच्याबरोबर काम करणारे इतर कांहीं प्रधान मिळून संयुक्त प्रधानमंडळ असतें. जेथें मुख्य सत्ताधीश राजा असतो तेथें निरनिराळ्या प्रधानांची नेमणूक राजा करितो व जेथें लोकसत्ताक राज्य असल्यामुळें ती सत्ता प्रेसिडेंटच्या हातीं असते तेथें त्या नेमणुकी प्रेसिडेंट करतो. तथापि कांहीं ठिकाणीं तरी हा नेमणुकीचा अधिकार केवळ औपचारिक रीत्याच बजावला जात असून, एकंदर राज्यकारभाराची जबाबदारी मुख्य प्रधानावर असल्यामुळें, त्याला आपले सह-कारी मंत्रि पसंत करण्याचा अधिकार असतो. तो ज्यांचीं नांवें पुढें करील त्यांना राजा किंवा प्रेसिडेंट नेमतो; सहसा हरकत घेत नाहीं. क्वचित् एखाद्या ठिकाणीं मुख्य प्रधान, राजा किंवा प्रेसिडेंट यांचा एखाद्या व्यक्तीसंबंधानें मतभेद झाला तर त्याचा निकाल परिस्थितीप्रमाणें, म्हणजे जो कोणी प्रबळ असेल त्याच्यासारखा होतो. प्रधानमंडळांत प्रधान किती असावेत याची संख्या अर्थातच ठरलेली नसते. राज्य लहान मोठें असेल त्याप्रमाणें खातीं कमी किंवा पुष्कळ असतात व त्या मानानें प्रधानांची संख्या असते. सर्वच प्रधानांना कायदेमंडळांत स्थान असतें किंवा प्रत्येक प्रधान हा कोणत्या तरी एखाद्या खात्याचा मुख्य असतोच असें नाहीं. विलायतेंत दोन्ही प्रकार आढळतात. म्हणजे प्रधानमंडळांत समावेश असूनहि विवक्षित खात्याचें काम त्याजकडे नसतें. उलट खात्याचें काम जरी एखाद्या प्रधानाकडे सोंपविलेलें असतें तरी प्रधानमंडळाच्या सभेंत त्याला खुर्ची असतेच असें नाहीं.

(९०) कायदेमंडळाची बाब

बहुधा प्रत्येक राष्ट्रांत पार्लमेंट किंवा लोकसभा ह्या दोन असतात. तथापि वरील तक्त्यांत एकच लोकसभा असणारीं राष्ट्रें कांहीं आहेत. तीं अशीं : बल्गेरिया, चीन, कोस्टारिका, एस्टोनिया, फिनलंड, जर्मनी, ग्रीस, ग्वायटेमाल, हयाती, होन्डुरास, जुगुस्लेव्हिया, लटेव्हिया, लिथ्यूॲनिया, नॉर्वे, पनामा, पर्शिया, साल्व्हाडोर, तुर्कस्थान. दोन लोकसभा असणाऱ्या राष्ट्रांची संख्या मात्र पुष्कळ आहे. दोन वेगळ्या लोकसभा करण्याचे मुख्य दोन हेतु असतात. प्रजाजनांमध्यें सर्व लोक एकाच दर्जाचे किंवा हितसंबंधाचे असत नाहींत. यामुळें वरिष्ठ सामाजिक दर्जाचे प्रतिनिधि सामान्य जनतेच्या प्रतिनिधींपासून

वेगळे बसावे हा एक हेतु. दुसरा हेतु हा कीं जर खालच्या लोकसभेंत उतावळे-पणानें किंवा अविचारामुळें एकदम कांहीं गोष्टी घडल्या तर त्यांचा फेरविचार होऊन त्या बदलण्याला संधि मिळावी. खालच्या सभेंतील काम वरच्या सभेंत तयार होऊन जाईपर्यंत सहजच कांहीं वेळ जातो. या अवधींत खालच्या सभेंत अविचार किंवा चूक झाली असेल तर ती बाहेर पडते. तीच अवधि देशांतील सर्वसामान्य लोकमत प्रगट होण्याला उपयोगीं पडते, आणि त लोक-मत लक्षांत घेऊन झालेली चूक किंवा अविचार वरिष्ठ सभेला दुरुस्त करितां येतो.

(९१) कायदेमंडळाचें द्विदळ

हा अर्थात् केवळ चांगल्या दृष्टीचा खुलासा झाला. पण त्यालाच एक वाईटहि दृष्टि असूं शकते. ती अशी कीं वरिष्ठ सामाजिक दर्जाच्या लोकांना कोणच्याहि गोष्टींत एकदम फेरबदल व्हावा अशी इच्छा नसते. जें आहे तें तसेंच राहण्यांत प्रायः त्यांचें हित असतें. वरिष्ठ सभेंतले लोक कांहीं कांहीं ठिकाणीं स्वतः राजा किंवा प्रेसिडेंट नेमतो. यामुळें त्यांची इच्छा व लोकमत यांत विरोध उत्पन्न झाला असतां वरिष्ठ सभांतले लोक हाताशीं धरून त्यांना आपलें काम करून घेतां येतें. किंवा वरिष्ठ सभेचे लोक राजानें न सांगतां त्याची इच्छा काय असावी हें तर्कानें जाणूनहि अमलांत आणतात. ज्या वरिष्ठ सभांतून सगळे सभासद लोकांनीं निवडून दिलेलेच असतात तेथें ही वाईट दृष्टि लावण्याचें कारण नाहीं. तेथें पहिली म्हणजे भलेपणाची दृष्टि लावणेंच बरोबर होईल. पण जेथें वरिष्ठ सभेंतील सभासद राजा नेमतो तेथें त्या सभेच्या हेतूकडे वाईट दृष्टीनें पाहिलें असतां फारशी चूक होणार नाहीं. हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ व कनिष्ठ लोकसभांमध्यें अद्यापि सरकार बरेच सभासद नेमतें. मग ते प्रत्यक्ष त्यांचे पगारी नोकर व अधिकारी असोत, किंवा बिनपगारी बिनअधिकारी असोत. ही संख्या इतरांच्या मानानें थोडी असली तरी ती फार वजनदार व महत्त्वाची ठरते, व या थोड्यांवर सर-काराला पुष्कळ काम करून घेतां येतें. विलायतच्या पार्लमेंटचे दोन भाग असून त्यांतील वरिष्ठ सभेचा प्रत्येक सभासद स्वतः राजानें नेमलेला असो, किंवा पूर्वकालीं राजानें नेमलेल्या लोकांचे वंशज वंशपरंपरेच्या हक्कानें त्या सभेंत बसणारे असोत. या सभेंतील कांहीं उमराव लोक दहा दहा, वीस वीस पिढ्यांचे

आहेत. जसें लॉर्ड सॅलिस्बरी. कांहीं सभासद् मात्र अंगीं योग्यता असतांहि इतर कारणांनीं, कनिष्ठसभेच्या निवडणुकीस उभे न राहणारे असे असतात. पण व्यक्तिशः त्यांचा सन्मान करावा किंवा त्यांच्या अनुभवांचा फायदा घेतां यावा म्हणून त्यांना उमराव बनवून वरिष्ठ सभेंत स्थान दिलेलें असतें. उदाहरणार्थ, लॉर्ड मोर्ले, लॉर्ड स्नोडन. या लोकांची नेमणूक राजानें केली म्हणून ते कांहीं राजाला खूष करण्याकरितां हवें तसें मत देतील अशी कोणाची समजूत नसते. ते पूर्वीच्या आपल्या राजकीय पक्षाचीं मतें घेऊनच वरिष्ठ लोकसभेंत जातात; व त्यांचें नांव उमरावपटांत दाखल झालें म्हणून कांहीं ते दिलानें मिजासखोर किंवा सरदारी थाटाचे बनत नाहींत.

(९२) वरिष्ठ सभा नष्ट होणार?

पण असल्या सभासदांचें प्रमाण एकंदर संख्येशीं थोडें असल्यामुळें विलायतेंतील ही वरिष्ठ सभा अजूनहि पुराणमतवादी किंवा राजपक्षपाती किंवा जनताहितविरोधी असल्याचें अनुभवाला येतें. वरिष्ठ व कनिष्ठ असा दोन्ही सभांची संमति मिळाल्याशिवाय कोणताहि कायदा पास होऊं शकत नाहीं. म्हणजे कोणतीही सुधारणा होऊं शकत नाहीं आणि वरिष्ठ सभेंतील बहुमत पहावें तर तें नेहमीं वर दर्शविल्याप्रकारचें. यामुळें ही वरिष्ठ सभा, तिला सरकारी जमाखर्चासंबंधीं कोणताहि अधिकार नाहीं तरी, अशी कांहीं एक अडचण होऊन बसलेली आहे कीं, ती मोडून टाकावी असें लोकमत प्रगट होऊं लागलें आहे. पण ती मोडून टाकणें म्हणजे राज्याचा एक जिव्हाळ्याचा मोठा अवयव कापून टाकण्यासारखें अवघड होऊन बसतें. ही अडचण भागविण्याची एक युक्ति अशी आहे कीं, हल्लींच्या लोकसत्तेच्या दिवसांत जबाबदार मुख्य प्रधानाचें राजाला ऐकावेंच लागतें, मग तें त्याला आवडो वा न आवडो. त्याप्रमाणें मुख्य प्रधानानें शिफारस केल्यास राजा नवीन उमराव बनवून त्यांना वरिष्ठ सभेंत स्थान देतो. पण मुळांतच वरिष्ठ सभेची सभासदसंख्या इतकी मोठी आहे कीं अशा आयत्या वेळीं नेमलेल्या उमरावांनीं बहुमताचा पाडाव होणें जवळ जवळ अशक्य असतें. शेवटीं या त्रासाला कंटाळून सन १९११ सालीं ॲस्क्विथसाहेब हे मुख्य मंत्री असतां, कनिष्ठ सभेनें असा कायदा केला कीं, कनिष्ठ सभेनें कोणताहि कायदा एकाच वर्षांत लागोपाठ तीन वेळ मंजूर केला तर मग त्याला वरिष्ठ सभेच्या संमतीची जरूरी नाहीं. अर्थात् असे प्रसंग

थोडेच येणार. कारण वरिष्ठ सभा अलिकडे लोकमताला भिऊन कनिष्ठ सभेचें मन अधिकाधिक संभाळूं लागली आहे. पण अजूनहि एखादे वेळीं खटका उडतोच.

(१३) वैचित्र्याची मीमांसा

विद्यमान राष्ट्रांतील कोणत्याहि एका राष्ट्राची घटना दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राच्या घटनेसारखी तंतोतंत नाहीं. यामुळें तुलनाच करावयाच बसल्यास बारकाव्याचा तपशील किती तरी निघेल. आणि त्या पलीकडे गेलें असतां प्रत्येक राष्ट्राच्या घटनेचा इतिहासहि असाच आढळेल. यांतील मुख्य राष्ट्राच्या घटनेसंबंधानें स्वतंत्र असे, मोठमोठे ग्रंथच झालेले आहेत. आम्हांस प्रस्तुत ग्रंथांत हा इतिहास पाहण्याचें तर कारण नाहींच, पण वर दर्शविलेला भेदद्‌दर्शक तपशिलाचा सगळा बारकावाहि पाहण्याचें कारण नाहीं. राज्यघटनांचा तौलनिक अभ्यास करणें हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचाच विषय होतो. पण राज्यशास्त्राच्या केवळ मूलतत्त्वांच्या दृष्टीनें पाहावयाचें तर इतक्या तपशिलांत किंवा बारकाव्यांत शिरण्याचें कारण नाहीं. त्यांतल्या त्यांत लक्षांत घेण्यासारख्या ज्या थोड्या बाब आहेत त्यांचा समावेश वरील कोष्टकांत झालाच आहे. प्रत्येक राष्ट्राची राज्यघटना एकाच वेळीं बनलेली नाहीं. किंवा मूळ एकाच नमुन्याबरहुकूम सर्वांनीं बनविलेली नाहीं. त्या घटना बनत बनतच बनलेल्या आहेत. आणि त्यांतील प्रत्येक घटनेंत त्या त्या राष्ट्राचा राजकिय इतिहास, विद्यमान राजकीय परिस्थिति व समाजाच्या संस्कृतीचें वैशिष्ट्य, यांचा सुगावा लागण्यासारखा आहे. या तीन गोष्टींचें मिळून फळ म्हणजे ती विशिष्ट घटना होय. यालाच इंग्रजींत राष्ट्राची 'जीनिअस' असें म्हणतात. बंगालचे पुढारी दासबाबू हे हिंदुस्थानाला स्वराज्य मागत तेव्हां नेहमीं असें एक वाक्य म्हणत असत कीं, " हिंदुस्थानला स्वराज्य तर पाहिजेच. पण त्याचें निश्चित स्वरूप काय असावें हें हिंदुस्थानाच्या ' जीनिअस ' ला म्हणजे विशिष्ट स्वभावाला अनुरूप असेंच असलें पाहिजे. " ह्या त्यांच्या म्हणण्यांत पुष्कळच स्वारस्य होतें. कारण हिंदुस्थानचें स्वराज्य विलायतच्या स्वराज्याच्या नमुन्यावर सहजच बनविलें जावयाचें, पण विलायतेंत जी पार्लमेंटची पद्धति अमलांत आहे, तीच सर्वस्वीं हिंदुस्थानाला उपयोगी पडेल असें नाहीं. परिस्थितीप्रमाणें त्यांत अवश्य फेरबदल करावा लागेल.

(९४) मनाला मानेल ती घटना !

इंग्लंडची राज्यघटना आज आठशें वर्षें अमलांत असतां तिला कायदेशीर स्वरूप देणारा असा कोणताहि एक कायदा नाहीं कीं ज्यांत त्या घटनेचीं सर्व अंगें विधिनियमांच्या रूपानें लिहिलेलीं सांपडतील. हिंदुस्थानांत पहावें तों अलीकडचा राजकीय घटनेचा इतिहास परक्यांनीं आपल्या दृष्टीनें व आपल्या सत्तेनें हवा तसा बनविलेला आहे. त्यांनीं ना धड विलायतेची घटना इकडे अमलांत आणली, वा ना धड इकडच्या राज्यव्यवस्थेचे जुने नमुने पाहून त्याप्रमाणें ती बनविली. हिंदुस्थानचा इतिहास वेगळा, पूर्व परंपरा वेगळी, संस्कृति वेगळी, अनुभव वेगळा, फार काय पण रहाणसिवरणी, उद्योगधंदे व एकंदर परिस्थिति वेगळी आहे. अर्थात् थेट विलायतचा नमुना इकडील स्वराज्यघटनेला उपयोगी पडण्यासारखा नाहीं. खुद्द ब्रिटिश साम्राज्यांत एक दोन शतकें अंगीं मुरलेल्या इंग्रजी संस्कृतीचा पगडा मनावर असलेल्या, व स्वराज्याच्या मार्गावर पहिलीं चार पावलें इंग्रज मुत्सद्यांचा हात धरून टाकणाऱ्या हिंदुस्थानची जर ही स्थिति तर इतर खंडांतील स्वतंत्र राष्ट्रांची स्थिति राज्यघटनेसंबंधानें कशी काय असेल हें सांगावयास नको. म्हटलें तर जगांत जें चांगलें दिसेल त्याचें अनुकरण करण्याची बुद्धि सर्वांना सहजच असते. पण हें अनुकरण करतांना कोणी कोणाचा बांधलेला नसल्यामुळें प्रत्येक राष्ट्रानें आपली स्वराज्यघटना आपल्या मनासारखी बनवावी हें अगदीं सरळ आहे.

(९५) पण मूळ तत्त्व एकच

पण रुचिस्वातंत्र्य कोणीं कितीहि ठेवलें तरी वैचित्र्याला मर्यादा ही असणारच. याचें कारण वर सांगितल्याप्रमाणें अनुकरणबुद्धि हें एक असून, शिवाय मनुष्यस्वभाव बहुधा जगभर सारखाच असतो हें त्याहून विशेष कारण होय. अर्थशास्त्रांत ज्याप्रमाणें स्वार्थी बुद्धीचा मनुष्य घेऊनच पुढें विचारास सुरुवात होते, त्याप्रमाणें राजकारणांत मनुष्य हा स्वातंत्र्यप्रिय आहे, असें घेऊनच मग पुढें विचार चालवावा लागतो. म्हणून मनुष्य परतंत्रतेच्या जाळ्यांतून निघून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न करीत असतां, त्या प्रयत्नांत राज्यघटनेविषयीं सुचणाऱ्या कल्पना बहुधा सर्वांना सारख्याच सुचणार. यामुळें हळूहळू राजतंत्र राज्यपद्धति नष्ट होऊन प्रजातंत्र–पद्धति चहूंकडे स्थापित झालेली आढळून येते. ज्या देशांत अजून एकतंत्री राजा उरला आहे असे देश केवळ अपवाद म्हणूनच उरलेले

आहेत; आणि अशा राष्ट्र हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकींहि उरलेलीं नाहींत. राजाच्या जागीं प्रेसिडेंट किंवा अध्यक्ष आला म्हणजे तो लोकनियुक्त असतो ह्यांतच त्याच्या एकतंत्री किंवा जुलमीपणाविरुद्ध पहिली जामिनकी मिळते.

(९६) राजा कां नको ? अध्यक्ष कां हवा ?

तात्त्विकदृष्ट्या अमेरिकन रिपब्लिकच्या अध्यक्षाला कांहीं कांहीं अधिकार टर्कीच्या सुलतानाप्रमाणें अगदीं अमर्याद आहेत असें कदाचित् वकिली पद्धतीनें दाखवून देतां येईल. परंतु प्रत्यक्ष अनुभवाच्या दृष्टीनें हे अमर्याद अधिकार खरे नाहींत. निदान लोकांना इतकें समाधान असतें व पुरतें कीं आपणच निवडून दिलेला मनुष्य, तेव्हां तो अधिकार गाजवील तर बहुधा आपल्याच हिताकरितां गाजवील ! त्यानें तो अधिकार गाजविणें हें त्याच्या जुलमाचें लक्षण नसून आपल्या हस्तकाच्या अलौकिक शहाणपणाचें किंवा अलौकिक लोकहितबुद्धीचें लक्षण समजण्यास काय हरकत ? जुन्या राजाप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं सत्तेचा अभिलाष दिसला तरी तो स्वार्थमूलक नाहीं. जुन्या राजांच्या सत्तेचें पर्यवसान त्यांची स्वतःची मिजास, चैन, वैभव, दुर्गुण, व्यसनें इत्यादिकांमध्यें होत असे, त्याप्रमाणें तरी लोकनियुक्त अध्यक्षाच्या सत्ताभिलाषाचा प्रकार नाहीं असें म्हणणें सयुक्तिक ठरतें. जुने राजे जन्मतः राजे होते, तसे मरतांनाहि आपण रहावें अशी इच्छा त्यांना असे. आपले पूर्वज राजे होते तसेच आपले वंशजहि राजे रहावे अशी त्यांना इच्छा. पण रिपब्लिकचा लोकनियुक्त अध्यक्ष हा काय चार दोन वर्षें स्थानापन्न असेल तेवढाच. ती मुदत संपली म्हणजे तो नदींतील पाण्याच्या बिंदूप्रमाणें पुन्हां समाजांत मिसळून जावयाचा. सांगण्याचें तात्पर्य असें कीं, राज्यघटनांचा विचार करितांना पहिली बाब लक्षांत घ्यावयाची ती ही कीं, राज्य राजतंत्र आहे कीं प्रजातंत्र आहे; आणि हें पहातांना जन्मसिद्ध राजा जाऊन त्याचे जागीं लोकनियुक्त प्रेसिडेंट किंवा अध्यक्ष आला इतकें दिसलें म्हणजे, तात्त्विक राज्यशास्त्राच्या दृष्टीनें, ह्या अध्यक्षाला अधिकार काय आहेत याची तुलना तपशीलवार करीत बसण्याचें कारण उरत नाहीं.

(९७) एकच प्रमाण सांपडणें कठीण

यानंतरची गोष्ट मंत्रिपदाची. स्वतः अध्यक्षच जर लोकनियुक्त झाला तर प्रधान किंवा प्रधानमंडळ हें लोकांना जबाबदार होणार हें सांगावयास कशाला

पाहिजे ! मग पडचाकर हा जसा चाकरानें नेमावा; त्याप्रमाणें प्रधानमंडळ हें लोकांनीं निवडलेलें नसून अध्यक्षानें नेमलेलें असलें तरी त्यांत फारसें कांहीं बिघडत नाहीं. यानंतर पार्लमेंट किंवा विधिमंडळें यासंबंधानें पाहतां आज जगांतील राष्ट्रांत वरिष्ठ व कनिष्ठ अशीं दोन प्रकारचीं वेगळीं मंडळें किती राष्ट्रांत आहेत, व एकाच विधिमंडळावर किती राष्ट्रांत काम भागवून घेतलें जातें हें वर सांगितलेंच आहे. विधिमंडळाच्या सभासदांची संख्या किती असावी याविषयीं ठराविक प्रमाण असें नाहीं, तर सामान्यतः प्रजेला आपण प्रतिनिधि निवडून दिला ही जाणीव उत्पन्न होण्याइतकें तें प्रमाण असलें म्हणजे झालें. ह्यापलीकडे जाऊन स्वतः मतदाराची लायकी काय असते ह्याचा विचार करावयास गेलों तर मतदाराच्या पात्रतेला ठराविक असें प्रमाण मुळींच आढळणार नाहीं. विलायतेंत आज शेंकडों वर्षें पार्लमेंट हे मतदार लोक निवडून देत असतां अजूनहि मतदाराची पात्रता, मतदारीचे गट, इत्यादि बाबींसंबंधानें लोक असंतुष्टच आहेत. पण या असंतोषांत फारसें महत्त्व नाहीं. कारण कोणाच्याहि पद्धतींत असंतोष राहाणारच. यानंतर राष्ट्रांतील राजकीय पक्ष. ह्यांना वास्तविक कोणत्याहि राज्याच्या घटनेंत कायदेशीर असें स्थान नाहीं, किंवा त्यांचा नामानिर्देशहि नाहीं. म्हणजे कायद्यांतून नव्हे तर वस्तुस्थितींतून निर्माण झालेली अशी ती एक संस्था आहे. पण मौज अशी कीं, तीच इतकी प्रबळ ठरते कीं पार्लमेंट, प्रधानमंडळ व प्रेसिडेंट ह्यांच्या निवडणुकी व कांहीं मुदतीपर्यंतचा एकंदर राज्यकारभार ह्या संस्थेच्या करांगुळीवर खेळविला जातो. असो; राज्यघटनांच्या कांहीं अंगांचा विचार स्थूल दृष्टीनें येथें केला आहे. तथापि या अंगांचा विचार पुढेंहि मधून मधून येण्यासारखा आहे व येईल.

भाग ४ था

राष्ट्रव्यक्ति व राष्ट्रसंघ

(९८) व्यवहारक्षम राष्ट्र

एका बाजूला एक मनुष्यव्यक्ति व दुसऱ्या बाजूला राष्ट्रसंघ हीं दोन टोंकें घेतलीं असतां तीं कल्पनागम्य तर खरींच; पण व्यवहारांत या दोहोंचा फारच थोडा उपयोग होतो. एकटा एक मनुष्य कोठें कोणीं पाहिला आहे काय !

कारण ह्याला पाहिला म्हटलें म्हणजे तेथें पाहणारा कोणी दुसरा आलाच, व तो पाहिल्याचें कोणाला सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे तिसराहि आलाच. पण ही काल्पनिक स्थिति आतां मुलांच्या गोष्टींतहि सांगण्यासारखी राहिली नाहीं. सगळें जगच्याजग धुंडाळून निघालेलें आहे. आणि आज दक्षिण अमेरिकेच्या किंवा उत्तर अमेरिकेच्या टोंकाला एखाद्या, कोणीं न धुंडाळलेल्या अशा निबिड अरण्याच्या कोपऱ्यांत जर नवीन मनुष्यवसती सांपडली तर, ती तेथेंहि कुटुंबाच्या स्वरूपांतच काय पण ग्रामसंस्थेच्या स्वरूपांतहि सांपडण्याचा संभव आहे. टोळ्याटोळ्यांनीं वागणाऱ्या जनावरांच्याहि मागें मनुष्य आतां खास राहिलेला नाहीं. उलटपक्षीं एखादा राष्ट्रसंघ कितपत कार्यक्षम होईल, व त्याचा उपयोग किती थोड्या प्रसंगीं होईल, हेंहि आपण पाहतोंच. अशा रीतीनें दोन्हीं अव्यवहार्य टोंकें बाजूला ठेवून देऊन त्याच्या अलिकडे, म्हणजे मध्य बिंदूकडे, येत येत आपण पाहूं लागलों म्हणजे, हल्लीं राष्ट्र हीच राज्यसंस्था सर्वांत अधिक व्यवहार्य अशी आढळते. सर्वांत अधिक व्यवहार्य याचा अर्थ असा कीं, राष्ट्र हें आपल्यापुरतें भरीव, आपल्या सर्व गोष्टींच्या गरजा भागविणारें, स्वतःचें पालनपोषण व संरक्षण करणारें, आपलेपणा परकीपणा यांमधील निश्चित रेघ ओढणारें, परराष्ट्राशीं व्यवहार कोणता ठेवावयाचा, कोणता ठेवावयाचा नाहीं व ठेवावयाचा तो कोणत्या शर्तीवर ठेवावयाचा हें सर्वस्वीं आपल्या इच्छेवर ठरविणारें, आपल्या क्षेत्रमर्यादेंतील प्रजा व्यक्तीला किंवा नागरीक व्यक्तीला शिस्त लावून त्याच्याशीं निग्रहानुग्रहाचा योग्य तो संबंध ठेवणारें, असें आहे.

(९९) राष्ट्रव्यक्ति

अंकगणितांतील एकाचा आंकडा म्हणून मागें सांगितला तो हा होय. ह्याच्या आधारानेंच मूलभूत पूर्णांक गणिताचे सर्व प्रकार म्हणजे बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार वगैरे होऊं शकतात. यामुळें राज्यसंस्थेविषयीं जें जें कांहीं बोलावयाचें तें तें राष्ट्र या नांवानें बोललें म्हणजे सार्थ, प्रयोजक व सुसंगत असेंच होईल. राष्ट्र म्हणजे राष्ट्र–पुरुष. म्हणजे समजा कीं, जशी कांहीं एक व्यक्तीच. 'अ' राष्ट्राचा प्रजाजन 'ब' राष्ट्रांत असतां, त्याच्यावर जर अन्याय, जुलूम झाला तर, 'अ' राष्ट्र हें त्या एकट्याएक प्रजाजनाच्या ठिकाणीं स्वतः आपण होतों किंवा आहों अशी कल्पना करून घेतें, व त्या परराष्ट्राविरुद्ध आपले राष्ट्रीयत्वाचे हक्क सांगून, बजावून, नुकसानभरपाई मागून, अपमानाचा प्रतिकार

म्हणून माफीची मागणी करून, व या गोष्टी न होतील तर युद्धाला प्रवृत्त होऊन आपले राष्ट्र या नात्यानें हक्क बजावून घेतें. सुमारें पाऊणशें वर्षांपूर्वीं चीन देशावर युरोपियन राष्ट्रांचें अतिक्रमण होत होतें, तेव्हां एका दहा हात लांबीच्या ब्रिटिश होडक्यावरील निशाणाचा अपमान चीननें केला म्हणून (पण पोटांत अफूच्या व्यापाराचा स्वार्थ ठेवून) इंग्लंडनें चीनवर हत्यार कसें उपसलें होतें, याचा मनोरंजक इतिहास जस्टिस मॅकॅर्थी यांच्या History of our own Times या पुस्तकांत दिला आहे तो पाहावा. या ठिकाणीं राष्ट्रानें लहानांत लहान स्वरूप स्वीकारलें, म्हणजे एक प्रकारें अणिमासिद्धि सिद्ध करून दाखविली. बरोबर अगदीं याच्या उलट व्यवहार, राष्ट्र हें एखाद्या राष्ट्रसंघाच्या बैटकीला जाऊन बसतें व जगाच्या कारभारांत मत देण्याकरितां आपला हात वर उचलतें तेव्हां घडतो, कारण तेव्हां राष्ट्र हें स्थूलांत स्थूल असें स्वरूप धारण करितें व आपल्या आंगची गरिमा नांवाची सिद्धि दाखवितें असें म्हणतां येईल.

(१००) राष्ट्रव्यक्तीचे घटक

व्यवहार्य मनुष्य म्हटला म्हणजे तो योगसाधन करून, शरीर कृश करून, पाठीला पोट लावून, अस्थिचर्मरूप असा स्वतःला दाखवितो तेव्हां नव्हे. तसाच शरीरसौंदर्याच्या बक्षिसाकरितां सँडोप्रमाणें तो आपले स्नायू फुगवून आहे त्याच्या दुप्पट शरीर बनवून दाखवितो तेव्हांहि नव्हे. तर नित्य व्यवहारांतला खाता पिता, हिंडता फिरता जो मनुष्य तोच व्यवहार्य मनुष्य. हें जसें आपण घेऊन चालतों तसेंच, कोणत्याहि बाजूची अतिशयोक्ति सोडून, नित्य व्यवहारांतील राज्यकारभार करणारें राष्ट्र तेंच ‘ राष्ट्र ’ असें म्हणावें लागतें. अशा प्रकारचें हें राष्ट्र घेऊन त्याचे गुणधर्म पाहिले असतां, प्रथमच असें दिसून येतें कीं, प्राचीन ग्रामसंस्था किंवा नगरसंस्था यापेक्षां राष्ट्र हें हल्लीं सर्वच बाजूंनीं फार पुढें गेलें आहे. वस्तु मोजा–मापावयाची, किंवा तिची घनता, तिचें महत्त्व हिशेबानें काढावयाचें, तर तिची लांबी रुंदी व जाडी या अंगांनीं विचार करितात. त्या रीतीनें राष्ट्राचाहि विचार अनेक अंगांनीं करितां येतो. तो असा : (१) क्षेत्र-विस्तार व रचना, (२) राष्ट्राच्या मर्यादेंतील किंवा राष्ट्राच्या अंमलाखालील लोकसमुदाय म्हणजे प्रजा, (३) राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति किंवा त्याचें आर्थिक सत्त्व, (४) राष्ट्राची संस्कृति किंवा सुधारणा, व राष्ट्राची मनोरचना, आकांक्षा तत्त्वज्ञान वगैरे. यांतील प्रत्येक बाजू घेऊन पाहूं.

(१०१) क्षेत्ररचना

पूर्वी काय झालें असेल तें असो, पण हल्लीं बहुधा एकहि राष्ट्र असें नाहीं कीं ज्याचा सर्व मुलूख एकाच चतुःसमेंत संलग्न व अखंड असा सांठविलेला आहे. ग्रेटब्रिटन घेतलें तर जगांतील असा कोणताही भाग नाहीं कीं, ज्यांत इंग्लंडच्या राजाचा, कोणत्याना कोणत्या नात्याचा, अधिकार चालत नाहीं. म्हणूनच कोणीं असें म्हटलें आहे कीं, ब्रिटिश साम्राज्यावर सूर्य कधींच मावळत नाहीं. दुसऱ्या टोंकाला आमच्या हिंदुस्थानांतील चिल्लर संस्थानें घेतलीं तरी त्यांचाहि मुलूख असा तुटक असलेलाच आढळेल. एक तालुका येथें तर दुसरा तालुका अनेक मैलांवर आणि तालुका तर किती टिचभर! पण एवढ्या राष्ट्राचे अष्टाधिकार त्यांत चालवावयाचे असतात, व यामुळें राजसत्ता केव्हां केव्हां हास्यास्पद होते. पण वस्तुस्थिति तशी आहे खरी. या संस्थानांनीं पुष्कळ वेळां सरकारला विनवणी करून पाहिलें आहे कीं, मुलखाची देवघेव करून आमचें जें काय राष्ट्र असेल तें एक गठ्ठा करण्याला मदत द्या. पण ब्रिटिश सरकार तसें करीत नाहीं. त्याची अडचण इंग्रज सरकारला भासत नाहीं! कांहीं तालुक्यांतील एक गांव खालसा तर एक गांव संस्थानी! फौजदारी कायद्याचा अंमल करितांना उठल्या बसल्या अडचणी येतात. पण सरकार हें कांहीं जुमानीत नाहीं, कारण तें पडलें वरिष्ठ. त्यांचें कसेंहि भागून जातें, पण संस्थानिक व इंग्रज सरकार दोघांनीं मनांत आणलें तर हीं संस्थानें एक गठ्ठा होणें कठीण नाहीं. इंग्रजी साम्राज्याचें मात्र तसें नाहीं. तेथें समुद्रच्या समुद्र व महासागरच्या महासागर आड येतात. केवळ सोयीच्या दृष्टीनें पाहिलें तर कॅनडा व अमेरिका हीं हद्दीला हद्द लागलेलीं म्हणून तीं एक गठ्ठा व्हावीं. पण तें शक्य नाहीं. अमेरिकेचें राष्ट्र दोन महासागरांत वांटलें गेलें आहे. पूर्वी किंवा हल्लीं नद्या याच राज्यांच्या स्वाभाविक मर्यादा शक्य तेथवर समजल्या जातात. आणि ह्या त्यांनीं मानल्या तर कांहीं व्यवहार सोपा होतो. आज फ्रान्सनें ऱ्हाइन नदी ही आपली एक सरहद्द ठरवून घेतली आहे. पूर्वी मराठ्यांच्या इतिहासांतील तह वाचतांना आपण असें वाचतों कीं, कृष्णा व वारणा या नद्यांमधील मुलूख एकानें घ्यावा, कृष्णा व तुंगभद्रा यांतील मुलूख एकानें घ्यावा वगैरे. पण अशा मर्यादा ठरवून राष्ट्राचें फारसें चालत नाहीं. नदीच्या अलीकडे पलीकडे एकमेकांचा मुलूच असतोच.

(१०२) सांपत्तिक स्थिति

राष्ट्राच्या हद्दींतील लोक एकाच राजाचे हुकूम मानणारे असावे लागतात. आणि केवळ कायद्याच्या जोरावर ती गोष्ट साधतांहि येते. पण कित्येक वेळां राष्ट्रांतील जमीन प्रजेच्या वसतीला किंवा उत्पन्नाला पुरेशी पडत नाहीं. असें झाल्यावर त्या राष्ट्रांतील लोक जगाच्या इतर पडित भागांत सोयीसवलती पाहून वसाहत करतात; व या क्रमानें राज्याचा भूविस्तारहि वाढतो. राज्याच्या भूक्षेत्रांत लोकवस्ती अमुक इतकी दाट किंवा अमुक इतकी पातळ असावी असा नियम सरकार करूं शकत नाहीं. कारण तें शक्यच नसतें. हवा, पाणी, जमिनीची सुपीकता, डोंगर, पर्वत, रानेंवनें वगैरेमुळें लोकवस्ती दाट किंवा पातळ राहाते. पण राष्ट्राला या गोष्टीची राष्ट्र या नात्यानें अडचण फारशी वाटत नाहीं. कारण कोठें कालवा खणणें, कोठें अरण्यें तोडून साफ करणें, किंवा कोठें नद्यांना बांध घालणें अशा प्रकारची हवी ती सुधारणा राष्ट्राला करितां येते. आणि आगगाड्या वगैरे गेल्यानें राष्ट्रांतील निरनिराळ्या भागांतील उच्चनीच भाव व सरसनिरसता हीं सर्वस्वीं नाहीं तरी पुष्कळ अंशांनीं दूर करितां येतात. राष्ट्र हें राज्याधिकारानें स्वतःपूर्ण असेल. पण सांपत्तिक दृष्ट्या तें तसें असूं शकत नाहीं. म्हणजे कांहीं राष्ट्रें कृषिप्रधान असतात. कांहीं उद्योगप्रधान असतात. कांहींचा समाज मुख्यतः व्यापार व दलाली यांवर अवलंबून असतो. आणि जगांत व्यापाराची उलाढाल चालते ती इतकी कीं, कोणत्याहि राष्ट्रांतील एखाद्या श्रीमंत नागरिकाच्या घरीं गेलों तर, तेथें जगांतील प्रत्येक राष्ट्रामधील व्यापारउदीमाच्या, उद्योगाच्या, कलाकौशल्याच्या वस्तूंचें संग्रहालयच आपल्या दृष्टीस पडेल. याचा अर्थ असा कीं, राज्याधिकारानें स्वयंपूर्ण असणारीं राष्ट्रें अर्थशास्त्रदृष्ट्या अत्यंत परावलंबी असूं शकतात. जगांतील व्यापार होतो तो राष्ट्रें आपलीं स्वतःचीं दुकानें, व्यापारी पेढ्या, किंवा कारखाने काढून करितात असें नाहीं. तो व्यापार सर्व राष्ट्रांतील प्रजाच करिते. तथापि सामुदायिक रीतीनें त्या व्यापाराच्या नफ्यातोट्यांत राष्ट्रांतील सरकारचा कांहीं अंश असतोच. तसेंच एका राष्ट्रांतील भांडवल दुसऱ्या राष्ट्रांतील लोक उद्योगधंद्याकरितां कर्जाऊ घेतात. हुंड्यांचा व्यापार राष्ट्रांच्या समायिक पद्धतीनें चालतो. उद्योगधंद्यांना लागणारें कच्चें द्रव्य तर एका राष्ट्रांतून दुसऱ्या राष्ट्रांत गेल्याशिवाय भागतच नाहीं. तसेंच केव्हां केव्हां

अनेक राष्ट्रांतील लोक मिळून तिसऱ्याच एका राष्ट्रांत समायिक भांडवलाच्या कंपन्या काढून व्यापार करितात, किंवा खनिज पदार्थांचे कारखाने काढतात. पुष्कळ वेळां असेंहि घडतें कीं, अमुक एक माल आपल्या राष्ट्रांत फायदेशीर रीतीनें होणार नाहीं, पण दुसऱ्या राष्ट्रांत तो होतो व तेथून आपल्याला हवा तितका मिळूं शकतो, म्हणून तो माल आपल्या राष्ट्रांत काढण्याचें कारण नाहीं असें अपेक्षेनें ठरवून, लोक स्वच्छेनें परावलंबी बनतात. याच्या अगदीं उलट, पुढें मागें तो माल आपल्या राष्ट्रांत हटकून चांगला तयार होईल असें वाटल्यास, तो माल परराष्ट्रांतून येत असल्यास त्यावर जकात बसवितात. म्हणजे त्या मालाची कांहीं दिवस मुद्दाम महागाई करून नंतर मग आपल्या इकडे तो माल स्वस्त करूं पाहतात. तात्पर्य, हें कीं आज जगांतील कोणतेंहि राष्ट्र परराष्ट्राशीं व्यापारी अगर राजकीय संबंध कायमचा तोडून राहूं म्हणेल तर तें त्याला मुळींच शक्य नाहीं.

(१०३) भाषा व संस्कृति

पूर्वीप्रमाणें एका राज्यसंस्थेंत एकच भाषा बोलणारे लोक असणें यापुढें फारसें शक्य नाहीं. दळणवळणाचे मार्ग वाढल्यापासून एका ठिकाणचे लोक उठून धंद्याकरितां दुसरे ठिकाणीं जातात. लोकसंख्येची हालचाल किती प्रमाणावर होते हें खानेसुमारीचे तक्ते पाहिले असतां कळून येतें. कित्येक प्रांतांतूनच काय पण, जिल्ह्यांतूनहि निरनिराळ्या भाषा बोलणारांची इतकी संख्या एखाद्या वेळीं असते कीं, त्यांत दोन्ही भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या शिक्षणाची सोय लोकलबोर्डें व म्युनिसिपॅलिट्या यांना करावी लागते. सरहद्दीच्या जिल्ह्यामध्यें तर ही अडचण फार भासते. उदाहरणार्थ, गुजराथ व महाराष्ट्र यांच्या सरहद्दीवरील ठाणें व सबर्बन जिल्हा आणि महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्या हद्दीवरील बेळगांव जिल्हा. आणि दोन भाषा बोलणारी लोकसंख्या झाली असतां कांहीं लोकांना, म्हणजे अर्थात् अल्पसंख्याकांना, मातृभाषेंतून शिक्षण मिळण्याला अंतरावें तरी लागतें, किंवा लोकलबोर्डें व म्युनिसिपॅलिट्या यांना दुहेरी खर्च करावा लागतो. राष्ट्रांत भाषा जशी मिश्र तशीच धर्मसंस्कृतिहि मिश्र असते. आज हिंदुस्थानांतील प्रत्येक भागांतील प्रत्येक जिल्ह्यांत हिंदु, मुसलमान व ख्रिस्ती या धर्मांचे लोक कांहीं कांहीं गांवांत, मोहोल्ल्याला मोहोल्लाच नव्हे पण, घराला घर लागून राहिलेले आढळतील. याशिवाय हल्लीं प्रवासाची हौस पुष्कळ वाढलेली असून, परदेशीं जाऊन येणारे लोक चैनीच्या वस्तूच काय,

पण चालीरीति व क्वचित् बायकाहि परदेशीं आणतात. यामुळें मिश्र संस्कृतीचा देखावा दिसतो; आणि या राष्ट्राची हीच संस्कृति असें निखालस म्हणतां येत नाहीं. एकच संस्कृति, एकच भाषा आमच्या राष्ट्रांत नांदावी, अशी राष्ट्रीय भावनेनें प्रेरित झालेल्या लोकांची तळमळ मनांतून असते; परंतु तें घडून येणें दिवसेंदिवस फार कठीण झालें आहे. बंगालप्रांत घेतला तर त्यांत बंगाली ही मातृभाषा आहे असें वाटतें. पण धर्मान्तर केलेले मुसलमान लोक हे मूळ बंगाली भाषा बोलणारे असले तरी, केवळ धर्मांतरामुळें नव्हे, पण अलीकडील विशेष प्रकारच्या चळवळींमुळें त्यांची प्रवृत्ति बंगालीवर बहिष्कार घालून उर्दू बोलण्याकडे होत आहे. पण या मुसलमानांचें उर्दूहि तितपतच असल्यामुळें, तिसरीच एक म्हणजे अशुद्ध हिंदी भाषा बोलणारे लोक कलकत्त्यांत जितके आढळतात तितके इतर कोणत्याहि शहरीं आढळत नाहींत.

(१०४) मनोगुण व मतें

मनोगुणांच्या दृष्टीनेंहि राष्ट्रांतील सर्व लोकांचें मनोगुण एरवींहि एकसारखे आढळत नव्हेतच, व अलिकडे तर सुधारणा अनेक अंगांनीं मनुष्यमात्राच्या मनावर आघात करीत असल्यामुळें मनोगुणांत विशेष वैचित्र्य आढळून येऊं लागलें आहे. कायमचे मनोगुण म्हटले म्हणजे संघ करून राहण्याची आवड, विषयासक्ति, भांडखोरपणा, लोभबुद्धि, भय, इत्यादि—म्हणजे प्राथमिक स्वरूपाचा मनुष्यस्वभाव एवढाच कोणत्याहि राष्ट्रांतील लोकांत समान आढळतो. पण " पांच पुरभय्ये आणि सहा चौके " या म्हणीप्रमाणें, सामाजिक व राजकीय दोन्ही प्रकारच्या मतांमध्यें बेसुमार वैचित्र्य उत्पन्न होऊं लागलें आहे. याचें कारण ज्ञान अनुभव हीं दोन्हीं वाढलीं; आणि मतस्वातंत्र्याला फारसें नियंत्रण राहिलें नाहीं. " मी अमुक एक मत प्रगट केलें तर समाजांतील लोक मला काय म्हणतील " ही पूर्वीच्या काळीं जी भीति मनुष्याला वाटत असे ती आतां वाटत नाहींशी झाली आहे. परमतसहिष्णुताहि वाढली. यामुळें सार्वजनिक विषयांतील मतांचे पंथहि वाढले. राष्ट्रांत यामुळें अधिक चळवळी निर्माण झाल्या. तात्पर्य, या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां राष्ट्रांतील एकजिनसीपणा घालविण्याला त्या दिवसेंदिवस अधिकाधिक कारणीभूत होत आहेत. आणि राष्ट्रांत एकीकरण कशाचें उरलें असेल तर मुख्यतः राजसत्तेचें व तदनुषंगानें राष्ट्रीय सांपत्तिक स्वार्थाचें, एवढेंच फार तर म्हणतां येईल.

(१०५) राष्ट्रहिताची भावना

अजूनहि राष्ट्रसंघटनेची बुद्धि जगांतून गेलेली नाहीं. विश्वबंधुता हें काव्यांतून रमणीय भाषेनें गाण्याचें ध्येय इतकीच त्याची आज योग्यता आहे. 'हें विश्वाचि माझें घर' असें गाणारा मनुष्य आज वेड्यांत काढला जाईल. कारण एका राष्ट्रांतील लोक एकभावनेनें वागले तरच कांहीं निभाव लागेल असें लोकांना वाटतें. आतां जगाचें कल्याण तें राष्ट्राचें हटकून अकल्याण असेंच कांहीं कोणी म्हणत नाहीं. परंतु आधीं आमच्या राष्ट्राचें हित पाहून मग जगाचेंहि साधलें तर साधूं कीं, असें म्हणण्याची प्रवृत्ति आहे. आणि हें राष्ट्राचें हित मुख्यतः एकीकृत राज्यसत्तेच्या बळावरच उगवून घेतां येईल अशी लोकांची भावना आहे. देशाभिमान याचा अर्थ आपल्या राष्ट्रांतील राज्यसत्तेचा अभिमान असाच होतो. मात्र तो अभिमान देशांत स्वकीयांचें राज्य म्हणजे खरें स्वराज्य असेल तरच. कारण जेथें 'राजकीय' सत्ता परकीय लोकांचे हातीं असते, तेथें ही 'राजनिष्ठा' असूंच शकत नाहीं. राष्ट्रीयत्व व राजानिष्ठा यांचा सहजच बेबनाव होतो. आणि नुसता भावनेचा खेळ इतकेंच नसून, अशा राज्यांत खरोखरच राष्ट्रांतील राज्यसत्तेचें हित व प्रजेचें हित यांच्या दिशा वेगवेगळ्या असतात. किंबहुना असा सिद्धान्तच बनून जातो कीं, ज्या कोणत्याहि गोष्टींनीं परकीय राज्यसत्तेचें हित होईल त्या गोष्टींनीं देशी प्रजेचें अनहितच व्हावयाचें. उलट जी कोणतीहि गोष्ट देशी प्रजेला हितकारक व तेजोवर्धक होईल तिनें राजसत्तेवर तितक्यापुरता आघातच होणार! परकीय लोकांचें राज्य एखाद्या राष्ट्रांत असलें म्हणजे, राष्ट्रहिताचें वर्तुळ व राजाहिताचें वर्तुळ हीं प्रायः एकांत एक मिसळत नाहींत. तीं दोन्हीं मिसळून त्यांनीं समानछेद पाडलेला एखादा भाग असेलच तर तो फारच थोडा असणार. पण जगांत असल्या राष्ट्रांचीं, म्हणजे परकीय सत्ता असलेल्या राष्ट्रांचीं उदाहरणें सुदैवानें थोडीं आहेत. लोकसत्ताक अमेरिका, फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या साम्राज्यांतच असे कांहीं भाग आहेत. त्यांत आपला हिंदुस्थान व अमेरिकन राज्यांतील फिलिपाइन बेटें हीं प्रमुख उदाहरणें होत.

(१०६) अल्पसंख्य व बहुसंख्य

युरोपांत, जुन्या इतिहासाचा अवशेष म्हणून, कांहीं लोकांवर परकीय सत्ता महायुद्धापूर्वीपर्यंत आढळे. परंतु या महायुद्धांत स्वयंनिर्णय या नांवाचें एक

तत्त्व पुढें येऊन त्यानें ही स्थिति थोडीबहुत पालटली आहे. म्हणजे विजयी अशा फ्रान्स व इंग्लंड या राष्ट्रांनीं आपल्याला अनुकूल असे लोक ऑस्ट्रिया जर्मनी वगैरे राष्ट्रांच्या सत्तेखालून सोडविले; व त्यांचीं जेथल्या तेथें लहानसहान राष्ट्रें बनविलीं. इंग्लंडांत रिपब्लिक नसेना का, पण अशा नवीन राष्ट्रांना इंग्लंडकडून सरसहा रिपब्लिकचें रूपच देण्यांत आलें. कारण या दिवसांत स्वयंनिर्णयाला उभे राहिलेले लोक प्रथमच, राजा नको व प्रजास्वातंत्र्य पाहिजे असें म्हणणार. पण या स्वयंनिर्णयानें इंग्लंड व फ्रान्स यांचा स्वार्थ साधला तरी परकीय सत्तेचा समूळ नाश झाला नाहीं. कारण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें अगदीं एक भाषा बोलणाऱ्या एका संस्कृतीच्या एकाच ऐतिहासिक परंपरेच्या व एकाच राष्ट्रीय ध्येयाच्या लोकांचें राष्ट्र बनविणें हें अशक्यप्राय झालें आहे. यामुळें बहुसंख्यावाले व अल्पसंख्यावाले हे परस्परांना विजातीय किंवा परकीय समजत असून, या नवीन राष्ट्रांतील अल्पसंख्याकांच्या हितसंबंधाचें रक्षण करण्याची जामिनकी राष्ट्रसंघानें आपणांकडे घेतली आहे. युरोपांतील चेकोस्लोव्हेकिया, पोलंड, हंगेरी, फिनलंड, लटोव्हिया, जुगोस्लेव्हिया, रुमानिया, अल्बेनिया, आयर्लंड हीं राष्ट्रें स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर बनलेल्या राष्ट्रांचीं ताजीं उदाहरणें म्हणून देतां येतील.

(१०७) भाषावार प्रांतरचना

हिंदुस्थान हा या स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावरच स्वराज्य मागत आहे. तें त्याला मिळेल तेव्हां येथेंहि हे उपराष्ट्रीय रचनेचे प्रश्न निघतीलच. हल्लीं राउन्ड-टेबल कॉन्फरन्सपुढें आलेल्या हिंदुस्थानच्या नव्या घटनेंत, हल्लींचे प्रांत व संस्थानें या सर्वांची मिळून संयुक्त संघटना करण्याची योजना पुढें आली आहे. परंतु या योजनेनुरूप जर हिंदुस्थानला जबाबदारीचें मध्यवर्ती सरकार व आपले कायदे आपणच करणारें पार्लमेंट मिळालें, तर हिंदुस्थानांतहि प्रांतरचनेचा, म्हणजे खरोखरच एका अर्थानें राष्ट्ररचनेचा प्रश्न निघाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. कारण उत्कल, कर्नाटक, आंध्र, वगैरे प्रांतांतील लोक भाषावार प्रांतरचना व्हावी म्हणजे एकप्रकारें नवीन राष्ट्ररचनाच व्हावी, असें म्हणूं लागले आहेत. आणि तसें झालें तर सर्व मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें तरी एक राष्ट्र करा अशी मागणी कां न व्हावी ! तथापि, या जुन्या व होऊं घातलेल्या नव्या राष्ट्रांतील लोकांना हें पक्कें माहीत व कबूल आहे कीं, हीं नवीं राष्ट्रें बनलीं तरी एकीकरणाचा मुख्य

भर त्यांतील राज्यसत्ता संघटित करण्याकडेच राहील. राष्ट्रें लहान झालीं असतां व्यापारविषयक वगैरे अडचणी नवीन उपस्थित होतात. परंतु त्यांची अडचण सोसूनहि आपण एक राष्ट्र बनूं, व राष्ट्रीय भावनेच्या जोरावर निभावून जाऊं असें लोकांना वाटतें. साम्राज्यांत नाइलाजानें सांपडलेल्या लोकांचा साम्राज्याशीं अर्थातच उभा दावा आहे; पण राष्ट्रसंघांत सामील झालेल्या राष्ट्रांचा मात्र राष्ट्रसंघाशीं तसा उभा दावा नाहीं. याचें कारण हेंच कीं, साम्राज्य सत्ता ही बोलून चालून स्वार्थी व परकीय असते. पण राष्ट्रसंघ हें कांहीं कोणा-एका राष्ट्राचें साम्राज्य दुसऱ्यावर लादलेलें नाहीं. राष्ट्रसंघ हा त्यांतील स्वतंत्र राष्ट्रांनीं आपल्या खुषीनें व सहकारितेनें रचिलेलें एक राज्य-यंत्र, राज्यसंस्था आहे, व त्याचा अंमलहि अजून जपून जपूनच चाललेला आहे.

(१०८) राष्ट्रसंघाची घटना

राष्ट्रसंघाची स्थापना होण्यापूर्वी प्रत्येक राष्ट्र हें पूर्णपणें स्वतंत्र मानलें जात असे. आज देखील त्या त्या राष्ट्रांतील प्रजेवर अधिकारासंबंधानें राष्ट्रांतील मुख्य राजसत्ता ही पूर्वीप्रमाणें पूर्ण स्वतंत्र आहे असेंच समजलें जातें. तथापि गेल्या महायुद्धाच्या वेळेपासून जगांतील बहुतेक मोठ्या राष्ट्रांच्या संमतीनें राष्ट्रसंघ नांवाची एक संस्था निर्माण झाली आहे. राज्यसंस्थेच्या संघटना-वृक्षाचें हें सर्वांत ताजें फळ होय. ह्या राष्ट्रसंघाचा हेतु राष्ट्रांराष्ट्रांतील कायद्यांना स्थायिक व मूर्त स्वरूप देण्याचा आहे. आजपर्यंत राष्ट्रांराष्ट्रांमध्यें कांहीं संकेत होते. पण त्यांना कायदा असें म्हणतां येत नसे. कारण कायद्याच्या शास्त्राप्रमाणें कायदा याचा अर्थ असा कीं, तो सर्वश्रेष्ठ अशा राज्यसत्तेनें काढलेला हुकूम होय; आणि त्या सत्तेचा अधिकार असा कीं, तो हुकूम जो कोणी अमान्य करील त्याला सत्ताधाऱ्यानें योग्य वाटेल ती शिक्षा करावी ! पण राष्ट्राराष्ट्रांच्या दरम्यान असलेल्या संकेतरूपी कायद्याचा जर कोणीं भंग केला तर त्या अपराध्याला शिक्षा कोण करणार ? एरवीं आजपर्यंत एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राशीं, किंवा कित्येक राष्ट्रांचा एक संघ दुसऱ्या कित्येक राष्ट्रांच्या संघाशीं, युद्ध करीत आलाच आहे. पण हें युद्ध न्यायकोर्टाच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसारखें नसून, राष्ट्राराष्ट्रांतील ईर्षेचें, लोभबुद्धीचें, किंवा खुनशीपणाचें तें फळ असेंच समजलें जाई. युद्धाला कारण कोणतें तरी एक राष्ट्र मुख्य असे. आणि जीं इतर राष्ट्रें या किंवा त्या बाजूला

जाऊन मिळत त्यांचा त्या युद्धांत स्वतःचा असा कांहीं अर्थ किंवा डाव साधावयाचा असे. मग त्याला वरकरणीं कोणतेंहि सोज्वल स्वरूप तीं देवोत! अशा वेळीं युद्धांत पडणाऱ्या राष्ट्रांना नसतें नैतिक तत्त्व किंवा भूतदया सुचते.

(१०९) राष्ट्रसंघाबद्दल साधकबाधक मतें

पण League of Nations ('लीग ऑफ नेशन्स') ही संस्था इतक्या निरनिराळ्या राष्ट्रांनीं मिळून बनलेली आहे कीं, त्या सर्वांनीं मिळून एखादी गोष्ट ठरविली तर त्या ठरावाला निवळ स्वार्थ हेंच कांहीं कारण सहसा लावतां येईल असें नाहीं. उदाहरणार्थ, ज्या राष्ट्रसंघांत जर्मनी, फ्रान्स, चीन, जपान व इंग्लंड हीं जी पांच राष्ट्रें सामील आहेत त्या संघानें सर्वानुमतें जर एखादा ठराव केला, तर तो जगांतील शांतता राखण्याच्या हेतूनें केला असावा असें प्रथम दर्शनीं घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. कारण या पांच राष्ट्रांच्या गुंतागुंतीच्या व विरोधी हितसंबंधांनीं बनलेला ताजवा हा खोटा किंवा कपटाचा म्हणणें कठीण. आतां हीं राष्ट्रें या संघांत सामील होण्याचें कारण हें खाचित असेल कीं, यापुढें आपल्याला आणखी काय लाभ होणार असेल तो न होवो, पण आज आपल्या ताब्यांत असलेला कोणताहि मुलूख किंवा लष्करोपयोगी ठाणीं काढून घेतलीं जाणार नाहींत! आपला तळीराम गार ठेवून परोपदेशे पांडित्य करणाऱ्या या राष्ट्रांनीं राष्ट्रसंघ स्थापून कांहीं दिव्य न्यायबुद्धि किंवा अलौकिक समाधानबुद्धि प्रगट केली असें म्हणतां येत नाहीं! अमेरिकेसारखें राष्ट्र अद्यापि या संघांत सामील होत नाहीं. उलट 'रशिया' या राष्ट्राला जगाचा शत्रु समजून राष्ट्रसंघ आपला सभासद करून घेत नाहीं. यावरून सर्व जगाचें मन या संघासंबंधानें निःशंक झालें आहे असें कोणीं म्हणावें! शिवाय राष्ट्रसंघाला खरी कसोटी अद्यापि लागलेली नाहीं. चीन जपान यांच्या चालू युद्धांत ही कसोटी लागण्याचा प्रसंग दिसतो. काय होईल तें पहावें! परंत आपण सर्व राष्ट्रांचा नियंता आहों अशा समजुतीनें राष्ट्रसंघ आज वागत असल्याचा देखावा आहे खरा!

(११०) राष्ट्रसंघाची भवितव्यता

स्वतः राष्ट्रसंघाचीं सैन्यें किंवा आरमारें नाहींत. आणि निःशस्त्र हिंदुस्थान आज परराष्ट्रांविरुद्ध जसें बहिष्काराचें शस्त्र जास्तींत जास्त घातक म्हणून परजित आहे, किंवा पूर्वी कोरियानें जपानविरुद्ध आणि चीननें अनेक युरोपियन

राष्ट्रांविरुद्ध परजिलें होतें त्याप्रमाणें राष्ट्रसंघाला देखील तूर्त असलींच शस्त्रें उपयोगांत आणून स्वस्थ बसावें लागणार असें दिसतें. आधीं राष्ट्रसंघ सर्वानुमतें ठराव होईल तोच अंमलांत आणणार. केवळ बहुमतानें चालणार नाहीं. आणि सर्वानुमतें ठराव झाला तरी राष्ट्रांचीं सैन्यें व आरमारें हीं हलवून अपराधी राष्ट्राला शिक्षा करण्याच्या मोहिमेवर राष्ट्रसंघ निघेल कीं नाहीं हें अद्यापि ठरावयाचें आहे. हल्लींच्या चिनी-जपानी युद्धांत जपाननें राष्ट्रसंघाचा सल्ला मानला नाहीं तर कदाचित् त्याच्या बंदरांच्या आर्थिक नाकेबंदीचा, म्हणजे त्याचा व्यापार बुडवून त्याला तळ्यावर आणण्याच्या कल्पनेचा, उच्चार झालेला आहे. पुढें मागें कधीं याच्याहि पलिकडे राष्ट्रसंघाची मजल जाईल, नाहीं कोणीं म्हणावें? तसेंच राष्ट्रसंघांतील राज्यसत्ता ही कोणा एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा उपसंस्थेच्या हातीं आहे असा देखावा असला तरी, पडद्यामागें सूत्रचालक वेगळे असतात, व ते ती सत्ता चालवितात, याविषयीं मागें लिहिलें आहे. तसाच प्रकार राष्ट्रसंघाच्या संबंधानें होण्याचा संभव नाहीं असें कोणी म्हणावें! म्हणजे राष्ट्रसंघांतहि पक्ष निर्माण होऊन, भांडणें थराला जाऊन, राष्ट्रसंघ कदाचित् मोडला जाण्याचा संभव आहे. किंवा लांचलुचपतीचा प्रकार व कट होऊन सगळ्या राष्ट्रांची मिळून झुंड उठून एखाद्या बिचाऱ्या निरापराधी व दुर्बल राष्ट्रावर पडून त्याचा सत्यानाश होण्याचा दुसराहि संभव आहे. पण राज्यसंस्था म्हटली म्हणजे तिच्या घटनेंत असा कांहीं गुण असतो कीं विशेष प्रसंगीं तिच्या हातून कल्पनातीत भलत्या गोष्टी होणें शक्य असलें तरी, सामान्यतः तिच्या हातून भलतेंसलतें कांहीं होत नाहीं. मनुष्यव्यक्ति व मनुष्यव्यक्तींनीं बनविलेली राज्यसंस्था या दोहोंत संकेताच्या दृष्टीनें जसा फरक आहे तसाच त्यांच्यामध्यें विकारवश होण्याच्या पात्रतेंतहि फरक आहे. मनुष्यव्यक्तीचें माथें फिरलें म्हणजे तो स्वतः उठून काय आगळीक करील, म्हणजे दुसऱ्याची काय खोडी करील व स्वतःचें काय करून घेईल याचा नियम नसतो. पण राज्यसंस्थेचें बुड इतकें जड असतें कीं, तें हलून राज्यसंस्था चालूं लागण्याला आधीं बराच काळ जावा लागतो. या दृष्टीनें पाहतां, राष्ट्रसंघाच्या हातून अद्यापि जगाचें विशेष कल्याण झालें नाहीं असें खरें असलें तरी, या नवीन राज्यसंस्थेचा धाक त्यांत सामील झालेल्या राष्ट्रांना वाटूं लागला आहे ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. आणि आपाततः हेंहि सिद्ध होत आहे कीं, संघटित राज्यसंस्थेकडून व्यक्तीच्या बेताल कारभाराला

कांहीं प्रतिबंध झाला तरी नैतिकदृष्ट्या त्याला स्वातंत्र्यनाश असें म्हणतां येत नाहीं. सामुदायिक हिताच्या दृष्टीनें राष्ट्रांतील राज्यसत्तेनें केलेले कायदे किंवा घातलेले निर्बंध पाळणें हें, प्रजेंतील एखाद्या व्यक्तीला अन्यायाचें वाटलें तरी, सामुदायिक कारणाकरितां म्हणून तें बंधन सोसणें जसें त्याला भाग आहे, त्याचप्रमाणें जगांतील कांहीं राष्ट्रांनीं एकजुटीनें राष्ट्रसंघ नांवाचें हें एक नवें राज्य स्थापन केलें आहे. त्या राष्ट्रांपैकीं एखाद्या राष्ट्राला राष्ट्रसंघाचें बंधन गैरसोईचें किंवा अन्यायाचें वाटलें तरी तें त्याला पाळावें लागेल.

(१११) स्वतंत्र व परतंत्र राष्ट्रें

बाह्यसंबंधाच्या दृष्टीनें जगांतील राष्ट्रांचे मुख्यतः दोन वर्ग करितात. एक स्वतंत्र राष्ट्र (Sovereign State) व दुसरें म्हणजे स्वतंत्र नसलेलें राष्ट्र (Non-Sovereign State). पैकीं पहिल्या वर्गात युरोपांतील २९, अमेरिकेंतील २१, एशियाखंडांतील ९ व आफ्रिकेंतील २ राज्यें पडतात. पण कांहीं राष्ट्रें व मुलूख असे आहेत कीं, त्यांतील राज्यसंस्था, ज्या कोणत्या असतील त्या स्वतंत्र आहेत असें म्हणावें कीं स्वतंत्र नाहींत असें मानावें याविषयीं शास्त्रज्ञांना संशय वाटतो. याचीं कांहीं उदाहरणें अशीं:—

(१) **अंडोरा** हें एक प्रजासत्ताक राज्य आहे. त्याचे दोन अधिराजे-एक फ्रान्स व दुसरा अर्जेलचा बिशप.

(२) **डांझिग** हें शहर. हें राष्ट्रसंघाच्या रक्षणाखालचें आहे. पण त्याच्या परराष्ट्रीय कारभाराचीं सूत्रें चालविण्याचा अधिकार एकट्या पोलंडला आहे.

(३) **रोम** येथील पोपचें राज्य. यांत पोपचा अधिकार रोमच्या उपनगरचा भाग, कांहीं मोठमोठ्या इमारती, वाडे, वाड्या यांतील प्रजेवर चालतो. पूर्वीं इटालीच्या राजानें काढून घेतलेले कांहीं राज्याधिकार पोपला नव्यानें देण्यांत आलेले आहेत, व तो आपला वकील परराष्ट्रांना पाठवितो व त्यांच्याशीं तह करतो. तथापि राष्ट्रसंघांत पोपच्या संस्थानाला थारा नाहीं.

(४) **आइसलँड**—डेन्मार्कच्या ताब्यांतील स्वतंत्र राज्य. याचा परराष्ट्रीयसंबंध डेन्मार्कच्या राज्याच्या हातीं आहे.

(५) **आयरिश फ्रीस्टेट**—याला वसाहतीइतकें स्वातंत्र्य मिळालें आहे

तथापि नांवाला तरी आयलर्डचा राजा इंग्लंडचा राजा असून त्याला आयर्लंड-वर गव्हर्नर जनरल नेमण्याचा अधिकार आहे.

(६) **सारबेसिन**— हें संस्थान कोणा एका राष्ट्राच्या ताब्यांत देण्याची गोष्ट चुरशीची व भानगडीची झाली असल्यामुळें त्याचा कारभार राष्ट्रसंघ हें कमिशन नेमून चालवितें.

(७) **सॅन मॅरिनो**—प्रजासत्ताक रिपब्लिक. पण इटालीच्या राजाच्या अंमलाखालीं तें संरक्षणापुरतें आहे.

(८) **कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, साऊथ आफ्रिकन युनियन** वगैरे वसाहती—यांना पंधरा आणे स्वातंत्र्य पूर्वींच मिळालेलें आहे. आणखी अर्धा पाव आणा स्वातंत्र्य जें व्यवहारांत आहे पण कायद्यांत नाहीं तें लवकरच कायदा करून देऊन टाकण्याचा निश्चय हल्लींच्या प्रधानमंडळानें राजाच्या तोंडून वदविला होता, व वेस्ट मिन्स्टर स्टॅट्यूट नांवाचा कायदा नुकताच पास करून तेंहि दिलें आहे. तात्पर्य, उरलें काय तें पाव आणा स्वातंत्र्य. वसाहतींना राष्ट्रसंघांत स्वतंत्र जागा आहे. तथापि या वसाहतींची गणना शास्त्रज्ञ अद्यापि स्वतंत्र राष्ट्रांत करीत नाहींत !

(९) **इजिप्त**—याला स्वतःचा राजा आहे, व त्याचें स्वातंत्र्य इंग्लंडनें १९२२ सालीं जाहीर केलें. तथापि सुडान, सुएझ कॅनॉल वगैरे बाबतींचा व लष्करच्या संरक्षणाचा अद्यापि कायमचा निकाल लागलेला नसल्यामुळें इजिप्तला स्वतंत्र म्हणावें कीं परतंत्र म्हणावें हा शास्त्रज्ञ लोकांना प्रश्नच आहे.

(१०) **भूतान**—स्वतंत्र. पण परराष्ट्रीय संबंध ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत.

(११) **मेसापोटेमिया किंवा इराक**—नांवानें स्वतंत्र पण राष्ट्र-संघाच्या ठरावानें इंग्लंडच्या दिमतीला दिलेलें. अजून तेथें इंग्लंडचा एक वरिष्ठ अधिकारी असतो. पण राजा व प्रधानमंडळ हीं नांवानें कां होईना पण स्वतंत्र कारभार करितात.

(१२) **ट्रॅन्स जॉर्डिनिया**—अरेबी अमीर राज्य करतो. पण देखरेख इंग्रजाची !

(१३) **असिल, येमेन, नेझद, हासा, झबेल, शमार, कावेट**—यांचेहि राजे अरेबी व स्वतंत्र आहेत. पण आंतून नियंत्रण इंग्रजांचें.

(१४) युक्रेऱ्हाइन, व्हाइट रशिया, जॉर्जिया, रोमानिया, तारतर रिपब्लिक, खिवा, बुखारा--येथें सर्वाधिकारी अशीं प्रजासत्ताक राज्यें आहेत. तीं रशियाच्या सोव्हिएटशीं संलग्न आहेत..

संशयाच्या स्थितींत असलेलीं वरील सर्व राष्ट्रें नांवानें बरोबरीचीं आहेत. परंतु क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, लष्कर, आरमारी सत्ता, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संघटना वगैरे दृष्टींनीं त्यांचा दर्जा मुळींच सारखा नाहीं. ही लहान सहान राष्ट्रोपराष्ट्रांची गोष्ट झाली. पण मोठ्या राष्ट्रांत समाविष्ट असलेलीं जर्मनी व रशिया यांना देखील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रांत गणावें कीं नाहीं याविषयीं राज्यशास्त्रज्ञांचें आज एकमत नाहीं. असो, म्हटलें तर स्वतंत्र पण म्हटलें तर परतंत्र आहेत अशा राष्ट्रांत खालील राष्ट्रांचाहि समावेश होतो.

क्युबा, हयाती, डोमेनिका, निकारागुवा, झांझिबार, युगांडा, मलाया स्टेटस, ट्युनीस, मोरोक्को व शेवटीं हिंदुस्थानांतील ७०० संस्थानें.

(११२) संकीर्ण संबंध

इतक्या निरनिराळ्या दर्जाच्या व प्रतींच्या राज्यांचे कारभार–अंतर्गत व बाहेरलि–हे किती गुंतागुंतीचे असतील याची कल्पना कोणीही करावी. या संस्थानांचे अधिराजे असल्यास त्यांच्याशीं, व निरनिराळ्या परराष्ट्रांशीं, राजकीयसंबंधांचा कारभार चालविणारे अधिकारी यांचे दर्जे १०–२० तरी असतील. हीं सर्व राष्ट्रें आपला अधिकार चालेल तेथवर उघड तह एकमेकांशीं करतात. पण फिरून आंतून कपटतह वगैरे असतातच. विशेष प्रसंगीं निरनिराळ्या मिषांनीं हीं राष्ट्रें आपले वकील गुप्त संभाषणें करण्याकरितां एकमेकांकडे पाठवितात. एकमेकांत विरोध आला म्हणजे प्रत्यक्ष युद्ध सुरू न केलें तरी आपला राग प्रदर्शित करण्याकरितां परराष्ट्रांच्या दरबारीं ठेवलेले आपले वकील परत बोलावतात. परराष्ट्रांच्या आसपास आपलीं सैन्यें किंवा आरमारें पाठवून देऊन, सरहद्दीच्या अलीकडे आपल्याच राज्यांत सैन्यें जमवून युद्ध पुकारण्याच्या बेतांत असल्याचा देखावा करितात. व्यापारी बहिष्कार पुकारतात. आणि इतक्या सर्वांनीं कार्य झालें नाहीं म्हणजे युद्ध करितात. या युद्धांत तीं सर्व एकेकटीं लढतात किंवा वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या पक्षांत इतर राष्ट्रें सामील करून घेऊन लढतात.

भाग ५ वा

सेंद्रिय सजीव राज्यसंस्थेचीं अंगें

(११३) राज्यसंस्थेचा विकास

राज्यसंस्था जसजशी विकास पावत जाते तसतसें तिचें कार्यक्षेत्र वाढत जातें. जनावरांच्या कळपाप्रमाणें कुटुंबाएवढेंच लहान राष्ट्र असेल तेव्हां, कुटुंबाकरितां करण्याचीं कामें फार थोडीं असणार. त्यांतील मनुष्य आपली उपजीविका शिकारीवर करितात. बहुधा बाप व मुलगे सगळेच मिळून शिकारीवर निघतात, व मारलेलीं जनावरें घरीं आणल्यावर तें शिजविण्याचें काम जें घरच्या बायकांकडे असतें तें त्या घरबसल्या करितात. पण त्याहि बाहेर पडून काय मिळेल सें भक्ष्य घेऊन येतातच. अशा या रानटी पेशाच्या वेळीं कांहीं तरी खाऊन भूक भागविणें याहून कुटुंब-कार्य फारसें अधिक राहात नाहीं. नुसतें पोट भरण्याचें काम हातोहात होतें व सोपें असतें. म्हणजे घरीं त्याकरितां कांहीं शिल्लक करून ठेवावी लागत नाहीं. कणगी भरून ठेवाव्या लागत नाहींत. दाराला कुलूप लावावें लागत नाहीं! रोज ताजा शिधा, रोज नव्या जागेवर चूल! त्याचप्रमाणें निवाऱ्याकरितां वसतीदेखील कोठें तरी डोंगर-कपारींत होऊं शकते, व रानांत मरून पडलेल्या किंवा मारलेल्या जनावरांचें कातडेंहि आयतें सांपडतेंच. एका शिकारींत दोन कामें होतात. भूक भागली व वस्त्राची सोय झाली. पण अशा कुटुंबालाहि राज्यसंस्था एवढ्याकरितां म्हणावयाचें कीं, तिचें आद्य तत्त्व व मुख्य तत्त्व हेंच असतें कीं, हुकूम करणारा एक सत्ताधारी व त्याची आज्ञा पाळणारे इतर सर्व. पुढें विकास होतो तो येथूनच.

(११४) या विकासाचा क्रम

सर्व जगांत हटकून एकाच क्रमानें (म्हणजे उदाहरणार्थ शिकारी, शेतकरी, उद्मी, नागरीक, राष्ट्रीय व विश्वबंधु या क्रमानें) मनुष्याचा विकास झालेला आहे असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. पण शास्त्रज्ञ लोक 'सामान्यतः' असा क्रम घेऊन चाललेले आहेत खरे. शिकाऱ्याची स्थिति जाऊन शेतकऱ्याचा पेशा मनुष्य पत्करितो तेव्हां, त्याला कुटुंबांतल्याहून अधिक माणसांची गरज लागते. पेरलेलें शेत हें बरोबर हिंडविण्याची वस्तु नसल्यामुळें, त्या जागेला धरून कुटुंबाला राहावें लागतें. आणि एका ऋतूंत फळ आलेलें दिसलें तर तेथेंच

मुक्काम वाढवून फिरून तोच उद्योग करण्यावाढविण्याची इच्छा त्याला व्हावी हें स्वाभाविक आहे. शेती म्हटली म्हणजे माणसांच्या बरोबर जनावरांचा उपयोग आलाच. पण रोज नवें नवें जनावर धरून आणतां येत नाहीं. जुंवाखालीं मान देण्याला रोज नव्या जनावराला शिकवावयाचें, त्यापेक्षां हातीं असलेलें जनावरच धान्य पेरलेल्या शेताजवळ खुंट्याला बांधून ठेवलें म्हणजे तेंच हवें तेव्हां उपयोगाला येतें. अशा रीतीनें मनुष्यकुटुंब, त्याचें पाळलेलें जनावर, त्यानें पेरलेलें शेत, यांची सांगड हळूहळू पडत जाते. आणि मनुष्य संगतिप्रिय असतो म्हणून त्याच्यासारखाच एखादा कोणी दुसरा शेतकरी त्याच्या शेजारीं येऊन राहतो. या क्रमानें प्रथम वाडी व नंतर खेडेगांव वसतें. आणि तसें झालें म्हणजे (राज्यसंस्थेच्या विकासाच्या दुसऱ्या टोंकाला ज्याप्रमाणें राष्ट्रसंघ निर्माण व्हावा लागतो त्याप्रमाणें) या वाडींतला शेतकरी हा व्यक्तिशः एक राष्ट्र आणि तो व इतर सगळे शेतकरी हीं अन्य राष्ट्रें मिळून तो राष्ट्रसंघ, अशी कल्पना किंवा रूपक केलें असतां तत्त्वतः त्यांत फारशी चूक होणार नाहीं. पिंडब्रह्मांड न्यायानें समाजाच्या प्राथमिक घटनेंतच अंतिम घटनेचीं बीजें असतात, आणि प्रतिभासंपन्न मनाला त्या दोहोंचें तादात्म्य सहजच पाहावयास सांपडतें.

(११५) आणखी पुढील क्रम

शिकारीच्या मानानें शेतीचा व्याप अर्थातच मोठा, व त्याला लागणारीं साधनेंहि अधिक. या दृष्टीनें पहातां शेतकऱ्याला हळूहळू आपल्या बुद्धीचा उपयोग सहजच अधिक करावा लागतो, व कामाची वांटणी करून द्यावी लागते. घरीं राबता गडी ठेवला म्हणजे घरधन्याची राज्यसत्ता थोडी अधिक वाढली ! घरच्या बायकांमुलांवर सत्ता गाजविण्याचा जो प्रकार असेल त्यापेक्षां नोकरांवर सत्ता गाजविण्याचा प्रकार थोडासा वेगळा असणारच. या स्थितींत घरधन्याचे हुकूम सोडण्याचें काम म्हणजे तें राष्ट्रांतील कायदेमंडळाचें काम झालें व राजाचें किंवा अध्यक्षाचें काम झालें. आणि बायकामुलांकडे व चाकराकडे कामें वांटून नेमून दिलीं म्हणजे ती राष्ट्रांतील अधिकारविभागणी अगर तो खातेवार कारभारच झाला. घरच्या घरींच कोणीं गुन्हा केला तर त्याची न्यायमुनसफी करण्याकरितां लांबचे इतर लोक बोलाविण्याचें कारण नाहीं. पण वाडीच्या सार्वजनिक जागेंत कोणीं करूं नये तें केलें, किंवा एखाद्या कुटुंबाचें नुकसान दुसऱ्या कोणा एखाद्यानें केलें, तर एकटा घरधनी

अर्थातच त्याचा निवाडा स्वतः करूं शकत नाही. म्हणून एखाद्या झाडाखालीं वाडींतले शेतकरी जमून पंचायत पद्धतीनें, म्हणजे एकमेकांचा सल्ला घेऊन, ग्रामणी जो न्याय करीत असतील तो राष्ट्राराष्ट्रांतील न्यायदानपद्धतीचा प्रकार होय. मात्र त्यांत स्वतंत्र मॅजिस्ट्रेटी, किंवा ॲसेसरपद्धति, ज्युरीपद्धति या सर्वांचा समावेश एकत्र झाल्याचें आढळेल. याच क्रमानें समाजाचा विकास लक्षांत आणला म्हणजे हींच खातेवार कामें व हीच अधिकारविभागणी क्रमानें कशी होत जात असेल हें लक्षांत येईल.

(११६) राज्यसंस्थेंतील त्रिमूर्ती

कोणतेंहि सरकार म्हटलें म्हणजे त्याच्या मुख्य कार्यशाखा तीन. (१) कायदा करणारा अधिकारी (२) कायद्याची बजावणी करणारा अधिकारी व (३) न्यायमुनसफी करणारा अधिकारी. एकाच राज्यमूर्तीचीं हीं तीन तोंडें होत. या त्रिमूर्तीपैकीं कायदे करणें हें आपण ब्रह्मदेवाचें काम समजूं. कारण तेथून सर्व कारभाराची उत्पत्ति होते. कायदा लेखी नसेल तोंडी असेल, किंवा नुसत्या मानेनें अगर खुणेनें दर्शविलेला असेल, किंवा ब्रह्मलिखित म्हणून नवा न करितां जुनाच चालविलेला असेल. तथापि कोणत्याहि कारभाराचा उपक्रम होण्याला कायद्याचें विधान हवें, व तेंच या त्रिमूर्तीतील ब्रह्मदेवाचें उत्पत्ति कार्य. कायद्याची अंमलबजावणी करणें हें विष्णूचें कार्य. म्हणजे समाजस्थितीचें व समाजधारणेचें कार्य. न्यायमुनसफीचें कार्य हें शंकराचें असें मानणें फारसें अनुरूप नसलें तरी, पहिल्या दोहोंहून तें काम अगदीं वेगळें आहे. म्हणजे न्यायदानांत जो सात्त्विक भाव लागतो तो आपल्या भोळ्या शंकरांत आढळतो; तसेंच न्यायाधिकाऱ्याला कित्येक वेळां कठोर होऊन शिक्षा करण्याची जी तामसवृत्ति लागते तीहि शंकरांतच विशेष आढळते !

(११७) कायद्याची निर्मिति

कायदा हा जरूरीशिवाय उत्पन्न होत नाहीं. आणि आमच्या आधि-दैविक इतिहासांत म्हणजे पुराणांतहि हेंच सांगितलेलें आढळतें कीं, पृथ्वीवर कांहीं संकट आलें व कांहीं नव्या दैवी उपक्रमाची आवश्यकता उत्पन्न झाली, म्हणजे पृथ्वी गाईचें रूप धारण करून ब्रह्मदेवाला शरण जाते, मग तो श्रीविष्णूचा सल्ला घेऊन नवीन उपक्रम होतो. राजा किंवा कायदेमंडळ यांना देखील जर स्वस्थ बसावयास मिळेल व स्वस्थ बसून काम भागेल तर हवेंच असतें.

मुद्दाम होऊन कायदा करण्याची उठाठेव कायदेमंडळ करीत नाहीं. राष्ट्रांतील जुनी स्थिति बदलते व कांहीं नवीनच स्थिति उत्पन्न होते, तेव्हां तिला अनुसरून नवीन राजाज्ञा किंवा कायदे करावे लागतात, किंवा जुन्यांची सुधारणा करावी लागते. पण कांहीं झालें तरी कायदेमंडळाचें काम किंवा राजाज्ञेचे हुकूम काढण्याचें प्रत्यक्ष काम वर्षभर कोठेंच चालत नाहीं. बाराहि महिने चालणारीं कामें म्हटलीं म्हणजे (१) जुन्या कायद्यांची अंमलबजावणी करणें, (२) नवीन लागणाऱ्या कायद्याची पूर्व तयारी करणें व (३) न्यायदानाचें काम. हीं तीनहि खातीं एकमेकांपासून भिन्न असलीं तरी त्यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध मात्र खास आहे.

(११८) अंमलबजावणी खात्याचें महत्त्व

कायदा हा सर्व कारभाराचा मूळ आधार या दृष्टीनें राजा किंवा कायदेमंडळ हें सर्वांत महत्त्वाचें वाटतें. परंतु वस्तुतः सुराज्यव्यवस्था नांदावी व राज्यांत अराजकता उत्पन्न न व्हावी, तर अंमलबजावणीचें व न्यायदानाचें हींच कामें अधिक महत्त्वाचीं ठरतात. त्यांतल्यात्यांतहि अंमलबजावणी खातें हें, जसा गाड्याला कणा तसें, राज्यकारभाराला आधारभूत आहे. जमिनीच्या उदरांत वृक्षाचीं शेंकडों पाळेंमुळें जाऊन बसलेलीं असतात, आणि तेथें तीं वृक्षाला पोषक असें पाणी व भूमिगत द्रव्यशोषण करीत असतात. म्हणून जमिनीच्या वर दिसणारा वृक्ष उभा राहूं शकतो, नवीन पालवी धरतो, व फुलेंफळें देतो. त्याचप्रमाणें अंमलबजावणी करणारीं खातीं जर जागृत, उद्योगशील व आपापलीं कामें कसून, किंबहुना सरकारची बाजू घेऊन, करणारीं नसतील तर राष्ट्र समृद्ध, संपन्न व प्रबळ राहावयाचें नाहीं. कायदा कितीहि चांगला असला, नियम कितीहि चांगले असले, तरी त्यांची अंमलबजावणी झाली नाहीं तर लोकांचें व सरकारचें सारखेंच नुकसान होईल. कारण याच विभागांत धनोत्पादक, धनप्रसारक, धनसंरक्षक अशीं सर्व कामें चालतात. अंमलबजावणी करणारे अधिकारी चांगले असतील तर प्रजेला अन्याय न करितांहि त्यांना राजाचें सरकाराचें अनहित न होईल अशा रीतीनें, कारभार करितां येईल व त्यांच्यापुरतें तरी ते न्यायदानाला काम शिल्लक ठेवूं देणार नाहींत. मग लोक आपापसांत भांडणबखेडे करून न्यायपीठाकडे काय धांव घेतील ती खरी.

(११९) कानूंचें पोट-नियमांचें महत्त्व

कायदेमंडळ किंवा राजा कायदे करतो ते प्रायः शक्य तितक्या थोड्या शब्दांनीं करतो. तेव्हां त्यांचा अर्थ नीट लक्षांत घेऊन, त्यांचा हेतु पूर्ण होईल अशा रीतीनें नियम करणें व पोटनियम करणें हीं कामें सर्वस्वीं अंमलबजावणी खात्याच्या अंमलदाराकडेच राहतात. नियम व पोटनियम यांचें काम इतकें प्रचंड असतें कीं, कायदेमंडळासारखीं १०-२० मंडळें वर्षानुवर्ष बसलीं तरी तें काम त्यांच्या हातून पार पडणार नाहीं. कायदेमंडळें हीं काल्पनिकच नसलीं तरी निदान तात्त्विक वातावरणांत आपलीं कामें करीत असतात. तें करितांना त्यांच्या डोळ्यापुढें फक्त नमुनेदार व्यक्ति, नमुनेदार लोकसमूह, नमुनेदार प्रसंग, नमुनेदार कार्यें, नमुनेदार अडचणी, नमुनेदार अधिकारी हेच असतात. परंतु अंमलबजावणीचा कारभार राज्यसंस्थेच्या टोंकापर्यंत व प्रजेंतील व्यक्तीपर्यंत जेव्हां जाऊन पोंचतो तेव्हां व त्या दरम्यान, या प्रत्येक एकेकट्या नमुन्यांतून शेंपन्नास पोटनमुने उत्पन्न होतात. म्हणून या सर्वांची व्यवस्था तर लागावी व मूळ कायद्याचा हेतु तर बिघडूं नये अशा युक्तीनें पोटनियम करावे लागतात. या सर्व कामाकरितां कायदेमंडळाकडे परत येण्याची गरज नसते, व प्रत्येक वेळीं तसें येऊन चालणारहि नाहीं. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं व कनिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं प्रत्युत्पन्नमतित्वाची, प्रसंगावधानाची, दूरदेशीपणाची, सावधगिरीची, ताजी शिदोरी मिळवून स्वयंपाक करावा लागतो. प्रजेंतील लोकांचा संबंध मुख्यतः येतो तो या खात्यांतील लोकांशीं, नियमाशीं व पोटनियमांशीं.

(१२०) प्राणिशास्त्राचा दाखला

प्राणरक्षण आणि जीवितसाफल्य यांच्याकरितां प्राणि-देह हा सर्वावयवसंपन्न असावा लागतो. कांहीं अवयव किंवा इंद्रियें कमी असलीं तरी प्राणी जगत नाहीं असें नाहीं. परंतु त्याची जीवयात्रा व्हावी तितकी सुखानें किंवा सौष्ठवानें होत नाहीं. सर्व अवयव व इंद्रियें असणारा प्राणीहि केव्हां तरी अंत पावतोच, परंतु त्याच्या नशिबीं लिहिलेला आयुर्दाय असेपर्यंत त्याला सर्व इंद्रियें व अवयव यांची जोड लाभली तर ती गोष्ट इष्ट होय. सामान्यतः प्राण्याला पांच इंद्रियें व तत्संबंधीं अवयव असतात. पण कांहीं प्राण्यांना कांहीं इंद्रियें मुळांतच नसतात, किंवा त्या इंद्रियांचें काम करून देणारे अवयव ठळकपणें दृष्टिगोचर असत नाहींत. याचें कारण ते प्राणी व्हावे तितके परिणत झालेले नसतात. उत्क्रां-

तीच्या कामांत ते खालच्या पायरीवर असतात. यामुळें त्यांचीं शरीरकार्यें व जीवनकार्यें थोडीं, व तेवढ्यापुरतींच इंद्रियें व अवयव असल्यानें त्यांचें काम भागतें. पण पूर्ण उत्क्रांति पावलेल्या प्राण्याच्या जीवनकार्याचें क्षेत्र पुष्कळच विस्तृत असतें. यामुळें त्यांचीं इंद्रियें व अवयव हीं देखील परिणत अवस्थेंतलि असतात. एका बाजूला 'अमीबा' नांवाचा लहानांत लहान प्राणी घेतला तर तो केवळ बिंदुमात्र असतो. त्याला ज्ञान कितपत असतें हें सांगतां येत नाहीं. परंतु जगण्याची इच्छा, पोषणाचा उद्योग, व आत्मरक्षणाविषयींचा प्रयत्न इत्यादि जीवलक्षणें या अमीबा प्राण्यामध्येंहि असतात; व आपली पुढची पिढी व प्रजा निर्माण करण्याची शक्तिहि त्यांजमध्यें असते. दुसऱ्या टोंकाला असणारा आधुनिक मनुष्य म्हणजे, अत्यन्त सुधारलेला मनुष्य, घेतला तर वरील तीन चारहि लक्षणें त्याजमध्यें असतातच. पण त्याचा मेंदू व अंतःकरण व बुद्धि इतकीं कांहीं परिणत झालेलीं असतात कीं, अमीबा व हा मनुष्य यांच्यामध्यें जमीनअस्मानाची तफावत पडते. या मनुष्याला आहेत हीं इंद्रियें व अवयव हे अपुरे पडतात, यामुळें आहेत त्यांच्याकडूनच भरपूर व विविध काम घेऊन तो आपलें कार्य करितो.

(१२१) उभारणी, संहारणी, विभागणी

राज्यसंस्था हा एक जीव किंवा प्राणी मानला तर त्याचीहि गोष्ट अशीच समजावी. अगदीं रानटी स्थितींतलें कुटुंब किंवा ग्रामसंस्था घेतली तर ती या अमीबा प्राण्यासारखी केवळ बिंदुमात्र असते; आणि तिच्या जीवयात्रेंत निरनिराळ्या इंद्रियाकडून व अवयवांकडून होणाऱ्या कार्याचीं मूलतत्त्वें सूक्ष्म बुद्धीला दिसून येत असलीं तरी तीं सहज दिसण्याइतकीं ठळक नसतात. अशा संस्थेच्या कार्यांत विविधपणा नसतो, व विस्तार तर नसतोच नसतो. पण अगदीं आधुनिक व सुधारलेलें असें राष्ट्र घेतलें तर त्यांत याच्या उलट सर्व प्रकार आढळून येईल म्हणजे कार्यांचा विस्तार अतिशय विविध आणि विस्तृत. तसेंच कार्याच्या हेतुसिद्धीचीं साधनेंहि त्यामुळें विविध व संख्येनें पुष्कळ. तथापि हीं दोन टोंकें सोडून देऊन मध्यम प्रतीची राज्यसंस्था घेतली तर तींत कार्यपरत्वें अधिकाराची विभागणी झालेली असून त्या त्या अधिकाराचा योग्य उपयोग करण्याकरितां निरनिराळ्या प्रकारचीं राज्ययंत्रें बनविलेलीं आढळतात. जेथें उभारणी आहे तेथें संहारणी असतेच. एकां-

तून अनेकाची उत्पत्ति होते, पण ते अनेक मुळापासून विलग नसून एकजीव असतात. एखाद्या शहरांत समान्तर रस्ते जोडण्याकरितां मधून मधून आडवे रस्ते असावे, फिरून ते समान्तर रस्ते शेवटीं जोडणारा असाहि एखादा रस्ता असावा, व या सर्व रस्त्यांचें केन्द्र म्हणून कोठें तरी मुख्य ठिकाणीं असावें, त्याप्रमाणें राज्यसंस्थेच्या विभागणीमुळें उत्पन्न झालेल्या निरनिराळ्या खात्यांची गोष्ट आहे. म्हणजे मूळ अधिकाराचें स्थान एकच. पण त्या स्थानापासून वेगवेगळ्या स्वरूपाची व कमीअधिक मोठ्या अधिकारांचीं खातीं निर्माण होतात, तथापि त्यांचा एकमेकांशीं संबंध अगदींच तुटलेला नसतो. आपआपल्यापुरता संपूर्ण अधिकार असेल तो बजावून शिवाय हीं खातीं एकमेकाला मदतगार असतात.

(१२२) परस्पर गुंतागुंतीचा प्रकार

हीं खातीं अनेक असलीं तरी त्यांचें वर्गीकरण पूर्वीं सांगितलेल्या तीन सदरांखालीं करितां येतें. (१) कायदेकानू, विधिनियम इ० उत्पन्न करणारें खातें; (२) त्यांची निरनिराळ्या परीनें अंमलबजावणी करणारें खातें; व (३) न्यायखातें. कोणतेंहि खातें घेतलें तरी तें या तिहींपैकीं कोणत्या ना कोणत्या सदरांत पडतें असें दाखवितां येईल. हीं तीन खातीं बहुधा पृथक् असतात. तथापि प्राथमिक स्थितींत तर तीं कमीअधिक एकवटलेलीं आढळतातच, पण परिणत स्थितींतहि त्यांची व्याप्ति थोडीबहुत एकमेकांवर झालेली आढळूं शकते. उदाहरणार्थ, कायदेकौन्सिलांत नुसते कायदे घडण्याचेंच काम होतें असें नाहीं, तर त्यांमध्यें अधिकारी सभासद व इतर सभासद यांच्यामध्यें (अस्तित्वांत असलेल्या किंवा अस्तित्वांत येऊं घातलेल्या) कायदेकानूसंबंधानें चर्चा व विचारविनिमय होतो, सवाल जबाब होतात, ठराव मंजूर नामंजूर होतात, प्रश्नोत्तरांच्या रूपानें मतदारांना व जगाला राज्यकारभाराची माहिती कळविली जाते, जुनीं धोरणें वाईट असतील तर तीं टाकून देण्याचा आग्रह केला जातो, व नवीं चांगलीं धोरणें सुचविलीं जाऊन मान्य करण्यांत येतात, इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे, कायदेकानू करणाऱ्या मंडळांत राज्यकारभाराचें काम म्हणजे अंमलबजावणीखात्याचें कांहीं काम निदान पूर्व तयारीच्या रूपानें केलें जातें हें कबूल करावें लागेल. राष्ट्राचा जमाखर्च पुढें मांडून मंजूर करून घेणें, म्हणजे प्रत्यक्ष कायदा न करतांहि इतर प्रकारच्या

संमतीनें मंजूर करून घेणें ही फार महत्त्वाची गोष्टहि कायदेमंडळांत घडत असते. तात्पर्य, कायदेमंडळ हें दिसण्यांत केवळ कायदे निर्माण करणारें दिसलें तरी त्यांत अंमलबजावणखात्याचें काम थोडेंबहुत मिसळलें गेलेलें असतें. तसेंच कित्येक कायदे असे बनविले जातात कीं, त्यांमध्यें फक्त मूल तत्त्वाचें दिग्दर्शन केलेलें असतें. पण तीं मूलतत्त्वें संभाळूनच का होईना, प्रत्यक्ष करावयाचें असें अंमलबजावणीचें काम इतकें असतें कीं त्याकरितां फिरून नियम व उपनियम करावेच लागतात. यांपैकीं कांहींना प्रत्यक्ष कायद्याचेंहि स्वरूप असूं शकतें, व तें स्वरूप स्वतः कायदेमंडळाच्या अनुज्ञेनेंच प्राप्त होतें. मग सर्व नियम व उपनियम कोण करतें? तर स्वतः कायदेमंडळ तें करीत नाहीं; ते काम सर्वस्वीं अंमलबजावणी खात्यांच्या मुख्य अधिकाऱ्यांवर सोंपविलें जातें. मग तें काम संयुक्त कार्यकारी प्रधानमंडळाच्या संमतीनें होवो किंवा एकेक खात्याच्या अधिकाऱ्यांकडून अधिकारपरत्वें तें केलें जावो. उदाहरणार्थ, प्राप्तीवरील कर, अबकारी, जंगल खातें, जमीनमहसूल, रजिस्ट्रेशन वगैरे खात्यांच्या कारभाराला स्थूल व मूलग्राही अशी मान्यता तत्संबंधीं एखादा कायदा कायदेमंडळानें करूनच मिळालेली असते. परंतु त्या कायद्यांच्या आधारावर पुढें नियम, पोटनियम, अपवाद त्यांचें एवढें मोठें रान माजतें कीं, मूळ कायदा करणाऱ्या लोकांना त्याची जाणीव किंवा दखलगिरीहि नसते. कायदेमंडळांत प्रत्यक्ष न्यायदानाचें काम होत नाहीं. परंतु हाउस ऑफ लॉर्डसारख्या एखाद्य कायदेमंडळाच्या एखाद्या भागाला न्यायदानाचेहि कांहीं अधिकार असूं शकतात. आणि कायदेमंडळ हें जरी न्यायाधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करीत नाहीं, तरी न्यायकोर्टांची रचना, त्यांचे अधिकार, व क्वचित् न्यायाधिकारी व्यक्तींना न्यायखात्यांतील विशिष्ट जागांवर काम करण्यास लागणारी पात्रता या गोष्टी आणि न्यायदानाची पद्धत कशी असावी, काम कसें चालावें, पुरावा कसा घ्यावा, न्यायकोर्टांचे निर्णय अंमलांत कसे आणावे इत्यादि गोष्टी मुख्यतः कायदेमंडळच प्रत्यक्ष कायदे करून ठरवून देतें, अशा रीतीनें कायदेमंडळ व न्यायखातें यांचा संबंध निगडित असतो.

(१२३) एकांत अनेकांचा समावेश

तसेंच एकाच अधिकाऱ्यामध्यें निरनिराळ्या खात्यांचे अधिकार समाविष्ट

होऊं शकतात. उदाहरणार्थ, राजा हा कायदेमंडळाचा मुख्य अधिकारी असल्यामुळें त्या मंडळानें बनविलेल्या कायद्याला मान्यता देणें किंवा मान्यता न देणें हा अधिकार राजाला असतो. न्यायखात्यांतील वरिष्ठ दर्जाचे न्यायाधीश यांची नेमणूक राजाच्या आज्ञेवरूनच होते. इंग्लंडांत सर्वांत वरिष्ठ असलेल्या प्रीव्हि कौन्सिलचा निर्णय राजा प्रायः मानतो ही गोष्ट वेगळी; पण तो न मानण्याचें त्यानें मनांत आणलें तरीहि तो अधिकार त्याला असतोच. अंमलबजावणी खात्याचे मुख्य अधिकारी मिळूनच प्रधानमंडळ बनतें व हे प्रधान नेमणें, काढून टाकणें, व प्रधानमंडळाचे ठराव वाटल्यास बदलणें या गोष्टी राजा करूं शकतो. राजा हा राष्ट्रांतील मुख्य मॅजिस्ट्रेट. तसेंच तो लष्कर व आरमार यांचाहि मुख्य अधिकारी असतो, व युद्ध पुकारणें, तह करणें या गोष्टींना त्याची संमति लागते. यानंतर प्रधानमंडळांतले सभासद घेतले तर असें आढळेल कीं एकेक प्रधानाच्या हातीं अनेक निरनिराळीं खातीं कारभाराकरितां दिलेलीं असतात. कारण खात्यांचे प्रकार जितके पुष्कळ तितके प्रधान नेमतां येत नाहींत, मग त्यांची संख्या कोठें चार, कोठें पांच, कोठें आठ, कोठें फार तर बारा पंधरा येथपर्यंत जाईल. अर्थात् खातेवारीचीं कामें वेगवेगळीं असलीं तरी प्रधान किंवा मंत्री एकच असल्यामुळें एकाच मनानें अनेक खात्यांचा कारभार चालतो हें उघड आहे.

(१२४) कांहीं उदाहरणें

आमच्या इकडे रेव्हेन्यु कमिशनर हा कलेक्टरच्या वरच्या दर्जाचा असतो परंतु त्याच्याकडे न्यायाधिकार कांहींच नसतो. पण त्याच्या हाताखालीं असणारा कलेक्टर हा जिल्ह्यापुरता अनेक खात्यांचा मुख्य अधिकारी असून, शिवाय त्याला जिल्ह्याच्या मुख्य मॅजिस्ट्रेटचे म्हणजे न्यायदानाचेहि अधिकार असतात. वऱ्हाड प्रांतांत परवां परवांपर्यंत एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर, म्हणजे इकडचे असिस्टंट कलेक्टर व डेप्युटी कलेक्टर, या दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना मुलकीप्रमाणें फौजदारी व दिवाणीहि अधिकार असत. अलीकडेच त्या अधिकारांची विभागणी करण्यांत आली आहे. तसेंच मामलेदार हाहि रेव्हेन्यू अधिकारी असून मॅजिस्ट्रेट असतो. आणि त्याखालीं गांवचा पाटील हा एक प्रकारें रेव्हिन्यू अधिकारी असून त्याला व्हिलेज पोलिस ॲक्टान्वयें (अगदीं किमान स्वरूपाचे

कां होईना पण) मॅजिस्ट्रेटी अधिकार असतात. फक्त तलाठी व कुलकर्णी यांना मात्र रेव्हिन्यूशिवाय दुसरा अधिकार नसतो. तसेंच खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यामध्यें अशा रीतीनें निरनिराळ्या अधिकारांचें मिश्रण असलें तरी तें फक्त त्यांच्यापुरतेंच असतें. म्हणजे त्यांचे दुय्यम किंवा त्याखालचे कारकुनी फडांतील नोकर यांना असे मिश्र अधिकार असत नाहींत. तसेंच फिरून त्रैगुण्याचा दाखला द्यावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं, राज्यसंस्था चालविणारें सरकार हें त्रिगुणात्मक असतें. त्यांपैकीं तमोगुण लष्कर व पोलिस यांच्या द्वारें प्रगट होतो. रजोगुण कार्यकारी मंडळांतून प्रगट होतो. आणि सत्त्वगुण हा न्यायखात्यांतून प्रगट होतो. वास्तविक हे तिन्ही गुण आपापल्या परीनें उत्कर्षाला पोंचले असतील तरच तें सरकार व ती राज्यसंस्था सुखफलप्रद व ऐश्वर्यसंपन्न होऊं शकेल. पण त्यांतल्यात्यांत न्यायखात्याला जो एक प्रकारचा मान लोक देतात तो इतर कोणत्याहि खात्याला देत नाहींत. कारण कार्यकारी खातें हें स्वार्थी असतें व त्यानें तसें असलेंहि पाहिजे. पण त्यामुळें स्वार्थापोटीं जीं पापें असतात तीं त्या खात्याला चिकटतात. आणि कायदेमंडळ हें कार्यकारी खात्याच्या हातीं बहुधा बाहुलीसारखें असतें. लोकसत्ताक राज्यपद्धतींत असा सिद्धान्तच आहे कीं, जें प्रधानमंडळ कायदेमंडळाला सर्वस्वीं आपल्या हातांत ठेवील तेंच अधिकारावर राहण्याला पात्र आहे. नाहीं तर त्यानें राजीनामा देऊन दूर व्हावें. फार तर आपल्या बरोबर कायदेमंडळहि मोडून टाकून, फिरून नव्या निवडणुकीच्या द्वारें नवें कायदेमंडळ उत्पन्न करून, त्यांत स्वतःला बहुमत मिळवून, फिरून स्वतः प्रधानमंडळाचा अधिकार मिळवावा, व अशा रीतीनें नवी सृष्टि निर्माण करावी.

(१२५) न्यायखात्याचें वैशिष्ट्य व श्रेष्ठत्व

असो. न्यायखात्याकडे सात्त्विकगुण देण्याचें मुख्य कारण असें कीं तें खातें निःस्वार्थी व निःपक्षपाती असतें अशी समजूत आहे, निदान तें तसें असावें अशी अपेक्षा असते. न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक राजा किंवा मंत्रिमंडळ करीत असलें तरी, ती नेमणूक एकदां झाल्यावर खऱ्या न्यायाधीशाला सर्वस्वीं आपलें स्वातंत्र्य राखावें लागतें. न्यायाधिकाऱ्याचें मुख्य कर्तव्य विद्यमान कायद्यांचा अर्थ बरोबर करून त्याप्रमाणें निग्रहानुग्रहाचें माप आपल्यापुढें येणाऱ्या कोणाच्याहि पदरांत घालणें हेंच असतें. मग तो वाद दोन्ही पक्षीं प्रजाजनामधीलच

असो, किंवा एका बाजूला प्रजा व दुसऱ्या बाजूला राजा म्हणजे सरकार हें असो. न्यायदानाच्या कामांत पक्षपात, भीडमुर्वत, लांचलुचपत, हीं कांहीं असतां कामा नये. न्यायपीठापुढें कांटेतोल न्याय मिळणें हा राष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्याचा जन्मसिद्ध हक्क मानला जातो. श्रीमंताविरुद्ध गरीबांना, प्रबळाविरुद्ध दुर्बलांना, अधर्मनिष्ठांविरुद्ध धर्मनिष्ठांना, न्यायाधिकारी ही एकच मोठी व खरी जामिनकी मिळू शकते. त्यांचें रक्षण करणारी तीच एक ढाल होय. आणि स्वार्थानें उपस्थित केलेल्या या जगांतील युद्धांत ती ढालच त्यांचें संरक्षण करूं शकते. यामुळें कोणत्याहि राष्ट्रांतील न्यायदानाचें काम कसें चालतें यावरच त्यांतील राज्याची खरी अब्रू अवलंबून असते. सरकारनें एक वेळ वाजवीहून थोडे अधिक कर लादले तरी लोक ते देतात; व ते देऊनहि राष्ट्रांत आपलें पद अस्थिर आहे असें प्रजेला वाटत नाहीं. पण न्यायदानाचा झरा गढूळ झाला म्हणजे आपल्या अन्नांत माती कालवली गेली असें प्रजेला सहजच वाटतें. कारण स्वराज्य भोगणाऱ्या राष्ट्रांत तरी प्रधानमंडळानें आज कर थोडे अधिक लादले तर त्याला व त्या करांना उद्यां काढून टाकण्याची शक्यता मनांत धरितां येते. पण न्यायाधिशावर प्रत्यक्ष लांचलुचपतीचा आरोपच खटल्यांत शाबीत होईल तरच तो पदभ्रष्ट होईल. पण अशा तऱ्हेचा आरोप शाबीत होण्याइतकें दुर्वर्तन न्यायाधिकाऱ्याचें डोळ्यावर येणारें नसेल तर त्याला पदभ्रष्ट करणें हें मंत्रिमंडळाला पदभ्रष्ट करण्याहून अधिक अवघड ठरतें. कारण न्यायाधीश एकदां नेमला म्हणजे तो कायमचा नेमला गेला असा संकेत असतो. एकदां नेमलेला न्यायाधीश सरकारानें नालायकीकरितां काढून टाकला असें क्वचितच घडतें. अशा स्थितींत जर का एखादा न्यायाधीश सरकारपक्षपाती बनला तर लोकांना आधार नाहींसा होतो.

(१२६) तोच मुद्दा पुढें चालू

न्यायाखात्याला इतरहि कांहीं गोष्टींमुळें विशेष महत्त्व येतें. न्यायाधिकारी हा जसा निःपक्षपाती असावा त्याचप्रमाणें न्यायदानाचें काम फार भानगडीचें होऊं नये, म्हणजे थोड्या वेळांत व थोड्या खर्चांत योग्य न्याय मिळावा हें ध्येय असतें. आणि असें झालें तरच प्रजेला सुख लाभतें व राज्याची अब्रू वाढते. याशिवाय आणखीहि एक कारण असें कीं, कायदेकानू करण्याचें काम हें जरी कायदेमंडळाचें असतें तरी अप्रत्यक्षरीत्या

न्यायाधिकाऱ्यांनाहि एकप्रकारचा कायदा करण्याचा हक्क प्राप्त होतो. तो असा कीं मूळ कायदा होतो तेव्हां फक्त कांहीं विवक्षित स्थितिच कायदेमंडळाच्या डोळ्यापुढें असते. पण जगांतील व्यवहार हे अगदीं एकासारखे एक क्वचितच असतात. म्हणजे व्यवहारव्यवहारांत सूक्ष्म भेद व श्लेष निघतातच. अर्थात् कायद्याच्या मूळ तत्त्वाला धक्का न लावतांहि, त्यांच्या प्रत्यक्ष उपयोगांत, निरनिराळ्या व्यवहारांतील परिस्थितीप्रमाणें, मुरड घालावी लागते. मूळ तत्त्वांची मर्यादा किंवा व्याप्ति कोठें वाढवावी लागते तर कोठें ती संकुचित करावी लागते. कोठें तत्त्वाचा कठोरपणा प्रगट करावा लागतो, तर कोठें सौम्यपणाचा आभास दाखवावा लागतो. कोठें अशी कल्पना करावी लागते कीं न्यायपीठापुढें आलेला व्यवहार कायदेमंडळाच्या डोळ्यापुढें नव्हता ही गोष्ट वेगळी, पण असता तर त्याचा परामर्ष घेण्याकरितां जी व्यवस्था करावी लागली असती ती विद्यमान शब्दांतून निघूं शकण्यासारखी आहे ! तात्पर्य, या नाहीं तर त्या कारणामुळें, आपल्या बुद्धीप्रमाणें, न्यायकोर्टाला आपला निर्णय द्यावा लागतो. अर्थात् त्यामुळें कायद्याचे मूळचे शब्द जरी बदलन नसले तरी न्यायकोर्टाच्या निर्णयानें त्यांतून एक सूक्ष्म असा नवा कायदाच निघतो. आणि मूळचा कायदेमंडळाचा कायदा आणि न्यायकोर्टानें बनविलेला हा कायदा हे दोन्ही जमेस धरून त्यावर आपलें बुद्धिबल खर्चून वादीप्रतिवादी किंवा त्यांचे वकील यांना आपापल्याकडे कायद्याची ओढाताण करतां येते. न्यायाधिकाऱ्यांनीं आपल्या न्यायदानाच्या कार्यांत आपाततः निर्माण केलेल्या या कायद्याला इंग्रजींत Case law किंवा Judge–made law असें म्हणतात. त्याच्या अंमलबजावणीला बंधन इतकेंच कीं हा कायदा निर्माण करण्याचा अधिकार राष्ट्रांतील पूर्णाधिकारी अशा एका किंवा अनेक न्यायकोर्टांनाच असतो. निदान अशा कोर्टांनें दिलेल्या निर्णयाखेरीज इतर, म्हणजे त्याहून खालच्या दर्जाच्या कोर्टानें दिलेला निर्णय मानावा असें कोणास आग्रहानें म्हणतां येत नाहीं. हिंदुस्थानचें उदाहरण घेतलें तर असें दिसतें कीं, प्रांतानिहाय निरनिराळीं हायकोर्टें आहेत त्यांपैकीं एका हायकोर्टाचा निकाल दुसऱ्या हायकोर्टानें, आपल्या समर्थनाकरितां आधार म्हणून इच्छेस येईल तर घ्यावा. पण एका हायकोर्टाचा निर्णय दुसऱ्या हायकोर्टावर हटकून बंधनकारक होतो असें नाहीं. मात्र त्याच हायकोर्टाच्या पूर्वीच्या न्यायाधिशांनीं दिलेला निर्णय, म्हणजे त्यांतून

निघणारा कायदा, हा त्यामागून येणाऱ्या न्यायाधिशाला मानावा लागतो. तसेंच या सर्व हायकोर्टांना वरिष्ठ असें जें विलायतेंतील प्रीव्ही कौन्सिल त्याचा निर्णय मात्र प्रत्येक हायकोर्टाला मानावा लागतो. सरकारी खात्यांपैकीं न्यायखात्याचें महत्त्व अशा अनेक दृष्टींनीं सिद्ध होतें.

(१२७) कारणपरत्वें श्रेष्ठ-कनिष्ठत्व

कायदेमंडळ, अंमलबजावणी करणारें कार्यकारी अधिकारीमंडळ, आणि न्यायाधिकारी मंडळ हीं तीन एकाच राज्यसंस्थेचीं अंगें होत आणि त्यांचा संबंध त्रिमूर्ति देवतांसारखा किंवा एकाच वृक्षाच्या तीन शाखांसारखा आहे हें मागें दर्शविलेंच आहे. त्यावरून हें लक्षांत येईल कीं, मूळ ठिकाणीं त्यांचा संबंध एकत्र असला तरी आपापल्या कार्यांत हीं तीनहि मंडळें पूर्णपणें स्वतंत्र आहेत. त्यांच्या नित्याच्या कार्यांत एकमेक हात घालूं शकत नाहींत. परंतु कोठें कोठें अंतिम स्थितींत त्यांचा एकमेकांशीं जिव्हाळ्याचा संबंध असून, त्यांपैकीं केव्हां एक वरचढ तर केव्हां दुसरें वरचढ असें घडतें. तरी तें कसें हें थोडक्यांत पाहूं. जे कायदे अलिखित असतील त्यांचा कायदेमंडळाशीं संबंध नाहीं. पूर्वपरंपरेचा शिष्टसंमत व सर्वमान्य आचार या नात्यानें त्यांचा अमल न्यायमंडळें करूं शकतात. याला इंग्रजींत Customary law किंवा Common law किंवा Law of usage किंवा Prescriptive Law अशीं निरनिराळीं नांवें आहेत. हे कायदे अलिखित असल्यामुळें कायदेमंडळाला अर्थातच त्यांत शब्दाची फुटकळ दुरुस्ती करतां येत नाहीं. पण सरकारच्या इच्छेनें किंवा लोकमताच्या जोरावर हा अलिखित कायदा बदलावा असें ठरल्यास कायदेमंडळाला आपल्या स्वतःच्या शब्दांनीं तद्विषयक नवा कायदा करावा लागतो; व असें म्हणावें लागतें कीं, 'पूर्वीं अमुक अमुक कायदा किंवा चालरीत किंवा आचार किंवा समजूत असली तरी, यापुढें अमुक अमुक व्हावें (किंवा न व्हावें)" आणि अशा शब्दांनीं नवा कायदा बनला म्हणजे मग मात्र न्यायमंडळाला नक्की तेच शब्द घेऊन, व त्यांचा मीमांसाशास्त्राप्रमाणें योग्य तो अर्थ करून न्याय द्यावा लागतो.

(१२८) एक ठळक उदाहरण

ही अलिखित कायद्यांची गोष्ट झाली. पण कायदेमंडळ जे कायदे स्वतःच्या शब्दांनीं नवे करील ते मात्र अंमलबजावणी मंडळावर व न्यायमंडळावरहि

जसेच्या तसे बंधनकारक होतात. आणि लिखित कायद्यासंबंधानें शब्दप्रामाण्य इतकें कठोर असतें कीं, " कायद्याचे शब्द असतील ते खरे, त्यांच्यामार्गे जाऊन त्यांच्या हेतूंची फारशी चिकित्सा करण्याचा न्यायमंडळाला अधिकार नाहीं. तसेंच त्या कायद्याची घडण होत असतां सरकारतर्फे किंवा इतर कोणी, त्यासंबंधानें कांहीं बोललें असेल तर न्यायमंडळानें ती हकीकत गैरलागू म्हणून अनधिकृत म्हणून सोडून दिली पाहिजे. आणि नुसत्या शब्दांवर विसंबून न्याय दिला पाहिजे." पुष्कळ वेळां न्यायमंडळाच्या लक्षांत हें येतें कीं, "कायद्याचा हेतु एक असतां त्याचे शब्द मात्र चुकून भलते पडले आहेत, किंवा कायद्याच्या अमलबजावणीसंबंधानें ते सुचविणारांनीं (म्हणजे प्रत्यक्ष सरकारानेंहि) आपण कायद्याच्या अंमलाविषयीं अमुक एक धोरण ठेवूं असें आश्वासनहि दिलेलें होतें." पण न्यायनिवाडा करतांना या गोष्टी न्यायाधिकाऱ्यांना लक्षांत घेतां येत नाहींत. त्यांनीं कायद्याच्या शब्दावरहुकूमच निर्णय द्यावा, व मग अवांतर गोष्टी लक्षांत घेऊन सारासार विचाराच्या योग्य त्या शिफारशी मात्र कराव्या. सरकार त्यांचा विचार वाटेल तर करील किंवा न करील ! किंवा असेंहि घडतें कीं "आपण जो न्यायनिर्णय देतों तो कोणाच्याहि विवेकबुद्धीला पटण्यासारखा नाहीं, तो असमंजसपणाचा किंबहुना मूर्खपणाचाहि आहे. पण काय करावें ! दुर्दैवानें कायदा हा असा आहे खरा" असें म्हणून त्यांना स्वस्थ बसावें लागतें. न्यायकोर्टाच्या शिफारशी किंवा टीका लक्षांत घेऊन कायदेमंडळानें जुना कायदा दुरुस्त केला तर ठीकच, नाहीं तर न्यायकोर्टाला फिरून जुन्या कायद्याचाच अंमल करावा लागतो.

(१२१) आणखी उदाहरणें

न्यायकोर्टानें दिलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी अखेरपर्यंत झाली कीं नाहीं हें पाहण्याचा अधिकार न्यायकोर्टाला कांहीं बाबतींत राहातो, कांहीं बाबतींत राहात नाहीं. उदाहरणार्थ–दिवाणी कोर्टाचे हुकूमनामे कांहीं दिवाणी कोर्टाच्या अधिकाऱ्यांकडूनच अमलांत यावयाचे असतात. पण कांहीं मुलकी अधिकाऱ्यांकडेहि बजावणीला यावयाचे असतात. यापैकीं पहिल्या प्रकारच्या बजावणींत कोर्टाचा हात अखेरपर्यंत चालतो. दुसऱ्यांत तो चालत नाहीं. फौजदारी निवाड्यासंबंधानें तर न्यायकोर्टाचे अधिकार निकाल सांगतांच संपतात. म्हणजे शिक्षा झालेला कैदी हा त्यापुढें कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या हातीं

जातो; व तुरुंगांचा म्हणून एक कायदा आहे त्याप्रमाणें कैद्याची व्यवस्था लागते. शिक्षेच्या मुदतींत कैद्याला कसें वागवावें, त्याला अन्नपाणी कसें द्यावें, त्याजकडून काम किती घ्यावें, त्याला शिक्षा कोणती करावी, इतकेंच काय पण त्याला शिक्षेची मुदत भरण्यापूर्वींहि सरकारच्या मर्जीला आल्यास किती दिवस आधीं सोडावा व उरलेली शिक्षा माफ करावी हा सर्व अधिकार सरकाराकडेच जातो. न्यायकोर्टाकडे रहात नाहीं. न्यायकोर्टानें शिक्षा दिलेल्या कैद्यासंबंधानें सरकारला फक्त एकच गोष्ट करितां येत नाहीं ती, मूळ दिलेली शिक्षा एका दिवसानेंहि वाढविण्याची ! दंडासंबंधानें पहातां तो केव्हां कसा वसूल करावा हा अधिकारहि न्यायकोर्टाकडे उरत नाहीं, सरकाराकडे जातो, व येथेंहि सरकाराला मूळचा दंड एक पैशानेंहि वाढवितां येत नसला तरी, तो सर्वच्या सर्व दंडहि वाटेल तर माफ करतां येतो.

(१३०) पुन्हां तेंच

उरलेली गोष्ट स्वतः न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक व बहाली बडतर्फी या बाबतींत खुद्द हायकोर्ट किंवा प्रीव्हि कौन्सिलपर्यंतचे न्यायाधीश, म्हणजे एकंदरीनें कोणचाहि न्यायाधीश नेमण्याचा अधिकार सरकारचा आहे. तसेंच त्यांची बहाली, बडतर्फी, बदली या सर्व गोष्टी सरकारच्या पोलिटिकल खात्याच्या हातीं राहतात. खालच्या न्यायकोर्टांचें काम तपासण्याचा अधिकार मात्र हायकोर्टाकडे असतो, म्हणून त्या तपासणींत किंवा अपील वगैरेंत खालच्या न्यायाधिकाऱ्यासंबंधानें हायकोर्टाचें जें मत होईल तें त्यांनीं सरकारास कळवावें; पण फक्त शिफारसवजा ! तें मानण्याचा किंवा बाजूला ठेवण्याचा अधिकार सरकारचा आहे. हायकोर्ट किंवा वरिष्ठ कोर्ट यांतील न्यायाधिशांची नेमणूक मात्र खुद्द राजाकडून व्हावयाची असते. यामुळें बहाली, बडतर्फी ही देखील राजाकडेच राहाते. कोणच्याहि न्यायाधिकाऱ्याला कायदेमंडळांत बसतां येत नाहीं, पण कलेक्टरच्या रँकेपर्यंत रेव्हिन्यू अधिकाऱ्यांना फौजदारी न्यायकोर्टाचे अधिकार देतां येतात. त्यापुढें असिस्टंट जज्जापासून अंमलबजावणीचें व न्यायाचें काम यांची फारकत होते.

(१३१) कायदेमंडळाचें वैशिष्ट्य

कायदेमंडळाचा व बजावणीच्या अधिकाऱ्यांचा वरिष्ठ कनिष्ठ असा संबंध अर्थाअर्थीं कांहींच येत नाहीं. या अधिकाऱ्यांनीं कायदे मोडले तर त्याबद्दल

कायदेमंडळाला स्वतः कांहीं इलाज करतां येत नाहीं. तसेंच न्यायाधिकाऱ्यांच्या वर्तनासंबंधानेंहि, कोणाला कायदेमंडळाकडे तक्रार करतां येत नाहीं. कायदेमंडळाचें काम फक्त कायदे करण्याचें; म्हणजे कायदे नवे करणें किंवा, आहेत ते काढून टाकणें, किंवा त्यांत दुरुस्ती करणें इतकेंच रेखीव, कातीव, मर्यादित, काम कायदेमंडळाकडे असतें. पण बजावणीचे अधिकारी व न्यायाधिकारी यांच्यावर कायदेमंडळाचा कांहीं एक ताबा नसला तरी, खरी तात्त्विक अशी सर्व राजसत्ता कायदेमंडळाच्याच स्वाधीन आहे असें म्हणावें लागतें. कारण सरकारचें झालें तरी कोणतेंहि कृत्य कोणच्या तरी कायद्याखालीं पडतें, कायद्याच्या अनुसार होतें असें जर न दाखवितां आलें, तर ती राजाज्ञाच नव्हे असें समजून प्रजाजनांना ती खुशाल उल्लंघितां येईल. म्हणून सर्व खातेवार कारभाराची रचना कायद्यांच्या आधारावर केलेली असते. मात्र इतकेंच कीं, प्रत्येक अधिकाराची बाब जर न्यायकोर्टांत जाऊं लागली तर अनवस्था प्रसंग येईल म्हणून, खातेवार कारभारासंबंधीं कायद्यांतच असें कलम प्रायः घालून घेण्यांत येतें कीं, त्या खात्याच्या कारभारावर दिवाणी, फौजदारी कोर्टांत फिर्यादच चालूं नये. या बाबी वगळल्या असतां कायद्याला सोडून सरकारनें केलेल्या कोणत्याहि कृत्यासंबंधानें, किंवा इतर सामान्य अपकृत्यासंबंधानें, कोणाहि प्रजाजनाला सरकारवर फिर्याद करतां येते व नुकसानभरपाई मागतां येते. अधिकाऱ्यांवर फौजदारी खटले करण्यासंबंधानें मात्र कायद्यानें विशेष निर्बंध घातले आहेत. म्हणजे सरकारची अगाऊ मंजुरी घेतल्याशिवाय खास राज्यकारभारांत कोणाहि अधिकाऱ्यानें केलेल्या कोणत्याहि कृत्याबद्दल प्रजाजनाला कोर्टांत फौजदारी फिर्याद मांडतां येत नाहीं. अशा रीतीनें कर बसविणें, कर वसूल करणें, कर कमी करणें, व्यापारी जकाती बसविणें, उठविणें, देशांतील चलनी नाण्यांच्या किंमती ठरविणें, सरकारी पेढ्यांचे व खजिन्यांचे कारभार नियमित करणें, सर्व प्रजाजनाला लागू होणारा दिवाणी फौजदारी कायदा बनविणें, खालीं ग्रामपंचायतीपासून वर पोलीस लष्कर आरमार यांच्यापर्यंत कारभारासंबंधीं कायदे करणें, इत्यादि सर्व महत्त्वाच्या बाबतींत कायदेमंडळांनीं मंजुरी दिल्याशिवाय सरकारचें एकहि पान हलूं शकत नाहीं. याच्या तुलनेनें पाहातां अंमलबजावणी खात्यांचे अधिकार किंबहुना न्यायाधिकारींहि यांचे अधिकार पुष्कळच मर्यादित संकुचित आहेत असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

(१३२) सुराज्यव्यवस्थेचें एक मर्म

तीन मंडळांचें हें त्रिदळ एकाच वृक्षावर वाढणारें म्हणून त्या वृक्षाचें संयुक्त अंगच असें असलें तरी, एक गोष्ट निदान तात्त्विक स्वरूपांत खरी असावी, म्हणजे कोणच्याहि एका मंडळाच्या कारभारांत दुसऱ्या मंडळाला हात घालण्यास वाव राहूं नये, असें राज्यशास्त्रज्ञांचें नेहमीं म्हणणें असतें; व सुराज्यव्यवस्थेंत खरी साधण्याची गोष्ट असेल तर ती हीच. असें झालें तर प्रत्येक मंडळावर प्रजेचा विश्वास राहातो. नाहींतर ती सुराज्यव्यवस्था नव्हे, त्या राज्यांत प्रजास्वातंत्र्य नांदत नाहीं, अशी तक्रार सहजच होते. म्हणजे समजा कीं, हायकोर्टापुढें खटला चालूं असतां पोलिटिकल खात्याचा जो मुख्य असेल त्यानें त्या खटल्याचा निकाल अमुक एक व्हावा असें पत्र लिहिलें, व त्याला अनुसरून हायकोर्टानें निकाल दिला अशी लोकांची समजूत झाली, तर सरकार व हायकोर्ट दोघासंबंधानेंहि प्रजेचा अविश्वास होणार नाहीं काय ? किंवा समजा हायकोर्ट जज्जानें कलेक्टर कमिशनर यांना पत्र लिहून कांहीं कामें करवून घेतलीं असतां, त्यांत न्यायकोर्टाचा म्हणून कांहीं संबंध न आला तरी, उभयतांविषयीं लोकांना अविश्वास वाटणारच. तसेंच कायदेमंडळापुढें एखादा कायदा घडणीच्या क्रमांत असतां जर असें बाहेर आलें कीं,सरकारानें कांहीं सभासदांना लांचलुचपत देऊन किंवा त्यांच्या लोभबुद्धीला इतर आमिषें दाखवून आपलीं बिलें मंजुर करून घेतलीं तर सरकाराबद्दल व कायदेमंडळाबद्दलहि लोकांना अविश्वासच वाटेल. समष्टिस्वरूपानें संकीर्णस्वरूपानें हीं तीनहि मंडळें एकमेकांच्या कारभारांत हात घालूंच शकत नाहींत. कारण तत्त्वतःच त्यांचे अधिकार वांटले विभागलेलें असतात. पण त्या मंडळांतील व्यक्तींनीं वरच्यासारख्या कृत्यांनीं उत्पन्न केलेला अविश्वास खुद्द त्या मंडळांना बाधावा यांत काय आश्चर्य ! प्रजेचें जें कांहीं मर्यादित स्वातंत्र्य असतें तें पुष्कळसें या निरनिराळ्या मंडळांवरील विश्वासावरच अवलंबून असतें. आणि तो विश्वास उडाला म्हणजे आपल्याला सुरक्षित उभें राहाण्याला राज्यांत जागाच नाहीं असें प्रजेला वाटतें. आणि ती कुराज्य व्यवस्था होय, सुराज्य व्यवस्था नव्हे, असा तिच्यावर शेरा पडतो.

(१३३) त्रिदळांचें एकच मूळ

तत्त्वतः राजानें या तीनहि मंडळांचे अधिकारी स्वतःच वेगवेगळे नेमून एका खात्याचा दुसऱ्या खात्याशीं संबंध तोडला पाहिजे. पण इंग्लंडसारख्या देशांत

जबाबदार प्रधानमंडळाची जी नवी टूम अंमलांत आली आहे, तिजमध्यें या तीन मंडळांचें उलट दृढ एकीकरणच होतें. प्रत्येक खातेवार प्रधान किंवा मंत्रि राजानें हवा तेव्हां नेमावा, व तो नालायख ठरेल तेव्हां त्याला काढावें, अशी पद्धत असेल तर हें एकीकरण होणार नाहीं. पण विलायतेंत अलिकडे शें-दोनशें वर्षें पक्षभेदाच्या तत्त्वावर प्रधानमंडळाची रचना अवलंबून असते. यामुळें सर्व खात्यांनीं एकाच मनानें, म्हणजे धोरणाविषयीं एकप्रकारचा कट करून वागावें, एकाचा अपमान तो सर्वांचा मानावा, एक दुखावला कीं सर्वांनीं त्रागा करून उठावें असें घडतें. दिसण्यांत इंग्लंडचा राजा हाच अखेर प्रत्येक प्रधानाची मंत्र्यांची नेमणूक करून, त्याच्या हातीं त्याच्या खात्याचा शिक्कामोर्तब स्वाधीन करितो खरा, पण तो निवळ देखावा होय. एका प्रधानमंडळानें राजीनामा दिला म्हणजे नव्या निवडणुकीनें नव्या उपक्रमास सुरुवात होते. नैमित्तिक जलप्रलय व संहार होऊन फिरून नव्या सृष्टीची उत्पत्ति सुरू व्हावी तसाच हा प्रकार असतो. जलप्रलयांत वटवृक्षाच्या तरंगत्या पानावर श्रीविष्णु बेदरकार राहावे त्याप्रमाणें वर स्वतः राजेसाहेब आणि खालीं सर्वच्या सर्व कायम पगारी नोकरांचा तांडा हा शिल्लकच असतो. कोणत्याहि पक्षाचें मंत्रिमंडळ येवो, त्याच्या होमाचा भात शिजवून द्यायला आणि अग्निपूजेची सिद्धता करून देऊन उदक सोडण्याचे वेळीं हाताला हात लावावयाला, ही कायमची घरधनीण सिद्धच असते. इंद्र नवा आला तरी पतिव्रता व अखंड सौभाग्यवती इंद्रायणी कायमच ! तुमचें प्रधानमंडळ तिकडे राजीनामा देवो, नव्या निवडणुकीची दंगल माजो, या अधिकारी मंडळाचा नित्य स्वरूपाचा कारभार सुरूच असतो. त्यांत खळ पडत नाहीं. असो. निवडणुकींत ज्या पक्षाची सरशी होऊन निर्विवाद बहुमत ज्याला लाभलेलें आढळेल त्या पक्षाच्या पुढाऱ्याला बोलावून, त्याला मुख्य प्रधानकीचीं वस्त्रें व शिक्कामोर्तब देऊन, आपल्या पसंतीप्रमाणें नवे जुने हवे ते खातेवार प्रधान किंवा मंत्रि उपमंत्रि निवडून घेण्यास राजा सांगतो. आणि मुख्य प्रधानानें पसंत केलेल्या व्यक्तीला प्रधान म्हणून पत्करून त्याच्या खात्याचें शिक्कामोर्तब त्याला द्यावें लागतें. अशा रीतीनें संघटित झालेल्या प्रधानमंडळांत न्यायमंडळाचे मुख्याधिकारीहि (लॉर्ड चान्सेलर) असतात. सर्व सत्ता या संयुक्त कार्यकारी प्रधानमंडळाकडे येते व आपल्या बहुमताच्या जोरावर तें मंडळ सर्व प्रकारचा कारभार करतें. हें प्रधानमंडळ अधिकारारूढ असतां कायदे करण्याच्या उपक्रमापासून अंमल-

बजावणीच्या अखेरच्या कृत्यापर्यंत त्यांचाच अधिकार चालतो, पण त्याची जबाबदारीहि त्याजवरच राहते. आणि लोकमतांत क्रांति होऊन, उत्पात होऊन, किंवा जुन्या प्रधानमंडळाचा कंटाळा येऊन त्याचा पार्लमेंटांत पराभव होईल तोंपर्यंत हें गाडें असेंच चालतें. या सर्व प्रकारांत ध्यानांत घेण्याची गोष्ट हीच कीं, कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, व न्यायाधिकारमिंडळ हीं स्वतंत्र असावीं असें जें तत्त्व तें साधत नाहीं. पण शेवटीं राज्यकारभारांत लोकांना जें पटेल तेंच बरोबर ! कारण लोकांचें सुख व समाधान तेंच राज्यकारभाराचें ध्येय व साध्य. इंग्लंडचे लोक वाटल्यास उद्यां ही राज्यपद्धति बदलतीलहि ! पण आज हें असें आहे खरें !

भाग ६ वा

प्रातिनिधिक राज्यपद्धति

(१३४) प्रातिनिधिक तत्त्वाचें सर्वव्यापकत्व

राज्यसंस्थेचा उगम व आधार, तिची घटना व वर्गीकरण, आणि तिचीं ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें यांचा विचार केल्यावर दुसऱ्या ज्या एकाद्या गोष्टीचा विचार करावा लागतो ती म्हणजे राज्यसंस्थेच्या सर्व व्यवहारांत दिसून येणारें प्रातिनिधिक तत्त्व ही होय. प्रातिनिधिक तत्त्व म्हणजे एकानें दुसऱ्याचा बदली किंवा एजंट किंवा वकील किंवा मुनीम म्हणून तेंच कृत्य अधिकारानें करण्याचें तत्त्व. राज्यसंस्थेच्या कारभारांत हें तत्त्व कसें उपयोगांत येतें हें पाहण्यापूर्वीं जगाच्या इतर व्यवहारांत तें कसें कोठें दिसून येतें, हें पाहिलें म्हणजे राज्यकारभारांतहि तें कसें शिरतें हें समजण्यास कठिण जाणार नाहीं. जगाच्या व्यवहाराचे दोन भाग, एक लौकिक आणि दुसरा पारमार्थिक. आणि पारमार्थिक व्यवहारांत जर हें तत्त्व लागूं पडतें तर लौकिक व्यवहारांत तें लागूं पडेल यांत काय आश्चर्य ! यांत प्रथमच हें दिसून येतें कीं, ब्रह्मस्वरूपीं ईश्वर हा निराकार व निर्गुण असल्यामुळें त्यानें सगुणरूप घेणें म्हणजे प्रतिनिधीद्वारां प्रगट होणें होय. मग तें रूप तो कोणाच्याहि इच्छेनें व कोणत्याहि कारणाकरितां घेवो. अवतार हे तर बोलूनचालून ईश्वराचे प्रतिनिधीच होत. गीतेंतील

विभूतिवर्णनांत व परिगणनेंत ईश्वर आपल्या तोंडानेंच आपले प्रतिनिधि कोण कोण हें सोदाहरण सांगत आहे. अवताराच्या महत्त्वापर्यंत न पोंचणाऱ्या देवता याहि ईश्वराच्या प्रतिनिधीच होत. कारण त्या तशा नसत्या तर त्यांची पूजा कोण करील ? त्यांना बळी कोण देईल ? ही पूजा व हें बलिदान घेऊन या देवता, त्यांना तोडून दिलेल्या ईश्वरी अधिकाराच्या खात्यांत भजकपूजकांवर अनुग्रह करितात तो ईश्वराकरितांच. ईश्वर त्यांचे हे अधिकार काढून घेईल तर मग त्यांची पूजा कोण करील ? या प्रतिनिधींचीं मुखत्यारपत्रें सहीशिक्क्याचीं व लेखी असत नाहींत व मनुष्याला तीं पाहावयास सांपडत नाहींत. पण मनुष्यानें आपण होऊनच तीं मुखत्यारपत्रें मनानें मानलीं तर मग देवतांना तीं दाखविण्याचें काय कारण ? मुखत्यारपत्रें नसतांच देवता कारभार करतील तर ईश्वर त्यांना पाहून घेईल. पण पूजा व भक्ति हीं देऊन उपासकानें आपलें काम करून घेतलें म्हणजे त्यांच्या परस्परांतला तरी व्यवहार मिटला ! उलट बलिदानांत वास्तविक स्वतःचाच बळी द्यावयाचा असतां मनुष्य कोंबड्यां-बकऱ्यांवर भागवितो व देवता त्यावर भागवून घेतात, तेथें हें कोंबडें बकरें मनुष्याचा प्रतिनिधिच नव्हे काय ? अग्नि हा तर अनेक देवतांचा मिळून प्रति-निधि आहे. कारण त्याच्याद्वारेंच त्यांना यथोचित हविर्भाग मिळतात. त्याला देवतांचा कलेक्टरजनरल म्हणतां येईल. अशा रीतीनें देवदेवता जर प्रतिनिधि-द्वारां व्यवहार करितात तर मनुष्यानेंहि तो केल्यास काय नवल ?

(१३५) धर्मकृत्यांतलें प्रातिनिधिकत्व

आपल्या धार्मिक कृत्यांत आपण प्रतिनिधीचा सर्रास उपयोग करतों. काशी-रामेश्वरच्या यात्रेहून परत आलेल्या यात्रेकरूच्या पायां पडलें म्हणजे पुण्यांश मिळतो; या ठिकाणीं यात्रेकरू हा पूर्वीं अयोजित पण पश्चात् स्वीकृत असा प्रतिनिधिच ठरतो. जपानुष्ठानाला प्रायः इतर ब्राह्मण बसवून आपण फक्त त्यांना दक्षिणा दिल्यानें व त्यांचा आशीर्वाद घेतल्यानें अनुष्ठानाचें पुण्य आपण मिळवितों तें प्रतिनिधिद्वाराच होय. ब्राह्मण वेदाधिकारी असूनहि स्वतः कर-ण्याचीं अनेक वैदिक कृत्यें तो ब्राह्मणद्वारा आचार्यद्वारा उपाध्यायद्वारा करितो तें त्याला प्रतिनिधि नेमूनच. मग क्षत्रियवैश्यादि, म्हणजे अन्यप्रधानकार्य-व्यापृत लोक, बहुतेक काम प्रतिनिधिद्वारा करवून घेत असल्यास काय नवल ? मुंजींत लंगोटी व जानवें घालावयाचें तें मुंजानें आपलें आपणच घातलें पाहिजे,

पण नंतर उपाकर्मप्रसंगीं तो आपले वेदमंत्र संभाळण्यासाठीं उपाध्यायाजवळच देतो. फक्त विवाह व तत्संबंधीं पुढील सर्व कृत्यें ज्याचीं त्यानें करावयाचीं असतात व करावीं लागतात. तीं प्रतिनिधिद्वारा होऊं शकत नाहींत! धर्मकृत्यांतील मनुष्यव्यक्तीप्रमाणें वस्तूंचीं कार्यैंहि प्रतिनिधिद्वारा होऊं शकतात. पूर्वीं यज्ञांत जिवंत पशुहत्या करावी लागे त्याऐवजीं नव्या कारुणिक जगांत पिंडपशूनें काम भागूं लागलें. मधुपर्काला वत्सतरी न मारली तरी चालू लागून, गोघृत दुग्धांनीं मधुपर्क केला असतां पाहुणे त्या प्रतिनिधींची सेवा मान्य करूं लागले. गंधाक्षतांनीं अडचणीच्या वेळीं सर्व पूजोपचारांचें काम करितां येतें. आणि सुपारी तर बोलावयासच नको! पाटावर बसवून तिला गंधफूल वाहिलें कीं गणपति, किंवा पूजार्ह अन्य हवी ती देवता, किंवा ऋषी यांचें कार्य ती करिते. आणि पत्नी उपलब्ध किंवा उपस्थित नसल्यास तीच सुपारी कनवटीला लाविली असतां पुरुषाला दांपत्यानें धर्मकृत्य केल्याचें फळ लाभतें.

(१३६) लौकिक व्यवहारांतलें प्रातिनिधिकत्व

केवळ लौकिक व्यवहारांतील प्रतिनिधिद्वारा कार्य करण्याचीं उदाहरणें देत बसण्याचें फारसें कारण नाहीं. कारण ती गोष्ट लोकांच्या चांगल्या परिचयाची आहे. मुखत्यारपत्र हें एक कायदेशीर साधन असून, त्यामुळें प्रतिनिधित्व सिद्ध व सफळ होतें; मात्र कांहीं मुखत्यारपत्रें विशिष्ट कामापुरतींच असतात तर कांहीं कुलमुखत्यारपत्रें म्हणजे कोणत्याहि कामाला चालण्यासारखीं असतात. मुखत्यारपत्र केव्हांहि रद्द करतां येतें. पण तें तसें रद्द होईपर्यंत मुखत्याराला यजमानाचे सर्व हक्क व अधिकार कायदेशीर रीतीनें वापरतां येतात. न्याय–मुनसफीच्या कामांत दिलेलें वकीलपत्र हें विशिष्ट कामापुरतें दिलेलें मुखत्यारपत्रच होय. या उसन्या प्रतिनिधीच्या अधिकारानें वकील हा आपल्या कुळाशीं इतका तादात्म्य पावूं शकतो कीं, क्षणभर कुळाच्या जागीं आपणच आहों अशी भावना करून घेऊन प्रथमपुरुषी भाषाहि तो वापरतो. पेढीवाल्या सावकाराच्या निरनिराळ्या पेढ्यांच्या गादीवर बसून धन्याकरतां व्यवहार करणारे मुनीम हे अगदीं सरळ अर्थानें प्रतिनिधीच होत. वतनदार लोकांत बदली देण्याची चाल फार आहे. वतन तर सोडावयाचें नाहीं पण त्या वतनासंबंधीं करण्याची चाकरी तुच्छ मानून ती स्वतः करावयाची नाहीं. म्हणून वतन संभाळण्याकरितां बदली कामगार देतात व सरकारहि असे बदली

नेमून घेऊन त्यांजकडून काम घेतें. हिंदी संस्थानांतून ही चाल फार पाहावयास सांपडते. तेथें कामगारी नोकरीप्रमाणें मानसन्मानाच्या कामींहि बदली चालतो. सणावारीं किंवा दरबारच्या दिवशीं सरदार दरकदार किंवा दरबारी स्वतः हजर राहूं न शकेल तर त्यानें आपला मुलगा पाठवावा, व त्यानें पंक्तीचें जेवण वडिलाकरितां जेवावें व अहेरनजराणा वडिलांकरितां करावा अशी अजून रीत आहे. प्रतिनिधित्वाचा दुसरा एक असा प्रकार आहे कीं, एकेक व्यक्तीनें आपापला प्रतिनिधि नेमून देण्याप्रमाणें अनेकांनीं मिळून संयुक्त अधिकारानें प्रतिनिधि देण्याची व्यवस्था आधुनिक काळांत कायद्यानें केलेली आहे. तिला इन्‌कॉर्पोरेशन् असें म्हणतात. इन्‌कार्पोरेशन् ही पद्धति व तींतून निर्माण झालेली वस्तू कॉर्पोरेशन्. या पद्धतीप्रमाणें अनेक लोक कांहीं विशिष्ट अधिकार प्राप्त करून घेऊन एकत्र येऊन सर्वांची मिळून समाईक कंपनी किंवा संस्था बनवून ती नोंदून (रजिस्टर करून) घेतात. व या नोंदणींत दाखल झालेल्या नियमाप्रमाणें चिटणीस म्हणून जो सर्वाधिकारी नेमण्यांत येतो त्याला, त्या संयुक्त संस्थेकरितां, सर्व कायदेशीर व्यवहार म्हणजे पैशाची देवघेव, करार, फिर्यादी–अर्यादी इत्यादि करतां येतात व त्या संस्थेला व इतरांना बंधनकारक होतात.

(१३७) प्रातिनिधिक तत्त्वाचीं दोन टोंकें

वर सांगितलेलीं पारमार्थिक व लौकिक व्यवहारांतलीं उदाहरणें ध्यानांत घेतलीं म्हणजे जगांत प्रातिनिधिक तत्त्वाला किती महत्त्व आहे हें सहज कळून येईल. तेव्हां आतां तें राज्यसंस्थेला कसें लागूं पडतें हें पाहूं. या संस्थेचें कार्य नेहमीं दुतर्फी असतें. म्हणजे एका अंगीं राजा किंवा अध्यक्ष किंवा जो कोणी मुख्य सत्ताधीश असेल तो आणि दुसऱ्या अंगीं प्रजा. यापैकीं राजा किंवा अध्यक्ष हा शब्द उच्चारला असतां डोळ्यापुढें एक व्यक्ति उभी राहिल्याचा भास होतो, तरी प्रत्यक्ष कार्यांत त्या व्यक्तींत एका समष्टीचाच संक्षेप झालेला असतो. ही समष्टि म्हणजे राजा–अध्यक्षापासून सरकारी म्हणून जें जें काम तें तें करणारी अगदीं शेवटल्या पायरीपर्यंतची अधिकारी व्यक्ति. या समष्टीचें एक टोंक राजा किंवा अध्यक्ष हें असून दुसऱ्या टोंकाला पाटील कुलकर्णी किंबहुना तराळ व वेसकर बेलीफ पटेवाला या अधिकारी व्यक्ती येतात. आणि एक राजा सोडला म्हणजे मुख्य राज्यसत्तेच्या अंगभूत असणारे निरनिराळे अधिकार यथांश धारण करून बजावणारे हे सर्व अधिकारी त्या राजाचे प्रतिनिधीच होत. आणि खुद्द राजा हा देखील

उच्च राजधर्माच्या दृष्टीनें प्रजेला प्रतिनिधि असें मानलें म्हणजे प्रातिनिधिक तत्त्वावर एकंदर राज्यसंस्था कशी अधिष्ठित आहे हें ध्यानांत येतें. प्रजा ही राजाचा प्रतियोगी व ती बोलूनचालून समष्टीस्वरूपच आहे. तथापि या दुसऱ्या बाजूलाहि असा चमत्कार दृष्टीस पडतो कीं, राजसत्ता ही जशी अधिकाऱ्यांच्या एका समष्टीवर पसरून अंतिम स्वरूपांत कोणातरी एका अधिकारी व्यक्तीच्या रूपानें मूर्त स्वरूपांत प्रगट होते, त्याचप्रमाणें प्रजा ही मुळांतच समष्टीरूपानें असली तरी तिलाहि कार्यक्षम होण्याकरतां अखेर व्यक्तिरूपानें प्रगट व्हावें लागतें. अगदीं एकतंत्री म्हणजे अनियंत्रित राज्यपद्धति (डेस्पॉटिझम्) असेल तेथें या प्रजाव्यक्तीला कायदेशीर असा हक्क कोणताच नसतो. तिच्या संबंधानें राजा केवळ नैतिकदृष्ट्या राजधर्म स्मरून, आपलें कर्तव्य ओळखून, या प्रजाव्यक्तीचे हक्क काय मानील ते मानील. पण तत्त्वतः ती प्रजाव्यक्ति सजीव असूनहि निर्जीवाप्रमाणें, किंवा मनुष्य असूनहि गोठ्यांतील गुराप्रमाणें, सर्वस्वीं पराधीन अशी असते. पण जेथें राजसत्ता नियंत्रित व नियमबद्ध असते तेथें प्रत्येक प्रजाजनव्यक्ति ही राज्यसंस्थेचा प्रतिनिधीच ठरते.

(१३८) राजा व प्रजाजन सारखेच

नियंत्रित राज्यपद्धति ही प्रायः प्रातिनिधिकच असते. कारण राजाचे हक्क मर्यादित केले असतां बाकी उरलेले हक्क प्रजेला मिळतात, व ते प्रजेनें बजवावयाचे तर तिला कोणी तरी प्रतिनिधि आपला म्हणून नेमून देऊनच बजवावे लागतात. मात्र प्रजेची संख्या पुष्कळ असल्यामुळें तिला सर्वांकरितां म्हणून एकच प्रतिनिधि नेमून भागण्यासारखें नसतें, कारण प्रतिनिधि नेमावयाचा तो कांहीं व्यक्तिशः आवडीमुळें, विश्वासामुळें, व पात्रता पटल्यामुळें नेमण्यांत येतो. आणि सर्व प्रजेसंबंधानें हे सर्व गुण एका कोणाहि व्यक्तींत असणें शक्य नाहीं म्हणून प्रतिनिधींची संख्याहि स्थानपरत्वें, हितपरत्वें पुष्कळच मोठी असावी लागते. एका अंगाला तत्त्वतः सर्वाधिकारसंपन्न राजा किंवा अध्यक्ष असला तरी, दुसऱ्या अंगाला प्रजाप्रतिनिधि (म्हणजे मतदार) हा, अंशाधिकारी असूनहि, आपली मिजास राजाच्या किंवा अध्यक्षाच्या बरोबरीची समजूं शकेल. कारण एकटें एक मतहि मतदारसंघाच्या निवडणुकींत काय किंवा कायदेमंडळाच्या बैठकींत काय सर्व पारडें फिरवूं शकतें ! व्यक्तिशः मतदार प्रजाजनाच्या तात्त्विक अहंकारासंबंधानें एक मौजेची गोष्ट एके ठिकाणीं वाच-

ण्यांत आली ती अशी. अमेरिकेच्या राजधानीच्या शहरीं एकदां अमेरिकन रिपब्लिकचा अध्यक्ष रस्त्यानें चालत जात असतां एक अमेरिकन नागरिक रस्ता ओलांडतांना त्याच्या आड आला. तेव्हां जवळच्या एका जाणत्या गृहस्थानें त्या नागरिकाला किंचित् दटावून म्हटलें, "अरे जरा बाजूला हो, आपल्या रिपब्लिकच्या अध्यक्षाची वाट अडते ना!" तेव्हां त्या नागरिकानें उलट आढ्यतेनें उत्तर दिलें व म्हणाला, "मी बाजूला होत नाहीं. त्यानेंच वाटेल तर दुसऱ्या बाजूनें जावें. तो रिपब्लिकचा अध्यक्ष असेल, पण मी मतदार प्रजाजन म्हणजे मूर्तिमान रिपब्लिकच आहें." या गोष्टीचें मर्म सहजच लक्षांत येण्यासारखें आहे.

(१३९) नियमांची आवश्यकता

पूर्वीं एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, हल्लींच्या काळांत आतां सर्वस्वीं अनियंत्रित व अनियमबद्ध अशा राज्यसंस्था फारशा उरलेल्या नाहींत. यामुळें प्रातिनिधिक तत्त्वाचा अंमल जवळजवळ जगभर दिसून येतो. हें तत्त्व कार्यक्षम होणार तर अर्थात् फिरून निरनिराळ्या तत्त्वांवर मतदारांचे संघ किंवा गट बनवावे लागतात. मतदारीची पात्रता ठरवावी लागते. मतदानाच्या कार्यांचे नियम बनवावे लागतात. मतदारांनीं निवडून देण्याच्या कायदेमंडळांतील प्रतिनिधींच्या जागांची संख्या ठरवावी लागते. या प्रतिनिधींनीं तेथें कार्य कसें करावयाचें याविषयीं नियम बनवावे लागतात. आणि शेवटीं या प्रतिनिधींनीं निवडून दिलेलें किंवा इतर रीतीनें अस्तित्वांत आलेलें प्रधानमंडळ किंवा कार्यकारी मंडळ यांच्या हातून काम कसें घ्यावें, व त्या कामाला तें मंडळ पुढें अपात्र ठरलें किंवा त्याच्या हातून चुका किंवा अपराध घडले तर त्याला जबाबदारी जाणवून कामावरून दूर करून दुसरें एकादें मंडळ त्याच्या जागीं कसें नेमावें, याचेहि नियम करावे लागतात. पण या नियमांत स्थानपरत्वें, लोकपरत्वें, इतकें वैचित्र्य असतें कीं, तुलनात्मक अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्याला प्रत्येक राष्ट्रासंबंधानें असणारा हा नियमसंग्रह हातीं घेऊन त्याचा सूक्ष्म अभ्यासच करावा लागेल. म्हणून प्रस्तुतसारख्या लहानशा पुस्तकांत तें सर्वस्वीं अशक्य होय. मात्र प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचीं सर्वसंमत म्हणून स्थूल अशीं कांहीं तत्त्वें आहेत तींच याखालीं अगदीं संक्षेपानें दिलीं आहेत.

(१४०) धनी-प्रतिनिधि म्हणजे बिंब-प्रतिबिंब

प्रातिनिधिक पद्धतीची गरज कबूल केल्यानंतर धनी व प्रतिनिधी यांचे संबंध कसे असावे हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. धनी म्हणजे यजमान किंवा प्रतिनिधि नेमून देणारा मुख्य हक्कदार किंवा अधिकारी. धनी हा शब्द मुख्यार्थदर्शक असून सोपा व सुटसुटीत असल्यामुळें तोच आम्हीं योजिला आहे. असो. धनी व प्रतिनिधि यांचा संबंध कसा असावा याचें उत्तर एका वाक्यांत असें देतां येईल कीं त्यांचा संबंध बिंब--प्रतिबिंबासारखा असावा. त्यासंबंधाचें याहून अधिक समर्पक वर्णन करणें जवळ जवळ शक्यच नाहीं. धनी हें बिंब व प्रतिनिधि हें प्रतिबिंब. पण नुसतें आरशांत तोंड पाहून प्रतिबिंब निर्माण करतां येतें तसा धन्याला प्रतिनिधि निर्माण करतां येत नाहीं. फार तर आपल्या प्रतिनिधीचे गुण काय असावेत हें लक्षांत आणून मनाच्या आरशांत त्याचें चित्र पाहून प्रतिनिधीची निवड केली जाते किंवा केली जावी असें म्हणतां येईल. किंवा हे गुण ठरविणें देखील कठीण आहे. गुणांनीं प्रतिनिधि हा धन्याच्या मानानें कनिष्ठ असेल किंवा बरोबरीचा असेल किंवा श्रेष्ठहि असेल. पैकीं कनिष्ठ गुणांचा प्रतिनिधि धन्याकडून सहसा वर्ज्यच मानिला जाईल. पण एकाद्या अपवादभूत प्रसंगीं समानगुण किंवा श्रेष्ठगुण न मिळेल तर कनिष्ठ गुणहि पत्करावा लागेल. समजा निवडणूक उभी आहे. स्वतःला तर तिला उभें राहातां येत नाहीं, आणि समान किंवा श्रेष्ठगुण असा दुसराहि कोणी उमेदवार उभा राहात नाहीं, तर मिळेल तसा प्रतिनिधि स्वीकारावा लागतो. समानगुण प्रतिनिधि नेमण्यांत आनंद वाटेल. श्रेष्ठगुण मनुष्य आपला प्रतिनिधि होण्याला मिळेल तर त्या आनंदांत बहुमानाची भर पडेल.

(१४१) चांगल्या प्रतिनिधींचा तुटवडा

हल्लींच्या दिवसांत इतक्या निरनिराळ्या जागा निवडणुकीकरितां उपस्थित होतात कीं त्यांतील फार तर एकाद्या जागेकरतां मनुष्य उमेदवार म्हणून स्वतः उभा राहील. अर्थात् बाकीच्या सर्व जागांकरतां आपलें मत देऊन त्याला प्रतिनिधि नेमूनच काम करून घ्यावें लागतें. उलटपक्षीं त्यानें निवडणुकीला स्वतः एकाद्या जागेकरतां उभें राहावयाचें ठरविलें तरी निवडणूक हें काम अनेक दृष्टींनीं कठिण असल्यामुळें, तो या फंदांत पडणें बरें नव्हे असें म्हणून अंग काढून घेतो. जे लोक निवडणुकींत प्रतिनिधि म्हणून निवडून येतात

त्यांच्यापेक्षां अधिक चांगले लोक एकंदर प्रजाजनांत नसतात हें म्हणणें उघडच धाडसाचें आहे. पण अधिक चांगले लोक उपलब्ध असतां ते निवडणुकीस उभे न राहाण्याचें कारण असें असूं शकतें कीं, त्यांना अहंकार असल्यामुळें लोकांकडे जाऊन मत मागणें हें त्यांना कमीपणाचें वाटतें किंवा ते गुणी असले तरी लोकप्रिय नसतात. किंवा त्यांचा स्वभाव भिडस्त असतो. किंवा इतर कामांतच त्यांना अधिक आनंद वाटतो. किंवा निवडणूक यशस्वी करण्याला लागणारें मनुष्यबळ व द्रव्यबळ त्यांना नसतें. अशा अनेक कारणांनीं चांगले लोक प्रतिनिधि होण्याला पुढें येत नाहींत. यामुळें वर सांगितलेले दोष किंवा वैगुण्यें ज्यांच्यामध्यें असतात अशा उमेद्वारांतूनहि धन्याला प्रतिनिधी निवडावे लागतात.

(१४२) नियमांचें वैचित्र्य

स्वतः धनी म्हणून पुढें कोणीं यावें, किंवा प्रतिनिधि म्हणून कोणीं कोणास निवडून द्यावें हा अर्थात् प्रजाजनांतील ज्या त्या व्यक्तीचा खाजगी विचार होय. पण सर्वसाधारणरीत्या प्रजेचे प्रतिनिधी किती निवडून घ्यावे व ते कसे घ्यावे हें ठरविणें प्रत्येक राष्ट्रांतील अधिकाऱ्यांचें (म्हणजे ज्या राष्ट्रांत प्रातिनिधिक पद्धति मान्य झाली आहे त्यांतील अधिकाऱ्यांचें) एक मुख्य काम असतें. तें काम कांहीं नियमांनींच करावें लागतें. पण पूर्वीं दर्शविल्याप्रमाणें या नियमांत इतकें पुष्कळ वैचित्र्य असतें कीं, एका राष्ट्रांतील नियमांशीं दुसऱ्या राष्ट्रांतील नियमांचा मेळ घालूं पाहाणें हा जवळजवळ कालापव्यय ठरतो. कारण हें वैचित्र्य निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या नियमांतच आढळून येतें असें नाहीं, तर एकाच राष्ट्रांतील निरनिराळ्या भागांतील नियमांमध्येंहि तें दिसून येतें. पण या वैचित्र्याचें कारण रुचि-भेद तर खराच, पण तें सर्वस्वीं नुसत्या लहरीचें प्रदर्शन असेंच केवळ म्हणतां येत नाहीं. तर तें वैचित्र्य परिस्थितीच्या सूक्ष्म अवलोकनाचें, न्यायबुद्धीचें, सूक्ष्म विवेकाचें, आणि उत्कृष्ट तारतम्याचेंहि फळ असूं शकतें.

(१४३) प्रतिनिधि निवडण्याचे कांहीं मुख्य नियम

प्रातिनिधिक तत्त्वाची इतकी विचक्षणा करून आतां या पद्धतींतील नियमांच्या मुळाशीं जीं सर्वसाधारण तत्त्वें असतात त्यांचा थोडासा निर्देश करितों. धनी जसा आपला प्रतिनिधि गुणांनीं व मतांनीं प्रतिबिंबरूप असावा असें मानतो, त्याप्रमाणें एकंदर प्रजेच्या वतीनें येणाऱ्या प्रतिनिधींचें मंडळ हेंहि त्या

प्रजेच्या मताचें शक्य तितकें बरोबर प्रतिबिंब असावें असाच हेतू तद्विषयक योजना करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा असतो. मात्र त्यांतल्यात्यांत या गोष्टींतील प्राथमिक कार्य अधिकाऱ्यांच्याच हातीं असल्यामुळें शक्य तेथें ते नियमांना आपल्या आवडीच्या धोरणाचें वळण लावतात. पण अशी गोष्ट असली तरी खालीं दिलेले नियम म्हणजे अर्थात् तत्त्वें हीं प्रायः अबाधित असतात असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. (१) कायदेमंडळें व लोकसभा यांतील सभासदांची संख्या फार थोडी असूं नये, व उगाच फार वाढविलेलीहि असूं नये. अगदीं थोडी संख्या असेल तर लोकमत व्हावें तसें प्रतिबिंबित होत नाहीं; आणि ही संख्या अवजड झाली तर काम चांगलें होत नाहीं. म्हणून राष्ट्राच्या मानानें म्हणजे एकंदर राष्ट्रांतील मतदारसंख्येच्या मानानें प्रतिनिधींची संख्या असावी. (२) अशा कायदेमंडळांतील किंवा सभांतील निर्णय अल्पमत बहुमत मोजूनच करावयाचे असतात; यामुळें प्रजेनें निवडलेले प्रतिनिधी सरकारानें नेमलेल्या प्रतिनिधींपेक्षां पुष्कळच अधिक असले पाहिजेत. असें झाल्यानें सत्तेचें पारडें एका बाजूलाच कायमचें झुकलेलें राहून हा राज्यसंस्थेचा ताजवा खोटा व कुचकामाचा ठरेल असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. परंतु सरकारनें नेमलेल्या प्रतिनिधींची संख्या थोडी असली तरी, त्यांचे हातीं कांहीं जादा व विशेष अधिकार असल्यामुळें हे दोन्ही पक्ष जवळ जवळ तुल्यबलच होतात. आणि त्यांतूनहि लोकपक्षाचें पारडें थोडेसें जड असलें तर तें इष्टच असतें. कारण राज्यसत्तेचा मूळ उगम सरकार नसून लोक हेच होत. साध्या बाजारांतहि घेवाऱ्याचें पारडें दुकानदाराच्या पारड्यापेक्षां थोडेंसें तरी खालीं जाईल तेव्हांच सौदा पुरा होतो. (३) प्रजाजनांकडून निवडून येणाऱ्या प्रतिनिधींमध्यें देशांतील सर्व पक्षोपपक्ष व हिताहितसंबंध यांचा परामर्ष घेतला जावा. समानता संभाळूनहि गुणोत्कर्षाला अधिक किंमत देणें व निराश्रितांचें संरक्षण करणें या दोन्ही गोष्टी न्याय्य समजल्या जातात. (४) सर्व प्रजाजन हे तत्त्वतः एक गठ्ठा मानण्यांत आल्यामुळें, राष्ट्रांतील कोणताहि प्रजाजन कोणत्याहि भागांतील इतर प्रजाजनांचा प्रतिनिधि होण्यांत फारसें कांहीं बिघडत नाहीं. तथापि निवडून येणारा व निवडून देणारे यांच्यामध्यें अधिकांत अधिक जिव्हाळ्याचा संबंध असावा; व तो ज्या भागांतला रहिवासी त्याच भागांत निवडून आलेला एकंदरीनें अधिक बरा. कदाचित् सर्वश्रेष्ठ अशा प्रातिनिधिक संस्थेला हा नियम लावूं नये. पण जस-

जसें खालीं उतरत जावें तसतसा हा नियम अधिकाधिक योग्य ठरतो. (५) निवडणुकी शक्य तितक्या एकाच पद्धतीनें व एकाच वेळीं व्हाव्या. या करितां सोईचे व व्यवहारक्षम असेच मतदारांचे गट बनवावे. (६) मतदार-संघांतील घटकभूत जो व्यक्तिशः मतदार त्याच्या पात्रतेविषयीं कांहीं नियम असावेत. त्यांतील मुख्य म्हटले म्हणजे ती व्यक्ति सज्ञान असावी, किंबहुना अमुक एक (उदाहरणार्थ पंचवीस वर्षे) वयाची तरी निदान असावी. या खालींहि वयाची मर्यादा जाणें अशक्य नाहीं; व शेवटली मर्यादा म्हटली म्हणजे सज्ञान होण्याचें वय अर्थात् १८ किंवा २१ वर्षें ही मानली जाते. (७) वयाच्या पात्रतेप्रमाणेंच दुसरी पात्रता म्हणजे मुख्यतः सरकार देण्याची पात्रता. म्हणजे मतदार होण्याची इच्छा असेल त्यांनीं सरकारला किंवा स्थानिक स्वराज्यसंस्थेला कोणत्याहि रूपानें प्रतिवर्षीं कमींत कमी कांहीं ठरीव रक्कम देत असलें पाहिजे किंवा शिक्षण, जाहीर मान्यता, किंवा संपत्ति-मत्ता इत्यादि विशेष गुण मतदार होणाऱ्याच्या अंगीं असले पाहिजेत. (८) पण वरील नियमांतील पात्रता असूनहि कांहीं विशेष कारणाकरितां मतदार होण्याला मनुष्य अपात्र ठरूं शकेल. उदाहणार्थ, वेडेपणा, नादारी, विशिष्ट प्रकारची गुन्हेगारी, सरकारी नोकरीचा संबंध इत्यादि. (९) प्रतिनिधि हें मतदारांचें प्रतिबिंब मानल्यास उमेदवार हा मतदारसंघापैकींच असावा असा नियम सामान्यतः योग्य ठरतो. पण त्याला अपवादहि असूं शकतील. याचा अर्थ सर्वसाधारण पात्रतेच्या, व विशेष प्रकारच्या अपात्रतेच्या बाबी जशा मतदारांना तशाच त्या उमेदवारांनाहि लागूं पडतात. (१०) कमींत कमी पात्रतेच्या गुणांची अट मतदाराला पुरी पाडतां आली म्हणजे त्याला जो मताधिकार, तोच त्याच अंगांनीं अधिक संपन्नता असणाऱ्या प्रजाजनालाहि असावा. संपन्नता अधिक म्हणून मताधिकार अधिक नसावा. (११) एका मतदाराला होतांहोईतों एकच मत असावें, व त्याला तें कोठल्या तरी मतदारसंघांत एकदां नोंदण्यापेक्षां अधिक संधी किंवा सवलत असूं नये. (१२) मतदारसंघ लहान मोठा असेल त्या मानानें प्रतिनिधींच्या जागांची संख्या असावी. (१३) सत्पात्र ठरलेल्या मतदारांची यादी निवडणुकीच्या-पूर्वीं कांहीं काल तरी निश्चित ठरावी. ती ठरेपर्यंत उलटसुलट तक्रारी ऐकून निर्णय होण्याला संधि मिळावी, पण ती मुदत टळल्यावर मतदारांच्या यादीला

कुलूप लागलें असें समजावें, व तींत नंतर ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार कोणालाहि राहूं नये. (१४) अशा यादींच्या अधारेंच निवडणुकी व्हाव्या व त्या होण्याचें स्थल, काल, वेळ, मतपत्रिकांचें स्वरूप, मतदानाचा प्रकार, निवडणुकीचे अधिकारी, मतांची मोजदाद करून जाहीर करण्याचा निर्णय, कोणाची कांहीं रीतसर तक्रार असेल तर तिचा विचार करून देण्याचा न्यायनिवाडा व त्याचे अधिकारी, या सर्वांविषयीं लेखी निश्चित नियम असावे. (१५) प्रतिनिधि होऊं इच्छिणारानें मतदारांची मर्जी वाटेल तशी संपादन करावी. तथापि कांहीं गोष्टी त्यानें करण्याच्या नाहींत. उदाहरणार्थ, प्रतिपक्षावर बदनामी होण्यासारखे खोटे जाहीर आक्षेप घेऊं नयेत. खोटी निंदा नालस्ती करूं नये. मतदारांना पैसे देऊं नयेत किंवा देण्याचीं आश्वासनें देऊं नयेत. त्यांच्यावर जुलूम जबरदस्ती करूं नये. धाक दाखवूं नये. जोखीम घालूं नये. त्यांना मेजवान्या देऊं नयेत किंवा खाद्यपेयाचें आमिष दाखवूं नये. एकाच्या जागीं भलता कोणी मतदार म्हणून नेऊं नये. भाड्याचीं वाहानें ठेवूं नये. स्वतःचा खर्चहि कांहीं ठराविक मर्यादेपलीकडे करूं नये, व तो ठराविक मुदतींत योग्य अधिकाऱ्याला दाखविल्याशिवाय राहूं नये. इत्यादि वरील नियम लक्षांत घेतल्यास हें दिसून येईल कीं, त्यांचा हेतू मतदानपद्धति शक्य तितकी निर्दोष करण्याचा आहे. आणि यांतील मुख्य दोष म्हटला म्हणजे मतदानपद्धतीचा उपयोग अप्रामाणिकपणें करणें हा होय. अप्रामाणिकपणानें ज्याचा तो दोषी होतोच; पण इतरहि त्यामुळें फसले जातात. यामुळें प्रतिनिधीची नेमणूक ज्या खुल्या दिलानें व सहज भावनेनें व केवळ पात्रापात्रतेवर लक्ष ठेवून व्हावी तशी होत नाहीं. आणि हें साधण्याकरतां मतदानपद्धतींत एक नियम प्रायः कोठेंहि असतो तो हा कीं, बाहेर उमेदवार व मतदार कांहींहि करो, परंतु मतदारानें प्रत्यक्ष मत कोणाला दिलें हें बाहेर कोणाला कळूं नये म्हणून मत देण्याची जागा इतकी गुप्त ठेवतात कीं, तींत मतदाराशिवाय दुसरा कोणी एकाच वेळीं असूं नये. मतदार हा एरवीं उमेदवाराच्या पाशांत कितीहि सांपडला असला तरी, अखेरचा महत्त्वाचा व मुद्दयाचा जो एक क्षण म्हणजे प्रत्यक्ष मत देण्याचा, त्यावेळीं तरी तो सर्व पाशमुक्त राहवा, व त्यानें तेथें काय केलें हें कोणास कळूं नये. इतकी सुरक्षितता केल्यावर मग सरकार झालें तरी अधिक काय करणार !

(१४४) नियम असूनहि असमाधान राहतेंच

असो. याहून अधिक बारकाव्यांत शिरलें असतां संयुक्त मतदारसंघ, जातवार मतदारसंघ, परस्पर-विरोधी हितसंबंधाचें संरक्षण करण्याच्या योजना, इत्यादि पुष्कळ गोष्टींचा विचार करावा लागेल. परंतु त्या एकेक मुद्यावर एकेक किंवा अनेकहि ग्रंथ होऊं शकतात व आहेतहि. हिंदुस्थानांत निवडणुकीचें तत्त्व प्रविष्ट झाल्यास फारच थोडा काळ लोटलेला आहे. पण इतर देशांतून प्रातिनिधिक राज्यपद्धति पुष्कळ दिवसांची असतां, अजूनहि तिच्या स्थानिक गुणदोषासंबंधानें आतां कोणाचें कांहीं म्हणणें राहिलेलें नाहीं अशी पावती पटलेली नाहीं. एक तर, प्रातिनिधिक राज्यपद्धति नांवानें सुरू असली तरी तिच्या अंमलबजावणींत अथपासून इतिपर्यंत सत्तालोलुप अशा राजाधिकाऱ्यांचा हात वावरत असल्यामुळें, एकेक झाड तोडून जंगल साफ करावें त्याप्रमाणें लोकसत्तेला पदोपदीं झगडा करावा लागला आहे. पण राजसत्ताधिकाऱ्यांचा संपर्क नाहींसा झाला तरी, निरनिराळे राजकीय पक्ष व उपपक्ष यांच्यांतील परस्पर-हितविरोधहि कांहीं कमी जिकीरीचा ठरत नाहीं. ब्रिटिश पार्लमेंटचा इतिहास या दृष्टीनें निदान तीन-चारशें वर्षांचा असला तरी, अजून विलायतेंतील मतदानपद्धति सदोष आहे असें विशिष्ट पक्षाकडून म्हटल्याचें ऐकिवांत येतें. आहे तें ठीक आहे असें मि. बाल्डविन यांचा कॉन्झरवेटिव्ह पक्ष म्हणत असतो. लिबरल पक्षाचे अध्वर्यु लॉइड जॉर्ज हे मतदानपद्धति व प्रतिनिधींची वांटणी निर्दोष होण्याकरतां अजूनहि नवे नियम सुचवीतच आहेत. आणि मजूर पक्षाचें समाधान तर होण्याला फारच अवकाश आहे ! कारण अमीर-उमरावांची वरिष्ठ सभा आधीं मोडून टाकवी, व देशांत मजूर पक्षाच्या मतदारांची संख्या अधिक असतां प्रत्यक्ष पार्लमेंटमध्यें आपल्याला अबाधित असें बहुमत मिळत नाहीं, अशी मजूर पक्षाची तक्रार आहे. तात्पर्य, प्रातिनिधिक राज्यपद्धतींत सुधारणा होण्याला अंत नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. जनतेला कोठेंहि राज्याधिकारांत प्रतिनिधिद्वारां पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहावें असें फार वाटतें. पण तें प्रतिबिंब पाहाण्याला अवश्य तो आरसा मिळत नाहीं; व मिळाला तरी त्याच्यावरचा मळ ओरखाडे हे नाहींसे होत नाहींत. इतर इतक्या बाबींत मनुष्यप्राणी अपूर्णावस्थेंत आहे, मग राज्यसंस्थेंतील प्रातिनिधिक पद्धतींतच तो पूर्णावस्थेला कसा पोंचणार !

(१४५) पण लोकसत्तेकडेच एकंदरीनें पारडें झुकत आहे

प्रातिनिधिक राज्यसंस्थेंत निवडणुकीला महत्त्व आहेच, तरी कित्येक राष्ट्रांत निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या लोकसभेच्या जोडीला दुसरी एक सभा असते. तिच्यांतले सभासद् निवडले जात नाहींत तर सरकाराकडून नेमले जातात. इंग्लंडांतील हाउस ऑफ कॉमन्स हें पहिल्या प्रकारच्या सभेचें व हाउस ऑफ लॉर्डस् हें दुसऱ्या प्रकारच्या सभेचें उदाहरण होय. पहिल्या प्रकारच्या प्रतिनिधींना 'रेप्रेझेंटेटिव्ह' व दुसऱ्या प्रकारच्या सभासदांना 'प्रेझेंटेटिव्ह' असा शब्द लावतात. दोहोंतील फरक हा कीं, हे पहिल्या प्रकारचे सभासद् राजाकडून नांवानें व्यक्तिशः बोलावले जात नाहींत. ज्या त्या मतदारसंघांतील शेरिफ नांवाच्या अधिकाऱ्यांना राजाकडून हुकूम सुटतो कीं, "तुम्ही गांवचे लोक बोलवा, आणि त्यांना म्हणावें कीं, तुमच्यातर्फे कोण प्रतिनिधि येणार असतील ते निवडून द्या, म्हणजे मग त्यांना तुमच्याकरतां म्हणून सभेला बोलावूं." पण हाउस ऑफ लॉर्डसच्या सभासदांना खुद्द जातीनें त्यांचें त्यांच्याकरितांच निमंत्रण असतें. अमक्यातर्फे या असें नसतें. म्हणून 'प्रेझेंटेटिव्ह' याचा अर्थ राजाला भेटविण्याला व राजानें बोलवण्याला योग्य अशा व्यक्ती. राजा व प्रजा यांच्या सत्तेंतील आणेवारीची वांटणी करण्याला ठराविक साधन नाहीं. (१) पूर्वी सर्व सोळा आणे सत्ता आपल्या एकट्याच्या हातीं आहे असें म्हणणारे राजे होऊन गेले. (२) त्यापुढें कांहीं राजांनीं असा सामोपचाराचा झोंक दाखविला कीं रुपयांतले आठ आणे तुमचे आठ आणे माझे. आणि (३) यानंतरची स्थिति अशी कीं राजाचे हातीं फक्त आणा-दोन आणे सत्ता राहिली व बाकीची लोकांकडे गेली. पहिल्या स्थितींत लोकसभाच नसणार हें उघड आहे. आणि त्याचीं उदाहरणें शेंकडों हिंदी संस्थानांतून आज ठळक दिसून येतात. लोकसभा व उमरावसभा यांची जोडी हें दुसऱ्या स्थितीचें दर्शक होय. आणि दोरीवर उभा राहून कसरत करणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें एकदां इकडे व एकदां तिकडे झोंके घेतो त्याप्रमाणें, राजसत्ता बनेल त्याप्रमाणें राज्यसत्ता एकदां या जोडीपैकीं लोकसभेवर आधारते व एकदां उमरावसभेवर आधारते. पण हे झोंके घेणें फार वेळ टिकत नाहीं. मुद्राराक्षस नाटकांत म्हटल्याप्रमाणें राजसत्ता ही "सा स्त्री स्वभावात् असहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरम् जहाति" म्हणजे दोघांच्या खांद्यावर हात ठेवून उभी राहण्यांत ती भारावते, आणि मग त्यापैकीं कोणातरी एकाला सोडून देते व दुसऱ्याच्या खांद्यावर दोन्ही हात ठेवून विश्रांति घेते. त्याप्रमाणें राज्यस-

त्तेनें गेल्या शें–पन्नास वर्षांत हळूं हळूं उमरावसभेवर भर देण्याचें टाकून, ती लोकसभेवरच अवलंबून राहूं लागली आहे. कारण देशांतील इच्छाशक्ति व लोकमत हें लोकसभेच्या बाजूला बहुधा सगळेंच्या सगळें झुकूं लागल्यामुळें, पुष्कळ राष्ट्रांतून उमरावसभा नष्ट झाल्या आहेत व लोकसभाच तेवढ्या शिल्लक राहून त्यांतील सर्व सभासद लोकांनीं निवडलेले असतात. लोकप्रतिनिधींनीं सर्व जागा व्यापल्यामुळें राजप्रतिनिधींना थारा नाहीं असें होत चाललें आहे.

(१४६) गणितानें प्रतिनिधित्व खोटें पडतें

पण राजा व प्रजा यांच्यांतील वादाचा असा निकाल लागला तरी, म्हणजे सर्वाधिकार लोक-सभेकडे आणि लोकसभांतील सर्व सभासद निवडलेले अशी स्थिति आली तरी, या निवडलेल्या सभासदांना तरी खरें प्रातिनिधिकत्व कोणाचें आहे, कितपत आहे, व तें किती वेळ टिकूं शकेल हे प्रश्न शिल्लक राहातातच; व त्यांचीं उत्तरें देणें हें काम फार कठीण आहे. कसें तें पाहूं. निवडणूक उभी राहिली, पण एकटा एक उमेदवार निवडणुकीला पुढें आला; व तो इतका बलाढ्य किंवा शिरजोर आहे कीं त्याच्यापुढें आपला टिकाव लागणार नाहीं म्हणून दुसरा कोणीच उमेदवार उभा राहात नाहीं. तसें झालें म्हणजे ठरल्या तारखेला निवडणुकीच्या अधिकाऱ्याला जाहीर करावें लागतें कीं एकच उमेदवार होता म्हणून निवडणुकीचें कारण नाहीं. याचा अर्थ निवडणुकीशिवाय प्रतिनिधि निवडून आला ! आणि या विरोधाच्या शब्दांतच खरें शंकास्थान आहे. हा निवडलेला उमेदवार बलाढ्य होता म्हणजे तो इतर उमेदवारांना कुस्तींत भारी ठरला असा अर्थ. पण त्यामुळें तो गांवच्या मतदारांना आवडला असें मात्र ठरत नाहीं ! इतर उमेदवारांच्या अभावामुळें, म्हणजे स्वतः मतदारसंघाच्या दुबळेपणामुळें, तो त्यांच्यावर लादला गेला. राक्षस किंवा पैशाच विवाहांतील पति हा जसा स्त्रीचा खरा धर्मपति होऊं शकत नाहीं, तसाच हा बलाढ्य उमेदवार त्या गांवच्या जनतेचा खरा प्रतिनिधि होऊं शकत नाहीं. असें असतां तो लोकसभेंत जाऊन बसणार आणि गांवाकरितां म्हणून मत देणार ! मग यांत खरें प्रतिनिधित्व कुठचें आलें ! यानंतर एक दुसरें उदाहरण घेऊं. त्यांत कल्पना करूं कीं, एकाच जागेकरितां दोन किंवा अधिक उमेदवार उभे राहिले, आणि निवडणूक झाली तींत सर्वांत अधिक मतें मिळालेलाच उमेदवार निवडून आला. तरी वस्तुतः कदाचित् असें आढळेल कीं, गांवची लोकसंख्या दहा हजार, त्यांतल्या सात हजा-

रांचें नांव मतदार म्हणून यादींत दाखल झालें, पण त्यांतलेंहि चारच हजार लोकं मतें देण्याला गेले, आणि निवडणुकीला उमेदवार चारच उभे होते त्यांना मतें पडलीं तीं अशीं—पहिल्याला १२ शें; दुसऱ्याला १ हजार, तिसऱ्याला ९५०, व चवथ्याला साडेआठशें. म्हणजे दहा हजार वस्तीपैकीं अवघ्या बाराशें लोकांनीं ज्याला निवडलें तो दहा हजारांचा प्रतिनिधि ठरला ! चार हजारांपैकीं १२ शें लोक हा हवा म्हणणारे निघाले, पण उरलेले २८ शें लोक हा नको म्हणणारे निघाले हें उघड होत नाहीं काय ?

(१४७) बिंब-प्रतिबिंबाला गडांतरें

याहून पुढें आणखी अडचणी आहेत. १२ शें लोकांच्या मतांनीं उमेदवार निवडला खरा; पण त्यानें निवडणुकीच्या वेळीं वचन आश्वासन दिलें असेल तर तें फक्त एकाद्दुसऱ्या महत्त्वाच्या व त्यावेळीं वादग्रस्त ठरलेल्या मुद्यांवर. पण इतर मुद्यांवर मतें देण्याची वेळ आली तर हा प्रतिनिधि आधीं हजर राहील कीं नाहीं ! हजर राहिला तर मत देईल कीं त्रयस्थपणाचा आव घालून जागा धरून बसेल ? आणि मत दिलें तरी कबूल केल्याप्रमाणें देईल कीं नाहीं ? पण तसें न देतां त्यानें वचनभंग केला तर लोक त्याचें काय करणार ? हा वचनभंग दोन्ही प्रकारचा म्हणजे सकारण किंवा अकारण असूं शकेल. तो सकारण असेल तर फार तर ईश्वराघरीं रुजूं होईल. पण मतदारांचें काम, गांवचें काम बिघडलेंच कीं नाहीं ? गांवचें लोकमत निश्चित असतां फुकट गेलें व प्रातिनिधिक तत्त्व खोटें ठरलें त्याची वाट काय ? आणि तो वचनभंग अकारण असेल, म्हणजे अप्रामाणिकपणाचा, लोभबुद्धीचा, स्वार्थाचा असेल तर मग बोलावयासच नको. प्रातिनिधिक तत्त्वाची ती फटफजीतीच झाली ! वचनभंग सकारण असेल तर तो गांवीं जाऊन लोकांशीं युक्तिवाद करील; व त्यांत यश न आलें तर त्याला शेवटीं म्हणावें लागेल कीं, " माझ्या विवेकबुद्धीप्रमाणें मीं केलें. मीं आपली बुद्धि गहाण टाकून निवडणूक जिंकली नाहीं. माझी विवेकशीलता लक्षांत घेऊनच तुम्हीं मला निवडून दिलें. मग मीं आपली विवेकशक्ति चालविली यांत विश्वासघात काय झाला !" पण त्याला असेंहि म्हणतां येईल कीं, " निवडणुकीच्या वेळीं माझ्याकडून अमुक एक प्रकारें मत देईन असें वचन घेतलें होतेंत व मीं दिलें होतें. पण तें दिलें तेव्हां सगळ्या बाजू तुम्हांला व मला कळल्या नव्हत्या. लोकसभेंत जाऊन बसल्यावर पूर्व पक्ष उत्तर पक्ष होऊन वाद झाला. चर्चा झाली. नवी

लेखी तोंडी माहिती पुढें आली. तेव्हां केवळ वचन दिलें म्हणूनच तसें मत दिलें असतें तर मी मूर्ख ठरलों नसतों काय ? पण मी मूर्ख म्हणवून घेण्यालाहि भिणार नाहीं; तथापि तुमचें धडधडीत नुकसान होणार असें दिसलें तें उघड्या डोळ्यानें कसें करूं ? मी गांवचा ना ?" तात्पर्य, मी गांवचा व आपला म्हणजे एका अर्थानें प्रतिनिधीच असें तर तोंडानें म्हणतो, आणि गांवाविरुद्ध मत देऊन प्रतिनिधित्व बुडवितो याचा मेळ कसा घालावयाचा ? तर त्याचें उत्तर हेंच कीं, प्रातिनिधिक तत्त्व हें खरें व चांगलें असलें तरी तें प्रत्येक खरें ठरणें, किंवा कसोटीला उतरणें, किंवा गांवांतील प्रत्येक मनुष्याचें समाधान त्यानें होणें, ही गोष्ट अशक्य कोटींतली म्हणून सोडून दिली पाहिजे. तत्त्व म्हटलें तरी व्यवहारांत त्याला मर्यादा पडणारच.

(१४८) निवडणूक म्हणजे लग्नाची गांठ

वरील विवेचन निवडून दिलेल्या सुजाण माणसाविषयीं झालें. पण या निवडणुकींच्या द्वारानें देशभर स्वार्थी व नाठाळ अशा किती तरी प्रतिनिधि म्हणविणारांची जनतेशीं गांठ पडते ! आणि तसें झालें म्हणजे निवडणूक किंवा प्रातिनिधिकत्व हा करार नाहीं, तर हिंदु विवाहाप्रमाणें संस्कार आहे, असें आढळून येईल. शेरीफनें निवडणुकीचा निकाल दिला म्हणजे या लग्नाची टाळी पडली. मग पुढें ठरलें असेल त्याप्रमाणें तीन किंवा पांच वर्षांपर्यंत प्रतिनिधि हा नवरा व मतदार जनता ही बायको असें नातें जडून राहातें ! कांहीं जातींत घटस्फोट तरी होऊं शकतो. पण निवडणुकीच्या मुदतींत मतदाराला प्रतिनिधीपासून घटस्फोट मिळूं शकत नाहीं. या प्रतिनिधीच्या निंदेचे जाहीरनामे रोज गांवभर लागले, किंवा सगळ्या गांवानें रोज एकदां जमून निंदाव्यंजक ठराव पास केले, तरी 'लोकसभेंत मी गांवचा प्रतिनिधि ' म्हणून तो मिरवणार, सोडणार नाहीं. सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी एडमंड बर्क, खुद्द याच्या संबंधांतच अशी गोष्ट घडली. तेव्हां त्यानें आपल्या मतदारांना जें पत्र लिहिलें तें वाचण्यासारखें आहे. कारण त्यांत प्रातिनिधिक पद्धतींचें खरें रहस्य व मर्यादा एका प्रामाणिक राजकीय तत्त्ववेत्त्यानें सांगितलेलीं आहेत. व्यवहारांतील इतर प्रनिनिधींचें प्रतिनिधित्व चुटकीसरशी काढून घेतां येतें. मुनिमाची नेमणूक, मुखत्याराचें मुखत्यारपत्र, वकिलाचें वकीलपत्र, या गोष्टी रद्द करण्याला क्षणहि लागत नाहीं. पण निवडलेला प्रतिनिधि कांहीं मुदतीपर्यंत रद्द होत नाहीं. मग दरम्यान लोकसभा बरखास्त होण्यासारखा एखादा शुभ अपघातच झाला तर गोष्ट वेगळी ! सरकार आपल्या नोकरींत जेव्हां नोकर

लोक नेमतें तेव्हां त्यांना प्रतिनिधि समजूनच नेमतें. पण धनी व नोकर यांच्या संबंधामुळें या प्रतिनिधीला सरकारला वाटेल तेव्हां बडतर्फ तरी करतां येतें. स्टेट सेक्रेटरी हा राजाच्या आज्ञेनें व्हाइसरॉयालाहि क्षणांत परत बोलावूं शकेल. आणि एखादा एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर किंवा हायकोर्ट जज्ज अनिष्ट ठरला तर त्या प्रतिनिधीला सरकार क्षणांत बडतर्फ करूं शकतें. पण कायदेशीर विधिमंडळाची गोष्ट जरा वेगळी आहे. त्यांत 'नेमून दिलेला' प्रतिनिधि अप्रिय किंवा अनिष्ट ठरल्यास तो काढून टाकणें ही गोष्ट लोकसभेंत ' निवडून दिलेला ' प्रतिनिधि काढून टाकण्यापेक्षां अधिक सोपी खरी; पण तेथेंहि अपवाद होऊं शकतो. कायदेमंडळांत सरकारनें ' नेमून दिलेला ' सभासद नोकर या नात्यानें नेमलेला असेल तर त्याचा राजिनामा हुकमी मागतां येतो. कारण समजा त्यानें तो न दिला तर त्याला नोकरीवरूनच काढलें म्हणजे त्याचें कायदेमंडळांतलेंहि अधिष्ठान गेलेंच. पण समजा कीं, सरकारनें नेमलेला सभासद हा खाजगी गृहस्थ आहे. आणि सरकारशीं बेबनाव झाला असतांहि जर तो म्हणेल कीं " मी मुदत भरेपर्यंत येथील जागा सोडणार नाहीं, " तर सरकार पश्चात्ताप पावो पण त्या प्रतिनिधीचें मात्र चालूं शकेल. अशा रीतीनें प्रतिनिधित्वाच्या अडचणी लोकांप्रमाणें राजालाहि असूं शकतात. प्रतिनिधि आंत घेण्याचें यंत्र ' निवडणूक ' हें आज बनून राहिलें आहे. तें दिवसेंदिवस सुधारलें जात आहे, व कालांतरानें बरेंचसें निर्दोष होईलहि. परंतु निवडणुकीनें आंत घेतलेला प्रतिनिधि हुकमी बाहेर घालविण्याचें यंत्र अद्यापि निघालेलें नाहीं.

(१४९) एक साधारण समजूत

कोणचेंहि राज्य झालें तरी तें लोकमतावरच अवलंबून असतें, अशी एक सर्वसाधारण म्हण किंवा समजूत आहे; पण सकृद्दर्शनीं तितकीशी खरी वाटत नाहीं. कारण लोकमत प्रतिकूल असतांहि तें अनेक कारणांनीं, पुष्कळ वेळपर्यंत किंवा कदाचित् केव्हांहि, प्रभावी होऊं शकत नाहीं. पण म्हणून तोंपर्यंत चाललेलें राज्य लोकमतानेंच चाललें आहे असें म्हणणें बरोबर नाहीं. असंतोष हा या काळांत प्रजेच्या मनांत धुमसत असतो, व त्यामुळें तिचें मन पिचत असतें. परंतु भडका होऊन त्यांत अप्रिय अशा राज्यकर्त्यांची आहुति पडणें किंवा न पडणें हें इतर अनेक गोष्टींवर अवलंबून राहतें. तें घडून येईपर्यंत गुप्त किंवा निष्क्रिय राहाणाऱ्या 'असंतोषाला' 'संमति' असें नांव देणें म्हणजे 'संमतार्थे मौनं' या म्हणीचा दाखला

घेऊन अतिशयोक्ति करण्यासारखेंच आहे. मात्र मनांत असंतोष किंवा नापसंती असतां ती प्रगट किंवा प्रभावी न करणें हा कांहीं म्हटलें तरी अखेर प्रजेचाच दोष किंवा अपराध ठरतो, यास्तव त्याबद्दल तिचा नाजूक निषेध करण्याकरितां म्हणून 'तिच्या संमतीनेंच राज्य चालतें' असें हवें तर म्हणावें! आणि हातून जोंपर्यंत इष्ट प्रतिक्रियेचा पराक्रम घडत नाहीं, तोंपर्यंत मनुष्यानें हा निषेध व ही निंदा सोसून मुकाट्यानें बसणेंच प्राप्त आहे. पण अशा लोकांचा अशा शब्दांनीं निषेध करावा कीं नाहीं हा खरोखर मुख्य प्रश्न नसून, प्रश्न आहे तो असा कीं, अप्रिय जुलमी राज्यें केवळ प्रत्यक्ष उलथून पडत नाहींत म्हणून तीं लोकांच्या (प्रजेच्या) संमतीनेंच चालतात हें म्हणणें तत्त्वदृष्ट्या बरोबर होईल काय ? व त्याचें उत्तर 'नाहीं' असेंच द्यावयास पाहिजे.

(१५०) जशी पात्रता तसा लाभ

जुलमानें गांजलेले व परिस्थितीनें नाडलेले लोक आपण सोडून देऊं. पण ज्यांना लोकमत प्रकट करण्याचें साधन हातीं मिळालेलें आहे, आणि असें असतांहि जे लोक त्या साधनांचा उपयोग भरपूर करून घेत नाहींत व आपलें मत प्रभावी करीत नाहींत, त्यांना मात्र 'संमतार्थे मौनं' हा न्याय लावणें अन्यायाचें होणार नाहीं. राष्ट्र स्वतंत्र आहे व अमुक एक गोष्ट हवी तर घडवून आणणें व नको तर हाणून पाडणें याविषयीं त्यांना अधिकार व सत्ता आहे; असें असतांहि जर लोक योग्य ती खटपट न करितां उगीचच नुसती ओरड किंवा तक्रार करीत बसतील तर A free nation gets the government it deserves असें म्हणून त्यांना खिजविण्यांत कांहींच चूक नाहीं ! झारशाहींत बिचारा रशियन शेतकरी जुलमाखालीं चिरडला जात होता, तेव्हां वरील न्याय लावून त्याला खिजविणें अधमपणाचें ठरलें असतें. कारण त्यावेळीं तो स्वतंत्र नव्हता. पण आज रशियामध्यें जिकडेतिकडे लोकसत्ताक संस्थानेंच स्थापलीं गेलीं असतां, आज जर कोणी रशियन लोक म्हणूं लागतील कीं, "हल्लींचा राज्यकारभार आमच्या संमतीशिवाय चालतो " तर मात्र त्यांचें म्हणणें कोणी ऐकणार नाहीं. तीच गोष्ट इंग्लंडसारख्या राष्ट्राची. कारण तेथें सर्व कारभार लोकतंत्र आहे. बिचारा राजा स्वतः कांहींच करूं शकत नाहीं. म्हणून एखाद्या गोष्टीबद्दल किंवा प्रधानमंडळाबद्दल स्वतः राजानेंच एकवेळ कुरकूर केली, व माझ्या संमतीशिवाय ती गोष्ट घडते असें म्हटलें, तर तें एक वेळ शोभेल. पण मताधिकारसंपन्न अशा इंग्लंडांतील स्वतंत्र लोकांना तें म्हणणें शोभणार नाहीं.

(१५१) याचीं उदाहरणें

या संमति–असंमतींतील सूक्ष्म भेद दाखविण्याला हिंदुस्थानचें उदाहरण घेतलें तर तें चांगलें उपयोगी पडेल. कारण संमति–असंमतीचे खरे खोटे सर्व प्रकार येथें आजच्या स्थितींत पहावयास सांपडतात. आपण वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलचेंच उदाहरण घेऊं. कोणताहि कायदा पास करणें न करणें याचा निदान प्राथमिक तरी अधिकार या कायदे-कौन्सिलाला आज आहे. या कायदेमंडळांत लोक-नियुक्त सभासदांचें बहुमत आहे असें मंडळांतील सभासदांच्या संख्येवरून म्हणणें प्राप्त आहे. कारण एकंदर १४०–१४५ सभासदांपैकीं निदान १०० लोकांनीं निवडून दिलेले असतात. असें असतां खालीं लिहिलेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या गोष्टी या कायदेमंडळांत हल्लीं संभवतात. (१) सरकारानें बिल पुढें आणलें व कायदेमंडळानें तें मंजूर केलें; म्हणजे त्यांतल्या १०० लोकनियुक्त सभासदांपैकीं निदान बहुमत बिल मंजूर करण्याला अनुकूल पडलें. या ठिकाणीं मूळ बिल सर-कारानें पुढें आणलें असलें तरी तें मंजूर होण्याचा कारभार लोकांचा लोकांनींच केला, व यापुरता राज्यकारभार हिंदी राष्ट्रांतील लोकांच्याच संमतीनें झाला असें म्हणावें लागेल. कारण लोकनियुक्त शंभर सभासदांपैकीं एकाव्वन अनुकूल व एकूणपन्नास प्रतिकूल अशीं मतें बिलावर पडलीं, म्हणजे अवघ्या दोनच अधिक मतांनीं बिल मंजूर झालें; तरी तें लोकांनींच मंजूर केलें. कारण लोकसत्ताक राज्यपद्धति झाली म्हणजे लोकालोकांतहि मतभेद संभवतो; पण अशा वेळीं बहुमताचा निर्णय तोच एकंदर जनतेचा निर्णय म्हणणें ही परिभाषा लोकसत्ताक राज्यपद्धतींत सर्वमान्य झालेली आहे. आणि असा कांहीं तरी नियम केल्याशिवाय गत्यन्तरच नाहीं. (२) सरकारानें बिल पुढें आणलें व तें कायदेमंडळानें नामंजूर केलें, ही गोष्ट कांहीं थोडे लोकनियुक्त सभासद बिलाला अनुकूल मत देणारे असले तरी घडूं शकेल. उलट कांहीं सरकारनियुक्त सभा-सद तटस्थ राहिल्यानें किंवा त्यांनीं प्रतिकूल मत दिल्यानें बिल नामंजूर झालें तरी त्याबद्दल सरकार तक्रार करूं शकत नाहीं व राष्ट्रानें तें बिल नामंजूर केलें असेंच त्यांनाहि म्हणावें लागतें. पण अशा नामंजूर झालेल्या बिलाचेहि पुढें दोन प्रकार होऊं शकतील. एक असा कीं सरकार ती नामंजूरी स्वीकारून गप्प बसेल. या ठिकाणीं बिल नामंजूर होऊन घडणारा राज्यकारभार हा लोकमतानेंच घडला हें म्हणणें यथार्थ ठरेल. पण याचाच दुसरा प्रकार असा होईल कीं, गव्हर्नर

जनरल आपल्या अधिकारांत तें नामंजूर झालेलेंहि बिल सर्टिफाय करून कौन्सिल ऑफ् स्टेटकडून मंजूर करवून घेईल, किंवा तेथेंहि तें नामंजूर झालें तर ऑर्डिनन्सच्या रूपानें अमलांत आणील. या ठिकाणीं जर कोणी असें म्हणेल कीं देशांतील वरिष्ठ कायदेमंडळ हें लोकनियुक्त असल्यामुळें झाला हा कारभार लोकमतानेंच झाला तर तें म्हणणें अन्यायाचें होईल. कारण कायदेमंडळापुढें आलेल्या बिलाला अखेर कायद्याचें स्वरूप आलें खरें, पण तें लोकमतानें नव्हे तर लोकमत विरुद्ध पडलें असतांहि ! (३) पण तिसराहि एक प्रकार घडूं शकतो व तो मात्र थोडा गमतीचा आहे. तो असा कीं, सरकारनें एखादें अनिष्ट बिल पुढें आणलें, त्यावर मतें घेतांना अधिकारी तटस्थ राहिले; फक्त लोकनियुक्त सभासदांचीं मतें घेतलीं गेलीं; पण त्यांतल्या कांहीं लोकांनीं सरकारच्या लोभाला किंवा आमिषाला बळी पडून किंवा जातिद्वेषानें बिलाला अनुकूल मत दिल्यानें तें पास झालें. तर येथें तें लोकमतानेंच पास झालें असें म्हणावें लागेल. मग त्यावर जर कोणी असें म्हणेल कीं, " छे ! ही गोष्ट लोकमतानें घडली नाहीं. कारण कांहीं लोकनियुक्त सभासदांनीं स्वार्थबुद्धीनें किंवा द्वेषानें अनुकूल मतें दिलीं म्हणून असें घडलें ! " तर त्याला असें उत्तर देतां येईल कीं तुमचे थोडे तरी लोकनियुक्त सभासद बेइमान कां झाले ? अर्थात् A nation gets the government it deserves. फार तर यांतील गव्हर्नमेंट या शब्दाच्याऐवजीं laws असा शब्द बदलून घालतां येईल. परंतु झालेल्या प्रकाराला लोकमताचा पाठिंबा आहे हा अपवाद कांहीं केल्या टळूं शकणार नाहीं ! आणि बहुमत होईल इतके प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार दिला असतांहि सरकारी लोभाला स्वार्थाला बळी पडणाऱ्या यांच्याहून अधिक चांगले प्रतिनिधी मिळाले नाहींत तर लोकच नादान किंवा अपात्र कां न म्हणावें ? त्यांनीं दुसऱ्या कोणाला बोल कां लावावा ? राष्ट्रांतील लोकांना मताधिकार दिला व हें करून सरकारनें आपलें कर्तव्य बजावलें ! पण लोकांनीं निवडून दिलेले प्रतिनिधी जर स्वार्थी दुबळे निघाले तर ते तसे निघूं नयेत याचीहि जामिनकी सरकारनेंच घ्यावयाची कीं काय ? तात्पर्य, या तिसऱ्या प्रकारांत घडला तो प्रकार राष्ट्रांतील सुज्ञ समंजस लोकांना आवडण्यासारखा नसला तरी, तो राज्यकारभार लोकसंमतीनेंच झाला किंवा होतो असें त्यांना कबूल करावें लागेल.

(१५२) स्थानिक स्वराज्याचें उदाहरण

पण या प्रकाराचीं, मनावर अधिक ठसा उमटविणारीं, उदाहरणें हल्लीं आमचीं

लोकलबोर्डें व म्युनिसिपालिट्या यांच्या कारभारांत दिसून येतात. आज मुंबई इलाख्यांतील बहुतेक म्युनिसिपालिट्यांतून लोकनियुक्त सभासदांचें बरेंच मोठें बहुमत असतें. उदाहरणार्थ, पुण्याच्या म्युनिसिपालिटींत एकंदर पन्नास सभासदांपैकीं पंचेचाळीस इतके सभासद लोकांनीं निवडून दिलेले आहेत. अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, कार्यकारी मंडळें हीं लोकनियुक्तच असतात. त्यांच्या निवडणुकींत सरकारचा हात कायदेशीर रीतीनें फारसा कोठें शिरकत नाहीं. या संस्थेच्या नियमांना अखेर मंजूरी सरकारची लागत असली तरी, अमुक एकच नियम अमलांत ठेवा अशी सक्ति सरकाराला करितां येत नाहीं. म्हणजे सरकाराला नियमांच्या बाबतींत विधायक सत्ता नाहीं. या संस्थेचे सर्व अधिकारी नेमणें, काढून टाकणें ही तिच्या पूर्ण अखत्यारींतील गोष्ट आहे. आणि अशा या संस्थेला सुमारें चार चौरस मैल क्षेत्रांत बारा तेरा लाख रुपयांचें उत्पन्न असून त्यांतील प्रत्येक पै सर्वस्वीं म्युनिसिपालिटीला हवीतशी खर्चतां येते. म्हणजे अल्पप्रमाणांत खालच्या दर्जाचें कां होईना पण शहर म्युनिसिपालिटी हें नागरिकांना संपूर्ण स्वराज्य लाभलेलें आहे. मग त्या संस्थेचा जो कारभार चालतो तो शहरच्या लोकमतानें चालतो असें म्हणावयाचें कीं नाहीं ? अर्थात् ही गोष्ट कोणासहि तत्त्वतः नाकबूल करतां येणार नाहीं. तथापि, जेथें ऐकावें तेथें म्युनिसिपालिटीला दिलेल्या शिव्याच कानीं पडतील. तिचे गुण घेतलेले किंवा आभार मानलेले सहसा कानीं यावयाचे नाहीं. पण संस्थेंतील तीन चतुर्थांश किंवा चार पंचमांश सभासद प्रत्यक्ष लोकांनीं निवडून दिलेले असतां लोकांनीं जर म्युनिसिपालिटीला शिव्या दिल्या तर त्यांनीं त्या स्वतःलाच दिल्या असें होत नाहीं काय ? व संस्थेचा कारभार लोकमतानें चालत नाहीं असें त्यांना कोणत्या तोंडानें म्हणतां येईल ? यावर कोणी कदाचित् असें म्हणेल कीं, मतदारांची संख्या अजून पुरेशी नाहीं. ती आणखी वाढावयास हवी. स्वराज्यसंस्थेंत गरीब व श्रीमंत यांत मुळींच भेद राहूं नये, विषमता उरूं नये, या अन्तिम व उज्ज्वल ध्येयाच्या दृष्टीनें या म्हणण्यांत कदाचित् थोडेंसें तथ्य असेल. परंतु आजपर्यंतच्या अनुभवावरून पाहतां मतदारांची संख्या आणखी वाढली तरी ती फक्त भरींत भर पडली इतकेंच होईल. त्यामुळें कारभार सुधारेल किंवा संस्थेच्या शिव्या वांचतील असें खात्रीनें म्हणवत नाहीं.

(१५३) लोकमत प्रभावी होण्याचा मार्ग

मतदारांची संख्या वाढविल्यानें खालच्या वर्गांतून प्रतिनिधि निवडून येण्याला

मदत होते ही गोष्ट खरी. आणि समतेच्या तत्त्वाच्या दृष्टीनें पहातां स्वराज्य संस्थेंत (मग ती वरिष्ठ असो कनिष्ठ असो) श्रीमंताबरोबर गरीब, विद्वानाबरोबर अशिक्षित, व शहाण्याबरोबर अज्ञानी लोकप्रतिनिधि बसून त्या सर्वांनीं मिळून एक-दिलानें एकमतानें सार्वजनिक हिताचें काम करणें हें भूषणास्पद आहे. असे प्रतिनिधी संस्थेंत आल्यानें तिला सर्वांगीण सर्वव्यापक अशी दृष्टि लाभते. तथापि मतदारी फैलावली व लोकप्रतिनिधींची संख्या वाढली म्हणून संस्थेचा कारभार हट-कून सुधारेल अशी हमी देतां येणार नाहीं. कित्येक वेळां असेंहि घडतें कीं, थोडे पण निवडक लोक राज्यसंस्थेंत असून त्यांच्या हातीं सत्ता असेल तर तिचा उपयोग अधिकाऱ्यांवर दाब ठेवण्याचे कामीं अधिक यशस्वी रीतीनें होतो. पण प्रतिनिधींची संख्या थोडी असली काय, जास्त असली काय, त्यांच्यामध्यें स्वार्थपरायणता जितकी कमी असेल, कोणतेही प्रश्न समजून घेण्याची व त्या-करितां श्रम करण्याची पात्रता अधिक असेल, व जी गोष्ट खरी व लोकहिताची अशी वाटेल तिच्याविषयीं आग्रह धरण्याची चिकाटी जितकी अधिक असेल त्या मानानें खऱ्या लोकमताची छाप कारभारावर पडेल. तोंपर्यंत लोकमत म्हणजे तें फक्त आडनांवाचें होय. निरनिराळ्या खात्यांचे अधिकारी आपले अधिकार बेगु-मान चालवितात, आणि संस्थेंतील सभासदांची नालायकी किती आहे याचा अंदाज मनाशीं करून उलट त्यांना मनांतून हसत असतात. लोकमताला प्रबळ इच्छाशक्तीचा जोर मागून नेट देण्याला उभा असेल तेव्हांच तें लोकमत प्रभावी होईल; व तें अशा रीतीनें प्रभावी होईल तेव्हांच ती संस्था खरी लोकसत्तात्मक होईल.

(१५४) अधिकारपात्रता व लोकमत

अनुभव असा येतो कीं, लोकांना जे हक्क नाहींत ते दिले तरी त्यांच्याकडून त्या हक्कांचा उपयोग व्हावा तसा करून होत नाहीं. कित्येक लोकांना कोणत्याहि अधिकाराची नुसती हेटाळणीच करण्याची संवय असते. अशा लोकांना एखादा नवा अधिकार दिला तर ते त्याचा कौतुकानें व आनंदानें स्वीकार करण्याचें बाजूस राहून, त्याची उलट थट्टाच करितात, आणि अमुक केलें तरी काय होणार ? तमुक केलें तरी काय होणार ? हे त्यांचे निराशाजनक प्रश्न चालूच असतात. दुसरे कित्येक नवे अधिकार मिळाल्यानें मनांतून आनंदतात, पण या हेतूनें कीं, या अधिकारांचा उपयोग करून कांहीं तरी अधिक स्वार्थ साधतां येईल. इतर

कांहीं लोक असे असतात कीं, त्यांना अधिकाराची हाव मोठी पण राज्यकारभार सुधारण्याकडे त्यांचा उपयोग करून घेण्याचें शहाणपण त्यांच्या अंगीं नसतें. यामुळें ते स्वतः निस्स्वार्थीपणानें वागत असले तरी, असें कांहीं भलतेंच करून ठेवतात कीं, त्यांना हा अधिकार नसता तर बरा असें म्हणण्याची पाळी येते. कांहीं लोक अधिकारानें इतके फुगून जातात कीं आपणाला कांहींहि अधिकार असला तरी आपण म्हणजे कांहीं सर्व संस्था नव्हे हें लक्षांत न राहून, आपण म्हणजेच संस्था व संस्था म्हणजेच आपण अशा भावनेनें अधिकाराचें अतिक्रमण करतात व फजित होतात.

(१५५) अवांतर अडचणी

लोकसत्ताक राज्यसंस्थेंतील हे व्यक्तिगत दोष झाले. पण दुसरे कित्येक दोष, संस्थेंतच अन्तर्भूत झालेले असतात, व त्यामुळें व्यक्ति आपणांकडून ठीक वागल्या तरी त्याचा व्हावा तितका उपयोग होत नाहीं. उदाहरणार्थ, राष्ट्रांत विशिष्ट मताची किंवा पक्षाची मतदारसंख्या एकंदरीनें पुष्कळ असेल. परंतु प्रत्यक्ष निवडणुकींत असा प्रकार होऊं शकतो कीं, त्या पक्षाचीं भरपूर मतें पडूनहि संस्थेमध्यें अखेर बहुमत होतें तें अशाच दुसऱ्या पक्षाचें कीं, पहावयाला गेल्यास त्यांच्या बाजूला मतदारसंख्या कमी होती, किंवा निवडणुकींत मतें कमी पडलीं. असें होण्याचें कारण मुळांत मतदारांच्या संख्येची वांटणी निरनिराळ्या मतदारसंघांत यथाप्रमाण झालेली नसते. थोडे मतदार असणाऱ्या संघाला जितके प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क तितकेच प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क पुष्कळ संख्येच्या मतदारसंघालाहि असूं शकतो. आणि राष्ट्रांत असे विशेष किंवा जादा हक्क असणारे मतदारसंघ जितके अधिक तितकी या प्रकारची विषमता व लोकमताची निष्फळता अधिक अनुभवाला येईल. उदाहरणार्थ, मुंबई कायदेकौन्सिल घेतलें तर त्यांत सुमारें शंभर मतदार-संख्या असणाऱ्या युनिव्हर्सिटीला एक सभासद पाठवितां येतो. तसेंच सुमारें शंभर मतदारसंख्या असणाऱ्या मुंबई शहर म्युनिसिपालिटीला एक प्रतिनिधि पाठवितां येतो. पण सव्वालाख लोकसंख्या असणाऱ्या पुणें शहराला एकच सभासद पाठवितां येतो. व सहा सात लक्ष लोकसंख्या असणाऱ्या कुलाबा जिल्ह्यालाहि एकच सभासद पाठवितां येतो. अर्थात् सभासदांच्या संख्येच्या बाजूनें समता असली तरी मतदारांच्या संख्येच्या बाजूनें ती विषमताच होय. मग कायदे-मंडळांत लोकमताचें बरोबर प्रतिबिंब कसें पडावें ?

(१५६) प्रतिबिंबाचें विकृत दर्शन

विलायतेंत या विषमतेचे चमत्कार पूर्वी पुष्कळच पहावयास सांपडले, व अजूनहि ते पहावयास सांपडतात. १८३२ सालापर्यंत व त्यानंतरहि कांहीं वर्षें असा प्रघात होता कीं कांहीं कांहीं श्रीमंत व्यक्ति व उमराव लोक यांना निरनिराळ्या युक्त्यांनीं पार्लमेंटांतील तीन तीन चार चार समासदांच्या जागा आपल्या खिशांत असल्यासारख्या ताब्यांत ठेवतां येत असत; व त्यामुळें त्या मतदारक्षेत्रांना 'पॉकेट बरोज' (Pocket Boroughs) असें नांवच पडलें होतें. कांहीं मतदारक्षेत्रांतून दहा वीसच मतदार असतां त्यांना एकेक सभासद निवडतां येई. १८३२ सालापासून ही विषमता बरीच काढून टाकण्यांत आली आहे. पण इतर रीतीची विषमता निघालेली नाहीं. उदाहरणार्थ, १८८६ सालीं होमरूलच्या प्रश्नावर मोठ्या निकराची निवडणूक झाली तेव्हां या विषमतेच्या वांटणीमुळें अखेर असें आढळून आलें कीं, होमरूलपक्षाच्या बाजूला एकवीस लक्ष मतें पडून त्यांना २८३ जागा काबीज करतां आल्या; पण युनियनिस्ट पक्षाला अवघीं वीस लक्ष मतें, म्हणजे एक लक्ष कमी मतें, पडूनहि त्यांना ३८७ जागा मिळाल्या. दुसऱ्या एका निवडणुकींत कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षाला बारा लक्ष मतें पडून ३५६ जागा मिळाल्या. आणि लिबरल पक्षाला चौदा लक्ष मतें पडून जागा मिळाल्या अवघ्या २९६ च. १९२४ सालच्या निवडणुकींत व १९१८ सालच्या निवडणुकींत असेच प्रकार घडले. म्हणजे ज्या एका पक्षाला एकंदर मतसंख्येपैकीं शेंकडा त्रेपन्न इतकीं मतें पडलीं त्याला पार्लमेंटांतील एकंदर सभासदांच्या संख्येंतील शेंकडा ८० जागा मिळवितां आल्या. याचें कारण असें कीं मतदारसंघाची फाळणी कितीहि कसोशीनें केली तरी ती तंतोतंत बरोबर होऊं शकत नाहीं. एका संघक्षेत्रांत मतदारसंख्या जितकी असते त्याच्या दुप्पट किंवा तिप्पटहि संख्या दुसऱ्या एखाद्या मतदारसंघाच्या क्षेत्रांत असूं शकते. शिवाय राष्ट्रांत अनेक राजकीय पक्ष असल्यास असेंहि घडतें कीं, एखाद्या संघक्षेत्रांत एकाद्या पक्षाला बिन निवडणुकीनेंच जागा हस्तगत होते. एखाद्या क्षेत्रांत दोन पक्ष युद्धाला उभे राहातात तर दुसऱ्या एखाद्या क्षेत्रांत तीनहि पक्षांच्या उमेदवारांची गांठ पडते. यामुळें नोंदलेलीं मतें व निवडणुकींत मिळालेल्या जागा यांचें प्रमाण सारखें बसूं शकत नाहीं. जेथें काळजीपूर्वक समता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे तेथें ही

स्थिति, मग जेथें तसा प्रयत्न झालेला नाहीं किंवा निवडणुकीच्या मूळ तत्त्वांतच कांहीं दोष राहिलेले आहेत तेथें समता कशी साधणार ? फ्रान्स-मध्यें राज्यक्रान्ति झाली तींत मुख्य कटाक्ष विषमता घालविण्यावर होता, पण क्रांतिकारकांनीं जी राज्यघटना बनवली त्यांत स्त्रियांना मतदारींतून अजिबात वगळलें ! आज इतक्या वर्षांच्या झगड्यानंतर विलायतेंत स्त्रियांना मतदारीचा हक्क दिला आहे. पण त्यांतहि विषमता ठेवलीच आहे ती अशी कीं, जो मत-दारीचा हक्क पुरुषांना एकविसाव्या वर्षीं प्राप्त होतो, तो स्त्रियांना तिसाव्या वर्षांपर्यंत प्राप्त होत नाहीं. आणि एकवीस वर्षांखालच्या कोणाहि मनुष्याला तर मतदारीचा हक्कच कोठेंहि नसतो. अर्थात् लोकमत व लोकसत्ता यांच्या दृष्टीनें त्या वया-खालचे लोक कोठें गेले ?

(१५७) ब्रिटिश पार्लमेंटचें उदाहरण

इंग्लंडचें पार्लमेंट इंग्लंडचे सर्व कायदे करतें ही गोष्ट खरी. पण एखादें प्रधान-मंडळ अधिकारारूढ आहे तोंपर्यंत त्याला पार्लमेंट हें बहुमताच्या जोरावर आपल्या हातांतील बाहुल्यासारखें नाचवितां येतें. प्रधानमंडळ हें त्या काळापुरतें बहुमत-वाल्यापक्षाचे प्रतिनिधी किंवा प्रतीक असें आपण समजूं; आणि एखाद्या निवड-णुकींत एका पक्षाला मतदारांच्या बहुसंख्येनें पसंती दर्शविली म्हणजे फिरून निवडणूक होईपर्यंत तें प्रधानमंडळ जे जे कायदे करील ते पासहि होवोत ! पण ते बरोबरच आहेत असें कशावरून म्हणावयाचें ? ते बरोबर असोत नसोत, पास व्हावयाचे याचा अर्थ अल्पसंख्याक मतदारांचें तितका वेळ कांहीं चालाव-याचें नाहीं. त्यांना मत, शहाणपण, देशाभिमान असून नसून सर्व सारखाच. पार्लमेंटमध्यें लोकसत्तेच्या राज्यांत हवें त्याला हवें तें करितां येतें अशी आपल्या लोकांची समजूत आहे. पण ती अगदीं खोटी आहे. पार्लमेंटच्या एकंदर बैठ-कींत एका वर्षांत खासगी सभासदांना आपलीं बिलें पुढें मांडण्याला दहापांच दिवसहि मिळत असतील कीं नाहीं शंकाच आहे. " आम्हांला सरकारी कामा-करितां वेळ पाहिजे " असें प्रधानमंडळानें म्हटलें म्हणजे सर्व खासगी उपक्रमाला कुलूप लागतें, व अल्पसंख्याक सभासदांचें काम म्हणजे सांपडेल तेथें विरोध किंवा नुसती टीका करणें इतकेंच उरतें ! बरें लोकसत्ता आहे म्हणून, मिळेल तें काम करण्याकरितां कां होईना, पार्लमेंटच्या बैठकींना किती सभासद हजर अस-तात हें पाहिलें तर खेद वाटण्यासारखा प्रकार असतो. आधीं खुद्द पार्लमेंटचें

सभागृहच इतकें लहान आहे कीं, पार्लमेंटचे सगळे सभासद हजर राहूं म्हणतील तर त्यांना पुरेशीं बाकेंहि त्या सभागृहांत नाहींत ! यामुळें समारंभाच्या पहिल्या दिवशीं, किंवा पुढल्या एखाद्या चुरशीच्या सामन्याच्या दिवशीं, पक्षोपपक्षांनीं नेमलेल्या आपल्या गुराख्यांनीं (Whips) उनाड सभासदांचीं गुरें पार्लमेंटमध्यें वळवून आणून घातलीं म्हणजे सभासद लोक कसे कोठें उभे राहातात हें पाहिलें असतां, डोंबाऱ्याचा खेळ पाहाण्याला जमलेल्या निरुंद जागेंतील तमासगिरांची आठवण होते ! एखादे वेळीं गर्दीचा हा थाट, नाहीं तर नेहमीं शुकशुकाट !

(१५८) निवडणुकीची सर्कस

पार्लमेंटमध्यें प्रवेश करून घेणाऱ्या सभासदांपैकीं उलट सुलट बाजूचे पांचपन्नास लोकच काय ते या लोकसभेच्या कामांत कसून व अभ्यासून लक्ष घालतात. याहून आणखी कांहीं थोडे लोक हे पार्लमेंटचें काम व नियम समजूं शकतात. पण त्यापलीकडे गेलें असतां, सगळाच अंधकार असतो. आतां पार्लमेंटचे सगळेच सभासद बोलूं लागले तर पार्लमेंटच्या कामाकरितां एक वर्षाचे १४ महिने करावे लागतील हें खरें. तरी भाषणें न करितां कां होईना पार्लमेंटचें काम समजणें, त्यांत लक्ष घालणें, त्याचा अभ्यास करणें, खाजगी प्रयत्नांची कसोशी करणें हें तरी कोण किती करितो ? आज इंग्लंडांतच पार्लमेंटकडे बोट दाखवून लोकशाहीची थट्टा करणारे पुष्कळ लेखक व तत्त्वज्ञानी आहेत, व त्याचें कारण खरोखरच हल्लींचा अनुभव ! मतदारांची स्थिति तर सभासदांहूनहि वाईट आहे. म्हणजे निवडणुकीच्या चार दिवसांत त्यांच्या अंगाला राजकारणाची जी हळद लागेल तेवढ्यानेंच त्यांच्या अंगचे जे काय कपडे रंगतील ते रंगतील. आणि निवडणुकींत झालें तरी त्यांची स्थिति सर्कशींतील श्वापदाप्रमाणें असते ! आपण पाहातोंच कीं, सर्कशीच्या तंबूंत गर्दी इतकी चिकार भरलेली असते कीं, माणसाळलेला माणूससुद्धां ती पाहून चकीत व्हावयाचा ! त्यांतून ते मोठमोठे दर खांबागणिक एकामागून एक लावलेले अल्लाउद्दीन किटसन लाइटचे दिवे ! बँडच्या बेसूर आवाजाला तर खळच नाहीं. अंगभर पदकें लावून जनावरासारखा नटलेला, हातांत चाबूक घेतलेला रिंगमास्तर उभा ! वाघसिंहाची गाडी तंबूंतील पिंजऱ्याच्या तोंडाशीं आणून सोडतांच प्रकाशानें दिपून गेलेल्या डोळ्यांनीं तीं श्वापदें स्वतःच उडी टाकून पिंजऱ्यांतून बाहेर येतात; व चाबकाकडे पाहून

ठरीव खेळ करून होतांच, आपल्या सापळागाडीचें तोंड उघडलेलें दिसतांच, बाहेर पडण्यापेक्षां अधिक वेगानें व उतावीळपणानें आपण होऊन आपल्याजागीं जाऊन बसतात. बरोबर अशाच शब्दांनीं विलायतेंतील निवडणुकींमधील मतदारांचें वर्णन कोणी एकानें केलें आहे व तें पुष्कळसें खरें आहे.

(१५९) सण गेला सणंगहि गेलें

निवडणूक म्हणजे चार दिवसांचा सण ! निवडणुकीच्या धांदलीच्या काळांत व्याकरणदृष्ट्या पूर्ण असलेलीं वाक्यें बोलण्याचीहि कोणाला सवड होत नाहीं. निशाणें, चित्रें, हस्तपत्रकें व खाणाखुणा यांनींच सर्व मतानुयायांचा झगडा चालावयाचा. आणि एकदां निवडणूक संपली व निकाल जाहीर झाला, म्हणजे फिरून पुढची निवडणूक येईंपर्यंत मतदार आपले घरच्याघरीं ! बरें जेथें स्वतः मतदारहि लांचलुचपतीला बळी पडून आपलीं मतें देण्याला तयार होतात, तेथें त्यांच्या प्रतिनिधींनीं पार्लमेंटांत जाऊन साधेल तेव्हां साधेल तसा लग्गा मारल्यास त्याला तरी नांवें कशीं ठेवावयाचीं ? लोकशाही झाली म्हणून लांचलुचपत थांबली अशी गोष्ट नाहीं. या लांचलुचपतीचीं उदाहरणें अगदीं ग्रंथाधारें संक्षेपानें सांगूं लागलों तर तोहि एक ग्रंथच होईल. म्हणून त्याचा नुसता उल्लेख करून पुढें जाणें भाग आहे. सुधारलेल्या राज्यसंस्थेंतील एका नमुनेदार कायदेमंडळाची ही गोष्ट झाली. पण ती जशी इंग्लंडची तशीच इतर अनेक देशांचीहि आहे. आणि ती हकीकत सांगण्याचा हेतु तरी हाच कीं, राजसत्ता जाऊन पुढें लोकसत्ता आली असें वरकरणीं झालें तरी दिसते इतकी लोकमताची सत्ता खरोखर लोकांच्या पदरांत पडत नाहीं.

(१६०) राजा हा प्रजेचा प्रतिनिधि कितपत होईल ?

मतदाराचा व त्याच्या प्रतिनिधीचा संबंध बिंबप्रतिबिंबाचा मानला जातो तो पदरांत पाडण्याला इतक्या नडी, तर मग राजा किंवा अध्यक्ष किंवा सर्वाधिकारी यांच्या संबंधांत तर बोलावयासच नको. प्रजाजनांपैकीं शेंकडा किती जणांच्या तो दृष्टीला पडतो ! मग त्याशीं बोलणें चालणें होण्याची, त्याला दुःखनिवेदन करण्याची, व त्याजकडून न्याय मिळविण्याची खटपट प्रजाजन कशी करणार ! " राजा सातव्या मजल्याच्या महालांत बसला असला तरी, खालीं रस्त्यावर सुटलेली घंटेची दोरी कोणीहि हलविली असतां तो त्याची गांठ घेतो, विचारपूस करतो व न्याय देतो " ही योजना कपोलकल्पित गोष्टीला ठीक आहे ! मारक्या धन्याच्या एका जनावरानें म्हणे तोंडांत ती दोरी धरून ओढली, व राजानें खालीं येऊन पाहिलें.

तों त्याचें भक्कळ गेलेलें पोट व वण उठलेली पाठ त्याला दिसली ! तेव्हां त्याच्या धन्याला राजानें शिक्षा केली, व त्यापुढें त्या जनावराला खास आपल्या तबेल्यांत नेऊन बांधलें ! ही नवलकथाहि त्याच कपोलकल्पित योजनेला शोभण्यासारखी आहे. आपल्याकडील रामासारख्या न्यायी राजाचीं वर्णनें कवींनीं केलेलीं वाचून आनंद होतो; आणि मुळांत कांहीं का असेना, पण कवीला तरी अशा रामराज्याची कल्पना सुचावी याचा अभिमान वाटून, प्रातिनिधिक तत्त्वाच्या टीकाकाराला देण्याला तें उत्तर चांगलेंसें वाटतें. प्रसंगविशेषीं आपण म्हणतोंच कीं " पहा, हिंदु लोकांच्या राजकीय कल्पना किती उदात्त त्या. उदाहरणार्थ रघुवंशांत वर्णिल्याप्रमाणें वरतंतूचा शिष्य कौत्स ऋषि, गुरुदक्षिणेकरितां याचना करण्यासाठीं रघुवंशीय राजाकडे गेला असतां, राजानें त्याला किती तरी कुशल प्रश्न विचारले. आणि शेवटीं असेंहि विचारलें कीं, तुमच्या आश्रमांतील पहिलटकरीण हरिणी सुखानें बाळंत झाली ना ? " पण आणखी हेंहि लक्ष्यांत ठेवावें कीं, राजानें असली कोरडी चौकशी करून भागविलें नाहीं, तर त्याला हवी तितकी गुरुदक्षिणा राजानें दिली. आधुनिक काळांतील एखादा राजा किंवा संस्थानिक चुकून एकदां चार लोकांना भेटलाच तर देखाव्याकरितां असले कांहीं कोरडे प्रश्न विचारतील. पण गुरुदक्षणेकरितां मागितलेली रक्कम कितपत देतील हें माहीतच आहे. तात्पर्य, हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखराकडे पाहून एखादे वेळीं एखादा देव दिसल्याचा भास व्हावा त्याप्रमाणें प्रजेला राजदर्शन हें अगदीं दुर्मिळ; पण तेंहि खोटें असतें गव्हर्नरसाहेब गांवांतून जावयाचे असले म्हणजे त्यांचें दर्शन प्रजेला घडावयाचें तर दूरच; पण मुळीं रस्त्याची नाकेबंदीच होते; मग राजदर्शन कुठलें !

(१६१) होमिओपाथिक गोळीचा दाखला

हल्लीं पूर्वींसारखीं नगरराज्यें राहिलीं नाहींत, व आतांचीं राज्यें हीं एवढीं मोठीं झालीं आहेत कीं राजदर्शन तर राहोच; पण कायदेकौन्सिलांत किंबहुना लोकलबोर्डांत व म्युनिसिपालिटींत आपल्यातर्फे निवडून गेलेला प्रतिनिधि कोण कसा आहे याचें सूक्ष्म व्यक्तिज्ञानहि मतदारांना नसतें. कित्येक देशांतील राजपुत्राच्या व राजकन्येच्या विवाहाप्रमाणें, वधूचें वराला दर्शन नाहीं, वराचें वधूला दर्शन नाहीं, प्रतिनिधीद्वारें दोघांनींहि एकमेकांना संमति द्यावयाची विवाह व्हावयाचा ! निवडणुकींत उमेदवार आपला जाहिरनामा काढतो तो मतदाराला ठाऊक नसतो, व मतदारानें निवडणुकीच्या वेळीं गुप्तपणें टाकलेलें मत उमेदवारांना माहीत नसतें. पण शेवटीं ते

निवडतात ते याला निवडतात, हा त्यांचा प्रतिनिधि होतो, व कायदेमंडळांत बसून तो त्यांच्याकरितां काम करतो. कायदेमंडळ व प्रत्यक्ष प्रजा यांचा हल्लीं इतका दूरान्वय आहे. तथापि प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीची उपपत्ति मात्र कांहीं खोटी नाहीं. डोळ्याला जवळ जवळ न दिसणारी होमिओपाथिक गोळी पेलाभर पाण्यांत विरवून घेतली असतां, मनुष्याला औषध घेतल्याचा भास होतो. आणि हा नुसता आभासच क्वचित् गुणकारी ठरतो असें वैद्यक शास्त्रावर विश्वास ठेवणारे लोक मानतात. होमिओपाथिक औषध तयार करितांना कित्येक वेळां ही विरवणूक इतकी सूक्ष्म होते म्हणतात कीं, एकास एक लक्षपट ! आणि कित्येक कायदेकौन्सिलांतून बसणाऱ्या प्रतिनिधींची संख्या व एकंदर मतदारसंख्या यांचें प्रमाण एकास एक लक्ष असेंहि आढळेल. प्रस्तुत लेखक स्वतः मध्यभागातर्फे वरिष्ठ कायदेमंडळांत दोनदां निवडून आला. त्या निवडणुकींतील प्रमाण एकास ३५ हजार इतकें जवळ जवळ पडलें. म्हणजे त्याला इतक्या लोकांनीं मतें दिलीं नसलीं, व त्यांतील बहुमतानेंच तो निवडून आला असला तरी, पुढें कौन्सिलांत बसल्यावर "मी ३५ हजार मतदारांचा किंवा सुमारें ६० लक्ष लोकांचा प्रतिनिधि आहे" असा अभिनिवेश त्याला बाळगतां येई; उलट त्या ६० लक्ष लोकसंख्येपैकीं किंवा ३५ हजार मतदारांपैकीं, ज्याला कायदेकौन्सिलाची आठवण होत असेल त्याला तरी अमुक एक गृहस्थ हा तेथें आमचा प्रतिनिधि आहे असा अभिनिवेश असेल. असल्या दूरान्वित कां होईना पण आपलेपणाच्या भावनेचें कार्य थोडेंबहुत सफल होतेंच. राज्यसंस्थेच्या विकासाच्या हल्लींच्या प्रचंड स्वरूपांत दिवसेंदिवस हें प्रमाण आणखीहि जास्तच होणार. कारण मतदारांची संख्या वाढणार, किंवा पुढेंमागें २१ वर्षें वयाचे सर्वच स्त्रीपुरुष मतदार होणार. तात्पर्य, राजा बादशाहा तर प्रजेच्या डोळ्याला दिसत नाहींच. पण प्रजेचा प्रतिनिधिहि मतदारांनीं डोळ्यांनीं न पाहिलेला असूं शकतो. आणि अधिकारीवर्ग घेतला तरीहि त्यांतले वरिष्ठ अधिकारी फार थोड्या प्रजेच्या दृष्टीस पडतात. प्रजेची गांठ अगदीं कनिष्ठ दर्जाच्या अधिकाऱ्याशीं पडावयाची. आणि त्यांच्याद्वारें नियम कानू यांच्याशींच काय तो प्रजेचा खरा संबंध यावयाचा. तात्पर्य, प्रातिनिधिक राज्यसंस्थेच्या मुळाशीं बिंबप्रतिबिंब भाव असतो हा संकेत मनाला बरें वाटण्यासारखा आहे यांत शंका नाहीं. तो संकेत प्रत्यक्ष अनुभवांत उतरणें फार कठिण. तथापि अपूर्णगुण अशा मनुष्यसमाजांत कांहीं अनुभव तर कांहीं संकेत मिळूनच काम भागवून घेणें प्राप्त आहे.

(१६२) औषध तेंच पण अनुपान बदलतें

लोकसत्तेच्या नवीन युगांत कांहीं कांहीं गोष्टी, त्यांचा पुरा विचार केल्याशिवाय आपण जिभेवर खेळवितों. त्यापैकींच लोकमत व लोकसत्ता या दोन होत. कोणत्याहि राष्ट्रांतील लोकांच्या हातीं त्यांच्या राज्यकारभाराची अंतिम सत्ता असावी, आणि केव्हांहि झाला तरी लोकांकरितां म्हणून जो राज्यकारभार व्हावयाचा त्याला लोकमताचा आधार असावा; हे सिद्धान्त तत्त्वतः निरपवादच होत यांत शंका नाहीं. पण थोडें फार खोलांत गेलें असतां या दोन्ही सिद्धान्तांना केवळ अपवाद नव्हते पण त्यांत बरेच श्लेष निघण्यासारखे असतात हें कोणासहि तेव्हांच कळून येईल. अपवाद न म्हणण्याचें कारण हेंच कीं, मूळ तत्त्वाला बाध येईल असें त्या श्लेषांत कांहीं नसतें. पण कोणत्याहि तत्त्वाचा व्यावहारिक उपयोग औषधासारखा करावा लागतो, म्हणजे प्रकृतिमान पाहूनच औषध द्यावें लागतें. औषध तेंच, पण रोग्याची प्रकृति सूक्ष्म असेल तर औषध अल्प प्रमाणांत दिलें पाहिजे; व त्याची प्रकृति एरवीं सुदृढ असेल तर औषधाचा ढोस जरा मोठा दिला तरी चालतो. तसेंच औषध घेणारा मनुष्य प्रौढ व आपलें हित जाणणारा असेल तर त्याला कडू पदार्थांच्या अनुपानांतून औषध घेण्यास सांगण्याला हरकत नाहीं. पण त्या जागीं लहान मूल असेल तर अनुपान गोड पदार्थांचें ठेवावें लागतें. त्याचप्रमाणें लोकसत्तेच्याहि राज्यांत लोकांना सत्ता वांटून देणें व लोकांचें मत घेणें या गोष्टीवरील औषध व अनुपान यांच्या दाखल्यांतल्याप्रमाणें तारतम्यानें व सारासार विचारानेंच अमलांत आणावयाच्या असतात. आणि तसें न झालें तर औषध चांगलें असूनहि कदाचित् तें पोटांत जात नाहीं, किंवा गेलें तर भलताच परिणाम करितें.

(१६३) लोकमत मोजण्याचे मार्ग

लोकमत हा जरी लोकशाहीचा आधार म्हटला तरी तें ' लोकमत ' अजमावयाचें याचा अर्थ, तें मत प्रगट करण्याची सत्ता किंवा अधिकार ज्यांना दिला गेला आहे अशा व्यक्तींच्या मतांचा हिशेब करूनच तें अजमावावें लागतें. एरवीं दुसरा मार्ग नाहीं. पण लोकमत घ्यावयाचें तर लोकांना एकत्र बोलवावयाचें, व तेथें त्यांच्या आवाजावरून किंवा वर केलेल्या हातांच्या संख्येवरून मतमोजणी करावयाची, हे दिवस आतां उरले नाहींत. ही गोष्ट फार तर एखाद्या खेडेगांवांतच शक्य होते. पण आतां खेडीं शहराएवढीं झालीं, शहरें जिल्ह्याएवढीं झालीं व जिल्हे प्रांताएवढे होऊं लागले, तेव्हां मताधिकारी लोकांना एकत्र

जमवून त्यांचें मत घेणें ही गोष्ट सहजच अशक्य कोटींत गेली. राष्ट्राचा विस्तार मोठा यामुळें मताधिकारी लोक फार दूरवर राहाणार. यामुळें (१) एक तर ते असतील तेथें जाऊन त्यांचें मत घेणें, किंवा (२) त्या मताधिकाऱ्यांनीं आपल्यातर्फें नेमून निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्याद्वारें त्यांचें मत घेणें, हे दोनच मार्ग शिल्लक उरतात.

(१६४) प्लीबीसाईट किंवा रिफरेंडम

परंतु त्यांतल्यात्यांत पहिला मार्ग हा अव्यवहार्य ठरतो. कारण राज्यकारभार म्हटला म्हणजे त्यांत रोज अनेक प्रश्न उत्पन्न होणार; आणि लोकसत्तेची मिजास पाहावी तर ती अशी कीं, लोकांचें मत प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें घेतल्याशिवाय कोणताहि महत्त्वाचा प्रश्न निकालांत निघूंच नये! मग उठल्या सुटल्या दरेक प्रश्नावर दरेक मताधिकाऱ्याचें मत त्याच्या घरीं किंवा त्याच्या गांवीं जाऊन घेत बसावयाचें, म्हणजे शेंकडों हजारों अधिकाऱ्यांना तोच एक उद्योग वर्षानुवर्ष व वर्षांतल्या प्रत्येक दिवसाला पुरून उरण्यासारखा होईल. अर्थात् ही अडचण सूज्ञ लोकांच्या लक्षांत तेव्हांच येणारी असल्यामुळें, ते मनानें लोकसत्तेचे व लोकमताचे पुरस्कर्ते असतांहि त्यांना देखील ही पद्धति सोडून द्यावी लागते, तिचा आग्रह धरतां येत नाहीं. क्वचित् कर्णाच्या वासवी शक्तीप्रमाणें अगदीं एखाद्या निर्वाणीच्या प्रसंगीं हा एवढा खटाटोप करणें इष्ट वाटेल तर तो ते करतील. पण तेंहि अगदीं नाइलाज म्हणून. जर्मनी, स्वित्झर्लंड इत्यादि कांहीं राष्ट्रांच्या घटनेंत मूलभूत मताधिकारी व्यक्तींचें मत घेऊन त्यावरून अखेर निर्णय करण्याची योजना प्रथमपासूनच राज्यघटनेंत घालून ठेवण्यांत आलेली आहे, व स्वित्झर्लंडमध्यें त्या योजनेचा उपयोग केव्हां केव्हां केलाहि जातो. पण जर्मनींत ही योजना कायदेशीर असूनहि तिचा अंमल अगदीं एखाद्या वेळीं घडतो. आणि इंग्लंडसारख्या देशांत तर या योजनेचें नांवहि कधीं ऐकूं येत नाहीं. तात्पर्य, अशा रीतीनें लोकमत अजमावण्याच्या या अव्यवहार्य पद्धतीचा केवळ नामनिर्देश करूनच ती विचारांतून सोडून देण्याला हरकत नाहीं. मग उरली दुसरी पद्धति म्हणजे मताधिकारी लोकांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्याद्वारें त्यांचें मत अजमावण्याची. ही पद्धति सयुक्तिक व व्यवहार्य असल्यामुळें लोकसत्ताक अशा सर्व राष्ट्रांत तिचाच उपयोग सर्रास केलेला आढळतो. या प्रतिनिधींच्या मंडळांना पार्लमेंट किंवा कायदेमंडळ असें म्हणतात; आणि

त्यासंबंधानें तपशीलाच्या गोष्टी ठिकठिकाणीं निरनिराळ्या आढळल्या तरी, त्यांचें मूलभूत तत्त्व जवळ जवळ एकच असतें. तें हें कीं, लोकमत अप्रत्यक्ष रीतीनें कां होईना पण तें अजमावण्याचे ठराविक प्रसंग, ठराविक नियम असावे; व त्या त्या प्रसंगीं त्या त्या नियमांनीं मत प्रगट झालें म्हणजे तेंच राष्ट्राचें मत असें समजावें. याहून अधिक कांहीं करतां येतच नाहीं.

(१६५) सत्ताधिकाऱ्यांचा मायावी बहाणा

राष्ट्रामध्यें जी अंतिम सत्ता असते असें तत्त्वतः आपण समजतों ती सत्ता आहे खरीच. ती खोटी नाहीं. लोक जसे तिची घोषणा गर्वानें किंवा अहंकार-बुद्धीनें करतात त्याप्रमाणें राज्यांतले अधिकारीहि ती गोष्ट विनयानें कबूल कर-तात. तेहि म्हणतात कीं "आम्ही अधिकार चालवितों तो कांहीं आमच्या घरचा किंवा आम्हांला जन्मसिद्ध लाभलेला नाहीं. तर लोकसत्तेनें व लोक-मतावर चालणाऱ्या सरकारानें म्हणजे लोकांनींच आम्हांला दिलेला आहे. म्हणून तो त्यांना केव्हांहि आमच्या हातून काढून घेतां येईल व आम्हांलाहि तो परत करावा लागेल." पण उभयपक्षीं या गोष्टी केवळ वरकरणी झाल्या. त्या प्रत्यक्ष अमलांत येणें हीच लोकमताची खरी कसोटी होय. लोकमतावर राज्यकारभार चालावा ही गोष्ट इतकी स्वाभाविक व सोज्वळ आहे कीं ती कोणीच नाकबूल करीत नाहीं. जुलमी राजेदेखील लोकमताची पर्वा अगदींच करीत नाहींत असें नाहीं. आणि जुलमी एकतंत्री राजेचसे काय, आज स्वतंत्र राष्ट्रेंदेखील जगांतील इतर राष्ट्रांच्या लोकमताविषयींची काळजी थोडी-बहुत तरी बाळगतात असें दिसून येतें. याचें प्रत्यन्तर हें कीं आपण आपल्या साम्राज्यामध्यें प्रजेवर जो जुलूम करितों त्याच्या हकीकती ऐकून आपणा-विषयीं अमेरिकेंतील लोकांचें मन कलुषित होऊं नये याकरितां खुद्द इंग्लंड आज पुष्कळ पैसा खर्च करितें, पोलिटिकल खात्यांतले आपले गुप्त दूत तिकडे पाठवून अन्तस्थ कारवाई करतें, किंवा प्रसंगविशेषीं आपल्यांतील चतुरस्त्र कीर्तिमान् व वजनदार मुत्सद्दी वकील म्हणून, व्याख्याते म्हणून, प्रवासी म्हणून अनेक मिषांनीं तिकडे पाठवितें. हेतु हा कीं, त्यांच्या प्रयत्नानें साम्राज्यांतील जुलमाची खरीखोटी दुसरी बाजू कळवून, किंवा हिंदी लोकांची बेसुमार नालस्ती करून, कोणीकडून तरी आपल्या दुष्कीर्तीचा उपशम अथवा प्रतिक्रिया करावी. ही स्वतंत्र राष्ट्रांची गोष्ट झाली. जुलमी राजांचीं चरित्रें पाहिलीं तरी ते लोक-

मताला मान देण्याचा निदान बहाणा तरी करितात हें दिसून येईल. आणि हाच राजाकडून प्रजेला करभार ! मनांतून जुलूम करण्याची, म्हणजे आपली इच्छाशक्ति प्रभावी करण्याची बुद्धि असली तरी अगदीं उघडपणें बेगुमानपणें लोकमताचा धिक्कार करणारा राजा मूर्खच समजला पाहिजे आणि त्याचें फळ त्यानें भोगलेलेंहि आढळेल. मग लोकनियुक्त कायदेमंडळांतून किंवा पार्लमेंटांतून जबाबदार प्रधानमंडळें नेमूनच जेथें त्यांच्या हातून राज्यकारभाराचें काम घेतलें जातें, तेथें हीं प्रधानमंडळें उठल्या बसल्या लोकमताला नमस्कार करितात, व लोकमताला मान दिल्याखेरीज आपण पाण्याचा घोटहि घेत नाहीं असें दाखवितात, यांत आश्चर्य तें कसलें ? पण खरी लोकमताची सत्ता प्रभावी व्हावयाची तर लोकांकडून पदोपदीं लोकमत प्रगट झालें पाहिजे, तें अंमलांत येण्याचा आग्रह त्यांनीं धरला पाहिजे, व लोकमत अंमलांत आणण्याची टंगळ-मंगळ अधिकाऱ्यांनीं केल्यास त्यांच्यावर हात उगारण्याची म्हणजे त्यांना पद-भ्रष्ट करण्याची, त्यांची उलथापालथ करण्याची, कसोशी त्यांनीं केली पाहिजे. हें न घडेल तर त्या लोकमताची किंमत कुलटेच्या कपाळावरील कुंकवाइतकीच ठरेल. कुंकू लोकमताच्या नांवानें लावावें व लोकांची तात्त्विक सत्ता कबूल करावी, पण आपल्या मनाला मानेल तसा कारभार किंवा स्वैराचार प्रत्यक्ष करावा, असेंच घडेल व ‘ लोकशाही ’ हें निवळ पोकळ नांव होईल.

(१६६) महायुद्धानंतरचा चमत्कार

महायुद्धापासून लोकमताच्या सत्तेचें नांव विशेष पुढें आलें. इंग्लंडांत १६८८ पासून, फ्रान्समध्यें १७८० पासून, व युरोपांतील इतर देशांमध्यें १८४८ पासून लोकसमाजाकडून राजकीय हक्कांची मागणी सक्रिय सुरू झाली. पण चळवळ करून स्वतः लोकांना आपल्याकरितां लोकसत्तेच्या कार्याला जें उज्ज्वल स्वरूप आणतां आलें नाहीं तें १९१५ पासून, म्हणजे महायुद्ध ऐन रंगांत आल्यापासून आलें. याचें कारण स्वतः राज्यकर्त्यांनींच त्याला उचलून हातीं धरलें हें होय. लोक करीत होते तोंपर्यंत जी चळवळ स्वार्थी भासली व त्यामुळें जिला थोडा कमीपणा आला, तीच राजे प्रधान अध्यक्ष अशा—म्हणजे प्रत्यक्ष सत्ता गाजविणाऱ्या-अधिकाऱ्यांच्या हातून होऊं लागतांच तिला परोपकाराचें स्वरूप व त्यामुळें मोठेपणा आला. वास्तविक महायुद्धाचें खरें कारण इंग्लंड व जर्मनी यांची आर्थिक चढाओढ व चुरस ! पण युद्ध सुरू

झाल्यावर सर्विया व बेलजम् या राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याच्या पायमल्लीचें निमित्त करून दोस्तराष्ट्रें "लोकसत्तेवर संकट !" "लोकसत्तेची लाज राखा !" "लोकसत्तेच्या संरक्षणाकरितां हातीं हत्यार घ्या !" असा आक्रोश करूं लागलीं, आणि हा आक्रोश अटलांटिक महासागर ओलांडून पलीकडे गेल्यामुळें भोळा प्रेसिडेंट विल्सन या आक्रोशांत सामिल झाला. पूर्वींहि उत्तर अमेरिका व दक्षिण अमेरिका यांचें युद्ध झालें त्यांत, वास्तविक एका बाजूला गुलामांच्या पद्धतीपासून होणारा आर्थिक फायदा वांचविणें, व दुसऱ्या बाजूला अमेरिकेच्या राज्यघटनेचें कायदेशीर तत्त्व संभाळणें, असले हेतु होते. तथापि प्रेसिडेंट अब्राहिम लिंकन यानें 'लोकसत्तेला' धोका आल्याचा बहाणा केला, पण दरोड्याची दंगल सुरू झाली म्हणजे आंतील चोरच तींत मिसळून 'चोर चोर' म्हणून ओरडूं लागतात किंवा आगीचा भडका होऊन लोक ती विझवावयाला लागले म्हणजे स्वतः आग लावणारे लोकच कांचा मारून घागरी उचलून इतरांबरोबर हौदाकडे धावूं लागतात, असा अनुभव केव्हां केव्हां येतो त्यांतलाच वरील प्रकार होय.

(१६७) पण तात्पर्य उघड आहे

युद्धानंतर तहाचे वेळीं जर्मनीला कायमचा लगाम व पायबंद घालण्याचें कारस्थान सुरू झालें तेव्हां कपटपटु लॉईड जॉर्ज यानें व त्याचीच री ओढून प्रे. विल्सन यानें एक नवा सिद्धान्त उत्पन्न केला. तो असा, "लोकसत्तेचा संचार अबाधित होण्याइतके जगाचे मार्ग सुरक्षित ठेविले पाहिजेत !" हे मार्ग सुरक्षित ठेवावयाचे म्हणजे त्यांतून कायसर विल्यमसारख्या वाटमाऱ्या दरोडेखोरांचें कायमचें उच्चाटन करावयाचें ! ठीक आहे. जर्मन कायसर याला पकडून ठेवा किंवा फांशी द्या; कांहीं हरकत नाहीं. तो तरी असा काय चांगला होता कीं त्याची ऐट त्याच्या शत्रूंनीं चालूं द्यावी ? पण त्याच्या उच्चाटनानें तरी जगांतले मार्ग लोकमताच्या सुखसंचाराला हवे तितके सुरक्षित झाले काय असा प्रश्न उत्पन्न होतो आणि कित्येकांच्या मतें लॉईड जॉर्ज किंवा मुसोलिनी इत्यादि मनोमनस्वी सत्तालोलुप प्रधान हे कायसर विल्यमइतकेच लोकमताचे शत्रु असून त्यांनीं आपापल्या परीनें लोकसत्तेला खिंडींत गांठून तिचा खून करण्याला कमी केलेलें नाहीं. तात्पर्य, केवळ लोकमताचें, लोकसत्तेचें नांव घेऊन ओरडत उठलें म्हणजे मनुष्य खरा लोकमतवादी, लोकसत्तावादी ठरतो असें नाहीं. तर युगधर्माप्रमाणें "लोकसत्ताक राज्यपद्धति" हें एक नवें ध्येय लोकांच्या तोंडी

खेळूं लागलें आहे इतकाच त्याचा अर्थ. खरी लोकसत्ता, खरें लोकमत म्हणजे काय,याचाच अर्थ जेथें निश्चित नाहीं तेथें लोकसत्ताक राज्यपद्धतींची कल्पनाहि अनिश्चित असावी यांत काय आश्चर्य ! कारण ध्येय स्पष्ट निश्चित असलें तरी तें साधण्याचीं साधनें बरोबर नक्की हाताला सांपडणें ही गोष्ट परम कठीण होऊन बसते. लोकसत्तेच्या साधनांचेंहि असेंच झालें आहे. ही गोष्ट पटण्याला इतकेंच सांगितलें म्हणजे पुरें कीं, ज्या राष्ट्रांतून लोकसत्ताक राज्यपद्धति असल्याचें बाहेर लोक समजतात त्यांतलेच जाणते लोक या गोष्टीचा ठांसून इनकार करणारे आढळतात. यावरून काय समजावें ! आणि हे लोकहि लोकसत्ताविरोधी किंवा विद्वेषी नव्हत, तर त्या सत्तेचा ध्येयरूपानें आत्यंतिक स्वरूपांत पुरस्कार करणारे. ते विद्वेषी असतील तर सहजच गैरसमज करून घेतील. पण पुरस्कारकर्ते गैरसमज कां करतील ! अर्थात् त्यांच्या नैराश्ययुक्त उद्गारांना महत्त्व दिलेंच पाहिजे. ते निराश होतात म्हणूनच लोकसत्ता ही एक केवळ माया आहे असें त्यांना केव्हां केव्हां म्हणावें लागतें !

भाग ७ वा

राज्यसंस्था व स्वातंत्र्य

(१६८) स्वातंत्र्यवादाचा पूर्वपक्ष

(१) अराजकता विराजकता या स्थिति वाईट. (२) राज्यसंस्था ही चांगली व समाजसुस्थिर्ताकरितां अवश्य. (३) राज्यसंस्था म्हटली कीं पूर्ण व अंतिम सत्ता ही त्या संस्थेंत कोणाच्या तरी हातीं असून सर्व प्रजाजनांनीं ती मानलीच पाहिजे. (४) नाहीं तर राजदंड सोसण्यास तयार झालें पाहिजे. अशा क्रमानें राज्यसंस्थेचें महत्त्व वाढवून ठेवलें म्हणजे मग प्रश्न उत्पन्न होतो तो असा कीं, राज्यसत्तेविषयीं हें सांगितलें तें सर्व ठीक आहे, पण मग प्रजेची वाट काय ? प्रजासमाजाला व व्यक्तीला स्वातंत्र्य म्हणून कांहींच नाहीं व नसावें कीं काय ? आणि तसें झालें म्हणजे मग मनुष्यानें जगावें तरी कशाला ? बिचारी अराजकता तरी बरी ! कारण तिच्या अमलांत मनुष्याच्या अंगांत बळ असेल तर ज्याचा त्याला आपला हात उगवून तरी घेतां येतो. पण राज्यसंस्थेच्या अमलांत तेंहि कांहीं करतां येत नाहीं. कारण तुमची ही राज्यसत्ता अशा व्यक्तिकर्तृक पराक्रमाला, तो जुलूम म्हणून, आड येणार ! पण राजसत्ताधारी व्यक्तीला

किंवा संस्थेला हवा तो जुलूम किंवा अन्याय करण्याला व प्रजाजनांची स्वतंत्रता हिरावून घेण्याला पूर्ण मोकळीक ! कारण तुमच्या राज्यसंस्थेचें तत्त्वच हें कीं, प्रजाजनांपैकीं प्रत्येकावर मुख्य राज्याधिकारी व्यक्तीची किंवा उपसंस्थेची सत्ता चालली पाहिजे! तर मग राज्यसंस्थेचें ध्येय व स्वातंत्र्याच्या कल्पनेनें वेडावलेल्या कवींचें ध्येय यांत कायमचा दुस्तर विरोधच आहे कीं काय ?

(१६९) एकांतवासांत स्वातंत्र्य सुलभ

भावनात्मक ध्येयवादी कवि आणि थंड डोक्यानें विचार करणारे राज्यशास्त्रज्ञ यांच्या सिद्धान्तामध्यें जो हा दुस्तर विरोध म्हणून दिसतो तो तितकासा खरा नाहीं. वास्तविक ज्याला स्वातंत्र्य आवडत नाहीं किंवा गुलामगिरी आवडते असा मनुष्यच काय, पण इतर कोणताहि प्राणी नाहीं व असणें शक्य नाहीं. पण एका काळचा अनुभव दुसऱ्या बदललेल्या काळाला लावून तेंच ध्येय असें मानल्यानें हा विरोधाभास उत्पन्न होत आहे. अति प्राचीन काळचें व्यक्तिस्वातंत्र्याचें ध्येय आधुनिक काळांत कल्पनारम्य वाटलें तरी व्यवहार्य ठरत नाहीं. प्राचीनकाळीं जगांत वस्ती थोडी, पाऊलवाटेशिवाय रहदारीचा मार्ग नाहीं, चहूंकडे अरण्यें माजलेलीं, वस्तीला, शिकारीला, शेतकीला, जमीन हवी तितकी ऐसपैस, अशा परिस्थितींत मनुष्यप्राणी वाटेल तसा स्वेच्छाचारी वागत असे. त्याला संगतीची इच्छाच झाली तर त्यानें होऊन उठून दुसऱ्या माणसाकडे जावें. एका दृष्टीनें हा एकांतवास कितीं तरी रमणीय होय. आणि त्याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, हल्लींच्या काळींहि त्या जुन्या एकांतवाससुखाचा अनुभव निदान मधून मधून केव्हां केव्हां मिळाला तर त्यावर मनुष्य उडी घालतो. श्रीमान् व हौशी लोक शहरांत मोठमोठ्या वाड्यांतून राहत असले तरी खेडेगांवीं बागांत, शेतांत, नदीकडेला, वनश्री, मोकळी हवा, निर्मळ वाहतें पाणी यांच्या लोभानें ते लहान झोंपड्या मांगर बांधून ठेवतात, आणि सवड सांपडतांच तेथें जाऊन चार दिवस राहून येतात. पण ही चार दिवसांची गोष्ट झाली. नेहमींचें काय ?

(१७०) पण संगत केली स्वतंत्रता गेली

पण या एकांत निर्जन निवासापेक्षां दुसरें कांहीं त्याला अधिक प्रिय नाहीं असें म्हणावें तर, तो शहरांत येऊन कां राहूं लागला ? अपवाद म्हणून एकांतवास त्याला मधून मधून प्रिय असला तरी, नेहमीं नियमतः तो शहरच्या गर्दीत कां राहण्याचें पसंत करतो ? याचें उत्तर हेंच कीं, मनुष्य हा खरोखर मनानें

कायमचा एकांतवासप्रिय नाहीं. तो जुटीनें जमावानें राहणारा म्हणूनच अगदीं प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. मनुष्यगुणांच्या स्वाभाविक परिणतीला, त्याच्या सांसारिक गरजा भागण्याला, शत्रूपासून त्याचें संरक्षण होण्याला, सहानुभावी समानधर्म अशा कळपांतच राहणें त्याला श्रेयस्कर असतें. म्हणून तें त्याला आवडतेंहि. कळप हा शब्द माणसांना लावला म्हणून कांहीं बिघडत नाहीं, कारण सर्व प्रकारच्या प्राथमिक प्रवृत्तींत मनुष्य हा पशुपक्ष्यांसारखाच आहे. आहार, निद्रा, भय–निवारण इत्यादि गोष्टी एकांतवासांत जितक्या सफळ होण्याचा संभव, त्यापेक्षां त्या सुसंघटित अशा कळपांतच खरोखर अधिक शक्य आहेत. आणि एकाच्याऐवजीं जेथें दहा जमले तेथें दहांचीं मनें, दहांच्या आकांक्षा, या सगळ्या सारख्याच असल्यानें, त्या सफळ करून देण्याच्या कामीं त्या दहांपैकीं प्रत्येकाला इतरांशीं सहकारिताच नव्हे तर स्वार्थत्यागहि करावा लागतो हें कवि नीट लक्षांत घेत नाहींत.

(१७१) कवींचे क्रियावान बंधु--‘ अराजक ’ !

कवींचे दुसरे बंधु अराजकतावादी हे कवींहून अधिक कठीण. कारण कवि स्वातंत्र्यगीत नुसता गात बसेल. पण गाऊन गप्प बसेल. पण अराजक क्रांतिकारक हा हातांत जंबिया, पिस्तूल किंवा बाँब घेऊनच उठावयाचा. त्याला मुळीं कसलेंच राज्यनियंत्रण नको. अन्यायाचा, जुलमाचा, स्वातंत्र्यनाशाचा खरा प्रतिनिधी म्हणून त्यानें आपल्या मनानें एखादी व्यक्ति हेरून रोखूनहि ठेवलेली असते. आणि त्याचा घात केला म्हणजे याला वाटतें कीं आपण कृतकृत्य झालों ! त्याला हें माहीत नसतें कीं कोणतीहि एक व्यक्ति मनुष्यवर्गावर जुलूम करण्याला व स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याला समर्थ नसते. अशा प्रकारच्या अनेक व्यक्ती असतात. त्यांचा संघ किंवा संस्था असते. त्यांच्या हातीं सत्ता व सत्तानुकूल साधनें असतात. अशा लोकांची परंपरा अखंड असल्यासारखी असते, यामुळें एक जुलमी दुष्ट आपण मारला तर त्याची जागा घेण्याला दुसरा कोणी पुढें येण्याला असतोच. हें सर्व तो क्रांतिकारक जाणतो. परंतु निदान एका व्यक्तीच्या हातीं आहे तें तरी तिनें करावें, नुसतें मनांत पिचत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? असें म्हणून तो उडी घेतो. अशा रीतीनें हा धाडसी सुधारक निःस्वार्थी म्हणून पूज्य वंदनीयहि वाटतो. पण पुष्कळ वेळां अराजकता निर्माण करावयाची म्हणजे

काय कसें करावयाचें तें कसें टिकवावयाचें व स्वातंत्र्य पद्रांत पाडून घ्यावयाचें, याचें तत्त्वज्ञान कांहींच त्याचे जवळ असत नाहीं. शेंडेनक्षत्र उगवलें, अपशकून करून गेलें, बाकी नित्यक्रम चालू आहे तो आहेच, म्हणून वाईट वाटतें.

(१७२) स्वातंत्र्याची देवघेव

पण कविलोक जर स्वातंत्र्यालाच सर्वांत श्रेष्ठ असा 'अर्थ' समजतात, तर त्या अर्थाचाहि थोडाबहुत त्याग करण्याला प्रत्येक मनुष्यानें तयार व्हावयाला नको काय? दहांतल्या प्रत्येकानें आपली स्वतंत्रता थोडीथोडी स्वेच्छेनें आंखडती घेतली, व त्यामुळें उरल्या सर्व स्वतंत्रतेचा उपभोग जर त्या सर्वांना निश्चित व निर्भय मिळत असला, तर तो स्वार्थत्याग म्हणण्यापेक्षां तें स्वार्थ-साधनच कां म्हणूं नये ! चार लांकडांची चौकट करावयाची असली तर, सांधे-जोड होण्याकरितां त्यांतल्या प्रत्येक लांकडानें आपलें टोंक थोडेसें तासून घेण्याला, व आपल्या टोंकांत खांच घेऊन तींत दुसऱ्या लांकडाच्या टोंकाला जागा करून देण्याला, तयार झालें पाहिजे. चारहि लांकडें आपल्यां-तला एक तुकडाहि गमावण्याला तयार नसतील तर सांधेजोड होणार नाहीं व चौकट बनणार नाहीं. तात्पर्य, इतर वस्तूंच्या अदलाबदलीप्रमाणेंच आपल्या स्वतंत्रतेचा कांहीं अंश दुसऱ्याला देणें व दुसऱ्याचा घेणें हा निव्वळ अदलाबद-लीचाच एक प्रकार व उघड सौदा होतो. तेव्हां वास्तविक तो शुद्ध स्वार्थ-त्याग तरी कसा म्हणावा ! दहा माणसें एकत्र येऊन सर्वस्वीं आपल्या मनाप्रमाणें स्वतंत्र वागूं द्या बरें ! म्हणजे मग पहा काय चमत्कार होतील ते ! पण त्या दहांना उपजत बुद्धीनेंच हें कळतें कीं जगांत दिल्याघेतल्याशिवाय कांहीं नाहीं. आणि स्वातंत्र्याची देवघेवहि त्यांतलीच होय.

(१७३) कर्मबद्ध जीवात्म्याची अनुकंपनीय स्थिति

मनुष्य हा स्वातंत्र्यप्रेमी स्वातंत्र्यवादी असें आपण म्हणतों. पण निग्रह व नियंत्रण यांचा उपयोग जगांत किती आहे ही गोष्ट त्याची त्याला घरच्या घरींच काय पण प्रत्यक्ष स्वतःच्या व्यक्तिचरित्रांतहि दिसून येण्यासारखीच आहे. मात्र याचा प्रथम थोडासा वेदांत पद्धतीनें विचार करूं. परब्रह्म हेंच काय तें सर्वस्वीं स्वतंत्र खरें. पण जीवात्मा हा स्वतंत्र आहे काय ? मुळींच नाहीं. बिचाऱ्याचा उपाधींशीं झगडा सुरू नाहीं असा क्षण तरी जातो

काय ? एका देहाचें पतन झाल्यावर दुसऱ्या देहाचा स्वीकार करीपर्यंत त्याचा कितीसा काळ जात असेल हें माहीत नाहीं ! पण दुसरा देह न घेण्याचें स्वातंत्र्य त्याला असूनहि; तो त्या स्वातंत्र्याचा उपयोग करीत नाहीं असें म्हणावयाचें ? कीं मुळांत त्याला तें स्वातंत्र्यच नाहीं ? पण दुसरा देह घेणें, ही गोष्ट ऐच्छिक असली किंवा अनिच्छेनें घडत असली, तरी ती घडते खरी. म्हणजे एकदां कर्माचें लचांड मागें लागल्यामुळें त्यांतून त्याची मुक्तताच सहसा होत नसावी असें वाटतें. पिंजऱ्यांत ठेवलेल्या पांढऱ्या उंदरासारखी त्याची स्थिति होते. उत्क्रांतीचा उद्योग म्हणून तो पिंजऱ्यांत ठेवलेल्या रहाटावर चढतो, व सायकलस्वाराप्रमाणें पाय मारूं लागतो, तों एक दांडा पायाखालून जाऊन दुसरा दांडा तेथें येतो. पण उंदीर उद्योग करूनहि जागच्या जागेवरच! मुक्तीचा प्रयत्न म्हणून आपणाकडून तो करीत असतां क्षणोक्षणीं तें मायाचक्र त्याला दमवीत असतें व फसवीत असतें.

(१७४) पण कर्माचा मूळधनी ज्याचा तोच ना ?

जीवात्मा अविनाशी व उपाधि ही विनाशी हें खरें. पण जी उपाधि बदलून बदलून कां होईना पण त्याला चिकटून राहते, त्याची पाठ सोडीत नाहीं, ती विनाशी म्हणून तरी काय उपयोग ? तिच्या ताब्यांतून सुटून अमृतत्व किंवा मोक्ष मिळवावा आणि स्वातंत्र्यसिद्धीचा झेंडा उभारावा व मिरवावा ही त्याची इच्छा खरी. पण कर्माच्या कायद्यानें बद्ध झाल्यामुळें बिचाऱ्याचें कांहीं चालत नाहीं. नेहमीं झगडा सुरू. उपाधि उत्पन्न करणाऱ्या ईश्वराविरुद्ध त्याची नित्य तक्रार व अध्यात्मिक राजद्रोहात्मक चळवळ सुरू आहे. स्वतंत्र मानल्या जाणाऱ्या जीवात्म्याकडून "ईश्वरा, कशाला फिरून जन्माला घातलेंस" ही रडकथा रोज सुरूच आहे! "आत्म्याच्या अंगावर पडलेलें नामरूपादि माया-सृष्टीचें घोंगडें कोठें विरळ असेल तर कोठें दाट असेल, त्यांतून बाहेरचा उजेड दिसत असेल किंवा नसेल, पण तें सर्वच्या सर्व अंगावरून निघाल्याशिवाय त्याचा कोंडलेला आत्मा बाहेर पडून मोकळी हवा खाऊं शकत नाहीं, व तोंपर्यंत घामाघूम करणारा उबारा कमी होत नाहीं." मुळांत आयता तो थंड ब्रह्मात्म-स्वरूप निर्गुण होता तो काय वाईट होता? कशाला त्यानें सगुण होण्याची इच्छा केली ? कशाला तो लीलाप्रिय झाला ? कशाला त्यानें सूक्ष्म देह (लिंगदेह),

स्थूल देह, मन, बुद्धि, प्राण इत्यादिकांच्या व्यवस्थाबंधनाचा स्वीकार करून कर्मचक्राच्या रहाटावर पहिलें पाऊल ठेवलें ?

(१७५) सिद्धांतिक महत्प्रश्नाची मांडणी

अव्यक्ताला व्यक्त व निर्गुणाला सगुण करण्याचें (ऐच्छिक) आद्यकर्म घडल्यामुळेंच मायासृष्टीचें चक्र सुरू होतें. त्यानंतर क्रिया व प्रतिक्रिया रूपानें मायासृष्टि व कर्म यांचा आघात व परिणाम एकमेकांवर होऊं लागतो. आणि आत्मा जो या भानगडींत एकदां गुरफटून जातो तो मग त्या बंधनांतून बाहेर पडलाच तर महत्प्रयासानें बाहेर पडतो ! अंतरात्म्याचें स्वरूप हें अर्थातच बदलत नाहीं. पण कर्माप्रमाणें एक प्रकारचें नामरूप बदलून दुसऱ्या प्रकारचें हीन किंवा उच्च नामरूप त्या ठिकाणीं येतें. द्रव्य तेंच; पण आकार, घाट, रंग, घटना वेगळी, नांव वेगळें, गुण वेगळे. आधिभौतिक शास्त्रांतहि, शक्ति अविनाशी आहे—ती फक्त आपलें नामरूप व क्रियाप्रकार बदलते—असाच सिद्धांत आहे. "या नामरूपांना आधारभूत झालेली जी शक्ति तिलाच समष्टिरूपानें ब्रह्म व व्यष्टिरूपानें जीवात्मा" असें म्हणतात. कर्माप्रमाणें इतर आनुषंगिक गोष्टी व फलस्वरूपी गोष्टी बऱ्या वाईट झाल्यास त्याचा दोष कर्मालाच आहे. त्यांत परमेश्वराचा दोष नाहीं. पण दोष कोणाचाहि असला तरी जीवात्म्याची वाट काय ? त्याला स्वातंत्र्य मिळवावयाची, प्रस्थापित करावयाची कांहीं आशा आहे काय ? कीं त्यानें कर्मांचा व नामरूपात्मक प्रकृतीचा दास होऊन, जुन्या जन्मांतलें कर्म व या जन्मांतलीं नाठाळ इंद्रियें नेतील तिकडे गेलें पाहिजे ?

(१७६) या प्रश्नाला वेदांत शास्त्राचें उत्तर

याला वेदान्तशास्त्राचें उत्तर आशा उत्पन्न करण्यासारखेंच आहे. तें शास्त्र जीवाला म्हणतें:—"बाबा, तूंच कर्मानें उपाधीचें चक्र उत्पन्न केलें आहेस हें खरें. पण तुझ्या मनांत मोक्ष मिळविण्याची खरी इच्छा झाली म्हणजे तुझ्या इंद्रियांना मोक्षानुकूल कर्में करण्याची प्रवृत्ति होईल. वाफ भांड्यांत नुसती कोंडली तर ती स्फोट करीत नाहीं. पण ती तापविली गेली म्हणजे स्फोट करिते. अशा रीतीनें जें नैमित्तिक आगतुंक प्रेरकत्व आत्म्याला येतें तें कर्माच्या कायद्यापासून भिन्न व स्वतंत्र असतें. ती प्रेरणा प्रकृतिसृष्टींतील नाहीं, तर ब्रह्मसृष्टींतली आहे. हा झगडा सुरू झाला आणि मोक्ष

मिळविण्याची इच्छा टिकून असली म्हणजे, आत्माच मनुष्याला मोक्षानुकूलकर्मे हुडकून काढण्याला, पसंत करण्याला शिकवितो व मग त्याचा त्यापुढील व्यवहार मोक्षाच्या दिशेनें होतो. या गोष्टीला अनुलक्षूनच गीतेंत "उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः" असें म्हटलें आहे. असो, कर्मविपाकानें येणारें पारतंत्र्य व आत्मस्वातंत्र्य या दोन सिद्धांतांचा समन्वय वेदांतशास्त्रज्ञांनीं केला आहे त्याहून, राज्यशास्त्रांतील व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व राज्यसत्तेचा समन्वय करणें हें कांहीं अधिक कठीण नाहीं.

(१७७) 'स्वातंत्र्य' शब्दाच्या अर्थाचीच खरी अडचण

राज्यसंस्थेंतहि व्यक्तीला स्वातंत्र्य असतेंच. पण होतें काय कीं, राजकीय बाबतींत 'स्वातंत्र्य' या शब्दाचा अर्थ निश्चित नसतो. विशेषतः कवि वगैरे भावनाप्रधान लेखक स्वातंत्र्याचीं कवनें करितात. आणि तितकेच भावनाप्रधान, पण कविता न करितां न येणारे, लोक तीं कवनें गातात. यांत अशा कांहीं एक प्रकारच्या स्वातंत्र्याची कल्पना असते कीं व्यवहारांत ती कधींच अनुभवाला येणार नाहीं. प्लेटोप्रमाणें कोणी कवि, स्वातंत्र्याची विधायक रचना केलेली एखादी गोष्ट किंवा नाटक किंवा काल्पनिक इतिहास किंवा प्रबंध लिहील तर त्याला कळेल तरी कीं, त्याचें स्वातंत्र्य ही काय वस्तु आहे ! व ती राज्यसंस्थेंत सोळा आणे कां मिळणार नाहीं ? पण स्वातंत्र्याचीं स्तोत्रें पुष्कळ वेळां बिनबुडाचीं बिनहाडाचीं असतात. त्यांत कोणत्या तरी जुन्या किंवा नव्या फाजील जुलमी अन्यायी व्यक्तीचें किंवा संस्थेचें चित्र डोळ्यापुढें ठेवून, त्यावर प्रतिक्रियारूप विध्वंसात्मक टीकाच केलेली असते. पण ती टीका नित्याच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराला मार्गदर्शक होऊं शकत नाहीं. कित्येक वेळां जुलूम तर नाहींच, पण नुसतें साधें बंधन हेंच कवीचें पित्त खवळवितें ! उदाहरणार्थ, एकाद्या मालकानें आपला पोपट सोन्याच्या पिंजऱ्यांत ठेवला, त्याला ताज्या पेरू डाळिंबाशिवाय दुसरें खाणेंच ठेवलें नाहीं, हिरव्या रेशमाचे पडदे रात्रीं त्याच्या पिंजऱ्यावर सोडले व पुण्यप्रद रामनामाचा पाठ पढविला, तरी कवि म्हणणार "अधःपात ! हाय हाय ! कोण ही स्वातंत्र्यहानि !"

(१७८) व्यक्तिनिष्ठ हक्कांच्या मर्यादा

राज्यसंस्था झाली तरी तिच्यांतील प्रजाजनांना व्यक्तिशः शक्य तितकें आचारस्वातंत्र्य असावें हें कोणीहि कबूल करील. पण 'शक्य तितकें' म्हणजे

किती हाच मुख्य प्रश्न व तो फारच अवघड आहे. शक्य याचा अर्थ "स्वतः व्यक्ति हवें म्हणेल तितकें" असा सूचित करितां येणार नाहीं. त्याला दुसरें कांहीं तरी गमक असलें पाहिजे. आणि तें हेंच कीं, "त्या व्यक्तीप्रमाणेंच इतर प्रजाव्यक्तींचें स्वातंत्र्य संभाळून उरेल तें." "नारूचा स्वातंत्र्यावर जितका हक्क तितकाच धारूचाहि कां नाहीं!" त्याचा तो हक्क कोणीं काढून घेतला? हे हक्क कोणीं आधीं बोलला कोणी आधीं पुढें येऊन मागूं लागला, म्हणून ते त्याला द्यावयाचे असें म्हणतां येणार नाहीं. "आधीं बोलेल तो तीन खाईल व मागाहून बोलेल तो दोन खाईल" अशी पांच लाडवांची वांटणी एका गोष्टींतल्या पैजेमध्यें ठरली होती तसें का येथें कांहीं आहे? म्हणजे आधीं मागेल त्याला तीन हक्क किंवा तिप्पट हक्क व मागाहून मागेल त्याला दोन किंवा दुप्पट हक्क असें कांहीं राज्यसंस्था प्रजेला म्हणूं शकत नाहीं. सार्वजनिक हक्काच्या, सार्वजनिक उपभोगाच्या गोष्टी मर्यादित असतील तेथें आधीं कोण? व कुणाला काय व किती? हें तद्विषयक कांहीं नियम करून त्याप्रमाणें सरकार सांगूं किंवा देऊं शकेल. पण कांहीं हक्क जन्मसिद्ध व अगदीं प्राथमिक असतात, तेथें आधीं व मागाहून याला अर्थच राहात नाहीं. करारानें हक्क ठरतील तर आगेंमागें जास्त कमी हें होऊं शकेल.

(१७९) उलट सुलट उदाहरणें

याचें एकेक उदाहरण घेऊं. जी. आय. पी. रेलवे आतां सरकारच्या मालकीची झालेली आहे. ती कांहीं नियमाप्रमाणें रात्रींच्या प्रवासाकरितां डब्यांतून जागा राखून ठेवते. म्हणून, जेथें एकच जागा शिल्लक उरली असेल तेथें, 'अ' नें आधीं अर्ज केल्यास त्याला ती मिळावी, 'ब' नें मागाहून अर्ज केल्यास ती त्याला मिळूं नये असें म्हणण्या भांडण्याचा हक्क 'अ' ला कायदेशीरपणें उत्पन्न होईल. सरकारी मैदानांतील खुल्या जागेवर कोणी आधीं जाऊन उभा राहिला असेल तर ती जागा त्या वेळेपुरती त्याची झाली, दुसऱ्या कोणाला तेथें येऊन "ती मला पाहिजे, तूं निघून जा" असें म्हणतां येणार नाहीं. किंवा समजा, एका डोंगरांत सोन्याच्या खाणी निघण्यासारख्या आहेत म्हणून कोणी एकानें, सरकार मागेल ती फी भरून, प्रथम परवाना काढला व मनापली म्हणजे कुलहक्काची सनद घेतली, तर ती काढून सरकाराला दुसऱ्या कोणाला देतां येणार नाहीं. पण एखाद्या बुडणाऱ्या गलबतावर आधीं मला

जगूं द्या असें म्हणून 'अ' नें जर 'ब' ला उचलून समुद्रांत फेंकून दिलें तर तो खुनी आरोपी ठरेल, व समुद्रांत बुडण्याऐवजीं फांशी जाऊन मरेल.

(१८०) मूलभूत हक्कांची उपलक्षणात्मक यादी

हक्कांमध्येंहि दोन प्रकार आहेत हें वर सांगितलेंच. पैकीं मनुष्याचे कांहीं कांहीं हक्क जन्मसिद्ध असतात. ते देऊन दिले जात नाहींत व काढून घेऊं म्हटल्यानें काढून घेतले जात नाहींत. उदाहरणार्थ, (१) जगण्याचा हक्क. (२) आत्मपोषणार्थ उद्योग करण्याचा हक्क. (३) स्वधर्मांप्रमाणें आचरण्याचा हक्क. (४) मातृभाषा बोलण्याचा हक्क. (५) पसंत पडतील ते सामाजिक आचार स्वीकारण्याचा हक्क. (६) पसंत पडेल त्या माणसाशीं संगति ठेवण्याचा म्हणजे खासगी किंवा जाहीर सभांत भाग घेण्याचा हक्क. (७) मतप्रतिपादनाचा हक्क. (८) वडिलार्जित स्वार्जित वित्त मत्ता उपभोगण्याचा हक्क. (९) आत्मसंरक्षणाचा हक्क. (१०) मुलांवरील पालकत्वाचा हक्क इत्यादि.

(१८१) मूलभूत हक्कांनाहि मर्यादा पडूं शकतात

वरील हक्क जन्मसिद्ध सनातन खरे. पण ते हक्कहि अमर्यादित असूं शकत नाहींत. ही गोष्ट या सर्व हक्कांच्या विधानांचा अगदीं शब्दशः अर्थ करूं लागलों तर उघड होईल. पण त्याचीं उदाहरणेंच देऊंः—

(१) **जगण्याचा हक्क**—खून केल्याबद्दल ज्याला फांशीची शिक्षा झाली आहे त्यानें हा हक्क मूलभूत म्हणून सांगून काय उपयोग ? फांशीची शिक्षा डोक्यावर घेऊन तो तुरुंगांतून पळून गेला तरी त्याला पकडून आणून आधीं फटके मारतील व मग फांशींहि देतील. कारण जेव्हां त्यानें खून केला तेव्हां आपणाप्रमाणें दुसऱ्यालाहि जगण्याचा हक्क आहे हें त्यानें लक्षांत ठेवलें काय ?

(२) **आत्मपोषणार्थ उद्योग करण्याचा हक्क**—शब्दशः घेतल्यास या हक्कांत चोरी करणें, दरोडे घालणें, या गोष्टीहि येऊं शकतील; पण ते गुन्हे आहेत व राजा त्याला या मार्गांनीं आत्मपोषण करण्याला अर्थातच प्रतिबंध करील. येथेंहि हा 'हक्कदार' (?) ज्याची चोरी करूं म्हणणार त्याला आपल्या वित्ताची मालाची चोरी होऊं नये, मालकी संभाळण्याला सरकारनें मदत करावी असें म्हणण्याचा हक्क आहेच कीं नाहीं ? चोरीची संवयच आहे व एरवीं तलफ भागत नाहीं असें असेल तर त्यानें आपल्याच एका खिशांतला पदार्थ चोरून दुसऱ्या खिशांत घालण्याचा खेळ करावा ! बरें या चोरानें चोरी करून माल

घरीं आणून ठेवला, आणि दुसरा कोणी चोर येऊन तोच नेऊं म्हणूं लागला तर मग कसें ? चोरी न उमगल्यास पचनीं पडलेल्या मालासंबंधानें स्वतः हा चोरच उद्यां नागरिकाचा प्रजाजनाचा जन्मसिद्ध हक्क सांगून पोलिसाची मदत मागेल कीं नाहीं ! व ती सरकारला द्यावीच लागेल कीं नाहीं ?

(३) **स्वधर्माप्रमाणें आचरण्याचा हक्क**—घरीं बसून दार लावून वाटेल त्यानें वाटेल तो धर्माचार पाळावा. पण मुसलमानाला चौकांत हिंदुसमक्ष गाय मारण्याला, किंवा हिंदूला मशिदीपुढें वाद्य वाजविण्याचा नवा प्रघात पाडण्याला, सरकार हरकत करूं शकतें हें प्रसिद्ध आहे व तें योग्यहि आहे. तसेंच घरीं, दारें लावून घेऊनच कां होईना पण, जर कोणी शाक्तपंथी मनुष्यवध करूं म्हणेल तरी त्या " धार्मिक बलिदाना " च्या आचाराला प्रतिबंध होणारच ! आपखुषीनें धर्मांतर करण्याचा हक्क प्रजेला आहे. पण धर्मांतर जुलूमजबरदस्तीनें करविणें हा गुन्हा होईल. येथेंहि हक्क म्हणून आरंभिलेल्या एकाच्या कृत्याशीं दुसऱ्याच्या प्रतियोगी हक्काचा संबंध येतो. म्हणून हक्कांच्या या झगड्यांत सरकारनें हात घातला व प्रतिबंध केला तर, ती व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्काविरुद्ध गोष्ट घडली असें होत नाहीं. आपला धर्म दुसऱ्याला पटविण्याच्या हक्कासारखाच, तो न पटवून घेण्याचाहि हक्क, स्वयंभू आहे.

(४) **मातृभाषा बोलण्याचा हक्क**—या हक्काला प्रतिबंध सहसा होत नाहींच. क्वचित् प्रसंग येईल तर तो असा कीं, कायदेकौन्सिलच्या सभेंत उत्तम फर्डे इंग्रजी बोलणारा म्हणून माहीत असलेला मनुष्य मुद्दाम बाष्कळपणा करावा, कौन्सिलची थट्टा उपहास करावा, या बुद्धीनें मातृभाषेंतूनच बोलण्याचा हक्क सांगेल तर अध्यक्ष त्याला तसें करण्याला परवानगी कदाचित् न देईल. अर्थात् नियमाप्रमाणेंच तें करितां येईल तर ! याहि ठिकाणीं दुसऱ्याच्या हक्काचा संबंध येतो. कारण कायदेकौंसिलचें काम राज्याचें व राष्ट्राचें आहे. त्यांत एक सभासद काय बोलतो हें समजून घेण्याचा हक्क इतर सभासदांना आहे. फारच झालें तर " देशभाषेंतून बोलण्याची परवानगी नाहीं तर मी बोलतच नाहीं" असें वाटेल तर सभासदानें म्हणावें. त्याच्यावर भाषण करण्याचा जुलूम अध्याक्षालाहि करितां येणार नाहीं. उलटपक्षीं सभासदाला जर खरोखरच मातृभाषेशिवाय दुसरी भाषाच येत नसली तर मात्र त्याला स्वभाषेंतून बोलूंच द्यावें लागेल. या ठिकाणीं हक्कांची उलट-

सुलट मर्यादा कशी पडते हें पाहण्यासारखें आहे. आजच्या वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलांतून कांहीं भाषणें मराठींत व उर्दूत होतात तशींच तीं तामील भाषें-तूनहि होऊं शकतील.

(५) **पसंत पडतील ते सामाजिक आचार स्वीकारण्याचा हक्क**—सामान्यतः हा सरकारी प्रतिबंधाचा विषय होऊं शकत नाहीं. स्त्रियांनीं पुरुषांचा किंवा पुरुषांनीं स्त्रियांचा पोशाख अशीहि अदलाबदल केली तरी चालेल. पण "मीं कोणताच पोशाख न करितां केवळ नैसर्गिक स्थितींत सार्वजनिक जागेंत हिंडे फिरेन" असा हक्क कोणी सांगूं लागेल तर तो मानला जाणार नाहीं. कारण "डोळ्यांनीं असभ्यपणाचे आचार पहाण्यास आम्हांला भाग पडूं नये, अथवा आमच्या सदभिरुचीला योग्य संरक्षण मिळावें" असें म्हणण्याचा हक्क प्रत्ये-काला आहे. लंडनमध्यें उन्हाळ्याच्या दिवसांत वयांत आलेलीं [कायदेशीर सज्ञान] अविवाहित स्त्रीपुरुषांचीं जोडपीं हाईडपार्कसारख्या मैदानांत किंवा सार्वजनिक बागांत मनसोक्त कामुकक्रीडा करितात. यांत कदाचित् ते आपण फक्त लग्नविधीविरुद्ध सामाजिक बंड करतों असें म्हणतील, व खरोखर त्यांच्या स्वैराचारानें कोणत्याहि विवाहसंस्थेच्या कायद्याचा भंग होत नाहीं. तथापि पोलीस अशा लोकांना हुडकून काढून पकडून त्यांच्यावर खटले करितात, व त्यांना न्यायकोर्टांत शिक्षा होतात, याचें कारण "मनाची नाहीं तरी जनाची तरी लाज हवी" हें सूत्र होय. कांहीं गोष्टी दिसल्यानें डोळ्यांना मनाला दुःख होतें तें होऊं नये हा दुसऱ्याचा हक्क येथें स्वैरवर्तनाच्या हक्काच्या आड येतो.

(६) **पसंत पडेल त्या माणसाशीं संगति ठेवण्याचा हक्क**—हा हक्क दिवसेंदिवस अधिकाधिक मान्य होत चालला आहे. लोक आर्थिक व्यवहाराकरितां किंवा सार्वजनिक हित साधण्याकरितां कंपन्या असोसिएशन वगैरे करितात, व त्या रजिस्टर करण्याकरितां कायदे व नियमहि असतात. अर्थात् एका व्यक्तीचे जे मालमत्तेसंबंधाचे वगैरे हक्क ते, (अनेक व्यक्तींची संघटना ही देखील एक व्यक्तीच आहे अशा समजुतीनें,) जुटीनें व्यवहार करण्याकरितां मनुष्याला मागतां येतात. कायदाहि ते देतो. तथापि येथेंहि मर्यादा आहेच. कारण चोरीचा माल विकत घेण्याकरितां; व त्याचा नफा वांटून देण्याकरितां, जर कोणी कंपनी

काढली किंवा जुगारीच्या खेळाची कंपनी काढली, तर कायदा त्याला हरकत घेईल. कारण अशा कंपन्यांचा व्यवहार इतर लोकांच्या हिताला बाधक असतो. अशा कंपन्या रजिस्टर होऊं शकत नाहींत. जाहिर सभांतून जमून सहकारितेनें ठराव करून मतप्रदर्शित करण्याचा हक्क न्याय्य आहे. सरकारच्या व प्रजेच्या लढ्यांत विशेष प्रकारच्या सभा समित्या होऊं नयेत असें नैमित्तिक हुकूम सरकार केव्हां केव्हां करितें. पण त्यांना चांगलें वाईट म्हणणें याविषयीं सर्वसामान्य नियम घालतां येत नाहींत. तें प्रत्येक प्रसंगीं गुणावगुणावरूनच म्हटलें पाहिजे.

(७) **मतप्रतिपादनाचा हक्क**--हा हक्क अर्थात् न्याय्य व जन्मसिद्ध असाच आहे. या हक्काची व्याप्ति जुन्या काळापेक्षां हल्लींच्या नव्या काळांत दिवसेंदिवस वाढत आहे. कायदेकौन्सिलें व पार्लमेंट यांचा तर सामान्यतः असा नियमच असतो कीं, त्यांत सभासद जें काय बोलेल त्याबद्दल त्याच्यावर खटला होऊं नये. पण तेथेंहि उगीच एकाद्या व्यक्तीची निंदा कोणी सभासद करूं लागेल तर अध्यक्ष त्याला थांबवूं शकेल. तीच गोष्ट असभ्य अपमानास्पद अशा शिव्यांची. परंतु एरवीं भाषण कितीहि कडक व प्रत्यक्ष राजद्रोही असलें तरी त्याकरितां त्याच्यावर खटला होऊं शकत नाहीं. "धैर्य असेल तर हेच शब्द कौंसिलच्या, पार्लमेंटच्या बाहेर पडून मग बोला पाहूं कीं" असें म्हणून प्रतिपक्षी त्याला घोड्यावर घालोत किंवा नामर्द म्हणून फजीत करोत. पण कायदेमंडळांत तो बोलला हा तरी गुन्हा होत नाहीं. कौंसिलाबाहेरहि, पार्लमेंटबाहेरहि, "राज्यघटना बदलावी, इतकेंच काय, पण राजा नसावा, त्याचा राजमुगुट विकून वितळून त्याचे पैसे करावे व प्रजेच्या हितासाठीं ते खर्च करावे" असे कोणी म्हटलें, तरी तें निवळ मतप्रतिपादन या सदराखालीं पडेल व त्यावर खटला होणार नाहीं. पण प्रत्यक्ष सक्रिय बंडखोरी ही मात्र सरकार अर्थातच चालूं देणार नाहीं. येथें या व्यक्तीच्या हक्काला इतरांच्या हक्काचा विरोध आला म्हणून प्रतिबंध. हीच मर्यादा.

(८) **मालकीची मालमिळकत उपभोगण्याचा हक्क**—हा अगदीं प्राथमिक स्वरूपाचा हक्क असल्यामुळें त्याला बंधनें फार थोडीं असतात, तथापि या हक्काच्या उपभोगाकरितां आपल्या मिळकतींतून सरकारला कायदेशीर कर द्यावे लागतात, कायदेशीर खासगी कर्जफेड करावी लागते, मृत्यूमुळें

डोईबदल झाल्यास, (एकाकडून दुसऱ्याला वारसाहक्कानें मृत्युपत्रानें मिळकत जात असली तरी) सरकाराला म्हणून त्याचा कांही अंश डेथड्यूटीच्या कोर्टफीच्या रूपानें द्यावा लागतो, तसेंच आपली मिळकत वापरावयाची तर ती दुसऱ्याच्या हक्काला, कायदेशीर सुखोपभोगाला, बाध न येईल अशाच रीतीनें वापरली पाहिजे. आपल्या घरचें सांडपाणी दुसऱ्याच्या घरांत शिरणार नाहीं, आपल्या घरच्या बांधकामाचे दगड दुसऱ्याच्या अंगावर पडणार नाहींत, अशीच व्यवस्था ठेवली पाहिजे. आपलें कुत्रें चावरें असेल तर त्याला मुसकें घातलें पाहिजे. आपलें मूल मारकें असेल तर तें आवरलें संभाळलें पाहिजे. दुसऱ्याचा परंपरागत उजेड हवा बंद होईल अशा रीतीनें आपलें घर बांधतां नये किंवा झाड वाढूं देतां नये. आणि अशा कामीं दुसरा मालक आपल्या जागेवर करितां येतील ते प्रतिकाराचे प्रकार करील त्यांना हरकत घेतां नये. तात्पर्य, या सर्व बाबतींत आपले व दुसऱ्याचे हक्क हे चक्राच्या दात्यांप्रमाणें तीक्ष्ण असतात. तेव्हां त्यांचे हे दाते एकांत एक बरोबर बसतील, एकमेकांवर आपटणार नाहींत, असाच मिळकतीचा उपभोग घेतला पाहिजे.

(९) **आत्मसंरक्षणाचा हक्क**—हाहि जन्मसिद्ध व नैसर्गिक असाच हक्क किंबहुना सर्वांत अधिक महत्त्वाचा हक्क आहे. म्हणून त्याची व्याप्ति विस्तृत व मर्यादा थोड्या असा प्रकार आहे. दिवाणी कायद्याच्या दृष्टीनें तर कांहीं मर्यादाच नाहीं असें म्हणतां येईल. पण फौजदारी कायद्याच्या दृष्टीनें कांहीं मर्यादा आहेत त्याहि संकुचित नाहींत. प्रत्येक देशाच्या पीनल कोडांत गुन्ह्यांच्या अपवादाच्या सदरांत या मर्यादा स्पष्ट सांगितलेल्या असतात.

(१०) **स्वतःच्या मुलांवरील पालकत्वाचा हक्क**—मुलाचे अज्ञानदशेंत पालनपोषण करण्याची जबाबदारी ज्याप्रमाणें कायद्यानें आईबापांवर टाकलेली आहे. त्याचप्रमाणें त्यांचा संभाळ करण्याच्या कामांत इतरांनीं हात न घालावा असेंहि म्हणण्याचा त्याचा हक्क उघडच प्राप्त होतो. पालनपोषणाची जबाबदारी एकावर, व त्यांना ताब्यांत ठेवण्याचा हक्क दुसऱ्याचा, हें विसंगत होय. आईबापांपैकीं पालन करण्याचा पहिला हक्क बापाचा. त्यानंतर आईचा. पण विशेष कारणाकरितां न्यायकोर्टें सरकारतर्फे या दोघांचाहि हक्क काढून घेऊन तो एखाद्या सरकारी अधिकाऱ्याकडे देतात, किंवा खासगी गृहस्थ किंवा दूरचा नातलग यांजकडेहि देतात. अल्पवयी मुलांना फूस लावून अनीति-

मार्गाला लावण्याचा धंदा करणारे कांहीं दुष्ट लोक असतात, व दुर्दैवाची गोष्ट कीं हा धंदा करणारे आईबाप व आप्तहि अनेक खटल्यांतून उघडकीस येतात. या ठिकाणीं सरकारचा अभिनिवेश सात्त्विक असून तो असा कीं अज्ञान मुलें हीं प्रथमतः आईबापांचीं मुलें खरीं, परंतु त्यानंतर तीं राष्ट्राचीं मुलें होत. म्हणून आईबाप त्यांचा सांभाळ करूं न शकतील तर तो करण्यास सरकारनें सरसावून आपल्या सत्तेनें आईबापांनाहि योग्य तो प्रतिबंध केला पाहिजे.

(१८२) स्वतंत्रता ही सापेक्ष आहे पण ती आहे !

तात्पर्य, हक्क व स्वातंत्र्य हीं सापेक्ष आहेत. म्हणून कोणत्या स्थितींत कोणत्या दर्जाचें स्वातंत्र्य मागावें याचा विचार सुटला म्हणजे मग अनवस्थाच प्राप्त होणार. निर्जन अरण्यांतल्या तळ्यांत नग्नस्नान करणें व लंडनच्या रस्त्यांत नग्नपणें हिंडणें हीं दोनहि सारखींच ठरतील काय ? वास्तविक दोनहि क्रिया एकाच स्वरूपाच्या होत. पण ज्या स्वातंत्र्याची अपेक्षा पहिल्या उदाहरणांत योग्य ठरेल ती दुसऱ्यांत कधींहि योग्य ठरणार नाहीं. मनुष्य हा कळपांत, संघांत, समाजांत राहाण्याची इच्छा करूं लागला तेव्हांपासूनच त्यानें आपलें स्वातंत्र्य आपल्याच हातानें गमावण्यास सुरवात केली असें म्हणावें लागतें. तात्त्विक दृष्ट्या राज्यांतली सर्वश्रेष्ठ अंतिम सत्ता ही राजाच्या हातीं आहे हें खरें असलें तरी, त्याबरोबर हेंहि खरेंच आहे कीं त्या सत्तेमुळें प्रजाजनांतील व्यक्ति-स्वातंत्र्य सर्वस्वीं नष्ट होत नाहीं. वरिष्ठ राज्यसत्तेचें कार्य व उद्देश हे सामुदायिकच असणार. प्रजेंतलि व्यक्तीकडे राज्यसत्ता ही व्यक्तिदृष्ट्या पाहत नाहीं तर शक्य तितक्या सामुदायिक रीतीनें पाहते. आणि असें केल्यानें जो कोणचा फायदा होतो तो व्यक्तीकरितां कधींच नसतो तर सर्वच प्रजासमाजा-करितां, निदान कांहीं वर्गाकरितां, तरी असतो. आणि वर्ग म्हटला तरी तो लहानसा समाजच. राज्यसत्ता व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा मेळ ईश्वरी नियति व जीवात्म्याचें कर्मस्वातंत्र्य यांच्याप्रमाणें बसूं शकतो हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण हें भारी तोलाचें अध्यात्मिक उदाहरण सोडून अगदीं क्षुद्र स्वरूपाचें असें व्यवहारांतलेंच उदाहरण घेतलें तरी तीच गोष्ट सिद्ध होते. आपण घरच्या पाळीव जनावरांना दाव्यानें किंवा कासऱ्यानें बांधून ठेवतों. त्यामुळें त्याला पळून लांब जातां येत नाहीं हें खरें. पण दावें हें थोडें मोठें, त्याहून मोठें, आणखी त्यांहून मोठें अशी कल्पना केली असतां जनावराला त्याच्या कामा-

पुरती, म्हणजे जखडून न राहतां खाऊन पिऊन निजून शेवटीं पाय मोकळे करण्यापर्यंत, स्वतंत्रता मिळतेच कीं नाहीं ? राज्यसंस्थेतल्या प्रजाजनाला तर याहिंपेक्षां किती तरी अधिक स्वातंत्र्य असतें !

(१८३) दुतर्फी स्वातंत्र्याची टक्कर होणार नाहीं काय ?

आपणाला जसें स्वातंत्र्य हवेसें वाटतें तसें तें इतरांनाहि हवें असतें हें अगदीं सामान्यबुद्धीच्या माणसालाहि कळतें. हें न कळतें तर, मनुष्य घराबाहेर पडला असतां वाटेवर जातां येतां त्याच्या इतर माणसांशीं टकरीच टकरी घडत सुटतील. पण वाटेनें जातां येतां समोरासमोर कोणी दोघे आले असतां त्यांतला प्रत्येकजण दुसऱ्याला बगल देऊन जात असतो. आणि हें त्याला आत्मौपम्यबुद्धीनेंच कळतें, त्याकरितां कायदा लागत नाहीं. रस्त्यानें गाड्या मोटारी यांनीं डाव्या हातानें जावें असें म्हटलें म्हणजे त्या हुकमानें रस्त्याच्या दोनहि बाजूंच्या रहदारीची आपोआप व्यवस्था होते. कारण रस्त्याची डावी बाजू ही एका दृष्टीनें उजवी आणि जी उजवी तीच दुसऱ्या दृष्टीनें डावी होऊं शकते. रस्त्यावर जाण्यायेण्याचा नियम दर्शविण्याकरितां "डाव्या बाजूनें जा" अशी पाटी असते ती कदाचित् पायीं चालणाऱ्या मनुष्य व्यक्तींना उद्देशून लिहित नसतील. पण जो हिताचा मार्ग जनावरांनीं ओढण्याच्या गाड्यांना तोच स्वतःच्या पायांनीं चालणाऱ्या माणसांनाहि कां लागू होऊं नये ! कदाचित् गाड्यामोटारींच्या टकरीइतक्या माणसांच्या टकरी घातक होत नसतील. पण पुष्कळ वेळां असें वाटतें कीं हा उत्कृष्ट नियम मनुष्यैहि पाळतील तर आहे याच्या निम्यानेंहि रस्त्यावरील गर्दी त्रासदायक होणार नाहीं. रस्त्यानें जाण्यायेण्याचा नियम हेंच एकंदर व्यवहारांतल्या स्वातंत्र्यनियमनाचें उपलक्षण समजावें म्हणजे झालें. अगदीं पहिला पाय पडला त्या बिंदूपासून त्याच दिशेनें अगदीं सरळ रेषेनें मनुष्य जाऊं म्हणेल, व समोरून येणाऱ्या कोणालाही बगल म्हणून देणारच नाहीं असें म्हणेल, तर रस्त्यांतच काय पण ज्याच्या त्याच्या घरांतहि टकरी होऊं लागतील ! पण हें जर घडूं नये, तर मनुष्यानें आपल्या गतीच्या दिशेला व गतीच्या वेगाला प्रसंगानुसार दुसऱ्याकरितां म्हणून कांहीं थोडी मर्यादा घालण्याला तयार झालें पाहिजे. आपल्या कल्पनेंत जोंपर्यंत एकच व्यक्ति असेल तोंपर्यंत तिला अशी मर्यादा घालण्याची कल्पना अर्थातच येणार नाहीं, पण

एकीच्या जागीं दोन किंवा अनेक व्यक्ति आल्या कीं या मर्यादेला प्रारंभ झाला, व व्यक्तिस्वातंत्र्याची सापेक्षता सिद्ध झाली. आणि हें जाणून मनुष्य हा स्वतःच जर बगल देण्यास तयार होतो तर राज्यसत्ता झाली तरी जें नियमन घालते तें सर्वांनीं सर्वांना अशीच बगल द्यावी म्हणूनच असत नाहीं काय! राजसत्ता ही नियमन करिते नियंत्रण घालते तें कोणा एकट्या व्यक्तीच्या दुस्वासानें नव्हे, तर त्यानें सामुदायिक कल्याण होणारें असतें म्हणूनच. तुरुंग व वेडयाचीं इस्पितळें यासारख्या प्रतिबंधाच्या जागा दुसऱ्या कोणत्या! परंतु त्यांचा हेतु काय असतो!

(१८४) राज्यसंस्थेचें कार्यक्षेत्र व स्वातंत्र्य-नियमन

राज्यसंस्थेकडून होणाऱ्या नियंत्रणाचा व त्याच्या कार्यक्षेत्राचा कार्यव्याप्तीचा अवश्य संबंध असतो, व यासंबंधाचें त्रैराशिक समच असतें. अर्थात् राज्यसंस्थेच्या वाढीबरोबर सरकारच्या कर्तव्याच्या कल्पनाहि वाढू लागल्या. त्या कल्पनांच्या वाढीचा परिणाम **व्यक्तिस्वातंत्र्य** कमी होऊन सरकारी सत्तेचें क्षेत्र वाढण्यांत होतो. मात्र वाढलेल्या सत्तेनें सरकार जें कांहीं करतें तें प्रजेच्या म्हणजे नागरिकांच्या हितबुद्धीनेंच करतें, अहितबुद्धीनें करीत नाहीं, ही गोष्ट बहुतेक सर्व लोक कबूल करतात, आणि अशी कबुली देत असतांच जे सूक्ष्म भेद तत्त्वाचे म्हणून निघतात त्यावरच राज्यांतील राजकीय पक्षांची रचना होते. ते पक्ष स्वतःला वर्चस्व मिळविण्याचा प्रयत्न करीत राहतात. पण हा प्रयत्न होत असतां, कोणत्याहि वेळीं जें कायदेमंडळ अधिकारारूढ असतें तें स्वतंत्र मतदारांनींच निवडून दिलेलें असतें. व त्या कायदेमंडळांतूनच प्रधानमंडळ नेमण्यांत आलेलें असतें. यामुळें त्यांतील कोणताहि पक्ष व कोणतेंहि मत प्रभावी झालें व त्याप्रमाणें राज्यकारभार चालला तरी, ती गोष्ट एकंदरीनें लोकमताच्या संमतीनें होत असते हें कोणालाहि नाकबूल करतां नाहीं. सरकारचें काम प्रजेंतील व्यक्तिमात्राला आपलें स्वातंत्र्य राखून तें अनुभविण्याला जे अडथळे येतील ते दूर करावयाचे इतकेंच. समजूत अशी कीं, प्रत्येक मनुष्याला आपलें हिताहित कळत असतें व त्या दृष्टीनें जो तो आपली बुद्धि चालवून आपल्या हातून होईल तितका स्वहित साधण्याचा प्रयत्न करीत असतो. जी एकाची गोष्ट तीच सर्वांची. पण त्यांतच अशी गोम निघते कीं ज्यांत एकाचें हित त्यांत दुसऱ्याचें अहित व ज्यांत एकाचें अहित त्यांत दुसऱ्याचें हित

असा विरोध व्यवहारांत उत्पन्न होऊं शकतो, व अशा प्रसंगीं न्यायान्याय पाहून एकाचा हक्क संरक्षण करण्याकरितां दुसऱ्याच्या अतिक्रमणाचें निवारण करणें हें सरकारचें कर्तव्य ठरतें. याचा अर्थ असा नव्हे कीं अशा प्रकारच्या पोलिस बंदोबस्ताहून सरकारचें दुसरें कर्तव्यच नाहीं. कारण न्यायदान व पोलिस बंदोबस्त एवढ्यावरच कोणत्याहि राज्यकारभाराची समाप्ति झालेली क्वचित्‌च आढळेल.

(१८५) आत्मघातालाहि प्रतिबंध

एकापासून दुसऱ्याचें संरक्षण करावें, कोणालाहि कपटानें किंवा जुलूमजबरदस्तीनें स्वार्थ साधून दुसऱ्याचें नुकसान करूं देऊं नये, हें तर सरकारचें कर्तव्य ठरतेंच. परंतु यापलीकडे जाऊन एकाविरुद्ध दुसऱ्याला मदत करण्याशिवाय त्या दोघांनाहि उपयुक्त व हितकर अशा कांहीं गोष्टी सरकारला आपल्या सत्तेनें करितां येण्यासारख्या असतात, व त्या सरकारनें करूं नये असें म्हटलें तर सहजच वेडेपणा होईल. एकापासून दुसऱ्याचें रक्षण करण्याप्रमाणें स्वतः ज्याचा तोच आत्मघातकी होऊं पाहील तर त्याचेंहि रक्षण करणें हेंहि सरकारच्या कक्षेंत येईल. अर्थात् खुनाप्रमाणें आत्महत्येलाहि सरकार प्रतिबंध करील; व येथें दुसऱ्या कोणाचा प्रतिकार करण्याचा प्रश्न नसून ज्याचा तोच आत्मघातकी होऊं पाहातो, म्हणून त्याचें त्या बाबतींत व्यक्तिस्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचा हक्क सरकारला प्राप्त होतो ही गोष्ट कोणीहि नाकबूल करणार नाहीं. तसेंच सरकारनें पब्लिक वर्क्स खातें काढून रस्ते केले, बांधले किंवा पोस्ट ऑफिस, तार ऑफिस काढून लोकांचीं पत्रें पोंचविण्याची किंवा तांतडीनें बातम्या पोंचविण्याची व्यवस्था केली, किंवा इस्पितळें काढलीं, किंवा बाजार बसविले, बांधले, आगगाडीचे रस्ते बांधले किंवा निराश्रित लोकांना काम मिळावें म्हणून उपयुक्त कारखाने काढले, तर यांत व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संरक्षणाचा प्रश्न येत नसून सामुदायिक हित साधण्याचा प्रश्न येतो. कोणीहि व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी सरकारच्या या कारभाराला नांवें ठेवणार नाहीं. अर्थात् या कामापुरता जसा सरकारच्या कर्तव्याचा विस्तार झाला तसाच तो आणखी वाढवून त्यांत अशाच इतर गोष्टी समाविष्ट करतां येतात. व्यक्तिस्वातंत्र्य हें सामुदायिक हितसाधनाला विरोधी ठरवूं शकत नाहीं. ज्याचें हित त्याला कळतें, आपल्या बुद्धीप्रमाणें आपलें हित साधण्याला प्रत्येकाला मोकळीक असावी, त्याच्या अंगच्या पात्रतेप्रमाणें त्याला यश किंवा अपयश लाभेल, हें म्हणणें खरें असलें

तरी जी गोष्ट एक मनुष्य दुसऱ्याकरितां सहसा करीत नाहीं व जी सामुदायिक हिताची गोष्ट करण्याला कोणाहि एकाला सामर्थ्य असूं शकत नाहीं, तीच गोष्ट सर्वांच्याकडून थोडथोडा द्रव्यांश घेऊन कोणा सरकारानें स्वतः पुढें येऊन सर्वांकरितां केली तर तिला काय हरकत ? कारण असें केल्यानें व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट न होतां, बुद्धिविकासाला व कर्तृत्वाला वाटेल तितकी विविधता व वाव राहून सामुदायिक हिताच्या गोष्टी करितां येतील. अमेरिकेंत जेथें अगदीं नव्या वसाहती वसल्यामुळें सर्वच गोष्टी हव्या तितक्या व हव्या तशा करण्याला, दुसऱ्याला उपसर्ग लागल्याशिवाय पुष्कळ वाव होता तेथें, सरकारचें कार्यक्षेत्र अगदीं संकुचित असावें हा सिद्धान्त प्रथम पटला. पण तेथेंच पुढें तो तसा टिकला नाहीं. व्यक्तीचेंच काय पण स्वतंत्र संस्थानांचेंहि स्वातंत्र्य मर्यादित असूं शकतें, व ही मर्यादा घालणारी अशी कांहीं तरी उच्च भावना व वरिष्ठ शक्ति असूं शकते ही गोष्ट पुढें उत्तर अमेरिकेनें दक्षिण अमेरिकेशीं युद्ध करून सिद्ध केली. आणि हल्लीं तर अमेरिकन सरकार हें व्यक्तिस्वातंत्र्यापेक्षां समुदाय-स्वातंत्र्य श्रेष्ठ या तत्त्वाच्या जोरावरच राज्य करीत आहे.

(१८६) जुन्या तत्त्ववेत्त्यांचें मत मागें पडलें

फ्रान्समध्यें एवढी मोठी राज्यक्रांति होऊन प्रजासत्ताक राज्य स्थापित झालें तरी राजाच्या ऐवजीं लोकसभा व तिचें मंत्रिमंडळ एवढाच फरक झाला. ही क्रांति करणारांनीं व्यक्तिस्वातंत्र्यापेक्षां समता व विश्वबंधुत्व यांवरच अधिक जोर दिला. इंग्लंडांत जॉन स्टुअर्ट मिलसारख्या तत्त्ववेत्त्यांनीं, ते स्वातंत्र्यवादाचे पुरस्कर्ते असूनहि, असें म्हटलें आहे कीं, "केवळ व्यक्तिसंरक्षण हेंच काय तें सरकारचें मुख्य कर्तव्य किंवा एकटें एक कर्तव्य होऊं शकत नाहीं. जें कोणा एकाचेंच नव्हे तें सर्व सरकारचेंच कर्तव्य होय. इतकेंच काय पण पुढें पुढें सरकारच्या कर्तव्याची सीमा वाढून व्यक्तिस्वातंत्र्याला उघड उघड आळा घालणें हेंच सरकारचें मुख्य कर्तव्य होऊन बसतें." उदाहरणार्थ, आपल्या लहान मुलांना शिक्षण द्यावें किंवा त्यांना तशींच राहूं द्यावीं हें व्यक्तिस्वातंत्र्याचें अगदीं साधें उदाहरण म्हणून वाटेल. परंतु बहुधा लोकसत्ताक अशा प्रत्येक राष्ट्रांत सक्तीच्या शिक्षणाचे कायदे झालेले आहेत. परदेशांतून आपल्याला हवा तो माल आणविण्याची स्वतंत्रता प्रत्येकाला सामान्यतः असते व असावी हें ठीकच आहे. पण पिण्याची दारू, हत्यारें, परदेशांत खरेदी केलेले गुलाम वगैरे आपल्या

देशांत आम्ही येऊं देणार नाहीं असें तर सरकारला म्हणतां येतेंच. शिवाय आंत येऊं देण्यासारख्या मालावरहि जकाती बसवून मालांच्या किंमती कमी-जास्त होऊं देण्याचा अधिकारहि हल्लीं कोठलेंहि सरकार बजावित असतें. इंग्लंडमध्यें कांहीं विशेष स्थानिक परिस्थितीमुळें खुल्या व्यापाराचें साम्राज्य सुमारें एक शतक चाललें. परंतु आतां तेंच इंग्लंड संरक्षित व्यापाराचें पुरस्कर्तें बनलें आहे. व्याज किती घ्यावें ही गोष्ट सावकार व कूळ यांच्या दरम्यान करारानें ठरावी हें ठीक आहे. परंतु अमुक एका दरापलीकडे सावकारनें व्याज घेऊं नये असे कायदे करणाऱ्या सरकाराला जुलमी न म्हणतां नीतिमानच म्हणतात. मुंबईत रेंट अॅक्ट झाला तो भाडेकऱ्यांवर जुलूम न व्हावा म्हणून केला म्हणून तो न्यायच मानला गेला. तसेंच फॅक्टरी अॅक्ट होऊन कारखानदारांनीं मजुरांपासून किती तास काम घ्यावें, त्यांना सुट्टी केव्हां द्यावी, त्यांना कमींतकमी किती वेतन मिळावें, कारखान्यांत आरोग्याच्या सोई कशा असाव्या, या गोष्टी कारखानदारांच्या-संबंधानें जुलमाच्या दिसल्या तरी खरोखर त्या दुर्बळावरील जुलूम वांचविणाऱ्याच होत. कांहीं आधुनिक तत्त्वज्ञानी म्हणतात कीं आतां समाजांतील परस्पर-संबंधाची अतिशय गुंतागुंत झाली आहे, आणि याकरितां अगदीं साधा व मूलभूत दिसणारा जो स्वातंत्र्याचा एक हक्क, म्हणजे मतस्वातंत्र्याचा, त्यालाहि आळा घालणें प्राप्त होत आहे. युद्धाच्या वेळीं राष्ट्राच्या हिताकरितां म्हणून मुद्रणस्वातंत्र्याला आळा घालण्यांत येतोच कीं नाहीं? पण मग शांततेच्या काळांतहि रशियासारख्या देशांतील सरकारानें आपले अर्थोत्पादनादि कार्य-क्रम अमलांत आणण्याकरितां जर मुद्रणस्वातंत्र्याला आळा घातला तर त्याला कोणीं नांवें कां ठेवावीं? कारण युद्धाचा हेतु राष्ट्राचा मुलूख अखंड अभंग रहावा व राष्ट्राची इभ्रत रहावी असा असतो. पण एखाद्या स्वदेशी सरकारला जर असें वाटलें कीं, आपल्या कांहीं उपक्रमानें राष्ट्राची अर्थोत्पादक शक्ति एकदम पुष्कळ वाढविण्यासारखी आहे तर, त्या उपक्रमाविरुद्ध प्रयत्न होऊं नयेत म्हणून मुद्रणस्वातंत्र्याला आळा घातला तर त्याला तरी नांवें कां ठेवावीं? राष्ट्राचा मुलूख अखंड अबाधित ठेवणें हें एका बाजूला, आणि संघटित शक्तीनें व सक्तीनें जर देशाची संपत्तिमत्ता वाढविणें शक्य असेल तर ती वाढविणें हें दुसऱ्या बाजूला, या दोन गोष्टींची तुलना केली तर दुसरी गोष्ट पहिलीहून कमी महत्त्वाची कां मानावी? आणि पहिलीकरितां

जर मुद्रणस्वातंत्र्याला आळा घालणें योग्य ठरेल तर दुसऱ्या गोष्टीकरितांहि तें योग्य ठरावें असें समाजसत्तावाद्यांचें म्हणणें आहे !

(१८७) व्यक्ति रुष्ट पण समाज पुष्ट

येथपर्यंत व्यक्तिस्वातंत्र्याविषयीं विवेचन झालें. त्याचा मतितार्थ इतकाच कीं राज्यसंस्थेची परिणति जसजशी होत चालली आहे तसतसें व्यक्तिस्वातंत्र्य हटत चाललें आहे असा भास होतो. पण आधीं तें खरें नाहीं. आणि खरोखर जेथें तें हटलेलें आढळतें तेथें ती गोष्ट स्वतः त्या मनुष्याच्या व त्याच्या समाजाच्याहि हिताला पोषक व वर्धक अशीच असते. पण या हानीचा मोबदला त्याला अन्य रीतीनें भरपूर मिळालेला आहे. तो असा कीं लोकसमाज हा राजे लोकांच्या जुलमापासून पूर्णपणें स्वतंत्र झाला असून, त्या समाजाला मिळालेलें स्वातंत्र्य हें पर्यायानें त्या समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीचेंच स्वातंत्र्य होय. म्हणून हें स्वातंत्र्य लोकांनीं अलीकडे कोणकोणत्या बाबतींत मिळविलें याचा थोडासा विचार करूं. "लोकांना कितीही स्वातंत्र्य दिलें तरी काय ? त्यांच्या अंगीं शहाणपण, अनुभव, सत्प्रवृत्ति, स्वार्थत्यागाची तयारी व श्रम करण्याची पात्रता, आणि कांहीं अंशीं आत्म्यौपम्य भाव हे गुण नसले तर त्या सत्तेपासून खरें सुराज्य निर्माण होत नाहीं व सुख लागत नाहीं." हें खरें, तरी पण स्वातंत्र्य मिळविणें ही पहिली पायरी, व वरील गुणांनीं तिचे फायदे पदरांत पाडून घेणें ही दुसरी पायरी होय. आधीं पहिल्या पायरीवर चढावें आणि मग दुसरीवर चढतां येतें कीं नाहीं हें पहावें हा क्रम स्वाभाविकच आहे; आणि त्याप्रमाणें गेल्या कित्येक शतकांत प्रत्येक राष्ट्रांतील प्रजा आधीं होईल तितकी सत्ता व स्वातंत्र्य हीं मिळविण्याच्या उद्योगाला लागलेली आहे असें आढळतें.

(१८८) जुन्या जुलमी सत्तेवरचा पहिला विजय

या चढाईच्या धोरणांत पहिला हल्ला अनियंत्रित राजसत्तेवर झालेला आहे. लोकांचें राजाला म्हणणें हें कीं " आम्ही प्रजाजन आजवर तुमचे 'गुलाम' होतों पण यापुढें तें चालणार नाहीं." याचा अर्थ असा नव्हे कीं प्रत्येक प्रजाजनाच्या पायांत बिड्या घातलेल्या होत्या, किंवा प्रत्येकाच्या पाठीमागें हातांत चाबूक घेऊन राजा त्याला आपल्या कामावर राबवीत असे. पण ही बकासुराची पाळी केव्हां केव्हां शब्दशः कांहीं लोकांवर येत असे हें कांहीं खोटें नाहीं. वेठ बिगारीला लोक धरून त्यांना मजुरी मुळींच न देऊन, किंवा फार थोडी देऊन, राजे लोकांनीं

आपले राजवाडे, महाल, क्रीडामंदिरें, बागबागिचे बांधून तयार करून घेतले नाहींत काय ? लोकांना सक्तीनें सैन्यांत दाखल करून लढाईवर पाठविलें नाहीं काय ? राजाला खर्चाला पैसा कमी पडला म्हणजे त्यानें वाटेल त्या श्रीमंत व्यक्तीवर किंवा वर्गावर हुंड्या लिहून पैसे वसूल केले नाहींत काय ? राजे लोकांनीं लोकांच्या घरच्या बायका जबरीनें काढून नेणें वगैरेसारख्या कमालीच्या दुष्टपणाच्या व अनीतीच्या गोष्टी आपण सोडून देऊं. पण त्या सोडून दिल्या तरी राजे लोकांनीं केवळ आपला आर्थिक स्वार्थ किंवा आपली इभ्रत किंवा आपली चैन ही पुरी करण्याकरितां आपल्या इच्छेप्रमाणें लोकांवर सक्ती केली नाहीं काय ? लोकांवर जुलूम केला असें यथार्थपणें म्हणण्याला शेंकडा शंभर लोकांवर तो जुलूम झाला पाहिजे असें नाहीं. पण वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं थोड्या लोकांवर तरी ती होती. आणि सोडतींत कोणाच्या दुर्दैवाचें तिकिट निघेल हें अर्थातच निश्चित कळण्यासारखें नसल्यामुळें, प्रजाजनांपैकीं प्रत्येकाच्या मनांतून ती धास्ती वाटत रहाते. सर्वांना आपण एकाच संकटांत आहों अशी भावना जागृत राहून सर्वच आपापल्या परीनें या जुलुमाचा प्रतिकार करीत असतात. अनियंत्रित राज्यसत्ता याचाच अर्थ, "कोणावर केव्हां धाड पडेल याचा नियम नाहीं" असा करितां येतो. म्हणून लोकांचा हात चालूं लागला म्हणजे लोक राजाला म्हणूं लागतात—"हा अनियंत्रित कारभार बस झाला. लेखी स्पष्ट कायदेकानू झाले पाहिजेत; ते सर्वांना सारखे लागू असले पाहिजेत; व ते लोकांनाच काय पण तुम्हांलाहि लागू असले पाहिजेत !" कायदा केला तो फक्त प्रजाजनांपैकीं एकमेकांना लागू होण्यापुरताच केला. आणि स्वतः राजाला मात्र तो लागू नाहीं, तर तें नियंत्रण नव्हे. तो कायदा नव्हे. राजाचें राज्य चालण्याला म्हणजे अप्रत्यक्ष रीतीनें लोकांच्याच हिताकरितां, ज्या गोष्टी प्रजेपासून घेणें व मिळणें हें रास्त असेल त्या, सारासार विचारानें योग्य तितक्या लोकांकडून घ्याव्या. पण त्या कांहीं ठराविक नियमानें ! तसें झालें तरच त्यांची मागणी करणें हें जसें राजाच्या दृष्टीनें कायदेशीर ठरेल, त्याचप्रमाणें ठरल्याहून अधिक मागणी करणें हें प्रजेच्या दृष्टीनें बेकायदेशीर ठरेल. असा दुतर्फी लागू होणारा कायदा झाला म्हणजे त्यांतूनच ज्याला आपण 'हक्क' म्हणतों ते निर्माण होतात. एका रुपयाच्या दोन बाजूला जसे दोन छाप असतात, तसें या कायद्याच्या एका अंगच्या छापाला कर्तव्याचें बंधन किंवा जबाबदारी हें नांव देतां येईल, तर दुसऱ्या अंगच्या छापाला हक्क हें नांव देतां येईल.

(१८९) आधुनिक प्रजा राजाला काय म्हणते !

" राज्य चालावयाला पैसा हवा! कबूल! त्याकरितां कर मागा. देतों. पण कोणापासून किती कर केव्हां घ्यावा हें कायद्यानें आधीं निश्चित ठरवा; व त्यांतून दुतर्फी कर्तव्यें व हक्क निर्माण होऊं द्या. म्हणजे तो कर आम्ही देऊं. परदेशाशीं युद्ध जुंपलें आणि आम्हीं आपखुषीनें सैन्यांत दाखल झालोंच नाहीं व राष्ट्ररक्षणाला मदत केली नाहीं, तर सक्तीच्या लष्करी नोकरीचा कायदा करा. आणि कोण किती लोक घ्यावयाचे, त्यांना पगार किती द्यावयाचा, मेल्यावर त्यांच्या बायकापोरांना पेन्शन किती द्यावयाचें, अन्नवस्त्र, रजा, सुट्या, व सवलती कोणत्या मिळणार, याचा कायदा किंवा कानू किंवा नियम करा; आणि मग त्याप्रमाणें आम्हीं लष्करभरती न केली तर आम्हांला शिक्षा करा. कोणत्या कृत्याला गुन्हा म्हणावें हें आधीं निश्चित ठरवून पीनल कोड तयार करा; तसेंच दिवाणी मुलकी कारभार चालविण्याचे व न्यायादानाचे योग्य ते कायदे-कानू करा; म्हणजे मग आम्ही त्याप्रमाणें वागूं; व न वागल्यास शिक्षा करण्याची सत्ता तुम्हांला आहेच. आम्ही ही सत्ता अजिबात काढून घ्यावी असें म्हणत नाहीं. फक्त तिचें नियमन म्हणजे नियमांनीं नियंत्रण करूं इच्छितों. याशिवाय आणखीहि एक गोष्ट झाली पाहिजे ती अशी कीं, कायदेकानू कराल ते मुख्यतः आमच्या माहितीकरितां व वर्तनाकरितां असल्यामुळें आमचाहि त्या कामीं सल्ला घेणें योग्य ठरेल. म्हणून तोहि घेत जा. अगदींच एकतर्फी तुमच्या एकट्याच्या मर्जीस येईल तसा कायदा केलात तर तो कायदाच होऊं शकत नाहीं. कारण आमची त्याला संमति नाहीं. तुमच्या एकट्याच्याच इच्छेनें कायदा केला काय, न केला काय, सारखाच. आज कराल उद्यां काढून टाकाल. आज कराल उद्यां बदलाल. पण आमचा सल्ला घ्यावा, संमति घ्यावी असें ठरल्यास वरील गोष्टी उठल्या बसल्या तुम्हांला करतां येणार नाहींत. तुम्हांला तें करतांना अडचण पडेल.तात्पर्य, तुमच्या स्वैरकारभाराला अडचण हीच आमच्या स्वातंत्र्याची सनद, आमच्या हक्कांची जामिनकी. "

(१९०) कायद्याचें नियंत्रण म्हणजे स्वातंत्र्य !

अशा रीतीनें गेल्या दोन तीन शतकांत अनेक राज्यांतील प्रजाजनांनीं जागें होऊन राज्यसत्तेवर जो पहिला हल्ला केला व पहिलें ठाणें काबीज केलें तें राजाच्या बेकायदा बेलगामी वर्तनाचें;व असें करतांना त्यांनीं ज्या तीन मागण्या

केल्या व पदरांत पाडून घेतल्या त्या अशा. (१) राजाचें वर्तन व प्रजेची वागणूक हीं (ज्याचे शब्द व ज्याचा अर्थ निश्चित आहे व ज्याला कालाच्या दृष्टीनें कायमपणा आहे अशा) कायद्यानें नियंत्रित झालीं पाहिजेत. (२) तो कायदा प्रजाजनांतील सर्वांना व स्वतः राजालाहि बंधनकारक असला पाहिजे; आणि (३) तो कायदा करतांना कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें राजानें प्रजाजनांची संमति घेतली पाहिजे. या मागणीला इंग्रजींत Reign of Law अर्थात् "कायद्याचें राज्य" असे शब्द लावतात. म्हणजे कारकीर्द राजाची असली तरी सत्ता कायद्याची पाहिजे! आतां असे कायदे केल्यावरहि ठेवणींतले म्हणून कांहीं अधिकार राजा आपल्या खिशांत राखून ठेवीत असतो, व जरूरीप्रमाणें त्यांचा उपयोग तो करीत असतो. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांत सामान्यतः कायद्याचें राज्य सुरू असलें तरी, एखादे वेळीं गव्हर्नर जनरल हा ऑर्डिनन्स म्हणून काढतो हें प्रसिद्ध आहे; व या ठेवणींतल्या राखीव अधिकाराचेंच तें उदाहरण होय. तसेंच फ्रान्समध्यें Lettre de cachet म्हणून बेलगामी वॉरंटाचा एक प्रकार आहे; तो रिपब्लिकच्या अध्यक्षाला अजूनहि अमलांत आणतां येतो. तसेंच पूर्वी आयर्लंडांत बंडाळी सुरू होती तेव्हां Coercion Acts नांवाचे कायदे केले जात. किंवा हल्लीं हिंदुस्थानांतहि बंगाल्याकरितां दडपशाहीचे कांहीं विशेष कायदे केले आहेत; ते फक्त नांवाचे कायदे असून वस्तुतः त्यांनीं पोलिस मॅजिस्ट्रेट यांना हवी तशी दडपशाही व जुलूम करण्याचाच परवाना दिलेला असतो. वरील विषांवर विलायतेंतील Petition of Rights व हिंदुस्थानांतील 'हॅबिअस कॉर्पस ॲक्ट' असले कांहीं उतारे आहेत. अर्थात् विषाचा अंमल किती व उताऱ्याचा गुण किती हें जसें अनुभवास येईल तसें खरें. पण ठेवणींतले हे कायद्यांचे प्रकार अपवाद म्हणून वगळले तर सर्वांना सारखे लागू होणाऱ्या कायद्याचें नियंत्रण म्हणजे तें एक प्रकारें स्वातंत्र्यच होय असें म्हणतां येतें.

(१९१) करांबाबत स्वतंत्रता

पण राज्यांत नुसतें कायद्याचें वर्चस्व स्थापून भागत नाहीं. तर राज्याचा जमाखर्च म्हणजे राज्याच्या पिशवीचें तोंड हातीं ठेवण्याची सत्ताहि लोकांना राजांकडून काढून घ्यावयाची होती. आणि गेल्या चार शतकांत ती त्यांनीं काढून घेतली. १७ व्या शतकांत इंग्लंडांत राजा व प्रजा यांचें युद्ध झालें याचें कारण, पहिल्या चार्लस राजानें लोकांकडून कराच्या रूपानें वाटेल तितका

पैसा मिळविणें सुरू केलें हें होय. १८ व्या शतकांत इंग्लंडच्या राजाच्या हातून अमेरिकन वसाहत निघून गेली व स्वतंत्र झाली त्याचें कारण, तिसऱ्या जॉर्ज राजाच्या प्रधानमंडळानें अमेरिकन वसाहतवाल्यांवर सक्तीनें बसविलेला कर हा होय. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीलाहि हेंच कारण झालें. म्हणजे गरीब लोकांकडून हवा तसा कर वसूल होत असे; पण उमराववर्ग व उपाध्यायवर्ग हे स्वतःला कर देण्यापासून मुक्त समजत. हल्लीं जुन्या व नव्या राज्यांतून कर बसवावयाचा तो लोकसभेच्या संमतीनें व मंजुरीनेंच बसविला जातो आणि उमराव सभांना जरी एकंदर राज्यघटनेंत स्थान असलें तरी, कर बसविणें न बसविणें याविषयीं कायदे करण्याच्या बाबतींत या उमरावसभेची लुडबूड लोक चालूं देत नाहींत. त्यांनीं राजापासून स्वातंत्र्य मिळविलें व उमराव लोकांवर समानतेचें तत्त्व हक्कानें प्रस्थापित केलें; किंबहुना एक पायरी पुढेंच जाऊन उमराव लोकांवर कर बसविण्यांत कांहीं कमीपणा उरूं दिला नाहीं. पण ते बसविण्याची सत्ता मात्र उमराव सभा वगळून लोकसभेनें आपल्या हातीं घेतली. तसेंच, लोकसभेंत झालें तरी प्रधानमंडळ हेंच कर बसविण्याची योजना तयार करितें, व आपल्या बहुमताच्या जोरावर ती अमलांत आणूं पाहातें. पण पूर्वीं निवडणुकींत विश्वासार्ह मानलेल्याहि पक्षानें व त्यांतील मंत्रिमंडळानें तयार केलेली योजना मान्य नसल्यास लोकसभेंत प्रधानमंडळाचा पराभव होतो. आणि अशा रीतीनें लोक आपली सत्ता बजावण्याचें काम आपलेच हातीं घेतात, व एक जबाबदार प्रधानमंडळ घालवून देऊन त्याचे जागीं दुसरें प्रस्थापित करतात. अशा रीतीनें राज्याच्या पिशवीचें तोंड आपल्या हातीं ठेवण्याची स्वतंत्रता हा राजकीय स्वतंत्रतेचा एक भाग ठरतो.

(१९२) ‘ दुःखा मिळतां वांटेकरी ’

राजावर नियंत्रण घालण्याकरितां कायदा करावयाचा तो नुसत्या राजाला न लागतां सर्व प्रजाजनांनाहि सारखाच लागूं व्हावयाचा असतो आणि यांतूनच एक विरोधाभासात्मक असा सिद्धान्त, म्हणजे दिसण्यांत चमत्कारिक असा सिद्धान्त, निर्माण होतो. तो असा कीं, सामुदायिक स्वतंत्रता म्हणजेच सामुदायिक परतंत्रता होय ! पण जें सर्वांना सारखें लागूं होतें त्यामुळें परतंत्रतेचें दुःख वाटत नाहीं. कारण स्वतंत्रता व परतंत्रता ही भावना कांहींशी अन्यसापेक्ष असते. शिवाय सामुदायिक बंधन म्हणजे परतंत्रता ही तरी

सामुदायिक फायद्याकरितांच असते अशीहि लोकांना आंतून जाणीव असते. निदान परस्परसमानता दिसली म्हणजे मनुष्याचें पुष्कळसें समाधान आपोआपच होतें. कारण मग प्रश्न इतकाच उरतो कीं, सर्वांच्याच स्वतंत्रतेंत जें सामुदायिक वैगुण्य आहे तें समाजाच्या राज्याच्या फायद्याकरितांच आहे किंवा कसें आणि तें वैगुण्य किती उरूं द्यावें, किती काढून टाकावें ? याचा विचार सर्वच जण मिळून सामुदायिक दृष्टीनें करूं लागले, म्हणजे तो विचार निःस्वार्थी (व्यक्ति—स्वार्थ ज्यांत नाहीं असा) म्हणून निर्विकारपणानें व शुद्ध बुद्धीनें होतो. आणि तो केल्यानंतर मग, जर स्वतंत्रतेचें माप थोडें कमी भरलें, परतंत्रता किंचित् उरली ती राहिली, तरी चालेल असें लोकांचें लोकांनाच वाटूं लागून त्यामुळें त्यांना दुःख होत नाहीं. Social sorrow loses half its pain असें इंग्रजींत एक वाक्य आहे. त्याचें भाषांतर "दुःखा मिळतां वांटेकरी। दुःखभार हलका शिरीं ॥ " असें करितां येईल. ' स्निग्धजनसंविभक्तं दुःखं सह्यवेदनं भवति ' ! गांवांत रोगराई नाहीं ती अवचित प्रगट होऊन एकाच घराला बाधली म्हणजे तें दुःख फार वाटतें. पण प्लेग कॉलरा इन्फ्ल्युएंझा यांची सांथ गांवांत आली म्हणजे घरोघरीं तेंच असें पाहून दुःख हलकें होतें. एक मूल रडत असलें म्हणजे त्याला दुसऱ्या रडणाऱ्या मुलापुढें करावें; म्हणजे दोन्हीं मुलें रडण्याचीं थांबतात असा चमत्कार केव्हां केव्हां घडतो असें मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात.

(१९३) समानतेच्याद्वारें स्वातंत्र्यलाभ

कायद्याच्या राज्यांत मुख्य गोष्ट समानता ही आहे व तिचा पहिला अंमल राजावर झाला हें आपण पाहिलें. पण समानतेचें कार्य तेवढ्यानें संपत नाहीं. कारण समाजांतली, राज्यांतली विषमता ही एकट्या राजामध्येंच सांठविलेली नसते. तिचे इतर आधारस्तंभ पुष्कळच असतात. एखादें गांठाळ लांकूड असावें, म्हणजे ठिकठिकाणीं त्याच्या शरीरांत गांठीच गांठी असतात. आणि लांकूडफोड्याला ती एकेक गांठ घेऊन फोडावी लागते. त्याप्रमाणेंच समाजांतील अनेक वर्ग व व्यक्ति या पूर्वार्जित परंपरागत हक्काच्या जोरावर आवळून गांठाळून बसलेल्या असतात. या हक्कांना " Vested Rights " असें म्हणतात. वतनदारी हें त्याचेंच भाषांतर. आणि राजाला नियंत्रण लावून त्याला वतनदारीच्या गुहेंतून ओढून काढून चौकांत चवाठ्यावर आणण्याला समाजाला जितके श्रम पडले त्यांहून अधिक श्रम हे इतर वतनदार मोडून काढण्याला पडले आहेत. ही सामा-

जिक समता प्रस्थापित करणें हें काम देखील राजकीय सत्तेनेंच लोकांना आपल्या अभिरुचिप्रमाणें करून घेतां येतें, व तसें त्यांनीं तें आजवर करून घेतलें आहे. इंग्लंडांत लोकसत्ता प्रभावी असली तरी राजा हा अजून शिल्लक उरलेला आहे, व एक राजदरबारमंडळ म्हटलें म्हणजे त्याच्या अनुषंगानें त्यांतील अठरा सोंगेंहि आलींच. या सोंगांचें मुख्य लक्षण म्हटलें म्हणजे सामाजिक उच्चनीचपणाचा भेद्भाव. यामुळें विलायतेंत राजाच्या खालोखाल गिरानिराळ्या दर्जांचे पदवीविभूषित अमीर उमराव अजून शिल्लक आहेत. कोणी ड्यूक, कोणी मार्किस, कोणी व्हायकाउंट, कोणी लॉर्ड, कोणी बॅरन, कोणी सर इत्यादि अनेक दर्जाच्या उमरावांच्या पायऱ्यांनीं राजसिंहासन उंच होऊन बसलेलें आहे आणि त्यावर बसणारा राजा हा अर्थात् त्याहून उंच. पण अमेरिका, फ्रान्स वगैरे लोकसत्ताक राज्यांत हे सामाजिक दर्जे व त्यांतील भेदाभेद हे शिल्लक उरलेले नाहींत. लष्कर, आरमार व बजावणी इत्यादि सरकारी खात्यांतील अधिकारीवर्ग यांना अधिकारपरत्वें लहान मोठे हुद्दे देण्यांत येतात, कारण त्यांच्या कामांत अधिकारपद हाच शिस्तीचा मुख्य पाया आहे. परंतु अमेरिकेचा व फ्रान्सचा प्रेसिडेंट व रस्त्यांतून चालणारा कोणताहि इतर सामान्य प्रतीचा प्रजाजन यांचेमध्यें कोणताहि सामाजिक भेद्भाव अगर तद्दर्शक भेद्भाव नाहीं. येथेंहि समानतेच्या द्वारेंच स्वातंत्र्य प्रतीत होत आहे. सामाजिक उच्चनीच भाव काढून टाकल्यावर कोणत्याहि विशिष्ट वर्गाला राज्यांतील कोणताहि विशिष्ट फायदा उरूं देऊं नये ही गोष्ट आपोआपच पुढें येणारी आहे. म्हणून सरकारी पैशानें ज्या ज्या लोकोपयोगी कामावर खर्च होतो त्यांचा फायदा घेण्याचा हक्क सर्व वर्गांना व लोकांना सारखाच राहिला पाहिजे हें तत्त्व मान्य करावें लागतें. उदाहरणार्थ, शिक्षण घेण्याचा अधिकार सर्व वर्गांना सारखाच आहे. आणि राष्ट्रांतील यच्चयावत् मुलांना कोणताहि भेद्भाव न ठेवतां निदान प्राथमिक तरी शिक्षण दिलें पाहिजे, हा सिद्धान्त लोकसत्ताप्रधान काय पण राजसत्ताप्रधान राष्ट्रांतहि मान्य झाला आहे व अंमलांत येऊं लागला आहे.

(१९४) समानतेच्या आणखी बाबी

वंशपरंपरागत म्हणून जितके हक्क पूर्वीं होते तितके सगळे आतां जवळ जवळ नष्ट झाले आहेत. हल्लीं भेद्भावाचीं कांहीं टेंगळें समाजाच्या अंगावर दिसून येत असलीं तरी तीं नवीं आहेत. म्हणजे समान हक्काच्या पायावरच

उभें राहून, बुद्धिवान लोक, चाणाक्ष हुशार लोक, द्रव्यदृष्ट्या व्यापार धंदा करून बेसुमार पैसा मिळवितात. असे लोक हीं एक प्रकारचीं प्रस्थें बनतात, व लोकांच्या डोळ्यांत खड्यासारखीं खुपूं लागतात. शिवाय अशा लोकांना संहति, सहकारिता, संघटना यांचें रहस्य समजत असल्यामुळें ते आपले संघ किंवा सिंडिकेटस, कॉरपोरेशन्स देखील बनवितात. "एकैकमपि अनर्थाय किमुयत्र चतुष्टयं।" या न्यायानें गरिबांना होणारा श्रीमंतांचा उपद्रव अनेक परीनें वाढतो. जुन्या काळच्या राजांनीं आपली सत्ता चालवून, आपल्या आवडत्या लोकांना विशेष हक्क, मोठ्या नोकऱ्या, व्यापाराचे परवाने, किंवा सरकारी खजिन्यांतील पैसा वगैरे देऊन, मोठेपणाला चढविलें म्हणून त्यांच्याविरुद्ध लोकांना सहजच गवगवा करतां आला. पण आतां समानतेच्या जागेवर गरिबांच्या बरोबरीनें प्रथम उभे राहून, केवळ आपल्या बुद्धिबळावर, पुढें ज्यांनीं संपत्ति मिळविली त्यांच्याविरुद्ध तक्रार करण्याला काय जागा? अर्थात् हीं नवीं विषमतेचीं टेंगळें समाजाच्या अंगावर उठलेलीं नाहींशीं करावयाचीं तर, या बुद्धीच्या पैशाच्या भांडवलावरच नियंत्रण घातलें पाहिजे. आणि ही गोष्ट हल्लीं रशियासारख्या कांहीं देशांत प्रयोगावस्थेंत आहे. पण राजाची सत्ता घालवून आपल्या हातीं सत्ता आणणें हें ज्यांना पटलें व न्यायाचें वाटलें त्यांना ही पुढची पायरी एकदम मान्य होत नाहीं. म्हणून फ्रान्स अमेरिकेसारख्या लोकसत्ताक राष्ट्रांत वडिलार्जित किंवा वंशपरंपरागत विशेष हक्क जरी सर्वस्वीं नष्ट केले आहेत तरी श्रीमंत व गरीब हा भेद त्यांना अद्यापि बुडवितां आला नाहीं, किंवा बुडविण्याची इच्छाहि झाली नाहीं. अमेरिकेंत तर श्रीमंतीचीं टेंगळेंच काय पण टेंकाडेंहि समाजाच्या अंगावर उमटलेलीं असून, कांहीं लोकांनीं लोकशाही सत्तेचा उपयोग करून, कायद्याचे मोठमोठे वाफेचे नांगर लावून, हीं टेंकाडें जमीनदोस्त करण्याची खटपट सुरू केली आहे. परंतु हें युद्ध अद्यापि संपलेलें नाहीं. तसेंच रशियांतहि जुलमी राजसत्ता गेली, पण जुलमी लोकसत्ता जवळ जवळ जुलमी राजसत्तेइतकीच त्रासदायक होऊं लागली आहे, व त्याविरुद्ध आंतून प्रतिक्रियाहि सुरू आहे. पण तेथेंहि हें युद्ध अजून नुकतेंच सुरू असून, त्याचा निकाल लागण्याला बराच अवकाश आहे. आज लोकशाहीनें मिळविलें तें इतकेंच कीं, राजसत्ता व राजकर्तृक विषमता हीं नाहींशीं करून टाकलीं आहेत.

(१९५) आर्थिक व्यवहारस्वातंत्र्य

यानंतर मनुष्याच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न येतो. पूर्वी राजे लोकांनीं आपल्या स्वराज्याकरितां, किंवा आपल्या समाजांतील विशिष्ट वर्गांच्या स्वार्था-

करितां, मक्ते देण्याची पद्धति ठेवली होती व व्यापार उद्योगधंदे यांच्यामध्यें पक्षपाती कायदाहि ते करीत. आधींच ईश्वरानें बुद्धिबळ मनुष्यांना सारखें वांटून दिलेलें नाहीं. त्यांतून वरील प्रकारचे कायदे किंवा प्रघात अंमलांत राहिले तर ईश्वरनिर्मित वैषम्याच्या कारणांना मनुष्यनिर्मित वैषम्याच्या कारणांची भर पडणार आणि त्याप्रमाणें लोकसत्ता प्रभावी होऊं लागल्यावर ही आर्थिक विषमता नाहींशी करून टाकण्याचे प्रयत्न लोकांनीं चालविले. खुल्या व्यापाराचें तत्त्व जें इतकें उदयाला मध्यंतरीं आलें त्याचें कारण हेंच. हल्लीं उद्योग व व्यापारधंदे या बाबतींत बोलूनचालून पक्षपाती असे कायदे होत नाहींत. राष्ट्रांनीं खुल्या व्यापाराला कांहीं वेळ आळा घातला तरी तो कांहीं अंशीं सरकारी खजिन्याच्या फायद्याकरितां म्हणजे उत्पन्न वाढविण्याकरितां, पण मुख्यतः देशांतील उगवत्या उद्योगधंद्यांना व कारागिरीला संरक्षण देण्याकरितां घातला जातो. असें झाल्यास राष्ट्रांतील कांहीं वर्गांकडून हाकाटी होते. पण ती राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झालें, समानता बुडाली अशा मुद्यावर होत नसून, आर्थिकदृष्ट्या एक धोरण दुसऱ्यापेक्षां अधिक बरें किंवा वाईट, आणि यापैकीं एका धोरणानें दुसऱ्यापेक्षां राष्ट्राचा आर्थिक फायदा अधिक किंवा कमी होण्याचा संभव, या मुद्यावरच माजलें तर भांडण माजतें. खुल्या व्यापाराला आळा घालणें ही गोष्ट कायदा केल्याशिवाय होत नाहीं. आणि तो कायदा मतदारांच्या विश्वासाला पात्र अशा मतदारांकडून व प्रधानमंडळाकडून होत असतो. त्याचप्रमाणें कांहीं निवडक उद्योगधंदे हे खाजगी लोकांच्या हातीं राहूं द्यावे कीं, राष्ट्रीय सरकारनें ते आपल्या खातेवारींत ओढून व आपल्या हक्कानें चालवून, त्याचा नफा एका वर्गाला होऊं न देतां राष्ट्राच्या तिजोरींत तो भरावा, या वादांतील तत्त्व हळूहळू पुढें येत आहे. हिंदुस्थानांत कांहीं आगगाड्या व जंगलें हीं सरकारच्या मालकीचीं असून, त्यांचा सर्व कारभार सरकारी मालकीनें चालतो. रशियाची मजल याचेही पलीकडे गेलेली आहे; म्हणजे तेथें जवळ जवळ कोणताही उद्योगधंदा खाजगी लोकांच्या हातीं राहूं नये तो सर्व राष्ट्रीय सरकारचे स्वाधीन करून चालवावा, अशाविषयीं प्रयोग सुरू आहेत. इंग्लंडांतील रेल्वे या अद्यापि खाजगी कंपनीच्या मालकीच्या आहेत, व देशांतील कोळशाच्या वगैरे खाणी या सरकारी मालकीच्या व्हाव्या अशीं मतें पुढें येत आहेत. आणि या मतांना कायद्याचें स्वरूप आल्यास, पूर्वीं खाजगी व्यक्तींना व खाजगी संघांना जे हक्क होते ते सक्तीनें काढून घेतल्यासारखें होणार आहे; पण यामुळें लोकसत्तेची कोणी पिछेहाट झाली असें म्हणत नाहीं. राष्ट्राकरितां

व्यक्तीवर बंधन घालणें हें लोकशाहीचें लक्षण समजलें जातें. आणि तें लोकांना मानवतें याचें कारण हेंच कीं, जुन्या काळीं या सर्व नियंत्रणाचा फायदा राजा किंवा त्याच्या आश्रयाखालीं वाढणाऱ्या कांहीं मोजक्या व्यक्ती यांच्या पदरांत पडतो असें धडधडीत दिसून येत असे. आज व्यक्तींच्या हक्काचें नियंत्रण झालें तरी त्याचा फायदा पर्यायानें सर्व राष्ट्रांच्या खिशांत पडणारा आहे. तो कांहीं राष्ट्राच्या किंवा पार्लमेंटच्या अध्यक्षाच्या खिशांत पडणारा नाहीं, अशी खात्री वाटल्यामुळें पुढें मागें लोकसभेनेंहि या गोष्टीला अनुमोदन देणें संभवनीय आहे. अर्थात् येथें व्यक्तिनियंत्रणाचें किंवा विषमतेचें फक्त रूपांतर झालें असें जरी कोणी म्हटलें तरी त्या नुसत्या नांवावरून कोणीं फसलें जाणार नाहीं. कारण लोकसत्तेच्या प्रगतीची दिशा येथें बदललेली नाहीं. फक्त तिच्या अमलाचा प्रकार बदललेला असेल.

(१९६) स्त्रीवर्गाला समान हक्काची प्राप्ति

तसेंच आत्मौपम्यबुद्धीनें मनुष्यसमाजांतील स्त्रियांना जे सामान्यहि हक्क पूर्वी नव्हते ते द्यावे ही गोष्ट लोकशाहीला पटत चालली असून, स्त्रिया व पुरुष यांच्या दरम्यान, प्रजाजन किंवा नागरिक किंवा लोकसमाजाचा अवयव या नात्यानें, कोणचाहि राजकीय भेदभाव यापुढें राहणार नाहीं असें दिसतें. पूर्वीं पुरुष वारस नसेल तेव्हां राजघराण्यांतील स्त्रिया गादीवर बसत आल्या आहेत, आणि अमीर उमराव पुरुषांबरोबर त्यांच्या स्त्रियांनाहि उमरावगिरीचे सर्व हक्क मिळत आले आहेत. पण सामान्य समाजांतील स्त्रियांना हक्कांपासून व अधिकारापासून दूर ठेवण्याचा जो गुन्हा घडला तो पूर्वीं लोकांचा लोकांनींच केला होता. आणि त्यांच्या मनांत आतां पुढें समताबुद्धि उत्पन्न झाली असल्यामुळें आपल्या बरोबरीचे हक्क स्त्रियांनाहि द्यावे असें पुरुषांना वाटूं लागलें आहे, समाजाच्या खाजगी किंवा घरगुती कारभारांत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळणें याला कायद्याची मदत नको आहे. परंतु समाजांतील इतर लोकांशीं करार करणें, स्वतःची म्हणून मालमिळकत पुरुष—नातेवाईकाच्या मालमिळकतीहून वेगळी व स्वतंत्र ठेवणें व भोगणें, राष्ट्रीय पार्लमेंटाच्या निवडणुकींत व स्थानिक स्वराज्याच्या निवडणुकींत स्त्रियांनीं मतदार होणें, किंवा त्यांतील सभासदांच्या जागेकरितां निवडणुकीस उभें राहणें, वगैरे गोष्टी कायद्याशिवाय होणाऱ्या नाहींत. त्याहि लोकांनीं आतां केल्या आहेत. या दृष्टीनें स्त्रियांना समानता मिळवून देणें हा राजकीय स्वातंत्र्याचाच एक भाग आहे.

(१९७) कुटुंबियांना स्वातंत्र्यप्राप्ति

कौटुंबिक स्वातंत्र्य याचा राजसत्तेशीं संबंध पोहोंचत नाहीं. म्हणजे कौटुंबिक संबंधांत कुटुंबांतील लोकांना परस्पर स्वातंत्र्य पूर्वींहून अधिक मिळालें तरी तें राजसत्तेंतून काढून घेतलें असें नाहीं. तर कदाचित् कुटुंबांतल्या कुटुंबांतच जी राजसत्ता पूर्वीं चालत असेल तिच्यांतून काढून घेतलें असें फार तर म्हणतां

येईल. उदाहरणार्थ, पूर्वीं खुद्द विलायतेंतहि स्त्रियांना स्वतःची म्हणून मिळकत कायदेशीर अधिकारानें धारण करतां येत नसे. अलिकडे स्त्रियांना हा अधिकार मिळाला आहे. आणि विवाहित स्त्रियांना वादीप्रतिवादी या नात्यानें स्वतंत्र अधिकारानें न्यायकोर्टांत काम चालवितां येतें. तसेंच पूर्वीं विवाहाला करारांचें स्वरूप नव्हतें त पाश्चात्य देशांत आतां सरसकट प्राप्त झालें आहे; म्हणजे हा करार करून शिवाय जर वधुवरांना विवाहाचा धार्मिक विधि करावासा वाटलाच तर त्यांनीं तो खुशाल करावा. अर्थात् येथें धर्माधिकाऱ्याच्या हातीं जी सत्ता पूर्वीं होती ती आतां राहिली नाहीं. वधूवरांनीं करार केला तर तो नोंदवीत नाहीं असें सरकारी अधिकाऱ्याला म्हणतां येत नाहीं. तसेंच मुलांचें रक्षण व पालनपोषण करण्यासंबंधीं पूर्वीं आईबापांवर कायदेशीर बंधनें नव्हतीं तीं हल्लीं कायद्यानें घातलीं आहेत. वधुवरांच्या बाबतींत समानतेच्या तत्त्वाची प्रगति दिसून येते, तर मुलांच्या बाबतींत कायद्याचा बहाणा असा दिसून येतो कीं, कोणतींहि मुलें हीं आईबापांचीं मुलें असलीं तरी तीं एका अर्थीं राष्ट्राचींहि मुलें आहेत. म्हणून त्यांची घ्यावी तशी काळजी जनक आईबापांनीं न घेतली तर आईबापांच्या ठिकाणीं दुसऱ्या दृष्टीनें असणारें राष्ट्र हें ती घेऊं शकेल, व त्याकरितां जरूर तर आईबापांवरहि बंधन घालील. सक्तीचें शिक्षण हें आईबापांवर घातलेलें नवीन बंधन होय, व हें घालतांना आईबापांची सत्ता कमी होऊन त्या जागीं लोकशाहीची सत्ता प्रस्थापित झाली. म्हणजे याचा अर्थ असा झाला कीं, राष्ट्रांतील प्रजाव्यक्तींवर बंधनें घालावीं, त्यांची स्वतंत्रता जरूर तर कमी करावी, पण ती पूर्वीप्रमाणें राजानें करावयाची नाहीं तर लोकशाहीनें करावयाची किंवा तीच गोष्ट मुलांच्या हक्कांना प्राधान्य देऊनहि संपादितां येण्यासारखी आहे. कारण " आम्ही अल्पवयी असतां आमची काळजी आईबापांनीं घ्यावी किंवा राष्ट्रानें ती घेण्याला त्यांना भाग पाडावें हा आमचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. " असें मुलांनीं म्हटल्यास तें शोभण्यासारखें आहे.

(१९८) गरीब वर्गांना स्वातंत्र्यप्राप्ति

जुन्या काळीं मक्त्यांची पद्धति असून जकाती, दर्यावर्दी वाहतूक वगैरेंचे कायदे विशिष्ट वर्गांना मदत करणारे असे होते. यामुळें कोणी मनुष्य म्हणाला कीं, आपण आपल्या बुद्धीप्रमाणें हवा तो हवा तेवढा धंदा करून पैसे मिळवूं तर त्याला अनेक बाजूंनीं अडचण होती. धंद्याधंद्यांतहि समानता नव्हती. एका धंद्याला सरकारी मदत अधिक, दुसऱ्याला कमी असें असे. यामुळें कांहीं भांडवल किफायतशीर धंद्यांत न पडतां मोकळें राही. ती स्थिति प्रथम बदलली व ती बदलल्यानें लोकांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालें असें वाटलें. खुला व्यापार सुरू झाला. परंतु फिरून लवकरच कारखानदारी अशा पद्धतीवर गेली कीं, तिच्या योगानेंहि कांहीं वर्गांवर, दुसऱ्या प्रकारचा असला तरी, जुलूमच होत

आहे असें लोकांना वाटूं लागलें. आपलें भांडवल हवें त्यांनीं हव्या त्या धंद्यांत घालावें ही मोकळीक मिळाली. पण मोठें भांडवल घालून उभारलेल्या धंद्यांत पुष्कळ नफा व्हावा म्हणून रात्रंदिवस कारखाने चालविण्यांत येऊं लागले. कारखान्यांतील हवा व जागा रोगट असली तरी कारखानदार ती सुधारण्याला पैसा खर्च न करितां मजुरांना त्यांत राबवून घेऊं लागले. तसेंच मजुरीच्या आशेनें किती अल्पवयी मुलांमुलींना कामावर घ्यावें, किती वेळ त्यांना राबवावें, किती थोडी मजुरी त्यांना द्यावी, या गोष्टींना ताळतंत्र उरलें नाहीं. तेव्हां सदरील लोकांनीं तक्रारी केल्यामुळें या बड्या कारखानदारांच्या निर्दय वर्तनाला कायद्यानेंच आळा घालावा अशी कल्पना निघाली. म्हणजे भांडवलवाल्या लोकांना एक स्वातंत्र्य मिळालें तर दुसरें गेलें. नोकरीचा करार सज्ञान मनुष्यांना हवातसा करितां यावा हें वाढत्या स्वातंत्र्याचें लक्षण असें प्रथम वाटलें. पण वर उल्लेखिलेल्या दयाबुद्धीनेंच असें सुचविलें कीं, मजूर लोकांना आपल्या हिताविरुद्ध करार करून देतांच येऊं नये. म्हणजे काम मिळणाऱ्या गरजेमुळें त्यांनीं वाटेल तसले करार कारखानदाराला लिहून दिले तरी न्यायकोर्टानें किंवा सरकारनें त्यांतले कोणते मानावे व कोणते मानूं नये याविषयीं विवेक सुरू झाला. याचा अर्थ रीतसर केलेले करार बजावण्याचें जें स्वातंत्र्य तें नाहींसें झालें! म्हणजे येथेंहि फिरून प्रश्न उत्पन्न झाला कीं, एका दारानें स्वतंत्रता येते व दुसऱ्या दारानें जाते तेव्हां ही स्वतंत्रतेची प्रगति कशी म्हणावी? पण ही खरोखर स्वतंत्रतेची प्रगतिच आहे. कारण जीं बंधनें पूर्वीं एकतंत्री जुलमी राजा घालीत होता, व स्वार्थाकरितां घालीत होता, तीं आतां घातलीं तरी लोकसत्ताच घालते, व त्यांचा हेतू कोणत्या एकाच वर्गाचा सांपत्तिक स्वार्थ साधून देण्यांचा नसून तीं बंधनें भूतदयेमुळें घातलीं जातात. अर्थात् भूतदयेकरतां कोणावरहि घातलेलें बंधन याला बंधन म्हणतां येत नाहीं.

(१९१) राष्ट्राला स्वातंत्र्यप्राप्ति

स्वातंत्र्याचा हक्क हा जसा कुटुंबांतील व्यक्तींना व राष्ट्रांतील कोणत्याहि वर्गाला जन्मसिद्ध असतो त्याप्रमाणें सामुदायिक रीतीनें तो प्रत्येक राष्ट्रालाहि असतो; व तो हक्क इतर म्हणजे अतिक्रमणशील राष्ट्राविरुद्ध बजावण्याचा असतो. राष्ट्रांतल्या राष्ट्रांत सत्तेचें पारडें थोडें राजाकडे झुको किंवा थोडें प्रजेकडे झुकतें असो, तो राजा व ती प्रजा ही त्याच राष्ट्राची म्हणून ताटांत सांडलें काय वाटींत सांडलें काय एकच. पण एका राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्रावर अतिक्रमण करण्याचा हक्क पोंचत नाहीं, असाहि राज्यशास्त्रांतला एक सिद्धान्त आहे. या सिद्धान्ताच्या जोरावर एकोणिसाव्या शतकांत राष्ट्रीयत्त्वाची कल्पना विशेष उदयाला आली. आणि युरोपियन राष्ट्रांनीं नेपोलियन विरुद्ध, इटालीनें ऑस्ट्रियाविरुद्ध, ग्रीस वगैरे ख्रिस्ती राष्ट्रांनीं तुर्की सुलतानाविरुद्ध लढाया केल्या. तसेंच

चालू शतकांत महायुद्धानंतर स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर लहानसहान राष्ट्रांची पुनर्रचना झाली, किंवा आयर्लंडला स्वराज्य मिळालें, किंवा हिंदुस्थान स्वराज्याची मागणी करीत आहे, या सर्वांना आधार म्हणजे प्रत्येक राष्ट्राचा स्वतंत्र राहाण्याचा जन्मसिद्ध हक्क. अमेरिकेनें इंग्लंडविरुद्ध बंड केलें, किंवा कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया वगैरे ब्रिटिश लोकांच्याच वसाहती स्वातंत्र्याचा हक्क इंग्लंडविरुद्ध पुरेपूर पदरांत पाडून घेण्याच्या खटपटींत आहेत, या ठिकाणीं वरील उदाहरणांतल्याप्रमाणें स्वकीय विरुद्ध परकीय अशा स्वरूपाचें भांडण नसून, एकाच राष्ट्रांत निरनिराळे वर्ग समानतेच्या तत्त्वावर इतरांच्या बरोबरीचे हक्क मागतात त्याप्रकारचें हें भांडण आहे. मध्यें महासागर असले तरी इंग्लंड व या वसाहती यांना परस्परांना आपण एकाच झाडाच्या खांद्या किंवा एकाच शरीराचे अवयव आहों असें वाटतें. हिंदुस्थान वगैरेंचें तसें नाहीं. आयर्लंडांत रोमन कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट हा भेद तीक्ष्ण आहे. हिंदुस्थानांत तर धर्मांचें व जातींचें भांडण प्रसिद्ध आहे म्हणून आयर्लंडला व हिंदुस्थानाला तुम्ही मुळांत राष्ट्रच नाहीं, अठरा धान्यांचें कडबोळें आहां, असें म्हणून इंग्लंडनें धुडकावून लावण्याचा प्रयत्न केला. पण दक्षिण आयर्लंडांतील म्हणजे मूळच्या आयरिश राष्ट्रांतील लोकांनीं धर्मभेद विसरून जाऊन एकमुखानें स्वराज्याची मागणी केली तेव्हां इंग्लंडला ती नाकारतां आली नाहीं. आयर्लंडचें राष्ट्रीयत्व मान्यच करावें लागलें. हिंदुस्थानासंबंधानें इंग्लंड आज तोच डाव खेळत आहे. पण समजा, उद्यां हा डाव फसून हिंदु, मुसलमान, शीख, अस्पृश्य, पारशी, ख्रिश्चन हे सर्व लोक एकमुखानें स्वराज्याची मागणी करतील, तर इंग्लंडला हिंदुस्थानचें एकराष्ट्रीयत्व मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. कॅनडाच्या राज्यांतील फ्रेंच व इंग्रज हे वंशानें वेगवेगळे असतांहि त्यांनीं एकराष्ट्रीयत्व सिद्ध केलें. इटली, जर्मनी, यांच्यासंबंधानेंहि परकी राजांनीं प्रथम त्यांच्या अराष्ट्रीयत्वाचीच सबब पुढें आणली होती, परंतु ती पुढें टिकली नाहीं.

(१००) स्वातंत्र्यवादाचा निष्कर्ष

वरील सर्व विवेचनावरून हें दिसून येईल कीं, राज्यसंस्थेच्या हल्लींच्या परिणत स्वरूपांत अनियमबद्ध राजसत्ता बहुतेक नष्ट होऊन समाज व व्यक्ति यांना पूर्वीपेक्षां पुष्कळ अधिक स्वातंत्र्य लाभलें आहे. मात्र स्वातंत्र्य या शब्दाचा अर्थ एकच व निश्चित नाहीं. तो परिस्थितीप्रमाणें बदलत असतो. व्यक्तिदृष्ट्या मनुष्याला मूलभूत व निसर्गसिद्ध हक्कांचेंहि स्वातंत्र्य पूर्वींच्या अनियंत्रित राजसत्तेच्या काळांत नव्हतें तें आतां त्याला अबाधित रीतीनें प्राप्त झालें आहे. पण याहून अन्यप्रतीचें त्याचें स्वातंत्र्य समाज व त्यांतील राज्यसंस्था यांच्या हक्कांनीं व कर्तव्यक्षेत्रांनीं कमी अधिक मर्यादित होत असतें. समाजहित हें व्यक्तिहितापेक्षां अधिक श्रेष्ठ मानण्याकडे जगाची आज प्रवृत्ति आहे. तथापि उलटपक्षीं ज्या कायद्यांच्या योगानें समाजहिताकरितां व्यक्तिस्वातंत्र्याला मर्यादा पडते, ते कायदे

करणें न करणें याविषयीं मत देण्याचा अधिकार बहुधा प्रत्येक राष्ट्रांतील जनतेला मिळाला आहे. यामुळें ही मर्यादा मनुष्यमात्र हा एका अर्थानें आपली आपणच घालून घेतो असें म्हणतां येतें. आणि असें झालें म्हणजे मग मनुष्याला आपल्या स्वातंत्र्याला मर्यादा पडल्याची तक्रार करितां येत नाहीं. एक गोष्ट निश्चित दिसते ती ही कीं, यापुढें जें काय बरेंवाईट होईल तें समाज आपल्या हातानें व आपल्या हिताकरितांच करील. पण आपल्याच हातानें हवें तें करून घेण्याची कल्पना निश्चित राहिली तरी हितसाधनाच्या कल्पना वरचेवर बदलणार. यामुळें समाजांतील निरनिराळे वर्ग व उपवर्ग यांच्यापैकीं केव्हां एकाला तर केव्हां दुसऱ्याला अधिक स्वातंत्र्य मिळालें किंवा अधिक बंधन पडलें असा देखावा दिसल्याशिवाय व त्यामुळें थोडासा असंतोष उत्पन्न झाल्याशिवाय केव्हांहि व कोठेंहि राहाणार नाहीं.

भाग ८ वा

स्वराज्य व सुराज्य

(२०१) स्वराज्य म्हणजे ‘ स्वयं-पाक ’

या ग्रंथाच्या प्रारंभीं राज्यशास्त्र व राज्यकला यांचें विवेचन आलेंच आहे. तेथें हेंच दर्शविलें आहे कीं, राज्यशास्त्राचें अध्ययन केलें म्हणजे त्यामुळें कोणालाहि राज्यकारभाराचें कोणतेंहि एकादें कार्य हटकून निर्दोष रीतीनें करितां येईल असें कोणीं समजूं नये. आणि जी गोष्ट एकाद्या मनुष्यव्यक्तीची तीच मनुष्यसमाजाचीहि समजावी. एकाद्या गालिचाकरितां नक्षीचा नमुना काढावयाचा असल्यास, व तो काढण्याचें काम कोणा एकाच्याच हातीं दिल्यास, तो केवळ आपल्या एकट्याच्याच मताप्रमाणें व एकच हेतू मनांत धरून तें चित्र काढील. पण शंभर स्वतंत्र माणसांचे हातीं तो नमुना तयार करण्याचें काम दिलें तर त्यांत किती गोंधळ माजेल याची कल्पना सहज करितां येते. आधुनिक काळचा राज्यकारभार हा अशाच प्रकारें शंभर माणसांच्या हातीं करण्यास दिलेला नक्षीच्या नमुन्याचा खेळ असतो. तेथें सर्वसाधारणपणें समा-

जाचें हित व सुख हा हेतु असा दिसला (व तो तसा असतोहि) तरी त्या शंभर माणसांच्या दोनशें हातांनीं कशा प्रकारचा कारभार निष्पन्न होईल हें हटकून कोण सांगूं शकेल ? शेवटीं बनेल तोच नमुना खरा. म्हणून राज्यकारभारांतले नमुने वाईट चांगले असें म्हणत बसण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. राज्यकारभारांतलें सुख म्हणजे सुराज्याचें सुख हें स्वतंत्र अधिकाराच्या व स्वतंत्र बुद्धीच्या लोकसमाजानें आपल्या इच्छेला येईल त्याप्रमाणें घडवून व मानून घ्यावयाचें असतें. म्हणून त्यांतून जें कांहीं बरें वाईट निघेल तें त्याचें त्याला. जो स्वयंपाक करणारा तोच खाणारा असला म्हणजे पदार्थांना चांगले वाईट म्हणण्याचा हक्क इतरांना काय आहे ? पण त्याबरोबर हेंहि म्हटलें पाहिजे कीं, स्वतः स्वयंपाक करणारानें मात्र तो खातांना वाईट तोंड करतां कामा नये. कारण दुसऱ्यानें स्वयंपाक केला तर नांवें ठेवतां येतात. पण स्वतःच्या स्वयंपाकाकरितां तो दुसऱ्याला नांवें कशीं ठेवणार व तीं कोण ठेवूं देईल ? भाकरी कच्ची राहिली किंवा करपली तर ती ज्याची त्यालाच खावी लागणार हें ठरलेलेंच आहे. पण अशा प्रकारच्या सिद्धान्ताला कोलदांडा न म्हणतां सरळ सत्य सिद्धान्त असेंच म्हटलें पाहिजे. चांगला स्वयंपाक खावयाला मिळाला पाहिजे. मग तो कोणाच्याहि हातून मिळो, ही एक मनोभूमिका. आणि दुसरी मनोभूमिका अशी कीं शब्दशः स्वयंपाकच हवा, म्हणजे माझा मीच करून खाईन, मग तो कसा का होईना ? या दोन भूमिकांपैकीं मनुष्यानें कोणती तरी एक पसंत केली पाहिजे. मग तिनें अखेर जें काय साधेल तें साधेल व न साधेल तें न साधेल. साधेल तेंच चांगलें ठरलें तर तो पुरुषार्थाचा पराक्रम मानावा. पण बिघडेल तर तक्रार करीत बसणें हें नादानपणाचें ठरेल. आणि तें कोणीहि ऐकणार नाहीं. मुख्य दृष्टि चांगले पदार्थ खाण्याला मिळण्यावरच ठेवली असतां, एकादे वेळेला दुसऱ्याच्या हातचा स्वयंपाक खाल्ल्यानें स्वतःचे श्रम वांचतील व पदार्थहि चांगला मिळेल असा दुहेरी संभव असतो. पण तसें न होतां स्वयंपाक बिघडला तर, वाईट पदार्थ खावयाला लागावयाचा तो लागून शिवाय परावलंबित्वाची दुष्कीर्ति ! आणि बिघाडांत सांगूं तशी दुरुस्ती होण्याची खात्री नाहीं !

(२०१) जबाबदारीचें स्वराज्य

वास्तविक मनुष्याला सुराज्य हवें व स्वराज्यहि हवें. आणि वर सांगित-

लेल्या दुतर्फी अडचणी लक्षांत घेतल्या म्हणजे तो स्वराज्यच पसंत करील असें वाटतें. अर्थात् स्वतः निवड करणाराची ही गोष्ट झाली. आणि ज्याची त्यानें आपण होऊन निवड केली म्हणजे दुसऱ्याला त्यांत बोलण्याला अवकाशच उरत नाहीं. जबाबदारीचें स्वराज्य ही एकच गुरुकिल्ली अशी आहे कीं तिनें राज्यशास्त्रांतले सर्व प्रश्न सुटतात. पण मनुष्य परतंत्र झाला म्हणजे ज्या भानगडी व जीं दुःखें उत्पन्न होतात त्यांना राज्यशास्त्राच्या दृष्टीनें प्रश्नच म्हणतां येत नाहींत. राज्यकारभाराची स्वाधीनता प्राप्त झाल्यावर जे उत्पन्न होतील तेच खरे प्रश्न. आणि त्या प्रश्नांचें उत्तर एकच. लोकांनीं आपल्या स्वतंत्र इच्छेनें राज्यकारभाराचा जो नमुना पसंत केला व ज्यांत त्यांनीं समाधान मानलें आणि जबाबदारीचे सर्व परिणाम आनंदानें स्वीकारले, तो नमुना, ती राज्यघटना उत्तम. मात्र त्या लोकांकरतां ती उत्तम हें खरें. कारण उत्तम हा शब्दच असा आहे कीं तो निरपेक्ष रीतीनें लावतांच येत नाहीं. त्याचा उपयोग नेहमीं सापेक्ष रीतीनेंच केला पाहिजे. अमुक राज्यघटना किंवा राज्यकारभाराचा अमुक नमुना हाच सर्वोत्कृष्ट आहे हा वाद घालीत बसणें हा मूर्खपणा होय. कारण जें आनंदानें स्वीकारलें तेंच चांगलें. चांगलें म्हणजे ज्याचें त्याला चांगलें. सगळ्या जगाला चांगलें असें नाहीं. जगांतलें सुख-दुःख, चांगलेपणा वाईटपणा हें ठरविण्याचा जर एकच छाप ईश्वरानें अमलांत ठेवला असता तर नीतिशास्त्र किंवा आचारविषयक तत्त्वज्ञान हें जन्मालाच आलें नसतें. ठराविक शिक्क्याचें माप सरकारी बाजारांत असेल, पण ईश्वर-निर्मित संस्कृतीच्या बाजारांत नाहीं. तेथें बिनशिक्क्याच्या मापाच्या राशीच्या राशी पडलेल्या असतात. आणि सवद्याचा माल व त्याचा दरदाम यांत जशी दुकानदार व गिऱ्हाईक यांची एकवाक्यता व्हावयाची, तशीच ती वजनामापा-संबंधानेंहि होण्याची असते. आपल्या शक्तीनें मिळवूं तें स्वराज्य व आपल्या हातानें पदरांत पाडून घेऊं तें सुराज्य अशा चालचलाऊ व्यावहारिक व्याख्या केल्याशिवाय राजकीय व्यवहारच काय पण राजकीय तत्त्वज्ञानहि निभावणार नाहीं. एरवीं निरपेक्ष व निश्चित अशी म्हणून कोणतीहि बाब सांगितली तरी तिच्यावर हटकून आक्षेप व अपवाद घेऊन दाखवितां येतात. मागें एके ठिकाणीं आम्हीं राज्यघटनेच्या नमुन्याचीं सात आठ नांवें दिलीं आहेत. पण इतिहासानें अशी मौज केली आहे कीं हे सर्व नमुने उत्कृष्ट म्हणून एकेकाळीं

लोकसमाजानें स्वीकारले, व दुसऱ्या काळीं म्हणजे कालांतरानें तेच नमुने लोकनिंदित व त्याज्य ठरले !

(२०३) क्रिया व प्रतिक्रिया हेंच जीवन

जुन्या चित्रपद्धतीप्रमाणें देवता व सत्पुरुष यांच्या मुखाभोंवतीं एक प्रकारचें तेजोवलय दाखविण्याची रीत असे. तें अर्थात् शुभ्र रंगाचें वलय असे. पण राज्यघटनांचे जे सात आठ प्रकार वर सांगितले त्यांपैकीं प्रत्येकाच्या ऐतिहासिक आकृतिचित्रांत त्याच्या मुखाभोंवतीं एकेक रंगवलय दिसून येतें. मात्र तें शुभ्र रंगाचें नसून काळ्या रंगाचें असतें ! क्रियेबरोबरच तिची प्रतिक्रिया जन्मते असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. आणि या क्रिया–प्रतिक्रियांचें आंदोलन म्हणजेच जगाचें जीवन होय. मग त्या जीवनाचें कोणतेंहि अंग घ्या. हरबर्ट स्पेन्सर यानें 'Life is Rhythm' अशी जीवनाची व्याख्या केली आहे. आणि कोठेंहि चिच्छक्ति प्रगट होते ती दुहेरी तालबद्ध ठोक्यांनींच प्रगट होते असा अनुभव पाहिला म्हणजे स्पेन्सरची ही व्याख्या पुष्कळ अंशीं समर्पक आहे असें वाटतें. शरीरांतील काळजाचे ठोके, नाडीचे ठोके, व रुधिराभिसरणाचें स्पंदन या गोष्टी आहेत तोंपर्यंतच जीवन आहे. तसेंच कोणतेंहि यंत्र घेतलें तरी एक क्रिया सुलट व दुसरी क्रिया उलट अशा पद्धतीनेंच त्यांतील भागांची रचना केलेली आढळते. मग राज्यशास्त्रांत राज्यसंस्थेच्या जीवनाचीहि तीच व्याख्या कां मानूं नये ? एरवीं, कोणचीहि एक राज्यपद्धति चांगली म्हणून एकदां लोकांना पटली म्हणजे मग तीच सतत अखंड चालू कां न राहावी ? आणि तीच तशी चालूं राहात नाहीं याला परतंत्र परिस्थिति ही जशी कारणीभूत होते, तशी स्वतंत्र अशा समजल्या जाणाऱ्या स्थितींतहि तशींच कारणें उत्पन्न होतात. आपण गादीवर निजलों असतां दुसऱ्या कोणाला ती हवी झाली म्हणून त्यानें आपल्याला उचलून फेंकून दिलें तर तें पराधीन कारण म्हणतां येईल. पण आपण आपल्याच हातानें तयार केलेल्या बिछान्यावर उजव्या कुशीला निजलों असतां कांहीं वेळानें आपण होऊनच डाव्या कुशीला वळतों, या परिवर्तनाला स्वाधीन समजल्या जाणाऱ्या स्थितींतलेंच कांहीं कारण असत नाहीं काय ? आणि तें कारण अगदीं सोप्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे

ज्या कुशीवर निजलों ती कूस आपलीच, आणि भारावतें तें अंगहि आपलेंच. असें असतां इच्छाशक्तीला हें भारावणें काढून कां टाकतां येऊं नये ? तसें झालें तर एका कुशीवरून दुसऱ्या कुशीवर वळण्याचे श्रम वांचणार नाहींत काय ? व झालेल्या या परिवर्तनांत गर्भित असलेली वस्तुनिंदा वांचणार नाहीं काय ? पण याचें उत्तर स्पेन्सरनें दिलेल्या जीवनाच्या व्याख्येला अनुसरूनच दिलें म्हणजे झालें.

(२०४) इतिहास तींच साक्ष देतो

राजसत्ता, लोकसत्ता, व या दोहोंचे मिळून निरनिराळ्या प्रमाणांत बनलेले मिश्र प्रकार, यांचें अखंड परिवर्तनच इतिहासांत दिसून येतें, आणि राज्यशास्त्र हें कल्पनेपेक्षां इतिहासाच्या दुर्बिणींतून किंवा चष्म्यांतूनच पाहिलें पाहिजे असें जें मत या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक भागांत आम्हीं दर्शविलें आहे तें याचकरितां. जे एकतंत्री राज्यसत्तेचे भोक्ते म्हणून दिसावे त्यांचीं खरीं मतें पाहिलीं तर तीं लोकसत्तेकडे झुकणारीं. आणि जे तोंडानें लोकशाहीचा पुकारा करणारे दिसतात ते प्रत्यक्ष कृतींत सर्वसत्ता आपल्या हातीं ठेवण्याची पराकाष्ठा करतात. नेपोलियन बोनापार्ट हा जुलमी एकतंत्री बादशाहा वाटतो. परंतु त्याच्याच राज्यांत फ्रान्समध्यें अशा कांहीं पांच चार संस्था निर्माण झाल्या, म्हणजे त्यानें होऊन निर्माण केल्या कीं, लोकसत्तेचीं बीजें त्यांत रुजलीं तींच पुढें फळाला आलीं. उलट फ्रेंच राज्यक्रांतीचा एक विधाता अशी पदवी ज्याला देण्यांत येते तो व्हॉलटेअरच लोकसत्ताक राज्यासंबंधानें काय म्हणतो तें ऐका. तो म्हणतोः– " राज्यसत्ताप्रकारांची चिकित्सा फोल ठरते. सत्ता लोकांच्या हातीं असावी हें तत्त्वदृष्ट्या ठीक आहे. पण लोकसत्तेमुळेंच राजकीय पक्ष संभवतात, व त्यांच्या योगानें प्रत्यक्ष यादवीच न जुंपली तरी राष्ट्रीय एकतानता बिघडते. गरीब व लहानशा क्षेत्रमर्यादेंतील लोकांना लोकसत्ताक घटना चांगली. पण सामान्यतः बोलावयाचें तर मनुष्य आपलें राज्य आपण करण्याला बहुधा अपात्रच असतो! राजशाही बरी कीं लोकशाही बरी असें मला विचाराल तर मी म्हणेन कीं आज चार हजार वर्षे या प्रश्नावर वाद सुरू आहे. श्रीमंतांना विचारा कीं ते म्हणतील राज्य हें शिष्टतंत्र असावें; कारण श्रीमंत थोडे असतात व तेच शिष्ट होऊन बसतात. बरें, सामान्य लोकांना विचारा. ते म्हणतील समाजांतील प्रत्येकाचे हातीं राज्यसत्ता सारखी वांटून गेली पाहिजे. आणि राजांना

विचारा म्हणजे त्यांचें उत्तर ठरलेलें कीं एकतंत्र राज्यपद्धति हीच सर्वोत्कृष्ट. आणि तें खरें असावें असें जवळजवळ दिसतेंहि. कारण एरवीं सगळ्या जगभर राज्यें राजसत्ताकच कशीं ? उंदरांना मांजराच्या गळ्यांत घांट बांधावीशी वाटते खरी. पण त्यांना ती बांधतां येईल तर ! गरीब मनुष्याला विचारून पाहावें म्हणजे तोच खरें उत्तर देतो. तो म्हणतो, " मी पडलों गरीब निर्बळ. मला कोणी प्रबळानें खाऊन टाकूं नये इतकीच माझी इच्छा. सिंहानें माझा एकच घास केला काय किंवा शंभर उंदरांनीं मला कुरतडून खाल्लें काय ! मी मेलों हेंच खरें कीं नाहीं ! तात्पर्य, मला कोणीहि जगवो. मग तो राजा असो नाहींतर माझेच लोक असोत. "

(२०५) चांगलें व वाईट ? कीं स्थिर व चंचल ?

जगांत आज लोकसत्तेशिवाय दुसरा शब्द ऐकूं येत नाहीं. पण हा राजसत्तेविरुद्ध प्रतिक्रियेचा काल आहे येवढें लक्षांत ठेवलें म्हणजे पुर. समाजाचें जें भांडें आज हजारों वर्षें राजसत्तेच्या तापानें तापलें तें हल्लीं निवत चाललें आहे. अशा वेळीं लोकसत्तेच्या स्तुतीचे शीतल वारे सहजच उपयोगी पडतात. पण ज्याला आपण प्रजासत्ताक राज्यघटनेचा उत्तम नमुना आज मानतों तोच भविष्यकाळीं उत्तम ठरेल असा नियम नाहीं. म्हणून राज्यशास्त्राच्या दृष्टीनें वस्तूंचे विभाग चांगले व वाईट असे न पाडतां, स्थिर व चल असे भाग पाडले पाहिजेत; पैकीं स्वतःकरितां व स्वकीयांकरितां सुख व स्वातंत्र्य यांची मनुष्याची इच्छा ही स्थिर व अचल गोष्ट समजावी. हें त्याचें ध्येय हजारों वर्षांच्या इतिहासांत टिकलेलें दिसून आलें आहे, व हें आपलें ध्येय पुढेंहि केव्हां तो बदलील अशी कल्पना करवत नाहीं. मग काळाच्या उदरांत काय असेल तें खरें ! पण हें ध्येय सफल होण्याचीं साधनें मात्र नुसतीं चलच नव्हेत तर चंचलहि आहेत. म्हणून भविष्यकाळीं तीं कोणतीं अनुभवास येतील हें काय सांगावें ! एका बाजूनें समाज विस्कळित होत आहे तर दुसऱ्या बाजूनें तो संघटित होत आहे तेव्हां त्याचें स्थिर लक्षण कोणतें म्हणावें ! साहाराच्या मैदानांत वाळूचे ढीग एका ठिकाणाहून उचलून ते दुसऱ्या ठिकाणीं व दुसऱ्या आकाराचे घालण्याचें काम वारा नित्य करीत असतो. तसेंच सिंधु व गंगा या नद्या आज या तीराला तर उद्यां त्या तीराला वाहतांना दिसतात. राज्यसत्ताभिलाषी, स्वातंत्र्याभिलाषी, व सुखाभिलाषी मनुष्यव्यक्ति व समाज

यांची इच्छा व प्रयत्न असेच खेळ आजवर खेळत आले आहेत व पुढेंहि खेळत राहतील.

(२०६) सत्ताबदल ही सुखाची जामीनकी नव्हे

रामराज्याचें सुवर्ण युगाचें चित्र अर्थातच पुष्कळसें कल्पनाशक्तीनें व दैदीप्य-भावनेच्या रंगानें काढलेलें. तें सर्वस्वीं सर्व ठिकाणीं अनुभवाला येणें शक्य नसतें, व आज तर नाहींच नाहीं, हें कोणीहि कबूल करील. जुन्या काळीं झालें तरी तें चित्र सर्व ठिकाणीं सारखेंच लागू पडणारें होतें असेंहि नाहीं. कारण ज्या पहिल्या राजाला राजा बनवून ब्रह्मदेवानें अराजकता मोडली, व बृहस्पतिनीति शुक्रनीति अशासारखे उत्कृष्ट राजनीतीचे ग्रंथ त्याच्या हातीं देऊन सुराज्य प्रवृत्त केलें, त्याचाच नातु वेन राजा हा जुलमी ठरून प्रजेनें त्याचा वध केला. तेव्हां आतां जुन्या काळचा म्हणून तरी विश्वास काय धरावा ! किंवा त्याचे गोडवे गावे ! सूर्यवंशांतील राजे झाले म्हणून ते एकसारखे एक सर्वच तेजस्वी असे झाले नाहींत. किंवा आपल्या राज्यांतील कोना-कोपऱ्यांत सूर्यकिरणाप्रमाणें शिरून, अनीति अन्याय दुःखें हीं पाहून त्यांनीं त्यांचें निवारण केलेलें नाहीं. किंवा चंद्रवंशांतील राजे झाले म्हणून, त्यांचाहि कारभार एकजात प्रजेला शीतल झाला असें तरी कोठें आहे ? वेन राजा रामचंद्रापूर्वीं होऊन गेला. कालिदासानें रघुवंशाच्या शेवटल्या सर्गात वर्णन केलेला रघुवंशांतील अग्निवर्ण राजा हा रामचंद्रापासून कितीशा पिढ्यांनीं दूर होता ! किंबहुना खोखोच्या खेळांतील गड्याप्रमाणें चांगले व वाईट राजे एका शेजारीं एक पण एकमेकांच्या उलट दिशेकडे तोंड करून बसलेले सगळ्या इतिहासांत आढळतात. त्यांत कोणा राष्ट्राला वंदावयाला नको व कोणाला निंदावयाला नको ! कारण मनुष्यस्वभावच तसा आहे. जें कुटुंबांत घडतें तेंच राज्यसंस्थेंत घडतें. पण आतां दिवसेंदिवस राजा नाहींसा होत चालला आहे. रोज उठून ऐकावें तों एखाद्या नव्या प्रजासत्ताक राज्याची वार्ता कानीं पडते. चीन, जर्मनी, ऑस्ट्रेलिया, रशिया, टर्की, ग्रीस, पोर्तुगल, स्पेन या देशांतल्या राज्यक्रान्त्या अगदीं तुमच्या आमच्या डोळ्यांदेखतच झाल्या नाहींत काय ? तेव्हां आतां आपण असेंच घेऊन चाललें पाहिजे कीं, राजसत्तेचें युग संपलें व प्रजासत्तेचें युग आलें. पण तेथेंहि पुनः हाच प्रश्न उद्भवल्याशिवाय राहात नाहीं. तो असा कीं, एकतंत्री राजा जाऊन त्याच्या ठिकाणीं रिप-

बिलक व त्याचा लोकनियुक्त अध्यक्ष हे आले तरी सुराज्य पूर्णपणें पदरांत पडलें काय ? जेथें प्रजासत्ताक राज्य जुनें होतें किंवा नवीन झालें, तेथें तरी प्रजा सर्वस्वीं आपल्या अधिकारी मंडळावर खूष असून तिला सुराज्याबद्दल सर्टिफिकेट देत आहे काय ? जबाबदारीचें तत्त्व अंमलांत आलें तरी ती जबाबदारी कितपत खरोखर अंमलांत येते ? जुन्याकाळीं राजे लोकांचे हस्तक होऊन प्रधानानें जुलूम केला तर त्याचा इन्साफ करण्याचा हक्क बजावून, प्रजा प्रधानाचा शिरच्छेद करीत असे त्याप्रमाणें, आज एका तरी प्रधानमंडळाला, निदान त्यांतल्यात्यांत एखाद्याला तरी इनसाफ करून फांशी दिल्याचें किंवा तुरुंगांत टाकल्याचें उदाहरण आहे काय ?

(२०७) जबाबदारीचें राज्य म्हटलें तरी तेंच

हल्लींच्या जबाबदारीचा अर्थ फार सौम्य व सोज्वल झालेला नाहीं काय ? सुरपाटाच्या खेळांत गडी मारला तर त्याच्या पाठींत रपाटा तरी बसतो. पदच्युत होणाऱ्या मुख्य प्रधानाला आज इतकेंहि दुःख किंवा लाज वाटत नाहीं ! " इन अँड आऊट " म्हणजे " पदारूढ व्हावें, पदच्युत व्हावें " हा नव्यायुगांतल्या राजकारणांत एक खेळच होऊन बसल्यासारखा झाला आहे. कारण पदच्युत झालेले प्रधान लगेच समोरच्या म्हणजे विरोधकांच्या बाकांवर खुशाल जाऊन बसतात. आणि त्यांना मनांत असें घेऊन चालतां येतें कीं, प्रधानमंडळाची क्रान्ति हा नुसता लंबकाचा खेळ आहे. हलता लंबक एका टोंकाला गेला कीं, कांहीं काळानें तो दुसऱ्या टोंकाला जाणारच. प्रधानमंडळांत बसलें म्हणजे ओठ आवळून, खिशांत हात घालून, गंभीर चेहरा करून, जबाबदारीच्या ओझ्यानें मान वांकून ती आतां मोडते असें भासवित लचकत लचकत भाषणें करावीं ! आणि विरोधकांच्या बाकांवर जाऊन बसलें म्हणजे तोंडाचा पट्टा मोकळा सोडावा, बाष्कळपणाचा हास्यविनोद करावा, तोंडाला येतील त्या कोट्या प्रतिकोट्या कराव्या, आणि प्रधानमंडळ एखादें वेळीं जुनेंच धोरण अमलांत आणित असतांहि " देश बुडाला, लोक बुडाले " अशी हाकाटी करावी, व्यक्तिशः कांहीं प्रसाद खिशांत पडला तर तो घ्यावा, व एक ट्रेन चुकली तर तिच्या मागोमाग हटकून येणाऱ्या दुसऱ्या लोकल ट्रेनमध्यें उडी मारून बसण्याकरितां प्रवासी हातांत बॅग घेऊन प्लॅटफॉर्मवर उभा राहतो त्याप्रमाणें, प्रधानमंडळांत शिरण्याकरितां फिरून येणाऱ्या सुवर्णसंधीची वाट पहावी !

(२०८) ईश्वराकडे मागण्याचा खरा वर

सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, पूर्वी एकतंत्री राजे झाले म्हणून त्यांच्या-पैकीं कोणालाहि आपल्या देशाची, आपल्या लोकांची भक्ति नव्हती असें नाहीं. किंवा जुन्या काळच्या एकतंत्री राजाचा प्रधान होणारा प्रत्येक मनुष्य आपमतलबी व देशबुडव्या होता, त्याला राष्ट्राभिमान मुळींच नव्हता, असें खरोखर म्हणतां येत नाहीं. आणि आज जरी राज्यसंस्थेचें नांव बदलून तिच्या डोक्यावर डेमॉक्रसीचें 'लोकसत्ते'चें लेबल लागलें असलें तरी, जुने दुर्गुण जाऊन अध्यक्ष व प्रधानमंडळ यांच्या अंगीं कांहीं अलौकिक दिव्य गुण स्वर्गांतून उतरले आहेत असेंहि म्हणण्याचें कारण नाहीं. फरक झाला असेल तर तो इतकाच कीं पूर्वी आपल्या हातांत सत्ता नव्हती, आपल्याला राज्य-कारभारांत कांहीं बोलण्याची संधि नव्हती, अशी तक्रार लोकांना यथार्थपणें करितां येत असे ती हल्लीं जाऊन "ईश्वरा चूक होणारच तर ती माझी मलाच करण्याची संधि दे" असा वर मागून घेतल्याप्रमाणें, दुसऱ्याच्या ऐवजीं लोक आपल्या चुका आपणच करूं लागले आहेत. तसें नसतें तर राज्यक्रान्ति झाल्याबरोबर, म्हणजे राजा जाऊन त्याच्या जागीं रिपब्लिकचा अध्यक्ष आल्याबरोबर, राज्यव्यवस्थेचें रूप एकदम बदलावयाला पाहिजे होतें ! पण तसें घडल्याचें कोठेंहि दिसत नाहीं. म्हणून नव्या लोकशाहीचें म्हणणें जें पटण्यासारखें आहे तें इतकेंच कीं, "होय ! चूकच कां होईना ! पण ती करण्याचें श्रेय आमचें आम्हांला मिळूं दे. चुकाच व्हावयाच्या व कुराज्य गांजणारच, तर तें आमचें आमच्या हातानें तरी घडूं दे ! तोहि एक हक्कच आहे ! आणि तो हक्क, आत्मस्वातंत्र्याचा अनुभव व जन्मसिद्ध हक्काची फलश्रुति या नात्यानें आम्ही बजावूं इच्छितों. आमच्या अंगांत कर्तृत्व असेल किंवा आमच्या नशिबीं असेल तितकें सुराज्य आमच्या पदरांत पडेल. पण उगाच जन्मभर असंतुष्ट राहून लोकांनाच नांवें ठेवीत बसावयाचें, त्यापेक्षां आपलीं आपल्यालाच नांवें ठेवून घ्यावीं लागलीं तर त्यापासून मनाला कांहीं बोध तरी मिळेल. आणि उठल्या सुटल्या परनिंदा करणाऱ्या बेजबाबदार जिभेला थोडा तरी आळा पडेल."

(२०९) जबाबदारीचा खरा अर्थ

अशा प्रकारचा प्रांजल व मर्दपणाचा युक्तिवाद जे लोकशाहीचे प्रतिनिधी व

वकील करितात त्यांना मानच दिलाच पाहिजे. आणि त्यांच्या म्हणण्याविरुद्ध कांहीं आक्षेप घेतां येण्यासारखा नाहीं. आपल्या कृत्याची जबाबदारी आपण घेणें म्हणजे चांगल्याबरोबर वाईट फळाचा स्वीकार करण्याची तयारी ठेवणें हीच खरी जबाबदारी. राजबंधनें पूर्वीच्या राजांच्या जुलमापेक्षां वेगळ्या रीतीनें व्यक्तीवर अधिकाधिक जखडून बांधलीं जाऊं लागलीं, अशा स्थितींत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा जो विकास हल्लींच्या युगांत होत आहे, त्याला वरील प्रकारचा प्रांजल व मर्दपणाचा युक्तिवाद शोभण्यासारखा आहे. बरें, हल्लींच्या लोकसत्तेच्या काळांत विभूतिपूजा सर्वस्वीं लोपली आहे असेंहि नाहीं. जुन्या काळीं जसें विभूतिपूजेच्या बुद्धीनें लोक राजाकडे पाहून त्याचा हुकूम मानणें यालाच राजभक्ति किंवा राजनिष्ठा हा भावनेला गोंजारणारा शब्द लावून, मिळेल त्या सुखांत कालक्रमणा करीत असत, त्याप्रमाणें आजच्या लोकसत्तेच्या काळांतहि ‘ डिक्टेटर ’ उत्पन्न होतच आहेत व लोक त्यांना भजतच आहेत. ग्रीसचा व्हेनिझेलॉस, इटलीचा मुसोलिनी, जर्मनीचा हिटलर, स्पेनचा प्रायमो डी रीव्हेरा, इंग्लंडचा ऑलिव्हर क्रॉम्वेल, फार काय पण आजहि हिंदुस्थानचे महात्मा गांधी, हे डिक्टेटर म्हणजे एका अर्थी राजापेक्षांहि मान्य होऊन राहिलेले पुढारी हे विभूतिपूजेशिवाय डिक्टेटर झाले काय ! तेव्हां मनुष्याच्या स्वभावांतील आत्मस्वातंत्र्याची बुद्धि जितकी खरी तितकी त्याची विभूतिपूजेची भावनाहि अजून खरी आहे. या दोहोंचा खेळ अगदीं सरमिसळ चाललेला असून, मनुष्य “ मी करितों तेंच बरोबर करीत आहें ” असें म्हणेल, तेव्हां “ होय बाबा, तेंच खरें ” असें नुसतें म्हणून गप्प बसणें भाग आहे. एरवीं लोकसत्ता प्रवृत्त झाली म्हणून, त्या प्रमाणानें प्रजेचा संतोष किंवा प्रजेला मिळणारें सुराज्यसुख वाढलें असें म्हणवत नाहीं.

(२१०) राज्यशास्त्रांतली नीति

असो. शेवटीं एकाच गोष्टीचा विचार करावयाचा उरला तो करून हें प्रकरण संपवूं. राजकीयदृष्ट्या समाजांतील व्यक्तीच्या वर्तनाचा विचार करावयाचा असतां त्याला नीतिशास्त्र किंवा अध्यात्मशास्त्र यांची कसोटी लावितां येत नाहीं. कारण मनुष्य हा मुख्यतः स्वार्थी असतो. म्हणून त्याचें कार्याकार्य ठरवितांना त्याच्या दृष्टीनेंच बहुधा पहावें लागतें. त्याच्या या ‘ कर्तव्य ’ क्षेत्रांत अध्यात्मशास्त्रांतला परमार्थ येऊंच शकत नाहीं. निदान तो परमार्थ दृष्टीनें,

धार्मिक दृष्टीनें, जें करील त्याचा संबंध समाजाच्या राजकीय व्यवस्थेशीं येत नाहीं. त्याच्या कर्तव्यक्षेत्रांत परार्थ हा मात्र येऊं शकतो. पण तोहि निवळ परोपकारबुद्धीनें नव्हे, तर स्वार्थसाधक परार्थ म्हणून. त्याचें कर्तव्य ठरवितांना एका बाजूला स्वार्थाची प्रेरक शक्ति, व दुसऱ्या बाजूला समाजांतील इतर व्यक्तींचा तशाच प्रकरचा स्वार्थ न दुखविण्याविषयीं त्याजवर असलेल्या नियंत्रणाची शक्ति, या दोन शक्तींचा छेद कोठें कसा पडतो एवढेंच पहावयाचें असतें. अध्यात्म्याच्या दृष्टीनें परमार्थ हें ध्येय म्हणून उल्लेखितां येतें. पण राजकीय समाजांतील मनुष्याच्या कर्तव्याचा विचार करितांना त्या ध्येयाची गरजच नसते. त्यानें आपलें कर्तव्य समाजांतील इतर लोकांच्या संबंधांत निपरवाद रीतीनें केलें म्हणजे तो कृतकृत्य झाला असें म्हणावें लागतें.

(२११) चांगल्यावाईट नागरिकांच्या प्रति

भर्तृहरीनें एका सुप्रसिद्ध श्लोकांत चांगल्या वाईट मनुष्यांच्या प्रति लावून वर्णन केल्या आहेत. " एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः " इत्यादि हा तो श्लोक होय. त्यांत तो म्हणतो कीं, " आपला फायदा टाकून देऊनहि जो लोकांचें कल्याण करतो अथवा हित साधितो त्याची प्रत पहिली. त्याला सत्पुरुष असें म्हणावें. लोकांसाठीं झटणारा, पण त्याबरोबर स्वार्थ न सोडणारा, या मनुष्याची प्रत दुसरी. त्याला सामान्य म्हणावें. आपल्या फायद्यासाठीं लोकांचें नुकसान करणारा मनुष्य याची पायरी तिसरी. त्याला राक्षस असें म्हणतां येईल. पण स्वतःचा फायदा नसतांहि दुसऱ्याचें नुकसान करणाऱ्या मनुष्याची प्रत चौथी; व भर्तृहरि म्हणतो त्या मनुष्याला काय म्हणावें हें मला समजत नाहीं ! " कदाचित् त्याला राक्षसाधम असें म्हणतां येईल. पण ' राजकीय ' समाजांतील मनुष्यानें पहिल्या कोटींत पडावें अशी कोणीहि अपेक्षा करीत नाहीं. आतां असे कांहीं लोक राजकीय समाजांतहि असतात कीं ते स्वतःचें नुकसान करून समाजाचा फायदा करून देतात, व त्याकरितां लोकहि त्यांची देशभक्तांत व राजकीय सत्पुरुषांत गणना करितात हें वेगळें. पण अशा प्रकारची अलौकिक विधायक देशभक्ति करणें हें राजकीय समाजांतील मनुष्याचें ' कर्तव्य आहे ! ' अशी भाषा कोणी वापरीत नाहीं. कारण तशी समजूतच नाहीं. तसेंच चौथ्या प्रतीच्या म्हणजे राक्षसाधम मनुष्यालाही राजकीय समाजाच्या नीतिशास्त्रांत स्थान नाहीं. कारण दुसऱ्याचें नुकसान

केल्याबद्दल त्याला शासन होईल; व तेंहि निरर्थक केलें म्हणून कदाचित् थोडें अधिकच शासन होईल. राहतां राहिले मधले दोन वर्ग. त्यांपैकीं स्वार्थां-करितां दुसऱ्याचें नुकसान करणाऱ्या तिसऱ्या कोटींतल्या मनुष्यासंबंधानें मात्र एकदम निर्णय देतां येणार नाहीं. कारण त्यानें इतर कोणाचें नुकसान केलें हें खरें असेल पण स्वतःच्या कायदेशीर व न्यायाचा स्वार्थ साधण्याकरितां केलें असेल, आणि तो साधतांना जर आपाततः त्याच्या हातून तें नुकसान घडलें असेल, तर येथें सूक्ष्म धर्मांचा विचार अर्थातच उत्पन्न होईल. कारण स्वार्थ-संरक्षणाची योग्य मर्यादा कोठें संपते हें ठरलें म्हणजे मग, त्यापलीकडे गेल्यानें त्याच्या हातून इतरांचें जें नुकसान झालें असेल त्याबद्दल त्याला शासन भोगावें लागेल. त्या मर्यादेच्या आंत दुसऱ्याच्या हिताला अपाय करण्या-सारखी गोष्ट त्याच्या हातून घडली तरी त्याबद्दल त्याला शासन होणार नाहीं. त्याच्यावर जें नियंत्रण समाजानें किंवा कायद्यानें घातलेलें असतें तें "कोण-च्याहि स्थितींत दुसऱ्याचें नुकसान करूं नये" अशा स्वरूपाचें नसतें, तर "स्वार्थ–संरक्षणाची योग्य मर्यादा उल्लंघून त्यानें दुसऱ्याचें अनहित करूं नये" यावरच ती नियंत्रणाची मर्यादा पडते. राहतां राहिला दुसऱ्या कोटींतला 'सामान्य' म्हटलेला मनुष्य. म्हणजे जो स्वतःचा स्थार्थ न सोडतां त्यांतल्या त्यांत होईल तें लोकांचेंहि हित साधितो. अस्सल नीतिशास्त्र हें मनुष्याच्या कृत्यांचें परीक्षण हेतुमूलक दृष्टीनें करणारें असल्यामुळें, अशा दुटप्पी माण-साच्या वर्तनाला तें मोठेंसें सर्टिफिकेट देणार नाहीं. कारण या शास्त्राच्या मतें तेंच कृत्य सत्कृत्य ठरेल, कीं ज्यांत मुळामध्यें निस्वार्थीपणाच आहे. नीतिशास्त्राचा कटाक्षच तसा असतो.

(२१२) राजकीय कर्मयोगशास्त्र

पण राजकीय कर्मयोगशास्त्र हें नीतिशास्त्राइतकें कडक नाहीं. कारण तें आपले सिद्धान्त निस्वार्थीपणावर उभारीत नाहीं, तर स्वार्थ आणि परार्थ हीं दोन्हीं तत्त्वें स्वीकारूनच त्यांच्या तारतम्यानें कर्माकर्मांचे सिद्धान्त तें सांगतें. तात्त्विकदृष्ट्या परार्थसाधन हेंच श्रेष्ठ प्रतीचें ध्येय असेल. परंतु राजकीय समाजाच्या व्यवहारांत परमावधीची शुद्ध नीति कोणती हें न पाहतां, एका-सारख्या दुसऱ्या माणसानें सामान्यपणें कसें वागावें इतकेंच पाहणें असतें. या जगांत राहणाऱ्या सामान्य मनुष्याला इतर लोकांप्रमाणें स्वतःला ऐहिक

समृद्धि व ऐश्वर्य प्राप्त करून घेण्याची आवश्यकता असते, व ती मिळविण्याचा नैतिक हक्कहि त्याला असतो. म्हणून राजकीय समाजांत परम साध्य कोणतें या प्रश्नाचें उत्तर "स्वार्थाबरोबर साधणारा परार्थ" हेंच होय. म्हणून शहाणा स्वार्थ, दूरदर्शी स्वार्थ, सात्त्विक स्वार्थ हा राज्यशास्त्रांतील व्यक्तिधर्मांत ग्राह्य ठरतो. आत्मौपम्य बुद्धीनें जें आपणांला प्रिय व हितकर तेंच समाजांतील इतरांनाहि असणारच अशी बुद्धि ठेवून मनुष्य वागला तर ठीकच. त्याच्या हातून परहिताचा नाश होणार नाहीं, व राजसत्तेनें त्याला नियंत्रण घालण्याचा प्रसंग येणार नाहीं. पण त्याच्या ठिकाणीं आत्मौपम्य बुद्धि प्रगट झाली नाहीं, तरी व्यावहारिक समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें त्याला नांव ठेवतां येत नाहीं व सरकारला त्याला नियंत्रण घालतां येत नाहीं. फक्त त्याच्या स्वार्थबुद्धीनें नंगानाच घालून त्याजकडून इतरांचें नुकसान न करविलें म्हणजे झालें. "मी मेलों तरी चालेल, पण स्वार्थाकरितां मी दुसऱ्याला मारणार नाहीं" ही गीतेंतल्या पहिल्या अध्यायांतल्या अर्जुनाची उंची भाषा मनुष्यानें बोलावी, किंवा तितक्या उच्च भावनेनें वागावें, अशी समाजशास्त्राची किंवा राज्यशास्त्राची अपेक्षाच नसते. फक्त स्वहितसंरक्षण व परहितनाश याचा छेद जेथें पडतो त्याच्या पलीकडे त्यानें पाऊल टाकलें कीं नाहीं इतकेंच पाहणें असतें. "मीं लोकांचा घात केला तर लोकहि माझा घात करतील" या कल्पनेनें तो नीट वागला तरी चालेल. दुसऱ्याविषयीं प्रेम नसलें तरी स्वार्थमूलक भीतीनेंहि तो मर्यादेंत राहिला तरी काम झालें. त्याच्यावर वेगळें नियंत्रण घालण्याचें कारण सरकारला उरत नाहीं. आणि अशा रीतीनें जो तो वागूं लागला म्हणजे, व प्रत्येकानें आपलें हित अशा निरपवाद रीतीनें साधलें म्हणजे, समाजांतील पुष्कळांचें पुष्कळ हित आपोआपच सिद्ध होण्यास मदत होते. याप्रकारें व्यक्तीचें व समाजाचें हित साधलेलें पाहणें इतकेंच राज्यशास्त्राचें कार्य आहे. अर्थात् त्याला कोणी पहिल्या प्रतीचें नीतिशास्त्र म्हणणार नाहीं. परंतु राज्यशास्त्रांत हें मर्यादित व्यावहारिक नीतिशास्त्रच पुरें असतें. आणि राष्ट्रांतील कायदे आणि राज्यसत्ता हीं हें व्यावहारिक नीतिशास्त्र पदरांत पडण्यापुरताच खटाटोप करितात.

परिशिष्ट १

जुन्या हिंदु समाजांतील राजधर्म व प्रजाधर्म

प्रस्तुत पुस्तकांत राज्यसंस्थाविषयीं निरनिराळ्या अंगांनीं विवेचन केलें आहे; व तें करितांना, अवश्य तेथें, हिंदुस्थानांतील राज्यसंस्थांचा उल्लेख मधून मधून केला आहे. तथापि, हिंदुस्थानांतील राज्यसंस्था व समाजरचना, आणि इतर देशांतील राज्यसंस्था व समाजरचना, यांच्यामध्यें कांहीं कांहीं बाबतींत फरक आहे. म्हणून या परिशिष्टांत जुन्या हिंदु लोकांच्या राजकीय कल्पना व संस्था यांच्या इतिहासाचें अगदीं थोडक्यांत दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे.

ऋग्वेदामध्यें राज्यशास्त्राला उपयोगी पडतील असे उल्लेख फारसे नाहींत. त्यांत 'राजा' हा शब्द आलेला असून, त्या काळीं लोकांना राज्यसंस्थेची कल्पना चांगली होती एवढें मात्र खास दिसतें. ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळांत 'दाशराज्ञ' संबंधानें बरींच सूक्तें आहेत. या युद्धांत सुदासाविरुद्ध दहा राजे एकत्र होऊन लढत होते असा उल्लेख आहे. आतां 'राजा' या शब्दाच्या उल्लेखानें तो गृहपति किंवा कुलपति किंवा गोत्रपति किंवा राष्ट्रपति किंवा तत्कालीन राजांचा राजा (सम्राट) यांपैकीं कोण कोणत्या अर्थीं तो शब्द प्रचारांत होता हें नक्की समजण्याला मार्ग नाहीं. तथापि राज्यसंस्थेचीं बीजें व राजाच्या कर्तव्यांपैकीं एक कर्तव्य, म्हणजे आपल्या प्रजेकरितां युद्ध करणें, याचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळांत आढळतो. याहून अधिक विस्तृत व मुद्याचा उल्लेख दहाव्या मंडळांत आढळतो. १७३ वें सूक्त अशा अर्थाचें आहे. "हे राजा! तुला आम्हीं उदयाला आणलें आहे. तूं आमचा राजा हो. तूं नित्य व स्थिर रहा. सर्व लोक राजा म्हणून तुझी इच्छा करोत. तुझ्या हातून राज्य नष्ट होऊं नये. तूं पर्वतासारखा स्थिर रहा. इंद्राप्रमाणें स्थिर रहा व राष्ट्राचें रक्षण कर. अभिषेक केलेल्या राजाला या निश्चित हविर्द्रव्यानें इंद्र स्थिर करो. त्याला सोम व ब्रह्मणस्पति आपला असें म्हणोत. आकाश, पृथ्वी व हें सर्व जग ज्याप्रमाणें अचल आहे त्याप्रमाणें लोकांचा हा राजा कायम टिको. राजा! वरुण, बृहस्पति, देव, इंद्र व अग्नि तुला राज्यावर स्थिर करोत व तुझें राष्ट्र स्थिर करोत. निश्चित हविर्द्रव्यानें आम्ही कायमचा सोम उत्पन्न करूं व तुलाहि कर देणाऱ्या अशा प्रजा इंद्र निर्माण करो." पुढें १७४ व्या सूक्ताचें तात्पर्य असें आहे—" देवांकडे ज्या हविर्द्रव्यानें

इंद्र येतो त्यानें आम्हांला राष्ट्राकरितां तयार कर. हे राजा! देव सविता राष्ट्र प्राप्त करून देवो कीं, ज्याच्यायोगें तूं सर्व सत्ताधारी होशील. जसा मी हविर्द्रव्यामुळें शत्रुरहित झालों, सर्व प्राण्यांचा व लोकांचा धनी झालों तसाच निःशत्रूहि झालों आहें. राष्ट्रयुक्त होत्साता व शत्रु पराभव करणारा झालों आहें."

अथर्ववेदांत राज्यसंस्थेसंबंधानें पुष्कळ उल्लेख आढळतात. या वेदांतील उल्लेख हे राज्यसंस्था अस्तित्वांत असलेली समाजस्थिति आणि त्याचप्रमाणें ती संस्था अंमलांत येण्यापूर्वीची समाजास्थिति हीं दोन्हीं दर्शवितात. राज्यसंस्था होण्यापूर्वीं अराजकता होती व ती लोकांना अप्रिय होती, भीतिप्रद होती, असें अथर्व वेद सांगतो. "प्रारंभीं हें सर्व जनपद विराज होतें. तें पाहून सर्व भयभीत झाले आणि आतां सर्वत्र असेंच होईल कीं काय अशी त्यांना भीति वाटली. ज्ञानी ऋषींनीं जगविण्याची इच्छा धरून तप केलें; त्यांतून बल, ओज आणि राष्ट्र यांची उत्पत्ति झाली."

पुढें महाभारतामध्यें जी अराजकतेची समाजास्थिति दर्शविली आहे ती वेदकालापूर्वीची असूं शकेल. पण अथर्ववेदकालीं समाज या अराजकतेच्या भयाण स्थितींतून निघून राज्यसंस्थेपर्यंत येऊन पोहोंचला होता, इतकेंच नव्हे तर, राजपद हें लोकनियुक्त असण्याच्या कल्पनेपर्यंत ती स्थिति येऊन पोहोंचली होती असें दिसतें. अराजकतेपुढें विराजकता आली, म्हणजे, तींत फक्त राजा नव्हता, पण समाज सुस्थित होता. या विराजकतेंतून सभा निर्माण झाली म्हणजे लोकसभा. त्या सभेची पुढें समिति झाली. त्या समितींत लोकांना निमंत्रण करून बोलावीत असत. कदाचित् ही प्राथमिक ग्रामसभाच असेल. या समिति शब्दाचें भाषांतर कित्येक इंग्रज ग्रंथकारांनीं Meeting Assembly किंवा 'कॉंग्रेस' असें केलें आहे. पण या समितीपेक्षांहि मोठी अशी एक राष्ट्रीय महासभा असे. राष्ट्र म्हणजे ज्याअर्थीं ग्राम किंवा गांव असाच अर्थ घेतां येत नाहीं, त्याअर्थीं ही सभा ग्रामपंचायतीपेक्षां अधिक महत्त्वाचीहि असावी. ती कदाचित् फार थोड्या वेळां भरत असेल, पण राजाची निवड करून त्याला गादीवर बसविणें, व अयोग्य राजाला गादीवरून काढून टाकणें वगैरे कामांचा या महासभेशीं संबंध दिसतो. 'संस्था' हा शब्द अथर्ववेदांत आढळतो. आणि त्याचा अर्थ 'घटना' अगर 'कॉन्स्टिट्यूशन' असा करतां येईल. राजांना निवडून देणारे लोक ते 'राजकर्ते' होत. आणि राजा जर लोकांनीं करावयाचा तर तो वंशपरंपरेचा नसावा असें दिसतें. "प्रजा हाच

राजाचा आश्रय आहे. देवांनीं राजाचें घर प्रजेमध्येंच ठेविलेलें आहे. हे राजा! राज्यकारभार चालविण्यासाठीं या पांचहि दिशांतील प्रजा तुझीच इच्छा करोत आणि तुलाच निवडून देवोत. हें तुझें राजपद नष्ट न होवो" वगैरे उल्लेख अगदीं स्पष्ट आहेत. उपनिषदांतील "राजा हेंच राष्ट्राचें सौंदर्य आहे, राजा हीच राष्ट्राची शोभा आहे" असे उल्लेखहि अथर्ववेदांत आढळतात.

महाभारताच्या आधीं रामायण झालें या दृष्टीनें प्रथम रामायणकालीं राजकीय कल्पना काय होती हें पाहूं. तसें पाहतां हें आढळतें कीं, अथर्ववेदामध्यें राजांना लोकांनीं निवडण्याची जी कल्पना व पद्धत तीच रामायणकालींहि होती. वाल्मिकी रामायणांत अयोध्याकांडाच्या तिसऱ्या सर्गांत श्रीरामचंद्राला 'युवराज' नेमण्याचा प्रसंग आहे. या गोष्टीचा विचार करण्याकरितां दशरथानें सभा भरविली. सभेला लोकसंमत असे राजे जानपद इत्यादि आले होते. त्यांना दशरथानें सल्ला विचारला. तेव्हां त्यांनीं रामाला युवराज नेमण्याबद्दल संमति दिली. तेव्हां दशरथ म्हणाला, "विचार करूनच संमति द्या. कारण मी म्हातारा म्हणून तुम्हाला त्रासदायक नाहीं. पण माझ्या जागीं तरुण तरतरीत युवराज येऊन त्यानें राजदंड हातीं घेतला तर कसें होईल?" त्यावर लोकांनीं उत्तर दिलें कीं, "महाराज, राम हा तुमचा वडील मुलगा आहे एवढ्याच कारणानें आम्ही त्याला युवराज नेमण्याविषयीं संमति देत आहों असें नाहीं. तर त्याच्या अंगीं तसेच विशेष गुण आहेत." यानंतर दुसराहि एक असाच प्रसंग घडला. रामाच्या विरहानें दशरथ मृत्यु पावला. रामाहून धाकटा भाऊ लक्ष्मण तोहि वनांत गेला. भरत आपल्या आजोळीं होता. मिळून गादीवर राजा नाहीं अशी स्थिति प्राप्त झाली. अराजक समाजस्थितीविषयीं समाजाच्या ठिकाणीं भीति व विद्वेष हीं पूर्वींपार होतींच. तेव्हां 'राजकर्त्या द्विजां' नीं पुढाकार घेऊन सभा भरविली, व इक्ष्वाकूच्या वंशापैकीं कोण पुरुष गादीवर बसववावा असा प्रश्न उपस्थित केला. तेव्हां निरनिराळ्या उपसभा (Sub-committees) भरवून वाटाघाट झाली. मुख्य सभेनें वसिष्ठाला पुढारी नेमलें व त्याला असा अधिकार देण्यांत आला कीं, "इक्ष्वाकूच्या कुळांतीलच कोणीतरी पुरुष गादीवर बसवावा असा निर्बंध आम्ही मानीत नाहीं, तरी तुम्ही कोणत्याहि कुळांतील योग्य पाहून राजपुत्राची शिफारस करावी." तेव्हां वशिष्ठानें सांगितलें कीं, "दशरथानें मरणसमयीं कैकेयीचा वर पूर्ण

करण्याकरितां भरताला राजपद देण्याचें वचन दिलें तेव्हां तेंच आपण पुरें केलें पाहिजे." हें मत महासभेला मान्य झालें व त्याप्रमाणें भरताला आजोळाहून आणून गादीवर बसविलें. फिरून रामायणाच्या किष्किंधाकांडांतहि असाच एक, म्हणजे राजा निवडण्याचा, प्रसंग आढळतो. कपिनायक वाली हा दुंदुभिसुताशीं युद्ध करण्याला गेला आणि त्याचा पत्ता पुष्कळ काळ लागेना, तेव्हां किष्किंधेच्या मंत्रिमंडळानें अशीच सभा भरवून वालीचा भाऊ सुग्रीव याला गादीवर बसविलें. या निवडणुकींत मंत्रिमंडळाबरोबर लोकांनींहि भाग घेतला होता. इतकेंच नव्हे तर सुग्रीवाची इच्छा नसतां लोकांनीं आपल्या इच्छेच्या जोरावर त्याला राजा केला.

यानंतर महाभारताकडे वळूं. अराजकाची स्थिति चांगली नाहीं, याविषयीं महाभारतांत विशेष जोराचें प्रतिपादन आहे. तत्कालीन लोकांची अशी खात्री होती कीं, वाईट जुलमी राजा एक वेळ पुरवला, त्याला कांहीं तरी आळा घालितां येतो, उपाय करतां येतो, पण अराजकतेपासून होणारे दुष्परिणाम त्याहून फारच भयंकर असतात हें खालील सोपपत्तिक शब्दांत सांगितलें आहे (शांतिपर्व, अध्याय ६८) " सर्व धर्मांचें मूळ राजा हें आहे. तो नसेल तर अधर्मानें वागणाऱ्या लोकांना कोण दंड करील ? चंद्रसूर्यांच्या अभावीं जग अंधारमय होईल. तीच स्थिति अराजकाची समजावी. अराजक असेल तर अमुक एक वस्तु माझी असें कोणास म्हणतां येणार नाहीं, व म्हटलें तरी तें प्रबळलोकांपुढें टिकणार नाहीं. स्त्री–पुत्र–द्रव्य–सर्व नाहींशीं होऊन शून्याकार होईल. बलात्कार, वध होऊं लागतील. दरवडे पडूं लागतील. शेतकी व व्यापार बुडतील. लग्नसंस्था, धर्म, यज्ञ, वेदाध्ययन सर्व नष्ट होऊन लोक भयानें जिकडे तिकडे पळून जाऊं लागतील. म्हणून समाजाला राजा असलाच पाहिजे " अशी लोकांची खात्री झाली होती. पण त्याबरोबरच सुराज्य म्हणजे काय, व प्रजेला स्वराज्याचा हक्क निदान राजा निवडण्यापुरता असावा, अशीहि लोकांची समजूत होती. " रक्षण करण्याला राजा असला म्हणजे लोक आपल्या घरांचीं दारें उघडीं टाकून निर्भयपणें झोंप घेऊं शकतात. " असें म्हणण्याइतका सुराज्याचा अनुभव लोकांना आला होता. पण त्यांतल्या त्यांत "राजा करावयाचा तर चांगला पाहून निवडावा" असाहि प्रजेचा आग्रह असे.

निवडलेल्या राजाबद्दल प्रजेचा आदर व प्रेम हीं हल्लींच्या काळापेक्षां तेव्हां प्रजेमध्यें अधिक होतीं असें दिसतें. "एकदा नीट पाहून राजा निवडला म्हणजे मग त्याच्याविषयीं मनांत कोणी पाप आणील किंवा त्याला अपाय करील तर तो

नरकांत जाईल " असें शांतिपर्वांत सांगितलें आहे. याचाच अर्थ हा कीं, राजा ही पृथ्वीवरील एक देवता आहे. " त्याच्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रसंगीं यम, अग्नि, सूर्य, कुबेर इत्यादि देवतांचें रूप प्रगट होत असतें; व त्या त्या देवतागुणांना योग्य अशीं कृत्यें राजा करीत असतो. " राजाच्या कर्तव्यांत अनुग्रह व निग्रह या दोहोंचाहि समावेश केलेला महाभारतांत आढळतो. शांतिपर्वांत राजदंडासंबंधीं मोठेंच रूपक केलें आहे. या दंडाचीं नांवें व्यवहार, धर्म, वाक्वचन अशीं आहेत. त्याचा योग्य उपयोग केला असतां, म्हणजे राजानें तो समताबुद्धीनें व रागद्वेषरहित असा उपयोगांत आणिला असतां धर्म, अर्थ व काम यांची प्राप्ति प्रजेला होते. "हा उपयोग दंडनीतीला अनुसरूनच राजानें करावा, व बृहस्पतिनीति व शुक्रनीति हेच ते दंडनीतीचे ग्रंथ " म्हणून सांगितले आहेत. हें सर्व दंडाचें अत्यंत उदात्त पण साधें विधान झालें. पण रूपकांत त्याचें विशेष वर्णन असें केलें आहे कीं, " दंड हा शामवर्ण, त्याला चार प्रचंड दाढा, चार हात, आठ पाय, अनेक नेत्र व शंकूसारखे कर्ण असून तो जटाधारण करणारा व मृगचर्म परिधान करणारा आहे. " मात्र हा दंड फक्त क्षत्रियांच्या हातीं असतो असें सांगितलें आहे. याचा अर्थ प्रत्यक्ष राज्याच्या गादीवर बसण्याला क्षत्रिय हेच योग्य असा दिसतो. तथापि ब्राह्मणांची योग्यता राजांनाहि सदुपदेश करण्याची असेंहि सांगितलें आहे. इतकेंच नव्हे तर विद्याविनयसंपन्न ब्राह्मण हा राजदंडापासून मुक्त आहे असेंहि सांगितलें आहे.

बृहस्पतिनीतीचे विषय व शुक्रनीतीचे विषय शांतिपर्वामध्यें सविस्तर व तपशीलवार वर्णन करून सांगितले आहेत; व हल्लींची चाणक्यनीति पाहिली म्हणजे तिजवरून राजांच्यासंबंधीं जी माहिती मिळते तीच पुष्कळशी शांतिपर्वांत दिलेली आहे. इटॅलियन तत्त्ववेत्ता व मुत्सद्दी मॅकिव्हेली यानें प्रजेशीं राजानें कपटाचें, अरेरावीचें, कठोरपणाचें व निष्प्रेम वर्तन कसें करावें असें ज्यांत सांगितलें आहे तो 'प्रिन्स' नामक ग्रंथ, आणि त्यापूर्वीं दीड दोन हजार वर्षें शांतिपर्वांत केलेल्या राजधर्माचें व प्रजाधर्माचें वर्णन वाचलें, आणि त्यांची तुलना केली, म्हणजें प्रत्येक हिंदुमात्राला आपल्या पूर्वजांच्या राजकीय संस्कृतीविषयीं अभिमानच वाटेल. चाणक्यनीतीमध्यें अठरा कारखान्यांची तपशीलवार माहिती दिली आहे. त्याविषयीं पाल्हाळ करण्याचें कारण नाहीं. परंतु इतकें खचित नमूद करतां येईल कीं, प्रजेचे व राजाचे संबंध लक्षांत घेतां राजानें करण्याच्या म्हणून ज्या ज्या गोष्टी

करण्याकरितां भरताला राजपद देण्याचें वचन दिलें तेव्हां तेंच आपण पुरें केलें पाहिजे." हें मत महासभेला मान्य झालें व त्याप्रमाणें भरताला आजोळाहून आणून गादीवर बसविलें. फिरून रामायणाच्या किष्किंधाकांडांतहि असाच एक, म्हणजे राजा निवडण्याचा, प्रसंग आढळतो. कपिनायक वाली हा दुंदुभिसुताशीं युद्ध करण्याला गेला आणि त्याचा पत्ता पुष्कळ काळ लागेना, तेव्हां किष्किंधेच्या मंत्रिमंडळानें अशीच सभा भरवून वालीचा भाऊ सुग्रीव याला गादीवर बसविलें. या निवडणुकींत मंत्रिमंडळाबरोबर लोकांनींहि भाग घेतला होता. इतकेंच नव्हे तर सुग्रीवाची इच्छा नसतां लोकांनीं आपल्या इच्छेच्या जोरावर त्याला राजा केला.

यानंतर महाभारताकडे वळूं. अराजकाची स्थिति चांगली नाहीं, याविषयीं महाभारतांत विशेष जोराचें प्रतिपादन आहे. तत्कालीन लोकांची अशी खात्री होती कीं, वाईट जुलमी राजा एक वेळ पुरवला, त्याला कांहीं तरी आळा घालितां येतो, उपाय करतां येतो, पण अराजकतेपासून होणारे दुष्परिणाम त्याहून फारच भयंकर असतात हें खालील सोपपत्तिक शब्दांत सांगितलें आहे (शांतिपर्व, अध्याय ६८) "सर्व धर्मांचें मूळ राजा हें आहे. तो नसेल तर अधर्मानें वागणाऱ्या लोकांना कोण दंड करील ? चंद्रसूर्यांच्या अभावीं जग अंधारमय होईल. तीच स्थिति अराजकाची समजावी. अराजक असेल तर अमुक एक वस्तु माझी असें कोणास म्हणतां येणार नाहीं, व म्हटलें तरी तें प्रबळलोकांपुढें टिकणार नाहीं. स्त्री–पुत्र–द्रव्य-सर्व नाहींशीं होऊन शून्याकार होईल. बलात्कार, वध होऊं लागतील. दरवडे पडूं लागतील. शेतकी व व्यापार बुडतील. लग्नसंस्था, धर्म, यज्ञ, वेदाध्ययन सर्व नष्ट होऊन लोक भयानें जिकडे तिकडे पळून जाऊं लागतील. म्हणून समाजाला राजा असलाच पाहिजे " अशी लोकांची खात्री झाली होती. पण त्याबरोबरच सुराज्य म्हणजे काय, व प्रजेला स्वराज्याचा हक्क निदान राजा निवडण्यापुरता असावा, अशीहि लोकांची समजूत होती. "रक्षण करण्याला राजा असला म्हणजे लोक आपल्या घरांचीं दारें उघडीं टाकून निर्भयपणें झोंप घेऊं शकतात." असें म्हणण्याइतका सुराज्याचा अनुभव लोकांना आला होता. पण त्यांतल्या त्यांत "राजा करावयाचा तर चांगला पाहून निवडावा" असाहि प्रजेचा आग्रह असे.

निवडलेल्या राजाबद्दल प्रजेचा आदर व प्रेम हीं हल्लींच्या काळापेक्षां तेव्हां प्रजेमध्यें अधिक होतीं असें दिसतें. "एकदा नीट पाहून राजा निवडला म्हणजे मग त्याच्याविषयीं मनांत कोणी पाप आणील किंवा त्याला अपाय करील तर तो

नरकांत जाईल " असें शांतिपर्वांत सांगितलें आहे. याचाच अर्थ हा कीं, राजा ही पृथ्वीवरील एक देवता आहे. " त्याच्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रसंगीं यम, अग्नि, सूर्य, कुबेर इत्यादि देवतांचें रूप प्रगट होत असतें; व त्या त्या देवतागुणांना योग्य अशीं कृत्यें राजा करीत असतो. " राजाच्या कर्तव्यांत अनुग्रह व निग्रह या दोहोंचाहि समावेश केलेला महाभारतांत आढळतो. शांतिपर्वांत राजदंडासंबंधीं मोठेंच रूपक केलें आहे. या दंडाचीं नांवें व्यवहार, धर्म, वाक्वचन अशीं आहेत. त्याचा योग्य उपयोग केला असतां, म्हणजे राजानें तो समताबुद्धीनें व रागद्वेषरहित असा उपयोगांत आणिला असतां धर्म, अर्थ व काम यांची प्राप्ति प्रजेला होते. "हा उपयोग दंडनीतीला अनुसरूनच राजानें करावा, व बृहस्पतिनीति व शुक्रनीति हेच ते दंडनीतीचे ग्रंथ " म्हणून सांगितले आहेत. हें सर्व दंडाचें अत्यंत उदात्त पण साधें विधान झालें. पण रूपकांत त्याचें विशेष वर्णन असें केलें आहे कीं, " दंड हा शामवर्ण, त्याला चार प्रचंड दाढा, चार हात, आठ पाय, अनेक नेत्र व शंकूसारखे कर्ण असून तो जटाधारण करणारा व मृगचर्म परिधान करणारा आहे. " मात्र हा दंड फक्त क्षत्रियांच्या हातीं असतो असें सांगितलें आहे. याचा अर्थ प्रत्यक्ष राज्याच्या गादीवर बसण्याला क्षत्रिय हेच योग्य असा दिसतो. तथापि ब्राह्मणांची योग्यता राजांनाहि सदुपदेश करण्याची असेंहि सांगितलें आहे. इतकेंच नव्हे तर विद्याविनयसंपन्न ब्राह्मण हा राजदंडापासून मुक्त आहे असेंहि सांगितलें आहे.

बृहस्पतिनीतीचे विषय व शुक्रनीतीचे विषय शांतिपर्वामध्यें सविस्तर व तपशीलवार वर्णन करून सांगितले आहेत; व हल्लींची चाणक्यनीति पाहिली म्हणजे तिजवरून राजांच्यासंबंधीं जी माहिती मिळते तीच पुष्कळशी शांतिपर्वांत दिलेली आहे. इटॅलियन तत्त्ववेत्ता व मुत्सद्दी मॅकिव्हेली यानें प्रजेशीं राजानें कपटाचें, अरेरावीचें, कठोरपणाचें व निष्प्रेम वर्तन कसें करावें असें ज्यांत सांगितलें आहे तो 'प्रिन्स' नामक ग्रंथ, आणि त्यापूर्वीं दीड दोन हजार वर्षें शांतिपर्वांत केलेल्या राजधर्माचें व प्रजाधर्माचें वर्णन वाचलें, आणि त्यांची तुलना केली, म्हणजे प्रत्येक हिंदुमात्राला आपल्या पूर्वजांच्या राजकीय संस्कृतीविषयीं अभिमानच वाटेल. चाणक्यनीतीमध्यें अठरा कारखान्यांची तपशीलवार माहिती दिली आहे. त्याविषयीं पाल्हाळ करण्याचें कारण नाहीं. परंतु इतकें खचित नमूद करतां येईल कीं, प्रजेचे व राजाचे संबंध लक्षांत घेतां राजानें करण्याच्या म्हणून ज्या ज्या गोष्टी

त्या ग्रंथांत सांगितल्या आहेत त्यांना सुराज्यव्यवस्थेचें उत्तम स्वरूप आहे. यावर कोणी म्हणेल कीं, "पुराणांतल्या वांग्याची भाजी करून खातां येत नाहीं !" तर तो आक्षेप आधुनिक काळांतील युरोपियन तत्त्ववेत्त्यांच्या राजनीति ग्रंथांनाहि सारखाच लागतो. या आधुनिक ग्रंथांतील विवेचन केवळ कल्पनासिद्ध असतांहि जर त्याबद्दल पाश्चात्य संस्कृतीचे गोडवे गावयाचे, तर तितक्याच प्रमाणानें कल्पनासिद्ध असलेल्या राजनीतीवरून हिंदु लोकांच्या संस्कृतीचे गोडवे कोणीहि कां गाऊं नयेत ! आज जगांत अनेक कारणांनीं लोकसत्तेचा प्रभाव जितका दिसून येतो तितका हिंदुस्थानांत दोन हजार वर्षांपूर्वीं दिसत नव्हता, ही गोष्ट खरी आहे. तथापि युरोपखंडांत झालें तरी लोकसत्तेचा उदय, एक इंग्लंडखेरिजकरून, सन १८४८ पर्यंत इतर कोणत्या देशांत कितीसा झाला होता ? भरतवर्षांत जुन्या काळीं एका दृष्टीनें राजाला देव बनवून राज्याची सर्व मालकी त्याच्याकडे आहे असें मत प्रचलित असलें तरी, भारतीय काळीं समाजांतील सर्व लोक राजकीय बाबतींत लक्ष घालीत असत. आणि कोणतीहि महत्त्वाची गोष्ट जरी राजा आपल्या अधिकारानें करी, तरी आपण करतों तें बरोबर आहे ही गोष्ट प्रजेला निदान समजावून तरी देण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे असें राजे मानीत असत. कौरव–पांडवांचें युद्ध उपस्थित झालें असतां, "यांत न्याय कोणाच्या बाजूला व अन्याय कोणाच्या बाजूला हें ठरवून पांडवांची बाजू न्यायाची वाटते म्हणूनच मी त्यांना साहाय्य करणार आहें, असें आपल्या राज्यांतील पौरजानपदांना मी समजावून सांगेन " असें श्रीकृष्णानें म्हटल्याचें महाभारतांत आहे. इतकेंच काय पण एका राजानें जर दुसऱ्या राजाला जिंकलें तर जेत्या राजानें जित राजाच्या प्रजेला असें विचारावें कीं, "मी तुमचा राजा होणार आहें तर मला करभार द्याल ना ?" असेंहि महाभारतांत सांगितलें आहे. अर्थात् जेत्या राजाला कर देत नाहीं असें म्हणून कोणत्याहि जित प्रजेचें कसें निभावणार ही गोष्ट वेगळी. पण राजानें नव्या प्रजेला विचारून तिच्या संमतीनें राज्याधिकार घ्यावा हें तत्त्व काल्पनिक असलें तरी रम्य व मोहक आहे यांत काय संशय ? आणि व्यवहारांत तरी नसेल कशावरून ?

महाभारतांत वर्णिलेलें मुख्य कथानक राजे लोकांचेंच असल्यामुळें, महाभारत हा एक प्रकारें भरतखंडाच्या इतिहासांतील एका विशिष्ट काळच्या राजकारणाचा व राजकीय कल्पनांचा इतिहास होऊन राहातो हें उघडच आहे. तथापि प्रत्यक्ष

कौरव–पांडवांच्या राजकारणाच्या इतिहासाशिवाय त्या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं सामान्य राजनीतीची व राजधर्मांची चर्चा पुष्कळच आलेली आहे. विशेषतः शांतिपर्वांत यासंबंधीं बरेंच विवेचन आहे. यामुळें महाभारतांत जीं राजकीय मतें उल्लेखिलेलीं व प्रतिपादिलेलीं आढळतात त्यांवरून सुमारें २००० वर्षांपूर्वींच्या हिंदुसमाजाचीं राजकीय मतें काय होतीं याविषयीं अनुमान बांधण्यास हरकत नाहीं.

महाभारतकालीं, व अर्थात् त्यापूर्वींहि हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे लहान सहान राज्येंच शेंकडों असून तीं स्वतंत्र होतीं. प्रत्येक राज्य आपल्यापुरतें स्वायत्त पूर्णाधिकार-संपन्न व स्वावलंबी असें होतें. ज्या स्थितीला इंग्रजींत 'Sovereignty' असें म्हणतात ती या राज्यांमध्यें पूर्णांशानें प्रगट झालेली होती. यापैकीं पुष्कळ राज्यें हीं नगरांतर्गत अशींच असलीं पाहिजेत हें उघड आहे. याच सुमारास नगराहूनहि मोठ्या प्रदेशावरील राज्यांची कल्पना उदित होऊं लागली होती. परंतु पांडवांनीं केलेला दिग्विजय म्हणजे कांहीं 'साम्राज्य स्थापना' नव्हती. निदान हल्लींच्या अर्थानें त्या वेळची ती साम्राज्यस्थापना नव्हती. क्षात्रवृत्तीचें तें एक प्रकारचें महत्त्वप्रदर्शन होतें. "भरतखंडांत क्षात्रबलानें व पराक्रमानें आम्हीच सर्वश्रेष्ठ आहों" अशी ती घोषणा होती. आणि ती घोषणा यथार्थ आहे असें सिद्ध करण्याकरितां पांडववीर चारहि दिशांना युद्धाला आव्हानें देत फिरून परत आले. त्यांत कांहीं ठिकाणीं पांडवांना विरोध झाला, कांहीं ठिकाणीं त्यांना प्रत्यक्ष युद्ध करून अजिंक्यपत्र मिळवावें लागलें. व एक दोन ठिकाणीं तर अर्जुनाचा पराभवहि झाला. पांडव हे भरतखंडांतले या काळचे 'अधिराजे' होत ही गोष्ट कोणाहि तत्कालीन राजांनीं नाकबूल केली नाहीं. पण हल्लींच्या काळाप्रमाणें "ज्याला जिंकला त्याला पायाखालीं तुडवून नाहींसा केला" असें मात्र पांडवांनीं केलें नाहीं. कुस्तीच्या फडांत एका मल्लानें दुसऱ्याला पाडलें म्हणजे तत्पूर्वीं त्यांच्यांत उत्पन्न झालेलें क्षणिक वैर त्या कुस्तीनेंच संपतें. पराभव पावलेला मल्ल हा कांहीं विजयी मल्लाचा जन्मभर गुलाम बनून, त्याच्या घरीं पाण्याच्या माकणी वाहत किंवा जळणाचीं लांकडें फोडीत राहात नाहीं. ही दुष्ट राजनीति आधुनिक काळचीच आहे. तेव्हांची राजनीति अशी कीं, युद्धाचा निकाल लागतांच करभाराचा बहुमान दिला घेतला गेला कीं वैर संपलें, व जित व जेते यांची पुनः मैत्री झाली! युद्धांत पराजय झाला तरी त्यामुळें कोणाहि राजाचें मांडलिकाचें राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट होत नसे. ही गोष्ट फक्त पांडवकालापर्यंतचीच आहे.

या विशिष्ट राजनीतीमुळें अल्पप्रमाण अशीं राज्यें स्वतंत्र राहूं शकत. आधुनिक काळीं आक्रमणाचें धोरण, विजिगीषा व महत्त्वाकांक्षा हीं सर्वच वाढलीं असून त्यांच्या शमनाचीं साधनेंहि उपलब्ध होत गेल्यानें, राज्यांचा देशविस्तार वाढला. अर्थातच त्यामुळें राज्यांना त्यांतील लोकांवरून पडणारें नांव अपुरें ठरूं लागलें व प्रादेशिक नांव मिळूं लागलें. परंतु त्या जुन्या काळीं प्रायः लोकांवरूनच राज्यांना नांवें पडत असत. यावरून त्या वेळचीं राज्यें अल्पप्रमाण असावीं, व राज्याचा मुख्य आधार त्यांतील लोकांमध्यें आपण एकवंशीय आहों, या भावनेचा असावा, असें वाटतें. राजा लोक व देश यांचें नांव एकच असाहि प्रकार पुष्कळशा तत्कालीन उदाहरणांत दिसून येतो. महाभारतकालीन देशांच्या यादींत दोनशें बारा लोक वर्णिलेले आहेत. त्यांच्या त्यांच्यांत विवाहसंबंध होत असला तरी प्रत्येकाला आपापल्या विशिष्ट कुलांचा, गोतांचा अभिमान होता, व म्हणून या दोनशें बारा लोकांचीं अल्पप्रमाणांचीं निरनिराळीं लहान लहान राज्येंच होतीं; व त्यांच्यामध्यें कलह व लढाया राजकारणावरून होत असें वाटतें. केवळ पंजाब व सिंध येवढ्या टापूंतच आलेक्झांडर यानें जिंकलेल्या पन्नास लोकांची म्हणजे राज्यांची यादी उपलब्ध आहे. पुढें सर्व भरतखंडभर दिग्विजय करून स्वतःला श्रेष्ठ क्षत्रिय वीर म्हणवून घेणारे जे पांडव त्यांनीं प्रथम अवघ्या पांच गांवांची मागणी आपल्या हिश्याकरितां म्हणून करावी, या दोन गोष्टींचा मेळ घालणाऱ्या मार्मिक मनाला तत्कालीन राजकीय समाजरचनेची चांगली कल्पना येईल. सभापर्वांत 'गृहे गृहे हि राजानः' असें वचन आढळतें. त्याचा अर्थ शब्दशः घरोघर, म्हणजे 'My house is my Castle' या इंग्रजी म्हणीप्रमाणें, माझ्या घरचा मी राजा आहें असा घ्यावयाचा नाहीं. तर कदाचित् प्रत्येक शहर नगर हें एकेका राज्यासारखेंच असे, असा त्या वचनाचा लाक्षणिक अर्थ घेतला पाहिजे.

युधिष्ठिराला व्यासानें एके ठिकाणीं खालीलप्रमाणें उपदेश केला आहेः—"जिंकलेल्या भूपतींच्या राष्ट्रांकडे आणि नगरांकडे जाऊन त्यांचे बंधू, पुत्र अथवा पौत्र यांना त्यांच्या राज्यांवर अभिषेक करून बसवावें. मग ते बाल्यावस्थेंत असोत किंवा गर्भावस्थेंत असोत! ज्यांना पुत्र नसेल त्यांच्या कन्यांना अभिषेक करावा!" हें उदात्त धोरण कोणीकडे व अधिराजाचा केवळ कृपा-प्रसाद म्हणजे फक्त तीन पिढ्या टिकणारें राज्य, किंवा राजवंशांत सरळ शाखेंत पुरुष संतती

असेल तेथपर्यंतचें राज्य, हें आधुनिक काळचें कृपणपणाचें धोरण कोणीकडे ! खुद्द जे अधिराजे त्यांचीहि उदार दृष्टि असल्यावर लहान सहान राज्यें त्या काळीं निर्भयपणें जगत असल्यास काय आश्चर्य ! शांतिपर्वांत तर असेंहि स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, " जिंकलेल्या राजास कधींहि पदच्युत करूं नये, तर तो जिवंत असल्यास पुनः गादीवर कायम ठेवला जावा. किंवा मृत झाला असल्यास त्याच्या मुलाला किंवा " नातेवाईकालाहि गादीवर बसवावें. " महाभारतांतील शांतिपर्वांत जें राजकीय स्थितीचें म्हणून वर्णन आहे तें कौरवपांडवांच्याहि पूर्वींच्या काळांतलें, म्हणजे जेव्हां सर्वच लोकसंघ स्वतंत्र होते, एक दुसऱ्यावर राज्य करीत नव्हता, व राज्यसंस्थेची म्हणजे राजाची कल्पना अद्यापि उदित झालेली नव्हती, अशा काळाचें तें वर्णन आहे. कारण खुद्द कौरव पांडव कालीं जुन्या सुवर्ण युगाच्या उज्ज्वल राजकीय कल्पना किंचित् सदोष होऊन, राजा हा सर्व सत्ताधारी, अनियंत्रित व ईश्वरी अंश ही कल्पना पुढें येऊं लागली होती.

कृतयुग केव्हां अवतरलें असेल तें असो, पण भीष्मांच्या माहितीप्रमाणें, " कृतयुगांत मुळीं राजेच नव्हते. लोक सर्वस्वीं स्वतंत्र होते. व आपल्या इच्छेनेंच धर्माचें परिपालन करीत होते. पण पुढें कामक्रोधादि षड्रिपूंचा उठाव झाला; ज्ञानाचा लोप व धर्माचा नाश झाला; कर्तव्याकर्तव्य कळेनासें झालें; तेव्हां ब्रह्मदेवानें राजनीतीचा एक मोठा ग्रंथ लिहिला; तो संक्षेपरूपानें प्रजापतीनें पृथ्वीचा पहिला राजा अनंग याला दिला; व या ग्रंथांतील राजनीतीप्रमाणें राज्य कर असें त्याला सांगितलें. पण या राजनीतिग्रंथाचा प्रभाव अवघा तीन पिढ्याहि टिकला नाहीं. कारण अनंग राजाचा प्रत्यक्ष नातू जो राजा वेन त्यानें हा ग्रंथ बाजूला ठेवून लोकांवर जुलूम केला. तेव्हां लोकांनीं त्याला ठार मारून त्याच्या मांडीपासून पृथू या नांवाचा राजा उत्पन्न केला. त्यानें सर्व लोकांना सुखी करून प्रजेचें रंजन केलें म्हणून त्याला ' राजा ' ही यथार्थ संज्ञा मिळाली व तेव्हांपासून राजा हा विष्णूचा अवतार असें लोक मानूं लागले. पण पुढें झालेल्या राजांपैकीं सर्वांनींच राजधर्म उत्तम तऱ्हेनें पाळला हें जसें घडलें नाहीं, तसेंच प्रजेनेंहि प्रजाधर्म सर्वस्वीं उत्तम प्रकारें पाळला असेंहि घडलें नाहीं. यांत काय आश्चर्य ! अर्थात् प्रजेलाहि योग्य नियंत्रणाखालीं ठेवण्याला कांहीं साधन हवेंच होतें, आणि तें साधन म्हणजे राजदंड हा होय. आणि या दंडावरून राजनीतीला दंडनीति असें नांव पडलें." वरील कथा शब्दशः खरी न मानली तरी तिजवरून एक गोष्ट

दिसून येते ती ही कीं, प्राचीन काळापासून कौरव पांडव कालापर्यंत भरतखंडांतील लोकांच्या राजकीय कल्पनांत व वस्तुस्थितींत एक मोठें स्थित्यंतर झालें होतें. भारतीय राज्यशास्त्राच्या सिद्धान्त–सोपानांतील पहिली पाहिरी म्हणजेच हें स्थित्यंतर होय. आणि तें स्थित्यंतर असें कीं अगदीं अल्पप्रमाण लोकसंघ म्हणजे कुटुंबें कुळें गोत्रें हीं सर्वस्वीं स्वतंत्रपणें आपआपलीं राज्यें चालवीत होतीं, ती स्थिति जाऊन तिच्या जागीं राजा आला व तो राजा तत्कालीन आधिदैविक संस्कृतीमुळें दैवी स्वरूपांत आला.

हस्तिनापूरच्या राजपदावर कोणाला बसवावें, धर्माला कीं दुर्योधनाला, अशी वाटाघाट सुरू झाली तेव्हां दुर्योधनाला भीति पडली कीं, पांडवांच्या गुणांवर लुब्ध होऊन प्रजाजन त्यांनाच राज्यावर बसवितील ! यावरून गादीवर बसण्याचा अधिकार प्रजाजनांच्या हातीं होता असें उघड दिसतें. या ठिकाणीं सभा व परिषदा यांचा उल्लेख आहे. लोकांनीं असें ठरविलें कीं, कौरव दुर्गुणी आहेत, आणि त्यांच्या अंधळ्या बापाला पूर्वीं गादी दिली नाहीं तशी त्याच्या मुलांनाहि देऊं नये. भीष्माला हस्तिनापूरची गादी द्यावी असा लोकांत एक पक्ष होता. पण "मी केव्हांहि राजपद घेणार नाहीं" अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली असल्यामुळें लोकांची निराशा झाली; आणि भीष्माच्या अभावीं त्यांनीं धर्माला गादीवर बसविलें. वरील सर्व वर्णनांत राजा निवडण्यासंबंधीं जे उल्लेख आहेत त्यांचा खुलासा एकच मार्गानें होतो व तो हा कीं, राजाच्या निवडणुकींत हल्लींच्या प्रजासत्ताक राज्यांच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीप्रमाणें लोकांना अधिकार होता. तसेच इतरहि उल्लेख विचार करण्यासारखे आहेत. भारतपूर्वकालीं अराजक प्रजेनें मनूला राज्यपद देऊं केलें. पण प्रजेचें पाप राजालाहि लागतें या भीतीमुळें तो तें घेईना. पण प्रजाजनांनीं त्या भीतीचें निराकरण केल्यावर त्यानें तें राजपद पतकरलें. यांत राजकारणाला 'कृत्यतम' म्हणजे 'सर्वोत्कृष्ट कर्तव्य' असें म्हटलें आहे.

पौराणिक काळ सोडून देऊन आपण ऐतिहासिक काळांत आलों तरी तेव्हांहि ग्रामाध्यक्ष किंवा राज्याध्यक्ष यांची निवड लोकांनीं करण्याविषयींचे उल्लेख सांपडतात. प्रो. व्हिस डेव्हिड्स् यांनीं बुद्धकालीन इतिहास लिहिला; त्यांत असें लिहिलें आहे कीं, त्यावेळीं हिंदुस्थानच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर अधिराजा असा कोणी नव्हता. पण राज्यसंस्थेची माहिती व परिचय लोकांना चांगला होता. या राज्यसंस्था क्वचित् राजांच्या क्वचित् अभिजन-

नियंत्रित पुढाऱ्यांच्या अमलाखालीं होत्या. जैन ग्रंथांवरूनहि भरतखंडांत स्वतंत्र प्रजासत्ताक राज्यांचें अस्तित्व दिसून येतें. त्यांत जातिनिहाय राज्यें, अथवा संयुक्त नगर राज्यें अशीं होतीं, पण सर्व स्वतंत्र अशीं होतीं. प्रोफेसर मजकुरांनीं अशा दहा अकरा ज्ञातिराज्यांचीं नांवें दिलीं आहेत त्यांतच गौतम-बुद्ध ज्या जातींत जन्माला आला तिचें राज्य होतें. या प्रत्येक राज्यांत सभा व सभागृहें असत. सर्व राज्यावर मिळून एका सभेपुरता एक असा अधिपति असे. ग्रीक इतिहासांतील ' अरकॉन्स ' व रोमन इतिहासांतील ' कॉन्सलस ' यांच्यासारखेच हे अधिकारी असत. या अधिकाऱ्यांच्या अमलाखालीं लोक आपल्या राज्यांतील सर्व कायद्यांचा अमल सभा-समित्यांतून करीत, व कोणीहि एक दुसऱ्याला करभार देत नसे. ' केरळोत्पत्ति ' ग्रंथामध्यें वर्णिल्याप्रमाणें मलबार प्रांतांत ब्राह्मणांचीं लोकसत्ताक राज्यें होतीं. प्रसंगविशेषीं निरनिराळ्या ग्रामराज्यांतील लोक एकत्र जमून सर्वांकरितां एखादा संरक्षक अधिकारी नेमून देत; व त्याला जमिनीच्या उत्पन्नांपैकीं एकषष्ठांश भाग तोडून देत. पुढें हे अधिकारी ग्रीस किंवा रोममधील अधिकाऱ्यांप्रमाणें जुलमी झाले, तेव्हां प्रजेनें ते अधिकारी काढून टाकून एका प्रसिद्ध गृहस्थाला घाटावरून बोलावून राजपद दिलें ! ही गोष्ट इ. स. २१६ या सुमारास घडली. या राजाला गादीवर बसवितांना प्रजेनें त्याजकडून शपथप्रमाण करवून एक करार करून घेतला, त्याचे शब्द लक्षांत घेण्याजोगे आहेत व ते असेः—" राज्यकारभारांतल्या ज्या गोष्टी प्रजेला करतां येणार नाहींत अशाच तेवढ्या मी स्वतः करीन. जे कज्जे, मुकद्मे, प्रजा आपले आपण तोडील त्यांत मी हात घालणार नाहीं. " केरळ प्रांतांत ही प्रजानियुक्त राजांची परंपरा बरींच वर्षें चालली. राजाची निवडणूक कांहीं ठराविक मुद्तीपर्यंत असे. पण ती मुद्त वाढविलीहि जाई. ही पद्धत मल्याळ प्रांतांतहि होती. नाड म्हणून नायर लोकांचा संघ असे. या संघाकडे राजा निवडणें व त्याच्या कारभारावर देखरेख ठेवणें या गोष्टी सोंपविलेल्या असत. केरळोत्पत्ति ग्रंथांत स्पष्टच म्हटलें आहे कीं, "या नाडसंघाचा हेतु हाच कीं, राजाविरुद्ध असणारे प्रजेचे हक्क कमी होऊं नयेत किंवा ते उपयोगांत न आल्यामुळें त्यांची विस्मृति लोकांना होऊं नये." या संघांना 'पार्लमेंट' असें नांव मलबारचें गॅझेटीयर लिहिणाऱ्या इंग्रजानें दिलें आहे.

कौटिलीय अर्थशास्त्र हा ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्यांत राज्यशास्त्रांतील उपपत्ति अनेक

आढळतात. भारतादि ग्रंथांतील आधार कौटिल्यानें घेतलेच आहेत, तथापि त्याच्या ग्रंथांत दिलेल्या भरपूर माहितीवरून तत्कालीन राजकीय कल्पना काय होत्या, व विशेषतः प्रत्यक्ष राज्यकारभार कसा चालत होता हें चांगलें कळून येतें. कौटिल्याच्या मतें अराजकता ही स्थिति अत्यंत अनिष्ट होय; व एरवींहि मोठा मासा लहान माशाला खातो त्याप्रमाणें मनुष्याची एकमेकांशीं स्पर्धा, जुलूम व नाश करून स्वार्थ साधण्याची प्रवृत्ति असते. यामुळेंच राजसत्ता अस्तित्वांत येते, व राज्यसत्ताधिशांना प्रजा स्वेच्छेनें ठराविक कर वगैरे देऊन त्यांच्या मोबदल्यांत आपलें रक्षण करून घेते. कौटिल्यमतें राज्यसंस्था ही मनुष्यानें आपल्या बुद्धीनेंच निर्माण केली आहे. म्हणजे रूसोप्रमाणें राजा व प्रजा यांच्यामध्यें एक प्रकारचा करार आहे असें तो मानतो. लोकांनीं एक-मेकांचा नाश न करण्याचें कारण प्रेम हें नसून राजदंडाची भीति हें होय, व या दंडाचें महत्त्व त्याला दैवी स्वरूप देऊन वर्णन केलें असलें तरी तें केवळ काव्यबुद्धीनें होय हें 'अर्थशास्त्रा' वरून उघड दिसतें. इतकेंच नव्हे तर राजा हा राष्ट्राचें पालन करण्याकरितां नेमलेला सार्वजनिक सेवक आहे, अर्थात् लोकांकडून त्याची नेमणूक निवडणूक व्हावी व त्याचा पगार ठरविला जावा या गोष्टी कौटिल्याला संमत असून तत्कालीं त्या रूढ होत्या असें तो दर्शवितो. राज्यकारभारासंबंधानें युवराज म्हणजे राजप्रतिनिधी, मंत्रिमंडळ, त्याची कार्यपद्धति—तसेंच सेंद्रिय व जिवंत राजसंस्थेचीं अंगेंउपांगें—या सर्वां-विषयीं कौटिलीय अर्थशास्त्रांत जितका तपशील दिलेला आहे तितका संस्कृत ग्रंथांत इतर कोठेंहि आढळत नाहीं. मात्र कौटिल्याच्या ग्रंथांत राजांचीं कर्तव्यें कितीहि काटेकोर, कठोर व निश्चित रीतीनें सांगितलीं असलीं तरी, राजाचें कर्तव्य हें प्रजेच्या हक्कापासून वेगळें आहे असें तो मानतो असें दिसतें. म्हणजे राजा आपलें कर्तव्य न करील तर अधोगतीला जाईल, पण प्रजेला अमुक हक्क आहेत व तिनें ते अमुक प्रकारानें बजावावे असें स्पष्ट सांगितलेलें नाहीं.

प्राचीन हिंदु लोकांच्या मनांत स्वतंत्रतेचीं बीजें फार खोल रुजलीं होतीं याचें प्रत्यंतर राजे लोकांच्या निवडणुकीवरून दिसतेंच. पण भरतखंडांत गुलामगिरीची पद्धति नव्हती असें मिगॅस्थिनीस लिहितो त्यावरूनही तें दिसून येतें. वेदकालीं मुलाच्या प्राणावर बापाची सत्ता असेल, व तशा प्रकारचें एक प्रसिद्ध उदाहरण ब्राह्मणग्रंथांत आहेहि. तथापि इतिहास संशोधकांच्या

मतें, रोमच्या राज्यांत कुटुंबांतील बापाला मुलावर जितकी सत्ता होती तितकी हिंदु कुटुंबांतील बापांना केव्हांहि नव्हती. धर्माच्या बाबतींतहि राजापासून लोकांना स्वातंत्र्य होतें तें असें कीं, राजाला जरी विष्णूचा अंश असें कांहीं हेतूं-पुरतें मानण्यांत येई तरी, इतर देशांतील राजांप्रमाणें भरतवर्षांत धर्माज्ञा कर-ण्याचा अधिकार स्वतः राजांना नव्हता. श्रुति-स्मृति सदाचार इत्यादि धर्ममूलें मानलेलीं असून, श्रुति-स्मृतींचा अर्थ करण्याचा किंवा कोणताहि नवा आचार प्रवर्तित करण्याचा अधिकार स्वतः राजाला नव्हता. राजा हा फक्त अंमलब-जावणीचा मुख्य अधिकारी. त्याच्याकडे कायदा करण्याचा किंवा कायद्याचा अर्थ करण्याचा अधिकार नव्हता. तो अधिकार सर्वस्वीं ग्रामपंचायती, ज्ञाति-सभा इत्यादिकांकडे असे. ज्ञातिसंघ, धर्मसंघ, वृत्तिसंघ, व्यापारीसंघ इत्या-दिकांनीं बहुतेक लोकसत्ता आपल्या हातीं वांटून घेतली होती. या दृष्टीनें पाहातां भरतखंडांतील 'सॉव्हरिन्टी'ची कल्पना व इतर देशांतील सॉव्हरिन्टीची कल्पना यांत महत्त्वाचा फरक असल्याचें दिसून येईल. राजाचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे संकटसमयीं राज्याचें रक्षण करणें, परराष्ट्राशीं युद्ध व तह करणें, व स्वदेशाची कीर्ति परदेशांत पसरविणें हें होतें.

प्रधानमंडळाची उत्पत्ति हिंदुस्थानांत अलीकडची नसून पुरातन आहे. राजानें प्रधान कोणत्या कामाकरितां कसे नेमावे याविषयीं शुक्रनीतींत पुष्कळ सांगितलें आहे. आधुनिक राज्यपद्धतींत बहुधा असें एकहि खातें नाहीं किंवा एकहि कार-खाना नाहीं कीं, त्याचा प्रतिनिधि जुन्या हिंदु लोकांच्या राज्यकारभारांत आढळत नाहीं. शिवाजमिहाराजांच्या अष्टप्रधानमंडळाची कल्पना त्यांची स्वतःची नसून अगदीं जुन्या राजनीतीच्या ग्रंथांतून घेतली आहे. तसेंच "राजा हा स्वतः पापाचा धनी होत नाहीं; जो काय अपराध घडेल तो प्रधानाचा; व लोकांना अन्याय झाल्यास त्याबद्दल प्रधानाला शिक्षा व्हावी" असा शिरस्ता असे. मुद्रा-राक्षस नाटकांत असें म्हटलें आहे कीं, "हत्ती जर मस्त होऊन अपघात करूं लागला तर तो माहुताच्या हयगयीचा परिणाम म्हणून त्याला शिक्षा करावी, त्याप्रमाणें राजाच्या हातून चूक झाली तर तो अपराध प्रधानाच्या अंगीं लावावा."

मुख्य खात्यांच्या खालीं, हल्लींच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांप्रमाणें, जुन्या काळीं हिंदुस्थानांत सर्व स्थानिक कारभार मुखत्यारीनें करणाऱ्या ग्रामसंस्था होत्या. १९१४ सालीं सर शंकरन् नायर यांनीं मॉडर्न रिव्ह्यूमध्यें दक्षिण हिंदुस्थानांतील

दहाव्या शतकांतील ग्रामसंस्थांच्या निवडणुकीचे नियम तपशीलवार दिले आहेत. व सर शंकरन् यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "मतदारांमध्यें स्त्रियांचा समावेश होता; व स्त्रियाहि ग्रामसंस्थेच्या सभासद् निवडल्या जात. तसेंच त्या कामांतहि स्त्रियांना सभासद् नेमल्याचीं उदाहरणें आहेत." तसेंच व्हिन्सेंट स्मिथ यानें असें लिहिलें आहे कीं, "पाटलीपुत्र शहरांत जुन्या काळीं म्युनिसिपालिटी तीस सभासदांची होती; व त्या तिसांतून पोटमंडळें नेमून गांवांतील खातेवार कारभार त्यांजकडे सोंपविला होता." या निरनिराळ्या खातेवार उपमंडळांचीं कामें व्हिन्सेंट स्मिथ यानें अगदीं तपशीलवार दिलीं आहेत. नगररक्षणाविषयीं कशा प्रकारच्या योजना पूर्वी लोक करीत याविषयीं पाटलीपुत्र, कनोज, उज्जयिनी, विजयनगर, यांचीं वर्णनें वाचावीं म्हणजे कळून येईल.

भरतखंडांत होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध व कीर्तिमान् अशा राजांचीं नांवें किती तरी सांगतां येतील. त्यांतील कांहीं देतों:—बिंबिसार, अजातशत्रु, उदयन, महापद्मनंद, चन्द्रगुप्त, बिंदुसार, अशोक, हाला, यज्ञश्री, समुद्रगुप्त, स्कन्दगुप्त, प्रतापगुप्त, शिलादित्य, प्रभाकरवर्धन, हर्ष, अनंगपाल, पृथ्वीराज, कलचूरि, भोज, मुंज, विक्रमादित्य, पुलकेशी, इत्यादि. याशिवाय पौराणिक राजांचीं नांवें पाहिलीं तर तीं वेगळींच. वरील सर्व हकीकतीवरून हिंदुस्थानांत राज्यव्यवस्था कशा उदयाला आल्या असतील हें चांगलें दिसून येईल. वरील हकीकतींत, राज्यसंस्थांचे सर्व प्रकार व लोकसत्तेचीं मुख्य अंगें व तत्त्वें, यांचा जो उल्लेख आला आहे त्यावरून राज्यांतील अधिकाराची विभागणी कशा पद्धतीनें होत असेल व राष्ट्राचा तोल कसा संभाळला जात असेल याचीहि कल्पना येईल. हिंदु लोक हे राजसत्ता स्वाधीन करण्याला योग्य नाहींत असा आक्षेप स्वार्थी इंग्रज मुत्सद्यांकडून घेतला जातो त्याचें उत्तर वरील हकीकतींत सांपडेल. आधुनिक काळांत केवळ निवडणुकीची पद्धति व प्रातिनिधिक संस्थांची पद्धति पुष्कळ फैलावली आहे, आणि राजसत्ताक राज्यें जाऊन त्यांच्या जागीं प्रजासत्ताक राज्यें निर्माण झालीं आहेत, या गोष्टीवरून पाश्चात्य मुत्सद्दी आपलीं राजकीय श्रेष्ठता प्रस्थापित करूं पाहतात. पण प्रातिनिधिक संस्था, मतदारसंघ व निवडणुकीचे नियम, एवढ्यांनींच कोणतेंहि राज्ययंत्र बिनबोभाट चालतें किंवा राज्यकारभारापासून प्रजेला अवश्य तें सुख मिळतें, ही गोष्ट हटकून सिद्ध होत नाहीं. हिंदुस्थानच्या प्राचीन युगांत राज्यक्रांत्यांचीं उदाहरणें थोडीं असलीं तर त्याचा

असाहि अर्थ होऊं शकेल कीं इकडे पाश्चात्य देशांपेक्षां राजसत्ता व लोकसत्ता यांचा मेळ अधिक घातला जात होता. आधुनिक काळांतील प्रजासत्ताक राज्यांच्या अपकीर्तीचें अप्रत्यक्ष वर्णन या पुस्तकांतील पूर्वीच्या कांहीं भागांत आलेंच आहे.

परिशिष्ट २

शिवकालीन राज्यसत्तेची चिकित्सा (एक नुसतें टिपण).

शिवकालीन महाराष्ट्रांत राज्यसंस्था कशा प्रकारची होती, व उदाहरणार्थ शिवाजीला प्रथम आपल्या जहागिरींत व राज्यांत 'राजसत्ता' खरी कितपत होती, याचा विचार करावयाचा तर खालीं दिलेल्या प्रश्नांचीं साधार उत्तरें द्यावीं लागतील. मात्र या टिपणांत तीं स्वतः देण्याचा आमचा विचार नाहीं. फक्त अभ्यासाच्या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीच्या उद्बोधाकरितां प्रश्न देतात त्या धर्तीवर मुद्दे सुचविण्याचाच हेतु आहे.

राज्य म्हणजे काय ? त्या अर्थानें शिवकालीन महाराष्ट्रांत राज्य एकच होतें कीं अनेक ? महाराष्ट्र या शब्दाची व्याख्या तरी तेव्हां काय होती ? राज्याची व्याप्ति मोजण्याचे प्रकार काय होते ? देशावरून, लोकांवरून कीं सत्तेवरून ? यापैकीं 'महाराष्ट्रांत' व आसपास, पूर्वी व तेव्हां, राज्यें कोणत्या प्रकारचीं होतीं ? राजे व अधिराजे यांचे संबंध, राजे व मांडलिक यांचे संबंध, राजे व वतनदार यांचे संबंध, राजे व जहागिरदार यांचे संबंध, राजे व सुभेदार, सरदार, कमाविसदार, तालुकदार यांचे संबंध कसे होते ?

स्वतंत्र राजाचीं अंगें व लक्षणें कोणतीं ? यापैकीं शिवाजीच्या स्वराज्यांत कोणतीं होतीं कोणतीं नव्हतीं ? सत्ताप्रकार कोणता होता व त्याच्या मर्यादा व बंधनें कोणतीं होतीं ? 'प्रजा' 'लोक' म्हणून जे कोणी होते त्यांना कांहीं हक्क होते काय ? राजाचे खालीं इतरांपैकीं कोणाला स्वातंत्र्य किती होतें ? ठरीव मायन्यांवरून याविषयीं कांहीं बोध होतो काय ? राजावर जातिसंघ व जातिपंचायती यांचें कितपत बंधन होतें ? चातुर्वर्ण्यसंघाचें राजावर कितपत बंधन होतें? धर्मगुरूंचें बंधन कितपत होतें ? धर्मशास्त्राचें बंधन कितपत होतें ? राजघराण्यांत राजे ही पदवी केव्हां काढून प्रथम आली व ती कोणत्या अर्थानें? ही पदवी असलेले

कोण कोण त्या वेळीं होते ? पदवी व्यक्तीपुरती कीं वंशपरंपरागत होती ? पदवी व जहागिर व तनखा व नोकरी यांचे कांहीं संबंध होते काय? शहाजीचा राज्यकारभार महाराष्ट्राकडील जहागिरींत किती व कसा झाला ? त्याचेकडून शिवाजीला राजेपणापैकीं काय काय मिळालें ? सम–कालीन शहाजी व शिवाजी यांचे संबंध कसे होते ? इकडील जहागिरीच्या कारभाराविषयीं शहाजीचीं आज्ञापत्रें तिकडून येत असत काय ? मानिलीं जात असत काय ? इकडच्या जहागिरीच्या उत्पन्नाचा कांहीं अंश शहाजीकडे जात असे काय ?

शिवाजीच्या स्वातंत्र्याच्या पायऱ्या अशा दिसतातः—(१) दादाजीच्या देखरेखीखालचा शिवाजी (२) सनदा देणारा, निवाडपत्रें, देणग्या, दानें, इनामें देणारा शिवाजी (३) किल्ले काबीज करणारा शिवाजी (४) मोंगल व विजापूर यांच्या मुलखावर स्वारी करणारा शिवाजी (५) त्यांच्याशीं युद्ध व तह करणारा शिवाजी (६) राज्याभिषेक करून घेतलेला शिवाजी. या सहा प्रकारांत राज्यशास्त्राच्या दृष्टीनें चढती मर्यादा व चढता अर्थ कांहीं आहे काय ?

राज्याला कांहीं पद्धत लावावी अशी शिवाजीला प्रथम इच्छा केव्हां झाली. अव्यवस्था कोणती असेल व ती कशी दूर झाली ? एखादी डोळ्यापुढची राज्यपद्धति शिवाजीनें अनुकारिली कीं स्वतंत्र बुद्धीनें तयार केली ? एकादा जुना स्वकीय किंवा परकीय नमुना त्याच्या डोळ्यापुढें होता काय ? किंवा परिस्थितीप्रमाणें त्याची पद्धती बनत गेली ? अष्टप्रधानमंडळांत खातेवारी ही जुनी होती कीं नाहीं ? खात्यांत पूर्वीं एकीकरण कितपत होतें ? खातीं फोडलेलीं कितपत होतीं ? प्रधानमंडळ जुन्या Ministry च्या स्वरूपाचें होतें कीं Cabinet च्या स्वरूपाचें होतें ? Civil, Military, Judicial यांत अधिकारभेद कितपत होता ? मामुली कामांत हुकूम कोणाचे चालत ? हुजुरापर्यंत कामें कोणतीं जात? बादशहाकडे अपीलें होत काय व कोणत्या बाबींत ? कायदेशीरपणाचा प्रश्न निघाला असतां कायदेशीर कोणतें व बेकायदेशीर कोणतें हें कोणत्या आधारानें ठरविलें जात असेल ?

या प्रश्नांनंतर आतां थोडीशी चर्चा करूं. हिंदुपदपादशाहीच्या संस्थापकाला नुसतें शिवाजी म्हटलें काय, शिवाजी राजा म्हटलें काय, शिवाजी महाराज म्हटलें काय, सर्व सारखेंच, किंबहुना या तिहींतील पहिला एकेरी शब्दच बहुमानाची परम सीमा होऊन बसला आहे. बहुमान हा

मर्यादित असतो तेव्हांच तो कांहीं एखाद्या पदवीनें व्यक्त करावा लागतो. अमर्याद बहुमान व्यक्त करण्याचे वेळीं सर्व पदव्या फुकट जातात. कारण त्या अपुऱ्या पडतात. ईश्वर हा अमर्याद् शक्तिमान् व अमर्याद् गुणवान् असल्यामुळें, त्याला कोणी कसलीहि पदवी लावीत नाहींत. याचें कारण पदवी लावणें म्हणजे त्याची योग्यता मर्यादित करणें असें होतें. म्हणून ईश्वरासंबंधीं बोलतांना, तूं तो हे एकेरी एकवचनी शब्दच लावतात. इंग्रजींत ईश्वराला संबोधितांना, You हा शब्द देखील लावीत नाहींत. कारण त्याचा अर्थ एकवचनी किंवा (बहुमानार्थी) अनेकवचनींहि होतो. म्हणून 'Thou' हा स्पष्ट एकवचनी शब्दच लावतात. त्याचप्रमाणें इतिहास व वाङ्मय यामध्यें महाराष्ट्रांतील हिंदुपद्पादशाहीच्या संस्थापकाला 'शिवाजी' हा एकच एकवचनी व निरुपाधिक असा शब्द लावण्याचा प्रघात आहे.

तथापि राजकीय दृष्टीनें राजे, राजा, महाराज, इत्यादि पदव्यांना प्रायः कांहीं अर्थ असतो. कारण त्या त्या शब्दांनीं राजाच्या राजकीय सत्तेचा विशिष्ट दर्जा किंवा प्रत दर्शविण्याचा हेतु असतो. म्हणून शिवाजीसंबंधानें 'राजे' 'महाराज' या शब्दांचा सूक्ष्म अर्थ तात्त्विकदृष्ट्या चिकित्सेचा विषय होऊं शकतो.

संकल्पित विषय किंवा मुद्दा असा कीं, शिवाजी हा राज्यशास्त्रदृष्ट्या खरा 'राजा' म्हणजे 'सर्व सत्ताधीश अधिकारी' खरोखर केव्हां झाला ?

इंग्रजींत अंतिम राजसत्तादर्शक शब्द 'सॉव्हेरेंटी' हा आहे. मग तें राजपद एखाद्या व्यक्तीला लागो किंवा सामुदायिक रीतीनें एखाद्या देशांतील सर्व लोकांना मिळून लागो. हिंदुस्थानांत 'मॉनर्की' म्हणजे राजसत्ताशासित अशीं संस्थानें आहेत. तेथें सॉव्हरीन हा शब्द व्यक्तीला लागतो. इंग्लंडांत तो शब्द राजा व लोकनियुक्त पार्लमेंट या दोघांना मिळून लागतो. आणि फ्रान्स, अमेरिका वगैरे राष्ट्रांत तो शब्द सर्वस्वीं सामुदायिकच आहे. तथापि या तिन्ही ठिकाणीं राजत्व ओळखण्याचीं कांहीं मुख्य गमकें आहेत.

राजा आणि राज्य हे शब्द सापेक्ष आहेत. ज्या मुलखाला राजा आहे तें राज्य. ज्या राजाला स्वतःचा असा मुलूख आहे तो राजा. राजा या शब्दाला विस्तारवाचक किमान मर्यादा नाहीं. पण त्याचप्रमाणें राजा या शब्दालाहि गुणवाचक कांहीं किमान मर्यादा नाहीं काय ! दोनहि शब्दांच्या संबंधाच्या मर्यादा अर्थात् तारतम्यानेंच ओळखावयाच्या असतात. राज्य म्हणजे अमुक

इतक्या चौरस मैलांचा मुलूख कमींत कमी असला पाहिजे असें कोणीं कोठें ठरविलेलें नाहीं. आपण हिंदी संस्थानें घेतलीं तर त्यांत कित्येक अशीं आढळतील कीं, त्यांच्या राजांचा मुलूख पांच पंचवीस चौरस मैलांहून अधिक भरणार नाहीं. पण अधिराजाचा प्रश्न बाजूला ठेवला असतां, हे संस्थानिक आपल्या प्रजेपुरते सर्वसत्ताधीश असे राजे आहेत हें ब्रिटिश सरकारनेंहि आज मान्य केलेलें आहे. तात्पर्य, राज्य कशाला म्हणावें, व राजा कोणाला म्हणावें, न म्हणावें हें विवेकी मन आत्मप्रत्ययानेंच ठरवित असतें.

शिवाजीसंबंधानें पाहतां त्याला राजे हा किताब लहानपणापासूनच लाभलेला होता. परंतु त्यावेळीं ' राजे ' हा शब्द ' राजा ' या शब्दाशीं खरा समानार्थक नव्हता. आजहि इंग्रजी राज्यांत ' राजा ' किंवा ' महाराज ' ही एक निरर्थक अशी पदवी आहे. कारण या पदव्यांनीं विभूषित अशा कित्येक उमरावांना दिवाणी फौजदारी अधिकार मुळींच नाहींत. हा प्रकार बंगाल बिहार या प्रांतांत विशेष आढळतो. हे राजे महाराजे केवळ जमीनदार आहेत इतकेंच. मग यांच्या जमीनदारीचें उत्पन्न लाखों रुपयांचें कां असेना ? यांच्या उलट दक्षिणेंत कित्येक संस्थानिक असे दाखवितां येतील कीं, त्यांचें उत्पन्न याच्या $\frac{१}{२०}$ $\frac{१}{२५}$ हि नाहीं. तथापि त्यांना प्रजेच्या दृष्टीनें खऱ्या राजाचे दिवाणी, मुलकी, फौजदारी, असे स्वतंत्र अधिकार आहेत व तेहि अंतिम मर्यादेचे आहेत. म्हणून त्यांना खरे राजे (राजा या शब्दाचें अनेकवचन) म्हणतां येईल.

' राजे ' या शिवाजीच्या पदवीसंबंधानें पाहतां असें दिसतें कीं, त्या काळीं ती पदवी किंवा तो शब्द पुष्कळांना केवळ बहुमानार्थी लावीत. ह्यावरून तो अमक्या गांवाचा, मुलखाचा, किंवा प्रांताचा, राज्यशास्त्र दृष्टीचा ' राजा ' असा अर्थ होत नसे. ' राजे ' म्हणजे सामान्यतः "क्षत्रिय वंशांतील मोठे लोक " इतकाहि पातळ असा त्या शब्दाचा अर्थ मानितां येईल. भट्ट किंवा आचार्य हा शब्द विद्वत्ताद्योतक म्हणून विद्वान् ब्राह्मणांना लावावयाचा, तसाच राजे हा शब्द क्षात्रवृत्तिद्योतक म्हणून तो मराठे कुळांतल्या मोठ्या लोकांना सामान्यतः लावीत. ' राव ' व ' नाईक ' हे शब्दहि कर्नाटकांत राजे या शब्दाचे जोडीदार होत. हल्लीं तर मराठे संस्थानिकांच्या मुलांनाच काय पण मुलींनाहि तो शब्द लावतात. उदाहरणार्थ, इंदिरा राजे, कमला राजे इ०. महाराज ही पदवी

शेखर राज्याभिषेकानेंच सार्थ होते. परंतु राज्याभिषेक न झालेल्या कोणाला ती पदवी लावूं नये असा पूर्वी निर्बंध नव्हता व हल्लींहि नाहीं.

राजे ही पदवी शिवाजीला लहानपणापासूनच लावीत हें वर सांगितलेंच आहे. पण ती पदवी या भोसले घराण्यांत पूर्वी तीन पिढ्या चालत आली होती असेंहि दिसतें. बाबाजी भोसल्यानें स्वतःस ' राजे ' हें उपपद एका दानपत्रांत सन १५५७ सालीं लाविलें होतें. (राजवाडे खंड १५ पृ. ३६७). पण मालोजीला राजे हें पद निझामशाहीकडून सन १६०३ सालीं मिळालें, व त्याबरोबर पांच हजारी मनसब आणि पुणें सुपें चाकण चौऱ्यांशी व इंदापूर यांची देशमुखी मिळाली. शहाजी स्वतःला राजे हाच काय पण 'महाराजे' असाहि किताब लावी असा दाखला सांपडतो. (सांप्रदायिक विविध विषय पृ. २११). मालोजीला निझामशाही-कडून मिळालेलें वैभव हें पुढें केव्हांहि कमी झालें नाहीं; उलट वाढतच गेलें. मालोजी व शहाजी हे जमीनदार, मोकासदार, मनसबदार, जहागीरदार व सरदारहि होते. शहाजीनेंच स्वतःला एके ठिकाणीं राजे महाराजे असा किताब लावून घेतला तर त्याच्या मुलानें त्याला (शहाजीला) तो लावावा हें सहजच प्राप्त होतें. शिवाजीनें मालोजी राजे घोरपडे यांस लिहिलेल्या एका पत्रांत शहाजीचा उल्लेख " महाराज ' या शब्दानें केलेला आढळतो तो असा–" पूर्वी निझामशाहीं-तून आमचे बाप कै. महाराज इत्यादि" समकालीन लोकांना लागत नसलेल्या बहुमानाच्या पदव्या उत्तर कालीन लोक त्यांना लावूं लागतात. म्हणजे पुढील वैभवाचें संक्रमण मागील कालाकडे कल्पनाशक्तीनें होत असतें. शिवाजीला महाराज ही पदवी लावणाऱ्या मनुष्याला शिवाजीचा बाप व आजा हाहि महा-राजच असला पाहिजे, किंवा निदान त्याचा तसा उल्लेख केला पाहिजे, असें वाटल्यास नवल काय ?

शिवाजीच्या वैभवाचा समकालीन परमानंद कवि, मालोजीला ' महा-राष्ट्रभूमिप ' अशी संज्ञा लावतो याचें कारण हेंच होय. मालोजी हा आपल्या लहानशा मुलखाचाही स्वतंत्र राजा नव्हता. मग सर्व महाराष्ट्राचा नव्हताच नव्हता. तो निझामशहाचा एक मोठा नोकर होता. पण त्याच्या बरोबरीचे किंवा त्याच्याहूनहि मोठे मातबर असे मराठे उमराव निझामशाहींत व इतर रियास-तींत होते. तेहि अर्थात् महाराष्ट्रभूमिपच ! पण एका महाराष्ट्राचे इतके राजे कसे असूं शकणार ? अर्थात् नातवाच्या कृपाप्रसादानें कृतार्थ झालेल्या कवीचा

शिवाजीच्या आजावर तो प्रत्युपकार इतकेंच समजावयाचें! साध्या पाटील-कीला जो कवि "सौराज्य" म्हणतो तो सरदाराला 'भूमिप' म्हणेल यांत काय आश्चर्य ? शिवाय कवीला आपल्या अनुष्टुप छंदाच्या मात्रा सौकर्यानें भरल्याशीं कारण! मग तो तुम्हाला नृप, नृपति, भूपति, भूमिपति, भूमिप, महाराज, राजेश्वर काय वाटेल तें म्हणेल.

पण काव्यच काय, गद्य लिहिण्यास म्हणजे पत्रव्यवहार करण्यास बसलेले लेखकहि राज्य, राजे, महाराज इत्यादि शब्द लावतांना अर्थाकडे खोल पहात नसत. त्यांत आपण कांहीं गोंधळ करीत आहों असें त्यांना वाटत नसे. अशा लेखांत कित्येक ठिकाणीं "महाराज शिवाजीराजे" असा शब्दप्रयोग आढळतो! अर्थात् महाराज व राजे हे शब्द अवघ्या तीन शब्दांच्या पद्वींत एकत्र आल्यामुळें महाराज काय, किंवा राजे काय, या कोणत्याहि शब्दाला निश्चितार्थ नाहीं असें आपोआपच ठरतें. असो; पण उत्तरकालीनच काय, समकालीनांपैकींहि कनिष्ठ दर्जाचे लोक वरिष्ठांना वाटेल ती बहुमानार्थी पद्वी लावतात. उ० पेशवाईतील कारकून फडाचे लोक नानाफडणवीसाचाहि उल्लेख पेशव्यांचे बरोबरीनें 'श्रीमंत' या शब्दानें क्वचित् करीत. पण वास्तविक पाहातां 'श्रीमंत' म्हणजे एकटे पेशवेच!

पण या पद्व्यांसंबंधानें उलट्या बाजूनें मात्र एक गमक असें दिसतें कीं, समकालीन अधिकारी लोक बरोबरीच्या नात्यानें, किंवा स्वतःच्या श्रेष्ठ पदाच्या नात्यानें, ज्या कोणास जो पद्वी किंवा जें उपपद लावितात असें आढळून येईल तीच त्याची खरी पद्वी असें प्रायः समजावें. या दृष्टीनें पाहातां शिवाजीपर्यंत मोंगल किंवा विजापूरकर बादशहा किंवा त्यांचे तर्फेचे दिवाण किंवा त्यांच्या बरोबरीचे सरदार राजे महाराजे ही पद्वी कोणाला लावित होते असें सहसा आढळत नाहीं. बखरींत शहाजीला एके ठिकाणीं 'वजीर' असेंहि म्हटलें आहे. पण ज्या काळचें हें वर्णन शहाजीला लाविलें आहे त्या वेळीं तो अधिकारानें प्रत्यक्ष वजीर नव्हता. तर एक मंत्री होता इतकेंच.

शहाजी स्वतःस राजे महाराजे हा किताब लावी. पण शिवाजीनें मात्र स्वतःस राज्याभिषेकापूर्वी महाराजे ही पद्वी लाविल्याचा उल्लेख सांपडत नाहीं. शिवाजीला राजे ही पद्वी 'औपचारिकरीत्या' लहानपणापासून होती. पण

पुढें त्याला राजे ही पदवी औरंगजेब बादशाहानें प्रत्यक्ष दिल्याचा परवानाच आढळतो. (भारत इ. मं. चें त्रैमासिक २-१-४ पृ. १४५)

ही पदव्यांची गोष्ट झाली. पदव्यांप्रमाणें कांहीं ठराविक राजचिन्हांवरूनहि सत्ताप्रकार ओळखण्याची रीत आहे. राजचिन्हांमध्यें मुख्य म्हटली म्हणजे सिंहासन, छत्र, चामर, शक, नाणें इ. येतात. या दृष्टीनें पाहातां राज्याभिषेकापूर्वी शिवाजी केव्हांहि सिंहासन मांडून त्यावर बसला असा उल्लेख नाहीं. त्याला अबदागिरीचा मान वंशपरंपरागत होता. परंतु राज्यारोहणप्रसंगींच प्रथमतः ज्याला 'छत्र' म्हणतात तें शिवाजीवर धरलें गेलें असेल. चामर म्हणजे चवरी किंवा मोर्चेल. तेंहि शिवाजीला वंशपरंपरागत होतें. शिवदिग्विजय पृ. ६ यावर शहाजीवर मोर्चेलें वारिलीं जात होतीं असा उल्लेख आहे. छत्र व चामर हीं फक्त राजानेंच वापरण्याचीं असा पूर्वापार संकेत आहे. कालिदासानें रघुवंशांत दानशूर राजाचें वर्णन करितांना " अदेयमासीत् द्वयमेव भूपते । शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ " असें वर्णन केलें आहे. परंतु ऐतिहासिकरीत्या विवेचन करितांना शिवाजीला अबदागिरी किंवा मोर्चेले यांचा मान होता म्हणून तात्त्विक अर्थानें तो तेव्हांहि ' राजा ' होता असें म्हणतां येणार नाहीं.

नाण्यासंबंधानें पाहातां, त्यावेळीं खासगी मोठे लोकहि आपापल्या टांकसाळीं घालीत व त्यांतून निघालेलीं नाणीं बाजार पेठेंत कमी जास्त वर्तवळा देऊन घेऊन चालत. शिवराई पैसा व शिवाजीचा होन हीं नाणीं प्रसिद्ध आहेत. परंतु तीं शिवाजीनें नेहमीं स्वतः सरकारी टांकसाळींतच पाठविलीं, किंवा खासगी टांकसाळींत पाडलेलीं असतांहि तीं शिवकालीन म्हणून त्याला शिवाजीचें नांव मिळालें, हें समजण्यास मार्ग नाहीं. म्हणून त्यावरून त्यांचा व शिवाजीच्या राज्यारोहणाचा अवश्य संबंध होता कीं काय हें कळत नाहीं. शक चालू होणें ही गोष्ट राजासंबंधीं अधिक निर्णयात्मक वाटते. परंतु आपल्या नांवचा शक चालविणारे राजे केवढ्या योग्यतेचे असतील याचा तेवढ्यावरून निर्णय लागत नाहीं. कारण जव्हारच्या कोळी राजांचें संस्थान किती तरी लहान असें असतां, या संस्थानच्या एका राजानें आपल्या नांवाचा शक सुरू केला होता असा दाखला आढळतो. तात्पर्य, केवळ राजचिन्हांची मदत घेऊन शिवाजी हा खरा राजा केव्हां झाला याचा निर्णय करणें फारसें सोपें नाहीं.

राहतां मुलूख, प्रजा व त्या मुलखावरील व प्रजेवरील अधिकार इतक्याच गोष्टी अशा शिल्लक राहतात कीं, त्यांच्यावरून राजेपणाची कल्पना चांगलीशी करितां येईल. पण येथेंहि अडचण नाहींच असें मात्र नाहीं. कारण राजा म्हटला म्हणजे त्याला किमानपक्ष किती मुलूख किंवा त्याच्या अंमलाखालीं किती प्रजा असावी याचा नियम नाहीं. मुलखासंबंधीं पाहातां, एका छत्रीनें व्यापलेली जागा हें माझें 'एकछत्री' राज्य असें कोणी म्हणूं लागला तर त्याला कोण उत्तर देणार? कालिदासानें शाकुंतलांत राज्याला छत्रीची उपमा दिली आहे. "राज्यं स्वहस्तधृतदंडमिवातपत्रम्" यांतील उपमेय व उपमान हीं एकच मानिलीं, म्हणजे छत्रीखालची जागा हें राज्य आणि छत्रीची काठी हा राजदंड असें मानणारा मनुष्यहि राजा होऊं शकेल? जी गोष्ट मुलखाची तीच प्रजेची. या ठिकाणीं एकहि अवांतर मनुष्य नव्हता अशा ओसाड बेटावर उभा राहून, अलेक्झांडर सेलकर्क यानें, "I am the monarch of all I survey" असें म्हटलेंच कीं नाहीं? पण विनोददृष्टि सोडून दिली तरी राजा हा शब्द सार्थ होण्याला त्या बेताचा मुलूख व त्या बेताची प्रजा अवश्य पाहिजे असें समंजस लोक मानितात त्याला काय करावें?

अलेक्झांडर सेलकर्कसारखे 'राजे'हि शिवाजीच्या वेळीं महाराष्ट्रांत अनेक असतील. पण अशा राजांचा किंवा त्यांच्या राज्यांचा विचार आपणांला कर्तव्य नाहीं. तर राजा व राज्य हे शब्द ज्यामुळें सार्थ होत असें समंजस लोक मानतात, त्या साधनांच्या किंवा सामग्रीच्या दृष्टीनें शिवाजीविषयीं आपणांला विचार करावयाचा आहे.

यापैकीं मुलूख व प्रजा यांच्या दृष्टीनें पाहातां शहाजीइतका मोठा कोणीहि मराठा, शहाजीपूर्वी झाला नाहीं. बागलाण ते बंगलोर असा उत्तर दक्षिण निर्देश, आणि समुद्र ते समुद्र असा पूर्वपश्चिम निर्देश त्याच्या मुलुखाचा कवीनें तर केलाच आहे, पण इतिहासकारहि एका वेळेसंबंधानें करूं शकता. आणि या मुलुखांत प्रजाहि कांहीं अगदींच कमी नव्हती. परंतु या मुलुखावर या प्रजेवर शहाजीला अधिकार कोणता व किती होता हें पाहिलें असतां त्याला राजा असें म्हणतां आलें असतें काय? कारण स्वतंत्र राजकीय सत्ता हाच राजेपणाचा आत्मा होय. किंबहुना मुलूख व प्रजा यांच्या प्रमाणापेक्षां हें अधिकाराचेंच प्रमाण याविषयीं अधिक निर्णयात्मक होय.

राजा हें नांव सार्थ होण्याला मुलखाची किंवा प्रजेच्या संख्येची किमान मर्यादा ठरलेली नाहीं. पण अधिकाराची मात्र गोष्ट तशी नाहीं. कांहीं कांहीं अधिकार असेच आहेत कीं ते असल्याशिवाय कोणाला राजा असें म्हणतांच येणार नाहीं, मग तो अधिकार कितीहि लहान मुलखावर किंवा कितीहि थोड्या प्रजेवर चालो. उदाहरणार्थ, मनुष्याच्या जीवितासंबंधीं किंवा मिळकती-संबंधीं अधिकार. हे अधिकार अंतिम व अमर्याद स्वरूपांत असून पुन्हां स्वतंत्र व स्वयंभु असे ज्याच्या ठिकाणीं असतात तोच खरा राजा. बाकी-च्यांना इतर कितीहि मोठ्या अधिकाराचीं दर्शक अशीं नांवें दिलीं तरी राजा हें नांव यथार्थतेनें देतां येत नाहीं. प्रथमतः मनुष्यजीवासंबंधीं अधिकाराची परंपरा अशी लावतां येईल. घालवून देणें, अटक करणें, धरून ठेवणें, प्रतिबं-धांत ठेवणें, थोडेसें मारणें, मोठी इजा करणें, प्राण घेणें. यांपैकीं प्रत्येक अधिकार राजा नसलेला मनुष्यहि उपयोगांत आणतो किंवा वापरतो असें कोठें कोठें आढळतें, पण तेथें तो अधिकार त्या वापरणाराला राजाकडून मिळा-लेला असतो म्हणून त्याला स्थलमर्यादा कालमर्यादा असते, व तो काढूनहि घेतला जाऊं शकतो. उदाहरणार्थ—पोलीस अधिकारी आरोपीला किंवा वहिमी मनुष्याला अटक करूं शकतो व चोवीस तासापर्यंत आपल्या ताब्यांत ठेवूं शकतो. मॅजिस्ट्रेट त्याला पंधरा पंधरा दिवसांच्या मुदतीनें कच्च्या तुरुंगांत ठेवूं शकतो, व चौकशीअंतीं शिक्षा देऊं शकतो. तुरुंगाधिकारी त्याला पक्क्या कैदेंत मुदत भरेपर्यंत ठेवूं शकतो, किंवा फटके मारूं शकतो. सेशन जज्ज त्याला काळ्यापाण्यावर पाठवूं शकतो किंवा फांशी देण्याचा हुकूम करूं शकतो. तुरुंगांतील अधिकारी त्याला फांसावर चढवितो. तसेंच पोलीस त्याला हद्दीबाहेर घालवून देऊं शकतो. पण हे सर्व अधिकार पोलिस किंवा मॅजिस्ट्रेट किंवा सेशनजज्ज यांना स्वयंभू नाहींत; ते कोणा तरी अंतिम व सर्वश्रेष्ठ अशा राजसत्तेकडून त्यांना मिळालेले अस-तात; व जसे मिळतात तसे ते काढूनहि घेतले जातात. म्हणून ते अधिकार त्यांचे स्वयंभू नाहींत. अधिकार मूळ राजाचे असून, ते लोक त्याच्या हुकमा-वरून ते अधिकार तेवढ्यापुरते बजावतात. जी गोष्ट जीविताची तीच वित्ताची. म्हणून राजा याची एक व्याख्या अशी करितां येईल कीं, कोणाहि मनुष्यप्राण्याचें जीवित किंवा वित्त यांच्यावर जो कोणी अंतिम स्वरूपाचे अधि-

कार गाजवूं शकतो, ज्याला हे अधिकार स्वयंभू असतात, म्हणजे दुसऱ्या कोणीं दिलेले नसतात, आणि हे ज्याचे अधिकार दुसरा कोणी कधीं काढून घेऊं शकत नाहीं तो राजा. स्वतः राजा हाहि एखादे वेळीं परक्या कोणाकडून जिंकला जाईल. तेव्हां अर्थातच त्याचे हे अधिकार त्याच्या राज्याबरोबर नष्ट होतील. पण आपल्याला त्या स्थितीचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. तर त्या राजा म्हणविणारांचें तें राजेपण अबाधित असतां त्याला कोणते अधिकार असतात इतकाच विचार कर्तव्य उरतो.

असो; शिवाजीच्या पदव्यांची, उपपदांची ही चिकित्सा करण्यांत आमची दृष्टि अशी आहे कीं, शिवाजीला स्वतंत्र राजाचे अधिकार केव्हां प्राप्त झाले हें शोधावें, त्यासंबंधानें असें दिसून येतें कीं, शिवाजीला 'राजे' ही पदवी सरसकट लोक लावीत असतां, व राज्याभिषेक प्रसंगीं त्यानें स्वतःला 'महाराज' (क्षत्रियकुलावतंस शिवछत्रपति महाराज सिंहासनाधीश्वर) ही पदवी लाविली त्यापूर्वीं केव्हां तरी असा काळ एक वेळ येऊन पोंचला होता कीं राजे या सामान्य पदवीनें दर्शविल्यापेक्षां फार मोठे म्हणजे स्वतंत्र राजाचे अधिकार त्याला तेव्हां प्राप्त होऊन राहिले होते. म्हणजे राजे या पोकळ पदवीच्या पुढें खऱ्या अर्थानें, म्हणजे अधिकाराच्या दृष्टीनें, त्याची फार मजल गेली होती. आणि 'महाराज' या पदवीनें पूर्वीं नव्हता असा कोणताहि नवा अधिकार त्याला प्राप्त झाला नाहीं. व्हिक्टोरिया राणीनें पूर्वींच्या 'क्वीन ऑफ इंग्लंड' या पदवीबरोबर 'एंप्रेस ऑफ इंडिया' ही नवी पदवी जोडून घेतल्यानें तिला इंग्लंडच्या प्रजेवर पूर्वीं नव्हते असे नवे अधिकार कोणीं दिले नाहींत. त्याप्रमाणें राजे हे सामान्य उपपद भोगीत असतांच शिवाजीनें ज्या राजेपणाच्या स्वतंत्र अधिकारावर आक्रमण केलें त्याच अधिकारांचें फक्त स्पष्टीकरण महाराज ही पदवी घेऊन राज्याभिषेक प्रसंगीं त्यानें केलें इतकेंच. हिंदुस्थानांतील तत्कालीन इतर राजे बादशहा यांना "मी महत्त्वानें आतां तुमच्या बरोबरीचा झालों आहें" असें 'महाराज' ही पदवी घेऊन शिवाजीनें जाहीर केलें. स्वतःच्या प्रजेसंबंधानें त्याला पूर्ण अधिकार राज्याभिषेकापूर्वींच होता. त्या विधीनें त्याच्या त्या अधिकारांत नवी भर अशी कांहीं पडली नाहीं.

तिरंगी नवमतवाद

१. केवळ प्रास्ताविक

परवां माझा एक स्नेही सहज म्हणाला—"काय पीडा पाहा! दर नव्या पिढीला एखादा नवा वाद रंगत असतो. हल्लींच्या पिढीला सोशियालिझम-कम्यूनिझमच्या वादाला देवानें वरदान दिलेलें दिसतें. देव झाले तरी थोडे कलहप्रिय नाहींत हो! वास्तविक युगपरिवर्तन व्हावयाचें तर त्यांनींच सत्य सरळ सांगून टाकावें म्हणजे मनुष्यकलह वांचेल. हा तिरंगी नवमतवादच घ्या ना. भावी युगांत त्याचा अवतार होणार तर देवांनीं स्पष्टच सांगून टाकावें कीं, 'बाबांनो! सोशियालिझम-कम्यूनिझम हाच नवा आर्थिक व सामाजिक युगधर्म आहे. मुकाट्यानें त्याला स्वीकारण्याची तयारी करा पाहूं. भांडूं नका.' ज्या देवाला अशा क्रांत्या घडवून आणण्याची शक्ति आहे त्याला त्यांची वर्दी देण्याचीहि शक्ति खास आहे! पण त्या शक्तीचा उपयोग देव करील तर ना! मग त्याचें कलहप्रिय हें वर्णन सार्थ कसें होईल?"

मी म्हणालों, "पण देवानें ही वर्दी हिंदुस्थानाला द्यावयाची तर ती कशी द्यावी म्हणतोस?"

तो म्हणाला, "मला खालीलप्रमाणें कल्पना करण्यांत मौज वाटते. भावी काळांत उत्पात होणार हें दर्शविण्याकरितां धूमकेतूचा उदय देव करवितो! पण त्याऐवजीं त्यानें यापुढें आकाशलेख व आकाशवाणी यांचा उपयोग करावा. धूमकेतू पुष्कळ वेळां अस्पष्ट असतो; अवेळींही उगवतो. माणसें झोंपेंत असतात: कोण उठून तो पाहाणार? ज्योतिषी मुद्दाम दुर्बिणी लावून पाहातात; पण श्रद्धाळू माणसें तो दिसला तरी डोळ्यांवर हात धरतात. शेंडेनक्षत्राकडे माणसानें डोळेझांक केली म्हणून तें उगवावयाचें, किंवा लोकांच्या समजुतीप्रमाणें आपला वाईट गुण करावयाचें, थोडेंच राहतें म्हणा! उलट पाहण्याची इच्छा आहे त्याला सुद्धां तें हटकून चांगलें स्पष्ट दिसत नाहीं. मनुष्याला भविष्यज्ञान करविण्याचे हे मार्ग देवानें आतां टाकून दिले पाहिजेत. त्याच्या अस्तित्वाविषयीं शंका घेणें

ज्या मानानें अधिक, त्या मानानें तें पटवून देण्याचे उपायही देवानें अधिक परिणामकारक व प्रभावी असे योजावयास लागलें पाहिजे ना ? "

" मग ऐकूं दे तरी आपली योजना देवाला काय सुचवावयाची आहे ती ! " मीं विचारलें.

माझा मित्र म्हणाला, " आकाशांत इंद्रधनुष्य उगवतें त्याप्रमाणें सर्व जग पाहील अशा मोठ्या अक्षरांची कमानदार भव्य रंगीबेरंगी जाहिरात देवानें दररोज दिवसां व रात्रीं लावून, सोशियालिझम-कम्यूनिझमचें सत्य काय आहे, हें जगाला कांहीं दिवस सांगावें. घरोघर रेडियोचीं ध्वनियंत्रें बसविलीं गेलीं आहेत त्यांतून रोज ठरल्या वेळीं या सत्याचा उपदेश सुरू व्हावा व त्या वेळीं इतर सर्व गाणें बजावणें ऐकूं यायचें बंद व्हावें. ज्या गरीबांच्या घरीं रेडियो बसविले नसतील त्यांच्या घरांना वळचणी तरी खास आहेत. त्यांचा उपयोग रेडियोसारखा देवानें करावा. ज्यांना घरें नाहींत, जे उघड्यावर पडून राह-तात, त्यांची वळचण आकाश हीच ! म्हणून त्यांना तेथून संदेश ऐकूं यावे. उद्यां गणपतिउत्सव सुरू होतील, तेव्हां गणपतीनें आपल्या शुंडामुखानें सत्य जाहिर करावें, उगाच एर भाकड वक्त्यांचीं व्याख्यानें कशाला हवीं ! आणि इतकें उघड बोलायचें नसेल तर, देवळांत भक्त भजक येतात तेव्हां गाभाऱ्यांतील सिंहनादाचा उपयोग याच कामाकडे करावा. "

त्यावर मी म्हणालों, " तुझी कल्पना मोठी रम्य आहे खरी. पण देव म्हणतो, मला भौतिक सृष्टिसाधन आवडत नाहीं. शेंडेनक्षत्र बिचारें अहेतुक अकल्पित उगवतें व त्याचा उगीच भलताच अर्थ लोक करतात. मी रक्ताचे पाऊस पाडीत नाहीं. मी संदेश सांगण्याकडे कोल्ह्यांच्या हुकी-हुकीचा उपयोग कधीं करीत नाहीं. मनुष्याशीं बोलण्याचें, त्यांना सत्य सांगण्याचें, एकच साधन अधिकृत असें मीं हल्लीं ठेवलें आहे. तें स्वत. मनुष्याची बुद्धि, विचारशक्ति व विवेकशक्ति. हेंच माझें तारायंत्र. तोच माझा टेलिफोन. तोच माझा रेडियो. तोच माझा फोनोग्राफ. माणसानें माझा संदेश ऐकण्याकरितां, असल्या भौतिक यंत्राकडे कान लांब करून बसण्यापेक्षां, फक्त आपल्या बुद्धीवरचे पट खोलावे. म्हणजे त्याला माझे संदेश ऐकूं येतील. ग्रहण हें कुठें दिसतें, कुठें दिसत नाहीं; तसा माझा दिव्य बुद्धिसंदेश कुठें ऐकूं येईल, कुठें ऐकूं येणार नाहीं असें होणार नाहीं. तो प्रत्येक मनुष्य ऐकूं शकेल.

मात्र त्यानें मुद्दाम बुद्धीच्या कानांत बोळे घालूं नयेत किंवा आपलें स्वतःचें तोंड समजून दुसऱ्याच्या तोंडाशीं कान देऊं नये."

यावर माझा मित्र म्हणाला, "कींव येते बिचाऱ्या माणसांची. सोशियालिझम म्हटलें कीं कोण पण भितात!"

मी म्हणालों, "कोठें झालें तरी असेंच आहे. लोक कोणतेंहि नवें सत्य मनानें समजून घेण्याऐवजीं त्याच्या नुसत्या नामोच्चारानेंच भितात! ज्याचा अर्थ कळत नाहीं तें जसें पवित्र, त्याप्रमाणें ज्याचा अर्थ कळत नाहीं तें भयंकर, असाहि मनुष्यानें मनाशीं संकेत केलेला दिसतो. रानांत प्रत्यक्ष वाघ न दिसतां 'वाघ' असा नुसता शब्द उच्चारला तरी कांहीं लोक भितात. तसेंच सोशियालिझम–कम्यूनिझमचें झालें आहे. एखाद्या भरल्या सभेंत नुसता 'साप' असा शब्द कोणी उच्चारावयाचा अवकाश! कीं सगळी सभा उधळते. आणि बुजऱ्या बैलांचें खिल्लार सैरावैरा धांवावें तसे लोक वाट सांपडेल तिकडे पळूं लागतात, तसें सोशियालिझम–कम्यूनिझम या शब्दांचें झालें आहे. पूर्वी 'स्वदेशी' किंवा 'टिळक' या शब्दांचा परिणाम सरकारी अधिकाऱ्यांवर होई, तसा आतां सोशियालिझम–कम्यूनिझम या शब्दांचा जनतेवर होऊं लागला आहे! सोशियालिस्ट-कम्यूनिस्ट हीं सदरें सरकारनें मनानें गुन्हेगार जातींच्या यादींत घातलीं आहेत, तर लोकसमाजांत ते दोन शब्द शिव्यांसारखे झाले आहेत."

माझा मित्र म्हणाला, "लोकांचा हा दोष खराच. पण या बनावटींत स्वतः सोशियालिस्ट व कम्युनिस्ट या लोकांचाही दोष नाहीं असें मात्र नाहीं. किंबहुना या प्रकरणीं अनिष्ट प्राप्तींत त्यांचा वांटा अर्ध्याहून अधिक आहे, असें मी म्हणेन. वास्तविक ज्या लोकांना आपला सिद्धांत जनतेला पटवून द्यायचा असतो त्यांच्यावरच, तो विनाकारण अप्रिय न होऊं देण्याची खबरदारी घेण्याची जबाबदारी असते. पण येथें पाहावें तों साराच उलटा प्रकार! 'विनाकारण' हा शब्द मीं जाणूनबुजून योजला आहे. कारण हे लोक कांहीं कांहीं बाबतींत थोडी अधिक सावधगिरी घेतील तर त्यांना व त्यांच्या शिकवणीला निष्कारण येणारी अप्रियता टळेल. हे लोक केवळ आपला वेष व भाषा यांनींच अर्धें रान उठवतात. मतप्रतिपादनाच्या हक्काविषयीं पूर्ण स्वातंत्र्याचा आग्रह धरणें अगदीं रास्त. पण वेष, भाषा आणि कांहींसा आचारही यांच्या बाबतींत 'लोकविरुद्ध' असेल तें हटकून करणें ही त्यांची सांप्रदायिक रीतच होऊन बसली

आहे ! रामदास म्हणतात, " वेष असावा बावळा। परि अंतरीं नाना कळा। " पण येथें पाहावें तों त्याच्या अगदीं उलट प्रकार होतो. कम्यूनिझमला सकृत् दर्शनींच लोकांना भिण्याचें मुख्य कारण तिचा खाजगी धनसंपत्तीवरील हल्ला. पण त्याच्याच जोडीचें दुसरें कारण हें कीं, हा हल्ला यशस्वी करावयाचा तर तोही पाशवी शक्तींच्या बळावर करण्याची कम्यूनिस्टांची धमकी. "

गोष्ट कांहीं अंशीं खरी आहे. दरवडे आपणाला लुटणें पुरवेल. पण फिरून लूट करावयाची ती स्वतःला निर्भय स्थितींत करतां यावी म्हणून लुटीनंतर लुटला गेलेल्यानें मोकाट धावत, पळत व आरडतओरडत जाऊन गांव जागा करून आपल्या मागें लावूं नये म्हणून, दरवडेखोर आधीं त्याचे हातपाय कापणार किंवा खूनही करणार. ही अत्याचाराची भीतिहि जमेस धरावी लागते.

पण समजा उद्यां शांततावादी, अनत्याचारवादी महात्मा गांधींनीं जर या कल्पना भावी सुधारणेचे सिद्धांत म्हणून लोकांपुढें मांडले तर ते इतकेसे बिचकावयाचे नाहींत. तसेंच स्वतः गांधी नव्हेत पण दुसरा कोणी साधा माणूस डोक्यावर गांधी टोपी, गळ्यांत वैष्णव सांप्रदायी तुळसीमाला, आणि हातांत सूत काढावयाची चाती घेऊन वरील सिद्धांताचा प्रचार करण्यास निघाला तरी देखील लोक भिणार नाहींत. पण सोशियालिस्ट किंवा कम्यूनिस्ट लोकांच्या सिद्धांतापेक्षां त्यांच्या तोंडच्या भाषेला व आविर्भावांनाच लोक खरोखर अधिक भितात. कारण ही भाषा, खरेशास्त्र्यांच्या एका काव्यांतील " जाळिन, पोळिन, नाशिन, नेईन सर्व लया दाविन कोप कसा असतो मम भूवलया ! " यासारखी असते. किंवा कविवर्य तांबे यांच्या 'रुद्रास आव्हान ' या कवितेंतील " खणखणत शृंग ये, डमडमत डमरु ये " यासारखी असते !

सोशियालिझम–कम्यूनिझम म्हणजे काय यांचें खरें ज्ञान करून घेतल्याशिवाय लोक त्यांना भितात हा त्यांचा दोष असेल. पण हें खरें ज्ञान होण्याकरितां लागणारें स्पष्ट, साधें व सोदाहरण विवेचन, या नवमताचे प्रचारक तरी कोठें करतात ? आतां कदाचित् त्यांच्या-त्यांच्यांतच सिद्धांताविषयीं एकमत झालेलें नाहीं हेंहि एक कारण असेल. पण मतप्रतिपादनाचे सिद्धांत स्पष्ट व रेखीव आंखीव न मांडल्यामुळें घोंटाळा होतो, व पायांत पाय अडखळतात, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. या त्यांच्या शिकवणींत दाखल्याकारितां प्रायः कांहीं ठराविक परदेशांकडे अंगुलिनिर्देश करण्यांत येतो. पण परकयांच्यांतलें वाईट व भेसूर तेवढेंच

पाहाण्याकडे सामान्य लोकांची प्रवृत्ति असते हें लक्षांत घेऊन, या नवमताच्या प्रचारकांनीं कोणतीहि उपपात्ति किंवा सिद्धांत हिंदुस्थानचें उदाहरण घेऊन समजावून देण्याचा प्रयत्न करावा. याला थोडी कल्पनाशक्ति चालवावी लागेल. पण या देशाच्या हिताकरतांच नवमत सिद्धांत सांगावयाचा तर या देश-स्थितीच्या भाषेंतच तो सांगणें प्राप्त नव्हे काय !

आजकाल नवमतवाद व त्यांतल्या त्यांत सोशियालिझम-कम्यूनिझम, हे शब्द ज्याच्या त्याच्या तोंडी आहेत. त्या शब्दांतच दर्शविल्याप्रमाणें त्या मता-बद्दल वादही सुरू आहेत. वाद या शब्दाचा अगदीं शेवटचा रूढार्थ म्हणजे भांडणतंटा. तेथपर्यंतही या वादाची मजल गेली आहे. पण वाईट इतकेंच वाटतें कीं, नवमत या शब्दांत काय काय गोष्टी आहेत किंवा अवश्य येऊं शकतात याचा सूक्ष्म विचार झाल्याशिवायच प्रायः हें भांडण होत असतें.

कुलपी गोळ्याचा नुसता धक्का लागल्यानेंच युद्धांत शिपाई मरतो. कुलपी गोळा फुटल्यावर त्यांतून काय पदार्थ बाहेर पडतात हें कळण्यापर्यंत तो जिवंत राहात नाहीं. त्याप्रमाणें नवमतवादांतील फेकाफेक उलटसुलट होत आहे. नवमत-वाल्यांना वाटतें कीं, जुनीं पुराणीं सुप्रतिष्ठित मतें उराशीं बाळगणाऱ्या लोकांवर नवमत हा कुलपी शब्द फेंकला गेला म्हणजे त्याच्या नुसत्या धक्क्यानें ते चकित होतील, चकितपणामुळें बलहीन होतील, आणि मग त्या कुळपी गोळ्यांतील मतें आपण त्यांना तपशीलवार सांगून पटवून देऊं. पहिली लढाई जिंकणें म्हणजे निम्में युद्ध जिंकणें ही रणनीतिच आहे.

पण त्याच्या उलट प्रतिपक्षानेंहि याच रणनीतीचा जो प्रकार करून दाख-वावा तो मात्र लोकांकडून होत नाहीं. हा प्रकार म्हणजे लोकांनीं नवमत-वाद्यांची अशी खात्री करून द्यावी कीं, "तुमच्या या नवमतवादाच्या कुलपी गोळ्यानें धक्का खाऊन बेशुद्ध न होण्याचा आमचा निश्चय आहे. नवमतवाद म्हटला तरी असें काय त्यांत भयंकर आहे कीं, त्याच्या नुसत्या नांवानें आम्हीं भ्यावें ! तुम्ही आम्हांला खूप बुजवूं पाहाल. पण आम्ही बुजलों पाहिजे ना ! मनुष्य सावध नसतां कोणी त्याच्या दंडावर बुक्की मारली तर ती त्याला लागते. पण मनुष्य जेव्हां जाणून बुजून दंड आवळून उभा राहतो तेव्हां, तो दंडावर बुक्क्या मारून घेणें हा एक प्रकारें खेळच करतो. या बुक्क्यांनीं उलट त्याच्या दंडाचे स्नायू घट्टच होतात. विसें डकविलेलें चिंध्यांचें कोंबडें कोणीं अंगावर फेंकलें तर

त्याची चोंच लागेल म्हणून भिऊं नये. तर, "येऊं दे कोंबडें अंगावर, त्याचीं पिसें उपटून काढून तें सोंग मी उघडकीस आणीन" असें म्हणावें. आणि नवमतवादाची तपशीलवार चर्चा जेव्हां पुढें आपण करूं तेव्हां हें दिसून येईल कीं, कृत्रिम कोंबड्याच्या अंगावरचीं पिसें जशीं तेव्हांच काढतां येतात तशींच नवमतवादांतील कांहीं मतें टिकणारीं नाहींत, चांगलीं असतील तीं टिकतील.

असो. दोष समजून सांगणाराचा किंवा समजून घेणाराचा यांपैकीं कोणाचाही असला तरी, आज नवनतवादाची चर्चा निर्विकार होत नाहीं आणि प्रस्तुतचा लेख लिहिण्याचा माझा हेतु अशी निर्विकार चर्चा व्हावी इतकाच आहे.

ज्याला नवमतवाद म्हणतात, त्याला तूर्त तरी पुष्कळसें सिद्धांतिक किंवा तात्त्विकच स्वरूप आहे. त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहार किंवा अंमल होणें ही गोष्ट घडावयाची तरी ती दूरची असून, त्यापूर्वीं अनेक कल्पनागम्य बिकट घटना घडून आल्या पाहिजेत. त्या घडून येतील तेव्हांच या नवमतवादांतील गुणांचा लाभ किंवा दोषांची हानि आपल्याला अनुभवावी लागेल. तूर्त "दिल्ली तो बहोत दूर है" असें म्हणतां येण्यासारखें आहे, तथापि त्या दिल्लीला जाण्याच्या मार्गावर आपण असल्याकारणानें, ती दिल्ली आज कशी आहे, किंवा आपण पोहोंचूं तेव्हां कशी असेल, याची माहिती मिळविणें व त्या प्रवासाचे सुखद मार्ग कोणते याचा तपास करणें, हें आपलें पहिलें काम आहे. मात्र हें बोलणें शंकित मनाचें दिसलें तरी, नवमतवादाचा अवतार पुढें कांहीं अंशांनीं व कांहीं स्वरूपांत होणार व तो आपणाला स्वीकारावा लागणार, याविषयीं प्रस्तुत लेखकाला मुळींच शंका नाहीं. सर्वच जग व त्याबरोबर आपण हिंदुस्थानचे लोकही प्रवाहपतित आहों; प्रवाहाबरोबर वाहत जाऊं; ती कोणी प्रगति म्हणतील किंवा कोणी प्रतिगति म्हणतील, हें ज्याचें त्याचें मत झालें. वाहत जात असतां आपण योग्य तो प्रतिकारही करूंच. परंतु कालांतरानें हिंदी समाजाची आहे ही स्थिति टिकणार नाहीं, ती बदलेल. याविषयीं कोणाही विचारी मनाला शंका घेतां येणार नाहीं.

---

२. कांहीं आक्षेप व उत्तरें

नवीन उदयाला येऊं पाहणारे कांहीं सोशियालिस्ट व कम्यूनिस्ट कसे बोलतात व वागतात याचा उल्लेख मागें केला आहे. आणि ते नेहमीं देतात तें

रशियाचें उदाहरणही किती भीतिप्रद वाटतें हें सांगावयास नको. पण कम्यूनिस्टांच्या भाषेच्या उग्रपणाचें प्रायश्चित्त तात्त्विक सिद्धांतांना लावणें योग्य नाहीं.

नवमतवाद्यांच्या तात्त्विक व व्यावहारिक कार्यक्रमाचें विवेचन पुढें करण्यांत येईलच. येथें इतकेंच सांगतों कीं, "अत्याचार किंवा घातपात यांच्याशिवाय या नवमतवादांतील विचारक्रांति जनतेच्या पदरांत पडली तर ती आम्हांला नको" असें मात्र हे नवमतवादी म्हणत नाहींत! म. गांधी यांनीं 'अहिंसा' व्रताचा प्रचार करतांना असें म्हटल्याचें स्मरतें कीं, "हिंसेनें मिळणारें स्वराज्यदेखील मी टाकून देईन. तो रुधिरप्रादिग्ध भोग पापी असून यशाला जाणारा नाहीं." पण नवमतवादी लोक 'हिंसे'चें स्तोम अशा हटवादानें माजवीत नाहींत. ते इतकेंच म्हणतात कीं, "अहिंसेनें आमचें ध्येय सिद्धीला गेलें तर तें सोन्याहून पिवळें, तें आम्ही टाकणार नाहीं." पण मनुष्यस्वभाव जगभर कसा आहे, हातची सत्ता घालविण्याच्या वेळीं मनुष्य खळबळ कशी करतो, आणि दुसऱ्याला अत्याचारी म्हणत असतां स्वतः अत्याचार करण्याला तो किती तयार असतो, हें माहीत असल्यानें नवमतवादी इतकेंच म्हणतो कीं, "अहिंसेनें मिळालें तरी वाहवा, हिंसा करून मिळवावें लागलें तरी वाहवा. पण जें मिळावयाचें तें मिळविण्याचा आमचा निश्चय मात्र अढळ आहे."

रशियांत घडलेल्या गोष्टींची आठवण हिंदुस्थानांतले लोक अजून विसरले नाहींत. पण ते असा विचार करीत नाहींत कीं पूर्वी जेव्हां राजसत्ता प्रबळ होती तेव्हां अत्याचार किती झाले? तसेंच लक्षावधी लोक नाहक बळी देणारें गेलें महायुद्ध हें कोणाच्या महत्त्वाकांक्षेमुळें झालें? राजे लोकांच्या कीं जनतेच्या! आज कम्यूनिझमच्या विरुद्ध लढाई करणाऱ्या हिटलरच्या राज्यांत किंवा मुसलोनीच्या राज्यांत जुलूम व अत्याचार हे काय थोडे होतात! गुलामगिरीच्या पूर्वीच्या युगांत मालकांनीं गुलामांना कसें काय वागविलें! हिंदुस्थानांतल्या आमच्या संस्थानांत काय स्थिति होती व आहेहि! तात्पर्य, ज्यांच्या हातीं राजसत्ता होती त्यांनीं ती राखण्याकरितां किंवा गाजविण्याकरितां जर अत्याचार केले, तर ज्यांना ती राजसत्ता मिळवावयाची ते "आम्ही शांततेचींच साधनें वापरूं" अशी शपथ कशी घेतील! "विषारी डांस गुलाबपाण्यानेंच मारूं, फ्लिट वापणारच नाहीं," अशी कडक शपथ ते कां घेतील!

याचा आमचा अर्थ 'कम्यूनिस्टांचे अत्याचार समर्थनीय आहेत' असा

मुळींच नाहीं! त्रिवार नाहीं, नाहीं, नाहीं! पण म्हणणें इतकें कीं, सोशियालिस्ट-कम्यूनिस्ट यांच्या तत्त्वांचा व सिद्धांतांचा विचार करतांना, ते समजून घेतांना, त्यांच्या हातून घडणारे अत्याचार डोळ्यांपुढें आणून कोणीं आपली दृष्टि दूषित करूं नये. अत्याचारांना योग्य तीं नांवें ठेवीतच कां होईना पण, अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र यांच्या निर्भेळ दृष्टीनें आणि जगाचा जुना इतिहास लक्षांत घेऊन, निदान त्यांच्या सिद्धांतांची छाननी करण्याला तयारी दर्शविणें हेंच न्यायाचें होईल. अशा निर्भेळ दृष्टीनें त्यांच्या सिद्धांतांतील दोष दाखविले जातील तेच खरे दोष. असे दोषही कांहीं थोडे नाहींत. आणि खरी वादभूमि या सिद्धांतांचे गुणावगुण व शक्याशक्यता हीच होय.

बरें, कॉंग्रेस क्रीडच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें, व कॉंग्रेसनें व प्रत्येक कॉंग्रेसवाल्यानें, म्हणजे ज्याला परकी सत्ता या देशांत नको त्यानें खालील-प्रमाणें मनाचें समाधान करून घेण्याला काय हरकत? प्रथम देश स्वतंत्र केल्याशिवाय सोशालिस्टांना—कम्यूनिस्टांना आपली नवी योजना प्रस्थापित करतां येत नाहीं खास. मग आधीं हिंदुस्थानच्या लोकांना राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळूं दे, मग पाहतां येईल! दशरथाला पुत्रशोकाचा शाप झाला तेव्हां तो म्हणाला असेल कीं, "हा शाप नसून मला निपुत्रिकाला ही अर्धी अधिक इष्टापत्तिच आहे. आधीं पुत्र होईल मग पुत्रशोक होईल!" मार्कंडेयाच्या बापाला असाच शाप होता; पण पुढें ईश्वराच्या कृपेनें तो पूर्णायुषी झाला कीं नाहीं? सावित्रीनें अल्पायुषी वर प्रथम स्वीकारून मग त्याला यमपाशांतून सोड-विलाच कीं नाहीं? तात्पर्य, भांडवलशाहींतल्याहि, पण खऱ्या स्वातंत्र्यवादी लोकांना कम्यूनिझमला आज सुरुवातीलाच हरकत घेण्याचें कारण दिसत नाहीं. गरिबांविषयीं तर बोलायलाच नको. त्यांना कम्यूनिझम केव्हांहि इष्टच! पण त्यांनीं देखील थोडी सबूर करावी. भांडवलशाहीच्या मरणाआधीं तिचें सरण रचून सुतकी पोषाक धारण करूं नये.

सोशियालिझमच्या गुणदोषांची चर्चा करण्याला लागण्यापूर्वीं सोशियालि-झमचा प्रश्न इतका नेटाला लागण्याचीं कारणें काय आहेत याचा विचार कोणा-सही प्रथम करावा लागेल. आणि मग वाटेल तर त्यानें म्हणावें कीं, (१) हीं कारणें खरीं नाहींत. (२) त्यांना दुसरी बाजू आहे. (३) शिवाय कारणें खरीं म्हटलीं तरी सोशियालिझम हाच खरा उपाय आहे असें ठरत नाहीं. त्यानें

म्हणावें कीं (४) कारणें खरीं असून तीं नैसर्गिक असलीं तर त्यांचा परिहारहि नैसर्गिक रीतीनें होऊं शकतो.

या चौथ्या उत्तरापुरतेंच प्रथम पाहूं. बाकीच्यांचा विचार थोडा अधिक विस्तृत करावा लागेल. या चवथ्या उत्तराविषयीं विरोधी पक्षाचें म्हणणें असें:—"सृष्टिक्रम दिसतो असाच आहे. आणि यांतील मुख्य तत्त्व म्हटलें म्हणजे प्रतिक्रियेचें. आजची स्थिति ही आज वाईट ठरो पण ती प्रथम निर्माण होण्याला सुरवात झाली तेव्हां प्रतिक्रियारूप सुधारणा म्हणूनच ती पुढें आली. मग आजच्या स्थितींत जर कांहीं दोषांची अतिशयोक्ति झाली असेल तर फिरून रीतीप्रमाणें त्या विरुद्धही प्रतिक्रिया होईलच. ती करणें हें देशादेशांतील प्रातिनिधिक व सत्ताधारी पार्लमेंट, विधिमंडळें, यांचें कामच आहे. सोशियालिस्टांनीं हें काम त्या मंडळांकडून करवून घ्यावें."

पण याला सोशियालिस्ट–कम्यूनिस्ट जें उत्तर देतात तें असें:—"हीं पार्लमेंट व विधिमंडळें आतां या सुधारणेच्या कामाला नालायक ठरलीं आहेत. त्यांचा साधा कार्यक्रम पाहिला तरी तो इतका विलंबाचा, जिकीरीचा व कंटाळवाणा असतो कीं कोणीहि सुधारणावादी त्यापुढें हात टेकतो व म्हणून निराश होतो. विधिमंडळाचा कार्यक्रम म्हणजे कायद्याचीं बिलें पुढें आणणें, त्यांची सिलेक्ट कमिट्यांकडून चर्चा करणें, त्यांवर लोकमत अजमावणें, त्यांचे दुरुस्त मसुदे तयार करणें, त्यांचीं ठराविक दोनतीन काय असतील तीं वाचनें होणें, विरोधी पक्षानें उभारलेल्या उपसूचनांचीं अरण्यें तोडणें, बहुमत मिळविणें, गफलत न होऊं देणें व शेवटीं राजाची संमति मिळविणें–या चक्रव्यूहांतून कोणतेंहि खाजगी बिल शिरसलामत बाहेर पडणें अशक्य होतें. अनुकूल प्रयत्न करणारे बेदम होतात, उलट विरोध करणें ही एक कला किंवा खेळ ठरून विरोधक लोकांना तो पूर्णपणें रंगवितां येतो."

आणि अशीं सुधारणेचीं बिलें स्वतः सरकारनेंच तयार करून मांडावीं म्हटलें तर तिकडूनहि अडचण अशी कीं, सरकार हा एक शब्द झाला तरी प्रधानमंडळ हें दहाविसांचें मिळून बनलेलें असतें. त्यांच्यामध्यें तत्त्वाची, तपशिलाची व धोरणाची एकवाक्यता होईल तेव्हां तें स्वतःचें म्हणून बिल पुढें आणणार. पण हें होईतों दरम्यान दुसरेंच कांहीं तरी एखादें चित्ताकर्षक, चिंताजनक, किंवा घालमेलीचें परराष्ट्रीय राजकारण उपस्थित झालें म्हणजे, घरचा सर्व मामुली कारभार करण्यावर

प्रधानमंडळाची दिखाऊ हालचाल संपून जाते. आणि सर्व वेळ, लक्ष व गुप्त कारवाया या पाहुण्या आगंतुकाच्या परामर्शाकडे खर्च होतात. रस्त्यांतील एकादी ओरड किंवा हूल कानावर आली म्हणजे घरांतील सर्व मुलांमाणसांना दटावून "गप्प बसा रे ऐकूं दे काय आहे तें" असें म्हणून घरधनी त्यांना थांबवितो. त्याप्रमाणें परराष्ट्रीय राजकारणाची ओरड किंवा हूल उठली कीं, देशाभिमानाच्या नांवाखालीं प्रधानमंडळ आपल्या प्रतिपक्षालाही गप्प बसण्याविषयीं विनंति करतें; व प्रतिपक्षीहि स्वतःला देशाभिमानी म्हणविणारे असल्यामुळें दाक्षिण्यबुद्धीनें त्यांना ती विनंति मान्य करावी लागते. इतक्यांत प्रधानमंडळाचा एखाद्या बाबतींत पार्लमेंटरी पराभव झाला म्हणजे त्याला राजिनामा देण्याचें व नवीन निवडणुका करविण्याचें, निमित्त सांपडतें. त्यामुळें एक नवीनच खळबळ उत्पन्न होऊन जुन्या प्रश्नांचे धागेदोरे सगळे तुटून जाऊन प्रयत्नानें ते पुनः जोडावे लागतात.

"प्रत्यक्ष नवीन निवडणुकीच न झाल्या तरी प्रधानमंडळाचा अधिकार खरोखरच कसा औटघटकेचा असतो हें फ्रान्समध्यें आज अनेक वर्षें दिसून येतच आहे. आणि नव्या निवडणुकी म्हणजे नव्या सृष्टीची मुळापासून उत्पत्ति असा शास्त्रार्थ असला तरी, जी नवीन सृष्टिरचना नव्या निवडणुकीनंतर होते तीहि 'धाता यथा पूर्वं अकल्पयत्' या सूत्रानुरूपच होतें. मजूरवर्ग व कनिष्ठवर्ग यांना विलायतेंत मतदारसंघाच्या पटावर इतकें प्रचंड बहुमत आहे कीं, त्यांच्या वांट्याला पार्लमेंटांतील सुमारें दोनतृतीयांश जागा याव्या! म्हणजे वाटेल तें करण्याला बहुमत कायमचें सिद्ध व्हावें! पण युद्धानंतर या वर्गाला प्रधानपदाचा अधिकार व बहुमताचें पाठबळ एकदांच लाभलें व तेंहि फार दिवस टिकलें नाहीं. या अशाच एका उलथापालथींत, हिंदुस्थानच्या राजकीय सुधारणांचें वांग्याचें भूत किंवा गणपतीचें माकड गोलमेज परिषदेंत कसें झालें, याचा अनुभव आलाच आहे. पण हिंदुस्थानचें नांव कोणीं घेतलें म्हणजे सर्व अनुदार पक्षांनीं एकवटून आवळून बसावें ही सोज्वळ सूचना जशी परिणामकारक ठरते, तशीच सोशियालिझम कम्यूनिझम यांचें नांव, किंवा उलट हिटलर मुसलोनी यांच्या फॅसिझमचें नांव घेतल्याबरोबर वरील सूचनाहि तशीच परिणामकारक होते. अशा रीतीनें परराष्ट्रीय व साम्राज्यशाही राजकारणाच्या नगाऱ्यापुढें राष्ट्रांतील आर्थिक, सामाजिक सुधारणेची टिमकी कोणासहि ऐकूं येईनाशी झाली आहे. सोशियालिझमचा प्रश्न आज नेटाला लागण्याचें खरें कारण हें आहे."

अशा रीतीनें, सामोपचारवादी–म्हणजे शांततेच्या मार्गानेंच आणि पार्लमेंटरी पद्धतीनें हव्या त्या सुधारणा राष्ट्रांत घडवून आणाव्या असें म्हणणाऱ्या––एकाच पक्षांतील दोन लोकांचें उलटसुलट म्हणणें काय हें सांगितलें. अर्थात् सामोपचाराची आशा सुटली म्हणजे बंड किंवा क्रांति हा उपाय कोणालाहि सहज सुचतो. मग तो केव्हां व कसा अंमलांत यावयाचा तो येवो! पण क्रांति म्हटली तरी प्रायः तिला दोन तोंडें असतात. तीं दोन तोंडें विरुद्ध दिशेला वळलेलीं असतात. पण मौज ही कीं दोहोंनाही एक गोष्ट समान साधारण असते, ती ही कीं, पार्लमेंटरी राज्यपद्धतीला कुलूप लावून तिची किल्ली एका हातांत व धार लावलेली तरवार दुसऱ्या हातांत अशा झोटिंगशहाचा अवतार दुतोंड्या क्रांतींतून उभा राहतो. "सामाजिक, आर्थिक सुधारणा पार्लमेंटच्या हातून होत नाहींत म्हणून तिला बाजूला ठेवून जनतेच्या हिताकरितां एकतंत्री अंमल गाजवून त्या सुधारणा घडवून आणूं या" असें एकाचें म्हणणें आणि दुसऱ्याचें म्हणणें असें कीं, "तुम्ही अशी क्रांति कराल तर तुमचा सारासार विचार सुटेल, तुम्ही शक्तिमदानें बेभान व्हाल, योग्य मर्यादांचें अतिक्रमण कराल, लोकांना हव्या त्या सुधारणा करून न थांबतां फार पुढें जाऊन लोकांना नकोत किंवा त्यांना पचणार नाहींत अशाही सुधारणा तुम्ही जुलमानें त्यांच्यावर लादाल, म्हणून आधींच खबरदारी घेऊन जनतेच्या हिताकरतांच पण तिच्या हातचें पार्लमेंटरी कारभाराचें खेळणें तूर्त काढून घेऊन एकतंत्री कारभार चालविण्याला झोटिंगशहा उभा करूं या. तुमचा सामोपचार सुटला तर आमचाही सुटेल. तुम्ही क्रांति करूं पाहाल तर आम्हीही उलट बाजूनें क्रांति करूं. कारण क्रियेला प्रतिक्रिया हेंच योग्य उत्तर ठरतें."

पण अशा या उत्तरप्रत्युत्तरांत, मूळच्या म्हणजे सोशियालिझमच्या रास्त गाऱ्हाण्यांची कांहींच तड लागत नाहीं म्हणून क्रांति करणारे क्रान्तीचा उद्योग काय करावयाचा तो करीत राहीनात कां! त्यांना कोण थांबविणार? पण तात्त्विक विचार करणें योग्यायोग्य ठरविणें हें तुम्हां आम्हां सामान्य माणसांना, म्हणजे ज्यांना कोणत्याच बाजूची क्रांति इष्ट वाटत नाहीं त्यांना साधतां येण्यासारखें आहे. रशियांत क्रांति झाली; आणि स्पेनमध्यें होऊं घातली आहे; पण इतक्यांतच उलट युरोपांतील सहा कोटी प्रजा या सबबीवर पार्लमेंटरी पद्धतीला मुकून झोटिंगशहांच्या हातीं गेली आहे. फ्रान्स आज शें–

दीडशें वर्षें रिपब्लिक राज्यपद्धतीचा अंमल करीत असतां सोशियालिस्ट मताचें असें पहिलें प्रधानमंडळ यंदांच नुकतें कोठें तेथें अधिकारारूढ झालें. विलायतेंत पार्लमेंटमध्यें बिचारा एकच सच्चा कम्यूनिस्ट मॅक्सटन दिसतो, तर उलट पार्लमेंटबाहेर ओस्वाल्ड मॉस्लेसारखा एखादा फॅसिस्ट, फॅसिझमची घोषणा आतांच करूं लागला आहे.

क्रांतीची ही अशी स्थिति खुद्द इंग्लंडांतच असल्यामुळें, हिंदुस्थानांत क्रांति घडून येणार केव्हां व ती घडवून आणणार कोण याचा विचार करण्याचें आज कारणच नाहीं! सोशियालिझम, कम्यूनिझम या शब्दांचा नुसता उच्चार हल्लीं कोठें हिंदुस्थानांत होऊं लागला आहे, तोंच एकीकडून सरकार व दुसरीकडून खुद्द कॉंग्रेसहि त्या मताला विरोध करावयास पुढें आली आहे. अशा या झुंजांतून सोशियालिझम–कम्यूनिझमचें मत म्हणे वाढणार! तें आपल्या देशांतील बहुसंख्य शेतकरी वर्गाला पटणार! त्यांचे प्रतिनिधी कॉंग्रेसवाल्यांना जिंकणार! किंवा अशस्त्र, सशस्त्र, निःशस्त्र, असे बंडाला उभे राहून क्रांति करणार! स्वराज्य मिळवणार! आज ज्याला खाजगी मालकीच्या सनातन संवयीमुळें टीचभर शेतजमिनीचा तुकडा हा जो गळ्यांतल्या मंतरलेल्या सोन्याच्या ताईतासारखा वाटतो तो ताईत आमचा शेतकरी आपल्या हातानें तोडून फेंकून देणार! आणि कम्यूनिझमचें नवें क्रांतिकारक तत्त्वज्ञान पटवून घेऊन आर्थिक व्यवहारांत सामुदायिक समाजसत्ता निर्माण करणार! ही गोष्ट कल्पनागम्य व प्रतिभारम्य असली तरी ती फार दूरची वाटत नाहीं काय? ती घडून येण्यापूर्वी लोकमतांतील समुद्राच्या जागीं कोरडीं वाळवंटें आणि घाटमाथ्यावरील अरण्याच्या जागीं समुद्र व्हावे लागतील. अशा स्थितींत भावी अभाविताचा विचार करण्यापेक्षां जगांतल्या व हिंदुस्थानांतल्या सिद्ध आर्थिक स्थितीची चिकित्सा निर्विकार मनानें करणें हें जितकें सुलभ तितकें श्रेयस्करही ठरणार नाहीं काय?

---

३ थोडेंसें हेतुसंशोधन

सोशियालिझमचा जन्म कशांत झाला असेल? व्यक्तिस्वार्थांत कीं परार्थबुद्धींत? याचें उत्तर परार्थबुद्धींत असेंच दिलें पाहिजे. सोशियालिझम हें एक तत्त्वज्ञान आहे. समाजशास्त्रांतर्गत अर्थशास्त्रांतलें का होईना पण तें तत्त्वज्ञानच. आणि कोणत्याहि तत्त्वज्ञानाचा जन्म कोणाही व्यक्तीच्या स्वार्थांत झालेला तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत आढळत नाहीं.

अद्वैत खरें कीं द्वैत खरें कीं विशिष्टाद्वैत खरें ? याचें कोणतेंही उत्तर खरें ठरलें तरी त्यामुळें कोणाच्याही खिशांतला एक रुपया जात नाहीं कीं येत नाहीं. जी गोष्ट तत्त्वज्ञानाची तीच भौतिक विज्ञानाची. सूर्य पृथ्वीभोंवतीं फिरतो किंवा पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरते, यापैकीं कोणतेंही खरें ठरलें तरी त्यापासून कुणाचा स्वार्थ साधला ? किंवा बिघडला ? कदाचित् कोणी असें म्हणूं शकेल कीं, पृथ्वी ही सूर्याभोंवतीं फिरते असें ठरल्यानें पृथ्वीला कमीपणा येतो. म्हणजे पर्यायानें पृथ्वीवर राहणाऱ्या, आणि ईश्वराचे सर्वांत लाडके म्हणवून घेणाऱ्या आम्हां मानवांना कमीपणा येतो. पण येथें स्वार्थाचा संबंध दिसला तरी त्या स्वार्थाची व्याप्ति पृथ्वीएवढी तरी मोठी खरी ! कोणच्या साडेतीन हात देहाएवढीच नव्हे !

आतां अर्थशास्त्रांतलें तत्त्वज्ञान मात्र कदाचित् इतकें निरपेक्ष म्हणतां येणार नाहीं. सूर्य पृथ्वीभोंवतीं फिरतो हें खरें किंवा खोटें ठरविण्यांत संपत्तीचा कांहीं संबंध येत नाहीं; पण आर्थिक मालमत्ता ही खाजगी हक्कानें उपभोगतां यावी कीं ती सर्व समाजाची ठरावी यांत प्रत्यक्ष संपत्तीचा संबंध येतो कीं नाहीं ? होय, येतो. तरी पण लक्षांत ठेवा, कीं आपण अगदीं प्रथमच जो प्रश्न उपस्थित केला त्याचें उत्तर असेंच द्यावें लागतें कीं, सोशियालिझमचा संबंध संपत्तीशीं येत असला तरी तो वाद उपस्थित करणाऱ्या व्यक्तीच्या स्वार्थाशीं आलेला नाहीं.

पण यावर असें म्हणतां येईल कीं यांत प्रत्यक्ष व्यक्तिस्वार्थंच नसला तर कदाचित् वर्गांचा स्वार्थ असेल. आणि ज्यांत वर्गांचा तरी स्वार्थ आहे तें तत्त्वज्ञान अगदींच निरपेक्ष म्हणतां येणार नाहीं. वाङ्मयकलेसंबंधानें अपटन सिंकलेअर म्हणतोच कीं नाहीं कीं, "होमरचें इलियड काय किंवा वाल्मिकीचें रामायण काय, तीं काव्यें लिहिणारा वर्ग वरिष्ठ वर्गांचा बडेजाव करणारा होता." तीं लिहिणाराला कोणा राज्यपदस्थ भांडवलशहानें किती रुपये बक्षीस किंवा किती गांव इनाम दिले याचा ठावठिकाणा सिंकलेअरला लागलेला नाहीं. पण तो इतकें तरी म्हणणारच कीं, वरिष्ठ वर्गांच्या तेजोबलानें ऐश्वर्यानें डोळे दिपून गेलेल्या भाटचारणांनीं तीं काव्यें लिहिलेलीं आहेत. त्यांत राजवर्णनें खुलविण्याकरितां शब्दसंपत्ति किती ओतली आहे ती पाहा ! पण त्या काळींही गरीब व दरिद्री लोक व दास्यसंबंधांत जखडलेले मजूर होते त्यांच्या दुःखाचें—आपत्तीचें वर्णन करण्याकडे एक शब्द तरी खर्ची पडला आहे काय !

पण सोशियालिझमचा पुरस्कार करणारांमध्यें गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत अनेक प्रकारचे बुद्धिमान् लोक आजवर सामील झालेले आढळतील. वर्गस्वार्थांचा आरोप लागूं पडावयाचा तर केवळ गरिबांनींच गरिबांकरितां मागण्या केल्या असें दिसून यायला पाहिजे. पण तसें दिसून येत नाहीं. 'सोशियालिझम'चा एक निंदास्पद अर्थ असा कीं, "ज्यांच्याजवळ जें कांहीं तरी आहे तें सर्व लुबाडून घ्यायचें व ज्याजवळ तें मुळींच नाहीं, किंवा असलेंच तर फार थोडें आहे, त्यांना तें फुकट वांटून द्यावयाचें" हें जें तत्त्व त्याचें नांव सोशियालिझम! पण असलें निंदास्पद वर्णन हें खऱ्या सत्यसंशोधनाचें फळ होऊं शकत नाहीं. कारण सोशियालिझमच्या इतिहासांत असेंही आढळेंत कीं, कित्येक सुखवस्तु अशाही विचारवंतांनीं त्याचा पुरस्कार केला आहे, तर उलट कित्येक स्वतः दरिद्री असणाऱ्या विचारवंतांनीं त्याला विरोध केला आहे! तत्त्वज्ञानाला व्यक्तिस्वार्थ किंवा वर्गस्वार्थ यांचा हेतु लावणें ही टीका ग्राम्य प्रकारची ठरेल.

रेमंड पोस्टगेट नांवाचा ग्रंथकार 'राज्यक्रांत्या कशा कराव्या' या पुस्तकांत म्हणतो—

" ......It is not to the individual interest of any one of the devoted and long suffering propagandists, who keep the Socialist and trade union movements alive. Almost any one of them could have done better for himself by turning his talents and energy to his own personal advancement. But socialism, the interest of the proletariat, has assumed for him the appearance of eternal truth, and he can do no other than struggle on its behalf."

[How to make a Revolution P. 31]

पंडित जवाहरलाल किंवा श्री. मसानी किंवा पटवर्धनबंधु हे सोशियालिझमचा पुरकार करतात ते कांहीं बेकार आहेत व त्यांची चूल खोळंबली आहे म्हणून नव्हे. पण त्याबरोबर आपण हेंही म्हणावयास तयार झालें पाहिजे कीं, जर सर पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास किंवा सर फिरोज सेठना किंवा श्री. वालचंद हिराचंद हे सोशियालिझमला विरोध करित असतील तर, तोही स्वतःच्या व्यक्तिगत किंवा वर्गगत स्वार्थांच्या क्षुद्रबुद्धीनें नव्हे तर ते जेव्हां

आपलें मत सांगतात, तेव्हां एकंदरानें समाजाचें हित व प्रगति लक्षांत घेऊनच स्वतःला वाटतें तें सांगतात, असें आपण कां न म्हणावें ?

आज आपण सोशियालिझमचा पुरस्कार केला म्हणजे—फार काय संप केला सत्याग्रह केला म्हणजे—लगेच आपल्या पगारांत, रोजमुऱ्यांत वाढ होईल असें सामान्य गिरणमजूर व्यक्तिहि समजत नाहीं. आणि मजुरांचा वर्ग म्हणून असला तरी त्या वर्गांपैकीं ज्यांचे खिशांत उद्यां या चळवळीनें चार पैसे अधिक पडतलि अशा निश्चित व्यक्तिहि त्यांच्या डोळ्यांपुढें असत नाहींत.

उद्यां श्रीमंतांना सर्वस्वीं लुबाडलें आणि त्यांची सर्व संपत्ति गरिबांना मिळून वांटली, तरी प्रत्येक गरिबाच्या पदरांत किती अधिक द्रव्यसंपत्ति पडेल आणि ती त्याला किती दिवस पुरेल हा हिशोब सामान्य समंजसपणा असणाऱ्या मजुराला भिकाऱ्यालाही कळण्यासारखा आहे. सुप्रसिद्ध कोट्यधीश रॉकफेलर याची एक मौजेची गोष्ट सांगतात ती अशी. सन १८४८ च्या बंडांत एकदां रॉकफेलरला दोघां प्रशियन दरोडेखोरांनीं गांठलें, व 'तुझ्याजवळ काय असेल नसेल तें दे, नाहीं तर तुझा जिव घेतों" अशी धमकी दाखविली. त्यांची थोडी थट्टा करावी म्हणून हजरजबाबी रॉकफेलर त्यांना म्हणाला, 'तुम्ही हें मजजवळ कोणत्या हक्कानें मागतां!' दरोडेखोर म्हणाले, 'आम्ही लुटारू म्हणून मागत नाहीं. समाजांत गरिब आणि श्रीमंत असा मतभेद असणें न्यायाचें नाहीं. आम्ही मागतों तें सोशियालिझमच्या तत्त्वाच्या आधारानें.' रॉकफेलर म्हणाला, 'तर मग मी तुम्हांस मजजवळ या क्षणीं आहे येवढेंच देऊन भागणार नाहीं. माझी म्हणून जितकी संपत्ति आहे तितकी सर्वच्या सर्व मीं तुम्हांला देऊन टाकणें योग्य होईल. आणि सामाजिक न्यायाचीच गोष्ट सांगतां तर ती मी आनंदानें देईनही. पण तुम्हांला ती दिली तर तुम्ही तिचें काय कराल हें सांगा.' दरोडेखोरांनाही न्यायबुद्धीचा आविर्भाव आणूनच बोलणें प्राप्त झालें. ते म्हणाले 'ती सर्व समाजाला वांटून टाकूं; सर्वांचाच सारखा हिस्सा तींत आहे.' रॉकफेलर म्हणाला, 'ठीक आहे. मजजवळ सहा कोटी डॉलर आहेत. आपल्या देशांत लोकसंख्या किती आहे?' दरोडेखोर म्हणाले, 'तीन कोटी असें ऐकतों.' रॉकफेलर म्हणाला, 'बरोबर. हे सहा कोटी डॉलर तीन कोटी लोकांत वांटले तर प्रत्येकाला दोन दोन डॉलरच वांटणीला येतील कीं नाहीं ! घ्या तर मग हे दोन दोन डॉलर तुम्हा एकेकाला.

म्हणजे तुमची वांटणी पुरी झाली. बाकीचे लोक मजकडे मागावयाला येतील तेव्हां त्यांचें देणें मग मी देऊन टाकीन.'

रॉकफेलरच्या खिशांत त्या वेळीं शें-पन्नास डॉलर तरी सहज असणार हें माहीत असतांही, रॉकफेलरचा हा युक्तिवाद ऐकून हे सोशियालिस्ट दरोडेखोर बहुधा निरुत्तर झाले असावेत. पण या प्रसंगीं प्रत्यक्षांत काय घडलें याचा यापुढें जाऊन विचार करणें कदाचित् अरसिकपणाचें होईल. कारण प्रासंगिक दंतकथेंतील सत्याची सत्त्वपरीक्षा कोणीं करूं नये असें शास्त्रच आहे. तात्पर्य इतकेंच घ्यावयाचें कीं, सोशियालिझमच्या तत्त्वानें राष्ट्रांतील संपत्तीचा हिशेब व वांटणी करण्याला कोणी बसले तर, समतेचें तत्त्व व्यक्तिशः आणणाराला तें शेवटीं दगाच देईल; त्या वांटणींत येणाऱ्या रुपया आठ आण्यांच्या उबेवर जन्माची दारिद्र्याची हुडहुडी निभणार नाहीं, हें साधारण अक्कल असलेल्या सोशियालिस्टालाही माहीत असतें. आणि त्याला हें माहीत असतें हें आपणालाही पण माहीत असावें! तें माहीत असल्यावर सोशियालिझमच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करणारावर व्यक्तिस्वार्थाचा आरोप तरी करण्यास आपण तयार होणार नाहीं. फार-फारच तर त्यास वर्गाचा स्वार्थ म्हणतां येईल.

पण वर्गाचा स्वार्थ सुटला आहे कोणाला! आणि वर्ग झाला तरी तो समाजाचाच एक घटक किंवा ती एक समाजाचीच लहान प्रतिमा नव्हे काय! स्वतः एकट्या एकेरी व्यक्तीचा स्वार्थ हाच काय तो नीतिशास्त्रांत दोषी ठरतो. तसला स्वार्थ नाहीं असें ठरलें म्हणजे मग, ज्याचा आपण अभिमान धरला तो वर्ग कितीही लहान असला तरी तो अभिमान दोषास्पद ठरत नाहीं. व्यापक क्षेत्र दृष्टीपुढें ठेवणें हें मानसिक औदार्याचें लक्षण असेल. पण एकंदर विश्वास व्यापील एवढी मोठी साम्यबुद्धि आजवर जगांत कोणालाही खरी लाभली असेल असें म्हणवतच नाहीं. जगभर सूर्यप्रकाश पडला असला तरी अखेर आपल्या दोन डोळ्यांनीं जेवढा आपणाला आंत घेतां येईल तितकाच तो आपला खरा. डोळे वटारले किंवा फाडले म्हणून कांहीं सगळा सूर्यप्रकाश त्यांत सामावणार नाहीं. उलट ईश्वरानें सबंध दोन डोळे दिले असतां ते नीट उघडून जगाकडे न पाहणें, जगाला इतका दृष्टिप्रसाद फार मोठा होतो म्हणून एक डोळा मिटून दुसऱ्याच्या एका कोपऱ्यांतून जगाकडे पाहणें, हा मात्र कृपणपणा होईल.

व्यवहारबुद्धीनें पाहिलें तर स्वार्थ व परमार्थ यांच्या दरम्यान परार्थ हा एक

सोयीचा टप्पा माणसाला झेंपण्यासारखा असतो. आणि हें जें पर तें फक्त स्वतःच्या व्यक्तीपलीकडचें असलें म्हणजे पुरें; तें आपल्या लगतच्या वर्गांतलें असलें तरी त्या परार्थ बुद्धीचें पुण्य परमार्थाच्या पुण्यासारखेंच भरेल. एकीकडे केवळ आत्मव्यक्तीचा अभिमान धरणें हा कृपणपणा ठरतो; तर 'हें विश्वचि माझें घर' असें म्हणणें निरर्थक भोंदूपणाचें अव्यवहार्य ठरतें. अशा वेळीं या दरम्यान जगांत, समाजांत जे निरनिराळे लहानमोठे गट किंवा वर्ग असतात त्यांशीं तादात्म्य पावून, संकुचित कां होईना पण तितकी परार्थपर बुद्धि मनुष्यानें प्रगट केली, तर त्याला कोणीं नांवें ठेवूं नयेत. त्यानें तें सगळ्या समाजाचेंच हित पाहिलें असें ठरतें.

पण सोशियालिस्ट लोक म्हणतात त्याप्रमाणें येथून तेथून सर्व इतिहास म्हणजे वर्ग 'कलहा'चें चरित्र हें म्हणणें मात्र शास्त्रशुद्ध नाहीं. निदान इतिहासाचा अर्थ केवळ तसा असल्याचें मी मानीत नाहीं. सृष्टींत प्रेम आधीं व द्वेष नंतर असाच भावनांचा क्रम लागत असल्याकारणानें, इतिहासाला वर्गकलहाच्या तामस गुणाचें चरित्र म्हणण्यापेक्षां वर्गप्रेमाच्या, वर्गाभिमानाच्या राजस गुणाचें चरित्र म्हटलें तर तें अधिक यथार्थ वाटतें. कोणत्याही मनुष्यामध्यें परार्थ साधण्याची शक्ति मर्यादितच असणार म्हणून, ती त्यानें कोठें खर्चावी या अवघड प्रश्नाचें उत्तर माझ्या मतें असें आहे कीं, ज्या ठिकाणीं त्याच्या निःस्वार्थी बुद्धिप्रमाणें ती शक्ति अधिकांत अधिक सुलभप्रद होईल तेथेंच पाय रोंवून त्यानें ती खर्च करावी. म्हणजे त्यानें आपलें कर्तव्य केलें अशी भरणापावती त्याला मिळूं शकेल.

या तत्त्वाला अनुसरूनच जगांतला व्यवहार आज घडत असल्याचें दिसतें. आपणाभोंवतीं जात्यभिमान किती पसरला आहे हें आपण पाहातोंच. पण ती प्रथम जातिप्रेमाची खूण आहे! जातिद्वेष हें त्याला दुसरें नांव प्रतियोगित्वामुळें मिळतें हें खरें. पण जो ग्रंथ जातिप्रेमाच्या सांकेतिक लिपीच्या गुरुकिल्लीनें समग्र सान्वय सार्थ लावतां येतो, तो लावून समजून घेण्याला जातिद्वेषाची किल्लीच कां लावावी हें कळत नाहीं. दुसऱ्याचें वाईट केल्यानें आपलें चांगलें होतेंच असें नाहीं, तर आपलें चांगलें करण्याच्या विधायक प्रयत्नानेंच झालें तर अधिक चांगलें होतें, हें सामान्य विचारी माणसाला कळण्यासारखें आहे.

जगांतील विषमतेचा द्वेष केल्यानें कलह माजून एकवार प्रळय करतां आला

तरी, त्यानंतर जी नवी सृष्टि पुन्हां उत्पन्न होईल तींत पुन्हां वैषम्य निर्माण होणारच नाहीं अशी खात्री कोण देऊं शकेल ! तेव्हां सुवर्णयुगाच्या या असाध्य गोष्टीवर सर्व भर देऊन द्वेषाच्या तामस गुणाचें पाप पदरीं पाडून घेण्यापेक्षां, प्रेमाच्या अभिमानाचें, राजस गुणाचें पुण्य पदरीं पाडून घेतलेलें काय वाईट ? सोशियालिस्ट वगैरे लोकांना माझें मनापासूनचें सांगणें असें कीं, त्यांनीं आपल्या तत्त्वांचा प्रचार करितांना, वर्गकलहाच्या निशाणाचा हत्ती आघाडीला चालवून तो प्रचार करूं नये. त्या निशाणावर वर्गप्रेमाचें चिन्ह त्यांनीं रंगवावें. त्यानेंही तोच कार्यभाग होण्यासारखा आहे. प्रेम व द्वेष, अभिमान व दुःस्वास या दोन्ही जरी प्राथमिक भावना असल्या तरी प्रारंभ प्रेमापासून व अभिमानापासून होतो; म्हणजे या प्रेमाचा किंवा अभिमानाचा विघात होण्याचा प्रसंग नक्की येईल तेथेंच तदितर भावना अनुभवाला येतात आणि कार्य करूं लागतात. जगाच्या इतिहासाचा अर्थ कार्ल मार्क्स यानें 'वर्गकलहाच्या' दृष्टीनें लावला असला तरी स्वतः त्याच्या मनांत मजूर वर्गाविषयींचें प्रेमच श्रीमान् वर्गाच्या द्वेषापेक्षां अधिक व आधींचें असेल असें मला तरी वाटतें. महानुभावित्व हें केवळ द्वेषानें ग्रासलेल्या मनुष्याला लाभणें शक्य नाहीं; प्रेमानें व्यापलेल्या माणसालाच तें अधिक सुलभतेनें मिळेल. नुकतीच व्यालेली मांजरी किंवा गाय प्रथम आपल्या मुलांना प्रेमानें स्तनपान देण्यांत गर्क असते. तिच्या स्वत्वाचा यज्ञ करणें हा तिचा पहिला सात्त्विक उद्योग असतो. आणि त्या पिलांना कोणी हात लावून इजा करण्यास आला असें त्या मातांना वाटेल तेव्हांच त्या आपलीं नखें किंवा शिंगें बाहेर काढतात ! कार्लचें तत्त्वज्ञान वर्गकलहाच्या विषारी रंगानें रंगविणारे भाष्यकार त्याच्या अभिजात भूतप्रेमाला अन्याय करतात असें मला वाटतें. असे अनेक समंजस सोशियालिस्ट किंवा कम्यूनिस्ट आढळतात कीं ते आपलें काम दुःखितांचें दुःख आळवूनच अधिक पार पाडण्याची आकांक्षा धरतात आणि हें दुःख निवारण्याकरितां क्रांति घडून आली पाहिजे असें ते म्हणत असले तरी क्रांति घातापातानें-युद्धानेंच मिळविली पाहिजे व मिळवूं असें ते म्हणत नाहींत. शांततेनेंहि ती मिळूं शकेल व तसाच प्रयत्न आम्ही प्रथम करूं असें ते म्हणतात. आणि तोच मार्ग अधिक श्रेयस्कर असें कोणीही म्हणेल.

---

४. कांहीं शब्दांचा अर्थ

या विषयावरील पहिल्या तीन प्रकरणांत अगदीं प्रास्ताविक असे कांहीं थोडे विचार मीं मांडले, व हें दर्शविलें कीं कोणाचे कितीही गैरसमज असले व त्या गैरसमजांना दुतर्फी कारणें कोणतींही असलीं, तरी सोशियालिझम व कम्यूनिझम या विषयांची निर्विकार चर्चा होण्याला खरोखर अडचण कांहींच नसावी, म्हणून त्या चर्चेला या प्रकरणापासून प्रारंभ करणार आहें. मी या विषयांतील तज्ज्ञ नाहीं ही भूमिका घेऊनच मी ती चर्चा करणार आहें. माझ्या चर्चेंत मांडलेल्या गोष्टी व मतें याला दुसरी बाजूही असणार असें मी गृहीत धरूनच चाललों आहें. आणि माझी ही चर्चा संपल्यावर ती बाजू कोणा तज्ज्ञानें मांडल्यास मला आनंदच होईल. कारण या लेखनाचा माझा हेतु या विषयाची चर्चा होऊन त्याविषयींचीं साधकबाधक प्रमाणें वाचकांच्या नजरेसमोर यावीं हाच आहे.

या पुस्तकाला 'तिरंगी नवमतवाद' असें नांव दिलें आहे. याचें कारण या नवमतवादाला तीन अंगें आहेत. एक राजकीय, दुसरें सामाजिक व तिसरें आर्थिक. नवमतवाद हें एक वाढतें झाड आहे. कोणत्याही झाडाला तिन्ही चारी अंगांनीं नव्या शाखा फुटत असतात. त्याचप्रमाणें या वादालाही त्या फुटूं पाहात आहेत. हा वाद मुख्यतः इंग्रजी वाङ्मयांतून इकडे येऊन प्रसृत होत असल्यामुळें, या नवमताच्या अनेक शाखांचे मिळून दोन मुख्य प्रातिनिधिक शब्द आहेत ते, इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्याच काय पण तें शिक्षण न घेतलेल्याहि मनुष्याच्या तोंडीं झाले आहेत. आणि जणूं काय त्यांचा अर्थ आपणांला पूर्णपणें समजला आहे अशा झोंकानें तो त्या शब्दांचा सर्रास उपयोग करीत असतो. म्हणून प्रथम त्या दोन शब्दांचा अर्थ काय हें पाहूं.

या दोन शब्दांपैकीं 'सोशियालिझम' हा शब्द अधिक व्यापक अर्थाचा, किंबहुना जातिवाचक आहे. आणि 'कम्यूनिझम' हा संकुचित अर्थाचा व व्यक्तिवाचक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. रूढार्थानें सोशियालिझम हा शब्द जगांत आज अनेक देशांत पुष्कळ वर्षें स्वीकृत झालेल्या नवमतसिद्धांताचा वाचक आहे, तर कम्यूनिझम हा शब्द तसाच रूढार्थानें, पण फक्त रशियांत आज प्रत्यक्ष अमलांत असलेल्या राज्यपद्धतीचा वाचक आहे. सोशियालिझम या शब्दाचें मराठी भाषांतर 'साम्यवाद' 'समतावाद' 'समाज-

वाद ' ' समाजसत्तावाद ' यांपैकीं वाटेल त्या शब्दानें ढोबळपणें करण्यांत येतें. पण 'कम्यूनिझम' या शब्दाला मराठी प्रतिशब्द अजून घडलेला नाहीं.

इंग्रजी शब्दकोशांत कम्यूनिझम या शब्दाची व्युत्पत्ति देतात ती अशीः 'कॉम (मूळ लॅटिन कम्) म्हणजे सह, सहवर्तमान, बरोबर. आणि म्यूनिस् म्हणजे बद्ध किंवा मर्यादित. 'कम्' हा उपसर्ग आणि 'म्यूनिस्' हें नाम किंवा विशेषण एकत्र केलें म्हणजे 'एका बंधनानें बांधलेला, मर्यादित झालेला' असा अर्थ होतो. हें बंधन म्हणजे सहजीवनाचें. हें 'सहजीवन' अर्थात् एकत्र राहण्यानें, काम करण्यानें, अनुभव घेण्यानें, उपभोग घेण्यानें, सहानुभूति दर्शविण्यानें, साहाय्य करण्यानें सिद्ध होतें. आणि युरोपांत फार प्राचीन काळापासून कॉम्यून नांवाची जी संस्था होती तिजमध्यें हें सहजीवन कसें सिद्ध होत असेल याची कल्पना, ग्रामसंस्थेचा पुरातनपासून अनुभव असलेल्या महाराष्ट्रांतील, आम्हां लोकांना यथार्थपणें होण्यासारखी आहे.

कम्यूनिझमचा सिद्धांत गेल्या अठरा वर्षांत रशियांत झालेल्या प्रत्यक्ष प्रयोगानें आज जितका पुढें आलेला आहे तितका पूर्वीं कधींही आलेला नव्हता. पण या सिद्धांताला पुरातन असें पूर्वचरित्रही आहे व तें पुढें योग्य ठिकाणीं सविस्तर सांगण्यांत येईलच. तूर्त इतकेंच सांगतों कीं सोशियालिझमची व्यापक कल्पना या कम्यून्सच्या कल्पनेवरून व अनुभवावरून मूळ सुचली व ती पुढें फारच विस्तार पावली.

वर सोशियालिझमचे चार मराठी प्रतिशब्द सांगितले. त्यांचे दोन गट पडतात. पहिल्या गटांत साम्यवाद व समतावाद हे शब्द येतात. यांतील साम्य व समता हे शब्द वस्तुतः एकाच अर्थाचे आहेत. त्या वादाचा मुख्य सिद्धांत असा कीं मनुष्यसमाजांत श्रेष्ठ–कनिष्ठ, उच्च–नीच, गरीब–श्रीमंत हा भेद उरूं नये. कोणत्याही एका देशांतलाच काय पण सर्व जगांतील मिळून मनुष्यसमाज हा वर सांगितलेल्या कम्यूनच्या संस्थेप्रमाणें किंवा एखाद्या ग्रामसंस्थेप्रमाणें सर्वस्वीं सहवासी, सहजीवी, सहानुभवी व समानाधिकारी असावा. जगांतील सर्व मालमत्ता ही या विश्वग्रामसंस्थेतील लोकांची समाईक हक्काची समजली जावी व त्या संस्थेच्या अधिकारतंत्रानें त्या मालमत्तेचा उपयोग व उपभोग समाजांतील सर्व व्यक्तींना समानाधिकारानें व यथान्याय मिळावा.

मनुष्यमात्रांत जन्मसिद्ध गुणभेद व शरीरभेद कांहीं असतील; त्याला नाइलाज आहे. त्या सृष्टिकर्मांवर मनुष्यांना केव्हांहि नियंत्रण घालतां येत नाहीं. परंतु हे जन्मसिद्ध शरीरभेद व गुणभेद कितीहि व कसेहि असले तरी, मनुष्यत्व माणुसकी म्हणून जें कांहीं तत्त्व आहे तें मनुष्यमात्राला समान असेंच आहे. म्हणून सृष्टिनिर्मित भेदांमध्यें मनुष्यनिर्मित कृत्रिम भेदांची भर तरी आपण घालूं नये.

एकंदर मनुष्यसमाजाविषयीं किंवा मनुष्यवंशाविषयींची दृष्टि इतकी व्यापक झाली म्हणजे मग व्यक्तिविषयक, कुटुंबविषयक, जातिविषयक, वर्णविषयक, वर्गविषयक प्रश्नांना सहजच गौणपणा येतो. तसेंच या साम्य सिद्धान्तांत समाजाच्या धार्मिक व सामाजिक बाजू सर्व येऊन जातात.

उरले दोन शब्द समाजवाद व समाजसत्तावाद. त्यांचा अर्थ हा कीं मनुष्यसमाजाच्या सहजीवनांतील हें साम्य किंवा ही समता पदरांत पाडून घेण्याचें जें साध्य तें प्रत्यक्ष साधण्याचें साधन म्हणजे सर्व प्रकारची राजकीय सत्ता. 'शासनसाक्ति' 'दंडशक्ति' ही समाजाच्याच हातीं राहिली पाहिजे. आणि ती त्याला योग्य दिसेल त्या रीतीनें वापरण्याचा अधिकार असला पाहिजे. हल्लीं ज्या घटनेंत राजकीय सत्ता समाविष्ट असते त्याला आपण सरकार असें म्हणतों. राजकीय सत्ता गाजवील तें सरकार. आणि एकंदर समाज मिळून हें सरकार बनावें, आणि त्यानें समाजांतील व्यक्तींच्या पदरांत ही समता पाडावी, तर सर्व राजकीय सत्ता समाजाच्याच हातीं असली पाहिजे म्हणजे एक तर आधीं राजकीय दृष्ट्या समाज हा स्वतंत्र व स्वयंशासित असा असावा, आणि त्याही समाजाची राजकीय सत्ता गाजविणें ती केवळ समाजाच्या नांवावर कोणीं गाजवावी असें न होतां, सर्व समाजानें मिळून निवडून किंवा नेमून पसंत करून दिलेल्या अधिकाऱ्यांच्या हातून समाजाच्या आज्ञेप्रमाणेंच गाजविली जावी. वास्तविक साशियालिझममध्यें समाज—जीवनाची व्यापक कल्पना इतकी स्वयंसिद्ध आहे कीं सामाजिक व राजकीय हा भेद समाजाच्या अंगांतला म्हणून करण्याचें कारणच नाहीं. पण प्रत्यक्ष व्यवहारामुळें, हा भेद प्रथम करून नंतर तो भेद नाहींसा व्हावा असें सांगावें लागतें.

कसें तें पहा. हिंदुस्थान हा एक देश समजला जातो. पण त्यांत अनेक धर्मभेद व जातिभेद असल्यामुळें धार्मिक किंवा सामाजिक दृष्ट्या देखील

त्याला अखंड समाज असें म्हणतां येत नाहीं. पण समाजांतील हा भेद विसरून जाऊन हिंदी लोक हे आपणाला एक अखंड समाज म्हणण्याला तयार झाले तरी, त्या समाजाचें फक्त सामाजिक जीवन तेवढें त्याच्या हातीं राहील. पण राजकीय जीवन हें पारतंत्र्यामुळें सर्वस्वी परक्या पांच सहा हजार मैल दूर असलेल्या एका समाजाच्या हातीं आहे. म्हणून हिंदुस्थानांत जर खऱ्या अर्थानें सोशियालिझम, म्हणजे संपूर्ण संयुक्त समाजजीवन, हिंदी लोकांच्या अनुभवाला यावयाचें तर प्रथम त्यांनीं राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झालें पाहिजे. आणि मग स्वतंत्र समाजसत्ता चालवून हिंदुस्थानांतील धार्मिक व सामाजिक जीवनांत एकसूत्रता आणली पाहिजे.

यापुढचें उदाहरण इंग्लंडचें. त्यांतील जनता राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र आहे. म्हणजे इंग्रज लोकांवर कोणा परकी लोकांचें राज्य नाहीं. त्यांची राजकीय सत्ता स्वयंपूर्ण आहे. परंतु या स्वकीय शासित देशांतहि राजा व प्रजा हा भेद आहे. इतकेंच नव्हे तर श्रेष्ठ वर्ग व कनिष्ठ वर्ग असा भेद आहे व तद्दर्शक दोन कायदेमंडळेंही आहेत; इंग्लंडांत लोकांनीं निवडून दिलेलें पार्लमेंट म्हणून असलें, तरी त्याला खरें प्रातिनिधिक स्वरूप नाहीं. खालच्या कायदेमंडळानें केलेल्या कायद्यांचा बिघाड वरच्या कायदेमंडळाला करतां येतो. आणि दोन्हीं कायदेमंडळांनीं मिळून कायदा केला तरी " मी त्याला मान्यता देत नाहीं " असें म्हणून राजाला तो कायदा धुडकावून लावतां येतो! यामुळें इंग्रज समाजाचें सामाजिक जीवन व राजकीय जीवन यांची समव्याप्ति होऊं शकत नाहीं. तसेंच संपत्तीच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ व कनिष्ठ वर्ग इंग्लंडांत आहेत. त्याप्रमाणें धर्मजीवनांतही सरकारी धर्मपंथ वेगळा व खाजगी स्वतंत्र धर्मपंथ वेगळे असा भेद आहे. जन्मसिद्ध जाति हिंदुस्थानाप्रमाणें इंग्लंडांत नसल्या तरी, संपत्तिभेदोंन बनलेल्या वर्गांत सामाजिक श्रेष्ठ कनिष्ठ भावही दृग्गोचर होतो. आणि सोशियालिझमचें जें मुख्य तत्त्व म्हणजे देशांतील एकंदर मालमत्ता ही सर्व समाजाच्या मिळून मालकीची असावी, तें तर मुळींच नाहीं. व्यक्तिस्वातंत्र्याचें स्तोम व त्याबरोबरच भांडवलशाहीचें स्तोम इंग्लंडाइतकें आज जगांत दुसऱ्या कोणत्याही देशामध्यें माजलेलें आढळणार नाहीं. अशा रीतीनें सोशियालिझमच्या दृष्टीनें इंग्लंडचा नंबर, स्वातंत्र्यामुळें हिंदुस्थानच्या वर असला तरी, रशियाखालीं लागतो.

इंग्लंडच्या वरचा नंबर मिळालेले प्रजासत्ताक (रिपब्लिकन) देश आज युरोपांत बरेच आहेत, व अमेरिका ही तर आज दीडशें वर्षें पूर्ण लोकसत्ताक आहे. तथापि तेथेंही देशांतील सर्व मालमत्ता सरकारच्या मालकीची नाहीं. या दृष्टीनें या देशांचाही नंबर रशियाच्या खालींच लागतो. फक्त रशिया हा एकच देश असा आहे कीं, त्यांत सोशियालिझमचीं बरींचशीं तात्विक अंगें सिद्ध झालेलीं आहेत. पण तेथेंही अजून एक वाण आहे; ती ही कीं, खरी राजकीय सत्ता ही नांवानें समाजाची असली तरी, वस्तुतः एका विवक्षित व्यक्तिसंघानें आपल्या हातीं ठेवली आहे. ही सत्ता जनतेमध्यें संक्रमित करण्याकरितां, व एकतंत्रीपणाचें स्वरूप काढून टाकण्याकरितां, लोकसत्ताक राज्याचें प्रतीक म्हणजे जें पार्लमेंट तें स्थापन करण्याचा उद्योग हल्लीं रशियांत सुरू आहे. तो पूर्ण झाला म्हणजे आर्थिक व राजकीय या दोन्ही दृष्टींनीं रशियांतील समाज हा खराखुरा सहजीवी होईल.

पण सोशियालिझमच्या सिद्धातांचें अंतिम म्हणून आणखी एक स्वरूप उरतेंच. त्या स्वरूपांत सरकार हा शब्द देखील उरतां कामा नये. कम्यूनिस्ट रशिया झाला तरी त्यांत पूर्ण सामाजिक अद्वैत प्रतीत होऊं शकत नाहीं. कारण स्वातंत्र्याच्या ब्रह्माला ' सरकार ' संस्थेची माया किंवा उपाधि जडलेली राहतेच. तीही उपाधि जेव्हां नष्ट होईल तेव्हांच रशियन समाजाला खऱ्या कैवल्याचा आनंद लाभेल. सोशियालिझमच्या अंतर्गत असलेल्या या अंतिम सिद्धांताला 'अनार्किझम' हें पारिभाषिक नांव आहे. या 'इझम' मध्यें सरकाररूपी संस्था, म्हणजे जनतेवर राजकीय नियंत्रण घालणारी संस्था, अखेर वाळून वाळून सुकून सुकून अदृश्य व्हावी असें मत प्रतिपादिलेलें असतें. गर्भाच्या संरक्षणाकरितांच कां होईना पण त्यावर 'वारेचें' वेष्टन असतें. पण तें वेष्टन निघून गेलें म्हणजे मगच प्राणिमात्राचा खरा जन्म होतो असें मानतात. त्याप्रमाणें एकंदर समाज हा व्यक्तिदृष्ट्या अनियंत्रित पण समाजदृष्ट्या संघटित असा बनला म्हणजे सोशियालिझमचें परमोच्च ध्येय सिद्ध झालें.

असो. अशा रीतीनें कम्यूनिझम, व विशेषतः रशियांत प्रकट झालेला कम्यूनिझम, हा सोशियालिझमचा एक गुणविशिष्ट प्रकार आहे. पण सोशियालिझमच्या सिद्धांताप्रमाणें देश व राष्ट्र या मर्यादा कृत्रिम असून एकंदर मनुष्यसमाज हेंच एक अखंड कुटुंब ठरतें. आणि तें खरेंच आहे. कारण जगांत

आज छप्पन्न देश आहेत पण त्या सर्वांतून आपण हिंडलों तर सृष्टीनें घालून दिलेली अशी मर्यादा त्यांच्यामध्यें कोठेंच आढळणार नाहीं. ती मर्यादा बोलून चालून कृत्रिम. म्हणूनच ती दर्शविण्याकरितां हद्दीचे दगड किंवा लांकडी पाट्या लावाव्या लागतात. किंवा सरहद्दीवर तारेचीं कुंपणेंहि घालावीं लागतात. हे दगड, या पाट्या व हीं कुंपणें काढून टाकून सरहद्दीच्या या कृत्रिम खुणा, रेघा पुसून टाकल्या, म्हणजे पृथ्वीवरचा एकंदर मनुष्यसमाज हें एक अविभक्त कुटुंबच ठरणार नाहीं काय ? आणि हें विश्वकुटुंब एखाद्या कम्यूनप्रमाणें म्हणजे ग्रामसंस्थेप्रमाणें सर्वस्वीं सहजीवी करावें, बाहेरील सरहद्दीप्रमाणेंच आंतील धर्म, पंथ, जाती, वर्ग यांच्यांतील सरहद्दीहि नाहींशा कराव्या, आणि सर्व पृथ्वीवर कम्यूनिझम हा एकच मनुष्यधर्म चालू करावा अशी आकांक्षा रशियन कम्यूनिस्ट लोकांनीं बाळगली आहे.

तथापि, रशियाबाहेर सर्वच पसरलेली भांडवलशाही व वर्गभेद आपल्या रशियांतील कार्याला देखील अप्रत्यक्षपणें विरोधी व विघातक ठरतात. येवढ्याकरितांच बाहेरच्या जगावर आक्रमण करावें असें नाहीं, तर कम्यूनिझमचें जें उच्च ध्येय आमच्या मनांत उदित झालें आहे; व ज्याचा लाभ आपण आज रशियन जनतेला करून दिला आहे, तें परमोच्च ध्येय गुरु होऊन सर्व जगाला शिकवावें व त्याच्या हातून तें प्रत्यक्ष अमलांत आणावें अशी उमेद रशियन कम्यूनिस्ट आज बाळगून आहेत. सर्व पृथ्वी ही अखंड व अविभाज्य मानली पाहिजे, राष्ट्रांच्या नांवानें तिजवर स्थलमर्यादा घालणें म्हणजे जिवंत शरीराचे तुकडे करण्यासारखें आहे. ही विचारसरणी उच्च तत्त्वज्ञानाच्या पायरीवर बसण्यासारखी नाहीं असें कोणीं म्हणावें ?

आम्ही हिंदुधर्मीय लोक जर मनुष्यव्यक्तीचा एकंदर सृष्टिकारणांशीं व सृष्टिशरीराशीं म्हणजे ब्रह्माशीं अभेद मानतों, तर रशियन कम्युनिस्टांनीं मनुष्येतर सर्व सृष्टि सोडून फक्त मनुष्यमात्रापुरता तो अभेद किंवा तें ऐक्य संकुचित केलें तर त्यांनीं आम्हा वेदांती हिंदुधर्मीयांपेक्षां तरी अधिक व्यावहारिक तारतम्य दाखविलें हें कबूल केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. आणि काल हा निरवधि आणि पृथ्वी ही विपुल आहे असें कविवर्य भवभूतीनें सांगितलेंच आहे. तेव्हां भविष्यकाळीं सोशियालिझमचें किंवा कम्यूनिझमचें हें तत्त्व सर्व जगाला व्यापून टाकणार नाहीं हें तरी कोणी सांगावें ! सर्व संकल्पाचें व सर्व-

विकल्पाचें अधिष्ठान मनुष्याचें मन हेंच एक आहे. आणि मनुष्यवंशाचा इतिहास आजवर झाला हा थोडा व यापुढें व्हावयाचा तोच अधिक असें मानणें तर्कशुद्ध असल्यानें, आजवर झाले इतकेच काय ते जीवनप्रयोग, यापुढें ते अधिक होणार नाहींत असें कोणालाही म्हणतां येणार नाहीं.

वास्तविक खुद्द रशियांत अकल्पित रीतीनें कम्युनिस्ट लोकांना जय मिळाल्यामुळें, त्यांचा पुढारी लेनिन याला अशी आशा वाटूं लागली होती कीं, अनेक युरोपीय देशांत मजूर व सोशियालिस्ट पक्षांनीं यापूर्वींच डोकें वर काढलें आहे त्याअर्थी ते रशियाच्या या उदाहरणानें स्फूर्ति पावून आपल्या राष्ट्रांतून एकदम क्रांति करतील. जर्मनी, इटली वगैरे देशांतून तर सोशल डेमोक्रॅट पक्ष युद्धानंतर उद्याला येऊन हा आतां राजसत्ता घेतो कीं काय असा रंग दिसून येत होता. पण जर्मनी, इटली या दोन देशांत अखेर उलट प्रतिक्रिया होऊन जनतेचें तोंड फॅसिझमकडे वळलें आणि लेनिनची मोठी निराशा झाली. इंग्लंड हें सोशियालिझमच्या दृष्टीनें सर्वांत मागासलेलें राष्ट्र; तेथेंहि कम्यूनिस्ट पक्ष स्थापन होण्यापर्यंत मजल गेली होती. पण रॅम्से मॅक्डोनल्डप्रभृति मजूर पक्षाच्या पुढाऱ्यांना कॉन्झर्व्हेटिव्ह व लिबरल पक्ष, देशाभिमानाच्या सबबीवर वश करून घेऊं शकले. यामुळें इंग्लंडनें स्वतः तर बंड केलेंच नाहीं. पण रशियांतील कम्यूनिस्ट बंडाचा पाडाव व्हावा म्हणून, त्याच्या शत्रूंना पैसा व दारूगोळा पुरविला, रशियन सरकारावर बहिष्कार घातला, आणि इंग्लंडांत या कारणानें संप वगैरे होण्याची भीति दिसतांच जालीम उपाय योजले. अशा रीतीनें युरोपियि राष्ट्रांतून आपणाला साहाय्य तर मिळत नाहींच, पण उलट चढाईचा विरोध न झाला तर आपण मिळविली, असें वाटून लेनिननें हळूहळू आपलें धोरण बदलून अल्पसंतुष्टता स्वीकारली. आणि युरोपीय राष्ट्रांनींहि ही रशियन आग आतां बाहेर फारशी पसरूं शकत नाहीं असें पाहिल्यावर, तो रशिया व ती आग एकमेकांचें काय वाटेल तें करोत, आपणाला झळ लागली नाहीं म्हणजे झालें, असें म्हणून त्यांनीं रशियावरील स्वारीचा नाद सोडून तटस्थपणा स्वीकारला. याचा परिणाम असा झाला कीं रशियांत कम्यूनिस्ट सरकार आतां सुप्रतिष्ठित झालें असें म्हणून इंग्लंडसुद्धां अनेक राष्ट्रांनीं रशियावरील बहिष्कार काढून घेतला. आणि उलट त्याच्याशीं व्यापारी तह कसे करतां येतील हें तीं पाहूं लागलीं. लेनिननंतर स्टालिननें या शांततावादी धोरणाचा पुरस्कार केला. पण यामुळें त्याचें ट्रॉट्स्कीशीं बिघडलें व

ट्रॉट्स्कीला हद्दपारीची शिक्षा देण्यांत आली. अजूनहि ट्रॉट्स्की रशियाबाहेर भटकतोच आहे. स्टालिननें परराष्ट्रांच्या मनांतील संशय सर्वस्वीं नष्ट केला नसला तरी, रशियांत कम्यूनिझमचा प्रयोग पाहण्याला हवी ती शांतता यानें मिळविली. आणि या शांततेच्या बळावरच सर्व देशभर प्रचंड प्रमाणांत धनोत्पादनाचे पांच पांच वर्षांचे दोन प्रयोग त्याला करून पाहतां आले. पहिल्या प्रयोगांत शेतकरी लोकांकडून थोडासा विरोध झाला. त्यानेंहि तो शहाणपणा शिकला. आणि लेनिनच्या वेळीं रशियन कम्यूनिझमचें जें विध्वंसक स्वरूपच मुख्यतः जगाच्या डोळ्यांपुढें होतें, त्याचें आतां विधायकांत रूपांतर झालें आहे, आणि स्टालिननें जगाचे डोळे आपल्या प्रयोगाकडे कौतुकपूर्ण दृष्टीनें लावून घेतले आहेत.

असो. अशा रीतीनें सोशियालिझम व कम्यूनिझम या शब्दांचा अर्थ थोडासा स्पष्ट करून सांगितल्यावर या नवमतवादाच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक या तीन अंगांपैकीं विशेष कोणत्या अंगाला व कां महत्त्व येतें याचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

---

५. साध्यसाधन विचार

कम्यूनिझमच्या सिद्धान्ताला राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अशीं तीन अंगें आहेत. या तीन अंगांपैकीं आर्थिक अंग हें साध्य व राजकीय अंग हें साधन असें कम्यूनिस्ट मानतात. अर्थात्च साध्याला महत्त्व अधिक व साधनाला कमी. तिसऱ्या म्हणजे सामाजिक अंगाला ते फारसें महत्त्व देत नाहींत. याचा अर्थ असा कीं समाजाच्या हातीं राजकीय सत्ता आली म्हणजे मग सामाजिक सुधारणा हवी तशी करून घेतां येते हें त्यांना माहीत आहे. किंबहुना सामाजिक सुधारणा ती काय करावयाची ? व्यक्तिमात्रानें मनःपूत आचरण करावें; त्यानें फक्त दुसऱ्याच्या समान हक्कावर अतिक्रमण करूं नये म्हणजे झालें. व्यक्तिमात्राच्या सुखसोई, त्याची शिक्षणसंस्कृति इत्यादि हितकारक गोष्टींची जबाबदारी त्याच्याकरितां समाजानें पत्करलेलीच आहे. त्याकरितां त्यानें चळवळ करण्याचें कारण नाहीं, फक्त त्यानें समाजसरकारशीं सहकारिता करून तें हित पदरांत पाडून घ्यावें म्हणजे झालें. खरा महत्त्वाचा मतभेद व्हावयाचा तर तो समाजाच्या आर्थिक व्यवस्थेसंबंधीं. पण सर्व प्रकारची मालमिळकत व धनोत्पत्तीचीं साधनें हीं एकदां—जुलुमानें कां होईना—सर-

कारचीं झालीं म्हणजे मग मतभेद उरलाच तर तो किरकोळ तपशिलाच्या बाबतींतच व्हावयाचा.

कम्यूनिझमची जी आर्थिक बाजू तें कम्यूनिस्टांचें साध्य असें वर म्हटलें. परंतु या 'आर्थिक' शब्दाचा अर्थ मात्र ते फार विस्तृत करतात. तो असा कीं, सध्यां आर्थिक योजनेमुळें व्यक्तिमात्राला हल्लींहून अधिक भौतिक सुख लाभेल इतकेंच नव्हे, तर त्याची इतकी सर्वांगिण सुधारणा होईल कीं तो एक नवाच मनुष्य बनेल; तो जुन्या जगांतला मनुष्य म्हणून ओळखूं देखील येणार नाहीं. तो जींत नांदेल ती एका नव्याच युगांतील संस्कृति असें म्हणावें लागेल. फार पुरातन काळीं हिंदी, आर्यन, खाल्डियन, इजिप्शियन, सुमेरियन, चिनी, इत्यादि संस्कृती होऊन गेल्या. त्यानंतर ख्रिस्ती सुधारणेचें युग झालें. या सर्व सुधारणा धर्मांवर आधारलेल्या होत्या. पण युरोप खंडांत पंधराव्या शतकापासून पुढें झालेल्या सुधारणा त्या धर्मांवर आधारलेल्या नसून पुष्कळशा अर्थशास्त्रावर आधारलेल्या होत्या. भौतिक शास्त्रांची वाढ, दिगंत वसाहतीच्या साम्राज्यांची स्थापना व भरभराट, गुलामगिरीचा नाश, भांडवलशाहीचा धुडगूस, उदारमतवादाचा प्रसार, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उत्कर्ष, गरिब व मजूर वर्ग यांचा परामर्श इत्यादि कारणांनीं जी वेगवेगळी ठळक परिस्थिति जगांत अवतरली त्या प्रत्येकीला एकेका परिच्छिन्न संस्कृतीचें स्वरूप असून तिच्या कारणानें त्या काळाला एतद्गुणलक्षित युग असें नांव देण्याला हरकत नाहीं. ओळखीकरितां इतिहासकारांनीं तशीं नांवें दिलेलींहि आढळतात. त्या सर्वांनंतर राजकीय संस्कृतीच्या दृष्टीनें (डेमॉक्रसीचें) लोकशाहीचें युग झालें, आणि आतां फॅसिझमचें युग अवतरूं पाहात आहे. पण कम्यूनिझमचे पुरस्कर्ते म्हणतात कीं आमच्या या नव्या संस्कृतीनें तशाच प्रकारचें, म्हणजे स्पष्ट लक्षण असें कम्यूनिस्ट नांवाचें युग अवतरणार आहे.

या नवयुगाचीं मुख्य लक्षणें त्यांच्या मतें खालीलप्रमाणें असतील. (१) नफेबाजीचा पूर्ण नाश होईल. (२) एकंदर समाज डोळ्यांपुढें आणून त्याच्या गरजा लक्षांत घेऊन मध्यवर्ती सरकार अवश्य त्या पदार्थांची निपज करण्याच्या प्रचंड योजना तयार करून त्या अमलांत आणील. (३) सर्व प्रकारचा श्रेष्ठ–कनिष्ठ भाव नष्ट होऊन संपत्ति सुखसोई इत्यादिकांचा उपयोग सर्वांना सारखा मिळेल. (४) लोकमतप्रदर्शनाची अपूर्व पद्धति निर्माण

होईल. (५) समाजांतील पुढारीपण हा एक सर्वस्वीं निःस्वार्थ धंदा ठरून, बुद्धिमान् लोक तो धंदा जन्माचा म्हणून स्वीकारण्यांत भूषण मानूं लागतील. (६) विज्ञानशास्त्र व कला यांची उपासना उत्कट भक्तिपूर्ण रीतीनें होईल. (७) धर्मवेडाला व ईश्वरावरील अंधश्रद्धेला गचांडी मिळेल. आणि (८) सद्गुणपूर्ण अशा आदर्श मानवी जीवनाचा धडा निर्माण करून जगापुढें अखंड अनुसरण्याकरितां मांडला जाईल.

आतां 'ही सर्व भाषा भविष्याची' झाली असा यावर अगदीं सोपा स्वस्ता आक्षेप घेतां येण्यासारखा आहे. आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या प्रारंभीं काय काय आशा उत्पन्न झाल्या, पण तिचा शेवट कसा करुणास्पद झाला हें जसें जगानें पाहिलें, तसेंच तुमच्या या कम्युनिस्ट क्रांतीचेंही होणार नाहीं कशावरून ? असें विचारतां येण्यासारखें आहे. पण त्यावर कम्युनिस्टांचें उत्तर असें आहे कीं, आक्षेपकांचा हा आक्षेप पुष्कळसा द्वेषमूलक व मत्सरमूलक असाच आहे. भविष्यकाळीं काय होईल हें कोण खात्रीनें सांगणार ? पण, रशियांत कम्युनिझम स्थापन झाल्यापासून तिच्या शत्रूंनीं रोज एक एक अशुभ भविष्य वर्तवीत जावें आणि तें तें खोटें पडावें असें होत आलें आहे खास ! अवघ्या अठरा वर्षांच्या काळांत, पूर्वीं कोणीं करून दाखविल्या नसतील अशा गोष्टी रशियानें सुरू केल्या व त्या अजून अबाधित चालू राहिल्या आहेत. यावरून पुढें होतील त्याहि तशाच चालू राहतील असें अनुमान करण्याला काय हरकत ! भूकंपानें उध्वस्त होऊन पाताळांत गेलेल्या जागेवर राजवाडा उठावा तसें १९१७ च्या अराजक क्रांतींतून रशियानें विधायक पराक्रम उभे केले. जवळ जवळ अराजकाच्या वाळूचा किल्ला बांधला तो पोलादी किल्ल्यासारखा टिकून आहे, इतकेंच नव्हे तर त्याकडे पाहणाराच्या मनांत तो भीतिच उत्पन्न करतो. सर्व देशांचीं सरकारें रशियाची राज्यव्यवस्था सुप्रतिष्ठित झाली अशी कबूली देऊन त्याची मैत्री व सहकारिता लाभावी अशी याचना करतात. त्याला कर्जें देऊं म्हणतात, आमच्याशीं व्यापारी तह करा म्हणतात; आणखी तें रशियानें काय करावें ? असा दावा कम्यूनिस्ट सांगतात.

असो. कम्यूनिझमच्या तीन अंगांपैकीं कम्यूनिस्ट हे आर्थिक अंगाला किती महत्त्व देतात, आणि त्या अंगांतूनच सामाजिक सुपरिणाम पदरांत पडण्याची आशा कशी बाळगतात हें सांगून झालें. पण उरलेल्या तिसऱ्या म्हणजे

राजकीय अंगासंबंधानें त्यांचें काय म्हणणें आहे हें पाहूं. त्यांचें म्हणणें थोडक्यांत असें कीं, “ रशियांतील एका विशिष्ट वर्गाच्या हातीं राज्यसत्ता कायमची न राहील तर वरीलपैकीं कोणतेच हेतु साध्य होणार नाहींत.” वास्तविक कम्यूनिझमचा मौलिक हेतु समाज हा सर्वस्वीं वर्गरहित करावा असा असतां, अंतिम राज्यसत्ता ‘ विशिष्ट वर्गाच्या ’ हातीं राहावी असें जें ते म्हणतात तें परस्परविरोधी नाहीं काय ? पण त्याला त्यांचें उत्तर हें कीं, “ समाजांत इतर म्हणजे सामाजिक स्वरूपाचे वर्ग न उरले तरी, राज्यसत्ता हातीं ठेवून ती चालविणारा असा एक वर्ग राहिलाच पाहिजे.”

त्या वर्गांतील लोक जातीनें, धर्मानें, वर्णानें, धंद्यानें ओळखले जाणारे नसतील. पण कम्यूनिझमचें ध्येय अखंड डोळ्यांपुढें ठेवणारे, त्याला इमानदार राहणारे, व त्या ध्येयाच्या बचावाकरितां अंतिम राज्यसत्ता कांहीं थोड्या व्यक्तींच्याच हातीं राहिली पाहिजे या राजकीय तत्त्वज्ञानावर निष्ठा ठेवणारे, अशा वर्णनानें या विशिष्ट वर्गांतील लोक ओळखले जातील. ही एक प्रकारची फॅसिझम किंवा झोटिंगशाहीच म्हणा हवी तर. पण एकंदर कम्यूनिस्ट समाजाचा गाळीव अर्क किंवा त्याचें सहस्रपुटी सत्त्व ज्यांच्या अंतरंगांत भरलें, भिनलें आहे अशीं निवडक माणसें राजसत्ता आपल्या हातीं ठेवतील तरच तीं कम्यूनिझम टिकवूं शकतील. नाहीं तर तिचा नाश होईल. आणि तितक्याच महत्त्वाची दुसरी एक गोष्ट आनुषंगिक पण अवश्य म्हणून सांगावयाची तर, या राज्यसत्ताशील वर्गानें अत्याचार करण्याला मुळींच भितां कामा नये !

कम्यूनिझमच्या राज्यांत मनुष्याचा उदय होईल. नराचा नारायण होईल. पण असे नारायणहि सर्वच कांहीं राज्याधिकार चालवावयाला योग्य, लायक ठरणार नाहींत. ती लायकी असणारी जात कांहीं वेगळीच आहे. तेथें अस्सलच पाहिजे. कमअस्सल चालणार नाहीं. एरा गबाळांचें तें काम नाहीं. मग या अस्सल कमअस्सल भेदामुळें समाज निवर्ग वर्गरहित करण्याचें आमचें बोलणें झूट म्हणाना ! चालेल. जसा आदि तसा अंत ! वर्गभेदानें आरंभ झाला. वर्गवैषम्य दिसून आलें. वर्गकलह माजला. वर्गयुद्ध होऊं लागलें. अशा क्रमानें क्रान्तीपर्यंत मजल गेली असतां, निदान त्या क्रांतीच्या काळांत तरी विजय मिळविणारा वर्ग म्हणून असतोच. आणि या विजयी वर्गाच्या हातींच राज्यसत्ता पुढेंहि राहिली पाहिजे. अर्थात् या कल्पनेचा विरोध

दिसून येतो तो मुख्यत: प्रचलित रूढ डेमॉक्रसीच्या राज्यपद्धतीशीं. कारण या डेमॉक्रसी पद्धतीच्या तळाशीं विशिष्ट वर्गांचें गुप्त वर्चस्व प्रतीत होत असेल व खेळ करीत असेल तरी, तेथें राज्यसत्ता हातीं धरणाऱ्या लोकांचा ‘ वर्ग ’ असा निर्देश होत नाहीं! पण वर्गसमर्थनाचाही उघड दोष, राज्यसत्ता स्वाधीन ठेवण्यापुरता कम्युनिस्ट लोक कबूल करण्यास कचरत नाहींत.

कॉ. ट्रॉट्स्की आपल्या रशियन क्रांतीच्या इतिहासांत लिहितो :

“A single government the necessary condition of stability in any regime, is preserved so long as the ruling class succeeds in putting over its economic and political forms upon the whole of society as the only form possible.”

क्रांति घडून येण्याला, ती टिकून राहण्याला व ती यशस्वी होण्याला संघटना अवश्य. आणि संघटना म्हटली म्हणजे क्रांतीवर निष्ठा असणाऱ्या अशाच निवडक लोकांचा वर्ग बनला पाहिजे. त्या वर्गांतील लोकांना, इतर एकाद्या वर्गांतल्या लोकांप्रमाणेंच, परस्परांविषयीं जिव्हाळा वाटला पाहिजे. त्यांनीं आपले आर्थिक व राजकीय विचार व सिद्धांत जनतेच्या मानगुटीला बसून दडपून अंमलांत आणले पाहिजेत व शिकविले पाहिजेत. आणि तेच सिद्धांत खरे, इतर खोटे असें त्यांच्याच काय पण जगाच्याही प्रत्ययाला आणून दिलें पाहिजे. मग हें सर्व करण्याकरितां अत्याचार करावे लागले तरी हरकत नाहीं!

अत्याचार करावे लागोत वा न लागोत, पण उत्क्रांतीची कल्पना सोडून देऊन राज्यसत्तेवर आधारलेल्या क्रांतीचीच मूर्ति डोळ्यांपुढें ठेवून खऱ्या कम्युनिस्टानें चाललें पाहिजे. “क्रांतीनेंच होणारी गोष्ट हळूहळू उत्क्रांतीनें, विकासानें, सुधारणेनें होण्यासारखी असली, आणि कम्यूनिस्टांखेरीज इतर वर्गांकडून त्या कामीं मदत होण्यासारखी असली, तर ती कां न घ्यावी? ती घेतल्यानें कायमच्या वर्गकलहाची आपत्ति न राहतां, सर्व जनता मिळूनच कम्यूनिझमच्या नव्या आर्थिक संस्कृतीचें युग जगांत अवतरतील तर काय वाईट?” अशा शंका मोठमोठ्या सोशियालिस्टांना आल्या आहेत व त्याचप्रमाणें त्यांनीं मोठमोठ्या कम्यूनिस्टांना प्रश्न विचारलेहि आहेत. पण त्यांचीं उत्तरें नकारात्मक देण्यांत आलीं आहेत.

इंग्लंडांतील सुप्रसिद्ध लेखक एच. जी. वेल्स हा पूर्णपणें नवमतवादी आहे. रशियांतल्या आजच्या कम्यूनिझमच्या पुढें अनेक मजला जाऊन कल्पनेनें त्यानें समाजजीवनाचीं हृद्‌यंगम अशीं चित्रें ग्रंथांतून रंगविलीं आहेत. असा हा ग्रंथकार दोनच वर्षांपूर्वी रशियांत गेला होता, तेव्हां कम्यूनिझमचा विद्यमान शंकराचार्य किंवा खलीफ किंवा पोप जो स्टालिन त्याची वेल्सनें मुलाखत घेतली त्या वेळीं त्यांच्यामध्यें झालेलें संभाषण 'नेशन' पत्रांत छापलें आहे. तें वाचलें असतां आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक साध्य साधण्याचें साधन या दृष्टीनें, एकतंत्री जुलमी वर्गनिष्ठ राज्यसत्तेला कम्यूनिस्ट लोक किती महत्त्व देतात हें चांगलें कळून येण्यासारखें आहे. या संभाषणांत राजकीय सत्तेसंबंधीं स्टालिन म्हणतोः—"तुम्हाला जर जगाची पुनर्घटना करावयाची असेल तर राजकीय सत्ता तुम्हांला आपल्या हातीं ठेवल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. इतरही कांहीं जाणते समाजहितचिंतक वर्ग असतात. आणि ते फार तर राज्यसत्ता आपल्या हातीं घेणाऱ्या वर्गांच्या हाताला हात लावून थोडेंबहुत साहाय्य करतील. पण या इतर वर्गांच्या हातून जग बदलण्याचें कार्य प्रत्यक्ष होणार नाहीं. पूर्वी झालें तरी भांडवलवाल्या वर्गानें आपल्या हातीं राज्यसत्ता ठेवली म्हणूनच नफेबाजीच्या आपल्या ध्येयाला त्याला सफलता देतां आली. तशीच यापुढें कामगार म्हटल्या जाणाऱ्या वर्गानें ती सत्ता आपल्या हातीं ठेवली पाहिजे. या वर्गानें हवी तर इतर मध्यमबुद्धि जीवितज्ञ शास्त्रनिपुण अशा वर्गांची मदत घ्यावी. ती उपयोगीही पडेल, नाहीं असें नाहीं. पण या मध्यम तज्ज्ञ वर्गाला इतिहासांत पुढारीपणाचें सत्ताधीशत्वाचें—स्थान कधींहि मिळालेलें नाहीं."

स्टालिन यानें 'प्रॉब्लेम ऑफ लेनिनिझम' या नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे त्यांत तो म्हणतोः—

"The scientific concept of dictatorship means nothing more nor less than power, which directly rests on violence, which is not limited by any law or any absolute rules. Dictatorship means unlimited power resting on violence and not on law."

याचा अर्थ "झोटिंगशाहीचा सिद्धांत हा एक शास्त्रीय सिद्धांत आहे. त्या सिद्धांताचें तात्पर्य हें कीं, झोटिंग म्हणून जो अधिकारारूढ होऊं इच्छित असेल

किंवा ज्याला अधिकारारूढता टिकविण्याची इच्छा असेल, त्यानें दंडशक्तीचें उपासक बनलें पाहिजे. या दंडशक्तीचें प्रतीक किंवा चिन्ह अत्याचार हें असतें; तिला कोणत्याही कायद्याचें किंवा नीतिशास्त्रविषयक नियमाचें बंधन पडूं शकत नाहीं. झोटिंगशाही म्हणजे अमर्यादित राजकीय सत्ता; व तिचा आधार सार्वजनिक फायदा हा नसून झोटिंगशाहीची इच्छा व ती इच्छा पूर्ण करण्याला जरूर तितके अत्याचार किंवा रक्तपात."

एच्. जी. वेल्स यानें स्टालिनची मुलाखत घेतल्याचें वर लिहिलें आहे. तींतहि स्टालिननें वेल्सला असें सांगितलें कीं, "एक समाजपद्धति बदलून तिच्या जागीं दुसरी आणण्याचें कार्य फार भानगडीचें व क्रांतीच्या स्वरूपाचें असतें. कारण इमारत कितीहि जुनी झाली, मोडकळीस आली तरी ती सर्वच्या सर्व आपोआप कोसळून पडत नाहीं. कदाचित् वरचे उंच भाग कोसळतात, आंत सहज शिरण्याजोगीं मोठीं भगदाडें पडतात. तथापि त्या जागीं नवी इमारत बांधणाराला हातांत खोरीं, कुदळी, पहारी घेऊनच जुने अवशेष पाडावे लागतात." स्टालिन असेंहि म्हणूं शकला असता कीं पायाच्या वरची इमारत एक वेळ आपोआप कोसळून पडेल, पण पायाचे दगड हे तरी कांहीं आपोआप उखडून निघणार नाहींत. मग ते काढण्याला तुम्ही अत्याचार म्हणणार कीं काय ? मात्र कोणत्याहि जुन्या पायावर कोणतीहि नवी इमारत होऊंच शकत नाहीं असें स्टालिनच्या या म्हणण्यांत गृहीत धरलेलें आहे. आणि तें सर्वस्वीं बरोबर आहे असें मानलें तर स्टालिनचें इतर बोलणें सयुक्तिक आहे असें म्हणावें लागतें !

या संवादांत स्टालिननें इंग्लंडच्या राज्यक्रांतीचा आधार देऊन असें म्हटलें आहे कीं, "ऑलिव्हर क्रॉम्वेल हा कांहीं अधार्मिक नास्तिक नव्हता. पण त्याला देखील अत्याचारी मार्गांचा अवलंब करून राजाचा शिरच्छेद करावा लागला आणि शेंकडों लोकांचीं डोकीं उडवावीं लागलीं. या अत्याचारांना पुढें कायदेशीर, सनदशीर असें म्हणण्याची रीत पडली. पण आम्हीं केलेल्या अत्याचारांनाहि उद्यां असेंच नांव इतिहासकार देऊं शकतील. कोणतेंही महत्त्वाचें राष्ट्रीय कार्य करावयाचें तर त्याला एक मुख्य सैन्य, एक दुय्यम सैन्य, एक तटबंदी आणि एक क्रांतिकारक शिपायांचा वर्ग हीं साधनें लागतात. क्रांतिकारकांच्या दुय्यम सैन्यांत बुद्धिमान्, शास्त्रज्ञ, यांत्रिक वगैरे लोकांची भरती

हळूहळू करून घेतां येईल. पण मुख्य सैन्य क्रांतिकारक वर्ग हेंच होय. या सैन्याचें तात्त्विक हत्यार क्रांति आणि भौतिक हत्यार प्रत्यक्ष शस्त्रास्त्रें दारू-गोळा इत्यादि सर्व लष्करी सरंजाम. या अशा सशस्त्र सैन्यानें प्रथम राजसत्ता काबीज करावयाची आणि नंतर मग समाजसुधारणेला हात घालावयाचा असा क्रमच लागतो."

वरील सर्व विवेचनावरून हें दिसून येईल कीं, कम्यूनिस्ट तत्त्वज्ञानी हे कम्यू-निझमच्या राजकीय अंगाला साधन समजत असले तरी, एका दृष्टीनें कम्यू-निझमचें दुसरें अंग म्हणजे समाजाची आर्थिक व सामाजिक पुनर्घटनारूपी जें साध्य त्यापेक्षांही साधनाला अधिक महत्त्व देतात. समाजसुस्थितीचें साधन क्रांति, क्रांतीचें साधन राजसत्ता, राज्यसत्तेचें साधन बलोपासना व रक्तपात अशी या तत्त्वज्ञानाची सांखळी आहे. प्रथम आपल्या देशांत क्रांति करतांना, मग ती टिकवितांना व मग जगांतील इतर देशांत तिचा प्रसार करतांना, याच सांखळीचा उपयोग केला पाहिजे हें क्रमप्राप्तच ठरतें!

ही गोष्ट राशियांतील झाली. पण हिंदुस्थानसारख्या देशांतील लोक कम्यू-निझमच्या तीन अंगांपैकीं कोणत्याकडे कोणत्या दृष्टीनें पाहतात आणि ते कम्यू-निझमला संमति देतील तर त्यांतल्या त्यांत कोणत्या अंगाला किती देतील, हा प्रश्न स्वतंत्र असून हा लेख संपवितांना तिचा विचार करण्यांत येईल. त्याआधीं आतां कम्यूनिझमचा—सोशियालिझमचा—थोडा पूर्वेतिहास पाहूं.

---

६ कम्यूनिझमचा पूर्वेतिहास (१)

कम्यूनिझमला अपूर्व मत किंवा नवमत असें कोणीं म्हटल्यास त्याला कम्यू-निस्टांची फारशी तक्रार नाहीं. कदाचित् ते त्याचें भूषणच मानतील. पण नवमत हा शब्द निंदार्थी कोणीं लावल्यास ते उलटा मोहरा करून म्हणतील कीं, या नव्या मताला जुन्या इतिहासांतील दाखले सांपडणार नाहींतच असें नाहीं. नवें हेंही पुष्कळ वेळां जुनेंच असतें. मात्र तें जुनें लोकांच्या स्मरणांतून इतकें निघून गेलेलें असतें कीं तें कोणत्याहि कारणानें पुन्हां प्रगट झालें म्हणजे अगदीं नवें असेंच त्यांना वाटतें. म्हणून नव्याची जुन्या स्वरू-पांत ओळख देण्याकरितां ऐतिहासिक दाखले द्यावे लागतात. आणि ते पाहिले

म्हणजे मग लोक चकित होऊन आपल्या ठिकाणीं म्हणतात, " अरे ! हें तर जुनेंच दिसतें. मग याला नांवें कशीं ठेवावीं ? " " कम्यूनिझमचे जुने दाखले किती काळापूर्वींचे तुम्हांला दाखविले म्हणजे मग तर ती जुनीच कल्पना आहे ही कबुली तुम्ही द्याल ? " असें सोशियालिस्ट किंवा कम्यूनिस्ट यांना, त्यांच्या सनातनी विरोधकांना, सहज विचारतां येण्यासारखें आहे. आणि कोणीं कितीहि प्राचीन काळच्या दाखल्याची मागणी केली तरी ती त्यांना पुरवितां येण्यासारखी आहे.

याचें कारण असें कीं, मनुष्याचें मन भौतिक ज्ञानानें व अनुभवानें दिवसें-दिवस अधिक समृद्ध होत जात आहे हें खरें असलें तरी, प्राचीन मनुष्याची प्रतिभा अर्वाचीनाच्या प्रतिभेला हार जाणारी नव्हती. एकच उदाहरण द्याव-याचें तर तें विमानविद्येचें देतां येईल. तें असें कीं आज अधिकांत अधिक चमत्कार म्हणजे बिनतारी विजेच्या साहाय्यानें, सारथी किंवा वाहक आंत नसलेलीं विमानें दुरून चालवितां येतील अशी कल्पना प्रयोगसिद्ध होण्याच्या मार्गाला आहे. पण प्राचीन काळच्या कविवर्णनावरून तरी बिनतारी विजेच्याही पुढें जाऊन केवळ मानसिक शक्तीनें विमानें चालविलीं जात होतीं असें दिसतेंच कीं नाहीं ? फक्त आतां एखादा मार्कोनी, एडिंगटन, टॉमसन यानें म्हणावयाचें उरलें आहे कीं, जें कार्य विद्युत्शक्ति करते तेंच मनःप्रेरणेनेंहि होऊं शकतें किंवा शकेल ! एडिंगटननें विश्वांत जडांश कांहींच नसून तें सर्व मनोमय आहे असा सिद्धांत पुढें मांडलाच आहे कीं नाहीं ? पण अर्थातच दाखले दाखवा असें कोणी म्हणेल तरच त्याला हें उत्तर समजावें.

स्वतः कम्यूनिस्ट हे जुन्या दाखल्यावर आपला नवमतवादी सिद्धांत आधारूं इच्छित नाहींत. त्यांना ऐतिहासिक दृष्टि आहे, यामुळें त्यांना कम्यूनिझमचे जुने दाखले दाखवितां येतील. पण ती ऐतिहासिक दृष्टिच त्यांना हेंहि शिक-विते कीं, त्या जुन्या दाखल्यांना कम्यूनिझमच्या नव्या कल्पनांना फारसा मेळ घालतां येणार नाहीं. याचीं मुख्य कारणें दोन. कम्यूनिझमचे म्हणजे एकरूप जीवनाचे जुने नमुने आढळतात. ते कुटुंबसंस्थेच्या किंवा धर्मसंस्थेच्या अनुरोधानें. कम्यूनिस्टांना या दोनहि संस्था पुढें चालवावयाच्या नाहींत. नव्या एकरूप जीवनाची त्यांची कल्पना मुख्यतः आर्थिक व्यवस्था आणि राज्यसत्ता यांच्यावर आधारली जाणार. त्यांना हेंहि माहित आहे कीं, मनुष्यसमाज हा

आतां जगभर पसरलेला असून तो सर्व जगांत मिळून एकजीव केला पाहिजे. अर्थात् हें प्रचंड कार्य घडवून आणावयाचें तर त्याचीं साधनें जुन्या दाखल्यांतून घेतां येण्यासारखीं नाहींत. असो. तथापि आम्ही जे जुने दाखले म्हणून देणार ते कम्यूनिझमच्या पूर्वीच्या कल्पना काय होत्या हें सहज वाचकांच्या लक्षांत यावें एवढ्याकरतांच देणार. केवळ त्या दाखल्यांवरून साधक किंवा बाधक असें कांहींच विवेचन आम्हांला येथें करावयाचें नाहीं.

प्रथम युरोप खंडाच्या इतिहासांत सोशियालिझम कम्यूनिझमसंबंधीं काय जुने दाखले मिळतात ते पाहूं. युरोपमधील सर्वांत जुनी संस्कृति ग्रीक. सर्वांत जुना तत्त्वज्ञानी प्लेटो. तो प्रतिभासंपन्न असल्यामुळें त्यानें 'रिपब्लिक' नामक प्रबंधांत त्याच्या मताप्रमाणें नमुनेदार समाज कसा असावा याचें एक चित्र कल्पनेनें रंगविलें. त्यांत प्रथम गुलाम वेगळे काढून उरलेल्या स्वतंत्र समाजापैकीं कांहीं थोड्या जाणत्या तत्त्ववेत्त्यांच्या हातीं सत्ता दिली आहे. पण सत्तेबरोबर जबाबदारी आलीच. ती अशी कीं, " या थोड्या अभिजात विद्वान् लोकांनीं स्वतःला समाजसंरक्षक असें मानून, सामान्य माणसाहून अधिक सद्‌गुणी व स्वार्थत्यागी राहिलें पाहिजे. त्यांनीं वनस्पत्याहार ठेवला पाहिजे. संपत्तीचा अभिलाष करितां कामा नये. रत्नसुवर्णादि पदार्थ त्याज्य मानले पाहिजेत " इत्यादि. या विशिष्ट वर्गाच्या संबंधानेंच कम्यूनिझमची कल्पना प्लेटोनें रंगविली आहे. समत्व, समता, सामुदायिक सत्तेची व उपभोगाची आवड हे गुण या शिष्ट मंडळाच्या अंगीं असावे असें प्लेटो म्हणतो. "पण इतर समाज किंवा बहुजनसमाज हा सामान्य मनुष्यस्वभावाप्रमाणेंच वागणार. म्हणजे त्याला लोभबुद्धि, व्यक्तिविषयक सत्तेची आवड, संपत्तीची आवड हीं सुटावयाचीं नाहींत. तो व्यापारधंदा करणार, चढाओढ लावणार, पैसा मिळविणार व सांभाळून संग्रहीं ठेवणार. या गोष्टी प्लेटोनें गृहीतच धरल्या आहेत. फक्त वरील थोड्या लोकांनीं मठवासी महंताप्रमाणें अविवाहित राहून जेवणखाण एकत्र करावें. आणि रणांगणावर छावणींत शिपाई जसे एकजीव राहतात तसें राहावें असा दंडक त्यांच्याकरितां त्यानें घालून दिला आहे. या लोकांनीं स्वतः त्यागाचें उदाहरण घालून देऊन, परदेशाचा व्यापार व व्याजबट्टा यांना आळा घालून, जनतेलाहि मितव्ययी, निर्लोभी ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. "

"अति श्रीमंती व अति दारिद्र्य हे दोनहि सारखेच दोष होत. संपत्तीची निपज होत राहणारच. पण ती थोड्या गुणी जनांकडून व्हावी, व त्यांनींच अत्यंत काटकसरीनें राहावें. असें केल्यानेंहि संपत्तीचा संग्रह टळत नाहीं हें उघड ठरतें. तथापि राज्यांत अशा रीतीनें संपत्ति जमली असली तरी ती सरकारी असूं नये, या थोड्या गुणी लोकांच्या हातींच राहावी, म्हणजे तिचा दुरुपयोग होणार नाहीं असें प्लेटो म्हणतो. गुणविभाग व श्रमविभाग यांच्या कारणानें व कलहानें सरकार ही संस्था किंवा राष्ट्र ही घटना निर्माण होते. तथापि गुणविकास व श्रमविभाग यांत सरकारनें हात न घालतां व्यक्तिमात्राला स्वातंत्र्य दिलें तरच रुचिवैचित्र्य व सुंदर पदार्थांची उत्पत्ति हीं साधतील. प्लेटो 'सरकार' या संस्थेचा जेव्हां उल्लेख करतो तेव्हां त्याचा कल राजकीय सत्तेपेक्षां सामाजिक सत्तेकडे अधिक असतो. स्त्रियांना योग्य तें स्थान देणें व मुलांना योग्य तें शिक्षण देणें या गोष्टींबद्दल गुणिजन पालक मंडळ जबाबदार असतें. यामुळें त्याला त्यापुरती समाजावर सत्ता गाजवितां आलीच पाहिजे. प्लेटो हा गुलामागिरीला मान्यता देतोच. पण चातुर्वर्ण्य व वर्गव्यवस्थाहि मान्य करतो.

पण हें बोलून चालून सुखस्वप्न होतें; तें गंधर्व नगरी किंवा नवलपूर यांत आढळणारें होतें. त्याचा अनुभव प्रत्यक्ष प्लेटोच्या वेळीं कोणींच घेतला नाहीं. आणि त्याच्या मागोमाग त्याचा शिष्य ऑरिस्टॉटल् यानें तर कम्यूनिझमचें हें मनोराज्य अव्यवहार्य म्हणून हास्यास्पद ठरविण्यास कमी केलें नाहीं. तो म्हणतो, "जुन्या लोकांचा अनुभव या मठवासी कम्यूनिझमच्या विरुद्ध आहे. ही कल्पना खरोखर चांगली असती तर त्यांनीं नसता का तिचा स्वीकार केला? विश्वबंधुत्वाची कल्पना झूट आहे. सगळ्यांचा बंधु तो खरा कोणाचाच बंधु नसतो. व्यक्तिनिष्ठ गुण तोच खरा टिकाऊ व प्रभावी गुण. सामाजिक सत्तेपेक्षां व्यक्तिस्वातंत्र्यानेंच एकंदरीनें समाजाचें हित अधिक असतें. विश्वबंधुत्वाप्रमाणेंच, समाजांतील स्त्रिया व मुलें हीं समाईक मानल्यानें खरी प्रेमभावना शिल्लक उरूंच शकत नाहीं. व्यक्तीला स्वतःपुरती सत्ता व मत्ता हीच अधिक समजते पटते व त्याला कार्यक्षम व कार्यकुशल करूं शकते."

ऑरिस्टॉटल म्हणतो, "कदाचित् फार जुन्या काळीं जेव्हां कुटुंब किंवा घराणें हेंच राष्ट्र असेल, म्हणजे राष्ट्राची व्याप्ति इतकी संकुचित असेल व

जीवनाचा उद्योग केवळ शेती व धनगर-गिरी, गौळी-गिरी हाच असेल तेव्हां कम्यूनिझम शक्य असेल. पण समाज किंचित् मोठा झाला कीं श्रमविभाग, विषमता, गुणधर्मवैचित्र्य हीं प्रभावी होऊं लागतात, केवळ सामुदायिक हित व सामुदायिक मुख्यसाधन हा हेतु मनुष्याला आपलें श्रेष्ठ गुण प्रगट करण्याला पुरे पडेनासा होतो आणि कम्यूनिझमची पद्धति सुरू असली तरी ती नष्ट होते. जें सर्वांचें तें कुणाचेंच नव्हे. संपत्ति एकवट आपली मानणें व उपभोगणें हें शक्यच नाहीं. रणांगणावर काय होत असेल तें असो; पण चार प्रवासी एकत्र प्रवासाला निघाले तरी खाण्यापिण्यासारख्या क्षुल्लक गोष्टीवरून भांडतात. मग समाईक मिळकत व समाईक जनानखाना यांची गोष्टी तर बोलूंच नका! मनुष्य हा स्वभावानेंच तुसडा व दुष्ट आहे. आणि त्याच्या रागालोभाच्या अतिशयोक्तीमुळें केव्हां अनिष्ट प्रकार घडलेले पाहिले, म्हणजे मग प्लेटोसारख्या सज्जनांना विषाद वाटून ते गंधर्वनगरींतील समाजाचीं काल्पनिक चित्रें रंगवूं लागतात. पण त्यांत अर्थ काय ? जीं माणसें व्यक्तिश: अशीं सदोष त्यांना सामुदायिक जीवन काय होय ? तें कसें समजणार व कसें आवडणार ! आणि अशी कोणती मध्यवर्ती सत्ता आहे कीं ती त्यांच्याकडून सामुदायिक जीवन जबरदस्तीनें नांदवून घेऊं शकेल ? सेव्य–सेवक, श्रेष्ठ–कनिष्ठ हे भाव काढून टाकणें शक्यच नाहीं.

" मनुष्याचें साध्य आपल्यांतले उत्तम गुण प्रगट करणें हें आहे म्हणून संपत्ति व उद्योगविरहित असा थोडाबहुत काळ त्याला अवश्य पाहिजे. तथापि द्रव्यसंपात्ति हें केवळ साधन मानलें पाहिजे. या दृष्टीनें सामान्य माणसाची व श्रेष्ठ माणसाची कल्पना वेगळी असणार व ती वेगळी असली पाहिजे. " गुलाम संस्था व स्त्रीदाक्षिण्य यांसंबंधीं ॲरिस्टॉट्लचे विचार प्लेटोसारखेच आहेत. प्लेटोप्रमाणेंच दुकानदारी, नफेबाजी व व्याजबट्टा यांच्याविरुद्ध ॲरिस्टॉट्लचें मत आहे. अथापि " नवीन करण्यापेक्षां चालीनें चालत आलेलें अधिक ठाकठीक व व्यवहार्य असेल तेंच करावें, संन्यासवृत्ति किंवा लोभमूलक, स्वार्थमूलक प्रवृत्ति या दोहोंची अतिशयोक्ति टाळून, सुवर्णमध्याचा बिंदु साधावा असें तो म्हणतो. व्यक्तीला स्वातंत्र्य पाहिजे पण व्यक्ति ही समाजांतली व समाजाचीच असल्यामुळें समाजाच्या कक्षेंत व काबूंतच राहिली पाहिजे. "

प्लेटो, ऑरिस्टॉट्लू यांच्याशिवाय इतरहि कित्येक ग्रीक विचारवंतांनीं सोशिया-लिझमच्या स्वरूपाचीं मतें अंशतः अंगिकारलीं होतीं असें इतिहास सांगतो. मिनॉस, लायकरगस्, रॉम्युलस या ग्रीक व लॅटिन स्मृतिकारांनीं व कायदेपंडितांनीं सोशिया-लिझमच्या एका तत्त्वाचा प्रत्यक्ष अंमल केला होता. तें तत्त्व म्हणजे समाजाची नवी रचना करण्याच्या दृष्टीनें, एकेक कुटुंब किंवा एकेक व्यक्ति घेऊन तिला राज्यांतील जमिनीचा सारखा तुकडा वांटून दिला. परंतु पुढील इतिहास असें सांगतो कीं ही वांटणी फार वेळ अंमलांत राहिली नाहीं. याचें कारण हें कीं, जमीन हीच मुख्यतः मालमत्तेची बाब असे. एकेका अविभक्त कुटुंबाची घटना परंपरेनें चालू राहील तर मूळच्या वांटणींत फेरबदल होणार नाहीं. पण प्रत्यक्ष मालमत्तेची वांटणी न करतां तिचा सामायिक उपभोग सर्व समाजानें मिळून घेणें हा सोशियालिझमचा दुसरा एक मार्ग होऊं शकतो. आणि हा मार्ग सुचविणारे असे अनेक विचारवंत जुन्या काळीं युरोपांत होऊन गेले.

रोमचा नाश होण्याच्या सुमारास एक ख्रिस्ती धर्ममंडळ स्थापण्यांत आलें. त्याची उपपत्ति मनुष्यदेहाप्रमाणें मानण्यांत आली होती. म्हणजे ‘ अनेक अवयव पण एकच प्राण. ’ त्याप्रमाणें या नव्या मंडळाचे सभासद् अनेक पण त्यांचा सहानुभवी आत्मा एकच म्हणून मंडळाचें सर्व कांहीं हें मंडळांतील प्रत्येकाचें मान-ण्यांत येई. ख्रिस्ती कॅनन लॉप्रमाणें असें ठरविण्यांत आलें होतें कीं, सर्व मनुष्य-समाज हीं जर ईश्वराचीं लेंकरें तर सर्व पृथ्वी ही त्या लेंकरांची ‘ समाईक ’ मिळकतच असली पाहिजे. म्हणून हें माझें घर, हें माझें शेत असें कोणीं म्हणूं नये. सर्व संपत्ति अविभाज्य असतां तिचे विभाग करणें हा मनुष्याचा अधःपात होय. आतां संसारी मनुष्याला हें ध्येय फार जड वाटलें तरी, निदान जे लोक धर्ममंडळाची दीक्षा घेतात त्यांनीं तरी हें ध्येय स्वीकारलें व पाळलें पाहिजे. या धर्ममंडळाच्या लोकांनीं श्रम करूनच चरितार्थ चालवावा, आपल्या कामाकरितां गुलाम मजूर म्हणून लावूं नयेत, जो गुलाम ख्रिस्ती धर्म स्वीकारील त्याला गुलाम-गिरींतून मुक्त करावें. व्याजबट्टा करूं नये, द्रव्यसंग्रह करूं नये इत्यादि. पण पुढें रोमन बादशहा हा स्वतः ख्रिस्ती झाला, त्याबरोबर इतर पुष्कळ लोकहि ख्रिस्ती झाले. आणि ख्रिस्ती समाज संख्येनें वाढूं लागल्याबरोबर विश्वबंधुत्व, कम्यू-निझम वगैरे सिद्धांतांची व्याप्ति मर्यादित होऊं लागून, संसारी व संन्यासी असे ख्रिस्ती समाजांतच दोन तट पडले. कम्यूनिझमची व्याप्ति या संन्यासी वर्गापुर-

तीच उरली, आणि पुढें तर ख्रिस्ती बादशहांच्या अमदानींत कम्यूनिझमचें नांवहि ऐकूं येईनासें झालें.

मध्ययुगांत गण व संघ होते; पण ते व्यापाराच्या व्यवहारापुरते असत. त्यांना कम्यूनिझमचें स्वरूप नव्हतें. या गणांतील किंवा संघांतील व्यापारी लोकमताला मान देऊन ठरलेले शिस्तीचे नियम पाळीत व त्यामुळें धंद्याच्या दृष्टीनें त्यांचा फायदाहि होई. कारण उघड चढाओढीला बळी न पडतां, ज्या त्या धंद्यांतील लोकांनीं आपल्या हिताच्या दृष्टीनें एकी व संघटना केली तर तें अंतीं सर्वांना लाभदायकच ठरतें. शिवाय कोणीं शिस्त मोडली, नियम सोडून वागला, तर तो संघ त्यावर बहिष्काराचें शस्त्र उगारी. आणि सामाजिक बहिष्कार हा राजदंडापेक्षांहि अधिक जाचक होतो हें सर्वत्र अनुभवाला येतें. हे व्यापारी संघ निर्माण होण्यापूर्वीं व ते अमलांत असतां जुन्या इतिहास काळीं युरोपखंडांतील सर्व देशांतून अनियंत्रित राजसत्ता प्रभावी होती. आणि अनियंत्रित राजसत्ता ही व्यक्तिस्वातंत्र्याला बाधक होते तशीच समाजस्वातंत्र्यालाहि बाधक होते. एकतंत्री सत्ता ही प्रायः ती सत्ता धारण करणाऱ्या किंवा त्याच्या किंवा ऋणानुबंधी लोकांकरितांच अंमलांत यावयाची हें ठरलेलेंच. अर्थात् व्यक्तिस्वातंत्र्यहि नाहीं व समाजस्वातंत्र्यहि नाहीं. यामुळें अशा परिस्थितींत सोशियालिझमची किंवा कम्यूनिझमची कल्पना प्रभावी कशी होणार ?

मात्र या कालांतहि प्रतिभासंपन्न लोक गप्प बसलेले नव्हते. उदाहरणार्थ १६ व्या शतकांत इंग्लंडमध्यें होऊन गेलेल्या सर टॉमस मोर या प्रसिद्ध तत्त्ववेत्त्यानें प्लेटोप्रमाणेंच ' युटोपिया ' (यक्षनगरीचा कारभार) या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत सामुदायिक स्वामित्व, सत्ता व उपभोग या तत्त्वांची आपल्या कल्पनेप्रमाणें मांडणी केलेली आहे. या वेळीं इंग्लंडवर असलेला राजा कोणाहि व्यक्तीचे नाक कान खुशाल कापीत असे ! आणि स्वतः सर टॉमस मोर हा राणीच्या अवकृपेला पात्र झाला तेव्हां शिरच्छेदाची त्याला शिक्षा भोगावी लागली. प्लेटोप्रमाणेंच सर टॉमस मोर हा माणसानें गरजा थोडक्या ठेवाव्या असें म्हणणारा आहे. तो सोन्यारुप्यापेक्षां लोखंडाला अधिक मान देतो. "प्रत्येक मनुष्यानें शेतकीचा धंदा प्रथम अवश्य शिकलाच पाहिजे, मग त्याला इतर एकादा धंदा शिकण्याला समाजाची परवानगी मिळेल. समाजरक्षकांनीं हें पाहिलें पाहिजे कीं, समाजांतला कोणताहि मनुष्य निरुद्योगी राहतां कामा नये. तसेंच त्याला प्रमाणाबाहेर श्रमही पडूं नयेत.

दिवसांतून मजुराला सहा तासांपलीकडे काम देऊं नये! असें केल्यानें त्याला आपली सांस्कृतिक सुधारणा करण्याला व करमणुकीला वेळ मिळेल. मुळींच श्रम न करणारे असे हजारों ऐदी असतात, त्यांना कामाला लावावें तर इतर लाखों लोकांची जिवापाड मेहनत वांचेल. आणि धनोत्पादन कमी न होतां उलट भरपूर वाढेलच. खासगी मालमिळकत उरूं न दिली तरच हे ऐदी लोक काम करूं लागतील; सर्व मालमत्तेवर एकंदर समाजाचीच मालकी राहिली पाहिजे. इ." तथापि प्लेटोच्या व टॉमस मोरच्या कम्यूनिझममध्यें एक फरक आहे. तो हा कीं, प्लेटो कुटुंबावस्थाच नसावी असें म्हणतो तर मोरच्या मतें कुटुंब हाच समाजाचा मुख्य सुटा घटक असला पाहिजे. दुसरें असें कीं, प्लेटोचा झोंक गरजा कमी करण्याकडे होता तर टॉमस मोरच्या मतें मनुष्याची समृद्धि कांहीं किमान मर्यादे-खालीं जातांच कामा नये! मात्र संपत्तीपलीकडे आध्यात्मिक संस्कृति म्हणून कांहीं आहे व ती अधिक उच्च दर्जाची मानावी हें दोघांनाहि सारखेंच मान्य आहे. प्लेटो गुलामगिरीला संमति देतो आणि कनिष्ठ व मजूर वर्गाकडे त्याचें लक्षच सहसा जात नाहीं, तर टॉमस मोरचें सर्व लक्ष या वर्गाचा दुःखपरिहार व उन्नति करण्याकडे आहे! कारण विलायतेंतील जमीनदार भांडवलशाहा त्याच्या वेळीं आपले गुण पाघळूं लागले होते. तात्पर्य, ख्रिश्चन कम्यूनिझम नंतर हजार–दीड हजार वर्षांनीं सर टॉमस मोर यानें फिरून कम्यूनिझमचें तत्त्व लोकांच्या पुढें मांडलें आणि प्रथम त्याच्याच ग्रंथांत आजच्या सोशियालिझमचीं कांहीं कांहीं तत्त्वें ठळकपणें मांडलेलीं नजरेस पडतात.

---

७. कम्यूनिझमचा पूर्वेतिहास (२)

लॉक हा इंग्रज तत्त्ववेत्ता म्हणतो, "मूळच्या सृष्टिनियमाप्रमाणें सर्व सृष्टिजात हें समाजाच्या सामायिक मालकीचें होतें पण स्वतः श्रम करण्यामुळेंच त्याचा उपभोग घेण्याचा हक्क मनुष्याला प्राप्त होत होता. व्यक्तीनें केलेल्या श्रमानें मिळ-लेली एवढीच मिळकत त्याची स्वतःची. समुद्रांत मासे पुष्कळ आहेत व प्रत्येक मनुष्याला ते आपले आहेत, असें म्हणतां येईल; पण तसें म्हणून उपयोग काय? तो श्रमानें व कौशल्यानें जितके मासे पकडील तितकेच त्याला खावयाला मिळतील. एरवीं हावऱ्या अधाशासारखें सर्व जग माझें असें म्हणून काय उपयोग? समुद्रांतील माशाप्रमाणें जमिनीचाहि उपयोग समजावा. जमीन पिकविण्याला श्रम करावे

लागतात, औतें तयार करावीं लागतात. यामुळें या औतांच्या साहाय्यानें व आपल्या श्रमानें मनुष्य जितक्या जमिनीची लागवड स्वतः करूं शकेल तितकीच जमीन त्याची मिळकत होईल. स्वतःला लागवडीखालीं आणतां न येणारी जमीन त्याच्या संग्रहीं असली तरी तिच्यावर त्यानें मालकी सांगणें हें न्यायाचें नाहीं आणि असें झालें तरच जगांतली जमीन सर्वांना पुरेल. कोणालाहि कमी पडणार नाहीं. ''

लॉक हा समाजजीवनाला व्यक्तीपासून प्रारंभ करतो, तथापि सृष्टीच्या नियमाप्रमाणेंच सर्वांच्या हातून वर्तन झालें पाहिजे म्हणून सरकार ही संस्था अस्तित्वांत येते असें तो म्हणतो. सामाजिक जीवन व राजकीय जीवन हीं सर्वस्वीं एकत्र आहेत असें तो मानीत नाहीं. लॉकचा सोशियालिझम कांहीं अंशीं प्लेटोसारखा आहे. तरी पण सृष्टिनियमाच्या कल्पनेच्या दृष्टीनें त्याचें व पुढें येणारा लिबरल अर्थशास्त्रज्ञ ॲडम स्मिथ याचें अधिक साम्य आहे. " सुरवातीला श्रम हाच मिळकतीचा हक्क होता. तरी पण राजसंस्था व कायदे परिणत झाल्यावर तो हक्क कायद्यानेंहि मान्य केला म्हणूनच कायदा त्याचें संरक्षण करूं शकतो. तसेंच विनिमयाचें साधन म्हणून पैसा निर्माण झाल्यामुळें मनुष्याला पैशाच्या रूपानें राहणाऱ्या संपत्तीचा वाटेल तितका संग्रह करतां येऊं लागला आणि तिजवर व्यक्तीचा हक्क कायदेशीर ठरूं लागला. ''

यानंतर डेव्हिड ह्यूम हा इंग्रज तत्त्ववेत्ता पुढें आला. त्याच्या मतें "अर्थशास्त्रदृष्ट्या संपत्तीचा संबंध वर्तमान, भूत व भविष्य या तिन्हीहि काळांशीं येतो. पूर्वीच्या श्रमांनीं उत्पन्न केलेली संपत्ति मनुष्य आज उपभोगतो व त्यांतलीच भावी उपयोगाकरितां संग्रहीं ठेवतो. कारण संपत्तीचें खरें सुख केवळ क्षणिक गरजा भागल्यानें पुरें लाभत नाहीं. संपत्ति ही कायमची शक्ति आहे, व तिचा उपयोग हवा तेव्हां करतां येणें हें मनुष्याला सोईचें व इष्ट असतें. मात्र हवें तेव्हां याचा अर्थ वाटेल तितक्या लांबच्या भविष्यकाळीं असा नाहीं. फार पुढील काळीं किंवा अगदीं दूरच्या देशीं आपलें नुकसान होणार असलें तरी मनुष्याला त्याची चिंता वाटत नाहीं. ह्यूम म्हणतो, " तीस वर्षांनंतर एखाद्या माणसाला तुझी स्थिति दुःखी होईल असें म्हटलें तर तो म्हणेल ठीक आहे. पाहून घेईन ! तीस वर्षें कोणीं पाहिलीं ! ''

रॉबर्ट ओएनप्रमाणें ह्यूम हा आर्थिक परिस्थितीला सर्वस्वीं महत्त्व देत नाहीं. इच्छाशक्तीलाहि तो थोडेंबहुत महत्त्व देतो. तथापि सर्वच रान इच्छाशक्तीला मोकळें

सोडलें तर भांडवलशाहीचे हल्लींचे दुष्परिणाम होतील हेंहि त्याला माहित असल्यामुळें तिला कायद्याचें बंधन कोठें तरी असणें योग्य असें तो कबूल करतो. यापुरता पूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी ॲडम स्मिथ याच्याशीं त्याचा मतभेद दिसून येतो. ह्यूमच्या मतें श्रम म्हणजे नुसते शारीरिक श्रम नव्हेत तर बौद्धिक श्रमहि त्यांत येतात. ह्यूमच्या काळीं संपत्तीच्या वांटणीविषयीं कांहीं नवीन सिद्धांत पुढें येऊं लागले होते. परंतु मनुष्य हा स्वतंत्र जन्माला आला असला तरी त्याला इतर कोणाच्याहि बरोबरीचे समान हक्क आहेत असें म्हणतां येत नाहीं, असें ह्यूमचें मत होतें. त्याला देखील मजुरांची स्थिति सुधारावयास हवी होती. आणि युरोपांतील इतर देशांपेक्षां इंग्लंडांत गरिबांची काळजी अधिक घेतली जाते, याचा उल्लेख त्यानें अभिमानानें केला आहे. ह्यूमच्या मतें " साध्या गरजांच्या माणसांवर नियंत्रणाची गरज नसते. ते समाजाचें कोणतेंही नुकसान न करतां नियंत्रणाशिवाय जन्म काढूं शकतील. परंतु हक्क व गरजा या बेसुमार वाढल्यानें नियंत्रणाची अवश्यकता, उत्पन्न होते. एका मनुष्याच्या अन्यायी वासनेच्या मूर्तीमुळें दहांच्या तोंडची भाकरी जाते हें खरें. यामुळें कांहीं बाबतींत गरीब व श्रीमंत यांना सारखें वागविलें पाहिजे." स्पार्टा व रोम येथील प्राचीन राज्यांत जमिनीची सारखी वांटणी मधूनमधून करण्यांत आली असें इतिहास सांगतो, त्यामुळें अशी वांटणी व्यवहार्य आहे असा भास होतो. परंतु ह्यूमच्या मतें त्याच्या स्वतःच्या काळच्या समाजस्थितींत अशी समान हक्काची वांटणी शक्य नव्हती. ती करावयाला गेल्यास उद्योग श्रम सायास करण्याची मनुष्याची अंतःस्फूर्ति कमी होईल व राष्ट्राची संपत्ति घटेल."

सोशियालिझम, कम्यूनिझमच्या कल्पनेचा उगम १८ व्या शतकांत युरोपांत सुरू झाला तो मात्र तेथपासून आतांपर्यंत एकसारखा वाढतच आहे.

डिरेक्टरेटच्या अंमलाखालीं फ्रान्स देश असतां बेबूफनें १७९५ सालीं साम्यवादी संघ काढला व फ्रान्समधील शेतजमिनीची वांटणी सारखी व्हावी असें मत प्रतिपादिलें. त्याचें ब्रीदवाक्य असें होतें: ' निसर्गानें सृष्टिनिर्मित सर्व गोष्टींचा उपभोग समान घेण्याचा हक्क प्रत्येक मनुष्याला दिलेला आहे.' पण अखेर प्रत्येक मनुष्याचा मरणाचा जो समान हक्क तोच व तोहि विषम रीतीनें म्हणजे शिरच्छेद होऊन बेबूफला मिळाला! फ्रेंच राज्यक्रांतीमधील तीन तत्त्वें प्रथम प्रसिद्धीस आलीं तरी त्या तत्त्वांची खरी ओळख फ्रेंच समाजाला किती थोडी होती, व तीहि किती

थोडा वेळ टिकली, हें फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या कोणत्याहि इतिहासांत वाचावयास मिळेल. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीं सर्व प्रकारच्या नव्या कल्पनांना ऊत आला त्यांत कम्यूनिझमचीहि एक होती. मात्र ती सगळ्या फ्रेंच क्रांतिकारक जनतेला पसंत पडली नव्हती. बेबूफ नांवाच्या ज्या एका मनुष्यानें ती काढली त्याला वेडापिसा ही संज्ञा मिळाली, व ती कल्पना अंमलांत आणण्याच्या त्याच्या प्रयत्नाला कट असें नांव मिळून लष्करी सैन्याच्या मदतीनें त्याची संघटना मोडून टाकण्यांत आली. फ्रेंच राज्यक्रांतींत वरिष्ठ वर्गाचा नाश झाला नाहीं. उमराव, धर्माधिकारी व पळपुटे या लोकांच्या जमिनी सरकारनें जप्त करून फार थोड्या किंमतींना विकावयाला काढल्या. पण अगदीं कनिष्ठ वर्गाजवळ त्या विकत घेण्याचें साधन नव्हतें. मध्यम वर्गातल्या श्रीमंतांनीं त्या विकत घेतल्या तशाच शेतकऱ्यांनीं; पण अगदीं कनिष्ठ वर्ग होता तो तसाच दरिद्री राहिला. सन १७९५ मध्यें बेबूफनें जमीन मिळकतीच्या या व्यवहाराविरुद्ध चळवळ सुरू केली. त्याच्या अनुयायांना ' ईक्वल्स ' ' लेव्हलरस ' असें म्हणत. पूर्वीं रोमन इतिहासांत ग्रॅक्स नांवाच्या शांततावादी क्रांतिकारकानें जमिनीची वांटणी करून समता स्थापण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याला अनुसरून बेबूफ हा स्वतःला ग्रॅक्स म्हणवून घेई. त्याचें तत्त्व असें होतें कीं जनतेंत नुसती तात्त्विक समता असून उपयोगी नाहीं तर आर्थिक समता पाहिजे. अत्याचारी टेररिस्ट गटानें त्याच्याशीं संगनमत केलें. दोघांचा मिळून रॅडिकल सोशियालिस्ट नांवाचा एक राजकीय पक्षच बनला. त्याचा उघड हेतू क्रांति करून राज्यसत्ता हातीं घेऊन सोशियालिझम स्थापावी असा होता. पॅंथिअन नांवाच्या क्लबच्या द्वारें तो मतप्रसार करी. ' समान सुख ' हा त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय असे. हळूहळू कामकरी वर्ग त्याच्या निशाणाखालीं जमूं लागला. पक्षाचें संख्याबळ वाढलें. पण सरकारनें पाहिलें कीं अजून बेबूफला खऱ्या जनतेचा पाठिंबा नाहीं मग तूर्तच त्याच्यावर प्रहार करा कशाला ? पण पॅरिसचें पोलिस बेबूफला वश होत चाललें आहे असें पाहतांच, कार्नोनें पॅंथिअन क्लबवर हात उचलला. नेपोलियननें क्लब मोडून टाकला, आणि अनेक अनुयायांसह बेबूफला कैद करण्यांत आलें. तथापि बेबूफचा समतावाद जमिनींत गाडला गेला नाहीं.

सेंट सायमन नांवाचा एक तत्त्वज्ञ सन १८२५ च्या पूर्वीं होऊन गेला. त्यालाहि सोशियालिस्ट कम्यूनिस्टच म्हणतात. त्याचें अर्थशास्त्र धार्मिक तत्त्वज्ञा-

नावर रचलेलें होतें. पण समाजांत सर्वस्वीं समानता असते किंवा नांदते असें तो म्हणत नाहीं. तो म्हणतो, " प्रत्येक मनुष्यानें काम केलेंच पाहिजे. पण कांहीं अधिक गुणवान् कांहीं कमी गुणवान् लोक असतात, यामुळें त्यांच्या योगानें श्रेष्ठकनिष्ठतेची एक शिडी किंवा सोपानपरंपरा बनते. यामुळें त्यांच्या श्रमाचें फल सारखें असूं शकत नाहीं. म्हणून त्यांना मोबदलाहि सारखाच द्यावा म्हणणें रास्त नाहीं. मात्र कोणाला त्याचे गुण पाहून कोणत्या कामावर नेमावें हें सरकारनें ठरवावें व त्याच्या लायकीप्रमाणें त्याला पगार द्यावा. अर्थात् सामाजिक वैषम्य हें संपत्तिनिष्ठ न मानतां गुणानिष्ठ असेंच मानलें पाहिजे. आणि अशा प्रकारचें वैषम्य समाजांत असण्याला हरकत नाहीं. तथापि गुणाप्रमाणें पाहून नेमलेला कामकरी हा एखाद्या सरकारी खात्यांतील नोकराप्रमाणें सरकारी कामाकरितां म्हणजेच समाजाच्या कामाकरितां नेमलेला आहे, तो स्वतःच्या फायद्याकरितां नेमलेला नाहीं असें मानण्यांत यावें. अशी वृत्ति माणसांची राहिल्यास कारखानदार, भांडवलवाले, पेढीवाले उरण्यास हरकत नाहीं. समाजाचा आर्थिक कारभार करण्याचा अधिकार सहजच त्यांच्याकडे जाईल. मात्र शास्त्रज्ञ आणि धर्मज्ञ यांचा दर्जा संपत्ति निर्माण करणाऱ्या या लोकांहून वरचा असें समजण्यांत यावें. कामावरून लायकी व लायकीप्रमाणें मोबदला हें सेंट सायमनचें तत्त्व होतें. पण या लायकीचें फळ मनुष्याला फक्त हयातींतच मिळावें. त्याच्या वारसांना तें फळ भोगण्याचा हक्क नाहीं असेंहि त्याचें तत्त्व होतें ! तो म्हणे कीं, " राज्यक्रांतीचा एवढा गवगवा झाला, कीर्ति झाली पण श्रीमान् लोक, जमीनदार वगैरे वर्गांतील वारसदारी ही कांहीं त्या राज्यक्रांतीनें मोडली नाहीं. संपत्तीची वारसदारी उरली नाहीं तरी गुणांची वारसदारी म्हणून असते व ती मान्य करावी लागते." पण वारस हा वारस म्हणून नव्हे तर गुणवान् म्हणून सरकारनें, समाजानें त्याला लायकीप्रमाणें काम व मोबदला द्यावा असें तो म्हणे. सेंट सायमन याच्या तत्त्वज्ञानाचा पगडा फ्रेंच लोकांवर एक पिढीपर्यंत राहिला होता.

रॉबर्ट ओएन हा १७७१ सालीं जन्मला व १८५७ सालीं मेला. त्यालाहि सोशियालिस्टच म्हणतात. पण तो क्रांतिकारक नव्हता, इतकेंच नव्हे तर नुसता सुधारणावादी असल्यामुळें समाजांतील विषमता घालविण्याचा प्रयत्न वरिष्ठ वर्गानें आपलें कर्तव्य म्हणून करावा असें त्याचें मत होतें. ही विषमता काढून टाकणें याविषयीं कनिष्ठांच्या हक्काच्या भाषेनें तो फारसें बोलत

नसे. मात्र मजूरवर्गाचीं दुःखें कमी होण्याचे त्यानें अनेक प्रयत्न केले. उदाहरणार्थ, तो स्वतः श्रीमंत कारखानदार असतां मजुरांच्या कामाचे तास कमी करणें, लहान मुलांमुलींना कामाला न लावणें, मजूरवर्गाच्या सहकारी पतपेढ्या, धर्मपंथविरहित शिक्षणसंस्था, मजुरांकरितां सेव्हिंग बँक इत्यादि नव्या कल्पनांचे प्रयोग त्यानें यशस्वी करून दाखविले. त्याची दृष्टि वर्गकलहापेक्षां न्याय्य कर्तव्याची असे. त्यानें १८३६ सालीं अमेरिकेंत कम्यूनिस्टिक पद्धतीची एक सोसायटी काढून पाहिली. परंतु तो त्याचा प्रयोग यशस्वी झाला नाहीं.

१८४८ सालीं कॅबे यानें अमेरिकेंत एक कम्यूनिस्ट स्वरूपाची संस्था काढली होती. सर टॉमस मोरचें अनुकरण करून त्यानें 'इकार्या' नांवाचा ग्रंथ लिहून त्यांत, इकार्यिम लोक, कम्यूनिझमचें तत्त्व स्वीकारतील तर ते कसे वागतील याचें कल्पनाचित्र चांगलें रंगविलें होतें; व त्या कल्पनेचाच प्रयोग करून पाहाण्याकरितां वरील संस्था त्यानें काढविली. तिच्या कांहीं शाखाहि स्थापल्या गेल्या; पण लवकरच अंतःकलाहानें तिचा नाश झाला. १८४८ सालीं सर्व युरोपभर एकतंत्री राज्यपद्धतीविरुद्ध बंडें झालीं. एखाद्या ठिकाणींच राजसत्ता उलथून पडली, पण इतर ठिकाणीं जुलमी राजांनीं प्रजेला कॉन्स्टिटयूशन म्हणजे नियमबद्ध राज्यघटना देण्याचें तोंडानें कबूल केलें. फ्रेंच राजक्रांतीप्रमाणें या क्रांतीच्या धामधुमींत जनतेचा राजसत्तेवर प्रहार झाला. पण सोशियालिझम किंवा कम्यूनिझमच्या कल्पनांचा उपक्रम झाला नाहीं. आधीं राजसत्ता मर्यादित व्हावी, ती प्रजेच्या हातीं पुष्कळशी यावी, व तिच्या साहाय्यानेंच सोशियालिझम स्थापितां आल्यास पाहूं असा विचार तत्कालीन जनतावादी लोकांनीं केला असावा. आणि कार्ल मार्क्सनें तर १७८९, १८३० व १८४८ इत्यादि वर्षी ज्या क्रांत्या झाल्या त्यांना " भांडवलशाहीच्या हितवर्धनाकरितां झालेल्या " असें उघड दूषण दिलेलें आढळतें.

यानंतर क्रमानें कार्ल मार्क्स, एंजेल हे येतात. पण त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा खुलासा व विचार स्वतंत्र रीतीनें करावयाचाच आहे. म्हणून या ठिकाणीं त्यांच्याविषयीं विशेष न सांगतां महायुद्धापर्यंत पुढें आलेल्या आणखी इतर सोशियालिस्ट पक्षांचें थोडक्यांत समालोचन करूं. तें असें, १८५० सालीं बेल्जममध्यें कॉलिन्स नांवाचा एक अर्थशास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्यानें 'कलेक्टिव्हिझम' चें तत्त्व पुढें आणलें. त्याचें मत असें कीं, संपत्तीच्या उत्पादनाचीं साधनें म्हणजे जमीन व

भांडवल हीं समाजाच्या समाईक मालकीचीं असावीं. पण त्यांच्या योगानें उत्पन्न होणारी संपत्ति ही ज्यानें त्यानें आपल्या खासगी मालकीची ठेवण्याला हरकत नाहीं. मात्र वांटणीच्या कामीं न्याय्य बुद्धीनें अवश्य तेथें समाजाला हात घालतां यावा. कॉलिन्स याचा रोख बहुतेक शेतकीच्या उत्पन्नावर होता. या प्रश्नाकडे केवळ तात्त्विक दृष्टीनें न पाहतां, समाजविकासाच्या इतिहासांत प्रत्यक्ष काय घडून आलें आहे व कोणती शक्ति प्रभावी झाली आहे हें तो पाही. विकास म्हणजे अर्थात् प्रगति आलीच. या प्रगतींत सर्व तऱ्हेचे उद्योग मोठ्या प्रमाणावर अधिकाधिक होऊं लागले. यामुळें अशा कारखान्यांच्या मालकांच्या हातीं व्यक्तिशः अधिक संपत्ति येऊं लागली. यामुळें वैषम्य वाढत गेलें आणि सामुदायिक उत्पादनाप्रमाणें सामुदायिक मालकीचीहि कल्पना आपोआप पुढें आली. पण नक्की याच मुद्यावर आजची 'कम्यूनिझम' व जुनी 'कलेक्टिव्हिझम' यांच्या स्वरूपांत फरक आहे.

कलेक्टिव्हिस्ट लोकांच्या मनांत लहानसहान खाजगी मालकाबद्दल म्हणजे गरीब मालकाबद्दल एक प्रकारची सहानुभूति होती. परंतु उत्पादनाचीं झालीं तरी सर्व साधनें सामुदायिक मालकीचीं व्हावीं असें म्हटलें म्हणजे खाजगी जमिनी वगैरे जप्त करणें ओघानेंच येतें. यामुळें या सहानुभूतीला अर्थातच कमीपणा येतो. म्हणून कलेक्टिव्हिस्ट पंथांतले सौम्य स्वभावाचे लोक असें म्हणत कीं, ज्यांच्या खाजगी जमिनी वगैरे काढून घ्यावयाच्या त्यांना कांहीं तरी मोबदला हा दिलाच पाहिजे. अर्थात् जे हा मोबदला घेऊन सुखानें आपली मिळकत देतील तेवढ्यांनाच तो मोबदला द्यावा. उत्पादनाच्या सामुदायिक मालकीच्या साधनांचा उपयोग ट्रेड युनियन, मजूरसंघ, यांच्यामार्फत करावा. त्यांनीं सर्व उत्पन्न सरकारी खजिन्यांत भरावें. मग सरकारी अधिकारी योग्य खर्च वजा घालून जो नफा उरेल तो त्या मजूरसंघांना परत देईल. तो त्यांनीं आपापसांत वांटून घ्यावा. कलेक्टिव्हिझम ही या अंशापुरती कम्यूनिझमसारखी आहे. मिळकत शेवटीं खाजगी झाली तरी अल्प प्रमाणांत होईल. म्हणून अल्प प्रमाणांत असणारी विषमता उपेक्षणीय समजावी. निदान व्याजबट्टा, रोजन्दारीची मजूरी वगैरे गोष्टी तरी या पद्धतीनें वांचतील. शिवाय या पद्धतीनें निरुद्योगीपणा व परोपजीवित्व हीं नाहींशीं होतील. उलट मजुरांना हल्लीं पडणारे श्रम अतिशय कमी होतील. कलेक्टिव्हिस्टांच्या मतें प्रत्येकानें सहाच काय पण चार तास काम जरी रोज

केलं तरी तें पुरें होईल! दीन दुबळ्यांना अर्थातच समाजानें पोसावयाचें. "अस्सल कम्यूनिस्ट पद्धतीनें समाजाची जी एक प्रकारची सक्ति व्यक्तीवर होते ती आमच्या पद्धतींत नाहीं. व्यक्तिस्वातंत्र्य व्यक्तिव्यवहार हीं अबाधित राहातात, आणि गुणनाश व वैचित्र्यनाश होत नाहीं" असें कलेक्टिव्हिस्ट म्हणतात.

ग्रॅकस म्हणवून घेणाऱ्या बेबूफचा पुनर्जन्म ब्लँकी नांवाच्या क्रांतिकारकानें १८७१ सालीं करविला. त्याला अनार्किस्ट म्हणत. पॅरिसच्या कम्यूनवर त्याचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें होतें. या कम्यूननें कामगारवर्गाच्या साहाय्यानें राजसत्ता जवळ जवळ पन्नास वर्षें आपल्या हातांत ठेवली होती. तिनें सोशियालिझम स्थापण्याचे अनेक प्रयत्न केले होते; व तिसऱ्या नेपोलियनला तिनेंच उलथून टाकलें. ब्लँकी यानें बेबूफचीं तत्त्वेंच डोळ्यांपुढें ठेवलीं होतीं. त्याच्या उद्देशपत्रिकेंत सर्वसाधारण सोशियालिझमचीं सर्व मुख्य तत्त्वें गोंविलीं होतीं. रशियन क्रांतिकारकांना १९१७ सालीं राज्यसत्ता हातीं आल्यानें आपल्या कल्पना अमलांत आणतां आल्या; पण ब्लँकीला राज्यसत्ता काबीज करतां न आल्यामुळें त्याला सोशियालिझमची स्थापना करतां आली नाहीं.

---

८. कम्यूनिझमचा पूर्वेतिहास (३)

मागील दोन प्रकरणांत कम्यूनिझमचा युरोपांतील पूर्वेतिहास सांगितला. आतां आशिया खंडांत काय स्थिति होती हें पाहूं. ख्रिश्चन सोसायट्यांसंबंधानें पूर्वीं उल्लेख आलाच आहे; तथापि ख्रिस्ती धर्म हा आशिया खंडांत जन्म पावला म्हणून ख्रिस्त व त्याचे शिष्य यांनीं केलेल्या सहजीवनाच्या कल्पनेच्या प्रसाराचा उगम आशिया खंडांतलाच म्हणावा लागतो. यहुदी धर्माचा संस्थापक मोझेस यानेंहि कम्यूनिझमपैकीं खाजगी मिळकतीच्या निषेधाच्या तत्त्वांचा पुरस्कार उघड केलेला आहे. तो म्हणतो, "जमीन ही माझी म्हणजे देवाची आहे, माणसाची नाहीं म्हणून तिची कायम विक्री कोणालाहि करतां येत नाहीं. सात वर्षांहून अधिक काळ जमिनीचें स्वामित्व कोणाकडे राहात नाहीं." हिब्रू भविष्यवाद्यांनीं मौल्यवान संपत्ति व खाजगी मिळकत यांवर बरेच कोरडे ओढले आहेत. या उपदेशाप्रमाणें ज्यू, ख्रिश्चन वगैरे लोकांच्या कांहीं लहान लहान मंडळ्या सहजीवनाच्या

तत्त्वानें राहणाऱ्या प्राचीन काळीं होत्या. पोपच्या हातीं धर्मसत्ता गेल्यापासून खाजगी मिळकत ही पवित्र व पुनीत झाली. तथापि त्यापूर्वीच्या धर्मगुरूंनीं कम्यूनिझमला पक्षपात दाखविला होता यांत शंका नाहीं. आणि राशिया हा निम्माशिम्मा आशिया खंडांतील मानला तर डुखोबोर जातीच्या रशियनांनीं आजच्या कम्यूनिस्टांच्या पूर्वीं खाजगी मिळकत ही निषिद्ध मानली होती. यामुळें ती आशिया खंडाच्या खातीं जमा धरण्यास हरकत नाहीं.

हिंदुस्थानासंबंधानें पाहतां महाभारत व स्मृतिग्रंथ यांत अराजकाचे जे उल्लेख आढळतात ते अगदीं प्राथमिक समाजस्थितीसंबंधीं असल्यामुळें, त्या समाजांत सहजीवनाचे कांहीं प्रकार अमलांत असतील अशी कल्पना करण्यास हरकत नाहीं. बुद्धाचा उपदेश तर या कामीं प्रसिद्धच आहे. वासनांचा उच्छेद करावयाचा तर प्रथम संपत्तीचा त्याग हीच गोष्ट पुढें येते. आणि बुद्ध संघ व विहार यांतील लोकांचें जीवन गरीब भिक्षूंचें व कम्यूनिस्ट पद्धतीचें होतें हें उघड आहे. हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेल्या प्राचीन लहानसहान वसाहतींत सहजीवनपद्धति चालू असणें हें शक्य आहे.

हिंदुस्थान हा देश प्राचीन काळापासून सर्वस्वीं कृषिप्रधान. त्याची सर्व संपत्ति शेतींतूनच उत्पन्न झालेली. आणि आज विसाव्या शतकांतहि ती स्थिति फारशी बदललेली नाहीं. गेल्या शंभर वर्षांतच इकडे कारखानदारीला सुरवात झाली. तथापि युरोप अमेरिकेंतील देशांच्या मानानें या बाजूची औद्योगिक प्रगति हिंदुस्थानांत फारशी झालेली नाहीं. म्हणून हिंदुस्थानांत प्राचीन काळीं साम्यवादाचे दाखले हुडकावयाचे तर ते जमिनीच्या मालकी–वहिवाटींतच आढळतील.

चाणक्याच्या अर्थशास्त्रांत किंवा स्मृतिग्रंथांत जमिनीचें स्वामित्व एकंदर समाजाचें मिळून होतें असें आढळत नाहीं. व्यापारी लोकांचे संघ किंवा गण होते व त्यांचे आपापसांतील संबंध काय असावे याविषयीं अर्थशास्त्रांत थोडाबहुत उल्लेख आढळतो. पण कृषिसंपत्ति सामुदायिक सत्तेखालीं असल्याचें दिसून येत नाहीं. सर हेन्री मेन यानें ' ग्रामसंस्था ' नामक आपल्या पुस्तकांत असें मत दिलें आहे कीं, प्राचीन ग्रामव्यवस्थेचा मुख्य आधार जमिनीची समाईक मालकी यावर होता. पण तें मत विवादित आहे. मेन म्हणतो, " कोणत्याहि गांवांतील शेतीजमिनीचे विभाग करून ते लागवडीस देणें, त्यांची कांहीं कालानें पुन्हां पुन्हां वेगळी वांटणी करणें, आणि जमिनीच्या वहिवाटीसंबंधानें उत्पन्न होणाऱ्या

तंट्यावखेड्यांचा निवाडा करणें या तीनहि गोष्टी हिंदुस्थानांत सामुदायिक सत्तेनें होत असत. त्यावरून जमिनीचें स्वामित्व सामुदायिक होतें हें ठरू पाहातें! एकाद्या वेळीं एखाद्या जमिनीच्या तुकड्याची प्रत्यक्ष वहिवाट व्यक्तीकडे किंवा कुटुंबाकडे असो; सर्व गांव मिळून समाईक रीतीनें आउतें ठेवून, बियाणें देऊन, गडी लावून लागवड करीत असो; तरी पण कालांतरानें जमिनीची फिरून वेगळी वांटणी होई. याचा अर्थ लागवड करण्याच्या जमिनीवर त्या व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची खासगी मालकी कायमची नसे. व्यक्तिगत मालकीचे हक्क पुढें निर्माण झाले, व ते झाले तेव्हांच जमीन धारण करण्याविषयींचे कायदे होऊं लागले. सगळ्या गांवच्या समाईक मालकीची जमीन असेल तेव्हां जमीन धारण करणें याला अर्थच राहात नाहीं. गांवचे गांवाबाहेरचे हे भेदहि पुढें झालेले आहेत. मनुष्यसमाजाच्या इतिहासांत प्रथम सर्व जातींकडे मिळून, नंतर कुटुंबाकडे मिळून व शेवटीं एकएका व्यक्तीकडे अशा क्रमानें भूमीचें स्वामित्व असल्याचें आढळतें, " पण मेनच्या या मताविरुद्ध बेडन पॉवेल याचें मत आहे. त्यानें हिंदुस्थानांतील जमीन धारण करण्याच्या निरनिराळ्या पद्धती या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथांत त्यानें सर हेन्री मेनचें मत नापसंत केलें आहे.

बनारस हिंदु विद्यापीठाचे प्रो. अनंतराव अळतेकर यांनीं ' पश्चिम हिंदुस्थानांतील ग्राममंडळें ' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्यांनींही सर हेन्री मेन यांच्याशीं आपला मतभेद प्रगट केला आहे. ते म्हणतात "मेनसाहेबांच्या मतें उत्तर हिंदुस्थानांतली ग्रामसंघटना हाच खरा प्राचीन ग्रामसंघटनेचा नमुना असून तो सर्व हिंदुस्थानभर होता. आणि युरोपांतल्या ट्यूटॉनिक देशांतहि तोच होता, हें या संघटनेच्या अस्तित्वाचें प्रत्यंतर ! " यापुढें ते आणखी म्हणतात कीं, "रयतवारी पद्धति जरी पुढें अंमलांत आली तरी ती मूळच्या सामुदायिक सत्ताप्रकारांतून निघालेली आहे. पण हा इतिहास कदाचित् युरोपांतील ग्रामसंस्थांचा असेल, पश्चिम हिंदुस्थानांतला नाहीं. वैदिक काळापूर्वी केव्हां जमिनीची मालकी समुदायिक असेल तर असो. पण खुद्द वेदांतले ऊर्वरासा क्षेत्रासा उर्वराजित् अशा शब्दांवरून जमीन ही व्यक्तीच्या मालकीची असें सिद्ध होतें. बौद्ध जातककालांत हीच स्थिति होती. मौर्यकालींहि तेंच होतें, हें अर्थशास्त्रावरून दिसतें. स्मृतिग्रंथांवरूनही रयतवारी म्हणजे व्यक्तिगत स्वामित्वच दिसून येतें. समाईक खातें व सरकारी देण्याची समाईक जबाबदारी असली तरी मालकी समाईकच असते असें

नाहीं. अमर्याद जबाबदारीच्या पतपेढ्यांमध्यें कर्ज परत देण्याची जबाबदारी सर्वांची मिळून आणि म्हणून त्यांपैकीं वाटेल त्याची असते. पण यावरून त्यांच्या जमिनीची मालकी समाईक ठरत नाहीं. अविभक्त कुटुंबांत वांटण्या होण्याच्या आधीं मिळकत समाईक असते, पण याचा अर्थ तींत प्रत्येकाचा मालकी हिस्सा ठरलेला नसतो असें नाहीं. चतुःसीमापूर्वक सरसानिरस वांटण्या झालेल्या नसतात. धडेवांटप झालेलें नसतें इतकेंच काय तें. आपल्या मालकीचा तुकडा अमुक हा असें नंबराच्या नकाशावर दाखवितां येत नसेल, पण सबंध नंबरांत कोठें तरी आहे असें प्रत्येक समाईक खातेदार मानीत असतो. मूळ रयतवारी पद्धतीनें जमीन धारण करणारा एक मालक असला तरी पुढें त्याचा वंश वाढल्यानें पण त्याच्या वंशजांत दर पिढीला धडेवांटप न झाल्यानें सामुदायिक मालकीचा भास उत्पन्न होतो. पण तोही कुटुंबापुरता. सर्व गांवच्या गांवानें समाईक पद्धतीनें गांवांतील सर्व जमीनची जमीन धारण केलेली आहे असें आढळणार नाहीं.

महाराष्ट्र व कर्नाटक या भागांत तर गुजराथ–काठेवाडप्रमाणें हा भास होण्याची स्थितिहि आढळत नाहीं. रयतवारी पद्धतींत व्यक्तिशः रयत हाच जमिनीचा तुटक व खरा मालक असतो, सरकार मालक नसतें. सरकारचा हक्क फक्त सारा (कर) वसूल करण्यापुरता असतो. सरकार–देणें थकलें तर जमीन सरकारजमा होते; याचा अर्थ जमीन मूळ सरकारची होती तीच सरकारकडे परत गेली असा नव्हे. उदाहरणार्थ, सावकार कर्जफेडींत जमीन घेतो ती त्याला कर्जाचा मोबदला म्हणून घ्यावी लागते. ती मूळची कुळाच्या मालकीचीच असते. त्याचप्रमाणें साराबाकी थकल्यामुळें जमीन सरकार–जमा होते तेथेंही सरकार सावकाराप्रमाणें जमीन कर्जफेडींत घेतें; कुळाला खंडानें दिलेली जमीन जमीनदार परत आपल्याकडे मालकी हक्कानें घेतो तसें नव्हे. मनुस्मृतीच्या नवव्या अध्यायांत खालील श्लोक आहे—

‘ स्थाणुछेदस्य केदारं आहुः शल्यवतो मृगम् ’

म्हणजे ज्या जमिनीची मशागत जो करील ती त्याची जमीन व जो पारधी आपल्या बाणानें हरीण मारील तो हरीण त्या पारध्याचा. आठव्या अध्यायांत राजाला भूमीचा ‘ अधिपति ’ म्हटलें आहे. पण त्याचा अर्थ फक्त पालन करणारा असाच आहे. स्वामी असा नाहीं. राज्यांतील लोक ही राजांची ‘ प्रजा ’

म्हणतात, तरी वाच्यार्थानें ती राजाची औरस संतति असा अर्थ होत नाहीं, त्याप्रमाणें पृथ्वीपति, भूपति याचाही अर्थ लक्षणेनें पालन करणारा असाच घेतला पाहिजे.

गांवगाडा या सुप्रसिद्ध पुस्तकाचा कर्ता म्हणतोः—" राजानें रयतेच्या उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा भागधेय (कर) म्हणून घ्यावा, असा सरसकट धारा पडला असावा. म्हणूनच ' षष्ठांशवृत्ति ' हा राजाचा प्रतिशब्द होऊन बसला. हिंदु राजांचे अमलांत काळी (शेतजमीन) पुष्कळ व कुणबी थोडे होते. तेव्हां गतकुळी किंवा बेवारशी जमिनीची लागण जो करी तोच तिजवर वारसा सांगे, आणि सरकारला तिजबद्दल लढाई वगैरे धामधुमीच्या काळीं पिकाची चौथाई आणि एरवींच्या सामसुमीच्या वेळीं साहोत्रा देई; याप्रमाणें करभार घेऊन राजे प्रजापालन करीत. ज्याला त्याला स्वकष्टार्जित संपत्तीचा भोगवटा घेण्याची सोय करून देत. पुढें राजकारण वाढत जातां जातां मुसलमानी रियासतींत जमिनीची पूर्ण मालकी राजानें आपल्याकडे ओढली असावी. कारण ' खुल्क खुदाका मुल्क पादशहाका (विश्व परमेश्वराचें आणि मुलूख राजाचा) बेटी बापाची, जमीन बादशहाची ' ह्याप्रमाणें लोक बोलूं लागले. "

इनामदार सरंजामदार यांचे हक्क सरकारच्या हक्काचेच अंश होत. आणि इनामदार, सरंजामदार यांना फक्त शेतावरील सरकारी साऱ्याचा अंश किंवा फार तर सबंध सारा घेण्याचा हक्क असतो पण जमिनीवर हक्क नसतो. याचाच अर्थ सरकाराचाहि हक्क साऱ्यापुरताच आहे, जमिनीवर नाहीं. गुजराथकाठेवाडमध्यें भागदारी पद्धत आहे तिचें कारण या जमिनी बाहेरून आलेल्या गिराशियांनीं स्थानिक लोकांपासून जुलूमजबरदस्तीनें काढून घेऊन आपल्या केल्या व त्या गिराशियांच्या वंशांत प्रत्यक्ष वांटणी न होतां चालत राहिल्या. भागदारींत शेंकडों लोक असतात, म्हणून सर हेन्री मेन म्हणतो त्याप्रमाणें, ती सामुदायिक सामाजिक मालकीची जमीन असा भास होतो पण तो खरा प्रकार नव्हे.

जमिनीची मालकी, भूस्वामित्व, मुळांत सरकारी हा सिद्धांत ब्रिटिश सरकारनें पुढें आणलेला आहे. पूर्वींचे हिंदु राजे असा हक्क सांगत नसत. अर्थशास्त्रांत जमिनीच्या मालकाचा ती विकण्याचा हक्क कबूल केला आहे. जमिनीच्या पूर्वमीमांसा–दर्शनांत असें सांगितलें आहे कीं, विश्वजित यज्ञांत राजाला भूमीचें दान देतां येत नाहीं. कारण भूमीवर त्याचें स्वामित्व नसतें.

ग्रामसंस्थेंतील पांढरी जमीन वसाहतीची. ती अर्थातच व्यक्तींच्या मालकीची असते. काळ्या जमिनीचा प्रकार हा वर सांगितला. आतां पुरातन काळापासून दरएक गांवाला गायरान, गुरचरण, कुरण अशा स्वरूपाच्या कांहीं ठराविक जमिनी सामुदायिक मालकीच्या म्हणजे गांवाच्या मालकीच्या असत. कांहीं मर्यादेपर्यंत जंगलही सामुदायिक असूं शकतें. पण या चार प्रकारच्या जमिनी व्यक्तीच्या मालकीच्या नसण्याचें कारण त्यांची वांटणी न करतां त्यांची वहिवाट व उपभोग सामुदायिक पद्धतीनें अधिक चांगला घेतां येतो. गुरांना कोठेंहि चरायला मिळालें किंवा शेतकऱ्याला कोठेंहि टहाळा कवळ मिळालें म्हणजे त्याचें काम भागतें. पिकाच्या जमिनीची गोष्ट तशी नाहीं आणि घराखालच्या जमिनीची तर नाहींच नाहीं.

हिंदुस्थानांतील भूमीच्या स्वामित्वाची परंपरा ही अशी आहे. म्हणजे ती राजाची नाहीं किंवा सामुदायिक मालकीचीहि नाहीं. तर व्यक्तिशः मालकीची आहे. म्हणून सोशियालिस्टांना या बाबतींत त्यांना अनुकूल असा जुना दाखला मिळूं शकणार नाहीं. आतां यापुढें सत्तेच्या बळावर काय वाटेल तें करावें हें वेगळें.

सरकारच्या मालकीची जमीन म्हणजे बहुधा पडित, खराब, राजीनामा देऊन सरकारांत घातलेली, बेवारशी, नदीनाल्यांच्या पाण्यापुरानें नवी बनलेली म्हणजे बिनवारशीच, लँड ॲक्विझिशनच्या कायद्यानें म्हणजे मोबदला देऊन पण सक्तीनें विकत घेतलेली इत्यादि, जंगल, गुरचरणें इत्यादि जमिनी व्यक्तीच्या मालकीच्या नसल्या तर सगळ्या गांवच्या मिळून असतील. पण त्यामुळें त्या सरकारी नव्हत. जमिनी मूळ कुळांच्या मालकीच्या असतां जुलूमजबरदस्तीनें कोणीं त्या कबजांत घेतल्या व कालांतरें त्या सरकारी कागदोपत्रीं त्यांच्या मालकीच्या म्हणून दाखल झाल्या तरी त्यामुळें व्यक्तिस्वामित्वाचा सिद्धांत नाकबूल करतां येणार नाहीं. याचें तात्पर्य, सोशियालिस्ट, कम्यूनिस्टांना असें म्हणतां येणार नाहीं कीं, संपत्तीच्या उत्पादनाचें मुख्य साधन जी लागवडीची शेतजमीन ती आधींच सरकारच्या म्हणजे समाजाच्या मालकीचीच आहे. त्यामुळें तो मालकी अधिकार फक्त अमलांत आणला म्हणजे या बाबतींतला समाजसत्तावादाचा प्रश्न सुटला! सगळे गांवकागदपत्र नुसते फाडून टाकले म्हणजे सामुदायिक शेतीच्या योजना चालू करण्याला वाट मोकळी

झाली. पण हें बोलण्याइतकें करण्यांत सोपें नाहीं. आज व्यक्तिशः शेतकऱ्यांची हलाखी इतकी झाली आहे कीं, एकादे वेळीं हा सारा भरणें नको, आणि जें पीक जमिनींतून कापून नेण्याला पिकाच्या किंमतीपेक्षां अधिक खर्च लागतो तें पीक पेरणेंही नको म्हणून जमीन सोडून द्यावी व मोकळें व्हावें असें त्याला वाटतें. पण हें त्याचें वैराग्य शैक्षणिक व स्मशानवैराग्याच्या जातींतलेंच आहे, खरें नव्हे. उद्यां समजा त्याला सामुदायिक शेती अधिक फायदेशीर होते हें अनुभवानें कळून आलें तर, आणि आवर्षण पडलें तरी स्वदेशी सरकार उपाशी मरूं देत नाहीं असें दिसून आलें, तर सामुदायिक स्वामित्वाची कल्पना तो मान्यही करील. पण आज खेडेगांवांत जाऊन जमीन सक्तीनें बिनमोबदला खालसा करून सोशियालिझमची गोष्ट बोलेल तर त्याला बहुधा मारच खावा लागेल, किंवा सरकार ही गोष्ट एकदम करील तर शेतकऱ्यांचें बंड होईल, शेतकऱ्यांना सोशियालिझमच्या फायद्याचें नुसतें तात्त्विकच नव्हे तर अनुभवसिद्ध शिक्षण हळूहळूच द्यायला पाहिजे आहे.

---

९. कम्यूनिस्ट राज्यपद्धति

प्रस्तुत लेखांतील तिरंगी नवमतवाद म्हणजे मुख्यतः सोशियालिझम, कम्यूनिझम यांनीं प्रचारांत आणलेलें नवीन मत. तिरंगी हा शब्द या मताच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक या तीन अंगांना उद्देशून योजला आहे. पूर्वीच्या आठ प्रकरणांत हें नवमत कोणत्या कारणानें जोरांत पुढें आलें हें थोडें सांगितलें, तें मत पुढें आणणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या हेतूची थोडी चिकित्सा केली, आणि या नवमताला प्राचीन, अर्वाचीन काळांत दाखले कशा प्रकारचे सांपडूं शकतात हें सांगितलें. यानंतर आतां रशियामध्यें कम्यूनिझमची जी पद्धति प्रत्यक्ष अमलांत आहे, तिची थोडीशी माहिती देतों. या विषयावर अलीकडे इंग्रजी भाषेंत बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. मराठींतही या विषयाची माहिती नवमतवादी तरुण मंडळी संघटित प्रयत्न करून देत आहेत. तथापि वाचकांना हें सर्व वाङ्मय बाहेरगांवीं वाचण्याला मिळत नाहीं. म्हणून, पण केवळ संक्षेपानें, त्यांतील ढोबळ माहिती देण्याचा आमचा विचार आहे. प्रथम राजकीय, नंतर आर्थिक व नंतर सामाजिक असा क्रम योजला आहे.

अपरिचित वाचकाला प्रथमच हा प्रश्न सुचतो कीं, रशियांत आज अराजक म्हणतात तें चालू आहे कीं, कांहीं संघटित स्थायिक स्वरूपाची राज्यपद्धति सुरू आहे ? या प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत असें. रशियांत आज अराजक नाहीं. चालतेंबोलतें कर्तेंसवर्ते असें सर्वांगपरिपूर्ण राज्य तेथें स्थापलें गेलें आहे. १९१७ च्या सुमारास महायुद्धांत रशियाचा पराभव झाल्यानंतर प्रथम कांहीं दिवस रशियांत मूर्तिमंत अराजक निर्माण झालें होतें हें खरें आहे, तो प्रकार असा. झार पदच्युत झाला, बंदींत पडला. प्रधानमंडळ जागेवर उरलें नाहीं. सरकारी कचेऱ्या ओस पडल्या. त्यांचा ताबा घेतां येईल त्यानें घ्यावा, मनाला येतील ते हुकूम सोडावे, पण त्यांचा अंमल होऊं नये अशी स्थिति झाली. लष्करी शिपायांनीं हत्यारें काखेंत मारून रणांगणाकडे पाठ फिरवून राज्यसत्तेच्या मुख्य केंद्राकडे मोर्चा वळविला. पोलिसांना हुकूम देणारा कोणी उरला नाहीं. रयत व शेतकरी आश्चर्यचकित होऊन गोंधळून गेले ! सुखवस्तू लोकांना लूटमारीपासून आपलें रक्षण कसें करावें हें समजेना.

मुख्य राज्ययंत्र पकडून आपण शिरजोर व्हावें अशाविषयीं क्रांतिकारक, प्रति–क्रांतिकारक, प्रति–प्रतिक्रांतिकारक अशा पुढाऱ्यांचे प्रयत्न हातीं मिळेल तें सैन्य घेऊन सुरू झाले. संप, दंगेधोपे सुरू होऊन शेतकरी, शिपाई, कामकरी यांचे संघ बनूं लागले, कत्तली झाल्या. असें होतां होतां १९१७ च्या एप्रिलमध्यें लेनिन, झिनोव्हिएफ, ट्रॉट्स्की वगैरे प्रमुख बोल्शेव्हिक पुढारी परदेशांतून रशियांत शिरले. मेमध्यें रशियन राजधानींत सोव्हिएटनें तात्पुरतें संयुक्त प्रधानमंडळ बनविलें. पण पुढें तेंहि उलथून पडून लेनिननें कम्यूनिस्ट सरकारची स्थापना केली, आणि तेथपासून तेंच सरकार अजून सत्ताधीश आहे.

१९१८ च्या प्रारंभीं ही घटना घडून आली. या गोष्टीला अठरा वर्षे पुरीं झालीं. एवढ्या काळांत कम्यूनिस्ट पार्टीनें राज्यव्यवस्थेचीं अवश्य तीं सर्व खातीं उघडून राज्यकारभार सुस्थिर व संघटित केला आहे. तो इतका कीं आतां रशियांत प्रतिक्रांतीचें उघड नांवही ऐकूं येत नाहीं. रशियन सरकारचे वकील प्रत्येक परराष्ट्राच्या दरबारीं घेतले आहेत. रशियन सरकारला सर्वतोपरी मान्यता परराष्ट्रांकडून मिळून व्यापारी–राजकारणी सर्व प्रकारचे तह परस्परांत होऊं लागले आहेत. रशियानें सैन्यबळ इतकें तयार केलें आहे कीं, त्यावर

आपण होऊन स्वारी करण्याची हिंमत कोणीहि धरीत नाहीं. उलट रशियाच कम्यूनिझमच्या मतप्रसारार्थ परदेशावर स्वारी करतो कीं काय अशी ज्याला त्याला भीति उत्पन्न झाली आहे. इतकेंच नव्हे तर आजमित्तीला असा एकहि देश नाहीं कीं, ज्यामध्यें रशियानें आपला मतप्रसार करण्याकरितां गुप्त दूत व पैसा पाठवून स्थानिक चळवळी उत्पन्न केल्या नाहींत !

कम्यूनिस्ट राज्ययंत्र सुप्रतिष्ठित झाल्याचें याहून आणखी चांगलें गमक हें कीं, देशसंरक्षणाकरितां म्हणून सगळें राष्ट्रच्या राष्ट्र लष्करी शिक्षण घेत असलें तरी शेतकी, व्यापार, उद्योगधंदा करण्याला जी शांतता व सुरक्षितता लागते ती आपणाला लाभली, अशा विश्वासानें वरील उद्योगांकडे लोक आपलें सर्व लक्ष आस्थेनें देऊं लागले आहेत. सर्वांत शेवटची म्हणून सांगण्याची गोष्ट ही कीं, एकंदर रशियन जनतेवर कम्यूनिझमच्या तत्त्वांचा पगडा बसून आपल्या आयुष्यांतच अगदीं देखत देखत ही अपूर्व क्रांति कशी घडून आली, आणि जवळ जवळ मनुष्यस्वभावच उलटाच्या पालटा व्हावा असें आचारविचारांचें परिवर्तन कसें घडून आलें, याचें कौतुक व आश्चर्य करण्यांत ही जनता आपल्या ठिकाणीं गर्क व गुंग होऊन गेली आहे. आपण आरशापुढें उभें राहावें आणि प्रतिबिंबरूपानें भलतेंच तोंड दिसावें असा अनुभव रशियन जनतेला आज येत आहे.

तात्पर्य, रशियांत आज अराजक नाहीं इतकेंच नव्हे, तर स्थायिक व सुप्रतिष्ठित असें राज्य चाललें आहे. अठरा वर्षांपूर्वीं रशियांतील अराजकाच्या वार्ता जगभर लोक ऐकत होते त्या कित्येकांच्या कानांतून अजून गेलेल्या नसाव्या ! पण त्याला कम्यूनिस्ट सरकार काय करणार ? शिमगा गेला तरी कवित्व उरतें म्हणतात. पण तें कवित्व तोंडांत घोळत असल्यामुळें अजून शिमगा चालूच आहे असें कोणाला वाटलें तर त्याला काय उपाय ? किंवा याहून चांगली उपमा द्यावयाची तर ती अशी कीं, कोट्यवधि मैलांवरचे तारे स्थानभ्रष्ट झाले तरी, त्यापासून सुटलेले किरण नंतरहि बऱ्याच काळापर्यंत प्रेक्षकांच्या डोळ्यांवर पडत असतात. म्हणून तारा आपल्या जागींच आहे असें त्यांना वाटतें, पण हा भ्रम असतो.

यानंतर पुढचा प्रश्न असा कीं, रशियांत आज सुस्थिर व सुसंघटित राज्य आहे कबूल. पण त्याचा प्रकार कोणता ? याचें उत्तर असें कीं हा प्रकार

जुन्या राज्यघटना ग्रंथांतून सांपडणारा नाहीं. तो अगदीं नवा बनाव आहे. आतां या बनावांतील कांहीं कांहीं जुन्या राज्यघटनांची ओळख थोडी थोडी पटते, मात्र तंतोतंत हुबेहूब असा दाखला कोणताच मिळत नाहीं. आपल्या साधारण परिचयाच्या राज्यपद्धति म्हटल्या म्हणजे राजसत्ताक किंवा लोक-सत्ताक. पैकीं पहिल्या प्रकारची ओळख अशा रीतीनें पटते कीं, रशियांत आज नांवानें राजा नसतां जवळ जवळ तितकाच अनियंत्रित राज्याधिकार (ऐश्वर्य नव्हे!) भोगणारा अमूर्त डिक्टेटर आहे आणि लोकसत्ताक राज्यप्रकाराची खूण अशी पटते कीं, शिरोभागीं कोणी डिक्टेटर असला तरी त्याच्या अधिकाराला संमति अगदीं सरहद्दीच्या खेड्यांतल्या खेड्यांतील लोकांपासून मिळण्याची व्यवस्था आहे. या राज्यपद्धतीला "**प्रोलेटेरियेट डिक्टेटर-शिप**" असें नांव आहे.

याचा अर्थ समजेलसा सांगणें जवळ जवळ दुरापास्तच होय. याचें कारण असें, सर्व देशभर लोकनियुक्त अशा सोव्हिएट संस्थांचें प्रचंड जाळें पसरलेलें आहे आणि प्रत्येक खालच्या प्रतीच्या सोव्हिएटसमधून वरच्या सोव्हिएटकडे कांहीं प्रतिनिधी पाठविले जातात. अशा रीतीनें तळापासून माथ्यापर्यंत निवडणुकीच्या व्यवहारानें मनोऱ्याची किंवा गोपुराची शीग भरली जाते. तरी पण या सर्व रचनेंत खरी राजकीय सत्ता अमुक एके ठिकाणीं केंद्रीभूत झाली आहे असा अंगुलिनिर्देश करून दाखवितां येत नाहीं.

पण या सर्व गुंतागुंतीच्या घटनेच्या बाहेर व तिच्याशीं समांतर अशी दुसरी एक घटना रशियांत वावरत आहे. आणि मौज ही कीं, खरी सत्ता अशी या दुसऱ्या घटनेंतच आहे! सर्व कांहीं करून स्वतः नामानिराळें असावें असा प्रकार या दुसऱ्या घटनेचा आहे. ती घटना म्हणजे कम्यूनिस्ट पार्टी; व ही पार्टी म्हणजे एक विशिष्ट शपथा घेतलेल्या क्रांतिकारकांचें मंडळ आहे म्हटलें तर त्याला कायदेशीर अधिष्ठान कांहींच नाहीं. पण म्हटलें तर कोणत्याहि गोष्टीला कायदेशीरपणा आणून देणाऱ्या सर्व रशियन कायद्यांचें जनकत्वच मुळीं या मंडळाकडे असतें! म्हटलें तर हें मंडळ प्रगट आहे, पण म्हटलें तर त्याचा सर्व कारभार जवळजवळ गुप्तपणासारखाच चालतो! म्हटलें तर हें मंडळ वीस किंवा तीस लक्ष व्यक्तींचें बनलेलें आहे. पण म्हटलें तर त्यांतल्या कांहीं थोड्या व्यक्तीच इतक्या प्रबळ असतात कीं, सर्व सूत्रें वरपासून खालपर्यंत त्याच चाल-

वितात. या मंडळाच्या हुकुमांना किंवा निकालांना कायदेशीर स्वरूप असें कांहींच नसतें. फार काय हे हुकूम कदाचित् कागदावर लिहिलेहि जात नसतील; व लिहिलेच तर त्यांना हुकूम हें नांव नसेल. तरी पण हें मंडळ (म्हणजे त्यांतील पुढारी) तोंडची हवा सोडल्याप्रमाणें सहज बोलून केवळ सल्लामसलत या साळसूद नांवाखालीं ज्या सूचना करतात त्यांचा अंमल शिक्कामोर्तब केलेल्या हुकुमापेक्षां अधिक हमखास व करडा होतो.

रशियन जनतेचें सूत्र कम्यूनिस्ट पार्टीच्या हातीं. पार्टीचें सूत्र तिच्यांतील पांच चार पुढाऱ्यांच्या हातीं व त्या पांच चार पुढाऱ्यांचें सूत्र आज स्टालिनच्या हातीं. पण फिरून स्टालिन असें म्हणण्याला मोकळाच कीं, मी सोव्हिएट–कॉंग्रेसचा अध्यक्ष नाहीं, किंवा कम्यूनिस्ट मंडळाचा अध्यक्ष नाहीं, फार तर मला पार्टीचा जनरल सेक्रेटरी असें म्हणतां येईल. आपण डिक्टेटर नाहीं असें स्टालिननें वेळोवेळीं मोठ्यानें गर्जून सांगितलेलें आहे. अधिकार कोणाचा ? सत्ता कोणाची ? स्टालिन म्हणतो, " अधिकार, सत्ता सर्व जनतेची. पुढारी विनयशीलपणें अदबीनें सुचवितात. लोक पूर्ण विचार करून तें ऐकतात. लोक असे कांहीं दुधखुळे आहेत कीं काय कीं आम्हां मूठभर लोकांचें त्यांनीं निमूटपणें ऐकावें ? मग माझ्या एकट्या व्यक्तीची काय कथा ? " याचा अर्थ आपण सर्व समजतोंच. पण दुसरेपक्षीं त्याला उपाय तरी काय ? आज महात्मा गांधी यांना कॉंग्रेस घटनेंत चार आणेवाल्या सभासदापलीकडे कायदेशीर स्थान नाहीं. पण कॉंग्रेसचीं सूत्रें आजहि पुष्कळशीं त्यांच्या तंत्रानें चालतातच कीं नाहीं ? टिळकांनीं काढलेल्या कित्येक संस्थांतून स्वतः टिळकांचें स्थान सामान्य सभासदाइतकेंच असतां, त्यांच्या पुढारीपणानेंच सर्व गोष्टी होत असतच कीं नाहीं ? स्वतः अनुयायांची तक्रार नसेल तर केवळ तिऱ्हाईताला पुढाऱ्यावर डिक्टेटरीच्या अभिलाषाचा आरोप करतां येत नाहीं.

असो. पण स्वतः स्टालिनच हें कबूल करतो, " रशियांत जी डिक्टेटरशिप आहे, ती नांवानें जनतेची असली तरी प्रत्यक्षपणें कम्यूनिस्ट पार्टीचीच आहे. " शिवाय स्वतः कम्यूनिस्ट लोकच जर रशियन राज्यघटना प्रकाराला ' डिक्टेटरशिप ' हें नांव देतात तर लोकांनीं तोच शब्द घेऊन व त्यांतून निघेल तितका अनुकूल अर्थ काढून त्या घटनेला एक प्रकारें दूषण दिलें, म्हणजे हा खऱ्या लोकशाहीचा प्रकार नव्हे असें म्हटलें, तर त्याला हरकत घेणें रास्त होणार

नाहीं. सिडने वेब म्हणतो, " डिक्टेटरशिप या शब्दाइतका दुसरा कोणताच शब्द बोल्शेव्हिक लोकांना प्रिय नाहींसा दिसतो ! पण हा डिक्टेटर आपल्याला काय इष्ट असेल त्याविषयीं जनतेची समजूत पाडून पटवून देऊनच करून घेतो. जुलूमजबरदस्ती करीत नाहीं ! " म्हणण्याचा झोंक असा कीं, या बाबतींत रशियाचा प्रकार वेगळा आणि जर्मनी, इटली यांतील डिक्टेटरशिपचा प्रकार वेगळा !

या म्हणण्यांत तथ्य आहे तें इतकेंच कीं, जर्मनी, इटली या देशांत खुद्द कायद्यानेंच हिटलरला, मुसोलिनीला सुलतानी हक्क दिलेले आहेत तसें रशियांत नाहीं. फासिस्ट पार्टी व कम्यूनिस्ट पार्टी यांच्यांतही असा भेद आहे. अमेरिकेंत पूर्ण स्वरूपांत डेमॉक्रसी नांदत आहे असें आपण म्हणतों. पण तेथेंहि प्रत्यक्ष राज्यघटनेच्या कायद्यानेंच अमेरिकन प्रेसिडेंटला सुलतानशाहीचे कांहीं हक्क दिलेले आहेत. हेच हक्क बजावून सोशियालिझमच्या कांहीं तत्त्वांचा प्रयोग अध्यक्ष रूझवेल्ट यानें करून पाहण्याचा डाव टाकला होता. पण वरिष्ठ न्यायकोर्टानें तो फेटाळून लावला.

रशियन लोक विभूतिभजक आहेत. यामुळेंच ते अधिकारस्थानापेक्षां व्यक्तींनाच महत्त्व देतात. पूर्वींच्या लेनिनप्रमाणेंच स्टालिनलाहि १९२७ पासून ते आपला उद्धारकर्ता देव असें मानतात. ट्रॉट्स्की हाही असाच एक देव होता. पण देवादेवांतही स्पर्धा व चुरस असतेच ना ! यामुळें स्टालिन देवानें ट्रॉट्स्की देवाला रशियांतून हुसकून जगभर एखाद्या भणंगभिकाऱ्याप्रमाणें, किंवा लपतछपत आश्रय घेणाऱ्या गुन्हेगाराप्रमाणें, भटकावयाला लावलें आहे. असो, स्टालिन हा डिक्टेटर नाहीं हें मान्य केलें तरी ' डिक्टेटरशिप ऑफ दि प्रोलेटेरिअट ' याचा अर्थ सांगावयाचा राहिला आहे. पण तो सांगणें खरोखर फार कठिण आहेत.

सिडने वेबसारखा रशियन कम्यूनिझमचा हौशी पुरस्कर्ता इंग्रज आढळणें कठिण. पण तो आपल्या पुस्तकांत म्हणतो—" या दोन शब्दांचा अर्थ मला करतांच येत नाहीं. ते परस्परविरोधी आहेत " हा शब्दप्रयोग मार्क्सनें प्रथम उपयोगांत आणला. पैकीं डिक्टेटर म्हणजे सुलतान किंवा हुकूमशाहा हें प्रसिद्धच आहे. आणि प्रोलेटेरिअट म्हणजे राष्ट्रांतील श्रमोपजीवी कामकरी वर्ग. हा वर्गच कोणत्याहि देशांत बहुसंख्य असावयाचा. आणि रशियांत

तो तसा असल्यामुळें बहुसंख्य लोकांच्या मताप्रमाणें तेथील राज्यकारभार चालतो असें सरळ म्हणतां येईल ! तसें म्हटलें म्हणजे तो डेमॉक्रसीचा एक ठराविक रास्त असा प्रकार होईल. मग त्यांत वाईट तें काय ? असें असतां डिक्टेटरशिप हेंच नांव अजून चालविण्याचा आग्रह कम्यूनिस्ट धरतात; याचा अर्थ हाच कीं, सरळ डेमॉक्रसी म्हणण्याला त्यांचें मनच त्यांना खातें आहे. खोटें भासवितांना देखील खरें लपविण्याचें त्यांना साधलें नाहीं. किंवा तें न आवडण्याइतके ते प्रामाणिक आहेत असें वाटेल तर म्हणा ! वरून देखावा कांहीं असला तरी जुलूमजबरदस्तीनें, धाकदपटशहानें, अत्याचारानें मनचें करावयाचें हें कम्यूनिस्ट पार्टीचें आद्य सूत्र आहे. जुलूम लोकांच्या हिताकरितांच करावयाचा ! जुलूम करणारांना स्वतः व्यक्तिस्वार्थ साधावयाचा नसतो हें अगदीं खरें. पण राजकीय व आर्थिक नवमतवादाच्या बाबतींत रशियांतील लोकांना खरेंखुरें व्यक्तिस्वातंत्र्य नाहीं ! या गुलामगिरीचा वचपा कम्यूनिस्ट पार्टीनें लोकांना धार्मिक किंवा निदान सामाजिक बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन कसा भरून काढला आहे हें नवमतावादाच्या तिसऱ्या (सामाजिक) रंगाची चर्चा करतांना सांगण्यांत येईलच. पण आतां रशियांतील विद्यमान राज्यपद्धतीची माहिती आम्हांस द्यावयाची आहे त्यापुरतें या ‘ डिक्टेटरशिप ’ चें वर्णन केलें.

पण मुख्य सूत्रचालकता कोणाच्या हातीं आहे व ती कशा उपायांनीं अमलांत येते हा विचार बाजूला ठेवला, म्हणजे मग बाकी सर्व प्रचंड राज्ययंत्र लोकमतप्रदर्शन व निवडणुकी यांच्या मार्गानेंच चालतें ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. त्यासंबंधीं माहिती पुढील प्रकरणांत देऊं.

---

१०. कम्यूनिस्ट रशियांतील अंतर्व्यवस्था

ज्या ‘ प्रोलेटेरिएट ’ ला म्हणजे कामकरी वर्गाला जनतेंतील मुख्य घटक असें कम्यूनिस्ट पार्टीनें ठरविलें, त्याच्या मामुली प्राथमिक घटनेला सोव्हिएट असें नांव आहे. सोव्हिएट हा एक प्रकारचा संघ आहे. तो अगदीं प्रथम रशियाच्या राजधानींत १९०५ सालीं संप यशस्वी करण्याचें साधन म्हणून, उपयोगांत आणण्यांत आला. १९१७ सालीं त्याचें कार्य संपापलीकडे

जाऊन तो संघ राजकीय विषयांवर ठराव करून मत प्रगट करूं लागला. क्रमानें त्याला लोकनियुक्त प्रातिनिधिक संस्थेचें स्वरूप येऊं लागलें. प्रथम-पासूनच तो संघ कामकरी वर्गाचा असल्यामुळें, भांडवलवाले, दुकानदार, जमीनदार, सुखवस्तु इत्यादि लोक त्यांतून सहजच वगळले गेले. १९०५ सालीं झारशाहींत सोव्हिएट संस्था निष्ठुरपणें चिरडल्या गेल्या. पण १९१७ सालच्या क्रांतींत लेनिनप्रभृति कम्यूनिस्ट पुढाऱ्यांनीं या सोव्हिएट संस्थाच हातीं धरून त्यांजकडून क्रांतीला सहाय्य घेतलें.

सोव्हिएट संस्थांचें पहिलें ध्येय डेमोक्रॅटिक पद्धतीचें कायदेमंडळ रशियाला मिळवून द्यावें, इतकेंच होतें. कामकऱ्यांचें पाहून लष्करी शिपायांनीं व त्या-नंतर शेतकरी वर्गानें आपलींहि सोव्हिएट मंडळें बनविलीं. लेनिनला हें आय-तेंच साधन हाताशीं मिळालें. आणि आतां क्रांति हातीं आली असें दिसून येतांच, लेनिननें डेमॉक्रसीच्या ध्येयाचें रूपांतर कम्यूनिझममध्यें केलें. यांत त्याला स्वतः त्याच्याहि कल्पनेबाहेर यश आलें. सोव्हिएटमधील लोक हत्यारबंद, प्रत्यक्ष जनतेमधील म्हणून जनतेचें खरें दुःख जाणणारे, बहुसंख्य समाजाचे प्रतिनिधी, निवडणुकीचें तत्त्व मनाला पटलेले, सामुदायिक कार्यक्रम आवडणारे, अतिशय श्रमक्षम—या सर्व दृष्टींनीं पाहतां त्यांनीं डेमॉक्रसीचें ध्येय ठेवलें तरी त्यांची डेमॉक्रसी भांडवलशाहीच्या खाकेंत असणाऱ्या डेमॉक्रसीसारखी राहणार नाहीं. ती कोणतीहि सुधारणा, क्रांतीच्या स्वरूपाची देखील, मनांत आलें तर तडकाफडकी करून टाकील, असें कम्यूनिस्ट पुढाऱ्यांना वाटून त्यांनीं सोव्हिएट संस्थांनाच पुढारीपण दिलें. पण युक्ति इतकीच केली कीं, लोकनियुक्त कायदेमंडळाकडे राज्यसत्ता न ठेवतां सोव्हिएट कॉंग्रेस-कडे ठेवून घेतली. एकाच बैठकींत या कॉंग्रेसनें आपलीं कार्यकारी मंडळें नेमलीं; जर्मनीशीं युद्ध थांबविलें; सर्व जमीन खाजगी मालकींतून काढून घेतली आणि रशिया हें स्थलवाचक जुनें नांव काढून टाकून सोव्हिएट रिपब्लिक्स् हें गुणवाचक नांव त्या जागीं घेतलें. जुन्या रशियाला 'यूनियन ऑफ सोशिया-लिस्ट सोव्हिएट रिपब्लिक्स्' असें हल्लींचें नांव आहे. यांत रशिया असा स्थलवाचक शब्दहि सोव्हिएटच्या मागें घेतलेला नाहीं हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे. याचें कारण असें कीं, कम्यूनिझमच्या तत्त्वाप्रमाणें स्थलनिर्मित भेद खरे नाहींत. सर्व मनुष्यसमाज हा एकच अखंड वर्ग आहे. त्याचें परमोच्च ध्येय

कम्यूनिझमच्या तत्त्वांत सांगितल्याप्रमाणें आहे. म्हणजे उद्यां सर्व जगभर या तत्त्वांनीं चालणारा एकच समाज होणार आहे. मग आज उगीच रशिया हें स्थलवाचक मर्यादित नांव घेऊन या परमोच्च ध्येयाला उगीच नाट किंवा गालबोट कां लावा ? रशिया या शब्दाऐवजीं कम्यूनिस्ट सरकारें यूनियन ऑफ सोव्हिएट रिपब्लिक्स् हें लांबलचक नांव लावतात. पण सोईकरितां आपण तूर्त रशिया हा जुना परिचित शब्दच वापरूं.

समांतर रीतीनें रशियांत वावरत असणाऱ्या सोव्हिएटस व कम्यूनिस्टपार्टी या दोन घटनांचा संबंध कोणत्या शब्दांनीं वर्णावा ! लोकनियुक्त संघांचें प्रचंड जाळें अगदीं खालपासून अगदीं वरपर्यंत विणलें गेलेलें असतां, आणि दिखाऊ सर्व राज्यसत्ता लोकनियुक्त वरिष्ठ कायदेमंडळाला असतां, खरी खरी वरिष्ठ व कार्यकारी राज्यसत्ता कम्यूनिस्ट पार्टीच्या हातीं (The Sovereignty lies in the Communist Party.) असा रशियासंबंधानें राज्यशास्त्रज्ञांचा शेरा नोंदला जातो. सोळा कोटी लोक कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें नाचतात, पण त्यांना नाचविणारी कम्यूनिस्ट पार्टी अवघी तीस लक्ष लोकांची आहे ! या चमत्कार-वर्णनाला राज्यशास्त्रांतली कोणती परिभाषा समर्पक ठरेल ? कोणती नाहीं. फक्त ' नमुना न्यारा ! ' असें म्हणूनच निर्वाह करावा लागणार.

पण लोकपरिचित भाषेनें या दोन घटनांच्या संबंधाची कल्पना थोडी-बहुत आणून देतां येईल ती अशीः— वहिमी गुन्हेगार आपण मोकळे आहों अशा समजुतीनें व्यवहार करीत असतो. पण त्याच्या पाठीमागें बिनपोषा-खाचा सरकारी गुप्त पोलीस नजर ठेवून चालत असतो. आणि त्याच्या खिशांत पकड वॉरंट व हातबेड्या असतातच कीं नाहीं ? एखाद्या वेड्या माण-साचें वेड कितपत गेलें आहे हें पाहण्याकरितां वेड्यांच्या इस्पितळाचा अधिकारी " इमारतीबाहेर जाऊन खुशाल हिंड जा, तूं मोकळा आहेस " असें त्यांतल्या एखाद्याला सांगतो. पण त्याच्यामागें त्याला न कळत इस्पितळाचा शिपाईहि दुरून टेहळणी करण्याकरितां पाठवितो. मुलाला वाटतें कीं मैदानावर किंवा राजमार्गावर आपण अगदीं स्वैरपणें हिंडतों बागडतों आहों. पण त्याचा सांभाळ करणारी अय्या किंवा भय्या त्याच्या पाठीचा कधींच जात नाहीं ! किंवा तत्त्व-ज्ञानाच्या भाषेनें बोलावयाचें तर, मनुष्याला वाटतें कीं मला इच्छा-स्वातंत्र्य भरपूर आहे. म्हणून तो कर्तेपणाचा अहंकार गाजवीत असतो. पण नियती

किंवा कर्म हें त्याच्यामागें अदृश्य रूपानें राहून त्याला नकळत मागें ओढत असतें किंवा पुढें ढकलीत असतें. तसाच कांहींसा प्रकार डिक्टेटरशिप ऑफ धि प्रोलेटेरिअट आणि कम्यूनिस्ट पार्टी यांच्या संबंधांचा आहे, असें म्हणणें गैर होईल काय ?

असो. अशा दुहेरी राजकीय चौकटींत बसलेल्या सोव्हिएट–कम्यूनिस्ट रशियामध्यें कोणत्या प्रकारची राजकीय संघटना केली आहे हें आतां पाहूं.

सोव्हिएट रशियाचें क्षेत्रफळ साडेब्यायशीं स्क्वेअर मैल आणि लोकसंख्या साडेसोळा कोटी आहे. रशियांत एकंदर सात लोकसत्ताक सोव्हिएट राज्यें असून, त्या सर्वांचें मिळून एकच संयुक्त कम्यूनिस्ट राष्ट्र होतें. १९१८ पासून या संघांत एकेक सोव्हिएट राज्य येऊन मिळत गेलें. आणि 'संयुक्त राष्ट्रां' ची घटना १९२४ च्या फेब्रुवारींत झाली. या संघांचें एक मुख्य मध्यवर्ति कार्यकारी मंडळ आणि पिपल्स कॉमिसारस नांवाच्या प्रधानांचें एक मंत्रिमंडळ आहे. कार्यकारी मंडळ हें सोव्हिएट संघाकडून निवडलें जातें. संघाच्या बैठकी मधून मधून होतात. त्या होण्याच्या दरम्यान कार्यकारी मंडळाकडे राष्ट्राची सर्व सत्ता असते. वर्षांतून त्याच्या तीन बैठकी होतात. सात उप-संघांनीं मिळून निवडून दिलेले असे ६०७ सभासद आहेत. आणि कौन्सिल ऑफ नॅशनॅलिटीज म्हणून दुसरी एक सभा आहे. तिचे १५० सभासद आहेत. कोणचाहि कायदा होणें तर तो या दोन्ही सभांनीं मिळून पास करावा लागतो. तसेंच स्टँडिंग कमिटी या नांवाचें सत्तावीस सभासदांचें एक मंडळ आहे. युनियन कौन्सिलमध्यें सोळा मंत्री, एक अध्यक्ष व उपाध्यक्ष असतो. तसेंच दोन कायमचीं 'तपासनीस' कमिशनें आहेत. एकाचें नांव 'सोव्हिएट कंट्रोल कमिशन' व दुसऱ्याचें नांव 'कम्यूनिस्ट पार्टी कंट्रोल कमिशन.'

१९३५ च्या फेब्रुआरींत एक राज्यघटना समिती नेमण्यांत येऊन तिजकडे मुख्य कायदेमंडळाची घटना आणि मतदार व मतदान यांची तपशीलवार योजना करण्याचें काम दिलें होतें. त्याचा रिपोर्ट हल्लीं तयार झाला असून त्याप्रमाणें बहुधा लवकरच कांहीं फेरफार घडून येतील असें वाटतें. हल्लीं निवडणुकीमध्यें जाहीर रीतीनें म्हणजे हात वर करून मतें द्यावीं लागतात. त्याऐवजीं यापुढें कोणाला न दाखवितां गुप्तपणें मतें नोंदण्याचा अधिकार मत-दाराला मिळेल. तसेंच मुख्य कायदेमंडाळाच्या निवडणुकी हल्लींप्रमाणें पायरी-

पायरीनें न होतां, इंग्लंडच्या पार्लमेंटरी निवडणुकीप्रमाणें होतील. म्हणजे अंतिम स्वरूपाचे मतदारसंघ बनवून त्यांना थेट वरिष्ठ कायदेमंडळाचा सभासद निवडून देतां येईल. शहरें व खेडीं यांना निवडणुकींत दिलेल्या जागांचें प्रमाण हल्लीं विषम आहे. तें सम व नियमबद्ध करण्यांत येईल. कम्यूनिस्ट सांघिक राष्ट्राचे सात उपसंघ म्हणून सांगितले त्या प्रत्येकाला त्याचे स्वतंत्र असे पुष्कळसे अधिकार आहेत. पण कांहीं अधिकार फक्त सांघिक सरकारलाच आहेत. म्हणजे हें एक प्रकारचें ' फेडरेशन ' आहे.

या फेडरेशनशीं समांतर असणाऱ्या कम्यूनिस्ट पार्टीचें ' कॉंग्रेस ' म्हणून एक वरिष्ठ मंडळ आहे; या पार्टीच्या परिषदा मधून मधून होतात तेव्हां पार्टीचे मुख्य व दुय्यम अधिकारी निवडले जातात. सोव्हिएट सरकार व कम्यूनिस्ट पार्टी या दोहोंमध्यें असणारे असे साधारण सभासद कांहीं असतात; व या दोन समांतर रुळांवर चालणाऱ्या गाड्यांना जोडणारे दांडे म्हणजेच हे सभासद होत. राज्यकारभाराच्या प्रत्येक खात्यावर आधिष्ठित झालेला अधिकारी हा कम्यूनिस्ट पार्टीचा कोणी तरी वजनदार सभासद असतोच. याशिवाय प्रत्येक सांघिक कारखाना, प्रत्येक शेतकी संघ, यांच्या ठिकाणीं कम्युनिस्ट पार्टीचें एकेक लहानसें केंद्र असतें आणि या कारखानदारींत व शेतीच्या कारभारांत काय व्हावें, काय न व्हावें, ह्यांच्या सूचना किंवा आज्ञा मुख्य कम्यूनिस्ट पार्टीकडून या लहान केंद्रांच्या द्वारें वर खालीं संक्रमित होतात. अशा रीतीनें, पार्टीबाहेर चाललेल्या राष्ट्रांतील एकंदर सरकारी कामावर व शेतकरी, व्यापार, उद्योगधंदा इत्यादि व्यवहारांवर, कम्यूनिस्ट पार्टीचा छाप व वचक बसण्याची व्यवस्था पार्टीनें केली आहे. शहरांत जशी एकेका मोहल्यांत एकेक पोलिस चौकी असते, व बाहेर दोन तीन गांवें मिळून एखादें पोलिस ठाणें असतें, आणि त्याकरवीं सर्व बंदोबस्त ठेवला जातो; किंवा मुम्बईसारख्या शहरांत मधून मधून रस्त्यावर पाणी शिंपडण्याला किंवा आग विझविण्याला वॉटर प्लग किंवा फायर प्लग असतात, तशाच प्रकारचीं हीं कम्यूनिस्ट पार्टीचीं केंद्रें सर्व देशभर पसरलेलीं असून, पार्टीच्या दृष्टीनें एकंदर समाजजीवनावर नजर व देखरेख ठेवणें, हीं कार्यें या केंद्रांकडून करवून घेतलीं जातात.

जनतेंत मुख्य तीन वर्गांचे लोक म्हणजे शेतकरी, कामकरी, व धारकरी म्हणजे शिपाई हे होत. या प्रत्येक वर्गानें आपापलीं कम्यूनिस्ट मंडळें क

सोव्हिएट मंडळें बनविलेलीं असतात; व कांहीं मर्यादेपर्यंत त्यांचे अधिकार स्वयंपूर्ण असतात. नगर सोव्हिएटमधून दर पंचवीस हजार मतदारांना एक प्रतिनिधि या हिशेबानें कायदेमंडळाचे सभासद निवडले जातात. प्रांतिक कायदेमंडळांत हें प्रमाण दर सव्वा लक्ष रहिवाशांना एक प्रतिनिधि असें पडतें. जो कोणी अठरा वर्षें वयाचा असेल, मग तो कोणत्याहि धर्माचा, वंशाचा स्त्री-पुरुष असो, तो मताधिकाराला पात्र होतो. मात्र शिपाई व खलाशी यांना सैन्यांतील–आरमारांतील नोकरी करणें व खाजगी रहिवाश्यांना आपल्या श्रमानें आपली उपजीविका करणें, यांवरून मताधिकार मिळतो. पण ज्यांना मताधिकार नाहीं असे कांहीं वर्ग निवडून काढून मतदारींतून वगळले जातात. उदा.–आपल्या फायद्याकरितां नोकर नेमून त्यांना राबवून काम घेणारे. श्रमसायसाखेरीज इतर रीतीनें ज्यांच्या पदरांत संपत्ति पडते असे आयतखाऊ सुखवस्तु लोक. धर्माधिकार चालविणारे पुरोहित किंवा मठवासी किंवा महंत. जुन्या जुलमी झारशाहींत पोलिसखात्यांत काम केलेले शिपाई किंवा हेर! जुन्या राजघराण्याशीं अगदीं दूरचाहि संबंध पोंचविणारे लोक इत्यादि !

या बहिष्कृत लोकांना खड्यासारखें वगळून त्यांच्यावर सर्व प्रकारें बहिष्कार घातलेला असतो. फक्त तीं माणसासारखीं माणसें म्हणूनच त्यांचे जन्मसिद्ध हक्क मात्र काढून घेतलेले नसतात. कायदा त्यांचें रक्षण सामान्यतः करील; राज्यकारभारांत भाग घेण्याच्या दृष्टीनें ते अस्पृश्य, पतित, चांडाळ यांसारखे दूर ठेवण्यांत येतात. यांच्या जोडीला पण इतर कारणांकरितां मतदानाच्या अधिकारांतून वगळलेले असे इतरहि कांहीं वर्ग आहेत. ते म्हणजे–पालनकर्त्यांच्या ताब्यांत असलेलीं अज्ञान मुलें, वेडेपिसे भ्रमिष्ट म्हणून डॉक्टरांनीं ठरविलेले लोक, व फौजदारी न्यायकोर्टांनीं शिक्षा करून अपात्र ठरविलेले गुन्हेगार लोक ! यावरून अपात्रतेच्या दावणीला बांधलेल्यांमध्यें, सृष्टीचा कोप झालेल्या लोकांप्रमाणें, कम्यूनिस्ट पार्टीचा कोप झालेले हेहि कसे जोडीदार झाले आहेत हें दिसून येईल. मात्र सांघिक शेती व कारखानदारी ही कम्यूनिस्ट पार्टीच्या मतांप्रमाणें चालू असून, त्या उद्योगांत, त्या कामाकरितां, त्या हेतूनें जर त्यांतील एकाद्यानें गडी मजूर वगैरे कामाला लावले तर त्याच्या मतदारीचा हक्क जात नाहीं. खाजगी व्याजबट्टा करणारांना मत नाहीं. पण सरकारी सेव्हिंग बँका किंवा कर्जरोखे यांच्यावरील व्याज घेणाऱ्याचा हा हक्क जात नाहीं.

सोव्हिएटच्या कायद्यानें रशियांतील सर्व जमिनींवर सरकारचें म्हणजे समाजाचें स्वामित्व प्रस्थापित केलें गेलें आहे. सर्व अरण्यें, वनें, उपवनें, खाणी, महत्त्वाचे जलप्रवाह, जमिनीला चिकटून नेहमीं राहणारे सर्व तऱ्हेचे पदार्थ व सर्व तऱ्हेचे समाजोपयोगी पशू, जनावरें हीं देखील रशियांत राष्ट्रीय मालकीचीं ठरविण्यांत आलीं आहेत. सर्व प्रकारचे कारखाने, आगगाड्या, विमानें, जलवाहनें हीं सरकारच्या मालकीचीं करण्यांत आलीं आहेत. परंतु सरकारकडून तीं भाड्यानें वगैरे घेऊन वहिवाटण्यास कोणी श्रमोपजीवी लोकांचे संघ किंवा सहकारी संघ पुढें येतील, तर त्यांना तीं भाड्यानें देण्यांत येतात. क्रांतीच्या पूर्वीचें झारशाहींतलें सरकारी धर्मखातें १९१८ च्या जानेवारींत बुडविण्यांत आलें व धर्माधिकाऱ्याकडील बहुतेक मिळकती सरकारजमा करण्यांत आल्या. सरकारी खात्यांप्रमाणें शिक्षण देण्याच्या संस्थांचाहि संबंध धर्मसंस्थेपासून तोडण्यांत आला. तथापि १९२९ च्या कायद्यानें खाजगी मनुष्यांना, फक्त खाजगी रीतीनें आपल्या धर्मांप्रमाणें आचरण करतां येतें. मात्र धर्मांविरुद्ध कोणत्याही प्रकारची उघड चळवळ करण्याला सर्वांस परवानगी देण्यांत आली आहे! जर्मनीप्रमाणें कम्युनिस्ट पार्टीनें ज्यू लोकांवर हत्यार धरलेलें नाहीं. रशियांत सुमारें तीस लक्ष ज्यू असावेत. क्रांतिमध्यें ज्यू लोकांची पुष्कळ दुर्दशा झाली. क्रांतीला ज्यू लोकांनीं फारशी प्रतिक्रिया केली नाहीं. जर्मनींत तर ज्यू लोक हे कम्यूनिझमचे पक्षपाती, अशा अंदेशानें हिटरलरनें त्यांचा छळ चालविला आहे. उलट कम्यूनिस्ट पार्टीनें त्या लोकांच्या वसाहती निवडक प्रांतांत व्यवस्थेशीर रीतीनें करून दिल्या आहेत.

मुलांनीं लहानपणापासून शिक्षण घेण्याची सक्ति रशियांत करण्यांत येते. जेथें सरकारी शाळा नाहींत तेथें खाजगी शाळांना परवानगी देण्यांत येते. आठ ते सतरा वर्षेपर्यंत वयाच्या एकंदर मुलांपैकीं शेकडा अठ्याण्णव इतकीं मुलें या सक्तीमुळें प्राथमिक शिक्षण घेत आहेत! विद्यार्थ्यांमध्यें स्त्री-पुरुष असा भेद मुळींच करण्यांत येत नाहीं. लहान मोठे तरुण एकत्रच शिक्षण घेतात! या वरिष्ठ शिक्षणांत पुस्तकी शिक्षणापेक्षां धंदेशिक्षणाकडे अधिक लक्ष दिलें जातें. सुमारें दहा लक्ष मुलें उद्योगधंद्याच्या शाळेंत जातात. अकरा लक्ष मुलें कारखान्यांना जोडलेल्या शाळेंत शिकतात. कामकऱ्यांनीं चालविलेल्या शाळांतून

साडेचार लक्ष मुलें शिकतात. इतर प्रकारचें वरिष्ठ शिक्षण घेणारीं मुलें पांच लक्षांवर आहेत. जुन्या राजवटींत नऊ विद्यापीठें होतीं; हल्लीं त्यांची संख्या पुष्कळच वाढली आहे.

न्यायदानाचें काम सर्वत्र बहुधा एकाच नियमानें चालतें. तथापि प्रत्येक उप-सोव्हिएटला कांहीं फरक आपापल्या प्रांतापुरता करण्याचा अधिकार आहे. सर्वां-वर मिळून एक वरिष्ठ कोर्ट आहे. सरकारी कोर्टांशिवाय लोकांचीं म्हणून न्याय-कोर्टें सर्वत्र असतात. तीं असेसरांच्या मदतीनें न्यायदानाचें काम करतात. त्यावर सरकारी कोर्टांची देखरेख असते. याशिवाय मजूर वर्गाकरितां म्हणून, शेतकरी वर्गाकरितां म्हणून, सरकारी खात्यांतील वाद तोडण्याकरितां म्हणून, लष्करी लोकांचा इनसाब करण्याकरितां म्हणून, व सरकारी नोकरींतील गुन्हे-गारीचा इन्साब करण्याकरितां म्हणून स्पेशल कोर्टेंहि आहेत.

रशियाच्या उत्पन्नाचें चालू सालचें बजेट सात हजार आठशें एकाहत्तर कोटी रुबल्स व खर्चाचेंहि बजेट तितकेंच आहे. पैकीं चवदाशें एक्यांयशीं कोटी रुबल्स लष्कर व आरमार ह्यांवर खर्च व्हावयाचे असून, राष्ट्रीय आर्थिक संघट-नेकरितां सदतीसशें अठ्ठावन कोटी रुबल्स खर्च व्हावयाचे आहेत. १९१७ सालीं रशियाला बत्तीसशें तीस कोटी रुबल्सचें कर्ज होतें. १९३३ सालचा आंकडा दहा अब्ज रुबल्सचा आहे. रशियानें नाकबूल केलेलें परराष्ट्राचें कर्ज बहुधा यांत येत नाहीं. १९१८ सालीं रशियानें, इतर क्रांतीबरोबर, आपण परराष्ट्रीय कर्ज कोणा-चेंच देणार नाहीं असा जाहीरनामाच काढला! रशियाचें सैन्य व आरमार किती आहे याचे आंकडे देण्याचें कारण नाहीं. सक्तीचें लष्करी शिक्षण आहे, आणि रशिया आज कोणत्याहि राष्ट्राशीं लढण्याला तयार आहे, एवढेंच सांगितलें म्हणजे पुरे.

---

११. रशियांतील आर्थिक अंतर्व्यवस्था (१)

यानंतर आतां सोव्हिएट रशियांत आर्थिक स्वरूपाची नवी व्यवस्था कशी काय घडली आहे हें पाहूं.

धनोत्पादनाच्या दृष्टीनें रशियांत गेल्या वीस–बावीस वर्षांत फार फरक पडला आहे. राष्ट्रांतील एकंदर वार्षिक संपत्तीच्या उत्पादनापैकीं १९१३ सालीं शेतीच्या उत्पन्नाचें प्रमाण सत्तावन टक्के व उद्योगधंद्यांचें बेचाळीस

टक्के होतें. १९३४ सालीं शेतीचें प्रमाण सत्तावन्नावरून एकविसावर खालीं आलें, पण उद्योगधंद्यांचें प्रमाण बेचाळिसापासून अठ्याहत्तरापर्यंत वर गेलें. हल्लीं शेतीचा बहुतेक कारभार सरकारी किंवा सांघिक सामुदायिक असा चालतो. फुटकळ व्यक्तिशः असा फार चालत नाहीं. सर्व परदेशी व्यापार, सरकारच्या खास मालकीचा आहे. फक्त सरकारी योजनेप्रमाणें, पाहून खाजगी व्यापारी संघांना परदेशीय व्यापाराचे परवाने देण्यांत येतात. बँकांचा धंदा सर्वस्वीं सरकारच्या हातीं आहे. तसेंच वाहतुकीचे मार्ग व साधनें, तार व पोस्ट यांसंबंधानें सांगावयास नको. बिनतारी संदेश, रेडिओ, ब्रॉडकास्टिंग आणि करमणुकीचीं सर्व साधनें हीं सरकारी मालकीचींच आहेत.

सांघिक शेतकी कारखान्यांतील लोक आपल्या सभा भरवून व्यक्तिशः कोणीं काय काम करावें, गटागटांनीं काय काय करावें, हें आपापसांत चर्चा करून ठरवितात. निरनिराळ्या संघांमध्यें कोण अधिक चांगलें काम करतो, कोण अधिक माल उत्पन्न करतो, याविषयीं चढाओढी व शर्यतीहि लागतात. पण त्यांत एकमेकांचें नुकसान करण्याचा हेतु नसतो. उलट सोव्हिएट सरकारच्या उत्तेजनानें 'शॉक ब्रिगेटस' नांवाच्या कामकऱ्यांच्या टोळ्या अशाकरितां तयार राहातात कीं जेथें एखाद्या संघाचें कांहीं उणें पडेल; तेथें त्यांनीं तावडतोब जाऊन काय उणीव असेल ती भरून काढावी. सामुदायिक कारखानदारीचें तत्त्व प्रचारांत असलें तरी एक-एकट्या कुटुंबाला किंवा प्रसंगविशेषीं एकेका व्यक्तीलाहि काम तोडून दिल्यानें मुख्य तत्त्वाला बाध येतो असें समजत नाहींत. कारण असें फुटकळ काम नेमून दिलें तरी "माझे श्रम, माझा माल व माझा नफा" ही भावना उरत नाहीं. अशा फुटकळ रीतीनें काम करणारे लोक कांहीं थोडथोडके नाहींत. ते स्त्री-पुरुष मिळून दीड कोटी तरी असतील. शिवाय कांहीं उद्योगधंदे विशेषतः शहरांतून चालणारे असे असतात कीं ते फुटकळच करावे लागतात.

पण एकंदरीनें दृष्टि ही ठेवण्यांत येते कीं, कोणतेंहि काम किंवा उद्योगधंदा शक्य तितका सामुदायिक पद्धतीनेंच करावा. हक्क मिळविणें यांत सामुदायिक दृष्टि आहे. तसेंच आपापल्या वर्गांतील लोकांच्या दुःखाचा परिहार करण्यामध्येंहि स्वतःचें काम करून घेऊन शिवाय या संघांना सरकारी कारभारावर वजन पाडतांच येतें. सामुदायिक कामकाजांच्या तत्त्वाचा इतक्या जोरानें प्रसार होत असला

तरी जुन्या पद्धतीनें म्हणजे स्वतःच्या फायद्याकरितां काम करणाऱ्या लोकांची संख्याहि कांहीं थोडी नाहीं. पण कवाईत शिकलेले शंभर शिपाई हे जसे विस्कळीत अशा एक हजार बाजारबुणग्यांना भारी होतात, त्याप्रमाणें सरकारी कारभारावर किंवा धोरणावर वजन पाडून परिणाम घडवून आणण्याच्या दृष्टीनें हे स्वतंत्र काम करणारे लोक फार हलके ठरतात. ट्रेड युनियनवाले संघ किंवा शिपायांचे संघ यांची मिळूनच खरी डिक्टेटरशिप आहे. शिवाय आपल्यापुरतें किंवा फुटकळ काम करणाराला इतरांचे मानानें हक्क कमी, त्यांना सरकारी मदत कमी, व कम्यूनिस्ट पार्टीच्या अवकृपेंतले म्हणून लोकदृष्ट्या त्यांना अब्रूहि कमी! हें तारतम्य लक्षांत घेतलें म्हणजे रशियांतील खरी वस्तुस्थिति सांगण्याला हरकत नाहीं. ती ही कीं, धनोत्पादनाचीं साधनें खाजगी मालकीचीं नसावीं या तत्त्वाकडे रशिया झुकत असला तरी तें तत्त्व आज शेंकडा शंभर इतकें अंमलांत नाहीं. ह्या तत्त्वाला अजून पुष्कळ जागा भरून काढावयाची आहे. रशियांत सरकार हाच सर्व जनतेला काम पुरविणारा एक व अद्वितीय असा धनी किंवा मालक आहे हीहि समजूत खरी नाहीं. तसेंच सर्व कामगिरी अगदीं एकाच पद्धतीनें होत आहे हेंहि खरें नाहीं. अजून रशियांत वैचित्र्य व जुन्या पद्धतीचे नमुने किती तरी आहेत. पण नवी म्हणून जी पद्धति रशियांत सुरू झाली आहे ती कांहीं लोकांनीं जुलमानें पतकरली तरी कांहींनीं हौसेनेंच पत्करली आहे, व ती नवी पद्धत फायदेशीर झाल्याची त्यांची कबुली आहे.

भाई मसानी यांनीं लिहिलेल्या छोट्या पुस्तकांत आर्मिनिया प्रांतांतील पारकर नांवाच्या एका खेड्यांतील प्रत्यक्ष पाहिलेली, ऐकलेली हकीकत दिली आहे अशी अशी—" युद्धापूर्वी या गांवांतील बहुतेक जमीन जमीनदारांच्या मालकीची होती. स्वतःच्या मालकीची जमीन असणारेहि कांहीं शेतकरी होते. पण त्यांची जमीन चरितार्थाला पुरेशी नसल्यामुळें त्यांना जमीनदारांची जमीन खंडानें घ्यावी लागे. आणि त्याकरितां जमीनदाराला उत्पन्नाच्या प्राप्तीपैकीं तीन हिस्से देऊन फक्त एक हिस्सा आपण घेऊन संतुष्ट राहावें लागे! युद्धानंतर क्रांतीला विरोध करणारांत सामील झाल्यामुळें या गांवच्या जमीनदारांच्या जमिनी सरकारजमा झाल्या. त्यांतील कांहींवर सरकारी 'मॉडेल फार्म्स' (नमुनेदार शेतें) करण्यांत येऊन, बाकी जमीन गांवच्या कुळांत वांटून देण्यांत आली. १९२९ पर्यंत या गांवांत सामुदायिक शेती सुरू झाली

नव्हती. पण त्या सालीं गांवांतल्या तीनशें कुटुंबांपैकीं सुमारें तिसांनीं सामुदायिक शेती आरंभिली. या तीस कुटुंबांचीं शेतीचीं सर्व औतें, हत्यारें, घोडे, बैल हीं सामुदायिक मालकीचीं करण्यांत आलीं. फक्त शेळ्यामेंढ्या, गाई, कोंबडीं हीं पूर्वींप्रमाणें खासगी मालकीचीं म्हणूनच राहिलीं. पुढील सालीं साठ कुटुंबांनीं नवीन तत्त्व स्वीकारलें. १९३१ सालीं दीडशें कुटुंबें संघांत आलीं, त्याच्या पुढील सालीं दोनशेंचाळीस कुटुंबें आलीं. सामुदायिक शेतीला विरोध करणारे लोक ग्रामकंटक समजून त्यांजवर बहिष्कार घातला गेला. पूर्वीं सहाशें खंडी कापूस पिकत असे तेथें सामुदायिक शेतीमुळें सोळाशें खंडी पिकूं लागला. अर्थात् ट्रॅक्टर वगैरे यंत्रसामुग्रीची मदत सरकारकडून झाली होती. एकर दोन एकर जमिनींत शेती करावयाची तर त्याला ट्रॅक्टर वगैरे मिळून तरी काय कामाचे ? अशाच रीतीनें व असे अनुभव पाहून सामुदायिक शेतींत शिरणारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. आणि पुढील दोनतीन वर्षांत रशियांतील सर्व शेती सामुदायिक तत्त्वावर येऊन बसेल असा कांहींचा अदमास आहे. मात्र तसें झालें म्हणजे खेड्यांचें खेडेपण जाऊन शहरें अधिक बनतील. जवळच्या दोनतीन गांवांनीं मिळून सामुदायिक शेती केली म्हणजे तें एक शहरच बनून नव्या इमारती रस्ते वगैरे सर्व प्रकार तेथें होणार. आणि शेतकऱ्याचें रूपांतर हळूहळू प्रोलेटेरियन कामगारांत होणार ! "

रशियांतील औद्योगिक संघटनेचा आढावा थोडक्यांत खालीं दिल्याप्रमाणें आहे. अत्यंत एकीकृत असे ट्रेड युनियन संघ १५४ असून त्यांतील सभासदांची संख्या १ कोटी ८० लक्ष आहे. सामुदायिक शक्तीनें शेतकी करणारे संघ २ लक्ष ४० हजार आहेत व त्यांतील सभासदांची संख्या ३ कोटी आहे, साध्या मच्छीमार कोळ्यांचेहि १५०० संघ असून त्यांतील लोकांची संख्या ३ लक्ष आहे. याशिवाय संकीर्ण जातीचे सहकारी संघांतील लोकांची संख्या ३ लक्ष आहे. ज्यांची संघटना अनिश्चित आहे अशा सहकारी मंडळ्या २० हजार आहेत. याशिवाय शरीराला एखादें दुसरें व्यंग असल्यामुळें ज्यांना भर दिवस किंवा भरपूर काम करतां येत नाहीं, अशा लोकांनीं आपल्या तात्पुरत्या कामाकरितां सोयीप्रमाणें सहकारी मंडळ्या बनविलेल्या असतात त्या वेगळ्याच. अशा रीतीनें सुमारें ५ कोटी लोक सामुदायिक पद्धतीनें उद्योगधंदा करीत असतात व आपले चरितार्थ चालवितात.

हे संघ सर्व प्रकारचे व सर्व दर्जाचे आहेत. त्यांत निवळ निरक्षर मजुरा-पासून उत्कृष्ट प्रकारची बुद्धि व कला अंगीं असलेल्या लोकांचाहि समावेश होतो. या संघांत काम केल्यानें कामकऱ्यांना मिळणाऱ्या मजुरीचे दर एकच किंवा ठराविक नसतात. आणि मिळकत एकसारखी नसल्यामुळें कामकऱ्यांच्या राहणीराहणींतहि पुष्कळ फरक उच्च–नीच असा सहजच पडतो. म्हणजे कम्यूनिझमच्या राज्यांत सर्व जनता एकाच मापानें मोजली जाते अशी जी समजूत आहे ती खरी नाहीं. गुणांतील श्रेष्ठपणा व कनिष्ठपणा, काम करण्याची ताकद, चिकाटी व कौशल्य यांपैकीं प्रत्येक कारणानें कामकऱ्यांचा परामर्ष वेगवेगळ्या रीतीनें घेतां येतो. रशियांत 'साम्य' प्रस्थापित झालें आहे याचा अर्थ "ढवळा नंदी व श्यामकर्ण वारू, घाणेरी व गुलाब, कावळा व कोकीळ या सर्वांच्या कपाळावर एकच लेबल म्हणजे गुणवर्णनाची चिट्ठी लावली जाते, आणि त्यांना चारापाणी एकाच मापानें देण्यांत येतें, अशी जी समजूत आहे ती भ्रामक आहे, कम्यूनिझममध्यें झाली तरी मनुष्यांतील स्वाभाविक विषमता कोण कसा काढून टाकील ?" असें कम्यूनिझमचे पुरस्कर्तेच स्वतः मुद्दाम जोरानें प्रतिपादतात !

महायुद्धापूर्वी मजुरादिकांना जी मजूरी मिळत असे ती हल्लीं दिवसेंदिवस वाढते आहे, यांत मात्र शंका नाहीं. आणि मजुरी वाढली म्हणजे राहणी आणि सुखसोयीची आवड हीं देखील वाढणारच हें उघड आहे. तथापि या उच्चनीचपणांत दिसून येणारा भेद हा केवळ कमीअधिक श्रीमंतीमुळें किंवा सामाजिक दर्जामुळें केलेला नसतो. कोणताहि लहानमोठा कारखाना शहरांत असो किंवा बाहेरगांवीं असो, त्यांतले डायरेक्टर, मॅनेजर, शास्त्रज्ञ, तज्ज्ञ, प्रवीण, हरकामे, हिशेबनीस, कारकून, मजूर फार काय पण पहारेवाले यांना पगार किंवा प्राप्ति कमीअधिक असो, परंतु ते सर्व एकाच घटनेचे साधारण सभासद असे मानले जातात; मग ही घटना एखादा कारखाना असो किंवा ट्रेड यूनियन किंवा सहकारी मंडळ, किंवा शेतकी संघ किंवा मच्छीमार संघ असो. अंतिम स्वरूपांत संस्थेचें हित तेंच तिच्यांतील प्रत्येक सभासदाचें हित असें समजलें जातें. आणि अशा अनेक घटना मिळून एखादी मोठी सामुदायिक घटना बनली तरी त्या परस्परांचाहि वरीलप्रमाणेंच संबंध राहतो.

कोणीं कोणाशीं हक्काकरितां वाद घातला किंवा चढाओढ केली

तरी तींत व्यक्तीच्या फायद्याची दृष्टि नसते. कामाचे तास बदलून घेणें, कामाचे ठिकाणीं कामकऱ्यांना सुरक्षितता व यथायोग्य त्या सुखसोयी मिळवून देणें, आजार अडचणींत कामकऱ्यांना घरबसल्या डॉक्टर वैद्यांची मदत किंवा इस्पितळांत पडून राहण्याची सोय करून देणें, यांतच ती स्पर्धा व चढाओढ होते. (सोशल) इन्शुअरन्स करून घेणें, कामगारांना राहण्याच्या सोयीवार जागा, त्यांच्या मुलांचें शिक्षण, तसेंच एकंदर संघांतील कामगारांच्या सुट्या, सण, करमणुकी, खेळांच्या क्रीडांच्या विश्रांतीच्या जागा या सर्वांत सर्व संघ मिळून लक्ष घालतात ते एका विवक्षित संघाकरितां नव्हे किंवा त्यांतील व्यक्तीकरितां तर नव्हेच नव्हे.

वरील ५ कोटींपैकीं निम्याहून कमीच लोक नोकर म्हणून काम करीत असतील; पण निम्याहून अधिक लोक हे सुद्धां संघटनेंतच मालकी हक्कानें काम करतात. म्हणजे ते ज्या वस्तू निर्माण करतात त्या विकून येणारे पैसे ते आपापसांत वांटून घेतात. प्रथम कारखानदारीचा खर्च, मग सरकारी कर, हे वजा जातां उरेल तो नफा ते यथाप्रमाण वांटून घेतात.

दिसतांना ही व्यवस्था आपल्या इकडील ‘ जॉइंट स्टॉक कंपन्या ’ म्हणजे ‘ समाईक भांडवल मंडळ्या ’ सारखी दिसते. पण त्यांत फरक हाच कीं, या रशियन समाईक भांडवल कंपन्यांमध्यें, इकडील भागीदारांप्रमाणें घरबैठा फायदा व्याज डिव्हिडंड यांच्या रूपानें घेणारा मात्र कोणी नसतो, तर स्वतः प्रत्यक्ष काम करणारा असतो. आमच्या इकडील कंपन्यांचा शेअरहोल्डर म्हटला म्हजजे हातांत डिव्हिडंड वॉरंट टपालवाल्यानें आणून दिलें म्हणजे मग ‘ अरे होय कीं ! आपला अमुक कंपनींत शेअर आहे नाहीं कां ? ’ अशा आठवणीनें जागा व्हावयाचा ! पण पुष्कळ वेळां कंपन्या शेअर-होल्डरांना व्याज मुळींच देत नाहींत या अनुभवानें कधीं काळीं डिव्हिडंड वारंट हातीं पडलें म्हणजे, ‘ अरे वा ! यंदां आपल्या कंपनीला डिव्हिडंड देतां आलें कीं ! ’ असे उद्गार काढावयाचे ! डिव्हिडंड वसूल न केल्यामुळें कालांतरानें कंपनीनें ती रक्कम आपल्या खातीं परत जमा केली अशीं उदाहरणें सांपडणार नाहींत असें नाहीं. बरें, डिव्हिडंड वसूल केलें तरी ती रक्कम बहुधा इतकी किरकोळ असा-वयाची कीं ती पानसुपारीकडे खर्च होऊन जावयाची. हा झाला एक प्रकार, म्हणजे किरकोळ रकमांच्या भागीदारांचा; व हे भागीदार मूळ शेअर घेतांनाच

जवळ जवळ पैसे दान केले अशा समजुतीनेंच ते देतात. त्यावर नफा न येणें ही प्रकृति व येणें ही विकृति.

पण आमच्या इकडील भांडवलशाही कंपन्यांत अगदीं दुसऱ्या टोंकाचेहि असे कांहीं भागीदार असतात. ते म्हणजे मॅनेजिंग एजंटस्. त्यांचे सगे-सोयरे, स्नेही, गुप्त प्रभावळींतील लोक किंवा कांहीं वजनदार डायरेक्टर, अशा प्रकारच्या भागीदारांचे शेअर शेंकड्यावारी किंवा हजारोंवारी असतात. या भागीदारांनीं अर्थात् त्यांत पुष्कळ पैसा घातलेला असतो हें खरें. म्हणून डिव्हिडंड मिळेल तेव्हां त्यांनाहि खूप पैसा मिळतोच. पण नफा वांटून देतां आला नाहीं अशा स्थितींतही पगार, कमिशन, भत्ता वगैरे अनेक रूपांनीं त्यांना बराच पैसा मिळतो. म्हणजे नफा वांटला असतां दुप्पट लाभ; नाहीं तर एकपट तरी खरा. पण या दोन्ही टोंकांच्या भागीदारांमध्यें एक गोष्ट साधारण अशी आढळेल ती ही कीं, या दोघांचाहि कंपनीशीं संबंध फक्त डिव्हिडंड घेण्यापुरता. कंपनीच्या प्रत्यक्ष कामाची माहिती किती थोड्या शेअरहोल्डरांना असते हें आम्ही सांगावयास नको. आणि स्वतः शेअरहोल्डर मेल्यावर त्याचे शेअर जेव्हां वारसा हक्कानें त्यांच्या मुलां-माणसांकडे जातात तेव्हां मग तर कांहीं बोलावयास नको. डिव्हिडंड वॉरंट देईल ती रक्कम आभाळांतून पडली असें त्यांना वाटतें. कंपनीच्या कामासंबंधीं त्यांचें ज्ञान शून्यावर शून्याइतकें असतें.

म्हणून फरक दाखवावयाचा तो हा कीं, हिंदुस्थानांत भांडवलशाहीचा एक खेळ अशा समाईक भांडवलांत कारखान्यांतून चालतो पण रशियांत जे समाईक कारखाने चालतात त्यांत समाईक भांडवलापेक्षां समाईक श्रम व कामगिरी यांनाच महत्त्व असतें.

---

१२. रशियांतील आर्थिक अंतर्व्यवस्था (२)

उद्योगधंदे व धनोत्पादन या दोन गोष्टींत रशियामध्यें गेल्या शंभर वर्षांत जें घडून आलें नाहीं तें अवघ्या दहा-बारा वर्षांत सोव्हिएट सरकारनें घडवून आणलें असें तज्ज्ञ ग्रंथकार लिहितात. घडून आलें तें हेंच कीं, पूर्वी शेतकी हा एकंदर आर्थिक उद्योगांचा व उलाढालीचा मध्यबिंदु होता तो जाऊन त्या ठिकाणीं कारखाना हा मध्यबिंदु झाला. कारखाना म्हणजे मनुष्यकृतीनें सृष्ट पदार्थांपा-

सून नवीन धनोत्पादन वस्तु निर्माण करण्याचें कार्यक्षेत्र. शेतकीचें प्रमाण घटत जाऊन कारखानदारीचें प्रमाण रशियांत किती वाढलें आहे याचे आंकडे गेल्या लेखांत दिलेच आहेत. या कारखानदारीच्या वाढीचा एक परिणाम असा झाला आहे कीं, खेडेगांवांना जें पूर्वी ग्रामीण स्वरूप होतें तें जाऊन त्यांनाहि नागरिक स्वरूप येऊं लागलें आहे.

ग्रामीण व नागरिक यांतील भेद हिंदुस्थानामध्यें आपणाला आतां दिसून येऊं लागला आहे. तो हाच कीं, ग्रामीण जीवनांत मनुष्याच्या आचारविचारांत जो एक प्रकारचा साधेपणा असतो तो नागरिक जीवनांत नसतो. शेतकरी मनानें साधाभोळा, पेहेरावानें घामट व बावळट असतो. त्याच्या उलट कारखानदारीशीं संबंध आलेला मनुष्य कृत्रिम स्वभावाचा, छानछोनकीची आवड असणारा, थोडासा अधिक कपटी व हिकमती पण कर्तृत्ववान् असतो. हा भेद रशियांत आतां दिसून येऊं लागला आहे. पूर्वी रशियन शेतकरी हा साधेपणांत हिंदी शेतकऱ्यांचा सख्खा भाऊ होता. पण आतांचा नवा रशियन कारखानी कामकरी (यालाच प्रोलेटेरियन असें म्हणतात) हा तसा साधा राहिला नाहीं. त्याच्या हातून धनोत्पादन अधिक होऊं लागलें त्या प्रमाणानें त्याची मजुरी व मिळकत आणि त्याची राहण्याची पद्धति अधिक सुधारली.

एकाच कारखान्याच्या केंद्रांत श्रमसायास, अन्नपाणी, उपजीविकेचीं इतर साधनें, खेळ, करमणुकी या सर्वांची एकत्र सोय केलेली असते. त्याकरितां त्याला कारखान्याच्या आवारांतून बाहेर जावें लागत नाहीं. एवढेंच नव्हे पण राष्ट्रीय राज्यकारभाराचीं मूलतत्त्वें म्हणजे व्यवस्था, शिस्त, न्याय आणि दंडन या सर्वांचें शिक्षण त्याला कारखान्यांतच मिळतें. हें शिक्षण केवळ शिकाऊ किंवा दिखाऊ असें नसतें. तर त्या कारखान्यापासून सोव्हिएट सरकारच्या मध्यवर्ति केंद्रापर्यंत राजकीय जीवनाचा एकच अखंड धागा जोडलेला असून, आपण कारखान्यांत म्हणजे कारखान्यांतील समितींत जें करूं किंवा सुचवूं त्याचा अंशतः तरी परिणाम मुख्य सरकारावर झाल्याशिवाय राहणार नाहीं अशी त्याची समजूत करून दिलेली असते व ती त्याला पटलेली असते. व्यवस्थेचा जो नमुना खालीं कारखान्यांत दिसून येईल तोच प्रायः सोव्हिएट सरकारच्या वरिष्ठ कारखान्यांतून व कचेऱ्यांतून दिसून येईल असें सांगतात.

कम्यूनिझम म्हटली म्हणजे मुख्य कल्पना समानतेबरोबर अल्पसंतुष्टत्वाची

येते. पण वास्तविक या दोन्ही कल्पना आजच्या रशियांत खऱ्या नाहींत. प्राचीन कम्यूनिझममध्यें संपत्तीविषयीं तुच्छताबुद्धि व तिरस्कार हीं दिसून येत; आणि मितव्यय, अल्पसंतुष्टता हे सद्गुण मानले जात. परंतु रशियांतील अर्वाचीन कम्यूनिझममध्यें हीं तत्त्वें नाहींत. अल्पसंतुष्टता ही व्यक्तिमात्रापुरती इष्ट किंवा आवश्यक मानली तरी, एकंदर समाजाच्या दृष्टीनें संपत्तिविषयक महत्त्वाकांक्षेला कम्युनिस्ट पार्टीनें मुळींच मर्यादा घातलेली नाहीं. ही संपत्ति सुधारलेल्या युगांत उपलब्ध होणाऱ्या नवीन नवीन सर्व साधनांनीं शक्य तितकी अधिक उत्पन्न करावी अशीच सोव्हिएट सरकारची योजना आहे.

कम्यूनिस्ट लोक मानवी श्रमांच्या बरोबरीनें यांत्रिक शक्तीला मान देतात व पूज्य मानतात. शुद्ध ज्ञानापेक्षां ते विज्ञानाला अधिक महत्त्व देतात. बोलून चालून कम्यूनिस्ट हे जडवादी असून तत्त्वज्ञानाकडे त्यांचें सर्वस्वीं दुर्लक्ष आहे. कम्यूनिस्ट हे समाजसुखवादी भौतिक कर्मयोगी असून निरपेक्ष नीति, अंतिम सुख, अंतिम श्रेय यांच्या विचारांत लक्ष घालीत नाहींत व वेळ खर्चीत नाहींत. सुखाच्या बाबतींत त्वरित दान व महापुण्य हा एकच मंत्र ते जपतात. या बाबतींत रशियानें अमेरिकेवरहि ताण केली आहे. तथापि एक फरक असा कीं, युरोप अमेरिका खंडांत भौतिक सुधारणा व तज्जन्य संपत्ति यांची उपासना कारखानदारीच्या विधीनें सपाटून चालली असली तरी, त्या उपासनेची फलश्रुति म्हणजे संपत्तीवरील स्वामित्व, तिचा उपयोग व उपभोग हीं सर्व व्यक्तींच्या आधीन व व्यक्तींच्या लागीं राहणें हेंच त्या उपासकांचें उद्दिष्ट असतें. पण कम्यूनिस्ट रशियांत या सर्व संपत्तीचा उपयोग व उपभोग व्यक्तींच्या लागीं नसून समाजाच्या लागीं असला पाहिजे असें उद्दिष्ट ठरविण्यांत आलें आहे. म्हणून रशियांत भौतिक सुखवाद असला तरी, व अल्पसंतुष्टता नसली तरी, तीं दोन्हीं यूरोप व अमेरिका या खंडांतल्याप्रमाणें नाहींत. पश्चिमेकडील या खंडांतील लोक रशियांत हिंडून फिरून पाहूं लागले तर त्यांना कारखानदारीचे प्रचंड उद्योग आपल्या देशांतल्यासारखेच आढळून येतील. पण कारखानदारीनें उत्पन्न होणाऱ्या संपत्तीच्या पुढील व्यवस्थेंत व विभागणींत इकडे तिकडे फार मोठा फरक आहे, ही गोष्ट कारखान्याच्या हिशेबी खात्याच्या कारभारांत किंचित् लक्ष घातलें तरच त्यांना आढळून येईल.

आतां समानतेविषयीं पाहतां असें दिसून येईल कीं, कामकऱ्यांच्या मजुरी-

पासून कारखानदारींतील वरिष्ठ बक्षिसांपर्यंत एकमापी समानता फारच थोडी आढळून येईल. मात्र विषमता आहे ती कोणत्या तत्त्वावर हेंहि त्याबरोबरच लक्षांत ठेवलें पाहिजे. या बाबतींत कम्यूनिस्ट रशिया व अमेरिका यांत फारसा फरक दिसणार नाहीं. मजुराला कमींतकमी वेतन किती मिळालें पाहिजे या बाबतींत रशियानें इतर कोणत्याहि देशांपेक्षां अधिक लक्ष घातलें आहे व तें मिळावें असा आग्रह धरला आहे. परंतु यापुढें, जसें काम व जितकें काम तशी मजुरी व तितकी मजुरी हेंच तत्त्व कम्यूनिस्ट रशियानेंहि स्वीकारलें आहे. म्हणजे कामकऱ्यांचें ज्ञान, कौशल्य, शरीरसामर्थ्य व कर्तृत्व यांच्या हिशेबी कोष्टकाप्रमाणें मजुरांना मजुरी देण्यांत येते. सुमारें ३५ निरनिराळे दर्जे मजुरीच्या बाबतींत प्रत्येक कारखान्यांत प्रायः आढळून येतात. पैकीं कनिष्ठ प्रतीच्या तीन दर्जांत मजुराला कमींतकमी मजुरी किती पडावी व त्याचें प्राणधारण कसें व्हावें इतक्यापुरतीच दृष्टि असते. पण पुढें चार ते बारा या दर्जांत हस्तकामाच्या मातब्बरीच्या पायऱ्या लावलेल्या असतात. आणि तेरा ते पस्तीस या दर्जांत कारागिरींतील शिक्षणकौशल्य व कर्तृत्व यांच्या पायऱ्या कल्पून बसविलेल्या असतात. अर्थात् खालीं नंबर १ च्या दर्जाचा मजूर व शेवटीं नंबर ३५ च्या दर्जाचा कामकरी यांच्या मिळकतींत किती तफावत असेल याची सहज कल्पना करतां येईल. ही उघड उघड विषमताच होय.

प्राचीन कम्यूनिझममध्यें प्रत्येक कामकऱ्याकडून त्याच्या हातून होईल तें काम घ्यावें व त्याची गरज असेल त्या मानानें त्याला मजुरी किंवा सामुदायिक संपत्तीचा उपभोग घेऊं द्यावा असें तत्त्व प्रचलित होतें. रशियांतील आजच्या कम्यूनिझममध्यें हें तत्त्व शिल्लक राहिलेलें नाहीं. श्रमपात्रतेप्रमाणेंच मनुष्य काम करणार हें केव्हांहि उघड आहे. तें प्रमाण लोकांनीं किंवा त्यानें स्वतः वाढवावें म्हणून वाढत नाहीं. परंतु त्याची गरज ही त्याच्या पात्रतेच्या व्यस्त प्रमाणांत असूं शकते. ती पुरविली जावी हें जुनें तत्व होतें. परंतु वरील तत्त्ववचनाचा हा पहिला भाग रशियांत अंमलांत असला तरी समाजीन व्यक्तीच्या गरजेप्रमाणें त्याला संपत्तीची वांटणी द्यावी हा त्या तत्त्वाचा दुसरा भाग अमान्य करण्यांत आलेला आहे. मात्र युद्धाच्यावेळीं अमलांत असलेले दर्जे अलीकडे थोडथोडे बदलण्यांत येत आहेत. तसेंच हा फेरबदल धंदेवारीनेंहि सुरू आहे. कोणत्याही धंद्याचा कारखाना घेतला तरी त्यांत दर्जाचें कोष्टक एकच असें न

ठेवतां, विणकामाच्या कारखान्यांत वेगळें, लोखंड पोलाद कारखान्यांत वेगळें, खाणीच्या धंद्यांत वेगळें असें तारतम्य लावण्यांत येतें. शिवाय विज्ञानकौशल्य किंवा कर्तृत्व किंवा बुद्धिमत्ता, विशेषतः धोका व जबाबदारी, हीं लक्षांत घेतलीं म्हणजे हीं दर्जाचीं व मजुरीचीं कोष्टकें गुंतागुंतीचींच होणार हें उघड आहे. या गुंतागुंतीचा अर्थच हा कीं, पात्रतेप्रमाणें काम आणि कामाप्रमाणेंच मजुरी असा केला पाहिजे. याचेंच नांव विषमता.

दुसरीहि एक समजूत याबरोबरच झाडून टाकली पाहिजे. ती ही कीं, मानवव्यक्ति या नात्यानें स्त्री व पुरुष यांच्यामध्यें कम्यूनिस्ट रशियांत कांहीं अधिकारभेद मानण्यांत येत नाहीं, म्हणून कामकरी या नात्यानेंहि स्त्रिया व पुरुष यांच्या योजनेंत किंवा मजूरींत, मिळकतींत, बक्षिसांत भेद मानला जात नसेल! पण ही समजूत चुकीची आहे. स्त्रिया व पुरुष यांना कोणतीहि पात्रता मिळविण्याला समान संधि दिली जावी हें तत्त्व रशियानें मान्य केलें असलें तरी सृष्टिधर्माप्रमाणें आणि आजपर्यंतच्या परंपरेचा परिणाम म्हणून, स्त्रिया व पुरुष यांच्या पात्रतेंत जो भेद आज प्रत्यक्ष विद्यमान आहे तो कम्युनिस्ट रशिया अमान्य करीत नाहीं. फार तर स्त्रियांचे विशिष्ट सृष्टिधर्म लक्षांत घेऊन त्यांना गर्भारपणीं, बाळंतपणीं, व त्यानंतरहि कांहीं काळपर्यंत विशेष सवलती देण्यांत येतात. एरवींच्या दुखणाईत स्थितींतहि पुरुष कामगारांच्या बरोबरीनें त्यांना आरोग्याच्या सोयी, औषधपाणी वगैरे सर्व कांहीं देण्यांत येतें. त्यांत विषमता नाहीं. परंतु धडधाकट स्थितींत स्त्रीच्या हातून एखाद्या पुरुषाच्या इतकें किंवा तितक्या उंची दर्जाचें काम न झाल्यास स्त्रीदाक्षिण्यामुळें तिला पुरुषाच्या बरोबरीनें मजुरी दिली जाते असें होत नाहीं.

कारखानदारीच्या वाढीबरोबर रशियांत सर्वसामान्य मजुरीचीहि वाढ होत चालली आहे. १९२४ सालीं सर्वसामान्य मजुरीचा दर महिन्याला ३९ रुबल होता, तो १९२६ सालीं ५७ झाला. १९२८ सालीं ७० झाला. १९३० सालीं ८३ झाला व १९३२ सालीं ११५ वर येऊन बसला. हल्लीं यंत्रें बसविण्याच्या कारखान्यांत जास्तींत जास्त मजुरी महिना १४३ रुबल्स या सरासरीच्या दरानें पडते. उलट सर्वांत कमी मजुरीचा दर ७० रुबल हा लिननच्या कारखानदारांना मिळतो. मोठ्या धंद्यांपैकीं सुमारें १५ धंद्यांत महिना १०० रुबलच्या वर व ६ धंद्यांत १०० रुबलच्या खालीं इतकी मजुरी सरासरीनें मिळते.

वर दर्शविलेल्या वेतनांतील विषमतेचा विषाद स्वतः प्रोलेटेरियन हा मानीत नाहींच; पण तत्त्ववादी कम्यूनिस्टहि मानीत नाहीं. या विषमतेमुळेंच मजुरांना-कामकऱ्यांना आपली पात्रता वाढविण्याला उत्तेजन मिळतें असें प्रतिपादण्यांत येतें ! पण संपत्तिविषयक विषमता काढून टाकण्याचा जो प्रयत्न कम्यूनिस्ट रशियांत केला जात आहे तो मजुरी व मेहनताना यांच्या बाबतींत नसून कारखानदारीच्या नफ्याच्या वांटणींतूनच मुख्यतः आहे. आणि याच बाबतींत कम्यूनिझम व भांडवलशाही पद्धति यांच्यांत मुख्य फरक पडतो. एक ग्रंथकार म्हणतो कीं, कम्यूनिझममध्यें मजुरींत विषमता असली तरी कम्यूनिझमनें मरण दिलें आहे तें मजुराला नव्हे तर भांडवलशाहींतील दलालांना व उचल्यांना.

समानतेच्या स्थितींत मनुष्याला श्रम व काम करण्याला उत्तेजन कसें मिळणार ? या प्रश्नाचें एक उत्तर मजुरीच्या दरांतील विषमतेनें वर दिलेंच आहे. पण याशिवाय वरवरच्या दर्जाच्या नोकरींत पगाराखेरीज या नाहीं त्या प्रकारच्या आर्थिक सवलती कामकऱ्यांना मिळतात. कोणाला सुखसोयी पूर्ण असलेली कचेरीची जागा, कोणाला पगारी सेक्रेटरीची मदत, कोणाला मोटारगाडी व ड्रायव्हर, कोणाला आठवड्याच्या शेवटच्या दिवसांत विश्रांति घेण्याकरितां गांवाबाहेर एखादें लहानसें घर, कोणाला अधिक काम केल्याबद्दल भत्ता इत्यादि. तज्ज्ञ लोकांना, इंजीनियरांना चांगलाच पगार देण्यांत येतो, इतका कीं, रशियाबाहेरच्या इतर देशांत मिळत नसेल. या विशेष सवलतींशिवाय कामांतील यश व चढाओढ किंवा चुरस हें वेगळें उत्तेजनच होय. ही चुरस पुष्कळ वेळां कम्यूनिझमच्या तत्त्वाच्या प्रेमापेक्षांहि कामकऱ्यांना अधिक कार्यप्रवृत्त करते असें सांगतात. आपल्यासारखेंच इतर कामकरी लोक, ठराविक तासापलीकडे काम करून स्वतःकरितां भत्ता न घेतां, त्या कामाच्या फलश्रुतीचें उदक सरकारच्या म्हणजे समाजाच्या हातावर सोडतात हें पाहून, कम्यूनिझमचें तत्त्व सकृद्दर्शनीं न पटणाऱ्या अशाहि कामकऱ्याला थोडाबहुत परार्थाचा धडा मिळतोच. आणि सरकार झालें तरी अशा रीतीनें झालेल्या लाभाचा फायदा, कोणा ठराविक वर्गांना किंवा अधिकाऱ्यांना न देतां, तो समाजांतील सर्व व्यक्तींच्या हिताकरितां समानता बुद्धीनें खर्च करितें हें पाहून, त्या शिकवणींत भरच पडते.

निःस्वार्थीपणाची चढाओढ करून शेवटीं आपल्या राष्ट्राचा फायदा करून देणें ही गोष्ट युद्धासारख्या विशेष राष्ट्रीय संकटाच्या वेळीं पुष्कळ लोकांकडून घडलेली

कोणत्याहि देशांत पाहावयास सांपडतेच. युद्धानंतरहि इंग्लंडसारख्या देशांत, कांहीं विशेष मनोवृत्तीचे लोक केवळ राष्ट्रीय कर्ज फिटावें म्हणून मरणसमयीं आपली सर्व किंवा जिवंतपणीं आपली कांहीं मिळकत देऊन टाकतात ही गोष्टहि अनुभवसिद्ध आहे ! पण जी गोष्ट देशाभिमान प्रज्वलित करणाऱ्या संकटाच्या वेळीं घडते, ती गोष्ट शांततेच्या काळांत मोठ्या प्रमाणावर घडणें म्हणजे मनुष्यस्वभावाचा तो एक अपूर्व व उदात्त चमत्कार म्हणावयाचा ! पण रशियांत अशा गोष्टी आज म्हणजे केवळ शांततेच्या काळांतहि घडत आहेत, असें कित्येक ग्रंथकार सांगतात. आणि यांत गुप्त जबरदस्ती किंवा भय यांचा खरोखरच जर कांहीं संबंध नसेल तर सोव्हिएट रशियाला ती गोष्ट भूषणास्पदच ठरेल.

व्यक्तिदृष्ट्या निःस्वार्थी कामाची हौस, आणि सामुदायिक रीत्या आपलें सरकार बलिष्ट व्हावें याची इच्छा, हे दोन हेतू रशियन कामकऱ्यांना आज प्रवृत्त करीत आहेत. पण याच्या मागें जाऊन पुन्हां एकदां स्वार्थी हेतु शोधावयाचा तर तो हा म्हणतां येईल कीं, प्रत्येक कामकऱ्याचा असा दृढ विश्वास आहे कीं, सोव्हिएट सरकार मला कधींही उपाशीं मरूं देणार नाहीं. रशियन सरकारनें जर बेकारीचा प्रश्न खरोखरीच सोडविला असेल व एवढ्या रशियांत आज एकाहि मनुष्याची उपासमार बेकारीनें होत नसेल तर कामकऱ्याला सामुदायिक स्वामित्वाचें तत्त्व पटण्याचा बराच संभव आहे. रशियांतील कारखाना हा एक पिंड, आणि समाजाधीन असें रशियन सरकार हें त्या पिंडांनीं रचलेलें ब्रह्मांड, हा संबंध खरा धरल्यास राष्ट्राचें उदाहरण कारखान्याला व कारखान्याचें उदाहरण राष्ट्राला असें परोपकारित्व संभवतें.

राष्ट्राचें व कारखान्याचें प्रत्येक पाऊल, सामुदायिक जीवनाचा हेतु डोळ्यापुढें ठेवूनच, पडत असावें असें पाहणारांना भासतें. आतां ज्यांना हा हेतु सुचत नाहीं व पटत नाहीं त्याचें रशियांत काय होतें ? याचें उत्तर हेंच कीं, शाळेंतील चलाख मुलांबरोबर पाऊल न पडतां रेंगाळणाऱ्या चुकार मुलाला जशा छड्या खाव्या लागतात, त्याप्रमाणें कम्यूनिझमच्या कक्षेबाहेरील लोकांना, कम्यूनिस्टांच्या निंदास्पद हास्यापासून वरिष्ठ राजकीय सत्तेच्या अत्याचारी जुलमापर्यंत, जुलूमजबरदस्ती सोसून आपलें जीवन दुःसह करून घ्यावें लागतें. रशियन पक्षपाती ग्रंथकार प्रथम कामकऱ्यांच्या निःस्वार्थीपणाची स्तुति करीत करीत शेवटीं सरकारी जुलूमजबरदस्तीवर येऊन ठेंचाळतातच ! पण मग ते राजकीय तत्त्वज्ञानाचा

आश्रय करून सफाईनें म्हणतात कीं, " समाजाचें न ऐकणाऱ्या व्यक्तीला व समाजाची शिस्त बिघडविणाऱ्या बंडखोराला कोणत्याहि देशांत अशी शिक्षा होणारच, त्यांत काय विशेष आहे ? राष्ट्रांतील प्रभावी नवमताशीं समरस व्हावें आणि मग आत्मप्रसाधनाचें सुख अमर्याद भोगावें. " दिसतांना हें थोडेसें चमत्कारिकच दिसतें. कारण निंदेला जुलमाला भिऊन, प्रथम व्यक्तीनें आपली इच्छाशक्ति गवसणींत घालावयाची. पण इच्छाशक्ति दाबून टाकल्यावर खरें आत्मप्रसाधन कसें होणार ? पण बळकट छपराखालीं लावलेल्या झाडांनीं छपरापर्यंत वर जातां येईल तितकें वाढावें आणि तशाच स्थितींत फुलाफळांचा संभार नटवावा, हें कदरदान माळ्याच्या बागबगीच्यांत घडतेंच कीं नाहीं ? रशियांतील कम्यूनिझमचें गूढ उकलण्यांत खरा बिकट मुद्दा आहे तो हाच कीं, कम्यूनिझमच्या नांवानें घडणाऱ्या सुधारणेच्या अपूर्व गोष्टींपैकीं जुलुमानें किती घडतात ! आणि इच्छास्वातंत्र्यानें किती घडतात ! मात्र याचा पुरावा दोन्ही बाजूंचा आढळतो यांत शंका नाहीं.

---

१३. रशियांतील समाजस्थिति (१)

रशियांतील राजकीय व आर्थिक परिस्थितीची माहिती दिल्यावर आतां सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीविषयीं थोडीशी माहिती देण्याचें योजिलें आहे. रशियांतील राजकीय क्रांतीचें बाहेरच्या जगाला फारसें आश्चर्य वाटत नाहीं. कारण येऊन जाऊन या क्रांतींत जें घडलें आहे तें इतकेंच कीं, रशियन झारची अबाधित एकतंत्री सत्ता नष्ट होऊन त्या जागीं पूर्ण लोकसत्ताक राज्य स्थापलें गेलें आहे. परंतु जुलमी राजसत्ता ही जशी शेंकडों वर्षें जगाला परिचित आहे तशीच लोकसत्ताक राज्यपद्धतिहि निदान शेंदीडशें वर्षें तरी जगाला परिचित झाली आहे. या दुसऱ्या बाबतींत रशिया जगाच्या इतिहासांत आणखी एक पाऊल पुढें गेला आहे इतकेंच काय तें. म्हणजे राज्यसत्तेऐवजीं कोठें सरदारांची सत्ता, कोठें व्यापारी वर्गांची सत्ता, कोठें शिष्ट सुशिक्षित पुढाऱ्यांची सत्ता असे लोकसत्तेचे प्रकार दिसून आले होते; परंतु रशियांत आतां एकदम कनिष्ठ वर्गाच्या प्रोलेटेरियन लोकांच्याच हातीं सर्व राज्यसत्ता गेली आहे. हा लोकसत्ता प्रकारांपैकीं सर्वांत ताजा नमुना म्हणतां येईल.

राज्यपद्धतीच्या क्रांतीपेक्षां रशियांत झालेली आर्थिक क्रांति ही निःसंशय अधिक आश्चर्यकारक अशी जगाला वाटत आहे यांत शंका नाहीं. जमीन व धनोत्पत्तीचीं सर्व साधनें हीं देशांतील लोकांच्या सामुदायिक मालकीचीं असावीं, व्यक्तिमात्राच्या मिळकतीला व धनसंचयाला फारच संकुचित मर्यादा असावी, श्रीमंतींत औरस परंपरा राहूं नये, काम करील त्यानें आनंदानें जगावें, पण काम न करील त्यानें वाटल्यास खुशाल मरावें, तथापि बेकारी म्हणून उरूंच नये. आणि समाजांतील एकंदर मालमिळकत इतरांबरोबर समान हक्कानें आपली असून तिचा उपभोग समानतेनें इतर कोणाहिबरोबर आपणालाहि घेण्याचा अधिकार असावा या गोष्टी जगाला आज केवळ अपरिचित नव्हेत तर काय ? आणि अपरिचित म्हणूनच आश्चर्यकारक. परंतु हा अपरिचितपणा हळूहळू नाहींसा होऊं लागला आहे. आणि रशियांतील प्रयोग यशस्वी झाला असें खरोखरच पटलें तर उरलेलें जगहि या नव्या आर्थिक पद्धतीचा व जीवनक्रमाचा स्वीकार करणार नाहीं कशावरून ?

पण रशियांतील राजकीय व आर्थिक क्रांतीपेक्षांहि तेथील धार्मिक व सामाजिक क्रांति ही जगाला अधिक आश्चर्यकारक वाटत आहे यांत शंका नाहीं. आजवर जगानें उराशीं प्रेमानें बाळगून जतन करून ठेविलेल्या दोन गोष्टी म्हणजे धर्मभावना आणि कौटुंबिक पद्धतीचा संसार. या दोन्ही गोष्टींत कम्यूनिस्ट रशियानें एवढी मोठी क्रांति घडवून आणली आहे कीं, कम्यूनिझमची निंदा करणारे टीकाकार हेंच मर्मस्थान असें समजून, त्यावरच टीकेचा पहिला हल्ला करतात. कम्यूनिझमच्या आर्थिक अंगाची चर्चा करतांना हे टीकाकार थोडाबहुत तरी तोल संभाळतात. परंतु धर्मभावना व कुटुंबपद्धति यांतील क्रांति त्यांना इतकी भयंकर वाटते कीं, त्यांनीं कितीहि प्रयत्न केला तरी या मुद्द्यावर लिहितां बोलतांना आपली शांत वृत्ति ते टिकवूं शकत नाहींत. पण प्रस्तुत लेख लिहिण्यांत आमचा हेतु कम्यूनिझमच्या स्वरूपाच्या नवमतवादाविषयीं व क्रांतीविषयीं, गुणदोषचर्चेपूर्वी होईल तितकी साधार माहिती देणें हाच असल्यामुळें, या मुद्द्यासंबंधानें फक्त माहिती तेवढी देण्याचा आमचा निश्चय आहे.

रशियांत कम्यूनिस्टांनीं राजकीय व आर्थिक बाबतींत व्यक्तिमात्राचें जें स्वातंत्र्य सर्वस्वीं हरण केलें आहे, त्याची भरपाई करून देण्याकरितांच कीं काय त्यांनीं त्याला सामाजिक बाबतींत पूर्ण स्वैराचाराचें स्वातंत्र्य ठेविलें आहे ! आतां

सामाजिक नीतीला अनेक अंगें असतात. त्यांपैकीं कांहींचे संबंधानें कम्यूनिस्टांनीं बरेच कडक निर्बंध ठेविले आहेत हें खरें; उदा०—मद्यपान, जुवेबाजी इत्यादि. परंतु ह्या नीतीपैकीं जें एक प्रमुख अंग स्त्रीपुरुषसंबंधावर अवलंबून असतें त्याविषयीं कम्युनिस्टांनीं सर्वस्वीं मोकळीक ठेविलेली आहे. ही सामाजिक नीति तीन गोष्टींनीं सांभाळली जाते. मनाची लज्जा, जनाची लज्जा, व सरकारी निर्बंध. पैकीं कम्यूनिस्टांच्या राज्यांत या नीतीचें पालन सर्वस्वीं व्यक्तिमात्राच्या विवेकबुद्धीकडे सोंपविलें आहे. कायद्याचे निर्बंध असले तर फारच थोडे आहेत. आणि जनलज्जा हा पदार्थ आज कम्यूनिस्ट रशियांत मुळींच उरलेला नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. आणि हे तीनहि प्रकार कसे आहेत त्याचीच थोडीशी माहिती ह्याखालीं देत आहों.

कम्यूनिस्टांच्या तत्त्वज्ञानांत स्वैराचाराला संमति नाहीं असें प्रतिपादितांना इकडील कम्यूनिस्ट लोक लेनिन वगैरे महात्म्यांच्या वचनांचा व मतांचा आधार देतात. तो पुराव्याच्या शास्त्राच्या दृष्टीनें ग्राह्यच ठरतो. कोणत्याहि पंथाच्या तात्त्विक संस्कृतीविषयीं अनुमान करावयाचें तर त्या पंथांतील आचार्य, महात्मे व शिष्ट हे काय म्हणतात हें जमेस धरल्याशिवाय कसें चालेल ! व केवळ त्या दृष्टीनें पाहतां स्वैराचार हा कम्यूनिझमचें अवश्य अंग किंवा अवश्य परिणाम असें कोणालाहि यथार्थतेनें म्हणतां येणार नाहीं. पण दुर्दैवानें या विचारसरणीला प्रतिकूल अशा दोन गोष्टी पुढें येतात. पहिली ही कीं, कम्यूनिस्ट रशियांतील आजची प्रत्यक्ष लोकस्थिति स्वैराचारमय आहे, याविषयीं भरपूर पुरावा मिळतो. आणि याहून अधिक दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, मार्क्सचें तत्त्वज्ञान एकदां स्वीकारलें म्हणजे हा स्वैराचार त्याबरोबरच येतो व स्वीकारावा लागतो. म्हणजे इतका त्या तत्त्वज्ञानाचा व स्वैराचाराचा निकट संबंध आहे. असें हिंदुस्थानांतील कम्यूनिस्ट म्हणविणारांपैकींच कांहीं उघडपणें प्रतिपादितात, याला काय करावें ?

आम्हांला पूर्ण माहित आहे कीं, हिंदुस्थानांतील कम्यूनिस्ट म्हणविणारे सर्वच लोक स्वैराचाराचे पुरस्कर्ते किंवा भोक्ते आहेत असें नाहीं. त्यांतील कांहीं थोड्यांचें चारित्र्य हिंदुस्थानाला मान्य असलेल्या नीतीच्या उच्च ध्येयाला धरून आहे. त्या थोड्यांनीं आपला विशिष्ट धर्म सोडला नाहीं किंवा जागतिक धर्मासारखा व्यापक कां होईना; पण धर्म म्हणून कांहीं वस्तु पूज्य मानिली आहे. पण वर जे दुसऱ्या प्रकारचे म्हणून लोक सांगितले त्यांनीं लज्जा हा पदार्थ बहुधा कोळून

व्यालेला असतो. निदान तो कोळून व्याल्याप्रमाणें रशियांतील विद्यमान स्वैराचाराचें गुप्त किंवा प्रगटहि समर्थन ते करीत असतात. अर्थात् सामाजिक नीतीच्या दृष्टीनें व धर्मभावनेच्या दृष्टीनें कम्यूनिस्टांमध्यें बरें वाईट, काळे गोरे, असा भेद व विवेक करण्याला वास्तविक पुष्कळ जागा आहे. कम्यूनिस्टांच्या टीकाकारांनीं हा भेद व हा विवेक करणें न्यायाचें होईल.

वाळल्याबरोबर ओलेंहि जाळणें भूतदयेच्या दृष्टीनें पाप होय, परंतु हा भेद, हा विवेक स्पष्ट करून दाखविण्याची जबाबदारी कम्यूनिस्टांच्या टीकाकारांपेक्षां स्वतः कम्यूनिस्ट म्हणविणारांदरच अधिक पडत नाहीं काय ? त्यांनीं ही जबाबदारी ओळखण्याची व पार पाडण्याची खबरदारी घेतली असती तर अन्यायानें चालणारा आंधळ्याकोशिंबिरीचा खेळ पुष्कळसा वांचला असता. या खेळांत एकाचे डोळे बांधावयाचे व मग त्यानें इतरांपैकीं वाटेल त्याला यदृच्छेनें हात लावून नेमकें ओळखून काढलें तर बरें. नाहीं तर तो फसला किंवा चुकला असा प्रकार होतो. कम्यूनिस्ट लोकांनीं आपलें नवीन मत प्रतिपादितांना किंवा जगापुढें मांडतांना आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या खऱ्या मर्यादा विशद करून न मांडल्यामुळें विरोधी बुद्धीच्या टीकाकारांना आयतीच सबब सांपडते, व विवेकी टीकाकारांची फसगत होते.

असो; सामाजिक नीतीसंबंधानें कम्यूनिस्ट रशियांत कायद्याचीं बंधनें फार थोडीं आहेत. जनाची लज्जा मुळींच नाहीं. जी काय असेल ती सर्व व्यक्तिमात्राच्या मनावर असते. हें जें वर म्हटलें तें कसें काय तें पाहूं. रशियांतील विद्यमान परिस्थिति डोळ्यांनीं पाहून आलेल्या मॉरिस हिंडस नांवाच्या ग्रंथकारानें जें लिहिलें आहे त्याचाच अनुवाद मधून मधून आम्ही याखालीं देत आहों. हिंडस हा ग्रंथकार स्वतः जन्मानें रशियन आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. तो म्हणतो, " रशियांत स्त्रीपुरुष व्यवहारामध्यें निषेध, निर्बंध व संशय यांचा इतका अभाव आहे कीं, तो पाहून प्रेक्षक नुसता आश्चर्यचकित होतो, इतकेंच नव्हे तर त्याला स्वतःच लाजेनें मान खालीं घालावी लागते ! " लैंगिक विषयावर मुद्दाम व्याख्यानें होतात तेथें, किंवा सांसर्गिक रोगांविषयीं सप्रयोग शिक्षण देण्यांत येतें तेथें त्या विषयासंबंधानें कोणताहि विषय अश्लील म्हणून वर्ज्य केला जात नाहीं. शरीररचनेचे सर्व भाग खुले खुले दाखविले जातात. आगगाड्यांतून रात्रीं झोंप घेऊन प्रवास करण्याच्या कंपार्टमेंटमधून स्त्री व पुरुष यांना

कोणताहि भेद न ठेवतां एकत्र जागा देण्यांत येतात. आणि अशाविषयीं कोणीं परदेशाच्या माणसानें आश्चर्य दर्शविलें तर त्याला म्हणतात, " परकी बायकांना भिणारे असले तुम्ही कसले पुरुष ! "

घरांत, शाळेंत, वसतिगृहांत, हॉटेलांत पडदपोशी अशी कांहीं नसते. कोणत्याहि स्त्रीनें किंवा पुरुषानें कोणत्याहि पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या खोलींत दिवसा रात्रीं केव्हांहि जाण्यायेण्याला कोणाचाच प्रतिबंध नसतो. कॉलेजच्या वसतिगृहांतून स्त्रीपुरुष असा भेद केला जात नाहीं. ज्याला त्याला स्वतंत्र खोली असते. पण या खोल्या स्त्रियांच्या, या खोल्या पुरुषांच्या असा भेद नसतो. अमेरिका व फ्रान्स या देशांत कामुकतेवर निर्बंध कमी असें मानण्यांत येतें. तथापि त्या देशांत विशेषतः फ्रान्समध्यें, अविवाहित तरुण मुलींबरोबर बाहेर जातांना कोणी मैत्रीण किंवा घरची पाठराखीण असल्याशिवाय पुरुषाच्या संगतींत तरुण मुलींनीं जाऊं राहूं नये असा एक संकेत आहे. पण रशियांत चांतलें कांहीं नाहीं. मात्र हें सर्वच्या सर्व स्वातंत्र्य केवळ कम्यूनिझममुळेंच रशियांत शिरलें असें नव्हे. कम्यूनिस्टपूर्व रशियांत या—स्त्रीपुरुष सहवासाची पुष्कळच तयारी आधींपासून झालेली होती. तथापि ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं कीं कम्यूनिस्टांनीं हें स्वातंत्र्य जाणून बुजून आणखी पुढें ढकललें. आणि नवमतवादाचा माथा सामाजिक तत्त्वज्ञानानें उजळ केला. नीति ही सनातन राहूंच शकत नाहीं असें लेनिनचेंच म्हणणें आहे. गरीबांची पिळवणूक दूर करण्याला नवनीतीचा प्रसार अवश्य आहे असें तो म्हणतो. स्त्रियांच्या हक्कांच्या वाढत्या कल्पनांच्या दृष्टीनें नव्या स्वैराचाराचें समर्थन करतां येईलहि; पण त्यांत श्रीमंतांकडून गरिबांच्या होणाऱ्या पिळवणुकीचा काय संबंध येतो हें कळत नाहीं !

रशियन नवमतवादाच्या कायद्यांत व्यभिचार हा गुन्हा नाहीं. मात्र त्यामुळें घटस्फोट मागतां येतो. आणि कायद्यानें जबरी संभोग किंवा लग्नाचें आमिष दाखवून स्त्रीला वश करणें व नंतर फसविणें या दोन गुन्ह्यांना कडक शिक्षा सांगितलेली आहे. 'दारान् अपत्याय' असें ध्येय पूर्वेकडील देशांत मानिलें जातें. आज रशियांत वंशवृद्धि व विवाह यांचा कांहींच संबंध मानला जात नाहीं. विवाह हा तर कामनातृप्तीकरितांच मुख्यतः होय. पण त्या तृप्तीकरितांहि विवाह करण्याची रशियांत गरज नाहीं ! कम्यूनिस्ट रशियांत वेश्याव्यवसाय बंद केला असें अभिमानानें सांगण्यांत येतें. परंतु विवाह न करतां

कोणत्याहि स्त्री–पुरुषानें वाटेल तितका थोडा काळ किंवा वाटेल तितका पुष्कळ काळ संसार करावा याला समाजाची पूर्ण संमति असल्यावर वेश्याव्यवसायाला जागाच रहात नाहीं. अशा संसाराचें समर्थन खऱ्या प्रेमानें करतां येईल कदाचित् ! पण असे सर्व संसार शुद्ध प्रेमानेंच होतात असें म्हणणें कांहीं तरीच बोलल्यासारखें होय.

कम्यूनिस्टांचें म्हणणें असें कीं, "आजवर पुरुषांनीं अन्यायानें अधिकार गाजविले त्याचें उट्टें फेडण्याचा एकच मार्ग हा कीं, स्त्रियांना स्वातंत्र्य देण्याच्या कामीं यापुढें कोणतीच मर्यादा ठेवण्यांत येऊं नये. पुरुषांनीं आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग आजवर केला तसाच करण्याची मोकळीक स्त्रियांना दिल्याशिवाय न्यायाच्या तराजूचीं पारडीं सारखीं होणार नाहींत ! पुरुषांनीं स्त्रियांविषयीं साशंक राहणें हा त्यांच्यावर जुलूम असून, आजवर श्रीमंतांनीं गरिबांची केली तशीच पुरुषजातीनें संशयवृत्तीची कदर स्त्रियांवर राखून त्यांचीहि पिळणूकच केली, म्हणून ज्या कारणाकरितां मजुरांची पिळणूक थांबवावयाची त्याच न्यायबुद्धीनें ही स्त्रियांची पिळणूकहि थांबविली पाहिजे ! कुमारिका व्रताचें स्तोम जुन्या लोकांनीं माजविलें त्यांत पुरुषांचा व संपत्तिमान् जनतेचा स्वार्थ होता. स्त्रीदाक्षिण्याची सबब पुढें करून स्त्रियांना दिसण्यांत देवता बनविल्या. पण त्या पावित्र्यबुद्धीनें नव्हे. देवाच्या अंगावरचे दागिने कोणी चोरूं नये किंवा मूर्ति पळवून नेऊं नये, म्हणून देवळाचें गर्भागार ही राखीव वास्तु ठरवून कुलूप लावावें व मूर्तीला कोंडून घालावें, त्याच न्यायानें पुरुषजातीनें त्यांना जनानखान्यांत किंवा गोषांत घालून त्यांच्या डोक्यावर दुर्बळतेचा छाप मारला. आणि गर्भागाराच्या कुलुपाची किल्ली पुजाऱ्यानें आपल्या कडोसरीला ठेवावी, त्याप्रमाणें सरदारी पेशाचें स्तोम माजवून स्त्रियांचें संरक्षण करण्याचा अधिकार आपणाकडे घेऊन, त्यांना दास्य दिलें व आपल्या मर्दानी गुणांच्या बिरुदावलींत भर घातली ! पुरुष सद्गुणी रहात असतील तर ते जसे शेवटीं मनाच्या लज्जेनेंच राहात असतील, तसेंच स्त्रियांना सद्गुणी राहावयाचें असेल तर त्यांनीं आपल्या इच्छेनें व मनाच्या लज्जेनें वाटल्यास राहावें. पण त्यांनीं तसें राहावें अशाविषयीं नियंत्रण घालण्याचा अधिकार पुरुषवर्गाला किंवा जनतेला किंवा सरकारलाहि असतां कामा नये." असें कम्यूनिस्टांचें म्हणणें आहे.

देहरचनेच्या–देहधर्माच्या बाबतींत सृष्टीनें स्त्रीवर्गाच्या विरुद्ध जें कारस्थान केलें त्याच्या विरुद्ध दाद मागण्याची जागा कोठें असती तर कम्यूनिस्टांनीं ती

मागून कड पोंचविली असती. पण पुरुषांवर गर्भधारणेची व बाळंतपणाची आपत्ति कांहीं केल्या येऊं शकत नाहीं, म्हणून कम्यूनिस्टांचा नाइलाज झाला आहे ! मात्र आपल्या हातीं आहे तेवढें तरी करावें, म्हणून स्त्रियांना त्यांनीं कायद्यानें अशी सवलत दिली आहे कीं, गर्भधारणा न होण्याचीं सर्व साधनें त्यांनीं खुशाल अमलांत आणावीं. किंवा त्यानेंहि न भागलें तर त्यांनीं राजरोस रीतीनें गर्भपात करावा ! अशा गोष्टी न झाल्यास बरें असें त्यांना फक्त एका कारणामुळें वाटतें. तें हेंच कीं परचक्रापासून राष्ट्राचें रक्षण व्हावें आणि कम्यूनिझमचा प्रसार जगभर करतां यावा याला मनुष्यबळ लागतें. आणि स्त्रियांनीं जर संततिनियमन व गर्भपात करण्याचें आरंभलें तर हें मनुष्यबळ कोठून मिळणार ? रसायनशाळेंत जर मनुष्याची उत्पत्ति रासायनिक क्रियेनें करितां आली, तर संततिनियमन व गर्भपात यांविरुद्ध कम्यूनिस्ट पुढारी जो केव्हां केव्हां उपदेश करितात तोहि मग त्यांनीं केला नसता. कामुक वृत्तीविषयीं देखील कम्यूनिस्ट पुढारी जी प्रतिकूलता दाखवितात व निषेध प्रदर्शित करतात तोहि कम्यूनिझमचें ध्येय साध्य होण्याच्या हेतूनें. नीतिमत्तेच्या हेतूपेक्षां कम्यूनिझमचें ध्येय साध्य करण्याचा हेतु उच्चतर आहे असें कम्यूनिस्ट मानतात. मात्र लेनिनसारखे कांहीं लोक असेंहि सांगतात कीं, खऱ्या कम्यूनिस्टाला कार्यप्रवृत्त होण्याला किंवा आपल्या कर्तव्यांत गढून जाऊन स्वतःला विसरण्याला स्त्री व मदिरा यांच्या निशेची अवश्यकता नाहीं. खरा कर्मयोगी कम्यूनिस्ट हा या दोहोंपासून अलिप्त राहूं शकेल.

---

१४. रशियांतील समाजस्थिति (२)

पूर्वसंगतीकरितां पुनः एकवार रशियांतील समाजस्थितीचें वर्णन करतों तें असें:—कामनापूर्तीच्या दृष्टीनें कम्यूनिस्ट रशियांत आज विवाहित व अविवाहित असा भेद नाहीं. विवाहितांना संसार करतां येतो, तसाच सर्व प्रकारें अविवाहितांनाहि करतां येतो. या संसारांत प्रजोत्पत्ति होऊं द्यावी कीं नाहीं हें प्रत्येकाच्या किंवा उभयतांच्या मर्जीवर सर्वस्वीं अवलंबून आहे. अविवाहित स्थितींत प्रजा झाल्यास तिला आपल्याजवळ ठेवून वाढविण्याचा हक्क स्त्रीला असतो. मात्र या कामीं त्या प्रजेच्या पोटापाण्याची तरतूद करण्याची जबाबदारी जनक पुरुषावरहि असते. असें असतां विवाह होतात याचें कारण

स्त्री-पुरुष सहवासांत थोडेंबहुत स्थैर्य लाभलें तर तें व्यावहारिकदृष्ट्या इष्ट वाटतें म्हणून. रोज स्त्रीनें नवा पुरुष भोगण्याची इच्छा धरली व ती सफळ झाली तर वैचित्र्यवासनेची अमर्याद पूर्ति होईलच, त्याला कायद्याचें बंधन नाहीं व समाजाची हरकत नाहीं. पण एकीकडे जशी वैचित्र्याची आवड तशीच दुसरीकडे स्वामित्वाची ओढ असूं शकते. अर्थात् हें स्वामित्व उभयपक्षीं होय. या स्वामित्वाचा हेतु हाच कीं, जोंवर विवाह अंमलांत असेल तोंवर, विवाहित स्त्री ही विवाहित पुरुषाची राखीव मिळकत, आणि विवाहित पुरुष ही विवाहित स्त्रीची राखीव मिळकत, असा हक्क सांगण्याचा अधिकार कायदा देतो. अविवाहित स्थितींत स्वैर समागमाला व्यभिचार हा शब्दच लागूं शकत नाहीं! तो विवाहित स्थितींत लागू पडतो व तेव्हां त्याला कांहीं वाईटपणाचा अपकृत्याचा अर्थ उत्पन्न होतो. तथापि कायद्यानें हें अपकृत्य गुन्ह्याच्या सदरांत दाखल केलेलें नाहीं. त्याला फक्त दिवाणी स्वरूप ठेविलें आहे. पण या स्वरूपांतहि, पति किंवा पत्नी यांनीं व्यभिचार केल्यास त्या तिन्हाइतांकडून नुकसानभरपाई मागतां येत नाहीं. फक्त या कृत्यामुळें विवाहबंधन तोडून टाकण्याचा हक्क पतिपत्नींना प्राप्त होतो. पण घटस्फोटाला असल्या बाह्योपचाराचीहि गरज ठेविलेली नाहीं.

पतिपत्नींपैकीं कोणा एकालाहि जर असें वाटूं लागलें कीं ज्या प्रेमाच्या कारणानें विवाह केला तें कोणत्याहि एकपक्षीं आतां उरलें नाहीं. तर त्याला किंवा तिला तिच्याविरुद्ध किंवा त्याच्याविरुद्ध घटस्फोट मिळवितां येतो. 'माझें तुझ्यावरील प्रेम उडालें' हें म्हणणें जसें घटस्फोटाला योग्य कारण होऊं शकतें तसेंच 'माझ्यावरील तुझें प्रेम पूर्वींसारखें नाहीं' असा संशय किंवा संशयाचा नुसता बहाणाहि पुरतो. तोंडानें प्रेम आहे म्हटलें आहे, नाहीं म्हटलें नाहीं! या 'आहे नाहींचा' संबंध कोणत्याहि प्रत्यक्ष वर्तनाशीं असलाच पाहिजे असें नाहीं. हें लक्षांत घेतलें तर 'घटस्फोट' या शब्दांत जो गूढ गर्भितार्थ आहे तो रशियांत नसून घटस्फोटाला काडीमोड हा शब्द अधिक सार्थ ठरतो. घटस्फोट या शब्दांत दंपतींतील एकाचा मृत्यू, ह्या मृताची उत्तरक्रिया, व तींत मडकें फोडून जुना संबंध तुटला इतका लाक्षणिक अर्थ आहे. पण ही भानगड न ठेवतां रशियांत सरळ व्यावहारिक बुद्धीनें विवाहबंधन तोडणें हें शब्दशः काडी घेऊन ती मोडण्याइतकें सोपें केलेलें आहे. विवाहानें राखीव

म्हणून स्वाधीन झालेली मिळकत नकोशी वाटूं लागली तर ती टाकून देण्याला कोणाची हरकत नसावी हें अगदीं उघड आहे. निर्जीव मिळकतीला, मनुष्याला म्हणजे आपल्या धन्याला टाकून देतां येत नाहीं पण विवाहांतील राखीव मिळकत हे जीवमान स्त्री–पुरुष असल्यामुळें ह्या मिळकतीला धन्याला टाकून देतां येतें. काडीमोड ही गोष्ट लग्नविधींइतकीच रशियांत सोपी व सोयीची करून ठेवण्यांत आली आहे. तोंडाकडें तोंड वळलें कीं, वाटल्यास लग्न व तोंडाकडून तोंड फिरलें कीं वाटल्यास काडीमोड ! आज अविवाहित स्थितींत, उद्यां विवाहित स्थितींत व परवां काडीमोड झाल्याच्या स्थितींत स्त्री–पुरुष सारख्याच उजळ माथ्यानें एकत्र राहूं किंवा नांदूंहि शकतात.

विवाहाचें बंधन व काडीमोडीची मोकळीक यांतून उत्पन्न होणारे आणखीहि कांहीं बारीक श्लेष म्हणजे हक्क व जबाबदाऱ्या आहेत. पण इतक्या खोल पाण्यांत शिरण्याचें कारण नाहीं. सामान्य स्थिति वर दर्शविल्याप्रमाणें आहे. वैवाहिक स्थितींतील संततिनियमनाचा अधिकार हा बोलूनचालून हक्काचाच होय. अविवाहित स्थितींतील संततिनियमनासारखें दूषणहि त्याला नाहीं, तीच गोष्ट गर्भपाताची. तात्पर्य प्रत्यक्ष संतति झाल्यास, होऊं दिल्यास, तिच्या पालनपोषणाची जबबदारी ही मात्र विवाहितांप्रमाणें अविवाहितांनाही चुकत नाहीं; व कायद्याचें बंधन म्हणून कांहीं असेल तर तें ह्यापुरतेंच आहे. पण तीहि जबाबदारी उरूं नये अशी इच्छा राशियन स्त्री-पुरुषांना होत असून, पुढेंमागें तीहि निघून जाण्याचा संभव आहे. मग ती जबाबदारी आईबापांऐवजीं समाजावर पडावयाची आहे.

कम्यूनिस्ट तत्त्वाप्रमाणें कुटुंब हा समाजाचा मूळ घटक नाहीं, व्यक्ति तर नाहींच नाहीं. म्हणजे समाजाला समष्टीशिवाय दुसरें स्वरूप कांहींच उरत नाहीं. असें ठरल्यावर व्यक्तिसंयोगानें उत्पन्न झालेली समाजाची वाढ हा खुद्द समाजाचाच अवयव झाला. त्या अवयवाची व्यवस्था समाजदेहीनेंच लावणें क्रमप्राप्त. शरीरांतील हातापायाचें प्रत्येक बोट वेगवेगळें, तशीं त्यांना वाढणारीं नखें वेगवेगळीं, पण त्या नखांच्या जिव्हाळीपर्यंत पोसण्यास लागणारें रक्त हें सर्व एकाच संचयांतून एकाच व्यवस्थेनें पुरविलें जात नाहीं काय ? याच विचारसरणीनें हेंहि अनुमान निघतें कीं, विवाहित किंवा अविवाहित दंपतीपासून उत्पन्न झालेली प्रजा ही समाजाचीच असल्यामुळें, समाजानें म्हणजेच सरकारनें त्यांच्या अन्नपाण्याची, पालन-

पोषणाची व्यवस्था केली पाहिजे. दुसरा कोण करणार ? म्हणून निराश्रित मुलांची म्हणा, किंवा आईबापांनीं आपली जबाबदारी समाजावर टाकलेल्या मुलांची म्हणा, सर्व व्यवस्था आपल्या खर्चानें करण्याकरितां रशियांत वसतिगृहें उघडलीं जातील असा पुढेमागें संभव आहे. मेनकेनें शकुंतलेला रानांत टाकून दिलें तेव्हां तिचें पालनपोषण पक्षांनीं केलें ही भूतदयेची गोष्ट झाली. परंतु वरील प्रकारचीं शिशु-वसतिगृहें निर्माण झाल्यावर आईबापांनीं मुलें वाढविण्याचा त्रास कां सोसावा ? व्यक्तीची मिळकत तीच समाजाची; याचा बरोबर प्रतिसिद्धांत समाजाची मिळकत तीच व्यक्तीची हाच नेमका ठरत नाहीं काय ?

यावर कोणी शंका घेईल कीं, अशा रीतीनें अपत्यसंगोपनाची जबाबदारी टळली तर संततिनियमन बंद पडेल व प्रजेची वाढ बेसुमार होईल. पण ती शंका व्यर्थ आहे. कारण वरील शिशुवसतिगृहांची तजवीज परस्पर झाली तरी, मूल जन्मण्यापूर्वीं आईला तें आपल्या उदरांत नऊ महिने बाळगून आपले शरीररस त्याला द्यावे लागतात, व प्रत्यक्ष प्रसूतीच्या वेदना व उपाधी सोसाव्या लागतात. या व्यक्तिगत आपत्ती टाळण्याकरितांच संततिनियमन व गर्भपात या कायदेशीर सोयीसवलतींचा फायदा रशियन स्त्रिया घेत राहतीलच. या सवलतींचा उपयोग करूनहि त्या फलद्रूप झाल्या नाहींत तरच, अनिच्छेनें व निरुपायानें होणाऱ्या संततीकरितांच, ही शिशुवसतिगृहांची सोय समजावी. व तितकी व्यवस्था समाजानें केलीच पाहिजे. ही व्यवस्था झाल्यावर अपत्यप्रेम म्हणून कांहीं खरी चीज आहे कीं नाहीं याची खरी कसोटी लागणार आहे। कृमिकीट-कांपासून हिंस्र श्वापदांपर्यंत सर्व प्राणिमात्र आपल्या अपत्यांचें संगोपन कांहीं कालपर्यंत करतात. यावरून अपत्यप्रेम हा सृष्टिधर्मांतला एक स्थायी धर्म असावा असें आज मानलें जातें. पण कोणीं सांगावें कीं सुधारलेला रशियन मनुष्य-प्राणी या नियमाला अपवाद उत्पन्न करूं शकणार नाहीं म्हणून ? तसें झालें तर अपत्यसंगोपन करणाऱ्या मनुष्येतर प्राण्यांनाच ते रानटी म्हणून हंसण्याची पाळी येईल !

क्रांति म्हटली म्हणजे मग तिची मर्यादा कोण कोठें घालूं शकणार ? उत्क्रांतीनें होणाऱ्या गोष्टी खळखळ न करतां स्वाभाविक म्हणून जर तुम्ही मान्य करतां तर क्रांतिकारक मनुष्यानें केलेल्या गोष्टीहि तशाच मान्य कां करूं नयेत ? कारण क्रांति झाली तरी ती उत्क्रांति करणाऱ्या मनुष्याच्याच मनांतून निघालेली असते.

फरक इतकाच कीं, उत्क्रांतीची गति विलंबित तर क्रांतीची गति द्रुत, अति द्रुत, अति–अति द्रुत असेल. मृदंग तबला वाजविणारा सराईत निपुण मनुष्य ठरीव कालांत तालांची दुगण चौगण करतोच कीं नाहीं ? शिशु-वसतिगृहांच्या सरकारी आश्रमाची सोय झाल्यावर जें खरें जातिवंत म्हणून अपत्यप्रेम असेल तेवढेंच उरेल. कर्तव्यमूलक म्हणजे जुलुमाचें जें अपत्यप्रेम दिसतें तें आपोआप नाहींसें होईल ! यांत कसची हानि ? एखाद्या घरधन्याला घराभोंवतीं बाग करण्याचा नाद असतो. पण दुसऱ्या एखाद्याला तो नसतो. ज्याला तो नाद असतो तो झाडें लावतो, वाढवतो, त्यांना फुलेंफळें आणवतो व त्यांचें सौंदर्यसुख घेतो. अशाच रीतीनें सरकारी शिशुवसतिगृहांची सोय झाल्यावरही कांहीं कम्यूनिस्ट आईबापांना मुलांचे बगीचे घरांत लावण्याचा नाद कां राहणार नाहीं ? पण असें जें होईल तें सर्व इच्छास्वातंत्र्यानें असें समजावें. साहित्यशास्त्रांतहि वत्सलरस हा एक रस म्हणून कोणी शास्त्रकार मानतात, कोणी मानीत नाहींत, तसेंच या दुसऱ्यांप्रमाणें कम्यूनिझमच्या परिणत तत्त्वज्ञानामुळें अपत्यवत्सलतेचा स्थायी भाव आज जो स्वाभाविक म्हणून मानला जातो, तो उद्यां कृत्रिम व केवळ इच्छानुवर्ति असा मानला जाणार नाहीं कशावरून ? खाजगी मिळकतीसंबंधानें देखील अशीच समजूत कम्यूनिस्ट रशियाबाहेर होतीच कीं नाहीं ? खाजगी मिळकतीचा मोह अपत्यप्रेमाइतकाच दुस्तर समजला जात असतां, मार्क्सच्या शिकवणीनें समंजस लोक तो सोडून देऊं शकतात. तर अपत्यप्रेमाची भावनाहि सोडून देण्याला ते कां शिकणार नाहींत ?

खुद्द आईबापांचें अपत्यप्रेम हें असें ऱ्हास पावल्यावर उलट आपल्यामधील मातृ-पितृप्रेम किती उरणार हें उघडच दिसत आहे. आधींच म्हणतात कीं, प्रेम हें पाण्यासारखें वरून खालीं वाहणारें आहे; तें खालून वर चढणारें नाहीं. तशां-तूनहि जन्मापासून आईबाप आणि मुलें यांची अशी ताटातूट झाली म्हणजे मग त्या मुलांना आपल्या आईबापांचा लळा कसा लागावा ? पशुपक्ष्यांत देखील आपल्या पायानें हिंडूंफिरूं लागण्याला, आपल्या श्रमानें पोट भरण्याला आणि आपल्या बळानें आत्मसंरक्षण करण्याला, पिलें समर्थ झालीं म्हणजे तीं दूर निघून जातात आणि आपल्या मातापितरांची ओळखहि विसरतात. मग आपल्या अगदीं बाळपणीं ज्या आईबापांनीं आपलें पालनपोषण केलें त्याविषयीं कृतज्ञता कोठून राहणार ? शिवाय वडिलार्जित धन व स्वास्थ्य हें एक कारण मुलांनीं

आईबापांना व घराला चिकटून राहण्याला असतें. पण कम्यूनिस्ट रशियांत सगळें कांहीं ज्याच्या त्याच्यापुरतें व ज्याच्या त्याच्याबरोबरच असा दंडक असल्यामुळें, वडिलार्जित धन हें जें कौटुंबिक लोभाचें एक कारण तेंहि उरत नाहीं. या स्थितींत पितृपूजा ही भावना कशी टिकणार ?

जुन्या जगांत भांडवलशाही, सरंजामी, इनामदारी इत्यादि आर्थिक पद्धति वाईट मानल्या तरी त्यांत समाजधारणा व परंपरासंरक्षण करण्याची एक शक्ति होती. अशाच प्रकारची एक शक्ति कुटुंबव्यवस्थेंत व परंपरेंतहि होती. तिजमध्यें वरील पद्धतीचे आर्थिक दोषहि नव्हते. आणि संस्कृति म्हणून जर कांहीं स्पृहणीय वस्तु मानली तर ती कुटुंबव्यवस्थेच्या अबाधित परंपरेनेंच जगांत पुष्कळशी राखली गेलेली आहे असें आढळेल. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें कुटुंबांतील स्त्री, पुरुष व मुलें यांच्या तिरंगी फारकतीनें सगळी कुटुंबव्यवस्थाच ढासळून पडली, म्हणजे मग जुन्या पद्धतीनें संस्कृतिसंरक्षण होणें अशक्य होणार हें उघड आहे. रशियांत हल्लींच तरुण पिढी जुन्या पिढीला जितक्या तुच्छ बुद्धीनें वागवीत आहे तितकी ती दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत आढळणार नाहीं.

किंडरगार्टन, शाळा, क्लब, कारखाना, खेळ व क्रीडा यांचीं स्थळें, ट्रेड यूनियन्स व कामकरी संघ या सर्वांमधून एकच प्रकारचें शिक्षण दिलें जातें; व तें हें कीं, जनक आईबापांचें घर हें मुलांचें खरें घर नव्हे. तें वरील निरनिराळ्या संस्थांत वांटलें गेलें आहे; व त्या सर्वांतून मिळून समष्टिरूप समाजांत सांठविलें गेलें आहे. घर म्हटलें म्हणजे वेगळी चूल आली व तिचा कारभार अर्थात् जाणार स्त्रीकडे. पण तिच्यावरच या चुलीचा मक्ता कां लादावा ? शिवाय सामुदायिक धनोत्पादन जर अधिक लाभदायक व सहकारी व्यवहारांत जर अधिक बचत होते, तर हल्लीं स्वतंत्रपणें दर घरटीं जें घरकाम होतें, त्यांतील होईल तितकें सामुदायिक पद्धतीनें कां करूं नये ? आणि त्यांतून निर्माण होणाऱ्या समाजाविषयींच्या वाढत्या जिव्हाळ्याचा लाभ कां करून घेऊं नये ? अशी विचारसरणी सहजच प्रभावी होते. त्याचा परिणाम असा दिसून येतो कीं, राहणी सामुदायिक, स्वयंपाकपाणी सामुदायिक, भोजन सामुदायिक, धुणावळ सामुदायिक, शिशुसंगोपन सामुदायिक, शिक्षण, खेळ, क्रीडा, करमणूक हीं सगळीं सामुदायिक, मिळून बहुतेक सर्व सामुदायिकच ! सामुदायिक होऊंच शकत नाहीं असे जे अगदीं थोडे आवश्यक व्यवहार तेवढेच पृथक् राहावयाचे. रशियन शहरांतून हिंडणाऱ्या

पुष्कळ गाड्यांतून ताज्या अन्नासुद्धां सामुदायिक व्यवहाराचीं साधनें दिवसभर नेण्याआणण्यांत येत असतात. घरचा व्यवहार इतका संक्षिप्त झाल्यामुळें नवीन घरें बांधतात तीं सुद्धां तीन-चार खोल्यांहून अधिक मोठीं असत नाहींत. अशा रीतीनें केवळ एका स्त्री-पुरुषप्रेमाच्या तात्पुरत्या भावनेखेरीज कुटुंबव्यवस्थेला दुसरा आधार किंवा कारण कांहींच रशियांत उरलेलें नाहीं.

हें प्रेम देखील किती चंचल असेल याची कल्पना सहज करतां येईल. रशियन कम्यूनिस्ट स्त्री-पुरुषांपेक्षां पक्ष्यांतील जोडपींहि कदाचित् अधिक कायम टिकत असावीं. कम्यूनिस्टांचें म्हणणेंच असें आहे कीं, ज्याला प्रेम म्हणून म्हणतात त्यांत मनोभावनेपेक्षां शारीरिक कामुकतेच्या वासनेचाच भाग अधिक आहे. निष्ठावंत प्रेमभावना ही मनुष्याच्या सुधारणेची व उत्कर्षाची खूण असेल अशी समजूत जुन्या लोकांनीं करून दिली आहे ती खोटी आहे. प्रेमसंबंधांची ही नवी कल्पना युरोप व अमेरिका या खंडांतहि हळूहळू रुजूं लागली आहे, व कम्यूनिस्ट तत्त्वज्ञानानें तिला अधिक बळकटी येण्याचा संभव आहे. या नवमतवाद्यांचें म्हणणेंच असें आहे कीं, स्त्री-पुरुष यांच्या संबंधांत आज हजारों वर्षें जो कृत्रिमपणा माजून राहिला आहे त्यांतूनच या प्रेमनामक कृत्रिम भावनेचा जन्म झालेला आहे. हे जुने संबंध सर्व मोडून टाकले व स्त्री व पुरुष यांमध्यें अधिकारभेद म्हणून कोणताहि मानला नाहीं, म्हणजे प्रेमाची लिबलिबित कल्पना नष्ट होईल. संपत्तिमानांना जें रिकामपण लाभतें त्यांत त्यांना कांहीं खेळ करमणूक हवी असते ती या प्रेमानें आजवर पुरविली गेली. पण त्या प्रेमाचें मूळच स्त्रियांच्या दुर्बलतेंत व जन्मसिद्ध अशा गौण कनिष्ठ हक्कदारींत होतें. प्रेम म्हणजे पुरुषांचा उपकार व स्त्रीची कृतज्ञता पण नव्या समतेच्या युगांत पुरुषानें पुरुष म्हणून स्त्रीवर उपकार करण्याला वावच उरत नाहीं, व त्याबरोबर कृतज्ञता बुद्धीचें कारण नाहींसें झालें. आपल्या शरिराचा एखादा भाग दुखण्याखुपण्यानें नाजूक झाला म्हणजेच त्याच्यावरून हळुवारपणें हात फिरविणें हा उपकार होतो पण पूर्ण आरोग्याच्या स्थितींत असलेल्या शरीरभागावर हात फिरवितांना अनुकंपामूलक नाजूकपणा कोण ठेवतो?

स्त्रीपुरुषांचें नातें समान झालें म्हणजे दोघांमधील व्यवहार डाव्याउजव्या हातांनीं एकमेकांनीं एकमेकांना नखांनीं खाजवून, खरवडून, ओरबडून कंडू शमविण्याचा इतकाच काय तो उरतो. नव्या रशियन वाङ्मयांत वरील प्रकारचे

विचार निरनिराळ्या रूपांनीं अवतीर्ण झालेले आढळतात. अद्‌भुतरम्य किंवा दिव्य म्हणून ज्या प्रेमाची उपासना पूर्वकालीं करण्यांत येई त्याच्या मुळांत उभय पक्षीं आर्थिक स्वार्थच अधिक होता असें कुशलतेनें दाखविण्यांत येत असतें! या नवीन कल्पनांमुळें कांहीं अकल्पित परिणाम रशियांत झालेले दिसतात! एक परिणाम हा कीं, रशियांत बालविवाह अधिक होऊं लागले आहेत. मात्र बाल याचा अर्थ अगदीं आपले इकडीलप्रमाणें घ्यावयाचा नाहीं. नवऱ्यानें बायकोच्या पोटाला घालणें हें त्याचें कर्तव्य असें मानलें गेल्यास स्त्री परावलंबी होते व पुरुषही स्वावलंबी होईपर्यंत लग्नाची जबाबदारी घेऊं इच्छित नाहीं. पण रशियांत कोणीच कोणावर अवलंबून राहूं इच्छित नाहींत. पुरुषांप्रमाणें स्त्रीनेंही काम करूनच आपलें पोट भरावयाचें आहे. यामुळें इतर देशांतील स्त्रियांना वैधव्य ही आपत्ति वाटते तशी ती रशियांत वाटत नाहीं. दुसरा एक परिणाम सहजच होतो कीं, आपल्या इकडील किंवा युरोपांतील नवमतवादी वाङ्मयांत प्रेमविषयक कवनें, लघुकथा, कादंबऱ्या यांचा धुडगूस घातला जातो तसा रशियन वाङ्मयांत दिसून येत नाहीं. स्पष्टच आहे; जी गोष्ट निषिद्ध तिच्याविषयीं भावना अतृप्त राहिल्यानें ती वाङ्मयासारख्या निरनिराळ्या मार्गांनीं प्रकट होते. रशियांत हा निषेधच नसल्यानें भावना अतृप्त कां राहतील? व अशा रीतीनें त्या बाहेर तरी कां पडतील? यामुळें रशियांतील दुकानांतून आकर्षक स्त्रियांच्या मूर्ति ठेविल्या जात नाहींत. नाटकगृहांवर किंवा सिनेमाथिएटरांवर जाहिरातीवजा जीं चित्रें लावतात त्यांत स्त्रियांचीं चित्रें नसतात. त्याचप्रमाणें आपल्याइकडील प्रमाणें मासिक पुस्तकांच्या मुखपृष्ठांवर स्त्रियांचीं चित्रें घालण्याचें कारण उरत नाहीं!! विद्यमान महाराष्ट्रांतील मासिकाचा वाचक रशियांत गेला, आणि त्यानें पाहिलें कीं, रशियन मासिकावर सुंदर तरुणीचें चित्र नाहीं तर तो म्हणेल कीं, "किती रुक्ष, नीरस अरसिक हा रशियन कम्यूनिस्ट!" पण त्याला काय माहीत कीं, या हिंदी वाचकांपेक्षां रशियन कम्यूनिस्ट किती तरी अधिक रसिक व रंगेलहि आहे!! आपल्या वासनापूर्तीचीं ऐनजिनसी साधनेंच त्याला हवीं तशीं सुलभ असतात. मग त्यानें चित्रदर्शनानें आपली भूक शमविण्याचें काय कारण? इतकेंच नव्हे तर एक ग्रंथकार लिहितो कीं, "एखाद्या बोलपटांत किंवा नाटकांत मध्यवर्ती कल्पना म्हणून स्त्रीविषयक कारस्थान जर कोणीं रंगविलें, तर श्रोते प्रेक्षक विरोधी

टाळ्यांचा गजर करून त्याचा धुव्वा उडवून देतील. अचकटविचकट गोष्टी किंवा कथानकें लिहिणें यांत कला आहे असें रशियन वाचक मानीत नाहीं. तसेंच कलेच्या नांवाखालीं स्त्री-पुरुषांच्या नग्न चित्रांचें किंवा पुतळ्यांचें प्रदर्शन रशियांत करीत नाहींत. नग्न स्त्रीचें चित्र दाखविणें हा आपला अपमान व अपराध होतो असें रशियन स्त्रिया मानतात. अर्थात् हा एक फायदाच म्हणावयाचा !"

१५. कम्यूनिस्ट हा असा असतो !

मॉरिस हिंडस यानें रशियन कम्यूनिझमवरील आपल्या ग्रंथाचें नांव "मुळासकट उलथून टाकलेली मानवजाती" असें ठेविलें आहे. पण मुळासकट असें म्हणण्याऐवजीं "मुळें तोडून नवीन लागण केलेली मानव जनता" हें वर्णन अधिक समर्पक होईल. कारण राजकीय, आर्थिक व सामाजिक या तीनही बाबतींत, पूर्वपरंपरा नष्ट करून, मुळें तोडलेली ही जनता, कम्यूनिस्ट लोकांनीं, नवी वाढण्याकरितां रक्ताच्या ओल्या चिखलांत लाविली आहे. आणि ते असा हक्क सांगतात कीं, "आम्हीं तिच्या मुळाशीं आतां असें नवीन खत व औषधी पाणी घातलें आहे कीं, या मुळ्या तुटलेल्या जनतेला आमच्या मताच्या नव्या मुळ्या आम्हीं फुटवूं शकतों; आणि पुढें जो वृक्ष होणार त्याला येणारीं पानें, फुलें व फळें हीं सर्व आम्हीं योजलेल्या नव्या रक्तवर्ण संस्कृतीचीं असतील." हा उद्योग रशियांत साधला व चिरंतन झाला तर कम्यूनिस्टांना विश्वकर्मे ही पदवी देण्याला हरकत नाहीं. मात्र वरील दोन गोष्टी घडल्या तर त्या घडल्या असा शेरा यथार्थपणें देण्याला अजून किती तरी काळ जावा लागेल ! आणि तोंपर्यंत आजच्या प्रयोगांत किती फेरबदल होतील हें कोणीं सांगावें ? यावर, "कम्यूनिस्ट क्रांति तुम्हांला मनापासून आवडत नाहीं, असें म्हणण्याची तुमची छाती नाहीं म्हणून तिचें आजचें यश नाकबूल न करतां, भावी प्रतिक्रियारूप शाप तिला देऊन, तुम्ही मनांतील द्वेषाचें समाधान करीत आहां," असें कोणी कम्यूनिस्ट कदाचित् म्हणेल. पण प्रतिक्रिया हा सृष्टिधर्मच असल्यामुळें, व ती नेहमीं चांगल्याकरितांच होत असते, यामुळें कम्यूनिस्ट प्रयोगाच्या चिरकालित्वाविषयीं आम्हीं प्रगट केलेल्या संशयाला द्वेषबुद्धीचा शाप असें कोणी म्हणण्याचें कारण नाहीं.

राजकीय, आर्थिक व सामाजिक या तिन्ही बाबतींत रशियांत आज केवढें

परिवर्तन झालें आहे याचें वर्णन पूर्वीच्या प्रकरणांत आलेंच आहे. पण हें परिवर्तन जुलमजबरदस्तीनें घडवून आणलेलें आहे म्हणूनच केवळ आम्हांला या प्रयोगाच्या चिरंजीवित्वाविषयीं संशय वाटतो. ही क्रांति क्रमिक विकासानें झाली असती तर अशी शंका वाटण्याचें कारण नव्हतें. आणि क्रमिक विकासानें घडणाऱ्या गोष्टींतहि जर, अतिशयोक्ति घडली असतां प्रतिक्रिया होते तर जुलमजबरदस्तीनें घडवून आणलेल्या सुधारणेंत ती होईलच हें अनुमान तर्कशुद्ध आहे असें आम्हांला वाटतें. या जुलमजबरस्तीचा स्पष्ट पुरावा अनेक ग्रंथांतून मिळतो.

मॉरिस हिंडसच्या मतें आजचा रशियन कम्यूनिस्ट हा पराकाष्ठेचें धाडस आणि द्वेषबुद्धि यांनीं पुरेपूर भरलेला आहे. कम्यूनिस्ट म्हणतो, 'क्रांतीच्या काळांत हे दोन गुण तुमच्यापाशीं नसतील तर तुमची अडगळ मात्र होईल. क्रांतिकारकांच्या पायांत तुमच्या लुडबुडीनें अडथळा मात्र होईल. म्हणून ही अडगळ निष्ठुरपणें दूर फेंकून दिली जाईल.' या धाडसी बुद्धीचा मद कम्यूनिस्टांवर इतका चढलेला असतो कीं, कम्यूनिस्ट हा आपले आईबाप, बहिणभाऊ, इष्टमित्र हे कोणीहि ओळखत नाहीं. क्रांतिकारकांच्या हातापायां पडून त्याची आई, रडूं अश्रू ढाळूं लागली तर 'भांडवलशाहींतल्या मेणचट भावनेनें तिला पछाडलें आहे असें म्हणून तो तिला पायानें दूर लोटील. तो प्रत्यक्ष आपल्या भावाला गोळी घालण्याला मागेंपुढें पाहणार नाहीं.'

असल्या वृत्तीला सद्गुणाचें नांव देऊन, त्याचें चटकदार वर्णन ज्यांत केलें आहे, अशा किती तरी लघुकथा कम्यूनिस्ट वाङ्मयांत आढळतात. अशा एका लघुकथेंतील एक वीर म्हणतो, "अनत्याचाराचें एवढें स्तोम काय माजवितां! खरा कम्यूनिस्ट बहाद्दर तोच कीं, जो थेट सूर्याकडे पापणीची चलबिचल न होतां रोखून पाहील, किंवा रक्ताचा पूर पाहून त्याच्या संवेदनातंतूला एवढासाहि धक्का बसणार नाहीं!" कम्यूनिस्टांच्या मनांत प्रेमाला जागा असेलच तर ती आपल्या क्रांतिकार्याच्या यशाविषयींच्या प्रेमालाच असावयाची. असा दगडासारख्या कठीण हृदयाचा कम्यूनिस्ट रशियांत कसा निर्माण झाला याविषयीं कित्येकांनीं मोठें आश्चर्य प्रगट केलें आहे. पण गोष्ट घडली आहे खरी! त्याचें मन अशा कांहीं अतर्कित भावनेनें वेडावून गेलें आहे कीं, तिजपुढें जुनी परंपराच काय, पण स्वतः त्याच्या आयुष्यांतील स्नेह व ममता यांचे विषय, स्वतःच्या जन्माच्या संवयी व जन्माचा स्वभाव यांवरहि त्याच्या ध्येय-

वादित्वानें जय मिळविला आहे. मात्र त्याच्यातर्फे सांगण्याची गोष्ट म्हटली म्हणजे ही कीं, तो आपल्या या ध्येयवादित्वापुढें आपलें व्यक्तिहितच काय पण प्राणहि कस्पटासमान मानतो. आपण स्वतः अवध्य व अजिंक्य आहों अशी त्यानें मनाची समजूत करून घेतली आहे. आपण जवळ जवळ सर्वज्ञ आहों असा आत्मविश्वास तो प्रगट करतो.

" आजकालचे शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, मुत्सद्दी मला हंसतील तर हंसोत, माझ्या वृत्तीला वेडेपण म्हणोत, माझे मार्ग अन्यायाचे ठरवोत, धार्मिक बुद्धीचे लोक मजवर शापांचा कितीहि वर्षाव करोत, किंवा ज्योतिषी माझ्या नाशाचीं भविष्यें वर्तवोत. पण शेवटीं मीच सर्वांना पुरून उरणार आहें. माझ्या हल्ल्यापुढें सगळे चीत होतील " असें तो ठांसून सांगतो. जो कोणी कम्यूनिस्ट नसेल त्याची गणना तो वेड्यांत व मूर्खांत करील. कोणाची बुद्धिमत्ता त्याला नाकबूल करितां येत नसली तर तो म्हणेल, " अरे हा तर लुच्चेगिरीचा अर्क दिसतो. कम्यूनिझमचीं तत्त्वें मनांतून पटलीं असतां न पटण्याचा बहाणा करतो काय ? म्हणून त्याला सर्वांच्या आधीं नाहींसा केला पाहिजे. " एखाद्या मनुष्याचें नांव घेऊन, कोणी " हा फार मोठा माणूस आहे " असें म्हटलें तर कम्यूनिस्ट लगेच प्रश्न विचारील " पण आधीं सांगा कीं याला कम्यूनिझम मान्य आहे काय ! नसेल तर याचें मोठेपण तें कसलें ! "

" इतिहासांतील प्रवाही शक्तींचा सर्व ताबा माझ्या हातीं आहे " असें कम्यूनिस्टाला वाटतें. " दुसऱ्या एखाद्या देशांतील परिस्थिति व परंपरा तुझ्या रशियांतल्या सारखी कम्यूनिझमला अनुकूल नव्हती किंवा नाहीं. " असें कोणीं म्हटलें तर कम्यूनिस्ट म्हणतो, " छे ! असें कसें होईल ! येथून तेथून जग हें एकच. " जें रशियांत घडलें तें इतर कोठेंहि घडलेंच पाहिजे असें तो प्रतिपादितो. जर कोणीं म्हटलें कीं, " अरे पण हो, जरा दमानें घे. तुझा साम्यवाद जर खरा तर परिस्थितीनें लोकांना हळूहळू पटेलच. त्याची आज एवढी घाई कां ? निदान डोईफोड जुलूम जबरदस्ती कां ?" तर यावर कम्यूनिस्ट म्हणेल, " आहे ठाऊक जगांतील लोकांची वृत्ति ! त्यांच्या पायांतल्या बेडचा कोणी तोडून ' हं, तूं सुटलास आतां धांव मार, पळून जा ' असें सांगितलें तरी तो फिरून त्या बेड्याच हातांत घेऊन कुरवाळीत राहील." म्हणून त्यानें तोंडाच्या शब्दानें न ऐकलें तर त्याला चाबकानें मारून पळवून लावलें पाहिजे. कम्यूनिस्टाच्या

समतावादांत मतसहिष्णुता बसतच नाहीं. मतभेद हा हाडवैरासारखा तो मानतो. त्याच्या मताविषयीं नुसती शंकाहि प्रगट करणें म्हणजे स्वतःवर संकट ओढवून घेणें आहे !

मात्र जनतेच्या नांवानें बोलतां बोलतां तो स्वतःचा व्यक्तिगत अभिमान व अहंकार विसरून गेला असावा असा भास होतो ! म्हणूनच कदाचित् इतर देशांतील सामान्य राजकीय पुढाऱ्यांप्रमाणें रशियन कम्यूनिस्ट पुढारी हे आपली जाहिरात करीत नाहींत किंवा आपलें तोंड लोकांनीं नीट पाहावें म्हणून त्यांवर कृत्रिम उजेड पाडीत नाहींत. ते वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांना मुलाखती देत नाहींत. अमेरिकन वर्तमानपत्राचे प्रतिनिधी, वाळूंतूनहि तेल काढावें त्याप्रमाणें असेल नसेल तेथून बातमी काढण्यांत मोठे पटाईत अशी त्यांची ख्याति आहे. पण त्यांनीं देखील कम्यूनिस्ट पुढाऱ्यांपुढें हात टेकले म्हणतात. वाईट इतकेंच वाटतें कीं, इतका आत्मनिरपेक्ष मनुष्य बेछुट, क्रूर, निर्दय असावा !

त्याचे नीतिसिद्धांतहि विकृत असतात. कम्यूनिस्ट व्यक्तीनें प्रतिपक्षीय व्यक्तीचा खून केला तर, सगळें कम्यूनिस्ट जग मिळून त्याला उघड शाबासकी देतें. पण जर का एखाद्या कम्यूनिस्टाचा खून झाला तर मात्र सगळे कम्यूनिस्ट जग अत्याचार अत्याचार म्हणून खुनी इसमावर शापाचा वर्षाव करितें ! जर्मन सोशियालिस्ट पक्षानें जर्मन सरकारला एखादें आरमारी जहाज नवें बांधण्याला संमति दिली तर 'सोशियालियाझमचे शत्रु ' पुरे देशद्रोही असा डांगोरा त्यांच्या नांवानें कम्यूनिस्ट पिटतात. पण रशियन सैन्याकरितां एखादा प्रचंड चिलखती रथ बांधण्याकरितां रशियांतील कारखानदारांनीं आपल्या पगारांतून एकेक रुपया वर्गणी कापून दिली तर ते मात्र क्रांतियुगांतील संत साधू ठरतात. अमेरिकेंत सँको व व्हँझिटी या खुनी कम्यूनिस्टांना शिक्षा देणारा न्यायाधीश हा अन्यायाचा मूर्तिमंत पुतळा ठरतो. पण इंग्रज इंजिनियरांना ते निरापराधी असतां फितुरीच्या आरोपावरून, पण केवळ संशयानें दोषी ठरवून गोळ्या घालून मारण्याची शिक्षा बोल्शेव्हिक न्यायाधीशानें दिली म्हणजे तो न्यायनिष्ठुर रामशास्त्री ठरतो ! जर्मन शायडेमान किंवा इंग्रज रॅम्से मॅक्डोनाल्ड हे मूळचे सोशियालिस्ट असतां, ते कम्यूनिझमच्या टोंकाला न गेले म्हणून त्यांना पाजी, हरामखोर असें कम्यूनिस्टांकडून ठरविण्यांत येतें. पण त्यांनीं स्वतः कार्ल मार्क्सची अस्सल शिकवण सोयीप्रमाणें बदलून घेतली तरी हे मात्र सच्चे कम्यूनिस्ट राहातात !

जो वर्गकलह मान्य करीत नाहीं तो कम्यूनिस्टांच्या मतें इतिहास विषयाच्या अभ्यासांत ठोंब्या किंवा ठोकळा ठरतो! या क्षणीं कम्यूनिस्ट मतें न पटणारा जो कोणी असेल तो आपला सर्वस्वीं शत्रू असें ते मानतात. सोशियालिझमच्या तत्त्वांना धरून गेल्या पन्नास साठ वर्षांत इंग्लंडांतील शांततवादी फेबियन सोसायटीच्या लोकांनीं सोशियालिझमच्या तत्त्वांची जी प्रगति करविली, ती सर्व मातींत गेली! इतकेंच नव्हे तर "हे मूर्ख लोक नुसते गप्प बसायला काय घेतील" असा प्रश्नहि कम्यूनिस्ट विचारण्याला कमी करीत नाहींत! एक वेळ प्रांजळ भांडवलशाहीवाला पुरवला; पण हे अर्धवट, बावळट, निरुपद्रवी सोशियालिस्ट नकोत. शत्रुपक्षांत त्यांची गणती पहिल्या नंबरी असें म्हणण्याला कम्यूनिस्ट कमी करीत नाहींत. बरें याच्या उलट ट्रॉट्स्की घ्या. तो स्टालिन प्रभृति कम्यूनिस्टांनाहि मवाळ ठरविण्याइतका जहाल आहे. नुसत्या राशियांतली चूल न फुंकित बसतां सगळ्या जगाला एकदम आग घालावी असा कट्टा उत्पातबहाद्दर! काय त्याची बुद्धिमत्ता व काय त्याचें कर्तृत्व! राशियांत क्रांति घडवून आणण्याचे वेळीं जें प्रचंड सैन्य उभें करावें लागलें तें ट्रॉट्स्कीनेंच बनविलें. आमच्या इकडे शालिवाहनाची गोष्ट सांगतात कीं, त्यानें दिवाळीच्या खेळाकरितां बनविलेल्या मातीच्या शिपायांत प्राणसंचार करवून त्याच्या जोरावर राज्य व आपला शक हीं स्थापित केलीं. त्याचप्रमाणें १९१७–१८ च्या अराजकाची राख फुंकून फुंकून त्यांतूच रशियन सैन्याचे जळजळीत निखारे ट्रॉट्स्कीनेंच बाहेर काढले तरीही आज त्याच्या नशिबीं हद्दपारीच! तो स्टॅलिनच्या तडाक्यांत सांपडेल तर हातीं येईल त्या पहिल्या बंदुकींतल्या गोळ्यांनीं त्याचा प्राण घेतला जाईल!

तुम्हांला निष्ठूर व महत्त्वाकांक्षी कम्यूनिझम हवी ना? मग त्या दृष्टीनें ट्रॉट्स्की काय वाईट? त्याला स्टालिनचें उत्तर हें कीं, आम्हीं घालून दिलेल्या मर्यादेच्या पुढें तो जातो! म्हणजे एकूण "अनाचारस्तु मालिन्यं अत्याचारस्तु मूर्खता"! स्टालिन–कम्यूनिस्टनें ओढलेल्या रेघेच्या अलीकडे राहील तो मवाळ कुचकामाचा. आणि त्या रेघेच्या पलकिडे जाईल तो भयंकर म्हणून तोहि त्याज्यच! बाहेर दिसायला सर्व ठीक आहे. पण राशियांत मतभेदाला केसाइतकीहि जागा विद्यमान पुढारी ठेवीत नाहींत. मतभेद प्रगट करणें यासारखें धारिष्ट दुसरें नाहीं; किंवा यासारखा गुन्हा दुसरा नाहीं. प्रतिपक्षीयाच्या कपाळीं सैबेरियांतील काळे पाणी ठेवलेलेंच. जगांत दुसऱ्याचा जीव घ्यावयाला इतका तयार तो केव्हांही स्वतःचा

जीव घ्यायला तयार असतोच असें नाहीं. पण या कामीं रशियन कम्यूनिस्टानें इतर क्रांतिकारकांवर ताण केलेली आहे. तो जितका जीव घेण्याला तितकाच देण्याला तयार असतो.

कम्यूनिस्ट हा व्यक्तिस्वार्थरहित म्हटला तरी तो फक्त आर्थिक लाभाकरितां. पण बाकीच्या गोष्टींत आपण कम्यूनिस्ट पार्टीचे सभासद या सन्मानाच्या व अधिकाराच्या जागेचा पूर्ण फायदा घेऊन तो इतराविषयींचीं आपलीं वैरें उगवून घेण्याला कमी करीत नाहीं. पार्टीबाहेर असलेल्या लोकांवर वाटेल तो जुलूम करण्याचा जणूं कांहीं त्याला मक्ताच मिळालेला आहे. पण तो तरी तसें कां करणार नाहीं! समता प्रस्थापित करण्याच्या उद्योगाला कम्यूनिस्ट पार्टीनें प्रथम विषमता हातीं धरूनच सुरवात केलेली आहे. समतेचा त्याचा अर्थच असा आहे कीं, कामकरीवर्गाला इतर सर्व वर्गांच्या डोक्यावर नेऊन बसवावयाचें व त्याच्या लाथांनीं इतर सर्व वर्गांना बडवून काढावयाचें! भांडवलवाला हा निवळ भांडवलवाला म्हणून अस्पृश्य चांडाल होय. त्याच्या अंगालाहि कुजक्या सडक्या संपत्तीची घाण येते! त्याच्या मनांत भूतदया असूं शकत नाहीं! तात्पर्य, तो माणूस म्हणण्याच्या लायकीचा नाहीं! यामुळें त्याचें काय वाटेल तें करण्याकरितां कम्यूनिस्ट जनतेच्या तो स्वाधीन करण्यांत आला आहे असें या पार्टीनें कम्यूनिस्ट जगाला फर्माविलें आहे.

कम्यूनिस्ट पार्टीची शिस्त फार कडक, हा पार्टीचा दोष असला तरी ती शिस्त कम्यूनिस्ट खुषीनें पाळतो हा त्याचा गुणच म्हटला पाहिजे. या शिस्तींतील पहिलें कलम असें कीं, कम्यूनिस्ट म्हणविणाऱ्यानें स्वतःसाठीं द्रव्यसंचय करतां कामा नये. त्याची मिळकत अधिकांत अधिक दरमहा सव्वादोनशें रूबल्स याहून अधिक जास्ती असतां कामा नये. अगदीं वरच्या दर्जाच्या कम्यूनिस्ट पुढाऱ्यांनाहि याहून अधिक पगार नव्हता व नाहीं. लेनिन, ट्रॉट्स्की, झिनोव्हिएफ, लिट्विनॉफ चिचेरीन व स्टालिन इत्यादि प्रमुख लोकांनाहि इतकाच पगार मिळे किंवा मिळतो. अलिकडे हा नियम थोडा शिथिल करण्यांत आला आहे असें म्हणतात. एंजिनिअर, अत्यंत कुशल कारागीर, वाङ्मयलेखक यांना बरीच प्राप्ति असते. पण प्राप्तीच्या मानानें करवसुलीहि तितकीच मोठी असते.

पार्टीच्या द्रव्यनिधीकरितां वाढत्या प्रमाणावर अर्ध्या टक्क्यापासून तीन टक्क्यांपर्यंत मासिक वर्गणी पार्टीच्या सभासदानें दिलीच पाहिजे. वाङ्मय-

लेखकांना प्राप्ति पुष्कळ म्हणून त्यांच्या संबंधानें नियम असा आहे कीं, दरमहा सव्वादोनशें रूबल्सपेक्षां जी अधिक प्राप्ति त्यांना होते तिचा चवथा हिस्सा त्यांनीं पार्टीला दिला पाहिजे. याशिवाय मधून मधून पार्टीच्या हुकुमानें स्पेशल वर्गण्या होतच असतात. आज लेनिनचा पुतळा उभारावयाचा आहे. किंवा रशियन लष्कराला विमान नजर करावयाचें आहे, एखाद्या खेडेगांवच्या शाळेला नवीन पियानो बक्षिस द्यावयाचा आहे, परदेशांतील दुखणाईत कम्यूनिस्टांना औषधोपचाराची योजना करावयाची आहे, रशियाबाहेर एखाद्या देशांत संपवाल्यांना मदत करावयाची आहे, कम्यूनिझमचा मतप्रसार करावयाचा आहे, किंवा अनाथालय बांधावयाचें आहे–अशा या नाहीं त्या शेंकडों निरनिराळ्या कामांकरितां वर्गणीचा हुकूम सुटला कीं, कोणाहि कम्यूनिस्टाला ती नाहीं म्हणण्याची सोय नाहीं.

कम्यूनिस्टांच्या मिळकतींत कमजास्तपणा असो; पण त्याबरोबरच त्यांजवर पार्टीचा कर अशा तारतम्यानें बसविला जातो कीं, कमी मिळविणाऱ्याप्रमाणें पुष्कळ मिळविणारानेंहि जेमतेम हातातोंडाची गांठ पडण्यावर संतुष्ट राहिलें पाहिजे. खाजगी द्रव्यसंचय करण्याची हांव बाळगतां कामा नये. यांत कोणाची सबब सहसा ऐकली जात नाहीं. आणि ज्यानें खोटे हिशेब ठेवून पार्टीला फसविण्याचा बेत केला असेल त्याचें टाळकें चांगलेंच सडकलें जातें. अशा अपराधाकरितां सभासदाला पार्टीतून काढून टाकण्यांत येतें आणि असें झालें म्हणजे मग पुढील सर्व आयुष्य त्याला जिकीरींत किंवा विपत्तींत काढावें लागतें. पुढारी सांगतील तें समाजसेवेचें काम फावल्या वेळीं बिनवेतन करणें हें कम्यूनिस्टाचें कर्तव्य समजलें जातें. वरून हुकूम आला म्हणजे शीक म्हटलें कीं शिकलें पाहिजे. शिकीव म्हटलें कीं शिकविलें पाहिजे, व्याख्यान दिलें पाहिजे, संशोधन केलें पाहिजे, फार काय जोखमीच्या जागीं पहारा करावयालाहि उभें राहिलें पाहिजे. शिस्तीच्या तावडींत सांपडलेला कम्यूनिस्ट आज येथें असेल तर उद्यां कोठें असेल हें सांगतां येणार नाहीं. आणि तेंहि जवळ आसपास नव्हे तर जगांत वाटेल त्या ठिकाणीं जाण्यास खांद्यावर पडशी टाकून असलें पाहिजे. कधीं वाहावें जीवन, कधीं पलंगीं शयन. पण दुसऱ्यापेक्षां पहिल्या अनुभवाचे दिवसच अधिक. कित्येक कम्यूनिस्ट आपल्या या अधिकाराच्या जागेचा फायदा घेऊन खाजगी कामें साधून

घेतात. पण पार्टीच्या अधिकाऱ्याकडे अशी कागाळी गेली, आणि चौक-शींत गुन्हेगारी सिद्ध झाली, तर त्या कम्यूनिस्टाला जबर शिक्षा होते. लांचलुचपत हा फार मोठा गुन्हा समजला जातो. ज्या अपराधाकरितां इतराला कैदेची शिक्षा मिळेल त्याकरितां कम्यूनिस्टाला कदाचित् देहांतशासनहि होईल. मात्र ही अखेरची शिक्षा गुन्हेगारीनें खरा गुन्हा घडून शिवाय वरती पार्टीच्या हिताचें विशेष नुकसान झालें असेल तेथेंच देण्यांत येते.

कम्यूनिस्टानें ख्यालीखुशालीचे ढंग फारसे करतां कामा नये. पार्टीच्या कामाकरितां त्यानें आपला वेळ व शक्ति यांची इतर कार्यांतून बचत करीत राहिलें पाहिजे. थोडीशी रशियन दारू त्यानें घ्यावी, पण तो दारू पिऊन झिंगला किंवा बेफाम झाला तर तें मात्र केव्हांहि खपावयाचें नाहीं. कारण पार्टींत नसलेले लोक त्याकडे हात दाखवून म्हणतील " हात्तेच्यारे ! मग आमच्यांत आणि कम्यूनिस्टांत फरक तो काय ? " अर्थात् दारू पिणें किंवा न पिणें ही ज्याच्या त्याच्या इच्छेची गोष्ट, पण पार्टीची बेअब्रू ही कांहीं त्याच्या इच्छेची गोष्ट होऊं शकत नाहीं. सच्च्या कम्यूनिस्टानें जुगार खेळतां कामा नये. नाचावर बहिष्कार घालण्याइतकी कम्यूनिस्ट पार्टी सोंवळी नाहीं. तरी पण " यापेक्षां अधिक चांगलीं पार्टीच्या हिताचीं कामें करण्याचीं अडून राहिलीं आहेत बरें का ! " असा इषारा त्याला देण्यांत येईल. असल्या पागलपणाच्या गोष्टी जे कोणी कम्यूनिस्ट नाहींत अशांनींच कराव्या. व्यसनाधीनतेनें त्यांचा नाश न होणें ही कम्यूनिस्ट पार्टीच्या हिताचीच गोष्ट होय. म्हणून रशियांत जरी व्यसनांना बंदी नाहीं, तरी त्यांत सांपडण्याला कम्यूनिस्टांना मात्र बंदी आहे. पण हेंहि लक्षांत ठेवावें कीं, व्यसनापेक्षां धर्माचारांना कम्यूनिस्टांना अधिक बंदी आहे. त्यानें धर्मावर सर्वांगीण बहिष्कार नुसता पुकारला पाहिजे असें नाहीं तर आचारलाहि पाहिजे. कोणी कम्यूनिस्ट म्हणेल कीं, " घरीं आईबाप आहेत ते जुन्या मताचे पडले म्हणून घरीं धर्मविधि होतात, त्याला मी काय करूं ! मी स्वतः ते कांहीं करीत नाहीं. " पण हें चालावयाचें नाहीं. त्याला पार्टीच्या अधिकाऱ्याकडून असें सांगण्यांत येतें कीं, " असले आईबाप तूं टाकून दिले पाहिजेस. फार काय जरूर तर तूं आपलें नांवहि कायदेशीर रीतीनें बदलून घे. म्हणजे आईबापांच्या या वेड्या धर्मनिष्ठेचा तुला दुरूनहि संपर्क लागणार नाहीं." धर्माच्या पाशानें आपण कम्यूनिस्ट जर

चांधून गेलों तर आपणा कम्यूनिस्टांना सगळ्या जगाच्या उलाढाली करावयाच्या त्या कशा होतील ! कम्यूनिस्टाला एकच पाश योग्य; व तो कम्यूनिझमच्या कार्यसिद्धींत पडला—तर गळफांस !

---

१६. प्रयोग साधणार कीं फसणार ?

आज रशियांत कम्यूनिझमचा जो प्रयोग सुरू आहे त्यासारखा व तेवढ्या प्रचंड प्रमाणावर दुसरा प्रयोग आजपर्यंतच्या जगाच्या इतिहासांत झालेला नाहीं. कम्यूनिझमचा पूर्वेतिहास सांगतांना प्राचीन व अर्वाचीन काळीं झालेल्या कांहीं कांहीं प्रयोगांचा उल्लेख आम्हीं केला होता. पण ते प्रयोग कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था यांच्यावर आधारलेले होते; आणि फारच अल्पप्रमाण होते. आधार जिव्हाळ्याचा व व्यवहारक्षेत्र लहान, यामुळें वास्तविक ते यशस्वी व्हावे व चिरकाल टिकावे असें सकृत्‌दर्शनीं वाटण्यासारखें आहे. परंतु ते फार काळ टिकले नाहींत, यावरून सहजच प्रश्न असा सुचतो कीं, रशियांतील कम्यूनिझमचा हा प्रयोग तरी कसा व किती दिवस टिकेल ? अर्थात् अशा प्रश्नाचें उत्तर ज्याची जशी दृष्टि असेल तसेंच तो देणार.

कम्यूनिझमविषयीं ज्याला कौतुक किंवा सहानुभूति वाटत नसेल तो म्हणणार "या जुन्या दाखल्यावरूनच काय तें पहा. कुटुंबवत्सलतेचा जिव्हाळा आणि धर्मनिष्ठा याचा खंबीर आधार असतां जो प्रयोग यशस्वी झाला नाहीं, तो केवळ तात्त्विक आर्थिक ध्येयाच्या आधारावर यशाला कसा चढेल ? आणि अजून काय झालें आहे ! प्रयोग सुरू होऊन अवघीं १८ वर्षेंच झालीं. रशियांतील प्रयोगांत एवढ्यांतच किती कुरबुरी झाल्या, किती मतभेद झाले, किती जुलूमजबरदस्ती झाली, किती कत्तली झाल्या, किती रक्तपात झाला ! खुद्द मार्क्सच्या ब्रह्मसूत्रावर किती निरनिराळीं भाष्यें झालीं हेंहि लक्षांत घ्या म्हणजे तुम्हीच म्हणाल कीं, हा कम्यूनिझमचा प्रयोग म्हणजे आळवावरचें पाणी आहे. तें सांडून जाण्याला वेळ लागणार नाहीं. आणि तें सांडून गेलें म्हणजे रशियन समाजाचें आळवाचें पान फिरून कोरडें तें कोरडेंच. शिवाय प्रतिक्रिया म्हणून किती तरी देशांत आज फॅसिझमचा जोर होऊं लागला आहे. तात्पर्य, हा प्रयोग आत्मगुणानें टिकाऊ नाहीं व परिस्थितीमुळें टिकणार नाहीं."

याच्या उलट ज्याला या प्रयोगाविषयीं कौतुक व सहानुभूति वाटेल तो म्हणेल " पूर्वीचे प्रयोग टिकले नाहींत यावरून रशियांतील प्रयोगाविषयीं कांहीं रास्त अनुमान करतां येणार नाहीं. तुम्हीच म्हणतां कीं जुन्या प्रयोगांना कुटुंबसंस्था व धर्मनिष्ठा यांचा आधार होता. पण आतां कुटुंबसंस्थेंत किती फेरबदल झाले आहेत. म्हणजे कुटुंबाचें महत्त्व जाऊन तें सबंध देश किंवा राष्ट्र यांतील समाजाला आलें आहे. कुटुंबाचा विस्तार समाजांत झाला त्याच प्रमाणानें लोकांच्या सामुदायिक कल्पनेचाहि विकास झाला आहे. "

एकानें म्हणावें, " रशियांत अवतरलेल्या कम्यूनिझमला अद्यापि 'प्रयोग' हीच संज्ञा आहे. " शत्रू व मित्र दोनहि हा एकच शब्दप्रयोग वापरतात. फक्त फरक पडतो तो व्याकरणदृष्ट्या. 'प्रयोग' हा कर्ता म्हटला तर त्याला क्रियापद कोणतें लावावयाचें याविषयीं कम्यूनिझमचे मित्र म्हणतात, "प्रयोग झाला, होऊन गेला, यशस्वी झाला आतां त्याच्याविषयीं कांहीं बोलण्याचें उरलें नाहीं. तो रशियांत स्थिरपद झाला. इतकेंच नव्हे तर थोडें थांबा म्हणजे तो हळूहळू सर्व जगाला व्यापून टाकील. "

याच्या उलट कम्यूनिझमचे शत्रू म्हणतात, " हां ! प्रयोग होतो आहे व तो आम्ही पाहतों आहों. पण अजून काय झालें आहे ? प्रत्येक नव्या गोष्टींत कांहीं गुण असतातच. तसें या प्रयोगांत कम्यूनिझमचें दिसून आलें. पण त्या गुणांबरोबर दोषहि प्रगट झाले त्याची काय वाट ? आणि न जाणो पुढील काळीं दोषच गुणांपेक्षां अधिक प्रबळ झाले तर " रशियांतील लोकच कंटाळतील आणि म्हणतील—झाला एवढा प्रयोग पुरे झाला. आतां थोडासा फेरबदल करूं या. असला अभिनव प्रयोग यशस्वी झाला असें म्हणण्याला अजून किती तरी काळ लोटावा लागेल ! कम्यूनिझमहून कमी चमत्कारिक किंवा लोकाविलक्षण अशा कल्पना जनतेच्या अंगवळणीं पडण्यापूर्वी शतकेंहि लोटावीं लागलीं. पण त्या पूर्वीच कित्येकांना अकाल मृत्यूनें गांठलें. कम्यूनिझमची हळद प्याल्याबरोबर आपलें तोंड गोरें झालें अशा भ्रमानें रशियानें वाटेल तर आपलें तोंड आरशांत पाहावें. पण अशी हळद प्याल्याबरोबर गोरेपण येत नसते. रशियाच्या तोंडावरचे काळे डाग अजून किती तरी दिसत आहेत. आणि एखादे वेळीं रंग पालटला तरी तोंडावरचे देवीचे वण सहसा बुजत नाहींत ना ! हे वण मनुष्यस्वभावानें मुळांत केलेले असतात. आणि मनुष्यस्वभाव बदलणें ही गोष्ट अशी दहा

पधरा वर्षांत थोडीच घडून येणार ! कोणीं सांगावें कीं, या कम्यूनिझमविरुद्ध रशियांतच प्रतिक्रियेला सुरवात होणार नाहीं म्हणून ! आणि मग रशियाला म्हणावें लागेल कीं, आधीं आपलें घर सांभाळ. जग जिंकण्याची गोष्ट दूरच राहिली ! ”

‘ प्रयोग झाला, ’ आणि ‘ प्रयोग होत आहे ’ या दोन वाक्यांत किती तरी अंतर आहे ! मग प्रयोग टिकेल कीं नाहीं या प्रश्नाचीं उत्तरें तर दोन वेगळीं पडतील आणि त्यांतहि अशीच तफावत दिसून येईल यांत काय आश्चर्य ! प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर घडत असलेल्या गोष्टीबद्दलहि पाहणाऱ्याच्या इच्छेनुसार मतभेद होतो. मग भविष्यकाळाविषयीं उलट कसें दडपून विश्वासानें ठासून बोलतां येईल हें सांगावयासच नको. कम्यूनिझमचा जो प्रयोग आज प्रत्यक्ष रशियांत चालू आहे त्यांतील हकीकतीचीं उलट सुलट वर्णनें पाहावयाचीं तर इटाली व जर्मनी या फॅसिस्ट देशांत लोक कसे बोलतात व खुद्द रशियांत कसें बोलतात हें पहावें. कम्यूनिस्ट चांगली तेवढीच बाजू जगापुढें मांडतो, व ती मोठी करून दाखवितो. कम्यूनिस्टांच्या दहशतीमुळें आधीं कोणी उघड बोलत नाहीं व बोललें तर तें दडपून नाहींसें करण्यांत किंवा त्याला कांहीं तरी कारण लावून तें पाण्याहून पातळ करण्यांत कम्यूनिस्ट मोठे दक्ष असतात !

उलट कम्यूनिझमचे शत्रु तिच्याविरुद्ध स्वतः तर वाटेल ते खोटे नाटे आरोप करतीलच, पण खुद्द रशियांतून कम्यूनिझमला प्रतिकूल असा एखादा अधिकारयुक्त उद्‌गार बाहेर पडला तर त्या एकाचे एकशेंएक करतात. आणि चित्रपटांतली अंगुष्ठमात्र आकृति सिनेमाच्या पडद्यावर शेंकडोंपट मोठी करून दाखवितात, त्याप्रमाणें त्या उद्‌गाराचा डंका वाजवितात. प्रत्यक्ष घडणाऱ्या गोष्टीची जर ही स्थिति तर उद्यां काय घडेल याचें भविष्य वर्तविणारे काय करतील हें काय सांगायला पाहिजे ! तर्कशास्त्राच्या चौकटींत जखडून बसलेलीं अनुमानें जर इच्छानुबंधी असूं शकतात, तर भविष्यकथनाबद्दल बोलावयालाच नको !

खुद्द रशियांत हा प्रयोग हळूहळू मागें पाऊल घेईल. त्याला समर्थनपर पहिलें कारण कम्यूनिझमचे शत्रू देतात तें नैसर्गिक प्रतिक्रियेचें. खाजगी मिळकत, मनुष्याचें व्यक्तित्व, या गोष्टी मनुष्यस्वभावांतच असल्यामुळें रशियन समाजाचें मन कम्यूनिझमचा कांहीं दिवस अनुभव घेतल्यावर उलट दिशेला वळेल. मनुष्यस्वभाव किंवा निसर्ग आपला स्थितिस्थापकत्वाचा गुण प्रगट करील.

तिऱ्हाईत दृष्टीनें वस्तुस्थिति पाहण्याकरितां गेलेल्या युरोपियन प्रवाशांनीं ग्रंथकारांनीं कांहीं अभिप्राय असे लिहून ठेविले आहेत कीं, त्यावरून कम्यूनिझमला बिनबोलका असा बराच विरोध खुद्द रशियांत रशियन लोकांकडूनच आढळतो. याविषयीं दहा पांच उतारे तरी सहज देतां येतील. पण ते देऊन आम्ही जागा आडवीत नाहीं. याहून महत्त्वाची दुसरी टीका अशी कीं, सरळ आपल्या गुणानें झालेल्या क्रियेविरुद्ध प्रतिक्रिया होणें हेंहि जर सृष्टिनियमानुसार घडतें, तर रशियांत झालेला कम्यूनिझमचा प्रयोग हा बोलून चालून तरवारीच्या धारेवर व दंडुक्याच्या जोरावर कम्यूनिस्टांनीं घडवून आणला. पण जुलमाचा रामराम फार वेळ टिकत नाहीं !

जनता ही काय बोलून चालून परप्रत्ययनेय. जो कोणी तिचा कान पकडून किंवा तात्कालिक लाभाचें आमिष दाखवून खुणावील तिकडे ती सहज जावयाची. पण कानावरचा हात काढवून रग कमी करणारा दुसरा कोणी भेटला, तर कृतज्ञताबुद्धीनें त्याच्याहि मागून ती जावयाची ! आणि रशियन जनतेच्या मनांतील स्वाभाविक प्रतिक्रियेचे जितके पुरावे आढळतात, त्याहून पुष्कळच अधिक पुरावे कम्यूनिस्ट पार्टीच्या दहशतीचे व जुलूम जबरदस्तीचे आढळतात यांत मात्र शंका नाहीं. तिरकमठा वांकविलेला होता तोंवर त्यावरून बाण सोडून शिकार करतां आली. पण तिरकमठ्याची दोरी शिथिल केली तर शिकार नाहीं, आणि शिथिल न करितां ताण तितकाच ठेवला तर धनुष्याची कांबिट मोडण्याचा मात्र संभव ! असा दुहेरी पेंच कम्यूनिझमच्या पायांत आज आहे असें तिचे टीकाकार प्रतिपादतात.

पण खुद्द रशियांत कम्यूनिझम टिकून राहो वा न राहो, तथापि ती जगभर पसरेल कीं नाहीं याविषयीं मात्र तिच्या मित्रांनींहि बऱ्याच साधार शंका प्रगट केलेल्या आढळतात. म्हणून त्याविषयीं थोडें लिहूं. स्वतः कम्यूनिस्ट तर 'रशियन क्रांति' असें मर्यादित बोलतच नाहींत. तर, 'आंतरराष्ट्रीय क्रांति' 'विश्वक्रांति' अशा शब्दांनींच ते बोलतात. आणि खऱ्या कम्यूनिस्टांना मनापासून तसेंच वाटतें यांत शंका नाहीं. कम्यूनिझमनें जर मनुष्य खरा सुखी होतो तर ती नाकारील अशी मूर्ख जनता कोणत्या देशांत असेल ? म्हणून त्यांना तिचा लाभ करून देण्याकरितां आज जगाशीं युद्ध करावें लागलें तरी आम्ही करूं; आणि त्यांत पाप नाहीं. कारण या एका युद्धानें पुढें अखंड शांतिच

जगाला सतत मिळणारी आहे. म्हणून आम्ही युद्धाला उभे राहिलों तर दूर नजरेनें आम्हांला तुम्ही शांततावादीच म्हणा असा हक्कहि ते सांगतात.

पण दुसरे कोणी काय म्हणतात तें पहा. ते म्हणतात, "आजचे जहाल क्रांतिकारक एका पिढींत नाहींसे होतील. धनोत्पादनाच्या मार्गाला रशिया लागल्यामुळें त्या कार्यक्रमाला मनःस्वास्थ्य अवश्य आहे असेंच रशियाला वाटूं लागेल. परराष्ट्रांच्या स्नेहाची मातबरी व उपयोग लक्षांत येऊन, सोशियालिस्ट सोव्हिएट सरकार कम्यूनिस्ट पार्टीला वरचढ होईल. रशियानें शांततावादी अशा 'केलॉग पॅक्ट' नांवाच्या तहनाम्यावर सही केली, किंवा राष्ट्रसंघाचें सभासदत्व स्वीकारलें, तेव्हांच आपलें धोरण अतिक्रमणाचें नाहीं असें रशियानें जगाला कळविलें कीं नाहीं? आणि केलॉग पॅक्टमध्यें भांडवलशाही राष्ट्रांचा कांहीं कावा आहे असें सामान्य कम्यूनिस्टहि म्हणत असतात! कित्येकांच्या मतें रशियानें या तहनाम्यावर सही करण्याकरितां आपणहून आगंतुकीहि केली! अफगाणिस्तानांतून अमीर अमानुल्ला याच्याविरुद्ध बंड झालें तेव्हां रशियन सरकारनें अमीराला मदतच केली. अस्सल कम्यूनिस्टांनीं एखाद्या एकतंत्री राजाच्या हातीं सत्ता राहावी म्हणून मदत करावी याचा अर्थ काय?"

दुसरी गोष्ट रशियानें जगभर कम्यूनिझम पसरविण्याची उत्कट इच्छा धरली तरी इतर देशांतल्या स्थानिक जनतेच्याहि मनाची तशीच उत्कट इच्छा पाहिजे! एवढेंच नव्हे तर ती इच्छा सफल होण्यासारखे आणीबाणीचे प्रसंगहि रशियांतल्याप्रमाणें आयते लाभावयास हवेत. पण ते हुकुमी कोठून मिळणार? घातपात करून, खून करून, परदेशांत असे आणीबाणीचे प्रसंग कृत्रिम रीतीनें उत्पन्न करणें हें कार्यसाधक न होतां कार्यविघातक ठरावयाचें. लेनिनचें तत्त्वज्ञान असल्या कृत्रिम क्षोभाला विरोधी आहे. व्यक्तिशः खून व अत्याचार करणें ही गोष्ट लेनिनला नापसंत होती. मुळांत चांगला आधार असल्याशिवाय उगीच बंड उठविण्याकरितां म्हणून बंड करावयाचें हें लेनिनला संमत नव्हतें. कोणाहि कम्यूनिस्टाला आज इतर एखाद्या देशांत क्रांतीला अनुकूल असा सद्यःफलदायी आणीबाणीचा प्रसंग आला आहे असें वाटत नाहीं. तेलाला चांगला कढ आल्याशिवाय त्यांत मोहरी टाकली तर तिचा स्फोट कसा होणार?

अगदीं हाताजवळचा अफगाणिस्थान व चीन! पैकीं अफगाणिस्थानांत सोव्हिएट सरकारनें काय केलें हें वर सांगितलें. चीनांत त्यांनीं डाव टाकून

पाहिला, पण तो फसला. भांडवलशाहीच्या दोषांच्या अतिशयोक्तीनें आपलें काम आपोआप साधणार असा कम्यूनिस्टांचा सिद्धांत व पूर्ण विश्वास आहे खरा. पण क्रांतीच्या उठावणीचे प्रयत्न असे फसलेले पाहिले म्हणजे, कम्यूनिस्टांना भांडवलशाहीला उद्देशून लहान मुलें मारामारींत म्हणतात तसें " आणखी एक मार म्हणजे सांगतों " असें म्हणत बसावें लागणार ! किंवा भांडवलशाहीचे शंभर अपराध भरावे म्हणून तिच्या नांवानें एकेक खडा रांजणांत टाकीत काळ कंठीत बसावें लागणार असें दिसतें. दरम्यान आपली तरवार धार लावण्याकरितां दगडावर घाशीत बसण्याला मात्र त्याला भरपूर अवधि आहे. घरची क्रांति सुखरूप आहे असें कम्यूनिस्टांना वाटत असल्यामुळें, क्रांतीची लढाई बिघडली असें जेव्हां कम्यूनिस्ट म्हणतात तेव्हां फक्त परदेशांतील पिछेहाटीविषयींच ते बोलतात. मात्र रशियांतील क्रांतीची ज्योत अखंड जागति ठेविली पाहिजे आणि ती तशी ठेवूं तर समुद्रांतील खडकावरील दीपगृहाप्रमाणें जगाला त्याचा उपयोग होईल अशा आस्थेनें ते वागत आहेत ! मूर्तिभंजक येतोसा पाहून पुजारी देवाच्या मूर्ति दडवून ठेवील, पण फुटण्याच्या आपत्तींतून वांचवील. त्याप्रमाणें रशियांतील क्रांति रक्षण करून जगविण्याचा कम्यूनिस्टांचा निश्चय आहे एवढें मात्र खरें. आणि हा बचावाचा विचार ज्या कम्यूनिस्टांच्या मनांत येतो, त्यांच्या मनांत परराष्ट्रांशीं सलोखा ठेवून शांतता राखण्याचें धोरण सहजच प्रभावी होतें.

मँच्यूरियांत जपान चढाई करीत असतां रशियानें गम खाल्ला हा या धोरणाचाच पुरावा असें कित्येक म्हणतात. १९२६ सालीं विलायतेंत संप झाला तेव्हां रशियन कम्यूनिस्टांनीं पन्नास लक्ष डॉलर्स ब्रिटिश ट्रेड युनियनिस्ट लोकांच्या मदतीला पाठविले. त्याचेंहि कारण म्हणून कांहीं लोक असें सुचवितात कीं, ट्रेड युनियनवाले हे शांततावादीच असावयाचे म्हणून त्यांना जी मदत ती शांततेच्या कार्यालाच मदत होय ! आणि या शांततेच्या काळांत आपण एक कार्य मात्र अखंड करीत रहावयाचें. तें भांडवलशाहीला शिव्याशाप देण्याचें ! रशियाबाहेर इतर देशांत चिथावणी करणारे उत्पाती कम्यूनिस्ट आहेतच, ते चिथावणीचें काम करतील.

परराष्ट्रांत क्रांति व्हावयाची तर तेथें पुढारीहि तसेच लागतात. तसे ते न मिळाले तर रशिया तरी काय करणार ! जर्मनींत १९२३ सालीं शाइडमन, इंग्लंडांल मॅक्डोनाल्ड, हेंडरसन यांनीं लेनिनला दगा दिलाच कीं नाहीं ! या पर-

देशांतून आज मजूर संघाची चळवळ बरीच परिणत झाली आहे. तथापि एक वेळ भांडवलशाही पत्करली पण हे बावळट, मेणचट, सोशल डेमोक्रॅट नकोत, तेच तर घाण करतात, अशा भावनेनें कम्यूनिस्ट त्यांचा तिरस्कारच करतात. त्यांना नीच, हलकट, भ्याड, थुंकी झेलणारे वगैरे वाटेल तीं विशेषणें लावतात. कारण काय तर ते तत्त्वतः उत्क्रांतिवादी आहेत क्रांतिवादी नाहींत ! मजूरसंघाच्या चळवळीपेक्षां अस्सल राष्ट्रीयत्वाच्या चळवळीच त्यांना अधिक बऱ्या वाटतात. पण युरोपांत फिनलंड, एस्टोनिया, लिटोव्हिया येथें सोशियालिस्ट चळवळ असतांहि तिनें रशियन क्रांतीच्या वेळीं पेट घेतला नाहीं.

तात्पर्य, इतर देशांत लावावी तशी आग लागलेली नाहीं असें म्हणून शांत राहून चिमटे घेण्याच्या कारवाया करूनच रशियन कम्यूनिस्टांना आज समाधान मानून घ्यावें लागत आहे. या परदेशांतून क्रांति व्हावयाची तर ती युद्धाच्या प्रसंगानेंच होईल. "पण, तें युद्धहि भांडवलशाहीच्या आपल्या अभिलाषबुद्धीनें घडवून आणीतच आहे मग आपणहून युद्धाच्या पापाचे धनी कां व्हा ?" अशी आज तरी राशियाची वृत्ति दिसते. ट्रॉट्स्की व स्टालिन यांच्यांतील तंट्यांत स्टालिनच्या खुनाचा प्रयत्न हा आरोप पुढें आला खरा. पण स्टालिनचें शांततावादी धोरण व ट्रॉट्स्कीचें युयुत्सु धोरण यांच्यांतील फरक हाच त्या भांडणाच्या मुळाशीं खरा असावा असा पुष्कळ जाणत्या लोकांचा तर्क आहे.

---

१७. आतां थोडी चर्चा

गेल्या सोळा प्रकरणांत सोशियालिझम व कम्यूनिझम यांची पूर्वपरंपरा इतिहासांत काय आढळते आणि आज रशियांत प्रत्यक्ष स्थिति काय आहे याची शक्य तितकी साधार माहिती दिली. आणि ही लेखमाला आतां आंवरती घ्यावी म्हणून, उपसंहारादाखल, या विषयाची थोडीबहुत चर्चा करून आपलें स्वतःचें मत सांगण्याचा आमचा विचार आहे.

या लेखमालेला "तिरंगी नवमतवाद' हें जें नांव आम्हीं दिलें त्यांतील तिरंगी व नवमत हे शब्द सार्थ असेच योजले आहेत. 'तिरंगी' या विशेषणानें, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अशा सोशियालिझम कम्यूनिझमच्या तीन बाजू दर्शविण्याचा हेतु होता, म्हणून या तीनहि बाजूंची माहिती लेखांत दिली आहे.

'नवमत' या शब्दाचें थोडें अधिक स्पष्टीकरण करणें अवश्य दिसतें. कारण नवमत हा शब्द हल्लीं इतक्या निरानिराळया अर्थांनीं वापरला जातो कीं, त्याच्या निश्चित मर्यादा ठरविणें कठिण आहे.

जुन्याची मर्यादा कोठें संपते व नव्याची सुरुवात कोठें होते हें सांगणें (इंद्र-धनुष्यांतील एक रंग कोठें संपतो व दुसरा कोठें सुरू होतो हें सांगण्याइतकेंच) दुरापास्त आहे. नवे व जुने यांची अखंड सांखळीच असते. ही गोष्ट राजकीय, आर्थिक व सामाजिक या तीनहि बाबतींत दिसून येते. या प्रत्येक बाबतींतील लोकमत चल आणि प्रगतिपर असें इतर कोणत्याहि देशांत असतें, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि तें अनुभवाला आलेलें आहे. पैकीं राजकीय विषयांत, जुन्या एकतंत्री संस्थानी राज्यपद्धतीपासून, प्रातिनिधिक पद्धतींतून, पुढें डेमॉक्रसी किंवा लोकशाही हिच्या अंगणांत आमचा प्रत्यक्ष प्रवेश झाला आहेच. तथापि प्रत्यक्ष घरांत शिरून राहून मालकी हक्कानें नांदण्याच्या स्थितीला शोभेल अशी स्वातंत्र्याची भावना (व कल्पना) ही हिंदी लोकांच्या मनांत उदित झाली आहे. यामुळें राजकीय ध्येयाच्या बाबतींत तरी नवमत असें कोणतेंच आमच्यापुढें यावयाचें राहिलें नाहीं. नाहीं म्हणावयाला राशियांतील "कामकरी वर्गाची डिक्टेटरशिप" ही कल्पना मात्र अपरिचित, म्हणून नवमतदर्शक म्हणतां येईल, पण राशियांतील आर्थिक व सामाजिक स्थिति आम्ही या लेखमालत वर्णिली ती या देशांतील लोकांना पूर्वीं ऐकूनहि माहीत नव्हती. म्हणून नवमताखालीं त्या दोहोंचा अंतर्भाव अगदीं यथार्थपणें करतां येतो.

महाराष्ट्रांत सामाजिक बाबतींत प्रगतिपर विचार आज पन्नास वर्षें मांडले जात आहेत. हे विचार मांडणारांना 'सुधारक' असें रूढ नांव होतें व अजूनहि तेंच चालतें. परंतु या लोकांना नवमतवादी असें नांव कोणीं दिलें नव्हतें. याचें कारण असें कीं सुधारक ज्या सुधारणा म्हणून सुचवीत त्या, विद्यमान स्थितीच्या पुढें एक पाऊल टाकणाऱ्या असल्या तरी, तिला सर्वस्वीं सोडून नव्हत्या. पण नवमत या नांवाखालीं हल्लीं वावरणाऱ्या पुष्कळशा कल्पना इतक्या मूलग्राही व विद्यमान समाजस्थितीला इतक्या सोडून आहेत कीं, त्यांना सुधारणा हा सौम्य शब्द लावणें बरोबर होणार नाहीं.

एक दोन उदाहरणें घेऊं, म्हणजे हें कदाचित् अधिक स्पष्ट होईल. गेल्या पन्नास वर्षांतील समाजसुधारकांनीं असंमत वैधव्य नसावें असें

म्हटलें, प्रौढविवाह व्हावा म्हटलें, पोटजातींत विवाह व्हावा असें म्हटलें, किंवा कोणत्याहि हिंदुजातिजातींत विवाह व्हावा म्हटलें किंवा कांहीं विशेष परिस्थितींत घटस्फोट मिळावा असेंहि म्हटलें तरी विवाह-संस्था ही राहावी असेंच त्यांनीं गृहीत धरलें होतें. पण विवाहसंस्थाच अजीबात नष्ट व्हावी, किंवा विवाहापूर्वींहि स्त्रीपुरुषांनीं एकत्र राहून संसार करावा, ही हिंदु समाजाची ' सुधारणा ' न म्हणतां त्याला ' नवमत ' हेंच नांव देणें योग्य होईल. लैंगिक स्वैराचाराची ही कल्पना इतकी मूलभूत व एकांतिक आहे कीं, तिला नवमत म्हणण्याखेरीज गत्यंतर नाहीं.

जी गोष्ट सामाजिक परिवर्तनाची तीच आर्थिक परिवर्तनाचीहि होय. उदाहरणार्थ, आर्थिक व्यवहारांतील कांहीं बाबी सामुदायिक स्वरूपाच्या व फायद्याच्या असूं शकतात, हें समाईक भांडवलाच्या कंपन्यांवरून, किंवा तशा असणें इष्ट व फायद्याचें आहे हें सहकारी पतपेढ्यांवरून, आपल्या परिचयाचें झालें आहे. कांहीं आर्थिक व्यवहाराचीं खातीं सरकारी मालकीचीं यापूर्वींच झालीं आहेत हें लोकांना माहीत आहे. सुपर इन्कमटॅक्स बसविल्यानें नफेबाजीचा थोडा तरी कान कापला जातो व तो पैसा राष्ट्राच्या तिजोरींत पडतो, हें लोकांना पटलें आहे. फॅक्टरी ॲक्ट व त्याखालचे नियम झाल्यानें कामकरी वर्गाच्या पिळवणुकीला थोडाबहुत आळा पडतो आणि कारखानदारांच्या लोभी वृत्तीला नियंत्रण घातलें जातें, तें भूतदयेच्या किंवा मानवी हक्कांच्या दृष्टीनें इष्ट व न्याय्य असतें हें लोकांना परिचयाचें होऊन पटलेंहि आहे. आज वारसाहक्कानें संपत्तीचें संक्रमण होत असतांना त्यावर सरकार जो कर घेतें तो उद्यां वाढण्यासारखा असून तसें झाल्यास अनर्जित अशा संपत्तीच्या मालकीला अधिक आळा बसेल हें लोकांना उघड दिसतें. या सर्वांना आर्थिक सुधारणा किंवा सोशियालिस्ट तत्त्वाच्या दिशेच्या सुधारणा असेंहि म्हणतां येईल. परंतु देशांतील सर्व जमीन बिनमोबदला सरकारच्या मालकीची व्हावी, खासगी मिळकत किंवा नफ्याचा व्यवहार म्हणून कांहींहि उरूं नये, ही कल्पना मात्र इतकी मूलग्राही, एकांतिक व व्यापक आहे कीं, तिला नवमत या नांवानें संबोधल्याशिवाय गत्यंतरच रहात नाहीं. म्हणूनच रशियांतील विद्यमान सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीची माहिती देण्याचे कामीं नवमत हाच शब्द आम्हीं मुद्दाम वापरला.

नवमत या शब्दाच्या गळ्यांत नसते भलभलते अर्थ बांधले जातात अशी

कित्येकांची तक्रार असते. तसेंच कम्यूनिझम व कांहीं प्रकारचे नवमतवाद यांचा अवश्य संबंध नसतां तो जोडून वड्याचें तेल वांग्यावर काढण्यांत येतें अशीहि तक्रार ऐकूं येते. परंतु नवमत शब्दाचा अर्थ अद्यापि एखाद्या मराठी शब्द-कोशांत अधिकृत असा लिहून ठेवण्याइतका रेखीव, कोरीव किंवा रूढ झालेला नाहीं. अशा स्थितींत कोणाचा कोणाला उपसर्ग लागूं नये असें वाटत असेल तर ज्यानें त्यानें आपण आपला शब्द कोणत्या अर्थानें योजतों हें स्पष्ट करून सांगावें इतकाच मार्ग उरतो.

खुद्द कम्यूनिझममध्येंच काय येतें व काय येत नाहीं याविषयीं स्वतः कम्यू-निस्ट पंथांतच मतभेद दिसून येतो. आणि कम्यूनिझमहून अधिक व्यापक असा जो सोशियालिझम हा शब्द त्याच्या व्याप्तीसंबंधानें तर पुष्कलच गोंधळ आढळून येतो. वास्तविक सोशियालिझम व कम्यूनिझम यांचा मुख्य व प्रत्यक्ष संबंध आर्थिक व्यवहाराशीं येतो. आणि तितक्यापुरतेच ते शब्द वापरून, हल्लींच्या स्थितींत काय काय फेरबदल व्हावयाला पाहिजेत असें कोणीं नक्की सांगितलें, तर घोंटाळा होण्याचें कांहींच कारण नाहीं. आर्थिक स्थिति बदल-ल्यामुळें तिचे जे राजकीय किंवा सामाजिक परिणाम होतील ते 'आनुषंगिक' मानतां येतात. आणि विशेष जोराचें मतप्रतिपादन न करतांहि त्यांचा निर्वाह होऊं शकतो. पण प्रत्यक्षांत तसें घडत नाहीं. चित्रकाराला (यथादर्शनशास्त्राचें) परस्पेक्टिव्हचें ज्ञान नसेल तर तो जसें चित्र काढील, म्हणजे दूरचें व जवळचें हें सारखेंच प्रमाणबद्ध असें तो रेखाटील त्याप्रमाणें विवेक न ठेवतां सोशियालिझम कम्यूनिझम यांचें प्रतिपादन चौफेर करणारांचें होतें.

जुन्या काळीं या तत्त्वांचे जे लहानसहान प्रयोग झाले त्यांत, दूरचे जवळचे, अवश्य अनावश्यक, परिहार्य अपरिहार्य, यांची खिचडी केव्हां झाली असली तरी ती लोकांच्या डोळ्यांवर फारशी आली नाहीं. किंबहुना हे लहानसहान प्रयोग करणारे लोक किंवा समित्या यांची इच्छा आपलें स्वातंत्र्य आपणांपुरतें राहावें व लोकांकडून आपणाला उपद्रव होऊं नये, अशी असल्यामुळें त्यांनीं एक प्रकारच्या गुप्त मंडळ्यांचेंच स्वरूप राखलें होतें. पण नवे सोशियालिस्ट नवे कम्यूनिस्ट यांचें तसें नाहीं. त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा व्याप मोठा. त्यांची महत्त्वाकांक्षाहि तशीच मोठी. आपणाला दुसऱ्या-कडून उपद्रव होऊं नये याऐवजीं आपण दुसऱ्याला उपद्रव कसा करूं

या चिंतेतच ते असतात. कारण त्यांचें मत असें आहे का, नुसत्या आपल्या देशांतच काय, पण मानवजातीचा जगभर अखंड सांधा व गुंधा असल्यामुळें, सगळ्या जगांतच जेव्हां सोशियालिझम किंवा कम्यूनिझमचीं तत्त्वें अंमलांत येतील, तेव्हांच जगांतल्या एखाद्या कोंपऱ्यांतल्याहि प्रयोगाला यशस्वी होण्याला खरा वाव मिळेल ! शिवाय या प्रचंड उद्योगांत फक्त आर्थिक सुधारणेची दृष्टि न ठेवतां, आनुषंगिक राजकीय व सामाजिक परिणाम हीं देखील आपल्या मतसिद्धांताचीं अवश्य अंगें होत, अशीहि त्यांनीं आपली समजूत करून घेतली आहे.

नव्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाला यश मिळण्याकरितां धर्म व समाजपरंपरा यांत प्रथमच हात घातला पाहिजे असें नाहीं. एखादें राष्ट्रीय सरकार सोशियालिस्ट आहे; पण तें अमेरिकेप्रमाणें प्रजेच्या धर्मांत मुळींच हात घालीत नाहीं. किंवा जर्मनींतल्याप्रमाणें सर्व धर्मांना सारखीच मदत करतें, अशी कल्पना शक्य आहे. यूरोपांत अनेक निष्ठावंत धर्माधिकारी आज सोशियालिझमचे चहाते असल्याचें आढळतें, याचा अर्थच हा कीं, सोशियालिझमचें तत्त्व व कोणत्याहि प्रकारची धर्मनिष्ठा यांच्यामध्यें अवश्य वैर असलेंच पाहिजे असें नाहीं. तसेंच कुटुंबसंस्था व विवाहसंस्था यांजमध्यें कोणत्याहि प्रकारचा बिघाड न करतां सोशियालिझमची घटना बनूं शकेल; अपत्यपालनासंबंधानेंहि तीच गोष्ट समजावी. देशांतील राज्यघटना केवळ डेमोक्रॅटिक पद्धतीची असूनहि त्यांत सोशियालिझम नांदूं शकेल. म्हणजे ती नांदण्याला रशियांतल्याप्रमाणें कामगार वर्गाची झोटिंगशाहीच (डिक्टेटरशिप) प्रस्थापित झाली पाहिजे असें नाहीं. रॉडबर्टस नामक एका कट्टया सोशियालिस्टानें तर असेंहि म्हटलें आहे कीं, " देशांत राज्याच्या शिरोभागीं राजसंस्था कायमची असली तरी त्यामुळें सोशियालिझम अशक्य होतें असें नाहीं ! " फ्रेंच तत्त्ववेत्ता ऑगस्टस कॉंट यानें किंवा प्लेटोनें कल्पिलेल्या सोशियालिस्ट राष्ट्रांत राज्यसूत्रें व्यक्तितंत्रच ठेवलीं आहेत ! सोशियालिझम म्हटली म्हणजे तिच्या आघाडीला क्रांति किंवा अत्याचार यांच्या निशाणाचा हत्ती चालूं लागलाच पाहिजे अशी जी समजूत दिसते तीहि सकारण नाहीं. या क्रांतीच्या व अत्याचाराच्या समर्थनार्थ मार्क्सचें उदाहरण नेहमीं देण्यांत येतें. पण त्यामुळें कोणताहि नियम सिद्ध होत नाहीं. कारण त्याच्याइतक्याच उत्कट भावनेचे इतर जनतेंत

कांहीं सोशियालिस्ट असे आहेत कीं, त्यांना सोशियालिझमचा अवतार शांततेच्या मार्गानें होणें शक्य वाटतें. फक्त शांततेच्या मार्गात एकापेक्षां दुसऱ्याचें पाऊल कदाचित् अधिक जलद पडेल. मार्क्सचे कट्टे अनुयायी म्हणविणारे असेहि कित्येक तन्मतवादी क्रांति व अत्याचार यांविषयीं उदासीन असतात. कारण सोशियालिस्ट लोकांमध्यें देखील जे विचारी आणि भूतदयाप्रेरित असतात, कम्यूनिस्टांप्रमाणें ज्यांच्यामध्यें द्वेषबुद्धि व असूया यांचा संचार झालेला नसतो, ते सर्व, खासगी संपत्ति एकच हात मारून जप्त करून टाकावी असें म्हणत नाहींत. ज्यांची संपत्ति काढून घ्यावयाची त्यांना इतर रीतीनें कांहीं नुकसानभरपाई किंवा मोबदला देणें योग्य असें ते म्हणतात.

सोशियालिझमचें मुख्य तत्त्व हें कीं, राष्ट्रांतील विविध संपत्तीची वांटणी, विभागणी, शक्य तितक्या समानतेनें व्हावी. पण यांतून देशांत खाजगी मिळकत म्हणून राहूंच नये, हें कसें निष्पन्न होतें ? देशांतील सर्व जमीन ही राष्ट्राच्या मालकीचीच असावी या तत्त्वालाहि अपवाद मान्य करणारे सच्चे सोशियालिस्ट आढळतात. कारण जमिनीचे तुकडे लहानसहान पण मालकीचे असले तर ते सोडून देऊं नयेत अशीच बहुतेक सर्व देशांतील जनतेंत प्रवृत्ति आढळते. आणि या प्रवृत्तीमुळेंच एकांतिक सोशियालिझमची प्राणप्रतिष्ठा रशियाबाहेर अद्यापि कोठेंहि झाली नाहीं. आणि जमिनीची खाजगी मालकी म्हटलें म्हणजे खाजगी वहिवाट ही आलीच. मग छोटे मोठे मालक आपल्या स्वतःच्या इच्छेनें व अधिक फायदा होतो म्हणून, सामुदायिक वहिवाट मशागत करोत भले ! खाजगी मालकी व वहिवाट अशी अबाधित राहूं देऊन देखील अनर्जित किंवा अन्यायार्जित असे जे लाभ, ते खाजगी मालकांच्या पदरांत पडूं न देतां सरकारला मिळावे अशी व्यवस्था करणें शक्य आहे असें कांहीं सोशियालिस्ट मान्य करतात. व्याज व भाडें हीं सोशियालिझममध्यें पूर्वीसारखीं सर्व खाजगी मालकीचींच न राहोत, पण व्याज व भाडें हे धनोत्पादनाचे प्रकारच सर्वस्वीं नष्ट होतील असेंहि नाहीं. ज्याला गिल्ड सोशियालिझम म्हणतात तोहि वास्तविक सोशियालिझमचाच एक प्रकार आहे.

हें सर्व सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, सोशियालिझम म्हटली म्हणजे ती नक्की अमूक एका रेखीव छापाची असलीच पाहिजे असें होत नाहीं.

आणि रशियांतील कम्यूनिझम हाच सोशियालिझमचा अत्यंत परिणत किंवा अत्यंत इष्ट असा प्रकार आहे असें तर मुळींच होत नाहीं. डॉ. टाऊसिंग (अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ) म्हणतो, "जगांत व्यक्तित्व किंवा मानुषता हिची अत्यंत परिणति व्हावी हेंच मनुष्याचें सर्वोत्तम सुख असें जर आपण एकदां मान्य केलें; तर हें सुख त्याच्या पदरांत अमुकच एका आर्थिक घटनेनें पडेल असें ठांसून सांगण्यापूर्वी कोणीहि शंकितच झालें पाहिजे व त्यानें आपल्या म्हणण्याचा दहा वेळ उलटसुलट विचार केला पाहिजे." सोशियालिझमची मुख्य बाजू म्हणजे आर्थिक पुनर्घटना. तिच्याविषयींच जर जाणते लोक असे पर्याय मान्य करतात, तर तिच्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक अंगासंबंधानें मतभेद किती शक्य आहे हें न सांगतांहि लक्षांत येण्याजोगें आहे.

प्रथम सोशियालिझमच्या राजकीय अंगासंबंधानें विचार करतां हें दिसून येईल कीं, हिंदुस्थान हें जोंपर्यंत ब्रिटिशांच्या अंकित आहे, स्वतंत्र होणार नाहीं, तोंपर्यंत खुद्द इंग्लंडांत सोशियालिझमची जी मजल जाईल तिच्या पलीकडे हिंदुस्थानांत ती जाणें शक्य नाहीं. इंग्लंडांत सोशियालिझमचा पुरस्कार ज्या फेबियन सोसायटीनें केला ती एकांतिक विचाराची नव्हती. ती उत्क्रांतिवादी व शांततावादी होती. आणि आजमितीसहि तिच्यांतून निघालेला मजूर पक्ष किंवा सोशियालिस्ट पक्ष हा देखील तसाच आहे. केवळ प्रतिभाशक्तीनें मनोरथ हवे तितके भरधांव किंवा उंच हांकणारे एच. जी. वेल्ससारखे सोशियालिस्ट तत्त्ववेत्ते अजून 'राशियन' कम्यूनिस्ट मताचे नाहींत. पूर्वी एका लेखांत स्टॅलिन व वेल्स यांच्या मुलाखतीचा उल्लेख आम्हीं केला होता तो वाचकांच्या लक्षांत असेलच. त्यांत वेल्सचें म्हणणें "सोशियालिझम शक्य तितकी उत्क्रांतिमार्गानेंच पदरांत पाडून घ्यावी" असें होतें. राशियन कम्यूनिझमची सर्वांगीण माहिती देणारा हजार-बाराशें पानांचा ग्रंथ सिडने व बियाट्रिस वेब यांनीं लिहिला. हीं पतिपत्नी तरी स्वतः ब्रिटिश कम्यूनिस्ट पार्टीचे सभासद झालीं आहेत कीं नाहीं हें आम्हांस माहीत नाहीं. पण आम्हांला हें माहीत आहे कीं, मि. मॅक्स्टन यांचा जो संघटित कम्यूनिस्ट पक्ष म्हणून इंग्लंडांत आहे, त्यानें विलायतेंतील सोशियालिस्ट पक्षाकडे त्याच्या संघटनेंत प्रवेश मिळविण्याचा अर्ज केला पण तो फेटाळला गेला!

आतां केवळ तत्त्वप्रतिपादनाच्या दृष्टीनें विलायतेंत कम्यूनिस्ट पक्षाला थारा नाहीं म्हणून हिंदुस्थानांत कम्यूनिझमच्या तत्त्वांचा मतप्रसार कोणींच करूं नये

असें अनुमान निघत नाहीं. परंतु या तत्त्वांचा अंमल व्हावयाचा तर हिंदुस्थान हें प्रथम ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या पाशांतून मुक्त होऊन स्वतंत्र झालें पाहिजे हें मात्र उघड आहे. शिवाय, उद्यां खुद्द इंग्लंडांत क्रांति होऊन तेथें पूर्ण सोशियालिझम प्रस्थापित झाली तरीहि कदाचित् त्याचा फायदा अंकितावस्थेंतील हिंदुस्थानाला मिळेलच असें नाहीं ! कारण आपल्या स्वतःच्या देशांत रिपब्लिकची राज्यघटना व स्वातंत्र्य भोगणारीं अनेक राष्ट्रें आपल्या अंकित असलेल्या वसाहती किंवा डिपेंडन्सीज यांना कसें वागवितात हें प्रसिद्ध आहे. त्यावरून बोध हाच घ्यावा कीं, हिंदुस्थानांतल्या इतर खास अडचणींचें आज कांहीं कोणी न बोललें तरी, इकडे नुसती सोशियालिझमहि प्रस्थापित व्हावयाची तर त्याची पहिली अट इंग्लंडपासून हिंदुस्थान स्वतंत्र झालें पाहिजे ! मग नंतर येथील जुन्या परंपरेंत वाढलेली जनता आणि सोशियालिस्ट व कम्यूनिस्ट पुढारी हे आपापसांत काय बनेल तें पाहून घेतील !

असें असल्यामुळें, आज स्वातंत्र्याला ठावठिकाणा नसतां एकांतिक सोशियालिस्ट व कम्यूनिस्ट मतांची घोषणा इकडे करणें म्हणजे गाडीला घोडा जुंपण्याऐवजीं घोड्याला गाडी जुंपण्यासारखें विपरीत आहे ! म्हणून हें स्वातंत्र्य पदरांत कसें पडेल याचाच विचार आधीं झाला पाहिजे. हें स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कामीं आजवर फक्त वरच्या वर्गांनींच लक्ष घातलेलें आहे. यांच्या जोडीला शेतकरी, मजूर, कामकरी या वर्गाला त्यांत लक्ष घालावयाला पाहिजे. आणि हें करितांना त्यांच्या देशाभिमानाप्रमाणें स्वार्थी बुद्धीचाहि उपयोग करून घ्यावयाचा तर आजची त्यांची दुःखद स्थिति कशी नष्ट होईल व त्यांना अधिक सुखाचे दिवस कसे लाभतील याचें आमिष व मार्ग इतर रीतीनें दाखविणें हें सर्वस्वीं रीतीचें होईल. हिंदुस्थानसारख्या गरीब देशांतहि आज आर्थिक विषमता इंग्लंड अमेरिकेसारखी नसली तरी बरीच आहे. ती अवश्य कमी केली पाहिजे. धनिक वर्गाचा, जमीनदार वर्गाचा, कारखान्यांच्या मालकांचा, जो खरा जुलूम होत असेल तो मजूर कामकऱ्याच्या नजरेला आणून देऊन तो दूर करण्याला त्यांना प्रवृत्त केलें पाहिजे व त्या कामीं त्यांना साहाय्यहि केलें पाहिजे. मजूर कामगार वगैरेंचें वेतन, कामाचे तास, नोकरींतील सुखसोयी, गृहस्थिति, आरोग्य, शिक्षण या सर्व बाबतींत मालकांच्या खर्चानें व सरकारी कायद्यानें जितक्या अधिक सुधारणा होतील तितक्या करून दिल्या पाहिजेत; व याकरितां लोकपक्षानें कायदेमंडळांत

शिरून अधिकारग्रहण केलें पाहिजे. तात्पर्य, या मजूर कामकारी वर्गांत शिरून, त्यांना आपण मनुष्य आहोंत, आपणाला जन्मसिद्ध व मूलभूत कांहीं हक्क आहेत, आणि राजकीय स्वातंत्र्य हें आपल्या फायद्याचेंच आहे ही गोष्ट त्यांना समजून पटवून देऊन, त्यांना स्वातंत्र्याच्या चळवळींत अंशभागी करणें हें राष्ट्रकार्य होय. परंतु तें करून वरील मार्गानें कांहीं यश मिळविण्यापूर्वीच सामाजिक व धार्मिक बाबतींत त्यांचा बुद्धिभेद करून त्यांना बुजविणें, आणि आर्थिक बाबतींत खाजगी मिळकतीचा हक्क सर्वस्वीं नष्ट होऊन सरकार हेंच एक सर्व मिळकतींचें मालक बनेल, तुमचें म्हणून कांहीं उरणार नाहीं असें ध्येयदृष्टीनें कां होईना, त्यांना सांगणें म्हणजे त्यांचा तर बुद्धिभेद होतोच व ते घोटाळूनहि जातात; पण स्वातंत्र्याच्या सामुदायिक चळवळीलाहि तें घातक होतें.

१८. राज्यसंस्थाविषयक खरें ध्येय कोणतें ?

जगाच्या जीवनांत क्रिया व प्रतिक्रिया यांचें द्वंद्व किती जोरानें व जलदहि चालूं शकतें याचें एक प्रत्यंतर गेल्या २५ वर्षांत चांगलेंच आलें आहे. महायुद्धापूर्वी म्हणजे १९१२–१३ सालीं व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सिद्धांत जवळ जवळ पूर्णतेला पोंचल्यासारखा वाटत होता. परंतु आज पाहावें तर त्याविरुद्ध इतकी प्रतिक्रिया झालेली दिसते कीं, व्यक्तिस्वातंत्र्य हें जणूं कांहीं जगाला माहित होतें कीं नव्हतें, असें होऊन झोटिंगशाहीचा अंमल सर्वत्र सुरू झाला आहे. राजकीय व आर्थिक बाबतींत रशियामध्यें कम्यूनिस्ट सरकारनें झोटिंगशाही स्थापून व्यक्तिस्वातंत्र्याविरुद्ध प्रतिक्रियेची कड पोंचवली. पण कम्यूनिझम १७–१८ वर्षांची होऊन वयांत येण्यापूर्वीच जगभर फॅसिझमनें उचल करून कम्यूनिझमविरुद्ध प्रतिक्रिया केली. मात्र कम्यूनिझमची व फॅसिझमची प्रतिक्रिया मिळून परिणाम झाला तो अखेर व्यक्तिस्वातंत्र्याचा नाश करण्यांतच झाला! १९ वें शतक हें उदारमतवादित्वाकरितां कीर्ति पावलें, तर आतां २० वें शतक हें कृपणमतवादित्वाकरितां कीर्ति पावणार असें दिसतें !

अशा घडामोडींना उद्देशून पुष्कळ भोळे लोक, असा प्रश्न विचारतात कीं, "या प्रतिक्रियाभूत कम्यूनिझम व फॅसिझम (झोटिंगशाही) यांपैकीं तुम्हांला कोणची पसंत आहे ?" आणि हा प्रश्न विचारणारे जणूं कांहीं असें गृहीतच घेऊन चालतात कीं, दोन विरोधी प्रश्न किंवा समस्या उपस्थित झाल्या म्हणजे त्यांपैकीं

कोणत्या तरी एकांत अंतर्भूत झालेल्या सिद्धांताचा स्वीकार उत्तर देणारा करणारच, किंवा त्याला करावाच लागतो! अशा विरोधी प्रश्नांच्या किंवा समस्यांच्या जोडीला इंग्रजींत ' डायलेमा ' म्हणतात. मराठींत तद्वाचक ' शृंगापत्ति ' हा शब्द रूढ झाला आहे व तो थोडासा सार्थहि आहे. कारण परस्पविरोधी असे प्रश्न म्हणजे तीं मारक्या बैलानें उगारलेलीं दोन शिंगें अशी कल्पना करतां येते. आणि या कल्पनेंतून निघालेली भोळी समजूत अशी कीं, त्या दोन शिंगांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी शिंगाचा आघात सोसावाच लागणार !

पण ही समजूत चुकीची असते. हुंदाडणारा बैल दोन शिंगें रोखून आला म्हणून त्यांतल्या कोणत्या तरी एकानें स्वतःला भोंसकून घेणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें कोणी तरी मानतो कां? तो प्रयत्नानें दोन्ही शिंगांचा मार चुकवितो. किंवा त्या पाशवी बैलासारखा हाहि मानव बलिवर्द असेल तर, तीं दोन्ही शिंगें धरून उलट बैलाचीच मान मुरगाळूं शकेल. असल्या शृंगापत्तीचीं दुसरींहि उदाहरणें मौजेचीं म्हणून देतां येतात. कोंकणांतील देवाचा कौल घेतल्याशिवाय कोणी कांहीं करीत नाहीं. पण देवालाहि फसविणारे लोक असतात. आणि अशा लोकांपैकीं एकाचें उदाहरण देऊन सांगतात कीं, त्यानें देवाला शृंगापत्तींत घालून असा कौल लावला कीं, " अमुक एक झाड मला नडतें आहे व तें मी तोडणारच. तर देवा कौल दे कीं तें मी जमिनीबरोबर तोडूं कीं मुळासकट खणून तोडूं ?" कोंकणचा देव कोंकणच्या लोकांपेक्षां अधिक भोळा! म्हणून तो प्रायः या शृंगापत्तींत सांपडून दोहोंपैकीं कोणत्या तरी एका प्रश्नाला होय असा कौल देतो. म्हणजे झाड कसें तरी तोडण्याला हवी ती परवानगी देतो. पण दोन्हीं शिंगें धरून बैलाला उलथून टाकण्याप्रमाणें, कौल मागणाऱ्या भक्ताच्या दोन्ही प्रश्नांना देवाला नकार देतां येण्यासारखा आहे. तो धूर्त असेल तर एकहि फुलाचा कळा पडूं देणार नाहीं.

साक्षीदाराची उलटतपासणी करतांना चतुर वकील असेच शृंगापत्तीचे प्रश्न विचारतात व म्हणतात, " होय किंवा नाहीं " एवढेंच उत्तर दे. पण शहाणा साक्षीदार म्हणतोच कीं होय आणि नाहीं हीं दोन्ही कांहीं मर्यादेंत खरींच आहेत; नुसतें होय किंवा नुसतें नाहीं असें उत्तर मी देऊं शकत नाहीं. असाच एक गमतीचा प्रश्न तर्कशास्त्रावरील पुस्तकांत देतात. तो असा, " तूं हल्लीं दारू पिण्याची सोडली आहेस किंवा नाहीं ?" याचें उत्तर नाहीं असें दिलें तर मी आजहि दारू पितों असें ठरणार. होय असें उत्तर दिलें तर आज सोडली तरी

मी पूर्वी पीत होतों असें कबूल करावें लागणार ! पण चाणाक्ष मनुष्य या प्रश्नाचें उत्तर होय किंवा नाहीं असें एकेरी न देतां म्हणेल, "प्रश्न खोडसाळ आहे; व त्याचें माझें उत्तर हेंच कीं मी दारू जर कधींच पीत नव्हतों तर ती हल्लीं सोडण्याचा किंवा न सोडण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं."

शृंगापत्तीच्या संकटाची अडचणीची इतकी फोड करून सांगण्याचें कारण हें कीं, उदारमतवाद व व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद यांच्या जिवावर उठलेले दोनहि राक्षस—म्हणजे कम्यूनिझम व फॅसिझम (झोटिंगशाही). मग यांपैकीं कोणता राक्षस तुला खाऊं दे ! असें विचारल्यामुळें कांहीं लोक गोंधळून जातात; व या दोहोंपैकीं कोणता राक्षस अधिक बरा याचा विचार मनांत करूं लागतात. पण या मूर्खपणाच्या विवेकांत जे पडतील ते संशयानें नाशच पावतील. पण आम्ही तशा संशयाला बळी पडणारे नाहीं. म्हणून आम्ही स्पष्ट व ठासून सांगूं शकतों कीं, आम्हांला तुमची कम्यूनिझमहि मान्य नाहीं आणि तुमची फॅसिझमहि मान्य नाहीं. या दोनहि राज्यशासनपद्धति आम्हांला सारख्याच अनिष्ट वाटतात ! त्या दोहोंनीं आपापल्या परीनें व्यक्तिस्वातंत्र्याविरुद्ध प्रतिक्रिया केलेली असून, उलट स्वतः त्यांचीहि अतिशयोक्ति होऊं लागलेली असल्यामुळें त्यांच्याहि विरुद्ध प्रतिक्रिया झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं, असा आमचा दृढ विश्वास आहे.

जगाच्या इतिहासाकडे पाहूं लागल्यास असें दिसून येईल कीं, एकंदरीनें या इतिहासाचें पर्यवसान व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उदय होण्यांतच झालेलें आहे. इतिहासकालाच्या प्रारंभीं व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या अगदीं उलट स्थिति होती. म्हणजे मनुष्य हा अगदीं जंगलांतच एकाकी राहात नसेल तर, तो घरचा किंवा बाहेरचा तरी गुलामच होता. घरीं कुटुंबांत बापाचा गुलाम, आणि बाहेर जाती-जमातींच्या मुख्याधिकाऱ्याचा किंवा धर्मगुरूचा गुलाम होता, ही त्याची स्थिति हळूहळू बदलून त्याला मानवजन्मसिद्ध असे कांहीं स्वतंत्र अधिकार असूं शकतात या कल्पनेचा क्रमानें उदय झाला. पूर्वी त्याची जबाबदारी जन्मसिद्ध होती किंवा दास्यत्व जन्मसिद्ध होतें पण पुढें स्वतंत्र रीतीनें जगाशीं संबंध ठेवण्याचा अधिकार (मग करारानें होवो, इतर रीतीनें होवो) त्याला प्राप्त झाला. खरें अंतिम साध्य हें कम्यूनिस्टांच्याहि मतें व्यक्तिस्वातंत्र्य हेंच होय. दरम्यानची झोटिंगशाही ही केवळ संक्रमणावस्थेंत उपयोगी पडणारा एक उपाय म्हणून अवलंबिलेली आहे ! कारण कम्यूनिस्ट तत्त्वज्ञानांत झालें तरी असेंच प्रतिपादिलें जातें कीं, अंतिम स्वरूपांत

राज्यसंस्था व व्यक्तिनियंत्रण हीं सुकून सुकून जाऊन शेवटीं अदृश्य व नामशेष होतील. आज प्रोलेटेरिएटची म्हणजे कांहीं विशिष्ट वर्गाची झोटिंगशाही अमलांत आहे. पण ती साध्य किंवा ध्येय म्हणून नव्हे तर फक्त तात्पुरतें साधन म्हणून. उलट फॅसिस्ट डिक्टेटरहि असेंच म्हणतो कीं, या कम्यूनिझमनें फाजीलपणा केला, अतिशयोक्ति केली, म्हणूनच केवळ झोटिंगशहाला हातीं दंड धरावा लागला; पण तोहि त्याला कायमचा धरावा लागणार नाहीं. या दोहों-चाहि अर्थ हाच कीं, अखेर व्यक्तिस्वातंत्र्य हेंच ध्येय असल्याची भूमिका तत्त्वज्ञान्याचीच आहे असें नाहीं, तर राजकारणाचा व्यवहार करणारी कम्यूनिस्ट व फॅसिस्ट झोटिंगशाही यांचीहि आहे असें म्हणतां येईल. या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या परिणतीभोंवतीं जें तत्त्वज्ञान गोळा झालें त्यालाच सामुदायिक रीतीनें उदारमत-वादित्वाचा सिद्धांत (लिबरॅलिझम) म्हणतात. आणि आज त्याविरुद्ध कम्यूनिस्ट किंवा फॅसिस्ट झोटिंगशाही यांनीं कुरघोडी केली असली तरी, ती केवळ प्रति-क्रियारूप म्हणून तात्पुरती आहे, कायमची नाहीं असेंच समजलें जातें. आमचें मत असें आहे कीं, व्यक्तिस्वातंत्र्याचें ध्येय हेंच इष्ट व साध्य असून तें प्रभावी झालें पाहिजे, आणि तें पदरीं पडण्याचा सर्वांत साधा असा डेमॉक्रसी नामक राज्यपद्धतीचा प्रकार तोहि टिकला पाहिजे.

आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या वाढीबरोबरच राज्यसंस्थे-चीहि वाढ झालेली आहे. यामुळें राष्ट्राच्या फायद्याकरितां व्यक्तिस्वातंत्र्यावर उलस्या दिशेनें कांहीं नियंत्रणहि पडूं लागलें आहे. पण तें नियंत्रण कांहीं तत्त्वा-नुसारच घातलें जातें. आतां संघटित व परिणत अशा राज्यसंस्थेंत प्रजा व्यक्तीचें स्वातंत्र्य हें, कवि आपल्या काव्यांतून मुक्त कंठानें व भावनेच्या उद्रेकांत गाऊन वर्णन करतात तशा प्रकारचें स्वातंत्र्य असूं शकत नाहीं. कदाचित् तें चांगल्या अर्थाच्या पण केवळ कल्पनागम्य अराजकांतच लाभावयाचें! परंतु एकंदरीनें पाहतां दोन हजार वर्षांपूर्वी समाजांतील व्यक्तीला जें स्वातंत्र्य होतें त्यापेक्षां तें आजच्या परिणत राज्यसंस्थांतहि पुष्कळच अधिक लाभलें आहे. सकृत्दर्शनीं नवी पद्धति म्हणजे लोकसत्ताक राज्यपद्धति असतां तींत व्यक्तिस्वातंत्र्याचें नियंत्रण बेसु-मार झालें असेंहि क्वचित् कोठें दिसेल. पण अशा ठिकाणीं त्या वेळेपुरतें खऱ्या लोकसत्तेचें तत्त्व नष्ट होऊन, लोकशाही ही नांवाची उरली होती. पण तिचीं सूत्रें कोणा तरी शिरजोर झोटिंगाच्या हातीं गेलीं होतीं असेंच आढळून येईल!

ही गोष्ट एका बाजूला स्वित्झर्लंडसारखें राष्ट्र व दुसऱ्या बाजूला जर्मनी इटली यांसारखें राष्ट्र घेऊन पाहिलें म्हणजे चांगली लक्षांत येते.

व्यक्तीकरितां समाज किंवा समाजाकरितां व्यक्ति असा प्रश्न आज कांहींसा उपस्थित होऊं लागला आहे हें खरें. तथापि, पूर्वी राजाकरितां प्रजा असें जें अमलांत होतें तसें हल्लीं समाजाकरितां व्यक्ति या म्हणण्यानें ध्वनित होत नाहीं. कारण पूर्वीचा राजा हा कधींहि प्रजेचें प्रतिबिंब नव्हता. पण अलीकडील समाज व राज्यसंस्था ही राष्ट्रांतील लोकांचें प्रतिबिंब होय असें मानण्यांत येतें व तें खरेंहि आहे. म्हणून राष्ट्राकरितां व्यक्ति कीं व्यक्तीकरितां राष्ट्र ! असे अडचणीचे प्रश्न घालून वर दर्शविल्याप्रमाणें कोणीं शृंगापत्ति उत्पन्न केली तर, तिचा परिहारहि वर दर्शविलेल्या पद्धतीनेंच करतां येतो. तो असा कीं राष्ट्र व व्यक्ति या जोडीपैकीं कोणतेंहि एक दुसऱ्याकरितां आहे असें एकेरी उत्तर न देतां दोन्हीहि परस्परावलंबी व परस्पर पूरक आहेत असें तिसरेंच उत्तर देतां येतें. समाजहित हें व्यक्तिहितापेक्षां अधिक श्रेष्ठ मानण्याकडे जगाची प्रवृत्ति आज असो. तथापि उलटपक्षीं ज्या सरकारी कायद्यांच्या योगानें समाजहिताकरितां व्यक्तिस्वातंत्र्याला मर्यादा पडते, ते कायदे करणें किंवा न करणें याविषयीं मत देण्याचा अधिकार बहुधा प्रत्येक राष्ट्रांतील जनतेला मिळाला आहे ! म्हणून मनुष्यमात्र हा एक अर्थानें ही मर्यादा आपली आपणच घालून घेतो असें म्हणतां येतें. आणि असें झालें म्हणजे मग मनुष्याला आपल्या स्वातंत्र्याला मर्यादा पडल्याची तक्रार करतां येत नाहीं.

आधुनिक डेमॉक्रसीचें किंवा लोकशाही पद्धतीचें हें स्थूल वर्णन झालें. आणि अशा क्रमानें राष्ट्रांतील लोक आपल्या स्वातंत्र्यावर व हक्कांवर जर नियंत्रण घालीत गेले, तर त्याला झोटिंगशाहीची प्रगति असें म्हणतां येणार नाहीं. परंतु आज रशियांत किंवा जर्मनींत किंवा इटलींत तशी स्थिति नाहीं. रशियापुरतें बोलावयाचें तर तेथें सर्व राष्ट्राची मिळून सर्व राष्ट्रावर झोटिंगशाही आहे असें भासविण्यांत येत असलें तरी, इटलींतील फॅसिस्ट पार्टी व जर्मनींतील नाझी पार्टी यांच्यासारखीच कम्यूनिस्ट पार्टीची झोटिंगशाहीच रशियामध्यें आज जुलूम करीत आहे हें निर्विवाद होय.

म्हणून पूर्वपदावर येऊन आम्ही म्हणतों कीं, या तिन्ही प्रकारांतील एकहि आम्हांला इष्ट वाटत नाहीं. खऱ्या डेमॉक्रसीची लोकशाहीची प्रगति व परिणति

ही एकच गोष्ट आम्हांला इष्ट वाटते. आतां कोणी म्हणेल कीं डेमॉक्रसीची लोकशाहीची पद्धति अलीकडे कमकुवत ठरली म्हणून तिचा पाडाव होत आहे व झोटिंगशाही प्रबल होत आहे त्याला तुम्ही काय करणार ? त्याला आमचें उत्तर असें कीं, होय, खरेंच आहे कीं, याला आम्ही कांहीं करूं शकत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील लोक मिळून कांहीं करूं शकत नाहींत. किंबहुना ज्या युरोपियन राष्ट्रांत डेमॉक्रसी पूर्वी चांगली नांदत होती त्या राष्ट्रांतील उदारमतवादी स्वातंत्र्यप्रिय लोकहि आज कांहीं करूं शकत नाहींत. रशियांतील कम्यूनिझमची चर्चा करतांना आम्ही कोणी हिंदुस्थानांतील लोक प्रयत्नानें ती नष्ट करूं शकतों किंवा सुदृढ करूं शकतों, या भावनेनें बोलण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. अर्थ असेल तर तो, राजकीय दृष्ट्या कम्यूनिस्ट डिक्टेटरशिप ही इष्ट कां अनिष्ट यांविषयीं मत देण्यापुरतेंच बोलण्यांत आहे. म्हणून आम्ही म्हणतों कीं, रशियांतील विद्यमान राज्यपद्धति सर्वस्वीं अनिष्ट आहे. ती व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट करणारी आहे. उदारमतवादित्वाला पायबंद घालणारी आहे. याकरितां ती आम्हांला नको. हरप्रयत्नानें तिच्या कल्पनेला आपण विरोधच केला पाहिजे.

हिंदुस्थानला उद्यां स्वातंत्र्य मिळावयाचें तें मिळालें, पण कम्यूनिस्ट झोटिंगशाहीच डोक्यावर बसली, तर तें स्वातंत्र्य काय कामाचें ? असें म्हणणारेहि कांहीं लोक निघतील. पूर्वी किंवा आज देशी संस्थानिक जुलमानें राज्य करतात. तसेंच हिंदुस्थानांत कम्यूनिस्ट पार्टी राज्य करणार असेल तर त्यांत फारसा फरक राहणार नाहीं. तथापि निदान स्वातंत्र्य पदरांत पडेपर्यंत या प्रश्नाला फारसें व्यावहारिक महत्त्व उरत नाहीं. स्वतंत्र झालेल्या हिंदुस्थानांतील वरिष्ठवर्ग, मध्यमवर्ग, कनिष्ठवर्ग किंवा भांडवलशाही व शेतकरी कामकरी वर्ग हे काय करावयाचें तें तेव्हां आपलें आपण पाहून घेतील ! आजचा वाद उभयपक्षींहि तात्त्विकच आहे. कारण हिंदुस्थानांतले कम्यूनिस्ट काय किंवा उदारमतवादी डेमोक्रॅट काय, दोघांच्याहि डोक्यावर इंग्रज सरकार व त्याची साम्राज्यशाही बसून मिरें वांटीत आहे. तथापि वाद तात्त्विक असला तरी त्यांत इष्टानिष्ट विवेक प्रगट करावा लागतोच व तसा तो आम्हीं केला आहे.

रशियांत व्यक्तिस्वातंत्र्य हें सामाजिक बाबतींत दिसून येत असलें तरी, राजकीय व आर्थिक बाबतींत तें किती कमी आहे आणि जुलूम व दडपशाही यांनींच राज्य कसें चालू आहे, याचें स्थूल दिग्दर्शन या लेखमालेंत आम्हीं पूर्वी केलेंच

आहे. तें आमच्या मनचें नसून आधारभूत ग्रंथावरून केलें आहे. अशा सर्व ग्रंथांवर खोटे व आपमतलबी असा शेरा कम्यूनिस्टांनाहि मारतां येणार नाहीं. आतां हा जुलूम व ही जबरदस्ती मान्य करून, आज रशियाच्या व उद्यां सर्व जगाच्या कल्याणाकरितां ती अवश्य आहे असें वाटेल तर कोणीं म्हणावें व त्या ग्रंथांवर मखलाशीचा शेरा करावा ! पण ही जुलूमजबरदस्ती मान्य केल्यावर तात्पुरत्या फॅसिस्ट झोटिंगशाहीला तरी त्यांना कोणत्या अधिकारानें नांवें ठेवतां येतील ? येऊन जाऊन अधिकार हाच कीं, जुन्या युगांत गरीब लोकांवर जुलूम झाला, आतां त्याचें उट्टें म्हणून गरिब लोकांनीं श्रीमंत लोकांवर जुलूम करण्याचे दिवस आले आहेत ! असे दिवस यावयाचेच असतील तर ते खुशाल येवोत. त्यांना आम्ही नैसर्गिक प्रतिक्रियेच्या सदराखालीं घालूं. पण अशा कोणत्याहि अनिवार्य घटनेनें ध्येयवादी मनुष्याचें तोंड बंद होणार नाहीं. उदारमतवादी, ध्येयवादी हेंच म्हणत राहील कीं, क्रिया व प्रतिक्रिया यांच्या द्वंद्वानें चाकाच्या धांवेप्रमाणें वरचें टोक खालीं येऊन खालचें वर जावो. पण असें खालवर परिवर्तन होत असतांहि गाडा हा कांहीं जागच्या जागींच स्थिर राहात नाहीं. तो चाकाला मिळालेल्या मुळांतील गतीनें पुढेंच मजल मारीत असतो. त्याप्रमाणें प्रथम राजसत्तेचा जुलूम, त्यामागून लोकसत्तेचा जुलूम, व त्यामागून झोटिंगशाहीचा जुलूम अशीं परिवर्तनें होत आलीं असलीं तरी राजकीय समाजशास्त्राचें होकायंत्र व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या उत्तर ध्रुवाकडेच आपलें बोट दाखवीत राहणार. आणि सर्व सत्प्रवृत्त, विचारवंत, राजकारणप्रिय लोक हें असें घडत राहावें हीच आशा करणार !

---

१९. आर्थिक व्यवहार व व्यक्तिस्वातंत्र्य

डेमॉक्रसी किंवा शुद्ध पद्धतीची लोकशाही हिच्या ध्येयावर आमचा विश्वास आहे. आम्हांला उदारमतवादित्वाची आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या प्रगतीची मनीषा असल्यामुळें, कम्यूनिस्ट पद्धतीची झोटिंगशाही किंवा फॅसिस्ट पद्धतीची झोटिंगशाही मान्य नाहीं हें मागील प्रकरणांत सांगितलें. प्रस्तुत प्रकरणांत रशियांतील कम्यूनिस्ट आर्थिक पद्धतिहि आम्हांला मान्य नाहीं व ती कां हें सांगण्याचा विचार आहे.

ही पद्धति मान्य नसण्याचें कारण असें कीं, ती जगाच्या जुन्या रहाटीला व नैसर्गिक विकासाला विसंगत विरोधी असून अन्यायाचीहि आहे. सरकारी सत्ता हें साधन हातीं असलें, व समाजाचें हित हें निमित्त तोंडानें लावतां आलें, म्हणून

समाजांतील खाजगी मिळकतीची संस्था नष्ट करावी आणि त्याबद्दल जुन्या मालकांना कांहीं मोबदलाहि देऊं नये यांत न्यायबुद्धि कशी दिसून येते कळत नाहीं. जुन्या व्यक्तिस्वातंत्र्य पद्धतीनें व चढाओढीनें भांडवलशाहीची वाढ होऊन, आर्थिक विषमता फार मोठ्या प्रमाणावर झाली आहे ही गोष्ट कोणालाहि मान्य करावीच लागेल. पण खाजगी मिळकत सर्वस्वीं नष्ट करण्याहून इतर अनेक न्यायाचे उपाय ही विषमता घालविण्याला उपयोगीं पडण्यासारखे आहेत. श्रीमंत हे फार श्रीमंत आणि गरीब हे फार गरीब असें झालें असेल तर, श्रीमंतांना कमी श्रीमंत करून गरीबांना कमी गरीब कांहीं उपायानें करतां आलें तर तीच न्यायाची प्रतिक्रिया व गुणकारक उपाय ठरेल. पण क्रमानें प्राप्त झालेली श्रीमंती मुळापासून नष्ट व्हावी म्हणून कोणाचीहि सर्व संपत्ति सरकारजमा करणें, यानें स्वतः त्याला अन्याय तर होतोच पण त्यामुळें गरीबांची गरीबी हटकून कमी होते असें नाहीं.

मालकी हक्क आणि द्रव्यसंचयाची परिणति हीं जशीं क्रमानें वाढत गेलीं तशींच तीं क्रमानें हटवितां येण्यासारखीं आहेत. आणि कोणतीहि नवी गोष्ट अशा क्रमाक्रमानें घडून आली तर कोणताहि उत्पात घडलासा वाटत नाहीं आणि हळूहळू झालेलें परिवर्तन दुःसह होत नाहीं. कम्यूनिस्ट क्रांतींत प्रथम अविचारीपणानें कित्येक वर्गांना तुडवून बुडविण्यांत आलें, हें पाप कम्यूनिस्टांना पदरीं घ्यावें लागेलच; पण आपली नवी पद्धति अव्यवहार्य आहे असें लौकरच लक्षांत येऊन त्यांना आपल्या तत्त्वाची पीछेहाट करावी लागेल. आणि निदान कांहीं मर्यादेपर्यंत तरी खाजगी मिळकत राहूं दिली पाहिजे हा धडा शिकावा लागला.

सामुदायिक धनोत्पादनाच्या सिद्धांताचीहि तीच गत झाली. पूर्वीच्या एक दोन प्रकरणांत राशियांतील नवीन आर्थिक घटनेची माहिती देतांना कम्यूनिस्टांच्या बाजूचें म्हणणें व त्याविषयीं कांहीं उदाहरणें मुद्दाम आम्हीं दिलीं पण त्याला दुसरीहि एक बाजू असून, या सामुदायिक पद्धतीनें राशियांतील लोकांवर किती आपत्ती आल्या, त्यांना किती दुःख सोसावें लागलें, व बंडें होण्यापर्यंत बाजू गेली हेंहि ग्रंथांतरीं वाचावयास मिळतें. फक्त एकाच ग्रंथाचा आधार द्यावयाचा तर डॉ. इवॉल्ड ॲमेंड यांचें ' ह्यूमन लाइफ इन राशिया ' (राशियांतील मनुष्यजीवन) या चंदाच प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाचाहि देतां येईल. या पुस्तकांत राशियांतील भयंकर दुष्काळाचें वर्णन साधार व सचित्र दिलें आहे. आणि त्या दुष्काळाचें कारण अवर्षणादि नसून तें स्टॅलिनप्रभृतींनीं घिसाडघाईनें व फाजील अहंकारानें सामु-

दायिक उत्पादनाचा प्रचंड प्रयोग हटवादानें केला हेंच होय असें स्पष्ट लिहिलें आहे. यासंबंधीं प्रथम इंग्रजींतच कांहीं वाक्यें देतों म्हणजे शंका राहाणार नाहीं.

"All serious observers of conditions in Soviet Russia are of one opinion as to the causes of Russian famine. In their view the real cause is to be found not in any natural events, but in the fiasco of the collective system, which was introduced with such excessive haste. The foundations of all the thousands of collective farms have collapsed. The experiment which consisted in forcibly detaching the peasantry from their soil, and converting them into proletarian workers on a large scale. State concern, has failed...... In the work of collectivization one factor of production failed completely, viz. the human factor. Soviet agriculture, based as it was on mechanization, was wrecked by the backwardness of the Russian peasants."

कम्यूनिस्ट मताचे पक्षपाती या ग्रंथावर विकारवशतेचा आक्षेप घेणार हें उघड आहे. पण सिडने व बियाट्रिस वेब यांच्या पुस्तकांतील अनुकूल माहिती जर ग्राह्य मानावयाची, तर डॉ. ॲमेंड यांच्या पुस्तकांतील माहिती, ती प्रतिकूल असली तरी कां ग्राह्य धरूं नये हें कळत नाहीं. वेब पतिपत्नी यांनीं कम्यूनिझमची माहिती घेण्याकरितां जसा रशियन कागदपत्राचा आधार घेतला आहे, तसाच डॉ. ॲमेंड यांनींहि तो घेतला आहे. पण वेब पतिपत्नींनीं रशियांत वास्तव्य केलें असलेंच तर तें फार थोडे दिवस. उलट डॉ. ॲमेंड यांनीं रशियांत पंधरा सोळा वर्षें राहून स्वतः रशियन जनता-दुःखनिवारणाचें परोपकारी कार्य केलेलें आहे. विद्यार्थिदशेपासून सबंध रशिया देशांत त्यांनीं परिभ्रमण केलेलें आहे; व महायुद्धाच्या अखेरीपर्यंत ते रशियन सरकारचे प्रजाजन होते.

आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ डॉ. ॲमेंड यांनीं सरकारी कम्यूनिस्ट कागदपत्रांतील उतारे व प्रवदासारख्या कम्यूनिस्ट वर्तमानपत्रांतील उतारे ठिकठिकाणीं दिले आहेत. मग अशा गृहस्थाचा पुरावा मान्य करावा, कीं उडत्या पांखरापेक्षांहि

अधिक द्रुत गतीनें रशियन भूमीवरून भरारी मारून येणाऱ्या भाई मसानी यांच्या पुस्तकांतील पुरावा मान्य करावा ! एका बाजूला अशीं वर्णनें आढळतात कीं, कम्यूनिस्टांनीं अवघ्या १७ वर्षांत कुजलेल्या रशियाचें नंदनवन बनविलें, आणि त्यांतील जनता स्वातंत्र्याचें अमृत पिऊन यक्षगंधर्वांसारखें जीवन आक्रमीत आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला अशीं साधार वर्णनें आढळतात कीं, यांत्रिक प्रगतीवर विश्वास ठेवणाऱ्या अमेरिकेशीं स्पर्धा करून, कम्यूनिस्ट रशियानें जुलमानें सरकारजमा केलेल्या खाजगी भांडवलावर सरकारी भांडवलशाही उभी केली. कल्पनातीत गगनभेदी असे कारखाने उभारले पण त्यांतून उत्पादनकार्य यथाप्रमाण किंवा यथापेक्ष झालें नाहीं; सामुदायिक शेतकीपद्धति जनतेवर पुष्कळशी लादल्यानें तिकडूनहि फजीती झाली. त्याहून लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या नवीन प्रयोगांत लाखों रशियन किड्या-मुंग्यांसारखें उपासमारीनें मेले असतां, त्यांचें दुःख निवारण करण्याचे प्रयत्न कम्यूनिस्ट सरकारनें काय केले तें देव जाणे. पण देशांतील दुष्काळाची व उपासमारीची बातमी बाहेर पडूं नये याकरितां जंग जंग पछाडले! परदेशांतून रशियांत येऊन सहज फेरफटका करून परत गेल्यावर पुस्तकें लिहिणारांसंबंधानें डॉ. ॲमेंड म्हणतो कीं " असले प्रवाशी कम्यूनिस्ट प्रयोगाच्या बाहेरच्या दृश्यावर, विशेषतः रशियाच्या प्रचंड सरकारी कारखानदारीवर नजर देऊन भुलून जातात ! आणि कित्येक तर या फेरफटक्यांत आपला व्यापार रशियाशीं कसा वाढेल याचेंच तेवढें निरीक्षण करतात ! पण रशियन जनतेंत राहून नांदून तिची खरी अंतःस्थिति काय आहे याचें बारकाईनें कोणीहि निरीक्षण करीत नाहीं. "

परका प्रवासी आला असतां त्याला कोणीकडे हिंडून फिरवून आणावें, व त्याच्या नजरेला नक्की कोणत्या गोष्टी पाडाव्या, याचें कम्यूनिस्ट सरकारनें पक्कें धोरण ठरवून ठेवलें आहे. शिवाय मतप्रसाराचें स्वतंत्र खातेंच रशियन सरकारनें ठेवलें असून, आपल्याला अनुकूल माहितीचा झिरपादेखील दिसून येऊं नये अशी खबरदारी घेतलेली आहे. या दृष्टीनें डॉ. ॲमेंड यांच्या पुस्तकांतील नंबर ५ चें प्रकरण वाचण्यासारखें आहे. परंतु विषयांतर होईल म्हणून हा मुद्दा येथें इतकाच सोडून देतों.

आम्हांला येथें सांगावयाचें तें हेंच कीं, आर्थिक बाबतींत रशियानें जी क्रांति केलेली आहे ती अन्यायपूर्ण असून मनुष्यस्वभावालाहि धरून नाहीं. आमच्या

मतें राजकीय जीवनाप्रमाणें आर्थिक जीवनांतहि व्यक्तिस्वातंत्र्य हाच प्रगतीचा खरा पाया आहे. तथापि राजकीय स्वातंत्र्याप्रमाणें आर्थिक स्वातंत्र्यहि बोकाळूं दिलें असतां, त्याची अतिशयोक्ति होऊं दिली असतां वाईट परिणाम होतात. म्हणून या स्वातंत्र्यालहि व्यापक समाजदृष्टीनें कांहीं निर्बंध घालणें इष्ट ठरतें. शिवाय आम्हीं मागील प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें, व्यक्तित्वाच्या परिणतीबरोबरच समष्टिरूप जीवनाचीहि परिणति होत असल्यामुळें त्याला हितकर असे निर्बंध व्यक्तिस्वातंत्र्यावर घालावे लागतात. पण या परस्परविरोधी गोष्टींचा मेळ घालण्याला जसें राजकारणी जग शिकलें आहे तसेंच आर्थिक व्यवहारी जगहि शिकत आहे. सोशियालिझमच्या तत्त्वाचा उदय हा याच शिक्षणाचा परिणाम होय. आणि हीं तत्त्वें क्रमानें अनुसरून परिणतेला पोंचवलीं तर, आज विरोधी दिसणाऱ्या वर्गहिताचा मेळ घालतां येईल.

ॲरिस्टॉटल् यानें सुवर्णमध्य या तत्त्वाची जी मांडणी केली तिला एकेरी एकांतिक विचाराचे लोक हंसतात, व त्याची थट्टाहि करतात. परंतु आमच्या मतें खऱ्या प्रगतीचें बीज शक्य तितका सुवर्णमध्यबिंदु गांठण्यांतच असतें. "सैतानाशीं तडजोड कसली?" अशी म्हण म्हणून तडजोडीच्या व समन्वयाच्या पद्धतील विरोध करणारे लोक असतात. पण सैतान हा देखील ईश्वराच्या दरबारांतलाच मूळ एक अधिकारी सरदार किंवा दूत होता हें विसरतां येत नाहीं. त्याच रीतीनें भांडवलशाहीनें धुमाकूळ घातला असला तरी भांवडलाशिवाय आर्थिक व्यवहार चालत नाहीं, हें कम्यूनिस्ट रशियालाहि कळून चुकलें आहे. तसेंच त्याला हेंहि कळून चुकलें आहे कीं, सर्व समाजाच्या नांवानें आर्थिक व्यवहार करण्याचा आव घातला तरी, सामुदायिक धनोत्पादन हें अखेर स्वतंत्र व्यक्ति किंवा व्यक्तींचे गट यांच्यावरच सोंपवावें लागतें. समष्टिरूप समाजाचें आकलन मनानें करतां येत असलें तरी ती फारच फार अवजड अशी वस्तु आहे. यामुळें अधिकारविभागणीच्या पद्धतीनें तिच्या शक्तीचा उपयोग केला तरच त्याचें कार्य परिणामकारक होऊं शकतें.

शरीर हा एक शब्द झाला; पण शरीराचें म्हणून कार्य व्हावयाचें तें शरीराच्या प्रत्येक अंगाकडून, अवयवांकडून अधिकारभेदाप्रमाणें करून घ्यावें लागतें; व त्या अधिकारापुरता त्या अंगाचा अवयवाचा, अहंकार किंवा कर्तृत्वाचा अभिनिवेश मान्य करावा लागतो. समाजांतील सर्व व्यक्तींचा मिळून सामुदायिक असा कांहीं एक वेगळाच

परिणाम होत असला तरी कोणत्याहि कार्यारंभाचा उगम व्यक्तिगत स्फूर्तीतूनच होत असतो. म्हणून आर्थिक व्यवहारांत, समाजाच्या अंतिम हिताच्या दृष्टीनें कां होईना, पण व्यक्तीला स्वातंत्र्य द्यावेंच लागतें व या स्वातंत्र्यांत कार्यांची निवड, त्या कार्यापासून होणाऱ्या लाभावर स्वामित्वाचा हक्क, व आपल्या भावी पिढ्यांच्या द्वारानें समाजहित साधण्याचा अधिकार, या तीन गोष्टींचा अवश्य अंतर्भाव होतो. तसेंच समाजांतील आर्थिक व्यवहारांत श्रमविभागाचें तत्त्व मान्य करावें लागतें, आणि तें मान्य केल्यानंतर त्यांतून निष्पन्न होणाऱ्या इतर कित्येक आनुषंगिक गोष्टीहि मान्य कराव्या लागतात.

कोणत्याहि सामुदायिक पद्धतींत हा दोष असतोच कीं जें सर्वांचें काम तें कुणाचेंच नव्हे. सामुदायिक धनोत्पादनाच्या रशियन प्रयोगांत हा दोष स्पष्ट दिसून आला आहे. त्यासंबंधानें डॉ. ॲमेंड यांच्या ग्रंथांतील खालील उतारे वाचण्यासारखे आहेत. स्टॅलिन म्हणतो, “ ज्याची त्याला कामाची जबाबदारी वाटेनाशी झाली यामुळें अधिकारी नेमूनहि सामुदायिक उत्पादनाचें काम नीट झालें नाहीं. ” याचा अर्थच आपलेपणा नाहीं म्हणजे व्यक्तिशः जबाबदारी नाहीं !

“ It seems to have been realised at the eleventh hour that the root evil of the Communist economic apparatus has hitherto been the removal, indeed the extirpation, of personal responsibility, initiative and interest. On this point the entire Russian Press is at one, though only in admitting details. Daily the cry grows louder for an entire removal of the Soviet system by the introduction of a new and responsible concrete staff...... The call is now for the abolition of the colleges, committees etc., whose functions are to be taken over by responsible individuals... Stalin himself has declared that ninety percent of agricultural collapse is due to the breakdown of the organisations and economic system as it has existed hithereto, in other words to communization ! This remarkable utterance of Stalin disposes

of the false statements as to the cause of the collapse of agriculture–such as the bad harvest, intrigues of Kulaks, sabosteurs and enemies of Government. Under the pretext on fighting the Kulaks they (Communists) have raged a ruthless war against a large section of the rural population, who refuse to give up their small private property and to enter the collective farms."

---

२०. मालकी हक्काचा विकास

संपत्तीच्या उत्पादनाचीं अशीं दोन टोंकें आहेत कीं तीं व्यवहारांत कधींहि पहावयाला सांपडावयाचींच नाहींत. एक टोंक हें कीं, ज्याला जितकें उपभोगतां येईल तितकेंच त्यानें एकट्यानें निर्माण करावें व उपभोगावें. दुसरें टोंक हें कीं, सर्व समाजानें मिळून आपल्या योजनेप्रमाणें हवें तितकें निर्माण करावें आणि समजाच्या हिताकरितां त्याचा उपभोग, विक्री, संग्रह इत्यादि हव्या त्या रीतीनें करावा. या दोनहि गोष्टी अव्यवहार्य ठरतात.

अगदीं रानटी स्थितींतला शिकारी घेतला तरी त्याच्या एकट्याच्यानें हवी ती शिकार हटकून होईलच असें नाहीं. शिकारीचें सावज एकानें हुसकावें अडवावें, दुसऱ्यानें बडवावें असेंच बहुधा करावें लागतें. यामुळें अनेकांचा संबंध आला. बरें समजा, एकट्या शिकाऱ्यानें एखादें सावज मारलें तर तें सगळें त्याला एकट्याला थोडेंच खातां येतें ? यामुळें रानटी स्थितींतहि संपत्ति निर्माण करण्याच्या व उपभोगण्याच्या कामीं कुटुंब हाच कमींत कमी घटक ठरत नाहीं काय ? एका कुटुंबांतलीं माणसें कां होईनात पण त्यांनीं एकत्र मिळून काम करणें ही स्वाभाविक स्थिति होय आणि त्यांतच श्रमविभागाचें तत्त्व सिद्ध झालें.

दुसरें टोंक म्हणजे सर्व समाजानें मिळून हव्या त्या, हव्या तितक्या संपत्तीचें उत्पादन करविणें. एका कुटुंबाप्रमाणें सर्व समाज एका हुकमतींत असल्याशिवाय ही गोष्ट होणें शक्य नाहीं. हुकमत एक झाली आणि उत्पादनाची स्थूल योजना आगाऊ ठरली, तरी तिचें प्रत्यक्ष व तपशीलवार सूक्ष्म कार्य लाखों लोकांनीं

निरनिराळ्या ठिकाणीं करावें लागणार; व तें योजनेप्रमाणें होत आहे अशी समजूत करून समाधान मानून घ्यावें लागणार. पण हें सामुदायिक कार्य योजनेप्रमाणें व्हावयाचें म्हटलें तरी त्यांत श्रमविभागहि आलाच. एखाद्या सावजाच्या साध्या शिकारींत जर वर सांगितल्याप्रमाणें, एकानें आडवावें व दुसऱ्यानें बडवावें हा श्रमविभाग आला, तर सर्व समाजाकडून म्हणून होणाऱ्या कार्यांत तो हजारों लाखोंपटीनें आलाच कीं नाहीं !

गुणाप्रमाणें ज्यानें त्यानें आपापलें निरनिराळें कार्य करणें हेंच सोईचें व फायद्याचें असतें. आणि तेंच तें काम मनुष्य करीत गेला म्हणजे त्यांत तो अधिकाधिक प्रवीण होतो. शिकारींत अडविण्याचें काम एकाला अधिक साधेल तर बडविण्याचें कामच दुसऱ्याला अधिक साधेल. आणि तींच तीं कामें करीत गेल्यानें दोघेहि आपापल्या कामांत प्रवीण होत जातील. पण याच बुद्धिगुणामुळें कांहीं कांहीं कामें प्रत्येक मनुष्य वेगवेगळ्या ठिकाणीं बसून इतर कोणाची मदत घेऊन पण आपल्या एकट्याच्या फायद्याकरितां करूं शकेल. आणि तीं तो करूं लागला म्हणजे तो एकाच प्रकारचा माल इतका तयार करूं शकेल कीं त्याला तो दुसऱ्यांना विकावा द्यावाच लागेल; स्वतः त्याचा त्यानेंच तो खावा पुरवावा असें होऊं शकणार नाहीं. शिकारींत भाग घेणारे दोघे-जण म्हणजे अडविणारा व बडविणारा हे मिळून तें सावज भाजून शिजवून खाऊन उरेल तें फेंकून देतील ही कल्पना ठीक आहे. पण प्रत्यक्ष खाण्याच्या उपयोगी पडणाऱ्या वस्तूसंबंधानेंहि ती लवकरच फोल ठरते. समजा, एकट्या माळ्यानें आपल्या लहानशा वाडग्यांत कोणाची मदत न घेतां जर मक्याचीं कणसें किंवा काकड्या पिकविल्या तर तो तरी त्या सगळ्या एकटाच खाऊं शकेल काय ! तो माल फार तर एखादा महिनाभर थोडथोडा त्याला खातां येईल, पण उरेल तो विकावा लागेल किंवा अदलाबदलींत घालून दुसरे जिन्नस घ्यावे लागतील. कारण तयार केलेला माल नुसता नासून कोणीच टाकीत नाहीं.

खाण्याच्या पदार्थांची जी गोष्ट ती इतर प्रकारें उपभोगण्याच्या वस्तूंचीहि आहे. समजा, कुंभार एकटा बसून किंवा बायकोची मदत घेऊन मडकीं करतो. तर तो करील तीं सगळीं मडकीं त्याच्याच संसाराच्या उपयोगीं पडावीं हें शक्य आहे काय ? माळी क्रमानें रोज दोन चार कांकड्या किंवा कणसें

काढील, तीं खाईल, आणि अशा रीतीनें त्याचा माल तोच स्वतःच्या उपयो-गाला लावून कालांतरानें संपवील ही कल्पना तरी करवते. पण कुंभारानें रोज एकदोन मडकीं केलीं तरी त्याच्या संसाराला सर्व वर्षभर मिळून फार तर दहा-वीस मडकींच लागणार. मग बाकीचीं शेंकडों मडकीं त्यानें एक करूं तरी नयेत, किंवा केलीं तर तीं इतर मालाच्या मोबदल्यांत विकावीं व आपल्या इतर गरजा भागवून घ्याव्यां हेंच सिद्ध होतें. पैकीं दुसरी गोष्ट अखेर मान्य करावी लागते. नाहीं तर एकाच माणसानें करतां येईल तो माल चार दिवस आपल्या गरजेपुरता करावा, आणि बाकी सर्व दिवसभर स्वस्थ आळशी बसावें, हें म्हणणें असमंजसपणाचें ठरेल.

श्रमविभागाचा हा अवश्य परिणाम समजावा कीं एकादें काम एखाद्याला करतां येऊं लागलें म्हणजे तो त्या कामांतून इतका माल तयार करणार कीं ज्यानें त्यानें आपला माल आपण करावा आणि फक्त आपणच तो उपभोगावा हें म्हणणें मुळींच टिकत नाहीं आणि हें म्हणणें सोडून दिलें म्हणजे अदलाबदल, खरेदीविक्री करणें ओघानेंच आलें. आणि तयार केलेल्या मालाची मालकी व विकून आलेल्या किंमतीच्या फायद्याची मालकी कोणाची हा प्रश्न ओघानेंच येतो. त्याचें उत्तर असेंच द्यावें लागतें कीं, या तयार केलेल्या मालावर आणि तो विकून आलेल्या दुसऱ्या मालावर किंवा नगदी पैशावर, माल तयार करणाराचाच पूर्ण स्वामित्वाचा हक्क राहणार. दुसऱ्या कुणाचा? मनुष्य हा एकंदर समाजाचा आद्य घटक खरा. आणि तो समाजांत राहिल्यानेंच त्याचा माल त्याला करतां विकतां आला खरा. पण या मालावर—किंमतीवर—'नफ्यावर' प्रथमदर्शनीं तरी, तो माल तयार करणाऱ्याचा व्यक्तिशः खाजगी अबाधित हक्क मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. नफ्यावरचा हा खाजगी हक्क मानावयाचा कीं नाहीं हाच सोशियालिस्ट कम्यूनिस्ट, व इतर म्हणजे व्यक्ति-स्वातंत्र्यवादी—व्यक्तिस्वामित्ववादी यांच्या दरम्यान वादाचा प्रश्न आहे.

मनुष्य स्वतःच्या श्रमानें जो माल उत्पन्न करील तो माल तरी त्याचा व्हावा यावर उभय पक्षांचें एकमत आहे. पण मग त्या मालाचें त्यानें काय करावें, म्हणजे त्या मालावर त्या उत्पादकाचा कोणत्या स्थितींत व किती दूरवर हक्क पोंचतो याविषयीं मतभेद आहे. स्वतःच्या श्रमानें करून स्वतःच उपभोगतां यावी अशी वस्तु एक असेल तर स्वतः न केलेल्या पण स्वतःच्या उपभोगाला

अवश्य असणाऱ्या अशा इतर वस्तु शेंकडों असतात. आणि त्या अनेक मार्गांनीं मनुष्य ला उपभोगाला मिळण्यासारख्या असतात. पण अशा वस्तूवर मनुष्याचा मालकी हक्क राहूं नये म्हटलें कीं सर्वंच आटोपलें. आजतागायत जगांत मनुष्याच्या उपभोगांत असलेल्या वस्तुवर्गाची यादी केली तर त्यांत त्यानें स्वतःच्या श्रमानें निर्माण केलेल्या वस्तु कितीशा आढळतील ! आणि ही गोष्ट मोठमोठ्या सुधारलेल्या शहरांतील लोकांची नव्हे तर अगदीं खेड्यांतल्या खेड्याचीहि आढळेल ! कारण या सर्व वस्तु आजच्या पिढीच्या पूर्वीच्या अनेक पिढ्यांनीं निर्माण केल्या होत्या आणि त्या पिढ्या कधींच नामशेष होऊनहि गेल्या. मग त्या वस्तू आजच्या पिढीच्या व्यक्तिगत खाजगी मालकीच्या जर नव्हत तर इतर कुणाच्या मालकीच्या ? त्या वस्तूंचें काय करावयाचें ? म्हणून आजचा कायदा व व्यवहार सोशियालिस्ट कम्यूनिस्टांची उपपत्ति मान्य करीत नाहीं. मूळ कोणाचेंहि श्रम त्या वस्तूंच्या उत्पादनाला कारणीभूत झालेले असोत पण आज विद्यमान काळीं त्या वस्तु कोणाच्या ताब्यांत आहेत व त्या त्याच्या अबाधित वहिवाटीला उपभोगाला किती दिवस आहेत इतकेंच कायदा पाहतो आणि कायद्याची ही दृष्टि मान्य करावचि लागते. कारण जोंवर अराजक नाहीं राज्यसंस्था आहे, तोंवर ती संस्था कायद्यानेंच जगणारी आहे. आजचा कायदा पुढें राज्यसंस्थेनें बदलला तर गोष्ट वेगळी ! पण तो कायदा बदलण्याची शक्ति असणारें राज्यसंस्था यंत्र कोणाच्याहि हातीं असलें तरी व तें चालवून त्यानें कायदा बदलला तरी, त्याचा व्यवहार कितपत होईल ही अडचण लक्षांत घ्यावी लागते आणि म्हणून कम्यूनिस्ट उपपत्तींत मालकी हक्क हा सर्वस्वीं श्रमावर अवलंबून असला पाहिजे असें म्हटलेलें आढळलें तरी, आज प्रत्यक्ष रशियांतहि, कांहीं प्रमाणांत कां होईना, श्रमाशीं संबंध नसलेल्या अशा मिळकतीवर जनतेंतील व्यक्तींचा खाजगी अबाधित हक्क मान्य करण्यांत आला आहे. आज रशियांतील मुख्य राजधानीच्याच काय पण एखाद्या खेडेगांवच्याहि रस्त्यांतून हिंडून कोणीं घरवाल्याला विचारलें कीं, ‘ बाबा तूं राहतोस तें घर तूं बांधलेंस काय ? ” तर तो उत्तर देईल ‘मीं विकत घेतलें आहे; किंवा आपल्या पैशानें कामकरी लावून बांधून घेतलें आहे; किंवा मला तें वारसाहक्कानें मिळालें आहे. ’ हीं दुसरीं तीनहि उत्तरें विद्यमान स्थितीचीं दर्शक असून कम्यूनिस्ट उपपत्तीला विरोधी आहेत. याच

खेड्यांत घरवाला सोडून कोणा एखाद्या दुकानदाराला प्रश्न विचारला कीं, ‘ बाबा, तूं दुकानांत बसून विकतोस ते सर्व पदार्थ तूं आपल्या श्रमानें तयार केले आहेस काय ? ” तर त्यालाहि ‘ नाहीं ’ असेंच म्हणावें लागेल. तो स्वतः अगदीं साध्या मालाचा कारखानदार असून त्याच्याच मालाचें तें दुकान असेल तर, त्याला हे जिन्नस मीं आपल्या कारखान्यांत केले आहेत असें कल्पनेनें म्हणतां येईल. पण एक साध्या पदार्थांचा कारखाना म्हटला तरी त्यांत प्रायः स्वतः कारखानदाराखेरीज इतर किती लोकांचे श्रम कामास आले असतील याची कल्पना करतां येते.

अगदीं साधें मिठाईचें दुकान घेतलें तरी त्यांतील मालापैकीं “ दूध किंवा खवा एकाकडून विकत घेतला, साखर दुसऱ्याकडून घेतली, कढई तिसऱ्याकडून विकत आणली, कोळसा चवथ्याकडून घेतला आणि मीं फक्त हातानें पेढे बनविले. ” इतकेंच त्याला म्हणतां येईल. अशा रीतीनें इतर तिघांच्या श्रमानें उत्पन्न झालेल्या पदार्थांच्या साहाय्यानें हलवायानें पेढे करून विकले तर त्याला थोडासा नफा होतोच; व तो जगांतील विद्यमान व्यवहारशास्त्राप्रमाणें त्या हलवायाच्या खाजगी मालकीचा होतो. या सर्वांचा अर्थ हाच कीं, स्वतः हातानें केलेली मजुरी आणि त्या मजुराच्या उपभोगाचीं मिळकत यांचा प्रत्यक्ष संबंध फार थोडा येतो हें कबूल करावें लागेल.

अगदीं प्राथमिक स्थितींतील मिळकत घेतली तरी तिचें स्वामित्व ताब्यानें, जुलुमानें, जबरदस्तीनें किंवा वहिवाटीनें उपभोगानेंहि मिळालेलें आढळतें. केवळ श्रमानेंच तें मिळविलें होतें असें फारसें आढळत नाहीं. याविषयीं एक गंमतीची गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. एक ग्रंथकार लिहितो,

परवां सहज वादांतील मौज करावी म्हणून एका स्नेह्याच्या शेतावर गेलों; व भांडणाचा अविर्भाव आणून म्हणालों, ‘ ही जमीन माझी आहे. तूं चालता हो. ’ तो म्हणाला, ‘ तूं येण्यापूर्वीं येथें कोण उभा होता ? एवढ्यावरूनच ही जमीन कोणाची हें तुला कळायला पाहिजे होतें. ’

त्यानंतर आमचें खालीलप्रमाणें संभाषण झालें.

मी—तूं ही जमनि आपली म्हणतोस ती तूं कोणाकडून मिळविलीस ?

शेतकरी मित्र—माझ्या बापाकडून.

मी—तुझ्या बापानें ती कोणाकडून मिळविली ?

शे. मि.——त्याच्या बापाकडून, म्हणजे माझ्या आजाकडून.

मी——तुझ्या आजानें ती कोणाकडून मिळविली ?

शे. मि.——माझ्या पणज्याकडून.

मी——तुझ्या पणजानें ती कोणाकडून मिळविली ?

शे. मि.——माझ्या पणज्याचा पणजा येथें आला व त्यानें वसाहत केली. तेव्हां त्याला या जमिनीकरितां लढावें लागलें. त्यानें या जमिनीकरितां या जमिनीवर आपलें रक्त सांडलें आहे. माहीत आहे ! '

मी——पण लढण्यांत यश मिळविण्याशिवाय म्हणजे बळी तो कानपिळी याशिवाय त्याला दुसरा कांहीं हक्क होता काय ?

शे. मि——पहिल्या वसाहतीच्या वेळीं इतर हक्क असतात वाटतें ! कुस्ती करणें व मारणें हाच खरा पहिला हक्क.

तेव्हां शेवटीं मी म्हणालों, ' तर मग आतां असें समज कीं, मी नवी वसाहत करावयाला आलों आहें. ही जमीन मला पाहिजे आहे. तूं येथून निमूटपणें गेलास तर ठीक. नाहीं तर चल मी कुस्तीला तयार आहें. त्या जुन्या कुस्तीची आज आपण नवी आवृत्ति काढूं. मी तुला एका क्षणांत लोळवीन. पण माझ्या रक्ताचा थेंब जमिनीवर पडणें हाच खरा हक्क असें जुन्या दाखल्यावरून तूं म्हणशील तर ही पहा, मी सेफ्टी पिन घेऊन माझ्या दंडांतील रक्ताचा एक थेंब येथें पाडतों ! ' असें म्हणून मी अंगरखा काढून ठेवला आणि सदऱ्याच्या बाह्या वर सारून मनगट पुढें करून उभा राहिलों. या प्रत्यक्ष प्रयोगानें त्याला मिळकतीच्या मालकीचें मूळ शास्त्र चांगलें समजलें. मग आम्ही दोघे हंसलों व तो म्हणाला, ' तूं मला कुस्तींत लोळवशील हें खरें; पण आज आठ पिढ्यांच्या वहिवाटीनें ही जमीन माझ्या मालकीची राहिल्यानें कायदा ती माझीच म्हणेल, आणि चार शिपाई आणून मी तुला हांकून देईन ! '

प्राथमिक स्थितींत हाताच्या जोरावर मिळेल तें व त्याच जोरावर संभाळतां येईल तें, तीच मिळकत व तोच मालकी हक्क होता. त्या हक्कानेंच अन्न, पाणी निवाऱ्याची जागा, हत्यारें, आयुधें, गुरें, जमिन, गुलाम, स्त्रिया व त्या स्त्रियांपासून झालेली संतति या सर्वांवर मालकी हक्क मान्य केला जात होता. जुन्या काळीं जमिनीशिवाय स्थावर अशी मिळकत फार थोडी होती. घरें म्हणजे फार तर राहुट्या किंवा पालें. ती जंगमच म्हणावयाची. विंचवाचें बिऱ्हाड पाठीवर म्हणतात.

खरोखर ती म्हण गोगलगायीला लागली पाहिजे, कारण तीच आपलें घर पाठीवर घेऊन हिंडते व वेळ पडल्यास त्या घरांत शिरून सुरक्षित बसते. पक्षी आपलीं घरटीं बांधतात. त्यांच्यावरील मालकीचा हक्क इतर पक्षी मान्य करतात; एका पक्षानें बांधलेल्या घरट्यांत दुसरा पक्षी कधींहि जाऊन राहावयाचा नाहीं. म्हणूनच कावळ्याच्या घरट्यांत शिरून आपलीं अंडीं तेथें कावळ्याकडून उबविणाऱ्या कोकिळेला निंदास्पदता प्राप्त झाली आहे !

कुटुंबनिर्मितीपर्यंत ताबा व वहिवाट यांवरच मालकी हक्क अधिष्ठित होता. पण पुढें कुटुंबसंस्था सुरू झाल्यापासून कुटुंबवात्सल्य किंवा प्रेम हा एक नवा आधार मालकी हक्काला मिळूं लागला. रोमन इतिहासांत अगदीं सुधारल्या काळीं देखील स्त्रीच काय पण प्रौढ मुलगाहि गुलामाप्रमाणें बापाची जंगम मिळकत मानली जात असे. पण मिळकत व मालक यांचें तादात्म्य सिद्ध होणें हें स्वाभाविक; यामुळें घरमालक व घर यांच्या तादात्म्यापेक्षांहि मालक बाप मेल्यावर त्याचा मुलगा मालक होणें हें तादात्म्य, वहिवाट + प्रेमसंबंध या जोड हक्कानें, प्रस्थापित झालें असें म्हणतां येईल.

अलीकडील दोन हजार वर्षांच्या काळांत स्त्री, मुलें हे नवऱ्याचे, बापाचे गुलाम ही कल्पना जगांतून नष्ट होऊन हळूहळू समाईक कुटुंबव्यवस्था यूरोपांत सर्वस्वीं नष्ट झाली. पण उलट स्थावर जंगम मिळकतीचा व्याप व पसारा अधिक वाढला. ख्रिस्ती शकापूर्वीं सुमारें दोनशें वर्षें रोमन व्यक्तीची स्थावर मिळकत भोंवतीच्या आवारापलीकडे मालकी हक्कानें नसे, व असे तीहि पाऊण एकरापेक्षां अधिक नसे. अगदीं याच्या उलट आतां स्थिति आहे. आज व्यक्तीचे मालकी हक्क तुटक झाले आहेत व एका व्यक्तीला मालकीची जंगम किंवा स्थावरहि मिळकत किती असावी याला सीमा उरलेली नाहीं. श्रम व मिळकत यांचा संबंध तर तुटलाच, पण प्रत्यक्ष वहिवाटीचा संबंधहि मागें पडून मालकीचे तात्त्विक हक्कहि निर्माण झाले. मूळ सर्व मिळकत बळाच्या जोरावर मिळविलेली; पण ती आतां कायद्याच्या शास्त्रानें पुनीत होऊन राहिलेली आहे, मूळच्या बळजबरीचें पाप धुवून निघालें. आणि विस्मरणानें नाहींसें होत नाहीं असें पाप तरी कोणतें ! नदीच्या पात्रांत सर्व कांहीं शुद्ध होतें त्याप्रमाणें काळाच्या ओघांतहि सर्व शुद्ध होतें.

मिळकतीचे प्रकारहि कालांतरानें इतके विविध व सोपे झाले आहेत कीं, एक चेकबुक खिशांत असलें म्हणजे त्याच्या साह्यानें शेंकडों प्रकारची मिळकत वहि-

वाटतां सांभाळतां येते व मोबदल्यानें देतां घेतां येते. कांहीं प्रकारची मिळकत तर अगदीं परतंत्रपणें वाढते किंवा कमी होते. स्थावर मिळकतीची किंमत ही विकावयाला निघेल तेव्हांच ठरणार पण सरकारी कर्जरोखे किंवा मोठ्या कंपन्यांचे शेअर यांमध्यें जी मिळकत गुंतलेली असते, तिचा चढउतार नेहमीं सुरू असतो. म्हणून एकानें थट्टेनें असें म्हटलें आहे कीं, "मी संध्याकाळीं श्रीमंत आहें कीं गरीब आहें हें मला विचारूं नका; सांगतां येणार नाहीं; उद्यां ताजें वर्तमानपत्र वाचीन आणि त्यांत रोखे, शेअर यांचे जे भाव निघतील त्यावरून मी सांगेन कीं, श्रीमंत झालों कीं गरीब झालों." दुसऱ्या एकानें याच गोष्टीला अनुलक्षून म्हटलें आहे कीं "आजकालची संपत्ति म्हणजे चित्रकार लोक देवतांच्या तोंडाभोंवतीं जीं तेजोवलयें रंगवितात त्यांसारखी आहे. त्या तोंडाची किंमत त्या तेजोवलयाच्या उज्वलतेनें किंवा फिकेपणानें करावयाची असते."

तात्पर्य, व्यक्तिगत मालकीच्या मिळकतीला असलेलें हें स्वरूप आणि त्या मिळकतीला मिळालेला कायदेशीर आधार यांमुळें ती आज दृढमूल होऊन बसलेली आहे. इतकी कीं, भूत जसें झाडाला सोडून जात नाहीं तसा व्यक्तीच्या मालकीचा हा हक्क मनुष्य मेल्यानंतरहि त्याच्या मागें उरतो. म्हणूनच वारसाईनें मिळालेली मिळकत वडिलार्जित म्हणतात, स्वकष्टार्जित म्हणत नाहींत. व्यक्तीच्या अबाधित हक्कामुळेंच स्वार्जित मिळकतीची विल्हेवाट मृत्युपत्र नांवाच्या अशा एका दस्तऐवजानें करतां येते कीं त्या दस्तऐवजाचा अंमल खरा त्याच्या मृत्यूनंतरच व्हावा. यापलीकडे मालकीहक्काची अबाधितता ती काय उरली ! ही अबाधितता निदान जमिनींसंबंधानें तरी यूरोपखंडांत अतिशयोक्तीला पोंचविली कीं, कायद्याला शेवटीं त्या हक्काला मर्यादा घालून, पुढील पिढ्यांना त्यांची विल्हेवाट, विक्री, मोबदला वगैरे करून वाटेल तशी व्यवस्था लावण्याचा हक्क निर्माण करून द्यावा लागला. मनुष्याचा निर्वंशच होईल म्हणजे त्याला कोणी वारस उरणार नाहीं तरच ती मिळकत सरकारकडे जाते. आतां अशा बेवारशी मिळकतींनीं सरकारचा फायदा व्हावा म्हणून वारसाचे वर्ग कायद्यानें हटवीत हटवीत आणले आहेत. परंतु आपल्याला वारस नाहीं ही गोष्ट लक्षांत येणारा मनुष्य मृत्युपत्र करून किंवा हयातींतच बक्षीसपत्र, दानपत्र करून, ट्रस्ट डीड करून आपणाला सरकारनें लुबाडण्याची संधि बुडवूं शकतो.

अशा रीतीनें मनुष्याचा निर्वंश झाला व त्याची मिळकत बेवारस ठरली म्हणजे

मग ती सरकारला मिळणें यांत जी कल्पना अंतर्भूत आहे ती सोशियालिस्ट व कम्यूनिस्ट हे वाढवून पुढें आणीत आहेत. आणि असें प्रतिपादीत आहेत कीं, हा वारसाई हक्क बुडविला जावा, इतकेंच नव्हे तर मनुष्याच्या हयातींत देखील आपल्या मालमत्तेवरील त्याची सत्ता राहिलीच तर अत्यंत मर्यादित राहावी म्हणजे अगदीं प्राथमिक समाजस्थितींतल्याप्रमाणेंच मनुष्यानें श्रम करून आपल्या उपभोगापुरतेंच उत्पन्न करावें. विक्री करून, भाड्यानें देऊन, नफा करण्याकरितां, व्याजानें वाढ होण्याकरितां किंवा आपल्या पश्चात् ती दुसऱ्याला मिळण्याकरितां संपत्तीचें उत्पादन करतां कामा नये. अर्थात् हें म्हणणें कितपत न्याय्य किंवा शास्त्रशुद्ध आहे याचा विचार वाचकांनीं करावा.

खाजगी मालकीच्या विकासाची माहिती थोडी विस्तारानें सांगितली. त्याचा हेतु हाच कीं, ही परिणाति हजारों वर्षांच्या अवधींत स्वाभाविक क्रमानें झालेली आहे हें लक्षांत यावें. आज या हक्काची अतिशयोक्ति झालेली असेल आणि समाजाच्या हिताच्या दृष्टीनें या आतिशयोक्तींतून निघालेल्या भांडवलशाहीला आळा घालणें इष्ट असेल तर ती गोष्ट अवश्य करावी. पण तो आळा घालण्याला खाजगी मिळकतींचा व नफ्याचा हक्क सर्वस्वीं मुळासकट नष्ट करण्याचें कारण नाहीं. नखें वाढलीं तर तीं कापावीं, हात तोडूं नये, केस वाढले तर ते कापावे मान कापूं नये. व्यक्तिस्वातंत्र्य बोकाळलें तर त्याला मर्यादा घालावी पण व्यक्तित्व नष्ट करूं नये, एका अन्यायाचें परिमार्जन दुसऱ्या अन्यायानें करणें हा न्याय नव्हे. नवमतप्रवर्तनांतहि अन्याय तो अन्यायच. त्याची व्याख्या कशी बदलणार ?

---

२१. रशियांत खरा साम्यवाद आहे का ?

हातीं राज्यसत्ता आलेली पाहून कम्यूनिस्ट रशियन सरकारनें सर्व खाजगी मिळकत जप्त केली, म्हणजे सरकारी ठरविली, परंतु एवढ्यानें साम्यवादाचा प्रयोग सिद्धीस गेला असें म्हणतां येणार नाहीं. समाजसत्तावादाचें झालें तरी अंतिम ध्येय समानता प्रस्थापित करणें हेंच आहे कीं नाहीं ? मग ती रशियांत प्रस्थापित झाली काय ?

समता प्रस्थापित होण्याचे मुख्य मार्ग दोन. प्रथम एकदां केव्हांतरी ऐन-

जिनसी सर्व मिळकत सर्वांना सारखी वांटून देणें. तसें कांहीं रशियांत घडलें नाहीं. तसें घडलें असतें तर काय हास्यास्पद प्रकार झाला असता याचें दिग्दर्शन आम्हीं पूर्वीं एका प्रकरणांत केलेंच आहे. कोट्याधीशाला लुटावयाला दरवडेखोर आले. 'श्रीमंताविरुद्ध गरीब' असा परोपकाराचा बहाणा त्यांनीं केला. तेव्हां कोट्याधीशानेंहि उत्तर दिलें कीं 'माझी सर्व संपत्ति देशांतील सर्व लोकांना सारखी वांटून दिली तर माणशीं दोन दोन डॉलर्सच येतील! तेव्हां तुम्हां दोघांच्या वांट्याचे हे दोन डॉलर्स घेऊन जा. क्रोडोपतीला लुटून शेवटीं आपल्या एकेकाच्या वांटणीला दोनदोनच डॉलर्स येणार या गणितानें साम्यवादावर जो प्रकाश पडतो तोहि रशियन क्रांतीनें गरीब लोकांच्या मनावर पडला नसेल. कारण श्रीमंतांच्या जमिनी व त्यांचा पैका हीं जरी रशियन सरकारनें जप्त केलीं, तरी तीं सर्व गरिबांना सारखीं वांटून दिलीं नाहींत. श्रीमंतांऐवजीं सरकारच स्वतः गबर होऊन बसलें. त्यानें गरिबांना इतकाच संदेश सांगितला कीं, 'तुमच्या वांटणीची ठेव आमच्याजवळ आहे. तिचा ऐनाजिनसी ताबा तुम्हाला देणार नाहीं. फक्त तिचा उपयोग तुम्हाला करूं देऊं. त्या उपयोगाच्या वेळीं जरूर तर तुमच्या हिश्शापेक्षां अधिक अंशाचाहि उपयोग कदाचित् तुम्हास मिळेल'. तात्पर्य, साम्यसिद्धांताचा हा प्रयोग समाजसत्तेनें रशियांत केला नाहीं.

साम्यसिद्धांताचा प्रयोग करण्याची दुसरी एक रीत अशी असते कीं, मूळ ऐनजिनसी मिळकतीचीच वांटणी न होवो पण राष्ट्रांत जें एकंदर धनोत्पादन होईल तें वर्षातून एकदां किंवा वेळोवेळीं सर्वांना सारखें वांटून द्यावयाचें. तशीही गोष्ट रशियांत घडलेली नाहीं. ती घडणें व्यवहार्यहि नाहीं. कारण ही वांटणी वर्षातून एकदां करावयाची तर वर्षभर लोकांचा निभाव कसा लागावा? बरें मजुरीच्या बटवड्याप्रमाणें दर महिन्याला किंवा दर आठवड्याला ती करावयाची म्हटलें तर, एकंदर राष्ट्राच्या उत्पन्नाचा हिशेब दर महिन्याला किंवा दर आठवड्याला कसा करितां येणार? पण कम्यूनिस्ट असला साम्यवादाचा अव्यहार्य प्रयोग न करण्याइतके व्यवहारचतुर होते व त्यांनीं तो प्रयोग केलाहि नाहीं.

साम्यवादाचा आणखी तिसरा एक अर्थ असतो कीं ज्याला जशी नड असेल तसें त्याला द्यावयाचें. ज्याला जें देणें योग्य तें त्याला द्यावें ही न्यायतत्त्वाची एक स्थूल व्याख्या आहे. या दृष्टीनें जरी रशियांत प्रयोग होत असता तरी तो

साम्यवादाचाच प्रयोग म्हणतां आला असता. पण हा प्रयोग तरी कम्यूनिस्ट रशियांत होत आहे का ? याचेंहि उत्तर नाहीं असेंच द्यावें लागेल. अशा प्रयोगांत फार अडचणीचे प्रश्न उत्पन्न होतात. ते कसे तें पाहूं.

समजा, एखादें अविभक्त कुटुंब आहे. त्यांत दोन मुख्य मिळवते, दोन दुय्यम न मिळवते पण काम करणारे, आणि दोन न मिळवते व न काम करणारे म्हणजे केवळ पोष्य आहेत. पण पोष्य असणारीं माणसेंहि प्रेमसंबंधामुळें ममतेमुळें मिळविणाऱ्या माणसांच्या बरोबरीचीं हक्कदार ठरतात. मिळविणारा घरधनी स्वतः भाकरी खाईल, पण न मिळविणाऱ्या लहान मुलांना ममतेमुळें गाईचें दूध प्यायला देईल. घरधनी स्वतः गाईचें दूध प्याला तर त्यांत मोठेंसें बिघडणार नाहीं. पण तो भाकरी खाऊनच निभवील. ती लहान मुलांना सोसणार नाहीं म्हणून भाकरी व गाईचें दूध हे दोन्ही पदार्थ आपण आपापल्या परीनें भूक भागविणारे असले तरी, एकाची जी 'नड' तीच दुसऱ्याची असें नसल्यामुळें अधिक किंमतीचें गाईचें दूध न मिळवित्या मुलाला व कमी किंमतीची भाकरी मिळवित्या घरधन्याच्या वांट्याला आली तरी तो कौटुंबिक किंवा सामाजिकहि न्यायच झाला व साम्यवादाचा प्रयोग झाला. पण अशा—म्हणजे नडीप्रमाणें वांटणीच्या तत्त्वावर तरी रशियांत आर्थिक व्यवहार होत आहे काय असें विचारलें तर 'नाहीं' असेंच उत्तर द्यावें लागेल. तो खरोखर तसा होत असता तर दुष्काळांत लाखों रशियन लोक उपासमारीनें कां मरते ! हे लोक बाहेर मरत असतां मोठमोठ्या शहरांतील रशियन लोक स्वतःपुरतें खाऊन-पिऊन चैन करीत होते कीं नाहीं ? रशियन सरकार पाण्यासारखा पैसा खर्च करून, उद्योगधंद्यांची वाढ करण्याकरितां म्हणून, अनेक ठिकाणीं यंत्रांचे राक्षसी डोलारे उभे करीत होतेंच कीं नाहीं ? तात्पर्य, साम्यवादाचें हें तत्त्वहि कम्यूनिस्ट रशियांत अनुभवाला आलेलें नाहीं.

यानंतर चौथा एक प्रकार पाहूं. तो म्हणजे 'लायकीप्रमाणें' मनुष्याला वेतन देणें. या दृष्टीनें मात्र रशियांत आज स्थिति अमलांत आहे असें म्हणतां येईल. पण त्यांत मौज ही कीं, ही गोष्ट एकट्या रशियांतच घडत आहे असें कां म्हणावें ? पूर्वींच्या एका प्रकरणांत आम्हीं आंकडे देऊन दाखविलें आहे कीं, सरकारी किंवा सामुदायिक रशियन कारखानदारींत पगार-वेतनाचे, म्हणजे व्यक्तिशः केलेल्या श्रमाबद्दल मोबदला देण्याचे, कितीतरी निरनिराळे वर्ग किंवा

दर्जे आहेत. मग इतर देशांत ते तसे कोठें नाहींत ? भांडवलशाहीवाल्या यूरोप अमेरिकेंतहि असेच दर्जे व वर्ग असतात. तेथेंहि ठराविक वेळेंत केलेल्या श्रमांची किंमत त्यांच्या धनोत्पादक गुणाप्रमाणें वेगवेगळीच मानतात. मग रशियांत साम्यतेचा हा जो प्रयोग होत आहे तो भांडवलशाही समाजांतहि होतच आहे असें कां म्हणूं नये ?

साम्यवादाचें एक अप्रत्यक्ष कार्य हें म्हणतां येईल कीं, समाजांतील श्रेष्ठ कनिष्ठ हा भाव न मानतां कोणालाही कोणत्याही योग्यतेला चढण्याची सारखीच संधि व परवानगी मिळावी. श्रेष्ठ म्हणून विशेष सवलत आणि कनिष्ठ म्हणून विशेष निर्बंध असा प्रकार होऊं नये. याचा अर्थ इतकाच कीं हा भेद स्वतः सरकारनें करूं नये. परंतु हा भेद सरकारनें केला नाहीं म्हणून समाजाच्या खाजगी व्यवहारांत तो सांपडणार नाहीं अशी जामिनकी कोणीच देऊं शकत नाहीं ! म्हणून असले विषमतेचे प्रकार सरकारची इच्छा नसतांहि कोठेंहि आपोआप घडतच असतात. या साम्य (!) तत्त्वाप्रमाणें भांडवलशाही देश व कम्यूनिस्ट रशिया यांची तुलना केली असतां दोहोंच्या स्थितींत किंचित् फरक असलाच तर तो क्रांतीच्या समर्थनार्थ घोषणा करण्या-इतका मोठा आहे असें फारसें म्हणतां येणार नाहीं.

इंग्लंडचें उदाहरण घेतलें तर आज वाटेल त्या इंग्रजाला राजा होतां येणार नाहीं ही गोष्ट खरी. पण वाटेल त्या मजुराच्या लहान मुलाला मी शेवटीं इंग्लंडचा मुख्य प्रधान होईन (किंवा निदान कां होणार नाहीं !) असें खास म्हणतां येईल. रॅम्से मॅक्डोनल्डसारखे लोक यापूर्वी अशा कनिष्ठ वर्गातून उद्याला येऊन मुख्य प्रधान झालेच कीं नाहीं ! महायुद्धानंतरचीं ब्रिटिश प्रधान-मंडळें तपासून पाहिलीं तर त्यांत सुशिक्षित पदवीधर फारच थोडे आढळतील. कोळशांचे हिरे झालेलेच पुष्कळ. इंग्लंडांत आज कोणत्याहि धर्मपंथाला सरकारी नोकरींत मज्जाव नाहीं. किंवा ज्यू लोकांसारख्या निंद्य मानलेल्या वंशजांना मज्जाव नाहीं. उलट पूर्वी ऑक्सफर्ड, केंब्रिज विद्यापीठें आणि पब्लिक स्कूल्स यांतून शिकलेल्या अथवा ‘ निळ्या रक्ताच्या ’ कॉन्झर्वेटिव्ह लोकांना पार्लमेंटांत त्वरित प्रतिष्ठा पावण्याची जी सवलत होती ती उरलेली नाहीं. त्या सर्व जुन्या भिंती व तट आतां कोसळून पडले आहेत. इंग्लंडांत लष्करी नोकरी आतां केवळ श्रीमंतांकरितां उरलेली नाहीं. लॉर्ड रॉबर्टस् हा मूळचा साधा शिपाई

असतां शेवटीं मुख्य सेनापति झाला ! "शाळेंतल्या किंवा रस्त्यावरच्या कोणच्याहि मुलानें आपल्या पिशवींत फील्ड मार्शलचा 'दंड' (बेटन) आहे असें खुशाल मानावें" ही जी म्हण डेमोक्रॅटिक इंग्लंडांत पडली आहे ती खरीच आहे. अमेरिकन प्रेसिडेंटाचें पद कोणाहि अमेरिकनानें मिळवण्याची आकांक्षा धरावी. जर्मनी, इटलीचे सूत्रधार हिटलर, मुसोलिनी हे मूळ किती कनिष्ठ वर्गांतले होते ! कोणाहि रशियन मनुष्याला स्टॅलिन होण्याचा जितका संभव तितकाच यूरोप अमेरिकेंत, म्हणजे भांडवलशाही देशांत, साधा मनुष्य रिपब्लिकचा अध्यक्ष होण्याचा संभव आहे. दोघांनाहि दोहों ठिकाणीं तितकीच सवलत आज आहे.

तात्पर्य, सर्वांना सारखी संधि हें सोशियालिस्ट तत्त्व भांडवलशाही देशांतहि आज पुष्कळच प्रस्थापित झालें आहे आणि उद्यां तर आणखी कितीतरी रूढ होईल ! मुद्दा हा कीं, खाजगी भांडवलशाही नष्ट करणें, नफेबाजी नष्ट करणें, हे पराक्रम बाजूला ठेवले असतां, प्रत्यक्ष व्यवहारांत साम्यवादाचें असें कोणचें तत्त्व रशियांत अमलांत आहे कीं, जें सोशियालिझमचें तत्त्व सामान्यपणें मान्य केलेल्या अशा दुसऱ्या एखाद्या देशांत नाहीं ? रशियांत आज 'बेकारी' नाहीं असें सांगण्यांत येतें; हें सर्वस्वीं खरें असेल तर प्रत्येक रशियनाला आज 'जगण्याची' (पण फक्त जगण्याचीच) समान संधि दिली जात आहे, असें म्हणतां येईल. पण जगण्याची समान संधि देणें हीच का साम्यवादाची परिसीमा समजावयाची ! आणि ती तरी रशियांत खरोखर पोंचली होती काय ! दुष्काळांत उपासमारीनें मेलेले रशियन काम करण्याला नाकबूल होते काय ? मेलों तरी चालेल पण श्रम करणार नाहीं, असें म्हणत ते मेले काय ? तसें नव्हतें तर कम्यूनिस्ट सरकारनें त्यांना दुष्काळी कामें काढून कां वांचविलें नाहीं ? देशांत धान्य कमी पिकलें तर बाहेरून कां आणविलें नाहीं ? प्रचंड राक्षसी यांत्रिक कारखाने उभारण्याकडे जो पैसा खर्च झाला त्यांतला कांहीं परदेशाहून धान्य आणण्याकडे सहज खर्चतां आला असता.

तात्पर्य, आर्थिक बाबतींत साम्यवादाचा कोणता विशेष सिद्धांत कम्यूनिस्ट रशियानें अमलांत आणला हें कम्यूनिझमचे पक्षपाती मतप्रचारक लोकांना समजावून देतील तर बरें होईल. आम्हांला तर रशियांत साम्यवाद इतकाच पदरांत पडलेला दिसतो कीं, आर्थिक बाबतींत सर्व लोकांनीं एकसारखेंच सरकारच्या

तोंडाकडे पाहून त्यांच्यावर अवलंबून राहावें ! मात्र त्याचा मोबदला म्हणून सामाजिक बाबतींत वाटेल तो स्वैराचार करण्याच्या समानतेचा हक्क उपभोगावा !

रशियांतील कम्यूनिस्टांनीं सर्व राजकीय सत्ता आपल्या हातीं केंद्रीभूत केली आणि या अर्थानें समाजसत्तावाद सिद्ध केला, तथापि साम्यवाद सिद्ध केला नाहीं हें विशेष रीतीनें आम्ही लोकनिदर्शनाला आणूं इच्छितों; याचें कारण असें कीं साम्यवाद या शब्दाची भुरळ पडून रशियांतील स्थितीसंबंधानें इकडील भाविक लोकांनीं भलत्याच कल्पना केलेल्या आढळतात. बर्नार्डशॉसारखे कादंबरीकार साध्या सोशियालिझमचें ध्येय रंगवितांना साम्यवादाच्या इतक्या अद्भुत कल्पना लेखणींतून प्रसवतात कीं, त्यांचा गंभीरपणें विचार करण्यालाहि इंग्लंडांत कोणी तयार नसतो. विक्षिप्त नाटक्यानें वर्णन केलेली सोशियालिझम असें म्हणून तुच्छतापूर्वक ते बाजूला टाकून देतात. परंतु 'मार्क्स, लेनिन, स्टॅलिन हे कांहीं नाटककार कादंबरीकार नव्हत. म्हणून त्यांनीं जर राजकीय सत्तेच्या आधारावर रशियांत साम्यवाद सिद्ध केला असेल तर ती कांहीं नवलकथा नव्हे, तेथें खरोखरच, समतेचें तत्त्व सर्वांगपूर्ण सिद्ध झालें असलें पाहिजे' असा युक्तिवाद करणारे कांहीं लोक आढळतात. हा भ्रम मात्र दूर करणें अगत्याचें ठरतें. समाजसत्तावादाचा प्रतिशब्द म्हणून साम्यवाद हा शब्दहि योजला जातो! परंतु कम्यूनिस्ट सरकार लष्करी सामर्थ्यावर सोटेशाही प्रस्थापित करूं शकलें तरी, ज्या तत्त्वाला समता, साम्य हे शब्द लावतात तें तत्त्व सिद्ध करूं शकलें नाहीं, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे आणि खरोखर हें साम्य, ही समता जर व्यक्तिमात्रांत प्रस्थापित करतां येत नाहीं, तर राजकीय दृष्ट्या सोटेशाही गाजवून व्यक्तिस्वातंत्र्य हिरावून घेण्यानें काय साधलें ! मग त्यापेक्षां आपली डेमॉक्रसीची पद्धत काय वाईट ! कारण डेमॉक्रसीचा उद्देशहि साम्य-समता प्रस्थापित करण्याचाच असला तरी, ती गोष्ट विकासवादाच्या तत्त्वावर, म्हणजे हळूहळू मनुष्यस्वभाव बदलून, समाजाला टिकेल व झेपेल अशी करून घेऊं इतकीच डिमॉक्रसीची न्याय्य महत्त्वाकांक्षा असते; पण रशियांत पाहावें तों साधन मात्र वाटेल तें निषिद्ध योजावयाचें आणि साध्य तर पदरांत पडत नाहीं, अशी अर्धवाटगी स्थिति झालेली आहे.

खुद्द कम्यूनिस्ट पुढाऱ्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट येऊन त्यांनीं हळूहळू प्रतिक्रिया सुरू केली आहे. रणांगणावर पराभव पावलेलें सैन्य दिसण्यांत शत्रूकडे तोंड

ठेवतें पण पावलापावलानें माघार घेत असतें, त्याप्रमाणें रशियन कम्यूनिस्टांचीं आजची स्थिति आहे. ही गोष्ट लक्षांत न घेतां कित्येक लोक राशिया, कम्यूनिझम, क्रांति, समता, साम्य, समाजसत्ता इत्यादि शब्द पोपटपंचीसारखे बडबडत नसत्या कल्पना, नवमतवाद चित्ताकर्षक असतो म्हणून, लोकांत आज पसरवीत आहेत. याकरितां कम्यूनिस्ट रशियांतहि आज साम्यवाद सिद्ध झाला नाहीं, व्यवहारांत उतरला नाहीं, हें हांक मारून लक्ष वेधून सांगावें लागतें. कम्यूनिस्ट भाष्यकार पतिपत्नी वेब यांच्या ग्रंथावरूनहि वरील गोष्ट सिद्ध होते. आनुवंशिक परंपरा आणि सामाजिक परिस्थिति यांनीं घडविली जाणारी विषमता ही कोणालाहि दूर करतां येणार नाहीं, असेंच कार्ल मार्क्स, लेनिन यांचें मत होतें. हे पतिपत्नी ग्रंथकार लिहितात, " सुशिक्षित म्हणविणारे देखील कांहीं भोळे लोक असें समजतात कीं, कम्यूनिस्ट पक्षानें समतेच्या कल्पनेवर आपला समाजसत्तावादाचा पाया रचिला, पण हा शुद्ध भ्रम आहे. श्रमाचें बक्षीस किंवा स्वार्थत्याग या बाबतींत कम्यूनिस्ट हें समतेचें तत्त्व मानीत नाहींत." दोन वर्षांपूर्वीं स्टॅलिननें समता व विषमता हीं तत्त्वें लावून कम्यूनिझमचें पृथक्करण केलें. त्यांत तो म्हणतो, " व्यक्तिजीवन किंवा व्यक्तीच्या गरजा भागविणें या गोष्टींत समानता साधणें आणि विषमता घालविणें हें अशक्य आहे. आम्हीं जी समता स्थापिली ती फक्त वर्गविषमता घालवून, भांडवलशाही बुडवून आणि त्यांची संपत्ति हरण करून ! धनोत्पादनाच्या साधनांत आम्हीं व्यक्तिमात्राला स्वामित्व उरूं दिलें नाहीं; तर सर्व व्यक्तींना समाजावर अवलंबी करण्यांत समता साधली. व्यक्तिमात्रानें आपल्या शक्तीप्रमाणें श्रम करावे हें त्याचें कर्तव्य आहे, आणि त्या श्रमाच्या मानानें त्याला मजूरी मिळावी हा त्याचा हक्क आहे. परंतु हे श्रम व ही मिळकत नेहमीं विषमच राहणार. सामाजिक वर्ग मोडावयाचे, पण व्यक्तिव्यक्तींतील वैषम्य तर घालवावयाचें नाहीं अशीच कम्यूनिझमची शिकवण आहे. "

मग प्रश्न इतकाच कीं, व्यक्ति—स्वातंत्र्यवादी आणि डिमॉक्रसीवाले तरी या व्यवस्थेला कोठें प्रतिकूल आहेत ? जी गोष्ट खाजगी मालमत्ता नष्ट करून साधते ती व्यक्तीच्या लोभबुद्धीवर योग्य तीं नियंत्रणें घालण्यानें कां साधूं शकणार नाहीं ! विषमता म्हटली म्हणजे एक प्रकारें मर्यादा पडलीच. आणि समान मर्यादेच्या कक्षेंत जितके लोक सांपडले त्यांचा वर्गच बनतो कीं नाहीं ! मग आम्हीं विषमता संभाळून वर्गपद्धति मात्र बुडविली या बढाईंत

कांहींच अर्थ राहात नाहीं. वर्गावर्गांत कलह म्हटला तरी तो अंतिम स्वरूपी व्यक्तिव्यक्तींतील कलहच अनुभवास येतो. आणि कम्यूनिस्ट पद्धतीप्रमाणें विषमता उरूं दिली तरी तेवढ्यानें सनातन द्वेषबुद्धि ही शिल्लक उरतेच. आज आपण वरिष्ठ वर्ग म्हणतों त्यांत किती तरी कनिष्ठ लोक आढळतात ! तसेंच कनिष्ठ म्हणतों त्यांत वरिष्ठ आढळतात ! आणि मध्यम वर्ग हा शब्द ज्यासंबंधानें आपण योजतों त्याची व्याप्ति ठरविणें ही तर गोष्ट फारच कठीण होते. विकासवाद्यांचें म्हणणें असें कीं, हे नामधारी कनिष्ठ व वरिष्ठ वर्ग हळूहळू बुडवून तुम्ही दिवसेंदिवस मध्यम वर्ग मोठा विस्तृत करीत गेलां तर त्याला आमची मान्यता मिळेल. पण आर्थिक व्यक्तिस्वातंत्र्यावर व स्वामित्वावर जें बंधन तुम्ही घालूं पाहतां तें आडमुठेपणाचें आहे. त्याला न्यायाची भूमिका नाहीं, आणि व्यावहारिक यशहि नाहीं. येऊन जाऊन सामाजिक स्वैराचारांत मात्र समता व पूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्याचा बहाणा व घोषणा रशियन कम्यूनिस्टांनीं प्रथम केली ! त्यांतहि आतां प्रतिक्रिया होऊं लागली आहे. तथापि तो वेगळाच विषय म्हणून सोडून देऊं.

राष्ट्रीय सभेचा त्रोटक पूर्ववृत्तांत

केसरींतील अद्भुत वार्ता

तारीख ८ डिसेंबर १८८५ च्या केसरींत, महाराष्ट्रांतील वाचकांना एक अद्भुत व आनंददायक अशी बातमी वाचावयास मिळाली. ती अशी. "पुण्यास लवकरच एक जंगी कॉन्फरन्स म्हणजे सभा होणार आहे. या सभेस इतर इलाख्यांतील सार्वजनिक सभेसारख्या सभांचे 'डेलिगेट्स' म्हणजे प्रतिनिधी आणविण्याचा बेत आहे. या कॉन्फरन्सच्या पुरस्कर्त्यांचा, तें भरविण्यांत असा हेतु आहे कीं, सर्व हिंदुस्थानाच्या संबंधानें अतिशय महत्त्वाचे जे सामाजिक विषय आहेत त्यांचा ऊहापोह होऊन जे हक्क सरकारापासून घेणें जरूर आहे असें ठरेल त्या हक्कांचें संपादन होण्यासाठीं जे उपाय करावयाचे, त्यांचा निश्चय झाल्यावर, ते घडवून आणण्यासाठीं सर्व हिंदुस्थानभर एकमेकांच्या साह्यानें, एक दिलानें, व एकोप्यानें परिश्रम चालावे. हा हेतु तडीस गेल्यास ब्रिटिश सरकाराच्या अंमलाखालीं आतांपर्यंत संकीर्ण असलेले जे महाराष्ट्र, कानडा, बंगाल, सिंध, मध्यप्रांत, वायव्यप्रांत इत्यादि राष्ट्रमाणि, ते अन्योन्य-साधारण अशा कार्यसरांत गुंफिले जाऊन राष्ट्रीय संबंधांत त्याची एक माला होईल; व असें झाल्यास 'कलौ संघे शक्तिः' या वाक्याची पूर्तता होऊन आमच्या सुधारणेचें पाऊल आतांपेक्षां थोडेंसें जलदीनें पडूं लागेल. ज्यांना दूरचा विचार करण्याची संवय नाहीं त्यांच्या लक्षांत अशा प्रकारच्या कॉन्फरन्सचें खरें स्वरूप व महत्त्व येणार नाहीं. पण ज्यांना राष्ट्राच्या सुधारणा कशा होतात हें इतिहासवाचनानें किंवा विचारानें कळून आलें असेल, त्यांना ही कॉन्फरन्सें भरविणारांस शाबासकी दिल्यावांचून राहवणार नाहीं. प्रथम प्रथम भावल्यांच्या खेळासारखा या सभांचा खेळ होईल. पण तसा झाल्या-खेरीज पार्लमेंटचें स्वरूप त्यांस कधींच येणार नाहीं. सध्यां दिवसच असे आहेत कीं, अशा खपपटी केल्याशिवाय आम्हांस गत्यंतर नाहीं."

केसरीनें वर लिहिल्याप्रमाणें हें जंगी कॉन्फरन्स त्याच डिसेंबरच्या अखेरीस तारीख २८, २९, ३० रोजीं भरलें. पण तें पुण्यास न भरतां मुंबईस भरलें.

या सुमारास पुण्यास कॉलऱ्याचा तुरळक प्रादुर्भाव झाला होता. या आकस्मिक कारणामुळें पहिली काँग्रेस भरविण्याचा पुण्याचा मान मुंबईस मिळाला. पण त्यांत फारसें कांहीं बिघडलें नाहीं. मुंबई ही झाली तरी मुंबई इलाख्याची राजधानीच होती; व तेथें राष्ट्रीय सभा भरल्यानें मिळणारें जें श्रेय सर्व इलाख्याला मिळालें त्यांत पुणेंहि आलेंच.

रानडे व काँग्रेस

पण काँग्रेसची मूळ कल्पना निघतांना ती सभा मुंबईस न भरतां पुण्यास, म्हणजे इलाख्याची राजधानी नसलेल्या शहरीं भरविण्याचें चालकांनीं ठरवून तसें जाहीरहि केलें, यांतील इंगित ध्यानांत घेण्यासारखें व पुण्यास भूषणास्पद असेंच आहे. तें इंगित असें कीं, मुंबईस फेरोजशहा मेहता, तेलंग, बद्रुद्दीन तय्यबजी, वगैरे राजकीय पुढारी होते, तथापि पुण्याचे एकमेवाद्वितीय पुढारी कै. महादेव गोविंद रानडे यांना हे मुंबईकर पुढारी वडीलकीचा मान खऱ्या मनानें देत. वास्तविक मुंबईचे हे तीन पुढारी कायदेपंडित असून, स्वतंत्र असा वकीलीचा धंदा मुंबई हायकोर्टांत करीत; याच्या उलट महादेवराव रानडे हे न्यायखात्यांत सरकारी नोकर होते. परंतु रानड्यांनीं नोकरींत राहूनच अनेक सार्वजनिक कार्यें वकील लोकांइतक्या स्वतंत्रतेच्या बाण्यानें केलीं होतीं. त्यांना 'पदवीधरांचे अनभिषिक्त राजे' असें मानीत आणि त्यांची विद्वत्ता इतकी व्यापक व सर्वस्पर्शी होती कीं, तत्कालीन तरुणांची पिढी रानड्यांना ज्ञानाच्या सर्व बाबींत गुरु मानी. रानडे हे सरकारी नोकरींत होते तरी त्यांनीं हस्तेंपरहस्तें महाराष्ट्रांत राजकारण पायावर खडें केलें होतें. राष्ट्रीय सभेच्या जन्माच्या आधीं सुमारें पंधरा वर्षें रानड्यांनीं पुण्यास सार्वजनिक सभा स्थापन केली. बडोद्याचे मल्हारराव गायकवाड यांच्यावर विषप्रयोगाची तोहमत आली तेव्हां रानड्यांनीं कै. अण्णासाहेब पटवर्धन व गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका, यांच्या करवीं सरकारला तार पाठवून "आम्ही मल्हारराव महाराजांच्या बचावाची तजवीज करण्याची जबाबदारी घेतों" असें जाहीर केलें. नवीन पिढीला राजकीय शिक्षण देण्याची आपल्या घरीं एकप्रकारची शाळा उघडून चिपळूणकर, गोखले, यांसारखे तरतरीत शिष्य तयार केले. टिळकांनीं रानडे यांच्या मृत्युलेखांत खालील अगदीं यथार्थ असे उद्गार काढलेले आढळतात—"महाराष्ट्रांतील तेज अनेक कारणांनीं सर्वस्वीं नष्ट होऊन तो एक

थंड गोळा बनला असतां त्यांत फिरून जीवंतपणाची ऊब कशी येईल, व तो गोळा आपले हातपाय कसे हालवूं लागेल, याचा रात्रंदिवस विचार करून आणि तें दुर्धर काम स्वतः अंगावर घेऊन, त्याकरितां जिवापाड मेहनत जर कोणीं केली असेल तर ती प्रथम माधवरावजींनींच केली असें म्हटलें पाहिजे. "

ही गोष्ट महाराष्ट्रापुरती झाली, हें खरें. इतर प्रांतांत राजकीय पुढारी नव्हते असेंहि नाहीं. पण रानडे यांची कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली होती. म्हणून मुंबईच्या पुढाऱ्यांप्रमाणें या परप्रांतीय पुढाऱ्यांनीं देखील पहिली अखिल भारतीय राजकीय परिषद् पुण्यास भरविण्याला संमति दिली, हा रानड्यांना एक प्रकारचा करभारच होता. पुण्यास ही परिषद् भरली असतां रानडे यांच्या प्रत्यक्ष सल्लामसलतीचा फायदा मिळेल असाहि एक हेतु असणारच. पण याशिवाय आणखी एक कारण असें होतें कीं, पुण्यास सभा भरवावी याविषयीं रानडे यांच्या स्फूर्तीनें पुणें ॲसोसिएशन व सार्वजनिक सभा यांनीं उचल करून मागणी केली तशी इतर कोणत्याहि प्रांतांतून झाली नव्हती. राष्ट्रीय सभा भरविण्याची मूळ कल्पना कशी कोठें निघाली, कोणीं काढली इत्यादि प्रश्नांविषयीं सविस्तर माहिती विचारण्याकरितां प्रस्तुत लेखक १८९६ सालीं मुंबईस रानडे यांना भेटण्याकरितां गेला होता, व त्या प्रसंगीं त्यांनीं आपला मौल्यवान् वेळ खर्च करून सर्व हकीकत मोकळ्या मनानें सांगितली. ही गोड आठवण प्रस्तुत लेखकाला नेहमीं आनंद देते.

पुण्याचें पुढारीपण

राष्ट्रीय सभेचा उगम होण्यापूर्वीं मुंबई, कलकत्ता व मद्रास हे तीन मुख्य प्रांतच त्या वेळीं त्यांतल्यात्यांत पुढारलेले असे होते. आणि मुंबई इलाख्यांतहि महाराष्ट्र हाच मुंबई शहराखालोखाल पुढारलेला होता. याचें कारण मुंबई शहराकडे व्यापार व उद्योगधंदे यांतील पुढारीपण असलें तरी अभिजात संस्कृति, राजकीय परंपरा व नव्या युगांतील शिक्षणादि लोकोपयुक्त कार्य या गोष्टी महाराष्ट्रांतच दिसून येत. १८१८ सालीं पेशवाई नष्ट होईपर्यंत मुंबई ही एक फक्त मोठी व्यापारी पेठ, व इंग्रजांच्या व्यापारी कंपनीच्या वसाहतीची वखारीची मुख्य जागा इतकेंच महत्त्व तिला होतें. या व्यापारी कंपनीला वसाहतीबाहेर राज्याधिकार नव्हते म्हणून मुंबई 'राजधानी' नव्हती. मुंबई इलाख्यांत पेशवाई नष्ट झाली तरी, मराठ्यांच्या राज्याची

राजधानी सातान्यास ठेवून कारभारीपणाचे अधिकार पुण्यास पेशवे हेच पूर्वी शंभर वर्षेपर्यंत चालवीत असल्यामुळें, पेशवाई बुडाल्यावर इंग्रजांनीं सातारच्या राज्याला एखाद्या आश्रित किंवा संरक्षित जहागिरीपेक्षां अधिक महत्त्व उरूं दिलें नव्हतें. ग्वालेर, इंदूर, येथें मराठी राज्यांचे दोन मोठे खंड उरले होते. पण ते लांब उत्तर हिंदुस्थानांत. आणि पेशवाईनंतर इंग्रजांनीं महाराष्ट्रांत, प्रथम आपल्या उपयोगाकरितां म्हणून कां होईना, नवी पिढी शिकवून तयार करण्याची योजना केली ती महाराष्ट्राच्या पेशवाई राजधानींतच केली.

पेशवाईनंतरची स्थिति

१८४८ हें साल इतिहासांत अत्यंत क्रांतिकारक म्हणून नमूद करण्यासारखें आहे. कारण त्या सालाइतक्या इतर कोणत्याहि सालांत राज्यक्रांत्या झाल्या नसतील. युरोपांत आधींच ज्या त्या लोकराष्ट्राचीं स्वतःचीं राज्यें असल्यामुळें क्रांति झाली ती इतकीच कीं, सत्ताधीश राजा जाऊन स्वतः लोकच सत्ताधीश म्हणून पुढें येण्याची आकांक्षा करूं लागले. पण इकडे महाराष्ट्रांत सातारचें राज्य खालसा होऊन राज्यक्रांतिच झाली तरी लोकांच्या हातीं सत्ता आली नाहीं. इतकेंच नव्हे; तर जो जुना आपलाच राज्याधिकारी होता तो जाऊन तेथें परका इंग्रज हा राज्याधिकारी झाला. यामुळें पेशवाईच्या नाशापासून पुढें, महाराष्ट्राचीं सुमारें साठ वर्षें दुरवस्थेंत गेलीं. एखाद्या प्रचंड वाड्यावरील सर्व छपराचें छत्र कोसळून गेल्यावर, वारा पाऊस लागत राहिल्यानें, हात फिरून दुरुस्ती न झाल्यानें पडझड सुरू होते, व अखेर जोत्यावर पडक्या भिंती, कोसळून पडलेले दगड व अव्यवस्थित मातीचे ढिगारे यांशिवाय कांहीं उरत नाहीं. महाराष्ट्राची तशीच स्थिति झाली. राजकीय स्वराज्य तर गेलेंच, पण ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या उद्योगामुळें धर्महि हळूहळू नष्ट होत चालला. व्यापार कांहीं वाढला. पण त्याचा राजाश्रय गेला व तो परदेशी व्यापाराला मिळूं लागला. शास्त्री, पंडित, भिक्षुक यांच्याजवळ काय ती जुनी विद्या. पण त्यांचाहि आश्रय जाऊन तो वर्ग हीन दीन झाला. दिवसेंदिवस पाश्चात्य विद्येचें व सुधारणेचें ते[illegible]शमान होऊं लागल्यामुळें जुनी विद्या ही फिकी पडूं लागली ! इंग्रजांनीं जुन्या धर्मादायाच्या कांहीं देणग्या चालू ठेविल्या तरी, प्रत्यक्ष देणग्या न देतांहि मिळणारा राजाश्रय ख्रिस्ती मिशनरी लोकांना मिळूं लागला. जुन्या जमीनदारी पद्धतीमुळें छोटे संस्थानिक, सरदार, सरंजामदार,

वतनदार इत्यादिकांमध्यें जो लष्करी पेशा होता तो जागच्या जागीं जिरून जाऊं लागला. कारण इंग्रजांनीं आपल्या लष्करी फौजेकरितां या सरंजामी पद्धतीवर भिस्त न ठेवतां आपल्या लष्कराची स्वतंत्र रचना करण्यास सुरवात केली. आणि जुन्या सरदार संस्थानिकांकडून नजराणे किंवा इतर मोबदले ठरवून घेऊन त्यांना लष्करी नोकरींतून मुक्त केलें. म्हणजे पर्यायानें त्यांच्या तरवारींना कायमचें म्यान केलें, किंवा त्यांचे नांगराचे फाळ बनविले. शेतकरी वर्ग हा मात्र अबाधित राहिला. लष्करी नोकरींतून त्याच्या मिळकतींत पडणारी नैमित्तिक भर कमी झाली. कुणबाव्यावर लोकसंख्येचा भर अधिक पडला. पण त्याबरोबर शेती-मशागतींचें क्षेत्रहि वाढूं लागलें. व सरकारनें जमिनीची पाहणी करून, प्रथम तरी, डोळ्यांत भरण्यासारखें करपट्ट्यांचें ओझें कमी करून त्याला शाश्वततेचें आश्वासन दिलें. पण ही ठरलेलीच गोष्ट असते कीं, सामान्य शेतकऱ्याला राजकारणाची दृष्टि नसते. त्याला राजा कोणीहि चालतो, जो त्याला आपली शेतवाडी सुखानें खाऊं देईल तो त्याचा धर्मराज. लोकमान्य टिळक नेहमीं म्हणत कीं, "खांद्यावर आसूड टाकून नांगर हातीं धरणारा शेतकरी कृत-त्रेता-द्वापार युगांत व आजहि एकसारखाच असणार."

इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार

पण शास्त्री, पंडित, भिक्षुक, शेतकरी किंवा शिपाई किंवा व्यापारी या वर्गांत न मोडणारा असा एक वर्ग महाराष्ट्रांत होता. त्याच्या स्थितींत, म्हणजे सांपत्तिक स्थितीप्रमाणें मनःस्थितींतहि, फारसा फरक पडला नाहीं. तो वर्ग म्हणजे कारकुनी पेशांतला. कारण पेशवाईतील कारकुनी फडाची त्यांची जागा गेली तर त्या जागीं नवी साहेबाची कचेरी आली. राज्यकारभार व्यवस्थित चालू ठेवणें, त्याच्या मार्गांतील कांटेकुटे झाडून काढणें, आणि खातेवारीची जमीन मऊ करून तींत लेखणीला सफाईच्चीं वळणें बांधून देणें, हेंच कारकुनी पेशाचें मुख्य काम असतें. ही त्यांची सेवा घेण्याला इंग्रज सरकार तयारच होतें. फक्त मराठी विद्येबरोबर त्यांना इंग्रजी शिक्षणहि देणें अवश्य होतें. व ती गोष्ट पेशवाईचें राज्य हातीं येतांच त्यांनीं सुरूहि केली. १८४२ सालीं महाराष्ट्रांत सरकारी शाळेंतूनच इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात झाली. १८५१ सालीं पूना कॉलेज स्थापण्यांत आलें. १८५५ सालीं शाळाखात्यावर डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन नेमला गेला. १८५७ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्थापना

झाली. १८४२ सालानंतर, म्हणजे इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात झाल्यानंतर, अवघ्या चौदा वर्षांनीं खुद्द युरोपियन इन्स्पेक्टर कॉलेजच्या शेरेबुकांत असें नमूद करूं लागले कीं, "मुलांचें मोडी अक्षर वाईट आहे. त्यावर अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे." पण याचें कारण विद्यार्थ्यांचें सर्व लक्ष इंग्रजी अभ्यासाकडे वळलें. सरकारी शाळांतून प्रथम संस्कृत काढून टाकून मराठीच सुरू केलें होतें. परंतु लवकरच मराठीहि मागें पडलें व १८५८ सालीं एड्विन आर्नोल्ड यानें असा शेरा लिहिला कीं, "वरच्या वरच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांना आतां मराठीपेक्षां इंग्रजीच अधिक चांगलें येतें." स्त्रियांचें शिक्षण अद्याप सुरू झालें नव्हतें. परंतु नव्या पिढीच्या सुशिक्षितांनीं स्त्रीशिक्षण, स्त्रीसहवास व संसारांतील स्त्रियांचें स्थान यांविषयींच्या पाश्चात्य कल्पना उसन्या घेऊन स्त्रीवर्गाला त्याचा मोबदला देण्यास सुरुवात केली होती. १८८६ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटींत गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांचें भाषण झालें. त्यांत ते म्हणाले कीं, "आम्ही जें मानसिक व नैतिक शिक्षण तरुण पिढीला देत आहों त्याची मुख्य कसोटी आम्ही हीच मानतों कीं, या सुशिक्षितांनीं मुलकी खात्यांतील नोकरी उत्तम रितीनें करून दाखविण्यांत यश मिळविलें आहे कीं नाहीं!" पण मनुष्य कोणत्याहि एका हेतूनें कांहीं कार्य करीत असला तरी त्याची इच्छा नसतां, किंबहुना त्याचा नाइलाज होऊनहि, त्याचे इतर स्वाभाविक परिणाम होत असतात. ते टळत नाहींत.

वाघिणीच्या दुधाचा गुण

इंग्रजी शिक्षणाला "वाघिणीचें दूध" ही उपमा मूळ कोणीं दिली ती खरीच आहे. कारण इंग्रजी शिकलेल्या लोकांनीं सरकारी कारकुनी फड हवे तितके समृद्ध केले तरी त्या सर्वांनाच तेथें जागा मिळण्यासारखी नव्हती. तसेंच तेथें जागा मिळण्यासारखी असतांहि मनानें ती नको म्हणून स्वतंत्र व लोकोपयोगी धंदे करणारेहि लोक निघाले. त्यांनीं शाळा काढल्या, वर्तमानपत्रें चालविलीं, स्वदेशीच्या कल्पना पुढें आणल्या, मिशनऱ्यांविरुद्ध चळवळ केली, आणि राज्यकारभारांतील दोष दाखवून ते दूर करण्याची सत्ता आपणांस अधिकाधिक मिळावी या इच्छेनें राजकारणाचें प्राथमिक रूप प्रकट केलें, व असंतोषाचें बीज रोवलें. १८४२ सालीं इंग्रजी शिक्षणाला सुरवात झाल्यानंतर अवघ्या तीस पस्तीस वर्षांत सरकारला देशी वर्तमानपत्रांची मुस्कटदाबी कर-

ण्याचा कायदा करावा लागला. सरकारी नोकरींत असलेल्या कै. माधवराव रानड्यांसारख्यांवर सरकारनें राजद्रोहाचा खटला प्रत्यक्ष कोर्टांत भरला नाहीं, पण मनानें तो केला खास. १८८० सालच्या मुंबई विद्यापीठाच्या पदवीदान-प्रसंगीं चॅन्सेलर या नात्यानें गव्हर्नरसाहेबांनीं खालील उद्गार काढलेः—

"खुल्या दिलानें तरुण सुशिक्षित लोक बोलले म्हणून तेवढ्यामुळें त्यांना आम्ही राजद्रोही गणणार नाहीं. सुशिक्षित वर्ग कृतघ्न बनला तर त्याचें पाप स्वतः त्याच्या माथ्यावर राहील. त्यामुळें शिक्षणदानाचा हात आम्ही आखडून धरणार नाहीं. मात्र असंतोषाची भावना सुशिक्षिताला शोभते किंवा काय हें ठरविण्याचें काम आम्ही स्वतः त्यांच्या विवेकबुद्धीवरच सोंपवूं."

कृतघ्नपणा नव्हे तर स्वाभिमान

हे उद्गार किती तरी उदारमतवादी दिसतात! मात्र मनांतली जळजळ मनांत गुप्त ठेवण्याची जी सुसंस्कृत कला इंग्रज मुत्सद्दी शिकून तयार झालेले असतात त्या कलेंत हे उदारमतवादी गव्हर्नर चॅन्सेलरहि निष्णात होते, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. पण वर सांगितल्याप्रमाणें इंग्रजी शिक्षणाचे त्यांच्या दृष्टीचे दुष्परिणाम सरकाराला दिसत असतांहि त्यांना तें शिक्षण थांबविणें शक्य नव्हतें. कारण हें शिक्षण थांबवावें तर मुलकी राज्यकारभार चालावा कसा! म्हणून जाळ्यांतून निसटून जाऊन स्वतःचें रक्षण माशानें केलें असें पाहून "जाऊं दे, मीं हा धर्म केला" असें ढोंगी धीवर म्हणाल्याची गोष्ट सांगतात तीच, इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या तेजस्वी तरुणांची वृत्ति आणि त्या-विषयीं सरकारचें तत्त्वज्ञान यांजविषयींहि सांगतां येण्यासारखी आहे. इंग्रजी शिक्षण सरकारी खर्चानें घेऊन त्याचा मोबदला कृतघ्नतेच्या रूपानें सरकाराला हिंदी लोकांनीं द्यावा किंवा काय याचा गव्हर्नरांनीं निर्णय सुशिक्षितांच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर सोंपविला. पण तो निर्णय करण्याला सुशिक्षित लोक कचरले नाहींत. त्यांनीं असा निर्णय दिला कीं, "सरकार इंग्रजी शिक्षण देतें तें मुख्यतः स्वार्थी हेतूनें, म्हणजे आपल्या नोकरींतील हमालखान्यांची भरती करण्याकरितां! हें शिक्षण आम्ही कांहीं लोक फी वगैरे देऊनच घेतों. तें घेण्याला आम्हांस सरकारला मना करतां येत नाहीं. फी देऊन शिक्षण घेतलें म्हणजे तो एक प्रकारचा रास्त सौदाच झाला. व्यापारी बाजारपेठेंत दुकान मांडून जो बसतो तो कांहीं गिऱ्हाइकांवर उपकार करण्याकरितां नव्हे.

म्हणून फी देऊन घेतलेल्या शिक्षणाचा उपयोग आम्हीं जर लोककार्याकरितां, देशकार्याकरितां, स्वाभिमान रक्षण करण्याकरितां, स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां केला तर तो कृतघ्नपणा होऊंच शकत नाहीं. कोणीं कोणावर उपकार केला तरी, उपकारकर्त्यालाहि उपकाराची किंमत म्हणून उपकृताचें स्वातंत्र्य किंवा स्वाभिमान हीं मागतां येत नाहींत. स्वाभिमानरक्षणार्थ कृतघ्नता पदरीं आली तरी ती घेणें हें अनीतिकारक ठरत नाहीं."

बुद्धीचा सर्वांगीण विकास

परकीय सरकाराच्या कार्यसिद्धीकरितां म्हणण्यापेक्षां स्वतःच्या हिताकरितां व गरजेकरितां सरकारी नोकरींत शिरणारा सुशिक्षितांतील एक वर्ग असतो. तसेंच दुसरा एक वर्ग असा असतो कीं, त्याला सरकारी नोकरी मनासारखी मिळूं शकत नाहीं. केवळ यामुळें तो सार्वजनिक काम करण्याला मोकळा राहतो. पण नोकरी मिळण्याचा संभव असतांहि मनानें ती त्याज्य ठरवून, स्वतंत्र रीतीनें पोट भरून, लोकहितसाधन हेंच आपलें कर्तव्य मानणारा असाहि एक लहानसा वर्ग सुशिक्षितांत असतो. आणि कोणत्याहि देशांत हाच वर्ग स्वराज्याची किंवा स्वातंत्र्याची चळवळ उत्पन्न करतो. कांहीं सुशिक्षितांनीं राज्याची घडी बसविण्याचें काम करावें, व तें आयतें घडी बसलेलें राज्य आपल्या हातीं आणण्याची खटपट इतर कांहींनीं करावी, असा हा एक प्रकारचा श्रमविभागच होय व तो देशाच्या हिताचाच असतो. नोकरींत शिरणाऱ्या सुशिक्षितांची आकांक्षा लवकरच वाढून सर्वांत वरिष्ठ मानाच्या जागा आपणांस मिळाव्या अशा बुद्धीनें सत्तरीच्या सुमाराला हिंदी लोक विलायतेला जाऊं लागले.

आय. सी. एस्. करितां महाराष्ट्रांतून श्रीपाद बाबाजी ठाकूर हा पाहिला विद्यार्थी १८६८ सालीं विलायतेस गेला. माधवराव रानडे हेहि कदाचित् जाते, पण त्यांचें घरचें वळण सनातनी होतें. १८७२ सालीं विलायतेंत हिंदुस्थानच्या कारभाराची चौकशी करण्याकरितां एक पार्लमेंटरी कमिटी नेमिली गेली. तिच्यापुढें साक्ष देण्याकरितां महाराष्ट्रांतून प्रातिनिधि पाठविण्याची योजना झाली. पण परदेशगमननिषेधाचे वाद चालू होते, यामुळें कोणी प्रतिनिधि जाण्यास मिळेना. हौशी राजकारणी तुरुण पिढीला हीं सामाजिक बंधनें जाचक वाटत असून समाजसुधारणेकडे लोकांचें तोंड वळत होतें. आणि समुद्राला भरती आली म्हणजे त्याला मिळणाऱ्या नद्यांनाच काय पण त्यांशीं जोडलेल्या सरोवरांना, तळ्यांना व

डबक्यांनाहि भरती येते, त्याप्रमाणें तरुण पिढीचीं मतें शिक्षणामुळें सगळ्याच बाजूंनीं विकास पावूं लागलीं. सामाजिक सुधारणेसंबंधानें वाद होत ते अथात् आपापसांत होत. येथेंहि स्मृतिप्रणीत गुन्हेगारी, प्रायश्चित्तांच्या शिक्षा, ग्रामण्यांचीं प्रोसिजरें, सनातंनी फिर्यादी आणि शंकराचार्य व गांवसभा यांचीं न्यायकोर्टें होतींच. तथापि सुधारणेची चळवळ करून प्रायश्चित्ताची शिक्षा भोगणें, हें संकट राजद्रोहाचा गुन्हा व सरकारी तुरुंगाचा कोंडवाडा यांपेक्षां सहजच सौम्य वाटे. यामुळें प्रायश्चित्त घेऊन पण सत्याग्रहाच्या रीतीनें किंवा शिक्षेला सादर न होतां, बंडखोरी करून, बहिष्कृत राहून, समाजसुधारणा करणारे बरेच सुशिक्षित निघाले. पण त्याबरोबर थोडे कां होईनात, पण राजकारणांतील गुन्हेगारी पतकरणारे व शिक्षा भोगण्यास तयार होणारेहि कांहीं लोक निपजतात हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

राजकीय चळवळीचा उगम

१८५७ सालचें बंड तर प्रसिद्धच आहे. पण सुशिक्षित समाजाशीं त्याचा कांहीं संबंध नव्हता. स्वाभिमानाखातर किंवा धर्मवेडाखातर सरकारी अधिकाऱ्यांवरहि हात टाकणारे लोक मधून मधून निघत होते. सरकारच्या लाडक्या आश्रित मिशनऱ्यांनाहि मधून मधून मार मिळे. १८७१ सालीं वसई येथें इन्कमटॅक्स कलेक्टर हंटर यांस पांचपंचवीस असामींनीं धरून बेदम मारलें! तात्पर्य, प्रसंगविशेषींहि अंगावर हात न पडेल इतकी कांहीं इंग्रजांची सद्दी किंवा इभ्रत मोठी नाहीं हें लोकांच्या नजरेस येऊं लागलें. १८७५ च्या पुढें लोकांच्या लक्षांत हेंहि येऊं लागलें कीं धार्मिक व सामाजिक सुधारणा हवी, पण ती आपल्या हातची असल्यामुळें त्या कामीं सरकारला दोष देतां येत नाहीं. पण राजकारणाची सुधारणा परतंत्र असल्यामुळें चळवळीचा मुख्य भर तिजवरच दिला पाहिजे. राजकारणाची चळवळ जोखमीची म्हणून ती करणारांच्या अंगीं बुद्धिमत्तेइतकीच धैर्याची व स्वार्थत्यागाची अवश्यकता असते. सामाजिक सुधारणापेक्षां राजकीय सुधारणा अधिक जोखमीची म्हणून ती करणारे थोडे लाभत. पण या थोड्या पुढाऱ्यांनींच जें बीज रोंवलें त्याचाच प्रचंड वृक्ष बनलेला आज आपण पाहतों. टिळक असें म्हणत कीं, "केवळ सामाजिक व धार्मिक सुधारणा उच्छृंखलतेनें करणारांची गति, उतूं गेलेलें दूध शेवटीं आगींत पडतें तशी झाली. पण राजकारणांत उतूं येणारे

पुढारी आगींत पडले तरी दुधासारखे जळून गेले नाहींत. त्यांनीं स्वतः एक वेगळीच आग निर्माण केली." बंड करून उठणाऱ्या वासुदेव बळवंत फडक्यांचें उदाहरण प्रसिद्धच आहे. ती आग लोकांच्या डोळ्याला उघड दिसली. पण त्या थराला न जातां त्याहून सौम्य स्वरूपाची जी चळवळ कांहीं पाणीदार सुशिक्षितांनीं सुरू केली, तिची ओली आग आंतल्या आंत इतकी पसरत चालली कीं, ती दुसरी पुरवली, पण ही नको, असें सरकारास वाटूं लागलें. हत्यारें घेऊन बंड करणें हें जितकें आज अशक्य तितकेंच तेव्हांहि होतें. आज क्रांतिकारकांनीं अथवा हुतात्म्यांनीं केलेल्या वैयक्तिक स्फोटांना सरकार बुजत असलें तरी जुमानीत नाहीं, ती स्थिति तेव्हां अधिक स्पष्ट होती. कारण असे हुतात्मे आजच्यापेक्षां तेव्हां फार कमी. क्वचितच म्हटलें तरी चालेल.

नित्य स्वरूपाची चळवळ

पण सरकारला खरी भीति नैमित्तिक चळवळीपेक्षां नित्य चळवळीचीच मनांतून अधिक वाटते. कारण तिचा विस्तार व व्याप अधिक. व्यावहारिक राजकारणाशीं तिचा संबंध असल्यामुळें तिची सकारणता व न्यायीपणा जगालाहि मान्य करावा लागतो. आणि खालचा म्हणजे अज्ञानी शेतकरी कामकरी वर्गहि त्या प्रकाराच्या चळवळीला अनुकूल होऊं शकतो. ही नित्य स्वरूपाची चळवळ म्हणजे प्रथम चालू राज्यव्यवस्थेंतील लोकांना जाचक असे दोष, उणीवा व अन्याय चवाठ्यावर मांडून सरकाराला लाजविणें. ते दूर करण्यांत स्वार्थी सरकारचें जें नुकसान असेल तें सोसण्यास त्यांना भाग पाडणें. वरिष्ठ मानाच्या व पगाराच्या जागा देशी लोकांना मिळण्याची आकांक्षा प्रयत्नानें पणाला लावणें. इत्यादि प्रकारची नित्य चळवळ होय. पण ही चळवळ सौम्य दिसली तरी तिचें तत्त्वज्ञान फार खोल असतें. आणि कोणी एकदम मुद्याची गोष्ट न बोलला तरी, कारणाचें कारण व फिरून त्या कारणाचें कारण अशा रीतीनें मागें मागें शोधीत गेल्यास, देशावरील परकीय राज्य म्हणजे स्वातंत्र्याचा नाश हेंच सर्व राजकीय दुःखाचें मूळ कारण होय, असें सरळ तर्कपद्धतीनें ठरतें. त्या मूळ कारणाचा नाश करण्याकरितां एकदम हातांत हत्यार घेऊन उठणें हें माणसाच्या हातून होत नसलें तरी, तें राजकीय तत्त्वज्ञान जगापुढें मांडण्यास तो भीत नाहीं. त्या कामीं मनाला

पडणारा पीळ भाषणानें किंवा लेखानें प्रकट झाल्याशिवाय रहात नाहीं. या गोष्टीला खरोखर भिऊन, पण वरपांगीं आपल्या टीकाकारांच्या जहालपणाचें निमित्त करून, सरकारला १८८० पूर्वींच देशी वर्तमानपत्रांच्या मुस्कटदाबीचा कायदा करावा लागला; व माधवराव रानड्यांसारख्या प्रामाणिक बड्या सरकारी नोकराच्याहि मागें गुप्त पोलिसांचा ससेमिरा लावावेंसें वाटलें.

वाढता असंतोष

कायदेशीर दृष्ट्या आपलें हिंदुस्थानांतील आसन खुद्द सरकारालाहि डळमळीत वाटत होतें. व्यापारी कंपनीचें राज्य ही गोष्टच मुळांत चमत्कारिक होती. म्हणून १८५८ चा कयदा झाला असतांहि त्या कायद्यानें हिंदुस्थानचे लोक व विलायत सरकार यांचा खरा संबंध ठरत नाहीं, व्यक्त होत नाहीं, म्हणून इंग्लंडच्या राणीनें ‘ हिंदुस्थानची बादशाहीण ’ असा किताब घ्यावा ही युक्ति विलायती मुत्सद्यांनीं काढिली; व त्याप्रमाणें लिटनशाहींत मोठा दरबार भरून राणीनें हा किताब घेतल्याची गोष्ट जगजाहीर केली. पण बादशाही म्हणजे अनियंत्रिक जुलमी राज्यपद्धति ! तींत प्रजेची संमति नाहीं. जसा जुलमाचा कारभार तसा त्याला जुलमाचा रामराम. हा रामराम जनतेच्या वतीनें म्हणून दिल्ली दरबारांत राजेरजवाड्यांनीं केला तरी त्यामुळें जनतेची संमति मिळाली असें ठरलें नाहीं. किंबहुना सुशिक्षित राजकारणी लोकांना हिंदुस्थानचा तो अपमानच वाटला. याहि दृष्टीनें राजकीय असंतोषांत भरच पडली. आणि “ गेलें ” या अर्थाचा स्वराज्य शब्द लोकांना माहीत होता, तो “ मिळवावयाचें ” या अर्थाचा स्वराज्य शब्द लोकांना सुचण्याची तयारी झाली. तोच शब्द १९०६ सालीं महर्षि दादाभाई यांच्या तोंडून कॉंग्रेसचे अध्यक्ष या नात्यानें निघाला; व महायुद्धानंतर तो शब्द विकृत कां होईना पण कसा तरी उच्चारण्याला स्वतः इंग्रज बादशाहा शिकले !

स्वराज्याच्या कल्पनेचा पाया

राजकारणाचें तत्त्वज्ञान मनुष्याच्या अंगीं कांहींसें उपजतच असतें. स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य हा मनुष्याचा जन्मसिद्ध हक्क असतो. कायदेशीर भाषेनें तो बोलून दाखविण्याला मनुष्याला शिकावें लागतें, पण त्याविषयीं मनांतली जाणिव व आकांक्षा ही उपजतच असते. बियाला खतपाणी मिळाल्यानेंच त्याचा वृक्ष बनतो. त्याप्रमाणें राजकीय समाजांत स्वातंत्र्याच्या मागणीला आत्मप्रत्ययाच्या

जीवनाबरोबर परप्रत्ययाचें खत फार उपयोगीं पडतें. हें खत त्या काळच्या सुशिक्षित पिढीला इंग्रजी शिक्षणांतून आपोआप मिळालें. प्रजेनें आपली भाषा व संस्कृति शिकावी, व अशा रितीनें आपण तिला आत्मसात् करावें, या हेतूनें हिंदी जनतेला उच्च प्रतीचें शिक्षण देणाऱ्या इंग्रजांना आपल्या देशांतील सर्व प्रकारचें उच्च वाङ्मय तिच्या हातीं देण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. पौष्टिक अन्न गुलामाला दिलें म्हणून तें पुष्टि देण्याचा आपला गुण कमी करीत नाहीं. किंवा सोमरस किंवा मद्य हें गुलामाला पाजलें म्हणून तें स्वतंत्र माणसापेक्षां गुलामाच्या डोक्यावर कमी परिणाम घडवील असें होत नाहीं. उच्च प्रतीच्या इंग्रजी वाङ्मयांत हिंदी तरुणांच्या वाचण्यांत येई तें पुष्कळसें १९ व्या शतकांत युरोपांत प्रतिष्ठा पावलेलें वाङ्मय असे. त्यांत तात्त्विक व व्यावहारिकहि उदारमतवादित्व पूर्णपणें भरलें होतें. दास्यविमोचनाच्या चळवळीपासून तों समता, बंधुता व स्वातंत्र्य हीं शिकविणाऱ्या राज्यक्रांतीच्या चळवळीपर्यंतचें वाङ्मय वाचल्यावरहि, त्यापासून मिळणाऱ्या पुराव्याचा, परप्रत्ययाचा व स्फूर्तिदायक तत्त्वज्ञानाचा परिणाम हिंदी तरुणांच्या मनावर झाल्याशिवाय कसा राहील ? इंग्रज मुत्सद्यांचीं भाषणें घेतलीं तर त्यांतहि उदार मतांचीच घोषणा ! तात्पर्य (१) स्वराज्याची, स्वातंत्र्याची उपजत आकांक्षा, (२) जगांतील इतिहासांतून मिळणारें तिचें समर्थन व (३) स्वतः इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या अघळपघळ कबुल्या व अभिवचनें—अशा तीन साधनांनीं हिंदी राष्ट्राच्या मनांतील स्वराज्य—प्रेमाचा भक्कम पाया कायम घातला गेला. त्याच पायावर गेल्या पन्नास साठ वर्षांत निरनिराळ्या राजकीय कलावंतांनीं आपल्या अभिरुचीप्रमाणें राजकीय चळवळीच्या इमारतींचे निरनिराळे नमुने उभारलेले दृष्टीस पडतात.

गोरें गुरुमुख

पण कोणत्याहि विद्येंत गुरुमुखाला विशेष महत्त्व असतें. त्याप्रमाणें साठ पाऊणशें वर्षांच्या पूर्वीच्या हिंदी राजकारणाचेंहि झालें. इंग्रजी वाङ्मयानें स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांच्या सगुण पूजेचा मंत्र हिंदी सुशिक्षितांना शिकविला, तरी प्रत्यक्ष तंत्राचें शिक्षण देण्याला गुरु किंवा उपाध्याय अवश्य होता. तो त्या वेळीं ह्यूम वेडरबर्न यासारख्या हिंदुस्थानांत असलेल्या निकट परिचयाच्या उदारमतवादी इंग्रज सद्गृहस्थांच्या रूपानें मिळाला. हिंदुस्थानचें हित पाहणारे हेन्री फॉसेट प्रभृति चार दोन लिबरल खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटांत होते. पण

ते पडले फार दूर. शिवाय स्वतः त्यांच्या प्रयत्नालाहि उपकारक व समर्थनपर अशी चळवळ हिंदुस्थानांत खुद्द हिंदी लोकांकडूनच होणें अवश्य होतें; व ती चळवळ करण्याची शिकवण व उत्तेजन ह्यूम वेडरबर्न यांसारख्यांनींच दिलें ही गोष्ट मान्य करावीच लागते.

ह्यूम व वेडरबर्न

ए. ओ. ह्यूम हे बंडाच्या सालीं इटावा येथें कलेक्टर होते व अर्थात् त्यावेळीं त्यांनीं बंडखोरांशीं लढून स्थानिक बंड मोडलें. पण बंड संपतांच "शांततेचा स्वीकार सरकारानेंहि करून राजकीय सुधारणा व प्रजेची उन्नति साधण्याचे मार्ग शोधण्याला एकदम लागावें" असा सल्ला त्यांनीं सरकारला दिला. बंडानंतर हिंदी लोकांना शिक्षण देऊन नोकरींत घेण्याविरुद्ध कांहीं अधिकाऱ्यांनीं उचल केली तिचा ह्यूम साहेबांनीं उघड निषेध केला. स्वतः नोकरींत असतांच पोलीसखातें, अबकारीखातें, तुरुंगखातें, कस्टमखातें, शेतकीखातें इत्यादिकांत लोकहिताच्या दृष्टीनें सुधारणा करण्याच्या योजना त्यांनीं सुचविल्या होत्या. १८५९ सालीं 'लोकमित्र' नांवाचें एक वर्तमानपत्र हिंदी भाषेंत सुरू करून तें त्यांनीं कांहीं दिवस चालविलें; व त्याच्या प्रती विलायतेंत स्टेट सेक्रेटरी व खुद्द व्हिक्टोरिया राणी यांना पाहण्याला ते पाठवीत. त्याच सालीं महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांचें कर्ज व इतर दुःखें यांचें निवारण करण्याची एक योजना लिहून त्यांनीं मुंबई-सरकाराकडे पाठविली होती. हिंदी जनतेविरुद्ध किंवा सुशिक्षितांच्या आकांक्षांविरुद्ध कोणी युरोपियन लोक बोलले कीं त्यांना उत्तर देण्याला ह्यूम साहेब सदा तयार असत. देशांत राजकीय असंतोष उत्पन्न झाला आहे. निरनिराळ्या धर्मपंथांच्या गुरूंच्या चिथावणीनें जनमत सरकारविरुद्ध क्षुब्ध केलें जात आहे. आणि त्या क्षोभाचा स्फोट उघड होणें अवघड झाल्यामुळें तो तिच्या मनोभूमींत शिरून खोल घर करूं पाहत आहे. यामुळें पुढें स्फोट होईल तो फारच मोठा होईल. म्हणून लोकमतप्रदर्शनाच्या रूपानें त्या तापलेल्या वाफेला बाहेर पडण्याला वाव द्यावा. त्याकरितां लोकांना आपल्या सभा, परिषदा भरविण्यास उत्तेजन द्यावें. समाजांतील मोठे म्हणविणाऱ्या लोकांनीं निःस्वार्थीपणें जनतेला शिक्षण देऊन शहाणपण शिकविण्याच्या योजना व्हाव्या व या कामीं सरकारनें सवलती द्याव्या—असें ह्यूमचें मत होतें. याविषयीं त्यांनीं रिपन, डलहौसी, केअर्ड, ब्राईट वगैरे

इंग्रज मुत्सद्यांचें मन वळवून अनुकूल अभिप्राय मिळविले होते. हिंदुस्थानांतून वरील कामाला उपकारक अशा बातम्या तारेनें विलायतेस पाठविण्याची योजना करून तिच्या खर्चाकरितां त्यांनीं फंड उभारला होता ! आणि सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे विलायतेंत हिंदुस्थानाच्या वतीनें एक पार्लमेंटरी कमिटी स्थापून तिजकडून पार्लमेंटांतील सभासदांकडून हिंदुस्थानच्या हिताचें काम करण्याबद्दल शपथा घेववाव्या, स्टेट सेक्रेटरीच्या कौन्सिलाला ही कमिटी प्रतिस्पर्धी म्हणून राहावी, आणि इकडे हिंदुस्थानांत जी राजकीय चळवळ होईल तिचें प्रतिबिंब खुद्द विलायतेंत व पार्लमेंट सभागृहांत नेहमीं पडत जावें, अशी त्यांची योजना होती. हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित वर्ग हा जनतेचा खरा प्रतिनिधि नव्हे या आक्षेपाला ते असें उत्तर देत कीं, "विलायतेंत झालें तरी वेगळें काय आहे ! ॲबर्डीनसारखें पुढारलेलें शहर घ्याना. तेथील लोकांपैकीं शेंकडा दहा लोकांनाहि मतदारीचा हक्क नाहीं. वेमथसारख्या गांवाला पार्लमेंटांतील दोन जागा दिल्या आहेत. पण त्यांतली निदान एक जागा कोणाहि पैसेवाल्याला आपल्याकरितां राखून ठेवितां येते; व ती कित्येक वर्षें खुद्द माझ्या वडिलांनीं आपल्याकरितां विकत घेऊन राखून ठेविली होती ! तात्पर्य, खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंट तरी जनतेच्या दृष्टीनें कितपत प्रातिनिधिक म्हणतां येईल ! मग हिंदुस्थान तर काय बोलूनचालून त्या मार्गांवर अगदीं नवें."

ह्यूम व वेडरबर्न हे दोघे गृहस्थ गेल्या शतकांतील खऱ्या उदारमतवादी इंग्रजांचे उत्तम नमुने होते असें म्हणतां येईल. ह्यूमसाहेब हे हिंदुस्थान सरकारचे सेक्रेटरी, व वेडरबर्न हे मुंबई सरकारचे सेक्रेटरी, आपल्या नोकरीच्या शेवटीं होते. ह्यूम हे तर कदाचित् लेफ्टनंट गव्हर्नरहि व्हावयाचे. पण या दोघांनीं प्रत्यक्ष नोकरींत असतां मनानें व नोकरींतून निवृत्त झाल्यावर कृतीनेंहि हिंदुस्थानाविषयीं खरी कळकळ दाखविली. फार काय, पण आर्थिक स्वार्थत्यागाची कसोटी लाविली तरी त्यांनीं एखाद्या तीव्र देशाभिमानी हिंदी गृहस्थाइतका स्वार्थत्याग केला. कदाचित् अधिकच. ह्यूमसाहेबांनीं सुमारें वीस वर्षें कॉंग्रेस सेक्रेटरीचें काम केलें व वेडरबर्नसाहेबांनीं पुष्कळ दिवस आपल्या खर्चानें 'इंडिया' नांवाचें वर्तमानपत्र इंग्लंडांत जगविलें. हे दोन गृहस्थ सिव्हिल सर्व्हंट असून त्यांनीं हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय सभेची मूळ कल्पना काढली, हें आजच्या स्थितींत, म्हणजे कॉंग्रेसमन व सिव्हिलियन यांना एकमेकांचें तोंडहि पाहूं नये असें वाटण्याच्या स्थितींत,

नवख्या नवशिक्या माणसाला आश्र्यर्यकारक वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. परंतु ती अगदीं खरी वस्तुस्थिति आहे.

हिंदुस्थानची एकजीवता

वर वर्णन केलेली महाराष्ट्राची राजकयि स्थिति हीच थोड्या फार फरकानें इतर अनेक प्रांतांचीहि होती. मद्रास व बंगाल या इलाख्यांत स्वराज्याची परंपरा फार वर्षें नष्ट झाली होती. यामुळें त्यांची राजकीय भावना त्या दृष्टीनें महाराष्ट्राइतकी तीव्र नव्हती. पण त्यांना इंग्रजी शिक्षण महाराष्ट्राच्या आधीं मिळूं लागलें होतें. मिळून तीनहि प्रांतांची बरोबरी होती. वेडरबर्न यांची नोकरी नुसत्या मुंबई इलाख्यांतच झाली. पण ह्यूम हे हिंदुस्थान सरकारच्या सेक्रेटॅरिएटमध्यें असल्यामुळें त्यांची नजर सर्व प्रांतांवर होती, व अनेक प्रांतीय पुढाऱ्यांशीं त्यांचा परिचय होता. यामुळें सर्व हिंदुस्थानची मिळून एकादी विलायतेंतल्यासारखी असोसिएशन अगर संस्था निघेल तर फार बरें असें त्यांना वाटे. हिंदी पुढाऱ्यांनाहि वर्तमानपत्रांच्या द्वारें एकमेकांच्या प्रांतांची स्थिति समजून येत असे; व स्वतंत्र रितीनें प्रत्येकानें चालविलेल्या प्रयत्नाबद्दल इतरांना आदर वाटे. अर्थात् हे सर्व लोक कांहीं कारणानें व निमित्तानें एकदां किंवा शक्य तर वरचेवर एकमेकांस भेटून विचारविनिमय करूं शकतील तर तें फार बरें होईल अशी दुसऱ्या बाजूस तयारी होती. सर्व हिंदुस्थानभर एकच स्थिति म्हणजे एकच सुखदुःख व एकच आकांक्षा, याहून दुसरी तयारी एकत्र जमण्याच्या इच्छेला किंवा घटनेला कोणती लागणार ! तात्पर्य, मानसिक योगायोगाचा क्षण यावा त्याप्रमाणें ह्यूम व वेडरबर्न यांनीं राष्ट्रीय परिषदेची कल्पना सुचविली ती जशी कांहीं स्वयंस्फूर्त अशी हिंदी पुढाऱ्यांनाहि पटली.

सामाजिक व राजकीय राष्ट्रीय सभा

अखिल भारतीय परिषद् भरविण्यांत आली तर तींत सामाजिक व राजकीय दोनही गोष्टींची चर्चा सहजच होणार. मलबारीशेठसारखे कांहीं पुढारी सामाजिक सुधारणा हीच आधीं व्हावी या मताचे सर्वस्वीं होते. इतर कित्येक राजकीय सुधारणांना अधिक महत्त्व देणारे होते. म्हणून त्यांना राजकीय सुधारणा आधीं व सामाजिक सुधारणा मागाहून झाली तरी चालेल असें वाटे. पण ते सामाजिक सुधारणेला प्रतिकूल नव्हते. माधवराव रानड्यांसारखे कांहीं लोक या दोनही सुधारणा एकाच वेळीं होत जाव्या अशा मताचे होते. आणि

ह्यूम व वेडरबर्न हेहि एकाच वेळीं उभय सुधारणा होत जाव्या अशा मताचे होते. सामाजिक सुधारणेचा उत्तम नमुना तेव्हां इंग्लंडांत होता, तोच त्यांच्या डोळ्यांपुढें होता. परंतु जेव्हां इंग्लंड सामाजिकरीत्या सुधारलें नव्हतें तेव्हांहि त्याकरितां त्यानें राजकारण थांबविलें नव्हतें हाहि त्यांना आपल्या लोकांचा अनुभव होता. कसेंहि असो, या तीनहि वृत्तींच्या लोकांना राष्ट्रीय परिषद् भरवावी ही गोष्ट एकसारखीच इष्ट होती. कर्मधर्मसंयोग असा कीं, लॉर्ड डफरिनसारख्या व्हाइसरॉयालाहि ही गोष्ट पसंत पडली. त्याचें पाहणें असें होतें कीं, अशा परिषदेकडून लोकमताला वाचा फुटेल, व राज्यकारभारांतील दोष, निदान लोकांच्या आकांक्षा—ज्या एरवीं पद्धतशीरपणें कळण्याला दुसरा मार्ग नाहीं—त्या अखिल भारतीय परिषदेच्या द्वारां कळतील. लोकांना सांगावयाचें होतें तसेंच सरकारला ऐकावयाचें होतें. यामुळें न्या. रानडे आदिकरून पुढाऱ्यांच्या प्रोत्साहनानें लोकांनीं हौसेनें परिषद् भरविली व लॉर्ड डफरिन यांनीं तिला प्रथम आदरानें मान्यता दिली.

ही सर्वसंमततेची स्थिति पुढें टिकली नाहीं; आणि आज सरकार व राष्ट्रीय सभा यांचे संबंध काय आहेत हें आपण पाहतोंच. या दोन स्थितींतील फरक मोठा असला तरी तो थोडक्यांत समजावून सांगतां येण्यासारखा आहे. तो असा:—

मूळ कॉंग्रेस भरविणाऱ्या हिंदी पुढाऱ्यांच्या मनांत फार फार तर वसाहतीचें स्वराज्य हें साध्य व केवळ सनदशीर चळवळ हें साधन यापलीकडे मजल जाणारी नव्हती. ह्यूम व वेडरबर्न हे उदारमतवादी असल्यामुळें त्यांना या दोनही गोष्टी संमत होत्या. पण यापलीकडे हे पुढारी जाणार नाहींत अशी त्यांची खात्री होती. वसाहतीच्या स्वराज्याची मागणी लॉर्ड डफरिन यांना पचण्यासारखी नव्हती. परंतु ती एकदम प्रथमच मागण्याची घाई किंवा धाडस हिंदी पुढारी करणार नाहींत असा विश्वास त्यांना वाटला असावा. त्यांना असेंहि वाटण्याचा संभव होता कीं, या राष्ट्रीय परिषदेंत राजकीय विषयांबरोबर किंवा त्याहूनहि अधिक सामाजिक विषयांची चर्चा होईल. आणि ही चर्चा करितांना हिंदी पुढाऱ्यांना आपल्या समाजाचे दोष आपल्या तोंडून वदावे लागतील. तीच त्यांना स्वराज्याधिकार मागण्याविषयीं स्वतःची अपात्रता वाटेल. यामुळें राजकीय मागणीला फारसें तीव्र स्वरूप राहाणार नाहीं. असो. अशा

निरनिराळ्या संमिश्र हेतूंनीं व अटकळींनीं पहिली राष्ट्रीय सभा मुंबईस भरली. पण तींत पास झालेले ठराव पाहिले म्हणजे राजकीय सुधारणेनें आपलें डोकें सामाजिक सुधारणेच्या पुढें काढलें असेंच दिसतें. तीच गोष्ट पुढील एक दोन राष्ट्रीय सभांत झाली. आणि पहिल्या एक दोन सभांतच राजकारणाची इतकी कसून चर्चा झाली कीं, नवसानें मागितलें तें मुळावर आलें, तसें लॉर्ड डफरिन यांना वाटून त्यांनीं राष्ट्रीय सभेला मान्यता देण्याकरितां प्रथम पुढें केलेला हात मागें घेतला.

पहिली राष्ट्रीय सभा

पहिल्या राष्ट्रीय सभेंत जे ठराव झाले त्यांतील प्रमेयें थोडक्यांत खालीं दिल्याप्रमाणें होतीं—

(१) हिंदुस्थानचा राज्यकारभार इकडे व इंग्लंडांत कसा चालविला जात आहे, याची चौकशी करण्याकरितां एक रॉयल कमिशन नेमण्यांत यावें. कारण अशा चौकशीविषयीं पार्लमेंटकडून पूर्वांपार आश्वासनें मिळत आलेलीं आहेत. या रॉयल कमिशनवर हिंदुस्थानच्या लोकांचे प्रतिनिधि योग्य प्रमाणांत नेमले जावेत. कमिशननें चौकशीच्या प्रश्नासंबंधानें हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोनही देशांत साक्षीपुरावे घ्यावेत.

(२) स्टेट-सेक्रेटरीचें कौन्सिल बरखास्त करावें. ही एक सुधारणा इतर सर्व राजकीय सुधारणांच्या मुळाशीं आहे.

(३) प्रत्येक प्रांताला एक एक कायदेमंडळ व सर्व हिंदुस्थानाकरितां म्हणून एक कायदेमंडळ असावें. हल्लीं ज्या प्रांतांत अशीं मंडळें नाहींत तेथें तीं स्थापिलीं जावींत. जेथें तीं आहेत तेथें वाढवावीं. त्यांत लोकांनीं निवडलेले प्रतिनिधि बरेचसे असावे. सरकारी जमाखर्चाचीं अंदाजपत्रकें या मंडळांपुढें मांडण्यांत यावीं. मंडळाच्या सभासदांना सरकाराला राज्यकारभारासंबंधीं प्रश्न विचारण्याचा अधिकार असावा. कायदेमंडळांतील बहुमतानें मंजूर केलेल्या ठरावांना सरकारानें संमति दिली नाहीं तर त्याविरुद्ध वर कागाळी केलेली ऐकून घेण्याकरितां पार्लमेंट सभेनें आपली एक कायम कमिटी नेमावी.

(४) सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा, पूर्वीं १८६० सालीं इंडिया ऑफिस कमिटीनें ठरविल्याप्रमाणें, हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत अशा एकदम एकाच वेळीं,

घेण्यांत याव्या. हिंदुस्थानांतील परीक्षेंत पास झालेल्या उमेदवारांना अभ्यासा-करितां कांहीं दिवस विलायतेस पाठवावें. याखालच्या नोकरींतील जागा, हिंदुस्थानांतच परीक्षा घेऊन, त्यांतील निकालाप्रमाणें भराव्या.

(५) लष्करी खर्च वाढवूं नये. तो अनवश्यक आहे व हिंदुस्थानच्या उत्पन्नाच्या मानानें भारी आहे.

(६) लष्करी खर्च वाढवावयाचाच तर ती जादा रकम, काटकसर करून, आयात जकाती पुनः बसवून, व प्राप्तीवरील कराची व्याप्ति वाढवून उभारावी.

(७) उत्तर–ब्रह्मदेश खालसा करून हिंदुस्थानाला जोडला ही गोष्ट वाईट झाली. तो खालसा म्हणून ठेवावयाचाच तर हिंदुस्थान सरकारच्या ताब्यांत ठेवूं नये. वाटल्यास सिलोनसारखी ती बादशाहींतील वसाहत (Crown Colony) मानावी.

(८) या परिषदेंत झालेले ठराव हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतील राजकीय संस्थांकडे पाठवावे; व त्यांना अशी विनंति करावी कीं, स्वतः त्यांनीं आपल्या-सारख्या इतर संस्थांच्या साहाय्यानें मुंबईच्या सभेनें केलेल्या मागण्यांची तड लावण्याचा प्रयत्न जोरानें करावा.

वरील ठरावांत* सामाजिक सुधारणेचा एकहि सवाल निघाला नाहीं. त्यांत प्रतिनिधि म्हणून नव्हे पण सहानुभूति दाखविणारे मित्र म्हणून कित्येक युरो-पियन व हिंदी सरकारी नोकर परिषदेला हजर राहिले होते. अध्यक्ष उमेश-चंद्र बानर्जी यांनीं आपल्या भाषणांत राष्ट्रीय सभेचे उद्देश म्हणून सांगितले ते असेः—

---

* मुंबईची ही पहिली सभा गवालिया टँकजवळ गोकुळदास तेजपाळ ट्रस्टच्या इमारतींत भरली होती. परिषदेला एकंदर बाहात्तर प्रतिनिधि आले होते. त्यांची वांटणी खालीलप्रमाणें—

कराची २, विरमगांव १, सुरत ६, पुणें ८, कलकत्ता ३, आग्रा २, बनारस १, सिमला १, लखनौ ३, अलाहाबाद १, लाहोर १, अंबाला १, अहमदाबाद ३, मुंबई १८, मद्रास ८, बऱ्हाणपूर १, मच्छलिपट्टम् १, चिंगलपट्ट १, तंजावर २, कुंभकोणम् १, मदुरा १, तिनिवल्ली १, कोईमतुर १, सालेम १, कडाप्पा १, अनंतपूर १, बल्लारी १,–एकूण ७२

या बाहात्तर प्रतिनिधींची नांवनिशी सांगण्याचें कारण नाहीं. परंतु त्यांत वकील, व्यापारी, जमीनदार, सावकार, डॉक्टर, संपादक, छापखानेवाले, प्रोफेसर, हेडमास्तर, धर्मप्रसारक, सुधारक वगैरे सर्व प्रकारचे लोक होते.

(१) हिंदुस्थानचें हित चिंतिणाऱ्या व त्याविषयीं काम करणाऱ्या अशा सर्व लोकांचा परस्पर परिचय व स्नेहवर्धन.

(२) राष्ट्रीय सभेस न आलेल्या व न येणाऱ्या अशाहि सर्ववंशीय व सर्वजातीय लोकांमध्यें दळणवळणाची व परिचयाची वाढ, त्या योगानें एकराष्ट्रीयत्वाच्या बुद्धीस घातक असे पूर्वग्रह किंवा दुष्टग्रह यांचें उन्मूलन, आणि राष्ट्रीय ऐक्याचें संवर्धन.

(३) देशांतील सुशिक्षित लोकांनीं परिश्रमपूर्वक मिळविलेली माहिती व विचारपूर्वक बनविलेलीं मतें यांची पूर्ण चर्चा करून विद्यमान सामाजिक प्रश्नांवर जनतेचें म्हणून जें मत दिसेल त्याची अधिकृत नोंदणी.

(४) पुढील बारा महिन्यांत देशाहिताचें काम कोणकोणत्या मार्गांनीं हिंदी राजकीय पुढाऱ्यांनीं करावें याविषयींची योजना.

काँग्रेस काढण्यांत वेगवेगळे हेतु

वरील उद्देशविधानांत सामाजिक सुधारणांचा फक्त ओझरता उल्लेख आहे हें ध्यानांत येईलच. ठरावांत त्याविषयीं कांहीं नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे. पण सामाजिक प्रश्नांचा हा कोंडमारा, रा. ब. रानडे यांनीं राष्ट्रीय सभेबरोबरच पण वेगळ्या भरणाऱ्या सामाजिक परिषदेची योजना अमलांत आणून नाहींसा केला. अध्यक्ष उमेशचंद्र बानर्जी यांनीं आपल्या भाषणांत असें सांगितलें कीं, सामान्यतः ज्या पद्धतीनें विलायतेंतल्या लोकांनीं स्वराज्य मिळविलें व तें ते वहिवाटीत असतात, त्याच पद्धतीचा उपयोग हिंदुस्थानांतील लोकांना करावयाचा आहे. त्यामुळें राजनिष्ठेला भंग येत नाहीं; व भंग येतो अशी कल्पना करून घेण्यांत येणारे आक्षेप फोल आहेत. कायदेभंग, सत्याग्रह, इत्यादि मार्ग त्या काळच्या पुढाऱ्यांच्या स्वप्नांतहि आलेले नसणार. ह्यूमसाहेबांनीं काँग्रेस निर्माण केली तर दुसऱ्या एका साहेबांनींच म्हणजे कर्झनसाहेबांनीं तीव्र अशांतता व बेकायदेशीर चळवळ निर्माण केली असें म्हणतां येईल.

पूर आला तर पाट काढून द्यावा, बांध फोडूं देऊं नये, हेंच राष्ट्रीय सभेच्या इंग्रज व हिंदी चालकांचें धोरण होतें. त्याला उद्देशून कांहीं लोक असा आक्षेप घेत कीं, काँग्रेसची चळवळ ही सरकारविरुद्ध होणाऱ्या तीव्र चळवळीला सौम्य करण्याचा फक्त एक मार्ग आहे. तिच्या प्रयत्नामुळें सरकार लोकांच्या राजकीय आकांक्षा तृप्त करणार नाहींच; पण ही सभा म्हणजे जनतेच्या

धावत्या उमेदीच्या गळ्यांत एक जड अवजड चाक घालावें तशी अडचणीची होईल. ह्यूमसाहेबांच्या कांहीं उद्गारांवरून तसें भासेहि. ते सरकाराला उद्देशून म्हणत, " राष्ट्रीय सभा माझ्या हातीं आहे. याचा अर्थ हिंदुस्थानांतील राज्यक्रांतीच्या किल्ल्याच माझ्या हातीं आहेत. क्रांतिकारक मतांना मीं हें कुलूप लावलेलें आहे, व सुशिक्षितांच्या राजनिष्ठेची मोहोर त्यावर लाखबंद बसविली आहे. म्हणून इंग्रजांचा येथें निभाव आहे. हें कुलूप जर तुटलें तर क्रांतीचा पूर देशभर पसरेल. " याच शब्दांकडे बोट दाखवून कित्येक लोक म्हणत ह्यूम, वेडरबर्न हे हिंदुस्थानचे खरे मित्र नसून शत्रु आहेत. लोकांची बाजू आपण घेतों असें वरकरणी दाखवून वास्तविक सरकाराचेंच कार्य ते करीत आहेत. पण आक्षेपकांची ही रीत परिचयाचीच आहे. स्वतः उडी घेऊन क्रांतिकारक चळवळ करून प्राणाची आहुति देण्यास तयार असलेल्या लोकांनीं असला आक्षेप घेतला तर तो एक वेळ रास्त म्हणतां येईल. कारण त्यांना जनतेचा क्षोभ कमी न होतां अधिक तीव्र व स्फोटकारक व्हावा असें वाटत असतें व त्यांत भाग घेण्याचीहि त्यांची तयारी असते. पण स्वतः चळवळीची एक काडीहि न हालवितां, आपण घरीं बसून लोकांनीं चळवळ करावी, क्षोभ उत्पन्न करावा, बंड अत्याचार करावे, मरून जावें, व ग्रांनीं घराचीं दारें लावून त्यांचें कौतुक करावें, त्यांना शाबासकी द्यावी असे "परस्पर" साहाय्यकारीच पुष्कळ. अशांना कायदेशीर मार्गानें चळवळीस प्रारंभ करणारी राष्ट्रीय सभा व तिचे हे युरोपियन सल्लागार हितशत्रु वाटल्यास काय नवल ? हा परस्पर साहाय्यकारी वर्ग अजूनहि देशांत दृष्टीस पडतोच. मग ती बंडाची चळवळ नसून कायदेभंगाच्या सत्याग्रहाची कां असेना !

हेतुभिन्नतेची मीमांसा

राष्ट्रीय सभेला अनिष्ट मानणारे असे आणखी दोन वर्ग होते. पण ते अगदीं उलट्या दिशेनें. पैकीं एक वर्ग कॉन्झर्व्हेटिव इंग्रजांचा. म्हणजे ज्यांना असें वाटे कीं, हिंदी राष्ट्र हें अशिक्षित राहावें व त्याला शिक्षण दिलें तरी तें इतक्या बेताचें द्यावें कीं, जनता सरकारच्या नेहमीं आधीन व अंकित राहील; आणि वरिष्ठ प्रतीचे राजकीय हक्क मागण्याची आकांक्षा त्यांच्या मनांत प्रादुर्भूत न होईल. अशा वर्गांपैकीं अलाहाबाद प्रांताचे ले. गव्हर्नर सर ऑकलंड कॉल्व्हिन हे एक होते. त्यांचा व ह्यूम साहेबांचा जाहीर वाद झाला. कॉल्व्हिनसाहेबांनीं सुशिक्षितां-

वर गहजब केला; ह्यूमसाहेबांनीं त्यांचें सर्वस्वीं समर्थन केलें. दुर्दैवानें ह्यूमसाहेबांचा सांप्रदाय दिवसेंदिवस किती कमी होत चालला आहे, व कॉलव्हिनसाहेबांचा सांप्रदाय मात्र कसा वाढत आहे, हें आज आपल्या अनुभवाला येतच आहे. पण ह्यूमसाहेबांच्या सांप्रदायाचा निर्वंश होत असला तरी त्यांनीं रुजत घातलेलें बीज अगदींच कुजून फुकट गेलें नाहीं. तर सुशिक्षित लोकांनीं स्वतंत्रपणें स्वावलंबी रितीनें राजकीय चळवळ सुरू ठेवून ह्यूमसाहेबांची शिकवण सार्थ केली. पण खरें बोलावयाचें तर त्या शिकवणीच्या सार्थकतेची मजल इतकी पुढें नेली आहे कीं, स्वतः ह्यूमसाहेब आज जिवंत असते तर कदाचित् त्यांनाहि ती मान्य न होती ! हिंदुस्थानची राजकीय प्रगति किती व्हावी याविषयींच्या, उपकारी अशाहि इंग्रजांच्या कल्पनेंत व हिंदी देशभक्तांच्या कल्पनेंत नेहमीं अंतर पडणारच. अशा इंग्रजांची भूमिका जी पूर्वीं होती तीच आजहि आहे. त्यांच्यांत आंत बाहेर असें कांहीं नव्हतें व नाहीं. ह्यूमसाहेबांना हिंदुस्थान देश स्वतंत्र व्हावा, म्हणजे साम्राज्यांतून फुटून निघावा, असें कधींच वाटलें नाहीं व वाटणें शक्य नव्हतें. आज विलायतेंतील मजूर किंवा सोशालिस्ट पक्षांतील हिंदुस्थानचे मित्र म्हणविणारांचीहि तीच मर्यादित भावना आहे. आणि याविषयीं समजण्यासारखें ठळक उदाहरण द्यावयाचें तर खुद्द बेझंटबाईंचेंच देतां येईल. त्याहि हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्य मिळावें हे शब्द वापरीत. पण स्वातंत्र्य या त्यांच्या शब्दाचा अर्थ व लाहोर येथें १९२९ सालीं राष्ट्रीय सभेनें ठराव करून जाहीर केलेल्या स्वातंत्र्य शब्दाचा अर्थ फार वेगळा आहे. लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेंत बेझंटबाई भाग घेत्या तर त्यांनीं त्याला विरोधच केला असता. कोणाहि उदारमतवादी इंग्रजाला चालू साम्राज्य बुडावें असें वाटणें शक्य नाहीं. आजचा कम्यूनिस्ट इंग्रज घेतला तरी तो याविषयीं काय म्हणतो हें निःसंदिग्धपणें सांगणें कठीण. उलट हिंदी लोकांना आपल्या स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेला मर्यादा घालण्याचें कांहींच कारण नाहीं. म्हणूनच टिळकांनीं म्हटलें कीं, " स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व मी तें मिळवीनच मिळवीन. " या ठिकाणीं स्वराज्य याचा अर्थ क्रमानें पूर्ण स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य असाच होतो. मर्यादित स्वराज्य म्हणजे उदाहरणार्थ वसाहतीचें स्वराज्य असा होत नाहीं. पण ह्यूम किंवा बेझंटबाई यासारख्यांच्या स्वराज्याच्या कल्पना प्रथमपासून आतांपर्यंत मर्यादितच असल्याकारणानें ह्यांच्या उद्गारांत कधींहि फरक

पडला नाहीं. सुसंगतता राहिली. हिंदी लोकांचें मात्र तसें झालें नाहीं. कारण मनांत एक व जनांत एक असें ह्यांना करावें लागलें. प्रथम मर्यादित स्वराज्य मागत असतां आतां स्वराज्य शब्दाचा अर्थ पूर्ण स्वराज्य असा त्यांनीं केला आहे.

दान व संटघना हा चळवळीचा पाया

राष्ट्रीय सभेच्या जन्मापूर्वी प्रांतानिहाय संघटित असें सार्वजनिक कार्य तुटक व तुरळक चाले. संघटित कार्य हें केव्हांहि शिकून व आंगवळणीं पडूनच येतें. त्याला लागणारीं साधनें हळू हळू जुळवावीं लागतात. सर्वांत मोठें साधन पैसा. सार्वजनिक कार्याला वर्गण्या, देणग्या देण्याची संवय त्याकाळीं लोकांना फारशी लागली नव्हती. लोकांजवळ पैसा नव्हता असें नाहीं. परंतु देवदेवळें, सदावर्तें, अन्नछत्रें यापलीकडे धर्मदायाची दृष्टि जात नव्हती. देह व देव हेच दोन त्यांच्या खर्चांचे विषय प्रायः असत. पण या दोहोंमध्यें असणारा जो देश (आणि खरोखर श हें मूळाक्षर व आणि ह यांच्या दरम्यानच येत नाहीं कीं काय !) त्यावर खर्च कसा करावा हें लोकांना अद्यापि समजूं लागलें नव्हतें. श्रीमंतांकडून देहावर म्हणजे स्वतःच्या सुखोपभोगावर पैसा हवा तितका खर्च होई. तीच गोष्ट देवाची. इतकी कीं, आत्मौपम्यानें देवाची कल्पना करून ‘ यथा देहे तथा देवे ’ या वचनाप्रमाणें देवाच्या दिनचर्यैतील सर्व भोगांची उपचारांची तजवीज मोठ्या खर्चानें करणारे भेटत. पण देश म्हणून देहानंतर व देवाच्या आधीं कोणी तरी एक सेव्य म्हणून आहे, व त्याचीहि सेवा सर्वोपचारपूर्ण करावयाची तर त्याला खर्च लागतो तो करावा, ही गोष्ट श्रीमंतांना समजूं लागली नव्हती. आतां ती समजूं लागल्यानें, म्हणजे श्रीमंत लोक देशकार्याला वर्गण्या देणग्या देऊं लागल्यानें, देवाचें कांहीं कमी पडलें आहे अशांतला प्रकार नाहीं, कारण त्याचें उणें पडेल तर तो देव कसला ! पण देवाचें काम न बुडतां त्याबरोबर देशाचें मात्र काम साधूं लागलें. याचा अर्थ, समाजांतील विचारी लोकांना स्वार्थ व परमार्थ यांचे दरम्यान परार्थ नांवाचा एक तिसरा पुरुषार्थ आहे हें समजूं लागलें. आत्मप्रीति व मोक्ष यांच्याप्रमाणेंच देशभक्ति हें एक इष्ट व साध्य आहे, आणि त्याकरितां संपत्तीचा व्यय करणें योग्य आहे असें लोकांना वाटूं व पटूं लागलें. आजकाल वर्गण्या जमतात त्यांच्याशीं तेव्हांच्या वर्गण्यांची तुलनाच होऊं शकत नाहीं. नुसता महाराष्ट्र घेतला तर गेल्या वीस

वर्षांमध्यें, त्यांतील अनेक व्यक्ति व संस्था यांना मिळालेल्या देणग्या वर्गण्या यांची रक्कम निदान पन्नास लक्ष भरेल असें वाटतें. अखिल हिंदुस्थान घेतल्यास हा आंकडा कोटींनींच गणावा लागेल. शिवाय ही गोष्ट देखील लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, या वर्गण्या देणारांमध्यें श्रीमंतांच्या मानानें मध्यवर्गांचेच लोक अधिक भरतील. देशभक्तीची भावना सुशिक्षित, उद्योगी, श्रमोपजीवी लोकांच्या मनांत श्रीमंतांपेक्षांहि अधिक उदित होते. श्रीमंतांना आपल्याजवळच्या पैशाच्या जोरावर सुखें भोगतां येतात त्याप्रमाणेंच फुकाची मान्यता श्रम केल्याशिवाय मिळते. मग ते देशाची आठवण कशाला करतील !

निःस्वार्थी याचक

असो. पैसा हें जसें सार्वजनिक कार्यांच्या उठावणीचें व सिद्धीचें म्हणून एक साधन सांगितलें, तसेंच पण कांहीं अंशीं त्याहून अधिक महत्त्वाचें साधन म्हणजे सार्वजनिक कार्यांची इच्छा व हौस बाळगणारे लोक हे प्रायः सुशिक्षित वर्गांतूनच येतात. श्रीमंत बेफिकीर म्हणून, व खालच्या वर्गांचे लोक अशिक्षित व केवळ आपल्याच व्यवसायांत चूर म्हणून, हे दोन्हीहि सार्वजनिक कार्याला लाभत नाहींत. तो सर्व भार सुशिक्षित मध्यम वर्गांवर पडतो, व ते तो भार हौसेनें आत्मस्फूर्तीनें घेतातहि. हे लोक स्वतः वर्गण्या देणग्याहि यथाप्रमाण देतातच, पण ते जी एक मोठी गोष्ट करितात ती ही कीं, कार्यांच्या सिद्धीला लागणारा पैसा मागण्यामिळविण्याची खटपट करतात. देणगीच्या पैशाचा हा धर्मच आहे कीं सामान्यतः तो कोणी हात पुढें करून याचना केल्याशिवाय मिळत नाहीं. गाईम्हशींच्या कासेंत दूध सांचत असतें, पण त्याची धार काढणारा न भेटला तर तें दूध त्यांच्या कासेंतच जिरून जातें. तसेंच देणगीच्या पैशाचें आहे. धार काढण्यासारखेंच वर्गण्या मागणें हें कर्म फलद्रूप होतें. मागणें म्हणजे याचना करणें. ती करण्यास भणंगभिकारी भिक्षुक हे जन्मापासून तयार झालेले असतात. यामुळें त्याची त्यांना लाज वाटत नाहीं. उदरंभरणाच्या गरजेपुढें त्यांची ती लाज मरून जाते. मग सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना झालें तरी याचनेची तीच लाज वाटत नाहीं असें होतें काय ? नाहीं. पण त्यांची ती लाज कार्योत्सुकतेनें मरून जाते. शिवाय दुसऱ्याहि एका गोष्टीची मदत त्यांना या कामीं होते; ती म्हणजे आपण याचना करतों ती निःस्वार्थीपणानें करतों ही उमदी खंबीरपणाची भावना !

असो. १८५७ पासून सुशिक्षितांच्या ज्या पिढीचा आरंभ झाला तिनें संघटित पद्धतीनें सार्वजनिक कार्य करण्यास सुरुवात केली. पैकीं कांहीं कार्य बुद्धिबळानें संपादण्यासारखें तर कांहीं द्रव्यबळावर संपादण्यासारखें होतें. तें दोन्ही प्रकारांनीं त्यांनीं केलें. संघटित कार्य करण्याला आधीं व्यक्तिशः कार्य करण्याची जी पात्रता लागते ती त्यांनीं सिद्ध करून दाखविली होती.

कॉंग्रेसपूर्वीचा बंगाल

राष्ट्रीय सभेसारखी संस्था निघण्याची पूर्वतयारी देशांत कशी होऊन राहिली होती हें महाराष्ट्रापेक्षांहि बंगालच्या उदाहरणावरून अधिक लक्षांत येण्यासारखें आहे. बंगाल्यांत इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ महाराष्ट्रापूर्वीं बरेच दिवस झाला होता. विलायतेस जाऊन उद्योग करण्याची प्रथा राजा राममोहन रॉय यांनीं १८३०–३२ च्या सुमारास पाडली होती.

राजा राममोहन रॉय म्हणजे बंगाल्यांतला पहिला नवमतवादी संस्कृत पंडित, ग्रंथकार, आंग्लपंडित, प्रवासी, संपादक, आत्मीय सभेचा संस्थापक, राष्ट्रीय वृत्तीचा राजकीय पुढारी, वाग्योद्धा, एकेश्वरवादी, पाश्चात्य संस्कृतीचा पुरस्कर्ता, स्त्रीशिक्षणाचा कैवारी, सतीच्या रूढीविरुद्ध चळवळ करून कायदा मिळविणारा, हिंदु कॉलेज व ब्राह्म समाज यांचा संस्थापक, भौतिक शिक्षणाचा पाठीराखा, मुद्रणस्वातंत्र्याकरितां सरकारशीं झगडणारा पहिला बंगाली वीर, व देशी बंगाली वाङ्मयाचा पुरस्कार करणारा होय.

राममोहन रॉय

राजा राममोहन रॉय हा बंगाल्यांतील नव्या युगाचा आद्य प्रवर्तक. त्याच्या चळवळीचें क्षेत्र सर्वस्पर्शी होतें. आमच्या इकडे माधवराव रानडे यांच्या कार्याचें क्षेत्र फार विस्तृत होतें असें आपण समजतों. पण राममोहन रॉय यांच्या उद्योगक्षेत्राच्या मानानें तें संकुचितच ठरतें. तसेंच राजकारणांत राममोहन रॉय याची उडी रानड्यांपेक्षां अधिक पल्लेदार होती. तो अंतर्बाह्य स्वातंत्र्याचा भोक्ता होता. पाश्चात्य संस्कृति व सुधारणा यांचा उपदेश व पुरस्कार त्यानें अतिशयच केला. पण इंग्रजांचें हिंदुस्थानावरील राज्य हें ईश्वरी कृपेचें फळ आहे असें त्यानें कधीं मानलें नाहीं. रानडे यांनीं जगाच्या इतिहासाचा चांगला अभ्यास केला होता, परंतु तो घरच्या घरीं राहून. प्रवासी राममोहन रॉय यानें हिंदुस्थानाबाहेर पडून परदेशाच्या लोकांचा प्रत्यक्ष परिचय केला. यामुळें

राजकीय चळवळीचा जिवंतपणा त्याला अनुभवावयाला मिळाला. १८२१ सालीं इटाली देशांत नेपल्सच्या लोकांनीं राजाकडून मिळविलेली लोकमतानुवर्ति राज्यघटना क्रांतिकारक वाटून रशिया, प्रशिया, ऑस्ट्रिया, यांनीं नेपल्सच्या सैन्याची मदत घेऊन ती घटना परत घ्यावयास लावली. युद्धांत लोकपक्षाची कत्तल झाली. ही बातमी ता. ११ ऑगस्ट रोजीं राममोहन यानें वाचली. ती ऐकतांच त्या दिवसापुरतें त्यानें सुतक पाळलें. त्या दिवशीं मि. बॅकिंगहॅम नांवाच्या त्याच्या एका युरोपियन गृहस्थाच्या घरीं कांहीं आनंददायक सामाजिक कार्यक्रम ठरलेला असून त्याला राममोहन जाणार होता. परंतु ही वरील बातमी ऐकतांच त्यानें बकिंगहॅमला पत्र लिहून कळविलें कीं, 'आज स्वातंत्र्याच्या मृत्यूची वार्ता आली. मला ख्यालीखुशाली रुचणार नाहीं. तरी मी तुमचेकडे येऊं शकत नाहीं याबद्दल क्षमा करा.' राममोहनच्या मिरात-उल-अखबार नामक वृत्तपत्रांत तो आयरिश लोकांतर्फें व इंग्रजांविरुद्ध लेख नेहमीं लिहीत असे. स्पेन देशांतील लोकपक्षाचा जय होऊन राजाकडून प्रजेनें लोकमतानुवर्ति राज्यघटना मिळविली त्या दिवशीं त्यानें कलकत्ता येथील टाऊनहॉलमध्यें मित्रमंडळींना मेजवानी दिली.

स्वातंत्र्यवादी राममोहन

राममोहन रॉय विलायतेस जाण्यापूर्वीं दुसऱ्या फ्रेंच राज्यक्रांतीची बातमी कलकत्त्यास पोंचली. तेव्हां सर्व दिवसभर तो तिच्या अभिनंदनाशिवाय दुसरी गोष्ट बोलत नव्हता. विलायतेस जातांना वाटेंत एका बंदरांत त्याला दोन फ्रेंच जहाजें भेटलीं. त्यांवर नव्या लोकसत्ताक राज्याचीं निशाणें पाहतांच त्याला आनंदाचें भरतें येऊन तो आजारी असतांहि त्या जहाजांवर गेला व त्यांवरील अधिकाऱ्यांचें त्यानें अभिनंदन केलें. १९३२ सालीं राममोहन विलायतेंत होता त्या वेळीं जनतेला मतदारीचे अधिक हक्क देणारें रिफॉर्म बिल पार्लमेंटपुढें असून देशभर वादाची दंगल माजली होती. तेव्हां जनतेचा पक्ष घेऊन एका सभेंत त्यानें असें सांगितलें कीं, पार्लमेंटनें हें बिल फेटाळलें तर इंग्लंड हें स्वातंत्र्यप्रिय नाहीं असें समजून मी त्याच्याशीं पुढें कोणताहि संबंध ठेवणार नाहीं. स्वतःच्या आत्मचारित्रांत त्यानें इंग्रजांविषयीं अनुकूल मत प्रकट केलें आहे. कारण त्याला आशा होती कीं, यांच्या राज्यांत जनतेला स्वातंत्र्य मिळेल. या वेळीं हिंदुस्थानांत मुद्रणस्वातंत्र्य नव्हतें. विलायतेसारखा इकडेहि

डेहि मुद्रणप्रतिबंधक कायदा होता. त्याविरुद्ध राममोहननें इंग्लंडचा राजा व सुप्रीम कोर्ट यांना एक जोरदार व वक्तृत्वपूर्ण अर्ज केला होता. ज्यूरी पद्धतीनें हिंदी लोकांना न्याय मिळावा व न्यायाच्या कामीं जात किंवा धर्म यामुळें भेद करण्यांत येऊं नये असें त्यानें सुचाविलें होतें. १८३१ सालीं पार्लमेंटनें नेमलेल्या चौकशी कमिटीपुढें त्यानें लेखी साक्ष दिली. तींत त्यानें बंगाल्यांतील जमीनदारांविरुद्ध रयतेची बाजू उचलली होती. तसेंच हिंदी लोकांना वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या जागा द्याव्या अशी मागणी केली होती. न्याय व मुलकी खातें यांची विभागणी करावी, विलायतेकडे जाणारा हिंदुस्थानांतील पैशाचा ओघ थांबवावा व त्याकरितां वाटल्यास युरोपियन कामगार परत विलायतेस जातात त्याऐवजीं त्यांना हिंदुस्थानांतच राहण्याची परवानगी द्यावी असें त्यानें सुचविलें होतें. हिंदी लोकांच्या अंगीं इतर कोणत्याहि देशाइतकी राजकीय प्रगतीची पात्रता आहे असें प्रतिपादन तो करी. संस्कृतीच्या बाबतींत तर प्राचीन काळीं हिंदुस्थान हाच युरोपच्या गुरुस्थानीं होता. मात्र अलीकडील यांत्रिक युगांत युरोपियन लोकांनीं जी भौतिक सुधारणा केली आहे तिचा स्वीकार हिंदुस्थान कृतज्ञतापूर्वक करील असे उद्गार त्यानें काढले होते. वरील सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां राममोहन हा बंगाल्यांतीलच काय पण हिंदुस्थानांतील नव्या युगाचा भविष्यवादी असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. इंग्रज लोकांवर त्यानें इतकी छाप पाडली होती कीं त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचीं चरित्रें इंग्रज लोकांनीं लिहिलीं. इंग्लंडला जसा बेकन तसा हिंदुस्थानाला राममोहन रॉय होय असें एके ठिकाणीं कोणीं म्हटलें आहे तें खरें आहे असें म्हणावें लागतें.

राममोहन यानें राष्ट्राराष्ट्रांतील राजकारणाचाहि विचार केला होता. इंग्लंडमध्यें असतांना त्यानें फ्रेंच प्रधानमंडळाला फ्रान्समध्यें जाण्याची परवानगी मागितली व तींतच आजच्या राष्ट्रसंघासारखी एखादी संस्था असावी व राष्ट्रांनीं एखादी कॉंग्रेस भरवून आपल्या हितसंबंधाआड येणारे प्रश्न सोडवून घ्यावे असेंहि त्यानें सुचविलें होतें. राममोहनच्या हयातींत राष्ट्रीय सभेसारखी एखादी संस्था निघती तर त्यानें तिचा जोरानें पुरस्कार केला असता, व तिचा पहिला अध्यक्ष तोच निवडला गेला असता यांत शंका नाहीं. राममोहन यानें नवीन धर्मपंथ स्थापन केला त्याप्रमाणें त्याच्यासारख्या उदारमतवादी लोकांचा एक

संप्रदायहि सुरू केला. त्याची परंपरा राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेनंतरहि बरेच दिवस बंगाल्यांत दिसून येत होती. राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या युगांतच काय पण कांहीं काल पुढेंहि राष्ट्रीय सभेनें जे विषय चर्चेला घेतले त्यांचा पूर्व उद्गार राममोहन याच्या तोंडून निघाला होता.

आघाडीचे तेजस्वी बंगाली

१८७० पूर्वींच मनमोहन घोष, उमेशचंद्र बानर्जी, तारकानाथ पलीत, रमेशचंद्र दत्त, बिहारीलाल गुप्त, सुरेंद्रनाथ बानर्जी इत्यादि तरुण बंगाली सामाजिक बहिष्काराला न जुमानतां विलायतेस गेले. पैकीं शेवटचे तिघे हे सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेकरितां गेले. तिघेही परीक्षा पास झाले. परंतु वयाच्या दाखल्यांत कांहीं घोटाळा झाल्यामुळें सुरेंद्र बानर्जी व त्यांचेबरोबर श्रीपाद बाबाजी ठाकूर या दोघांचीं नांवें सिव्हिल सर्व्हिस कमिशननें रद्द केलीं. त्या गोष्टीचा बंगाल्यांत फार गवगवा झाला. महाराष्ट्रांतहि तो झाला. पण कमिशनविरुद्ध चळवळ जी महाराष्ट्रांत झाली नाहीं ती बंगाल्यांत झाली व फारच जोराची झाली. मोठमोठे जमीनदार व प्रतिष्ठित लोक पुढें आले; त्यांनीं शपथेवर ॲफिडेव्हिटें करून सुरेंद्रनाथांचें म्हणणें बरोबर आहे, कमिशनचें चुकीचें आहे, असा पुरावा दिला. पुढें हें प्रकरण किंग्ज बेंचच्या न्यायकोर्टापुढें न्यावें असें ठरून फिर्याद मांडण्यांत आली व सिव्हिल सर्व्हिस कमिशनला प्रतिवादी म्हणून नोटीस निघाली. एक दोन इंग्रज बॅरिस्टरांनीं हें काम न्यायाचें म्हणून फी न घेतां फुकट चालविण्याचें आश्वासन दिलें. फिर्यादीचा निकाल होण्यापूर्वींच कमिशननें आपली चूक कबूल केली, व बानर्जी व ठाकूर यांना फिरून पास झालेल्या उमेदवारांच्या यादींत दाखल करण्यांत आलें. पण सुरेंद्रनाथांचें दुर्दैव त्यांना सोडीना. ते सिव्हिलियन म्हणून नोकरींत शिरल्यावर १८७२ सालीं त्यांच्या हातून एक सामान्य चुकी झाली. तिला फाजील महत्त्व देऊन बंगाल सरकारनें त्यांना बडतर्फ करण्याचा घाट घातला व त्यांची चौकशी करण्याकरितां कमिशन नेमलें. त्यानें बानर्जींना दोषी ठरविलें व स्टेट सेक्रेटरीनें त्यांना बडतर्फ करून महिना फक्त पन्नास रुपये पेन्शन ठरविलें ! याहि गोष्टीनें बंगाल्यांत मोठी खळबळ उडाली. नंतर बॅरिस्टर तरी व्हावें म्हणून ते फिरून विलायतेस गेले. तेव्हां सिव्हिल सर्व्हिसमधून काढून टाकलेल्या या माणसाला बॅरिस्टर करून घेऊं नये अशी कारवाई सुरू झाली. ती यशस्वी

होऊन १८७५ सालीं बानर्जींना कलकत्त्यास परत यावें लागलें. तेव्हां अर्थात्‌च त्यांनीं प्रोफेसरी पतकरली व वर्तमानपत्रांत लिहिण्यास सुरुवात केली. लवकरच बानर्जी यांनीं सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घातलें. आणि 'इंडियन ॲसोसिएशन' नांवाची संस्था १८७६ सालीं स्थापन केली. यापूर्वी 'इंडियन लीग' आणि 'ब्रिटिश इंडियन ॲसोसिएशन' नांवाच्या संस्था होत्या. पैकीं लीग ही बरीचशी हिंदि ख्रिश्चन लोकांच्या हातीं होती, आणि ब्रि. इं. ॲसोसिएशनमध्यें जमीनदारांचें फार प्रस्थ होतें. दोन्ही संस्था आपापल्या परीनें काम करीत. परंतु मध्यम सुशिक्षित वर्गाचें खरें लोकमत प्रगट करणारी संस्था म्हणून बानर्जी यांनीं काढलेल्या ॲसोसिएशनलाच लोक महत्त्व देत.

सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेची चळवळ

या सुमारास हिंदद्वेष्ट्या कॉन्झर्व्हेटिव्ह लोकांनीं कारस्थान करून पूर्वी सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेला एकवीस वर्षांच्या वयाची मर्यादा होती ती एकोणिस वर्षांपर्यंत खालीं आणली. हेतु हा कीं, हिंदी लोकांना या परीक्षेला बसण्याला फार जड जावें. फिरून बंगाल्यांत याविरुद्ध मोठी चळवळ झाली. व फिरून जमीनदारांनीं या चळवळीला मदत केली. सर्व हिंदुस्थानभर या प्रश्नाविषयीं चळवळ करण्याकरितां शिष्टमंडळ नेमलें. त्यांत सुरेंद्र बानर्जी हे प्रमुख होते. त्यांनीं बहुतेक प्रांतांत दौरा काढला. त्यांत मुंबई व पुणें येथेंहि त्यांनीं व्याख्यानें दिलीं. सर्व हिंदुस्थानचें मिळून एक मेमोरियल पार्लमेंटपुढें सादर करण्याकरितां तयार झालें. या कामांत सहकारिता करण्याला पुणें सार्वजनिक सभेनें कलकत्त्यास एक शिष्टमंडळ पाठविलें. अखेर ब्रि. इं. ॲसोसिएशनमध्यें एक परिषद् भरली, आणि सिव्हिल सर्व्हिसच्या निमित्तानें सर्व हिंदुस्थानानें मिळून केलेली ही पहिली चळवळ होय असा उल्लेख परिषदेंत करण्यांत आला. पुढेंहि अशाच सहकारितेनें आणखी चळवळी व्हाव्या असें सर्वांचें मत पडलें. सुप्रसिद्ध वक्ते लालमोहन घोस यांना पार्लमेंटचा अर्ज घेऊन प्रतिनिधि म्हणून विलायतेस पाठविण्यांत आलें. तेथें जॉन ब्राईट यांच्या अध्यक्षतेखालीं 'वुइलिस रूम' मध्यें एक मोठी सभा होऊन मेमोरिअलला पार्लमेंटच्या सभासदांनीं पाठबळ द्यावें असें ठरलें. त्याचा तात्काळ परिणाम असा झाला कीं, दुसऱ्याच दिवशीं स्टेट सेक्रेटरींनीं सनदी सिव्हिल सर्व्हिसचे नियम तयार करून ते पार्लमेंटपुढें मांडले. ते पाहून सि. सर्व्हिस परीक्षेचें वय

जें कमी केलें त्याबद्दल सरकारनें कांहीं मोबदला हिंदी जनतेला दिला असें वाटून, वय कमी करण्याविरुद्धची चळवळ थोडी शिथिल झाली. सनदी सि. स. चा अर्थ असा कीं, परीक्षा वगैरे न घेतां खानदानीचीं व राजनिष्ठ घराणीं पाहून त्यांतील तरुण मुलांना डे. कलेक्टरची जागा द्यावी व पुढें कलेक्टरची जागा द्यावी. पण याचा परिणाम असा झाला कीं, सि. सर्व्हिसचें वय कमी झाल्यानें आपल्या बुद्धिबलावर व गुणांनीं जागा मिळवूं म्हणणाऱ्या तरुणांची गळचेपी झाली, व केवळ बडे बापके बेटे सि. सर्व्हिसमध्यें शिरूं लागले. हे लोक मिजासी व निर्बुद्ध असल्यामुळें हिंदी सिव्हिलियनांचें नांव सहजच खराब करतील, आणि मग त्यांच्या अपात्रतेचें उदाहरण देऊन सरसकट हिंदी लोकांच्या गळ्यांत नादानी बांधून सिव्हिल सर्व्हिस ही प्रायः इंग्रज मुलांकरितां राखून ठेविली जाईल असा मुत्सद्यांचा डाव होता. सनदी सिव्हिल सर्व्हिसचे नियम याचे आधींच सात वर्षें लिहून तयार होते असें म्हणतात. पण वुइलिस रूममधील सभेमुळें पुढील चोवीस तासांतच ते पार्लमेंटमध्यें मंजुरीकरितां ठेवण्यांत आले. अशा रीतीनें एक गेलें एक साधलें, म्हणजे मोठें जाऊन धाकटें हातीं आलें, तरी चळवळ केली असतां तिचा कांहीं तरी परिणाम होतो हा धडा लोकांना सहजच मिळाला. असो. लालमोहन घोष हे पुढें इतके लोकप्रिय झाले कीं, त्यांना लिबरल पक्षानें जनरल निवडणुकींत आपल्यातर्फे एक उमेदवार म्हणून पार्लमेंटच्या निवडणुकींत उभें केलें. पण याच वेळीं आयरिश नॅशनॅलिस्ट लोकांचा व लिबरलपक्षाचा वाद चालू असल्यामुळें इंग्लंड विरोधी आयरिश मतदारांनीं प्रतिपक्षी उमेदवाराला मतें दिलीं. यामुळें लालमोहन यांची उमेदवारी फसली. नाहीं तर दादाभाई नौरोजी यांच्या आधींच पार्लमेंटचा सभासद म्हणून बसण्याचा मान या बंगाली गृहस्थाला मिळावयाचा. लवकरच पुढें देशी पत्रांविरुद्ध मुस्कटदाबीचा कायदा झाला. लॉर्ड लिटन यांची कारकीर्द फार अप्रिय झाली. यामुळें सि. सर्व्हिस परीक्षेच्या प्रश्नाहून अधिक जिव्हाळ्याचीं गाऱ्हाणीं निर्माण होऊन, हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांनीं मिळून राजकीय चळवळ करण्याचे प्रसंग येऊन, ती कशी करावी याचें शिक्षणहि लोकांना अधिकाधिक मिळूं लागलें.

सुरेंद्रनाथ बानर्जींचा उदय

सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे पुन्हां एका वेगळ्या निमित्तानें बंगाल्यांत खळबळ

उत्पन्न करण्याला कारणीभूत झाले. १८७९ च्या प्रारंभीं त्यांनीं ‘ बंगाली ’ नांवाचें इंग्रजी वर्तमानपत्र पूर्वीच्या मालकापासून विकत घेतलें व तें इं. ॲसोसिएशनच्यातर्फे ते चालवूं लागले. दुसरें इंग्रजी पत्र ‘ हिंदु पेट्रियट ’ हें बाबू ख्रिस्तोदास पाल हे ब्रि. इं. ॲसोसिएशनच्यातर्फें चालवीत होते. ‘ बंगाली ’ वर्तमानपत्राची मालकी सुरेंद्रांना अवघी दहा रुपयाला मिळाली ! व छापखाना वगैरे विकत घेण्याकरितां कांहीं कर्ज वगैरे काढून सुरेंद्र बाबूंनीं सतराशें रुपये देऊन वर्तमानपत्राला लागणारी सर्व व्यवस्था केली. संपादक या नात्यानें त्यांना कांहींच पगार मिळूं शकत नव्हता. या पत्रांत ता. २ एप्रिल सन १८८३ रोजीं कलकत्ता हायकोर्टावर कडक टीका आली. न्या. मू. नॉरिस यांनीं एक दिवस आपल्यापुढील कज्जांतील पुरावा म्हणून एका देवस्थानांतील शालिग्राम कोर्टापुढें आणिला ! व तो जुना नसून नवीन घडणीचा आहे अशी त्यावर टीका केली. त्यावर ‘ बंगाली ’ पत्रानें केलेल्या टीकेवर हायकोर्टानें आक्षेप घेतला. रीतिप्रमाणें कोर्टाच्या बदनामीचा खटला भरण्यांत येऊन, सुरेंद्रबाबूंना पांचापैकीं चार न्यायाधिशांनीं दोषी ठरवून साध्या कैदेची शिक्षा फर्माविली. पण पांचवे न्या. मू. रमेश मित्र यांनीं फक्त दंड करावा असा आग्रह धरला. शिक्षा ऐकून कोर्टाबाहेर लोकांनीं मोठा दंगा केला. कांहीं तरुण विद्यार्थीहि त्यांत सामील होते. त्यांपैकीं पुढें प्रसिद्धीस आलेले सर आशुतोष मुकर्जी हेहि एक होते. सार्वजनिक चारित्र्यांतील गुन्ह्याबद्दल तुरुंगवास घडलेले असे हे पहिलेच बंगाली गृहस्थ असल्यामुळें सर्व प्रांतभर मोठीच चळवळ झाली. हजारों लोकांच्या जाहिर सभा भरूं लागल्या. सनातनी लोक तर फारच खवळले. भावी वंगभंगाच्या चळवळीचा तो एक पन्नास वर्षांपूर्वीचा नमुना होता. इल्बर्ट बिलाचीहि चळवळ याच वेळीं झालेली होती. या बिलाचा उद्देश न्यायासनापुढें हिंदी लोकांपेक्षां युरोपियन लोकांना कांहीं विशेष हक्क देऊं नये असा होता. या कामीं हायकोर्टातील युरोपियन न्यायाधिशांनीं आपल्या इंग्रज जातभाईंचा पक्ष धरल्यामुळें हायकोर्टाविषयीं लोकांचें फारच प्रतिकूल मत झालें होतें. उलटपक्षीं लॉर्ड रिपन म्हणजे तत्कालीन व्हाइसरॉय हे कॅथॉलिक पंथाचे व उदारमतवादी असल्यामुळें व इल्बर्ट बिलाला त्यांचा पाठिंबा असल्यामुळें युरोपियन समाजानें त्यांजवर बहिष्कार घातला होता. व अशीहि बातमी उठली होती कीं, एखाद्या

रात्रीं रिपनसाहेबांना गुप्तपणें पकडून लगेच एका जहाजावर घालून विलायतेस पोंचविण्याचा कट झाला होता.

कलकत्ता ही राष्ट्रमताची राजधानी

या एका गोष्टीवरून बंगाल्यांत राजकीय चळवळीला किती तीव्र स्वरूप आलें होतें हें दिसून येईल. इतर प्रांतांपेक्षां बंगाल प्रांतांत अधिक तीव्रतेनें अशा चळवळी होण्याचें कारण तेव्हां कलकत्ता ही हिंदुस्थान सरकारची मुख्य राजधानी होती. यामुळें राजकारणाचे बरे वाईट आघात अगदीं जवळून धक्का दिल्याप्रमाणें कलकत्त्यांतील लोकपक्षाला जाणवत. या राजधानीच्याच कारणानें कलकत्त्याकडे सर्व लोकांचे डोळे असत व कलकत्त्याकडून इतर प्रांतांना चळवळीची स्फूर्ति मिळे. शिवाय इंग्रजी शिक्षणाच्या बाबतींत कलकत्ता पुढारलेला असल्यामुळें राजकीय चळवळीचीं सर्व साधनें तेथें इतर प्रांतांपेक्षां अधिक सुलभ होतीं. सुमारें दोन महिन्यांच्या कैदेनंतर तारीख ४ जुलै रोजीं सुरेंद्र बाबूंची सुटका झाली. तो दिवस अमेरिकन स्वातंत्र्य-प्रस्थापनेचा वार्षिक-दिन असतो. या योगानें लोकांच्या उत्साहाला फार भरती आली. सुरेंद्र बाबू सुधारक होते तरी सनातनी धर्मभावनांचें संरक्षण करण्याकरितां सुरेंद्र बाबूंना शिक्षा झाली, म्हणून त्यांच्या सुधारकी मतांचा गुन्हा माफ करून सनातनी पक्षानें सुरेंद्र बाबूंवर पुष्पवृष्टि केली. वेळ पडल्यास हाताशीं असावी म्हणून एक लष्करी तुकडीहि तयार ठेवण्यांत आली होती. इतका लोकमताचा क्षोभ त्या दिवशीं प्रकट झाला. सुरेंद्र बाबूंनीं फिरून, राजकीय चळवळ हातीं घेतली तेव्हां त्यांना जनतेकडून पूर्वींहून दुप्पट पाठबळ सहजच मिळूं लागलें. आणि इं. ॲसोसिएशनला हजारों रुपयांची देणगी कांहीं श्रीमंत लोकांनीं दिली.

कॉंग्रेसचा अरुणोदय

१७ जुलै १८८३ रोजीं एक मोठी सभा सुमारें दहा हजार लोकांची भरून, राजकीय चळवळ अखंड चालू करण्याकरितां एक मोठा राष्ट्रीय फंड उभारण्याचें ठरलें. व भावी चळवळींत सर्व हिंदुस्थान सामील करावा अशी योजना झाली आणि ज्यांतून पुढें राष्ट्रीय सभेची कल्पना निर्माण झाली ती बंगालची प्रतिवार्षिक परिषद् १८८३ च्या डिसेंबरपासून भरूं लागली. या परिषदेंत प्रातिनिधिक कायदेमंडळें, स्थानिक स्वराज्य, शिक्षण, मुलकीखातें व न्यायखातें

यांची फारकत इत्यादि—म्हणजे पुढें राष्ट्रीय सभा चर्चा करूं लागली असे—विषय परिषदेंत चर्चेला घेण्यांत येऊं लागले. पुढील सालीं सुरेंद्र बाबूंनीं उत्तर हिंदुस्थानांत व्याख्यानांचा दौरा काढला. लॉर्ड रिपन जाऊन त्यांचे जागीं लॉर्ड डफरिन हे व्हाइसरॉय झाले. इंडियन असोसिएशननें त्यांना मानपत्र दिलें, त्यांत कायदेमंडळांविषयीं सरळ मागणी केली होती.

असो; १८८४ सालीं मद्रास (अड्यार) येथें थिऑसॉफिकल सोसायटीची परिषद् भरली होती. त्या परिषदेंत भाग घेतलेले व ती पाहण्याकरितां बाहेरून आलेले असे कांहीं निवडक लोक डिसेंबरच्या अखेरीस दि. ब. रघुनाथराव यांच्या घरीं जमले होते. त्यांत सुब्रह्मण्य अय्यर, रंगय्या नायडू, आनंदाचार्लू, नरेंद्रनाथ सेन, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, मनमोहन घोष, दादाभाई नौरोजी, मंडलीक, तेलंग, विजयरंग मुदलियार, पांडुरंग गोपाळ, दयाळसिंग, हरिश्चंद्र, काशीप्रसाद, पंडित लक्ष्मीनारायण, चारुचंद्र मित्र व श्रीराम अशी प्रमुख मंडळी होती. या संमेलनांत पुढील वर्षीं ' राष्ट्रीय सभा ' नामक परिषद् भरविण्याच्या कल्पनेचीं चर्चा झाली. ही परिषद् म्हणजे देशी पार्लमेंट असेंच तिचें वर्णन जमलेल्या लोकांच्या तोंडून निघालें. हीच कल्पना परिणत होऊन पुढच्या सालीं पहिली राष्ट्रीय सभा भरविण्यांत आली.

बंगालची दुसरी राष्ट्रीय परिषद् १८८३ च्या परिषदेनंतर दोन वर्षांनीं कलकत्त्यास भरली. ही परिषद् इं. ॲसोसिएशन व ब्रि. इं. ॲसोसिएशन या दोन सभांनीं सहकारितेनें भरविली होती. पण या वेळीं अमीरअल्ली यांच्या स्फूर्तीनें सेंट्रल महॉमेडन ॲसोसिएशन ही मुसलमानांची सभाहि ही परिषद् भरविण्यांत सामील झाली. ही परिषद् व मुंबईची पहिली राष्ट्रीय सभा या जवळ जवळ एकाच वेळीं पण स्वतंत्र रितीनें भरविण्यांत आल्या. बंगालची सभा २५, २६, २७ डिसेंबर रोजीं भरली. व मुंबईची कॉंग्रेस २८, २९, ३०, डिसेंबर रोजीं भरली. पुढें अ. भारतीय परिषद् कॉंग्रेसच्या रूपानें भरूं लागल्यामुळें बंगाली पुढारी तींत येऊन सामील झाले. व तेव्हांपासून बंगाल परिषद् ही प्रांतिक स्वरूपाची म्हणून राहिली. व दुसऱ्या राष्ट्रीय सभेला खुद्द कलकत्त्यासच भरविण्याचें आमंत्रण देण्यांत आलें.

पहिली राष्ट्रीय सभा पुण्यास भरणार होती. आणि तेथें ती कां भरणार होती हें सांगण्याकरितां आम्हीं पुणें व महाराष्ट्र यांतील कॉंग्रेसच्या पूर्वींच्या

स्थितीचें वर्णन ओघानें केलें. परंतु विशेष दृष्टीनें पुणें व रा. ब. माधवराव रानडे यांना अग्रपूजेचा मान मिळाला असला तरी रानड्यांच्यापूर्वीं मुंबई येथें सार्वजनिक कार्यांची जी प्रस्तावना झाली होती, तिची माहिती देणें अवश्य आहे. आणि ही माहिती द्यावयाची म्हणजे दादाभाई नौरोजी यांचेंच पूर्व-चरित्र देणें होय. पुण्यापूर्वीं कलकत्त्यानें राजकारणांत अघाडी मारली होती. तथापि ह्याहिपूर्वीं मुंबईनें अघाडी मारली होती. पण त्या बाबतींत मुंबईचें नांव घेतां येण्याचें एक कारण ही अघाडी मारणारे दे. भ. दादाभाई नौरोजी यांचें कार्य हिंदुस्थानापेक्षां विलायतेंतच अधिक झालें. म्हणून तें इकडील लोकांच्या नजरेपुढें फारसें नसे. असो.

दादाभाई नौरोजी

दादाभाईंचा जन्म सन १८२५ च्या सप्टेंबर महिन्यांत झाला. अगदीं लहानपणीं त्यांचे वडील वारले. त्यांच्या आईनें त्यांचें लग्न वयाच्या अवघ्या पांचव्या वर्षीं केलें. आईच्या मनाविरुद्ध त्यांना इंग्रजी शिक्षण हट्टानें मिळवावें लागलें; पण तें मोफत मिळालें. त्यांना शिष्यवृत्त्या मिळाल्या आणि ते फार बुद्धिवान् होते, यामुळें तें सहज पार पडलें. त्यांच्या वेळीं युनिव्हर्सिटीहि स्थापिली नव्हती. परंतु नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या कॉलेजांतलें सर्व शिक्षण त्यांना मिळालें. हें शिक्षण घेतांनाच देशभक्ति व परोपकार हे गुण त्यांच्या मनांत बिंबले. पुढील शिक्षणाकरितां विलायतेस जावें असें त्यांना व त्यांची बुद्धिमत्ता पाहून इतरांना वाटे. परंतु पारशी हेहि हिंदूंप्रमाणेंच तेव्हां फार धर्मभीरु होते. यामुळें तें घडलें नाहीं.

१८४७ मध्यें दादाभाईंना खाजगी शाळेंत नोकरी मिळाली व त्याबरोबर त्यांनीं सार्वजनिक कार्याला प्रारंभ केला. त्यांनीं स्त्रीशिक्षणाचें काम सुरू केलें. विद्यार्थ्यांकरितां 'वाङ्मयमंडळ' व 'शास्त्रविचारमंडळ' स्थापलें. १८६१ सालीं 'रास्त गोफ्तर' नांवाचें वर्तमानपत्र सुरू केलें. त्यांत सामाजिक व तत्त्वज्ञान-विषयक निबंध ते लिहीत. 'धर्ममार्गदर्शक' नांवाचेंहि एक मंडळ त्यांनीं काढलें. त्याचा हेतु समाजसुधारणा हा होता. वक्तृत्वाला उत्तेजन देण्याकरितां फ्रामजी कावसजी या उपकारकर्त्याची फेड स्मारकानें करावी म्हणून, त्यांनीं एक इमारत बांधण्याची खटपट केली. तींत पुढें मुंबईची 'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' ठेवण्यांत आली. १८५३ सालीं त्यांनीं 'मुंबई प्रेसिडेन्सी ॲसोसिएशन' नामक

राजकारणसंबंधीं संस्था काढली १८५४ सालीं त्यांना एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रोफेसराची जागा मिळाली. पुढील वर्षी अकल्पित रितीनें कामा कंपनीच्या व्यापारी पेढीच्या मॅनेजराचें काम त्यांना मिळाल्यामुळें ते विलायतेस गेले व तेथें त्यांनीं व्यापार सुरू केला. तें काम करीत असतांना लंडन येथील सुमारें दहा मोठ्या संस्था व सोसायट्या यांचे ते सभासद झाले.

हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराची मुख्य जागा विलायतेंत स्टेट सेक्रेटरीच्या कचेरींतच असल्यामुळें हिंदुस्थानचें गाऱ्हाणें तेथेंच मांडण्यास त्यांनीं सुरवात केली. १८५९ सालीं त्यांनीं सिव्हिल सर्व्हिसचा प्रश्न हातीं घेतला. दिवसेंदिवस या नोकऱ्यांच्या बाबतींत इंग्रज लोक प्रतिगामी धोरण ठेवणार असें दिसूं लागल्यामुळें ही चळवळ करणें त्यांना अवश्य वाटलें. पुढें कामा कंपनीची मॅनेजरी सोडून दादाभाईनीं आपल्या नांवानें एक व्यापारी कंपनी काढली. परंतु एका सट्टेबाज पारशाच्या कारणानें दादाभाईची ही कंपनी बुडाली. तथापि होईल तसें करून इंग्लंडमध्यें राहूनच राजकारणी चळवळ करावी असें ठरवून त्यांनीं १८६७ सालीं लंडन येथें 'ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशन' नांवाचें मंडळ स्थापलें. त्या सुमारास हिंदुस्थानांत सिव्हिल सर्व्हिस सोडून, सुमारें, ८५० इंग्रज लोक प्रत्येकीं तीन चार हजार रुपये पगार मिळविणारे होते. हिंदी लोकांची वाढ सामान्यपणें सहाशें रुपयांवर होत नसे. हजार दीड हजार रुपये मिळविणारा एखादाच. म्हणून सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा हिंदुस्थानांत घ्यावी अशी चळवळ त्यांनीं सुरू केली. १८६९ सालीं दादाभाई हिंदुस्थानला परत आले. तोंपर्यंत त्यांच्या चळवळीची कीर्ति इकडे सर्वत्र पसरली होती. इकडे येतांच त्यांनीं एक व्याख्यानमाला सुरू केली, व मुंबईबाहेर बऱ्याच शहरीं ते हिंडले. त्याच सालीं त्यांनीं मुंबईस 'ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशन' ची शाखा स्थापली. आणि फिरून कच्छच्या महाराजांच्या मदतीनें आपली व्यापारी कंपनी सुरू करून दादाभाई विलायतेला गेले.

१८७३ सालीं हिंदुस्थानच्या कारभाराची चौकशी करण्याकरितां विलायत सरकारानें एक कमिटी नेमिली. तिजपुढें दादाभाईनीं साक्ष देऊन हिंदुस्थान दिवसेंदिवस दारिद्र्यांत किती खोल बुडत चाललें आहे याविषयीं साधार माहिती दिली. पुढील सालीं ते हिंदुस्थानास परत आले तों बडोद्याचे महाराज मल्हारराव यांचें प्रकरण सुरू झालें. याच वेळीं दादाभाईना बडोद्याचे दिवाण नेमण्यांत

आलें व महाराजांवरील दोषारोपांच्या चौकशींत दादाभाईंनीं महाराजांना पुष्कळ मदत केली. परंतु ब्रि. रेसिडेंटचें न पटल्यामुळें त्यांनीं दिवाणगिरीचा राजीनामा दिला. १८७५ सालीं ते मुंबई कॉर्पोरेशनचे सभासद झाल्यावर मुंबई शहरच्या पुष्कळ सुधारणांत त्यांनीं लक्ष घातलें. पुढें दुष्काळ व लिटनशाही यांची आपत्ति सुरू असतां त्यांनीं एकसारखे निबंध लिहून, व पत्रकें प्रसिद्ध करून, पुष्कळ देशसेवा केली.

१८८२ ते १८८५ या सालांत लॉर्ड रिपन यांची कारकीर्द हिंदुस्थानाला फार लाभदायक अशी झाल्यामुळें दादाभाईंना आपल्या राजकीय चळवळीला यश येणार अशी उमेद वाटूं लागली. पस्तीस वर्षें सतत केलेल्या श्रमांचें कांहींसें फळ मिळालें. यामुळें इतर पुढाऱ्यांच्या सहकारितेनें, त्यांनीं १८८५ सालीं राष्ट्रीय सभा स्थापण्याच्या कामीं बरीच खटपट केली. ह्यूम व वेडरबर्न हे दादाभाईंना सख्ख्या भावाप्रमाणें मानीत. पुढल्याच वर्षी दादाभाई स्वतः कलकत्त्यास झालेल्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होते. पुढें ते विलायतेस गेले. तेथें त्यांनीं पुन्हां चळवळ केली. व पार्लमेंटच्या निवडणुकींत यश मिळवून ते सभासद झाले. हिंदुस्थानांत सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा घेण्याचा ठराव त्यांनीं पास करवून घेतला. त्यांनीं १८९६ सालीं वेल्बी कमिशनपुढें साक्ष दिली व १९०६ सालीं कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें स्वराज्याची घोषणा केली वगैरे गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. परंतु त्यांचा समावेश काँग्रेसपूर्वीच्या वृत्तांतांत होत नसल्यामुळें तो तेथें अधिक देतां येत नाहीं. परंतु काँग्रेस-पूर्वीच्या काळांत अगदीं प्रारंभीं राजकीय चळवळीला हात घालणारे असे राजा राममोहन रॉय यांच्यानंतर दादाभाई नौरोजी हेच झाले. त्यांनीं आपल्या आयुष्यांतील साठपांसष्ट वर्षें सार्वजनिक चळवळींत घालविलीं, व सर्व हिंदुस्थानाला एक नमुनेदार उदाहरण करून ठेविलें. दादाभाईंचें पूर्वचरित्र हें असें झालें नसतें तर राष्ट्रीय सभेच्या कल्पनेला मुंबई इलाख्यांत इतका जोर चढला नसता.

राममोहन रॉय, दादाभाई नौरोजी, सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचीं चरित्रें थोड्या विस्तारानें वर दिलीं आहेत. तथापि राष्ट्रीय सभेच्या जन्मापूर्वीच्या तीस—चाळीस वर्षांतील पिढींत हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत विद्वान्, देशहित-दक्ष सार्वजनिक कार्यकर्ते अनेक होऊन गेले. त्यांपैकीं कांहींचीं नांवें इलाखा-

वार याखालीं दिलीं आहेत. त्यांचें अनेकविध कार्य हें राष्ट्रीय सभेचा पाया भरण्याला कसें उपयोगीं पडलें असेल हें न सांगतांहि समजण्यासारखें आहे. हे पुढारी लोक आपल्या विद्वत्तेनें व बुद्धिमत्तेनें इकडे आलेल्या अधिकारी वा बिनअधिकारी इंग्रजांची बरोबरी करणारे होते. शिवाय त्यांनीं आपापल्या परीनें परदेशांच्या इतिहासांचें अध्ययन केलेलें असल्यामुळें राष्ट्राची राजकीय परिषद् कशी होते व ती घडवून आणण्याचीं साधनें कोणतीं असतात याचें ज्ञान त्यांना झालें होतें. इंग्रजांपूर्वीं इकडे सर्व देशभर एकछत्री असें राज्य नव्हतें. शिवाय देश मोठा व वाहतुकीचीं साधनें कमी. यामुळें निरनिराळ्या भागांतलि समाज अलग राहत, व त्यांच्यामध्यें विचारविनिमय थोडा होई. मग संघटना कोठून होणार ? परंतु इंग्रजांचें एकछत्री राज्य इकडे सुरू झाल्यापासून हा फुट-कळपणा कमी होऊं लागला. एकाच प्रकारचें शिक्षण, राज्यकारभाराची एकाच प्रकारची शिस्त, धोरण व वळण, आणि एकाच प्रकारचीं राजकीय सुखदुःखें, यांमुळें निरनिराळ्या प्रांतांतील समाजांचें एकीकरण व संघटन होऊं लागलें आणि जसजशी स्वाभिमानबुद्धि वाढूं लागली व राजकीय आकांक्षा बळावत गेली, तसतशी ऐक्य भावना उपजूं लागली. ही भावना वाढविण्याला त्या तीस–चाळीस वर्षांतील प्रमुख लोकांचे उद्योग कारणीभूत झाले; म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या जन्मापूर्वीचा वृत्तांत लिहितांना त्यांची आठवण करून, त्यांचा नामनिर्देश करणें योग्यच ठरतें. म्हणून ही खालील नामावलि दिली आहे. नव्या पिढीनें त्यांचेविषयीं कृतज्ञताबुद्धि बाळगणें हें योग्यच होईल.

बंगाल प्रांत

देवेंद्रनाथ टागोरः—आदिब्रह्म समाजाचा एक संस्थापक, अत्यंत बहुश्रुत, धार्मिक वृत्तीचा, परोपकारांत उदार, बोलपूर येथील 'शांतिनिकेतना'चा आद्य संस्थापक, त्यांच्या धार्मिक वृत्तीमुळें त्यांना बंगाल्यांत मुनि महर्षि असें म्हणत !

पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागरः—संस्कृत पंडित, प्रोफेसर, विधवाविवाहाच्या सुधारणेचे बंगाल्यांतील आद्यप्रवर्तक, 'सोमप्रकाश' पत्राचे एक संस्थापक.

पं. द्वारकानाथ विद्याभूषणः—' सोमप्रकाश ' पत्राचे संपादक व ' कल्प-द्रुम ' मासिकाचे संपादक, कवि व विद्वान् लेखक.

आनंद मोहन बोसः—बॅरिस्टर, साधारण ब्रह्म समाजाचे एक संस्थापक,

प्रोफेसर, इंडियन असोसिएशनचे प्रमुख सभासद, विद्यार्थ्यांचे परममित्र, उत्कृष्ट वक्ता, १८९८ च्या मद्रास काँग्रेसचे अध्यक्ष.

श्रीरामकृष्ण परमहंसः—स्वामी विवेकानंदांचे गुरु.

डॉ. महेंद्रलाल सरकारः—प्रख्यात डाक्टर, व होमिओपाथीचे बंगाल्यांतील आद्य पुरस्कर्ते.

राजनारायण बोसः—कट्टया राष्ट्रीय वृत्तीचा पुढारी, राष्ट्रीय मेळ्याचा संस्थापक, सामाजिक सुधारक.

बंकिमचंद्र चतर्जीः—विख्यात कादंबरीकार, 'वंदे मातरम्' या राष्ट्रीय गानाचा व आनंद मठ इत्यादि देशाभिमानी कादंबऱ्यांचा कर्ता.

केशवचंद्र सेनः—प्रार्थनासमाजाचा संस्थापक व धर्मोपदेशक.

राजा राजेंद्रलाल मित्रः—विद्वान् पंडित व संशोधक डाक्टर, कायदेपंडित, अनेक भाषाकोविद, बंगालच्या एशियाटिक सोसायटीचे प्रथम अ० सेक्रेटरी व नंतर अध्यक्ष, कमींत कमी पन्नास ग्रंथांचे कर्ते, कलकत्ता येथील १८८६ च्या राष्ट्रीय सभेच्या स्वागतसमितीचे अध्यक्ष.

मद्रास इलाखा

सर रामवर्माः—(ज.१८३७; मृ.१८९१) त्रावणकोरचे महाराज, राजा (असून) फार विद्वान्, सार्वजनिक हिताची दृष्टि मोठी, आर्य संस्कृतिरक्षणाबद्दल उद्योग करणारा, भौतिकशास्त्रांचा प्रेमी, विशेषतः वनस्पतिशास्त्रांविषयीं, चित्रकलेचा पुरस्कर्ता, औद्योगिक प्रदर्शनांचा शोकी, यांनीं आपल्या राज्यांत सर्व खात्यांतील कारभार पुष्कळ सुधारला, कित्येक परदेशी विद्वान् मंडळांनीं त्यांना आपले सभासद करून घेतलें होतें. सद्धर्म, संस्कृति व प्रगतिशील राजकारण यांच्या योगानें राजाधिष्ठित राज्यांत लोकहित कसें साधतां येतें तें यांनीं दाखविलें.

राजा सर टी. माधवरावः—(ज. १८२८; मृ. १८९१):—हे महाराष्ट्रीय होते. शहाजीच्या वेळीं बंगलूर, तंजावरकडे जाऊन वसाहत केलेल्या घराण्यांतील. प्रसिद्ध मुत्सद्दी. अनेक संस्थानांत दिवाणगिरी केली. हिंदी लोकांना राज्यकारभार उत्तम रीतीनें करतां येतो हें यांनीं इंग्रजांच्या मनावर

उत्तम रीतीनें बिंबविलें. १८८७ च्या मद्रास येथील राष्ट्रीय सभेच्या स्वागतमंडळाचे ते अध्यक्ष होते. सर्व विषयांत त्यांची मति चाले. त्यांनीं जर्मन मुत्सद्दी प्रिन्स बिस्मार्क यांना आफ्रिकेंतील जर्मन वसाहतीसंबंधानें सूचनापर निबंध पाठविला होता.

व्ही. रामी आयंगार (ज. १८२६):—राज्यकारभारप्रवीण. बारा वर्षें मद्रास कायदे कौन्सिलचे सभासद. पेपर करन्सी खात्याचे असिस्टंट कमिशनर. विलायतेंतील फायनॅन्स कमिटीपुढें हिंदुस्थानतर्फे साक्ष देण्याकरितां १८७३ सालीं त्यांची नेमणूक करण्यांत आली होती. सुप्रसिद्ध पाच्यापा ट्रस्ट कमिटीचे ते सभासद होते. त्यांनीं त्रावणकोरची दिवाणगिरी यशस्वी केली. कायदे कौन्सिलें वाढवावीं व लोकमतानुवर्ति करावीं याविषयींचें मत त्यांनीं सरकारजवळ उघडपणें प्रतिपादिलें.

सी. व्ही. रंगचार्लू (ज. १८३१):—महान् मुत्सद्दी, राजकार्य धुरंधर, म्हैसूरचे यशस्वी दिवाण. यांनीं म्हैसुरांत लोकप्रतिनिधि सभेची स्थापना केली. तिची पहिली बैठक काँग्रेसच्या स्थापनेपूर्वीं चार वर्षें झाली.

सी. रंगानंदशास्त्री (ज. १८१९):—वरिष्ठ न्यायाधीश. भाषापंडित. पाच्यापा ट्रस्ट कमिटीचे सभासद. १८५३ सालीं पार्लमेंटरी कमिटी-कडून हिंदुस्थानच्या कारभाराची चौकशी झाली तेव्हां जॉर्ज नॉर्टन यांनीं कमिटीला असें सांगितलें कीं, रंगानंदशास्त्री हा गृहस्थ विद्वत्ता, बुद्धिमत्ता यांच्या दृष्टीनें कोणाहि युरोपियनाची बरोबरी करील व इंग्लं-डच्या कोणत्याहि युनिव्हर्सिटींत प्रोफेसर म्हणून तो शोभेल. जुन्या नव्याचा उत्तम मेळ त्यांनीं घातला होता. त्यांना चौदा भाषा येत होत्या.

सर टी. मुथुस्वामी अय्यर (ज. १८३२):—मद्रास हायकोर्टांतील पहिले सरन्यायाधीश. त्यांच्याइतका विद्वान् कायदेपंडित व हिंदुधर्मशास्त्रप्रवीण मद्रासेकडे क्वचितच झाला. चित्रकला व संगीत यांचा तो पुरस्कर्ता होता. युरोपियन लोकांशीं व सरकाराशीं त्याचें वर्तन फार बाणेदार-पणाचें असे.

टी. गोपाळराव (ज. १८३२; मृ. १८८६):—हेहि महाराष्ट्रीयच. मद्रासच्या

विद्याखात्यांत वरिष्ठ अधिकारी म्हणून बरेच दिवस काम केलें. ते संस्कृत व मराठी कविता करीत.

पी. रंगानंद मुदलियार (ज. १८४७; मृ. १८९३):—मद्रास युनिव्हर्सिटी, म्युनिसिपॅलिटी यांच्या कामांत ते फार लक्ष घालीत. सार्वजनिक कार्यांत पुढारीपण त्यांजकडे असे. १८८२ च्या एज्युकेशन कमिशनचे ते एक प्रमुख सभासद होते.

जी. लक्ष्मी नरसू चेट्टी (ज. १८०६):—जुन्या काळांतील मोठा राजकीय पुढारी. घरचा फार मोठा व्यापार असतां त्याकडे दुर्लक्ष करून ते राजकारणांत पडले. मद्रास 'नेटिव्ह ॲसोसिएशन' नामक संस्था त्यांनीं स्थापिली. तिचे पहिले अध्यक्ष तेच होते. सभेचे हेतु मद्रासची महाजन सभा किंवा पुण्याची सार्वजनिक सभा यांच्यासारखेच होते. खिस्ती मिशनरी लोकांच्या कारवाईविरुद्ध त्यांनीं मोठी चळवळ केली व सरकारशीं झगडा केला. हें भांडण विलायतेंत कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्संपर्यंत पोंचविलें. फौजदारी चौकशींत व सारावसुलीच्या कामीं रयतेवर फार जुलूम होई. त्याविरुद्ध त्यांनीं चळवळ केली. १८५३ सालीं रयतेच्या गाऱ्हाण्यांसंबंधीं हाऊस ऑफ लॉर्ड्स्मध्यें एक अर्ज त्यांनीं दाखल केला. १८५५ सालीं असाच एक अर्ज पार्लमेंटला करून त्यांनीं खालील मागण्या केल्या. (१) हिंदुस्थानचा राज्यकारभार कंपनी सरकारकडून काढून खुद्द राणी सरकारच्या हातीं द्यावा. (२) कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या सभासदांची संख्या कमी करावी. (३) सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेला हिंदी लोकांना बसण्यास परवानगी द्यावी व तिचा केवळ चढाओढीनें निकाल करावा. (४) ई. इं. कंपनीचीं कोर्टें बंद होऊन हायकोर्टें स्थापन व्हावीं. चेट्टी यांना राजद्रोही या नात्यानें सरकार लेखी व त्यांच्यामागें गुप्त पोलिसांची टेहेळणी असे. बंडाच्या सालीं त्यांनीं अर्ज करून धर्माच्या कामीं सरकारनें हात घालूं नये अशी मागणी केली होती. म्हैसुरचें राज्य खालसा होणार होतें तें न होतां टिपूच्या पूर्वीच्या हिंदु राजघराण्याला तें राज्य द्यावें अशी चळवळ त्यांनीं केली. पदरचा पैसा सार्वजनिक कार्यांत खर्च करून शेवटीं चेट्टी हे अगदीं गरीब झाले,

'क्रेसंट' या नांवाचें इंग्रजी वर्तमानपत्र केवळ सार्वजनिक चळवळीं-करितां त्यांनीं काढलें होतें. सामाजिक सुधारणेचेहि ते मोठे पुरस्कर्ते होते.

एस. रामस्वामी मुदलियार (ज. १८५२; मृ. १८९२) प्रथम हायकोर्ट वकील व नंतर न्यायाधीश. महाजनसभेचे ते एक मुख्य प्रवर्तक होते. १८८५ सालीं विलायतेंतील पार्लमेंटरी निवडणुकीच्या वेळीं त्यांना मद्रासचे प्रतिनिधि म्हणून हिंदी शिष्टमंडळाबरोबर पाठविण्यांत आलें होतें. १८८६ च्या पब्लिक सर्व्हिस कमिशनवर सभासद म्हणून त्यांची नेमणूक झाली होती. कमिशनवर असतांच त्यांनीं राष्ट्रीय सभेंत प्रमुखपणें भाग घेतला. पाचापा ट्रस्टचे ते एक ट्रस्टी होते.

याशिवाय खालील गृहस्थांचीं नांवेंहि ध्यानांत ठेवण्यासारखींच आहेत. १ सर सुब्रह्मण्य अय्यर, हायकोर्ट जज्ज व थिऑसॉफिस्ट. २ जी. सुब्रह्मण्य अय्यर, 'हिंदु व स्वदेशमित्रम्' पत्राचे एक संस्थापक. ३ वीर राघवाचारियर, 'हिंदु' पत्राचे एक सहसंपादक. ४ सालेम विजयराघवाचारियर, वकील पक्के राष्ट्रीय वृत्तीचे लढाऊ नागरिक, हिंदुमहासभेचे पुरस्कर्ते व एक वेळचे अध्यक्ष. ५ एन्. सुबराव, वकील, 'हिंदु' वर्तमानपत्राचे एक आद्य पुरस्कर्ते व लिबरल पक्षाचे पुढारी.

मुंबई इलाखा

जगन्नाथ शंकरशेठ—मुंबई शहरांतले पहिले दानशूर, वजनदार गृहस्थ, सार्वजनिक चळवळीचे पुरस्कर्ते. मुरारजी गोकुळदास—गिरणीवाले. कर्सनदास मूळजी—प्रसिद्ध समाजसुधारक. पेटिट व बाटलीवाले—जगप्रसिद्ध पारशी व्यापारी व परोपकारप्रिय धनिक. नौरोजी फर्दुंजी—वजनदार सार्वजनिक पुढारी. रा. ब. विश्वनाथ नारायण मंडलीक—कायदे मंडळाचे सभासद, कायदेपंडित व संशोधक. डॉ. भाऊ दाजी लाड—सुप्रसिद्ध डाक्टर व प्राच्य संशोधक. सर फेरोजशहा मेथा—मुंबईचे अनभिषिक्त राजे. सर दिनशा वाच्छा—फेरोजशहांचे सहकारी मित्र व अर्थशास्त्री. बद्रुद्दिन तय्यबजी—बॅरिस्टर व लोकप्रिय निर्भय पुढारी. काशिनाथपंत तेलंग—कायदेपंडित, संशोधक व ग्रंथकार, युनिव्हर्सिटीचें व्हाइस चॅन्सेलर. डॉ. सर रामकृष्ण भांडारकर—जगप्रसिद्ध विद्वान् पंडित व संशोधक. गोपाळराव

हरि देशमूख, टिळक, गोपाळराव गोखले, आपटे, आगरकर, अण्णासाहेब पटवर्धन, सितारामपंत चिपळूणकर. इत्यादि अलीकडील पिढीच्याहि माहितीचे सुप्रसिद्ध गृहस्थ.

पंजाब प्रांत

पंजाबमध्यें कॉंग्रेसच्या पूर्वीं राष्ट्रीय वृत्तीचें काम मुख्यतः आर्यसमाजानेंच केलें. आर्यसमाजाच्या पुढाऱ्यांत म. हंसराज, लाला लजपतराय, व म. मुनशीराम हे प्रमुख होत. हंसराज हे सात्त्विक वृत्तीचे व केवळ शिक्षणकार्याचे प्रेमी. लजपतराय यांना शिक्षण व संस्कृति हे विषय प्रिय असले तरी राजकारणाची विशेष आवड होती. ला. मुनशीराम यांना समाजसुधारणा व धर्म हे विषय आवडत. आर्यसमाजानें वरील सर्व प्रकारच्या उद्योगांना व चळवळींना क्षेत्र व केंद्र निर्माण करून दिलें होतें. १८८३ सालीं स्वामी दयानंद हे सर्व चारित्रिकार्य करून वारले. त्या हानीनें आर्यसमाज हताश न होतां अधिक जोरानें कार्य करूं लागला. स्वामीजींच्या नांवानें दयानंद कॉलेज काढण्याचें ठरलें आणि १८८४–८५ सालांत त्याकरितां हजारों रुपयांची वर्गणी जमली. या संस्थेनें चालविलेलें शिक्षणकार्य प्रसिद्धच आहे. सन १८८१ मध्यें लाला लजपतरायांना सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचीं व्याख्यानें व मॅझिनीचे ग्रंथ वाचून राष्ट्रीय स्फूर्ति झाली. १८८३ सालीं एका इंग्रजानें एका हिंदी इसमाला ठार केलें. पण कोर्टांतील इनसाफांत गोऱ्या जातभाईच्या ज्यूरीनें त्याला दोषमुक्त केलें यामुळें फार असंतोष माजला. यामुळें १८८५ सालीं लजपतराय वकिलीच्या परीक्षेंत पास झाले. तेथपासून त्यांनीं स्वतःस राजकारणाला वाहून घेतलें. लजपतराय हे प्रथम अलाहाबाद येथील कॉंग्रेसला हजर राहिले व त्यानंतर कॉंग्रेसच्या विषयावर त्यांनीं सर सय्यद अहमदखान यांच्याशीं लेखद्वारें मोठा वाद केला.

आग्रा–अलहाबाद प्रांत

या प्रांतांत कॉंग्रेसपूर्वीं राजकीय चळवळ करणारे दोन प्रमुख पुढारी होते. (१) पं. अयोध्यानाथ व (२) पं. मदन मोहन मालवीय. दोघेहि वकील होते. तथापि वकिलीच्या वेळांतूनच वेळ काढून ते सार्वजनिक चळवळ करीत. हे दोघेहि पुढें कॉंग्रेस कार्यकर्ते झाले. मालवीय यांची मूर्ति लहान पण कीर्ति

प्रथमपासूनच मोठी. ते भाषण करतांना सर्व प्रेक्षकांना दिसावे म्हणून सभाध्यक्षांना पंडितजींना टेबलावर उभें करावें लागे. पण वक्तृत्वांत ते इतर कोणाहि वक्त्यावर ताण करीत. पंडितजींचें काँग्रेसवरील वजन आजतागायत अढळ आहे. पं. अयोध्यानाथ (विद्यमान हृदयनाथ कुंझरू, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे उपाध्यक्ष, यांचे वडील) हे राष्ट्रीय सभेचे सेक्रेटरी असतां १८९२ त वारले. पं. मोतीलाल नेहरू हेहि फार बडे वकील, वयानें मदनमोहन यांच्याहिपेक्षां मोठे होते. परंतु प्रथम ते सार्वजनिक कार्यांत मुळींच भाग घेत नसत. ते १९१९ पर्यंत केवळ चैनी व मिजासी असत.

ॐ ॥ समग्र केळकर वाङ्मय ॥ ॐ